

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ BİLİM DALI

**DELHİ TÜRK SULTANLIĞI'NDA ORDU
(1206-1414)**

Doktora Tezi

UMUT KANSOY

İstanbul, 2018

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
ORTA ÇAĞ BİLİM DALI

**DELHİ TÜRK SULTANLIĞI'NDA ORDU
(1206-1414)**

Doktora Tezi

UMUT KANSOY

Danışmanı: Prof. Dr. OSMAN GAZİ ÖZGÜDENLİ

İstanbul, 2018

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Doktora öğrencisi Umut KANSOY'un "Delhi Türk Sultanlığı'nda Ordu (1206-1414)" konulu tez çalışması jürimiz tarafından Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı doktora tezi olarak oy birliği / oy çokluğu ile başarılı bulunmuştur.

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Osman ÖZGÜDENLİ
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

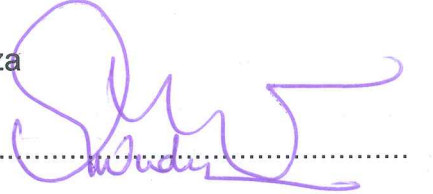
Üye : Prof. Dr. Aydın USTA
Üniversitesi Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

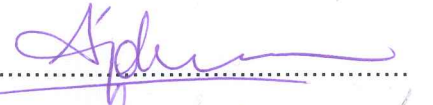
Üye : Prof. Dr. Gülşen SEYHAN ALIŞIK
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

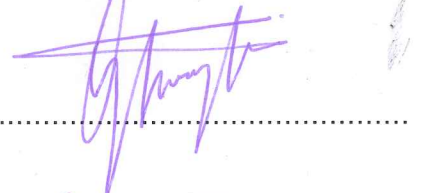
Üye : Prof. Dr. Mustafa KÜÇÜKAŞÇI
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

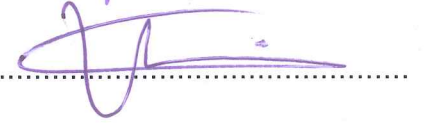
Üye : Doç. Dr. Adnan ESKİKURT
Üniversitesi İstanbul Medeniyet Üniversitesi

İmza

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu'nun 12 / 03 / 2018 tarih ve 2018/5-6 sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT
Müdür

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
ÖNSÖZ	XI
ÖZET	XIV
ABSTRACT.....	XV
EKLER LİSTESİ.....	XVII
KISALTMALAR	XXI
GİRİŞ	1
KAYNAKLAR VE TEDKİKLER	6

BİRİNCİ BÖLÜM

DELHİ TÜRK SULTANLIĞI ORDUSUNDA İNSAN UNSURU

1.1. GULÂM (MEMLÛK) ASKERLERİ	84
1.1.1. Gulâmların Eğitimi	89
1.1.2. Gulâmların ve Hürlerin Devlet Kademeleri ve Askerlikte Yükselme İmkânları	97
1.1.3. Gulâmların ve Gulâm Evlatlarının Konumları	104
1.1.4. Gulâmların Âzat Edilmesi	106
1.1.5. Emeklilik ve Görevden Uzaklaştırma	107
1.2. YARDIMCI KUVVETLER	110
1.2.1. Vassal Racalık ve Diğer Bağlı Devlet Askerleri	110
1.2.2. Gönüllüler (Gaziler)	112
1.2.3. Savaş Öncesi Ücretli Olarak Toplanan Piyâde veya Suvâriler	114
1.3. ORDUDAKİ İRKLARIN KÖKENLERİ MEVCUTLARI VE BİRBİRLERİNE GÖRE KONUMLARI	115
1.4. ŞEHZÂDE VE ASKERLERİN EĞİTİMİ.....	149
1.4.1. Şehzâdelerin Askerî ve İdarî Eğitimi	149
1.4.2. Askerlerin Eğitimi	153
1.4.2.1. Güreş Eğitimi	154
1.4.2.2. Tokat ve Tekme Atma ile Boks Eğitimi	157
1.4.2.3. Sapan Kullanma Eğitimi	159

1.4.2.4. Disk Atma Eğitimi	160
1.4.2.5. Gürz Eğitimi.....	161
1.4.2.6. Kemend Eğitimi	163
1.4.2.7. Suvârinin Mızrak Eğitimi	168
1.4.2.8. Suvârinin Kılıç Eğitimi	173
1.4.2.9. Suvâri Eğitiminde Çevgân Oyunu	174
1.4.2.10. Suvâriilerin Eğitiminde Kabak Oyunu.....	175
1.4.2.11. Suvâri ve Piyâdelerin Okçuluk Eğitimleri	177
1.4.2.12. Suvâri Eğitimi (Binicilik ve At Bakımı ve İdaresi)	186

İKİNCİ BÖLÜM

DELHİ TÜRK SULTANLIĞI ORDUSUNDA TEŞKİLAT VE GENEL DÜZEN

2.1. ASKERÎ TEŞKİLATIN TEMEL KURUMU DÎVÂN-İ ‘ÂRİZ	190
2.2. DÎVÂN-İ ‘ARİZ İLE ASKERÎ İKTÂ SAHİPLERİ İLİŞKİLERİ	211
2.3. DÎVÂN-İ BERÎD	217
2.4. DELHİ TÜRK SULTANLIĞI ORDUSUNDA RÜTBELER	251
2.5. DELHİ TÜRK SULTANLIĞI ORDUSUNDAKİ SINIFLAR	262
2.5.1. Suvâri (Fürsân)	262
2.5.2. Filbânlar.....	276
2.5.3. Eshâb-i Nefer (Deve Çobanları).....	282
2.5.4. Piyâde Sınıfı	285
2.5.5. Okçu Birlikleri.....	294
2.5.6. Uzun ve Kısa Mızraklı Birlikler	300
2.5.7. Teber-zen Birlikleri	302
2.5.8. Nâcah- dâran (Küçük Savaş Baltası Kullanan Birlikler).....	305
2.5.9. Neft Atıcılar	308
2.5.10. Nakkâb, Kâvendegân (Lağımıcılar, Kazıcılar)	310
2.5.11. Hîletgerân (Hilekâr, Aldatıcı) Sınıfı.....	314
2.5.12. Mehter Takımı Neferleri.....	314
2.5.13. Denizciler ve Bahriye Teşkilatı	319
2.6. DİĞER ASKERÎ SINIFLAR VE GERİ HİZMET SINIFLARI.....	329
2.7. ORDU PAZARI.....	333

2.8. DİVÂN-İ ‘ÂRİZ TEŞKİLATI DIŞINDAKİ ASKERÎ YETKİLİLER	342
2.8.1. Saray Teşkilatına Bağlı Mühim Askerî Görevliler.....	343
2.8.1.1. Emîr-i Âhûr (Ahur Beg-i Meymene ve Meysere).....	343
2.8.1.2. Şâhne-i Fil (Fillerin Muhafızı).....	347
2.8.1.3. Emîr-i Bahr, Şâhne-i Bahr ve Keştîhâ (Emîr-ü Bahr ve Keştîhâ). 349	
2.8.1.4. Emîr-i Şikâr (Av ve Askerî Tatbikat Emiri)	354
2.8.1.5. Emîr-i Silahdâr	357
2.8.1.6. Cândârlar (Yatgak ve Turgak)	359
2.8.1.7. Ser Çetrdâr	363
2.8.1.8. Kurbeg (قربىگ)	366
2.8.2. Diyanet ve Adalet Teşkilatında Hizmet Veren Mühim Askerî Görevliler..	367
2.8.2.1. Kadı-yı Leşker	367
2.8.2.2. Ordu Vaizi.....	370

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ORDU İDARESİ

3.1. ORDUNUN EĞİTİMİ	372
3.1.1. Ordu Eğitiminde Çevgân Oyunu	372
3.1.2. Ordu ve Komutanlarının Eğitiminde, Taliminde Av ve Av Düzeni	379
3.2. ORDUNUN İÂŞESİ VE TEÇHİZİ	391
3.2.1. Savaş Araç Gereçleri Üretimi.....	391
3.2.2. Vergi Yoluyla Savaş Araç Gereçleri Temini.....	395
3.2.3. Hediye Yoluyla Savaş Araç-Gereçleri Temini.....	398
3.2.4. Ganimet Yoluyla Savaş Araç Gereçleri Temini	400
3.2.5. Ordu İhtiyaçları Temininde Av	402
3.2.6. Satın Alma Yoluyla Savaş Araç Gereçleri Temini.....	404
3.2.7. Savaş Araç-gereçleri Üretimi, Bakımı ve Muhafazası	407
3.3. ORDU SEVKİ VE SAVAŞ İDARESİ	408
3.3.1. Askere Alma Faaliyetleri.....	409
3.3.2. Sefer Hazırlıkları	411
3.3.3. Meşveret Meclisi (Savaş Konseyi)	412
3.3.4. Askerî Seferler İçin Hükümdardan İzin Alınması.....	415

3.3.5. Sefere Çıkmak İçin ve Sefer Sırasında Göz Önünde Bulundurulun	
Hususlar	416
3.3.6. Sefer Sırasında Lojistik (İkmal ve İâşe Temini).....	422
3.3.7. Moral Yükseltmek ve Karşı Tarafın Moralini Bozmak İçin Alınan	
Tedbirler.....	423
3.3.8. Keşif Kolu Çıkarma.....	431
3.3.9. Harp Meclisleri (Meşveret Meclisleri)	444
3.3.10. Ordugâh Kurulması	445
3.3.11. Savaş Düzeni ve Ordu Kısımlarının Kullanımı	452
3.3.12. Orduda Haberleşme	462
3.3.13. Ordu Bandosunun Savaşdaki Düzeni ve İşlevleri	473
3.3.14. Savaş Stratejileri.....	482
3.3.14.1. Savunma Stratejisi	483
3.3.14.2. Geri Çekilme Stratejisi.....	490
3.3.14.3. Saldırı Stratejisi ve Düşmana En Zayıf Anında Saldırı	
Stratejisi	491
3.3.14.4. “Böl ve Feth Et” Stratejisi.....	498
3.3.14.5. İnsan Çekme Stratejisi	499
3.3.14.6. Barış Stratejisi	505
3.3.14.7. Racaların Savaş Stratejileri ve Strategemleri.....	508
3.3.15. Savaş Taktikleri	525
3.3.16. Savaş Hileleri.....	531
3.3.16.1. Yoktan Vara Geçme.....	534
3.3.16.2. Çatlak Yaratma	538
3.3.16.3. Kurumuş Ağaçta Çiçek Açtırma	542
3.3.16.4. Eriği Kazanmak İçin Şeftaliyi Feda Et	544
3.3.16.5. Kılıcı Gülümsemenin Ardına Gizleme	545
3.3.16.6. Dağdaki Kaplanı Düzlüğe Çekme	551
3.3.16.7. Kendine Zarar Verme	552
3.3.16.8. İmparatoru Yanıltmak ve Denizi Aşmak	555
3.3.16.9. Haydutu Yakalamak İstiyorsan Elebaşını Yakala.....	557
3.3.16.10. Merdiveni Alıp Götürmek İçin Bakışları Dama Çevirmek.....	559

3.3.16.11. Bir Yeşim Elde Etmek İçin Çakıl Fırlatmak	562
3.3.16.12. Tencerenin Altından Odunu Çekmek	563
3.3.16.13. Altın Ağustos Böceği Kabuğunu Atar	570
3.3.16.14. Misafir Olarak Git, Ev Sahibi Olarak Dön	572
3.3.16.15. Hırsız Yakalamak İçin Yangından Yararlanma	573
3.3.16.16. Doğuda Gürültü Yapmak Batıdan Saldırmak	575
3.3.16.17. Zincirleme Strategemi	576
3.3.16.18. Geri Çekilmek En İyisidir	577
3.3.17. Savaşta Coğrafyanın, Coğrafi Şartların Kullanımı ve Önemi	578
3.3.18. Sığınmacı, Savaş Esiri ve İsyan Edip Eşkîyalık Yapanların Durumları ...	597
3.3.19. Sefer veya Geri Dönüş Tarihi Belirlenmesinde Müneccimler	610
3.3.20. Orduda Sağlık Hizmetleri	616
3.3.21. Delhi Türk Sultanlığı'nda Başlıca Savaş Tipleri	623
3.3.21.1. Savunma Savaşları	624
3.3.21.2. Kuşatma Savaşları	635
3.3.21.3. Meydan Savaşları	646
3.3.21.4. Gece Baskınları ve Pusular	648
3.3.21.5. Nehir ve Deniz Savaşları	657
3.3.21.6. Sosyolojik-Psikolojik Savaşlar ve Dinî Savaşlar	662
3.3.22. Askerî Amaçlı Casus Kullanımı	687
3.3.23. Orduda Haberleşme Yöntemleri ve Parola Kullanımı	698
3.3.24. Orduda Dağlama ve Dağ Sistemi	701
3.3.25. Ordu Sevkinde Atlar ve Cenîbet (Yedek at) Kullanımı	708
3.3.26. Orduda İstihkâm Faaliyetleri	712
3.4. ORDU GELENEKLERİ	716
3.4.1. Orduda Disiplin (Cezalar ve Ödüller)	717
3.4.2. Geçit Töreni Düzenleme ve Ordu Arzı	728
3.4.3. Elçi Karşılama, Elçi Gönderme ve Barış Yapma	732
3.4.4. Nal-Baha (Sefer Masrafı) Alma	736
3.4.5. Amannâme Verme ve Aman Dileme	738
3.4.6. Fetihnâme Gönderme	742
3.4.7. Delhi Türk Sultanlığı'nda Orduda Din İlişkileri	747

3.4.7.1. Sefer Öncesi Dinî Hazırlıklar.....	749
3.4.7.2. Dinen Cevaz Verilen Savaş Çeşitleri	751
3.4.7.3. Gayrimüslimlerle Savaşta Dikkat Edilen Hususlar.....	752
3.4.7.4. Kadın ve Kölelerin Savaşa Katılması Hakkındaki Dinî Görüşler	753
3.4.7.5. Savaşta Öldürülmesine Cevaz Verilmeyenler ve Müsle.....	754
3.4.7.6. Hükümdarın Barış Konusundaki Tasarruf Hakkı	754
3.4.7.7. Savaşta Dâru’l-harb Ehli Mallarından İstifade Edilmesi	754
3.4.7.8. Dâru’l-harb Ehlinden Alınan Hediye ve Cizyelerin Sarf	
Edileceği Yerler	755
3.4.7.9. Askerî Seferlerde Dinî Gaye Güdülmesi	755
3.4.7.10. Orduda Dinî Hayat ve Dinî Kurallara Riayet	756
3.4.7.11. Orduda İçki Yasağına Riayet Edilmesi.....	761
3.4.7.12. Askerlerin Nâmahrem Kadınlarla İlişkileri	765
3.4.7.13. Savaş Esnasında Dinî Kaygılarla Hareket Edilmesi	765
3.4.7.14. Orduya Güç Aşıl原因an Dinî İnançları	766
3.4.8. Delhi Türk Sultanlığı Karşısında Hindû Orduları ve Din	768
3.4.9. Öldürülen Düşman Kellelerinden Kuleler İnşa Edilmesi	783
3.4.10. Avdet Sırasında Zafer Kutlamaları.....	786
3.4.11. Başkent ve Civarındaki Şehirlerde Zafer Kutlamaları	786
3.4.12. Orduda Av	792
3.4.12.1. Delhi Türk Sultanlığı Ordusunda Av Organizasyonu.....	793
3.4.12.2. Gergedan Avı	802
3.4.12.3. Fil Avı	803
3.4.12.4. Yaban Eşreği Avı	806
3.4.12.5. Orman Mandası Avı.....	807
3.4.12.6. Arslan ve Ceylan Avı.....	808
3.4.12.7. Balık Avı	809
3.4.12.8. Kurt, Geyik, Kuş ve Diğer Hayvanların Avı	810
3.4.12.9. Moğol Kubilay Hanlığı Av Düzeni ve Delhi Türk Sultanlığı.....	811
3.4.13. “Meydan Okumak” ve Mübâreze	813
3.4.14. Bazı Harp Alet ve Hayvanlarının Kullanımıyla İlgili Gelenekler	814
3.4.14.1. Kılıç İle İlgili Âdetler.....	815

3.4.14.2. Kalkan ve Teslim Olmayla İlgili Âdetler.....	816
3.4.13.3. Mızrakla İlgili Âdetler	817
3.4.14.4. Zırh Giymeyle İlgili Âdetler	819
3.4.14.5. Deve Kullanımı ile İlgili Âdetler	822
3.4.14.6. Atlar ile İlgili Âdetler.....	824
3.4.14.7. Ok ve Yay ile İlgili Âdetler	828
3.4.15. Harp Aletleri Dışında Sefere Götürülen Bazı Şeyler	829
3.4.16. Orduda Giyim ve Saç Tarzı	835
3.4.17. Ordu ve Halk İlişkileri.....	840
3.4.18. Marş Söyleme, Tekbir Getirme ve Nâra Atma Âdeti.....	842
3.5. ORDU VE PARA	845
3.5.1. Askerlere Maaş ve İktâ Verilmesi	845
3.5.2. Cülûs Bahşîşi	862
3.5.3. Sefer Sırasında Ordunun Nakit Para Durumu	865
3.5.4. Orduda Ganimetin Paylaşımı	867

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ORDUNUN TECHİZATI

4.1. DOĞAL SİLAHLAR.....	875
4.1.1. Tırnak	875
4.1.2. Tokat.....	877
4.1.3. Yumruk, Toprak, Diş ve Güreş	878
4.2. HAFİF SİLAHLAR	879
4.2.1. Ok, Ok Yeleği, Temren ve Gez	880
4.2.2. Âmâç Okları (Talim Okları).....	903
4.2.3. Çavuş Okları (Islık Çalan Oklar).....	904
4.2.4. Hadeng Okları	908
4.2.5. Nâvek Okları	913
4.2.6. Kelk Okları ve Diğer Bazı Oklar.....	922
4.2.7. Zehirli Oklar ve Geze Oku	925
4.2.8. Ateş Okları.....	928
4.2.8.1. Okun Bağımsız Unsurları	931

4.2.8.2. Ok Yatağı/Bilek Siperi.....	932
4.2.8.3. Nâvek (Mecrâ)	932
4.2.8.4. Zehgîr (Atış Yüzüğü).....	936
4.2.8.5. Müstakil Gez	937
4.3. OK VE YAY KAPLARI	938
4.4. YAY (KEMÂN)	944
4.5. TATAR YAYI (ARBALET, ÇARH, ZENBÛREK).....	961
4.6. KILIÇ.....	972
4.7. KÂRD (BIÇAK/HANÇER)-HANÇER-DEŞNE, KÂRD-İ BOZORG	997
4.8. BALTALAR (UZUN VE KISA).....	1007
4.9. FİL KANCASI (KEJEK).....	1013
4.10. GÜRZ.....	1015
4.11. MIZRAK.....	1024
4.12. KEMEND	1044
4.13. KALKAN.....	1048
4.14. SAPAN	1058
4.15. ÇÂK/ÇEK (DİSK) ATMA	1061
4.16. LÂLEKE (LÂLEKÎ/LÎLKÎ) VE ÇUVALDIZ	1066
4.17. ASKERÎ KIYAFET VE ZIRHLAR	1067
4.17.1. Ateşe Dayanıklı Giysiler	1068
4.17.2. Zırhlar	1069
4.17.3. Zırh Altı Koruyucu Elbiseler.....	1089
4.17.4. Zırh ve Koruyucu Elbiseleri Tamamlayan Diğer Unsurlar	1093
4.17.5. At Zırhları ve Zırh Altı Koruyucu Elbiseleri.....	1098
4.17.6. Fil Zırhları ve Zırh Altı Koruyucu Elbiseleri	1102
4.18. HAFİF İSTİHKÂM SİLAHLARI	1106
4.18.1. Kum Çuvaları	1107
4.18.2. Kürek, Kazma, Keser	1110
4.18.3. Demir Dikenleri (Orta Çağ Kara Mayınları).....	1110
4.18.4. Zincir	1119
4.19. AĞIR SİLAHLAR (KUŞATMA SİLAHLARI)	1120
4.19.1. Mancınık, Mancınık Mermileri	1122

4.19.2. Arrâde	1131
4.19.3. Zenbûrek, Nîm Çarh, Tîr-i Çarh, Kuşkencîr	1134
4.19.4. Top ve Benzeri Silahlar	1138
4.19.5. Yakıcı, Yanıcı, Patlayıcı Maddeler ve Çeşitli Kimyasallar ve Madenler	1139
4.19.6. Zehirli Madde Kullanımı	1150
4.19.7. Kale Kuşatma İskeleleri ve Hareketli Siperler	1160
4.19.8. Merdiven ve Kemend	1163
4.19.9. Koçbaşı ve Canlı Koçbaşı Olarak Filler	1166
4.20. GEMİLER.....	1167
4.20.1. Nehir Gemileri.....	1168
4.20.2. Hint Okyanusu'nda Gemi Yapım Tekniği ve Gemi Çeşitleri	1192
4.21. SİLAHLAR DIŞINDA BAZI ÖNEMLİ SAVAŞ TECHİZATI	1200
4.21.1. Çetr	1200
4.21.2. Sâyebân.....	1211
4.21.3. Bayrak, Sancak, Tuğ ve Flamalar.....	1213
4.21.4. Mehter/Növbet Takımları	1231
4.21.5. Çadırlar ve Taşınır Hizmet Üniteleri	1239
4.21.6. Zafer Kutlaması Köşkleri ve Çadırları	1257
4.21.7. Er Çadırları	1258
4.22. KALELER, HİSARLAR VE ŞEHİR SURLARI	1260

BEŞİNCİ BÖLÜM

ORDUDA KULLANILAN HAYVANLAR

5.1. DELHİ TÜRK SULTANLIĞI DEVRİNDE ATLAR	1280
5.1.1. Delhi Türk Sultanlığı Devrinde At Bakımı ve Beslenmesi	1296
5.1.2. Delhi Türk Sultanlığı Devrinde At Eğitimi	1313
5.1.3. Delhi Türk Sultanlığında At Eğitimi ve Eğitim Sahaları	1328
5.1.4. Delhi Türk Sultanlığı Devrinde At Koşum Takımları.....	1338
5.1.5. Hint Mitolojisinde ve Kültüründe At	1352
5.2. DELHİ TÜRK SULTANLIĞI DEVRİNDE FİLLER VE FİL TEMİNİ	1354
5.2.1. Delhi Türk Sultanlığı'nda Fil Bakımı ve Beslenmesi	1361
5.2.2. Savaş Hayvanı Olarak Fillerin Özellikleri	1371

5.2.3. Delhi Türk Sultanlığı Devrinde Savaş ve Barışta Nakliyat, İnşa ve Yıkım Aracı Olarak Filler	1385
5.2.4. Delhi Türk Sultanlığı Ordusunda Fillerin Önemi ve Savaşta Fil Kullanımı	1388
5.2.5. Hint Hükümdarlarının Savaşta Fil Kullanımı.....	1408
5.2.6. Hint Mitolojisinde ve Kültüründe Fil	1410
5.2.7. Savaşta Filleri Alt Etme Yöntemleri	1414
5.2.8. Fil Koşum Takımları	1427
5.3. DELHİ TÜRK SULTANLIĞI ORDUSUNDA DEVELER	1452
5.4. DELHİ TÜRK SULTANLIĞI ORDUSUNDA MANDA VE SIĞIRLAR.....	1467
5.5. DELHİ TÜRK SULTANLIĞI ORDUSUNDA KATIR VE EŞEKLER.....	1471
5.6. DELHİ TÜRK SULTANLIĞI ORDUSUNDA POSTA GÜVERCİNLERİ VE HARTE GÜVERCİN KULLANIMI	1474
5.7. DELHİ TÜRK SULTANLIĞI ORDUSUNDA SÜREK AVLARINDA KULLANILAN HAYVANLAR	1488
5.8. DÜŞMANA ZARAR VERMEK İÇİN HAYVANLAR ÜZERİNE YANICI, PATLAYICI MADDELER KONMASI	1496
SONUÇ	1500
BİBLİYOGRAFYA	1520
EKLER	1557

ÖNSÖZ

Moğol İmparatorluğu kurulurken iki Türk Devleti dışında, ne Asya'da ne de Avrupa'da Moğol istilasını durdurmayı başarabilen hiçbir devlet olmamıştır. Bu muktedir devletlerden birincisi Mısır Memlûk Devleti'dir ve Moğolları Ayn-Calut (3 Eylül 1260), I. Humus Savaşı (10 Aralık 1260), Elbistan Savaşı (18 Nisan 1277) ve II. Humus Savaşı (30 Ekim 1281) ile dört defa yenilgiye uğratmışlardır. Böylece Moğolların yenilmez oldukları efsanesini de yıkmışlardır. Delhi Türk Sultanlığı'nın durumu bundan biraz daha farklıdır. Bu devlet hem Moğolların daha güçlü oldukları Orta Asya'ya çok daha yakındı hem de Moğolların 22 defa istila harekâtına maruz kalmıştı. Daha da önemlisi Hint arazisi, Suriye ve Memlûklar ile muharebenin gerçekleştiği Ayn Calut gibi atlara otlak bulma sıkıntısı yaşanan çorak bir arazi değildi. Söz konusu yoğun akınlara rağmen Delhi ordusu Moğolların Hindistan'a yerleşmelerini önlemeyi başarmıştır.

Türkiye'de Memlûk Devleti ve askerî teşkilatı hakkında pek çok çalışma yapıldığı ve bu devlete hak ettiği önemin verildiği görülmektedir. Fakat Delhi Türk Sultanlığı aynı ilgiye kavuşamamıştır. Bu hususta Hindistan'ın Anadolu'dan çok uzak olması önemli bir rol oynamış olmalıdır. Daha net bir şekilde ifade etmek gerekirse Türkiye'de tarih çalışmalarının Anadolu merkezli olarak yürütülüyor olması bu devletin göz ardı edilmesinde önemli bir etkiye sahiptir.

Delhi Türk Sultanlığı'nın asıl önemi ve başarısı Moğolları durdurmasında değil, İslâmı ve Türk kültürünü bütün Hindistan'a yaymasıdır. Daha önce Gazneliler sayesinde Kuzey Hindistan'a ulaşan Türk nüfuzunun bu dönemde Hindistan'ın en güney ucuna kadar yayıldığı görülmektedir. Delhi bu geniş kapsamlı askerî faaliyetlerini peş peşe gelen Moğol akınlarına rağmen yürütmüş ve başarıya ulaşmıştır. Moğolları durdurması ve Türk nüfuzunu Güney Hindistan'a kadar yaymış olması bu devletin gerçekten çok güçlü bir orduya ve askerî teşkilata sahip olduğunu göstermektedir.

Delhi Türk Sultanlığı, doğu, batı ve kuzey'den Moğol devletleri ile kuşatıldığı ve bu nedenle Türk ülkeleri ve buralardan gelecek Türk ırktaşları ve gulâmları ile büyük ölçüde bağı kesildiği halde söz konusu başarıları elde etmeyi başarmıştır. Bu devlet yaşadığı coğrafyada ırkî ve dinî bakımdan azınlıkta olduğu halde Hindistan'da üstünlüğü tesis edebilmiştir. Söz konusu başarılarını büyük ölçüde askerî teşkilatındaki üstünlüğe dayanarak elde edebilmiştir. İşte bu nedenle “Delhi Türk Sultanlığı'nda Ordu (1206-1414)” konulu bu çalışmanın hazırlanmasına karar verilmiştir. Çalışma, bir giriş ve beş bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde kısaca konunun önemi, kapsamı ve bu çalışmada takip edilen yöntem ele alınmaktadır.

Birinci bölümde “Delhi Türk Sultanlığı Ordusunda İnsan Unsuru” başlığı altında ordu içerisinde yer alan gulâm kuvvetleri, kabile kuvvetleri, bağlı devlet ve beylik askerleri, ücretli askerler konuları üzerinde durulmuştur. Orduda mevcut insan unsurunun bölgedeki tarihi kökenleri, orduda hizmetindeki ırkların birbirlerine göre oranları, devletteki nüfuzları ve askerî kabiliyetleri gibi konular bütün yönleri ile ele alınmaya çalışılmıştır. Ayrıca insan unsurunun askerî eğitimleri ayrıntılı olarak incelenmeye çalışılmıştır.

İkinci bölümde “Delhi Türk Sultanlığı Ordusunda Teşkilat ve Genel Düzen” konusu ele alınmaktadır. Bu bölümde özellikle askerî teşkilatın temel kurumu Dîvân-i ‘Ârız (Savaş Bakanlığı) ve onun başkanı olan ‘Ârız-i memâlik üzerinde durulmaktadır. Sultan ve Dîvân-i ‘Ârız ile askerî iktâ sahipleri arasındaki münasebetler de kaynaklar elverdiğince ele alınmaktadır. Ardından askerî teşkilatın bir uzantısı olarak Dîvân-i Berîd üzerinde durulmaktadır. Yine bu bölümde ordudaki askerî rütbelere ve piyâde, suvârî vb. askerî sınıflar ile geri hizmet sınıfları ve ordu pazarı ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. Son olarak Dîvân-i ‘Ârız (Savaş Bakanlığı) dışında Saray, Diyanet ve Adliye Teşkilatlarına bağlı olarak hizmet veren askerî görevliler ele alınmaktadır.

Üçüncü bölümde “Ordu İdaresi” başlığı altında ordunun eğitimi, iâşesi, teçhizi, sevki ve savaş idaresi, ordu gelenekleri, askerî mali durumu ve askerî reformlar, ordu ve din konuları ele alınmaktadır.

Dördüncü bölümde “Ordunun Techizatı” başlığı altında kullanılan techizat ve levâzım bütün yönleri ile ele alınmaktadır. Techizat konusunda diğer devletler ile benzerlikler ve karşılıklı etkileşimler de mümkün olduğunca irdelenmektedir. Bu bölümde hülâsa olarak doğal silahlar, hafif silahlar ve ağır silahlar (kuşatma silahları) konuları ele alınmaktadır.

Beşinci bölümde “Orduda Kullanılan Hayvanlar” başlığı altında özellikle at, deve, sığır, manda ve fil gibi savaş hayvanları, bu hayvanların eğitimleri, hastalıkları ve tedavi yöntemleri, techizat ve koşum takımları, temin edilmeleri, meziyet ve kusurları gibi konular ele alınmaktadır.

Son olarak doktora çalışmamız ile yakından ilgilenen, teşvik ve yardımlarını hiç esirgemeyen, her zaman duyduğu güveni hissettiren değerli tez danışman hocam Prof. Dr. Osman Özgüdenli’ye, ilgi ve desteğini hiç kesmeyen tez izleme jürisi hocalarım Prof. Dr. Gülşen Seyhan Alışık ve Prof. Dr. Aydın Usta’ya, yüksek lisans ve doktora yapmamda büyük katkı, teşvik ve desteği bulunan, Farsça ve Rusçayı kendisinden öğrendiğim sayın hocam Esko Naskali beye ve muhterem eşleri Emine Gürsoy Naskali’ye, İSAM Kütüphanesi ve çalışanlarına ve ana kaynakların temininde yardımcı olan İran İslâm Ansiklopedisi akademisyenlerine ve çalışanlarına, son olarak desteklerini hiç esirgemeyen eşim Arzu Kansoy ve çocuklarıma teşekkürü borç bilirim.

Umut KANSOY

İstanbul 2018

ÖZET

Tezde “Delhi Türk Sultanlığı’nda Ordu (1206-1414)” konusu incelenmeye çalışılmıştır. Çalışma önsöz, kaynaklar, giriş, beş bölüm, sonuç, kaynakça, ekler ve özetten oluşmaktadır.

Giriş kısmında tez konusunun önemi, amacı, sağladığı faydalar ve tezin akademik alanda dolduracağı boşluk ele alındı. Delhi Türk Sultanlığı’nın kısa tarihçesi verildi. Delhi Türk Sultanlığı ve diğer Türk-İslâm devletleri ordularının karşılaştırmalı olarak incelenmiş olmasının gerekçesi, önemi ve faydaları açıklandı.

Birinci bölümde; gulamlar, yardımcı birlikler, ordudaki ırkların kökenleri, mevcutları ve birbirlerine göre konumları ve askerlerin eğitimleri konuları araştırıldı.

İkinci bölümde; Dîvân-i ‘Ârız ve bu bakanlık ile askerî iktâ sahiplerinin ilişkileri, Dîvânı Berîd, ordudaki temel rütbelere, sınıflar ve ordu pazarı bunlara ilaveten saray, diyanet ve adalet teşkilatları içerisindeki askerî görevliler konuları incelendi.

Üçüncü bölümde; ordunun eğitimi, iâşesi, sevki ve savaş idaresi (strateji, taktik, hile vb.), ordu gelenekleri, ordu ve para konuları tetkik edildi.

Dördüncü bölümde; doğal, hafif ve ağır silahlar, askerî kıyafet ve zırhlar, diğer savaş teçhizatları, gemiler, kaleler ve şehir surları konuları incelendi.

Beşinci bölümde; ordu hizmetindeki muharip savaş hayvanlarından atlar, filler ve sığırların temini, bakımı, beslenmesi, eğitimi, meziyet ve kusurları ve savaşta kullanılmaları, filleri alt etme yöntemleri, ordu nakliyatı ve haberleşmesinde kullanılan hayvanlar, ordunun sürekli avlarında istifade ettiği av hayvanları ile hayvanların kundaklama vasıtası olarak kullanılması konuları ele alındı.

Sonuç kısmında Delhi Türk Sultanlığı ordusu hakkında yapılan tespitler özet olarak ortaya konmuştur. Ayrıca tezde kullanılan Türk-İslâm devletleri ordularını bir arada ve karşılaştırmalı olarak inceleme metodunun, önemi ve yararları anlatılmış ve çalışmanın taşıdığı önem ortaya koyulmuştur.

ABSTRACT

In this thesis, the subject of Army in Delhi Turkish Sultanate has been studied. The study consists of a preface, sources, introduction, five parts, a conclusion, references, appendices and summary.

In the introduction part, the importance, aim, use of the study and the place it will cover in academic field have been discussed. A short history of Delhi Turkish Sultanate has been narrated. Finally, the aim, importance and advantages of studying the armies of Delhi-Turkish Sultanate and other Turkish-Islamic states comparatively have been explained.

In the first part, ghulams (slave soldiers), supporting military troops, the origin of the races in the army, total numbers and positions of them towards one another and also the training period of the soldiers have been dealt with.

In the second part, Dîvân-i ‘Ârız and the relation between this ministry and the military iqta-holders, Dîvân-i Berîd, basic positions and classes in the army, army market, together with the military officials in the palace as well as in the judicial organization and religious affairs have been examined.

In the third part, the training, subsistence and management of the army besides war administration, army and finance system of the army staff have been examined.

In the fourth part, natural, light and heavy weapons, military clothing and armours apart from other war equipment, ships, fortresses and city walls have been examined.

In the fifth part, the supply, maintenance, subsistence and training of the horses, elephants and cattle exploited in the service of the army in battles, have been analysed. In addition, the qualifications and failures of these animals as well as making use of them in battles; strategies to defeat the elephants; animals utilized in the transport, communication and battues and finally the animals being used as a means of arsoning have been explored.

In the conclusion part, evaluations about Delhi Turkish Sultanate have been summarized and presented. Furthermore, the importance and the benefits of the method dealing with the armies of Turkish-Islamic states together and comparatively have been explained and finally the significance of the study has been pointed out.

EKLER LİSTESİ

EK I: Delhi Türk Sultanlığı Gelişimi ve Lûdî Hanedanı Haritası

EK II: Alâeddîn Halacî'nin Güney Hindistan'daki Seferleri (Harita)

EK III: Gazne İmparatorluğu Sınırı ve 1236 ve 1335 Yıllarında Delhi Türk Sultanlığı Haritası

EK IV-a, EK IV-b: Muhammed Şâh Tuğluk Devrinde Delhi Türk Sultanlığı Vilayetleri Listesi Haritası

EK V: 1241'de Moğol İmparatorluğu ve Delhi Türk Sultanlığı (Harita)

EK VI: XIV. yüzyılda Hindistan (Harita)

EK VII: Delhi Türk Sultanlığı Hanedanları ve Hükümdarları Listesi

EK VIII: Ana Hatları İle Delhi Türk Sultanlığı Ordusunda Etnik Unsurlar Listesi

EK IX: Ali Şir Nevâî Dîvânı'nda Kabak Oyunu (Minyatür)

EK X: Moğol Ordusunda 'Caracole Tactic'(İllustrasyon).

EK XI: Moğol Ordusunda Sahte Ricat (İllustrasyon).

EK XII: Hindu Orduları Ordugâh Düzeni (Şema).

EK XIII: Hıta Padişahlarının Ordugâh Şekli (Şema)

EK XIV: Hindu Orduları Saf Düzeni (Şema)

EK XV: Türk Tipi Tabiye ve Saf Düzeni (Şema)

EK XVI: Düşman Kellelerinden Kuleler Dikme Âdeti (İllustrasyon).

EK XVII: Fil Sirtında Arslan Avı (Av ve Avcı Minyatür).

EK XVIII: Okun Kısımları (Fotoğraf).

EK XIX: XIII ve XIV. yüzyıl Moğol Temrenleri (Çizim).

EK XX: Mandal Tutuşu Sayesinde Üç Okun Bir Elde Tutulabilmesi ve Türkiye Selçuklu Devleti Bilek Temrenli Okları (Sikke Fotoğrafı).

EK XXI-a: Nâvek Yeniden Yapılandırması (Reconstruction).

EK XXI-b: Mandal Tutuşu ve Zehgîr Kullanımı (Çizim).

EK XXII: Nâvek/Mecrâ ile Atış (İllustrasyon).

EK XXIII: Zehgîr ve Kiriş'e Bağlanan Zehgîr (Fotoğraf).

EK XXIV: Kompozit Yay Terminolojisi (Çizim ve Grafik).

EK XXV: Kompozit Yay Terminolojisi: Hindistan Kompozit yaylarının üst kolu ve Zağ/Siyah (Çizim).

EK XXVI: Türk Kılıcı'nın Diğer Kılıçlarla Karşılaştırılması (Çizim).

EK XXVII: XI. Yüzyıldan kalma bir Selçuklu kılıç namlusunun rekonstitüsü (Çizim).

EK XXVIII: Fil Kancası (Kejek) (Fotoğraf).

EK XXIX: Sultan İltutmuş (1210-1235) adına Bengal'de basılan gümüş sikke (Fotoğraf).

EK XXX: XI. yüzyıl ortaları zırhlı ve mızraklı ve bir Moğol suvârîsi (İllustrasyon).

EK XXXI: Hint Bhaleh (Behle) Mızrağı (Fotoğraf).

EK XXXII: Sultan Şemseddîn İltutmuş (1210-1235) adına Lahor'da basılan ceytel (bakır para) (Fotoğraf).

EK XXXIII: Yanındaki pavisier (geniş pavisier kalkanını taşıyan yardımcı) sayesinde kendini koruyan 15. Yüzyıl Fransız arbaletçileri (Çizim).

EK XXXIV: XV. yüzyıl Delhi Türk Sultanlığı Devrinden Bir Yuvarlak Kalkan (Fotoğraf).

EK XXXV: Chakram Kuşanmış Sihler (Resim).

EK XXXVI: Üstte Tulga ve İçerisinde Miğfer (Fotoğraf).

EK XXXVII: Çelik At Alın Zırhı. 1026/1617-18 Hindistan, Deccani, Golconda (Fotoğraf).

EK XXXVIII: Babürlüler Devri (1526-1858) Fillerin Gövde, Baş ve Alın Zırhları (İllustrasyon).

EK XXXIX: Demir diken (çesnok), kime karşı kullanılır? (Grafik Tasarım).

EK XL: Deh Merde (On Adamlık) Denilen Tipte Fırlatma İlkesi İle Çalışan Mancınık (İllustrasyon).

EK XLI: Arrâde. Birinci Haçlı Seferi (Çizim).

EK XLII: Ekber'in 1561'de Jamuna Nehri üzerinden "Hawa'i Fili" ile sandallardan kurulmuş çöken köprüden geçiş macerası (Minyatür).

EK XLIII-a, XLIII-b: Delhi Türk Sultanlığı Devrinde Hindistan'da Yük Taşımada Kullanılan Nehir Gemileri (Minyatür).

XLIV: Baburnâme minyatürlerinde yer alan ahavra tipi bir gemi (Minyatür).

EK XLV: Şemsiye Timi ve Çetirdârlar (Minyatür).

EK XLVI: Babürlüler Tuğ Açma Töreni (Minyatür).

EK XLVII: Babürlüler devrinden bir çitli çadır (Minyatür).

EK XLVIII: Delhi Türk Sultanlığı ve Hindu Kaleleri (Harita).

EK XLIX: Hindistan’da Canlı Koçbaşı Olarak Fil Kullanımı (İllustrasyon).

EK L: Kale Duvarları ve Surları Üzerindeki Ok Atış Mazgalları ile Kapılar Üzerindeki Fil Engelleyici Mânialar (Çizim).

EK LI: Çitor Kalesi (Chittorgarh Fort) Su Haznesi (Fotoğraf).

EK LII: Tuğlukabad ve Aliabad Kaleleri (Çizim, İllustrasyon).

EK LIII: Qutb Complex (Kutup Minar Kompleksi İllustrasyon).

EK LIV: Mançu Savaş Okları (Fotoğraf: Uzun Boyunlu Temrene Örnek).

EK LV: Halacî Hanedanı Devri Suvârî Kılıcı (Çizim).

EK LVI: Alâeddîn Muhammed Halacî Devrinde Büyük Bir Orduyu Besleyebilmek İçin Gerekli Şeyler ve Temel İhtiyaç Maddelerine Konan Narhlar. (Tablo: Berenî, Firişte ve Esterâbâdî’ye Göre).

EK LVII-a, EK LVII-b: Bombay’da Prince of Wales Museum’da Bulunan Alâeddîn Muhammed Halacî’nin Kılıcı ve Kını (Fotoğraf).

EK LVIII: Muhammed Bahtiyar Halacî’nin Altın Sikkesi Üzerindeki Kavisli Kılıç Tutan Suvârî (Fotoğraf).

EK LIX: Bengal’de Basılan Sultan İltutmuş’un Altın Sikkesi Üzerinde Elinde Gürz Tutan Suvârî (Fotoğraf).

EK LX: Muhammed b. Sâam Gurî ve Sultan İltutmuş Adına Basılan Aynı Tipteki Bakır Sikkeler Üzerinde Elinde Mızrak ve Kılıç ve Atının Terkisinde Kalkan Taşıyan Suvârî Figürü (Fotoğraf).

EK LXI: Delhi ve Yakın Çevresi, Tatta Şehri ve Sind Nehri (Harita).

EK LXII: XIII. Yüzyıl, At Sırtında Arbalet ile Avlanan Bir Memlûk Suvârîsi (Emaye Cam Şişe: Fotoğraf).

EK LXIII: Kheddah Fil Tuzağı ve Ketgerih (Fotoğraf)

KISALTMALAR

A.D.	: (Anno Domini: “Tanrı’nın(mızın) senesinde”. Milattan Sonra.
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
Alm.	: Almanca
Ar.	: Arapça:
A.S.	: Aleyhisselam (Selam O'nun üzerine olsun)
ask.	: Askerî
AÜ	: Atatürk Üniversitesi
b.	: Bin/İbn (oğlu)
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt/Bölüm
C.C.	: Celle Celâluhu (Onun şanı ne yüce)
Cm	: Santimetre
Co.	: (Company) Şirket
çev.	: Çeviren/Tercüme Eden
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Dr.	: Doktor
drl.	: Derleyen
ed.	: Edited by
Ens.	: Enstitüsü
etc.	: Et cetera (ve diğerleri).
Fr.	: Fransızca
Fars.	: Farsça
GAL	: Geschichte der arabischen Litteratur
gr.	: Gram
Hkm.	: Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa Bölümü
H.	: Hicrî
H.Ş.	: Hicrî Şemsî
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti (Saygıdeğer)
ist.	: İstinsah tarihi

İst. Üniv. Nad. Es. Ktp.	: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi
İng.	: İngilizce
İSAR	: İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı
İSMEK	: İstanbul Meslek Edindirme Kursları
kg.	: Kilogram
Kin.	: Kinaye (Bir sözün, benzetme amacı güdülmeden hem gerçek hem de mecaz anlamını düşündürecek biçimde kullanılması).
km.	: Kilometre
km./s	: [km./h]Kilometre/saat
kat. nr.	: Katalog numarası
Ltd	: Limited
m.	: Metre
M.	: Milâdî
mec.	: Mecaz
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ö.	: Milattan Önce
mm	: Milimetre
M.S.	: Milattan Sonra
nşr.	: Neşreden
no.	: Numara
nr.	: numara
ODÜ	: Ordu Üniversitesi
öl.	: Ölüm tarihi
Peh.	: Pehlevice
Prof	: Profesör
R.A.	: Radiyallahu Anhu (Allah O'ndan razı olsun)
s.	: Sayfa
San.	: Sanayi
Şti.	: Şirketi
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
Tic.	: Tiratet (Yayın Evleri İsimlerinden)
trc.	: Tercüme/tercüme eden
TRT	: Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu

TSA	: Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi
TSM	: Topkapı Sarayı Müzesi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Ünv.	: Üniversite
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğeri
vr.	: Varak
vs.	: Vesaire (ve başkaları ve diğeri)
yön.	: Yönetim yılı/saltanat devri
Yun.	: Yunanca
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

Tarih boyunca Türkler, Hindistan’da Ak Hun, Türk-şâhiler/Kabul-şâhiler (Tohoristan ve Kâbul’de 650-890)¹, Gazneliler, Delhi Türk Sultanlığı, peşinden bu devletten koparak bağımsızlığını ilan eden Behmenîler, Bengal Sultanlığı gibi diğer devletler ve daha sonraki dönemde Babürlüler devletlerini kurmuşlardır. Bununla birlikte Türkiye’deki Türk tarihi araştırmalarında genellikle Hindistan’da kurulan bu devletler göz ardı edilmekte ve yeteri kadar incelenmemektedir. Hâlbuki Hindistan’da kurulan bu Türk devletlerinin incelenmesi Türk tarihinin daha iyi anlaşılması bakımından önemli katkılar sağlayacaktır. Özellikle Türk devlet teşkilatı geleneğindeki devamlılığın, sapmaların ve farklı yönelimlerin saptanması ve daha iyi anlaşılması açısından Hindistan’da kurulan söz konusu Türk devletlerinin incelenmesi gerekmektedir.

Türkiye’deki üniversitelerde Orta Asya, İran, Anadolu ve Mısır’da kurulan Türk devletlerinin orduları hakkında yapılmış akademik çalışmalar bulunmaktadır. Fakat Hindistan’da kurulan Türk devletlerinin orduları hakkındaki bilgi birikimi yok denecek kadar azdır. Bu çalışma ile söz konusu kopuk halkanın tamamlanmasına yardımcı olmak ve Delhi Türk Sultanlığı ordusu ve askerî teşkilatını ortaya çıkarmak amaçlanmaktadır. Bu sayede Türk ulusunun askerî teşkilat tarihi hakkında daha doğru mukayeseler ve daha doğru hükümler verilebilmesi mümkün olacaktır.

Delhi Türk Sultanlığı’nın kuruluş yılı olarak 1206 ve yıkılış yılı olarak 1414 yılı tespit edildi. Araştırmalar bu kapsamda yürütüldü. Gur Sultanı Mu‘izzeddîn (Şihâbeddîn), 1206’da uğradığı bir suikast sonucunda veliaht bırakmadan öldüğü zaman, Gur Devleti’nin güney bölümü onun kumandanları arasında paylaşıldı. Bunlardan Tâceddîn Yıldız Gazne’de, Nâsireddîn Kabaca Multan ve Uça’da, Muhammed Bahtiyar Halacî Bihâr ve Bengal’de bağımsız birer devlet kurdular. Gur Sultanı Mu‘izzeddîn’in Hindistan valisi olan Aybek ise 1206’da Lahor’da “Sultan

¹ Mehmet Tezcan, a.g.m, s. 342-343; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 5.

Kutbeddîn” adıyla tahta çıktı ve Delhi-Türk Sultanlığı’nın ilk hükümdarı ve kurucusu sıfatıyla tarihe geçti².

Delhi Türk Sultanlığı’nın yıkılışı Timur’un Hindistan seferi nedeniyle hızlandı. Timur 1399’da Türkistan’a dönerken Tuğluk hanedanı beylerinden olup kendi hizmetine geçmiş olan Hızır Han’ı Multan’da vali olarak atadı. Hızır Han, Pencab’a ve ona yakın yerlerin bir kısmına egemen oldu. Pencap ile Delhi arasında ve Delhi dolaylarında birçok irili ufaklı beylikler ortaya çıktı. Timur akını sırasında Gücerat ve Malva’ya sığınmış olan Tuğluk hanedanının son hükümdarı Mahmûd 1401’de Delhi’ye döndü. Ancak artık birbirleriyle savaşan birtakım beylerin elinde kukla olmakta öteye geçemedi. 1413’te öldüğünde devleti Delhi dolaylarını aşmıyordu. Multan’da büyük Timur’un valisi olarak kalmış olan ve biteviye komşu beylerle savaşan Hızır Han 1414’te Delhi’ye yerleşti. 1421 yılındaki ölümüne kadar kendisini Timur’un oğlu Şâhruh’un Hindistan valisi saydı. Hızır Han öldükten sonra oğlu Mübarek kendisine şah dedirtip Türkistan ile bağını kesti. Böylece Delhi tahtına Seyyid hanedanı [1414-1451]³ çıkmış oldu. Peşinden Delhi tahtı Afganlaşmış Türk bir Hanedan olan Ludîler (1451-1526)’e geçti⁴. (Bkz. Ek I)⁵.

Hızır Han, Timurluların Hindistan valisi olduğundan ve peşinden gelen Ludî Hanedanı Afganlaşmış bir hanedan olduğundan çalışmamızı 1414 yılına kadar getirmeyi daha doğru bulduk.

Tezin asıl konusu “Delhi Türk Sultanlığı’nda Ordu” olmakla birlikte bu çalışmada Delhi ordusu ile diğer Türk-İslâm devletlerinin orduları arasındaki önemli benzerlik ve farklılıklar da ortaya konulmaya çalışıldı. Bundan dolayı tezde Karahanlı, Gazne, Gur, Büyük Selçuklu, Türkiye Selçuklu, Atabeylikler, Eyyubî, Memlûk, Moğol, Hint ve diğer Türk devletlerinin kaynaklarından ve bu devletlerin askerî teşkilatları hakkındaki mevcut çalışmalardan da istifade edildi.

² S. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlarından Halaciler*, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994, s. 7.

³ Delhi Sultanları’nın IV. Tabakası olan Seyyidler (1414-1451), Sünnî-Hanefî bir hanedandır. Bkz. Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar İslâm Devletleri*, I, s. 841-842.

⁴ Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, s. 334; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar İslâm Devletleri*, I, İlaveli 3. Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005, I, s. 841-842.

⁵ Delhi Türk Sultanlığı Gelişimi ve Ludî Hanedanı Haritası, Ek I.

Söz konusu devletlerden Gurlular, Gazne Devleti'ni yıkmış ve bir nevi onun askerî mirası üzerinde yükselmiştir. Delhi Türk Sultanlığı'nın temellerini atan ise Gurlular ve onun Türk gulamları olmuştur. Bu nedenle Delhi Türk Sultanlığı devri ordusunun daha iyi anlaşılabilmesi açısından Gazneliler ve Gur devletleri orduları bu çalışmada daha kapsamlı bir şekilde incelenmiştir.

Devletlerin teşkilatlarının oluşmasında kendilerini ortaya çıkaran kökleri kadar hasımları ve komşuları da büyük tesirler göstermektedir. Delhi Türk Sultanlığı her zaman Moğollar ile savaş halinde olmuştur. Delhi hizmetinde çoğu zaman azımsanamayacak miktarlarda Moğol bulunması nedeniyle bazı Moğol gelenekleri bu devletin askerî teşkilatında tesirini göstermiştir. Örneğin Moğol rütbe ve silahları Delhi ordusunda kullanılmıştır.

Delhi Türk Sultanlığı, Hindistan'da kurulduğundan en çok Hindûlar ile mücadele etmiştir. Bünyesinde çok miktarda Hindû gulâm ve vassal devletçiklerin askerlerini bulundurduğundan Hint geleneklerinden çok etkilenilmiştir. Dolayısıyla Hint savaş gelenekleri de bu çalışma açısından büyük önem taşımaktadır. Mesela Delhi ordusunda savaşların en önemli unsurlarından birinin filler olması bir Hint geleneğidir. Bu gelenek Delhi Türk Sultanlığı'na da geçmiştir. Devletin yıkılışına kadar filler orduda önemli bir yer işgal etmiştir. Delhi ordusunda Hint silahları ve rütbelerinden istifade edilmiştir.

Askerî seferler sırasında Hindistan'ın çetin coğrafyası ile mücadele için Hindû geleneklerinden ve Hintlilerin coğrafya bilgisinden faydalanılmıştır. Savunma tahkimatı arasında Hint dilinde *ketgere* (ordugâh etrafına çevrilen ağaç kütüklerinden sur) olarak anılan tahkimatlardan yararlanılmıştır. Ayrıca Hint kaleleri restore edilerek kullanılmaya devam edilmiştir. Silah üretiminde çok önemli olan Hint metalürji (mevâlid) biliminden ve ustalığından istifade edilmiştir. Zikredilen kuvvetli etkileşimlerden dolayı Delhi ordusunun daha iyi anlaşılabilmesi bakımından her türlü Hindû ana kaynağından mümkün olduğunca çok istifade edildi.

Delhi Türk Sultanlığı ordusu ve askerî teşkilatı hakkında Türkiye'de müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Yurt dışında yapılan çalışmalarda ise bu sultanlığın ordusu

bütün yönleri ile ele alınmamıştır. Ali Athar'ın *Army Organisation Under the Sultans of Delhi (13th and 14th Century)* adlı Doktora Tezi, Ali Athar'ın *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi* başlıklı kitabı ve Peter Jackson'un *The Delhi Sultanate (A Political and Military History)* adlı kitabı bu konuda yapılan çalışmalardır. Söz konusu çalışmalar içerisinde en kapsamlı olanı ise Ali Athar'ın adı geçen doktora çalışmasıdır.

Delhi Türk Sultanlığı'nda Ordu (1206-1414) adlı kendi çalışmamızda yukarıda adları verilen eserlerden farklı olarak bütün savaş hayvanlarının eğitimlerine, sağlıklarına, koşum takımlarına ve ticaretlerine yer ayrılmıştır. Ordudaki sağlık hizmetleri, bazı tedavi yöntemleri, gazilere uygulanan çeşitli ameliyatlar incelenmiştir. Ordu-din ilişkileri üzerinde kapsamlı bir şekilde durulmuştur. Savaş araç gereçleri dışında ordu tarafından kullanılan çadır, çetr, sayeban, sancaklar, mehter sazları vb. unsurlar incelenmiştir. Ordu pazarına geniş yer ayrılmıştır. Psikolojik savaş yöntemleri ve savaş hileleri örnekleri ile anlatılmıştır. Savaş araç gereçlerinin her birinin çeşitleri, imali, kullanımı, kısımları, ticareti vb. unsurları üzerinde durulmuştur. Diğer Türk-İslam devletlerinde kullanılan silahlar ile Delhi ordusu silahları arasındaki benzerlik ve farklar ortaya konmaya çalışılmıştır. Kimyasal madde kullanımı ve zehirli madde kullanımı konularına geniş yer ayrılmıştır. Avın ordu eğitimindeki önemi kapsamlı bir şekilde ele alınmış, av organizasyonları çıkılmış avlar üzerinden anlatılmıştır. Bahriye teşkilatı, kullanılan gemi çeşitleri ve tespit edilebilen aksamı, gemi inşası yöntemleri vb. konular ele alınmıştır.

Saldırı, savunma, geri çekilme, böl ve yönet, insan çekme gibi savaş stratejileri ve kullanılan taktikler örnekler üzerinden açıklanmıştır. Ordunun bir uzvu gibi hareket eden Divân-i Berîd'in askerî faaliyetleri üzerinde durulmuştur. Ödül ve cezalar, bazı savaş araç gereçlerinin kullanımı ile ilgili gelenekler vb. ordu gelenekleri ele alınmıştır. Türk-İslâm devletlerinin orduları ile Delhi ordusu arasındaki benzerlik ve farklılıklar ortaya konmaya çalışılmıştır. Ordudaki insan unsuru, ırklar, birbirlerine göre konumları ve askerî eğitimleri, emeklilik vb. konular ele alınmıştır. Böylece ordudaki insan unsuruna hak ettiği değer verilmeye çalışılmıştır. Ayrıca coğrafi şartlar, iklim olayları ve fiziki şartların ordu ve askerî seferler üzerindeki etkileri ve bunlara karşı alınan

önlem ve çareler seferlerden örnekler verilerek anlatılmıştır. Ordu ve askerî teşkilat sadece teorik olarak açıklanmamış her bilgi hakkında yaşanmış olaylar üzerinden örnekler verilmiştir. Böylece konunun daha anlaşılır hale gelmesine çalışılmıştır.

Bu sahada yapılan diğer çalışmalardan farklı olarak devrin şairlerinin beyitleri tek tek taranarak askeri teşkilat ile ilgili bilgiler şiirlerden süzölmüş çıkarılan hükümler maddeler halinde sunulmuştur. Şiirlerin asılları da dipnotta verilmiştir. Özellikle savaş hilelerine bu alanda yapılan diğer çalışmalarda ya hiç yer verilmediği ya da bu konunun geçiştirildiği gözlenmektedir. Bu çalışmada ise savaş hileleri kapsamlı, sistematik ve örnekleriyle ele alınmıştır. Yine diğer çalışmalardan farklı olarak savaş hayvanlarının mitolojideki yerlerine ve dini önemlerine de yer ayrılmıştır.

Bu çalışmada İlk Çağ'dan Delhi Türk Sultanlığı devrine kadar silahlar, kimyasal madde ve zehir kullanımı, koşum takımları, savaş stratejileri, savaş hileleri vb. konulardaki gelişim bir süreç içinde verilmeye çalışılmış olup kültürel devamlılık gösterilmeye çalışılmıştır. Örneğin fil koşum takımlarının İlk Çağ'dan başlayıp Babürlüler devrine kadar gelişim süreci ele alınmıştır. Böylece Hint savaş sanatı bu tezde bütün kapsamı ile ele alınmaya çalışılmıştır. Delhi Türk Sultanlığı ile diğer Türk-İslam devletleri arasında kurulan bezerlikler ve farklılıklar ortaya konmaya çalışıldığından Türk orduları da çok geniş kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Geleneğin devamlılığı ve gelişimi tespit edilmeye çalışılmıştır. Örneğin Osmanlı tokadının kökenin kökeninin Delhi Türk Sultanlığı ve hatta çok daha eski tarihlere dayandığı vb. tespitler ortaya konmuştur.

Devrin müellifleri büyük oranda Farsça yazmaktadır. Bu çalışmada bütün ana kaynaklar Farsça aslından okunup tercüme edilmiştir. Çalışma İngilizce tercümeler üzerinden yürütölmemiştir. Devre ait az sayıdaki Arapça kaynakların ise İngilizce ve Türkçe tercümeleri Arapçası aslı ile karşılaştırılarak kullanılmıştır. Hindü kaynaklarından ise İngilizce ve varsa Türkçe tercümeleri üzerinden faydalanılmıştır.

KAYNAKLAR VE TEDKİKLER

Delhi⁶ Türk Sultanlığı tarihini konu alan zengin kaynaklar bulunmaktadır. Fakat bu devletin ordusuna dair bilgiler bir yapbozun parçaları gibi değişik tipteki kaynaklar arasında azar azar dağılmış durumdadır. Fahr-i Müdebber tarafından kaleme alınan *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a* dışında ordu ve askerî teşkilat konularını ele alan derli toplu tek bir ana kaynağa tesadüf edilmemektedir. Fahr-i Müdebber'in eseri askerî teşkilatın hemen hemen bütün alanlarıyla ilgili derli toplu bilgiler sunmaktadır. Eser sultanlığın ilk dönemlerinde yazıldığından verilen tavsiye ve bilgileri anlaşılır kılmak adına seçilen örnek olaylar özellikle daha önceki Türk-İslâm devletlerinden ve diğer devletlerden seçilmiştir. Bununla birlikte örnek olaylar dışında verilen teorik ve pratik bilgilerin Delhi Türk Sultanlığı devrine -ve yakın dönemine- ait olduğunu söylenebilir. Bu eser devrin savaş sanatına dair bilgi ve tecrübeyi yansıtmaktadır. Fakat kuruluş devri sonrası için böyle derli toplu bir esere rastlanmamaktadır. Bu devletin geri kalan döneminde ordusunu ve askerî teşkilatını ortaya çıkarabilmek için her türlü edebî, tarihî, dinî, bürokratik, nümizmatik, epigrafik ve seyahatnâme gibi diğer kaynakları gözden geçirmek gerekmektedir. Ayrıca Hindistan'da Delhi Türk Sultanlığı'ndan önceki Gazneli ve Gur devletleri tarihine dair eserler ve sonrasında kurulan Behmenîler, Seyyîdiler ve Babürlüler gibi devletlere ait kaynaklar Delhi Türk Sultanlığı ordusuna ve askerî teşkilatına dair tespitlerin yapılabilmesinde ve konunun aydınlatılmasında büyük katkı sağlamaktadırlar. İlaveten Timur'un Hindistan seferi dolayısıyla Timûr Devleti'nin tarihine ait kaynaklar bu çalışma açısından önemli bilgiler ihtiva etmektedirler. Siyâsetnâme tarzındaki eserler de çok önemli katkılar sağlamaktadır. Bilindiği üzere yeryüzünde kültürel etkileşim en fazla ticaret, göç ve savaşlar yoluyla olmaktadır. Bundan dolayı Delhi Türk Sultanlığı'nın daimi savaş halinde olduğu Hindû ve Moğol devletlerine ait çeşitli kaynaklar da çok önemlidir. Böylece savaş halindeki söz konusu devletler arasındaki etkileşim, benzerlik ve farklılıkları ortaya çıkarmak mümkün olmaktadır. Bu eserlerin dışında çeşitli milletlere ait erken ve geç devir askerî strateji kitapları, hile kitapları bazı mevzuların açıklığa kavuşturulmasına yardımcı olmaktadır.

⁶ Delhi adı kaynaklarda Dihlî şeklinde de geçmektedir. Bu çalışmada yaygın kullanımı olan Delhi tercih edildi.

1. Harp Sanatı, Savaş Hileleri, Stratejileri, Taktikleri, Psikolojisi ve Hukuku ile İlgili Kaynak ve Araştırma Eserler

Kaynakların tanıtımına bizzat harb sanatı ile ilgili eserlerden başlamak yerinde olacaktır. Delhi Türk Sultanlığı devri ana kaynaklarında ve muhtemelen Türk tarihinin diğer devirlerine ait diğer kaynaklarda savaş hileleri, taktikleri, stratejiler, psikolojik ve sosyolojik savaş ile savaş hukuku haklarında yeterince bilgi bulunmamaktadır. Bundan dolayı Delhi Türk Sultanlığı ordusundaki bu tarz faaliyetleri ortaya çıkarabilmek, sınıflandırabilmek, adlandırabilmek ve daha anlaşılır hale getirebilmek çok zordur. Bu çalışmada söz konusu hususlara dair, az sayıdaki verilerin daha anlaşılır hale getirilebilmesi amacı ile dile getirilen zorluktan dolayı kaynak yelpazesi, kaynakların yazıya geçirildiği zaman ve mekân aralığı son derece geniş tutuldu. Bu çalışmada söz konusu hususlara dair kullanılan kaynak ve araştırma eserlerin en önemlileri aşağıda tanıtıldı.

Sun Tzu (Sun Zi)⁷ tarafından yazılan *Savaş Sanatı* insanlık tarihinin en eski ve üzerinde en fazla araştırma ve tartışma yapılmış stratejik eseridir. Eserin geçmişi Çin'in Savaşan Beylikler Dönemine (M.Ö. 403-M.Ö. 221) kadar uzanmaktadır⁸. *Savaş Sanatı*'nın yazıldığı zamana dair üç ana görüş bu eserin M.Ö. 500-300 yılları arasında yazıldığını ileri sürmektedir⁹. Hakkında binlerce kitap ve makale yazılmış olan *Savaş Sanatı*, birçok ülkedeki askerî okullarda ders kitabı olarak okutulmaktadır¹⁰.

Sun Tzu'nun eserinin çevirileri arasındaki farklılıklar bulunmaktadır. Klasik Çince oldukça az im ile çok anlamın aktarılabilirdiği bir yazı türüdür. Yorum ve çeviri farkları buradan kaynaklanmaktadır¹¹. Bundan dolayı kullanılan kaynaklar arasında yer alan bazı yorum ve çeviri farkları dipnotlarda nakledildi. Bu çalışmada eserin ilk kez Pulat Oktan ve Giray Fidan tarafından yapılan Çince'den Türkçeye çevirisinden istifade

⁷ Çincenin birden çok transkripsiyon sistemi vardır, çeviride bugün bütün dünyada kabul edilmekte olan Pin-Ying sistemine göre müellifin adı “Sun Tzu” değil, “Sun Zi” olarak transkrip edilmektedir. Bkz. ed. Ali Alkan İnal, *Savaş Sanatı*, Sun Zi (Sun Tzu), Çince Aslından Çevirenler: Pulat Otkan-Giray Fidan, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, III. Baskı, s. XIII-XIV.

⁸ Sun Zi (Sun Tzu), *Savaş Sanatı*, çev: Pulat Otkan-Giray Fidan, s. X.

⁹ Osman Karadağ, *Strateji Üzerine Erken Metinler Öncüler-1: Çinliler ve Hintliler*, s. 350-351.

¹⁰ Osman Karadağ, a.g.e., s. 347.

¹¹ Sun Zi (Sun Tzu), a.g.e., s. XIV.

edildi¹². Çin'in zorlukları nedeniyle ilave olarak Ralph D. Sawyer'ın *Kadim Çin'in Askeri Klasikleri, I (The Seven Military Classics of Ancient China)*, ve Hasan İlhan'ın Lionel Giles'in İngilizce çevirisi üzerinden *Savaş Sanatı* adıyla yaptığı Türkçe çevirisinden de istifade edildi¹³.

Ralph D. Sawyer, *Kadim Çin'in Askeri Klasikleri* adlı eserde kadim Çin'in yedi strateji klasiğini derlemiştir. Bu eserler günümüzde hâlâ savaş ve yönetim sanatının en önemli metinleri arasında yer almaktadır. Söz konusu eserler T'ai Kung'un *Altı Gizli Öğretisi*, Ssu-ma'nın *Yöntemler'i*, Sun Tzu'nun *Savaş Sanatı*, Wu-tzu, Wei liao-tzu, Huang Shih-kung'un *Üç Stratejisi*, T'ang-tsung ve Li Wei-kung *Arasındaki Soru ve Cevaplar* adları ile tanınmaktadırlar¹⁴. Türkiye'de bu strateji klasiklerinden sadece Sun Tzu'nun *Savaş Sanatı* bilinmektedir.

Çin Savaş sanatlarına dair yukarıda zikredilen eserlerden savaş hilelerinin net açıklanması ve uygulanan hilelere ad verilmesi, orduların sevk ve idaresi ile ilgili hususların daha iyi açıklanabilmesi amacı ile istifade edildi.

Hiroshi Moriya tarafından hazırlanan *Savaş Sanatlarında 36 Gizli Strateji*, savaş hilelerinin tespitinde çok yararlı bir klavuz niteliğindedir. Bu eserin orijinalinin kökleri belirsizdir. Geleneksel görüş kitabın yazarının V. yy.da yaşamış olan T'an Tao-chi olduğunu şeklindedir; ama bu metin pek çok eski düsturun, politik ifadelerin ve hatta binlerce yıldır süregelen atasözlerinin sentezidir. *Değişimler Kitabı*'ndan alınan bölümler kitabın yazılmasından en az 1.500 yıl öncesinden kalmaz. Profesör Moriya kitaba az ve öz açıklamalar ve örnekler eklemiştir¹⁵. Bu eserden savaş hilelerini açıklama ve uygulanan hilelere ad verme hususunda faydalanıldı.

Harro von Senger (İsviçreli Sinolog) tarafından *Strategeme (Strategemler-Savaş Hileleri)* adıyla hazırlanan üç ciltlik eser Çinlilerin düşmanları karşısında zafer kazanmalarını sağlayan geleneksel strateji kurallarını sunmaktadır. Bu eserde Çin

¹² Sun Zi (Sun Tzu), a.g.e., s. XIV, s. 207; *Kadim Çin'in Askeri Klasikleri, I*, haz. Ralph D. Sawyer, çev. Utku Umut Bulsun-Pınar Erbayık, Kırmızıkeçi Yayınevi, İstanbul 2010, s. 207.

¹³ Editör: Füsün Dikmen, *Savaş Sanatı*, Sun Tzu, çev. Hasan İlhan, Tutku Yayınevi, Ankara 2010, 8. Basım.

¹⁴ *Kadim Çin'in Askeri Klasikleri, I*, haz. Ralph D. Sawyer, çev. Utku Umut Bulsun-Pınar Erbayık, Kırmızıkeçi Yayınevi, İstanbul 2010.

¹⁵ Hiroshi Moriya, *Savaş Sanatlarında 36 Gizli Strateji*, İngilizceden çev. Zeynep Heyzen Ateş, Kırmızıkeçi Yayınevi, İkinci Baskı, İstanbul 2009, s. 7-9.

tarihinden ve kültüründen kaynağını alan 36 geleneksel savaş hilesi ayrıntılı olarak incelenmekte, hileler Çin ve dünya tarihinden örnekler verilerek açıklanmaktadır. Eserin ilk 18 strategemi içeren I. cildi 1996 yılında Mekin Özbalta¹⁶, 19.-27. Strategemleri içeren II. cildi 2003 yılında Mekin Özbalta¹⁷ ve 28.-36. Strategemleri içeren III. cildi 2005 yılında Efsan Canşen tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir¹⁸. Bu çalışmada, çeşitli savaş hilelerini adlandırabilmek ve açıklayabilmek amacıyla eserin söz konusu Türkçe tercümelerinden yararlanıldı.

Delhi Türk Sultanlığı ordusu hakkında bilgi veren mevcut en eski ve en kapsamlı kaynaklardan biri Fahr-i Müdebber olarak tanınan Mübârek Şâh lakaplı Muhammed b. Mansûr b. Saîd'in *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a* (*Adâbu'l-mulûk ve kifayetu'l-memlûk*) adlı eseridir. Adından da anlaşılacağı üzere bu eser harb sanatının inceliklerini anlatmaktadır. Müellifin baba tarafından Hz. Ebu Bekir, anne tarafından Gazneli Sultan Mahmûd'un kayınpederi Bilgetigin'in soyundan geldiği ileri sürülür. Hayatı hakkında pek az bilgi vardır. Fahr-i Müdebber'in Hicri 552'de Multan'da doğduğu sanılmaktadır. Müellif gençliğinde Gur sarayına intisab etmiştir¹⁹. Fahr-i Müdebber, Gazneli Hükümdarı Husrev Melik (1160-1186), Gurlu Hükümdarı Mu'izzeddîn Muhammed b. Sâim (1203-1206) ve Delhi Türk Sultanlığı hükümdarlarından Kutbeddîn Aybeg (1206-1210) ve Şemseddîn İltutmüş (1210-1236)'un hizmetlerinde bulunmuştur.

Fahr-i Müdebber'in Şemseddîn İltutmüş'a takdim ettiği ve Farsça olarak kaleme aldığı devlet yönetimi ve savaş sanatına dair söz konusu eserin yazma nüshaları İngiltere'de *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ* (*Savaş ve Cesaretin/Silahşörlüğün Adabı*)²⁰ ve Hindistan'da *Adâbu'l-mulûk ve kifayetu'l-memlûk* (*Sultanlığın İncelikleri ve Hizmetkarların Görevleri*)²¹ olmak üzere farklı başlık altında bulunmaktadır. Farklı başlıkları yüzünden günümüzün bilim adamları bu nüshaların farklı eserler olduklarını ve farklı zamanlarda derlendiklerini zannetmişlerdir. Bununla birlikte karşılaştırmalı bir

¹⁶ Harro von Senger, *Savaş Hileleri Strategemler I*, çev. Mekin Özbalta, Anahtar Kitaplar, 2. Baskı, İstanbul 2000.

¹⁷ Harro von Senger, *Savaş Hileleri Strategemler II*, çev. Mekin Özbalta, Anahtar Kitaplar, İstanbul 2003.

¹⁸ Harro von Senger, *Savaş Hileleri Strategemler III*, çev. Efsan Canşen, Anahtar Kitaplar, İstanbul 2005.

¹⁹ Khaliq Ahmad Nizami, "Fahreddin Mübârek Şâh", *DİA*, XII, s. 87.

²⁰ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ* İngiltere'de British Museum ve Royal Asiatic Society'de Bengal elyazmaları arasında bulunmaktadır.

²¹ *Adab al-Mulûk wa Kefâyat al-Mamlûk* Hindistan ofisi Farsça ms. 647 (Ethé, Cat. Ind. Off., No. 2767)'da bulunmaktadır.

inceleme *Adâbu'l-mulûk ve kifayetu'l-memlûk* adında sadece tek bir çalışma olduğunu ortaya koymaktadır. Muhtemelen bir müstensih tarafından, belki de bir kitapçının isteği ile kitabın 40 bölümünün 34 bölümü istinsah edildi ve eser *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ* adı altında salındı (satıldı). Müstensih tarafından atlanan söz konusu altı bölüm eserin Hindistan'da bulunan tam nüshasında beşinci ve on ikinci bölümleri arasında yer almaktadır²².

Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a, yukarıda değinildiği üzere 34 kısımdan (*bâb*) meydana gelmektedir ve ilk altı kısım daha çok ideal hükümdarın taşıması gereken özelliklere ve devlet yönetimiyle ilgili konulara ayrılmıştır. Bu yönüyle eser siyâsetnâme tarzındaki kitaplara benzer. Eserin diğer 28 kısmı ise ordudaki sınıflar, savaş taktikleri, savaş meclisinin kurulması, silâhlar, ordunun savaş düzeni, savaşta casus ve habercilerin rolü, atlar ve filler gibi savaş hayvanlarının bakım, eğitim ve tedavileri hakkındadır. Hülâsa bu kitap savaş sanatının tüm incelikleri hakkında çok kapsamlı bilgiler sunmaktadır. Bu eser Delhi Türk Sultanlığı ordusuna dair ilk kitap olması bakımından çok değerli bir kaynaktır. Dönemin silahları, savaş atlarının eğitimi ve terbiyesi, at hastalıkları ve tedavi yöntemleri, savunma ve kuşatma savaşlarına, savaş hilelerine, savaşın sevki ve idaresine dair çeşitli bilgiler vb. konular eserde ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır. Fakat ne yazık ki konu başlıkları ile ilgili teorik bilgilerin verilmesinden sonra yer verilen örnek olayların hiçbirisi Delhi Türk Sultanlığı hükümdarlarıyla ilgili olmayıp eski İran hükümdarları, İslâm halîfeleri, Gazneli, Gur ve Selçuklu hükümdarları hakkındadır²³.

Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a özellikle Hindistan'da Türk hâkimiyetinin pekişmeye başladığı Gazneli ve Gur devletleri dönemlerine dair örnekler içermektedir. Bu bakımdan kaynağın verdiği tavsiyeler Delhi Türk Sultanlığı hükümdarları ve komutanları tarafından dikkate alınmış olmalıdır. (Bkz. Ek III)²⁴ Kaynak içerisinde bahsedilen yöntem, teknik, eğitim ve silahlar devrin savaş adabını, kültürünü ve

²² İqtidar Husain Siddiqi, *İndo-Persian Historiography up to the Thirteenth Century*, Primus Book, Delhi 2010, s. 23.

²³ Khaliq Ahmad Nizami, a.g.m., s. 87; S. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat (1206-1414)*, TTK, Ankara 2006, s. XVII.

²⁴ Gazne İmparatorluğu Sınırı ve 1236 ve 1335 Yıllarında Delhi Türk Sultanlığı Haritası, Ek III.

teknolojisini yansıtmaktadır. Eserin altı nüshası bulunmaktadır²⁵. Bu çalışmada İran’da Ahmed Süheylî Hânsârî tarafından *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a* adı ile hazırlanan neşirden istifade edilmiştir²⁶. Ne yazıkki Ahmed Süheylî Hânsârî tarafından Indian Office’deki *Adâbu’l-mulûk ve kifayetu’l-memlûk* adlı in tam nüshanın kullanmamış olduğu görülmektedir.

Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ neşri içerisinde bulunmayan söz konusu eksik altı bölüm daha sonra Tahran’da Muhammed Server Mevlâî tarafından H.Ş. 1354/1975 yılında *Âîn-i Keşverdârî (Şeş Bâb Bâz Yâfte ez Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a)* adı altında yayınlandı ve bu çalışmada mezkur neşirden de istifade edildi²⁷.

Muhammed Server Mevlâî, neşrinin başlığında görüldüğü üzere “Yeni Bulunmuş Altı Bölüm (*Şeş Bâb Bâz Yâfte*) ifadesine yer vermektedir. Bununla birlikte eserin altı bölümünü değil sekiz bölümünü neşretmiştir²⁸. Söz konusu bölümlerden yedinci ve sekizinci bâblar *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ* içerisinde zaten bulunduğundan neşrine bu başlığı vermeyi uygun görmüştür. Naşir, yedinci bölümde sadece açıklayıcı bazı dipnotlar eklemiştir. Ama “Şerîf Ebu’l Ferec’in Geri Kalan Halleri” adı altında yer verdiği sekizinci bölüme *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ*’da eksik olan yaklaşık bir buçuk sayfalık bir metni ilave etmiştir.

Âîn-i Keşverdârî’de berîd teşkilatının önemi, berîd olarak atanacak kimselerin özellikleri, Emîr-i Dâd ve şehir savunmasındaki fonksiyonu ve Reîs-i şehîr ile ilişkileri, Şahne-i Fîl görevini yerine getiren naibler, filhâne ve harcamaları ve fîl koşum takımlarından ziller, av teşkilatında istifade edilen bazı av hayvanlarının adları, bütün hayvanların dağlanması ve bunun önemi, bisorâk develeri, eşter-hâne ve ganimet

²⁵ 1. Nüsha Biritish Museum’da bulunmaktadır. Hat ve uslubundan 9. asrın sonunda yazılmış olduğu çıkarılmaktadır. Sonundan bir iki varak düşmüştür. Bu nüsha diğerlerine göre daha sıhhatlidir. 2. nüsha Râmpûr Kütüphanesi’nde bulunmaktadır. 3. nüsha Bengal Kütüphanesi’ndedir. Sonundan bir varak düşmüştür. 4. nüsha Abdülhüseyn Meykede Beye (عبد الحسين ميكده) aittir. 5. Nüsha Mülk Kütüphanesi’nde 2226 numarada kayıtlıdır. 6. Nüsha bir kitapçıdan satın alınıp Kitaphane-i Milli-yi Mülk’e nakledilen Nigârende (نگارنده) nüshasıdır. Bir de Aliger (عليگر: Aligarh olmalı) Üniversitesi’nde tarih Profesörü Abdülvahid Kureyşi’nin yıllardır mevcut nüshalar üzerinden bu kitabı Hindistan ve İngiltere’de tashih edip hazırlamaktadır. Ama şimdiye kadar tamamlamaya muvaffak olamamıştır. Bkz. Fahr-i Müdebbir, *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, (nşr. Ahmed Süheylî Hânsârî), Tahran 1346/1967, s. 12-16.

²⁶ Fahr-i Müdebbir, *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, (nşr. Ahmed Süheylî Hânsârî), Tahran 1346/1967.

²⁷ Fahr-i Müdebbir, *Âîn-i Keşverdârî (Şeş Bâb Bâz Yâfte ez Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a)*, Muhammed Server Mevlâî, İnşîşârât-i Bonyâd-i Ferheng-i Îrân, H.Ş. Tahran 1354/1975.

²⁸ Bu bölümler 1. “Alim ve Muttaki Bir Mustevfî Seçme...Hakkında”, 2. “İşbilir Bir Müşrif Atanması...Hakkında”, 3. “Kâfî Miktarda Sahib-i Berîd Atanması ...Hakkında”, 4. “Kâfî Sayıda Vekil Atanması...Hakkında”, 5. “Muhterem Bir Emîr-i Hâcib Seçilmesi...Hakkında”, 6. “Adil Bir Emîr -i Dâd Seçilmesi...Hakkında”, 7. “Ordunun Arz Edilmesi ve Düzeni...Hakkında”, 8. “Şerîf Ebu’l Ferec’in Geri Kalan Halleri” başlıklarını taşımaktadır.

paylaşımı gibi konular hakkında verinle malumatlar bu çalışma açısından önem taşımaktadır.

Memluk-Kıpçak Türkçesiyle kaleme alınan *Münyetü'l-Guzât*, harb sanatıyla ilgili Türkçe yazılı kaynakların en eskilerinden biri oluşu dolayısı ile büyük bir önem taşır. Eser Delhi Türk Sultanlığı devrinde yazılmamış olmakla birlikte aynı zaman dilimi ve aynı kültür dairesine ait bir eser olmak bakımından devrin askerî teşkilatının ve techizatlarının aydınlatılmasında önemli katkılar sağlamaktadır. *Münyetü'l-Guzât*'da I. Ata binmek, II. Söngü (mızrak) tutmak (mevcut nüshada bu bölüm yer almamaktadır), III. Kılıç kullanmak, IV. Kalkan tutmak, V. Ok atmak (bu bölüm aslında başlıksızdır) ve VI. Top vurmak (çevgân oynamak) olmak üzere altı bölüm bulunmaktadır. Eserin bilinen tek nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi III. Ahmed kısmında 3468 numarada kayıtlıdır. Bu nüsha Gazi Altuboğa adına istinsah edilmiştir. İstinsah tarihi 850/1446-47'dir. Kitap Arapçadan Türkçeye tercüme edilmiştir. *Münyetü'l-Guzât*'ın tıpkıbasımı Türkiye'de Genel Kurmay Başkanlığı tarafından yaptırılmıştır. Bu çalışmada *Münyetü'l-Guzât*'ın Mustafa Uğurlu tarafından hazırlanan neşri kullanılmıştır²⁹.

Müellifi belli olmayan *Kitâb fî 'ilm en-Nuşşâb* bir Memlûk devri yapıtıdır. Delhi Türk Sultanlığı devrine ait olmamakla birlikte söz konusu devirdeki okçuluk sanatının inceliklerinin anlaşılması bakımından çok faydalı bilgiler sunmaktadır. Yapıtın bu çalışma bakımından önemli olan üçüncü bölümünde okçuluğun esasları, dördüncü bölümde ayakta ve oturarak ok atma yöntemleri, beşinci bölümünde ise okçuların ok atarken yaptıkları hatalar ele alınmaktadır. Derleyicinin adı hiçbir yerde belirtilmemiştir. Eser ve yazmayla ilgili bir tarih de yoktur. Paris ve İstanbul nüshaları bulunmaktadır³⁰. *Kitâb fî 'ilm en-Nuşşâb*, Kurtuluş Öztöpcü tarafından dil özellikleri açıklanarak, transkripsiyonu, Türkiye Türkçesine çevirisi ve tıpkıbasımı ile birlikte *Kitâb fî 'ilm en-Nuşşâb (Memlûk Kıpçakçasıyla 14. yy.'da Yazılmış Bir Okçuluk Kitabı)*

²⁹ *Münyetü'l-Guzât*, (haz. Mustafa Uğurlu), Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1987, s. 12-14.

³⁰ Paris nüshası sağlam olmayan eksik bir nüshadır. Paris nüshasının İstanbul nüshasından değil de muhtemelen şu an elde bulunmayan başka bir nüshadan istinsah edildiği anlaşılmaktadır. İstanbul nüshası, Beyazıt Umumi Kütüphanesi'nde Velîyüddin Efendi bölümünde 3176 numaraya kayıtlı bulunmaktadır. Bkz. Mehmet Ölmez (Series Editor), *Kitâb fî 'ilm en-Nuşşâb (Memlûk Kıpçakçasıyla 14. yy.'da Yazılmış Bir Okçuluk Kitabı)*, haz. Kurtuluş Öztöpcü, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 34, İstanbul 2002, s. 147, 148-149, 150-151, 208.

adiyla neşredilmiştir³¹. Bu çalışmada Kurtuluş Öztopçu'nun hazırladığı söz konusu neşirden istifade edildi.

Arapça kaleme alınan *Tefrîc el-Kurûb fî Tedbîr el-Hurûb*, Memlûk Sultanı Ferec b. Berkuk (801-814/1399-1411) devrinde Ömer b. İbrahim el-Avsi el-Ensârî (öl. 1408)³² tarafından kaleme alınmıştır. O, İbn el-Adîm veya İbn Ebî Carâdah olarak da bilinir. Ölüm tarihi 811/1408'dir. Müellif, kadı asker mevkiinde olduğundan ordu organizasyonlarıyla birlikte tecrübe kazanmış olmalıdır ve ordu ile birlikte Halep civarındaki genel harekâtlara katılmış olmalıdır. Timur yağması sırasında Suriye'de bulunması ve esir edilmesi, onun Moğol askerî organizasyonu, taktikleri ve stratejisi hakkında bazı bilgiler edinmesini sağladı. *Tafrij el-Kurûb* müellifi, olağan Müslümân savaş bahsini Moğol seferberlik modelini de kapsayacak şekilde genişletti³³. Bu çalışmada *Tefrîc el-Kurûb fî Tedbîr el-Hurûb*'un George T. Scanlon tarafından İngilizce çevirisi ve Arapça aslını içecek şekilde hazırlanan “*A Muslim Manual of War*” adlı neşrinden istifade edildi³⁴.

Tefrîc el-Kurûb fî Tedbîr el-Hurûb'un ateş ve duman ile haberleşme, posta güvercinleri, kurdûs denilen suvârî taburları, sapan ve hasek (Orta Çağ kara mayınları) konularında sunduğu bilgilerden faydalandı. Daha da önemlisi Delhi Türk Sultanlığı devrinde kale kuşatmalarında kullanılan mektup hilesi ile savaş anının güneş ve rüzgâr ordu arkasından gelecek şekilde seçilmesi gerektiği yönündeki uyarıların daha ayrıntılı açıklamaları için bu eserden istifade edildi.

Âdâb-i Harb ve Ülsûb-i Ceng, giriş kısmında ifade edildiği üzere Filozof Aristoteles'in Büyük İskender için kaleme aldığı eserin, başlıklar halinde düzenlenmiş İslâmî bir versiyonudur. Fakat Aristo'nun savaş ile ilgili bir kitabı tespit edilmemiştir. Uzak bir ihtimal olarak Yunancadan yapılan ilk çeviriler sırasında Aristo'ya ait bu eserin tercüme edildiği, zamanla orijinal nüshasının kaybolduğu düşünülebilir. Müstensihin veya eseri çeviren kişinin dikkat çekmesi veya meşhur olması amacıyla bu

³¹ Mehmet Ölmez (Series Editor), *Kitâb fî 'ilm en-Nuşşâb (Memlûk Kıpçakçasıyla 14. yy.'da Yazılmış Bir Okçuluk Kitabı)*, haz. Kurtuluş Öztopçu, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 34, İstanbul 2002.

³² Ömer b. İbrahim el-Avsi el-Ensârî, *Tefrîc el-Kurûb fî Tedbîr el-Hurûb (A Muslim Manual of War)*, edited and translated George T. Scanlon, American University at Cairo Press, Cairo 1961, 2012, İngilizce kısım s. 3, Arapça kısım s. 4 (Mukaddime).

³³ Ömer b. İbrahim el-Avsi el-Ensârî, a.g.e., İngilizce kısım s. 24-26.

³⁴ Ömer b. İbrahim el-Avsi el-Ensârî, a.g.e., İngilizce kısım s. 22-23.

yapıtı Aristo'ya atfetmiş olabileceği de akıldan uzak tutulmamalıdır. Yazmanın Eski Anadolu Türkçesi döneminden Osmanlı Türkçesine geçiş dönemi özellikleri göstermesinden ve mancınık ile birlikte top kullanımına dair misal verilmesinden bu yapıtın XIV. asrın ilk yarısı ile XV. asrın ikinci yarısı arasında yazıldığı ortaya çıkmaktadır. Kitanbın nüshaları Topkapı Sarayı Müzesi Bağdat Kitaplığı 369, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi 19 Hk ve Mısır Kahire Hidiv Kütüphanesi Türkçe Yazmaları 9004'da bulunmaktadır³⁵.

Bu çalışmada Bayram Erdoğan'ın söz konusu eser üzerinden hazırladığı *Risâle-i Âdâb-ı Harb (İnceleme-Metin-Dizin)* adlı tez çalışması ile Özer Şenödeyici'nin *Aristoteles'ten Savaş Adabı ve Ahlâkı (Âdâb-ı Harb ve Üslûb-i Ceng)* adlı neşirden istifade edildi. Bu neşir günümüz Türkçesine çeviri, transkripsiyonlu metin ve Osmanlıca orijinal metni içermektedir³⁶. Kaynağın barış stratejisi, *hiletgerân*³⁷ veya *erbâb-ihile* sınıfı, mektup hilesi, düşman elçisinin ağırlanması, casus kullanımı, gece baskınları, gece baskınlarına karşı alınan önlemler, disiplin, beşli harb sistemi, dil alma, keşif kolu çıkarma ve gözcülerin çalışma yöntemleri vb. konulara dair verdiği bilgilerden istifade edildi.

Bu çalışmada sosyolojik savaş ve onun bir uzantısı olan psikolojik savaş konularını daha iyi anlatabilmek ve Delhi Türk Sultanlığı ve düşmanları arasında cereyan eden bu bağlamdaki mücadeleleri daha iyi açıklayabilmek amacıyla Nevzat Tarhan'ın *Psikolojik Savaş* ile *Asimetrik Savaş (Politik Psikoloji)*, Yusuf Çağlayan'ın *Osmanlı'dan Ortadoğu'ya Sosyolojik Savaş* kitaplarından yararlanıldı. Son olarak Mustafa Ağırman'ın, *Hz. Peygamber'in Savaş Stratejisi* adını taşıyan doktora tezinden de istifade edildi.

Yusuf Çağlayan tarafından kaleme alınan *Osmanlı'dan Ortadoğu'ya Sosyolojik Savaş* kitabında birinci bölümde sosyolojik savaşın tarihsel geçmişi, bu tarz savaşın

³⁵ *Aristoteles'ten Savaş Adabı ve Ahlâkı (Âdâb-ı Harb ve Üslûb-i Ceng)*, Hazırlayan: Özer Şenödeyici, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2014, s. 24-36; Bayram Erdoğan, *Risâle-i Âdâb-ı Harb (İnceleme-Metin-Dizin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013, s. 2-4.

³⁶ *Aristoteles'ten Savaş Adabı ve Ahlâkı (Âdâb-ı Harb ve Üslûb-i Ceng)*, Hazırlayan: Özer Şenödeyici, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2014.

³⁷ Emîr Husrev-i Dihlevî, başka bir bağlamda sevgiliden bahsederken aynı anlama gelen *hile sâzân* (حيلة سازان) adını kullanmaktadır. Bkz. *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 223.

konusu, amacı, doğası, strateji ve taktikleri, sosyolojik savaş taktikleri ve silahları ve muharebe alanları ayrıntılı olarak anlatılmaktadır³⁸. Delhi Türk Sultanlığı ile racalar ve Moğollar arasında cereyan eden sosyolojik ve psikolojik savaş daha net bir şekilde ortaya koyabilmek için söz konusu eserden de istifade edildi.

Nevzat Tarhan tarafından kaleme alınan *Psikolojik Savaş* adlı eserde yer alan Psikolojik Savaşın Stratejik Amaçları, Psikolojik Savaşın Taktik Hedefleri, Kuvvetlere Karşı Psikolojik Savaş, Psikolojik Savaşın Çeşitleri, Kara Propaganda gibi çeşitli konu başlıkları Delhi Türk Sultanlığı ve racalar arasındaki mücadeleleri açıklayabilmek bakımından faydalı bilgiler sunmaktadır³⁹. Yine Nevzat Tarhan tarafından kaleme alınan *Asimetrik Savaş (Politik Psikoloji)* adlı kitaptan psikolojik savaş yöntemlerinden biri olan kara propagandanın nasıl kullanıldığı hususlarında istifade edildi⁴⁰.

Mustafa Ağırman'ın, *Hiz. Peygamber'in Savaş Stratejisi* adını taşıyan doktora tezinden⁴¹ psikolojik savaşın tanımı hakkında verdiği bilgiler ve Delhi Türk Sultanlığı'nın da bir İslâm Devleti olması bakımından Hiz. Muhammed (a.s.) devrinde bu hususta hangi yöntemlerin kullanıldığı hususlarında istifade edildi.

Savaş hukuku ile ilgili olarak Hugo Grotius (1583-1645) *Savaş ve Barış Hukuku (De Jure Belli ac Pacis)* adlı kitabı kaleme almıştır. Grotius uluslararası toplumda geçerli devletler hukukunun kurucusu kabul edilmektedir. Grotius, *Savaş ve Barış Hukuku* başlığını taşıyan üç ciltlik yapıtını 1625'te Latince olarak yayımladı. Kısa bir süre içinde kitabın yeni baskıları, sonra da dünyanın yaygın dillerine çevirileri yapıldı. Müellif, klasik yazarlardan, ozanlardan, din bilginlerinden geniş ölçüde aktarmalar yapmakta, eski tarihlerden aldığı sayısız örnek-olaylarla görüşlerini desteklemektedir⁴².

Hugo Grotius'un söz konusu yapıtı, eser üzerinden seçkiler yapılarak Seha L. Meray tarafından Türkçeye tercüme edildi. Bu çalışmada, Seha L. Meray'ın söz konusu

³⁸ Yusuf Çağlayan, *Osmanlı'dan Ortadoğu'ya Sosyolojik Savaş*, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2013.

³⁹ Nevzat Tarhan, *Psikolojik Savaş*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, 19. Baskı.

⁴⁰ Nevzat Tarhan, *Asimetrik Savaş (Politik Psikoloji)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

⁴¹ Mustafa Ağırman, *Hiz. Peygamber'in Savaş Stratejisi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Doktora Tezi, Erzurum 1992.

⁴² Hugo Grotius, *Savaş ve Barış Hukuku (De Jure Belli ac Pacis)*, çev. Seha L. Meray, Say Yayınları, 2011 İstanbul, İç Kapak yazısı, s. 9-10.

çevirisinden istifade edildi⁴³. Özellikle savaş esirleri, ganimet alma, düşman ülkesindeki tasarruf hakları ve düşman mabetleri üzerindeki tasarruf haklarına dair uluslararası hukuktaki teamülleri görmek bakımından bu eserden yararlanıldı.

Ahmet Özel'in *İslâm Devletler Hukukunda Savaş Esirleri* adlı eseri özellikle savaş esirleri üzerine İslâm dünyasındaki görüşleri ve mezhepler arasındaki görüş farklılıklarını ortaya koymaktadır⁴⁴. Bu eserden savaş esirleri hakkında İslâm hukukunda yerleşmiş uygulamalar ile Delhi Türk Sultanlığı'nda cari olan uygulamalar arasındaki benzerlik ve farkları ortaya koymak bakımından yararlanıldı.

Ahmet Özdemir'in *İslâm Devletler Hukukunda Uluslararası Kamu Düzeninin Savaş Yoluyla Sağlanması* adındaki doktora çalışmasından⁴⁵ özellikle savaş esirleri ile ilgili hususların aydınlatılmasında istifade edildi.

2. Siyâsetnâmeler

Siyâsetnâmeler, Delhi Türk Sultanlığı ve düşmanlarının askerî teşkilatının anlaşılmasında, aralarındaki benzerlik ve farkların ortaya çıkarılabilmesinde, bu teşkilatla ilgili geleneğin devamlılığı ve gelişiminin daha görülür hale gelmesinde büyük katkılar sağlamaktadırlar. Siyâsetnâmeler askerî teşkilat ve askerî faaliyetler ile ilgili pek çok eksik bilgiyi ve sorunu aydınlatacak bilgiler sunmaktadırlar. Bu çalışmada Hint, Arap ve Türk kültürüne ait *Arthaşâsta*, *Nitisara*, *Sukra-nîti*, *Hitopadeşa*, *Ahdü Mervan*, *Âdâbu'l-Mulûk*, *Sebüktegin'in Pendnâmesi*, *Kutadgu Bilig*, *Siyâset-nâme*, *Sülvânü'l-mutâ' fî 'udvâni'l-etbâ*, *Nehcü's-Sülûk fî Siyaseti'l-Mülûk* ve *Fetâvâ-i Cihândârî* adlı siyâsetnâmelerden yararlanıldı.

Kautilya tarafından yazıldığı düşünülen *Arthaşâsta* bazı araştırmacılara göre birçok düşünürün ortak çabası ile geniş bir dönem içinde ortaya çıkarılmıştır. Eserin konusu devlet yönetimi, siyaset bilimi, ekonomi, devlet örgütlenmeleri ve askerî stratejidir. Bu eser Hint halkının tarihini, siyasî yapısını ve kültürünü anlamak

⁴³ Eserin İngilizce çevirisine şu siteden ulaşılabilir: <https://lonang.com/library/reference/grotius-law-war-and-peace/>

⁴⁴ Ahmet Özel, *İslâm Devletler Hukukunda Savaş Esirleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2014, İkinci Baskı.

⁴⁵ Ahmet Özdemir, *İslâm Devletler Hukukunda Uluslararası Kamu Düzeninin Savaş Yoluyla Sağlanması*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri (İslâm Hukuku) Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 2008.

bakımından büyük önem taşımaktadır. Eserde müellifin adı Kautilya ve Visnugupta olarak geçer, geleneksel olarak ise Çanakya adıyla anılmaktadır. Müellif kendi dönemi öncesine ilişkin bilgileri de derleyerek eserine zengin bir içerik kazandırmıştır⁴⁶. Bütün yazılı Hint kaynakları, Kautilya'nın Nanda Sülalesi'nin yok olup Çandragupta Maurya'nın Magada tahtına oturma sürecinin baş aktörü olduğunun altını çizer. Kautilya'nın M.Ö. 350-275 yılları arasında yaşadığı söylenir⁴⁷. *Arthaşâstra*'nın yazım tarihi Çandragupta Morya (M.Ö. 317-293)'nın M.Ö. 321 yılında tahata çıktığı yıl olarak gösterilir. Ancak 1968 yılında *Arthaşâstra* üzerine *The Structure and Composition of the Kautilya Arthasastra* adlı doktora tezini vermiş olan T.R. Trautniann -ki o, eserin M.S. 150 yılında derlendiğini ileri sürmektedir- gibi bazı akademisyenler *Arthaşâstra*'nın çok daha geç bir tarihte yazıldığını veya derlendiğini savunurlar⁴⁸.

Arthaşâstra'nın hepsi tam olmamakla birlikte günümüze kadar ulaşabilmiş yedi el yazması⁴⁹ bulunmaktadır⁵⁰. Bu çalışmada *Arthaşâstra*'nın R. Shamasastri tarafında hazırlanan İngilizce çevirisinden istifade edildi⁵¹. Ayrıca 2001 yılında Ali Küçükler tarafından hazırlanan *Kautilya'nın Arthaşâstra'sı* adlı Yüksek Lisans tezinden de faydalanıldı⁵². *Arthaşâstra*'dan özellikle Hindûların barış siyaseti, ordugâh düzeni, savaş hileleri, zehirli madde kullanımı, zehre karşı alınan önlemler ve panzehirler, chakra silahı, Hint kaleleri ve savunma sistemleri, hayvanların kundaklama vasıtası olarak kullanılması, ateş okları, at ve fil beslenmesi, savaş fillerinin eğitimi, hile anlayışı konularında yararlanıldı. Hint ordu teşkilatının kadim köklerinin anlaşılması ve daha pek çok konunun aydınlığa kavuşması bakımından bu eser çok değerlidir. Daha

⁴⁶ Osman Karadağ, *Strateji Üzerine Erken Metinler Öncüler-1: Çinliler ve Hintliler*, Berikan Yayınevi, 2015 Ankara, s. 480, 484-485, 488.

⁴⁷ Osman Karadağ, a.g.e., s. 381-480.

⁴⁸ Osman Karadağ, a.g.e., s. 487.

⁴⁹ Söz konusu el yazmalarının ayrıntılı tanıtımı Ali Küçükler'in eseri *Arthaşâstra*'yı konu alan tezinde yer almaktadır. Bkz. Ali Küçükler, *Kautilya'nın Arthaşâstra'sı*, s. 33-38.

⁵⁰ Osman Karadağ, a.g.e., s. 491-492; Ali Küçükler, *Kautilya'nın Arthaşâstra'sı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları (Hindoloji) Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2001, s. 31-33.

⁵¹ Kautilya, *Kautilya's Arthashastra*, Translated into English by R. Shamasastri (pdf): https://archive.org/details/Arthasastra_English_Translation/23_Subat_2017.

⁵² Ali Küçükler, *Kautilya'nın Arthaşâstra'sı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları (Hindoloji) Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2001.

sonra yazılmış bir eser olan *Sukra-nîti*'de Artha şâstra'yı kralların yönetim ve ekonomi bilimidir şeklinde açıklanmaktadır⁵³.

Kamandaka (Kamandakya, Kamandakiya) tarafından kaleme alınan *Nitisara*, G.P. Singh'in görüşüne göre Gupta İmparatoru Çandragupta II döneminde M.S. 400'lerde derlenmiştir. En son araştırmalara göre M.S. 500-700 yılları arasındaki dönemde yazılmıştır. Eserin müellifi Kamandaka, Kautilya'yı kendi yönlendiricisi olarak görmektedir⁵⁴.

Kamandaka'nın eseri *Nitisara* veya *Kamandakiya* olarak da adlandırılır. Çalışmanın büyük bir kısmı Kautilya'nın kitabının özetinden başka bir şey değildir ve çok az orijinal katkı sağlar. Kamandakiya'nın üçte ikisi dış politika ve savaşın yürütülmesi ile ilgilidir⁵⁵. Bu çalışmada *Nitisara*'nın 1896 yılında, Manmatha Nath Dutt tarafından *Kamandakiya Nitisara (The Elements of Polity)* adı ile hazırlanan neşri kullanıldı⁵⁶.

Nitisara'dan Hindularda savaş ve barış stratejisi, 16 savaş ve barış çeşidi tasnifi, Hindûlarca kalelere verilen önem, fil bakımı ve fillerin askerî seferler sırasında nasıl sevk edilmesi gerektiği, fil ve at karşılaştırması, zehirler ve zehirlere karşı alınan önlemler konularından istifade edildi.

Sukra tarafından kaleme alınan *Sukra-nîti* Hint kültüründe Orta Çağ'a ait en önemli siyâsetnâme eseridir. Eserde barut ile çalışan silahdan bahsedilmesi, onun XIII. yüzyıldan erken yazılamayacağını göstermektedir⁵⁷. Barut, Hindistan'a ilk kez 1200'lerin ortasında Moğollar eliyle getirilmiş olabilir, söz konusu döneme ilişkin bir kaynak Delhi'de bir havai fişek gösterisinden söz ettiğinden, 1300'lerden geç olmamalıdır⁵⁸. Dolayısı ile bu yapıt XII. ve XIII. yüzyıldan önce yazılmış olamaz.

⁵³ *The Sacred Books of the Hindus*, Translated by various Sanskrit Scholars, Ed. Major B. D. Basu, I.M.S. (Retired), Vol. XIII. *The Sukra-nîti*, Published by Sudhindranâtha Vasu from The Pânini Office, Bhuvaneswari Âsrama, Bahadurganj, Allahabad 1914, s. 155.

⁵⁴ Osman Karadağ, a.g.e., s. 497-499.

⁵⁵ Charles Drekmeier, *Kingship and Community in Early India*, Stanford University Press, Stanford California/Bobay: Oxford University Press 1922, s. 217.

⁵⁶ Kamandakiya, *Kamandakiya Nitisara (the Elements of Polity)*, ed. and published Manmatha Nath Dutt, M.A., M.R.A.S., Calcutta 1896.

⁵⁷ Mackenzie Brown, *The Wite Umbrella: Indian Political Thought from Manu to Gandhi*, University of California Press, Berkley and Los Angeles 1953, s. 64-65.

⁵⁸ Kenneth Chase, *1700'e kadar Ateşli Silahlar Tarihi*, s. 164.

Bununla birlikte yazılış tarihi ile ilgili pek çok görüş ileri sürülmektedir⁵⁹. Bu çalışmada *Sukra-nîti*'nin Major B. D. Basu, I.M.S. tarafından *The Sacred Books of the Hindus* adı ile yayınlanan neşri kullanıldı⁶⁰.

Sukra-nîti'de güreş, boks, ordu bandosu, ordu avları ve avların faydaları, fillerin fiyatları, fil kancası, bir fil üzerine 20 kişi binmesi, at, atların özellikleri, beslenmesi, terbiyesi, fil, deve ve boğalar için eyer yapılması, barış stratejisi, savunma stratejisi, barış ve savaş çeşitleri, hilenin önemi, racaların dublör kullanma sanatı, savaş mevsimi konusunda önemli bilgiler bulunmaktadır.

Narayana tarafından kaleme alınan *Hitopadeşa (Yararlı Eğitim)* çerçeve masallarla birlikte elliye yakın masal, 700'den fazla özdeyiş içeren bir siyâsetnâmedir. Eserin el yazması nüshalarından birinde 1373 tarihi okunmakta ve böylece en erken XIV. yüzyılda yazıldığı ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmada yapıtın Sanskritçe orijinalini de içeren M.R. Kale'nin ilk 1896'da yayınlattığı "*Hitopadeşa of Narayana*" adlı çevirisi temel alınarak İngilizce, Sanskritçe ve Hintçe tercümeleri karşılaştırılarak Korhan Kaya tarafından *Hitopadeşa (Yararlı Eğitim)* adı ile hazırlanan Türkçe tercümesinden istifade edildi⁶¹.

Hitopadeşa, kral adaylarına devlet yönetimi bilgisi vermektedir. Bir çerçeve anlatı içerisinde, birbirine açılan masallar, kıssalar ve öğütlerden meydana gelen fabl türünde bir eserdir⁶². Bu yapıtta "Vigraha" (Savaş) bölümünde kalelerin önemine değinen altıncı masal ve savaşta fil kullanımını ayrıntılarıyla ele alan yedinci masal çok önemlidir. Ayrıca "Vigraha" (Savaş) başlığı altında yer alan öneriler ve "Samdhi" (Barış) başlığı altında Hint krallarına barışla ilgili sunulan öneriler önemlidir. Eserde racalar arasında geçerli olan 16 barış çeşidinin tek tek anlatılması da bu çalışma açısından büyük önem taşımaktadır⁶³.

⁵⁹ Eserin yazılış tarihi hakkındaki detaylı açıklamalar, görüş farklılıkları için bkz. http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/119340/7/07_chapter%202.pdf, s. 31-34.

⁶⁰ Major B. D. Basu, I.M.S. (Retired), *The Sacred Books of the Hindus*, Translated by various Sanskrit Scholars, C. XIII. *The Sukranîti*, Published by Sudhindranâta Vasu from the Pânini Office, Bhuvanewari Âsrama, Bahadurganj, Allahabad 1914.

⁶¹ Narayana, *Hitopadeşa (Yararlı Eğitim)*, çev. Korhan Kaya, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006, s. VIII-XI.

⁶² Narayana, a.g.e., s. VII-XII.

⁶³ Narayana, a.g.e., s. 66-67, 106, 107-108, 112-114, 155-158.

Abdülhamîd el-Kâtib, İslâm tarihinde siyâsetnâme tarzında ilk eseri yazan kişidir. Tam adı Ebû Gâlib Abdülhamîd b. Yahyâ b. Sa'd el-Kâtib'tir. Kâtib, sonuncu Emevî Halifesi Mervân'ın halife olmasıyla (126/744) sarayın inşâ (resmi yazışma) reisliğine kadar yükseldi. Kâtib, *Ahdü Mervân (Hükümdar Mervan'ın Öğütleri)/Ahdü Mervân ilâ ibnihi Ubeydillah (Mervan'ın Oğlu Abdullahcığa Nasihatleri)* adlı bu eseri 129/746 yılında kaleme aldı. Bu çalışmada eserin Güldane Gündüzöz ve Soner Gündüzöz tarafından *Doğunun Hükümdarı (Ahdü Mervân)* adıyla hazırlanan çevirisinden yararlanıldı⁶⁴. Eserde baskınlar, gece baskınları ve casus kullanımı hakkında önemli bilgiler yer almaktadır.

Seâlibî (Ebû Mansûr Abdulmelik b. Muhammed b. İsmail es-Seâlibî) tarafından yazılan *Adâbu'l-Mulûk* adlı siyâsetnâmeye, müellifinin Gazneliler hizmetinde bulunması daha da değer katmaktadır. Seâlibî, 350/961-62 yılında Nişâbur'da doğdu. Gazneli sultanları ve Harezmşahlar tarafından kayırdı, el üstünde tutuldu. Seâlibî en önemli eserlerinden olan *Adâbu'l-Mulûk*'u 403-407/1012-1016 tarihleri arasında Cürcâniye'de Harezmşah Me'mun b. Me'mun için telif etmiştir. *Adâbu'l-Mulûk*'un "Hükümdarlığın Âfetleri" adlı yedinci bölümü genel itibariyle harb adâbı ile ilgilidir. Eserin bir nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi bölümünde, 1808 numarada bulunmaktadır. Bu çalışmada mezkûr nüsha üzerinden Sait Aykut tarafından *Hükümdarlık Sanatı (Âdâbu'l-Mulûk)* adı ile hazırlanan Türkçe tercümeden istifade edildi⁶⁵.

Gazneli Sebükteğîn (977-997)'e izâfe edilen *Pendnâme* siyâsetnâme tarzındaki Farsça eserlerin en eskisidir. *Sebükteğîn'in Pendnâmesi*'nin metnini veren yegâne eser Farsça yazılmış umumî bir dünya tarihi olan Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şebânkârî'nin (ölümü 1358) *Mecma' el-Ensâb*'ıdır. *Mecma' el-Ensâb*'ın müellif tarafından yazılmış olan nüshası Leningrad Asiatic Museum (Ld. 566)'da bulunmaktadır. Bu çalışmada Erdoğan Merçil tarafından İstanbul nüshasından (Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami kitapları arasında no. 909) ve kısmen de M. Nazım'ın neşrettiği Paris nüshasından istifade edilerek "Sebükteğîn'in Pendnâmesi" adı

⁶⁴ Abdülhamîd el-Kâtib, *Doğunun Hükümdarı (Ahdü Mervân)*, çev. Güldane Gündüzöz, Soner Gündüzöz, Antik Dünya Klasikleri, İstanbul 2007, s. 41-45.

⁶⁵ Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Hükümdarlık Sanatı (Âdâbu'l-Mulûk)*, çev. Sait Aykut, İnsan Yayınları, İstanbul 1997, İç kapak yazısı ve s. 9-15, 18, 22.

ile hazırlanan neşirden istifade edildi⁶⁶. *Sebüktegin'in Pendnâmesi* özellikle berîd teşkilatı, barış stratejisi, güreş ve *cerîde-i 'arz* (hilye)⁶⁷ hakkında verdiği kısa bilgiler bakımından faydalıdır.

Yusuf Has Hacib *Kutadgu Bilig*'i 462/1069-1070'de tamamlayıp Karahanlı Tavgaç Kara Buğra Han'ın huzurunda okudu. Bu çalışmada eserin *Kutadgu Bilig* adıyla hazırlanan Reşid Rahmeti Arat çevirisi kullanıldı⁶⁸. Bu eserde “Öğdölmüş Hükümdara Kumandanın Nasıl Olması Gerektiğini Anlatır” adlı 30. bölüm özellikle askerî teşkilat ile ilgilidir. Diğer bölümlerde de bu hususta bazı faydalı bilgiler yer almaktadır. Eser *turgak* ve *yatgık*, ordunun moralini yüksek tutmak, barış yapmak, keşif kolu çıkarmak, ideal ordu sayısı, askerî muhâberât, mızrak, kılıç ve balta kullanımı, doğal silah olarak diş ve tırnak kullanımı, savaş zamanının belirlenmesinde münecimlerin etkisi gibi hususlar hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

Nizâmü'l-mülk'ün *Siyâset-nâme* adıyla meşhur eseri hem devlet yönetimi hem de askerî teşkilat ve techizat ile ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. Nizâmü'l-mülk, Büyük Selçuklu Devleti'ne Alp Arslan (1063-1072) ve Melikşah (1072-1092) zamanlarında 30 yıla yakın vezirlik yapmıştır. Bu çalışmada Mehmet Altay Köymen tarafından *Siyâset-nâme* adıyla hazırlanan neşirden faydalanıldı⁶⁹. *Siyâset-nâme*, askerî teşkilat ile uğraşanlar için çok önemli bilgiler arz etmektedir. Özellikle eserde gulâm sistemi ve kullanılan çeşitli silahlar ve techizat hakkında verilen bilgiler önem taşımaktadır.

İbn Zafer (1104-1170) tarafından kaleme alınan *Sülvânü'l-mutâ fî 'udvânî'l-etbâ* (*Uyrukların Düşmanlığı Hakkında Yöneticiye Öğütler*), Doğu siyaset geleneğinde çok önemli bir yer tutmaktadır. İbn Zafer (Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Muhammed b. Zafer es-Sıkkîlî el-Mekkî) 1104 yılında Sicilya'da doğdu, 1150 yılında, Suriye'nin Halep kentinde Nureddîn Mahmûd Zengi'nin (1146-1174) sarayında üst düzey bir memuriyet elde etti. Bu çalışmada eserin Josep A. Kechichian ve R. Hrair

⁶⁶ Erdoğan Merçil, “Sebüktegin'in Pendnâmesi (Tanıtma, Farsça metin ve Türkçeye tercümesiyle), *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, Cild VI, Cüz 1-2, İstanbul 1975, s. 203-205

⁶⁷ Cerîde kelimesi söz konusu anlamı dışında şu anlamda gelmektedir. Cerîde < Ar. asker sayısı 1 ile 40 veya 50 arasında değişen birlik. Bkz. Bayram Erdoğan, *Risâle-i Âdâb-ı Harb (İnceleme-Metin-Dizin)*, s. 159.

⁶⁸ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, çev. Reşit Rahmeti Arat, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2008, II Baskı, s. 26-27.

⁶⁹ Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, haz. Mehmet Altay Köymen, TTK, Ankara 2013, 2. Baskı, s. XIII-XIV.

Dekmejian tarafından yapılan neşrinin *Adil Hükümdar* adı ile yapılan Türkçe tercümesinden faydalanıldı⁷⁰. Eserde savaş hileleri ve filler hakkında önemli bilgiler yer almaktadır.

Ebü'n-Necib Şeyzerî (öl. 589/1193) tarafından yazılan *Nehcü's-Sülûk fî Siyaseti'l-Mülûk*, Eyyûbî Devleti Hükümdarı Selâhaddîn Eyyubî'ye devlet idaresinde rehberlik etmek amacıyla yazıldı. Nahîfî Mehmed Emin Efendi, eseri Osmanlıcaya çevirip 1788'de Sultan I. Abdülhamit'e takdim etti. Bu nüsha Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine Kısmı nr. 366'da kayıtlı bulunmaktadır. Bu çalışmada Nahîfî çevirisinin 2013 yılında Ensar Köse tarafından günümüz Türkçesi ile hazırlanan ve kitabın Osmanlıca transkripsiyonu ve Osmanlıca aslını da içeren neşrinden istifade edildi⁷¹.

Nehcü's-Sülûk fî Siyaseti'l-Mülûk özellikle isyancılar ile savaşın kaideleri, yol kesen eşkıya ile savaşın kaideleri, sefer sırasında casus kullanımı, ganimet paylaşım esasları, zehir kullanımı ve zehre karşı alınan önlemler konularında faydalı bilgiler arz etmektedir.

Berenî, Delhi Türk Sultanlığı hükümdarlarına öğütler vermek amacıyla *Fetâvâ-i Cihândârî* adlı Farsça eserini kaleme almıştır. Berenî yaklaşık 683-684/1284-5 yılında doğdu. Bu eseri tamamladığında 74 yaşındaydı⁷². *Fetâvâ-i Cihândârî* devrin hâkimiyet ve devlet idaresi anlayışını yansıtmaktadır. Eserde ayrıca ideal hükümdarın özellikleri, ordu, hisbe ve adâlet teşkilatları hakkında önemli bilgiler yer almaktadır⁷³. Mezkur kitabın tek yazma nüshası Indian Office Library'de (nr. 2646) bulunmaktadır. Bu çalışmada söz konusu yazmanın Lahor'da *Fetâvâ-i Cihândârî* adı ile hazırlanan neşrinden yararlanıldı⁷⁴.

⁷⁰ İbn Zafer es- Sıkilli (Sicilyalı İbn Zafer), *Adil Hükümdar (Sülvânü'l-mutâ fî 'udvânî'l-etbâ)*, haz. Joseph A. Kechichian-R. Hrair Dekmejian, çev. Barış Doğru, Kırmızıkeçi Yayinevi, İstanbul 2009, s. 22-24, arka kapak yazısı.

⁷¹ Ebü'n-Necib Şeyzerî, *Nehcü's-Sülûk fî Siyaseti'l-Mülûk*, Arapçadan çev. Nahîfî Mehmed Emin Efendi, hazırlayan: Ensar Köse, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2013, s.13, 28, 31.

⁷² Ziyâeddin el-Berenî, *Fetâvâ-i Cihândârî*, (nşr. A. Selim Han), Lahor 1972, s. 17.

⁷³ Azmi Özcan, "Berenî", *DİA*, V, s. 491; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı (İSAR), İstanbul 1998, s. 399; S. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. XXII-XXIII.

⁷⁴ Ziyâeddin Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, ed. Afsar Saleem Khan, Research Society of Pakistan University of the Punjab Lahore, Lahor 1972, First Impression, s. 1.

Berenî, *Fetâvâ-i Cihândârî* adlı kitabında İslâm öncesi İran'ından başlamak üzere Eflâtun, Büyük İskender, Hulfâ-i Raşidin, Abbâsî halifeleri, Selçuklular, Harezmşâhlar, Gazneli hükümdarlarının faaliyetlerinden örnekler vermektedir. Müellif tavsiyelerini özellikle Gazneli Sultan Mahmûd'un ağzından yapmakta ve Gazneli Mahmûd hakkında çok fazla örnek sunmaktadır. Özellikle sefer sırasında namaz kılınması, sefere götürülen çeşitli meslek grupları, levâzımlar ve bunların götürülme nedenleri, ordu hazırlıklarının tamamlanabilmesi için pahalılığın ve ihtikârın önlenmesi, ganimet paylaşımı, 'Ârız-i memâlikin orduya nasıl davranması gerektiği, çok sayıda gulâma sahip olmanın faydaları ve bazı zararları eserde ele alınan önemli konular arasında yer almaktadır.

3. Gazneliler Devri Eserleri

Hindistan'da İslâmî dönemde Türk hâkimiyetinin Gazneliler ile başladığı görülmektedir. Bu devletin kendilerinden sonra bölgede kurulan bütün devletleri teşkilat ve usulleriyle etkilemiş olması, döneme ait eserleri bu çalışma açısından önemli kılmaktadır. Bu devre ait eserler, özellikle askerî teşkilat kapsamındaki geleneklerin ve kullanılan techizatın devamlılığını takip etme imkânı sunmaktadır. Söz konusu eserler arasında *Târîh-i Yemînî*, *Târîh-i Beyhakî* (*Târîh-i Mesudî*), *Tahkîku mâ li'l-Hind*, *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân* ve *Şâhnâme* gibi eserler sayılabilir.

Nasr Muhammed b. Abdulcabbâr 'Utbî (öl. 427/1035-36) tarafından kaleme alınan *Tarihu'l-Yemînî* adlı Arapça eser Gazneliler Devleti kurucusu Sebükteğîn döneminden başlayarak Gazneli Sultan Mahmûd ve şehzâdesi Muhammed devrine kadar dönemin tarihini ele almaktadır. Eser yazıldıktan iki buçuk asır sonra Ebu'l-Şeref Nâsîh b. Zafer b. Said Corfâdkânî (öl. VII. yüzyıl) tarafından *Târîh-i Yemînî* adı ile Farsçaya çevrilmiştir. Bu çalışmada söz konusu Farsça tercümenin Cafer Şiâr tarafından hazırlanan neşri kullanıldı⁷⁵.

Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî (öl. 470/1077) tarafından yazılan *Târîh-i Beyhakî* adlı eserin V-X ciltleri zamanımıza ulaşmıştır. Söz konusu ciltlerde Sultan Mahmûd'un ölümünden (1030) Sultan Mesud'un Hindistan'a iltica ettiği yıla (1041)

⁷⁵ Muhammed b. Abdulcebbâr el-Utbî, *Tercüme-i Târîh-i Yemînî*, (çev. Ebu'l Eşref Nâsîh Cerfâdkânî, Nşr. Ca'fer Şiâr), Tahran 1374, Çâp-i Sevvom.

kadar gelen olaylar anlatılmaktadır⁷⁶. Bu çalışmada eserin İran’da Halil Hatîb Rehber tarafından *Târîh-i Beyhakî* adıyla hazırlanan neşrinden faydalanıldı⁷⁷. Eserden daha kolay istifade etmek amacıyla Seyyid Ahmed Hüseyinî Kâzerûnî tarafından hazırlanan, *Ferheng-i Târîh-i Beyhakî* adlı *Beyhaki Tarihi Sözlüğü*⁷⁸ ve Güler Nuhoğlu tarafından hazırlana *Beyhaki Tarihi’ne Göre Gazneliler’de Devlet Teşkilatı ve Kültür* adlı doktora çalışmalarından da yararlanıldı⁷⁹.

Târîh-i Beyhakî, berîd teşkilatı, *Sâhib-i berîd-i leşker*, bahriye teşkilatı, fil bakanlığı, fil ve deve kullanımı, fîl sırtında ava çıkma, koşum ve zırhlar, *canîbet* at kullanımı, sancaklar, ketare, mızrak çeşitleri, sapan, gemi mutribleri, *nakîblerin* görevleri ve eman verme gibi konularda önemli bilgiler arz etmektedir. *Târîh-i Beyhakî* Delhi Türk Sultanlığı devrinde mevcut olan çeşitli etnik sınıfların kökenlerini de ortaya koymaktadır.

el-Bîrûnî Arapça olarak yazdığı *Tahkîku mâ li’l-Hind* adlı bilimsel eserini 1030 civarında tamamladı. Müellif bu eserinde Hindistan’daki gözlemlerine dayanarak Hint dini ve toplum yapısı hakkında bilgiler vermektedir. Bu çalışmada eserin Kıvameddin Burslan tarafından *Tahkîku mâ li’l-Hind* adıyla hazırlanan Türkçe tercümesi kullanıldı⁸⁰. Bîrûnî’nin Hintlilerin dinî inanışlarına dair verdiği bilgiler, bu çalışmada yer alan “Hindû Orduları ve Din” başlığı için önem taşımaktadır. Kitapta Hindistan iklimi, at arabalı birlikler ve fil üzerindeki savaşçılar, fil için kullanılan adlar, gemi yapımı, münecimler, hançer yapımında kullanılan hutüvv hakkında verilen bilgiler de önemlidir.

Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân tarafından kaleme alınan *Dîvân-i Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân*, Hindistan’da Müslümân-Türk varlığının temellerinin anlatıldığı dönemi ele alması bakımından önemlidir. Mes’ûd-i Sa’d-i, 438-440/(1046-1048) yılları arasında Lahor’da doğdu. Gazneliler devrinde önemli mevki ve makamlarda bulundu.

⁷⁶ Tahsin Yazıcı, *Târîh-i Beyhakî*, DİA, XL, s. 74.

⁷⁷ Ebu’l-Fazl Muhammed b. Hüseyin Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, Muhakkik, Musahhih: Halil Hatîb Rehber, İntişârât-i Mehtâb, Tahran H.Ş. 1384, Çâp-i Çeharom.

⁷⁸ Seyyid Ahmed Hüseyinî Kâzerûnî, *Ferheng-i Târîh-i Beyhakî*, İntişârât-i Zevvâr, Tahran 1384.

⁷⁹ Güler Nuhoğlu, *Beyhaki Tarihi’ne Göre Gazneliler’de Devlet Teşkilatı ve Kültür*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Edebiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul 1995.

⁸⁰ Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *Tahkîku mâ li’l-Hind*, çev. Kıvameddin Burslan, Yayına haz. ve Notlandıran Ali İhsan Yitik, TTK Yayınları, Ankara 2015, s. XIII, XIV, XVI.

Zamanımıza ulaşan ve yaklaşık 16.000 beyit ihtiva eden dîvânındaki Farsça şiirleri Senâî (öl. 525/1131) tarafından toplandı⁸¹. Bu çalışmada eserin Reşîd Yâsemi tarafından hazırlanan *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân* adlı 1951 tarihli neşri kullanıldı⁸². Bu dîvânda Gazneli askerî teşkilatı, techizatı hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. Dîvân, Delhi Türk Sultanlığı devrinde kullanılan techizatı daha iyi tanıma imkân sağlamaktadır.

Firdevsî, Gazneli Sultan Mahmûd devrinde yazdığı *Şâhnâme*'de kadim İran-Turan savaşlarını kaleme aldı. Bununla birlikte eserde kullanılan silah isimleri ve diğer bazı unsurlar müellifin eserine kendi dönemini yansıttığını açıkça göstermektedir. Dolayısı ile eser Gazneliler devri ordusu hakkında da önemli malumat sunmaktadır. *Şâhnâme*'de bahriye teşkilatı, gemiler, bayraklar, fil koşum takımları, çadır çeşitleri, devrin silahları ile zırh çeşitleri, özellikle hasek, karûre (Molotof kokteyli), zehir, zehirli ok ve savaşta kimyasal madde kullanımı hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. *Şâhnâme*'den daha kolay ve hızlı bir şekilde istifade edebilmek amacı ile Mahmûd Zencânî tarafından *Ferheng-i Câmi'* *Şâhnâme* adı ile hazırlanan *Şâhnâme* sözlüğü kullanıldı⁸³. Mezkur *Şâhnâme* sözlüğünde eserde geçen kelimeler, isimler ve terimler alfabetik sıra ile açıklanmakta ve bu unsurların geçtiği beyitler ilgili başlıklar altında tek tek verilmektedir.

4. Gur Hanedanı ve Delhi Türk Sultanlığı Kuruluş Yıllarını Ele Alan Kaynaklar

Delhi Türk Sultanlığı, Gur Devleti Hindistan Sultanı Mu'izzeddîn Mahmûd Sâm (1187- 1206)'ın Türk gulâmları tarafından kuruldu. Dolayısıyla Gur Devleti ve Gur hanedanı devirlerini ele alan yapıtlar bu çalışma için büyük önem arz etmektedirler. Bu devre ait kitaplar Gurlulardan devralınan askerî mirası tespit etmek, kuruluş devri askerî teşkilatını ortaya çıkarmak bakımından önem arz etmektedir. Bu eserlerin yanı sıra Gur Devleti ve Delhi Türk Sultanlığı devirlerini bir arada ele alan kaynaklar da büyük önem taşımaktadır.

⁸¹ Rıza Kurtuluş, "Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân", *DİA*, XXIX, s. 352.

⁸² Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, Tashih: Merhum Reşîd Yâsmî, Müessese-yi Çâp ve İntişârât-i Pîrûz, Dey Mâh 1330/1951.

⁸³ Mahmûd Zencânî, *Ferheng-i Câmi'* *Şâhnâme* (فرهنگ جامع شاهنامه), Müessese-i İntişârât-i 'Atâî, Çâp-i Dovvom, Tahran H.Ş. 1380.

Söz konusu eserler arasında *Tâcü'l-me'âsir*, *Pîrâste-i Târihnâme-i Herât*, *Cevâmi' el-hikâyât ve levâmi' el-rivâyât*, *Tabakât-i Nâsirî*, *Târîh-i Fahreddîn Mübârek Şâh*, *Târîh-i Cihân Güşâ*, *el-Kâmil fi't-târîh*, *Siretü's-Sultan Celâl ed-dîn Mengubirtî* adlı eserler sayılabilir. Zikredilen eserlerden ilk ikisi dışında kalanlar tabâkât kitapları grubuna da girmektedir. Bundan dolayı bu başlık altında sadece söz konusu ilk iki eser tanıtılacaktır.

Hasan Nizâmî'nin kısaca *Tâcü'l-me'âsir* olarak bilinen eseri Delhi Türk Sultanlığı'nın kuruluş devri için birinci elden kaynaktır. Müellif Nişâbûr'da doğdu. Daha sonra Gurlu Mu'izzeddîn Muhammed b. Sâm'ın hâkimiyetindeki Gazne'ye gitti. Ardından Kutbiddin Aybeg'in ele geçirdiği Delhi'ye göç etti ve saraya intisap etti. Delhi Türk Sultanlığı hükümdarlarından Kutbiddîn Aybeg'in bazı seferlerine katıldı. Aybeg'den sonra Sultan İltutmuş'un da ilgisini çekti ve himayesine mazhar oldu. Nerede ne zaman öldüğü belli değildir. 1217 veya 1229 yıllarında öldüğü ileri sürülmektedir.

Hasan Nizâmî'nin *Tâcü'l-me'âsir fi't-târîh* (*Tâcü'l-me'âsir fi ahvâli müluki'l-Hind*) adlı eseri Hint kıtasında yazılan ilk Farsça tarih kitabıdır. 1191-1229 yılları arasındaki olayları ihtiva eden eser, Gur Devleti ve memlûklarının Hindistan'daki faaliyetleri ile Delhi Türk Sultanlığı'nın kuruluş devri için birinci elden kaynaktır. Eser Delhi Türk Sultanlığı'nın ilk resmi tarihidir; Mu'izzeddîn'in Ecmir'i fethi (588/1192) ile başlar ve Nâsirüddîn Muhammed'in Lahor valiliğine tayini (614/1217) ile sona erer. Ancak British Museum'daki nüsha (Or. nr. 2047) 626 (1229) yılına kadar gelmektedir. Son derece edebî ve sanatlı bir üslupla kaleme alınmıştır. Bundan dolayı eserdeki tarihi olayları ayırt etmek ve verilen bilgileri kullanabilmek oldukça zordur. Fakat eserde yazarlar genellikle doğru ve muteberdir⁸⁴.

Tâcü'l-me'âsir sayesinde Delhi Türk Sultanlığı'nın hem Gur Devleti'nden aldığı askerî mirası hem de kendi devrinde kullanılan askerî techizatı ile askerî sınıf ve rütbelerini ortaya çıkarmak mümkündür. Yapıtta askerî sınıflar, bayraklar, çetr çeşitleri, çadırlar, at koşum takımları, savaş hayvanları, zırhlar ve tamamlayıcı unsurları, her türlü

⁸⁴ Enver Konukçu, "Hasan Nizâmî", *DİA*, XVI, s. 333; S. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. XVII; Neslihan Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, ASAM (Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi) Yayınları, Ankara 2000, s. XX.

savaş aletleri, oklar, kılıçlar, kalkanlar, mızrak çeşitleri, hançerler ve diğerleri, güvercinlik ve haber güvercinleri, Hindistan kaleleri ve savunma sistemleri hakkında çok zengin malumat yer almaktadır. Hasan Nizâmî eserinde savaş sahnelerini betimlerken bütün silahları, savaş araç gereçlerini hususi adları ile beyan etmekte, nasıl kullanıldıklarına dair ipuçları sunmaktadır. Müellif savaşla ilgili çeşitli ıstıhlara da eserinde yer vermektedir.

Tâcü'l-me'âsir, beş farklı nüshası⁸⁵ arasındaki ihtilaflar göz önünde bulundurularak Hindistan-New Delhi'de Seyyid Amir Hasan Abidi tarafından 2008 yılında edisyon edilip notlandırılmıştır. Bu çalışmada, Seyyid Amir Hasan Abidi'nin söz konusu Farsça neşri kullanıldı⁸⁶.

Seyf b. Muhammed Herevî tarafından kaleme alınan *Pîrâste-i Târihnâme-i Herât* adlı eser Sîstan ve Herat'ta faaliyet gösteren Gur hanedanı Kert (1245-1389) kolu tarihini ele almaktadır. Eser bahriye teşkilatı, kullanılan gemi çeşitleri ve miktarları, savaş alanında gemi inşası, bayraklar üzerindeki arslan resmi, diğer kaynaklarda pek geçmeyen çift tabanlı nal kullanımı ve posta güvercinleri hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bu çalışmada *Pîrâste-i Târihnâme-i Herât*'ın İran'da Muhammed Âsaf Fikret tarafından hazırlanan neşrinden yararlanıldı⁸⁷.

5. Delhi Türk Sultanlığı Devri Târîh ve Tabakât Kitapları ile Bağlantılı Diğer Kitaplar

el-Avfi'nin *Cevâmi' el-hikâyât ve levâmî' el-rivâyât* adlı eseri Delhi Türk Sultanlığı ilk dönem tarihiyle ilgili bazı malumatlar sunmaktadır. el-'Avfi, Nureddin Muhammed b. Muhammed, 567-572/(1171-1177) yılları arasında Buhara'da doğdu. Moğol tehlikesi karşısında Lahor'a geldi. Gur Sultanı Şehâbeddin Muhammed'in

⁸⁵ İstanbul (1402 numara; Feyzullah Efendi, Millet Kütüphanesi, İstanbul, Turkey, 750/1351 tarihinde Muhammed b. Haydar b. Muhammed tarafından istinsah olunmuş), Kalküta (Numara: PSC110: Asiatic Society, Calcuta, West Bengal), Haydarâbâd (Numara: 283. Kitaphane-i Merkezi-yi Devleti: Kitaphane-i Âsfiye, Haydarabad, Anderprades), Haydarabad (Numara: 3522: Sâlâr-i Ceng Miyûzîm, Haydarabad, Ânderprades) ve Londra (Numara: ADD.7623, Britanya Müzesi, Londra, 611 veya 711/1214-15 veya 1311-12 yılında Ebu'l-Fazl b. Yahya Ebubekr b. el-Hasan tarafından istinsah edilmiş). *Tâcü'l-me'âsir*'in söz konusu elyazmaları dışında Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 2847, 2991, Âşir Efendi 651, Lala İsmail Paşa 299'da nüshaları vardır.

⁸⁶ Tâceddin Hasan Nizâmî, *Tâcü'l-me'âsir*, (ed. & annotated Syed Amir Hasan Abidi), Persian Research Centre Office of the Cultural Counsellor Embassy of the İslâmic Republic of Iran, New Delhi 1387/2008, s. 5-7, 11, 13-14, 18-19, 23-25; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. XXVII.

⁸⁷ Seyf b. Muhammed Herevî, *Pîrâste-i Târihnâme-i Herât*, (nşr. Muhammed Âsaf Fikret), Bonyâd-i Mevkûfât-i Doktor Mahmûd Efşâr, Tahrân H.Ş. 1381.

Memlûklerinden Sind-Multan bölgesinde hüküm süren Melik Nâsırüddin Kabâce ve peşinden Sultan İltutmuş'un hizmetlerinde bulundu. Delhi'de Nâsırüddîn Kabâce'nin emriyle yazmaya başladığı, Moğollardan önce İran'da hüküm süren hanedanlara ait 2000'i aşkın tarihî ve edebî hikâyeyi ihtiva eden *Cevâmi' el-hikâyât ve levâmi' el-rivâyât* adlı Farsça eserini 630/1232'den biraz önce tamamlayıp Sultan İltutmuş'un veziri Nizâmü'l-Mülk Muhammed b. Ebû Sa'd el-Cüneydî'ye sundu⁸⁸. Kitaptaki bazı bölümlerin sonunda Sultan İltutmuş dönemine ait olaylar ele alınmaktadır. Dolayısı ile eserde doğrudan Delhi Türk Sultanlığı ile ilgili rivayetler de yer almaktadır. Bu çalışmada eserin Tahran'da 2007 yılında Emîr Bânou Musaffâ (Kerîmî) tarafından yapılan neşri kullanıldı⁸⁹.

Minhâceddin b. Sirâceddîn Cûzcânî tarafından kaleme alınan *Tabakât-i Nâsirî*, hiç şüphesiz Delhi Türk Sultanlığı tarihi hakkındaki en önemli kaynaklarından biridir. Cûzcânî 589/1193 yılında Fîrûzkûh'da doğmuştur. Cûzcânî'nin çocukluğu Gurlu Hükümdarı Sultan Gıyâseddîn Muhammed b. Sâ'm'ın kızı Mâh-i Mülk Hatun'un yanında sarayda geçti. Babası da bu saraydaki önemli memurlardandı. Çocukluk yıllarının bir kısmını da Fîrûzkûh'da geçirdi. Müellif, 607/1216 yılında Sistan'da, 617/1220 yılında Tulek Kalesi'nde görülmektedir. Bu yıl Moğollar tarafından muhasara edilen kalenin müdafaasında bulundu. 620/1223 yılına kadar burada kaldı. Bu arada Gur Hükümdarı Tâceddîn Hasan tarafından üç defa Kûhistan'a elçi olarak gönderildi. 1226'da Uça ve Multân Hâkimi Emîr Nasireddîn Kabaçe tarafından Medrese-i Fîrûzî'nin reisliğine getirildi. 624/1227 yılında Moğollardan emin bir bölge olan Hindistan'a gitti. Uça ve Multân fethedilince Delhi'ye gitti ve 625/1228 yılında Delhi (Delhi) Sultanı Şemseddîn İltutmuş'un hizmetine girdi. 629/1232 yılında ordu vaizliğine tâyin edildi. 630/1232 yılı sonlarında Gvalyor fethedilince, bu şehrin kadılık-imamlık-hatiplik ve muhtesipliğine getirildi. 635/1238 yılında Delhi'ye geri geldi. Bazı idarî işlerin düzenlenmesi yanında ona Nâsiriyye Medresesi müderrisliği görevi verildi. Sultan Mu'izzeddîn Behramşah devrinde yıldızı parladı ve 639/1241 yılında Delhi başkadısı olarak atandı. Aynı yıl, Alâeddîn Mesud'un sultanlığı ele geçirmesi üzerine

⁸⁸ Tahsin Yazıcı, "Avfî", *DİA*, IV, s. 115-116; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, s. 159-160.

⁸⁹ Muhammed b. Muhammed 'Avfî, *Cevâmi' el-hikâyât ve levâmi' el-rivâyât*, (nşr. Emîr Bânou Musaffâ (Kerîmî), Pejûheşgâh-i 'Ulûm-i İnsânî ve Mutâlâ'ât-i Ferhengî, Tahran 1387/2007.

başkadılıktan istifa edip Lukno'ya gitti (640/1243). 643/1245 yılında tekrar Delhi'ye geri döndü. Uluğ Han tarafından tekrar Nâsırıyye Medresesi müderrisi ve Gvalyor kadısı tâyin edildi. Ardından bazı elçilik görevlerine tayin edildi. 649/1251 yılında ikinci defa Başkadı (Kâdı'l-Kudat) oldu. Uluğ Han'ın ölümünden ve kumandan Balaban'ın azlinden sonraki karışıklıklar üzerine bir ara durumu sarsıldı ve görevinden ayrıldı. Balaban 652/1254 yılında tekrar toparlanarak Delhi'ye girdi ve Sultan Nâsiruddîn ile uyumlu bir idâre kurdu. 653/1255 yılında Minhâceddin el-Cüzcânî üçüncü defa başkanlığa getirildi. 658/1260 yılına kadar bu göreve devam etti. Bu arada yakınları da önemli görevlere getirildi. Müellif 659/1260 yılında *Tabakât-i Nâsirî* adlı tarihini tamamladı.

Cüzcânî'nin *Tabakât-i Nâsirî* adlı Farsça eseri genel bir İslâm tarihidir. Sultan Nasiruddîn Mahmûd'a (1246-1266) sunulduğu için esere bu ad verilmiştir. Bununla birlikte *Tabakât-i Nâsirî*, Gurlular dönemi ile Delhi Türk Sultanlığı'nın kuruluşunu en teferruatlı ve güvenilir şekilde anlatan başlıca kaynaklar arasında yer almaktadır. Müellifin söz konusu dönemle ilgili yazdığı bilgiler hatıralarına, vesikalara ve görgü şahitlerinin verdiği bilgilere dayanmaktadır. Afganistan ve Hindistan'da meydana gelen olaylar açısından eser birinci elden kaynaktır. Eserde Delhi Türk Sultanlığı'nın ilk dönemlerinde saray, hükümet, askerî ve adlî teşkilat hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. Rakamlarda ve hâdiselerin naklinde bazı mübalağalar olmakla beraber bu eser devrin en sağlam bilgi kaynaklarından birisidir.

Bu çalışmada esas olarak *Tabakât-i Nâsirî*'nin Captain W. Nassau Lees, Mevlewis Khadim Hosain ve 'Abd Al-Hai tarafından 1864 yılında Calcuta'da yayınlanan neşri kullanıldı ve eserin künyesi Cüzcânî şeklinde kısaltılarak verildi. Söz konusu neşirde eserin XI. tabakası ile XVII-XXIII. tabakaları yer almaktadır. Bu tabakalarda Gazneli Sebüktegin'den başlamak üzere Gazneli hükümdarları, Gur hükümdarları, Hindistan'da hüküm süren Gur Memlûkleri, Delhi Türk Sultanlığı hükümdarları, Moğollardan Karahıtay, Cengiz Han ve haleflerine, İlhanlılardan Bolka Han (بلکا خان) a kadar bölgede etkili olan hanedan ve hükümdarlar yer almaktadır⁹⁰. Bu çalışmada Calcutta neşrine ilave olarak bu eserin Tahran baskısının II. cildinden de bir

⁹⁰ Ebû Amr Minhâceddin Osman b. Sirâceddin el-Cüzcânî, *Tabakât-i Nâsirî*, (nşr. Captain W. Nassau Lees, LL. D. ve Mawlawis Khadim Hosain ve 'Abd Al-Hai), Printed at the College Press, Calcutta, 1864, s. I-VIII.

iki yerde istifade edildi ve açıklama notlarından yararlanıldı⁹¹. Eserin Tahran baskısı kullanıldığı zaman, eserin künyesi kısaltılmadan olduğu gibi tam olarak verildi.

Fahr-i Müdebbir tarafından *Şecere-yi Ensâb-i Mübârek Şâh* adıyla kaleme alınan eser daha sonra yanlış bir şekilde E. Dennis Ross tarafından *Târîh-i Fahreddîn Mübârek Şâh* adıyla neşredildi ve bu adla meşhur oldu. Bu eser Gur Devleti ve Delhi Türk Sultanlığı kuruluş devri için önemli tarih kitapları arasında yer almaktadır. Müellif eserin telifini 1196'da bitirdi. Müellif, 1206 yılında eserini Gur Hükümdarı Sultan Mu'izzeddîn Muhammed b. Sâm'a sunmak istedi, ancak onun öldürülmesi üzerine amacını gerçekleştiremedi. Bu olayın ardından Mu'izzeddîn Muhammed'in Hindistan topraklarındaki halefi olan Kutbeddîn Aybek için yapılan cülûsa şahit oldu ve eserini daha sonra ona takdim etti. Yazar bu eserinde Türk tarihi, Türklerin kullandığı alfabeler, Türk âdetleri ve Türk kültürü, Türklerin meziyetleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Eserinde Çin ile İran dâhil Türk hükümdarlarının idaresi altındaki yerleri, Türkistan saymaktadır. Tek nüsha halinde günümüze ulaşan bu eser muhtemelen asıl nüshanın yarısından daha azını teşkil etmektedir. Toplam 27 varak olup E. Dennis Ross tarafından *Tarikh-i Fakhru'd-Din Mubarakshah* ismi ile Londra'da 1927 yılında yayımlandı⁹².

Târîh-i Fahreddîn Mübârek Şâh adlı eserin geri kalan 136 şecerelik kısmı kaybolmuştur. Bu çalışmada mezkûr eserin E. Dennis Ross tarafından Londra'da bulunan yegâne nüshası üzerinden 1927 yılında hazırladığı neşrinin İran'da Kitaphâne-i Meclis-i Şura-yi İslâmî'de 6805 numarada *Tarikh-i Fakhru'd-Din Mubarakshah* adı ile kayıtlı bulunan nüshası kullanıldı⁹³. Eser büyük ölçüde Abdullah Dodangeh tarafından *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*'nde "Şecere-yi Ensâb İsimli Eserin Türkçe Tercümesi" adı ile Türkçeye tercüme edildi⁹⁴. Bu çalışmada söz konusu Türkçe tercümeden de faydalanıldı. Bu kitapta Türkler ve Türk gulâmların meziyetleri, ordu

⁹¹ Minhâc el-dîn Sirâc Ebû O'mer O'sman Cûzcânî, *Tabakât-i Nâsirî*, Musahhih/Muhakkik; A'bd el-Hay Habîb, *Dunyâ-yi Kitâb*, Tahran 1363, II.

⁹² Dennison Ross, müellif Mübârek Şâh lakablı Fahr-i Müdebbir'i aynı yüzyılda yaşayan şâir Fahrü'd-devle ve'd-dîn Mübârek Şâh Merverrûdî (öl. Şevval 602/Mayıs-Haziran 1206) ile karıştırarak eseri *Târîh-i Fahreddîn Mübârek Şâh* adıyla yayınlamıştır.

⁹³ Fahr-i Müdebbir, *Tarikh-i Fakhru'd-Din Mubarakshah*, being the historical introduction to the Book of Genealogies of Fakhru'd-Din Mubârakshâh Marvar-dûdi completed in A.D. 2006, (ed. from a unique Manuscript E. Dennis Ross), the Royal Asiatic Society, London 1927.

⁹⁴ Abdullah Dodangeh, "Şecere-yi Ensâb İsimli Eserin Türkçe Tercümesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 188, İstanbul 2010, s. 195-202.

hizmetlerine niçin özellikle Türk gulâmların tercih edildiği, Türklerin çeşitli silahları kullanmadaki meziyetleri, ordu halk ilişkileri, çeşitli savaş araç gereçleri, develer vb. savaş hayvanlarına dair bilgiler yer almaktadır. Eserde ayrıca Sultan Kutbeddîn Aybek'in ünvan ve lakaplarının tam olarak verilmesi de önem taşımaktadır.

Tâcuddîn Debîr, 726/1325-26 yılında *Besâtînu'l-uns* adlı eserinin yazımını tamamladı. Müellifin tam adı Muhammed Sadr-i A'lâ Ahmed Hasan Debir Abdûsî, lakabı Tâc ve mahlası İhtisân idi. Muhammed b. Tuğluk (1325-1351) tarafından Debir-i Has görevine getirildi. *Besâtîn-u'l-uns*'da özellikle Muhammed Şâh Tuğluk tarafından Bengal ve Bihar Bölgesi ile Tihut'un fethi hakkında verilen bilgiler müellifin olaylara görgü tanığı olması bakımından daha fazla önem taşımaktadır⁹⁵. *Besâtînu'l-uns* Tuğlukların 725/1325 yılındaki Lekhnevti (Bengal)⁹⁶ hamlesi hakkında bir eserdir. Eserde Çin, Kanavec, Uceyn padişahlarının kıssaları ve ülke yönetim gelenekleri yer almaktadır. İçerisinde Gıyâseddîn Şâh Tuğluk hakkında *Târîh-i Fîrûz Şâhî* ve *Fûtûhu's-selâtîn*'den daha fazla malumat yer almaktadır. Tuğluk saltanatının başlangıcı için çok faydalı bilgiler sunmaktadır⁹⁷. Bu çalışmada *Besâtînu'l-uns*'un Nazır Ahmad tarafından hazırlanan neşrinden istifade edildi⁹⁸.

Besâtînu'l-uns'da savaş araç gereçleri, savaş hayvanları, nevbet çalınması, berîd teşkilatından casuslar, münhîler ile zehirli oklar, çevgân oyunu vs. hakkında çok önemli bilgiler yer almaktadır.

Alâeddîn Ata Melik b. Muhammed el-Cuveynî'nin 1252/1253-1260 yılları arasında Farsça kaleme aldığı *Târîh-i Cihân Güşâ* adlı eser İsmâîlî, Harezmsâh ve Moğol tarihleri hakkında yazılmış başlıca kaynaklardandır⁹⁹. Bu çalışmada Tahran'da Muhammed Kazvinî'nin *Târîh-i Cihângoşây-i Cuveynî* adıyla yayınladığı üç ciltlik

⁹⁵ Md. Akhtaruzzaman, "History of Early Muslim Eastern India: A Study of Some Perso-Arabic Sources", <http://www.bmri.org.uk>

⁹⁶ Lekhnevti ve Lakhnautive Lekhemniye (لكهنويه) gibi adlar ile anılan Benagal (بنگال: Bengâle) ülkesi ve merkezi (Bengal şehri) için bu çalışmanın geri kalan kısmında Türkçe'deki yaygın kullanımı olan Bengal adı kullanılacaktır.

⁹⁷ Tefîk H. Secânî, *Nigâhî be Tari-i Edeb-i Fârsî der Hind*, Şurâ-yi Gostereş-i Zebân ve Edebiyât-i Fârsî, Tahran 1391, Çâp-i Dovvom, s. 119-120.

⁹⁸ Mohammad Bin Sadr Taj 'Abdusi Akhsatan Dehlavi (Tajuddin Dabir), *Besâtînu'l-uns*, Introduction, Editing & Annotations Prof. Nazır Ahmad, by Rehana Khaton, Centre for Persian Research Office of the Cultural Counsellor Embassy of Islamic Republic of Iran New Delhi 2010, First Edition.

⁹⁹ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, s. 165-166; Orhan Bilgin, "Cuveynî, Ata Melik", *DİA*, VIII, s. 140-141.

neşrinden¹⁰⁰ ve S. M. Tevfik Okbatan ve Mürsel Öztürk tarafından *Târîh-i Cihân Güşa* adıyla yayınlanan Türkçe çevirisinden yararlanıldı¹⁰¹. Eserde Gur Devleti'nin son ve Delhi Türk Sultanlığı'nın kuruluş dönemleri, bölgedeki Halacî ve Türkmen grupları, Harezmşah-Gur, Harezmşah-Delhi Sultanlığı ilişkileri ve Moğolların bölgedeki durumu hakkında yer alan bilgiler önemlidir. Hindû sığır ve manda suvârieleri hakkında verilen bilgiler de önem taşımaktadır.

İbnü'l-Esîr tarafından kaleme alınan *el-Kâmil fi't-târîh* adlı eser yaratılıştan 628/1230 yılının sonuna kadar gelişen olayları ele alan ciddiyeti ve tarafsızlığı ile meşhur umumî bir İslâm Tarihi'dir. Ebu'l Hasan İzz ed-dîn Ali b. Ebu'l-Kerem Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (İbnü'l-Esîr) 555/1160 yılında Cizre'de doğdu. Musul'a yerleşti ve 630/1233 yılında öldü¹⁰². Bu eserde Gurlularla ilgili bölümlerin önemli bir kısmında Beyhakî'nin bugün kayıp bulunan *Meşâribü't Tecârib* adlı eserden istifade edilmiştir. Müellifin Gazneli, Gurlu, Moğol hâkimiyetleri ve bunların faaliyetleri hakkında verdiği bilgiler çok önemlidir¹⁰³. Bu çalışmada eserin *Târîh-i Kâmil-i Bozorg-i İslâm ve İrân* adlı Farsça tercümesi¹⁰⁴ ile *el-Kâmil fi't-târîh* adlı Türkçe tercümesinin XI. cildinden faydalanıldı¹⁰⁵.

Şihâb ed-dîn Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Muhammed Nesevî tarafından kaleme alınan *Siretü's-Sultan Celâl ed-dîn Mengubirti (Menkubirni)* adlı eser kısmen Delhi Türk Sultanlığı devrini de ilgilendirmektedir. Nesevî, 1222'de Hindistan'dan İran'a dönen Harezmşah Celâleddin Menkübertî'nin hizmetine girdi. Celâleddin Menkübertî'nin hayatını ve mücadelesini anlattığı Arapça olarak kaleme aldığı *Siretü Celâleddîn Mengübertî* adlı eserini 639/1241'de tamamladı. Bu çalışmada kitabın Moctebâ Mînovî tarafından *Sîret-i Celâleddîn Menkubernî* adıyla hazırlanan anonim

¹⁰⁰ Alaaddin Ata Melik b. Bahaeddin Muhammed b. Muhammed Cüveynî, *Târîh-i Cihangoşây-i Cuveynî*, II, (nşr. Muhammed Kazvinî), Dünya-yi Kitâb, Çâp-i Çeharom, Tahran H.Ş. 1385.

¹⁰¹ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihan Güşa*, 3 C. birleştirilmiş, çev. Mürsel Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1999.

¹⁰² Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, s. 137-138.

¹⁰³ Abdülkerim Özaydın, "İBNÜ'L-ESİR, İzzeddin", *DİA*, XXI, s. 26-27; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, s. 137-138; Şemseddin Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, Endülüş Yayınları, İstanbul 1991, s. 151-163.

¹⁰⁴ İbnü'l-Esîr Cezrî, *Târîh-i Kâmil-i Bozorg-i İslâm ve İrân*, VIII, XXXII, trc. Abbâs Halîlî, Ebu'l-Kâsım Hâlet, Muesese-i Matbuât-i İlmî, Tahran H.Ş. 1371.

¹⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, XI, çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.

Farsça tercümesinden¹⁰⁶ ve Encümen-i Edebî-yi Îrân tarafından *Sîre Celâleddîn/Târîh-i Nesevî* adı ile hazırlanan Farsça tercümesinden yararlanıldı¹⁰⁷. Aydın Taneri'nin büyük ölçüde Nesevî ve dönemin diğer ana kaynaklarından istifade ederek hazırladığı *Celalu'd-Dîn Harezmsâh ve Zamanı* adlı çalışmasından da faydalanıldı¹⁰⁸.

Nesevî'nin eseri Sultan Celâleddin'in Gazne ve Hindistan'daki faaliyetlerini anlatmakta, askerî teçizat hakkında bilgiler vermekte ve Sultan Şemseddin İltutmüş devri ordusundaki suvârî, piyâde ve fil sayıları hakkında değerli bilgiler sunmaktadır. Sultan Şemseddin İltutmüş ordusu ile ilgili söz konusu malumata diğer eserlerde rastlanılmamaktadır.

Mesâlikü'l-ebâr fi-memâlikü'l-emsâr (*Mesâlikü'l-ebâr*) adlı tarih, coğrafya, devlet teşkilatı, idarecilik ve biyografi hakkındaki 27 ciltlik ansiklopedik eser İbn Fazlullah Yahyâ el-Ömerî tarafından yazılmıştır. İbn Fazlullah Yahyâ el-Ömerî, 3 Şevval 700/12 Haziran 1301 tarihinde Dimaşk'ta doğmuştur. Dimaşk, Kâhire, İskenderiye ve Mekke'de muhtelif âlimlerden eğitim aldı. İbn Fazlullah önce babasının yanında çalışmaya başladı. Babası yaşlandığı vakit, en-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un son zamanlarında babasının yerine sır kâtipliğine tayin edildi. Bir müddet sonra görevinden azledildi. Daha sonra da benzer görevler aldı. 1348 senesinde Dimaşk'ta öldü¹⁰⁹.

İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr* adlı eserinin ilk üç cildini coğrafyaya ayırmıştır. Eserin Türk tarihi bakımından en mühim kısımları da birinci ve üçüncü ciltler arasındır¹¹⁰. Müellif Hindistan'a hiç gelmediği halde bu ülke hakkında önemli bilgiler vermektedir. Verdiği bilgilerin hemen hepsi Hindistan'da bulunmuş kimselerin anlattıklarına dayanmaktadır. Anlattıkları İbn Battûta ile örtüşmektedir. Yine de eserinde verilen bazı sayı ve rakamlar çok abartılı görünmektedir. Örneğin Muhamed

¹⁰⁶ Şehâbeddîn Muhammed Nesevî, *Sîret-i Celâleddîn Menkubernî*, (nşr. Moctebâ Minovî), İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, Çâp-i Sevvom, Tahran H.Ş. 1384.

¹⁰⁷ Şehâbeddîn Muhammed Nesevî, *Sîre Celâleddîn /Târîh-i Nesevî*, nşr. Encümen-i Edebî-yi Îrân, Tahran H.Ş. 1324.

¹⁰⁸ Aydın Taneri, *Celâlu'd-Dîn Hârizmsâh ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977.

¹⁰⁹ Hatice Güler, "Ortaçağ İslâm Dünyası Coğrafi Eserlerine Genel Bakış: El-Ömerî ve Eseri *Mesâlikü'l-Ebâr Örneği*", Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 3/2, Kırşehir 2017, s. 90, 93-94.

¹¹⁰ Hatice Güler, a.g.m., s. 96.

Şâh Tuğluk'un 10.000 doğancısı (بازدار) olduğu belirtilmektedir¹¹¹. Bununla birlikte İbn Fazlullah el-Ömerî'nin çalışma metodu, edindiği bilgilerin güvenilirliğini test etmesi eserinin güvenilirliğini arttırmaktadır¹¹².

Bu çalışmadan *Mesâliku'l-ebşâr*'ın sadece Hindistan ile ilgili kısımlarını içeren Muhammed Zaki'nin İngilizce çevirisinden¹¹³, Türkler ile ilgili kısımlarını içeren 3. cildinin Ahsen Batur tarafından yapılan Türkçe çevirisinden¹¹⁴ ve 2010 yılında Lübnan-Beyrut'ta Arapça 27 cilt olarak yapılan neşrinin 3. cildinden¹¹⁵ karşılaştırmalı olarak istifade edildi. .

Mesâliku'l-ebşâr'da Muhammed Şah Tuğluk ve devri, Şahne-i Fîl, savaş filleri, Zenc (الزنج) denilen daha büyük siyah filler, at ithali, eyer kullanımı hakkındaki gelenekler, ordu hizmetindeki deve, öküz, katır ve eşek gibi diğer hayvanlar, avlanma, av hayvanları, has mehterdeki çalgılar, has mehterdeki çalgı ve nefer sayıları, han ve meliklerin taşınmasına izin verilen bayrak miktarı, bayraklar üzerinde bulunan semboller, nevbet çaldırma, çetr kullanma, berîd teşkilatı, saray kârhânelerinin faaliyetleri, suvârî, piyâde ve gulâm sayıları, emîr ve gulamların maaşları ve iâşesi ve iktaları, askerî rütbe ve kıyafetler, askerlerin saç tarzı, insan çekme stratejisi, Hindistan iklimi, meydan savaşı tarzı, nehir ve okyanus gemileri, kaleler ve sayıları, çadırlar, vassallık ilişkileri gibi askerî teşkilatı ilgilendiren pek çok konu hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır.

Salâhuddîn Halîl b. Aybek es-Safedî, 696/1296-97 yılında Filistin'in Safed şehrinde dünyaya geldi. Babası Memlûk emirlerinden idi. 1317'de Safed'de katip olarak çalışmaya başladı. Kahire, Dımaşk ve Halep şehirlerinde Dîvân-ı İnşa katibi, beytûlmal vekili, Dîvân-ı İnşa sır katipliği vb. görevlerde bulundunduktan sonra 1363'de

¹¹¹ *Mesâliku'l-ebşâr fi-memâliku'l-emsâr*, III, s. 56; *Arab Accounts of India*, s. 26; *Türkler Hakkında Gördüklerimiz ve Duyduklarımız (Mesâliku'l Ebsâr)*, s. 35.

¹¹² el-Ömerî, eserindeki bilgileri nasıl topladığını şu şekilde anlatmaktadır: “Bir insandan kendi memleketi hakkında bilgi alıyor, sonra bir başkasına, daha sonra yine bir başkasına soruyor ve bunların anlattıkları arasında bir çelişki yoksa, o bilgiyi güvenilir bilgi olarak alıyordum. Eğer anlattıkları birbirini tutmuyorsa, bu defa ikisinin ittifak ettikleri bilgiye güveniyordum. Fakat üçünün söyledikleri birbirini tutmuyorsa, o zaman o bilgiye itibar etmiyordum. Eğer birinden bir bilgi almışsam, bir süre onu unutuyor, daha sonra aynı kişiye aynı konuyu tekrar soruyor ve şayet ilk söylediği şeyi yine aynen tekrar ediyorsa, o bilgiyi alıyordum. Ancak, ilk söylediği ile daha sonraki sözleri arasında fark varsa, itibar etmiyordum.” Bkz. Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerimiz ve Duyduklarımız (Mesâliku'l Ebsâr)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 11.

¹¹³ Muhammed Zaki, *Arab Accounts of India*, İdarah-i Adabiyat-i Delli, Delhi 2009.

¹¹⁴ Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerimiz ve Duyduklarımız (Mesâliku'l Ebsâr)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

¹¹⁵ Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Mesâliku'l-ebşâr fi-memâliku'l-emsâr*, III, Dar Al-Kotob Al-ilamiyah, Beyrut-Lübnan 2010.

Dımaşk'ta vefat etti¹¹⁶. es-Safedî'nin *el-Vâfi bi'l-vefeyât* adlı eseri din, devlet, ilim ve sanat adamlarıyla tasavvuf erbabına dair 14.000 biyografiyi kapsar¹¹⁷. Bu çalışmada *el-Vâfi bi'l-vefeyât*'ın Muhammed Şâh Tuğluk'a üç sayfa yer ayrılan III. cildinden¹¹⁸ ve Muhammed Zaki'nin, *Arab Accounts of India*'da bu kısma yer verdiği İngilizce çevirisinden istifade edilmiştir.

el-Vâfi bi'l-vefeyât'da Delhi Türk Sultanlığı'nın Afrika sahillerindeki nüfuzu, Memlûk Devleti ile ilişkileri, Sultanın eğitim seviyesi ve sultanın 1.700 fili bulunması, Muhammed Şah Tuğluk'un tahtı ele geçirmek için babasına karşı düzenlediği entrika/hile, Sultan Kalavun'a 10 beyaz doğan gönderilmesi konularında verilen bilgiler bu çalışma açısından önem taşımaktadır.

6. Emîr Husrev-i Dihlevî, Hasan Dihlevî ile Şair Çaçlı Bedrüddîn'in Târîhî ve Edebî Eserleri

Delhi Türk Sultanlığı devrinin en üretken müellifi Emîr Husrev-i Dihlevî'ye ait yapıtlar ve devrin diğer edîblerine ait eserler askerî teşkilat ile ilgili tarih kitaplarının içermediği pek çok bilgiyi ve ayrıntıyı sunmaktadır. Emîr Husrev-i Dihlevî, hem tarih kitapları hem de edebî türdeki eserleri ile öne çıkmaktadır. Müellif bazı askerî seferlere katıldığı için her iki türdeki eserlerinde dönemin tarih kitaplarında pek yer almayan askerî teşkilat, kullanılan silahlar, techizat ve savaş hayvanları hakkında çok önemli bilgiler sunmaktadır. Bundan dolayı bu çalışmada müellifin ulaşılabilen bütün eserlerinden faydalanıldı.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Hindistan'ın Farsça şiir yazar büyük şairi, mutasavvıfı, edîbi, tarihçisi, dircisi ve musikî üstadıdır. Emîr Husrev-i Dihlevî, 651/1253'de Delhi'nin kuzeyinde Eyta vilayetinin Muminpur (Patiyalî) kasabasında doğdu. Babası Emîr Seyfeddîn Mahmûd-i Şemsî, Türklerin Laçin oymağından olup kabilesinin binbaşısı (reisi)dır ve Sultan Şemseddîn'in himayesinde bulundu. Emîr Husrev-i Dihlevî, yediyaşındayken babası şehit düşünce, 70 yıl 'Ârız-i memâlik görevi yapan, dedesi 'Îmâdü'l-mülk'ün himayesine girdi. 20 yaşına geldiğinde dedesinin ölümü

¹¹⁶ İsmail Durmuş, Safedî, *DİA*, XXXV, s. 447.

¹¹⁷ İsmail Durmuş, Safedî, *DİA*, XXXV, s. 447-448.

¹¹⁸ Salâhuddîn Halîl b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, III, Editor: Hellmut Ritter, In Kommission bei Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1974.

üzerine Türk Emîri Keşlî Han'ın himayesine girdi. Peşinden sırasıyla Sultan Balaban'ın şehzâdeleri olan Buğra Han ve Muhammed Kağan'ın nedimleri arasında yer aldı. 683/684'de kısa süre Moğollar tarafından esir edildi, ardından kurtularak geri geldi. Sultan Balaban'ın ölümüyle güçlü Emîr Hatim Han'ın himayesine girdi. Sultan Keykubâd devrinde sarayın resmi şairi vasfını kazandı ve ölünceye kadar da bu görevde kaldı. Celâleddîn Fîrûz Şâh devrinde mushafdarlık (kütüphane reisliği) ve nedimliğini yaptı. Daha sonra sırasıyla Sultan Kutbeddîn, Gıyaseddîn Şâh Tuğluk ve oğlu Muhammed Şâh Tuğluk'un hizmetlerinde bulundu. Emîr Husrev-i Dihlevî 18 Şevval 725/Eylül 1325'te vefat etti¹¹⁹.

Emîr Husrev-i Dihlevî tarafından kaleme alınan eserler büyük ölçüde Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Alipaşa (Hkm.) bölümünde 661 no. ile kayıtlı bulunan külliyat içerisinde yer almaktadır. Eğer söz konusu külliyat içerisinde yer alan çok sayıdaki eserin tek tek müstakil nüshaları ve neşirleri var ise öncelikle söz konusu nüsha ve neşirlerden, yoksa külliyattan istifade edildi. Bu çalışmada kullanılan söz konusu nüsha ve neşirler, eserler tanıtılırken sırası geldikçe açıklanacaktır. Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki mezkûr külliyat Derviş Muhammed b. Ali tarafından 16 Ekim 1497 tarihinde istinsah edilmiştir. El yazması büyük boy olup orta kısmında ve kenardaki bordürlerde müellifin farklı farklı eserleri yer almaktadır. Müellifin külliyat içerisinde yer alan eserleri şunlardır:

Külliyat içerisinde yazmanın orta kısmında *Dibaçe-i Tuhfetu's-sıgar*, *Dîvân-i Tuhfetu's-sıgar*; *Dibaçe-i Vasatü'l-hayat*, *Dîvân-i Vasatü'l-hayat*; *Dibaçe-i Gurratü'l-Kemal*, *Dîvân-i Gurratü'l-Kemal*; *Dibaçe-i Bakiye-i nakiye*, *Dîvân-i Bakiye-i nakiye*; *Kitâb-i gazeliyât* adlı eserler yer almaktadır.

Külliyat içinde yazmanın kenar bordüründe *Kiranu's-sa'deyn*, *Noh sipihr*, *Devalrani Hızır Hân*, *Miftâhu'l-fütûh*, *Matlaü'l-envar*, *Husrev u Şîrîn*, *Mecnun u Leylî*, *Ayine-i İskenderî*, *Heşt beheşt* ve *Rubâi'yât* adlı eserler yer almaktadır.

¹¹⁹ Erkan Türkmen, *Amîr Husrav-i Dihlavî'nin Hayatı ve Eserleri ve Devalrânî Hızır Han Adlı Eserinin Tenkidli Metni*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Trabzon 1978, s. 28-55.

Emîr Husrev-i Dihlevî'nin Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Alipaşa (Hkm.) bölümünde 661 no. ile kayıtlı nüshası dışında Türkiye'deki çeşitli kütüphanelerde ve Yurt dışında bulunan diğer nüshaları ve neşirleri için Nihad M. Çetin'in "Amîr Xusraw-i Dihlawî'nin Eserlerinin Yazma Nüshaları" adlı makalesi¹²⁰ ile Erkan Türkmen'in *Amîr Husrav-i Dihlavî'nin Hayatı ve Eserleri ve Devalrânî Hızır Han Adlı Eserinin Tenkidli Metni* adlı kitabına bakılabilir.

Emîr Husrev-i Dihlevî tarafından yazılan *Tufetü's-sigar*, *Vasat'ül-hayat*, *Gurratü'l-Kemal*, *Bakiye-i nakiye* ve *Nihayetü'l kemal* adlı divânlar, özellikle Delhi Türk Sultanlığı askerî teşkilatı ve askerî teçhizatı ile ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. Bu divânlarda edebî mahiyet taşıyan ve kurgusal olan bazı kısımlar bulunmakla birlikte müellifin eserlerinin hepsinde Delhi Türk Sultanlığı devrinde kullanılan silahlar ve özellikleri hakkında, savaş hayvanları hakkında, askerî teşkilat hakkında çeşitli bilgiler yer almaktadır.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Tuhfetu's-sigar Dîvânı*'nı 16 ile 19 yaşları arasında yazdı. Dîvânda sırasıyla Sultan Balaban, Melik Kağan, Hatim Han ve Keşli Han gibi emîrlere hitaben kasideler ile bazı gazeller yer almaktadır. Bir de içinde Delhi'deki güzel hayatı anlatan küçük bir mesnevi yer almaktadır. Bu dîvân yaklaşık olarak 670/1277'de tamamlandı¹²¹. Bu çalışmada Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Alipaşa (Hkm.) bölümünde 661 no. ile kayıtlı bulunan külliyat içerisindeki *Tuhfetu's-sigar* metni kullanıldı¹²².

Dîvân-i Vasatü'l hayat, Husrev'in 20 ile 33 yaşları arasında yazdığı şiirlerini ihtiva eder. Dîvânda bazı gazellerden sonra Muhammed Kaan'a ait kasideler ve Sultan Keykubâd'a hitaben yazılan methiyeler bulunmaktadır. Sonra Hatim Han, Keşli Han ve Sultan Keykubâd'a ait kasideler yer alır. Muhammed Kaan'a hitaben yazdığı birkaç mersiye de vardır¹²³. Bu çalışmada Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Alipaşa

¹²⁰ Nihad M. Çetin, "Amîr Xusraw-i Dihlawî'nin Eserlerinin Yazma Nüshaları", *Şarkiyat Mecmuası*, V (1964), s. 71-84.

¹²¹ Erkan Türkmen, *Emîr Husrev-i Dihlevî'nin Hayatı, Eserleri ve Edebî Şâhsiyeti*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1989, s. 32-33.

¹²² Emîr Husrev-i Dihlevî, *Tuhfetu's-sigar*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Alipaşa, nr. 661, vr. 1b-49b.

¹²³ Erkan Türkmen, a.g.e., s. 33.

(Hkm.) bölümünde 661 no. ile kayıtlı bulunan külliyat içerisinde yer alan *Dîvân-i Vasatü'l hayat* metni müteala edildi¹²⁴.

Dîvân-i Gurratü'l-Kemal, Husrev'in 34 ile 43 yaşları arasında hatta bu yaşlardan sonra yazdığı bazı şiirleri ihtiva eden bir dîvândır. Eserde Sultan Keykubâd, Sultan Celâleddin ve oğulları Erkli Han ile Kadir Han, Alâeddîn ve kardeşi Elmas Beg Ulu Han ile Emîr Hatim Han'a ait kasideler yer almaktadır. İçerisinde iki ünlü mesnevisi *Firakname* ve atlarla ilgili *Aspnâme* (*Feresü'l-fürs* ve *Feres-name*) yer almaktadır¹²⁵. Bu çalışmada söz konusu eserin Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Alipaşa (Hkm.) bölümünde 661 no. ile kayıtlı bulunan külliyat içerisindeki metninden istifade edildi¹²⁶.

Dîvân-i Bakiye-i nakiye, Husrev'in dördüncü dîvânı olup 716/1316 yılında tamamlandı. Eser müellifin 43-66 yaşları arasında yazdığı şiirleri kapsar. Dîvânda Sultan Alâeddîn'e methiyeler de yer almaktadır. Methiyelerden bir kısmı ise Kutbeddîn Mübârek Şâh, Elmas Beg, Ulu Han ve diğer emîrlere aittir¹²⁷. Bu çalışmada Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Alipaşa (Hkm.) bölümünde 661 no. ile kayıtlı bulunan külliyat içerisindeki metinden faydalanıldı¹²⁸.

Dîvân-i Nihayetü'l-kemal, Emîr Husrev'in yazdığı beşinci dîvândır. Sultan Kutbeddîn (öl. 720/1320)'in ölümü sebebiyle yazdığı mersiye ve Gıyâseddîn Şâh Tuğluk ile oğlu Muhammed Şâh Tuğluk'a sunduğu kasidelerden bu dîvânın Husrev'in ölümünden birkaç ay önce tamamlandığı, hatta onun ölümünden sonra bir başkası tarafından derlendiği söylenebilir¹²⁹.

Türkiye'de *Dîvân-i Nihayetü'l-kemal*'in nüshası mevcut değildir. *Dîvân-i Nihayetü'l-kemal*'in Bodlein Library, Cat. No. 756/757'de ve Hindistan'da Oriental Public Lib Patna (Khuda Bakhsh), Cat. No. 126'da sayılı nüshaları bulunmaktadır. Eserin yazma nüshaları ve neşirleri için Shahnaz Begum tarafından hazırlanan, *A Critical Edition of the Divan-i-Nihayatul Kamal of Hazarat Amir Khusrau* adlı doktora

¹²⁴ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Vasatü'l-hayat*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Alipaşa, nr. 661, vr. 50b-129a.

¹²⁵ Erkan Türkmen, a.g.e., s. 33-34.

¹²⁶ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurratü'l-Kemal*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Alipaşa, nr. 661, vr. 129b-310a.

¹²⁷ Erkan Türkmen, *Emîr Husrev-i Dihlevî'nin Hayatı, Eserleri ve Edebî Şâhsiyeti*, s. 35.

¹²⁸ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Bakiye-i nakiye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hkm., nr. 661, vr. 310-393a.

¹²⁹ Erkan Türkmen, a.g.e., s. 35-36.

tezinde geniş bilgi bulunmaktadır¹³⁰. Bu çalışmada eserin Seyyid Yâsîn ‘Ali Nizâmî Dihlevî tarafından yapılan neşrinden istifade edildi¹³¹. Bu neşir “Rekhta” (www.rekhta.org) tarafından dijital olarak da yayınlanmaktadır¹³².

Emîr Husrev-i Dihlevî, ömrünün son deminde yazdığı *Dîvân-i Nihayetü'l-kemal*’de diğer eserlerine göre daha az askerî malumat sunmaktadır. Müellif bu eserinde çarh vuran *nâvek-zen*lerin her tarafta pusuya gitmeleri, “hâbgâh köpekleri”, “dâğ-i keyfiyet”, tûz (sağrı)lu yaylar, hasek kullanımı, hisarlara arûsek mancınıkları yerleştirilmesi ve güvercinlerin ayağına mektup bağlanması hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Müellif bu bilgilerin yanı sıra diğer eserlerinde verdiği malumatı pekiştirici pek çok bilgiyi daha bu eserinde sunmaktadır.

Emîr Husrev’in Süleymaniye Kütüphanesi, Hkm’de yer alan söz konusu külliyyatı içinde gazeliyât kısmı da yer almaktadır. Husrev’in ölümünden günümüze kadar muhtelif zamanlarda ekseriyetle onun beş dîvânından istifade edilerek aşkı konu eden birbirinden güzel gazellerden yapılan derlemelere rastlamak mümkündür. Bu gazeliyâtın en güzel örneği Hkm. 661 nolu külliyyat içerisinde vr. 393b-836a arasında yer alan 1962 gazelden ibaret olan nüshadır¹³³. Bu çalışmada söz konusu külliyyat içerisindeki Gazeliyât da kullanıldı. Bu gazellerde sevgilinin gözleri, kaşları, gamzeleri, bakışları vb. çeşitli silahlara benzetilerek yapılan tasfirler etrafında dönemin silahları, bu silahların özellikleri ve yetenekleri ve söz konusu silahları kullanan savaşçıların maharetleri hususunda önemli bilgiler sunulmaktadır. Gazeliyât bu nedenle büyük bir önem arz etmektedir. Bu çalışmada müellfin Hkm. 661 nolu külliyyat içerisinde yer alan Gazeliyât derlemesinden faydalanıldı¹³⁴.

Emîr Husrev-i Dihlevî tarafından kaleme alınan tarihî mesneviler ve tarihî mensur eserler, bu çalışma açısından müellfin diğer eserlerinden daha büyük bir önem taşımaktadır. Müellfin tarihî mesnevileri *Kiranu’s-sa’deyn*, *Miftâhu’l-fütûh*, *Devalrani*

¹³⁰ Shahnaz Begum’ün tezinde bu nüshanın numarası “Bodlian Lib. London Cat No. 756” hem de 757 numara ile gösterilmektedir. Bkz. Shahnaz Begum, *A Critical Edition of the Divan-i-Nihayatul Kamal of Hazarat Amir Khusrau*, Thesis Submitted for The Degree of Ph. D. In the Dept. Of Arabic&Persian Calcutta University, Calcutta 1985, s. 109, 114.

¹³¹ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Nihayetü'l-kemal*, ed. Sayyid Yâsîn ‘Ali Nizâmî Dihlawî, Matba‘-i Kayseriyye, Delhi 1332.

¹³² <https://www.rekhta.org/ebooks/deewan-e-nihayat-ul-kamal-ebooks>

¹³³ Erkan Türkmen, a.g.e., s. 36.

¹³⁴ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hkm., nr. 661, vr. 393b-836a (kenar bordür).

Hızır Han, Heşt beheşt, Noh sipihr ve Tuğluknâme adlarını taşımaktadır. Söz konusu eserlerden yalnız *Tuğlukname*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu 661 no. ile kayıtlı külliyat içerisinde yer almamaktadır. Bu çalışmada müellifin bütün tarihî mesnevilerinden istifade edilmiştir. Aşağıda eserler sırasıyla tanıtılacaktır.

Kiranu's-sa'deyn, Emîr Husrev'in Sultan Keykubâd'ın ricası üzerine 688/1289 yılında üç ay çalışarak yazdığı ilk târihî mesnevîsidir. Bu eser *Mecmaü'l-evsaf* adıyla da anılır. Bu eser, Sultan Mu'izzeddîn Keykubâd ile babası Bengal (بنگاله: Bengâle)¹³⁵ Hâkimi Nâsireddîn Buğra Han'ın Gogra Nehri kıyısında yaptıkları, nerdeyse savaş havasına giren buluşmayı anlatmaktadır. Ayrıca giriş kısmında Mu'izzeddîn Keykubâd devrinde Moğolların Hindistan'a yaptıkları bir akından bahsedilmektedir. Eser teşkilat tarihi bakımından önemlidir¹³⁶. Bu çalışmada İran'da *Kiranu's-sa'deyn* adı ile Kitaphane-yi Mecalis-i Şurâ-yi İslâmî, Şomare-yi 2, No: 4824'de kayıtlı bulunan yazma nüshasından istifade edildi¹³⁷.

Miftâhu'l-fütûh adlı eserini Emîr Husrev-i Dihlevî 691/1291 yılında tamamladı. Müellif bu tarihî mesnevide Sultan Celâleddîn Halacî'nin tahta oturmasından (H. 689) başlayıp Karra Vâlisi Melik Çahcû Küşlü Han, Eved racaları, Moğollar ile yaptığı savaşlar ve Cihâyin (Chain) seferi hakkında bilgiler vermektedir. Eserde özellikle ordunun savaş düzeni hakkında bazı önemli bilgiler yer almaktadır¹³⁸. *Miftâhu'l-fütûh* Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu 661 no. ile kayıtlı külliyat içerisinde yer almakla birlikte bu çalışmada Hindistan'da Shaikh Abdur Rashid tarafından yapılan *Miftâhu'l-fütûh* neşriden istifade edildi¹³⁹.

Devalrânî Hızır Hân adındaki tarihi mesnevi *Kıssa-i Hızır Hân u Devalrani*, *Hızır Hânî*, *Mansûr-i Sahî*, *Aşika* veya *İşkiya* adları ile de tanınmaktadır. Emîr Husrev-i Dihlevî bu eseri 715/1315'de dört ayda yazdı. Husrev'in kendi ifadesine göre eserini

¹³⁵ Bengal bölgesinin/ülkesinin ismi, Delhi Türk Sultanlığı devri kaynaklarında Bengâle (بنگاله) şeklinde yazılmakla birlikte bu çalışmada Türkçedeki yaygın kullanım şekli olan Bengal tercih edildi.

¹³⁶ Erkan Türkmen, a.g.e., s. 40; Erkan Türkmen, *Amîr Husrav-i Dihlavi'nin Hayatı Eserleri ve Devalrânî Hızır Han Adlı Eserinin Tenkidli Metni*, s. 73; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. XX.

¹³⁷ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kiranu's-sa'deyn*, Kitaphâne-yi Mecalis-i Şurâ-yi İslâmî, Şomare-yi 2, No: 4824.

¹³⁸ Erkan Türkmen, *Emîr Husrev-i Dihlevî'nin Hayatı, Eserleri ve Edebî Şahsiyeti*, s. 40; Erkan Türkmen, *Amîr Husrav-i Dihlavi'nin Hayatı Eserleri ve Devalrânî Hızır Han Adlı Eserinin Tenkidli Metni*, s. 74; S. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. XXI.

¹³⁹ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Miftâhu'l-fütûh*, (nşr. Shaikh Abdur Rashid), Department of History Muslim University, Aligarh 1954.

esas adı *Devalrani Hızır Hân*'dır. Husrev bu aşk mesnevisini Şehzâde Hızır Han'ın kendi arzusu üzerine yazdı. Bu mesnevi Sultan Alâeddîn Halacî'nin oğlu Hızır Han ile Gucerat seferinde esir edilerek saraya getirilen Gucerat Racası Karan'ın kızı Devaldi arasındaki aşkı hikâye etmektedir. Eserde Sultan Alâeddîn Halacî devri olaylarına da yer verilmekte ve Şehzâde Hızır Han'a gönderilen hâkimiyet alametlerinin açıklanmaktadır. *Devalrani Hızır Hân*, Hindistan'daki Türk ordusunun başarılarını dile getiren bir belge niteliğindedir. Müellif bu yapıtında Gazneli Mahmûd'dan kendi zamanına kadar yaşayan Türk sultanlarından kısaca bahseder. Çağdaş olayları tafsilatı ile ele alır¹⁴⁰. Bu çalışmada Süleymaniye Kütüphanesi (Murat Buhari Koleksiyonu), 253 numarada *Devalrânî ve Hızır Hân (Xıdr Xân u Duwalrânî)* adı ile kayıtlı müstakil nüshadan faydalanıldı¹⁴¹.

Noh sipihr (Dokuz Gök), Emîr Husrev tarafından 718/1318'de tamamlandı. Eser Mübârek Şâh Halacî'nin başarılarını anlatmaktadır ve dokuz bölümden oluşmaktadır. Bu eser Kutbeddîn Mübârek Şâh Halacî devrindeki Devagir (دیوگیر)¹⁴² ve Telingana (Tilang) seferleri hakkında ayrıntılı bilgi veren tek kaynaktır. *Noh sipihr*, askerî teşkilât, ordunun savaş düzeni, kuşatma âletleri, silâhlar, hükümdarlık alâmetleri, çevgân oyunu gibi konularda verdiği bilgiler yönünden teşkilât tarihi açısından önem taşımaktadır¹⁴³. Bu çalışmada Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu 661 no. ile kayıtlı külliyyat içerisindeki *Noh Sipihr* metninden faydalanıldı¹⁴⁴.

Tuğlukname, Emîr Husrev-i Dihlevî'nin ölümü dolayısıyla yarım kaldı. Bu eser 2896 beyitten oluşmaktadır. Eser Gurkan Hükümdarı Nureddîn Cihângîr'in emriyle zamanın ünlü şairi Hayati-Kaşî tarafından 16.5.1627 tarihinde 179 beyit ilâve edilerek *Cihângîrname* adı altında yeniden derlendi. *Tuğluknâme*'de daha ziyade Gıyâseddîn Şâh Tuğluk'un 1320-1325 yılları arasındaki faaliyetleri ile Mübârek Şâh'ın başarısızlığı ve kendi nedimi Husrev Han tarafından katledilmesi anlatılır. Eserde Mübârek Şâh'ın

¹⁴⁰ Erkan Türkmen, *Emîr Husrev-i Dihlevî'nin Hayatı, Eserleri ve Edebî Şâhsiyeti*, s. 40; Erkan Türkmen, *Amîr Husrav-i Dihlavî'nin Hayatı Eserleri ve Devalrânî Hızır Han Adlı Eserinin Tenkidli Metni*, s. 74.

¹⁴¹ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Devalrânî ve Hızır Han*, Süleymaniye Kütüphanesi, Murat Buhari Koleksiyonu, nr. 253.

¹⁴² Devagir şehrinin adının yazılışı aslında Dîvgîr (دیوگیر) diye imla olmakla birlikte bu çalışmada Türkçede yaygın kullanımları olan Devagiri ve Devagir imlalarından Devagir tercih edildi.

¹⁴³ Erkan Türkmen, *Emîr Husrev-i Dihlevî'nin Hayatı, Eserleri ve Edebî Şâhsiyeti*, s. 42-44; Erkan Türkmen, *Amîr Husrav-i Dihlavî'nin Hayatı Eserleri ve Devalrânî Hızır Han Adlı Eserinin Tenkidli Metni*, s. 74-75; S. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. XXI.

¹⁴⁴ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Alipaşa, nr. 661, vr. 96a-207a (kenar bordür).

kardeşlerinin acıklı sonunu açıklandıktan sonra, Tuğluk'un Husrev Han'a karşı savaş ve mücadelesi tafsilâtlı bir şekilde konu edilir. Türkiye'de bu eserin el yazma nüshasına rastlanmamıştır¹⁴⁵. Bu çalışmada mezkûr eserin 1933 yılında Hindistan'da Seyyid Hâşimî Ferîd Âbâdî tarafından *Mesnevî-yi Tuğlûknâme-i Husrev-i Dihlevî* adıyla yapılan neşrinden istifade edildi¹⁴⁶.

Emîr Husrev-i Dihlevî'nin hamsesi de bu çalışma için önem taşımaktadır. Hamse içerisinde *Matlaü'l-envar*, *Şîrin ü Husrev*, *Mecnun u Leylî*, *Heşt Beheşt* ve *Ayine-i İskenderî* mesnevileri yer almaktadır. Müellif bu hamse içerisinde kendi döneminin askerî teşkilatını yansıtan unsurlara bol bol yer vermektedir. Müellif hamsesinde kurgusal ve kadîmi olaylardan bahsetmekle birlikte eseri kendi çağının terminolojisi ile kaleme almış ve sık sık askerî terminoloji kullanmıştır. Hamse içerisinde yer alan eserlerden özellikle *Ayine-i İskenderî* ve *Heşt Biheşt* çok önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Söz konusu eserlerin hepsi Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu 661 no. ile kayıtlı külliyyat içerisinde yer almaktadır. Eserler aşağıda sırasıyla tanıtılacaktır:

Matlaü'l-envar, 3310 beyit olup 698/1298 yılında yazıldı. Eser 20 makaleden oluşmaktadır. Bu makalelerden askerlere tavsiyeler ve şehâdet rütbesi ve padişah ve prenlere nasihatler kısımları özellikle önemlidir. Makaleleri renklendirmek ve konuları aydınlatmak için aralarına birer hikâye yerleştirilmiştir¹⁴⁷. Bu çalışmada Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu 661 no. ile kayıtlı külliyyat içerisindeki *Matlaü'l-envar* metninden istifade edildi¹⁴⁸.

Şîrin u Husrev, 4124 beyitten ibaret olup 689/1290'da tamamlandı. Eser Sultan Alâeddîn'e ithaf edildi. Asıl konu ise Ermenistan kraliçesinin kızı Şîrin ile Husrev'in aşk destanı olmakla birlikte müellif bu yapıtında kendi oğluna da nasihatte

¹⁴⁵ Erkan Türkmen, *Emîr Husrev-i Dihlevî'nin Hayatı, Eserleri ve Edebî Şâhsiyeti*, s.44; Erkan Türkmen, *Amîr Husrav-i Dihlavî'nin Hayatı Eserleri ve Devalrânî Hızır Han Adlı Eserinin Tenkidli Metni*, s. 76.

¹⁴⁶ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Mesenevî-yi Tuğlûknâme-i Husrev-i Dihlevî*, (nşr. Seyyid Hâşimî Ferîd Âbâdî), Sâhib ve Matb Âverd, Urengâbâd, Dekken 1933.

¹⁴⁷ Erkan Türkmen, *Emîr Husrev-i Dihlevî'nin Hayatı, Eserleri ve Edebî Şâhsiyeti*, s. 37-38.

¹⁴⁸ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Matlaü'l-envar*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Alipaşa, nr. 661, vr. 330b-418b (kenar bordür).

bulunmaktadır¹⁴⁹. Bu çalışmada Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu 661 no. ile kayıtlı külliyat içerisindeki *Şîrîn u Husrev* metninden faydalanıldı¹⁵⁰.

Şîrîn u Husrev'de süratli giden cemmâze develeri, *canîbet* at ve katır kullanımı, nakab atmak (lağım kazmak), âmâc denilen hedef tahtaları, av sırasında handeng oku kullanımı, nâvek oklarının keskin nişan imkânı vermesi, nâvek oklarının kamıştan yapılması konularında malumat yer almaktadır.

Âyine-i İskenderî'de Büyük İskender'in hayatı ve savaşları konu edilmektedir. İskender'in Çinliler ile savaşından bahsedilmesi, eserin yazılış amacının Büyük İskender devri tarihi olmadığını ortaya koymaktadır. Eflatun'un İskender'e nasihatlerine eserde bir bölüm ayrılarak sultana/sultanlara dolaylı olarak nasihatlerde bulunmaktadır. Müellif ham hayallerin -dünyayı fethetmek gibi- akıldan uzaklaştırması ile ilgili nasihatlerde bulunmaktadır. Muhtemelen kendisini İskender-i Sâni olarak nitelendiren Sultan Alâeddîn'in Çin'i fethetme arzusuna gönderme yapılmaktadır. Bu çalışmada Hekimoğlu 661 no. ile kayıtlı külliyat içerisindeki *Âyine-i İskenderî* metninden¹⁵¹ ve ilave olarak eserden seçilen kısımlara yer veren *Guzide-i Âsâr-i Emîr Husrev Belhî maruf be Dihlevî* adlı eserin 2. cildinden istifade edildi¹⁵².

Heşt Beheşt'de ok atmadaki ve savaşdaki ustalığı ile tanınan kadim Acem (İran) hükümdarlarından Behrâm Gûr'un hikâyesi anlatılmaktadır. Bu çalışmada İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunan müstakil *Kitâb-i Heşt beheşt* nüshası kullanıldı¹⁵³. Eser, savaş aletleri, av usulleri ve gemi kullanımı hususlarının anlaşılması bakımından önemli bilgiler arz etmektedir.

Mecnun u Leylî, 698/1299 yılında yazılmış olup 2660 beyittir. Mecnun (Kays Beni Amir) ile Leylî'nin ünlü aşk hikâyesini dile getiren bir eserdir¹⁵⁴. Bu çalışmada Hekimoğlu 661 no. ile kayıtlı külliyat içerisindeki *Mecnun u Leylî* metni kullanıldı¹⁵⁵.

¹⁴⁹ Erkan Türkmen, *Emîr Husrev-i Dihlevî'nin Hayatı, Eserleri ve Edebî Şâhsiyeti*, s. 38.

¹⁵⁰ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Husrev u Şîrîn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hkm., nr. 661, vr. 418b-526b (kenar bordür).

¹⁵¹ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Ayine-i İskenderî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Alipaşa, nr. 661, vr. 594a-705a (kenar bordür).

¹⁵² M. A. Fikrat, A.G. Ravan Farhadi, *Guzide-i âsâr-i Emîr Husrev Belhî ma'ruf be Dihlevî 725-751/1253-1325*, Cild-i Dovvom ez Mesnevihâ-yi Hamse, İntişârât-i Müessesesi-yi Tab-i Kitâb-i Beyhakî, Kabul 1975, s. 110-133.

¹⁵³ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Heşt beheşt*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Kayıt No: FY 255.

¹⁵⁴ Erkan Türkmen, a.g.e., s. 38.

¹⁵⁵ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Mecnun u Leylî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hkm., nr. 661, vr. 527a-594a (kenar bordür).

Mecnun u Leylî'de berîd teşkilatı içerisinde yer alan kâsîd, *canîbet* at kullanımı, çelik kılıç, kılıç kınına verilen isim hakkında malumatlar yer almaktadır.

Emîr Husrev-i Dihlevî'nin *Târîh-i Alâî* ve *Î'câz-i Husrevî* adlı mensur eserleri de çok önemlidir¹⁵⁶. Söz konusu *Î'câz-i Husrevî* münşeat olduğundan daha sonra münşeat mecmuaları içerisinde incelenecektir.

Hazâinü'l-fütûh (Târîh-i Alâ'î), Sultan Alâeddîn Halacî'nin 695/1295 ile 711/1311 yılları arasında başından geçen tarihî olayları ve onun askerî ve siyâsî başarılarını anlatmaktadır. Bu eser 711/1311'de tamamlanmıştır. Eserde başlangıçta Alâeddîn Halacî'nin Karra ve Eved vâlisi iken Devagir (Devletâbâd)'e yaptığı seferlere yer verilmektedir. Ardından Alâeddîn Halacî'nin Delhi'de tahta oturması, halkın refahı ve pahalılığa karşı mücadelesi, önemli îmar faaliyetleri, sultanın Moğollara karşı kazandığı başarılar, Gucerat, Ranthambor, Sîvâne, Mâlva ve Çitor'un fetihleri yer almaktadır. Daha sonra Melik Kâfûr'un Dekken ve Güney Hindistan'a yaptığı seferler hakkında ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. Bütün bu olayların tam ve doğru tarihlerini vermesi, *Hazâ'inü'l-fütûh*'un önemini bir kat daha arttırmaktadır. Kitapta hükümdarlık alametleri, askerî teşkilât, ordunun savaş düzeni ve silahlar hakkında önemli malumat bulunmaktadır¹⁵⁷. Bu çalışmada *Hazâinü'l-fütûh (Târîh-i Alâ'î)*'un Pakistan neşrinden istidade edildi (1976)¹⁵⁸.

Emîr Husrev Dihlevî'nin rubaileri de önemlidir. Aynı gazeliyâtında olduğu gibi müellif rubailerinde yaptığı çeşitli betimlemeler vasıtası ile çeşitli silah ve techizatlar hakkında faydalı bilgiler sunmaktadır. Hekimoğlu Ali Paşa (Hkm.) 661 numarada kayıtlı külliyyat içerisinde kenar bordürde yer alan rubailerin sayısı 722'dir. Bu çalışmada söz konusu 661 numarada kayıtlı külliyyat içerisinde yer alan *Rubâ'iyât* kısmından istifade edildi¹⁵⁹.

¹⁵⁶ Erkan Türkmen, a.g.e.,s. 30.

¹⁵⁷ Erkan Türkmen, a.g.e.,s. 45; Erkan Türkmen, *Amîr Husrev-i Dihlevî'nin Hayatı Eserleri ve Devalrânî Hızır Han Adlı Eserinin Tenkidli Metni*, s. 76-77; S. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. XXII.

¹⁵⁸ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Hazâinü'l-fütûh (Târîh-i Alâ'î)*, (nşr. Muhammed Vahîd Mîrzâ), For Asiatic Society of Bengal 1953, Second Edition for National Committee for Seven Hunderth Anniversary of Amir Khusrau, Under Supervision of the National Book Foundation of Pakistan 1976.

¹⁵⁹ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Rubâ'iyât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Alipaşa, nr. 661, vr. 793a-842a (kenar bordür).

Emîr Hasan-i Dihlevî (Emîr Necmüddîn Hasen b. Alâ es-Siczî) (öl. 737/1337?) eserlerinde az da olsa silahlar ve techizat ile ilgili bilgilere yer vermektedir. Askerî terminoloji kullanma hususunda Emîr Husrev-i Dihlevî gibi değildir. Müellifin askerî işlere alakası ve ilgisinin pek olmadığı anlaşılmaktadır. Emîr Hasan-i Dihlevî 651/1253'de Bedâûn'da doğdu. Siczî nisbesinden, ailesinin İran'ın Sistan (Sicistan) bölgesinden geldiği anlaşılmaktadır. Kendisi Bedâûn'da dünyaya geldiğini söylemektedir. Dönemin ünlü şairlerinden Emîr Husrev-i Dihlevî ile birlikte Sultan Gıyâseddîn Balaban'ın sarayına girdi ve Balaban'ın oğlu Muhammed Kaan'ın hizmetinde bulundu. Moğolların Hindistan'ı işgali sırasında (684/1285) Şehzâde Muhammed öldürüldü, Hasan da Emîr Husrev ile birlikte Moğollara esir düştü. İki yıl esir kaldıktan sonra Delhi'ye dönerek Balaban'ın ölümüne kadar (686/1287) ona hizmet etmeye devam etti. Daha sonra Alâeddîn Muhammed Şâh Halacî'nin (1296-1316) hizmetine girdi. Çok geçmeden başşehrini Delhi'den Devletâbâd'a (Devagir) nakleden Gıyâseddîn Şâh Tuğluk (1320-1325) ile birlikte oraya gitti. Gıyâseddîn'in oğlu ve halefi Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351) döneminde görevini sürdürdü. Devletâbâd'da vefat etti, ölüm tarihi net değildir¹⁶⁰.

Emîr Hasan-i Dihlevî'nin eserlerinden dîvânı, Maryland'da 2011 yılında The Walters Art Museum tarafından *Dîvân-i Hasan* adıyla dijital faksimile olarak yayınlandı. Bu çalışmada müellifin The Walters Art Museum tarafından yayınlanan yazmasından istifade edildi¹⁶¹. Dîvân-i Hasan'da çok az askerî terminoloji kullanıldığı görülmektedir. Bu eserde altın nal mızrakları, kavisli kılıçlar, hadeng okları, nâvek okları ve nâvek oku atma vasıtası olan nâvek (mecnâ) ve çadır tipleri hakkında çok sınırlı sayıda malumat bulunmaktadır.

Emîr Hasan-i Dihlevî'nin gazelleri, rubaileri, müteferrikâtı, kasideleri ve mesnevilerini içeren yaklaşık 9.000 beyit hacmindeki şiirleri Mes'ûd Ali Mahvî tarafından çeşitli nüshalardan derlenerek neşredildi (Haydarâbâd H.Ş. 1352). Bu çalışmada Emîr Hasan-i Dihlevî'nin Mes'ûd Ali Mahvî tarafından *Külliyât-i Hazret-i Emîr Hasan Seczî Dihlevî (Dîvân-i Hasan Seczî Dihlevî)* adı altında neşredilen

¹⁶⁰ Rıza Kurtuluş, "Hasan Dihlevî", *DİA*, XVI, s. 316.

¹⁶¹ Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî, *Dîvân-i Hasan*, Published by the Walters Art Museum (A digital facsimile of Walters Ms. W.650, Collection of poems), Maryland 2011.

külliyâtından istifade edildi¹⁶². Bu eserde nispeten önemli bazı malumatlara rastlanılmaktadır.

Külliyât-i Hazret-i Emîr Hasan Seczî Dihlevî'de Delhi Türk Sultanlığı devrinde dört kat zırh giyildiğine dair bir beyit vardır. Bu beyit iki kat zırh giyildiği yönündeki bilgileri pekiştirmekte ve içe giyilen zırh altı koruyucu giysilerinin de zırh olarak sayıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Yine bu devirde elmas peykanların kullanıldığına dair beyitler ve Delhi'deki nevbet-hâne'den bahseden beyitler de bu çalışma açısından önemlidir.

Emîr Hasan-i Dihlevî'nin bir de *Mesnevîyât-i Mîr Hasan* veya *Mesnevî-yi Sihru'l-beyân* diye adlandırılan bir eseri bulunmaktadır. Bu mesnevinin çeşitli neşirleri bulunmaktadır. Neşirlerinden birisi Lucknow'da 1966 yılında yapılmıştır. Bir de *Mesnevî-yi Mîr Hasan bâ Tasvîr* adında resimli bir neşri vardır. Bunların dışında daha sonra Reşid Hasan Han tarafından 2011 yılında yapılan ve son tarafında sağlam bir sözlükçesi de bulunan bir neşri daha vardır. Fakat bu neşrin baskı kalitesi pek iyi değildir. Bu çalışmada kaligrafisi çok daha iyi ve okunaklı olan Lucknow neşri (1966) kullanıldı¹⁶³.

Mesnevîyât-i Mîr Hasan'da ordu ile ilgili pek malumat bulunmamasına rağmen Delhi Türk Sultanlığı devrinde avların ordunun eğitimi olarak görüldüğüne dair çok önemli bir beyit bulunmaktadır. Eserin yazma nüshalarından biri Princeton Üniversitesi Kütüphanesinde bulunmaktadır¹⁶⁴.

Emîr Hasan-i Dihlevî, *Fevâ'idü'l-fu'âd* adlı eserini, şeyhi Nizameddin Evliya'nın sözlerini (melfûzât) derleyerek meydana getirmiştir¹⁶⁵. Bu çalışmada *Fevâ'idü'l-fu'âd* adlı söz konusu menakıbnâmenin 1966 yılında Muhammed Latîf Melik tarafından hazırlanan neşri kullanıldı¹⁶⁶.

¹⁶² Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî, *Külliyât-i Hazret-i Emîr Hasan Seczî Dihlevî* (Divân-i Hasan Seczî Dihlevî), ed. Mes'ûd Ali Mahvî, Haydarabad Dekken H.Ş. 1352.

¹⁶³ Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî, *Mesnevîyât-i Mîr Hasan (Mesnevî-yi Sihru'l-beyân)*, Lucknow 1966.

¹⁶⁴ Eserin söz konusu yazma nüshası Princeton Üniversitesi tarafından dijital olarak yayınlanmaktadır: <http://pucl.princeton.edu/objects/3t945q83n>

¹⁶⁵ Rıza Kurtuluş, "Hasan Dihlevî", *DLA*, XVI, s. 316.

¹⁶⁶ Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî, *Fevâ'idü'l-fu'âd: Melfûzât-i Nizamuddîn Evliya Bedâyünî*, edited Muhammed Latîf Melik, Lahor 1966.

Fevâ'idü'l-fu'âd'da gulâmlara dinî eğitim verilmesi, Kadı-yı leşker, sipehsâlâr, leşker adının asker, ordu ve ordugâh anlamlarında kullanılması, bengî adlı içeceğin alkollü olması, ordugâhların şehirden daha temiz tutulması, Delhi'de yaşanan bir kıtlık, Delhi namazgâhı, Mevlânâ Nûr Türk, av köpeklerinin ve parslarının eğitimi hakkında bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca av için yetiştirilen parsların neden at veya fil sırtında taşınması gerektiğinin anlaşılmasını sağlayan ifadeler eserde yer almaktadır. Son olarak eserin pek çok yerinde bazı gulamların tarikat mensubu olduklarını gösteren ifadeler yer almaktadır.

Şair Çaçlı Bedrüddîn'in *Dîvân-i Bedr-i Çâcî* veya *Kasâid* adı ile anılan eseri en çok Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351) devrini aydınlatmaktadır¹⁶⁷. *Dîvân-i Bedr-i Çâcî*, İngilizceye tercüme edildi¹⁶⁸. Eser, Tahran'da Alî Muhammed Gîtî Firûz tarafından *Dîvân-i Bedr-i Çâcî* adıyla neşredildi¹⁶⁹. Bu çalışmada söz konusu Tahran neşrinden yararlanıldı.

Şair Çaçlı Bedrüddîn, Mâverâünnehir'deki Taşkent diye meşhur olan Çâç (Taşkent) kentinde doğdu. Bedr, Moğol istilasını nedeni ile 733/1332-33 tarihinde Çâç şehrinde başkent Delhi'ye geldi ve Muhammed Şâh Tuğluk'un mülâzım ve nedîmi oldu. Çeşitli mevki ve makamlarda görev aldı. Şiirlerinde kendisinin imamlık, müftülük ve müderrislik gibi görevlerde bulunduğu işaret etmektedir. Kutluk Han'a Muhammed Şâh Tuğluk'un kâsıd ve sefiri olarak da gönderildi¹⁷⁰. 60 yaşında hac ziyaretinde gitti ve üç sene sonra vefat etti. Vefatında muhtemelen 64 yaşında idi¹⁷¹.

Dîvân-i Bedr-i Çâcî'de pek çok savaş araç gerecinin özellikleri, kullanım şekilleri, savaş hayvanları, savaş fillerinin eğitimi, gemiler, gulâmlar, gulâm eğitimleri, orduda yer alan etnik unsurlar, gulâmların giyim tarzları, posta güvercinleri vb. hakkında pek çok önemli bilgiler yer almaktadır.

¹⁶⁷ Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, TTK, Ankara 1987, s. 483.

¹⁶⁸ Bedrüddîn, *Kasâid: History of India As Told by Its Own Historians*, III, (İng. trc. H.M. Elliot, J. Dowson), Delhi 1990, London, 1867-1877.

¹⁶⁹ Bedr-i Çâcî, *Dîvân-i Bedr-i Çâcî*, (nşr. Ali Muhammed Gîtî Firûz), Kitaphâne, Müze ve Merkez-i Esnâd-i Meclis-i Şûrâ-yı İslâmî, Tahran 1387.

¹⁷⁰ Bedr-i Çâcî, s. 17-20.

¹⁷¹ Bedr-i Çâcî, s. 21-22.

7. Delhi Türk Sultanlığı Devri ve Hemen Sonrasında Yazılan Önemli Târîh Kitapları

Bu kısımda Delhi Türk Sultanlığı devrinin önemli tarih eserleri arasında yer alan *Fütûhu's-selâtîn*, *Fütühat-i Fîrûzşahî*, Berenî ve Afîf'in ayrı ayrı *Târîh-i Fîrûz Şâhî* adlı eserleri ile *Sîret-i Fîrûz Şâhî* adlı eserler ele alınacaktır. Ayrıca Delhi Türk Sultanlığı sona erdikten az sonra kaleme alınan *Târîh-i Mübârek Şâhî* adlı eser de tanıtılacaktır.

Abdûlmelik İsmâî, 1349'da yazmaya başladığı *Fütûhu's-selâtîn* adlı manzum eserini 1350'de tamamladı. *Fütûhu's-selâtîn* sağlam bir kronolojiye dayanan genel mahiyette bir İslâm tarihi hüviyetini taşımaktadır. Eser, Dekken'de meydana gelen hâdiseler hakkında diğer kaynaklardan daha farklı bilgiler ihtiva etmesi bakımından önemlidir. İsmâî, eserinde özellikle görgü şahidi olduğu Muhammed Şâh Tuğluk devri olayları hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. *Fütûhu's-selâtîn*, Gazneli Mahmûd ile başlar ve Delhi Türk Sultanlığı tarihini ele aldıktan sonra Dekken'de Behmenîler Devleti'nin kuruluşu hakkında bilgi verir. Eserde ayrıca diğer çağdaş kaynaklardaki bilgileri tamamlayıcı malumat vardır¹⁷². Genel mahiyette bir İslâm tarihi olan bu eserin Agra, Madras ve Londra'da yapılan mükemmel neşirleri vardır¹⁷³. Eser İngilizceye de çevrildi¹⁷⁴. Bu çalışmada eserin A. Mahdi Husain tarafından Agra'da 1938 yılında yapılan *Futuhu's-Selatin (The Shahnama of Medieval India of İsmâî)* adlı neşri kullanıldı¹⁷⁵.

İsmâî'nin kendi kayıtlarından anlaşıldığına göre ailesi ile Sultan Şemseddîn İltutmuş'un son zamanlarında Bağdat'tan Hindistan'a geldi ve büyük bir şerefle karşılandı. Büyükbabası İzzeddîn İsmâî, Sultan Gıyâseddîn Balaban'ın emîr-i şikârlığını (avcı-başılığı) yaptı, Halacî hanedanın yıkılmasından sonra, 1327'de Devletâbad'a gitmek zorunda kaldı. İsmâî, Devletâbâd'da 24 yıl kaldı. Burada Behmenî sultanlarından Alâeddîn Hasan'ın yardımlarını gördüğü anlaşılmaktadır. Daha sonra

¹⁷² Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. XXIV-XXV; Neslihan Durak, a.g.e., s. XXV.

¹⁷³ Mevlânâ İsmâî, *Fütûhu's-selâtîn*, (nşr. Agha Mahdi Husain), Agra 1938; İsmâî, *Fütûhu's-selâtîn*, (nşr. A.S. Usha), Madras 1948; *Fütûhu's-Selatin or Shahneme-i Hind of İsmâî*, (nşr. A.M. Husain), London 1969.

¹⁷⁴ Abd el-Malik 'İsmâî, *Fütûhu's-selâtîn*, (İng. trc. A. M. Husain), Aligarh 1967-1977, I-III.

¹⁷⁵ İsmâî, *Futuhu's-Selatin (the Shahnama of Medieval India of İsmâî)*, (nşr. A. Mahdi Husain), Agra 1938.

Hac yapmak için Hindistan'dan ayrılan İsâmî, geri dönmeyerek 1350 yılının sonlarına doğru vefat etti¹⁷⁶.

Fütûhu's-selâtîn, Delhi Türk Sultanlığı ordusundaki ırk unsuru, askerî teşkilattaki bazı rütbe ve makamlar, *Dîvân-i 'Ârız*, bu dîvâna bağlı personel, *berîd teşkilatı* bünyesindeki bazı görevliler ve faaliyetleri ile garnizon kaleleri (tehâne) hakkında bilgiler sunmaktadır. Ayrıca Delhi Türk Sultanlığı ve Hindû ordularında çeşitli savaşlardaki asker sayıları, mızraklı, baltalı birlikler, denizciler vb. çeşitli askerî sınıfların sayıları ve özellikleri, tırkeş gibi çeşitli savaş techizatı hakkında bilgiler sunmaktadır.

Fîrûz Şâh Tuğluk, *Fütühât-i Fîrûz Şâhî* adında riyaset ve siyaset konusunda sekiz bâbdan oluşan bir eser yazdı¹⁷⁷. Fîrûz Şâh Tuğluk (1351- 1388) bu kitapta kendi icraatlarını ve bunların mucip sebeplerini topladı, yaptığı önemli düzenlemeleri ve imar faaliyetlerini bizzat kaleme aldı; eser bu bakımdan çok önemlidir¹⁷⁸. Kitapta ganimetlerin paylaşımı, bayraklardan sultanın emri ile şekil ve suretlerin kaldırılması, gulâmların emeklilikleri ve maaşları hususunda önemli bilgiler bulunmaktadır. Hindûlar ve Karmatîler ile yapılan dinî mücadeleler ve çatışmalar da yer almaktadır. Bu çalışmada 1954 yılında Hindistan'da Shaikh Abdur Rashid tarafından yayınlanan *Futûhât-i Fîrûz Şâhî* neşri kullanıldı¹⁷⁹.

Ziyaeddîn Berenî tarafından kaleme alınan *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, Şemsi Sirâc Afîf tarafından yazılan *Târîh-i Fîrûz Şâhî* ve yazarı belli olmayan ve tek nüshası Hindistan'da Khuda Bakhsh Kütüphanesi'nde mevcut olan *Sîret-i Fîrûz Şâhî* adlı Farsça eserler dönemin önemli tarih kitapları arasında yer almaktadır. Her üç eser de özellikle Fîrûz Şâh Tuğluk dönemine odaklandığı için bu üç eseri bir arada incelemek yerinde olur.

Ziyaeddîn Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî* adlı kitabını 1357 yılında tamamladı. Eser Delhi Türk Sultanlığı tarihî kaynaklarının en önemlilerinden biridir. 684/1285'te

¹⁷⁶ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. XXIV.

¹⁷⁷ Orhan F. Köprülü, "Fîrûz-Şâh Tuğluk", *DİA*, XIII, s. 142.

¹⁷⁸ Y. Hikmet Bayur, a.g.e, I, s. 479; Bkz. S. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. XXVII.

¹⁷⁹ Fîrûz Şâh Tuğluk, *Futûhât-i Fîrûz Şâhî*, (nşr. Shaikh Abdur Rashid), Department of History Muslim University, Aligarh 1954.

doğduğu kabul edilen Ziyâeddîn Berenî, Delhi Türk Sultanlığı hükümdarları ile iyi ilişkiler içinde bulunan bir aileden gelmekteydi. Babası Müeyyidilmülk, Alâeddîn Muhammed Şâh Halacî devrinde sultanın oğlu olan Beren Valisi Erkli Han'ın naibi, amcası Melik Alâülmülk ise Delhi Kutvali idi. Berenî'nin kendisi de orta yaşlarda saraya intisap etti ve 17 yıl Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351)'un nedimliğini ve danışmanlığını yaptı. Fîrûz Şâh Tuğluk (1351-1388) zamanında gözden düştü ve saray hayatı sona erdi. Berenî bundan sonra kendisini eser yazmaya verdi¹⁸⁰.

Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*'de Sultan Balaban'ın tahta çıkışından (664/1266) Fîrûz Şâh Tuğluk'un saltanatının altıncı yılına (758/1357) kadar olan süre içindeki olayları ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Eser, Delhi Türk Sultanlığı'ndaki hemen hemen bütün idarî yapı hakkında çok önemli bilgiler içermektedir. Bu yapıt Alâeddîn Muhammed Halacî'nin ekonomik, askerî ve idarî düzenlemelerinden bahsetmesi ve Muhammed Şâh Tuğluk'un devlet idaresinde yaptığı yenilikler ve bunların olumsuz sonuçlarını açıklayan tek kaynak olması bakımından değerlidir. Eserde bazı kronolojik hatalar olduğundan bu kısımlar Emîr Husrev-i Dihlevî'nin eserleriyle karşılaştırılarak kullanılmalıdır. Bu çalışmada *Târih-i Fîrûz Şâhî*'nin Mevlevî Seyyid Ahmed Han Sâhib tarafından 1862 yılında Hindistan'da yapılan neşrinden yararlanıldı¹⁸¹.

Berenî bu eseri idarecileri eğitmek ve idarecilerin halkı İslâm'a uygun olarak yönetmelerine yardım etmek gayesi ile yazdı. Bundan dolayı eser son derece cesur ifadelerle kaleme alınmakta, idarecilerin hataları ve yanlış hareketleri yer yer açık bir şekilde belirtilmektedir¹⁸².

Şems-i Sirâc Afîf, *Târih-i Fîrûz Şâhî* adlı eserini 1398-1399'da Timur'un Delhi'yi yağmalamasından kısa süre sonra tamamladı. Müellifin 757/1356'de doğduğu ve babasının Fîrûz Şâh Tuğluk zamanında *şeb-nüvislik* yaptığı ve *Dîvân-i Vezaret* bünyesinde çalıştığı bilinmektedir. Bu eser Fîrûz Şâh Tuğluk devri için birinci elden

¹⁸⁰ Azmi Özcan, "Berenî", *DİA*, V, s. 491; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, s. 399; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. XXII-XXIII.

¹⁸¹ Ziyâeddîn Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, (nşr. Mevlevî Seyyid Ahmed Han Sâhib), İhtimâm-i Captain W. Nassau Lees, LL. D. ve Mevlevî Kebireddîn, Asiatic Society of Bengal New Series, Calcuta 1862.

¹⁸² Azmi Özcan, "Berenî", *DİA*, V, s. 491; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, s. 399; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. XXII-XXIII; Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, s. 479.

kaynaktır. Kitap kapsadığı şişirmelerden dolayı yanıltıcı olabilir¹⁸³. Bu çalışmada *Târîh-i Fîrûz Şâhî*'nin Vilâyet Hüseyin tarafından 1890-91 yılında Calcutta'da Bibliotheca Indica için yapılan neşri üzerinden Dr. Muhammed Rıza Nasîrî'nin mukaddime ve fihristiyle Tahran'da Esâtîr Yayınevi tarafından H.Ş. 1385 yılında hazırlanan baskısı kullanıldı¹⁸⁴.

Şems-i Sirâc Afîf, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*'de Fîrûz Şâh Tuğluk devrini ele almaktadır. *Târîh-i Fîrûz Şâhî*'de deniz kuvvetleri, gulâmlar, rütbelere, çeşitli askerî sınıflar, suvârî sayıları ve suvârîlerin hangi ırklardan oldukları, ordudaki etnik unsurlar ve bu unsurların birbirlerine göre konumları, gulâmların miktarı, gulâm kıyafetleri, muhafız birliği, ordu mehteri, asker maaşları gibi konular ele alınmaktadır. Eser, kale inşası, ordugâh güvenliği, savaş hileleri, berîd sistemi, mekkârî taifesi, sağlık hizmetleri, sakalar, techizat temini, techizat üretimi, savaş gemileri, silahlar, zırhlar, savaş ve nakliyat hayvanları ve bayraklar, sefer öncesi dînî hazırlıklar, zafer kutlamaları, fetihnâmeler, *Dîvân-i 'Ârız* ve firariler gibi daha pek çok konuda çok önemli bilgiler içermektedir.

Sîret-i Fîrûz Şâhî'nin yazarı belli değildir. Tek nüshası Hindistan'da Patna'da Khuda Bakhsh Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Eser Khuda Bakhsh Kütüphanesi'nde HL. No 99 ve Katolog No 547'de yer almaktadır. Kitap nesir türünde olup yer yer beyitler içermektedir. Bu çalışmada *Sîret-i Fîrûz Şâhî*'nin söz konusu tek nüshasının pdf formatından istifade edildi¹⁸⁵.

Sîret-i Fîrûz Şâhî'de Fîrûz Şâh Tuğluk'un inşa faaliyetlerini anlatan kısımlar Mohammad Hamid Kuraishi tarafından¹⁸⁶ ve bir kısmı da Sh. Abdur Rashid tarafından İngilizceye tercüme edilmiştir¹⁸⁷.

¹⁸³ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. XXVIII; Y. Hikmet Bayur, a.g.e., s. 479.

¹⁸⁴ Şems-i Sirâc Afîf, *Târîh-i Fîruzşâhî*, (nşr. Vilâyet Hüseyin), mukaddime ve fihrist: Muhammed Rıza Nasîrî, İntişârât-i Esâtîr, Tahran H.Ş. 1385.

¹⁸⁵ *Sîret-i Fîrûz Şâhî*, Khuda Bakhsh Oriental Public Library, Patna (Oriental Public Library MS, Bankipur (Arabic and Persian Catalogue, Vn, 547).

¹⁸⁶ *Sîret-i Fîrûz Şâhî*, Translated (excerpt) by Mohammad Hamid Kuraishi, in J. A. Page, "A Memoir on Kotla Firoz Shah, Delhi", *Memoirs of the Archaeological Survey of India*, No. 52 (Delhi, 1937), s. 33-42.

¹⁸⁷ *Sîret-i Fîrûz Şâhî*, Translated (excerpt) by Sh. Abdur Rashid, "Firoz Shah's Investiture by the Caliph", *Medieval India Quarterly* i/1 (Aligarh, 1950), s. 66- 71.

Mahdi Husain, *Tugluq Dynasty* adlı kitabında *Sîret-i Fîrûz Şâhî*'nin Fîrûz Şâh Tuğluk'un saltanatının başlangıcına dair güvenilir bir kayıt sunduğunu, sultanın icraatlarını övdüğünü, çağın eğitimi ve kültürü de dahil olmak üzere hükümetin ve yönetimin neredeyse tüm yönlerini aydınlattığını belirtmektedir¹⁸⁸. *Sîret-i Fîrûz Şâhî*'de 355. sayfada aşağıdan yukarı üçüncü beyitte eserin yazım tarihi açıkça 772/1370 yılı olarak belirtilmektedir:

Yedi yüz üzerine yetmiş iki tarihinden idi * Ki bu tamamlandı fasl-i İlahiden¹⁸⁹.

Sîret-i Fîrûz Şâhî, Fîrûz Şâh (Tuğluk)'ın saltanatının erken döneminin kısa tarihini içerir. Birinci bölüm Moğollara karşı verilen savaşları ve Gücerat'ın fethini içerir. Tıp, savaş materyalleri ve silahlar konularının ele alan vr. 179b'den başlayan dördüncü bölüm bu çalışma bakımından özellikle önem taşımaktadır. Bu yazmada sultanın avları, ordunun savaşta ve barışta yanında bulundurması gereken malzemeler, çeşitli kimyasal ve yanıcı maddeler, gemi aksamaları ve malzemeleri, ganimetin taşınması sırasında dikkat edilen kurallar ve ganimet paylaşımı, inşaat faaliyetlerinde fillerin kullanılmasına dair ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Eserdeki gemi minyatürleri, dönemin orijinal gemilerini göstermesi açısından önemlidir.

Yahyâ b. Ahmet b. Abdullah Sirhindî tarafından kaleme alınan *Târîh-i Mübarek Şâhî* hülâsa bir eser olmakla birlikte derli toplu bilgiler içermesi bakımından önemlidir. Müellif Seyyit hanedanının en önemli tarihçisidir. Eser, Seyyit hanedanı dönemi ana kaynağıdır; eser, Hızır Han'ın oğlu Mübarek Şâh'a (1421-1434) sunulmuştur. Yazar, Gurlu Sultan Muizüddîn'den itibaren olagelenleri de iyi bir surette toplamıştır; esasen eserin 180 sahifesi bu özete ve 64 sahifesi Seyyit hanedanına ayrılmıştır¹⁹⁰.

Târîh-i Mübarek Şâhî, 1414-1434 yılları arasındaki hadiseler için birinci elden kaynaktır. Müellif, eserinde Delhi Türk Sultanlığı devri için daha çok Cûzcânî'nin *Tabakât-i Nâsırî*'si ve Ziyaeddin Berenî'nin *Târîh-i Fîrûzşahi*'sinden istifade etmiştir.

¹⁸⁸ Mahdi Husain, *Tugluq Dynasty*, Thacker Spink&Co. (1933) Pvt. Ltd. Booksellers and Publishers, Calcutta 1933, s. 579.

¹⁸⁹ Bkz. *Sîret-i Fîrûz Şâhî*, s. 355.

¹⁹⁰ Y. Hikmet Bayur, a.g.e., s. 481.

Sirhindî'nin Emîr Husrev-i Dihlevî'nin eserlerinden istifade etmiş olması Berenî'nin yaptığı kronolojik hataları tekrarlamasını engellemiştir. Bu kitap Fîrûz Şâh Tuğluk'un ölümünden sonraki karışıklık devresinde meydana gelen olaylardan bahsetmesi bakımından önemlidir¹⁹¹. *Târîh-i Mübarek Şâhî*'nin Farsça neşirleri arasında en kullanışlısı Muhammed Hidayet Hüseyin tarafından 1931 yılında Asiatic Society of Bengal adına Kalkûta'da yayınlananıdır¹⁹². Muhammed Hidayet Hüseyin neşri İran'da Esâtîr Yayınevi tarafından tekrar basıldı. Bu çalışmada söz konusu Esâtîr Yayınevi baskısı kullanıldı¹⁹³.

8. Delhi Türk Sultanlığı Devri İle İlgili Timûrî Kaynakları

Timur'un Hindistan seferi ve Delhi Türk Sultanlığı ile savaşı dolayısıyla Timûrî kaynakları önemli bilgiler arz etmekte ve bu çalışma açısından ana kaynak niteliği taşımaktadırlar. Özellikle Nizamüddîn Şâmî'nin *Zafernâme*'si, Şerefüddin Ali Yezdi'nin *Zafernâme*'si, İbn Arabşâh'ın *Acaib el-Makdûr fî Nevaib Timur'u* ve Timur'un *Delhi Menşur'u (Fetihnâmesi)* Delhi Türk Sultanlığı askerî teşkilatı bakımından önemli bilgiler arz etmektedirler.

Nizamüddîn Şâmî, 1393'den itibaren Timur'un maiyetinde bulundu ve seferleri esnasında ona refakat etti. Kendisine böyle bir eser yazması 804/1401-02'te emredilen Şâmî eserini iki yıl sonra 806/1404'da tamamladı. Eserde 1393 yılından sonra geçen 11 senelik vukuat, müellifin kendi gözlemlerine dayanır. Eserin Timur'un Hindistan seferini ele alan ve savaşta fil kullanımına değinen kısımları askeri faaliyetleri ve askerî teşkilatı açıklaması bakımında önem taşımaktadır. Bu çalışmada eserin İran'da Penâhî-yi Semnânî tarafından *Zafernâme-i Târîh-i Fütuhât-i Tîmûr Gurgânî* adıyla hazırlanan Farsça neşrinden¹⁹⁴ ve Necati Lugal tarafından *Zafernâme* adıyla hazırlanan Türkçe neşrinden yararlanıldı¹⁹⁵.

¹⁹¹ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. XXVIII-XXIX; Neslihan Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, s. XXV-XXVI.

¹⁹² Yahya b. Ahmed b. Abdullah es-Sîhrindî, *Târîh-i Mübarek Şâhî*, (nşr. Mevlevî Hilâyet Hüseyin, Han Bahâdur), Asiatic Society of Bengal, Calcutta 1931.

¹⁹³ Yahya b. Ahmed b. Abdullah es-Sîhrindî, *Târîh-i Mübarek Şâhî*, (nşr. Muhammed Hidayet Hüseyin), İntişârât-i Esâtîr, Tahran H.Ş. 1382.

¹⁹⁴ Nîmzâmüddîn Şâmî, *Zafernâme-i Târîh-i Fütuhât-i Tîmûr Gurgânî*, (nşr. Penâhî Semnânî), Sazmân-i Neşr-i Kitâb İnşîşârât-i Bamdâd, Tahran H.Ş. 1363.

¹⁹⁵ Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, trc. Necati Lugal, TTK, 2. Baskı, Ankara 1987.

Nizamüddîn Şâmî söz konusu yapıtında Hindistan'ın durumu, Hindistan kaleleri, Delhi Türk Sultanlığı ordusu, bu ordudaki asker ve fil sayıları, Hint racalarının askerî güçleri, nehir korsanları, fillerin harbde nasıl kullanıldığı, suvâri ve piyâde sayıları, Hint kılıçları, diğer kaynaklarda nadiren tesadüf edilen hasek (kara mayını) kullanımı vb. hususlar hakkında bilgiler vermektedir.

Şerefüddin 'Alî Yezdî, Farsça kaleme aldığı *Fethname-yi Timûrî (Zafername)* adlı eserini 1424'te tamamladı. Bu çalışmada *Zafername*'nin Tahran'da H.Ş. 1387 yılında Seyyid Sa'îd Mîr Muhammed Sâdık ve Abdülhuseyn Nevâyî tarafından hazırlanan neşri kullanıldı¹⁹⁶. Bir yerde de Tahran'da Muhammed Abbâsî tarafından "müellifin asrından yazılmış nüsha üzerinden" 1336/1957 yılında hazırlanan bir neşrinden istifade edildi¹⁹⁷.

İbn Arabşâh (791-854) Arapça kaleme aldığı *Acaib el-Makdûr fî Nevaib Timur* adlı eserinde Timur'un faaliyetlerini ele almakta ve ölümünden sonraki dönem hakkında bilgi vermektedir. Müellif, Timur dışında onunla mücadele eden hükümdarlar hakkında da bilgi vermektedir. Müellif, hissi ifadeleri dışında doğru ve sağlam bilgi vermektedir. Bu çalışmada eserin İran'da Muhammed Ali Necâtî tarafından *Zendegânî-yi şegeft-âver-i Timur (Acaib el-Makdûr fî Nevaib Timur)* adıyla hazırlanan Farsça neşri kullanıldı¹⁹⁸.

İbn Arabşâh, bu eserinde Delhi Türk Sultanlığı'nın son döneminde savaş fillerinin sayısı, fillerin koşum takımları, Timur'un fillere karşı mücadele yöntemleri hakkında diğer kaynaklarda bulunmayan bilgiler sunmaktadır. Bu çalışmada eserden özellikle söz konusu yönüyle istifade edildi.

Gıyâseddîn 'Alî Yezdî tarafından Yezd şehrinde kaleme alınan *Sa'âdetnâme* veya *Rûznâme-yi Gazavât-i Hindûstan*; Timur'un Hindistan seferine dair zamanımıza ulaşan en kapsamlı sefer günlüğüdür. Eserin ikinci bölümünde Timur'un Hindistan seferi detaylı olarak ele alınmaktadır. Bu bölüm; Timur'un 800/1398 yılı Ramazan

¹⁹⁶ Şerefeddîn 'Alî Yezdî, *Zafername*, (nşr. Seyyid Sa'îd Mîr Muhammed Sâdık ve Abdülhuseyn Nevâyî), Kitabhane, Müze ve Merkez-i Esnâd-i Meclis-i Şûrây-i İslâmî, Tahran H.Ş. 1387.

¹⁹⁷ Şerefeddîn 'Alî Yezdî, *Zafername* (Müellifin Asrında Yazılmış Nüsha Üzerinden), Tahsis ve İhtimam: Muhammed Abbâsî, Tahran, Müessesesi-yi Matbuat-i Emîr Kebîr, 1336 hş (1957), II.

¹⁹⁸ İbn Arabşâh, *Zendegânî-yi şegeft-âver-i Timûr (Acaib el-Makdûr fî Nevaib Timur)*, trc. Muhammed-Ali Necâtî, İntişârât-i Bongâh-i Tercüme ve Neşr-i Kitâb, Tahran 1977.

ayında Kabil'e hareket etmesiyle başlar. Hindistan topraklarında Delhi ve ötesine kadar gidip 801/1399 yılı Şaban ayının sonlarında Semerkand'a geri dönmesiyle sona erer¹⁹⁹.

Sa'âdetnâme veya *Rûznâme-yi Gazavât-i Hindûstan* üzerinde ilk olarak İranlı akademisyen Prof. Dr. İrec Afşar araştırma yapmış ve metni nüshalarından derleyerek 2000 yılında Tahran'da matbu halde neşretmiştir²⁰⁰. Bu çalışmada söz konusu eserinin İrec Afşar neşrinden ve eser üzerine Sinan Eren tarafından *Tarihçi Gıyâseddîn Ali Yezdî'nin Sa'âdetnâme'si (Metin Tercümesi ve Değerlendirme)* adı ile hazırlanan Yüksek Lisans tezinden istifade edildi. Bu kitapta Cemîd Nehri'nde yapılan nehir savaşına ve gemilerin özelliklerine yer verilmesi, savaş fillerinin mücadelesinin ve özelliklerinin detaylı olarak anlatılması, Delhi Türk Sultanlığı ordusunun asker sayısı ve Panipat Kalesi ambarının zahire kapasitesi hakkında bilgiler verilmesi çalışmamız bakımından önem taşımaktadır.

Emîr Timur'un *Delhi Menşuru* da önemlidir. Emîr Timur, Delhi'yi ele geçirdikten sonra Şiraz'daki Emirzâde Pîr Muhammed'e *Delhi Menşuru (Fetihnâmesi)* göndermiştir. Bu menşurda Delhi Türk Sultanlığı Hükümdarı Mahmûd Han'ın savaşta filleri nasıl kullandığı ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Bu menşur Abdu'l-Huseyin Nevâ'î tarafından *Esnâd ve Mekâtibât-i Târihî Îrân ez Tîmûr tâ Şâh İsmâîl* adlı eser içerisinde yayınlanmıştır²⁰¹.

9. Münşeât Mecmuaları

Münşeât mecmuaları askerî teşkilat bakımından önemi bilgiler arz edebilmektedir. Delhi Türk Sultanlığı devrinde kaleme alınan *Înşâ-i Mahru* ve *Î'câz-i Husrevî* adlı eserler bu tarz eserler arasında sayılabilir.

'Aynü'd-dîn 'Aynü'l-mülk 'Abdullah b. Mâhrû, eserindeki mektupları Halacî ve Tuğluklar devrinde kaleme aldı. Eserde resmi ve özel olmak üzere 134 mektup bulunmaktadır. Bu çalışmada *Înşâ-i Mâhrû (Letters of 'Ain ud-Din 'Ain ul-Mulk*

¹⁹⁹ Sinan Eren, *Tarihçi Gıyâseddîn Ali Yezdî'nin Sa'âdetnâme'si (Metin Tercümesi ve Değerlendirme)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015, s. V-VI, 131.

²⁰⁰ İrec Afşar, *Sa'âdetnâme ya Rûznâme-yi Gazavât-i Hindûstan*, Miras-i Mektub, Tahran hş. 1379/M. 2000.

²⁰¹ Abdu'l-Huseyin Nevâ'î, *Esnâd ve Mekâtibât-i Târihî Îrân ez Tîmûr tâ Şâh İsmâîl*, Şirket-i İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, Çâp-i Sevvom, Tahran 1370/1991, s. 70-71.

Abdullah b. Mahru)’nun Lahor’da ‘Abdur Rashid tarafından hazırlanan edisyonu kullanıldı²⁰².

İnshâ’-i-Mâhrû’da gulâm fiyatları, meliklere verilen in‘âm ve bağışlar, hilatler, berîd teşkilatı, suvâri sınıfı, sultanlık gemileri, ganimet dağıtımı gibi konularla ilgili önemli bilgiler yer almaktadır. Ayrıca eserde bir fetihnâme’ye yazılan cevâbî mektuba da yer verilmektedir. Bu sayede dönemin fetihnâmelerinin mahiyeti anlaşılabilmektedir. Bunlara ilave olarak eserde bir *Ser-leşker* (ordu komutanı)e yazılan görev mektubu da bulunmaktadır.

Emîr Husrev-i Dihlevî, asıl adı *Resâyil el-Î‘caz* olan *Î‘câz-i Husrevî* adı ile meşhur olan eserini inşa ve yazmada bir rehber olmak üzere hazırladı. Eser toplamda beş risaleden oluşmaktadır²⁰³. Eserin beşinci risalesinde yer alan ve müellifin 680/1241 yılında Sultan Balaban’a sunduğu fetihnâme özel bir önem taşımaktadır. Yine 687/1288 yılında kendi arkadaşı Hasan Dihlevî’ye yazdığı mektupta Sultan Keykubâd ve babası Buğra Han arasındaki buluşma tüm tafsilatı ile anlatılmaktadır. Bu kısımda Sultan Alâeddîn zamanındaki tarihi olaylardan başka bazı tarihî fermanlar da yer almaktadır²⁰⁴. Eserde silahlar, gemiler, savaş hayvanları, atlar, filler, ganimet olarak fil temini, eman verme, askeriyedeki çeşitli sınıf ve rütbelere, pâyk denilen yaya askerleri, yaya ve suvâri sayıları ve insan unsuru hakkında bol malumat bulunmaktadır.

Emîr Husrev-i Dihlevî tarafından kaleme alınan *Î‘câz-i Husrevî*’nin tek baskısı 1876 yılında Lucknow’da Münşi Nawal Kishore tarafında *Î‘jaz-i Khusravi* adıyla taş baskısı olarak hazırlanmıştır ve pek çok hata içermektedir²⁰⁵. Eserin yazmaları, neşirleri ve kritiği için Aligarh Muslim University’de Department of History’de 1974 yılında Mohammad Yasin Mazhar Siddiqui tarafından “*A Critical Edition of the Î‘jaz-i Khusravi*” adıyla hazırlanan bir doktora tezine bakılabilir²⁰⁶. Eser ayrıca Habibuddin

²⁰² ‘Aynü’l-dîn ‘Aynü’l-mülk ‘Abdullah b. Mâhrû, *İnshâ-i Mâhrû (Letters of ‘Ain ud-Din ‘Ain ul-Mulk Abdullah b. Mahru)*, (nşr. ‘Abdur Rashid), Asisted by Muhammed Bashir Husain, Research Society of Pakistan, University of the Panjab, Lahore 1965.

²⁰³ A.G. Ravan Farhadi, a.g.e., III, s. 219-220.

²⁰⁴ Erkan Türkmen, *Emîr Husrev-i Dihlevî’nin Hayatı, Eserleri ve Edebî Şâhsiyeti*, s. 46.

²⁰⁵ A.G. Ravan Farhadi, a.g.e., III, s. 183-184.

²⁰⁶ Mohammad Yasin Mazhar Siddiqui, *A Critical Edition of the Î‘Jaz-i Khusravi*, PhD thesis, Aligarh Muslim University 1974.

Ahmed tarafından “*The Writings of Amir Khusrau*” adı ile 2007 yılında İngilizceye tercüme edilmiştir²⁰⁷.

Bu çalışmada söz konusu Nawal Kishore neşrinin²⁰⁸ Hindistan, Aligarh’da Maulana Azad Library Aligarh Muslim University’deki altı ciltten müteşekkil nüshalardan²⁰⁹ ve eserin birinci ve ikinci risalelerini içeren, Princeton Üniversitesi Kütüphanesi nüshalarından istifade edildi²¹⁰. Eserin cilt sayıları ile risale sayıları örtüşmediğinden dipnotlarda eserin kaçınıcı risalesi olduğu belirtildikten sonra sayfa sayısı verildi, cilt sayısı dikkate alınmadı. İlave olarak *Î‘câz-i Husrevî*’den seçilen kısımların da içerisinde yer aldığı *Guzide-i Âsâr-i Emîr Husrev Belhî marûf be Dihlevî* 725-751/1253-1325 adlı eserin 3. cildinden istifade edildi²¹¹.

Dünya kütüphanelerinde nadir olarak bulunan *Î‘câz-i Husrevî*’nin Hindistan, Yeni Delhi’de Hindistan Milli Arşivi Kütüphanesi (در کتابخانه آرشیو ملی هند-دلهی نو)’nde 494 numarada رسائل العجاز adı ile²¹², İran Milli Kütüphanesi (سازمان اسناد کتابخانه ملی) ’nde 817143 numarada اعجاز خسروی (جمهوری اسلامی ایران)’nde 817143 numarada رسائل اعجاز, اعجاز خسروی adı ile İran’da Kitâbhâne-yi Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî’de 87288 numara (raf no: 13802)da kayıtlı yazma nüshaları bulunmaktadır²¹³.

10. Tezkireler

‘Abdü’l-Hakk Muhaddis Dihlevî 958-1052 (1648-49/1642-43) tarafından Babürlüler devrinde kaleme alınan *Ahbârü’l-ahyâr fî esrâri’l-ebâr* adlı tezkire muahhar bir eser olmakla birlikte faydalı bilgiler sunmaktadır. Eserde 230 mutasavvıf tanıtılmaktadır. Tezkirenin sonuna müellif, kendi babası Aga Muhammed Türk Buhârî

²⁰⁷ *Î‘jâz-i Khusrawî*. ed. Habibuddin Ahmed et al. C. 1 and 2 translated as the Writings of Amir Khusrau. Forest Park (IL): Islamic Thought and Science Institute, 2007.

²⁰⁸ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Î‘câz-i Husrevî*, I, II, III, IV, V, Münşi Nawal Kishore, Hindistan, Lucknow 1876.

²⁰⁹ Eserin bu kütüphanedeki nüshalardan VI. ciltte (birinci risale), III. ve IV. cilt (üçüncü risale), I. ciltte (dördüncü risale), II. ve V. citte (beşinci risale) yer almaktadır. Söz konusu altı cilt içerisinde eserin II. Risalesi bulunmamaktadır.

²¹⁰ Princeton Üniversitesi Kütüphanesi’nden temin edilen nüsha ile Maulana Azad Library Aligarh Muslim’den temin edilen söz konusu nüsha arasında sayfa başlangıçlarında bazı sarkmalar, farklılıklar olabilmektedir. Farklı baskılar oldukları anlaşılmaktadır. Princeton nüshası çok net ve çok okunaklıdır. Bu çalışmada Princeton Üniversitesi Kütüphanesi’deki I. ve II. risaleleri içeren nüshalarından sadece II. risale kullanıldı. Bu nüsha <https://babel.hathitrust.org/> kanalı üzerinden Princeton Üniversitesi Kütüphanesi’nden dijital olarak temin edildi.

²¹¹ A.G. Ravan Farhadi, *Guzide-i âsâr-i Emîr Husrev Belhî ma’rûf be Dihlevî* 725-751/1253-1325, Cild-i Sevvom ez Mesnevihâ-yi Vaka Negârî ve Âsâr-i Mensur, İntişârât-i Müessese-yi Tab-i Kitâb-i Beyhakî, Kabul 1975, s. 182-224.

²¹² http://www.persianacademy.ir/UserFiles/image/zamime_fehrest.pdf, s. 19.

²¹³ <http://dl.nlai.ir/UI/dd407c31-0b47-4c30-ab79-a86109fcc41e/Catalogue.aspx>

ve kendisinin hal şerhlerini de eklemiştir. Bu çalışmada mezkûr eserin ‘Alîm Eşref Han tarafından hazırlanan neşri kullanıldı²¹⁴.

Ahbârü'l-ahyâr fî esrâri'l-ibrâr, Delhi Türk Sultanlığı’nda ordu ve din ilişkileri, sultanlık içindeki dinî çekişmeler, Hindûların din savaşları, askerî sefer öncesi dinî hazırlıklar hakkında çeşitli bilgiler sunmaktadır. Eserde ayrıca Orta Asya’dan gelip Delhi ordusuna katılan hür Türk kabile kuvvetleri, *canîbet* at kullanımı ve nâvek oku hakkında bilgiler de yer almaktadır.

11. Nümizmatik Kaynaklar

Nümizmatik kaynaklar da askerî teşkilat bakımından önem taşımaktadır. Sikkeler üzerlerinde yer alan asker, silah ve diğer techizat resimleri önemlidir. Maalesef Delhi Türk Sultanlığı’ndan günümüze son derece az miktarda resimli ve figürlü sikke gelebilmiştir. Bununla birlikte Şems-i Sirâc Afîf, *Târih-i Fîrûz Şâhî*’de 21 farklı sikke resmini kısaca betimlemektedir²¹⁵.

Günümüze ulaşan az sayıda net görüntüsü olan figürlü sikkeler suvâri askerinin kıyafeti, silahları ve saç stili hakkında malumat sunmaktadır. Bu sikkeler kronolojik sıra ile tiplerine göre şunlardır: İlk sırada Bengal’de Muhammed Bahtiyar’ın 601/1204-05’de Delhi Hâkimi Gur Hükümdarı Sultan Muhammed b. Sâm adına bastırdığı elinde gürz tutan suvâri figürlü altın sikke²¹⁶ ve elinde eğri kılıç (kavisli kılıç) tutan suvâri figürlü nadir bir altın sikke yer almaktadır²¹⁷. İkinci sırada Delhi Türk Sultanlığı Bengal Valisi Ali Merdan (1208-1213)’ın Sultan İltutmuş adına Bengal’de bastırdığı elinde gürz tutan suvâri figürlü altın para²¹⁸ ve yine aynı figürlü gümüş para bulunmaktadır²¹⁹. Üçüncü sırada yine Sultan İltutmuş adına basılan birisi mızraklı suvâri²²⁰, birisi gürzlü

²¹⁴ Abdü'l-Hakk Muhaddis Dihlevî, *Ahbârü'l-ahyâr fî esrâri'l-ibrâr*, (nşr. ‘Alîm Eşref Han), Encümen-i Âsâr-i Mefâhir-i Ferhengî, Tahran 1383/2005.

²¹⁵ Afîf, *Târih-i Fîrûzşâhî*, s. 108.

²¹⁶ Muhammed Bahtiyar’ın Delhi Hâkimi Gur Sultanı Muhammed b. Sam için Bengal’de bastırdığı elinde gürz tutan suvâri figürlü altın sikke için bkz. <http://numismatics.org/collection/2000.2.5> (09.12.2017)

²¹⁷ <http://www.baldwin.co.uk/media/cms/auction-archive/auction-53/BALDWINS%20Auction%2053%20-%20part%201%20-%20INDIAN%20COINS%201.pdf> (10.12.2017).

²¹⁸ Ali Merdan’ın altın sikkesinin net bir fotoğrafı için bkz. <http://numismatics.org/collection/2000.2.5> (09.12.2017)

²¹⁹ <http://www.baldwin.co.uk/media/cms/auction-archive/auction-53/BALDWINS%20Auction%2053%20-%20part%201%20-%20INDIAN%20COINS%201.pdf> (10.12.2017).

²²⁰ Sultan İltutmuş’un mızraklı suvâri sikkesi için bkz. Coinindia.com/galleries-slave.html (09.12.2017).

suvâri²²¹ ve diğeri mızraklı ve kalkanlı suvâri olmak üzere üç tip bakır sikke (çeytel) yer almaktadır²²². Son olarak dördüncü sırada Sultan Raziye adına basılmış ve Sultan İltutmuş'un parasına benzer bir formda olan dik konumda tutulan mızraklı ve kalkanlı suvâri figürü taşıyan bakır sikke bulunmaktadır²²³.

Gur ve Delhi Türk Sultanlığı hükümdarlarına ait sikkelerden üçü üzerinde birbirine benzer şekilde elinde yuvarlak başlı gürz tutan, arkasından uzun örgülü saçlı uzanan suvâri figürü bulunmaktadır.

Sultan İltutmuş'tan Firûz Şah Tuğluk'a kadar pek çok Delhi Türk Sultanlığı hükümdarının birbirine benzeyen dik konumda mızrak ve kalkan taşıyan suvâri bakır sikkeleri bulunduğu görülmektedir. Bu sikkelerde mızrağın dik konumda tutuluşu ve atın arka kısmında taşınan yuvarlak suvâri kalkanı betimlenmektedir. Bu sikke kalıbının anonim olduğu Hidû hükümdar Ananga (1130-1145)'dan başlamak üzere Gazne Hâkimi Tâceddîn Yıldız ve Sind Sultanı (Multan ve Uç Hâkimi) Nâsireddîn Kabaçe'nin de aynı forma sahip bakır sikkeleri (ceytel/jital) bulunmasından ve Delhi Türk Sultanlığı'na bağlı bazı racaların da aynı figürlü sikke darp ettirmesinden anlaşılmaktadır²²⁴.

Terkisinde yuvarlak kalkan taşıyan uzun mızraklı suvârilerin yaygınlığı Hindistan'da mızraklı suvâri kullanımının hem Hindû ordularında hem de Gur ve Türk ordularında müşterek olduğunu da ortaya çıkarmaktadır.

²²¹ Sultan İltutmuş adına Bengal'de basılan elinde gürz bulunan suvâri figürlü bakır sikke için bkz. <http://numismatics.org/collection/2000.2.6> (09.12.2017).

²²² Sultan İltutmuş adına basılan kalkanlı ve kılıçlı suvâri figürlü bakır sikke için bkz. [Coinindia.com/galleries-slave.html](http://coinindia.com/galleries-slave.html) (09.12.2017).

²²³ Sultan Raziye'nin kılıç ve kalkan taşıyan suvâri figürlü bakır sikkesi için bkz. [Coinindia.com/galleries-slave.html](http://coinindia.com/galleries-slave.html) (09.12.2017); Farhat Jahan, *Depiction of Women in the Sources of the Delhi Sultanate (1206-1388)*, Thesis Submitted for the Award of the Degree of Doctor of Philosophy in History, Centre of Advanced Study Department of History Aligarh Muslim University, Aligarh (India) 2012, s. 32-35; H. Nelson Wright, *the Coinage and Metrology of the Sultâns of Delhi* (Incorporating a Catalogue of the Coins in the Author's Cabinet Now in the Delhi Museum), Published for the Government of India, Delhi Manager of Publications 1936, s. 42-43.

²²⁴ H. Nelson Wright, *The Coinage and Metrology of the Sultâns of Delhi*, s. 39-86; Richard M., *the Rise of Islam and the Bengal Frontier, 1204-1760*, Berkeley: University of California Press, 1993; CoinIndia, "the Coin Galleries: Delhi Sultanate: Ghorids/Slave Dynasty", <http://coinindia.com/galleries-slave.html> (27 Aralık 2015); https://www.coincommunity.com/forum/uploaded/drnsreedhar/20160821_01-01-Qubacha-1206-28.jpg (10.12.2017); "Bul&Horseman Jitals", www.forumancientcoins.com/dougsmith/bh.html (11.12.2017).

Sultan İltutmuş'un söz konusu anonim tip bakır sikkesi dışında başka bir formdaki mızraklı bakır sikkesi suvârinin hamle sırasında mızrağı nasıl ve neresinden tuttuğunu göstermektedir²²⁵.

Nüemizmatik kaynaklar; sikkeler üzerindeki yazılar ayrıca Delhi Türk Sultanlığı ve hilâfet ilişkilerini de ortaya koymaktadır. Bu çalışmada Delhi Türk Sultanlığı'nın Hilâfet makamı ile ilişkilerini ortaya koymak için özellikle H. Nelson Wright tarafından hazırlanan *The Coinage and Metrology of the Sultâns of Delhi* adlı eserden özellikle istifade edildi²²⁶. Sikkeler üzerindeki ifadeler sayesinde Delhi Türk Sultanlığı hükümdarlarının Horâsân'ı fethetmek için Memlûk Devleti ve emrindeki halife ile kurdukları ittifak daha net bir şekilde görülmektedir.

12. Epigrafik Kaynaklar

Epigrafik kaynaklar yapılan savaşlar, askerî teşkilat ve gulâm memluk ilişkileri açısından faydalı bazı bilgiler sunmaktadır. Mesela İbn Battûta, Multân Câmii hünkâr mahfilinde yer alan kitabede Gıyâseddîn Şâh Tuğluk hakkında şu ifadenin yazdığını bildirmektedir: “Ben yirmi dokuz defa Tatar’la savaştım, onları yenilgiye uğrattım; Melik Gazi adını aldım.”²²⁷ Kitabeler sayesinde gulâmların efendilerinin ölümünden sonra bile efendilerine vefalı davrandıkları, aralarında baba evlat ilişkisi bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Kutb Minar'ın katlarında bulunan kitabeler’de söz konusu vefanın örneklerini görmek mümkündür²²⁸. Kutb Minar üzerindeki söz konusu epigrafik kayıtlar Rustamji Nasarvanji Munshi'nin *The History of the Kutb Minar (Delhi)* adlı eserinde Arapça asılları ve İngilizce tercümeleriyle birlikte verilmiştir²²⁹. Kutb Minar ve diğer erken dönem mimarî eserleri üzerinde yer alan kitabeler ise Anthony Welch, Hussein

²²⁵ <http://coinindia.com/galleries-slave.html> (27 Aralık 2015)

²²⁶ H. Nelson Wright, *The Coinage and Metrology of the Sultâns of Delhi* (Incorporating a Catalogue of the Coins in the Author's Cabinet Now in the Delhi Museum), Published for the Government of India, Delhi Manager of Publications 1936.

²²⁷ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, II, çev. İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2010, s. 639.

²²⁸ M. Aziz Ahmet, *Siyasî Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu*, Baskıya Hazırlayan: Tansu Say, *Tercüman 1001 Temel Eser*, s. 178-179; Rustamji Nasarvanji Munshi, *the History of the Kutb Minar (Delhi)*, Bombay 1911, s. 40-45, 52-54.

²²⁹ Rustamji Nasarvanji Munshi, *the History of the Kutb Minar (Delhi)*, Bombay 1911, s. 40-45, 52-54.

Keshani ve Alexandra Bain tarafından hazırlanan “Epigraphs, Scripture, And Architecture in The Early Delhi Sultanate” adlı çalışmada yer almaktadır²³⁰.

Bir Hind kaynağı olan *Velugotirâvamşavali*’na göre Melik Fahreddin Cavnâ ve Melik Çahcu kumandasındaki sultanlık ordusu, Telingana Rayı yani Racası II. Pratapa Rudradeva’nın (1289-1323) kumandanlarından (nâyak) Potuganti Maili ve Vennama, Upparapalli yakınında bir savaşta Türkleri (Delhi Turuşkaları) mağlup etmişti. Raca Rudra’nın Varangal Kalesi’nde diktirdiği sütunun kitabesinde (1304-1305) bahsedilen “Müslümânlara karşı kazanılan zaferin” bu galibiyetle alakalı olması da çok muhtemeldir. Bu bakımdan söz konusu kitâbe Delhi Türk Sultanlığı ordusunun bu seferden ağır kayıplarla dönmesinde yalnızca aşırı yağış ve sellerin değil, Telingana Racalığı’na bağlı birliklerin düzenlediği baskınların da etkili olduğunu ortaya çıkarmaktadır²³¹.

Epigrafik kaynaklar nümizmatik kaynaklar ile birlikte Delhi Türk Sultanlığı ve Halifelik arasındaki ilişkilere de ışık tutmaktadır. Ayrıca bu dönemden kalan bir nâmazgâh kitabesi Delhi Türk Sultanlığı devrinde kesin olarak ordunun açık havada namaz kılabilmesi için namaz yerleri inşa edildiğini göstermektedir. Yine bu devirden kalan mezar taşları ordu ehli ve halk arasında şehadet mertebesine verilen değeri ortaya koymaktadır. Bahsedilen kitabeler Epigrafi direktörü Dr. Z. A. Desai tarafından *Archaeological Survey of India Epigrafia Indica Arabic and Persian Supplement* (In Continuation of the Series Epigraphia Indo-Moslemica), adı altında 1972 yılında neşredilmiştir²³².

Archaeological Survey of India Epigrafia Indica Arabic and Persian Supplement (In continuation of the Series Epigraphia Indo-Moslemica) 1972, adını taşıyan eserde Delhi Türk Sultanlığı devrine ait mezar taşları, cami kitabeleri ve bir namazgâh kitabesi yer almaktadır. Ayrıca Behmenî Sultanlığı devrine ait yazıtlar da bulunmaktadır. Eserde bu yazıtlar orijinal resmi, orijinal metni ve İngilizce tercümesi ile

²³⁰ Anthony Welch, Hussein Keshani, and Alexandra Bain, “Epigraphs, Scripture, and Architecture in the Early Delhi Sultanate”, *Muqarnas* 19 (2002), s. 12-43.

²³¹ S. Haluk Kortel, “Delhi Türk Sultanlarının Telingana Seferleri”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, IV/1 (2015), s. 4.

²³² *Archaeological Survey of India Epigrafia Indica Arabic and Persian Supplement* (In continuation of the Series Epigraphia Indo-Moslemica) 1972, ed. Dr. Z. A. Desai Director (Epigraphy), Archaeological Survey of India Government of India New Delhi 1980.

bir arada verilmektedir. Ardından yazıtlarda geçen bütün yer ve kişi adları tarihî kayıtlardan da istifade edilerek açıklanmış ve bu yazıtların yeni olarak ortaya çıkardığı malumatlar vurgulanmıştır.

13. Babürlüler Devri Kaynakları

Babürlüler devrine ait eserler Delhi Türk Sultanlığı askerî teşkilatı ile ilgili pek çok hususun aydınlatılabilmesi, daha anlaşılır hale gelmesi için çok önemli bilgiler arz etmektedirler. Bu eserler yakın bir dönemde ve aynı coğrafyada yazılmış olmaları, aynı savaş hayvanları, aletleri ve tekniklerinin kullanılmaya devam edilmesi ve bizzat Delhi Türk Sultanlığı'na bu eserlerin bölümleri arasında yer verilmesi, söz konusu eserleri değerli kılmaktadır. Bundan dolayı bu devre ait kaynaklar, bu çalışma açısından büyük önem taşımaktadırlar.

Babürlüler Devleti'nin ilk hükümdarı olan Bâbur'un *Bâburnâme (Vekayi)* adını taşıyan hatıratı önemli bilgiler içermektedir. Babur 1483'ten 1530'a kadar süren hayatını, tahta çıktığı 1494 yılından başlayarak ölümüne dek Çağatay Türkçesi ile kaleme aldığı hatıratında nakletti. Daha önce Farsçaya ve birkaç Avrupa diline çevrilen bu eser Reşit Rahmeti Arat tarafından Türkiye Türkçesine çevrildi²³³. Bu çalışmada *Bâburnâme*'nin Reşit Rahmeti Arat çevirisinden yararlanıldı.

Şeyh Ebu'l-Fazl-i 'Âllâmî tarafından kaleme alınan *Âyîn-i Ekberî*, Ekber (1542-1605) devri hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bu çalışmada eserin Asiatic Society of Bengal tarafından 1872 yılında Kalküta'da yayınlanan Farsça neşriden²³⁴ ve H. Blochmann tarafından 1872 yılında Calcuta'da Farsçadan İngilizceye yapılan çevirisinden istifade edildi²³⁵.

Özellikle fil koşum takımlarının Hintçe adlarının doğru telaffuzları ve fil koşum takımlarının daha iyi anlaşılması bakımından *Âyîn-i Ekberî*'nin İngilizce tercümesinden de istifade edildi. Eser, savaş fillerinin özellikleri, avla ilgili bazı

²³³ Gazi Zahîreddin Muhammed Babur, *Bâburnâme*, Doğu Türkçesinden çev. Reşit Rahmeti Arat, Önsöz ve Tarihi Özet: Y. Hikmet Baydur, Kabalcı Yayın Evi, İstanbul 2006, s. 12.

²³⁴ Ebu'l-Fazl-i 'Âllâmî, *Âyîn-i Ekberî*, I, II, III, ed. in the original Persian, H. Blochmann, M. A. Asistant Calcuta Madrasah, Printed For the Asiatic Society of Bengal in the Bibliotheca Indica, Calcuta 1872.

²³⁵ Ebu'l-Fazl-i 'Âllâmî, *Âyîn-i Ekberî*, I, ed. H. Blochmann, M. A. Asistant Calcuta Madrasah, Printed For the Asiatic Society of Bengal in the Bibliotheca Indica, Calcuta 1872.

tabirlerin anlaşılması, bahriye teşkilatıyla ilgili bazı hususların ortaya çıkarılması bakımından faydalı bilgiler sunmaktadır. Farsça ve İngilizce neşirlerinin künyeleri birbirine çok benzediğinden Farsçasından istifade edildiğinde eser adı Ebu'l-Fazl-i 'Âllâmî, *Âyîn-i Ekberî* şeklinde kısaltıldı, İngilizce neşrinden istifade edildiği yerlerde ise eserin tam künyesi verildi.

Bâbürlü hükümdarlarından Cihângîr Şâh unvanıyla meşhur Nûreddîn Selîm Şâh'ın kaleme aldığı *Cihângîr-nâme* veya *Tüzük-i Cihângîrî* adları ile de tanınan Farsça eser önemli bilgiler sunmaktadır. Eser, Cihângîr Şâh'ın bir çeşit hatıratı gibidir. Eser XVIII. asrın ortalarında Osmanlı Sultanı III. Mustafa'nın talebi üzerine Nevres-i Kadîm tarafından dönemin Osmanlı Türkçesine çevrildi. Tercümenin orijinali Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar Bölümü'nde 311 numarada kayıtlıdır. Bu eser Fahri Unan eliyle Latin harflerine aktarıldı ve Türk Tarih Kurumu tarafından *Târîh-i Selîm Şâh* adıyla yayınlandı²³⁶. Bu çalışmada Fahri Unan'ın hazırladığı metin kullanıldı. Eserde ordunun nehirlerden geçişi, savaşlarda fil kullanımı, fillerin koşum takımları, fillerin beslenmesi, ordu mehterinin filler üzerinde taşınması, küçük fil cinslerinin ordu ağırlıkları, ordu mehteri ve büyük fillerin yem ve sularının naklinde kullanılması, Hintçe bazı kelimelerin anlamlarının açıklanması konusunda önemli bilgiler yer almaktadır.

Nizâmuddîn Ahmad Herevî (1551 ?–1594), Hint Müslümânlarının tarihini *Tabakât-i Ekberî* (*Tabakât-i Ekberşâhî/Târîh-i Nizâmî*) adlı eserinde kaleme aldı. Eserini yazarken adlarını verdiği bir kısmı günümüze ulaşmayan 27 kaynaktan ve kendi topladığı malzemedan faydalandı. Kitabına Gazne Devleti kurucusu Sebüktegin (öl. 977) dönemi savaşları ile başladı ve Ekberşâh'ın 37. saltanat yılına (1593) kadar meydana gelen olayları anlattı. Müellif, Delhi Türk Sultanlığı tarihi hakkındaki malumatı büyük ölçüde Cûzcânî'nin *Tabakât-i Nâsirî*'si ve Berenî'nin *Târîh-i Fîrûz Şâhî*'sinden özetleyerek vermektedir. Bu çalışmada *Tabakât-i Ekberî*'nin 1927 yılında Calcutta'da *The Tabaqât-i-Akbarî* (*Tabakât-i Ekberî*) adı ile yayınlanan Farsça neşrinin birinci cildi kullanıldı²³⁷.

²³⁶ Nûrû'd-Dîn Cihângîr Şâh, *Târîh-i Selîm Şâh*, çev. Nevres-i Kadîm, haz. Fahri Unan, TTK, Ankara 2013, s. IX-XI.

²³⁷ Khawâjah Nizâmuddîn Ahmad, *the Tabaqât-i-Akbarî* (*Tabakât-i Ekberî*), C. I, ed. B. DE, M.A., I.C.S. (Retired),

Abdülkâdir Bedâûnî, 947/1540 yılında Hindistan'da Toda'da doğdu. Sanskritçe, Arapça ve Farsçayı iyi bilen Bedâ'ûnî değerli eserler kaleme aldı ve çeşitli çeviriler yaptı. *Târîh-i Elfi*'yi yazan yedi müelliften birisi idi. Bu eser İslâmın başlangıcından 1000/1592 yılına kadar gelen dönemi ele almaktadır. Bu çalışmada *Târîh-i Elfi*'nin Tabâtabâi-yi Mecid tarafından neşredilen III., VI. ve VII. ciltlerinden istifade edildi²³⁸.

Abdülkâdir Bedâûnî (öl. 1024/1615), diğer bir yapıtı olan *Müntehabü't-tevârih*'de ise Gazneli Hükümdarı Sebüktegin'in tahta çıkışından (366/977) Bâbü Hükümdarı Hümâyûn'un ölümüne (963/1556) kadar Hindistan tarihini anlatmaktadır. Bu çalışmada Mevlevî Ali Sâhib tarafından *Montakhab el-Tavârikh* adı ile üç cilt halinden neşredilen eserin birinci cildi kullanıldı²³⁹. Bu eserde yer alan Delhi Türk Sultanlığı devrine ait gemi kafiyeli bir şiir, nehir gemileri hakkında orijinal bir bilgi sunmaktadır.

Muhammed Kâsım Hindûşâh Firişte (öl. 1623)'nin 1606'da başlayıp 1611 yılında tamamladığı *Gülşen-i İbrâhîmî* adlı eseri *Târîh-i Firişte* adı ile de meşhurdur. Bu kitap Gazneli hükümdarlarından başlayarak XVII. yy. başlarına kadar Hindistan'da hüküm süren hemen bütün devletlerin tarihlerini ihtiva etmektedir²⁴⁰. Bu çalışmada *Târîh-i Firişte*'nin Muhammed Rezâ Nâsrî tarafından Tahran'da 2009 ve 2010 yılında iki cilt halinde farklı nüshalar karşılaştırılarak hazırlanan neşrinden istifade edildi²⁴¹. *Târîh-i Firişte* adlı bu eser dipnotlarda müellifin Esterâbâdî mahlası ile kısaltılarak verildi.

14. Hindû Ana Kaynakları

Hint kültürünü hakkıyla öğrenebilmek için Valmîki tarafından yazılan 24.000 beyitlik *Râmâyana Destanı*'nı okumak gerekir. *Râmâyana*'nın en kapsamlı Türkçe

Printed at the Baptist Mission Press. Published by the Asiatic Society of Bengal, Calcutta 1927.

²³⁸ Kadı Ahmed Tatavî, Âsâf Han Kazvînî, *Târîh-i Elfi*, III, VI, VII, (nşr. Tabâtabâi-yi Mecid), İnşîşârât-i İlmi ve Ferhengi, Tahran H.Ş. 1382, s. 2017.

²³⁹ Abd el-Qadir Badâ'ûnî, *Montakhab el-Tavârikh*, C. I, ed. Ahmad 'Ali Sâhib, Introduction and Notes Tofigh H. Sobhânî, Society for the Appreciation of Cultural Works and Dignitaries (Encümen-i Âsâr-i Ferhengî), Tahran 1380/2001.

²⁴⁰ K. A. Nizami, "Firişte", *DîA*, XIII, s. 133-134; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. XXX-XXXI; Y. Hikmet Bayur, a.g.e., I, s. 480.

²⁴¹ Muhammed Kâsım Hindûşâh Esterâbâdî, *Târîh-i Firişte*, I, II, (nşr. Muhammed Rezâ Nâsrî), Encümen-i Âsâr-i Mefâhir-i Ferhengî, Tahran 1387/2009, 1388/2010.

çevirisi Korhan Kaya tarafından yapılmıştır²⁴². Bu çalışmada *Râmâyana*'nın Korhan Kaya çevirisi kullanıldı²⁴³. Eserde savaş filleri ve disk (çâk) silahı hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır.

Tripitaka (Üç Sepet), Budistlerin büyük kutsal yazınlarının birikimidir. Tripitaka ve diğer bazı önemli kutsal metinler *Buddhistlerin Kutsal Kitapları* adı altında Korhan Kaya tarafından Türkçeye tercüme edildi²⁴⁴. Bu çalışmada Korhan Kaya'nın söz konusu çalışmasından yararlanıldı. Kitap içerisinde, filler ve fillerin eğitime dair önemli bilgiler yer almaktadır.

Somadeva, *Masal Irmaklarının Okyanusu (Kathâsaritsâgara)* adlı eseri ile eski Hint halk kültürünü çağımıza ulaştırdı. Somadeva M.S. I.-VI. yüzyıllar arasında yaşadığı düşünülen Gunâdhya'nın zamanımıza ulaşmayan *Brihatkathâ (Büyük Öykü)* adlı eserinden derleyerek 1070 yılı civarında oluşturduğu *Masal Irmaklarının Okyanusu (Kathâsaritsâgara)* adlı eserini, Keşmir Kralı Ananta'nın ilk karısı Sûryavatî'ye ithaf etmiştir²⁴⁵. *Kathâsaritsâgara*, 22.000 beyitten, iç içe geçmiş yaklaşık 350 masal ve 18 bölümden daha doğrusu kitaptan oluşmaktadır²⁴⁶. Eserin çeşitli İngilizce özetleri ve çevirileri ve komple çevirileri bulunmaktadır²⁴⁷. Bu çalışmada *Kathâsaritsâgara*'nın Korhan Kaya tarafından *Masal Irmaklarının Okyanusu* adı ile 2011'de yayınlanan çevirisinden istifade edildi²⁴⁸. Kitapta filler, mest fillerin özellikleri, fil sırtında ava çıkma, savaş hileleri, fil kancası (kejek) ve disk silahı hakkında bilgiler yer almaktadır.

Brahman Kalhana Pandita tarafından Sanskritçe yazılan *Râjataranginî (Râjataranginî "Krallar Nehri")*, dönemin önemli tarih eserlerindendir. XII. yy.da Keşmir'i yöneten Kral Harşa Dev'in başbakanı Champaka'nın oğlu olan Brahman

²⁴² Valmiki, *Râmâyana*, çev. ve özetleyen Korhan Kaya, İmge Yayınevi, Ankara 2002, s. 7-12.

²⁴³ Valmiki, *Râmâyana*, s. 84, 257.

²⁴⁴ Korhan Kaya, *Buddhistlerin Kutsal Kitapları*, İmge Kitapevi, Ankara 1999, s. 8, 35-36, 45-47.

²⁴⁵ Somadeva, *Masal Irmaklarının Okyanusu (Kathâsaritsâgara)*, I, çev. Korhan Kaya, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011 İstanbul, s. 3.

²⁴⁶ Somadeva, *Masal Irmaklarının Okyanusu (Kathâsaritsâgara)*, I, s. VI, VII, VIII, IX, XIV.

²⁴⁷ Eseri ilk olarak 1839'da ilk beş bölüm halinde Prof. Brockhaus yayınladı. Geri kalan 13 bölüm 1862'de yayınlandı. Eserin tek komple İngilizce çevirisi Charles Henry Tawney (1837-1922) tarafından yapılmış ve iki cilt halinde 1300 sayfa olarak 1880 ve 1884'de yayınlanmıştır. Bu eser Norman Mosley Penzer tarafından edisyon notları, farklı kültürlerden alınan karşılaştırma yorumlarıyla büyük ölçüde genişletildi ve 1924-1928'de 10 cilt halinde "the Ocean of Story" adıyla yayınlandı. Sir James Mallinson tarafından yapılan diğer bir tercüme yedi cilt halinde Clay Sanskrit Library tarafından yayınlanacaktı. Fakat sadece iki cildi yayınlanabildi. Bkz. Korhan Kaya, "Kathâsaritsâgara'dan Üç Masal", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi*, XXXIII, Sayı: 1. 2. (1990), s. 274; <https://Archive.org/stream/KathaSaritSagaraOriginalText>.

²⁴⁸ Somadeva, I, s. VI-VIII, XIV.

Kalhana Pandita, bu eserinde Hint yarımadasının kuzey-batısını, özellikle de Keşmir krallarının kronolojik tarihsel hikâyesini anlatmaktadır. *Râjataranginî*, ülkenin tarihini kucaklar, M.Ö. 2248'den, müellifin zamanı olan 1148'e kadar ülkenin tarihini ele alır. Yazar eseri 1148'de yazmaya başlayıp 1150'de tamamlamıştır²⁴⁹. Keşmir kroniğinin Kahlana'ya ait kısmı ilk defa “*Kings of Kashmîra*” adı altında Jogesh Chunder Dutt tarafından I. Cildi 1879 ve II. Cildi 1887 yılında olmak üzere iki cilt halinde yayınlandı²⁵⁰.

Hint tarihinin babası olarak adlandırılabilir olan Kalhana tarafından bırakılan anlatı, Jonarâja tarafından devam ettirildi. Onu öğrencisi Shrîvara takip etti: Shrîvara'nın çalışması Prâjya Bhatta tarafından devam ettirildi. Prâjya Bhatta'nın çalışmasını tamamlanmamış olarak bıraktığı bilinir. Shuka tarafından çalışma devam ettirildi ve Keşmir'in kayıtları Ekber tarafından fethedildiği tarihe kadar getirildi. Jonaraja tarafından yazılan ikinci kitap Keşmir krallarının tarihini 1412'ye kadar getirir; bu eser Jonaraja'nın öğrencisi Shrivara Pandita tarafından *Jainataranginî* adıyla 1477 tarihine kadar getirilir. Eserin dördüncü ve son parçası olan *Rajivalipitaka*, Prajya Bhatta tarafından yazıldı. Prajya Bhatta eserini tamamlayamadı. Onun çalışmasını Keşmir'in Ekber tarafından feth edildiği ve bağımsız bir krallık olmasına son verildiği döneme kadar Shuka getirdi. Bütün bu çalışmalar yine Jogesh Chunder Dutt tarafından İngilizceye çevrilerek tekrar “*Kings of Kashmîra*” adı altında III. cilt olarak 1898'de Calcuta'da yayınlandı²⁵¹. Bu çalışmada söz konusu Keşmir Kroniği'nin Jogesh Chunder Dutt tarafından *Kings of Kashmîra* adı ile üç cilt halinde yayınlanan neşrinin üç cildinden de istifade edildi.

Keşmir Kroniği'nin Kalhana'ya ait kısmı 1900'de M.A. Stain tarafından tekrar iki cilt halinde *Kalhana's Râjataranginî, A Chronicle of the Kings of Kasmîr* adı ile

²⁴⁹ Kahlana Pandita, *Râjataranginî*, Kings of Kâshmîr Being a Translation of the Sanskrita Work *Râjataranginî* by of Kahlana Pandita by Jogesh Chunder Dutt, Printed by I. C. Bose & Co., Stanophe Press, 249, Bow-Bazar Street, and Published by the Autor, 1879 Calcuta, s. III-V.

²⁵⁰ Kahlana Pandita, *Râjataranginî*, Kings of Kâshmîra Being a Translation of the Sanskrita Work *Râjataranginî* by of Kahlana Pandita by Jogesh Chunder Dutt, Printed by I. C. Bose & Co., Stanophe Press, 249, Bow-Bazar Street, and Published by the Autor, Calcuta 1879, s. III-V.

²⁵¹ Jonaraja, Shrivara, Prajya Bhatta, Shuka, *Kings of Kashmîra*, Translation of the Sanskrita by Jogesh Chunder Dutt, Printed by S. K. Shaw, and Published by the Author, Calcuta 1898, s. I.

İngilizceye tercüme edildi. M.A. Stain, eseri pek çok açıklayıcı not ile zenginleştirdi²⁵². Bundan dolayı, bu çalışmada M. A. Stain'in tercümesinden ve özellikle de açıklama notlarından da istifade edildi.

Râjataranginî, Keşmir ve civarındaki Hindû ordularının kullandığı silahlar, zırh çeşitleri, at zırhları, Hint yayları, hançerler, gürz ve ok çeşitleri, disk silahı, Hint mehter takımları, teknelerden köprü kurulması, mancınık kullanımı, savaş hayvanlarından filler, atlar, eşekler ve güvercinler hakkında ve de filbânlar hakkında bilgiler sunmaktadır.

15. Seyahatnâmeler

Seyahatnâme türündeki eserler, tarihî gelişmeleri aydınlatmak açısından çok büyük önem arz etmekte, bazen tarih kitaplarında bulunamayacak cinsten çok önemli bilgiler arz etmektedirler. Bundan dolayı, bu çalışmada Hindistan'ı ziyaret eden Arap, İranlı, Osmanlı, Çinli, Koreli, Avrupalı ve Rus seyyahların eserlerinden istifade edildi. Söz konusu eserlerin bir kısmı Delhi Türk Sultanlığı öncesi döneme, bir kısmı aynı döneme veya hemen sonrasına bir kısmı ise daha sonraki dönemlere aittir. Bu eserler Hindistan'daki Türk varlığının kökenlerinin anlaşılmasını sağlamakta, Hindistan'da Türk ve Hint ordularının sahip oldukları askerî teşkilatlar ve gelenekler ile askerî teçizat hakkında çok önemli bilgiler arz etmektedirler.

İlave olarak Delhi Türk Sultanlığı'na üç yönden komşu olan her zaman için sultanlık için büyük tehlike arz eden Moğolları ziyaret eden seyyahların eserlerinden de istifade edildi. Söz konusu seyyahların bazılarının Hindistan topraklarına da uğradıkları görülmektedir. Delhi Türk Sultanlığı ordusunda her dönemde büyük miktarlarda varlığı bilinen Moğol askerleri dolayısıyla da söz konusu eserler önem taşımaktadır. Bu eserler kronolojik sıraya göre aşağıda tanıtılacaktır.

VII. yy.da Çinli Budist rahip Hsüan-tsang'ın seyahatnâmesi Hindistan ve Türkler hakkında önemli bilgiler arz etmektedir. Hsüan-tsang Budizm öğretisini tam anlamıyla öğrenebilmek amacıyla 627'de Hindistan'a doğru yola çıktı. 645'te Çin'in

²⁵² M. A. Stain, *Kalhana's Râjataranginî, A Chronicle of the Kings of Kasmîr*, C. I, Translated, with an introduction, commentary, and Appednices, by M. A. Stain, Westminster: Archibald Constable and Company, Ltd., 1900.

başkenti Ch'ang-an'a geri döndü. Hsüan-tsang gezi hatıralarını 646'da “*Büyük T'ang Sülalesi'nin Batı Bölgeleri Seyahatnâmesi*” adıyla tamamladı. Eserin Çince, Japonca ve Korece olmak üzere üç değişik nüshası olup bunlar yayınlanmıştır. Bu çalışmada eserin 1884 yılında Samuel Beal tarafından hazırlanan iki ciltlik *Si-Yu-Ki: Buddhist Records of the Western World Translated from the Chinese of Hiuen Tsiang, A.D. 629* adlı İngilizce çevirisinden istifade edildi²⁵³. Ayrıca İsmail Hakkı Ergüven tarafından 2011 yılında hazırlanan *Hsian-Tsang'ın Seyahatnâmesi (Metin, Çeviri ve Değerlendirme)* adlı Yüksek Lisans tezinden karşılaştırmalı olarak yararlanıldı²⁵⁴. Eser Hindistan'daki Türk varlığının kökleri, buradaki Hint ve Türk ordularının özellikleri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

VIII. yy.da Hui Chao'nin “*Hindistan'nın Beş Krallığına Yapılan Seyahatin Kayıtları*” adlı eseri, Hindistan ve civarındaki Türk devletleri hakkında önemli bilgiler arz etmektedir. Çin'deki Hint öğretmenlerinin tavsiyesi ile 723-729 yılları arasında Budist klasiklerini temin etmek amacıyla deniz yoluyla Hindistan'a giden Kore asıllı Budist rahip Hui Chao dönüşte karayolunu kullanarak Batı Türkistan bölgesinde yaşayan Türk ülkelerinden geçmiştir. Eser, Hindistan'daki Batı Göktürk Devleti nüfuzu ve Kuzey Hindistan ve civarındaki Budist Türk Kralları ve Türk halkları hakkında önemli bilgiler arz etmektedir. Aslı günümüze kadar ulaşmayan bu seyahatnâmenin bir nüshası batılı bilim adamları tarafından gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu çalışmada eserin bütününe kapsayan “Hui-ch'o and his Works: A Reassessment” adlı İngilizce tercümesinden²⁵⁵ ve “Seyyah Hui Chao'nun Tianzhu Ülkesine Seyahati ve Türk Tarihi Bakımından Önemi” adlı kısmî Türkçe tercümesinden yararlanıldı²⁵⁶.

Hui Chao ve Hsüan-tsang adlı Budist rahiplerin VII. ve VIII. yüzyıllarda kaleme aldıkları her iki seyahatnâme Hindistan'da kurulan Gazneliler Devleti ve Delhi

²⁵³ Samuel Beal, *Si-Yu-Ki: Buddhist Records of the Western World Translated from the Chinese of Hiuen Tsiang, A.D. 629*, 2 C., Oriental Books Reprint Corporation, London 1884.

²⁵⁴ İsmail Hakkı Ergüven, *Hsian-Tsang'ın Seyahatnâmesi (Metin, Çeviri ve Değerlendirme)*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2011.

²⁵⁵ This introduction to Hui Ch'o is an adaptation and expansion of “Hui-ch'o and his Works: A Reassessment”, by Jan Yün-hua, *Indo-Asian Culture*, XII, 3, 1964, s. 177-190, with additional details supplied by Han Sung yang and myself. (LP)

²⁵⁶ Eyüp Sarıtaş, “Seyyah Hui Chao'nun Tianzhu Ülkesine Seyahati ve Türk Tarihi Bakımından Önemi”, *İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası*, I/16, s. 105-117.

Türk Sultanlığı gibi devletlerin bölgede kendilerine dayanak olabilecek savaşçı bir Türk nüfusa sahip olduklarını ortaya koymaları bakımından önemlidirler.

Süleyman el-Tâcir, miladî 852 yılında gezilerine dair hatıralarını Arap edebiyatının en eski seyahatnâmesi olan *Ahbâr es-Sîn ve'l-Hind* (Çin ve Hind Haberleri)'de anlattı. Kısa bir müddet sonra Ebû Zeyd el-Hasan b. Yezid el-Sîrâfî, bu seyahatnâmeye zeyl yazdı. Peşinden Mesûdî, kara ve deniz seyahatlerini *Mürûc ez-Zeheb* (Altın Bozkırlar) ve *Ahbâr ez-Zaman* (Zamanın Haberleri) adlı eserlerinde yazdı. Mesûdî, bu eserini yazarken Süleyman el-Tâcir ile ona zeyl yazan Zeyd el-Sîrâfî'nin risalelerinden de faydalandı. Her üç müellif de Çin, Hint, Hind-i Çini ülkeleri, Doğu Afrika halkları hakkında bilgiler vermektedir²⁵⁷. Türkiye'de bu üç eser Ramazan Şeşen tarafından Yusuf el-Şârûnî'nin eseri esas alınarak *Doğu'nun Kalbine Seyahat* adı altında tercüme edildi²⁵⁸. Bu çalışmada Ramazan Şeşen'in söz konusu tercümesinden istifade edildi. *Doğu'nun Kalbine Seyahat*, Delhi Türk Sultanlığı'ndaki çeşitli askerî ve sivil uygulamaların Hint kültüründen kaynaklanan köklerini ortaya koymakta ve Hint orduları hakkında bilgi sunmaktadır.

Büzürg b. Şehriyar er-Râmhürmüzî, *Kitâbü 'Acâ'ibi'l-Hind* adlı eserinde 901-954 yılları arasında Güney Hindistan, Gucerat, Hint takımadaları, Çin ve Japonya'da gördüklerini anlatmış, ayrıca tanıştığı gemici, tacir ve seyyahların bu bölgelerle Doğu Afrika üzerine naklettikleri hatıralarına yer vermiştir. Eserin savaş hayvanlarından filler hakkında verdiği malumat faydalıdır. Eserin tek eski yazma nüshası, İstanbul, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesinde (Ayasofya nr. 3306) bulunmaktadır²⁵⁹. Eser, Can Ceylan tarafından *Hârikalar Diyarı Hind* (*Kitâbü 'Acâ'ibi'l-Hind*) adı ile Türkçeye

²⁵⁷ Bu üç eser ülkemizde iyi tanınmamaktadır. Hâlbuki Avrupa'da 1800 yıllarından itibaren tanınmış ve metinleri ve Fransızca tercümeleri yayınlanmıştır. Jean Sauvaget, 1948 yılında Süleyman el-Tâcir'in eserinin metnini ve tercümesini Paris'te yayınlamıştır. Gabriel Ferrand ise 1922 yılında yine Paris'te Ebû Zeyd el-Sîrâfî'nin eserinin metnini ve tercümesini neşretmiştir. Daha sonra Yusuf el-Şârûnî 1999 yılında Kahire'de Süleyman el-Tâcir'in risalesi ve ona zeyl yazan Ebû Zeyd el-Sîrâfî'nin risalesi ile Mesûdî'nin *Mürûc ez-Zeheb*'indeki pasajların metinlerini bir arada yayınlamıştır.

²⁵⁸ Süleyman el-Tâcir, *Doğu'nun Kalbine Seyahat Çin ve Hind Ülkeleri Hatıraları ve İlaveleri*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, s. 11-12 ve arka kapak.

²⁵⁹ Peter Quennell'in orijinal metinden yaptığı yeni bir tercüme *the Book of the Marvels of India* (London 1928) adıyla yayınlanmıştır. Rusçaya ise R.I. Ehrlich tarafından tercüme edilmiştir (Moscow 1959). Eserin bilinen son çevirisi G.S.P. Freeman-Grenville'nin *the Book of the Wonders of India* (London 1981)'dir. Bkz. Büzürg Bin Şehriyar er-Râmhürmüzî, *Hârikalar Diyarı Hind* (*Kitâbü 'Acâ'ibi'l-Hind*), çev. Can Ceylan, Arapça Metin Karşılaştırma: Fatma Akdokur, İnkılâb Basım Yayım, İstanbul 2009, s. 11-15.

çevrilmiş ve Arapça aslı ile birlikte yayınlanmıştır. Bu çalışmada Can Ceylan'ın söz konusu çevirisinden istifade edildi²⁶⁰.

Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu adlı seyahatnâmeler, 1221 ve 1237 yıllarında Moğol ülkesini bizzat ziyaret eden Çinli elçilerin gözlemlerini içermektedir. Bu eserlerden ikincisi birincisinin zeyli niteliğini taşımaktadır. Bu eserde XIII. yy.ın ilk yarısında Moğol İmparatorluğu ve Moğolların hayatına dair derin ve teferruatlı bilgiler yer almaktadır²⁶¹. Bu seyahatnâmeler Pekin'de neşredilmiş, Rusya'da doktora tezi yapılmıştır. Ayrıca Almanca ve Moğolca tercümeleri vardır²⁶². Bu çalışmada söz konusu seyahatnâmelerin ve zeylinin Ankhbayar Danuu tarafından *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu* adı ile yayınladığı Türkçeye tercümesinden faydalanıldı²⁶³.

Delhi Türk Sultanlığı'nın Moğollar ile dâimi savaş halinde olması ve hemen hemen her dönemde bu devletin hizmetine giren Moğol kabile kuvvetleri nedeni ile *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu* adını taşıyan söz konusu eser, bu çalışma açısından önem arz etmektedir. Bu kitap özellikle savaş atlarının yetiştirilmesi konusunda önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Johann de Plano Carpini, 1245-1247 yılları arasındaki elçilik görevinin sonunda yazdığı raporunda Moğolların örf ve adetleri, yaşayışları, inanç ve ibadetleri, tarihleri, şecereleri, savaş usulleri ve diğer uluslara karşı tavırlarını yazmıştır. Moğolları bir muamma olmaktan çıkaracak malumatı Papa'ya ve Hristiyan dünyasına ulaştırmak amacıyla hareket eden piskopos Carpini, seyahatinde Hristiyanlığı hâkim kılmak,

²⁶⁰ Büzürg Bin Şehriyar er-Râmhürmüzî, *Hârikalar Diyarı Hind (Kitâbü 'Acâ'ibi'l-Hind)*, çev. Can Ceylan, Arapça Metin Karşılaştırma: Fatma Akdokur, İnkılâb Basım Yayım, İstanbul 2009.

²⁶¹ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu*, haz. Mustafa Uyar, çev. Ankhbayar Danuu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012, s. 9-27.

²⁶² Bu eserlerin her ikisi de *Hainin Wang Zhun ke gung yizhi ve Haining Wang zeng an xian shen yizhi* adlı mecmuasında yayınlanmıştır. *Meng Ta pei lu* adındaki eser Pekin'de Wang Guo Wei tarafından 1936'da neşredilmiştir. Ardından N. Ts. Munkuev tarafından Rusça doktora tezi olarak ele alınmıştır (*Nekotoriye problemi istorii mongolov XIII v po novm materialam: issledovaniye yujnosunskih istočnikov*, Dissertatsiya doktora istoričeskii nauka, Institut Vostokovedeniye Akademii Nauk SSSR, Moskova 1970). Daha sonra J. Bayasah tarafından geniş bir izah ve inceleme metni ile Moğolcaya çevrilmiştir (İh Mongol Ulsın tüühend holbogdoh hyatad hoyor survalj biçig, Ulaanbaator 2006). Eserin Peter Olbricht ve Elisabeth Pinks tarafından gerçekleştirilen Almanca tercümesi, Werner Banck editörlüğünde, *Asiatische Forschungen* dizisinin 56. Sayısında, 1980 tarihinde neşredilmiştir. Bu iki eser Wan Guo Wei dışında geniş bir izahat ve müstakil bir kitap olarak 1936 yılında Pekin'de ve 1962 yılında Tayvan'da tekrar yayımlanmıştır. Bkz. *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu*, s. 9-31.

²⁶³ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu*, haz. Mustafa Uyar, çev. Ankhbayar Danuu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012.

Moğollar hakkında istihbarat elde etmek ve bilinmeyen Doğu'yu bilinir kılmak kastıyla hareket etmektedir²⁶⁴. Bu çalışmada seyahatnâmenin Ergin Ayan tarafından *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme 1245-1247* adı ile hazırlanan Türkçe tercümesinden yararlanıldı²⁶⁵. Bu eserde yer alan çeşitli silahlar ve zırhlar hakkındaki bilgiler önemlidir.

Marco Polo, 1274 yılı civarında Pekin şehrine ulaştı ve 1291'e kadar Çin'de kaldı. 1291'de deniz yolu ile Çin'den ayrılarak 1295'de Venedik'e geri döndü²⁶⁶. Bu çalışmada eserin Tercüman 1001 Eser serisi içerisinde *Markopolo Seyahatnâmesi* adı ile yayınlanan iki ciltlik Türkçe çevirisi kullanıldı²⁶⁷.

Marco Polo, seyahatnâmesinde Zengî gulâmlar, Karaunaslar, Moğol berîd teşkilatı, Moğol ordusu, Hint gemileri, Arap ülkeleri ile İran ve Bengal'e yakın bölgelerden Hindistan'a gerçekleştirilen at ticareti, atların beslenmesi, Hindistan ve Zanzibar'da savaş fili kullanımı, Hintlilerin dinî inançları ve savaşçılıkları gibi konular hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

İbn Battûta'nın *Rihletü İbn Battûta (İbn Battûta Seyahatnâmesi)* adı ile tanınan meşhur eseri, Delhi Türk Sultanlığı tarihi açısından çok önemli ana kaynaklardan birini teşkil etmektedir. İbn Battûta, 17 Receb 703 (24 Şubat 1304)'te Fas'ın Tanca şehrinde doğdu. Berberî kökenli Levâte kabilesine mensup olan İbn Battûta, çeşitli yerlerde kadılık yaptı ve Tâmesna-Merrâkeş kadısı iken öldü. İbn Battûta 725 (1325) yılında başladığı gezileri sırasında Kuzeybatı Afrika, Anadolu, Irak, Endülüs, Arabistan, Hindistan, Hârizm ve Çin'de bulundu. İbn Battûta, Delhi Türk Sultanlığı hükümdarlarından Muhammed Şâh Tuğluk'un himayesinde Delhi'de yedi yıldan fazla taht kadılığı hizmetini ifa etti²⁶⁸.

İbn Battûta'nın *Tuhfetü'n-nuzzâr fî garâ'ibi'l-emsâr ve 'acâ'ibi'l-efsâr* adıyla ve daha çok *Rihletü Bin Battûta (İbn Battûta Seyahatnâmesi)* adıyla tanınan Arapça

²⁶⁴ Zafer Saraç, "E. Ayan (Çev.), Plano Caprini'nin Moğolistan Seyahatnâmesi", *Kitap Tanıtımı, Eleştiri ve Çeviri Dergisi*, IV (2018), s. 139-140.

²⁶⁵ Johann de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme 1245-1247*, çev. Ergin Ayan, Derya Kitapevi, s. 5-9.

²⁶⁶ Zerrin Baydar, "Marco Polo Seyahatnâmesi ya da Dünyanın Marco Polo Tarafından Hikâye Edilişi", *Sosyoloji Dergisi*, III/8 (2004), s. 188.

²⁶⁷ Marco Polo, *Markopolo Seyahatnâmesi*, I ve II, Yayına hazırlayan: Filiz Dokuman, *Tercüman 1001 Temel Eser*.

²⁶⁸ A. Sait Aykut, "İbn Battûta", *DİA*, XIX, s. 361-368; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, s. 255-227.

eseri, 734-743/1333-1342 yılları arasında Muhammed Şâh Tuğluk devri olayları hakkında birinci elden kaynaktır. *Rihle*, İbn Battûta'nın kısa aralıklar ile 28 küsur yıl süren gezilerini kâtip İbn Cüzey el-Kelbî'ye ham metin olarak aktarması ve onun da bazen ihtisar edip bazen de küçük ilâvelerde bulunmasıyla meydana gelmiştir. Eser Delhi Türk Sultanlığı adalet, merkez ve taşra teşkilatları konusunda ve ordusu hakkında değerli bilgiler vermektedir²⁶⁹.

Sait Aykut tarafından Abdülhâdi et-Tâzî'nin beş ciltlik neşri esas alınarak Gibb ve Beckingham'ın İngilizce, Yerasimos'un Fransızca tercümeleri ve Dunn'ın çalışması gibi diğer önemli literatürden faydalanılmak suretiyle eserin açıklamalı çevirisi hazırlanmıştır²⁷⁰. Bu çalışmada Sait Aykut'un *İbn Battûta Seyahatnâmesi* adıyla yayınlanan Türkçe tercümesinden yararlanıldı²⁷¹. *Rihle*'nin 1987 yılında Beyrut'ta yayınlanan Arapça aslından da istifade edildi²⁷².

Fransisken keşişi Odoric tarafından XIV. yy.da yazılmış olan *Odoric Pordenone Seyahatnâmesi (1318-1330)*, bu çalışma bakımından az, fakat önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Odoric, 1318 yılında Venedik (Padua)'dan yola çıkarak Trabzon, Erzurum, İran dâhil Batı Asya, Hindistan, Sri Lanka, Endonezya, Burneo ve Vietnam gibi Doğu Asya ülkelerinden geçerek Çin (Yüan Hanedanlığı)'e vardı. Çin'de altı yıl kaldı. Ardından kara yoluyla ülkesine geri döndü. Odoric, 1330 yılında vatanına döndüğünde 12 yıllık macerasının hikâyesini William of Solagna adında bir keşişe dikte etti. Bu seyahatnâmenin Latince, Fransızca ve İtalyanca 73 yazması bulunmaktadır²⁷³. Bu çalışmada seyahatnâmenin Colonel Sir Henry Yule tarafından 1866 yılında *Cathay and the Wat Thither* adı altında hazırlanan dört ciltlik çalışmasının *Odoric of Pardenone*

²⁶⁹ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, s. 255-257; Ross E. Dunn, *İbn Battûta'nın Dünyası (the Adventures of İbn Battûta A Muslim Traveler of the 14th Century)*, çev. Yeşim Sezdirmiş, Klasik Yayınları, İstanbul 2004, s. 1-4; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. XXVI-XXVII.

²⁷⁰ A. Sait. Aykut, "İbn Battûta", *DİA*, XIX, s. 368.

²⁷¹ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, II, çev. İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2010.

²⁷² İbn Battûta, *Rihletu İbn Battûta (رحلة ابن بطوطة تحفة النظائر في غرائب الأمصار وعجائب الأسفار)*, Dâr İhyâ el-'Ulûm (دار إحياء العلوم), Beyrut, 1987.

²⁷³ Songja Lee, *Odoric Pordenone Seyahatnâmesi (1318-1330)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015, s. VII; Paul Morrow, "Grinch Historians Steal Christmas", *In Other Words. Pilipino Express*, C. 4 No. 24 Winnipeg, Manitoba, Canada December 16-31, 2008.

adını taşıyan II. cildinde yer alan İngilizce çevirisinden istifade edildi²⁷⁴. Aynı zamanda Songja Lee tarafından 2015 yılında hazırlanan *Odoric Pordenone Seyahatnâmesi (1318-1330)* adlı Yüksek Lisans çalışmasından da yararlanıldı²⁷⁵.

Ruy Gonzales de Clavijo'nun seyahatnâmesi Timûrlu tarihi ile ilgili olmakla birlikte bu çalışma açısından da büyük önem arz etmektedir. III. Henri tarafından bir sefaret heyetinin başında Timur'un nezdine gönderilen ve 807 (8 Eylül Perşembe 1404)'de Semerkand'a varan Clavijo seyahatini vatanına döndükten sonra *Embajada a Tamor Lan* adındaki kitabında yazdı ve 1412 vefat etti²⁷⁶. Eser Türkiye'de 1966 yılında Remzi Gücü tarafından *Clavijo'nun Kadix'ten Semerkand'a Seyahati ve Timur Tarihi* adı ile İstanbul Üniversitesi'nde Mezuniyet Tezi olarak çalışıldı²⁷⁷. Daha sonra Ömer Rıza Doğrul tarafından Türkçeye tercüme edildi²⁷⁸. Bu çalışmada hem Remzi Gücü'nün tezinden hem de Ömer Rıza Doğrul'un 1975 tarihli *Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat* adını taşıyan çevirisinden istifade edildi²⁷⁹. Eserde savaş hayvanları, fillerin savaştaki önemi ve filleri alt etme yöntemleri hakkında önemli bilgiler yer almaktadır.

Hans Johann(es) Schiltberger tarafından kaleme alınan *Als Sklave im Osmanischen Reich und bei den Tataren: 1394-1427 (Türkler ve Tatarlar Arasında 1394-1427)* adlı seyahatnâme kısa fakat önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Almanya'da 1380/1381 yılında doğan Hans Johann(es) Schiltberger, 1396 Niğbolu Savaşı'nda tutsak edildi. Altı yıl Osmanlı Hükümdarı Yıldırım Beyazid emrinde kalan Schiltberger 1402 Ankara Savaşı'nda onunla birlikte Timur'a tutsak oldu. Böylece Schiltberger'in 25 yıl kadar sürecek Asya macerası başladı. Tutsak olarak bulunduğu son ülke olan Kırım'dan

²⁷⁴ *Cathay and the Wat Thither: Being a collection of Medieval Notices of China*, C. II, ed. ve çev. H. Yule, revizyon H. Cordier (Londra, 1913), s. 160-161.

²⁷⁵ Songja Lee, *Odoric Pordenone Seyahatnâmesi (1318-1330)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015.

²⁷⁶ Clavijo'nun eseri 1582 yılında (*Embajada a Tamarr Lân*) ismiyle İspanyolca; 1859 yılında ise (*Narrative of the Embassy of Ruy Gonzales de Clavijo to the Court of Timour at Samarcand AD. 1403-6*) adıyla İngilizce olarak basıldı. Rus bilginlerinden Serezinoski, eserin aslı ile birlikte Rusça tercümesini yayınlamıştır. Daha sonra eser yine aslından tercüme edilmiş ve diğer basımlarından faydalanılmakla birlikte içerdiği bütün isimler ayrı ayrı tashih edilerek ve haritalar eklenerek belgelendirilmiş, bu şekilde eserde bilinmeyen hiçbir yer ismi kalmamıştır. Bkz. Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur Devrinde Kadix'ten Semerkand'a Seyahat*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Kesit Yayınları, İstanbul 2007, s. Kapak, 12-13.

²⁷⁷ Remzi Gücü, *Clavijo'nun Kadix'ten Semerkand'a Seyahati ve Timur Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Umumi Türk Tarihi Kürsüsü Mezuniyet Tezi, İstanbul 1966.

²⁷⁸ Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1975; Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur Devrinde Kadix'ten Semerkand'a Seyahat*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Kesit Yayınları, İstanbul 2007.

²⁷⁹ Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1975.

bir yolunu bularak arkadaşlarıyla birlikte kaçan Schiltberger, ülkesine döndü. Schiltberger, 1427’de eserini yazdı. Dört ayrı yazması bilinen eserin Almanca ve İngilizce neşir ve tercümeleri bulunmaktadır²⁸⁰. Bu çalışmada Turgut Akpınar’ın *Türkler ve Tatarlar Arasında 1394-1427* adıyla yaptığı Türkçe çeviriden istifade edildi²⁸¹. Eserde savaş filleri ve posta güvercinleri hakkında kısa fakat önemli bilgiler yer almaktadır²⁸².

Venedikli tacir Nicolo de Conti (1395-1469), Chioggialı bir tacir olarak 1415’den 1439/42’e kadar 25 yılını Yakın Doğu ve Güneydoğu Asya’da seyahat ederek geçirdi ve ülkesine geri döndü²⁸³. Aslında Nicolò de Conti seyahatleri hakkında yazmadı. Onun seyahati hakkındaki bilgi, maceralarını anlattığı iki adamın eserlerinden süzölmüştür. Bu iki adamdan biri İspanyol Asili Pero Tafur (notları kayda geçirdiği tarih: 1437) ve diğeri papalık sekreteri Giovanni Francesco Poggio Bracciolini (notları kayda geçirdiği tarih: 1439)²⁸⁴ idi²⁸⁵. Nicolo Conti’nin seyahatinin Hindistan kısmı yaklaşık 1420-21 yılına denk gelmektedir. Nicolo Conti savaş filleri ve bu filler üzerinde savaşan askerler hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu çalışmada R. H. Major’un Hindistan ile ilgili dört farklı seyahatnâmeyi bir arada neşrettiği *India of the Fifteenth Century* kitabı içerisindeki *The Travels Nicolo Conti* adı ile 1-39 sayfalar arasında yer verdiği İngilizce edisyonundan istifade edildi²⁸⁶.

²⁸⁰ 1460 yılından itibaren ardı ardına yayımlanan ilk baskılarının ardından daha sonra 1944 yılında Rose Graessel, son olarak da Ulrich Schlemmer, eseri bugünkü Almancaya çevirmişlerdir. 1879’da Schiltberger’in seyahatnâmesi Londra’da İngilizceye de çevrilmiştir (J. Buchon Telfer; the Bondage and Travels Johann Schiltberger). Bkz. Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, çev. Turgut Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul 1995, s. 11-22.

²⁸¹ Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, çev. Turgut Akpınar, İletişim Yayınları, 1995 İstanbul.

²⁸² Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, s. 66-67, 74-76.

²⁸³ Jennifer Speake (Editor), *Literature of Travel and Exploration, Volume One, A to F*, Fitzroy Deaborn is an imprint of the Taylor & Francis Group, 2003 New York, London, s. 277; Encyclopedia Iranica, “Conti, Nicolo’ De”, www.iranicaonline.org/articles/conti-nicolo-de-1395-ca (21.10.2017).

²⁸⁴ Poggio Bracciolini, Giovanni Francesco. De varietate fortunae. Edizione critica con introduzione e commento a cura di Outi Merisalo [the Vicissitudes of Fortune. ed. with an introduction and commentary Outi Merisalo]. Suomalaisen tiedeakatemia toimituksia (Annales Academiae Scientiarum Fennicae), Series B 275. Helsinki: Suomalaisen tiedeakatemia toimituksia, 1993.

²⁸⁵ Kennon Breazeale, “Editorial Introduction to Nicolo de’ Conti’s Account”, *SOAS Bulletin of Burma Research*, C. 2, No. 2, Autumn 2004, s. 100, 109.

²⁸⁶ Poggio Bracciolini (translated from the original to English), with notes, by J. Winter Jones, “the Travels of Nicolo Conti”, *India of the Fifteenth Century* (Being a collection of Narratives of Voyages to India, in the Century Preceding the Portuguese Discovery of the Cape of Good Hope; from Latin, Persian, Russian, and Italian Sources, Now first Translated into English), ed., with an introductions, R. H. Major, ESQ., F.S.A., London: Printed for he Hakulty Society, M.D.CCC.L.VII (1857).

Kastilyalı bir İspanyol asili olan Pero Tafur'un 1436-1439 yılları arasında gerçekleştirdiği Doğu Akdeniz ve Doğu Avrupa'yı kapsayan seyahatini *Tratado de las andanças e viajes veya Andanças e viajes de Pedro Tafur por diversas partes del mundo avidos* (Pero Tafur'un, dünyanın farklı yerlerine gerçekleştirdiği kara ve deniz yolculukları) kısaca *Andanças* veya *Tratado* adları ile bilinen seyahatnamesinde anlattı. Bu eser tek nüsha olarak günümüze ulaşmıştır. Dili 15. yüzyıl İspanyolcası özelliklerini göstermektedir²⁸⁷.

Seyyah Pero Tafur, Hindistan'a girmekle birlikte Sina Dağı yakınlarında çıktığı bir yolculukta Nicolo Conti ile aynı kervanda yolculuk etmiştir. Bu sıradan ondan Hindistan hakkında dinlediklerini eserinde aktarmıştır. Böylece özellikle Hindistan'da fil kullanımı hakkında yeni bilgilere ulaşmamızı sağlamaktadır. Fil sandukasına 16 asker binebildiğini belirtmiş ve beyaz fillere tapınıldığına dair bilgiler vermiştir. Mısır'da, Memlûk ülkesinde gördüğü yedi fil dolayısı ile bu hayvanların çeşitli özellikleri, kejek aleti, Memlûk sultanın nasıl avlandığı ve çevgan oyununun nasıl oynandığı hakkında çeşitli bilgiler sunmuştur. Bu çalışmada seyahatnâmenin 1926 yılında Malcolm Letts tarafından hazırlanan İngilizce neşrinden²⁸⁸ ve 2015 yılında Hakan Kılıç'ın *Ortaçağ Akdenizinde İspanyol Bir Seyyah: Pero Tafur'un Doğu Seyahati (Tercüme ve Değerlendirme)* adlı Yüksek Lisans Tezinden²⁸⁹ karşılaştırmalı olarak bu çalışmada faydalanıldı.

Rus Afanisiy Nikitin tarafından yazılan *Hojdenie za Tri Morya (Üç Deniz Ötesine Seyahat)* adlı seyahatnâme küçük hacmine rağmen önemli bir eserdir. Müellif, ticaret amacıyla Hindistan'da hüküm süren Behmenî Türk Sultanlığı (1347-1527)'ni ziyaret etti. Nikitin seyahatnâmesinin üç farklı nüshası mevcuttur. Eserin İngilizce çevirisi vardır²⁹⁰. Bu çalışmada eserin Serkan Acar tarafından, Troitskiy nüshası temel

²⁸⁷ Hakan Kılınc, *Ortaçağ Akdenizinde İspanyol Bir Seyyah: Pero Tafur'un Doğu Seyahati (Tercüme ve Değerlendirme)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2014, s. 22-23.

²⁸⁸ Pero Tafur, *Pero Tafur Travels and Advantures 1435-1439*, Translated and Edited an Introduction: Malcolm Letts, George Routledge & Sons, Ltd., London 1926.

²⁸⁹ Hakan Kılınc, a.g.e.

²⁹⁰ XVI. yy.ın başlarında istinsah edilen Troitskiy Yazması, mecut nüshalar arasında en sağlıklıdır. Seyhatnâme'nin üç nüshası da Yakov Solomonoviç Lure tarafından titiz ve ayrıntılı şekilde incelenip yayımlanmıştır. Metinde bulunan Rusça dışındaki unsurlar ile tarihî, dinî, coğrafi ve iktisadi kavramların izahı ise İ.P. Petruşevskiy tarafından mükemmel yapılmıştır. M. Count Wielhorsky tarafından İngilizceye tercüme edilmiş ve "Hakluyt Society" 1857 yılında bahis mevzu seyahatnâmeyi "the Travels of Athanasius Nikitin" adı altında neşretmiştir. Wielhorsky çevirisi

alınarak ve üç nüsha karşılaştırılarak *Üç Deniz Ötesine Seyahat* adı ile hazırlanan Türkçe çevirisinden istifade edildi. Bu çeviride ayrıca “Troitskiy Yazması”nın tam metni (Rusça) de yer almaktadır²⁹¹. Eserde atların beslenmesi, at ve fil ticareti, atın Hindistan’da az bulunması nedeniyle binek hayvanı olarak camışların kullanılması konuları ile fillerin savaşta ve avda kullanımı, fil zırhları, fillerin hortumlarına kılıç ve topuz yerleştirilmesi, fildişlerinin çelikle kaplanması, kalelere karşı düzenlenen hücumlarda fil kullanılması gibi konularda önemli bilgiler yer almaktadır²⁹².

Lisbonlu Duarte Barbosa, İspanyol Devleti adına, 1501’den başlamak üzere Hint Okyanusu’nda 16 yıl kaldı ve bölge hakkında çok kapsamlı kayıtlar tuttu. Eserin Kamusio neşri, eserin 1516 yılında tamamlandığını bildirmektedir²⁹³. Bu çalışmada, eserin 1865 yılında Concil of the Hakluyt Society tarafından *A Description of the Coasts of East Africa and Malabar in the Beginning of the Sixteenth Century* adıyla hazırlanan İngilizce tercümesinden istifade edildi²⁹⁴.

Duarte Barbosa’nın seyahat notları, diğer kaynaklarda hakkında yok denecek kadar az bilgi bulunan disk (çâk, chakram) adlı geleneksel Hint silahının Delhi Krallığı askerleri tarafından kullanılması, bu silahın özellikleri ve savaşta nasıl kullanıldığı hakkında kapsamlı bilgiler sunmaktadır. Ayrıca fil sandukalarının nasıl olduğu, fil sırtında kaç kişinin savaştığı, fillerin savaşma tarzı, fil kullanmanın avantaj ve dezavantajları, Seylan ve Malabar’dan yapılan fil ihracatı ve fil fiyatları hakkında değerli bilgiler vermektedir. Arabistan ve İran’dan Hindistan’a yapılan at ticareti ile Hindistan’da at fiyatları, at zırhlarının özellikleri, çevgân ve diğer kaynaklarda göze çarpmayan cirit oyunu oynanması hakkında bilgiler sunmaktadır. Yuvarlak kalkan ve

kullanışsız ve bilimsel olmaktan uzaktır. Rusça olan kısımların çevirisinde çok ciddi sorunlar yaktır. Ancak Kiril alfabesi ile kaleme alınan Türkçe, Arapça ve Farsça cümleler ile yer ve şahıs adları mütercim tarafından anlaşılamamıştır. Çünkü Wielhorskiy, Doğu dillerine aşina değildir. Bkz. Afanasiy Nikitin, *Üç Deniz Ötesine Seyahat* (*Хождение за Три Моря*), çev. Serkan Acar, TTK, Ankara 2013, s. VII-X; Seyahatnâmenin İngilizce neşri için bkz. M. Count Wielhorsky (translated from the original to English), “the Travels of Athanasius Nikitin”, *India in the Fifteenth Century*, ed., with an introductions, R. H. Major, ESQ., F.S.A., London: Printed for he Hakulty Society, 1857.

²⁹¹ Afanasiy Nikitin, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, s. VIII-X.

²⁹² Afanasiy Nikitin, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, s. 11, 12, 14, 20, 23, 26-27.

²⁹³ Duarte Barbosa, *A Description of the Coasts of East Africa and Malabar in the Beginning of the Sixteenth Century*, Translated Concil of the Hakluyt Society, London October 21, 1865, s. VII, B (Preface); Southwest Career and Technical Academy (Swcta.net), “Excerpts from A Description of the Coasts of East Africa and Malabar (1514) Duarte Barbosa”, <http://www.swcta.net/teachers/brant/World%20History/AfricaDoc1.pdf> (30 Ocak 2016).

²⁹⁴ Duarte Barbosa, *A Description of the Coasts of East Africa and Malabar in the Beginning of the Sixteenth Century*, Translated Concil of the Hakluyt Society, London October 21, 1865.

özellikleri, çift kılıç taşıma âdeti, Hindû yaya okçu askerler ve yaylarının özellikleri, zehirli maddeler ve panzehirleri, zehirden korunmayı sağlayan özel maddeler, Hint simyasında sülfür ve civa kullanımı vb. konularda önemli bilgiler sunmaktadır.

Ludovico di Varthema tarafından kaleme alınan seyahatnâme bazı önemli bilgileri ihtiva etmektedir. Ludovico di Varthema (Nisan 1503) yılındaki kaçak Hac ziyaretinden²⁹⁵ sonra Cidde ve Aden üzerinden Uzak Doğu'ya gitti ve 1508 yılında Avrupa'ya döndü. Seyahat intibalarını *Itinerario de Ludovico di Varthema* (Rome 1510) adlı kitabında topladı²⁹⁶. Eser, J. W. Jones tarafından *The Travels of Ludovico di Varthema* adı ile tercüme edildi ve G.P. Badger tarafından Londra'da 1863 yılında neşredildi. Bu çalışmada söz konusu G.P. Badger neşri kullanıldı²⁹⁷.

Ludovico di Varthema, diğer ana kaynaklarda görülmeyen bir netlikte savaş fillerinin sırtındaki büyük tahta sandukaların özelliklerini, fil sırtındaki savaşçıların sayısını ve kullandıkları zırh ve silahları anlatmaktadır. Ayrıca filin zırhları ve filin hortumuna bağlanan büyük kılıcı izah etmekte, fillerin nasıl savaştıklarını ve ürtüklerinde nasıl dizginlendiklerini ve fillerin zekâsını ayrıntılı olarak açıklamaktadır. Seyyahın Hindistan'da fillerin satış fiyatları, zehirli madde kullanımı, Hindû askerlerin sıkıştırılmış pamuktan yapılan koruyucu elbiseler giymeleri ve kaplumbağa kabuğundan kalkan yapmaları hakkında verdiği bilgiler de önem arz etmektedir.

Seydî Ali Reis'in *Mir'at-ül Memalik* adlı seyahatnâmesi de bazı önemli bilgiler arz etmektedir. Seydî Ali Reis, Hindistan'dan Bağdad'a dönüşünde kaleme almaya başladığı bu eseri 965/1557'de İstanbul'da tamamladı. Bu çalışmada eserin Necdet Akyıldız tarafından yayına hazırlanan ve *Tercüman 1001 Temel Eser* serisinden çıkan baskısından yararlanıldı²⁹⁸. Eserde fil sırtında gerçekleştirilen avlar hakkında diğer kaynaklarda rastlamayan değerli bilgiler yer almaktadır.

²⁹⁵ Ludovico di Varthema, Mekke'deki Hac ziyaretini Müslüman olmayanlara yasak olmasına rağmen yapmıştır. Kendisi Müslüman değildir.

²⁹⁶ Ahmed Özel, "Hac: Seyahatnâmeler", *DİA*, XIV, s. 415-416.

²⁹⁷ Ludovico di Varthema, *the Travels of Ludovico di Varthema in Egypt, Syria, Arabia Felix, in Persia, India, and Ethiopia A.D. 1503 To 1508*, Translated from the Original Italian Edition of 1510, With A Preface, by John Winter Jones, Esq F.S.A., and ed., with notes and an introduction, Percy Badger, London: Printed For the Hakluyt Society, 1863.

²⁹⁸ Seydî Ali Reis, *Mir'at-ül memalik*, haz. Necdet Akyıldız, *Tercüman 1001 Temel Eser*.

Jean Chardin, Osmanlı İmparatorluğu, Gürcistan, İran ve Hindistan'ı kapsayan seyahatlerde bulundu ve bu seyahatleri sonucunda *Chardin Seyahatnâmesi* diye anılan çok kapsamlı eserini vücuda getirdi. Jean Chardin, eserinde neredeyse 1668 yılının tamamını Hindistan'a ayırmaktadır. Eserin ilk bölümü bir cilt halinde ve daha sonra ise eserin tamamı 8 ve 10 cilt halinde yayınladı²⁹⁹. Bu çalışmada eserin İran'da İkbâl Yağmâyî tarafından hazırlanan Farsça tercümesinden³⁰⁰ ve Ayşe Meral'in Türkçe tercümesinden istifade edildi³⁰¹. Ancak Ayşe Meral'in Türkçe tercümesi seyahatnâmenin sadece ilk bölümünü içermektedir. *Chardin Seyahatnâmesi*, filler ve atlar ile gerçekleştirilen avlar ve fil koşum takımları hakkında yararlı bilgiler sunmaktadır.

16. Delhi Türk Sultanlığı Askerî Teşkilatı ve Hindû Hasımları Hakkında Araştırma Eserleri

Delhi Türk Sultanlığı ordusu ve askerî teşkilatı hakkında Türkiye'de müstakil bir araştırma yapılmamıştır. Yurt dışında ise bütün olarak değil de kısmen bu konuyla ilgili unsurlara yer veren eserler yazılmıştır. Bu eserlerden birisi Ali Athar tarafından kaleme alınan *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi* adlı eserdir. Bu eserin ilk bölümünde Hindûların savaş taktik ve yöntemlerine değinilmektedir. Ardından Delhi Türk Sultanlığı'nda Dîvân-i 'Ârız, Emîr-i 'Ârız, gulâmlar, av vb. askerî talimler, mızrak, kemend gibi silahların kullanımları, zırhlar, hafif ve ağır silahlar, savaş metotları ve ordu sevki yöntemleri, strateji ve taktikler, casuslar ve kaleler, kuşatma teknolojisi konularına yer verilmektedir³⁰². Ali Athar'ın söz konusu eserini kendisinin doktora tezi olan *Army Organisation Under the Sultans of Delhi (13th and 14th*

²⁹⁹ Seyahatnâmenin başlangıcını içeren ilk bölümü 1686'da *Voyage de Paris a Ispahan (Paris'ten İsfahan'a Yolculuk)* başlığıyla ayrı bir cilt halinde basılmıştır. Eser 1711'de *Voyages du chevalier Chardin* adıyla gerçekleşen ilk baskısından bu yana türün klasikleri arasında yer alır. 1811 basımında 8 cilt haline getirilmiş 10 cilt halinde basılmıştır. Bkz. Jean Chardin, *Chardin Seyahatnâmesi (İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran 1671-1673)*, çev. Ayşe Meral, ed. Stefanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, s. 7-25.

³⁰⁰ Jean Chardin, *Sefernâme-i Şardin*, trc. İkbâl Yağmâyî, İntişârât-i Tûs, Tahran 1372.

³⁰¹ Jean Chardin, *Chardin Seyahatnâmesi (İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran 1671-1673)*, çev. Ayşe Meral, ed. Stefanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.

³⁰² Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, İcon Publications Pvt. Ltd., First Edition, New Delhi 2006.

Century) adlı çalışmasını temel alarak hazırladığı anlaşılmaktadır³⁰³. Bu çalışmada Ali Athar'ın her iki çalışmasından da istifade edildi.

Ali Athar'ın *Army Organisation Under the Sultans of Delhi (13th and 14th Century)* adlı doktora çalışmasında giriş bölümünde Merkezi Asaya geri planında Moğolların Askerî Organizasyonu ile Türk fetihleri gerçekleşmeden önceki Hint savaş gelenekleri işlenmiştir. Çalışmasının birinci bölümünde ordu yönetimi, ikinci bölümde asker alımları, askerlerin kompozisyonları ve eğitimleri, üçüncü bölümde savaş yöntemleri, dördüncü bölümde kullanılan silahlar ve zırhlar ve beşinci bölümde kaleler ve önemleri konuları ele alınmıştır.

Ali Athar'ın doktora çalışmasında, bizim tarafından hazırlanan çalışmanın aksine savaş hayvanlarına, eğitimlerine, sağlıklarına ve koşum takımlarına, orduda sağlık hizmetlerine (birkaç satır yer verilmiş), ordu-din ilişkilerine, çadır, çetr, sayeban, bayrak, mehter sazları vb. unsurlara, ordu pazarına, psikolojik savaşa ve savaş hilelerine yer verilmediği görülmektedir. Savaş araç-gereçlerine ise 21 sayfa gibi çok kısıtlı bir yer ayrıldığı görülmektedir. Av ve ordunun eğitiminde avın önemine çok az yer ayrılmıştır. Bahriye teşkilatına bir sayfa ayrılmıştır. Bu çalışmada ise bahriye teşkilatı çok kapsamlı ele alınmıştır. Savaş strateji ve taktiklerine de bizim çalışmamıza göre çok sınırlı bir yer ayrıldığı, 12 sayfa yer ayrıldığı görülmektedir. Ordunun bir uzvu gibi hareket eden Divân-i Berîd'e bu çalışmada yer ayrılmadığı görülmektedir. Ordu geleneklerine yer verilmediği müşahade edilmektedir. Yine bu çalışmada Hindûlar ve Moğollar dışında tarafımızdan yapılan Türk-İslâm devletlerinin ordularının çeşitli unsurlarının Delhi Türk Sultanlığı ordusu ile karşılaştırılmasına yer verilmediği görülmektedir. Ali Athar tarafından olayların açıklanmasında örnek olaylayların incelenmesi metodundan pek istifade edilmediği görülmektedir. Ordudaki insan unsuruna ve ırklara, birbirlerine göre konumlarına pek yer verilmediği görülmektedir. Ayrıca başta Emîr Husrev-i Dihlevî olmak üzere devrin edip ve şairlerinden yeterince istifade etmediği veyhuta bazılarının hiç istifade etmediği görülmektedir. Terimlerin Farsça asıllarına bu çalışmada naidren yer verilmiştir. Seyahatnâme ve

³⁰³ Ali Athar, *Army Organisation Under the Sultans of Delhi (13th and 14th Century)*, Thesis Submitted For the Degree of Doctor of Philosophy in History, Centre of Advanced Study Department of History Aligarh Muslim University, Aligarh (India) 1987.

siyasetnâmelerden yeterince yararlanılmamıştır. Bununla birlikte Ali Athar'ın bizim çalışmamızdan farklı olarak Hindistan'daki bazı önemli kaleleri tanıttığı görülmektedir. Bizim çalışmamızda ise kaleler savaş ve savunmadaki işlevleri itibari ile genel olarak ele alınmıştır. Dolayısı ile bu iki çalışma benzer konuları işlemekle birlikte birbirinden tamamen farklı tarzda hazırlanmışlardır. Ali Athar'ın çalışmasının hacmi 289 sayfa iken *Delhi Türk Sultanlığı'nda Ordu (1206-1414)* adındaki kendi çalışmamızın hacmi ise 1614 sayfadır.

Peter Jackson tarafından kaleme alınan *The Delhi Sultanate (A Political and Military History)* adlı eser ise kısmen bu konuya değinmektedir. Fakat eserde askerî teşkilatla ilgili başlıklar yoktur. Daha çok siyasî bir tarih niteliğindedir. Askerî ve ekonomik reformlar ile gulâm konuları ve Moğol saldırılarına da bu çalışmada değinilmektedir³⁰⁴.

Konstantin S. Nossov tarafından kaleme alınan *Indian Castles (1206-1526, the Rise and Fall of the Dehi Sultanate)* adlı eserde Hindistan'daki kale çeşitleri ve mimarî yapıları ele alınmaktadır. Hindistan kalelerini meydana getiren hendek, mazgal, burç vb. unsurlar ele alınmaktadır. Kalelerin mimarî özelliklerine ilave olarak savaştaki fonksiyonları ve savunulması konularına değinilmektedir. Eserde bazı kalelerin illustrasyonları ve orijinal resimleri de yer almaktadır³⁰⁵.

Simon Digby'nin *War-Horse and Elephant in The Delhi Sultanate* adlı çalışmasında, savaş atlarının ve savaş fillerinin nerelerden temin edildiği, bu hayvanların ticareti, filhânede çeşitli dönemlerde bulunan fil sayıları, fil ve at temini gibi konulara yer verilmektedir³⁰⁶.

Ishtiaq Husain Kureşî tarafından kaleme alınan *The Administration of the Sultanate of Delhi* adlı çalışmada “The Army” yani “Ordu” başlığına 21 sayfa yer ayrılmıştır. Ayrıca Finance (Finans) bölümünde yarım paragraf yer verilen Ghanimah (Ganimet) başlığı da bu çalışma açısından önem taşımaktadır. Sultan Alâeddîn

³⁰⁴ Peter Jackson, *the Delhi Sultanate A Political and Military History*, Cambridge University Press, First Paperback edition 2003.

³⁰⁵ Konstantin S Nossov. Illustrated by Brian Delf, *Indian Castles 1206-1526 the Rise and Fall of the Delhi Sultanate*, Osprey Publishing, First Published Great Britain 2006.

³⁰⁶ Simon Digby, *War-Horse and Elephant in the Delhi Sultanate (A Study of Military Supplies)*, Orient Monographs, Oxford 1971.

Halacî'nin suvârilerine verdiği maaş miktarı ve ordudaki suvâri sınıfları ile ilgili olarak "Alâ-ud-dîn Khaljî's Cavalry" başlığı altında dört sayfalık bölüm de önem arz etmektedir³⁰⁷.

M. Aziz Ahmet'in *Siyasî Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu* adlı eseri, daha çok siyasî tarihe yer vermektedir. Eserde teşkilat kısmı 36 sayfa olup bunun beş sayfası Savaş Bakanlığına ayrılmıştır. Eser *Tercüman 1001 Eser* serisinde Türkçeye tercüme edilmiştir³⁰⁸.

Muhammed Zaki, XIV. yüzyıl Arap müelliflerinin Hindistan'a dair vermiş oldukları malumatı 1981 yılında İngilizceye tercüme ederek *Arab Accounts of India (During the Fourteenth Century)* adı ile neşretti. Eserinde *Mesâlikü'l-efsâr, Subh-u'l-aşa, el-Vâfî bi'l-vefeyât, el-Dürer el-Kemineh, Mukaddime* (İbn-i Haldun)'de Hindistan'a dair kaydedilen malumatları bir araya getirdi³⁰⁹. Muhammed Zaki eserini kapsamlı bir giriş (69 sayfa) ve dipnot açıklamaları ile zenginleştirdi. Bu çalışmada Muhammed Zaki'nin kitabından söz konusu Arapça eserlerin daha iyi anlaşılması amacı ile istifade edilmiştir.

S. Haluk Kortel'in *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat (1206-1414)* adlı doktora çalışması, Delhi Türk Sultanlığı hakkında Türkçe olarak yapılmış en kapsamlı yayın olması bakımından büyük önem taşımaktadır. Eserde bütün devlet teşkilatı ele alınmakla birlikte askerî teşkilata 23 sayfa yer verilmektedir. Bununla birlikte eserin diğer bütün bölümlerinde askerî teşkilatla ilgili malumatlar yer almaktadır. Bu eser hem iyi hazırlanmış olması bakımından hem de Türkçe olması bakımından, bu çalışmada çok istifade edilen bir kılavuz kitap fonksiyonu görmüştür³¹⁰. Yine Haluk Kortel'in *Delhi Türk Sultanlarından Halacîler* adındaki yüksek lisans çalışması da istifade edilen önemli araştırma eserler arasında yer almaktadır³¹¹.

³⁰⁷ Ishtiaq Husain Qureshi, *the Administration of the Sultanate of Delhi*, Pakistan Historical Society, Karachi 1958, Fourth Edition (Revised).

³⁰⁸ M. Aziz Ahmet, *Siyasî Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu*, Baskıya haz. Tansu Say, *Tercüman 1001 Temel Eser*.

³⁰⁹ Muhammed Zaki, *Arab Accounts of India*, Idarah-i Adabiyat-i Delli, Delhi 2009.

³¹⁰ S. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat (1206-1414)*, TTK, Ankara 2006.

³¹¹ S. Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halacîler (Alâeddin Muhammed-Şâh Halacî Devri)*, İstanbul Üniversitesi Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994.

Heinrich Zimmer tarafından kaleme alınan *Hint Sanatı ve Uygarlığında Mitler ve Simgeler* (*Myths and Symbols in Indian Art and Civilization*) adlı eserde, Hint dininde, kültüründe, sanatında ve sosyal hayatında fillerin önemi hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. Fillerin öneminin sadece bir savaş hayvanı olmaktan kaynaklanmadığı Hintliler için çok daha derin dinî anlamlar taşıdıkları eserde açıkça görülmektedir³¹².

Hint dinleri, kültürü, coğrafyası ve iklimi konularında Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî'nin *Tahkîku mâ li'l-Hind*, Heinrich Zimmer'in *Hint Sanatı ve Uygarlığında Mitler ve Simgeler*, Şinasi Gündüz'ün *Yaşayan Dünya Dinleri*³¹³, Korhan Kaya'nın, *Hint Mitolojisi Sözlüğü*³¹⁴, *Hint Felsefesinin Temelleri*³¹⁵, *Hintlilerde Tanrı*³¹⁶, *Buddhistlerin Kutsal Kitapları*, Afet [İnan]-Yusuf Hikmet [Bayur]'un *Hindistan Coğrafi Malûmat*³¹⁷, Oğuz Erol'un *Genel Klimatoloji*³¹⁸, İbrahim Güner'in, *Kıtalar Coğrafyası'na Giriş*³¹⁹ ve Talip Yücel'in, *Asya Coğrafyası*³²⁰ adlı eserlerinden istifade edildi.

³¹² Heinrich Zimmer, *Hint Sanatı ve Uygarlığında Mitler ve Simgeler*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2004.

³¹³ Şinasi Gündüz, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007, 2. Baskı.

³¹⁴ Korhan Kaya, *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, İmge Kitabevi, Ankara 1997.

³¹⁵ Korhan Kaya, *Hint Felsefesinin Temelleri*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2016.

³¹⁶ Korhan Kaya, *Hintlilerde Tanrı*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1998.

³¹⁷ Afet [İnan], Yusuf Hikmet [Bayur], *Hindistan Coğrafi Malûmat* (Türk Tarihinin Ana Hatları eserinin müsveddeleri No. 45), Başvekâlet Müdevvenat Matbaası.

³¹⁸ Oğuz Erol, *Genel Klimatoloji*, Çantay Yayınları, İstanbul 2008, 7. Baskı.

³¹⁹ İbrahim Güner, *Kıtalar Coğrafyası'na Giriş*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1995.

³²⁰ Talip Yücel, *Asya Coğrafyası*, Balkanoğlu Matbaacılık, Ankara 1960.

BİRİNCİ BÖLÜM

DELHİ TÜRK SULTANLIĞI ORDUSUNDA İNSAN UNSURU

Delhi Türk Sultanlığı devrinde ordu Gazneliler Devleti devrinde olduğu gibi çok çeşitli milletlerden oluşturulmaktaydı. Büyük Selçuklu Devleti veziri Nizâmü'l-Mülk *Siyâsetnâme*'sinde ordunun çeşitli milletlerden temin edilmesinin nedenini ve önemini şu ifadeler ile açıklamaktadır: “Bütün ordu bir soydan olduğu zaman, bundan tehlikeler doğar; çok çalışmazlar. (Ordunun) her soydan olacak şekilde karışık bulunması (tahlîl) gereklidir.”³²¹

Delhi Türk Sultanlığı ordusu teşkil edilirken Nizâmü'l-Mülk'ün ileri sürdüğü önerinin göz önünde tutulduğu söylenebilir. Bununla birlikte söz konusu devletin askerî teşkilatında Türk boylarının ve değişik bölgelerden getirilen Türklerin büyük bir payı vardı: Kıpçak, Halaç, Türk-i Gürcî, Türk-i Rûmî, Türk-i Hıtâî, el-Berî (Türkistanlı) gibi. Bunun dışında Hindistan'da Müslümânların Sind fetihlerinden beri Arap varlığı devam etmekteydi. Mesela Fahr-i Müdebbir, 380 (990-91) yılı civarında Hindû yönetimindeki Lahor'da bir Arap mahallesinden söz etmektedir³²².

Yukarıdaki veriler ışığında Delhi Türk Sultanlığı ordusunda ilk İslâm fetihleri devrinden kalan Arap bakiyelerinin yer alacağı kesin gibidir. Bunun dışında Arap ülkelerinden; Mısır, Suriye, Şam, Kâtif ve Hürmüz'den özel olarak getirilen veya kendisi gelen Araplar, Delhi (Delhi Türk Sultanlığı)³²³ ordusunda yer almaktaydı. Ayrıca Gazneliler ve Gur Devleti devrinden beri Hindistan'da varlığı bilinen Habeşliler (Sudanlı), sayıları çok fazla olmasa da orduda önemli bir yer edinmişlerdi. İranlılar da Acem veya Tacik isimleriyle orduda yer almaktaydılar. Sultanlığın kuruluşunda Afgan asıllı Gur Devleti'nden tevarüs edilen Türk gulâmlar ve diğer etnik unsurlar ordunun temelini teşkil etmişti. Dolayısı ile Afganlar da kuruluş devrinden itibaren devlet

³²¹ Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, s. 72.

³²² Fahr-i Müdebbir, *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, (nşr. Ahmed Süheylî Hânsârî), Tahran 1346 /1967, s. 308.

³²³ Delhi Türk Sultanlığı: Devletin adı uzun olduğundan her defasında bu devletin adının tekrar edilmesi anlatım ve yazımda sıkıntı doğurmaktadır. Bundan dolayı çalışmanın bundan sonraki kısmında Delhi bakent olması nedeniyle zaman zaman devletin adı yerine kullanılacak, parça söylenip bütün kastedilecektir. Sultanlığı ifadesi de tek başına kullanıldığında Delhi Türk Sultanlığı anlamına gelecektir. Bu tür kullanım cümlelerin kuruluşundan rahatlıkla anlaşılacaktır.

kadrolarında yer aldılar. Afganların ilerleyen dönemlerde orduda büyük bir yekûn teşkil ettikleri görülecektir.

Moğol İmparatorluğu ve peşinden güçlü Timur Devleti, Kuzeyde Delhi'nin önünde güçlü bir set teşkil edince bu devlet için Türk gulâm temini giderek güçleşti. Gulâm asker açığını kapatabilmek için ordudaki Afgan ve Hindûların sayıları giderek arttırıldı. Delhi ordusunda İranlı ve Arap suvârilere de yer almaktaydı. Ayrıca hemen her dönemde Moğol askerî birlikleri ve kabileleri Delhi hizmetinde faaliyet gösterdiler. İlave olarak Gürcü, Rûmî-asl (Bizanslı) ve Emîr Husrev-i Dihlevî'nin beyitlerinde aktardığı üzere Rus (Rûsî)³²⁴ vb. pek çok milletten unsurlar da Delhi ordusunda yer almaktaydı.

Ordusunun büyük bir kısmını eyalet askerleri teşkil etmekteydi. Eyalet askerlerinin önemli bir miktarı, diğer devlet adamlarına ait gulâmlardan müteşekkildi. Orduyu oluşturan ikinci önemli kısım ise bizzat sultana ait gulâm (memlûk) ordusuydu. Ayrıca Afgan, Moğol ve bazı Türk kabile kuvvetleri, bağlı Hindû racalıklardan (krallık)³²⁵ alınan yardımcı birlikler, paralı askerler ve Gazneli Devleti'ndeki gibi mücahitler (gönüllüler) de bulunmaktaydı. İlave olarak Orta Asya'dan gelip Delhi ordusu hizmetine giren özgür Türkler de orduda yer almaktaydılar. Fakat dönemin kaynaklarında gulâmlar dışındaki diğer unsurlar hakkında çok ayrıntılı bilgiler yer almamaktadır. Bundan dolayı insan unsuru başlığı altında daha çok gulâm askerler ele alınacaktır.

1.1. GULÂM (MEMLÛK) ASKERLERİ

Tüm İslâm devletleri coğrafyasında farklı isimler altında görülen köle askerlik kurumunun ilk teşkilatlı örneği, gulâm sistemidir. Gulâm sözlük anlamı itibariyle; tüyü, bıyığı çıkmamış delikanlı, genç; köle, esir, kölemen, erkek çocuk, genç hizmetkâr, azat edilmiş köle anlamlarına gelen Arapça bir kelimedir. Bu kurum üzerine çalışmalar yapmış yerli ve yabancı kaynaklara göre; “esir veya köle olarak hizmete alınan kimselerin, kabiliyetleri ve aldıkları eğitim neticesinde kazandıkları becerileri

³²⁴ Emîr Husrev-i Dihlevî, Rus suvârilere varlığını haber vermektedir. Bkz. *Tuğlûknâme*, s. 84.

³²⁵ Raca: Kral. Bkz. Sithalakshmi Kidambi, Korhan Kaya, *Hindî-Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 269.

doğrultusunda başta ordu olmak üzere çeşitli devlet hizmetlerinde istihdam edilmesi suretiyle işleyen mekanizmaya gulâm sistemi (military slave system, military slavery) denmektedir³²⁶.

Gulâm sisteminin İslâm dünyasında yayılışı Abbâsî memlûk modelinin İslâm dünyasına yayılmasına bağlanabilir. Abbâsî halifeleri ilerleyen dönemde özellikle Türk gulâmlara dayanarak iktidarlarını muhafaza etmeye çalışmışlardı. Abbâsî tesiriyle özellikle Türk gulâm temini nerdeyse devrin bütün İslâm devletlerinde yaygınlaştı. Köle ticareti devrin en kârlı işleri arasına girdi. Köle tacirleri Türk kölelerin seçimi ve yetiştirilmesi için başvurmadık yol bırakmadılar. Emeklerinin karşılığını da bol bol alıyorlardı. En iyi köleler hükümdarlar tarafından satın alınarak, hür tebânın hiçbir zaman erişemeyeceği bir geleceğe aday olmaktaydılar³²⁷.

Abbâsî Devleti'nin parçalandığı anarşi ve karışıklıkların her yanda görüldüğü o çağlarda, hükümetler sürekli olamıyordu. Bölgesel idareler her fırsatta bağımsızlıklarını almak için isyana hazırdılar. Bu şartlarda tek çözüm askerî ve idarî kabiliyeti çok yüksek olan Türk köleleriydi. Bütün eğitimi boyunca gulâmlara efendilerine sadakat ve bağlılık telkininde bulunuluyordu. Üstelik kendi kabilesinden ve ırkdaşlarından ayrı, yabancı bir ülkede, Türklerin bağlı oldukları kişilere karşı gelmeleri düşünülemezdi. Köle, efendisinin malıydı ve ona bağlı olmak, kendisi için bir şerefti. Peygamberin, kölelerin efendi gibi giydirilip doyurulmasının şart olduğu yolundaki sözlerine rağmen bu, onun hayatının her safhasının, efendisinin isteğine bağlı olmasını engellemiyordu. Efendisinin izni olmaksızın evlenemez, eğlenceler tertiplemez, hatta arkadaşlarıyla görüşemezdi. Öldüğü zaman ise mirası oğullarına değil, kendini yetiştiren sultana kalırdı. Genellikle kölelerin evlatları da saltanat tarafından yetiştirilerek hizmete alınırlardı. Netice olarak bir kölenin ilerleme imkânı, efendisine göstereceği sadakatin derecesine bağlıydı. Üstelik kralın kölesi olmanın başka bir gurur verici yönü vardı. “Bugünün kölesi, yarının sultanı” devrin sık tekrarlanan darbı mesellerinden biri olmuştu. Her şey kendi liyakatına, zekâsına, hüneline ve kabiliyetine bağlıydı³²⁸.

³²⁶ Coşkun Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Teşkilatında Gulâm Sistemi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2010, s. 3-4.

³²⁷ M. Aziz Ahmet, *Siyasî Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu*, s. 21-22.

³²⁸ M. Aziz Ahmet, a.g.e., s. 22-23.

Sultanlığı'nın kuruluşu için gerekli zemini hazırlayan Gurlular, dönemin diğer İslâm devletleri gibi Türk gulâmlara büyük önem vermektedir. Bu devlet, ordusunda çok sayıda Türk gulâma yer verdi. Gurlu hükümdarları tarafından satın alınan bu Türk gulâmlar, ilerleyen devirde Delhi Türk Sultanlığı'nı kurdular ve ordusunu teşkil ettiler. Sultanlığın hemen hemen her döneminde siyasî ve askerî hayatta başat rol oynadılar ve devletin en etkin gücünü teşkil ettiler. Fakat devrin diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi bu devletin hükümdarları da askerî-siyasî gücü dengede tutabilmek amacı ile daha pek çok etnik unsurdan gulâm temin etmekteydiler. Dolayısıyla diğer ırklardan teşkil edilen gulâm kuvvetleri de zaman zaman sultanlığın kaderinde çok önemli roller oynadılar.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde gulâmların savaş tabiyesindeki konumları hakkında çeşitli bilgilere tesadüf edilmektedir. Fahr-i Müdebbir, has ve âmdan bendegân (gulâm)lar ve hizmetkârlar sağ kanatta olmalı, padişâhın muhafızlarından ve cândârlardan ikisi ordunun sağında olmalıdır demektedir³²⁹. Uygulamada ise savaş alanında Khasa-i-Khail (Has-i Hayl) vb. gulamlardan teşkil edilen elit birlikler merkez birliğinin sağ ve sol kanatlarına yerleştirilirlerdi³³⁰. Bu elit birliklere Ser-i Cândâr-i Meymene (سر جاندار میمنه) ve Ser-i Cândâr-i Meysere (سر جاندار میسره) komuta ederlerdi³³¹. Gulâmlar savaşta Emîr-i Gulâmân-i Meymene (امیر غلمان میمنه) ve Emîr-i Gulâmân-i Meysere (امیر غلمان میسره) ve “onların nâibleri” (نایبان ایشان) nezaretinde hükümdara katılırlardı³³².

Berenî, Delhi Türk Sultanlığı devrinde çok sayıda gulâma sahip olmanın faydalarını ve bazı zararlarını şöyle dile getirmektedir³³³: “İlk faydası padişâh çok sayıda gulâm ile kuvvetli ve azametli görünür. Filler ve atların çokluğunun padişâhın azamet ve kuvvetini arttırması, yakın ve uzak düşmanlarının korkmasına vesile olması gibi gulâmların ve gulâm askerlerin çokluğu da aynı şeylere vesile olur. Düzenli ve hazırlıklı çok sayıda padişâh gulâmının bulunması bakanlara çok kıymetli görünür.

³²⁹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 331.

³³⁰ Ali Athar, *Army Organisation Under the Sultans of Delhi (13th and 14th Century)*, s. 101.

³³¹ Sîrhindî, *Târîh-i Mübârek Şâhî*, s. 62.

³³² Berenî, *Târîh-i Firûz Şâhî*, s. 30.

³³³ Eserde bu kısımda Gazneli Mahmûd dönemi örnek gösterilmekte ama aslında Delhi Türk Sultanlığı dönemi anlatılmaktadır bkz. Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, s. 104.

İkinci faydası gulâmlar kendi uzmanlık alanları sayesinde ordu, muharebe ve hisar fethine girişmeden onlar girişirler. Kendi isim ve ünleri, kendilerine helal yiyiciler denmesi ve böyle bilinmeleri için kendilerinin çâkerlere (hür maiyetlere, askerlere)³³⁴ önceliğini ispatlamak için cânı gönülden savaşa girişirler ve kendilerini gülle (mermi) yapar, akan sudan ve yakan ateşten geçerler. Bütün ordu da onların tuttuğu yolu tutmak zorunda kalır. Bu açıkça görünen büyük, çok büyük bir menfaattir.

Üçüncü faydası ordu içinde görülen naz ve bencillik onlar ile azalır. Kalabalık olduklarından, onların korkusundan orduda bir gurup veya kavim egemenlik kurmayı kalbinden geçiremez ve bilirler ki kendileri farklı ırktandırlar, kendi dışlarında faklı bir ırkla müttefik ve farklı bir ırka tâbi olacak da değildirler. Bu menfaat de az değildir.

Gulâmları toplamanın ve bir yerde tutmanın zararları, çoğunun utanmasız ve akıbetini düşünmez olmalarıdır. Hindistan'da erkek köleler [Hindû köleler], her ne kadar yıllarca Müslümânlar arasında büyüseler de Müslümânların damar ve sinirlerindeki miras alınan Müslümânlık kokusu, Allah korkusu onlarda ortaya çıkmaz³³⁵. Moğollarda her ne kadar yıllarca yetiştirilseler de vefakârlık görülmez ve gönüllerinden egemenlik kurma, vahşilik, hainlik dışında başka bir şey çok az geçer. Onları bir yerde tutmak, çokluklarından dolayı [Gazneli] Mahmûd'u daima endişelendirmektedir³³⁶. Hepsi aynı ırktan ve dilden gulâmların egemenlik kurmasından asla emin olunamaz. Bu korku büyük bir ıstıraptır.”³³⁷

Delhi sultanları sözü edilen çok çeşitli ırklara mensup gulâmlarını esas olarak satın alma yoluyla, ilave olarak vergi ve ganimet yoluyla toplamaktaydılar. Ayrıca diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi miras yoluyla da gulâm temin etmekteydiler. Genellikle bir önceki hükümdarın gulâmları bir sonrakine intikâl etmekteydi. Diğer devlet adamları da gulâmlarını akrabalarına miras bırakabilmekteydiler.

³³⁴ Dönemin kaynaklarında çâker ve novker kelimeleri aynı anlamda birbirinin yerine geçecek şekilde kullanılmaktadır. Çâker kelimesi hizmetçi, kul, köle, maiyet, yanaşma ve novker aynı anlamlarla birlikte ücretli hizmetçi ve sipahi anlamlarına gelmektedir. Bu kısımda çâker kelimesi gulâm anlamı dışında kullanılmaktadır. Moğol ve Afgan ve belki de Hindû kabile kuvvetlerinden hükümdar ve büyük emirlerin hizmetlerine alınan ücretli hür maiyet için çâker tabiri kullanıldığı anlaşılmaktadır.

³³⁵ Burada muhtemelen Hindû gulâmlar kastedilmektedir.

³³⁶ Gazneli Mahmûd'un ordusunda fazla miktarda Moğol olamayacağına göre burada anlatılan Delhi Türk Sultanlığı tecrübesidir. Delhi Türk Sultanlığı hizmetindeki Moğolların sık sık isyan çıkardıkları ve sultana suikast teşebbüslerinde bulundukları görülmektedir.

³³⁷ Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, s. 104-105.

Gulâmların, Delhi ordusundaki gücünün anlaşılabilmesi için çeşitli dönemlerdeki gulâm sayılarının incelenmesi faydalı olacaktır. Bu hususta ana kaynaklarda bazı veriler sunulmaktadır. Mesla Şems-i Sirac Afif, Alâeddîn Muhammed Şâh (1296-1316) tarafından 50.000 bende (gulâm) toplandığını bildirmektedir³³⁸.

Sirhindî, Fîrûz Şâh Tuğluk devrinde Gücerat valiliğine atanmak isteyen Şemseddîn Damgânî'nin 778 (1376-77) yılında fil ve atlar dışında her sene 400 tane mukaddem-i beççegân ve Habeşî berdeyi (köleyi) başkente göndermeyi kabul ettiğini aktarmaktadır³³⁹.

Abdullah b. Mahrû, muhtemelen Tuğluklar döneminde Melik Fahreddîn'e sultan tarafından 50.000 tenge in'âm verildiğini, ayrıca kendisine yaraşır ve güçlü 100 nefer gulâm satın alması için 20.000 tenge³⁴⁰ verildiğini aktarmaktadır³⁴¹. Burada 100 nefer gulâmın 20.000 tenge etmesi nitelikli gulâmların çok pahalı olduklarını ortaya koymaktadır. Ayrıca devlet adamlarına dereceleri yükseltildiğinde vb. durumlarda kendilerine gulâmlar almaları için devlet hazinesinden para verildiği ortaya çıkmaktadır.

Şems-i Sirac Afif, ganimet yoluyla gulâm toplanmasına dair şu bilgileri vermektedir: Fîrûz Şâh [Tuğluk], bütün iktâ sahiplerine ve iyi sıfatlı bütün sorumlulara yağmaladıkları/ganimet aldıkları her mahalde bendeler (gulâmlar) toplamaları ve dergâha layık ve bargâha yaraşır olanlarını başkente ulaştırmaları için tekit üstüne tekit yaptı. Başkente gelen bütün iktâ sahipleri kendi makamı nispetince bendeler toplayıp güzel yüzlü ve asil olanlara temiz elbiseler giydirip, rûbâklar çekip, başlarına külâh, ayaklarına kırmızı çizmeler ve bellerine destârçeler (küçük sarık) çekip tahtın huzuruna hizmet/hediye olarak bırakıyorlardı. İktâ sahiplerinin (mukta') her yıl şehinşâha hürmet göstermek için gelmeleri âdeti vardı. Gelirken bendeler (köleler/gulâmlar) de

³³⁸ Afif, *Târih-i Fîruzşâhî*, s. 272.

³³⁹ Yahya b. Ahmed b. Abdullah Sîhrindî, *Târih-i Mübârek Şâhî*, (nşr. Muhammed Hidayet Hüseyin), İntişârât-i Esâtîr, Tahrân H.Ş. 1382, s. 132; Khawâjah Nizâmuddîn Ahmad, *the Tabaqât-i-Akbarî*, Voume I, ed. B. DE, M.A., I.C.S. (Retired), Published by the Asiatic Society of Bengal, Calcutta 1927, s. 234.

³⁴⁰ Esterâbâdî'nin bildirdiğine göre bu asırda tenge (تنكه), 1 tûle (توله), altın ve gümüş paraya denmektedir. Bir gümüş para 50 bakır para eder. Her bir bakır paraya ise çeytel (چیتل) denir, ağırlığının ne kadar olduğu malum değildir. İhtilâfına göre ağırlığı iki tûle'den çeyrek az idi. O vaktin men'i 40 sır (سیر) idi. Her bir sır 24 tûle idi. Bkz. Muhammed Kâsım Hindûşâh Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, I, (nşr. Muhammed Rezâ Nasîrî), İntişârât-i Encümen-i Âsâr-i Mefâhîr-i Ferhengî, Tahrân 1387/2009, s. 388; *Subh-u'l-aşa*'da bildirildiğine göre altın miskal ile tartılır. Üç miskal "tenge" olarak adlandırılır. Altın tenge, "kızıl tenge" (tenge-yi sorh) olarak bilinir ve gümüş tenge ise "beyaz tenge" olarak bilinir. Altın veya gümüş 100.000 tange, "lek" olarak adlandırılır. Bir çeytel/çeytel, dört parça (fulus: bakır para)ya eşittir. Bkz. *Mesâlikü'l-ebşâr fî-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 80; *Arab Accounts of India*, s. 90, 92.

³⁴¹ *İnşâ-i Mahrû*, s. 199.

getiriyorlardı. Şehriyar hazretlerinin fermanı ve cihândârın istek tuğrası böyle idi. O şehriyarın gayretinden, çok sayıda bendeleri hizmetî (hediye) olarak bırakan her bir iktâ sahibine, bol merhamet ve sonsuz şefkatlerini bolca buyuruyorlardı. Az miktarda bende bırakan her bir mukta'a onun nezdinde o oranda merhamet olunuyordu. Muktalar iktâları kesinleşince bende toplama işini bütün işlerden daha önde tutuyorlardı. Birkaç sene içerisinde o kadar çok bende toplandı ki yazıya ve söze sığmaz. O şehriyarın 180.000 bendesinin hepsi şehir ve iktâlarda toplandılar. Öyle ki Sultan Fîrûz Şâh'ın bendelerinin olmadığı hiçbir makam yoktu ve hiçbir şehriyar Delhi şehrinde Sultan Fîrûz Şâh'ın başardığı kadar bende toplamamıştı. Merhum Sultan Alâeddîn ise takriben 50.000 bende toplamıştı³⁴².

Alâeddîn Muhammed Şâh 50.000 gulâm³⁴³, Muhammed Şâh Tuğluk 20.000 Türk memlûk (gulâm)³⁴⁴ ve Fîrûz Şâh Tuğluk 180.000 gulâm ile dönemin en fazla gulâm sahibi hükümdarları arasında yer almaktaydılar³⁴⁵. Sultanların sahip oldukları gulâmlara ilave olarak her dereceden diğer askerî ve mülkî idarecilerin de gulâmları bulunduğunu unutmamak gerekir.

1.1.1. Gulâmların Eğitimi

Türk-İslâm devletlerinde gulâmların eğitime her zaman özel bir önem atfedilmiştir. Delhi Türk Sultanlığı devrinde de söz konusu önem devam etmiştir. Gulâmlar saraya gelinceye kadar önceki sahiplerinden çeşitli askerî ve ilmî eğitimler almaktaydılar. Sarayda ise askerî eğitimin yanında gulâmlara verilen çeşitli görevler, eğitimlerinin diğer önemli kısmını oluşturmaktaydı. Gulâmlar dereceleri yükseldikçe sarayda daha önemli görev ve mevkilere getirilmekteydi. Gulâmlar böylece saray ve devlet adâbı ile ülke yönetimini öğrenmekteydiler. Gulâmlar, bu eğitimin ardından saray dışındaki askerî ve mülkî görevlere atanmaktaydılar. Pek çok gulâmın hayatını aktaran Cüzcanî, gulâmların sarayda almış oldukları eğitim ve terbiyeyi âşîkar hâle

³⁴² Afîf, *Târih-i Fîruzşâhî*, s. 267-270, 272.

³⁴³ Afîf, s. 270, 272.

³⁴⁴ *Mesâlikü'l-ebâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 52; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, s. 32; *Arab Accounts of India*, s. 22; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığında Teşkilat (1206-1414)*, TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 296.

³⁴⁵ Afîf, *Târih-i Fîruzşâhî*, s. 270, 272.

getirmektedir. Gulâmlardan bazılarının tanıtılması gulâm eğitimini daha anlaşılır hale getirecektir.

Cüzcânî, Gur Sultanı Mu‘izzeddîn Muhammed b. Sâm Gûrî’nin gulâmı, manevi oğlu, veliahtı ve Delhi Türk Sultanlığı’nın ilk hükümdarı olan Kutbeddîn Aybek hakkında şu bilgileri aktarmaktadır (Bk. Ek VII)³⁴⁶: Nişabur ve çevresinin hâkimi *Kadî’l-kudât* İmam Fahreddîn Abdülaziz Kûfî tarafından küçük yaşta satın alındı. *Kur’an* okuma, ok atma ve ata binme öğretildi. Büyüyüp buluğa erince onu bir tacir başkent Gazneyn’e getirdi ve Sultan Mu‘izzeddîn Muhammed b. Sâm tarafından satın alındı³⁴⁷. Kutbeddîn Aybek, *Kur’an* okuyucusu adıyla meşhur olmuştu, [diğer] Türkler oyun, koşmak, tavlâ ve satranç oynamak³⁴⁸ ile meşhur iken o *Kur’an* okumakla meşhur idi³⁴⁹.

Cüzcânî’nin yukarıda verdiği söz konusu malumat hülâsa edilecek olursa gulâmların bir kısmı *gayr-i Müslim* oldukları için önce dinî eğitim almaktaydılar. Ardından bunlara ok atma ve ata binme gibi temel askerî beceriler çocuk yaşta öğretilmekteydi. Ayrıca muhtemelen askerîye için çok önemli olan stratejik kabiliyetleri arttırıcı vasfı olan satranç vb. oyunlar da öğretilmekteydi. Gulâmlar, son sahiplerine ulaşmadan önce birkaç kere el değiştirmekte ve buralarda iyi bir eğitim almaktaydılar.

Cüzcânî, Sultan Şemseddîn İltutmuş’un gulâmlarından Melik İzzeddîn Tuğrul Toğan Han hakkında şu bilgileri vermektedir: “Sultan onu satın aldığı anda önce has sâki oldu. Bir müddet o mertebede hizmet ettikten sonra divitdâr oldu. Ansızın murassa has diviti kaybetti. Sultan onu güzel bir şekilde uyardı. Ardından hilat verdi ve çaşnigir oldu. Uzun bir müddet sonra emîr-i ahûr oldu. Sonra 630/1232-33 senesinde Bedâûn mukta‘ı olarak atandı. Bengal, Yegantat’ın iktâi olduğu sırada Bihâr vilayeti Togan Han’a verildi. Yegantat hakkın rahmetine kavuşunca, o Bengal beldesi mukta‘ı oldu ve o beldeyi zapt etti.”³⁵⁰

³⁴⁶ Delhi Türk Sultanlığı Hanedanları ve Hükümdarları Listesi Ek VII.

³⁴⁷ Ebû Amr Minhaceddîn Osman b. Siraceddîn el-Cüzcânî, *Tabakât-i Nâsiri*, (nşr. Captain W. Nassau Lees, LL. D. ve Mawlawis Khadim Hosain ve ‘Abd Al-Hai), Printed at the College Press, Calcutta, 1864, s. 138; Sîhrindî, s. 13.

³⁴⁸ Devrin müelliflerinden Emîr Husrev-i Dihlevî, satranç ve tavlâyı bir çeşit kumar olarak görmektedir. Bkz. *İ‘câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 291-298.

³⁴⁹ Fahr-i Müdebber, *Tarih-i Fakhru’-d-Din Mubarakshah*, s. 21.

³⁵⁰ Cüzcânî, s. 242.

Cüzcânî, Sultan Şemseddîn İltutmuş'un gulâmlarından Bedreddîn Senker-i Rûmî hakkında şu bilgileri vermektedir: “Bedreddîn Senker, Rûmî (Anadolu) asıllı idi. Bazı ravilerin naklettiklerine göre Müslümân çocuğuydu ve esarete düşmüştü... Sultan onu ilk satın aldığı anda taştdâr³⁵¹ oldu. Bir müddet o hizmeti yerine getirdikten sonra behledâr (behle denilen deri av eldivenini muhafaza eden, taşıyan görevli)³⁵² oldu. Sonra Bedâûn zerredhânesi (cephâne, silah deposu)³⁵³ şâhnesi olarak atandı. Ardından bir müddet nâîb-i emîr-i hacib oldu. Her mertebede sultana çok beğenilen hizmetler sundu. Nâîb-i emîr-i ahur olunca zaruri ihtiyaçlar dışında bir an dahi pâygâh-i alî (saltanat ahırları)den ayrılmadı ve seferde ve hazerde saltanat dergâhının eşiğinin mülazımlığını yaptı. Kalyûr şehrinde bu harflerin kâtibine o kadar lütuf, merhamet buyurdu, ikram gösterdi, hürmet o dereceye vardı ki asla aklımdan çıkmaz³⁵⁴, Hak teâla ona rahmet eylesin. İktidar Sultan Raziye'ye geçince Bedâûn onun iktâi oldu...[Ardından] emîr-i hâcib oldu.”³⁵⁵ Cüzcânî, Bedreddîn Senker-i Rûmî'nin Müslümân çocuğu olduğunu özellikle belirtmektedir. Çünkü gulâmlar genellikle *gayr-i Müslim*'dirler ve ilk önce *Kur'an* vb. dinî eğitimler almaktadırlar.

Cüzcânî, bu devlete hizmet etmiş daha pek çok gulâmı tanıtmakla birlikte burada bütün gulâmların hayatlarının aktarılması pek mümkün değildir. Bununla birlikte Cüzcânî'den naklen Sultan Şemseddîn İltutmuş döneminde gulâmlara sarayda verilen bazı görevlerin zikredilmesi, konunun aydınlatılması, gulâmların stajyerlik gördükleri mevkilerin öğrenilmesi bakımından faydalı olacaktır. Bu mevkiler şunlardır: Taştdâr (hükümdarın ibrik ve leğenini muhafaza edip elini yüzünü yıkarken hizmet eden görevli)³⁵⁶, câmedâr³⁵⁷, ser-camedâr (hükümdarlık kıyafetlerini muhafaza eden görevlilerin başı)³⁵⁸, divitdâr (hükümdarın divit takımlarından sorumlu saray görevlisi, muhtemelen gizli ve değerli mektupları, evrakları yazıp korurdu)³⁵⁹, ser-âbdâr (saraya

³⁵¹ Sultanın elini yüzünü yıkaması için ibrik ve leğen taşıyan görevli. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1516.

³⁵² Behle: Avcıların, doğan atmaca gibi avcı kuşları ellerinin üstünde tutmalarını sağlayan deri eldiven. Bkz. Hasan Enverî, *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, İntişârât-i Sohan, Tahran 1382, s. 387; Bununla birlikte M. Aziz Ahmet, benzer bir imlaya sahip behlen-dar adlı görevlinin hükümdarlık para kesesi taşıyıcısı görevini yürüttüğünü bildirmektedir. Bkz. M. Aziz Ahmet, s. 309.

³⁵³ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 1196.

³⁵⁴ Müellifin bu aktardıklarından Bedreddîn Senker şehrin muktai olduğu sezilmektedir.

³⁵⁵ Cüzcânî, s. 254-255.

³⁵⁶ Cüzcânî, s. 249, 254.

³⁵⁷ Cüzcânî, s. 256.

³⁵⁸ Cüzcânî, s. 259.

³⁵⁹ Cüzcânî, s. 242.

su taşımakla görevli sakaların başı)³⁶⁰, sâkî (eğlence meclislerinde hükümdara ve konuklarına şarap sunan görevli)³⁶¹, sâki-i has (özel saki)³⁶², şarabdâr (tören ve meclislerde içeceklerin dağıtımından sorumlu olan görevli)³⁶³, nâib-i çaşnigir³⁶⁴, çaşnigir (hükümdarın sofrasına nezaret edip yemeklerini kontrol eden saray görevlisi)³⁶⁵, emîr-i meclis (meclis yani toplantıların organize edilmesinden sorumlu saray görevlisi)³⁶⁶, meşaledâr (saray ve otağın aydınlatılmasından sorumlu görevli)³⁶⁷, hâsedâr (nedim)³⁶⁸, hazinedâr (sultana ait hazinenin emîri)³⁶⁹, Şâhne-i hâlisât-i³⁷⁰ Teberhind (Teberhin şehrindeki hükümdara ait arazinin idarecisi)³⁷¹, emîr-i şikâr (hükümdarın av organizasyonu tertipleycisi)³⁷², yûz-bek (av parsıları bakıcısı)³⁷³, behledâr (behle denilen deri av eldivenini muhafaza eden, taşıyan ve bu eldivenle avcı kuşları kolunda taşıyan görevli)³⁷⁴, vekil-der (saray halkının başı, saray kapılarının anahtarlarının muhafızı)³⁷⁵, naib-i emîr-i hacib (emîr-i hâcib yardımcısı)³⁷⁶, emîr-i hacib³⁷⁷ (baş mabeynci)³⁷⁸, ser-cândâr (hükümdarın özel muhafız alayı komutanı)³⁷⁹, sehmül haşem (törenlerde hükümdarın muhafızı ve askerî polis; inzibat)³⁸⁰, ser-çetrdâr (hükümdarlık şemsiyelerini taşıyan görevlilerin başı; hükümdarın filli muhafız alayı baş

³⁶⁰ Cüzcanî, s. 251.

³⁶¹ Cüzcanî, s. 268.

³⁶² Cüzcanî, s. 242, 250.

³⁶³ Cüzcanî, s. 268.

³⁶⁴ Cüzcanî, s. 261.

³⁶⁵ Cüzcanî, s. 232, 242, 260.

³⁶⁶ Cüzcanî, s. 238, 261.

³⁶⁷ Cüzcanî, s. 248.

³⁶⁸ Cüzcanî, s. 265, 282.

³⁶⁹ Cüzcanî, s. 248, 249.

³⁷⁰ Halisa: Doğrudan doğruya hükümdarın tasarrufunda olan arazilere halisa denilmekteydi. Hâlisaların vergi gelirleri Dîvân-i Vezaret tarafından toplanırdı. Hükümdar bu arâzilerden bazılarını iktâ olarak da tahsis edebilirdi. Kaynaklardaki bilgilerden hâlisâ arâzilerin idarelerinin genelde Şâh neler tarafından yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Bkz. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 239-330.

³⁷¹ Cüzcanî, s. 250,

³⁷² Cüzcanî, s. 280.

³⁷³ Cüzcanî, s. 261.

³⁷⁴ Cüzcanî, s. 254.

³⁷⁵ Cüzcanî, s. 259, 260, 294, 298.

³⁷⁶ Cüzcanî, s. 254, 260.

³⁷⁷ Cüzcanî, s. 250, 253, 279-280, 287, 294.

³⁷⁸ Emîr-i hacibin başlıca üç önemli görevi vardı. Bunlardan ilki, saray protokolünün düzenlenmesi idi. Emîr-i hâcib yani bârbeg, hükümdarın tertiplemediği bütün merasimlerin hazırlıklarını yapar, bu törenlere katılan devlet erkânı, askerî erkân ve diğer resmî görevlilerin rütbelerine uygun olarak yer almalarını sağlardı. Tören sırasında emîr-i hâcib ve emrindeki hâcibler tarafından alınmadıkça hiç kimse sultanın huzuruna giremezdi. İkinci görevi, sultanın emrindekiler ve halk ile haberleşmesine aracılık etmektir. Bu idarî görevlerinin yanı sıra bazen ordulara başkomutanlık yaptığı da olurdu. Sultanın katıldığı seferlerde ise ordunun sağ kanadına komuta ederdi. Bkz. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 95-97.

³⁷⁹ Cüzcanî, s. 236, 237, 252, 258, 259.

³⁸⁰ Cüzcanî, s. 276.

sorumlusu)³⁸¹, Şâhne-i fil (savaşlarda ve törenlerde kullanılan fillerin bakım ve eğitiminden sorumlu saray görevlisi)³⁸², naib-i emîr-i ahur³⁸³, emîri ahur (امير آخر: saray ahırlarının idarecisi)³⁸⁴, Şâhne-i ahur³⁸⁵, Şâhne-i zerradhâne-i Bedâûn (Bedâun şehri silah üretim ve muhafaza merkezi muhafızı)³⁸⁶, Şâhne-i bahr ve keştîhâ (kaptan-i deryâ)³⁸⁷, nâib-i berîd-i memâlik (ülke posta-istihbarat teşkilatı başkanı yardımcısı)³⁸⁸, emîr-i dâd³⁸⁹ (örfî davalara bakan adliye reisi)³⁹⁰, emîr-i dâd-i memâlik-i Delhi³⁹¹ (bütün emîr-i dâdların başkanı)³⁹².

Gulâmlar bu görevlerin dışında dönemin diğer kaynaklarında belirtildiği üzere saray teşkilatı, merkez teşkilatı ve taşra teşkilatında daha pek çok farklı görevde hizmet etmekteydiler. Mesela taşra teşkilatında eyaletlerin idaresi kendilerine verilen valiler ve şehirleri korumak ve şehirlerde âsâyîş ve huzuru sağlamakla görevli şahneler gulâmlar arasından atanmaktaydı³⁹³. Görüldüğü üzere, saraydaki bütün görevlerde ve saray dışındaki çeşitli görevlerde yer alan gulâmlar, bu hizmetler sırasında pişmekte, devlet yönetimini öğrenmekte, sürekli yeni görevlere atanarak devlet kademelerinde yükselmekte, tecrübeleri arttırılmakta, ardından da eyaletlerdeki yöneticiliklere atanmaktaydılar. Ayrıca Cüzcanî, Şems-i Sirac Affif ve diğer ana kaynaklarda belirtildiği üzere büyük emîr ve hanların da kendilerine ait gulâmları vardı. Söz konusu gulâmlar emîrlerin dergâhlarında eğitim almakta, bazen hükümdarlar bunların

³⁸¹ Cüzcanî, s. 251.

³⁸² Cüzcanî, s. 258, 261.

³⁸³ Cüzcanî, s. 247, 254.

³⁸⁴ Cüzcanî, s. 232, 242, 247, 260, 261, 280.

³⁸⁵ Cüzcanî, s. 256.

³⁸⁶ Cüzcanî, s. 254.

³⁸⁷ Cüzcanî, s. 258.

³⁸⁸ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 390; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 248.

³⁸⁹ Cüzcanî, s. 274-276.

³⁹⁰ Emîr-i dâd'ın görevi, haklarında şikâyet olan yüksek devlet görevlilerini Dîvân-i mezâlîme çıkarmak ve burada verilen cezaları uygulamaktır. Emîr-i dâd, sorumlu olduğu şehir ve kasabanın bayındır hale gelmesini ve halkın barış ve huzur içinde yaşamasını sağlardı. İlâveten Emîr-i dâdların seferlerde ordu komutanı olarak görev yaptıkları da görülmüyor. Bkz. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 319-321; M. Aziz Ahmet, *dâdbegi* kadılar meclisi nezaretçisi olarak adlandırılmaktadır. Bkz. M. Aziz Ahmet, a.g.e., s. 327.

³⁹¹ Cüzcanî, s. 275, 276.

³⁹² Delhi'deki Uluğ dâdbeg, Emîr-i dâd-i memâlik-i Delhi, ülkedeki bütün emîr-i dâdların amiri durumundaydı. Uluğ dâdbeg, diğer Emîr-i dâdların veya kadıların davalar hakkında verdikleri kararları doğru bulmadığı takdirde uygulamaya koymayabilirdi. Dîvân-i mezâlîm (sarayda kurulan en yüksek mahkeme)in sultandan sonraki en yüksek dereceli memuru Emîr-i dâd (dâbeg) idi. Emîr-i dâd'ın görevi, haklarında şikâyet olan yüksek devlet görevlilerini Dîvân-i mezâlîme çıkarmak ve burada verilen cezaları uygulamaktır. Kadı-yı memâlik'in baktığı davalarda da aynı vazifeyi görürdü. Sultanın olmadığı zamanlarda Dîvân-i mezâlîmi toplardı. Bkz. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 319-321.

³⁹³ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 277, 289.

içerisinden beğendiklerini sahiplerinden satın alarak saray hizmetlerine tayin etmekteydiler.

Delhi’de isteyen, ilgi duyan gulâmlara devlet yönetimi ve askerlik dışında dinî ilimlerde de çok kaliteli bir eğitim verildiği görülmektedir. Bu hususa örnek olarak Emîr Hasan-i Dihlevî’nin 3.7.716/30.05.1316 tarihinde verdiği şu malumat gösterilebilir: “Bedâûn’da *Kur’an*’ın yedi kıraati (okunuş tarzı)ni bilen bir adam vadi. [Bu işte] tam bir selahiyet sahibi ve keramet sahibi idi. Hindû bir gulâm idi. Ona Şâdî Makrî (شادی مقری) derlerdi.”³⁹⁴

Gulâmların iyi bir dinî eğitim aldıklarının en güzel örneklerinden biri de Türk asıllı “kılıç ve kalem sahibi” (صاحب السيف والقلم) Tatar Han’dır. Tatar Han, Horâsân hükümdarlarının birinin oğlu idi ve babası Multan ve Dipâlpur tarafına akınlar yaptığı sırada eşini de yanında getirmiş ve Tatar Han bu sefer sırasında doğmuş idi. Annesi Tatar Han’ı doğurduğu gece Gıyâseddîn Şâh Tuğluk bir gece baskını yaptı. Herkes bir taraflara kaçıştı. Sultanın adamları Tatar Han’ı bir beşikte bulup Gıyâseddîn Şâh Tuğluk’un huzuruna getirdiler. Sultan onu çok beğendi ve oğlu gibi yetiştirdi ve ona Tatar Melik adını verdi. Sultan’ın döneminde küçüktü, Muhammed Şâh Tuğluk devrinde büyüdü. Çok cesur ve kuvvetliydi. Muhammed Şâh Tuğluk devrinde ordunun kalp kısmında yer edindi. Fîrûz Şâh Tuğluk devrinde han unvanını aldı³⁹⁵. Tatar Han Allah’ın inayetiyle Kâbe’ye hacca gitti. Tatar Han’ın sohbet meclislerinde daima âlimlerin ve şeyhlerin büyükleri bulunurdu. Tatar Han’ın yazdığı tefsir cihânda meşhûr idi. Tatar Han mufasssal bir tefsir düzenlemek istemişti. Bütün tefsirleri topladı, bütün âlimleri topladı. Geçmiş müfessirlerin ihtilaf ettikleri her bir kelimeyi ve ayeti Tatar Han tefsirinde yazdı. Tefsirin telifi için can-i gönülden çalıştı. Her bir ihtilafı o tefsir sahibine havale etti. Sanki bütün tefsirler bir tefsir içerisinde topladı. Bu tefsir düzenlenince Tatar Han bu tefsire *Tefsir-i Tatar Hânî* (تفسير تاتار خانی) adını verdi. Aynı şekilde büyük han bir fetva kitabı düzenledi. Delhi şehri fetva nüshalarının tamamını kendi yanında topladı. Her bir müftünün ihtilaf ettiği her bir kelime ve her bir meseleyi kendi fetvasında (fetva kitabında) yazdı. Bu kitaba *Fetevâ-yi Tatar Hânî* (فتاوی تاتار خانی)

³⁹⁴ Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî, *Fevâ'idü'l-fu'âd*, s. 262.

³⁹⁵ Afîf, s. 388-391.

adını verdi³⁹⁶. Her bir müftünün ihtilafını o fetvanın sahibine havale etti. Böylece otuz cilt fetva düzenlendi. Tatar Han'ın şeriat ilminde büyük üstünlüğü vardı³⁹⁷.

Târih-i Fîrûz Şâhi'den aktarılan yukarıdaki pasajda söz konusu eserin Tatar Han tarafında yazıldığı bildirilmektedir. Fakat bu bilgi doğru değildir. Eser Tatar Han'ın talimatı üzerine Ferîdüddîn Âlim b. Alâ el-Enderpetî tarafından 777/1375-76 yılında *el-Muhîtu'l-Burhânî*, *ez-Zehîra*, *Kâdîhân* ve *ez-Zahîriyye* gibi eserlerin meselelerinin cem edilmesi suretiyle kaleme alınmıştır. Ancak Tatar Han'a nisbet edilen tefsir kitabının kim tarafından yazıldığı ihtilaflıdır. Onun da Âlim b. Alâ tarafından yazıldığını söyleyenler olmakla beraber bir komisyon tarafından yazıldığı da söylenmektedir. Bununla birlikte ilme ve âlimlere büyük değer veren Tatar Han yazmış olduğu Farsça beyitler sayesinde ödüllendirilerek hacca gitti ve en önemlisi de hayatının sonlarına doğru Râcistan'da hakimlik yatı ve orada vefat etti³⁹⁸. Bu gulâmın hakimlik görevi yapması İslâmî ilimlere, İslâm fıkına (hukukuna) vâkıf olduğunu açıkça göstermektedir.

Fîrûz Şâh Tuğluk 180.000 gulâm toplamış ve bunların eğitime büyük önem vermiştir. Şems-i Sirac Afif, Sultan Fîrûz Şâh döneminde bu gulâmlardan bazılarının Allah'ın kelamıyla ve *Kur'an* hıfzıyla, bazısının dinî ilimlerle, bazısının yazı işleriyle meşgul olduklarını ve bazısının da hükümdar emriyle Kâbe'ye gittiğini nakleder³⁹⁹. Dolayısıyla gulâmlara sadece askerî ilimler değil; okuma, yazma, *Kur'an* hıfzı, dinî ilimler de öğretildiği ve sonuç olarak, bazılarının kâtiplik ve dinî işlerle meşgul oldukları ortaya çıkmaktadır. Şems-i Sirac Afif, ayrıca gulâmlardan 12.000'inin her cins mesleği öğrenmeleri için sanat ve meslek erbabının yanına çırac olarak verildiğini aktarmaktadır⁴⁰⁰.

³⁹⁶ Delhi Türk Sultanlığı hükümdarlarından Fîrûz Şâh Tuğluk'un hükümdarlığı döneminde muhtemelen 777/1375'de kaleme alınıp Tatar Han'a takdim edilen *el-Fetevâ't-Tatarhâniye*, yarı resmi bir tedvin olup mahkemelerde uygulâmaya konulmamıştır. Bkz. Ahmet Yaman, *İslâm Hukukunun Kavramsal Çerçevesi ve Temel Özellikleri*, Atatürk Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları, s. 3.

³⁹⁷ Afif, s. 391-392.

³⁹⁸ Tuğba Demirkan, *Fetâvâ-yı Tatarhâniyye'nin Fıkıh Tarihindeki Yeri (Aile Hukuku Örneği)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 28-30.

³⁹⁹ Afif, s. 270.

⁴⁰⁰ Afif, s. 270.

Şems-i Sirac Afif, 180.000 gulâmdan 40.000'inin sultanın ev [başkent] ve suvâri nöbetinde bulunduğunu yani bir nevi başkent muhafızlığını yaptıklarını, geri kalanların ise şehir ve iktâlarda toplandıklarını bildirmektedir. Ayrıca bu gulâmların has kârhânelerin çoğunda âbdâr (saraya su taşımakla görevli olanlar), şarabdâr (tören ve meclislerde içeceklerin dağıtımından sorumlu olan görevli), camedâr (hükümdarlık kıyafetlerini muhafaza eden görevliler), mutfakçı, ıtrdâr (sultanın parfümlerinden sorumlu saray memuru), taştâr (sultanın ibriğini leğenini tutarak hizmet eden saray görevlisi), çetrdâr (hükümdarlık şemsiyelerini taşıyan saray görevlileri), silahdâr (hükümdarın silahlarını muhafaza eden ve taşıyan saray görevlisi), şekeredâr (av hayvanlarıyla ilgilenen saray görevlisi), yûzbân (avda kullanılan parsaları eğitip bakımıyla ilgilenen saray görevlisi), siyehgûşdâr (karakulak denilen av kedilerinin eğitim ve bakımını yapan saray görevlisi), fıl-bânân (fil sürücüleri), sotur-bendân (deve, katır, eşek gibi dört ayaklı hayvanları muhafaza edenler), hâsedâr (padişâhın yakınları, nedim, mahrem ve mülazımı), dârudâr (eczacı), sengtırâş (taş yontucu)⁴⁰¹, saka (su taşıyıcılar) olarak hizmet verdiklerini bildirmektedir. Bir kısmın ise iç ve dış mekânlarda ve alemhânede hizmet ettiklerini, sefer ve hazerde pâs (nöbet), turgâk (hükümdarın saray ve ordugâhındaki gündüz nöbetçileri) ve çûkî nöbetinde (garnizon muhafızları)⁴⁰² bulunduklarını, bazılarının da kitaphâne, alemhâne (bayrakların muhafaza edildiği daire) ve kehreyâle (dönemin saat sistemi; muhtemelen davul çalınarak saat ilan edilmekteydi)de görev yaptıklarını bildirmektedir⁴⁰³. Diğer bir kısmının ise *Kur'an* okuyan bendeler olduklarını, bazılarının kâtip olup dîvânlarda, bazı bendelerin ise *Dîvân-i 'Ârız* ve *Dîvân-i Vezarette* nefyen/nefyâ (نفي: güvenlik ve inzibat görevlileri)⁴⁰⁴ tayin olunduğunu bildirmektedir. Hülâsa olarak Şems-i Sirac Afif, Sultan

⁴⁰¹ Taş yontucu.

⁴⁰² Çûkî Nöbeti: Tehâne nöbeti anlamındadır. Tehâne/thâne (تِهانه): Güvenlik ve haberleşmeyi temin etmek için kurulan ileri karakollardır. Bkz. Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 330-332; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 253-254.

⁴⁰³ Marco Polo, Kubilay Han döneminde Çin'de uygulanan böyle bir sistemden bahsetmektedir. Buna göre Kinsan şehrinde köprüyü koruyan askerler, büyük bir nöbetçi binasında kalıyor. Bina da tam köprünün bir başındadır. Bu binada büyük bir gong bulunuyor. Büyük gongun yanında da bir saat var. Rehberim şöyle anlattı: 'Gece başlayınca yani karanlık basınca, nöbetçi, büyük gonga bir defa vurur. Bönlece gongun sesini duyan, saatin bir olduğunu anlar. Bir saat sonra iki defa vurur, daha sonra üç defa vurur. Böylece sabaha kadar her saat başı nöbetçi gonga vurur'. 'Demek geceleyin halka saatin kaç olduğunu böyle gong vurarak haber veriyorlar.' dedim. Rehberim: 'Gündüz de aynı işi yaparlar.' dedi. Bkz. *Markopolo Seyahatnâmesi*, II, s. 86-87.

⁴⁰⁴ Burada nefy eden, süren, uzaklaştıran ve yok eden anlamı ile güvenlik ve inzibat görevlileri anlamında kullanılmış olmalıdır.

Fîrûz Şâh'ın bendelerinin bulunmadığı hiçbir devlet makamının olmadığını bildirmektedir⁴⁰⁵.

Şems-i Sirac Afif, Fîrûz Şâh Tuğluk'un gulâmlarının haddinden fazla olmaları hasebiyle hizmet edebini öğretmeleri için bazılarının ferman uyarınca emîrlere ve meliklere verildiklerini, emîr ve meliklerin onları evlatları gibi yetiştirdiklerini, her yıl onları tahtın nezdine getirip edep, hizmet ve hünelerlerini tahtın huzurunda arz ettiklerini ve Sultan Fîrûz Şâh'ın da o emîrlere ve melikler hakkında yazılamayacak derecede merhamet buyurduğunu aktarmaktadır⁴⁰⁶.

Şems-i Sirac Afif'in aktardığı malumat değerlendirildiğinde gulâmların sadece askerî eğitim almadıkları, dinî ilimler, bürokrasi ve dîvânlarda yer almalarını sağlayacak hesap, kitap ve yazı ilimlerini de öğrendikleri, ayrıca ordu ve sarayın her türlü ihtiyaç ve levazımını üreten saray kârhânelerinin faaliyetleri için gerekli mesleklerin eğitimini aldıkları anlaşılmaktadır. Gulâmların eğitimiyle sadece sultanların değil emîr ve meliklerin de meşgul oldukları, verdikleri eğitimin kalitesini ve gulâmların hünelerlerini sergilemek üzere her sene onları başkente getirip arz ettikleri görülmektedir. Bu işte başarılı olan emîr ve meliklerin sultanın iltifatına ve ihsanlarına kavuştukları, bu nedenle de gulâmların eğitimiyle kendi evlatlarıymış gibi ilgilendikleri bildirilmektedir.

1.1.2. Gulâmların ve Hürlerin Devlet Kademeleri ve Askerlikte Yükselme İmkânları

Delhi Türk Sultanlığı'nın kurulması için gerekli atmosferi hazırlayan Gur Sultanı Gıyâseddîn Mu'izzeddîn Muhammed b. Sâm (1187-1206) hakkında anlatılan bir anekdot gulâmlara verilen önemi ortaya koymaktadır. Cüzcanî'nin aktardığına göre onun tek kızı vardı. Türk bendeler almaya çok büyük ilgisi vardı. Çok sayıda Türk bende satın aldı. Bendelerinin her biri cesaret, savaşçılık ve fedakârlıkları ile bütün doğu ülkelerinde şöhret buldu ve isimleri cihânda yayıldı. Sultanın kendi hayatı döneminde her biri meşhur oldu. Güvenilir râvilerin rivayet ettiğine göre sultan hazretlerinin yakınlarından biri cüret gösterip 'sen öyle büyük bir padişahsın ki sahip olduğun İslâm ülkelerinin genişliği hiçbir padişapta yoktur; memleketini miras

⁴⁰⁵ Afif, s. 271-272.

⁴⁰⁶ Afif, s. 272-273.

bırakacak evlatların olmalıydı. Bu saltanatın yıkılışından sonra mülk bu hanedanda bâkî kalırdı' diye arz etti.

Sultan şöyle cevap verdi: 'Diğer sultanların bir veya iki evlatları var. Benim birkaç bin evladım var; yani benim Türk bendelerim ki memleketim onların mirası olacaktır. Benden sonra ülkelerin hutbelerinde benim adımı muhafaza edeceklerdir.' Aynen öyle de oldu. Ondan sonra Hindistan'ın bütün memleketlerinde bu satırların sonunun yazıldığı 657/1268-69 yılına kadar [Gur Sultanı Gıyâseddîn Mu'izzeddîn Muhammed b. Sâ'm'ın] ismini [hutbede] muhafaza ettiler⁴⁰⁷.

Dünyanın en yüksek minaresi olan (70 m.) Kutb Minar, Sultan Gıyâseddîn Mu'izzeddîn Muhammed b. Sâ'm'ın gulâmları hakkındaki hüsn-ü niyetinin âdeta devasa bir sembolüdür. Bu âbidevî eserin inşası onun gulamlarından Sultan Aybek zamanında başlatılıp Sultan İltutmuş tarafından bitirilmiştir. Kutb Minar'ın tarihi değeri olan ilk katındaki kitâbesinin ilk satırında Sultan Aybek kendinden sultan adıyla değil de "emîr, ordu komutanı, muzaffer, büyük" sözleriyle bahsetmekte, ikinci satırda ise efendisi Mu'izüddünya Veddîn (Gurlu Şehabeddîn) ve dördüncü satırda ise Gıyaseddünyâ Veddîn (Şehabeddîn'in kardeşi Sultan Gıyâseddîn Mu'izzeddîn Muhammed b. Sâ'm)'in adı geçmektedir⁴⁰⁸. (Kutb Minar Kompleksi için bkz. Ek LIII)⁴⁰⁹.

Sultan Gıyâseddîn Mu'izzeddîn Muhammed b. Sâ'm'ın söz konusu vasiyeti gulâmların saltanata erişebileceklerini göstermektedir. Nitekim onun gulâmlarından Sultan Tâceddîn Yıldız Afgan dağlarında, Sultan Nâsireddîn Kabâçe İndus'ta, Delhi Türk Sultanlığı kurucusu olan Sultan Kutbeddîn Aybek Delhi'de ve onun -Aybek'in Gur Sultanlığı devrinde- gulâmı olan Sultan İltutmuş Delhi'de saltanata erişmişlerdir⁴¹⁰. Dolayısıyla gulâmlar en yüksek makam olan sultanlığa kadar yükselebilmekteydiler.

Gulâmlar savaşta gösterdikleri yararlılıklar neticesinde çok önemli mevkilere yükselebilmekteydiler. Gur Sultanı Gıyâseddîn Mu'izzeddîn Muhammed b. Sâ'm'ın isyan eden Gakkar Kabilesi'ni (قبائل كوه کران: Kabâil-i Kûhkerân) itaat altına almak için

⁴⁰⁷ Cüzcanî, s. 131-132; M. Aziz Ahmet, s. 122.

⁴⁰⁸ M. Aziz Ahmet, s. 178; Rustamji Nasarvanji Munshi, *the History of the Kutb Minar (Delhi)*, Bombay 1911, s. 40-45, 52-54.

⁴⁰⁹ Qutb Complex (Kutb Minar Kompleksi İllustrasyon), Ek LIII.

⁴¹⁰ Cüzcanî, s. 124; M. Aziz Ahmet, s. 122.

yaptığı savaşta Aybek, Hindistan kuvvetlerine komuta ediyordu ve İltutmuş da Bedâun şehri ordusu ile kendisine katılmıştı. Meydana gelen savaşta İltutmuş müstesna bir cesaret gösterdi. Bergustvânlı (zırhlı) atıyla Celum Nehri'ne atlayarak düşman mukavemetini kırdı ve 10.000-12.000 kişiyi kılıçtan geçirdi. Savaşın en kızgın anında sultanın gözü kendisine takıldı ve fevkalade hareketlerine bizzat tanık oldu. Savaş bitince İltutmuş'u özel bir hil'at giydirerek şereflendirdi. Üstelik Aybek'e, İltutmuş'a iyi bakmasını zira onun daha büyük işler yapabilecek kapasitede olduğunu bildirdi, “azatlık yazısı” (خط عتق) nı yazmalarını buyurdu. Aybek, bunun üzerine, kendisini Emîrû'l-ümerâ mevkiine getirdi⁴¹¹.

Gulâmların sultan olabilmeleri için efendilerinden *hattı atik* (خط عتق: azat olma belgesi) almaları gerekirdi. Sultan Gıyâseddîn Mu'izzeddîn Muhammed b. Sâm 602/1206 yılında dinsiz bir fedâi tarafından öldürölünce Fîrûzkuh'ta Gur tahtına oturan yeğeni Sultan Gıyâseddîn Mahmûd b. Sâm (1206-1210), ümerâ tarafından Gazne tahtına oturmak üzere çağrıldığı halde Gazne'yi Tâceddîn Yıldız'a verdiğini bildirip hilat ve “azat olma belgesi” (خط عتق) gönderdi. Bundan sonra Tâceddîn Yıldız, Gazneyn (Gazne) tahtına oturdu⁴¹². Gur Sultanı Gıyâseddîn Mahmûd aynı şekilde Hindistan Valisi Kutbeddîn Aybek'e de çetr, padişâhlık alâmetleri, sultanlık lakabı ve azatlık yazısı gönderdi. O da gönderilen saltanat alâmetlerini karşılamak üzere aceleyle Lahor'a geldi ve 18 Zilkade 602/1206 tarihinde Lahor tahtına [yani Hindistan mülkü tahtına] oturdu⁴¹³.

Sultanlığın üçüncü hükümdarı olan İltutmuş da azatlık yazısını göstererek hükümdar olabilmıştır. İbn Battûta bu durumu şöyle nakletmektedir: “Sultan Şemseddîn İltutmuş [İletmiş/Lelmiş]⁴¹⁴ Delhi şehrinde bağımsız hükümrânlık eden yöneticilerin ilkidir. Tahta geçmeden önce Emîr Kutbeddîn Aybek'in başyardımcısı ve ordu komutanıydı; zira onun memlûku [kapıkulu] olarak işe başlamıştı. Kutbeddîn vefat edince kendisinin hükümrânlık hakkına sahip olduğunu savundu. Şehir halkından biat etmelerini istedi. Önde *Kadî'l-kudât* [Başkadı] Vecîhüddîn Kâsânî olduğu hâlde

⁴¹¹ Cüzcanî, s. 169-170; M. Aziz Ahmet, s. 167-168.

⁴¹² Cüzcanî, s. 124, 133-134; Esterâbâdî, I, s. 227; Nizâmuddîn Ahmad, s. 44.

⁴¹³ Cüzcanî, s. 140; Esterâbâdî, I, s. 224; Sîhrindî, s. 14.

⁴¹⁴ İltutmuş adı kaynaklarda Lelmiş, İletmiş ve İltutmuş şeklinde geçmektedir. Bu çalışmada İltutmuş kullanımı tercih edildi.

bilginler onun huzuruna gelerek dizildiler. Başkadı Vecîhüddîn, kural gereğince onun yanına oturdu. Sultan, bilginlerin konuşmak istedikleri asıl meseleyi [kölelik mevzuunu] açacaklarını anlayınca oturduğu minderin bir ucunu kaldırdı: Orada Lelmiş'in azat edildiğini gösteren bir yazı vardı. Başkadı ile bilginler bu yazıyı okuyunca derhal ona katıldıklarını bildirdiler, biat ettiler. Böylece Şemseddîn İltutmuş köle statüsünden çıkıp azatlığını belgelendirmiş oldu ve yirmi sene hükümdarlık etti.”⁴¹⁵

Tabakât-i Ekberî'de aynı şekilde Sultan Mu'izzeddîn'in emriyle Kutbeddîn tarafından İletmiş'in azatlık yazısının (خط آزادی) yazıldığı ve *Emîr'ül-umerâlık* makamına getirildiği aktarılmaktadır⁴¹⁶.

Ziyâeddîn Berenî, Şemsî Türk bendelerinden (gulâm) *Niyâbet-i Mülk* görevini yerine getiren Uluğ Han diye anılan Balaban'ın tahta oturuşunu anlatırken âzât edilmiş olduğunu özellikle vurgulamaktadır⁴¹⁷.

Önemli görevlere getirilen gulâmların da azat edildikleri görülmektedir. Örneğin Gıyâseddîn Şâh Tuğluk (1388-1389), tahta oturduğunda Melik Fîrûz Ali'yi azat edip babasının uhdesindeki *Ser-Cândârlık* görevini ona verdi⁴¹⁸. Melik Fîrûz Ali, babasının görevine getirilen bir gulâm olduğuna göre babası da gulâmdır. Bu örnek gulâm evlatlarının da gulâm olduklarını ve çeşitli devlet kademelerinde görev alabildiklerini göstermektedir.

Gulâmların devlet yönetiminde ne kadar etkili olabildikleri hakkında *Ümerâ-yı Çihilgânî* önemli bir örnektir. Sultan Şemseddîn İltutmuş (1210-1236) itibar sahibi 40 Türk gulâma sahipti, onlara *Ümerâ-yı Çihilgânî* (Kırk Ümerâ; Kırklar) denilmekteydi⁴¹⁹. Kırkı birden azat edilmişlerdi⁴²⁰. Sultan Şemseddîn'in vefatından sonra hepsi bir mecliste bir araya gelip anlaştılar ve yemin ettiler, Hindistan mülkünü kendi aralarında paylaştılar. *Ümerâ-yı Çihilgânî*, İltutmuş'un yerini alan varislerinin otuz yıllık devrinde devlete egemen oldular. Hükümdarlık hazinesinde para, ahırlarında at kalmadı. “*Kırklar*” eski han ve melikleri bir kenara itip, kendi aralarında gelir

⁴¹⁵ İbn Battûta, II, s. 621.

⁴¹⁶ Nizâmuddîn Ahmad, s. 57.

⁴¹⁷ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 25, 26.

⁴¹⁸ Şihrindî, s. 142.

⁴¹⁹ Türkân-i Hâce Taş diye de anılmaktaydılar. M. Aziz Ahmet, s. 252.

⁴²⁰ M. Aziz Ahmet, s. 20.

kaynaklarını paylaşp, her biri ayrı meclis kurdu, ihtişamlı ve gösterişli bir hayata başladılar. Her şeye rağmen kısa zamanda saf dışı oldular, zira hiçbirini diğerini dinlemiyor, hepsi mutlak hâkim olmak istiyordu. Tartışma ve çekişmelerinde birbirlerine “Sende, benden fazla ne var? Benim çıkamayacağım hangi mevkiye sen yükselebilirsin?” diyorlardı. Onlardan biri olan Uluğ Han (Sultan Balaban), pâdişâh olunca tam bir istiklal sahibi olan *Ümerâ-yı Çihilgânî*’den bazılarını ortadan kaldırdı. Hatta *Ümerâ-yı Çihilgânî*’nin en büyüğü olan kendi amcaoğlu Şir Han’ı zehirleterek öldürttü. Kısa sürede bütün Hindistan mülkünü zapt etti, muhaliflerden eser bırakmadı. Büyük bir pâdişâh oldu⁴²¹.

Esterâbâdî, Şir Han hakkında şu malumatları vermektedir. Sultan Nasîreddîn döneminden beri Lahor, Multan, Batnir, Teberhinde, Dipalpur ve Moğolların geliş güzergâhındaki diğer iktâlara sahip idi. Sultan Balaban’ın *cûlûsunun* dördüncü yılında vefat etti. Bazıları, sultanın onu *fukkasına*⁴²² zehir koydurtarak öldürttüğünü söylemektedirler. Sultan Balaban, Senâm ve Sâmane’yi yine *Çihilgânî* umerâsından olan Timur Han’a havale etti. Diğer vilayetleri de öteki emîrler arasında paylaştırdı⁴²³.

Sultan İltutmuş, merkezî yönetimin sağlanmasında, kendisine yardımcı olacak Kırkları/Çihilgânileri teşkil ederek sultanlık bünyesinde revaç bulacak bir destek sistemini hayata geçirmiş oldu. Bu teşkilat içinde hemen her cins ve kabileden insan, yetenekleri ve güvenilirliği çerçevesinde Kırklara katılabilmıştır. Kendisinden sonra Delhi Türk Sultanlığı tahtını devralan diğer hanedanlar da bu modeli benimsediler, ama söz konusu “Kırklar”ı teşkil eden gulâmları “Çihilgânî/Kırklar” adı ile değil de kendi isimleri ile meselâ Balabanî, Celalî, Alâ’î ve Tuğlukî adları ile maiyetlerinde bulundurdular⁴²⁴.

Gulâmlar bazen bulundukları bölgede bağımsızlıklarını ilan ederler ve başarıya ulaşır bazen de bu uğurda hayatlarını kaybederlerdi. Özellikle devletin çöküş dönemlerinde söz konusu gulâmlardan bağımsızlığını kazananlar oldu. Başarısızlığa

⁴²¹ Esterâbâdî, I, s. 266; M. Aziz Ahmet, s. 252.

⁴²² Fokkâ’ (فقا): Bira. Bkz. *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 461. Bununla birlikte bu kelime testi, kadeh ve şişe; şerbet anlamlarında da kullanılmaktadır. Örneğin gül şerbeti (فقا گلاب: fokkâ-i gülâb) ifadesinde, şerbet anlamında kullanılmaktadır. Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 419.

⁴²³ Esterâbâdî, I, s. 276.

⁴²⁴ Konukçu, “Hindistan’daki Türk Devletlerinin Kuruluş ve Yıkılışları”, *Kuruluş ve Çöküş Sürecinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri (5-6 Kasım 2007)*, Sakarya Üniversitesi Basımevi, Sakarya Haziran 2008, s. 135.

uğrayanlara bir örnek olarak daha sonra detaylı olarak değinilecek olan Bengal Valisi Tuğrul misal olarak verilebilir⁴²⁵.

Fîrûz Şâh Tuğluk (1351-1388) döneminde -daha önce Şems-i Sirac Afî'in ifadeleriyle ayrıntılı olarak aktarıldığı üzere- devlet yönetiminde gulâmların bulunmadığı hiçbir makam yoktu⁴²⁶.

Hür olarak devlet hizmetine girenler de aynı gulâmalar gibi devlet kademelerinde yükselme imkânlarına sahiptiler. Hatta sultan bile olabilmekteydiler. Gıyâseddîn Şâh Tuğluk'un yükselişi bu duruma örnek teşkil etmektedir. İbn Battûta onun devlet kademelerindeki yükselişini şöyle anlatmaktadır:

“Gıyâseddîn Şâh Tuğluk, Sind ile Türk yurdu arasındaki dağlarda yaşayan “Karavna” (Karaunas) Türklerindendi. O, etkinliği olmayan zayıf biriydi. Kulvanîlik yani at çobanlığı vasfı ile bir tacirin hizmetine girerek Sind bölgesine geldi. Bu olay Sultan Alâeddîn'in hükümdarlık zamanına rastlamaktadır. O esnada Sind emîri, Alâeddîn'in kardeşi Ulû Han onu biyâde (piyâde) yaptı. Biyâde yayan asker demektir. Daha sonra Tuğluk'taki cevher keşfedilince onu atlı bölümüne geçirdiler. Sonra küçük emîrlar sınıfına geçti ve Ulû Han onu saray harasının emîri yaptı. Ardından büyük emîrlar rütbesine yükselerek Melik Gâzi adını aldı. Tuğluk'un emri ile Multân Câmii'nde yapılmış hünkâr mahfilinde şöyle bir kitâbe gördüm:

“Ben yirmi dokuz defa Tatar'la savaştım, onları yenilgiye uğrattım; Melik Gâzi adını aldım”

[Sultan] Kutbeddîn tahta oturduğunda Dibâlbûr ve oraya bağlı kasabaların valiliğini Tuğluk'a verdi. Bugün Hint hükümdarı olan Tuğluk o vakitler oğlunu da *Emîr-i Hayl* [at emîri; mirahor] yapmıştı.”

Daha sonra Hindû Husrev Han bir suikast ile Sultan Kutbeddîn'i ortadan kaldırıp tahta oturmuştur. Hindû Husrev Han'ın sultanlığını tanımayan Melik Gâzi, onu savaşta yenerek Delhi tahtına sultan olarak oturmuştur⁴²⁷.

⁴²⁵ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 83-89; M. Aziz Ahmet, s. 258-261.

⁴²⁶ Afîf, s. 270- 272.

İbn Battûta, görüldüğü üzere Melik Gazi'nin önce piyâde askeri olarak hizmete alındığını sonra değeri anlaşıldıktan sonra suvârilîğe terfi ettiğini bildirmektedir. Muhtemelen gulâmlar da önce piyâde olarak eğitime başlamakta ve sonra suvârilîğe terfi etmekteydiler. Yukarıda gulâmların eğitimlerine dair verilen örneklerde görüldüğü üzere, gulâmların mevkileri kademe kademe yükseltilmekteydi. Nitekim Nizâmü'l-Mülk, "Saray Gulâmlarının Derecelenmesine ve İşlerin Düzenlenmesine Dair" başlığı altında Sâ mâniler devrinden beri bu düzenin geçerli olduğunu ortaya koymaktadır:

"İmdi, bu düzen (tertip) Sâ mâniler zamanından yürürlükte idi. Tedricen, gulâmın hizmeti, mehareti ve liyakati nispetinde derecesi artıyordu. Öyle ki, gulâmı satın alırlardı; o bir yıl yaya olarak alayda (rikâb); zendenecî (زندہ نیجی)⁴²⁸ kaftan ve hafif bir çizme ile hizmet ederdi. Bu gulâmın bir yıl içinde gizli ve açık ata binmesine emir yoktu. (Bindiği) öğrenilirse kendisini iyice cezalandırırlardı. (Gulâm) bir yıl çizme ile hizmet edince, visâk-başı (çadır-başı) hâcibe söylerdi; hâcib de padişaha bildirirdi. O zaman, ona ham deri kaplı eyerciği, sâde deri yuları olan küçük bir Türk atı verirlerdi; bir yıl at ve kamçı ile hizmet edince, ikinci yıl ona, beline bağladığı bir suvâri kılıcı (قلاجور: kalâcûr) verirlerdi; üçüncü yıl ise atlanma vaktinde bağladığı yay kabı (قربان: kîrbân) ve okluk (کیش: kîş) verirlerdi; dördüncü yıl, daha iyi bir eyer, yıldızlı (kevkebli) bir gem, bir kaftan, üstüne bir halka asmış olan bir çomak; beşinci yıl, bir sâki ve beline bir kadeh asmış olan bir ab-dâr olurdu; altıncı yıl câme-dârlık yapardı; yedinci yıl, ona tek tepeli ve 16 kazıklı bir çadırcık (verirlerdi); üç yeni satın alınmış gulâmcığı, onun kıtası (hayli) yaparlardı; kendisine de visâk-başı lakabı verirlerdi. Gümüş (iplik) çekilmiş siyah keçe külâhcık ile murasa (کنزی: kenzî: hazine) kaftan giydirebilirlerdi; her yıl mevkisini, haşmetini, (atlı) maiyet (hayl)ini, rütbesini arttırırlardı ki, nihayet haylbaşı olurlardı. Sonra, böylece liyakatleri, hüneleri, şecaatleri bütün herkese malum olurdu; elinden büyük işler gelirdi; insan (merdum: halk) tutucu ve hudavendigâr (padişah) sevici olurdu. O vakit 30, 35 ve 40 yaşına varmadıkça, (kendisine) emîrlik ve valilik

⁴²⁷ İbn Battûta, II, s. 638-641.

⁴²⁸ Zendenecî (زندہ نیجی): Buhara'ya bağlı Zendene'de dokunan bir çeşit kumaş. Bkz. Ali Ekber Dehhdâ, *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhdâ*, I, Zîr-i Nazar-i Doktor Seyyid Cafer Şehîdî, Müessesesi-i İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1390, s. 1587.

(vilayet) (rütbesi) vermezler ve hiçbir işe/savaşa (کار: kâr)⁴²⁹ [komutan olarak] tayin etmezlerdi.”⁴³⁰

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Nizâmü’l-Mülk’ün anlattığı sisteme çok yakın bir sistem uygulanmakta olduğu net bir şekilde görülmektedir. Bu devirde, Gazneliler ve Gurlular kanalıyla miras alınan söz konusu gulâm eğitimi geleneğinin devam ettirildiği net bir şekilde görülmektedir.

1.1.3. Gulâmların ve Gulâm Evlatlarının Konumları

Delhi Türk Sultanlığı devrinde gulâmların büyük bir itibara sahip oldukları, bunlara angarya iş yaptırmanın pek mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Bu hususta *Mesâlikü’l-ebâr*’da şu kayıt bulunmaktadır: “Han, melik, emîr ve sipehsâlârlar masrafları devlet tarafından karşılanan askerleri [gulâmları] hizmetli olarak kullanamazlar. Mısır ve Suriye’de o lduğu gibi her birinin arpalığı vardır ve yalnızca kendi iâşesinden sorumludur. Hiçbir subay emrinde asker çalıştıramaz. Askerlerin iâşe ve maaşları sultan tarafından karşılanır.”⁴³¹

“Bir memlûkun geliri 1.000 “tenge”den 5.000 “tenge”ye kadardır⁴³². Giysi, iâşe ve atının bakım masrafları bu rakama dahil değildir. Askerlerin ve memlûkların arpalığı yoktur, ama hazineden tahsis edilen ve gümüş olarak ödenen maaşları vardı. Diğer subaylara birer arpalık verilir.”⁴³³

Gulâm evlatlarının da gulâmlar gibi savaşımlara katıldıkları, askerlik yaptıkları ve devlet makamlarında önemli görevlere getirildikleri görülmektedir. Cüzcanî’nin aktardığı bir olay bu duruma güzel bir örnek teşkil etmektedir: “Sultan Şemseddîn İltutmuş’un gulâmlarından olan Melik Seyfeddîn b. Han Hitâî’ye Sultan Alâeddîn döneminde Üçeh ve Multan vilayetlerini zapt etmek görevi verildi. O seferde cesurluk

⁴²⁹ Kadimi dönemde kâr kelimesi günümüzdeki anlamının dışında savaş anlamında da kullanılmaktaydı. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1750-1751.

⁴³⁰ Nizâmü’l-Mülk, *Siyâset-nâme*, s. 74 (Türkçe kısım), s. 112 (Farsça kısım).

⁴³¹ *Mesâlikü’l-ebâr fi-memâlikü’l-emsâr*, III, s. 52; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü’l Ebsâr)*, s. 32.

⁴³² Türkçe tercümede sadece 5.000 tenge verildiği söylenmektedir.

⁴³³ Şihabeddîn b. Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü’l Ebsâr)*, s. 33; *Arab Accounts of India*, s. 23, 104.

ve mertlikte gençler arasında başta gelen oğullarından biri atıyla Sind Nehri'nde boğuldu⁴³⁴.

Cüzcânî, yine benzer bir şekilde gulâmlardan Tâceddîn Arslan Han Harezmî'nin, 651/1253-54 yılı ve civarında Teberhind Kalesi'nden çıkarak Şir Han'ın üzerine havâsı ve evlatları (ferzend)⁴³⁵ ile birlikte saldırdığını ve 657/1258-59 yılında emîrleri ve evlatları ile birlikte Bengal'e saldırıp ele geçirdiğini aktarmaktadır⁴³⁶.

Esterâbâdî, Cüzcânî'nin verdiği bilgileri şu ifadelerle pekiştirmektedir: “Hanlık ve meliklik mertebesine erişen Şemsî bendelerinden (gulâmlarından) bazıları, evlatlarına Muhammed adını verdiler ve onlar babalarının uğurlu terbiyeleri ve üstatların şefkatli terbiyeleriyle seçkin ve haysiyet sahibi oldular. Her biri güzel sıfatlardan biri ile meşhur oldular, eşleri ve benzerleri yoktu. Birisi Muhammed İzzeddîn Keşlû Han, ok atmada ve nîze bâzîde (mızrak kullanmada), cesaret ve yiğitlikte, saf kırmada ve savaşta galip gelmede eşi ve benzeri yoktu. Diğer Alâeddîn Muhammed b. Keşlû Han ki Sultan Gıyâseddîn'in yeğenidir. Meclis düzenlemede, cömertlikte eşi benzeri yoktu. Sultan Balaban, babasının makamını ve Kûl iktâını ona verdi. Diğer Muhammed Tatar Han b. Arslan Han, himmet, cesaret ve namusta cihânın meşhuru oldu. Leknevtî'de bir müddet hutbeyi kendi adına okuttu. Diğer, Sultan Balaban'ın oğlu Şehzâde Muhammed (Şehid Han) idi.”⁴³⁷

Devlet teşkilatında önemli mevkilerdeki gulâmların makamlarına evlatları atanabilmekteydi. Örneğin Gıyâseddîn Şâh Tuğluk (1388-1389) tahta oturduğunda *Ser-Cândâr* olarak atadığı Melik Fîrûz Ali, daha önceki *Ser-Cândâr*ın oğlu idi. Bu göreve atandığında “ben-i hânedan halâs kılındı” (azat edildi)⁴³⁸. Gulâm evlatlarının bazen de yaşlanan babalarına vekâleten onların işlerini yürüttükleri görülürdü. Meselâ Fîrûz Şâh Tuğluk devrinde *Memâlik-i Ârız* (Savaş Bakanı) olan Melik ‘Îmâdü’l-mülk Beşir-i Sultânî yaşlanmış ve oğlu Melik İshak ‘Îmâdü’l-mülk babasının yerine *Dîvân-i Ârız*

⁴³⁴ Cüzcânî, s. 259.

⁴³⁵ Burada ferzend (evlat, çocuk, yavru) tabiri kullanılmıştır. Fakat evlat kelimesiyle bir ihtimal gulâmları kastedilmiş de olabilir. Lakin evlat kelimesinin gulâm yerine kullanıldığına eserin başka yerlerinde rastlanmamaktadır.

⁴³⁶ Cüzcânî, s. 266-267.

⁴³⁷ Esterâbâdî, I, s. 277-280.

⁴³⁸ Sîhrindî, s. 142.

işlerini yürütüyordu. Babası bu görevin istikametini (maaşını) almaya devam ediyordu⁴³⁹.

1.1.4. Gulâmların Âzat Edilmesi

Gur Devleti devrinde gulâmların savaşlarda gösterdikleri olağanüstü cesaret neticesinde azat edildikleri görülmektedir. Örneğin Gur Sultanı Gıyâseddîn Mu‘izzeddîn Muhammed b. Sâm’ın isyan eden Gakkar Kabilesi (قبائل كوه کران: Kabâil-i Kûhkerân)’ni itaat altına almak için yaptığı savaşta müstesna bir cesaret gösteren İltutmuş azat edilmiş ve *Emîrû’l-ümerâ* mevkiine getirilmişti⁴⁴⁰.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde genellikle gulâmların bendeliği son demlerine kadar devam eder ve hatta bir hükümdar ölünce diğer hükümdarın bendesi olurlardı. Bununla birlikte olağan üstü durumlarda erkenden azat edildikleri de vâkidir. Sultan Balaban devrinde böyle bir olay yaşanmıştır:

“Sultan Balaban’ın yakın bendesi olan Heybet Han, sarhoşken bir kimseyi öldürdü. Maktulün velîleri sultana haber verdiler. Sultan, Heybet Han’a kendi denetiminde 500 kamçı vurdurttu ve onu maktulün karısına bağışladı. Sultan, o kadına bu katil benim bendemdi, ben sana bağışladım, bunu bıçak darbesiyle kendi elinle öldür dedi. Heybet Han halkı aracı koydu, yüzlerce acziyet ve inlemeyle o kadına 20.000 tenge verdi ve o kadına kendini âzât ettirdi. Mezkûr hadiseden sonra ölünceye kadar evinden dışarı çıkmadı.”⁴⁴¹

Zaman zaman önemli görevlere atanan gulâmların azat edildiği de görülmektedir. Örneğin Gıyâseddîn Şâh Tuğluk (1388-1389), tahta oturduğunda *Ser-Cândâr* olarak atadığı Melik Fîrûz Ali, daha önceki *Ser-Cândâr*ın oğlu idi. Bu göreve atandığında ben-i hânedan halâs kılındı (azat edildi)⁴⁴².

Delhi’de gulâmların özgürlüğüne kavuşmalarının belirli bir yaşı var mıydı? Fîrûz Şâh Tuğluk döneminde *Ser-leşker-i Cüyûş* [Emîr-i Ârız] ve *Melik eş-Şarklık*

⁴³⁹ Afîf, s. 302-304.

⁴⁴⁰ Cüzcanî, s. 169-170; M. Aziz Ahmet, s. 167-168.

⁴⁴¹ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 40-41; Nizâmuddîn Ahmad, s. 79.

⁴⁴² Sîhrindî, s. 142.

(Doğu Beylerbeyliği) görevlerinde bulunan ‘İmâdü’l-mülk Beşir-i Sultânî’nin⁴⁴³ azat edilmesi bu konuda güzel bir örnektir:

‘İmâdü’l-mülk (‘İmâdü’l-mülk Beşir-i Sultânî) yaşlanıp, kemiklerinde zayıflık hâsıl olunca ilk önce kendini Fîrûz Şâh Tuğluk’tan âzâd ettirdi. “Hatt-i âzâdî” (azatlık yazısı) yazdırdı. Ardından kendi parasıyla aldığı yaklaşık 4.000 bendesini azat etti. Onların hepsine azatlık yazısı verdi. Kuvvet yönünden aciz kalmamaları için her birisine derecesine göre servet verdi. Bir müddet sonra da vefat etti. Onlardan sonra da Sultan Fîrûz Şâh vefat etti. Bununla beraber Sultan Fîrûz Şâh, ‘İmâdü’l-mülk ölünce Beşir’in malı benim malımdır dedi. Beşir’in 12 *korûr* (korûr: 500.000) malı vardı. 9 *korûrunu* Sultan Fîrûz aldı ve üç *korûrunu* Melik İshak (‘İmâdü’l-mülk’ün oğlu), damatları, mahremeleri (محرام), âlimler/hocalar (خواندگان), evlatları ve onun gulâmlarına verdi. Melik İshak-i ‘İmâdü’l-mülk’ün de kendine ait çok has malı vardı ve mala muhtaç değildi⁴⁴⁴.

‘İmâdü’l-mülk Beşir-i Sultânî örneği, gulâmlar ne kadar yüksek mevkilere ulaşırlarsa ulaşsınlar, yaşlanıp güçten düşünceye kadar azat edilmediklerini göstermektedir. Muhtemelen gulâmlar her şeylerini borçlu oldukları efendileri karşısında güçten takatten düşmedikçe azatlıklarını istemeyi ar kabul etmekteydiler. Bazıları ise ‘İmâdü’l-mülk Beşir-i Sultânî’nin gulâmları gibi sahiplerinin azat etmesiyle daha erken yaşlarda özgürlüklerine kavuşabilmektedirler. Önemli makamlara gelen gulâmlar özgür bir kimse gibi kendi paralarıyla kendilerine ait gulâmlar satın alabilmekte, hizmetleri için kullanılabilmektedirler. Ayrıca kendileri azatlık yazısını aldıklarında, gulâmlarını da azat edebilmektedirler. Anlaşılan o ki, söz konusu gulâmların mülkiyetinde olan gulâmlar efendileri azat olmadan ölürse sultana miras olarak kalmaktaydılar.

1.1.5. Emeklilik ve Görevden Uzaklaştırma

Delhi’de yaşlanan ordu mensuplarının emekli edilmesi ve görevden uzaklaştırılmaları ile ilgili çeşitli bilgiler kaynaklarda yer almaktadır. Mesela Sultan Nasireddîn Mahmûd döneminde, çoğu Sultan Şemseddîn İltutmuş ve Sultan Kutbeddîn

⁴⁴³ Afif, s. 436, 438.

⁴⁴⁴ Afif, s. 444.

Aybek döneminde Lahor ve Multan hududuna yerleştirilmiş olan yaşlı emîrlar itaat etmediklerinden, Moğol ordusuyla çarpışmadıklarından Sultan Nasıreddîn Mahmûd (1246-1266), hepsini görevlerinden azletti ve Delhi'ye götürdü. Onların evlatlarını ve genç akrabalarını o görevlere getirdi. Bu nedenle Pencâb ve Multan düzene girdi ve pâdişâhlık müddeti uzadı⁴⁴⁵.

Sultan Balaban (1266-1287), saltanatının ilk yıllarında benzer bir olay daha yaşanmıştır. Sultanın Kâthîr (Kather)'deki eşkıyalar üzerine düzenlediği sefer sırasında ordunun kalp kısmındaki Şemsî gulâmlardan olan iktâ sahiplerinin çoğunun yaşlı ve iş yapamayacak durumda olduklarını, orduya gelemediklerini, gelebilenlerin de *Dîvân-i 'Ârız* yazıcılarına rüşvet verip evlerinde kaldıklarını, köylerin mahsullerini râyegân (zahmetsiz ve gayretsiz) aldıklarını birçok defa sultana duyurdular. Sultan o seferden muzaffer bir şekilde geri dönünce⁴⁴⁶ yaşlanmış, takatten düşmüş, geride kalmış ve gazve işinden tamamen kalmış olanlara 40 *tengeden* 50 *tengeye*⁴⁴⁷ kadar *idrâr* (maaş) verdi ve onların köylerini *hâs* (topraklara) geri döndürdü⁴⁴⁸.

Her ne kadar iktâ kısmında anlatılacağı üzere mezkûr iktâ sahiplerinin özel durumları nedeniyle Sultan Balaban tarafından affedilip köyleri ellerinde bırakılsa da⁴⁴⁹, normal durumda hizmet yaşı geçen gulâmlara cüzî bir miktar maaş bağlanıp iktâlarının ellerinden alındığı izlenimi uyanmaktadır.

Gıyâseddîn Şâh Tuğluk (1320-1325) tarafından *Niyâbet-i 'Ârız-i memâlik* ve *Dîvân-i 'Ârız-i memâlik* makamına tayin edilen Sirâcûlmülk Hâce Hâcî'nin, ordu teftişinden sonra emekli olmuş gösterip orduya gitmeyen nâmerd hakkında cezalandırma, azarlama, şiddetle muamele edilmesini buyurduğu bildirilmektedir⁴⁵⁰. Bu

⁴⁴⁵ Esterâbâdî, I, s. 254.

⁴⁴⁶ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 60.

⁴⁴⁷ Esterâbâdî, Alâeddin Muhammed Halacî'nin verdiği maaşı anlattığı kısımda, bu asırda tenge 1 tûle ve altın ve gümüş paraya denir. Bir gümüş tenge 50 bakır paraya denir. Her bir bakır paraya çeytel denmektedir. Bu kitapta sadece tenge kelimesinin geçtiği her yerde gümüş para kastedilmektedir diye özellikle vurgulamaktadır. Dolayısı ile ordu maaşlarının gümüş para üzerinden verildiği dile getirilmektedir. Bkz. Esterâbâdî, I, s. 388; Şems-i Sîrac Afif, “zayıf bir at”ın ıslahı için Dîvân-i arza bir altın tenge verilmesi gerektiğini bildirmektedir. Bkz. Afif, s. 300-301; İbn Battûta, tenge denilen altın para biriminden bahsetmekte, Mağrip dinar (altın)ının iki buçuk misli olduğunu bildirmektedir. Bkz. İbn Battûta, I, s. 178.

⁴⁴⁸ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 62.

⁴⁴⁹ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 63-64.

⁴⁵⁰ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 438.

vakada emekli olmuş gösterip orduya gitmeyenlerden bahsedilmesi bir çeşit emeklilik sistemi olduğuna işaret etmektedir.

Şems-i Sirac Affî, Fîrûz Şâh Tuğluk (1351-1388) ve Melik İshak arasında geçen bir görüşmeyi aktarırken dönemin emeklilik ve görevden uzaklaştırma kaidelerini de açıklamış olmaktadır:

“Melik İshak ‘Îmâdü’l-mülk, [Sultan] Fîrûz Şâh’ın huzuruna gitti ve bir durumu anlattı. Belki ferman sadır olur çünkü ordu arkadaşlarından bazı şahıslar ihtiyarladılar, çok yaşlandılar ve suvâri olarak gelemiyorlar. Onların yerine kuvvetli gençlere istikamet (maaş/görev) versinler [dedi]. O dönemde babası Melik ‘Îmâdü’l-mülk yaşlanmış ve oğlu Melik İshak, babasının yerine *Dîvân-i ‘Ârız* işini yapıyordu. O böyle sözleri sultanın önünde beyan edince Sultan Fîrûz buyurdu: Ey İshak bizim nezdimizde töreye göre biri yaşlanınca onu uzaklaştırmaları iyi bir keyfiyettir. Onun yerine oğulları veya diğerlerine istikamet verirler. Her iki durumda da o çok yaşlanmış ihtiyarlar için tam bir zelillik meydana gelir. Tam da senin baban Beşîrâ (‘Îmâdü’l-mülk) yaşlanmıştır. Bari ilk önce kendi babanı görev ve istikametten (maaş/görev) uzaklaştır, o vakit ben memleketimin yaşlılarını uzaklaştırayım. Bu ferman üzerine Melik İshak’ın nutku tutuldu. Sultan Fîrûz Şâh eğer temelli dermansız kalmış çaresiz yaşlıları uzaklaştırırsam ve yerlerine oğullarını veya diğerlerini tayin edersem o miskin yaşlılar zayi olurlar. Yaşlılık döneminde kemal derecesinde zelillik/itibarsızlık ortaya çıkar. Her hâlükârda o yaşlıların durumlarında değişiklik yapmasınlar. Oğullarını yerlerine getirdikleri zaman, ana babayı inciten evlatlardan kaçmanın zamanıdır. Birisi odur ki yaşlılar gönüllerinin ihtiyarlığı nedeniyle oldukça viran durumdadırlar. Eğer onların istikametini (maaşını) çakerler (maiyyet) ve evlatlarına verirlerse o evlatlar babalarını incitirler, zavallı yaşlıları hakir kılıp ihtiyarların gönüllerini kırarlar. Fakat git [ve] çok yaşlı ihtiyarların yerlerine varsa oğlunun suvârilerde (askerî seferlerde) vekil olarak gelmesi, yoksa damadının, damadı yoksa gulâmının gelmesi fermanını ulaştır. Ki bütün dermansız yaşlılar evlerinde kalsınlar ve mutlu yaşasınlar ve bütün kuvvetli gençler hükümdarın üzengisinin yanında [sefere] gelsinler. [Artık] ferman buyruldu, İshak [bundan sonra] böyle durumları getirmeyiniz. Yüce Allah yaşlılık sebebiyle kullarının rızkını geri almıyorken ben yaratılmış olarak yaşlılık nedeniyle onları nasıl

istikametden [maaş] mahrum bırakırım... Melik İshak bu sözleri sultanın dilinden işitince söz konusu fermanı dîvânlara ulaştırdı, bütün halk ellerini duaya kaldırdılar.”⁴⁵¹

Fîrûz Şâh Tuğluk, kendi kaleme aldığı *Futûhât-i Fîrûz Şâhî* adlı eserinde emeklilik hususunda verdiği kararı şöyle açıklamaktadır:

“Devlet ehlinde tabii ömrü kemâle erişen ve uzun ömür sürmüş olan herkese maaşı düzenlendikten sonra âhiret hazırlıkları ile meşgul olmalarına, gençliklerinde işledikleri şeriat ve dinin yasaklarından ve dünyadan yüz çevirip âhiret işlerine yönelmelerine izin verdim ve nasihat ettim.”⁴⁵²

1.2. YARDIMCI KUVVETLER

1.2.1. Vassal Racalık ve Diğer Bağlı Devlet Askerleri

Sultanlık rây, rânâ, rângân ve raca adları ile anılan Hint hükümdarlarını ve sınırındaki Moğol emirlerini ortadan kaldırmak yerine vassal devletler haline getirip kendisine bağlamaktaydı. Dolayısı ile yapılan askerî harekatlarda vassal devletlerin imkanlarından ve ordularından da büyük ölçüde istifade edilmekteydi. Vassallaştırma faaliyetlerine dair çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetler vassal devletlerin askerî yardımında bulunması ve kontrol altında tutulabilmeleri için alınan önlemleri ortaya koymaktadır.

Vassalleştirme faaliyetlerine bir iki örnek vermek yerinde olacaktır. Muhammed Şâh Tuğluk devrinde gerçekleşen böyle bir olay şudur: “Sultan, Devagir şehrinin uç sınırında bulunan komşu ülkelere asker sevk etti. Buralardaki insanlar kâfirdi ve başlarında rây (الرَّاءِ: errâ)⁴⁵³ denilen hükümdarları vardı. Sultanın ordusu bu ülkelerden birini kuşatınca bu rây elçi göndererek şöyle dedi: “Sultana söyleyin, bize

⁴⁵¹ Afff, s. 302-304.

⁴⁵² Fîrûz Şâh Tuğluk, *Futûhât-i Fîrûz Şâhî*, s. 17-18.

⁴⁵³ Bu kelimenin Farsça aslı rây’dır. Rây (رای): Hindistan’da Kanevec Bölgesi hükümdarlarına Rây derler, Râne (رانه) veya Rânâ (رانا) ise Çitpûr ve Üdpûr racalarının lakabıdır. Tekher (تکهر) mertebesi ise râylardan daha düşük olan servet sahibi ve ülkenin reislerinden olanlara denir. Bu lakap Tekerre (تکّر) şeklinde de kaydedilmiştir. Bkz. *Adâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 255; Rânâ (رانا): Az mülkü olan, gücü az raca, Udîpûr (اودیپور) ve Çitpûr (جیتپور) racalarının lakâbı. Bkz. Esterâbâdî, II, s. 691; Ra’nâ: tavâ’if-i âteş-perstân içinde büyük silsile ve cemî’-i râcelerden tu ‘teberdir. Nûşirevân neslinden padişâhlara Ra’nâ tabir ederler. Bkz. Nûrû’d-Dîn Cihangîr Şâh, s. 66; Devletin-şehrin baş idarecisi Raca’dır. Birkaç şehri elinde bulunduran kimse ise Maharaca/büyük raca adını taşımaktadır. Kendisi ile birlikte tahtı temsil eden bayan ise Rana/rani’dir. Bkz. Enver Konukçu, “Hindistan’daki Türk Devletlerinin Kuruluş ve Yıkılışları”, s. 131.

ilişmesin. İsteddiği kadar mal vereceğim, yeter ki onları taşımak için gerekli hayvanlar gönderilsin.” Ordu komutanı durumu bir haberci ile sultana bildirdi. Sultan, kendisinin de huzuruna gelmesi şartıyla kuşatmayı kaldıracağı cevabını verdi. Rây sultanın huzuruna gelince, sultan ona ziyadesiyle izzet ikramda bulundu ve “Senin söylediklerin gibi bir söz duymadım, senin ne kadar malın var ki onları taşımak için istediğimiz kadar hayvan göndermemizi istiyorsun?” diye sordu. Rây, şu cevabı verdi: “Bu memlekette benden önce yedi rây geldi geçti ve her biri 70.000 bayın para biriktirdi. Şu anda onlar benim elimdedir.” Bayın, dört tarafından merdivenle inilen oldukça geniş bir sarnıçtır. Onun bu sözleri sultanın hoşuna gitti ve oradaki malların sultanın adına mühürlenmesini istedi . Emri yerine getirildi. Sultan, daha sonra râydan ülkesini yönetmesi için nâipler tayin etmesini, onunsa Delhi’de kendi yanında kalmasını emretti. Sultan, ona Müslüman olmasını teklif etti, fakat rây reddedince ısrarcı olmadı. Böylece rây sultanın sarayında kalmaya başladı ve ülkesini yönetmesi için naip tayin etti. Sultan da ona cömert davrandı ve halkının dirlik düzenliği bozulmasın diye pek çok mal gönderdi. Sözü edilen bayinlere de ilişmedi ve yalnızca mühürleyip olduğu gibi bıraktı.”⁴⁵⁴

Fîrûz Şâh Tuğluk’un II. Tatta seferi (767/1365-66) sırasında yaşanan benzer bir olay da şudur: Tatta fethedilmek üzere iken şehrin yöneticilerinden Câm ve Bânhebne/Bânhebene? (بانهبنه) araya aracılar koyarak sultanın huzuruna çıktılar. Sultan onlarla görüşükten sonra kendi tabileri ve haylhâne (hanedan)leri ile kendisi ile birlikte Delhi’ye gelmelerini buyurdu. Onlar da sultanın bunda kararlı olduğunu görünce Sind’in geçit yerinden etba ve hayllerini getirdiler. Sultanın rikabının yanında yola koyuldular. Sultan Tatta’nın yönetimini Câm’ın oğlu ve Bânhebne’nin kardeşi Temâcî (تماجی)’ye verdi. Onlara meratib (mehter) verdi. Onlar dört lek [lek: 100.000] tenge nakti hizmet olarak ödediler. Her yıl birkaç lek tenge nakit ve esbâb (aletler) ve atları vermeyi kabul ettiler⁴⁵⁵.

Yukarıda ele alınan iki örnekte görüldüğü üzere vassal haline getirilen hükümdarlar aileleri ile birlikte Delhi’de yaşamaya mecbur edilerek evlatları sultan ilan edilmekteydi. Böylece ödeyecekleri vergiler, yapacakları hizmetler ve askerî yardımlar

⁴⁵⁴ *Mesâlikü’l-ebâr fî-memâlikü’l-emsâr*, III, s. 86-87; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü’l-Ebâr)*, s. 54-55; *Arab Accounts of India*, s. 53.

⁴⁵⁵ Afîf, s. 240-247.

garanti altına alınmış olmaktadır. Vassal devletlerin gerçekleştirdiği askerî yardımlara dair devrin kaynaklarında bazı örnekler yer almaktadır.

Sultanlığın ordusu içinde pâyk denilen Hindû yaya askerleri ve dhânuk denilen Hindû yaya okçuları bulunduğu, dönemin kaynaklarında nakledilmektedir. Örneğin Bengal Valisi Tuğrul üzerine 1280’de sefere çıkan Sultan Balaban, Eved (اوده)’e ulaştığında yaptığı *arz-i âmm* sırasında ordusunda *pâyk* (پایک: Hindû piyâde) ve *dhânuk* (دهانک: Hindû piyâde okçu) denilen Hindû yaya askerleri de yer almaktaydı⁴⁵⁶. Söz konusu Hindû kuvvetlerinin bir kısmı doğrudan sultanlığın askeri ve en azından bir kısmı da vassal racalıkların gönderdikleri kuvvetler olmalıdır.

Horâsân hududundaki vassal Moğol emîrlerin de zaman zaman Delhi hizmetine yardımcı birlikler gönderdikleri görülmektedir. Örneğin Şems-i Sirac Afîf, Muhammed Şâh Tuğluk’un (1325-1351) Tatta seferi sırasında vefat etmesiyle bunu fırsat bilen Delhi hizmetindeki Horâsân’dan gelme *hezâre* (binbaşı) emîrlerin ordugâhı ve büyük *ordu pazarını* yağmaladıklarını belirtir⁴⁵⁷. Buradaki söz konusu kuvvetler, 752/1351 yılındaki Tatta seferi esnasında sultana bağlandığını ilan eden Fergan Emiri (قزغن: Kazagan)⁴⁵⁸,nin, yardım için gönderdiği Altun Bahadır komutasındaki 4.000-5.000 Moğol suvârisidir. Bu birlik sultan Sind Suyu’nu geçtiğinde yetişip hizmetine girmiş ve sultan bu Moğol askerlerine çok fazla in’âm ve ihsanlarda bulunmuştur⁴⁵⁹.

Fîrûz Şâh Tuğluk’un yukarıda zikredilen II. Tatta seferi (767/1365-66) öncesinde Nagorkot/Negerkus (نگرکوت) Kalesi’ni ele geçirmek için yaptığı seferde *râyân* ve *rângânlar* ve *zemindârân* (Hindû toprak sahipleri) da yanında bulunmaktaydı⁴⁶⁰.

1.2.2. Gönüllüler (Gaziler)

Gazneliler Devleti devrinde Hindistan’da yürütülen cihat seferleri nedeniyle orduyu meydana getiren en önemli sınıflardan biri de gaziler (Allah uğrunda, dini yaymak için savaşan gönüllüler) idi. Aynı geleneği devralan Delhi Türk Sultanlığı

⁴⁵⁶ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 86; M. Aziz Ahmet, s. 258-259.

⁴⁵⁷ Afîf, s. 51.

⁴⁵⁸ Nizâmuddîn Ahmad, s. 223.

⁴⁵⁹ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 524, 532-533; Afîf, s. 48-49, 51; Nizâmuddîn Ahmad, s. 223.

⁴⁶⁰ Afîf, s. 186-187.

ordusunda da ilk dönemlerinden itibaren gazi (gönüllü) birliklerinin yer aldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Fahr-i Müdebbir, ordu arz edilirken, geçit resmi yapılırken nelere dikkat edilmesi hakkında verdiği bilgiler arasında “gazi (Allahtan ödül ve mükâfat uman) ve yardım için gelmiş olanları teftiş edip kaydetsinler ve harb günü hepsinin aynı düzende hazır gelmeleri için ordu nakîbine versinler” demektedir⁴⁶¹. Fahr-i Müdebbir’in verdiği malumat sayesinde Delhi ordusunda ilk dönemden itibaren gazilerin yani gönüllü birliklerin var olduğu ve gazilerin sefer öncesinde ordunun hangi kısımlarında hizmet edeceklerinin tespit edildiği ortaya çıkmaktadır.

Fahr-i Müdebbir, eserinin bir başka kısmında *dâru’l-harb* ehlinin hediye ve cizyelerinin sarf edileceği yerler arasında gazileri de saymış ve şu İslâmî kuralı hatırlatmıştır: “İslâm gâzilerinin ve o işe [savaşmaya] tayin olunan gulâmların erzakını onlara yetecek miktârda versinler.”⁴⁶²

Emîr Husrev-i Dihlevî, Celâleddîn Fîrûz Şâh Halacî’nin (1290-1296) ilk doğu seferi sırasında ön saf ve gazilere Kurbeg Melik Kutluğteğîn tarafından komuta edildiğini haber vermektedir⁴⁶³. Bu vaka gazilerin ön safta savaştığını da göstermektedir.

Emîr Husrev-i Dihlevî, 1298 yılında yazımını tamamladığı *Matlaü’l-envar* adlı eserinde⁴⁶⁴ yer alan bir beytinde gazi savaşçıların varlığını doğrulamakta ve mevcudiyetlerini devam ettirdiklerini ortaya koymaktadır. Söz konusu beyitte orduya sefer sırasında katılan resmî gaziler, yani arz defterlerine kayıt edilen gaziler olduğunu bildirmektedir:

Yağmaya giden resmî gâzî * Ticarete giden hacı gibidir⁴⁶⁵.

Emîr Husrev-i Dihlevî, yine gazilerle ilgili olarak Alâeddîn Muhammed Şâh (1296-1316) döneminde Kehendâr (که‌ندار) Menzili’nde din gazilerinin arzının 14 gün

⁴⁶¹ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 276.

⁴⁶² *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 405.

⁴⁶³ *Miftâhu’l-futûh*, s. 14.

⁴⁶⁴ Erkan Türkmen, *Emîr Husrev-i Dihlevî’nin Hayatı, Eserleri ve Edebî Şâhsiyeti*, s. 37.

⁴⁶⁵ غازی رسمی که بغارت رود * هست جو حاجی که تجارت رود Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Matlaü’l-envar*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Alipaşa, nr. 661, vr. 386b (kenar).

sürdüğünü aktarmaktadır⁴⁶⁶. Gerçi burada bütün ordunun kastedildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte ordu içerisinde yer alan gazilerin varlığını da bu ifade içeriyor olmalıdır.

Muhammed Şâh Tuğluk'un Tatta seferi sırasında 752/1351 yılında ani ölümüyle yerine tahta Fîrûz Şâh Tuğluk'un çıktığı askerî sefer esnasında ordunun unsurları arasında gaziler/gönüllüler grubu (fırka-i gâziyân) da sayılmaktadır⁴⁶⁷. Yine Fîrûz Şâh Tuğluk'un 760/1358-9 yılında çıktığı II. Bengal seferinde ordunun kısımları arasında cesur gaziler de sayılmaktadır⁴⁶⁸.

1.2.3. Savaş Öncesi Ücretli Olarak Toplanan Piyâde veya Suvâriler

Sultanlığın temellerinin atıldığı Gur Devleti devrinde ücretli asker alımları mevcuttu. Aynı şekilde Delhi Türk Sultanlığı devrinde de kuruluş yıllarından itibaren ücretli asker alma yoluna gidildiği görülmektedir. Her iki devlet devrinde de özellikle Kalaç (Halacî) Türkleri arasında ücretli askerlik mesleğinin yaygın olduğunu, Muhammed Kalaç (Bahtiyar)'ın askere yazılması hakkında anlatılanlar ortaya koymaktadır⁴⁶⁹.

Delhi ordusunda zaman zaman çok sayıda ücretli askerin olduğu görülmektedir. Berenî, ücretli askerlerle ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: “Muhammed Şâh Tuğluk, Horâsân'a asker sevk etmek için⁴⁷⁰ kıyaslanamaz büyüklükte bir ordu oluşturulmasını ve hadsiz hesapsız çâker (sipahi, ücretli asker)⁴⁷¹ alınmasını ferman buyurdu. İlk sene mevâcibi (maaşları) hem hazineden hem iktâlardan verdiler. Pek çok sorundan endişe edilmedi. İkinci sene ordunun kalıcı hale gelmesi için ve o kadar çok askere verecek kadar hazinede mal (para) kalmadı. Hem ordu dağıldı hem hazine boşaldı. O yıl, tedbirsiz, ihtiyatsız, aceleyle, balta [kullanma/kalitesi], at kıymeti,

⁴⁶⁶ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 76.

⁴⁶⁷ *Aff*, s. 49.

⁴⁶⁸ *Aff*, s. 145.

⁴⁶⁹ Cüzcanî, s. 146-147; Enver Konukçu, “Muhammed Kalaç'ın Bihâr ve Bengal Fetihleri”, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Zeki Velidi Toğan Özel Sayısı, Sayı 13, Erzurum 1985, s. 286-287.

⁴⁷⁰ Firişte, Sultan Muhammed Şâh Tuğluk'un 'iskân edilmiş bütün Dünya' (ربع مسكون) yı fethetmeyi planladığını yazmaktadır. Ardından hizmetine giren Moğol hezare emirlerinin ona İran ve Turan'ın fethini kolay gösterdiklerini anlatmaktadır. Bkz. Esterâbâdî, I, s. 452.

⁴⁷¹ Dönemin kaynaklarında çâker ve novker kelimelerin birbirinin yerine geçecek şekilde kullanılmaktadır. Burada kelime novker anlamında yani ücretli [asker] ve sipahi anlamlarında kullanılmaktadır. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2502.

at dağı (atlar üzerindeki resmi dağ) kontrollerini yapmaksızın kelle sayımı usulüyle ister başkentten ister kasabalar ve *hatât* (nahiyeler)’dan çok sayıda asker alıyorlar⁴⁷² ve nakit altın ödüyorlardı. O yıl 370.000 suvâriyi tahtın önünde *Dîvân-i ‘Ârız* ın tezkiresinden geçirdiler. Suvârinin alınmasından, altın ödenmesinden ve onun (ordunun) tertibinden tam bir sene geçti. Bu kadar büyük bir orduyu ganimet paraları sayesinde diğer sene de yerinde sabit kalması için gaza ve cihatla meşgul edemediler. Diğer sene geldi, orduyu sabit tutabilmek için ne hazinede o kadar vecih (maaş) kaldı ne iktâlarda kaldı. Ordu dağıldı, kendi başını aldı, kendi kazanç ve işi ile meşgul oldu. Hazineden *lekler* (100.000) ve *korûrlar* (500.000) harcandı.”⁴⁷³

Akamete uğrayan Horâsân seferi sayesinde Delhi’de bir sene içerisinde çok büyük miktarlarda ücretli asker toplanabildiği ortaya çıkmaktadır. Fakat bu ücretli askerleri uzun süre meşgalesiz tutmanın ve maaşlarını ödemenin mümkün olmadığı da görülmektedir.

Fîrûz Şâh Tuğluk (1351-1388) döneminde aynı şekilde *gayr-i vechî* denilen ve sefer zamanlarında orduya alınan ücretli askerler, maaşlarını devlet hazinesinden alırlardı⁴⁷⁴. Sonuç olarak Delhi ordusunda ücretli askerlerin varlığının gelenek haline geldiği ortaya çıkmaktadır.

1.3. ORDUDAKİ İRKLARIN KÖKENLERİ MEVCUTLARI VE BİRBİRLERİNE GÖRE KONUMLARI

Delhi Türk Sultanlığı ordusundaki Halacî Türklerinin bölgedeki varlığının çok kadim dönemlere dayandığı anlaşılmaktadır. Gazne şehrinin bulunduğu Afganistan’ın güney bölgesinde Türklerin varlığının, İslâmiyetin ilk yıllarından daha eski devirlere kadar indiği görülmektedir. Büyük bir ihtimalle Türk oldukları kabul edilen Kuşanlar ve daha sonra Eftalitler (Ak Hun)⁴⁷⁵ bu bölgeye hâkim olmuşlardı. Kuşanlar M.Ö. I. yy.ın

⁴⁷² Eserin müellifi, burada almak anlamında “bâr gîrî” tabirini kullanılmış. Müellif burada mecazen devlet sırtına yük aldı demek istiyor olmalı.

⁴⁷³ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 476-477; Esterâbâdî, I, s. 452.

⁴⁷⁴ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 553; Afif, s. 94-95, 270, 29-297; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 316.

⁴⁷⁵ Eftalitlerin Türk olduklarına yönelik deliller bulunduğu gibi İranî menşeli bir kavim olduklarını gösteren deliller de mevcut bulunmaktadır. Bkz. Mehmet Tezcan, “Kuşanlar, Akhunlar ve Eftalitler”, *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyum Bildirileri 31 Ekim – 1 Kasım 2002 (Symposium on Turco – Indian Relations)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 25-32.

ortalarından itibaren başladıkları Afganistan’a hâkim olma mücadelesini tahminen M.S. 40 yılında kazanmışlardı. Kuşan Devleti topraklarını Hindistan’a kadar genişletti. Onların Afganistan’daki üstünlüğü Ak Hunlar tarafından sona erdirildi (V. yy.ın sonu)⁴⁷⁶. İlk İslâmî devre içinde kuzeyde Toharistân ve Bedahşan’dan güneydeki Büst’e kadar olan saha içinde Türk ananesine uygun olarak konar-göçer yaşayışlarını devam ettirmiş bulunan Halaç Türkleri, Eftalitlerin (Ak Hun) torunları olarak Ceyhûn’un kuzeyinden gelmiş, sonra da Doğu Afganistan’ın bu bölgesinde kalmış Türk topluluklarıdır⁴⁷⁷.

Hsüan-tsang Seyahatnâmesi’nde (627⁴⁷⁸-645) Balasagun’un batısında yer alan Soğdyana ve Toharistan (Tu-huo-luo) bölgelerinin Batı Göktürkleri’nin egemenliğinde olduğu şu ifadeler ile kaydedilmiştir: “Geçilen diğer bölgelere nazaran hükümdarın soyu [birkaç yüzyıldır] yok olmuştur. Birkaç kabile reisi sahip oldukları şeyler dolayısıyla rekabet içindedir ve her biri doğal sınırlara [dağlara ve ırmaklara] güvenerek kendi bağımsızlığını elinde bulundurur. Böyle doğal sınırlar sayesinde 27 tane bölüme ayrılmışlardır ancak yine de hepsi Göktürklerle bağlıdırlar.” Dış ilişkilerinde doğrudan Batı Göktürklerine bağlı olan bu kentlerden bazılarının yöneticileri ise Türk kökenlidir. Harun, Kulab ve Kunduz gibi kentlerin yöneticileri Türk idi. Hatta Kunduz’un yöneticisi Batı Göktürk T’ung Yabgu Kağan’ın oğluydu⁴⁷⁹.

Çin’deki Hint öğretmenlerinin tavsiyesi ile (724-727)⁴⁸⁰ veya (723-729) yılları arasında Hindistan seyahatine çıkan Kore asıllı Budist rahip Hui Chao/Hyecho (704-787), Hac anılarını yazdığı Çince eserinde Hindistan’da Türk hükümdarları ve Türk topluluklarının varlığını doğrulamaktadır. Bildirdiğine göre hülasa olarak Keşmir’in

⁴⁷⁶ 627-645 yılları arasında Türk ülkeleri ve Hindistan’ı ziyaret eden Çinli Budist hacı Hsian-Tsang, Ak Hunların meşhur hükümdarı ve aynı zamanda Keşmir Kralı olan Mihirakula’nın fetihleri ve faaliyetlerine dair rivayetler aktarmaktadır. Bkz. Samuel Beal, *Si-Yu-Ki: Buddhist Records of the Western World Translated from the Chinese of Hiuen Tsiang*, C. I, s. 165-171; İsmail Hakkı Ergüven, *Hsian-Tsang’ın Seyahatnâmesi*, s. 168-172.

⁴⁷⁷ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2007, s. 4-5.

⁴⁷⁸ Hsüan-tsang’ın Hindistan’a yolculuğa çıkış tarihi olarak araştırmacılar özellikle 627 ve 629 tarihi üzerinde durmaktadır. E. Ekrem bu tarihin 627 olacağını ortaya koymaktadır. Bkz. İsmail Hakkı Ergüven, *Hsian-Tsang’ın Seyahatnâmesi*, s. 17-18.

⁴⁷⁹ İsmail Hakkı Ergüven, *Hsian-Tsang’ın Seyahatnâmesi*, s. 54, 138; Samuel Beal, *Si-Yu-Ki: Buddhist Records of the Western World Translated from the Chinese of Hiuen Tsiang*, C. I, s. 37-38.

⁴⁸⁰ This introduction to Hye Ch’o is an adaptation and expansion of “Hui-ch’o and his Works: A Reassessment”, by Jan Yün-hua, *Indo-Asian Culture*, XII, 3, 1964, s. 177-190, with additional details supplied by Han Sung yang and myself. (LP), s.14-15.

uzak kuzeybatısındaki Gandhâra (建驮罗: Jiantuoluo)⁴⁸¹ ülkesinin hükümdar ve ordusu tamamen Türktür, halkı Hu (胡)⁴⁸²’lara mensuptur; İçlerinde Brahmanlar (波罗门: Polomen)⁴⁸³ da vardır. Bu ülke daha önce Kapisa⁴⁸⁴ (罽宾: Jibin; Burası şimdiki Afganistan topraklarının Nuristan Bölgesi civarındır)⁴⁸⁵ Kralına bağlıydı ve A-yeh (阿耶: Aye)⁴⁸⁶ adlı bir Türk hükümdarı vardı. Daha sonra Türk kuvvetleri güçlenince kendisini Kaspia Kralı olarak ilan etti. Bundan sonra bu bölgeden kuzeye kadar olan bütün ülke, bu ülkede ikamet eden Türk Kralı tarafından yönetildi. [Ülkenin şu andaki] Türk Kralı beş file sahiptir ve sayısız koyun ve atları vardır. Buradan kuzeye doğru gidildiğinde Xiye Zheduo (西业者多: Pakistan’ın kuzeyindeki Suat Irmağı’nın güney taraflarındır)⁴⁸⁷ ülkesi vardır. Bu ülkede pek çok Budist tapınağı bulunur. Kral Türk olmasına rağmen koyu bir Budizm inancındadır. Hükümdarın kendisi ve ailesi, yönetimi altındaki halkına öncülük ederek tapınakların inşasına yardım eder. Lampâka (Lanbo) ülkesinden batıya doğru sekiz günlük bir yolculuktan sonra Kapisa (Jibin: Afganistan’da Nuristan Bölgesi) ülkesine varılır. Burası da Gandhara (Jiantuoluo)⁴⁸⁸ ülkesine bağlıdır. Hükümdarları yazın Jibin’de, kışın ise Gandhara (Jiantuoluo)’da yaşar. Görüldüğü gibi yazın serin, kışın ise ılıman yerleri tercih etmektedir. Bu ülkenin halkı Hu insanlarıdır. Orduları ve hükümdarları Türktür. Giysileri, dilleri, yiyecekleri Tokhâristan (吐火罗: Toharistan)⁴⁸⁹ halkı ile benzerlik gösterir. İster kadın olsun ister erkek, hepsi de ince pamuk kumaştan yapılmış elbise pantolon ve ayakkabı giyerler. Bu ülkenin insanları Budizm’e büyük bir inanç duyarlar. Pek çok manastır ve keşiş vardır. Kapisa (Jibin)

⁴⁸¹ Eyüp Sarıtaş, a.g.m., s. 110.

⁴⁸² Eserde Buhara, Kaputana, Kish, Shih-lo, Mimarg ve Samarkand halkı da Hu olarak gösterilmektedir. Müellifin Fergana’nın doğusundaki hükümdarı Türk olan Khuttal halkının yarısını Hu yarısını Türk olarak göstermesi bu iki grubu birbirinden ayrı veya biraz farklı gördüğünü göstermektedir. Müellif, Khuttal’de Türkçe, Toharca ve yerel bir dialekt olmak üzere üç dil konuşulduğunu bildirmektedir. Ayrıca Hu insanların kuzeyinde Kuzey Denizi’ne kadar, batıda Batı Denizi’ne kadar ve doğuda Çin’e kadar Türklerin bölgesidir demekte, Budizmden bihaber olduklarını, dillerinin saydığı diğer ülkelerden daha farklı olduğunu, tamamen göçebe olduklarını, çadırlarda yaşadıklarını bildirmektedir. Hui Chaou’nun Türk ve Hu’ları birbirinden ayırmasında Budizm dinine inanıp inanmamaları, tamamen göçebe olmaları ve dillerinin güneydekilerden farklı olması etkili olmuştur. Bkz. Jan Yun-hua, a.g.m., s. 54-55.

⁴⁸³ Eyüp Sarıtaş, a.g.m., s. 110.

⁴⁸⁴ Bölgenin Sanskritçe adıdır.

⁴⁸⁵ Eyüp Sarıtaş, a.g.m., s. 110.

⁴⁸⁶ Eyüp Sarıtaş, a.g.m., s. 110.

⁴⁸⁷ Eserin tarafımızdan kullanılan İngilizce çevirisinde ülkenin adı belirtilmemiştir. Fakat Eyüp Sarıtaş’ın Türkçe tercümesinde ülke adı Xiye Zheduo şeklinde belirtilmektedir. Bkz. Eyüp Sarıtaş, a.g.m., s. 111.

⁴⁸⁸ Eyüp Sarıtaş, a.g.m., s. 111.

⁴⁸⁹ Toharistan, Çin kaynağı Xin Tang Shu’da “Tuhuoluo” şeklinde geçer. Wuhu Irmağı (Amu Nehri)’nin yukarı mecrasındaki bölge ile Kundun Dağları merkez olmak üzere Afganistan’ın kuzey kesimi Toharistan’ı oluştururlar. Xin Tang Shu’ya göre burası daha önce Arapların yaşadıkları yerlerdi. Halkı göçebelikle geçiniyordu. Hükümdarları “Yabgu” ünvanını taşırdı. Bkz. Eyüp Sarıtaş, a.g.m., s. 111.

ülkesinden batıya yedi günlük bir yürüyüşten sonra Zabulistan (Xieyu)⁴⁹⁰ ülkesine varılır. Onlar kendilerine She-hu-lo-sa-t'a-na (Shehu Luosa Dana) adını verirler. Zâbulistan'ın halkı Hu [Hun] insanlarıdır; kral ve suvârilere Türktür. Hükümdarları Kapisa (Jibin) hükümdarının yeğenidir (kardeşinin oğlu). Hükümdar başka bir ülkeye tabi değildir. Hükümdar ve maiyeti Türk olmasına rağmen koyu Budist inancındadır. Çok sayıda tapınak ve keşişleri mevcuttur. Sha-tou-kan (So Duogan) adında büyük bir Türk liderleri vardır. Bu hükümdar her yıl bir defa, oldukça fazla miktardaki altın ve gümüşü Budist tapınağına hediye olarak sunar. Bu ülkenin daha birçok hükümdarı vardır. Giysileri, halkın gelenekleri ve alışkanlıkları ile toprakta yetiştirdikleri ürünler Kaspia (Jibin) ülkesi ile benzerlik gösterir. Dilleri ise farklıdır⁴⁹¹.

Hui Chou'nun kayıtları dikkatle incelendiğinde seyyahın Kuzye Hindistan, Afganistan ve civarında bazı ülkelerin sadece hükümdar ve ordusunun Türk (örneğin Jiantuoluo ülkesi), bazı ülkelerin ise sadece halkının bir kısmının Türk (örneğin Guduo ülkesi) olduğunu bildirdiği görülmektedir. Bu ülkelerin ordu ve yöneticilerinin Türk olmaları, onların Türk hâkânlıklarının vassal devleti olduklarını göstermektedir⁴⁹². Bölgedeki Türklerin Budizm dinine intisab ettikleri görülmektedir.

X. yy.dan itibaren İslâm kaynaklarında zikredilmeye başlayan Halaçlar, 24 Oğuz grubundan değildir, ama “Türk” oldukları bütün kaynaklarda ifade edilmektedir. Bunların, V. yy.ın başlarında Mâverâünnehir, Güney Tohoristan (Kuzey Afganistan) ve Doğu İran'da büyük bir devlet kuran Eftalitlerin kalıntısı olduğu anlaşılmaktadır. Halaçlar ile ilgili en eski kayıtlar epigrafik (M.S. 668 ve 700)⁴⁹³ ve nümizmatik (M.S.

⁴⁹⁰ Xieyu ülkesi Toharistan'ın güneybatısına düşmektedir. Kaynaklarda Cao Shutuo ve Caoju şeklinde geçer. Bu ülkenin doğusunda Jibin, kuzeydoğusunda Fanyan, güneyinde Boluomen, batısında İran, kuzeyinde ise Hushi yer alır. Bu ülkede Jibinler, Türkler ve Toharlılar karışık olarak yaşarlar. Bkz. Eyüp Sarıtaş, a.g.m., s. 112.

⁴⁹¹ Jan Yun-hua, a.g.m., s. 47-52; Eyüp Sarıtaş, a.g.m., s. 110-113.

⁴⁹² Eyüp Sarıtaş, a.g.m., s. 114.

⁴⁹³ Sims-Williams'ın yayınladığı Bactria dilindeki iki epigrafik belgenin de dâhil olduğu Bactria belgeleri, Amu Derya güneyi ile Hindukuş Dağları arasındaki bölgede (Toharistan) bulunmuş olup genel çerçevede olarak M.S. 332-771 tarihlerine aittir. Bahsi geçen iki belgede ise *Halaç* adı, onun Bactria dilinde bir versiyonu kabul edilen *xalaso/xalasano* şeklinde geçmektedir. Bilindiği üzere Bactria dilinde s harfi, hem s-, hem de ç- sesini taranskribe etmede kullanılıyordu. Bu bakımdan, Sims-Williams'ın yayınladığı bu belgelerdeki “Halaso” kelimesindeki orijinal şekli “Halaç” olarak okumak da mümkündür. Bu belgeler “Kuşan-Sâsânî Takvimi”/“Bactria Takvimi”ne göre 478 veya 446 yılına tarihlidirler; bu da yeni tarihlemeye göre M.S. Haziran/Temmuz 700 ve 4 Ocak 669 tarihlerine tekabül etmektedir. 22 satırlık belgenin (T metni) ilgili tercümesi şöyledir: “*Bu mühürlü belge 478 yılı İkinci Yeni-yıl ayında yazıldı. Şimdi ben, Kutlug Tapaglıg Bilge Seviğ'ün odalığı, Halaç (halkının) prensesi, Kadagistan ladysi, büyük Türk prensesi Bag-aziyas tarafından, Tanrı Kamird'den, rahip, Bek'in oğlu Kamird-far'ın aracılığıyla, hasta ve ölmek üzere olan kraliyet soyundan yetimin hayatı için ondan sonra (siz)den, Tanrı Kamird'den büyük bir kudret ve mucize (olayı) benim tarafımdan görüldü, ondan sonra ona hayat ve sıhhat veren siz... Ve ben, Bag-aziyas', büyük*

484) bilgilere⁴⁹⁴ dayanmaktadır. Halaçlar, Amu-Derya Nehri'ni batıya ve güneye [doğru] geçerek Kuzey Hindistan ve Doğu İran coğrafyasına inen ilk ve en eski Türk boylarından kabul edilir. Asıl yurtları V. yy.dan beri Tohâristan Bölgesi idi ve daha çok Hindukuş Sıradağları'nın kuzeyinde oturuyorlardı⁴⁹⁵.

Daha önce anlatıldığı üzere Kuzey Hindistan ve civarına yerleşen ve Halaçlar olarak bilinen Türkler, Eftalit Devleti'nin yıkılmasından sonra XI. yy. başlarında Gazneliler Devleti'nin buraları fethetmesine kadar bölgede varlıklarını sürdürdüler. 650 yıllarından sonra Toharistan bölgesinde Türk asıllı Türk-şâhî sülalesi kuruldu ve bilhassa Kâbil ve çevresinde bu gibi siyasî kuruluşlar, Gazneli Devleti'nin X. yy.daki yükselişine kadar varlıklarını devam ettirdiler. Türk-şâhiler, Müslümân ordularına yenilip 813-814 yıllarında İslâmı da kabul ettikten sonra 880 veya 890 tarihlerinde yerlerini Hindû-şâhilere bırakmak zorunda kaldılar. Başkent Kabul olmak üzere 1026 yılına kadar 400 yıl kadar hüküm süren Türk-şâhi ve Hindû-şâhi sülalelerine ilim âleminde “Kabul-şâhiler” adı verilmektedir. Söz konusu Kâbul-şâhiler Halaç (Halacî) Türkleriydi ve VIII. yy. ortalarından itibaren Kabul Irmağı yöresinde bir federasyon halinde bulunuyorlardı⁴⁹⁶.

Türk prensesi, Kutluğ Tapaglığ Bilge Sevüğü'nün odalığı, Halaç (halkının) prensesi, Kadagistan Ladysinin bu mukavelesi, ... de yapıldı”. Bzk. Mehmet Tezcan, “Halaç Türkleri ve Halaçlar Üzerine Yeni Çalışmalar”, XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri 11-13 Kasım 2014, C. II, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Daire Başkanlığı Kültürel Etkinlikler Müdürlüğü, İstanbul 2015, s. 336.

⁴⁹⁴ En son olarak, Alram ve C. Lo Muzio tarafından yayınlanan ve Sâsânî hükümdarı Peroz'un paralarının Eftalit taklidi olan iki bronz *sikke* üzerinde, *xalang/sano* ve *xalang/s* kelimeleri okunmuştur. Prof. N. Sims-Williams bunun, Bactria dilinde *xalaso* kelimesinin sıfat hali olarak *xalasgano/xalassano* olduğunu söylemiş, bunu da Halac veya Halaç kelimesinin *sikkelerde* Bactria dilinde ortaya çıkan şekli olarak kabul edilmiştir. Bu *sikkenin*, tarih olarak, M.S. 484 yılında Sâsânî hükümdarı Peroz'un Eftalitliler ile olan savaşında öldürülmesinden bir müddet sonraya ait olduğu, üzerindeki *baxlo* ifadesinden ise Belh'de darp edildiği anlaşıyor. Halaç Eftalit taklidi olan bu paralar üzerinde genellikle, Eftalit isminin (*ebadalo* = “*Heptal*”) kısaltması olarak *eb*, *ebo* ve *ebod* ifadesi yer almaktadır. Fakat ilk defa Sims-Williams tarafından yayınlanan Bactria belgelerinde ise bunun tam şekli olarak *ebadalo* (Eftalit) kelimesine rastlanmıştır. Burada bahsedilen para, eğer okuma doğru ise tarihleme olarak Halaç Türkleri hakkındaki ilk nümizmatik delil olmaktadır ve Halaç adını Sims-Williams'ın 2000 yılında yayımladığı M.S. 669 tarihli belgeden yaklaşık 200 yıl kadar geri götürmektedir. Halaç adı 728 veya 709 yılına tarihlenen Brahmi harfleriyle yazılı *sikkelerde* de karşımıza çıkmaktadır. Bilinmeyen bir takvimle Pehlevice 77 (M.S. 728 veya 709) yılına tarihlenmiş bu *sikkenin* ön yüzündeki kitâbe Göbl'e göre 720 yılından sonraki bir Kabul Türk hükümdarına, Humbach'a göre ise Barha Tegin veya Wusan Tegin Shah ile aynileştirdiği kişiye aittir. Buradaki ifadeyi *hitivira kharalâva/kharalâca* şeklinde okuyan nümizmatlar, *hitivira*'nın Halaçların da bir özelliği olarak Türkçe “*ilteber*” ünvanının kelime başına *h* – almış şekli *kharalâca*'nın ise “Halaç” kelimesinin Hindiceye uyarlanmış Brahmince bir versiyonu olduğunu belirtiyorlar. Minoru İnaba, buradan hareketle, kitabeyi de “*Halaç ilteberi*” olarak yorumlamıştır. *İlteber*, Doğu Türklerinde genellikle Aşina sülalesi dışından gelen boy beylerine verilen bir unvan olup Batı Türklerinde ise Çin kaynaklarına göre Batı Türkistan ve Bactria bölgesindeki Türk ve şehir devletleri idarecilerine de verilen bir unvandır. Bkz. Mehmet Tezcan, a.g.m., s. 334-335, 337-338.

⁴⁹⁵ Mehmet Tezcan, a.g.m., s. 331.

⁴⁹⁶ Mehmet Tezcan, a.g.m., s. 342-343; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 5.

X. yy.da Gazneli Devleti ordusunda da yer alan, fetihlere katılan Halaçlar, XI. yy. başlarında 1026 tarihinden itibaren Gazneli Sultan Mahmûd tarafından tamamen tâbi hale getirildiler. Gaznelilerden hemen sonra gelen Gurlular Devleti'nde ise daha aktif rol oynamaya başlamışlardı; Gazne tarafında daha çok Germsir civarında koyun otlatıyorlardı. Ama bazı kaynaklar artık Halaçların fizikî ve dil yapılarının biraz değişmiş olduğunu zikrediyorlar. 1206 tarihlerinden itibaren Gazne merkezli olarak burada oturmaya, seferlere çıkmaya başladılar. Halaç beyleri, Gurlular Devleti'nin naibleri olarak uç bölgelerde vazife yapıyorlardı. Mesela Germsir Halaçlarından İhtiyarü'd-dîn Muhammed Bahtiyar, Bihar ve Bengal fetihlerine girişmiş ve Bengal Halaç Beyliği'ni, daha sonra da Halaç Sultanlığı'nı kurmuştur. Delhi Türk Sultanlığı'nın muhtelif hanedanları içerisinde de çok sayıda Halaç mensubu vardı⁴⁹⁷.

Delhi insan varlığının büyük bir kısmı Gaznelilerden ve özellikle de Gurlulardan miras aldığından söz konusu iki devleti bu açıdan ele almak faydalı olacaktır. Gazneliler (963-1186), Sâmânîler Devleti (819-1005)'nin Horâsân Valisi Alptegîn tarafından günümüzde Afganistan'ın hudutları içerisinde bulunan Gazne şehrinde kuruldu⁴⁹⁸. Gazneli Mahmûd devrinde devletin sınırları; batıda Horâsân ve Irak-i Acem'e, kuzeyde Tohâristan ve Mâverâünnehir'in bir kısmına, güneyde Sîstân, Zemindâver ve Kusbâr'a ve doğuda ise Pencâb, Multan ve Sind'in bir kısmına ulaşmaktaydı. Gazne vadisinin ve güney sınırların Hindû devletleri, Gur ve Garcistân hükümdarları ve dağlarda yaşayan Afganlılar da Gazneli Devleti'ne tâbi idiler. Sultan Mahmûd'un vefatı sırasında devletin sınırları en geniş şeklini almıştı. Kuzeyde Afganistan, Türkmenistan, Hârezm ile Batıda İran'da; Kirmân Horasân, Semnân-Damgân, Lâristân, İsfahân, Rey, Hemedân, Yezd, Kazvîn, Kâşân, Mâzenderân, Esterâbâd, Geylân ve Güneyde Hindistan'da; Pahanistân, Sind, Belûcistân, Doğu ve Batı Pencâb (bugünkü Pakistan'ın tamamı), Racastân, Mâlvâ, Gücerât, Delhi, Agra, Ud, Allâhâbâd (asıl Hindistan) bölgeleri ülke sınırları içerisinde yer almaktaydı⁴⁹⁹. Dolayısı ile Gazneliler Devleti devrinde bütün bu bölgelerden temin edilen gulamlar ve hürler Gazne topraklarına gelip yerleşmeye ve Gazne ordusuna dahil olmaya başlamışlardı.

⁴⁹⁷ Mehmet Tezcan, a.g.m., s. 344-345; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 5.

⁴⁹⁸ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. IX, 1-2.

⁴⁹⁹ Haneî Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002, s. 37-38.

Gazneli Mahmûd'un Hindistan seferleri düzenlemeye başlaması ile ordusuna Afganlılar, İranlılar ve Halaçlar ile çok sayıda Orta Asya Türk'ü katıldı. Onun devrinde, Mâverâünnehir ile Hindistan arasında bir göç köprüsü oluştu. Böylece çok sayıda âlim ve Türk savaşçı Türkistan'ı terk edip Hindistan'a yerleşmeye başladı⁵⁰⁰. Yine de ordunun merkezî kuvvetleri daha çok Halaç Türklerine dayanmaktaydı. Gazne ordusu, Gur ve Afgan dağ kabilelerinden, İranlılardan, Pencâp Hindûlarından para ile satın alınıp toplanan karma bir ordu idi⁵⁰¹. Mesela Sultan Mahmûd'un sarayında 4.000 Türk, 4.000 de Hintli genç gulâmı bulunmaktaydı. Sultan, muhtelif milletlerden gulâm seçmeye dikkat ederdi, bunun nedeni, Hintlileri Türklerle, Türkleri de Hintlilerle korkutmak ve yarıştırmak; bu sayede, onları daha iyi hizmet ettirerek kendisine itaati sağlamaktı⁵⁰². Filcilerin çoğu ise Hintli idiler.

Yukarıda sayılan diğer bütün etnik unsurların mevcudiyetiyle birlikte Gazneli Sultan Mahmûd, Hindistan'da Raca Çaypal'ı yendikten sonra bölgedeki Afganların ve Halaçların tamamı Gazneli ordusuna ve sultanın hizmetine girdiler⁵⁰³. Böylece her ikisi de çok vuruşkan olan Halaç Türkleri ile Afganlar, Gazne Devleti için önemli bir asker kaynağı oldular⁵⁰⁴.

Gazneli Sultan Mesud (1030-1040) tahta yeni çıktığı sırada saray gulâmları arasında Mervli kalkanlılar (siper-keşân), 3.000 Sistanlı, Gazneli, Herathlı, Belhli ve Serahslı piyâdeler bulunmaktaydı⁵⁰⁵. Gazneli Mesud devri sonlarında saraya bağlı Türk gulâmların sayısı 6.000 olarak gösterilir. Büyük emîrlerin de böyle çok gulâmları vardı; ileri gelenler de Türkistan'dan çokça gulâm satın almaktaydı. Fakat bu durum Hükümdarlar nezdinde kuşku uyandırır⁵⁰⁶. Gazneli Sultan Mahmûd'un IX. Hint seferinde ordusunda dağlarda savaşmasını iyi bilen Deylemlî ve Afganlılar yer almaktaydı⁵⁰⁷. XII. Hint seferinde Türkistan'dan gelen 20.000 kişilik bir gönüllü

⁵⁰⁰ Hanefî Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, s. 56.

⁵⁰¹ Hanefî Palabıyık, a.g.e., s. 51.

⁵⁰² Hanefî Palabıyık, a.g.e., s. 212.

⁵⁰³ Kadı Ahmed Tatavî, Âsâf Han Kazvînî, *Târih-i Elî*, III, (nşr. Tabâtabâî-yi Mecid), İnşîşârât-ı İlmi ve Ferhengi, Tahran H.Ş. 1382, s. 2017.

⁵⁰⁴ Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 131.

⁵⁰⁵ *Târih-i Beyhakî*, II, s. 433.

⁵⁰⁶ Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, s. 224.

⁵⁰⁷ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 21.

grubunun Gaznelilere katıldığı görülmektedir⁵⁰⁸. Gazneli Sultan Mesud devrinde ‘arz defterleri (cerîde-i arz) içerisinde kayıtlı askerler arasında yer alan 2.000 Hindû, 1.000 Türk, 1.000 Kürd ve Arap [suvârî] ve her cinsten 500 piyâdeden bahsedilmektedir. Ayrıca Sistan Amilinden, bistegânîleri (maaş) Kirman vergilerinden verilmek üzere 2.000 Sistanlı (سگزی) piyâde hazırlaması istenilmektedir⁵⁰⁹. Gaznelilerin İran’da geniş topraklara sahip olması dolayısı ile orduda çok sayıda İranî kavmin [Sistanlı, Gilanlı, Lur, Kürd, Tâcîk, vb.] de yer aldığı görülmektedir. Daha sonraki devirde bu zemin üzerine kurulan Gur Devleti ve Delhi Türk Sultanlığı ordularında da çok sayıda İranlı bulunduğu görülecektir. Gazneli devri eseri olan *Dîvân-i Mes‘ûd-i Sa‘d-i Selmân*’da yer alan beyitler Gazneliler devrinde ayrıca Zengî gulâmların varlığına da işaret etmektedir⁵¹⁰. Ayrıca Zeng (زنگ)⁵¹¹ ve Sipâh-i Zeng (سپاه زنگ: Zeng ordusu)’den bahsedilmektedir⁵¹². Söz konusu beyitlerden birisi şudur:

Hindû ve Rûm ve Zeng[î]’yi benim üzerime kışkırt daima * Yâr-i Hindû’nun Rûmî gözü, Zengî ‘Ârızın yüzü?⁵¹³

Türk saldırıları karşısında Hindû Keşmir kralları da bu dönemde paralı Türk savaşçılar kullanmaya başlamışlardı. Örneğin uzun bir süre topraklarını yabancıların girmesine karşı koruyan Keşmirliler daha sonra kendi güvenliklerini arttırmak için paralı Türk askerleri tutmaya başladılar. Önce Lahora hanedanından Harşa (1089-1101) birkaç 100 Türk asker ve kumandanını maiyetinde görevlendirdi⁵¹⁴.

Gur Sultanı Alaeddîn Hüseyin Cihânsuz, 1151 yılında Gazne şehrini zapt edip Zabûlistan ve Kâbil’i aldı. Bunun üzerine Gazneliler başkentlerini Lahor’a naklettiler. Gazneliler, Hint saltanatı ile yetinmek zorunda kaldılar. Gazne tahtında oturan Gurlu Muizzeddîn Muhammed b. Sâm, Lohor önünde son Gazneli Hükümdarı Husrev Melik’i bir hile ile esir etti. Muizzeddîn Muhammed b. Sâm, Lahor ve Pencâb hâkimi olarak Gazneliler Devleti’ne son verdi (1186)⁵¹⁵. Gazne Devleti’nin temelleri üzerine kurulan

⁵⁰⁸ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 22.

⁵⁰⁹ *Târih-i Beyhakî*, s. 654-655.

⁵¹⁰ Hava Zengîlerin saçından daha siyahtı. Bkz. *Dîvân-i Mes‘ûd-i Sa‘d-i Selmân*, s. 415, 626, 633.

⁵¹¹ *Dîvân-i Mes‘ûd-i Sa‘d-i Selmân*, s. 240.

⁵¹² *Dîvân-i Mes‘ûd-i Sa‘d-i Selmân*, s. 240.

⁵¹³ هندو و روم و زنگ را بر من بشوراند همی * یار هندو چشم رومی عارض زنگی کله. Bkz. *Dîvân-i Mes‘ûd-i Sa‘d-i Selmân*, s. 481.

⁵¹⁴ Saiyid Athar Abbas Rizvi, “Keşmir”, *DİA*, XXV, s. 325.

⁵¹⁵ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 91.

Gur Devleti bünyesinde Gurlular dışında çok sayıda hür Türk suvârinin varlığı göze çarpmaktadır. Mesela Gur Sultanı Alâeddîn Hüseyin Cihânsûz (1149-1156), Büyük Selçuklu Hükümdarı Sencer ile savaşırken ordusunun sağ kanadında 6.000 “Guz (Oğuz), Türkler ve Halac suvârî” (سوار غز و ترکان و خلج) bulmaktaydı⁵¹⁶. Gur Devleti hizmetinde bulunan gulâm, emîr ve kabile kuvvetleri arasında Halacî⁵¹⁷, Gûrî⁵¹⁸, Tâzîk (Tâcîk: İranlı)⁵¹⁹, Habeşî⁵²⁰, Sûdânî⁵²¹ emîrler ve Afgan cemaati⁵²² yani Afgan kabile kuvvetleri bulunmaktaydı. Söz konusu çeşitli ırklardan müteşekkil kuvvetlerin Delhi Türk Sultanlığı’nın kuruluşunda ve devamında varlıklarını devam ettirdikleri görülmektedir. Cüzcanî’nin gulâm ve emîrlerin hayat hikâyeleri hakkında anlattıkları bu hususu doğrulamaktadır.

Fahr-i Müdebbir, sultanlığın ilk hükümdarı olan Kutbeddîn Aybek tahta oturduğunda sancağı altında Türk, Gûrî⁵²³, Horasânî [Hint ülkesinde yabancılara Horâsânî derler]⁵²⁴, Halacî kuvvetleri ve Râtkân (راتکان), Tekrân (تکران), Bâsaidân (با سعیدان) ve Tefârîk (تفاریق: farklı unsurlardan)’ten Hindistan haşemi (ordusu) bulunduğunu bildirmektedir⁵²⁵.

Delhi’de Gazneli ve Gurlularda görülen çeşitli milletlerden gulâm alma geleneği aynı şekilde devam ettirilmiştir. Cüzcanî tarafından verilen bilgilere göre Sultan İltutmuş (1210-1236) zamanında Türk⁵²⁶, Türk-i Rûmî⁵²⁷, Türk-i Gürcî⁵²⁸, Türk-i Hıtâî⁵²⁹ (ترک خطائی: Moğol/Türkleşmiş Moğollar)⁵³⁰, Kıpçak⁵³¹, el-Berî (Türkistan’da

⁵¹⁶ Cüzcanî, s. 60.

⁵¹⁷ Cüzcanî, s. 146, 157, 158, 159, 160,

⁵¹⁸ Cüzcanî, s. 253, 393.

⁵¹⁹ Cüzcanî, s. 243, 286, 300.

⁵²⁰ Cüzcanî, s. 188, 362, 368.

⁵²¹ Cüzcanî, s. 243.

⁵²² Cüzcanî, s. 285, 315.

⁵²³ Bugünkü Afganistan’da Heyremen (هیرمن) Deresi ile Herat arasındaki tarihî dağlık bölgedir. Hezâre Kabilesinin meskeni olan günümüzdeki Hezârestân’a denmektedir. Gur ülkesi, Samanilerin ve Gaznelilerin sahip oldukları bölgelerden idi. Gurlular, Gaznelilerden sonra kudrete eriştiler. Hâzemşâhlar tarafından yenilgiye uğratıldılar. Daha sonra bu taprak Moğolların eline geçti. Başkentleri Fîrûzkûh viran oldu. Moğollar orada yerleştiler. Bkz. *Ferheng-i Câmi’ Şâhnâme*, s. 732.

⁵²⁴ İbn Battûta, II, s. 657.

⁵²⁵ Fahr-i Müdebbir, *Tarih-i Fakhru’-d-Din Mubarakshah*, s. 33.

⁵²⁶ Cüzcanî, s. 152, 203, 237, 239, 242, 247, 300.

⁵²⁷ Cüzcanî, s. 233.

⁵²⁸ Cüzcanî, s. 259.

⁵²⁹ Cüzcanî, s. 238, 259; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü’l Ebsâr)*, s. 31; *Arab Accounts of India*, s. 99.

⁵³⁰ Tarih sahnesine ilk defa IV. yüzyılda çıkan ve Orhun Kitabelerinde “doğudaki Türk düşmanı kavim” şeklinde tanıtilen Moğol asıllı Hıtaylar’ın (Kıtayî ar- K’i-tan) anavatanları Mançurya’nın güneyidir. X. yüzyılın başında Yeh-

el-Berî/İlbarı kabilesinden)⁵³², Aden ve Mısırlı (Aden ve Mısır tarafından getirilen Harezmşâh ümerasından bir gulâm)⁵³³, Karahitâi (Karahitay: Moğol)⁵³⁴, Rûmî asl⁵³⁵, Tâzikî (تازکی: İranlı)⁵³⁶, Habeş⁵³⁷, Hindû (هندو)⁵³⁸, Kabâil-i Hindustân (Hint kabile kuvvetleri)⁵³⁹ Hind (Müslümân Hindû)⁵⁴⁰ ve Gebr (گبر: putperest Hindû)⁵⁴¹ gulâm, emîr ve askerler bulunmaktaydı. Bu gulâmların milliyetlerine göre oranları incelendiğinde çoğunun Türklerden; özellikle Kuzey Türklerinden ve ilk dönemde ise özellikle Halacî Türklerinden oldukları görülmektedir. Bunlara ilave olarak orduda Moğol, Rum, Habeş ve Hindû unsurların varlığı da müşahade edilmektedir.

lû A-pao-chi (Apaoki) adlı Hıta reisi, kavminin bütün boylarını itaat altına alarak Moğolistan'ın büyük bir kısmına hakim oldu ve 916 yılında kendini hükümdar ilan etti. Onun oğlu Te Kuang (926-947) Kuzey Çin'in bir kısmını ele geçirerek orada Çinlilerin Liao hanedanı dedikleri devleti kurdu. Kuzey Çin'de iki yüzyıldan fazla hüküm süren Liao İmparatorluğu'nun güney sınırları Chi-li eyaletinin kuzeyinden -şimdiki Pekin dahil- Shan-hsi'ye kadar uzanıyordu; ayrıca bütün Moğolistan ve Mançurya halkları, hatta Kırgızlar da bu devlete bağlanmıştı. Hıta'lar 1009'da batıya yöneldiler ve Uygurlar ile Karahanlıları tehdit etmeye başladılar. Fakat Karahanlılar tarafından Balasagun yakınlarında bozguna uğratarak (1016) batıya ilerleyişleri bir yüzyıl geciktirildi. Liao hanedanının yıkılışından sonra Hıta'ların büyük bir kısmı Tunguz kavmine mensup olan Curcenler'in hakimiyetini kabul ederken Liao İmparatorluğu'nun kurucusu A-pao-chi'nin sekizinci göbekten torunu olan Prens Yeh-lü Ta-şi, yönetimi altındaki küçük bir grup ve Batı Moğolistan'daki birçok kavmin desteğini sağladıktan sonra Türkistan'a doğru ileri harekate geçti. Yeh-lü Ta-şi'nin Liao İmparatorluğu'na mensup olmasından dolayı Çin kaynakları bu devleti Hsi Liao (Batı Liao) adıyla zikretmişlerdir. Türk-İslam kaynakları ise büyük bir ihtimalle Hıta (Hata) dedikleri Kuzey Çin'deki Liao İmparatorluğu'ndan ayırt etmek için bu devlete Karahitay adını vermişlerdir. Bundan sonra "gürhan" unvanıyla anılan Yeh-lü Ta-şi (1130-1142), önce eski yurtlarını geri almak için Kuzey Çin topraklarına bazı seferler düzenlediyse de pek başarılı olamadı. Bunun üzerine batıya yönelerek Mâverâünnehir'e ve Doğu İran'a saldırdı. 1209'da Karahitaylar'ın tabilerinden Uygur Hükümdarı İdikut Barçuk, Cengiz Han'a bağlandı. Bu sırada Harezmşahlar, Moğol Naymanlar'ın hükümdarı ve Gürhan Ch'e-lu-ku'nun damadı olan Küçlüğ Han ile anlaşarak ayrı yönlerden saldırdılar. Önce Küçlüğ, arkasından Harezmşah Muhammed b. Tekiş ve sonra tekrar Küçlüğ zafer kazandılar. Böylece Karahitaylar'a son darbeyi vuran Küçlüğ kayınpederi Ch'e-lu-ku'yu esir ederek bu devlete son verdi (1211). Karahitay Devleti'nin sınırları en geniş olduğu dönemde doğuda Çin'in batısındaki Hsi-hsia'ya, kuzeyde Altay Dağları'ndaki Nayman ülkesine, batıda Ceyhun Irmağı'na, güneyde ise Belh, Tirmiz ve Hoten'e dayanıyordu. Doğuda Beşbalık'tan başlayarak Turfan, Karaşar ve Kuça'da oturan Uygur Türkleri, kuzeyde Aşağı İli'de oturan Karluklar, güneybatıda Mâverâünnehir ve Kuzey Afganistan halkları, Doğu İran'da da Müslümân Türkler ve diğer bazı kavimler Karahitaylar'a tabi idiler. Bkz. Ahmet Taşağıl, "Karahitaylar", *DİA*, XXIV, s. 415-416; Muhammed Zaki, Hıta adını şöyle açıklamaktadır: 14. ve 15. yüzyıllarda Çin'in kuzey kesimi Hıta yada Çağatay (Cathay) olarak gösterilirken güney kısmı ise Çin'in asıl kısmı olan "Sin" idi. Hıta adı 10. ve 11. yüzyılda Çin'de hüküm süren Hıta (Khitay) kabilesinden gelmektedir. Bkz. *Arab Accounts of India*, s. 99.

⁵³¹ Cüzcanî, s. 247, 256, 258, 261, 268, 274.

⁵³² Sultan Kutbeddîn Aybek ve Sultan Şemseddîn İltutmuş da el-Berî/İlbarı kabilesinden idi. Cüzcanî, s. 138, 166, 274, 278, 281; M. Aziz Ahmet, s. 20.

⁵³³ Cüzcanî, s. 275.

⁵³⁴ Cüzcanî, s. 249, 252.

⁵³⁵ Cüzcanî, s. 254, 273.

⁵³⁶ Cüzcanî, s. 203, 300.

⁵³⁷ Bu gulâmın Harezm ümerasından olduğu, Mısır ve Şam tarafına esir düştüğü aktarılmaktadır. Bkz. Cüzcanî, s. 265.

⁵³⁸ Cüzcanî, s. 248; *İ'câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 173, 174.

⁵³⁹ Cüzcanî, s. 300.

⁵⁴⁰ Ordu içinde yer alanlar sayılırken Hind ve Gebr kelimeleri metinde peş peşe kullanılmıştır. Hind ile Müslümân Hindûlar ve Gebr ile putperest Hindûlar kastedilmektedir. Bkz. Cüzcanî, s. 203.

⁵⁴¹ Gebr, Mecûsî, kâfir, mülhid ve Müslümân olmayan anlamlarına gelmektedir. Burada Müslümân olmayan putperest Hindûlar kastedilmektedir. Metinde zaten Hindû ve Gebr kelimeleri peş peşe kullanılmışlardır. Bkz. Cüzcanî, s. 203.

Fahr-i Müdebbîr, Delhi’de ve diğer çağdaş İslâm devletlerinde, devlet hizmetlerine neden çoğunlukla gulâm ve hür Türklerin alınmakta olduğunu şöyle açıklamaktadır: “Küfür gurûhundan hiçbir sınıf yoktur ki onu küfürden İslâm’a getirdiklerinde hâne, anne, baba, akraba tarafına gönlünün yönelmesi olmasın. Gönlünün Müslümânlıkta karar kılması için bir müddet gerekir. Çoğu zaman mürted (İslâm dininden dönen) olur ve küfre geri döner. Türk grubu dışında ki onu [onları] İslâm’a getirdiklerinde Müslümânlara öyle gönül bağlar ki evi, memleketi ve akrabalarını artık anmazlar. Hiçbir zaman hiç kimse [bir] Türk’ün İslâm’dan döndüğünü, mürted olduğunu ve küfre geri döndüğünü açıklamamıştır. Eğer bir kimse hangi sebepten izzet ve devletin Türklerin nasib hissesinde olduğunu sorarsa, cevâbı dünya ehlinin malumudur. Türkler hariç herkes kendi ehli, aşireti, şehri arasında aziz ve saygı duyulan; gurbette ve [başka] vilayette yabancı düşerse diken, zelil ve hürmet gösterilmeyen olur. Türklerin hali bunun zıddıdır. Türk kendi akrabaları ve vilayeti içinde olduğu müddetçe o sıradan bir Türk’tür. Çok sermayesi ve dostu olmaz. Kendi vilayetinden, bir Müslümânın eline düştüğü zaman her ne kadar kendi vilayetinden, akrabalarından ve evinden uzak düşse de kadri, kıymeti ve fiyatı (değeri) artar. Ümerâ ve *sipehsâlâr* (ordu komutanı) olurlar. Bunun dışında Türkler dışında Hz. Âdem’den bu yana dirhem (gümüş para) ile satın alınan hiçbir bende padişah olmamıştır...”⁵⁴²

“Türklerin çok fazla kabilesi vardır. Çoğu sahralardadırlar ve çadırları vardır. Hayvanları sebebiyle kışın sahraları kar bağladığı dönem dışında bir yerde konaklamazlar. Eğer bir kimse bütün Türk kabilelerini bilmek isterlerse muvaffak olamaz. Ancak çok meşhur olanların her biri [kendi içinde] birkaç kabileye ayrılmıştır. İsimleri getirilenler bunlardır: Türk, Yimek, Kırgız, Karluk, Çiğil, Anmor?, Karluk, Kınık, Yâgi, Saluk, Halac, Oğuz, Hita, Gay, Urs, Kayı, Uran, Kimek, Hazar, Kra-Hazar, Kıpçak, Altı Kucat, Peçenek, Oğul, Sıtk, Sutuk, Tatar, Kara-Tatar, Kanklı, Barğu, Oğuz, Kar-Gur, Toğuz-Guz, Yağma, Erakin, Kık, Salgur, Yezğoz, Ruker, Bâyıdır, Ela Yındılığ, Ogur, Toğork, Bayat, Toturga, Doceyran, Soyuk, Yebağu, Afşar, Bekirz, Begdili, İkba, Otkuk, Lazetra, Eril, Lurtilk, Basmıl ve el-Barsahan.

⁵⁴² Fahr-i Müdebbir, *Tarikh-i Fakhru'd-Din Mubarakshah*, s. 35-37; Abdullah Dodangeh, “Şecere-yi Ensâb İsimli Eserin Türkçe Tercümesi”, s. 209-210.

Türkler hakkında bu acayip ve tuhaf bilgilerin verilmesinin sebebi, onların sahip olduğu özelliklerin diğer toplumlara nazaran üstün olduklarını göstermektir. Bu boylar, Müslümân, âdil ve yardımsever sultanın [Sultan Kutbeddîn Aybek]⁵⁴³ adını duyar duymaz onu ziyaret etmek üzere payitahta [Delhi] gelirlerdi...

Eğer isterse keskin kılıçla bir bedeni ikiye böler. Eğer isterse uçan bir bîlek (ok, ok temreni) ile iki bedeni tek beden yapar (birbirine şişler). Eğer eline nâçeh (küçük savaş baltası) alırsa daha işaret buyrulmamışken düşmanın başını vücudundan ayırmış ve ortadan ikiye bölmüş olur. Eğer avucuna ejderha şeklinde yılan bedenli mızrağı alırsa nerdeyse düğüm atılmış saçı mızrağın temreni ile açar. Eğer hasmına saldırırsa dağ gibi ağır da olsa [mızrağı ile] hafif saman gibi havaya kaldırır. Eğer eline gürz alır ve düşmanı üzerine indirirse kaya gibi olsa da akan kuma döndürür. Eğer eline çevgân alsa yer küreye bedel olan topu İran'dan Turan'a gönderir. Eğer bir hasmının peşinden Burâk [Hz. Muhammed'in Miraç günündeki taşıt] şeklinde merkebi sürerse rüzgâr misali hızlı binek hayvanı da olsa ilk koşuda kemendi ile [onu] yakalar. Yüz bin çeşit başka hüner ve oyunu vardır.”⁵⁴⁴

Emîr Husrev-i Dihlevî ise Türklerin savaşçılıktaki üstün gücünü kalem ile kılıç arasındaki münazarayı ele aldığı kısımda kılıcın ağzından çıkan şu söz ile aktarmaktadır: “Husrev sen ki Türksün ve askerlik [seyfî] cevheri[n] [var] beni eline al ki benim kuvvetim Türklerin pazısındandır.”⁵⁴⁵

Türkler Delhi'ye sadece gulâm olarak gelmezlerdi. Nitekim Fahr-i Müdebbir'in Türk boylarlarının Sultan Kutbeddîn Aybek'in adını duyar duymaz onu ziyaret etmek üzere Delhi'ye geldiklerini bildirmektedir. Böylece kuruluş yıllarından itibaren hür Türk kabile kuvvetlerinin kendiliklerinden sultanlığın hizmetine girmeye başladıklarını ortaya koymaktadır.

⁵⁴³ Müellif, eserini Sultan Mu'izzeddîn Muhammed b. Sam zamanında yazdığı ve ona sunacakken ölümü üzerine onun yerine Hindistan'da tahta geçen Sultan Kutbeddîn Aybek'e sunduğuna göre burada Gur Sultanı da kastedilmektedir.

⁵⁴⁴ Fahr-i Müdebbir, *Tarikh-i Fakhru'd-Din Mubarakshah*, s. 49.

⁵⁴⁵ *I'câz-i Husrevî*, 5. Risale, s. 40.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Türklerin savaşıcılığını Delhi ordusundaki diğer milletlerle karşılaştırarak daha üstün vasıflara sahip olduklarını aşağıdaki beyitlerinde dile getirmektedir:

Bir köpek uzaktaki keçiyi zebun eder * Kaplan o her ikisini bir yerde av eder.

Zira Tacikten⁵⁴⁶ çabuk yağma ulaşır * Çabuk yağmadan ibarettir Tacik

Türk'ten Hindû safına yağmaya düştüğünde * [Hindû] şahıyla turaç (keklik)⁵⁴⁷ tarafına hamle edemez.

Zira şahin, tavus ve ördekten vergi (haraç) alırsa⁵⁴⁸ * Elbette ki peşlerinden gelen mâkiyân (tavuk, hindi gibi uçamayan evcil kuşlar) olur⁵⁴⁹.

Emîr Husrev-i Dihlevî'nin beyitlerinden anlaşıldığı kadarıyla en muteber avcı kuşu şahinlerdir ve Türkler şahine benzetilmişlerdir.

Türklerin yukarıda bahsedilen faziletlerine Muhammed Bahtiyar'ın hayatı güzel bir örnek teşkil etmektedir. O hiçbir şeysiz bir şekilde Gur'dan Hindistan'a gitmiş Delhi hizmetine girmiş ve ardından Bihar ve Bengal fatihi olmuştur. Muhammed Bahtiyar, 1203⁵⁵⁰ yılında 200 kişi ile Bihâr Kalesi'ni ele geçirdi ve çok fazla ganimetle geri dönüp Gur Devleti Hindistan Valisi Kutbeddîn Aybek'in nezdine geldi. Kendisine çok değer verildi ve büyük ikramlara kavuştu. Başkentin (Delhi) emîrlar topluluğu onun şöhretinin yayılması, Kutbeddîn'in ona büyük değer vermesi ve ona yaptığı bağışları gördüklerinde gayrete geldiler ve dedikodulara başladılar. Kahramanlığının abartılmış şeyler olduğunu, hele 200 kişi ile Bihâr'a hâkim olmasının imkânsız görüldüğünü ileri sürdüler. Bu rivayetler hem Muhammed Bahtiyar'ı hem de Kutbeddîn Aybek'i rahatsız etmeğe başlamıştı. Haset ve düşmanlıklarından Kutbeddîn Aybek'e "Muhammed Bahtiyar, mest (مست: kızıymış)⁵⁵¹ bir fille savaşıma iddiasında bulunuyor" diye arz

⁵⁴⁶ Tajîk: Gayri Türk, özellikle İranlı. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 546, s. 552.

⁵⁴⁷ Dürrâç (درج): Bir türk keklik, çil kuşu, turaç kuşu. Bkz. Cemsid Salehpur, *Ferheng-i Fârsî be Türkî-yi İstanbûlî (Kimiya Genel Sözlüğü Farsça-Türkçe)*, İntişârât-i Cengel, Çâp-i Heştom, Tahran H.Ş. 1385, s.486.

⁵⁴⁸ Diğer bir nüshada revîd/rûyed (روید) diye geçiyor.

⁵⁴⁹ سگی بزغاله را شد زیون گیر * پلنگ آن هر دو یکجا کرد نخچیر

چو از تازک رسد چابک بغارت * ز چابک غرت از تازک عبارت

ز ترک افتد صف هندو بنراج * نیارد حمله سوی باشه دراج

Bkz. *Tuğluknâme*, s. 86.

⁵⁵⁰ Enver Konukçu, "Delhi Türk Sultanlığı Hizmetindeki Halaç Beyleri", *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Sayı 7, Ankara 1976, s. 184.

⁵⁵¹ Mest (مست: kızıymış): Erkek filler, cinsel arzuya bağlı çılgınlık nöbetlerine ancak yirmi bir yaşını geçtikten sonra tutulurlar. Bu devrenin belirtisi, gözlere yakın ve ağzın hemen yukarısındaki bir bezin yapışkan ve kuvvetli kokulu

ettiler. Filin ayakları altıda helâk olması için böyle bir beyanda bulunmuşlardı. Kutbeddîn Aybek, bunları işitince, o esnada yeni kızıışmış bütün Hindistan'da karşısına çıkabilecek ve darbelerine karşı koyabilecek başka bir fil bulunmayan beyaz bir fili Kasr-i Sepîd'e getirmelerini talep etti. Muhammed Bahtiyar'a "Bu kızıışmış fil hazır. Eğer savaş isteğinde bulunuyorsan bu top bu da meydan" diye buyurdu. Muhammed Bahtiyar bu hikâyeyi sultandan işitince gayreti benim öyle bir iddiam yoktur demesine engel oldu. Aksine hemen hazırlandı, eline çok ağır bir gürz aldı. Henüz terbiye edilememiş, filbânların sakındığı o kızıışmış ve cüsseli filin hortumuna cesaretle vurdu. Fil ilk darbede ayakları üzerine çöktü ve inledi, yüzünü çevirip kaçmaya yöneldi. Muhammed Bahtiyar fili takip etti. Bu olay dedikoduların sona ermesine sebep oldu. Bu defa Türk beyleri, Muhammed Kalaç'ın gerçekten cesur ve atak bir kimse olduğunu kabul etmek mecburiyetinde kaldılar. Kutbeddîn kendi *hasından* ona aklın almayacağı bağışlarda bulundu ve emîrlere ona yazıya sığmayacak ihsanlarda bulunmalarını emretti. Bengal vilayetinin tamamının yönetimini ona verdi ve [onu] orayı ele geçirmekle görevlendirdi⁵⁵².

Muhammed Bahtiyar Halacî'nin Türk gulâmlar tarafından kıskanılması, kendisiyle alay edilmesi gulâm asıllı olmaması ve eğitim görmemiş olmasından kaynaklanmaktaydı. Böyle biri nasıl gerçek subay sayılabilirdi? Asiller meclisinde daima kendisiyle alay ediliyordu⁵⁵³. Bununla birlikte Muhammed Bahtihar, Bengal'de Halacî Sultanlığı'nı kurmayı başardı. Delhi'ye bağlı olmakla birlikte kendi adına para bastırdı ve hutbe okuttu.

Delhi ordusunda gulâm asıllı emîrlar ile gulâm asıllı olmayan emîrlar arasında bir çekememezlik, kıskançlık olduğu; fakat yine de sultanlar tarafından liyakatin her şeyden üstün tutulduğu Muhammed Bahtiyar örneği ile ortaya çıkmaktadır.

bir madde salgılamasıdır. Çılgınlık nöbeti genellikle sıcak havada görülür ve iki hafta sürebilir. Salgının en fazla olduğu devre otuz beş ile kırk beş yaş arasındadır. Fil bu zaman erkeklik hayatının zirvesindedir. Çılgınlık nöbetindeki Asya fili sağa, sola saldırır. Bu zamanlarda hayvana hiç güvenmeye gelmez. Salgı ağzının içine aktıkça büsbütün vahşileşir. Elli yaşındaki filde, bahsi geçen bezin salgısı azalır ve sonunda büsbütün yok olur. Bkz. Martin Saller, *Elephants A Cultural and Natural History* (Original title: *Der Elephant in Natur-und Kulturgeschichte*), ed. Karl Gröning, Könnemann/Germany 1999, s.76-77; www.hayvanansiklopedisi.blogspot.com Asya Fli, Afrika Fili

⁵⁵² Cüzcanî, s. 147-148; Nizâmuddîn Ahmad, s. 47, 68-69; Abd el-Qadir Badâ'ûnî, *Montakhab el-Tavârikh*, I, s. 39; Gıyâseddîn b. Hemâmeddîn Hondmîr, *Târih-i Habîb ü's-siyer*, Naşir Hayyâm, Tahran 1380, Çâp-i Çeharom, II, s. 613; *Târih-i Elfi*, VI, s. 3834-3835; Enver Konukçu, "Muhammed Kalaç'ın Bihâr ve Bengal Fetihleri", s. 288-289; Enver Konukçu, "Delhi Türk Sultanlığı Hizmetindeki Halaç Beyleri", *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, s. 183-185.

⁵⁵³ M. Aziz Ahmet, s. 130-131.

Gur'da yaşayan Türklerin Halaç soyundan gelen Doğu Hindistan'ın ilk fatihi olan Muhammed Bahtiyar (1201-1205)'ın başarılarını işiten Halaçlar, Hindistan'ın her tarafından yanına gelmeye başladılar. Gerçi Muhammed Bahtiyar gulâm değildi⁵⁵⁴ ve onun hizmetine gelenler de hür Halaç Türkleri idi.

Halacî Türklerinin Muhammed Bahtiyar döneminden başlamak üzere daha çok Bengal'de yoğunlaştıkları görülmektedir. Fakat Sultan İltutmuş, Halacî Sultanı Gıyâseddîn'i yenerek Bengal ve Hasankot şehirlerini ele geçirdi. Kalaç (Halacî) Sultanı, akrabaları ile birlikte 1227'de katledildi. Bengal doğrudan doğruya Delhi tahtına bağlandı ve Şehzâde Nâsireddin Mahmûd idaresine verildi. Ardından Halacî Sultanı Gıyâseddîn'in oğlu Bilge Melik ve diğer Halacî beylerinin isyanı bastırıldı. Böylece Bengal'deki Halacî hâkimiyeti kesin olarak sona erdi. Bengal bundan sonra daha çok merkezden atanan valilerce yönetildi⁵⁵⁵.

Delhi ordusunda pek çok milletten gulâm ve kabile kuvvetleri bulunmakla birlikte özellikle Türk gulâmların ve Türk kabile kuvvetlerinin yönetime egemen oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim İltutmuş'un ölümünden sonra başlayan ve Balaban'ın tahtına sağlamca oturmasına kadar uzun bir süre devam eden *Çihilgâni* denilen birlikte azat edilmiş 40 Türk gulâmın devlete egemen oldukları görülmektedir. Çihilgâni gulâmlarının bölücü entrikaları ve tahta tasallutu Balaban tarafından sonlandırıldı.

Sultan Balaban'ın ölümünden sonra Türk gulâmların sultanlara tasallutu yeniden başladı. Sultan Balaban'ın zevk düşkünü ve yumuşak torununun zayıflığından istifade eden komutanlar, sultanın otoritesini sağlayan kaideleri ortadan kaldırdılar. Her şeye rağmen Balaban'ın ailesi Türk gulâmlar için toplayıcı bir unsordu. Halacîlerin sayıları, memnuniyetsizlerin katılmasıyla gittikçe artıyor, isyancıların direnişleri gittikçe güçleniyordu. Kölelikten gelen Türk emîrleri birçok gruba ayrılmış oldukları halde, Halacîlere olan nefretleri onları birleştiriyordu. Emirlerin planlı baskılarına karşı, Halacîler suikastlar ile cevap veriyorlardı. Gulâm Türk emîrleri birer birer arkadan

⁵⁵⁴ M. Aziz Ahmet, s. 128-129.

⁵⁵⁵ Enver Konukçu, "Hindistan'daki Türk Devletleri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, IX, s. 384-385.

vuruluyordu. Sonunda Sultan Mu‘izzeddîn Keykubâd (1287-1290), Kilugheri⁵⁵⁶ sarayında katledildi. Ölümüyle iktidar gulâm soylu Türklerden özgür Halacî Türklerine, Hint Müslümânlarına ve onların Hindû müttefiklerine geçti. Yeni aristokrasinin kaynağı artık gulâmlar değildi⁵⁵⁷.

Moğolların Orta Asya ve Orta Doğu’ya egemen olmasıyla birlikte Hindistan’a kuzeyden gelen Türk gulâm akışı neredeyse durmuştu. Belki de bu durum yavaş yavaş gulâm soyluların iktidarını hür Halacî Türklerine kaptırmalarına yol açmıştı. Fakat Moğol Seddi, hür Türklerin ve diğer milletlerden Müslümânların Hindistan’a gelmesine ve Delhi hizmetine girmelerine tam olarak mâni olmuyordu. Sultan Balaban ve Alâeddîn Muhammed Halacî devirlerinde söz konusu insan göçüne dair örnekler bulmak mümkündür. Esterâbadi’nin naklettiğine göre; Sultan Balaban (1266-1287)’a geçmiş sultanlar döneminde Hindistan’a teşrif eden padişâh ve padişâh evlatları dışında, Türkistan, Mâverâünnehir, Horâsân, Irak, Azerbaycan, Fârs, Rum ve Şam’dan 15 padişah evladının Cengiz Han orduları yüzünden kendi hükümet merkezlerinden sökülerek onun asrında Delhi’ye gelmeleri saadeti yeterlidir. (Bkz. Ek V)⁵⁵⁸. Abbâsî halifeleri evladından da iki nefer vardır. Sultan her birine haddinden fazla mahalle tayin etti. Öyle ki Delhi’de böyle 15 mahalle vardı: İlk önce Abbâsî Mahallesi, ikinci Sencerî, üçüncü Harezmsâhî, dördüncü Deylemî⁵⁵⁹, beşinci Alevî, altıncı Atabekî, yedinci Gûrî, sekizinci Cengîzî (Moğol), dokuzuncu Rûmî, onuncu Ak Sungûrî, on birinci Yemenî, on ikinci Musulî, on üçüncü Semerkandî, on dördüncü Kaşgarî, on beşinci Hıtâyî mahallesi idi. Bu nedenle bütün dünyada eşi benzeri olamayan kılıç (asker), kalem, çalgıcı, şarkıcı ve sanatkâr eshâbından âlemin hülasası, özü onun dergâhında toplanmıştı⁵⁶⁰. Nitekim Sultan Gıyâseddîn Balaban’ın piyâde muhafız alayını oluşturan

⁵⁵⁶ Kilokheri, Şehr-i Nev. Bkz. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 365.

⁵⁵⁷ M. Aziz Ahmet, s. 27-28.

⁵⁵⁸ 1241’de Moğol İmparatorluğu ve Delhi Türk Sultanlığı (Harita), Ek V.

⁵⁵⁹ Deylem, Hazar Denizi ve Kazvin arasındaki bölgeye denilmektedir. Fakat Deylemlilerin fetihleriyle birlikte bazı komşu bölgeleri de ele geçirmişlerdir. Hicri IV. asırda Büveyhoğulları zamanında Deylem Bölgesi bütün Gilân, Taberistân, Cürcân ve Kûmis’i de kapsamıştır. Deylem, Deylem nahiyesinin kadimi ismi olmuştur. Deylem kavmi, İslâmî devirde çoğunlukla silahşörlük ve savaşıllıklarıyla meşhur olmuşlardır. Kuvvet ve hızları nedeniyle muhafazlık ve zindan muhafızlığı görevlerine getirilmişlerdir. Bu kavmin aslı belli değildir ve muhtemelen İran soyundan önce mevcut bulunmuşlardır. Kadim Yunan ve Rum yazarlarının çoğu Deylemî ismi ile aşina idiler... Deylemliler güzel yüzlü, çok cesur, meşakkatten korkmayan bir halk idi. Atları yoktu. Çiftçilikle uğraşırlardı. Silahları arasında zûbîn, parlak renklerle boyanmış yüksek siper (siper-i bolend) vardı. Bu kalkanları yan yana yerleştirirler, düşman karşısında bir duvar teşkil ederlerdi. Özellikle yakıcı nef ve zûbîn fırlatırlardı. Bkz. *Ferheng-i Câmî’ Şâhnâme*, s. 509-510.

⁵⁶⁰ Esterâbadi, I, s. 267-268.

500 Sistanlı (Sistânî), Gurlu, Semerkantlı, Kürd (کرد), Lur ve Arap'tan bahsedilmektedir⁵⁶¹.

Delhi Türk Sultanlığı hükümdarlarının hizmetlerine girenlere yaptığı büyük bağışlar ve onları önemli makamlara getirmeleri muhtemelen tacirler vasıtasıyla dünyanın büyük kısmında duyulmuştur. Sultanlığın hizmetine dünyanın her tarafından, en uzak diyarlardan Müslümânlar geliyorlardı. Örneğin Muhammed Şâh Tuğluk devrinde Tunus'tan gelen İbn Battûta yedi yıl Delhi'de taht kadılığı hizmetini ifa etmişti. Bicâye'de doğan, Gırnata asıllı olup Mağrip'ten gelen Cemâleddîn, Hint diyarını yurt edinmişti ve Delhi'de oturmaktaydı. Babasıyla bu topraklara göçmüş, çoluğa çocuğa burada karışmıştı. İyi bir fıkıh bilginiydi⁵⁶². İbn Battûta bir de Uceyn şehrinde oturan aslen Gırnatalı olan doktor fakih Cemaleddîn Mağribî'den bahsetmektedir⁵⁶³.

Delhi ordusundaki etnik unsurların ele alındığı bu kısımda, Rumî (Bizanslı/Anadolu Türkü) sıfatı ile sadece Anadolu'nun kastedilmediği özellikle belirtilmelidir. Rumî ifadesi aynı zamanda Şam diyarını ve Memlûk Devleti'ni de kapsamaktadır. Örneğin Şair Bedr-i Çâcî'nin beyitlerinde Şam hükümdarını [Memlûkları] “Şâh-i Rum” olarak nitelenmektedir⁵⁶⁴.

Alâeddîn Muhammed Şâh Halacî (1296-1316) devrinde Türkistan'dan hür Türklerin Delhi'ye göçüne başka bir örnek te şudur. Muhammed Türk Buhârî, Alâeddîn Muhammed Halacî'nin parlak devrinde geldi. Orada kabile sahibi ve kendi kavminin başı olduğundan ona hizmet, biat ve akrabalık bağı olan Türklerden büyük bir cemaat de kendi öz vatanlarından intikal ettiler. Bu diyarda onun hizmetine geldiler. O sultanın terbiyesi ve inayetiyle yüksek rütbelere geldi. En yüksek şevket ve azamet mertebelerine ulaştı. Gücerat memleketlerinin ele geçirilmesi ve onun liman şehirlerinin fethi için yüce şan sahibi emîrlerden bir cemaat ile birlikte tayin edildi. O savaşın kazanılması ve sultanlık hükmüyle orayı ordugâh ikametgâhı yaptı. Bir gün kendisi ile o savaşta sohbeti ve ortaklığı olan diğer bir emîr arasında husumet vaki oldu. Bu durumu

⁵⁶¹ Esterâbâdî, I, s. 268.

⁵⁶² İbn Battûta, onunla birlikte Delhi'deki Köşk-i Lâl'i gezdiğini bildirmektedir. Bkz. İbn Battûta, I, s. 187; II, s. 678.

⁵⁶³ İbn Battûta, II, s. 780.

⁵⁶⁴ Bedr-i Çâcî, s. 205.

sultana ulaştırdılar. Sultan onu diğerk bir hizmete, daha yüksek bir makama kavuşturdu. Alâi saltanatının sona ermesinden sonra Kutbeddîn ve Tuğluk Şâh'ın hükümeti devrinde o ve evlatlarının her biri devlette kendi zamanının önde gelenleri idiler⁵⁶⁵.

Moğol tesiriyle Hindistan'a Türk ve Müslümân gulâm akışı azalmakla birlikte tamamen kesintiye uğramadığı söz konusu örneklerde kendini göstermektedir. Nitekim Esterâbâdî, Moğolların gelişinden yaklaşık bir asır sonra Alâeddîn Muhammed Halacî (1296-1316) devrinde getirilen pahalı Hitâyî⁵⁶⁶, Çerkes ve Türk gulâmlarından bahsetmektedir⁵⁶⁷. Fakat fiyatlarının çok yüksek olmaları aynı zamanda az bulunduklarını da göstermektedir.

Emîr Husrev Dihlevî'nin *Tuğluknâme* adlı eserinde Kutbeddîn Mübârek Şâh (1316-1320) devrinde bile gulâm akışının tamamen kesintiye uğramadığı görölmektedir. Müellif bu eserde sultanlığın çok uluslu yapısının devam ettiğini, suvârî sınıfının özellikle kuzey milletlerinden teşkil edildiğini şu ifadeler ile beyan etmektedir: Suvârîlerin çoğu kuzey ülkelerinden; Guz, Türk, Moğol, Rûmî, Rûsî, diğerkleri Tâzik (İranlı), Horâsânlı⁵⁶⁸ ve temiz asıldan ne Hindistanlı ve ne kuzey Hindûsu[dur]⁵⁶⁹.

Delhi'de Halacî hanedanı ardından saltanat Tuğluk hanedanına geçmiştir. Halacî hanedanı iktidarı Gıyâseddîn Şâh Tuğluk'un (1320-1325) tahta çıkmasıyla sona ermiştir. Fakat Halacî Türklerinin etkisi tamamen sona ermemiştir. Halacîlerden Emîr Halâcûn, Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351) döneminde isyan ederek hükümdarlık davasında bulundu fakat isyanı başarısızlıkla sonuçlandı⁵⁷⁰. Muhammed Şâh Tuğluk'un bu dönemde 20.000⁵⁷¹ Türk gulâmı bulunmaktaydı⁵⁷².

⁵⁶⁵ *Ahbârü'l-ahyâr fî esrâri'l-ibrâr*, s. 595-596.

⁵⁶⁶ Hitâyî ile Çinliler değil de Çin sınırında yaşayan Uygurlular da kastediliyor olabilir.

⁵⁶⁷ Esterâbâdî, I, s. 388.

⁵⁶⁸ İbn Battûta, Hint ülkesinde yabancılara Horâsânî [= Horâsânlı] derler. Eserinin başka bir yerinde ise bu bilgiyi şu ifadelerle pekiştirir: "Horâsân kökenli emirler, kumandanlar ve yabancılar isyancı Aynü'l-mülk'ten çok korkuyorlardı. Çünkü o Hindû'ydu. Sultan daima dışarıdan gelenleri tuttuğu ve gözettiği için Hindistan'ın asıl ahalisi, yabancılara karşı kindardır diyerek bizi bu hususta aydınlatmaktadır. Bkz. İbn Battûta, II, s. 657.

⁵⁶⁹ *Tuğluknâme*, s. 84.

⁵⁷⁰ İbn Battûta, II, s. 705-706.

⁵⁷¹ *Mesâlikü'l-epsâr*'dan aynı kısmı alıntı yapan *Subh-u'l-aşa*'da söz konusu 20.000 Türk gulâm farklı bir şekilde aktarılmaktadır. Bu gulamlar 10.000 Türk gulâm ve 10.000 hadım şeklinde aktarmaktadır. Bkz. *Arab Accounts of India*, s. 100.

⁵⁷² *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, s. 32; *Arab Accounts of India*, s. 22; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığında Teşkilat (1206-1414)*, TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 296.

Fîrûz Şâh Tuğluk, 767/1365-66 yılında Tatta seferlerine çıktığında rikabının yanında Arap ve İranlı suvâriler gitmekteydi. Fakat burada Türk suvârilerin adı bile anılmamaktadır⁵⁷³. Bu durum kuzey ülkelerinden gelen Türk gulâm akışının azalması sonucunda orduda gulâm asıllı Türk suvâri oranının epey azaldığına işaret ediyor olmalıdır. Gulâm Türk suvâri açığının ise hür Türk suvârilerin yanı sıra Arap, Acem ve Hindû gulâmlardan teşkil edilen suvâri birlikleri ile giderilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Delhi ordusunda kabile kuvvetleri arasında Afganlar (Gurlu) da nisbeten önemli bir güce sahip idiler. Cüzcanî tarafından bildirildiğine göre Nâsireddîn Mahmûd Şâh (1246-1266) döneminde Horâsân'dan gelen Moğol elçilerinin karşılanmasında hazır bulunan 50.000 suvâri⁵⁷⁴ arasında Afganlar da bulunmaktaydı⁵⁷⁵. Nâsireddîn Mahmûd Şâh döneminde Afganlardan dağlık alanlara yapılan seferlerde “her biri sanki omzuna iki yak öküzü yerleştirmiş canlı fildir veya azamet için tepesine bayrak yerleştirilmiş sur üzerindeki burçtur” diye bahsedilmektedir. Bu ifade günümüz tabiri ile söylenir ise onların “dağ komandosu” olarak istihdam edildiklerini göstermektedir⁵⁷⁶.

Sultan Balaban (1266-1287), saltanatının başlarında ele geçirdiği eşkıya yatağı olan Kanpil (کنپل)⁵⁷⁷, Petyâlî (پتالی)⁵⁷⁸ ve Behûçpûr (بهوچپور) kasabalarına muhkem hisarlar ve mescitler bina ettirdi. Her üç hisarı da Afganlara ısmarladı, o kasabaları Afgan cemaati (kabileleri) ile kuvvetlendirdi⁵⁷⁹.

Muhamed Şâh Tuğluk (1325-1351) devrinde Gücerat bölgesinde Kinbâya kentinde Afgan asıllı Kadı Celâleddîn Afgânî ve kabilesinin isyan ettiği, başta başarılı olup şehri ele geçirdiği daha sonra sultanın onları ağır bir yenilgiye uğrattığı görülmektedir⁵⁸⁰. Yine bu dönemde Delhi'ye kırk gün uzaklıktaki Râberî [Rapri] şehrinin yöneticisi Hattâb Afgânî adında biriydi. Katam ve Racû adlarındaki Hindû hükümdarlar kentini kuşattı. Başkentten istenen yardım gecikince Emîr Hattâb 300

⁵⁷³ Bkz. Afîf, s. 223. برابر رکاب شہریار عرب و عجم گشتہ

⁵⁷⁴ Cüzcanî, s. 317.

⁵⁷⁵ Esterâbâdî, I, s. 261.

⁵⁷⁶ Cüzcanî, s. 315.

⁵⁷⁷ Kampil. Bkz. M. Aziz Ahmet, s. 254.

⁵⁷⁸ Patiali. Bkz. M. Aziz Ahmet, s. 254.

⁵⁷⁹ Nizâmuddîn Ahmad, s. 85.

⁵⁸⁰ İbn Battûta, II, s. 695, 786-787.

Afgan, 300 köle, 400'de diğerlerinden oluşan hatırı sayılır bir kuvvet toplayıp bir baskın ile racaları mağlup etti⁵⁸¹.

Muhammed Şâh Tuğluk devrinde Sind'de Şâh Afgan adlı bir emîr Multân Emîri Bihzâd'ı öldürerek hükümdara başkaldırdı, saltanat davasında bulundu. Sultan işini bitirmek için hazırlıklara başlayınca tek başına yeterli direniş gücüne sahip olmadığından yalçın dağlarda yaşayan kendi ulusunun; Afganların yanına kaçtı. Onlar söz geçirilemez tepelerde yaşayan dövüşçü bir halktır. Bu duruma öfkelenen sultan vali ve yüksek memurlarına ülke içindeki tüm Afganların yakalanmasını ferman buyurdu! İşte bu emîr, Kinbâya ve Bulûdra'da oturan Kadı Celâleddîn ve bir grup Afganlının ayaklanmasına, ardından Devletabad'da oturan Melik Mell'in oğlu ve bir grup Afganlının ayaklanmasına neden oldu. Kendilerine katılan Hint ahalisi, çeşitli köleler ve Türkler ile birlikte isyancıların sayısı 40.000'i buldu sonunda Duvaykîr [Devagir] Kalesi'ne sığınıp emân verilmedikçe teslim olmayacaklarını bildirdiler⁵⁸². İbn Battûta'nın Afganlar hakkında verdiği söz konusu bilgiler Afganların ülke içinde hatırı sayılır bir güce ulaştıklarını göstermektedir.

Fîrûz Şâh Tuğluk (1351-1388) döneminde, Afgan kabile kuvvetleri dışında Gurlu çavuşların ve Gurlu çavuş naiblerinin haddinden fazla olduğu görülmektedir⁵⁸³. Esterâbâdî'nin belirttiğine göre Fîrûz Şâh Tuğluk, mazideki padişâhların aksine Afganları yetiştiren, onlara itimat eden ilk Delhi pâdişâhıdır. Fîrûz Şâh Tuğluk, daha önce Muhammed Şâh Tuğluk döneminde *sade emîri* (yüzbaşı) olan Afganları⁵⁸⁴ büyük emîrlere arasına koydu ve sınırları onlara ısmarladı. Onlardan büyük hizmetler aldı. Daha önce Afganlar hiçbir zaman bu merteye ve duruma ulaşmamışlardı⁵⁸⁵.

Ordu içerisinde Türkler ve Afganlar'dan sonra Arapların da belli bir ağırlığı vardı. Söz konusu Arapların bir kısmı muhtemelen daha önceki asırlardaki Arap fetihlerinden kalan bakiyeler olmalıdır. Çinli Budist Hacı Hui Chaou (seyahati 723-729) söz konusu dönemde bölgeye yerleşen Araplar hakkında şu malumatı vermektedir:

⁵⁸¹ İbn Battûta, II, s. 773-774.

⁵⁸² İbn Battûta, II, s. 718-721.

⁵⁸³ Afîf, s. 271.

⁵⁸⁴ Söz konusu sade emirleri, Sultan Muhammed Şâh Tuğluk döneminde sık sık ayaklanmışlar ve sultan da onları ortadan kaldırmaya çalışmış fakat buna muvaffak olamamış ve ömrü vefa etmemiştir.

⁵⁸⁵ Esterâbâdî, I, s. 501.

Sindhukula'da pek çok manastır ve keşiş vardır. Halkı Budizm'e büyük bir inanç duymaktadırlar. Şu anda Araplar tarafından istila ediliyor topraklarının yarısı yitirildi⁵⁸⁶. Toharistan'ın başkenti Pactra'dır. Arap kuvvetlerinin denetimindedir. Asıl hükümdar başkentini terk etmeye zorlandı ve doğuda bir aylık uzaklıktaki Bedahşan'a yerleşti. Orası da Arap otoritesi altındadır. Dili, Kapisa (Jibin) diline benzemekle birlikte pek çok kısmında farklıdır⁵⁸⁷. Söz konusu fetih hareketleri dışında Müslüman Araplar 1000'den sonra, Müslüman Türklerin gelmesinden çok önce, Hint yarımadasının güneybatı kıyısına yerleşip yerli kadınlarla evlenerek ticarete başlamışlardı⁵⁸⁸.

İbn Rusta ve Birûnî gibi Arap müelliflerin kayıtlarına göre VIII-X. yüzyıllar arasında Altın Ev (Beyt ez-Zeheb) olarak bilinen günümüzde Pakistan'ın Pencab bölgesindeki şehirlerinden biri olan Multan 120.000 köy ve kasabadan oluşmaktaydı. Multan Müslümanların önemli bir uç kalesi/sığınağı olarak görülüyordu. Nüfusu esas olarak Araplardan meydana geliyordu. Şehir Kureyş kabilesinin kollarından biri olan Samah bin Lui'den geldiğini iddia eden bir hanedan olan Banu Münebbih Emirliği tarafından yönetilmekteydi⁵⁸⁹ ve hutbe Bağdad'daki Abbasi Halifesi adına okutulmaktaydı⁵⁹⁰. Delhi Türk Sultanlığı devrinde Dîvân kayıtlarına göre Multan'da 126.000 köy bulunmaktaydı⁵⁹¹.

Cüzcânî, Aden ve Mısır'dan Delhi'ye getirilen gulâmlardan bahsetmektedir⁵⁹². Nâsireddîn Mahmûd Şâh (1246-1266) döneminde Horâsân'dan gelen Moğol elçilerinin karşılanmasında hazır bulunan 50.000 suvârî⁵⁹³ arasında Araplar da sayılmaktadır⁵⁹⁴.

⁵⁸⁶ This introduction to Hye Ch'o is an adaptation and expansion of "Hui-ch'ao and his Works: A Reassessment", by Jan Yin-hua, *Indo-Asian Culture*, XII, 3, 1964, s. 177-190, with additional details supplied by Han Sung yang and myself. (LP), s. 45.

⁵⁸⁷ This introduction to Hye Ch'o is an adaptation and expansion of "Hui-ch'ao and his Works: A Reassessment", by Jan Yin-hua, *Indo-Asian Culture*, XII, 3, 1964, s. 177-190, with additional details supplied by Han Sung yang and myself. (LP), s. 47-52; Eyüp Sarıtaş, a.g.m., s. 110-113.

⁵⁸⁸ Burton Stein, *Hindistan Tarihi*, çev. Müfit Günay, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2015, s. 102.

⁵⁸⁹ Onuncu yüzyılın ortalarından sonra, hanedanlığın gücü "Karmatî" (yani Fatimîd) propagandası nedeniyle aşınmaya başladı. Banu Münebbih hanedanı egemenliği 982-5 yıllarında sona ermiş görünüyor. Bkz. N. A. Baloch-A. Q. Rafiqi, "The Regions of Sind, Baulchistan, Multan and Kashmir: The Historical, Social and Economic Setting", *History of Civilizations of Central Asia*, IV, Unesco Publishing, 1998, s. 299.

⁵⁹⁰ *Arab Accounts of India*, s. 33; N. A. Baloch-A. Q. Rafiqi, "The Regions of Sind, Baulchistan, Multan and Kashmir: The Historical, Social and Economic Setting", *History of Civilizations of Central Asia*, IV, Unesco Publishing, 1998, s. 299.

⁵⁹¹ *Accounts of India*, s. 14.

⁵⁹² Bu gulâmın Harezmi ümerasından olduğu Mısır ve Şam tarafına esir düştüğü aktarılmaktadır. Bkz. Cüzcânî, s. 265.

⁵⁹³ Cüzcânî, s. 317.

⁵⁹⁴ Esterâbâdî, I, s. 261.

Sultan Gıyâseddîn Balaban'ın piyâde muhafız alayını oluşturan 500 kişi arasında Araplar da bulunmaktaydı⁵⁹⁵.

İbn Battûta, Sind bölgesinde bulunan Arapların atalarının Haccâc b. Yusuf'un bölgeyi fethettiğinde gelmiş olan Araplar olduğunu bildirmektedir⁵⁹⁶. İbn Battûta, Delhi hizmetindeki Arapların konumu hakkında başka değerli bilgiler de sunmaktadır. Buna göre Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351), onları çok seviyor ve onları el üstünde tutuyordu. Hatta kendi kız kardeşini Suriye Araplarının Emîri Hibetullah b. Mühennâ Oğlu Seyfeddîn Gada ile evlendirdi⁵⁹⁷. Hâciblerinden Seyyid Ebu'l-Hasan adlı bir Arabı, bu millete olan sevgisi nedeniyle Hürmüz ve Katîf'ten mümkün olduğu kadar çok Arap toplayıp getirmesi için gemilerle Kalikût'a gönderdi⁵⁹⁸. Orduda Mısırlı, Suriyeli, Şamlı⁵⁹⁹, Kâtif ve Hürmüzlü⁶⁰⁰ Araplar bulunuyordu⁶⁰¹. Başkent Delhi'de Hicaz ve Irak ahalisinden Şiîler yaşamaktaydı⁶⁰².

Delhi ordusunda Afrika kıtasından Habeşli⁶⁰³ ve Sudanlı, Zanzibarlı (Zengibâr) gulâmlar da bulunmaktaydı. Cüzcanî, Gur Sultanları ve Delhi Türk Sultanlığı'nın kuruluş yıllarından itibaren Sûdânî⁶⁰⁴ ve Habeşî⁶⁰⁵ gulâm soylu emîrlerin varlığını haber vermektedir. Mesela Habeşistanlı bir gulâm olan *Emîr-i Âhûr* Melik Cemâleddîn Yâkut'un Sultan Raziye'ye (1236-1240) olan yakınlığı Türk asıllı melik ve emîrlerin onu kıskanmalarına hatta isyan etmelerine yol açmıştır⁶⁰⁶. İsmâî, Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351) döneminde Sertîz'i yenen Zafer Han'ın ele geçirdiği ganimetler arasında Habeşî gulâmları da zikretmektedir⁶⁰⁷. Emîr Husrev-i Dihlevî, "Habeşli sipâhilerden" (از جنس حبش سپاهان) bahsetmektedir⁶⁰⁸. Hemen ardından aynı sayfada her biri abanoz bir ok gibi başı Rüstem yayı uzunluğuna ulaşmış, saçları ok gibi tıraşlanmış

⁵⁹⁵ Esterâbâdî, I, s. 268.

⁵⁹⁶ İbn Battûta, II, s.586-587.

⁵⁹⁷ İbn Battûta, II, s. 677-679.

⁵⁹⁸ İbn Battûta, II, s. 814.

⁵⁹⁹ İbn Battûta, II, s. 677.

⁶⁰⁰ İbn Battûta, II, s. 678.

⁶⁰¹ İbn Battûta, II, s. 754.

⁶⁰² İbn Battûta, I, s. 256.

⁶⁰³ Zengibârli anlamındaki Zengî kelimesi de Habeşî anlamda kullanılmaktadır. Bkz. *Ferheng-i Câmi' Şâhnâme*, s. 567.

⁶⁰⁴ Cüzcanî, s. 243.

⁶⁰⁵ Cüzcanî, 362, 368.

⁶⁰⁶ Cüzcanî, s. 188; M. Aziz Ahmet, s. 191-192.

⁶⁰⁷ İsmâî, *Futuhu's-Selatin (the Shahnama of Medieval India of İsmâî)*, (nşr. A. Mahdi Husain), s. 521.

⁶⁰⁸ *I'câz-i Husrevî*, IV. Risale, s. 143.

Zengî gulâmlarından (گلامان زنگی) bahsetmektedir⁶⁰⁹. Muhammed Şâh Tuğluk devrini ele alan Şair Bedr-i Çâcî, beyitlerinde birçok yerde Zengî (زنگی: Zengibârlı)⁶¹⁰ kelimesini de kullanmakta ve özellikle sarı elbise giydiklerini belirtmektedir⁶¹¹.

Zengî adı günümüzdeki Zanzibar veya Zangibar/Zengibar halkını nitelemek için kullanılmaktadır. Zengibâr günümüzde Afrika kıtasının doğusunda Tanzanya'ya bağlı iki adadan oluşan özerk yönetilen bölgenin adıdır. 739 yılında Güney Arabistan'dan gelen Müslümân tacirler Zanzibâr Limanı'nı kurmuştur⁶¹². Adanın adı “zencilerin sahili” anlamındaki Farsça “zangi bâr”dan gelir.

Marco Polo, Delhi ordusunda yer alan söz konusu Zengî gulâmların (Zanzibar halkı) savaşçılıkları hakkında şu önemli bilgileri sunmaktadır: İnsanları iri mi iri, âdeta küçük birer dev ve çok da kuvvetli insanlar. Dört kişinin taşıyabileceği ağırlığı hiç zahmet çekmeden taşıyabiliyorlar. Derileri simsiyah, saçları da kıvrır kıvrır. Ağızları ve dudakları büyük, kalın; burunları da yassı. Yani, yüzlerine baktığınız zaman insanın içine bir korku düşüyor. Zanzibarlılar cesur ve savaşkan bir millettir. Atları yoktur. Savaşta deve ve fillerden yararlanırlar. Savaşlarda kılıç, ok ve taş kullanırlar⁶¹³.

İbn Battûta, Delhi ordusundaki Habeşliler hakkında şu malumatları vermektedir: Muhammed Şâh Tuğluk'un kölelerinden Habeşli Bedr'in iri cüsseli ve uzun boylu olduğunu cesaretiyle halk deyişlerine geçtiğini Alâpur emîri olarak atandığını ve kendisine ait köleleri (gulâmları) ile kâfir kasabalara akınlara çıktığını anlatır⁶¹⁴. İbn Battûta, Çin hükümdarına, Muhammed Şâh Tuğluk'un hediyelerini götürmek üzere Kinbâya (Canbay) körfezine geldiğinde, Kandhâr [Gandhar]'dan bindiği câker tipi gemide elli okçu ve elli zencî cengâver bulunduğunu, onların bu denizlerin kabadayısı olduklarını bildirir. Hindin gâvuru da korsanı da onlardan birinin

⁶⁰⁹ *I'câz-i Husrevî*, IV. Risale, s. 143.

⁶¹⁰ Zengî: Zengiyârî, Doğu Afrika (Zengibâr) sakini siyah derili kabilelere Habeşî, Siyâh, Zencî, Zengî beççe, zengî-yi sereşte, Zengî-yi mest denilmektedir. Bkz. *Ferheng-i Câmi' Şâhnâme*, s. 567; Hint Okyanusunda, Ayrıca Afrika Sahillerine yakın Zengibâr Adası'nda yaşayan siyah derililer ve bu adaya mensub olanlara da Zengî denilmektedir. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 1212.

⁶¹¹ Bedr-i Çâcî, s. 80, 85, 92, 114, 121, 140, 143, 153, 159, 161, 163, 164, 167, 193, 198, 217, 221, 245, 257, 268, 272, 274, 287, 295, 301, 320, 337, 342, 358, 363, 365, 373, 378, 387.

⁶¹² Clint Twist, *Dünya Tarihi (İnsanlar, Tarihler, Olaylar)*, çev. Furkan Akderin, Alfa Yayınları, İstanbul 2007, s. 42.

⁶¹³ *Markopolo Seyahatnâmesi*, II, s. 184-185.

⁶¹⁴ İbn Battûta, II, s. 774.

bulunduğu gemiye katiyen yanaşamazlar der⁶¹⁵. Söz konusu zencîler Zanzibar'dan getirilen gulâmlardan olmalıdır. Sirhindî, Fîrûz Şâh Tuğluk devrinde Gücerat valiliğine atanmak isteyen Şemseddîn Damgânî'nin 778 (1376-77) yılında her sene 400 tane mukaddem-i beçcegân⁶¹⁶ ve Habeşî berdeyi (köleyi) başkente göndermeyi kabul ettiğini aktarmaktadır⁶¹⁷.

Sultanlığın Habeşli gulâmları batıda Gücerat, doğuda Bengal ve güneyde Dekken limanlarından temin edilmekteydi. Birçok defa Delhi'den ayrılan ve onunla birleşen Bengal, Muhammed Şâh Tuğluk zamanından 1338'den itibaren ayrılma emareleri gösterdi. 1340'ta Delhi ile ilgilerini hemen hemen kesti. 1340'dan sonra Bengal melikleri umumiyetle müstakil hükümdarlardır. Ancak Delhi'deki sultan kudretli ise -Fîrûz Şâh Tuğluk (1351-1388) gibi- ona nazarî olarak tabiiyyet göstermişlerdir. Bengal Devleti, Türklük ana kaynağından çok uzakta bulunduğu için Türkler anayurttan az nispette taze kan alabilmişlerdir. Burada hükümet ekseriyetle Türklerin, bazen yerli Müslümânların ve pek kısa bir zaman için de Habeşli gulâmların⁶¹⁸ elinde bulunmuştur⁶¹⁹. Bengal'in bağımsız hareket etmesi Delhi'ye Habeşli gulâm akışını kesmemiş batıdaki Gücerat limanlarından Habeşli gulâmlar temin edilmeye devam edilmiştir. Sirhindî, Fîrûz Şâh Tuğluk devrinde Gücerat valiliğine atanmak isteyen Şemseddîn Damgânî'nin her sene 400 tane mukaddem-i beçcegân ve Habeşî berdeyi (köleyi) başkente göndermeyi kabul ettiğini haber vermektedir⁶²⁰.

Orta Hindistan'daki Dekken bölgesinde de Habeşî gulâmlar önemli rol oynamaktaydılar. Dekken, Muhammed Şâh Tuğluk devrinde 1347 yılında Delhi'den bağımsızlığını kazandı. Zafer Han, Ebü'l-Muzaffer Alâeddîn Behmen Şâh unvanıyla Dekken sultanı ilan edildi ve Behmenî Devleti kuruldu⁶²¹. Dekken'e iki yönden

⁶¹⁵ İbn Battûta, II, s. 789-790.

⁶¹⁶ Beççe kelimesi Farsça çocuk anlamına gelmektedir. Mukaddem ve zemîndâr kelimeleri ise Hindû köy ağalarına denmektedir. Acaba Osmanlı devşirme sistemi gibi köylerden Hindû çocuklar mı toplanmaktaydı?

⁶¹⁷ Sîhrindî, s. 132; Nizâmuddîn Ahmad, s. 234.

⁶¹⁸ Bengal melikleri içinde dördüncü hanedan Habeş melikleridir. Üç Habeş melik ülkeyi peş peşe yönetmiştir. Bunlar Habeş ve İlyâs Şâhîler'in memlûküdür. Her üç Habeş melik de İlyas-Şâhîlerden Feth Şâh'ın Memlûkları ve mânevî oğullarıdır. Bu melikler sırasıyla Sultan Şâh-zâde Bârbek (1486), Seyfû'd-D. Fîrûz Şâh (1486-1489) ve Şemsü'd-D. Ebi'n-Nasr Muz. Şâh (1490-1493) adlı hükümdarlardır. Bkz. Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar İslâm Devletleri*, I, İlaveli 3. Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005, I, s. 963-964.

⁶¹⁹ Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, s. 380; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar İslâm Devletleri*, I, s. 962.

⁶²⁰ Sîhrindî, s. 132; Nizâmuddîn Ahmad, s. 234.

⁶²¹ Behmenî Sultanlığı, Delhi dışında Müslümânların teşkil ettiği ilk siyasî kuruluşlardan biridir. Gücerât, Malva ve Handeş hanedanları gibi Hindistan'da söz sahibi olan Behmenîler'in kurucusu Alâeddîn Hasan Behmen Şâh'ın

yabancılar getirilirdi: Kuzeyden ve Habeşistan'dan. Kuzeyden gelenlerin çoğu İran'dan gelme Şîî Türklerdi; bu coğrafi durumun ve İran (Basra) körfezi limanları ile Dekken limanları arasında gidiş gelişin çok olmasının bir sonucu idi. Habeşler ve hatta Zenciler (Zengî) de vuruşkanlık bakımından yerlilerden üstün oldukları için Dekken'e getirilirlerdi⁶²². (Behmenî Devleti için bkz. Ek VI)⁶²³.

İbn Battûta, yukarıda Emîr Husrev-i Dihlevî'nin beyitlerinde geçen Horâsânî (خراسانى) tabirine açıklık getirmekte ve Hint ülkesinde yabancılar Horâsânî [Horâsânî] derler diyerek bu ifadenin taşıdığı anlamı açıklamaktadır⁶²⁴. Eserinin başka bir yerinde ise verdiği bu bilgiyi şu ifadelerle pekiştirir: "Horâsân kökenli emîrlar, kumandanlar ve yabancılar isyancı Aynü'l-mülk'ten çok korkuyorlardı. Çünkü o Hindû'ydu. Sultan daima dışarıdan gelenleri tuttuğu ve gözettiği için Hindistan'ın asıl ahalisi, yabancılar karşı kindardır."⁶²⁵ Böylece Hindistan'a dışarıdan gelenlerin, yani Hindistan'ın yerlisi olmayanların Horâsânî diye anıldığı ortaya çıkmaktadır.

İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351) döneminde orduda Afgan⁶²⁶, Horâsânî⁶²⁷, Arap (Mısırlı, Suriyeli, Şamlı⁶²⁸, Kâtif ve Hüzmüzlü)⁶²⁹, Habeşli⁶³⁰, Tatar⁶³¹, Rumlu [Anadolulu, bunların bir kısmının ibarenin peşinden Türk tabiri gelmediği için Bizanslı; Rum ve Ermenilerden olması da muhtemeldir] gruplar bulunduğunu bildirmektedir⁶³².

Esterâbâdî, Muhammed Şâh Tuğluk devrinin başından sonuna kadar yüksek mertebeliler, büyükler, hüner sahipleri ve güreşçilerin Horâsân, Irak, Mâverâünnehir, Arabistan ve Türkistan'dan Hindistan'a geldiklerini, Moğolistan, Horâsân ve Irak'tan

(1347-1358) asıl adı Emin Hasan Gangu (Kanku)'dur. Delhi'de hizmet ettiği bir Brahmanın güvenini kazanarak onun tavsiyesiyle Delhi Türk Sultanlığı hükümdarı Muhammed Şâh Tuğluk'un sarayına giren Emin Hasan sarayda kısa sürede yükseldi. Devletâbâd'da çıkardığı isyan sonucu bağımsızlığını ilan etti ve Alâeddin ünvanı ile tahta çıktı; Ahsenâbâd adını verdiği Gülberge'yi başşehir edindi. Bkz. Enver Konukçu, "Behmenîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1996, V, s. 353.

⁶²² Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, s. 429.

⁶²³ XIV. yy.da Hindistan (Harita), Ek VI.

⁶²⁴ İbn Battûta, II, s. 657.

⁶²⁵ İbn Battûta, II, s. 711.

⁶²⁶ İbn Battûta, II, s. 695, 701, 720, 721, 773.

⁶²⁷ İbn Battûta, II, s. 701.

⁶²⁸ İbn Battûta, II, s. 677.

⁶²⁹ İbn Battûta, II, s. 678.

⁶³⁰ İbn Battûta, II, s. 774.

⁶³¹ İbn Battûta, II, s.699.

⁶³² İbn Battûta, II, s. 754.

gelen dul kadınlar, iflas etmiş a zayıfların geldiğini kendilerine altınlar verildiğini ve [Hindistan'ı] vatan kılmaya meyleden herkese vazifeler verildiğini bildirmektedir⁶³³. İsmâî, Muhammed Şâh Tuğluk döneminde İranîyân (İranlılar)'dan bahsetmektedir⁶³⁴.

Moğolların kuzey ve batıya hâkim olmasıyla birlikte Hindistan'a gulâm akışında büyük bir azalma yaşanmasının diğer bir sonucu çok sayıda Moğol askerinin aileleriyle birlikte Delhi hizmetine alınması olmuştur⁶³⁵. Delhi böylece en büyük hasımı Moğollar karşısında çok değerli, stratejik bir müttefik edinmiş olmaktadır. Bundan dolayı büyük Moğol emîrlerinin komutası altında aileleri ile birlikte sultanlığın hizmetine giren Moğol askerinin varlığına hemen hemen her dönemde tesadüf edilmektedir.

Sultan İltutmuş (1210-1236) devrinden itibaren Moğollar azar azar Delhi topraklarına gelmeye başlamışlardı. Bolkâ Han'ın (بلکا خان) adamları 631/1233-34 yılında Sultan İltutmuş'a gelmişler hediyeler getirmişler fakat Sultan Râziye (1236-1240) döneminde öldürülmüşlerdir⁶³⁶.

Sultan Mu'izzeddîn Keykubâd (1287-1290) devrinde, çok fazla askeri olan Moğol emîrler, müttefik olup sultana bir zarar vermeleri ihtimali tehlikesine karşı hile ile ele geçirilip katledildiler ve aileleri dağıtıldı. Moğol emîrlere yakınlığı ve sadakati bulunan bazı Balabânî melikleri de hapsedildi. Kadîm aileler harap edildi⁶³⁷. Bu olayda geçen söz konusu Moğol emîrlerin Sultan Balaban döneminden kaldığı, önemli

⁶³³ Esterâbâdî, I, s. 447.

⁶³⁴ İsmâî, *Futuhu's-Selatin*, s. 508, 513.

⁶³⁵ Clavijo Timur ordusunda hizmet eden Moğol kabilelerinden bahsederken bu hususu pekiştiren şu bilgileri vermektedir: “Çağatayların bu kabilesi, Timur'un teveccühü yüzünden çok mümtaz bir vaziyette idi. Bunlar sürülerini istedikleri yerde otlatıyor, her tarafta istedikleri gibi ekin ekiyorlar, yaz hiçbir muhalefete uğramadan her tarafta dolaşıyorlar. Bu kabileye mensup olanlar her vergiden affolunmuşlardır. Fakat bunlar Timur'un ordularında hizmet ediyor ve bilhassa onun muhafızlığı vazifesini yaparak onun uğrunda dövüşüyorlar. Bunların biri de kabilesinden, çocuklarından, zevcelerinden, sürülerinden ayrı kalmamaktadırlar. Harbe çıktıkları zaman, karıları da çocukları da, kendilerine refakat ediyor. Küçük çocuğu olan kadınlar, ata binmekten zerre kadar rahatsız olmuyorlar, belki tamamiyle serbestmişler gibi çocuklarını götürüyorlar, biraz fakir olanlar ailelerini develer üzerinde naklederler. Fakat bunlar rahatsız oluyorlar. Çünkü develerin adımları atların adımlarına benzemez”. Bkz. Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat*, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1975, s. 119-120. Ayrıca Clavijo, benzer bir şekilde Timur'un yedi yıllık seferi hakkında şu malmatı vermektedir: “Yedi sene evvel, Timur Türkiye'ye ve Şam'a karşı hareket ettiği zaman, bütün askerlerinin zevcelerini ve çocuklarını birlikte götürmelerini emretmişti. Askerler, bunların haricindeki akrabalarını bırakmakta serbesttiler. Timur'un bu emri vermesinin sebebi, bu seferi yedi sene devam ettirmeğe karar vermesidir.” Bkz. Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat*, s. 177.

⁶³⁶ Cüzcanî, s. 446-448.

⁶³⁷ Nizâmuddîn Ahmâd, s. 105.

mevkilere geldikleri ve çok fazla askerlerinin olduğu ve hatta Balabânî emîrleri arasında sıkı dostları olduğu görülmektedir.

Moğolların Delhi hizmetine girmesine başka bir misal şu tarihi olayda görülmektedir: 691/1291-92 yılında Hülagu'nun torunu Abdullah'ın 15 tümenle Hindistan'a girmesi sonucunda yapılan ilk çatışmalar sonrasında iki taraf arasında sulh yapıldı. Abdullah geri dönerken Cengiz'in torunu olan Olgu (الغو) Han ise bazı *hezâre* ve *sade* emîrleriyle Celâleddîn Fîrûz Şâh (1290-1296)'ın hizmetine girdiler. Müslümân oldular ve aileleriyle birlikte Hindistan'a yerleştiler. [Olgu Han] Sultanın damadı oldu. Olgu Han ile beraber gelen Moğollar kendi karılarını ve çocuklarını şehre getirdiler. Sultandan maaş ve iltifat buldular. Kilugheri, Gıyâspûr, Enderpet (اندرپت) ve Telûke (تلوکه)'nin bâyındır yerlerinde köşkler (سراها) yaptılar ve yerleştiler. Onların yaşadıkları mamur yerlere Moğol-pûr dediler. Bu Moğollara Sultan Celâleddîn bir iki yıl maaş verdi. Onların tabiatlarına Hindistan'ın havası ve şehir yakınlarında yaşamak uygun düşmedi. Onların çoğu karı ve çocuklarıyla birlikte kendi vilayetlerine döndüler. O Moğolların meşhurlarından bazıları aynı vilayette kaldılar köyler ve mevacib (maaş) sahibi oldular. Müslümânlar ile karıştılar ve yakınlık peyda ettiler ve onlara “Yeni Müslümân” (نور مسلمان: Nev-Muselmân) adı verdiler⁶³⁸.

Esterâbâdî, Olgu Han'ın 3.000-4.000 adamı ve onların eşleri ve evlatlarıyla Celâleddîn Fîrûz Şâh'a bağlandığını, Moğolların Gıyaspur yakınlarına yerleştirdiklerini ve oraya Moğol-pur adı verildiğini aktarmaktadır⁶³⁹.

Sultan Alâeddîn Halacî (1296-1316), iktidarının sonlarında Moğollardan ibaret olan Yeni Müslümân askerler ve emîrleri kendi novkerliğinden (maiyetinden, hizmetinden)⁶⁴⁰ uzaklaştırmaya karar verdi. Ondan sonra ‘Yeni Müslümânlar’a padişâh sizi novkerlikten uzaklaştırdı. Her kim ki emîrlerin novkerliğini isterse novker olsunlar, her kim ki istemezse her nereye isterse oraya gitmekte serbesttir diye duyurmaları hükmü sadır oldu. Yeni Müslümânların çoğu emîrlerin çâkerliğini tercih ettiler. Onların başlarından bazıları emîrlerin novkerliğini kabul etmediler ve Delhi’de kaldılar.

⁶³⁸ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 218-219; Nizâmuddîn Ahmad, s. 128.

⁶³⁹ Esterâbâdî, I, s. 335.

⁶⁴⁰ Nöker [Moğolca] 1. Maiyet. 2. Maiyet memuru, hizmetçi. 3. Kuma. 4. Erkek hizmetçi, uşak. Bkz. Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007, IV, s. 3565.

Zamanla kendileri pâdişâhın novkerliği yolunda az bir maaşla yetindiler. Sultanın merhamete gelip onlara lütuf göstereceğini bekliyorlardı. Bir müddet böyle geçti ve onlara inayet ulaşmadı. Sultana gadir düşündüler. ‘Sultanın 200, 300 kişisini av esnasında ki az kişidirler öldürelim ve intikamımızı alalım’ dediler. Bu söz sultana ulaştı. Yeni Müslümân cinsinden her kimi bulurlarsa öldürmelerini buyurdu. Bir günde Delhi’de bu meşveretten haberi olmayan binlerce günahsız kişiyi öldürdüler. Ülkenin her yerine Yeni Müslümânları nerede görürlerse görsünler kellelerini bedenlerinden ayırmaları, onun mal, kadın ve çocuklarına öldürenin sahip olması yönünde seri fermanlar gönderildi. Ardından Hindistan’ın bütün vilayetlerinde emîrlar, askerler, zalimler, ayak takımı bazısı mala tamahından, bazısı sultanın korkusundan, “Yeni Müslümân”ları katletmeye başladılar. Yaklaşık 14.000-15.000 “Yeni Müslümân” ister Delhi’de ister diğer vilayetlerde şehâdet derecesine ulaştılar. Onların mal, eş ve evlatları yok oluşa gittiler, nesilleri ortadan kalktı⁶⁴¹. İsâmî, bu esnada başkentteki Moğolların sayısının 10.000’den fazla olduğunu bildirmektedir⁶⁴².

Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351) döneminde Moğollardan çok sayıda tümen ve hezâre emîrleri, meşhur Moğollar ve Moğolistan’ın büyükleri gelip sultanın hizmetine girdiler⁶⁴³. Sultan, söz konusu Moğol tümen ve hezare emîrlere büyük ihsan ve bağışlarda bulundu⁶⁴⁴. Muhammed Şâh Tuğluk’un vefatıyla sonuçlanan Tatta seferi esnasında bağlılık arz eden Fergan Emiri (Emîr-i Kazgan: امیرقزغن)⁶⁴⁵, Altun Bahadır komutasında 4.000-5.000 Moğol suvârisini sultanın yardımına gönderdi⁶⁴⁶. Fakat Altun Bahadır komutasındaki Moğollar sultanın ölümüyle ihanet edip orduyu yağmalamaya kalkmışlardır. Böylece Berenî tarafından Moğollar hakkında söylenen “Her ne kadar yıllarca yetiştirilseler de vefakârlık görülmez ve gönüllerinden egemenlik kurma, vahşilik, hainlik dışında başka bir şey çok az geçer”⁶⁴⁷ görüşünün tezahür ettiği görülmektedir.

⁶⁴¹ Nizâmuddîn Ahmad, s. 168; İsâmî, *Futuhu’s-Selatin*, s. 291; Esterâbâdî, I, s. 407.

⁶⁴² İsâmî, *Futuhu’s-Selatin*, s. 291.

⁶⁴³ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 462.

⁶⁴⁴ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 499.

⁶⁴⁵ Nizâmuddîn Ahmad, s. 223.

⁶⁴⁶ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 524, 532-535; Afif, s. 51; Nizâmuddîn Ahmad, s. 223.

⁶⁴⁷ Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, s. 104-105.

Moğollar dışında bir de kaynaklarda adı pek zikredilmeyen Karaunas diye anılan Moğollar ile Hintlilerin karışımı (Hintli anne ve Tatar baba) bir boy daha bulunmaktadır⁶⁴⁸. Moğolların Sind ve Pencab’a olduğu gibi Keşmir’e akınlar yapması ve “uzun zamandan beri bölgedeki yaşamın ekonomik temellerinden biri” olan esir ticareti için gerekli esirler toplama bahanesiyle baskınlar düzenlemesi, Amuderya ve İndus arasında yaşayan ulusların eski bir geleneğiydi. XIV. yüzyılın başında, İlhanlı Devleti’nin köylerinde bu esirlerin soyundan gelme çok sayıda kişi bulunacak ve yerlilerin Hintli kadınlarla evlilikleri, -aralarında uzun süre saklı kalan ve ileriki dönemlerde küçümsenmeyecek roller üstlenecek olan- melez Karaunas, “karışık-kan” topluluğunu ortaya çıkaracaktı. Böylece Karaunaslar sayesinde Moğolların elinde, oldukları yerde Hindistan’a giden yolları bilen rehberler ve en azından altkıtanın (Hindistan) batı bölgeleri hakkında çok kesin bilgiler bulunuyordu. Karaunasların sağladığı destek ve Delhi tahtına bir kadın sultanın; Sultan Raziye’nin geçmesi ve sonucunda yaşanan iç karışıklar vb. gelişmeler sonucunda şartlar 1236 yılında Moğolların Hindistan’a müdahale etmesine elverişli hale geldi⁶⁴⁹.

1271-1295 yılları arasında Çin’e seyahat eden Marco Polo’nun bildirdiğine göre İran’da Rudhbar (Rudbar) bölgesinde bulunan Karaunaslar, Moğol ve Hindli karışımı idi. Derileri koyu renkti. Karanlıkta ancak insanın dibine yaklaşıncı fark edilirlerdi. Çok vahşi ve zalimdiler. Bu memleketi talan edip haraca bağlamışlardı. Krallarının adı Nigudar idi⁶⁵⁰.

Delhi hizmetine giren Moğollar arasında Karaunaslar da bulunmaktaydı. Nitekim 1320 yılında Delhi tahtına oturan Gazi Melik Tuğluk (Gıyâseddîn Şâh Tuğluk)’un babasının Karaunas (Karauna) Türklerinden olduğu söylenmektedir. Karaunaslar hakkında henüz derli toplu bir araştırma yapılmış değil ise de bunların Horâsân’dan geldikleri ve Sultan Balaban zamanında Hindistan’a yerleştikleri yönünde

⁶⁴⁸ A. D. Khan, *A History of the Sadarat in Medieval India*, C. I (Pre-Mughal Period), Idarah-i Adabiyat-i Delli, 2009 Delli, s. 154.

⁶⁴⁹ Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Kabalcı Yayınevi, Aralık 2001, s. 275-276.

⁶⁵⁰ *Markopolo Seyahatnâmesi*, I, s. 34-35.

görüşler bulunmaktadır⁶⁵¹. Bununla birlikte Hindistan'a göçmen olarak çok sayıda Karaunas geldiğine dair hiçbir kanıt yoktur⁶⁵².

Delhi ordusunda her devirde çok sayıda, çeşitli Hintli unsurlar da bulunmaktaydı. Bununla birlikte Hindistan'da ahali her yerden ziyade karışıktır. Kuzeyde Keşmir, Pecab ve Raçputana'da beyaz ırkın bütün vasıflarını haiz insanlar yaşarlar. Merkez platosu ormanlarında ve güneyde Nilgiri ormanlarında koyu esmer ve siyah insanlar vardır. Bununla birlikte zencilerde olduğu gibi dudakları kalın ve saçları kıvrıkcık değildir. Himalayaların yüksek vadilerinde ve Birman civarında ise çıkık elmacık kemikli ve çekik gözlü sarı ırk sakindir. Bu kadar muhtelif ırklar binlerce seneler zarfında karışmıştır. Bu sebeple Hindistan'da her renkte ve her şekilde insanlara rastlanır. Hindistan'da iklimin sıcaklığı ve musonlar ve [aşırı nem] insanları gevşetir. Şiddetli yağmurlar, şimşekler ve gökgürültüleri de insan maneviyatı üzerinde tesirden hali kalmaz. Bütün bu etkilerin birleşiminin Hintlilerin gevşek, uyuşuk ve mistik olmalarında büyük bir tesiri vardır⁶⁵³.

Hindistan coğrafyasının söz konusu etkileri doğal olarak buraya sonradan yerleşen Aryanlar ve Türkler üzerinde de zamanla aynı etkileri göstermeye başlamış olmalıdır.

Hindû kabile kuvvetleri ve Hindû gulâmlar hemen hemen her devirde ordu içerisinde varlıklarını devam ettirmişlerdir. Delhi tahtının ilk hükümdarı Sultan Kutbeddîn Aybek'in Türk, Gûrî, Horasânî, Halacî ve Râtkân (راتكان), Tekrân (تكران), Bâsaîdân (باسعیدان) ve Tefârîkten (تفاریق: düzensiz ordu birlikleri)⁶⁵⁴ Hindistan haşemi bulunduğu görülmektedir⁶⁵⁵. Bu kuvvetler içerisinde Râtkân ve Tekrân adları ile anılanlar Hindû kabile kuvvetleri olmalıdır.

⁶⁵¹ Salim Cöhçe, "Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri", *Türkler Ansiklopedisi*, VIII, s. 1239.

⁶⁵² Karaunasların Türk mü Moğol mu olduğu Hindistan'a ne zaman ve nasıl geldikleri tartışmalıdır. Karaunas adının anlamı, Gıyâseddîn Şâh Tuğluk'un Karaunas olup olmadığı ve Karaunasların kim olduğu hakkındaki tarihi kayıtlara dayanan görüşler için bkz. Mahdi Husain, *The Rise and Fall of Muhammad bin Tughluq*, s. 49-52.

⁶⁵³ Afet İnan vd., *Türk Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul 1930, s. 131; İbrahim Güner, *Kıtalar Coğrafyası'na Giriş*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, s. 85-87; Talip Yücel, *Asya Coğrafyası*, Balkanoğlu Matbaacılık, Ankara 1960, s. 60, 64-65.

⁶⁵⁴ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 631.

⁶⁵⁵ Fahr-i Müdebbir, *Tarih-i Fakhru'd-Din Mubarakshah*, s. 33.

Sultanlığın kuruluş yıllarından itibaren çok sayıda olmamakla birlikte Hindû gulâmların devlette ve orduda önemli mevkiler edindikleri görülmektedir. Mesela Mihter-i Mübarek Hindû Han, Sultan İltutmuş'un saltanatı boyunca hazinedarlık mevkiini korudu⁶⁵⁶. Nasireddîn Mahmûd Şâh, 1253 yılında Hintli Müslümân İmadeddîn Reyhan'ı *Vekil-i der* (dîvân ve saray nezaretçisi) görevine getirdi. Sultan üzerinde büyük etkisi olan Reyhan, Türk ileri gelenleri ve Uluğ Han Balaban'ın nüfuzunu kırmaya ve onları görevlerinden uzaklaştırmaya kalktı. Kendisine cephe alan Türk emîrlerin ittifakı ve baskısıyla görevinden uzaklaştırılması sağlandı⁶⁵⁷.

Sultan Alâeddîn Halacî'nin naibi (sultan adına devlet işlerini yürütme görevi) Melik Kâfûr ve Kutbeddîn Mübârek Şâh'ın naibi Husrev Han, Hindû asıllı idiler⁶⁵⁸. Her ikisine de askerî işlerin ve vezâret dairesinin idaresi verilmişti. Sultan Alâeddîn Halacî tarafından Hindistan'ın Devagir, Telingana, Dvârasamudra ve Ma'ber gibi Delhi'den çok uzak bölgelerinin fethedilmesi görevinin Hindû asıllı naib Melik Kâfûr'a verildiği görülmektedir. İbn Battûta, Melik Kâfûr'u sultanın en büyük komutanı olarak anmaktadır⁶⁵⁹. Bütün bu örneklerle ilave olarak Hindû Husrev Han'nın bir suikast ile Sultan Kutbeddîn'i öldürüp Delhi tahtına kısa bir süreliğine oturduğu görülmektedir⁶⁶⁰.

Muhammed Şâh Tuğluk devrinde Ganj'ın doğusundaki Avd (Eved), Zaferabad, Luknov vesair şehirler bir Hindû olan Aynü'l-mülk b. Mâhir'in yetki alanındaydı⁶⁶¹. Muhammed Şâh Tuğluk devrinde esir alınan Rây Kenbîle'nin 11 çocuğu sultanın huzuruna çıktıklarında Müslümân oldular. Sultan onları kumandanları arasına kattı; ruhlarındaki asaletten ve babalarının kahramanlığından hepsini el üstünde tuttu⁶⁶².

Önemli mevkilere gelen bu Hindû gulâmların dışında zamanla Moğolların kuzey ve batıdan gelen gulâm akışına set çekmeleri nedeniyle gulâm açığını kapatabilmek için orduya da çok sayıda Hindû gulâm alınmaya başlandı. Onların gulâm olarak alımı teşvik edildi. Sultanlığın hizmete alınan söz konusu Hindû gulâmlar

⁶⁵⁶ M. Aziz Ahmet, s. 176.

⁶⁵⁷ Cüzcanî, s. 216, 219; M. Aziz Ahmet, s. 221-223.

⁶⁵⁸ İbn Battûta, II, s. 636.

⁶⁵⁹ İbn Battûta, II, s. 632; Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 309-313; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 254-256.

⁶⁶⁰ İbn Battûta, II, s. 639.

⁶⁶¹ İbn Battûta, II, s. 709-710.

⁶⁶² İbn Battûta, II, s. 701.

genellikle piyâde kuvvetlerini oluşturmaktaydı. Bununla birlikte Hindû suvâri gulâmların (râvet) varlığı da tespit edilmektedir.

Sultanlığın kurucusu olan Kutbeddîn Aybek (1206-1210) ordusunda Hindû suvâriiler bulunmaktaydı⁶⁶³. Nasireddîn Mahmûd Şâh (1246-1266) ordusunda bir miktar merd-i pâyk (Hindû yaya askeri) görev yapmaktaydı⁶⁶⁴. Sultan Balaban (1266-1287)'ın büyük miktarda Hindû suvârisi vardı⁶⁶⁵. Sultan Keykubâd (1287-1290)'dın da Hindû suvâriileri bulunmaktaydı⁶⁶⁶. Sultan Balaban'a avlarında mutemedi olan pâyk (Hindû yaya askeri) ve okçu (dhânuk: Hindû yaya okçular kastedilmekte) cinsinden 1.000 kadim bendesi (gulâm) eşlik etmekteydi⁶⁶⁷. Sultan Balaban'a isyan eden Bengal Valisi Tuğrul'un meşhur pâykları vardı⁶⁶⁸. Bengal Valisi Tuğrul üzerine 1280'de sefere çıkan Sultan Balaban'ın ordusunda pâyk (پایک: Hindû yaya askeri) ve dhânuk (دهانک: Hindû yaya okçu) askerler de yer almaktaydı⁶⁶⁹. Nasireddîn Mahmûd Şâh (1246-1266) döneminde ordu arzında 200.000 piyâde hazır bulunması⁶⁷⁰ -piyâdelerin daha çok Afgan ve Hindûlardan alınması nedeniyle- Hindûların ordunun en kalabalık grubunu oluşturduğunu göstermektedir⁶⁷¹. Misal vermek gerekirse Celâleddîn Fîrûz Şâh (1290-1296)'a isyan eden Melik Çahçû'nun emrinde Hindistanlı râvet (Hindû suvâri) ve pâyk (Hindû yaya asker) askerlerinin karınca ve çekirge sürüsü gibi toplandığı bildirilmektedir⁶⁷². Fîrûz Şâh Tuğluk devrinde çok gaza yapan Tâceddîn Sencer Kerbethân'ın 5.000 suvâriyi, piyâde ve pâyk (Hindû yaya askeri)'ı toplayıp Beren'e gittiği görülmektedir⁶⁷³.

Kutbeddîn Mübârek Şâh Halacî (1316-1320) devrinde yaşanan bir olay Gücerat ve diğer yerlerden temin edilen çok sayıda Hindû piyâde ve suvârinin mevcudiyetini ortaya koymaktadır. Olay şöyle cereyan etmiştir: Hindû Husrev Han (1320), Kutbeddîn Mübârek Şâh'ı def etmeye karar verdi ve saltanat hazırlıklarına

⁶⁶³ Ishtiaq Husain Qureshi, *the Administration of the Sultanate of Delhi*, s. 152.

⁶⁶⁴ Afîf, s. 209.

⁶⁶⁵ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 114-115; M. Aziz Ahmet, s. 319; Ishtiaq Husain Qureshi, a.g.e., s. 152.

⁶⁶⁶ Ishtiaq Husain Qureshi, a.g.e., s. 152.

⁶⁶⁷ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 55; Nizâmuddîn Ahmad, s. 83; Esterâbâdî, I, s. 272.

⁶⁶⁸ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 91.

⁶⁶⁹ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 86; M. Aziz Ahmet, s. 258-259.

⁶⁷⁰ Cüzcanî, s. 317.

⁶⁷¹ Genelde yaya birlikleri Hindûlardan teşkil edilmektedir.

⁶⁷² در لشکر ملک چھو راوت و پایک هندوستانی مانند مور و ملخ گرد آمد بود Bkz. Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 182.

⁶⁷³ Afîf, s. 257.

başladı. Bir gün sultana, beni vilayetlerin ele geçirilmesi için ordu komutanı olarak gönderiyorsunuz, benimle birlikte gönderdiğiniz emîrlerin cemiyet, ordu, kavim ve kabilesi benden fazladır, mecburen onlara uymak zorunda kalıyorum. Benim aşiret ve akrabalarımın olan taifeler Gücerat'ta fazladır. Eğer ferman buyrulursa ben de kendi kabilemi toplayıp Sâhîb-i istidad (savaş hazırlığı sahibi) olayım diye arz etti. Sultan kabul etti. Husrev Han bu bahane ile Gücerat Hindûlarının çoğunu, yaklaşık 20.000 Güceratlıyı kendi nezdinde topladı. Sahip olduğu her şeyi onlara harcadı, elbise ve silahlarla onları donattı. Tam bir kuvvet ve kudret sahibi oldu. Güceratlılardan ve diğerlerinden dostlar ve yardımcılardan 40.000 suvâri onun nezdinde toplandılar⁶⁷⁴. Sultanlığın ordusunda en kalabalık unsuru Hindûların oluşturması, emîrlerden Hindû Husrev Han'ın tahtı ele geçirmeye nasıl cesaret edebildiğine açıklık getirmektedir.

Fîrûz Şâh Tuğluk (1351-1388)'un erkek manda (نرگاو می‌ش: ner-gâvmîş) üzerine binen 12.000 Hindû gulâmı vardı⁶⁷⁵. Fîrûz Şâh Tuğluk döneminde, Hindû gulâmların sayısının kat kat arttığı anlaşılmaktadır. Onun döneminde, iktâ sahiplerine ve sorumlulara ganimet aldıkları her mahalde bendeler (gulâmlar) de toplamaları ısrarla emredildi. Sultana yaraşır olanlarını da başkente göndermeleri buyruldu⁶⁷⁶. Bunun sonucunda Fîrûz Şâh Tuğluk'un 40 senelik saltanatı müddetince 180.000 gulâm toplandı⁶⁷⁷.

Fîrûz Şâh Tuğluk (1351-1388)'un emriyle toplanan söz konusu 180.000 gulâm Hindistan'dan ganimet olarak toplandığına göre çoğu Hindû asıllıdır. Bu gulâmlardan 12.000'i erkek manda üzerine binen Hindû suvâri⁶⁷⁸ ve 12.000'inin saraya bağlı kârhânelerde⁶⁷⁹ çalıştıkları⁶⁸⁰ düşünülürse bunların dışında geriye 156.000 gulâm kalır. 156.000'den 80.000'inin Türk, Arap, İranlı, Afgan⁶⁸¹, Gurlu, Moğol⁶⁸² ve Horâsânlı⁶⁸³

⁶⁷⁴ Esterâbâdî, I, s. 427-428.

⁶⁷⁵ Türk kültüründe manda suvâriligi bulunmadığından bu gulâm birliklerinin tamamen Hindûlardan oluşturulduğu âşikârdır. Bkz. Afîf, s. 271, 327.

⁶⁷⁶ Afîf, s. 267-268.

⁶⁷⁷ Afîf, s. 270.

⁶⁷⁸ Afîf, s. 327.

⁶⁷⁹ Sultanlığa ait özellikle çeşitli savaş levazımının üretildiği ve muhafaza edildiği tesislere ve hayvanların muhafaza edildiği yerlere ve ayrıca sarayın çeşitli ihtiyaçlarını üreten tesislere denmektedir.

⁶⁸⁰ Afîf, s. 270.

⁶⁸¹ Ordudaki Afganlar genellikle hürdürler ve kabile kuvvetleridirler.

⁶⁸² Moğollar hürdürler ve kabile kuvvetlerinden teşekkül etmektedirler.

⁶⁸³ Hindistan'a gelen yabancılar genel olarak Horâsânlı diye adlandırılmaktadır.

suvâri gulâmlar olduğu tasavvur edilirse⁶⁸⁴ geriye kalan 76.000 gulâmın Hindû olduğu yaya birliklerini ve bir kısmının da suvâri birliklerini meydana getirdiği düşünülebilir. Bu tahminlerin tam bir kesinliği olmamakla birlikte yaya birliklerinin genellikle Hindû gulâmlardan oluşturulduğu söylenebilir. Böylece Hindû yaya gulâmlar dışında hür Hindû yaya askerler (pâyk) de bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Delhi ordusundaki yaya askerlerin 200.000⁶⁸⁵ civarında olduğu düşünülürse gulâm olamayan Hindû piyâdelerinin (pâyk) sayısının gulâm olanlardan çok daha fazla olduğu gün yüzüne çıkacaktır. Bu sayının aslında 30.000-40.000 kadarını da râvet denilen Hindû suvârilere mahsub etmek gerekmektedir.

Sultanlığın en önemli dayanak noktalarından biri olan fillerin bakımı ve kullanımı yine Hindû gulâmlar tarafından üstlenilmekteydi. Saltanat ahırlarında bazı dönemlerde 2.000⁶⁸⁶, 2.700⁶⁸⁷, 3.000⁶⁸⁸ gibi çok fazla sayıda fil bulunduğu bilinmektedir. Dolayısı ile en az 2.000-3.000 civarında fil bakıcısı ve filbân bulunduğu söylenebilir⁶⁸⁹. Genellikle büyük savaş fillerine üç civarında kişinin baktığı düşünülecek olursa bu sayı daha da artacaktır.

Ordu bünyesinde sayıları giderek artan yaya ve suvâri Hindû gulâmların, manda suvârilerinin, fil bakıcılarının tam olarak devletle entegre olmadıkları görülmektedir. Nitekim Berenî şu ifadeleriyle bu hususa açıklık getirmektedir: “Hindistan’da erkek köleler her ne kadar yıllarca Müslümânlar arasında büyüseler de Müslümânların damar ve sinirlerinden miras alınan İslâm kokusu, Allah korkusu onlarda ortaya çıkmaz.”⁶⁹⁰ Yine görüldüğü üzere, kendinde güç bulan Hindû emîrler,

⁶⁸⁴ Sadece başkent Delhi civarında 40.000 suvâri gulâm bulunması, Delhi hizmetinde 80.000 suvâri gulâmın bulunduğunu desteklemektedir. Bkz. Afif, s. 270.

⁶⁸⁵ Cüzcanî, Sultan Nasıreddin Mahmûd Şâh (1246-1266) döneminde gelen Moğol elçilerine devletin gücünü göstermek üzere askerler arz edildiğinde orduda 200.000 piyâdenin hazır bulunduğunu aktarmaktadır. Bkz. Cüzcanî, s. 317.

⁶⁸⁶ Esterâbâdî, I, s. 261.

⁶⁸⁷ Esterâbâdî, I, s. 361.

⁶⁸⁸ Simon Dgby, *War-Horse and Elephant In the Delhi Sultanate*, s. 59; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 305.

⁶⁸⁹ Babürlülerden Ekber (1565-1605) devrinde fillerden en önemli cinslerin üç, en değersizlerin ise bir bakıcısı olduğu bilinmektedir. Bkz. H. Hilal Çağlayan, *Ekber-Şâh Döneminde Hindistan (1542-1605)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005, s. 76.

⁶⁹⁰ Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, s. 104-105.

tahtı ele geçirmek için sultanlığı çok zor durumlara düşüren isyanlar çıkarmışlardır. (Delhi Türk Sultanlığı Ordusunda Etnik Unsurlar tablosu için bkz. Ek VIII)⁶⁹¹.

1.4. ŞEHZÂDE VE ASKERLERİN EĞİTİMİ

Devletlerin parlak bir geleceğe sahip olmasında müstakbel hükümdarlar olan şehzâdelerin aldıkları eğitimin kalitesi ve askerlerin aldıkları eğitimin niteliği büyük bir önem arz etmektedir. Özellikle devleti ayakta tutan, düşman taarruzlarına karşı koruyan ve ülkeyi genişleten orduların gücünü belirleyen en önemli unsurlardan biri de askerlerin aldıkları harb eğitimidir. Bundan dolayı bu kısımda şehzâde ve askerlerin eğitimi ele alınacaktır.

1.4.1. Şehzâdelerin Askerî ve İdarî Eğitimi

Sultan Şemseddîn İltutmuş, Hindistan'a oğullarının tahsili için Bağdat'tan *Âdâbü's-selâtîn* ve *Meâsirü's-selâtîn* gibi eserleri getirtmek için masraftan kaçınmamıştır⁶⁹². Bu husus Sultan İltutmuş'un şehzâdelerinin eğitimine büyük bir önem atfettiğini göstermektedir.

Sultan İltutmuş'un en küçük oğlu Sultan Nasıreddîn Mahmûd, beytûlmâle çok riayet ettiğinden senede iki Mushaf yazıp sattırırdı. Buradan kazandığı parayı, ölümünde masrafları için harcanmak üzere muhafaza etmekteydi⁶⁹³. Onun harika bir üslup ve zarafetle istinsah ettiği bir Kur'ân, yaklaşık bir yüzyıl sonra Kâdı-yı memâlik (Başkadı) Kemâleddîn Burhân tarafından İbn Battûta'ya gösterilmişti. Bu kuran doğru ve güzel yazılmıştı⁶⁹⁴. Bu durum Nasıreddîn Mahmûd'un şehzâdeliğinde iyi bir *Kur'an* ve hat eğitimi aldığını göstermektedir.

Sultan Balaban'ın oğulları olan Muhammed ve Nâsıreddîn Buğra'nın nasıl bir eğitim aldıkları Buğra Han tarafından şöyle aktarılmaktadır: “Ben ve büyük kardeşim *müfredât-i lügat* ve yazmayı (nebşesten)⁶⁹⁵ hattatların yanında tamamlayınca

⁶⁹¹ Ana Hatları İle Delhi Türk Sultanlığı Ordusunda Etnik Unsurlar, Ek VIII.

⁶⁹² Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 144-145; S. Haluk Kortel, “Bilimin Koruyucuları Olarak Delhi-Türk Sultanları (1206-1414)”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomik Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 4/11, 2017, s. 163.

⁶⁹³ Esterâbâdî, I, s. 263.

⁶⁹⁴ İbn Battûta, II, s. 624; S. Haluk Kortel, “Bilimin Koruyucuları Olarak Delhi-Türk Sultanları (1206-1414)”, s. 164.

⁶⁹⁵ Nebşesten imlası hatalı olmalı. Aslı nebeşten (yazmak) olmalı.

atabeklerimiz, sultana bundan sonra şehzâdelere nahiv, sarf ve fıkıhtan ne öğretsinler ve hangi üstat öğretsin, bu konu hakkındaki ferman nedir diye arz ettiler: ‘Buyurdu ki *hattâta* elbise [hilat] ve in‘âm versinler ve özür dilesinler. Oğullarıma bilgili tarihçiler ve padişahların öğretmeni, *Edebü’s-Selâtîn* (آداب السلاطين: *Sultanların Edepleri*) kitabının üstadı ve *Meâsirü’s-Selâtîn* (مآثر السلاطين)’i telif eden -ki [bu kitabı] Bağdad’dan bizim büyüklerimizin evlatlarına, Sultan Şemseddîn’in evlatlarına getirmişlerdi- eğitim versinler. Bundan sonra oğullarımın yanında deneyimli, tecrübeli, büyüklerin ahvalleri ve tarih ilminde mahareti olanlar olsunlar. Düşük himmetli değersizlere, dilenci tabiatlılara oğullarımın etrafında olma izni vermesinler. Onların verdikleri ve öğrettikleri ilim benim oğullarıma hükümdarlık işinde yaramaz. Namaz, oruç, abdestin hükümleri ve ilgili diğer şeyler mecburdur ve o kadarını kendileri [zaten] öğrendiler. Biz her iki kardeşi de “*Edeb es-Selâtîn*” kitabını [Sultan] Şemseddîn’in nedimlerinden olan Hâce Tâceddîn Buhârî nezdinde [okumaya] öğrenci yaptık ve öncesini ve sonrasını (öğretilecek diğer şeyleri) onun hizmetine (kararına) bıraktık.’ Kitabı tamamlayınca sultanın huzuruna götürüldük. Sultan yaşlanmış olan Şemseddîn Hâce Tâceddîn’e iki köy ve 100.000 çeytel bağışta bulundu.”⁶⁹⁶

Berenî, Buğra Han’ın oğlu ve Sultan Balaban’ın torunu olan Sultan Mu‘izzeddîn Keykubâd’ın şehzâdeliğinde dedesi Sultan Balaban’ın gözetimi altında gördüğü sıkı eğitimini şöyle açıklamaktadır: “Onu kollamak için çok sayıda iri ve yakışıklı muhafız atandı. Ona bir lezzet alma takati ve hiçbir havâî şeyden istifade fırsatı vermezlerdi. Sultan Balaban’ın korkusundan muhafızlar onun güzel kadınlara bakmasına, bir kadeh şarap içmesine müsaade etmezlerdi. Gece gündüz başına haşın mizaçlı atabekler atanmıştı ve onun eğitim ve terbiyesine gayret ediyorlardı. Üstatlar ona hat, ilim ve edep öğretiyorlardı. Ok atmayı, çevgân oynamayı, mızrak çevirmeyi (kullanmayı) öğretiyorlardı. Yoldan çıkmasına, edepsizlik yapmasına, edepsiz söz söylemesine fırsat vermiyorlardı.”⁶⁹⁷

Emîr Husrev-i Dihlevî ise Alâeddîn Muhammed Şâh’ın küçük şehzâdelerinden Melik Ferid Han’ın *Kur’an*’ı hatmettiğini, kitab ve nâmeyi öğrendikten sonra ok atışı talimlerine başladığını, Şehzâde Melik Ebu Bekir Han’ın Yasin ve Elif Lam Mim’i

⁶⁹⁶ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 144-145.

⁶⁹⁷ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 128.

öğrendikten sonra nazım, nesir ve hat sanatına heves ettiğini yazmaktadır⁶⁹⁸. Gıyâseddîn Şâh Tuğluk'un oğlu Muhammed Şâh Tuğluk, Arapça ve Farsça mektuplar ve yazışmaları öyle bedihî şekilde yazardı ki saray kâtipleri ve sekreterleri ona hayran kalırlardı. Tarih ilminde mahirdi, çok kuvvetli hafızası vardı. *Şehnâme* ve *Ebû Müslim Kıssası*'nı bilirdi. Tıp, hikmet, astronomi, matematik, mantık ilimlerinde tam bir mahareti vardı. Hastaları tedavi eder ve hastalıkların ve diğerlerinin teşhisinde asrının tabipleriyle ilim bahsi açardı. Felsefeyle ilgilenirdi. Farsça şiirleri çok iyi okurdu, eskilerin şiirlerini iyi anlardı⁶⁹⁹.

Mesâlikü'l-ebşâr'da bildirildiğine göre Muhammed Şâh Tuğluk hafız idi ve Hanefî fıkıh kitabı *el-Hidaye*'yi ezbere bilirdi. Aklî ilimlerde oldukça iyi düzeydeydi. Hüsni hat bilirdi (hattat idi). Hislerine hakim olmayı bilir, spor/at eğitimi? (الرياضة), psikoloji/özdisiplin (تأديب النفس) ve edebiyatta kabiliyeti vardır. Şiir söyler, yazar ve şiir dinler ve en ince noktaları anlardı. Alimlerle sohbet edip kültürlü kişilerle tartışırdı. Fars dilinin incelikleri konusunda münakaşalar ederdi. Çünkü bu dilin inceliklerini çok iyi bilir ve ustalıkla kullanırdı⁷⁰⁰... Bilginlerin çoğu onun meclisine gelirlerdi. Alimler Ramazan ayında onun meclisinde bulunur, onunla birlikte iftar eder, sonra Sadr-ı cihana her gece meclise katılanlardan biriyle sultanın huzurunda bir konu üzerinde müzakere etmesini emrederdi. Sonra topluluk görüşülen konunun etrafında münazara ederdi. Sultan da sanki onlardan biriymiş gibi diğerleriyle birlikte onları dinler onlarla münazara ederdi⁷⁰¹. Sultanın bahsedilen nitelikleri şehzâdeliği sırasında çok iyi bir eğitim aldığını göstermektedir.

Fîrûz Şâh Tuğluk da adına hutbe okutup, para bastırıp, veliaht ilan ettiği Şehzâde Feth Han'ın eğitimine çok özen göstermişti. "Mansap sahiplerinden ve emirlerden birçoğunu ona tâbi kıldı. 'Atalık (mürebî), atabekler ve âdâb bilen adamları

⁶⁹⁸ *Tuğluknâme*, s. 23-24.

⁶⁹⁹ Esterâbâdî, I, s. 447-448.

⁷⁰⁰ Eserin Türkçe tercümesinde buradan itibaren atlanan bölüm şudur: "Geçmişten günümüze [kelimelerin] anlamlarındaki gelişmeyi her yönden araştırdığını duydum. Çünkü onlar (dil alimleri?) kelimenin gelişimini ya zamana bağlı ya kelimenin sonradan kazandığı anlam (rütbe) ya da kelimenin asli anlamına bağlarlar. Kelimenin gelişimi bu üçü olmadan olmaz. [Sultan] onların görüşlerinin hükmünün geçtiğine karar verdi. Çünkü mazi bu güne göre (edebiyat ilminde) daha gelişmiştir. Kelimenin anlamı bunların hiçbirisiyle olmaz. Bilginlerin çoğundan bana ulaşan onu (kelimenin gelişimini) kelimenin türlerinden aldığını gördüm. Bilginler onun meclisine gelirlerdi.

⁷⁰¹ *Mesâlikü'l-ebşâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 63; *Arab Accounts of India*, s. 30-31; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, s. 39.

(onun eğitimi ile) görevlendirdi.⁷⁰² O şehzade yaşı küçük olmasına rağmen oyun ve diğer çocuk levazımından sakınırdı. Sabahtan öğleye ve akşama kadar, *akşamın birinci pās* (muhtemelen saat 22:00 civarı)⁷⁰³ına kadar okumak ve yazmak ile meşgul olurdu. Süvarilik ve meclis tertip etme esnasında son derece temkin ve vakar gösterirdi.” Nakledilen bir olaydan anlaşıldığı kadarıyla; o kadar uzun süre çalışırdı ki hatta bazen mektepten kalktığında uykusu dahi gelmiş olurdu⁷⁰⁴.

Sonuç olarak, şehzâdelerin okumayı, yazmayı ve zorunlu dinî ilimleri öğrendikten sonra dinî eğitim veren hocaların gönderildiği, bazılarının çok iyi bir edebiyat eğitimi aldıkları ve daha sonra bu hocaların yerini eğitmen olarak tarihçilerin ve nedimlerin aldığı müşahede edilmektedir. Eğitimin bu safhasında şehzâdelere devlet idaresiyle ilgili bilgiler veren siyâsetnâme tarzındaki kitaplar ve tarih kitapları okutulduğu görülmektedir. Siyâsetnâme tarzındaki kitaplarda savaş adabına da yer verildiği akılda tutulmalıdır. Bu eğitime ilave olarak bir hükümdar için muharebe sırasında gerekli olan savaş ve dövüş eğitimlerinin de özel hocalar tarafından verildiği bildirilmektedir. Şehzadelerin Fars dilinin inceliklerin vakıf olacak, şiir yazabilecek şekilde iyi bir dil eğitimi de aldıkları anlaşılmaktadır.

Küçük yaşlardan itibaren ordu sevk etmeyi, savaş taktiklerini, silâh kullanmayı ve dövüşmeyi ve hükümdarlık adaplarını öğrenen şehzâdeler, ergenlik çağına gelince devlet ve ülke idaresini uygulamalı olarak öğrenmeleri için sultan tarafından çeşitli eyaletlere vali olarak tayin edilmekteydiler. Sözcüleri, Sultan Şemseddîn İltutmuş, oğullarından Melik Nâsireddîn Mahmûd’u Lahor’a; Melik Rükneddîn Fîrûz’u Bedâûn’a; Sultan Gıyâseddîn Balaban, oğulları Muhammed Han’ı Multân’a; Nâsireddîn Buğra Han’ı önce Sunam ve Sââmâne’ye sonra Bengal’e; Sultan Alâeddîn Halacî ise oğlu Hızır Han’ı Çitor’a vali tayin etmişti⁷⁰⁵.

⁷⁰² اتالیق و اتابکان و مردان آداب دان بر او گماشت

⁷⁰³ Pās (پاس): 1- Korumalık, koruyuculuk, muhafaza, koruma, bekleme, gözetme, 2- Edep, 3- Parça, 4- Gece ile gündüzün sekiz parçasından bir cüz’ü, 5- Günün dörtte bir cüz’ü, 6-Muhafaza eden koruyan. Bkz. *Ferheng-i Fârsî be Tûrkî-yi İstânbulî*, s. 236; Pās: Günün sekizde birine karşılık gelen bir zaman ölçüsü birimi (Hindistan’daki karşılığı peher). Bkz. Babur, *Baburnâme*, s. 703. Sözlük anlamından her bir “pās”ın 3’er saat olduğu anlaşılmaktadır. Yukarıdaki metinde akşam namazı eğer saat 7 civarında kılınıyor v gün akşam namazından sonra başlatılıyor ise gecenin birinci pası da saat 22:00 civarı olarak tahmin edilebilir.

⁷⁰⁴ Esterâbâdî, I, s. 489.

⁷⁰⁵ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 189-190.

Şehzâdelerin daha genç yaşlarda sultanlık kuvvetlerinin başında özellikle merkezden uzak yerlere sefer düzenlemekle görevlendirildikleri görülmektedir. Meselâ Sultan İltutmuş, Melik Nâsireddîn Mahmûd'u Bengal'de bağımsızlıklarını ilân eden Halaç melikleri üzerine sefere gönderdi (624/1227). Sultan Celâleddîn Halacî, asi Karra Valisi Melik Çahcû Küşlü Han üzerine oğlu Erkli Han'ı görevlendirdi (689/1290)⁷⁰⁶. Gıyâseddîn Şâh Tuğluk, şehzâdesi Cavna Han (Muhammed)'ı 721/1321 ve 724/1324 yıllarında iki kere Varangal üzerine sefere gönderdi. Ayrıca sık sık tertiplediği av partilerinde [ki avların askerî eğitim vasfı da vardır] şehzâdeler daima yer almaktaydı⁷⁰⁷.

1.4.2. Askerlerin Eğitimi

Piyâde ve suvârî askerlerin eğitiminde bazı oyun ve sporların büyük önemi vardı. Örneğin suvârîlerin eğitiminde çevgân, halka kapma, suvârî oyunu, kabak atışı, cirit vb. benzeri ok ve mızrak talimleri çok önemli oyunlardı. Piyâde askerlerin eğitiminde taş kaldırmak, ağırlık kaldırarak güç denemesi yapmak, güreşmek, boks yapmak, sapan taşı atmak, disk atmak, tokat atma oyunu oynamak, tekme atmak ve buna benzer sporların çok önemli bir yeri vardı. Ordunun topluca eğitiminde ise süreklilik avları vazgeçilmez bir konumdaydı.

Fahr-i Müdebber söz konusu oyunların ve sporların askerlerin eğitimi için ihdas edildiğini şöyle açıklamaktadır: “Bil ki tecrübeli, savaş görmüş büyük üstatların silahlardan ve diğer şeylerden tertip ettikleri her şey; top ve çevgân oynamak, şâha yaraşır pehene çevgânının⁷⁰⁸ topu, taş kaldırmak ve güç denemesi yapmak⁷⁰⁹, güreşmek, boks yapmak, sapan taşı atmak, tokat atma oyunu oynamak, tokat atmak ve buna benzer şeyleri bir kazanç ve fayda için tertip ettiler.”⁷¹⁰

⁷⁰⁶ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 190.

⁷⁰⁷ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhi*, s. 446-449; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 190.

⁷⁰⁸ Sopasının başı geniş ve kepçe gibi bir çeşit çevgân sopasıdır. Bu çevgân sopasıyla oynanan çevgân oyununa da muhtemelen pehene çevgânı denmektedir.

⁷⁰⁹ Taş kaldırmak ve ağır taşları kaldırarak güç denemesi yapmak gibi çalışmalar askerlerin kaslarını ve dirençlerini güçlendirmek için yapılan faaliyetlerdir. Bu çalışmaları günümüzdeki halter ve ağırlık çalışmalarına benzetilebiliriz.

⁷¹⁰ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 466.

1.4.2.1. Güreş Eğitimi

Aslında güreş kadim dönemlerden itibaren Türkler arasında askerî eğitimin bir parçasıydı. Eski Türklerde ordular karşı karşıya geldiğinde, savaş öncesi yapılan bir anlaşma ve töre gereği, karşılaşma düzenlenir, taraflardan birinin güreşçi alpi karşı taraftan er diler, onunla güreşmek ister, elbette karşı tarafın da bir güreş yapan yiğit eri vardır, ordular karşılıklı saf tutar ve halklarını temsil eden alplar güreşe başlarlar. Manas Destanı'nda, Alp Er Tonga ile İran Hükümdarı Keyhüsrev arasındaki İran-Turan savaşlarında ve yine İran-Turan mücadelelerinden bahseden *Şehnâme*'de savaş öncesi teke tek savaş güreşlerinden bahsedilmektedir⁷¹¹. Bu efsanevî-tarihî kayıtlar, çok eski devirlerden itibaren Türkler açısından savaşlarda güreşin önemini ve askerî eğitimde güreşin varlığını göstermektedir.

Türkler arasında savaşlarda güreşin önemi İslâmî dönemde de varlığını devam ettirmiştir. Gazneliler Devleti hükümdarı olan Emîr Sebüktegin (977'den sonra iktidarı ele geçirmiştir), oğlu Mahmûd'a yazdığı *Pendnâme*'sinde Türkistan'da Barshanlılar kabilesinden olan babası Cûk'un sert yayı çekmek, güreşmek, suvârilik ve bu gibi şeyler dolayısı ile şöhret sahibi olduğunu bildirmektedir⁷¹². Türkiye Selçukluları, genelde güreşçiler ve savaşlarda kahramanlık gösteren yiğitler için pehlivan tabirini kullanmıştır. İbn-i Bibi'nin bir savaş kazanan ve Kâhta Kalesi'ni tekrar Selçuklu ülkesine katan Mübârizüddîn Çavlı'nın adını savaşı kazandıktan sonra anmayıp ona "Pehlivan" demesi şüphesiz onu yüceltmek içindir⁷¹³.

Fahr-i Müdebbir güreşin askerî eğitimdeki yerini şu şekilde açıklamaktadır: "Güreşmeyi onun için koydular ki iki hasım bütün silahlardan aciz kalırsa ve ellerinden bir şey gelmezse ve at ayak direrse, yaralanırsa veya kullanılamaz hale gelirse güreş ile birbirlerini öldürsünler. İlk önce ellerini bağlasınlar ve döndürsünler ve bundan aciz kalırlarsa ellerini birbirlerinin boynuna atsınlar, boyun döndürmekten aciz kalırlarsa ellerini birbirlerinin ayaklarına ve baldırlarına atsınlar ve zorlasınlar ve ondan da aciz kalırlarsa birbirlerinin belini tutsunlar ve zorlasınlar. Pehlivanlığı bu iş için öğretirler ki

⁷¹¹ Hasan Basri Öngel, *Türk Kültür Tarihinde Spor*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 442-445.

⁷¹² Erdoğan Merçil, "Sebüktegin'in *Pendnâme*si (Tanıtma, Farsça metin ve Türkçeye tercümesiyle), *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, Cild VI, Cüz 1-2, İstanbul 1975, s. 207, 227.

⁷¹³ Âtuf Kahraman, *Osmanlı Devleti'nde Spor*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995, s. 115.

adamı kapabilsin ve yere çalabilsin, böylece düşmanına karşı güçlü olabilsin. Güreşmek sünnettir...⁷¹⁴

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Ayine-i İskenderî*'de askerlerin son silah olarak güreşe başvurduklarını dile getirmektedir⁷¹⁵: İlk önce her iki tarafta yaydan nâvek attılar. Her iki taraf da bu işte çok hünerli olduğu için ardından nîze (mızrak) ile savaştılar. Ardından kılıç ile savaştılar. Peşinden çelik pazılarıyla birbirlerini sıkıca bel kayışlarından (kemer) tuttular. Çıplak çelik pazılarının kuvvetiyle birbirlerine hortumlarını vuran filler gibi pençe ve hortumlarını kıvırdılar, güç ve kuvvetleriyle birbirlerine doladılar ve birbirlerine kıyamet attılar⁷¹⁶.

I. Bengal seferinde Fîrûz Şâh Tuğluk ve Bengal Sultanı Şemseddîn (İlyâs Hâcî) arasındaki savaşta askerlerin güreştiklerini Şems-i Sirâc Afîf şöyle nakletmektedir: “Kıtâl kemal derecesine ulaştı. Öyle ki iş savaştan çıktı. Her biri keskin mızrak başı gibi kılıcını eline almıştı, iş kılıçtan da geçince savaş oraya vardı, o dereceye ulaştı ki her iki tarafın pehlivanları ve gazileri ellerini birbirlerinin bellerine attılar ve aralarında güç kuvvetiyle öldürüşüler.”⁷¹⁷

Şems-i Sirac Afîf, Fîrûz Şâh Tuğluk döneminde *Ser-leşker-i Cüyûş* (Emîr-i Ârız) ve *Melik eş-Şarklık* (Doğu Beylerbeyliği) görevlerinde bulunan ‘İmâdü’l-mülk Beşir-i Sultânî’nin ordusunda “5.000 ağır silahlı suvârî ve pehlivânları vardı” demektedir⁷¹⁸. Görüldüğü üzere, müellif piyâde asker anlamında pehlivan tabirini kullanmaktadır. Dolayısıyla orduda pehlivanlara büyük bir önem verildiği ve özellikle piyâde askerlere pehlivanlığın (güreşin) öğretildiği ortaya çıkmaktadır. Dönemin diğer ana kaynaklarında da piyâde askerleri arasında pehlivanlar sayılmaktadır.

Fîrûz Şâh Tuğluk döneminde cuma günleri gerçekleştirilen eğlencelerde pehlivanların da önemli bir yeri vardı. Fîrûz Şâh Tuğluk (Delhi’yi meydana getiren) her

⁷¹⁴ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 468-469.

⁷¹⁵ Her ne kadar bu eser Büyük İskender’i anlatsa da o dönemi iyi bilmesi pek de mümkün olmayan Emîr Husrev-i Dihlevî’nin esere kendi dönemini yansıttığı muhakkaktır. Eserde Türklere has nâvek atışından ve Abbâsilerden bahsedilmesi vb. bu durumu göstermektedir.

⁷¹⁶ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Ayine-i İskenderî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Alipaşa, nr. 661, vr. 622a (kenar); Osman Sidky, M.A. Fikrat, A.G. Ravan Farhadi, *Guzîde-i âsâr-i Emîr Husrev Belhî ma’ruf be Dihlevî 725-751/1253-1325*, Cild-i Dovvom ez Mesnevihâ-yi Hamse, ez İntişârât-i Müessesesi-yi Tab-i Kitâb-i Beyhakî, Kabul 1975, s. 118.

⁷¹⁷ Afîf, s. 114.

⁷¹⁸ Afîf, s. 436, 437, 438.

dört şehrin mutrîblerinin ve bu dört makamın pehlivanlarının ve efsane anlatıcılarının her cuma günü namazın edasından sonra saraya gelmelerini buyururdu. Bu her üç taife yaklaşık 2-3.000 adamı toplarlardı. Sultan bir müddet mutrîbleri ve onların şarkılarını dinlemekle meşgul olur, sonra pehlivanlar taifesi ve yelân (kuvvetli ve cesurlar; pehlivanlar) taifesi pehlivanlar gibi güreşirlerdi. Ardından da kıssacıların kıssa ve efsanelerini dinlemekle meşgul olurlardı⁷¹⁹.

Muhammed Şâh Tuğluk devrinde büyükler, hüner sahipleri ve güreşçiler (کشتی شگستگان: koştî şikestegân) sultanın iltifatına mazhar olmak ümidiyle Horâsân, Irak, Mâverâünnehir, Arabistan ve Türkistan'dan Hindistan'a gelmekteydiler ve umduklarından daha fazla iltifata nail olmaktaydılar⁷²⁰.

Berenî askerî seferlere iştirak eden ordu pazarı ehlini sayarken bunlar arasında eğlence faaliyetlerinde görev alan hokkabazlar, kıssa anlatıcılar, soytarılar, çalgıcılar ve dansçılar ile birlikte güreşçileri de saymaktadır⁷²¹.

Yukarıda zikredilen söz konusu etkinlikler ve eğlence faaliyetleri ve askerlerin son silah olarak güreşe başvurması, pehlivan kelimesinin piyâde sınıfı anlamında kullanılması, güreşe büyük bir önem verildiğini göstermektedir. Bütün bu hususlar söz konusu dövüş sanatına çok önem verildiğini ve orduda güreş eğitimi yapıldığını açıkça ortaya koymaktadır.

Hindû ordularında da güreş eğitimi verildiği ve Hindû askerlerin de son silah olarak güreşe ve sonrasında boksa başvurdukları *Sukran-nîti*'de geçen şu ifadelerden anlaşılmaktadır:

“Kolların ayaklar ile doğru bir düzenleme ile çalışması ve kullanılması bir sanat oluşturmaktadır.

Çeşitli hileler/beceriler ile dövüşmek bir sanattır.

Bahuyuddha veya elle kavga etmek silahsız düello oyuncularları arasındaki silahsız bir savaştır.

Ölen adam bu dünyada ne cennete ne de şöhrete kavuşamaz.

⁷¹⁹ Afîf, s. 367.

⁷²⁰ Esterâbâdî, I, s. 447.

⁷²¹ Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, s. 241.

Niyuddha sadece şöhret demektir, düşmanın gücünü ve gururunu imha eder. El ele dövüşmek kimsenin ölümüne neden olmamalıdır.

Dövüşçüler tarafından çeşitli el hünerleri ile yapılan tehlikeli bir saldırı ve rakibin çeşitli yöntemlerle fırlatılması ve benzerleri.

Ve *Pratikriyâ* birisinin bunlardan kurtulma metodudur.”⁷²²

Sukran-nîti’de *Pratikriya* ile bokstaki çeşitli yöntemler kastedilmektedir⁷²³. Fahr-i Müdebbir de aynı şekilde güreşmekten aciz kaldıklarında askerlere mücadeleye boks ile devam etmeyi tavsiye etmektedir.

1.4.2.2. Tokat ve Tekme Atma ile Boks Eğitimi

Delhi’de askerlere güreşin yanı sıra tekme atma, tokat atma ve boks eğitimleri de verildiği anlaşılmaktadır. Fahr-i Müdebbir tekme atmak ve boksun önemini şöyle açıklamaktadır: “Her şeyden aciz kaldığında en iyi ilimler (teknikler) yere düşürmek için tekme atmaktır. Eğer güreşmekten aciz kalır ise boksa başlasın. Hasmını yere yıkmak için yumruğu göğüs, kalp ve kulak ardına vursun. Eğer yumruk darbesi işe yarar ise adam hemen helak olur. Boks yapmak sünnettir ama öğrenmiş olmalı ki aciz kalmayın. Her kim ki bilmediği bir işe başlarsa kendi kanına (ölümüne) gayret etmiş olur.”⁷²⁴

Fahr-i Müdebbir ayrıca kard-i bozorg (کارد بزرگ: büyük bıçak)⁷²⁵, yumruk korkusundan icat edildi demektir⁷²⁶. Bu husus hem hançer kullanmanın yaygın olduğunu hem de askerlerin yakın dövüşte boks sanatını kullanmakta olduklarını göstermektedir.

Delhi ordusunda usta boksörlerin olduğuna dair kayıtlar bulunmaktadır. Örneğin Alâeddîn Muhammed Şâh devrinde 710/1310 yılındaki Ma‘ber seferi sırasında

⁷²² *The Sacred Books of the Hindus, Vol XIII. The Sukra-nîti*, s. 158.

⁷²³ *The Sacred Books of the Hindus, Vol XIII. The Sukra-nîti*, s. 158.

⁷²⁴ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 469.

⁷²⁵ Kârd (کارد): 1. Bıçak, 2. Deşne; Hançer. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1759; Bıçak, çakı. Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 483.

⁷²⁶ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, 473.

orduda yer alan askerler arasında “yumruk darbesiyle arslanın kemiğini una çeviren Erdeşir Gürganlıları” da sayılmaktadır⁷²⁷.

Emîr Husrev-i Dihlevî ayrıca bu hususa dair eserlerinde şu ifadelere yer vermektedir: “Her kim ki savaşta sırtını gösterirse (dönerse), yüzünü gösteremez, yumruk vuran (boksör) başkadır ve kılıç vuran başka.”⁷²⁸ “Boksör (moşt-zen) kumarbazlar, yumruk (moşt) yükseltmiş hizmet söylüyorlar.”⁷²⁹

Hindistan’da bu devrinde, boksun yaygın bir uygulama olduğu, boksör anlamında moşt-zen (مشت زن: yumruk-vuran) adının kullanıldığı, para karşılığı boks müsabakaları yapıldığı yukarıda ele alınan kaynaklar sayesinde gün yüzüne çıkmaktadır.

Hindistan ve Mâverâünnehir’de sonraki dönemlerde de dövüş sanatı olarak boks varlığını devam ettirdi. Nitekim Sultan Babür, Fergana vilayetinin kasabalarını tanıtırken Merginan’a gelince boks güreşi (boks) hakkında şu bilgileri vermektedir: “Ahalisi Sart’tır”⁷³⁰. Bunlar yumruk güreşinde mahir ve kavgacı insanlardır. Yumruk güreşi Mâverâünnehir’de çok bilinen bir âdettir. Semerkand ve Buhara’da şöhret kazanan güreşçilerin çoğu Merginanlıdır.”⁷³¹ Boks Babürlüler devrinin favori eğlencelerindendi. Ekber bu sporu özellikle severdi. Sarayda çok sayıda İranlı ve Türk boksör tutmuştu. Taş-atıcılar da düzenli aylık ücret karşılığı tutuldu ve teşvik edildi⁷³².

İslâm askerleri ve suvârileri tarafından çok tutulan ahşaptan veya metalden imal edilebilen yuvarlak kalkanların en küçüklerinin yumruklama amaçlı kullanıldığı bilinmektedir⁷³³.

⁷²⁷ *Hazâinü’l-fütûh*, s. 118.

⁷²⁸ ... مشت زن دیگرست و تیغ زن دیگر Bkz. *İ’câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 196.

⁷²⁹ مقامران مشت زن مشت بر آورده خدمت میگویند Bkz. *İ’câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 298.

⁷³⁰ Sart: Türkler ve Moğollar tarafından bazı kavimlerin ortak adı olarak kullanılan terim. Sart adı Türkistan’da Moğol hâkimiyeti sırasında Türk olmayan kavimler için kullanılmıştır. Buhara ile Hokand’da şehirli ve çiftçi halkın dışındanki göçebe Kırğızlara da Sart denirdi. Kazaklar ise Türkçe ve Farsça konuşmalarına bakılmaksızın yerleşik topluluklara Sart diyordu; resmi yazı dilinde Tacikler dışındaki Türkleşmiş halk bu adla anılıyordu. Bkz. Babur, *Baburnâme*, s. 135.

⁷³¹ Babur, *Baburnâme*, s. 135.

⁷³² Pran Nath Chopra, *Some Aspects of Society & Culture During The Mughal Age 1526-1707*, Shiva Lal Agarwala & Co. Ltd., Educational Publishers, Agra 1955, s. 63.

⁷³³ Kelly Devries vd., *Dünya Savaş Tarihi (Haçlı Seferleri 1097-1444)*, V, çev. Emîr Yener, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 93.

Delhi askerlerine bir dövüş sanatı olarak “tokat atma sanatı” da öğretilmekteydi. Fahr-i Müdebber, tokat atma eğitimi ve önemi hakkında şu bilgileri aktarmaktadır: “Tokat oyunu oynamak (لت بازی کردن: *let bâzî kerdên*) da silahtır. Onun sayesinde hasma vurabilir, hasmı geri döndürebilir, hasmın darbesini engelleyebilirsiniz.”⁷³⁴

Ali Athar, “*let bâzî kerdên*” için “topuz manevrası” (topuz çevirme)⁷³⁵ anlamını verse de sözlüklerde bu kelimenin anlamı tokat atmak olarak geçmektedir⁷³⁶. Nitekim Fahr-i Müdebber, doğal bir silah olan tokatın da bir silah olarak sayılabileceğini belirtmektedir.

Fahr-i Müdebber’in tokat atma oyunu ve tokat atmak hususunda verdiği bilgiler, kafatasını bile içeri çökerten meşhur “Osmanlı tokatı”nın köklerinin Türk tarihinde çok daha eski devirlere dayandığını ortaya koymaktadır.

1.4.2.3. Sapan Kullanma Eğitimi

Gazneliler devrinde Emîr Mesud, 411/1020 yılında Herat civarında Corves (جُروس) semtine yöneldiğinde Gurlu Dermiş bet’in Gazneli elçilerine “... Gelmeli ki burada kılıç, harbe ve taş vardır” cevabını vermiş ve dağlarda yapılan muharebede Gurlular sapan (فلاخن: *felâhen*) ile savaşmışlardır⁷³⁷. Bu tarihî örnek, Delhi hizmetindeki Afganların ve Gurluların çok daha önceki devirlerde de sapan taşı atma sanatında mahir olduklarını göstermektedir.

Fahr-i Müdebber, sapan taşı atma eğitimi hakkında şu önemli bilgileri vermektedir: “Sapan taşı atma dağlık bölge ve akarsu bölgesi insanının silahıdır. Sapan taşı atmaya alışmışlardır ve isterler ki taş daha uzağa ve daha sert gitsin, arrâde taşı gibi olsun ve darbesi geldiği her yeri kırsın. Eğer kulak ardına, tehiyegâh⁷³⁸, göğüs ve kalbe gelirse hemen öldürür ve silaha denktir. Bütün silahlardan aciz kaldığında ve bir başka silah bulamadığında bununla savaşsın. Bir kimse taş atmakta ustalaşmış olursa oku

⁷³⁴ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 472.

⁷³⁵ Mace manoeuvring. Bkz. Ali Athar, *Army Organisation Under the Sultans of Delhi (13th and 14th Century)*, s. 108.

⁷³⁶ Let: Tokat, dayak, vurma. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 1985.

⁷³⁷ *Târih-i Beyhakî*, I, s. 169.

⁷³⁸ Leğen kemiği ile son omur arası.

hedefe atar gibi hedefi vurabilir, geceleyin insan sesine atabilir ve vurabilir. Hiçbir suvâri onun yanına yaklaşılamaz, kendisi ve zırhı kırılır. [Taş atma] Hz. Davud'un silahıdır.”⁷³⁹

1.4.2.4. Disk Atma Eğitimi

Fahr-i Müdebbir, çek/çâk (چک) denilen disk şeklinde bir silahın kullanımının öğretildiğine değinmektedir. Fahr-i Müdebbir, çek silahını şu şekilde tarif etmektedir: “Disk atma (چک انداختن: çek endâhten) her ne kadar oyuna benzese de eğer bir kimse onu iyi öğrenmiş olursa, doğru atmayı âdet edinmiş olursa, hasmının boynunu vurabilir ve başını koparabilir. Çâk demirden, yuvarlak ve el ve pazının içinden kavrayabilmesi için ortası delik bir ayna gibi olmalıdır. Dış kenarı kılıç gibi keskin olmalıdır. Temrin ve yukarı atma esnasında o delikten tutarlar. Eğer delik olmaz ise ulaşılan her yerinden tutulabilir. Çok acayıptır, nadir olarak üretilen [daha ağır bir çeşidi]⁷⁴⁰ eğer [kafaya] yukarıdan aşağıya [dikey] gelirse [başı] ikiye böler. Eğer hasım gafil olursa önden, arkadan, yandan her ne taraftan atılır ise başı vücuttan ayırır...”⁷⁴¹

Fahr-i Müdebbir saflarda bulunması gereken askerleri sayarken kalbin sol tarafının yakınlarında ve sağ kanatta bulunması gereken sınıflar arasında *kemend-endâzân* (کمند اندازان: kemend atıcılar) ve *halka-endâzân* (حلقه اندازان: halka atıcılar)’ı da saymaktadır⁷⁴².

Disk silahı halka şeklinde olduğundan *Halka-endâzân* ile çâk diye anılan disk silahının kullanan savaşçılar kastediliyor olmalıdır. Eğer böyleyse Delhi Türk Sultanlığı ordusunda *halka-endâzân* sınıfının mevcudiyeti ve bu silaha çok büyük önem verildiği ortaya çıkar.

Seyyah Duarte Barbosa (1501-1516), Delhi Krallığı [Lûdîler hanedanı 1451-1526]⁷⁴³ ordusu savaşçıların disk silahı kullanmakta çok usta olduklarını

⁷³⁹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 469-470.

⁷⁴⁰ Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s. 52.

⁷⁴¹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 472-473; Ali Athar, a.g.e., s. 52.

⁷⁴² *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 331.

⁷⁴³ Lûdîler (1451-1526), Delhi Sultanları'nın V. Tabakası'nı teşkil eden hanedandır. Afganlaşmış Türktür. Mezhepleri Sünnî-Hanefî, resmî dilleri Farsça, ordu ve saray dilleri Türkçe ve Afgancadır. Bu suretle Lûdîler ile beraber Hindistan Türk imparatorluğunda Afgan tesiri başlamıştır. Bkz. Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar İslâm Devletleri*, I, s. 842.

bildirmektedir: Krallığın hem Müslümân (Moor) ve hem Dinsiz (Gentiles: Hindû) halkı pek çok silahı kuşanmış çok iyi savaşçı ve şövalyedirler. Onlar chacarani (chakarani) diye adlandırılan iki parmak genişliğinde, dış kenarı bıçak gibi keskin, iç kenarı keskin olmayan çelik tekerliklere (çark) sahipler. Ve bunların yüzeyi küçük bir tabak büyüklüğündedir. Sol kollarında bunlardan yedi-sekiz tane taşırlar. Sağ elinin parmağına koyup birçok defa döndürürler ve böylece düşmanları üzerine fırlatırlar. Eğer bir kimsenin kolu, bacağı veya boynuna çarparsa, çarptığı yerin tamamını keser (koparır). Ve bunlarla çok savaşır ve bu silahı kullanmakta çok beceriklidirler⁷⁴⁴.

Fahr-i Müdebbir ve Seyyah Duarte Barbosa'nın verdiği bilgiler sayesinde disk (çâk) silahı kullanma geleneğinin Delhi Türk Sultanlığı yıkıldıktan sonra da Delhi'de kurulan hanedanlıklarca devam ettirildiği görülmektedir. Böylece bu dönemde çâk (chakarani) silahı kullanma geleneğinin Delhi ve civarında iyice kök saldığı söylenebilir.

1.4.2.5. Gürz Eğitimi

Gazneli Sultan Mesud 70 menlik gürz ile oyun oynardı (antrenman yapardı), 40 menlik gürz⁷⁴⁵ ile savaşırdı ve Irak, Rey ve İsfahan'ı onunla fethetmişti⁷⁴⁶. Bu örnek cengâverlerin asıl savaşlar öncesinde ağır gürlere ile sıkı talimler ve eğitimler yaptıklarını göstermektedir.

Büyük Selçuklu zamanında kaynakların ifadesine Sultan Arslan-şah b. Tuğrul (II. Tuğrul)'un "gürzü otuz batmandır. Bu gürzle vurduğu zaman atlı ile atını ezerdi. Bir tulum şişirilip yedi kat zırh geçirildiği halde bir vuruşla bunları parçalardı."⁷⁴⁷ Selçuklu tarihine dair bu örnek barış zamanında gürzü daha iyi kullanabilmek için çeşitli talimler ve eğitimler yapılmakta olduğunu açıkça göstermektedir.

⁷⁴⁴ Duarte Barbosa, *A Description of the Coasts of East Africa and Malabar in the Beginning of the Sixteenth Century*, s. 100-101.

⁷⁴⁵ Firdevsî de gürz kullanımını beyitlerinde ele almaktadır. Bkz. *Ferheng-i Câmi' Şâhnâme*, s. 870.

⁷⁴⁶ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 268.

⁷⁴⁷ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 243; Reşat Genç, a.g.e., s. 333.

Gur savaşçılarının “ağır gürz” (گُرز گِران: gürz-i girân) darbeleri ile yırtıcı filin sırtından omurlarını midesine dökmeleri⁷⁴⁸ fil veya at üstündeki cengâverlerin düşman fillere karşı gürz kullandıklarını göstermektedir. Fillere, gürz ile saldırabilmek için öncesinde çeşitli talimler yapılıyor olmalıdır.

Gurluların Hindistan’daki hâkimiyetinin son demlerinde ve Delhi Türk Sultanlığı kurulmak üzereyken Bihar Fatihî Muhammed Bahtiyar’ın, Delhi’de Hindistan Valisi Kutbeddîn Aybek huzurunda Kasr-i Sepîd’de savaşması için karşısına çıkarılan azgın bir fili, hortumuna vurduğu ağır bir gürz darbesi ile hezimete uğraması çok ağır gürzler kullanılmakta ve gürzle bir fili bile inletebilecek çok şiddetli darbeler vurulmakta olduğunu göstermektedir⁷⁴⁹. Gürzlerin en ağırları 50 kiloya varabilmektedir. Muhtemelen bu gürz de en az bu kadar ağır olmalıdır.

Delhi Türk Sultanlığı kuruluş yıllarında Fahr-i Müdebbir, Türk gulâmların meziyetlerini anlatırken “eğer eline gürz alır ve bir hasmı üzerine indirirse kaya taşı gibi olsa da akan kuma döner” demektedir⁷⁵⁰.

Delhi Türk Sultanlığı’nın ilerleyen devirlerinde Şair Bedr-i Çâçî fillere karşı gürzün Gur Devleti devrindekine benzer şekilde bir silah olarak kullanılmaya devam edildiğini göstermektedir:

(Senin) filin, gürz ve mızrak başının paylamasını görmüş * Düşmanın büyüklük ve endamı kepek ve elek gibi⁷⁵¹.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Delhi ordusu askerlerinin gürz ve amûd darbesinden Moğolların kemiklerinin una döndüğünü⁷⁵² ve gürz ve amûd darbeleriyle Hindûların başlarının gövdesinden ayrıldığını aktarmaktadır⁷⁵³.

⁷⁴⁸ Tâceddîn Hasan Nizâmî, *Tâcü’l-me’âsir*, (ed. & annotated, Syed Amir Hasan Abidi), Persian Research Centre Office of the Cultural Counsellor Embassy of the Islamic Republic of Iran, New Delhi 1387/2008, s. 79.

⁷⁴⁹ Cüzcanî, s. 147-148; M. Aziz Ahmet, s. 130-131.

⁷⁵⁰ Fahr-i Müdebbir, *Tarikh-i Fakhru’d-Din Mubarakshah*, s. 50.

⁷⁵¹ Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 219. غظم و اندام عدو را چو سیوس و غربال

⁷⁵² *Hazâinü’l-fütûh*, 36.

⁷⁵³ *Hazâinü’l-fütûh*, 87.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Husrev Han ile Gazi Melik (Gıyâseddîn Şâh Tuğluk) arasındaki savaşı anlatan sahnelerde amûd ve gürz kullanımını şöyle dile getirilmektedir:

Kırılma sesi o amûd ve Türk (tulga)ten yükseliyordu. * Kalplerden kan başlardan beyin eksiliyordu.

Vuran hiçbir tarafa gürz bırakmıyordu * Ki üstünde kemikler toplanmamış olsun⁷⁵⁴.

Ağır bir silah olan gürzün Delhi Türk Sultanlığı devrinde çok etkin ve düşmana çok zarar verecek şekilde kullanıldığı görülmektedir. Böylesine ağır bir silahın bu kadar etkin kullanılabilmesi için pazı kuvvetini artırıcı çetin talimler ve eğitimler yapılmış olmalıdır.

1.4.2.6. Kemend Eğitimi

el-Câhiz, “Türk çok hızlı gitmesine rağmen kemend atmasından, kemendi ile düşmanın atını yere yıkmasından ve süvariye atınının üzerinden kapıp almasından emin olunamaz. Şimdiye kadar kemenden Mühelleb b. Ebî Surfe, el-Harîş b. Hilâl ve Abbâd b. el-Husayn’dan başka hiçbir kimse kurtulamamıştır. Bununla beraber Türk askeri kemend atarken başka türlü bir oyun düşünür. Kemend attığı kimseyi yakalayıp yedeğine almazsa cahil, bu neticenin Türk’ün beceriksizliğinden, kemend atılan kimsenin maharetinden ileri geldiğini zanneder”⁷⁵⁵ demek suretiyle Türk atlıların kemend atma konusundaki maharetlerine dikkat çekmiştir.

Gazneliler devrinde kemend kullanımıyla ilgili gerçekleşen bir olayı Fahr-i Müdebber şöyle anlatmaktadır: Gazneli Mahmûd, 422/1030-31 senesinde Hindistan gazasına çıktı, 12 rây (kral/raca) ve büyük ordular toplanmış idiler. Kanavec’e gitti. O gün telâye sırası *Ahur-sâlâr* Ahmed Anuştegin’de idi. Onun “suvârî oyunu”nda mahareti vardı ve cesarete benzeri yoktu. Telâyeden dışarı çıkmıştı. Talâye olarak gelen Kanavec Ray’ının suvârîlerinin başı Çîpâl idi. Onlardan bir suvârî savaşı arıyor her

⁷⁵⁴ تراقى كز عمود و ترك مى خاست * ز دلها خون ز سرها مغز مى كاست Bkz. *Tuğlunâme*, s. 127.
زننده هیچ سوى گرزنگزرد * كه پشت استخوان ها رانه گرد آرد

⁷⁵⁵ Ramazan Şeşen, *El-Cahiz ve Türklerin Faziletleri* (Tercümenin gözden geçirilmiş 2. Baskısı ve Arapça tenkidli metin), Yıldız Yayıncılık Reklamcılık Ticaret ve Sanayi A. Ş. , İstanbul 2002, s. 83-84.

saat hamle ediyordu. Ahmed Ali Nuştegin kemendini fetrakından çözdü, suvâri kendisine hamle edince kemendini attı. Suvârinin boynunu atın boynuyla birlikte ele geçirdi. At ve suvârisini birlikte bağlı şekilde sultanın huzuruna götürdü. Kâfir suvârileri bu durumu görünce hezimete uğradılar. Kanavec Ray'ına adam çehresi olan ve fakat savaşı adamlar gibi olmayan bir kavim geldi. Bir halat atıyorlar adam ve atını götürüyorlar diye anlattılar. Kâfirler bu sözü işitince bütün ağırlıklarını bıraktılar. Bütün 12 rây (kral), birkaç 100.000 suvâri kaçtılar. Sultan onların arkasından gitti ve Kanavec'i vurdu. Çok büyük miktarda ganimet toplayıp Lahor'a geri döndü. O günün anısına Lahor Kalesi'nde birkaç Cuma Camisi inşa edildi. Suvâri kemendini fetrakından ayırmamalı ki bir gün yardım eder ve bu sebeple meşhur olur, hasmını esir eder ve düşmanın şerrini def eder⁷⁵⁶.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Fahr-i Müdebbir, Türk gulâmlarının meziyetlerini anlatırken “eğer bir hasmın peşinde Burâk [Hz. Muhammed'in Miraç günündeki taşıt] şeklinde merkebi dörtnala sürse [hasmın] rüzgâr gibi binek hayvanı olsa [da] ilk dörtnala koşuda kemendi ile [onu] yakalar” diyerek bu husustaki meziyetlerini ortaya koymaktadır⁷⁵⁷.

Fahr-i Müdebbir, kemend atma öğrenimi hakkında ise şu hususları ifade etmektedir: “Kemend atmayı da öğrenmek gerekir. Her ne kadar çobanların [at çobanları] mesleği olsa da vakti geldiğinde bütün silahlardan üstün gelir ve düşmanı onunla yakalayabilir ve esir edebilir. Bir suvâri asker, kemendini terkisinden ayırmamalı ki bir gün yardım eder ve bu nedenle meşhur olur ve düşmanını esir eder ve düşmanın şerrini ortadan kaldırır.”⁷⁵⁸

Fahr-i Müdebbir kemend kullanımı konusunda anlattıkları ile ve bu sanatı öğrenme konusunda verdiği tavsiyeler ile sultana ve ordu ileri gelenlerine kemend kullanımının önemini özellikle vurgulamakta ve ordu ehlinin bu maharetten gafil olmamaları gerektiğini dile getirmektedir.

⁷⁵⁶ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 474-475.

⁷⁵⁷ Fahr-i Müdebbir, *Tarikh-i Fakhru'd-Din Mubarakshah*, s. 50.

⁷⁵⁸ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 474-475.

Fahr-i Müdebbir, saflarda bulunması gereken askerleri sayarken kalbin sol tarafının yakınlarında ve sağ kanatta bulunması gereken sınıflar arasında *kemend-endâzân* (کمند اندازان: kemend atıcılar) ve *halka-endâzân* (حلقه اندازان: halka atıcılar)'ı da saymaktadır⁷⁵⁹. Saflarda kemend atıcıların bulunması gerektiği yerler belirtildiğine göre kemend atıcıların sadece kuşatmalar sırasında değil meydan savaşlarında da hizmet verdikleri ortaya çıkmakta ve Delhi Türk Sultanlığı'nda *kemend-endâz* sınıfının bulunduğu görülmektedir.

Askerler kemendleri sadece yakın mesafeye değil kale burçları gibi çok uzak mesafelere atmak üzere de eğitilirdi. Bu kemendler sayesinde rahatça surlara tırmanır ve surlardan aşağı inerlerdi. Bu işleri yapmak için de günümüzdeki komandolar gibi sıkı bir talim ve eğitimin geçirmiş olmalıydılar.

Türklerde düşmanı, av hayvanını veya meradaki atları tutmak, bağlamak için kullanılan kemendler surlara tırmanmak için de kullanılmaktaydı. Söz konusu kemendler kuşatma askerlerinin tırmanış sırasında tutunmak için surlara fırlattıkları ucu daire şeklinde düğümlenmiş sağlam iplerdi. Selçuklu ordusunun muharip sınıflarından biri olarak “*kemend-endâzân*” dan bahsedilmesi, kemendin Selçuklular tarafından da bir silah olarak kullanıldığını, kemend atıcılardan bir sınıf teşkil edildiğini göstermektedir. Bu dönemde kemend, muhasara savaşlarında surlara tırmanmak amacıyla kullanılmaktaydı⁷⁶⁰.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde *mübarizler kemendi* sadece hasmını ele geçirmek için değil aynı zamanda yüksek kalelere tırmanmak ve bu kalelerin burçlarından aşağı inmek için de kullanılırdı. Sultan Muhammed'in, Cenîr (جنير) nahiyesindeki Kendhâne (کندهانه) Kalesi'ne saldırısı sırasında yaşananlar bu duruma işaret etmektedir. Dağ yüksekliğinde ve sağlam bir kale olduğundan emirlerin *kemendi* onun kengere (کنگره: hisar şerefesi)sine ulaşmakta acizliklerini dile getirdikleri aktarılmaktadır⁷⁶¹.

⁷⁵⁹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 331.

⁷⁶⁰ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 265-266.

⁷⁶¹ Esterâbâdî, I, s. 456.

İsâmi, Muhammed Şâh Tuğluk devrinde Gülberge'nin fethini anlatan aşağıdaki beytinde bu silahın surlara tırmanmak ve surlardan aşağı inmek için kullanıldığını dile getirmektedir:

Bağladılar kalenin burcuna kemend * Aşağı indiler yüksek hisardan⁷⁶².

Aslında İsâmi, eserinin birçok yerinde kemende yer vermektedir⁷⁶³. Bu durum Delhi Türk Sultanlığı ordusunda kemendin yaygın olarak kullanıldığını göstermektedir. İsâmi, Muhammed Şâh Tuğluk dönemi ile ilgili başka bir beytinde kemendin pusularda da önemli yeri olduğunu göstermektedir:

Her burca yerleştirdi nâvek atıcılar * Pusu kurdu her tarafta kemend atıcılar⁷⁶⁴.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Heşt beheşt*'te yer verdiği hikâyelerden birinde kahramanın bir harabeye veya bir hisara yaklaşık 100 gezlik sağlam bir halat (طناب) ve çapa (لنگر: lenger) yardımıyla rahatça tırmanmasını anlatmaktadır⁷⁶⁵.

Timûrî kaynakları da kemendlerin çok uzak mesafelere fırlatıldığını, askerlerin bu işi yapabilecek şekilde eğitildiklerini doğrulamaktadır. Örneğin Emîr Timur tarafından Gürcüler'e ait Berts Kalesi'nin fethi bu hususa güzel bir örnektir: Berts Kalesi'nin etrafı "150 gez" [çeşitli gez birimleri içerisinde en çok kullanılan 70 cm. üzerinden hesaplanırsa 105 m.] yüksekliğinde taşla örülmüştü. Kalenin cenup tarafında öyle kaypak ve yüksek bir taş vardı ki onun üzerinden gitmek kimsenin vehimesinden bile geçmezdi. Emîr Timur, Merkitlerden bir takımın, o taşı ele geçirmelerini emretti; Merkit'ler onun üzerine gidebilmek için "50 gez" [35 m.] uzunluğunda bir kemend atmak lazımdır, fakat o taşın üzerinde bir ağaç görünüyor, bu güzel bir tesadüftür o ağaca kemend atmak mümkündür dediler. Atılan kemend iyi bir tesadüf eseri olarak, ağaca takıldı. Nihayet ipi ağaca bağladılar, bundan sonra Emîr Timur, Merkit'lerden dört kişinin, taşın üzerine çıkıp bahadırlardan bir cemaatin aşağıda durmasını ve o dört kişinin kemali emniyetle Merkit'lerden külliyyetli bir fırkanın yukarı çıkmasını

⁷⁶² Bkz. İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 541. به بستهند بر کنگر دز کمند * فرود آمدند از حصار بلند

⁷⁶³ İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 474, 541, 543, 569.

⁷⁶⁴ Bkz. İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 474. بهر برج به نشاند نوک زنان * کمین کرد هر سو کمند افگنان

⁷⁶⁵ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Heşt beheşt*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Kayıt No: FY 255, vr. 44b-45a.

sağlamasını emretti. Cesur, bahadır kemend-endâz (kemend atıcı)lardan dört kişi yukarı çıktı, cengâverlerden beş kişiyi taşın üzerine çıkardılar⁷⁶⁶.

Söz konusu kemendin çok uzun bir kemend olduğu anlaşılmaktadır. Gezin zaman ve mekâna göre değişik ölçüleri olmakla birlikte en çok 70 cm. uzunluğundaki gez kullanılmaktaydı. Dolayısı ile 50 gez, 35 m. olarak hesaplanabilir. 35 m. uzunluğundaki bir kemendi kol gücüyle fırlatmak mümkün olmasa veya çok zor olsa gerektir. Fakat ok veya başka bir vasıta ile de atılmış olabilir. Burada bir mübalağa veya ölçü biriminin günümüz karşılığında bir farklılık var gibi gözükmemektedir. Yine de bazı kemendlerin çok uzun olarak imal edildiği ve bunun nadirattan olduğu anlaşılmaktadır. Merkitlerin öncelikle böyle bir kemend talep etmeleri de bu kadar uzun kemendin pek nadirattan olduğuna işaret etmektedir.

Timur, Delhi Türk Sultanlığı'na saldırdığında askerleri Mîrt Kalesi'ne tırmanmak için merdivenle birlikte kemend kullandılar. Bu olay Esterâbâdî tarafından şöyle anlatılmaktadır: “[Timur’un askerleri] Mîrt (میرت) Kalesi’ne saldırdılar... Moğol bahadırlarının bazıları merdivenleri yerleştirip bazıları *kengerelere* kemend attılar. Yukarı koşular [tırmandılar] ve nakabları (lağım/tünel) sona ermeden hisarı ele geçirdiler.”⁷⁶⁷ Bu sahne *Zafernâme*’de ise şöyle anlatılmaktadır. “Onun [Timur] hizmetkârlarından Kalender’in oğlu Saray (سرای) adındaki bir gulâmı çok cesur ve mertti. Herkesten daha fazla hisarın *kengeresine* kemend attı ve kale duvarının yukarısına çıktı ve ondan sonra diğer bahadırlar ve dilâverler hisarın zirvesine çıktılar.”⁷⁶⁸

Yukarıda nakledilen tarihi kayıtlar değerlendirildiğinde hisarın yukarısına çıkmak için merdivene tırmanan askerlerin burçlara kemend attıkları anlaşılmaktadır. Yine kemendi isabet ettirebilmenin, bu işte başarılı olmanın çok kolay olmadığı defalarca atmak gerektiği ve her askerin de bu işte başarılı olamadığı da anlaşılmaktadır. Kemendi fırlatan askerlerin başarıya ulaştıktan sonra bir komando gibi koşar adımlar ile

⁷⁶⁶ Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, s. 334, 336; Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme-i Târih-i Fütühât-i Emîr Timur Gürkanî*, s. 281-282.

⁷⁶⁷ Esterâbâdî, I, s. 527.

⁷⁶⁸ Şerefeddîn ‘Alî Yezdî, *Zafernâme*, (nşr. Seyyid Sa’îd Mîr Muhammed Sâdık ve Abdulhuseyn Nevâyî), I, s. 945; Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, s. 234.

yukarı doğru tırmandıklarından bahsedilmesi savaşçılara bu hususta sıkı bir eğitimin verilmekte olduğunu göstermektedir.

1.4.2.7. Suvârinin Mızrak Eğitimi

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda suvârilerin en önemli silahlarından biri mızrak idi. Bu silahın talimine özel bir önem verilmekteydi. Fahr-i Müdebbir, *nîze* (mızrak) silâhının avantaj ve dezavantajlarını, sahabeden Halid b. Velid'in dilinden şöyle anlatmaktadır: "Kişinin dayanağı ve gizlenecek yeridir lakin çok ihanet eder, kişinin dört parmak kalınlığındaki *nîze* başı düşmanı ıskalar ise [hasım] emniyette olur ve kişi emniyetsiz kalır ve herkes ona [onu kullanmaya] güç yetiremez."⁷⁶⁹ Dolayısı ile mızraklı piyâde ve suvâri için ıskalalamamak ve çok kuvvetli pazıya sahip olmak hayatî önem taşımaktadır. İşte suvârilerin ıskalamasının önüne geçmek ve mızrağı en etkin şekilde kullanmalarını sağlamak için suvâri oyunu ve halka kapma vb. oyunlar ile sıkı talimler yapılmaktaydı.

Tâcü'l-me'âsir'de Gur Devleti devrinde suvârilerin eğitimde halka kapma oyununa yer verildiğini gösteren şu mecâzî ifadeler yer verilmektedir: Altın çetr (güneş), sîmâbî (civa) renkli ufkun köşesinde yayıldı ve altın *nîze* (güneş ışınları) ile felek meydanından ayın gümüş halkasını kaptı. Altın işlemeli eyvân (gökyüzü/pâdişâh kasrı) üzerinden yukarı çekti⁷⁷⁰.

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda suvârilerin eğitimleri için özel olarak tasarlanmış meydanlarda çeşitli talimler yapılmakta ve atlar da mızrak kullanımına uygun olarak eğitilmekteydiler. Fahr-i Müdebbir, bu tâlimler hakkında şu bilgileri vermektedir: "Eğer suvâri çevik olursa ve bu ilmi [mızrak kullanma ilmi] iyi öğrenmiş olursa, Rüstem, İsfendiyar, Efrasyab gibi hükümdarların ve Hz. Ali ve Zübeyr Avvam'ın meydanlarını⁷⁷¹ ve at eğitim alanlarını bilirse [yani bu talim alanlarında iyi çalışmış ise] hem suvâriyi [mızrağıyla] havaya kaldırabilir hem de yerdeki [kişiyi]

⁷⁶⁹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 263.

⁷⁷⁰ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 173-174.

⁷⁷¹ Atların koşturulması ve manevraları için özel olarak düzenlenmiş meydanlar.

kapabilir. Hamlede her ne yaparsa yapsın öğrenmiş olarak yaparsa her şeyi yapabilir herkese galip gelir ve hiç kimse onun üstesinden gelemmez.”⁷⁷²

Fahr-i Müdebbir, ayrıca söğüt sopasından yapılan mızrakların hafif olmaları dolayısıyla ‘suvâri oyunu’ ve ‘halka kapma’ oyunlarında iyi olduklarını belirtmektedir⁷⁷³.

Fahr-i Müdebbir özellikle “suvâri oyunu” tabiri ile nasıl bir oyun kastetmektedir? Bu hususta tam bir bilgi vermemektedir. Yalnız bu oyunun Delhi Türk Sultanlığı devrinde mızraklı suvâriiler tarafından oynandığını belirtmektedir. Fahr-i Müdebbir “suvâri oyunu”nun daha önce Gazneliler devrinde de oynandığını dile getirmektedir⁷⁷⁴. Bu durumda acaba söz konusu oyun, Avrupalı mızraklı şövalyelerin turnuvaları gibi bir oyun olabilir mi?

Fahr-i Müdebbir şu ifadeleri ile mızraklı suvâriilerin çok sıkı bir talimden geçmekte olduklarına işaret etmektedir: “Eğer bir kimse tek kişinin 1.000 suvâriyi vurduğunu ve geri püskürttüğünü söylüyorsa bu mızraklıdan (نیزه دار: nîze-dâr) başkası olamaz.”⁷⁷⁵ “Eğer öğrenmiş olarak yaparsa hangi hamleyi yaparsa yapsın herkese galip gelir, hiç kimse onunla baş edemez. Eğer *kurtun* aşık kemiğini delip mızrak temreni halkasına bağlarsa⁷⁷⁶, bir safa hücum ettiğinde hepsini dağıtır ve ondan hezimetle uğrarlar.”⁷⁷⁷

Emîr Husrev-i Dihlevî, Celâleddîn Fîrûz Şâh devrinde cereyan eden Cihâyin seferi esnasında yaşanan savaş sahnelerini anlatırken bir beytinde halka kapma oyununa yer vermektedir. Burada müellif, okları mızraklara benzetmekte ve okların aynı mızrağın düğümünden halka kapması gibi halka kaptığını ve düşmanı delik deşik ettiğini beyan etmektedir. Bu anlatılanlar ise halka kapma oyununun savaşdaki faydasına binâen oynandığına işaret etmektedir. Söz konu beyitler şöyledir:

Öyle geçti çocuk ve yaşlıdan * Ki kandan mercan dalı oldu ok kamışı

⁷⁷² *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 261-262.

⁷⁷³ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 261.

⁷⁷⁴ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 474-475.

⁷⁷⁵ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 260-261.

⁷⁷⁶ Burada kurt köpeğinin aşık kemiği bir uğur ve tılsım olarak kullanılsa gerektir.

⁷⁷⁷ Fahr-i Müdebbi, *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 261-262.

Sen sanırsın mızrak oldu Hitây kamışı * Ki yapıyordu düğümden halka kapma
Çok sine [mızrağın] tehlikeli temreninden * Ki oldu kevgir ve kan eliyordu
toprakta⁷⁷⁸.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Î'câz-i Husrevî* adlı eserinde “halka oyunu” (بازیحلقه) halka bâzî'na bir kere daha şu ifadeler ile yer vermektedir: “Sabahleyin (bâm) ulaştım, suvârilerin meydanı su olmuştu ve akan su üzerinde halka oyunu oynuyorlardı. Subhanallah dedim, benim darbem (bam)⁷⁷⁹ böyle suvâriye nasıl ulaşır.”⁷⁸⁰

İbn Battûta, Emîr Husrev-i Dihlevî'yi destekler nitelikte suvârilerin eğitiminde halka kapma oyununa yer verildiğine dair şu bilgiyi sunmaktadır: “Suvâri yazılmak isteyene de nişan tahtası gösterilir. Aday, elinde mızrakla at sırtında koşarken nişan tahtasını vurur. Daha sonra küçük bir duvara halka asılır. Suvâri atını halkaya doğru sürer; mızrağı ile halkayı alabilirse birinci sınıf binicilerden sayılır.”⁷⁸¹

Fahr-i Müdebbir, Türkistan'dan getirilen Türk gulâmların meziyetlerini anlatırken mızrak kullanmadaki maharetlerini şöyle aktarmaktadır: “Eğer ejderha şekil ve yılan bedenli nîzeyi (mızrak) Musa gibi mübarek eline alırsa düğümlemiş saç mızrak temreninin ucu ile açması yakındır. Eğer hasmına hamle ederse ağır dağ gibi olsa [da] hafif saman gibi havaya kaldırır.”⁷⁸² Böylece suvârilerin mızraklarını bir cerrahın neşter kullanırken ki titizliği ile kullanabildikleri ve çok ağır yükleri mızrak ile havaya kaldırebildikleri ortaya çıkmaktadır.

Fahr-i Müdebbir, mızrak kullanımıyla ilgili öğretilen bir tekniği şöyle aktarmaktadır: “Eğer darbe temren ucundan ve nîzenin kökünden birlikte ve tekrar tekrar vurulursa iyi bir darbe olur.”⁷⁸³

⁷⁷⁸ چنان بگزشت آن از کودک و پیر * که از خون شاخ مرجان شد نی تیر
تو گوی نیزه شد کلک ختای * که می کرد از گره حلقه ربای

Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Miftâhu'l-futûh*, (nşr. Shaikh Abdur Rashid), Department of History Muslim University, Aligarh 1954, 29.

⁷⁷⁹ Bâm kelimesi hem sabah hem de elle veya diğer bir cisimle bir kimsenin yüzüne aniden vurulan darbe anlamlarına gelmektedir. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 293.

⁷⁸⁰ بربام آمدم بام خود میدان سواران آب گشته بود و بر آب روان حلقه بازی میکردند گفتم سبحان الاله بام من طاقات چندان سوار چگونه می آرد
Bkz. *Î'câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 58.

⁷⁸¹ İbn Battûta, I, s. 593.

⁷⁸² Fahr-i Müdebbir, *Tarikh-i Fakhru'd-Din Mubarakshah*, s. 50.

⁷⁸³ Fahri Müdebbi, *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 261-262.

Lizbonlu Seyyah Duarte Barbosa (1501-1516), Delhi Krallığı'nda [Lûdîler hanedanı 1451-1526] cirit ve çevgân oyunu hakkında şu bilgileri vermektedir: “Atların at örtüsü [bergustvân] ve çelik kafa techizatı vardı ve böylece onlar çok iyi savaşır ve hareketleri kıvraktır ve onlar (savaşçılar) eyerlerinde öyle rahattırlar ki at sırtında çevgân (choga) oynayabilirler veya herhangi bir oyunu. Onlar aralarında İspanya'da olduğu gibi cirit (jerid) oyununa sahipler.”⁷⁸⁴

Duarte Barbosa sayesinde suvârî eğitiminde Türk ata sporu olan cirit oyununa da yer verildiği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca atların zarar görmemesi için oyunlar sırasında atlara zırh giydirildiği görülmektedir. Cirit oyunu ile suvârîlerin jûpîn, hişt vb. kısa mızrakları fırlatmak için çok iyi bir talim yapılmış olacağı şüphesizdir. Görüldüğü üzere, bu oyunlar askerî kültürde o kadar etkili olmuştur ki Delhi'de daha sonra Lûdîler hanedanı (1451-1526) devrinde de varlığını devam ettirmiştir.

Delhi Türk Sultanlığı devri ve hemen sonrasına dair ana kaynaklardan aktarılan söz konusu bilgiler, mızraklı suvârîlerin eğitiminde ‘suvârî oyunu’, ‘halka kapma oyunu’ ve ‘cirit oyunu’ adlarını taşıyan üç savaş oyununa yer verildiğini ortaya çıkarmaktadır. Mızraklı suvârîlerin eğitiminde bu oyunların önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır.

Mısır'da Memlûk Devleti'nde halka kapma oyununun nasıl oynandığı hakkında, ana kaynaklar daha net bilgiler vermektedir. Bu oyunda kullanılan *bircâs*⁷⁸⁵ önemli bir unsurdur. Bu, yedi parçadan müteşekkil tahtadan, her biri diğerinin arkasına atın yüksekliğinde yedi aşamalı ve tepesinde ahşap parçasına sabitlenmiş metal bir daire hedefti. Ata binmiş olan memlûk mızrağın ucunu metal daireye vurmak için *bircâs*a yaklaşırdı. Eğer başarırsa, tahta parçaya bağlanmış metal daire düşerdi; eğer başaramazsa, onun mızrağı sahaya düşmüş olurdu. *Bircâs* sadece mızrak oyununda bir hedef değildi. Necmeddîn er-Remmâh (öl. 694/1294) bunun ata binmiş olan memlûğun mızrağının ucuyla topladığı sahaya serpilmiş olan kornetler veya koniler olduğunu

⁷⁸⁴ Duarte Barbosa, s. 55-56.

⁷⁸⁵ Aynı kökten geldiği anlaşılan *Bircâs* kelimesi de Delhi Türk Sultanlığı devrinde ok nişangâhı anlamında kullanılmaktadır. Bkz. *Tâcü'l-me'âsir*, s. 282.

belirtmiştir. Aynı müellif metal parçasına sabitlenmiş 12 metal daireye ve bunun gibi pek çok uygulamaya da atıfta bulunmaktadır⁷⁸⁶.

Mızraklı suvârilerin eğitiminde öğretilenler yukarıda anlatılan hususlar ile sınırlı değildi. Fakat mızrak eğitimiyle ilgili diğer bilgilere Delhi Türk Sultanlığı devri kayıtlarında rastlanılmamaktadır. Bununla birlikte devrin diğer Türk-İslâm devletlerine ait kayıtlardan ve Memlûk Devleti kaynaklarından mızraklı suvâri eğitimi hakkında şu bilgilere ulaşılmaktadır: Mızrak türü silahlar hücum sırasında sivri tarafı düşmana gelecek şekilde koltuk altına sıkıştırılmak suretiyle kullanılmaktaydı⁷⁸⁷. Mızrağın bir ucu atın kulakları ortasında olurdu⁷⁸⁸. Mızrak bu şekilde tutularak hücum edilirdi. Düşmana yaklaşıldığında düşman mızrağı sol tarafa almış ise sağ tarafa, sağ tarafa almış ise sol tarafa alınırdı. İlk hamleyi yapmak önemliydi. Düşmanı şaşırtmak için mızrak sağa sola çevrilirdi. Bu suretle yaklaşıp vurulurdu. Mızrak sağ elde, omzun üzerinde ve ucu havada bulunur⁷⁸⁹, bu vaziyette süratle hareket edilip vurulurdu. Karşıdakinin hangi taraftan vuracağını şaşırmak için sürat önemliydi... Şayet iki suvâriye karşı çıkılırsa ve bu suvâriler birbirinden ayrı dururlarsa en yakın olana hücum edilirdi. Yaklaşmışlar ise birine, diğerine hücum edeceğini hissettirerek ona hücum edilirdi. Bu hamle de tamam yapılmaz, hemen dönüp diğerine vurulurdu. Eğer suvârilerle mübarezede veya birbirinden ayrı olarak savaşıyorsa, sadece birine yönelir ortada durulmazdı. Böyle durumlarda en yakın olana hamle etmek gerekirdi. İkisi aynı yakınlıkta ise içlerinden daha zayıf görünen şaşırtılmalı ve kuvvetli görüne hamle yapılmalıydı. Kuvvetçe birbirine eşit görünürlerse ve ikisi bir yerde duruyorlarsa uzaklaşmak gerekirdi. Onlar takip ederken hemen dönüp yakın bulunana hücum edilmeliydi. Bir geçitten geçilirken mızraklı bir suvâriyle karşılaşıldığında ise atla üzerine yürümek, attan yere inip mızrakla hamle yapmak gerekirdi. Eğer bir geçitte hem önde hem de arkada bir suvâri bulunuyorsa yine attan aşağı inip en yakın olana

⁷⁸⁶ Altan Çetin, "Memlûk Askerinin Eğitimi", *TSA Dergisi*, VII /Sayı: 2 (2003), s. 273.

⁷⁸⁷ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 230.

⁷⁸⁸ *Münyetü'l-Guzât*'da aynı şekilde mızrağın atın kulakları arasında dostdoğru tutulup hasma hamle yapılması gerektiği belirtilmektedir. Bkz. Mustafa Uğurlu, *Münyetü'l-Guzât*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1987, s.12; Altan Çetin, *Memlûk Devleti'nde Askerî Teşkilat*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 63.

⁷⁸⁹ Sultan Şemseddîn İltutmuş'a ait bir sikke, suvâri tarafından taşınan mızrağın ucunun saldırı esnasında havaya doğru baktığını açıkça göstermektedir. Fakat bu sikkede mızrak sol elde tutulmakta, sağ el yardımcı olarak kullanılmaktadır. Bkz. Sultan Şemseddîn İltutmuş (1210-1235) adına Lahor'da basılan ceytel (bakır para) (Fotoğraf), Ek XXXII.

hücum etmek ve diğerine karşı da atı siper etmek gerekirdi⁷⁹⁰. Memlûk dönemi eseri olan *Münyetü'l-Guzât*'ta da mızrak kullanımı benzer şekilde anlatılmaktadır⁷⁹¹. Bu eserde ayrıca süngü ile yapılan hileler daha ayrıntılı olarak anlatılmaktadır⁷⁹².

1.4.2.8. Suvârinin Kılıç Eğitimi

Delhi Türk Sultanlığı devrinde kılıç eğitimiyle ilgili fazla malumata rastlanılmamaktadır. Bununla birlikte Fahr-i Müdebbir, suvârinin kılıç kullanma eğitiminde nelere dikkat edildiğini, hangi bilgilerin öğretildiğini Halid b. Velid'den naklettiği bir rivâyet ile açıklamış olmaktadır: “Halid b. Velid bir gün Ömer Hattab (R.a.)’ın yanına gitti... [Hz. Ömer] kılıç hakkında ne dersin dedi. Annelerin çocuklarına ağladıkları bu yerde her kim at sırtında kılıç çekmek isterse sağ elini kabzaya koymalı, sol elini kılıç kınına [koymalı], iyi sabretmeli/iyice kendi etrafında döndürmeli, kendi yan tarafını iyice eğmeli/kıvırmalı ve kılıcı atın boynunun sağ tarafından çekmeli, kılıç çekmede kılıf bükülmüş, kucak açılmış olmalı. Kabzanın üzerinde üç parmak sağlamlaştırılmalı, darbe indirmeli, kılıcın ıskalamaması için mahir eli olsun, böyle darbe kesici olur. Kılıç tam öğrettiğimiz gibi çekilirse, kılıcı dışarı çekince kınından kolay çıkar ve atı kesme korkusu olmaz. Eğer atın üzerinde olursa kılıcı her nereye vurursa at [oraya] döndürülmeli. Vurulan o kılıç, üzerine indiği her şeyi yarar/parçalar ve kılıcın ucundan bir el [miktârı] daha aşağıya gelen (aşağıda olan) her şeyi hem keser hem kırar. Kılıcın bütün darbesi bir el [mesafede]’dir. Kılıcın ucundan iki el aşağıda olan her şeyin üzerine iner ve vurur ve geri kalan [mesafelerde] her nereye ulaşırsa ulaşsın ne keser ne yarar ve ne de vurur.”⁷⁹³

Aşağıda “Suvârî Eğitiminde Çevgân Oyunu” başlığında aktarılacağı üzere Fahr-i Müdebbir çevgân oyunu, özellikle de pehene çevgânı oyunu, halka kapma oyunu ve at üzerindeki oyunlar, kılıç vurmaya denktir demektir⁷⁹⁴. Dolayısı ile söz konusu oyunların suvârinin kılıç eğitiminde önemli bir yeri olduğu ve kılıç kullanma maharetini arttırdıkları ortaya çıkmaktadır.

⁷⁹⁰ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 233-234.

⁷⁹¹ Mustafa Uğurlu, *Münyetü'l-Guzât*, s. 12; Altan Çetin, a.g.e., s. 60-87.

⁷⁹² Mustafa Uğurlu, *Münyetü'l-Guzât*, s. 12; Altan Çetin, a.g.e., s. 89-92.

⁷⁹³ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 263.

⁷⁹⁴ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 466-467.

Gazneliler devrinde Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, şemşîr-i çûbîn (شمشیر چوبین: tahta kılıç)den bahsetmektedir⁷⁹⁵. Söz konusu tahta kılıçlar muhtemelen acemilerin kılıç talimleri için kullanılmaktaydı.

Delhi Türk Sultanlığı devrine dair *Tâcü'l-me'âsir*'de yer alan kayıtlar arasında “çocuğun kağıt burcası ve tahta kılıcı” (تیغ چوبین و برجاس کاغذین اطفال) tîğ-i çûbîn ve burcâs-i kâğezîn-i etfâl)⁷⁹⁶ ifadesi geçmektedir. Bu ifade ile çocuklara ve çocuk yaştaki gulamlara tahta kılıçlar ile kılıç eğitimi verildiği ve kağıt hedefler üzerinde ok talimi yaptırıldığı ortaya çıkmaktadır.

Emîr Husrev-i Dihlevî beyitlerinde bir kılıç oyunundan da bahsetmektedir. Bu oyunun da kılıç eğitimi ile bir ilgisi olmalıdır:

Esirlerden kimse görmedi kılıç oyunu⁷⁹⁷ * Meğer Alp Gazi'nin kendisinin yaptığı [dışında]⁷⁹⁸.

1.4.2.9. Suvârî Eğitiminde Çevgân Oyunu

Fahr-i Müdebbir, suvârîlerin eğitiminde “pehene çevgânı”, “halka kapma” vb. at üzerinde oynanan oyunların yerini, önemini ve faydalarını şöyle anlatmaktadır: “Pehene çevgânı topunu atmak ve tutmanın faydası elin harbde çevik olmasıdır. Parmaklar pehene çevgânı sopası üzerinde güçlenir. Topu çok fazla atıp tutmaktan, çevgân vurma (sopa ile vurma) esnasında bakmaktan göz keskinleşir. Fırlatılan çevgân topu gelirken ondan sakınmak gerekir. Kaleden atılan sapan (فلاخن), arrâde ve mancınıktan gelen taşlarının geliş açısını ve nereye düşeceğini askerin (merdüm)⁷⁹⁹ gözü pehene çevgânı topuna alıştığından nereye düşeceğini bilir ve ondan sakınabilir. Bunun dışında pehene (büyük) çevgânı hakkında organların çevikleşmesi, gözün keskinleşmesi, elin sağlamlaşması ve buna benzer çok fazla söz vardır. Ama atın sırtına [çevgân] topu atmanın ve onu yakalamanın ölçüsü ki fetrâktan atmalısın, dizinle yakalamalısın ve dizinden atmalı, atın kulağı hizasında yakalamalısın. Ama üstatlar

⁷⁹⁵ چو شمشیر چوبین و زرین ستام Bkz. *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 735.

⁷⁹⁶ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 293.

⁷⁹⁷ Bu mısra da Müslüman savaş esirlerinin hayatının bağışlandığı, kılıç ile cezalandırma yapılmadığı da kastedilmektedir.

⁷⁹⁸ نه دید از بندگان کس تیغ بازی * مگر ار کرده خود الپ غازی Bkz. *Miftâhu'l-futûh*, s. 22.

⁷⁹⁹ Merdüm kelimesinin kadimi anlamlarından birisi de asker ve ordudur. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2145.

[tarafından] tertip edildiği için çevgân vurdular (oynadılar). Ondaki fayda bütün silahları inkılâba uğratmasıdır: Kılıcı kınından çekmek ve hedef işaretine ve *burcâsa* ok atmayı [inkılâba uğratmak için çevgân oyununu] tertip ettiler. Böylece elini kılıca uzatma ve kılıcı kından çekmede cesur olur. [Çevgânı iyi oynayan savaşçı] ok (türevi) gibi her bir silahı - atabilir⁸⁰⁰ - cenge, hedefteki düşmana, bir av (hayvanı), kuş ve nişan tahtası (*burcâs*) üzerine atabilir. Mızrağı Rüstem, İsfendiyar ve Mulûkların (padişah) meydanları ve Ferâmorz ve Sohrâb'ın meydanları [atlı ve mızraklı askerlerin eğitim alanları] gibi meydanlarda çevirmek, 'halka kapmak', 'suvâri oyunu' ve diğerlerini at sırtında kılıç vurmaya bedel (denk) olsun [diye tertib ettiler]. Çevgâna vurmaya askerlerin güçlenmesi, elinin derisinin kalınlaşması, parmaklarının onun üzerinde sağlamlaşması, insan üzerine kolayca gürz, savaş baltası, harateğînî, demir gürz ve kılıç vurmanın kolaylaşmasının âdet haline gelmesi için koydular (tertib ettiler). Mutlaka düşmana galip gelmek için çevgân vurmaya bilen suvârîlerin galebe ve üstünlüğünü savaşa denk tertib ettiler...⁸⁰¹ Kısaca düşmana mutlaka galip gelmek için çevgân oynamayı savaşa denk saydıkları söylenebilir.

Fahr-i Müdebbir, Sokrat (Sokrates)'tan naklettiği bir sözle çevgânın önemini şöyle açıklamaktadır: “Eğer ok atma ve çevgân oynama olmasa hiçbir hüner yoktur. [Çevgân] uzuvları yumuşatmayı, bağları (sinirleri), kasları esnetmeyi ve insanları cesaretlendirmeyi sağlar. Arzuları, şehvetleri (iş yapmaya karşı şiddetli arzuları) ayaklandırır ve himmeti büyütür.”⁸⁰²

Fahr-i Müdebbir, Türk gulâmların maharetleri arasında çevgân oynamadaki ustalıklarını da saymakta ve “eğer çevgânı eline alırsa yer küreye bedel olan topu İran'dan Turan'a gönderir” demektedir⁸⁰³.

1.4.2.10. Suvârîlerin Eğitiminde Kabak Oyunu

Suvâri okçuların eğitim ve talimleri için “kabak atışları” yapıldığı ve Muhammed Şâh Tuğluk'un da bu oyunlara bizzat katıldığı Şair Bedr-i Çâçî'nin aşağıdaki beyitlerinde dile getirilmektedir:

⁸⁰⁰ Buradaki atmak (endâhten) fiili gereksiz yere kullanılmış gibidir. Bundan dolayı iki kısa çizgi arasında verildi.

⁸⁰¹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 466-467.

⁸⁰² *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 241.

⁸⁰³ Fahr-i Müdebbir, *Tarih-i Fakhru'd-Din Mubarakshah*, s. 50.

Sen o şâhsın ki kelk (kamış ok)’inden ayın yüzü üzerine * Beş denizin dibinden anber attın.

Bayram günündeki şehriyâr okuna yemin⁸⁰⁴ * Tanrıya yemin bir kimse bundan daha iyi atmadı.

Gayretle yayı yukarı çekince * Senin korkundan/okundan⁸⁰⁵ Kerkes-i Gerdûn (Nesr-i Tâir yıldızı) tüy attı/Senin korkundan/okundan kerkes (akbaba/ok)⁸⁰⁶ semada (gerdûn) tüy attı [Her iki anlamı da içeriyor]

Öyle kırdı okun her kabağı⁸⁰⁷ * Ki zerre zerre güneşin üzerine attı.

O meydanda bir adam bir kere daha * Senin azmin gibi bir ok daha atmak istedi/Çünkü senin niyetin istedi diğer oku atmayı.

Sabah vaktinin altınla boyanmış kabağını⁸⁰⁸ * Felek dış-renginde çatıdan fırlattı⁸⁰⁹.

Bedr-i Çâcî’nin beyitleri ile kabak oyununun bayram günlerinde oynanacak kadar önem verilen, bizzat hükümdarın da katıldığı önemli bir oyun olduğu ortaya çıkmaktadır. Oyunda uzun menzilli kelk oklarının kullanıldığı, kabağın yüksek bir yere yerleştirildiği ve kabağın ok isabetiyle parçalandığı görülmektedir. Kabağın altın rengine boyandığı da ortaya çıkmaktadır. Fakat oyunun nasıl oynanmakta olduğu ile ilgili diğer ayrıntılar belli değildir.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde bu oyunun nasıl oynandığı belli değildir. Bununla birlikte çağdaşı Mısır Memlûk ve Osmanlı devletlerinde nasıl oynandığı daha ayrıntılı bir şekilde bilinmektedir.

Tayboğa el-Yûnânî’nin eserinde kabak oyunuyla ilgili çok geniş bilgi bulunmaktadır. O, memlûklara, kabağa atış yaparken yukarı doğru bakmalarını, kabağın

⁸⁰⁴ Tîr-i Şehriyârî: Bayram günlerinde iki rek’at namazdan sonra eski padişâhlar şehzâdeler ve emirler ile ok meydanında ok atarlardı ve bu ok atmayı “tîr-i şehriyârî” olarak adlandırırlardı. Bkz. Ber-i Çâcî, s. 511.

⁸⁰⁵ Sehm kelimesi her iki anlama da gelmektedir.

⁸⁰⁶ Bu kelime her iki anlama da gelmektedir.

⁸⁰⁷ Kedû: Kurutulup hedef yapmak üzere kullanılan kabak.

⁸⁰⁸ Kedû-yi zernegâr: Güneşten istiardir; genellikle padişâhlar ve emirler kurumuş kabağı altın suyu ile boyayıp hedef yaparlardı. Bkz. Ber-i Çâcî, s. 511.

⁸⁰⁹ تو آن شاهى كه كلكت بر رخ ماه * ز قعر پنج دریا عنبر انداخت
به روز عید تیر شهریاری * به یزدان گرکسی زین بهتر انداخت
به غیرت چون کمان را بر کشیدی * ز سهمت کرکس گردون پر انداخ
چنان بشکست تیرت هر کدو را * که دژه در روی خور انداخت
در آن میدان مردی بار دیگر * چو عزمست خواست تیر دیگر انداخت
Bkz. Ber-i Çâcî, s. 300-301.

tam yanından geçerken oku atmalarını, ok ahşap çemberden geçene kadar oku gözüyle takip etmelerini tavsiye ederdi. O, atından düşüp yaralanmadan sakınması için kendisi ile takipçisi arasında yeterli mesafe olmadan kıkac⁸¹⁰ ve kabağa⁸¹¹ atış yapılmamasını da eklemiştir. Oklar talim bitmeden toplanmazdı⁸¹².

Osmanlı Devleti devrinde de hedef olarak yüksek bir direk üzerine yerleştirilen su kabağına “kabak” ve bu şekilde kullanılan toprak veya maden kaplara da “kabak” adı verilirdi. Remyü’l-kabak (kabak atışı) ise direk tepesindeki kabağa at sırtından ok atmaya denirdi. Meydanü’l-kabak (kabak meydanı) ise kabak atışlarının yapıldığı geniş alana denmekteydi⁸¹³.

Kabak oyunu, meydanın ortasına dikilmiş uzun bir sırığın üzerindeki hedefe, dörtnala giden at üzerinden geriye dönerek ok atmak esasına dayanmaktaydı. 1554-1562 yılları arasında İstanbul’da bulunan Avusturya elçisi Busbecq, bu oyunun asıl amacını şöyle açıklamaktadır; Türklerin savaş taktiklerine uygun okçuluk gösterilerinin olduğunu, at üzerinde dörtnala kaçarken birden geriye dönerek direğin üzerindeki topa ok attıklarını, bu manevraları pek sık ve uzun müddet yaptıklarından, savaşta at sırtında kaçarmış gibi yapıp geriye dönerek düşmanı okla vurmak melekesi kazandıklarını kaydetmektedir⁸¹⁴. (Kabak oyunu için bkz. Ek IX)⁸¹⁵.

Busbecq’in anlattıkları Türk devletleri tarafında niçin kabak oyununa bu kadar çok önem verildiğini ortaya çıkarmaktadır. Çünkü Türklerin en çok uyguladığı savaş taktiklerinden biri olan sahte ricat için bu hüner yani dörtnala giderken 180 derece dönüp isabetli oklar atabilmek vazgeçilmezdir.

1.4.2.11. Suvâri ve Piyâdelerin Okçuluk Eğitimleri

İslâm devletlerinde Hz. Muhammed devrinden beri okçuluk eğitime büyük önem verildiği anlaşılmaktadır. Hz. Muhammed’in okçuluk ve okçuluk eğitiminin önemi hakkında birçok hadisi bulunmaktadır. Hz. Peygamber “Ata binmede ve ok

⁸¹⁰ Kıkac, muhtemelen içi kum ile dolu bir çuvaldır. Burada atış yere doğru yapılmaktadır.

⁸¹¹ Kabak atışında on zirâ yükseklikteki bir sopa üzerinde bulunan kabağa yukarı doğru atış yapılmaktadır.

⁸¹² Altan Çetin, “Memlûk Askerinin Eğitimi”, s. 228-229.

⁸¹³ Mehmet Zeki Kuşoğlu, *Türk Okçuluğu ve Sultan Mahmûd’un Ok Günlüğü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, s. 71.

⁸¹⁴ İbrahim Yıldırım, Timur Gültekin (ed.), *Anadolu Uygarlıklarında Spor*, Spor Yayınevi Kitapevi, Ankara 2012, s. 158, 160.

⁸¹⁵ Ali Şir Nevâî Dîvânı’nda Kabak Oyunu, XV. yy. Sonları (Minyatür), Ek IX.

atmada ustalaşmaya gayret ediniz. Gözümde ustalıkla ok atan birisi usta bir suvâriden daha kıymetlidir” demektedir⁸¹⁶. Hz. Muhammed başka bir hadisinde ise “... Atıcılık ve binicilik eğitimi yapınız. Atış yapmanız [okçuluk eğitimi yapmanız] atabilmenizden daha sevimlidir” demektedir⁸¹⁷.

Hz. Muhammed’in yukarıda nakledilen hadisleri İslâm’ın başlangıcından beri okçuluk eğitimine büyük bir önem verildiğini ortaya koymaktadır. Hz. Muhammed ve Hulefâ-yi Râşidîn devrinde okçuluk eğitimini küçük yaşta başlatabilmek ve çocukların ok atmayı öğrenmelerini sağlamak için “cümânâ” adı verilen baş kısmı yuvarlak olan oklar yapıldığı görülmektedir⁸¹⁸.

Türk-İslâm devletleri devrinde kabak oyunu vasıtasıyla ve burcâs denilen yuvarlak nişan tahtalarına ok atmak suretiyle ok atma eğitimleri yapılmaktaydı. Bu talimler sırasında askerlerin yanlışlıkla birbirlerine zarar vermemesi için daha az tehlikeli; ucu yuvarlatılmış âmâc (أماج: nişan, hedef)⁸¹⁹ okları kullanılırdı.

Âmâc okları ile talim Gurlular devrinde otağ içinde bile yapılmaktaydı. Sultan Seyfeddîn Muhammed b. Sâm (1156-1153)’ın kendi otağında âmâca (hedef) ok attığı anlatılmaktadır⁸²⁰. Yine bu dönemle alakalı olarak *Tâcü’l-me’âsir*’de şiirsel bir dille ay’ın gümüş kalkanından burcâs ve gözün aynasından âmâc yapıldığı dile getirilmektedir⁸²¹.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde nişan tahtaları burcâs (برجاس)⁸²² ve “yuvarlak burcâs” (برجاس)⁸²³ چنبر: çenber-i burcâs)⁸²⁴ adları ile anılmaktadır. Emîr Husrev-i Dihlevî “bu kâğıdı burcâs [olarak] yerleştirdiler ok ve yay bağlantısında?”⁸²⁵ ve “burcâsın

⁸¹⁶ Corcî Zeydan, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, I, çev. Nejdî Gök, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, Üçüncü Baskı, s. 239.

⁸¹⁷ Mustafa Zeki Terzi, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askerî Teşkilât*, Siyer Yayınları, İstanbul 2017, s. 221.

⁸¹⁸ Mustafa Zeki Terzi, a.g.e., s. 222.

⁸¹⁹ Âmâc (أماج): 1. Kendisine doğru ok atılan şey, hedef, nişane, 2. Hedef konulan yer, hedef yeri, 5. Çok eskiden okun hedefe vurması; nişan alma Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s.52.

⁸²⁰ Cüzcanî, s. 65.

⁸²¹ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 162.

⁸²² *Î‘câz-i Husrevî*, I, Risale, s. 152.

⁸²³ Burcâs: Ok hedefi; hedef. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 322.

⁸²⁴ *Hazâinü’l-fittûh*, s. 96.

⁸²⁵ برجاس نهادن این کاغذ در نسبت تیر و کمان Bkz. *Î‘câz-i Husrevî*, I, Risale, s. 152.

yuvarlağı gibi onu kevgire çevirecekler”⁸²⁶ gibi ifadeler ile yuvarlak nişan tahtaları üzerinde sıkı talimler yapıldığını dile getirmektedir.

Bu dönemde “*çocukların kâğıt burcâs*” (برجاس کاغذین اطفال)⁸²⁷’indan bahsedilmesi söz konusu ok talimlerinin küçük yaşta başladığını göstermektedir. Emîr Husrev-i Dihlevî, âmâç oklarıyla birlikte kâğıttan hedefler kullanıldığını bir beytinde şöyle dile getirmektedir:

Burcâs üzerine yerleştir bu kağıdı * Nişan tahtası üzerinde benim örümcek ağım/benim işim⁸²⁸.

Delhi’de “burcâs” denilen hedef tahtalarının yanı sıra âmâç denilen hedeflerin de kullanılmaya devam edildiği anlaşılmaktadır: “Yay kaşından adam fırlatan gamzeyi gerdiğinde daima barışla/iyilikle köşeye çekilenlerin gönüllerini yorgun ve yaralı *âmâca* döndürür.”⁸²⁹

Okçuluk çalışmaları sırasında bazen hedef tahtası yerine âmâç olarak külah yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu sayede okçular doğrudan düşmanın başına ok atıp isabet ettirecek şekilde eğitiliyor olmalıdır. Emîr Husrev-i Dihlevî’nin aşağıdaki beyti söz konusu *âmâc*lar ile yapılan hedef çalışmasına işaret etmektedir:

Düşmanların toprak sıçramış başı âmâç külahı gibi çöpçü kalburu[dur]⁸³⁰.

Emîr Husrev-i Dihlevî’nin hemen yukarıdaki beyti ve Gurlular devrinde geçen ‘Ay’ın gümüş kalkanından burcâs ve gözün aynasından âmâç yapılması⁸³¹ ifadesi büyük ve özellikle yuvarlak nişan tahtalarına burcâs dendiğini, nişan için konulan külah vb. daha küçük hedeflere ise âmâç denmekte olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Hatta

⁸²⁶ *Hazâinü’l-fütûh*, s. 96.

⁸²⁷ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 293.

⁸²⁸ Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Matlaü’l-envar*, vr. 341b (kenar). * در آماج کاره من

⁸²⁹ Bkz. *Besâtînu’l-uns*, s. 119. به گشادتیر غمزۀ مرد افکن از کمان ابرو پیوسته دلہای گوشہ نشینان با صلاح را مانند آماج خستہ و مجروح میگرددانید

⁸³⁰ Bkz. *Î’câz-i Husrevî*, IV. Risale, s. 69. سر دشمنان غبار انگیز چون کلاه آماج غربیل خاک بیز

⁸³¹ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 162.

keskin nişancı eğitiminde yüzük gibi daha daha zor hedefler âmâç olarak kullanılabilmekteydi⁸³².

Ok talimi için özel bir ok çeşidi olduğu gibi bu işe mahsus yaylar da kullanılmaktaydı. Ok atma eğitimi için *kemân-i luzûm* (کمان لزوم) denilen yaylar kullanılmaktaydı. Bu yayların kötü, eskimiş yaylar olduğu Emîr Husrev-i Dihlevî'nin bu terkiibi kullandığı cümlede kendini göstermektedir: "...Elçilerin keskinliği râyın (raca/fikir) tevazusu gibi ki kırılmada/utanmada *kemân-i luzûma* benziyor."⁸³³

Kemân-i luzûm (کمان لزوم), *kemân-i lizom* (کمان ليزم) gibi kötü ve ok atmayı öğretmek için kullanılan bir yaydır⁸³⁴. *Kemân-i luzûm* denilen yaylar, muhtemelen önceden kullanılmış ve acemi okçuların rahatça gerebileceği sertliğe sahip yaylar olmalıdır.

Emîr Husrev-i Dihlevî'nin "çenber nişan tahtaları (âmâchâ-yi çenber) üzerine çok bırakılmış [atılmış] eski bir okum"⁸³⁵ ifadesinden yuvarlak hedef tahtaları üzerinde yapılan söz konusu ok talimlerinde aynı yaylar gibi eski, kullanılmış oklar kullanıldığı anlaşılmaktadır. Aynı zamanda bu ifadelerden bu nişan tahtaları üzerinde sıkı talimler yapılmakta olduğu anlaşılmaktadır.

Tâcuddîn Debîr, "yeni eğitilen çocukların oku" denilen bir çeşit tâlim okundan bahsetmektedir. Söz konusu terkiibin geçtiği ifade şudur: "Yeni eğitilmiş çocukların oku gibi hata ve perişanlık onun mülazımı gibi idi."⁸³⁶ Bu ifade ile talim oklarının varlığı ve okçuluk eğitiminin küçük yaşta başladığı ve çocuklara -kazaya sebebiyet vermeyecek- özel bir çeşit ok verildiği ortaya çıkmaktadır. Nitekim

Emîr Husrev-i Dihlevî, eserinde nâvek öğretimi hakkında "Avcı (av/avcı/ok atan kirpi)⁸³⁷ ve av, nâvek öğretiyor Behrâm gibi" ifadelerine yer vermektedir⁸³⁸.

⁸³² *Dede Korkut Kitabı*'nda âmâç olarak yüzük gibi çok küçük nesnelerin de kullanıldığına dair örneğe yer verilmektedir: "Meğer güveyinin yüzüğünü nişan edip ona atarlardı. Beyrek okla yüzüğü vurdu, paraladı." Bkz. Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I (Giriş-Metin-Tıpkıbasım)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 143; Bkz. Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkut Hikayeleri*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1980, s. 84.

⁸³³ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 137.

⁸³⁴ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 220 (sözlükçe).

⁸³⁵ تیر کهنه ام و بر آماجها ی چنبر بسیار گزشته Bkz. *İ'câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 26.

⁸³⁶ مانند تیر کودکان نوآموز خطا و پریشانی به سان ملازم او بود Bkz. *Besâtînu'l-uns*, s. 265.

⁸³⁷ Şiker (شکر): 1. Av. 2. (terkiplerde) Avlayan, avcı anlamına gelir. Şokor (شکور) ise ok atan kirpi anlamına gelmektedir. Bkz. *Ferheng-i Fârsî be Türkî-yi İstanbûlî*, s. 687.

Dolayısı ile avların nâvek oku atışını öğrenmek için iyi bir vesile olduğu ortaya çıkmaktadır.

Emîr Husrev-i Dihlevî, ayrıca avlarda kullanılan *kelk-i meşk* (کلک مشق) denilen kamıştan yapılma talim oklarından bahsetmektedir⁸³⁹. Meşk kelimesi, idman ve bir işi öğreninceye kadar yapma anlamlarına gelmektedir. Emîr Husrev-i Dihlevî bu ifadenin peşinden “kelklin ucundan (temren) av avlandı”⁸⁴⁰ ifadesini kullanmaktadır. Böylece avların, özellikle askerlerin ok atma eğitimleri için önemli idman fırsatlarından biri olduğu ortaya çıkmaktadır.

İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk devrinde asker alımları sırasında uygulanan sınavı şöyle nakleder: “Hem suvâri hem de kemankeş olmak isteyen için yere küre şeklinde bir nesne konur. Aday atını sürerek nişan alır. Hedefe isabet ettirmedeki kabiliyetine göre ona maaş bağlanır.”⁸⁴¹ Böylece suvârîlerin okçuluk eğitiminde, ne tarz alıştırmalar ile hareket halindeyken isabet yüzdelerinin arttırıldığı da ortaya çıkmaktadır.

Fahr-i Müdebbir, eserinde okçulara tam olarak anlaşılamayan şu tavsiyede bulunmaktadır: “Eğer bir okçu diğerlerine hile yapmak isterse kendi yayına gergedan derisinden kiriş yapsın. Gergedan derisinden yapılan kirişin sesi diğer kirişlerin hepsinden, at, antilop ve geyik derisinden yapılanların seslerinden ayırt edilir. Eğer “menzil oku” (تیر پرتابی: tîr-i pertâbî)nu rehin olarak atarsa hasmın okunu, uzağa gitmemesi için bir çeşit yağ ile yağlayabilir ve diğer oklardan bir miktâr geride kalır.”⁸⁴²

Fahr-i Müdebbir’in burada bir düşmandan bahsetmemesi, diğer okçulara karşı hile yapılmasını tavsiye etmesi ve hemen peşinden talim oklarından, nişan tahtasına atılan oklardan bahsetmesi, ele alınan mevzunun bir okçuluk oyunu olduğuna işaret etmektedir. Sonuç olarak bu dönemde bir çeşit menzil atışı (uzun mesafe atışı) oyunu oynanmakta olduğu söylenebilir.

⁸³⁸ Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 162b.

⁸³⁹ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 162b (kenar).

⁸⁴⁰ Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 162b (kenar).

⁸⁴¹ İbn Battûta, II, s. 593.

⁸⁴² *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. s. 245.

Tâcuddîn Debîr (1301-1351), uzun uçuşlu avcı kuşları gibi uzun yaylı (بلند کمان: bolend kemân) okçuların başparmaklarından fırlatılan “menzil okları” (تیر پرتاب: tîr-i pertâb)ndan bahsetmektedir⁸⁴³. Böylece *tîr-i pertâbî* denilen, mesafe atışlarında kullanılan menzil oklarının *uzun yay (kemân-i bolend)* kullanılarak atıldığı anlaşılmaktadır.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Varangal kuşatmasında Hisar-i Gîlîn (Toprak Hisar/Dış Hisar) içerisinden Hintlilerden hiçbirinin dışarı çıkamadığını, bir köpeğin bile [dışarı] çıkamadığını anlatır. Eğer çıkarsa ‘yedi demir tavadan geçen ok çubuğu darbesi’ ile yaralanacağını, *burcâsın* (nişan tahtası) yuvarlağı gibi onu kevgire çevireceklerini aktarır⁸⁴⁴.

Emîr Husrev-i Dihlevî tarafından “yedi demir tavadan geçen ok çubuğu”dan bahsedilmektedir. Bu husus, Osmanlıda görülen darb; yani sert cisimleri yay ve ok ile delme uygulamasının Delhi ordusunda da icra edilmekte olduğuna delil olarak gösterilebilir.

Emîr Husrev-i Dihlevî’nin söz konusu ifadesi sert cisimleri delmek için askerlere özel bir eğitim verildiğini ve bu amaçla özel talimlerin yapılmakta olduğunu göstermektedir. Nişan tahtalarının kevgire döndürülmesi ise nişan tahtaları üzerinde sıkı talimler yapılmakta olduğuna işaret etmektedir.

Şair Bedr-i Çâçî, zırh delme talimleri yapıldığına işaret eden şu beyte eserinde yer vermektedir:

Gece dua okunu gerdim ömrünün devamı için * Nâvek gibi sihir yaptı dokuz kalkandan geçerek⁸⁴⁵.

Berenî, Celâlî asrı meliklerinden Melik Ahmet Çap’ın binicilik, yayın sertliği, darb [zırh delme] okunun sağlamlığı (درستی تیر ضرب: dorostî-yî tîr-i zarb) hünerlerinde asrının numunesi olduğunu zikretmektedir⁸⁴⁶.

⁸⁴³ Bkz. *Besâtînu’l-uns*, s. 131. باز بلند پرواز مانند تیر پرتاب از شست تیر انداز بلند کمان در هوا می پرید

⁸⁴⁴ Bkz. *Hazâinü’l-fütûh*, s. 96. به زخم چوبه تیری که از هفت تابة آهن بگذرد

⁸⁴⁵ Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 278. تیر دعا گشادم شب در دوام عمرت * چون ناوک سحر کرد از نه سپر گذاره

⁸⁴⁶ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 202.

Emîr Husrev Dilhlevî, Şair Bedr-i Çâcî ve Berenî'nin verdiği bilgiler Delhi Türk Sultanlığı devrinde zırh delme talimleri yapılmakta olduğuna kesinlik kazandırmaktadır.

Osmanlı Devleti devrinde aynı şekilde dikilen hedefi delmek için yapılan nişan atışları yapılmaya devam edilmiştir. Bu atışlara *zarb atışı* denilmiştir. Bu amaçla çelik hedefleri delebilecek ustalığa erişmek üzere talimhânedede *zarb yayı* ile *zarb idmanı* adıyla özel idmanlar yapılmaktaydı. Zarb atışları için *zarb oku* adında zeytunî demir temrenli hedef okları ve *zarb yayı* denilen uzun, sert ve kuvvetli yaylar kullanılmaktaydı. İyi zarb vuran ve attığı hedefi delen kuvvetli *kemankeş*lere de *zarbzen* ve atığı hedefi vurma ve delmeye *zarb vurmak* denilmekteydi⁸⁴⁷.

Fahr-i Müdebbir, ok-yay kullanan bir askerin bilmesi, öğrenmesi gerekenleri şöyle anlatmaktadır: “Okçu, [ok ve yay ile ilgili] incelikleri bilmeli ve bu konuda öğrencilik yapmış, öğrenmiş ve usta olmuş olmalıdır. Eğer bir yerde ok ve yay yapım ustası olmaz ise okun gezini (گز: geze; oku kirişe yerleştirmeye yarayan kertik)⁸⁴⁸ bilmeli, [oka] yarık yarmayı [gez açmayı] bilmeli, temren yerleştirmeyi ve oka tüy takmayı bilmeli, ateşe çekmeyi (تاب کشيد: oku kurutmayı) bilmeli. Eğer [gerekirse] yayın kirişini dolasın veya ok atma deliği yerleştirsın veya ateş verme [vakti] gelirse⁸⁴⁹ ateşe vermeyi ve geri çekmeyi bilsin, kiriş bağlamayı ve birleştirmeyi bilsin ve dört bağ/mafsal bağlamayı bilsin. Eğer bir yer çıkıntı (خير) yapar ve çatlarsa bağlamayı bilsin.”⁸⁵⁰

Fahr-i Müdebbir'in ok-yay kullanan bir askerin bilmesi, öğrenmesi gerekenler hususunda aktardıkları, seferlere katılan ordu pazarı esnafı arasında ok ve yay ustaları da olduğuna işaret etmektedir. Bu ustaların seferlere katılmasına rağmen her ihtimale karşı ok-yay kullanan profesyonel bir askerin bu bilgileri öğrenmesi gerektiği ve bu bilgileri öğrencilik (çıraklık) yaparak öğrendiği anlaşılmaktadır.

⁸⁴⁷ Mehmet Zeki Kuşoğlu, *Türk Okçuluğu ve Sultan Mahmûd'un Ok Günlüğü*, s. 97.

⁸⁴⁸ Fahr-i Müdebbir ayrıca iki sayfa önce geze (گز) adı verilen Hindûların zehirli oklarından bahsetmektedir. Bkz. *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 243.

⁸⁴⁹ Yayın kurulumu esnasında gerekebilmektedir veya yayı aşırı nemden korumak için kullanılan bir tedbir de olabilir.

⁸⁵⁰ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 244-245.

Orta Çağda okçuların eğitimine çok büyük önem verilmekteydi⁸⁵¹. Çünkü yay kullanımı aslında görüldüğü kadar kolay bir eylem değildi. Ok atmak çok zor ve teknik gerektiren bir işti. Bileşik yay kullanırken uyulması gereken pek çok kural vardı. Bu kurallara uyulmadığında, pek çok sorun yaşanmaktaydı. Bir Memlûk devri eseri olan *Kitâb fî 'ilm en-Nuşşâb*'da yay kullanırken vücutta kasılması ve gevşek bırakılması gereken yerler anlatılmakta ve bu kurallara uyulmadığında yaşanan problemler tek tek sayılmaktadır.

Adı geçen eserde anlatıldığına göre insanın vücudunda 32 nokta vardır. Bu 32 noktadan 18'ini ok atan kişi kasmalıdır. Kasılması gereken 18 noktadan yedisi sağ koldadır: Bunlar serçe parmak, yüzük parmağı, orta parmak, başparmak, dirsek, pazı ve bilek. 18 noktadan beşi sol koldadır: serçe parmak, yüzük parmağı, orta parmak, bilek ve dirsek. 18 noktadan altısı vücuttadır: Sağ yan, sağ omuz, iki kürek kemiği, omurga ve karın. Bu 32 noktadan 11'ini gevşek tutmak gerekir. (Bunlardan) ikisi sağ koldadır: işaret parmağı ve sağ kolun dış sinirleri. Bu 11 (noktadan) üçü sol koldadır: işaret parmağı, başparmak ve başparmakla bilek arasındaki kısım. Bu bölgeye Arapça kû denir. 11 noktadan 4'ü vücuttadır: sol omuz, sol yan, bel ve boyun. Bu 11 (noktadan) ikisi baştır: dudaklar.

Bu (sözü edilen) 32 noktadan 3'ü de hareketsiz yani sabit olmalıdır: kalp ve iki göz. Şunu iyi bil ki kasılması gereken noktalar gevşek tutulduğu veya gevşek tutulması gereken noktalar kasıldığı zaman pek çok kusur ortaya çıkar. Bunlar şöyle sıralanabilir. Ayanın içinin ve parmakların yara olması, kabzanın boşanması, kirişin bileğe çarpması, okun (hızla) gitmemesi (gibi kusurların) tümü (yukarıda belirtilen hususlara

⁸⁵¹ Bir Eyyubî devri müellifi olan Tarsûsî 583/1187'de kaleme alıp Selâhaddin Eyyûbî'ye takdim ettiği eserinin birinci babının ikinci zikrinin altıncı faslında atış stillerini genişçe ele almış, on beş tür atış stili tarif etmiştir. Ayrıca hareketsiz at üstünde ok atma, hareketli at üstünde ok atma, sırt üstü ok atma, aynı anda iki ok atma şekilleri hakkında bilgi vermiştir. Yedinci faslında oturarak ok atma konusunu ele almıştır. Sekizinci fasıl kabza tutuş şekilleri hakkında olup müellif, altı çeşit kabza tutuş şekli zikretmiştir. Dokuzuncu faslında nişan alma üzerinde durmuş ve farklı nişan alma stillerini anlatmıştır. Onuncu faslında kemer bağlama, on birinci faslında yay çekme/germe, on ikinci faslında bakma/gezleme ve on üçüncü faslında atış ameliyatı üzerinde durmuştur. On beşinci faslında hareket halindeki suvâriye, on altıncı faslında da duran suvârinin atış yapılacağı zaman dikkat etmesi gereken hususları kaleme almıştır. On sekizinci faslında duvar üstünden atış yapma, on dokuzuncu faslında yandan ve önden gelen düşmana karşı atış yapma, yirminci faslında kılıçla, yani kılıç elde bulunurken atış yapma, yirmi birinci faslında uzakta bulunan düşmana atış yapma hakkında bilgiler vermiştir. Yirmi üçüncü faslında yaya ok konulduğunda yapılması gerekenleri ele almıştır. Tarsûsî'nin eserinde ok atma konusuna bu kadar geniş yer vermesi, bu çağlarda ok atma ve yay kullanma eğitimlerine çok büyük bir önem verildiğini açıkça göstermektedir. Bkz. Erkan Göksu, "Mardî Et-Tarsûsî'nin "Tabşıratu Erbâbî'l-Elbâb fî Keyfiyyeti'n-Necât Fi'l-Hurûb" Adlı Eseri ve Orta Çağ İslâm Tarihçiliği Bakımından Önemi", *A. Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]* 43, Erzurum 2010, s. 293-294.

uyulmamasından dolayı) ortaya çıkar. Başparmağın yarılması ve başparmakla işaret parmağı arasının yarılması, bu iki parmağı kasmaktan olur. Başparmağın (üstünde) okun hareket ettiği yerin yara olması, başparmağın alt boğumunun yara olması, avuç içinde yay kabzasının dönmesi, kolun eğri durması ve titremesi, okun sonuna kadar çekilememesi ve yayın (istenildiği şekilde) gerilememesi gibi (kusurların) tümü (gevşek tutulması ve kasılması gereken noktalarda söylenenlere uyulmamasından) ileri gelir diye söylerler⁸⁵².

Kitâb fî 'ilm en-Nuşşâb'da geçen okçuluk hakkındaki bilgiler muhtemelen Delhi Türk Sultanlığı okçularına da öğretiliyor olmalıdır. Fahr-i Müdebbir'in Sultan Kutbeddîn Aybek hakkında eserinde yer verdiği beyitler üst düzey okçuluk eğitimi verilmekte olduğunu göstermektedir:

Husrev, karanlık gecede bir ok atar * Sinesinden karınca ve gözünden yılan vurur.

Hemen bir başka ok daha atmak isterse * İkinci temren, [ilk oku] gez⁸⁵³ ucundan vurur⁸⁵⁴.

Hint kaynaklarından *Nitisara*'da okçuluk eğitimine dair diğer kaynaklarda rastlanmayan bir bilgi yer almaktadır. Orta Çağ'ın başlarında Kumandaka, “Bir kimse sürekli pratik ile ... tekneleri (boats) sürmeye tam olarak ehil hale gelir ve gemi-okçuluğu⁸⁵⁵nda büyük ustalık kazanır, sürekli uygulama en zor eylemleri gerçekleştirmek için yetenek kazandırır”⁸⁵⁶ diyerek gemilerde faaliyet gösteren cengaverlerin de özel bir okçuluk eğitimi alması gerektiğine işaret etmiş olmaktadır. Nehir ve denizler üzerinde dalgaların meydana getirdiği sürekli sarsıntılar böyle bir çalışmayı zorunlu hale getiriyor olmalıdır.

Zırlı okçuların diğer okçulara göre daha sıkı bir okçuluk eğitiminden geçirilmesi gerekmektedir. Çünkü zırhlı olarak ok atmak çok daha zordu. Bundan

⁸⁵² *Kitâb fî 'ilm en-Nuşşâb* (Memlûk Kıpçakçasıyla 14. yy.'da Yazılmış Bir Okçuluk Kitabı), s. 214.

⁸⁵³ Sûfâr: Yayın kirişine takılan okun arkasındaki ağız (kertik)ı veya kısmı. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1347; *Geze fîq* (فوق) da denir. Bkz. *Kitâb fî 'ilm en-Nuşşâb*, s. 209, 274.

⁸⁵⁴ خسرو تیری که در شب تار زند * بر سینه مور و دیده مار زند

خواهد که همان تیر دگر بار زند * پیکان دوم بر سر سو فار زند Bkz. Fahr-i Müdebbir, *Tarikh-i Fakhru'd-Din Mubarakshah*, s. 49-50; Abdullah Dodangeh, “Şecere-yi Ensâb İsimli Eserin Türkçe Tercümesi”, s. 213.

⁸⁵⁵ Bowmanship

⁸⁵⁶ Kamandakiya, *Kamandakiya Nitisara (the Elements of Polity)*, s. 224.

dolayı özel bir duruş stiline alışmaları gerekmektedir. Bu nedenle Orta Çağ'da okçuluğun ustalarından sayılan Ebû Mûsâ Harrâz ve İshak ar-Raffâ, okçuluğun dallarını sayarken buna zırh giymişken ok atmayı ilave etmişlerdir⁸⁵⁷. Zırhlı okçuların duruş şekli *Kitâb fî 'ilm en-Nuşşâb*'da şu şekilde tarif edilmektedir: “Diğer bir duruşta savaşırken kullanılandır. (Bu duruşta okçu) iki ökçesini bitiştirir, fakat ayaklarının uçlarını açar. Bu zırh giyildiği zaman yapılan duruştur. Bu çok zor bir duruştur.”⁸⁵⁸

Okçuların söz konusu eğitimlerinin dışında bazı özel okların özel atış stilleri için ayrıca eğitilmeleri gerekmektedir. Mesela Karahanlılarda normal oklara nazaran daha hafif olan ve dolayısıyla daha uzaklara gidebilen bir ok çeşidi sırt üstü yatarak fırlatılmaktaydı. Kaşgarlı Mahmûd'un bildirdiğine göre böyle ok atmaya “çuram”, atılan oka ise “çuram okı” denilmektedir⁸⁵⁹.

1.4.2.12. Suvâri Eğitimi (Binicilik ve At Bakımı ve İdaresi)

el-Câhiz Türk suvârilerin bu sanattaki eğitim dereceleri hakkında şu malumatları vermektedir: “Türk (suvâri) bir baytardan daha usta, atını istediği gibi terbiye etme bakımından seyislerden daha başarılıdır. Atını kendisi yetiştirir, tay iken kendisi terbiye eder. Atının adını söylerse atı onu takip eder, koşarsa atı arkasından koşar. Bunu (ismini) atına o kadar alıştırmıştır ki, beygirin höst, dişi devenin ahh, erkek devenin ihh, katırın ve eşeğin çüş-deh kelimelerini, delinin lâkabını, çocuğun adını tanıdığı gibi tanır.”⁸⁶⁰

el-Câhiz bu husustaki sözlerine şöyle devam etmektedir: “Türk hem çoban, hem seyis, hem canbaz, hem baytar, hem suvâridir. Hülâsa bir Türk başlı başına bir millettir.”⁸⁶¹

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Fahr-i Müdebbir bir suvârinin nasıl olması gerektiği hakkında şu bilgileri vermektedir: “Bilmeli ki bu ilmi [at eğitimi/suvârilik ilmi] 105 üstad topladılar ve saçmalık ve boş şey yapmadılar. Her kim ki bu ilmi kullanıyor, bunlarla amel ediyorsa hem kendisi ve hem de atı için işler kolay olur,

⁸⁵⁷ *Kitâb fî 'ilm en-Nuşşâb*, s. 207-208.

⁸⁵⁸ *Kitâb fî 'ilm en-Nuşşâb*, s. 212.

⁸⁵⁹ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981 İstanbul, s. 326-327.

⁸⁶⁰ Ramazan Şeşen, *El-Cahiz ve Türklerin Faziletleri*, s. 84.

⁸⁶¹ Ramazan Şeşen, *El-Cahiz ve Türklerin Faziletleri*, s. 85.

hataya düşmez ve kendi ve atının ölümüne neden olmaz. Ama üstadlar böyle derler ki biniciliğin başı atı dörtnele sürmek, suvârilığın ortası akıl ve suvârilığın sonu ilimsizliğin getirdiği pişmanlıktır. Ama suvârinin sakin, cesur, binicilikte mahir, korkusuz, binek hayvanına karşı sabırlı ve şefkatli, faziletli ve akıllı olması gerekir.”⁸⁶²

Fahr-i Müdebbir, bir suvârinin alması gereken eğitim ve sahip olması gereken yetenekleri şöyle sıralamaktadır: Atın koşum takımları zarar gördüğünde onarabilmeli. Atlar yem yememezlik yaptığında, rahatsızlandığında dağlama yapmasını bilmeli. Taylar binecek vakte geldiğinde, ön ayaklarının güçlenmesi için hacemat yapmayı bilmeli. Suvâri dağlama yapmayı, atın damarlarını açmayı (رگ گشادن: reg goşâden), cerahat açmayı/akıtmayı, atın göz ve burnundan nâhone⁸⁶³ almayı, ata burun halkası takmayı ve atı hadım etmeyi öğrenmeli. Eğer bütün eğerini ve dizginini çözseler ve birbirinden ayırsalar bile düzeltebilmeli, yapabilmeli. Eğer [bunları] bilmezse suvârilik davası gütmemesi ve askerlik yapmaması için onu dokumacı (جولاهکی: cûlâhekî)⁸⁶⁴ yapmak gerekir⁸⁶⁵.

Fahr-i Müdebbir, 10 eyer çeşidi bulunduğunu söylemekte ve bunlar arasında Farsça “kûdekî-vâr” (کودکی وار) adı ile anılan “çocuk-tipi” eyerleri de saymaktadır⁸⁶⁷. “Çocuk-tipi eğer” çeşidinin özellikle imal edilmesi, suvârilik eğitime küçük yaşta başlanıldığına işaret ediyor olmalıdır.

Suvârielerin eğitiminde, suvârilere özel, çeşitli saldırı biçimleri de kesinlikle öğretilmiş olmalıdır. Ancak suvârielerin söz konusu saldırı biçimleri hakkında kaynaklarda bir malumata rastlanılmamaktadır. (Delhi ordusunda da varlıkları bilinen Moğol suvârilerinin saldırı biçimi için bkz. Ek X ve Ek XI)⁸⁶⁸. Bununla birlikte bu çalışmada atların eğitiminden bahsedilirken at eğitim sahalarının çizim ve anlatımlarına ve hangi amaçlarla kullanıldıklarına yer verilecektir.

⁸⁶² *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 206.

⁸⁶³ Nâhone (ناخنه): Atın kusurlarından biri sayılan, atın gözündeki bir fazlalık Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2376.

⁸⁶⁴ *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 901.

⁸⁶⁵ Bu ifade ile orduda istihkâm, lağım kazma, hafriyat işlerinde kullanılmak üzere çuvalar diken dokumacılar arasına kaydedilmesi kastedilmiş olmalıdır.

⁸⁶⁶ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 332-333.

⁸⁶⁷ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 203-204.

⁸⁶⁸ Moğol Karakol Taktiği: Caracole Tactic, illüstrasyon, Ek X ve Moğol Suvârisi Sahte Ricat: the Feigned Retreat (İllüstrasyon), Ek XI.

Çalışmanın burada sona eren birinci bölümünde görüldüğü üzere, insan unsuru ve eğitimi konularını incelendi. Orduyu ordu yapan diğer önemli hususlar ise teşkilat, techizat, sevk ve idaredir. Ayrıca sevk ve idareyi kolaylaştıran askerî gelenekler ve savaş hayvanları da çok önemlidir. Bu çalışmanın diğer bölümlerinde söz konusu başlıklar bütün ayrıntıları ile ele alınacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

DELHİ TÜRK SULTANLIĞI ORDUSUNDA TEŞKİLAT VE GENEL DÜZEN

Orta Çağ Türk-İslâm devletlerinin teşkilat yapısı incelendiğinde, hemen hemen devlet teşkilatını oluşturan her birimin askerî teşkilat ile sıkı ilişkiler içinde olduğu görülür. Buna ilave olarak Delhi Türk Sultanlığı devletin her kademesinde yer alan görevlilerin çoğunlukla askerî kökenli gulâmlar arasından atandığı görülmektedir. Dolayısıyla saraydaki hadım ağalarına varıncaya kadar hemen hemen her mevki ve makamda çalışan personele, mevki ve makamına bakılmaksızın askerî görevler ve komutanlıklar verilmekteydi. Örneğin Alâeddîn Muhammed Şâh devrinde *Şâhne-i Bargâh*⁸⁶⁹ olan Melik Tuğluk her orduda *ser-yezek* (keşif kolu komutanı) görevini yerine getirmekteydi⁸⁷⁰. Bu örnekte dil alma, düşmanın yerini keşf etme, düşmanın durumunu öğrenme gibi keşif kolu faaliyetlerini yerine getiren birliklerin başı olarak bargâhtan sorumlu bir saray teşkilatı görevlisinin atandığı görülmektedir. *Şâhne-i Bârgâh* kendi görevi yanında eyâlet valisi veya ordu kumandanı olarak görevlendirilebilirdi. Yukarıda adı geçen *Şâhne-i Bârgâh* Melik Tuğluk⁸⁷¹, Sultan Nâsireddin Husrev Şâh'ın tahta geçişne kadar (720/1320) uzun müddet sultanlığın kuzey hududundaki önemli eyaletlerinden Dipâlpûr'un idâresini yürütmüş ve Moğollara karşı başarıyla mücadele etmişti. Yine aynı şekilde Muhammed Şâh Tuğluk devrinde Küşlü Han isyanı sırasında sultanın ordusundaki komutanlar arasında *Şâhne-i Bârgâh* Melik Tugay (Tagay) da yer almaktaydı (727/1327)⁸⁷².

Yukarıdaki örnekte de görüldüğü üzere idarî, bürokratik ve askerî işleri yürüten görevlilerin çalışma alanlarında tam bir netlik bulunmamaktadır. Bu görevlilerin hepsinin bir şekilde askeriye ile bağlantısı bulunmaktadır. Söz konusu dönemde devlet

⁸⁶⁹ Şâhne-i Bargâh: Sultanın düzenlediği *genel kabul* (*bâr-i 'âmm*) veya bayram merasimlerinin yapıldığı bargâh adı verilen yerin korunmasından sorumlu olan görevliye şâhne-i bârgâh (şâhne-i bargâh-i â'lâ) denilirdi. Bu tören esnasında Şâhne-i bârgâh'ın elinde altın bir asâ, ona yardım eden naibinin elinde gümüş bir asâ bulunurdu. Bu asâlar ile toplanan halkı düzene sokarlar, saflar halinde sıralarlar, insanların dağınık durmasına, töreni bozmalarına engel olurlardı. Bkz. İbn Battûta, s. 660; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 135.

⁸⁷⁰ İsmâî, *Futuhu's-Selatin*, s. 311-312.

⁸⁷¹ Melik Tuğluk (Gıyâseddin Şâh Tuğluk), Sultan Alâeddin Muhammed Şâh Halacî (1296-1316) ve Sultan Kutbeddin Mübarek Şâh Halaci (1316-1320) devirlerinde *şâhne-i bârgâh* olarak görev yapmıştır. Bkz. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 136.

⁸⁷² Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 136.

teşkilatının bu hususiyetinden dolayı askerî teşkilatla bir şekilde bağlantısı olan bütün kurum, makam ve görevliler incelenir ise bu çalışmanın sınırları dışına taşılmış olunur. Ayrıca böyle bir metot takip edilir ise asıl incelenmesi gereken konu olan ordu ve askerî teşkilat tam hakkıyla incelenemez. Askerî teşkilatın mahiyeti tam anlamıyla ortaya çıkarılamaz. Sarf edilecek bütün enerji ve dikkat, ordu yerine devlet teşkilatının tamamına dağıtılmış olur.

Askerî, idarî ve bürokratik görevler arasındaki söz konusu geçişlilikten dolayı bu çalışmada öncelikle doğrudan askerî işler ile bağlantısı olan kurum, makam ve görevliler ele alınacaktır. Bunun yanı sıra hangi devlet teşkilatında yer aldıklarına bakılmaksızın doğrudan askerî teşkilatla bağlantılı olan bütün mevki, makam ve görevliler de bu bölümde kaynakların imkân sağladığı oranda incelenecektir.

2.1. ASKERÎ TEŞKİLATIN TEMEL KURUMU DÎVÂN-İ ‘ÂRIZ

Ordunun idarî işleriyle ilgilenen Dîvân-i ‘Ârız (Savaş Bakanlığı), İslâm tarihinde ilk defa Hz. Ömer döneminde kuruldu. Dîvân-i ‘Ârız, Emevî, Abbâsî hanedanları ile Fâtımî, Gazneli, Büyük Selçuklu, Hârezmşâh, Eyyûbî, Memlûk ve sâir İslâm devletlerinde varlığını devam ettirdi. Böylece klasik İslâm müesseselerinden biri haline geldi⁸⁷³.

Delhi Türk Sultanlığı’nda “Savaş Bakanlığı” diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi aynı şekilde varlığını devam ettirdi. Bu dönemde sözü edilen devlet dairesi, Dîvân-i ‘Ârız (ديوان عرض)⁸⁷⁴ veya Dîvân-i ‘Ârız-i memâlik (ديوان عرض ممالك) olarak adlandırılmaktaydı. Bu dîvânın başkanı asıl olarak ‘Ârız-i memâlik (عرض ممالك)⁸⁷⁵ veya ‘Ârız-i memâlik (عارض ممالك)⁸⁷⁶ adları ile bazen de kısaca ‘Ârız (عارض)⁸⁷⁷ olarak anılmaktaydı.

⁸⁷³ Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, TTK Ankara 2010, s. 236-237.

⁸⁷⁴ Afîf, s. 476, 481.

⁸⁷⁵ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 114; *Hazâinü’l-fütûh*, s. 109; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 237.

⁸⁷⁶ Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, s. 99; Afîf, s. 299; *Î‘câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 56.

⁸⁷⁷ Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, s. 100; *Î‘câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 157.

Delhi Türk Sultanlığı devri kaynaklarında Savaş Bakanı önemi ve taşıdığı farklı özelliklerinden dolaylı daha pek çok ad ile anılmaktaydı. Bu dönemde “Savaş Bakanı”nın ‘Ârız (عارض)⁸⁷⁸, Sâhîb-i Dîvân-i ‘Arız (صاحب ديوان عرض)⁸⁷⁹, Sâhîb-i Dîvân-i ‘Arız-i memâlik (ديوان عرض ممالكصاحب)⁸⁸⁰, ‘Arız-i mulûk (عرض ملوك)⁸⁸¹, ‘Ârız-i hasîb (عارض حسيب)⁸⁸², Melik-i ‘Arız (ملك عرض)⁸⁸³, Melik-i ‘Ârız (ملك عارض)⁸⁸⁴, Niyâbet-i leşker (نيابت لشكر)⁸⁸⁵, ‘Ârız-i mülk (عارضى ملك)⁸⁸⁶, ‘Ârız-i haşem (عارض حشم)⁸⁸⁷, ‘Ârız-i vâlâ (عارض والا)⁸⁸⁸, ‘Ârız-i leşker⁸⁸⁹, Ser-leşker-i cüyûş (سر لشكر جيوش)⁸⁹⁰, ‘Ârız el-cüyûş (عارض الجيوش)⁸⁹¹, ‘Îmâdü’l-mülk (عماد الملك: devletin direği)⁸⁹², ‘Îmâdü’l-mülk Râvet-i ‘Arız (عماد الملك راوت عرض)⁸⁹³, Râvet-i ‘Arız (راوت عرض)⁸⁹⁴ ve Râvet-i mülk (راوت ملك)⁸⁹⁵ adları ile de anıldığı görülmektedir⁸⁹⁶.

⁸⁷⁸ Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, s. 100; *Î‘câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 157.

⁸⁷⁹ Bu ünvanın daha önce Gazneliler devrinde ve Gur Devleti Sultanı Mu‘izzeddîn Muhammed b. Sam’ın savaş bakanı tarafından da kullanıldığı görülmektedir. Bkz. Cüzcanî, s. 146; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 96.

⁸⁸⁰ Cüzcanî, Sâhîb-i Dîvân-i Arz ve Berenî, Dîvân-i Arz-i memâlik tabirini kullanmaktadır. Bununla birlikte Sâhîb-i Dîvân-i Arz-i memâlik ifadesine tarafımızdan rastlanılmadı. M. Aziz Ahmet ve Haluk Kortel, savaş bakanı anlamında bu ifadeye yer vermektedirler. Bkz. Cüzcanî, s. 146; Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 581; M. Aziz Ahmet, s. 319; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 237.

⁸⁸¹ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 116.

⁸⁸² *Hazâinü’l-fütûh*, s. 111.

⁸⁸³ İbn Battûta, I, s. 537.

⁸⁸⁴ *Î‘câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 123.

⁸⁸⁵ Cüzcanî, s. 187; Esterâbâdî, I, s. 244; M. Aziz Ahmet, s. 196, 319.

⁸⁸⁶ Sîhrindî, s. 119.

⁸⁸⁷ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 116.

⁸⁸⁸ *Hazâinü’l-fütûh*, s. 118; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 237.

⁸⁸⁹ Bu ünvanın Gazneliler devrinde de kullanıldığı görülmektedir. Bkz. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 237; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 96.

⁸⁹⁰ Bu tabir Firûz Şâh Tuğluk’un 40 yıl savaş bakanlığını yapan ‘Îmâdülmülk Beşîr-i Sultânî için kullanılmaktadır. Afîf, s. 438.

⁸⁹¹ *Î‘câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 56.

⁸⁹² Sultan Balaban’ın ‘Ârız-i memâlik’i Şemsî bendelerinden ‘Îmâdü’l-mülk idi. Sultan Balaban öncesinde Şemsînin evlatları döneminde 30 yıl ‘Arz-i memâliklik yapmış ve Sultan Balaban döneminde de bu görevine devam etmiş ve toplamda iki karn yani 62 yıl bu görevi ifâ etmişti. ‘Îmâdü’l-mülk Râvet-i ‘Arz ve ‘Ârız-i haşem olarak da anılmaktaydı. Daha sonra ‘Îmâdülmülk adının bütün savaş bakanlarına verilmeye devam edildiği anlaşılmaktadır. Sîhrindî, Sultan Muhammed Şâh Tuğluk tahta oturduğunda Melik Sertîz’in ‘Îmâdülmülk olarak atandığını bildirmektedir. İbn Battûta ise Sultan Muhammed Şâh Tuğluk devirde Melik Sertîz’in “Melik-i ‘Arz” olduğunu bildirmektedir. Dolayısı ile ‘Îmâdülmülk de Memâlik-i ‘Arz ile aynı anlamda kullanılmaktadır. Ardından Firûz Şâh Tuğluk devrinde ‘Ârız-i mülk (عارضى ملك) görevi verilen Beşîr’in ‘Îmâdülmülk hitabıyla müşerref olduğunu bildirmektedir. Berenî ise ‘Îmâdülmülk ‘Ârız-i memâlik Beşîr-i Sultânî hakkında daha önceki asırlarda askere bu kadar şefkat ve merhamet gösteren böyle bir ‘Îmâdülmülk (چنين عماد الملكى) atanmadı diyerek Dîvân-i ‘Arz’ın başına ‘Îmâdü’l-mülk ünvanı verildiğini ve bu ünvanın aynı zamanda tek başına savaş bakanı anlamında kullanıldığını ortaya koymaktadır. Melik ‘Îmâdü’l-mülk Beşîr-i Sultânî genellikle Melik ‘Îmâdü’l-mülk veya ‘Îmâdü’l-mülk diye anılmaktaydı. Bkz. Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 114-116, 581; İbn Battûta, I, s. 537; Sîhrindî, s. 98, 104-105, 119.

⁸⁹³ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 116.

⁸⁹⁴ Berenî, râvet kelimesini at ve Delhi hizmetindeki Hindû suvâri ve Delhi ordusunun ‘Ârız-i memâliki; Emîr Husrev-i Dihlevî ise özellikle hasım Hindû ordularındaki suvâri ve bu kelimenin çoğul şekli olan râvetân kelimesini Hind raputlarından bir kısmını nitelemek için kullanmaktaydı; Cüzcanî, Sultan İltutmuş ve oğlu Mahmûd (öl. 1230) devrinde Râvet-i Mülk tarafından her nerede sultanın sarayının Türk ve Tazik (İranlı) çakerleri varsa ve sultanın emirlerinin bendesi olan Hind [= Müslümân Hindû] ve Gebr [= putperest Hindû] varsa hakkıyla denetimden geçirildiğini haber vermektedir; İshiaq Husain Qureshi ise Sultan Balaban devrinde varlığı bilinen çok sayıda Hindû

Emîr Husrev-i Dihlevî, savaş bakanı olarak atanan Hâcî Nasrullah'ı şu unvanlar ile anmaktadır: 'Ârız el-cüyûş nasîr el-mülk sirâc el-devleh el-dîn Hâcî Nasrullah (عارض الجيوش نصير الملك سراج الدولة الدين حاجى نصر الله). Söz konusu 'Ârız-i memâlik Hâcî Nasrullah'ın naibini ise şu unvanlar ile anmaktadır: Nasir el-mülk sirâc el-devleh ve el-dîn nâib-i 'Ârız-i memâlik Hâcî (نصير الملك سراج الدولة و الدين نائب عارض) (ممالك حاجى)⁸⁹⁷. Emîr Husrev-i Dihlevî, ayrıca tek başına Nasir el-mülkî ve Nasir el-mülk (نصير الملكى، نصير الملك) terkiplerini de 'Ârız-i memâlik naibi anlamında kullanmaktadır⁸⁹⁸.

Sirhindî, Muhammed Şâh Tuğluk devrinde Melik Sertîz'in 'Îmâdü'l-mülk (Savaş Bakanı) olarak ve Melik Hûrem Mûbez (ماک خورم موبز)'in Zahîr el-Cüyûş (ظاهر الجيوش) olarak atandığını bildirmektedir⁸⁹⁹. Bundan dolayı Zahîr el-Cüyûş da Dîvân-i 'Ârız ile bağlantılı bir mevki olmalıdır.

'Ârız-i memâliklere maaş olarak büyük iktâlar verilmekteydi. Bu hususta şu örnekler verilebilir: Sultan Mu'izzeddîn Keykubâd, Melik Celâleddîn Halacî'ye Beren⁹⁰⁰; Sultan Celâleddîn Halacî, Melik Alâeddîn Halacî'ye Karra (کره) ve Eved⁹⁰¹ (اوده)⁹⁰²; Gıyâseddîn Şâh Tuğluk, Melik Bahâeddîn Hâherzâde'ye Sâ mânâ ve Niyâbet-i 'arzî görevine atanan Melik Tâceddîn Cafer'e Gücerat⁹⁰³; Muhammed Şâh Tuğluk Melik Sertîz'e, Sind bölgesini⁹⁰⁴; Fîrûz Şâh Tuğluk, İmadülmülk Beşir-i Sultânî'ye Râprî (راپرى)'yi iktâ etmiş⁹⁰⁵. İmadülmülk Beşir-i Sultânî'nin ordusunda

suvârinin 'Ârızının popüler olarak Râvet-i 'Arz olarak adlandırıldığını bildirmektedir. Fakat Cüzcanî ve Berenî'nin ifadelerinden bu bakanın sadece Hindû suvârilere değil bütün ordudan sorumlu olduğu anlaşılmaktadır. Ordunun en önemli kısmı ath birlikler olduğu için doğal olarak savaş bakanı at anlamına gelen "Râvet" adı ile anılmış olabilir. Bkz. Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 114-116, 182; *Hazâinü'l-fütûh*, s. 81, 84, 89, 147, 151, 207; Cüzcanî, s. 203; İsmâî, *Futuhu's-Selatin*, s. 116; Ishtiaq Husain Qureshi, a.g.e., s. 152; M. Aziz Ahmet, s. 319.

⁸⁹⁵ Cüzcanî, s. 203.

⁸⁹⁶ Kaynaklarda yukarıda görüldüğü üzere hem 'Ârız (عارض) hem de 'Arız (عرض) yazılımları yer almaktadır. Bu kısımda söz konusu bakanlık ve bakanın adları kaynaklarda geçtiği üzere kaydedildi. Fakat çalışmanın geri kalan her yrinde 'Ârız yazımını tercih edildi.

⁸⁹⁷ *I'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 56.

⁸⁹⁸ *I'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 57, 58.

⁸⁹⁹ *Sîhrindî*, s. 98.

⁹⁰⁰ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 170.

⁹⁰¹ Kaynaklarda Avd [= Ayodha] olarak da geçmektedir. Bkz. İbn Battûta, II, s. 714.

⁹⁰² Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 220.

⁹⁰³ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 428.

⁹⁰⁴ İbn Battûta, II, s. 583.

⁹⁰⁵ Afîf, s. 441.

5.000 zırhlı suvârî (suvâr-i cerrâr) ve meşhur pehlivânlar (piyâde askerleri) vardı. Bunların maaşı (vech) için sultan tarafından iktâlar ve perkanât⁹⁰⁶ tayin olunmuştu⁹⁰⁷.

‘Ârız (Savaş Bakanı), devletin en yüksek memurlarından biriydi. Vazifesi ordunun yönetimini yürütmektir. Savaş için yapılan toplantılarda en çok o söz sahibi idi. Askerî harekât hakkında tavsiyelerine önem verilirdi. Her yıl bir kere orduyu denetleyerek, icabında asker toplar, mevcut birlikleri, atları ve silahları gözden geçirirdi. Astlarını tayin etmek veya uzaklaştırmak yetkisi resmen yoksa da bu konuda sultana tavsiyelerde bulunarak etkili olurdu. Sultan Balaban, devrinin ‘Ârız’ına bütün yetkileri açıkça vermişti. Ordu ister başkentte ister seferde olsun doğrudan doğruya merkezi hükümetin kontrolü altındaydı ve devletten maaş alırdı. Savaş zamanlarında savaş bakanının başka bir görevi de ordunun iâşesini sağlamak ve naibi vasıtası ile ganimetleri toplamaktı. İaşe tedariki konusunda ise genellikle bakanlık yiyecek ve diğer ihtiyaçların fiyatlarını tespit eder, mahacınlar ve sahukarlara⁹⁰⁸ ordunun yürüyüşü boyunca gerekli şeylerin tedarik edilmesi emri verilirdi⁹⁰⁹. Askerlerin cezalandırılması, cezanın miktarının belirlenmesi de sorumluluğu altındaydı. Askerlerin suçlarının üstünü örtmesi, genellikle mümkün olduğu kadar yumuşak bir şekilde cezalandırması, gerekmedikçe olayları sultana götürmemesi beklenirdi⁹¹⁰.

Berenî, Sâhib-i Dîvân-i ‘Ârız-i memâlik’in sahip olması gereken vasıfları şöyle açıklamaktadır: “Ordu onun ile çoğalır ve kalıcı olur, ‘Ârız-i memâlik diye adlandırılır. Vezire denk itibarı olmalıdır. Padişâha olan ihlâsı son haddinde olmalıdır. Emniyet, kifayet, dirayet, doğruluk, şefkat, asalet, sağlamlık, doğru itikat ve ahde vefada eşi benzeri olmamalıdır. ‘Ârız-i memâlik’in gönül ve ihlâs vasıfları ne kadar üstün olursa padişâhın ordusu da o oranda artar ve kalıcı olur. Ordunun küllî ve cüzî bütün işleri onun görüş ve düşüncelerine bağlıdır. ‘Ârız, kâmil akıllılar ve tam ihlâslılar arasından

⁹⁰⁶ Delhi Türk Sultanlığı devrinde en büyük yönetim birimi olan eyâletler “şık (şıkk)” adı verilen idari bölümlere ayrılmaktaydı. Bir eyâlet birkaç şıktan meydana gelmekteydi. Şıklar ise “pergene” denilen köy birliklerinden oluşuyordu. Söz konusu “perkanât” da “pergene”nin çoğuludur. “Pergene” hemen hemen şehir ve kasabalara karşılık gelmekteydi. Bir pergenenin içine aldığı köylerin sayısı yüzü bulabiliyordu. Bu şekilde yüz köyün birleşmesinden oluşan idari birime ise “sade” adı verilmekteydi. Nitekim İbn Battûta, Hindistan’da şehirlere bağlı olan yerlerin sadelere bölünmüş olduğunu ifade etmektedir. En küçük idari birim ise köy (dih) idi. Bkz. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 276.

⁹⁰⁷ Afîf, s. 437-438.

⁹⁰⁸ M. Aziz Ahmet, eserinde mahacın ve sahuken denilen görevlilerin adlarını sadece bir yerde anmakta ve daha fazla açıklama yapmamaktadır. Burada belki ordu pazarı ehli içinde yer alan görevliler kastediliyor olabilir.

⁹⁰⁹ M. Aziz Ahmet, s. 320.

⁹¹⁰ Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, s. 100-101.

atanmalıdır. Bütün ‘ârizlarda bu vasıflar olmalıdır. ‘Ârız, ordu Ser-leşkəri (sefere atanan komutan)ne hiçbir ahmaklığı, alçaklığı, gizliliği, yalancılığı, vefasızlığı, yamukluğu ve merhametsizliği revâ görmemelidir. Ordunun başına bütün iyi nefisli ve iyi huylu, tecrübeli ve emin ‘ârizları talep etmelidir. Bir askerî göreve, üst rütbelilerden alt rütbelilere kadar bütün iyileri, bilgilileri, merhametlileri tayin etmeliler, böylece o askerî harekât ne kadar büyük ve zor olsa da padişâhın istediği gibi neticelenir...”⁹¹¹

“Orduya annesinden, babasından daha merhametli olmalıdır. Ordunun suçlarında örtücü olmalıdır. Ordunun cezalandırılmasında şefkatli bir babanın edepsiz oğlunu cezalandırmasında olduğu gibi davranmalıdır. Cezalandırmayı son haddine vardırmmamalıdır. Her ne kadar cezalandırsa da barışı da muhafaza etmelidir... Akılsızların, suçluların, şehvete kapılanların kulağını çekmeli, birkaç kırbaç vurmali ve Sehmü’l-haşeme (Askerî inzibat) vermeli ve bir köşede tutmakla (hapis) yetinmelidir. Mübalağa edilmesini buyurmamalıdır. Askerin suçlarını ve ayıplarını her zaman padişâhın huzuruna götürmemelidir. Padişâhın sert cezalandırmalarını, siyasetini ve katlini, yapabilirse orduya revâ görmemelidir. Padişâhı askerin düşmanı ve askeri padişâhın düşmanı yapmamalıdır. Onların derdiyle dertlenmelidir. Kendi âsâyiş ve rahatını, onların ferahlığında bilmelidir. ‘Ârız, her durumda bütün muamelelerinde askerin itimadını yitirmemelidir. Heybet ve azameti askerin kalbine kazınmalıdır. Kendi askerlerinin itimadının çokluğunu ‘Ârızın çaker, gulâm, teba ve hayllerinden bilirler. Binlerce çeşitli mizaçtakiler ve muhalif tabiatlılar arasında mezkûr anlamları (şeyleri) uygulamak, âsaf (vezir)⁹¹² huyluların ve âsaf sıfatlıların işi olmalıdır.”⁹¹³

İbn Battûta ‘Ârız’ın görevlerini şöyle açıklamaktadır: Askerin bütün işleri kendisine bağlı olan ve askerlerin önünde geçit yaptıkları kişiye “Melik-i ‘Ârız” denir⁹¹⁴. Bu görevi yürüten emîr aynı zamanda memlûk erlerin [kapıkulları]

⁹¹¹ Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, s. 99.

⁹¹² Âsaf: 1. Süleyman peygamberin veziri. 2. Vezir. Bkz. Nevin Kardaş ve diğerleri (Yazma Komisyonu Üyeleri), *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, I, MEB Yayınları, İstanbul 2004, s. 151.

⁹¹³ Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, s. 100-101.

⁹¹⁴ İbn Battûta, I, s. 537, 583.

denetleyicisidir⁹¹⁵. Berenî söz konusu görevlere din mücahitleri ve İslâm'ın namaz ehli için erzâk (asker tayını) teminini de eklemektedir⁹¹⁶.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Î'câz-i Husrevî* adlı eserinde bir yerde 'Ârız mevkiinden yola çıkarak benzetme yapmakta ve onun maaş dağıtıcılık yönünü benzetmesine şöyle konu edinmektedir: "Bizim Hâce 'Ârız'ımız⁹¹⁷ ki halkın ekmeği (maaşı) tayininde kalem suyu damlatıyordu. Sanki bir buluttur ki onun suyu ekmek hamurunun mayasıdır. 'Ârız'ın bölüştürmesi (zarb ve kismet), kılıcın kesmesi [gibi]dir. Nâzır Hâcenin bakışında, ordu azalarının kısımları arasında, muamelelerin aslından dışarı taşmayan bir körlüğü [sabitlenmiş bakışı] vardır."⁹¹⁸

Berenî ve Emîr Husrev-i Dihlevî tarafından aktarılanlar bir araya getirildiğinde orduya maaşların ödenmesinden, gıda ihtiyacının temininden ve gulâmların denetlenmesinden Dîvân-i 'Ârız ve reisi 'Ârız-i memâlik'in sorumlu olduğu ortaya çıkmaktadır.

İbn Battûta ve Berenî'nin de belirttiği üzere ordunun bütün ihtiyaçlarının karşılanmasından Dîvân-i 'Ârız ve onun başkanı olan 'Ârız-i memâlik sorumluydu. Yeni asker yazmak, askerlerin maaşlarını ödemek, orduyu periyodik olarak teftiş etmek (*tefahhus-i leşker* ve *'Ârız-i leşker*) ve gerektiğinde yeni asker yazmak 'Ârız-i memâlik'in başlıca görevlerindendi. 'Ârız-i memâlik, yılda en az bir defa orduyu denetleyerek askerlerin yoklamasını yapar, techizat ve hayvanlarının durumuna bakar, atların kıymetini, dağını ve çevikliğini kontrol ederdi. Yerine göre durumu iyi olanların maaşlarını arttırırdı. Özellikle başkentteki suvârilerin başına bir şey gelir; atı, silahı/zırhı telef olursa ona kendi hassından yardım ederdi. Ordudaki bütün askerlerin isim ve tasvîri (hilye)⁹¹⁹ *Dîvân-i 'Ârız defterlerine* kaydedilirdi. 'Ârız-i memâlik ordunun

⁹¹⁵ İbn Battûta, II, s. 583.

⁹¹⁶ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 581.

⁹¹⁷ Emîr Husrev-i Dihlevî'nin 'Ârız'dan bizim hâce nâzırımız diye bahsetmesi doğaldır. Hem kendisi de pek çok savaşa katılmıştır. Hem de bu devirde daha önce de belirtildiği üzere bazı şairlerin savaş bakanlığından maaş aldıkları bilinmektedir.

⁹¹⁸ خواجه عارض ما که در تعین نان خلق آب قلم میچکاند گوئی ابریسست که آب او خمیر مایه نان است ضرب و قسمت عارض ما ضرب شمشیر است Bkz. *Î'câz-i Husrevî*, IV, Risale, s. 43.

⁹¹⁹ Hilye ile askerlerin ayırt edici yüz ve vücut özelliklerinin defetere kaydedilmesi kastedilmektedir.

teftişinde bu kayıtları esas alırdı⁹²⁰. Fîrûz Şâh Tuğluk devrinde bu teftişler, zamanında teftişe gelemeyen askerler yüzünden yıl boyunca devam eder, “*Dîvân-i ‘Ârız defteri*”nin kapanması sürekli gecikirdi. Geç kalan askerî birlikler, atını ve silahını arzdan geçiremeyen askerler için süre dolduktan sonra da arada aflar çıkmakta ve teftiş süresi uzamaktaydı⁹²¹.

Dîvân-i ‘Ârız tarafından kayıtları tutulan “hilye”ye çok büyük bir önem atfedildiği Gazneli Sultanı Sebüktegin’in oğlu Mahmûd (Sultan Mahmut) için yazdığı *Pendnâme*’de açıkça görülmektedir:

“Ordu ve askerin durumundan, silahlarından ve maaşlar ve iâsecilerinden haberdâr ol. Ordu listesi (*Cerîde-i ‘Arz*) “Kull huvAllahu”⁹²² gibi mutlaka senin ezberinde olmalı, kendi ordunun insanların hepsini tanımalı ve ismini bilmelisin. Her asker durumu, soy ve şekil ile senin yanında olmalı. Her kavmin huy ve yaratılışını öğrenmelisin.”⁹²³

Gaznelilerden sonraki devirlerde de hilyeye verilen önem devam etmiştir. Nitekim erken devir Osmanlı eseri olan *Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng*’de şu nasihat yer almaktadır: “Akıllı padişah, tecrübeli komutan ve basiretli asker, ordusunun her ferdini tanır.”⁹²⁴ Askerlerin hepsini iyi tanıyabilmek ise ancak hilyenin tam olarak kaydedilmiş olması, hilye defterlerinin tutulmuş olması ile mümkündür.

Asıl konuya dönülecek olursa Delhi Türk Sultanlığı devrinde ‘Ârız-i memâliklerin genellikle yukarıda anlatılan vasıfları taşıdıkları görülmektedir. Örneğin Sultan Balaban’ın ‘Ârız-i memâliki olan ‘İmâdü’l-mülk askerlere şefkatle davranır, liyakatli askerlere kendi gelirinden yardım sağlar, Dîvân-i ‘Ârız çalışanlarına sık sık ziyafetler verirdi. Berenî onun emri altındakilere merhamet ve şefkatini şöyle anlatmaktadır:

⁹²⁰ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 115-16, 319; Afîf, s. 298-301; İbn Battûta, II, s. 543; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 237-238.

⁹²¹ Afîf, s. 298-301.

⁹²² İhlâs Sûresi

⁹²³ Erdoğan Merçil, “Sebüktegin’in *Pendnâmesi* (Tanıtma, Farsça metin ve Türkçeye tercümesiyle), s. 230.

⁹²⁴ *Aristoteles’ten Savaş Adabı ve Ahlâkı (Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng)*, s. 61.

“Her bir suvâri, ‘arz vaktinde savaş atını (*râvet*) hazır, süratli ve maharetli gösterirse onun *mevcibini* (maaş, aylık) arttırır ve ona *câme* (elbise) verip iltifat ederdi. Eğer hazretin ordusunda bir suvârinin başına bir hadise gelir ve o suvâri Râvet-i ‘Ârız ‘‘Îmâdü’l-mülk’e başına şöyle bir hadise gelmiştir, atım ve silahım (silah/zırh) hadisede telef olmuştur diye anlatırsa Râvet-i ‘Ârız onun elinden tutar ve kendi hassından yardım ederdi. Ve şöyle derdi: Ben Ser-i haşem (Ordunun başı) olduğumdan, haşem sıkıntıya düştüğünde yardımlarına yetişmezsem, haşem üzerindeki liderliğim abes ve saçma olur. Râvet-i ‘Ârız bütün ordu hakkında anne ve babadan daha şefkatli olmalıdır. Eğer bir suvârinin atını zayıf görürse onun şarap içen ve levend (tembel, aşağılık biri)⁹²⁵ olup olmadığını incelerdi. Eğer aşağılık biri değilse kendi pâygâhından (ahır) semiz bir at verirdi veya 50 tengeyi yağ için eline verirdi ve atını bu parayla semiz kıl derdi⁹²⁶. Mezkûr Râvet-i ‘Ârız (‘Îmâdü’l-mülk) her sene Dîvân-i ‘Ârız [çalışanlarını] kendi evine davet edip misafir olarak ağırlar ve defterdarlardan her birine elbise verirdi. Kendi hassından 20.000 tengeyi kendi aralarında defterdeki derecelerine göre paylaşımları için bağışlardı. Onları kendi yanına davet eder ve her birinin elini öperdi. Ardından onlardan kesinlikle rüşvet almamalarını isterdi. Ayrıca Dîvân-i ‘Ârız’da bütün çalışanlara Râvet-i ‘Ârız ‘Îmâdü’l-mülk tarafından sık sık çok mükellef ziyafetler verilirdi.”⁹²⁷

‘Ârız memâlik, ordunun asker alımlarını yürütürdü. Asker alımları sırasında belirli ölçütler gözetilir; adayların boy pos ve techizatlarının tam olmasına dikkat edilirdi. Aday askerler ok, yay, mızrak ve balta kullanımı ve suvârilik imtihanlarından geçirilirdi. Bu imtihanlardan başarıyla geçenlere, silahları kullanmadaki ustalıklarına ve suvârilikteki maharetlerine göre bir maaş bağlanırdı.

Gurlular ve Delhi Türk Sultanlığı kuruluş yıllarında askere alma faaliyetlerinde çok katı kurallar uygulandığı, standartlara uymayanların ve gerekli techizatı olmayanların askere alınmadıkları anlaşılmaktadır. Bu duruma Muhammed Kalaç güzel bir örnek teşkil etmektedir. Muhammed Kalaç, gençliğinde Gazne’ye ve Sultan Mizzeddîn’in başkentine geldi. Burada, Kalaçlar (Halacîler) arasında cârî olan ücretli

⁹²⁵ Tembel, hiçbir iş yapmayan, işret ehli, kötü hareketlerde bulunan oğlan, Allah’tan korkmayan, halktan utanmayan, halkın malını kendisi için mübah sayan serheng (savaşçı). Bkz. *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, II, s. 2529-2530.

⁹²⁶ Burada kastedilen atın semirmesi, güçlenmesi için satın alınıp ata yedirilecek/içirilecek yağ parası verilmesidir.

⁹²⁷ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 115-116.

askerlik mesleğine girmek istedi. Ancak, Sultan Mu‘izzeddîn Muhammed’in Sâhîb-i Dîvân-i ‘Ârızî’nın nazarına muhtasar (küçük, ehemmiyet ve değeri az olan)⁹²⁸ göründü ve kabul edilmedi. Kendi durumunda olan birçok kimse gibi yeni gaza ucu ilan edilen ve Müslümân gücüne şiddetle ihtiyaç duyulan Hindistan’a, Kutbeddîn Aybeg’in yanına gitti. Dehli’de de Dîvân-i ‘Ârız nazarında beğenilmediği (جمالی نداد: cemâlî ne-dâd) için askere yazılma isteği geri çevrildi. Bunun üzerine Delhi (Delhi)’den ayrılarak, Bedaun’a gitti. Şehrin hâkimi Sipehsâlar Melik Hizber ed-dîn Hasan-i Edib’e başvurdu. Hindûlarla yapılan savaşlarda, Türk menşeli askerlere ihtiyaç duyan melik, Muhammed Kalaç’a, geçinebileceği kadar maaş verdi. Bir müddet sonra Ūde tarafına gitti. Hizmetine girdiği Melik Hüsâmeddîn Oğulbek’in yanında iyi bir at ve silâh (zırh ve diğer silahlar) temin edince birkaç mevkide cesaret ve savaşçılık (mübârezet) gösterdi. Bunun üzerine kendisine Sehlet (سهلت) ve Sehlî (سهلى) iktâ olarak verildi⁹²⁹.

İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk devrinde asker alımlarını daha ayrıntılı bir şekilde şöyle aktarmaktadır: Emîr Kutbü’l-mülk [Melik Makbûl]⁹³⁰ kumaş kaplı büyücek bir peyke üzerine kurulmuştu. Yanında “Kadı sâlâr”ı [قاضى سالار: Ordu kadısı]⁹³¹ ile ismini hatırlamadığım hatip [muhtemelen ordu vaizi olmalı] vardı. Sağında ve solunda ordunun kumandanları yer alıyor, başında silahlı muhafızlar bekliyordu. Askerler önünde arzı endam ediyordu ve ortada çok yay vardı. Bir kimse orduda okçuluk [yapmak] istiyorsa gelir bu yaylardan birini alır ve atış yapar. Yaylar sertlik bakımından birbirlerinden farklıdır. Aday ok çekiş kabiliyetine göre maaş alır. Suvâri yazılmak isteyene de nişan tahtası gösterilir. Aday elinde mızrakla at sırtında koşarken nişan tahtasını vurur. Daha sonra küçük bir duvara halka asılır. Suvâri atını halkaya doğru sürer; mızrağı ile halkayı alabilirse birinci sınıf binicilerden sayılır. Hem suvâri

⁹²⁸ “Muhtasar görünmedi” ifadesi ile gerekli silahları ve teçizatı olmadığı ve belki de buna ilave olarak boylu boslu görülmediği kastedilmektedir.

⁹²⁹ Cüzcanî, s. 146-147; Enver Konukçu, “Muhammed Kalaç’ın Bihar ve Bengal Fetihleri”, s. 286-287.

⁹³⁰ Berenî, askerlerin *Arız-i memâlik*’in nezdinde ok atışı ve diğer imtihanlardan geçirildiklerini bildirmektedir. Dolayısı ile Multan Valisi Emîr Kutbü’l-mülk [Melik Makbûl], ‘Arız-ı memâlik olmalıdır. Fakat İbn Battûta bu dönemde Emîr Sertîz’in Melik-i arz (Arız-i memâlik) olduğunu bildirmektedir. Dolayısı ile Emîr Kutbü’l-mülk ‘Arız-ı memâlik naibi olmalı diye düşünülebilir. Bununla birlikte kesin bir kayda rastlanılmamaktadır. Bkz. İbn Battûta, I, s. 537; II, s. 583.

⁹³¹ Sâlâr kelimesi Farsçada büyük, önder ve ordu anlamlarına gelmektedir. Burada ordu ile ilgili bir faaliyet yapıldığına göre kelimenin ordu anlamı dolayısı ile İbn-i Battûta “Ordu kadısı” anlamını kastetmektedir. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1246. Dönemin diğer kaynaklarında “Kadı sâlâr” tabiri kullanılmamakta onun yerine “Kadı-yı leşker” (قاضى لشكر) tabiri kullanılmaktadır. Bkz. Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî, *Fevâ'idü'l-fu'âd*, s. 393.

hem de kemankeş olmak isteyen için yere küre şeklinde bir nesne konur. Aday atını sürerek nişan alır. Hedefe isabet ettirmedeki kabiliyetine göre ona maaş bağlanır.”⁹³²

Berenî, Muhammed Şâh Tuğluk devrinde Horâsân’a asker sevk etmek için kıyaslanamaz büyüklükte bir ordu toplanması dolayısı ile genellikle asker alımları sırasında balta [kalitesi/kullanımı] ile at dağı (داغ اسب: atlar üzerindeki resmî dağların kontrolü) ve at kıymetinin (قیمت اسب) denetlendiğini belirtmektedir. Bu durum bazı acil durumlarda söz konusu denetlemelerin yapılmadığını da ortaya koymaktadır⁹³³.

Berenî’nin anlattıklarından suvârî olarak kabul edilebilmek için kaliteli at sunmak ve atının değerini tespit ettirmek gerektiği anlaşılmaktadır. Berenî ve İbn Battûta’nın verdiği malumatlar, asker alımlarında piyâdelerin ok, yay ve balta kullanma kabiliyetleri ile suvârîlerin mızrak ve yay kullanma kabiliyetlerinin dikkate alındığını göstermektedir.

Dîvân-i ‘Ârız’ın en önemli görevlerinden birisi, askerleri ve atları teftiş etmektir. Berenî Alâeddîn Muhammed Şâh (1296-1316) döneminde memleketin bütün beldelerindeki askerlerin ‘Ârız-i memâlik’in nezdinde ok atışı imtihanından geçirildiğini, iyi okçu olanlar ve düzgün silahı olanların sahih (ordunun kayıtlı askeri) kabul edildiklerini nakletmektedir⁹³⁴.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Alâeddîn Muhammed Şâh döneminde Kehendâr (كهندار) Menzili’nde din gazilerinin arzının 14 gün sürdüğünü bildirmektedir⁹³⁵. Ayrıca bir mektubunda ‘Ârız-i memâlik’in sorumluluk ve görevlerine dair şu bilgileri vermektedir: İslâma yardım edenler (ordu)in gerekli işlerinin dizgin bağı ve “hizmetçi taifeler” (gulâmlar)inin cerîde (hilye; ordu listesi)si, onların arızî ve aslî işlerini kendi zatı ile yakıp aydınlatması için ona (‘Ârız) ısmarlanmıştır⁹³⁶. Emîr Husrev-i Dihlevî, başka bir mektubunda ise ahır (طولیة: tavîle) hilyesi düzenlemesinden bahsetmektedir⁹³⁷.

⁹³² İbn Battûta, II, s. 593.

⁹³³ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 476-477.

⁹³⁴ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 319.

⁹³⁵ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 76.

⁹³⁶ سلسله زمام مصالح انصار الاسلام و جریده طوائف احتشام بجهت آن سپرده است که کارهای عارضی و اصلی بزازت خویش چراغ بر کرده روشن کند
Bkz. *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 57.

⁹³⁷ *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 342.

Emîr Husrev-i Dihlevî'nin verdiği söz konusu malumatlar ordu arzların son derece ciddi yapıldığını, 'Ârız-i memâlik'in ister gulâm olsun ister olmasın bütün ordu ehlinin işlerinden sorumlu olduğunu göstermektedir. 'Ârız-i memâlik'in ordu listesi demek olan "cerîde"nin kayda geçirilmesi ve muhafazasından da sorumlu olduğu ve hatta atların da tek tek özelliklerinin (atların renk, benek ve fiziki özellikleri ile seçim, sahiplik ve kıymet bildiren üç farklı tipteki at dağı çeşidinin) yani atların hilye kaydının tutulduğu, düzenlediği anlaşılmaktadır (حلیته الطولیه آراسته).

Berenî, Gıyâseddîn Şâh Tuğluk (1320-1325) döneminde, sultanın fermanı doğrultusunda Nâib-i 'Ârız-i memâlik'in icraatlarını ayrıntılı olarak aktarmaktadır: "Saltanat tahtına oturunca Niyâbet-i 'Ârız-i memâlik ve Dîvân-i 'Ârız-i memâlik'in hal, akd, kabz ve besâtı (meclis, resmi kayıt defteri) Sirâcûlmülk Hâce Hâcî'ye verildi. Bütün ordunun istikameti olan *hilye*⁹³⁸, ok [atışı], dağ (atlar ve diğer savaş hayvanları üzerindeki resmi devlet damgası) ve atların kıymetinin Alâî (Alâeddîn Muhammed Şâh) döneminde olduğu gibi imtihan edilmesini (kontrol ve sınavdan geçirilmesi) ordu hakkında ferman buyurdu. Emekli olmuş gösterip orduya gitmeyen nâmerd hakkında cezalandırma, azarlama, şiddetle muamele edilmesini buyurdu. Orduya [taht gasıbı] Husrev Han'dan⁹³⁹ ulaşan şeyleri ordunun bir yıllık maaşına saydı, askerlerin [normal] maaşından fazla olarak ulaşan her şeyin askerlerden hemen talep edilmemesini ve "Ordunun fazlalıkları defteri" (دفتر فاضلات حشم: *defter-i fâzilât-i haşem*)ne kayıt edilmesini ve askerlerin mahvolmaması için gelecek senelerde tedricen maaşlarından azaltılmasını (alınmasını) buyurdu. Yağma olarak ele geçirilmiş ve paylaştırılmadan 'Ârız naiblerinde kalmış olan malları geri almalarını buyurdu. Gıyâseddîn Şâh Tuğluk, dört-beş senelik padişahlığı müddetince orduya kendi gözetimi altında [maaş olarak] nakit altınlar verdi. Orduya ulaşanları [maaşlarını], tam bir kontrol altında tuttu ve ordunun sabit maaşlarından bir şeyin azaltılmasını uygun görmedi. Orduyu doğru yola getirip hazır ve düzenli tuttu."⁹⁴⁰

Hindû Husrev Han örneği darbe döneminde taht gaspçıların askeri yanına çekmek için hazineden bol bol dağıttıkları paraların ve iktâların, karışıklık bittikten

⁹³⁸ Askerlerin diğer askerlerden ayırt edilmelerini sağlayan yüz ve bedenlerindeki işaretler. Müşahhasât.

⁹³⁹ Kutbeddîn Mübârek Şâh'a suikast düzenleyerek tahtı ele geçiren Hindû gulâm Husrev Han orduya haddinden fazla para dağıtmıştı.

⁹⁴⁰ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 438.

sonra Dîvân-i ‘Ârız tarafından geri istenebildiğini, askerlerin maaşlarından bu paraların tedricen kesildiğini göstermektedir. Görüldüğü üzere, Dîvân-i ‘Ârız askerleri her yönüyle kontrolden geçirmekte, maaşlarını dağıtmakta, maaşlardaki usulsüzlükleri önlemeye çalışmakta, kendini erkenden emekliye ayıranları tespit edip cezalandırmaktadır.

Şems-i Sirac Afîf, Dîvân-i ‘Ârız tarafından ordunun teftişini ayrıntılı olarak ele almaktadır. Konunun önemine binaen, bu kısım biraz sadeleştirilip aynen aktarılacaktır: Sultan Fîrûz Şâh [Tuğluk] (1351-1388) devrinde gulâmlar haricinde 80.000 suvârî vardı. Bunların hepsi cerrâr (zırhlı, ağır silahlı) suvârî ve meşhur pehlivanlardı (piyâde), bütün yıl boyunca arzdan geçerlerdi. Yıl bitmek üzereyken dostların çoğu atlarını (arzdan) geçirmemiş olarak kalmışlardı. Dîvân-i ‘Ârız çalışanları bu durumu tahtın huzuruna götürdü ve şâh onlara mühlet verdi. O müddet geçtiği halde bazılarının atları arzdan geçirilmemiş olarak kaldı. İki ay daha mühlet verildi. O müddet de geçtiği halde birkaç şahıs atlarını arzdan geçirmemiş olarak kaldığı arz edildi. O esnada Memâlik-i ‘Ârız’ın naibi tahtın huzurunda, o şahısların çoğu at sürüsü dostlarıdır, *vech-i ıtlaklarını*⁹⁴¹ getirmek için iktâlâra gönderilmişlerdir diye buyurdu. At sürüsü sahipleri o işten kurtulduktan sonra şehre gelirler. Ve o esnada da yıl biter. Bu taife zayi olurlar. Arzdan geçmeyen bu şahısların çoğu söz konusu maslahatları peşinde giden taifedir dedi. [Sultan] Fîrûz Şâh, hayl (at sürüsü) sahiplerinden vekil alsınlar, maslahatı için gitmiş her bir dostun dostu da İktâ Dîvânı’ndan arz geçirsın ve at versin veya o mahalden geçirsın, böylece bu miskin dostlarının nezdine ait sayılsın buyurdu⁹⁴².

Şems-i Sirac Afîf, arzdan geçemeyecek düşük kıymetli atların ıslah edilmesi için Dîvân-i ‘Ârız’a para verilerek arzdan geçirilebildikleri, hatta bizzat sarayda çalışan gulâmların bile böyle atlar için bedel ödemek zorunda kaldıkları hususunda şu olayı anlatmaktadır:

“Yılın bitmesine ve *arz defterinin* kapatılmasına bir gün kalmıştı. Saray gulâmlarından ve bargâhın ihtisas ehlinde bir bendenin (gulâm) atı Dîvân-i ‘Ârız’dan

⁹⁴¹ Fîrûz Şâh Tuğluk devrinde *vechî* denilen devamlı askerler maaşlarını kendilerine verilen “ıtlâk” adlı belgeyi göstererek iktâlârdan alırlardı. Qureşî, ıtlâk’ın bir çeşit çek olduğu düşüncesindedir. Bkz. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 316.

⁹⁴² Afîf, s. 298-300.

geçmemiş olarak kalmış idi. Tesadüfen o gün, o bende (gulâm), iç mahalde nöbetçi idi. O bende gönlü harap ve ciğeri yanık bir şekilde binlerce ıstırap ile oturmuş üzülyordu. Sinesinden ümitsizlik âhı çekiyordu. Ve kendi durumunu dostuna söylüyordu. O konuşma sultanın kulağına geldi. Sultan her ikisini de huzuruna çağırdı ve konuşmalarını sordu. Onlar konuşmalarını gizlediler. Hükümdar durumu tahkik için gayret gösterip şefkatinden sizin aranızda hangi konuşmalar geçti diye tekrar sorunca, atı geçmemiş olan o bende gönlündeki sırları açtı: “Yarın Dîvân-i ‘Ârız defterleri kapanacak ve ben kulunuz atımı geçirmedi” aramızda bu sözleri konuşuyorduk. Bunun üzerine Sultan: “Ey filan, git dîvân kâtipleri ile uyum içinde ol.” O bende: “Benim üzüntüm budur ki (atı) çıkarma kuvvetim yoktur” bu yüzden ıstırap makamında kaldım. [Sultan] senin hatırının sakinleşmesi ve (atın) çıkarılması için ne gereklidir diye ferman buyurdu. O bende: “Eğer bir altın tenge olursa at ıslâh olur” diye beyan etti. [Sultan] Fîrûz Şâh: “O bendeye bir tenge veriniz ve onu üzüntüden kurtarınız” buyurdu. [Gulâm], o altın tengeyi kâtiplerin önüne koydu ve atını ıslah[a] verdi. Tekrar gelince şehriyâr: “Senin arzın hâsıl oldu mu?” diye buyurdu. O bende yüzünü yere sürdü ve hüdavendin merhametinden ben kulunuzun işi tamama erdi dedi. Bu mahalde şehinşâh “elhamdülillah” dedi.”⁹⁴³

Berenî tarafından verilen bilgiler sayesinde ‘Ârız-i memâlik ve çalışanları tarafından savaşçıların askerî yetenekleri dışında *hilye* yani defterdeki kayıtları ile vücut ve yüz özelliklerinin örtüşüp örtüşmediğinin⁹⁴⁴, askerlerin arz ettikleri atların kıymetlerinin defterde yazan kıymetle örtüşüp örtüşmediğinin, atların resmi olarak dağlanmış olup olmadıklarının kontrol edildiği öğrenilmektedir.

Sultan Fîrûz Şâh devrinde arza geciken askerler için vekâlete izin verilmesinin, sürekli aflar çıkarılmasının mevcut *hilye* ve dağ sistemini sekteye uğrattığı görülmektedir⁹⁴⁵. Zayıf atların ıslahı ve kuvvetlendirilmesi için sahipleri tarafından Dîvân-i ‘Ârız’a para ödenmesi, atların sıhhati ve kuvveti ile yakından ilgilenildiğini ortaya çıkarmaktadır.

⁹⁴³ Afîf, s. 300-301.

⁹⁴⁴ Kendi yerlerine başkalarını sokup sokmadıklarını kontrol ederdi.

⁹⁴⁵ Afîf, s. 298-301; Ishtiaq Husain Qureshi, a.g.e., s. 138.

Başkent Delhi’de “Savaş Bakanlığı”nın başında bulunan ‘Ârız-i memâlik dışında eyaletlerde ona bağlı olarak hizmet eden ‘arızların bulunduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Gazneliler devrinde Baş Ârız (Savaş Bakanı) merkezde bulunurken ona bağlı olarak da ârız ve kethüdalar vardı. Bunlar eyaletlerdeki ordular ve Sultan Mahmûd’un kardeşi Emîr Nasr gibi büyük adamların askerlerinin işlerini görmek için tayin edilirdi⁹⁴⁶.

Delhi Türk Sultanlığı hükümdarlarından Muhammed Şâh Tuğluk devrinde, 738/1337 yılında Bengal zabiti olan Kadir Han ordusunun ‘Ârızı olan Ali Mübârek’den bahsedilmesi⁹⁴⁷ Eyalet ‘Ârızı uygulamasının Delhi’de varlığını devam ettirdiğini göstermektedir.

Ali Athar, “Haşem-i etraf” tabirini açıklarken “Eyalet ‘Ârızı” hususuna da dikkat çekmektedir. Ali Athar tarafından bildirildiğine göre eyalet orduları Haşem-i etraf diye adlandırılırdı. Haşem-i Etraf, il valisi veya mukta‘ının emrinde idi. Kendilerine teftiş, asker alımı ve ödeme konularında Eyalet ‘Ârızı tarafından yardım edilirdi⁹⁴⁸.

Berenî, ‘Ârız-i memâlik’i askerin miktarını çoğaltan ve kalıcılığını sağlayan olarak vasfetmektedir⁹⁴⁹. Bir sefere çıkılacağı zaman orduda gerekli hazırlıkların yapılması ile ‘Ârız-i memâlik ilgilenirdi. Aslında Delhi’de başkomutanlık mevkii olmadığından ‘Ârız-i memâlik’in savaş hareketleri ile hiçbir ilgisi yoktu⁹⁵⁰. Zira böyle bir makam, sultan için çok tehlikeli olacaktı. Uygulamada her sefer için duruma göre bir Ser-i Leşker (Ordu Komutanı) tayin edilir ve çeşitli bölgelerin valilerine hükümdarlık ordusuna katılmaları emr olunurdu. Sultan, ya bizzat bütün askerî hareketi yönetir ya da başkentten mektupla talimatlarını yollardı. Fakat düşmanla bütün temas Ser-i leşker (سر لشکر: Ordu Komutanı) vasıtası ile sağlanırdı⁹⁵¹.

Delhi’de başkomutanlık mevkii bulunmadığından sultan, berîd teşkilatı kanalı ile iki üç günde bir gönderdiği fermanlar ve Ser-i leşkerden aldığı cevabî mektuplar, emîrlerden aldığı dilekçeler vasıtası ile ordu ve başkenti daima yönlendirir, kontrol

⁹⁴⁶ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 96.

⁹⁴⁷ علی مبارک عارض لشکر قدر خان Bkz. Sîhrindî, s. 104-105.

⁹⁴⁸ Ali Athar, *Army Organisation Under the Sultans of Delhi (13th and 14th Century)*, s. 60.

⁹⁴⁹ Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, s. 99.

⁹⁵⁰ M. Aziz Ahmet, s. 319.

⁹⁵¹ Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, s. 98; M. Aziz Ahmet, s. 196.

altında tutardı. Bundan dolayı Delhi Türk Sultanlığı devrinde berîd teşkilatı, askerî teşkilat ile çok yakından ilgilidir ve hatta onun bir uzantısı olarak düşünülebilir. Ordunun başkentten yönlendirilmesi, berîd teşkilatı anlatılırken daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

‘Ârız-i memâlik ve Nâib-i ‘Ârız-i memâlik asıl görevleri dışında, nadir olarak ordu kumandanı veya ordunun bir bölümünün kumandanı olarak tayin edilebilmekteydiler. Mesela Sultan Raziye, Niyabet-i Leşker (‘Ârız-i memâlik)⁹⁵² Melik Kutbeddîn Hasan Gûrî’yi Ranthambor Kalesi’ndeki Müslümânları kurtarmakla görevlendirdi⁹⁵³. Sultan Celâleddîn Halacî tarafından düzenlenen Cihâyin seferinde, ‘Ârız-i mülk (Melik Hamuş)⁹⁵⁴ telâye görevinde ordunun önünden ilerlemişti⁹⁵⁵. Alâeddîn Muhammed Şâh devrinde ‘Ârız-i memâlik nâibi Melik Nasîrûlmülk Hâce Hâcî, Devagir (706/1307)⁹⁵⁶, Varangal (709-710/1309-10) ve Ma‘ber (710/1310) seferlerine iştirak etmişti⁹⁵⁷. Alâeddîn Muhammed Şâh, Devagir (دیوگیر) seferinde özellikle ‘orduyu yönetmesi’ (*kar fermayi-i haşem*) ve ganimet fillerini ve mallarını toplaması için ‘Ârız-i memâlik nâibi Hâce Hâcî’yi görevlendirmişti⁹⁵⁸. Varangal seferinde ise Ser-leşker (Ordu Komutanı) atadığı Melik Nâib Kâfur’a yapacağı her savaşta, ‘Ârız-i memâlik nâibi Hâce Hâcî ve büyük melikler ile istişare etmeden hiçbir işe girişmemesini buyurmuştu⁹⁵⁹.

Gıyâseddîn Şâh Tuğluk devrinde tekrar ‘Ârız-i memâlik naibliği görevine atanan diğer bir deyişle bu görevi yürütmeye devam eden Sirâcü’l-mülk Hâce Hâcî⁹⁶⁰, Şehzâde Muhammed ile birlikte 724/1324 yılında II. Varangal seferine katılmıştı⁹⁶¹. Muhammed Şâh Tuğluk devrinde Melik-i ‘Ârız (Savaş Bakanı) Melik Sertîz, kara ve

⁹⁵² M. Aziz Ahmet, Niyabet-i leşker ifadesini ‘Ârız-i memâlik naibi olarak değil ‘Ârız-i memâlik olarak çevirmiştir. Bkz. M. Aziz Ahmet, s. 319.

⁹⁵³ Cüzcanî, s. 187; Esterâbâdî, I, s. 244; M. Aziz Ahmet, s. 196, 319.

⁹⁵⁴ Sultan Celâleddîn Fîrûz Şâh Halacî’nin ilk ‘Ârız-i memâlik’i Melik Hâmuş’tur. Haluk Kortel, Melik Hürrem’i bu sefer sırasında ‘Arız-i Mülk olarak göstermekle birlikte Melik Hürrem Vekîl-i der olarak tayin edilmiştir. İlgili beyitte de zaten Melik Hürrem’in adı geçmemekte, sadece birinci mısra da ‘Arz-i Mülk ve ikinci mısra da sessizlik anlamındaki hâmuş kelimesi -ki Hâmuş aynı zamanda ‘Ârız-i memâlik’in adıdır- yer almaktadır (دگر عارض ملک گرد) (صد کند کارا * ز خاموشی یکی نارد بگفتار). Bkz. Sîhrindî, s. 62; *Miftâhu’l-futûh*, s. 28; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 238.

⁹⁵⁵ *Miftâhu’l-futûh*, s. 28.

⁹⁵⁶ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 326.

⁹⁵⁷ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 326-329, 333.

⁹⁵⁸ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 326.

⁹⁵⁹ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 328.

⁹⁶⁰ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 438.

⁹⁶¹ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 450.

denizden ilerleyerek Sivistan bölgesindeki isyanı bastırmıştı⁹⁶². Fîrûz Şâh Tuğluk, Tatta seferinde, ordunun bir bölümünün sevk ve idaresini ‘Ârız-i memâlik Melik ‘Îmâdü’l-mülk Beşîr-i Sultânî ve Zafer Han’a vermişti⁹⁶³.

‘Ârız-i memâlik’in seferlerdeki asıl görevleri, eyâletlerden gönderilen birlikleri orduya katmak, askerleri, techizatlarını ve hayvanlarını teftiş edip eksik olanları tamamlamak, iâşe ve erzak tedarik etmek, ulaştırmayı düzenlemek, naibleri vasıtası ile savaş ganimetlerinden paylarına düşen bölümü orduya dağıtmak ve sefer sırasında ganimetlerden sultana ayrılmış olan fîl, at ve değerli eşyaları muhafaza etmektir. Bunların yanı sıra sefer sırasında suç işleyen askerlerin cezalandırılmaları da ‘Ârız-i memâlik’in görevleri arasında idi⁹⁶⁴. Örneğin Alâeddîn Muhammed Şâh (1296-1316) döneminde, ‘Ârız-i memâlik nâibi Melik Nasîrûlmülk Hâce Hâcî Devagir, Varangal ve Ma‘ber seferlerine orduya emir buyurmak, malları, filleri ve ganimeti toplamak ve (başkente) göndermek için eşlik etti⁹⁶⁵. 709/1310 Varangal seferinde ‘Ârız-i memâlik, yenilen Vrangal racasının getirdiği her şeyin cins ve türünü fasıl fasıl kitaba kaydetti, resmetti. Her bir mücevheri kendi yerine yerleştirdi. Ardından cizye hesabı tamamlandıktan sonra ‘Ârız-i hasîb⁹⁶⁶ (‘Ârız-i memâlik) sayılı emîrlere ve muhasebeci kâtiplere ordunun hazır ve gâib olanlarını saymalarını buyurdu⁹⁶⁷. Burada enteresan olarak değerli ganimetlerin ‘Ârız-i memâlik Nâibi tarafından resmettirildildiği görülmektedir. Böylece kimsenin bunlara el koymaması garanti altına alınmaktadır. Bu vb. işler için nakkaşlar da ordu ile birlikte seferlere katılıyor olmalıdır.

Sefer sırasında ordu komutanı tarafından borç isteyen melik ve emîrlere borç verilirdi. Atı bir şekilde zarar gören ve telef olanlara paygâhtan (ahırlardan) yeni atlar verilir ve bunlar “Defter-i Dîvân-i ‘Ârız ”a kaydedilirlerdi. Alâeddîn Muhammed Şâh, Varangal seferine atadığı Melik Nâib Kâfûr’a bu konuda şu talimatı vermişti:

“Eğer melik ve emîrlere, askerleri ve kendileri için senden bir borç isterlerse hatt-i kabz (teslim alma yazısı: makbuz) almalısın ve hazine (para) vermelisin. Askerler,

⁹⁶² İbn Battûta, II, s. 589.

⁹⁶³ Afîf, s. 234-235.

⁹⁶⁴ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 238-239.

⁹⁶⁵ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 326.

⁹⁶⁶ Hasîb: hesap eden, muhasip. Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 241.

⁹⁶⁷ *Hazâinü’l-fütûh*, s. 109, 111.

meşhurlar ve emîrlerden her kimin atı savaşta ölürse, çalınırsa veya sakatlanırsa emîr ve meliklere sahip olduklarından daha iyisini paygâhtan vermelisin. Hâce Hâcî (‘Ârız-i memâlik naibi Melik Nasîrûlmülk Hâce Hâcî)’ye askerlerin sakat ve telef olan atlarını Dîvân-i ‘Ârız defterine işlemesini söylemelisin ki onları işlemek hükümdarlığın zaruretlerindendir.”⁹⁶⁸

Savaş Bakanı olan ‘Ârız-i memâlik’e işlerinde başta naibi olmak üzere Nüvîsendegân (kâtipler), Sehmü’l-haşemler (askerî polisler), Sehmü’l-haşem naibleri, Çavuşlar, Nakîbler, Nâyibân-i ‘Ârız-i mülûk, ‘Meşhur emirlerin dostları’/yardımcıları (یاران معارف امراء: Yârân-i meârif-i ümerâ)⁹⁶⁹, Serheng-i dîvân⁹⁷⁰, Ümerâ-yı mahsûb (امرای محسوب: Sayılı emîrlər)⁹⁷¹, Ketebe-yi mehâsib (کتابه محاسب: Muhasebeci kâtipler)⁹⁷², Ülke ‘Ârız dîvânı kâtipleri (کتابه دیوان عارض ممالک: Ketebe-yi Dîvân-i ‘Ârız-i memâlik)⁹⁷³ ve ismi zikredilmeyen daha pek çok görevli yardım ederdi. Nâyibân-i ‘Ârız-i mülûk ifadesinden ‘Ârız-i mülûkun pek çok naibi olduğu anlaşılmaktadır. M. Aziz Ahmet, eserinde Sehmü’l-haşem’i savaş bakanlığına yardımcı olan ayrı bir daire olarak nitelendirmektedir⁹⁷⁴.

‘Ârız-i memâlik’in yardımcıları ve görevleri hakkında bazı bilgilere ulaşılabilmektedir. Söz konusu yardımcılarından nakîbler ordu içerisinde seslenerek haberleri ve emirleri ulaştırırlardı⁹⁷⁵. Alâeddîn Muhammed Şâh devrinde Gücerat seferi sonrasında askerler, padişâh hissesini vermeyince, nakîblerin her yerde dolaşarak, padişâhın hissesinin han dehlîzi (iki kapılı bir çeşit çadır) önünde toplanmasını nidâ ettikleri görülmektedir⁹⁷⁶. Moğol Kebek’in Hindistan’a saldırılması karşısında askerî hazırlıkların yapılması nakîbler aracılığı ile ilan edilmişti⁹⁷⁷. Nakîbler ordunun teftişi sırasında, onun önünde ayakta hazır beklerlerdi. Nakîblerin elinde her bir askerin savaş

⁹⁶⁸ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 327-328.

⁹⁶⁹ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 116; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 240.

⁹⁷⁰ Afîf, s. 229.

⁹⁷¹ *Hazâinü’l-fütûh*, s. 111.

⁹⁷² Ümerâ-yı Mahsûb ve Ketebe-yi Mehâsib savaş bittikten sonra ordunun hazır ve gâip olanlarını saymaktaydılar. Bkz. *Hazâinü’l-fütûh*, s. 111.

⁹⁷³ Emîr Husrev-i Dihlevî, ‘Ârız-i vâla (Savaş Bakanı) emri ile ordunun ketebe-i Dîvân-i ‘Ârız-i memâlik tarafından sayılmaya başlandığını ve bunun tam 14 gün sürdüğünü bildirmektedir. Bkz. *Hazâinü’l-fütûh*, s. 117.

⁹⁷⁴ M. Aziz Ahmet, s. 319.

⁹⁷⁵ Gazneli Mesud’un ordusunu nakîbler vasıtasıyla çağırdığı, nakîblerin de bûk (boru), dohol (davul) ve nağra ile askerleri ayaklandırıp harekete geçirdikleri, orduyu bu durumdan haberdar ettikleri görülmektedir. Bkz. *Târih-i Beyhakî*, I, s. 7, 31.

⁹⁷⁶ İsamî, *Futuhu’s-Selatin*, s. 244.

⁹⁷⁷ İsamî, *Futuhu’s-Selatin*, s. 312.

düzeninde duracağı yeri gösteren planlar olurdu. Askerlerin doğru yerde durmaları için verilen emirleri yüksek sesle iletmek nakîblerin başlıca göreviydi⁹⁷⁸. Ayrıca teftiş (‘arz) ya da savaş öncesinde askerleri sıraya koymak nakîb, ‘arîf, çavuş (serheng) ve safdâr⁹⁷⁹ (mürettibü’l ‘asâkir: safları düzenleyen) adı verilen görevlilerin işi idi⁹⁸⁰. Askerîyede çalışan nakîblerin yanı sıra bir de hükümdarın ziyafet, tören ve diğer şeyleri bütün halka onlar aracılığıyla duyurdukları hazret (başkent) nakîbleri ve bâr nakîbleri bulunmaktaydı⁹⁸¹.

Sultan Şemseddîn İltutmuş devrinde Türkler arasındaki iç savaşta zamanın safdârları ve serverleri olan İzzeddîn Bahtiyâr, Nasreddîn Merdânşâh, Hezbereddîn Ahmed Sevr/Sûr (سور), İftihareddîn Muhammed Ömer gibi bazı büyüklerin adları zikredilmektedir⁹⁸². Onlara safdârların meşhurları (safdârân-i nâmûr) denmektedir⁹⁸³.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Sultan Balaban (1266-1287) devrinde yazdığı eseri *Vasatü’l-hayat*’da safdârlardan Safdar Gîtî Alp Gazi b. Ejder Melik’in adını vermektedir⁹⁸⁴. Emîr Husrev-i Dihlevî, nakîblerin ordu safında haberleri ulaştırdığını bir beytinde şöyle dile getirmektedir:

Kalk ey nakîb, ordu safına haber ulaştır * Pîrler suvârî oldu ve hücuma koyuldu⁹⁸⁵.

Sehmü’l-haşemler, askerî inzibat görevi yaparlar ve suç işleyen askerlerin cezalandırılmaları veya hapsedilmeleriyle ilgilenirlerdi. Berenî, ‘Ârız’ın suç işleyenleri hafif bir şekilde cezalandırdıktan sonra Sehmü’l-haşeme verip bir köşede tutmakla (hapis) yetinmesi gerektiğini öğütlemektedir⁹⁸⁶.

⁹⁷⁸ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 276; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 241.

⁹⁷⁹ İbn Battûta’nın bildirdiğine göre safdâr askerinin saf düzenini ayarlayan demektir. Bkz. İbn Battûta, II, s. 705; şafder < Ar.+ Far. düşman saflarını yaran yiğit. Bkz. Bayram Erdoğan, *Risâle-i Âdâb-ı Harb (İnceleme-Metin-Dizin)*, s. 164.

⁹⁸⁰ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 276-277; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 308.

⁹⁸¹ İsmâî, *Futuhu’s-Selatin*, s. 419-420.

⁹⁸² *Tâcü’l-me’âsir*, s. 274.

⁹⁸³ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 299.

⁹⁸⁴ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Vasatü’l-hayat*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Alipaşa, nr. 661, vr. 127b.

⁹⁸⁵ خیز ای نقیب در صف لشکر خبر رسان * پیران سوار کشت و روان شد بتاختن Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Vasatü’l-hayat*, vr. 123b.

⁹⁸⁶ Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, s. 100-101; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 239.

Berenî'nin kayıtlarına göre Sehmü'l-haşemler büyük ihtimalle Dîvân-i 'Ârız personeli idiler⁹⁸⁷. Sehmü'l-haşemler, toplanan kalabalığın sultana yaklaşmasına engel olmak yanında askerî polis (inzibat) görevini de yerine getirirlerdi. Orduda kurallara aykırı davranış sergileyen askerler veya subayları tutuklayarak hapse atarlardı. Onlara görevlerinde naibleri (Nâibân-i Sehmü'l-haşemân) yardım ederdi⁹⁸⁸.

Sultanın derhal uygulanmasını istediği cezaların infazı bazen Sehmü'l-haşemler tarafından yerine getirilirdi. Büyük bir isyan hazırlığı yaparken yakalanan Seydî Müvelleh ve taraftarları, Celâleddîn Fîrûz Şâh Halacî'nin huzuruna çıkarılıp cezalandırılmaları, bu duruma bir örnek teşkil etmektedir: Onların arasında Sultan Balaban'ın muhafızlığını yapan pehlivanlardan biri olan Hint asıllı Hatya Pâyk da vardı. Celâleddîn Fîrûz Şâh, Sehmü'l-haşemine elindeki gürzle Hatya Pâyk'ı öldürmelerini ve Terî'nin oğlunu filin ayağı altına atmalarını buyurmuştu⁹⁸⁹.

Berenî, “ ‘Ârız-i memâlik, akılsızların, suçluların, şehvete kapılanların kulaklarını çekmeli, birkaç kırbaç vurmali ve Sehmü'l-haşeme vermeli ve bir köşede tutmakla (hapis) yetinmelidir” demektedir⁹⁹⁰. Dolayısı ile askerî suçluların hapsedilmesi ve hapisteki askere nezaret edilmesinden de Sehmü'l-haşemlerin sorumlu olduğu ortaya çıkmaktadır. Çünkü burada yakalamaktan değil de cezalandırılmış askerlerin Sehmü'l-haşeme tesliminden bahsedilmektedir.

Şems-i Sîrâc Afîf, II. Tatta seferinden firar eden askerler dolayısı ile dîvân serhengleri hakkında bazı bilgiler arz etmektedir: “Askerden firar edenleri, “suç işleyenlerin kanunu” (kânûn-i mücrimân) üzere dîvân serhengleri/çavuşları (سرهنگ) yakalardı. Dîvânda onun durumunu anlatırdı.”⁹⁹¹

Berenî, askerî iktâ sahiplerinden bazılarının sefere iştirak etmeyip Sâhibân-i defâtir-i ‘uhde (Zimmet defteri sahipleri)ye rüşvet verdiklerinden bahsetmektedir. “Sâhibân-i defâtir-i ‘uhde” diye adlandırılan görevliler muhtemelen Dîvân-i ‘Ârız

⁹⁸⁷ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 62.

⁹⁸⁸ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 30; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 139.

⁹⁸⁹ Şihrindî, s. 66; Haluk Kortel, a.g.e., s. 139.

⁹⁹⁰ Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, s. 100.

⁹⁹¹ Afîf, s. 229.

defterlerinin tutulması ve korunmasından sorumlu idiler⁹⁹². Dîvân-i ‘Ârız’ın yazı ve kayıt işlerinin hepsi Muharrirân-i Dîvân-i ‘Ârız veya Nüvîsendegân-i Dîvân-i ‘Ârız adları ile de anılan kâtipler tarafından yürütülürdü⁹⁹³.

Berenî’nin kayıtları söz konusu ‘Ârız-i memâlik yardımcıları dışında Dîvân-i ‘Ârız’dan maaş alan şairlerin varlığını da haber vermektedir. Muhtemelen bu şairler de Dîvân-i ‘Ârız’a bağlı olarak ordu için bazı hizmetler sunuyor olmalıdırlar. Nitekim Berenî, Alâeddîn Muhammed Şâh devrindeki en önemli şairleri ve onların bazı eserlerini sayar. Peşinden bu şairler içerisinde Sadreddîn Ali, Fahreddîn Kavâs, Hamîdeddîn Râce, Mevlânâ ‘Ârif, Abîd Hakîm, Şehâbeddîn Ensârî, Sadr Bestî’nin Dîvân-i ‘Ârız’dan *şairlik maaşı (mevâcib-i şâirî)* aldıklarını, her birinin nazımda bir tarzı ve yöntemi olduğunu, dîvânları bulunduğunu bildirmektedir⁹⁹⁴.

Berenî, H. 721 yılındaki Gıyaseddîn Şâh Tuğluk’un şehzadesi Muhammed komutasında çıkılan Varangal seferi sırasında bir aydan fazla süredir başkentten haber ulaşmaması üzerine ‘Abîd Şâir’in ve İbn Battûta ise Şehzade Muhammed’in nedimi olan şair hukukçulardan Ubeyd adlı nedimin sultan öldü diye yalan haber uydurarak ordunun ayaklanmasına neden olduklarını aktarmaktadır⁹⁹⁵. Bu olay, bazı şairlerin savaflara katıldıklarını ve ordu hizmetindeki şairlerin ordu üzerinde güçlü bir tesire sahip olduklarını göstermektedir.

Berenî’nin bahsettiği şairler niçin saraydan değil de Dîvân-i ‘Ârız’dan maaş almaktadırlar?

Dîvân-i ‘Ârız’dan maaş alan şairlerin Savaş Bakanlığı ile ilgili bir faaliyetleri var mıdır?

Söz konusu şairlerin Dîvân-i ‘Ârız ile ilgili bir faaliyetleri olmalıdır. Muhtemelen bu şairler Emîr Husrev-i Dihlevî gibi seferlere katılan cengâver şairlerdendir. Muhtemelen bu şairler ilk olarak kazanılan zaferler sonucunda en güzel üslupla fetihnâmeler kaleme almakta ve seferde cereyan eden vakaları nazma çekerek

⁹⁹² Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 46, 116; Haluk Kortel, a.g.e., s. 241.

⁹⁹³ Afîf, s. 301; Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 60-61, 85, 116; Haluk Kortel, a.g.e., s. 241.

⁹⁹⁴ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 360-361.

⁹⁹⁵ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 446-448; İbn Battûta, II, s. 641-642.

eserlerinde yer vermekte, böylece söz konusu askerî faaliyetleri tarihe geçirmektedirler⁹⁹⁶.

İkinci olarak ordunun söylediği, çaldığı mezâmir ve bângları da Dîvân-i ‘Ârız’dan maaş alan söz konusu şairler yazıyor olmalıdır. Askerlerinin mezâmir (marşlar)⁹⁹⁷/bâng çalarak-okuyarak taarruz ettiğini Emîr Husrev-i Dihlevî ’nin şu beyti açıkça göstermektedir:

“Davulların havası *tohi-gâh*⁹⁹⁸ta * Ki [Zira] hangi marşı çalayım kötü niyetlilerin kalbine.”⁹⁹⁹

Şair yukarıdaki beyitte hangi marşı çalayım diye sorduğuna göre pek çok bestelenmiş marş olmalıdır. Sonuç olarak, bu mezâmir ve bângları da söz konusu “Savaş Bakanlığı”ndan maaş alan şairler yazıyor olmalıdır.

Yukarıda bahsedilen *Ordu ozanları ve âşıklar* kadim bir geleneğin devamı olmalıdır. Oğuz Türkleri’nin başlangıcından beri milli destanları çalıp söyleyen *Oğuznâme*’nin yaratıcı ozanlarının halefleri olmalıdırlar. Alpliği ve ozanlığı kendilerinde birleştirmiş olan bu “*ordu ozanları*”, eski tabir ile “*alp ozanları*” askere ihtiyacı olan moral desteği vermek ile meşgul olurlar, öğüt verir, yiğit över, şad eder, yeltenme çalar coştururlardı¹⁰⁰⁰.

Delhi Türk Sultanlığı öncesinde Selçuklular devrinde de *nevbet-i müretteb* yani sözlü marşlardan bahsedilmekteydi. Bu marşlar, kaynaklarda “*gınav’l-guzat*” (gazi şarkıları) veya “*receziyyat*” adlarıyla yer almıştır. Bu şarkıların konuları halkı savaşa teşvik, Allah için hayatı feda etmenin önemi, askerliğe katılanları coşturmak ve cesaretlendirmektir. Gazi şarkılarına ait *Dîvân-i Lûgat-it Türk*’ten alınan bir örnek ise şöyledir:

⁹⁹⁶ *Hazâinü’l-fütûh*, s. 170-171.

⁹⁹⁷ Ney eşliğinde okunan marşlar. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2162.

⁹⁹⁸ Tohi-gâh/Tehi-gâh: Sirt ve böğür kısmı. Son omur ve leğen kemiği arasındaki yer. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 694; Fahr-i Müdebber ölümçül darbe indirilecek yerler arasında bu kısmı da saymaktadır. Bkz. *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 469.

⁹⁹⁹ دهل ها را هوای در تهی گاه * که کی بانگی زنم بر قلب بد خواه Bkz. *Tuğluknâme*, s. 82.

¹⁰⁰⁰ Timur Vural, “Türkiye Selçukluları Dönemi Nevbet Geleneği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, XXIII/5, Güz 2012, s. 448.

Tan atarken yola çıkalım * Başbuğ Burda'ın kanını isteyelim.

Basmıl beyini yakalım * şimdi yiğitler burada toplansın¹⁰⁰¹.

2.2. DÎVÂN-İ ‘ARIZ İLE ASKERÎ İKTÂ SAHİPLERİ İLİşKİLERİ

Istılahta iktâ, arâzî, gayr-i menkul veya bir hak kullanımının ve imtiyazın devlet başkanı tarafından bir kimseye tahsis edilip verilmesidir. Araziler, madenler, kamu hak ve şişletmelerinin, mülkiyeti ile (temlik) ya da gelirinden faydalanma (intifa) ve şişletme (irtifak) hakları veya imtiyazı ile belli şartlar çerçevesinde, uygun görülen kimselere verilmesidir¹⁰⁰².

Dönemin diğer Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi Delhi Türk Sultanlığı devrinde de iktâ sistemi yaygın biçimde uygulanmaktaydı. Kendisine iktâ verilen kimseye mukta‘ veya iktâdâr adı verilmekteydi. Devlete ait olan topraklar, şehirler, kasabalar, köyler devlet erkânına ve kumandanlara hizmetlerine karşılık olmak üzere makam ve rütbelerine göre veriliyordu. Devlet tarafından kendisine bu şekilde toprak verilen görevliler, belli sayıda asker beslemek ve gerektiğinde bunlarla savaşa katılmak ve bölgesinde güvenlik ve huzuru temin etmek zorundaydı. Devlet ayrıca topraktan elde edilen gelirden belli oranlarda vergi de alırdı¹⁰⁰³.

İktâların vergileri, iktân sahibi tarafından toplanırdı. Toplanan vergiden iktâda görev yapan memurların maaşları ve diğer masraflar kesildikten sonra geri kalanı muhasebe kaydıyla birlikte hazineye gönderilirdi. Bunlar merkezde bulunan iktâ defterleri (defter-i iktâdârân) ile karşılaştırılır, herhangi bir hata veya sahtekârlık olmaması için kontrol edilirdi¹⁰⁰⁴.

Askerî sınıftan iktâ sahiplerinin çıkarmaları gereken sipahileri hazırlayıp seferlere katılması gerekmektedir. Seferlere katılıp katılmadıkları, iktâlarını hak edip etmedikleri ise Dîvân-i ‘Arız tarafından kontrol edilmekteydi. Bundan dolayı Dîvân-i ‘Arız ile askerî iktâ sahipleri arasında sıkı ilişkiler bulunmaktaydı.

¹⁰⁰¹ Timur Vural, a.g.m, s. 448.

¹⁰⁰² Mustafa Demirci, *İslâmın İlk Üç Asrında Toprak Sistemleri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s. 223-224.

¹⁰⁰³ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 330-331.

¹⁰⁰⁴ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 331.

Sultan Balaban devrindeki iktâları düzene sokma faaliyetleri dönemin iktâ anlayışını ve iktâların nasıl intikal ettiğini aydınlatmaktadır. Ayrıca iktâ uygulamalarındaki usulsüzlükleri ve askerî iktâ sahipleri ile Dîvân-i ‘Ârız arasındaki ilişkileri de ortaya çıkarmaktadır. Berenî Sultan Balaban’ın söz konusu faaliyetlerini şöyle aktarmaktadır:

“Sultan Balaban (1266-1287)’ın saltanatının ilk yıllarında Kâthîr’deki eşkiyalar üzerine düzenlediği sefer sırasında ordunun kalp kısmındaki Şemsî gulâmlarından olan iktâ sahiplerinin çoğunun yaşlı ve iş yapamayacak durumda olduklarını, orduya gelemediklerini, gelebilenlerin de Dîvân-i ‘Ârız yazıcılarına rüşvet verip evlerinde kaldıklarını, köylerin mahsullerini râyegân (zahmetsiz ve gayretsiz) [bir şekilde] aldıklarını birçok defa sultana duyurdular.”¹⁰⁰⁵

Sultan, Dîvân-i ‘Ârız’a, Şemsî iktâ sahiplerinin defterini önlerine almalarını, inceleyip araştırmalarını ve onlar hakkında, taht huzurunda karar almalarını buyurdu. Sultan Şemseddîn’in ordusunun kalp kısmından olan 2.000 suvâriye Düâb Bölgesi arasındaki ve havalisindeki köyleri mevâcib (maaş/aylık) olarak vermişlerdi. Sultan Şemseddîn’in oğulları döneminde mezkûr suvâriyelerden bazıları telef oldular. İktâ olarak alınmış o köylerin çoğu sabit olarak kaldılar. O haşeme (askerî birliğe) iktâdârân (iktâ sahipleri) diyorlardı ve suvâr-i kalp (ordunun merkezindeki suvâri) olarak adlandırılıyorlardı. O haşemin istikametinden [maaş/görev] otuz kırk yıl belki de daha fazla geçtiği için o suvârielerin çoğu yaşlanmış, güçten düşmüş ve çoğu vefat etmişlerdi. Onların evlatları miras olarak babalarının köylerine sahip oldular ve kendi adlarını Dîvân-i ‘Ârız’a yazdırdılar. Babalarından çocuk olarak kalanlar, gulâmları onların yerine savaşçı olarak tutuyorlardı. O iktâ sahipleri ve evlatları kendilerinin mâlikî (köylerin sahibi) olduklarını ve in‘âmî (köylerin kendilerine bağışlandığını) olduklarını tasavvur ediyorlardı. Diyorlardı ki Sultan Şemseddîn bu köyleri bizlere in‘âmî (bağış) olarak vermiştir. Şemsî döneminde ve Şemsî’nin evlatları döneminde [ise] bazı iktâ sahiplerinden bir zırhlı suvâri, bazılarından iki zırhlı suvâri ve bazılarından üç zırhlı suvâri, o padişahın Dîvân-i ‘Ârız’ı tarafından talep ediliyordu. Eğer onlardan bazıları özürlü olarak veya acziyetlerinden Dîvân-i ‘Ârız’a suvâri bırakamıyorlarsa ve orduda

¹⁰⁰⁵ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 60.

namzet (atanmış) olarak gitmiyorlarsa da köyleri onlardan almamışlardı. Onların özür ve acziyetini Dîvân-i ‘Ârız’da işitiyorlardı ve iki *karn* (iki karn= 60 yıl)¹⁰⁰⁶ boyunca köyler onların tasarrufunda kalmıştı. Sonunda bazılarının az bir hazırlıkla orduya gitmesi ve çoğunun özür ileri sürmesi ve ev ve köylerinde kalmaları âdet haline gelmişti. [Bu iktâ sahipleri] dönemin Naîb-i ‘Ârız-i memâlik’ine ve Uhde (Zimmet) defteri sahipleri’ne sahip olduklarının en iyilerinden şarap, koyun, kuş/tavuk, güvercin, yağ ve tahılı kendi köylerinden ulaştırıyorlardı. [Bu] iktâ sahiplerinden Dîvân-i ‘Ârız ve Nâib-i ‘Ârız’a, Sehmü’l-haşem ve nakîblere kadar tam bir fayda ulaşıyordu. Sultan Şemseddîn’in evlatları dönemi ve asrında mülke sahip çıkılamamıştı. Kalp iktâdârlarının araştırma ve incelenmesini kimse yapmıyordu¹⁰⁰⁷.

Mülk sağlamca Sultan Balaban’a geçince ve o yıl Lahor’dan şehre geri dönünce Şemsî’nin kalp iktâdârlarının tezkiyesini sultanın nezdine getirdiler. Sultan Balaban iktâ sahiplerini üç kısma ayırdı. Yaşlanmış, takatten düşmüş, geride kalmış ve gazve işinden tamamen kalmış olanlara 40 *tengeden* 50 *tengeye* kadar *idrâr* [*meded-i maaş*]¹⁰⁰⁸: maaş yardımı; yani bir nevi emeklilik maaşı] verdi ve onların köylerini hâs (topraklara) geri döndürdü. Orta yaşta ve genç olanların *mevâciblerini* (maaş) istidatlarına göre verdi ve ikinci kısmın köylerinin hâsılatından fazlasının her sene Dîvân [Dîvân-i ‘Ârız] tarafından talep edilmesi, köyleri onlardan almamaları fermanını verdi. Yetim çocuklardan köyleri alıp gulâmları at ve silahıyla birlikte dîvâna ‘arz edebilen üçüncü kısım hakkında, yetimler ve gelinlere o köylerden kuvvet ve *molebbes* (elbise)’e yetecek kadar vermelerini, köyleri onlardan alıp mahsulünü dîvânda toplamalarını ferman buyurdu.”¹⁰⁰⁹

Yukarıda durumları anlatılan iktâ sahiplerinin Sultan Şemseddîn döneminden beri yeterince denetlenmediği ve üzerinden bir kuşak geçince topraklar kendilerine ihsan (bağışlanmış) edilmiş gibi davranmaya başladıkları; bahanelerle seferlere

¹⁰⁰⁶ Berenî eserinde “Sultan Balaban’ın ‘Ârız-i memâlik’i Şemsî bendelerinden ‘Îmâdü’l-mülk idi. Sultan Balaban öncesinde Şemsî’nin evlatları döneminde 30 yıl ‘Arz-i memâliklik yapmış ve Sultan Balaban döneminde de bu görevine devam etmiş ve toplamda iki karn yani 62 yıl bu görevi ifâ etmişti” demektedir. Bkz. Berenî, *Târîh-i Firûz Şâhî*, s. 115; Karn kelimesinin sözlük anlamları ise şunlardır: 1. Yüz yıllık zaman ölçüsü birimidir. 2. Zamanın bir kısmı, devre. 3. (Kadimi anlamı) 30 yıllık zaman ölçüsü birimidir. Dolayısı ile Berenî’nin 62 yılın yaklaşık iki karn (60 yıl)a denk geldiğini söylemek istediği anlaşılmaktadır. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1711.

¹⁰⁰⁷ Berenî, *Târîh-i Firûz Şâhî*, s. 60-63; Nizâmuddîn Ahmad, s. 86.

¹⁰⁰⁸ Nizâmuddîn Ahmad, s. 86.

¹⁰⁰⁹ Berenî, *Târîh-i Firûz Şâhî*, s. 63; Nizâmuddîn Ahmad, s. 86.

gitmemeye ve yerlerine de kimseyi göndermemeye başladıkları görülmektedir. Bu durumlarına göz yumulması için görevlilere sürekli rüşvet verdikleri ve durumlarına göz yumulduğu ortaya çıkmaktadır. Bu gelişmelerden haberdar olan Sultan Balaban'ın, iktâ arazilerine çeki düzen vermek istediği; fakat araya şefaathçilerin girmesiyle bu düzenlemelerden vazgeçtiği Berenî tarafından şöyle anlatılmaktadır:

“Sultan Balaban'ın iktâ sahipleri hakkında verdiği bu hükümden çok kalabalık olan İktâdârân-i Kalb-i Şemsî'ye bir musibet ve mâtem [havası] düştü. Şehrin her mahallesinde bir ıstırap meydana geldi. Yaşlılar ve iktâ sahibi liderler bir araya geldi. Birkaç donbak (dünbelek, darbuka), birkaç tane taş-i nebât (bitki leğeni)'ı Melikü'l-umerâ Fahreddin Kutval hazretlerinin evinin kapısına götürdüler. Onun nezdinde inlediler, ağladılar ve “Şemsî döneminden 50 kûsûr sene geçmiştir ve Düâb Bölgesi arasındaki havali bizim iktâmımız idi. Padişâhın vermiş olduğu köyleri bağış yoluyla verdiğini biliyorduk” dediler. Biz, karılarımız ve çocuklarımız geçiniyorduk. İmkân ölçüsünde ordu hazırlığı, at ve silahları Dîvân-i ‘Ârız-i memâlik'ten geçiriyorduk. Padişâhın dergâhına hizmet ediyorduk. Bizden yapabilenler ve askere gitme kuvveti olanlar askere de gidiyorlardı. Biz, bu yaşlı halimizde bizi geri çevireceklerini, Meşhur yârların ve sipehsâlâr¹⁰¹⁰ (ordu komutanı)ların gelin ve yetimlerine yirmişer, otuzar tenge vereceklerini, gençler ve orta yaşlılardan haşem *ıtlâk* (iktâ maaşı alma belgesi)'ı hükmünce at, silah ve ordu hazırlığı talep edeceklerini ve iki *karn* [ikikarn= 60 yıl] sonra Sultan Şemseddîn'in verdiği köyleri tekrar *has* (has toprak)'a döndüreceklerini ve sokağa düşeceğimizi bilmiyorduk” dediler. Kendi acizyetlerini tekrar beyan ettiler. Melikü'l-umerâ'dan şefaath dilediler.”¹⁰¹¹

“Melikü'l-umerâ onların halinden duyulandı, gözleri yaş doldu, iktâdârların verdiği hediyeği geri verdi. ‘Eğer ben sizden bir şey alırsam benim sizin hakkınızdaki şefaathim padişâh nezdinde etkili olmaz’ dedi. Hemen gönlündeki acıyla elbisesini giyindi, saraya gitti. Sultan Balaban'ın huzurunda, kendi yerinde düşünceli ve endişeli bir şekilde ayakta durdu. Sultan Melikü'l-umerâ Kutval'ın çehresine bakınca bir kaygısının olduğunu anladı. ‘Fahreddîn niçin endişeli ve düşünceli oldun’ dedi.

¹⁰¹⁰ Sipehsâlâr: 1. Ordu sahibi. 2. Ordu komutanı. 3. Ordu komutanı ve reisi. Bkz. *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, II, s. 1646.

¹⁰¹¹ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 63-64; Nizâmuddîn Ahmâd, s. 86.

Melikü'l-umerâ, Dîvân-i 'Ârız-i memalik'te yaşlıları geri çevirdiklerini ve rızık vasıtalarını dîvân'a döndürdüklerini işittim, korktum, kaygılandım. Kendi kendime yarın kıyamet gününde bütün yaşlıları geri çevirirlerse, cennette yer bulamazlarsa yaşlanmış ve takatten düşmüş benim halim ne olur' diye sultana cevap verdi. Sultan Balaban, kutvalin iktâ sahiplerine şefaati ettiğini anladı. Onun sözlerinden duygulandı hüngür hüngür ağladı. Dîvân-i 'Ârız sorumlularını huzuruna çağırdı. Bütün iktâ sahiplerinin sahip oldukları gibi köyleri sabit tuttu (yerinde bıraktı). İktâ sahiplerini üç kısma ayıran hükmedilmiş o tezkireyi iktâ sahiplerinin yaşlıları ve liderleri huzurunda yıkamalarını ve [mürekkebi akan boş tezkireyi]¹⁰¹² göstermelerini ferman buyurdu. Onların hükmünü geçmiş senelerin hükmüne verdiler. Bu tarih kitabının müellifi olarak ben, iktâ sahibi liderlerinden pek çoğunun Celâlî dönemi sonuna kadar huzura geldiklerini Sultan Celâleddîn'e bâr-i 'âmmlarda hizmet ettiklerini ve daima Sultan Balaban ve Melikü'l-umerâ Fahreddin Kutval'e dua ettiklerini hatırlıyorum.”¹⁰¹³

Muhammed Şâh Tuğluk, devleti eski mâlî gücüne kavuşturmak için büyük arazileri (iktâları), iltizâm usulü ile dağıttı. Fakat bu işlerde tecrübesiz kimseler ödemeyi taahhüt ettikleri paraları veremeyince cezalandırılmaktan korkup isyan ettiler. Sultan, bu hatalı uygulamanın sonucu olarak hayatının sonuna kadar isyanlar ile mücadele ettiyse de ülkenin bölünmesini önleyemedi. Merkezden uzak eyaletlerden Ma'ber 735 (1334-1335)'te, Bengal 739 (1338)'da bağımsızlıklarını ilân ettiler. Dekken ise Delhi idaresinden kesin olarak çıkarak 748 (1347) yılında kurulan Behmenîler Devleti'nin hâkimiyetine girdi¹⁰¹⁴.

Fîrûz Şâh Tuğluk devirde, askerî iktâ sistemi yeniden önem kazandı. Ayrıca iktâ sahiplerinin her sene sultana hediye getirmeleri geleneğinde bazı değişiklikler yapıldı. Bu sayede iktâların ordu ehlinin maaşlarını ve geçimini sağlama vazifesi ikinci planda kalmaya başladı. İktâlar, gulâm ve savaş techizatı temin etmek için en önemli kaynak haline geldi. Bu değişiklikler ile çok sayıda gulâm; at, deve, fîl vb. cinsinden savaş hayvanları ve çeşitli savaş araç gereçleri iktâ sahiplerinden toplanmaya başlandı.

¹⁰¹² Ferman yıkanınca üzerindeki mürekkebi akacak ve fermanın hükümsüz olduğuna emin olacaklardır. Burada söz konusu belge sultanın fermanı olduğundan yakılmamış yerine yıkanmıştır.

¹⁰¹³ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 64.

¹⁰¹⁴ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 13.

Fîrûz Şâh Tuğluk'un son haddine vardığı hizmetî geleneği sayesinde Dîvân-ı 'Ârız'ın savaş hazırlıklarını yapma, ordunun ihtiyaçlarını temin etme yükümlülüğü büyük ölçüde kolaylaşmış oldu. Şems-i Sirac Afif tarafından bu düzenleme şöyle nakledilmektedir:

İktâ sahipleri (muktalar) ve bütün iyi sıfatlı sorumlular üzerine, ganimet aldıkları her mahalde bendeler (gulâmlar) de toplamaları, dergâha layık ve bargâha yaraşır olanları başkente göndermeleri tekit üstüne tekit edildi. Padişâha gelen bütün iktâ sahipleri kendi makamları ölçüsünde bendegân (gulâmlar) toplayıp yakışıklı ve asil olanlarına temiz elbiseler giydirip rûbâklar (sarı) çekip başlarına külah ayaklarına kırmızı çizme çekip bellerine derstarçe (kuşak) bağlayıp hizmetî olarak tahtın nezdine bırakıyorlardı. İktâ sahiplerinin her sene Sultan Fîrûz Şâh'a hürmet göstermek üzere iktâlarından gelmeleri ve kendi makamları ölçüsünde her cinsten hizmetler (hediye) getirmeleri yasa idi. Her biri kendi iktâsı kuvvetinde deniz tarafından getirilen Tâzî (İran) atları, çok pahalı Türk atları, sayısız filler, çeşit çeşit cinslerde kıymetli elbiseler, her cinsten ve kıyas olunmaz altın ve bakır kab-kacaklar, silahlar, develer, katırlar ve diğerlerini bazıları 100'er, 50'şer, 20'şer ve bazıları 11'er [adet] olarak getirirler ve teslim ederlerdi. Bendeler (gulâm) de getirirlerdi. Şehriyar hazretlerinin fermanı böyle idi. Muktaların getirdikleri miktarı hesaplarlar, iktâ mahsulünün bedelini icra edilmiş (verilmiş) sayarlardı. Geçmiş hükümdarlar devrinde hediye harcamasını mahsulden alma âdeti yok idi. Fîrûz Şâh ayrıca harcaması ve ihracatı fazla olan muktaların hizmetî töresinden muaf tutulmasını ferman buyurdu. Sultan Fîrûz Şâh, iktâsından gelen bütün muktaların, o iktân imkân verdiği her cinsten fazla fazla başkente getirmelerini ve getirdiklerinin ücretini icra edilmiş mahsulden almalarını, hediyeleri (hizmetî) halkın içinde tahtın önüne bırakmalarını buyurdu. Kırk yıl boyunca¹⁰¹⁵ bu kaide mükemmel bir şekilde varlığını devam ettirdi¹⁰¹⁶.

Fîrûz Şâh Tuğluk devrinde söz konusu faaliyetler soncunda kısa sürede 180.000 bende (gulâm) toplandı. Bu kadar çok bendenin maaşını hazineye peşin olarak vermek mümkün değildi. Bu nedenle Sultan Fîrûz Şâh onları da iktâlara yerleştirmeye

¹⁰¹⁵ 40 sene Fîrûz Şâh Tuğluk'un padişâhlık müddetidir.

¹⁰¹⁶ Afif, s. 267-269.

başladı. Şehirlerdeki bendelerine ise hazineden maaş verdi. Bu durumu Şems-i Sirac Afif şöyle nakletmektedir:

“Şâh hazretleri çok bende toplandığını bizzat görünce bazılarını Multan, Dipâlpûr, Hisar-i Firûze, Sâ mânâ ve Gücerat şehirlerine ve aynı şekilde her bir iktâyâ yerleşmeleri için gönderdi. O iktâlarda her birinin istikametini (maaş) yaptı. Bazı bendelere de mezkûr iktâlarda, ordu içinde ekmek (ücret) ödedi ve tayin etti. Köyleri vech (maaş) olarak verdi. Şehirdeki diğer bendelerin her birine tam bir aylık ücret tayin etti... Aylık olarak veya altı aylık olarak veya dört veya üç aylık olarak kûsursuz ve noksansız nakit bir şekilde hazineden (maaşlarını) alıyorlardı... 40.000 bende her gün suvârî ve ev (saray) nöbetinde bulunuyorlardı. O şehriyarın 180.000 bendesi şehir ve iktâlarda toplandılar.”¹⁰¹⁷

Fîrûz Şâh Tuğluk, iktâ sistemine önem vermiş ve iktâlara yakın adamlarını ve memlûklarını tayin etmişti. Ancak iktâları babadan oğla geçer hâle getirmesi, onun haleflerinin zamanında iktâ sahiplerinin bağımsız hareket etmelerine ve devletin zayıflayıp ülkenin parçalanmasına sebep olmuştur¹⁰¹⁸.

2.3. DÎVÂN-İ BERÎD

Askerî gayelere yönelik çeşitli hizmetler, haberleşme, istihbârat, nakliyat, orduya sağlanacak lojistik destek, ticârî ve ekonomik faaliyetler, ancak düzenli bir yol sistemi ile gerçekleştirilebilir. Düzenli bir yol sistemi ise anayollar ve bunlara lüzumu kadar tali yollar yapmak ve bu yollar üzerine de yeteri kadar konak yerleri yapmakla mümkün olabilir. Bu yol sistemi üzerinde düzenli bir haberleşme ise haberleşmeyi gerçekleştiren ve ulak ismi verilen görevliler için ayrı bir teşkilâtlanmayı gerektirmektedir. berîd teşkilatı sayılan bütün bu işlevleri yerine getirmektedir. Özellikle ordunun lojistik faaliyetlerinin yerine getirilmesi, askerî muhaberâtın sağlanması ve askerî istihbâratın toplanması görevlerini yerine getirmektedir.

Kaynaklarda geçen terim ve kavramlardan Türklerde istihbaratla ilgili kurumların İslâm öncesinde kurulan ilk Türk devletlerinden itibaren mevcut olduğu

¹⁰¹⁷ Afif, s. 269-270.

¹⁰¹⁸ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 333.

anlaşılmaktadır. Nitekim *Kutadgu Bilig* (462/1069)'de geçen “dil/tıl/til yakalamak” tabirine, Orhun Abideleri'nde de rastlanmaktadır. “Tılığ ifadesi Talat Tekin¹⁰¹⁹ tarafından “düşman hakkında bilgi, gözcü, haberci”, Hüseyin Namık Orkun tarafından birincide “dil haberi”, ikincide “haberci”, Bahaedin Ögel ve Muharrem Ergin tarafından ise “haberci, casus, düşmandan yakalanan esir” olarak tercüme edilmiştir. *Dîvânü Lügati't-Türk*'te de “tıl”, “düşmanın durumunu öğrenmek için yakalanan adam, çaşıt, casus” olarak kaydedilmiştir. Kaynaklarda istihbarat ve haber alma işini yapanlara “tıgrak”, “küreğ/körüğ”, haberci anlamında “sab(v)çı”, devlet aleyhine çalışan düşman casuslarına ise “çaşıt” denildiği bilinmektedir. Ayrıca gerekli yerlere erken haber almayı sağlayan, içinde dâîmi nöbetçilerin bulunduğu gözetleme kuleleri (kargu-karguy) inşa edildiği, bu kulelerde düşman geldiği zaman ateş yakılarak herkesin hazır bulunmasının temin edildiği görülmektedir¹⁰²⁰.

Karahanlılar devrinde devlet merkezlerinden taşraya, hükümdarın ferman, mektup ve misallerini süratle ulaştırmak için “eşkinçi” adı verilen çok süratli bir şekilde giden atlı postacılar kullanılıyordu. Hükümdarın emri ile ve süratle giden bir postacının, başka bir at buluncaya kadar bindiği ata “ulağ” deniyordu. Benzer bir şekilde “çabuk gitmek isteyen bir postacının yoldan alıp, başkasını buluncaya kadar binip gittiği at” anlamında “çufga” tabiri de kullanılıyordu. Bu durum ise yollar üzerinde, postacıların at değiştirebileceği menzillerin varlığına işaret etmektedir¹⁰²¹.

Berîd teşkilatı ile ilgili olarak karguy/kargu kelimesinin kullanımına da rastlanmaktadır. Karguy veya kargu ile kastedilen “dağ doruklarında düşmanı ihbar için yapılan kuleler” idi. Orhon yazıtlarında ve Eski Uygurcada da görülen kargu (karguy) sözcüğü, “dağ doruklarında düşmanı ihbar için yapılan kule, gözetleme kulesi” anlamında kullanılmıştır. Karguy/kargu, *Dîvânü lügati-t Türk*'te “Dağ doruklarına ya da yüksek yerlere inşa edilen yüksekçe yapılar olup düşmanın gelmesini haber vererek

¹⁰¹⁹ Talat Tekin bir Türkologtur. Orhun Türkçesinin grameri'ni doktora tezi olarak hazırlamıştır. Söz konusu tezini *A Grammar of Orkhon Turkic* adıyla eski Orhon Türkçesi gramerinin hem yeni belgeler ve bilgilerle genişletilmiş bir çevirisi hem de bu alandaki en son gelişme ve değişikliklerin ışığında yeniden yazılmış bir Orhon Türkçesi ya da Orhon-Yenisey Türkçesi grameridir. Gramerin sonuna, Orhon-Yenisey yazıtlarından alınmış metin örnekleri bölümü ile gramerde ve metin örneklerinde geçen sözcükleri içeren kısa bir sözlük bölümü yer almaktadır. *Orhun Yazıları* adlı bir eser daha neşretmiştir.

¹⁰²⁰ Erkan Göksu, “Kutadgu Bilig’e Göre Türk Savaş Sanatı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/the Journal of International Social Research*, C. 2/6 Winter 2009, s. 276.

¹⁰²¹ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, s. 278-279.

halkın hazırlanmasını sağlamak ve eşyalarını almaları için üzerlerinde ateş yakılan kule, minare şeklinde gözetleme kulesi (manara)” biçiminde açıklanmaktadır. Bununla birlikte bu sözcük *Dîvânü lügati-t Türk* hariç diğer Karahanlı Türkçesi metinlerinde geçmemektedir¹⁰²².

Gazneliler devri muhaberat teşkilatı, Delhi Türk Sultanlığı devri muhaberat teşkilatını anlamak için yol gösterici olacaktır. Gazneli Hükümdarı Sebüktegin (977 iktidarı ele geçirmiştir) *Pendnâme*’sinde Berîd Teşkilâtı’nın nasıl olması gerektiğini şu ifadeler ile açıklamaktadır: “Memleketin her tarafına casuslar ve haberciler tayin etmelisin, öyle ki, gece ve gündüz durumdan seni haberdâr etsinler. Zîrâ padişahların başına gelen her bozukluk gaflet ve ihmalden gelir. Ülkenin gelir ve giderlerine vâkıf olmalısın. Kâtipler ve vezîrlerin durumundan gâfil olma. Çünkü zaman gelir; kâtipler hâin olurlar ve âmil ile işbirliği ederler ve mal çalarlar, vakit vakit onları kontrol etmelisin.”¹⁰²³

Gazneliler devrinde “Dîvân-i Risâlet” (ديوان رسالت)e bağlı olarak Herat, Serahs, Toharistan, Sistan, Nişabur, Rey gibi çeşitli şehirlerde faaliyet gösteren “Sâhîb-i Berîd” (صاحب برید)ler istihbarat ve muhaberat işleriyle ilgilenmekteydiler¹⁰²⁴. Ayrıca orduyla birlikte hareket eden “Sâhîb-i Berîd-i leşker” (صاحب بریدی لشکر: Ordu Berîd reisi) de bulunmaktaydı¹⁰²⁵. “Sâhîb-i Berîd”lerin emri altında Suvârân-i mosre‘ (سواران) ¹⁰²⁶, Hayltâş¹⁰²⁷ (خیلتاش)¹⁰²⁸ ve Hayltâş-i mosre‘ (خیلتاش مسرع)¹⁰²⁹ ve Suvârân-i müretteb (سواران مرتب)¹⁰³⁰ denilen atlı ulaklar, haber ve mektupları taşırlardı¹⁰³¹. Burada zikredilen unsurların aynı zamanda ordu mensubu oldukları anlaşılmaktadır. Hayltâşların savaşta yer aldıkları görülmektedir¹⁰³¹.

¹⁰²² Ersin Teres, “Karahanlı Türkçesinde Askerlikle İlgili Bazı Terimler Üzerine (2)”, *Turkishstudies*, I/6, s. 1186-1187 (<http://www.turkishstudies.net/dergi/cilt1/sayi6/sayi6pdf/70.pdf>) (21.12.2017); Reşat Genç, a.g.e., s. 314.

¹⁰²³ Erdoğan Merçil, “Sebüktegin’in *Pendnâmesi*” (Tanıtma, Farsça metin ve Türkçeye tercümesiyle), s. 232.

¹⁰²⁴ *Târîh-i Beyhakî*, I, s. 176, 195, 276; II, s. 624; III, s. 874, 881.

¹⁰²⁵ *Târîh-i Beyhakî*, II, s. 630, 664.

¹⁰²⁶ *Târîh-i Beyhakî*, I, s. 11, 280; *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 106.

¹⁰²⁷ Hayltâş hükümet haber ve mektuplarını yerine ulaştırma işini yapan sipahilere denmekteydi. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 972.

¹⁰²⁸ *Târîh-i Beyhakî*, I, s. 5, 42, 173, 174, 175, II, s. 409, 633, 734.

¹⁰²⁹ *Târîh-i Beyhakî*, I, s. 4-5, 6, 31, 276, II, s. 408; III, 889.

¹⁰³⁰ *Târîh-i Beyhakî*, III, s. 877.

¹⁰³¹ *Târîh-i Beyhakî*, III, s. 955.

Gazneliler’de hazinenin denetiminden sorumlu müşriflerin yanı sıra daha çok saray ve çevresinde gizli haber alma işini üstlenen “müşrif-i dergâh” adlı bir görevli mevcut olup emrinde müşrifler bulunurdu. Bütün devlet görevlileri müşrifler tarafından kontrol edilir, sultanın ailesi ve çocukları dahi denetime tâbi tutulurdu. Resmî görevi Dîvân-ı Risâlet’te debîrlük olan ve sultanın emriyle gizli olarak müşrifliği üstlenen görevliye “müşrif-i gulâmân-ı sarâyî” adı verilir. Bir tür muhbir olan bu kişi gulâm koğuşlarının levâzım memurları vasıtasıyla bunlar hakkında bilgi toplayarak doğrudan sultana arzederdi¹⁰³².

Gazneli Sultan Mesud, Gur yoluna ve Serahs yoluna mühim haberleri süratle getirmeleri için Suvârân-i müretteb yerleştirmişti. Bu suvârilere halkalar ile asılmış ve Nâib-i Berîd-i Herat Bulfeth-i Hitâmî hattı ile mühürlenmiş eskodâr (اسکدار) taşımaktaydılar¹⁰³³. Eskodâr, mektup ulaştırıcı ulak, peyk, kâsıdlar ile mektup taşımaya mahsus harita (torba) veya deri torbaya denmekteydi¹⁰³⁴. Örneğin Gazneli Sultan Mesud devrinde ulak anlamında eskodâr tabirinin de kullanıldığı görülmektedir¹⁰³⁵. Peyk (پیک) denilen koşarak haber taşıyan yaya ulakların da kullanıldığı anlaşılmaktadır¹⁰³⁶. Mesela Dandanakan Savaşı öncesinde bir peykin (پیک: yaya ulak) münhîlerin (casusların) mektuplarını (ملطفه های منہیان: mülattafehâ-i münhiyân)¹⁰³⁷ Gazneli Mesud’a getirdiği görülmektedir¹⁰³⁸. Behyakî, peyklere verilen mülattafelerin (kısa, mahrem mektup) de mühürlendirildiğini bildirmektedir¹⁰³⁹. Behyakî tarafından peyk tabirinin sadece üç yerde kullanılması, sadece sıcak çatışmalar esnasında peyklere bahsedilmesi, ulakların büyük bir kısmının suvâri olduklarına işaret etmektedir.

Gazneliler devrinde bu ulaklara kâsıd (قاصد: haber ulaştırıcı)¹⁰⁴⁰, mosre‘ (مسرع)¹⁰⁴¹ ve kâsıdân-i mosre‘ (قاصدان مسرع) de denilmekteydi¹⁰⁴². Gazneli Sultan

¹⁰³² Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Müşrif”, *DİA*, XXXII, s. 168.

¹⁰³³ *Târîh-i Beyhakî*, III, s. 870, 873, 1003.

¹⁰³⁴ Mektup taşımaya mahsus deri torba. Bkz. *Târîh-i Beyhakî*, III, s. 879, 886; *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 144.

¹⁰³⁵ *Târîh-i Beyhakî*, III, s. 886, 1012.

¹⁰³⁶ *Târîh-i Beyhakî*, I, s. 234, III, s. 949, 958.

¹⁰³⁷ Molattafe: Gizli veya acele işlerde mühim konunun kısaca yazıldığı küçük mektup. 2. Her tür mektup. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2281.

¹⁰³⁸ *Târîh-i Beyhakî*, III, s. 949.

¹⁰³⁹ *Târîh-i Beyhakî*, III, s. 958.

¹⁰⁴⁰ *Târîh-i Beyhakî*, III, s. 877, 881, 885, 886, 1114; *Dîvân-i Mes‘ûd-i Sa‘d-i Selmân*, s. 327.

¹⁰⁴¹ *Dîvân-i Mes‘ûd-i Sa‘d-i Selmân*, s. 247.

¹⁰⁴² *Târîh-i Beyhakî*, I, s. 15; II, s. 629; III, s. 877.

Mesud (Emîr Mesud)'un mektuplarını bir keresinde yakınlarından haylâtâş diye anılan çehâr-asbeh (چهار اسبه: dört atlı) olan iki suvârinin götürdüğü bildirilmektedir¹⁰⁴³. Ayrıca cemmâzegân (جمّازگان)¹⁰⁴⁴, cemmâzegân-i mosra' (جمّازگان مُسرع: cemmaze develi mosre')¹⁰⁴⁵ ve mocemmiz (مجمّز) denilen süratli cemmâze develeri ile haber taşıyan ulaklar da bulunmaktaydı¹⁰⁴⁶. Söz konusu ulakların dışında müşrif (مُشرف: casus)¹⁰⁴⁷, münhî (منهى: casus)¹⁰⁴⁸, câsûs (جاسوس)¹⁰⁴⁹ ve debîr (دبیر: kâtib)¹⁰⁵⁰ adı verilen görevliler Sâhîb-i Berîd'lere bağlı olarak faaliyet göstermekteydiler. Bu teşkilatın özellikle ordunun ve sultanın emrinde hizmet gösterdiği görülmektedir. Gazneliler devrinde kâsîd, casus ve münhilerin hem Gazne ordusunun durumu hakkında hem de düşman ordusunun durumu, niyetleri ve aldıkları tedbirler hakkında gerekli makamlara bilgi ulaştırdıkları görülmektedir¹⁰⁵¹.

Fahr-i Müdebbir tarafından bildirildiğine göre “Gazneli (یمینی) padişahları döneminde, Sâhîb-i berîdlerin çoğu vezâret makamına erişmişlerdir. Bu mesleğin kıymetini bilin öyle büyük bir meslektir ki vezaretin ikinci derecesidir. Bütün sahibi berîdler alim, tasnif/kitap ve haber sahibi olmuşlardır. Emsalsiz nadir tasniflerin/kitapların rûzgârı üzerinden görevlendirilmiş (göreve atanmış) ve ilmi kitapları sebebi ile sanki hayattadırlar ve devletin dayanağı (makamına) oturmuşlardır.”¹⁰⁵²

Büyük Selçuklu Devleti devrinde Nizâmü'l-Mülk casuslar gönderilmesi, mülkün iyiliği ve raiyyet (halk) için tedbir alınmasına dair tavsiyelerde bulunurken muhtemelen yapılan işleri anlatmaktadır: Her tarafa tacirler, seyyahlar, sûfîler, dervişler ve ayak satıcıları (sakat-fürûşân) kılığında casuslar gitmeli ve hâdiselerin hiçbir şekilde gizli kalmaması, eğer bir şey vuku bulur veya zuhur ederse zamanında çaresine bakılması için işittikleri her şeyi haber vermelidirler. Zira birçok zaman olmuştur ki,

¹⁰⁴³ Bu iki suvârî dört buçuk günde haberi ulaştırdıklarına göre ulaklar dört günlük yolun her bir günü için yedeklerindeki atlardan birisini kullanmış olmalıdırlar. Sonuç olarak, özel haberleri ulaştıran ulaklara hızlarını arttırmak için çok sayıda seçme at verildiği anlaşılmaktadır. Bkz. *Târîh-i Beyhakî*, I, s. 7.

¹⁰⁴⁴ *Âdâbü'l-harb ve's-ş-şecâ'a*, s. 106.

¹⁰⁴⁵ *Târîh-i Beyhakî*, I, s. 11, 280; *Âdâbü'l-harb ve's-ş-şecâ'a*, s. 106.

¹⁰⁴⁶ *Târîh-i Beyhakî*, I, s. 59, 62; II, s. 698; *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 247.

¹⁰⁴⁷ *Târîh-i Beyhakî*, I, s. 176, 195, 196; II, s. 751; III, s. 900.

¹⁰⁴⁸ *Târîh-i Beyhakî*, II, s. 638, 654, 657, 699, 751; III, s. 874, 900, 1114, 1117.

¹⁰⁴⁹ *Târîh-i Beyhakî*, I, s. 187; II, s. 681, III, s. 1114, 1117.

¹⁰⁵⁰ *Târîh-i Beyhakî*, I, s. 195.

¹⁰⁵¹ *Târîh-i Beyhakî*, II, s. 681, 699-700, 751; III, s. 900.

¹⁰⁵² Fahr-i Müdebbir, *Âîn-i Keşverdârî*, s. 27.

valiler, iktâ sahipleri (mukta'ân) ve memurlar (gumâşteğân) ve emîrlar isyan ve muhalefete girişmeyi düşünmüşler, padişahın aleyhine komplo hazırlamışlardır. (Casuslar geldikleri zaman), padişâha (onların) bu teşebbüslerini haber vermişler, padişah da derhal baskın yapmış, onları yasaklamış, onların bu azmini boşa çıkarmıştır. Eğer başka bir padişah onun memleketine kastetmişse, onu def etmiş, onun işini bitirmiştir. Onlar (casuslar), iyi, kötü reâyanın da durumunu aynı şekilde haber vermişler, padişah da Adudu'd-Devle zamanında olduğu gibi onların öcünü almıştır¹⁰⁵³. ... Âlemin Efendisi (Melikşah), ... her tarafa gizli haberciler (münhiyân) ve casuslar göndermeyi, dünya sakinleri (cihâniyân)nin durumlarından haberdâr olmayı ihmal etmez. İnşallahu Teâlâ¹⁰⁵⁴.

Belli başlı birkaç yola ulaklar (peykân) koymaları ve aylık (müşahere)ları ve tahsisat (mersûm)larını tayin etmeleri lazımdır. Çünkü böyle olunca, 50 fersahlık yerden olan her haber gece gündüz yetişir.

Ulakların, işlerinden kalmamaları için -geçmişteki âdet gereğince- onlara yardım (timâr) eden nâîbler vardır. (Padişahlar) bu cihetten endişe etmezler; bütün ömürleri (boyunca) padişahlık iş(ler)i düzgün olur¹⁰⁵⁵.

Moğollar da güçlü bir berîd teşkilatına sahipti. Cengiz Han, kısmen Çin ve İran'da bulunan teşkilâtları örnek alarak Yam Teşkilâtı'nı kurdu. Önemli yollarda beher menzili bir günlük mesafede olmak üzere tesis edilen posta istasyonlarında (yam), postacıların bulunması ve devletin elçileri için 20 beygir beslenmesi emredilmişti. İlhanlılar devrinde özellikle Hülâgu Han zamanında postacıların daha süratli iş görmesi için posta istasyonu bulunan yerlerin vergiden muafiyeti sağlandı; buna mukabil o bölge halkının posta istasyonlarını beslemeleri ve seyahat eden Moğolların yiyecek ve yatacak yerlerini temin etmeleri istendi. Gazan Han zamanında ise (1294-1304) bütün ulaşım yollarında üçer fersah [18 km.]¹⁰⁵⁶ dâhilinde 15 beygire kadar binek hayvanı bulunduran istasyonlar kuruldu. Resmî postacıların 24 saatte 30-40 fersah gitmeleri, süratle hareket

¹⁰⁵³ Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, s. 53-54.

¹⁰⁵⁴ Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, s. 63.

¹⁰⁵⁵ Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, s. 63.

¹⁰⁵⁶ Fersah, 3 mile eşittir, her mîl ise her biri 4 şer'î arşın olan bin kulaç (bâ') eder, yani yaklaşık 6 km'dir. Bkz. Walter Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yayınları (No. 487), Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları (No. 21), İstanbul 1990, s. 76.

etmeleri gereken posta elçilerinin ise her menzilde at değiştirmek suretiyle 60 fersah kat etmeleri plânlandı. Ayrıca resmî olmayan kimselerin haberleşme için tahsis edilen beygirleri kullanmalarını önlemek için posta elçilerine tamga-i sebz (yeşil damga) ile mühürlenmiş birer vesika verilmesi de kararlaştırıldı¹⁰⁵⁷.

Marco Polo'nun bildirdiğine göre Kubilay Han (1260-1294) dönemindeki berîd teşkilatı için en az 200.000 at, her an hizmete hazır haldedir. Posta istasyonların işlemesi için ise en azından 10.000 kişi gerekmektedir¹⁰⁵⁸.

Koşucu postacılar için hemen her dört veya beş kilometrede bir istasyon vardı. Her istasyonda mutlaka birer memur bulunuyordu. Memur, mektupları, haberleri mesajları kayıt ediyordu. Postacıların geliş ve gidiş saatlerini yazıyordu. Kim geldi, kim gitti ve neler getirdi götürdü, bunlar mutlaka kayıt ediliyordu. Bunların yanı sıra her bölgede müfettişler de bulunuyordu. Her ay bölgelerindeki konaklama yerlerini, istasyonlarını teftiş etmek zorundalardı. Böylece hata veya ihmali olanlar cezalandırılıyordu¹⁰⁵⁹.

İsyan gibi acil haberlerin ulaştırılması gerektiğinde, atlı haberci, günde en az 250 km. yol alırdı. Bazen hadisenin önemine göre iki haberci aynı zamanda yola çıkarılırdı. Yanlarında bir de boru [cor: boynuz boru]¹⁰⁶⁰ taşırldı. Boru sesini duyan istasyondaki adamlar, atları onlar için hemen hazırlarlardı. Haberciler, atların yanına varır varmaz soluk dahi almadan atlara atlayıp yollarına devam ederlerdi. İstisnai durumlarda bu şekilde bir günde 300 hatta çok zaman 400 km. yol alabilmekteydiler. Zamanından daha önce hedefe varan haberci hükümdar tarafından bizzat taltif edilmekteydi¹⁰⁶¹.

Kubilay Han, yollarda düzeni sağlamak, yolların karıştırılmasını önlemek için yollara hep işaret koydurtmaktadır. Yol boyunca belirli yerlere ağaç diktirmektedir. Ağaçların cinsi ve dikilme tarzından yolun hangi istikamette gittiği anlaşılmaktadır.

¹⁰⁵⁷ Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 11-12.

¹⁰⁵⁸ *Markopolo Seyahatnâmesi*, I, s. 131.

¹⁰⁵⁹ *Markopolo Seyahatnâmesi*, I, s. 133-134.

¹⁰⁶⁰ Abraham Constantin d'Ohsson, *Moğol Tarihi (Denizler İmparatoru Cengiz)*, çev. Bahadır Apaydın, Nesnel Yayınlar, İstanbul 2008, s. 227.

¹⁰⁶¹ *Markopolo Seyahatnâmesi*, I, s. 135-136.

Eğer yol çöl gibi boş ve çorak bir araziden geçiyorsa, yolcuların yollarını şaşırması için işaret konulmasını buyurmuştur. Hatta bunun için bazı kişileri vazifelendirmiştir. Onların görevleri de zaman zaman yollardaki işaretleri veya ağaçları kontrol etmek. Eğer bir tarafta aksaklık falan varsa hemen adamlarına haber vermek ve düzelttirmektir¹⁰⁶².

İtalyan Seyyah Odoric (öl. 1331)'in eserinde Çin'deki Moğol hükümdarına, normal bir gün (güneşin doğuşundan batışına kadar ki ara zamanı) içerisinde 30 günlük yol mesafesindeki bir haber ulaşırdı. Koşucu ulak olarak seçilenler ise “Çidebo”¹⁰⁶³ denilen istasyonlarda kalırlardı. Onlar çok sayıda çingiraklı kemer takar ve yaklaştığında çingırağın sesini duyan istasyondaki diğer haberci, derhal hazırlanırdı. Bu istasyonların arasındaki mesafe yaklaşık üç mil (4,8 km.) kadardı¹⁰⁶⁴.

İspanyol elçi Clavijo'nun naklettiğine göre Timur, Tebriz'den Semerkand'a kadar uzanan mesafe üzerinde at değiştirmek için konaklar vücuda getirmişti. Bu konaklar birer yahut yarımşar günlük mesafeler üzerinde inşa olunmuştu. Bazı konaklarda yüzden fazla at vardı. Bu noktaların birinden at alanlara bir adam refakat ederdi. Refakatçi, atlar diğer konakta değiştirilince, kendi atlarını alıp geri dönerdi. Şayet atın biri yolda yorulur veya hastalanırsa yolda tesadüf olunan diğer bir at alınır ve yola devam edilirdi. Timur, Semarkand'ın etrafındaki ülkelerin çok geniş olduğunu nazarı dikkate alarak, bu havalide her fersahın ucunda bir kule yaptırmıştı. Ulaklar, atlarını öldüresiye sürüyor, Timur'un emrettiği 12 fersahtan fazlasını geçiyorlar ve 15, hatta 20 fersahlık mesafe yapıyorlardı. At yere yıkıldı mı, [söz konusu refakatçiler tarafından] derhal kesiliyor ve derisi yüzülerek satılıyordu. Clavijo, bu yüzden yolda birçok at leşine tesadüf etmişti. Bunların sayısı, müthişti¹⁰⁶⁵.

¹⁰⁶² Markopolo Seyahatnâmesi, I, s. 138-139.

¹⁰⁶³ Çidebo (Chidebeo), Yüan imparatorluğunda normal konaklama istasyonu dışında da Song hanedanlığının sistemi temel alınarak geliştirilmiş, her 10 Li (yaklaşık 4 km) veya 15 Li, 20 Li'den sonra acil haberler için kurulmuş istasyonlardı. Bu istasyonlar genellikle hükümet ve eyaletler gibi önemli taşra kurumlarına acilen iletilmesi gereken evrakları ileten ulakların özel konaklama istasyonlarıdır. Acil ve önemli evrakları taşıyan ulak, gündüz vaktinde çingiraklı kemer takarak, geceleri ise meşale yakarak acil haberi olduğunu göstererek koşardı. Ayrıca gün içinde 157 km. tamamlaması gerekirdi. Günümüzde İran'da, Horâsân'dan Tebriz'e kadar normal konaklama istasyonu 6 günden fazla sürmekte iken, çidebo ile bu mesafe 3-4 gün bile sürmezdi. Bkz. Songja Lee, *Odoric Pordenone Seyahatnâmesi (1318-1330)*, s. 69.

¹⁰⁶⁴ *Cathay and the Wat Thither: Being a collection of Medieval Notices of China*, II, s. 232; Songja Lee, a.g.e., s. 68-69.

¹⁰⁶⁵ Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat*, s. 90, 106-107.

Timur komşu memleketlere türlü kılıklarda casuslar göndererek o memleketin iç işleri ve hükümdarların niyet ve maksatları hakkında daima malumat toplardı. Bu malumatı defterlere geçirterek daima göz önünde bulundururdu. Hindistan seferini hazırlayanlar da onun casusları olmuşlardı¹⁰⁶⁶.

Memlûk Devleti de Timur ile aynı usulü takip ederdi. Sultan el-Melik en-Nâsir'in Gazan Han'a gönderdiği mektup, bu hususu açıkça göstermektedir. Mektupta muhatabının yatağına dönüşünden ata binip evini terk etmesine kadar her hareketinden istihbarat (berîd) vasıtasıyla haberdar olduğunu bildirmektedir. Üstelik te bu hadiselerden, “kendisine (Gâzân'a) damarından daha yakın adamları” aracılığıyla haberdar olduğunu, hükümdarın en yakın dost ve maiyetinin kendi (el-Melik en-Nâsir'in) casusları olduğunu bildirmektedir¹⁰⁶⁷.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde, Hindistan'ın coğrafi şartları, haberleşmenin ehemmiyetini bir kat daha arttırmaktaydı. Sultanlığın düzenlediği seferlerde mesafelerin uzaklığı, muson yağışlarının araya girmesi neticesinde yağışların geçmesinin beklenmesi zorunluluğu, yol üzerinde büyük nehirler, dağ silsileleri, sık yağmur ormanları ve çöller bulunması nedenleri ile geri dönüş bir iki sene, bazen üç sene sürebilmekteydi. Seferdeki sultanlar ülkenin; seferdeki ordu ise başkentteki ailelerinin ve sultanın selametini sürekli merak etmekteydi. Bir defasında Sultan Balaban'ın çıktığı seferden başkente geri dönebilmesi üç sene sürmüştü. Bir hükümdar için bu kadar uzun süre başkentinden uzak kalmak çok tehlikelidir. Tahtını kaybedebilir veya ülkesi Moğol istilasına uğrayabilirdi. Bundan dolayı sultanların sürekli gönderilen mektuplar aracılığıyla ülkesi ve ordusunda olup bitenleri takip etmesi ve ardından aldığı cevaplara göre yeni emirler vermesi gerekmektedir. Bu arada askerler ve aileleri de birbirleri için endişe etmekteydiler. Bundan dolayı hem hükümdar ve idareciler hem de ayrılık acısıyla yanıp tutuşan ordu halkı ve aileleri Dîvân-i Berîd vasıtasıyla sürekli mektuplaşmaktaydılar. Daimi surette mektuplaşma Delhi ordusunda köklü bir gelenek haline gelmişti.

¹⁰⁶⁶ Kâzım Paydaş, “Emîr Timur'un Fetihlerinde Haber Alma Teşkilatının Önemi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yayın Tarihi: 2009, 46/28, s. 41.

¹⁰⁶⁷ Osman G. Özgüdenli, *Moğol İranında Gelenek ve Değişim Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009, s. 210-211.

Fahr-i Müdebbir Berîd olarak atanacak kişilerin niteliklerine çok fazla dikkat edilmesi gerektiğini söylemekte ve bu hususta şu tavsiyelerde bulunmaktadır: “Yüceliği devam eden İslâm padişahı hadiselerin, vakaların ve haberlerin bilgisine sahip olan berîd mesleğinin ülkenin en büyük işi olduğu yönündeki malum görüşü yüksek tutsun. Her ne olursa olsun iyi ve kötüyü, gündüz ve gecenin tevtür (kuvvetli söylenti)ünü vaktili vakitsiz padişahın kulağına ulaştırmalı. Azdan ve çoktan, genel ve kısmi olandan haberdar etmeli ve orada doğruluğu muhafaza etmeli. İyice araştırmadan, apaçık ve kesin kılmadan “günlük rapor defterine” (روزنامه) yazmasın. Elbette bir kimseye iftira niyetinde olmamalı. Kötü niyetle bir Müslüman hakkında laf taşımamalı. Rüşvet ile vaka ve hadiselerden hiçbir şeyi örtmemeli. Hainleri ve suçluları korumamalı ve iyi [niyetle] örtme (gizleme) yapmamalı. Haberlere ve durumlara sadık ve güvenilir olması için Allah’tan korkan çabuk adamlar görevlendirsın. Kuvvet ve mala tamah etmesin. Allah’tan sakınsınlar ki memleket işlerinin en büyük dayanağı berîdlik mesleği (شغل بریدی: soğl-i berîdî)dir.”¹⁰⁶⁸

Berenî söz konusu durumu şöyle açıklamaktadır: Cihângîrliğin (dünyayı fethetmenin) dördüncü şartı seferlerde ulak, pâyk, cemmâz (hızlı deve) ve kâsıdların yolunun, ordunun bulunduğu yerden başkente kadar kesilmemesidir. Bu sayede her iki tarafın vatana gönül rahatlığı sağlanır. Yoldakilerin ve mukimlerin (sakinlerin) haberleri birbirlerine çabucak ulaşır. Bu önlem ile hem padişâhın kendi başkentinden hem askerlerin kendi eş ve evlatlarından, hem de oturanların, kendi yolcularından gönülleri rahat olur. Her iki taraftaki halk için önemli şeylerin gelmesini sağlarlar. Her ne kadar ordu sefer sırasında duraklarsa da [bu durumdan mektuplar vasıtası ile haberdâr olunur ise] buna iltifat olunmaz (önem verilmez)¹⁰⁶⁹.

Berenî tarafından cihângîrliğin (ülkeler fethetmenin) dördüncü şartı olarak nitelenen bu görevi Dîvân-i Berîd yerine getirmekteydi. Bu dîvân, resmî posta işleri ile birlikte istihbarat işlerini de yürütmekteydi. Olan biten her şeyden başkenti ve sultanı haberdar etmek bu dîvânın en önemli göreviydi. Ayrıca askerî seferler sırasında orduya istihbarat konusunda yardımcı olmakta, ordunun bir kolu olarak hareket etmekteydi. Sefer sırasında varış mevkiine kadar kurulan garnizonların da bu teşkilatın kontrolünde

¹⁰⁶⁸ Fahr-i Müdebbir, *Âin-i Keşverdârî*, s. 25-26.

¹⁰⁶⁹ Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, s. 242.

olduğunu söylenebilir. Başkanı Berîd-i memâlik olarak adlandırılmaktaydı ve işlerinde ona yardım eden bir de naibi bulunmaktaydı. Ülkenin her tarafında Dîvân-i Berîd'e bağlı resmî ve gizli istihbarat memurları bulunmaktaydı.

Berîd-i memâlikler ülke ve ordu için çok önemli görevler ifa etmesine rağmen kaynaklarda sadece bir Berîd-i memâlik adıyla birlikte zikredilmektedir. Söz konusu Berîd-i memâlik, Kutbeddîn Mübârek Şâh Halacî (1316-1320) tahta çıktığında bu göreve tayin edilen Berîd-i Mülk Melik Fahreddîn Ahrîk Cavnâ¹⁰⁷⁰ (ملیک فخر الدین احریک) (جونا برید ملک) idi¹⁰⁷¹. İlave olarak Alâî bendelerinden olan Melik Yek Lekhî¹⁰⁷² yıllarca Berîd-i memâlik naibliği yapmıştı¹⁰⁷³. Bu durum berîd teşkilatı yöneticilerinin gerekmedikçe değiştirilmediğine bir işaret olabilir. Onun kaç liraya satın alındığını gösteren yek-lek (100.000) ibaresi, bu çok önemli göreve getirilen kimsenin gulâmlar arasından seçildiğini göstermektedir. Söz konusu gulâmın satın alma bedeli bu makama çok değerli gulâmların atandığını göstermektedir.

Berîd teşkilatı üzerinden hem istihbarat hem de haberleşme (posta) işleri yürütülmekteydi. Berîdler, düzenli olarak başkente bölgelerindeki durumu bildiren raporlar gönderirlerdi¹⁰⁷⁴. Ülkedeki yollar üzerinde düzenli aralıklarla kurulan menzillerde, devamlı harekete hazır halde bekleyen koşucular, atlılar ve süratli giden cemmâze develeri bulundurulurdu¹⁰⁷⁵. Mesela ordu tarafından gönderilen mektuplar deveye yüklenerek başkente ulaştırılırdı¹⁰⁷⁶.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Dîvân-i Berîd ve onun başkanı Berîd-i memâlik'e bağlı olarak çalışan, resmî haberleri taşıyan ve istihbarat toplayan pek çok

¹⁰⁷⁰ Kısaca Cavnâ Han olarak bilinmektedir.

¹⁰⁷¹ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 379; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 248.

¹⁰⁷² Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 379.

¹⁰⁷³ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 390; Haluk Kortel, a.g.e., s. 248.

¹⁰⁷⁴ Ishtiaq Husain Qureshi, a.g.e., s. 212.

¹⁰⁷⁵ Bu kısımda Berenî, Büyük İskender'in menzil teşkilatından haber vermekle birlikte aslında İslâmî dönemin menzil teşkilatını yansıtmaktadır. Bu develerin hem Gazneli menzil teşkilatında kullanıldığı çeşitli kaynaklarda geçmektedir. Gazne Devleti'nde berîd teşkilatında suvârân-i mosre' (سواران مُسرِع: atlı ulaklar) yanında cemmâzegân-i mosre' (جَمَازِگان مُسرِع: cemmâze develi ulaklar) kullanılmaktaydı. Delhi Türk Sultanlığı'nda da cemmaze develeri ve diğer pohtî ve mehârî gibi diğer cins develer kullanılmakla birlikte bunların suvârî için değil daha çok yükleri ve mektupları nakletmek için kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, s. 120; *Adâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 106-107; *Hazâinü'l-fütûh*, s. 142; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Husrev u Şîrîn*, vr. 563b, 570b (kenar); Bedr-i Çâcî, s. 304.

¹⁰⁷⁶ Affî, s. 172-173.

görevli çalışmaktaydı. Bu görevliler müşrif (مُشْرِف: casus)¹⁰⁷⁷, münhî (منهى: casus)¹⁰⁷⁸, cāsūs (جاسوس)¹⁰⁷⁹, eshâb-i ahhâr (اصحاب اخبار)¹⁰⁸⁰, ehl-i ahhâr (istihbarat memurları)¹⁰⁸¹, Sâhib-i haber (صاحب خبر)¹⁰⁸², muhbîr¹⁰⁸³ (haber memuru: مخبر)¹⁰⁸⁴, nüvîsende (نویسنده)¹⁰⁸⁵, keyfiyet-nüvîsân (کیفیت نویسان: haber yazıcıları)¹⁰⁸⁶, uhdedârân (عهده داران)¹⁰⁸⁷, resmî görevliler)¹⁰⁸⁷, berîd (برید: peyk, mektup götüreren)¹⁰⁸⁸, berîd-i şebgerd (برید شبگرد)¹⁰⁸⁸, gece faaliyet gösteren berîd/gece nöbet tutan berîd)¹⁰⁸⁹, berîd-i sabâ (برید صبا: haber ulaştıran berîd)¹⁰⁹¹, kâsîd (قاصد: haber ulaştıran)¹⁰⁹², ulâğ/ulak (الغ: atlı haberci)¹⁰⁹³, mosre' (مسرع: peykler ve hızlı koşucular)¹⁰⁹⁵, peyk¹⁰⁹⁶ (پیک: Fars. Haber, mektup veya bir yükü bir kimseye ulaştıran)¹⁰⁹⁷ ve çoğulu peykân (پیکان)¹⁰⁹⁸, peyk-i hâs (پیک خاص: sultanın özel peyki)¹⁰⁹⁹,

¹⁰⁷⁷ Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, s. 119, 120, 121, 130; Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 38.

¹⁰⁷⁸ Cüzcanî, s. 14, 97, 421; *Tâcü'l-me'âsir*, s. 91, 117, 210, 244; *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 290; *Besâtînu'l-uns*, s. 122.

¹⁰⁷⁹ İsamî, *Futuhu's-Selatin*, s. 517; *Tâcü'l-me'âsir*, s. 91; *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 290, 291; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurâtü'l-Kemal*, vr. 299b; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Husrev u Şîrîn*, vr. 441b (kenar); Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 552b; *Besâtînu'l-uns*, s. 59, 122; Nizâmuddîn Ahmad, *Tabakât-i Ekberî*, Voume I, s. 159, 161.

¹⁰⁸⁰ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 213, 244.

¹⁰⁸¹ İbn Battûta, II, s. 657.

¹⁰⁸² Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipîhr*, vr. 141b (kenar); İbn Battûta, I, s. 221, 223.

¹⁰⁸³ Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, s. 119, 121, 122; İbn Battûta, II, s. 634.

¹⁰⁸⁴ İbn Battûta muhbiri şöyle tanıtmaktadır: Muhbir adı verilen görevliler Hint ülkesine gelenlerle ilgili bilgi verecekleri vakit her şeyi anlatırlar. Adamın şeklini, giysisini, beraberinde başkaları olup olmadığını, kölelerini, hizmetkârlarını, binitlerini tek tek sayarlar mektuplarında. Hattâ nasıl oturup kalktığını, davranışlarını dahi bildirir, tüm özelliklerini eksiksiz belirtmeye gayret ederler. Bkz. İbn Battûta, II, s. 584-585.

¹⁰⁸⁵ Yol üzerindeki kasaba ve şehirlerde nüvisende (yazıcı)ler tayin edilirdi. Bkz. Nizâmuddîn Ahmad, *Tabakât-i Ekberî*, Voume I, s. 166.

¹⁰⁸⁶ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 331.

¹⁰⁸⁷ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 331.

¹⁰⁸⁸ Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, s. 118, 122, 123, 124, 130; Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 38, 45, 81; *Tâcü'l-me'âsir*, s. 91, 217; Cüzcanî, s. 311.

¹⁰⁸⁹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 300.

¹⁰⁹⁰ Sabâ: 2. (Şairâne) âşık ve mâşuk arasında haber ulaştıran. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1461.

¹⁰⁹¹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 302.

¹⁰⁹² *Tuğlûknâme*'de Melik Gazi (Gıyâseddîn Şâh Tuğluk) ve emirler arasında mektup getirip götürülenler kâsîd olarak anılmaktadır. Bkz. *Tuğlûknâme*, 63, 64, 67, 68; *İ'câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 182, II. Risale, s. 338, IV. Risale, s. 76, V. Risale, s. 153; *İnşâ-i Mâhrû*, s. 49; Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, s. 242; İsamî, *Futuhu's-Selatin*, s. 146, 245, 533, 553; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Mecnun u Leylî*, vr. 550a, 558a (kenar); Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 715b; Hasan Dihlevî ise bir beytinde fetihnâmenin kâsîd tarafından götürüldüğünü bildirmektedir. Bkz. Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî, *Dîvân-i Hasan*, s. 152.

¹⁰⁹³ İsamî, *Futuhu's-Selatin*, s. 203, 204, 265, 277, 419, 456, 479, 531, 533; Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, s. 120, 242.

¹⁰⁹⁴ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 116, 117; Gazneliler Devleti devrinde de cemmâzegân-i mosra' (جَمَّازگان مُسرِع) yani cemmaze develi mosre' ve suvârân-i mosre' (سواران مُسرِع) yani atlı mosre'ler hizmet etmekteydiler. Bkz. *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 106; Ayrıca hayltâş-i mosre' (خیلتاش مُسرِع), ve hayltâş (خیلتاش) tabiri kullanılmaktaydı. *Târih-i Beyhakî*, I, s. 4-5, 6.

¹⁰⁹⁵ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 152, 126, 224.

¹⁰⁹⁶ Emîr Husrev-i Dihlevî, "âhu teg" yani ceylan gibi koştuklarını belirtmektedir. *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 332, III Risale, s. 12, IV. Risale, s. 76, 80; Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, s. 120, 242; İsamî, *Futuhu's-Selatin*, s. 261, 444, 445, 469, 543, 553.

¹⁰⁹⁷ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 533.

¹⁰⁹⁸ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 135, 197; İsamî, kâsîd ve peyk kelimelerini eşanlamlı kullanmaktadır. Bkz. İsamî, *Futuhu's-Selatin*, s. 146-147, 245-246, 553.

¹⁰⁹⁹ *İ'câz-i Husrevî*, III. Risale, s. 49.

peykân-i tîz rov (پیکان تیز رو: hızlı giden peykler)¹¹⁰⁰ veya peyk-i tîz dav (پیک تیز دو: hızlı koşan peyk)¹¹⁰¹, peyk-i nâme-keş (پیک نامه کش: mektup taşıyan peyk)¹¹⁰², veşîk (وَشِیک: hızlı peyk)¹¹⁰³, pervânçe (پروانچه: kâsîd, berîd)¹¹⁰⁴ adlarını taşımaktaydılar. Bu görevliler Arapça, Farsça, Türkçe ve Hintçe çeşitli adlar ile anılmakta ve ülkenin her yerinde faaliyet göstermekteydiler.

Emîr Husrev-i Dihlevî, eserinde peyk ile ilgili şu ifadelerle yer vermektedir: “Yazasın, iyi peyk koşsun koşsun iki gecede dosta maaş/vazife ...”¹¹⁰⁵ Ayrıca kâsîdların ulaştıracakları evrak ve malzemeleri harita (خرطه) denilen çantalar içerisinde taşıdıklarını, bu çantaları taşıyanların harita-keşân (خرطه کشان) ve harita-dâr (خرطه دار) diye de anıldıklarını bildirmektedir¹¹⁰⁶.

Tâcuddîn Debîr (1301-1351), Gıyâseddîn Tuğluk (1320-1325) devrini ele aldığı *Besâtînu’l-uns* (eserin yazılışı 1325-1326) adlı eserinde Serendîp (سراندیپ) Pâdişâhî’nin casus ve münhîsi olan çok yetenekli bir nakkâşın (ressam) resim yapma bahanesi ile şehre ve orduya geldiğini, genel ve kısmî bütün haberleri dinleyip, zihnine nakşedip Serendîp Pâdişâhî’na gönderdiğini bildirmektedir¹¹⁰⁷.

Yukarıdaki vaka ile en azından bazı Hindû pâdişâhların nakkaşları (ressam) görsel hafızalarının kuvvetinden dolayı casus olarak kullandıkları ortaya çıkmaktadır. Bu casusluk uygulamasının Hindistan’da kadim zamanlardan beri bir gelenek olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Kautilya, *Arthaşâstra*’da casusluk yapacaklar arasında ressamaları da saymaktadır¹¹⁰⁸.

Berîd teşkilatı personeline ait yukarıda zikredilen adlandırmalar dışında yaya ve atlı ulaklar ve bunların konakladığı menzil istasyonları için Hintçe tabirler de

¹¹⁰⁰ *İ’câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 202.

¹¹⁰¹ *Besâtînu’l-uns*, s. 246.

¹¹⁰² *İ’câz-i Husrevî*, IV. Risale, s. 166.

¹¹⁰³ Bedr-i Çâçî, s. 147, 444.

¹¹⁰⁴ Esterâbâdî, I, s. 687; *Ferheng-i Mutavassut-i Dehhodâ*, I, s. 578.

¹¹⁰⁵ *İ’câz-i Husrevî*, III. Risale, s. 12.

¹¹⁰⁶ *İ’câz-i Husrevî*, II. Risale, s.338.

¹¹⁰⁷ *Besâtînu’l-uns*, s. 121-122; Ayrıca Gürcü Kraliçesi Tamra’nın (1184-1213) Selçuklu şehzadeleri hakkında tahkikat yapmak, onların resimlerini çizdirmek, evdeki ve dışarıdaki davranışlarını gözlemleyip kaydetmek için bir çok usta bir ressam gönderdiğine dair anlatılanlar için bkz. İbn Bibi, *El Evamirü’l-Ala’iye Fi’l-Umuri’l-Ala’iye (Selçuk Name)*, Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı 100 Temel Eser, Ankara 1996, s. 87-90; Nebi Gümüş, “İlk Anadolu Selçuklu-Gürcü Karşılaşması: Pasinler Savaşı ve Sonuçları”, *Dinibilimler Akademik Araştırma Dergisi*, VI (2006), sayı: 3, s. 202-203.

¹¹⁰⁸ *Kautilya’s Arthashastras*, s. 299.

kullanılmaktaydı. Pâyk (پایک: her korûhta bir yerleştirilen hızlı koşan piyâdeler)¹¹⁰⁹, dâve (bir korûhluk mesafenin üçte birinde yer alan yaya ulak merkezi, yaya ulak)¹¹¹⁰, dhâve (دهاو: koşucu; yaya posta¹¹¹¹, yaya ulak menzili¹¹¹²), dâdçûkî/dâkçûkî (دادچوکی: ulak¹¹¹³, ulak atları¹¹¹⁴, posta istasyonu, atın istirahat mahalli, karakol, peyk¹¹¹⁵) adları kullanılmaktaydı. Berîd menzillerine bağlanan ulak atlarına ise esb-i dâkçûkî (اسب دادچوکی) denmekteydi¹¹¹⁶. Teşkilatın menzillerine ve görevlilerine Hintçe adlar verilmesine berîd teşkilatı hizmetinde çalışan Hintliler ve Hint kültürünün tesiri neden olmuş olmalıdır.

Înşâ-i Mâhrû'da geçen bir beyit kâsıdların mektup taşımalarını şöyle dile getirilmektedir:

O kâsıd hangi memlekettendir mis¹¹¹⁷ kokulu
Veya mektupta ne vardır ki unvanı güzel kokuludur¹¹¹⁸.

Emîr Husrev-i Dihlevî ise Delhi ordusunda suvâri ve piyâdeler eliyle sultana arz kâğıtları gönderildiğini ve bu haberleri hızlı yol alan kâsıdların ulaştırdığını bildirmektedir¹¹¹⁹.

Emîr Husrev-i Dihlevî diğer çağdaş Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi sultanlığın ulakları tarafından atların çatlatırcasına koşturduklarına dair şu beyti kaleme almıştır:

Hızlı olma eğitimi gibi atse ve burundan kan damlar * Hem mektup derisi (çantası?) açılmış¹¹²⁰.

¹¹⁰⁹ Nizâmuddîn Ahmad, s. 166.

¹¹¹⁰ İbn Battûta, II, s. 583-584.

¹¹¹¹ Modern Hintçede dhâvan kelimesi koşma hareketi, koşma anlamlarına gelmektedir. Bkz. *Hindî-Türkçe Sözlük*, s. 202; Berenî aynı kökten gelen dhâve kelimesini koşucu ulaklar için kullanmaktadır. Fakat aynı zamanda yaya ulakların menzili, konakladıkları istasyonu anlamında da kullanmaktadır. Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 330.

¹¹¹² Dhâve (دهاو) kelimesi İbn Battûta -ki kelimeyi dâve teleffuzu ile kullanmaktadır-, Sîhrindî ve Berenî tarafından yaya ulakların posta menzilleri anlamında kullanılmaktadır. Bkz. Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 481-482; Sîhrindî, s. 99; İbn Battûta, II, s. 583-584.

¹¹¹³ Esterâbâdî, I, s. 442.

¹¹¹⁴ Abd el-Qadir Badâ'ûnî, I, s. 345.

¹¹¹⁵ Esterâbâdî, I, s. 690.

¹¹¹⁶ Esterâbâdî, I, s. 402.

¹¹¹⁷ Moşk, mişk: (Sans.) misk; (kinaye) sevgilinin siyah zülfü. Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 593.

¹¹¹⁸ آن قاصد از کدام زمین است مشکبوی

یا نامه در چه داشت که عنوان معطر است Bkz. *Înşâ-i Mâhrû*, s. 49.

¹¹¹⁹ *Î'câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 182.

İbn Battûta'nın da belirttiği üzere atlı ve yaya olmak üzere iki çeşit posta vardı. Atlı ulaklar için dört koruh (کروه)ta¹¹²¹ bir ve yaya ulaklar için çeyrek koruhta bir menzil bulunmaktaydı¹¹²². Ulak adı verilen atlı posta için yaklaşık olarak her 6,5 km.'de bir menzil kurulmuştu. Ulaklar bu menzillerde hayvanlarını değiştirip yollarına devam ederlerdi. Yaya postaya ise Sanskritçe dâve/dhâve (koşucu)¹¹²³ denirdi. Yaya posta 750, 500 veya 350 m.'de bir kurulmuş olan menziller arasında işlerdi¹¹²⁴. Her menzilde dhâve diye adlandırılan 10 koşucu bulunurdu¹¹²⁵.

Alâeddîn Muhammed Şâh Halacî (1296-1316) her ne zaman orduyu bir yere gönderse, Delhi'den ordunun ulaşacağı yere kadar her menzilde öncekilerin dilinde yâm (يام: ulak atı)¹¹²⁶ olarak adlandırılan esb-i dâkçûkî (اسب داکچوکی: ulak atı) bağlardı. Her korûhta bir Hintçede pâyk (پایک) denilen hızlı koşan piyâdeleri yerleştirirdi. Yolda bulunan şehir ve kasabalarda oraların olaylarını gün be gün sultana ulaştırmaları için yazıcılar (nüvîsende) tayin ederdi¹¹²⁷. Hindû yaya askerler için de pâyk tabiri kullanılması yaya ulakların aslında ordu mensubu olduklarına da işaret etmektedir.

İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351) döneminde faaliyet gösteren yaya ve atlı posta sistemini geniş bir şekilde açıklamaktadır: “Sind ile sultanın başşehri olan Delhi arasında elli günlük yol vardır. Fakat muhbir adı verilen haber memurları, Sind bölgesinden bir mektup yazdıklarında sultana beş gün içerisinde ulaşır; özel posta sistemi sayesinde.

Hint ülkesinde iki tür berîd [posta] vardır. Atlı postaya “vulak” [ulak] diyorlar. Her dört milde nöbeti devralan atlarla yapılıyor. Bu hayvanlar hükümdara aittir. İkinci

¹¹²⁰ Bkz. *Î'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 333. چو مشک تیزکار و عطسه وز بینی چکاند خون * هم نامه پوست باز کرده

¹¹²¹ Korûh: Bîrûnî'nin Yunanlı Pulisa'dan aktardığına göre 1 kroh 4000 kulaçtır. Bkz. Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind*, s. 108; Babür ise *korûhu* şöyle açıklar: “Bir mîl kademle dört bindir; bil ki ona Hind halkı kûrûh (کروه) der. Bkz. Babur, *Baburnâme*, s. 580, 691; Korûh (کروه): Zaman ve mekâna göre 1000 gezden 4000 geze kadar değişen bir mesafe ölçüm birimidir. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1803; Muhtemelen aynı kökten gelen “Kov” mesafe birimi Afanisiy Nikitin'in bildirdiğine göre 10 verste eşittir. Bkz. Afanisiy Nikitin, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, s. 26; Bir verst = 1067 m.dir. Kov XV. yy.da Hindistan'da kullanılan 6.5-15 km arasında değişen bir uzunluk ölçüsü birimidir. Bkz. Afanisiy Nikitin, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, s. 12.

¹¹²² Ishtiaq Husain Qureshi, a.g.e., s. 211.

¹¹²³ Dhâve (دهاو) kelimesi hem posta menzilleri hem de haber taşıyan koşucular için kullanılmaktadır. Bkz. Sîhrindî, s. 99; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 251.

¹¹²⁴ Haluk Kortel, a.g.e., s. 251-252.

¹¹²⁵ Ishtiaq Husain Qureshi, a.g.e., s. 211.

¹¹²⁶ Yâm: Moğollar devrinde ulak istasyonları; ulak istirahat yerleri. 2. Ulak atı. 3. Ulak istasyonları ve ulak atlarının ıslahı, iyileştirilmesi için halktan toplanan vergi. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2654.

¹¹²⁷ Nizâmuddîn Ahmad, s. 166.

tür posta sisteminde iş yayalar aracılığıyla görülüyor. Bir mil üçe ayrılıyor. Buna “dâve” adını veriyorlar. Dâve milin üçte biri demektir. Mile verdikleri ad ise “kurûh”tur. Sistem şöyle işliyor: Her üçte bir milde insanların yaşadığı mamur bir köy var. Köyün dışında kurulu üç çadırdaki kemerlerini kuşanarak harekete hazır halde bekleyen adamlar bulunuyor. Her biri yanlarında iki arşın uzunluğunda bir kamçı taşıyor. Bunun ucunda bakır çingiraklar asılı. İlk görevli bulunduğu yerden çıkarken bir elinde mektup, diğer elinde çingiraklı kamçı vardır. Olanca hızıyla koşmaktadır. Vardığı yerde çadırdaki bulunan kimseler çingirak sesini işitir işitmez hemen kalkar, adamı karşılarlar. İçlerinden biri derhal mektubu kapar, son süratle yola koyulur. Öteki dâveye varıncaya kadar kamçı sallar, çingirakları çınlatır. Mektup gideceği yere ulaşınca dek bu usûl üzere hareket edilir.

Aslına bakılırsa bu ikinci sistem, vulâktan daha hızlı! Bu ikinci posta türüyle Hindistan’da az bulunan Horâsân meyveleri dahi getirilir buralara... İşin garibi, suç işleyenler bile bu düzenle nakledilir payitahta. Adamı bir sedire oturturlar; yayan posta görevlileri sedirleri başlarına kaldırdıkları gibi hızla koşarlar...”¹¹²⁸ Bu durumda muhtemelen birkaç yaya posta görevlisi sırtlarında taşıdıkları tahtirevanla koşmaktadırlar.

İbn Battûta’nın kullandığı vulak [ulak] tabiri berîd sistemi üzerinde Orta Asya Türk kültürünün etkisini göstermektedir. Ulak teşkilatının Orta Asya Türk devletlerinde kullanıldığı muhakkaktır. Nitekim Göktürk yazıtlarında olduğu gibi Kaşgarlı Mahmûd’un *Dîvân-ü Lugâti’t Türk*’ünde ulağ “Beğin emriyle koşa koşa giden postacının, başka bir at buluncaya kadar bindiği at” şeklinde tarif edilmiştir. Müellif yollar üzerinde gidiş istikametini göstermek için “ula” denilen işaret taşları dikildiğini de belirtmektedir ki, büyük ihtimalle bu kelimenin ulağ kelimesiyle yakın bir irtibatı olsa gerektir¹¹²⁹. Söz konusu yol işaretlerine aşağıda açıklanacağı üzere Delhi Türk Sultanlığı devrinde de rastlanılmaktadır. Hatta bazı mevkilerde işaretlerin yanı sıra yollar sağlı sollu belirli cinsten ağaçlarla donatılarak güzergâh gölgeleri altında rahatça seyahat edilecek, şaşımaya mahal vermeyecek şekilde düzenlenmektedir.

¹¹²⁸ İbn Battûta, II, s. 583-584.

¹¹²⁹ Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, s. 181-182; Mahmûd el-Kâşgarî, *Dîvân-ü Lugâti’t-Türk*, çev. ve düzenleme Serap Tuba Yurtsever ve Seçkin Erdi, Kabalcı Yayınevi, İstanbul Mart 2007, s. 618.

İbn Battûta daha sonra dâveler hakkında şu bilgileri vermektedir: “Bu şehirlerin [Delhi ve Devletâbad] arası kırk gün tutar. Yolun her iki tarafı söğüt ve benzeri ağaçlarla çevrili olduğu için oradan geçen, kendini uzun bir bahçede zanneder. Her milde üç “dâve” vardır. Dâvenin ne olduğunu daha önce anlatmıştık. Yolcunun ihtiyaç duyduğu şeylerin tümü bu dâvelerde bulunur. Böylelikle yolcu sanki bir baştan bir başa kırk gün süren bu çarşıda yürümüş olur. Bu güzergâh, altı aylık Telink [Telingana] ve Ma‘ber diyarına da bu şekilde uzanır. Bütün menzillerde sultana ait bir köşk, gelen gidenler için bir zaviye bulunmaktadır. Bu yüzden o yolda seyahat edenler baştan azık yükleme ihtiyacı duymazlar.”¹¹³⁰

İbn Battûta görüldüğü üzere dâvelerin Hindistan’ın güney ucuna yakın konumda bulunan Ma‘ber’e kadar ulaştığını bildirmektedir. Sonuç olarak her bir korûha/mile onar koşucu ulak barındıran üç tane dâve istasyonu düşmek üzere bütün ülkenin sıkı bir iletişim ağı içerisine alındığını görülmektedir.

Mesâlikü’l-‘ebsâr’da İbn Battûta’nın verdiği bilgiler ile paralel olarak Muhammed Şâh Tuğluk devrindeki berîd teşkilatı ve dâve denilen yaya posta sistemi hakkında şu bilgiler verilmektedir: “Sultan, hakimiyeti altındaki eyaletlerle ilgili haberleri yakından takip eder, askerlerin ve halkın durumu hakkında istihbarat toplar. Çeşitli sınıflardan muhbir denilen adamları vardır. Bunlar, askerler ve halk arasına karışır, sultana ulaştırılması gereken bir durum olursa onu kendisinden bir üstteki amirine, o bir üstüne, o da sultana ulaştırır. Uzak eyaletlerle ilgili istihbarata gelince, sultanın başkenti ile çeşitli eyaletlerin önemli şehirleri arasında Suriye ve Mısır’daki berîd merkezlerine (مراكز البريد) benzeyen birbirine yakın irtibat noktaları vardır. Fakat bu noktalar arasındaki mesafe biraz yakındır ve dört ok atımı veya daha azdır. Her irtibat noktasında çok hızlı koşan 10 kişi bulunur. Bir koşucu mektubu bir sonraki noktaya, oradaki de mektubu alır almaz bir sonrakine ulaştırır. Sonra mektubu ilk getiren kişi yavaş adımlarla kendi yerine geri döner. Böylece mektup uzak bir yerden daha uzak bir yere kısa zamanda *berîd*lerden ve deve sürücülerden daha hızlı bir şekilde ulaşır. Bu irtibat noktalarında namaz kılınan, insanlara sığınma mekanı vazifesi gören bir mescit, bir su havuzu, insanların her türlü ihtiyacını ve hayvanları için yem temin

¹¹³⁰ İbn Battûta, II, s. 634.

edebilecekleri bir pazar vardır. Dolayısıyla insanın yanında su, azık ve çadır bulunmasına gerek yoktur.”¹¹³¹

Kaşgarlı Mahmûd yollar üzerinde gidiş istikametini göstermek, yolu şaşırmayı önlemek için “ula” denilen işaret taşları dikildiğini belirtmektedir¹¹³². Yollara işaret taşları yerleştirme geleneğinin Delhi Türk Sultanlığı devrinde aynı şekilde devam ettiği anlaşılmaktadır. İbn Battûta’nın bildirdiğine göre Malva ile Delhi arasında yirmi dört günlük mesafe vardır. Bu iki şehir arasındaki yolun kenarına direkler dikilmiş; hepsinin üzerine kaç mil kat edildiğine dair yazılar nakşedilmiştir. Her iki direk arasındaki mesafenin ne kadar olduğu orada belirtilir. Yolcu bir günde ne kadar yol aldığını, en yakın konağa veya gideceği son noktaya ne kadar kaldığını, direkler üzerindeki işaretlere bakarak anlayıverir¹¹³³. Delhi-Malva yolu üzerindeki bu km. taşları yolculardan daha çok berîd memurlarının işlerini kolaylaştırmak, yolu karıştırmalarını önlemek üzere dikilmiş olmalıdır.

İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk’un Delhi’den kırk gün uzaklıktaki Künbâya [Kanbay]’da bir Sâhib-i haber’i bulunduğunu bildirir. Ayrıca Mısır’dan yola çıkan Halife elçileri Şeyh Sâîd ve peşinden gelen ikinci heyetteki Şeyh Receb’in Kanbay liman şehrine varışlarını ve Şeyh Sâîd hakkındaki bazı olumsuz bilgilerin sultana bu özel memur tarafından haber verdiğini bildirmektedir¹¹³⁴.

İbn Battûta, Semerkand’dan Hindistan’a gelmekte olan Semerkand kadısı Sadr-i Cihân’ın Multan’da vefatı dolayısı ile “Sâhib-i haber” adlı görevliler hakkında daha geniş bilgi vermektedir: “Sahibü’l-haber adı verilen istihbarat görevlisi durumu Hint hükümdarına yazıyla bildirdi; bu adamın hükümdar kapsını ziyaret amacıyla geldiğini anlattı. Hükümdar bu haberi alınca kadı efendinin çocuklarına binlerce dinar tutarında bir ihsan gönderilmesini emretti... Hindistan’ın her şehrinde hükümdara bağlı bir haber görevlisi bulunuyor; şehirde olan biteni tek tek yazıyor saraya. Oraya gelen misafirleri de bildiriyor. Biri geldiğinde, hangi ülkeden geldiği, ismi, nitelikleri, giyim kuşamı,

¹¹³¹ *Mesâlikü’l-ıbsâr fî-memâlikü’l-ımsâr*, III, s. 77-78; *Türkler Hakkında Gördüklerimiz ve Duyduklarımız (Mesâlikü’l-ıbsâr)*, s. 49; *Arab Accounts of India*, s. 45-46.

¹¹³² Ula: Bozkırda (sava) yol bulmayı sağlayan bir işaret. Şu atasözünde de geçer, ula bolsa yöl azmâs bilig bolsa söz yazmâs: Bozkırda işaret (irem) varsa yol şaşılmaz, kişide akıl varsa sözünde yanılmaz. Bkz. Mahmûd el-Kâşgarî, *Divân-ü Lugâti’t-Türk*, s. 618.

¹¹³³ İbn Battûta, II, s. 779.

¹¹³⁴ İbn Battûta, I, s. 221, 223.

dostları derhal hükümdara iletiliyor. Ayrıca ne yapıp ne ettiği, güzel ve kötü davranışları da bildiriliyor saraya. Dolayısıyla yolcu hükümdarın huzuruna çıktığında karşıdaki onun her şeyini biliyor. Böylece hak ettiği kadar ağırlanıyor.”¹¹³⁵

İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk (1320-1325) devrinde berîd teşkilatı vasıtası ile taşınan mektupların ordu faaliyetleri üzerindeki etkisine dair şu malumatı vermektedir: “Bir defasında sultan, askerlerin bir bölümünü, Yusuf Buğra Bey’in emrine vererek Delhi’ye bitişik dağlarda isyan eden gâvura karşı gönderdi. Yusuf yola çıktığında askerlerin büyük bölümü onunla beraberdi. Fakat bir grup er geride kalınca Yusuf durumu sultana yazdı. Sultan, şehrin aranmasını, savaşı savsaklayan her askerin yakalanmasını emretti. Buyruk yerine getirildi. Ele geçirilen 350 adamın ölümüne ferman çıktı ve hepsi öldürüldüler.”¹¹³⁶ Böylece berîd teşkilatı üzerinden taşınan mektupların ordu içerisinde fırlarların önlenmesinde çok etkili olabileceği ortaya çıkmaktadır.

İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk’un arife gününün bayrama bağlandığı gece tüm şehzâdelere, özel dostlarına, saygın yabancılara, devlet adamlarına, kâtip, hâcib, kumandan, hizmetkâr, köle [gulâm] ve ehl-i ahbâra [istihbarat memurlarına] paha biçilmez giysiler gönderdiğini bildirmektedir¹¹³⁷.

Delhi’de arife gününün bayrama bağlandığı gece diğer devlet adamlarının yanı sıra ehl-i ahbâra da paha biçilmez elbiseler gönderilmesi ehl-i ahbâra ve faaliyetlerine çok değer verildiğini göstermektedir.

Berîd istasyonları zaman zaman isyanlar, racaların saldırıları ve tabii afetler neticesinde ortadan kalkmaktaydı. Nitekim Berenî, Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351) döneminde, peş peşe çıkan isyanlar neticesinde yolların harap olduğunu ve kuraklığın yaşandığı bir dönemde Devagir’den Delhi’ye dönerken sultanın yol boyunca bütün *dhâveler*in (posta menzilleri)¹¹³⁸ ortadan kalktığını gördüğünü aktarmaktadır¹¹³⁹.

¹¹³⁵ İbn Battûta, I, s. 542.

¹¹³⁶ İbn Battûta, II, s. 688.

¹¹³⁷ İbn Battûta, II, s. 657.

¹¹³⁸ Bu kelime Sanskritçe “koşucu” anlamına gelen *dhâvek*’ten gelmektedir. Bununla birlikte posta teşkilatı hakkında geniş bilgi veren Berenî ve İbn Battûta’nın verdiği bilgiler, *dhâve* (dâve) adının hem haber taşıyan koşucu hem de posta menzilleri anlamına geldiğini göstermektedir. Bkz. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 251.

¹¹³⁹ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 481-482.

Aşağıda bazı örnekleri verilen ordu ile başkent arasındaki haberleşme kesintilerinin nedenlerinden bir kısmı böylesi durumlardır.

Delhi ordusu ilerlerken muhaberatın devamlılığının sağlanması ve geride kalan yolların güvenliği açısından -ordu hezimete uğrasa dahi rahatça geri çekilebilmesi amacıyla- yol boyunca tehâneler (ileri karakol ve posta istasyonu¹¹⁴⁰) kurulmaktaydı. Hintçeden alınan tehâne (تهانه) kelimesi küçük kale, nahiye merkezi anlamına da gelmekteydi¹¹⁴¹. Tehânelerin aynı zamanda küçük kale anlamı taşıması, birer garnizon olarak kurulduklarını göstermektedir. Kelime kaynaklarda Arapça çoğul ekiyle tehâne-cât (تهانه جات)¹¹⁴² ve Farsça çoğul ekiyle tehâne-hâ (تهانهها) şeklinde¹¹⁴³ de kullanılmaktaydı. Bu adlandırma da söz konusu garnizonların çok sayıda kurulduklarını göstermektedir.

Kaynaklarda cûkî (muhafız)¹¹⁴⁴ ve tehâne kelimelerinin bir arada kullanıldığı görülmektedir. Örneğin Emîr Husrev-i Dihlevî, bir tehâne 300 ve 400 civarında cûkî bulunabildiğini haber vermektedir. Ayrıca cûkîlerin çevrelerinde olan bitenden ve işlenen kusurlardan haber verdiklerini bildirmektedir:

Cûkî tehâne içinde dinleniyor * Onun altında 300 ve 400'den fazla

Diğer taraftan ki gördüklerinin peşinden hüner ile * Tekrar gösterirler gelecekte haber.

Kendi sağ ve soluna bağlamış açıklık (perdesizlik) * Biraz gaybdan haber söyler ve [biraz] ayıptan¹¹⁴⁵.

Şemsî Sirac Afîf, Fîrûz Şâh Tuğluk devrinde cûkî nöbeti (نوبت چوکی: növbet-i cûkî) tutanların sultanın bendeleri (gulâm) olduğunu bildirmektedir¹¹⁴⁶.

Tehânelerde ikamet eden cûkî (muhafız) adlı görevliler ile bağlantılı olarak içinde aynı kelimeyi barındıran dâkçûkî (داکچوکی) kelimesi posta istasyonu, pâyk, atın

¹¹⁴⁰ Tehâne/thâne (تهانه): Güvenlik ve haberleşmeyi temin etmek için kurulan ileri karakollardır. Bkz. Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 330-332; Haluk Kortel, a.g.e., s. 253-254.

¹¹⁴¹ Abd el-Qadir Badâ'ûnî, I, s. 343; Esterâbâdî, I, s. 688.

¹¹⁴² Abd el-Qadir Badâ'ûnî, I, s. 343, 221.

¹¹⁴³ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 331.

¹¹⁴⁴ Çûkî (چوکی): Hintçe muhafız, nigezbân demektir. Bkz. Esterâbâdî, I, s. 690.

¹¹⁴⁵ چوکی دم کیر به تخانه درون * زان زیر از سیصد و چار صد فزون
طرفه دکر کز دم بینی بهنر * باز نمایند ز آینده خبر

Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 143a (kenar).

¹¹⁴⁶ Afîf, s. 271.

istirahat mahalli, karakol¹¹⁴⁷ anlamlarında kullanılmakta ve bu istasyonlara esb-i dâkçûkî (اسب داکچوکی: ulak atı) bağlanmaktaydı¹¹⁴⁸.

Hindistan; Ganj¹¹⁴⁹, İndus, Penc-âb, Cumna¹¹⁵⁰, Krişna, Godavari, Brahmaputra gibi çok sayıda büyük nehire sahip bulunmaktadır. Bu nedenle berîd teşkilatının sadece karada faaliyet gösterdiğini düşünmek yanlış olur. Muhtemelen karayolları ile nehirlerin kesiştiği, köprü yapımına müsait olmayan yerlerde karşıdan karşıya geçişi temin için devlet tarafından iskeleler kurulmuş ve işletilmiştir. Bazı yerlerde ise haberler nehir üzerinden aktarılmış olmalıdır. Fakat kaynaklarda berîd teşkilatının bu yönüne dair bir bilgiye tesadüf edilmemektedir.

Sultanlığın muhaberatında yaya ve atlı ulakların yanı sıra güvercinler de kullanılmaktaydı. Muhtemelen bu gelenek de Gurlulardan miras alınmış olmalıdır. Zira Gurlular devrinde pek çok penceresi olan *burc-i kebûter* (برج کبوتر: güvercin burçları)den bahsedilmektedir¹¹⁵¹.

Berenî, Delhi’de Alâeddîn Muhammed Şâh’ın kebuterhâne (güvercinlik)lerinde küçük yaştaki çocuk gulâmların görev aldığını bildirmektedir¹¹⁵². Emîr Hüsrev Dihlevî’nin bildirdiğine göre haberleşme aracı olarak *morğ-i haber* (مرغ: haber kuşu)¹¹⁵³, *morğ-i nâme* (مرغ نامه: mektup kuşu)¹¹⁵⁴ veya *kebûter* (کبوتر: güvercin)¹¹⁵⁵, *morğ-i nâme-keş* (مرغ نامه کش)¹¹⁵⁶ adıyla geçen posta güvercinleri kullanılmaktaydı. Güvercinler *nağme-i morğân* (نغمه مرغان: kuşların mektubu) taşımaktaydı¹¹⁵⁷. Güvercinler ve diğer hayvanlar mektupları *Sâhîb-i haber* (صاحب خبران) denilen görevlilere ulaştırmaktaydı¹¹⁵⁸.

¹¹⁴⁷ Esterâbâdî, I, s. 690.

¹¹⁴⁸ Esterâbâdî, I, s. 402.

¹¹⁴⁹ Ganj Nehri dönemin kaynaklarında genellikle Gong olarak geçmekle birlikte bu çalışmada Türkiye’deki yaygın kullanımı olan Ganj tercih edilmiştir.

¹¹⁵⁰ Kaynaklarda Cumna/Yamuna Nehri genellikle Cûn olarak geçmekle birlikte bu çalışmada günümüzdeki yaygın iki kullanımından Cumna tercih edildi.

¹¹⁵¹ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 228.

¹¹⁵² Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 318-319.

¹¹⁵³ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 141b (kenar); Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurraü’l-Kemal*, vr. 240b; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 817b; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 254.

¹¹⁵⁴ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 441a, 465a.

¹¹⁵⁵ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 449b, 470a.

¹¹⁵⁶ *İ’câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 68.

¹¹⁵⁷ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Matlaü’l-envar*, vr. 246b (kenar); Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kiranu’s-sa’deyn*, s. 40.

¹¹⁵⁸ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 141b (kenar).

Delhi Türk Sultanlığı devrinde berîd teşkilatında güvercin kullanımıyla ilgili fazla bilgiye tesadüf edilmemektedir. Fakat güvercinleri 567/1171-72 yılından başlamak üzere en etkin şekilde kullanan Zengilerden Halep Atabeyi Nureddîn Mahmûd (1146-1174)'un bu husustaki faaliyetleri yol gösterici olabilir. el-Ömerî güvercini ilk defa posta işlerinde kullananın Nureddîn Mahmûd olduğunu belirtir. Bu dönemde büyük kalelerde güvercinler için Burucu'l-Hemâm (Güvercin Burcları) denilen yerler bulunur, bunlarla uğraşan görevlilere berrâc denir, uzun mesafeler için güvercinlerin ve diğer ulakların dinlenmesi için Merâkizü'l-Hamâm (Güvercin Merkezleri) adı verilen dinlenme yerlerinden yararlanılırdı. Posta güvercinlerinin merkezi Dimaşk'tı. Burada yetiştirilen güvercinler, kafesler içinde diğer büyük şehirlere ve önemli kalelere gönderilir, acil durumlarda buralardaki görevliler tarafından mesaj ileştirilerek güvercinler salınır ve durumu Dimaşk'a bildirirlerdi¹¹⁵⁹.

Yolların her zaman için yol kesiciler, hırsızlar ve düşman saldırılarına maruz kalması ihtimali yüksekti. Bu yüzden özellikle mühim ve acil işlerde güvercin postaları kullanılırdı. Nureddîn Mahmûd kendi ülkesiyle Haçlıların sahip oldukları bölgeler arasındaki yollarda burçlar yaptırmış, bu burçlara yerleştirdiği berrâc adıyla anılan muhafızlara, haberleşme iletişimde kullanılmak üzere güvercinler vermişti. Eyyûbîler ve Memlûklar devrinde de güvercin postasına önem verildi. Güvercinler, kendi tabiatlarından, düşmanlardan, avcılardan vesâireden gelebilecek tehlikelere karşı genellikle aralıklı ve çift uçurulurdu¹¹⁶⁰.

Posta güvercinlerinin menzilleri üç fersah yani 12 mil olan normal posta menzillerinden üç misli daha uzundur. Daha önce temrin ve terbiyeden geçen güvercin bu menzilleri aşmazdı. Tıpkı diğer posta menzillerinde olduğu gibi güvercin menzillerinde de yorgun güvercinler yenileriyle değiştirilirdi. Boynunda diğer güvercinlerden fark edilmek için belli bir alamet taşıyan bu güvercinler, menzile gelince, menzildeki görevli tarafından kanadındaki bitaka (küçük mektup) alınır başka

¹¹⁵⁹ Halil İbrahim Gök, *Musul Atabeyliği: Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, TTK, Ankara 2013, s. 456-457; Ayşe Dudu Kuşçu, *Eyyûbi Devleti Teşkilâtı*, TTK, Ankara 2013, s.404.

¹¹⁶⁰ Ayşe Dudu Kuşçu, *Eyyûbi Devleti Teşkilâtı*, s. 406.

bir güvercine takılır ve süratle sevk edilirdi. Günümüzde dahi kullanılan “haber uçurmak” tabiri bu uygulamadan gelmektedir¹¹⁶¹.

Delhi’de sinyal yoluyla haberleşme de kullanılmaktaydı. Daha önce Zengîlerden Nureddîn Mahmûd zamanında aynı şekilde hudutlarda nöbet ve işaret kuleleri yaptırılmıştı¹¹⁶². Memlûklar devrinde haberleşmede diğer posta vasıtalarından başka bir de ateş ve dumandan istifade edilirdi. Belirli yerlerde özellikle Moğol İstilas esnasında geceleri ateş, gündüzleri dumanla muhaberat sağlanırdı, böylece Moğol saldırısı başladığında duman ve güvercinler kullanılarak başkente hızlıca haber vermek için bir sistem oluşturulmuştu¹¹⁶³.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde benzer bir şekilde iletişim için posta menzillerine yerleştirilen davullardan istifade edilmekteydi. *Mesâlikü’l-efsâr*’da bu hususta şu kayıt bulunmaktadır: “Sultan, ülkesinin iki başkenti olan Delhi ve Kubbetülislam (Devagir) arasında davulla haberleşme sistemini getirdi. Bir şehirde herhangi bir olay olduğunda bir diğer şehrin kale kapısı açılır veya kapanır, bu sırada davut çalınır ve ondan sonra onun sesini duyan en yakın komşu şehirde davul çalınırdı. Böylece hergün şehirlerin kapılarının açılıp aynı anda diğerinin kapanmasıyla [bir olay/kriz olduğu] öğrenilirdi.”¹¹⁶⁴

Muhammed Şâh Tuğluk tarafından kullanılan söz konusu sinyalizasyon sistemi çok acil haberler için kullanılıyor olmalıdır. Bu sistemin hızını Bizans sinyalizasyon sitemine dair kayıtlar net bir şekilde göstermektedir. Bizans, VIII. yy.da Abbâsî hudut şehirlerinden başlayan Müslümân akınlarına karşı savunma sistemi olarak sinyal ateşlerinden oluşan bir erken uyarı sistemi kullandı. Bu erken uyarı sistemi Toros dağlarından İstanbul’a kadar uzanmakta ve bu sistem sayesinde istila haberi bir saat içinde başkente ulaşabilmekteydi¹¹⁶⁵.

¹¹⁶¹ Ayşe Dudu Kuşçu, a.g.e., s. 405, 406.

¹¹⁶² Ayşe Dudu Kuşçu, a.g.e., s. 404.

¹¹⁶³ Ömer b. İbrahim el-Avsi el-Ensârî, *Tefric el-Kurûb fi Tedbir el-Hurûb (A Muslim Manual of War)*, İngilizce kısım s. 47; Ayşe Dudu Kuşçu, a.g.e., s. 407.

¹¹⁶⁴ *Mesâlikü’l-efsâr fi-memâlikü’l-emsâr*, III, s. 79; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü’l Efsâr)*, s. 50; *Arab Accounts of India*, s. 46-47; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 254.

¹¹⁶⁵ Gürhan Bahadır, “Dokuzuncu ve Onuncu Yüzyılda Bizans-Abbâsî Sınırı”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi), XXVIII/46 (2009), s. 166-167.

Muhammed Şâh Tuğluk, Berîr merkezlerine davul yerleştirerek koşucu ve ulaklardan daha hızlı haber gönderebilen yeni bir sistem daha kurmuş oldu¹¹⁶⁶. Bu sesli sinyalizasyon sistemi sözü geçen ateş kuleleri Orta Çağ'ın radarları olarak hizmet vermekteydiler.

Delhi ordusunda söz konusu berîd teşkilatından ve bünyesindeki istihbarat çalışanlarından pratikte nasıl istifade edildiği ve bu teşkilatının sultan ve ordu halkı açısından ne kadar önemli olduğuna dair örnek olaylar üzerinde durulması yerinde olacaktır.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde askerî seferler sırasında eshâb-i ahbâr, münhî, mosre' ve casusların askerî keşif faaliyetlerinde bulundukları kaynakların ifadelerinden anlaşılmaktadır. Mesela Gur Sultanı Mu'izzeddîn Muhammed b. Sâm'ın Delhi'yi fethi sırasında geçen "anlayışlı ve uzak görüşlü münhî Delhi Kalesi'nin yüksekliği hakkında haber veremiyordu, mosre' (hızlı pâyk) de şâha ondan geçmenin uzunluk ve genişliğini haber veremiyordu" ifadeleri bu duruma delil olarak gösterilebilir. Yine benzer şekilde Kutbeddîn Aybeg de melikliği zamanında Anhilvara (Nehrvala)'ya bir sefer düzenlemeden önce bölgeye münhîler ve casuslar yollayarak keşif yaptırmıştı (591/1195)¹¹⁶⁷. Bu savaşta münhîler ve eshâb-i ahbârın düşmanın sayısını, nereye konuşlandıklarını ve savaş hazırlıklarını bildirdikleri görülmektedir¹¹⁶⁸. Böylece berîd teşkilatının fetihler öncesinde keşifte bulunup komutanları her konuda aydınlattıkları ortaya çıkmaktadır.

Dîvân-i Berîd'e bağlı olarak çalışan pâyk/peyk ve ulaklar mektup getirmek dışında sınırlara tecavüz eden düşmanları ve isyancıları süratle başkente bildirmekteydiler. Bu konuda şu örnek olaylar aktarılmaktadır: Celâleddîn Fîrûz Şâh Halacî (1290-1296) döneminde Multan'dan Delhi'ye gelen bir ulak Moğol saldırısını haber verdi¹¹⁶⁹. Alâeddîn Muhammed Şâh (1296-1316) devrinde Uluğ Han'ın düşmanlarını himaye etmesi nedeniyle Raca Hamir Deva'yı uyarmak için bir *pâyk* ile

¹¹⁶⁶ Ishtiaq Husain Qureshi, a.g.e., s. 212.

¹¹⁶⁷ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 207; Haluk Kortel, a.g.e., s. 248-250.

¹¹⁶⁸ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 213.

¹¹⁶⁹ İsmâî, *Futuhu's-Selatin*, s. 203.

mektup gönderildi¹¹⁷⁰. Muhammed Şâh Tuğluk’a Multan’dan gelen bir pâyk Moğol Tarmaşîrîn ordusunun Hindistan’a hücum ettiğini haber verdi¹¹⁷¹. Muhammed Şâh Tuğluk’a Ali Şâh’ın isyan edip çetr taşımaya başladığı haberini bir pâyk getirdi¹¹⁷². Kalyan (کلیان) Kalesi Fetihnâmesi, Kayr Han tarafından bir ulak ile Muhammed Şâh Tuğluk’a gönderildi¹¹⁷³.

Sultanın ferman, mektup ve fetihnâmeleri, yaya ve atlı ulaklar tarafından gerekli yerlere ulaştırılırdı. Bunların en önemli görevlerinden biri, ordu seferde iken başkent ile irtibatı sağlamaktı. Fakat menzil sistemindeki tıkanıklıklar başkentle irtibatının kesintiye uğramasına neden olabilmekteydi. Dolayısı ile ordu halkı arasında ve başkentte karışıklıklar çıkabiliyordu. Neticede sultan, ordu komutanları, başkenti sultana vekâleten yöneten Nâib-i gaybetler büyük sıkıntılar yaşamaktaydılar.

Sultanlığın kuruluşundan itibaren bazı büyük askerî felaketler yaşamıştı. Mesela devletin kuruluşundan bir sene önce 1205 yılında Bengal’in doğusunu, Tibet ve Türkistan’ı ele geçirmek isteyen Muhammed Bahtiyar’ın 10.000 suvârilik ordusu Tibet’den geri dönüş esnasında tamamen imha olmuştu¹¹⁷⁴. Fakat bu felaketlerin en kötüsü Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351)’un 738/1337 yılında Çin vilayetini ele geçirmek üzere Karaçıl Dağı (Tibet)’na gönderdiği 100.000 kişilik ordunun geri dönüş esnasında tamamen imha olması idi¹¹⁷⁵. Yaşanan bu tecrübeler başkent ile ordunun vasıl olduğu menzil arasında yol güvenliği önlemleri alınmasını bir zorunluluk ve gelenek haline getirmişti.

Yukarıda bahsedilen acı tecrübeler ordu açısından muhaberatın devamlılığını, geri dönüşte yol güvenliğini ve ihtiyaç olduğunda mühimmat sevkini kolaylaştıran tehânelerin (ileri karakol/garnizon) önemini büyük ölçüde arttırdı. Böylece Delhi ordusu güzergâh boduyunca ulaştığı mevkiye kadar tehâneler (ileri karakol ve posta istasyonu) inşa etmeye başladı. Söz konusu öneminden dolayı tehânelerin işlevleri ve önemlerine dair örnek olayları incelemek yerinde olacaktır.

¹¹⁷⁰ İsâmî, *Futuhu’s-Selatin*, s. 261.

¹¹⁷¹ İsâmî, *Futuhu’s-Selatin*, s. 444, 445.

¹¹⁷² İsâmî, *Futuhu’s-Selatin*, s. 469.

¹¹⁷³ İsâmî, *Futuhu’s-Selatin*, s. 533.

¹¹⁷⁴ Cüzcanî, s. 152, 156-157; Enver Konukçu, “Delhi Türk Sultanlığı Hizmetindeki Halaç Beyleri”, *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Sayı 7, Ankara 1976, s. 185-188.

¹¹⁷⁵ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 477-478; Sîhrindî, s. 103-104; Esterâbâdî, I, s. 452-453.

Sultan Balaban (1266-1287), tahta oturduğunda civardaki dağlardan gelen eşkıyalar Delhi'ye sürekli baskınlar düzenlemekteydi. Bu yüzden yollar kesildi, tacirlerin Delhi'ye gelip gitmeye cesareti kalmadı. Bunun üzerine sultan aynı yıl içinde bir sefer düzenleyerek bu asileri kılıçtan geçirdi. Şehrin civarında birkaç yere tehâneler (ileri karakol ve posta istasyonu) kurdurdu. Herkesin kendi arsasından haberdar olması için tehânelerin bulunduğu araziye ordusu arasında bölüştürdü. Ondan sonra şehir halkı o eşkıyaların fesadından kurtuldu¹¹⁷⁶.

Sultan Balaban'ın tehâne uygulamasında, tehânelerin daha ziyade ileri karakol (garnizon, küçük kale), askerî üs görevi gördüğü, asıl amaçlarının eşkıyaların Delhi'ye saldırılarını önlemek, Delhi'ye gidip gelenlere mani olmalarına engel olmak olduğu görülmektedir.

Diger bir olay da şudur: Bengal Valisi Tuğrul 1277'de bağımsızlığını ilan etti. Sultan üç başarısız seferin ardından 1280 yılı civarında bizzat kendisi sefere çıktı. Bunun üzerine Tuğrul, Cacnagar'a kaçtı. Sultan Balaban, Bengal şâhneliğini Vekil-i der Sipehsâlar Hüsâmeddîn Melik Bârbek'e bıraktı. Ona her hafta üç dört kere Delhi şehrinin haberlerini ve Delhi'deki melik ve emîrlerin dilekçelerini, ordu tarafına göndermesini buyurdu¹¹⁷⁷. Böylece sultanın haftada üç dört kere başkentle haberleştiği, iletişimi kesmemeye çalıştığı ve bu faaliyetleri tehâneler vasıtasıyla gerçekleştirdiği ortaya çıkmaktadır.

Tuğrul'un takibi çok uzamış ve sultan onu ele geçirmediği Delhi'ye geri dönmeme kararı almıştı. "Ordu halkı Sultan Balaban'ın mizacını bildiklerinden dönüşten ümitlerini kestiler. İnsanların çoğu ordudan kendi evlerine vasiyetnameler gönderdi. Ordu halkı ve şehir halkı birbirlerinin ayrılığından mahzun ve kederli idiler. Her iki taraftan da ulaklar ve kâsıdlar vasıtasıyla hicrân mektupları aktı¹¹⁷⁸. Sultan Balaban'ın bu seferi ve başkente geri dönmesi üç sene sürdü¹¹⁷⁹.

Tuğrul'un isyanı sırasında, seferin uzaması üzerine ordu halkının (muharip ve gayri muharip herkes) evleri ile mektuplaşması, berîd teşkilatının sefer sırasında sadece

¹¹⁷⁶ Nizâmuddîn Ahmad, s. 84.

¹¹⁷⁷ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 87; M. Aziz Ahmet, s. 258-260.

¹¹⁷⁸ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 88.

¹¹⁷⁹ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 107.

sultana ve ordu komutanına değil aynı zamanda ordu ehline de çok güçlü bir haberleşme imkânı sağladığını göstermektedir.

Alâeddîn Muhammed Şâh, Melik Kâfûr Hezârdînârî'den Varaangal seferi esnasında tehâne adı verilen bazı posta istasyonlarının iş görmemesi nedeniyle haber alamadı. Bu olayın ardından, ordu nereye sefere çıkarsa çıksın geçtiği yollar üzerinde ilk menzil olan Tilpat'tan ordunun gittiği yere kadar mümkün olursa tehâneler yaptırırdı. Her menzile ulak atları bağlatırdı. Bütün yol boyunca yarım korûhta bir, dâng (altıda bir) korûhta bir dhâveler (koşucu ulakların bulunduğu istasyonlar) yerleştirtirdi. Yollardaki kasabalardan ulak atları bağlanan her bir mevkide, haber yazıcıları (keyfiyet-nüvîsan) ve resmî görevliler (uhdedârân) görevlendirirdi. Bu sayede her gün, iki günde bir, üç günde bir ordunun ne ile meşgul olduğunu sultana ulaştırırlardı. Sultanın selamet haberini [de] orduya ulaştırırlardı. Bu sayede şehirde (Delhi) yalan sesler yükselmezdi. Ne de orduda şehrin (başkent) yalan haberlerini dillerine alabilirdi. Sultan ve ordunun selamet haberinin ulaştırılması çok büyük mülkî menfaatler sağlardı¹¹⁸⁰.

Alâeddîn Muhammed Şâh Halacî, hastalandığında Herbâl Deva, Dekken'de isyan etti. Tehâneler (tehâneçât: küçük kale, nahiye merkezi¹¹⁸¹ ve posta istasyonu)in çoğu ortadan kaldırıldı. Sultan bu haberi işitince hastalığı daha da arttı ve 716/1316'da vefat etti¹¹⁸².

717/1317 yılında tahta çıkan Kutbeddîn Mübârek Şâh Halacî, cülûsunun ikinci yılında Devagir hududunda Herbâl Deva'yı öldürdü. Sultan yağışlar nedeniyle birkaç ay orada kaldı ve vilayeti tekrar tasarrufu altına aldı. Gülberge, Sâğar, Semender, Dehûr, Kenpelâ ve diğer memleketlerde tehâneler yerleştirdi¹¹⁸³.

Kutbeddîn Mübârek Şâh Halacî döneminde, tehânelerin aynı koşucu ulakların istasyonları olan dhâveler gibi Hindistan'ın en güneyine kadar ulaştığı, nerdeyse bütün Hint kıtasının kurulan dhâveler ve tehâneler sayesinde bir iletişim ve güvenlik ağı ile donatıldığı görülmektedir.

¹¹⁸⁰ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 330-331; Nizâmuddîn Ahmad, s. 166; Esterâbâdî, I, s. 402-403; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 254.

¹¹⁸¹ Abd el-Qadir Badâ'ûnî, I, s. 343.

¹¹⁸² Esterâbâdî, I, s. 416-417.

¹¹⁸³ Esterâbâdî, I, s. 422-423.

Gıyâseddîn Şâh Tuğluk (1320-1325) döneminde ilk Varangal seferinde yaklaşık bir ay boyunca mektuplaşma kesintiye uğradı. Ordudan hiç haber alınamadı. Bu esnada ortaya çıkan olaylar ordu açısından mektuplaşmanın ve dolayısı ile tehânelerin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Berenî, bu hadiseyi şöyle aktarmaktadır:

Gıyâseddîn Şâh Tuğluk'un şehzâdesi Muhammed, [H.] 721 yılında Varangal'ın taprak hisarını (dış hisar) ele geçirmek üzereydi. Varangal Racası Ledder Deva mal, hazine ve fil verip haracı kabul etti ve böylece şehzâdeyi geri döndürmek istedi. Şehzâde bunu kabul etmedi. İçerdekiler aciz kalmış ve barış istiyorlardı. Fakat bu sırada yaklaşık bir aydan fazla bir süredir başkentten ulaklar ulaşmamış idi. Her hafta iki üç ferman ulaşan şehzâdeye bir ferman bile gelmiyordu. Fakat ulakların ulaşmamasını şehzâde ve dergâhındakiler fazla önemsemiyorlardı. Yolda bazı tehânelerin ortadan kalkmış olduğunu ve bu nedenle de haberin kesintiye uğradığını düşünüyorlardı. Şehzâdenin bu duruma iltifat etmemesi ordu halkının aklına her türlü zannı getiriyordu. Her bir çadırda gürültü yükseliyordu. Bu sırada 'Abîd Şâir ve Şeyhzâde Dışmakî, Gıyâseddîn Şâh Tuğluk başkentte öldü, Delhi tahtına başkası yerleşti, ulakların (atlı postalar) ve dehâvelerin (koşucu postalar) yolları tamamen kesildi diye yalan haberler yaydılar. Fitne çıkardılar. Herkes kendi başını aldı. Bu iki fitneci ardından Melik Temer (Timur), Melik Tekin, Melik Mel Afgan ve Melik Kâfûr Mührdâr'a şehzâde sizleri mülke ortak biliyor ve ortadan kaldırmak istiyor. Hepinizin ölüm tezkiresini yazdı. Hepinizi bir kerede ortadan kaldıracaktır dediler. Bu emîrlerin kendi askerleriyle birlikte ordudan ayrılmasına neden oldular. Bunun üzerine bütün ordu karıştı. Kuşatılan Hindûlar, ordugâhtaki bu durumu fark edip hisarın içinden hücum ettiler. Ordugâhı tamamen yağmaladılar ve gittiler. Sultan Muhammed, has adamlarıyla Devagir'e çekildi. Ordu halkı her tarafa dağıldı. Dönüş esnasında ulaklar başkentten Gıyâseddîn Şâh Tuğluk'un fermanıyla birlikte sağlık ve selamet haberlerini ulaştırdılar¹¹⁸⁴.

Varangal seferi sırasında mektupların kesintiye uğraması sonucu yaşananlar, başkentten gelen haberlerin kesintiye uğramasının orduda karışıklık ve isyanlara neden

¹¹⁸⁴ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 446-448; Sîhrindî, s. 93-94; Nizâmuddîn Ahmad, s. 194-195.

olduğunu göstermektedir. İbn Battûta bu olayın başka bir versiyonunu daha anlatmaktadır¹¹⁸⁵.

Tâcuddîn Debîr, “kederli ordu mektubu” (سپاهنامه دل تنگ: sipâh-nâme-i dil-teng)dan bahsetmektedir¹¹⁸⁶. Dolayısı ile askerler ve aileleri arasında ayrılık acısı ile yazılmış kederli mektuplar yazıldığı ortaya çıkmaktadır.

Şehzâdeliği sırasında yukarıda anlattığımız felaketle karşılaşan Muhammed Şâh Tuğluk, berîd teşkilatına çok önem verdi. Bu durumu Sirhindî şöyle aktarmaktadır: “Sultan Muhammed Şâh, 727 (1326-27) yılında Devagir’e yöneldi. Delhi’den Devagir’e kadar her kuruhta bir dhâve kurdurdu. Mahsulü onların mevacibinin (maaş) özü olması için onlara aynı yerde toprak verdi. Bulabildiği her bir ulağı bir dhâveden diğer dhâveye ulaşınsınlar diye kehte (کھت\گھنت¹¹⁸⁷: tehâne)de yerleştirdi. Her bir menzilde bir köşk bina etti, bir hankâh yaptı ve oraya bir şeyh yerleştirdi. Mevcut makama ulaşan herkesin yiyecek, içecek, tenbul bulması için belirli bir yiyecek tayin etti. [Delhi ve Devagir arasındaki] yolun her iki tarafına peş peşe fidanlar diktirdi. Devagir’e Devletâbâd adını vererek bu şehri başkent yaptı.”¹¹⁸⁸

Muhammed Şâh Tuğluk, Hindistan’ın tam merkezinde bulunan Devagir’e yerleşmesi sayesinde bütün eyaletlerde olup bitenler hakkında çabucak haberdar olabilecek ve fesat ehline hızlı bir şekilde müdahale edilebilecekti. Fakat İran ve Türkistan’daki güçlü komşularından da gaflette kalmış oluyordu¹¹⁸⁹.

Moğolların saldırılarından hemen haberdar olabilmek amacıyla yeni başkent ile eski başkent arasında çok sayıda dhâve kurulduğu ve ulakların çok daha hızlı ulaşabilmeleri için yolun düzenlendiği, yolda her türlü ihtiyaçlarını sağlayacak tesislerin kurulduğu görülmektedir. Böylece Berîd Teşkilâtı’nın özellikle askerî amaçlar ile kullanıldığı açıkça ortaya çıkmaktadır.

¹¹⁸⁵ Gıyâseddîn Şâh Tuğluk tarafından Telingana Racalığı üzerine sefere gönderilen Şehzâde Muhammed Tuğluk, oraya ulaştığında isyan hevesine düştü. Şair hukukçulardan Ubeyd adlı nedimine babasının vefat ettiğine dair haberleri ahali arasında yaymasını emretti. O, böylece halkın kendisine bağlılık yemini edeceğini zannetmişti. Fakat sultanın ölüm haberi yayılınca kumandanlar bunu hoş karşılamadı. Her biri kendi davulunu çaldirarak muhalif olduğunu bildirdi. Kimse kalmadı Tuğlukoğlunun yanında. Ayrıca onu katletmek de istediler. Bkz. İbn Battûta, II, s. 642.

¹¹⁸⁶ *Besâtînu’l-uns*, s. 254.

¹¹⁸⁷ Berenî, bu kelimeyi گھنت\کھت imlası ile çoğul olarak kullanmaktadır. Bkz. Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 478.

¹¹⁸⁸ *Sîhrindî*, s. 98-99.

¹¹⁸⁹ *Esterâbâdî*, I, s. 455.

Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351), 738/1337 yılında Husrev Melik ve Emîr Nükbiye komutasında 80.000/100.000 kişilik bir ordu ve çok sayıda piyâdeyi Karaçıl Dağı'nı (Tibet) ele geçirip Çin sınırında büyük bir kale kurmakla görevlendirdi. Bu sefer sırasında geri dönüşü kolaylaştırmak üzere dağ üzerinde tehâneler yani küçük garnizon kaleleri kurmalarını buyurdu.

Yukarıda zikredilen Karaçıl Dağı seferini Berenî kısaca şöyle aktarmaktadır: “Bütün ordu Karaçıl Dağı'nın içlerine ilerledi ve yer yer konakladı. Karaçıl Hindûları geri dönüş gehâteyhâlarını (گهاتیها: tehâne, küçük kale anlamında olmalı) ele geçirdiler. Bir kalemde bütün ordu o dağda telef oldu.”¹¹⁹⁰

Sirhindî'nin bildirdiğine göre yukarıdaki vakada sultan tarafından ordu Gehî (گهتی)¹¹⁹¹’ye girdiğinde geri dönüş esnasında zorluklar yaşamaması için yolda tehâneler (تهانه: tehânehâ) kurmaları ferman buyruldu. Ordu oraya varınca tehâneler kurdu. Ordu tamamen Karaçıl Dağı'nın içlerine girdi. Ama ot sıkıntısı ve yolların darlığı onlar üzerine galip geldi. İstihkâm edilmiş tehâneleri dağlılar ele geçirdiler. Tehâneleri koruyanları (تهانه داران: tehâne-dârân) tamamen öldürdüler. İçlere doğru ilerlemiş ordu tamamen ve kâmilten öldürüldü.”¹¹⁹²

Esterâbâdî ise “Mezkûr dağa geldiler münasip buldukları her yerde kale kurup (قلعه بسته: kale beste)¹¹⁹³ piyâde ve suvârilere bir topluluğa ısmarladılar” denmekte ve olayı anlatmaya devam etmektedir¹¹⁹⁴. Böylece tehânelerin kale tarzında yapılar olduğu açıklık kazanmaktadır. Bu askerî harekât sırasında tehânelerin Hindûlar tarafından ele geçirilmesi ve ordunun başına gelen felâket, tehânelerin ordu için çok büyük bir önem taşıdığını göstermektedir¹¹⁹⁵.

Fîrûz Şâh Tuğluk (1351-1388) devrinde II. Tatta seferi sonrasında yaşananlar, tehânelerin başka bir kullanım amacı daha olduğunu gözler önüne sermektedir. Sultanın

¹¹⁹⁰ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 477-478.

¹¹⁹¹ Burası aynı olayı anlatan İbn Battûta'nın bahsettiği Karaçıl Dağı eteğindeki Cidye şehri olmalıdır. Bkz. İbn Battûta, II, s. 703.

¹¹⁹² Sîhrindî, s. 103-104.

¹¹⁹³ Berenî ve Sîhrindî tarafından kale yerine tehâne tabiri kullanılmaktadır.

¹¹⁹⁴ Esterâbâdî, I, s. 453.

¹¹⁹⁵ Elbette bu sefer sırasında ordunun tamamen imha olmasında tek sebep tehâneler değildir. Muson yağışlarının başlaması ile yolları, düzlükleri sel alması üzerine, ordunun düzlüklere inemeyip mecburen ganimetler ile birlikte dağ etekleri üzerinden ilerlemesi, Hindûların bu fırsattan istifade dağlardan büyük kaya ve ağaç parçalarını yuvarlamaları gibi nedenler Delhi Türk Sultanlığı ordusunun tamamen imha olmasında etkili olmuştur.

I. Tatta seferi çok sıkıntılı geçmiş, ordu halkının atlarının dörtte üçü salgın hastalıktan telef olmuştu. Sultan da Tatta'yı fethetmeden geri dönmeme kararı almıştı. Tatta yakınlarındaki Güccarat'ta konaklayarak Delhi'ye dönmemiş ve savaş hazırlıklarını burada yapmıştı. Bundan dolayı II. Tatta seferi esnasında çok sayıda ordu ehli düştükleri müşkül durumdan dolayı firar etmişlerdi.

Şems-i Sirac Afif bu hadiseler üzerine sultanın istişaresini şöyle aktarmaktadır: “Birinci defasında ordu halkı çok mihnet ve hesapsız meşakkat çektiğinden, halkın çoğu çok sayıda esbâb (araç gereç) ile kendi evleri tarafına geri döndüler. Bu haber sultanın kulağına erişince yakınlarıyla ne yapılması gerektiğini istişare etti. Dergâhın yakınları ve bargâhın müşirleri, halka gitme [imkânı] vermemeleri ve gidenleri de cezalandırmaları için menzilgâhlarda [tehâneler] *çûkî* (muhafız)ler yerleştirilmeli dediler. Sultan Fîrûz Şâh [Tuğluk], biçâre halk, ilk defasında bizim için o kadar mihnet ve meşakkate katlandılar, zahire pahalılığı çektiler, canları burunlarına geldi, mecburen bu defa endişe ve hayretlerinin fazlalığından geri dönüyorlar buyurdu. Kadîmi âdet üzere ordu sevkinde bazıları çâker olarak, bazıları bir kimseye bağlı olarak ve bazıları ise maslahat sebebiyle orduyla gelirler. Çûkîler yerleştirildiğinde ve cezalandırma olduğunda çâker olanlar gitmekten geri dururlar. Çâker (gulâm, maiyet)¹¹⁹⁶ olmayanlar ise gitmek isteseler de çûkîlerin (muhafız) ve cezaların korkusundan gidemezler. Sanki onları kendimize bağlamışız gibi. O zaman bu nedenle bazı miskin ve kederli halk zulme uğrar. Eğer Allah, Tatta fethini bize yazdıysa onların gitmesinden ne olur? Eğer Tatta'nın fethi ezelde takdir edilmediyse onları tutmaktan ne fayda gelir buyurdu.”¹¹⁹⁷

II. Tatta seferinde görüldüğü üzere menzilgâhlara (menzil yerleri: tehâneler) çûkîler yerleştirilip firarilerin kaçmasına engel olunmamıştır. Fakat istişarede emîrlerin doğrudan söz konusu öneriyi yapması, böyle bir teamülün olduğuna işaret ediyor olmalıdır. Nitekim Emîr Husrev-i Dihlevî, bir tehânede 300 ve 400 civarında cûkî

¹¹⁹⁶ Dönemin kaynaklarında çâker ve novker kelimeleri aynı anlamda birbirinin yerine geçecek şekilde kullanılmaktadır. Çâker kelimesi hizmetçi, kul, köle, maiyet, yanaşma ve novker aynı anlamlarla birlikte ücretli hizmetçi ve sipahi anlamlarına gelmektedir.

¹¹⁹⁷ Afif, s. 271.

bulunduğunu ve onların çevrelerinde olan bitenden ve işlenen kusurlardan haber verdiklerini bildirmektedir¹¹⁹⁸.

Şems-i Sirac Afîf ve Emîr Husrev-i Dihlevî'nin tehâneler ve çûkîler hakkında bildirdikleri, istihkâm edilmiş tehânlerin istihbarî faaliyetler ve haberleşme yanında birer karakol ve askerî üs görevi de üstlendiğini açıkça göstermektedir. Asker kaçaklarını önlemek amacıyla da tehânelerden istifade edildiği anlaşılmaktadır. 300-400 kişi bir askerî üst için hiç de azımsanacak bir sayı değildir. Bu vakada sonuç olarak tehânelerin kuruluş amaçları arasında firarileri; asker kaçaklarını önleme amacı da bulunduğu görülmektedir.

Fîrûz Şâh Tuğluk döneminde II. Bengal seferi dönüşünde rehberler yolu karıştırmıştır. Bunun üzerine ordu dağlar ve nehirler arasında kaybolmuştur. Altı ay çıkış yolu bulunamamıştır. Yol bulununca Sultan Fîrûz Şâh ordu halkından ailelerine durumlarını bildiren mektuplar yazmalarını istemiştir. Söz konusu olay şu şekilde cereyan etmiştir:

“Altı ay boyunca şehinşâhın (Fîrûz Şâh Tuğluk) haberleri Delhi'ye ulaşmadı. [Nâib-i Gayget olan] Han Cihân şehirde [Delhi] oldukça endişelendi. Mezkûr han, meşhur vezirler gibi her gün şehrin havalisine atla giderdi. Onun heybetinden bütün memleket sakin kaldı. Altı ay sonra Allah'ın inayetiyle bir yol ve gidiş yeri bulunabildi. Cihândar hazretleri tefekkürünün çokluğundan Delhi'ye mektup göndermek istedi. Bütün ordu içinde kendi selamet haberlerinizi ve önceki ahvalinizin nasıl olduğunu kendi ehl ve iyalinize yazınız, saltanat köşkünün kapısına götürülecektir diye nidâ olundu. Bu nidâ yapınca [ordu] halkının gönlünde mutluluk kapılarını açtılar. Bütün ordu halkı kavim eşrafından en düşük seviyede olanına kadar kendi hâcet (istek/arzu) mektuplarını yazdılar. [Mektupları] dünyaya düzen veren şehinşâhın sarayına ulaştırdılar. O kadar çok mergûb (rağbet edilen/begenilen, makbul) mektup toplandı ki hazreti şehriyarın ordu halkının bir deve yükü mektubu Delhi'ye geldi. [Nâib-i Gaybet] Han Cihân da şehirde dokuzluk mutluluk davulları çalınmasını ve halkın gelip kendi

¹¹⁹⁸ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 143a (kenar).

mektuplarını alması için nidâ ederek dolaşılmasını buyurdu. O bir deve yükü mektubu götürüp Delhi sarayı önüne yığdılar. Gelen herkes mektubunu götürdü.”¹¹⁹⁹

Söz konusu olayda ordudan altı aydır haber alınamadığı için başkentte isyan çıkabilirdi. Bu yüzden “Nâib-i Gaybet”in bu durumu önlemek için sürekli şehri kontrol altında tuttuğu görülmektedir. Bu vakada askere topluca mektup yazdırılmasının iki amacı olmalıdır. Birincisi ordu içinde çıkabilecek kargaşalıkları önlemek, ordu halkını yolun bulunduğuna ikna etmek ve gönüllerini ferahlandırmak için bu tedbir düşünülmüştür. Ama daha önemlisi aradan altı ay geçtikten sonra sultanın iyi olduğunu haber veren sadece birkaç mektup yazılıysaydı bu mektuplar pek inandırıcı olmayabilirdi. Bunun yerine bütün ordu halkının durumlarını anlatan bir deve yükü mektuptan daha inandırıcı ne olabilirdi?

Olayın daha net anlaşılması için bir devenin 200-300 kg. taşıyabildiğini belirtmek gerekir. Bütün ordu halkının şahitliğini taşıyan mektuplar sayesinde sultanın ve ordunun güvende sağ ve salim olduğu yeni bir hükümdar ilan etmeye gerek olmadığı ispatlanmış olmaktadır.

Sultan Fîrûz Şâh [Tuğluk], I. Tatta seferinden geri dönerken de benzeri bir olay yaşanmıştır. Tutulan rehberler kasıtlı olarak orduyu tuzlu suyu olan ıssız bir yere götürmüş ve yine altı ay boyunca ordudan haber alınamamıştır. *Târîh-i Fîrûz Şâhî*’de bu vaka şöyle dile getirilmektedir: “Her hâne ve her eşiğe matem düştü. Delhi halkı hayretler içinde kaldı. Çünkü bu müddet zarfında ordudan hiçbir ulak gelmedi. Ve kimsenin mektubu ulaşmadı. Bütün halk hep bir ağızdan Sultan Fîrûz Şâh ordu ile birlikte kaybolmuştur diyorlardı... Meşhur Vezir Han Cihân, heyecanın her gün daha fazla arttığını görünce tabiye (hile) ile sultanın dilinden ferman düzenledi, o fermanda sultanın zatının ve o mekândaki (ordu) halkının selametini bütün şehir halkının gözleri önünde okudular ve 21 gün boyunca mutluluk davulları çaldırdılar. Yabancı ve yerli herkes yatıştı ve bu tabiye (düzen, hile) ile elbette halkın heyecanı yatıştı.”¹²⁰⁰

Sonuç olarak çok hızlı işleyen bir posta ve istihbarat ağının bütün ülke çapında yayıldığı ve ordunun bu iletişim kanalından etkin bir şekilde istifade ettiği

¹¹⁹⁹ Affif, s. 172-173.

¹²⁰⁰ Affif, s. 211-212.

görülmektedir. Ulak ve dhâve menzilleri ile geri dönüş güzergâhının güvenliğini sağlayabilmek için kritik noktalarda tehâneler (küçük kaleler/garnizonlar) inşa edildiği görülmektedir. Berîd sisteminin sekteye uğraması ise başkent ve orduda kargaşalıklara yol açmakta, ordunun dönüş yolculuğunu tehlikeye düşürmektedir.

İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk devrinde Aynülmülk isyanı dolayısı ile devlet adamları ve komutanların hükümdar tarafından istihbarat teşkilatı vasıtasıyla nasıl kontrol altında tutulduğunu şu şekilde anlatmaktadır¹²⁰¹:

“Hint hükümdarının âdetindendir; her emîrin yanına -bu emîr ister büyük ve etkin ister küçük ve alelâde olsun- mutlaka bir casus koyar. Bu adam sultanın kölesi olup söz konusu emîrin her yaptığını bildirir efendisine. Ayrıca emîrlere sürekli gözcülük edecek, evlerinde onları dikizleyecek cariyeler bulundurmayı da ihmal etmez sultan.

Kennâse denilen [süpürücü, çöpçü] özel kadınlar hiç izin almadan evlere girer, içerideki ajan cariyelerin biriktirdiği istihbaratı alır, doğruca başmuhbire aktarırlar. Böylece sultana ulaşır bilgiler.

Hatta söylentilere göre bir emîr yatağında kendi karısına yaklaşmak ister. Kadının canı istemez ve;

‘Sultanın başı hakkı için yapma’ der. Ama erkek karısına kulak asmaz. Sabahleyin sultan adam gönderir, kocayı çağırtır, ona yaptığı işi haber verir. Koca bu yüzden ölür. Bu gerçektir.”¹²⁰²

Bir Hint Siyâsetnâmesi olan *Hitopadeşa*’da “Ordusunu savaşa sürmüş bir kral onu bizzat denetlemelidir. Çünkü efendisi tarafından öne sürülmüş bir köpek arslan gibi davranamaz” denilmektedir¹²⁰³.

¹²⁰¹ Sultanın İbn Melikşâh adlı bir kölesi vardı ve Aynü’l-mülk’ü gözetleme işini yapıyordu. İbn Melikşâh haber verdi efendisine; Aynü’l-mülk’ün firar edip nehri geçme niyeti taşıdığını. Sultanın içini bir korku kapladı ve hakikaten mahvolacağını düşündü; çünkü [kıtlık dolayısı ile beslenmeleri amacıyla Ganj’ın karşı sahiline geçirilen] atlar, filler ve tahılın tümü, Aynü’l-mülk’ün yanındaydı, üstelik kendi ordusu dağınıktı. Bkz. İbn Battûta, II, s. 710.

¹²⁰² İbn Battûta, II, s. 710.

¹²⁰³ Narayana, *Hitopadeşa (Yararlı Eğitim)*, s. 125.

Delhi sultanları da bizzat katılamadıkları seferlerde ordularını ve komutanlarını berîd teşkilatı eli ile sürekli bir denetim altında tutmaktaydı. Barış zamanında ise yanlarına koydukları casuslar ile emîrleri sıkı bir kontrol altında tutarak isyan ve darbe girişimlerinden önceden haberdar olmaya ve böylece hızlı bir şekilde önlemeye çalışmaktaydılar.

Delhi’de Türk Sultanlığı inkıraz edip yerini Seyyidler hanedanı (1414-1451) aldıktan sonra da tehâneler varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bu dönemde Meymûn ve Lahor şehirlerinde ve Erûber kasabasında tehâneler bulunduğu görülmektedir. Bu tehânelerin hisarı bulunan şehirlerin dışında yer aldıkları ve melikler tarafından korundukları, içlerine ordu birlikleri yerleştirildiği, tehânelerin bir ileri karakol hatta garnizon¹²⁰⁴ niteliği taşıdığı görülmektedir¹²⁰⁵.

2.4. DELHİ TÜRK SULTANLIĞI ORDUSUNDA RÜTBELER

Delhi Türk Sultanlığı devrinde temel rütbelere onluk sisteme göre verilmekteydi. Söz konusu temel rütbelere için farklı dillerden alınan adlar kullanılmaktaydı. Bu temel rütbelere içerisinde Arapça, Farsça, Hintçe ve Moğolca olanlar bulunmaktaydı. Mesela Arapça melik, nakîb, halîfet, ‘arîf; Farsça piyâde, sipehsâlâr; Hintçe pâyk, dhânuk, cûki; Moğolca nöker/novker rütbeleri bunlara örnek olarak verilebilir. Farklı dillerden alınmış olan rütbe adları ordunun çok uluslu yapısına işaret etmektedir.

Delhi ordusunda onlu sistemin mevcudiyetine dair pek çok kanıt vardır. Bu devletin şehzâdelerine okutulan *Edâb es-Selâtin* adlı eserin ilk kısımlarında onlu sistem ve temel rütbelere hakkında şu bilgiler verilmektedir: “On seçkin ve iyi suvârisi olmayan kimseye ser-i hayl demezler. On çâker ser-i hayli olmayan hiçbir kimseye *sipehsâlâr* demezler ve bu ser-i hayli karı ve çocuklarıyla onu izlemeye bırakmazlar. Emrinde 10 sipehsâlâr olmayan hiç kimseye emîr denemez. Onu izleyen 10 emîri olmayan bir kimseye melik demeyi saçmalık sayarlar. Çadırında 10 meliği olmayan hiçbir kimseye

¹²⁰⁴ Garnizon: Bir şehirde bulunan askerî birliklerin hepsi ve birliklerin bulunduğu yer. Bkz. *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, II, s. 956.

¹²⁰⁵ Sührindî, s. 190, 198.

han demezler. Yardımcılarıyla birlikte 10 hânı olmayan hiçbir kimse padişâhlığı diline almamalı.¹²⁰⁶

Nâsireddîn Buğra Han'ın naklettiği bu rütbelerin, Delhi Türk Sultanlığı ordusunda da kullanıldığı görülmektedir. Bu rütbeler, devrin diğer ana kaynakları tarafından da sürekli zikredilmektedir. Söz konusu rütbeler, daha anlaşılır bir şekilde yeniden sıralanırsa han 100.000 kişiye, melik 10.000 kişiye, emîr 1.000 kişiye ve sipehsâlâr 100 kişiye, ser-i hayl (Sâhîb-i hayl, hayldâr) ise 10 suvâriye komuta eden emîre denmekteydi. Böylece ordunun onlu sisteme göre düzenlendiği, rütbelerin buna göre verildiği ortaya çıkmaktadır.

Mesâlikü'l-ebâr ve *Subh-u'l-aşa*'da yüksek rütbeli emîrlerin komutası altındaki asker sayıları hakkında daha makul bir kayıt yer almaktadır. Bu iki eserde bildirildiğine göre han 10.000 veya daha fazla atlı askeri olan, melik 1.000, emîr 100 ve sipehsâlâr daha az askeri olana denirdi. Melik emrindeki minimum birlik 1.000 askerdî¹²⁰⁷.

Mesâlikü'l-ebâr'daki kayıtlara göre sipehsâlârların hiçbirisi sultanın yanında durmaya layık görülmezdi. Aralarından sadece valilik ve benzer görevlere tayin edilmiş olanlar sultana yaklaşabilirlerdi. Sipehsâlârın emri altında 100'den daha az suvâri bulunmaktaydı¹²⁰⁸.

Berenî ise sipehsâlârların askerî kuvveti hakkında biraz daha farklı bilgi vermektedir. Berenî tarafından bildirildiğine göre “10 seçkin ve iyi suvârisi olmayan kimseye ser-i hayl demezler, 10 çâker ser-i hayli olmayan hiçbir kimseye *sipehsâlâr* (سپهسالار) demezler ve bu ser-i hayli karı ve çocukları ile onu izlemeye bırakmazlar. Emrinde 10 sipehsâlâr olmayan hiç kimseye emir denemez” idi¹²⁰⁹. Böylece Berenî ve el-Ömerî'nin sipehsâlâr ve emîr hakkında verdikleri örtüşmekte sanki bu iki mevki bir ve aynı şeymiş gibi gözükmektedir. Bu durumda sipehsâlârların emrinde 100'den az sayıda

¹²⁰⁶ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 145.

¹²⁰⁷ *Mesâlikü'l-ebâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 53; *Türkler Hakkında Gördüklerimiz ve Duyduklarımız (Mesâlikü'l-Ebsâr)*, s. 32; *Arab Accounts of India*, s. 23, 100; Ishtiaq Husain Qureshi, a.g.e., s. 153.

¹²⁰⁸ *Mesâlikü'l-ebâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 52; *Arab Accounts of India*, s. 22-23, 100; *Türkler Hakkında Gördüklerimiz ve Duyduklarımız (Mesâlikü'l-Ebsâr)*, s. 32.

Türkler Hakkında Gördüklerimiz ve Duyduklarımız (Mesâlikü'l-Ebsâr), s. 32; *Arab Accounts of India*, s. 22-23.

¹²⁰⁹ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 145.

suvâri bulunduğu bilgisinin aksine, emîr ve sipehsâlar komutasında 100 suvâri bulunduğu ortaya çıkmaktadır.

Devrin kaynakları bazı sipehsâlârların söz edilenden çok daha büyük güce sahip olduğuna işaret etmektedir. Bu unvanı taşıyanların aynı zamanda bir kutvâl, bir vali de olabildiği ve bu ünvanın valilik anlamında da kullanıldığı görülmektedir. Örneğin Kutbeddîn Aybek, saltanatı öncesinde 588/1192 yılında Sultan Mu‘izzeddîn Muhammed b. Sâm tarafından kendisine Kehrâm, Sâmâne ve diğer memleketler verilerek Hindistan Sipehsâlârlığı (Valiliği)’na atanmıştı¹²¹⁰. Muhammed Şâh Tuğluk, ‘Îmâdü’l-mülk Sertiz-i Sultânî’yi Dekken Sipehsâlârlığı’na atamış ve büyük emîrlerden olan Sürur el-Mülk ve Yusuf Bakrâ’yı yanına verip [Dekken’deki ikinci başkent] Devletâbâd’a göndermişti¹²¹¹. Sipehsâlâr Cemâleddîn Nişâbûrî, 7.8.713/27.11.2013 tarihinde Delhi şehrinin kutvâli; Delhi kalesinin muhafızı idi¹²¹².

Sipehsâlar adı sipeh ve sâlâr olmak üzere iki kelimededen teşkil edilmiştir. Sipeh Farsçada şairane olarak ordu anlamına gelmekte ve sâlâr ise ordu önderi, komutan, hâkim, vali, şâh ve rehber anlamlarına gelmektedir¹²¹³.

M. Aziz Ahmet’in belirttiğine göre ordunun öncü birlikleri sipahsâlârların komutası altında bulunmaktaydı. Sipehsâlâr, askerî görevlerinin yanında, bazen, bazı bölgelerin valiliğini de yapıyor ve hükümdarlık baş hâkimliğini de yürütebiliyordu¹²¹⁴.

Hayl başı (ser-i hayl) rütbesi hakkında da farklı görüşler bulunmaktadır. Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu Devleti’nde ser-i hayl (hayl başı)’in 50 kişi ile 10 kişi arasındaki bir kuvvetin kumandanı olduğunu; bu miktarın bazen 20, 25 kişi de olabildiğini belirtmektedir¹²¹⁵. Reşat Genç ise kesin bir şey söylemek mümkün olmamakla birlikte Karahanlı ordu teşkilatında hayl başının emrinde 40-50 kişinin bulunmuş olacağı söylenebilir demektedir. Ayrıca söz konusu dönemde hayl tabirinin bazen en küçük askerî birlikten orduya kadar her kademedeki askerî birliği ifade etmek

¹²¹⁰ Esterâbâdî, I, s. 218.

¹²¹¹ Esterâbâdî, I, s. 467.

¹²¹² Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî, *Fevâ'idü'l-fu'âd*, s. 189.

¹²¹³ Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1246, 1259.

¹²¹⁴ M. Aziz Ahmet, s. 322.

¹²¹⁵ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: III. C. Alp Arslan ve Zamanı*, TTK, Ankara 2011, 5. Baskı (Tıpkıbasım), s. 266.

için de kullanıldığı belirtilmektedir¹²¹⁶. Delhi Türk Sultanlığı devrinde ise Berenî'nin bildirdiğine göre; “On seçkin ve iyi suvârisi olmayan kimseye ser-i hayl demezler” idi¹²¹⁷.

Delhi ordusunda şehzâdeler ordudaki en yüksek rütbe olan han unvanını taşırlardı¹²¹⁸. Örneğin Celâleddîn Fîrûz Şâh Halacî (1290-11296), H. 677 yılında tahta oturduktan sonra büyük oğluna Hân-i Hânân, ortanca oğluna Erklî Han, küçük oğluna Kadir Han, sultanın kardeşine Yuğruş Han diye hitap edildi¹²¹⁹. Gıyâseddîn Şâh Tuğluk (1320-1325) ise H. 720 yılında tahta oturduktan sonra veliaht tayin ettiği şehzâdesi Muhammed'e Uluğ Han, diğer şehzâdelerine de Behram Han, Zafer Han, Mahmûd Han ve Nusret Han unvanlarını verdi. Kardeşlik [pâyesi] ile şereflendirdiği Behram Ebîh'e ise Keşlû Han unvanını verdi¹²²⁰. Görüldüğü üzere şehzâdeler dışında dönemin diğer büyük emîrlere ve hükümdarın bazı yakın akrabalarına da han unvanı verilirdi.

Delhi ordusunda çok değer verilen gulâm askerlerin idaresi için de özel rütbelere teşkil edilmişti. Gulâmlardan teşkil edilen elit birliklere Ser-i Cândâr-i Meymene (سر جاندار میمنه) ve Ser-i Cândâr-i Meysere (سر جاندار میسره) komuta ederlerdi¹²²¹. Savaş sırasında gulâmlar, Emîr-i Gulâmân-i Meymene (امیر غلمان میمنه) ve Emîr-i Gulâmân-i Meysere (امیر غلمان میسره) ve “onların nâibleri” (نایبان ایشان) nezaretinde hükümdara katılırlardı¹²²².

Delhi ordusunda Teftiş (‘arz) ya da savaş öncesinde askerleri sıraya koymak için nakîb (نقيب)¹²²³, halîfet (خلیفه)¹²²⁴, ‘arîf ve çoğulu ‘arîfân (عریفان)¹²²⁵, çavuş ve çoğulu çavuşân (چاوشان)¹²²⁶, safder (صفر)¹²²⁷ ve çoğulu safderân (صفران)¹²²⁸ rütbelerini taşıyan askerler de görev almaktaydı.

¹²¹⁶ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, s. 317-318.

¹²¹⁷ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 145.

¹²¹⁸ Haluk Kortel, “Delhi Türk Sultanlığında Saray Hayatından Bazı Kesitler”, *İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 38, İstanbul 2003, s. 31.

¹²¹⁹ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 176-177; Sîhrindî, s. 62.

¹²²⁰ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 425, 428; Sîhrindî, s. 92-93; Nizâmuddîn Ahmad, s. 192.

¹²²¹ Sîrhindî, *Târih-i Mübârek Şâhî*, s. 62.

¹²²² Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 30.

¹²²³ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 276; İsmâî, *Futuhu's-Selatin*, s. 549.

¹²²⁴ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 276.

¹²²⁵ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 341.

¹²²⁶ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurâtü'l-Kemal*, vr. 230a; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Bakiye-i nakiye*, vr. 367b; *Tuğlûknâme*, s. 92; *Hazâinü'l-fütûh*, s. 168; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 308.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde, çavuşların *bâng* okumaları¹²²⁹ ve çavuşların boru/borozan çalmasından bahsedilmesi (نفر چاوشان: nefîr-i çâvuşân)¹²³⁰, nâkîblerin *bâng-i sultanî* okumaları¹²³¹ bu rütbeleri taşıyanların sultanın nezdinde ve ordu safında önemli görevler üstlendiklerini göstermektedir. Fahr-i Müdebbir ayrıca orduya ücretli piyâde (پیاده مواجب خوار) yazılanların, arzdan sonra ad ve hilyelerinin yazılmasını, yardım ve maaş için gelen piyâdeler arz edildikten sonra [ad ve hilyeleri için] bir nüsha hazırlayıp ordu nakîbine (بنقيب لشكر: be-nakîb-i leşker) verilmesini böylece harp çıktığında hepsinin aynı düzenle gelmesinin sağlanmasını tavsiye etmektedir¹²³². Böylece nakîblerin özellikle savaş gününde ücretli piyadelerin daha önceden belirlenen düzen içinde orduya katılmalarını ve saflarda yerini almalarını sağlamanın nakîblerin görevi olduğu anlaşılmaktadır. Fahr-i Müdebbîr, beşli harp düzeninden bahsederken nakibler ve ‘arîfler [safta] bir çatlak oluşmaması için tam silahlı olarak sürekli dolaşmalı ve herkesi kendi yerinde tutmalı” demektedir¹²³³.

Miftâhu’l-futûh’da nakîblerin yüksek sesle bâng okumaları ile ilgili bir beyit şudur:

Nâkîbler yüksek sesle bâng söylediler * Feleğin ve her gafilin kulağına yaydılar¹²³⁴.

Safdâr rütbesini taşıyanların sultana yakın oldukları ve önemli görevler ifa ettikleri anlaşılmaktadır. Meselâ İbn Battûta’nın bildirdiğine göre Melîk Safdâr, askerin saf düzeninin ayarlayan demektir diye açıklamaktadır. Muhammed Şâh Tuğluk tarafından Emîr Halacûn isyanını bastırmakla görevlendirilen kumandanlar arasında Safdâr Melik Kıran veya (Kayrân Melik Safdâr)’ı da saymaktadır¹²³⁵. Emîr Husrev-i

¹²²⁷ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Vasatü’l-hayat*, vr. 127b.

¹²²⁸ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 182.

¹²²⁹ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurâtü’l-Kemal*, vr. 230a.

¹²³⁰ *Tuğlûknâme*, s. 92.

¹²³¹ İsmâî, *Futuhu’s-Selatin*, s. 549.

¹²³² *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 276.

¹²³³ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 341.

¹²³⁴ Bkz. *Miftâhu’l-futûh*, s. 549.

¹²³⁵ İbn Battûta, II, s. 705; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 308.

Dihlevî ise bir beytinde safdârlardan Safder-i K/Gîfî Alp Ğâzi b. Ejder Melik (صفر کیتی)'in kılıcı ile düşmanın kanını akıttığını dile getirmektedir¹²³⁶.

Halîfet, nakîb, 'arîf, ve çavuşların görev ve rütbeleri hakkında dönemin kaynaklarında daha fazla malumata rastlanılmamakla birlikte İslâm tarihinde ve Gazneliler devrinde bu rütbelerin mahiyetinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacak malumata tesadüf edilmektedir.

Hız. Muhammed ve Hulefâ-yi Râşidîn devrinde her 10 'arîfe yani 100 kişiye nakîb rütbesindeki askerler komuta ederdi¹²³⁷. Gazneliler devrinde Sultan Mesud ordusunu nakîbler vasıtası ile çağırırdı. Nakîblerin de bûk (boru), dohol (davul) ve nağra ile askerleri ayaklandırıp harekete geçirdikleri, orduyu bu durumdan haberdar ettikleri görülmektedir¹²³⁸.

Hız. Muhammed ve Hulefâ-yi Râşidîn devrinde 50 askerın komutanına halife adı verilmektedir. Buna takım komutanı da denilebilir ve beş 'arîf, askerleri ile birlikte halîfenin emrine verilmiştir¹²³⁹. Halîfe rütbesi ile Delhi Türk Sultanlığı devrinde geçen söz konusu "halîfet" rütbesi aynı anlamda kullanılmış olabilir.

Hız. Muhammed'in ordusunu mangalara (irâfât) ayırdığı ve her manganın başına bir 'arîf (onbaşı) tayin ettiğı bilinmektedir¹²⁴⁰. Hız. Peygamber devri ve sonrasında 'arîf (onbaşı), askeri rütbelerin en alt tabakasını oluşturmaktaydı. 'Arîfler kabilelerin ileri gelen kişileri arasından seçilirdi. On veya daha fazla askere kumanda ederdi. Nitekim Hız. Peygamber Huneyn Muharebesi'nde (M. 630) her 10 kişiye bir 'arîf tayin etmişti. 'Arîf, Hulefâ-i Raşidin devrinde de aynı anlamda kullanılmış, aynı zamanda manga komutanına da arîf denmiştir¹²⁴¹.

Bütün bu veriler ışığında Delhi ordusudaki han 10.000 veya daha fazla suvârinin, melik 1.000 suvârinin, emîr 100 suvârinin ve sipehsâlâr daha az suvârinin,

¹²³⁶ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Vasatü'l-hayat*, vr. 127b.

¹²³⁷ Corcî Zeydan, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, I, s. 229.

¹²³⁸ *Târih-i Beyhakî*, I, s. 7, 31.

¹²³⁹ Mustafa Zeki Terzi, a.g.e., s. 84; Corcî Zeydan, a.g.e., s. 229.

¹²⁴⁰ Mustafa Zeki Terzi, *Hız. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askeri Teşkilât*, s. 83; Corcî Zeydan, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, I, s. 229.

¹²⁴¹ Gürkan Ergin ve diğeri, *Eski Çağ'dan Modern Çağ'a Ordular*, ed. Feridun M. Emecen, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 230-231.

nakîb (نقيب) 100 askerin (piyâde/suvârî?), halife/halifet (خليفة) 50 askerin (piyâde/suvârî?), ser-i hayl 10 suvârînin, ‘arîf (عريف) 10 askerin (piyâde/suvârî?) komutanına denmektedir.

Yukarıdaki rütbelerden ser-i hayl hariç nakîbden sonrakilerin yönettiği asker sayıları daha önce de belirtildiği üzere Hz. Muhammed ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemlerinden kaynaklanan bilgilerden yola çıkarak ortaya konmuştur. Delhi Türk Sultanlığı devri kaynaklarında söz konusu rütbelerin emri altındaki asker sayıları hakkında bilgiye tesadüf edilmemektedir.

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda en küçük askerî rütbe ise yaya askerler için kullanılan Farsça piyâde (پياده: yaya asker)¹²⁴² ve Hindû yaya askerler için kullanılan Hintçe pâyk rütbeleri olmalıdır. Emîr Husrev-i Dihlevî tarafından yaya askerler için “piyâde pâyk” (پياده پاىک) tabiri de kullanılmaktadır. Bu terkîb, pâyk kelimesi ile yaya askerlerin kastedildiğini açıkça göstermektedir¹²⁴³. Emîr Husrev-i Dihlevî ayrıca kâfir Hindû ordusunun yaya askerlerinden bahsederken *pâyk-i Hindevî* (پاىک هندوى) tabirini kullanarak onları Delhi Türk Sultanlığı ordusu pâyklarından ayırmaktadır¹²⁴⁴.

Sultanlığın ordusunda hemen hemen her devirde Moğol askerî birlikleri de mevcut bulunmuştur. Dolayısı ile Delhi ordusunda Moğol askerî rütbeleri de kullanılmıştır. Bundan dolayı söz konusu askerî rütbelerin burada incelenmesi yerinde olacaktır.

Moğol birliklerinde yaya asker hiç yoktur, herkes suvâridir. Onlarca tümenden oluşan büyük ordu sefere çıktığında, hiçbir yazılı emir kullanmadan büyük kumandanlardan başlayarak 1.000’lik, 100’lük komutanları ve 10 başlarına kadar sırayla emirler verilir ve uygulanır. Söz konusu askerî birlikler aileleriyle birlikte sayılmaktadır. Zaten uzun soluklu askerî seferlere de aileleriyle birlikte çıkmaktadırlar. Nitekim *Üç Devletin Kuzey Hududunda Vuku Bulan Hadiseler* adlı eserde “Onların yasa ve düzenine göre tümen 10.000 aileden, binlik ise 1.000 aileden teşkil

¹²⁴² Afîf, s. 114; *Tâcü’l-me’âsir*, s. 293; *Kiranu’s-sa’deyn*, s. 102.

¹²⁴³ *İ’câz-i Husrevî*, IV. Risale, s. 127.

¹²⁴⁴ *İ’câz-i Husrevî*, IV. Risale, s. 139.

edilmektedir; ayrıca mao mao (yüzlük komutanı), pu ling (on başı) görevlendirilir” diye yazmaktadır¹²⁴⁵.

Kubilay Han’ı ziyaret eden Marco Polo ise Moğol ordusundaki rütbeler hakkında şu bilgileri vermektedir: “Askerî birlikleri 100 esasına göre kurulmuş. Mesela bir kumandan 100 kişilik atlı ile savaşa gidiyorsa, ordusunu şöyle düzene koyuyor:

Her askere bir baş, her 100 askere bir baş, her 1.000 ve her 10.000 askere bir baş seçiyor. Böylece emir verirken başları çağırıp onlara emrediyor.

Büyük kumandan önce 10.000 kişinin başını çağırıp ona bir işin yapılmasını buyuruyor, o da kendi maiyetindeki askerlere göre 1.000 yahut 100 kişinin başlarına büyük kumandanın emrini iletiyor. 100.000 kişiye tuk, 10.000’e de tümen diyorlar.”¹²⁴⁶

Çeşitli zamanlarda hizmete giren Moğol birlikleri dolayısıyla Delhi ordusunda Moğol askerî rütbeleri de kullanılmış ve kaynaklarda bu rütbeler sıklıkla yer almıştır. Örnek vermek gerekirse böyle bir olay Sultan Celâleddîn devrinde yaşanmıştır. Sultan Celâleddîn ile 15 tümenle Hindistan’a giren Moğol Hülâgu’nun torunu Abdullah arasında 691/1292 yılında meydana gelen savaşta Moğollar yenilmişler ve sulh yapılmıştır. Abdullah geri dönerken Cengiz’in torunu olan Olgu Han ise bazı hezâre (binlik) ve sade (yüzlük) emîrleriyle Sultan Celâleddîn’in hizmetine girmiş ve aileleriyle birlikte Hindistan’a yerleşmişlerdir. Bu Moğollara “Yeni Müslümân” (Nev-Muselmân) adı verilmiş yerleştikleri yere de Moğolpûr denmiştir¹²⁴⁷. Daha sonraki sultanlar döneminde de Moğollar kendiliklerinden gelip veya savaşta esir düşüp Müslümân olarak ordu hizmetine girmeye devam etmişlerdir. Bu katılımlar sonucunda Delhi Türk Sultanlığı ordusu bünyesinde bulunan Moğol kumandanları için novker¹²⁴⁸ emîrân-i pencâh-i bendegân-i ‘Alâî (امیران پنجاه بندگان علائیی): ‘Alâî bendelerinden 50 askerin komutanı)¹²⁴⁹, emîrân-i sade (امیران صده: 100 askerin komutanı)¹²⁵⁰, emîrân-i

¹²⁴⁵ Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar, s. 71.

¹²⁴⁶ Markopolo Seyahatnâmesi, I, s. 71.

¹²⁴⁷ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 218-219.

¹²⁴⁸ Nizâmuddîn Ahmad, s. 168; İsâmî, *Futuhu’s-Selatin*, s. 291; Esterâbâdî, I, s. 407.

¹²⁴⁹ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 376.

¹²⁵⁰ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 218-219, 376, 408, 503-519, 533, 537; *Î‘câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 155; Şemîs Şerîk-i Emîn, *Ferheng-i Istulâhât-i Dîvânî-i Devrân-i Moğul*, Ferhengistân-i Edeb ve Honer-i İran, H.Ş. 1357, s. 37.

hezâre (امیران هزاره: 1.000 askerin komutanı)¹²⁵¹ ve emîrân-i tümen (امیران تومن: 10.000 kişilik ordunun komutanı)¹²⁵² gibi Moğol rütbeleri kullanılmaya başlanmıştır¹²⁵³.

Yukarıda aktarılan söz konusu rütbelere, Moğol rütbeleri olmakla birlikte rütbeleri belirten bu adların Farsçadan alındığı görülmektedir. Delhi Türk Sultanlığı topraklarına saldıran noyan rütbesindeki Moğol komutanlardan da bahsedilmektedir. Bununla birlikte bu rütbenin Delhi Türk Sultanlığı devrinde kullanıldığı görülmemektedir.

Novker (Farsça نوکر Moğolca توکار)¹²⁵⁴ rütbesinin kullanımı ile ilgili olarak dönemin kaynaklarında şu olay anlatılmaktadır: Sultan Alâeddîn Halacî (1296-1316), iktidarının sonlarında Moğollardan ibaret olan Yeni Müslümân askerler ve emîrleri kendi novkerliğinden (maiyetinden, hizmetinden)¹²⁵⁵ uzaklaştırmaya karar verdi. Ondan sonra ‘Yeni Müslümânlar’a padişâh sizi novkerlikten uzaklaştırdı. Her kim ki emîrlerin novkerliğini isterse novker olsunlar, her kim ki istemezse her nereye isterse oraya gitmekte serbesttir diye duyurmaları hükmü sadır oldu. Yeni Müslümânların çoğu emîrlerin çâkerliğini tercih ettiler. Onların başlarından bazıları emîrlerin novkerliğini kabul etmediler ve Delhi’de kaldılar. Zamanla kendileri pâdişâhın novkerliği yolunda az bir maaşla yetindiler. Sultanın merhamete gelip onlara lütuf göstereceğini bekliyorlardı¹²⁵⁶.

Nöker rütbesinin tam anlamıyla kavranabilmesi için Moğol askerî teşkilatına bir göz atılması gerekmektedir. Tarihî bilgilere göre Cengiz, “Han” ilan edildikten sonra ordu komutanlığına genellikle kişisel olarak tanıdığı, yeteneklerini bildiği feodal asalete sahip maiyet adamları olan nökerlerini tayin etmiş ve oğlu Tuluy’ı imparatorluğun “Ulu

¹²⁵¹ Afif, s. 48-49, 51, 61; Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 218-219, 462, 499, 533, 537; Esterâbâdî, I, s. 452; *Ferheng-i Istilâhât-i Dîvânî-i Devrân-i Moğul*, s. 37.

¹²⁵² Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 462, 499, 584, 585; Farsça tûmân (تومن), Moğolca tümen (تومن). Bkz. *Ferheng-i Istilâhât-i Dîvânî-i Devrân-i Moğul*, s. 35.

¹²⁵³ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 308; *Ferheng-i Istilâhât-i Dîvânî-i Devrân-i Moğul*, s. 35, 37.

¹²⁵⁴ Tuluy Han, çoğu zaman babası Cengiz Han’ın mülazımlığını yapıyordu. Cengiz Han çoğu konuda mühim işler (seferler), külli ve cüzî bütün işlerde onunla birlite oluyordu ve ona növker diyordu. Bu kelime önce takipçi anlamına gelirken sonraları sadık dost hizmetkârı, dost ve refik anlamlarına gelmeye başlamıştır. Bkz. *Ferheng-i Istilâhât-i Dîvânî-i Devrân-i Moğul*, s. 44.

¹²⁵⁵ Nöker [Moğolca] 1. Maiyet. 2. Maiyet memuru, hizmetçi. 3. Kuma. 4. Erkek hizmetçi, uşak. Bkz. *Ötüken Türkçe Sözlük*, IV, s. 3565.

¹²⁵⁶ Nizâmuddîn Ahmâd, s. 168; İsmâîl, *Futuhu’s-Selatin*, s. 291; Esterâbâdî, I, s. 407.

Noyanı” atamıştır¹²⁵⁷. Noyan (Moğolca نوین, نوین ve نوین şeklinde de yazılır) ordu komutanına ve 10.000 kişilik ordu komutanına denmekteydi. Cengiz Han büyük oğlunu ve noyanları büyük ordular ile her yere gönderirdi¹²⁵⁸. Moğol askerî teşkilatında noyanlar, kendi birlikleri içinde tam yetki sahibi idi. Noyanlık sonraları ırsî olarak intikal etmiştir. Moğol askerî teşkilâtının ilerideki gelişmesinde, noyanların yardımcıları olan nökerler, önemli rol oynamıştır. Noyanların bir nevi yardımcısı, emîrleri olan nökerleri¹²⁵⁹, hiçbir akrabalığı olmayan boylardan da seçilmiştir. Bu iki zümre arasındaki münasebetler, kan akrabalığına dayanan sosyal kuruluşun yavaş yavaş değişmesinde etkili olmuştur. Bir noyanın yanında çalışan nökerler, belirlenen birliklere komuta ederek sonraları noyan rütbesine kadar yükselebilmıştır. Bunlar ücretli asker olmayıp gönüllü subaylar veya onların evlatlarıydı. Komutanlar, nökerlere bakmak ve onları beslemekle yükümlüydü. Bütün ileri gelenlerin (Han, Ba’atur, Taiishi, Noyan) bütün işlerinde yardımcı olabilen yakın nökerleri vardı¹²⁶⁰.

İbn Battûta hezâre rütbesini net bir şekilde açıklamaktadır. İbn Battûta, Altın Ordu ülkesinde Muhammed Uzbek Han’ın tahtı altında duran küçük rütbeli beylere “Ümerâ-yı Hezâre” dendiğini ve bu emîrlerin 1.000 kişilik birliklerin kumandanı olduklarını bildirmektedir¹²⁶¹.

Delhi hizmetindeki Moğollar ve rütbelerine dair birkaç örnek vermek yerinde olur. Berenî, Alâeddîn Muhammed Şâh (1296-1316) ölüp tahtı Melik Nâib Kâfûr ele geçirdiğinde sarayda emîrân-i sade ve emîrân-i pencâh-i bendegân-i Alâî bulunduğunu bildirmektedir¹²⁶².

Berenî ayrıca Moğollardan çok sayıda tümen emîrleri, hezâre emîrleri, meşhur Moğollar ve Moğolistan’ın büyüklerinin gelip Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351)’un

¹²⁵⁷ Bertold Spuler, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350)*, çev. Cemal Köprülü, TTK Basımevi, Ankara 1987, İkinci Baskı, s. 300; Ganizhamal Kushenova, *Ögedey Kaan Devrinde Türkistan ve Mâverâünnehir (1229-1241)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006, s. 31.

¹²⁵⁸ *Ferheng-i Istılâhât-i Dîvânî-i Devrân-i Moğul*, s. 238-239.

¹²⁵⁹ Nökerler, dâimi asker olmakla birlikte hür insandı ve genelde aristokrasi soyundandı. Bkz. Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s. 300, 435; Ganizhamal Kushenova, *Ögedey Kaan Devrinde Türkistan ve Mâverâünnehir (1229-1241)*, s. 75.

¹²⁶⁰ Ganizhamal Kushenova, *Ögedey Kaan Devrinde Türkistan ve Mâverâünnehir (1229-1241)*, s. 75.

¹²⁶¹ İbn Battûta, I, s. 484.

¹²⁶² Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 376.

hizmetine girdiklerini bildirmektedir¹²⁶³. Berenî, Sultanın söz konusu Moğol tümen ve hezare emîrlarına büyük ihsan ve bağışlarda bulunduğunu, koruh (500.000), lek (100.000) miktarında paralar, hil'atlar ve eğerli atlar verip şereflerine ziyafetler verdiğini aktarmaktadır¹²⁶⁴.

Şems-i Sirac Afif ise Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351)'un Tatta seferi sırasında vefat etmesiyle bunu fırsat bilen Horâsân'dan gelme hezare emîrlarının (Moğollar) ordugâhı ve büyük ordu pazarını yağmaladıklarını belirtir¹²⁶⁵. Bunlar söz konusu 752/1351 yılındaki Tatta seferi esnasında sultana bağlandığını ilan eden Fergan (Fergana) emîrinin, yardım için gönderdiği Altun Bahadır komutasındaki 4.000-5.000 Moğol suvârisidir¹²⁶⁶. Berenî, Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351) döneminde sultanın yanlış uygulamaları ve aşırı cezalandırmaları yüzünden isyanlarda “emîr-i sade” (yüzlük emiri)lerin mühim bir rol oynadıklarını, emr-i sadelerin sık sık ayaklandıklarını aktarmaktadır¹²⁶⁷.

Delhi ordusunda Moğol rütbelerinin yanı sıra bazı Hindû rütbeleri de kullanılmaktaydı. Askerî seferler sırasında ordunun geri dönüş güvenliğini sağlamak üzere yol boyunca önemli noktalara kurulan küçük garnizon kalelerine yani tehânelere yerleştirilen piyâde ve suvârilere muhafız anlamına gelen Hintçe çûkî (چوکی) rütbesi verilmekteydi¹²⁶⁸.

Pâyk rütbesi Hindû ordularında piyâde askerleri için kullanılırdı¹²⁶⁹. Delhi Türk Sultanlığı hizmetindeki Hindû piyâde askerleri için de yine aynı şekilde pâyk (پایک)¹²⁷⁰ ve pâyke hâs (پایکه خاص: sultanın pâykları)¹²⁷¹ rütbeleri kullanılmaktaydı.

Sultan Balaban'a avları sırasında mutemedi olan pâyk (Hindû yaya askeri) ve okçu cinsinden (dhânuk denilen Hindû piyâde okçular kastedilmekte) 1.000 kadim

¹²⁶³ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 462.

¹²⁶⁴ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 499.

¹²⁶⁵ Afif, s. 51.

¹²⁶⁶ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 524, 532-533.

¹²⁶⁷ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 408, 503-519.

¹²⁶⁸ Afif, s. 226; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 143a (kenar); Esterâbâdî, I, s. 453.

¹²⁶⁹ *Miftâhu'l-futûh*, s. 15.

¹²⁷⁰ Nizâmuddîn Ahmad, s. 83, 146, 174, 175, 178; Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 54-55.

¹²⁷¹ *Kiranu's-sa'deyn*, s. 60.

bendesı eşlık ederdı¹²⁷². Bengal Valısı Tuğrul'un meşhur pâykı vardı¹²⁷³. Bu zatın üzerine 1280'de sefere çıkan Sultan Balaban, Eved (اوده) 'e ulaştığında yaptığı arz-i amm sırasında ordusunda pâyk (پایک: Hindû piyâde) ve dhânuk (دهانک: Hindû piyâde okçu) askerler de yer almaktaydı¹²⁷⁴.

2.5. DELHÎ TÜRK SULTANLIĞI ORDUSUNDAKİ SINIFLAR

Sultanlığın ordusundaki bütün sınıfları net olarak tespit etmek zordur. Bununla birlikte bu sınıflar genel hatları ile fûrsân (suvârî), râvet (Hintli suvârî), bendegân-i mâhelî ber poşt-i ner-gâvmîş suvâr (erkek manda üzerindeki yerli/hızlı gulâm), suvâr-i ner-gâvmîş (erkek manda suvârîsi), filbân (fil suvârîsi), piyâde, pâyk (Hintli piyâde), tîr-endâz (okçu), dhânuk (Hintli yaya okçu), nîzedâr (mızraklı asker), harbe-dârân (küçük mızraklı asker), nâcah-dârân (küçük savaş baltalı asker), teberzen (büyük savaş baltalı asker), neft-endâz (neft atıcı), nakkâb (lağımçı), mehter, mellâh (denizci), geri hizmet sınıfı ve diğer askerî birlikler şeklinde sıralanabilir.

2.5.1. Suvârî (Fûrsân)

Delhi ordusundaki suvârî sınıfının kökenlerini anlamak için Gazneliler ve Gurlular dönemlerine bakılması gerekmektedir. Gazneli ordusunda en düşük suvârî rütbesi için yek-suvâregân-i hâmil-i zikr (خامل ذکر یک سوارگان) rütbesiz, namsız ve kıymetsiz tek atlı suvârîler¹²⁷⁵ adı kullanılmaktadır. Bu suvârîler sadece yek-suvâre (یکسواره)¹²⁷⁶ ve çoğul olarak yek-suvâregân (یکسوارگان) şeklinde de anılmaktadır¹²⁷⁷. Orduda suvârîlerin çoğu “dû-espeh” (iki atlı)'dır ve bu suvârîler ordunun en kalabalık kısmını oluşturmaktadır¹²⁷⁸. Gazneli Sultan Mesud devrinde birkaç alay suvâr-i dû-espeh (سوار دواسپه: iki atlı suvârî)den bahsedildiği görülmektedir¹²⁷⁹. Sultan fermanı götüren se-suvârîlar (سه سوار: üç atlı suvârî)dan da bahsedilmektedir¹²⁸⁰. Ayrıca haylaşt

¹²⁷² Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 55; Esterâbâdî, I, s. 272.

¹²⁷³ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 91.

¹²⁷⁴ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 86; M. Aziz Ahmet, s. 258-259.

¹²⁷⁵ *Târîh-i Beyhakî*, I, s. 26, 106; II, s. 696.

¹²⁷⁶ *Târîh-i Beyhakî*, II, s. 408.

¹²⁷⁷ *Târîh-i Beyhakî*, III, s. 945, 948, 950, 951, 962.

¹²⁷⁸ Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, s. 224.

¹²⁷⁹ *Târîh-i Beyhakî*, III, s. 1006.

¹²⁸⁰ *Târîh-i Beyhakî*, I, s. 43.

diye anılan çehâr-asbeh (چهار اسبه: dört atlı) ulaklardan bahsedilmektedir¹²⁸¹. Hızlı giden, çabuk suvâriye ise dîvsuvâr (دیوسوار) denmekteydi. Dîvsuvâr, genellikle haber ulaştıran hayltâşların sıfatı olarak kullanılırdı¹²⁸². Gazneliler devrinde suvâri grubuna ise kurdûs (کردوس) denmekteydi¹²⁸³. Kurdûs, Memlûklar devrinde 128 adam içeren ordu bölümlenmesine; suvâri bölüğüne denmekteydi¹²⁸⁴.

Gazneliler devrinde orduda Hindû suvârilerin (سوار هندو: suvâr-i Hindû) mevcut olduğu görülmektedir. Mesela Gazneli Mesud devrinde Gazi Sipehsâlâr'a refakat eden 300 Hindû suvâri¹²⁸⁵, Hindûlardan üç mukaddem ile birlikte tam silahlı (techizatlı) 500 Hindû¹²⁸⁶ ve 3.000 Hindû ve Türk sultanlık suvârisinden yani 1.500 gulâm asıllı Hindû suvâriden bahsedilmektedir¹²⁸⁷. Serahs Savaşı'nda Sultan Mesud'un ordusunda bulunan 500 Hindû suvâriden bahsedilmektedir¹²⁸⁸.

Gur Devleti, Gaznelileri yıkınca bu devletin askerî mirasını da devralmış olmalıdır. Gurlu ordusunda suvâri birlikleri arasında yek-suvâr (یک سوار: tek atlı suvâri)¹²⁸⁹, suvâr-i dû-espeh (سوار دواسبه: iki atlı suvâri)¹²⁹⁰, şeh-suvâr (شاه سوار [شهبسوار]: yuvarlak suvârilikte mahir olan/şövalye)¹²⁹¹, şeh-suvâr-i çarh (شهبسوار چرخ: kalkanlı/arbaletli şövalye)¹²⁹², suvâr-i berehne (سوار برهنه: zırhsız suvâri)¹²⁹³, suvâr-i tîr-endâz (سوار تیر انداز: okçu suvâri)¹²⁹⁴, suvâr-i kalb (سوار قلب: ordunun kalb/merkez kısmı suvârisi)¹²⁹⁵, ser-haylân-i¹²⁹⁶ Gûrî (سر خیلان گوری: Gurlu ser-hayller)¹²⁹⁷, suvâr-i bergustvân (سوار برگستوان: zırhlı suvâri) sınıfları yer almaktaydı¹²⁹⁸.

¹²⁸¹ *Târih-i Beyhakî*, I, s. 7.

¹²⁸² *Târih-i Beyhakî*, I, s. 174, 175; *Ferheng-i Târih-i Beyhakî*, s. 89.

¹²⁸³ *Târih-i Beyhakî*, I, s. 26; III, s. 963; Seyyid Ahmed Hüseyinî Kâzerûnî, *Ferheng-i Târih-i Beyhakî*, s. 86.

¹²⁸⁴ *Tefric el-Kurûb fî Tedbîr el-Hurûb*, İngilizce kısım s. 126.

¹²⁸⁵ *Târih-i Beyhakî*, I, s. 283.

¹²⁸⁶ *Târih-i Beyhakî*, II, s. 401.

¹²⁸⁷ *Târih-i Beyhakî*, II, s. 676.

¹²⁸⁸ *Târih-i Beyhakî*, III, s. 904.

¹²⁸⁹ Fahr-i Müdebbir, *Tarikh-i Fakhru 'd-Din Mubarakshah*, s. 20.

¹²⁹⁰ *Tâcü 'l-me 'âsir*, s. 27, 207 214.

¹²⁹¹ *Tâcü 'l-me 'âsir*, s. 214, 245, 264.

¹²⁹² *Tâcü 'l-me 'âsir*, s. 106.

¹²⁹³ *Cüzcânî*, s. 120.

¹²⁹⁴ *Cüzcânî*, s. 120.

¹²⁹⁵ *Cüzcânî*, s. 123.

¹²⁹⁶ “On seçkin ve iyi suvârisi olmayan kimseye ser-i hayl demezler” Bkz. Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 145.

¹²⁹⁷ *Cüzcânî*, s. 123.

¹²⁹⁸ *Cüzcânî*, s. 119.

Gurlular devrinde “dû-espeh”in önemi şöyle anlatılmaktadır: “Suvâr-i dû-espeh (iki atlı suvârî) üç menzilik yolu bir menzil gibi kat eder” (دو اسبه سه منزل یکی کند)¹²⁹⁹. Savaşa götürülen söz konusu yedek atlar sayesinde binilen atlar dinlendirilebilmektedir. Böylece ordu üç kat hızlı yol alabilmektedir. Ayrıca bu dönemde savaşılan Hindû ordularının suvârîlerini nitelemek için *yek-suvâre* (یک سواره: tek atlı suvârî) tabiri kullanılmaktadır. Bu ifade Hindû suvârîlerinin genellikle tek atlı ve Gur suvârîlerinin ise genellikle çift atlı olduklarına işaret etmektedir¹³⁰⁰.

Gur Devleti Hindistan Sultanı Mu‘izzeddîn Muhammed b. Sâm, 577/1081-82 yılında Delhi racasını öldürdüğünde ordusunda 120.000 bergustvânlı suvârî bulunmaktaydı¹³⁰¹. Bu durum sultanlığa Gurlular devrinden güçlü bir suvârî sınıfının miras kaldığını göstermektedir.

Delhi ordusunda aynı kendisinden önce Hindistan’da hüküm süren Gazneli ve Gurlularda olduğu gibi suvârî sınıfı ordunun önemli bölümünü teşkil etmekteydi. Sultanlığın Hindûlar ve Moğollar karşısındaki en güçlü silahı suvârîler olmuştur. Ordunun omurgasını oluşturan suvârîler kimsenin önünde duramadığı Moğol saldırıları karşısında başarılı olmuşlardı.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde suvârî askerleri *hod-espeh* (خود اسپه: kendi atı?)¹³⁰², *morettep* (مرتب: iyi ve hızlı ata sahip, okçu ve düzgün silahları olan; kısaca tam techizatlı ve ehliyetli atlı asker)¹³⁰³, *yek-suvâre* (یک سواره: bir atlı suvârî)¹³⁰⁴, *yek-suvâr* (یک سوار)¹³⁰⁵, *yek-suvâre-yi çarh* (یک سواره چرخ: yuvarlak kalkanlı/arbaletli bir atlı suvârî)¹³⁰⁶, *yek-espeh* (یک اسپه: bir atlı asker)¹³⁰⁷, *dû-espeh* (دو اسپه: iki

¹²⁹⁹ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 207.

¹³⁰⁰ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 251.

¹³⁰¹ *Cüzcânî*, s. 119-120.

¹³⁰² Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 86.

¹³⁰³ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 303; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 299.

¹³⁰⁴ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 298.

¹³⁰⁵ ‘Avfî, Devlet Şâh’ın daha önce *yek-suvâr* olarak bile alınmazken sultanın nazarının uğrundan sahb-i ferman mertebesine geldiğini söylemektedir. Böylece suvârîlikte en düşük mertebenin *yek-suvâr* olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. ‘Avfî, *Cevâmi’ el-hikâyât ve levâmi’ el-rivâyât*, Cüz-i dovvom ez kısmı sevvom, s. 554; *Î‘câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 17.

¹³⁰⁶ Afîf, s. 441.

¹³⁰⁷ *Kiranu’s-sa’deyn*, s. 54; *Î‘câz-i Husrevî*, IV. Risale, s. 279.

atlı)¹³⁰⁸, suvâr-i dû-esbeh (suar: iki atlı suvâri)¹³⁰⁹, suvâr-i cerrâr (suar: ağır silahlı/zırhlı suvâri)¹³¹⁰, suvâr-i hayldâr (suar: hayl sahibi suvâri)¹³¹¹, suvâr-i bergustvânî (suar: zırhlı suvâri)¹³¹², suvâr-i hâsse (suar: bir komutan veya hükümdara has [gulâm] suvâri birliği/sultanın suvâri birliği)¹³¹³, suvâr-i kalb (suar: hükümdarın merkez suvâri birliği)¹³¹⁴, iktâdârân-i yek-suvâr-i bergustvânî (suar: iktâdârân-i se-suvâr-i bergustvânî)¹³¹⁵, iktâdârân-i se-suvâr-i bergustvânî (suar: zırhlı üç suvâri iktâ sahipleri)¹³¹⁶, suvâr-i nîze gozâr (suar: mızraklı suvâri)¹³¹⁷, suvâr-i bergustvânî (suar: zırhlı suvâri)¹³¹⁸, şeh-suvâr (suar: şehsuar) suvârilikte mahir olan/şövalye)¹³¹⁹, şeh-suvâr-i çarh (suar: yuvarlak kalkanı/arbaletli şövalye)¹³²⁰, dîvâne suvârân (suar: canbaz şahsuvârlar)¹³²¹, râvet (suar: Hindû suvâri)¹³²², râvet-i rûin ten har şekâf (suar: silah işlemeyen [zırhlı] ve diken yaran Hindû suvâri/suvâri)¹³²³, bendegân-i mâhelî ber poşt-i ner-gâvmîş suvâr (suar: erkek mandaların sırtına binen hızlı giden/yerli gulâmlar) adlarını taşıyan sınıflardan oluşmaktadır¹³²⁵.

Suvârîler için çok daha genel olan iki ad daha kullanılmaktaydı. Bu dönemde herhangi bir hayvana binen veya sürenleri adlandırmak için her ikisi de Arapça olan

¹³⁰⁸ Bkz. *İ'câz-i Husrevî*, IV. Risale, s. 279; *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 224; Dû-esbe dört nala sağ ve sol taraf sürüyordu (do asibe çep ve راست می تاخت). Bkz. *Besâtînu'l-uns*, s. 72, 227.

¹³⁰⁹ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 303; *İnşâ-i Mâhrû*, s. 91; Esterâbâdî, I, s. 229, 333; *Tâcü'l-me'âsir*, s. 214, 217.

¹³¹⁰ Afif, s. 118, 193, 202, 298, 308, 322, 437; *Besâtînu'l-uns*, s. 200.

¹³¹¹ Afif, s. 323.

¹³¹² *Tâcü'l-me'âsir*, s. 294.

¹³¹³ Esterâbâdî, I, s. 269.

¹³¹⁴ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 60-63; *Miftâhu'l-futûh*, s. 14; Nizâmuddîn Ahmad, s. 86.

¹³¹⁵ Suvâr-i bergustvânî (suar: bergustvânî) tabiri Gur Devleti devrinde de kullanılmaktaydı. Bkz. *Tâcü'l-me'âsir*, s. 247, 253.

¹³¹⁶ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 62.

¹³¹⁷ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 275.

¹³¹⁸ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 294.

¹³¹⁹ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipîhr*, vr. 196b, 197b (kenar); Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurâtü'l-Kemal*, vr. 254b; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Bakiye-i nakiye*, vr. 356a; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 406b, 412a, 414a, 438a, 537a, 630b, 747b, 749a, 775b, 812b; *Tâcü'l-me'âsir*, s. 264, 299, 300; *Besâtînu'l-uns*, s. 201, 212.

¹³²⁰ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 299.

¹³²¹ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 89, 207.

¹³²² Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 114-115, 182; *Hazâinü'l-fütûh*, s. 81, 84, 89, 151, 207; Ishtiaq Husain Qureshi, a.g.e., s. 152.

¹³²³ *Kiranu's-sa'deyn*, s. 41.

¹³²⁴ Bu kelimenin “be-ehlî/bâheli” (yerli?) şeklinde imla edildiği de görülmektedir. Afif, s. 327.

¹³²⁵ Afif, s. 271, 327.

râkib (راكب: binen, binici, suvârî)¹³²⁶ ve fâris (فارس: binici; atlı, suvârî) adları kullanılmaktaydı¹³²⁷.

Yukarıda zikredilen suvârî sınıfları arasında yer alan müretteb grubunun Gazneliler devrinde berîd teşkilatı içerisinde faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Örneğin Gazneli Sultan Mesud, Gur yoluna mühim haberleri getirmek üzere suvârân-i müretteb yerleştirmiştir¹³²⁸.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde *Miftâhu'l-futûh*'da yer alan "Savaş râvetinden 10.000 suvârî"¹³²⁹ mısrası râvet tabirinin atlı birlikler için kullanılmakta olduğunu açıkça göstermektedir.

Emîr Husrev-i Dihlevî, pek çok beytinde suvârî sınıfları içerisinde yer alan "şeh-suvâr"ı âşık olunacak model olarak arz eder. Bunları diğer suvârî sınıflarından daha üstün ve yetenekli olarak sunar. Bundan dolayı Emîr Husrev-i Dihlevî, pek çok beytinde "şeh-suvâr"a yer vermekte ve genellikle ey şeh-suvâr (شهسوارا) diye seslenmektedir¹³³⁰. Öneminden dolayı, "şeh-suvâr"lara dair bazı beyitlerin burada aktarılması yerinde olacaktır:

Ey şeh-suvâr elini dizgin tarafına götürme * Av üzerine ok atma ve halktan can alma

Avda ceylanın başı üzerinden geçtiğinde * Gözlerin yeterlidir elini ok ve yaya götürme¹³³¹.

Ey şeh-suvâr senin şeklin beni harab ediyor * Bu taraftan geçiş vermemesi için bir adam görevlendir¹³³².

Emîr Husrev-i Dihlevî'nin bir beyti şeh-suvâr birliklerinin keskin nişancı oku olan nâvek oku kullandıklarına işaret etmektedir:

¹³²⁶ Devlet merkebinin suvârîsi (راكب مركب دولت: râkib-i merkeb-i devlet) Bkz. *Î'câz-i Husrevî*, III. Risale, s. 40 ve 63.

¹³²⁷ Çoğu hızlı binici ve Farslı binici (بیشتری راکب تیزی و فارس فارسی). Bkz. *Î'câz-i Husrevî*, III. Risale, s. 63, Risale IV, s. 45.

¹³²⁸ *Târîh-i Beyhakî*, III, s. 870.

¹³²⁹ سواری ده هزار از راوت جنگ Bkz. *Miftâhu'l-futûh*, s. 29.

¹³³⁰ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurratü'l-Kemal*, vr. 254 b, 281a, 298a.

¹³³¹ ای شهسوار دست بسوی عنان میر * بر صید تیر مفعن و از خلق جان میر

Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 630b.

¹³³² ای شهسوار شکل تو ما را خراب کرد * یک مردمی بکن که ازین سو گذر مکن Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 747b.

Ey şeh-suvâr kirpiğin nâvekinî vurdun can aldın * Bundan sonra canım yok o temrenin ücretini/karşılığını isteme¹³³³.

Dinin şeh-suvârı Nasîrû'l-Hak sensin * Ki sendendir zaferler din ve adalete¹³³⁴.

Emîr Husrev-i Dihlevî, başka bir beytinde ise şeh-suvâr ile birlikte diğer kaynaklarda pek tesadüf edilmeyen nîm-suvâr tabirinden veya sınıfından bahsetmektedir. Emîr Husrev-i Dihlevî anlaşılan kendisini tevazu ile nîm-suvâr olarak nitelendirmektedir:

Benden ki yarım-suvâriyim gizli cep safında * İki şeh-suvârı iki yarım ile imtihan kılalım ?¹³³⁵.

Emîr Necmeddîn Hasan Dihlevî de bir mısrasında “şeh-suvâr”a şöyle yer vermektedir:

“O benim şeh-suvârım adımını esirgedi¹³³⁶ benden.”¹³³⁷

Delhi suvârî sınıflarını teşkil eden unsurlara dair araştırmacılar farkı görüşler ileri sürmüşlerdir. Mesela Kureşî, Delhi Türk Sultanlığı ordusundaki suvârîlerin müretteb, suvâr ve dû-espeh olarak üçe ayrıldığını belirtir. Bunlardan “dû-espeh”in kelime anlamının aksine iki atı olanlara denmediğini, dû-“espeh”in “suvâr”dan daha düşük mertebede olduğunu ve suvârın da “müretteb”den daha düşük mertebede olduğunu belirtmektedir. Buna delil olarak da Berenî’de geçen bir “dû-espeh”in 10 Moğolu esir ettiğini, bir suvârın 100 Moğol suvârisini esir ettiğini kaydetmektedir. Yine mürettebin 234 tenge yani 78 tenge kendisi için ve 78’er tenge de ikişer atı için yani toplamda 234 tenge maaş almasını delil göstermektedir. Dolayısıyla Müretteb 234, suvâr 156 ve dû-espeh 78 tenge maaş almaktadır¹³³⁸.

¹³³³ Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 775b.

¹³³⁴ Bkz. *İ‘câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 67.

¹³³⁵ Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Bakiye-i nakiye*, vr. 356a.

¹³³⁶ Asıl metinde esirgedi ifadesinde yardımcı fiil olarak dâst (داست) yazılmıştır, şın harfinin noktaları çıkmamıştır.

¹³³⁷ Bkz. Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî, *Divân-i Hasan*, s. 63.

¹³³⁸ Ishtiaq Husain Qureshi, a.g.e., s. 141, 250-251; Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 303, 319, 320.

Peter Jackson ise Berenî'nin ifadelerinden yola çıkarak “*müretteb*”i ağır zırhlı (bergustvânî) suvâri eri ve “*dû-espeh*”in de at-zırhlı ile donatılmayan bir kimse olduğunu tespit eder. Böylece “*müretteb*”in iki suvâri erini teçhîz etmesi beklenen suvâri olduğu ortaya çıkar der. “*Dû-espeh*” ise paradoksal olarak ikinci atı devlet tarafından verilen kimsedir¹³³⁹.

Suvâri sınıflarından “*suvâr-i çarh*” (yuvarlak kalkanlı/arbaletli suvâri)ın niteliği tam bir netlik taşımamaktadır. Bununla birlikte Moğol ordusunda da bu sınıfın mevcudiyeti bildirilmektedir. Mesela Sultan Balaban döneminde, Moğol Timur (Han) komutasında Nîmrûz vilayetinden gelip Hindistan’a giren suvâre-yi çarh (سوار چرخ¹³⁴⁰, سوارۂ چرخ¹³⁴¹, سواری چرخ¹³⁴²) birlikleri Şehzâde Muhammed Sultan’ı şehid etmişlerdi. Burada çarh kelimesi arbalet veya yuvarlak kalkan anlamlarında kullanılmış olabilir. Bu durumda bu ad ile ya yuvarlak kalkanlı suvârîler ya da arbaletli suvârîler kastedilmiş olabilir. Suvâr-i çarha ilave olarak Delhi’de “*şeh-suvâr-i çarh*” (شہسوار چرخ: yuvarlak kalkanı/arbaletli şövalye)¹³⁴³ sınıfı da bulunmaktadır.

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda çeşitli sultanlar devrinde hizmet eden suvâri çeşitleri ve sayılarının belirtilmesi, suvâri birliklerinin gücünü ortaya koyacaktır. Aynı zamanda askerî gücün artış ve azalışına da işaret edecektir. Sultanlığın kuruluşundan bir yıl önce Gur Devleti Hindistan valisi olan Kutbeddîn Aybek (1206-1210) tarafından görevlendirilen Bihar Valisi Muhammed Bahtiyar Halacî, 1205 yılında Tibet’i feth etmeye karar verdiğinde 10.000 veya 12.000 zırhlı suvâriye sahipti¹³⁴⁴. Nesevî 1221 yılında Hindistan’a giren Harezmsâh Celâleddîn Mengüberti’yi durdurmak üzere gelen Delhi Hükümdarı Şemseddîn İltutmuş’un emrinde 30.000 suvâr bulunduğunu bildirmektedir¹³⁴⁵. Nâsireddîn Mahmûd Şâh (1246-1266) döneminde Horâsân’dan gelen Moğol elçilerinin karşılanmasında Arap, Acem, Türk, Halac ve Afganlardan teşkil

¹³³⁹ Peter Jackson, *the Delhi Sultanate A Political and Military History*, s. 241.

¹³⁴⁰ Sîhrindî, s. 46-47; Nizâmuddîn Ahmad, s. 99.

¹³⁴¹ Afîf, s. 141, 441.

¹³⁴² Esterâbâdî, I, s. 293.

¹³⁴³ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 299.

¹³⁴⁴ Cüzcanî, s. 152; Nizâmuddîn Ahmad, s. 49; M. Aziz Ahmet, s. 133; Enver Konukçu, “Delhi Türk Sultanlığı Hizmetindeki Halaç Beyleri”, *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Sayı 7, Ankara 1976, s. 185.

¹³⁴⁵ Şehâbeddîn Muhammed Nesevî, *Sîret-i Celâleddîn Menkubernî*, Muhakkik/Musahhih: Moctebâ Mînovî, İntişârât-İ İlmî ve Ferhengî, Tahran 1384, Çâp-İ Sevvom, s. 119; Aydın Taneri, *Celâlî’-d-Dîn Hârizmsâh ve Zamanı*, s. 27, 31.

edilmiş 50.000 bergustvân ve silahlı suvâri hazır bulunuyordu¹³⁴⁶. Nâsireddîn Mahmûd Şâh'ın emîrlerinden Uluğ Han Balaban 658/1260 yılında Delhi civarındaki asileri 10.000 bergusvânlı (zırhlı) ve ağır silahlı suvâri ile cezalandırmıştı¹³⁴⁷. Sultan Balaban (1266-1287) devrinde kuzeybatı sınırındaki eyâletlerde Moğollara karşı görevlendirilerek yerleştirilen suvâriiler dışında sadece Delhi'de 6-7.000 suvâri vardı¹³⁴⁸. Sultan Balaban, Kather vilayetindeki âsileri 5.000 ağır silahlı suvâri ile cezalandırdı¹³⁴⁹. Sultan Keykubâd (1287-1290) üzerine gelen babası Bengal Sultanı Buğra Han'a karşı çıktığında 100.000'den fazla bergustvân¹³⁵⁰ kuşanmış askeri vardı¹³⁵¹. Sultan Keykubâd, Şâhek Barbek komutasında Lahor ve Multan'a saldıran Moğol Temer üzerine 30.000 suvâri gönderdi¹³⁵².

Delhi'de saltanat, gulâm soylu Türklerden hür Halacî Türklerine geçtiğinde Fîrûz Şâh Halacî (1290-1296) ilk yılında Moğol saldırısını durdurmak için Hint soyundan atlar üzerine binmiş, mızrak ve zûpîn taşıyan, hepsi zırhlı (demir cüppeli) ve külahlı, 30.000 Delhi suvârisi gönderdi¹³⁵³. Alâeddîn Muhammed Şâh (1296-1316) devrinde 475.000 suvâri vardı¹³⁵⁴. Moğol Duva Han'ın oğlu Kutluk Hâce 200.000 suvâri ile Delhi'ye hücum ettiğinde sahih bir rivayetle 300.000 suvâri ile şehirden (Delhi) dışarı çıkıldı¹³⁵⁵.

Saltanat Halacîlerden Tuğluk hanedanına geçtiğinde Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351) 100.000 suvâriye sahipti¹³⁵⁶. Muhammed Şâh Tuğluk, Horâsân'a sefer düzenlemek için ücretli asker de alarak 370.000 suvâri topladı. Nâib-i Emîr-i Hâcib olarak atadığı Fîrûz Şâh'ın emrine, onun askeri olarak 12.000 meşhur suvâri tayin

¹³⁴⁶ Cüzcanî, s. 317; Nizâmuddîn Ahmad, s. 74; Esterâbâdî, I, s. 261.

¹³⁴⁷ Cüzcanî, s. 227.

¹³⁴⁸ Aslında Sultan Balaban benim 6-7.000 suvârim Gücerat racasının 100.000 pâyk (Hindû yaya asker) ve dhânuğ (Hindû yaya okçu) askerini yenmeye kâfidir demektir. Fakat böylece Moğolları durdurmak için kuzey sınırlarına yerleştirilen askerler dışında elinde Delhi'de bu kadar asker bulunduğunu da belirtmiş olmaktadır. Bkz. Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 52.

¹³⁴⁹ Nizâmuddîn Ahmad, s. 85.

¹³⁵⁰ Kaleme geldi cesur ve pehlivanlardan * Yüzbin kuşanmış bergustvân (یک لک از آراسته * Bergustvân genellikle at ve filler üzerine örtülen bir çeşit zırh için kullanılmakla birlikte asker zırhları için de kullanılabilir). (برکستوان)

¹³⁵¹ *Kiranu's-sa'deyn*, s. 40, 54; Ishtiaq Husain Qureshi, a.g.e., s. 155.

¹³⁵² Sihirindî, s. 54.

¹³⁵³ İsamî, *Futuhu's-Selatin*, s. 206.

¹³⁵⁴ Esterâbâdî, I, s. 388; Ishtiaq Husain Qureshi, a.g.e., s. 155; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halacîler*, s. 244.

¹³⁵⁵ Esterâbâdî, I, s. 361.

¹³⁵⁶ Burada çokluktan kinaye olarak bu sayı verilmiş olabilir. Çünkü aynı beyit içerisinde suvâri ve piyâde sayıları 100.000 olarak gösterilmektedir. Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 240.

etti¹³⁵⁷. Sadece Kinbâya (کهنبايت)¹³⁵⁸ iktâsında 1.300 suvâri bulunmaktaydı¹³⁵⁹. Muhammed Şâh Tuğluk'un öldüğü haberini işiten Nâib-i Gaybet Han Cihân, Delhi'de bol para harcayarak kendine ait 20.000 suvâri toplamıştı¹³⁶⁰. Fîrûz Şâh Tuğluk (1351-1388), I. Bengal seferlerine 90.000 zırhlı suvârisi ile gitti¹³⁶¹. Bu savaştaki hasmı Bengal Sultanı Şemseddîn ise 10.000 suvâri ve 200.000 piyâdeye¹³⁶² sahipti¹³⁶³. Fîrûz Şâh Tuğluk'un II. Bengal seferinde 80.000 suvârisi¹³⁶⁴, Tatta seferinde ise 90.000 suvârisi vardı¹³⁶⁵. Bu seferde hasmı olan Tattalıların ise 20.000 suvârisi vardı¹³⁶⁶. Fîrûz Şâh Tuğluk'un bendeleri (gulâm) haricinde tamamı zırhlı 80.000 suvârisi daha vardı¹³⁶⁷. Gulâmlarından 40.000'i her gün ev (başkent) ve suvâri nöbetinde hazır beklerlerdi¹³⁶⁸. Fîrûz Şâh Tuğluk devri Melik-i Mulûk eş-Şark (Doğu Beylerbeyi)ı olan 'İmâdü'l-mülk Beşîr-i Sultânî ordusunda 50.000 zırhlı suvâri ve namlı pehlivan (piyâde) bulunmaktaydı¹³⁶⁹. Fîrûz Şâh Tuğluk'un 1388'de ölümüyle çıkan taht kavgaları orduyu önemli ölçüde zayıflattı ve suvâri sayısı önemli ölçüde azaldı. Rebiulevvel 791/1389 yılında Muhammed Şâh ikinci defa Sâ mânâ'de tahta oturduğunda etrafında 20.000 suvârisi vardı. Delhi'ye ulaştığında etrafındaki suvârilerin sayısı 50.000'e ulaştı. Delhi'deki hasmı Sultan Ebu Bekir Şâh'ın da çok sayıda askeri bulunmaktaydı¹³⁷⁰. Nâsireddîn Mahmûd Şâh, 1398 yılında Emîr Timur ordusu ile karşılaştığında ordusunda ancak 10.000 suvâri vardı¹³⁷¹.

Delhi Türk Sultanlığı hakkında çağdaş Arap kayıtlarında suvâri askerinin sayısı hakkında çok abartılı rivayetler yer almaktadır. Mesela *Mesâlikü'l-ebâr*'daki kayıtlara göre Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351)'un hizmetinde sekiz veya daha fazla "han"ı vardı, ordusu bazısı saray (başkent)ında bazıları eyaletler (taşra)de olmak üzere 900.000

¹³⁵⁷ Afif, s. 42.

¹³⁵⁸ Burası Gücerat'ta bulunan Kinbâya (Kenbay) şehri ve limanı olmalıdır. Bkz. İbn Battûta, II, s. 695-696, 719.

¹³⁵⁹ *Ahbârü'l-ahyâr fî esrâri'l-ebâr*, s. 280.

¹³⁶⁰ Afif, s. 52, 58.

¹³⁶¹ Afif, s. 115.

¹³⁶² Bu örnek olay Delhi Türk Sultanlığı'na bağlı uzak bölgelerde yeterince suvâri askeri çıkarılamadığını göstermektedir. Bu durumun nedeni ise bu muntıkada yeterince Türk, İranlı, Afgan, Arap vb. gulâm temin edilememesi ve yeteri miktarda at elde edilemeyişi olmalıdır.

¹³⁶³ Afif, s. 114.

¹³⁶⁴ Afif, s. 144.

¹³⁶⁵ Afif, s. 197, 200.

¹³⁶⁶ Afif, s. 201.

¹³⁶⁷ Afif, s. 298.

¹³⁶⁸ Afif, s. 270.

¹³⁶⁹ Afif, s. 437.

¹³⁷⁰ Sîhrindî, s. 145-146; Nizâmuddîn Ahmad, s. 243-244.

¹³⁷¹ Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, s. 229.

suvâriden oluşmaktaydı. Hepsi Dîvân defterlerine kayıtlıydı ve maaşlarını sultandan alırlardı. Bu ordu Türklerden, Hıta (خط)¹³⁷²lardan, İranlılardan (الفرس) ve Hintlilerden oluşurdu. Bunlar arasında farklı ırklardan pehlivanlar, şuttarlar¹³⁷³ ve diğer insanlar vardı. İyi cins atlara binerler; mükemmel donanımlı (silahlı)dırlar. Frapan elbiseler giyerlerdi¹³⁷⁴.

el-Vâfi bi'l-vefeyât'da söz konusu suvâri sayısını abartılı olduğuna değinilmekte fakat yine de suvâri mevcudu en fazla ulaştığı sayı olan 475.000'den 600.000'e çıkarılarak yine sayı abartılmaktadır: El-Nasir Muhammed b. Kalavun döneminde Rasalyah (idaresine?) gelen İftihar Abdullah Defter Han, (Sultan Muhammed Şâh Tuğluk'un) ordusunun 900.000 atlıdan oluştuğunu bildirdi. Ancak Kadı bunun şüpheli (abartılı) görüldüğünü çünkü Divan'da kaydedildiğine göre sultanın yaya ve suvâri olmak üzere bütün ordusunun meşhur olduğu üzere 600.000 kişi olduğunu söyledi. Ülke (Hindistan)'de at yetişmediğinden ve [ithal edilen] atlar da kısa sürede zayıf düştüğünden piyâde askerlerin sayısı suvârilerin sayısından daha fazlaydı¹³⁷⁵.

Gazneliler ordusunda olduğu gibi Delhi ordusunda da Hindû suvâriler yer almaktaydı. Mesela Sultan Kutbeddîn Aybek (1206-1210)'in Hindû suvârileri vardı¹³⁷⁶. Sultan Balaban (1266-1287)'in büyük miktarda Hindû suvârisi vardı. Bundan dolayı Sultan Balaban'ın Memâlik-i 'Ârızî popüler olarak Ravet-i¹³⁷⁷ 'Ârız diye adlandırılmaktaydı¹³⁷⁸. Berenî¹³⁷⁹ ve Emîr Husrev-i Dihlevî tarafından râvet (راوت) kelimesi Hindû suvâri anlamında kullanılmaktadır¹³⁸⁰. Emîr Husrev-i Dihlevî,

¹³⁷² Ahsen Batur, çevrisinde verdiği açıklama notlarında Hıta adını Türklermiş Moğollardır, Leao Devleti yıkıldıktan sonra oraya buraya dağılan yarı Türk yarı Moğol savaşçıları diye açıklamaktadır.

olarak açıklamaktadır. Bkz. *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, s. 31.

¹³⁷³ Şuttar: Bunlar bir tür cemaattir ve gerektiğinde ülke savunmasına katkıda bulunurlar. Bağdat, Dımaşk, Kahire ve Semerkand'da yabancı istilacılara karşı çok başarılı mücadeleler vermişlerdir. Bkz. *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, s. 31-32.

¹³⁷⁴ *Mesâlikü'l-ebâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 50-51; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, s. 31; *Arab Accounts of India*, s. 21; Ishtiaq Husain Qureshi, a.g.e., s. 155.

¹³⁷⁵ Salâhuddîn Halil b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, III, s. 173; *Arab Accounts of India*, s. 114.

¹³⁷⁶ Ishtiaq Husain Qureshi, a.g.e., s. 152.

¹³⁷⁷ Râvet: Hindû suvâri.

¹³⁷⁸ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 114-115; M. Aziz Ahmet, s. 319; Ishtiaq Husain Qureshi, a.g.e., s. 152.

¹³⁷⁹ Berenî râvet kelimesini at anlamında da kullanmaktadır. Bkz. Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 115, 182; Ishtiaq Husain Qureshi, a.g.e., s. 152.

¹³⁸⁰ Emîr Husrev-i Dihlevî, râvet kelimesini Hindû suvâri anlamında kullanır. Başı açık her bir râvet (Hindû suvâri)i, her nerede karşılarına çıkarsa başlarını çevgân topu yapmalarından bahseder. Bkz. *Hazâinü'l-fütüh*, s. 89; Ishtiaq Husain Qureshi, a.g.e., s. 152.

Hazâinü'l-fütûh adlı eserinde râvet kelimesinin çoğulu olan râvetân kelimesini Hint racputlarından bir topluluğun adı olarak kullanmaktadır¹³⁸¹.

Sultan Keykubâd (1287-1290) komutasında da Hindû suvâriiler bulunmaktaydı¹³⁸². Celâleddîn Fîrûz Şâh (1290-1296)'a karşı isyan eden Melik Çahçû'nun emrinde Hindistanlı râvet (Hindû suvâri) ve pâyk (Hindû piyâde) askerleri karınca ve çekirge sürüsü gibi toplanmış idi¹³⁸³.

Kutbeddîn Mübârek Şâh (1316-1320) devrinde Hindû Husrev Han, sultandan aldığı izin ile Gücerat Hindûlarının çoğunu, yaklaşık 20.000 Güceratlıyı kendi nezdinde topladı. Sahip olduğu her şeyi onlara harcadı, elbise ve silahlarla onları donattı. Tam bir kuvvet ve kudret sahibi oldu. Güceratlılardan ve diğerlerinden dostlar ve yardımcılardan 40.000 suvâri onun nezdinde toplandılar¹³⁸⁴. Sonuç olarak Delhi ordusunda kuruluş devrinden itibaren çoğu zaman önemli miktarda Hindû suvâri bulunduğuy ortaya çıkmaktadır.

Delhi ordusunda Hindû suvâriiler bulunmakla birlikte suvâriilerin büyük çoğunluğunun kuzey milletlerinden teşkil edildiğiy, özellikle belirtilmelidir. Nitekim Kutbeddîn Mübârek Şâh devrinde, suvâriilerinin çoğunun kuzey milletleri ve Kuzey Türklerinden teşkil edildiğiy Emîr Husrev-i Dihlevî tarafından şöyle dile getirilmektedir:

Suvâriilerinin çoğuy kuzey ülkelerinden * Ne Hindistanlı ve ne Kuzey Hindûsuy
Guz ve Türk ve Moğol, Rûmî ve Rûsî * Savaşta aradığından bir horozuy [Hindû
Husrev Han]

Diğerleri Tazik (İranlı), Horâsânlı¹³⁸⁵ ve temiz asıldan * Asıllarına bulaşan
kötü soy olmamış

Hepsi savaş ve muharebe etmiş adamlar * Melik ile çok gazalar etmişler¹³⁸⁶.

¹³⁸¹ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 81, 84, 151, 207.

¹³⁸² Ishtiaq Husain Qureshi, a.g.e., s. 152.

¹³⁸³ Bkz. Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 182.

¹³⁸⁴ Esterâbâdî, I, s. 427-428.

¹³⁸⁵ İbn Battûta, Hint ülkesinde yabancılara Horâsânî [Horâsânlı] derler demektir. Eserinin başka bir yerinde ise bu bilgiyi şu ifadelerle pekiştirir: "Horâsân kökenli emirler, kumandanlar ve yabancılar, isyancı Aynü'l-mülk'ten çok korkuyorlardı. Çünkü o Hindû idi. Sultan daima dışarıdan gelenleri tuttuğuy ve gözettiğiy için Hindistan'ın asıl ahaliş, yabancılara karşı kindardır diyerek bizi bu hususta aydınlatmaktadır. Bkz. İbn Battûta, II, s. 657.

¹³⁸⁶ سواران بیشتر از اقلیم بالا * نه هندوستانی و هند و والا
غز و ترک و مغل رومی و روسی * چو باز جوه در جنگ خروسی

Fîrûz Şâh Tuğluk, 767/1365-66 yılında I. ve II. Tatta seferlerine çıktığında rikabının yanında Arap ve İranlı suvâriler gitmekteydi¹³⁸⁷. Bu sırada Türk suvârilerin ise adı bile anılmamaktadır. Bu durum kuzey ülkelerinden gelen Türk gulâm akışının azalması sonucunda orduda Türk suvâri oranının epey azaldığına işaret ediyor olmalıdır. Türk gulâm suvâri açığının ise Arap, Acem ve Hindû suvâri ile giderilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Suvâri sınıfı sadece atlı birliklerden ibaret değildi. Fîrûz Şâh Tuğluk (1351-1388), mâhelî (ماہلی: hızlı giden) veya be-ehli/bâhelî (بہلی: yerli ?)¹³⁸⁸ diye anılan erkek mandalar (نرگاو میٹھ: ner-gâvmîṣ) üzerine binen çok sayıda gulâma sahipti. Sultan Fîrûz Şâh, avlarında yanında bâhelî (ماہلی/بہلی) bendelerinden 12.000 nefer bulundururdu. Bazı bâhelî (بہلی) bendeleri av sırasında ağır silâhlı taburlar, namlı cesurlar gibi erkek mandalara biner ve ellerinde demir ve çelik temrenli zûbîn (زوبین: kısa mızrak) olurdu¹³⁸⁹. Türk kültüründe manda suvârilîği bulunmadığından bu gulâm birliklerinin tamamen Hindûlardan teşkil edildiği kesin gibidir.

Delhi Türk Sultanlığı ordusu nasıl çok hızlı bir şekilde Hindistan'ı fethedebildi? Gur Sultanı Gıyâseddîn Mu'izzeddîn Muhammed b. Sâm (1187-1206)'ın Hindûlar ile yaptığı ve aşağıda nasıl cereyan ettiği anlatılan savaş, bu sorunun yanıtını ortaya koymaktadır.

Sultan Muizzeddîn 588/1190-91 yılında Hindistan'a hareket etti. İslâm ordusunun suvâri adedi 120.000 bergustvânlı (zırhlı) idi. Sultan Gazi, Raca Kûle'nin yakınına ulaştığında o (raca), Tarâin sınırında ordugâhını kurmuştu. Raca Pethû'nun sahih bir rivayete göre 300.000 Racput, Afgan ve diğer unsurlardan suvârisi vardı, 150 Racput racası bir araya gelmişti. Saf kıran fillerinin sayısı 3000'i aşıyordu. Okçu

دگر تازک خراسانی و پاک اصل * نگشته اصل بد با اصل شان وصل

Bkz. *Tuğluknâme*, s. 84. همه مردان رزم و کار کرده * غزاها با ملک بسیار کرده

¹³⁸⁷ Bkz. Afif, s. 223. برابر رکاب شهریار عرب و عجم گشته

¹³⁸⁸ Camış/mandaya binerek ava giden ve geyik tuzaklarını taşıyan, arslan avına katılan bu taifeye yani manda sırtında giden suvâri, eserin 271. sayfasında askeri bir sınıf olarak gösterilmiş ve ماہلی (hızlı giden) olarak nitelenmiştir. Fakat aynı manda suvâri taifesi, eserin 327. sayfasında “be-ehli/bâhelî” (بہلی) olarak kaydedilmiştir. Bu durumda bir yazım yanlışlığı olmalıdır. İkisinden biri doğru olmalıdır. Afif, s. 271, 327; Babürlülerden Ekeber döneminde fil sırtında savaşan muhtemelen Hintli askerler için kullanılan bhoî (بھوئی) adı da muhtemelen söz konusu “be-ehli/bâhelî” (بہلی) adının zamanla değişime uğramış veya telfuzu farklılaşmış bir hali olmalıdır. Bkz. Ebu'l-Fazl-i 'Âllâmî, *Âyin-i Ekberî*, ed. H. Blochmann, M. A., Asistant Calcuta Madrasah, Printed For the Asiatic Society of Bengal in the Bibliotheca Indica, Calcuta 1872, C. I., s. 133-138.

¹³⁸⁹ Afif, s. 327.

piyâdelerin sayısı hesaba sığmıyordu. Sultan ordusunun tabiyesini yaptı. Kalp (ordunun merkezi), ordu ağırlıkları, râyât (bayraklar) ve alâmât (sancaklar), çetr ve filleri üç *korûh* geride bıraktı. Safi düzenlemiş yavaşça ilerliyordu. Seçkin ve zırhsız suvârilerini (سوار برهنه و جریده), 10.000'lik dört alaya (*fevc*) ayırdı ve onları düşman tarafına görevlendirdi. Dört taraftan sağ, sol, ön ve arkadan her taraftan 10.000 okçu suvârinin (سوار تیر انداز: suvâr-i tîr endâz), kâfirlere hücum etmelerini, melunlar piyâde, suvâri ve filleriyle hamle ettiğinde harb hiledir sözüne uygun olarak sırtlarını dönüp dörtnala uzaklaşmalarını ve onlar kovaladığında geri dönüp ok atıp delik deşik etmeleri gerektiğini buyurdu. Kâfirler, filler ve suvâriiler topluluğu sadece bir yönden hamle edebildiklerinden İslâm ordusu diğer taraflardan bir anda ok atıyorlardı. Kâfir ordusu aciz kaldı. Onların tabiyesi (savaş düzeni) kırıldı. Öğle vaktine kadar bu tarzda savaştılar. Daha sonra bütün emîrler aynı anda dört bir taraftan saldırdılar. Hindû askeri hezimete uğradı. Bu zafer 588/1190-91 yılındaydı¹³⁹⁰. Bundan sonra Mu‘izzeddîn ordunun en ünlü komutanı [ve Delhi Türk Sultanlığı kurucusu olan Kutbeddîn] Aybek'i Hindistan'a genel vali ve ordu komutanı olarak atadı ve Gazne'ye geri döndü¹³⁹¹.

Şemsi Sirâc Afîf ve diğer müelliflerin Tarâin Savaşı hakkında aktardıkları, racaların piyâdeler ve filler topluluğu ile taarruz ettiklerinde manevra kabiliyetlerinin son derece sınırlı olduğunu göstermektedir. Her yönden saldırabilen, vur-kaç taktiği yapabilen ve uzaktan ok atabilen zırhsız suvâriiler karşısında, çok sayıdaki piyâde ve fillerinin bir dezavantaja dönüştüğü müşâhede edilmektedir. Gur suvâriilerinin büyük bir çoğunluğunun okçu suvâri olduğu görülmektedir. Bu savaş, çok hızlı fetihlerin suvâri birlikleri sayesinde gerçekleştiğini göstermektedir. Burada ordunun gerisinde kalan zırhlı suvâriilerin okçu olup olmadıkları ise belirtilmemektedir. Sonuç olarak Tarâin Savaşı, Delhi Türk Sultanlığı tarafından askerî açıdan çok sayıda zırhlı ve zırhsız suvâri varlığının miras alındığını göstermektedir. Zırhsız okçu suvâriilerin savaştaki önemini ortaya koymaktadır.

Delhi hükümdarlarının Hindistan'ı çok hızlı bir şekilde fethetmesinin sırrı neydi? Tarâin Savaşı'nın gösterdiği üzere bu sorunun yanıtı suvâri sınıfında gizlidir. Bu soruya net bir yanıt verilebilmesi için öncelikle sultanlığın ordusundaki ve Hindû

¹³⁹⁰ Cüzcanî, s. 119-120; Sîrhindî, *Târîh-i Mubârek Şâhî*, s. 9-10; Esterâbâdî, I, s. 205-208.

¹³⁹¹ Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, s. 260.

ordularındaki suvâri birliklerinin her yönüyle; nitelik ve nicelik bakımından kıyaslanması gereklidir.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde suvâri, özellikle de zırhlı suvâri olmak her askerin harcı değil idi. Fahr-i Müdebber'in bildirdiğine göre bir suvâri nîze (mızrak), şemşîr (kılıç), 'amûd (gürz), ok, yay, nâçeh (küçük savaş baltası) silahlarını kullanabilmeliydi. Suvârî ayrıca cevşen (جوشن: pullu zırh), hûd (خود: tulga), hoftan (خفتان: pamuk, yün ve ipekten yapılan, bedeni darbelere karşı koruyan bir çeşit sıkıştırılmış savaş elbisesi), zırh (زره: halka örgü zırh), beğaltân (بغلطان: kolsuz aba; zırh), zırheyn (زرهين: çifte -örgü- zırh), rânin (رانين: bacağı örten zırhtan iki tane), sâ'edeyn (ساعدين: iki bileklik), sâkeyn (ساقين: ayağa sarılan koruma/tozluktan iki tane) ve buna benzer şeyleri giyinmiş olmalı idi¹³⁹². Bu şartları temin etmek büyük bir yetenek ve belli bir maddi gücü gerektirmekteydi.

Sultan Balaban, hasımları karşısında en çok suvârilerine güvenmekteydi. Nitekim atlı birlikleri karşısında çok kalabalık Hindû ordularının bile dayanamadıklarını şu ifadeler ile dile getirmektedir: “Râyân (racalar) ve rangân kendilerinden başka 100.000 pâyk (Hindû yaya asker) ve dhânuh (Hindû yaya okçu)a sahip olsa da nerede benim askerime güç yetirebilir. Onları yağmalamak için 6-7.000 Delhi suvârisi yeterlidir.”¹³⁹³

Hindû orduları ise genel olarak çok sayıda piyâde ve az sayıda suvâri gücüne sahiptiler. Hint ordularının söz konusu niteliğiyle ilgili olarak şu örnekler verilebilir: Gazneli Mahmûd, 1001 tarihinde II. Hint seferinde 15.000 atlı ile çıktı. Karşısına çıkan Pencâb Bölgesi sahibi Raca Caypâl ise 12.000 atlı, 30.000 yaya ve 300 filden oluşan bir orduya sahipti¹³⁹⁴. Delhi Türk Sultanlığı hükümdarı olan Nasıreddîn Mahmûd Şâh (1246-1266) devrinde Uluğ Han Balaban 649/1251'de Malva'yı feth ettiği sırada savaştığı Raca Câher Deva (جهر ديو) ordusunda 5.000 suvâri ve 200.000 piyâde vardı¹³⁹⁵. Sultan Balaban (1266-1287) tarafından I. Bengal seferi sırasında hezimete uğratılan Cacnagar Racası Mal Deva ordusunda 50 fil, 5.000 suvâri ve 10.000 pâyk

¹³⁹² *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 369.

¹³⁹³ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 52.

¹³⁹⁴ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 17; Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, s. 140.

¹³⁹⁵ Cüzcanî, s. 215; Nizâmuddîn Ahmad, s. 74.

(yaya asker) bulunmaktaydı¹³⁹⁶. Celâleddîn Fîrûz Şâh Halacî emîrlerinden Melik Alâeddîn, Devagir’e saldırdığında buranın racası Râm Deva’nın oğlu Behlîm emrinde 500.000 [!] piyâde ve 10.000 suvâri bulunmaktaydı¹³⁹⁷.

Hint suvârilerin temel silahına gelince Emîr Husrev-i Dihlevî kefare Hint suvârisinin söğüt yaprağı gibi jûpîn mızrakları fırlattıklarını bildirmektedir¹³⁹⁸. Böylece Hindû suvârilerin kısa bir mızrak çeşidi olan jûpîni temel silah olarak kullandıkları anlaşılmaktadır.

Hint ordularında suvâri sayılarının çok az olduğu görülmektedir. Bununla birlikte suvârilere büyük önem verilmekteydi. Hsüan-Tsang (seyahati: 627-645) Hint suvârileri için “Suvâriler bir saldırıya karşı koymak için önde yayılırlar ve saldırı durumunda şuraya buraya emirleri taşırlar” demektedir¹³⁹⁹.

Narayana tarafından XIV. yy.da yazılan¹⁴⁰⁰ *Hitopadeşa* (*Yararlı Eğitim*) adlı eserde “Savaş” (Vigraha) başlığı altında belirtildiğine göre Hint ordularında kalbin (ordunun merkez kısmı) her iki tarafında da atlar (suvâriler) vardı... Suvâriler adeta ordunun hareketli siperleridir; o yüzden ata iyi binen bir kral, kara savaşında muzafferdir. Zira derler ki, at sırtında savaşan savaşçıları tanrılar bile zapt edemez; düşman uzakta bile bulunsa, suvârilerin elinde demektir. Derler ki, suvârinin üç görevi vardır: Savaşta ilk darbeyi vurmak, bütün orduya göz kulak olmak ve her yöndeki bütün yolları temizlemek¹⁴⁰¹.

2.5.2. Filbânlar

Fil sürücülerini kadimi Hindistanda ankuşadhara¹⁴⁰², Gazneliler devrinde ise pîlbân (پیلبان)¹⁴⁰³ ve nadiren pîlvân (پیلوان)¹⁴⁰⁴ adı ile anılmaktaydılar. Fil sürücülerini ve

¹³⁹⁶ *İ‘câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 9.

¹³⁹⁷ *İşâmî, Futuhu’s-Selatin*, s. 228.

¹³⁹⁸ *İ‘câz-i Husrevî*, IV. Risale, s. 139.

¹³⁹⁹ Samuel Beal, *Si-Yu-Ki: Buddhist Records of the Western World Translated from the Chinese of Hiuen Tsiang*, C. I, s. 83; “Suvâriler bir saldırıya karşı koymak için önde yayılırlar ve saldırı durumunda buraya kadar oradaki düzeni taşırlar.” Bkz. İsmail Hakkı Ergüven, *Hsian-Tsang’ın Seyahatnâmesi*, s. 122.

¹⁴⁰⁰ Eserin elyazması nüshalarından birinde 1373 tarihi okunmuştur. Bkz. Narayana, *Hitopadeşa* (*Yararlı Eğitim*), s. IX.

¹⁴⁰¹ Narayana, *Hitopadeşa*, s.112-114.

¹⁴⁰² P. C. Chakravarti, *The Art of War in Ancient India* [Thesis approved for the Degree of Doctor of Philosophy in the University of London], Published by The University of Dacca Ramna, Dacca 1941, s. 53.

¹⁴⁰³ *Târîh-i Beyhakî*, I, s. 214; *Dîvân-i Mes‘ûd-i Sa‘d-i Selmân*, s. 264.

bakıcıları yanında “pîlbân”ın şagird (شاگرد)¹⁴⁰⁵ denilen öğrencisi ve “pîlbân-i hâs” (پیلبان خاص)¹⁴⁰⁶ denilen sultanın özel filbânları bulunmaktaydı. Bütün pîlbânlar ve saltanat ahırlarında bulunan filler “Mukaddem-i Pîlbânân” (مقدم پیلبانان) denilen âmirin emri ve denetimi altındaydı. Bu görevli vakti geldiğinde filleri sultana arz ederdi ve makamı “Ze‘âmet-i Pilbanân” (زعامت پیلبانان) olarak zikredilmekteydi¹⁴⁰⁷. Ze‘âmet kelimesi önderlik, reislik, liderlik anlamlarına gelmektedir¹⁴⁰⁸. Dolayısı ile “Zeamet-i Pilbanân” terkihi ile filbânların reisliği yani bir nevi filler ile ilgili bir teşkilat, bakanlık kastedilmektedir.

Gazneliler filbânlar bu devasa hayvanların hem bakıcıları hem de savaşta sürücüleri idiler. *Dîvân-i Mes‘ûd-i Sa‘d-i Selmân*’da geçen aşağıdaki beyit bu hususa ışık tutmaktadır:

Her bir mest filin üzerine *Oturmuş bir pîlbân¹⁴⁰⁹.

Gazneliler zamanında doğrudan sultanın kumandası altındaki fil sürücüleri (pîlbânân) ağırlıklı olarak Hint kökenli idi. Herhangi bir sebeple fillerden birinin zarar görmesi veya düşman kuvvetlerinin eline geçmesi halinde filciler sultan tarafından cezaya çarptırılır ve filin değeri nakit olarak onlardan tahsil edilirdi. Örneğin Gazneli Sultan Mesud Belh’de konakladığı sırada 10 Türkmen atlısı sultanın Belh’de konakladığı bahçenin yanına kadar gelerek dört Hintli piyâdeyi öldürmüşler ve Mesud’a ait bir fili de çalıp götürmüşlerdi. Bunun üzerine Sultan Mesud, pîlbânlara (filbân) ağır hakaretlerde bulunmuştu. Onlardan filin bedeli olarak 100.000 dirhem alınmasını ve bu olayda ihmali görülen Hintli pîlbânlardan birkaç tanesinin dövülmesini emretmişti¹⁴¹⁰.

Gaznelilerde filbânlar ağırlıklı olarak Hint kökenli olmakla birlikte Türk kökenli askerler de filleri sürebilmekteydi. Gazneli Mahmûd’un XIV. Hindistan seferinde yaşananlar bu duruma delil teşkil etmektedir. Bu vaka şöyle anlatılmaktadır:

¹⁴⁰⁴ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 134, 135.

¹⁴⁰⁵ *Târîh-i Beyhakî*, I, s. 214.

¹⁴⁰⁶ *Târîh-i Beyhakî*, III, s. 956.

¹⁴⁰⁷ *Târîh-i Beyhakî*, II, s. 436; Hasan Enverî, *İstılahat-i Devre-i Gaznevî ve Selçukî*, Kitaphâne-i Tehûrî, Çâp-i Dovvom (İkinci Baskı), Tahran, Pâiz 1373, s. 127.

¹⁴⁰⁸ Ze‘âmet: Önderlik, reislik, liderlik. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 1200.

¹⁴⁰⁹ بر سر هر پیل مست * نشسته یک پیلبان Bkz. *Dîvân-i Mes‘ûd-i Sa‘d-i Selmân*, s. 466.

¹⁴¹⁰ *Târîh-i Beyhakî*, III, s. 898; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 69; H. Dursun Yıldız-Erdoğan Merçil, “Gazneliler’de Devlet Teşkilatı”, çev. M. Hanefi Palabıyık, *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları*, Malatya, 2001, sayı: 1, s. 198; Güler Nuhoglu, *Beyhaki Tarihi’ne Göre Gazneliler’de Devlet Teşkilatı ve Kültür*, s. 226.

Mahmûd b. Sebüktegin, 413/1022 yılında Nandâ [Nandana] vilayetini ele geçirmek amacıyla yola çıktı. Kalincâr Kalesi'ni kuşattı. Bir müddet geçtikten sonra bu kalenin hâkimi Nandâ pîşkeş olarak 300 fil gönderdi ve eman talep etti. Sultan bu sulhu kabul etti. Filleri kaleden filbânsız gönderdiklerinden sultan Türklere (saray kulları anlamında olmalı) filleri alıp binmelerini buyurdu. Bu durumu gören kale ehli hayret içinde kaldılar ve Türklerden ibret aldılar; Nandâ, Hint dilinde sultanı öven bir şiir yazıp gönderdi¹⁴¹¹. Esterâbâdî, Nanda'nın sultanı imtihan etmek için filleri filbânsız gönderdiğini belirtir¹⁴¹². Böylece filbânlığın Hindûların tekeline olmadığı Türklerin de filleri sürebildiği hem de çok sayıda Türkün filleri sürebildiği ortaya çıkmaktadır. Lakin Hindûların bu duruma hayret etmesinden bunun çok da alışıldık bir olay olmadığı anlaşılmaktadır.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde tahtın en önemli dayanak noktalarından biri filler idi. Fillerin bakımı, eğitimi ve savaşta kullanılmasından sorumlu olanlara önceki devirlerde olduğu gibi filbân denilmekteydi. Nadiren de olsa filbân yerine feyyâl adı da kullanılmaktaydı. İbn Battûta, bir yerde filbân yerine feyyâl tabirini kullanmaktadır¹⁴¹³. Filbân kelimesi bazen pîlbân (پيلبان) olarak da zikredilmektedir¹⁴¹⁴. Bundan başka eshâb-i pîl (اصحاب پيل) ifadesi de kullanılmaktadır¹⁴¹⁵. İbn Arabşâh, diğer kaynaklardan farklı olarak filin sırtındaki sandukaya binen savaşçıları râkib (راكب: binici)¹⁴¹⁶ ve fili süren filbânı ise rânende (راننده: sürücü) olarak adlandırmaktadır¹⁴¹⁷.

Delhi'de fillerin bakımı ve kullanımı Hindû gulâmlar tarafından üstlenilmekteydi. Fakat fil bakıcıları ve filbânların sayıları hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır. Bununla birlikte saltanat ahırlarında bazı dönemlerde 2.000¹⁴¹⁸, 2.700¹⁴¹⁹, 3.000¹⁴²⁰ gibi çok fazla sayıda fil bulunduğu bilinmektedir. Fil sayılarından yola çıkılarak hareket edilir ise Babürlü modeli filbân sayısını bulmada yol gösterici

¹⁴¹¹ Nizâmuddîn Ahmad, s. 15; Esterâbâdî, I, s. 108-109; Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, s. 168-169.

¹⁴¹² Esterâbâdî, I, s. 108.

¹⁴¹³ İbn Battûta, II, s. 705.

¹⁴¹⁴ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Bakiye-i nakiye*, vr. 379a.

¹⁴¹⁵ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Tuhfetü's-sıgar*, vr. 35a.

¹⁴¹⁶ Benzer bir yazılışa sahip rakîb (راكب), asıl suvârinin dışındaki diğer suvâriye (binici) denmektedir. Bkz. *Ferheng-i Câmi' Şâhnâme*, s. 538.

¹⁴¹⁷ İbn Arabşâh, *Zendegânî-yi şegeft-âver-i Timûr*, s. 103.

¹⁴¹⁸ Esterâbâdî, I, s. 261.

¹⁴¹⁹ Esterâbâdî, I, s. 361.

¹⁴²⁰ Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, s. 32; Simon Dgby, a.g.e., s. 59; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 305.

olabilir. Babürlülerden Ekber (1565-1605) devrinde fillerden en önemli cinslerin üç, en değersizinin ise bir bakıcısı vardı¹⁴²¹. Böylece bazı dönemlerde fil ahırlarında en az 2.000, 3.000 ve hatta daha fazla Hindû fil bakıcısı bulunduğu hatta çok daha fazla sayıda filbân bulunduğu söylenebilir.

Savaş sırasında ne kadar filbân bulunduğu konusuna gelince en az savaşta kullanılan fil sayısı kadar filbân bulunduğu kesinlikle söylenebilir. Fakat fil sürücüsü dışında filin beslenmesi, file gerekli yemin toplanması, hazırlanması, filin yıkanması vb. hizmetler için en az üç bakıcı daha gerekli olmalıdır. Dolayısıyla savaşlara katılan fillerin miktarı filbân sayısı hakkında daha net bilgi sunacaktır. Nesevî, 1221¹⁴²² yılında Hindistan'a giren Harezmsâh Celâleddîn Mengüberti'yi durdurmak üzere harekete geçen Sultan Şemseddîn İltutmuş'un yanında 300 fili bulunduğunu bildirmektedir¹⁴²³. Fîrûz Şâh Tuğluk, I. Bengal seferine (754/1353) çıktığında takriben II. Bengal seferinde olduğu kadar yani 470 civarında file sahipti¹⁴²⁴. II. Bengal seferine çıktığında (760/1358) 470 fil¹⁴²⁵, Tatta seferi (766/1365)'de 480 fil vardı¹⁴²⁶. Nâsireddîn Mahmûd Şâh, Timur ile karşılaştığında ordusunda 120 zırhlı fil bulunmaktaydı¹⁴²⁷.

Fil sayıları hakkında yukarıda aktarılan bilgiler değerlendirildiğinde, Delhi ordusunda gücün zirvede olduğu dönemlerde askerî harekâtlar sırasında en az 500 civarında filbân bulunduğu söylenebilir. Bu verilerden yola çıkılarak seferlere 500'ü fil sürücüsü olmak üzere fillerin bakımıyla ilgilenen en az 1.500 civarında filbân götürüldüğü düşünülebilir.

Sefere götürülen savaş fillerinin dışında cinsi daha küçük olan ve ordunun mühimmat ve levazımını taşımada ve levazımatı derin sulardan geçirmede kullanılan filler de bulunmaktaydı. İbn Battûta, Aynü'l-mülk isyanı sırasında Muhammed Şâh

¹⁴²¹ H. Hilal Çağlayan, *Ekber-Şâh Döneminde Hindistan (1542-1605)*, s. 76.

¹⁴²² Celâleddîn Mengüberti, 1221- 1221'in 12. Ayı arasında Hindistan'da bulunmuştur. Bkz. Aydın Taneri, *Celâlî'd-Dîn Hârizmsâh ve Zamanı*, s. 27.

¹⁴²³ Şehâbeddîn Muhammed Nesevî, *Sîret-i Celâleddîn Menkubernî*, s. 119; Aydın Taneri, *Celâlî'd-Dîn Hârizmsâh ve Zamanı*, s. 31.

¹⁴²⁴ *Târîh-i Fîrûz Şâhî*'de II. Bengal seferine katılan askeri güç aktarılırken I. Bengal seferinde olduğu gibi denip birinci seferde de hemen hemen bu kadar asker ve fil olduğu belirtilmiştir: Sultanın ilk Bengal seferinde olduğu gibi 80.000 suvârî, sayısız piyâde ve 470 kan dökücü fil ve çok sayıda gemi ve bu seferdeki gayretinin çokluğundan daha fazla bendesi (gulâm) ile yola koyuldular. Bkz. Afif, s. 144.

¹⁴²⁵ Afif, s.144.

¹⁴²⁶ Afif, s. 197.

¹⁴²⁷ Esterâbâdî, I, s. 524; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 305.

Tuğluk (1325-1351)'un Ganj Nehri'ni geçmek için tüm eşya ve hazinelerini fillere yükleyerek karşı sahile geçtiğini haber vermektedir. Ayrıca sultanın, devlet adamlarına da yüklerini taşımaları için filler verdiğini dile getirmektedir¹⁴²⁸. Yine Muhammed Şâh Tuğluk ordusunda bir sefer sırasında nebât taşıyan birkaç fil ve deve olduğu ve bu nebatlar ile kar şerbeti yapıp bütün orduya dağıtıldığı görülmektedir¹⁴²⁹. Delhi ordusunda nakliyat filleri kullanıldığı bilinmekle birlikte sayıları hakkında bir malumat bulunmamaktadır. Babürlüler devri bu hususun aydınlatılmasına ışık tutabilir. Bu dönemde hükümdarın haremiyle birlikte padişâh ve saray halkına mahsus türlü cinsten çadırların taşınması için 60 fil kullanılmaktaydı¹⁴³⁰. Ayrıca mehteri taşıyan filler olduğu ve hükümdar çadırları dışında taşınması gereken çok daha önemli mühimmatlar bulunduğu da göz önünde bulundurulmalıdır. Sonuç olarak Delhi Türk Sultanlığı ordusunda savaş ve nakliye filleri sevk ve idare eden 2.000 civarında filbân bulunduğu ileri sürülebilir.

“Şâhne-i Fil”in idaresi altında çalışan¹⁴³¹ filbânların en önemli görevleri fillerin olağanüstü güç ve zekâlarının savaş alanında kontrol edilmesini sağlayan, eğitimlerini vermek, zayıflamamasını sağlamak ve filleri savaşta sevk ve idare etmektir. Filbânlar, bu devasa hayvanları sesli komutlar vererek, kulaklarının arkasına vurarak, askılarına dokunarak ve hatta tüm vücutlarından yararlanarak bir makine gibi yönlendirmektedirler. Fakat fillerin dövüşme içgüdülerinin, savaşta nasıl yönlendirileceği büyük bir sorun idi. Çünkü savaşta filbânlar kontrolü kaybettiği anda filbân da dâhil olmak üzere alandaki her şey ve herkes tehlike altına girerdi¹⁴³². Bu nedenle filbânlar ve onların fillere verdiği eğitim ve terbiye çok büyük önem arz etmekteydi. Bu hususta Keşmir kroniği *Râjataranggini*'de şu söz yer almaktadır: “Bir hasta hekimin tavsiyesini göz ardı ederek asla iyileşemez; bir fil eğer sürücüsünü takip etmezse asla yetenek kazanamaz.”¹⁴³³

¹⁴²⁸ İbn Battûta, II, s. 709-710, 715.

¹⁴²⁹ Nizâmuddîn Ahmad, s. 233.

¹⁴³⁰ Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, II, s. 424.

¹⁴³¹ Sührindî, s. 136-137.

¹⁴³² Şule Dede, “Savaşta Hayvanlar”, *Bilim ve Gelecek* (Aylık bilim kültür, politika dergisi), İstanbul Kasım 2013, Sayı 117, s. 52.

¹⁴³³ Kahlana Pandita, *Râjataranggini*, III, Kings of Kâshmîr Being a Translation of the Sanskrita Work *Râjataranggini* by of Kahlana Pandita by Jogesh Chunder Dutt, Printed by I. C. Bose & Co., Stanophe Press, 249, Bow-Bazar Street, and Published by the Autor, 1879 Calcuta, s. 400.

Filler, 25-30 civarında sesli komut alabilmektedirler. Fillerin sesli komutlarla hareket ettiklerine dair sultanlığın kuruluş sürecine denk gelen bir olayı İbn'ül Esir şöyle nakletmektedir: Tâceddîn Yıldız'ın sağ ve sol kanatları yenilgiye uğradığında ordunun merkezinde bulunan filbânları fillerinden birine düşmanları olan Kabâçe'nin özel perçemine (sancak) ve diğerine Kabaçe'nin hükümdarlık çetrine saldırıp ele geçirme emri verdiler. Terbiye edilmiş, eğitim görmüş filler, filbânların dilini biliyorlar ve kendilerine söylenenleri anlıyorlardı. Filler hem çetri hem de sancağı (perçem) ele geçirdiler. Nasireddîn Kabâçe ve ordusu yenildi¹⁴³⁴.

Fillere söz konusu sesli komutları ve yapacakları diğer hareketleri öğretmek filbânların en önemli görevleri arasında idi. Savaş sırasında ise fillerin gücünden en üst seviyede istifade etmek, filleri kontrol altında tutabilmek, düşman saflarını yarmak, kale kapılarını kırmak ve bazen tarruza karşı ordugâhın güvenliğini sağlamak filbânların en önemli görevleri arasında idi.

İbn Arabşâh, fil sırtındaki saf kıran Hindû suvâriilerin ve yerde filleri saldırılara karşı koruyan mızrak tutan, kılıç savuran, Hint kılıcı, Hattî mızrağı, zûbin-i halencî mızrağı (kısa fırlatma mızrağı) ile savaşan pehlivanların (yaya askerlerin) Hindû olduklarını bildirmektedir¹⁴³⁵. Böylece her bir filbânın yerde ve fil sırtında Hindû askerlerinden oluşan bir timi olduğu ortaya çıkmaktadır. Muhtemelen bu ekibin sorumlusu da filbânlar olmalıdır.

Delhi Türk Sultanlığı'nın daha önceki dönemlerinde fil sandukasında savaşan cengâverlerin, okçuların Türk oldukları bildirilmekteydi. Yılıklış sürecinde fil sandukalarına savaşçı olarak özellikle Hindûların yerleştirilmeye başlanması Türk gulâmların artık çok azaldığına işaret ediyor olmalıdır.

Sultanlığın hizmetindeki filbânlar genellikle Hindû olmakla Türklerin de fillere bindikleri ve hatta fil üzerinde savaştıkları görülmektedir. Mesela Alâeddîn Mesud Şâh (1242-1246) devrinde, Kıpçak aslından Melik İhtiyareddîn Yuzbek Tuğrul Han, Kâmîrûd (کامروود) racasına karşı fil sırtında savaşmıştır. Han bu savaşta bir ok ile göğsünden yaralanıp yere düşmüş ve esir edilmiştir. Bu hanın daha önce fil şahneliği de

¹⁴³⁴ İbnü'l-Esir Cezrî, *Târîh-i Kâmil-i Bozorg-i İslâm ve İrân*, XXXII, s. 15-16.

¹⁴³⁵ İbn Arabşâh, *Zendegânî-yi şeğeft-âver-i Timûr*, s. 101.

yapmış olduğu görülmektedir¹⁴³⁶. Melik İhtiyareddîn Yuzbek Tuğrul Han'ın yaralansa bile filin sırtındaki sandukadan kolay kolay yere düşemeyeceği düşünülür ise filin boynunda filbân mevkiinde savaştığı anlaşılır.

Fillerin ele geçirilmesi ve bakımındaki zorluklar, bakımlarının çok masraflı olması, savaşta fillerin sırtındaki tahta kafes içerisinde 6-12 okçu bulunması¹⁴³⁷ ve hatta bazen 20 asker bulunması¹⁴³⁸, yerde ise fili koruyan bir piyâde birliğinin bulunması, fillerin savaşlardaki mühim rolleri, filbânların önem ve sorumluluklarını büyük ölçüde arttırmaktaydı. Filbânların iç savaşta hangi tarafı tuttuğu kimin galip geleceğini de belirlemekteydi. Bundan dolayı sultanlar filbânlarını çok yakın, güvenilir gulâmları arasından seçmekteydiler.

2.5.3. Eshâb-i Nefer (Deve Çobanları)

Türk-İslâm devletleri ordularında develerin askerî yükleri taşımak, haber ulaştırmak ve suvârilere binit olmak üzere kullanıldığı görülmektedir. Hz. Muhammed ve Hulefâ-yi Râşidîn devrinde orduda “hâdîlik” yani seferlerde develeri yürütmek için şarkı söyleme görevi bulunmaktaydı. Hidâ ise bu iş için söylenen şiir veya şarkıya verilen ad idi. Abdullah b. Revâhâ'nın Hz. Peygamber (sas) dönemi ordularında hâdîlik yaptığı bilinmektedir¹⁴³⁹. Delhi Türk Sultanlığı devrinde böyle bir görevin varlığına rastlanılmamaktadır.

Gazneli ordusunda başlıca taşıt develerdi. Bazen askerin bir kısmının olsun vuruşma alanına hem kendileri hem de atlı iseler atları, az yorulmuş olarak gelmesi için erlerin deveye bindirildikleri de olurdu¹⁴⁴⁰. Bundan dolayı develerin bakımı ve sevkinden sorumlu olan deve çobanları, orduların ayrılmaz parçaları idi.

¹⁴³⁶ Cüzcanî, s. 259-265.

¹⁴³⁷ Markopolo Seyahatnâmesi, II, s. 6; Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat*, s. 161; Remzi Gücü, *Clavijo'nun Kadix'ten Semerkand'a Seyahati ve Timur Tarihi*, s. 112; Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s. 4 ve 18. Sayfada 23. Dipnot; Simon Dgby, a.g.e., s. 52.

¹⁴³⁸ *The Sacred Books of the Hindus*, Vol XIII. *The Sukra-nîti*, s. 268; Markopolo Seyahatnâmesi, II, s. 184-185; İbn Battûta, II, s. 655.

¹⁴³⁹ Mustafa Zeki Terzi, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askerî Teşkilât*, s. 84.

¹⁴⁴⁰ *Târîh-i Beyhakî*, III, s. 951, 953, 955, 963, 964; Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, s. 225.

Gazneliler Devleti ordusunda çok sayıda deve kullanılmaktaydı. Bu nedenle “sultanlık develeri” (اشتران سلطانی) de seferlere götürülmekteydi¹⁴⁴¹. Bir defasında Gazneli Mahmûd, 1025 yılında 30.000 suvâri ve yüzlerce gönüllüden oluşan ordusuyla¹⁴⁴² Somnât’a düzenlediği XVI. Hint seferine çıktı. Multan’a vardığında ordusunun geçeceği Tar (Thar) Çölü için hazırlıklarda bulundu. Askerlerine yol hazırlığı yapmaları için 50.000 dinar dağıttı. Her askere yiyecek ve suyunu taşıması için ikişer deve verildi. Mahmûd ayrıca 20.000 hâsa ait deveye (شتر خاصه: şotor-i hâsse) bu korkunç çölden rahatlıkla geçebilmek için su yükledi. Bir aylık yürüyüşten sonra çöl geçildi. Somnât ele geçirildi. Bir rivayete göre Somnât ganimetini katır, at gibi 200.000 yük hayvanı taşımaktaydı¹⁴⁴³. Gazneli Sultan Mahmûd, Somnat’tan geri döndüğünde ordudaki atların ve develerin çoğu sakatlandığından 120.000 at, 50.000 deve ve katırı orduya bağış olarak dağıtmıştır¹⁴⁴⁴.

Gazneli Mahmûd, Tar Çölü’nü geçmek için her askere iki deve verdiğine ve ordusunda 30.000 suvâri bulunduğuna göre bu sefer sırasında askere 60.000 deve dağıtılmış olmalıdır. Ayrıca su yüklenen 20.000 deve de bu sayıya dâhil edilirse develerin sayısı 80.000’e ulaşır. Böylece Gazneli ordusunda yiyecek ve su nakli için çok sayıda deve ve deve çobanın hizmet verdiği ortaya çıkar. Gazneliler devrinde bu deve çobanları sârbân adıyla anılmakta ve sefer öncesinde sârbânların develeri uzak bölgelere götürmemeleri emredilmekteydi¹⁴⁴⁵.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde savaş techizatının deve sürüleri ile nakledildiği görülmektedir. Bundan dolayı “eshab-i nefer” denilen deve çobanları ordu için büyük bir önem taşımaktaydılar. Askerî nakliyatların deve sürüleri ile yapıldığını, 655/1257 yılında gerçekleşen bir hırsızlık vakası açıkça göstermektedir. Olay şu şekilde cereyan etmiştir: “Uluğ Han’ın dergâhının sadık adamlarına/azatlılarına ve hizmetkârlarına ait deve (şotor) sürülerinin tamamını Hansâ vilayeti bölgesinden çalmışlardı. Fesad

¹⁴⁴¹ *Târih-i Beyhakî*, II, s. 666.

¹⁴⁴² Çöl geçmek gerektiği için ve baskın tarzı bir sefer olduğu için ordunun sayısı 30.000 ile sınırlı tutulmuştur. Yoksa Gazne ordusu daha kalabalıktır. Örneğin 1015-1016’da Gazneli Mahmûd, Harezm seferi için Belh’de bulunduğu sırada ordusunda 100.000 atlı ve 500 fil toplanmıştı; tabiidir ki ülke ve çok geniş sınırlar boş bırakılmış değildi. Dolayısı ile Gazne ordusunda bu örnekte verilen sayıdan çok daha fazla deve bulunacağı ortaya çıkacaktır. Bkz. Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, s. 225.

¹⁴⁴³ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 26-27.

¹⁴⁴⁴ Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, s. 238; Esterâbâdî, I, s. 111.

¹⁴⁴⁵ *Târih-i Beyhakî*, II, s. 670.

çıkaranların başı Melkâ adında isyankâr, putperest bir Hindû idi. Deve sürülerini ve “nefer” (deve çobanı)¹⁴⁴⁶lerini götürünce bütün dağlık bölgelerde Ranthambor havalisine kadar Hindûlar arasında dağıtmışlardı. O deve neferlerini, bir askerî sefer vaktinde ve Uluğ Han savaşçıları ve ordu ahalisinin askerî levâzım nakletmeye muhtaç oldukları esnada götürüp dağıtmışlardı. O isyancıların yaptığı hareket Uluğ Han Muazzam ve diğer melikler, emîrler ve İslâm ordusu savaşçılarının gönlüne ağır bir yük oldu.”¹⁴⁴⁷

Delhi’de develer suvâri biniti olarak kullanılmazdı. Fakat sefer mühimmatı ve araç gereçlerini nakletmek üzere kullanılırlardı. Fahr-i Müdebber tarafından aktarıldığına göre develer piyâde ve suvârilerin yiyecek, içecek, kap-kacak ve yaygılarını taşımak için kullanılırdı. Büyük ordularda beş suvâriye veya 10 piyâdeye bir deve bazen de 10 suvâri veya 20 piyâdeye bir deve düşerdi¹⁴⁴⁸. Fahr-i Müdebber, *cemmazegân* denilen hecin develerinin, ot ve yük hayvanları ve ağırlıklar ile birlikte ordunun en arkasında olması gerektiğini ve onlar için (korumaları için) tam silahlı çok çevik adamlar bulunması gerektiğini bildirmektedir¹⁴⁴⁹. Böylece süratli giden cemmâze develerinin ordunun ağırlıklarıyla birlikte arkadan geldikleri dolayısı ile onları süren çobanların da ordunun en arka safında yer aldıkları ortaya çıkmaktadır.

Şems-i Sirac Afif, Fîrûz Şâh Tuğluk döneminde sultanlığa ait develer hakkında şu malumatı vermektedir: “Kârhânehâ-yi nefer yani deve haddinden fazla idi. Bu kârhânenin sorumlusu Melik Dilşâd idi. O dönemde ona Dilşâd Şâhne-i Nefer diyorlardı. Kârhâne-i Nefer’de çok deve vardı. O develerin çoğu Şak ve Behlân havalisindeki köylerde otuyorlardı. O karyelerin tamamı sârbân (deveci)ların vechine (maaşına) bağlanmışlardı. Develerin bir kısmı şehirde [Delhi’de] bulunuyordu. Şehriyarın (sultanın) suvâriliği (seferleri) esnasında bütün develeri şehre [Delhi’ye] getiriyorlardı. Her yıl develerin sayısı artıyordu. Çünkü iktâların muktaları her sene her cins ve sınıftan hizmetler (hediyeler) bırakırlar, develer de getirirlerdi¹⁴⁵⁰. Afif’in

¹⁴⁴⁶ Develerle ilgilenen görevlilerin hepsine birden “ashâb-i nefer” denilmekteydi. Bkz. Afif, s. 366.

¹⁴⁴⁷ Cüzcânî, s. 313-314.

¹⁴⁴⁸ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 369.

¹⁴⁴⁹ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 330-331.

¹⁴⁵⁰ Afif, s. 340.

verdiği bilgilerden deve çobanlarının ordunun maaşlı ve daimi üyeleri oldukları anlaşılmaktadır.

Saray teşkilatına bağlı olarak develerin bakımı ve develerin her türlü teçhîz ve donanımıyla ilgilenen “Kârhâne-i Nefer” denilen bir kârhâne bulunduğu görülmektedir. Kârhâne-i Nefer’in baş sorumlusu da “Şâhne-i Nefer” adıyla anılmaktadır. Develerin çobanları ise Farsça sârbân¹⁴⁵¹ (ساربان)¹⁴⁵² adıyla anılmaktadır. Sarbanlar develerle birlikte Delhi’ye yakın Behlân ve Şak havalisindeki köylerde ikamet eder ve seferler sırasında develeri başkente getirirlerdi. Develerle ilgilenen görevlilerin hepsine birden “ashâb-i nefer” denmekteydi¹⁴⁵³. Deve çobanlarına “eshab-i nefer” adı verilmesi onların savaş erlerine ait yük ve eşyaların taşınmasında en büyük yardımcı olmalarından kaynaklanmış olmalıdır. Bu devirde develeri süren ve muhafaza eden görevlilere sârbân (ساربان)¹⁴⁵⁴ ve şotor-bân (شتربان)¹⁴⁵⁵ denilmekteydi.

Deve çobanları ve develer saraya bağlı “Şotorhâne Kârhânesi” (شتر خانه: deve-hâne)’ne bağlı olarak hizmet vermekteydiler. Fîrûz Şâh Tuğluk devrinde “Şotorhâne Kârhânesi” her gün büyük harcamalar yapılan râtibî kârhâneler arasında yer almaktaydı. Bu kârhânelere râht¹⁴⁵⁶ (راحت: kârhâne ihtiyacı duyulan malzemeler)ından, meşâhire-yi hâşiye ve diğer eshabın ücretlerinden hariç olmak üzere her ay düzenli olarak tenge (para) ödenmekteydi¹⁴⁵⁷. Develerin bakıldığı mahaller için de dönemin kaynaklarında Farsça “şotor-hâne” (شتر خانه)¹⁴⁵⁸ adı kullanılmaktaydı¹⁴⁵⁹.

2.5.4. Piyâde Sınıfı

Piyâde (پیاده), yaya savaşan askerlerin hepsi için kullanılan genel bir tabirdi. Gazneliler devrinde zıhlı yaya askerler için piyâdegân-i cengî-yi pûşîde (پیدگان جنگی)

¹⁴⁵¹ Sarbân: Deveci, deve sürücüsü; kervancı. Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 338.

¹⁴⁵² Emîr Husrev-i Dihlevî, *Heşt Beheşt*, vr. 31a, 31b, 32a; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Nihayetü'l kemal*, ed. Sayyid Yâsîn ‘Ali Nizâmî Dihlawî, Matba‘-i Kayseriyye, Delhi 1332, s. 167; Sarbân-i cemmâze-dâr (Cemmaze devesi sahibi deve çobanı). Bkz. *İ‘câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 176.

¹⁴⁵³ Afif, s. 340, 366; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 114.

¹⁴⁵⁴ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Bakiye-i nakiye*, vr. 333a; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Ayine-i İskenderî*, vr. 626b (kenar).

¹⁴⁵⁵ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 798 a; *İ‘câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 177; Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî, *Dîvân-i Hasan*, s. 198; *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1393.

¹⁴⁵⁶ Raht: 1. giysi, elbise; 2. ev eşyası; 3. at koşum takımı; 4. yol levazımı. Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 310.

¹⁴⁵⁷ Afif, s. 337-338; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 171-172.

¹⁴⁵⁸ Afif, s. 337.

¹⁴⁵⁹ Sözlükte şotorhân (شترخان) kelimesi de aynı anlamda kullanılmaktadır. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, 1393.

پوشیده: zırhlı savaş yayaları) tabiri kullanıldığı görülmektedir¹⁴⁶⁰. Gazneliler devrinde, saraydaki Hindû gulâmlar dışında bazı emîrlerin hizmetindeki Hindû piyâdelerin varlığından bahsedilmektedir. Mesala Gazneli Mesud (1030-1040) devrinde Sipehsâlâr Gazi'ye refakat eden 200 Hindû piyâdeden bahsedilmektedir¹⁴⁶¹. Gazneli Mesud devrinde, sultana ait Hindûlardan üç Hindû nakîb ile birlikte 300 seçkin piyâdeden bahsedilmektedir¹⁴⁶².

Gur Sultanı Mu'izzeddîn Muhammed b. Sâm devrinde piyâde askerlerine görevlerine göre piyâde/biyâde (پیاده/بیاده: yaya asker)¹⁴⁶³, cevşen-pûş (چوشتن پوش: cevşen giyinmiş)¹⁴⁶⁴, cevşen-ver (جوشن ور: cevşenli)¹⁴⁶⁵, siper-dâr (سپر دار: kalkanlı)¹⁴⁶⁶, zırh-pûş (زره پوش: zırh giyinmiş)¹⁴⁶⁷, zırh-ver (زره ور: zırhlı)¹⁴⁶⁸, nâvek-endâz (ناوک انداز: nâvek atıcı)¹⁴⁶⁹, hançer-gozâr (خنجر گزار: hançer savuran)¹⁴⁷⁰, tîğ-zen (تیغ زن: kılıç savuran)¹⁴⁷¹, şil-endâz (شل انداز: şil atıcı)¹⁴⁷², nîze-ver (نیزه ور: mızraklı)¹⁴⁷³, râmiḥ (رامح: mızrak saplayan)¹⁴⁷⁴ adları verilmekteydi.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde ise yaya askerlere görevlerine göre piyâde (پیاده: yaya asker)¹⁴⁷⁵, piyâde-i hayl (بیاده خیل: suvâri grubu piyâdesi)¹⁴⁷⁶, piyâde-i sebk-hîz (پیاده سبک خیز: çevik piyâde; hafif piyâde)¹⁴⁷⁷, piyâde-i cerrâr (بیاده جرار: ağır silahlı piyâde)¹⁴⁷⁹, piyâdegân-i cerrâr (بیادگان جرار: ağır silahlı piyâdeler)¹⁴⁸⁰, pehlivânân-i zırh-

¹⁴⁶⁰ *Târiḥ-i Beyhakî*, I, s. 35.

¹⁴⁶¹ *Târiḥ-i Beyhakî*, I, s. 283.

¹⁴⁶² *Târiḥ-i Beyhakî*, II, s. 401.

¹⁴⁶³ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 78.

¹⁴⁶⁴ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 78.

¹⁴⁶⁵ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 160.

¹⁴⁶⁶ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 160.

¹⁴⁶⁷ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 97.

¹⁴⁶⁸ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 78.

¹⁴⁶⁹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 78.

¹⁴⁷⁰ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 160.

¹⁴⁷¹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 160.

¹⁴⁷² *Tâcü'l-me'âsir*, s. 226; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 828b.

¹⁴⁷³ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 226.

¹⁴⁷⁴ *Kiranu's-sa'deyn*, s. 90.

¹⁴⁷⁵ Afif, s. 114; *Tâcü'l-me'âsir*, s. 293; *Kiranu's-sa'deyn*, s. 102.

¹⁴⁷⁶ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Vasatü'l-hayat*, vr. 123 a.

¹⁴⁷⁷ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 293.

¹⁴⁷⁸ Afif, s. 118.

¹⁴⁷⁹ Cerrâr kelimesi, sözlükte askerî anlam olarak ağır silah ve öldürücü silah anlamlarına gelmektedir. Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 212.; Ayrıca ıstılahî anlam olarak sayıları 4.000'den 12.000'e kadar askerî birlikleri adlandırmak için de kullanılmaktadır. Bkz. *Aristoteles'ten Savaş Adabı ve Ahlâkı (Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng)*, s. 53; Bayram Erdoğan, *Risâle-i Âdâb-ı Harb (İnceleme-Metin-Dizin)*, s. 159.

¹⁴⁸⁰ Afif, s. 308, 322.

pûş (zırhlı piyâdeler) ¹⁴⁸¹, piyâdegân-i şemşîr gozâr ez zümre-yi vecihdâr ¹⁴⁸² (maaş sahibi taifesinden kılıçlı piyâdeler) ¹⁴⁸³, piyâdegân-i şemşîr-gozâr ez zümre-yi gayr-i vecihdâr ¹⁴⁸⁴ (piyâdeler) ¹⁴⁸⁵, pehlivân ¹⁴⁸⁶ (pihlivan: vecih sahibi olmayan kılıçlı piyâdeler) ¹⁴⁸⁷, bendegân-i cerrâr (ağır silahlı yaya gulâmlar) ¹⁴⁸⁸, piyâde-yi tîr-endâz (okçu piyâde) ¹⁴⁸⁹, pâyk ¹⁴⁹⁰ (Hindû piyâde askeri) ¹⁴⁹¹ ve pâyke hâs (Hindû piyâde: dehanık) ¹⁴⁹², dhânuk ¹⁴⁹³ (sultanın Hindû yaya askeri: piyâde asker) ¹⁴⁹⁴, çoğulu dhânekân (Hindû piyâde yaya okçular) ¹⁴⁹⁵, efvâc-i Türkân-i tîğ-zen (kılıç savuran: tîğ-zen) ¹⁴⁹⁶, tîğ-zen (kılıç savuran) ¹⁴⁹⁷, hançer-gozâr (hançer vuran) ¹⁴⁹⁸, hançer-gîr (hançer tutan) ¹⁴⁹⁹, şîl-dâr (şil mızrağı atan) ¹⁵⁰⁰, jûpîn-dâr (jûpîn mızraklı) ¹⁵⁰¹, zûbîn-feken (zûbîn fırlatan) ¹⁵⁰², nîze-zen (nîze: zûbîn mızraklı) ¹⁵⁰³, tîğ-zen (kılıç savuran) ¹⁵⁰⁴, efvâc-i Türkân-i tîğ-zen (kılıç savuran) ¹⁵⁰⁵.

¹⁴⁸¹ *Besâtînu 'l-uns*, s. 123, 196.

¹⁴⁸² İtlak denilen belgeleri (çekleri) ile maaş alan devamlı askerlere vechî denilmektedir. Bkz. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 316.

¹⁴⁸³ Afîf, s. 193.

¹⁴⁸⁴ Sefer zamanında orduya alınıp maaşlarını devlet hazinesinden verilen askerlere “gayr-i vechî” denilmektedir. Bkz. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 316.

¹⁴⁸⁵ Afîf, s. 193.

¹⁴⁸⁶ Kelime aslında ülkenin güreş müsabakalarında birinci gelen, diğerlerinden daha güçlü ve maharetli olan güreşçi, savaş arayan, cesaretli, ordu serdari anlamlarına gelmektedir. Suvâriler at üstünde güreşemeyeceklerine göre pehlivân kelimesi ile öncelikle piyâde askerler kastedilmektedir.

¹⁴⁸⁷ Afîf, s. 437.

¹⁴⁸⁸ Afîf, s. 322.

¹⁴⁸⁹ Esterâbâdî, I, s. 272.

¹⁴⁹⁰ Nizâmuddîn Ahmad, s. 83, 146, 174, 175, 178; *Miftâhu 'l-fütûh*, s. 14-15; *Kiranu's-sa'deyn*, s. 54; Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 51, 54-55, 86, 586.

¹⁴⁹¹ Pâyk kelimesinin söz konusu anlamı dışında pâykî, paygân tabirleri ise mülazım, hemrâh ve hizmetkâr anlamında kullanılmaktaydı. Bkz. Abd el-Qadir Badâ'ûnî, I, s. 342.

¹⁴⁹² *Kiranu's-sa'deyn*, s. 60.

¹⁴⁹³ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 86; M. Aziz Ahmet, s. 258-259, 586.

¹⁴⁹⁴ Dhânok kelimesi, Hindûların alt sınıfından bir kavim, kinaye olarak hizmetçi ve gulâm anlamlarına ve okçu ve muhafız anlamlarına gelmektedir. Bkz. *Hazâinü 'l-fütûh*, s. 206; Ayrıca Modern Hintçede dhanuş ve dhanu, yay anlamına gelmektedir. “Dhanurdhar” ise yay taşıyan, okçu, ok atan kimse anlamına gelmektedir. Bkz. *Hindî-Türkçe Sözlük*, s. 201.

¹⁴⁹⁵ *Hazâinü 'l-fütûh*, s. 136-138.

¹⁴⁹⁶ Bu birliklerin piyâde olduğu anlaşılıyor, çünkü peşinden ve suvârân-i nîze gozar (ve mızraklı suvârî birlikleri) ifadesi geçiyor. Bkz. *Tâcü 'l-me'âsir*, s. 275.

¹⁴⁹⁷ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 775b; *Tâcü 'l-me'âsir*, s. 275.

¹⁴⁹⁸ *Tâcü 'l-me'âsir*, s. 275.

¹⁴⁹⁹ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Bakiye-i nakiye*, vr. 337b.

¹⁵⁰⁰ *Tâcü 'l-me'âsir*, s. 275, 278.

¹⁵⁰¹ *Tâcü 'l-me'âsir*, s. 290.

¹⁵⁰² *Tâcü 'l-me'âsir*, s. 306.

¹⁵⁰³ *Tâcü 'l-me'âsir*, s. 291.

¹⁵⁰⁴ *Tâcü 'l-me'âsir*, s. 306; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Vasatü 'l-hayat*, vr. 128a; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Matlaü 'l-envar*, vr. 338b, 340b (kenar).

kemân-keş (کمان: نیزه دار: mızraklı)¹⁵⁰⁵, nîze-dâr (نیزه دار: mızraklı)¹⁵⁰⁶, kemend-endâz (کمند انداز: kemend atıcı)¹⁵⁰⁷, siper-dâr (سپردار: yay çeken)¹⁵⁰⁸, kalkanlı)¹⁵⁰⁹, siper-ver (سپرور: kalkanlı)¹⁵¹⁰, siper-keş-i bendegân-i devlet (سپر کش بندگان: دولت: kalkanlı devlet gulâmları: muhtemelen sultanı koruyan kalkanlı muhafız birliği)¹⁵¹¹, zırh-ver (زره ور: zırhlı)¹⁵¹², cevşen-pûş (چوشتن پوش: pullu zırh giyinmiş)¹⁵¹³, zırh-pûş (زره پوش: halkalı zırh giyinmiş) genel ve özel adları verilmekteydi¹⁵¹⁴.

Delhi ordusunda piyâdelerin miktarı genellikle sayısız gibi net olmayan ifadelerle belirtilmektedir. Nesevî, 1221 yılında Hindistan'a giren Harezmsâh Celâleddîn Mengüberti'yi durdurmak üzere harekete geçen Sultan Şemseddîn İltutumuş'un emrinde 30.000 suvâri ve 100.000 piyâde bulunduğunu bildirmektedir¹⁵¹⁵. Daha çok piyâde kuvvetlerine dayanan düşman Hindû ordularındaki piyâde sayıları ise daha net olarak kaydedilmektedir. Mesela Fîrûz Şâh Tuğluk'un I. Bengal seferi (753/1353) sırasında hasmı Bengal Sultanı Şemseddîn'in 10.000 suvâri ve 200.000 piyâdesi vardı¹⁵¹⁶. Tatta seferinde ise hasmı Tattalıların 20.000 ağır silahlı suvâri ve 400.000 piyâdesi vardı¹⁵¹⁷. Sonraki dönemlerde de benzer şekilde güneydeki racalar ve Sultanlığın bünyesinden kopan gulâm soylu bağımsız, yarı bağımsız devletler daha çok piyâde kuvvetlerine dayanmışlardır.

Delhi Türk Sultanlığı hükümdarları temelde suvâri birliklerine dayanmakla birlikte Hindûların çok kalabalık piyâde kuvvetleri karşısında güçlü yaya birliklerine sahip olmak zorunluluğu duymuşlardır. Diğer Türk-İslâm devletlerine nazaran daha kalabalık piyâde kuvvetlerine sahip oldukları söylenebilir. Nâsireddîn Mahmûd Şâh (1246-1266), Horâsân'dan gelen Moğol elçilerinin karşılandığı sırada başkent Delhi'de

¹⁵⁰⁵ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 275.

¹⁵⁰⁶ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 306.

¹⁵⁰⁷ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 776b.

¹⁵⁰⁸ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Bakiye-i nakiye*, vr. 337b.

¹⁵⁰⁹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 275, 306.

¹⁵¹⁰ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 290.

¹⁵¹¹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 300.

¹⁵¹² *Tâcü'l-me'âsir*, s. 306, 308.

¹⁵¹³ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 306, 308.

¹⁵¹⁴ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 319.

¹⁵¹⁵ Şehâbeddîn Muhammed Nesevî, *Sîret-i Celâleddîn Menkubernî*, s. 119; Aydın Taneri, *Celâlî'd-Dîn Hârizmsâh ve Zamanı*, s. 27, 31.

¹⁵¹⁶ Afif, s. 114.

¹⁵¹⁷ Afif, s. 202.

200.000 piyâde toplamıştı¹⁵¹⁸. Şair Bedr-i Çâçî, Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351)'un 100.000 piyâdesi olduğunu bildirmektedir¹⁵¹⁹. el-Ömerî tarafından bildirildiğine göre ise Muhammed Şâh Tuğluk'un 200.000 rikâbiyeh gulâmı (ركابية: sultanın rikâb/üzengisinin yanında giden yaya gulâmı)¹⁵²⁰ vardı¹⁵²¹. Muhammed Şâh Tuğluk, Delhi'den dışarı çıktığında yanında tamamı yaya olan 12.000 memlûk bulunurdu¹⁵²². Fîrûz Şâh Tuğluk (1351-1388), II. Bengal seferine I. Bengal seferinde olduğu gibi 80.000 suvârisi ve sayısız piyâde ile çıkmıştı¹⁵²³. Fîrûz Şâh Tuğluk ardından Tatta seferine yine sayısız piyâde (پیاده بی شمار) ile gitmişti¹⁵²⁴.

Fîrûz Şâh Tuğluk'un 1388'de ölümü ile çıkan taht kavgaları Delhi ordusunu önemli ölçüde zayıflattı. 1398'de Emîr Timur ile savaşan Nâsireddîn Mahmûd Şâh ordusunda 10.000 suvâri, 20.000 piyâde ve 120 savaş fili bulunmaktaydı¹⁵²⁵. 1389 yılındaki Timur istilas ve sonrasında Fîrûz Şâh Tuğluk'un evlatları arasında çıkan taht mücadeleleri devrinde suvâri miktarı 20.000, 4.000 ve 2.000 gibi sayılarla ifade edilmeye başlanmıştır. Görüldüğü üzere, orduda suvâri mevcudu son derece azalmış olmasına rağmen piyâde askerlerin sayısı net olarak verilmemekte “sayısız piyâde” (piyâde-i bîşomâr) bulunduğu ifadesi kullanılmaya devam edilmektedir¹⁵²⁶.

Sultanlığın ordusundaki piyâde askerlere nazaran Hint ordularındaki yaya asker (pâyk)¹⁵²⁷ sayısı çok fazla ve suvâri miktarı ise çok azdı. Nesevî, 1221 yılında Harezmşah Celâleddîn Mengüberti'nin Hindistan'a girdiğini haber alan Rana Şatara'nın 1.000 suvâri ve 5.000 piyâdelik bir kuvvetle ona saldırdığını bildirmektedir¹⁵²⁸. 649/1251 yılı civarında bölgenin en büyük racası olan Çâhar Deva'nın¹⁵²⁹ 200.000

¹⁵¹⁸ Cüzcanî, s. 317.

¹⁵¹⁹ Bedr-i Çâçî, s. 240.

¹⁵²⁰ Rikâbiyeh (ركابية), *Mesâlikü'l Ebsâr*'ın Türkçe tercümesinde yanlış bir şekilde “seyis” olarak çevrilmiştir. Kelime seyis olarak çevrildiği için de bu sayı abartılı görünüyor diye dipnot düşülmüştür. Bkz. *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, s. 32; *Arab Accounts of India*, s. 100.

¹⁵²¹ *Mesâlikü'l-ebâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 52; *Arab Accounts of India*, s. 22, 100; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, s. 32.

¹⁵²² *Mesâlikü'l-ebâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 61-62; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, s. 38; *Arab Accounts of India*, s. 29, 106.

¹⁵²³ Afif, s. 144.

¹⁵²⁴ Afif, s. 201.

¹⁵²⁵ Nizamüddin Şâmî, *Zafername*, s. 229.

¹⁵²⁶ Sîhrindî, s. 144-146.

¹⁵²⁷ Afif, s. 209, 244-245.

¹⁵²⁸ Şehâbeddîn Muhammed Nesevî, *Sîret-i Celâleddîn Menkubernî*, s. 114; Aydın Taneri, *Celâlü'd-Dîn Hârizmşâh ve Zamânı*, s. 28.

¹⁵²⁹ جاہوار جار-جاہر دیو şeklinde yazılışları vardı. Bkz. Cüzcanî, s. 215.

piyâdesi ve ancak 5.000 suvârisi vardı¹⁵³⁰. Sultan Balaban (1266-1287) tarafından I. Bengal fethinin hemen öncesinde savaşta hezimete uğratılan Cacnagar Racası Mal Deva ordusunda 50 fil, 5.000 suvârî ve 10.000 kılıç savuran ve koşucu pâyk (پایک تیغزن و تازنده) bulunmaktaydı¹⁵³¹. Celâleddîn Fîrûz Şâh Halacî (1290-1296) döneminde Melik Alâeddîn, Devagir’e saldırdığında Devagir Racası Râm Deva’nın oğlu Behlîm Deva emrinde 500.000 piyâde ve 10.000 suvârî bulunmaktaydı¹⁵³². Fakat söz konusu çok kalabalık piyâde kuvvetlerinin Delhi suvârîsi karşısında etkili olamadıkları görülmektedir. Nitekim Berenî, Sultan Balaban’ın şu sözünü aktarmaktadır: “Onların [Hindûlar], 100.000 pâyk (Hindû veya asker) ve dhânuk (Hindû veya okçu)u benim askerlerime nasıl güç yetirebilirler. Onları yağmalamak için 6-7.000 Delhi suvârîsi yeter.”¹⁵³³

Delhi Türk Sultanlığı kaynaklarında veya askerler için genellikle kapsayıcı anlamda Farsça piyâde ve Hintçe pâyk isimleri kullanılmaktadır. Bazen de reh (ره: yol) kelimesinden türetilmiş olan Pehlevîce rehî (رهی) kelimesi de aynı anlamda kullanılmaktadır¹⁵³⁴. Rehî kelimesi gulâm, köle, çaker, veya ve yürüyen anlamlarında kullanılmaktadır¹⁵³⁵. Bundan dolayı sultanın veya gulâm askerleri için de bu tabirin kullanıldığı söylenebilir. Kaynaklarda suvârîlerin sayısı net olarak verilirken genellikle piyâdelerin miktarının sayısız, hadsiz hesapsız olarak belirtilmesi, veya askerlerin ordunun en kalabalık kısmını oluşturduğunu göstermektedir. Çoğunlukla Hindûlar, [Afganlar], acemî gulâmlar, gulâmlar, asker olmak isteyen fakat ekonomik gücü at almaya yetmeyen alt seviyedeki kişiler arasından piyâde sınıfı teşkil edilmekteydi. Piyâde sınıfından askerler alt düzey konumlarına rağmen kişisel korunma, kapı-muhafızlığı için kullanışlıydılar ve suikast gibi durumlarda sultanların hayatını korumaktaydılar¹⁵³⁶.

Hindû veya askerlerin hemen hemen her dönemde bu devlete hizmet ettikleri söylenebilir. Nasîreddîn Mahmûd Şâh (1246-1266) ordusunda bir miktar merd-i pâyk

¹⁵³⁰ Sîhrindî, s. 36; Cüzcanî, s. 215-216; Esterâbâdî, I, s. 257.

¹⁵³¹ *İ'câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 9.

¹⁵³² İsmâîlî, *Futuhu's-Selatin*, s. 228.

¹⁵³³ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 52.

¹⁵³⁴ Bedr-i Çâçî, s. 184.

¹⁵³⁵ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 1172; Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 323.

¹⁵³⁶ İshîaq Husain Qureshi, a.g.e., s. 143-144.

bulunduğu görülmektedir¹⁵³⁷. Emîr Husrev-i Dihlevî tarafından Sultan Balaban devrinde Cacnagar Racası Mal Deva ordusu veya askerleri “kılıç savuran ve koşucu pâyk” (پایک) (پایک: تیغزن و تازنده: pâyk-i tiğ-zen ve tâzende) olarak nitelenmektedir¹⁵³⁸. Emîr Husrev-i Dihlevî’nin bu nitelemesi pâyk denilen Hindû veya askerlerin iyi koşucu olduklarını göstermektedir. Sultan Balaban (1266-1287)’a avlarında mutemedi olan pâyk (Hindû veya askeri) ve okçu (dhânuk; Hindû yay okçu kastedilmekte) cinsinden 1.000 kadim bendesi (gulâm) eşlik etmekteydi¹⁵³⁹. Sultan Balaban’a isyan eden Bengal Valisi Tuğrul’un meşhur pâykları vardı¹⁵⁴⁰. Bengal Valisi Tuğrul üzerine 1280’de sefere çıkan Sultan Balaban ordusunda pâyk (پایک: Hindû piyâde) ve dhânuk (دهانک: Hindû piyâde okçu) askerler de yer almaktaydı¹⁵⁴¹. Sultan Keykûbâd (1287-1290)’ın yakın adamlarından biri Roceynî Pâyk (رجینی پایک) idi¹⁵⁴². Sultan Keykubâd, babası Buğra Han’ı karşıladığı sırada 100.000 kişilik ordusunda pâyk ve Afganlar da vardı¹⁵⁴³. Bu cümlede pâyk ve Afgan adlarının peş peşe gelmesi Afganların da genelde veya askerler olduğuna işaret ediyor olmalıdır. Celâleddîn Fîrûz Şâh (1290-1290)’ın yakın adamlarından biri ise Hatya Pâyk idi¹⁵⁴⁴. Genellikle Delhi’nin vassali olarak varlığını devam ettiren Bengal Sultanlığı ordusunun pâykları meşhur idi¹⁵⁴⁵. Sultan Alâeddîn Halacî (1296-1316), Tilpat’ta ordugâhında av düzenlerken suikaste uğradığında etrafındaki pâyklar onu korudular ve hayatını kurtardılar¹⁵⁴⁶. Kutbeddîn Mübârek Şâh (1316-1320)’ın muhafızları arasında pâyk yani Hindû yayalar da vardı¹⁵⁴⁷. Fîrûz Şâh Tuğluk devrinde çok gaza yapan Tâceddîn Sencer Kerbethân’ın 5.000 suvâri, piyâde ve pâyk toplayıp Beren’e gittiği görülmektedir¹⁵⁴⁸. Delhi ordusunda Afgan kabile kuvvetleri suvârilik dışında piyâde olarak ve dağ komandosu olarak hizmet etmekteydiler¹⁵⁴⁹.

¹⁵³⁷ Afif, s. 209.

¹⁵³⁸ *İ‘câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 9.

¹⁵³⁹ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 55; Nizâmuddîn Ahmad, s. 83; Esterâbâdî, I, s. 272.

¹⁵⁴⁰ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 91.

¹⁵⁴¹ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 86; M. Aziz Ahmet, s. 258-259.

¹⁵⁴² Sührindî, *Târih-i Mübârek Şâhî*, s. 58.

¹⁵⁴³ *Kiranu’s-sa’deyn*, s. 54.

¹⁵⁴⁴ Sührindî, *Târih-i Mübârek Şâhî*, s. 65-66.

¹⁵⁴⁵ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 593.

¹⁵⁴⁶ Nizâmuddîn Ahmad, 148; Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 272-274.

¹⁵⁴⁷ Esterâbâdî, I, s. 423.

¹⁵⁴⁸ Afif, s. 257.

¹⁵⁴⁹ *Kiranu’s-sa’deyn*, s. 54; Cüzânî, s. 315.

Emîr Husrev-i Dihlevî bir beytinde orduda çok sayıda pâyk bulunduğunu şöyle dile getirmektedir:

Arz (asker toplanması) talep etti şah gururla * Kalem Samanyolu [gibi] başını açtı

Pehlivan ve kahramanlardan kaleme geldi (yazıldı) * Bergustvân (zırh) ile kuşanmışlardan 100.000 [asker].

Tek atlı halk (askerler) işte (savaşta) yok idi * Sayısız pâyk ve Afganlar yok idi.

Yıldızlara binmiş bu muhabbetli ordu * Rüzgar[dır] sayısız hava zerreleri gibi¹⁵⁵⁰.

Görüldüğü üzere, orduda tek atlı suvâriilerin yanı sıra çok sayıda pâyk (Hindû yaya askeri) ve Afgân [yaya askeri] yer almaktaydı. Pâyk ve Afgân ifadelerinin bir arada kullanılması ordudaki yaya askerlerin önemli bir kısmının da söz konusu millete mensup olduklarını göstermektedir.

Delhi ordusunda pâyk (Hindû yaya asker) ve dhânuk (Hindû yaya okçu) askerleri bulunmakla birlikte bu iki tabir ana kaynaklarda son derece az geçmektedir. Bu iki tabir yerine daha çok Müslümân yaya askerleri niteleyen piyâde ve pehlivân tabirleri kullanılmaktadır. Zamanla Moğolların kuzeyden gulâm akışına set çekmeleri nedeniyle orduya çok sayıda Hindû gulâm alınmaya başlanmış ve bu durum teşvik edilmiştir. Kaynaklarda pâyk adının son derece az kullanıldığı görülmektedir. Bu durum Müslümân olan gulâm asıllı Hindû yaya askerler için pâyk yerine piyâde adı kullanıldığını düşündürmektedir. Bazen Esterâbâdî'nin yaptığı gibi Hindû racaların yaya askerleri için de piyâde adlandırması kullanılmaktadır¹⁵⁵¹. Bu nitelemede zaman zaman siyasî anlaşmazlıklar nedeniyle Delhi ordusundan kaçıp Hindûlara sığınan askerî birliklerin ve kabile kuvvetlerinin de etkisi olmuş olmalıdır.

¹⁵⁵⁰ عرض طلب کرد شه سر فراز * خامه سر مجره را کرد باز
در قلم آمد ز یل و پهلوان * یک لک از آراسته برکستوان
مردم یک اسبه به کاری نبود * بایک و افغان بشمار ی نبود
Bkz. *Kiranu's-sa'deyn*, s. 54.

¹⁵⁵¹ Esterâbâdî, I, s. 338.

Sultanlığın yaya askerleri arasında Afganlar ve Hindûlar dışında başka etnik unsurlar da bulunmaktaydı. Mesela Sultan Gıyâseddîn Balaban (1266-1287) ata binip yola çıktığında önünde 500 Sistanlı, Gurlu, Semerkandlı, Kürd (کرد), Lur ve Arap yalın kılıçları omuzlarına dayamış olarak azametle hükümdarın rikabı yanında yürürlerdi¹⁵⁵². Dolayısı ile hükümdarın muhafız birliği arasında çeşitli milletlerden yaya birlikleri bulunduğu ortaya çıkmaktadır.

Fahr-i Müdebber, piyâde askerleri için savaş sırasında hendeklerin kale mukabilinde olduğunu söylemektedir¹⁵⁵³. Fahr-i Müdebber, piyâdeler hakkında ilave olarak “kürek (بیل: bîl-keş) ve yarım nîze (kısa mızrak) piyâdelerin ve hisar kapılarında olan yuvarlak kalkanlı kimselerin silahıdır” demektedir¹⁵⁵⁴.

Fahr-i Müdebber’in aktardıklarından piyâdelerin başlıca silahları arasında küreğin de yer aldığı ve piyâdelerin en önemli görevleri arasında hendek kazmak bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Burada kürekten sonra kalkan ve yarım mızrağın zikredildiği görülmektedir. Kalkanlar piyâdelerin savunma işlevinin öncelliğine işaret etmektedir. Yarım mızrak ise piyâdelerin suvârilerinkine nazaran daha kısa olan mızrağını nitelemektedir. Fahr-i Müdebber, burada piyâdelere daha çok kale kuşatmalarında ihtiyaç duyulduğunu da vurgulamış olmaktadır. Hisar kapılarındaki askerlerin öncelikli silahının kürek olarak gösterilmesi, surları yıkmak için lağım kazmanın çok önemli olduğuna ve piyâdelerin öncelikli işlerinden birinin de lağım kazmak olduğuna işaret etmektedir.

Erken dönem kaynağı olan *Hsüan-Tsang’ın Seyahatnâmesi* (627-645)’inde Hint piyâdeleri hakkında şu bilgiler yer almaktadır: “Çabuk hareketleri ile piyâdeler savunmaya katkıda bulunurlar. Bu adamlar cesaretleri ve güçleri için seçilmişlerdir. Uzun mızrak ve büyük kalkan taşırlar; bazen kılıç ya da pala tutarlar ve tez canlılıkla [hızlı bir şekilde] ilerlerler. Onların tüm savaş silahları keskin ve serttir. Bazıları şunlardır; mızraklar, kalkanlar, yaylar, oklar, kılıçlar, palalar, savaş baltaları, kargılar,

¹⁵⁵² Esterâbâdî, I, s. 268.

¹⁵⁵³ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 336.

¹⁵⁵⁴ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 260.

baltalı kargılar, uzun ciritler ve çeşitli sapanlar. Bunların hepsi senelerce kullanılır.”¹⁵⁵⁵ Böylece Hindû yaya askerlerin kullandıkları geleksel silahlar da ortaya çıkmış olmaktadır.

Hitopadeşa’da Hint racalarının piyâde birlikleri hakkında şu bilgiler yer almaktadır: Ordu hattının en sağında ve solunda filler, fillerin de iki yanında piyâdeler bulunmalıdır. Sulak alanlarda, tepelerde, düzlüklerde, nehirlerdeki kayıklarda velhasıl her yerde piyâde bulunmalıdır. Yağmur mevsimi yaklaşırken fillerle, diğer zamanlarda atlarla ve bütün zamanlarda ise piyâdelerle ilerlemek avantajlıdır. Kral onları ordunun önünde yürütmelidir. Düşman sıkışana kadar beklemeli sonra onun ülkesini yok etmelidir. Ağaçlar ve çalılarla kaplı yerlerde ok ve yayla, açık alanlarda kalkan, kılıç ve diğer silahlarla savaşmalıdır¹⁵⁵⁶.

2.5.5. Okçu Birlikleri

Delhi Türk Sultanlığı kaynaklarında yaya okçular kemân-keş (کمان کش)¹⁵⁵⁷, tîrzen (تیرزن)¹⁵⁵⁸, tir-endâz (تیر انداز)¹⁵⁵⁹, yaya Hindû okçuları¹⁵⁶⁰ dhânuk (دهانک: Hindû yay okçu)¹⁵⁶¹ ve çoğulu dhânukân (دهانکن)¹⁵⁶², suvâri okçular suvâr-i tirendâz (سوار تیر) okçu suvâri)¹⁵⁶³ adları ile anılmaktadır. Nâvek denilen yarı açık bir tüp yardımıyla bir karış uzunluğundaki oklarla atış yapan dönemin keskin nişancıları ise nâvek-efken (نواک افکن: nâvek atıcı)¹⁵⁶⁴, nâvek-zen (نواک زن)¹⁵⁶⁵, nâvek-endâz (نواک انداز)¹⁵⁶⁶, hükmen-dâz (حکم انداز)¹⁵⁶⁷ adları ile anılmaktadır. Timûrî kaynaklarında Delhi okçuları tahş-

¹⁵⁵⁵ Samuel Beal, *Si-Yu-Ki: Buddhist Records of the Western World Translated from the Chinese of Hiuen Tsiang*, C. I, s. 83; İsmail Hakkı Ergüven, *Hsian-Tsang’ın Seyahatnâmesi*, s. 122.

¹⁵⁵⁶ Narayana, *Hitopadeşa*, s.112-114.

¹⁵⁵⁷ İbn Battûta, II, s. 593.

¹⁵⁵⁸ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s 86; Esterâbâdî, I, s. 272.

¹⁵⁵⁹ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 331; Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 319.

¹⁵⁶⁰ Dhânuk denilen bu okçular hem Delhi hem de hasım Hindû racalıkları orduları bünyelerinde bulumaktadırlar.

¹⁵⁶¹ Hindû orduları dışında Delhi Türk Sultanlığı ordusunda da dhânuk denilen yaya Hindû okçuların yer aldıkları görülmektedir. Bkz. *Hazâinü’l-fütûh*, s. 136, 138; Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 52, 86, 586.

¹⁵⁶² *Hazâinü’l-fütûh*, s. 136, 138.

¹⁵⁶³ Afîf, s. 399; Cüzcanî, s. 119-120.

¹⁵⁶⁴ *Hazâinü’l-fütûh*, s. 57, 128; Sîhrindî, 92, 95; Afîf, s. 150; Cüzcanî, s. 394; Şerefeddîn ‘Alî Yezdî, *Zafernâme*, I, s. 125.

¹⁵⁶⁵ *Tuğlûknâme*, s. 144; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Nihayetü’l kemal*, s. 112, 147; Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî, *Dîvân-i Hasan*, s. 139; Ayrıca “nâvek endâz”ların bu bölgede Gazneliler devrinden beri mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. *Dîvân-i Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân*, s. 710.

¹⁵⁶⁶ *Tuğlûknâme*, s. 33.

¹⁵⁶⁷ Hükmen endâz (حکم انداز): Hüküm atanlar; oku hiçbir zaman şaşırmayan okçular. Nâvek okunu atan yetenekli nişancılar da hüküm atanlar denmektedir. Küçük nâvek oklarıyla hedeflerini çok uzaklardan vuran keskin nişancılarıdır. Bkz. *Hazâinü’l-fütûh*, s. 125.

dârân (تخشداران: okçular) ismi ile de anılmaktadır¹⁵⁶⁸. Son olarak bir de farklı bir mekanizma ile çelik yay ve kundakla çalışan arbalet (Tatar yayı) ile atış yapan okçular için çarh-endâz (چرخاندان: arbaletçi) adı kullanılmaktadır¹⁵⁶⁹.

Altı farklı okçu sınıfı bulunduğu görülmektedir. Birinci ve ikinci sırada yaya olarak klasik oklar atan tîr-endâz (okçu) ve at üzerinden ok fırlatan suvâr-i tirendâz sınıfları gelir. Üçüncü sırada muhtemelen Hint yayı (کمان هندوی: kemân-i Hindevî)¹⁵⁷⁰ ile zehirli geze oku¹⁵⁷¹ fırlatan dhânuk (Hindû yaya okçu) sınıfı gelir. Dördüncü ve beşinci sırada nâvek tüpü yardımıyla piyâde olarak bir karış uzunluğunda oklar atan nâvek-endâz (nâvek atıcı) ve fil sırtından atış yapan nâvek-endâz sınıfları gelir. Altıncı olarak Tatar yayı ile dirsek uzunluğunda demir ok fırlatan çarh-endâz (arbaletçi) sınıfı gelir. Söz konusu okçu sınıflarının çeşitliliği ve çokluğu okçulara çok büyük önem verildiğini göstermektedir.

Okçuların en özel birliği ise nâvek-endâzlar idi. Fahr-i Müdebber nâvek atıcıların (ناولکافکن: nâvek efken), arbaletçilerin (چرخاندان: çarh endâz) önemini ve keskin nişancılıklarını vurgulamak için Gazne Sultanı Bolkâ Tekîn (Bilgetegin) (966-975)'nin Gerdiz Kalesi'ni kuşatırken bir "hüküm-endâz"ın¹⁵⁷² kaleden attığı bir navek oku ile şehid olduğunu ve ordusunun amacına ulaşmadan oradan geri döndüğünü anlatmaktadır¹⁵⁷³.

Tâcü'l-me'âsir'de geçen ifadeler Delhi ordusunda ilk dönemlerden itibaren nâvek-endâzların varlığını ve onların keskin nişancılıklarını ortaya koymaktadır. Söz konusu ifadelerden biri şöyledir: "İyi bir yay ile karanlık gecede bir ok darbesiyle yılanın alnındaki aynayı¹⁵⁷⁴ şişlerler ve cevşenden (pullu zırh) geçen nâvek temreni ile

¹⁵⁶⁸ Şerefeddîn 'Alî Yezdî, *Zafernâme*, I, s. 925.

¹⁵⁶⁹ Şerefeddîn 'Alî Yezdî, *Zafernâme*, I, s. 125.

¹⁵⁷⁰ Bu yay 'kemân-i Hind' (کمان هند) şeklinde de anılmaktadır. Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Rubâ'iyât*, vr. 826a (kenar).

¹⁵⁷¹ Hindû yayı mızrak kamışından olur ve yayın kirişi de mızrak kamışı kabuğundan olur. Oku çok uzağa gitmez ama yakından ağır yaralar. Hindû yayı oku Gere/Geze (گره/گز) Kabilesinde/bölgesinde daha çok boynuzdan olur. Bkz. *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 242-243; Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s. 47.

¹⁵⁷² Hüküm endâzân (حکم اندازان): Hüküm atanlar; oku hiçbir zaman şaşırmayan okçular. Nâvek okunu atan yetenekli nişancılara da hüküm atanlar denmektedir. Küçük nâvek oklarıyla hedeflerini çok uzaklardan vuran keskin nişancılardır. Bkz. *Hazâinü'l-fütûh*, s. 125.

¹⁵⁷³ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 241, 246-247.

¹⁵⁷⁴ "Ayna" kelimesi dönemin savaş literatüründe göğüs vb. yerlere yerleştirilen büyük zırh plakalara denilmektedir.

tulga (demir savaş başlığı) aynasından zırhın gözünü¹⁵⁷⁵ bulurlar.”¹⁵⁷⁶ Böylece bu okların zırh delmede üstün özelliklere sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Sultan Mu‘izzeddîn Behramşâh (1240-1242) zamanında, Moğollar 639/1241-42 yılında saldırıp Lahor’u ele geçirdiklerinde Moğol ordusundaki 30-40.000 Moğol’dan ve 80.000 attan ok (tîr), kılıç (tîğ) ve nâvek yarası almayan hiçbir kimse yoktu. Moğol noyan ve bahadırlarının çoğu öldü¹⁵⁷⁷. Bu durum kale savunmasında tîr-endâz ve nâvek-endâzların çok önemli rolleri olduğunu göstermektedir.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Alâeddîn Muhammed Şâh döneminde Malva’yı ele geçiren (705/1305) orduda nâvek okçuları bulunduğunu haber vermektedir¹⁵⁷⁸. Fahr-i Müdebbir’in hüküm atanlar diye nitelediği “nâvek-endâz” sınıfının keskin nişancılıklarını Emîr Husrev-i Dihlevî beyitlerinde dile getirmektedir. Tahta çıkan Gıyâseddîn Şâh Tuğluk’u övmek amacıyla Merih gezegeninin sultanı korumak için onun usta nâvek atıcısı olduğunu dile getirmektedir:

Oldu Merih, usta nâvek atıcısı * Kötü niyetlilerin canına ok atmak için¹⁵⁷⁹.

“Nâvek-endâz”ın Merih gezeğeninin usta nâvek atıcısı olarak nitelenmesi manidardır. Muhtemelen o devirde de günümüzde olduğu gibi keskin nişancıların yüksek yerlere, çatılara çıkarak geniş görüş açısı ile sultanı koruduklarına bu beyitte bir gönderme olduğu düşünülebilir.

Emîr Husrev-i Dihlevî başka bir mısrasında ise “nâvek-zen”lerin pusuya yatarak savaştıklarını şöyle dile getirmektedir:

Çarh vuran nâvek-zenler her tarafta pusuya giderler¹⁵⁸⁰.

Bir Timûrî kaynağı olan *Zafernâme*, Delhi ordusunda fil sırtında savaşan nâvek atıcıların ve arbaletçilerin varlığını haber vermektedir: “Onların başlıca sığınakları dev

¹⁵⁷⁵ Göz kelimesi, burada pullu zırh halkasının deliği anlamında kullanılmaktadır.

¹⁵⁷⁶ Bkz. از کمان قادر اندازی در شب تار به زخم تیر آیینہ بر پیشانی مار دوزند و به نوک ناوک جوشن گزار از آیینہ خود چشمه زره پیدا کنند. Tâcü'l-me'âsir, s. 282.

¹⁵⁷⁷ Cüzcânî, s. 392, 394.

¹⁵⁷⁸ Hazâinü'l-fütûh, s. 57.

¹⁵⁷⁹ Bkz. Tuğluknâme, s. 144. شده مریخ ناوک زن کمان گیر * که بر جان بد اندیشان زند تیر

¹⁵⁸⁰ bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, Nihayetü'l kemal, s. 112. ناوک زنان چرخ که هر سو کمین روند

vücutlu fillerdi ki coşmuşlardı... Her birinin tepe misali sırtına dört tarafı çevrili tahtadan tahtirevanlar yapmışlardı, o tahtirevanların her birinin üzerinde birkaç nâvek atıcısı (نلوك افكن: nâvek efken) ve arbaletçi (چرخ انداز: çarh-endâz) savaş pusu mahallinde (fil tahtirevânı içinde) oturmuşlardı.¹⁵⁸¹

Dönemin keskin nişancıları olan nâvek atıcıları ve arbaletçilerin özellikle fillerin sırtına yerleştirilmesinin nedeni, fillerin sağladığı savaş alanını rahatça görebilme rahatça nişan alabilme ve fillerin ilerlemesiyle düşman safını yarma imkânlarından istifade ederek doğrudan düşman komutanlarını mümkünse hükümdarını uzak mesafelerden zırh delen okları sayesinde öldürmek ve düşman ordusuna dehşet saçmak olmalıdır.

Berenî, Alâeddîn Muhammed Şâh döneminde memleketin bütün beldelerindeki askerlerin ‘Ârız-i memâlik’in nezdinde ok atışı imtihanından geçirildiğini, tirendâz (okçu: iyi okçu) olanlar ve doğru (sağlam, dürüst) silahı olanların sahih (ordunun kayıtlı askeri) kabul edildiklerini nakletmektedir¹⁵⁸². Okçular ve yetenekleri üzerinde bu kadar titizlikle durulması, ordunun en temel silahının ok olmasından, savaş plan ve stratejilerinin okçuların savaş tarzına göre belirlenmesinden kaynaklanmaktadır.

Alâeddîn Muhammed Şâh devrindeki Ma‘ber seferi (710/1310), ordusundaki okçu sayısını aydınlatmaktadır. Bu sefer sırasında bazıları kızıl saçlı Rüstem’den, bazıları beyaz yüzlü, çinko bedenlilerden, bazıları demir bedenli çelik koşuculardan¹⁵⁸³, bazıları yumruk darbesiyle arslanın kemiğini una çeviren Erdeşir Gürkahlılarından, bazıları eğer üzerindeki kaplanlardan olmak üzere her taraftan 100.000 kemân-i Rüstem (Rüstem yayı: usta okçu) geldiği bildirilmektedir¹⁵⁸⁴. Böylece orduda çeşitli milletlerden yaya ve suvârî olmak üzere 100.000 okçu bulunduğu ortaya çıkmaktadır.

Okçular askere alınırken özel bir imtihandan geçirilirdi. İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk döneminde okçuların orduya nasıl alındığını şöyle anlatır: “Bir kimse orduda okçuluk [yapmak] istiyorsa gelir bu yaylardan birini alır ve atış yapar.

¹⁵⁸¹ Şerefeddîn ‘Alî Yezdî, *Zafernâme*, I, s. 125.

¹⁵⁸² Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 319.

¹⁵⁸³ Pûlâd[-d]jevendân-i âhenîn (پولادوندان آهنین اندام): Pulad (çelik)ın dal harfi ile devendan (koşucu)ın dal harfi ortak olarak kullanılmış, bir dal harfi eksik yazılmış. Yazımında bir hata olmalı. Ya da ulama yapılmış olmalı.

¹⁵⁸⁴ *Hazâinü’l-fütûh*, s. 118.

Yaylar sertlik bakımından birbirinden farklıdır. Aday, ok çekiş kabiliyetine göre maaş alır... Hem suvâri hem de kemankeş (okçu) olmak isteyen için yere küre şeklinde bir nesne konulur. Aday atını sürerek küreye nişan alır. Hedefe isabet ettirmekteki kabiliyetine göre ona maaş bağlanır.”¹⁵⁸⁵ İbn Battûta’nın aktardığı bilgiler yaya ve suvâri okçuların birbirinden farklı sınavlardan geçirildiklerini, suvâri okçuların at sırtında giderken imtihan edildiğini göstermektedir. Suvâri okçularda isabet derecesi, yaya okçularda ise okçunun çekebildiği yayın sertlik derecesi yani uzağa atabilme ve zırh delebilmeye özelliği, orduya kaydedilip kaydedilmeyeceklerini ve alacakları maaşları belirlemektedir.

İbn Battûta’nın ifadelerinden okçu (tîrendâz, tîrzen) denince daha çok piyâde okçuların anlaşıldığı, atlı okçuların suvâri statüsünde tutulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim atlılar aynı zamanda okçu ise bu özel olarak belirtilmekte kendilerine suvâr-i tîrendâz (سوار تیر انداز: okçu suvâri)¹⁵⁸⁶ denilmekteydi. Bazen de okçuların yaya olduğu “Sultan Gıyâseddîn Balaban, avlara mutemedi olan 1.000 suvâri ve 1.000 okçu piyâde ile çıkardı” örneğinde olduğu gibi özellikle belirtilmekteydi¹⁵⁸⁷. Ayrıca okçuların maaşlarının bile ok atıştaki kabiliyetlerine göre verilmesi, bunun için asker alımlarında farklı sertlik derecelerindeki yayların hazır bekletilmesi, okçuluk ile ilgili işlerin en ince ayrıntısına kadar düzenlendiğini ve okçuluğa çok büyük önem verildiğini göstermektedir.

Baskın tarzı seferlerde okçuların önemi çok daha fazla olmaktadır. Sultan Balaban, Kathîr (کتیر)¹⁵⁸⁸’deki eşkıyalar üzerine yaptığı baskın seferinde 5.000 okçu adam (پنج هزار مرد تیرزن) ve yolları açmak için *teber-zen* (baltacı)ler götürmüştü¹⁵⁸⁹. Sultan Balaban tarafından yapılan bu sefer sırasında başka bir birlik götürdüğünden bahsedilmemektedir¹⁵⁹⁰.

¹⁵⁸⁵ İbn Battûta, II, s. 593.

¹⁵⁸⁶ Afif, s. 399; Cüzcanî, s. 119-120.

¹⁵⁸⁷ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 54-55; Esterâbâdî, I, s. 272.

¹⁵⁸⁸ M. Aziz Ahmet, kather şeklinde imla etmektedir. Bkz. M. Aziz Ahmet, s. 254.

¹⁵⁸⁹ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 59.

¹⁵⁹⁰ Esterâbâdî, I, s. 272.

Devrin ana kaynaklarında okçu birliklerinin özellikle Türklerden teşkil edildiğini; “daima yayı başı üzerinde olan senin mest Türkün”¹⁵⁹¹, “Hindu çocukları (Hintliler) üzerine yay çeken bir Türk’tür * Tüy (ok tüyü) ciğere kadar girer ve temren gönül tarafına kadar gider”¹⁵⁹², “İki mest Türk yayları kulak ardına kadar çekti”¹⁵⁹³, “Oku ve yayı olduğu halde o Türk niçin kaldı”¹⁵⁹⁴, “Türk [öyle] bir mestir [ki] iki yayı [birden] kulak ardına kadar çekmiştir”¹⁵⁹⁵, “Ey Zühre [Yıldızı] Müşteri [Jüpiter: güneş sisteminin beşinci gezegeni/yiyen/alıcı/taftar] ol onun yayının hânesine [kabzasına: ok atılan kısım] * O okçu Türkü her ne kadar beş/beşinci olsa da?”¹⁵⁹⁶, “Hünerli her Türkün sahip olduğu o kuvvetle * Daima ok atıyordu ve üzerinde zûpîn çeviriyordu/Rumî zûpîn çeviriyordu?”¹⁵⁹⁷, “Türkler yay (kemân) çekiyordu”¹⁵⁹⁸, “Birkaç Türk Hıtâ’dan geldi ki onların oku hatalı gitmez. (بخطا نرود)”¹⁵⁹⁹ gibi mısra, beyit ve ifadeler açıkça göstermektedir.

Kara savaşlarının yanı sıra suda cerayan eden cenglerde de okçular önemli bir rol oynamaktaydı. Gemilerde korsanlara karşı korunmak amacıyla okçu birlikleri bulunurdu. Örneğin İbn Battûta’nın bindiği câker tipi gemide elli okçu ve elli zenci cengâver bulunmaktaydı¹⁶⁰⁰.

Siyasî suçluların infazında bazen okçular görev alırdı. İbn Battûta’nın Aynülmük isyanı hakkındaki kayıtlarında böyle bir vaka yer almaktadır: Hükümdarın emriyle ellerinden tahtaya bağlandılar. Bey oğulları tarafından ölünceye kadar üzerlerine ok yağdırıldı¹⁶⁰¹. Bu olay aynı günümüzdeki askerlerin kurşuna dizilerek idam edilmesine benzemektedir.

Fahr-i Müdebber, tirendâz (okçular) arka tarafı himayeye, kalkanlarını önlerinde tutup, dizlerini yere koyup ok atmaya da yaraşırlar, bu adamları meysere (sol

¹⁵⁹¹ Bkz. Bedr-i Çâcî, s. 80.

¹⁵⁹² Bkz. Bedr-i Çâcî, s. 202.

¹⁵⁹³ Bkz. Bedr-i Çâcî, s. 138.

¹⁵⁹⁴ Bkz. Bedr-i Çâcî, s. 360.

¹⁵⁹⁵ Bkz. Bedr-i Çâcî, s. 365.

¹⁵⁹⁶ Bkz. Bedr-i Çâcî, s. 370.

¹⁵⁹⁷ Bkz. *Tuğluknâme*, s. 129.

¹⁵⁹⁸ *İ‘câz-i Husrevî*, II, Risale, s. 67.

¹⁵⁹⁹ *İ‘câz-i Husrevî*, I, Risale, s. 169.

¹⁶⁰⁰ İbn Battûta, II, s. 789-790.

¹⁶⁰¹ İbn Battûta, II, s. 696.

kanat)’de tutmalıdır. Okçular, kalbin sol tarafında da olmalıdır¹⁶⁰², sağ kanatta da ok atıcılar olmalıdır¹⁶⁰³ diyerek okçuların savaş safında nasıl konuşlandığını haber vermektedir. el-Ömeri ise “Sultan, imamlar ve ulema önlerinde ve arkalarında okçular olduğu halde ordunun merkezinde dururlardı”¹⁶⁰⁴ diyerek okçuların savaşta bulundukların yer hakkındaki bilgiyi pekiştirmektedir.

Fahr-i Müdebbir ve Kalkaşandi tarafından verilen bilgiler birleştirildiğinde okçuların genellikle piyâde olarak savaştıkları, dizlerini kırarak ok atarken kendilerini koruyabilmek için kalkanların arkasına gizlendikleri, ordunun arkası, sol kanat, sağ kanat ve kalbin sol tarafında yer aldıkları, ordunun merkezinde yer alan sultanın önünde ve arkasında okçular bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Görüldüğü üzere, okçular ordu safının hemen hemen her kısmında bulunmaktadırlar.

Raca orduları için de okçular çok büyük önem taşımaktaydı. *Hitopadeşa*’da okçuların kale savunması ve kuşatmalarda taşıdığı önem şu ifadeler ile dile getirilmektedir: “Kale burcundaki tek bir okçu yüzlercesiyle savaşılabılır; 100 okçu 100.000 kişiyle savaşılabılır; o yüzden kale yapımına çok gerek vardır.”¹⁶⁰⁵ Okçular, uzun bir kuşatma, cesur bir saldırı: Bunlar bir kaleyi ele geçirmenin yolları olarak söylenirler.”¹⁶⁰⁶

2.5.6. Uzun ve Kısa Mızraklı Birlikler

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda uzun mızraklar genellikle Türk suvâri birlikleri tarafından kullanılırdı. Kısa mızrak çeşitleri ise Afgan ve Hindû piyâde birlikleri tarafından kullanılırdı. Bununla birlikte Türk suvârilerinin kısa ve uzun mızrakları bir arda kullandıkları da görülmektedir.

Fahr-i Müdebbir, Afgan ve Hindû mızraklı piyâdelerinin nasıl savaştıklarına dair şu bilgiyi vermektedir: “Şil (شل: küçük mızrak) ve zûbîn (زوبین: dili çatalı kısa

¹⁶⁰² *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 330-331.

¹⁶⁰³ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 339.

¹⁶⁰⁴ *Mesâlikü’l-ebsâr fi-memâlikü’l-emsâr*, III, s. 73-74; *Arab Accounts of India*, s. 40-41, 107-108; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü’l Ebsâr)*, s. 45-46; Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s. 76.

¹⁶⁰⁵ Narayana, *Hitopadeşa*, s. 107.

¹⁶⁰⁶ Narayana, *Hitopadeşa*, s. 126.

mızrak) Afganlıların, Hindûların silahıdır. Hem kılıcı ve hem şil¹⁶⁰⁷ ve zûbîni olan kimseler eğer attıklarında işe yaramaz ise kılıç ile savaşırlar.”¹⁶⁰⁸

Hasan Enverî, şil için savaşçıların beş-on tanesini ellerine alarak teker teker fırlattıkları ucu iki veya üç dilli küçük nîze (kısa mızrak)dir demektedir¹⁶⁰⁹. Böylece şil ve zûbîn gibi kısa mızrak taşıyan piyâde birliklerinin savaşta ilk hamlesinin önce mızraklarını fırlatmak ve ardından kılıç ile savaşa devam etmek olduğu anlaşılmaktadır.

İsâmî, Celâleddîn Fîrûz Şâh Halacî tahta oturduktan kısa süre sonra saldıran Moğolların mızrak ve zûpîn (kısa mızrak) taşıyan, hepsi zırhlı ve külahlı 30.000 Delhi suvârîsi ile karşılandığını aktarmaktadır. Böylece sadece piyâdelerin değil aynı zamanda Delhi suvârîlerinin de uzun mızrak yanında şil ve zûbin denilen kısa mızrakları savaşta kullandıkları öğrenilmektedir:

Hindistan’dan otuz bin cesur suvârî * Hepsi zûpîn fırlatıcı ve mızrak çeviren¹⁶¹⁰.

Fahr-i Müdebbir, mızraklı suvârîlerin atlarını mızrak talimine göre eğitmek üzere özel koşu alanları düzenlendiğini bildirmektedir¹⁶¹¹. Suvârî birlikleri arasında nîzeli (mızrak) taburların bulunduğu görülmektedir. Sultan Mu‘izzeddîn Behramşâh (1240-1242) zamanında, Moğolların 639/1241-42’de saldırıp ele geçirdikleri Lahor şehrindeki çatışmalarda Moğol komutanı Tayer Bahdır ile Lahor Kutvali Aksunkur hem-nîze (همنیزه شد) olmuşlardır. Yani ikisi de birbirine mızrakla saldırmış ve ikisi de birbirini yaralayıp vefat etmişlerdir¹⁶¹². Bu olaydan yaklaşık kırk sene sonra gerçekleşen bir Moğol saldırısında Delhi Sultanı Gıyâseddîn Balaban’ın büyük oğlu Şehid Han’ın şehâdetini anlatan mersiyede geçen: “Dergâhın meliklerinin mızrağı (نیزه ملوک درگاه)¹⁶¹³

¹⁶⁰⁷ Şil (شل): Şil (شل) ve Şigî (شگی) Peştûcada nîze’ye derler. Bu nîzeleri “Şilger-i Gaznî” denilen nahiyede yaparlar. Gazne’nin nahiyesi Şilger şimdiye kadar aynı isimle (Şilger) adlandırılmaktadır. Ger (گر) Peştûcada zarfiyet edatıdır. Yani mızrak (şil) yapım yeri anlamına gelir. Bu kelime Peştûcadan Farsçaya geçmiştir. O devirde Afgan şil’i keskinliği ve kullanıcılarının cesareti nedeniyle meşhurdur. Şairlerde şiirlerinde şil’e yer vermişlerdir. Bu şiirlerde şil mızrağının iki perli (dilli) olduğu ve keskin olduğu belirtilmektedir. Bkz. Minhâc el-dîn Sirâc Ebû O’mer O’sman Cûrcânî, *Tabakât-i Nâsirî*, II, Musahhih/Muhakkik; A’bd el-Hay Habîb, *Dunyâ-yi Kitâb*, Tahran 1363, s. 354.

¹⁶⁰⁸ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 260; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 312.

¹⁶⁰⁹ Hasan Enverî, *İstîlahat-i Devre-i Gaznevî ve Selçukî*, s. 144; Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 327.

¹⁶¹⁰ ز هندی سواران یل سی هزار * همه زوپین انداز و نیزه گزار Bkz. İsâmî, *Futuhu’s-Selatin*, s. 206.

¹⁶¹¹ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 207, 210, 212, 213.

¹⁶¹² Cûzcânî, s. 394-395.

¹⁶¹³ Aynı ibare Firişte’de dahi geçmektedir. Bkz. Esterâbâdî, I, s. 293.

düşmanın uzuvlarına öyle saplandı ki her birinin üzerinden mızrak gibi kan yükseldi”¹⁶¹⁴ beyti, mızraklı gulâm birliklerin mevcudiyetini haber vermektedir.

Hindû Husrev Han, 720/1320’de sultanlığını ilan ettiğinde onun Hint ve Türk taraftarları ile Gazi Melik’e bağlı Türk askerleri ve gulâmları arasındaki iç savaşta Hindû piyâdeler tarafından zûpîn denilen kısa mızrakların Türklerin ok fırlatması gibi sürekli fırlatıldığı görülmektedir¹⁶¹⁵.

2.5.7. Teber-zen Birlikleri

Çok yakın dövüşte kullanılan bir silah olan baltaya Farsçada “teber/taber (تبر/طبر)” ve “nâçeh/necek (ناچه/نچک)”, Arapçada “fe’s (فأس)” denilmektedir. Çok sayıda çeşidi vardır, ancak küçük olanlara nacak veya teberzîn (ayça şeklinde küçük savaş balası) adı verilmektedir. Büyük baltalar da teber olarak adlandırılmaktadır. Sapları iki m. ve daha uzun alan teberlerin tek ve çift taraflı keskin türleri vardır.

Orta Asya’da erken çağlardan itibaren kullanıldığı bilinen bu yakın dövüş silahının, sapı ile birlikte bir metre veya üzeri boyda olanını piyâdeler, bir metreden kısa olanlarını ise suvâriler kullanmaktaydı. Türk devletlerinde yaygın bir şekilde bu silah kullanılmıştır. Hatta Avrupa’ya giren Türk kavimlerinden birçoğu “baltalı savaşçılar” olarak tanımlanmışlardır¹⁶¹⁶.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Fahri Müdebir, “Teber (تبر: savaş baltası), Şâbânân (شبابانان: Yemen’de Himyer bölgesinden bir kabilenin ismi) ve Çettân (چٹان: yol kesici, hırsız bir taife olan Sind halkından bir grup)¹⁶¹⁷ [tâifesinin] silahıdır” demektedir¹⁶¹⁸. Sultan Balaban devrinde Hindistan’a diğer bölgelerden gelenler için kurulan mahallerden birisi de Yemenî Mahallesi idi¹⁶¹⁹. Teberi kullanmadaki ünlerinden dolayı söz konusu Yemenliler de Delhi ordusundaki teber-zen birlikleri içinde istihdam edilmiş olmalıdırlar.

¹⁶¹⁴ Sîhrindî, s. 47.

¹⁶¹⁵ *Tuğluknâme*, s.129.

¹⁶¹⁶ Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 331; Abdülkadir Erdoğan, *Hârzemşâhlar İmparatorluğu’nda Askerî Teşkilat*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniv. Türkiyat Araş. Ens., İstanbul 2004), s. 194.

¹⁶¹⁷ Gazneliler devrinde Hintliler arasında Çettân (چٹان/جتيان) denilen Hindû dinini inkâr eden göçebe, aşağılık tabakasından bir halk da bulunmaktaydı. Bu halk tabakası da mleçha olarak adlandırılmış olmalıdır. Bkz. *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, 254.

¹⁶¹⁸ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 262.

¹⁶¹⁹ Esterâbâdî, I, s. 267-268.

Baltalı birliklerin en önemli görevlerinden biri sık yağmur ormanlarında yol açmaktır. Sultan Balaban (1266-1287)'ın Kather (Kâthîr) baskınında “merd-i teber-zen” (مردہ تبرزن: balta vuran adamlar) ve Bedâun haşeri¹⁶²⁰ tarafından sık ormanlarda balta darbeleriyle yol açıldığı görülmektedir¹⁶²¹. İsmâî, Celâleddîn Fîrûz Şâh (1290-1296) devrinde Delhi ordusu Beltekâre? (بلتکارہ) tarafındaki ormanda Hindûlara saklanacak yer bırakmamak için bütün ormanı “çelik teberler” (تبرہاء پولاد) ile kökünden söktüklerini bildirmektedir¹⁶²². Gıyâseddîn Şâh Tuğluk (1320-1325) 824/1324 yılında Hindistan'ın doğusuna çıktığı seferden geri dönerken yenilen Terhet (ترہت) racasının ormana kaçması üzerine sultanın balta (تبر: teber)yı eline alıp ağaçları kesmeye başladığı ve bu hali gören herkesin ağaç kesmeye başladığı bildirilmektedir. Sonunda kısa zamanda sanki orada hiç ağaç ve bitki yetişmemiş bir hale getirdikleri haber verilmektedir¹⁶²³.

Baltalı birliklerin ordugâhın etrafına kateger denilen ağaç kütüklerinden surlar çekebilmek için de gerekli oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim Melik Nâib Kâfur 709/1310'da Varangal Kalesi'ni kuşattığında herkesin kendi çadırı arkasına keteger (کتہ) yani tahta hisar çekmelerini ferman buyurdu. O zaman “teberhâ-yi bû selmî” (تبرہای) selm ağacı tahtasından yapılan baltalar) İslâm'a yardım için harekete geçti. Her bir asker İshak Kende Şiken¹⁶²⁴ oldu. Böylece gökyüzünden ateş yağsa [zarar veremeyecek] bir sağlamlıkta ordu çevresine tahta hisar çekildi¹⁶²⁵.

Teber-zen¹⁶²⁶ birliklerinin savaş dışında iki önemli görevi daha olduğu ortaya çıkmaktadır. Görüldüğü üzere bu görevlerden biri yağmur ormanlarında yol açmaktır. Diğer görevleri ise mancınık ateşine karşı ordugâhı koruyacak *keteger* denilen surları yapmak için kütük kesmektir.

İncelenen örneklerde bu işler için özel bir teberzen birliğinin varlığından bahsedilmemektedir. Bundan dolayı muharip bir sınıf olan *teberzen* bölüklerinin aynı

¹⁶²⁰ Haşer: Yığın, küme, grup; (ask.) dağınık ordu, çete. Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 241; Haşer: Muntazam olmayan ordu. Dağınık, etraftan toplanan ordudur. Genellikle ücretsiz olarak kullanılan, etraftan toplanan ordu birlikleri (gerilla). Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 860.

¹⁶²¹ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 59.

¹⁶²² İsmâî, *Futuhu's-Selatin*, s. 215.

¹⁶²³ Esterâbâdî, s. 443-444.

¹⁶²⁴ İshak Kende Şiken (İshak Kütük Kıran): Görünüşe göre bir marangozun ismi olmalıdır. Bkz. *Hazâinü'l-fütûh*, s. 192.

¹⁶²⁵ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 85-86.

¹⁶²⁶ Balta-vuran anlamındaki askeri birliği niteleyen teber-zen kelimesini, eyer-baltası yani ayça şeklindeki küçük savaş baltası anlamına gelen teberzîn kelimesi ile karıştırmamak gerekir.

zamanda bir istihkâm bölüğü gibi faaliyet gösterdikleri düşünülebilir. Ormanların kesilmesi ve kütük çıkarılmasının teber birlikleri için en mükemmel talim vesilesi ve pazılarını kuvvetlendirme aracı olacağı da akıldan çıkarılmamalıdır.

Asker alınırken balta kontrolü (امتحان تبر: imtihân-i teber) yapıldığı bildirilmektedir¹⁶²⁷. Burada balta kontrolünden kastedilenin balta kullanma becerisi ile kullanılan baltanın sap ve çeliğinin kalitesi olması mümkündür. Teber kontrolü “teberzen”lerin orduda mühim bir yeri olduğunu göstermektedir.

Hitopadeşa’da racalık ordularında balta kullanımı hakkında, şu malumat yer almaktadır: “Düşman ülkesine girme zamanı geldiğinde ilk sırayı ormancılar almalıdır.”¹⁶²⁸ Bu malumat Hindû ordularında Delhi ordusunda olduğu gibi yolları açmak amacıyla geri hizmet sınıfı veya muharip sınıf olarak ormancıların kullanıldığını göstermektedir.

Cengiz Moğollarının da silahları arasında balta yer almaktaydı. Moğollar da zaman zaman bu silahı yol açmak amacıyla kullanırlardı¹⁶²⁹.

Timur Devleti’nde 793 (1390-91) yılı kurultayında her askerin yanında taşınması gereken araç-gereç ve silahlar tespit edilmiş ve bunlar arasında askerin bir adet de teber (تبر) taşınması gerektiği belirtilmiştir¹⁶³⁰.

Halep iç kalesinin kuşatılması sırasında Timur askerleri ellerindeki kazma ve teber ile lağım kazmaya başlamışlardır. Bu sırada kale müdafilerinden beş kişi iplerle aşağı sarkıtılıp onlara saldırmışlardır. Bunun üzerine onlar da ellerindeki kazma ve teberlerle o beş kişiyi haklamışlardır¹⁶³¹. Bu anlatılanlardan teberlerin sadece savaşmak için değil aynı zamanda lağım kazmak için de kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Timur Devleti askerlerinin yanlarında teber bulundurması da özellikle bu yüzden istenmiş olabilir.

¹⁶²⁷ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 476-477.

¹⁶²⁸ Narayana, *Hitopadeşa*, s. 113.

¹⁶²⁹ Mikhail Viktoroviç Gorelik, *Armii Mongolo-Tatar X-XIV Bekov (Vainskaya İstkvstva, Snarajeniye, Orujie)*, İzdatelskiy Dom “Teknika-Maladeji”, Moskva 2002, [X-XIV. Yüzyılda Moğol Ordusu Konulu Özel Sayı] s. 66; Erhan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 261.

¹⁶³⁰ *Târih-i Elîfî*, s. VII, s. 4811.

¹⁶³¹ *Târih-i Elîfî*, s. VII, s. 4917.

IX. yy.dan sonra hükümdarlar ve devlet büyükleri önünde giden muhafızların ellerinde baltalar merasim ve süs objeleri, ‘alem olarak kullanılmış, bunları taşıyanlara da teberdârân ismi verilmiştir¹⁶³².

Mısır Memlûk Devleti ordusunda da teber-zenlerin mühim bir rolü vardı. Sultan alaylarında siper vazifesi gören baltacılar ve bunların âmiri olan ve *emîr-i teber* denilen bir görevli mevcuttu. Bu görevli hükümdarın yanında teber (balta) tutmakla vazifeliydi. Alaylarda ondan başka sultanın sağ ve solunda 10 kadar “teberdâr” hazır bulunmaktaydı¹⁶³³.

2.5.8. Nâcah- dâran (Küçük Savaş Baltası Kullanan Birlikler)

Nacak daha çok suvârilerin kullandığı harb aletidir ve gerektiğinde düşmana fırlatılmak suretiyle kullanılır¹⁶³⁴. Nâçeh (ناچه) veya diğer imlaları ile nacak (نجك) ve nacak (نجق) kelimesine¹⁶³⁵ sözlükte teberzîn (تبرزين): ayça şeklinde küçük balta, eyer baltası), sinân (سنان: mızrak, mızrak başı), mızrak (نيزه: nîze), iki dallı mızrak (نيزه دو شاخه) anlamları da verilmektedir¹⁶³⁶. Bu kısımda nâçeh adı, ayça şeklinde küçük balta anlamında kullanılmaktadır. Bu silahı kullananlara da nâcah-dâran adı verilmektedir.

İslâm öncesinde Avrupa’ya giren Türk kavimlerinden birçoğu “baltalı savaşçılar” olarak tanımlanmışlardır¹⁶³⁷. Türk-İslâm devletlerinde de bu hususiyet devam etmiştir.

Hint ordularında ise eski devirlerden beri baltalı birliklerin bulunduğu, küçük baltaların fırlatmak için kullanıldıkları anlaşılmaktadır. *Râmâyana Destanı*’nda yer alan “Râvana, bayrağı yıkılınca sinirlendi ve oklarıyla Râma’nın atlarını yaralamaya çalıştı.

¹⁶³² Hilmi Aydın, *Sultanların Silahları*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İkinci Baskı, Ankara 2012, s. 164.

¹⁶³³ Erhan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 261.

¹⁶³⁴ Ahmet Özdal, *Türklerin Savaş Sanatı Aldatıcı Taktikler & Farklılaşan Stratejiler*, Doruk Yayıncılık, İstanbul, Şubat 2008, s. 72.

¹⁶³⁵ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2374, 2414.

¹⁶³⁶ Hasan Enverî, *İstilahat-i Devre-i Gaznevî ve Selçukî*, s. 164.

¹⁶³⁷ Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 331; Abdülkadir Erdoğan, *Hârzemşâhlar İmparatorluğu’nda Askeri Teşkilat*, s. 194.

Sayırsız ok, mızrak ve balta fırlatarak yağmur gibi karşılık verdi” ifadesi bu durumu kanıtlamaktadır¹⁶³⁸.

Karahanlı Yusuf Has Hacib, savaş esnasında saflar birbirine karıştıktan sonra kılıç ve balta ile savaşılmasını tavsiye etmekte ve kılıç ve baltanın memleketin bekçisi olduğunu bildirmektedir¹⁶³⁹. Karahanlılar devrinde Buhara’da Emîr Ali Tekin’in ordusunda 3.000-4.000 nâçeh ve karâçûrî (uzun kılıç) taşıyan gulâm bulunmaktaydı¹⁶⁴⁰. Türklerde karâçûrî yani uzun kılıçlar suvârilere tarafından kullandıklarına göre nâçeh denilen ayça şeklindeki küçük savaş baltaları da suvârilere tarafından kullanılmaktaydı.

Gazneliler ve Selçuklular zamanında nâçeh yaygın olarak kullanılan silahlar arasındaydı. Beyhakî tarihinde görüldüğü üzere, Gazneliler devrinde silâhdârların çoğu nâçeh de taşırlardı¹⁶⁴¹. Selçuklular devrinde, balta (ya da nacak) kullanan askerî sınıfa “nâcah-dârân” denilmekteydi¹⁶⁴². Moğol orduları da savaşlarda balta kullanmaktaydı.

Gur Devleti zamanında kullanılan silahlar arasında “nâçeh-i Deylemî” (نَاجِح: Deylem nâcehi) de sayılmaktadır¹⁶⁴³. Bu devirde bazı Türk-İslâm devletlerinde Deylemli askerî birlikler bulunmaktaydı. Örneğin Gazneli Sultan Mahmûd’un IX. Hint seferinde ordusunda dağlarda savaşmasını iyi bilen Deylemli ve Afganlılar yer almaktaydı¹⁶⁴⁴. Dergâhında otuz altın ve gümüş kalkanlı Deylemli (دِيلَمَن) bulunmaktaydı¹⁶⁴⁵. Oğlu Sultan Mesud’un sarayında “gulâmân-i hassegî” (has gulamlar) arasında elli tane “altın kalkanlı” (siper-i zer) Deylemân (دِيلَمَن: Deylemli) bulunmaktaydı¹⁶⁴⁶. Türkiye Selçuklu Devleti’nde Deylemli serhengler (çavuş) hizmet etmekteydi¹⁶⁴⁷.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Fahr-i Müdebbir, nâçeh ve Deylemli hakkında şu bilgileri vermektedir: “Nâçeh padişâhların silâhıdır. Hem dosta hem düşmana yaraşır. Dosta savaş baltasının topuzu ile vurur, gürz yerine kullanırlar.

¹⁶³⁸ Valmîki, *Râmâyana*, s. 248.

¹⁶³⁹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 427, 461; Reşat Genç, a.g.e., s. 331-332.

¹⁶⁴⁰ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 252.

¹⁶⁴¹ Hasan Enverî, *İstilahat-i Devre-i Gaznevî ve Selçukî*, s. 164.

¹⁶⁴² Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 194.

¹⁶⁴³ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 216, 227, 254.

¹⁶⁴⁴ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 21.

¹⁶⁴⁵ *Târih-i Beyhakî*, I, s. 188.

¹⁶⁴⁶ *Târih-i Beyhakî*, III, s. 872; Haneî Palabıyık, a.g.e., s. 212.

¹⁶⁴⁷ Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 333.

Düşmana balta yüzüyle vurur kılıç yerine kullanırlar.”¹⁶⁴⁸ “Kalkan (سپر: siper) ve teberzîn (تبرزين: ayça şeklinde küçük balta) Deylemlilerin silahıdır ve onunla savaşırlar.”¹⁶⁴⁹ Sultan Balaban devrinde Hindistan’a diğer memleketlerden gelenler için kurulan mahallerden birisi de Deylemî Mahallesi idi¹⁶⁵⁰. Delhi hükümdarları da nâçeh adlı silahı kullanmak ile mâruf olan söz konusu Deylemlilerden teberzîn birlikleri teşkil etmiş olmalıdır.

Fahr-i Müdebbir’in verdiği bilgiler nâçeh adlı bu silah çeşidinin¹⁶⁵¹ Delhi ordusu tarafından kullanıldığını göstermektedir. Devrin diğer ana kaynaklarında nâçeh birlikleri bulunduğu dair başka kayıtlar da yer almaktadır. İsmâî, Alâeddîn Muhammed Şâh devrinde Ranthambor kuşatması sırasında Delhi ordusunda serkeşânların hepsinde nâçeh ve hançer bulunduğunu bildirmektedir¹⁶⁵². Emîr Husrev-i Dihlevî, nâçeh-dâr (ناچخ دار: nâçeh-taşıyan) tabirini kullanarak, nâçeh kullanan birliklerin bulunduğu işaret etmektedir¹⁶⁵³. İsmâî’nin küçük bir silah olan hançer ile nâçehin adlarını peş peşe zikretmesi, nâçehlerin küçük baltalar ve yakın dövüş silahı olduklarını ortaya koymaktadır.

Muhammed Şâh Tuğluk devrini ele alan Şair Bedr-i Çâçî, bir beytinde Delhi ordusunda nâçeh kullanılmakta olduğunu, Türklerin bu silahı kullandığını şöyle dile getirmektedir:

Siyah gözlü Türkün nâçeh vurduğu demde * Her aşğın sinesinde biter o temrenlerin¹⁶⁵⁴ ucu¹⁶⁵⁵.

İbn Battûta, Delhi’deki ilk günlerinde bambu ormanları ve onların aşılmasına dair şu malumatı vermektedir: “Gâvur tayfası ancak dağlarda, yalçın tepelerde rahat yaşıyor. Ayrıca kamış ormanları da onların barınağı sayılır. İçleri boş olmayan kamışlar art arda uzayıp birbirine bitişir ve sarılırlar. Bunlara ateş etki etmez, gayet dayanıklı ve

¹⁶⁴⁸ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 260.

¹⁶⁴⁹ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 262.

¹⁶⁵⁰ Esterâbâdî, I, s. 267-268.

¹⁶⁵¹ Nâçeh (ناچخ): Gazneli ve Selçuklu devrinde kullanılan silahlardan biridir. Sözlüklerde ona teberzîn, sinân, nîze ve iki dallı nîze anlamları vermişlerdir. Bkz. Hasan Enverî, *İstilahat-i Devre-i Gaznevî ve Selçukî*, s. 146.

¹⁶⁵² İsmâî, *Futuhu’s-Selatin*, s. 267.

¹⁶⁵³ *İ’câz-i Husrevî*, III. Risale, s. 100.

¹⁶⁵⁴ Bu beyitte temren ile kastedilen ok temreni değil de balta temreni yani baltanın keskin demir kısmıdır.

¹⁶⁵⁵ ترک سیہ چشمت آن دم کہ زند ناچخ * در سینہ ہر عاشق روید سر آن پیکان Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 366.

sağlam olurlar. Gâvur tayfası neredeyse bir kale gibi berkitilmiş olan bu kamış ormanlarında oturur. Böyle ormanların iç kısmında oturur. Böyle ormanların iç kısmında onların hayvanları, tarlaları ve birikmiş yağmur suyundan göletleri vardır. Güçlü dayalı bir ordu bu kamışları kesmeye yarayan âletlerle yola düşmedikçe o ormanlara girip iç kısımdakileri yenmek mümkün değildir.”¹⁶⁵⁶

İbn Battûta, Ma‘ber ülkesi sultanı Gıyâseddîn Damgânî’niyi¹⁶⁵⁷ ziyareti sırasında bambu ormanlarına dair daha önce vermiş olduğu malumatı pekiştirmekte ve bu ormanların nacak kullanılarak aşılabildiğini açıklamaktadır. İbn Battûta, takip edecekleri yolun ağaç ve kamışlardan oluşan yekpâre bir ormandan geçtiğini, kimsenin bu yolda tek başına ilerleyemediğini, bunun üzerine sultanın, büyük ve küçük herkesin yanına bir nacak almasını emrettiğini bildirmektedir¹⁶⁵⁸.

Delhi’den koparak bağımsız olan Müslümân Bengal ve Ma‘ber sultanlıkları ordularında da nâcah-dâran birlikleri bulunmaktaydı. Nitekim Fîrûz Şâh Tuğluk’un I. Bengal seferi sırasında Bengal Sultanı Şemseddîn tarafından Delhi ordusu üzerine “dokuz takımlık nâcah birliği sevk edildi” (ناچخ نه گروهي کشيده)ği görülmektedir¹⁶⁵⁹.

Sonuç olarak, sultanlığın ordusundan ve ondan ayrılan Müslümân sultanlıklarda ormanlarda ve bambu ormanlarında yol açmak, savaşta ise fırlatılmak üzere nâcah denilen silahın kullanıldığı ve bu devletlerin ordularında nâcah-dâr (küçük baltalı) birlikleri bulunduğu görülmektedir.

2.5.9. Neft Atıcılar

Abbâsî hanedanı, Türkiye Selçuklu ve Mısır Memlûk devletleri tarihine dair kayıtlar neft-endâzların kendilerini korumak için ateşe dayanıklı giysiler ve neft atışı sırasında savunmasız kalmamak için manda derisinden büyük kalkanlar kullandıklarını göstermektedir. Abbâsîler (750-1258) devrinde orduda özel olarak oluşturulan, ateşe

¹⁶⁵⁶ İbn Battûta, II, s. 732.

¹⁶⁵⁷ Daha önce Sultan Muhammed Şâh Tuğluk’un hizmetçilerinden (gulâm) Melik Mücîr b. Ebî Recâ’nın cengâveriyken sonradan Emîr Hacı b. Seyyid Sultan Celâleddîn’in adamı olmuş ve nihayet iktidarı ele geçirmiştir. Bu olaydan önce Sirâceddîn adıyla bilinirdi. Tahta geçişinden beri Gıyâseddîn adını aldı. Ma‘ber ülkesi, önceleri Delhi hükümdarı Sultan Muhammed Şâh Tuğluk’un egemenliğindeydi. Bkz. İbn Battûta, II, s. 856.

¹⁶⁵⁸ İbn Battûta, II, s. 857-858.

¹⁶⁵⁹ Afif, s. 114.

dayanıklı giysili ve kundaklama malzemeleri fırlatan kundaklama birlikleri (naffâtun) vardı¹⁶⁶⁰.

Türkiye Selçuklu ve Eyyubi orduları Ahlat şehrinde Harezmşah Hükümdarı Sultan Celâleddin'e karşı ortak yürüttükleri bir harekâta arbaletçiler ve petrol atıcıların, arbalet ve petrol şişelerinden (kârûre) sonra temel silahının manda derisinden büyük kalkanlar olduğu görülmektedir¹⁶⁶¹.

Gurlu ordularında katran (قطران)¹⁶⁶², diğerk bir deyiş ile kîr (کیر: kîr)¹⁶⁶³ kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca *Tâcü'l-me'âsir*'de geçen "kara bulut içinde yıldırım, neffâtânın kârûresi gibi mumları yakıyordu" ifadesi bu silahı kullanan petrol-endâzların varlığına işaret etmektedir¹⁶⁶⁴.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Fahr-i Müdebber, petrol-atıcıların (نفت اندازان: petrol-endâzân) daima kale kapılarının başında düzenli bir şekilde hazır bulunmaları gerektiğini söylemektedir¹⁶⁶⁵. Bu malumat kale savunmasında petrol atıcılara büyük bir önem verildiğini göstermektedir. Böylece taarruzda olduğu kadar kale müdafalarında da petrol atıcı birliklerin büyük önem taşıdıkları ortaya çıkmaktadır. Fahr-i Müdebber, savaş safında petrol-atıcıların kalbin sol tarafında olması gerektiğini bildirmektedir¹⁶⁶⁶. Sonuç olarak meydan savaşlarında aynı kale savunmalarında olduğu gibi petrol atıcı birliklerin yer aldığı görülmektedir.

Fahr-i Müdebber, petrol-endâz birliklerinin varlığından bahsetmekle birlikte diğerk ilk dönem kaynaklarında bu birliklerin adı açıkça zikredilmemektedir. Fakat petrol-endâz silahları kullanıldığından bahsedilmektedir. Mesela *Sîret-i Fîrûz Şâhî*'de emîrlerin ve ordunun daima yanında bulundurması gereken malzemeler arasında katran¹⁶⁶⁷ ve kârûre (قاروره: geçmişte içine Molotof kokteyli gibi yanıcı maddeler dökülen şişe)¹⁶⁶⁸ de

¹⁶⁶⁰ Zeki Tez, *Patlayıcı Silah ve Savaş Tekniğinin Kültürel Tarihi*, Doruk Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 21.

¹⁶⁶¹ Cüveynî, *Târih-i Cihangoşây-i Cüveynî*, II, s. 181.

¹⁶⁶² *Tâcü'l-me'âsir*, s. 124, 237, 253.

¹⁶⁶³ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 247, 253.

¹⁶⁶⁴ برق از میان ابر تیره چون قاروره نفاطان شمع ها می سوخت bkz. *Tâcü'l-me'âsir*, s. 126.

¹⁶⁶⁵ *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 425-426.

¹⁶⁶⁶ *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 331.

¹⁶⁶⁷ *Sîret-i Fîrûz Şâhî*, s. 352.

¹⁶⁶⁸ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1687.

sayılmaktadır¹⁶⁶⁹. Ayrıca Timûrî kaynakları, Delhi ordusunda fil safının yanında onları koruyabilmek için patlayıcı madde fırlatan (رعداندازان: ra‘d-endâz: neft atan) piyâde askerleri bulunduğunu bildirilmektedir¹⁶⁷⁰. Söz konusu deliller sultanlığın neft-edâz birliklerinden istifade etmekte olduğunu ispatlamaktadır.

2.5.10. Nakkâb, Kâvendegân (Lağımçılar, Kazıcılar)

Gazneliler devrinde nakâb yani lağım kazmak anlamında somc (سمج)¹⁶⁷¹ ve somc gireften (سمج گرفتن: lağım kazmak)¹⁶⁷² ifadeleri kullanıldığı görülmektedir¹⁶⁷³. Delhi Türk Sultanlığı devrinde ise nakâb ve kâv kâv (کاو کاو: arama; kazı/kazıcı) ifadeleri aynı anlamda kullanılmaktadır¹⁶⁷⁴.

Gur Devleti devrinde Kalincar kuşatması anlatılırken kalenin nakab ve hafr (yeri kazma) çokluğundan güvercin burcu (برج کبوتر: burc-i kebûter) gibi küçük kapı ve pencere dolduğu aktarılmaktadır¹⁶⁷⁵.

Delhi Türk Sultanlığı devri kaynaklarında duvar delici ve lağım kazıcılar nakâb (نقاب: lağımçı), kâvendegân (کاوندگان: kazıcılar), heffâr (حفار: hafriyatçı, kazıcı), kennâs (کناس: lağım boşaltan kimse, lağımçı, temizlikçi)¹⁶⁷⁶ gibi çeşitli adlar altında anılmaktadır. Lağım kazan birlikler Orta Çağ’da savaşların vazgeçilmez unsurlarındadır. Dönemin kaynaklarında birkaç yerde nakap vurulmasından ve söz konusu sınıflardan bahsedilmektedir¹⁶⁷⁷. İlave olarak Emîr Husrev-i Dihlevî manzum eserlerinde ve Tâcuddîn Debîr de mensur eseri *Besâtînu’l-uns*’da pek çok yerde nakâb ile yaptıkları benzetmelere yer vermektedirler¹⁶⁷⁸.

Orta Çağ’da sadece mancınık atışları ile bir kaleyi ele geçirmek mümkün değildi. Surlarda gedikler açmak için lağım kazmak, nakâb vurmak gerekmektedir.

¹⁶⁶⁹ *Sîret-i Firûz Şâhî*, s. 354.

¹⁶⁷⁰ Şerefeddîn ‘Alî Yezdî, *Zafernâme*, I, s. 925.

¹⁶⁷¹ *Târîh-i Beyhakî*, II, s. 649.

¹⁶⁷² Somc, yer altında gizlenmek için açılan büyük deliklere denir. Fakat “somp gireften” düşman kalesi altına nakab vurmaya, lağım kazmaya denmektedir. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1323.

¹⁶⁷³ *Târîh-i Beyhakî*, II, s. 756.

¹⁶⁷⁴ *Hazâinü’l-fütûh*, s. 80, 90.

¹⁶⁷⁵ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 228.

¹⁶⁷⁶ Emîr Husrev-i Dihlevî, kennâs adlı görevlileri evin pisliğini temizleyen olarak anlatmaktadır. Bkz. *İ‘câz-i Husrevî*, V, Risale, s. 91.

¹⁶⁷⁷ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 423; *Hazâinü’l-fütûh*, s. 93; *Tuğlûknâme*, s. 37; Sîhrindî, *Târîh-i Mübârek Şâhî*, s. 89; Esterâbâdî, I, s. 441.

¹⁶⁷⁸ *Besâtînu’l-uns*, s. 51, 69, 70, 78, 92, 110, 131, 132, 137, 153, 157, 217, 218, 221, 231, 247, 250, 273, 287.

Devrin kaynaklarında bu faaliyetleri yürüten nakâb veya kâvendegân (kazıcı) diye tabir olunan birliklerden söz edilmektedir. Fahr-i Müdebbir, kale savunucuları arasında olması gereken sınıflar arasında haffâr (حفار: kazıcı) ve kennâs (کناس: lağım boşaltan kimse, lağımçı) sınıflarını da saymaktadır¹⁶⁷⁹. Fahr-i Müdebbir'in bahsettiği söz konusu birlikler, kaleyi ele geçirmek için lağım kazan düşman lağımçılarına karşı tünel kazarak, düşmanın açtığı tünelleri kaleye varmadan durdurmaya; patlatmaya çalışan birlikler olmalıdır.

Hint kalelerinin çoğunda geleneksel olarak bulunan hendeklerin, aşmak için toprakla doldurulması, Delhi ordusu ordugâhının etrafına daima çekilen hendeklerin kazımı ve fethedilen bölgelerdeki puthânelerin yıkılması ve devasa boyutlardaki putların devrilip parçalanması büyük ölçüde nakâbların işi olmalıdır. Muhtemelen bu zorlu işlerde onlara ordunun geri kalanı da yardım etmiş olmalıdır.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Alâeddîn Muhammed Şâh Halacî (1296-1316) devrinde kazı (kâv kâv) ile Hindûlara ait bir kalelerin hendeğinin toprakla doldurulduğunu aktarmaktadır¹⁶⁸⁰. Kuşatmalarda yerin üstündeki çalışmalar olurken bir yandan da “kâvendegân” (کاوندگان) diye adlandırılan “kazıcılar” pazı kuvvetiyle fersah fersah kazıyor (kâv kâv) ve hisarın mahvı için uğraşıyordu. Bazıları ölümüne hisara nakâb vuruyordu¹⁶⁸¹.

Sultanlığın nakkâbları tarafından yapılan lağım kazma faaliyetlerinin ne kadar tesirli olduğuna dair net, sayısal bir veriye rastlanmamaktadır. Bununla birlikte diğer Türk-İslâm devletlerindeki nakkâbların faaliyetlerine dair anlatılanlar bir fikir verebilir. Örneğin Musul Atabeyi İmâdeddin Zengi'nin 1144 yılındaki Urfa kuşatmasında Halepli nakkâblar tarafından kazılan lağım ateşlenince duvar çöktü ve 50 metrelik bir yıkıntı meydana geldi. Buradan içeriye giren kuşatmacılar Urfa'ya kısa sürede hâkim olmayı başardı¹⁶⁸².

Delhi Türk Sultanlığı Hükümdarı Alâeddîn Muhammed Şâh'ın, (703/1303) yılı civarında Moğol Turgay 120.000 kişilik ordusu ile saldırdığında Delhi dışına kurduğu

¹⁶⁷⁹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 423.

¹⁶⁸⁰ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 90.

¹⁶⁸¹ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 93.

¹⁶⁸² Aydın Usta, *Haçlı Seferlerinde Kuşatma*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015, s. 187.

ordugâhın etrafına ketger çektiirdiği ve onun da etrafına hendek kazdırdığı haber verilmektedir¹⁶⁸³. Bu hendeklerin kazımında nakâblar önemli bir rol almış olmalıdırlar.

Gıyâseddîn Şâh Tuğluk (1320-1325) devrinde Varangal Kalesi'ni kuşatan Şehzâde Muhammed (Uluğ Han) ordusunun nakâb vurduğu bildirilmektedir¹⁶⁸⁴. Emîr Husrev-i Dihlevî, kalelere nakâb vurulduğunu bir beytinde şöyle dile getirmektedir:

Ki yüce burçta bir nakab öyle ilerliyordu * Ki nakab-kazan etrafında gökler ilerliyordu¹⁶⁸⁵.

Muhammed Şâh Tuğluk devrinde yarı nehir konumundaki bir körfezin [deltanın] üstüne kurulu Kinbâya şehrinde Afgânlı Kadı Celâleddîn isyanı patlak verdiğinde Şemseddîn Kulâhdûz, şehir ileri gelenlerinden Nâhûda İlyas ve Melikül-hükemâ asiye karşı Kinbâya şehrini korumaya karar verdiler. Şehrin surları olmadığı için civarına hendek kazmaya başladıysalar da Kadı Celâl onları yendi ve içeri daldı¹⁶⁸⁶. Fîrûz Şâh Tuğluk'un (1351-1388) I. Bengal seferinde ordugâhın etrafına hendek kazıldığı görülmektedir¹⁶⁸⁷. Her iki örnekte de hendeğin kazılmasında nakâblar önemli rol oynamış olmalıdırlar.

Nakâbların diğer bir görevinin her fetihle ele geçirilen Hindû puthânelerini tamamen yıkmak ve buralarda saklı ve açık bütün altın ve mücevherâtı açığa çıkarmak olduğu anlaşılmaktadır¹⁶⁸⁸. Emîr Husrev-i Dihlevî, Alâeddîn Muhammed Şâh Halacî

¹⁶⁸³ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 300-302; Esterâbâdî, I, s. 380-381; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halacîler*, s. 60-61.

¹⁶⁸⁴ Nizâmuddîn Ahmad, s. 194.

¹⁶⁸⁵ Bkz. *Tuğluknâme*, s. 37. *که در برج علا نقبی چنان رفت * که گرد نقب زن بر آسمان رفت*

¹⁶⁸⁶ İbn Battûta, II, s. 787-788.

¹⁶⁸⁷ Afif, s. 232.

¹⁶⁸⁸ Hugo Grotius (1583-1645), "Savaşta Ele Geçirilen Şeyleri Edinme Hakkı" başlığı altında şu bilgileri vermektedir: Uluslararası hukuk olduğu gibi ele alındığı zaman, bu hukukun, kutsal şeyleri, bir başka deyimle, Tanrı'ya ya da düzmece tanrılara adanmış şeylerin bile savaşta esirgemediği görülmektedir. Romalı hukukçu Pompinus şöyle demektedir: "Bir yer düşmandan alınınca, artık buradaki her şey kutsallığını yitirmiş sayılır". Bunun nedeni şudur: Kutsal sayılan şeyler, din yoluna adanmış olanlar bile, insanların günlük yaşantılarında kullandıkları şeyler olarak kalmaktadır. Bu gibi şeyler kamunundur; kutsal denmeleri, onların adandıkları amaç bakımındandır. Bunu ispatlamak için şunu belirteceğim: Herhangi bir halk bir başka halka ya da bir krala teslim olduğu zaman, kutsal denilen şeyler de teslim edilmiş olmaktadır. Kutsal şeylerin kamunun olduğunun bir başka kanıtı şudur: Bir halk, dilediği zaman görüşünü değiştirerek, kutsal şeyleri, böyle sayılmayan şeyer yapabilmektedir. Yalnız şu var ki, yenilen her ikisi de insan yapısı bir şeye kutsal bir nitelik tanımakta iseler, yenen, bu şeyi dilediği gibi hırpalayamaz. Bu yüzden, böyle yapanlar ya günah işlemiş, ya da uluslararası hukuku çiğnemiş sayılırlar. Dinsel duygular bakımından düşmanın inanişi başka ise durum da başkalaşır. Kutsal şeylere ilişkin olarak söylediklerimiz, dine adanmış şeyler bakımından da geçerlidir. Çünkü bu gibi şeyler de ölülerin değil dirilerin, başka bir deyişle bir halkın ya da bir ailenin malıdır. Bu ilkenin, ölülere kötü davranmaya yol açmayacak biçimde yorumlanması gerekir; tersine bir davranış, gömülme hakkına aykırı düşer; gömülme hakkı da, bir başka yerde belirttiğimiz gibi uluslararası hukukça tanınmış

devrinde Hindûların Beytülharam'ı olan Puthâne-i Zerrîn ve diğer adıyla Leng-i Mehâ Deva (لنگ مها دیو) diye anılan puthânenin tam bir hürmetle kazıldığını, kazıcı getirerek (کاو کاو آوردن: kâv kâv âverden) temellerini yıktıklarını şöyle aktarmaktadır¹⁶⁸⁹: “Altın madeninden puthânenin binasını, mücevherden murassa duvarların temellerini söktüler. Demir murcu (آهن متین: âhen metîn), su verilmiş lal (madenin) ciğerine verdiler. Âteşin tabiatlı lalden yapılma çelik “dağ kazma aleti” (معل: ma'vel dağ kazma aleti; kazma) ve üzerinde anahtar resmi bulunan kazma (کلند: kolend) her [bir] yarıktan fetih kapısını açtı. Hânenin yarıklarının (چشمه: göz, yarık) tozuyla dolu demir mil (سبّول: sebbol)¹⁶⁹⁰, murassa duvarın gözünden içeri gidiyor ve incinin suyunu aşağı döküyordu. O harap mamurede bodrum olan her yerde bir hazine vardı. Başının üzerinde kalmış toprak yüzeyini elediler, kalburdan geçirdiler, karıştırdılar. Öyle ki putperestlere sarı topraktan başka altın, ateş cevherinden başka mücevher geriye kalmadı. Tartılmaz miktardaki bütün altın, kıymet ölçülemez miktardaki mücevher hazretin (başkent Delhi) eminlerine teslim edildi.”¹⁶⁹¹

Devrin diğer devletleri de lağım kazmaya büyük önem vermekteydiler. Nitekim Timur'un Hindistan seferi sırasında Miret Kalesi karşısına gelindiğinde her emîre çadırlarından kaleye doğru lağım açması emredildi. Akşam namazı geldiğinde her birinde “10 gez” [yedi m.] ila “16 gez” [11.2 m.] arasında değişen lağımlar açılmıştı. Hindûlar sersemleyip şaşkına döndüler ve ümitleri soldu. Bir asker, duvarlara tırmanınca onun ardından herkes kale duvarlarına ip fırlatarak tırmanmaya başladı. Bir saat içinde kale alındı. Ardından hakanın emriyle kazılan lağımlar patlatıldı. Kalenin burçları ve binaları ateşe verilerek yerle bir edildi¹⁶⁹².

Delhi Türk Sultanlığı devrinde savaflara katılan nakkâb sayısı hakkında bir bilgiye tesadüf edilmemektedir. Fakat bir fikir vermesi bakımından dönemin diğer devletlerine bakmak yerinde olacaktır. Mesela Memlûk Hükümdarı Sultan Kalavun

bir hakttır. Hugo Grotius, *Savaş ve Barış Hukuku* (De Jure Belli ac Pacis), çev. Seha L. Meray, Say Yayınları, 2011 İstanbul, s. 259-260.

¹⁶⁸⁹ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 157.

¹⁶⁹⁰ Farsça sebel kelimesi gözde husule gelen bir perdeden dolayı ‘âriz olan bir tür göz hastalığı ve Hintçe sobbol, zemin ve duvarları sökmek için kullanılan demir mile denmektedir. Burada sobbol, her iki anlamda da kullanılmakla birlikte asıl ikinci anlamda kullanılmaktadır. Bkz. *Hazâinü'l-fütûh*, s. 209-210.

¹⁶⁹¹ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 159.

¹⁶⁹² *Sa'âdetnâme ya Rûznâme-yi Gazavât-i Hindûstan*, s. 16-128; Sinan Eren, *Tarihçi Gıyâseddin Ali Yezdi'nin Sa'âdetnâme'si*, s. 96.

ordusunda 25 Mart 1289'da başlayan Trablus kuşatması sırasında 1.500 kadar nakkâb ve taşçı bulunuyordu¹⁶⁹³. Bununla birlikte yukarıda Timur ordusunun Miret Kalesine lağım açılması örneğinde olduğu gibi bütün ordu birlikleri de lağım açma işi ile meşgul olabilmekteydiler.

2.5.11. Hîletgerân (Hilekâr, Aldatıcı) Sınıfı

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda “kalbin sol tarafında” (بر دست چپ قلب)ki asker arasında “hilet-gerân” (حیلت گران) denilen bir sınıf yer almaktadır¹⁶⁹⁴. Aynı şekilde Osmanlı ordusunda da sol kanat askerleri (میسر: meysere) arasında benzer bir şekilde “erbâb-i hile” (ارباب حيله) sınıfı bulunduğu görülmektedir¹⁶⁹⁵.

Yukarıda zikredilen hîletgerân (حیلتگران: hile, düzen yapıcı)¹⁶⁹⁶ ve erbâb-i hîle (ارباب حيله) sınıfları gerçekte hangi görevi üstlenmekteydi? Acaba bu adlar altında bütün savaş hilesi çeşitlerini bilen ve hile tertip eden strategem (hile) ustaları mı kastedilmekteydi? Ya da at üzerinde gerçekleştirilen sahte ricat, vur-kaç vb. çeşitli manevralar ile düşmanı aldatan, tuzağa düşüren bir sınıf mı kastediliyordu? Yoksa yere hassek denilen orta çağ mayınları döşeyerek ve çeşitli yerlere zincir çekerek veya düşmanın içine düşeceği hendekler hazırlayarak çeşitli tuzaklar hazırlayan bir sınıf mı kastedilmekteydi?

Mezkur sorulardan sonuncusu elenebilir, çünkü Farhr-i Müdebbir'in metninde cümlelerin devamında sağ kanatta (ber dest-i râst) bulunması gerekenler arasında hasekdârân (mayıncılar)'a yer verilmektedir¹⁶⁹⁷. Bu durumda geriye birinci ve ikinci alternatifler kalmaktadır.

2.5.12. Mehter Takımı Neferleri

Orduda musiki kullanımı çok eskidir. Ordular arasında bu âdetin yerleşme sebebi, harb esnasında askerin hissiyatını coşturmak veya başlarına gelebilecekleri

¹⁶⁹³ Aydın Usta, *Haçlı Seferlerinde Kuşatma*, s. 225.

¹⁶⁹⁴ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 331.

¹⁶⁹⁵ *Aristoteles'ten Savaş Adabı ve Ahlâkı (Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng)*, s. 56 ve eserin orijinal metninin verildiği kısımda vr. 11a.

¹⁶⁹⁶ Hilekâr, aldatıcı. Bkz. *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 1051.

¹⁶⁹⁷ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 331.

düşünmekten zihinlerini uzaklaştırmaktır. Şüphesiz nefis hoş seda ve name dinlediği zaman bir ferahlık ve neşe bulur. Bu suretle ruhun mizacında bir neşve, bir sermestlik hâsıl olur, bu neşve ve coşma sebebiyle zor olan şeyler ona kolay gelir. İçinde bulunduğu hal itibariyle canını feda eder. Aynı durum hayvanlarda bile görülür. İşte savaş meydanlarında musiki aletlerinin kullanılmasının sebebi budur¹⁶⁹⁸. Mehter takımı neferleri de bu önemli görevi yerine getirmekteydiler.

Delhi Türk Sultanlığı asrında Fahr-i Müdebbir, mehter erlerini ordunun süsü olarak tanımlamakta ve görevlerini şöyle tarif etmektedir: Savaş erleri dört kısımdır. Bunlardan dördüncüsü alemdârlar, metred (davul, dümbelek), debdebe, dohol (davul), tebîre (bir çeşit davul veya dümbelek), zil, bûk (boru), tabl (davul) ve benzerlerini çalan [neferler] ordunun süsüdürler. Orduya cesaret verecek, korkmamasını sağlayacak, savaşmaya hırslandıracak, askeri cesaretlendirecek cesur mert adamlar olmalıdırlar.”¹⁶⁹⁹ Görüldüğü üzere, alemdarlar ve çalgı aletlerini çalanlar birlikte mehteri oluşturmakta ve mehter takımı neferlerinin orduya cesaret verecek cesur mert adamlar olmaları beklenmektedir.

Raca ordularında da mehterin önemli olduğu ve Delhi Türk Sultanlığı ordusundakine benzer işlevler gördüğünü, *Sukraniti*’de yer alan “Müzik aletleri ile verilen sinyallere göre savaş alanlarının düzenlenmesi bir sanattır” tespiti ortaya koymaktadır¹⁷⁰⁰.

Mesâlikü’l-ebâr’daki kayıtlara göre Muhammed Şâh Tuğluk döneminde nevbetin icrasında 200 nakkare (nakkârât), 40 büyük kös (el-kûsâti’l-kibâr), 20 boru (bûkât) ve 10 zil (sunûc) kullanılmaktaydı. Ayrıca kösler sultan için [günde] beş defa (النوب الخمس)¹⁷⁰¹ çalınmaktaydı¹⁷⁰². Bu verilerden Muhammed Şâh Tuğluk devri has mehterinde en az 270 nefer bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Elbette bu sayıya alemdârlar da ilave edilecek olursa sayı daha da artar.

¹⁶⁹⁸ Corcî Zeydân, *İslâm Uyarlığı Tarihi*, I, s. 238; Hanefî Palabıyık, a.g.e., s. 171.

¹⁶⁹⁹ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 330-331.

¹⁷⁰⁰ *The Sacred Books of the Hindus, Vol XIII. The Sukra-nîti*, s. 155.

¹⁷⁰¹ Eserin aslında günde beş vakit (النوب الخمس) mehter çaldığı bildirilmekle birlikte Türkçe çevirinde sadece her gün nevbeye denen bir marş okunurdu diye kaydedilmiştir.

¹⁷⁰² *Mesâlikü’l-ebâr fi-memâlikü’l-emsâr*, III, s. 60-61; *Arab Accounts of India*, s. 29; *Türkler Hakkında Gördüklerimiz ve Duyduklarımız (Mesâlikü’l Ebsâr)*, s. 37; Haluk kortel çalgıların sayısını 200 çift, 40 çif ve 10 çift şeklinde çift olarak belirtmemiştir. Metinde ise çift ibaresi görünmemektedir. Bununla birlikte zil tekli çalınmadığından çift ibaresi doğru olabilir. Bkz. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 72.

Fîrûz Şâh Tuğluk devrinde II. Bengal ve Tatta seferlerinde, mehterde her cinsten 180 nişâne (sancak) ile 84 herûvâr (eşek yükü) at, eşek, deve (üzerinde çalınan) davul ve kôsleri/nakkareleri bulunmaktaydı. Sultan, Tatta seferinde büyük hükümdarların kanunu üzere “Nevbet-i Sencerî” ile yola koyuldu¹⁷⁰³. Sadece çalgı aletleri 84 eşek yükü tuttuğu ve nişâne (sancak) taşıyanların 180 kişi olduğu düşünülürse Fîrûz Şâh Tuğluk devrinde önceki hükümdar Muhammed Şâh Tuğluk’unkine nazaran daha büyük bir mehterin mevcut olduğu görülür. Fîrûz Şâh Tuğluk, ava çıktığında yanında av merâtibiyle birlikte 45 nişâne (bayrak) götürürdü¹⁷⁰⁴. *Pere* (av halkası)’de yayılan hâs bendeler taifesinden her bir yüzlük grupta birer bayrak (بيرق) taşıyordu¹⁷⁰⁵.

Fahr-i Müdebbir, kalpte, sağ kanatta, sol kanatta, cenahlarda ve artçı birlikte davulcular, nekkare/kös, davul, kâse (içbükey levha şeklinde vurmali bir çalgı), tebîre (bir çeşit tabl veya davul), ziller ve borazancılarının bulunduğunu bildirmektedir. Ayrıca borazancılarının tam techizatlı serhenglerle (ordu komutanları) grup grup bulundukları ve suvâri grubu olan serhenglerin dostlarını (borazancıları) hücum vaktine kadar yerlerinde tuttuklarını bildirmektedir¹⁷⁰⁶. Fahr-i Müdebbir’in aktardıklarından hükümdarın mehteri dışında emîrlerin de mehteri olduğu, orduda çok sayıda mehter neferi bulunduğu ortaya çıkarmaktadır.

Hükümdarın yanı sıra şehzâdeler, hanlar, melikler ve emîrlerin de mehter takımı bulundurmaktaydı. Ordu komutanı olarak atanarlara da nevbet takımları ve mehter birlikleri verilmekteydi. Meselâ 1203 yılında Gur Devleti Hindistan valisi olan Kutbeddîn Aybek tarafından Bengal ve Bihar’ın fethi ve yönetimi ile görevlendirilen Muhammed Bahtiyar Halacî’ye kırmızı bir çadır, bayrak (‘alem) ve davul yani mehter takımı verildiği görülmektedir¹⁷⁰⁷.

Fîrûz Şâh Tuğluk devrinde bütün emîrler ava merâtipleri ile birlikte gelirlerdi. Merâtip, bayrak, davul, küçük boru, zurna ve merasime eşlik eden bir grup askerden

¹⁷⁰³ Afif, s. 145, 198.

¹⁷⁰⁴ Afif, s. 317-318; İbn Battûta, II, s. 743; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 192-193.

¹⁷⁰⁵ Afif, s. 323.

¹⁷⁰⁶ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 357.

¹⁷⁰⁷ Nizâmuddîn Ahmad, s. 47; Cüzcanî, s. 147-151; Enver Konukçu, “Delhi Türk Sultanlığı Hizmetindeki Halaç Beyleri”, *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Sayı 7, Ankara 1976, s. 184; M. Aziz Ahmet, s. 131; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 72.

oluşurdu¹⁷⁰⁸. Padişâh tarafından izin verilmedikçe kimse bayrak açamaz, davul çaldıramazdı. Bu iş de sadece sefer esnasında yapılırdı. Normal halde ikamet esnasında sadece padişâhın kapısında davul çalınırdı¹⁷⁰⁹.

Gıyâseddîn Şâh Tuğluk devrinde gerçekleşen bir isyan girişimi büyük kumandanların mehterleri ve mehter neferleri olduğunu göstermektedir. 721/1321 yılında Telingana Racalığı üzerine sefere gönderilen Şehzâde Muhammed Tuğluk, isyan hevesine düştü. Babasının vefat ettiğine dair yalan haberleri ahali arasında yaydı. Böylece halkın kendisine bağlılık yemini edeceğini zannetmişti. Fakat kumandanların her biri kendi davulunu çaldırarak muhalif olduğunu bildirdi şehzâdenin yanında kimse kalmadı¹⁷¹⁰.

Muhammed Şâh Tuğluk tarafından Güceratt'ta bir liman kenti olan Kinbâya'ya emîr olarak atanan şehrin ileri gelen iş adamlarından Necmeddîn Cîlânî'ye merâtib [bando] verildiği görülmektedir¹⁷¹¹. Böylece emîrlerin de mehter takımı ve mehter neferi sahibi olduğu ortaya çıkmaktadır.

Fîrûz Şâh Tuğluk devrinde, I. Bengal seferinde savaş öncesine dair anlatılan şu sahne bütün han ve meliklerin mehter birlikleri olduğunu açıkça göstermektedir: “Bütün hâs mehter (مراتب خاص: merâtib-i hâs)¹⁷¹² durup bütün bayrakları (nişâne) açmıştı. Bütün han ve meliklerin merâtibini (bayrak ve mehter), o gün Fîrûz Şâh hazretlerinin bayrakları (nişâne) karşısına getirdiler. 500 bayrak (nişâne) bir yerde toplanmış idi.”¹⁷¹³

Mehter neferleri tabl-i azimet (طبل عزيمة: harekete geçme davulu)¹⁷¹⁴ ve kös-i azîmet (كوس عزيمة)¹⁷¹⁵ ile seferi başlatmaktaydı. Tabl-i menzil (طبل منزل: konaklama davulu)¹⁷¹⁶ ile orduyu konaklatmaktaydı. Tabl-i rihlet (طبل رحلت: göç davulu)¹⁷¹⁷ veya

¹⁷⁰⁸ Afîf, s. 317-318; İbn Battûta, II, s. 743; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 192-193.

¹⁷⁰⁹ İbn Battûta, I, s. 255.

¹⁷¹⁰ İbn Battûta, II, s. 642; Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 446-448; Sîhrindî, s. 93-94; Nizâmuddîn Ahmad, s. 194-195.

¹⁷¹¹ İbn Battûta, II, s. 788.

¹⁷¹² İbn Battûta, rütbe anlamına gelen merâtib kelimesinin bu dönemde; bayrak, davul, küçük boru, zurna ve merasime eşlik eden bir grup asker anlamına geldiğini bildirmektedir. Dolayısıyla Delhi Türk Sultanlığı devri olaylarını anlatırken merâtib kelimesini mehter anlamında kullanılmaktadır ve mehterin yanında onun mütemmimi olan çok sayıda nişâne yani bayrak taşınmaktadır. Bkz. İbn Battûta, II, s. 744.

¹⁷¹³ Afîf, s. 114-115.

¹⁷¹⁴ İsmâî, *Futuhu's-Selatin*, s. 222, 265.

¹⁷¹⁵ *Kiranu's-sa'deyn*, s. 98.

¹⁷¹⁶ İsmâî, *Futuhu's-Selatin*, s. 407.

¹⁷¹⁷ İsmâî, *Futuhu's-Selatin*, s. 447.

kös-i rihlet (كوس رحلت)¹⁷¹⁸ ile diğer menzile doğru orduyu harekete geçirtmekteydi. Tabl-i cengî (طبل جنگی: savaş davulu)¹⁷¹⁹ ile savaşı başlatmaktaydı. Nekkâre-yi ceng (نقاره جنگ)¹⁷²⁰ ile kargaşa durumlarında orduyu savaş kastı ile komutanın çadırı etrafında toplamaktaydı. Savaş sırasında ise kös-i harbî (كوس حربی: savaş kösü)¹⁷²¹ ile orduya moral düşmana korku vermekteydi. Sefere son verildiğinde toplanma işareti olarak demâme (kös)¹⁷²² çalmaktaydılar. Bunun dışında nöbet değişimlerinde (nöbet) davulu çalmaktaydılar. Söz edilen örneklerden anlaşıldığı üzere, ordu bütün hareketlerini mehter neferlerinin çaldığı belirlenmiş ritimlerin icrası ile yerine getirmektedir.

İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk devrinde donanma mehteri hakkında önemli bilgiler vermektedir. İbn Battûta, Sind yöresinde Lâherî [Larbender] ve çevresine vali tayin edilen Alâülmülk Horasânî (Fasîhuddîn) ve yüklerini taşıyan 15 gemi ile birlikte onun görev mahalline gitmiştir. Bu sırada gördükleri sayesinde nehirdeki savaş gemileri ve bu gemilerdeki mehter neferlerinin hareket tarzı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır:

Fakih Alâülmülk'ün gemileri arasında “ahavra” adı verilen ve bizim taraflardaki “tarîde” türü tekneye benzeyen bir gemi vardır. Ancak ahavra, tarrîdeden ence daha geniş, boyca daha kısadır. Geminin tam ortasında merdivenle çıkılan ahşap bir oda vardır. Emir'in oturması için hazırlanmış bir dîvân bulunur bu odada. Onun dostları da hemen karşısına otururlar. Memlûk (gulâm) askerleri sağlı sollu ayakta dikilirler. Yaklaşık kırk kişi kürek çekmektedir. Ahavranın sağında ve solunda dört gemi bulunur. Bunların ikisinde emîrin merasim bölüğü yani davul, bayrak, zurna, nefir ve gaydaları (tulum), diğer iki gemide ise şarkı söyleyenler vardır.

Yolculuk başlayınca bir süre davullar çalınıyor, sonra şarkılar söyleniyor. Gün doğumundan öğlene kadar şarkıcılarla çalgıcılar nöbetle çalışıyor¹⁷²³. Yemek vakti gelince gemiler birbirine hafifçe yanaşılıyor, iskeleler kurularak şarkıcılar ahavraya geçip

¹⁷¹⁸ *Sîret-i Fîrûz Şâhî*, s. 259.

¹⁷¹⁹ *İsâmî, Futuhu's-Selatin*, s. 425.

¹⁷²⁰ *Esterâbâdî*, I, s. 359.

¹⁷²¹ *Tâcî 'l-me'âsir*, s. 276, 290, 292.

¹⁷²² Köş: Deve veya araba üzerinde [veya fil üzerinde] taşınan ve işaret vermekte kullanılan büyük davuldur. Bkz. *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, II, s. 1760.

¹⁷²³ Gazneli ordusunda aynı şekilde gemilerde mutriblerin yer aldığı görülmektedir. Bkz. *Târîh-i Beyhakî*, I, s. 286-287; II, s. 729.

şarkı söylüyorlar; Emîr yemeğini bitirinceye kadar. Daha sonra onlar da yemek yiyip gemilerine dönüyorlar. Karanlık çökünceye dek yolculuk boyunca devam ediyorlar şarkılarına. Gece olunca sahile çıkılarak karargâh kuruluyor; Emîr kendi çadırına gidiyor. Sofralar hazırlanınca askerin büyük bir bölümü yemeğe oturuyor. Yatsı namazı kılındıktan sonra nöbet tutan bölükler işe başlıyor. Nöbeti devreden kişi yüksek sesle:

“Ey Hund-i Melik! Geceden şu kadar saat geçti!” diye bağırıyor.

Sonra başka bir grup devralıyor nöbeti. Onlarda nöbeti bitirdiklerinde aynı şekilde seslenerek saati bildiriyorlar. Şafak atmadan davullar vuruluyor, zurnalar çalınıyor. Sabah namazı kılındıktan sonra yemek yeniyor, derhal yola çıkılıyor. Eğer emîr ırmak yoluyla gitmek isterse davul ve zurna eşliğinde devam ediyor yolculuk... Alâülmülk ile beş gün yolculuk yaptım. Böylece valilik yaptığı Lâherî [Larbender]¹⁷²⁴ şehrine ulaştık¹⁷²⁵. (Donanma mehteri ve nasıl hizmet verdiklerini, hangi sazları çaldıklarını görmek için bkz. Ek XLIV)¹⁷²⁶.

İbn Battûta'nın verdiği bilgiler sayesinde mehter neferlerinin karada ve denizde faaliyet gösterdikleri, her iki mevkide de sanatlarını icra ettikleri ortaya çıkmaktadır. Mehter neferleri tarafından şarkılar/marşlar söylendiği de kesinlik kazanmış olmaktadır. Ayrıca Gece dinlenmeye çekilen ordu ehlinin sabahleyin mehter tarafından uyandırıldığı görülmektedir.

2.5.13. Denizciler ve Bahriye Teşkilatı

Gazneliler ile birlikte Hindistan'da Türk-İslâm devletlerinin denizcilik faaliyetleri başlamıştır. Daha sonra Gur Devleti devrinde bu faaliyetler devam ettirilmiştir. Delhi Türk Sultanlığı da bu iki devletten miras aldığı bahriye teşkilatını büyük ölçüde geliştirerek devam ettirmiş ve daha gelişmiş bir düzen tesis etmiştir. Bundan dolayı Delhi ordusundaki denizcilik faaliyetlerini tam olarak anlayabilmek için Gazneli ve Gurlular devrinde bu alanda yapılan faaliyetlere göz atılması gerekmektedir.

¹⁷²⁴ Laheri şehri: Bugün Lurrybunder diye bilinen şehir, Karaçi'nin 28 mil güneydoğusundadır.

¹⁷²⁵ İbn Battûta, II, s. 589-591.

¹⁷²⁶ Baburnâme minyatürlerinde yer alan bir ahavra tipi bir gemi (Minyatür), Ek XLIV.

Gazneli Sultan Mahmûd devrinden başlamak üzere deniz erine nâvî/nâviy (نلوی)¹⁷²⁷, kaptana ise mellâh (ملّاح)¹⁷²⁸ denmekteydi. Ayrıca ğavvâsân (غواصان) denilen dalgıçlar bulunmaktaydı¹⁷²⁹. Gazneli Sultan Mesud devrinde nehir kenarındaki bir eğlence esnasında Emîr-i Keştîha (امیر کشتیها: Gemiler Emiri/Kaptan-i Derya) tarafından 10 deniz eri (nâvî) çağrıldığı görülmektedir¹⁷³⁰.

Sonuç olarak Gazneliler devrinde bahriye teşkilatı bünyesinde en yüksek rütbenin Emîr-i Keştîha (Gemiler Emiri) ve en küçük rütbenin nâvî (deniz eri) olduğu ortaya çıkmaktadır. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, deniz ordusu ve askeri anlamında "leşker-i bahr" ve "sipâh-i Ceyhûnî" tabirlerini bir arada (لشکر بحر و سپاه جیحونی: leşker-i bahr ve sipâh-i Ceyhûnî) kullanmakta¹⁷³¹ ve bir yerde de "gemi gulâmı" (غلام کشتی: gulâm-i keştî)nden bahsetmektedir¹⁷³².

Sen bir gemisin ki gök gürültüsü, şimşek ve rüzgâr sana * Yelken, çapa ve kaptan gibi görünür.

Sensin ki deniz ordusu ve Ceyhûnî askeri * Şimşek, kös gümbürdemesi, kanatlar ve kalpteki sancaktan¹⁷³³.

Gemi gulâmının bir gemiye bağlı olarak çalıştığı aşağıda verilen beyitten anlaşılmaktadır. Söz konusu beyitte mûy-bend (saç bağı/örgüsü) terkiinden gemilerdeki kürekçi gulâmların zincîrlere ile gemiye bağlı olduklarına dair bir izlenim uyanmaktadır:

Senin nazının efendisi ve gemi gulâmıyım * Saç bağından [ve] işveli bakışından eziyettayim¹⁷³⁴.

Dalgıçların nasıl hizmet verdiği Gazneli Sultan Mahmûd devrinde, 406/1015-16 yılında Somnat seferi sırasında görülmektedir. Sultan Mahmûd, Somnat seferinden geri dönerken Behivâre Sahibi Raca Behîm Deva kaçmış ve Kendmiye Kalesi (قلعیه)

¹⁷²⁷ Ferheng-i Feşorde-i Sohan, II, s. 2406; Ferheng-i Fârsî be Türkî-yi İstanbulî, s. 1430.

¹⁷²⁸ Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, s. 77.

¹⁷²⁹ Muhammed b. Abdulcebbar el-Utbi, Tercüme-i Târih-i Yemîni, s. 376; Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, s. 78.

¹⁷³⁰ Târih-i Beyhakî, II, s. 729.

¹⁷³¹ Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, s. 77.

¹⁷³² Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, s. 710.

¹⁷³³ تو کشتی که ز رعد و زبرق و باد ترا * چو بنگریم شراع است و لنگر و ملاح

Bkz. Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, s. 77. توئی که لشکر بحر و سپاه جیحونی * زبرق و رعدت کوس و علم بقلب و جناح

¹⁷³⁴ Bkz. Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, s. 710. مولا و غلام کشتی و ناز توام * رنجه ز موی بند غماز توام

کندمیه'ne saklanmıştı. Somnat'tan o kaleye kadar kara üzerinden 40 ferseng vardı. Sultan o kaleyi ele geçirmek için yöneldi. Büyük bir suyun kalenin etrafını kapladığını gördü. Zahren hiçbir yerden geçit yeri yoktu. Sultan ğavvâslardan (dalgıç) bir cemaatin gidip derinliği tespit etmelerini istedi. Oralı/yerli ğavvâslar dediler ki falanca geçit yerinden geçmek mümkündür. Ama geçiş esnasında su dalgalanırsa hepimiz helak oluruz. Sultan istihareyi tevekkül etti, ordusunu atlarıyla (suya) sürdü ve selamete sahile ulaştı. Bu durumu gören raca hayrete düştü ve adadan kaçtı. Kale bütün mallarıyla birlikte ele geçirildi¹⁷³⁵.

Gur Devleti devrinde dalgıçların önemini koruduğu *Tâcü'l-me'âsir*'de geçen şu ifadelerden anlaşılmaktadır: Hümayun (Sultan Mu'izzeddîn Muhammed b. Sâm)'un makamları ifadelere sığmaz: İstidatlı bir ğavvâs (غَوَّاص: dalgıç) hariç şahın iyi ve beğenilen işleri deryasında yüzemez¹⁷³⁶.

Gur Sultanı Mu'izzeddîn Muhammed b. Sâm (1187-1206) tarafından “Melik-i Bahr ve Ber”¹⁷³⁷ (Deniz ve Karanın Meliki) unvanı kullanılmaktaydı. Sultanın bu unvanı taşıması büyük bir donanmaya sahip olduğuna işaret etmektedir. Bu hususa ilave olarak Delhi seferi sırasında su üzerinde rüzgâr gibi giden dağ parçası gibi dalgası semaya ulaşan bir gemiden bahsedilmektedir¹⁷³⁸. Ayrıca daha sonra güvertesinden mancınıkla alev topları fırlatan büyük bir harb gemisi olan “harrâka” (حراقه)dan bahsedilmektedir¹⁷³⁹. Fakat deniz savaşçılarının görev ve rütbelerine dair bir malumata rastlanılmamaktadır.

Gur hanedanının denizcilik alanında sahip olduğu bilgi ve tecrübeyi görmek açısından bu hanedanın Herat ve Sîstan'da faaliyet gösteren Kertler¹⁷⁴⁰ koluna bakmak yeterli olacaktır. Kert hanedanından Melik Şemseddîn, 657/1259 yılında Bekr (بکر) Kalesi'ni muhasara ettiğinde, ordusu 18 günde 30 büyük gemi (کشتی بزرگ: keştî-yi bozorg) ve 100 kayık (زورک: zovrek) inşa etmiştir. 19. günde askerlerini bu gemilere

¹⁷³⁵ *Târîh-i Elîfî*, III, s. 2101.

¹⁷³⁶ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 70.

¹⁷³⁷ Cüzcanî, s. 124; Esterâbâdî, I, s. 215, 714.

¹⁷³⁸ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 58.

¹⁷³⁹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 125.

¹⁷⁴⁰ Gurluların Sistan ve Herat'ta faaliyet gösteren kolu olan Kertler, 1245-1389 yılları arasında 144 yıl devam etti. Bu melikler, 1275'e kadar Sîstân'da, 1275-1389 arasında Herat'ta oturdular. Bkz. Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar İslâm Devletleri*, I, s. 832.

bindirip kaleye karşı hücumla geçmiştir¹⁷⁴¹. Söz konusu bilgiler dışında gemilerde hizmet veren askerî personelin rütbe ve adlarına dair bir malumata ulaşılamamaktadır.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde askerî seferler sırasında 1.000 ve 5.000 gibi çok büyük miktarlarda nehir gemisi kullanıldığı görülmektedir. Lakin ne gemilerde çalışan kürekçiler ne deniz erleri belirli bir isim ile anılır ve ne de komuta kademesindeki emîrler için özel bir unvandan bahsedilir. Büyük bir ihtimalle denizciler sınıfı bulunmamaktadır.

Emîr Husrev-i Dihlevî, denizci sınıfı bulunmadığına şu ifadesi ile işaret etmektedir: “Kara ve denizin en uzak yerlerini ele geçirmek amacıyla yüksek makamlı ‘Ârıza yağmur damlalarının adedince piyâde ve suvârî toplaması fermanı vermelî.”¹⁷⁴² Bu cümlede karaların ve denizlerin en uzak makamlarının ele geçirilmesi hedeflendiği halde sadece kara kuvvetleri askerlerine yer verilmesi, ihtisaslaşmış deniz kuvvetleri bulunmadığını açıkça göstermektedir. Bir ihtimal denizcilerin miktarı fazla bir yekûn tutmadığından kaynaklarda adlarına rastlanmamaktadır. Muhtemelen sefer yapılacağı zaman Emîr-i Bahr, sultanlığa ait gemilerin yanı sıra çevrede taşımacılık yapan bütün gemici esnafını gemileri ve personelleriyle birlikte toplamakta ve bunları büyük bir ihtimalle ücret mukabilinde ordu hizmetinde kullanmaktadır.

Sultanlığın tam teşkilatlı bir deniz kuvveti bulunsaydı kaynaklarda donanma için ayrılmış askerlerden, rütbelerinden bahsedilir ve denizcilere özel bir ad verilirdi. Fakat bunların hiçbirisinden bahsedilmemektedir. Yalnız bazı kaynaklarda nadir olarak denizci ve kaptan anlamlarında mellâh¹⁷⁴³ (ملاح: denizci)¹⁷⁴⁴ ve mo’allemân (معلمان: kaptanlar)¹⁷⁴⁵ ile tekili mo’allem (معلم)¹⁷⁴⁶, nâhodâ/nâhûda (ناخدا: kaptan)¹⁷⁴⁷, keştî-bânân (کشتی بانان: nâhodâ, kaptan)¹⁷⁴⁸, leşker-i deryâ-neverd (لشکر دریانورد)¹⁷⁴⁹

¹⁷⁴¹ Seyf b. Muhammed Herevî, *Pîrâste-i Târihnâme-i Herât*, s. 61.

¹⁷⁴² Bkz. *Î‘câz-i Husrevî*, IV. Risale, s. 136. بجهت ضبط اقصای بر و بحر عارض بلند پایه را فرمان دهد که سوار و پیاده بعدد قطرات باران جمع آورد

¹⁷⁴³ Mellâh adı, Firdevsî tarafından Delhi Türk Sultanlığı devrinde olduğu gibi aynı şekilde gemiyi süren, kaptan anlamında kullanılmaktadır (کشتی که ملاح راند به آب) Bkz. *Ferheng-i Câmi‘ Şâhnâme*, s. 962.

¹⁷⁴⁴ İsmâî, *Futuhu’s-Selatin*, s. 188; *Kiranu’s-sa’deyn*, s.158, 159; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Vasatü’l-hayat*, vr. 82b; Husrev-i Dihlevî, *Ayine-i İskenderî*, vr. 67a (kenar); *Î‘câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 114; *Besâtînu’l-uns*, s. 22, 146, 172, 186, 281.

¹⁷⁴⁵ *Hazâinü’l-fütûh*, s. 152, 225.

¹⁷⁴⁶ *Î‘câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 103, II. Risale, s. 114; *Besâtînu’l-uns*, s. 146.

¹⁷⁴⁷ İbn Battûta, II, s. 722, 787, 789, 791.

¹⁷⁴⁸ *Î‘câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 134, II. Risale, s. 110.

denizci/deniz üzerinde faaliyet gösteren asker/ordu)¹⁷⁵⁰ tabirleri kullanılmaktadır. Bu kelimelerden mellâh denizci, gemici ve tayfa anlamlarına gelmektedir¹⁷⁵¹. Ma'allem ise kaptan ve mellâh anlamlarına gelmektedir¹⁷⁵². Sadece İbn Battûta'nın eserinde tesadüf edilen nâhodâ terkihi ise Farsça olup nav (gemi) ve hodâ (sahip) kelimelerinden mürekkeptir. Nâhodâ kaptan, gemiyi yönlendiren, gemicilere emir veren anlamlarına gelmektedir¹⁷⁵³. İlave olarak ğavvâs (غَوَّاص) ¹⁷⁵⁴ denilen dalgıçların, denizden inci çıkararak geçinenlerin de adı kaynaklarda geçmektedir¹⁷⁵⁵. Ayrıca gemileri, suya indirilecekleri nehir kenarına kadar boyunlarında taşıyan kehâr sınıfından bahsedilmektedir. Meselâ Fîrûz Şâh Tuğluk'un I. Bengal seferinde (753/1353), ipleri çözülmüş 1.000 geminin (keşî) kehârân (كهاران: mutfak eşyası taşıyanlar)¹⁷⁵⁶ tarafından boyunda taşındığı bildirilmektedir¹⁷⁵⁷.

Bengal Sultanı Nasîreddîn ile Delhi tahtına oturan oğlu Sultan Mu'izzeddîn Keykubâd arasındaki buluşmada her iki sultanın gemiye binmesi sırasında mellâh (ملاح) denilen denizcilerden bahsedilmektedir¹⁷⁵⁸. Bu buluşma sırasında nehirden sevk edilen askerler için leşker-i deryâ-neverd (لشکر دریانورد): denizci/deniz üzerinde faaliyet gösteren asker/ordu) adı kullanılmaktadır¹⁷⁶⁰.

Ğavvâs denilen dalgıçların nasıl çalıştıkları hakkında İbn Battûta, Sîrâf ve Bahreyn arasında inci avcılarını tanıtırken şu bilgileri vermektedir: "Avcılar dalacakları zaman yüzlerine kaplumbağa kabuğundan yapılmış bir maske geçiriyorlar. Yine aynı kabuktan yaptıkları makasa benzer bir âletle burunlarını bağlıyorlar. Sonra ellerine bir ip bağlayıp suya dalıyorlar. Aralarında bir iki saat suda kalan varmış. Dalgıç denizin

¹⁷⁴⁹ Deryâ-neverd: Gemi üzerinde çalışan, faaliyet gösteren; denizci, tayfa. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, s. 1017.

¹⁷⁵⁰ Birbirleriyle savaşmak üzere yola çıkan nehir ve karadan ordu sevk eden Bengal Sultanı Buğra Han ve oğlu Delhi Sultanı Keykubâd'ın Serû (سرو) Nehri kenarında buluşması dolayısı ile bu tabir kullanılmaktadır. İki sultan nehirde gemi üzerinde buluşmuşlardır. Bkz. *Kiranu's-sa'deyn*, s. 41, 52.

¹⁷⁵¹ Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 613.

¹⁷⁵² Mo'allem (معلم): 1. Muallim. 2. Talim ve eğitim veren. 3. Nâhodâ (kaptan). 4. Mellâh. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2236.

¹⁷⁵³ İbn Battûta, II, s. 725; *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2375.

¹⁷⁵⁴ Ğavvâs: dalgıç, dalış. Bkz. Kamil Yaşar Uyar, *Farsça-Türkçe Askeri Terimler Sözlüğü*, T.C. Genelkurmay Başkanlığı, Ankara 1981, s. 125.

¹⁷⁵⁵ Afif, s. 7; Bedr-i Çâcî, s. 242, 106; *İ'câz-i Husrevî*, II, Risale, s.193, III, Risale, s. 44.

¹⁷⁵⁶ Kehârîn: Mutfak eşyasını taşıyanlar. İbn Battûta, II, s. 743.

¹⁷⁵⁷ Afif, s. 109.

¹⁷⁵⁸ İsamî, *Futuhu's-Selatin*, s. 188; *Kiranu's-sa'deyn*, s.158, 159.

¹⁷⁵⁹ Deryâ-neverd: Gemi üzerinde çalışan, faaliyet gösteren; denizci, tayfa. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 1017.

¹⁷⁶⁰ Bengal Sultan'ı Buğra Han ve oğlu Delhi Sultanı Keykubâd'ın buluşması dolayısı ile bu tabir kullanılmaktadır. İki sultan nehirde gemi üzerinde buluşmuşlardır. Bkz. *Kiranu's-sa'deyn*, s. 41.

dibine varınca orada küçük taşlar arasında kuma yapışık sedefleri eliyle yahut getirdiği keskin demirle kopardıktan sonra boynunda asılı deri torbaya doldurur her birini. Nefesi daralınca ipi sallar. Sahilde ipin ucundan tutan adamlar titreşimi hissedip adamı kayığa çıkarırlar.”¹⁷⁶¹

Delhi Türk Sultanlığı topraklarında faaliyet gösteren dalgıçlar da muhtemelen Sîrafî takine benzer bir teknoloji ve çalışma yöntemi ile faaliyet göstermekteydiler. Temel geçim kaynağı olarak onlar da inci çıkarmaktaydılar. Emîr Husrev-i Dihlevî, Bedr-i Çâçî ve Tâcuddîn Debîr’in beyit ve anlatımları dalgıçlar hakkında bazı bilgiler sunmaktadır.

Emîr Husrev-i Dihlevî edebiyat ile ilgili bir konuyu ele alırken mecaz olarak dalgıçlara yer vermekte ve şu bilgileri sunmaktadır: “... Dalgıç olmayan ise her ne kadar yüzeyden çok derine dalsa da gizli kalmışa (inci) rastlamaya yaklaşamayacağına inanç getirir.”¹⁷⁶²

Şair Bedr-i Çâçî ise eserinde bu hususta şu beyite yer vermektedir:

Senin gam denizinde dalgıç bizim iki gözümüzün hizmetkârıdır (yol göstericisidir) * Yüz ıslak inci şimdi altın leğeni üzerinde yuvarlanıyor¹⁷⁶³.

Tâcuddîn Debîr, pâdişâhzâdenin denizler dalgıcı (غَوَّاص: ğavvâs-i bihhâr/bihâr) gibi seyahat ettiğini bildirmekte¹⁷⁶⁴ ve açık denizde yapılan dalgıçlık (غَوَّاصِي: ğavvâsî) mesleğine değinmektedir¹⁷⁶⁵.

Emîr Husrev-i Dihlevî’nin “Ondan [nesîm: rüzgârdan] Hint denizci, gemiyi denizden bağladı”¹⁷⁶⁶ mısrası denizcilerin en azından bir kısmının Hindû olduğuna işaret etmektedir.

¹⁷⁶¹ İbn Battûta, I, s. 393.

¹⁷⁶² غَوَّاصِي که در این محیط اشنائی دارد و حالی که در قعر کلمه ژرف نگاه کند غوص ناکرده محلی گهر بشناسد و چون شناخت تعمق نماید تواند که Bkz. *İ‘câz-i Husrevî*, I, Risale, s. 91.

¹⁷⁶³ Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 242. در بحر غمت غَوَّاص لالای دو چشم ماست * صد لؤلؤی تر اینک بر طشت زرش غلطان

¹⁷⁶⁴ Burada bihhâr yazmakla birlikte sözlüklerde bu kelime geçmemektedir. Aslı deniz kelimesinin çoğulu olan bihâr (بحار) olmalıdır. *Besâtînu’l-uns*, s. 179.

¹⁷⁶⁵ *Besâtînu’l-uns*, s. 224.

¹⁷⁶⁶ Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Vasatü’l-hayat*, vr. 82b. هند ملاح کشتی را ز دریا تخته بند

Dönemin kaynaklarında genellikle deniz kuvvetleriyle ilgili bir ifadeye, rütbeyle rastlanılmamaktadır. Kaynaklarda, sadece gemi sayıları dile getirilmektedir. Bir de gemiye binen suvâri vb. kara askerlerinden bahsedilmektedir.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Fîrûz Şâh Halacî (1290-1296) devrinde Cihâyin fethi için yapılan savaşlarda önden biri sudan Ser-cândâr Mahmûd diğeri karadan Hürrem Melik olmak üzere iki Ordu Komutanı (Leşker-keş) gönderdiğini, suyuyla giden komutanın Malva sınırına kadar deryadan (büyük nehir)¹⁷⁶⁷ saldırdığını, yolda bulduğu düşmanlar için karaya suvâriler çıkarttığını, bol ganimet aldığını nakletmektedir¹⁷⁶⁸.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Hazâinü'l-fütûh* adlı eserinde iki yerde kürekçileri değil de gemide kürek çekilmesini nesir ve nazmında ele almıştır. Bunlardan biri şudur:

O harap Kendûr'dan gemi küreklerinin darbeleriyle kan tufanını yarararak geçtiler¹⁷⁶⁹.

Emîr Husrev-i Dihlevî'nin başka bir beyti ise şöyledir:

Geçtiler nehirden kürek¹⁷⁷⁰ vurarak (çekerek) * [Suyun] üzerindeki, gemi küreğinin kısa hareketleriyle¹⁷⁷¹.

Fîrûz Şâh Tuğluk devrinde gemilere binen askerlerden ağır yaylar ve parlayan mızraklarla gemilere binen pehlivanlar (yaya askerler) taifesi diye bahsedilmektedir¹⁷⁷². Bütün haşemin (ordu) ve hizmetçilerin gemilere bindiğinden bahsedilir¹⁷⁷³. Bütün bu tabirler kara askerleri için kullanılan tabirlerdir. Bununla birlikte dördüncü bölüm içerisinde gemiler başlığı altında dile getirilen bazı özel tip savaş gemilerinin varlığı, devlete ait sınırlı miktarda deniz kuvveti ve denizci birlikleri bulunduğunu düşündürmektedir.

¹⁷⁶⁷ Beyitlerde Çonbel Nehri'nden ve Kenvar Suyu'ndan ibareleri geçtiği için söz konusu gemiler nehir gemileridir. Bkz. *Miftâhu'l-fütûh*, s. 34.

¹⁷⁶⁸ *Miftâhu'l-fütûh*, 28, 33-35.

¹⁷⁶⁹ چندان که در آن خراب آباد کندور بزخم بیلکهای کشتی شگاف طوفان خون رانند Bkz. *Hazâinü'l-fütûh*, s. 154.

¹⁷⁷⁰ Kürek (bîlek), hem özel bir çeşit temren hem de kürek anlamına gelmektedir.

¹⁷⁷¹ گزشتند از آب بیلک زنان * بر آن گونه کز بیل کشتی بر آن Bkz. *Hazâinü'l-fütûh*, s. 35

¹⁷⁷² Afif, s. 110.

¹⁷⁷³ Afif, s. 122.

Çağdaş Hindû ordularında da kapsamlı bir bahriye teşkilatı bulunmadığı görülmektedir. Bir örnek vermek gerekirse *Hitopadeşa*'da "... Sulak alanlarda, tepelerde, düzlüklerde, nehirlerdeki kayıklarda velhasıl her yerde piyâde bulunmalıdır"¹⁷⁷⁴ denmektedir. Böylece Hint ordularında deniz erlerine ait ayrı bir rütbenin bulunmadığı, deniz erlerinin piyâde askerlerinden teşkil edildiği ortaya çıkar.

Fîrûz Şâh Tuğluk, I. Tatta seferine (766/1365-66)¹⁷⁷⁵ her cinsten 5.000 gemi ile gitmişti. Gemilere önceden haber verilmiş ve Sultan gelmeden önce gemilerin her bir binlik grubu, birer büyük melik komutasında Sivistân vilayeti sahilinde toplanmışlardı. Şems-i Sirac Afif, bu gemilerden biner tanesinin kendi babası ve amcasının komutasına verildiğini kaydetmektedir¹⁷⁷⁶.

İncelenen tarihi kayıtlardan gemilerin biner biner büyük meliklerin komutasına verildiği ortaya çıkmaktadır. Önceleri Şeb-nüvîslük¹⁷⁷⁷ makamında olan ve Tatta seferi esnasında Dîvân-i Vezaret'te görev yapan¹⁷⁷⁸ Şems-i Sirac Afif'in babasının komutası altına 1.000 gemi verilmesi ve yine Ser-cândâr komutasına denizden gönderilen ordunun verilmesi örnekleri deniz kuvvetleri için ayrı bir komuta kademesi yetiştirilmediğine işaret etmektedir.

Fîrûz Şâh Tuğluk 5.000 gemi ile yola çıktığı I. Tatta seferinde başarı elde edemeyince, Gücerât'a dönmüş burada gerkli hazırlıkları yapıp II. Tatta seferi için harekete geçmişti. II. Tatta seferine çıkan bu ordu "coyûş-i ber ve bahr" (جیوش بر و بحر: kara ve deniz orduları) olarak anılmaktadır¹⁷⁷⁹.

İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk'un hediyelerini Çin hükümdarına götürmek için Gandhar'dan bindiği ukayrî tipi geminin altmış küreği ve dolayısıyla altmış kürekçisi olduğunu bildirmektedir. Ayrıca çatışma esnasında kürekçilere ok ve taş isabet etmesin diye geminin üstünün çatı gibi örtüldüğünü haber vermektedir¹⁷⁸⁰. İbn Battûta bu seyahati esnasında kendi bindiği câker tipi gemide ise 50 okçu ve 50 zenci

¹⁷⁷⁴ Narayana, *Hitopadeşa*, s.112-114.

¹⁷⁷⁵ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 14.

¹⁷⁷⁶ Afif, s. 199.

¹⁷⁷⁷ Geceleri sultanın yanında bulunan gece kâtibine şeb-nüvîs adı verilmekteydi. Bkz. Haluk Kortel, a.g.e., s. 154.

¹⁷⁷⁸ Afif, s. 197.

¹⁷⁷⁹ Afif, s. 221.

¹⁷⁸⁰ İbn Battûta, II, s. 790.

cengâver bulunduğunu, onların bu denizin kabadayısı olduklarını, Hindin gâvurunun da korsanının da onlardan korktuklarını dile getirmektedir¹⁷⁸¹.

İbn-i Battûta'nın gemilerde hizmet veren zenci cengâverler hakkında anlattıkları sayesinde gemileri, tekneleri korumak için zenci savaşçıların özellikle görevlendirildiği ortaya çıkmaktadır. Dolayısı ile söz konusu zencîlerin; muhtemelen Zengî (Zanzibarlı) olan bu cengâverlerin denizciler sınıfı içerisinde yer aldığı söylenebilir.

Bahriye teşkilatı bünyesindeki komuta kademesi hakkında kesin bilgilere sahip olmamakla birlikte İbn Battûta gemilerdeki mürettebât ve askerler hakkında daha net bilgiler sunmaktadır. İbn Battûta, ahavra tipi gemilerin tam ortasında merdivenle çıkılan emîrin oturması için hazırlanmış ahşap bir oda, dîvân bulunduğunu, memlûk askerlerin sağlı sollu ayakta dikildiğini, yaklaşık kırk kişinin kürek çektiğini aktarır¹⁷⁸². Böylece nispeten orta büyüklükte bir savaş gemisinde kırk kürekçi ve pek çok memlûk (gulâm) askerinin yer aldığı ortaya çıkar.

İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351)'un Arapları çok sevdiğini, onları el üstünde tuttuğunu¹⁷⁸³, hâciblerinden Seyyid Ebu'l-Hasan'ı¹⁷⁸⁴ Araplara olan sevgisi nedeniyle Hürmüz ve Katîf'ten mümkün olduğu kadar çok Arap toplayıp getirmesi için gemilerle Kalikût'ta gönderdiğini haber vermektedir¹⁷⁸⁵. Söz konusu Arapların en azından bir kısmının, bahriye teşkilatı içerisinde hizmet etmek üzere getirildikleri düşünülebilir.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde denizcilerin pek ehemmiyeti olmadığı, gelişmiş bir bahriye teşkilatı olmamasından anlaşılmaktadır. Gerçi bu durum, o dönemlerde İslâm dünyası için genel bir durumdur. Mısır'daki Fatımî Devleti ile Endülüs'te Emevîler zayıfladıktan sonra Müslümânlar gaflete kapılarak donanmayı ihmal etmişler, denizci yetiştirme ve deniz kuvvetleri oluşturma siyasetine eski önemi vermemişlerdir. Öyle ki donanmanın işlerini yürütmek için daha önce kurulmuş olan "Donanma Dîvânı"

¹⁷⁸¹ İbn Battûta, II, s. 789-790.

¹⁷⁸² İbn Battûta, II, s. 589-590.

¹⁷⁸³ İbn Battûta, II, s. 677-679.

¹⁷⁸⁴ Seyyid Ebu'l-Hasan'ın kendisi de bir Arap idi.

¹⁷⁸⁵ İbn Battûta, II, s. 814.

bile kaldırılmış, adı ve izi bile kalmamıştı. Önceki yıllarda, denizciler “Allah uğrunda mücahitler” “Allah düşmanlarına karşı gaziler”¹⁷⁸⁶ gibi şerefli ve övücü lâkaplar taşır ve herkes onların duasını uğurlu sayarken, daha sonra Mısır’da “bahriyeli” kelimesi bir aşağılama ve ihanet terimi gibi kullanılmış, denizcilik hizmetleri de ayıp sayılmaya başlanmıştı. Bu durum Memlûk Sultanı Baybars (1259-1277) dönemine kadar böyle devam etmiştir. Bu dönemde donanmaya önem verilmişse de eski parlak günlerine kavuşamamıştır¹⁷⁸⁷.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde levend adının denizci anlamında kullanımına rastlanılmamakla birlikte levend adının kötü anlamda kullanıldığına dair şu misal verilebilir: Râvet-i ‘Ârız (Savaş Bakanı) eğer bir suvârinin atını zayıf görürse onun şarap içen ve levend (tembel, aşağılık biri)¹⁷⁸⁸ olup olmadığını incelerdi. Eğer aşağılık biri değilse kendi pâygâhından (ahır) semiz bir at verirdi veya 50 tengeyi yağ için eline verirdi ve atını bu parayla semiz kıl derdi¹⁷⁸⁹. Osmanlı Devleti devrinde Mısır Memlûk Devleti’ndekine benzer bir şekilde denizci eri için hiç de iyi bir anlamı olmayan levend (لوند) adı kullanılmaktaydı. Levend adı sözlükte fahişe, sapık erkek, tembel, işsiz... çırak ve zalim albay vb. anlamlarına gelmektedir¹⁷⁹⁰.

Denizciler ve bahriye teşkilatı hakkında ulaşılan bilgiler hülasa edilirse 13. ve 14. yüzyıllarda deniz savaşı yaygın değildi. Bundan dolayı donanma için ayrı bir teşkilatlanma yapılmadı. Şüphesiz coğrafi koşulların Delhi Türk Sultanlığı ordusunu zorladığı bölgelerdeki askerî seferler sırasında tekne filoları kullanıldı. Devletin bu alanlara yayılması ile orduya tekne temin etmekten sorumlu bir subaya Emîr-i Bahr ismi verildi. Ancak Emîr-i Bahr, bir deniz komutanı değildi. Devlet, ayrı bir devlet donanmasına sahip olmak için bir girişimde bulunmadı. Askerler gemi/geçiş ücretlerini alarak teknelere binmek için hazırlanırlardı¹⁷⁹¹.

¹⁷⁸⁶ Eyyübîler devrinde donanma askerlerine guzât (gâziler) denilmekteydi. Bkz. Ayşe Dudu Kuşçu, a.g.e., s. 367.

¹⁷⁸⁷ Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, I, s. 270.

¹⁷⁸⁸ Tembel, hiçbir iş yapmayan, işret ehli, kötü hareketlerde bulunan oğlan, Allah’tan korkmayan, halktan utanmayan, halkın malını kendisi için mübah sayan serheng (savaşçı). Bkz. *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, II, s. 2529-2530.

¹⁷⁸⁹ Burada kastedilen atın semirmesi, güçlenmesi için satın alınıp ata yedirilecek/içirilecek yağ parası verilmesidir.

¹⁷⁹⁰ *Ferheng-i Fârsî be Türkî-yi İstanbulî*, s. 1178; *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, II, s. 2529-2530.

¹⁷⁹¹ Ali Athar, *Army Organisation Under the Sultans of Delhi (13th and 14th Century)*, s. 351.

2.6. DİĞER ASKERÎ SINIFLAR VE GERİ HİZMET SINIFLARI

Bu kısma kadar aktarılan sınıfların dışında kaynaklarda adları askerî sınıf olarak geçmeyen ama mevcut olan mancınıkçılar, “mekâlî” (sapan atıcılar), sakalar vb. sınıflar da bulunmaktadır. Sapan taşı atmaktan ilk dönem müellifi Fahr-i Müdebbir bahsetmiştir¹⁷⁹² ama diğer kaynaklarda bahsi geçmemektedir. Sadece sapan taşı, sapan ve sapan taşı kullanımından bahsedilmektedir. Dolayısı ile zamanla bu sınıf ortadan kalkmış olabilir ya da önemini yitirdiği için kaynaklarda zikredilmemektedir. Öte yandan hemen her kuşatmada çok sayıda mancınık kullandığından mancınık birlikleri bulunduğu söylenebilir. Fakat kaynaklarda mancınık birliklerinden ve sayılarından bahsedilmemektedir.

Seferler sırasında sakalardan/âbdârlardan adları ile bahsedildiğine rastlanmamaktadır. Hiç şüphesiz sefer sırasında ordunun su ihtiyacını karşılamak üzere sakalar görevlendirilmiş olmalıdır. Berenî, Sultan Gıyâseddîn Balaban döneminde “sakalar ve su çeken kenizekler” (سقایان و کنیزکان آب کش: sakkâyân ve kenîzekân âb keş)in Delhi’deki havuzun başına gittiklerini dile getirmektedir¹⁷⁹³. Fakat savaş sırasında sakalardan adları ile bahsedilmemektedir.

Celâleddîn Fîrûz Şâh döneminde askerler için gerekli içme suyu 100 deve sırtında taşınmakta ve bu develer üzerinden su dağıtılmaktaydı¹⁷⁹⁴. Emîr Husrev-i Dihlevî, Celâleddîn Fîrûz Şâh döneminde orduya su dağıtılmasını şöyle aktarmaktadır:

Gittikçe artan güzel bir sudan * Bütün halk su içti ve hoşça ferahladı

Susuz gönüller susuzluktan eman buldular * Ki ab-i hayatı can suyunda buldular

Ve ondan sonra 100 deve yükü su yolda * Susuzlar için ilerliyordu şâh ile

Bir kimse nerede susadıysa o saf suyundan * Sürekli verdiler ona yettiği kadar¹⁷⁹⁵.

¹⁷⁹² *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 469-470.

¹⁷⁹³ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 56; Esterâbâdî, I, s. 274.

¹⁷⁹⁴ *Miftâhu'l-futûh*, s. 26.

¹⁷⁹⁵ ز آب خوش که در هر چه بیفزود * همه خلق آب خورد و خوش بیاسود
دل تشنه ز بی آبی امان یافت * که آب زندگی در جوئی جان یافت
وزان پس صد شتر بار آب در ره * ز بهر تشنگان می رفت باشه

Emîr Husrev-i Dihlevî söz konsu beyitlerinde sakaların adını doğrudan zikretmese de su dağıtma görevinin sakalara ait olduğu bilinmektedir. Dolayısı ile sakaların develer vasıtasıyla gezerek su dağıttıkları ortaya çıkmaktadır. Fîrûz Şâh Tuğluk döneminde sayıları 180.000 civarında olan gulâmlardan bir kısmının sakkâ¹⁷⁹⁶ (سقاء: su kârhanesi) dairesinde görevlendirilmesi bu sınıfın varlığına dair bir işaret sayılabilir¹⁷⁹⁷.

Fahr-i Müdebbir, bîl (بیل: kürek) bahçıvanların ve âbdârların (sakaların) silahıdır diyerek orduda sakaların varlığını haber vermektedir¹⁷⁹⁸. Sonuç olarak sakaların tek görevinin su dağıtmak olmadığı yerine göre kürek vb. aletlerle kazarak suya ulaşmak, suyu kazdığı yerden çıkarmak ve orduya ulaştırmak görevleri de bulunduğu anlaşılmaktadır.

Ordu için çok önemli hizmet sunan bir diğer grup ta mekkâri taifesi idi. Ağırlıkların savaş mahalline naklinde, yine ihtiyaç duyulduğunda başkent Delhi'deki kârhanelerin ürettiği levâzım, techizat ve silahların savaş mahalline aktarılmasında en büyük görev mekkâri taifesine düşmekteydi¹⁷⁹⁹.

Şems-i Sirâc Affif, Fîrûz Şâh Tuğluk devrinde Delhi ile Fîrûzâbâd şehri arasındaki beş korûhluk mesafede hizmet veren mekkâri taifesi ve hizmet vasıtaları hakkında şu bilgileri vermektedir:

Gidiş geliş için her gün sabah namazından itibaren mekkâri taifesi (طائفه) مكاريان: taife-yi mekkâriyân) at arabaları (گردونه: gerdûnehâ), dört ayaklılar (ستوران: sotûrân; eşekler dışındaki katır, deve, manda, öküz gibi dört ayaklılar)¹⁸⁰⁰, atlar hazır edip getiriyorlardı. Bir kimse Delhi'den Fîrûzâbâd'a gitmek veya Fîrûzâbâd'dan Delhi'ye gelmek ister istemez boyunlarda (tahtirevânda), dört ayaklılar üzerinde veya at üzerinde nasıl uygun düşüyse öyle biner ve birkaç çeytelik muayyen kirayı verirdi.

Bkz. *Miftâhu'l-futûh*, s. 26. کسی کو تشنه شد زان آب صافش * همی دادند بر قدر کفایش

¹⁷⁹⁶ Sakkâ: Genellikle deri kırbalar içinde su vermeye memur olan veya satanlara denirdi. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1309.

¹⁷⁹⁷ Affif, s. 271.

¹⁷⁹⁸ *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 262.

¹⁷⁹⁹ Gücerat şehrinde II. Tatta serine hazırlanan Fîrûz Şâh Tuğluk'un isteği üzerine başkentteki bütün kârhaneler (saraya bağlı üretim atölyeleri) hızlı bir üretime geçmiş ve günlük olarak üretilen malzemeler Gücerat'a gönderiliyordu. O kadar çok malzeme ve silah gönderiliyordu ki yük taşıyan hayvanlar konusunda sıkıntı çekiliyordu (برای بارکش دشواری کشید). Bkz. Affif, s. 223.

¹⁸⁰⁰ Hint eşekleri, çok küçük olduklarından nakliyat için pek kullanılmamaktadırlar.

Belirli bir zaman diliminde arzuladığı mevkiye ulaşırdı. Her halükârda kehhârlar taifesi (طائفة كهاران: tâife-yi kehârân) tahtirevanlar (دوله: devle)¹⁸⁰¹ ile hazır bekliyorlardı her kimin ihtiyacı varsa tahtirevana (devle) binerdi. At arabasına (gerdûn) bir kişi için dört çeytel, dört ayaklılara (sotûr) altı çeytel, ata 12 çeytel, tahtirevana (devle) yarım tenge kira alıyorlardı. Şehrin uzağında ve yakınındaki bir kimsenin kirasıyla meşgul olan ücretliler taifesi bu bahane ile iyi geçiniyorlardı¹⁸⁰².

Hayvanlara ot toplamak, mutfak gereçlerini taşımak ve nehir gemilerini sırtlarında taşımak yukarıda mekkâri taifesi içerisinde sayılan *kehâr* (kehârîn) taifesinin sorumluluğundaydı¹⁸⁰³. Fîrûz Şâh Tuğluk'un I. Bengal seferi (753/1353) sırasında ipleri çözülmüş 1.000 gemi (keştî; bot, tekne)nin kehârân (كهاران) tarafından boyunlar üzerinde taşındığı görülmektedir¹⁸⁰⁴. Fîrûz Şâh Tuğluk'un her birinde onar kurt pişebilen iki büyük kazanını, 10 ayaklı demir *dîgdân* (tencere koyma yeri, sehpa)sıyla birlikte 120 nefer kehâr seferler sırasında taşırlardı¹⁸⁰⁵. Kehârân denilen taife sırtlarında su ve zahire de taşımaktaydılar¹⁸⁰⁶.

Delhi ordusunda techizat nakliyatı büyük ölçüde deve sürüleri ve deve çobanları eli ile yapılmaktaydı. Deve çobanlarına *nefer* (deve çobanları) ve develerle ilgilenen görevlilerin hepsine birden *ashâb-i nefer* denilmekteydi¹⁸⁰⁷. Fahr-i Müdebbir tarafından aktarıldığına göre develer piyâde ve suvârilerin yiyecek, içecek, kap-kacak ve yaygılarını taşımak için kullanılırlardı. Büyük ordularda beş suvâriye veya 10 piyâdeye bir deve bazen de 10 suvâri veya 20 piyâdeye bir deve düşerdi¹⁸⁰⁸.

Deve çobanları hakkındaki verilerden yola çıkılarak ordudaki *nefer* sayısı hesaplanabilir. Orduda sadece suvârilerin bulunduğu düşünülür ve neferlerin en az nispeti göz önünde bulundurulursa ortaya şu sonuç çıkar: 100.000 kişilik suvâri birliğinde 10.000 nefer (deve çobanı) bulunur. Mekkâri taifesi içerisinde develer dışında katır, öküz, manda ve fil ile taşımacılık yapanlar da bulunmaktaydı. Sonuç olarak,

¹⁸⁰¹ İbn Battûta, bu tahtirevânları devlet [= dület] adı ile anmaktadır. Bkz. İbn Battûta, II, s. 834, 848, 856.

¹⁸⁰² Afif, s. 136.

¹⁸⁰³ İbn Battûta, II, s. 743, 748; Afif, s. 109, 328.

¹⁸⁰⁴ Afif, s. 109.

¹⁸⁰⁵ Afif, s. 328.

¹⁸⁰⁶ Afif, s. 320.

¹⁸⁰⁷ Cüzcanî, s. 313-314, Afif, s. 366.

¹⁸⁰⁸ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 369.

ordudaki mekkârî taifesi sayısının çok daha fazla olacağı âşikardır. Bununla birlikte sayıları hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Yine de bir fikir vermesi açısından başka bir Türk-İslâm devletinden örnek verilebilir. Akkoyunlular devrinde ordu ağırlıkları 30.000 deve, 5.000 katır ve 2.000 eşek tarafından taşınmaktaydı¹⁸⁰⁹.

Devâdeviyye/meşaledâr adı verilen görevliler ise meşale taşıyarak gece yolu aydınlatırlardı¹⁸¹⁰. Gur Devleti devrinde geçen “meşa‘ledâr altın işlemeli bargâhı, dergâhın eşiği üzerinde yükseltti” ifadesinden meşaledârların bargâh; hükümdar çadırı kurulması faaliyetinde de bulundukları ortaya çıkmaktadır¹⁸¹¹.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Sultan Aybek, Beren hududunda Hindû Mehrâs/Sahrâs kabilesine karşı gazaya çıktığında meşaledâr görevini uhdesinde bulunduran Hindû Han, Hindûları meşalenin şişi (سیخ)¹⁸¹² ile geri püskürttü ve cehenneme gönderdi. Sultan bunun üzerine onu taştârlık görevine getirdi¹⁸¹³.

Şair Bedr-i Çâçî, Muhammed Şâh Tuğluk devrinde “meşa‘ledâr”lardan bahsetmekte¹⁸¹⁴ ve bir beytinde sultanın çadır (گنبد: gonbed; gökyüzü, çadır)ı etrafında gece ve gündüz 100 meşa‘le yakıldığını bildirmektedir¹⁸¹⁵. İbn Battûta, bekçilerin (meşa‘ledâr kastedilmiş olmalı) gece baskınlarına karşı ordugâhta ortalığı aydınlatmak üzere hazır beklediklerini bildirmektedir¹⁸¹⁶. Elde edilen veriler değerlendirildiğinde, han, melik ve emîr rütbesindeki diğer yüksek makam sahiplerinin de çadırları etrafında böyle çok miktarda meşale yakılacağı, gece yürüyüşlerinde meşale tutacakları düşünülürse seferlere çok sayıda meşaledâr iştirak etmekteydi.

Seferde çadırların içlerinin döşenmesi, hareket vakti geldiğinde sökülmeleri, söküldükten sonra devlere yüklenmeleri ferrâşların (ferrâşın grubunun) görevidir¹⁸¹⁷. Sultanın ferrâşları, has ferraşlar (فَرَّاشان خاص: ferrâşân-i hâs) olarak adlandırılmakta ve

¹⁸⁰⁹ Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 219-220.

¹⁸¹⁰ İbn Battûta, II, s. 743, 748.

¹⁸¹¹ مشعلہ دار بارگاہ زرنگار سر بر آستان درگاہ رفعت نہاد Bkz. *Tâci' l-me'âsir*, s. 236.

¹⁸¹² Şiş (سیخ: sîh) ile meşalenin sapı kastedilmiş olmalı. Muhtemelen meşalenin sapı muhtemelen sivri olmalıdır.

¹⁸¹³ Cüzcanî, s. 248-249.

¹⁸¹⁴ Bedr-i Çâçî, s. 227.

¹⁸¹⁵ Burada sabit ve seyyar 100 mum yakıldığı da bildirilmektedir. 100 mum ve meşale sayısının çokluktan kinaye verildiği düşünülebilir. Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 193.

¹⁸¹⁶ İbn Battûta, II, s. 858.

¹⁸¹⁷ İbn Battûta, II, s. 743, 748; Bedr-i Çâçî, s. 187, 227

sultana ait dokuz hayme (çadır)'den bahsedilmektedir¹⁸¹⁸. Sultanın seferlerde yanında götürdüğü çadırların tamamı firrâşhâne (فرّاشخانه) olarak anılmaktaydı¹⁸¹⁹. Bu durum “*ferrâşan-i hâs*”ın sayısının oldukça fazla olduğuna delalet etmektedir. Bunun dışında diğer han, melik, emîr ve yüksek rütbedeki emîrlerin de çok sayıda çadırları ve çok sayıda ferrâşân-i hâsı olacağı âşikardır. Ferrâşân grubunun dışında çadıra gölge yapmak üzere iki direk üzerine dikilen sâyebân/sayvan denilen yüksek gölgelikleri kurmak, taşımak ve çadırın etrafına serâçe denilen çitleri çekme işi *keyvânî*¹⁸²⁰ (keyvâniyye) denilen görevliler tarafından yerine getirilmekteydi¹⁸²¹.

Ordu içerisinde söz konusu geri hizmet sınıflarının dışında din adamları, bilginler, şeyhler ve tarikat mensuplarının da yer aldığı görülmektedir. Fahr-i Müdebbir, kale savunmasında bulunması gereken kimseler arasında dânişmend (âlim, şeyh), müezzin ve müneccimleri de saymaktadır¹⁸²². Berenî, “Onlarsız dinî ünsiyetler ve maslahatların derman olmadığı bütün âlimler, şeyhler, fakihler taifesi”nin orduda yer aldığını haber vermektedir¹⁸²³. Fîrûz Şâh Tuğluk, Bengal Sultanı Şemseddîn’i saklandığı Ekdâle Takımadaları’ndan çıkarabilmek için birkaç Kalenderî neferi hile yoluyla Ekdâle semtine göndermiş ve böylece Bengal Sultanı Şemseddîn’i tuzağa düşürmüştü¹⁸²⁴.

2.7. ORDU PAZARI

Ordular kalelerde savunmaya çekildiklerinde veya sefere çıktıklarında askerlerin ihtiyacı olan erzak, malzeme, çeşitli hizmetler ve eğlence ihtiyaçlarını karşılamak üzere ordu pazarı hizmet etmekteydi. Müslümân orduları takip eden ordugâha, normal olarak, askerlerin ihtiyaçlarını karşılayan tacirler, yani bâzar-i leşker veya sûk el-asker de dâhil edilirdi¹⁸²⁵. Ordu pazarlarının ülke içinde sabit olarak kuruldukları belirli mevkileri vardı. Bununla birlikte sefer vaktinde orduyla birlikte hareket eden pazarlara da ordu pazarı denirdi. Muhtemelen başkent ve belirli bölgelerde

¹⁸¹⁸ Bedr-i Çâçî, s. 247.

¹⁸¹⁹ Afif, s. 318.

¹⁸²⁰ Keyvân sözlükte Zühre yıldızı ve sema; gökyüzü anlamlarına gelmektedir. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1886.

¹⁸²¹ İbn Battûta, II, s. 743 748; Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 86; Afif, s. 49.

¹⁸²² *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 423.

¹⁸²³ Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, s. 241.

¹⁸²⁴ Afif, s. 112-114.

¹⁸²⁵ Erdoğan Merçil, *Selçuklular -Makaleler-*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011, s. 258.

bulunan sabit ordu pazarlarındaki esnaf sefer sırasında orduya katılmakta ve hizmet vermekteydi.

Gazneli Devleti devrinde sabit bir “Ordu Pazarı” (Pâzâr-i Leşker) izine rastlanmaktadır. “Leşker-i Bâzâr” [Ordu Pazarı], aynı zamanda Gaznelilerin başlangıç dönemlerinde askerî bir şehir ve sultanların ikâmetgâhı idi¹⁸²⁶. Bu şehirde Leşker-i Bazar Sarayı bulunmaktaydı. Bu şehir ve sarayın kalıntıları günümüzde Afganistan’da Bust kentinin (Kala-i Bist) kuzeyinde -Bust’a yarım fersah uzaklıkta- Helmand (Hilmend) Nehri kıyısında bulunmaktadır¹⁸²⁷.

Eyyûbiler devrinde sefer esnasında bu pazarlar ordunun ağırlıklarıyla beraber hareket etmekte olup buradaki esnaf ve sanatkârların başlarında bir şihne (subaşı) bulunmaktaydı. Şihne çarşıdaki dükkânları ve çalışanları bir deftere kaydetmekteydi. Sultan Salahaddîn 1191’de Akkâ önünde bulunduğu sırada, ordugâhta büyük bir ordu pazarı vardı. Bu pazarda baytar (nalbant) dükkânları, lokantalar, yağ satan dükkânlar, manifaturacı çarşıları ve hamamlar vardı¹⁸²⁸.

Gur Sultanı Mu‘izzeddîn Muhammed Şâh devrinde Nehrevâle racası ile yapılan savaşta İslâm ordusu esnafı ve küfür ordusu esnafı yani Hint ordusu esnafları savaş alanının merkezinde daire gibi çevrelenmiş ve ortada kalmış ve iki ordu dalga gibi birbirini üzerine saldırmıştı¹⁸²⁹. Böylece Gur Devleti ordusunun ve Hint ordularının ordu pazarları ile birlikte seferlere çıktıkları ortaya çıkmaktadır.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde, ordu pazarı, askerî organizasyonların vazgeçilmez unsurlarından biriydi. Ordu pazarı ehli ve diğer gayr-i muharip unsurların önemini Berenî şöyle açıklamaktadır:

“Onlarsız dinî ünsiyetler ve maslahatların derman olmadığı bütün âlimler, şeyhler, fakihler taifesi, tabîbler, müneccimler, sanatkârlar, pazarcılar, tacirler,

¹⁸²⁶ Erdoğan Merçil, *Selçuklular -Makaleler-*, s. 258.

¹⁸²⁷ Fikri Salman, “Gaznelilerde Giyim Kuşam Özellikleri”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Müdürlüğü Dergisi*, XVI (2006), s. 115.

¹⁸²⁸ Erdoğan Merçil, *Selçuklular -Makaleler-*, s. 261.

¹⁸²⁹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 209, 213.

kervancılar, celeb keşân¹⁸³⁰ (at satıcıları), çalgıcılar, dansçılar, ağlayıcılar [cenaze törenleri için], hammarân (şarap satıcıları), oyuncular (hokkabazlar), kıssa anlatıcılar, güreşçiler, soytarılar uzak mevkilere asker sevk edildiğinde hazır bulunmalıdır. Böylece onları seyreden ve onlarla vakit geçiren askerler kendilerini başkentte bilirler. Gönüllerine gurbet duygusu hâkim olmaz. Gurbeti gurbet bilmezler. Dinî, dünyevî, nefsanî ve şehvânî ihtiyaç duydukları yönlerin çokluğundan ordugâhı başkent tasavvur ederler. Azizlerinin (ailelerinin) ayrılık acısını onlar üzerinden ve onlarla uğraşırken geçirirler.”¹⁸³¹

Fahr-i Müdebbir, kale müdafaalarında hazır bulunması gerek kişileri sayarken, bir nevî kale içerisinde faaliyet gösteren sabit bir ordu pazarına da değinmektedir. Fahr-i Müdebbir, kalede şu unsurların bulunması gerektiğini bildirmektedir: “Tabib, müneccim, aşçı, testereci, okçu (ok imal eden), yaycı (yay imal eden), marangoz, kuyumcu, zerrâd (zırh imal eden), saraç (atın eğer ve deriden yapılan diğer aksamını yapan), demirci, çilingir (kapı mandalı, kilit, zincîr gibi küçük demir aletler yapan), tekerlekçi, cerrah, hacematçı, terzi, hallaç, dokumacı, fokkâî (biracı/şerbetçi), çömlekçi/testici, çamaşır yıkayıcı, nalbant, keçeci (nemed-ger), kıl eğirici, ölü yıkayıcı, çukur kazıcı (حفار: haffâr), lağımcı (کناس: kennâs)¹⁸³², tabl çalanlar, tabbâl (davul çalan), dohol çalan, boru çalan, trompetçi”¹⁸³³ gibi bazı zanaat, sanat ve bilim erbabı kalede bulunmalıdır. Söz konusu kimselerin pek çoğunun sadece kale müdafalarında hizmet etmedikleri seferlere de katıldıkları bilinmektedir. Seferlerde sağladıkları hizmetlere ordu tarafından büyük ihtiyaç duyulduğu âşikardır.

Fahr-i Müdebbir’in verdiği bilgilerden ordu pazarı denince sadece ordunun ihtiyaç duyduğu şeyleri satan veya üretenlerin değil her türlü eğitim, sağlık, eğlence hizmetlerini sunanların da ordu pazarına dâhil olduğu, orduyla birlikte seferlere katıldıkları anlaşılmaktadır.

Berenî tarafından Alâeddîn Muhammed Şâh devrinde Delhi şehrinde mevcudiyetlerinden bahsedilen kemân-gerân (کمانگران: keman yapım ustaları), tîr-gerân

¹⁸³⁰ Bu kelimenin kötü emelli kadın, orospu, kahpe anlamları da bulunmaktadır. Bkz. *Ferheng-i Fârsî be Türkî-yi İstanbûlî*, s. 361.

¹⁸³¹ Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, s. 241.

¹⁸³² *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 423.

¹⁸³³ *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 423.

(تیرگران: ok yapım ustaları), külâh-dûzân (کلاه دوزان: külâh dikiciler), kârd-gerân (کارد گر: bıçak yapım ustaları)¹⁸³⁴ adlarını taşıyan esnaflar ordu pazarı ehli içinde yer almış olmalıdır.

Emîr Husrev-i Dihlevî tarafından meslekleri kısaca tanıtılan hattât (خطاط), nakkâş (نقاش), mûze-dûz (موزه دوز: çizme dikici), keş-dûz (کفش دوز: ayakkabı dikici), derzî (درزی: terzi), âhenger (آهنگر: demirci; kılıç ustası), sûzenger (سوزنگر: iğne imal eden), kemân-ger (کمانگر: yay yapım ustası), tîr-ger (تیرگر: ok yapım ustası), gez-bez (گزب: yay ustası ve ok ustasından sonra geldiğine göre oka gez takma işinin adı olmalı?), bezzâz (بزاز: kumaşçı), bakkâl (بقال: azık, öte-beri, yiyecek satan), sarrâf (صراف), zer-ger (زرگر: kuyumcu), câme-dûz (جامه دوز: elbise dikici), hayyât (خیاط: terzi)¹⁸³⁵, harbende¹⁸³⁶ (خربنده: eşek, katır ve at kiraya veren veya bu hayvanların muhafız ve sorumlusu: mekkârî taifesi)¹⁸³⁷, mutribân (مطربان: çalgıcılar)¹⁸³⁸ gibi esnaflar da ordu pazarı ehli içinde yer almış olmalıdır.

Ordu pazarı içerisinde yer alan unsurlardan nakkâşların Delhi Türk Sultanlığı ordusu tarafından alınan ganimetlerin resimlerini çizdikleri ve Hindû Serendîb padişahı tarafından bir nakkâşın Delhi Türk Sultanlığı şehrine (muhtemelen Delhi) ve ordusuna casus olarak gönderildiği görülmüştü.

Delhi ordusu kuşatmalar sırasında mancınık türleri, arrâde, ballista, pâbîş, sâbât, hareketli kuleler, gergeç, koçbaşı gibi kuşatma silahları da kullanmaktaydı. İşte bu silahların hazırlanmasında ve ordugâhın etrafına ağaç kütüklerinden surların çekilmesinde çok sayıda marangoz, duvarcı, demirci ve taş kesicinin çalışması gerekmektedir. Söz konusu zanaat erbabının da ordu pazarı içinde yer aldıkları kesin gibidir.

“Ordu pazarı ehli” seferler sırasında büyük kazançlar elde ederlerdi. Ordu pazarı esnafı, sefer sırasında sadece askerlerin çeşitli ihtiyaçlarını satmakla kalmaz aynı zamanda zafer sonrası askerlerin elindeki bol miktardaki ganimeti de en uygun

¹⁸³⁴ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s.265.

¹⁸³⁵ *İ‘câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 179, 180, IV. Risale, s. 45-49, 273, V. Risale, s. 44.

¹⁸³⁶ *İ‘câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 144, 145.

¹⁸³⁷ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 911.

¹⁸³⁸ *İ‘câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 148.

fiyatlardan satın alırlardı. Orduyla birlikte savaşa katılma riskini bu pazarcıların göze almasında, önemli nedenlerden biri de zafer sonrasında askerlerden çok muazzam miktarlardaki ganimetleri yüksek kar elde edecek şekilde ucuza satın alabilmeleri olmalıdır.

Berenî, Sultan Balaban döneminde “Reis-i bâzâr”ın sultanla görüşebilmek için araya araçlar koymasını şöyle anlatmaktadır: “Sultan Balaban döneminde Fahr-i Bâvenî diye meşhur olan bir reis vardı. Her ne kadar sultanla görüşmek istediye de muvaffak olamadı. Sultanla görüşebilmek için çok miktarda nefis şeyleri hediye (hizmetî) olarak sultanın yakınlarına ulaştırdı. Onlar da verdiği hediyeleri ve isteğini taht nezdine ulaştırdılar ve sultan kabul etmedi ve o reisi kendisiyle konuşturmadı... Padişâh reâyasıyla tek başına kalamaz. Reîs, Emîr-i Bâzârân (pazarcılar emîri) olur. Padişâh Emîr-i Bâzârân ile nasıl konuşabilir veya onun padişâh ile konuşması uygun mudur? ...Padişâh herkesi kendisi ile konuşturursa padişâhlığın haşmeti ve ulu'l-emrliğin (devlet başkanlığı) heybetini kendi eliyle yitirir. Memleket ehlini kendisine küstah eder dedi.”¹⁸³⁹

Reis (رئيس), bu dönemde şehirdeki meslek gruplarının başkanlarına denirdi; Reisü'l-Etibbâ (Tabiblerin Reisi), Reisü'n-Neccârın (Marangozların Reisi) gibi¹⁸⁴⁰. Fakat Delhi Türk Sultanlığı devrinde reîs denince doğrudan pazarcıların reisinin akla geldiği Fahr-i Müdebbir ve Emîr Husrev-i Dihlevî'nin bu görevliye dair verdikleri malumatlardan anlaşılmaktadır.

Fahr-i Müdebbir'in Emîr-i Dâd'a verdiği şu tavsiye Reis şehri'nin pazarcıların başı olduğunu göstermektedir: “Sattıkları şeyi eksik vermemeleri için pazarın [kıymetli] taşlarını ve dükkanlarını gözetim altında tutsun. Diğer sanatkarların/meslek erbabının her cins ayak bağı ve çürümesini engellemek için Reîs-i şehir (رئيس شهر)'e yardım buyurmalı. Eşyaların narhlarını (en yüksek ve en düşük satış fiyatlarını) fazla yapmasınlar. Her sınıfın büyüklerinden kararlaştırılmış narhtan fazla veya aza satış yapmamaları için kabul yazısı alsınlar. Eğer bir kimse fermana uymaz ve kendi

¹⁸³⁹ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 33-34.

¹⁸⁴⁰ Ayşe Dudu Kuşçu, a.g.e., s. 361.

arzusuna göre satarasa cezalandırmalı ve tazminat almalı. Bu işler Emîr-i [Dâd]'ın fermanına bağlıdır. Şeriat sahibinin yollarını temiz tutmalılar.”¹⁸⁴¹

Reîs denince doğrudan pazarcıların reisinin akla geldiği Emîr Husrev-i Dihlevî'nin şu ifadesinde de görülmektedir: “Bir pazar, reisi gördüğü zaman pazardır.” Emîr Husrev-i Dihlevî bu kısımda pazarı Arapça sûk (سوق) ve pazarcıların reisini Arapça Ru[û]s el-Sûk (رؤس السوق)¹⁸⁴² adı ile de kaydetmektedir¹⁸⁴³.

Reis-i Bâzâr yani pazar esnafı başkanının sultan ile görüşebilmek için büyük servetler harcadığı görülmektedir. Bu kadar uğraşması elde edeceği büyük kazanç ile alakalı olmalıdır. Bu şekilde belki de mallarını kendi kazançlarına daha uygun fiyatlardan satmayı planlamış olmalıdır.

Gıyâseddîn Şâh Tuğluk devrini ele alan *Besâtînu'l-uns*'da geçen kayıtlardan bazargân (pazarcılar) ehli tarafından sultana hizmetî (hediye) verme gelegeği olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim burada Serendîb'deki bazargânın sultana hizmetî olarak nefis şeyler getirdikleri dile getirilmektedir¹⁸⁴⁴.

Serendîb'deki bazargânın sultana hediyeler göndermesi Seylan/Sri Lanka Adası ile Delhi arasında güçlü ticari ilişkiler bulunduğunu göstermektedir. Söz konusu ticarete önemli kalemlerden biri de bu adadan ithal edilen filler olmalıdır. Seylan Adası ile ilişkiler sultanlığın müttefiklerine ait ordu pazarlarından da istifade ettiğini göstermektedir.

“Ordu pazarı” tarafından ganimetlerin satın alınmasına ve elde edilecek yüksek kâra Fîrûz Şâh Tuğluk (1351-1388) döneminden bir örnek verilebilir: Sultan Fîrûz Şâh, II. Bengal seferinden Cûnpûr şehrine geldi. Câcneger tarafına yola koyulmak istedi. Câcneger racası, Sultan Fîrûz Şâh'ın ordusunun kendi tarafına koştüğünü duyunca çok korktuğundan gizlice gemiye bindi, denizin iç kısımlarına; kalp makamına (merkezi makamlara) girdi. Onun vilayeti tamamen dağıldı, (halkının) çoğu esir oldu. Bazıları dağlarda saklandılar. Esirler ve dört ayaklılar [deve, koyun, at, inek cinsinden

¹⁸⁴¹ Fahr-i Müdebber, *Âîn-i Keşverdârî*, s. 40-41.

¹⁸⁴² Arapça doğru imlası aslında رؤس السوق şeklinde bir vav (و) izafesi ile olmalıdır.

¹⁸⁴³ Bkz. *Î'câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 179.

¹⁸⁴⁴ *Besâtînu'l-uns*, s. 258.

hayvanlar] ganimet oldular. Sultanın beraberindeki kimseler diyorlar ki her cinsten o kadar dört ayaklı hayvan toplandı ki, onların çokluğundan ve sayısının nihayetsizliğinden hiç kimse (onlara) el uzatamıyordu. Esir/köle kıymeti iki ceytele [bakır para]¹⁸⁴⁵ vardı. Dört ayaklıları [sığır, koyun, deve gibi] kimse satın almıyordu. Koyun cinsinden o kadar fazla idi ki sayılamıyordu. İnilen her bir menzilde ordu halkı, koyunları getiriyorlar ve [yemek için] kesiyorlardı¹⁸⁴⁶ ve canlı olarak kalanların hepsini orada bırakıyorlardı. Diğer bir menzile geldiklerinde başka koyunlar alıyorlardı. Hülâsa orada çok bol nimet vardı¹⁸⁴⁷.

Sefer esnasında, esirleri ve diğer ganimetleri olsa olsa ordu pazarındaki Müslümân tacirlerin satın aldığı düşünülebilir. Esirlerin fiyatının iki bakır paraya kadar düşebilmesi sonucunda pazarcıların ordu pazarına iştirak etmenin tehlikesine karşın büyük karlar elde ettikleri görülmektedir.

Ordu pazarı ehlinin askere mal satma yanında ganimet mallarını askerden çok düşük fiyatlardan satın alarak büyük kazançlar temin ettikleri anlaşılmaktadır. Bu tarihi olay ordu pazarında yer almanın çok kazançlı bir iş olabileceğini göstermektedir. Bu seferde ganimet o kadar boldur ki ele geçirilen dört ayaklılar [sotûr: sığır, koyun, deve gibi], ordu pazarı tacirlerinin bile satın alamayacağı ve muhafaza altında tutamayacağı kadar çoktur.

Ordu pazarı ehli, eğer savaşa iştirak ederlerse ganimetten pay alma hakkına da sahip oluyorlardı. Fahr-i Müdebber bu durumu şöyle izah etmektedir: “Eğer onlara [orduya] *darû'l-harb*'de Müslümânlardan bir yardım ulaşırsa *darû'l-harb*'den dışarı çıkmadan onları ganimete ortak etsinler. [Onlardan] bir kimsenin savaşması durumu dışında ordu pazarı ehlinin ganimetin beşte birinde hakkı yoktur.”¹⁸⁴⁸

Ordu pazarında yer almak aynı zamanda çok tehlikeliydi. Mesela Muhammed Şâh Tuğluk, Tatta seferi esnasında ölünce meydana gelen olaylar neticesinde yardımcı birlik olarak Delhi hizmetine yeni girmiş olan emirân-i hezâre-yi Horâsân (Horâsân

¹⁸⁴⁵ Ceytel (Jital), bir gümüş “tenge”nin 1/64'üne eşittir. Bkz. *Arab Accounts of India*, s. 89.

¹⁸⁴⁶ Burada kelime şeriata uygun kesme anlamında kullanılmış yani yemek için kesiyorlardı.

¹⁸⁴⁷ Afif, s. 163-165.

¹⁸⁴⁸ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 401-402.

Binlik Emirleri; yardımcı Moğol birliği), ordu halkı karargâhını (bongâh)¹⁸⁴⁹ ve “büyük pazarı” (بازار بزرگ) yağmaladı. Birçok ganimet ele geçirip “büyük pazar halkı” (خلق بازار بزرگ) nı esir aldı. Ordu halkı tarafından sultan ilan edilen Fîrûz Şâh Tuğluk, Moğollara hücum etti ve Moğollar tarafından esir alınan “büyük ordu pazarı ehli”nin tamamını kurtardı¹⁸⁵⁰.

Ordu pazarı ehlinin hiç olumsuz yönleri yok muydu? Tarih boyunca orduyla hareket eden tacirlerin fahiş fiyatlardan mallarını satmalarının sorun oluşturduğu görülmektedir. Mesela Çinli askerî stratejistler M.Ö. dönemlerden miladî XI. yy.ın başlarına kadar ordu pazarının ve uzak bölgelere sefer düzenlemenin olumsuzlukları hakkında şu uyarılarda bulunmaktadır: Ordu pazarı ehli, özellikle de orduya yakınlığı olan kimseler, mallarını fahiş fiyatlardan satarlar. Bu durum sıradan ordu halkını fakir düşürür. Bu yüzden uzun süreli harekâtlar bir milletin felaketi olur. Bundan dolayı bilge bir komutan öncelikle düşmandan toplayacağı levazımın güvenliğine yoğunlaşır¹⁸⁵¹.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde aynı şekilde “ordu pazarı ehli”nin söz konusu olumsuz etkilerinden çekinildiği anlaşılmaktadır. Sultan Balaban’ın “Ordu Pazarı Reisi”ni kendisine yaklaştırmamasının, kendisiyle görüşmesine müsaade etmemesinin nedenlerinden biri de bu durum olabilir. Devrin sultanlarının bu olumsuzlukları ortadan kaldırmak için bazı kontrol mekanizmalarını işlettikleri görülmektedir.

Berenî, “narh” (satış fiyatları)ın belirlenmesinde, narha uyulup uyulmadığının kontrolünde, pazarcıların cezalandırılmasında, pazarcıların, esnafın denetlenmesinde ve cahil alıcı ve satıcıların, küçük, zavallı, bîçare ve köylülerin sorunlarının çözümlerinde reislerin gayret etmeleri gerektiğini bildirmektedir¹⁸⁵².

Berenî, ordunun savaşa hazırlık malzemelerinin ucuzluğunun faydalarından dem vurmakta ve geçim malzemeleri, tahıllar, kumaşlar, at ve diğerlerinin ucuz ve

¹⁸⁴⁹ Bongâh: Hayme, hargâh ve sefer levazımına denir. Bkz. *Ferheng-i Câmi’ Şâhnâme*, s. 166; Bazı sözlükler bongâh kelimesine vezir ve devlet erkânı eşyası dışında çadır anlamı da vermektedirler. Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 114.

¹⁸⁵⁰ Afif, s. 48-49, 51.

¹⁸⁵¹ Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, çev. Hasan İlhan, s. 49; 50, 51, 52; Sun Zi (Sun Tzu), *Savaş Sanatı*, çev. Pulat Otkan-Giray Fidan,

s. 6; *Kadim Çin’in Askeri Klasikleri (İlk Üç Kitap)*, I, s. 220.

¹⁸⁵² Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, s. 133.

kolay elde edilir olması sayesinde ordunun hızlı bir şekilde düzene gireceği ve düzen içerisinde kalacağını bildirmektedir¹⁸⁵³.

Fîrûz Şâh Tuğluk devrinde esnaf ve tacirlerin ordugâha girebilmek için “Reîs-i Şehr” [Delhi şehri Pazarcılar Emîri]’den izin almaları gerekmektedir¹⁸⁵⁴. Bu husus *Târîh-i Fîrûz Şâhî*’de şöyle anlatılmaktadır: Sultan Fîrûz Şâh döneminde pazar taifesi esnafı, Delhi şehrinin sakinlerinin mal ve eşyalarının çokluğundan, zahirdeki ferahlık ve bâtındaki sevinç ile sultanın yanında şehirden dışarı çıkarlardı. Belki kadîmi âdet ve gelenek üzere meslek ehli taifesi arasından bir kimse pâdişâhın ordusunda yola koyulduğunda ona Reîs-i Şehr izin vermiş olurdu. Bazı pazar taifesi ehli orduya yola koyulmak için “Reîs-i Şehr”e ihsanda bulunurlar ve hizmetî (hediye) verirlerdi¹⁸⁵⁵.

Sonuç olarak ordu pazarı ehlinin özellikle Delhi esnafından teşkil edildiği ve onların da orduyla birlikte sefere çıkabilmek için Reîs-i Şehr yani “Delhi Şehri Pazarcılar Reisi”nden izin almaları gerektiği ortaya çıkmaktadır. Askerî seferlere katılmak o kadar kârlıdır ki bazı pazar ehli orduyla hareket edebilmek, ordugâha girebilmek için “Reîs-i Şehr”e hediyeler sunmaktadırlar. Şems-i Sirac Afîf, pazar ehlinin askerî seferler dışında avlar sırasında da orduya eşlik ettiğini bildirmektedir¹⁸⁵⁶.

Vassal racalıkların kendi ordu pazarları ile Delhi ordusunun ihtiyaçlarını karşıladıklarına dair örneklere rastlamaktadır. Ayrıca hasım ordu ile sulh akt edilip her iki ordunun birbirlerinin ordu pazarından alışveriş yapması ile ilgili tarihi vakalar da mevcuttur.

Örneğin 691/1291-92 yılında Hülâgu’nun torunu Abdullah, Celâleddîn Fîrûz Şâh (1290-1296) ile yaptığı muharebede sulh yapmak zorunda kaldı. Barıştan sonra her iki ordu, birbirinden alışveriş yaptı. Ardından Abdullah, Moğol ordusu ile geri döndü¹⁸⁵⁷.

Yukarıdaki olayda Moğol Abdullah’ın Delhi ordusunu rehavete düşürüp, tuzağa çekmek için “ordu pazarı”nı tuzak olarak kullandığı fakat Delhi ordusunun

¹⁸⁵³ Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, s. 134.

¹⁸⁵⁴ Afîf, s. 288-290; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 264-265.

¹⁸⁵⁵ Afîf, s. 289-290.

¹⁸⁵⁶ Afîf, s. 324.

¹⁸⁵⁷ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 218-219; Nizâmuddîn Ahmad, s. 128; Esterâbâdî, I, s. 335.

açığını bulamayınca bu hileyi uygulamaktan vazgeçtiği düşünülebilir. Çünkü Moğollar 620/1223-24 yılında Seyfurrûd Kalesi'ni ele geçiremeyince Moğol ordugâhına gelip mal satmaları ve alışveriş yapmaları şartıyla üç gün sonra kaleden göç etmek üzere sulh yaptılar. Üçüncü günün gecesinde tuzak kurup, sabahında kale halkı alışverişe geldiklerinde onları katlettiler. 280 nefer meşhur serhayl savaşçıyı rehin tuttular. Bu olaydan sonra Moğol noyanları¹⁸⁵⁸ elçiler gönderip kendi adamlarını satın almalarını istediler. Melik Kutbeddîn kabul etmeyince ertesi gün rehineleri öldürdüler ve ardından tekrar kaleye saldırıya geçtiler¹⁸⁵⁹.

Yukarıda da belirtildiği gibi Vassal racalıkların ordu pazarlarının da Delhi ordusuna hizmet sundukları görülmektedir. Nitekim Alâeddîn Muhammed Şâh tarafından 709/1309'da Varagan seferine ordu komutanı olarak atanan Melik Nâîb Kâfur, Devagir'e ulaştığında racaların racası Ram Deva, onu karşıladı. Bir ev sahibinin yapması gereken her şeyi yaptı. Devagir'in ordu pazarını orduya gönderdi ve bütün eşyaları [Delhi] sultanlık narh (fiyat aralığına)ına göre satmalarını sıkı sıkıya tembihledi. Ordu oradan göç edince kendisi izin alarak geri döndü. Kendi memleketinin bakkal, reayet (teba, çiftçiler) ve tacirlerin devamlı olarak tahıl ve bütün ihtiyaçları orduya götürmelerini, hiçbir konuda zahmet çekmemelerini sağlamalarını emir buyurdu¹⁸⁶⁰.

2.8. DÎVÂN-İ 'ÂRIZ TEŞKİLATI DIŞINDAKİ ASKERÎ YETKİLİLER

Türk-İslâm devletlerinde askerî ve idarî görevlileri birbirinden ayırmak pek mümkün gözükmemektedir. Pek çok askerî görevlinin “Dîvân-i 'Ârız” (Savaş Bakanlığı) dışındaki dîvânlarda ve teşkilatlarda özellikle de saray teşkilatı içerisinde yer aldıkları görülmektedir.

Orta Çağlarda askerî görevleri olan emîrlerin sadece “Dîvân-i Memâlik-i 'Ârız” (Savaş Bakanlığı) bünyesinde yer almadıkları bütün devlet teşkilatı içerisinde dağıldıkları görülmektedir. Delhi Türk Sultanlığı devrinde askerî görevi olsun olmasın

¹⁸⁵⁸ Moğollarda ve İlhanlı devlet teşkilatında, küçük yaştaki sağlıklı ve gürbüz çocuklardan seçilerek savaşlarda ve hükümdar nezdinde eğitilip yetiştirilen ve yaptıkları hizmet ölçüsünde saygınlık kazanan komutanlara verilen unvan; emîr . Bkz., *Ötüken Türkçe Sözlük*, IV, s. 3564.

¹⁸⁵⁹ Cüzcanî, s. 368-370.

¹⁸⁶⁰ Esterâbâdî, I, s. 401.

bütün saray görevlileri ve diğer teşkilat mensuplarının bir şekilde askerî hareketlerle bağlantılı olduğu ve askerî görevler alabildikleri görülmektedir. Dönemin bu hususiyetlerinden dolayı savaş bakanlığı dışında askerî hareketler ile doğrudan bağlantısı olan görevliler bu kısımda ele alınacaktır.

2.8.1. Saray Teşkilatına Bağlı Mühim Askerî Görevliler

Saray teşkilatı bünyesinde olup da askerî seferlere iştirak etmeyen görevli yok gibidir. Nedimler, mutribler, sakalar, ferraşlar, müneccimler, şeb-nüvîsler, hemen hemen saray teşkilatında yer alan bütün görevliler askerî seferlere iştirak ederlerdi. Doğrudan veya dolaylı askerî faaliyetler içerisinde yer alırlardı. Nitekim *Mesâlikü'l-ebâr* ve *Subh-u'l-aşa*'daki kayıtlara göre sultanın (Muhammed Şâh Tuğluk) hizmetinde 10.000 hadım kölesi, 1.000 hazindâr (hazine sorumlusu)¹⁸⁶¹, 1.000 başmâkdâr¹⁸⁶¹, Muhammed Şâh Tuğluk'un 200.000 rikâbiyeh gulâmı (ركابية: sultanın rikâb/üzengisinin yanında giden gulâmı) vardı. Bunların hepsi silahlıydı ve sultanın maiyetinde yaya olarak savaşırlardı¹⁸⁶². Bu paragraftan 10.000 hadım köle, 1.000 hazindâr (hazine sorumlusu)¹⁸⁶¹, 1.000 başmâkdârın da sultan ile birlikte savaşlara katıldıkları anlaşılmaktadır.

Saray teşkilatında görevli müneccimler seferlere katılarak savaş günü veya seferden dönüş tarihini belirlerdi. Mutribler sefer mahalline varıncaya kadar ve geri dönüş esnasında zafer kutlamalarında hükümdarı ve ümerâyı eğlendirirlerdi. Ferraşlar sefer sırasında otağı kurma ve sökme vazifesini görürlerdi. “Emîr-i Ahur” ve “Şâhne-i Fil” gibi görevlilere savaş sırasında komutanlık görevleri verilirdi. Benzeri örnekleri çoğaltmak mümkündür. Dolayısıyla bu kısımda askerî teşkilat bakımında büyük önem arz eden saray görevlileri üzerinde durulacaktır.

2.8.1.1. Emîr-i Âhûr (Ahur Beg-i Meymene ve Meysere)

Sultanların binek hayvanlarının bulunduğu saraydaki has ahırların birinci sorumlusuna “Emîr-i Âhûr” denirdi. Selçuklular devrinde bu görevli, kaynaklarda söz konusu isimlendirme dışında “Âhûr Beg” ve “Âhûr Sâlâr” gibi terimlerle de ifade

¹⁸⁶¹ Sultanın çizme ve ayakkabılarından sorumlu görevlidir.

¹⁸⁶² *Mesâlikü'l-ebâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 52; *Arab Accounts of India*, s. 22, 100; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, s. 32.

ediliyordu. “Ahur Beg”lerin ahırını süpürmek, sulamak, hayvanların çullarını, yem torbalarını düzeltmek ve tamir eylemek, hayvanların yemlerini temin ve beslenmelerini sağlamak gibi görevleri vardı¹⁸⁶³. “Emîr-i Âhur” ilkbaharda atların, beslenmeleri için sürüler halinde çayırlara salınması, savaş esnasında zayıflayan atların dinlenmeleri ve normal kilolarına kavuşmaları için çayırlara bırakılması görevlerini de yerine getirmekteydi. Ayrıca belli metotlarla atların savaşa, ava ve çevgân oyununa alıştırılması, bu konularda yetiştirilmeleri de muhtemelen “Emîr-i Âhur”un görevleri arasında idi¹⁸⁶⁴.

“Emîr-i Âhur” emrinde çalışanlar muhtemelen saraç, nalbant, seyis ve harbende (katırcılar) gibi görevliler idi. Saraçlar has ahıra ait eyer, koşum vb. gibi hayvan takımlarını üretiyorlardı. Üç kısım olan nalbantlar nal ve mih (nal çivisi) döker, hayvanları nallar, hayvanların hastalıklarına bakardı. Nitekim savaştan yaralı olarak dönen atlar ahırlarda tedavi ediliyorlardı. Önce atların ayakları sağlam iplerle mükemmel bağlanıyor, sonra sıra sıra dizilen nalbantlar hançerlerle atların bedenlerini yarıyor, yaralardan temrenleri (ok uçları) çıkarıyorlardı. Seyisler de ahırlarda çalışıyor ve atları tımar ediyorlardı¹⁸⁶⁵.

Gazneli ve Selçuklu devletlerinin önemli eyaletlerinde sultana ait ahırların memurları bulunabilirdi. Büyük Selçukluların Rey, Isfahan ve Merv gibi böyle sabit hükümet merkezleri vardı. Has ahırlar şüphesiz hükümetin bu merkezlerine yerleştirilmişti. Sencer ve öteki sultanların buralarda şahsen geniş at sürülerine sahip olduğu görülüyor¹⁸⁶⁶. Nitekim Harezmşah Devleti’nde Sultan Alâeddîn Muhammed’in “Emîr-i Âhûr”u İhtiyâreddîn Keşlu, şöyle diyordu: “İstersem bir saatin içinde bir dinâr harcamadan bu 30.000 atı 60.000’e yükseltebilirim. Şu an sultanın ülkede bulunan at sürülerine haber salsam, her sürüden bir çobanın yanıma gelmesini istesem anında otuz

¹⁸⁶³ Erdoğan Merçil, *Selçuklular’da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011, s. 82.

¹⁸⁶⁴ Erdoğan Merçil, *Selçuklular’da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, s. 86.

¹⁸⁶⁵ Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 86-87.

¹⁸⁶⁶ Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 85-86.

binlik bir artış olur.”¹⁸⁶⁷ Görüldüğü gibi Emîr-i Âhûr, ülkenin her yerindeki ahırların sorumlusudur ve buralarda çalışanların en yüksek âmiridir.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde “Emîr-i Âhur” aynı zamanda “At Emiri” veya “Emîr-i Hayl” olarak da adlandırılmaktaydı¹⁸⁶⁸. Delhi sultanları başta Gıyâseddîn Balaban olmak üzere özellikle Delhi çevresi ve Hindistan’ın çeşitli yerlerinde kurdukları ahırlarda (pâygâh) ordu için at yetiştirmeye büyük önem vermişlerdi¹⁸⁶⁹. Sultan Alâeddîn Halacî zamanında Delhi ve civarındaki ahırlarda 70.000 civarında at vardı¹⁸⁷⁰. Fîrûz Şâh Tuğluk da at yetiştiriciliğine önem vermiş ve asker ve memlûkların at ihtiyacını karşılamak için beş mahalde ahır (pâygâh) kurmuştu. Bu beş pâygâhın dışında birkaç bin at Delhi havalisinde otlamaktaydı¹⁸⁷¹.

Emîr Husrev-i Dihlevî, “*Esbnâme/Fers el-Fürüs*” adlı eserinde Fîrûz Şâh Tuğluk’un tavlalarında 100.000 keher (doru at) bulunduğunu bildirmektedir¹⁸⁷². Şems-i Sirâc Afîf’in bildirdiğine göre Fîrûz Şâh Tuğluk sayısız miktardaki atlarını “Beş Mahal” denilen beş pâygâha (ahır) bağlamaktaydı. Bunlardan “Şekerehâne Pâygâhı” (Av Ahır)’nda 1.200 at vardı.”¹⁸⁷³ Av esnasında “Şekere-hâne Paygâhı”nın atları kullanılırdı¹⁸⁷⁴. Bu atlar, av için özel olarak eğitilmişlerdi. Söz konusu paygâhlar ve buralarda muhafaza edilen atlar, bakıcılar ve diğer çalışanların “Emîr-i Âhur”un uhdesinde olacağı âşikârdır. Böylece bu makamı uhdesinde bulunduran emîrlerin ne kadar büyük bir güce sahip olduğu ve çok mühim bir görevler ifa ettiği kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Büyük ölçüde suvârilere teşekkül eden Türk ordularında savaş sitilleri, taktikleri, manevraları ve hileleri atlı suvârî hücumuna dayanmaktaydı. Bu nedenle askerî teşkilat içerisinde “Emîr-i Âhur”un önemi son derece büyüktü. Nitekim Delhi’de saray teşkilatında “Âhur Beg”lerin “Âhur Beğ-i Meymene” ve “Âhur Beğ-i Meysere”

¹⁸⁶⁷ Şehâbeddîn Muhammed Nesevî, *Sîret-i Celâleddîn Menkubernî*, s. 69; Meryem Gürbüz, *Harezmşahlar’da Devlet Teşkilatı, Ekonomik ve Kültürel Hayat*, İstanbul Üniv. Sosyal Bil. Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Orta Çağ Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005, s. 106.

¹⁸⁶⁸ İbn Battûta, II, s. 639.

¹⁸⁶⁹ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 53; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 300-301.

¹⁸⁷⁰ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 262; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 301.

¹⁸⁷¹ Afîf, s. 340.

¹⁸⁷² Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurâtü’l-Kemal*, vr. 294b.

¹⁸⁷³ Afîf, s. 317-319.

¹⁸⁷⁴ Afîf, s. 234.

olmak üzere iki tane oldukları ve hükümdarların tahta oturduktan sonra ilk atadığı görevliler arasında âhur beglerin de yer aldığı görülmektedir¹⁸⁷⁵. “Emîr-i Âhur”ların sağ ve sol diye ikiye ayrılması, savaşlarda bazen ordu kısımlarından bazılarını yönettiklerine ve askerî görevlerine işaret etmektedir. Âhur Beğlik saray teşkilatındaki çok önemli görevlerden biridir. Sultanlığın kurucusu Kutbeddîn Aybek (1206-1210) daha önce Gur Sultanı Mu‘izzeddîn Muhammed b. Sâm’ın (1187-1206), *Emîr-i Âhuru* idi¹⁸⁷⁶. Gıyâseddîn Şâh Tuğluk da hükümdar olmadan önce Ulû Han tarafından saray harasının (saray ahır) emîrliği görevine getirilmişti. Daha sonra Kutbeddîn tahta oturduğunda Dibâlbûr ve oraya bağlı kasabaların valiliğini Tuğluk’a vermiş ve Tuğluk’un oğlu Cavna’yı da “Emîr-i Hayl” yani “At Emiri” olarak atamıştı¹⁸⁷⁷.

Kaynaklarda “Emîr-i Âhur”ların görevlerine dair bazı kayıtlara tesadüf edilmektedir. Bu kayıtlardan birisi Gur Sultanı Mu‘izzeddîn Muhammed b. Sâm (1187-1206) devri Emîr-i Âhûru Kutbeddîn Aybek’in Gur, Gazneyn ve Bamiyan sultanları ile girişilen mücadelede pâygâh (ahır) eshâbı ile birlikte ot ararken Sultan Şâh’a esir düşmesidir¹⁸⁷⁸. Böylece söz konusu makamı uhdesinde bulunduran emîrin görevleri arasında sefer sırasında atlara ot ve yem temin etmenin de yer aldığı ortaya çıkmaktadır. Muhtemelen Delhi Türk Sultanlığı devrinde Emîr-i Âhur aynı görevi ifa etmeye devam etmiş olmalıdır.

İbn Battûta, Sultan Kutbeddîn devrinde çayirlara salınan atların, iyice yağlanıp şiştikleri zaman yeygisini azaltıp dinçleştirmek, uzun yolculuğa hazırlamak (atın yarak edilmesi)¹⁸⁷⁹ amacıyla “At Emîri”/“Emîr-i Hayl” ve yardımcıları tarafından üzerlerine binilerek her gün iki üç saat gezdirdiklerini aktarmaktadır¹⁸⁸⁰.

“Emîr-i Âhûr” ayrıca savaş zamanında pâygâhın (ahırın) bütün atlarını bergustvânı (zırh örtüsü) ile birlikte sefere çıkacak hükümdar veya komutanın huzuruna

¹⁸⁷⁵ Sîhrindî, s. 62, 83, 88.

¹⁸⁷⁶ Cüzcanî, s. 139.

¹⁸⁷⁷ İbn Battûta, II, s. 639.

¹⁸⁷⁸ Bkz. Cüzcanî, s. 139; M. Aziz Ahmet, s. 143.

¹⁸⁷⁹ Yarak: Kuman sözlüğünde “yarak etmek” serbest bırakmak manasına geliyor. Atları otlamaya ve gezdirmeye bırakmak anlamında kullanılmış olabilir burada. Yine bu anlama yakın “yaranmış” kelimesi, “uzak yerlere gide gele pişmiş, güçlenmiş at” demektir. Yarandırmak, Eski Türkçede atı koşu için zayıflatmak anlamına gelirdi. Bugün de Anadolu’da bu manaya gelmektedir. Osmanlı devrinde ise yarak veya yarâğ; silah, techizat anlamında kullanılmıştır. Bkz. İbn Battûta, II, s. 650; Bayram Erdoğan, *Risâle-i Âdâb-ı Harb (İnceleme-Metin-Dizin)*, s. 167.

¹⁸⁸⁰ İbn Battûta, II, s. 639.

getirmeliydi. Nitekim Recep 789 /1387 yılında Âhûr Beg Melik Ya'kup pâygâhın (ahır) bütün atlarını ve Fil Şâhnesi Melik Kutbeddîn Ferâmûz bütün filleri tahtrevân ve bergustvânı (zırhları) ile birlikte Han Cihân üzerine sefere çıkacak olan Şehzâde Muhammed Han'a getirdiler¹⁸⁸¹. Emîr-i Âhûr söz konusu görevleri dışında bir gelenek olarak hükümdarın ata binışı sırasında yardım etmeliydi¹⁸⁸².

2.8.1.2. Şâhne-i Fil (Fillerin Muhafızı)

Hindistan'da kadim dönemlerden beri saraya bağlı olarak hizmet eden bir Fil Müfettişi/Şefi bulunduğu anlaşılmaktadır. Kautilya, Çandra Gupta hanedanı devrinde M.Ö. 321 yılında yazdığı düşünülen eseri *Arthaşâstra*'da "Fil Şefi" uhdesindeki görevler hakkında şu açıklamaları yapmaktadır:

"Fil Şefi, fil ormanlarını korumak için gerekli önlemleri alır ve eğitimden sonra yorulan erkek, dişi ve genç fillerin ahırlarda ayakta kalmalarına veya yatmalarına ilişkin işlemleri dikkat ile denetler ve çimen ve zahirenin oransal miktarını, onlara verilen eğitimin kapsamını, techizat ve koşum takımlarını ayrıca "fil-doktorları"nın faaliyetlerini, savaşçı ustalığa sahip fil eğiticilerini ve seyislerini, sürücüler (fil sürücüler), bağlayıcılar (fil bağlayıcıları) gibi diğerlerini denetler."¹⁸⁸³

Gaznelilerde fil bakıcılarının âmiri "*Mukaddem-i Pîlbânân*" diye adlandırılmaktaydı¹⁸⁸⁴. Delhi Türk Sultanlığı devrinde ise sultanın fillerinin bakımı ve terbiye edilmelerinden sorumlu olan saray görevlisine "Şâhne-i Pîl/Fîl" adı veriliyordu. Sultana ait bütün fillerin bulunduğu "Pîlhâne-i Â'lâ" veya "Pîlhâne-i Sultânî" denilen fil ahırları Şâhne-i Pîl'in denetimi altındaydı. "Pîlhâne-i Sultânî" (پيلخانه سولتانى)'deki fillerin bakımını yapan, onları eğitip kullanan ve aynı zamanda idamlıkların cezalandırmalarında görev alan birçok *pîlbân/filbân* ya da diğer adıyla *feyyâl* de "Şâhne-i Fil" in emri altında çalışmaktaydı¹⁸⁸⁵.

Delhi Türk Sultanlığı'nda kuruluş yıllarından itibaren filler ile ilgilenen bir

¹⁸⁸¹ Sîhrindî, s. 136-137.

¹⁸⁸² M. Aziz Ahmet, s. 192.

¹⁸⁸³ Kautilya's *Arthashastras*, s. 194.

¹⁸⁸⁴ Güler Nuhoğlu, a.g.e., s. 226; Hasan Enverî, *İstılahat-i Devre-i Gaznevî ve Selçukî*, s. 127.

¹⁸⁸⁵ Affî, s. 338; Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 451; Esterâbâdî, I, s. 358; İbn Battûta, II, s. 705; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 116.

görevlinin atandığı anlaşılmaktadır. Fahr-i Müdebbir bu hususta şu tavsiyede bulunmaktadır: “Müşrif... eğer fillerin başına bir nâip gönderirse (atarsa), hergün masraf, ot, ilaçlar (edviyye), çanlar (zenghâ), Hint sarıkları (şâre/sâre: muhtemelen filbânlar için olmalı), fil sandukası (‘imârî) ve fil-hâne ile alakası olan bütün eşyaları basiret ile kaydetsin.”¹⁸⁸⁶

Delhi’de saray teşkilatı bünyesinde “Şâhne-i Fil-i Meymene” ve “Şâhne-i Fil-i Meysere” adlarını taşıyan iki fil şahnesi bulunmaktaydı. “Şâhne-i Fil”ler aynı zamanda eyalet valisi olarak da görevlendirilmekteydiler. Bedâun ve Gucerât gibi iki büyük ve önemli eyâleti yönetmelerinden ve en yüksek askerî unvan olan han unvanını taşımalarından, bu görevi yürüten emîrlerin askerî ve idarî bakımdan etkin bir nüfuza sahip oldukları anlaşılmaktadır¹⁸⁸⁷.

İbn Fazlullah el-Ömerî tarafından bildirildiğine göre Muhammed Şâh Tuğluk devrinde “Şâhne-i Fîl” (شحنة الفيلة)’e Irak eyaleti büyüklüğünde bir iktâ verilmiş idi¹⁸⁸⁸. Fillerden sorumlu bu emîrin iktâsının büyüklüğü Şâhne-i Fîl’in nüfuz ve gücüne işaret etmektedir.

“Şâhne-i Fil”lerin askerî görevlerinin başında savaş zamanı ordudaki fillerin sevk ve idaresi gelmekteydi. Başkentte çıkan kargaşalıklarda “Şâhne-i Fil”in duruma müdahale ettiği görülmektedir. Savaş sırasında ordunun bir bölümüne kumanda etmekle görevlendirildikleri de olurdu¹⁸⁸⁹.

İç savaşlar sırasında “Şâhne-i Fil”ler çok önemli görevler ifa etmekteydi. Bu emirin kimin safında yer aldığı mücadelenin neticesine büyük tesir etmekteydi. Muhammed Şâh Tuğluk’un (1325-1351) Tatta seferi sırasında vefatı üzerine Fîrûz Şâh’ın sultan ilan edilmesi sırasında yaşanan olaylar, iç çatışmalarda “Fil Şâhnesi”nin önemini göstermektedir: Fîrûz Şâh Tuğluk, Delhi’ye döndüğünde Niyabet-i Gaybet Hâce Cihân tarafından nesebi meçhul bir çocuğun Sultan Gıyâseddîn Mahmûd Şâh adıyla tahta oturtulduğunu öğrendi. Buna rağmen kendini vekil-i mutlak ilan eden Hâce

¹⁸⁸⁶ Fahr-i Müdebbir, *Âin-i Keşverdârî*, s. 21-23.

¹⁸⁸⁷ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 381, 388-389; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 117-118.

¹⁸⁸⁸ *Mesâlikü’l-‘Ebsâr fi-memâlikü’l-‘emsâr*, III, s. 72-73; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü’l-Ebsâr)*, s. 45; *Arab Accounts of India*, s. 40; Simon Dgby, a.g.e., s. 59; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 118.

¹⁸⁸⁹ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 118-119.

Cihân'a af fermanı gönderdi. Fakat o itaat etmedi. Ardından Şâhne-i Fil olan Melik Seyfeddîn'e ferman gönderdi o da itaat etmedi¹⁸⁹⁰. Görüldüğü üzere, Fîrûz Şâh Tuğluk, Nâib-i Gaybet yani sultanın vekilinden sonra ikinci olarak “Şâhne-i Fil”i kendi safına çekmeye çalışmaktadır. Bu durum “Şâhne-i Fil”in başkentteki askerî ve siyasî gücünün ağırlığını ortaya koymaktadır.

2.8.1.3. Emîr-i Bahr, Şâhne-i Bahr ve Keşfihâ (Emîr-ü Bahr ve Keşfihâ)

Hindistan'da Müslümân Türklerin Gazneli Mahmûd devrinden itibaren büyük bir nehir filosuna sahip oldukları görülmektedir. Nitekim Gazneli Sultan Mahmûd, ordusuna zarar veren İndûs'un her iki yakasına da hâkim olan bölgenin yerli halkı Câtları cezalandırmaya karar verdiğinde bu iş için Multan'da 1.400 gemilik donanma yaptırdı. 418/1025 yılında Câtlara karşı çıktığı XVII. ve son Hint seferinde İndûs Nehri üzerinde 1.400 gemilik donanmasıyla, Câtların 4.000 gemilik donanmasına karşı savaştı. Cidden askerî deha sergileyerek Câtları hezimete uğrattı¹⁸⁹¹.

Gazneli Sultan Mesud devrinde de denizcilik faaliyetlerine tesadüf edilmektedir. Sultan Mesut ve gulâmlarının Ceyhûn Nehri'ni gemi (keştî) ile aşır Tirmiz ve Belh taraflarında sahile çıktığı görülmektedir¹⁸⁹². Gazneli Sultan Mesud devrinde deniz kuvvetlerinin başı Emîr-i Keştîha (امير كشتيها: Gemiler Emiri) olarak anılmaktadır. 427/1035 yılında Sistan'da Hiymend (هيرومند) Nehri civarında bulunan Gazneli Sultan Mesud nezdindeki “Emîr-i Keştîha” tarafından 10 nâvî (deniz eri) çağrıldığı görülmektedir¹⁸⁹³.

Hindistan'da önemli fetihler gerçekleştiren Gur Sultanı Mu‘izzeddîn Muhammed b. Sâm (1187-1206), “Melik-i Bahr ve Ber” (ملك بحر و بر) yani “Karanın ve Denizin Meliki” unvanını taşımaktaydı¹⁸⁹⁴. Bu unvan, Gur Devleti devrinde sultandan bağımsız bir “Emîri Bahr” makamı gelişmediğini ortaya koymaktadır. Dolayısı ile Delhi Türk Sultanlığı'nın Gur Devleti'nden bir deniz gücü miras aldığı söylenebilir. Bununla birlikte güçlü bir bahriye teşkilatı devraldığı söylenemez.

¹⁸⁹⁰ Nizâmuddîn Ahmad, s. 223, 226-227.

¹⁸⁹¹ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 27-28; Hanefî Palabıyık, a.g.e., s. 37.

¹⁸⁹² *Târih-i Beyhakî*, I, s. 286-287.

¹⁸⁹³ *Târih-i Beyhakî*, II, s. 729.

¹⁸⁹⁴ Cüzcanî, s. 124; Esterâbâdî, I, s. 215, 714.

Delhi Türk Sultanlığı donanmasının durumu, kullanılan gemi çeşitleri, bahriyeli ordu mensuplarının rütbe ve sayıları hakkında yeteri kadar malumat bulunmamaktadır. Sultanlığın ordusunda güçlü bir nehir donanması bulunmakla birlikte olgunlaşmış bir bahriye teşkilatı teşkil edilemediği görülmektedir.

Hindistan'ın nehir taşımacılığına elverişli akarsular bakımından oldukça zengin bir ülke olduğunu kısa süre içerisinde fark eden Delhi hükümdarları, daha kuruluş devrinden itibaren bir “*Şâhne-i Bahr ve Keştîhâ*” (Donanmanın¹⁸⁹⁵/Denizin ve Gemilerin Şâhnesi) tayin etmişlerdi. “*Şâhne-i Bahr ve Keştîhâ*” denilen emîrin denetimi altındaki Delhi donanmasında binlerce nehir gemisi ve az miktarda okyanus gemisi bulunduğu söylenebilir.

Asker ve mühimmat sevkiyatı, erzak nakliyatı, adaların kuşatılması, ganimetin su yolu ile taşınması ve Arap ülkelerinden gulâm getirmek maksadı ile kullanılan Delhi Türk Sultanlığı donanması “*Şâhne-i Bahr ve Keştîhâ*” (شحنه بحر و کشتیه)¹⁸⁹⁶, Şâhne-i Bahr” (شحنه بحر)¹⁸⁹⁷, Emîr-i Bahr” (امیر بحر)¹⁸⁹⁸ veya “Melik-i Bahr” (ملک بحر)¹⁸⁹⁹ adlarını taşıyan bir emîrin idaresi altındaydı.

Devrin kaynaklarında adı geçen ilk “*Şâhne-i Bahr ve Keştîhâ*” olan Melik Tâceddîn Sencer Kerî Han, Sultan Şemseddîn İltutmuş'un en meşhur memlûklarından biri olup Kıpçak Türklerinden idi. Suvârilik, silah kullanma ve avda eşi benzeri yoktu¹⁹⁰⁰. Söz konusu makamın meşhur gulâmlardan birine havale edilmiş olması, bu makama çok büyük önem verildiğini göstermektedir. Yine ilgili emîrin kara kuvvetleri içerisinde seçilmiş olması yani suvârî olması bahriye teşkilatının temel görevinin kara kuvvetlerine yardımcı olmak olduğuna işaret etmektedir.

Celâleddin Fîrûz Şâh Halacî döneminde “Emîr-i Bahr” olarak Sadeddîn atanmıştı. Bu emîrin sultanın en yakın nedimlerinden biri olması, “Emîr-i Bahr”

¹⁸⁹⁵ Delhi Türk Sultanlığı'nda Emîr-i Bahr'ın denetmindeki nehir botlarından oluşan donanmaya bahr (بحر) da denilmekteydi ve başlıca askeri işler ve askeri taşımacılıkta kullanılmaktaydı. Bkz. Afif, s. 199; Ishtiaq Husain Qureshi, a.g.e., s. 156.

¹⁸⁹⁶ Cüzcanî, s. 258.

¹⁸⁹⁷ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 753a.

¹⁸⁹⁸ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 201; Sührindî, s. 12; 149.

¹⁸⁹⁹ Afif, s. 135; Esterâbâdî, I, s. 17, 509.

¹⁹⁰⁰ Cüzcanî, s. 258.

makamının önem arz eden memuriyetlerden biri olmaya devam ettiğini göstermektedir¹⁹⁰¹.

Fîrûz Şâh Tuğluk devrinde de “Melik-i Bahr” makamı varlığını devam ettirmiştir. Şems-i Sirac Afif, Fîrûzâbâd şehrindeki mescidleri (camileri) sayarken bunlardan birinin de Melik-i Bahr Şâhne-i Netehyî (ملک بحر شهنه نتهی) tarafından yaptırıldığını bildirmektedir¹⁹⁰². “Melik-i Bahr” tarafından mescit (cami) inşa ettirilebilmesi, büyük bir geliri olduğuna işaret etmektedir. Yine “Melik-i Bahr”a Netehyî (ننهی) şehri şahneliğinin verilmesi, ona büyük bir gelir verildiğini göstermektedir. Böylece “Melik-i Bahr”ın ilave olarak şahnelik görevini de yürüttüğü ortaya çıkmaktadır.

Delhi Türk Sultanlığı devrine dair aktarılan söz konusu veriler ışığında Gur Devleti’nin aksine bu dönemde bahriye teşkilatının oluşmaya başladığı, donanmanın başına sultan dışında bir emîr atandığı ve kendisine büyük bir gelir bağlandığı ortaya çıkmaktadır.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Celâleddîn Fîrûz Şâh (1290-1296) devrinde Cihâyin seferinde önden biri suyolundan Ser-cândâr Mahmûd diğeri karadan Hürrem Melik olmak üzere iki Leşker-keş (Ordu Komutanı) gönderildiğini, suyoluyla giden komutanın Malva sınırına kadar nehirde saldırdığını, yolda bulduğu düşmanlar için karaya suvâriler çıkarttığını, bol ganimet aldığını bildirmektedir¹⁹⁰³. Ser-cândârın denizden giden kuvvetlerin başı olarak atanması deniz kuvvetlerinde bir ihtisaslaşma olmadığını göstermektedir. Ayrıca donanmanın nehirde savaşmaktan ziyade düşmana denk geldikçe karaya çıkarma yaparak kara savaşlarına yardımcı olduğu gözlenmektedir. Söz konusu sefer sırasında yaşanan olaylar sayesinde bu gemilerde çok miktarda suvâri ve atın taşındığı ortaya çıkmaktadır.

Fîrûz Şâh Tuğluk tarafından I. Bengal seferine (753/1353)¹⁹⁰⁴ 1.000 gemi¹⁹⁰⁵ götürüldüğü, II. Bengal seferine (760/1358-59)¹⁹⁰⁶ de çok sayıda gemiyle çıkıldığı ve

¹⁹⁰¹ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 201; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 159.

¹⁹⁰² Afif, s. 135.

¹⁹⁰³ *Miftâhu’l-futûh*, s. 28, 33-35.

¹⁹⁰⁴ Esterâbâdî, I, s. 486.

¹⁹⁰⁵ Afif, s. 109-111.

Ekdâle Takımadaları'nın kuşatıldığı görülmektedir¹⁹⁰⁷. Takımadalar kuşatıldığına göre II. Bengal seferi sırasında da gemi sayısı 1.000'den az olmamalıdır. Sultanın daha sonra Tatta seferine (766/1365-66)¹⁹⁰⁸ her cinsten 5.000 gemi ile gittiği görülmektedir¹⁹⁰⁹. Söz konusu veriler ışığında “Emîr-i Bahr”ın yönetimi altında farklı cinsten gemiler barındıran çok büyük bir nehir donanması olduğu ortaya çıkmaktadır.

Tatta seferinde sözü geçen 5.000 gemiden her bir bini, sultan gelmeden önce birer büyük melik komutasında Sivistân vilayeti sahilinde hazır olmuşlardı. Şems-i Sirac Afîf bu gemilerden biner tanesinin kendi babası ve amcasının komutasına verildiğini kaydetmektedir¹⁹¹⁰. Kendisine 1.000 geminin komutası verilen Şems-i Sirac Afîf'in babası Fîrûz Şâh Tuğluk devrinde “Şeb-nüvîs”lik görevini yürütmekteydi¹⁹¹¹. Görüldüğü üzere, gemileri yöneten meliklerin bahriye teşkilatına ait özel bir rütbe taşıdıklarından bahsedilmemektedir. Bu durum bahriye teşkilatı bünyesinde ihtisaslaşmaya gidilmediğini “Emîr-i Bahr”¹⁹¹² veya “Melik-i Bahr”¹⁹¹³ komutası altında tam teşkilatlı bir bahriye teşkilatı olmadığını açıkça göstermektedir.

İbn Battûta, görevlendirilen bir emirin Hindistan'ın güneybatı sahilindeki Kalikût limanına, oradan da Hürmüz ve Katîf'e gidip buralardan mümkün olduğu kadar çok Arap toplayıp getirdiğini aktarmaktadır¹⁹¹⁴.

Hürmüz ve Katîf'e gidilip geri dönülmesi “Emîr-i Bahr”ın denetiminde okyanus gemileri de bulunduğu işaret etmektedir. Arap liman şehirlerinden getirilen gulâmlar, muhtemelen bahriye teşkilatı içerisinde görev verilmek üzere toplanmaktaydılar. Eğer bu tahmin doğru ise mellâh (denizci) gulâmların toplanması görevinin de “Emîr-i Bahr”ın sorumluluğu altında olduğu ortaya çıkar.

¹⁹⁰⁶ Esterâbâdî, I, s. 489.

¹⁹⁰⁷ Afîf, s. 144, 149.

¹⁹⁰⁸ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 14.

¹⁹⁰⁹ Afîf, s. 145, 199.

¹⁹¹⁰ Afîf, s. 144, 199.

¹⁹¹¹ Afîf, s. 127.

¹⁹¹² Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 201; Sîhrindî, s. 12; 149.

¹⁹¹³ Afîf, s. 135; Esterâbâdî, I, s. 17, 509.

¹⁹¹⁴ İbn Battûta, II, s. 814.

Donanma ordu ve ağırlıklarını büyük nehirlerden geçirmek, ordunun bir kısmını nehir yoluyla sefer mahalline nakletmek bazen de takımadaları kuşatmak için kullanılmaktaydı. Bu işlerin komuta ve idaresinden de “Emîr-i Bahr” sorumlu olmalıdır.

Abdullah b. Mahrû, “keştîhâ-yi sultânî” (کشتیهای سلطانی) yani “sultanlık gemileri” bulunduğunu ve bu gemiler ile stokçuluk (ihtikâr) ve fiyat artışlarını önlemek, halkı ve askerleri rahatlatmak için odun ve şeker getirildiğini ve halka satıldığını, bu işten “beytü’l-mâl” (devlet hazinesi)in de bir miktar para kazandığını aktarmaktadır¹⁹¹⁵. Bu durum Delhi hizmetinde faaliyet gösteren bir nakliyat filosu olduğunu göstermektedir. Muhtemelen bu gemiler de Emîr-i Bahr’ın denetimi altında olmalıdır.

Celâleddîn Fîrûz Şâh döneminde “keştî-i hâss” (کشتی خاص)¹⁹¹⁶ adını taşıyan bir saltanat gemisinden bahsedilmektedir. Bu saltanat gemisine Emîr-i Bahr kumanda ediyor olmalıdır. Nehirlerdeki ticaret ve taşımacılıktan alınan vergilerin toplanması da büyük ihtimalle “Emîr-i Bahr”ın sorumluluğu altında idi¹⁹¹⁷.

İbn Battûta, sultanlığın sınırlarının başladığı Multan’a 10 mil mesafede bulunan Husravâbâd denilen nehrin gemi olmadan geçilemediğini, bu nehirden geçenlerin yük ve eşyalarının sıkı bir şekilde arandığını bildirmektedir. Ayrıca burada tacir malından dördte bir vergi alındığını, her at başına yedi dinar alındığını fakat bu vergilerin Hindistan’a gelişinden iki sene sonra kaldırıldığını bildirmektedir. Müellifin aktardığına göre Hükümdar bu kararı, Abbâsî halifesi Ebu’l-Abbâs’a biat ettikten sonra almıştır¹⁹¹⁸.

İbn Battûta’nın bahsettiği üzere büyük nehirlerde ve Kinbâya gibi okyanus kıyısındaki liman şehirlerinde söz konusu kontrolleri yapan ve en azından vergileri toplayan görevliler Emîr-i Bahr ile bir şekilde bağlantılı olmalıdır. Gerçi bu örnekte aramaların ve gelenlerin kimliklerinin sorgulanmasının Multan Valisi Kutbü’l-mülk’e

¹⁹¹⁵ *İnşâ-i Mahrû*, s. 72.

¹⁹¹⁶ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 234; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 160.

¹⁹¹⁷ Haluk Kortel, a.g.e., s. 160.

¹⁹¹⁸ İbn Battûta, II, s. 592.

bağlı Semerkandlı istihbarat müdürü Dehkan tarafından yapıldığı görülmektedir¹⁹¹⁹. Fakat vergilerin kimin tarafından toplandığı belirtilmemektedir.

Babürlüler devrinde “Emîr-i Bahr”ın bir başka görevi daha olduğu görülmektedir. Bu dönemde filler savaş alanına gemilerle aktarılmaktaydı. Bu nedenle *Âyîn-i Ekberî*’de “Emîr-i Bahr”ın görevlerinden biri gemileri¹⁹²⁰ üzerinden filler geçecek kadar sağlam yapmak olarak gösterilmektedir¹⁹²¹. Muhtemelen aynı görev Babürlülerden daha önce Delhi Türk Sultanlığı devrinde de “Emîr-i Bahr”ın görevleri arasında yer alıyor olmalıdır. Burada gemiler ile fillerin nakledilmesinden kastedilen sadece gemilerin içinde fillerin taşınması değildir. Aynı zamanda gemilerin yana yana bağlanması ile oluşturulan geçici köprüler üzerinden fillerin düşmanla karşılaşılacak olan karşı sahile aktarılması da kastedilmektedir.

2.8.1.4. Emîr-i Şikâr (Av ve Askerî Tatbikat Emiri)

Emîr-i Şikâr adı Farsça, yakalamak, tuzağa düşürmek veya bir hayvanı öldürmek; av; avlamak anlamlarına gelen şikâr (شکار) kelimesi ile Arapça emîr kelimelerinden meydana gelmektedir¹⁹²². “Emîr-i Şikâr” muhtemelen Selçuklular devrinde ortaya çıkan bir ıstılahtır. Avcıların büyüğü ve reisidir. Padişâhın av işlerini uhdesinde bulunduran saray görevlisidir¹⁹²³.

Delhi Türk Sultanlığı kuruluş devrinde Fahr-i Müdebbir Emîr-i Şikâr veya onun yerini tutan görevli hakkında şu tavsiyelere bulunmaktadır: “Eğer şokûh (شکوه: ululuk sahibi)¹⁹²⁴, un başına bir müşrif atanırsa doğan (باز: doğan, atmaca, şahin), kerkenez (چرغ: çerğ), kartal (عقاب: okâb), sunkur/sungur (سنقر), bozdoğan (باشه: bâşe), lekre (لکره: lek), sah‘ane (ساختنه: ?), guğu (غوغو: üveyik kuşu, guguk kuşu, güvercin)¹⁹²⁵, pars (پوز), karakulak/vaşak (سیاه گوش), av köpeğinden (سگ شکاری) bütün av hayvanlarını

¹⁹¹⁹ İbn Battûta, II, s. 592.

¹⁹²⁰ Burada tekneler yan yana bağlanarak ve üzerine toprak döşenerek oluşturulan köprüler kast ediliyor olmalıdır.

¹⁹²¹ Ebu’l-Fazl-i ‘Âllâmî, *Âyîn-i Ekberî*, I, s. 202.

¹⁹²² *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1413.

¹⁹²³ Hasan Enverî, *İstilahat-i Devre-i Gaznevî ve Selçukî*, s. 20.

¹⁹²⁴ Av teşkilatında av hayvanlarının eğitilmesi ile ilgili görevlere devrin büyük emîrleri atanmaktaydı. Şokûh kelimesi ile söz konusu emîrler kastedilmiş olmalıdır. Şokûh: Ululuk sahibi, saygın kabul edilen biri. Bkz. Cemsid Salehpur, *Ferheng-i Fârsî be Türkî-yi İstânbûlî (Kimiya Genel Sözlüğü Farsça-Türkçe)*, İntişârât-i Cengel, Çâp-i Heştom, Tahran H.Ş. 1385, s. 690.

¹⁹²⁵ Cemsid Salehpur, *Ferheng-i Fârsî be Türkî-yi İstânbûlî (Kimiya Genel Sözlüğü Farsça-Türkçe)*, İntişârât-i Cengel, Çâp-i Heştom, Tahran H.Ş. 1385, s. 837.

lazım olduğu kadar kaydetsin (bulundursun). Kuş eğiticileri (بازدار), pars eğiticiler (یوزبان) ve köpek eğiticileri (سگبان) toplansın. Onların maaşların tam ve eksiksiz versinler. Hiç noksan vemesinler ki bu iş daha nazıktır. Padişahların bu konudaki hevesleri haddinden fazladır...¹⁹²⁶

Emîr-i Şikâr (Av Emîri) aynı zamanda Şikâr Bek (شکار بک: Av Beyi), Melik Şikâr Bek¹⁹²⁷, Şikâr Bek-i A‘zem (شکار بک اعظم: En büyük Şikâr Bek)¹⁹²⁸, ‘Arız-i şekere (عرض شکره) adları ile de anılmaktaydı¹⁹²⁹. Şemsî hanedanı ve Sultan Balaban döneminde toplam 62 yıl ‘Ârız-i memâlik (Savaş Bakanlığı) görevinde bulunan ‘Îmâdü’l-mülk bu göreve ‘Arız-i şekere görevinden sonra geçmişti¹⁹³⁰. Av bakanın, daha sonra savaş bakanı olmuş olması Emîr-i Şikârın ne kadar büyük bir önem taşıdığına işaret etmektedir. Av teşkilatı reisine diğer adlarının yanı sıra ‘Ârız-i şekere adı verilmesi aynı ordu gibi av hayvanları ve çalışanlarının da sene içinde belirli aralıklarla arzdan, teftiştan geçirildiğini göstermekte ve bu işe en az ordu kadar önem verildiğini ispatlamaktadır.

Emîr-i Şikâr adlı bu emîre işlerinde “Nâib-i Şikâr Bek” (نائب شکار بک)¹⁹³¹ veya diğer bir deyişle “Nâib-i Emîr-i Şikâr” yardım etmekteydi. Sultana ait Şikerehâne-i Has, Emîr-i Şikâr tarafından denetlenmekteydi. Emîr-i Şikâr tarafından denetlenen şikerehâne eshâbının her biri büyük emîrlerden idi. Her biri av köpekleri, pars, kaplan, karakulak, bâz, şâhin, sîmten vb. avlarda kullanılacak yırtıcı hayvanların ve kuşların yakalanması, bakımı ve yetiştirilmesinde büyük bir gayret gösterirlerdi. Bu yırtıcı av hayvanlarının bakımı, eğitimi ve üretimi ile meşgul olan kârhâneler ve bu hayvanları av sırasında terkisinde taşımak üzere eğitilmiş av atlarının bulunduğu “Paygâh-i Şekerehâne” (Av Atları Ahır) de “Emîr-i Şikâr”ın emri altında faaliyet gösteren kurumlardı¹⁹³².

“Emîr-i Şikâr”, aynı zamanda av halkasının her iki ucunun hayvanların kaçamayacağı şekilde birleştirilmesinden ve av halkasının teşkilinden sorumluydu.

¹⁹²⁶ Fahr-i Müdebber, *Âin-i Keşverdârî*, s. 23-24.

¹⁹²⁷ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 582; *Î‘câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 60, 61, 62, 64, 68, 69, 70.

¹⁹²⁸ *Î‘câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 64.

¹⁹²⁹ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 114.

¹⁹³⁰ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 114-115.

¹⁹³¹ *Î‘câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 155.

¹⁹³² Afîf, s. 317-318.

Saray teşkilatında “Emîr-i Şikâr-i Meymene” ve “Emîr-i Şikâr-i Meysere” olmak üzere iki emîr-i şikâr görev yapmaktaydı¹⁹³³. Bu durum emîr-i şikârların askerî görevlerinin varlığına işaret etmektedir.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Emîr-i Şikâr uhdesindeki sorumluluklara dair münşeatinde şu bilgiyi vermektedir: “Şikâr Bek’e iki cins şekere (avcı hayvan) bağlıdır; biri yûz (pars), siyâh-gûş (vaşak, karakulak) ve kelb-i muallim (eğitilmiş köpek) ki vahşi hayvanlara göre hareket eder ve ikinci bâz (avcı kuşlar) ve şâhîn ve benzerleri ki kuşların peşinden uçarlar. Her birinden şikârgâhta haddinden fazla hazırlanmıştır.”¹⁹³⁴

İslâm öncesi Türk devletlerinde olduğu gibi İslâmî devirdede de av bir savaşa hazırlanma yöntemi, savaş eğitimi aracı idi. Sık sık tertiplenen av partilerinin amacı yalnızca eğlenmek değil, ordunun her an sefere ve savaşımaya hazır olmasını sağlamaktı. Bu nedenle hükümdarlar ava, bazen 200 bazen 2.000 bazen de birkaç bin askerden oluşan kalabalık birlikler ile çıkmaktaydılar. Kimi zaman da bütün ordunun iştiraki ile süreklilik avları tertip edilmekteydi.

Sultan Balaban, Delhi’nin 20-30 km. civarında avlanırken bile, muhafız ordusundan kadim 1.000 suvârisi ve mutemedi olan pâyk (Hindû yaya asker) ve okçu (muhtemelen Hindû yaya okçu) cinsinden 1.000 kadim bendesi sultanın yanında bulunurdu¹⁹³⁵. Muhammed Şâh Tuğluk da ava kalabalık kuvvetler eşliğinde çıkmaktaydı¹⁹³⁶. Fîrûz Şâh Tuğluk’un arslan ve ceylan avına çıktığında yanında bâheli (باهلی) bendelerinden 12.000 nefer giderdi¹⁹³⁷.

Mesâlikü’l-ebşâr’daki kayıtlara göre Muhamed Şâh Tuğluk devrinde, sultanın at sürerken av yakalayan kuşu taşıyan 10.000 doğancısı (بازدار: avcı doğan eğiticisi) vardı. Avlamak için yabani hayvanları yerlerinden ürkütüp avcılara doğru süren (beater: av sırasında av hayvanlarını bir noktaya sürüp toplayan) ve avlanan kuşları toplayan 3.000 görevlisi vardı¹⁹³⁸. *Mesâlikü’l-ebşâr*’dan alıntı yaparak bu bilgiyi aktaran Subh-

¹⁹³³ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 527; Afîf, s. 317-318; *İ’câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 61, 68.

¹⁹³⁴ *İ’câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 60.

¹⁹³⁵ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 54-55; Esterâbâdî, I, s. 272.

¹⁹³⁶ İbn Battûta, II, s. 743-746.

¹⁹³⁷ Afîf, s. 327; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 193-194.

¹⁹³⁸ *Mesâlikü’l-ebşâr fi-memâlikü’l-emsâr*, III, s. 56; *Arab Accounts of India*, s. 26, 101; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü’l Ebsâr)*, s. 35.

u'l-aşa'da söz konusu doğancılarının sayısını daha makul bir şekilde 1.000 olarak gösterilmektedir¹⁹³⁹.

Askerî seferler sırasında yolda mola verilerek bütün ordunun katıldığı avlar da düzenlenmekteydi. Bu avlar yeri geldiğinde anlatılacaktır. Sıradan avlara bile bu kadar büyük kuvvetler ile çıkılması av partilerinin aynı zamanda birer savaş tatbikatı olduğunu göstermektedir.

Av sırasında hayvanların kaçmasını önlemek ve hayvanları sıkıştırmak için kurulan av halkası (*pere*) savaşta aynı şekilde düşmana karşı da kurulmaktaydı. Söz konusu halka şeklindeki kuşatmanın sağlamlığı fethin de anahtarı idi. Bu durumu Emîr Husrev-i Dihlevî aşağıdaki beyitlerinde dile getirmektedir:

Kendi ordusu savaş peşinde kötüye hazırlıklı * Hızla düşman tarafına saldırdı
Cesurlar sırt sırta pere [av halkası]¹⁹⁴⁰ bağladı * Fetihlerinin kilidi o pere
[sayesinde] avuçlarında

Ordunun kanat ve kalbini düzenlediler * Zaferi felekten istediler¹⁹⁴¹.

“Emîr-i Şikâr” tarafından kimi zaman bütün ordunun katılımıyla düzenlenen av organizasyonlarının aslında birer savaş tatbikatı olduğu yukarıdaki beyitlerden de anlaşılmaktadır. Bu beyitler son tahlilde “Emîr-i Şikâr”ın askerî teşkilat açısından taşıdığı büyük önemi ortaya koymaktadır.

2.8.1.5. Emîr-i Silahdâr

Delhi Türk Sultanlığı devrinde silahların üretildiği ve tamir edildiği zerredhâne ve sarayda silahların saklandığı silâhhâne “Silahdar-i Has” adındaki emîrin sorumluluğu altında idi¹⁹⁴². Aynı zamanda “Emîr-i Silahdâr” uhdesindeki silâhdârlar taifesi, merasim ve kabullerde hükümdarın ihtişamını arttırıp korunmasını sağlamaktaydılar¹⁹⁴³.

¹⁹³⁹ Arab Accounts of India, s. 101.

¹⁹⁴⁰ Hintçede “pher” dolambaçlı yol; “pehernâ” dönmek, çevirmek; “pherâ” etrafında dönme, dönüş, devir; “phere” lagânâ etrafında dönmek anlamına gelmektedir. Bkz. *Hindî-Türkçe Sözlük*, Türk s. 234.

¹⁹⁴¹ اسپه خود مستعد بد از پی جنگ * بتندی سوی دشمن کرد آهنگ
دلیران پره بسته پشت بر پشت * کلید فتح شان زان پره در مشت
جناح و قلب لشکر راست کردند * ظفر را ز آسمان در خواست کردند Bkz. *Miftâhu'l-futûh*, s. 14.

¹⁹⁴² Afif, s. 338.

¹⁹⁴³ İbn Battûta, II, s. 655; Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 30.

Gıyâseddîn Şâh Tuğluk, tahta oturduğunda atadığı görevliler arasında vezirden sonra ikinci sırada “Ser-silâhdâr” (Baş-silahdâr) olarak atadığı Hüdâvendzâde Gıyâseddîn Termedî zikredilmektedir¹⁹⁴⁴. Bu husus Ser-silâhdârlığın ne kadar önemli bir makam olduğunu göstermektedir.

İbn Battûta, kabuller sırasında hükümdarın sağına ve soluna silâhdâr taifesinden 100 cengâverin dikildiğini ve bunların kalkan, kılıç ve yay bulundurduklarını söylemektedir¹⁹⁴⁵. Dolayısıyla “Emîr-i Silahdâr”a bağlı olarak çalışan silahdarların hükümdarın yakın koruma görevini üstelendikleri, bu esnada uzak ve yakın savunma silahlarını üzerlerinde taşıdıkları, sayılarının yüzden fazla olduğu ortaya çıkmaktadır. İbn Battûta ayrıca hükümdar türbelerini korumak üzere görevlendirilen silahdârlardan da bahsetmektedir¹⁹⁴⁶.

Silahdârlar ve cândârların savaş sırasında da hükümdarın hayatını korudukları anlaşılmaktadır. Sultan Balaban’a isyan edip hükümdarlığını ilan eden Tuğrul ani bir baskına uğrayarak öldürüldüğü sırada cândârları ve silahdarları hüdavendi âlem hüdavendi âlem diye diye onu aramaktaydılar¹⁹⁴⁷.

Fîrûz Şâh Tuğluk döneminde başkent Delhi’deki 36 kârhâne içerisinde yer alan Zerredhâne ve Silâhhâne, Melik Mübârek Kebîr-i Silâhdâr-i Hâs ve Vekil-i Der’in uhdesi altında idiler¹⁹⁴⁸.

Silahdarların sadece hükümdarın silahlarını taşıyıp, onu korumadıkları kimi zaman ordunun kanatlarından birine komuta ettikleri de görülmektedir. İbn Battûta, Ma’ber’in Müslümân Sultanı Gıyâseddîn döneminde 100.000’i aşan askeri olan Bellâldiyev’e¹⁹⁴⁹ karşı verilen ölüm kalım savaşında sol kanadın idaresinin Melik Muhammed Silahdâr’a verildiğini aktarmaktadır¹⁹⁵⁰.

¹⁹⁴⁴ Sîhrindî, s. 142.

¹⁹⁴⁵ İbn Battûta, II, s. 655.

¹⁹⁴⁶ İbn Battûta, II, s. 751.

¹⁹⁴⁷ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 88-90; Nizâmuddîn Ahmad, s. 94-95; M. Aziz Ahmet, s. 261.

¹⁹⁴⁸ Afîf, s. 338-339; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 172.

¹⁹⁴⁹ Bellâl Diyeve (Ballala III): Hoysala Krallığı’nın son sultanıdır. Bkz. İbn Battûta, II, s. 865.

¹⁹⁵⁰ İbn Battûta, II, s. 859-860.

2.8.1.6. CÂNDÂRLAR (Yatgak ve Turgak)

Cândâr, Farsça can-silah ile dâr-taşıyan kelimelerinden oluşan bir terimdir. Kalkaşandî ise bu kelime için “can”, Farsça ve Türkçede ruh anlamına gelir ve cândâr sultanın kanını koruyan kimse”dir demektedir. Cândârlar, sultanların muhafızı olarak daima huzurda hazır ve herhangi bir tehlikeye karşı tetikte idiler. Bu görevliye Selçuklular, Gazneliler ve Delhi Türk Sultanlığı devirlerinde rastlanılmaktadır¹⁹⁵¹. *Kutadgu Bilig*’de ise cândâra bağlı olarak faaliyet gösteren sultanın gündüz bekçileri turgak ve gece bekçileri yatgak olarak adlandırılmaktaydı¹⁹⁵².

Reşat Genç, “yatgak/yatak” ifadesinin *Dîvânu Lügati’t-Türk*, *Kutadgu Bilig* ve *Siyâsetnâme* gibi eserlerde mevcut olup hepsinde de hükümdarı, sarayı ve herhangi bir kaleyi gece bekleyen, gece nöbeti tutan anlamına geldiğini belirtmektedir. Ardından aynı ifadenin Türkiye Selçuklu ve biraz anlam değişikliği ile Osmanlı Devleti’nde de mevcut olduğunu açıklamaktadır¹⁹⁵³.

Savaşlarda zafer ve hezimet neredeyse tamamen hükümdarın yaşamını devam ettirmesine bağlıdır. Bu nedenle saray teşkilatı içerisinde yer alan cândârların askeri teşkilat açısından da büyük bir önemi vardı. Cândâr, hükümdarı saray ve başkentte koruduğu gibi sefer sırasında da her türlü tehlikeye karşı korurdu.

Fahr-i Müdebbir ordugâhın nasıl kurulması gerektiğini anlattığı bölümde pâs (پاس: nöbet) ve yatâk (یتاق: gece nöbeti) görevi olan suvârilerin serâperdenin (otâğ) etrafında yer almaları ve yüzleri ordugâha ve sırtları serâperdeye gelecek şekilde beklemeleri gerektiğini bildirmektedir¹⁹⁵⁴.

Delhi’de hükümdarlık muhafız alayı komutanı olan “Ser-i Cândâr” önemli memurlardan biri idi. Şemseddîn İltutmuş (1210-1236), köle olarak satın alındıktan sonra ilk olarak Ser-i Cândârlık görevine getirildi. Sultan Aybek (1206-1210), oğlum diye hitap ederek onu şereflendirdi¹⁹⁵⁵. Sultan Şemseddîn İltutmuş tahta oturduğunda

¹⁹⁵¹ Erdoğan Merçil, *Selçuklular’da Saray ve Saray Teşkilatı*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, Şubat 2011 İstanbul, s. 99-100; Güler Nuhoglu, a.g.e., s. 211.

¹⁹⁵² Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 186-187’de 608. beyit; Erhan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 61.

¹⁹⁵³ Reşat Genç, a.g.e., s. 283-286; Erhan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 60-61.

¹⁹⁵⁴ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 283.

¹⁹⁵⁵ M. Aziz Ahmet, s. 167.

Türklerin ve Kutbî emîrlerin birçoğunu büyük ihsanlar ve lütuflarla kendisine bağlamayı başardı. Ancak bazı Türkler ve Mu‘izzî emîrleri Ser-i Cîndâr Türkî başkanlığında aleyhinde birleşerek başkenti terk ettiler ve kuvvetli bir orduyla baş kaldırdılar. Zafer İltutmuş tarafında kaldı. Buna karşılık Ser-i Cîndâr ve diğer bazıları kaçmanın yolunu bulmuşlardı¹⁹⁵⁶.

Sultan Balaban (1266-1287) devrinde birkaç tane “Ser-i Cîndâr” vardı. “Ser-i Cîndâr”ın başkentte kalması şart değildi. Yerine yardımcısı “Nâib-i Ser-i Cîndâr” ve “Şâhne-i Zerredhâne” bakardı. Ser-i Cîndârlar çoğu kere orduda sağ ve sol kanatların komutanlığına getirilirdi. İmparatorluk tahtı hiç de güvenli bir yer değildi. Her taraf tehlikelerle doluydu ve sultanın daima şüphe üzerinde uyanık olması gerekirdi. Komutanların sadakatsizliği, devamlı tehlike kaynağıydı. Hükümdarlık muhafız alayının merkezî birliklerinin görevi sultanı, etraftaki bütün tehlikelerden korumaktı¹⁹⁵⁷. Buna rağmen bazen Ser-i Cîndârlar bile kendilerini sultanların gazabından koruyamazdı. Sultan Balaban, sarhoşken bir hizmetkârını öldüren Ser-i Cîndâr Melik Bekbek’i idam ettirerek, cesedini Bedaun kapısına astırmıştı¹⁹⁵⁸.

Sultan Balaban altmış-yetmiş biner çeytel maaş ile Sistanlı pehlivanlardan birkaçını kendine cîndâr atamıştı. Onlar omuzlarında yalın kılıçlar ile sultanın rikâbında giderlerdi¹⁹⁵⁹. Cîndârlar harem dışında daima sultanın yanında hazır bulunurlardı. Nitekim Berenî, Sultan Kutbeddîn haremde suikaste uğradığı sırada nezdinde herhangi bir silahdar, cîndâr ve pâyk bulunmadığını nakletmektedir¹⁹⁶⁰.

Cîndârların daima hükümdarı korudukları anlaşılmaktadır. Nitekim Sultan Balaban’a isyan edip bağımsızlığını ilan eden Bengal Valisi Tuğrul baskına uğrayıp atıyla su kenarına kaçtığı anda bütün ordusu dağıldığı halde peşinden gelen cîndârların ve silahdarların onu aradıkları görülmektedir¹⁹⁶¹.

Ser-cîndârlar ordu komutanı olarak da atanmaktaydılar. Örneğin Celâleddîn Fîrûz Şâh (1290-1296), Cihâyin seferinde önden biri su üzerinden Ser-cîndâr Mahmûd

¹⁹⁵⁶ M. Aziz Ahmet, s. 168.

¹⁹⁵⁷ M. Aziz Ahmet, s. 329.

¹⁹⁵⁸ M. Aziz Ahmet, s. 243.

¹⁹⁵⁹ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 30.

¹⁹⁶⁰ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 392.

¹⁹⁶¹ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 88-90; Nizâmuddîn Ahmad, s. 94-95; M. Aziz Ahmet, s. 261.

diğeri karadan Hürrem Melik olmak üzere iki Leşker-keş (Ordu Komutanı) göndermişti. Kuvvetlerin bir kısmına ise sultanın sağ tarafından hareket eden, “Ser-cândâr-i vâlâ” Melik Cândâr Ahmet Bek komuta etmekteydi¹⁹⁶².

Kutbeddîn Mübârek Şâh (1316-1320) devrinde saray anahtarlarının koruyucusu Kilitdâr Sadr-i Cihân Kadî Han, her gece bekçiler (nevbetî/yatâk)¹⁹⁶³ ile beraber sultanın kapısı yanında uzanırdı. Bekçiler 1.000 kişiden oluşmaktaydı. Dört gecede bir nöbet değiştiren bu adamlar sarayın kapıları arasında iki saf halinde dizilirlerdi. Silâhları önlerinde bulunur, bir kimse onların sırasını yarmadıkça içeri giremezdi. Gece bittiğinde *turgaklar* (تورغاك: gündüz bekçileri)¹⁹⁶⁴ gelirlerdi. Nöbetçilerin kendilerine ait kumandan ve yazıcıları vardı. Onlar, nöbetçilerin arasında gezinir, kim var kim yok tek tek kaydederlerdi¹⁹⁶⁵.

Muhammed Şâh Tuğluk’un kabullerinde hükümdarın sağına ve soluna silâhdâr taifesinden 100 cengâver dikilirdi. Bunların ellerinde kalkan, kılıç ve yay bulunurdu¹⁹⁶⁶.

Şems-i Sirac Afif, Fîrûz Şâh Tuğluk (1351-1388) devrinde eşit mevkide 10.000 tiğdâr (kılıçlı) gulâmın *turgâkta* (hükümdarın gündüz nöbeti) oturduğunu bildirmektedir¹⁹⁶⁷. Başka bir yerde buna paralel olarak sarayda görev ifa eden “taife-i bendegân-i tiğdâr-i növbetî”den bahsedilmektedir¹⁹⁶⁸. Berenî’nin ifadelerinden növbetî adı ile özellikle gece bekçilerinin kastedildiği anlaşılmaktadır¹⁹⁶⁹.

Şems-i Sirac Afif, Fîrûz Şâh Tuğluk’un 40.000 gulâmının her gün ev [başkent] ve suvârî nöbetinde bulunduğunu, bazılarının pâs, turgâk ve cûkî nöbetlerini tuttuklarını bildirmektedir¹⁹⁷⁰. Fîrûz Şâh Tuğluk’un Niyâbet-i Gücerat’ı olarak atanan Şemseddîn Damgânî gibi önemli devlet adamlarının da “turgâk”ı olduğu görülmektedir. Kendisine

¹⁹⁶² *Miftâhu'l-futûh*, 28, 33-35.

¹⁹⁶³ Fahri Müdebbir, Karahanlılar devrinde geçen yatgâk ile eşanlamlı olarak gece bekçileri için yatâk (يَتَاق) tabirini kullanırken Berenî ise gece sarayın kapısında uyuyan gece bekçileri için nevbeti (نَوْبَتِي) tabirini kullanmaktadır. Bkz. *Âdâbü'l-harb ve'ş-şecâ'a*, s. 283; Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 403, 406.

¹⁹⁶⁴ Berenî gündüz bekçilerini turgâk (تورغاك) olarak kaydetmektedir. Bkz. Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 403, 406.

¹⁹⁶⁵ İbn Battûta, II, s. 636.

¹⁹⁶⁶ İbn Battûta, II, s. 655.

¹⁹⁶⁷ Afif, s. 161.

¹⁹⁶⁸ Afif, s. 495.

¹⁹⁶⁹ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 403, 406.

¹⁹⁷⁰ Afif, s. 270-271.

sabahın erken vaktinde düzenlenen baskın tarzındaki suikastte turgâkları katledilmişti¹⁹⁷¹.

Yukarıda nakledilen tarihî vakada geçen sobh-i sâdık tabiri, gecenin karanlığı içerisinde güneşin aydınlığının yavaş yavaş görünmeye başladığı ana denmektedir¹⁹⁷². Dolayısı ile turgâk denilen gündüz nöbetçilerin görevinin sabahın en erken vaktinde başladığı ve yatgak denilen gece nöbetçilerinin de görevinin “sobh-i sâdık”a kadar devam ettiği anlaşılmaktadır.

Cândârların rutin görevleri dışında askerî görevler ifa ettiklerine dair kayıtlar da bulunmaktadır. Fahr-i Müdebbir, ordunun nasıl tabiye edilmesi gerektiğini anlatırken “padişâhın muhafızlarından ve cândârlardan ikisi ordunun sağında olmalı” demektedir¹⁹⁷³.

Delhi’de biri “Ser-cândâr-i Meymene” ve diğeri “Ser-cândâr-i Meysere” olmak üzere iki baş cândâr görev yapmaktaydı¹⁹⁷⁴. Sirhindî, Gıyâseddîn Şâh Tuğluk (1388-1389) tahta oturduğunda atadığı görevliler arasında üçüncü sırada “Ser-cândâr” olarak atadığı Melik Fîrûz Ali’yi saymaktadır. Sirhindî, Melik Fîrûz Ali’nin daha önceki ser-cândârın oğlu olduğunu ve bu göreve atandığında ben-i hânedan halâs kılındığını (azat edildiğini) aktarır¹⁹⁷⁵.

Cândârlara dair yukarıda aktarılan tarihi kayıtlar, ser-cândâr olarak atananların hükümdarın en güvendiği unsurlardan olan gulâmlar arasından seçildiklerini ortaya çıkarmaktadır. Ser-cândârların çoğu kere sağ ve sol kanatların komutanlığına getirilmeleri, cândârların askerî faaliyetlerdeki önemine ve kendilerine çok güvenildiğine işaret etmektedir.

Devrin kaynakları Karahanlılar devrinde gece ve gündüz nöbetçileri için kullanılan Türkçe tutgak ve yatgak unvanlarının Delhi Türk Sultanlığı devrinde de kullanılmaya devam edildiğini ortaya koymaktadır. Delhi’de Ser-cândâr emrindeki gündüz muhafızlarının (*turgak*) sayısının 10.000 ve bazen 40.000 gulâmı bulduğu, gece

¹⁹⁷¹ صباح صادق خون ترغاک او روان گشت Bkz. Afif, s. 502.

¹⁹⁷² *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1462.

¹⁹⁷³ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 331.

¹⁹⁷⁴ Sîhrindî, s. 62.

¹⁹⁷⁵ Sîhrindî, s. 142.

nöbetlerinde (yatak/nevbeti) ise sarayda 1.000 gulâmın hizmet verdiği ortaya çıkmaktadır.

2.8.1.7. Ser Çetrdâr

İslâm dünyasında padişâhlar üzerinde tutulan ziynetli şemsiyeye çetr denirdi. Çetr önemli hükümdarlık alametlerinden birisiydi. Tören ve kabullerde hükümdarın haşmetini arttırırdı. Savaşta ve barışta hükümdarı güneş, yağmur ve ok yağmurlarından korumak üzere taşıırdı. Aynı zamanda savaşlarda padişahın bulunduğu mevkiyi, sağ olup olmadığını belli ederdi. Çetrin düşmesi aynı sancağın düşmesi gibi algılanıp ordunun dağılıp hezimete uğramasına neden olurdu. Onu hükümdarın başı üzerinde taşıyan görevliye çetrdâr denirdi. Hindistan özeline bakılırsa Gazneliler devrinde çetrdârların (چتردار) bulunduğu görülmektedir¹⁹⁷⁶. Çetrdârlar yaptıkları işin ehemmiyetinden dolayı saray teşkilatının önemli görevlileri arasında yer alırdı. Çetri taşıyan ekip büyük önem taşırdı, çoğu zaman hükümdarın alayında birden fazla çetr taşınır bazen sayıları 21'i bulurdu. Bazen hükümdarın güvenliği için çetrin altına hükümdara benzer bir dublör yerleştirildiği bile olurdu.

Delhi Türk Sultanlığı sarayında çok sayıda çetrdâr görev yapmaktaydı ve bunların âmirine “Ser-çetrdâr” adı verilmekteydi. Sultan İltutmuş, gulâmlarından Melik İhtiyâreddîn Altûniyye’yi ilk satın aldığıında “Ser-âbdâr” (baş sucu) atamış; fakat bir müddet sonra mertlik (cesaret, erkeklik) belirtilerini görünce onu “Ser-çetrdâr” tayin etmişti¹⁹⁷⁷.

Çetrdârların görevi sultanın çetrini taşımak ve çetrin düşman eline geçmesine engel olmaktı. Çetrin ele geçmesi ordunun hezimete uğramasına neden olabilirdi. Bu hususa dair en güzel örneklerden birisi de Türkiye Selçuklu Hükümdarı II. Rükneddîn Süleyman Şâh’ın (1196-1204) Gürcistan Seferi (Temmuz 1202)’dir. İbn Bibi, bu vakayı şöyle anlatır:

“Yenilginin kokusu ve başarısızlığın rüzgarı kâfirlerin tarafına esmek üzereyken... Kaza ve kaderin etkisiyle padişahlık şemsiyesini taşıyanın (çetr-dâr) atının

¹⁹⁷⁶ *Dîvân-i Mes‘ûd-i Sa‘d-i Selmân*, s. 478, 493.

¹⁹⁷⁷ *Cüzcânî*, s. 251.

ayağı derin bir çukura düşünce adam başının üzerine yere çakıldı ve sert yere düştü. Kükreyen aslanlar ve kızgın kaplanlar gibi savaş alanında savaşa tutuşmuş, durup dinlenmeden mücadele eden oraya buraya koşan, keskin kılıçları, ağır güzleri ve can alıcı mızraklarıyla batıl inançlı düşmanları feryat ettiren, kavga ateşini alevlendirip, mücadele dumanını göğşe çıkaran, ölümü korkutup uzaklara kaçırarak savaşçıların, askerlerin ve beylerin (ümera ve haşem) gözü, saltanat şemsiyesinin düştüğünü görünce, düşmanın ordunun merkezine kadar ulaştığını ve padişahın başına felâket geldiğini sandılar. Hep birden ağırlıklarını bırakıp kaçmaya başladılar. Böylece üstün aciz, vuran vurulan, öldüren ölen, bey esir, esir bey durumuna geçti... Yiğitlerin ileri gelenleri derhal çetresi'ni doğrulttular ve çavuşlar büyük bir gayretle, “Yanlış yanlış, geri dönün, geri dönün” diye bağırmaya başladılarsa da yaydan çıkmış ok gibi artık onların dönmelerine imkân kalmamıştı...”¹⁹⁷⁸

Gur Sultanı Şehabeddin Gur'un (Mu'izzeddîn Muhammed b. Sâ'm) Hindistan'da hükümdarlık verdiği Türk gulâmlar arasındaki iktidar savaşı Ser-çetrdârın ve çetresinin taşıdığı öneme işaret etmektedir. Bu savaşta Tâceddîn Yıldız'ın filbânları Kabaçe'nin özel perçemini (sancak) ve hükümdarlık çetresini ele geçirdiler. Bunun üzerine Nasireddîn Kabaçe ve ordusu yenildi. Hasmına oranla çok küçük bir ordusu olan Tâceddîn Yıldız, Lahor şehrini bu sayede ele geçirdi¹⁹⁷⁹.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde sultana suikast düzenleyerek tahtı ele geçiren Hindû Husrev Şâh ile Dipâlpûr Valisi Melik Tuğluk (Gıyâseddîn Tuğluk) arasında Delhi yakınındaki Lohravat Ovası'nda yapılan savaşta daha güçlü konumda olan Sultan Husrev Han, çetresini yitirince ordusu dağılmış ve büyük bir yenilgiye uğramıştır (720/1320)¹⁹⁸⁰.

Yukarıda anlatılan her üç savaşta da daha güçsüz konumdaki ordular çetresi ele geçirerek galibiyeti de elde etmişlerdir. Çetresinin bir çeşit bayrak rolü oynamak dışında zaman zaman ok yağmuru karşısında komutan ve sultanlar için kalkan görevini de ifa etmekteydi. Nitekim Gur Sultanı Mu'izzeddîn Muhammed b. Sâ'm (1187-1206),

¹⁹⁷⁸ İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye (Selçuk Name)*, Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı 100 Temel Eser, Ankara 1996, s. 94; Nebi Gümüş, “İlk Anadolu Selçuklu-Gürcü Karşılaşması: Pasinler Savaşı ve Sonuçları”, *Dinibilimler Akademik Araştırma Dergisi*, VI (2006), sayı: 3, s. 207.

¹⁹⁷⁹ İbnü'l-Esir Cezrî, *Târîh-i Kâmil-i Bozorg-i İslâm ve İrân*, XXXII, s. 15-16.

¹⁹⁸⁰ *Tuğlûknâme*, s. 98; İbn Battûta, II, s. 640.

Harezmi seferi dönüşü Karahitaylar ile karşılaşmış ve çetresi Moğol oklarından kirpiye dönmüştü¹⁹⁸¹.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde sultanlar bayram, zafer kutlamaları vb. resmî törenlerde çok sayıda fillerin taşıdığı çetres ile dolaşırlardı. İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk'un gezilerinde 16 fil üzerinde 16 çetr taşıdığını belirtmektedir¹⁹⁸². Fîrûz Şâh Tuğluk meratibinde ise çetr taşıyan 21 fil bulunurdu. Çetreslerden 10'u sultanın sağında, 10'u solunda ve biri de sultanın üzerinde bulunurdu¹⁹⁸³. Nakledilen örnekler çok sayıda çetredâr ve çetr görevlisi ve bir "Ser-çetredâr" bulunduğunu göstermektedir. Çok sayıda filin yer aldığı çetr korteji hem hükümdarı yerden gelebilecek saldırılara karşı emniyette tutmakta hem de filler üzerine çekilen çetres havadan gelebilecek tehlikelere karşı hükümdarı korumaktaydı.

Görüldüğü üzere, çetr taşıyan söz konusu birlikler ihtişamı arttırmaları yanında hükümdarı korumakla görevli bir tank ve hava kalkanı birliği gibi düşünülebilir. Fil üzerindeki tahtırevana 10-20 arasında savaşçı ve boynuna bir filbân bindiği bilirse ve yerde de tehlike zamanları için ok, karure vb. yanıcı yakıcı maddeler atarak filin zırhı altında açıkta kalan ayaklarını korumak üzere 10 ila 20 civarında piyâdenin bulunduğu düşünülürse çok sayıda çetr görevlisinin var olduğu ortaya çıkar. Fîrûz Şâh Tuğluk'un 21 çetresi olduğuna göre filin sırtındaki ve yerdeki savaşçılar onar askerden hesaplanırsa, çetresleri taşıyan ekipte 420 asker ve 21 fil bulunduğu görülecektir. Bu birlikler, günümüzün zırhlı koruma konvoyları olarak telakki edilebilir. Sultanlar dışında vezir vb. büyük devlet adamları, şehzâdeler, han rütbesindeki komutanlar, sefere gönderilen emîr ve komutanlar da çetr taşıma hakkına sahipti. Dolayısıyla hükümdar dışında söz konusu devlet adamlarını koruyan çok sayıda çetredârlar da bulunmaktaydı.

Muhammed Şâh Tuğluk döneminde çetr, fil yerine çetredâr tarafından at sırtında da taşınmaktaydı. *Mesâlikü'l-ıbsâr*'da bildirildiğine göre sultan, bir saraydan diğer saraya at sırtında giderken başının üzerinde bir çetr bulunurdu, hemen ardından silâhdâr gelirdi. Silâhdârın ellerinde silâhlar bulunurdu. Sultanın çevresinde tamamı yaya 12.000

¹⁹⁸¹ Cüzcanî, s. 123.

¹⁹⁸² İbn Battûta, II, s. 657,

¹⁹⁸³ Afif, s. 362.

kadar memlûk vardı ve yalnızca çetri tutan kişi, silâhdâr ve elbiseleri taşıyan camedâr atlıydı¹⁹⁸⁴.

2.8.1.8. Kurbeg (قربېگ)

Delhi Türk Sultanlığı devrinde “Kurhâne” denilen dairede saltanat alametleri muhafaza edilirdi. Bu dairenin şefi olan “Kurbey” bunların stilinden ve şıklığından sorumlu idi. Bazen biri sağ diğeri sol kanatta olmak üzere iki “Kurbeg” bulunurdu¹⁹⁸⁵.

“Kurbeg” büyük bir ihtimalle Bâbürlüler Devleti’nin saray teşkilatında olduğu gibi Delhi Türk Sultanlığı devrinde de hükümdarlık sembolleri ve saraya bağlı silah imalathânesinin (kurhâne) idaresinden de sorumlu idi. Buna ilave olarak “Kurhâne”ye konulan nakkâre, tabl (davul), ‘alem (bayrak) ve diğer hükümdarlık sembollerinin korunmasıyla da “Kurbeg” ilgilenirdi¹⁹⁸⁶. Mehter çalgıları ve bayrakların savaşın sevk ve idaresinde kullanıldığı düşünülürse “Kurbeg”in taşıdığı askerî önem ortaya çıkar.

Delhi sarayında “Kurbeg-i Meymene” (کربېگ/مېمنه) ve “Kurbeg-i Meysera” (کربېگ/ميسره) olmak üzere iki emîr görev yapmaktaydı¹⁹⁸⁷. Sağ ve sol kanatlar için iki ayrı kurbeg atanması onların askerî ehemmiyetine işaret etmektedir. Nitekim kurbegler seferlerde ordu kumandanları arasında yer almaktadırlar. Celâleddîn Fîrûz Şâh Halacî’nin (1290-1296) ilk doğu seferi sırasında ön saf ve gazilere Kurbeg Melik Kutluğteğîn tarafından komuta edilmekteydi¹⁹⁸⁸. Yine söz konusu ilk doğu seferi içerisinde yer alan Cihain seferi (690/1291) sırasında komuta kademesinde Kurbeg Melik Kutluğteğîn de yer almaktaydı¹⁹⁸⁹.

Emîr Husrev-i Dihlevî de ismini vermediği bir “Kurbeg-i Meysera”nın ordunun başında (بر سر حشم) Multan’a yapılan sefere namzed kılındığını bildirmektedir. Metinden anlaşıldığı kadarıyla bu seferde Kurbeg-i Meymene de görev yapmaktadır fakat onun namzed kılındığından bahsedilmemektedir. Ayrıca dikkati çeken bir husus da bu sefer sırasında Kurbeg-i Meysera komutasındaki ordunun yolunun şarab gibi rahat

¹⁹⁸⁴ *Mesâlikü'l-ebâr fî-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 61-62; *Türkler Hakkında Gördüklerimiz ve Duyduklarımız (Mesâlikü'l-Ebâr)*, s. 38; *Arab Accounts of India*, s. 29, 106.

¹⁹⁸⁵ Ishtiaq Husain Qureshi, a.g.e., s. 151.

¹⁹⁸⁶ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 150; Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, s. 431, 452, 485.

¹⁹⁸⁷ *İ'câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 155; Sührindî, s. 62.

¹⁹⁸⁸ *Miftâhu'l-futûh*, s. 14.

¹⁹⁸⁹ *Miftâhu'l-futûh*, s. 28.

geçtiği fakat uğursuz Kurbeg-i Meymene komutasında yol alan ordunun su bile içemediği, yolun çok zahmetli geçtiğidir. Emîr Husrev-i Dihlevî, bu durumun onun kalbindeki sorh (kızıl yani altın) hırsından kaynaklandığını, ganimet paylaşımında sorun yaşandığını ve aynısının Malva seferinde de meydana geldiğini belirtmektedir¹⁹⁹⁰.

2.8.2. Diyanet ve Adalet Teşkilatında Hizmet Veren Mühim Askerî Görevliler

Yüz binlerce kişiden oluşan bir ordunun en önemli sorunlarından biri de adaletin sağlanmasıdır. Ordu halkının birbirleriyle ve halk ile olan sorunlarının çözümlenmesi, askerî cezaların verilmesi, sefer sırasındaki sorunların çözülüp adaletin sağlanması “Kadı-yı Leşker” (Ordu Kadısı) uhdesindeki görevler arasında bulunmaktadır.

Orduların en önemli sorunlardan biri de çetin koşullar karşısında moral ve maneviyatı korumak ve hatta arttırmaktır. Orduda moralin bozulması, iyi motive olamama çok büyük güç kaybına ve büyük yenilgilere yol açabilir. İyi motive olmuş bir ordu ise imkânsız zaferleri kazanabilir, çok zor mücadelelerden sağ sağlam çıkabilir. İşte bu bağlamda diyanet teşkilatı bünyesindeki bazı görevliler ordu içerisinde çok önemli görevler ifa etmekteydiler.

2.8.2.1. Kadı-yı Leşker

İslâm tarihinde Hz. Ömer tarafından ordugâhlara kadılar atanmak suretiyle temelleri atılan askerî kaza kurumu ve onun reisi olan Kadı-asker (Kadı-yı leşker)in varlığı¹⁹⁹¹, Büyük Selçuklu, Hârezmşâh, Gûr, Türkiye Selçuklu, Eyyûbî, Memlûk, Osmanlı ve Delhi Türk Sultanlığı devirlerinde devam ettirilmiştir.

“Kadı-yı Leşker” seferlere iştirak ederek ordu mensupları arasında husule gelecek ihtilaflara bakar ve hazar (barış) zamanlarında daru’l-adl denilen adliye sarayında oturarak askerlerle ilgili davalara bakardı¹⁹⁹².

¹⁹⁹⁰ *İ’câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 155.

¹⁹⁹¹ Fahreddin Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 182.

¹⁹⁹² Fahreddin Atar, a.g.e., s. 185.

Gur Sultanı Mu‘izzeddîn Muhammed b. Sâî (1187-1206), “Kadı-yı Leşker” ve “Vekîl-i Memâlik” olarak Şemseddîn Belhî ve ardından oğlunu atamıştı¹⁹⁹³. Lahor’u ele geçirip Hindistan mülkünü zapt edince Hindistan Kadı-yı Leşkeri olarak Mevlânâ Siraceddin Minhâc’ı¹⁹⁹⁴ tayin etmişti. Bu tayinin ardından Mevlânâ Siraceddin Minhâc, ordu bargâhında ilim meclisi düzenlemiş ve onun kürsüsünü taşımak üzere 12 deve tayin olunmuştu¹⁹⁹⁵.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde “Kadı-yı Leşker” (قاضى لشكر) olarak atanan görevlilerin isimleri ve faaliyetleri hakkında fazla bir malumata rastlanılmamaktadır. Sadece Sultan İltutmuş, Sultan Balaban ve Fîrûz Şâh Tuğluk devri “Kadı-yı Leşker”leri hakkında az bir malumata ulaşılabilmektedir. Cüzcanî’nin bildirdiğine göre Sultan Şemseddîn İltutmuş devrinde Kadı Kebîreddîn, Kâdı-yı Leşker olarak görev yapmıştı¹⁹⁹⁶. Cüzcanî, bu görevi nasıl ifa ettiği hususunda daha fazla malumat vermemektedir. Berenî, Sultan Balaban¹⁹⁹⁷ devrinde çoğul ekiyle “Kâziyân-i Leşker” (قاضيان لشكر) tabirini kullanarak ordu kadılarından bahsetmekte ve onların “Behremân” (بحرمان) diye adlandırıldıklarını bildirmektedir. Söz konusu adlandırmada Hint kültürünün etkisi görülmektedir. Bu ismin Hintçe din adamlarının ismi olan Brahmandan bozma olması muhtemeldir. Böylece Balaban devrinde birden fazla “Kadı-yı Leşker” olduğu ortaya çıkmaktadır¹⁹⁹⁸. Berenî belki de bu ifade ile “Kadı-yı Leşker” ve naiblerini kastetmektedir. Fakat “Kadı-yı Leşker”in adını zikretmemektedir. Berenî, Alâeddîn Muhammed Halacî devrinde Mevlânâ Ziyaeddin Biyâne’nin “Kadı-yı Leşker” olduğunu çok büyük ilim sahibi olduğunu fakat kudret, haşmet ve heybet sahibi olmadığını, “Dîvân-i Kazâ” (Adalet Bakanlığı)da o kadar parlaklık kalmadığını bildirmektedir¹⁹⁹⁹.

“Kadı-yı Leşker”, diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi adlî işler ve davalarla ilgilenirdi. Âsî ordu ehlinin cezalandırılması ve affında çok büyük bir tesire sahipti²⁰⁰⁰.

¹⁹⁹³ Cüzcanî, s. 125.

¹⁹⁹⁴ Mevlânâ Siraceddin Minhâc, *Tabakât-i Nâsirî* müellifi Sirâceddin Cüzcanî’nin babasıdır.

¹⁹⁹⁵ Cüzcanî, s. 117.

¹⁹⁹⁶ Cüzcanî, s. 177.

¹⁹⁹⁷ Sultan Balaban’ın Kadir Gecesi’ne dair bir Kadı-yı leşker ile hasbihali için bkz. Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî, *Fevâ'idü'l-fu'âd*, s. 393.

¹⁹⁹⁸ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 47.

¹⁹⁹⁹ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 351-352.

²⁰⁰⁰ Cüzcanî, s. 177; Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 47, 107-108

Sultan Balaban devrinde “Kadı-yı Leşker”in âsilere şefaâtçi olmasıyla ilgili bir vaka şöyle cereyan etmiştir: Sultan Gıyâseddîn Balaban, bağımsızlığını ilan eden Bengal Valisi Melik Tuğrul’u öldürdü. Adamları ve askerlerini idam edilmek üzere Delhi’ye getirdi. Şehirde çoğunun akrabaları vardı, çok mahzun oldular, feryad u figan ettiler. Bu durum “Kadı-yı Leşker”in kulağına gitti, ertesi gün pek çok Müslümân’ın cezalandırılacağını, darağacına asılacağını ona haber verdiler. “Kadı-yı Leşker”²⁰⁰¹, cuma akşamı sultanın nezdine gitti, duyduklarını anlattı. Sultan duygulandı. “Kadı-yı Leşker”, asılacak olan esirler hakkında şefaatte bulundu, sultan da onun şefaatinin kabul etti. Sultan darağaçlarının sökülmesi için ferman verdi. O esirlerden adı sanı olmayanları serbest bıraktılar, bazı meşhurları yakın kasabalara sürgün ettiler, şehrin büyüklerinden olan birkaç tanesini bir müddet hapiste tuttular. En meşhurlarını erkek gâvmişlere (manda) bindirdiler ve şehirde teşhir ettiler. Bir müddet sonra “Kadı-yı Leşker”in şefaati ile hepsini serbest bıraktılar²⁰⁰².

Muhammed Şâh Tuğluk devrinde “Kâdı Sâlâr” (قاضى سالار: Ordu Kadısı) ve bir hatibin (muhtemelen ordu vaizi) asker alımında Emîr Kutbü’l-mülk [Melik Makbûl]’ün yanı başında hazır bulunduğu görülmektedir²⁰⁰³.

Fîrûz Şâh Tuğluk (1351-1388) devrinde İslâm hukukuna aykırı uygulâmalar ve vergilerin kaldırdığına dair bir ferman, 777 (1375-76) yılında Kadı-yı Leşker Nasrullah tarafından sarayın önünde fil sırtında okunarak ilan edildi. Burada okunan yasaklardan birisi doğrudan ordu ve devlet ileri gelenlerini ilgilendiren merâtib (mehter), ‘alem ve nişânelerinde suret tasvirinin yasaklanmasıdır. Bu duyuruyu dinlemek üzere ülkenin her memleketinden ileri gelenler ve avamdan kıyassız halk toplanmıştı²⁰⁰⁴. Acaba söz konusu ferman niçin “Kadı-yı Memâlik” (Ülke Kadısı) tarafından okunmamıştır? Fermanın “Kadı-yı Leşker” (Ordu Kadısı) tarafından ilan edilmesinin nedeni fermanın içerisinde orduyu da ilgilendiren bir yasak bulunmasından kaynaklanmış olmalıdır.

²⁰⁰¹ Berenî, *Kadı-leşkerin* adını zikretmemiştir.

²⁰⁰² Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 107-108; Nizâmuddîn Ahmad, s. 96-97.

²⁰⁰³ İbn Battûta, II, s. 593.

²⁰⁰⁴ Afif, s. 374, 378-379.

Dönemin Adâlet Teşkilâtı bünyesinde çalışan görevliler arasında “Emîr-i Dâd ve “Emîr-i Dâd-i Leşker” (Ordu Emîr-i Dâdî)²⁰⁰⁵ de yer almaktaydı. Fahr-i Müdebbir’in Emîr-i Dâd hakkında verdiği malumat bu makamın ve yöneticisinin ülke savunması ile ilgili görevleri de bulunduğuna işaret etmektedir. Fahr-i Müdebbir Emîr-i Dâd’ın başkentin savunmasına yönelik görevlerine dair şu tavsiyede bulunmaktadır: “Çürümüş ve harap olmuş köprüleri ve mescitleri imar etsin. [Şehrin] kapılarını incelesin. Şehir duvarlarının ve hisarlarının yarıklarını tamir etsin. Gece ciddi bir şekilde dolaşmaları için gece bekçileri (عسس: ‘asesân) görevlendirmeli. Böylece evleri ve pazarları hırsızların zararından korumalıdır. Böylece şehir eminiyette, halk korkusuz ve mutlu olsunlar.”²⁰⁰⁶

“Emîr-i Dâd-i Leşker”in görevi ise büyük ihtimalle haklarında dava açılan ordu mensuplarının “Kâdı-yı Leşker” başkanlığındaki askerî mahkemeye çıkarılmasını ve bunlara verilen cezaların infazını sağlamaktı. Sultan Alâeddîn Halacî devrinde “Emîr-i Dâd-i Leşker”, Sipehsâlâr Irâkî idi. Çeşitli ilimlerde onun misli yoktu²⁰⁰⁷.

2.8.2.2. Ordu Vaizi

Delhi Türk Sultanlığı devrinde askerî seferlere “Ordu vaizleri” de iştirak etmekteydi. Bazılarına fetih gerçekleştikten sonra fethedilen şehrin din işleri, kadılık, imamlık, muhtesiplik ve ilgili diğer şer’î görevleri havale edilmekteydi. Delhi Türk Sultanlığı devri kaynaklarında “Ordu vaizleri” genellikle “Dâî-yi Devlet” (داعي دولت) ve “Duâ-gû” (دعا گو: dua okuyan, vaiz) adları ile anılmaktaydı²⁰⁰⁸.

Ordu vaizlerinin sefer sırasında hangi görevleri ifa ettikleri Sultan İltutmuş’un Gvalyor seferi (629/1231) dolayısı ile açıkça görülmektedir: Gvalyor kuşatması sırasında, ordu 11 ay boyunca burada konakladı. Bu kitabın müellifi (Sirâceddîn Cüzcânî), bu yılın Şaban ayında sultanın dergâhının hizmetine geldi. Bu “Dâî” (duacı)ye sultanın çadırında vaaz nöbeti buyruldu. Her hafta üç kere vaaz yapılması kararlaştırıldı. Ramazan ayı girince her gün vaaz verildi. Zilhicce ve Muharrem’in bütün

²⁰⁰⁵ Daha önceki Türk-İslâm devletlerinde “Emîr-i Dâd”ın daha çok örfî ve siyasi davalar ile ilgilendiği, şer’î davalara bakmadığı bilinmektedir. Sadece orduya mahsus bir Emîr-i Dadlık (Emîr-i Dâd-i Leşker) makamına rastlanılmamaktadır.

²⁰⁰⁶ Fahr-i Müdebbir, *Âin-i Keşverdârî*, s. 40.

²⁰⁰⁷ Afif, s. 358; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 322.

²⁰⁰⁸ Cüzcânî, s. 175, 249.

aşırları okundu. Diğer aylarda da bu üç günlük nöbet muhafaza edildi. Öyle ki hükümdarın çadırında 95 oturum (vaaz) yapıldı. Ramazan ve Kurban Bayramlarının her iki gününde de İslâm ordusu üç mevkide bayram namazı kıldı. Kurban Bayramı gününde kuzey tarafa düşen Gvalyor Kalesi karşında “Dâi-yi Devlet” ki Minhâc Sirâc (Cüzcanî)’dir bayram hutbesini okudu ve namazı kıldırdı. Kıymetli hil’atlarla şereflendirildi. 630 yılı Safer ayının 26’sında (Aralık 1232) kale feth olundu... Bu devletin “Dâi”si olan Minhâc Sirâc’a kazâ (kadılık), hitâbet, imâmet, ihtisâb ve [kalenin] bütün şer’î işleri buyrulup övünç hil’atleri ve bol miktarda in’âm bağışlandı²⁰⁰⁹. Cüzcanî eserinin sonraki bölümlerinde yeniden burada ferman üzerine beş ay boyunca ve Ramazan ayında sultanın çadırında kendisinin haftada iki kere vaaz verdiğini, Zilhicce ve Muharrem aylarında her gün aşır okunduğunu ve Gvalyor Kalesi feth olunduktan sonra kalenin şer’î işlerinin kendisine havale edildiğini aktarır²⁰¹⁰.

Cüzcanî’nin bildirdiğine göre Nasıreddîn Mahmûd Şâh (1246-1266) devrinde Zilkade 644/Mart 1247’de Uluğ Han (Balaban), Cûd Dağı’ndaki asileri cezalandırmak için harekât düzenledi. Bu seferden geri dönüş esnasında Câlender Dağı’nda Kurban Bayramı namazı kılındı²⁰¹¹. Söz konusu namaz da “Ordu Vaizi” tarafından kılınmış olmalıdır.

²⁰⁰⁹ Cüzcanî, s. 174-175, 249.

²⁰¹⁰ Cüzcanî, s. 249.

²⁰¹¹ Cüzcanî, s. 209-210.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ORDU İDARESİ

“Ordu Yönetimi” başlığı altında Ordunun Eğitimi, Ordunun İaşesi, Ordunun Sevki ve Savaş İdaresi, Ordu Gelenekleri, Askerin Mali Durumu ve Askerî Reformlar konuları ele alınacaktır. Eldeki malzemenin kalitesi kadar onun ne kadar iyi kullanıldığı da çok önemli bir husustur. “Ordu Yönetimi ve Gelenekleri” başlığı altında Delhi Türk Sultanlığı devrinde ordu yönetimi mümkün olduğu kadar, kaynaklar elverdiği ölçüde aydınlatılmaya çalışılacaktır.

3.1. ORDUNUN EĞİTİMİ

Harp eğitimi; ordunun eğitimi, askerlerin eğitimi ve savaş hayvanlarının eğitimi olmak üzere üç başlık altında ele alınabilir. Ordunun eğitiminde hükümdar ve emîrlerin nezdinde yapılan çevgân vb. oyunlar ve süreklilik avları en önemli talim ve eğitim vasıtaları idi. Askerlerin bireysel olarak eğitiminde ise çeşitli fiziksel egzersizler, silah kullanım idmanları önemli bir yer tutmaktaydı. Bu egzersizler ve idmanlar arasında ağırlık kaldırma, boks, güreş, tekme ve tokat atma, sapanla taş fırlatma, kemend atma, gürz talimi, ok talimi, at üzerinde binicilik ve ok talimleri başlıcalarıydı. Bununla birlikte askerlerin bireysel eğitimi, daha önce ele alındığından bu bölümde yer verilmemektedir. Savaş hayvanlarının her bir çeşidinin farklı tarzlardaki eğitimleri ise “ORDUDA KULLANILAN HAYVANLAR” adını taşıyan beşinci bölüm içerisinde incelenecektir.

3.1.1. Ordu Eğitiminde Çevgân Oyunu

Çevgân kralların oyunu ve oyunların kralı olarak tanımlanmaktadır. Bekmann’ın *Sport Leyikon* adlı eserine göre polo (çevgân) oyununun kökeni çögen oyunu olarak gösterilmiştir. Çögen oyunu, Orta Asya’dan sırasıyla Çin’e, İran’a ve Hindistan’a taşınmış ve oynanır olmuştur²⁰¹².

Çevgân oyununun saltanatı Orta Doğu ve Hindistan’da IX. yy.dan XVI. yy.a kadar sürmüştür. Gazneli Mahmûd Hindistan’da (XI. yy.), Nureddîn Şehid ve

²⁰¹² Hasan Basri Öngel, *Türk Kültür Tarihinde Spor*, s. 242.

Selahaddin Eyyubî Halep ve Şam'da (XII. yy.), Selçuklu sultanları I. İzzettin Keykavus ve Alâeddîn Keykubâd Konya'da (XIII. yy.), Osmanlı Edirne sarayı'nda (XVI. yy.), Babur Şâh Hindistan'da (XVI. yy.) çevgân oynamışlardır²⁰¹³. Delhi Türk Sultanlığı hükümdarları da XIII. ve XV. yy.lar arasında Delhi'de bu oynu tutkuyla oynamışlardır.

Karşılıklı iki takım arasında oynanan çevgân oyununda gaye, oyuncuların at sırtında oldukları halde ellerindeki değnekler ile sürdükleri topu takımlarının hedeflerine ulaştırmalarıdır. Galibiyet, muayyen zamanda kazanılan isabet sayısı veya muayyen sayıyı daha evvel tamamlamak yolu ile elde edilirdi²⁰¹⁴. Bu oyunda topa “gûy”, topu çelmeye yarayan ucu eğri sopaya da “çevgân” adı verilirdi. Çevgân; çelmek, çevirmek kökünden gelir. Tahminen Türkçeden Farsçaya geçmiştir. Oyuncular, iki taraf olup atlara binerek ellerindeki çevgânla gûyu (top), karşı tarafın iki direk arasındaki kalesinden geçirmeye çalışırlardı. Bunu başaran taraf, oyunu kazanırdı²⁰¹⁵.

Gazneliler devrinde çevgân oynandığını ve çevgâna önem verildiğini *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*'da “Çevgân Oyuncusunun Sevgilisi” başlığı altında yer alan şu üç beyit açıkça göstermektedir:

Tâzî (İran) atları onun meydanının kapsından girdi * Gökteki ay gibi onun
*Yekrân (asil ve hızlı at)*²⁰¹⁶

Gûy (çevgân topu) ve gönlüm onun nezdinde iki köy/güzergâh * her ikisin[de]
onun darbesinden bolca var

Bu gûy (top) yorgundur onun gözünün kirpiklerinden * Ve öyle sıçramış
çevgân sopasının ucundan²⁰¹⁷.

Böylece Gazneliler devrinde asil ve hızlı koşan İran atlarının çevgân oyununda kullanıldıkları, çevgân oyunu için özel bir meydan ayrıldığı, aşk ile bu sporla meşgul olduğu anlaşılmaktadır.

²⁰¹³ Kudret Emiroğlu, Ahmet Yüksel, Fotoğraflar: Ümit Uzmay, *Yoldaşımız At*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, Genişletilmiş İkinci Baskı, s. 480-481.

²⁰¹⁴ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, MEB Yayınları, 1993, s. 359.

²⁰¹⁵ Turgut Karabey, “Evliya Çelebi Seyâhatnâmesinde Gûyu Çevgân Oyunu”, *Türkish Studies*, C. 7/1 Winter 2012, s. 82.

²⁰¹⁶ Yekrân: Hızlı ve asil at. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2666.

²⁰¹⁷ تازان در آمد از در میدان * چون ماه آسمان بکرانش

گوی و دلم دو کوی به پیشش در * هر دو ز زخم فراوانش
این گوی خسته از مژه چشمش * و آن گون خسته از سر چو گانش
Bkz. *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 644.

Türklerin çok sevdikleri “çevgân oyunu”, özellikle askerî eğitimde temel teşkil etmekteydi. Halep Atabeyi Nureddîn Mahmûd, çevgân oyununu çok seven bir hükümdar idi. Nureddîn Mahmûd, fırsat buldukça devlet büyükleri ve komutanlarla sık sık çevgân oynardı. Bu oyundan güdülen maksadı bilmeyen bir kişi, “Ben sizin oyun oynayarak atlara eziyet edeceğinizi, onları yoracağınızı ve eğlence için boş vakit geçireceğinizi zannetmezdim” diyerek, sultanı ağır bir dille suçlamıştır. Bunun üzerine Nureddîn Mahmûd, “Eğlence için değil, askerimizin ve atlarımızın her an düşmana hazır olması için uğraşıyoruz. Bu yerde, yani uçlarda (devamlı) düşmanla karşı karşıyayız. Saldırılara hazırlıklı olmalıyız. Bunları yapmazsak, gece gündüz cihat yapamayız. Her kim ki, bu oyunu oynamaya bu niyetle gelir. Bu da en büyük ibadetlerden biridir”, şeklinde bir açıklama yaparak, bu oyunun maksadı hakkındaki yanlış anlamayı düzeltmiştir²⁰¹⁸.

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda suvâri askerlerin eğitiminde at üzerinde iyi kılıç kullanmaya alıştıran çevgân oyununun çok önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Sultanlığın kurucusu Kutbeddîn Aybek, 607/1210 yılında çevgân oyunu sahasında kazayla attan düşmüş ve at onun üstüne yuvarlanınca eyer kaşı göğsüne battığı için vefat etmiştir²⁰¹⁹. Bu elim kaza çevgân oyununa kuruluş yıllarından itibaren önem verildiğini, oyunun kıran kırana oynandığını göstermektedir. Görüldüğü üzere Sultan Kutbeddîn Aybek bu oyuna verdiği önem nedeniyle hayatını tehlikeye atmaktan çekinmemiştir.

Sultan Celâleddîn, Delhi’de Kızıl Konak’ın üst katındaki büyük kubbede oturup önündeki büyük alanda oynanan top [çevan] müsabakalarını seyrederdi²⁰²⁰. Sultan Celâleddîn’in çevgan oyununu konağın üst katından seyrediyor olması bu oyunun genişçe bir meydana, kalabalık bir ekip tarafından oynandığına dair bir delil olarak gösterilebilir.

Sultan Balaban devrinde yaşanan bir olay Türkler ve Moğollar arasında çevgân oyununa büyük bir önem verildiğini ve sultanlığın ilk dönemlerden itibaren bu sporda ileri bir seviyeye ulaşıldığını göstermektedir. Söz konusu olay şudur: Melik Alâeddîn

²⁰¹⁸ Salim Koca, *Selçuklular’da Ordu ve Askerî Kültür*, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 151.

²⁰¹⁹ Cüzcânî, s. 140-141; *Tâcü’l-me’âsir*, s. 266; İsamî, *Futuhu’s-Selatin*, s. 102; Sîhrindî, s. 15.

²⁰²⁰ İbn Battûta, II, s. 677.

Keşlu Han'ın çevgân oynamadaki ve avlanmadaki hüneri Hindistan ve Horâsân'da meşhur olmuş idi. Ziyaeddîn Berenî'nin Sultan Balaban'ın veziri Hasan Basrî'nin yeğeninden işittiğine göre Melik Alâeddîn Keşlu Han'ın ok atmadaki, çevgân oyunundaki, avdaki üstünlüğünün haberi Bağdad'daki Hülâgu Han'a ulaştı. Bunun üzerine Hülâgu Han, ben avdaki ve çevgân oyunundaki hünerini işittim ve seni görmek istiyorum. Eğer gelirsen Irak'ın yarısını sana veririm diye haber gönderdi. Bunu işiten Sultan Balaban hiç hoşlanmadı²⁰²¹.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*'de sultanların diğer ülkelere göre yumuşak geçen Dey (21 Aralık-21 Ocak) ayında bazen ava gittiklerini, bazen eğlence meclisleri düzenlediklerini ve bazen de çevgân oyunu oynadıklarını dile getirmektedir²⁰²². Ayrıca konuyla bağlantılı olarak “çevgân-i çûbîn” (چوگان چوبین)²⁰²³ ifadesine yer vererek çevgân toplarının tahtadan imal edildiğini bildirmektedir.

Fahr-i Müdebbir çevgân oyununda dikkat edilmesi gerekenleri, at sırtından çevgân topu atmanın ve tutmanın ölçüsünü şöyle açıklar: “Atın terkisinden (arkasından) atmalı, dizde yakalamalı ve dizden atmalı, atın kulak hizasında yakalamalı... Çevgân oynunda ilk önce at çevgâna uygun olmalı ve binicisinin üstünlüğünü tanımalı, itaatsizlik etmemeli. Eğer tasma (kemer kayışı) gerginleştirilecek olursa sağlam/dimdik [durmali]. Çevgâna vurma hareketi eyere kadar²⁰²⁴/hamleye kadar ölçülü bir şekilde olmalı.”²⁰²⁵

Fahr-i Müdebbir, oyunda dikkat edilmesi gereken kuralları saymaya devam eder ve çevgânın hasmından önce kılıç kullanmayı öğrettiğini sonuç olarak beyan eder: “Eğer [oyun] içinde senden [mertebece] büyük bir kimse olursa o buyurmadıkça çevgâna vurmamak olmaz. Eğer umumi [çevgân] olursa onların ittifakıyla çevgân oyununa başlamalılar. [Ata] darbe indirmemek için arkadaşlarının atlarına dikkat etsinler ve vaktinde atı döndürsünler, kendi atlarının ağızıyla suvârilerin elbisesini kirletmesinler. Çevgân sopasına ve kendi çevgân sopasının yoluna (hareket güzergâhına) dikkat etsin, dostlarınıninkine (sopasına/atına) çarpmasın. Eğer onun çevgân sopası, (mertebece) bir

²⁰²¹ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 113-114.

²⁰²² Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 164b (kenar); Ayrıca bkz. 39.

²⁰²³ *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 228.

²⁰²⁴ Eyere kadar diye çevrilmesi daha doğru olmalı.

²⁰²⁵ *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 466-467.

büyüğün veya bir ileri gelenin sopasıyla çarpışırsa kuvvet kullanmasın çünkü çevgân sopasını onun elinden alır. Topa vurma anına dikkat etsin ki bir ileri gelen veya dostlarına çarpmasın, darbe vurmak (topa vurmak) yerine, zamana bıraksınlar ki edep göstermiş olsunlar. (Öyle bir) durumda vursun ki top kimseye çarpmasın ve kendisini arkadaşlarının toplarından korusun ki ona çarpmasınlar. Çevgâna vuracağı zaman ortaya (eyerin ortasına) gelmesin ve kendi atının üstüne vurmasın. Çevgânın bu kurallarını savaştan ve hasmından önce kılıç [kullanmayı öğrenmeleri] ve böylece savaş esnasında aciz kalmamaları için koydular.”²⁰²⁶

Tâcuddîn Debîr, çevgân topuna nasıl vurulduğu hakkında şu kısa malumatı vermektedir: “Saf kıran filler ki... çevgân benzeri hortumu ile taburun başlarını top gibi hava üzerinde uçuruyordu.”²⁰²⁷ Bu ifadelerden çevgân toplarının havaya doğru fırlatılmakta olduğu anlaşılmaktadır.

Memlûk devri eseri olan *Münyetü'l-Guzât*'da çevgân meydanı için münasip uzunluk 1.000 arşın olarak belirtilmektedir. Ayrıca oyuncu sayısının münasip miktarının 10 olduğu bundan fazlasının da caiz olduğu dile getirilmektedir²⁰²⁸.

Çevgân oyunun faydaları çok olmakla, çok sevilen ve tutulan bir oyun olmakla birlikte bu oyununa karşı çıkanlar da vardır. İran'da yazılan ve Osmanlı sarayında da kabul gören *Kabusnâme*'de çevgân hiç de öğütlenmez ve çevgânın çok tehlikeli bir oyun olduğu anlatılır:

“Ey ciğer köşem, eğer çevgân oynamaktan zevk almak istersen, arada bir oyna, daima âdet edinme. Çünkü çevgân oynamakta hiç rahatlık yoktur, çevgân oynamak baştan ayağa beladır ve kazadır: Attan düşmek, çevgân dokunup incinmek, baş yarılmak, göz çıkmak gibi.”

Kabusnâme'de tek gözlü Horâsân Beyi Mir Ömer'in öteki gözüm de çıkar korkusu ile çevgân oynamamaya yemin ettiği hikâyesi nakledildikten sonra öğütlenen şudur: “Çok atlı olmasın oynayan, öyle ki birine dokunup sürçmesinler; çevgân oynayanlar sekiz atlıdan çok olmasın. Şöyle ki sen meydanın bir başında dur, öteki

²⁰²⁶ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 467-468.

²⁰²⁷ Bkz. *Besâtînu'l-uns*, s. 219. ... به خرطوم چوگان مثال سرهای گردان را چون گوی بر روی هوا می پراپندند

²⁰²⁸ Mustafa Uğurlu, *Münyetü'l-Guzât*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1987, s. 123.

başında da bir kişi dursun ve altı kişi de ortada; üçü bu yana vursun topu, üçü de o yana. Tâ ki top sana geldiği vakit onu yalnız avlarsın, top ve çevgân vuruşundan emin olursun. Top sakatlığından emin olursun.”²⁰²⁹

Çevgânın az kişi ile oynanması, muhtemelen hükümdar ve önemli devlet adamlarının sakatlanmasını önlemek için tavsiye edilmekteydi. Bununla birlikte Pero Tafur ve Evliya Çelebi’nin belirttiğine göre bu oyun biner kişilik iki takım tarafından bile oynanabilmekteydi. Çevgânın nasıl oynanmakta olduğu Delhi Türk Sultanlığı kaynaklarından tam olarak anlaşılamamaktadır. Bununla birlikte Memlûk Devleti ve Osmanlı Devleti’ne dair kayıtlar oyunun nasıl oynandığı hakkında net bilgiler sunmaktadırlar.

Kastilyalı Seyyah Pero Tafur (seyahati 1435-1439) Memlûk Devleti devrinde nasıl ve hangi ortamlarda çevgân oynandığına; avlar sırasında da çevgân oynandığına dair şu bilgileri sunmaktadır: “O gün, konakladığımız yere döndük ve ertesi gün Sultan’ı görmek ve Sina Dağı’na gitmek için izin istemek üzere tercümanla anlaştık. Planladığımız gibi sabah büyük saraya gittik, fakat Sultan’ın ava çıktığını öğrendik. Biz de onun peşinden yola çıkıp şehirden yaklaşık bir fersah mesafede onlara yetiştik. Sultan’ın kafilesi fevkalade kalabalıktı, hesabıma göre 5.000 ya da 6.000 atlıdan fazlaydı. Beraberlerinde çok sayıda şahin ve leopar götürüyorlardı. O gün Sultan, yemeğini kırdı yedi ve daha sonra geleneksel bir oyun oynadılar. Oyun şu şekildedir: meydanın ortasına bir top yerleştirilir ve aşağı yukarı 1.000 kadar atlı bir tarafta kendi yerini alır ve her iki tarafın önüne bir çizgi çizilir ve “herkesin elinde sapı bir değneğe sabitlenmiş bir tokmak bulunmaktadır”²⁰³⁰ ve herkes aynı anda topa doğru harekete geçer. Topu çizgiden diğer tarafa aşırıya çalışırlar ve topu çizgiden hangi taraf aşırırsa oyunun galibi o olur. O gün oyunculardan biri Sultan’ın oğlunu engellemeye çalıştı ve Sultan’ın oğlu da kılıcını çekip rakibini öldürmeye kalkıştı. Bu sırada Sultan gelip tarafları ayırmaya kadar büyük kargaşa yaşandı.”²⁰³¹

²⁰²⁹ Kudret Emiroğlu, Ahmet Yüksel, *Yoldaşımız At*, s. 480-481.

²⁰³⁰ Bu kısım ilgili tezde “Herkesin elinde tokmak şeklinde kolu sabitlenmiş bir sopa bulunur.” Şeklinde tercüme edilmiştir. Orjinali şudur: “each one has a mallet in the hand, the handle of which is fixed into a staff”

²⁰³¹ Pero Tafur, *Pero Tafur Travels and Adventures 1435-1439*, s. 80; Hakan Kılınç, *Ortaçağ Akdenizinde İspanyol Bir Seyyah: Pero Tafur’un Doğu Seyahati (Tercüme ve Değerlendirme)*, s. 119-120.

Kastilyalı Seyyah Pero Tafur'un çevgan oyunu sırasında yaşanan kavga hakkında anlattıkları Fahr-i Müdebbir'in daha önce sözünü ettiğimiz şu uyarısını hatırlatmaktadır: "Eğer onun çevgân sopası, (mertebece) bir büyüğün veya bir ileri gelenin sopasıyla çarpışırse kuvvet kullanmasın çünkü çevgân sopasını onun elinden alır."²⁰³² Böylece Fahr-i Müdebbir'in bu husustaki benzer tavsiyelerinin ne kadar haklı olduğu ortaya çıkmaktadır.

Evliyâ Çelebî, Bitlis'te Şeref Han Câmîi yanındaki Çevgân Meydânı'nda gördüğü bu oyunu daha ayrıntılı tasvir etmektedir: "Çevgân oynamak oldur kim bu meydânun bir başından *seng-i hârâ* (granit taş) var. Bir başında yine bir *sütûn-i müntehâ* (direk) dikilmişdür. Bir tarafda 1.000 atlı ve bir tarafda 1.000 atlı cem' olub, ellerinde birer kızılçuk ağacından eğri bir *gobâl* (başı topuzlu çoban değneği) ve çevgân ile âmâde olurlar. Mezkûr *meydân-i mülâ'abeye* (oyun meydanı) âdem kellesi kadar bir *ağac-i müdevver* (yuvarlak ağaç) top korlar. Bir taraftan sekiz kat mehter-hâneye hurrarlar urulub âvâz-i dühül (davul sesi) evce peyveste oldukda (göge yükseldikte) bir taraftan bir âdem ve bir cânibden at birağub meydândaki topa biri bir çevgân urub kendi taraflarındaki meyile geçirmeye bu topa çevgânlar ururlar. Biri dahi at ile segirdüb o *galtân olan* (yuvarlanan) topa bir çevgân urub kendi hudûdundaki '*amûda* (direk) götürmek ister. Biri dâhi yetişüb top havâda *tayerân iderken* (yükselirken) bir çevgân urub biri dahi urub netîce *tarafeynün 'askereyni* (iki tarafın oyuncuları) birbirlerine girüb fakîr topa öyle çevgân gobâllar ururlar kim niçesi pâre pâre olub elbette bir hâl ile bir tarafı halkı gâlib gelüb, topu kendi hudûdlarına götürüb karşı taraftakiler mağlûb, topu alanlar gâlib, mağlûblar gâliblere *ba'de'l-çevgân* (oyundan sonra) azîm ziyâfetler iderler. Bir acâyib temâşâdur. Ve acîb pehlivânlıkdur. Ve gâyetü'l-gâye (asıl maksat) fârisü'l-hayllıkdür (ata iyi binmektir). Ammâ niçe atların ayağına çevgân râst gelüb hurd ider. Yâhûd fakîr *mühre* (tay) ve *hısân* (at, aygır) leng (topal) olur. Ammâ fakîr atlar eyle mu'allem olmuşlar (eğitilmiş) kim hirre (kedi) fâreyi niçe gözedürse, çevgân atları topu eyle gözedürler. Hakkâ ki yegrek pehlivânlıkdur. Ammâ niçe kerre bu top için ceng-i azîm olub niçe kan olmuşdur. Ahir-i kâr kavil ile oynarlar. Meselâ beş kerre yâhûd 10 kerre kankı taraf halkı, topu kendileri tarafına kavilleri üzre meyillere götürürse, meydân anlara kalub ziyâfeti mağlûb olan ider.

²⁰³² *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 467-468.

Cümle diyâr-i Kürdistân'da ve diyâr-i Acem'de silâhşörlük budur. Ammâ ehl-i şer' bu çevgân topun oynamağa rızâ vermezler, gâyet memnû'dur."²⁰³³

Evliyâ Çelebi'nin anlattıklarına göre çevgân oyunu, taşlar ve direklerden oluşan kalelerden meydana gelen meydanda atların üzerinde çevgân ya da gobâl denilen eğri başı topuzlu kalın değnekler ve insan kellesi kadar bir ağaç topla oynanmaktadır. Bu ağaç topu rakibin kalesine atanlar gâlip gelmekte ve yenilen takım, gâlip gelen tarafa büyük bir ziyafet vermektedir. Zaman zaman iki taraf arasında kıran kırana yapılan çekişmede ve ağaç topu kapmada büyük bir meydan savaşı olup kanlar dökülmektedir. Zaman zaman ağaçtan toplar kırılmakta ve ara sıra da ayaklarına çarpan ağaç toplardan atlar sakatlanmaktadır. Bu yüzden atlar, kedinin fareyi gözlediği gibi ağaç topu takip etmek üzere eğitilmektedirler²⁰³⁴. Ayrıca Evliyâ Çelebi "Ve gâyetü'l-gâye (asıl maksat) fârisü'l-hayllıkdür (ata iyi binmektir)" diyerek oyunun asıl amacını ortaya koymaktadır.

Delhi Türk Sultanlığı devri kaynaklarında, çevgân oyununun kılıç vb. silahların at üzerinde daha doğru kullanımına suvârileri alıştırdığı belirtilir. Çevgânın atılan taş ve silahlar karşında refleksleri güçlendirdiği, bu tür şeylerden sakınmayı hem suvâriye hem de atına öğrettiği kaydedilir. Görüldüğü üzere Evliya Çelebi, çevgân oyununun söz konusu faydalarına mücadele sırasında ata en doğru şekilde binmeyi de eklemiş olmaktadır. Dolayısı ile ordularının büyük bir kısmı ve vurucu gücü suvârilerden oluşan Delhi Türk Sultanlığı ve diğer Türk-İslâm devletleri için ordu eğitiminde çevgan oyunu en önemli vasıtalarından birisidir.

3.1.2. Ordu ve Komutanlarının Eğitiminde, Taliminde Av ve Av Düzeni

Sürek avları kralların ve komutanların askerî açıdan çok önemli olan topografya tecrübesini ve bilgisini edinmelerinde çok büyük bir öneme sahiptir. Yerleri, konumları ve ülkeleri anlayıp bilmek bir ordu komutanı için gerekli olan şeyler arasındadır; çünkü hem genel olarak hem de bizzat bu bilgiye sahip olmadan bir komutan layıkıyla herhangi bir şey başaramaz. Gerçekten de eğer mükemmel bir kavrayış için tüm bilgi dalları tecrübeyi gerektirse de bu konu en üst düzeyde tecrübe ister. Bu konudaki özel durumların bu tecrübesi ya da kavranışı diğer etkinliklerle

²⁰³³ Turgut Karabey, "Evliya Çelebi Seyâhatnâmesinde Gûyu Çevgân Oyunu", s. 83-84.

²⁰³⁴ Turgut Karabey, a.g.m., s. 85.

kazanılardan daha çok olarak sürekli avlanma sayesinde kazanılır. Bundan dolayıdır ki antik yazarlar kendi zamanlarındaki dünyayı yöneten kahramanların ormanlarda avlanmaya mecbur edildiklerini söylerler; çünkü avlanma bu bilgiye ek olarak savaşta gerekli olan sayısız şeyi öğretir bize. Xenophanes, *Kyrus'un Yaşamı* adlı yapıtında göstermektedir ki Kyrus, Armenia kralına saldırmak üzere olduğu sırada adamlarına bu seferin daha önce birlikte çıkmış oldukları avlardan başka bir şey olmadığını, dağlarda kurdukları pusular gibi tepelerde ağ gererek hayvanları inlerinden tuzağa sürmeye benzediğini hatırlatmaktadır²⁰³⁵.

Av seferleri savaşın birer tasviridir. Bu yüzden de yüksek rütbeli kişiler için böyle etkinlikler onurlu ve gereklidir. Ayrıca avcılık dışında farklı bölgelerin bilgisini edinebilmek için daha elverişli bir yol da yoktur; çünkü avlanma, onunla uğraşanların avlandıkları yerin etrafının hal ve şeklini ayrıntılı bilmelerini sağlar. Ve bir adam yalnızca bir bölgeye kendisini aşına kılmışsa, sonradan tüm yeni bölgeleri de kolayca öğrenir. Çünkü bir tanesinin her bölgesi ve her parçası diğerlerinininkilerle benzerlik gösterir. Bu yolla biri bilindiği zaman diğerinin bilgisine geçiş kolay olur. Ancak güç bela ya da asla bir bölgede uzunca zaman boyunca tecrübe kazanmayan bir kişi başka yeri kavrayamaz. Böyle tecrübesi olan biri, ovaların uzunluğunu, dağların yüksekliğini, vadide rüzgârın nereye/nerede estiğini²⁰³⁶ ve geçmişte sıkıca kavrayarak kazanmış olduğu tüm böyle şeyleri bir bakışta bilir²⁰³⁷.

Anlaşılabacağı üzere av sayesinde kazanılan söz konusu topografya bilgisi savaşın kazanılması ve ordunun zor durumlardan sağ sağlim çıkılmasında çok büyük önem arz etmektedir²⁰³⁸.

Türk devletlerinde, av ve avcılık bir beslenme ve eğlence aracı olduğu kadar bir eğitim aracı olarak da kullanılmıştır. İslâm öncesinde Türkler çocuklarının ve

²⁰³⁵ Nicolo Machiavelli, *Discourses on Livy*, the Federalist Papers Project www.thefederalistpapers.org, s. 243-244; Niccolo Machiavelli, *Titus Livius'un İlk On Kitabı Üzerine Söylevler (Discourses)*, Say Yayınları, çev. Alev Tolga, İstanbul 2017, İkinci Baskı, s. 496-497.

²⁰³⁶ Eserin Türkçe çevirisinde İngilizce çevirisinde yer alan “vadide rüzgârın nereye/nerede estiği” (whither that valley winds) kısmı atlanmıştır. Bkz. Nicolo Machiavelli, *Discourses on Livy*, s. 244.

²⁰³⁷ Nicolo Machiavelli, *Discourses on Livy*, s. 243-244; Niccolo Machiavelli, *Titus Livius'un İlk On Kitabı Üzerine Söylevler*, s. 496-497.

²⁰³⁸ Topografya bilgisinin komutan ve ordusu için taşıdığı ehemmiyeti hakkında Roma tarihinden örnek bir olay için bkz. Nicolo Machiavelli, *Discourses on Livy*, s. 244; Niccolo Machiavelli, *Titus Livius'un İlk On Kitabı Üzerine Söylevler*, s. 497-498.

torunlarının ilk kez avlanmaları sırasında “şeylan” (şölen) ya da “çeşn” denilen büyük ziyafetler düzenlerlerdi. “Sigir” (sürek avı) adı verilen büyük genel avlar da Türklerin yaşantılarında önemli bir yer tutmaktaydı. Türkler avcılığı savaşa hazırlayıcı bir çalışma ve ön uygulama olarak kabul etmişlerdir. Savaşlardan önce bir savaş uygulaması olarak büyük sürgün avları düzenlemişlerdir²⁰³⁹.

Türk orduları saldırı durumuna göre eğitilmekte ve düzenlenmekteydi. Bundan dolayı askerî eğitimler canlı ve hareketli hedefler üzerinde yapılmalıydı. Ordunun saldırı durumuna göre eğitiminde, sürek avları (sigir) en önemli eğitim vasıtalarından biriydi. Avlanma bir savaş egzersizi olarak kabul edilmekteydi. Bu faaliyetlere hemen hemen bütün ordu birlikte katılmaktaydı. Çin yıllıklarının kayıtlarına göre M.Ö. 62 yılında Hun hükümdarının yönetiminde düzenlenen böyle bir sürek avına 100.000 atlı birden katılmıştı. Tarih boyunca Türk devletlerinde avcılık ilk dönemlerde olduğu üzere savaşa bir hazırlanma aracı olarak kullanılmıştır²⁰⁴⁰.

Türk-İslâm devletleri devrinde av aynı şekilde bir savaşa hazırlanma yöntemi, savaş eğitimi aracı olarak düşünölmeye devam edildi. Gazneliler devrinde Ebû Mansûr es-Seâlibî avın askerî açıdan önemini, hükümdar için fayda ve zararlarını çok güzel ifade etmektedir:

“Avın güzellikleri arasında şunu söyleyebiliriz: Yola düşöldüğünde istek ve tehlikeler kuşatır insanı. Avdan dönöşte ise ganimet vardır, zafer kazanmanın hissi hâkim olur insana. Eğer devletle ilgili mühim işleri arasında vakit ayırabilirlerse av bir hükümdar için güzel bir gezi ve faydalı bir geleneğin ihyası olur. Ava çıkma ve gezinme sayesinde hükümdar ve avanesi spor yapmış olurlar. Bedenleri açılır. Av, bir nevi harbe hazırlık, kılıç ve mızrak oyunlarına alışkanlık kesbetmek anlamına da gelir. Zira cengâverler, (savaşsız zamanlarda) av ile bilendirler. Rakipleri yenme ve kovabilme hususunda da iyi bir yöntem sunar av partileri...

²⁰³⁹ Abdullah Ekinci, “İslâm Kültürü ile Türklerdeki Av Geleneğinde İktisadi ve Sosyo-Kültürel Paralellikler ve Farklılıklar”, *Av ve Avcılık Kitabı*, haz. Emine Gürsoy Naskalı, Hilal Oytun Altun, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 517.

²⁰⁴⁰ Abdullah Ekinci, a.g.m., s. 521.

Fakat hükümdar av peşine düşüp kendini helâk etmemeli bu işin hastası olmamalıdır. Zira onun canı en çok korunması, gözetilmesi gereken candır. Bu canı tehlikeye atmak akıl kârı değildir, yanlıştır.”²⁰⁴¹

Delhi Türk Sultanlığı devrinde sultanların sık sık tertiplediği av partilerinin amacı yalnızca eğlenmek değil, ordunun her an sefere ve savaşıma hazır olmasını sağlamaktı. Bu nedenle hükümdarlar ava kalabalık birlikler ile çıkmaktaydılar. Sözgelisi, Sultan Balaban, Delhi’nin 20-30 km. civarında avlanırken bile her birini tanıdığı 2.000 kadim bendesi avda sultanın yanında olurlardı²⁰⁴². Muhammed Şâh Tuğluk da ava kalabalık kuvvetler eşliğinde çıkmaktaydı²⁰⁴³. Fîrûz Şâh Tuğluk, arslan ve ceylan avına çıktığında rikâbının yanında Hint asıllı bâheli (باهلی) gulâmlarından 12.000 nefer giderdi²⁰⁴⁴.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Emîr-i Şikâr’a yazdığı mektupta “şekere-dârların imtihanı için... ordu doğudan batıya av halkası çevirdi (pere keşîd)” ifadeleri ile ordunun sürek avına katıldığını belirtmektedir²⁰⁴⁵.

Türklerde İslâmî dönemde avcılığın düzenli bir örgüt haline gelmesi Selçuklular dönemine rastlar. Tuğrul Bey, avcılık teşkilatını resmi bir kurum haline getirmiştir. Av köpeklerinin yanı sıra, yüzlerce pars edinmiş, bunları avlarda kullanmıştır. Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Melikşâh’ın avcılık konusunda minyatürlerle süslenen bir kitabı, ülkenin önde gelen avcılarından 300 kişilik bir heyete hazırlatmış olması kayda değer bir husustur. Selçuklularda ava bu kadar büyük değer verilmesi özellikle askerî eğitimdeki öneminden kaynaklanmış olmalıdır²⁰⁴⁶.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Sultan Balaban, Muhammed Şâh Tuğluk, Fîrûz Şâh Tuğluk gibi hükümdarlar ava verdikleri önem ve vaz ettikleri kural ve geleneklerle avcılığı kurumsallaştırmışlardır. Öneme binaen söz konusu kural ve gelenekler burada aktarılacaktır.

²⁰⁴¹ Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Hükümdarlık Sanatı (Âdâbu'l-Mulûk)*, s. 112.

²⁰⁴² Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 54-55; Esterâbâdî, I, s. 272.

²⁰⁴³ İbn Battûta, II, s. 743-746.

²⁰⁴⁴ Afif, s. 327; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 193-194.

²⁰⁴⁵ ... لشکر شرق تا غرب پره کشیدبامتحان شکره دار Bkz. *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 65.

²⁰⁴⁶ Abdullah Ekinci, a.g.m., s. 519.

Berenî, Sultan Balaban'ın ava verdiği önemi ve nasıl ava çıktığını ayrıntılarıyla anlatmaktadır: “Sultan Balaban dinî ibadet ve meşguliyetleri ve hükümdarlık işlerine boğulmuş olmasına rağmen avda mübalağa etmiş ve ava tam bir ehemmiyet vermiştir. Ava hevesinin çokluğundan kış günlerini büyük bir ganimet sayardı. Kış mevsimini arzuyla beklerdi. Şehir (Delhi) civarındaki 10-20 korûhluk alanı av alanları ve çayırlar olarak muhafaza etmelerini ve avlağı ortadan kaldırmamalarını tekitle ferman buyurdu. Onun hanlık ve sultanlık döneminde “Emîr-i Şikâr”lar büyük mevkiler ve makamlar elde ettiler. Şekeredâr (av hayvanlarını terbiye eden)ların büyükleri ve hâsdârları tam bir izzet buldular, talihleri döndü. Sultanlık şekere hânesinde çok sayıda mutlu avcı toplanmıştı. Sayısız şekeredâr (av hayvanlarını terbiye edenler) ve avcıcı çâker (kul) almışlardı. Sultan Balaban kış günlerinde gecenin sonunda Köşk-ü Lal'den suvâri olurdu ve her gün Revârey (رواری) ve hatta ondan daha ileriye kadar gider ve avlanırdı. Avcı kuşu uçururdu ve gecenin üçte biri geçtiğinde davullar çalarak şehre girerdi. Gece yarısına kadar kalenin kapılarını açık tutarlardı. Sultan kış günlerinde ava giderdi ve geceleyin dışarıda kalmazdı. Gecenin üçte birinde, gece yarısında ve üçte birlerini geçmişken şehrin kapısına gelirdi. Sultan her birini tanıdığı Nevbet hânî (muhafız) ordusudan kadim 1.000 suvâri ve Sultanın mutemedi olan pâyk (Hindû yaya asker) ve okçu cinsinden 1.000 kadim bendesi avda sultanın yanında olurlardı. Her biri sultanın sofrasından ham ve pişmiş yiyecekler bulurlardı.”²⁰⁴⁷

Sultan Balaban'ın ava verdiği önem üzerine İlhanlı Hükümdarı Hülagu Han ile arasında geçen görüşmeler, avların orduyu savaşa hazırlamak için düzenlendiğini kanıtlamaktadır:

“Sultan Balaban'ın ava dikkat göstermesi ve çok ava gitmesi efsanesi Bağdat'ta Hülagu melununa ulaştı. Hülagu dedi ki Balaban pişmiş (olgun) bir padişâhtır. Çok sayıda mülkî tecrübe müşahede etmiştir. Görünürde o, ava gittiğini gösteriyor. [Gerçekte] onun hesapsız sayıda suvâri ve atları esirgemenden koşturmaktan maksadı haşem-i haşiyenin, meliklerin, hanların buna alışması, âdet edinmeleridir. Büyük muharebelerde ve çetin savaşlarda atlara tembellik ve enbâz delî (? انباز دلی) gelmemesi için atları terletmektir. Ordu dörtlüye gitmeye alışır ve at koşuda terler ise

²⁰⁴⁷ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 54-55; Nizâmuddîn Ahmad, s. 83-84.

savaş gününde düşman onlara galebe çalamaz. O padişâh yani Balaban av peşinde dolaşmıyor, o [aslında] kendi mülkünün muhafızlığını yapıyor. Hülagu'nun böyle söylediği sultana ulaşınca hoşuna gitti ve Hülagu'nun sözüne aferin dedi. Mülkün salahını (iyiliğini, faydasını) padişâhlık yapmış, mülkler ele geçirmiş ve muhafaza etmiş olanlar bilebilirler dedi. Ama yeni yetişmişler, pişmişlerin azmini anlayamazlar dedi.²⁰⁴⁸

Avların ordunun eğitim vasıtası olarak görüldüğünü Emîr Hasan-i Dihlevî (Emîr Necmuddîn Hasan b. 'Alâ-i Seczî) aşağıdaki beytinde açıkça beyan etmektedir:

Şahlara zaruridir av eğitimi * Ki av peşinde gelir gönüller savaşa/işe (kâr)²⁰⁴⁹.

Askerî seferler sırasında bile av partileri düzenlenmekteydi. Bu hususa dair pek çok örnek vermek mümkündür. Örneğin Sultan Balaban, isyancı Bengal Valisi Tuğrul üzerin sefere çıktığı sefer sırasında Sunam ve Sâmana'da avlanmıştır²⁰⁵⁰. Sultan Alâeddîn Halacî, ordusuyla Ranthambor Kalesi üzerine yürürken yol üzerindeki menzillerden Tilpat'ta ordugâh kurmuş ve burada kaldığı her günü kamerge (قمرغه: üç tarafı çevirip bir tarafı açık bırakma)²⁰⁵¹ tarzında süreklilikle avı tertipleyerek geçirmişti (700/1301)²⁰⁵².

Sefer sırasında yapılan bu avlar, asıl savaşın hemen öncesinde yapılan bir savaş tatbikatı niteliğindeydi. Dolayısıyla savaşa hazırlık amacı da taşımaktaydı. Bunun dışında avlarda erzak düşman toprağından sağlanmakta ve ordunun et ihtiyacı temin edilmekte ve techizat yapımında ihtiyaç duyulan çeşitli malzemeler de sağlanmaktaydı.

Sefer sırasında av için verilen bu kısa molalar sayesinde ordu dinlendirilmekte, ordu harp mahalline daha dinlenmiş olarak varmaktaydı. Hz. Ömer'in, Sa'd b. Ebû Vakkâs'a, Kâdisiye harekâtı esnasında verdiği şu direktif, ordunun dinlenmiş olarak harp sahasına ulaşmasının önemini ortaya koymaktadır: “Herhangi bir konak yerine

²⁰⁴⁸ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 55; Nizâmuddîn Ahmad, s. 83-84.

²⁰⁴⁹ شہانرا ضرور ست مشق شکار * کہ آید پی صید دلہا بکار Bkz. Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî, *Mesnevî-yât-i Mir Hasan (Mesnevî-yi Sihru'l-beyân)*, Lucknow 1966, s. 13

²⁰⁵⁰ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 85; M. Aziz Ahmet, s. 259.

²⁰⁵¹ *Âyîn-i Ekberî* de fil avı yöntemlerinin anlatıldığı bölümde yer alan açıklamalardan “kamerge” (قمرغه) kelimesinin “avin üç tarafını çevirip bir tarafını açık bırakmak” anlamına geldiği anlaşılmaktadır. Bkz. Ebu'l-Fazl-i 'Âllâmî, *Âyîn-i Ekberî*, I, s. 206.

²⁰⁵² Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 272-274; Nizâmuddîn Ahmad, 147-148.

geldiğinde; o yerde konaklamadan geçme ki, askerlerin düşmanla, seferden yorgun düşmüş bir halde iken karşılaşmasınlar. Çünkü senin ordun, istirahat etmiş ve karnı tok olan bir düşmana doğru ilerleyecektir.”²⁰⁵³

Delhi’de sefer sırasında ava çıkmak hoş karşılanmakta, bizzat sultanlar bu tip avlar düzenlemekteydi. Bununla birlikte dönemin bütün Türk devletlerinde aynı anlayışın geçerli olmadığı anlaşılmaktadır. Örneğin *Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng* (XIII-XIV. yüzyıl)’de bu konuda şu uyarı yapılmaktadır: “Sefer halindeki komutanın avcılığa, gezmeye, sohbeta temayül etmemesi gerekir.”²⁰⁵⁴

Delhi Türk Sultanlığı devrinde *Şikarnâme-i Şâh* (Sultanın Av Kitabı) adında bir av kitabı yazılmıştır²⁰⁵⁵. Bu kitap ava çok büyük önem verildiğini bu amaçla kitaplar yazıldığını ve Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah devrinde olduğu gibi sultanın avlarının ayrıntılı olarak kaydedildiğini göstermektedir.

Fîrûz Şâh Tuğluk av partilerinde arslan, kaplan, fil, kurt, yaban eşiği, antilop, geyik, ceylan, ördek, tavus gibi çeşitli kuşlar, tavşan ve balık avlamaktaydı. Bu hayvanların her birinin yaşadığı yerler farklıydı. Bazıları sıcak ve kurak bölgelerde, bazıları ise balta girmemiş tropikal ormanlarda yaşadığından avlanmaları için önceden gerekli hazırlıkların yapılması ve uzun süre takip edilmeleri gerekmekteydi. Bu şekilde yapılan süre avlarının günlerce hattâ birkaç ay devam ettiği olurdu. Meselâ Fîrûz Şâh Tuğluk’un süre avı için kuşatılan alanda 70-80 gün boyunca beklediği²⁰⁵⁶ ve Vezîr Han-i Cihân’ı Delhi’de Nâib-i Gaybet²⁰⁵⁷ olarak bıraktığı kaydedilmektedir²⁰⁵⁸. Sultanın ava çıkarken yerine naib bırakması avların genellikle uzun bir süre devam ettiğini gösterse gerektir. Sultanın av için başkentten uzun süre uzak kalması, doğabilecek çeşitli tehlikeleri göze alması ise avın sadece bir zevk aracı olmadığını ve sultanlar için büyük bir gereklilik olduğunu, çok büyük önem taşıdığını göstermektedir.

²⁰⁵³ Mustafa Zeki Terzi, *H. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askeri Teşkilât*, s. 114.

²⁰⁵⁴ *Aristoteles’ten Savaş Adabı ve Ahlakı (Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng)*, s. 71.

²⁰⁵⁵ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipîhr*, vr. 162a, 174a (kenar).

²⁰⁵⁶ Afif, s. 316-329; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 193-194.

²⁰⁵⁷ Delhi Türk Sultanlığı devrinde hükümdar naibliği hâricinde “Nâib-i gaybet” (Niyâbet-i gaybet) adı verilen bir memuriyet daha vardı. Hükümdarın uzun süreli bir sefere çıkacağı zaman başkent’in güvende olması ve buradaki işlerin aksamaması için bıraktığı vekile “Nâib-i gaybet” denirdi. Nâib-i gaybet, Nâib-i mülk’e benziyorsa da yetki alanının başkent ile sınırlı oluşu sebebiyle ondan kesin olarak ayrılmaktadır. Nâib-i gaybet makamının daha ziyâde başkent’in âsâyiş ve güvenliğinden sorumlu olan Delhi kutvâline, hanedandan birisine veya vezîre havale edildiği görülmektedir. Bkz. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 258-259.

²⁰⁵⁸ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 259.

İbn Battûta tarafından bildirildiğine göre av sırasında “nerede konak verileceğini kimse bilmez[di]. Hükümdar nereden hoşlanırsa orada durulur. Hükümdar çadırı kurulmadan kimsenin çadırı kurulamaz. Mola düzeninden sorumlu kişi herkesi yerine yerleştirir[di].”²⁰⁵⁹ Avda mola yerinin belli olmaması hükümdarı korumak adına bir güvenlik tedbiri olarak âdet haline dönüşmüş olmalıdır. Çünkü avlar aynı zamanda en iyi suikast mekânlarıdır. Tarih boyunca pek çok hükümdara av sırasında suikast tertip edilmiştir. Sultanlığın tarihinde de bu tarz olaylar yaşanmıştır. Mesela Sultan Alâeddîn Muhammed’e av esnasında suikast düzenlenmiştir²⁰⁶⁰. Uluğ Han’a suikast düzenlemek isteyen emîrlar bir av mahalli, dar mekân veya su geçidinde onu ortadan kaldırmaya karar vermişlerdir²⁰⁶¹.

İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk’un fil sırtında avlandığını ve kendisi gibi bazı devlet erkânının da ava fil sırtında katılmasını sağladığını anlatmaktadır²⁰⁶². Fîrûz Şâh Tuğluk ve diğer sultanlar da fil sırtında avlanmışlardır. Hükümdarların ava fil sırtında çıkmasının vahşi hayvanların ani saldırılarına karşı bir güvenlik tedbiri olduğu söylenebilir. Nitekim daha sonraki Türk devletleri tarafından model olarak alınan Gaznelilerden Sultan Mesud, bir arslan avı sırasında hayatının tehlikeye girmesi üzerine fil sırtında bu tip avlara çıkmaya başlamıştı²⁰⁶³.

Gazneli Mesud’un başından geçen söz konusu olay, muhtemelen daha sonraki dönemlerde, siyâsetnâme ve tarih kitaplarında daima Gazneliler devri üzerinden örnekler verilmesinden dolayı, daha sonraki Türk hükümdarları tarafından da dikkatle okunmuş olmalıdır. Sonuç olarak Hindistan’daki Türk-İslâm devletleri hükümdarlarının özellikle fil sırtında ava çıkmalarında bu örnek etkili olmuş olmalıdır. Çünkü biraz önce de belirtildiği üzere Gazneliler Devleti’ne ait olaylar daha sonra gelen bütün Türk-İslâm

²⁰⁵⁹ İbn Battûta, II, s. 744.

²⁰⁶⁰ Bir gün Sultan Alâeddîn, yanında sadece on adamı olduğu halde Tilpat civarındaki Badih (ya da Badeh) köyüne geldi ve geceyi burada geçirdikten sonra ertesi sabah şafak vaktinden önce av çemberinin daraltılması emrini verdi. Bunun üzerine avcılar ve suvâriiler Sultan Alâeddîn’in bulunduğu yere doğru ilerlediler. Sultan Alâeddîn, bir tabureye oturup yanındaki az sayıdaki adamıyla çemberin ortasında avlanacak hayvanı beklemeye koyulmuştu. İşte tam bu sırada yeğeni Vekil-i Der Eğit Han (Süleyman Şâh) uzun zamandır hizmetinde bulunan bazı Moğollar (Yeni Müslümânlar) ile birlikte Sultan Alâeddîn’e bir suikast girişiminde bulundu. Eğit Han’ın adamları, av sırasında “kaplan, kaplan” diye bağırarak oklarını Sultan Alâeddîn’e doğru fırlattılar. Sultan Alâeddîn Muhammed Şâh, bu ani ok yağmurundan, oturmakta olduğu tabureyi kalkan gibi kullanarak korunmaya çalıştı. Bkz. Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 78-79.

²⁰⁶¹ Cüzcanî, s. 298.

²⁰⁶² İbn Battûta, II, s. 586.

²⁰⁶³ *Târîh-i Beyhakî*, I, s. 176-177; Güler Nuhoğlu, a.g.e., s. 349-350.

devletlerinin tarih kitaplarında ve değişik türlerdeki eserlerde tekrar tekrar anlatıldı.

Fil sırtında ava çıkmada muhtemelen Hindû racaların gelenekleri Gaznelilerden daha fazla etkili olmuş olmalıdır. Hint kaynaklarında Hindû racaların ellerinde ok ve yay ile orduları önünde fil sırtında avlandıkları görülmektedir. *Kathâsaritsâgara*'da kralların (racalar) fil sırtında kaplan, ayı ve geyikleri avladıkları anlatılmaktadır²⁰⁶⁴.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde fil sırtında avlanma geleneği devam ettirilmiştir. Şems-i Sirac Afîf, Fîrûz Şâh Tuğluk'un nasıl ava çıktığını ayrıntılı olarak aktarmaktadır: Sultan "Fîrûz Şâh, fil sırtında taşınan iki ejderha (ہواژدر پیل) 'alemi yaptırmıştı. O işaret bir *men*²⁰⁶⁵ ve 200.000'lik 30 sirlik²⁰⁶⁶ demirden yapılmıştır. İki dev "fil alemi"nin biri sağ ve diğeri sol taraf için tertip edilmişti. Fîrûz Şâh, atlı av gezintisi için dışarı çıktığında her iki dev ejder 'alemi sağ ve sol kanattaki fillerin üzerinde giderlerdi. Fillerin sandıklarının/tahtirevan içinde ikişer nişandar ('alem tutucu) otururdu. Nişandarlar o 'alemi tutup fillerin sırtındaki sandıklara halatlarla bağlardı. O iki 'alem iki üç korûhluk mesafeden gözüktüğü için Fîrûz Şâh (-in geldiği) uzaktan belli olurdu. Fîrûz Şâh, bu iki 'alemi vaz ettikleri gibi aynı şekilde iki büyük davdul da yaptırmıştı. O iki davulun eni ve boyu kanunî/resmî davullardan bir el daha büyüktü. Bu iki davulu fillerin sandıkları üzerine bağlardı. O sandığın içine iki davulcu neferi oturturlardı. O 'alemlerin (ejder pîl), peşinden davullar da giderlerdi. Bu iki yenilik de Fîrûz Şâh tarafından vaz edilmiştir."²⁰⁶⁷ Muhammed Şâh Tuğluk ve Fîrûz Şâh Tuğluk döneminde ava çıkma merasimlerinde fillerin büyük bir önem taşıdığı anlaşılmaktadır.

Şems-i Sirac Afîf, Fîrûz Şâh Tuğluk'un av teşkilatını ve ava verdiği büyük önemi ayrıntılarıyla aktarmaktadır: Fîrûz Şâh Tuğluk "bu [av] işinde haddinden fazla gayret gösterdi. Avın her kısmını fazlasıyla yaptı. Avın her bir kısmında [av hayvanı olarak yetiştirmek üzere] yırtıcı hayvanlar buldu. Sayılamayacak kadar çok miktarda pars, kaplan, karakulak (vaşak), [av] köpeği topladı. Sultan Fîrûz Şâh kendi döneminde

²⁰⁶⁴ Somadeva, I, s. 568.

²⁰⁶⁵ Men: Mehmet Kanar ve Cemşid Salihpur tarafından yasal menin 3 kilogramlık bir ağırlık birimi olduğu söylenmekle birlikte Ali Ekber Dehhodâ ve Hasan Enverî tarafından değişik zamanlarda ve değişik bölgelerde farklı ağırlıkları olduğu bildirilmektedir. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 617; *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2292; *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, II, s. 2817; *Ferheng-i Fârsî be Türkî-yi İstanbûlî*, s. 1397.

²⁰⁶⁶ Sîr: Yaklaşık 75 gramlık ağırlık birimidir. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1362.

²⁰⁶⁷ Afîf, s. 369-370.

çok fazla av arslanı topladı ve bâz (avcı kuşlar: atmaca, şahin...) cinsinden, bahrî (avcı su kuşlarından), termetî²⁰⁶⁸, şahin, sîmten ve benzerlerinden [elinde] insanın idrakine sığmayacak kadar çok bulunmaktaydı. Bütün bu yırtıcı ve avcı hayvanlar bendelere (gulâm) teslim edilmişlerdi. Her bir hayvanın peşinde dert ortağı (onlarla ilgilenen) ikişer üçer nefer bende (gulâm) vardı. Bütün bu yırtıcı hayvan bakıcıları at üzerinde gidiyorlardı. Sultan Fîrûz Şâh av gezintisi için dışarı çıktığında av merâtibinde (mehter takımında) 45 nişane (sancak, bayrak) rikâbın yanında giderdi. Firaşhâne kısmından bir dehliz, bir bargâh, bir habgâh ve o şehriyarın kendisinin vaz ettiği büyük beyaz künbed (kubbe, çadır) rikâbın yanında yola koyulurlardı. Fîrûz Şâh yolda giderken merâtibden (mehterden) daha önde alayı çeker, bütün han, melikler ve şehzâdeler o alayın yanında giderlerdi. Sultan Tuğluk [Gıyâseddîn Şâh Tuğluk]'un vaz ettiği tavus tüylü nîze (mızrak) şehinşâhın hassa alayının sağ ve sol kanadında giderdi. Ve o iki mızrağın berisinde, sağ tarafında bütün dört ayaklı yırtıcılar giderlerdi. Solunda ise bütün avcı kuşları giderlerdi. Sultan Fîrûz Şâh'ın çok ve sayısız atı vardı. O bütün atları “Beş Mahal” denilen beş pâygâha bağlarlardı. Bu beş pâygâhtan bir tanesi şekerhâne (av atları) için idi. 1.200 at şekerinin (avcının)²⁰⁶⁹ altında giderdi. O günlerde Melik Dîlân Emîr-i Şikâr idi. Melik Hızır Behrâm, “Emîr-i Şikâr”ın naibi idi. O şeker-hânenin bâzîdhânları/bârîdârân (alet-edevatları/yük taşıyıcıları?)²⁰⁷⁰ ve fevcdarları (alay reisleri) haddinden fazla idi. Şekerhâne eshâbından her biri büyük emîrlerden idi. Sultan Fîrûz Şâh'ın bu hususta büyük bir gayreti olduğundan her biri şeker (avcı/av hayvanı) yetiştirilmesinde büyük bir gayret gösterirlerdi. Öyle ki ömürlerinin geri kalanı tam bu meşguliyetle geçti. Bu işte çok büyük gayretler gösterdiler. Orduda avlanma esnasında hadsiz gayretle av dairelerinin düzenlenmesi, çok fazla [vaki olmakta] idi. Evet çok büyük bir esrardır. Sultan Fîrûz Şâh av mahallinde av halkası çevirdiğinde önceki sultanlar zümresinden çok azının yapabildiği [büyüklükte ve müddette] pere (atlı ve piyâdelerden oluşan av halkası)²⁰⁷¹ çevirmiştir. Makam sahibi padişâhların hepsinde zaman zaman av halkası çevirme hevesi olurdu ve tek bir zamanda avlanırlardı. Hemen

²⁰⁶⁸ نرمتای- ترمتہ: Kanatları sarı renkte ve siyah ve beyaz lekeleri olan siyah gözlü avcı kuşları cinsinden bir kuştur. Bkz. Muhammed Beheştî, *Ferheng-i Sabâ-yi Fârsî*, İntişârât-i Sabâ, Tahran 1369, s. 274.

²⁰⁶⁹ Burada şeker ile hem avcı hem de atın terkinde giden avcı kuşları ve karakulak, pars gibi avcı hayvanları kast edilmiş olmalıdır.

²⁰⁷⁰ Aff, s. 318.

²⁰⁷¹ Bu kısımda çevrilen av halkasının büyüklüğü ve halkanın uzun süre bozulmadan kalması kastedilmiş olmalıdır.

ardından av halkasını dağıtırlardı. Sultan Fîrûz Şâh [ise] yedişer gün, sekizer gün av halkasını sabit tutardı. Her gün av halkasının içinde avlanırdı.”²⁰⁷²

Av için ayrılan söz konusu atlar bazı özelliklerine göre özel olarak seçilmiş olmalıdır. Nitekim Fahr-i Müdebber arslan avında ebreş (ابرش) at kullanıldığını bildirmektedir. Ebreş at, vücudunda beyaz benekli lekeleri bulunan kırmızı attır²⁰⁷³. Fahr-i Müdebber, ebreş at hakkında şu malumatı vermektedir: “Arslan ondan korkar ve o arslanın kükremesinden korkmaz, arslanın üzerine gider. Onun sırtında arslan avlanabilir.”²⁰⁷⁴

Fîrûz Şâh Tuğluk, *Şikarnâme-i Fîrûz Şâh* adında bir av kitabı yazmış kendisi müellif ve musannif olmuştur²⁰⁷⁵. Bu dönemde av ile burçlar arasında da bağlantılar kurulmuş ve bu konuyla ilgili *Şikârname-i Feth Han* adıyla bir astroloji veya astronomi kitabı da yazılmıştır²⁰⁷⁶.

Dönemin ana kaynaklarında belirtildiği üzere sultanların ava çıkması belli bir düzen içinde olmaktadır. Sultanlar ava giderken çetr, serâperde ve bayrak gibi hâkimiyet sembolleri yanında olduğu halde genellikle fil üzerinde başkentten çıkardı. Sultanın önünde sâdece hâcibler ve nevbet çalan bando takımı atlarına binmiş olarak ilerler, rehberler ise yaya olarak giderlerdi. Sultanın sağ ve solunda 15'er adam bulunurdu. Bunlar arasında Vezîr, Kâdı-yı memâlik gibi yüksek devlet görevlileri ile büyük melik ve emîrler de olurdu. Gıyâseddîn Şâh Tuğluk devrinden itibaren hükümdarların ava çıkarken sağ ve sol taraflarında tavus kuşu tüyleriyle süslü birer mızrak götördükleri anlaşıyor²⁰⁷⁷.

Sürekli yapılan bu av partileri sayesinde ordu her an savaşa hazır tutuluyor ve savaş için gerekli olan ok atma, binicilik, kılıç kullanma, tuzak kurma vb. talimler yapılıyor, askerlerin cesareti bileniyor, direnci artırılıyor ve atlar savaşa hazır hale getiriliyordu. Avlar sayesinde aynı zamanda sesle, dumanla, atlı ulaklar vasıtasıyla savaş meydanlarında gerçekleştirilmekte olan uzaktan haberleşmenin provası yapılmış

²⁰⁷² Afif, s. 317-319.

²⁰⁷³ *Ferheng-i Fârsî be Türkî-yi İstanbûlî*, s. 91.

²⁰⁷⁴ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 192-193.

²⁰⁷⁵ *Sîret-i Fîrûz Şâhî*, s. 96.

²⁰⁷⁶ *Sîret-i Fîrûz Şâhî*, s. 27, 301.

²⁰⁷⁷ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 192.

oluyordu. Ordu eşgüdümlü olarak aynı anda hareket etmeye ve emre itaat etmeye alıştırılıyordu. Dolayısıyla söz konusu av partileri günümüzün modern orduları tarafından düzenlenen askerî tatbikatlara ve savaş oyunlarına benzemekteydi. Bu avlar sırasında yaralanma ve ölme riski olduğu için avlar belki de günümüz tatbikatlarından daha çok ciddiye alınmaktaydı.

Sultan Balaban, Muhammed Şâh Tuğluk ve Fîrûz Şâh Tuğluk ava en çok önem veren sultanlar arasında idi. Bu sultanlar içerisinde özellikle Fîrûz Şâh Tuğluk av için kaideler ve yeni ritüeller vaz ederek, avcılarının, av hayvanı terbiyecilerinin ve evcilleştirilmiş av hayvanlarının sayılarını ve kalitesini arttırarak, av hakkında kapsamlı bir kitap yazarak av teşkilatını zirveye ulaştırmıştır. Fîrûz Şâh Tuğluk, diğer Delhi Türk Sultanlığı hükümdarları döneminde avlanamayan fil de dâhil olmak üzere hemen hemen her çeşit hayvanı avlamış, senenin her mevsiminde ava gitmiştir. Avlanmaya bu kadar çok önem verilmesinin asıl nedeni ana kaynaklarda ifade edildiği üzere söz konusu avların dönemin savaş tatbikatları yerinde olması, ordunun eğitimine büyük katkı sağlamasıdır.

Ordu ile ava çıkma geleneği racalar arasında da yaygındı. *Sukraniti*'de avlar ile askerlerin kahramanlık ve cesaret gücünün arttırmasının amaçlandığı vurgulanmaktadır: “Kral kaplanlara karşı avlanma gezileri (ve büyük oyunlar/yarışmalar) ve kahraman ve yiğit insanlar arasında cephe ve silahlar ile yapılan egzersizler vasıtasıyla cesaret ve kahramanlık gücünü desteklemeli.”²⁰⁷⁸

Kathâsaritsâgara'da racaların ordu ile avlanmasına dair şu iki örnek yer almaktadır: “Bir gün kral avlanmak için ormana gitmiş, sadık kölesi elinde değnekle onu izlemiş. Kral fil üstünde, elinde yay ve oklarla, peşinden gelen ordusunun önünde kaplanları, ayıları, geyikleri öldüre öldüre ilerlerken, sadık kölesi de elindeki değnekle birçok yaban domuzunu ve geyiği öldürerek önden gidiyormuş...”²⁰⁷⁹

“Ertesi gün kral bir filin üstünde ava çıkmış. Başlarında Khadgadhara'nın bulunduğu dört kahraman da onunla birlikteymiş. Av sırasında fillerin bağırsını duyan

²⁰⁷⁸ *The Sacred Books of the Hindus, Vol XIII. The Sukra-nîti*, s. 218.

²⁰⁷⁹ Somadeva, I, s. 568.

kral, öfkeyle üstlerine koşan kaplanları, geyikleri, domuzları ve arslanları ordusunun da yardımıyla öldürmüş...²⁰⁸⁰

3.2. ORDUNUN İÂŞESİ VE TEÇHİZİ

Orduların idaresinde hazerde ve seferde binlerce askerin iâşe²⁰⁸¹ ve teçhîz²⁰⁸² edilmesi en önemli sorunlarından biri olmuştur. Orduların iâşesi ve teçhîzi genellikle savaş araç-gereçlerinin üretimi, vergiler, ganimetler, satın alma, sultana sunulan hediyeler, askerî vakıflar, av ve iktâ yöntemleri ile gerçekleştirilmektedir. Bu bölümde Delhi Türk Sultanlığı ordusunun iâşe ve teçhîz sistemi ele alınacaktır.

3.2.1. Savaş Araç Gereçleri Üretimi

Delhi Türk Sultanlığı devrinde saraya bağlı kârhâneler yıl boyu çalışarak seferlerde gerekli olacak silah ve techizatın, savaş hayvanlarının üretimini, bakımını ve depolanmasını yaparlardı. Bu kârhânelerin sahip olduğu bütçe ve depolarındaki levazım ve üretim kapasitesi kısa sürede yeni bir ordu donatacak düzeydeydi. Hükümdar herhangi bir şekilde sefer sırasında savaş levazımatına ihtiyaç duyarsa kârhâneler bunları istenen bölgeye son derece hızlı bir şekilde sevk ederlerdi.

Sultan Balaban, sefere çıkılacağı zaman Dîvân-i Vezaret ve Dîvân-i ‘Ârız’a bu sene savaş kararı alındı, kârhâneler savaş hazırlıklarını tamamlasın ve ordu hazırlansın diye ferman gönderirdi²⁰⁸³.

Mesâlikü’l-epsâr’daki kayıtlara göre [muhtemelen Muhammed Şâh Tuğluk devrinde] Çin, Irak ve İskenderiye’den ithal edilen kumaşlara ek olarak çeşitli cinslerdeki hilatların, giysilerin ve hediyelerin yapılması için sultanların dokuma atölyesinde 4.000 ipek işçisi vardı. Sultanlar her yıl 100.000’i ilkbaharda ve 100.000’i sonbaharda olmak üzere 200.000 mükemmel elbise dağıtırlardı. İlkbahar elbiseleri genellikle İskenderiye’de İskenderiye kumaşından yapılırdı. İpekten yapılan yaz elbiselerinin tamamı Delhi’deki kârhânelerde Çin ve Irak’tan gelen kumaşlardan

²⁰⁸⁰ Somadeva, I, s. 551-552.

²⁰⁸¹ İâşe (i’âşe): Yedirip içirme, besleme, yaşatma, geçindirme. Bkz. *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, II, s. 1323.

²⁰⁸² Teçhîz (techîz): Donatma, lüzumlu şeyleri tamamlama. Techizat (techizat): 2. Askerî birliklerin silâh ve malzemeleri. Teçhîz etmek: Donatmak, donatılmak. Bkz. *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, IV, s. 2802.

²⁰⁸³ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 60.

yapılırdı. O, elbiseleri hankâh ve tekkelerde dağıtırdı. Sultanın harem için sırmalı kumaş imal eden ve devlet memurlarına ve onlara sunduğu eşlerine ihsan etmek için giysiler imal eden 4.000 nakışçısı vardı²⁰⁸⁴.

Subh-u'l-aşa'da kârhânelerde çalışan ipek işçileri ile ilgili yukarıdaki pasaj *Mesâlikü'l-ebâr*'dan aynen aktarılmıştır. Diğer kârhâne çalışanları hakkında ise şu malumat verilmiştir: “Usta sanatkarlar arasında kılıç, yay, mızrak, zırh-cekete ve diğer silahları üreten zanaatkarlar ayrıca kuyumcu, altın iplik işleyicileri ve diğerleri vardır.”²⁰⁸⁵

Fîrûz Şâh Tuğluk'un I. Tatta²⁰⁸⁶ seferinde atlar arasında çıkan bir veba salgını sonucu, ordu atlarının tamamına yakını telef oldu. Sultan büyük bir hezimete uğradıktan sonra ordusuyla Gücerat'a çekildi. Burada II. Tatta seferine hazırlanan sultan, Delhi'ye verdiği emirler ve talep ettiği hazırlıklar ile saray kârhânelerinin nasıl çalıştığını ortaya koymaktadır:

“Fîrûz Şâh (Tuğluk), [tekrar] Tatta tarafına saldırmak isteyince Han Cihân'a ferman gönderdi. Bu fermanda levazım talep etti. Savaş araç-gereçleri talebi Delhi'ye ulaşınca Han Cihân, Çin hükümdarının veziri gibi savaş araç-gereçleri için haddinden fazla gayret gösterdi. Dergâhın vergi memurlarına ve padişâh bargâhının çalışanlarına her bir kârhânenin esbabını hazine malından ve büyük bir gayretle hazırlamalarını işaret buyurdu. Bunun üzerine her bir kârhânenin hazırlıkları başladı. Her bir kârhânenin her cinsten esbabı o kadar çok hazırlandı ki yazıya ve hiçbir aklın terazisine sığmaz. 700.000 tenge meblağa (sadece) bir cins silah hazırladılar. Bu şekilde her bir kârhâne kıyaslanamaz (miktar)da raht (savaş levazımı) hazırladı. Her bir raht (savaş levazımı) bir günde hazırlanıyordu. O kadar çok raht (savaş levazımı) orduya ulaşıyordu ki bârkeş (yük hayvanları) temininde sıkıntı çekiliyordu...”²⁰⁸⁷

Seferberlik hazırlıklarının nasıl bu kadar hızlı yapılabildiğinin, nerdeyse tamamen tükenmiş bir ordunun yeniden nasıl donatıldığının anlaşılabilmesi için saray

²⁰⁸⁴ *Mesâlikü'l-ebâr fî-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 54-55; *Arab Accounts of India*, s. 24; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, s. 34.

²⁰⁸⁵ *Arab Accounts of India*, s. 87.

²⁰⁸⁶ Tehtehe çalışmanın geri kalan kısmında Tatta olarak anılacaktır.

²⁰⁸⁷ Afif, s. 222-223.

kârhânelerinin gücünün ve üretim kapasitesinin bilimesi gerekmektedir. “Kârhânehâ-yı Sultanî” ve “Kârhânehâ-yı Hâss” da denilen saray kârhâneleri sarayın ve ordunun (silâh, mühimmat, binek ve yük hayvanları gibi) her türlü ihtiyacının karşılayan üretim-hânelerdi. Bu kârhânelelerden bazıları savaş araç gereçlerinin üretimi, bakımı ve muhafazasından sorumluydular. Savaşta ele geçirilen ganimet, at ve filler de bu kârhânelere gönderilmekteydi.

Saraya bağlı söz konusu kârhâneler, “râtibî” ve “gayr-i râtibî” olmak üzere iki çeşitti. Meselâ, filhâne, pâygâh (ahırlar), matbah, şarâbhâne, şem’hâne (mumhâne), şotorhâne (شتر خانه: deve-hâne), seghâne (köpekhâne), âbdârhâne ve benzerleri râtibî; câmedârhâne, rikâbhâne, firâşhâne, ‘alemhâne gibi kârhâneler ise gayr-i râtibî idiler. Râtibî kârhânelere Fîrûz Şâh Tuğluk döneminde her gün büyük harcamalar yapıldı. Bu kârhânelere *raht*²⁰⁸⁸ (kârhâne ihtiyacı duyulan malzemeler)ından, meşâhire-yi hâşîye ve diğer eshabın ücretlerinden hariç olmak üzere her ay düzenli olarak 160.000 gümüş tenge ödenmekteydi. Gayr-i râtibî olanlara ise her yıl mallar (üretimde kullanılacak mallar) ısmarlanırdı. Yani bu kârhânelere ihtiyaçları olan paraya eşit miktarda malzeme gönderilirdi. Gayr-i râtibî olan kârhânelerden câmedârhâneye devlet hazînesinden bahar ve yaz mevsimleri hariç sadece kış mevsimi için 600.000 tenge, alemhâneye yılda 80.000 tenge ve çadır vb. şeyleri hazırlayan firâşhâneye ise her yıl 200.000 tenge ödeniyordu²⁰⁸⁹.

Firâşhâneye her yıl 200.000 tenge ödenmesi, bu kârhânenin sadece sultan için değil gulâmlar ve ordunun geri kalanı için de çadır vb. şeyleri ürettiğini gösteriyor olsa gerektir. Seferler sırasında yıpranan çadırların bakımını da firâşhâne üstleniyor olmalıdır. Karhanlerden alemhâne yılda 80.000 tenge masraf yapılması biraz garip gelebilir. Han Cihân’ın bir zafer sonrası Fîrûz Şâh Tuğluk’u nasıl karşıladığına dair kayıtlar bu hususu aydınlatmaktadır. Burada nakledilenler ordunun bütünü bir kenara bıraksak bile sadece zafer kutlamaları için bile alemhâne büyük harcamaların yapıldığını göstermektedir:

²⁰⁸⁸ Raht: 1 giysi, elbise; 2. ev eşyası; 3 at koşum takımı; 4 yol levazımı. Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 310.

²⁰⁸⁹ Afif, s. 337-338; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 171-172.

Fîrûz Şâh Tuğluk zafer ve fetihle Delhi'ye avdet ederken Han Cihân'ın emriyle şehrin dört tarafına bayraklar asılırdı. Sonra kendisi bayraklarla donanmış şehir muhafızlarıyla sultanı karşılamaya giderdi. Her elli bayrağın bir dohol (davul) ve iki şehnâ/(şehnây)²⁰⁹⁰ ve bir yergû/(yergû)su²⁰⁹¹ bulunurdu. Yaklaşık 12.000 bayrak şehrin her yerinde toplanırdı. Han Cihân, bütün şehrdarân (şehir muhafızları) ve bütün görevlileriyle ve sonsuz sayıda bayrakla Fîrûz Şâh Tuğluk'u karşılamak üzere Cumna Nehri'ni geçerlerdi²⁰⁹².

Görüldüğü üzere alemhâne kârhânesinde bir hayli bayrak üretilmekteydi. Bayrak tek başına değil yanındaki mehter takımı ile birlikte sayılmakta söz konusu bayraklar ve sazlar da muhtemelen bu kârhâne'de üretilip muhafaza edilmekte, bakım ve onarımları yapılmaktaydı. Yukarıdaki hesaba göre 12.000 bayrak taşındığına göre 240'ar adet davul, şehnây ve yergû çalgıları bu törende kullanılmış ve dolayısı ile bu çalgıları çalmak üzere alemhâneye bağlı çalışan 720 çalgıcı hizmet etmişti. Muhtemelen bayrakları taşıyanlar şehirde kalan askerlerden seçilmiş olmalıdır. Sonuç olarak, bu tören için hazırlanan 12.000 bayrak ile 720 çalgının hazırlanması masrafları ve 720 çalgıcının maaşları alemhâne kârhânesi tarafından karşılanmış olmalıdır. Doğal olarak sefere çıkan ordunun bayrak vb. ihtiyaçları ile de bu kârhâne ilgileniyor olmalıdır.

Fîrûz Şâh Tuğluk döneminde devrin ileri gelen han ve melikleri bu kârhânelere idareci (mutasarrıf) tayin edilmişlerdi. Örneğin Filhâne, Melik Şâhin Sultânî; Şekerehâne Melik Hızır Behrâm; Alemhâne, Pâygâh-i Has ve Rikâbhâne, Melik Muhammed Hâcî; Zerredhâne ve Silâhhâne, Melik Mübârek Kebîr-i Silâhdâr-i Hâs ve Vekil-i Der'in uhdesi altında idiler. O günlerde Alemhâne, Rikâbhâne ve Pîlhâne-i Meysere *Târîh-i Fîrûz Şâhî* müellifi Şems-i Sirac Afîf'in babası ve amcasının uhdesi altında idi ve kendisi de söz konusu kârhânelerde çalışmıştı. Fîrûz Şâh Tuğluk'un atadığı 36 kârhânedен sorumlu olan bir de baş-mutasarrıf vardı. Fîrûz Şâh Tuğluk bu görevi Hâce Ebu'l-Hasan'a vermişti. Ordunun veya sarayın ihtiyacı olan şeyler önce ona bildirilir; o ise ilgili kârhâne mutasarrıfına bu isteği iletirdi. Fîrûz Şâh Tuğluk'un yürürlüğe koyduğu yeni bir uygulâma da iktâ gelirlerinin bir kısmının kârhânelere tahsis

²⁰⁹⁰ Şehnây (شهناى): Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 394.

²⁰⁹¹ Yergû (يرغو): Bu kelime Türkçeden alınmadır. Ortası delik nefir/(zurna) gibi çalınan dal parçasıdır. Bkz. Ali Ekber Dehdodâ, *Lugatname-i Dehdodâ*, Tahran 1347, s. 170.

²⁰⁹² Afîf, s. 290-291.

edilmesi oldu. Bu sayede tek bir kârhânenin geliri bile, bir eyâletin gelirine hemen hemen eşit hâle gelmişti²⁰⁹³.

Kârhânelerin hesaplarını tutacak ayrı bir dîvân kurulmuştu. Kârhânelerin muhasebecileri o dîvânda bulunurdu. Her kârhâne de sayısız kâtib/muhasebeci vardı. Özellikle firaşhâne, pilhâne, alemhâne ve paygâh (ahır) kârhânelerinde çok muhasebeci bulunmaktaydı. Bununla birlikte her yılın sonunda kârhânelerin kâtibleri “Dîvân-i Vezâret” tarafından çağırılır ve muhasebe kayıtları kontrol edilirdi²⁰⁹⁴.

3.2.2. Vergi Yoluyla Savaş Araç Gereçleri Temini

Delhi Türk Sultanlığı devrinde melikler, valiler ve vergi memurları tarafından gönderilen vergi ve haraçlar içinde atların, develerin ve diğer savaş araç gereçlerinin ve özellikle de fillerin çok önemli bir yeri vardı. Vassal racalıklar da vergi olarak önemli miktarda savaş hayvanı ve silahı göndermekteydiler. Bu kısımda sultanlığın tarihinden söz konusu vergilere dair çeşitli örnekler nakledilerek, bu usulün savaş araç gereçleri teminindeki önemi anlatılmaya çalışılacaktır.

Muhammed Şâh Tuğluk döneminde vergi yoluyla toplanan techizat şu şekilde aktarılmaktadır: “Âmiller [valilik ve bölgenin vergi tahsildarlığını beraber yürüten yüksek memurlar] hediyelerini ve bulundukları bölgenin vergilerinden oluşan serveti sunmak üzere payitahta geldikleri zaman hediyeler arasında fil varsa öne alınır. Fillerden sonra koşumlu atlar, onların ardından katırlar, nihayet servet yüklü develer gelir.”²⁰⁹⁵

Fîrûz Şâh Tuğluk döneminde “778/1376-77 yılında Şemseddîn Damgânî, her yıl [başkente] Gücerat mahsulü üzerinden talep edilen vecih (para)den daha fazlasını; 40 lek (lek: 100.000) “tenge”, 100 zincîr fil, 200 Tâzî (İran) atı, 400 tane mukaddem-i beççegân ve Habeşî berde (köle) göndermeyi kabul etti.”²⁰⁹⁶ Şemseddîn Damgânî bu sayede Gücerat valiliğini uhdesine almaya hak kazandı.

²⁰⁹³ Afif, s. 338-339; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 172.

²⁰⁹⁴ Afif, s. 391; Haluk Kortel, a.g.e., s. 172.

²⁰⁹⁵ İbn Battûta, II, s. 656-657; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 214-215.

²⁰⁹⁶ Sîhrindî, s. 132; Nizâmuddîn Ahmad, s. 234.

Alâeddîn Muhammed Şâh devrinde 16 Ramazan 709/17 Şubat 1310 tarihinde hezimete uğrayan Varangal Racası Pratap Rudra Deva'ya (Ledder Deva) her yıl çok miktarda mal ve fil göndermesi karşılığında eman verildi²⁰⁹⁷.

Fîrûz Şâh Tuğluk döneminde vassal Bengal Sultanı Hâcî İlyas (Sultan Şemseddîn), I. Bengal seferinde hezimete uğradıktan sonra 756/1355-56 yılında elçileriyle çok sayıda hediyeler ve nefis şeyler gönderdi. Ardından bir kere daha İlyâs Hâcî'nin elçileri hediyeler getirdiler. Sultan Fîrûz Şâh bunun üzerine bizim en düşük bendelerimize bu mallardan daha fazlası verilmektedir. Bundan sonra nadir elde edilen seçilmiş filler [çok büyük filler] getirmelidirler diye ferman buyurdu²⁰⁹⁸.

Hacî İlyas ölünce yerine geçen oğlu Skender (İskender) hizmet²⁰⁹⁹ şartlarını yerine getirmedi. Fîrûz Şâh Tuğluk, II. Bengal seferine çıktı. Kuşatılan Sultan İskender, emân istedi ve barış yollarını aradı. Fil, mâl ve esbâb-i hizmetîyi vermeyi kabul etti. Sultan 761 yılının Cemaziyelevvel ayının 20'sinde/8.4.1360 Ekdâle önlerinden göç edip geri döndü. Pendeva (پندوه)'ya ulaştığında Sultan İskender, 37 zincîr fil ve diğer nefis şeyleri ve hediyeleri hizmetî (hediye, pişkeş) olarak gönderdi²¹⁰⁰. Fîrûz Şâh Tuğluk, Bengal'den ayrıldıktan sonra Benâresî'ye yöneldi ve Benâresî racası kaçtı. Ardından Raca Bîr Behân adamlarını gönderdi ve halkının öldürülmemesi için barış aradı. Bunun üzerine sultan âdeti üzere geri döndü. Raca 33 zincîr fil, hediye ve diğer nefis şeyleri hizmetî olarak sultanın nezdine gönderdi²¹⁰¹.

Fîrûz Şâh Tuğluk, II. Bengal seferi sırasında 762/1361'de²¹⁰² Cacnagar'a yöneldiğinde kaçan Cacnagar racasının itaat arz etmesi üzerine Sultan geri dönmeye karar verdi. "Câcneger racası, Fîrûz Şâh'ın sarayı için 20 zincîr Nil kükremesi gibi heybetli fili hizmet olarak gönderdi ve her yıl itaatkârlık ve vergi (مالگزارى: mâlgozârî) yoluyla [doğadan] toplanan filleri göndermeyi kabul etti²¹⁰³. Bu antlaşma ile Cacnagar

²⁰⁹⁷ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 320; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 100-101.

²⁰⁹⁸ Sîhrindî, s. 126.

²⁰⁹⁹ Bu cümlede "hizmet" ifadesini düzenli olarak gönderilen vergiler şeklinde anlamak gerekir.

²¹⁰⁰ Sîhrindî, s. 128.

²¹⁰¹ Sîhrindî, s. 129.

²¹⁰² Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 120.

²¹⁰³ Sîhrindî, s. 171-172.

racası her yıl 20 adet fili Sultan Fîrûz Şâh'a göndermeyi kabul etti²¹⁰⁴.

Fîrûz Şâh Tuğluk'un Tatta zaferinden sonra Tattalılara her yıl birkaç lek (100.000) tenge nakit ve esbâb (aletler) ve atlar vermeyi kabul ettirdiği görülmektedir²¹⁰⁵. Esbâb ile muhtemelen diğer eşyaların yanında savaş aletleri de kastedilmiş olmalıdır. Ayrıca atlar istendiği görülmektedir. Tatta, Hint Okyanusu kenarında olduğu için deniz ticareti yoluyla gelen atlardan vergi olarak istendiği anlaşılmaktadır.

Fîrûz Şâh Tuğluk döneminde var olan Melik eş-Şarklık makamı (Hindistan Beylerbeyliği)²¹⁰⁶, devlet çöküş sürecine girdiğinden ve Doğu Hindûları itaatsizliğe başladığından Nasireddîn Mahmûd Şâh döneminde Sultan eş-Şarklıklığa (Doğu Sultanlığı) dönüştürüldü. Bu makama Hâce Cihân getirilip bir nevi ikili sultanlığa geçildi. Bu dönemde, Hindistan'daki vassal racalar yeni kurulan Şark Sultanlığı'na bağlandı. Racaların bundan sonra vergi olarak yolladıkları filleri bu sultana göndermeleri istendi.

Sirhindî, söz konusu Sultan eş-Şarklık tarafından vergilerin toplanması hakkında şu mâlumâtı nakletmektedir: “796/1394 yılında küçük yaştaki Nasireddîn Mahmûd Şâh, saltanat tahtına oturdu. Hindistan iktânının işi Negunsâr kâfirlerinin üstünlüğünden dolayı zayıflamıştı. Özellikle Doğu Hindûları itaatsizliğe başladığı için Sultan, Hâce Cihân (vezir)'liğe getirilen Hâce Serûr'a Sultan eş-Şarklık (Doğunun Sultanı) unvanı verip Kanavec'den Bihâr'a kadar bütün Hindistan işlerini ona havale etti. [O] Recep 796 /-05. 1394 tarihinde yirmi zincîr fil ile Hindistan tarafına yollandı. Etâre, Kûl, Kehûr, Kanbul ve Kanavec havalisini cezalandırıp Cûnpûr'a gitti. Yavaş yavaş Kanavec, Kere, Sindiye, Delmû, Behrâyec, Bihâr, Terhet iktâlarını kendi tasarrufuna aldı kâfirlerin çoğunun başını ezdi. O diyarın kâfirlerinin harap edip yağmaladığı kalelerin hepsini yeniden inşa etti. Cacnagar racası ve Bengal padişâhı her sene Delhi'ye Fîrûz Şâh Tuğluk'a ulaştırmaları kararlaştırılmış olan filleri, birkaç yıllık

²¹⁰⁴ *Înşâ-i Mâhrû*, s. 28-35.

²¹⁰⁵ Afif, s. 240-247.

²¹⁰⁶ Sihirindî, s. 133; *Archaeological Survey of India Epigrafia Indica Arabic and Persian Supplement* (In continuation of the Series Epigraphia Indo-Moslemica) 1972, by Dr. Z. A. Desai Director (Epigraphy), Archaeological Survey of India Government of India New Delhi 1980, s. 27-31.

[ödenmemiş olan] bac ve harala birlikte Hâce Cihân’a ulařtırdılar²¹⁰⁷.

Sultanlık zayıfladıkça vassal Hindû racaları tarafından yıllık vergi olarak gönderilen fil sayılarının azalmaya başladığı görölmektedir. Örneğın devletın yıkılışına çok yakın bir tarih olan 807/1404-5’de vergi olarak gönderilen fillerin sayısı 4’e kadar düşmüřtü²¹⁰⁸.

3.2.3. Hediye Yoluyla Savaş Araç-Gereçleri Temini

Delhi Türk Sultanlığı sarayına gelen her türlü konuk, tacir, devlet adamı ve vali saraya gelirken hediye olarak savaş araç-gereçleri ve hayvanları getirmeye özendirilmekteydi. Bundan dolayı savaş araç gereçleri temin yollarından birisi de saraya getirilen bu tarz hediyeler idi. İbn Battûta bu hususta pek çok malumat vermektedir:

“Hint Hükümdarı Ebu’l-Mücâhid Muhammed Şâh [Tuğluk] âdeti üzere yabancılara bol ikramda bulunur... Hükümdarın yanına gelen herkes mutlaka ona bir hediye sunmalıdır. Kuşkusuz ileriki ilişkileri için bir aracı olsun diye böyle bir hediye takdim etmesi gerekmektedir. Zaten daha sonra sultan, getirilen hediyelerin kat kat fazlasını ihsan edecektir!

Hükümdarın bu âdeti herkes tarafından bilindiğı için Sind ve Hindistan’da oturan tüm tacirler saraya gelen her yabancıya binlerce dinar borç verirler. Böylece o yabancının sultana hediye etmek istediğı veya kendisinin kullanacağı at, deve vs. kıymetli eşyaları temin etmiş olurlar.

Sind bölgesine vardığımda ben de bu yola başvurdum. Tacir taifesinden at, deve, köle ve benzeri şeyler satın aldım. Zaten daha önce Gazne’de Tıkrîtlı Muhammed Dûri adlı bir tacirden otuz kadar atla, ok yüklü bir deve satın almıştım. Çünkü ok, sultana sunulan hediyelerdendir.”²¹⁰⁹

İbn Battûta, sultana hediye olarak bu tür şeylerin sunulması gerektiren başka bir durum daha anlatmaktadır: “Buralıların adetlerinden biri de şudur: Kişi, hükümdar

²¹⁰⁷ Sührindî, s. 154, 156-157; Esterâbâdî, I, s. 513-514; Nizâmuddîn Ahmad, s. 250-251.

²¹⁰⁸ Sührindî, s. 171-172; Nizâmuddîn Ahmad, s. 259.

²¹⁰⁹ İbn Battûta, II, s. 585, 732.

sarayından bahaneli yahut bahanesiz üç gün ayrılırsa hükümdardan izin çıkmadıkça bir daha giremez! Hastalık vs. geçerli bir özrü varsa sultana uygun bir hediye sunarak huzuruna çıkar. Uzun yoldan gelenler de böyle hareket ederler. Hukukçular Mushaf ve kitap; dervişler seccade, tespih ve misvak gibi hediyeler sunarlar. Kumandan ve emîrler ise at, deve ve silah armağan ederler.”²¹¹⁰

İbn Battûta ayrıca valilerin de vergilerle birlikte saraya gelirken çeşitli savaş araç gereçlerini hediye olarak getirdiklerini anlatmaktadır: “Âmiller [valilik ve bölgenin vergi tahsildarlığını beraber yürüten yüksek memurlar] hediyelerini ve bulundukları bölgenin vergilerinden oluşan serveti sunmak üzere payitahta geldikleri zaman... Hediyeler arasında fil varsa öne alınır. Fillerden sonra koşumlu atlar, onların ardından katırlar, nihayet servet yüklü develer gelir.”²¹¹¹

İbn Battûta’nın anlattığı söz konusu valilerin hediye olarak savaş araç gereçleri getirmesi âdeti Fîrûz Şâh Tuğluk döneminde varlığını geliştirerek devam ettirmiştir. Fîrûz Şâh Tuğluk döneminde yürürlükte olan söz konusu hediye getirme (hizmetî) kural ve kaideleri, Şems-i Sirac Afîf tarafından şöyle anlatılmaktadır:

“İktâ sahiplerinin (muktalar) her sene Sultan Fîrûz Şâh [Tuğluk]’a hürmet göstermek üzere iktâlarından gelmeleri ve kendi makamları ölçüsünde her cinsten hizmetler (hediye) getirmeleri yasa/töre idi. Öyle ki derya cihetinden getirilen Tâzî (İran) atları ve çok pahalı Türk atları ve sayısız filler çeşit çeşit cinslerde kıymetli elbiseler, her cinsten ve kıyas olunmaz altın ve bakır kap-kacaklar, silahlar ve develer, katırlar ve diğerleri her biri kendi iktâsı ölçüsünde her cinsten bazıları 100’er, 50’şer, 20’şer ve bazıları 11’er [tane] getirirler ve teslim ederlerdi... Şehriyar hazretlerinin fermanı ve istek tuğrası böyle idi. Muktaların getirdikleri miktarı hesaplarlar, iktâ mahsulünün bedelini icra edilmiş (verilmiş) sayarlardı. Belki de bu hizmetî (hediye) kaidesi kıyassız bir şekilde Sultan Fîrûz Şâh tarafından vaz edilmişti. Geçmiş hükümdarlar devrinde bu âdet yoktu. [Daha önce] iktâsından gelen her mukta başarabildiği miktarı sultan hazretlerinin önlerine koyarlardı. O hizmetî (خدمتی):

²¹¹⁰ İbn Battûta, II, s. 654.

²¹¹¹ İbn Battûta, II, s. 656-657.

hediye)²¹¹² mahsulde vaz edilmemişti [harcamasının karşılığını mahsulden alamazdı]. Fîrûz Şâh [Tuğluk]'un devri gelince, [o] harcaması ve ihracatı fazla olan muktaların hizmetî (hediye) [töresinden] muaf tutulmasını ve onlara zahmet verilmemesini ferman buyurdu. Sultan Fîrûz Şâh, iktâından gelen bütün muktaların, o iktân imkân verdiği her cinsten (eşyadan) fazla fazla başkente getirmelerini ferman buyurdu. Her iki taraf için de izzet hâsıl olması ve muktaa da hürmet olması için getirdiklerinin ücretini icra edilmiş mahsulden almalarını buyurdu. O padişâha yaraşır hizmetî (hediye) de halkın içinde tahtın önüne bırakmalarını buyurdu. Kırk yıl boyunca bu kaide mükemmel bir şekilde varlığını devam ettirdi (40 sene Fîrûz Şâh'ın padişâhlık müddetidir).²¹¹³

Moğol İmparatorluğu'nda da aynı âdetin cari olduğu görülmektedir. Mesela uzun süre Kubilay Han (1260-1294) hizmetinde bulunan İtalyan Seyyah Marco Polo (seyahati: 1271-1295) bu hususta şu bilgileri vermektedir: "...Yeni yıla girerken Kubilay Han'a en çok beyaz at hediye olarak verilirmiş. En azından 100.000 beyaz at verilir, derler. Hem de olur olmaz cinsten beyaz at değil, hepsi kıymetli atlarmış."²¹¹⁴

İtalyan Seyyah Odoric, Çin'de bulunduğu sırada Büyük Moğol Kağan'ın da bayram kutlamaları sırasında benzer bir şekilde hediye yoluyla savaş hayvanı temin ettiğini aktarmaktadır: "Meşhur imparator ailesinden herkes, beyaz at üzerinde geçit töreni yapardı. O sırada "Falan sülaleden biri hükümdarımıza birkaç yüz adet beyaz at takdim etti" diye bir ses duyulurdu ve birinin öne çıkıp imparator ailesine takdim etmek üzere getirmiş olduğu 200 adet atın sarayın girişinde olduğunu söylerdi. Böyle bir fırsat zamanında hükümdara takdim edilen beyaz atların sayısı inanılmaz muazzamdı."²¹¹⁵

3.2.4. Ganimet Yoluyla Savaş Araç Gereçleri Temini

Delhi Türk Sultanlığı ordusu genellikle yenilgiye uğrattığı Hindû racalıklardan ve Bengal vb. yerlerdeki diğer Müslümân hanedanlardan ve Moğollardan ganimet yoluyla çok sayıda savaş araç-gereci temin etmekteydi. Bazen Delhi ordusu işgalden vaz geçme karşılığında da çok sayıda savaş araç-gereci temin edebilmekteydi. Ganimet

²¹¹² Hidmetî (خدمتی): Hediye, pîşkeş bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 907.

²¹¹³ Afîf, s. 268-269.

²¹¹⁴ *Markopolo Seyyahatnâmesi*, I, s.107.

²¹¹⁵ *Cathay and the Wat Thither*, II, s. 239; Songja Lee, a.g.e., s. 70-71.

yoluyla savaş araç gereçleri temin edilmesi hususunda ana kaynaklarda geçen bazı vakalar şunlardır:

Nasıreddîn Mahmûd Şâh döneminde (1246-1266), Delkî Melkî denilen mevkide bölgedeki râna ile yapılan savaşta aynı cinsten 1.500 at İslâm ordusunun eline geçti. Diğer ganimetlerde bu minvalde idi. 11 Zilkade 645 (9.3.1248) yılında geri dönüldü²¹¹⁶. 1260'da Mevat'ın dağlık bölgelerine baskın düzenleyen Uluğ Han Balaban 142 at ele geçirdi²¹¹⁷.

Sultan Balaban (1266-1287) saltanatının ilk yıllarında Kâthîr'deki eşkiya özerine baskın tarzında yaptığı dağ seferinde o kadar çok at ele geçirilmişti ki ganimet atların çokluğundan orduda at fiyatlarının orta hallisi (بسی) 40 tengeye vardı²¹¹⁸. Sultan Balaban I. Bengal seferine giderken yolda cereyan eden savaşlar sırasında 60 zincîr dev bedenli fil dergâhın bendelerinin eline geçmiş²¹¹⁹, ardından Hisâr-i Hergânev (حصار هرگانه) içinde kuşattığı Raca Bîrâhetmen? (بیراحت من)'e eman vermiş ve ondan karşılığında 50 dağ azametinde fil almıştır²¹²⁰.

705/1305 yılında Ali Beg ve Tutrak idaresindeki Moğol ordusu Hindistan'a girdi. Yapılan savaşta büyük bir hezimete uğradılar ve saldırganların büyük bir kısmı kılıçtan geçirildi. Öldürülen Moğollardan Sultan Alâeddîn'in bargâhına ganimet olarak ele geçirilen 20.000 at ulaştı²¹²¹.

Alâeddîn Muhammed Şâh tarafından Varangal seferine ordu komutanı olarak gönderilen Melik Nâib Kâfûr, Varangal'in dış kalesini 16 Ramazan 709 (17 Şubat 1310) tarihinde ele geçirdi. Varangal Racası Pratap Rudra Deva'ya (Ledder Deva), sahip olduğu bütün hazineleri, filleri, atları, mücevherleri ve nefis şeyleri kendisine ulaştırması ve her yıl çok miktarda mal ve çok sayıda fili devlet hazinesi ve filhânesine ulaştırması karşılığında eman verdi. Raca Pratap Rudra Deva bir gece içinde bütün hazinesini topladı ve bunu ertesi gün 100 fil, 7.000 at, birçok değerli mücevherler ve

²¹¹⁶ M. Aziz Ahmet'in eserinde/tercümesinde hatalı olarak bu sayı "bin yüz elli" olarak gösterilmiştir. Bkz. Cüzcanî, s. 211-212; M. Aziz Ahmet, s. 217.

²¹¹⁷ Cüzcanî, s. 315; M. Aziz Ahmet, s. 229.

²¹¹⁸ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 60.

²¹¹⁹ *İ'câz-i Husrevî*, II, s. 10.

²¹²⁰ *İ'câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 10-11.

²¹²¹ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 320; Nizâmuddîn Ahmad, s. 162; Esterâbâdî, I, s. 389.

eşyalarla birlikte Melik Nâib Kâfûr'a gönderdi²¹²². Melik Nâib Kâfur, daha sonra Dehur Semender'den ele geçirdiği 36 zincîr fil ve peşinden gittiği Ma'ber'den ele geçirdiği 612 zincîr fil ve 20.000 at ile 711/1311 yılı başlarında Delhi'ye ulaştı²¹²³.

3.2.5. Ordu İhtiyaçları Temininde Av

Avcılığın insanlık tarihinin başlangıcından beri beslenme ile doğrudan bağlantısı olduğu bir gerçektir. Türkler için ise avlanmak, başta beslenme, eğlence, savaş olmak üzere hayatlarının her safhasında indirgenemez ve tecrit edilemez bir faaliyetti. Özellikle evcil hayvanların hiç olmadığı (telef olduğu) veya yetersiz olduğu durumlarda avlanarak yiyeceklerini temin ediyorlardı. 627/8 kışında kar ve soğuktan at ve koyunları telef olan çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu göçebeler Hie-li Kağan öncülüğünde So-chou eyaletine av seferleri düzenlemek zorunda kalmışlardı. VII. yy.ın son çeyreğine ait Tonyukuk kitabesinde geçen; “Çugay’ın kuzeyi ile Kara Kum (Kingan Dağları yakınlarındaki ıssız alanlarda)’da geyik yiyerek, tavşan yiyerek oturur idik, milletin boğazı tok idi” ibaresinden en azından bahsi geçen bölgedeki Türklerin ana besin kaynaklarının av hayvanları olduğu anlaşılıyor²¹²⁴.

Şems-i Sirâc Afîf’in aktardığına göre Delhi Türk Sultanlığı devrinde “Fîrûz Şâh [Tuğluk], iki büyük, derin demir kazan yaptırmıştı. O kadar büyüktü ki her birinde onar kurt pişerdi. [İçerisinde] diğer avlardan ne kadar pişebileceği malumdur. Bu iki büyük derin kazan için 10 ayaklı demir dîgdân (tencere koyma yeri, sehpası) hazırlattı. O her iki derin kazanı her iki sehpasıyla birlikte 120 nefer kehâr [mutfak eşyası vb. taşıyanlar] sultanın seferlerinde rikabın yanında götürürlerdi. Bir menzilde konaklandığında, av hayvanlarının avlanmasından çok miktarda et toplandığında o kazanda pişirirlerdi ve Allah’ın halkına dağıtırlardı. O kadar çok pişirilirdi ki halkın çoğu [ondan] yedi.”²¹²⁵

Berenî ise bu hususta şunları aktarmaktadır: “Sultan Fîrûz Şâh [Tuğluk], Hânsâ, Serestî, Kert semtlerinde çıktığı avlar sonucunda bu diyarlarda ormanda ne

²¹²² Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 330; *Hazâinü'l-fütûh*, 101-102, 105; Nizâmuddîn Ahmad, s. 165; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halacîler*, s. 100-101.

²¹²³ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 333; Nizâmuddîn Ahmad, s. 167.

²¹²⁴ M. Sait Polat, “Göçebe Türklerde Avcılık”, *Av ve Avcılık Kitabı*, haz. Emine Gürsoy Naskalı, Hilal Oytun Altun, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 58.

²¹²⁵ Afîf, s. 328.

arşlanlar ne de gergedan, kurt, antilop, geyik, ahu bırakmadı. Ne gökyüzünde uçan ve ne de suya konan bir kuş göremiyorum. Sultan Fîrûz Şâh'ın avlağından ordugâhına ulaşan av etlerinin çokluğundan kasaplar uzun zamandır koyun ve inek kesmediler, işsiz kaldılar ve işsiz kalmaya devam ediyorlar.”²¹²⁶

Av hayvanları sadece besin kaynağı değildi. Derisi, kemikleri, boynuzları, bağırsakları, sinirleri, kasları da göçebe hayatın kendine özgü ihtiyaçlarını karşılıyordu. Derisi çadırların ve giyim eşyalarının, kemikler, bağırsaklar ve sinirler, ok, yay, yay kirişi ve mızrak yapımında, büyük boynuzlar kap olarak veya kap imalinde kullanılıyordu²¹²⁷. Tüyleri ok yeleği ve kalem yapımında kullanılıyordu. Ordu, çıktığı bu avlar sayesinde çeşitli ihtiyaçlarını para harcamadan karşılamış oluyordu.

Fahr-i Müdebbir, ok yelekleri “akbaba ve kartal kuyruğundan iyi olur ve eğer bulamazsa kerkenez, şâhin, fare yiyen çaylak, leylek, turna, flamingo, horoz, ördek, çaylak, balaban kuşu (bataklık kuşu) ve deve kuşu tüyü de uygun olur”²¹²⁸ diyerek avlanan kuşların tüylerinin ok yapımında kullanıldıklarını beyan etmektedir.

Delhi Türk Sultanlığı hükümdarları barış zamanında orduyla birlikte sık sık avlara çıkmaktaydılar. Aynı zamanda seferler esnasında da kısa aralar verip ava çıktıkları olurdu. Bu avlar hem bir nevi savaşa hazırlık, askerlerin hamlıklarını atması için bir fırsat ve askerî tatbikat idi. Aynı zamanda sefer sırasında ordunun et ve çeşitli ihtiyaçlarının temininde önemli bir vesile ve ikmalin düşman toprakları üzerinden karşılanmasının önemli bir yöntemi idi.

Çinli savaş sanatı stratejistleri ikmalin düşman topraklarından yapılmasına önem vermektedirler. Örneğin Sun Tzu (M.Ö. III.-V. yy.) “orduyu iyi sevk ve idare eden kişi... savaş gücünü [donanımını] ülkesinden, yiyecek ikmalini düşmandan sağlar, böylece askerlerinin yiyeceği yeterli olabilir”²¹²⁹ der. Diğer bir tercüme tarzı şudur: “Donanımını yurdundan, erzakını düşmandan al ki hem silahın hem de tayının sana yeterli olsun.” Devamında “Bu nedenle akıllı komutan yiyeceğini düşmandan

²¹²⁶ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 600.

²¹²⁷ M. Sait Polat, “Göçebe Türklerde Avcılık”, s. 59.

²¹²⁸ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 244.

²¹²⁹ Sun Zi (Sun Tzu), *Savaş Sanatı*, çev. Pulat Otkan-Giray Fidan, s. 6; *Kadim Çin'in Askeri Klasikleri (İlk Üç Kitap)*, I, s. 220.

sağlamaya dikkat eder. Düşmanın bir cung (yaklaşık 130 kg.) yiyeceği bizim yirmi cung yiyeceğimize, bir “dan” (yaklaşık 30 kg.) hayvan yemi bizim yirmi dan yemimize bedeldir” demektedir²¹³⁰. Li Quan (Tang Sülalesi dönemi 618-906) ise “Silahın kendinden, yemeğin düşmandan olursa, uzun yolda bile muhtaç olmazsın” demektedir²¹³¹.

Delhi Türk Sultanlığı hükümdarları çok uzak bölgelere seferler düzenlemekte ve bu harekâtlar bir yıldan daha uzun sürebilmekteydi. Fakat bu durum iâşe ve ordunun zindeliği açısından çok büyük bir dezavantaj teşkil etmekteydi. Çinli askerî stratejist Jian Lin (Tang Sülalesi dönemi 618-906), söz konusu dezavantajı şöyle açıklanmaktadır: “Yol uzun olduğunda insanlar [ordu halkı] gerçekten bitkin düşer, eğer tüm güçleri yolculukta kullanılırsa, rakipleri dinç olduklarında onlar yıpranmış olurlar. Bu yüzden de mutlak ve kesin saldırıya uğrarlar.”²¹³² Çinli stratejistlerin de dile getirdiği söz konusu hataya düşmemek, yolda yorulmamak için Delhi Türk Sultanlığı hükümdarlarının birçok seferde yolda mola verip süreklilik avları düzenledikleri görülmektedir. Böylece ordu halkının hem ruhu hem bedeni dinlendirilmekte hem de savaş için talim yapılmakta ve ordunun çeşitli ihtiyaçları ve iâşesi bu avlar sırasında temin edilmekteydi.

3.2.6. Satın Alma Yoluyla Savaş Araç Gereçleri Temini

Delhi Türk Sultanlığı hükümdarlarından Muhammed Şâh Tuğluk devrine dair kayıtlara da yer verilen *Mesâlikü'l-ebşâr*'da Hindistan'da “Vahşi hayvanlar, yaban kuşları oldukça fazladır. Keza fennec (çöl tilkisi), gergedan da boldur, ama “büyük Zenc fili” (فيلة الزنج أبل) azdır”²¹³³ ifadesi yer almaktadır²¹³⁴. Bu durumda İbn-i Battûta'nın 20 savaşçı taşıyabildiğini söylediği ve diğer kaynaklarda pek zikredilmeyen büyük filler

²¹³⁰ Sun Zi (Sun Tzu), *Savaş Sanatı*, çev. Pulat Otkan-Giray Fidan, s. 6; Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, çev. Hasan İlhan, s. 48, 52; *Kadim Çin'in Askerî Klasikleri* (İlk Üç Kitap), I, s. 220.

²¹³¹ Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, çev. Hasan İlhan, s. 48.

²¹³² Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, çev. Hasan İlhan, s. 134.

²¹³³ Bu cümle eserin Türkçe çevirisinde “Zencilerin ülkesinden (الزنج) getirilen filler azdır” şeklinde çevrilmiştir. İngilizce çevirisinde ise “Filler ve gergedanlar vardır fakat Zenc filleri en iyisidir” (There are elephants and rhinoceroses but the elephants of Zanj are the best) diye tercüme edilmiştir. Cümlemin Arapça aslı ise (و أما أنواع الصيد، و إنما فيلة أبل) şeklindedir. (من الوحش و الطير بها فكثر، و بها الفئك، و الكركن، و إنما فيلة أبل)

²¹³⁴ *Mesâlikü'l-ebşâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 81; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-Ebşâr)*, s. 52; *Arab Accounts of India*, s. 50.

kastediliyor olmalıdır. Bir ihtimal bu filler Delhi sultanları tarafından Zanzibar'dan Hindistan'a getirilmiş filler olabilir.

Fîrûz Şâh Tuğluk devrinde Serendîb/Seylan/Sri Lanka Adası (جزائر رود نیل: cezâir-i rûd-i Nîl; Nil Nehri Adası)'ndan devlet namına tacirlere fil getirildiğini bilinmektedir. Hatta bu fillerden sakat kalan, işe yaramaz hale gelenleri için bile tacirlere ücretinin ödenmesi emredilmiştir. Gücerat Nâibi Melik Şemseddîn Ebû Recâ yalan ile birkaç filin parasını Dîvân-i Vezâret'ten icra ettiği için ve diğer suçlarından dolayı müsadere edilmiştir²¹³⁵.

Duarte Barbosa (1501-1516), Delhi Türk Sultanlığı yıkıldıktan yaklaşık bir asır sonra 1514'te Gücerat ve diğer Hindistan krallarının Malabar ve Seylan adalarından at ve filler satın aldıklarına netlik kazandırmaktadır. Duarte Babbosa fil ticareti hakkında şu bilgileri vermektedir: Müslümân Gücerat Kralı, Malabar ve Seylan'dan satılmak için bu krallığa getirilen pek çok at ve fillerin lorduydu. Gücerat Kralı satın aldığı atlar ve filler ile itaat etmeyen kendine bağlı uluslar ve diğer krallıklar üzerine saldırırdı. Bu kiral kendi konutunda bunlardan [filler] 400 veya 500 büyük ve iyisine sahipti. Onlar, Malabar'dan satılmak için getirildikleri limandan fillerin her birini 1.500 gümüş paraya (ducats)²¹³⁶ satın alıyorlardı²¹³⁷. Hatta çok büyük ve savaş için iyi eğitilmiş fillerin fiyatları 1.500'den 2.000 gümüş paraya (ducats) kadar çıkmaktaydı²¹³⁸. Ludovico di Varthema da Barbosa'yı doğrulamakta ve bazı ülkelerde fillerin 50 ducats (gümüş para), bazı ülkelerde 1.000 (gümüş para) ve 2.000 gümüş para ettiğini söylemektedir²¹³⁹.

Duarte Barbosa, Seylan Adası'nın Hint anakarasına fil ihraç eden önemli bir merkez olduğu hakkında şu bilgileri vermektedir: Seylan'da çok fazla yabani fil yaşar ve bu filler kralın (Seylan Adası kralı) emriyle yakalanıp eğitilirler. Onları Cholmendel,

²¹³⁵ Afif, s. 486-487.

²¹³⁶ Duarte Barbosa, eserinde ducats tabirini hem altın hem de gümüş paralar için kullanmaktadır. Lakin altın paranın önüne gold (altın) sıfatını koyduğu görülmektedir. Bundan dolayı, ducats, burada gümüş diye çevrildi. Fakat fil için bu ücretin altın cinsinden olması, daha makul gözükmetedir.

²¹³⁷ Duarte Barbosa, s. 55.

²¹³⁸ Duarte Barbosa, s. 89.

²¹³⁹ Ludovico di Varthema, *the Travels of Ludovico di Varthema in Egypt, Syria, Arabia Felix, in Persia, India, and Ethiopia A.D. 1503 To 1508*, s. 129; Ayrıca *Sukra-nîti*'de fil fiyatları hakkında şu bilgi yer almaktadır: "fillerin ve atların en yüksek fiyatı 2.000, 3.000, veya 4.000 bin (pala)'dır [2.000, 3.000 ve 4.000 rupy]" "Yükseklik, dövüş ve mada (azgınlık) bakımından rakipsiz olan fil iki bin Niksa [6.666 rupy] fiyatındadır." Bkz. *The Sacred Books of the Hindus, Vol XIII. The Sukra-nîti*, s. 146.

Narsynga ve Malabar'dan gelen tacirlere satarlardı. Cambay ve Decani (Dekken) Krallıkları [tacirleri] buralara gelerek söz konusu filleri satın alırlardı²¹⁴⁰.

Delhi Türk Sultanlığı ve Hindistan'daki diğer krallıklar, at ihtiyaçlarının büyük bir kısmını Arabistan, İran ve kuzey ülkelerinden ithal etmekteydiler. 1271-1295 yılları arasında Çin'e seyahat eden Marco Polo, Hürmüz ve civarından Hindistan'a at ticareti hakkında şu bilgileri vermektedir: "Tekneye mal yükledikten sonra üstünü bir deri ile örtüyorlar. Daha üstüne de atları çıkartıyorlar. Atlar da bura tacirlerinin Hindistan'a satmak için götürdükleri hayvanlar."²¹⁴¹ Söz konusu at ticaretinin XVI. yy.ın başlarında hız kesmeden hala devam etmekte olduğunu yukarıda gördüğümüz üzere Duarte Barbosa doğrulamaktadır²¹⁴². Çok miktarda atın Arabistan ve İran'dan Hindistan'a taşınmak üzere her yıl 500 veya 600 ve bazen 1000 atın diğer ticaret malları ile birlikte gemilere yüklendiklerini bildirmektedir²¹⁴³. Duarte Barbosa bu devirde Hindistan'ın güneyinde bulunan Narsinga Krallığı ve çevresinde atların her birinin fiyatının 300'den 600 ducat (gümüş para)'a çıkabildiğini ve hatta kralın kendi şahsî kullanımı için aldığı atların fiyatlarının 900 veya 1.000 gümüş paraya (ducats) çıktığını bildirmektedir. İlave olarak bu atların burada (Hindistan) iyi beslenemediklerinden kısa süre yaşadıklarını dile getirmektedir²¹⁴⁴.

Savaş hayvanları haricinde bazı silahlar da diğer ülkelerden ithal edilmekteydi. Mesela Fahr-i Müdebbir silah çeşitlerini sayarken diğer ülkelerden ithal edilmiş silahların varlığına şu ifadeler ile işaret etmektedir: "Kılıç birkaç çeşittir: Çinî, Rusî, Hazarî (خررى), Rumî (Anadolu), Frengî²¹⁴⁵, Yemânî, Süleymanî, Şâhî, A'lâyî, Hindî, Keşmîrî hepsi meşhur kılıçlardır. Ama Hint kılıcı bütün kılıçlardan daha iyi, daha fazla

²¹⁴⁰ Duarte Barbosa, s. 167.

²¹⁴¹ *Markopolo Seyahatnâmesi*, I, s. 36-37.

²¹⁴² *Markopolo Seyahatnâmesi*, I, s. 37; Duarte Barbosa, s. 55.

²¹⁴³ Duarte Barbosa, s. 42.

²¹⁴⁴ Duarte Barbosa, s. 89-90.

²¹⁴⁵ Firengî/Firencî Kılıçlar: Kabzasına yakın yassı ve ucu ince olması, uzun kan oluklarının bulunmasıyla diğer kılıçlardan ayrılıyordu. Bkz. Ahmet Özdağ, *Türklerin Savaş Sanatı Aldatıcı Taktikler & Farklılaşan Stratejiler*, s. 71; Firanga şeklinde adlandırılan Avrupa imali kılıçların alt kısımları geniş üst kısımları ise ince oluyordu. Bu kılıçların boyları, "Yemani" denilen kılıçların boyları kadardı ve ortalarında berrak sulara sahip nehre benzeyen geniş bir çizgi bulunmaktaydı. İmalden önce ve sonra nakışları beyaz, yeri ise kırmızıydı. Göğüs kısımlarında tam da çizginin altında altından bir hilal, bazılarında ise altından bir çivi bulunurdu. Kılıcın bu bölgesi, cevhersizdi ve aynı zamanda daha konilemiş durumda idi. Frankların "Firanga" denilen bu kılıçlarının Doğu'da ünlü olması da bu özelliklerinden dolaydır. Avrupa kılıçları önce Rus nehirleri ve Hazar Denizi vasıtasıyla Akdeniz ülkelerine taşınıyor, sonra buradan Venedik limanı yoluyla Yakındoğu ülkelerine gönderiliyordu. Bkz. Pınar Ülgen, *Doğu-Batı Arasında Teknoloji Transferi (Geç Orta Çağlar)*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 123.

cevherli, daha keskindir.”²¹⁴⁶ İbn Battûta, Fahr-i Müdebber’i doğrular bir şekilde 8 Haziran 1334²¹⁴⁷ yılında başkente dönen Muhammed Şâh Tuğluk’u²¹⁴⁸ karşılama töreninde vezir ve devlet erkânı tarafından sultana vermek için hazırlanan hediyeler arasında Mısır kılıçlarını da saymaktadır²¹⁴⁹. Emîr Husrev-i Dihlevî, 1291 yılında ayrıca İran’da üretilen “Kirman kılıcı” (تیغ کرمان: tîğ-i Kirmân)ndan bahsetmektedir²¹⁵⁰. Dönemin kaynakları da bu kadar çok kılıç çeşidinin sıralanması, büyük oranda bir silah ithalatı yapıldığına işaret ediyor olmalıdır. Kılıç dışında diğer silahlar ve techizat için de bu tarzda örnekler vermek mümkündür. İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk devrinde Delhi’de ikamet eden Iraklı Seyyid Ebu’l-Hasan Abbâdî’nin hükümdarın malıyla ticaret yaptığını, onun namına Irak ve Horâsân’dan silah ve eşya satın aldığını açıkça bildirmektedir²¹⁵¹.

3.2.7. Savaş Araç-gereçleri Üretimi, Bakımı ve Muhafazası

Savaş araç gereçlerinin üretilmesi, bakımı ve muhafazası için özellikle başkent Delhi’de ve büyük şehirlerde, kalelerde kârhâneler ve zerredhâneler (cephâne, silah deposu) bulunmaktaydı. Zerrâdhânelerde özellikle silah üretilmekteydi. Güvenilir gulâmlar bu zerradhânelerin muhafızlığına getirilmekteydi. Örneğin Sultan Şemseddîn İltutmuş, gulâmlarından Senker-i Rûmî’yi Şâhne-i Zerradhâne-i Bedâûn (Bedâûn Zerredhnesi Muhafızı) olarak atamıştı²¹⁵². Sonuç olarak başkent dışındaki büyük şehirlerde de zerredhâneler bulunduğu ortaya çıkmaktadır.

Delhi’de faaliyet gösteren 36 çeşit kârhânede her çeşit savaş araç gereçleri üretilmekte ve savaş hayvanları yetiştirilmekteydi. Bu kârhâneler içerisinde yer alan pâygâhlarda (ahır) atlar, filhânelerde filler, şotorhânede develer muhafaza edilmekte, bakımları yapılmakta, eğitilmekte ve muhtemelen güçlü damızlıklarla çiftleştirilerek sayıları ve nitelikleri arttırılmaktaydı.

²¹⁴⁶ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 258.

²¹⁴⁷ Metinde doğrudan tarih verilmemekte, bunun yerine Şevval ayının dördüncü günü sultan başşehirden yedi mil uzakta bulunan Tilbet köşkünde konakladı denilmektedir. Başkente dönüş tarihi ise 8. dipnotun sayfa 759’daki açıklamasında verilmiştir.

²¹⁴⁸ Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar İslâm Devletleri*, I, s. 840. Bu kısımda İbn Battûta hükümdar ismini vermemiştir.

²¹⁴⁹ İbn Battûta, II, s. 733.

²¹⁵⁰ *Miftâhu’l-futûh*, s. 8.

²¹⁵¹ İbn Battûta, II, s. 738.

²¹⁵² *Cüzcânî*, s. 254.

3.3. ORDU SEVKİ VE SAVAŞ İDARESİ

“Ordu Sevki ve Savaş İdaresi” adını taşıyan bu kısım, bu çalışmada yer alan en kapsamlı bölümdür. Bundan dolayı öncelikle içerdiği konuların kısaca gözden geçirilmesi gerekmektedir. Bu bölümde birbirleriyle bağlantılarına göre aşağıdaki konular ele alınmaktadır:

Başlangıç olarak Delhi Türk Sultanlığı’nda sefer ve geri dönüş tarihinin belirlenmesi, askere alma faaliyetleri, sefer hazırlıkları, istihkâm faaliyetleri, meşveret meclisi (savaş konseyi) toplanması, sefer düzenlemek için hükümdardan izin alınması konuları anlatılmaktadır.

Sefer sırasında göz önünde bulundurulacak hususlar, sefer sırasında lojistik, ordunun moralini yükseltmek için yapılanlar ve düşmanın moralini bozmak için alınan önlemler, keşif kolu çıkarılması, harb meclisleri, ordugâh kurulması, savaş düzeni ve orduda sağlık hizmetleri irdelenmektedir.

Ordunun sevk edilmesi bağlamında bayrak, çetr, davul vb. ile haberleşme ve koordinasyon, ordu bandosunun düzeni ve işlevi konuları ele alındıktan sonra strateji, taktik ve hileler ayrıntılı olarak, örnekleriyle incelenmektedir. Savaş hilelerine açıklık getirebilmek ve hileleri adlandırabilmek için Çin kültürüne ait kadim 36 savaş hilesi ile paralellikler kurulmakta, uygulanan hileler örnekleri ile anlatılmaktadır. Delhi Türk Sultanlığı tarafından askerî ve millî gücü muhafaza etmek, Hindistan’da tutunabilmek için kullanılan askerî stratejiler örnekleri ile açıklanmaktadır.

Hindistan coğrafyası ve iklim şartları incelenmektedir. Bu bağlamda Delhi Türk Sultanlığı ordusu tarafından savaşta coğrafya ve coğrafi şartların kullanımı örnekleri ile ele alınmaktadır. Devamında Delhi Türk Sultanlığı’nda ve İslâm devletlerinde sığınmacılar, savaş esirleri, esir düşman askerleri ve eşkıyalara nasıl muamele edildiği konuları üzerinde durulmaktadır.

Delhi Türk Sultanlığı ordusu tarafından uygulanan savunma, kuşatma, meydan ve deniz savaşları, gece baskınları ve pusular ile dinî ve psikolojik savaşlar incelenmektedir. Sonrasında orduda askerî amaçlı casus kullanımı, orduda haberleşme

ve parola kullanımı konularından bahsedilmektedir. Son olarak ordunun temeli suvâri birliklerine dayandığından atların dağlanması, dağ çeşitleri, yedek at kullanımı ve faydaları konuları örnekleri ile anlatılmaktadır.

3.3.1. Askere Alma Faaliyetleri

Askere alma faaliyetleri “Dîvân-i ‘Ârız” ve onun başkanı ‘Ârız-i memâlik tarafından yürütülmektedir. ‘Ârız-i memâlik asker alımlarında savaşçıların techizatlarını, ok, yay, zırh, balta ve atlarını kontrolden geçirmektedir. Hatta bu arzlar sırasında atların kıymetleri bile tespit edilmektedir. Boy ve bosu uygun olmayan adaylar, techizatı yeterli olmayanlar askere alınmamaktaydı²¹⁵³.

Savaşçılardan okçular farklı sertlik derecesindeki yaylar ile ok atma, suvâriler halka kapma oyunu ile mızrak kullanımı, aynı zamanda kemânkeş olmak isteyen suvâriler ise ilave olarak hareket halinde yerdeki bir küreye atış yaparak ok atma imtihanlarından geçirilmekteydiler. Ayrıca savaş baltası kullanımı da imtihandan geçirilmekteydi. Oku hedefe isabet ettirmedeki yetenekleri ve diğer silahları kullanmadaki kabiliyetlerine göre kendilerine maaş bağlanmaktaydı. Ardından savaşçıların boy, bos, ten rengi, saç rengi, göz rengi vücutlarındaki belirgin özellikler demek olan hilyesi ve maaşlarının miktarı ve at dağı tek tek defterlere işlenmekteydi. Ücretli asker alındığında başta maaşları peşin olarak verilmekteydi. Asker alımında hatip (ordu vaizi olmalı) ve Kadı sâların [قاضى سالار: Ordu kadısı] da hazır bulunduğu müşahade edilmektedir. Askere alma işlemlerinde her zaman bu kadar sıkı davranılmaz bazen çok büyük askerî seferler düzenlemeye karar verildiğinde üstün körü kelle sayımı ile asker alındığı da olurdu. Nitekim Berenî, Muhammed Şâh Tuğluk döneminde gerçekleşen böyle bir askere alma faaliyetini aktarmaktadır²¹⁵⁴.

Celâleddîn Fîrûz Şâh Halacî’yi peş peşe düzenlediği hileler sayesinde katleden Melik Alâeddîn Halacî’nin başkent Delhi’yi ve saltanatı tamamen ele geçirmeden önce gerçekleştirdiği asker alımları bu hususta ayrıntıları ile kaydedilen tarihî vakalardan birisidir:

²¹⁵³ Cüzcanî, s. 146-147; Enver Konukçu, “Muhammed Kalaç’ın Bihar ve Bengal Fetihleri”, s. 286-287.

²¹⁵⁴ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 319, 338, 476-477; İbn Battûta, II, s. 593.

Melik Alâeddîn Halacî, padişahlık tahtına oturunca kendi han, melik ve emîrlere yeni suvârileri çaker alabilmeleri için tengeler (paralar) verdi. Öyle ki ölçüsüz altın ele düşmüştü. Delhi şehrine gelme hazırlığı ile meşgul oldu. Ama çok yağmur yağdığından, suların çokluğundan, bataklık ve çamurların fazlalığından duraklıyordu. O yıl yağmurun çokluğundan Ganj ve Cumna nehirleri denize dönmüş idiler. Kolaylık doğunca Delhi'ye yönelmek istiyordu. Melik Alâeddîn böyle bir durumda fil, mal (para) ve ordu ile Karra'dan dışarı çıktı. Kendi emîr, melik ve hanlarına çok cemiyet toplanması için yeni suvâri almada mübalağa göstermelerini ve maaş (mevâcib) tayininde ihtiyat göstermemelerini, yıl ve ayı tutmamalarını (dikkate almamalarını), esirgmeden altınları dökmelerini buyurdu. O yüzden Melik Alâeddîn Delhi tarafına gelirken küçük, hafif ve taşınabilir bir mancınık yapmış idiler. Her gün beş men altın yıldızı Sultan Alâeddîn'in serâperdesi (otağı)ni kurduğu her bir menzilde konaklama vaktinde dehlîz (çadır)in önünde mancınığa koyuyorlar ve seyredenlerin gözü önünde fırlatıyorlardı. Etraftaki halk toplanıyor ve o yıldızları (altınları) topluyorlardı. Her gün sultanlık dehlizinin önünde daha fazla cemiyet toplanıyordu. İki üç hafata içinde Hindistan'ın bütün kasaba ve şehirlerinde Melik Alâeddîn'in Delhi şehrini ele geçirmeye gittiği, halka altın saçtığı hesapsız suvâriyi çaker aldığı duyuldu. Her dört yönden ordu ehlinden ve gayr-i ordu ehlinden halk meliğin ordusu tarafına koştu. Melik Alâeddîn, Bedâun'a ulaştığında böyle bir muson mevsimine rağmen 56.000 suvâri ve 60.000 piyâde onun ordusunda toplandı ve büyük bir kalabalık toplandı.

Melik Alâeddîn Beren'e ulaştığında Nusret Han, Beren Halkı Namâzgâhı Sahrası'nda büyüklerin evlatlarından, [büyüklerin] çocuklarının meşhurlarından, askerlerden çaker alıyordu. Zaman belirlemede ve maaşın (mevacib) miktarını belirlemede ihtiyat göstermiyordu.

Celâlî hanedanının büyük emîrleri Delhi'den Melik Alâeddîn ve Zafer Han üzerine namzed kılınmışlardı. [Fakat] bu büyük emîrlere gelip Melik Alâeddîn'e bağlandılar. Bazılarına yirmişer, otuzar men altın, bazılarına ellişer men altın verildi. O

melik ve emîrlar ile birlikte gelen bütün ordunun (haşem) her birine üç yüzer tenge nakit in‘âm verdiler²¹⁵⁵.

Melik Alâeddîn’in Beren Halkı Namâzgâhı’nı asker alım merkezi olarak seçmiş olması, çok geniş alanlara sahip olan namâzgâhların doğal olarak asker alım merkezi olarak seçildiğini ortaya çıkarmaktadır.

Askere alma faaliyetleri daha önce ikinci bölüm içerisinde “Askerî Teşkilatın Temel Kurumu Dîvân-i ‘Ârız” başlığı altında daha ayrıntılı olarak işlendiğinden burada konu üzerinde daha fazla durulmadı.

3.3.2. Sefer Hazırlıkları

Saray kârhâneleri yıl boyunca çalışarak silah ve techizat üretimini yapmakta, savaş hayvanlarının bakım ve muhafazasını uhdesinde bulundurmakta, gerektiğinde orduyu donatmaktaydılar. Ayrıca gerekli savaş araçlarını hükümdarın istediği yere de gönderebildikleri bilinmektedir. Gücerat’ta bulunan Fîrûz Şâh Tuğluk’un II. Tatta seferi öncesi Delhi’ye verdiği emirler ve talep ettiği hazırlıklar bu hususa örnek teşkil etmektedir:

“Fîrûz Şâh Tuğluk, Tatta tarafına saldırmak isteyince Han Cihân’a ferman gönderdi. Bu fermanda levazım talep etti. Savaş araç-gereçleri talebi Delhi’ye ulaşınca Han Cihân, dergâhın vergi memurlarına ve padişâh bargâhının çalışanlarına, her bir kârhânenin esbabını (ihtiyaçlarını/aletlerini) hazine malından ve büyük bir gayretle hazırlamalarını işaret buyurdu. Bunun üzerine her bir kârhânenin hazırlıkları başladı. Her bir kârhânenin her cinsten esbabı o kadar çok hazırlandı ki yazıya ve hiçbir aklın terazisine sığmaz. 700.000 tenge meblağa (sadece) bir cins silah hazırlandı. Bu şekilde her bir kârhâne kıyaslanamaz (miktarda) raht (savaş levazımı) hazırladı. Her bir raht (savaş levazımı) bir günde hazırlanıyordu. O kadar çok raht (savaş levazımı) orduya ulaşıyordu ki [bu rahtı taşımak için gerekli olan] bârkeş (yüklet hayvanları) temininde sıkıntı çekiliyordu...”²¹⁵⁶

²¹⁵⁵ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 242-245.

²¹⁵⁶ Affî, s. 222-223.

Anlaşılan odur ki sefer hazırlıklarını anlayabilmek için saray kârhâneleri hakkında bilgi sahibi olmak gerekmektedir. Bu konu üçüncü bölüm içerisinde “Savaş Araç Gereçleri Üretimi” başlığı altında daha önce ele alındığından daha fazla üzerinde durulmayacaktır.

Sefer öncesinde ordunun ve techizatın nakli için gemilerin hazırlanması emr olunurdu. Sultan Balaban (1266-1287), Bengal Valisi Melik Tuğrul üzerine 1280 yılı civarında harekete geçmeden önce Cumna ve Ganj nehirlerinde çok sayıda becr/bahr (gemi/filo)²¹⁵⁷ ve gemi yapılmasını emretmesi bu duruma örnek gösterilebilir²¹⁵⁸.

Hazırlıklar tamamlandıktan sonra saltanat çadırının saraydan çıkarılıp belirli bir yere kurulması, sefere çıkma işareti sayılırdı. Sultan nereye sefer yapmak istiyorsa, çadırı o tarafta bir yere kurulurdu²¹⁵⁹. Saltanat çadırının bu hususiyeti hakkındaki en güçlü kanıtlarından biri olarak Sultan Balaban’ın Kâthir (کتیر)²¹⁶⁰ eşkıyası üzerine çıktığı sefer gösterilebilir. Sultan bu seferi gizlemek ve baskın yapabilmek için “serâperde ve dehlîz-i sultânî-yi hası çıkarmaksızın halk arasında dağlık bölge tarafında av (yapılacağı) haberini yaymalarını buyur”du²¹⁶¹.

3.3.3. Meşveret Meclisi (Savaş Konseyi)

Sefer sırasında ve savaş esnasında kritik durumlarda sultan veya ordu kumandanı, emri altındaki diğer kumandanlar ile istişare yapmak durumunda idi. [Böylece] başarısızlıktan ordunun bütünü mesul tutulurdu²¹⁶². Sultan veya komutan bütün sorumluluğu üzerine almak zorunda kalmazdı. Daha da önemlisi ortak akıldan istifade edildiği için başarıya ulaştıracak daha doğru kararların alınması mümkün olurdu.

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda sefer öncesi meşveret meclisi toplanıp nasıl bir hareket tarzı tutulması gerektiği yönünde müzakere edilirdi. Hükümdar veya Ser-

²¹⁵⁷ Metinde bu kelime becr (بجر) imlası ile kaydedilmiştir. Bununla birlikte bir anlamı yoktur. Becr değil de bahr (بحر: gemi) olmalıdır. Muhtemelen noktalama hatası olmalı ve ha (ح) harfi yerine yanlışlıkla bir nokta izafesi ile cim (ج) harfi yazılmış olmalıdır.

²¹⁵⁸ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 84-85; M. Aziz Ahmet, s. 259; *Kiranu's-sa'deyn*, s. 162.

²¹⁵⁹ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 81-83.

²¹⁶⁰ Değişik imlaları bulunmaktadır.

²¹⁶¹ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 58-59.

²¹⁶² Güler Nuhoğlu, a.g.e., s. 339.

leşker (Ordu Komutanı) başkanlığında toplanan, bütün emîrlerin görüşlerini ileri sürdüğü, savaş stratejisi hakkında kesin kararın verildiği bu toplantıya “meclis”²¹⁶³ veya “encümen” denilmekteydi²¹⁶⁴.

Sultan Balaban, oğlu Muhammed Sultan’a meşveretin gerekliliği ve meşveret yapılacak kişinin özellikleri hakkında şu tavsiyede bulunmaktadır: “Yapabilirsen kendi reyini meşhur kılma, meşveret yapmaksızın karar alarak bir savaşı önüne alma ve bir şahsı ihlâslı, biricik, tecrübe ve feraset sahibi, ileri görüşlü ve akıbeti görebilen olarak görmedikçe onunla mülk ve devlet işlerini müzakere etme.”²¹⁶⁵

Alâeddîn Muhammed Şâh da meşverete büyük önem vermekteydi. Örneğin Duva Han’ın oğlu Moğol Kutluk Hâce, 698 yılı sonları/1299’da 200.000 kişilik ordusu ile Mâverâünnehir’den ayrılıp Delhi’yi kuşatmaya geldiğinde, sultanın savaş öncesinde düzenlediği meşveret ve sonrasında yaşananlar şöyle nakledilmektedir: “Delhi Kutvali Alaülmülk, Allah versin ki bizim de büyük ve hazır bir ordumuz var. Fakat ordumuzun çoğu ömrünün büyük bölümü Hindûlarla muharebe ederek geçen Hindistan haşemidir. Bu askerler Moğollar ile muharebe etmemişlerdir. Hile ve geri dönme âdetini, pusu kurmayı ve Moğolların hilelerini bilmezler. Moğol ordusunu bu defa uygun bir tedbirle avare kılıp geri göndermek (savunma yapmak), onlarla savaşmamak gerekir dedi. Alâeddîn Muhammed Şâh onu dinledikten sonra aferin dedi. Fakat kalede kalıp savunma yaparsam ülkenin asileri bundan sonra benden nasıl korkarlar ve itaat ederler, haremime nasıl bakarım, memleket ehli hakkımda ne düşünür dedi. Ardından Kîlî Sahrası’na gidip ordugâhını kurdu ve yapılan meydan savaşında Kutluk Hâce yenildi ve geri döndü. Bu akından sonra Moğollar dört-beş yıl Hindistan topraklarına bir tecavüzde bulunamadılar²¹⁶⁶. Görüldüğü üzere meşveret toplantılarında herkes görüşlerini delilleri ile ileri sürmektedir. Sultan emîrlerinin görüşlerini de dinlemekte fakat kendi makbul bulduğu görüşü uygulamaktadır.

Alâeddîn Muhammed Şâh, ser-leşkerlerine meşveretsiz hareket etmemelerini buyurmaktaydı. Sultan, bu amaçla meşveret edilecek kırıta kimseleri ordu komutanıyla

²¹⁶³ “Meclis-i İslâm” bkz. *Hazâinü’l-fütûh*, s. 132; “Meclis-i Husrev” bkz. *Tuğluknâme*, s. 48.

²¹⁶⁴ Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s. 72.

²¹⁶⁵ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 78.

²¹⁶⁶ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 256-261; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halacîler*, s. 57.

birlikte sefere gönderirdi. Seferde kimlerle meşveret edeceklerini de sefere çıkmadan önce komutanlarına bildirirdi. Örneği Varangal fethine atadığı Melik Nâib (Kâfûr)'a istediği her mühimmi (önemli iş/savaş) yapması [fakat] Hâce Hâce ve büyük meliklerle meşveret etmedikçe harekete geçmemesi öğüdünde bulunmuştur²¹⁶⁷.

Fîrûz Şâh Tuğluk, Tatta seferi sırasında Muhammed Şâh Tuğluk'un ölmesi üzerine sultanlık tahtına oturtuldu. Tatta'dan geri dönme vaktinde ki bu esnada Delhi'de tahta Sultan Muhammed'in oğlu oturtulmuştu, çatışma olacağı belliydi. Hangi yoldan Delhi'ye gitmeli diye meşveret meclisine oturdu. Bir gurup Gücerat yolundan (gidelim) böylece Gücerat mallarını elde ederiz dediler. Bu söz üzerine Sultan Fîrûz buyurdu ki amcam yani Sultan Tuğluk, Husrev Han'ın şerrini def etmek için Dipâlpûr tarafından yola koyuldu. Allah teâlâ ona Delhi'nin fethini nasip etti. Biz de bereket ve iyi talih için Multan ve Dipâlpûr yolundan Delhi şehrine gitmeliyiz. Allah teâlâ, Sultan Tuğluk'a uymanın bereketi ile bütün orduyu selametle Delhi'ye ulaştırır. Bu ittifakla (görüş birliği ile) bereket ehli Sultan Fîrûz Şâh peş peşe göçlerle yola koyuldu²¹⁶⁸.

Yukarıdaki vakada Sultan Fîrûz Şâh'ın savaşılacak yere nasıl gidilmesi konusunda danışma meclisi kurduğu, önce onların görüşlerini dinlediği ve kendi görüşlerini de delil ve sebepleriyle anlatıp ikna etmeye çalıştığı görülmektedir. Bu mecliste ikna metodu uygulanmış ve daha önce başarıya ulaşmış Sultan Tuğluk'un bir uygulaması takip edilmiştir.

Fîrûz Şâh Tuğluk, I. Bengal seferinde Bengal Sultanı İlyâs Hâce (Sultan Şemdeddin)'yi Ekdâle (Takımadaları)ye sığınmak zorunda bıraktığı ve onu tamamen kuşattığı halde muson mevsimi yaklaştı. Bunun üzerine saray yakınlarıyla, bargâh müşirleriyle (danışmanları) meşveret mahalline oturdu. Her bir müşir (danışman) liyakatli ve en güzel sıfatlıydı. Gizli konuşmalardan sonra şunda karar kıldılar: Sultan Şemseddîn zaman yağmur mevsimine (muson) gelinceye kadar Bengal ülkesinin toprağını sel alır, Sultan Fîrûz Şâh da askerleriyle bu ülkeden geri dönmek zorunda kalır diye düşünmektedir diye konuştular. Bu muson yağmurları nedeniyle seferin akamete

²¹⁶⁷ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 327.

²¹⁶⁸ Afif, s. 43, 50, 57.

uğraması tehlikesinden kurtulmak için danışma meclisinde kaçıyormuş gibi yapıp Bengal Sultanı Şemseddîn'i kandırıp adalardan dışarı çıkarmak kararı alındı²¹⁶⁹.

Fîrûz Şâh Tuğluk'un I. Bengal seferinde meşveret meclisinde alınan bu karar sayesinde başarıya ulaştığı görülmektedir. Meşveret meclisinin büyük komutanlardan ve danışmanlardan başka kimsenin haberi olmayacak şekilde düzenlendiği ortaya çıkmaktadır.

Büyük tehlike arz eden seferler öncesinde hükümdarların vezirleri ile baş başa istişare yaptığı da gözlenmektedir. Nitekim Fîrûz Şâh Tuğluk'un I. Tatta seferine çıkmadan önce Vezir Hâce Cihân'a danıştığı, olumlu yanıt alması üzerine sefere çıktığı gözlenmektedir. Bu olayda Hâce Cihân, sefere çıkmanın uygunluğunu bazı delillerle ispat etmeye çalışmıştır. Bu meşveret sonrasında sultan sefere çıkmıştır²¹⁷⁰.

Hindû krallar da meşverete önem vermekteydiler. *Hitopadeşa*'da bu hususta şu tavsiye yer almaktadır: "Uygun zamanda, yetenekler ölçüsünde iyi bir fikir alışverişi yapılmalı, yiğitlik sergilenmeli, cesurca dövüşmeli, olmadı onurluca geri çekilmeli, ama asla tereddüde düşmemelidir."²¹⁷¹

3.3.4. Askerî Seferler İçin Hükümdardan İzin Alınması

Delhi Türk Sultanlığı devrinde melikler, beylikler ve valiler sefer düzenlemek için sultandan izin almalıydı. Sefere çıkan komutana sultan tarafından nevbet yani sancak, çetr ve mehter verilirdi. İbn Battûta'nın şu ifadeleri sefere çıkmadan önce izin alma geleneğine işaret etmektedir: "Hint halkının geleneklerine göre padişâh tarafından izin verilmedikçe kimse bayrak açamaz, davul çaldıramaz. Bu iş de sadece sefer esnasında yapılır. Normal halde ikamet esnasında sadece padişâhın kapsında davul çalınır."²¹⁷²

Sultandan ve temsilcisinden sefer için izin alınması ile ilgili bazı olaylar kaynaklarda anlatılmaktadır. Mesela Bihar Fatihi Muhâmmmed Kalaç, Bengal seferine

²¹⁶⁹ Afif, s. 111-113.

²¹⁷⁰ Afif, s. 192-193.

²¹⁷¹ Narayana, *Hitopadeşa*, s. 126.

²¹⁷² İbn Battûta, I, s. 255.

çıkmadan önce, Delhi'ye giderek Gur Devleti Hindistan valisi olan Kutbeddîn Aybeg ile görüşmek lüzumunu duydu. 1206'da Delhi Türk Sultanlığı'nın ilk sultanı olacak olan Kutbeddîn Aybek, Bengal ve Bihar'ın fethi ve yönetimi ile görevlendirdiği Muhammed Bahtiyar Halacî'ye muhtemelen 1203 yılı başlarında, söz konusu iznin ve görevlendirmenin bir nişanesi olarak kırmızı bir çadır, bayrak ('alem) ve davul yani mehter takımı vermişti²¹⁷³.

Melik Alâeddîn, 691/1292 yılı sonlarına doğru, Mandûr ve Cihâyin (Jhain) seferinden zaferle döndükten sonra Celâleddîn Fîrûz Şâh Halacî'den Bhilsa (Vidişa) üzerine sefer düzenlemek için izin istedi. Sultan, yeğeni Alâeddîn'in bu ricasını olumlu karşıladı ve kendisine sefer için gerekli izni verdi²¹⁷⁴.

Melik Alâeddîn'in Celâleddîn Fîrûz Şâh'ın tahtını ele geçirmesi olayı, söz konusu izin kuralının önemini ortaya koymaktadır. Melik Alâeddîn, 19 Rebiyülâhır 695 (25 Şubat 1296) tarihinde Çanderi seferine çıkıyormuş gibi yapıp izin almadan Devagir seferine çıkmıştır. Ardından burada çok büyük bir servet edinip çeşitli hile tertipleri neticesinde tahtı ele geçirmiştir²¹⁷⁵. Kaynaklarda Melik Alâeddîn'in izin almadan bu sefere çıktığı özellikle belirtilmektedir. Melik Alâeddîn'in Çanderi seferi için gerekli olan sürede bu harekâtı tamamlamaya büyük bir gayret gösterdiği, Devagir'e gittiğinin fark edilmemesi için çeşitli hilelere başvurduğu görülmektedir. Bu vaka Hindistan gibi çok büyük zenginlik kaynaklarına sahip bir bölgede sefere çıkmak için ve sefere çıkılacak bölgenin konumu için izin alınması zorunluluğunu ortaya koymaktadır.

3.3.5. Sefere Çıkmak İçin ve Sefer Sırasında Göz Önünde Bulundurulacak Hususlar

Hindistan'da sefer için göz önünde bulundurulması gereken ilk husus muson yağışları olmalıdır. Günümüz Hindistan iklimi, Delhi Türk Sultanlığı devri hava olayları için de aydınlatıcı olacaktır. Hindistan'da iklim bölgelere göre ciddi farklar gösterir. Rajasthan'ın çöllerinden, Assam'ın serin platolarına uzanırken dünyanın en ıslak ülkesi olarak bilinir. Hindistan'da sıcak, ıslak ve serin olarak üç mevsim yaşanmaktadır.

²¹⁷³ Nizâmuddîn Ahmad, s. 47; Cüzcanî, s. 147-151; M. Aziz Ahmet, s. 131; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 72; Enver Konukçu, "Muhammed Kalaç'ın Bihar ve Bengal Fetihleri", s. 288-29.

²¹⁷⁴ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 220; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 29.

²¹⁷⁵ Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 37-40.

Sıcaklık kuzey bölümlerde şubat ortalarında başlar ve nisanda dayanılmaz yüksekliğe ulaşır. Bazı yerlerde 35-45 derece civarında seyrederek. Mayıs ayında yüksek nem, sağanak yağmurlar ve şiddetli şimşekler musonun ilk işaretlerini verir. Yüksek nem, şimşekler, sağnak yağışlar ve gündüzü geceye çeviren toz fırtınaları muson iklimi özellikleri arasında yer alır. Muson, haziranın birinci günü güney kıyılarından başladığında yağmur sürekli olarak yağar ve temmuz ayında tüm ülkeyi kaplar. Asıl muson güneybatıdan gelir ve ancak sürpriz bir şekilde kuzeydoğudan gelen yağmurlar güneydoğu kıyılarında ekim bazen aralık başına kadar yağış bırakabilir. Musonda önce sıcak sonra kuru ve sonra tozlu hava yerini sıcak, nemli ve çamurlu bir ortama bırakır. Tüm gün değil ama her gün yağmur yağar ve güneşin çıkması ile adeta hamam ortamı oluşur. Muson genel anlamda ekim ayında biter ve kuzey eyaletlerinde aralık ayında geceleri serin olur. Güneyde hiçbir zaman hava serinlemez ancak dayanılmaz sıcaklıktan normal sığa geçer²¹⁷⁶.

Hindistan'da günümüzde olduğu gibi o dönemde de muson yağışları çok etkiliydi. Delhi Türk Sultanlığı'nda askerî harekâtların muson yağmurlarına göre düzenlenmesi gerekiyordu. Seferlerin bu yağışlar öncesi başlaması ve bitmeden seferin sona ermesi gerekiyordu. Bu hususa dikkat edilmemesi askerî seferin kesintiye uğramasına, ordunun yağışlar bitinceye kadar beklemesine veya seferin başarısızlıkla sonuçlanmasına neden oluyordu.

İbn Battûta, Hindistan'daki yağışlarla ilgili önemli açıklamalar yapmaktadır. Muhtemelen yağışların bu özelliği orduların hareket tarzını da etkilemekteydi: “Hint, Habeş ve Yemen ülkelerinde yağmur yaz mevsiminin en sıcak zamanlarında ve genellikle öğleden sonra yağar. Bu biliniyor; bu yüzden yolcular öğlen vakti bir konağa varmak için acele ederler. Söz konusu ülkelerde yağmur pek şiddetli yağar, bu yüzden şehirliler de evlerine çekilir rahmet inerken.”²¹⁷⁷

Hindistan'a pek çok sefer düzenlemiş olan Gazneliler tarafından seferlere çıkmak için kış mevsimi tercih edilirdi. 428/1037'de Sultan Mesud Hindistan'daki

²¹⁷⁶ Gülenay Pema Antep-Ali Murat Yılmaz, *Yerkuşığı Gezi Rehberi Hindistan*, Cinius Yayınları, İstanbul 2008, s. 49.

²¹⁷⁷ İbn Battûta, I, s. 355.

Hansi Kalesi'ni fethetmek istediği zaman seferi kış mevsiminde yapıp Nevruzdan önce Gazne'ye dönmeyi planlamıştı²¹⁷⁸.

Askerî harekâtlar sırasında muson yağışları özellikle göz önünde bulundurulurdu. Fîrûz Şâh Tuğluk'un I. Bengal seferi bu hususa iyi bir örnek teşkil etmektedir: Fîrûz Şâh Tuğluk, I. Bengal seferinde Bengal Sultanı İlyâs Hâcî'yi (Sultan Şemdeddin) Ekdâle Takımadaları'na sığınmak zorunda bıraktı. Onu tamamen kuşattığı halde muson mevsimi yaklaşınca; muson yağmurları nedeniyle seferin akâmete uğraması tehlikesinden kurtulmak için danışma meclisinde kaçıyormuş gibi yapıp Bengal Sultanı Şemseddîn'i kandırıp adalardan dışarı çıkarmak kararı aldı²¹⁷⁹. Bu olay savaşlarda muson yağışlarının dikkate alındığını, düzenlemelerin musona göre yapıldığını göstermektedir.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde muson yağışlarına dikkat edilmemesi yüzünden bütün atların vebaya yakalandığı veya bütün ordunun imha edildiği büyük felaketler de yaşanmıştır. Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351) döneminde 738/1337 yılında Tibet ve Çin'i fethetmek maksadıyla gönderilen 80-100.000 kişilik orduda bulunan askerler yağmur zamanı geldiğinde hastalandı. Atlar bir bir telef oldu. Dağın zirvelerini musonlar nedeniyle terk etmek zorunda kalan ordunun üzerine yerlilerin yuvarladıkları kütükler, kayalar ile tamamı helak oldu²¹⁸⁰.

Hint racaları da askerî seferler sırasında muson yağışlarına dikkat etmekteydiler. Nitekim *Hitopadeşa*'da musonlara yakın bir zaman diliminde ele geçirilen bir kale hakkında şu ifadeler yer verilmektedir: “Ülkemize dönelim derim. Aksi halde şu gelip çatan yağmur mevsiminde, düşmanla eşit şartlarda başlayacak yeni bir savaşta, burada, yabancı bir ülkede tutunmamız, hatta eve dönmemiz bile çok zor olabilir. Yeterince başarı ve şan elde ettik; barış yapıp gidelim. Kaleyi ele geçirdik, artık bizim. Bu kadarını ben yeterli buluyorum.”²¹⁸¹

²¹⁷⁸ Güler Nuhoğlu, a.g.e., s. 337.

²¹⁷⁹ Afif, s. 111-113.

²¹⁸⁰ İbn Battûta, II, s. 703-704; Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 477-478; Esterâbâdî, I, s. 452-453; Esterâbâdî, I, s. 452-453; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 13.

²¹⁸¹ Narayana, *Hitopadeşa*, s. 137-138.

Muson mevsiminin yanı sıra göz önünde bulundurulması gereken diğer bir faktör de ordunun her yönden savaşa hazır bulunup bulunmadığı idi. Bu sebeple ordu, sefere çıkmadan önce sultanın huzurunda resm-i geçit yapardı. Sultana arz edilen ordu, denetiminden geçtikten sonra sefere çıkılırdı. Bazen de başkentten çıktuktan sonra kararlaştırılan bölgede ordu bir araya gelince sultanın denetiminden geçerdi. 1280 yılı civarında isyan eden Bengal Valisi Tuğrul üzerine sefere çıkan Sultan Balaban nezdindeki arz-i amm bu duruma iyi bir örnektir: “Ûde’ye ulaşınca arz-i âmm yaptılar, suvâri, piyâde, pâyk (Hindû piyâde), dehânok (Hindû yaya okçu), kehâr (mutfak eşyası taşıyanlar), hod espeh (tek atı olan/kendi atı olan), tîr-zen (okçu), gulâm, çâker, sovdâger (tacir), bâzârî (pazarcı) ehinden 200.000 adam kaydedildi.”²¹⁸²

Gazneliler devrinde ordu sefere çıkmadan önce sefer güzergâhındaki ilgili görevlilere haber verilerek ordu için gerekli olan malzemenin (asker ve hayvanların yiyecekleri) tedariki sağlanırdı. Ayrıca sefer güzergâhı için en emniyetli ve elverişli yollar önceden tespit edilir eğer nehir geçmek icap ediyorsa ordunun geçmesi için gerekli köprülerin ve diğer hazırlıkların yapılması ilgililere bildirilirdi²¹⁸³.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde de benzer şekilde Sultan Balaban (1266-1287), isyancı Bengal Valisi Melik Tuğrul üzerine 1280 civarında sefere çıkmadan önce Cumna ve Ganj nehirlerinde çok sayıda *becr*/[muhtemelen bahr?] ve gemi yapılmasını emretmişti²¹⁸⁴. Fîrûz Şâh Tuğluk, kendi döneminde 100 adet köprü yaptırmış ve bunların her biri için vakıfnâmeler yazmış ve mevkufat tayin etmişti²¹⁸⁵. Köprülerin vakıf olarak kurulması, köprülerin her daim ayakta kalmasını temin etmek için alınmış bir önlemdir. Böylesine kuvvetli önlemlerin alınmasının nedeni ise köprülerin askerî seferler sırasında lojistik faaliyetlerin gerçekleştirilmesinde taşıdıkları büyük önemden kaynaklanmış olmalıdır.

Sefer sırasında tabii afetler, salgın hastalıklar ile ordu çok yıpranırsa sultan bu durumları dikkate alır ve askerlere borç para verilir, techizat yardımında bulunulur ve bazı sorumluluklarından ordu ehli muaf tutulurlardı. Fîrûz Şâh Tuğluk’un Tatta seferi

²¹⁸² Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 86; M. Aziz Ahmet, s. 258-259.

²¹⁸³ Güler Nuhoglu, a.g.e., s. 338.

²¹⁸⁴ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 84-85; M. Aziz Ahmet, s. 259.

²¹⁸⁵ Esterâbâdî, I, s. 503.

sırasında vebadan atların çoğunun telef olması, geri çekiliş, sonrasında Gücerat’a giderken tuzlu suyu olan bir bölgede ordunun kaybolması, ordunun büyük bir kıtlık ve açlığa maruz kalması sonucu yaşanan olaylar bu hususa güzel bir örnek teşkil etmektedir. Sultan yaşanan felaketler üzerine başkentine dönmeden Gücerat’a gidip orada tekrar sefer hazırlıklarına başladı. Bu sırada ordunun durumunu iyileştirmek için gösterilen gayretler Şems-i Sirac Afif tarafından şöyle aktarılmaktadır:

“Sultan Fîrûz Şâh Gücerat’ta kalıp orduyu yeniledi. Gayr-i vechî taifesine (ücretli askerlere) altışar tane 10-11 (ششگان دهیازده: şeşgân deh-yâzdeh?)²¹⁸⁶ maaş verildi²¹⁸⁷. Gayr-i Vechî tâifesi sultanın merhametinden derhal suvâri oldular [seferde atları öldüğü için kendilerine at verildi]. Burada Melik ‘Îmâdü’l-mülk (ki Başkent Delhi’de memleketin direği idi) vecih sahiplerinin (iktâlî askerler) durumlarını Husrev-i cihân (hükümdara)a anlattı ve sır kapılarını açtı. Gayr-i vechî taifesi şâhın merhameti ve şehinşâhlık duyguları sayesinde suvâri olduklarını, vechî taifesinin ise uğradıkları sayısız zararlar nedeniyle piyâde (atsız) kaldıklarını, her birinin perişan halde ümitsizliğe düştüklerini söyledi. Çünkü onların köyleri Delhi civarında ve onlar tam bir yoksulluk içerisinde. Bu vechîdar taifesi bu mülkün seksende seksenine ulaştı [%100 anlamında olmalı]. Onların vechîni (maaşını) Delhi’den kim getirir? Bu yüzden bu miskinlerin ve hiçbir şeysizlerin durumu çok zorlaştı. Bunun üzerine Sultan Fîrûz Şâh vecih sahiplerinin sayısız meşakkatler yüzünden piyâde (atsız) kaldıklarını biliyorum buyurdu. Ama bu savaşa razı oldular. Onların köyleri buradan çok uzaktır. Bu sebeple gönülleri çok perişandır. Bu nedenle bir avuç tahıl elde edilse onların evlatları için harcanıyor. Çok zor duruma düştüler. Fîrûz Şâh, İlâhi ilhamla vecihdâr taifesine hazineden borç verilmesini buyurdu. Her bir grupta bulunan kişinin mertebesine göre

²¹⁸⁶ “Kızıl lek, 100.000 tenge’dir, beyaz lek de öyledir. Kızıl tenge denilen altın tenge, üç miskale tekabül eder. Gümüş tenge ise sekiz “heştgâni” [heştgâni asıl metinde feştekanî şeklinde geçmektedir ve 50 çeytele eşittir] dirhemdir. Bir heştgâni dirhem Mısır ve Suriye’de tedavülde bulunan bir gümüş dirhem ağırlığındadır. Her ikisinin değeri de aynıdır ve aralarında hemen hemen hiçbir fark yoktur. Bir sultani dirhem bir şeştegâni dirhernin üçte biri değerindedir. Ona dekkani de denilir. Hindistan’da tedavülde bulunan üçüncü para birimidir. Bir diğer para birimi duvazdegâni denilen dirhemdir. Bir buçuk heştegâni değerindedir. Bir diğeri, iki dirhem değerindeki şazerdekani denilen para biridir. Demek ki, Hindistan’da altı çeşit dirhem vardır: Şazerdekani, duvazdekani, heştekanî, şeştekanî, sultani ve yekani. Bunlar içinde değeri en düşük olanı sultani’dir. Bu üç dirhem, alış-verişlerde kullanılan para birimleridir. En çok da Mısır ve Suriye parasına göre ¼ dirhem değerindeki sultani kullanılır. Sultani, sekiz fulus (bakır para), sekiz fulus iki çeyteldir ki, bu durumda bir çeytel dört fulustur. Mısır ve Suriye’deki gümüş dirheme tekabül eden heştekanî, otuz iki fulustur. Bkz. *Mesâlikü’l-emsâr fi-memâlikü’l-emsâr*, III, s. 79-80; *Arab Accounts of India*, s. 48-49, 107-108; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü’l Ebsâr)*, s. 50-51.

²¹⁸⁷ Bu kısımda verilen paranın miktarı, verilen oranın (ششگان دهیازده) neye göre olduğu hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır.

borç verildi. Bazısına 500, bazısına 700, bazısına 1.000 tenge borç verildi. Vecih sahipleri şehriyarın merhametinden borç temin edip tazelendiler ve suvâri oldular [at satın aldılar]. Bu esnada şehriyar Han Cihân'a vecih sahiplerinin köylerine hiçbir isim ve vergi adı altında zahmet verilmemesi fermanını yazmalarını buyurdu. Dergâhın vergi memurlarına ve bargâhın icra memurlarına bu tarafa (Delhi'ye) gelinceye kadar onları [iktâlardaki ailelerini] incitmemelerini tekitle söylemelerini buyurdu. Vechidar evlatlarının gönül ferahlığı ile kendi ikamet yerlerinde tasasız olmaları [buyuruldu]. Sultan Fîrûz Şâh cömertliğinden Gücerat'ın bütün mallarını yaklaşık iki korûr [korûr: 500.000]²¹⁸⁸ mahsulü, kârhânelerin [seferberlik üretim atölyelerinin] hazırlıkları ve haşem (ordu)e vermek için harcadı."²¹⁸⁹

Seferlere gidecek haşemler seçilirken de bazı hususlara dikkat edilirdi. Mesela Berenî'nin bildirdiğine göre Fîrûz Şâh Tuğluk tahta oturduğu müddetçe asla darlık ve sıkıntıda olan [muhtemelen ekonomik olarak] haşem bir mühime (savaş) namzed olmadı. Uzak bölgelere atanıp da oradan bir iki yıl sonra geri dönenler [hemen peşinden tekrar göreve] gitmediler."²¹⁹⁰

Sefer sırasında ordu ilerlerken ve ganimetle geri dönerken de bazı kurallara dikkat edilirdi. Fîrûz Şâh Tuğluk'un Gücerat ve Cacnagar fethinden geri dönüşü *Sîret-i Fîrûz Şâhî*'de ayrıntılı olarak şöyle anlatılmaktadır: Orduyu alay alay ayırdılar. Mukaddeme yola koyuldu. Bir ferseng yolda menzil aldı. Mukaddeme bu kıyasla yol alırken diğer alay onun izinde yola koyuldu, onun yerinde konaklamak için. Tam bu düzenle diğer alay bir diğerinin izinden yola koyuluyordu. Bu düzenle mukaddeme her gün sâke (ordunun en son birliği)ye kıyasla 50 korûh yol alıyordu. Eğer bir adam, bir at, bir deve veya bir dört ayaklı hayvan veya yükler ve ağırlıklardan bir şey mukaddeme alayından geride kalırsa diğer alay oraya ulaşınca hakkını oraya ulaştırır. Kendisine dayanılan o alayın takviyesiyle aynı şekilde 10 güne kadar aynı makamda konaklayabilir. Bu müddet zarfında güç ve kuvvet elde ettiği zaman o durumu ve mecali yerine gelmiş alayın muvafakatiyle yola koyulur. Tam bu yöntemle ondan sonra mesafe ve yol alır. Merhamet ile bütün ordu ehli emîr ve fakir, mutlak ve esir ilahi inayetten ve

²¹⁸⁸ Muhtemelen 500.000 tenge değerindeki mahsül demek istenmiş olmalıdır.

²¹⁸⁹ Aff, s. 220-221.

²¹⁹⁰ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 553.

padişâhlık hikmetinden salim ve ganimetli sultanın rikabında bol ganimet ve sonsuz eşyalar, çok sayıda fil, sayısız mallar, sultanın rikabına uyarak Şaban ayında 762 yılında taht şehrine indi²¹⁹¹.

3.3.6. Sefer Sırasında Lojistik (İkmal ve İâşe Temini)

Yunanca bir terim olan lojistik, askerî birliklerin, iâşe, ibâte (barındırma, geceletme), muhabere, harekât ve harb kabiliyeti bakımından en elverişli ve tesirli hâlde bulundurulması yönündeki faaliyetleri yürüten kısmı anlamına gelmektedir²¹⁹².

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Hindistan içlerine yapılan seferlerde ordunun iâşesini temin için bağlı racalıklara emirnâmeler gönderildiği ve sefer sırasında bu vassal devletlerin kaynaklarından istifade edildiği görülmektedir. Mesela Alâeddîn Muhammed Şâh, vassali olan Devagir Racası Ramaçandra Deva'ya bir mektup göndererek, ordunun Devagir'i yağmalamaması için gerekli önlemleri alarak bütün ihtiyaçlarını karşılamasını emretti. Bu sebeple Raca Ramaçandra, şehrin varoşlarında konaklaması şartıyla ordunun ve kumandanların erzak, techizat vs. bakımından her türlü ihtiyaçlarının karşılanması için gereken yardımı yaptı. Her gün Delhi Türk Sultanlığı ordugâhına gelip askerin gereksinimlerinin teminiyle yakından ilgilendi. O ayrıca, askerlerin ihtiyaçları olan her şeyi rahatça ve ucuz olarak satın almaları için Devagir'in çarşı esnafını seferber etmiş ve onlara bu hususta katî emir vermişti. Ordu, şehrin varoşlarında birkaç gün konakladıktan sonra 26 Recep 709/30 Aralık 1309 tarihinde yürüyüşe geçti. Ordu Devagir'den ayrıldığı zaman, Raca Ramaçandra Deva, Telingana sınırına kadar ordunun yolu üzerinde bulunan bütün köylere adamlar göndererek yiyecek toplanması ve ordunun ihtiyaçlarının gereği gibi karşılanması hususunda emirler verdi²¹⁹³.

Hindistan'da çok sayıda büyük nehir bulunması askerî seferlerin lojistiğinde akarsuların önemini arttırmaktaydı. Bu nedenle Fîrûz Şâh Tuğluk, 150 (veya 100)²¹⁹⁴ adet köprüyü [vakıf olarak] inşa ettirme²¹⁹⁵ gereği duymuştu. Bu köprülerin inşasıyla

²¹⁹¹ *Sîret-i Fîrûz Şâhî*, s. 67.

²¹⁹² Mehmet Doğan, *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*, Pınar Yayınları, 2008, Dördüncü Baskı, s. 1068.

²¹⁹³ Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 96-97.

²¹⁹⁴ *Esterâbâdî*, I, s. 503.

²¹⁹⁵ Nizâmuddîn Ahmad, s. 241.

askerî lojistiği kolaylaştırmayı amaçlamış olmalıdır. Askerlerin, mühimmatın, savaş hayvanlarının ve gıda maddelerinin savaş mahalline naklinde ve ordunun avdetinde köprülerle birlikte nehir gemileri de çok büyük önem arz etmekteydi. Savaş sırasında nehirlerdeki üstünlüğün düşman tarafına geçmesi ise felaketlere neden olabilmekteydi.

Fîrûz Şâh Tuğluk'un 90.000 kişilik suvâri birliği, 480 fil ve piyâdeler ile çıktığı Tatta seferinde atlar arasında veba salgını çıkması sonucu atların dörtte üçü telef oldu ve ordu kuşatmayı yarıda bırakmak zorunda kaldı. Hatta her ne kadar geri püskürtmeyi başarmış olsa da hasmı tarafından takibâta uğradı. Bunun sonucunda avdet esnasında bütün bahr (nehir) Tattalıların eline geçti. Fîrûz Şâh 5.000 gemiyle geldiği halde avdet esnasında bunlardan istifade edemedi. Orduyu taşıyacak at da kalmadı. Sonuç olarak, dönüşte nehir yolu kullanılamadı, dönüş müddeti uzadıkça uzadı, pahalı olan tahılın kıymeti arttıkça arttı. Her gün tahıl fiyatları (narhı) daha da arttı. Tahılın bir *sîr* (75 gr)²¹⁹⁶i bir-iki tengeye ulaştı ve bulunamaz olmaya başladı. Ordu halkı açlıktan yolda yürümekte zorlanmaya başladı. Ordu halkı tahıl bulamayınca ölü hayvanların etlerini ve ham derileri yemeye başladı. Bazı adamlar aşırı açlıktan eski derileri suda kaynatıp yiyorlardı. Öyle bir kıtlık düştü ki ordu halkı ölümü düşünmeye başladı. Ordunun çoğu atlarını yitirdi. Hanların ve meliklerin çoğu piyâde kaldılar ve yaya olarak yürümeye başladılar. Ordu halkı arasında hiçbir merkep kalmadı²¹⁹⁷. Bu vaka Delhi Türk Sultanlığı devrinde ordu lojistiğinde gemilerin ve atların ne kadar büyük önem taşıdığını göstermektedir.

3.3.7. Moral Yükseltmek ve Karşı Tarafın Moralini Bozmak İçin Alınan Tedbirler

Karahanlılar devrinde ordunun moralini yüksek tutmaya büyük bir önem verildiği anlaşılmaktadır. Yusuf Has Hacib eserinde bu hususta şu beyitlere yer vermektedir:

Kim bir yararlılık gösterirse ona derhal ödülünü
vermeli ve bununla onun yüzünü güldürmeli.
Kim bir esir yakalarsa onu övmeli ve ihsanda

²¹⁹⁶ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1362.

²¹⁹⁷ *Afif*, s. 197, 207-208.

bulunmalı ki, o da bu ihsan ile övünsün.
Kötü insanı övmekle çok iyi olur;
iyiyi översen, ondan hiç geri kalır mı?
Askeri översen, eliyle arslan tutar;
atı okşarsan uçan kuşa yetişir.
Yaralanan varsa, sen bakıp tedavi ettir;
esir düşen varsa kurtar, geri al.
Eğer ölen olursa, hürmetle kaldır;
çoluk çocuğu varsa onlara haklarını ver.
Askerler bunu görünce sevinirler;
savaş günlerinde de sevgili canlarını verirler.
Tatlı söz ve güler yüz ile onlara mal vermelidir;
bu üç şey²¹⁹⁸ insan için iyi bir anane olur.
Serbest ve hür insanlar ona kul olur;
bu kul, onu sevindirmek için canını feda eder²¹⁹⁹.

Yusuf Has Hacib, savaşı kazanmak için bir imkân bulunamadığı barış yapmaya çalışıldığı fakat bundan da bir netice alınamadığı durumda askeri savaşı hırslandırmak, gayrete getirmek için şu tavsiyede bulunmaktadır:

Sözle oyala, barış yap, kendini koru
ve savaşa acele etme; işte bu kadar.
Böyle olmazsa ve düşman anlaşılmak
istemeyip savaşmakta ısrar ederse,
İşi uzatma, askeri topla ve savaş; askere mal dağıt,
kahramanlık duygularını okşa ve her araca başvur²²⁰⁰.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Fahr-i Müdebber harb öncesinde ordunun moralini yüksek tutabilmek için ordunun arzı sırasında ordu komutanına (ser-leşker) şu

²¹⁹⁸ Güler yüz, tatlı söz, mal-mülk dağıtmak.

²¹⁹⁹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 462-465, 2398-2401. beyitler.

²²⁰⁰ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 458-459, 2362-2365. beyitler.

tavsiyelerde bulunmaktadır: “Padişâh ve ordu sevk eden komutan orduyu teftiş edecekleri zaman... kesinlikle harb öncesi teftişinde at ve silah teslim almayı hiç talep etmesinler. Arzu ve istekle itaat edip savaşa girebilmeleri için herkese iyilikle muamele etsinler, iltifat etsinler, ödüllere ümitlendirsınler, övsünler. Fedakârlık yapabilmeleri için güler yüz göstersonler. Eğer [at ve silah] teslim almayı talep ederlerse yerinde olmalıdır. [At ve silah teslim almanın zararlarından] biri odur ki fedakârlık yapması gerekirken [yapmaz], diğeri odur ki ümitsizliğe kapılır ve yalancıkıtan çarpışır, kaçarlar, canlarını tehlikeye atmazlar ki bu hareketlerden ordu ve halk (ordudaki gayri muharip sınıfları kastediyor olmalı) çok fazla kötümserliğe kapılır, geri dönüp düşman tarafına giderler. Bundan sonra pişmanlığın faydası olmaz. Tecrübeli ise ‘Ârız ordunun dayanağı, anne ve babası olmalıdır. Ordunun ordu komutanına ümit ve güveni olmalıdır. Eğer ‘Ârız bu vakitte (savaş öncesi teftişte) [askerlerden at ve silah] teslim alırsa tehlikededir, öyle ki kendi canını ordunun ayak takımından korumalıdır. Ona [komutana] düşman olmasınlar çünkü dünya çetin olaylardan uzak değildir. Dünyadaki her ordunun galibiyeti ve mağlubiyeti olmuştur ve bu iş tek yönlü değildir ki. Eğer ordu komutanı ordunun hal ve hatırını sorarsa, hepsi hakkında endişelenirse onun dostu ve taraftarı olurlar. Eğer hezimete uğrarlarsa, askerleri hayatlarını orada yitirseler bile komutanı orada bırakmazlar ve kendileriyle birlikte savaş safından dışarı çıkarırlar. Eğer incinmiş olurlar ise önce gönüllerini ondan özgür kılarlar ondan sonra kendi işlerinin tedbirini görürler. Bütün ordu teftiş edilince büyük emîrler, ordu komutanları orduyu kendileri ile birlikte padişâh ve ordu komutanı (سرلشکر)na götürüp at ve adamlarını överler ve [haklarında] güzel konuşurlar.”²²⁰¹

Hitopadeşa’da Fahr-i Müdebbir’in söz konusu ifadeleri ile paralel olarak şu ifadeler yer almaktadır: “Emri altındakilerle arası açılan kişi savaşta onlar tarafından yüzüstü bırakılır. Zevklere fazlasıyla düşkün kişi, kolaylıkla saldırılabilir durumdadır.”²²⁰²

Fahr-i Müdebbir sefer sırasında ordunun moralini yüksek tutmada öncü kuvvetlerin, casusların ve hoş sözlerin payı hakkında şunları anlatmaktadır: “Öncü birliğin, ...düşman ortaya çıktığında... padişâhı ve ordu komutanını sessiz, feryatsız ve

²²⁰¹ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 276-277.

²²⁰² Narayana, *Hitopadeşa*, s.141.

gürültüsüz patırtısız haberdar etmek için gizlice iki üç akıllı kişiyi önden göndermesi gerekir. Öyle ki orduda padişâh ve ordu komutanı dışında kimse haberdar olmasın. Eğer bağırır, gürültü ve feryat edip telaş ederlerse ordu endişelenir ve pek çok ordu bu yüzden hezimete uğramış ve yenilmiştir. Öncü birliğin akılsızlığından, cahilliğinden, bağırmasından, gürültü ve feryadından nerdeyse halkın kalbi yerinden çıkmış ve hezimete uğramışlardır...[Kendi gönderdikleri] casus da ordunun içine girip çıkmak için böyle olmalıdır ki padişâh ve ordu komutanı dışında hiç kimsenin onun gidip gelmesinden haberi olmasın. Eğer bir kimse haberdar olursa, o kişiye öyle olsa da olmasa da tam bir gönül kuvveti ve müjde veren bir haber nakletsin. Casus akıllı ve doğru sözlü olmalıdır, halkı yüreklendirmek için [komutana] yalan söylemesin, iyi ve kötü hiçbir şeyi komutandan örtülü ve gizli tutmasın ki komutan onların tedbirlerini alsın... Askerlerin savaştan önce tembelleşmemeleri için her gün öncü birliği nöbete göndersinler. Her kimi gönderirlerse neşeyle işe girişmeleri, tembellik etmemeleri, emirleri yerine getirmek için acele göstermeleri için iyi ümitler ve hediyeler/lütuflar versinler ve ümitli olmaya teşvik etsinler ki yerinde söylenen hoş bir söz ve iyi bir vaadin yaptığını, nakit [olarak verilen] 100.000 iri dirhem yapamaz.”²²⁰³

Askerî seferler ve kuşatmalar sırasında vaazlar yoluyla ordu ve halkın morali yüksek tutulmaya çalışılmaktaydı. Hatta bu işte başarılı olan din görevlileri yüksek makamlara terfi ettirilmekteydi. Nitekim Sultan Şemseddîn İltutmuş’un 1231’deki uzun süren Gvalyor kuşatması bu duruma güzel bir örnektir. Sultan bu kuştama sırasında, ordudaki askerlere haftada üç kez, ramazan ayında ise haftada beş kez vaaz vermek suretiyle morallerini yükselten Kadı Minhâceddîn b. Sirâceddîn Cûzcânî’yi kalenin fethinden hemen sonra Sadrü’s-sudûr yani bütün ülkenin kazât ve şer’î işlerinin sorumlusu tayin etmiştir²²⁰⁴.

Düşman karşısında başkentin korunması sırasında da aynı yönteme başvurulduğu görülmektedir: “1241’de Moğolların Lâhor’u yağmalamaları üzerine

²²⁰³ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 290-293.

²²⁰⁴ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 53.

Mu‘izzeddîn Behrâm Şâh, halkı [Delhi’de], Kasr-i Sepîd’in önünde toplayıp, burada düşmana karşı birlikte mücadele edilmesi için vaazlar verdirmiştir.”²²⁰⁵

Askerin moralini yüksek tutmak için sefer sırasında onlara ağır cezalar verilmezdi. Nitekim *Fetevâ-i Cihândârî*’de ‘Ârız-i memâlik’e bu hususta şu öğütler verilmektedir: “Ordunya annesinden, babasından daha merhametli olmalıdır. Ordunun suçlarında örtücü olmalıdır. Ordunun cezalandırılmasında şefkatli bir babanın edepsiz oğlunu cezalandırmasında olduğu gibi davranmalıdır. Cezalandırmayı son haddine vardırmmamalıdır. Her ne kadar cezalandırsa da barışı da muhafaza etmelidir... Akılsızların, suçluların, şehvete kapılanların kulağını çekmeli, birkaç kırbaç vurmalı ve “Sehmü’l-haşem”e vermeli ve bir köşede tutmak (hapis) ile yetinmelidir. Mübalağa edilmesini buyurmamalıdır. Askerin suçlarını ve ayıplarını her zaman padişâhın huzuruna götürmemelidir. Padişâhın sert cezalandırmalarını, siyasetini ve katlini, yapabilirse orduya reva görmemelidir. Padişâhı askerin düşmanı ve askeri padişâhın düşmanı yapmamalıdır.”²²⁰⁶

Fetevâ-i Cihândârî’deki söz konusu öğüde genellikle uyulduğu görülmektedir. Örneğin Alâeddîn Muhammed Şâh (1296-1316), Varangal seferine atadığı Nâib-i ‘Ârız-i memâlik Hâce Hâcî’ye şu tavsiyelerde bulunmaktadır: Askerler ve emîrleri küçük suçlar, günahlar yüzünden ağır cezalarla gücendirme. Ele geçirilen ganimetten emîrlerin payına düşen kısmı bol tut. Ordudan birinin atının ölmesi, çalınması ya da sakatlanması halinde onun yerine daha iyisini ver²²⁰⁷. Görüldüğü üzere, ordunun moralini yüksek tutmak için hem askerlerin küçük suçlar yüzünden ağır bir şekilde cezalandırılması önlenmeye çalışılmakta hem de emîrlere ganimetten bol pay verilerek ve askerlerin savaş esnasındaki kayıpları karşılanarak moralleri ve şevkleri yüksek tutulmaya çalışılmaktadır.

Ordunun moralini yüksek tutmak için kazanacakları servetler anlatılarak cesaretleri yüksek tutulmaya çalışılırdı. Ayrıca savaş öncesi bazen orduya altın dağıtılır, bazen de bir yıllık maaşları peşin olarak ödenirdi.

²²⁰⁵ Haluk Kortel, a.g.e., s. 75.

²²⁰⁶ Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, s. 100-101.

²²⁰⁷ Esterâbâdî, I, s. 401; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halacîler*, s. 96.

Savaş öncesinde kazanacakları servetler anlatılarak ordunun cesaretini yüksek tutmaya Melik Alâeddîn'in Devagir seferi örnek olarak verilebilir: Melik Alâeddîn, 19 Rebûlâhır 695/25 Şubat 1296 tarihinde Karra'dan Devagir'e hareket etti. İlk önce Devagir Racası Ramaçandra'ya bağlı bir Hindû reisi olan Kanha'nın hâkimiyet bölgesine girdi ve onu yendi. Melik Alâeddîn, savaşı kazandı ama bunun yanında Güney Hindistan halkının dövüşken tabiatıta olduklarını da gördü. Bu sebeple asıl hedefi olan Devagir üzerine harekete geçmeden önce, kumandanları ve askerleriyle görüşerek onlara seferin zorlu geçeceğini kabul etmelerini söyledi. Fakat aynı zamanda kazanacakları serveti de gözlerinde canlandırmak suretiyle onları teşvik de etti. Askerlerin hepsi, savaşmak ve kazanmak için yemin ettiler ve yollarına devam ettiler²²⁰⁸. Görüldüğü üzere, Melik Alâeddîn ordusunun moralini yüksek tutmak, gözlerini tehlikeden uzaklaştırmak için kazanacakları büyük servetleri gözlerinde canlandırmalarını sağlamıştır.

Savaş öncesinde ve sırasında maaşlar peşin dağıtılarak veya savaş sırasında altın dağıtılarak askerlerinin moralleri yüksek tutulmaya ve şevkleri arttırılmaya çalışılmaktadır. Mesela Sultan Alaeddîn Muhammed Şâh, Ranthambor Kalesi'nin alınması çok uzayınca daha büyük bir şevkle kaleye hücum etmeleri için askerlerine altın dağıtılmasını emretti ve Ranthambor Kalesi fethedildi (3 Zilkade 700/10 Temmuz 1301)²²⁰⁹. Ardından Moğol Kebek'in [1306 yılında] 100.000'den kalabalık ordusuyla Hindistan'a saldırması üzerine Alâeddîn Muhammed Şâh bu orduya karşı koymak üzere 'arz defterine 100.000 suvâri kaydetmiş ve bu orduya bir yıllık altın ödenmiştir²²¹⁰. Sultan tarafından ordunun yola çıkışından bir gün önce hepsine bir yıllık ücretlerinin peşin ödendiği görülmektedir²²¹¹.

Bazen de olumsuz olaylar gizlenerek askerlerin moralinin bozulmamasına gayret edilirdi. Nitekim Alâeddîn Muhammed Şâh, Ranthambor kuşatmasını sürdürürken Ramazan 700/Mayıs-Haziran 1301'de Delhi'de isyan çıktı. Öte taraftan Delhi'deki isyanın haberi, çıkışından üç gün sonra Ranthambor'daki Alâeddîn Muhammed Şâh'a ulaştı. Sultan Alâeddîn, ordunun maneviyatının bozulmaması için

²²⁰⁸ Haluk Kortel, a.g.e., s. 31-32.

²²⁰⁹ Haluk Kortel, a.g.e., s. 85.

²²¹⁰ İsmâî, *Futuhu's-Selatin*, s. 310-311.

²²¹¹ Haluk Kortel, a.g.e., s. 68.

bunu hiç kimseye söylemeyerek Ranthambor kuşatmasına devam etti ve cesur bir asker olan Emîr-i Kuh Melik Hamideddîn ve oğullarını isyanı bastırmakla görevlendirdi²²¹².

İhtilallerin yaşandığı bazı kriz dönemlerinde desteklerini sağlamak ve zafere ulaşmak için askerlerin birkaç yıllık maaşının peşin olarak verildiği de olurdu. Nitekim Kutbeddîn Mübârek Şâh'ı katlederek tahtı ele geçiren Hindû Husrev Han'a karşı Gazi Melik (Gıyâseddîn Tuğluk) harekete geçti. Gazi Melik'e Multan, Sivistan haraç mallarının ve sayısız atların Delhi'ye gitmekte olduğuna dair haber ulaştı. Gazi Melik orduya bütün mal ve atları yağmalamalarını buyurdu. Askerlerinden her birine geçmiş iki yıllık maaşını vermelerini buyurdu. Aynı şekilde yaptılar. Ardından Gazi Melik Serestî'ye ulaştı. Orada Husrev Han'ın gönderdiği Hanhânan [Husrev Han'ın kardeşi] ve Sûfî Han'ı hezimete uğratarak Delhi'ye yöneldi. Onun gelmekte olduğunu öğrenen Nasireddîn Husrev Han da Delhi'den dışarı çıktı, civar bölgelerdeki askerleri toplayarak çok büyük bir ordu oluşturdu. Sultan Alâeddîn'in hazinesini çıkarıp bazılarının iki buçuk bazılarının üç ve bazılarının dört yıllık gelecek maaşlarını peşin verdi. Hazinede bir dirhem ve dinar bile bırakmadı. Fakat yapılan savaşta yenildi ve öldü. Gazi Melik, 721/1320 yılında Delhi'de Gıyâseddîn Şâh Tuğluk adıyla tahta oturdu²²¹³.

Savaş öncesinde ordunun moral ve cesaretini arttırmak üzere konuşmalar yapıldığı görülmektedir. Mesela Fîrûz Şâh Tuğluk'un çok büyük bir askerî güce sahip Bengal Sultan'ı Şemseddîn (İlyâs Hâcî)'e karşı düzenlediği I. Bengal seferinde savaş öncesinde kalp ile birlikte sağ ve sol kanatları gezip padişâhlara (yaraşır) cesaret verici sözler söylediği nakledilmektedir²²¹⁴. Sultanın sadece merkez (kalp) kısmıyla yetinmeyip sağ ve sol kanatları da ayrı ayrı gezerek cesaretlendirici konuşmalar yapmış olması bu işe büyük bir önem verdiğini göstermektedir.

Fîrûz Şâh Tuğluk'un Tatta seferinde de benzer bir olay yaşanmıştır. Sultan Fîrûz Şâh, Tattalıları kalelerinde kuşatmış fakat atlar arasında çıkan veba yüzünden atların ancak dörtte biri sağ kalmıştı. Bu durumu müşâhede eden Tattalılar kaladen çıkıp hücumla geçtiler. Sultan Fîrûz Şâh ise meydana gelecek savaş öncesinde ordusunun üç kanadındaki (sağ kanat, kalp ve sol kanat) askerlere cesaret verdi. Her birine güzel

²²¹² Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 280-281; Haluk Kortel, a.g.e., s. 82-83.

²²¹³ Sîhrindî, s. 90-92; Esterâbâdî, I, s. 435-436; *Tuğluknâme*, s. 113-114.

²²¹⁴ Affî, s. 114-115; Sîhrindî, s. 125.

vaatlerde bulunarak (savaşa) hazırladı... Safa ehli şehinşâh hazretleri her bir alayın önünden geçerken ümit verici sözler söylüyor, her birinin ağzı sultana duaya açılıyordu ve başlarını yere indiriyorlardı²²¹⁵.

Geçit resimleri aslında sıradan bir teftiştten veya halka ve düşmana ordunun gücünün gösterilmesinden ibaret bir merasim değildir. Resmigeçit törenleri aynı zamanda bizzat askerlerin kendilerini de etkilemeyi hedef alan gösterilerdir. Silahların gösteriş ve pırıltısından bir şeylerin onlara da geçmesi ve hem kudretli hem de aynı ölçüde şanlı şöhretli bir makinenin parçası oldukları duygusunu paylaşmaları istenir²²¹⁶. Bu nedenle Delhi Türk Sultanlığı ordusunda savaş öncesinde ordunun arz edildiği, geçit resimleri yapılmakta olduğu görülmektedir. Bu konu Ordu Gelenekleri kısmında detaylı bir şekilde incelenecektir.

Hitopadeşa'da Hindû ordularındaki askerlerin ödüllendirilmesi ve cezalandırılması hakkında şu kısa bilgiler yer almaktadır: “Kral neredeyse hazine de orada olmalıdır, hazine olmadan krallık olmaz. O hazineden kral hizmetkârlarına ödemeler yapar; maaş alan bir kimse dövüşmez de ne yapar? Zira insan insanın hizmetçisi değildir, insan sadece paranın hizmetçisidir. Büyüklük ya da küçüklük de zenginliğin olması ya da olmamasına bağlıdır, ey kral!”²²¹⁷

Hitopadeşa'da askerin onurlandırılmasının faydaları hakkında şu ifadelere yer verilmektedir: “Ey kral, efendileri tarafından onurlandırılan askerler öyle bir savaşır ki, çok çok para verilse, kimse bu şekilde dövüşmez.” Peşinden askerlerin isyanına neden olacak şeyler ele alınarak ödüllendirmeye ters açıdan yaklaşılmaktadır. “Şunlar askerlerin isyanına neden olur: Ödül vermeme, rütbe yükseltmeme, hakkını gasp etme, hakkını geciktirme, hataları gidermeme. Düşmanlarına saldırıp zafer kazanmak isteyen kişi, kendi ordusuna baskı kurmaz.”²²¹⁸

²²¹⁵ Afif, s. 201-203.

²²¹⁶ Ulrich Bröckling, *Disiplin*, Veysel Atayman, Ayrıntı Yayınları, 2001, s. 10.

²²¹⁷ Narayana, *Hitopadeşa*, s.113.

²²¹⁸ Narayana, *Hitopadeşa*, s.114.

3.3.8. Keşif Kolu Çıkarma

Türk-İslâm devletlerinde ordunun en önünde kökleri Türk-Hun imparatorluğu zamanına dayanan çalış²²¹⁹ veya Arapça ve Farsça adları ile mukaddem/mukaddeme²²²⁰/telâye²²²¹ (öncü muhafız birlikleri) denilen öncü birlikleri ile onların da önünde yezek/yezekî²²²² (diye adlandırılan keşif birliği) ve tutgak/g (gece atlı bölüğü) ilerlerdi. Bütün bu birliklerin görevlerinin esası, savaşta asıl kuvvetlerin ilerisinde muhafızlık yapmak ve keşif yapmaktı²²²³.

Çalış [mukaddem/mukaddeme/telâye], öncü muhafız birliklerine denmektedir. Çalış birlikleri, seçme askerlerden oluşturulmuşlardır. Keşif birlikleri olmadıklarından bağımsız veya yarı bağımsız harekât yapmıyorlar, ordunun yürüyüşünde öncü²²²⁴ olarak hareket ediyorlardı²²²⁵.

Yezekî birlikleri ise “keşif kolu” birlikleri idi. En önemli görevleri “dil alma” ve düşmanın durumundan orduyu haberdâr etmektir. Yusuf Has Hacib karargâhı kurduktan sonra yezek (keşif kolu) çıkartma ve bu sırada düşmana “dil yakalatmama” ve düşmandan “dil alma” hususunda şu beyitleri kaleme almıştır:

Öncü kuvveti (yezek) ile düşmanın yakınlarına sokulmalı;
otuna ve suyuna iyice dikkat ederek karargâh kurmalı.
Askerlerini çok iyi gözetmeli ve dil yakalatmamalı;
askerlerin az veya çokluğundan düşman haberdar olmamalı.
Daha önce dil yakalamaya gayret etmeli ve
bu dilden düşmanın durumunu öğrenmeye çalışmalı.
Sonra işini, alınan bilgiye göre düzenlenmeli;
ya düşmanın boynu kesilir ya da başı ezilir.
Böyle hareket etmek ihtiyatlılık ve uyanıklık olur;

²²¹⁹ Necati Ulunay Ucuzsatar, *Türklerde Harp Sanatı Taktik ve Strateji* (M.Ö. 220-M.S. 1453), Derin Yayınları, İstanbul 2007, s. 205.

²²²⁰ İsmâî, *Futuhu's-Selatin*, s. 518.

²²²¹ İsmâî, *Futuhu's-Selatin*, s. 208.

²²²² İsmâî, *Futuhu's-Selatin*, s. 423.

²²²³ Necati Ulunay Ucuzsatar, *Türklerde Harp Sanatı Taktik ve Strateji* (M.Ö. 220-M.S. 1453), s. 205-206.

²²²⁴ Necati Ulunay Ucuzsatar, burada “mukaddem/telâye” görevindeki söz konusu birliği “öncü öncüsü” olarak kaydetmekle birlikte keşif görevini yerine getiren yezekî birlikleri için “öncünün öncüsü” tabirinin kullanılması daha doğru olacaktır.

²²²⁵ Necati Ulunay Ucuzsatar, a.g.e., s. 206.

savaşta kim ihtiyatlı davranırsa, o başarılı olur²²²⁶.

XI. yüzyılın sonlarında eserini yazmış olan Kaşgarlı Mahmûd yezek²²²⁷ kelimesinin isim ve fiil hallerinin anlamını şu şekilde sunmaktadır:

Yezedi: Öncü, herhangi bir düşman askeri olup olmadığını görmek için bütün arazide devriye gezdi (yezek qamug yerig yezedi).

Yezek: Bir ordunun öncü birliği, ileri kolu²²²⁸.

Necati Ulunay Ucuzsatar'ın bildirdiğine göre gece ve gündüz keşif birlikleri, ayrı ayrıdır. Yezekler, gündüz keşif birlikleri olsa gerektir. Gece keşif birlikleri ise tutgak denilen atlı birliklerdir²²²⁹.

Tutgak birlikleri için XI. yüzyılda şöyle deniyordu: “Geceleyin düşmanın gözcülerini veya ileri karakollarını yakalamak için çıkarılan bölüklerdir.” Böylece tutgak birliklerinin düşmana karşı gece baskınları ve akınları düzenlemek için teşkil edilmiş birlikler olduğu anlaşılmaktadır²²³⁰.

Fahr-i Müdebbir, gece baskınlarından korunmak için önceden dört grup oluşturulmasını ve bunlardan ikincisinin gizlenerek şu hileyi yapmasını istemektedir: “İkincisi sağ kanatta ve kalpte [ordunun merkezi kısmında] kendi yerlerinde gizlensinler, onları görmemeleri için orda hiçbir aydınlık olmasın, ateşi hiç kimsenin olmadığı başka bir yerde yaksınlar. Böylece oranın aydınlığı olsunlar, siz onları aydınlıkta görünüz ve onlar sizi görmesinler. Ondan sonra onlara yaklaşsınlar ve etraflarını sarsınlar ve maksatlarına ulaşınsınlar.”²²³¹ Fahr-i Müdebbir'in gece görev yapmak üzere seçildiklerini söylediği bu birlikler tutgak birlikleri olarak düşünülmelidir.

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda da tutgak birlikleri (gece atlı bölüğü) teşkil edilmekteydi. Fakat söz konusu birlik tutgak olarak adlandırılmamaktaydı. Bu birlik

²²²⁶ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 456-457.

²²²⁷ Yezek kelimesinin ve yezek birliklerinin daha geniş bir tahlili için bkz. Necati Ulunay Ucuzsatar, a.g.e., s. 206-207.

²²²⁸ Mahmûd el-Kâşgarî, *Dîvân-ü Lugâti 't-Türk*, s. 688.

²²²⁹ Necati Ulunay Ucuzsatar, a.g.e., s. 207.

²²³⁰ Mahmûd el-Kâşgarî, *Dîvân-ü Lugâti 't-Türk*, s. 597; Necati Ulunay Ucuzsatar, a.g.e., s. 207.

²²³¹ *Âdâbü 'l-harb ve 'ş-şecâ 'a*, s. 299-300.

için “kemîn goşâyân (tuzak açanlar) ve kemîn-dârân (pusu tutanlar) adları kullanılmaktaydı. Bu birliklerin özellikle gece baskınlarına karşı pusuya yattıkları anlaşılmaktadır.

Emîr Husrev-i Dihlevî bu konuda şu vakayı anlatmaktadır: Kalede su ve yaprak kalmayınca ray ve birkaç dinsiz, pâşîb [içine 100 asker sığan hareketli siper]’in başına geldiler ve iyi bir ad bırakarak canlarını vermek istediler. Her ne kadar sihir rüzgârı esse de tuzak açanların (کمين کشايان: kemîn goşâyân)²²³² gözlerinin nergisleri uykuyla kapanmamıştı. Rây oraya ulaştığında bülbül sesli bir mutrib karşısına geldi bir gülbâng çaldı ki puslu tutanlar (کمينداران: kemîn-dârân) susenî (zambak rengi) şemşirlerini çektiler sabah esintisi gibi yerlerinden sıçradılar, saldırdılar ve râyın başını kestiler²²³³.

Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng’de orduda puslu kuran grup Delhi Türk Sultanlığı devrindekine benzer bir şekilde “Bir diğeri *kemin* yani puslu için gönderilen gruptur” diye açıklanmaktadır²²³⁴.

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda mukaddeme ve talâye denilen ordunun gözetleyicisi olan öncü birlikler, hafif suvârilerden meydana gelirlerdi. Bazen büyük bir ordu ve dolayısıyla çok büyük bir öncü birliği olduğunda cerrâr yani zırhlı veya ağır silahlı birlikler de öncü birlik içerisinde yer alırdı.

İsâmî, Celâleddîn Fîrûz Şâh (1290-1296) devrinde, iki ordu yenilemeyince Moğol komutanı Abdullah’ın geri dönmesinden sonra Delhi ordusunun bir hafta ordugâhlarında kaldığını her akşam ve sabah telâye çıkarıldığını bildirmektedir²²³⁵. Dolayısıyla düşman yakın mesafede olduğunda, düşmanın geri dönmesinden, hilesinden endişelenildiğinde öncü birliği olarak her sabah ve akşam iki ayrı telâye çıkarıldığı ortaya çıkmaktadır.

²²³² Kemîn Goşâden: Gizlenme yerinden dışarı çıkıp, saldırmak. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 1849.

²²³³ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 53.

²²³⁴ *Aristoteles’ten Savaş Adabı ve Ahlâkı (Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng)*, s. 52.

²²³⁵ *İsâmî, Futuhu’s-Selatin*, s. 208.

Öncü birliği olarak gönderilen mukaddeme/telâye ise kendi önüne, arkasına, sağına ve soluna Türkçe karâvul (قراول)²²³⁶ ve dönemin kaynaklarında daha çok Farsça yezek (يزک)²²³⁷, yezekî (يزكى)²²³⁸, yezek-dârân (يزكداران: yezek tutanlar)²²³⁹ veya suvâr-i yezek denilen yaklaşık 30-40 kişilik hafif suvâri birliklerinden oluşan keşif kolları gönderirlerdi. Bu birlikler dil alma, düşmanın yerini keşf etme ve düşmanın durumunu öğrenme amacıyla gönderilirdi.

Mukaddeme/telâye denilen öncü, muhafız birlikleri ile mukaddemeye bağlı olarak faaliyet gösteren yezekî tabir olunan keşif kolu birlikleri genellikle asıl ordunun muhafızlığını yapmakta ve keşif harekâtlarını yürütmekteydiler. Söz konusu görevlerine rağmen hem mukaddeme hem de yezekî birliklerinin zaman zaman düşmanla sıcak çatışmaya girdikleri tespit olunmaktadır. Bu hususa dair örnekler aşağıda yeri geldiğinde ele alınacaktır.

İsâmî, Alâeddîn Muhammed Şâh devrinde Şâhne-i bargâh olan Melik Tuğluk'un her orduda ser-yezek (baş yezek) olduğunu bildirmektedir²²⁴⁰. Böylece yezek birliklerinin genellikle aynı kişilerden seçildikleri en azından yezek başının pek değiştirilmediği anlaşılmaktadır.

Emîr Husrev-i Dihlevî, bir beytinde Celâeddîn Fîrûz Şâh'ın yezek birliklerini dil almak için gönderdiğini dile getirmektedir:

Cihângîr Sultan gönderdi * Birkaç suvâriyi dil alamak için²²⁴¹.

Emîr Husrev-i Dihlevî bir başka beytinde yezek âdetince suvârilerin yanlarında hızlı *canîbet* (yedek at)ler götürdüklerini bildirmektedir:

Yezek âdetince sürdüler önlerinde * Hızlandırılmış *canîbet* [atını] kötü niyetli üzerine²²⁴².

²²³⁶ Esterâbâdî, I, s. 700; Karavul: Timurlular Devleti'nde, düşman hakkında haber toplamak için çıkarılan casuslara verilen addır. Bkz. Zeynep Altunsoy, *İlk Türk-İslâm Devletleri'nde Kullanılan İdârî ve Askerî Terim ve Unvanlar*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2006, s. 122.

²²³⁷ İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 173, 185, 423, 424, 517; *Miftâhu'l-futûh*, s. 28.

²²³⁸ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 88-89, 91, 218, 219, 302; Nizâmuddîn Ahmad, s. 94.

²²³⁹ *Besâtînu'l-uns*, s.264.

²²⁴⁰ İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 311-312.

²²⁴¹ روانه کرد سلطان جهانگیر * سواری چند را بهر زبان گیر Bkz. *Miftâhu'l-futûh*, s. 26.

Öncü birlik (mukaddeme/telâye) ve keşif kolu (yezekî) nasıl çıkarılırdı? Öncü birlikler ve keşif kolları nelere dikkat ederlerdi? Fahr-i Müdebbir bu sorulara yanıt olmak üzere aşağıdaki geniş kapsamlı açıklamaları yapmaktadır:

“Bil ki öncü birlik ordunun gözetleyicisidir ve onu Farsça telâye (طلايه) diye adlandırırlar yani gözetleyici. Peygamber efendimiz şöyle buyurmuştur: “Dostların en iyisi dört kişidir, öncü birliklerin en iyisi 40 kişidir, seriyyelerin en iyisi 400 kişidir²²⁴³, ordunun iyisi 4.000 kişidir ve 12.000 kişi az değildir... Bir ordunun acil ve mühim bir işe gönderdikleri seriyyesi az olmalıdır. Bu işte yüksüz ve bağırsız (başıboş dolaşan) gibi olsunlar, durmasınlar ki bir şeyler ele geçirebilsinler ve çabuk geri dönsünler. Öncü dışarı gönderildiğinde atları çabuk ve çevik gitmekte tecrübeli, iyi toynaklı, asi ayaklı olmalı. Telaye hiçbir zaman savaş aramamalı ve yeterli miktarda silah ve yiyecek içecek dışında ağır yükü olmamalıdır.”²²⁴⁴

“Öncü birlik az da olsa çok da olsa akıllı, zeki, tecrübesi bilinen ve yolları incelemiş bir reisi olmalıdır. Ama yolda yayılmış (ayrı ayrı, dağınık) gitmeleri gerekir. Zaman zaman yüksek yerlere çıkmaları, bazen piyâde ve bazen suvâri gitmeleri gerekir. Düşman ortaya çıktığında birbirlerini haberdar etmeleri ve toz kaldırmamak için yavaş ve yumuşak gitmeleri gerekir. Padişâhı ve ordu komutanını sessiz, feryatsız ve gürültüsüz patırtısız haberdar etmek için gizlice iki üç akıllı kişiyi önden göndermeleri gerekir. Öyle ki orduda padişâh ve ordu komutanı dışında kimse haberdar olmasın. Eğer bağırır, gürültü ve feryat edip telaş ederlerse ordu endişelenir ve pek çok ordu bu yüzden hezimete uğramış ve yenilmiştir. Öncü birliğin akılsızlığından, cahilliğinden, bağırmasından, gürültü ve feryadından nerdeyse halkın kalbi yerinden çıkmış ve hezimete uğramışlardır. Eğer öncü birliğin karşısına vadilerden, sel geçmiş arazi veya koruluktan ansızın düşmanın yaklaşması sonucu beklenmeyen bir hadise olur ve aciz kalırlarsa hep birlikte hezimete uğramamak için yavaşça savaşıp geri dönsünler. Bir iki kişiyi haber götürmesi ve kendilerine yardım etmeleri için dörtlüye göndersinler. Acele etmeden yavaşça ordugâha gelsinler ve [kendi gönderdikleri] casus da ordunun

²²⁴² Bkz. *Miftâhu'l-futûh*, s. 28. بر آنین یزک راندند در پیش * جنیت تند کرده بر بدانیش

²²⁴³ Seriyte aslında Peygamberimizin katılmadığı küçük birliklerin gönderildiği savaşıara denmektedir. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1301; Seriyte gece baskını yapmak için kullanılan askerler olarak da tanıtılmaktadır. Ayrıca “seriyte 50’den 400’e kadar olan askerî birliğe seriyte derler” diye açıklanmaktadır. Bkz. *Aristoteles’ten Savaş Adabı ve Ahlakı (Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng)*, s. 51-75.

²²⁴⁴ *Âdâbü'l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 290.

içine girip çıkmak için böyle olmalıdır ki padişâh ve ordu komutanı dışında hiç kimsenin onun gidip gelmesinden haberi olmasın. Eğer bir kimse bilirse [haberdar olursa], o kişiye öyle olsa da olmasa da tam bir gönül kuvveti ve müjde veren bir haber nakletsin. Casus akıllı ve doğru sözlü olmalıdır, halkı yüreklendirmek için [komutana] yalan söylemesin ve iyi ve kötü olan şeylerden hiçbir şeyi komutandan örtülü ve gizli tutmasın ki komutan onların tedbirlerini alsın. Viran etmenin kolay ve mamur etmenin zor olduğu gibi orduyu korkutmak kolay, yola getirmek zordur. Ve bu yüzden her kim ki yalan haber yayar bu sebeple ordu korkarsa, savaşta diğerlerinden önce bir işe teşebbüs ederse ve arkadaşlarına muhalefet ederse boş konuşmaması, zeki ve akıllı olması ve dilini tutması için cezalandırılmasını emretsinler.”²²⁴⁵

Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng’de aynı şekilde gözcülerin yalan söylememesi gerektiği vurgulamakta ve gözcülerin ordu ile uzaktan nasıl iletişim kurduklarına dair şu kapsamlı açıklamalar yapılmaktadır: “Gözcü ordu komutanına haber gönderdiğinde, sevk ettiği adam doğru konuşan ve sözünün eri bir kimse olmalıdır. Yalnızca gerçeği söylemeli, komutanı yok yere kibirlendirip tehlikeli bir duruma neden olmamalıdır. Gözcü ile askerler arasında belirli işaretler bulunmalıdır: Görünür yerdeyken tûlbendini çıkarmak, attan inip yine ata binmek veya kılıç çıkarmak gibi. Görünmeyen yerdeyse, duman tûttürmek, tüfek atmak ve gülbank okumak gibi... Gözcü bu işaretleri yaptığında ordu komutanı durumu anlayıp uyanmalı, teyakkuz haline geçmelidir.”²²⁴⁶

Fahr-i Müdebbir bu husustaki açıklamalarına şöyle devam etmektedir: “Öncü kuvvet ordugâhın önünde, arkasında, sağında ve solunda dolaşmalıdır. İki, üç fersah gibi uzağa gitmemelidir, aşağı yukarı bir fersahtan fazla ileri gitmemelidir. Eğer sayıları az ise düşmanın durumuna vâkıf ve haberdâr olmak için daima bir tarafta dursunlar, her dört tarafa dolaşsınlar. Eğer çatışma ve düşmanlık olmadan geri dönerlerse, suvâriler geldiler ve onlarla çarpıştık ve kovduk, baştan yenildiler ve onların arkasından ordugâhlarına kadar gittik diye boş yere övünerek yalan söylemesinler. Hem yalanlar ve asılsız sözlerle diğer askerlerin itibarını çalmış olurlar hem de bu yalanlara kanıp kendi ordugâhlarından uzaklaşmaya suvârileri tahrik etmiş olurlar. Belki de kendilerini tehlikeye ve düşmanın eline atarlar, [yalan söyleyenler] onların sebebi olmuş olurlar.

²²⁴⁵ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 290-292.

²²⁴⁶ *Aristoteles’ten Savaş Adabı ve Ahlâkı (Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng)*, s. 59.

Bereketsizliği nedeniyle bir belaya uğramamak için yalan söylemekten kaçınırlar. Hangi durumda olurlarsa olsunlar doğru sözlü ve doğru işli olsunlar. Allahın kendilerini koruması için daima abdestli ve yüce Allahın zikrinde olsunlar. Hiçbir durumda düşmanı küçük görmesinler ve içki içmesinler ki pek çok ordu içki içmelerinden dolayı yenilmiş ve tamamı düşmanın eline düşmüştür. Bu kitabın musannifi bu hadiselerden birkaçını görmüştür. Talihsizliklerinden kendilerini yok etmesinler.”²²⁴⁷

“Askerlerin savaştan önce tembelleşmemeleri için her gün öncü birliği nöbete göndersinler. Her kimi gönderirlerse neşeyle işe girişmeleri, tembellik etmemeleri, emirleri yerine getirmek için acele göstermeleri için iyi ümitler, hediyeler/lütuflar versinler ve ümitli olmaya teşvik etsinler ki yerinde söylenen hoş bir söz ve iyi bir vadin yaptığı, nakit [olarak verilen] 100.000 iri dirhem yapamaz. Yağmaya veya önemli bir işe gönderilen seriyeye en iyi 400 suvâri olmalı ve onlar serseri (yüksüz ve bağısız) olmalıdırlar. Onların da emirlerine kulak verecekleri bir büyüğü ve emîri olmalıdır. Onun emirlerine itaatsizlik etmesinler ve hepsi tek yürek olmalı ve birbirlerini sevmeliler. Eğer bir yere inerlerse yüksekten insinler ve birkaç suvâriyi sağ ve sol tarafa göndersinler. Eğer yemek yerlerse bir yarısını suvâri ve bir yarısını yardımcılar [yemeli] ve kendilerini korumalıdırlar. Eğer geceleyin namaz kılarlar ise her 100 suvâri bir nöbet at sırtında olsunlar ve yüzer yüzer sırayla nöbet tutsunlar ve sürekli abdestli ve Allahın zikrinde olsunlar. Hepsinin mataraları su dolu olsun. Eğer bir yerde ot bulurlarsa yeterli olandan fazla almasınlar ve kendilerini ağırlaştırmasınlar. Her nereye giderlerse gitsinler ileriye görerek gitsinler, gafil bir şekilde gitmesinler. Eğer mamur bir yerden yol geçerse kimseyi incitmesinler, kimseden bir şey almasınlar, buldukları [aldıkları] şeyi para ile satın alsınlar. Kendilerini de o vilayettenmiş gibi gösterebilirler. Yolları incelesinler, gitmeye niyetli oldukları yeri en güzel şekilde sorsunlar ve biz oranın adamlarıyız veya iktâmızı [oradan] verdiler desinler. Dervişlere yardım etsinler ve kendi işleri için Allah’a tevekkül etsinler. Elbette namazı vaktinde kılsınlar. O mevkiye ulaştıklarında iyi bir iş yapabilirlerse yapsınlar, eğer yapamazlarsa

²²⁴⁷ *Âdâbü'l-harb ve's-ş-şecâ'a*, s. 292-293.

kendilerini tehlikeye atmasınlar ve sağ salim geri dönsünler. Eğer dağ yakınsa dağ eteğinden geri dönsünler ve saat başı yükseklerle çıkıp görüş açısını korusunlar.”²²⁴⁸

Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng’de keşif kolunun amacı ve görevleri kısa ve net bir şekilde şu ifadeler ile açıklanmaktadır: “Ordu komutanı, gideceği yere önceden göndereceği bölüğün liderine, kendisiyle birlikte bulunan kişileri üç bölüğe ayırmalarını tembihlemelidir. [Öncü] bölük komutanı, deneyimli bir savaşçı eri, arkasına kalabalıkça bir asker topluluğu takarak göndermelidir. Onlarda varıp o menzilin otunu, suyunu ve yolunun durumunu öğrenmelidir. [Öncü] Komutanın kendisi bir bölük asker ile durak yerinde kalıp konak ve ordu mahallini hazırlamalı ve bir bölük askeri, daha ileriki konak yerine gönderip biraz da o konağın durumunu, yani otunu, suyunun olup olmadığını, varsa niteliğini; yolu dar geçit midir, bataklık mıdır; köprü yapacak, ağaç kesecek orman var mıdır, yok mudur... bunları öğrenmelidir.”²²⁴⁹

Öncü birliklerinin ve keşif kollarının teoride nasıl olması gerektiği, nasıl hareket etmeleri gerektiği aktarıldı. Sıra örnek olaylar üzerinden bu birliklerin faaliyetlerinin incelenmesine geldi. Sultan Balaban devrinde gönderilen bir öncü birlik ve onun keşif kolu, söz konusu birliklerin görev ve işlevlerini, hareket tarzını ayrıntılı olarak görmeye olanak sağlamaktadır.

Söz konusu olay şu şekilde cereyan etmiştir. Sultanın Bengal valisi olan Tuğrul, 1277 yılında isyan etti. Tuğrul üzerine gönderilen üç askerî birliğin yenilmesi üzerine takriben 1280 yılında bizzat sefere çıktı. Tuğrul kaçmaya başladı ve bir türlü ele geçirmek mümkün olmadı²²⁵⁰. Tuğrul’u yakalamak isteyen sultanın ordusunda “Melik Bîkters (بيکترس) 7.000-8.000 cerrâr (zırhlı suvâri) ile ordunun mukaddemesi (öncü birliği) oldu. 10-12 koruh önden ilerliyor ve her gün birkaç [kırk elli civarında] suvâriyi “dil yakalama yöntemiyle Tuğrul’un haberini sormaları için mukaddeme ordusundan 10-12 koruh daha ileri gönderiyordu.”²²⁵¹ Melik Bîkters mukaddeme âdeti üzere daha ileride yol alıyordu. Sultanın ordusu birkaç koruh daha geriden geliyordu. Her ne kadar

²²⁴⁸ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 293-294.

²²⁴⁹ *Aristoteles’ten Savaş Adabı ve Ahlâkı (Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng)*, s. 53-54.

²²⁵⁰ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 83-89; M. Aziz Ahmet, s. 258-260.

²²⁵¹ بر طریق زبان گیری از لشکر مقدمه ده دوازده قروه پیشتر فرستاد تا خبر طغرل پرسند

mukaddeme ordusundan atanan *yezekîler* (yezekler)²²⁵² önde, arkada, sağda ve solda Tuğrul ve ordusunu araştırırsalar da onun izini bulamıyorlardı. Günlerden bir gün mukaddeme ordusundan Kûl muktaı olan Melik Muhammed Şîr Endâz/[Tîr-endâz]²²⁵³ ve onun kardeşi Melik Mukadder ve Tuğrul Koş ki şîrân şerze ve safderân (arslan güçlü ve saf kıranlar) diye meşhur idiler emrindeki otuz kırk suvâri ile birlikte dil almak (zebân gîrî) üzere görevlendirilmişlerdi. Mezkûr suvâriiler mukaddeme ordusundan 10-12 koruh daha ileride yol alıyorlar ve Tuğrul'u araştırıyorlardı. Ansızın Tuğrul'un ordusunda alışveriş yapmış ve geri dönüp kendi köylerine gitmekte olan birkaç bakkâlî (azık, öteberi ve yiyecek satan) gördüler. O iyiler bakkalları yakaladılar. Melik Şîr Endâz, o bakkallardan iki neferin boynunu vurmalarını buyurdu. Diğer bakkallar korktular ve sizin ve Tuğrul'un ordusu arasında yarım koruh (fersah)tan daha az kaldı. Tuğrul taş su deposunun başında mola verdi, bugün konakladı ve yarın Câcneger havalisine gidecektir dediler. Melik Şîr Endâz, o bakkallardan ikisini iki Türk suvârisinin eline verdi, mukaddemenin Ser-leşkeri olan Melik Bârbek'e gönderdi. Biz Tuğrul'un ordusunu bulduk, o haram yiyicinin kaçmaması için Melik Barbek çabuk yetişsin diye haber gönderdi. Türk suvâriileri (yezekî suvâriiler) daha da ilerlediler ve bir bend (set, baraj)e geldiler. Gördüler ki Tuğrul'un bargâhı kurulmuş, ordu o bargâhın etrafına çadır kurmuş ve konmuştu. Hepsi durumlarından emin ve habersizdirler. Ordu halkından bazıları, o taş kuyuda elbise yıkıyor, bazıları şarap içiyor ve şarkı söylüyor, filler ağaçlardan dal koparıyor ve yiyor, at ve soturu (binek ve yük hayvanları) otlaklara koymuşlardı. Tuğrul'un ordusu emniyet içinde ve tasasız konaklamışlardı.”²²⁵⁴

“O yezekî emîrleri eğer Tuğrul'un ordusundan biri bizi görmüşse veya görürse o kâfir-i nimetin haberi olur ve kaçar ve Sultan Balaban, bizi sağ bırakmaz, yüce taht önünde cevabımız ne olur diye kendi aralarında konuştular. O zaman bizim maslahatımız canımızdan geçmek, göç ede ede onun ordusuna girmek ve onun

²²⁵² Yezek tabir olunan birliğin, öncünün öncüsü olduğuna dair bir iki örnek: “Sultan Alaeddin Uluğ Han'ın gayretiyle Hindistan askerlerini toplamıştı. Moğol ordusunu def etmek için Kuzey tarafa yönelmişti. Moğol ordusu İslâm askerlerinin gelmesinden haberdar olunca ve gazilerin yezeği (یزک) o beldeye ulaşınca mukavemet gücü bulamadılar. Uçeh Hisarı'nın önünden amaçlarına ulaşmadan geri döndüler ve gittiler.” Bkz. Cüzcanî, s. 401. “Göç esnasında her iki ordu birbirine yaklaştılar. Yezekler birbirlerine bitişti ve orduda büyük endişe zahir oldu.” Bkz. Cüzcanî, s. 301; “Sultan Gazi, Endhûd'a vardığında kâfir Türkistan ordusunun yezeği, salı günü ikindi vaktinde sultanın ordugâhına ulaştılar ve savaşa başladılar. (Buradaki yezek 30-40 suvârilikten daha büyük bir yezek olmalıdır. Bkz. Cüzcanî, s. 122.

²²⁵³ Nizâmuddîn Ahmad, s. 94.

²²⁵⁴ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 88-89; Nizâmuddîn Ahmad, s. 92-94; M. Aziz Ahmet, s. 260.

bargâhına saldırmak olmalıdır dediler. O bizim elimize düşer ve başını kesersek onun askerlerinden kimse bizim etrafımıza gelemes. Onun ordusu hezimete uğrar ve kaçma niyetinde olduklarından 30-40 suvâriden daha fazla olmadığımızı bilemezler. Belki de sultanın ordusu ulaşmıştır sanır ve hepsi kaçmaya başlar. Yezekîler bu düşüncelerle kılıçlarını kınlarından çektiler. O cesurlar ve saf kıranlar Tuğrul, Tuğrul diye seslenip ordugâha girdiler ve onun bargâhına gittiler. Tuğrul o korkuyla taştâne yolundan (banyo odası) dışarı çıktı ve eysiz bir ata bindi. Yakınlardaki bir nehre doğru kaçmaya başladı. Onun ordusu tamamen sultanın ordusunun korkusundan hezimete uğradılar ve kaçtılar. Ordusu üzerine büyük bir korku ve heybet düştü. Mukadder ve Tuğrul Koş, Tuğrulun peşinden gittiler. Tuğrul atını koşturdu ve o suyun yakınına vardı. Tuğrul Koş, tek “nîm şekârî” (yarım av oku/yarım av kılıcı) ile onun böğründen vurup düşürdü. Mukadder atından indi ve onun başını kesti ve vücudunu suya attı, kestiği başını mantosunun altına sakladı. Kendisini suyun kenarında elini ve yüzünü yıkamakla meşgul oluyor gibi gösterdi. Tuğrulun cândârları ve silahdarları hüdavendi âlem hüdavendi âlem diye diye su kenarına geliyorlar ve Tuğrul’u arıyorlardı. Tam o esnada Melik Barbek orduyla oraya yetişti ve Tuğrul’un ordusu dağıldı. Melik Mukadder ve Tuğrul Koş, Tuğrul’un başını Melik Barbek’e götürdüler. O hemen Tuğrul’un başını zafer müjdesiyle Sultan Balaban’a gönderdi. Tuğrul’un kızları, oğulları ve karıları, hazineleri, filleri, has adamlar ve yakınları ve Tuğrul’un elemanları, karıları ve çocuklarıyla birlikte ordunun eline düştüler. Mukaddeme askerlerinin eline o kadar çok mal, araç-gereç, at, silah, gulâm, kenizek (cariye) geçti ki yıllarca onlara ve evlatlarına yetti. 2-3.000 çalışan adam ve kadın ordunun esiri oldu.”²²⁵⁵

Bu olayda görüldüğü üzere, mukaddeme yani öncü birlik asıl ordunun 10-12 koruh daha ilerisinde ilerlemekte ve her yeri kontrol etmektedir. Sayıları da hiç de az değildir. Bu öncü birlik 7.000-8.000 zırhlı suvâriden oluşmaktadır. Bununla birlikte mukaddeme birliği 1.000 kişilik de olabilmektedir²²⁵⁶. Tabi ki burada öncü birliğin sayısı, asıl ordunun 200.000 kişilik olması ile doğru orantılıdır. Söz konusu mukaddeme birliği ise yezekî diye tabir olan otuz kırk suvâriden oluşan bir keşif birliğini 10-12

²²⁵⁵ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 88-90; Nizâmuddîn Ahmad, s. 94-95; M. Aziz Ahmet, s. 261.

²²⁵⁶ *İnşâ-i Mâhrû*, s. 101.

koruh ileri göndermektedir. Mukaddemenin başına atanan komutan da aynı ordu komutanı gibi Ser-leşker olarak adlandırılmaktadır.

Yezekîler önde, arkada, sağda ve solda araştırma yaptıklarına göre en az dört yezekî grubu gönderiliyor demektir. Böylece yezekî birlikleri tarafından, öncü mukaddeme birliği bir nevi güvenlik çemberi altına alınmış olmaktadır. Anlaşıldığı üzere yezekîlerin görevi düşmandan dil almaya çalışıp düşmanın yerini tespit etmek ve mevcut durumdan öncü birliği haberdar etmektir. Söz konusu yezekî birliğinin mecbur kalmadıkça çatışmaya girmemesi gerekmektedir. Zaten bu olayda da Sultan Balaban, başarılarından dolayı yezekî birliğini ödüllendirmekle birlikte Şîr-Endâz'a aceleciliğinden dolayı kızmış ve ona şöyle demiştir: “Çok büyük bir hata yapmıştın, benim bahtımdan ve Delhi ordusunun dualarından (دل کاری: gönül işlerinden, dualarından) bu hata sevaba dönüştü.”²²⁵⁷

Mukaddeme ve yezekî birliklerinin faaliyetlerine dair daha pek çok örnek verilebilir. Mesela Alâeddîn Mesûd Şâh (1242-1246), Uça Kalesi'ni kuşatan Mengüte (Mengütay) idaresindeki Moğollar'a karşı, ordusunun bir bölümünü öncü kuvvet olarak gönderdi. Celâleddîn Fîrûz Şâh (1290-1296), isyan eden Karra Valisi Melik Çahcû'nun üzerine oğlu Erkli Han kumandasında bir öncü kuvveti (leşker-i mukaddeme) gönderdi. Bu birlikler sultanın ordusunun yaklaşık 25-30 km. önünde ilerlemekteydi (689/1290). Yine Sultan Celâleddîn Halacî, Cihâyin seferi sırasında öncü birliklerini keşif yapmak üzere ileri yolladı. Öncü birlikleri Cihâyin sınırından yaklaşık 20 km. kadar içeri girip etrafı yağmaladı. Bazı Hindû kuvvetleri ile çarpıştı. Peşinden ordugâha dönüp sultana bilgi verdiler (690/1291)²²⁵⁸.

Delhi Türk Sultanlığı ordusu mukaddeme ve yezekî birlikleri, düşman, kendi ordularının asıl kısmına çok yakın mesafede bulunduğu anda ise doğrudan düşman mukaddemesi ve yezekîleri ile savaşa girişirlerdi. Böylece düşmanın gücünü tartarlardı. Örneğin 691/1291-92 yılındaki Moğol istilasında böyle yapılmıştır. Hülagu'nun torunu Abdullah 15 tümenle Hindistan'a geldi. Celâleddîn Fîrûz Şâh (1290-1296), İslâm ordusunu toplayıp başkentten çıktı. Berrâm sınırına ulaştıklarında Moğol ordusunun

²²⁵⁷ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 91; M. Aziz Ahmet, s. 261.

²²⁵⁸ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 309-310.

mukaddemesi görüldü. Her iki ordu nehri aralarına alıp birbirlerinin karşısında konuşlandılar. Savaş için saf düzenlemesiyle meşgul oldular. Savaş için gün tayin oldu. Bazı Moğol ordusu mukaddemeleri suyu geçene kadar o birkaç gün boyunca her iki tarafın yezekî kuvvetleri muharebe ettiler. İslâm yezekîleri galip geliyorlar ve Moğol yezekîlerinden neferler ele geçirip sultanın nezdine getiriyorlardı. Moğol mukaddemesi suyu geçince İslâm ordusu mukaddemesi ilerledi ve her iki mukaddeme birliği arasında çetin bir harb oldu. İslâm mukaddemesi galip geldi ve Moğolları kılıçtan geçirdi. Moğolların bir iki hezâre emîri ve birkaç sade emîrini ele geçirip sultanın huzuruna getirdiler. İşin sonunda iki taraf arasında sulh yapıldı. Hülâgu'nun torunu Abdullah geri döndü ve Cengizin torunu Olgû birkaç Moğol emîran-i hezaresi ve emîr-i sadesi ile Sultan Celâleddîn'in hizmetine girdi²²⁵⁹.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Celâleddîn Fîrûz Şâh Halacî döneminde dil alma peşinde dolaşmayı şöyle dile getirir:

Bazen Malva'da "dil yakalama" [peşinde] dolaştı * Bazen Gücerat'da yere serdi av²²⁶⁰.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Delhi ordusu tarafından Teleng Hisarı kuşatılıp etrafına çepe çevre hayme (çadır)ler kurulduktan sonra Hindûlardan dil ele geçirmek üzere etrafa haslardan 300 civarında yezek suvârî gönderildiğini, karşılaştıkları Hindû yezeklerin onlara hişt ve zûpîn ile mukabele ettiklerini²²⁶¹, Delhi yezeklerinin ise peykân yani ok kullandıklarını dile getirmektedir²²⁶². Böylece yezekîlerin özellikle kendi dengi olan yezekî birlikleri ile cenge girmekte olduğu görülmektedir.

Delhi Türk Sultanlığı ordusu ilerlerken, daha ilerideki bölgelerde neler olduğu hakkında sürekli keşif yaptırıldığı ve ordunun harekâtının bu keşif kolu raporlarına göre düzenlendiği görülmektedir. Keşif kolunun getirdiği haberler üzerine toplantı yapılır ve seferin gidişatını verilen raporlara göre yönlendirilirdi. Bazen keşif birliklerinin sayısı 1.000'i bulabilmekteydi.

²²⁵⁹ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 218-219.

²²⁶⁰ Bkz. *Miftâhu'l-futûh*, s. 28. گهی در مالوه گشته زبان گیر * گهی در گجرات افکنده نخچیر

²²⁶¹ (Yezek yezek ile savaş denedi * Hişt ve zûpîn taş denedi/güç denedi.) شده خشت زوپین سنک از مای

²²⁶² Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 118b-119a (kenar).

Alâeddîn Muhammed Şâh (1296-1316) döneminde Varangal seferinde yaşananlar söz konusu duruma örnek teşkil etmektedir. Bu sefere komutan olarak atanan Melik Nâib Kâfur, 14 Şaban 709/17 Ocak 1310'da Kûnarpâl'e geldiğinde 1.000 kişilik bir birliği keşif yapmak ve bilgi edinilebilecek bazı esirler yakalanmak için ileri gönderildi. [Keşif birliğinin getirdiği habere göre] Varangal'e kadar ordunun yolu üzerinde bulunan şehirler ve köyler terkedilmişti. Bu yerlerin yöneticileri ve racaları, kalabalık Delhi ordusuna karşı koyamayacaklarını anlayıp Varangal Racası Pratap Rudra Deva'ya sığınmışlardı²²⁶³. Bu öncülerin arasından 40 kadarı ise Melik Kâfûr'un ordugâh kuracağı müstahkem Hanumakonda tepesini ele geçirmişlerdi (709/1309)²²⁶⁴. Burada keşif birliğinin amaçlarından birinin de bilgi edinecek esirler (dil) yakalamak olduğu ve ayrıca önceden giderek ordugâh kurulabilecek yüksek yerleri denetim altına aldıkları, ordugâhın kurulacağı yeri hazırladıkları görülmektedir.

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda keşif kolunun getirdiği haberler sonucunda istişare yapıp buna göre hareket tarzının belirlendiği görülmektedir. Nitekim Melik Nâib Kâfur, Bandrî'de bulunduğu sırada, ilerdeki bölgeler hakkında keşifler yaptırdı. Ma'ber'in Sundar Pandya ve Vîra Pandya adlarındaki iki racasının savaşmak üzere birbirlerine karşı ilerlediklerini ve bu durumdan faydalanmak isteyen Dvarasamudra Racası Vîra Ballala Deva'nın onların boş kalan iki şehrini yağmalamak maksadıyla harekete geçtiğini, fakat Delhi ordusunun yaklaşmakta olduğunu duyunca ülkesine geri döndüğünü haber aldı. Bunun üzerine Melik Nâib Kâfur, 23 Ramazan 710/13 Şubat 1311 tarihinde ordu kumandanlarıyla bir toplantı yaptıktan sonra, seçme bir suvâri birliğiyle Dvarasamudra üzerine yürüyüşe geçti. On iki gün süren zorlu bir yürüyüşten sonra Melik Kâfur 5 Şevval 710/25 Şubat 1311'de Dvarasamudra Kalesi'ne ulaştı²²⁶⁵.

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda keşif kollarının bazen çok zorlu görevler ifa ettikleri ve bu tarz keşif kollarına birden fazla komutan atandığı, bunların sürekli ordu komutanına haber ulaştırdıkları görülmektedir. Bu sayede içlerinden ihanet etmeyi düşünen olursa, bu durum gizli kalamıyordu. Örneğin yukarıda ele alınan Ma'ber seferinde Delhi ordusuna bağlı keşif kolu, Behram Kara, Katla (Kutluğ) Niheng,

²²⁶³ Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 98; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 310.

²²⁶⁴ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 310.

²²⁶⁵ Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 103.

Mahmûd Sartiha ve Abacı Moğol gibi kumandanların önderliğinde her gün bulunan bölgenin dilini konuşan birkaç kişiyle önden yola çıkıyor ve ordunun yolu üzerindeki yerler hakkında Melik Nâib Kâfûr'a haberler getiriyorlardı. Ordunun takib ettiği yol oldukça engebeli ve güçlüklerle doluydu. Askerler hemen her gece açık ordugâhta güç şartlarda geceliyorlardı. Bu güç şartlara katlanmakta zorlanan Abacı Moğol, ordudan ayrılmaya ve sonra da Ma'ber racasının hizmetine girmeye karar vermişti. Ancak bu planını gerçekleştiremedi. Kısa bir süre sonra planları öğrenildi. Ordu Delhi'ye dönünce Sultan Alâeddîn'in emri ile öldürüldü²²⁶⁶.

3.3.9. Harp Meclisleri (Meşveret Meclisleri)

İstişare etmek; danışma, birinin fikir ve görüşlerine başvurma, fikir sorma anlamındadır²²⁶⁷. Meşveret de uzman kimselerin görüş ve düşüncelerini alma, fikir alışverişi anlamlarına gelmektedir²²⁶⁸.

Fahr-i Müdebbir, sultanlara ve ordu komutanlarına meşveret/istişare konusunda şu tavsiyelerde bulunmaktadır: “Padişâhlar mümkün olduğu kadar iyi, bilgili, akıllı ve dahi olmalıdır. Padişâhın yeterli emirler ve kuvvetli görüşten başka çaresi yoktur. Vezir, akıllılar, âlimler, sevenler ve devlet nasihatçıları [danışmanlar]nin meşvereti olmadan hiçbir şey yapmasın. Kınanmaktan kurtulmak için kendi ilmi ile hiçbir zaman yetinmesin. Peygamber aleyhisselam herkesten daha fazla bilgisi olduğu halde, Allah kendisine o büyüklüğü verdiği halde ona meşveret etmeyi buyurmuştur... Peygamberimiz buyuruyor ki insanlar meşveret ettikten sonra asla helak olmazlar.”²²⁶⁹

Fîrûz Şâh Tuğluk'un seferleri esnasında saray yakınları ve bargâh müşirleri (danışmanları) ile meşveret mahalline oturulduğu, yapılan gizli konuşmalar sonucunda hareket tarzı ve savaş planı belirlendiği görülmektedir. Nitekim böyle bir toplantı sonucunda Bengal Sultanı Şemseddîn'i saklandığı adalardan çıkarabilmek için sahte bir kaçış kararı alınmıştır. Muhtemelen bu toplantıda söz konusu harekât sırasında icra

²²⁶⁶ Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 105.

²²⁶⁷ Hasan Akay, *İslâmî Terimler Sözlüğü*, İslâm Bilgi Merkezi Yayınları (UKOM LTD. ŞTİ.), İstanbul 1991, s. 168.

²²⁶⁸ *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, III, s. 1959.

²²⁶⁹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 166.

edilecek olan bütün taktikler ve hileler en ince ayrıntısına kadar kararlaştırılmış olmalıdır²²⁷⁰.

Fîrûz Şâh Tuğluk, Tatta seferi sırasında yaşanan sıkıntılar üzerine meşveret meclisi toplamış, atların telef olması ve kıtlığı delil göstererek, ordunun yaralarını sarmak amacıyla geri dönme ve kısmet olursa tekrar diğer sene saldırma kararı almıştır. Ancak Sultan Fîrûz Şâh Tatta'ya ikinci bir defa saldırmadan Delhi'ye geri dönmeme kararını da almıştır. Mevcut durumun orduyu zayıf göstereceği ve orduda zafiyete neden olacağı görüşüyle toplantıya katılanlar da sultanın görüşünü uygun bulup kabul etmişlerdir. Ordunun kuvvet toplaması için Gücerat'a gidilmesi kararı almışlardır. Meşveret meclisindekiler ayrıca Tattalıların Sultanın Başkent Delhi'ye gittiğini zannedip ellerinde kalan tohumları tekrar ekeceklerini söylemişlerdir. Böylece hasat zamanı geldiğinde saldırmanın daha iyi olacağı ve hücum edildiğinde ordu halkı gıda yönünden rahat edip Tatta'nın ele geçirileceği yönünde görüş beyan etmişlerdir. Sultan Fîrûz Şâh bu görüşü çok beğenmiştir²²⁷¹.

Daha önce de görüldüğü üzere Delhi Türk Sultanlığı askerî harekâtlarında keşif kolu tarafından getirilen haberler üzerine ordugâhta meşveret meclisleri toplanmakta ve istişareler yapılmaktaydı. İstişare sonucunda alınan kararlara göre sultan veya ser-leşker tarafından ordunun hareket tarzı belirlenmekteydi.

3.3.10. Ordugâh Kurulması

Kautilya, Hindistan'da kadim zamanlarda ordugâh kurulması hakkında şu bilgileri vermektedir: Bir kampın kurulacağı yer, bu yere göre kuruluş biçimi (dairesel, dikdörtgen ya da kare gibi) gibi konulara inşaat bilimi uzmanları, komutan, marangozlar ve astrologlar tarafından karar verilir. Kurulacak kampta dört giriş, sekiz cadde ve dokuz bölüm olmalıdır. Aynı zamanda savaşta ihtiyaç duyulacak hendekler, rampalar ve kuleler kurulmalıdır. Kral için kurulacak yer ve benzer detaylar üzerinde durulmuştur.

²²⁷⁰ Affif, s. 112.

²²⁷¹ Affif, s. 204-206.

Kampın dış güvenliğini sağlayan avcılar ve gizli ajanlar bulunur. Bütün bu organizasyonu sağlamakla görevli bir kamp yetkilisi bulunmaktadır²²⁷².

Delhi Türk Sultanlığı devrinde ordugâh anlamında leşker (لشكر)²²⁷³, leşkerghâh (لشكرگاه)²²⁷⁴, muasker (معسكر)²²⁷⁵ ve moheyyem (مخيم)²²⁷⁶ adları kullanılmaktaydı. Devrin ana kaynaklarında leşker (لشكر) adı genellikle ordu için kullanılırken Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî tarafından bu kelime asker, ordu ve ordugâh anlamlarında kullanılmaktadır²²⁷⁷.

Fahr-i Müdebbir nasıl ordugâh kurulması gerektiği hususunu bütün yönleri ile aydınlatmakta ve bu hususa şu bilgileri vermektedir: “Acem padişâhlarının, Türklerin, Rumların ve Hindûların [ordugâh kurma/saf düzeni] âdetlerinden en iyisi Acemlerinkidir. (Bkz. Ek XIV ve Ek XV)²²⁷⁸. Padişâh veya ordu sevk eden komutan orduyu sulak veya bitkili bir bölgeye indirmelidir, çöle ve düşman ordusu üzerine gitmemeli ve pusu yerlerinden gafil olmamalıdır. Eğer ordusu fazla değilse Ceyhunî (Ceyhûn tarzında bir nehre) veya rûdî (büyük ırmak tarzında bir yere) veya dağ eteğine yerleşsin. Öyle bir yere yerleşsin ki inek, at ve odunlar yakında olsun ve ordugâhın gece baskınından emin olması için ordugâhın önünde sel geçmiş arazi, kazılmış yerler (siperler) ve çukurlar olsun ve ordu, [ordugâh içerisinde] savaş gününde, savaş düzenindeki gibi yerleşmiş olsun. Ordu da o düzende yerleşsin ki herkes yerini bilsin. İlkönce öne mukaddeme (öncü birlik) yerleşsin. Arkasında ordunun sağ kanadı (sağ kanadın ilerisindeki birlik) [yerleşsin]. Sonra ordunun sol kanadı (sol kanadın ilerisindeki birlik) [ve] arkasında meymene (sağ kanat) [yerleşsin]. Sonra meysere (sol kanat) [yerleşsin]. Sonra kalb (merkezi birlik) ortada, arkasında harem konağı (çadırı), mutfak, hazine, câmeihâne (elbise hilat ve benzeri şeylerin muhafaza edildiği yer), zerrâdhâne (silah deposu) ve rikâbhâne (atların ve binek ve yük hayvanlarının muhafaza edildiği yer) [yerleşsin]. Sonra arkasında ağırlıklar (kıymetli eşyalar, araç gereçler),

²²⁷² Kautilya's Arthashastras, s. 521; Ali Küçükler, *Kautilya'nın Arthashastra'sı*, s. 103.

²²⁷³ Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî, *Fevâ'idü'l-fu'âd*, s. 195, 241; Ali Athar, *Army Organisation Under the Sultans of Delhi (13th and 14th Century)*, s. 122; Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s. 71.

²²⁷⁴ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 485; Cüzcanî, s. 187, 224; İsamî, *Futuhu's-Selatin*, s. 249; Sîhrindî, s. 147-148; Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî, *Fevâ'idü'l-fu'âd*, s. 311.

²²⁷⁵ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 237, 240; *Besâtînu'l-uns*, s.157, 213; *Ahbârü'l-ahyâr fî esrârî'l-ebrâr*, s. 171.

²²⁷⁶ *Besâtînu'l-uns*, s.157; *Ahbârü'l-ahyâr fî esrârî'l-ebrâr*, s. 595.

²²⁷⁷ Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî, *Fevâ'idü'l-fu'âd*, s. 195, 241, 311, 380.

²²⁷⁸ Hindu Orduları Saf Düzeni (şema), XIV ve Türk Tipi Tabiye ve Saf Düzeni (şema), Ek XV.

hastalar, muhafızlar, bendyan (tutsak ve mahpuslar) [yerleşsin]. Sağ tarafta (sağ arka taraf) iyi suvâriiler, harem sarayının arkasında her cinsten tefârîk (gayri muntazam askerler, ücret almayan, halktan toplanan küçük askerî gruplar), arkasında at sürüsü, develer, piyâdeler [yerleşsin]. Sol tarafta (sol arka tarafta) iyi suvâriiler [yerleşsin]. Öyle ki otağ (hükümdar çadırı: komuta merkezi) bir hisar gibi olan ordunun arasında olmalı. [Otağ] etrafı hisarla çevrili şehrin merkezi kısmını andıran diğer bir ordugâh gibi olmalıdır. Böylece eğer düşman ona (otağ) kastetmek isterse yapamasın, oraya ulaşmasın. Otağın önünde bayrak ve tırâzlar (üzerinde padişâhın adı, lakabı, dua ve diğer şeyler yazılı olan kumaş: burada bayrak gibi?), davul, kâse (savaşta kullanılan vurmalı bir çalgı), nekkare/kös ve benzerleri [olmalı]. Sonra ondan daha ileride padişâhın at ahır, padişâhın yük ve binek hayvanları [olmalı]. Ondan daha ileride ordu pazarı [olmalı]. Ondan daha ileride iki üç saf tam silahlı (techizatlı) piyâdeler [beklemeli]. [Bu piyâdeler], nöbet ve muhafızlığı olan suvâriilerin otağın etrafına yerleşmek isteyecekleri zaman için otağın (hükümdar çadırı) etrafında geniş aralıklar bırakarak, yüzleri ordugâha ve sırtları otağa dönük olarak beklesinler. Çünkü bütün gulâmların padişâhı düşmanın hile ve aldatmasına karşı nöbetleşe korumaları vaciptir.”²²⁷⁹

Fîrûz Şâh Tuğluk, askerî seferleri sırasında firaşhânedan ikişer dehliz, bargâh ve habgâh götürmekteydi²²⁸⁰. Sultanların çadırları anlaşıldığı kadarı ile ordugâhın tam merkezine güvende olacak şekilde kurulmaktaydı. Emîr Husrev-i Dihlevî, “hâbgâh köpekleri”²²⁸¹ (سگان خوابگاه: segân-ı hâbgah)nden bahsetmektedir. Bu husus orgugâh içerisinde habgâh denilen sultan ve yakın adamlarına ait uyku çadırları çevresine güvenlik tedbiri olarak köpeklerin bağlanmakta olduğunu açıkça göstermektedir.

Şems-i Sirac Afîf, Berenî, İbn Battûta ve İsmâî gibi çağdaş müellifler ordugâh kurulduğunda ilk iş olarak ani baskın ve mancınık atışlarına karşı etrafına hendek kazıldığını bildirmektedirler. Ardından da hendeğin çevresine ketker vb. isimler altında genellikle ağaç kütüklerinden surlar çekildiğini aktarmaktadırlar. Fillerin de bu koruyucu sistemin etkin bir parçası olarak ordugâhın etrafına yerleştirildiği anlaşılmaktadır.

²²⁷⁹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 282-283.

²²⁸⁰ Afîf, s. 317-318; İbn Battûta, II, s. 743; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 192-193.

²²⁸¹ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Nihayetü'l kemal*, s. 174.

Ordugâhı korunaklı hale getirmenin en güzel örneklerinden biri Moğol Turgay'ın Delhi'ye saldırması vakasında görülmektedir:

Alâeddîn Muhammed Şâh, Çitor seferinden (703/1303) henüz dönmüştü ki, Turgay idaresindeki 120.000 kişilik bir Moğol ordusu, Sind'i geçip Delhi önlerine geldi. Alâeddîn Muhammed Şâh, kalabalık Moğol ordusunun ani bir taarruzuna karşı askerlerini her an tetikte bekletti. Moğoların hücumu ve üstünlüğü sultanı kendi ordusunun etrafına çepeçevre hendek kazdırmak zorunda bıraktı. Hendeğin etrafına halkın evlerinin kapılarının tahtalarından tahta hisar yapıldı. Moğolların kendi ordugâhına gelme yollarını kapattı, ordunun her kısmında ve her bir siperin önünde beşer zırhlı fil bulunmaktaydı²²⁸². Bu muhkem ordugâh karşısında bir şey yapamayacağını anlayan Turgay, hiçbir sebep yokken geri döndü²²⁸³.

Delhi Türk Sultanlığı ordugâhlarının ayrılmaz bir parçası *ketger* idi. Emîr Husrev-i Dihlevî, Alâeddîn Muhammed Şâh döneminde 709/1310'da Melik Nâib Kâfûr'un Varangal Kalesi kuşatması sırasında ordugâhın nasıl kurulduğunu anlatırken ketgeri de açıklamaktadır:

“Hükümdarın kırmızı gölgeliği, Varagal Kapısı karşısında [Ân-Mâkinda tepesinde] eğimli bir şekilde kuruldu. Hisarın çevresine çadırlar iğne ucu sığmayacak şekilde etek eteğe kuruldu... Mansûr ordu testerinin dişleri gibi saf çekti, Hindûların kalbi yarıldı. [Melik Nâib Kâfûr], herkesin kendi çadırının arkasına “keteger” (کتہ گر) yani tahta hisar çekmelerini ferman buyurdu. O zaman ‘selm ağacı tahtasından yapılan baltalar’ (تبرهای بو سلمی: teberhâ-yi bû Selmî) İslâm’a yardım için harekete geçti... Öyle ki o küfür diyarındaki her bir melun ağacı kökünden deviriyorlardı. Becerikli marangozlar su verilmiş demiri [çelik balta] yerleştiriyorlardı (vuruyorlardı) ve sivri ucu derununa vuruyorlardı. Keserin ağzının darbesiyle kendi tıraşlarını ortaya çıkarıyorlardı. Ordunun çevresine gökten ateş yağsa dayanacak sağlamlıkta bir hisar çektiler.”²²⁸⁴

İsâmî, Muhammed Şâh Tuğluk döneminde ordugâhın etrafına ketger (tahta sur) çekildiğini şu beyitlerinde dile getirmektedir:

²²⁸² Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 300-302; Esterâbâdî, I, s. 380-381; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halacîler*, s. 60-61.

²²⁸³ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 301-302; İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 276-277.

²²⁸⁴ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 85-86.

Ordu *ketgehr*inin yakınına varınca * *Ketgehr*den Hürrem'in bütün ordusunu çıkardı.

Her iki ordu meydan aldılar * Toz kalktı cihân oldu siyah²²⁸⁵.

İsâmî, Kutluk Han'ın Nusret Han Ordusu ile saf tutmasını ve *ketger*in nasıl kurulduğunu aşağıdaki beyitlerde açıklamaktadır:

Harekete geçti o kalp kendi mevkiinden * [Düşman] sığınacak aradı kendi sığınağının köşesinde

Melik Şeyh ve Hürrem *ketgereye* kaçtı * Ordu *ketger*in etrafına daire çevirdi.

Bir saat orada ok savaşı oldu * Dev-yakalayan ordunun gönlü galip olunca

Hanın önündeki Ali Şâh Nethû * Daldığında isyancıların *ketgeresine*

Alayı tamamen içeri daldığında * Düşmanlardan hepsi kan suyuna (gölü) döküldü²²⁸⁶.

İsâmî'nin beyitlerinden *ketger*/*ketgere* kurmanın gelenek olduğu, zor durumda kalan ordular için *ketger*in aynı zamanda birer sığınak görevi gördüğü anlaşılmaktadır. İsâmî, Emîr Husrev-i Dihlevî'yi destekler şekilde kuşatılan hisarın etrafına *ketger* çevrildiğini aktarmaktadır²²⁸⁷. İsâmî eserinin diğer kısımlarında da *ketgere* sık sık yer vermektedir²²⁸⁸.

Hisar çevresine çepeçevre çevrilen *ketger* vasıtası ile ordugâhın korunması yanında düşmana kaçma fırsatı vermeme, hisara gelecek yardımları önleme amaçları da gözetildiği düşünülebilir.

Fîrûz Şâh Tuğluk, I. Bengal seferinde Ekdâle (Takımadası) içlerine saklanan Bengal Sultanı Şemeddin karşısında ordugâhını şu tarzda kurmuş ve emniyete almış idi: “Sultan Fîrûz Şâh, Ekâdele tarafına süratle gitti. O makamı büyük bir ihtimamla kuşattı.

²²⁸⁵ چون نزدیک کتگر سپه در رسید * ز کتگر همه جیش خورم کشید Bkz. İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 458.

²²⁸⁶ بجنید آن قلب از جانی خویش * پنه جست در کنج ماوای [ماوا] خویش
ملک شیخ و خورم بکتگر خزید * سپه دائره گرد کتگر کشید
یکی ساعت آن جا شده جنگ تیر * چو شد چیره دل لشکر دیوگیر
علی شاه نتهوکه بر پیش خان * در افتاد در کتگر باغیان

چون افتاد فوجش تمامی درون * همی ریخت از دشمنان جوی خون Bkz. İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 459.

²²⁸⁷ İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 468.

²²⁸⁸ İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 468-476, 517, 519-520.

Kendi ordusunun etrafını çepeçevre ketgerih/kether (کتگره/کتگره)²²⁸⁹ ile çevirtti ve hendek kazdırttı.²²⁹⁰ Fîrûz Şâh Tuğluk tarafından II. Tatta seferinde Sind'in karşı sahiline indikten sonra aynı şekilde hendek ile ketger hazırlattırıldığı görülmektedir²²⁹¹.

Fîrûz Şâh Tuğluk'un I. Bengal seferi ordugâh çevresine güvenlik amacı ile ketger denilen ağaç kütüklerinden bir sur çekildiğini, surun çevresine de hendekler kazıldığını ortaya çıkarmaktadır.

Emîr Hasan-i Dihlevî, *Fevâidü'l-Fuvâd* adlı eserinde Zilhicce 713/1314 yılına dair anlattığı şu olay ordugâhların önemli bir özelliğini daha ortaya çıkarmaktadır: Şehirden mi yoksa orgugâh (لشکر)tan mı geliyorsun? Bende (gulâm) ordugâhtan geliyorum ve evimin hemen orada yaptım diye arz etti. Buyurdu ki şehir tarafına mı gidiyorsun? Bende 10-11 günden daha az müddet gidiyorum. Çoğu zaman ordugâhta oluyorum ve Cuma namazını da Kilûkherî şehrinde eda ediyorum. Buyurdu ki ordugâhın havası şehrin havasından daha iyi olmalıdır ve şehirde bir kokuşma/enfeksiyon (عفونت) da olur.²²⁹²

Ali Athar *Fevâ'idü'l-fu'âd*'da geçen öz konusu ifadeleri şöyle yorumlamaktadır: Bu dönemde ordugâhlar, temizlik konusunda kentlerden çok daha iyi idi ve ordugâhların hijyenik bir atmosferi vardı²²⁹³. Ordugâhların salgın hastalıklara geçit vermyecek şekilde temiz tutulduğu anlaşılmaktadır.

Ma'ber gibi Güney Hindistan'a yapılan seferlerde sık bambu ormanları arasında ordugâh nasıl kuruluyor ve karargâh nasıl güven altına alınıyordu? İbn Battûta Delhi Türk Sultanlığı'ndan henüz ayrılmış olan Ma'ber ülkesinin Müslümân sultanı tarafından düzenlenen bir askerî harekâta tanık olması dolayısıyla bu tip karargâhların nasıl kurulduğunu aktarmaktadır. Böylece yukarıda bahsedilen

²²⁸⁹ Berenî'de bu ifade kenger (کتگره), Emîr Husrev-i Dihlevî ise keteger (کتگره) şeklinde kaydedilmiştir. Bkz. Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 590-591; *Hazâinü'l-fütûh*, s. 86; İsmâî'de ise (کتگره) şeklinde geçmektedir. Bkz. İsmâî, *Futuhu's-Selatin*, s. 458.

²²⁹⁰ Afîf, s. 111; Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 590-591 (Not: Burada sadece ketgerden bahsedilmekte hendek belirtilmemektedir).

²²⁹¹ Bkz. Afîf, s. 232.

²²⁹² Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî, *Fevâ'idü'l-fu'âd*, s. 195.

²²⁹³ Ali Athar, *Army Organisation Under the Sultans of Delhi (13th and 14th Century)*, s. 122; Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s. 71.

“ketgere/kether/ketker”in nasıl kurulduğu daha net ve ayrıntılı bir şekilde ortaya çıkmaktadır:

“Takip edeceğimiz yol ağaç ve kamışlardan oluşan yekpâre bir ormandan geçiyordu. Kimse tek başına ilerleyemiyordu bu yolda; hükümdar (Sultan Gıyâseddîn) orduda büyük küçük herkesin bu cangılı açmak için yanına bir nacak almasını emretti. Karargâh kurulunca yanındakilerle birlikte ormana atıldı. Hep birlikte sabah alacasından öğlen güneşi devrilinceye dek ağaç kestiler. Sonra yemekler getirildi, grup grup sofralar kuruldu. Bu molanın ardından akşam karanlığına kadar kesme işine devam ettiler. Ormanda gâvur tayfasından kimi buldularsa esir ederek orada budadıkları iki ucu sivri kazıkları bunların sırtlarına yüklediler. Esirlerin yanında hanımları ve çocukları da vardı. Orada âdet, karargâh çevresini dört kapılı tahta bir surla çevirmektir. Bu sura “ketker” diyorlar²²⁹⁴. Ayrıca hükümdarın kaldığı yerin çevresine ikinci bir ketker daha yapıyorlar²²⁹⁵. Büyük ketkerin dış kısmına bel hizasında yükseltir yapıp geceleyin bunların üzerinde ateş yakıyorlar. Köle ve bekçiler geceyi orada geçiriyorlar. Her birinin elinde bir demet kamış vardır. Gâvur ansızın gece karanlığında karargâha hücum etmeye kalktı ve bekçiler ellerindeki demetleri tutuşturdu. Bir anda gece gündüze döndü, suvâirler gâvurun peşine düştü... Sonra başka bir karargâh kuruluyor başka bir cangıl kesilip dümdüz ediliyor[du]...”²²⁹⁶

Askerî kaidelere göre hatalı bir davranış olmasına rağmen bazen güçlü bir ordu karşısında firarı önlemek, askerlerin canla başla savaşmalarını sağlamak, ordugâha arka taraftan gelecek saldırılardan emin olmak amacıyla savaş safının nehir kenarına kurulduğu da görülmektedir. “*Şehid Han Mersiyesi*” içerisinde bu durum şöyle anlatılır: “Ona [Sultan Gıyâseddîn Balaban’ın büyük oğlu Muhammed Sultan] bildirdiler ki lanetlenmiş Timur (Han) bütün ordusuyla üç fersahlık (mesafede) konaklamıştır. Sabah olunca o mevkiden göç niyetiyle hareket etti ve o lanetliğin bir fersah önüne geldi. Saf

²²⁹⁴ Keteger/Ketker/Kath-kâr (کتھ کَر): Kafes veya Hisar. Kelimenin kökü ve aslı Hintçedir. Hintçe kath: tahta ve gereh: kale kelimelerinden oluşturulmuştur. İbn Battûta’da bu kelime Ketker (کتکر) şeklinde geçmektedir. Bkz. *Hazâinü’l-fütûh*, s. 86, 218; Ketker (کتکر): Karargâh çevresini çevreleyen dört kapılı tahta sur. Ahşaptan yapılan şey. Bkz. İbn Battûta, II, s. 658, 684. Günümüzde de filleri yakalamak ve eğitmek için istifade edilen İngilizce imlası “khedda” olarak anılan ağaç kütüklerinden inşa edilen surlar ile keteger arasındaki bağlantı için bkz. Khedda Fil Tuzağı ve Ketgereh (Fotograf), Ek LXIII; *Elephants A Cultural and Natural History*, s. 300-301.

²²⁹⁵ Delhi Türk Sultanlığı’nda hükümdarın çadırının etrafına ayrı bir serâçe çit daha çevrilmiştir.

²²⁹⁶ İbn Battûta, II, s. 858.

mevkiini Neyyir/Neyyer Bağı yakınında Lâhûr Suyu (لهوآب: Âb-i Lehâver)²²⁹⁷ kenarında tercih etti. Gür akan büyük bir su idi. Onu müstahkem bir sığınak gördü. Kâfirlerle karşılaştıklarında her iki su da ordunun arkasında olmalı böylece ne bir kimse firara yeltenebilir ne de o aşağılık kimseler ordunun artçılarına bir zarar verebilir. Gerçekten de o tedbir çok ileri görüşlü ve o cihânı alan sultanın iş bilirliğinin son (derecesi) idi.”²²⁹⁸

Muhammed Han’ın burada ordusuna kaçma, kurtulma ihtimali bırakmayıp var güçleriyle çarpışmalarını sağlamak ve böylece imkânsız olan zaferi temin etmek istediği görülmektedir. Aslında bütün askerî kitaplarda, Sun Tzu’nun *Savaş Sanatı* da dâhil olmak üzere asla ırmak kenarına kamp yapılmaması gerektiği çünkü bu yapılsa kaçış yolunun kapanmış olacağı yazılıdır²²⁹⁹. Muhammed Han’ın neden böyle hareket ettiği, bunun hangi savaş hilesi kapsamına girdiği savaş hileleri kısmında ele alınacaktır.

İsyan vb. durumlarda hükümdarın yerini belli etmemek için otağın kurulmadığı da olurdu. Örneğin Kadı Celâleddin’in isyanı sırasında Muhammed Şâh Tuğluk, yerini belli etmemek amacıyla kendi çadırını kurdurmadı. Savaş iyice kızıştıktan sonra otağını kurdurunca da onu gören isyancıların yüreği ağzına geldi. Cesaretlerini kaybedip ağır bir yenilgiye uğradılar²³⁰⁰.

Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a’da Hıta padişahlarının, Hindûların ve diğer milletlerin ordugâhlarına dair şemalar verilmektedir. Bu sayede Delhi Türk Sultanlığı’nın hasımları tarafından nasıl ordugâh kurulduğu görülmektedir. (Hıtâ ve Hindû ordugâh şemaları için bkz. Ek XII ve Ek XIII)²³⁰¹.

3.3.11. Savaş Düzeni ve Ordu Kısımlarının Kullanımı

Askerlik tarihinde uygarlaşmış toplumlarda savaş taktik ve yöntemi “saf” oluşturmaktan ibarettir. Araplar, Cahiliyye döneminde savaşlarda hiçbir düzen ve düzenlemeye bağlı değillerdi. Savaşlarda “hücum ve firar” denilen taktikle savaşıldı. Bu metod adından da anlaşılacağı üzere, bir kurala bağlı olmaksızın, savaşlarda düşmana

²²⁹⁷ Nizâmuddîn Ahmad, s. 98.

²²⁹⁸ Sihrindî, s. 45; Nizâmuddîn Ahmad, s. 97-98.

²²⁹⁹ Hiroshi Moriya, *Savaş Sanatlarında 36 Gizli Strateji*, s. 106.

²³⁰⁰ İbn Battûta, II, s. 723.

²³⁰¹ Hindu Orduları Ordugâh Düzeni (şema), Ek XII ve Hıta Padişahlarının Ordugâh Şekli (şema), Ek XIII.

hücum, zayıf hissedilirse önünden kaçma veya firar, tekrar fırsat yakaladığında yine hücum ve firardan ibaretti. Daha sonra İslâmiyet ortaya çıkınca, ayet ve hadislerle savaşın saf şeklinde yapılmasını emretmiştir. Müslümanlar namazda nasıl saf oluşturuyor ve ibadeti öyle yapıyorlarsa, savaşlarda da öyle saflar oluşturarak, tek bir bütün halinde yürüyorlardı. Müslümânlar bu şekilde, bedevilerin bilmediği bir savaş usulüyle savaşmışlar ve galip gelmişlerdir²³⁰².

Hz. Peygamber zamanında, az veya çokluğuna göre bir veya iki saf şeklinde düzenlenirdi. Müslümanlar daha sonra Raşid Halifeler döneminde ordudaki askerlerin sayısı artınca, taşıdıkları silahların çeşidi ve savaşdaki konumları açısından çeşitli saflar oluşturulmaya başlandı²³⁰³.

Raşid Halifeler devrinden sonra Emevîler zamanında, Müslümanların sayısı oldukça artmış, başka halklarla karşılaştıkça savaş teknik ve takiklerinde de epey değişiklikler olmuştur. Askerî birlikler taburlara dönüştürülmüştür. Bu metot Rumlardan alınmıştır. Rumlar savaşlara asker gönderdiklerinde ordularını tabur veya fırka anlamına gelen “Kortis” adı verilen bölüklere ayırırlardı. Araplar bu kelimeyi Arapçalaştırarak tekiline “kurdûs” çoğuluna kerâdis” dediler. Rumlar, askeri böylece taburlara böldükten sonra hükümdardan veya ordunun başkumandanından, maiyeti adamlarından ve sancaklardan oluşan bir fırka bulundurarak buna “kalb” (ordunun merkezi) adını verirlerdi. Merkezin önünde çoğunlukla, suvâriden oluşan bir fırka bulundurarak buna “mukaddime” (pişdâr: öncü) derlerdi. Merkezin sağında bulunan fırkaya “meymene” (sağ cenah veya sağ kanat), solunda bulunan diğer fırkaya da “meysere” (sol cenah) derlerdi. Merkezin arkasında bulunduran fırka ise “sâkatü’l-ceyş” (ordunun dümdârı-artçı birlik) adını alırdı. Bu şekilde yapılan askerî düzenlemede ordu beş bölüme ayrılıyordu. Arapların orduya “hamîs” demeleri bundan dolayıdır. Ordu bu şekilde düzenlenince aynı şekilde düşman üzerine hareket ederdi²³⁰⁴.

Arapçar İslâmın ilk yıllarında Rumlar ve İranlılar ile yapılan birçok savaşta Hâlid b. Velid tarafından H. 13 yılında Yermük Savaşı’nda yapıldığı gibi taburlar

²³⁰² Corcî Zeydan, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, I, s. 252.

²³⁰³ Corcî Zeydan, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, I, s. 253.

²³⁰⁴ Corcî Zeydan, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, I, s. 253-254; Mustafa Zeki Terzi, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askerî Teşkilât*, s. 152.

(kerâfîs) yöntemiyle savaştılar. Hâlid b. Velid, söz konusu savaşta askerlerini o vakte kadar Arapların bilmediği bir askerî düzenle yerleştirdi. Emrinde bulunan askerleri 1.000'er kişilik 36 veya 40 tabura bölerek beşli sistem ile tabiye etti. Sa'd b. Ebî Vakkas da H. 14 yılında yapılan Kâdisiye Savaşı'nda askerleri bu şekilde düzenledi. Araplar, tabur sistemini ancak H. 128 yılında Emevî halifelerinin sonuncusu olan Mervan b. Muhammed zamanında tam olarak uyguladılar. Mervan orduda saf yöntemini kaldırarak tabur yöntemini kabul etti ve bu şekilde yerleştirdiği asker ile Hariciler ile savaştı²³⁰⁵.

“Saf düzeni”nde geçerli olan saflar, daha gelişmiş bir savaş tabiyesi olan “Kurdûs (tabur)” nizamında da korundu. Tabur nizamında ordu, aralarında belirlenen miktarda boşluklar bırakılmış taburlardan teşkil edilen beş kısma ayrılarak tabiye edilmekteydi (düzenlenmekteydi).

İlk Türk-İslâm devletleri devrinde ilk devirler için eski harb taktikleri [Bozkır harb taktikleri] geçerli iken, sonraları bu devletlerin inkişaf etmesi ile “beşli harb sistemi” de “Türk tarzı” harb stiline yanında yerini aldı. Türk tarzında savaş meydanına gelen iki taraftan birlikler sıra ile savaşı ve yorulan birliğin yerine kenarda bekleyen diğer birlik savaşa girerdi. Bu konuda Dandanakan Savaşı güzel bir örnektir. Beşli sistem (tâbiye) olarak adlandırılan ve yerleşik kültürün hâkim olduğu devletlerde daha çok tercih edilen sistemin Sâ mânîler'den diğer Türk devletlerine intikâl ettiği görüşü hâkimdir. Bu sistemde ordu, merkez (kalp), sağ (meymene), sol (meysere), öncü (mukaddem veya tâlia) ve geri (sâke veya meyâdâr) birliklerinden oluşmaktaydı. Bu sistem gerek Gazneliler gerekse Selçuklular devrinde kullanılmıştır²³⁰⁶.

Mukaddem

Meysere

Kalp

Meymene

Meyâdâr (sâke)

²³⁰⁵ Corcî Zeydan, a.g.e., s. 254-255; Mustafa Zeki Terzi, a.g.e., s. 153.

²³⁰⁶ Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 151-152.

Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng'de beşli sisteme *hamîs* adı verildiği ve gerektirdiği asgarî asker sayısının 12.000 olduğu hakkında şu bilgiler verilmektedir: “4.000’den 12.000’e varıncaya kadar hamîs derler. Ona hamîs (beşinci) denmesinin sebebi, beş unsurunun olmasıdır. Onlardan biri padişahın bulunduğu kalptir. Biri meymene, yani sağ kol; diğeri meysere denen sol koldur. Birisi talîa denen öncülerdir ve birisi sâkia denen artçılardır.”²³⁰⁷

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda aynı şekilde tâbîye denilen beşli harb sisteminden istifade edilmiştir. Fahr-i Müdebber, beşli savaş düzeninin nasıl olduğunu ve bu düzende dizilmiş bir ordunun nasıl hareket ettiğini bütün ayrıntılarıyla anlatmaktadır:

“Bil ki birinci safta ok, harbe, geniş kalkan ve zırhlı piyâdeler safı olmalı. Cevşen, hoftan, kılıç, kalkan ve mızraklı piyâdelerden oluşan ikinci saf tarafından kuşatılmalı. Üçüncü safta kılıçlı, tirkeşli (sadalı), çubhayi ahen beste (demir bağlanmış sopalar/gürz çeşidi)li ve büyük bıçaklı (kard) piyâdeler olmalı. Dördüncü safta ‘*arîfân* (عريفان: *onbaşılar*) derka (kalkan)lı, amûd (gürz), şemşir (kılıç)’li piyâdeler ile olmalı. Olanları görebilmeleri ve suvâriye yol olması ve mübarizlerin her yerden gidip gelebilmeleri için saflar arasında geniş aralıklar olmalı. Savaş erleri dört kısımdır. Nam arayan canbâz mübarizleri meymene (sağ kanat)de tutmak gerekir²³⁰⁸. Savaşa sabır ve mukavemet sahiplerini sâke (ordunun arka tarafı)de tutmak gerekir. Okçular arka tarafı himayeye, kalkanlarını önlerinde tutup, dizlerini yere koyup ok atmaya da yaraşırlar, bu adamları meyserede (sol kanat) tutmalıdır. Dördüncüsü alemdarlar, metred (davul, dümbelek), debdebe, dohol (davul), tebîre (bir çeşit davul veya dümbelek), zil, bûk (boru), tabl (davul) ve benzerlerini çalan ordunun süsüdürler. Orduya cesaret verecek, korkmamasını sağlayacak, savaşıma hırslandıracak, askeri cesaretlendirecek cesur mert adamlar olmalıdır. Ordu ağırlıkları, yükleri ve hazine, ordu pazarı, sanatkârlar meymene, meysere ve kabin yakınında arkaya yerleştirilmelidir. Halifet (nâib), sipehsâlârla yerlerinde durunca tam zırhlı serhenglerden her bir gurup kendi yerlerinde dursunlar. Has *canîbet-darlar*, rikabdarlar, çakerler hepsi tam silahlı (zırhlı/silahlı)

²³⁰⁷ Aristoteles ‘*ten Savaş Adabı ve Ahlâkı (Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng)*, s. 75-76.

²³⁰⁸ Fahr-i Müdebber, eserinin bir başka yerinde teke tek mübarezeye çıkan savaşçıların sağ taraftan cenge çıkmalarını öğütlemektedir. Bundan dolayı da savaşta mübarezecilerin sağ kanatta olmalarını sağlık vermektedir.

şekilde kendi yerlerinde durmalılar. Hacibler, Hâsegân (padişâhın has adamları) padişâha çok yakın olmalılar. Yolu muhafaza eden sipehsâlârlar ve rehberler kalbin sağ tarafında olmalılar. Okçular, hiletgerânlar (hile, düzen yapıcı: stratejistler)²³⁰⁹, neft-atıcılar kalbin sol tarafında olmalıdır. Movkebdaranlar (padişâhın muhafız birliği), yedek at çekenler, kemend atıcılar yakında olmalıdırlar. Ceres-bânân (büyük çan ve zil çalanlar)²³¹⁰, hasekdârlar (üç köşeli sivri demir/mayın serpenler), mancınıkçılar, arrâdeciler, halka kemend atanlar, ciğer atanlar [nâvek oku atanlar için kullanılan bir terkip olmalı?] [kalbe göre] sağ tarafta olmalıdırlar. Dört ayaklılar, at sürüsü, koyun, sığırlar dışarıda tutulmalı. Cemmazegânlar (hecin devesi sürenler/hecin develeri), ot ve yük hayvanları ve ağırlıklar hepsinin daha arkasında olmalıdır. Onlar için tam silahlı çok çevik adamlar bulunmalıdır.”²³¹¹

“Büyük sipehsâlârlar (ordu komutanları), büyük serhengler (komutanlar), ordunun pirleri, âlimler, tabibler, nedimler, müneccimler padişâha ve ser-leşkere (ordu komutanı) yakın olmalı. Has ve âmdan bendegân (gulâm)lar ve hizmetkârlar, vezirle birlikte sağ kanatta olmalı. Eminlerden tecrübeli, zeki ve âlim iki kişi, padişâhın muhafızlarından ve cândârlardan ikisi ordunun sağında olmalı. Harem, hazine ve silahlar her zaman kalbin yakınında olmalıdır. Has mutfak da onlarla birlikte olmalıdır. Sâke (ordunun artçı kısmı) safların arkasında yerleşmiş olmalı.”²³¹²

“Bil ki savaş günü tabiyesi (savaş düzeni) iki çeşittir. Biri Türk tarzı takım takım (جوك جوك: cûk cûk)dır. Diğer çeşidi Acem padişâhı olan Sâsânîlerin âdetine göre sağ ve sol kanat, kalp, cenah (sağ ve sol kanadı önündeki birlikler) ve artçı ile Tacik (İranlı) tarzıdır²³¹³. Sağ kanatta ok atıcılar, sol kanatta küçük mızraklılar ve kalpte topuz, gürz, savaş zırhı, debbus (demir gürz), kılıç ve savaş baltası sahipleri olmalıdır. Kalp her iki orduyu görebilecek yüksek bir yerde olmalı. Her yerde sürekli kendilerini göstermek için her iki cenahta (meymene ve meyserenin önündeki birlikler) tam silahlı

²³⁰⁹ Hiletgerân tabiri belki de düşmana savaş meydanında çeşitli tuzaklar kuran sıradan tuzak kurucuları nitelemek için kullanılıyor olabilir. Dehhodâ sözlüğünde kelimenin anlamı hilekâr ve aldatıcı olarak verilmektedir. Bkz. *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 1051.

²³¹⁰ Ceres: Büyük çan. Zil. Demir, bakır ve diğer metallerden yapılan ortası boş cisim ve ses çıkarması için onu bir aletle döverler. Bkz. *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 866.

²³¹¹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 330-331.

²³¹² *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 331.

²³¹³ Selçuklulardan itibaren tüm Orta ve Yakın Doğu'da kullanıla gelen başlıca iki savaş sistemi cevâk (birlik-bölük-gurup) ve Beşli Sistem (kalp-maymene-meyser-öncü-saka) idi. Selçuklu devrinden itibaren tüm Türk-İslâm devletlerinde her iki sistemin de kullanıldığı bilinmektedir. Bkz. Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 160.

her cinsten ayrılmış adamlar; tabiyede (savaş düzeninde) atlarını koşturan dışarı çıkmayı ve kaçmayı bilen tedbirli, bilgili, tecrübeli, sınanmış, seçkin, ünlü adamlardan [oluşan] tam silahlı bir suvâri grup dağınık olarak bulunmalılar. Cesur savaş adamları ağırlıkların arkasında mukavemet edip ordunun arkasında her yere sürekli göz atsınlar ve ordunun arkasını sürekli korusunlar. Her iki cenah (sağ ve sol kanadın ilerisindeki birlikler) öncü birliklerin arkasında olsun. Birkaç cesur, savaş görmüş ve çabuk suvâri bir pusuya, hileye, hainliğe düşmemek için her yeri sürekli dolaşmalı, orduyu kollamalı ve saf düzeninin perişan olmaması için ağırlıkların arkasından dolaşmalı. Saf düzeni kurulunca her iki orduyu görebilmek için aynı şekilde kalp yüksek bir yerde olmalı. Eğer dağ olursa düşmanın arkalarından gelemeyeceği yere kadar sırtlarını dağa versinler. Eğer sağ ve sol kanat (meymene ve meysere) yerinden kımıldarsa orduya bir zararı yoktur. Eğer kalp kımıldar, sağ ve sol kanat yerinde kalırsa yine zararı yoktur. Kalbin kendi yerinde sabretmesine, padişâh ve ordu komutanının kalbin ortasında olmasına gayret etsinler veya naib, vezir, saray kâtibi, hâsegân (padişâhın pek güvendiği yakınlar), nedimler, eminler safın önünde olmalı. Öyle ki bir yarısı meymene ve bir yarısı meysere tarafında olsun. Tabiiyi de bu tarzda yapmalı, her birinin [meysere ve meymene] naibi arkasında olmalı. Ordu sevk eden komutanların pek çoğu savaş gününde hizmeti kendilerine ait olan reislik ve saf düzenlemeyi kendileri yaparlar. Saf düzeninin şekli “hılâlî” diye adlandırılan yeni ay şeklinde olmalıdır. Saf düzenini ileri ve geri, önceye ve sonraya almamalı. Bir yerde darlık oluşursa kendi düzenini değiştirmekten (dönüştürmekten) başka çare yoktur.”²³¹⁴

Fahr-i Müdebbir, beşli düzende ordunun beş kısmı arasında aralıklar bulunmalı der. Bu aralıklarda da gözcülerin dolaşması ve saf düzenini korumaları gerektiğini haber verir: “Ordudaki en büyük iş ve en iyi tedbir Allah’ın yardımıyla saf düzenini korumak olduğundan meymene, meysere, kalb ve cenahın arasında aralıklar olmalı. O aralıklar üzerinde bütün silahlarıyla gözcüler, muhafızlar, ostuvârân (güvenilirler, çavuştan üst rütbeli askerler), gözcüler olmalıdır. Tam silahlı (techizatlı) bir serhengi (albayı, savaşçıyı), [padişâhın] kendi at sürüsünü suvârilerden ve piyâdelardan korumak için

²³¹⁴ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 339-341.

görevlendirmeli... Nakibler (önderler, reisler) ve ‘arîfler [safta] bir çatlak oluşmaması için tam silahlı olarak sürekli dolaşmalı ve herkesi kendi yerinde tutmalı.”²³¹⁵

Meymene, meysere ve kalp birlikleri de kendi aralarında dest-i rast-i meymene (sağ kanadın sağ) ve dest-i çep-i meymene (sağ kanadın sol tarafı); (dest-i rast-i kalp, dest-i çep-i kalp (kalbin sağ tarafı ve kalbin sol tarafı); dest-i çep-i meysere (sol kanadın sağ) ve dest-i çep-i meysere (sol kanadın sol tarafı) olmak üzere ikiye bölünmüşlerdir²³¹⁶.

Savaş düzeni stratejiye göre ayarlanırdı. Saldırı için suvârilere ön hatta yerleştirilirdi. Savaş alanı da buna göre düzenlenirdi. Filler ön tarafta düşmanın savunma hatlarını yarmak için kullanılırdı. Filler, aynı zamanda orduyu düşmanın ataklarından korumak için de kullanılırdı. Gazi Melik, Husrev Han karşısında filleri saldırı için kullanmıştı²³¹⁷. el-Ömeri’nin bildirdiğine göre bu ülkenin hükümdarı Muhammed Şâh Tuğluk’un takip ettiği savaş düzeninde, sultan merkezde ve onun etrafında alimler ve imamlar durmaktadır. Okçular ön tarafta ve arkada; sağ ve sol kanatlar yayılır/esner böylece ordunun iki kanadı birleşerek destek verir. Onun önünde demir zırh ile örtülmüş, içerisinde gizlenmiş savaşçılar bulunan kuleleri taşıyan filler yer almaktadır. Kulelerde ok ve neft şişeleri (قرارير النفط: karârîru’n-neft) atmak için delikler vardır. Fillerin önünde kılıç ve silahlar ile hafif zırhlar içinde yürüyen gulamlar bulunmaktadır. Kulelerdeki okçular onları arkadan ve yüksekte gözetirken, atlılar sağ ve sol kanatta onlara destek verip düşmanı yakalarken, onlar (fillerin önündeki piyâdeler) filler için yol açarlar, [fillere yaklaşan] atların tendonlarını kılıçları ile keserlerdi. Ordunun suvârilere düşmanı kuşatır ve fillerin çevresinde ve arkasında savaşırdı ve kaçan bir adam bir çıkış ve kaçış yeri bulamazdı²³¹⁸. Ali Athar, Kalkaşandî’den bu kısma “Gulâmlar, atlar, fillerin sağ ve sollarında olduğu halde fillerin ön ve arkasındaki ordu kanatlarını bir arada tutmak için fillerin organlarını

²³¹⁵ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 341.

²³¹⁶ Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s. 74.

²³¹⁷ Ali Athar, a.g.e., s. 75.

²³¹⁸ *Mesâlikü’l-emsâr fi-memâlikü’l-emsâr*, III, s. 73-74; *Arab Accounts of India*, s. 40-41, 107-108; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü’l Ebsâr)*, s. 45-46.

tutarlardı. Böylece fillerden bir tanesi bile kaçamazdı” diye eklemeye bulunmaktadır²³¹⁹.

Ordunun savaş sırasındaki temel dizilişi olan beşli tabiyenin dışında ayrıca ihtiyat kuvvetleri de bulunurdu. Gur ordusunda olduğu gibi Delhi Türk Sultanlığı ordusunda da ana ordudan birkaç korûh uzakta konumlanmış olan ihtiyat kuvvetleri bulunurdu. İhtiyat kuvvetleri, son şiddetli saldırı için veya ağır baskı altındaki ordunun belirli bir kanadına yardım için savaşa girerlerdi²³²⁰.

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda teftiş (‘arz) veya savaştan önce, askerleri sıraya koymak; nakîb, ‘arîf, çavuş (serheng) ve safdâr²³²¹ (mürettibü’l ‘asâkir: safları düzenleyen) adı verilen görevlilerin işi idi²³²². *Gurratü’l-kemal*’de çavuşların (چاوش) bâng (marş)²³²³ da okudukları belirtilmektedir²³²⁴. Nâkîblerin bâng-i sultanî okumaları²³²⁵ sultanın yakınında görev yaptıklarını göstermektedir.

Fahr-i Müdebbir, savaş esnasında beşli tabiye düzenindeki ordu kısımlarının nasıl hareket etmesi gerektiğini ve ordunun sayısı çok ise yüksek bir yere ayrıca ihtiyat birliği ayırmak gerektiğini anlatmaktadır: “Bil ki savaş ilk önce sağ kanattan (meymene) başlar, sonra kalp, sonra sol kanat (meysere) [savaşa başlar]. Komutanlardan her biri padişâh ve ordu komutanından emir gelinceye kadar kendi bayrağı/sancağı ve birliği ile kendi yerlerinde olsunlar. Eğer ordu çok kalabalık olursa 4.000 seçkin [askeri] yüksek bir yerde pusuda veya artçıların yakınında bekletmek gerekir. Eğer bir yenilgi olursa onlar ileri çıkar ve destek ve güç verirler ve eğer gafil olarak saldırıya uğrarlarsa önlerler. Bundan dolayı kendilerine yardım vermeleri için ordudan bir başka kimseyi [grubu] dışarı göndermek gerekir. Bu ordu çok kalabalık olduğu zaman olmalıdır ve yeterli olduğu zaman da kendi yerine dönmeli ve Allah’ın zikrini dillerinden düşürmemelidirler.”²³²⁶

²³¹⁹ Ali Athar, a.g.e., s. 76.

²³²⁰ Cüzcanî, s. 119-120; Ali Athar, a.g.e., s. 77.

²³²¹ İbn Battûta’nın bildirdiğine göre safdâr askerin saf düzenini ayarlayan demektir. Bkz. İbn Battûta, II, s. 705.

²³²² *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 276-277; İbn Battûta, II, s. 705; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığında Teşkilat*, s. 308.

²³²³ Kelimenin feryad, ezan anlamları bulunmaktadır. Burada sultanla ilgili bir marş kastediliyor olmalıdır.

²³²⁴ Emir Husrev-i Dihlevî, *Gurratü’l-Kemal*, vr. 230a.

²³²⁵ İsmâî, *Futuhu’s-Selatin*, s. 549.

²³²⁶ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 344.

Fahr-i Müdebbir'in anlattığı destek birliği Osmanlı devrinde “medet” adı ile anılmaktaydı. *Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng*'de medet birliğinin hususiyetleri ve görevleri hakkında şu bilgiler verilmektedir: “Bir çeşidine medet derler. Bazı askerleri, etrafı görebilen bir yerde savaşa hazır olarak yerleştirirler. Hangi taraf biraz mağlup olup yardıma ihtiyaç duyarsa o tarafa yardım eder.”²³²⁷

Fahr-i Müdebbir, savaş esnasında büyük bir tedbir yoksa meymene, meysere ve kalbin sabit kalmasını önermektedir: Eğer her iki taraftan savaş devam ederse sağ kanat (meymene), kalp ve sol kanat (meysere) büyük bir tedbir yoksa yerinden kımıldamamalı. Bayraklar, sancaklar herkesin önünde olmalı ve sancak ve bayraklar önde tutulmalı, sakın ve yavaş yavaş ilerlenmeli ve birbirlerinden ayrılmamalılar.”²³²⁸

Delhi Türk Sultanlığı'nın devamlı savaş halinde bulunduğu racalık ordularının savaş düzeni hakkında kaynaklarda bazı bilgiler yer almaktadır. Fahr-i Müdebbir, Hindû ordularının savaş düzenini bir tablo üzerinde sunmuştur. Bu tablo şu şekilde çizilmiştir:

Ordunun merkezinde tam ortada otağın bulunduğu kalb vardı. Kalbin sağ ve solunda meymene ve meysere birlikleri bulunmaktadır. Meymene ve meysereninin her iki gerilerinde telâye birlikleri yer alır. Kalbin tam önünde ordu pazarı yer alır. Ordu pazarının tam önünde mukaddeme birlikleri vardır. Mukaddemenin sağında ve solunda zırhlı piyâdeler safı bulunur. Zırhlı piyâdeler safının tam ön taraflarında pâsebânân (muhafızlar) safı bulunmaktadır. Muhtemelen bunlar daha hızlı hareket edebilen çevik birlikler olmalıdır.

Kalbin tam arka kısmında harem, hazine, cânehâne bir arada bulunmaktadır. Bunların sağ kanadında zerredhâne (silah depoları) ve sol kanadında rikabhâne yer almaktadır. Geride bulunan bu her üç kısmı da muhafaza etmek üzere arkalarında tefârik birlikleri bulunmaktadır. Tefârik birliklerinin arkasında tam orta kısımda mutribân (çalgıcılar) ve hammaran (içki satıcıları) yer almaktadır. Ordunun en gerisinde

²³²⁷ Aristoteles'ten *Savaş Adabı ve Ahlakı* (*Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng*), s. 52.

²³²⁸ *Âdâbü'l-harb ve'ş-şecâ'a*, s. 370-371.

ise sağda mevâşî (dört ayaklı hayvanlar, davarlar), solda at sürüsü ve merkezde koh[h] (قح: halis) denilen muhafız birlikleri yer almaktadır²³²⁹.

Hitopadeşa'da "Savaş" (Vigraha) başlığı altında Hindû ordularının saf düzenini genel hatları ile açıklamaktadır. Buna göre ortada kral, maliye (hazine), kadınlar, ordunun zayıf kesimleri yer alır. Orduda en değersiz kısım, askerî kolun ortasına yerleştirilmelidir. Ordunun dış kısmında sağ ve sol tarafta bulunan atlılardan sonra filler ve onların etrafında da filleri korumak için piyâdeler bulunmaktadır. Kral piyâdeleri ordunun önünden yürütmelidir. En ileride ise karakollar, kuvvetlerin komutanı ve ordunun en önemli kişisiyle birlikte yol almalıdır. En geriden ordu komutanı, vezirler ve en cesur savaşçılar gelir; yorulanlara moral verir orduyu arkalarlar²³³⁰.

Delhi Türk Sultanlığı karşısındaki en büyük düşman olan Moğolların savaş düzeni ise Peng Da Ya'nın aktardığına göre şöyleydi: "Savaş düzenleri düz yerde muharebeye daha uygundur; emin olmadıkları durumlarda çatışmaya girmezler. Düşmanın güçlü ve zayıf yönlerini, en ufak bir hareketlerinden dahi hemen anlayabilirler. Sağlam bir kuşatma oluşturduklarında, 100 suvâri asker dahi, koca bir *tümen*in yerini rahatça doldurabilir. 1.000 suvâri dağıldığı zaman, 100 *lilik*²³³¹ alanı tutabilir. Düşman hattını yarıp düzenini bozduklarında, daha da coşkulu hale gelirler. Her 10 kişiden deri zırhlı olan üç kişi, daima önde ilerler. Düşmanla karşılaştıklarında üçer üçer, dörder dörder ve beşer beşer dağılarak toplu halde kuşatmayı engellemeye çalışırlar. Mülahazalarımıza göre toplu halde saldırı, sadece piyâde birlikleri için uygun olup suvâri birliklerine dağınık düzen daha münasiptir. Eğer düşman taktik gereği dağılırsa, aynı şekilde dağılırlar ve toplanırsa da aynısını yaparlar. Böylece düşmana karşı taarruzda bazen uzak, bazen yakın mesafede; bazen çok, bazen az sayıda; bazen toplu, bazen dağınık halde; bazen görünüp bazen kaybolarak mücadele ederler. Saldırırken gökten düşer gibi çekilirlerken yıldırım hızıyla uyguladıkları bu düzene, *ya bing san xing jun* (karga sürüsü gibi dağınık düzen/yıldızlar gibi dağınık düzen) derler. Toplu düzenden dağınığa geçerken kırbaç hareketiyle, geri toplanmak için ise davul

²³²⁹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 287.

²³³⁰ Narayana, *Hitopadeşa*, s.112-113.

²³³¹ Li: 576,0 m. olan Çin uzunluk ölçüsü birimidir.

sesiyle işaret verirler. Yakından uzak bir yere intikal ederlerken, 1.000 lilik bir mesafeyi aniden katedebilirler. Gece toplanırken ateş yakarak işaret yollarlar. Dondurucu derecede soğuk bir havada savaşmayı, daha çok tercih ederler...²³³²

3.3.12. Orduda Haberleşme

Sancak, davul, tuğ, filama ve çetrler orduların haberleşme ve koordinasyonunu sağlamak, dosta ve düşmana çeşitli mesajlar vermek amacıyla kullanılırdı. Bunun yanında bazılarının kendilerine has görev ve anlamları da bulunmaktaydı.

Hükümdar sefere çıktığında, alayla bir yere gittiğinde veya resmî törenlerde hükümdarın başı üzerinde tutulan şemsiyeye çetr adı verilmekte idi. Bir mızrağın ucunda küçük bir kubbe biçiminde açılan bu saltanat şemsiyesi, altın sırmalı ipek ya da kadifeden yapılır ve üzeri mücevherler ile süslenirdi. Çetr, Delhi Türk Sultanlığı kuruluş yıllarından itibaren çok sık kullanılan ve hemen her zaman sultanın yanında bulunan bir hâkimiyet sembolü idi²³³³. Öte taraftan çetr, savaş meydanında sultanın bulunduğu yeri gösteren bir hükümdarlık sembolü idi. Ordudaki askerler daima çetre dikkat ederlerdi. Çetrin yere düşmesi, sultanın başına bir şey geldiğinin işareti olarak kabul edilir ve ordunun dağılmasına sebep olabilirdi²³³⁴.

Delhi ordusu askerlerinin gözü daima çetr üzerinde idi. Kargaşa sonucu dağılan ordu sultanın çetrini görünce tekrar onun etrafında toplanırdı. Çetrin söz konusu etkisine örnek olarak Alâeddîn Muhammed Şâh'a karşı düzenlenen suikast girişimi gösterilebilir:

Alâeddîn Muhammed Şâh, Ranthambor üzerine yürürken, Tilpat'da birkaç gün konakladı ve ava çıktı. Bu sırada yeğeni Vekîl-i der Egit Han isyan ederek adamlarıyla sultana suikast düzenledi. Okla yaralanıp yere düşen sultanın öldüğüne kanaat getiren Egit Han, Tilpat'taki ordugâha gelerek kendisini sultan ilân etti. Ordugâhta bulunan devlet erkânı, emîrlar ve melikler ona bağlılık arz etti. Fakat yaraları tedavi edildikten sonra Sultan Alâeddîn Tilpat'a doğru yola çıktı. Sultan Alâeddîn'in çetrini gören bütün

²³³² Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar, s. 146-147.

²³³³ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 65.

²³³⁴ Haluk Kortel, a.g.e., s. 67.

askerler ve ordugâhtaki hizmetkârları filler ile birlikte ona katıldılar ve böylece ordudaki kargaşalık sona erdi. Egit Han ise kaçmayı tercih etti (700/1301)²³³⁵.

Sultanlar bizzat sefere çıkmadıklarında tayin ettikleri ordu komutanına çetr de vermekteydi. Alâeddîn Muhammed Şâh, Varangal ve Ma‘ber seferlerine memur ettiği naibi Melik Kâfur Hezârdînârî’ye kırmızı çetr (çetr-i la’l) vermişti. Gıyâseddîn Şâh Tuğluk da Varangal seferiyle görevlendirdiği oğlu Muhammed Cavna Han’a bir çetr verdi. Askerî seferler dışında şehzâdelere, tâbi hükümdarlara ve valilere de çetr verildiği görülmektedir. Meselâ Sultan İltutmuş, Bedâûn valiliğine tayin ettiği küçük oğlu Rükneddîn Fîrûz’a yeşil çetr (çetr-i sebz) vermişti (623/1226)²³³⁶. Bu arada siyah çetrin sadece hükümdara mahsus olduğu şehzâdelere, tâbi hükümdarlara, valilere verilmeyişinden anlaşılmaktadır²³³⁷.

Hükümdarlar genellikle savaş sırasında çetr altında yer almaktadır. Lakin bunun aksi durumlar da vakidir. Fîrûz Şâh Tuğluk, (Bengal) Sultan Şemseddîn ile olan savaşında onun çok büyük ordusu karşısında²³³⁸ ordusunu düzene soktu. Fîrûz Şâh o durumda cesaret ehli padişâhlar gibi silahlarını kuşandı, şehinşâhlık (hükümdarlar hükümdarlık) âdeti olan padişâhlık çetrini [kendisinden] uzak tuttu/yolladı ve iki ordu arasında savaş başladı²³³⁹. Muhtemelen bu durum karşılaşılan tehlikenin büyüklüğünden kaynaklanmış olmalıdır. Çünkü müellif, burada cesaret ehli padişâhlar sözüyle padişâhı övmekte ve bu durumun genel bir durum olmadığına işaret etmektedir.

Çetrin bazen ok yağmuru karşısında sultanlar için bir kalkan görevi gördüğü anlaşılmaktadır. Nitekim Gur Devleti devrinde Sultan Mu‘izzeddîn Muhammed b. Sâm (1187-1206)’ın Harezm seferi dönüşü Moğollar ile karşılaşması sonucu Cüzcanî’nin aktardığına göre “Gazi Sultan o kadar direndi ki mübârek çetri Moğol kâfirlerinin oklarından kirpi gibi oldu.”²³⁴⁰

Ebû Mansûr es-Seâlibî, “Filozofların Hükümdarlara ve Ordu Kumandanlarına Yaptığı Nasihatler” başlığı altında hükümdarına “düşmanla karşı karşıya geldiğin anda

²³³⁵ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 272-276; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 67-68.

²³³⁶ Haluk Kortel, a.g.e., s. 68.

²³³⁷ Haluk Kortel, a.g.e., s. 69.

²³³⁸ 10.000 kin sahibi suvârî ve 200.000 piyâde ile Çin hâkânının fillerinin azameti gibi azameti olan 50 fil.

²³³⁹ Afif, s. 114-115.

²³⁴⁰ Cüzcanî, s. 123.

tanınmayasın! Askerinin arasında meçhul, sıradan biri ol” diye tavsiyede bulunmaktadır²³⁴¹.

Delhi Türk Sultanlığı hükümdarlarının da bazen söz konusu nasihate uygun şekilde isyanlar sırasında çetirin altına dublör bırakmaktaydılar. İbn Battûta tarafından aktarıldığına göre Keşlû Han isyanı sırasında Muhammed Şâh Tuğluk ve Keşlû Han, Abûher düzlüğünde karşılaştılar. “Sultan tedbirli davranarak kendi şaturunun (çetr) altına Şeyh İmâdeddîn’i bıraktı.”²³⁴²

Bayraklar ve davullar haberleşme ve koordinasyon görevleri dışında orduların ihtişamını arttırmak ve düşmana korku salmak amacıyla da kullanılmaktaydılar. İbn Haldûn savaşta bayrakların kullanım amacını şu şekilde açıklamaktadır: “Çok sayıda bayrak kullanmak, renklerini çoğaltmak ve yükseklerle kaldırmaktan maksat da kalplerde korku oluşturmaktır; başka hiçbir sebebi yoktur. Bayrakları bu şekilde kullanmakla savaşlarda daha ziyade atılganlık husule gelebilir. Bayrak çekmek yaratılıştan beri savaş alâmetidir. Kavimler savaş alanlarında ve gazvelerde daima bayraklar çekmişler ve bunları kullanmışlardır.”²³⁴³

Eski Türk devletlerinde savaşlara başlanmazdan evvel savaş ilanı yapılırken bayrak ve tuğ merasiminin yapıldığı bilinmektedir. Bayrak ve tuğ için kurban sunma ile gelenekselleşmiş bazı törenler yapıldıktan sonra savaş andı gerçekleştiriliyor ve savaş hazırlıkları başlamış oluyordu. Bu âdetin Osmanlı Devleti’nde de bulunması, bu merasimin ne denli öneme hâiz bulunduğunu açıklar mâhiyettir. Zira bu merasimi İslâm geleneklerinde bulabilmek pek de mümkün olmamaktadır. Aslında, İslâm geleneklerinde, tuğ diye bir alamet yoktur. Bayrak ve tuğ, bir savaş esnasında en önemli yönlendirme araçlarındandı. Sultan, uzaktan orduyu tuğ ve bayrakları sayesinde sevk ve idare edip çeşitli manevraları uygulayabilirdi. Ancak, bu hususta tuğlar, kullanışlılığından dolayı, daha çok tercih edilmiştir²³⁴⁴.

Topkapı Sarayı’ndaki tuğ direklerinin aşırı uzun olması, bunların Osmanlı ordusunda da meydan muharebelerinde çok uzaklardan görülebilmelerini sağlamak için

²³⁴¹ Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Hükümdarlık Sanatı (Âdâbu’l-Mulûk)*, s. 186.

²³⁴² İbn Battûta, II, s. 701-702.

²³⁴³ Altan Çetin, *Memlûk Devleti’nde Askerî Teşkilat*, s. 241.

²³⁴⁴ Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 169.

yapıldıklarını göstermektedir²³⁴⁵. Bu durum tuğların orduyu sevk ve idare etmek için kullanıldıklarını açıkça göstermektedir.

Tuğ, Türk topluluklarında tarih boyunca kullanılmış, çeşitli kılıklardan yapılan ve mızrak veya uzun bir sırığın ucuna bağlanarak taşınan “Yetki ve Görev Belirteci”dir. Orta Asya Türk topluluklarında “Kutas” olarak adlandırılan Tibet/Yak öküzünün kuyruğundaki kılıklardan yapılan ilk tuğlar, mızrağa bağlanıyordu. Sonraları atkuyruğundaki kıklar kullanılmıştır²³⁴⁶.

Kaşgarlı Mahmûd, tuğ adını şu ifadeler ile açıklar: “Dokuz tuğlu han ya da hâkân. Egemenlik alanı ne kadar geniş ya da payeleri ne kadar çok olursa olsun, bir hâkân asla dokuzdan fazla tuğ kullanmaz. Çünkü dokuz sayısının uğurlu olduğunu düşünürler. Bu tuğlar barçın adı verilen kumaştan ya da turuncu renkteki ipekten yapılır. Bunu da [bu renkleri de] uğurlu sayarlar.”²³⁴⁷

Delhi Türk Sultanlığı devrinde ise Fahr-i Müdebbir, savaşta bayrak, boru ve davul kullanımının amaçları hakkında şunları söylemektedir: “12.000 adımdan büyük olan her savaş meydanında hiçbir komutanın emirleri yerinde ve zamanında ulaşamaz. Bu yüzden komutanlar küçük savaş meydanlarında verdikleri buyruk ve emirleri, [büyük savaş meydanlarında] üç şekilde verebilirler. Biri ordu komutanının buyruğunun ne olduğu konusunda orduyu haberdar etmek için sancak ve bayrak sallayarak göz, görme ve işaretle ve bu çeşitten karşılıklı tespit ettikleri işaretlerle olur. Diğerleri artık birbirlerinden uzaklaştıklarında borular öttürerek veya davul çalarak kulaklarına işittirirler bu türden de işaretler tespit etmiş olmalı ki komutanın ne buyurduğunu bilebilsinler, anlayabilsinler. Diğer üçüncüsü haberleri getirip götürün elçiler üzerinden olur. 12.000 adımdan büyük olan her savaş alanında ne göz görebilir ne kulağa işittirilebilir veya ordu komutanlarının ne dediği işitilebilir ve ne de haber vaktinde yerine ulaşabilir ve geri dönebilir.”²³⁴⁸

İbn Battûta, sultanlığın bayrak ve davul kullanımı hakkında şu bilgileri vermektedir: “Hint halkının geleneklerine göre padişâh tarafından izin verilmedikçe

²³⁴⁵ Necati Ulunay Ucuzsatar, *Türklerde Harp Sanatı Taktik ve Strateji* (M.Ö. 220-M.S. 1453), s. 211.

²³⁴⁶ Ahmet Akyol, “Tuğ, Anlam ve Önemi”, <http://www.ahmetakyol.net/tug-anlam-ve-onemi/>

²³⁴⁷ Mahmûd el-Kâşgarî, *Dîvân-ü Lugâti't-Türk*, s. 588.

²³⁴⁸ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 376-377.

kimse bayrak açamaz, davul çaldıramaz. Bu iş de sadece sefer esnasında yapılır. Normal halde ikamet esnasında sadece padişâhın kapsında davul çalınır.”²³⁴⁹

Mesâlikü'l-epsâr'daki kayıtlara göre Muhammed Şâh Tuğluk devrinde bir “han” tarafından en fazla dokuz ve bir “emîr” [melik] tarafından üç bayrak taşımasına izin verilmekteydi²³⁵⁰. Şems-i Sirâc Afîf'in bildirdiğine göre Fîrûz Şâh Tuğluk'un I. Bengal seferinde savaş öncesinde “Bütün hâs mehter (مراتب خاص: merâtib-i hâs)²³⁵¹ durup bütün bayrakları (nişâne) açmıştı. Bütün han ve melikler merâtiblerini (bayrak ve mehter) o gün Fîrûz Şâh hazretlerinin bayrakları (nişâne) karşısına getirdiler. 500 bayrak (nişâne) bir yerde toplanmış idi.”²³⁵² Fîrûz Şâh Tuğluk, II. Bengal seferine ve Tatta seferine çıkarken kendi merâtibinde (mehterinde) her cinsten 180 nişâne (bayrak) bulunmaktaydı²³⁵³.

Yukarıda nakledilen veriler birleştirildiği zaman I. Bengal savaşında han ve meliklerin taşıdıkları bayrak sayısının 320 olduğu ortaya çıkar. Bu hesaba göre yaklaşık her biri üç bayrak taşıyan 106 melik vardır. Sonuç olarak, 1.060.000 kişilik abartılı bir ordu sayısı ortaya çıkmaktadır. Dolayısı ile han, melik ve emîrlerin sahip oldukları söz konusu askerî birlik sayıları ve bayrak sayılarından ordu miktarını hesaplamanın pek mümkün olmadığı görülmektedir.

Fîrûz Şâh Tuğluk'un I. Bengal seferine başkentten 70.000 kişilik bir orduyla çıktığı²³⁵⁴ ve savaş mahalline vardığında ise ordusunu 30.000'lik üç suvâri alayına ayırdığı yani 90.000 kişilik suvârisi olduğu bilinmektedir²³⁵⁵. Bunun üstüne de hasmı Bengal sultanının 10.000 suvârisi ve 200.000 piyâdesi²³⁵⁶ olduğu görülmektedir. Dolayısı ile yukarıdaki rakamlar üzerinden ordu sayısı hesaplamanın çok yanlış sonuçlara yol açacağı ortaya çıkmaktadır.

²³⁴⁹ İbn Battûta, I, s. 255.

²³⁵⁰ *Mesâlikü'l-epsâr fî-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 62; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-Epsâr)*, s. 39; *Arab Accounts of India*, s. 30; Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s. 66.

²³⁵¹ İbn Battûta rütbe anlamına gelen merâtib kelimesinin bu dönemde; bayrak, davul, küçük boru, zurna ve merasime eşlik eden bir grup asker anlamına geldiğini bildirmektedir. Dolayısıyla Delhi Türk Sultanlığı devrinde merâtib kelimesi mehter anlamında kullanılmaktadır ve mehterin yanında onun mütemmimi olan çok sayıda nişâne yani bayrak taşınmaktadır. Bkz. İbn Battûta, II, s. 744.

²³⁵² Afîf, s. 114-115.

²³⁵³ Afîf, s. 145.

²³⁵⁴ Afîf, s. 109.

²³⁵⁵ Afîf, s. 115.

²³⁵⁶ Afîf, s. 114.

Mesâlikü'l-ebâr'da *Subh-u'l-aşa*'da ise söz konusu rütbelere daha farklı bir şekilde açıklamaktadır: Han 10.000 suvârîsi veya daha fazla atlı askeri olana, melik 1.000 suvârîsi olana, emîr 100 suvârîsi olana ve sipehsâlâr daha az suvârîsi olana denir. Melik emrindeki minimum birlik 1.000 askerdir²³⁵⁷.

Mesâlikü'l-ebâr ve *Subh-u'l-aşa*'nın söz konusu kayıtları akla daha uygun görülmektedir. Çünkü öteki türlü ordunun mevcudu 1.000.000'a ulaşmakta belki de aşmaktadır. Yukarıdaki bayrak hesabına göre orduda 106 melik olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu da ordunun 106x1.000 yani 106.000 kişi olduğunu göstermektedir ki bu çok makul bir sayıdır. Bu sayı dönemin ana kaynağında belirtilen 90.000 kişilik suvârî birliğine çok yakındır.

Bayrak ve sancakların daha özel kullanım amaçları daha bulunmaktadır. Fahr-i Müdebber, teke tek dövüş çıkaran mübarezecilerin orduya geri dönüşte dost olduğunun bilinebilmesi için bir işareti ve bayrağı olmalıdır demektedir²³⁵⁸.

Çağdaş Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi Delhi Türk Sultanlığı devrinde de fethedilen kalenin burçlarına bayrak dikilmekte²³⁵⁹ ve böylece hâkimiyetin el değiştirdiği ilan edilmekteydi. Örneğin Alâeddîn Muhammed Şâh devrinde uzun çarpışmalardan sonra fethedilen Ranthambor Kalesi'nin burçlarına sultanın sancağı dikilmişt²³⁶⁰.

Bedr-i Çâî iki beytinde Muhammed Şâh Tuğluk devrinde fethedilen kalelerin gönderine çekilen "livâ-yı feth" (لواى فتح: fetih bayrağı)in devâsa büyüklükte olduğunu aktarmaktadır:

Senin fetih livânı öyle diktiler * Ki devin başındaki [uzun]²³⁶¹ saçtır bayrağın püskülü²³⁶².

²³⁵⁷ *Mesâlikü'l-ebâr fî-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 53; *Türkler Hakkında Gördüklerimiz ve Duyduklarımız (Mesâlikü'l-Ebâr)*, s. 32; *Arab Accounts of India*, s. 23, 100; Ishtiaq Husain Qureshi, a.g.e., s. 153.

²³⁵⁸ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 357.

²³⁵⁹ Celâleddin Hârizmşâh, Ahlat'ı ele geçirince (15 Nisan 1230) âdet olduğu üzere zaferini bildirmek için yazdırdığı fetihnâmede "kale burçları bayrak ve sancaklarla süslendi" denilmektedir. Meryem Gürbüz, *Harezmsahlr'da Devlet Teşkilatı, Ekonomik ve Kültürel Hayat*, s. 55.

²³⁶⁰ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 86.

²³⁶¹ Gîsû kelimesi uzun saç, zülûf, saç anlamlarında kullanılmaktadır. Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 531.

²³⁶² لواى فتح تو را نصب آنچنان کردند * كه گیسوی سر غول است پرچم بیرق Bkz. Bedr-i Çâî, s. 215.

Senin fetih livânı öyle diktiler * Ki devin başındaki taçtır perçemin/[bayrak üstündeki] püskülün küçük tası²³⁶³.

Savaşta her türlü hile ve taktik mubahtır. Bundan dolayı bazen savaş hilesi olarak düşman bayrağı/sancağı da taşınabilmekteydi. Mesela Harezmsah Hükümdarı Sultan Celâleddin Harezmsah Isfahan'dan Rey'e ulaşabilmek için Moğol ordusunun beyaz renkteki sancaklarından kullanmıştı²³⁶⁴. Bu hileye Delhi Türk Sultanlığı devrinde başvurulduğu görülmemektedir.

Delhi Türk Sultanlığı hükümdarlarının Gurlulardan devraldıkları sağ ve sol kanat sancak renklerini muhafaza ettikleri görülmektedir. Gurlulardan Muhammed b. Sâm'ın sağ kanat askerlerinin bayrağı siyah ve sol kanat askerlerinin bayrağı lâl (kırmızı) idi²³⁶⁵. Sultan Mu'izzeddîn Muhammed b. Sâm (1187-1206)'in sağ kanat askerleriyle birlikte mülûk ve Gurlu emîrlerin [bayrağı] siyah, sol kanat askerleri ile birlikte mülûk ve Türk emîrlerin bayrağı lâl (kırmızı) idi²³⁶⁶. Delhi Türk Sultanlığı devrinde de aynı şekilde üçüncü hükümdar Sultan İltutmuş (1210-1236) ve sekizinci hükümdar Nasırüddin Mahmûd Şâh'ın (1246-1266) sağ kanat askerlerinin sancağı siyah ve sol kanat askerlerinin sancağı lâl (kırmızı) idi²³⁶⁷. Muhtemelen diğer Delhi Türk Sultanlığı hükümdarları devrinde de bu kaide geçerli idi.

Siyah sancak Abbâsî halifeliğinin rengi olduğu için ülkenin asıl kurucu unsuru olanların siyah sancak ve onlara katılanların da kırmızı sancak kullandıkları gözlenmektedir. Sağ ve sol kanatlara farklı renkte sancaklar verilmesi orduyu daha iyi takip edebilmek ve koordine edebilmek amacını taşımaktadır.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde emîrlere davul ve bayraktan oluşan [merasim kıtası] verilmekteydi²³⁶⁸. Davullar orduya hareket emri vermek, dağılan askerleri savaş için belirlenen yere toplamak, hücum emri vermek veya başka hususlarda orduyu haberdar etmek amacıyla çalınmaktaydı.

²³⁶³ لوای فتح تو را نصب آنچنان کردند * که افسر سر غول است طاسک پرچم Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 232.

²³⁶⁴ Meryem Gürbüz, *Harezmsahlar'da Devlet Teşkilatı, Ekonomik ve Kültürel Hayat*, s. 165.

²³⁶⁵ Cüzcanî, s. 83.

²³⁶⁶ Cüzcanî, s. 127.

²³⁶⁷ Cüzcanî, s. 179, 207.

²³⁶⁸ İbn Battûta, II, s. 588.

Devrin kaynakları davulların askere saldırı emri vermek için kullanıldığını belirtmektedir. Nitekim 709/1310 tarihinde Melik Nâib Kâfur komutasındaki Varangal Kalesi kuşatması sırasında askerlere davullar ne zaman çalınırsa o zaman bütün askerlerin siperlerden çıkıp ilerlemesi ve kuşatma merdivenlerini kaleye doğru hızla taşınması emredildiği bilinmektedir²³⁶⁹.

Kuşatılan kale müdafileri de yardımcı birliklerin gelmekte olduğu haberi ulaştığında mutluluk davulları çalmaktaydılar. Bu durum düşmanın geri çekilmesine de bir vesile olabilmekteydi. Nitekim 25 Şaban [6]43/15.01.1246'da Moğollar tarafından kuşatılmış bulunan Uçeh Kalesi askerleri kendilerine sultanın yardımcı birliklerinin gelmekte olduğu haberi ulaştırılınca mutluluk davulları çalmışlardı²³⁷⁰.

Bir isyan çıktığında isyana katılmayan askerlerin ordugâhta toplanması için savaş davulları çalınmaktaydı. Bu uygulamaya dair bir örnek şöyle nakledilmektedir: Sefer sırasında kendisine suikast düzenlenen Uluğ Han bundan sıyrılıp kendisini Nusret Han'ın çadırına attı. Uluğ Han ve Nusret Han savaş davullarının çalınmasını emrettiler. Bunun üzerine isyana katılmamış olan askerler, civardaki bir racanın Halacî ordugâhında ve Nusret Han'ın çadırı önünde toplandılar. Böylece ordunun desteğini kaybeden asi emîrlar ve askerler dağıldılar ve dört gün süren isyan kontrol altına alındı²³⁷¹.

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda yürüyüşü başlatmak için tabl-i azimet (طبل : عزيمة : harekete geçme davulu)²³⁷², kös-i azîmet (كوس عزيمة)²³⁷³, tabl-i rihlet (طبل رحلت : göç davulu)²³⁷⁴ veya kös-i rihlet (كوس رحلت) çalınmaktaydı²³⁷⁵. Menzilde konaklanacağı vakit tabl-i menzil (طبل منزل : konaklama davulu) çalınmaktaydı²³⁷⁶. Orduyu savaş kastiyla komutanın çadırı etrafında toplamak için nekkâre-yi ceng (نقاره جنگ)²³⁷⁷ çalınmaktaydı. Savaşı başlatmak için ve savaş esnasında tabl-i cengî (طبل جنگی : savaş

²³⁶⁹ Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 100.

²³⁷⁰ Cüzcanî, s. 288.

²³⁷¹ Haluk Kortel, a.g.e., s. 75.

²³⁷² İsmâî, *Futuhu's-Selatin*, s. 222, 265.

²³⁷³ *Kiranu's-sa'deyn*, s. 98.

²³⁷⁴ İsmâî, *Futuhu's-Selatin*, s. 447.

²³⁷⁵ *Siret-i Firûz Şâhî*, s. 259.

²³⁷⁶ Bkz. İsmâî, *Futuhu's-Selatin*, s. 407.

²³⁷⁷ Esterâbâdî, I, s. 359.

davulu)²³⁷⁸ çalınmaktaydı. Yine savaş sırasında kös-i harbî (کوس حربی) çalınmaktaydı²³⁷⁹. Sefere son verildiğinde toplanma işareti olarak demâme (kös)²³⁸⁰ çalınmaktaydı.

Menzil davulunu çalmaları buyrulunca * Orudnun inmesi (konaklaması) da

Çeşitli komutlar vermek için davul ve diğer mehter sazlarının çalınmasına dair bazı örnekler vermek yerinde olacaktır. Mesela Sultan Balaban (1266-1287), Bengal Valisi Melik Tuğrul'un isyanını bastırınca "göç demâmesi (kösü) çalınması ve Delhi tarafına geri dönülmesini buyurdu"²³⁸¹. Alâeddîn Muhammed Şâh (1296-1316) devrinde Uluğ Han ve Nusret Han, Gücerat'ın fethinden geri dönerken Calur Kalesi mevkiinde Nev-Muselmân denen Moğollar ve diğer bazı emîrlere ayaklandı. Uluğ Han'ı öldürmek için bargâhına yöneldiler. Uluğ Han diğer kapıdan çıktı. O zannıyla başkasını öldürdüler. Uluğ Han, yaya olarak Nusret Han'ın bargâhına ulaştı. Nusret Han nekkâre-yi ceng (نقاره جنگ) çaldı. Ordu halkı Câlûr racasının geldiği zannıyla hemen savaşa hazırlanıp onun bargâhının önünde toplandılar. Bunun üzerine [ordu toplanınca] Nusret Han, müfsidlerin üzerine yürüdü²³⁸². Bu vakada "nekkâre-yi ceng" in çalınmasıyla birlikte ordunun çok hızlı bir şekilde ordu komutanının çadırı önünde toplandığı görülmektedir. Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351) döneminde Moğol Tarmaşirin saldırısı karşısında ordunun kös (کوس) çalınarak harekete geçirildiği görülmektedir²³⁸³. Fîrûz Şâh Tuğluk (1351-1388), Tatta kuşatmasına son verince "göç demâmesi" (kösü) çalınması ve askerlerin eşyalarını toplaması emrini verdi. Göç demâmesi (kös) çalınca, askerler arasına umumi bir mutluluk hâsıl oldu. Her biri büyük ve küçük, yaşlı ve genç eşyalarını topladılar. Sultan savaş mahallinden göç etti."²³⁸⁴

Yukarıda nakledilen örnekler demâme (kös), tabl vb. mehter sazlarının orduyu harekete geçirmek, menzilde konaklatmak, savaşı başlatmak ve sefere son verildiğini bildirmek ve ordunun göç etmesini sağlamak gibi çeşitli komutlar vermek üzere

²³⁷⁸ İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 425.

²³⁷⁹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 276, 290, 292.

²³⁸⁰ Kös: Deve veya araba üzerinde [ilave olarak fil üzerinde] taşınan ve işaret vermekte kullanılan büyük davuldur. Bkz. *Örnekleriyle Türkçe Sözlük* II, s. 1760.

²³⁸¹ Kös: فرمان داد تا دمامه کوچ بنواختند و جانب دهلی مراجعت فرمود Bkz. Berenî, *Târîh-i Firûz Şâhî*, s. 94.

²³⁸² Esterâbâdî, I, s. 359.

²³⁸³ İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 445.

²³⁸⁴ Afîf, s. 204.

çalındığını göstermektedir. Her bir durum için ayrı bir terim kullanılması, her birinin çalınışında farklılıklar olduğuna işaret etmektedir. Muhtemelen askerler mehter sazlarının çalınışındaki ritim ve melodi farkları sayesinde ve çalınan çalgıların değişmesi sayesinde verilen mesajın ne anlama geldiğini bilmekteydiler.

Kös ve doholler söz konusu işlevlerinin dışında sıkıntıya düşen düşmanın moralini daha çok bozmak için de çalınmaktaydılar. İsâmî, Muhammed Şâh Tuğluk döneminde Moğol Tarmaşirin karşısında Delhi ordusunun saldırısını anlatırken bu duruma açıklık getirmektedir:

Bir hedef sahibi ulaştı hisardan * Onun peşinden birkaç 500 suvâri
Yusuf sıkıntıda görünce Moğol alayını * Çaldı savaş kösünü ve harb doholünü
Dışarı çıktı korunağından cengâverler gibi * Boyunları yukarıda olanlar ve
boyun vuranlar ile²³⁸⁵.

Kösler çok büyük davullar olduğu için her yerden duyulmakta ve bütün orduya mesaj ulaştırılabilmekteydiler. Gerçi bu kösler filler ve develer üzerine yerleştirildiklerinden ordu içinde gezerek de çalınabilmekteydiler.

Davullar ve bayraklar fetih ve zafer haberi vermek, müjdelemek, zafer ve bayram kutlamaları yapmak amacıyla da kullanılmaktaydı. *Futuh-us-Salatin*'de Muhammed Şâh Tuğluk'un Keşlî Han'ı yenmesi üzerine Delhi'de 40 gün tabl (davul) çalındığı aktarılmaktadır²³⁸⁶. Yine Delhi'ye bir fetihnâme ulaştınca 21 gün boyunca 9 pârelik mutluluk davulları çalınmaktaydı. Örneğin Fîrûz Şâh Tuğluk'un Bengal'i fethi sonrasında Delhi şehrinde yirmi bir gün dokuz parelik mutluluk davulları çalındı²³⁸⁷.

Fîrûz Şâh Tuğluk döneminde, sultan zafer ve fetihle Delhi'ye yaklaşıp Cumna Suyu kenarına geldiğinde [Nâib-i gaybet olarak görev yapan] Han Cihân'ın emriyle şehrin dört tarafına bayraklar asılırdı. Sonra her elli bayrağın bir dohol (davul) ve iki

²³⁸⁵ یک اماج داری رسید از حصار * بدنبال او چنده پانصد سوار
چو یوسف تنگ دید فوج مغل * بزد کوس پیکار و جنگی دهل
برون آمد از حصن چون سرکشان * ابا سرفرازان و گردن کشان
Bkz. İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 445.

²³⁸⁶ İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 429.

²³⁸⁷ Afif, s. 123.

şehnâ/(şehnây) ve bir yergû/(yergû)'su²³⁸⁸ vardı. Yaklaşık 12.000 bayrak şehrin her yerinde toplanırdı. Han Cihân, bütün şehrdarân (şehir muhafızları) ve bütün görevlileriyle ve sonsuz sayıda bayrakla [Fîrûz Şâh'ı karşılamak üzere] Cumna Nehri'ni geçmeye gider ve Sultan Fîrûz Şâh'a tazim gösterirdi²³⁸⁹. Şems-i Sirac Afîf'in anlattığı bu gelenek sayesinde en azından kutlamalarda her elli bayrağa bir dohol, iki şehnâ ve bir yergû düştüğünü öğrenilmektedir. Muhtemelen sefer sırasında da bu veya benzeri bir kaideye uyulmuş olmalıdır.

Bedr-i Çâçî, bir beytinde geçen "işret tablını döven deynek"²³⁹⁰ (deval)²³⁹¹ ifadesi ile ayrıca işret eğlencesini haber veren bir tabl da çalınmakta olduğunu beyan etmektedir.

Moğollar da aynı şekilde ordularını davul sesleri ile düzene koyar ve hareket ettirirlerdi. Moğol ordusunda harb, savaş davullarının çalması ile başlardı. Marco Polo, Kubilay Han ile Moğol Nayan Han arasındaki savaşı anlatırken savaşta davul çalınması hakkında şu bilgileri vermektedir: "Tatarların geleneksel savaş usullerinden biridir bu. Önce davul çalınır, askerler savaş şarkıları söylerler, birden coşarlar, sonra da savaş başlar. Bu Tatarlarda eski bir âdet herhalde; önce savaş davulları çalıyor, askerler savaş nizamında davulları dinliyor ve savaş şarkıları söylüyorlar. Eğer karşılarındaki düşman da Tatar ise onlar da aynı şekilde davulla şarkı okurlar. Böylece savaş alanında bir gümbürtüdür gidiyor."²³⁹²

Son olarak Delhi Türk Sultanlığı devrinde gemilere bayrak olarak çift üçgen perçemli bayraklar ve yak öküzü kılları asıldığı görülmektedir. Bayrakta ve yak öküzü kıllarında Delhi Türk Sultanlığı kara ordusunda olduğu gibi siyah ve kırmızı renk tercih edildiği görülmektedir. Geminin burnundan kış bölümüne kadar belli aralıklarla bir kırmızı bir siyah olmak üzere perçemler asılmakta ve geminin burun kısmına da yak öküzü kuyruğu takılmaktaydı bazen de gemilere sadece yak öküzü kılları

²³⁸⁸ Yergû (برغو): Türkçeden alınma): Ortası delik nefir/(zurna) gibi çalınan dal parçasıdır. Bkz. Ali Ekber Dehhodâ, *Lugatname-i Dehhodâ*, Tahran 1347, s. 170.

²³⁸⁹ Afîf, s. 290-291.

²³⁹⁰ طبل عشرت زن دوال Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 321.

²³⁹¹ Devâl: Deynek yerine tabl ve köse vurulan tabaklanmış deri, kösele. Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 517'de 2066. beytin açıklaması.

²³⁹² *Markopolo Seyahatnâmesi*, I, s. 85.

asılmaktaydı²³⁹³. (Gemilere asılan bayrak ve yak öküzü kılları için bkz. Ek XLIII-a ve XLIII-b)²³⁹⁴.

3.3.13. Ordu Bandosunun Savaşta Düzeni ve İşlevleri

Eski Türk devletlerinde savaşlar ve büyük merasimlerden önce hanlık otağı kurulur, tuğ dikilir ve davul vurulmaya başlanırdı. Türk tarihinin her döneminde var olan askerî müzik geleneği, İslâmî dönemde nevbet adı altında yaşatılmıştır. İslâmî dönemde hâkimiyet alameti olan nevbet topluluğu, saraylardan, savaş alanlarına kadar pek çok ortamda kullanılmıştır. Böylece Türk-İslâm devletleri, kökenleri İslâm öncesine dayanan nevbet geleneğini, İslâmî kültür ile harmanlayarak yaşatmaya devam etmişlerdir.

Türklerin İslâmiyet'i kabulüyle, Gök Tanrı anlayışı içinde oluşturulan tuğ (nevbet) vurma töresi İslâmîleşerek, Türk-İslâm devletlerinin töresi haline gelmiştir. Bunun en güzel delili bu müziğe, “Nevbet” adını veren Selçukluların “*nevbet-i pencâne*” (*beş nöbet*) adıyla beş namaz vakti öncesinde nevbet vurdurmalarıdır. Tuğ takımı ismi ise Büyük Selçuklulardan itibaren “*tablhâne*” ve/veya “*nevbethâne*”ye Osmanlılarda ise “*mehterhâne*”ye dönüşerek bu kurumsallaşmış gelenek sürdürülmüştür²³⁹⁵.

Ordu bandosu icra ettiği müzik ve bayraklar vasıtası ile orduyu sevk ve koordine ederdi. Ordu bandosunun icra ettiği müzik nevbet olarak adlandırılmaktaydı. Nevbet (nöbet, navba, naubat) kelimesi sözlükte “devir, fırsat, topluluk, felaket” ve “askerî müzik topluluğunun saray veya otağı önünde davul vurarak icra ettiği müzik” anlamında kullanılmaktadır. H. G. Farmer’a göre ise nevbet, “nakkâra-hâne tarafından beş namaz vaktinde hükümdarın sarayı ve üç gündüz namaz vaktinde ise saltanat

²³⁹³ *Sîret-i Firûz Şâhî*, s. 192, 193; J. A. Page, Muhammad Hamid Kuraishi, *Memoirs of the Archaeological Survey of India*, No. 52 (A Memoir on Kotla Firoz Shahi, Delhi with A Translate of Sîret-i Firûz Şâhî), Delhi: Manager of Publications 1937, Plate VI-b.

²³⁹⁴ Delhi Türk Sultanlığı Devrinde Hindistan Yük Taşımada Kullanılan Nehir Gemileri (Çizim, El Yazması), Ek XLIII-a ve XLIII-b.

²³⁹⁵ Timur Vural, Feyzan Göher Vural, “Büyük Selçuklularda Nevbet Geleneği”, *the Journal of Academic Social Science Studies*, C. 5/6, December 2012, s. 564-565.

çadırının önünde, daha küçük erkânın ikâmetgâhları önünde çalınan husûsî bir mûsikî parçası idi.”²³⁹⁶

Görüldüğü üzere, mehter geleneği Türk tarihinin her döneminde değişik adlar altında varlığını devam ettirmiştir. Mehtere verilen bu büyük önem mehterin çok önemli işlevlere sahip olmasından kaynaklanmaktadır.

Çinli askerî stratejist Sun Tzu, mehterin işlevini askerî idare ‘birbirlerini duyamadıkları için gonglar ve davullar; göremedikleri için bayraklar ve flamalar yaptılar’ ifadesi ile dile getirmektedir.

Sun Tzu’nun bildirdiğine göre gongların, davulların, bayrakların ve flamaların anlamı askerlerin gözleriyle kulaklarını aynı yere odaklamaktır. Askerler cesaretli olma noktasında birleştirilince yalnız başına ilerlemeyeceklerdir; diğer taraftan korku ve endişe tek başlarına geri çekilmelerine de izin vermez. Bu geniş kitleleri harekete geçirme yöntemidir.

Sun Tzu gece çarpışmalarında ateşlerle davulları olabildiğince fazla tut, gün içinde gerçekleşen çarpışmalarda ise askerlerin gözleriyle kulaklarının odaklanması için uygun noktalara olabildiğince bayrak ve flama yerleştir demektedir²³⁹⁷.

Sun Tzu ayrıca düşman ordusunun gücünü, durumunu tespit etmede bayrakların önemli bir işaret olduğuna dair şu tespitte bulunmaktadır: Bayrakları yukarıda ve düzenli bir durumda ve doğru askerî pozisyonda olan düşman ordusuna saldırma, işte bu değişime uyum sağlamaktır²³⁹⁸.

²³⁹⁶ Timur Vural, Feyzan Göher Vural, “Büyük Selçuklularda Nevbet Geleneği”, s. 565.

²³⁹⁷ “Askerî idare ‘Birbirlerini duyamadıkları için gonglar ve davullar; göremedikleri için bayraklar ve flamalar yaptılar’ diye belirtir. Gongların, davulların, bayrakların ve flamaların anlamı askerlerin gözleriyle kulaklarını aynı yere odaklamaktır. Askerler cesaretli olma noktasında birleştirilince yalnız başlarına ilerlemeyeceklerdir; diğer taraftan korku ve endişe tek başlarına geri çekilmelerine de izin vermez. Bu geniş kitleleri (birlikleri) harekete geçirme yöntemidir. Sonuç olarak, gece çarpışmalarında ateşlerle davulları mümkün olduğunca fazla tut, gün içinde gerçekleşen çarpışmalarda ise askerlerin gözleriyle kulaklarının odaklanması için uygun noktalara olabildiğince bayrak ve flama yerleştir.” Bkz. *Kadim Çin’in Askeri Klasikleri*, I, s. 231; Sun Zi (Sun Tzu), *Savaş Sanatı*, çev. Pulat Otkan-Giray Fidan, s. 20.

²³⁹⁸ “İyi düzenlenmiş bayraklar ile kesişme; iyi organize edilmiş düzene saldırma. Bu, değişiklikleri kontrol etmenin yoludur.” Bkz. Sun Zi (Sun Tzu), *Savaş Sanatı*, çev. Pulat Otkan-Giray Fidan, s. 21; *Kadim Çin’in Askeri Klasikleri*, I, s. 231.

Sun Tzu, savaşta mehter ve onu oluşturan gong, davul, bayrak ve flama gibi unsurların nasıl kullanılması gerektiği, önemi ve işlevleri hakkında önemli tespitlerde bulunmaktadır. Sun Tzu'ya göre büyük sayıda bir topluluğu az sayıdaki gibi idare etmenin yolu onu gruplara ayırmak, savaşmanın yolu ise şekiller ve çağrılar [bayraklar ve sazlar] ile hareketlerin eşgüdümü sağlamaktır²³⁹⁹.

Aristo kendine nispet edilen (siyaset) kitabında bu aletleri (nevbet takımları) kullanmaktan maksadın savaşlarda düşmanı korkutmak olduğunu söyler. Çünkü korkunç seslerin kalplerde korku oluşturmaktaki tesirleri büyüktür. Bunun yanında İbn Haldûn bu aletleri (davul-boru) kullanmakta hakiki sebep, musikî nağmesi ve güzel sesler işitildiğinde kalplerde sevinç ve neşe husule gelmesi ve bu yolla insanların ağır olan işleri kolay telâkki etmeleri ve yapmak istedikleri işleri yapmak üzere canlarını feda etmek duygusunun husule gelmesidir. Güzel sesleri işittiklerinde ruhlarında sevinç ve neşe husule gelir diyerek muasır olduğu çağda askerî musikî telâkkisini çok fazla tefsire ihtiyaç bırakmayacak şekilde izah etmektedir. Askerî musikî bir bakıma teknolojik olarak savaşa hazır olan ordunun psikolojik olarak da seferin havasına girmesini sağlardı. Aynı psikoloji düşmana ise gerginlik olarak aksediyordu. Göğüs göğse muharebelerin verildiği o asırlarda bunun önemi büyük olmalıdır²⁴⁰⁰.

Mehterin işlevleri ele alındı. Sıra söz konusu işlevleri çerçevesinde mehterin nasıl kullanılmakta olduğuna geldi. Büyük Selçuklu ordusu bir taktik silahı olan davulu atların sırtında haberleşme ve cesaret verme amacı ile kullanılmaktaydı. Örneğin Gazneliler ile yapılan 1035 yılındaki Nesa Savaşı'nda tabl ve nekkare çalıp nevbet müziği kullanmışlardı. Gazneliler, Türk yiğitlerinin, davul namelerine karışan naraları arasında perişan olmuşlardı²⁴⁰¹.

Gazneli ordusu da savaşlarda mehter kullanılmaktaydı. Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşunda, Tuğrul Bey ile Sultan Mesûd'un, Haziran 1039'da yaptığı

²³⁹⁹ “Sayıca çok [askeri] yönetmek, sayıca az [askeri] yönetmek gibidir; sayıya göre ayırmak yeter. Çokla savaşmak azla savaşmak gibidir; flama, davul [haberleşme-iletişim] yeter.” Bkz. Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, çev. Hasan İlhan, s. 100; Sun Zi (Sun Tzu), *Savaş Sanatı*, çev. Pulat Otkan-Giray Fidan, s. 13; “Genel olarak, geniş kitlelere komuta etmekle az sayıda birlikleri yönetmek arasında fark yoktur. Mesele birlikleri olması gerektiği gibi ayırıp dağıtmaktır. Geniş kitlelerle çarpışmakla az sayıdaki birliklerle karşılaşmanın arasında fark yoktur.” Bkz. *Kadim Çin'in Askeri Klasikleri*, I, s. 225.

²⁴⁰⁰ Altan Çetin, a.g.e., s. 175-176.

²⁴⁰¹ Timur Vural, Feyzan Göher Vural, “Büyük Selçuklularda Nebbet Geleneği”, s. 568.

savaşlarda Beyhâkî'nin bildirdiğine göre iki tarafın tablhâneleri vurmaktaydı. Etrafı dolduran kös, davul ve boruların sesleri yüzünden, cihân yerinden oynamaktaydı. Sultan Mesûd'un ordugâhı saldırıya geçtiği sırasında, nevbet seslerine karışan kılıç ve kalkan şakırtıları muazzam bir gürültüyle her yanı sarsmaktaydı²⁴⁰².

Gur Devleti devrinde Hindistan hükümarı olan Mu'izzeddîn Muhammed b. Sâm (1187-1206) döneminde mehterin nasıl kullanıldığı şöyle dile getirilmektedir: "Kös sesinin heybetinden ve çinko neyin esmesi korkusundan felek dairesi dönmeyi bıraktı ve toprağın merkezi su gibi akar oldu."²⁴⁰³

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Şems-i Sirac Afif, mehterin orduyu coşturma özelliği olduğunu vurgulamaktadır:

Cihân içinde cihân orduyla süslenmiş * Boru ve davuldan nağmeler yükselmiş.
Bir ordu ki tekrar tekrar coşuyor * Kimse göremez bir yerde o kadar²⁴⁰⁴.

Tâcü'l-me'âsir'de Delhi Türk Sultanlığı devrini ele alan bölümde mehterin düşmanın kalbine korku salma özelliği vurgulanmaktadır: "Harp kösünün gök gürültüsü narası toprak kürede zelzele saldı."²⁴⁰⁵

Emîr Husrev-i Dihlevî, beyitlerinde davulcunun coşkulu çalmaktan ucu eğri olan tokmağı düzleştirdiğini dile getirilmektedir. Mehter hem kendi ordusuna neşe yaymakta ve hem de düşmana korku salmakta, düşmana ölümcül darbe indirmektedir:

Davul çalan kejeği²⁴⁰⁶ (eğri tokmağı) düzleştiriyordu²⁴⁰⁷ * Nağmenin etkisiyle neşeyi davet ediyordu.

Davulların havası *tohi-gâhta*²⁴⁰⁸ * Ki [Zira] hangi marşı çalayım kötü niyetlilerin kalbine.

²⁴⁰² Timur Vural, Feyzan Göher Vural, "Büyük Selçuklularda Nevbet Geleneği", s. 569.

²⁴⁰³ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 78.

²⁴⁰⁴ جهان در جهان لشکر آرسنه * زبوق و دهل بانگ برخاسته
سپاهی که گر باز جوید بسی * نه ببند بیکجای چندان کسی Bkz. Afif, s. 198.

²⁴⁰⁵ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 295.

²⁴⁰⁶ Kejek: 1-Fil dürtü[cü]sü, 2-Davul çalma tokmağı veya çubuğu, 3-Kullap, çengel, kanca. Bkz. *Ferheng-i Fârsî be Türkî-yi İstanbûlî*, s. 969; کزک\کجک (Kekjek) 2. Fil sürücülerine mahsus, fili yönlendirmeye yarayan ucu eğri demir veya tahta sopa. 3. Davul ve nekkare çalınan ucu eğri sopa. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1789.

²⁴⁰⁷ Birinci mısradaki davulcu ucu eğri tokmağı o kadar coşkulu, sert vuruyordu ki eğri tokmağı düzleştiriyordu denmektedir.

Şân arayan ordu ki ne zaman öne çıkacak o gün * Ki bu memleket fetheden (fâtih) olsun muzaffer²⁴⁰⁹.

İbn Battûta, Delhi mehterini şu ifadeler ile tanıtmaktadır: Merâtib (bando); davul, boru, nefîr ve zurna çalan; bayrak taşıyan gruba denir²⁴¹⁰. Nitekim Fîrûz Şâh Tuğluk'un II. Bengal ve Tatta seferlerinde mehterinde her cinsten 180 nişâne (bayrak) ile 84 herûvâr (eşek yükü) mehter sazlarını birlikte götürdüğünü bilinmektedir²⁴¹¹. Şems-i Sirac Afif, “nişânehâ-yi merâtib-i devlet” (نشانه‌های مراتب دولت: devlet mehteri bayrakları)in *alemhâne-i hasta* muhafaza edilmekte olduğunu bildirmektedir²⁴¹². Dolayısı ile sadece mehter takımı neferlerine ait, onlar tarafından kullanılan bayrakların bulunduğu ortaya çıkmaktadır.

Görüldüğü üzere merâtib (mehter) denilince çalgılar, bayraklar ve onları taşıyıp kullananlar birlikte düşünülmektedir. Bunun nedeni hepsinin orduyu sevk ve idare etmek için kullanılmasıdır. Dolayısı ile Delhi ordusunda merâtibinin temel işlevinin, bayrak sallayarak ve mehter sazlarını çalarak ordunun eşgüdümlü hareketini ve sevkini sağlamak olduğu söylenebilir.

Bayrakların eş güdüm yanında çok önemli psikolojik etkileri de vardır. Bu etkiyi sağlayabilmek için birliklerin her birinin kendine özgü renkte ve çeşitte bayrağı olmalıydı. Delhi ordusunda siyah ve lal (kırmızı) renkler temel sancak renkleri olmakla birlikte Cüzcanî'nin Uluğ Han Balaban es-Sultânî ordusunda bir zafer kutlaması dolayısıyla yer alan sancakları tasviri, çeşit çeşit renkte ve tezyin edilmiş çiçek bahçesini andıran çok büyük miktarda sancak kullanıldığını göstermektedir. Cüzcanî, bu vakayı şöyle aktarmaktadır: “Öyle ki rengârenk atlas, eksûn (bir çeşit renkli ipek), el-berûn (bir çeşit kumaş cinsi olmalı?) ve şotrî (deve tüyünden yapılmış), altın çekilmiş

²⁴⁰⁸ Tohi-gâh/Tehi-gâh: Sırt ve böğür kısmı. Son omur ve leğen kemiği arasındaki yer. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 694; Fahr-i Müdebbir, ölümçül darbe indirilecek yerler arasında bu kısmı da saymaktadır. Bkz. *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 469.

²⁴⁰⁹ دمامه زن کژک را راست میکرد * ز بهر نغمه شادی خواست می کرد

دھل ھا را ھوای در تھی گاہ * کہ کی بانگی زنم بر قلب بد خواہ

حشم جو شان کہ کی پیش آید آنروز * کہ گردد این ممالک گیر فیروز Bkz. *Tuğluknâme*, s. 82.

²⁴¹⁰ İbn Battûta, II, s. 658.

²⁴¹¹ Afif, s. 145, 198.

²⁴¹² Afif, s. 275.

ve bâdelî (altın suyuna batırılmış iplerle dokunan) sancaklardan, ova sanki bin çiçek bahçesi açmış gibi oldu.”²⁴¹³

Maurice de Saxe (1696-1750), çok sayıda ve renkte bayrak kullanılmasının nedenini ve psikolojik etkilerini çok anlaşılır ve net bir şekilde aktarmaktadır: Eğer sancaklar değişik renkleriyle ayırt edilebilirse, her bölüğün hareketi fark edilebilecektir. Tüm subaylar ve askerler görüldüklerini; hareketlerinin, görünüşlerinin ve davranışlarının ordunun geri kalanı tarafından gözetlendiğini bildiklerinden bu durum büyük bir rekabet meydana getirecektir. Mesela savaştan ilk kaçan birlik sancağı sayesinde generaller ve ordunun geri kalanı tarafından görülüp tanınabilecektir. Aynı şekilde ilk saldıran veya savunma hattını oluşturan birlikler de tanınabilecek ve övülmeyi hak ederek diğerlerinin saygısını kazanacaktır. Meydanlarda ve garnizonlarda bundan bahsedilecek ve konuşmaların değişmez konusu olacaktır. Cesur davranışları taklit etme isteği övgüyle ortaya çıkarılacaktır. Önemsiz gibi görülen bu konular, bütün birlikler arasında subayları da etkileyen bir rekabet ruhu oluşturacak ve zamanla yenilmez olmalarını sağlayabilecektir²⁴¹⁴.

Maurice de Saxe’nin bayraklar hakkında aktardıkları Delhi Türk Sultanlığı ordusunda çok sayıda ve renkte bayrak bulundurulmasının nedenlerini anlamayı sağlamaktadır.

Fahr-i Müdebbir 12.000 adımdan büyük olan her savaş meydanında hiçbir komutanın emirleri yerinde ve zamanında ulaşamaz. Bu yüzden komutanın buyrukları sancak ve bayrak sallayarak göz, görme ve işaretle ve bu çeşitten karşılıklı tespit edilen işaretlerle ve artık birbirlerinden çok uzaklaştıklarında borular öttürerek veya davul çalarak orduya ulaştırılır demektir²⁴¹⁵.

Mehterin bir işlevi de gece baskınına karşı pusuya yatan ordu neferlerini uyarmaktır. Emîr Husrev-i Dihlevî bu konuda şu vakayı anlatmaktadır: Kalede su ve yaprak kalmayınca ray ve birkaç dinsiz, pâşîbin başına geldiler ve iyi bir ad bırakarak canlarını vermek istediler. Her ne kadar sihir rüzgârı esse de “tuzak açanlar” (کمین کشایان)

²⁴¹³ Cüzcanî, s. 316.

²⁴¹⁴ Maurice de Saxe, *Savaş Sanatı Üzerine Hayallerim*, 2003, s. 74.

²⁴¹⁵ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 376-377.

kemîn goşâyan)ın gözlerinin nergisleri uykuyla kapanmamıştı. Rây oraya ulaştığında bülbül sesli bir mutrib karşısına geldi bir gülbâng çaldı ki pusu tutanlar (کمینداران: kemindârân) susenî (zambak rengi) şemşirlerini çektiler sabah esintisi gibi yerlerinden sıçradılar, saldırdılar ve râyn başını kestiler²⁴¹⁶.

Acaba Delhi ordusunda nasıl bir mehter takımı organizasyonu vardı? Fahr-i Müdebbir'in aktardıklarından kalpte, sağ kanatta, sol kanatta, cenahlarda ve artçı birlikte davulcular, nekkare/kös, davul, kâse (iç bükey levha şeklinde vurmalı bir çalgı), tebîre (bir çeşit tabl veya davul), ziller ve borazan çalanların bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca borazancıların tam teçizatlı serhenglerle (ordu komutanları) grup grup bulundukları ve suvâri grubu olan serhenglerin dostlarını (borazancıları) hücum vaktine kadar yerlerinde tuttukları anlaşılmaktadır²⁴¹⁷. Bu husus borazancıların da ordunun iletişimde önemli rolleri olduğunu göstermektedir.

İbn Battûta, bayrak açma ve mehter çaldırmaya dair kaideleri açıkça ortaya koyan şu anektotu anlatmaktadır: Bir defasında Sultan Ebû Said tarafından Irak ülkesinde nakiblik vazifesine getirilen Şerif Ebû Gurre Hint ülkesine varmak için yola çıktı. "Pencâb adıyla bilinen Hint nehrini geçtikten sonra davul ve zurna çaldırınca etrafta bulunan köy halkında "Tatar yağmasına uğradıkları" zannı uyandırdı! Millet yağma zannederek akın akın oradan uzaklaşıyordu. Halk grup grup Ūca şehrine kaçtı; durumu şehir valisine bildirdiler. Vali asker toplayıp harb hazırlığına başladı. Bir taraftan da ne var ne yok diyerek teftiş için öncü kuvvetler gönderdi. Akıncılar 10 kadar atlı ile Şerif Ebû Gurre'ye refakat eden ve davul-bayrak taşıyan bir miktar piyâdeye rastladılar. Onların yanında tacirler de vardı. Niye böyle yaptıklarını sordular. Berikiler Irak Nakîbü'l-eşrâfının Hint sultanına misafir olmak istediğini söyleyince akıncılar geri dönüp durumu valiye arz ettiler. Vali, Şerif'in kendi memleketi dışında bayrak açıp, davul çalmasını akıl zâfiyetine yordu...

Şerif, Ūca'ya gitti ve orada kaldığı müddetçe bulunduğu konağın önünde davul çaldırdı, çünkü davula çok meraklıydı... Hint halkının geleneklerine göre padişah tarafından izin verilmedikçe kimse bayrak açamaz, davul çaldıramaz. Bu iş de sadece

²⁴¹⁶ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 53.

²⁴¹⁷ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 357.

sefer esnasında yapılır. Normal hâlde ikamet esnasında sadece padişahın kapısında davul çalınır. Mısır, Şam ve Irak'ta ise durum tam aksine[dir]. Çünkü oralarda kumandanların kapısında da davul çalınır. Hint sultanı olanları duyunca kızdı! Şerif'i ayıpladı, ağzına geleni söyledi...»²⁴¹⁸

Delhi Türk Sultanlığı devrinde hükümdarın yanı sıra şehzâdelerin, devlet erkânının, meliklerin, emîrlerin de nevbet takımları vardı. Fakat bu mertebedekiler ancak İbn Battûta'nın da belirttiği üzere sadece sefer sırasında bayrak açabilir ve mehter çaldırma hakkına sahip olurlardı²⁴¹⁹.

Sultan dışında diğer han, melik ve emîrlerin de nevbet takımları bulundurma ve bayrak açma hakkına sahip oldukları görüldü. Bu durum savaşa toplamda çok büyük bir mehter takımının iştirak ettiğini göstermektedir. Fahr-i Müdebbir'in mehterin saflar arasındaki dağılımı hakkında anlattığı manzaranın doğruluğu böylece ortaya çıkmaktadır.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Alâeddîn Muhammed Şâh (1296-1316) devrinde Ma'ber seferinde ordunun yüksek sesli tablalarının (davul) develer üzerine bağlandığını aktarmaktadır²⁴²⁰. İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351) ava çıktığında arkasından sırmalı ipekten sancaklar ve davullar taşıyan develer geldiğini nakleder²⁴²¹. *Mesâlikü'l-efsâr*'da ise Muhammed Şâh Tuğluk'un nevbetinde 200 nakkare (nakkârât), 40 büyük kös (el-kûsâtî'l-kibâr), 20 boru (bûkât) ve 10 zil (sunûc) kullanıldığı bildirilmektedir²⁴²².

Fîrûz Şâh Tuğluk'un I. Bengal seferine çıkarken yanına [Nevbet-i] Sencerî aldığı söylenmektedir²⁴²³. Daha sonra II. Bengal ve Tatta seferlerinde mehterde her cinsten 180 nişâne (bayrak) ile 84 herûvâr (eşek yükü) at, eşek ve deve (üzerinde çalınan) davul ve kösleri/nakkareleri bulunduğu ayrıca Tatta seferinde büyük

²⁴¹⁸ İbn Battûta, I, s. 254-255.

²⁴¹⁹ Cüzcânî, s. 147-151; Nizâmuddîn Ahmad, s. 47; M. Aziz Ahmet, s. 131; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 72.

²⁴²⁰ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 142.

²⁴²¹ İbn Battûta, II, s. 744.

²⁴²² *Mesâlikü'l-efsâr fî-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 60-61; *Arab Accounts of India*, s. 29; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Efsâr)*, s. 37; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 72.

²⁴²³ Afîf, s. 109.

hükümdarların kanunu üzere “nevbet-i Sencerî” ile yola koyuldukları nakledilmektedir²⁴²⁴.

Büyük Selçuklu Devleti’nin son hükümdarı Sencer’e nisbet edilen bir mehterin Delhi Türk Sultanlığı ordusunda faaliyet göstermesi bu hususta Büyük Selçuklu Devleti tesirini ortaya koymaktadır.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde mehterhânenin ve mehter çalanların at, eşek ve develer üzerinde sefere gittikleri ve müzik aletlerinin bu binitler üzerinde çalındığı ve üzerinde çalınacağı hayvana göre bu sazların büyüklük ve özelliklerinin ayarlandığı anlaşılmaktadır.

Gazneliler devrinde filler üzerinde çalınan “ayine-yi pîlân” denilen çok büyük davullar Delhi Türk Sultanlığı devrinde aynı şekilde kullanılmaktaydı²⁴²⁵. Fîrûz Şâh Tuğluk da ava giderken sağlı sollu yerleştirdiği iki filin sandıkları üzerinde davul çalınmaktaydı²⁴²⁶. İbn Arabşâh da Timur’un Hindistan seferi sırasında Delhi Türk Sultanlığı ordusunda “korku salıcı köslerin” (kûshâ-yi hovl-engîz), “vahşet doğuran büyük çanlar” (derâyhâ-yi vahşet-zây)ın fillerin boyunlarına asıldığını ve [kös ve çanların] korkunç sesiyle gulyabani ve devleri önünden ve arkasından sürdüğünü bildirmektedir²⁴²⁷.

Tâcü’l-me’âsir’de Hindû racalık ordularında savaş fillerinin sırtında çalınan zillerin²⁴²⁸ parlaklığından gözlerin hayrete düştüğü ve zillerin birbirine sürtmesinden²⁴²⁹ yıldırım meydana geldiği aktarılmaktadır²⁴³⁰. Hindûların fil sırtında büyük ziller çaldıkları böylece ortaya çıkmaktadır.

Delhi Türk Sultanlığı yıkıldıktan sonra da söz konusu âdet devam etmiştir. Zira Babürlüler devrinde Ekber zamanında savaşta ordu mehterinin filler üzerinde taşındığı

²⁴²⁴ Afif, s. 145, 198.

²⁴²⁵ ‘Âyine-yi pîlân’ın aşağısında savaş gününde * Dışarı çıkardı ay yüzünden... ? (برون برد ز) فروغ آینه پیل تو به روز نبرد * Bkz. Bedr-i Çâcî, s. 379.

²⁴²⁶ Afif, s. 370.

²⁴²⁷ İbn Arabşâh, *Zendeğânî-yi şeğeft-âver-i Timûr*, s. 101.

²⁴²⁸ ‘Âyine-yi pîl (آینه پیل): Genellikle savaşta fil sırtında çalınan bir çeşit davul veya zil. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 69.

²⁴²⁹ “Parlaklığının gözleri hayrete düşürmesi ve sürtmesi” ibaresinden bunların davul değil de zil olduğu anlaşılmaktadır.

²⁴³⁰ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 77.

müşâhade edilmektedir. Örneğin Lahor'a yönelen Şehzâde Hürrem nekkârehânesini 40 baş mest file yüklemişti²⁴³¹. Yine Cihângîr Şâh (1605-1627) sahip olduğu filleri sayarken küçük fillerin ordu ağırlıkları ve mehter-hâne eshâbı ve sâ'ir levâzım-i dâ'ire-i saltanatın nakline tahsis kılındıklarını aktarmaktadır²⁴³². Böylece fillerin sadece kösleri ve kös çalanları taşımakta kullanılmadığı aynı zamanda mehter takımlarının da küçük cins filler üzerinde taşınmakta olduğu ortaya çıkmaktadır.

Şems-i Sirac Afif tarafından aktarıldığına göre bütün emîrler ava merâtipleri ile birlikte gelirlerdi. Merâtip; bayrak, davul, küçük boru, zurna ve merasime eşlik eden bir grup askerden oluşurdu. Fîrûz Şâh Tuğluk, ava çıktığında yanında av merâtibiyle birlikte 45 nişâne (bayrak) götürürdü²⁴³³. *Pere* (av halkası) içinde yayılan hâs bendeler taifesiden her bir yüzlük grupta birer bayrak (بيرق) vardı²⁴³⁴. Böylece mehterin sadece savaşlarda değil bir nevi tatbikat mahiyeti taşıyan avlarda da büyük bir önem taşıdığı ortaya çıkmaktadır. Anlaşılan avı sevk ve idare etmek, pere (av halkası)yi daraltırken ordunun eşzamanlı hareketlerini sağlamak için mehter birliklerinin bayraklar ve sazlarla verdikleri işaretler ve bendelerin (gulâmların) taşıdıkları bayraklar büyük bir önem arz etmekteydi.

Avlar sırasında hayvanların ürkütülüp yorgun düşürülmesinde ve sonrasında istenilen yere sevk edilmesinde ordu mehterinden istifade edilmekteydi. Fîrûz Şâh Tuğluk'un fil avı mehterin söz konusu işlevlerini en açık şekilde ortaya koymaktadır²⁴³⁵. Merâtibin (mehter) av partilerindeki söz konusu işlevleri "Orduda Av" başlığı altında daha detaylı olarak yer almaktadır.

3.3.14. Savaş Stratejileri

Strateji kelimesinin öncelikle anlamı üzerinde durulması gerekmektedir. Strateji kelimesi şu anlamlara gelmektedir: Önceden belirlenen bir hedefe varmak için takip edilen yol. Savaşta, bir milletin veya milletler topluluğunun savunmasında askerî, siyâsî, iktisâdî ve psikolojik güçleri bir arada kullanma ilim ve sanatı. Bir savaşta siyâsî

²⁴³¹ Nûrû'd-Dîn Cihangîr Şâh, s. 180.

²⁴³² Nûrû'd-Dîn Cihangîr Şâh, s. 62.

²⁴³³ Afif, s. 317-318; İbn Battûta, II, s. 743; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 192-193.

²⁴³⁴ Afif, s. 323.

²⁴³⁵ *Sîret-i Fîrûz Şâhî*, s. 58-59.

iktidarın belirlediği hedeflere varmak için askerî kuvvetleri sevk ve idâre etme sanatı, sevku'l ceyş²⁴³⁶.

Strateji ve taktik kavramları üzerinde tarih boyunca birçok tartışmalar olmuş ve bir kısım görüş ve tarifler ileri sürülmüştür. Geçmişten bugüne yapılmış olan tanımlar değerlendirildiğinde strateji kavramı; “yalnız mevcut gücün bir amaç ve hedef doğrultusunda nasıl kullanılacağını değil, aynı zamanda bu amaç ve hedefe uygun bir gücün düşünülüp, planlanması ve geliştirilmesini de kapsamaktadır.” Askerî strateji ise milli stratejinin öngördüğü milli hedef ve amaçlara ulaşmak üzere, askerî gücün tamamının veya bir kısmının tabiat şartlarını da yenecek şekilde, bu hedef ve amaçlar doğrultusunda planlanması, oluşturulması, geliştirilmesi ve kullanılması sanatıdır²⁴³⁷.

Askerî strateji, başka bir tanımlama ile kuvvet zoru ile veya kuvvet kullanmak tehdidi ile millî siyasetin hedeflerini ele geçirmek için bir milletin silahlı kuvvetlerinin kullanılması sanat ve fennidir²⁴³⁸.

Savaş sanatı kitaplarında strateji, taktik ve hile tabirleri genellikle birbirleri yerine kullanılmakta ve kavram kargaşası ortaya çıkmaktadır. Bu durum söz konusu kavramların çoğu zaman birbirlerinin kapsamına girmesinin doğal bir sonucudur. Yine de kafa karışıklığını önlemek için bu kavramları birbirinden ayırmak gerekmektedir. Bu amaçla şu genelleme yapılabilir: Söz konusu faaliyetler ülkenin menfaatine yönelik uzun vadeli askerî planları içeriyorsa strateji, doğrudan savaş esnasında kullanılmaya yönelikse taktiktir. Savaş taktikleri uygulanırken başarıya ulaşmak için kullanılan yanılmaca faaliyetleri ise hile kapsamına girmektedir.

3.3.14.1. Savunma Stratejisi

Savaş stratejileri içerisinde en önemlilerinden biri de “savunma” yapmaktır. Savunmaya yönelik savaşmak zayıflık belirtisi değildir; bilgeliğin zirvesidir, güçlü bir savaş sürdürme yöntemidir. Gerekçeleri oldukça yalındır: İlk olarak kaynaklarınızdan oldukça fazla yararlanmanız, kusursuz bir tasarrufla savaşmanız ve ancak çok gerekli olan çarpışmalara katılmanız şarttır. İkinci olarak ne zaman ve ne şekilde geri

²⁴³⁶ Örnekleriyle Türkçe Sözlük, IV, s. 2607.

²⁴³⁷ Necati Ulunay Ucuzsatar, *Türklerde Harp Sanatı Taktik ve Strateji (M.Ö. 220-M.S. 1453)*, s. 1-2.

²⁴³⁸ Mustafa Zeki Terzi, *Hiz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askerî Teşkilât*, s. 100.

çekileceğinizi ve böylece saldırgan bir düşmanı hazırlıksız olarak bir saldırı için kandırmayı bilmeniz gerekir. Sonra yorulmasını beklemeli ve çok şiddetli bir karşı saldırı gerçekleştirmelisiniz. Başkalarının ilk adımı atıp kendilerini yok edecek hatalar yapmasını beklemek inanılmaz bir güç kazandırmaktadır²⁴³⁹.

Savunma stratejisi Çin savaş sanatında “yorgun düşmanı sukûnetle beklemek” şeklinde ifade edilmektedir. Bu stratejide şu tavsiye edilmektedir: “Düşman kuvvetlerini yıpratmak için çarpışmalara güvenmeyin; sertliklerini azaltıp zayıflıklarını güçlendirin.” Bu tarzda savaşıldığında düşmanı yenmek için saldırınızı güçlendirmeniz zaruri değildir. Savunmanızı güçlendirir ve düşmanın yorgunluğundan yararlanırsanız dezavantajınızı avantaja çevirebilirsiniz²⁴⁴⁰.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Hindistan’a daima seferler düzenleyen Moğollar karşısında Alâeddîn Muhammed Şâh²⁴⁴¹ ve Muhammed Şâh Tuğluk istisna tutulursa sultanların kendi ülkelerinde kalarak savunma stratejisi izlendiği görülmektedir²⁴⁴².

Sultan İltutmuş’un rakipleri Gazne Hâkimi Tâceddîn Yıldız ve Multan Hâkimi Nâsireddîn Kabaçe’yi bertaraf edip onların ülkelerini ele geçirmesiyle, kuzeydeki tampon bölge XIII. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren ortadan kalkmış oluyor ve Delhi Türk Sultanlığı, kuzey Hindistan sınırlarının istilacı Moğollara karşı savunulması problemiyle yüz yüze geliyordu²⁴⁴³.

Sultan İltutmuş’un dış siyasetini en çok meşgul eden konulardan birisi hiç şüphesiz Hindistan’a yönelen Moğol tehdidinin bertaraf edilmesi oldu. Otrar hadisesi üzerine harekete geçen ve 1220 yılında üst üste kazandığı zaferlerle Harezmşahlar Devleti’ni ortadan kaldıran Cengiz Han, bir müddet sonra İslâm ülkelerini istilaya

²⁴³⁹ Robert Greene-Joost Elffers, 33 *Stratejide Savaş*, çev. Füsün Doruker, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 2007, s. 193.

²⁴⁴⁰ Hiroshi Moriya, *Savaş Sanatlarında 36 Gizli Strateji*, s. 41.

²⁴⁴¹ *İ’câz-i Husrevî*, IV. Risale, s. 144-156; H. M. Eliot, *the History of India as Told by Its Own Historians, the Muhammadan Period*, C. III, Published by Forgotten Books 2013 (Originally published London 1871), s. 566-567; Esterâbâdî, I, s. 393.

²⁴⁴² Roohi Abida Ahmed, *Foreign Relations of Delhi Sultanate*, Thesis Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy in History, Centre of Advanced Study Department of History Aligarh Muslim University Aligarh (India) 1991, s. VIII.

²⁴⁴³ S. Haluk Kortel, “Delhi-Türk Sultanı Alâeddîn Halacı’nın Moğol Siyaseti”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 36, İstanbul 2000, s. 261-262; Sultan Şemseddîn İltutmuş’un Moğollar ile ilişkilerinin daha kapsamlı izahı için bkz. Roohi Abida Ahmed, *Foreign Relations of Delhi Sultanate*, s. 37-51.

yöneldi. Bu arada Celâleddîn Harezmşah 1221 yılında, Afganistan'ın Parvan mevkiinde Moğolları yenmesine rağmen, daha sonra yapılan muharebeleri kaybederek Sind bölgesine çekildi. Bu durum birden bire Hindistan'ı da ön plana çıkardı. Moğol orduları Celâleddin'in peşinden bölgeye geldiler. Çok geçmeden Cengiz'in elçileri Dehli'ye ulaştı ve Bengal, Kamrup yoluyla Çin'e ulaşabilmek için izin verilmesini talep ettiler. Bu istek red edildi ve Cengiz Han, Lab yoluyla Tibet üzerinden Çin'e dönmek zorunda kaldı²⁴⁴⁴.

Moğol tehlikesi yanında Celâleddîn Harezmşah'ın Pencab bölgesinde tutunmaya çalışarak Gakhar kabilelerinin yardımıyla giriştiği bir takım faaliyetler, bir başka önemli tehlikenin kaynağını teşkil etmekteydi. Zira, sürekli Moğol baskısı altında olmasına rağmen, onlara karşı gösterdiği mukavemet sayesinde bütün İslâm aleminin takdirini kazanan Celâleddîn'in Delhi Türk Sultanlığı'nı ele geçirme ihtimali bulunmaktaydı²⁴⁴⁵. Dolayısıyla Hindistan'da yer edinmesine fırsat verilemezdi. Onun için Moğollara karşı işbirliği teklif etmek üzere Dehli'ye yolladığı elçileri geri göndermeyen Sultan İltutmuş, değerli hediyelerle birlikte gönderdiği kendi elçileri vasıtasıyla, gerçekten çok manidar olan “sizin gibi asil bir şehzâdeye bu ülkenin iklimi yaramaz” cevabını vererek ona böyle bir imkan tanımayacağını bildirdi. Bu sırada Delhi ordusu da harekete geçmiş bulunuyordu. Sonunda Celâleddîn, Mekran yoluyla Kirman üzerinden Hindistan'ı terk etmek zorunda kaldı²⁴⁴⁶.

Sultan İltutmuş, Cüzcanî'nin kaydına göre Cengiz'in, Hindistan yolu ile ülkesine dönmesi isteğini geri çevirmekle Moğollardan korkmadığını ortaya koymuştur²⁴⁴⁷.

Sultan İltutmuş'un politikası Moğollara karşı mesafeyi korumak ve yatıştırmaktı. İltutmuş, onları müttefiği ya da düşmanı yapmak istemiyordu. Bu sebeple onlara karşı çok dikkatli politika izledi. Altın Ordu hükümdarları ile Orta Asya'daki muhalifleri arasında bir düşmanlık geliştiğinde bu durumdan faydalanmaya çalışmadı

²⁴⁴⁴ Cüzcanî, s. 445-447; Salim Cöğçe, “Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri”, s. 1213; Enver Konukçu, “Hindistan'daki Türk Devletlerinin Kuruluş ve Yıkılışları”, s. 135.

²⁴⁴⁵ “Misafir olarak git ev sahibi olarak dön” stratejemi.

²⁴⁴⁶ Salim Cöğçe, a.g.m., s. 1213-1214; Enver Konukçu, a.g.m., s. 135.

²⁴⁴⁷ Enver Konukçu, a.g.m., s. 135.

bile. Sultan İltutmuş, Moğol lideri Cengiz Han'ın ölümünden sonra Moğollara karşı direnişe geçmiş gibi görünmektedir²⁴⁴⁸.

Nâsireddîn Mahmûd Şâh (1246-1266), 24 Mart 1260'da Horâsân'dan gelen Moğol elçilerinin karşılandığı sırada başkent Delhi'de 200.000 piyâde ve 50.000 suvârî toplayarak âdeta onlara gözdağı verdi²⁴⁴⁹.

Bağdad halifeliğinin, Hülagü tarafından ortadan kaldırıldığı tarihte Moğollar kuzeyden inerek Pencab'ı tehdit ederek korkulu anlara sebep oldular. Fakat Nâsureddîn Mahmûd Şâh, Moğollar'dan korkmuyor ve onlara her fırsatta karşı koyacak güçte olduğunu gösteriyordu. Cüzcanî'nin naklettiğine göre Sultan da Moğollar'a elçi göndermiş, Emîr Yuğruş'un oğlu, Salın Noyan'la yaptığı konuşmada, “Şayet atlarınızdan birinin tek nalı, Sultan Nâsireddîn'in topraklarına basarsa, dört ayağı da kesilecektir” tehdidinde bulunmuştu²⁴⁵⁰.

Sultan Balaban (1266-1287), Moğol akınlarına karşı etkin bir hudut politikası takip etti. Balaban Dipâlpûr, Sâmana ve Lâhur kalelerini sağlamlaştırdı²⁴⁵¹. Temel stratejisi askerî gücün büyük bölümünü kuzey sınırlarına yığmak ve daha önceki sultanlar döneminde sık sık gerçekleştirilen Güney Hindistan seferlerini askıya almak olmuştur. Zorunlu kalmadıkça bu dönemde Güney Hindistan'a sefer düzenlenmemiştir. Ziyâeddîn Berenî bu durumu şöyle anlatmaktadır:

“Hâce Tâşân, Sultan Balaban'a ‘Sultan Kutbeddîn Aybek ve Sultan Şemseddîn gibi Cehâben (جهان), Malva, Uceyn, Gücerat ve uzak bölgeleri yağmalayıp racalardan ve rângânlardan hazinler, defineler, filler, atlar getirdikleri gibi sizin de getirmemenizin; bu kadar hazırlıklı ve donanımlı bir ordu varken uzak bölgelere asker sevk etmeyip kendi memleketinizden dışarı çıkmayıp diğer iklimlerde savaşmamanızın sebebi nedir’ [diye] konuştu. Sultan Balaban şöyle cevap verdi: ‘Ben daha fazlasını yapmak istiyorum ama siz işitmiyor musunuz ki Cengiz Han'ın tümenleri benim memleketimin kulak ardında (burnumuzun dibinde) kadınlar, çocuklar, tahıl ve sürüler üzerine oturmuştur. Gazneyn, Tirmiz ve Mâverâünnehir'e yerleşmiştir. Cengiz Han'ın torunu Hülagu birçok

²⁴⁴⁸ Roohi Abida Ahmed, *Foreign Relations of Delhi Sultanate*, s. 50-52, 60.

²⁴⁴⁹ Cüzcanî, s. 317; Salim Cöhçe, a.g.m., s. 1227; Enver Konukçu, a.g.m., s. 1227.

²⁴⁵⁰ Salim Cöhçe, a.g.m., s. 1227; Enver Konukçu, a.g.m., s. 135.

²⁴⁵¹ S. Haluk Kortel, “Delhi-Türk Sultanı Alâeddîn Halaci'nin Moğol Siyaseti”, s. 263.

Moğol tümeniyle Irak'ı almış Bağdad'a yerleşmiştir. O melunlar Hindistan'ın mallarının ve gelirlerinin çokluğunu işitmişlerdir. Hindistan'ın yağmalanmasını gönüllerinden geçirmektedirler. Memleketimizin serhaddi olan Lahor'u vurdular ve harap ettiler. Yıl geçmiyor ki onlar memleketimize gelmesinler ve zenginliklerimizi yağmalamasınlar. Fırsat arıyolar, eğer benim orduyla uzak bölgelere gittiğimi ve diğer bir iklim ve diyarın yağmalanması ile meşgul olduğumu duyarlarsa şehirlerin havalisine gelirler ve bütün Duâb bölgesini yağmalarlar ve sıra Delhi'nin yağmalanmasına gelir...²⁴⁵²

Moğolların söz konusu akınları karşısında savunmada kalma stratejisi diğer sultanlar döneminde devam ettirilmiştir. Savunma stratejisine verilen önem Alâeddîn Muhammed Şâh devrinde katlanarak devam etmiştir. Savunmaya verilen önemin artmasından Moğol Kutluk Hâce ve Turgay'ın Delhi kuşatmaları etkili olmuştur. Özellikle Delhi Kutvali'nin Moğollar ve kendi askerleri hakkındaki değerlendirmeleri niçin savunma stratejisi takip edildiğini gösterir mahiyettedir.

Duva Han'ın oğlu Moğol Kutluk Hâce 698 yılı sonları (1299)nda 200.000 kişilik ordusu ile Mâverâünnehir'den ayrıldı ve Hindistan'a yürüdü. Delhi'yi kuşatmaya geldiğinde Delhi Kutvali Alaülmülk, Allah versin ki bizim de büyük ve hazır bir ordumuz var. Fakat ordumuzun çoğu ömrünün büyük bölümü Hindûlarla muharebe ederek geçen Hindistan haşemidir. Bu askerler Moğollar ile muharebe etmemişlerdir. Hile ve geri dönme âdetini, pusu kurmayı ve Moğolların hilelerini bilmezler. Moğol ordusunu bu defa uygun bir tedbirle avare kılıp geri göndermek (savunma yapmak), onlarla savaşmamak gerekir dedi. Bununla birlikte Alâeddîn Muhammed Şâh Kîlî sahrasına gidip ordugâhını kurdu ve yapılan meydan savaşında Kutluk Hâce yenildi ve geri döndü. Bu akından sonra Moğollar 4-5 yıl Hindistan topraklarına bir tecavüzde bulunamadılar²⁴⁵³.

Moğollar, Alâeddîn Muhammed Şâh'ın uzaktaki Çitor Hisarı'nı ele geçirmeye gittiğini ve Delhi'nin boş olduğunu duyunca Moğol Turgay 12 tümen (120.000 kişi) ile yola çıktı. Sultan Alâeddîn Çitor'dan Delhi'ye döndükten bir ay sonra 1303 yılında

²⁴⁵² Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 50-51.

²⁴⁵³ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 256-261; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halacîler*, s. 57.

Moğol Turgay 40.000 suvâri ile Delhi'ye vardı. Sultan bütün savaş hazırlıklarını Çitor'da tüketmiş idi. Moğollar bütün yolları tuttuğundan Hindistan'dan kendilerine yardıma suvâri ve asker de ulaşamadı. Sultan elindeki az bir suvâri ile şehirden dışarı çıktı ordugâhının etrafını hendek ve çitlerle çevirdi ve 2700 filini de kullanarak çok sıkı bir savunma yaptı. Her bir alaya ve otlığa beşer fil yerleştirerek muhafaza altına aldı. İki üç defa iki ordunun yezekleri arasında çatışma olduktan sonra Moğol Turgay hiçbir sebep yokken geri döndü²⁴⁵⁴.

Sultan Alâeddîn'in Moğol Turgay karşısında savunma savaşını tercih etmesinde Çitor'dan yeni dönmüş olmasının, hem hazırlıksız yakalanmasının hem de Delhi Kutvali Alaül Mülk tarafından Moğolların üstün savaş yetenekleri hakkında anlatılanların büyük etkisi olmalıdır.

Delhi Türk Sultanlığı hükümdarları, savunma stratejisi olarak Moğolların saldırı güzergâhını askerî yönden daha güçlü hale getirmiş, kalelerin sayısını arttırmış ve eski kaleleri onarmışlar, bu kalelere bol miktarda erzak ve silah depolamışlar, bölgeye daha çok sayıda askerî birlik yerleştirmişlerdir. Savunma stratejisi olarak Moğolları kendi evlerinde karşılamakla birlikte kalelerin arkasına sığınmamışlardır. Moğollara karşı baskın ve pusular düzenlemişler, onlar ile açık alanlarda savaşmışlardır. Örneğin Alâeddîn Muhammed Şâh, Moğolların her iki Delhi kuşatmasında da görüldüğü üzere, kalenin dışına çıkarak, açık alanda kurduğu ordugâhında savunma yapmıştır. Böylece Moğolların gücünü kale ve muhkem ordugâhı arasında ikiye bölmüştür. Sultan böylece kaleye ve şehre sığınan vatandaşlarının erzak, su vb. ihtiyaçlarını karşılama zorunluluğu ile erzakı askerleri, halkı ve savaş hayvanları arasında bölüştürme gerekliliğinden kurtulmuştur. Kendi kaynaklarından; ülkenin geri kalanından tecrit edilme tehlikesinden de kurtulmuştur. Alâeddîn Muhammed Şâh, çevirdiği otlakları ordusu arasında paylaştırarak savaş hayvanlarını da telef olmaktan kurtarmıştır.

Moğolların bu şiddetli akını, Alâeddîn Muhammed Şâh'a ders oldu. Devletin başta askerî olmak üzere diğer yönlerden eksikliklerini, zayıf taraflarını görmesini

²⁴⁵⁴ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 300-302; Esterâbâdî, I, s. 380-382; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halacîler*, s. 62.

sağladı. Bu sebeple sultan, Hindistan'a yapmayı düşündüğü seferleri bir süre için erteledi. Moğol meselesini halletmek için biri dizi önlem aldı.

Öncelikle devlet merkezini Delhi'den daha güvenli bir yer olan Sîrî şehrine²⁴⁵⁵ nakletti ve burada bir saray (Köşk-i Sîrî) ve kale inşa ettirdi. Sîrî'nin ülkenin savunulması açısından stratejik bir önemi vardı. Bu sebeple başlangıçta sadece müstahkem bir ordugâh olarak kullanılan bu mevki Alâeddîn Muhammed Şâh tarafından sürekli ikametgâh haline getirildi (703/1303)²⁴⁵⁶.

Alâeddîn Muhammed Şâh daha sonra son Moğol akınlarının hedefi olan Delhi Kalesi'nin tamir edilmesi ve Moğollar'ın geçiş yolu üzerindeki eski kalelerin restore edilmeleri ve ayrıca ihtiyaç duyulan yerlere de yeni kaleler yapılması için emir verdi. Bu iş için usta mühendisler ve mimarlar görevlendirdi. Bu kalelerin idaresi de tanınmış, işbilir ve tecrübeli kutvallerin, kale muhafızlarının eline teslim edildi. Sultan Alâeddîn bundan başka yeni mancınık, arrâde ve diğer kuşatma aletlerinin yapılması, usta istihkâmcıların istihdam edilmesi, her çeşit silahın temini ve depolarda hubûbat stok edilmesi hususuna fermanlar çıkarttı. Moğolların Sind'i geçtikten sonra ilk girdikleri bölgeler olan Sâ mâna ve Dipâlpûr eyaletleri güçlü ve seçkin kuvvetlerle donatıldı. Artık bu bölgeler birer sınır eyaleti statüsüne sokularak öncelikli olarak eksiklikleri giderildi. Moğolların geçiş yolları üzerindeki iktâlar da deneyimli ve bilgili emîrlerin ve valilerin idaresine verildi. Bütün bu güzergâh tedbirli ve ileri görüşlü kumandanların (serân-i leşker) tayiniyle güvenlik altına alındı²⁴⁵⁷.

Muhammed Şâh Tuğluk sınırın Moğollara karşı savunulmasına diğer sultanlardan daha çok önem vermiş görünüyor. Sultanın dış politikasının temel sonucu Orta Asya yöneticilerinin onun muhteşemliği ve gücünden etkilendikten sonra, onun ya müttefiki ya da vassalleri haline gelmeleridir. O her şeyden önce imparatorluğu için güvenli, kesin sınırları sağlamaya karar verdi. Bu amaçla, İndus Bölgesi ve Himalaya Krallığı [Kubilay Hanlığı denetimindeki Tibet], Karaçil Dağı ve Keşmir Bölgesi'ni

²⁴⁵⁵ Delhi'nin sahası geniş, binaları çoktur; birbirine komşu dört şehirden oluşmaktadır. Ancak bu şehirlerden sadece birine Delhi denilmesi mutad hale gelmiştir. Bu şehirlerin ikincisi Sîrî adını taşıyor. Bkz. İbn Battûta, II, s. 612.

²⁴⁵⁶ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 302; S. Haluk Kortel, "Delhi-Türk Sultanı Alâeddîn Halacî'nin Moğol Siyaseti", s. 270.

²⁴⁵⁷ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 302-303; S. Haluk Kortel, a.g.m., s. 270.

temizlemeyi ve daha sonra Moğol (hakimiyetindeki bölgelerden) Hindukuş Dağları'na kadar olan bölgeyi kuşatmayı planladı²⁴⁵⁸.

Muhammed Şâh Tuğluk eğer Tibet'i ele geçirebilseydi doğudan Çin cihetinden gelebilecek Moğol saldırılarına karşı Himalaya Dağları'nı doğal bir kalkan olarak kullanabilecekti. Böylece Delhi Türk Sultanlığı'nın Moğollar karşısındaki “savunma stratejisi” kısmen de olsa “saldırı stratejisi”ne evrildi. Aslında bir saldırı gibi görünen bu teşebbüs de ülke savunması ile çok yakından ilgiliydi.

Günümüzde Hindistan ile Çin arasında dünyanın en yüksek bögesi olan Tibet yüzünden çekişme devam etmektedir. Çin, Tibet'i hem Hindistan'ın olmaması için hem de bağımsız bir Tibet'in Hint askerî üstleri ile donatılmasına engel olmak için işgal etmiştir. Hindistan'ın yüksek mevzilere sahibi olacağı anlamına gelen bu ihtimal Pekin'e göre ilki kadar kötü görünmektedir. Çin'in Tibet'i işgal etmesine Hindistan'ın verdiği cevap, bir çeşit sigorta olarak Himaçal Pradeş eyaletindeki Dalai Lama'yı ve Tibet özgürlük hareketini kabul etmek oldu²⁴⁵⁹.

Muhammed Şâh Tuğluk muhtemelen günümüzde olduğu gibi Tibeti ele geçirerek Çin'in yaptığı gibi hem üstün konuma geçmek hem de ülkesinin güvenliğini garanti altına almış olmak istemiş olmalıdır.

3.3.14.2. Geri Çekilme Stratejisi

Savaş stratejisinde çok önemli ilkelerden birisi de “Geri Çekilmek En İyisidir” ilkesidir. Umutsuz durumlarda kişi her zaman geri çekilmeye hazır olmalıdır. Bu strateji bütün orduyu geri çekmeyi ve düşman saldırısından kaçınmayı hedefler. Geri çekilmek savaşın doğal bir parçasıdır. Bu ilke en iyi stratejinin savaşmaktan kaçınmak olduğunu savunur. Örneğin Sun Tzu “ordunuz güçsüzse geri çekilin; kazanma şansınız yoksa savaşmayın” der. Wu Tzu ise “yararını görecekseniz saldırın; yararı olmayacaksa geri çekilmek en doğrusudur” diye yazar²⁴⁶⁰.

²⁴⁵⁸ Roohi Abida Ahmed, *Foreign Relations of Delhi Sultanate*, s. 126-127.

²⁴⁵⁹ Tim Marshall, *Coğrafya Mahkumları (Dünyanın Kaderini Değiştiren On Harita)*, çev. Mert Doğruer, Epsilon Yayınevi, İstanbul 2018, 214-215.

²⁴⁶⁰ Hiroshi Moriya, *Savaş Sanatlarında 36 Gizli Strateji*, s. 228-229.

Muhammed Şâh Tuğluk savunma stratejisini bir adım daha ileri götürerek “geri çekilme stratejisini” uygulamaya koydu. Başkentini Hindistan’ın tam merkezinde bulunan Devagir’e (Devletâbâd) nakletti. Bu sayede bütün eyaletlerde olup bitenlerden çabucak haberdar olup hızlı bir şekilde müdahale edilebilecekti. Bundan daha da önemlisi başkentini Moğol saldırılarından korunmuş olacaktı. Fakat İran ve Türkistan’daki güçlü komşularından da gaflette kalmış oluyordu. Bu nedenle yeni başkent ile eski başkent arasında her kuruhta bir dhâve (koşucu ulakların bulunduğu istasyonlar) merkezleri kurdurdu²⁴⁶¹.

Muhammed Şâh Tuğluk, söz konusu dhâve istasyonları sayesinde İran ve Türkistan’dan gelebilecek Moğol akınlarından hemen haberdar olabilecekti. Başkentini Türkistan ve İran sınırından uzaklaşması Moğolların ikmal yollarını uzatacağından ve onları Hindistan ikliminin olumsuz etkilerine daha fazla maruz bırakacağından başkent de Moğolların sürekli saldırılarından korunmuş olacaktı. Fakat bu yeni başkent projesi uzun vadede başarılı olamadı. Buna rağmen Moğollar İslâm dünyasının büyük bir kısmını fethetmiş iken Delhi Türk Sultanlığı’nın savunma stratejileri başarıya ulaşmış ve Moğollar Hindistan’ı asla işgal edememişlerdir.

3.3.14.3. Saldırı Stratejisi ve Düşmana En Zayıf Anında Saldırı Stratejisi

Delhi Türk Sultanlığı hükümdarları Moğollar karşısında genellikle savunmada kalmakla birlikte kendilerini güçlü hissettiklerinde ve Moğolların en zayıf zamanlarında saldırı stratejisini tercih etmişlerdir.

Alâeddîn Muhammed Şâh (1296-1316)’ın Moğollara karşı aldığı önlemlerden sonra her Moğol akını ya önlendi ya da saldırganlar için yıkımla sonuçlandı. Buna rağmen Alâeddîn Muhammed Şâh tedbiri elden bırakmadı. Dîpâlpûr ve Lâhor Eyaletleri Valisi Melik Tuğluk’u Moğollar ile mücadeleye memur etti. Melik Tuğluk, Moğollar’ın Hindistan sınırlarını geçmelerine engel olduğu gibi onlara karşı seferler düzenledi. İbn Battûta, Melik Tuğluk (sonradan Gıyâseddîn Şâh Tuğluk) hakkında şunları yazar: “Tuğluk’un emriyle Multan Camii’nde yapılmış bir maksûre (özel kapalı bölüm)de ben

²⁴⁶¹ Sîhrindî, s. 98-99; Esterâbâdî, I, s. 455.

yirmi dokuz defa Tatar (Moğollar) ile savaşarak onları yendim ve o zaman Melikü'l-Gâzî (Gazi Melik) adını aldım mealinde bir kitabe gördüm.”

Firişte İbn Battûta'nın verdiği malumatı pekiştirir. Melik Tuğluk'un emrindeki ordu ile Kâbul, Gazne, Kandehâr, Germsîr ve hatta Herat'a kadar ilerleyip bölgeyi yağmaladığını ve haraca bağladığını bildirir. Böylece Moğol Çağataylılara karşı düşmanca ve saldırganca bir tutum takınıldığı ortaya çıkmaktadır²⁴⁶².

İ'câz-i Husrevî'de Hâcib Bedr tarafından Sultan Alâeddîn'e yazılmış tarihsiz mektup (arz-dâşt)ta Şehzâde Hızır Han'ın idaresindeki ordunun kış mevsiminin ortasında Sind Nehri kenarına vardığı, yelkenli gemiler ile Sind Nehri'ni geçip Moğol egemenliğindeki topraklara saldırdığı, Gazne'ye girdiği ve Gazne'de hutbenin sultan Alâeddîn adına okunduğu bildirilmektedir²⁴⁶³.

Alâeddîn Muhammed Şâh bu dönemde Moğol İlhanlılara karşı da düşmanca bir tavır aldı. İlhanlı Hükümdarı Hüdâbende Olcaytu Han (1304-1316)'ın 710/1310 yılında Halûya İlçi ve Mahmûd Şâh başkanlığında Delhi'ye gelen elçilik heyetini hapse attı. Heyete eşlik eden 18 kişinin fillerin ayakları altına atılmasını emretti. O bu davranışı ile kızını isteyen İlhan'ın teklifini geri çevirdiği gibi Moğollara karşı kesin tavrını da ortaya koymuş oluyordu. Olcaytu'nun asıl gayesi, Sultan Alaeddîn ile dostça ilişkiler kurmaktı. Böylece müttefiki Kubilay Hanlığı'nın doğudan sıkıştırmakta olduğu rakip Çağatay Hanlığı'nı Hindistan üzerinden de sıkıştırmak istiyordu. Fakat güçlü bir şahsiyete sahip olan sultan, Moğollar ile o zamana kadar kurulan hiçbir dostluğun bir yarar sağlamadığını aksine zarar getirdiğini bildiğinden onlarla yakın münasebete girmekten kaçınmıştı²⁴⁶⁴.

Alâeddîn Muhammed Şâh, Moğollar karşısında gösterdiği başarılar sebebiyle Pencab ve Multan valiliklerine Gazi Tuğluk (Melik Gazi/Gıyâseddîn Tuğluk)'u atadı. Gazi Tuğluk emrine tahsis edilen güçlü bir ordu ile Kabil, Gazne, Kandahar ve Germsir

²⁴⁶² Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, s. 313-314; S. Haluk Kortel, “Delhi-Türk Sultanı Alâeddîn Halaci'nin Moğol Siyaseti”, s. 278-279; Esterâbâdî, I, s. 393.

²⁴⁶³ *İ'câz-i Husrevî*, IV. Risale, s. 144-156; H. M. Eliot, *the History of India as Told by Its Own Historians, the Muhammadan Period*, C. III, Published by Forgotten Books 2013 (Originally published London 1871), s. 566-567; Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, s. 313-314; S. Haluk Kortel, “Delhi-Türk Sultanı Alâeddîn Halaci'nin Moğol Siyaseti”, s. 278-279.

²⁴⁶⁴ S. Haluk Kortel, a.g.m, s. 279.

yörelere akınlara başladı. Her yıl düzenli olarak yapılan bu seferler sonucunda büyük ganimet elde edilirken taarruzdan savunmaya geçen Moğollar da kendi sınırlarını korumanın çarelerini aramaktaydı. Böylece Kalaçlar (Halacîler) sayesinde “korkunç kuzeyli” imajı Hind halkının hafızasından çıkmıştır²⁴⁶⁵.

Alâeddîn Muhammed Şâh zamanın İskender’i olmak istiyordu. Çağatay tehlikesinin ortadan kalkması üzerine, Güney Hindistan’ın fethine girişti. Melik Nâib Kafur Hazar Dinarî, 1309 yılından itibaren Ganapati, Hoysala ve Pandya racalıklarını ele geçirmek üzere seferlere başladı. Mart 1310’da Kakatiya Racialığı’nın Başkenti Varangal şehri teslim alındı. 20 Kasım 1310’da Melik Nâib, Hoysalar’ın merkezi olan Dvarasamudra seferine çıktı ve ele geçirdi. Hazar Dinarî peşinden Pandya racialığı (Ma’ber Bölgesi) üzerine yürüdü. Pandya Bölgesi ele geçirildikten sonra Seylan Adası’nın hemen karşısına düşen Raesvaran şehri de kuşatıldı. Böylece Türkler tarihlerinde ilk defa Seylan kapılarına kadar ulaşmış oluyordu. 25 Nisan 1311’de Racialığın başkenti Madura işgal edildi. Bütün bunlara rağmen, ele geçirilen racialıkların her yıl belirli miktarda fil ve haraç göndermeleri şartıyla iç işlerinde tamamen serbest bırakılması, bu seferlerin siyasî mahiyetinden çok mali yönünün önemli olduğunu göstermektedir²⁴⁶⁶.

Alâeddîn Muhammed Şâh, Çin’deki Moğol Kubilay Hanlığı’na da düşmanca ve saldırganca hisler beslemekteydi. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Âyine-i İskenderî* adlı eserde kendisini İskender-i Sâni olarak nitelendiren Sultan Alâeddîn’in Çin’i fethetme arzusuna gönderme yapmaktadır. Müellif, Eflatun’un İskender’e nasihatlerine eserde bir bölüm ayrılarak sultana/sultanlara dolaylı olarak nasihatlerde bulunmakta dünyayı fethetmek gibi ham hayalleri akıldan uzaklaştırması ve çevrede düşman kalmadıysa da içkiden ve işret meclisinden uzak durması ile ilgili nasihatler vermektedir.

Alâeddîn Muhammed Şâh Halacî’nin askerî dehası, güçlü şahsiyeti ve gerçekleştirdiği reformlar sayesinde, Horâsân, Mâverâünnehir, İran ve Anadolu gibi Türk devletlerinin hüküm sürdüğü ülkelerde yaşanan büyük Moğol istilas, Hindistan’da yaşanmadı. Delhi Türk Sultanlığı orduları karşısında uğradıkları hezimetler, Moğolların

²⁴⁶⁵ Salim Cöhçe, “Hindistan’da Kurulan Türk Devletleri”, s. 1237.

²⁴⁶⁶ Salim Cöhçe, “Hindistan’da Kurulan Türk Devletleri”, s. 1237-1238.

yenilmezliğı imajını ve onlara karşı duyulan korkuyu ortadan kaldırdı. Bu ise hem Alâeddîn Muhammed Şâh'ın hem de Delhi Türk Sultanlığı'nın İslâm dünyasındaki itibarını arttırdı²⁴⁶⁷.

Mısır Memlûk Devleti ve Delhi Türk Sultanlığı'nın Moğollar ile mücadelesi askerî sahanın yanı sıra dinî sahaya da taşmış görünmektedir. Her iki taraf da bu sahada Moğol saldırılarına kendi hamleleri ile yanıtlar vermişlerdir.

Mısır Sultanları, Moğol İlhanlı Devleti Hükümdarı Hülagu Han tarafından 1258 yılında yıkılan Abbâsî halifeliğini 1261 yılında el-Mustansır Billâh'ı halife ilan ederek ihya ederken²⁴⁶⁸, Moğolların diğer düşmanları olan Kuzey Hindistan sultanları “imam” ve “halife” unvanlarını almışlardır. Daha XIV. yy.ın başlarında Hindistan Sultanı Alâeddîn Muhammed Halacî (1296-1316) kendisini “muazzam imam, dünyaların efendisinin halifesi”, başkent Delhi'yi ise “halifeliğin tacı” olarak adlandırmıştır²⁴⁶⁹.

Alâeddîn Muhammed Şâh Halacî (1296-1316), 1258 yılında Abbâsî halifeliğini yıkan Moğollar karşısında elde ettiği başarılarından aldığı güç ile dönemin saray şairleri Emîr Husrev ve Emîr Hasan Dihlevî (Siczî)'nin kendisini “halîfe” olarak görmelerine ses çıkartmadı. Diğer taraftan yeni kurdurduğu Sîrî şehrinde bastırdığı paralarda Dârü'l-İslâm'da bastırıldıkları ibaresini kullanmaya başladı. Bu durum sultanın Delhi'yi İslâm dünyasının merkezi ve kendisini de İslâm Devleti'nin başkanı yani halîfe olarak görmeye başladığı fikrini desteklemektedir²⁴⁷⁰.

Kutbeddîn Mübârek Şâh (1316-1320), Hindistan'da kendini resmî olarak “halîfe” ilan eden ilk ve tek sultan oldu. Bu yeni uygulamanın onun hükümdarlığının ikinci yılında yürürlüğe girdiği para ve kitâbelerinden anlaşılmaktadır. 717 (1317) tarihli paralarında halîfelere mahsus “el-Vâsık bi'llâh, Emîri'l-mü'minîn, İmâmü'l-âzam, Halîfetü Rabbi'l-âlemîn, Halîfetullâh” ünvan ve lâkaplarını aldığı açıkça

²⁴⁶⁷ S. Haluk Kortel, “Delhi-Türk Sultanı Alâeddîn Halacî'nin Moğol Siyaseti”, s. 280.

²⁴⁶⁸ Abdullah Mesut Ağır, “Memlûk Sultanlarının Gölgesi Altında Hilâfet Kurumu”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10 (2) (2011), s. 638, 641.

²⁴⁶⁹ Vasilij Vladimiroviç Barthold, *İslâm'da İktidarın Serüveni Halife ve Sultan*, çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012, II. Baskı, s. 74, 78.

²⁴⁷⁰ S. Haluk Kortel, “Hindistan'da Bir Halife-Sultan: Kutbeddîn Mübârekşâh Halacî (1316-1320)”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, s. 66.

görülmektedir. Kutbeddîn Mübârek Şâh devrinde Hindistan'ın muhtelif yerlerinde yaptırdığı eserlerdeki kitabelerinde de kendisini bir “İslâm halîfesi” olarak tanımlamaktadır²⁴⁷¹.

Kutbeddîn Mübârek Şâh'ın bir “halîfe-sultan”a dönüşmesine o yıllarda Hindistan dışındaki Asya'da değişen siyasî şartların da etkisi olduğu göz ardı edilmemelidir. Nitekim Moğolların bütün Asya'yı idareleri altına almaları yalnızca Abbâsî halifeliğine değil bu coğrafyada yüzyıllardır devam eden Türk-İslâm hâkimiyetine de son vermişti. Asya'da Moğolların istilasından korunan iki Sünnî-Müslüman ülkeden biri Delhi Türk Sultanlığı idaresindeki Hindistan diğeri Memlûklar idaresindeki Mısır olmuştu. Bu durumda Moğolların tek rakipleri de Sünnî Türk hükümdarları oluyordu²⁴⁷².

İlhanlı hükümdarlarından Olcaytu Han'ın Şîî mezhebini benimseyip desteklemesi (709/1309-1310), Sünnî İslâm dünyası için olumsuz bir gelişme idi. Böylece İlhanlılar, Şîîlik propagandasıyla Hindistan'ın kuzeyinde Sind'de hüküm süren Şîî mezhebinden Sumra hanedânı (1206-1351) ile irtibata geçebilir ve onları kullanarak Delhi Sultanlığı için bir tehdit unsuru olabilirlerdi. Aslında İlhanlılar bu cephede bir müttefike sahip olmayı rakipleri Çağataylıları güneyden sıkıştırmak için istemekteydiler. Ama Delhi Sultanı Alâeddin Muhammed Şâh nezdindeki girişimleri olumsuz sonuçlanmıştı (710/1310). Bu da Olcaytu Han'ı bu yönde hem Delhi Sultanlığı'na hem de Çağataylılara karşı kullanabileceği Hindistan'daki veya yakınındaki Şîî hanedan veya topluluklarla -meselâ Sumralarla- anlaşmaya itmiş olabilir. Özellikle yeni tahta çıkan ve ülkesindeki isyan ve itaatsizlikleri ortadan kaldırıp birliği tesis etmeye çalışan Kutbeddîn Mübârek Şâh'ın kuzey hudutlarında böyle bir Moğol tehdidinin oluşmasına seyirci kalması beklenemezdi. Bu sebeple Mübârek Şâh, Moğolların desteğiyle Şîîliğin nüfuzunun artırmasını önlemeye yönelik kullanılabilecek en güçlü silahın Hindistan Müslümanlarını birleştirici bir unsur olan halifelik kurumu olduğunun farkına varmıştı. Halacîler hanedânının başlangıcından beri ortaya çıkan ihtiyaçlar ve Sultan Alâeddin devrinde zemin ve şartların hazır hale gelişi üzerine

²⁴⁷¹ S. Haluk Kortel, “Hindistan'da Bir Halife-Sultan: Kutbeddîn Mübârekşâh Halacî (1316-1320)”, s. 64; *Archaeological Survey of India Epigraphia Indica Arabic and Persian Supplement* (In continuation of the Series Epigraphia Indo-Moslemica) 1972, s. 15.

²⁴⁷² S. Haluk Kortel, “Hindistan'da Bir Halife-Sultan: Kutbeddîn Mübârekşâh Halacî (1316-1320)”, s. 65-66.

Kutbeddîn Mübârek Şâh saltanatının ikinci yılında kendini halîfe ilan etti ve Hindistan’da üç yıl boyunca bir “halife-sultan” olarak hüküm sürdü²⁴⁷³.

Memlûklular tarafından halifeliliğin 1261’deki ihyasından birkaç 10 yıl sonra ilk kez Mısır dışında Hindistan’da halifeliliğin itibarî hâkimiyeti [tam olarak] kabul edilmiştir. Bunun en önemli sebebi ise büyük ihtimalle ortak düşman olan Moğollara karşı Memlûklular ile yakınlaşmak ve başta Moğol İmparatorluğu’nun zayıflamasından, daha sonra da yıkılmasından yararlanarak topraklarını genişletmek arzusu olmalıydı. Daha İlhanlı Ebû Said Han hayattayken Hindistan Sultanı Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351) bu amaçla bir elçi heyetini Mısır’a göndermiştir. Ebû Said’in ölümünden sonra İran ve komşu bölgelerde taht mücadelelerinin başladığı ve Mısır sultanının bundan yararlanmak için çaba gösterdiği dönemde Memlûklular ile ittifak kurulması daha çok Hindistan hükümdarları için önem kazanmıştır. Bu şartlar altında Hindistan sultanı, “Abbâsî soyundan bir halifenin onayı olmadan hiçbir hükümdarın hâkimiyetinin kanuni olmadığı” kanaatine varmıştır. Mısır’da bile adları paralarda zikredilmeyen Abbâsî halifelerinin onayını alan [hakikatte Memlûk Devleti’nin onayı ile olmalı] Delhi Sultanı, 741/1340-41 yılından itibaren halifenin adını paralarında zikretmeye başlamıştır. Böylece Halife, Mısır’da çoktandır göremediği ilgiyi Hindistan’da görmeye başlamıştır²⁴⁷⁴. Hindistan’da basılan paralarda yerel hükümdarın adından önce sadece

²⁴⁷³ S. Haluk Kortel, a.g.m., s. 66.

²⁴⁷⁴ Memlûk sultanlarının nüfuzu altındaki halifeler, hükümdarın maiyetindeki bir emirden farksız durumda idiler. Memlûklar halifelik makamına (Abbâsî soyundan olan) istediklerini tayin ettikleri gibi onlara belirledikleri unvanları verirdi. Tayin edilen halifenin hiçbir otoritesi ve siyasî etkinliği olmadığı gibi görüşlerini beyan etme hakkı da yoktu. Halifelerin başlıca vazifeleri ise sultanın tahta çıkış merasiminde ona Müslümanlar üzerindeki - aslında var olmayan yetkilerini - devretmek, her ayın başında sultanın huzuruna çıkıp onu tebrik etmek, isteyen diğer Müslüman hükümdarlara menşûrlar dağıtmak, sultanın tertip ettiği bazı meclislere iştirak etmekten ibaretti. Kahire’de topraksız, yetkisiz, maaşlı ve ekonomik durumu çok da parlak olmayan halifeler sıradan bir memur görünümündeydi. Halifeye ödenen maaş o kadar azdı ki zaman zaman bu durum üst yönetim mensupları arasında istihza konusu olur. İslâm halifesine dilenci bile denirdi. Yeni tahta çıkan sultan, halifeden haklarını devralan, istediği zaman onu azledebilen veya hapsettirebilen ve ona maaşını ödeyen tek otorite idi. Başka bir deyişle Moğollar tarafından Kahire’ye sürülen Abbâsî halifeleri, Mısır’da Memlûk idaresi son buluncaya dek, bunların Sünnî İslâm dünyasındaki üstünlüklerini pekiştirmesi açısından hayati öneme sahip birer kukla olmuş kişilerdi. Halifenin hayatı olan bu fonksiyonuna geline; bilindiği gibi Türk-İslâm devletlerinde tahta geçen hükümdarlar, iktidarlarını meşrulaştırmak için halifeye başvurduklarından dolayı, hilâfetin Kahire’ye taşınmasından evvel üç yıl boyunca İslâm âleminde siyasî anlamda bir otorite boşluğu olmuştu. Bu boşluk ancak Memlûklar’ın hilâfeti Kahire’de yeniden ihdâs etmeleri neticesinde doldurulabilmişti. Doğal olarak bu durum Memlûk sultanlarına ayrı bir saygınlık kazandırmıştı. Bkz. Abdullah Mesut Ağır, “Memlûk Sultanlarının Gölgesi Altında Hilâfet Kurumu”, s. 642-643.

halifenin ismi zikredilmiştir. Sonraki Fîrûz Şâh Tuğluk (1351-1388) da Abbâsî halifelerinin dinî hâkimiyetini kabul etmiştir²⁴⁷⁵.

Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351) ile Memlûklar ve hilâfet makamı arasında yapılan elçi teatilerinin altında yatan asıl neden belki de sultanın Horâsân ve Irak'ı fethetme hevesidir. Böylece fetih gerçekleştiğinde halifeden alacağı menşûr sayesinde ele geçirdiği yerlerin meşru hükümdarı olabilecekti.

Gerçekten de Muhammed Şâh Tuğluk bu amaçla Horâsân'a sevk etmek üzere aceleyle, kelle sayımı usulüyle 370.000 suvâri toplamıştır. Fakat bu sefer planlandığı vakitte düzenlenememiştir. Orduyu bir arada tutmak için harcanan paralar hazineye çok ağır geldiğinden bir süre sonra ordu dağılmıştır²⁴⁷⁶.

Söz konusu büyük girişimi akâmete uğramakla birlikte Hindistan'a istila girişiminde bulunan Moğollara iki kez acımasız yenilgiler tattıran Muhammed Şâh Tuğluk, Afganistan'a girdi ve Gazne'nin vassal olarak korunmasını sağladı. Böylece kuzeydoğu sınırlarını güvence altına aldı (1335'e doğru). Moğol saldırılarını zaferle püskürttü, bu sayede çok büyük bir saygınlık kazandı. Diğer taraftan tüm alt kıtaya hâkim olmaktan uzak olsa da kendini Çin ile eşit görme cesaretine sahip oldu²⁴⁷⁷. (*Mesâlikü'l-epsâr*'a göre hazırlanmış 'Muhammed Şâh Tuğluk Devrinde Delhi Türk Sultanlığı Vilayetleri Listesi Haritası' için bkz. Ek IV-a ve Ek IV-b)²⁴⁷⁸.

Saldırı stratejisinde en iyi saldırı “düşmana en zayıf anında saldırmak”tır. Çin'de 1299'dan itibaren Moğol askerleri, garnizonlarda oturmaya başlamışlar ve devletten aldıkları para ile yaşayarak hiçbir şey yapmamışlardır. Yaşlı askerler ölünce yerlerine oğulları asker olarak geçmişlerdir. Ancak bu genç Moğollar Çin'de doğmuşlardı ve hiç savaş görmediklerinden, askerliği ya hiç öğrenememişler ya da çok kötü öğrenmişlerdi. Böylece 1320'den sonra acınacak hadiseler gerçekleşmiştir: Meselâ

²⁴⁷⁵ Vasilij Vladimiroviç Barthold, *İslâm'da İktidarın Serüveni Halife ve Sultan*, çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012, II. Baskı, s. 78-80.

²⁴⁷⁶ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 476-477.

²⁴⁷⁷ Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Kabalcı Yayınevi, Aralık 2001, s. 422-423.

²⁴⁷⁸ Muhammed Şâh Tuğluk Devrinde Delhi Türk Sultanlığı Vilayetleri Listesi Haritası [Bu liste ve devrin diğer kaynaklarında verilen listeler ile karşılaştırılması için ayrıca bkz. Mahdi Husain, *The Rise and Fall of Muhammad bin Tughluq*, s. 90-91], Ek IV-a ve Ek IV-b.

1000 kişiden oluşan bir ordu, 50 kişi bile olmayan küçük bir çeteye karşı koyamamış; bu tür olaylar bu dönemde sürekli tekrarlanmıştır²⁴⁷⁹.

Moğol yönetiminin Çinlilerine uyguladığı dayanılmaz sömürü ve baskı, ayaklanmalara neden oldu. 1333 yılına gelindiğinde dinî tarikatlar ve başka gizli örgütler tarafından başlatılan ayaklanmalar tüm ülkeye yayıldı. Söz konusu ayaklanmalar 1368 yılına kadar güçlenerek devam etti. 1368’de Moğol Yuan hanedânı yıkılıp yerine Çin asıllı Ming hanedânı kuruldu²⁴⁸⁰.

Muhammed Şâh Tuğluk başarısız Horâsân’ı istila girişiminin hemen peşinden gözünü kargaşa içerisinde bulunan Moğol hâkimiyetindeki Çin’e dikti. 738/1337 yılında Horâsân’a göre kendi sınırına çok yakın olan Çin’e bağlı Tibet’teki Karaçıl Dağ’ını ve Çin vilayetini ele geçirmek için 100.000 atlı ile kalabalık bir piyâde grubundan oluşan muazzam bir ordu gönderdi²⁴⁸¹.

3.3.14.4. “Böl ve Feth Et” Stratejisi

“Böl ve feth et” stratejisine göre bütünü oluşturan kısımları birbirinden ayırarak, içeriden bölünme tohumları atarak, en korkutucu düşmanı bile zayıflatıp çökertebilirsiniz. Bölünmek zayıflıktır ve herhangi bir yapının en zayıf noktaları bağlantı yerleridir²⁴⁸². Bu ilkeden hareket ile Balaban döneminde ve daha önceki ve sonraki sultanlar döneminde yaygın olarak takip edilen diğer bir strateji de racaları tamamen ortadan kaldırmamaktır. Bunun yerine onlara boyun eğdirip vassal devletçikler şeklinde devlete bağlamayı yeğlerlerdi. Bu stratejinin temel nedenini Sultan Balaban şöyle açıklamaktadır:

“Hindû iklimlerini ve topraklarını ele geçirmemeliyim. Eğer bir iklimi ele geçirir ve zapt etmek istersem bana mülkî (yönetimsel) zarar getirir. Diğer bir iklimi ele geçirmeme, sahip olmama ve zapt etmeme mâni olan şey şudur: Eğer ben mazbut (korunmuş, sağlam) olmuş bir iklim dışında bir iklimi ele geçirir ve tasarrufum altına

²⁴⁷⁹ Mualla Uydu Yücel, *Çin Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Ders Notu (pdf), s. 184.

²⁴⁸⁰ Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 486-488; Türkiye-Çin Dostluk Vakfı, “Yuan Hanedanı”, www.turkcindostlukvakfi.org.tr/sayfa.php?id=51 (10.11.2017); Uluslararası Gündem, “Çin Tarihi”, [http://uluslararasıgundem.com/cinin-tarihi/\(11.11.2017\)](http://uluslararasıgundem.com/cinin-tarihi/(11.11.2017)).

²⁴⁸¹ İbn Battûta, II, s. 703-704; Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 477-478; Esterâbâdî, I, s. 452-453; Sîhrindî, s. 103-104, 114.

²⁴⁸² Robert Greene-Joost Elffers, *33 Stratejide Savaş*, s. 385.

almak ve zapt etmek istersem bana önderliğe layık padişâh evsafında bir vali gerekir. Oraya emîrlere, ummâl (vergi memurları), bilgili mutasarrıflar, seçkin ve güzide bir ordu tayin etmem gerekir. Kendi ordumdan güvenilir olmuş 12.000 suvârîyi karıları, çocukları ile birlikte o iklime (ülke, yöre) göndermem gerekir. O iklim asla mazbut ve güvenilir kalmaz. Bununla birlikte o valinin peşinden tabilerinden ve dostlarından 100.000 adam, emîrlere, ummâl, çalışanlar (personel), suvârî ve piyâdeler Delhi ikliminden, o iklime gider ve oralı olurlar. Ben kendi korunmuş iklimimden 100.000 güvenilir adamı azaltırsam, uzaklığı sebebiyle güvenilir kalacakları ya da kalmayacakları diğer bir iklime gönderirsem ve kendi iklimimi kendi taraftarımdan ve samimi adamlarımdan boşaltırsam ne yapmış olurum. Eğer bu kadar adamı gönderdiğim iklimde uzaklık veya diğer bir olay sebebiyle fitne çıkarsa, isyan ve haddini aşma yüz gösterirse onların hepsi benden yüz çevirirlerse kendi ordum üzerine ordu sevk etmem gerekir. Kadimî bende ve çakerlerimle muharebe etmem gerekir. Eğer zafer kazanırsam diğerlerinin uyanması (ibret alması) için hepsini sarayın önünde idam etmem gerekir. Müslümânların kanını akıtmam gerekir. Eğer ben uzaktaki değersiz ve parçalanmış bir ikilimi zapt edersem bütün bilgiler benim işime, yaptıklarına gülerler. Ve o iklimden hiçbir zaman yatışmayacak bir bela doğar.”²⁴⁸³

“Böl ve fethet stratejisi”nin Delhi Türk Sultanlığı hükümdarları tarafından daha çok kendi öz varlığını koruma politikası olarak uygulandığı görülmektedir. Bunun temel sebebinin de Müslüman nüfusun azlığı olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bu politika sayesinde merkeze bağlanan vassal racaların ödedikleri vergiler, sağladıkları lojistik ve askerî destekler, diğer Hint topraklarını feth edebilmek için büyük bir destek sağlamaktaydı. “Böl ve fethet stratejisi” sayesinde vassal devletçikler ağı ile sultanlığın sınırları Hindistan’ın en güney ucuna kadar ulaşabilmişti.

3.3.14.5. İnsan Çekme Stratejisi

Delhi Türk Sultanlığı hükümdarları güçlenmek için diğer ülkelerden ve Hindûlardan insan çekme stratejisini daima canlı tutmuşlardır. Kendi ülkelerine gelen yabancılara iyi görevler, bol maaşlar bağlayarak bütün komşularından yetişmiş insanları, askerleri ve komutanları kendi ülkelerine çekmişlerdir. Moğol istilasından

²⁴⁸³ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 51-52.

kaçanların önemli bir kısmı da güvenli olması ve burada yabancılara verilen itibardan dolayı Delhi'ye sığınmaktaydılar.

Sultanlığın hükümdarları daima Horâsân, Arabistan, Suriye, Mısır, İran, Türkistan, Sudan vb. yerlerden gulâm satın alarak küskün Moğol ordularını aileleriyle birlikte ülkelerine çekerek, Afgan kabilelerini Delhi topraklarına yerleştirerek, racaların halklarını kendi sınırları içerisine katarak, Hindûlardan çok sayıda gulâm temin ederek nüfuslarını daima arttırma gayreti içerisinde olmuşlardır. Böylece Kuzey Hindistan'da kendilerine kuvvetli bir dayanak oluşturmaya çalışmışlardır.

Devletin ilk hükümdarlarından Sultan İltutmuş, “İnsan Çekme Stratejisi” kapsamında bir yerde Asya'daki Moğol yükselişini kendi lehine kullanmasını bildi. Kayıtlara göre Moğolların önünden kaçan pek çok idareci ile birlikte sahip olduğu yetenekler bakımından bir emsali daha bulunmayan sanatkâr, emîr , melik ve çeşitli hükümdarlık ailelerine mensup kişiler, hatta bizzat hükümdarlık yapmış kişiler onun hizmetine girebilmek için yarıştı. Ayrıca bunlar sultandan gördükleri itibara karşılık başarılı hizmetler verdi, dolayısıyla İltutmuş'un meclisi her yönden Gazneli Mahmûd ve Sultan Sencer'inkiler kadar muhteşem oldu. Hiç şüphesiz bu gelenlerin büyük çoğunluğu Türk idi²⁴⁸⁴.

Delhi'de “İnsan Çekme Stratejisi”ni en ileri götüren padişahlardan birisi de Sultan Balaban'dır. Onun (1266-1287) devrinde Türkistan, Mâverâünnehir, Horâsân, Irak, Azerbaycan, Fârs, Rum ve Şam'dan 15 padişah evladı Cengiz Han orduları yüzünden kendi hükümet merkezlerinden sökülerek Delhi'ye geldiler. Gelenler arasında Abbâsî halifeleri evladından da iki nefer vardı. Sultan her birine haddinden fazla mahalle tayin etti. Öyle ki Delhi'de böyle 15 mahalle vardı. Bu mahalleler Abbâsî, Sencerî, Harezmsâhî, Deylemî, Alevî, Atabekî, Gûrî, Cengîzî (Moğol), Rûmî, Ak Sungûrî, Yemenî, Musulî, Semerkandî, Kaşgarî ve Hıtâyî mahalleleri idi. Bu nedenle bütün dünyada eşi benzeri olamayan kılıç (asker), kalem, çalgıcı, şarkıcı ve sanatkâr eshâbından âlemin hûlasası, özü onun dergâhında toplanmıştı²⁴⁸⁵. Sonuç olarak, Sultan

²⁴⁸⁴ Salim Cöğçe, “Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri”, s. 1217.

²⁴⁸⁵ Esterâbâdî, I, s. 267-268.

Balaban'ın Moğollardan kaçan herkesi himaye ettiği ve böylece ülkesinin nüfusunu sürekli arttırdığı görülmektedir.

Esterâbâdî, Muhammed Şâh Tuğluk devrinde “İnsan Çekme Stratejisi” dolayısı ile gösterilen cömertliğe dair şu malumatı nakletmektedir: “Onun padişahlığı devrinde başından sonuna yüksek mertebeliler, büyükler, hüner sahipleri ve güreşçiler sultanın iltifatına mazhar olmak ümidiyle Horâsân, Irak, Mâverâünnehir, Arabistan ve Türkistan’dan Hindistan’a gelmekte ve tasavvur ettiklerinden daha fazla iltifata mazhar olmaktaydılar. Moğolistan, Horâsân ve Irak’tan gelen dul kadınlar, iflas etmiş ve zayıflara altınlar veriyordu ve [Hindistan’ı] vatan kılmaya meyleden herkese vazifeler veriyordu.”²⁴⁸⁶

İbn Battûta bu hususta Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351) devrinde şahid olduğu şu örnek olayı sunmaktadır: “Semerkand’da ahalinin Sadr-i Cihân diye çağırdığı kadı ile görüştüm. Bu adam güzel huy sahibi, ulu kişilerdendir. Benim şehirden çıkışımdan sonra Hint diyarına yönelmiş ama Sind ülkesinin başşehri olan Multân’da eceli yakalayivermiş onu. Sözünü ettiğim Semerkand kadısı Multân’da vefat edince *Sahibü’l-haber* adı verilen istihbarat görevlisi durumu Hint hükümdarına yazıyla bildirdi; bu adamın hükümdar kapsını ziyaret amacıyla geldiğini; lâkin ecelin araya girdiğini anlattı. Hükümdar bu haberi alınca kadı efendinin çocuklarına -şimdi miktarını hatırlmıyorum ama- binlerce dinar tutarında bir ihsan gönderilmesini emretti! Ayrıca henüz hayattayken onunla buluşma imkânını elde etmiş dostları varsa onlara da aynı oranda hediye yağdıracağını buyurdu!”²⁴⁸⁷

Sadr-i Cihân ve ailesinin bölgesinde taşıdığı büyük dînî, siyasî önem ve bu ailenin savaşçılığı Muhammed Şâh Tuğluk’un bu zâtla ve çevresiyle neden bu kadar çok ilgilendiğini açıklamaktadır²⁴⁸⁸.

²⁴⁸⁶ Esterâbâdî, I, s. 447.

²⁴⁸⁷ İbn Battûta, I, s. 541-542.

²⁴⁸⁸ Sadr’ı Cihân: Buhara ve çevresinde “Sadr” dinî, siyasî ve hukukî önder, yani, “hüküm veren, anlaşma yapan, savaşı ve yöneten Hanefî kadısı” anlamına geliyordu. Onlar, ta Moğol öncesi bir dönemde “Burhân” soyundan gelirlerdi ve halkın onlara saygısı vardı. Oların atası, Hz. Ömer soyundan gelen “Burhâ-nu’l-mille ve’l-dîn Abdülazîz” idi. Bu zât 1100’lü yıllarda vefat etti ve onun soyundan gelenler hem bölgeyi hem de bütün bir Hanefî fikhını etkileyecek kadar siyasî, fikhî ve kültürel izler bıraktılar. Onlara Burhâniler de denilirdi. Böylece Sadru’l-cihân, bölgenin en yüksek dinî ve hukukî otoritesine verilen rütbe ismi oldu. Bu terim, 11-13. yüzyıllar arasında bu soydan gelen ve dinî-siyasî önderliği aynı anda elinde tutan nüfuzlu bilginler için kullanılmıştır. Onların bir yanda

İbn Battûta insan çekme stratejisine çok büyük önem verildiğine dair şu malumatı sunmaktadır: “Hint Hükümdarı Ebu’l-Mücâhid Muhammed Şâh [Tuğluk] âdeti üzere yabancılara bol ikramda bulunur. Onlara saygıda kusur etmez. Hattâ valiliklere ve mevkilere getirir. Bu yüzden ki özel adamları, vezirleri, kadıları, mabeyincileri ve biraderleri çoğunlukla yabancılardan oluşmaktadır. O, hükümetinde görev alan yabancılara “Eizze” [azizler, muhteremler] denmesi gerektiğine dair bir ferman bile çıkarmıştır. Eizze kelimesi bu tür memurlara özgü bir ad olmuştur sonradan! Hükümdarın yanına gelen herkes mutlaka ona bir hediye sunmalıdır. Kuşkusuz ileriki ilişkileri için bir aracı olsun diye böyle bir hediye takdim etmesi gerekmektedir. Zaten daha sonra sultan, getirilen hediyelerin kat kat fazlasını ihsan edecektir!

Hükümdarın bu âdeti herkes tarafından bilindiği için Sind ve Hindistan’da oturan tüm tacirler saraya gelen her yabancıya binlerce dinar borç verirler. Böylece o yabancının sultana hediye etmek istediği veya kendisinin kullanacağı at, deve vs. kıymetli eşyaları temin etmiş olurlar. Sind bölgesine vardığımda ben de bu yola başvurdum. Tacir taifesinden at, deve, köle ve benzeri şeyler satın aldım.”²⁴⁸⁹

İbn Battûta kendisiyle birlikte Delhi’ye gelen yabancılara gösterilen izzet ve ikramı verilen mevki ve makamları ayrıntılı olarak nakletmektedir. Böylece insan çekme politikasına dair uygulamaları net olarak görme imkânı sağlamaktadır. Hülâsa olarak İbn Battûta şu bilgileri vermektedir:

“Hükümdar bir gün Hudâvenzâde Gıyâseddîn ile Sind Valisi Kutbü’l-mülk’ü bize gönderdi. Onlar karşımıza dikilip:

‘Hünd-i Âlem [cihân hükümdarı] der ki aranızdan kim vezirlik, kâtiplik, emîrlik, kadılık, müderrislik ve fakihlik görevlerinden birini yapacak güçte ise o işi ona vereceğim!’ anlamında sözler söylediye de kimseden ses çıkmadı. Çünkü herkes mal ve servet yığıldıktan sonra yurduna dönmek arzusuyla yanıyordu! Demin sözü geçen Emîr Baht b. Seyyid Tâceddîn:

dinî önderliği elinde tutmaları, öbür yanda savaşımlara katılıp diplomatik ilişkilerde bulunarak yarı bağımsız bir idareci konumunda bulunmaları bölgenin dinî ve siyasî geleneğine tesir etmiştir. İbn Battûta, I, s. 553.

²⁴⁸⁹ İbn Battûta, II, s. 585.

‘Vezirlik mirasım, kâtiplikse benim işimdir! Bunlardan başkasını bilmem!’ dedi. Hibetullah b. Felekî de bu tarz şeyler söyledi. [İbn Battûta ise] ‘Ne vezirlik ne de kâtiplik benim işim değil! Ama kadılık ve şeyhlik hem benim hem de atalarımın öteden beri yapageldiği işlerdir. Emîrliğe gelince, bildiğiniz gibi Arap olmayanlar Arabın gücü ve kılıcıyla İslâmı kabul ettiler.’

Mâbeyinci huzura çıkıp bizi davet etti. Yukarıda anılan kardeşlerin en büyüğü Hudâvendzâde Ziyâeddîn huzura girip hükümdar tarafından *emîr-i dâd* makamına atandı... Hükümdar Ziyâeddîn’e bu görev için yıllık 50.000 dinar bağladığı gibi geliri de bu civarda otlaklar verdi ona. Ayrıca nakit olarak 50.000 dinar ihsan ettiğini eklemeliyiz...

Sonra Emîr Baht girdi huzura; hükümdar ona vezirle yan yana kendi peykesinde oturmasını ve Dîvânların hesap işlerini incelemesini emretti. Yıllık 40.000 dinar bağladı Emîr Baht’a. Bundan başka senelik geliri 40.000 dinarı bulan otlaklar tahsis ettiği gibi nakit para olarak da 40.000 dinar verdi! ...

Sonra Hibetullah b. Felekî geldi. Hükümdar, onu Resûldâr yaptı. Bu terim sarayın yazışma ve irtibat görevlisi anlamına geliyor. Ona yıllık 24.000 dinarı bulan bir maaş bağladı, geliri de bu civarda olan otlaklar tahsis etti; peşin para olarak da 24.000 dinar verdi...

Hibetullah’ın ardından huzura ben girdim... Selam verdiğimde Kabûla şöyle dedi:

‘Eğil! Çünkü dünyanın sultanı, seni başşehir Delhi’ye kadı yaptı! Yıllık 12.000 dinar maaş bağladı. Yine bu kadar geliri olan otlaklar tahsis etti sana! İnşallah yarın hazineden alacaksın; 12.000 dinar peşin para verdi...’²⁴⁹⁰

Mesâlikü’l-epsâr’da Muhammed Şâh Tuğluk devrinde uygulanan insan çekme stratejisine dair devrin diğer kaynaklarında olduğu gibi pek çok örnek anlatılmaktadır. Bu olaylardan birisi de şudur: “Şeyh Ebû Bekr b. Hal lal el-Bezzî anlattı: “Bu sultan, benim de aralarında bulunduğum bir grup insanla birlikte Mâverâünnehir’e üç lek altın

²⁴⁹⁰ İbn Battûta, II, s. 735-737.

gönderdi ve bunlardan bir lekinin alimlere, bir lekinin fakirlere dağıtılmasını, kalanıyla da kendisine bir şeyler satın alınmasını emretti ve şöyle dedi: “Duyduğuma göre ilim ve takvada eşsiz olan Semerkandlı Şeyh Burhaneddîn Sagarcî parasız kalmış. Multan’a gelebilmesi için kendisine 40.000 tenge verin. Ülkemize geldiğinde kendisine büyük ihsanlarda bulunacağız. Eğer kendisini bulamazsanız bu parayı ailesine verin ki, geri döndüğünde ona versinler.” Semerkand’a vardığımızda şeyhin Çin’e gittiğini öğrendik. Parayı genç gulamına verdik ve ona şeyh döndüğünde sultanın kendisini mutlaka görmek istediğini ve sabırsızlıkla yolunu gözlediğini söylemesini tembihledik.”²⁴⁹¹

Yukarıda anlatılan “insan çekme stratejisi”, Çin’in kadim dönemlerden beri uyguladığı “Beş Tuzak Stratejisi” ile bazı yönlerden paralellikler arz etmektedir. Bu strateji Çinlilerin Hunları ve göçebe kavimleri itaat altına almak için kullandığı stratejiler arasında yer almaktaydı. Bu strateji şöyle tarif edilmektedir:

“Onlara (Hunlara) gözlerini bozmak için özenle hazırlanmış elbiseler ve arabalar vermeliyiz; onlara ağızlarını bozmak için nefis yiyecekler vermeliyiz; onlara kulaklarını bozmak için müzik ve kadınlar vermeliyiz; midelerini bozmak için (genel arzu veya iştahlarını bozmak) için onlara azametli evler, tahıl ambarları ve köleler temin etmeliyiz; boyun eğmek için gelenlere imparator, bir kraliyet resepsiyonu ile kendilerine hürmet göstermeli, bu partide imparator, onların aklını bozmak için bizzat kendisi şarap ve yiyecek sunmalıdır. Bunlara beş tuzak adı verilebilir.”

“Beş Tuzak”da önerilen, Çin’in üstün maddî kültürünün yanı sıra lüks yaşam biçimini Hunları felç etmek için kullanmaktan başka bir şey değildi.”²⁴⁹²

Delhi sultanları da benzer bir şekilde ülke hizmetinde çalışacak, Hindistan’da yerleşecek insanları çekebilmek için lüks, ihtişam, makam-mevki ve servetten istifade etmekteydi. Fakat buna benzer bir yöntemi Hint racalarını itaat altına almak için kullandılar mı, kullandılar ise hangi oranda kullandılar? Bu soru da akılda tutulmalıdır.

“İnsan çekme stratejisi” yanında Hindûlara karşı “yıldırma ve yıpratma stratejisi” de uygulanmaktaydı. Fîrûz Şâh Tuğluk devrinde bu bağlamda *Dâru’l-harb*

²⁴⁹¹ *Mesâlikü’l-ebâr fi-memâlikü’l-emsâr*, III, s. 67-68; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü’l-Ebâr)*, s. 42; *Arab Accounts of India*, s. 35-36.

²⁴⁹² Osman Karadağ, *Strateji Üzerine Erken Metinler Öncüler-1: Çinliler ve Hintliler*, s. 203-204.

ehline karşı her yıl “ganimet ve yağmalama” (نهب و تاراج) yapılmaktaydı²⁴⁹³. Fîrûz Şâh Tuğluk devrinde ganimet ve yağmalama sırasında çok sayıda Hindû gulâm ele geçirilmesi söz konusu her iki stratejinin bir arada uygulanmakta olduğunu göstermektedir.

Çalışmanın birinci bölümünde hemen hemen her dönemde Delhi Türk Sultanlığı hizmetinde faaliyet gösteren Moğol birlikleri bulunduğu, onlar ve aileleri için Moğolpur adında bir şehir kurulduğuna değinilmişti. Moğolların hizmete alınmasında düşmanı çok iyi tanıyan bir müttefîğe sahip olmak ihtiyacı etkili olmuş olmalıdır. Düşman ile düşmanın silahları ile mücadele emek ihtiyacı etkili olmuş olmalıdır.

Hint siyasetnâmesi *Hitopadeşa*’da yer alan “düşmana bir akraba ile vurulacak siyasî darbeden daha akıllıcası yoktur; o yüzden bir kimse düşmanın ona karşı gelen akrabası ile yakınlık kurmalıdır”²⁴⁹⁴ tavsiyesi söz konusu siyasetin amacını daha anlaşılır kılmaktadır.

3.3.14.6. Barış Stratejisi

Yeri geldiğinde düşmanla barış yapmak, düşmanı oyalamak ve geri çekilmek de birer savaş stratejisidirler. Savaş sanatında “barış stratejisi” çok önemli bir yere sahiptir.

Gazneli Hükümdarı Sebüktegin *Pendnâme*’sinde “barış stratejisi”ne dair şu öneride bulunmaktadır: “Harbler ve savaşlarda uzun düşünmek gereğindesin, çünkü savaş ticaret gibidir ya muvaffak olunur yahutta olunmaz. Bu bakımdan önce meseleyi dikkatlice düşünmeli ve eğer dostça anlaşma mümkünse, kâfirler ile savaşın dışında, harbe meyl etmemelisin.”²⁴⁹⁵

Karahanlılar devrinde Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig* (462/1069)’de “barış” ve “geri çekilme” stratejilerine dair şu önerilerde bulunmaktadır:

²⁴⁹³ Afif, s. 180.

²⁴⁹⁴ Narayana, *Hitopadeşa*, s. 114.

²⁴⁹⁵ Erdoğan Merçil, “Sebüktegin’in *Pendnâme*si” (Tanıtma, Farsça metin ve Türkçeye tercümesiyle), s. 232.

Eğer kazanmak için imkân bulamazsan,
elçi göndererek barış yapmaya çalış.
Sözle oyala, barış yap, kendini koru
ve savaşa acele etme; işte bu kadar²⁴⁹⁶.

Delhi Türk Sultanlığı ve düşmanı Moğollar arasında cereyan eden savaşlar sırasında kimi zaman “barış stratejisi” izlendiği de görülmektedir. Örneğin 691/1291-92 yılındaki Moğol istilası sırasında Hülagu’nun torunu Abdullah 15 tümenle Hindistan’a geldi. Celâleddîn Fîrûz Şâh (1290-1296), başkentten çıktı. Berrâm sınırında her iki ordu nehri aralarına alıp birbirlerinin karşısında konuşlandılar. Moğol mukaddemesi suyu geçince İslâm mukaddemesi galip geldi ve Moğolları kılıçtan geçirdi. Delhi ordusu Moğolların bir iki hezâre emîrini ve birkaç sade emîrini ele geçirip sultanın huzuruna getirdiler. İşin sonunda iki taraf arasında sulh yapıldı. Hülagu’nun torunu Abdullah geri döndü ve Cengiz’in torunu Olgû birkaç Moğol emîran-i hezaresi ve emîr-i sadesi ile Sultan Celâleddîn’in hizmetine girdi. Sultan Celâleddîn, Abdullâh’a oğlum ve Abdullah da sultana baba dedi. Aradan savaş kalktı her iki taraf birbirlerine hediyeler gönderdi. Barıştan sonra her iki ordu birbirinden alışveriş yaptı. Ardından Abdullah, Moğol ordusu ile geri döndü²⁴⁹⁷.

Yukarıda nakledilen tarihî vakada Celâleddîn Fîrûz Şâh’ın galip durumda olduğu halde Moğol kuvvetlerinin kalabalıklığı karşısında (15 tümen: 150.000) barış yapmayı, kendini riske atmamayı daha akıllıca bulduğu görülmektedir. Moğolların da aldıkları yenilgi karşısında benzer bir tarzda düşündükleri anlaşılmaktadır. Kısaca her iki taraf da birbirlerini asla yenemeyeceklerini fark edip savaşı bitirmeye karar vermiştir. Böylece savaşın kazananı da kaybedeni de olmamıştır. İşte buna çekilme denir.

Fahr-i Müdebber “yeri geldiğinde sulh, sonucun ne olacağı bilinemeyen vakitsiz savaştan daha iyidir” demektedir. Fahr-i Müdebber böylece barış stratejisinin önemini vurgulamaktadır²⁴⁹⁸.

²⁴⁹⁶ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 458-459’da 2362-2365. beyitler.

²⁴⁹⁷ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 218-219; Nizâmuddîn Ahmad, s. 128; Esterâbâdî, I, s. 335.

²⁴⁹⁸ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 276, 278.

Delhi Türk Sultanlığı ve Moğollar arasında bazı dönemlerde karşılıklı olarak barış stratejisi/kısmî barış stratejisi takip edildiği görülmektedir. Örneğin Ögedey Han (1227-1241) döneminde, Moğol ülkelerinden Hindistan’a at ihracatı devam etti. Tacirlerin kazandığı paraların sırf düşmanların işine yaradığı hususunda Ögedey’in dikkatini çektiler. O buna rağmen Hindistan ile ticareti kesmeye yanaşmadı. Bu vesile ile “hiç kimseye düşmanlık etmek istemediği”ni söylemiş olması, herhalde hariçten ithalat yapmak zaruretine karşı hakiki vaziyeti örtmesinden başka bir şey değildi. Hindistan ile ticarete göz yumulmasında yiyecek ithalatı yanında av şahini, tavus kuşu, fil ve sade ve süslü her türlü elbise ticareti de rol oynamakta idi²⁴⁹⁹.

İran Moğolları İlhanlılar (1246-1344) devrinde bile şarkî Kuhistan’dan Hindistan’a at ihrac ediliyordu. Hindistan’dan ise fil, ıtriyat, kıymetli taşlar, inci, altın, gümüş işleme, fildişi v.s. Hürmüz ve Keşm Adası üzerinden geliyordu²⁵⁰⁰. “*Târîh-i Gazan Han*’ın yazarı diyor ki: Filler, efendimiz için Hindistan’dan getirilmişlerdi.”²⁵⁰¹

Muhammed Şâh Tuğluk döneminde 738/1337 yılında Hint ve Çin sınırında, Çin bir vilayeti olarak geçen Karaçıl Dağı ve Çin’i fethetmek için yapılan sefer sırasında gönderilen 100.000 atlı ile kalabalık bir piyâde grubundan oluşan muazzam bir ordudan üç emîrden başka kimse kurtulamadı. Bu olay Hint sultanının ordusunu çok etkiledi, onları gözle görülür bir zafiyete uğrattı, çökertti! Böylece sultan kendine bir miktar servet vermeleri karşılığında dağlılarla barış yaptı. Onların arazileri dağın eteklerindeydi, ancak sultanın izniyle bu toprakları ekip biçer ve şenlendirirlerdi²⁵⁰². Bu olay “barış stratejisi” doğrultusunda hareket edilmesine dair iyi bir örnektir.

Çin’deki Moğol Hanlığı ile Delhi Türk Sultanlığı arasında gerçekleşen karşılıklı elçi teatisi söz konusu “barış stratejisi”nin bir devamı olarak görülebilir. Çin hükümdarı [muhtemelen Moğol İmparatoru Togan Timur (1333-1363)]²⁵⁰³, Hint hükümdarına zengin hediyeler göndererek Karâcîl Dağı’nın eteğinde; Çin halkının

²⁴⁹⁹ Bertold Spuler, a.g.e., s. 449; Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 468-469.

²⁵⁰⁰ Bertold Spuler, a.g.e., s. 449; Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 472.

²⁵⁰¹ Roohi Abida Ahmed, *Foreign Relations of Delhi Sultanate*, s. 206.

²⁵⁰² İbn Battûta, II, s. 703-704; Berenî, *Târîh-i Firûz Şâhi*, s. 477-478; Esterâbâdî, I, s. 452-453.

²⁵⁰³ Söz konusu Çin hükümdarı, Moğol İmparatoru Togan Timur (1333-1363) olmalıdır. Yuanlar, Çin Moğolları ve Büyük Hanlar Şeceresi. Bkz. Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 557.

ziyaretgâhı olan ve Müslümân askerler tarafından ele geçirilerek yağmalanan Sembel’de bir put evi inşasına izin verilmesini rica etti. Hükümdar şu mealde cevap yazdı:

“İslâm dininde bu teklifin onaylanmasına imkân yoktur. İslâm toprağında ancak cizye verenlerin kilise yapmalarına müsaade edilir. Sen de cizye vermeye yanaşırsan put evi yapımı için izin verebiliriz. Kurtuluş hidayete uyanlarındır.”²⁵⁰⁴

Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351), görüldüğü üzere Moğol hanının isteğine doğrudan hayır cevabı vermemiş ve açık kapı bırakmıştır. Sultan söz konusu cevabî mektup dışında Çin hükümdarına, Delhi taht kadısı olan İbn Battûta’yı çok değerli hediyeler ile birlikte elçi olarak göndermiştir. Bu durum sultanın barış taraftarı olduğunu, barışı korumaya çalıştığını göstermektedir.

Barış stratejisine Osmanlı devrinde de önem verildiği *Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng* adlı eserde görülmektedir. Bu eserde bir pâdişâhın sahip olması gereken altıncı özellik olarak şu tavsiye verilmektedir: “Komutanın, mümkün mertebe acele etmeyi bırakıp yavaşlığa ve sahte dostluğa başvurması, barış yapmak kolay iken savaşa girişmemesi... vaciptir.”²⁵⁰⁵

3.3.14.7. Racaların Savaş Stratejileri ve Strategemleri

Hint savaş sanatını anlayabilmek için tarihî köklerine inmek gerekir. Kautilya ve Kamandaka söz konusu bağlamda kendilerinden asırlar sonraki kuşaklar üzerinde bile çok etkili olmuş eserler yazmışlardır. Kautilya ve Kamandaka’nın eserlerinde görülen 16 barış çeşidi tasnifi, en eski nüshası M.S. 1373 tarihli olan *Hitopadeşa*’da dahi kendini göstermektedir.

Kautilya, *Arthaşâstra*’da dış politikanın altı ölçütünü (stratejisini) şöyle açıklamaktadır: “Barış (sandhi), savaş (vigraha), komşuluğa riayet/sessiz bekleyiş (âsana), ilerleme (yna), ittifak (samsraya) ve bir tarafla barış sağlamak ve diğer tarafla savaşmak (ikili siyaset)tır”²⁵⁰⁶.

²⁵⁰⁴ İbn Battûta, II, s. 758.

²⁵⁰⁵ Aristoteles’ten *Savaş Adabı ve Ahlâkı (Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng)*, s. 49.

²⁵⁰⁶ Kautilya’s *Arthashastras* 370; Ali Küçükler, *Kautilya’nın Arthaşâstra’sı*, s. 83.

Hint savaş sanatında, “barış stratejisi”, diğerk stratejilere göre daha ağır basmaktadır. Kautilya, barış stratejisinin önemi hakkında şu tavsiyede bulunmaktadır: Savaş ve barışın eşit avantaj sağladığı durumlarda, barış tercih edilmelidir; her bir savaşa katılmada güç ve servet kaybı, ikâmetgâhından uzak kalmak ve günah gibi dezavantajlar vardır²⁵⁰⁷.

Kautilya’dan esinlenen Kamandaka “barış stratejisi” hakkında şu tavsiyede bulunmaktadır: “Kendisinden daha güçlü bir hükümdar tarafından saldırıya uğrayan ve bu nedenle büyük bir tehlike altına giren erkek yönetici, başka çare bulamadığında mümkün olduğuunca geciktirerek barış istemelidir.”²⁵⁰⁸

Kamandaka barışa dair yukarıdaki tavsiyesinden sonra daha önce Kautilya tarafından adları ve özellikleri açıklanan barış çeřitlerini²⁵⁰⁹ daha da genişletir. Eserinde 16 barış çeşidini tek tek anlatır²⁵¹⁰. Bu durum Hint kültüründe barış antlaşmalarının ve barış stratejisinin çok önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Kamandaka, 16 barış çeşidini anlattıktan sonra 16 savaş çeşidini anlatır²⁵¹¹ ve sonunda şöyle der: “Bunlar, başlatılmaması gereken 16 çeşit savaş türüdür ve ihtiyatlı bir kral tarafından inatla başlatılmamalıdır. Akıllı bir kral, hem bugün hem de gelecekte avantajların elde edilebileceği bir savaş yürütmelidir.”²⁵¹²

Delhi Türk Sultanlığı’nın hüküm sürdüğu devirlerde yazılan *Sukra-Nîti*’de de benzer bir şekilde şu tavsiyede bulunulmaktadır: “Kral güçlü bir düşman tarafından saldırıya uğradığında ve ona karşı hiçbir şekilde engel olamadığında, barışçıl bir biçimde barış istemelidir.

...Güçlü bir düşmanla savaşa girişilmeli diye hiçbir kural ve emsal yoktur. Bulut, rüzgâr esintisine karşı asla hareket edemez.”²⁵¹³

²⁵⁰⁷ Kautilya’s *Arthashastras*. 374; Ali Küçükler, *Kautilya’nın Arthaşâstra’sı*, s. 84.

²⁵⁰⁸ Kamandakiya, *Kamandakiya Nitisara (the Elements of Polity)*, s. 105.

²⁵⁰⁹ Kautilya’s *Arthashastras*, s. 378-380.

²⁵¹⁰ Kamandakiya, *Kamandakiya Nitisara (the Elements of Polity)*, s. 105-111.

²⁵¹¹ Hint kültüründeki savaş ve barış çeşitleri için ayrıca bkz. *The Sacred Books of the Hindus, Vol XIII. The Sukra-nîti*, s. 238-243.

²⁵¹² Kamandakiya, *Kamandakiya Nitisara (the Elements of Polity)*, s. 143-144.

²⁵¹³ *The Sacred Books of the Hindus, Vol XIII. The Sukra-nîti*, s. 240.

Yalnız barış nihai amaç değildir. Çünkü Kamandaka peşinden şu tavsiyede bulunur: “Akıllı bir hükümdar kendi ordusunu mutlu ve etkin/becerikli ve düşmanını zıt durumda bulursa savaşa başlayabilir.”²⁵¹⁴

Kamandaka’nın temel mesajı hükümetleri, saldırgan bir strateji izlerken derhal savaşa açmaya karşı caydırmaktadır. Savaşta zafer daima belirsizdir ve savaş maddi ve manevi tükenme getirir; yetenekli bir yönetici asla sık seferlere atlamamalıdır. Ona göre kuvvetli bir düşman ile savaşmanın hiçbir gerekçesi yoktur. Güçlü bir düşmanın saldırısı karşısında bambu kamışı örnek alınmalıdır. Bambu kamışı baskı karşısında eğilir ama baskı bitince eski halini alır. Savaşa başlamadan önce kral diplomasi ve cömertlik ile düşmanlıktan kaçınmalıdır. Eğer gerekiyorsa iki taraflı ya da çok taraflı ittifak antlaşmaları yapılmalıdır²⁵¹⁵.

Görüldüğü üzere Hint savaş sanatında barış stratejisi nihai amaç değildi. Hint savaş sanatında “saldırı stratejisi”ne de değer verilmekteydi. *Hitopadeşa*’da “saldırı stratejisi” hakkında şu öğüt yer almaktadır: “Size derinden bağlı dostlarınız, vezirleriniz ve müttefikleriniz varsa ve düşman da bunun tam tersi durumda ise savaş yapılabilir. Ayrıca, toprak, altın ve müttefik; bu üçü savaş sonunda ele geçecekse, savaşa girilir; eğer bunların kazanılacağından emin olunabiliyorsa, savaş yapılmalıdır.”²⁵¹⁶ Kamandaka’ya göre askerî seferin temel hedefi düşman ordusu değil, düşmanın savunma tesisleridir²⁵¹⁷.

Hitopadeşa’da “saldırı”, “barış”, “geri çekilme”, “çatlak yaratma” ve “insan çekme” stratejileri ile ilgili iç içe geçmiş bir şekilde şu önerilere yer verilmektedir:

“Krallar hep atlar, filler ve piyâdelerle savaş yapıp durmasınlar; politika ve diplomasi rüzgârlarının etkisiyle düşmanları, sığınmak için dağ mağaralarına kaçsınlar.”²⁵¹⁸

“Şu altısını yapmak uygundur: Barış yapmak, savaş yapmak, düşmana karşı yürüyüşe geçmek, daha iyi fırsatları beklemek, bir kalede veya güçlü bir kralın yanında

²⁵¹⁴ Kamandakiya, *Kamandakiya Nitisa (the Elements of Polity)*, s. 144.

²⁵¹⁵ Osman Karadağ, *Strateji Üzerine Erken Metinler Öncüler-1: Çinliler ve Hintliler*, s. 500.

²⁵¹⁶ Narayana, *Hitopadeşa*, s. 111.

²⁵¹⁷ Osman Karadağ, *Strateji Üzerine Erken Metinler Öncüler-1: Çinliler ve Hintliler*, s. 499.

²⁵¹⁸ Narayana, *Hitopadeşa*, s. 128.

korunmak, hile yapmak... Yatıştırma, hediyeler verme, kavga tohumları ekme, cezalandırma; bunlar dört araçtır.”²⁵¹⁹

“Bir kimse sonbahar bulutu gibi boşa gürlememelidir; yüce kişiler yapmak istediklerini ya da yapmak istemediklerini belli etmemelidirler. Ayrıca, bir kral bir defada birçok düşmanla aynı zamanda savaşa girişmemelidir; gururlu kobra yılanı birçok böcek tarafından öldürülür.”²⁵²⁰

Racaların, Delhi karşısındaki temel stratejisi saldırıp ondan kurtulmaya çalışmak olmamıştır. Bunun yerine temel stratejileri sağlam kalelerine sığınmak yani “savunma stratejisi” olmuştur.

Hint orduları için savunma stratejisinin öncelikli ve önemli olduğunu *Sukra-nîti*’de yer alan şu tespit açıkça göstermektedir “Bir adam kaleyi korumaya başlarsa 100 adamla savaşabilir; 100 adam 10.000 adam ile savaşabilir, bundan dolayı kral kalelere sahip olmalıdır.”²⁵²¹

“Müttefik ve dost insanlarla dolu kale hepsinin en iyisidir. Kale böyle insanlar (barındırdığı) zaman zafer kesindir.”²⁵²²

Hitopadeşa’da Hindû racaların niçin kalelerinde kalması gerektiğine dair şu nasihat yer almaktadır: “Eğer dövüşmek için dışarı çıkarsak, boş yere kalede korunmaya çalışmış oluruz. Ayrıca, ne kadar heybetli de olsa, bir timsah sudan ayrılırsa kolaylıkla ele geçer; ormanın dışına çıkan bir arslan da bir çakaldan farksız hale gelir.”²⁵²³

Hitopadeşa’da racaların “savunma stratejisi”ni net bir şekilde açıklayan şu tavsiye de bulunmaktadır: “Kale burcundaki tek bir okçu yüzlercesiyle savaşabilir; 100 okçu 100.000 kişiyle savaşabilir; o yüzden kale yapımına çok gerek vardır. Bir kralın hiç kalesi olmaz da düşman o ülkeye saldırmak istemez mi? Kalesiz bir kral denize düşmüş bir insan gibi çaresizdir.”²⁵²⁴ “Ülkesinden uzakta olan bir kral, küçük bir

²⁵¹⁹ Narayana, *Hitopadeşa*, s. 142-143.

²⁵²⁰ Narayana, *Hitopadeşa*, s. 152.

²⁵²¹ *The Sacred Books of the Hindus, Vol XIII. The Sukra-nîti*, s. 215.

²⁵²² *The Sacred Books of the Hindus, Vol XIII. The Sukranîti*, s. 215.

²⁵²³ Narayana, *Hitopadeşa*, s. 125.

²⁵²⁴ Narayana, *Hitopadeşa*, s. 107.

düşman birliği tarafından bile kolayca yok edilebilir; timsah da küçüktür, ama güçlü bir fili suya çekip öldürebilir.”²⁵²⁵

Hitopadeşa’da “Vigraha” (Savaş) bölümü hem racaların “saldırı stratejisi”ni net bir şekilde açıklamakta hem de racaların niçin güçlü Delhi’ye karşı saldırgan bir strateji izleyemediklerini göstermektedir: “Bir kimse asla savaş yoluyla düşmanını alt etmeye çalışmamalıdır; zira bir çarpışma durumunda zaferi kimin kazanacağı hiç belli olmaz. Bir kimse düşmanını, yatıştırıcı araçlarla, hediyelerle, ara bozarak bastırmaya çalışmalıdır; bunları anlık ya da tek tek uygulâmalı, ama asla savaşa girişmemelidir. Güçlüyle savaşılacak diye bir kural yoktur; insanlarla filler çarpışır, bu insanların perişanlığıyla sonuçlanır. Yine, uygun zamanı beklemeden hasmına karşı saldırı başlatmak budalalıktır; güçlüyle didişmek bir böceğin boş yere kanat çırpması gibidir. Ayrıca küçük bir fiskede kaplumbağa gibi büzüşmeli, fakat uygun zaman geldiğinde de siyaset bilen birisi olarak korkunç bir kobra [gibi] doğrulmalıdır.”²⁵²⁶

Hitopadeşa’nın büyük bir kısmında racalar arasında geçerli olan 16 barış çeşidine yer verilmesi, racalar tarafından “barış stratejisi”ne çok büyük önem verilmekte olduğunu açıkça göstermektedir²⁵²⁷.

Hitopadeşa’da verilen şu misal “barış stratejisi”ne verilen değeri ve neden büyük değer verildiğini açıkça göstermektedir: “Bir savaşta bazen taraflardan her ikisi de yıkıma uğrar; elde edilmiş avantajları yitirmemek gerekir; bilge Brihaspati de böyle der. Ayrıca, bir savaşta müttefik kuvvetlerini, krallığını, kendisini ve itibarını tehlikeye atan bir budala değil de nedir? Ayrıca, düşmanın kendisi ile eşit güce sahip olduğunu bilen bir kimse, savaştan zaferle çıkılacağı belirsizse, onunla dostluk yollarını arar. Eşit güce sahip olan Sunda ve Upasunda birbirlerini öldürmediler mi?”²⁵²⁸

Hitopadeşa’da verilen bu tavsiyeler görüldüğü üzere, aslında barışı korumaya değil krallığın kazanımlarını korumaya yöneliktir. Eğer zafer kesinse savaş zımnî olarak tavsiye edilmektedir.

²⁵²⁵ Narayana, *Hitopadeşa*, s. 142.

²⁵²⁶ Narayana, *Hitopadeşa*, s. 106.

²⁵²⁷ Narayana, *Hitopadeşa*, s. 66-67, 106, 107-108, 112-114, 155-158.

²⁵²⁸ Narayana, *Hitopadeşa*, s. 138.

Hitopadeşa'da barış stratejisi ile ilgili bir diğer öğüt te şudur: “Yine derler ki bir amaca ulaşmak için akıllı kişi düşmanlarını sırtında taşır; yaşlı yılanın birçok kurbağayı öldürmesi buna örnektir.”²⁵²⁹

Hitopadeşa'da “Barış (Samdhi)” bölümünde racalar arasında geçerli olan 16 barış çeşidi tek tek açıklanmaktadır. Bu durum barış stratejisini çok büyük önem verilmekte olduğunu göstermektedir. Eserde söz konusu 16 barış çeşidi şöyle açıklanmaktadır:

... O yüzden siz güçlü kral Çitravarna ile barış yapmalı ve sonra da onu uğurlamalısınız.’ Çakravaka demiş ki: ‘Bize lütfen barışın nasıl yapılacağını söyleyin.’ Kuğu kral, ‘Olası bir barışın çeşitleri nelerdir?’ diye sormuş. Akbaba yanıtlamış: ‘Açıklayayım size; dinleyiniz,

Bir kral çok güçlü bir düşmanın saldırısına maruz kaldığında, başka bir seçenek de kalmadıysa, zaman kazanmak için barış isteyebilir.

Barışın 16 türü vardır. Bunlar şunlardır: Kapâla, Upahâra, Samtâna, Samgata, Upanyâsa, Pratîkâra, Samyoga, Purushântara, Adrishtanara, Âdishta, Âtmâdishta, Upagraha, Parikraya, Uççhanna, Parabhûshana ve Skandhopaneyâ. Barış konusunu iyi bilenler bu 16 çeşit barıştan söz ederler.

Kapâla barışı eşit anlaşma şartlarıyla yapılan barıştır. Upahâra'da ise taraflardan sadece biri diğerine hediye verir.

Samtâna barışında, ileri gelen birinin kızı evlenmek üzere verilir; Samgata barışının ise dostluk kurulmasına bağlı olduğunu söyler bilgiler. Samgata barışında taraflar eşit ele alınırlar ve bu durum yaşam boyu sürer; iyi ve kötü zamanlarda ittifak bozulmaz. Mükemmelliğinden dolayı buna ‘kançana altını’ gibi denir ve uzlaşma

²⁵²⁹ Eserde bu masal ‘Cirnodyana bahçesinde Mandavisha adında yaşlı bir yılan varmış. O çok yaşlı olduğu için yiyecek arayamaz hale gelmiş ve bir göl kenarına serilip öylece yatmış.’ diye başlar. Masalın sonu şöyle bitmektedir: “Derken kurbağa, Calapada adındaki kurbağalar kralına gelmiş ve ona durumu anlatmış. Kurbağalar kralı gelip yılanın sırtına binmiş. Yılan da onu sırtına alarak güzelce ilerlemiş. Ertesi gün onun hareket etmekte zorlandığını gören kurbağalar kralı, neden yavaş hareket ettiğini sormuş. Yılan, ‘Efendim, yemek yemediğim için zayıf düştüm.’ diye karşılık vermiş. Kurbağalar kralı, ‘Size kurbağa yemenizi emrediyorum.’ deyince; yılan, ‘Bu büyük lütuf kabul edilmiştir.’ diyerek sırayla bütün kurbağaları yemiş. Gölde yiyecek kurbağa kalmayınca, kurbağalar kralını da yemiş. İşte o yüzden, ‘bir işi ‘başarmak isteyen kişi düşmanlarını sırtında taşır’ dedim. Bkz. Narayana, *Hitopadeşa*, s. 147-151.

bilimini çok iyi bilenlerce uygulanır.

Bir tarafın kendi amacını tamamlamasına yarayan ve barış önermelerini içeren öğretiyi iyi bilenlerce yapılan antlaşmaya Upanyâsa adı verilir. Bir lütufta bulunup da karşılığını alırsam, bu şekilde yapılan antlaşmaya Pratîkâra adı verilir. Bir yardımda bulunur, aynı şekilde bana yardım edilirse, buna da Pratîkâra denir; Râma ile Sugrîva'nın yaptığı antlaşma buna en iyi örnektir.

Ortak bir amaç uğruna her iki tarafın da onayladığı antlaşma biçimine Samyoga adı verilir.

İlgilenilen konuyla ilişkili olarak tarafların en iyi savaşçılarıyla koruma sağladıkları antlaşma biçimine Purushântara denir.

Taraflardan birinin feragat ettiği durumu, diğerinin ele alıp tamamlaması ile yapılan antlaşmaya, Adrishtapurusha adı verilir.

Güçlü bir düşman, toprak parçalarından bir kısmını diğer tarafa bırakırsa, bu şekilde yapılan antlaşmaya, barış yapma sanatını bilenler tarafından Âdishta adı verilir.

Genel bir amaç için birinin kendi ordusuyla yaptığı antlaşmaya Âtmâdishta denir. Bir kimsenin yaşamı karşılığında düşmana her şeyi bırakarak yapılan antlaşmaya ise Upagraha denir. Diğer mal varlığını kurtarmak için hazinenin bir kısmını, yarısını ya da tamamını karşı tarafa vererek yapılan antlaşmaya Parikraya denir. Çok değerli toprakların düşmana verildiği antlaşmaya Uçchanna adı verilir; ülkenin tüm ürününün düşmana verildiği antlaşmaya Parabhûshana adı verilir.

Ülkenin belirli bir miktar ürün yetiştirme yükünün taraflardan birinin omuzlarına yüklendiği antlaşma biçimine de Skandhopaneya adını verir barış sanatını bilenler.

Karşılıklı yükümlülüğe dayanan (Pratîkâra), dostluğa dayanan (Samgahata), akrabalık ilişkisine dayanan (Samtâna) ve hediyelerle sağlamlaştırılan (Upahâra) dört antlaşma biçimi, gerçek barış (Samdhi) olarak bilinmelidir.

Kanımca Upahâra tek gerçek barış çeşididir, çünkü diğerlerinde gerçek dostluk yoktur. Güçlü ve başarılı bir istilacı, bir şey almadan geri dönmez; o yüzden Upahâra'dan başka bir Samdhi yolu görmüyorum.'

Çakravaka demiş ki: 'Dinleyin beni;

'Bu benim akrabam, bu ise yabancı' diye düşünenler dar kafalıdır; geniş düşünceli olanlar ise tüm dünyayı kendi ailesi olarak görürler. Ayrıca, başkasının karısını kendi annesi gibi gören, başkasının zenginliğini dünyanın tozu olarak gören ve tüm yaratıkları kendisi gibi gören kişi bilge bir kişidir.'²⁵³⁰

Hindû rakipleri karşısında çok daha güçlü bir orduya sahip olan Delhi barış antlaşmaları kültüründen istifade etti. Böylece racalıları kendisine vassallık bağları ile bağladı. Az olan nüfusuna rağmen Hindistan'ın en güney ucuna kadar genişlemesini sürdürdü.

Hitopadeşa'da tavsiye edilen stratejilerden birisi de güçlü düşman karşısında "geri çekilme" stratejisidir: "Uygun zamanda, yetenekler ölçüsünde iyi bir fikir alışverişi yapmalı, yiğitlik sergilemeli, cesurca dövüşmeli, olmadı onurluca geri çekilmeli, ama asla tereddüte düşmemelidir."²⁵³¹

Hitopadeşa'da önerilen stratejilerden birisi de "insan çekme" stratejisidir. Eserde "insan çekme stratejisi" ile "yıldırma ve yıpratma stratejisi"nin bir arada kullanılmasına dair şu tavsiye yer almaktadır: "Düşmanın korkunç müttefiklerine ağır bir yenilgi tattırmak gerekir ya da onun sığırlarına veya en önemli adamlarına, destekçilerine el koymak gerekir. Bir kral ülkesini diğer ülkelerden zorla ya da hediye vererek, onurlandırarak getirdiği insanlarla doldurmalıdır. Eğer tebaasını böyle zenginleştirirse, krallığın refah içinde olduğunu kanıtlar"²⁵³².

Hitopadeşa'da racalara "insan çekme stratejisi" ile bağlantılı olarak tavsiye edilen diğer bir strateji ise şudur: "Düşmana bir akraba ile vurulacak siyasî darbeden daha akıllıcası yoktur; o yüzden bir kimse düşmanın ona karşı gelen akrabasıyla

²⁵³⁰ Narayana, *Hitopadeşa*, s. 155-158.

²⁵³¹ Narayana, *Hitopadeşa*, s. 126.

²⁵³² Narayana, *Hitopadeşa*, s. 115.

yakınlık kurmalıdır.”²⁵³³ Racalar bu ilke ile uyumlu olarak Delhi Türk Sultanlığı isyancılarını genellikle himaye etmişlerdir. Delhi hizmetindeki “Yeni Müslümân” adı verilen Moğollar da isyanlarında başarısız oldukça racalara sığınmış ve onlar tarafından muhkem bir himaye görmüşlerdir. Örneğin Alâeddîn Muhammed Şâh döneminde Gucerat’ın fethedip başkente dönmekte olan orduda “Yeni Müslümânlar” ve diğer bazı emîrler isyan çıkarmışlar ardından başarılı olamayınca kaçıp racalara sığınmışlardır. İçlerinden Moğol Emîri Muhammed Şâh ve Kebru, Hammir Deva yönetimindeki Ranthambor Kalesi’ne sığınmışlardır²⁵³⁴.

Delhi ordusu Ranthambor’a ulaşmadan önce Uluğ Han, Raca Hammir Deva’ya bir mesaj göndererek, Sultan Alâeddîn’in racaya karşı bir garazı olmadığını ve eğer raca kaçakları (Moğolları) öldürür ya da sultana teslim ederse, ordunun Delhi’ye geri döneceğini, racanın bu şartlara uymadığı takdirde ise bunun sonuçlarına karşı hazırlıklı olmasını bildirdi. Raca, Moğollara söz verdiği için Uluğ Han’a haber göndererek Sultan Alâeddîn’in düşmanlığını kazanmak istemediğini fakat ondan da korkmadığını, Moğolları teslim etmeyeceğini bildirdi. Ranthambor ele geçirilerek Raca Hammir Deva ve yanındakilerin çoğu öldürüldü²⁵³⁵.

Hitopadeşa’da sığınmacıların korunması gerektiği hakkında şu öğüt yer almaktadır: “Kendisine sığınmış birisini iyi korumak, insana her istediğini sağlayan At Kurban Töreni yapmak kadar büyük bir ödüldür.”²⁵³⁶

İbn Battûta, Hindû Kral Bellâldiyev’in çok sayıda Müslümân asiye sığınma verdiği ve ordusunda onlardan istifade ettiği hakkında şu malumatı vermektedir: “Sultan Gıyâseddîn’in memleketine (Ma’ber) komşu olan bir gâvur hükümdar vardı. Bellâldiyev²⁵³⁷ adında. Bu adam kâfir hükümdarların en büyüklerindendi. 100.000’i aşan askeri vardı ve beraberinde kaçkın köleler [gulâmlar], suçlular ve kanunsuzlardan

²⁵³³ Narayana, *Hitopadeşa*, s. 114.

²⁵³⁴ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 252; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 74-76.

²⁵³⁵ Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 77.

²⁵³⁶ Narayana, *Hitopadeşa*, s. 146.

²⁵³⁷ Bellâl Diyeve (Ballala III): Hoysala Krallığı’nın son sultanıdır. Bkz. İbn Battûta, II, s. 865.

oluşan 20.000 civarında da Müslümân bulunuyordu! Bu adam Ma‘ber ülkesini ele geçirmeye çalıştı.”²⁵³⁸

Racaların savaş stratejileri üzerinde duruldu. Sıra kullandıkları stratejilere geldi. Kautilya “açık savaş [yeri ve zamanını belirterek savaşmak], hilekâr/kalleş savaş, sessiz savaş (yani hiç savaş konuşmadan casuslar kullanarak bir düşmanın öldürülmesi) savaşın üç şeklidir” diyerek hileler ve dolaylı tutumun öneme dikkat çekmektedir²⁵³⁹.

Kautilya daha sonra bu üç savaş çeşidini şu şekilde açıklamaktadır: “Savaş gün ışığında yapıldığında bazı yerlerde açık savaş olarak adlandırılır; bir yönden tehdit edip başkasından (başka yönden) saldırmak, bir düşmanı bela içinde iken veya dikkatsizken ele geçirip imha etmek;

Ve ordunun bir bölümüne rüşvet vermek ve diğer bölümünü imha etmek hilekâr/hain savaşın biçimleridir; entrikayla düşmanın baş görevlilerini kazanmaya çalışmak sessiz savaşın karakteristiğidir.”²⁵⁴⁰

Cepheden ve arkadan gelen saldırılardan, haince/hilekârca bir savaş (mantrayuddha) devam ettirme imkânı tanıyan [arkadan] saldırı tercih edilir²⁵⁴¹.

“O, güçlü bir orduya sahipse, entrikalarında başarılıysa, tehlikeler karşısında pratik çareleri varsa, kendi lehine bir pozisyona sahipse açık bir savaşa girişebilir; aksi halde haince/hilekârca savaş [tercih edilmelidir].”²⁵⁴²

Kautilya, düşmanın casuslar tarafından uygulanacak çeşitli entrika ve hileler vasıtasıyla nasıl alt edileceğine dair uygulamalara eserinde büyük yer vermektedir. Bu bağlamda Kautilya hileler vasıtasıyla düşmana daha fazla zarar verilebileceği yönünde şu veciz ifadeyi kullanır:

“Okçu tarafından fırlatılan bir ok bir tek kişiyi öldürebilir ya da öldürmeyebilir;

²⁵³⁸ İbn Battûta, II, s. 859.

²⁵³⁹ *Kautilya's Arthashastras*, s. 392.

²⁵⁴⁰ *Kautilya's Arthashastras*, s. 395.

²⁵⁴¹ *Kautilya's Arthashastras*, s. 423.

²⁵⁴² *Kautilya's Arthashastras*, s. 525.

Ancak becerikli bir kişi tarafından düzenlenen bir entrika rahimdeki bebeği dahi öldürebilir.”²⁵⁴³

Sukra-nîti’de, hilenin önemi hakkında şu ifade yer almaktadır: “Devlet yönetimi sanatının altı özelliği barış, savaş, sefer, saklanama ya da kuşatma, sığınma ve hile olarak bilinir.”²⁵⁴⁴

Hitopadeşa’da çakallar tarafından hile ile tuzağa düşürölüp parça parça edilen bir filin hikâyesi anlatıldıktan sonra hükümdarlara şu tavsiye verilmektedir: “Derin çamura iyice batan fil, çakallar tarafından parça parça edilmiş. İşte bu yüzden, kahramanlıkla elde edilemeyi hile ile kazanmak gerekir.”²⁵⁴⁵

Racalar stratejiler (hileler) içerisinde özellikle “hırsızlık yapmak için yangından yararlanmak” hilesine büyük değeri vermektedirler. Bu strateji başkasının zayıf düşmesinden yararlanarak onu yenmeyi amaçlar. Yani rakibin zayıf düştüğü anı değerlendirerek acımasızca ona saldırımayı hedefler. Peki düşmanınızın durumundan yararlanabileceğiniz fırsatlar yakalamayı başaramadığınızda ne olacak? İki taktik göz önünde bulundurulabilir. İlki düşman zayıf yönünü açığa çıkarana kadar sabırla beklemektir. İkincisi düşmanınızı zayıf yönünü ortaya çıkarması için kışkırtmaktır.²⁵⁴⁶

Hitopadeşa’da “hırsızlık yapmak için yangından yararlanmak” stratejisini doğrudan tarif eden şu tavsiye yer almaktadır: “Bir kral düşman ordusunu uzun yürüyüşlerle tükendiği, nehirlerle, dağlarla ve ormanlarla çevrelenip korkunç ateşlerle düşürölüğü, açlık ve susuzlukla bitap düştüğü, çaresiz kaldığı, yiyecek derdine, hastalık ve kıtlık derdine düştüğü zaman, düzenleri bozulup sayıca azaldıkları, yağmur ve rüzgârdan mahvoldukları, çamur, toz ve suyla kaplı yerlerde kaldıkları, dağılıp kayboldukları ya da hırsızlar tarafından kaçmaya zorlandıkları zaman yok etmelidir. Ayrıca bir kral, gece boyunca saldırıcağı gibi yapıp düşman ordusunu uykusuz bırakmalı, askerleri gündüz uykuya yenik düşen orduya saldırıp onu yok etmelidir.”²⁵⁴⁷

²⁵⁴³ *Kautilya’s Arthashastras* 540; Ali Küçükler, *Kautilya’nın Arthasâstra’sı*, s. 116.

²⁵⁴⁴ *The Sacred Books of the Hindus, Vol XIII. The Sukra-nîti*, s. 239.

²⁵⁴⁵ Narayana, *Hitopadeşa*, s. 46-47.

²⁵⁴⁶ Hiroshi Moriya, *Savaş Sanatlarında 36 Gizli Strateji*, s. 49.

²⁵⁴⁷ Narayana, *Hitopadeşa*, s. 120-121.

Hitopadeşâ'da "hırsızlık yapmak için yangından yararlanmak" strategemi doğrultusunda savaşılabacak kralların özellikleri şu şekilde belirtilmektedir: "Şu kişiler [krallar] ile anlaşma yapılmaz, onlarla ancak savaşılr: Çocukla, yaşlıyla, hastalıklı adamla, kast dışı edilmiş kişiyle, korkak kişiyle ve korkak hizmetkârları olanla, açgözlü kişiyle ve açgözlü hizmetkârları olanla, halkına bağlı olmayanla, şehvani zevklere aşırı bağlı olanla, verilen öğütleri kulak arkası edenle, tanrıları ve Brahmanları tanımayanla, kaderine mahkûm olanla, kader kısmet diyenle, kıtlık belasıyla uğraşanla, ordusuyla başı belada olanla, kendi ülkesinde olmayanla, çok düşmanı olanla, verimsiz bir zamanda savaşanla. Çünkü bunlar zamansız savaşa girerlerse, düşmanın eline düşerler."²⁵⁴⁸

Delhi Türk Sultanlığı orduları yukarıda anlatılanlara benzer durumlara düşüklerinde genellikle racaların saldırılarına maruz kalmışlardır. Bazen de böyle durumlara düşmeleri için racalar gerekli hazırlıkları önceden yapmışlar, Delhi komutan ve sultanlarını kışkırtmışlardır.

Hintliler söz konusu strategemin ikinci taktiğini Delhi'ye karşı özellikle uygulamaktaydılar. Yani Delhi'yi zayıf yönünü ortaya çıkak için kışkırtmakta ve bu amaçla tuzak kurmaktaydılar. Bu strategemin ikinci taktiğinin uygulanışına sultanlığın kuruluşundan bir sene önce Bihar Valisi Muhammed Bahtiyar'ın 1205 yılında düzenlediği Tibet seferi örnek olarak gösterilebilir:

"Muhammed Bahtiyar, Tibet ve Türkistan'ı zapt etme sevdasına tutuldu. 10.000 suvâri hazırladı. Ganj'in birkaç katı büyüklüğünde ve derinliğinde Semender Suyu'na geldi. Taş bir köprüden geçti. Biri Türk diğeri Halacî olmak üzere iki emîrini geri dönüş zamanına kadar köprüyü korumak üzere görevlendirdi. Muhammed Bahtiyar bütün ordusu ile o köprüden geçince Kâmerrûd racası bundan haberdar oldu. Adamlarını göndererek bu zaman diliminde Tibet'e yönelmek uygun değildir, geri dönmelisiniz. Tam bir hazırlık yapmalısınız. Ben ki Kâmerrûd racasıyım gelecek sene kendi ordumu hazırlayıp sizin nezdinize gelmeyi ve o beldeyi ele geçirmeyi kabul ediyorum dedi. Muhammed Bahtiyar hiçbir şekilde o nasihati kabul etmedi ve Tibet'e yöneldi. Ancak yapılan çatışmalarda çok sayıda İslâm askeri öldü ve hastalandı. Bunun

²⁵⁴⁸ Narayana, *Hitopadeşâ*, s. 140-141.

üzerinle Muhammed Bahtiyar adamlarıyla meşveret edip geri dönme ve gelecek sene tekrar gelme kararı aldı. Geri dönerken yolda tek bir yaprak ve odun bile bulamadılar. Bunların hepsinin yakıldığını müşâhede ettiler. Saman ve ot bulamadılar. Atları ölüyor ve onlar da atları yiyorlardı. Dağları aşıp o köprüye ulaştıklarında köprüyü korumakla görevlendirilen iki emîrin köprüyü terk ettiklerini ve köprünün Hindûlar tarafından yıkıldığını müşâhede ettiler. Muhammed Bahtiyar geçiş yolu bulamadı ve mevcut gemi de yoktu. Hayretler içinde kaldılar. Bir yerde konaklayıp karşı tarafa varabilmek için geçiş yeri bulmaya ve taşıt (sandal, gemi) hazırlamaya karar verdiler. Gayet yüksek ve korunaklı bir yerdeki puthânede gizlendiler. Sudan geçebilmek için gemi yapma hazırlıklara başladılar. Muhammed Bahtiyar'ın başına gelen musibet ve acziyetten haberdar olan Kâmerrûd racası bölgenin bütün Hindûlarına alay alay gelip puthânenin etrafında kamış mızrakları yere saplamalarını ve bunları örerek bir duvar şeklinde birleştirmelerini emretti. Muhammed Bahtiyar ve adamları bu durumu görünce duvar tamamlanmadan huruç hareketi yapıp kendilerini kurtardılar. Su kenarına doğru kaçtılar Hindûlar da peşlerinden takip edip yetiştiler. Bir yerin sığ olduğunu zannedip oradan ilerlediler. Hindûlar arkalarından suyu tuttu. Suyun ortasına gelince derin olduğu anlaşıldı ve hepsi helak oldu. Muhammed Bahtiyar 100 veya daha az suvâri ile o sudan geçti. Diğerlerinin hepsi boğuldular.²⁵⁴⁹

Yukarıda anlatılan vakada Kâmerrûd racası, doğal bir düşman olduğundan aslında Muhammed Bahtiyar hakkında hiç de iyi düşünceler beslememekteydi. Yine de ısrarla Tibet'e gitmemesini tavsiye ederek Bahtiyar'ı kendi dediğinin zıddını yapmaya sevk etti. Muhammed Bahtiyar, Tibet'e gidince de "hırsız yakalamak için yangından yararlanmak" strategeminden istifade edebilmek amacıyla bölgedeki bütün erzakı imha ettirdi. Böylece gerekli hazırlıkları yaparak ortamı strategemin şartlarına uygun hale getirmiş oldu. Bahtiyar geri döndükten sonra şartların olgunlaştığını gördüğü ilk anda da onun bütün ordusunu imha etti.

Söz konusu strategemin Delhi Türk Sultanlığı'na karşı uygulanaşına örnek olarak Tatta Racası Cam Babiniya üzerine sefere çıkan fakat salgın hastalıklar nedeniyle Gücerat'a çekilmek isteyen Fîrûz Şâh Tuğluk'un başına gelenler gösterilebilir: Delhi

²⁵⁴⁹ Cüzcanî, s. 152-156.

ordusu rehberler tarafından kasıtlı olarak tuzlu suyu bulunan ve ıssız bir yer olan Kûnçîren (کونچی رن)²⁵⁵⁰e götürülmüştür. Sonuçta Delhi ordusu helak olmaktan kıl payı kurtulmuştur²⁵⁵¹.

Delhi orduları ile baş edemeyen racaların zaman zaman zafer kazanmak için “hırsız yakalamak için yangından yararlanmak” strategimine müracaat ettikleri görülmektedir.

Racalar “başkasının hançeriyle öldürmek” strategimini de bilmekte ve uygulamaktaydı. “Başkasının hançeriyle öldürmek” strategiminin iki yüzü vardır. Birincisi, üçüncü bir grubu düşmanınızı yok etmeye ikna ederken, kendi pozisyonunuzu korumaktır. Bu sayede hem düşmanı yener hem de kendi gücünüzü korursunuz. Ama bu yalnızca başlangıçtır. Daha üst düzey uygulamalarda üçüncü bir grubun düşmanınıza saldırmasına güvenmektense düşmanınızı kendi aleyhine çevirirsiniz. Bu strategem düşmanın gücünü düşmanı zayıflatmak için kullanmayı hedefleyen taktikler içerir. “Başkasının hançeriyle öldürmek” strategiminin özü budur²⁵⁵².

Hitopadeşa’da “başkasının hançeriyle öldürmek” strategemi şu şekilde tavsiye edilmektedir: “Aşağılık bir düşmanı yiğitlikle alt edemiyorsan, onu ortadan kaldırmak için kendi değerinde bir savaşçıyı öne sürersin.”²⁵⁵³

Hitopadeşa’da istilacılar karşısında “çatlak yaratma” strategiminin uygulanması şu şekilde tavsiye edilmekteydi: “Düşmana bir akraba ile vurulacak siyasî darbeden daha akıllıcası yoktur; o yüzden bir kimse düşmanının ona karşı gelen akrabasıyla yakınlık kurmalıdır.

Veliahtı veya başveziri ile bir ittifak içine girerek[,] amacından hiç sapmayarak ilerleyen bir istilacı iç çekişmeler içine girecektir”²⁵⁵⁴ [sokulacaktır].

²⁵⁵⁰ Salim Cöhçe, Kûnçîren denilen bu yeri Ran Çölü olarak adlandırmaktadır. Bkz. Salim Cöhçe, “Hindistan’da Kurulan Türk Devletleri”, s. 1242.

²⁵⁵¹ Afif, s. 212, 219; Salim Cöhçe, “Hindistan’da Kurulan Türk Devletleri”, s. 1242.

²⁵⁵² Hiroshi Moriya, *Savaş Sanatlarında 36 Gizli Strateji*, s. 37.

²⁵⁵³ Narayana, *Hitopadeşa*, s. 66.

²⁵⁵⁴ Narayana, *Hitopadeşa*, s 115.

“Çatlak yaratma” strategemi daha önce de aktarıldığı üzere yanlış bilgiler yayarak düşmanın muhakeme yeteneğine zarar vermeyi ve düşman içerisinde ikilik çıkartmayı hedeflemektedir.

Hitopadeşa’da önerilen düşmanın veliahtı veya başveziri ile bir ittifak içine girerek çatlak yaratılması bağlamında Vezir Hindû Husrev Han örneği düşünülebilir. Belki de Hindû Husrev Han’ın yoldan çıkmasında akrabaları tarafından “çatlak yaratma” strategemi uyarınca ikna edilmesi etkili olmuştur. Kutbeddîn Mübârek Şâh’ı öldürüp kısa bir süre için tahtı ele geçiren Hindû Husrev Han (1320) ordu toplamak için bütün hazineyi dağıtmış ve ülkenin iç savaş içinde çalkalanmasına ve güç yitirmesine neden olmuştur.

Hindûlar tarafından Delhi ile girişilen dînî ve psikolojik savaşta da “çatlak yaratma” strategemi kullanılmıştır. Bu bağlamda Negerkus Kalesi ele geçirildikten sonra Hindûlar, Muhammed Şâh Tuğluk ve Fîrûz Şâh Tuğluk’un buradaki puthânede bulunan putun başına çetr yerleştirerek ona tazim gösterdikleri yönünde iftira atmışlardır²⁵⁵⁵. Böylece Delhi Türk Sultanlığı halkı arasında ikilik çıkarmaya ve putlarının itibarını arttırmaya çalışmışlardır.

Hindular tarafından uygulanan diğer bir strategem de “misafir olarak git, ev sahibi olarak dön” strategemi idi. Bu strategem takipçi konumunda olan bir kişinin (misafir) lider koltuğuna oturmasını (ev sahibi) anlatmaktadır.

Kutbeddîn Mübârek Şâh Halacî (1316-1320)’nin Hindû Husrev Han tarafından katledilmesi bu strategemin uygulanışına örnek olarak verilebilir: Kutbeddîn Mübârek Şâh, Hasan adındaki Guceratlı (Barodî/Parvârî) genç bir saray gulâmına aşırı düşküncü. Bu nedenle saltanatının daha ilk yılında ona “Husrev Han” ünvanını ve önceki naib Melik Kâfur’un iktâlarını verdi. Hatta vezirlik, hükümdar naibliği ve ordu kumandanlığı gibi en mühim görevleri Husrev’e havale etti²⁵⁵⁶.

Husrev Han, Ma’ber seferi sırasında yakın adamlarıyla geceleri görüşerek isyan ve sultanı öldürme planları yapıyor; ordudaki Melik Temür, Melik Afgan ve

²⁵⁵⁵ Affif, s. 186-187.

²⁵⁵⁶ S. Haluk Kortel, “Hindistan’da Bir Halife-Sultan: Kutbeddîn Mübârekşah Halacî (1316-1320)”, s. 61.

Melik Telboğa (Tabalgay) gibi büyük emîrlerin desteğini kazanmaya çalışıyordu. Ancak buna yanaşmayan emîrler, isyan etmesi halinde engel olacaklarını söylediler. Böylece onu Delhi'ye geri dönmek zorunda bıraktılar. Sefer dönüşü Temür ve Telboğa, sultana durumu bildirdiler ama Husrev Han'dan zerre kadar şüphesi olmayan Sultan Kutbeddîn, onların rütbelerini düşürüp iktâlarını ellerinden aldı hatta Telboğa'ya dayak attırdı²⁵⁵⁷.

Hindû Husrev Han (1320), Kutbeddîn Mübârek Şâh'ı def etmeye karar verdi ve saltanat hazırlıklarına başladı. Bir gün sultana, beni vilayetlerin ele geçirilmesi için ordu komutanı olarak gönderiyorsunuz, benimle birlikte gönderdiğiniz emîrlerin cemiyet, ordu, kavim ve kabilesi benden fazladır, mecburen onlara uymak zorunda kalıyorum. Benim aşiret ve akrabalarımın olan taifeler Gücerat'ta fazladır. Eğer ferman buyrulursa ben de kendi kabilemi toplayıp Sâhib-i istidad (savaş hazırlığı sahibi) olayım diye arz etti. Sultan kabul etti. Husrev Han bu bahane ile Gücerat Hindûlarının çoğunu, yaklaşık 20.000 Güceratlıyı kendi nezdinde topladı. Sahip olduğu her şeyi onlara harcadı, elbise ve silahlarla onları donattı. Tam bir kuvvet ve kudret sahibi oldu. Güceratlılardan ve diğerlerinden dostlar ve yardımcılardan 40.000 suvârî onun nezdinde toplandılar²⁵⁵⁸.

Daha sonra Husrev Han, Sultan Kutbeddîn'i öldürme planları yapmaya devam etti. Sonunda uzun süredir görüşmediği yakınlarını görmek bahanesiyle silahlı Parvarîliler birkaç gece boyunca arka kapıdan saraya alındılar. Birkaç gece sonra önce saray kapıları sorumlusu (uhdedâr-i derhâ) Sadr-i Cihân Kâdı Han (Ziyâeddin)'ı öldürdüler. Bu sırada çıkan seslerden kuşkulanan sultan, ihanetin farkına vararak hareme kaçmaya çalıştıysa da Husrev Han ve adamları tarafından yakalanarak öldürüldü (720/1320). Husrev Han, gece yarısı dîvânı topladı ve devlet erkânını saraya getirerek zorla biat alarak tahta oturdu²⁵⁵⁹.

Hindular “misafir olarak git, ev sahibi olarak dön” strategimini daha sonra da kullanmaya devam etti. Alâeddîn Muhammed Şâh Halacî (1296-1316), kaderin bir cilvesi olarak tahtı ele geçirirken kullandığı aynı yöntem ile kendi hanedânının

²⁵⁵⁷ S. Haluk Kortel, “Hindistan'da Bir Halife-Sultan: Kutbeddîn Mübârekşah Halacî (1316-1320)”, s. 62-63.

²⁵⁵⁸ Esterâbâdî, I, s. 427-428.

²⁵⁵⁹ S. Haluk Kortel, a.g.m. s, 63.

inkırazına neden oldu. Gucerat seferinde ele geçirilen ve Melik Hezar Dinari adını alacak olan Hindû köleyi, hiç tereddüt etmeden naibi yaptı. Melik Hezar Dinari önce Sultanın hastalığından faydalanarak yönetimi eline geçirdi. Bununla da kalmayarak, veliaht olma ihtimali bulunan şehzâdeleri ortadan kaldırmak yoluna gitti. Bu şehzadelerin başlarına gelen trajedi Berenî, İbn Battûta ve özellikle Emîr Husrev-i Dihlevî'nin eserlerinde anlatılmaktadır²⁵⁶⁰.

Hindûlar tarafından “imparatoru yanıltmak ve denizi aşmak” strategemi de uygulanmaktaydı. Nitekim Hindû Husrev Han bu strategem ile Kutbeddîn Mübârek Şâh'ı öldürebilmek için istediği suikast ortamına kavuşmuştur. Bu hadise şöyle gerçekleşmiştir: Delhi Türk Sultanlığı'na uzun ve verimli hizmetleri sonrasında samimi bir Müslüman edasındaki devşirme Hindû Husrev Han, bir Hindû grubun Müslümân olacağını sultana haber verdi. Sultan, Müslümân olmak arzusunda olan adamların huzura çağrılmasını emretti. Ama Husrev Han şöyle dedi:

“Bu adamlar akraba ve dindaşları yüzünden gündüzleyin huzura çıkmaktan sıkılıyorlar.” Sultan: “Öyleyse geceleyin getir onları” cevabını verdi. Sultan o gece suikasta uğrayarak öldürüldü²⁵⁶¹.

“İmparatoru yanıltmak ve denizi aşmak” strategemi “takiyye strategemi” olarak da bilinir. Bu strategem düşmanın önlemlerini azaltmasını sağlamak için açıkta hareket edip normal faaliyetlerini yürütüyor görüntüsü vermeyi ve böylece niyetini gizlemeyi önermektedir.

Hintlilerin savaş stratejileri ve hileleri hakkında tespit edilebilen malumat ve örnek olaylar aktarıldı. *Hitopadeşa*'da yer alan şu ifadeler racaların Delhi Türk Sultanlığı karşısında niçin genellikle savunmada kaldıklarını; “savunma stratejisi” takip ettiklerini gösterir niteliktedir: “Kasırga yumuşak olan ve uysalca boyun eğen otlara bir şey yapmaz ama azametli ağaçları kökünden söker. Bunun gibi büyük insanlar da büyük insanlarla uğraşırlar.”²⁵⁶²

²⁵⁶⁰ Enver Konukçu, “Hindistan'daki Türk Devletlerinin Kuruluş ve Yıkılışları”, s. 141.

²⁵⁶¹ İbn Battûta, II, s. 637.

²⁵⁶² Narayana, *Hitopadeşa*, s. 67.

Son olarak racalar tarafından “altın ağustos böceği kabuğunu bırakır” strategimine önem verildiği görülmektedir. *Sukra-nîti*’de bu hususta şu tavsiye verilmektedir: “Kral şekil, vücut, giyiniş vb. kendisine çok benzeyen bir adamı daima yanında tutmalı, zaman zaman özel işaretlerden korunmalı ve diğerleri gibi görünmelidir.”²⁵⁶³

3.3.15. Savaş Taktikleri

Eski Yunancada taktika kelimesi diziş, dizim, ordu düzme sanatı anlamlarına gelmektedir. Taktik kelimesi günümüzde ise; 1. Askerî birlikleri ve çeşitli savaş malzemelerini, belli bir sonuca ulaşmak amacıyla ve savaş icaplarına göre düzenleme, sevk ve idâre etme sanatı, tâbiye, 2. mec. İstenen neticeye ulaşmak için izlenen yol, kullanılan usullerin hepsi; usul anlamlarına gelir²⁵⁶⁴.

Strateji gibi taktik kavramı da günümüze kadar birçok tanımlamalara uğramıştır. Şüphesiz, taktik stratejiden daha dar kapsamlı olup, stratejinin hazırladığı gücün veya kuvvetlerin muharebe sahasında almış olduğu düzen ve tertipler şeklinde düşünülebilir. Taktik terimi, şu şekilde tanımlanabilir: “Muharebe sahasında stratejinin öngördüğü hedefleri ele geçirmek, düşmana azami zayıat verdirmek ve düşman tesirinden asgarî zarar görecektir şekilde birliklerin harb silah[larını], araç ve gereçlerini düşman karşısında ve düşmanla temasta en iyi şekilde kullanma, sevk ve idare etme sanatıdır.”²⁵⁶⁵

Taktik (ta’bie), birliklerin muharebede düşmanın yakın tesiri sahasında kullanılması sanatıdır. Strateji, birlikleri muharebe sahasına hasma nazaran üstün şartlar meydana getirecek şekilde getirir. Burada yerini icraya yani taktiğe bırakır. Taktik birliklerin birbirlerine veya aynı zamanda düşmanın durumuna uygun şekilde tanzim, tertip ve manevrasidir²⁵⁶⁶.

Delhi Türk Sultanlığı ordusunun asıl savaş tarzı diğer Türk devletlerinde olduğu gibi hareketli ve süratli olmaya dayanıyordu. Durmadan yer değiştirmek,

²⁵⁶³ *The Sacred Books of the Hindus, Vol XIII. The Sukra-nîti*, s. 262.

²⁵⁶⁴ *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, IV, s. 2741.

²⁵⁶⁵ Necati Ulunay Ucuzsatar, *Türklerde Harp Sanatı Taktik ve Strateji (M.Ö. 220-M.S. 1453)*, s. 2-3.

²⁵⁶⁶ Mustafa Zeki Terzi, *Hiz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askerî Teşkilât*, s. 100.

düşmana pusu kurmak, kaçır gibi çekilmek (sahte ricat) ve bir anda ters yüz edip, muharebeyi kabul ettikleri pusu bölgesinde hasmının üzerine olanca hızıyla saldırmak, gece baskınları düzenlemek temel taktiklerden idi. (Bkz. sahte ricat için Ek XI)²⁵⁶⁷.

Hareket kabiliyeti açısından Hindû orduları ise Delhi ordusunun tam zıddıydı. Saldırı hızını, geri çekilme hızını, takipteki hızı vb. içeren savaşın en önemli özelliklerinden biri olan hareketlilik veya hız, Rajput²⁵⁶⁸ Krallarının askerî geleneklerinde yoktu. Kadimi Hindistan ordu organizasyonunda suvârîler asla ilk sırayı almadı. Hindû ordusunda hareketlilik olmamasının birinci nedeni kadim Hint ordu organizasyonunda suvârî sınıfının asla ilk sırayı almaması idi. Suvârîlik gerçekte Hindu ordusunun özünden gelmemekteydi²⁵⁶⁹.

Türk ordularında atlı savaşçılar her an savaşa hazırdırlar. Develere yüklenmiş yedek okları²⁵⁷⁰, az yiyecekleri, zaten kısa sürecek olan seferleri için yeterlidir. Dolayısıyla düşmanlarının daha savaş hazırlıklarına devam ettikleri aşamada kendileri için nihai meydan savaşına kadar devam edecek olan savaş süreci başlamıştır. Düşmanın orduyu hazırlama ve lojistik için harcadıkları zamanı atlı savaşçılar arazinin keşfi ve hasmın gücünün keşfi hususunda değerlendirirler. Bu hazırlıklar ise hasmının merakını ve ilgisini çekmeyecek kadar rahat yapılır²⁵⁷¹.

Hasmın gerekli önlemleri almaya fırsat bulamadan yok edilmesi anlamına gelen baskın dokuz harb prensibinden biri, belki de en önemlisidir. Delhi ordusunda savaş daha henüz başlamadan önce kullanılan ilk taktik seferin baskın karakteri almasını sağlayacak şekilde hareket etmek, seferin yapılacağı yeri gizli tutmaktır. Nitekim Ziyâeddîn Berenî tarafından bildirildiğine göre: “Sultan Balaban bir sefere çıkmak istediğinde Dîvân-i Vezaret ve Dîvân-i ‘Ârız’a haber gönderip bu sene sefer kararı

²⁵⁶⁷ Moğol Suvârîsi Sahte Ricat (İllustrasyon), Ek XI.

²⁵⁶⁸ Rajput: Hint krallarının güvenliğini sağlayan askerler, genelde yabancı ve ücretli kimselerdi. Rajput adı verilen bu askerler, savaş zamanlarında komşu racalara karşı başarılı, ancak dışarıdan gelen barbar anlamına eşit bir sıfat olan mlecchalara karşı da bir o kadar zayıf idiler. Bkz. Enver Konukçu, “Hindistan’daki Türk Devletlerinin Kuruluş ve Yıkılışları”, s. 131.

²⁵⁶⁹ Ali Athar, *Army Organisation Under the Sultans of Delhi (13th and 14th Century)*, Thesis Submitted For the Degree of Doctor of Philosophy in History, Centre of Advanced Study Department of History Aligarh Muslim University, Aligarh (India) 1987, s. 41.

²⁵⁷⁰ Delhi Türk Sultanlığı ordusunda da ordunun ağırlıklarını taşımak için çok sayıda deve kullanıldığı bilinmektedir. İbn Battû’ta da Muhammed Şâh Tuğluk’a hediye etmek üzere ok yüklü bir deve satın aldığını nakletmektedir. Bkz. İbn Battûta, II, s. 585, 732.

²⁵⁷¹ Ahmet Özdal, a.g.e., s. 108-109.

alınmıştır diye haber verir kârhânelerin savaş hazırlıklarını yapmalarını ve ordunun hazırlanmasını bildirirdi. Sefere çıkılınca kadar kimsenin savaştan ve savaşın nereye açılacağından haberi olmazdı. Şehirden çıkılacağı günün gecesinde bazı büyük hanlar ve melikleri huzuruna çağırır ve onlara ben filan semte ve şöyle bir savaş açıyorum, yarın sefere çıkacağız diye [sırrını] açardı. O vakit halkın sultanın aklındaki askerî seferden haberi olurdu²⁵⁷². Hiçbir bendenin sultana ondan daha yakın ve daha mahrem olmadığı Emîr-i Hacib Melik Biktars (بيكترس)’in bile Sultan Balaban’ın sırlarından haberi olmazdı.”²⁵⁷³

Sultan Balaban’ın Kâthir (کتير) eşkiyalarını ele geçirmek için çıktığı baskın tarzı sefer öncesinde serâperde ve “dehlîz-i sultânî-yi has” (saltanat çadırı)ı çıkarttırmaması ve halk arasında dağlık bölge tarafında av yapılacağı haberini yaydırtması ve gidilecek yerin adını koymadan şehirden dışarı çıkması bu duruma örnek teşkil etmektedir²⁵⁷⁴.

Daha sonra yine buna benzer bir olay daha yaşanmıştır. Bengal Valisi Tuğrul, isyan ederek Sultan Muğseddîn adını alınca Sultan Balaban sefer kararı aldı. Sultan Muğseddîn, onun Moğol tehlikesi yüzünden kendisine müdahale edemeyeceğini düşünüyor ve onu beklemiyordu. Hazırlıklarını tamamlayan Sultan Balaban, Bengal semtine asker sevk etmek niyetiyle av âdeti üzerine (برسم شکار: ava çıkıyormuş gibi yaparak) Sâ mânâ ve Senâm tarafına doğru dışarı çıkmıştır²⁵⁷⁵.

Sultan Balaban’ın yolları tamamen emniyetsiz hale getiren Delhi çevresindeki dağlarda bulunan eşkiya kabileler karşısındaki Kâthir seferi aynı zamanda “yıldırma ve yıpratma taktiği” olarak da değerlendirilebilir. Berenî’nin anlatımları bu duruma açıklık getirmektedir: Sultan Balaban “Bütün Kâthîr (کتير)’i yakmalarını ve yağmalamalarını buyurdu. Kadınlar ve çocuklar dışında bütün adamları öldürmelerini, kimseyi sağ

²⁵⁷² Türk Sultanlarının bu hususa çok önem verdiklerine dair başka örnekler de verilebilir. Örneğin, Osmanlı Devleti hükümdarlarından Fatih Sultan Mehmet de çok tedbirli ve temkinli davranır ve düşmanlarını çok iyi aldatır. Birçok savaşta düşmanlarına başka yerlerle savaşacakmış intibasını uyandırıp onları hazırlıksız yakalamıştır. Yapacağı seferlerden en yakınlarını bile haberdar etmez ve bunların gizli kalmasına çok dikkat ederdi. Fatih Sultan Mehmet’in bir seferden önce seferin nereye yapıldığını soran bir Kazaskere; “eğer bunu sakalımın tellerinden birisi biliyor olsa idi onu derhal koparır yakardım” sözü meşhurdur. Bkz. Ali Kuşat, “Fatih Sultan Mehmet’in Kişiliği ve Fetihteki Rolü (Psikanalitik Bir Yaklaşım)”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 14, Yıl: 2003/1, s. 138.

²⁵⁷³ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 60-61.

²⁵⁷⁴ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 58-59.

²⁵⁷⁵ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 85.

bırakmamalarını, erkek cinsinden olanlar sekiz-dokuz yaşında olsalar da kılıçtan geçirmelerini buyurdu. Birkaç gün Kâthîr'de kaldı, öldürmelerini buyurdu öyle ki Kâthîr müfsitlerinin kanı yer yüzeyinde aktı, her bir köyde ve ormanlarda harman ve ölü yığınları meydana geldi. Öyle ki büyük bir koku Ganj Nehri kenarına kadar ulaştı. Kâthîr'de yaptıkları kıyımdan o tarafın asileri titrediler ve müfsidlerin çoğu itaat etti. Kâthîr'in bütün köyleri yağmalandı ve ordunun ganimeti oldu... Müfsidlerin bir kerede yok edildiği o tarihten Celâlî döneminin sonuna kadar Kâthîr'de hiçbir müfsit baş kaldıramadı.²⁵⁷⁶

Baskın taktiğini tamamlayan diğer bir unsur da pusudur. Delhi ordusunda pusu taktiği sık sık kullanılırdı. Pusu saldırıya başlamak için seçilmiş arazide gizlenmiş kuvvetlerin düşmanı bekledikleri düzen ve tertiplenmedir²⁵⁷⁷.

İsâmî, Nasireddîn [Mahmûd Şâh] (1242-1246) döneminde Sind Nehri yakınlarında Delhi ordusunun Moğollara pusu kurduğunu ve burada bir hafata boyunca gelmelerini beklediklerini anlatır. Moğollar yağmaladıkları mallarla ağırlaşmış olarak geri döndüklerinde, kuşlar gibi gelip tuzağa düştükleri sırada her yerden üzerlerine saldırıldığını ve ellerinin ayaklarının birbirine dolaştığını büyük bir hezimete uğradıklarını nakleder²⁵⁷⁸.

Baskın taktiğini tamamlayan diğer bir unsur da gece baskınlarıdır. Bu dönemde gece baskınları da sık sık uygulanmaktaydı. Sirhindî, Alâeddîn Muhammed Şâh döneminde gerçekleştirilen bir gece baskınını aktarmaktadır. Buna göre Delhi kuşatmasından sonra ikinci defa Hindistan'a taarruz eden ve Beren'e gelen Moğol komutanı Turgay üzerine gönderilen Melik Tuğluk gece baskını (*şebihûn*) gerçekleştirip onları hezimete uğrattı ve Moğollar geri döndüler. Turgay canlı olarak ele geçirilip başkente getirildi²⁵⁷⁹.

Berenî, Fîrûz Şâh Tuğluk döneminde Sudre Suyu'nu geçip Delhi topraklarına saldıran Moğollardan bazılarının Güceratlı mukaddemlerin (öncü birliklerin) “gece

²⁵⁷⁶ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 58-59.

²⁵⁷⁷ Necati Ulunay Ucuşsatar, *Türklerde Harp Sanatı Taktik ve Strateji (M.Ö. 220-M.S. 1453)*, s. 183.

²⁵⁷⁸ İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 143-144.

²⁵⁷⁹ Sihrindî, s. 73; İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 283-285.

baskını” (شبخون) ile telef olduklarını aktarmaktadır²⁵⁸⁰. Muhtemelen gece baskınlarını daha çok mukaddemler, yani öncü birlikler yapmaktaydılar. Pusular ve gece baskınları sırasında uygulanan hileler ve yöntemler “Savaş Hileleri” bölümünde daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Delhi ordusunda gece baskınına uğramamak veya gece baskını alt etmek için özel önlemler aldığı anlaşılmaktadır. Emîr Husrev-i Dihlevî bu konuda şu vakayı anlatmaktadır: Kalede su ve yaprak kalmayınca ray ve birkaç dinsiz, pâşîb (içine 100 asker sığan ve kaleye tırmanmayı sağlayan hareketli siper)in başına geldiler ve iyi bir ad bırakarak canlarını vermek istediler. Her ne kadar sihir rüzgârı esse de “tuzak açanlar” (کمین کشایان: kemîn goşâyan)ın gözlerinin nergisleri uykuyla kapanmamıştı. Rây oraya ulaştığında bülbül sesli bir mutrib karşısına geldi bir gülbâng çaldı ki puslu tutanlar (کمینداران: kemindârân) susenî (zambak rengi) şemşirlerini çektiler sabah esintisi gibi yerlerinden sıçradılar, saldırdılar ve râyın başını kestiler²⁵⁸¹.

Yukarıda nakledilen vaka şu malumatı sunmaktadır. İlk önce Delhi ordusunda gece baskınlarına karşı önlem olarak bir grup asker pusuya yatırılmaktadır. İkinci olarak vazifelendirilmiş askerleri gece baskınına karşı haberdar kılmak için belirlenmiş bir gülbâng çalınmaktadır/söylenmektedir. Son olarak gece baskını savunma timi dost ateşi ile kendi ordusuna zarar vermemek için özellikle kılıç ile baskına gelenlere hamle etmektedir.

Çin elçilik heyeti üyelerinden Peng Da Ya ve peşinden Xiu Ting, Moğolların gece baskınına uğramamak için çok sıkı tedbirler aldıkları ve ateş yatağı ve köpek yatağı hileleri ile kendilerini gece baskınlarından korumaya çalıştıkları hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Ordunun konaklaması için genelde yüksek yerler tercih edilir. Başkomutanın konaklayacağı çadır, güneydoğu istikametinde kurulur; ön tarafına nöbetçi askerler yerleştirilir ve düzenli olarak nöbet devir-teslimi gerçekleşir. Nöbetçi komutana Tatar dilinde, *To Luo Qi* derler [başkomutanın çadırının önünde askerî kamp veya çadır kurulmaz]. Başkumandanın çadırının arka, sağ ve sol tarafına birlik komutanlarının

²⁵⁸⁰ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 601.

²⁵⁸¹ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 53.

çadırları ve birlik kampları kurulur. Otlaklar gözetilerek birbirinden uzak mesafelerde kurulur. Atlar geceleyin otlağa çıkarılır ve her kampta iki at bekletilir; bunlar aniden vuku bulacak muhtemel bir olayda kullanılmak üzere hazır bekletilir. Gece nöbetçilerinin parolası, birlik komutanı tarafından belirlenir. Bir kamp alarm durumuna geçince, komşu kamptaki birlikler de atlarını alıp hazır bekleme durumu alır. Fakat harekete geçmezler. O sırada hareket halinde olanlar, sadece nöbet birlikleridir. Gece nöbet komutanı, en merkezde yer alır ve oymalı ahşap tableti dört tarafa göndererek gece nöbetçilerini organize eder. Atçı kamp birlikleri, at güvenliğinden sorumludur. Askerî kamplar gece saatlerinde kurulur. Ateşin yakıldığı yere, “ateş yatağı” derler. Ordu kampı gece karanlığında başkaları tarafından fark edilmeyecek bir yere geçer; bunun amacı düşmanın muhtemel bir gece baskınına önlemektir. Fakat bu sırada ateş yatağı düşmanı yanıltmak amacıyla sabaha kadar eski yerinde kalır. Xiu Ting yani ben, köpek yatağı uygulamasını da çok yaygın bir şekilde uyguladıklarını gördüm.”²⁵⁸²

Sahte ricat yani kaçıyor gibi yapıp düşmanı tuzağa düşürmek Türkler arasında kadimi dönemlerden beri uygulanan en önemli savaş taktiklerinden birisidir. Amaç düşmanı emniyetli pozisyonundan veya korunaklı yerinden çıkarmaktır. Bu taktik Çin savaş sanatı kitaplarında “dağdaki kaplanı düzlüğe çekme” şeklinde adlandırılır. Bu stratejide geçen kaplan sözü düşmanı; dağ sözü de topraklarını simgeler. Dağda yaşayan kaplanla doğa koşulları nedeniyle savaşmak zordur. Güçlü bir kaplanla savaşmak için onu dağdan aşağı çekmek gereklidir. Stratejinin başarılı olması için düşmanı kandırmak ve dışarı çekmek zorunludur. Bunu gerçekleştirmenin başarısı taktiğin başarısını belirler²⁵⁸³.

Fîrûz Şâh Tuğluk, Bengal seferi sırasında Ekdâle Takımadaları’na saklanan Bengal Sultanı Şemseddîn’i (İlyas) yerinden çıkarmak için uzun süre uğraşmıştır. Fakat bu mümkün olmamış ve musonların yaklaşmasıyla birlikte seferin akâmete uğraması ve hatta düşmanın galebe çalması ihtimali ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine Fîrûz Şâh Tuğluk, ordugâhını terk edip, ağırlıklarını geride bırakıp Delhi’ye döndüğü izlenimini vermek için çeşitli hileler tertiplemiş ve Sultan Şemseddîn’i korunaklı mevkiinden

²⁵⁸² *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, s. 145-146.

²⁵⁸³ Hiroshi Moriya, *Savaş Sanatlarında 36 Gizli Strateji*, s. 105.

dışarı çıkarmayı başarmıştır. Ardından onu pusuya düşürerek hezimete uğratmıştır²⁵⁸⁴. Fîrûz Şâh Tuğluk'un bu savaşta düşmanı pusuya düşürmek için yaptığı hileler savaş hileleri başlığı altında ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

3.3.16. Savaş Hileleri

Hile günlük dilde birini aldatmak, yanıltmak için yapılan düzen, yalan, dolap, oyun, desîse anlamına gelmektedir²⁵⁸⁵. Savaş literatüründe bu kelimenin kapsamı biraz daha genişlemektedir. Askerî ıstılahta hile; savaşta düşmandan gerçek amaç, kuvvet ve planları gizleyerek onu yanıltmak amacıyla alınan önlemler olarak tanımlanabilir²⁵⁸⁶.

Hile başka bir şekilde ifade edilecek olunursa düşmanın muhakeme yeteneğini bulandırmak ve görüş mesafesini azaltmak demektir. Günümüzde kandırmaya yönelik eylemler genellikle “strateji”, “plan” ya da “komplo” kelimeleriyle de karşılanmaktadır²⁵⁸⁷. Bununla birlikte hile yerine uzun vadeli askerî planlama ve faaliyetleri gerektiren, bütün ülke ve ordunun çıkarını ilgilendiren strateji ifadesinin kullanılması pek uygun düşmemektedir.

Hile, beceri ile birlikte zekâyı da gerektirmesi bakımından diğer savaş taktiklerinden ayrılmaktadır²⁵⁸⁸.

Hile, aklın kullandığı bir yöntem veya araç olduğu için kendisine akıl bahşedilmiş varlıkların, hileye giden yolları bilmesi ve bunları kullanması gerektiğinden şüphe edilemez. Kişi aynı zamanda kendisine yapılan hileyi de anlamalı ve işin içinden nasıl çıkılacağını bilmelidir²⁵⁸⁹.

Savaş hilelerini ilk çağlardan beri en iyi sınıflandırmış ve örnekleriyle birlikte analiz ederek açıklamış millet Çinlilerdir. Çin medeniyetinin binlerce yıllık birikimi “Savaş Sanatlarında 36 Gizli Strateji/Strategem²⁵⁹⁰” kitabında hülâsa edilmiştir. Bu eser,

²⁵⁸⁴ Affif, s. 112-114; Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 589-596.

²⁵⁸⁵ *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, II, s. 1260.

²⁵⁸⁶ Ahmet Özdal, a.g.e., s. 132.

²⁵⁸⁷ Hiroshi Moriya, *Savaş Sanatlarında 36 Gizli Strateji*, s. 17.

²⁵⁸⁸ Ahmet Özdal, a.g.e., s. 132.

²⁵⁸⁹ Rene R. Khawam (Derleyen), *Hileler Kitabı (Arap Kültüründe Siyasi Stratejiler)*, [orijinal adı: *Le Livre des Ruses; La Strategie Politique Des Arabes*], çev. Menekşe Tokyay, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul 2011, s. 39.

²⁵⁹⁰ “Strategem” sözcüğü, eski Grekçe’deki “strategema”dan geliyor. “Strategema”, genel anlamda “generallerin işleri”, özel anlamda ise “savaş hilesi” demektir. Bkz. Harro von Senger, *Savaş Hileleri Strategemler I*, s. 20.

Sun Wu (Sun Zi) (M.Ö. VI.-V. yy.)’den beri Çinli savaş kuramcılarının guidao (düşmanı şaşırtma, aldatma yolu) olarak adlandırdıkları bir ansiklopedidir.”²⁵⁹¹ Bundan dolayı savaş hilelerinin sınıflandırılmasında ve açıklanmasında Çinlilerin “36 Strategemi”nden istifade edilecektir.

“Otuz Altı Savaş Hilesi – *Strategem*” Çin’in siyaset, savaş ve sivil ilişkilerde kullandığı bir dizi savaş hilesini gösteren bir çalışmadır. Çoğu zaman kullanılan araçlar alışılmışın dışında ya da aldatıcı niteliktedir. “*Strategem*” ile “strateji” birbirleri ile karıştırılmamalıdır. *Strategem* bir aldatma, buna karşı strateji ise uzun erimli ya da genel bir plandır²⁵⁹².

Savaş sanatlarıyla ilgili Çince kitapların Sun Tzu’nun M.Ö. V.-III. yy.da yazdığı düşünülen²⁵⁹³ *Savaş Sanatı* ile başladığı varsayılmaktadır. Çin savaş sanatı kitapları “savaşmadan kazanmayı” en arzulanan zafer yolu olarak görürler. Yüzlerce savaş kazanmak başarı değildir. Başarı, düşman askerlerinin savaşmadan teslim olmasını sağlamaktır. Neden savaşmadan savaşı kazanmak bu kadar istenilmektedir? İlk olarak eğer askerlerimiz savaşırsa yaralanmaktan kaçınmayı beceremezler. İkinci olarak bugünün düşmanının yarının müttefiki olma ihtimali her zaman vardır²⁵⁹⁴.

Sun Zi (Sun Tzu)’ye göre düşman karşısında askerî yoldan elde edilen zafer, savaş sanatı açısından yapılan değerlendirmede ancak üçüncü sırada yer alır. O, ikinci sıraya diplomatik araçlara başvurarak kazanılan zaferi koyar. Fakat ilk sırayı *strategem* yoluyla kazanılan zafer alır. Sun, savaş hilesini doğrudan bir strateji aracı olarak en üst sıraya yükseltmektedir²⁵⁹⁵.

Orta Çağ’da Müslümân stratejistler de “savaşmadan kazanma” ve hilenin önemini vurgulamaktadırlar. Mesela Ebû Mansûr Seâlibî hilenin önemini şöyle açıklamaktadır: “Hile daima takviye kuvvetten daha faydalı bir silah olmuştur” ve “tuzak ve hile daima kaba kuvvet ve sille (tokat)den daha etkili olmuştur.”²⁵⁹⁶

²⁵⁹¹ Harro von Senger, *Savaş Hileleri Strategemler I*, s. 31.

²⁵⁹² Osman Karadağ, *Strateji Üzerine Erken Metinler Öncüler-1: Çinliler ve Hintliler*, s. 366.

²⁵⁹³ Kadim Çin’in Askeri Klasikleri, I, s. 245.

²⁵⁹⁴ Hiroshi Moriya, *Savaş Sanatlarında 36 Gizli Strateji*, s. 11.

²⁵⁹⁵ Harro von Senger, *Savaş Hileleri Strategemler I*, s. 25.

²⁵⁹⁶ Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Hükümdarlık Sanatı (Âdâbu'l-Mulûk)*, s. 185.

el-Câhiz Türklerin faziletlerini anlattığı eserinde Türklerin hile kabiliyeti hakkında şu malumatı vermektedir: “Düşmanlarına karşı hile yapacak ve onları gâfil avlayacak derecede fazla gayret sarfederlerse kendileri ile harbedenlerin akıllarından dahi geçmeyecek derecede enteresan hile yaparlar”²⁵⁹⁷.

Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng’de komutanın temel özellikleri arasında savaş hilelerini iyi bilmesi ve casus gönderip tuzaklar kurdurmakta deneyimli olması beklenmektedir. Komutanın düşmana aldatma ve hile ile galip gelme mümkün iken kıyım ve çatışmaya başlamaması, başka hile ve musibetlerden uygun olanı kabul edip kan dökmekten sakınması vacip olarak görülmektedir²⁵⁹⁸.

Fahr-i Müdebber “savaşmadan kazanma” ve hilenin önemi konusunda şu tavsiyelerde bulunmaktadır: “Düşmana galip gelmek için komutan ve ordu komutanının her türlü hile ve aldatmayı yapmaları vaciptir. Hile ve çare/yöntem ile uğraşmalı savaşmayı daha değersiz tutmalıdır. Eğer bununla (çare ve hile) savaş elde edilirse onun saadeti olur. Bununla birlikte eğer harbden başka çare yoksa onda da hile, yalan söyleme ile meşgul olsun, demişlerdir ki harb hiledir.”²⁵⁹⁹

Fahr-i Müdebber, 370/980 yıllarında Hindistan’da; Lahor’da Hindûlar arasındaki ve bunlar ile Müslümânlar arasındaki savaşları, pusu ve hileleri anlattıktan sonra şu açıklamayı yapmaktadır:

“En büyük zafer, ordu ve hazinenin yerinde olması ve düşmanın bu kolaylıkla düşürülüp diğer bir memleketin ele geçirilmesi, halkın öldürülmekten ve kanlarının dökülmesinden kurtarılması, vilayet ve raiyyetin (halkın) mamur ve müreffeh kalması, Müslümânların mallarının, kadınlarının ve kanlarının düşmanın yağma ve kahrından selamette olmasıdır.”²⁶⁰⁰

Emîr Hüsrev Dihlevî, Gıyaseddîn Tuğluk Şâh tarafından Hindûların güç yoluyla değil de hileler vasıtasıyla alt edildiğini anlattığı aşağıdaki beytinde hileye verilen büyük değeri açığa çıkarmaktadır:

²⁵⁹⁷ Ramazan Şeşen, *El-Cahiz ve Türklerin Faziletleri*, s. 90.

²⁵⁹⁸ *Aristoteles’ten Savaş Adabı ve Ahlakı (Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng)*, s. 48-49.

²⁵⁹⁹ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 372.

²⁶⁰⁰ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 311.

Bir akdoğan gibi kuvvetiyle değil hilesiyle * Hindistan'ın bütün tavuslarını avladı²⁶⁰¹.

Günümüzde süper güçler sık sık darbeler yoluyla kendilerine sorun çıkaran ülkelerin başına istedikleri kişileri devlet başkanı olarak geçirmeye çalışmaktadırlar. Böylece hile ile askerî güç harcanmadan, hasım devlet itaatkâr bir müttefik haline getirilmektedir. Darbeler Sun Tzu'nun "savaşmadan kazanma" ilkesinin en mükemmel şekilde uygulanması olarak değerlendirilebilir. Darbelerin başarılı olabilmesi için pek çok hileyi peş peşe uygulamak ve ortamı darbeye hazırlamak gerekmektedir. Güçlü devletlerin "savaşmadan kazanma" veya "başkasının hançeriyle öldürme" ilkeleri doğrultusunda başvurdukları bir diğer yöntem de terör örgütlerini desteklemeleridir. Bu yöntem ile askerî güçlerini devreye sokmadan ve perde arkasında kalarak istedikleri devletlere büyük zararlar vermektedirler.

3.3.16.1. Yoktan Vara Geçme²⁶⁰²

"Yoktan vara geçme", bir şey varmış gibi davranıp düşmanın yargı yeteneğini bulandırmaya yarayan bir hiledir. Bu hilede düşmanın görüşü orada olmayan bir şeyi [destek kuvvetlerinin gelmesi gibi] görecektir şekilde bulandırılır. Yoktan vara geçmek başarının sırrı olarak görülür²⁶⁰³.

"Yoktan vara geçme" strategimine İslâm tarihinden şu iki meşhur örnek verilebilir: Uhud Savaşı'nın sonunda, Mekke'ye dönen düşmanın, Medine'ye yeni bir saldırıda bulunmasını önlemek için yürütülen takibi harekâtında Hamrâu'l-Esed'e kadar gelinmiş ve burada uzaktan görülebilecek şekilde 500 kadar ateş devamlı olarak yakılmıştı. Bu önlemle İslâm ordusunun, takviye kuvvet olarak sayısını arttırdığı görünümü verilecek ve böylece düşmanın saldırı niyetinden vazgeçmesi sağlanmış olacaktı. Aynı taktiğin Mekke'nin Fethi harekâtında da uygulandığı görülmektedir. Bu harekât esnasında Merru'z-Zahrân denilen yere gelindiğinde burada Hz. Muhammed'in (sas) emriyle 10.000 kadar ateş yakılmıştı. Bu tedbir ile ordudaki asker sayısının

²⁶⁰¹ چو شهپازی که از قوت نه از کید * همه طاؤس هندوستان کند صید Bkz. *Tuğlunâme*, s. 123.

²⁶⁰² Bu strategemin adı savaş sanatları ile ilgili Türkçe tercümelerde "yoktan var etmek" olarak geçmektedir. Bu çalışmada ise söz konusu "yoktan vara geçme" adı tercih edildi.

²⁶⁰³ Hiroshi Moriya, *Savaş Sanatlarında 36 Gizli Strateji*, s. 63.

çokluğu imajı verilerek, düşmanın mukavemet gücü zayıflatılmış olacak ve savaşmadan teslim olması sağlanacaktı ve öyle de oldu²⁶⁰⁴.

Fahr-i Müdebbir'in takviye güç geldi izlenimi uyandırma (yoktan vara geçme strategemi) ile ilgili verdiği tavsiye Aynü'l-mülk isyanı sırasında Muhammed Şâh Tuğluk tarafından başarıyla uygulanmıştır. Olay şu şekilde cereyan etmiştir: “O gece civardaki emîr, kumandan ve askerlere yazı gönderdi; hepsi gelip diziliyordu huzurunda. Bu işte de kurnazca davranmıştı: Ordugâhına 100 atlı geldiğinde geceleyin onları karşılamak için binlerce atlı salıyordu yola! Güya hepsi yardım ve imdat kuvveti gibi beraberce karargâha gidiyordu.”²⁶⁰⁵

Fahr-i Müdebbir “yoktan vara geçme” strategemi ile ilgili olarak ordunun arzı sona erdikten sonra şu hilenin yapılmasını önermektedir: “Teftiş edilmiş olsa da her ne kadar hükümdar ve ordu komutanına (leşker-keş) piyâde, suvâri adedi malum olsa da biri iki ve üç diye söylemelidir. (Ordu adedini abartsınlar) belki düşmanın casusu ve habercisi orada olabilir ve kimse onun kulağına ulaştığını ve dile düştüğünü bilemez ve düşmanı ordu sayısından haberdar eder. Ordu reis ve başlarıyla kararlaştırılmış olmalıdır ki teftiş edilen her grup bir tarafa gitsinler ve seçilmiş suvâri onlardan ayrılсын ve teftiş edilecek başka bir gruba karışıp onlar arasında geldiklerini göstereyin. Alem olmuş bu kanunlara dikkat etsinler. Bu kanunlara dikkat ederlerse düşmanı ümitsizliğe düşürür, korkutur, [düşman] savaşa gayret etmez ve barış arar. Yeri geldiğinde sulh, sonucun ne olacağı bilinmeyen vakitsiz savaştan daha iyidir.”²⁶⁰⁶

Muhtemelen söz konusu hile tarih kitaplarında savaşan orduların sayısı hakkında çok abartılı rakamların ortaya çıkmasının temel nedenlerinden biridir. Böylece “yoktan vara geçme” hilesi ile düşmanın gözü korkutularak düşman manen bitirilmekte veya sulhun devamı sağlanmaya çalışılmaktadır.

Fahr-i Müdebbir'in ordu sayısı hakkında çok abartılı rakamlar çıkarmayla ilgili bu önerisi Celâleddîn Fîrûz Şâh Halacî döneminde Melik Alâeddîn'in Devagir Kalesi kuşatması esnasında uygulamıştır. Olay şu tarzda cereyan etmiştir: Melik Alâeddîn,

²⁶⁰⁴ Mustafa Zeki Terzi, *Hiz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askeri Teşkilât*, s. 130.

²⁶⁰⁵ İbn Battûta, II, s. 711.

²⁶⁰⁶ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 276, 278.

695/1296'da Karra'dan Devagir'e hareket edip 7.000-8.000 kişilik suvâri birliğiyle Devagir Kalesi'ni dışarıdan hiçbir yardım alamayacak şekilde kuşattı. Melik Alâeddîn aynı zamanda kendi kuvvetlerinin, arkasından Devagir'e gelmekte olan sultanın 20.000 kişilik ordusunun, sadece öncü birlikleri olduğu hakkında bir söylenti yaydı. Herhangi bir yardımın gelmediğini gören ve zaten silah, asker ve erzak bakımından kötü durumda olan Ramaçandra, Delhi Sultanı'nın bütün Dekken'i fethetmek niyetinde olmasından korkarak başka kuvvetler gelmeden önce bir barış antlaşması yapmak için hemen girişimde bulundu ve elçilerini Melik Alâeddîn'e gönderdi ve yüklü bir tazminat ödedi²⁶⁰⁷.

Fahr-i Müdebbir gece baskınlarından korunmak için önceden dört grup oluşturulmasını ve bunlardan ikincisinin gizlenerek şu hileyi yapmasını istemektedir: "İkincisi sağ kanatta ve kalpte (ordunun merkezi kısmında) kendi yerlerinde gizlensinler, onları görmemeleri için orda hiçbir aydınlık olmasın, ateşi hiç kimsenin olmadığı başka bir yerde yaksınlar. Böylece oranın aydınlığı olsunlar, siz onları aydınlıkta görünüz ve onlar sizi görmesinler. Ondan sonra onlara yaklaşsınlar ve etraflarını sarsınlar ve maksatlarına ulaşınsınlar."²⁶⁰⁸ Bu uygulamada hiç kimsenin olmadığı yerde ateş yakılarak düşmanın yanıltılması "yoktan vara geçme" hilesi kapsamına girmektedir.

Peng Da Ya ve peşinden Xiu Ting, Moğolların ateş hilesi vb. hileler ile "yoktan vara geçme" ilkesini nasıl uyguladıklarını ve kullandıkları diğer yöntemleri izah etmektedirler: "Askerî kamplar, gece saatlerinde kurulur. Ateşin yakıldığı yere, "ateş yatağı" derler. Ordu kampı, gece karanlığında başkaları tarafından fark edilmeyecek bir yere geçer; bunun amacı, düşmanın muhtemel bir gece baskını önlemektir. Fakat bu sırada ateş yatağı, düşmanı yanıltmak amacıyla, sabaha kadar eski yerinde kalır.

Xiu Ting yani ben, köpek yatağı uygulâmasını da çok yaygın bir şekilde uyguladıklarını gördüm. Kamp kurmadan önce, çevrenin durumunu ve özelliklerini

²⁶⁰⁷ Esterâbâdî, I, s. 337-339; Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, s. 303; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 32-33.

²⁶⁰⁸ *Âdâbü'l-harb ve'ş-şecâ'a*, s. 299-300.

iyice incelemektedirler.”²⁶⁰⁹ Ateş yatağı uygulamasından da anlaşılacağı üzere, bir yere çok sayıda köpek bırakılması ile yapılan bir hiledir. Köpeklerin havlaması ile düşmanlar, oranın askerî kamp olduğunu zannederler ve böylece hedef saptırılmış olur²⁶¹⁰. “Ateş yatağı” ve “köpek yatağı” hileleri ile ordu bulunmadığı bir yerde varmış gibi gösterilerek “yoktan vara geçme” ilkesi uygulanmış olmakta ve düşmanın görüşü bulandırılmaktadır.

“Yoktan vara geçme” hilesinin farklı bir tarzda Delhi halkına karşı da uygulandığı görülmektedir. Söz konusu vaka şöyle cereyan etmiştir. Fîrûz Şâh Tuğluk’un Tatta seferinden geri dönüşü esnasında tutulan rehberler kasıtlı olarak orduyu tuzlu suyu olan ıssız bir yere götürmüş ve altı ay boyunca ordudan haber alınmamıştı. Bunun sonucunda “Her hâne ve her eşiğe matem düştü. Delhi halkı hayretler içinde kaldı. Çünkü bu müddet zarfında ordudan hiçbir ulak gelmedi. Ve kimsenin mektubu ulaşmadı. Bütün halk hep bir ağızdan Sultan Fîrûz Şâh ordu ile birlikte kaybolmuştur diyorlardı... Meşhur Vezir Han Cihân, heyecanın her gün daha fazla arttığını görünce tabiye ile (hile ile) sultanın dilinden ferman düzenledi, o fermanda sultanın zatının ve o mekândaki (ordu) halkının selametini bütün şehir halkının gözleri önünde okudular ve 21 gün boyunca mutluluk davulları çaldırdılar. Yabancı ve yerli herkes yatıştı ve bu tabiye (düzen, hile) ile elbette halkın heyecanı yatıştı.”²⁶¹¹

Racalar da “yoktan vara geçme” hilesine müracat etmekteydiler. Hitopadeşa’da bu hususta şu tavsiye yer almaktadır: “Bir kral, gece boyunca saldıracakmış gibi yapıp düşman ordusunu uykusuz bırakmalı, askerleri gündüz uykuya yenik düşen orduya saldırıp onu yok etmelidir.”²⁶¹²

Kathâsaritsâgara’da mektup vasıtasıyla “yoktan vara geçme” strategemi ve “çatlak yaratma” hilesine dair şu olay anlatılmaktadır: “Hilekâr kadın (kralın ikinci eşi Kraliçe Kâvyânkârâ) rüşvet verdiği dışişleri kâtibine prensin ordugâhındaki derebeyine göndermek üzere kralın ağzından sahte bir mektup yazdırmış: ‘Güçleriyle tüm dünyaya

²⁶⁰⁹ Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar, s. 145-146.

²⁶¹⁰ Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar, s. 146.

²⁶¹¹ Afif, s. 211-212.

²⁶¹² Narayana, *Hitopadeşa*, s. 120-121.

boyun eğdiren oğullarım, beni öldürüp krallığıma el koymak istiyorlar. Bana sadıksanız hiç tereddüt etmeden oğullarımı öldürün' Kâvyâlankârâ bu mektubu bir haberciyle gizlice göndermiş. Haberci gizlice prenslerin ordugâhına varmış ve mektubu derebeylerine vermiş. Mektubu okuduktan sonra hepsi de kralın kararının çok zalimce olduğunu düşünmüşler. Yine de efendilerine karşı gelemeyecekleri için güçlkle de olsa, başka çıkar yol kalmadığına hükmedip oğlanları öldürmeye karar vermişler. Ancak derebeyleri içinde dostu olan dedeleri vezir ondan durumu öğrenmiş, prenslere hemen haber uçurup onları süratli atlara bindirerek ordugâhtan uzağa, güvenli bir yere kaçırmış.”²⁶¹³ ... Duydukları karşısında alt üst olan kral öfkeyle şöyle söylemiş: ‘Ben böyle bir mektup göndermedim, bu bir hile...’²⁶¹⁴ Bu örnek vakada olmayan bir emîr sahte mektup ile varmış gibi gösterilmiştir. Sultanın adına yazılan sahte bir mektup ile generallerin yargı yeteneği bulandırılmış ve güçler birbirlerine düşürülmeye çalışılmıştır.

3.3.16.2. Çatlak Yaratma

“Şüphe üstüne şüphe bindir
Halkını iyi tanı ki bu oyuna yenilmeyesin”

“Düşmanın içine şüphe sal ve sonuna kadar muhakeme yeteneğini bulandır.
Düşmanın casuslarını onun aleyhine kullan ve hiç çaba harcamadan zaferi elde et.”

“Çatlak yaratma” strategemi ise yanlış bilgiler yayarak düşmanın muhakeme yeteneğine zarar vermek için kullanılan bir yöntemdir. Bu strategemde ya düşman casusları/üyeleri satın alınır ya da onların “bulmaları” için sahte bilgi bırakılır. Bunların her ikisi de klasik yöntemlerdir. Böylece özellikle düşmanın yüksek rütbeli askerleri arasına şüphe tohumları ekilir²⁶¹⁵. Bu yöntem günümüzde uygulanan *dezenformasyon* yöntemlerine benzemektedir.

Delhi Türk Sultanlığı devri kuşatmalarında “yoktan vara geçme” ve “çatlak yaratma” strategemlerinin yaygın olarak birlikte kullanıldığı anlaşılmaktadır. Fahr-i Müdebber, kalelerin fethedilebilmesi için söz konusu “yoktan vara geçme” ve “çatlak

²⁶¹³ Somadeva, I, s. 418.

²⁶¹⁴ Somadeva, I, s. 419.

²⁶¹⁵ Hiroshi Moriya, *Savaş Sanatlarında 36 Gizli Strateji*, s. 210-211.

yaratma” [nifak sokma] hilelerinin birlikte uygulanmasını önermekte ve şu tavsiyelerde bulunmaktadır:

“Hisar ele geçirmede yöntem hisar ehlinin gönüllerini kendi tarafına çekmektir. İçeriye mektup atmak, haber göndermek, iyi sözler söylemek, her durumda yapabileceği iyi vaatlerde bulunmaktır. [Ayrıca] mancınıklar yerleştirilecek, duvarın altına yerleştirmek için koçbaşları yontuluyorlar, metersler²⁶¹⁶ yapıyorlar ve duvarları delecekler, duvarları devirmek için sütunlar/direkler yerleştirip yakacaklar, kaledeki her şeyi yakmak için petrol ve ateş atacaklar, filanca ordu yarın yetişecek, falanca ordu filan yere ulaşmıştır diye [mektuplarla] asılsız haberler atılır. [Takviye güç geldiği izlenimi uyandırmak için] geceleyin ayrılan askerler dışarı çıkarlar ve sabahleyin davul ve bayrakla gelirler ve kuvvetli savaş filan gün olacak derler. [Hisar içindeki] sizin taraftarınız olan kimse sizi kalenin, askerlerin, ot, su, bitkiler/saman, kereste, silah [miktarı], kalelerde düşünülen tedbirlerden haberdar eder. Böylece siz kalenin dışından yüksek sesle ey çaresizler kendinize eziyet etmeyin, kaledeki ot, saman ve su size birkaç gün yeter ve kereste, ot ve binek hayvanı ile ilgili diğer durumlarını da aynı şekilde bildirirler. Kaledeki taraftarları, onlara bizim bütün durumlarımızdan haberdarlar geliniz vaktinde bizim sulh isteyip de onların sulhu kabul etmesinden önce barış yapalım [derler]. Kalenin ayağında marangozlar her gün mancınık yerleştiriyoruz, duvarı delmek için koçbaşını hisarın altına yerleştireceğiz, sütunları/direkleri buraya ve şuraya yerleştireceğiz diye iş tutsunlar ki kale ehlinin kalpleri meşgul olsun. Kalenin önderlerinden biri için yalan pusulalar/mektuplar yazsınlar: Yani siz bize uygun şekilde, yazmış olduğunuz, belirlenmiş olduğu şekilde yardım ediniz. Onun hakkında bilgi sahibi olduk ve tedbiri alınmaktadır. Minnettarız kalenin işi bittiğinde övünç hilati, mükâfat, hediye vereceğiz [şeklinde yalan mektuplar yazsınlar]. Böylece onlar, iki gruba ayrılırlar ve kale için hiçbir şey iki gruba ayrılmaktan daha kötü değildir. Şefkat cephesinden yani dostça mektuplar yazsınlar ki filan serheng (ordu komutanı) burada zor durumdadır, filanca kapıyı verecektir ve kapıcı ve muhafıza yüz çevirmişlerdir ve

²⁶¹⁶ Meters (مترس): Kale duvarı üzerinden düşman üzerine atılan şeyler. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 265. Meters: Lüzümü halinde düşman üzerine atılan kale duvarının toprak veya tahtadan şerefeleri. Bkz. *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, II, s. 2584. Fakat bu parçada kaleden atılan şeyler anlamında değil de dışarıdan mancınıklar ile kaleye atılacak malzemeler anlamında kullanılmaktadır.

onlar kandırılmıştır sakın bin kere sakın ki onlara itimat etmeyiniz. Onların hile ve vefasızlığından emin olmayınız.”²⁶¹⁷

Fahr-i Müdebbir’in bahsettiği kaleleri ele geçirmek için mektup hilesi ile söz konusu “yoktan vara geçme” ve “çatlak yaratma” stratejilerinin Memlûklar devrinde de geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Sultan Ferec b. Berkuk (801-814/1399-1411) devrinde Ömer b. İbrahim el-Avsi el-Ensarî (öl. 1408)²⁶¹⁸, mektup hilesi hakkında şu açıklamaları yapmaktadır: Düşmanlardan birine yazılan mektuplar kullanışlıdır. Onlardan birinin gönderdiği mektuba onların dilinden cevap yazılır. Bu mektuplar şeflerine ulaştıracakları umulan bir yere fırlatılır. Böylece onların şefleri, bu mektuplardan bazılarını fark ederse, gözlerinde onlara (adamlarına) karşı şüphe uyanacaktır. Bu daha sonra birliklerinin bölünmesine neden olacaktır. Ortaklıklarının bozulmasına, şeflerine karşı fikirlerinin değişmesine veya şeflerinin onlara karşı fikirlerinin değişmesine neden olacaktır. Eğer onlardan birinden şüphelenirse, onu öldürürse veya kanını dökerse, şefin dehşeti onlara egemen olacaktır, alarm hali onlara egemen olacak, onlara liderlerinden [ayrılıp] birinin tarafına kaçmayı telkin edecektir. Fakat liderleri dikkatli ve sabırlı olsa dahi [bu hatalara düşmese dahi] kesinlikle onlardan herhangi birinin ruhunda endişe kalacaktır²⁶¹⁹.

Mektup hilesi Osmanlı devrinde de cari idi. *Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng*’de kuşatılan kale halkına karşı kale dışında kalan şehir halkından yardım alarak mektup hilesi uygulanmasıyla ilgili olarak şu tavsiyede bulunmaktadır:

“Vilâyetin yüksek zümresine ve seçkin sınıfına teselli verilmelidir ki onlar da ellerinde olmadan temayül gösterip dostluk ve iyilikseverlik ile kalenin hasarlı yerlerini ve zafer kazandıracak cihetlerini gösterip kılavuzluk etsinler. Bu şekilde yardımcı olup kalenin fethine vesile olmaları muhtemeldir.

Şehir halkına ‘Biz bu orduya dayanamayız. Ya kaleyi verin ya biz de onlara katılıp kaleyi almalarına yardımcı oluruz.’ diye mektup yazdırıp toplamak, sonra kalenin içine ulaştırmak da iyi fikir, güzel tedbir ve hiledir. Yahut halk ağzından şöyle

²⁶¹⁷ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 421-423.

²⁶¹⁸ *Tefric el-Kurûb fî Tedbîr el-Hurûb*, İngilizce kısım s. 3, Arapça kısım s. 4 (Mukaddime).

²⁶¹⁹ *Tefric el-Kurûb fî Tedbîr el-Hurûb*, İngilizce kısım s. 60-61.

bir mektup yazılıp içeri atılmalıdır. Kalede oturan bazı nankörler, ‘Bu kadar eziyete tahammül edemeyip gelen asker ile ittifak olmuşlar. Kalenin düşmesini kolaylaştıracak yerlerini ve ahalisinin bütün durumunu yazıp bildirmişler. Biz bunu duyduk ve dürüstlükle durumu halka duyurduk.’ desinler. Bu yolla kale ahalisinin arasına fitne sokup, düşman komutanını kendi eşrafından korkar hale getirsinler.”²⁶²⁰

Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng’de mektup vasıtasıyla çatlak yaratma hilesinin uygulanması kale müdafilerine de şu şekilde önerilmektedir: “Mümkün olduğunca kaleden adamlar çıkarıp düşman ordusuna göndermeli, yalan bilgiler ihtiva eden mektuplar atıp fitne çıkarıcı haberler yaymalıdır. Böylece askerin içine tereddüt düşürülmelidir.

‘Buranın kışı serttir ve kış yaklaşmaktadır. Erzak yeterli değildir. Kale ise sağlamdır, erzakı bol ve ahalisi dinçtir; alınması imkânsızdır. Siz burada birkaç gün durduktan sonra kış gelince; yükleri, çadırları, katarları yularları, eşyaları ağırlıkları bırakıp gitmeniz kaçınılmazdır. Binde biriniz ancak sağlıklı bir şekilde başını yastığa koyar. Durmanız imkânsızdır.’ diye aldatıp hileye başvurmak uygun düşer.”²⁶²¹

Fahr-i Müdebbir’in önerdiği “çatlak yaratma” hilesinin başarıyla uygulandığı anlaşılmaktadır. Mesela Racputana bölgesinin en müstahkem ve sağlam kalesi olan Ranthambor Kalesi’nin fethi esnasında “çatlak yaratma” hilesinin uygulandığı görülmektedir. Kuşatma sırasında Raca Hammir’in Ranmal ve Ratipal adlarındaki iki veziri ve Hindûların bir kısmı Delhi safına geçtiler. Fetih gerçekleşince racaya sadık kalmadıkları [dolayısıyla kendisine de sadık kalmayacakları] gerekçesiyle Alâeddîn Muhammed Şâh onları öldürttü²⁶²².

Hitopadeşa’da racalara bu vakada olduğu gibi saf değiştirenlerin öldürülmesi öğütlenmektedir: “Kendi yandaşlarını bırakıp düşman tarafına katılanlar, tıpkı maviye boyanmış çakal gibi öldürülürler.”²⁶²³

²⁶²⁰ Aristoteles’ten *Savaş Adabı ve Ahlâkı (Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng)*, s. 67.

²⁶²¹ Aristoteles’ten *Savaş Adabı ve Ahlâkı (Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng)*, s. 70.

²⁶²² Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 76, 85.

²⁶²³ Narayana, *Hitopadeşa*, s. 108.

Fahr-i Müdebbir gece baskınları sırasında “çatlak yaratma” ile bağlantılı olan şu hilenin yapılmasını tavsiye etmektedir: “Gece baskınında öyle olmasa da falanca kişiyi öldürdüler, falanca kişiyi yakaladılar diye bağırsalar... Böylece onların [düşmanın] işlerine zayıflık gelir, o bağırıışların hakikatini bilemezler ve böyle olmuştur diye endişelenmeye başlarlar, korkarlar, artık ellerinden iş gelmez ve belki (olur ki) kaçarlar, çadır ve eşyalarını bırakırlar. Demişlerdir ki savaş alanında hasmın yenilmesi için yalan söylemek uygundur.”²⁶²⁴

3.3.16.3. Kurumuş Ağaçta Çiçek Açtırma

“Kurumuş ağaçta çiçek açtırmak”/“kurumuş ağaçları yapma çiçeklerle bezeme”, strategemi büyük bir askerî gücünüz varmış gibi görünmenizi temel alır. *Savaş Sanatı*’nda ordunuz zayıfsa geri çekilmeniz önerilir. “Kurumuş ağaçta çiçek açtırmak” strategemi de her türlü çarpışmadan kaçınmayı, ama bazı durumlarda üstün bir askerî gücümüz varmış gibi görünmek adına saldırarak düşmanı yanıltmayı hedefler. İster geri çekilin ister güçlüymüş numarası yapın, asıl amaç aynıdır: Bir süre çarpışmadan kaçınmak ve süre kazanmak²⁶²⁵.

“Kurumuş ağaçta çiçek açtırma” strategemi için Çin tarihinde verilen örnek kısaca şöyledir: Cao Cao’nun Jingzhou’ya saldırmasıyla Liu Bei oldukça zor duruma düştü. 100.000’in üzerinde Jingzhou’lu ve askerle birlikte kaçtı, fakat Cao Cao tarafından izlendi. Liu Bei’nin kardeşi Zhang Fei, sadece 20 atlının eşliğinde Changban Köprüsü’ne doğru hareket edip köprü’nün doğusunda bir ormana vardı. Burada 20 atlısına ağaçların dallarını koparmalarını ve bunları atların kuyruklarına bağlamalarını ve daha sonra da ormanın içinde büyük bir toz bulutu oluşturmak için atlarını sağa sola sürmelerini emretti. Ağaçların arasında sanki muazzam bir ordu gizlenmiş gibi görüntü ortaya çıktı. Bunun üzerine kendilerini takip eden Cao Cao ordusu bunun bir tuzak olduğunu düşünerek oradan kaçtı²⁶²⁶.

Celâleddîn Fîrûz Şâh Halacî döneminde Melik Alâeddîn, Devagir Kalesi kuşatması esnasında önce kendi kuvvetlerinin, arkasından Devagir’e gelmekte olan

²⁶²⁴ *Âdâbü’l-harb ve’s-şecâ’a*, s. 299.

²⁶²⁵ Hiroshi Moriya, *Savaş Sanatlarında 36 Gizli Strateji*, s. 185; Harro von Senger, *Savaş Hileleri Stratejiler III*, s. 43.

²⁶²⁶ Harro von Senger, *Savaş Hileleri Stratejiler III*, s. 81-82.

sultanın 20.000 kişilik ordusunun, sadece öncü birlikleri olduğu hakkında bir söylenti yaydı. Böylece “yoktan vara geçme” strategimini kullandı. Peşinden Melik Alâeddîn, Devagir racasına yardıma gelen destek kuvvetleri ile çarpışırken kale kuşatmasında bıraktığı kendi 1.000 kişilik birliğinin büyük bir orduymuş gibi toz çıkararak gelmesi ile “kurumuş ağaçta çiçek açtırma” strategimini kullandı. Böylece racaya yardıma gelen destek birliklerin kaçmasını sağladı. Olay şu tarzda cereyan etmiştir:

Raca Ramaçandra’dan yüklü bir tazminat alan Melik Alâeddîn geri çekilmek üzereyken racanın oğlu Singhana Deva, onunla savaşmak için geldi. Melik Alâeddîn, Melik Nusret Câliserî’yi muhtemel bir hurûc harekâtına karşı, 1.000 kişilik bir kuvvetle kale kuşatmasında bıraktı ve ordunun geri kalan kısmı ile Singhana Deva’nın ordusuna doğru ilerledi. Meydana gelen savaşta Hindû kuvvetleri, sayıca daha kalabalık olduğundan başlangıçta Melik Alâeddîn’in ordusunu geri çekilmeye mecbur ettiler. Ancak bu sırada kale kuşatmasındaki Melik Nusret’in emrindeki 1.000 suvârî ile savaşa katılması savaşın kaderini değiştirdi. Bu birliğin kaldırdığı toz bulutu, Hindû askerlerini yanıltmış ve onlarda Müslümânların 20.000 kişilik ordusunun gelmiş olduğu zannını uyandırmıştı. Bunun üzerine paniğe kapılan Hindûlar, savaş meydanından bozgun halinde kaçmaya başladılar. Savaşı kazandığını anlayan Melik Alâeddîn kuşatmaya geri dönerek kaleyi sıkıştırmaya devam etti²⁶²⁷.

Devagir kuşatması sırasında 1.000 kişilik ordu 20.000 kişilik ordu gibi toz kaldırmayı başarmıştır. Bu da kendiliğinden olacak bir iş değildir. Delhi ordusu askerleri de daha fazla toz kaldırmak için bazı tedbirler almış olmalıdırlar.

Toz kaldırma hilesi Moğollar tarafından da kullanılmaktaydı. Moğol örneği sayesinde bu hilenin nasıl uygulandığını ve düşman üzerinde uyandırdığı etkiyi daha net bir şekilde görmek mümkündür. Peng Da Ya, toz kaldırma hilesinin nasıl yapıldığını şöyle açıklamaktadır: “Asker sayıları az ise ön tarafa toz toprak saçarak ve arkalarından da ağaç dalları çekerek toz kaldırırılar. Tozdan gökyüzü kararınca düşman, Tatar ordusunun kalabalık olduğunu sanarak paniğe kapılır ve bu da karışıklığa yol açar. İstenilen

²⁶²⁷ Esterâbâdî, I, s. 339; Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, s. 303-304; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halacîler*, s. 33, 35.

karışıklık gelmese dahi düşman, kararsız bir şekilde karşı saldırıya geçmeye mecbur kalır ve böylece üstünlük sağlanır.”²⁶²⁸

3.3.16.4. Eriği Kazanmak İçin Şeftaliyi Feda Et

Savaşın gidişine göre zarar göreceğiniz durumlar olacaktır. Böyle durumlarda bütünün zaferini düşünerek sınırlı hasarı göze almalısınız. Bu ilkeden hareket eden “eriği kazanmak için şeftaliyi feda et” strategeminde düşük değerli bir şeyi (şeftali), daha yüksek değerli bir şeyi (erik) elde etmek adına feda etmeniz gerekir.

Savaşa girdiğinizde zarar görmeyi göze alırsınız. Ve zamanı geldiğinde bu zararın sınırlarını belirlemekle ilgilenmeniz gerekir. Aynı anda ettiğiniz zarara karşılık ne elde ettiğinizi gözden geçirmelisiniz. Nitekim go ve satranç gibi oyunlarda taşlar sık sık daha büyük zaferler elde etmek için feda edilirler²⁶²⁹.

Fahr-i Müdebbir pusudan kurtulmak ve hatta hasmını hezimete uğratmayı temin (erik) için ordu ağırlıklarının (şeftali) saçılmasını yani “eriği kazanmak için şeftaliyi feda et” strategeminin uygulanmasını ve böylece “tencerenin altından odunu çekmek”²⁶³⁰ strategimini de uygulamış olmayı yani düşman komutanını ordusundan mahrum etmeyi önermektedir. Böylece iki strategem birlikte kullanılmaktadır. Fahr-i Müdebbir’in bu husustaki önerileri şunlardır:

“Eğer [düşman] pusu kurarsa... [ve] bütün bunlara [alınan tedbirlere] rağmen hezimete uğrarlarsa düşmanın meşgul olması ve kendilerinin selamete ulaşması için sahip oldukları hasekleri [üç köşeli sivri demirler] döksünler ve ondan sonra altın ve gümüş (para), elbise yaygı, kap kakak, hakbîh (حقبيه) ve buna benzer şeyleri döksünler. Bu arada olur da düşmanın altın, gümüş ve mal ile meşgul olmasından, bir şey bulmuş herkesin dağılmasından, ağırlaşmasından (yükünün artmasından), artık elinden hiçbir iş gelmemesinden, bulmuş olduğu şeyi bir yere ulaştırmak için çabuk geri dönmesinden fırsat bulursa, bu hale düşmüş ordunun vurulması çok kolay olur. Savaş görmüş adamlar ve harbi öğrenmiş ordu sevk eden komutanlar kasten böyle yapmışlar ve zafer gelmiştir.

²⁶²⁸ Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar, s. 149.

²⁶²⁹ Hiroshi Moriya, Savaş Sanatlarında 36 Gizli Strateji, s. 85.

²⁶³⁰ Tencere hızla kaynıyor ve dengesi bozuldu; yani bir şey yapmak gerek. Tutamayacağınız kadar sıcak. Eğer altındaki odunu çekmeyi başarırsanız, su kendi kendine soğur ve o noktadan sonra sorunu çözebilirsiniz. Bkz. Hiroshi Moriya, Savaş Sanatlarında 36 Gizli Strateji, s. 130.

Ama bunu yapabilmeleri galip gelebilmeleri için kişinin cesareti yerinde olmalı ve ne yaptığını bilmeli ve bütün ordu bu durumdan haberdar olmalıdır.”²⁶³¹

Fîrûz Şâh Tuğluk’un Bengal seferi sırasında Ekdâle Takımadaları’na saklanan Sultan Şemseddîn’i yerinden çıkarmak için yaptıkları aşağıda anlatılacak olan “dağdaki kaplanı düzlüğe çekme” hem de “eriği kazanmak için şeftaliyi feda et” stratejilerinin birleşik bir uygulamasıdır. Fîrûz Şâh Tuğluk kaçtığı izlenimini pekiştirmek için raht denilen ordugâh eşyalarını terk edilmiş olarak bırakmış ve bir kısmını da ateşe vermiştir²⁶³².

Fîrûz Şâh Tuğluk, böylece ordugâh eşyalarını terk ederek ve bir kısmını yakarak “şeftali”yi feda etmiş fakat düşmanın güvenli hisarından çıkmasını sağlayarak amacı (erik)na ulaşmıştır.

3.3.16.5. Kılıcı Gülümsemenin Ardına Gizleme

“Kılıcı gülümsemenin arkasına saklamak” stratejemi içerdiği kelimelerden de anlaşılacağı üzere düşmanınıza arkadaşça tavırlarla yaklaşmayı ve o gardını indirdiğinde tek bir darbeye işini bitirmeyi hedefler²⁶³³.

Fahr-i Müdebbir’in öncü muhafız birliklerine işlerini rahat yapabilmeleri, kendilerini bölge halkındanmış gibi gösterebilmeleri için şu tavsiyeyi vermektedir: “Eğer [öncü birliğin: telaye] mamur bir yerden yolu geçerse kimseyi incitmesinler, kimseden bir şey almasınlar ve buldukları [aldıkları] şeyi para ile satın alsınlar ve kendilerini de o vilayettenmiş gibi göstereyin. Yolları incelesinler ve gitmeye niyetli oldukları yeri en güzel şekilde sorsunlar ve biz oranın adamlarıyız veya iktâmızı [oradan] verdiler desinler.”²⁶³⁴

Gurluların Hindistan Valisi Kutbeddîn Aybek döneminde Muhammed Bahtiyar’ın Bengal’yi fethi “kılıcı, gülümsemenin arkasına saklamak” stratejimine güzel bir örnektir:

²⁶³¹ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 367.

²⁶³² Afif, s. 112-114.

²⁶³³ Hiroshi Moriya, *Savaş Sanatlarında 36 Gizli Strateji*, s. 79.

²⁶³⁴ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 290.

Muhammed Bahtiyar, 1203 yılında 200 kişilik bir ordu ile Bihar üzerinden hareket etti. Ansızın Novdiye (نودیه) şehrinin kapısına geldi. Ordu iki kısma ayrıldı. 18 kadarı tacir kıyafetine girerek, kimsenin kuşkusunu çekmeden Nodviye'ye girdiler. O şehrin kapısına ulaştı sakın ve vakarlı bir şekilde kimseye bir zahmet vermedi. Kimse onun Muhammed Bahtiyar olduğunu zannetmedi. Herkes onları meşhur Bihar atlarını satmaya gelen tacirler zannetmişlerdi. Müsait bir zamanda Ray Lekhemniye (لكهمنيه)²⁶³⁵ nin sarayda içki meclisinde bulunduğu sırada hücumla kalkıştılar. Racanın sarayının kapısından ve şehrin ortasından feryat yükseldi. Ray ne olduğunu incelemeye kalktığında bu emîr halkı kılıçtan geçirmiş, sarayın ve haremın ortasına [atını] sürmüştü. Raca çıplak ayaklarla sarayının en arkasından kaçtı ve onun bütün hazine, harem, hizmetçi, has adamları ve kadınlarını ele geçirdiler ve çok sayıda fil ele geçirdiler. O kadar çok ganimet ele geçirildi ki yazılamaz. [Muhammed Bahtiyar] askerinin tamamı ulaşınca şehrin tamamını zapt etti ve orada ikamet yeri yaptı (orayı kendisine başkent yaptı)²⁶³⁶.

İsâmî bu vakada Muhammed Bahtiyar'ın Sistan'dan tacir gibi geldiğini çok değerli ticaret malları, Çin ipeklileri çok sayıda Tatar atları ve her diyardan nefis şeyler getirdiğini belirtmektedir²⁶³⁷. Görüldüğü üzere bu çok cesaret gerektiren riskli bir hiledir. Ama aynı zamanda az bir kuvvetle bir şehri feth etmenin en kolay yollarından biridir. Bu hilenin öncesinde de sıkı bir hazırlık yapmak gerektiği anlaşılmaktadır.

Muhammed Bahtiyar tarafından uygulanan yukarıdaki hilenin bir benzeri asırlarca önce Kautilya tarafından *Arthaşâstra*'da şu şekilde önerilmiştir: “Casuslar tacir kılığında atları satmaya gelirler, kralı hayvanlardan herhangi birini denemeye veya satın almaya davet edebilirler. Atları dikkatle incelerken, o (kral) atların altında ezilebilir veya kargaşada öldürülebilir.”²⁶³⁸

Celâleddîn Fîrûz Şâh (1290-1296) döneminde Melik Alâeddîn, Fahr-i Müdebbir'in daha önce aktarılan tavsiyesine benzer bir hile ile komşu racaların

²⁶³⁵ Lekhnevti yani Bengal rayı olmalı.

²⁶³⁶ Cüzcanî, s.147-148, 150-151; İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 95-96; Enver Konukçu, “Delhi Türk Sultanlığı Hizmetindeki Halaç Beyleri”, s. 183-184; M. Aziz Ahmet, s. 131-132.

²⁶³⁷ İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 95.

²⁶³⁸ *Kautilya's Arthashastras*, s. 574.

arazisinden bütün ordusunu sorun yaşamadan geçirmiştir. Olay şu şekilde cereyan etmiştir:

Melik Alâeddîn, 7.000-8.000 suvâri askeriyle 19 Rebiyülâhır 695/25 Şubat 1296 tarihinde Karra'dan Devagir'e hareket etti. Fakat o, asıl maksadını gizlemeye gayret gösterdi ve Çanderi seferine çıkıyormuş gibi davrandı. Yokluğunda Karra ve Avadh (Oudh) şehirlerinin idaresine yakın arkadaşı Melik Alâülmülk bakacaktı. Melik Alâeddîn'in gizli planlarını bilen Alâülmülk'ün diğer bir görevi ise Alâeddîn seferdeyken onun hakkında Celâleddîn Fîrûz Şâh'a yalan haberler ulaştırmaktı. Melik Alâeddîn mümkün olan en kısa zaman içerisinde hedefe ulaşip başarıyla geri dönmek zorundaydı. Bu nedenle Dekken'deki güçlü Hindû racalarının düşmanlığını uyandırmamaya, Delhi'deki emîrlerin şüphesini çekmemeye ve Çanderi'ye yapılacak bir sefer için gereken süreden fazlasını kaybetmemeye özen gösterdi. O, önce Çanderi ve Bhilsa (Vidişa)'yı geçti, Vindhya Dağları'nı ve yolu üzerindeki nehirleri aşp iki ay süren yolculuktan sonra Berar bölgesindeki İliçpûr'a ulaştı. Alâeddîn, İliçpûr'da iken durumlarını şüpheli gördüğü kasabalardaki idarecileri ve halkı sakinleştirmek maksadıyla kendisinin Sultan Celâleddîn'in sarayında seilmeyen bir kişi olduğu için Yadava Kralı'nın bir vassali olan Telingana bölgesindeki Racmundri racası ile ittifak yapmaya gelmiş olduğuna dair bir söylenti yaymıştı²⁶³⁹. Bu sayede rahatlıkla ordusunu bölgeden geçirdi ve Devagir Kalesi'ni kuşatma altına aldı. Hazırlıksız yakalanan Devagir Racası Ramaçandra'dan 600 men altın, yedi men inci, iki men çeşitli mücevherler, 1.000 men gümüş, 4.000 parça ipekli kumaş ve daha birçok değerli eşyadan oluşan daha büyük bir savaş tazminatı alındı. Raca, ayrıca İliçpûr bölgesinin gelirlerini her yıl Alâeddîn'e göndermeyi taahhüt etmekteydi. Bunun üzerine Melik Alâeddîn 25 gün sonra şehirden ayrıldı²⁶⁴⁰.

Moğollar da “kılıcı gülümseme ardına gizleme” hilesine başvurmaktaydılar. İlhanlılar devrinde Sandağu Noyan'ın Musul Kalesi'ne yardıma gelen Memlûk askerlerini püskürtmek üzere yola çıkması ve onları bozguna uğratması sonrasında böyle bir hile yapılmıştır. Kayda göre Sandağu Noyan, bir tümen ve her birinin üç atı

²⁶³⁹ Esterâbâdî, I, s. 336-338; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 31-33; Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, s. 303.

²⁶⁴⁰ Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 35-36.

olan askerler ile Memlûk ordusunu karşılamaya çıkmış; Memlûkleri yendikten sonra onların kıyafetlerini giymiş, saçlarını da yanlardan aşağı doğru sarkıtarak tıpkı Memlûk askeri gibi Musul'a ilerlemiştir. Askerleri gören halktan birçoğu sevinç gösterisi yapmak için kaleyi terk etmiş; bunun üzerine Moğollar bu kalabalığı iki yandan sararak yok etmişlerdir. Böylece altı aydan beri direnen kale müdafilerinin maneviyatı kırılmış ve kalenin teslimi kolaylaşmıştır²⁶⁴¹.

Melik Alâeddîn'in, Celâleddîn Fîrûz Şâh'ı suikast ile öldürdüğü entrika sırasında "kılıcı gülümsemenin ardına saklama" strategemi başarı ile uygulanmıştır. Bu vaka şöyle cereyan etmiştir: Celâleddîn Fîrûz Şâh ve maiyetindekiler, gemi ile Melik Alâeddîn ile buluşmak ve sözde utanç içerisinde olan Alâeddîn'i teskin edip onun hazine ve fillerle başka diyara gitmesini önlemek üzere Ganj'in karşı kıyısına yaklaştılar. Bu sırada Melik Alâeddîn'in ordusunun silahlandırılmış, filler ve atların arabalara koşulmuş ve suvârî bölüklerinin pek çok yerde harekete hazır olduğunu gördüler. Sultanın yanındaki emîrlar, bu manzaradan Elmas Beg'in kendilerini kurnazca tuzağın içine çektiğini anlamışlardı. Bu sırada kayıkta bulunan emîrlardan Vekîl-i Der Melik Hurrem, Elmas Beg'e "Biz senin sözüne güvenip askerlerimizden ayrıldık ve silahlarımızı bıraktık, sizin ordunuz silahlanmış ve savaşa hazır görünüyor" diyerek bütün bunların ne demek olduğunu sordu. Elmas Beg hainliğinin anlaşıldığını düşünerek soğukkanlılıkla, Melik Alâeddîn'in ordusunu teftiş etmekte olduğunu, sultan için özel bir tören yapmak istediğini, bu nedenle ordunun donatılmış ve silahlandırılmış olduğunu söyledi²⁶⁴².

Celâleddîn Fîrûz Şâh, olan biteni bütün açıklıkla görmesine rağmen yeğenleri Melik Alâeddîn ve Elmas Beg'in hainliğinden hiçbir şekilde şüphelenmeyerek geri dönmedi. Ancak bir ara Elmas Beg'e döndü ve oruçlu haliyle uzun bir yol katederek Melik Alâeddîn'i göremeye geldiğini, buna karşılık onun bir kayığa binip kendisini karşılamaya gelmediğini söyledi. Elmas Beg ise sultana kardeşi Melik Alâeddîn'in sultanı boş elle karşılamak istemediğini, ele geçirdiği hazineler, filler ve atları sultana sunmak üzere bir takdim merasimi hazırladığını söyledi. Ayrıca sultan için kendilerinin

²⁶⁴¹ Mustafa Uyar, "İlhanlı (İran Moğolları) Ordularının Savaş Öncesinde Yaptığı Stratejik Hazırlıklar ve Savaş Sırasında Yaptıkları Hileler", *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Prof. Dr. Reşat Genç Özel Sayı – I, Ankara/Temmuz 2009, Cilt 29, s. 444.

²⁶⁴² Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 233; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 43-44.

de bir iftar yemeği tertip ettiğini söyleyip bunun kardeşi için büyük bir şeref olacağını belirtti. Elmas Beg'in büyük bir soğukkanlılık içinde söylediği yalanlar saf kalpli sultana çok inandırıcı gelmişti. Neticede karşı sahile çıkan sultan öldürüldü ve Melik Alâeddin'e tahtın yolu açıldı²⁶⁴³.

Muhammed şâh Tuğluk'un 1325 yılında tahtı ele geçirmek için bir suikast ile hem babasını hem de kardeşini öldürmesi "kılıcı gülümsemenin ardına gizleme" strategemi içerisinde değerlendirilebilir. İbn Battûta bu olayı şöyle nakletmektedir: "(Sultan Gıyaseddin) Tuğluk, oğlu Muhammed'i tahtının vekili olarak Delhi'de bırakıp Bahadur'la savaşmak üzere süratle Bengal şehrine yürüdü. Burayı zaptetti, Gıyâseddin Bahâdur'u esir alarak zincire vurdu, kendi başşehrine getirdi! Sefer dönüşü başşehir Delhi'ye yaklaşırken oğluna o civardaki Afganpur nehrinin kıyısında bir köşk (القصر) yaptırmasını emretti. şehzade ağaç temeller üzerine dayanan ve büyük bölümü ahşaptan oluşan binayı üç gün içinde inşa ettirdi. İnşaat Sorumlusu olarak Melikzade'yi ayarlamıştı. Melikzade daha sonra Sultan Muhammed'in büyük veziri olmuştur. Onlar inşaat esnasında tuzağı hazırlamışlardı bile; bir tarafından filler yürütülürse çökecek tarzda yapılmıştı köşk!

Sultan Tuğluk, şehzade Muhammed tarafından yapılan bu köşke girerek ahaliye ziyafet verdi. Yemekten kalkanlar yavaş yavaş dağıldıktan sonra şehzade, süslü fillerin huzurundan geçmesi için sultan babasından izin istedi. Tuğluk oğlunu kırmadı ve olan oldu!

şeyh Rükneddin olayı bana şöyle anlatıyor:

O gün Tuğluk'un yanındaydım. Beraberimizde hükümdarın en sevdiği oğlu Mahmud da bulunuyordu. Hükümdarın diğer oğlu Muhammed yanımıza gelerek: "Efendim İkinci namazı vakti gelmiştir. Kalkıp namaz kıldırınız!" dedi. Ben de namaz için kalktım. Böylece şehzade Muhammed ile Melikzade'nin pılanladığı gibi filler bir taraftan yürütüldü. Hayvanlar yere ayak basar basmaz köşk Sultan Tuğluk'un ve oğlu Mahmud'un üzerine yıkıldı. Asumanı tutan feci bir çığlık işittim! Namazı bitiremeden gerisin geriye döndüğümde köşk yıkılmıştı. şehzade Muhammed enkazı kaldırmak için

²⁶⁴³ Berenî, *Târih-i Fîrûz şâhî*, s. 233-234; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halacîler*, s. 44.

kazma kürek getirilmesini emrediyordu sözde. Öte yandan da adamlarına bu işin geciktirilmesini ima ediyordu!

Güneş battıktan sonra kazma kürek ve diğer aletler getirilip enkaz temizlenince şu manzara ile karşılaşıldı: Sultan Tuğluk, yanı başındaki oğlunu ölümden korumak için sırtını siper etmişti! Bazıları Tuğluk'un harabeden ölü çıkarıldığını, diğerleri ise henüz can vermeden çıkartılıp öldürüldüğünü sonra da Tuğlukabad denilen şehrin kıyısında evvelce yaptırdığı mezara götürülüp gömüldüğünü anlatmaktadırlar.”²⁶⁴⁴

Büyük bir ihtimalle IX-XIII. asırlar arasında teşekkül eden ve XV. yüzyılda yazıya geçirilen *Dede Korkut Kitabı*'nda da “Kılıcı gülümsemenin arkasına saklamak” strategemi kapsamında bir hile anlatılmaktadır²⁶⁴⁵.

²⁶⁴⁴ İbn Battûta, II, s. 643-644; Devrin diğer kaynakları da bu olaydan bahsetmektedirler. es-Safedî de aynı şekilde Muhammed Şâh'ın babasına filleri kullanarak bir suikast düzenlediğini çok kısa bir şekilde anlatmaktadır. Tek farkı sultanın bir kasırda/köşkte değil de hargâh (خرقة) denilen kalaslar kullanılarak yapılan bir çadır çeşidi içinde bulunması ve yine aynı şekilde fillerin tazyiki ile hargahın çökmesi sonucunda ölmesidir bkz. Salâhuddin Halîl b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, III, s. 172; İnşâ-i Mâhrû'da köşkün Rabbanî takdirin darbesi ile hareket edip yıkıldığı belirtilmektedir bkz. *İnşâ-i Mâhrû*, s. 26; Berenî de benzer bir şekilde yemek bitip emiler ve melikler ellerini yıkayıp dışarı çıktıklarında gökyüzünden yere inen bir yıldırım belasıyla Sultan Tuğluk-Şâh'ın altında oturduğu sofanın tavanının birer birer sultanın üzerine yıkıldığı ve sultanın beş altı adamıyla hakkın rahmetine kavuştuğu anlatmaktadır bkz. Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 452; Sîrhindî, Bengal ganimetinden getirilen 40 fili getirmeleri ve koşturmaları buyruldu. Köşk çürük idi zemin dev bedenli fillerin adımlarından bozuldu ve düştü. Ve sultan Gıyaseddin Tuğluk-Şâh Cûnâ (1320-1325) merhum bir kişiyle köşkün altına geldi ve şehid oldu. Ve bu olay 725 senesinin Rebiulevvel ayında (02/03 1325) idi diye olayı anlatır bkz. Sîrhindî, *Târih-i Mübârek Şâhî*, s. 96; Esterâbâdî “Yemekler yendikten sonra sultanın süratle süvari olacağını bilen emirler ellerini yıkamadan dışarı çıktılar. Sultan bir el yıkama miktarı içeride kaldı. Bu esnada köşkün tavanı yıkıldı ve orada Sultan beş kişiyle birlikte öldü. Diğer bazı tarih kitaplarında kasır yeni yapılmış ve taze olduğundan Sultan Tuğluk'un Bengal'den beraberinde getirdiği filleri kasrın etrafında koşturdular. Onların darbesinden kasrın zemini çöktü ve çatı yıkıldı diye zikredilmektedir.” Esterâbâdî bu kısmın devamında diğer tarihçilerin yorumlarını da sıralamaktadır bkz. Esterâbâdî, I, s. 444-445.

²⁶⁴⁵ Uruz: -Ben babamın tutsak olduğu kaleye gidiyorum, dedi./Ağız birliğiyle danışık kıldılar. Bütün beylere haber oldu./Uruz babasına gidiyor, pusatlanın, gelin, dediler./Ordu toplandı, geldi./Alp Uruz çadırlarını açtırdı; cebehanesini yükletti. Karagüne çeribaşı oldu. Boru çaldırıp göçtüler, yola düştüler./ Yol üzerinde kafirin Ayasofyası vardı, keşiş banlardı./ Pek sarp kilise idi./Attan inip tacir kılığına girdiler. Bezirganmış gibi katır, deve çektiler, geldiler./Kafirler gördüler, gelenler tacire benzemez. Kaçtılar, kaleye girdiler, kapılarını kapadılar. Bkz. Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s. 239-240; Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkut Hikayeleri*, s. 221.

3.3.16.6. Dağdaki Kaplanı Düzlüğe Çekme

“Dağdaki kaplanı düzlüğe çekme” strategeminde geçen kaplan sözü düşmanı; dağ sözü de toprakları simgeler. Dağda yaşayan kaplanla doğa koşulları nedeniyle savaşmak zordur. Güçlü bir kaplanla savaşmak için onu dağdan aşağı çekmek gerekir. Bu strategem iki yöntem içerir:

*Düşman, çok iyi savunabileceği bir kaleye çekilmişse kaleyi terk etmesi sağlanmalıdır.

*Doğrudan çarpışmalarda düşman saldırısını başka bir yöne kaydırıp, ön cepheye baskı uygulayın.

Her iki durumda da bu strategemin başarılı olması için düşmanı kandırmak ve dışarı çekmek zorunludur. Düşmanı dışarı çekmekteki başarı strategemin başarısını belirlemektedir²⁶⁴⁶.

Delhi Türk Sultanlığı’nda diğer Türk devletlerinde olduğu gibi farklı tarzlarda uygulanabilen sahte ricat taktiği ile düşman korunaklı yerinden çıkarılmaktadır. Sahte ricatı başarıyla uygulayabilmek için de çeşitli yemlere başvurulmaktadır. Bu durumda düşmanı korunaklı yerinden çıkarmak Çinlilerin “dağdaki kaplanı düzlüğe çekme” strategemi ile örtüşmektedir.

Fîrûz Şâh Tuğluk’un Bengal seferi sırasında Ekdâle Takımadaları’na saklanan Sultan Şemseddîn’i yerinden çıkarmak için yapılanlar “dağdaki kaplanı düzlüğe çekme” strategeminin bir uygulamasıdır.

Fîrûz Şâh Tuğluk meşveret mahalline oturdu. Gizli konuşmalardan sonra şunda karar kıldılar. Sultan Şemseddîn yağmur mevsimi (muson) gelinceye kadar direnip Bengal ülkesinin toprağını sel almasını beklemekte ve bunun üzerine Sultan Fîrûz Şâh’ın da askerleriyle bu ülkeden geri dönmesini beklemektedir. Bu mahalde uygun olan odur ki “tabiye yolu” (hile) ile birkaç koruh (1.000 gez/4.000 gezlik mesafe) daha aşağıya inilmeli ki gayb perdesinden neler doğar. [Sultan Şemseddîn’in onları gözetleyemeyeceği daha aşağı rakımlara inmek ve uzaklaşmaktan bahsediyor olmaları].

²⁶⁴⁶ Hiroshi Moriya, *Savaş Sanatlarında 36 Gizli Strateji*, s. 105.

Diğer gün Fîrûz Şâh göç edip Delhi şehri tarafına doğru yönünü çevirdi yedi korûhluk menzili indi (indi ifadesinden aşağı rakımlara indikleri anlaşılmaktadır). Birkaç Kalender neferi hile yoluyla Ekdâle semtine gönderdi. Onlara şu şekilde bildirdi; eğer sizi yakalarlarsa ve Ekdâle’de, Sultan Şemseddîn’in nezdine götürürlerse ve Fîrûz Şâh’ın ve ordusunun durumundan haber sorarlarsa Sultan Şemseddîn’in nezdinde Sultan Fîrûz Şâh bütün ordusu ve karargâhıyla kaçanların yöntemiyle gidiyor desinler. Burada Sultan Şemseddîn onların lafızlarını hakikat bilmiş meclisinde hazır bulunanlara (şöyle) demiş: Hûlâsa biliyorsunuz. Sultan Fîrûz Şâh kaçır şekilde gittiğinden ona bir hücum göstermeliyiz ve kahr kapılarını açmalıyız. Sultan Şemseddîn, Ekâdele’nin içinden ordusuyla dışarı çıktı. Sultan Şemseddîn, Sultan Fîrûz’un kaçır tarzda Delhi’ye yöneldiğini, dizginleri dönüş tarafına verdiğini işittiğinde bu mahalde bazı raviler Fîrûz hazretleri rahtını (ordugâh eşyalarını) terk edilmiş olarak bıraktı ve bazıları da Fîrûz Şâh hazretlerinin ordugâhın eşyalarını ateşe verdiğini rivayet etmişlerdir²⁶⁴⁷.

Görüldüğü üzere Fîrûz Şâh Tuğluk hilesini inandırıcı kılmak için Kalenderî dervişlerini kullanmıştır. Böylece ordu içerisinde Kalenderî dervişleri de bulunduğu öğrenilmektedir. Söz konusu Kalenderî tarikatı dünya ve içtimai adetlere önem vermeyen dünyadan el etek çekmişlerin tarikatıdır. Fîrûz Şâh Tuğluk, yaklanmak üzere asker yerine dervişleri göndererek hilesinin inandırıcılığını arttırmak istemiştir. Kaçıyor izlenimini kuvvetlendirmek için de ordugâh eşyalarının bir kısmını geride bırakmış ve bir kısmını da ateşe vermiştir. Ayrıca daha düşük rakımlara inerek Sultan Şemseddîn’in kendisini izleyememesini sağlamış ve onu duyduklarıyla amel edecek şekilde bir tuzağın içine çekmiştir. Sahte ricat hilesini gerçekleştirmek için birkaç tane daha pekiştirici hile kullanılmıştır. Neticede sultan, Bengal Hükümdarı Şemseddîn’ni büyük bir hezimete uğratmıştır.

3.3.16.7. Kendine Zarar Verme

“Kendine zarar verme” strategemi düşmanı ikna edecek şekilde kendinize zarar verdiğiniz bir hiledir. İnsanlar normalde kendilerine ya da müttefiklerine zarar vermezler. Eğer zarar verilirse bu genelde kontrol dışındaki koşulların getirisidir. Ama eğer kendine ya da müttefiklerine zarar vermenin stratejik yararları varsa, bunu ikna

²⁶⁴⁷ Affif, s. 112-114.

edici şekilde yapmalısın. Düşmanını inandırmak için gerçek bir performans sergilemeli ve düşmanını kandırarak kadar acımasız davranmalısın²⁶⁴⁸.

“Kendine zarar verme” strategeminde dört farklı uygulama varır. Birici uygulamada düşmanın güvenini kazanabilmek için kendi kendini yaralama, incitme, cezalandırma, cezalandırma olarak rütbesini aldirtma; kendi cephesinden birine karşı, “gizli ajanlar sokma/nifak sokma” strategemine göre [şiddetli bir cezalandırma vasıtasıyla] bir güven durumunun elde edilmesinden sonra düşman tarafına “kaçarak” kendi tarafının menfaatine bir entrika sahnelemek. Bu son duruma kısaca numaradan düşman tarafına kaçma strategemi denir.

Strategemin ikinci uygulamasında kendini yaralayarak güvenli bir uzaklıkta fırsat bekleyen düşmanı, sonradan beklenmedik bir şekilde yenmek için tuzağa çekmek vardır²⁶⁴⁹.

Strategemin üçüncü uygulamasında izlenen numarası yapmak ve böylece destek seferber etmek vardır.

Strategemin dördüncü uygulamasında pişman olmuş numarası yapmak ve böylece acıma duygusunu seferber etmek ve kuşkuyu azaltmak vardır. Bu dördüncü uygulamaya kendi kendini suçlama, kendi kendini azarlama, kendi kendini parçalama strategemi (alçalma strategemi) de denir.

Fîrûz Şâh Tuğluk söz konusu sahte ricatı gerçekleştirebilmek için aynı zamanda “kendine zarar verme” strategemini de kullanmıştır. Sultan sahte ricat hilesini inanılır kılmak, gerçekten apar topar kaçmak zorunda olduğu ve düşmanına ordu ağırlıklarını bırakmak istemediği izlenimini uyandırmak için ordu ağırlıklarının bir kısmını ateşe vermiş ve bir kısmını da öylece bırakmıştır. Böylece Fîrûz Şâh Tuğluk kaçışını inandırıcı kılabilmek için dervişlerin yalan haberleri ile yetinmemiş “kendine zarar verme” strategemini de kullanarak hilesinin inandırıcılığını arttırmaya çalışmıştır.

²⁶⁴⁸ Hiroshi Moriya, *Savaş Sanatlarında 36 Gizli Strateji*, s. 216-217.

²⁶⁴⁹ Harro von Senger, *Savaş Hileleri Strategemler III*, s. 194.

Çin elçilik heyeti üyelerinden Peng Da Ya, Moğolların da aynı taktiği kullandıklarını aktarmaktadır: “İlk sıcak temastan sonra kaçıyor gibi yaparlar. Bu sahte ricatı gerçek gibi göstermek için erzak, altın ve gümüş başta olmak üzere bazı yüklerini bırakırlar. Düşman da buna kanarak peşlerine düşer; nihayetinde pusuda bekleyen birlikler tarafından acımasızca katledilirler.”²⁶⁵⁰

Delhi Türk Sultanlığı devrinde bu strategemin dördüncü tipinin de uygulandığı görülmektedir. Dördüncü tipte pişman olduğu izlenimi uyandırılarak acıma duygusunu seferber edip kuşkuyu azaltma hedeflenmektedir.

Melik Alâeddîn'in tahtı ele geçirmek için düzenlediği entrikalar bu strategemin dördüncü tipinin uygulanışına iyi bir örnektir. Olayı kısaca hatırlatmak gerekirse Melik Alâeddîn, Çanderi seferine çıkıyormuş gibi yapıp izin almadan Devagir seferine çıktı. Geçmişte hiçbir Delhi Sultanı'nın ele geçirmediği paha biçilmez ganimetler ve çok sayıda fil ele geçirdi. Melik Alâeddîn'in ele geçirdiği servetin büyüklüğü sultanı endişelendirmişti. Melik Alâeddîn üç buçuk ay sonra Karra'ya ulaştı. Sultana bağlılığını ve beraberinde getirdiği büyük ganimet ve 31 fili sultana teslim etmek istediğini bildiren bir mektup yazdı. Sultan karşılığında şefkat ve merhamet dolu bir mektup yazdı. Diğer taraftan Melik Alâeddîn'in kardeşi Elmas Beg, Delhi'de sultana halkın Melik Alâeddîn'i korkuttuğunu ve onun sultana olan korku ve utancından kendisini zehirleyeceğinden veya boğacağından korktuğunu, mendilinde zehir taşıdığını söylemekteydi. Bir süre sonra Melik Alâeddîn kardeşi Elmas Beg eliyle götürülmek üzere yalan dolu bir mektup daha yazdı. Mektupta eğer sultan gelip elinden tutmazsa zehirle intihar edeceğini ya da filler ve hazinelerle birlikte şansını başka bir ülkede aramak için harekete geçeceğini yazmaktaydı. Melik Alâeddîn'in beklentisi, sultanın hazineyi almak isteyeceği ve hızla hareket etmek için de küçük bir maiyetle Karra'ya geleceği idi. Böylece sultanı öldürüp tahtı ele geçirebilecekti. Yeğenine olan sevgisi ve altına olan hırsı Sultan Celâeddîn'i gerçeği göremeyecek kadar kör etmişti. Sonuç olarak bu strategem ile Melik Alâeddîn, Delhi Türk Sultanlığı tahtını ele geçirebilmiştir²⁶⁵¹. Melik Alâeddîn'in burada bir kısmı nakledilen entrikaları

²⁶⁵⁰ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, s. 149-150

²⁶⁵¹ Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 37-46.

“tencerenin altından odunu çekmek” strategemi anlatılırken daha daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

3.3.16.8. İmparatoru Yanıltmak ve Denizi Aşmak

İnsanları hazırlıksız yakalayan zekice strategemlerin gizli olmaları gerekmez. Onlar açıkta da saklanabilirler. Gizli strategemler genellikle şüpheli insanların dikkatli bakışlarının görebileceği yerlerde saklanır²⁶⁵².

“İmparatoru yanıltmak ve denizi aşmak” strategemi kendinizi açıkça gösterdiğiniz ama gerçek amacınızı gizlediğiniz bir strategemdir. Düşmanınızı bakması için davet eder ve sizin bir tehdit olmadığınızı karar verdiği anda bu avantajı kontrolü ele geçirmek ve zafer elde etmek için kullanırsınız. Çok basit olan bu strategem insan psikolojisinin kör noktalarına dayanır ve başarı ihtimali çok yüksektir²⁶⁵³.

Harro von Senger bu strategemi “takiyye strategemi” olarak da adlandırmaktadır²⁶⁵⁴. Takiyye kısaca kişinin muhalifleri karşısında kendini ve dostlarını korumak amacıyla imanını, inancını veya hareketini gizlemesidir yani olduğundan farklı görünmesi ve davranmasıdır²⁶⁵⁵.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde zaman zaman av partileri ve ordu arzları askerî harekâtları gizlemek, düşmanı gafil avlamak için bir paravan olarak kullanılmaktaydı. Sultan Balaban (1266-1287), sürekli Delhi ve civarını yağmalayan Kâthir eşkıyalarını ele geçirebilmek için böyle bir tedbire başvurmuştur:

“Kâthîr (کتیر)’in fesadı haddi aşınca Sultan (Balaban), *haşem-i kalb* (başket ordusu)in²⁶⁵⁶ hazırlanmasını ve serâperde ve “*dehlîz-i sultânî-yi has*” (saltanat çadırı)ı

²⁶⁵² Hiroshi Moriya, *Savaş Sanatlarında 36 Gizli Strateji*, s. 22.

²⁶⁵³ Hiroshi Moriya, *Savaş Sanatlarında 36 Gizli Strateji*, s. 23.

²⁶⁵⁴ Harro von Senger, *Savaş Hileleri Strategemler I*, s. 36.

²⁶⁵⁵ Takiyye kelimesi lügat manası itibari ile “bir şeyden korkmak, çekinmek ve sakınmak” anlamlarına gelir. İstilahta ise “gerçek anlamda can, mal ve namus emniyetinin olmadığı durumlarda, kendisini veya içinde bulunduğu grubu korumak maksadıyla, olduğundan farklı davranmak; benimsediği görüşlerinden -aslında vazgeçmediği halde- vazgeçmiş gibi görünmek ve muhalifleriyle aynı görüşteymiş gibi hareket etmek” anlamında kullanılır. Takiyye “Canını veya malını veya ırzını düşman şerrinden muhafaza etmektir” şeklinde de tarif edilmiştir.

²⁶⁵⁶ Haşem-i kalb: Delhi’de konuşlandırılan merkez ordusu Haşem-i kalb diye adlandırılırdı. Eyalet orduları Haşem-i Etraf diye adlandırılırdı. Haşem-i Etraf, il valisi veya muktâ’nın emrinde idi. Kendilerine teftiş, asker alımı ve ödeme konularında Eyalet Arızı tarafından yardım edilirdi. Bkz. Ali Athar, *Army Organisation Under the Sultans of Delhi (13th and 14th Century)*, s. 60.

çıkarmaksızın (sefere çıkılacağını gizleyerek)²⁶⁵⁷ halk arasında dağlık bölge tarafında av (yapılacağı) haberini yaymalarını ferman buyurdu. Sultan (gidilecek yere) ad koymadan şehirden dışarı çıktı ve *haşem-i kalb-i âli* ile dörtnala harekete geçti. Kâthîr'in geçiş yeri olan Ganj Suyu'ndan geçti. Kâthîr'e vardı, 5.000 okçuyu (merd-i tîrzen) yanında götürmüştü. Bütün Kâthîr'i yakmalarını ve yağmalamalarını buyurdu... Müfsitlerin bir kerede yok edildiği o tarihten Celâlî döneminin sonuna kadar Kâthîr'de hiçbir müfsit baş kaldıramadı.”²⁶⁵⁸

Bengal Valisi Tuğrul'un isyanını bastırmak için yapılan hilelerden birisi de “imparatoru yanıltmak ve denizi aşmak” strategimine örnek teşkil etmektedir. Tuğrul, isyan ederek Sultan Mugîseddîn adını alınca Sultan Balaban sefer kararı aldı. Sultan 1280 civarında sefere çıkmadan önce Cumna ve Ganj nehirlerinde çok sayıda bahr ve gemi yapılmasını emretti. Hazırlıklar tamamlanınca Bengal semtine asker sevk etmek niyetiyle av âdeti üzerine (برسم شکار: ava çıkıyormuş gibi yaparak) Sâ mânâ ve Senâm tarafına doğru dışarı çıktı²⁶⁵⁹.

Tuğrul'un isyanı vakasında Sultan Balaban, çok yaşlıydı ve hatta daha öncesinde ölüm haberleri yayılması üzerine Tuğrul isyan etmişti. Balaban'ın oğulları ise kuzeyde Moğol saldırıları ile meşgul idi. Bundan dolayı Tuğrul, sultanın ve oğullarının kendisi üzerine gelemeyeceklerinden emindi. İşte bu atmosferde sultan Tuğrul üzerine açıktan harekete geçti. Fakat sefer hazırlıklarını çok önceden tamamlamıştı. Ardından da ava çıkma görüntüsü vererek hareketini gizlemişti. Böylece Tuğrul'un zamanında kaçmasını önleyerek onu yakalayabilmek için zaman kazanmıştır.

Melik Alâeddîn'in 695/1296'de Çanderi seferine çıkıyormuş gibi yapıp Celâleddîn Fîrûz Şâh'dan izin almadan Devagir seferine çıkması ve ardından burada çok büyük bir servet edinip çeşitli hile tertipleri ile tahtı ele geçirmesi²⁶⁶⁰ “imparatoru yanıltmak ve denizi aşmak” strategimine iyi bir örnek teşkil etmektedir.

Delhi Türk Sultanlığı hükümdarları, bir emîr padişâhlık ilanı ile isyan ettiğinde bazen racaları kendi saflarına çekebilmek ve bunu yaparken de İslâmın itibarını ve

²⁶⁵⁷ Serâperde ve dehlîz-i sultânî-yi hasın çıkarılması sefere çıkılacağını alameti idi.

²⁶⁵⁸ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 58-59.

²⁶⁵⁹ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 84-85.

²⁶⁶⁰ Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 37-40.

devletin gücünü zedelememek için takiyye tarzı küçük hilelere başvurmaktaydılar. Sultan Balaban böyle bir hileye Bengal Valisi Tuğrul'un isaynı sırasında başvurmak zorunda kalmıştı.

Tuğrul, sultanın üzerine gönderdiği Melik Termetî'yi ve ardından Üde Emîri Melik Şehabeddin'i yenmişti. Sultan çok endişelenmiş ve kendisi gitmeye kararı vermişti. Onu ele geçirmek için büyük bir ordunun başında Melik İhtiyareddin Nîk Ters'i görevlendirdi. Tam bu sırada Raca Danûh/Henûc (هنوح/دنوح)²⁶⁶¹'un dilekçesi geldi. Raca içeri girdiğinde Padişâhın ayağa kalkması ricası (şartı) ile zemin bus eylemek için huzura gelme arzusunda idi. Padişâh, *Ulu'l-emre* bir kâfire tazim göstermek caiz olmaz diye endişelendi. Orada bulunan Melik Nîk Ters, Padişâh bu sözden endişelenmesin, raca gelmeden önce eline avcı kuşu alıp tahta otursun. Raca varıp yeri öpme şartını yerine getirince Padişâh ayağa kalksın ve avcı kuşu, av üzerine uçursun. Böylece halk sultanın avcı kuşu uçurmak amacıyla ayağa kalktığını sanır. Racanın arzusu da yerine gelir. Sultan, Melik Nîk Ters'in fikrine aferin dedi. Raca ulaşınca aynen öyle yaptılar. Onu ağır teşrifatlar (hilatler) ile şereflendirdiler. Raca mümkün olursa Tuğrul'u getirmeye veya deniz tarafına kaçmak isterse onu bırakmayacağına söz verdi²⁶⁶².

3.3.16.9. Haydutu Yakalamak İstiyorsan Elebaşını Yakala

“36 strategem”den birisi de “haydutu [isyancı] yakalamak istiyorsan elebaşını yakala”dır. Bu strategemin altında yatan uzun süreli bir zafer elde etmek için düşmanın gücünün kaynağını yok etmek düşüncesidir. Ne kadar küçük, bölgesel zafer elde ederseniz edin, düşmanınız tamamen yok edilene kadar zafer elde etmiş sayılmazsınız. Eğer bunu yapmadan önce gevşerseniz düşmanınız kendini toplayıp vahşi bir karşı saldırıyla sizi yenebilir. O zaman izlenmesi gereken doğru yol nedir? Küçük zaferlerle tatmin olmayın; düşmanın gücünün kaynağını bulun ve içindeki isyan etme güdüsünü ezin. “Haydutu yakalamak için elebaşını yakala” strategeminin özü budur²⁶⁶³.

²⁶⁶¹ Esterâbâdî, I, s. 283.

²⁶⁶² Sîhrindî, s. 40-43; Esterâbâdî, I, s. 281-283.

²⁶⁶³ Hiroshi Moriya, *Savaş Sanatlarında 36 Gizli Strateji*, s. 123.

Sultan Balaban devrinde isyancı Bengal Valisi Tuğrul'un öldürülmesi "haydutu yakalamak istiyorsan elebaşını yakala" strategeminin güzel bir örneğidir. 1277'de Sultan Balaban'a karşı isyan ederek saltanatını ilan eden Melik Tuğrul, üzerine gönderilen üç orduyu da hezimete uğrattı. 1280 civarında bizzat Sultan Balaban sefer düzenleyince kaçmaya başladı ve bir türlü ele geçirmek mümkün olmadı. Sonunda yezekî birliği Tuğrul'un karargâhını buldu. Hepsi durumlarından emin ve habersizdirler. Yezekîler, Tuğrul'un ordusundan biri bizi görmüşse veya görürse kaçarlar ve Sultan Balaban, bizi sağ bırakmaz. Fakat o bizim elimize düşer ve başını kesersek askerlerinden kimse bizim etrafımıza gelemes, ordusu hezimete uğrar ve kaçma niyetinde olduklarından otuz kırk suvâriden daha fazla olmadığımızı bilemezler. Belki de sultanın ordusu ulaşmıştır sanır ve hepsi kaçmaya başlar diye istişare ettiler. Kılıçlarını çekip Tuğrul'un bargâhına saldırdılar ve onu yakalayıp öldürdüler. Ordusu ise sultanın ordusunun korkusundan hezimete uğradı ve kaçtı. Tam o esnada Melik Barbek orduyla yetişti Tuğrul'un bütün serveti ve adamları ele geçirildi²⁶⁶⁴.

İbn Battûta tarafından anlatılan başka bir isyan, "eriği kazanmak için şeftaliyi feda et" ve "tencerenin altından odunu çekmek" strategemlerinin yanı sıra "haydutu [isyancı] yakalamak istiyorsan elebaşını yakala" strategemine de örnek teşkil etmektedir. Daha sonra bu olaya yer verileceğinden burada kısaca aktarmakla yetinilecektir.

Keşlû Han kendisinin cezalandırılacağını öğrenince isyan etti. Hükümdar, onunla kapışmak için ordusunun başına geçerek Multân'a iki günlük mesafede bulunan Abûher düzlüğüne geldi. Sultan (Muhammed Şâh Tuğluk) tedbirli davranarak kendi şatur [çetr]unun altına kendisine çok benzeyen Şeyh İmâdeddîn'i bıraktı. Savaş iyice alevlenince sultan 4.000 kişilik bir kuvvet ile oradan ayrıldı. Keşlû Han'ın askerleri o yöne hücum ederek Şeyh İmâdeddîn'i öldürdüler. Sultanın işinin bittiği haberi asker arasında yayılınca Keşlû Han'ın tarafındakiler yağma ve talan için her yöne dağıldılar. Keşlû'nun yanında çok az kimse kaldı. İşte tam o sırada sultan özel adamlarıyla Keşlû

²⁶⁶⁴ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 83, 88-90; Nizâmuddîn Ahmad, s. 94-95; M. Aziz Ahmet, s. 261.

Han’a hücum etti ve başını gövdesinden ayırdı! Keşlû’nun askerleri bu haberi duyunca dağılıp kaçtılar²⁶⁶⁵.

3.3.16.10. Merdiveni Alıp Götürmek İçin Bakışları Dama Çevirmek

“36 strategem”den birisi de “merdiveni alıp götürmek için bakışları dama çevirmek”²⁶⁶⁶ veya “onları çatıya çıkar, altından merdiveni çek” strategemidir. Bu çaresiz bir yola sapmak strategemidir. Bu strategemin esası düşmanı kontrol edebileceğiniz bir pozisyona geçmeye zorlamak ve onu kuşatmaktır. Kendi ordunuzun moralini yerine getirmek için de bu strategemden yararlanabilirsiniz. Askerî bir strategem olarak şu iki yöntemden biri uygulanabilir: Birincisi düşmanın yutacağı bir yem atıp dikkatlice düşünmeden karar vermesine yol açar ve destekçileriyle bağını koparırsınız. İkincisi ordularınıza sırtları suya dönük yani geri çekilme imkânı olmayan bir pozisyon aldırıp, zaferin tek çıkış olduğunu kavramalarını sağlayarak kararlılıklarını güçlendirirsiniz²⁶⁶⁷. Bu ikinci yöntem düşman karşısında zayıf bir orduya sahip olduğunda kullanılır. Söz konusu strategemin bu ikinci uygulanış tarzı şu şekilde formüle edilmektedir: “Ordunu ölüm tehlikesine sok, hayatta kalmayı başaracaktır, felakete gönder, geri gelecektir!”²⁶⁶⁸.

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda bu strategemin her iki uygulanışına da rastlamak mümkündür. Mu‘izzeddîn Behram Şâh (1240-1242)’a karşı Vezir Melik Mühezzibeddin Nizâmü’l-Mülk’ün hilesi “onları çatıya çıkar, altından merdiveni çek” strategeminin birinci uygulanışına güzel bir örnektir:

Melik İhtiyareddin, Vezir Melik Mühezzibeddin Nizamülk’ün muvafakatiyle bütün memleket işlerini kendi tasarrufuna geçirdi. Bu durum Sultan’a çok ağır geldi ve 8 Muharrem 637/9 Ağustos 1239 yılı Salı günü Kasr-i Sepîd’de hükümdarın emriyle mutemedi olan iki Türk kendilerini sarhoş gibi gösterip Melik Aytekin’i bıçakla şehit ettiler. Nizâmü’l-Mülk’ü de böğründen iki bıçak darbesiyle yaraladılar. Çevredeki emîrlar yetişip onu kurtardılar ve aynı şekilde vezirliğe devam etti. Sultan numaradan o

²⁶⁶⁵ İbn Battûta, II, s. 701-702.

²⁶⁶⁶ Harro von Senger, *Savaş Hileleri Strategemler III*, s. 13.

²⁶⁶⁷ Hiroshi Moriya, *Savaş Sanatlarında 36 Gizli Strateji*, s. 179.

²⁶⁶⁸ Harro von Senger, *Savaş Hileleri Strategemler III*, s. 20.

iki Türkü hapse attırdı ve birkaç gün sonra da hapisten çıkardı. Ardından başarısızlıkla sonuçlanan bir ihtilal girişimi oldu. Nizâmü'l-Mülk de yediği bıçak darbesi nedeniyle bir hile ile emîr ve melikleri sultandan ayırmak istiyordu. Sultanın yaşanan olaylar nedeniyle emîrlere hakkında kötü zanları vardı. Bir müddet sonra Moğol ordusu Lahor'u ele geçirince Sultan, onları def etmek üzere Melik Kutbeddîn Hasan ve Nizâmü'l-Mülk'ü büyük bir orduyla tayin etti. Ordu, Biyah Suyu kenarına ulaştığında Nizâmü'l-Mülk bu emîr ve melikler asla itaat etmeyecekler, maslahata uygun olan benim ve Melik Kutbeddîn'in onları bir şekilde def etmemiz için sultanın bir ferman göndermesidir diye gizlice bir dilekçe gönderdi. Bu dilekçe başkente ulaşınca sultan, gaflet ve aceleyle dilekçeye uygun şekilde ferman yazdırdı. Nizâmü'l-Mülk'ün o fermanı emîr ve meliklere göstermesi üzerine onlar da Nizâmü'l-Mülk ile sultanı devirmek üzere anlaştılar. Nizâmü'l-Mülk ve Melik Kutbeddîn, sultanı başkente kuşatıp ele geçirip hapsettiler ve sultan o hapiste hakkın rahmetine kavuştu²⁶⁶⁹. Bu strategem yardımıyla hasım bir hayli ağır, çaresi olmayan, ümitsiz bir duruma sokulur.

Sultan Mu'izzeddîn Keykubâd (1287-1290) tarafından da “onları çatıya çıkar, altından merdiveni çek” strategeminin birinci tipi²⁶⁷⁰ uygulanmıştır. Sultan tahta oturduğunda ihtilal olur endişesi ile eski devlet kadrolarında değişiklik yapmamıştı. Fakat altı ay sonra bir hile ile hepsini huzurunda toplayıp bir kerede istemediği emîrlere kurtuldu. Olay şu şekilde cereyan etti:

“Altı ay geçince Sultan Mu'izzeddîn, Kilugheri Kasrı'nda cuma günü bâr-i 'âmm verdi ve bazı Yeni Müslümân (Moğol) emîrlere ele geçirmek için bir hile yaptı. Multan emîrinin ağzından bir yazı yazılmasını buyurdu. Onun içeriği şöyle idi: Multan sınırında Melain [Moğollar] zümresinden kalabalık bir ordu Multan hududuna gelmiş idi. Hakir bendeleri mansur orduyu hazırlamış, Melain (Moğollar) üzerine saldırıp onları padişahın talihinden hezimete uğratmıştı. Hülâsa fetihnâmeyi bütün halka yüksek sesle okudular. Emîr ve meliklerin her birinin gelmeleri ve kutlamaları ferman olundu. Melik Nizâmü'l-Mülk kendi hayli (adamları) ile köşkün yukarısında hazır bekliyordu. Melikler ve emîrlere tebrik için geldiklerinde Melik Big Sârek Emr-i Hacib, Melik Gâzî

²⁶⁶⁹ Sîhrindî, s. 28-32; Esterâbâdî, I, s. 246-249; Nizâmuddîn Ahmâd, s. 68-70.

²⁶⁷⁰ Arkadaşlarını etkisiz hale getirme (ortadan kaldırma); kızağa çekme, nüfuzunu kırma vb. “onları çatıya çıkar, altından merdiveni çek” strategeminin birinci tipinin uygulanaşına örnektir.

Vekil-i Der, Melik Kerîmeddin Nâib-i Bârbek, Melik Behram Ahur Bek, Melik Câvercî Sercândâr ve Melik Muğaltî Musallîdâr'ı yakaladılar. Muğaltî ve Câvercî'yi sürgün ettiler ve diğer emîrleri şehit ettiler.” Hemen ardından bu makamlara yeni atamalar yapıldı²⁶⁷¹.

Sahte *fehthnâmede* hezimete uğratılanlar özellikle Moğollar olarak gösterilmiştir. Böylece Delhi hizmetindeki Moğol emîrleri zafer kutlamalarına gelmedikleri takdirde hala ana vatanlarına bağlı ve hain olarak görüleceklerdi. Bu sayede kendilerini toplantıya gelme zorunluluğunda hissetmeleri sağlanmıştır. Burada stratejinin birinci tipinin diğer ifade ediliş tarzı olan “merdiveni alıp götürmek için bakışları dama çevirmek” nitelemesi daha uygun düşmektedir. Fetihnâme ile Nev-Muselmânların bakışları dama çevrilmiş ve davete icabet etmeleri sağlanmış ve böylece askerî kuvvetlerinden uzaklaştırılmışlar yani altlarından merdiven çekilmiştir.

Sultan Balaban devrinde “onları çatıya çıkar, altından merdiveni çek” stratejinin ikinci tipi (orduyu ölüm tehlikesine sokma)nin uygulanışına dair şu olay anlatılmaktadır: “Ona [Sultan Gıyâseddin Balaban’ın büyük oğlu Muhammed Sultan] bildirdiler ki lanetlenmiş [Moğol] Timur bütün ordusuyla üç fersahlık (mesafede) konaklamıştır. Sabah olunca o mevkiden göç niyetiyle hareket etti ve o lanetliğin bir fersah önüne geldi. Saf mevkiini Neyyir/Neyyer Bağı yakınında Lâhûr Suyu (لہاور آب)²⁶⁷² kenarında tercih etti. Gür akan büyük bir su idi. Onu müstahkem bir sığınak gördü. Kâfirlerle karşılaştıklarında her iki su da ordunun arkasında olmalı böylece ne bir kimse firara yeltenebilir ne de o aşağılık kimseler ordunun artçılarına bir zarar verebilir. Gerçekten de o tedbir çok ileri görüşlü ve o cihânı alan sultanın iş bilirliğinin son (derecesi) idi.”²⁶⁷³

Muhammed Han’ın buradaki amacı kaçma, kurtulma ihtimali bırakmayıp zaferin tek çıkış yolu olduğunu kavramalarını sağlayarak ordusunun kararlılığını güçlendirmektir. Böylece zaferi temin etmek istemektedir. Aslında bütün askerî kitaplarda, Sun Tzu’nun *Savaş Sanatı* da dâhil olmak üzere asla ırmak kenarına kamp

²⁶⁷¹ Sîhrindî, s. 52-53.

²⁶⁷² Nizâmuddîn Ahmad, s. 98.

²⁶⁷³ Sîhrindî, s. 45; Nizâmuddîn Ahmad, s. 97-98.

yapılmaması gerektiği çünkü bu yapılırsa kaçış yolunun kapanmış olacağı yazılıdır²⁶⁷⁴. Böylece Şehid Han'ın bu güç durumdan kurtulmak için kendi askerlerine karşı “onları çatıya çıkar, altından merdiveni çek” strategimini uygulayabilmek amacıyla bu hatayı bile bile yaptığı anlaşılmaktadır.

3.3.16.11. Bir Yeşim Elde Etmek İçin Çakıl Fırlatmak

Yanlış yönlendirmeden yararlanarak düşmanın yargı yeteneğini bulandırın; düşüncelerini kargaşaya sürükleyin. “Bir yeşim elde etmek için çakıl [tuğla] fırlatmak” strategemi Japoncada “mercan balığı avlayacaksan karides kullan” olarak ifade edilir. Başka kelimelerle ifade edilecek olursa düşmanı çekmek için yem kullanmayı anlatır. Yem ne kadar çekici olursa, strategemin başarılı olma ihtimali o kadar yüksek olur. Ama düşmanın yutması için yem iyi gizlenmelidir. Bu yüzden yemin gerçek amacını saklamak için bir kılıf uydurmalıdır. Özetle bu strategemin amacı düşmanın kanmasını ve ele geçirilmesini sağlayacak bir tuzak kurmaktır²⁶⁷⁵.

M.Ö. 201 yılında, Asyalı Hunları olarak bilinen Xiongnular (Hunlar), imparatorları Mo Du (Mete, öl.: M.Ö. 174) yönetiminde Mayi bölgesine saldırdılar. Bölge haraca balandı. Daha sonra Hunlar güneye doğru akın ettiler ve Taiyuan'ı fethettiler. Han hanedânı İmparatoru Gao Zhu, istilacıların üstüne bir orduyla yürüdü. Hava çok soğuktu ve kar yağıyordu. Çinli askerlerin neredeyse üçte birinin parmaklarının uçları donmuştu. Mete, geri çekilir gibi yaparak düşmanı yanılttı. Han İmparatoru Gao Zhu, Hunların artık tükendiğini sanarak onları izlemeye başladı. Oysa Mete en iyi birliklerini saklamıştı. Gao Zhu'nun gördükleri yaşlı ve sakat düşman askerleriydi.

Gao Zhu, bugünkü Datong (Shanxi eyaleti) yakınlarındaki Baiden Dağları'na vardığında, Mete, onu birdenbire ortaya çıkan gerçek ordusuyla kuşattı. Kuşatma yedi gün sürdü. Çin imparatoru bu umutsuz durumdan ancak zengin armağanlar ve haraç vererek kurtulabilmişti. Bu örnekte Mete'nin aldatıcı geri çekilişi ve yaşlı ve sakat

²⁶⁷⁴ Hiroshi Moriya, *Savaş Sanatlarında 36 Gizli Strateji*, s. 106.

²⁶⁷⁵ Hiroshi Moriya, *Savaş Sanatlarında 36 Gizli Strateji*, s. 117.

savaşçıları “tuğla”/[çakıl], buna karşılık Gao Zhu’nun Baiden dağlarında kuşatılması ve kuşatma sonunda aldığı armağanlar ve haraç ise “yeşim”dir²⁶⁷⁶.

Melik Alâeddîn, ele geçirdiği ganimetleri, tahtı ele geçirebilmek için çakıl taşı olarak kullandı. Çakıl taşı vasıtası ile sultanı ordusundan uzaklaştırarak “tencerenin altından odunu çekmek” strategemi ile hilesini taçlandırdı. Böylece Delhi tahtını ele geçirdi. Her iki strategemin birlikte nasıl kullanıldığı aşağıda ayrıntılı olarak anlatılacaktır.

3.3.16.12. Tencerenin Altından Odunu Çekmek

“Tencerenin altından odunu çekmek” strategemi sorunun kendisiyle baş edilemediğinde kullanılmaktadır. Tencere hızla kaynıyor ve dengesi bozuldu; yani bir şey yapmak gerek. Tutamayacağınız kadar sıcak. Eğer altındaki odunu çekmeyi başarırırsanız, su kendi kendine soğur ve o noktadan sonra sorunu çözebilirsiniz.

Aynı şekilde düşmanınız güçlüyse onunla birebir çarpıştığınızda kazanma şansınız olmaz. Böyle bir düşmanı yok etmek için zayıf noktasına hedef alır ve kaderini mühürlersiniz. Ancak bu amaçla yapacağınız hareketin kolay, sonucununsa geniş kapsamlı olması gerekir. Asıl sorun bunu başarmanın yolunu bulmaktır. İki temel yöntemi şunlardır:

- Düşmana gelen desteği kesmek. Ordu ne kadar büyük olursa olsun eğer cephaneye ve yiyecek ona ulaşmazsa gücünü korumayı başaramayacaktır.

- Düşmanın moralini bozmak. Eğer askerler savaşmak isteklerini yitirirlerse sayıları ne kadar fazla olursa olsun düzgün savaşamazlar²⁶⁷⁷.

Türk tarihinde “tencerenin altından odunu çekmek” strategeminin en güzel örneklerden birisi de Musul Atabeyliğinin kurucusu olan İmameddîn Zengî tarafından Nusaybin kuşatması sırasında uygulanmıştır. Olay şöyle cereyan etmiştir: “İmadeddîn Zengi, 521/1127 senesinde Mardin Artuklularına tabi bulunan Nusaybin’i kuşattı. Durumu haber alan Mardin Artuklu Emîri Hüsameddîn Timurtaş, Hısn-ı Keyfa emîri

²⁶⁷⁶ Harro von Senger, *Savaş Hileleri Strategemler I*, s. 385-386.

²⁶⁷⁷ Hiroshi Moriya, *Savaş Sanatlarında 36 Gizli Strateji*, s. 130-131.

olan akrabası Rükneddîn Davud'dan yardım istedi. Ondan gelen olumlu cevap üzerine Mardin'e dönerek kuşatma altında tutulan Nusaybin'dekilere bir mektup yazarak Zengi'ye karşı beş gün kadar dayanmaları istedi. Ancak, haberi taşıyan güvercin İmadeddîn Zengi tarafından ele geçirilmesi şehrin kaderini belirledi. Mektubu okuyan Zengi, Timurtaş'ın ağzından kaledekilere 20 gün daha dayanmalarını isteyen ikinci bir mektup yazdı. Sahte mektubu alan Nusaybinliler bu süre içinde kaleyi muhafaza edemeyeceklerini düşünerek Zengi'ye teslim oldular. Böylece Zengi şansı ve kurnazlığı sayesinde Artuklulara karşı yaptığı ilk mücadele üstünlük sağlamayı başarmıştı.²⁶⁷⁸

Delhi Türk Sultanlığı tarihinde Melik Alâeddîn'in Celâleddîn Fîrûz Şâh'ın tahtını ele geçirmesi bu strategemin uygulanışına örnek olarak verilebilir. Olay kısaca şöyle gerçekleşmiştir: Melik Alâeddîn, Çanderi seferine çıkıyormuş gibi yapıp izin almadan Devagir seferine çıktı. Geçmişte hiçbir Delhi sultanının ele geçirmediği paha biçilmez ganimetler ve çok sayıda fil ele geçirdi. Melik Alâeddîn'in ele geçirdiği servetin büyüklüğü sultanı endişelendirmişti. Sultanın adamları para ve filler kimde olursa büyük mücadeleye sebep olur diye onu uyardılar. Doğruca geri dönmekte olan Melik Alâeddîn'i karşılayıp dönüş yolunu kesmesini istediler. Orduyu karşısında bulunca istese de istememede ganimeti teslim etmeye mecbur olur dediler. Buna karşılık sultan damadı hakkında "Melik Alâeddîn benim oğlum yerindedir. Herkes benden yüz çevirse bile, o benim rızama aykırı harekette bulunmaz" dedi. Toplantıda bulunan diğer bir grup ise üzerine gidersek korkup kaçabilir ve aklının estiği tarafa gider, ele geçirilmesi çok zor olur dediler. Hazinesi kaybedeceği korkusuyla Delhi'ye dönmeyi tercih eden Sultan Celâleddîn, yakaladığı fırsatı kaybetti. Artık olaylar Melik Alâeddîn'in istediği gibi gerçekleşecekti²⁶⁷⁹.

Melik Alâeddîn, üç buçuk ay süren Devagir seferinden sonra Karra'ya ulaştı. Sultana bağlılığını ve beraberinde getirdiği büyük ganimet ve 31 fili teslim etmek istediğini bildiren bir mektup yazdı. Sultan karşılığında şefkat ve merhamet dolu bir mektup yazdı. Diğer taraftan Melik Alâeddîn'in kardeşi Elmas Beg, Delhi'de sultana halkın Melik Alâeddîn'i korkuttuğunu ve onun sultana olan korku ve utancından

²⁶⁷⁸ Aydın Usta, "İmameddîn Zengi ve Artuklular", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9/2, Aralık 2007, s. 125-126; Orhan Yılmaz, *Güvercin (Columba Livia) Yetiştiriciliği*, Veni Vidi Vici Yayınları, Ankara 2012, s. 333.

²⁶⁷⁹ Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 37-40.

kendisini zehirleyeceğinden veya boğacağından korktuğunu söylemekteydi. Bir süre sonra Melik Alâeddîn, kardeşi Elmas Beg eliyle götürülmek üzere yalan dolu bir mektup daha yazdı. Mektupta eğer sultan gelip elinden tutmazsa zehirle intihar edeceğini ya da filler ve hazinelerle birlikte şansını başka bir ülkede aramak için harekete geçeceğini yazmaktaydı. Melik Alâeddîn'in beklentisi, sultanın hazineyi almak isteyeceği ve hızla hareket etmek için de küçük bir maiyetle Karra'ya geleceği idi²⁶⁸⁰.

Sultan, adamlarının bütün uyarı ve tavsiyelerine rağmen; Karra'ya gitmeye karar verdi. Sultan maiyetindeki birkaç yakın adamı ve 1.000 kişilik bir suvâri ordusuyla Karra'ya doğru yola çıktı. Ganj kıyısında bir gemiye bindi ve yolculuğa nehirde devam etti. Ahmet Çap ise 1.800 kişilik suvâri kuvvetinin başında karadan ilerlemeye memur edildi. Melik Alâeddîn de boş durmadı. Ganj Nehri çok kabarık olmasına karşı hazineleri, filleri ve ordusunu nehrin karşı kıyısında Manikpur'a geçirerek, burada ordugâh kurdu. Böylece o, karadan ilerleyen sultana bağlı 1.800 kişilik suvâri ordusundan kendisini uzak tutmak istemişti. Melik Alâeddîn, Elmas Beg'i sultanı küçük bir maiyetle karşı kıyıya geçmeye ikna etmesi için gönderdi. Elmas Beg, eğer sultan acele gelmeseydi kardeşinin intihar edeceğini ve hazinesinin yağmalanacağını söyledi. Şimdi sultanın yanında getirdiği bu silahlı adamları görürse, intihar edebilir dedi. Sultan, Elmas Beg'in sözlerine inandı ve birkaç güvenilir emîri ile nehrin öbür kıyısına geçerken, suvârilerin ve gemilerin Karra'da kalmasını emretti. Gemideki Elmas Beg, kardeşimin yanına ulaştığımız zaman, o sultanın yanındaki bu silahlı ve savaşa hazır adamları görürse, çok korkabilir ve sultandan ümidini keser diyerek sultana adamlarının silahlarını bırakmaları emrini vermesini rica etti. Sultan en ufak bir şüphe duymadan adamlarının silahlarını bırakmalarını emretti. Yeğenine olan sevgisi ve altına olan hırsı Sultan Celâleddîn'i gerçeği göremeyecek kadar kör etmişti. Karşı tarafta savaşa hazır orduyu gören sultanın adamları bu ne demek oluyor deyince Elmas Beg, soğukkanlılıkla Melik Alâeddîn'in ordusunu teftiş etmekte olduğunu, sultan için özel bir tören yapmak istediğini, bu nedenle de ordunun donatılmış ve

²⁶⁸⁰ Haluk Kortel, a.g.e., s. 40-42.

silahlandırılmış olduğunu söyledi. Sultan kıyıya yanaşır yanaşmaz öldürüldü ve bütün gücü ve serveti elinde toplayan Melik Alâeddîn sultanlığını ilan etti²⁶⁸¹.

Melik Alâeddîn, “bir yeşim taşı elde etmek için çakıl taşı fırlat” strategemine uyarak ele geçirdiği ganimetleri bir çakıl taşı gibi kullandı. “Tencerenin altından odun çekmek” strategemine uyarak sultanı ordusundan uzaklaştırdı ve böylece savaşarak elde edemeyeceği tahtı [yani yeşim taşını] ele geçirdi.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde “tencerenin altından odunu çekmek” strategeminin ikinci tipi olan düşmanı manen çökertmeye, moralini bozmaya yönelik varyasyonları da uygulanmaktaydı. Delhi ordusu tarafından Hindûların dinî inançlarından istifade edilerek hazırlanan çeşitli psikolojik savaş hileleri de bu kapsamda değerlendirilebilir.

Alâeddîn Muhammed Şâh döneminde 709/1310’da Varangal Kalesi’ni kuşatan Melik Nâib Kâfur tarafından bu hilenin nasıl uygulandığını Emîr Husrev-i Dihlevî nakletmektedir: Melik Nâib Kâfûr, herkesin kendi çadırının arkasına keteger (کته گر) yani tahta hisar çekmelerini ferman buyurdu. Her bir asker “İshak Kende Şiken” oldu. Meyve yiyenlerin taşını yemeyen ağaçlar demir balta yiyorlardı, feryat edip düşüyorlardı. Ağaca tapan Hindûlar, o vakada kendi mabudlarına yardım edemiyorlardı. O küfür diyarında bulunan her bir melun ağacı kökünden söktüler. Becerikli marangozlar su verilmiş demiri [çelik baltaları] kütükler üzerinde keskinleştiriyorlardı. Böylece gökyüzünden ateş yağsa [zarar veremeyecek] bir sağlamlıkta ordu çevresine tahta hisar çektiler²⁶⁸².

Varangal kuşatması sırasında kesilen ağaçlar tahta surlar yapımında kullanılmakla birlikte her bir ağacın kökünden sökülmesi ağaca tapan o bölge halkının, yani düşmanın moralini bozmak amacını gütmüş olmalıdır.

Alâeddîn Muhammed Şâh’ın Sîvâna Kalesi kuşatması sırasında “tencerenin altından odunu çekmek” strategemi maddi ve manevi etkiyi birlikte gösterecek şekilde icra edilmiştir: Racputlar’dan Raca Satal Deva’nın hâkimiyeti altındaki Sîvâna,

²⁶⁸¹ Haluk Kortel, a.g.e., s. 42-46.

²⁶⁸² *Hazâinü’l-fütûh*, s. 85-86; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 98-99.

Delhi'den yaklaşık 330 km. mesafede bulunan ve etrafı geçimini eşkıyalıkla sağlayanların barındığı bir ormanla çevrili müstahkem bir dağ kalesiydi. Alâeddîn Muhammed Şâh, Sîvâna üzerine bir sefer yapmak için ordunun başında Delhi'den ayrıldı (708/1308). Sultan Alâeddîn, Sîvâna'ya ulaştığı zaman, Raca Satal Deva birkaç bin kişilik bir kuvvetle kaleye kapandı ve kaleyi savunmak için hazırlandı. Sultanın ordusu birçok savaş taktiği denediyse de bunlar kalenin düşmesinde etkili olmadı. Hiçbir şeyin işe yaramadığını gören sultan, bir hileye başvurdu ve Bhaile adındaki bir Hindûnun tavsiyesi üzerine bir ineğin kesik başını mancınıkla kaledekilerin su temin ettikleri göle fırlattırdı. Bunun üzerine Hindûlar, ineği kutsal saydıkları için göldeki suyu içemediler ve bir süre sonra susuz kalarak direnme güçlerini yitirdiler. Böylece Sultan Alaeddi'in kuvvetleri şiddetli çarpışmalardan sonra kalenin duvarlarını aşıp içeri girmeyi başardı²⁶⁸³. Bu hilede tencerenin altından odun yani düşmanın suyu çekilmiş düşman hem susuz bırakılmış hem de maneviyat ve moralleri tamamen bozulmuştur.

İbn Battûta, “tencerenin altından odunu çekmek” strategeminin bir iç savaş sırasında nasıl uygulandığını şöyle anlatmaktadır: “Kaçak kadı Celâleddîn, Devletabad'da Melik Mell oğlu Nâsireddîn'e katılarak onun taraftarlarından oldu. Hükümdar ordunun başına geçerek onların üstüne yürüdü. Afgan, Türk ve Hint ahalisi ile çeşitli kölelerden oluşan 40.000 kişilik isyancı tayfası dağılmayıp sözleştiler; sultana karşı durmak ve dövüşmek için.

Sultan isyancılarla karşılaştığında kaldığı yeri belli etmemek amacıyla kendi çadırını kurdurmadı. Savaş iyice kızıştığı zaman otağını kurdurunca onu gören isyancıların yüreği ağzına geldi; cesaretlerini kaybettiler, ağır bir yenilgiye uğradılar.”²⁶⁸⁴ Görüldüğü üzere, bu hileyle düşmanın morali savaşamayacak düzeyde çökertilmiş yani kazanın altından odun çekilmiştir.

Orta Çağ savaşlarında bazen taktik bazen de hile olarak uygulanan bir yöntem de zemini bataklığa dönüştürmekti²⁶⁸⁵. Bu hile “tencerenin altından odunu çekmek”

²⁶⁸³ Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 94-95; Esterâbâdî, I, s. 399.

²⁶⁸⁴ İbn Battûta, II, s. 721.

²⁶⁸⁵ Harezşâh Devleti ordusu, topraklarına saldıran güçlü düşmanlara karşı bu yöntemi sık kullanır ve düşmanın ilerlemesini önlemek için akarsuların bataklık olacak şekilde akmasını sağlardı. Buna benzer bir yöntem düşmanı zor durumda bırakmak değil de kendi askerlerinin kaçmaması için araka taraftaki arazinin bataklık hale getirilmesi

hilesine benzetilebilir. Düşmanın ayağının altından savaşıcağı zemin kaydırılmaktadır. En büyük destek noktası olan zeminden düşman yoksun bırakılmış olmaktadır. Cüzcanî bu hilenin Delhi Türk Sultanlığı devrinde nasıl uygulandığına ve dair şu olayı aktarmaktadır:

“Menkute Noyan... 643 (1245/1246) yılında Sind memleketine yöneldi ve o tarafın askerini Uçeh ve Multan’a getirdi. Bu vakitte Hindistan tahtında Alâeddîn Mesud Şâh [1242-1246] vardı... Menkute, Uçeh hisarı önüne geldi. Savaş ve kuşatma başladı... Moğol askeri, noyanlar, kâfirler her ne kadar gayret gösterecekler de hisarın gazileri yarığın başını tutuyorlardı. Bir yere gitmiş olan Moğol’un meşhur bahadırlarından biri Menkute’nin yanına dönünce ona bu nasıl bir kale ve hisardır ki onu ele geçirmede bu kadar duraklama ve yavaşlık gösteriyorsun diye ithamda bulundu. Ben bir hamlede o kaleyi alırım [dedi]. Gece hazırlandı, pek çok Moğol’u silahlandırdı ve ansızın hisar halkının ve nöbetçilerin rahatlık vakti olan “üçüncü pâr”ta²⁶⁸⁶, o yarığın başına geldi. Allahın fazlından kale ehli o yarığın arkasında çok miktarda su ve toprağı karıştırmışlardı. Bir mızrak [boyundan] daha derin olan sel geçmiş arazi ve derin çamur yapmışlardı. Bahadır ayağını yarığın içine atınca yerdir zannıyla o çamurlu yere düştü ve boğuldu. Kale ehli nağra attılar ve meşale getirdiler ve silahlandılar diğer Moğollar geri döndüler...”²⁶⁸⁷

Moğollar da aynı hileye başvuruyordular. Savaş esnasında İlhanlı ordusunun başvurduğu hilelerden biri, düşman askerlerinin bulunduğu sahayı su altında bırakmaktı. Bağdad kuşatması (1258) sırasında, Beşîriyye nahiyesinde, Baycu’nun da aralarında bulunduğu birlikler, burada yer alan su bentlerini yıkarak Bağdad askerini sel altında bırakmışlardır²⁶⁸⁸.

şeklinde Gur Sultanı Alâeddin tarafından Selçuklu hükümdarı Sencer’e karşı uygulanmış fakat hezimetle sonuçlanmıştı. Bkz. Cüzcanî, s. 59-60.

²⁶⁸⁶ Gün akşam namazından itibaren başlatılıyor ve akşam namazı saat yedi civarında kılındı ise muhtemelen 3. pâr gece saat 4 civarı olabilir. Fakat bu bir tahminden ibarettir.

²⁶⁸⁷ Cüzcanî, s. 299-300.

²⁶⁸⁸ Mustafa Uyar, “İlhanlı (İran Moğolları) Ordularının Savaş Öncesinde Yaptığı Stratejik Hazırlıklar ve Savaş Sırasında Yaptıkları Hileler”, s. 444.

İbn Battûta tarafından anlatılan başka bir isyan, “eriği kazanmak için şeftaliyi feda et” ve “tencerenin altından odunu çekmek”²⁶⁸⁹ strategemlerinin bir arada kullanılmasına güzel bir örnek teşkil etmektedir: “Keşlû Han kendisinin cezalandırılacağını öğrenince isyan etti. Etrafta epey servet dağıttı, asker topladı! Türk, Afgan ve Horâsânlılara adam yolladı. Büyük bir kalabalık geldi yanına. Keşlû Han’ın askeri, sultanın ordusuna denk oldu; hatta onu geçti! Hükümdar, onunla kapışmak için ordusunun başına geçerek Multân’a iki günlük mesafede bulunan Abûher düzlüğüne geldi. Burada karşılaştılar. Sultan [Muhammed Şâh Tuğluk] tedbirli davranarak kendi şatur [çetr]unun altına Şeyh İmâdeddîn’i bıraktı. Multânlı Şeyh Rükneddîn’in öz kardeşi olan İmâdeddîn, sultana çok benziyordu. Bu olayı bana anlatan da Rükneddîn’dir.

Savaş iyice alevlenince sultan 4.000 kişilik bir kuvvetle ayrıldı oradan. Keşlû Han’ın askerleri sultanın şatur altında bulunduğu düşüncesiyle o yöne hücum ederek Şeyh İmâdeddîn’i öldürdüler. Sultanın işinin bittiği haberi asker arasında yayılınca Keşlû Han’ın tarafındakiler yağma ve talan için her yöne dağıldılar! Keşlû’nun yanında çok az kimse kaldı. İşte tam o sırada sultan özel adamlarıyla Keşlû Han’a hücum etti ve başını gövdesinden ayırdı! Keşlû’nun askerleri bu haberi duyunca dağılıp kaçtılar.”²⁶⁹⁰

Moğolların da benzer bir hileye başvurdukları görülmektedir. Bu hilenin bir benzeri İlhanlı Devleti devrinde İkinci Hums Savaşı’nda (1299/1300) gerçekleştirilmiştir. Bu savaş sırasında Gazan Han, âdet olduğu üzere ordunun kol kısmında, yani merkezinde savaşa katılmıştı. Savaş sırasında, sağ kanatta (meymene) bulunan Kutluğşâh, Memlûk ordusunu yanıltmak, pâdişâhın kendi yanında olduğu izlenimi vermek için kôs çaldırmıştı. Böylece, Gazan Han’ın sağ kanatta yer aldığını sanan Memlûk askeri bu kanada hücum etmiş, Gazan Han saldırıdan korunmuştu. Bu

²⁶⁸⁹ “Tencerenin altından odunu çekmek”: Sorunun kendisiyle baş edilemediğinde kullanılmaktadır. Tencere hızla kaynıyor ve dengesi bozuldu; yani bir şey yapmak gerek. Tutamayacağınız kadar sıcak. Eğer altındaki odunu çekmeyi başarırsanız, su kendi kendine soğur ve o noktadan sonra sorunu çözebilirsiniz. Aynı şekilde düşmanınız güçlüyse onunla birebir çarpıştığında kazanma şansınız olmaz. Böyle bir düşmanı yok etmek için zayıf noktasını hedef alır ve kaderini mühürlersiniz. Bu hile iki şekilde uygulanır ya düşmanın desteğini (cephane, yiyecek veya ordusunu) kesersiniz veya düşmanın moralini bozarsınız. Eğer askerler savaşmak isteklerini yitirirlerse sayıları ne kadar fazla olursa olsun düzgün savaşamazlar. Bkz. Hiroshi Moriya, *Savaş Sanatlarında 36 Gizli Strateji*, s. 131.

²⁶⁹⁰ İbn Battûta, II, s. 701-702.

yanılgı yüzünden Memlûk ordusu, askerî baskısını yanlış kanada yönlendirerek mağlup olmuştu²⁶⁹¹.

Savaş hileleri, kolay yoldan büyük başarılar kazandırmakla birlikte ortaya çıkmaları durumunda tamamen hezimete de neden olabilmekteydiler. Hile yapıldığı durumlarda gizlilik en üst seviyeye çıkarılmalıdır. “Tencerenin altından odunu çekmek” hilesinin basit bir uygulamasında hilenin ters teptiği bir örneği İbn Battûta şu şekilde aktarmaktadır:

“Melik Mell’in oğlu bir grup Afganlı ile Devletabad’da oturuyordu. Hükümdar [Muhammed Şâh Tuğluk] orada kendi naibi olan ve hocası Kutlû Han’ın da kardeşi olma şerefini taşıyan Nizâmeddîn’e, bu Afganlıların yakalanmasını emretti. Ayrıca ileri gelen kumandanlara dağıtılmak üzere heybe heybe elbise altın, inci ve kışlık aba gönderdi. Hint hükümdarının âdeti, her şehrin emîrine ve askerî birlik komutanlarına biri yazlık diğeri kışlık olmak üzere senede iki defa elbise armağan etmektir. Bu elbiseler geleceği vakit emîr ve asker yola düşer, giysi getiren adamı görünce saygıyla bineklerinden inerler. Her biri hil’atini alır, omzuna atar, sultanın bulunduğu yöne doğru eğilip reveransta bulunur. Hükümdar, Nizâmeddîn’e; “Afganlılar hil’at almak için atlarından indiklerinde kısıkvrak yakalansınlar!” diye emir verdi. Ama elbise getiren suvârilerden birinin Afganlıların yanına vararak durumu anlatması üzerine Nizameddin’in kurduğu tuzak aleyhine döndü! Nizameddin atına bindiğinde ötekiler de hayvanlarına binerek yola koyuldular. Hil’at getiren kabile ile karşılaşınca Nizameddin hayvanından indi. İşte tam o sırada Afganlılar Nizameddin ve adamlarının üzerine hücum ettiler. Onu yakaladılar, askerlerinin çoğunu öldürdüler. Sonra şehre dönerek hazineleri ele geçirdiler ve Melik Mell’in oğlu Nasireddîn’i lider yaptılar. Eşkiya tayfasının da katılmasıyla güçleri büsbütün arttı.”²⁶⁹²

3.3.16.13. Altın Ağustos Böceği Kabuğunu Atar

Bu strategemde hareket etmiyormuş gibi görünürken hareket edilir. Bu strategem büyük bir düşman ordusu karşısında geri çekilmeye ihtiyacınız olduğunda

²⁶⁹¹ Mustafa Uyar, “İlhanlı (İran Moğolları) Ordularının Savaş Öncesinde Yaptığı Stratejik Hazırlıklar ve Savaş Sırasında Yaptıkları Hileler”, s. 445.

²⁶⁹² İbn Battûta, II, s. 720.

çok etkilidir. Eğer savaşıma devam edemiyorsanız ve çarpışmayı sürdürdükçe zarar alacağınızı düşünüyorsanız, en iyi plan geçici geri çekilmedir. Ancak dikkatsiz bir geri çekilme düşmanın peşinizden gelmesine ve güçlerinizi yok etmesine yol açabilir. Geri çekilirken kendinizi korumak için hazırlık yaparken, hareket etmiyormuş gibi görünmek bilgecektir. Bu şekilde düşmanı olduğu yere çiviler ve geri çekilmeyi kazasız belasız atlatacak kadar zaman kazanırsınız. İçini boşaltırken kabuğu sergilersiniz, mezkûr strategemin özü budur. Bu strategem yalnızca geri çekilmekte işe yaramaz; düşmana fark ettirmeden ne zaman ordunuzu hareket ettirmek isterseniz, o zaman kullanabilirsiniz²⁶⁹³.

Yukarıda aktarılan Keşlû Han isyanında kullanılan yöntem aynı zamanda “altın ağustos böceği kabuğunu atar” strategemine de uymaktadır. Görüldüğü üzere, Muhammed Şâh Tuğluk, kendisine çok benzeyen Şeyh İmâdeddîn’i kendi çetresinin altına bırakarak kabuğunu bırakmış ve böylece düşmana fark ettirmeden birliği ile yer değiştirmiştir. Şeyhini (dublörünü) feda ederek “eriği kazanmak için şeftaliyi feda et” strategemini kullanmış bu sayede işini bitirdiklerini zanneden Keşlû Han’ın adamlarının ganimet için dağılması sonucu tencerenin altından odunu çekmiş ve Keşlu Han’ın işini bitirmiştir.

Burada seçilen kişinin şeyh olması bu kişinin dinî bir gayesi de olduğunu göstermektedir. Öldürüleceği halde Şeyh İmâdeddîn’in ben sultan değilim diyerek kurtulmaya çalışmadığı ve isyancıların sultanın öldüğüne kesinlikle inandığı da olayların gelişiminden çıkarılabilir.

Dublör kullanmanın racaların bir geleneği olduğu *Sukra-nîti*’de yer alan şu tavsiyede görülmektedir:

“Kral şekil, vücut, giyiniş vb. kendisine çok benzeyen bir adamı daima yanında tutmalı, zaman zaman özel işaretlerden korunmalı ve diğerleri gibi görünmelidir.

Hizmetliler, eşler, çocuklar ve düşmanlar konusunda bir an bile dikkatsiz olmamalıdır.”²⁶⁹⁴

²⁶⁹³ Hiroshi Moriya, *Savaş Sanatlarında 36 Gizli Strateji*, s. 141.

²⁶⁹⁴ *The Sacred Books of the Hindus, Vol XIII. The Sukra-nîti*, s. 262.

Sukra-nîti'nin mütercimi tarafından bu esere dayanarak şu açıklayıcı not verilmektedir. Kral çeşitli işaretler ve elbiseler kullanmada usta olmalıdır. Kralın şahsiyeti dikkatle korunmayı gerektirir, bunun için sadece muhafızlara ve askerî birliklere güvenmemelidir. Fakat o kendisini çeşitli elbise ve görünüm aldatmacaları ile gizlemede yeteri kadar becerikli olmalıdır. Böylece dışarıdan gelenler onu topluluğun geri kalanından kolaylıkla ayırt edemezler. Yine o zaman zaman başkası gibi görünmek için kılık değiştirmelidir. Gizlenme sanatı kral eğitiminin önemli bir koludur²⁶⁹⁵.

Delhi hükümdarları tarafından da savaşta yerini gizlemek ve böylece hayatını korumak veya düşmanı korkutmak amacıyla “altın ağustos böceği kabuğunu atar” strategemi farklı şekillerde kullanılmaktaydı. Mesela daha önceleri tavus kuşu kanatları sadece hükümdar sancaklarına bağlanırken bu hak Melik Gazi (Gıyâseddîn Şâh Tuğluk) tarafından 720/1320’de taht gasıbı Hindû Husrev Han ile yapılan iç savaşta kös sahibi bütün emîrlere de verildi. Böylece Melik Gazi iç savaşta yerini gizlemiş oldu. Bütün savaşlarda sancağına tavus kuşu kanadı bağladığı bilinen Melik Gazi, Delhi tahtına oturduktan sonra da ününden çekinen Moğollara korku salmak amacı ile söz konusu izni devam ettirdi²⁶⁹⁶.

Yukarıdaki vakalar değerlendirildiğinde Gıyâseddîn Şâh Tuğluk tarafından tavus kanatlarının hem kendini gizlemek için yani “altın ağustos böceği kabuğunu atar” strategemi kapsamında kullanıldığı ve hem de Moğolların maneviyatını bozmak için yani “tencerenin altından odunu çekmek” strategemi kapsamında kullanıldığı görülmektedir.

3.3.16.14. Misafir Olarak Git, Ev Sahibi Olarak Dön

Bu strategem takipçi konumunda olan bir kişinin (misafir) lider koltuğuna oturmasını (ev sahibi) anlatan bir strategemdir. Bu strategemi gerçekleştirmek için şu yöntemler izlenmelidir:

Misafir koltuğunu elde edin.

Ev sahibinin zayıf noktalarını arayın.

²⁶⁹⁵ *The Sacred Books of the Hindus, Vol XIII. The Sukra-nîti*, s. 262.

²⁶⁹⁶ *Tuğluknâme*, s. 122-123, 141-142; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 84.

Harekete geçin.

Gücü ele geçirin.

Ev sahibi ile yer değiştirin.

Gücünüzü sağlamlaştırın.

Kişi misafir koltuğunda oturduğu sürece aceleci davranmamalı, sabırla doğru zamanın gelmesini beklemelidir²⁶⁹⁷.

Melik Alâeddîn'in Celâleddîn Fîrûz Şâh'ın tahtını ele geçirmesi “misafir olarak git, ev sahibi olarak dön” strategimine uymaktadır. Melik Alâeddîn, önce sultanın kızı ile evlenmiştir. Bu sırada onun zayıf yanlarını öğrenmiş ve güvenini kazanmıştır. Arından sultanın zaaflarından istifade ederek zincirleme stratejiler yardımı ile tahtı ele geçirmiştir.

Kutbeddîn Mübârek Şâh Halacî (1316-1320)'nin Hindû Husrev Han tarafından katledilmesi bu strategemin uygulanışının başka bir örneğidir. Husrev Han'ın Hindû olması dalayısı ile daha önce “Racaların Savaş Stratejileri ve Stratejileri” başlığı altında bu olay anlatıldığından burada söz konusu olay üzerinde daha fazla durulmayacaktır.

3.3.16.15. Hırsızı Yakalamak İçin Yangından Yararlanma

Bu strateji başkasının zayıf düşmesinden yararlanarak onu yenmeyi amaçlar. Yani rakibin zayıf düştüğü anı değerlendirerek, acımasızca ona saldırmayı hedefler. Eğer düşman kuvvetleri bir araya toplanarak savunmaya hazırlanıyorsa, saldırınız başarılı olmaz. Diğer taraftan düşman halkı hayatlarından bezmiş ve dışarıdan gelen baskı yüzünden gerilmişse büyük bir fırsat yakalamışsınız demektir. Böyle zamanlarda tereddüt etmeden saldırmalı ve düşmanınızın işini bitirmelisiniz²⁶⁹⁸.

Ama düşmanın durumundan yararlanabileceğiniz fırsatlar yakalayamadığınızda ne olacak? İki taktik göz önünde bulundurulabilir. İlki, düşman zayıf yönünü açığa

²⁶⁹⁷ Hiroshi Moriya, *Savaş Sanatlarında 36 Gizli Strateji*, s. 191.

²⁶⁹⁸ Hiroshi Moriya, a.g.e., s. 49.

çıkarana kadar sabırla beklemektir. İkincisi, düşmanınızı zayıf yönünü açığa çıkarması için kışkırtmaktır²⁶⁹⁹.

Delh Türk Sultanlığı devrinde kuruluş yıllarından itibaren “hırsız yakalamak için yangından yararlanmak” strategimine değer verildiği anlaşılmaktadır. Nitekim *Cevâmi‘el-hikâyât ve levâmi‘el-rivâyât* adlı eserini Sultan İltutmuş’un veziri Nizâmü’l-Mülk Muhammed b. Ebû Sa’d el-Cüneydî’ye sunmuş olan ‘Avfî²⁷⁰⁰, bu eserinde “düşmana en zayıf anında saldırmak” kuralına yer vermektedir. ‘Avfî, “İleri Görüşlülük (Hazm)” başlığı altında Hint hükemâsının kitaplarından aktardığı uzun bir hikâye ile bu kurala riayet edilmesinin gerekliliğini anlatır. Burada hasmı sıkıntıdan kurtarmanın devleti sıkıntıya düşüreceğini dile getirir²⁷⁰¹. Hint savaş sanatındaki söz konusu ilkenin Delhi Türk Sultanlığı’nı da etkilediği böylece ortaya çıkar. Muhammed Şâh Tuğluk’un Çin’deki karışıklıklardan istifade ederek Karaçil Dağı ve Çin’i ele geçirmek istemesi bu strategemin tanımına uymaktadır.

Cüzcanî, Seyfurûd Kalesi’ni kuşatan Moğollara karşı uygulanan ilginç bir savaş hilesinden bahsetmektedir: Melik Kutbeddîn geceleyin kalenin hendeği havalisindeki bütün ağır taşları toplattı. Yüzden fazla değirmen taşı ve el değirmen taşını deste halinde tahtalara geçirdiler. Halatlar ile o sopaları kalenin burçlarına bağlayıp hisar halkı erkeklerinin tamamını iki kısma ayırıp bir kısmını duvarlar arkasında, burçlar arkasında gizlediler. Yarısını kalenin dışında duvarların altında taşların arkasına sakladılar. Hisarın demame sesi gelinceye kadar hiç kimsenin kendini göstermemesi buyruldu. Sabah olunca Moğol ordusu tam bir hazırlıkla ordugâhlarından kaleye yöneldiler. Müslümânlar onların iki ok atımından daha fazla kaleye yaklaşmalarına müsaade ettiler. Müslümânlardan hiç kimse kendilerini göstermediler. Müslümânlar ve kâfirler arasında 100 gez [70 m.] mesafe kalınca kaleden demame çaldılar. Gaziler, mübarizler, müfredler²⁷⁰² ve serhengler nara attılar. Taşları ve

²⁶⁹⁹ Hiroshi Moriya, a.g.e., s. 49.

²⁷⁰⁰ Tahsin Yazıcı, “Avfî”, *DİA*, IV, s. 115-116; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, s. 159-160.

²⁷⁰¹ ‘Avfî, *Cevâmi‘el-hikâyât ve levâmi‘el-rivâyât*, Cüzü evvel ez kısm-i dovvom, s. 392-397.

²⁷⁰² Müfârede (Müfred): Gulemân-i sararay askerleri (hükümdarın şahsına bağlı askerler)nden seçilen, seferde ve savaşta sultanın yanında bulunup onu korumakla, işlerini görmekle vazifeli olan, ayrıca merâsimlerde hizmet gören, sayıları yaklaşık iki yüz kadar olan boylu boslu, yakışıklı askerlere verilen isimdir. Bkz. Zeynep Altunsoy, *İlk Türk-İslâm Devletleri’nde Kullanılan İdârî ve Askerî Terim ve Unvânlar*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2006, s. 129; Müfred kelimesi ayrıca yardıma ihtiyaç duymadan tek başına

değirmen taşlarını sopa ve halatlarından serbest bırakıp harekete geçirdiler. Küffar ordusundan bir ten bile selamette kalmadı. Ya öldüler ya yaralandılar Moğol bahadırları ve noyanlarının büyüklerinden bir kısmı öldüler. Geri kalanlar kalenin ayağından göç ettiler. Bu olay 620/1223-24 yılında idi²⁷⁰³.

Cüzcânî'nin aktardığı bu örnekte “hırsız yakalamak için yangından yararlanmak” hilesinden istifade etmek için öncelikle düşman safında bizzat yangın (kargaşa) çıkarıldığı görülmektedir. Bu örnek, söz konusu hilenin bir uygulaması olarak değerlendirilebilir.

3.3.16.16. Doğuda Gürültü Yapmak Batıdan Saldırmak

Sun Zi (Sun Tzu) bu strategemi şöyle formüle etmektedir: “Düşmanı seni beklemediği yerde vur.”²⁷⁰⁴

“Doğuda gürültü yapmak, batıdan saldırarak” strategemi şu adımları içerir:

- İlk önce amacınızın dışında bir yönde zayıf bir saldırı operasyonu düzenleyin.
- Düşman saldırı bölgesindeki savunma kuvvetlerini güçlendirmek zorunda kalacaktır. Diğer bölgeler saldırıya açık olur.
- Zayıf düşen bölgeye saldırın²⁷⁰⁵.

Fîrûz Şâh Tuğluk'un II. Tatta seferinde ordusunu Tatta toprağına geçirebilmek için “doğuda gürültü yapmak, batıdan saldırarak” strategeminden istifade ettiği görülmektedir.

Fîrûz Şâh Tuğluk, 767/1365-66 tarihinde Gücerat üzerinden II. Tatta seferine çıktı. Melik ‘İmâdü’l-mülk ve Zafer Han’dan Sind’in kenarından geçmelerini istedi. Sind taifesi (Tattalılar) büyük bir kuvvet ve sonsuz bir cesaretle Sind Nehri’nin geçit yerlerinde 70 koruh boyunca gemilere binmiş olarak (بحر سوار: bahr-i suvâr) ve ağır zırhlılar ile geçişe engel olmuşlardı. Geçmek mümkün değildi. Sonunda yapılan meşveret neticesinde Melik ‘İmâdü’l-mülk ve Zafer Han’ın büyük bir orduyla (ordunun bir kısmı

savaşçılar ile karşılaşan, cesur, memur, görevli, gulâm ve mahir suvârî anlamlarına gelmektedir. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2248; *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, II, s. 2775.

²⁷⁰³ Cüzcânî, s. 369.

²⁷⁰⁴ Harro von Senger, *Savaş Hileleri Strategemler I*, s. 105.

²⁷⁰⁵ Hiroshi Moriya, *Savaş Sanatlarında 36 Gizli Strateji*, s. 55.

ile) yürüyerek Delhi şehri tarafına dönmeleri ve *bahr* (deniz kuvvetlerini)ı da kendileri ile birlikte Delhi tarafına doğru götürmeleri, Sind kenarında 120 koruh zemini kat etmelerini ve Bekher'in aşağısında Sind Suyu'nun karşısına geçip oradan Tatta ülkesine geri gelip savaşmaları kararlaştırıldı. Onlar Tatta toprağına varınca suvâri ve piyâdelerden kalabalık bir cemiyet hisardan dışarı çıktılar²⁷⁰⁶. Her iki taraf arasında çetin bir savaş oldu...²⁷⁰⁷.

3.3.16.17. Zincirleme Strategemi

Zincir strategemi, birçok strategemin birbirine bir zincîrin halkaları gibi bir davranış seyri amaçlanarak bağlanmasıdır²⁷⁰⁸. Zincir strategemi düşmanı psikolojik olarak yıpratma amacıyla geliştirilmiştir, saldırı strategemlerine giden yolu açar. Bu strategem doğrudan zaferi hedefleyen bir strategem değildir. Önce düşmanı zayıflatır, ardından öldürmek için harekete geçer²⁷⁰⁹.

Diğerlerini kontrol etmek için insiyatifi ele almak gerekir. Ne kadar erken insiyatif ele geçirilirse amaca ulaşmak için o kadar fırsat yakalanır. Ama erken başlamak yeterli değildir. Ardından gelenler de önemlidir. Düşmana ok attığınızı düşünün. İlk ok (strategem) yıkıcı bir yara açsa bile ikinci ve üçüncü oklar (strategemler) onu izlemezse düşman yalnızca güçsüz düşer ve sonunda ölümcül darbe vurulamayabilir. Başlangıç darbesi kendi başına yetersizdir; asıl zararı sonraki hamleler verir. Dahası strategemlerin başarılı olabilmeleri için onları değişen koşullara uydurabilmek gerekir. Esneklik ve değişkenlik bir savaş strategeminin etkili olmasının temel taşlarıdır. Bunlar olmazsa öngörülmemiş değişikliklere tepki vermek imkânsız olur ve ikinci ya da üçüncü ok (strategem) atılamaz.

Delhi Türk Sultanlığı yöneticileri tarafından zincîr strategeminin birçok defa uygulandığı müşahade edilmektedir. Bu bölümde verilen savaş hileleri içinde zincîr strategeminin çeşitli örnekleri görüldü. Bundan dolayı burada kısaca hatırlatmakla yetinilecektir.

²⁷⁰⁶ Delhi ve Yakın Çevresi, Tatta Şehri ve Sind Nehri (Harita), Ek LXI.

²⁷⁰⁷ Afif, s. 234-235.

²⁷⁰⁸ Harro von Senger, *Savaş Hileleri Strategemler III*, s. 236.

²⁷⁰⁹ Hiroshi Moriya, *Savaş Sanatlarında 36 Gizli Strateji*, s. 223.

Fîrûz Şâh Tuğluk, Bengal seferi sırasında Ekdâle Takımadaları'na saklanan Sultan Şemseddîn'i yerinden çıkarmak için "dağdaki kaplanı düzlüğe çekme", "eriği kazanmak için şeftaliyi feda et" ve "kendine zarar verme" stratejilerini bir arada kullanmıştır.

Melik Alâeddîn, Devagir seferi sırasında amacına ulaşmak için "imparatoru yanıltmak ve denizi aşmak", "kılıcı gülümseme ardına gizleme", "kurumuş ağaçta çiçek açtırmak" ve "yoktan vara geçme" stratejilerini bir arada kullanmıştır.

Melik Alâeddîn, Delhi tahtını ele geçirmek için Celâleddîn Fîrûz Şâh'a karşı düzenlediği entrikalar sırasında "kendine zarar verme", "kılıcı gülümsemenin ardına gizleme", "bir yeşim elde etmek için çakıl fırlatmak", "tencerenin altından odunu çekmek" stratejilerini bir arada kullanmıştır. Son olarak Melik Alâeddîn'in bütün bu stratejiler neticesinde Delhi tahtını ele geçirmesi "misafir olarak git, ev sahibi olarak dön" stratejisine de uymaktadır.

3.3.16.18. Geri Çekilmek En İyisidir

Savaş sanatlarındaki son strateji (36. strateji) "geri çekilmek en iyisidir" stratejisidir. Bu strateji bütün orduyu geri çekmeyi ve düşmanın saldırısından kaçınmayı hedefler. Umutsuz durumlarda kişi her zaman geri çekilmeye hazır olmalıdır. Geri çekilmek savaşın doğal bir parçasıdır.

Savaş sanatı üzerine yazılmış Çin kitaplarında "onurlu ölüm" kavramına rastlanmaz. Daha çok "geri çekilmek en iyisidir" düşüncesi görülür. Yani kazanma şansınız yoksa savaşa girmezsiniz.

Tarih saldırmayı bilen ama geri çekilmeyi beceremeyen komutanlarla doludur. Çinliler "rütbe ve tasnif adamı" diye adlandırdıkları böylelerine saygı duymazlar. Komutanlarda olması gereken özellikler arasında yalnızca saldırma cesareti yer almaz; ne zaman yenileceğini bilme ve zarıfçe geri çekilmek de önemlidir.

Bu stratejiye çok büyük önem verilmesinin iki nedeni vardır. Öncelikle kazanmasanız da en azından kaybetmezsiniz. Başka bir şekilde ifade edilecek olursa

gereksiz kayıptan kaçınmış olursunuz. İkinci olarak ordunuzun gücünü korur ve sonraki savaşa hazırlanırsınız²⁷¹⁰.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde “geri çekilmek en iyisidir” strategeminin uygulanışına en iyi örnek Fîrûz Şâh Tuğluk’un I. Tatta seferi (766/1365) olarak gösterilebilir. Bu sefer sırasında sultan Tattalıları kalelerinde kuşattı. Fakat atlar arasında çıkan veba yüzünden atların ancak dörtte biri sağ kaldı. Bu durumu müşâhede eden Tattalıları kaladen çıkıp hücumla geçtiler²⁷¹¹.

Fîrûz Şâh Tuğluk, Tatta seferinde yaşanan sıkıntılar üzerine meşveret meclisi topladı. Sultan, atlar arasında veba çıkıp çoğunun telef olması ve yapılan bütün saldırılara rağmen kalenin düşürülememesi üzerine dergâh yakınları ve bârgâh dostlarını kendi huzuruna çağırdı. Burada Sultan, atların telef olması ve kıtlığı delil göstererek, ordunun yaralarını sarmak amacıyla geri dönme ve kısmet olursa tekrar diğer sene saldırma kararı aldı. Ancak Fîrûz Şâh Tatta’ye ikinci bir defa saldırmadan Delhi’ye geri dönmeme kararını da aldı. Mevcut durumun orduyu zayıf göstereceği ve orduda zafiyete neden olacağı görüşüyle toplantıya katılanlar da sultanın görüşünü uygun bulup kabul ettiler. Ordunun kuvvet toplaması için Gücerat’a gidilmesi kararı aldılar. Meşveret meclisindekiler ayrıca Tattalıların Sultanın Başkent Delhi’ye gittiğini zannedip ellerinde kalan tohumları tekrar ekeceklerini söylediler. Böylece hasat zamanı geldiğinde saldırmanın daha iyi olacağı ve hücum edildiğinde ordu halkı gıda yönünden rahat edip Tatta’nın ele geçirileceği yönünde görüş beyan ettiler. Sultan Fîrûz Şâh bu görüşü çok beğenmiştir²⁷¹². Neticede sultan Gücerat’ta yaptığı hazırlıklar sonucunda II. Tatta seferinde Tattalıları dize getirmeyi başarmıştır.

3.3.17. Savaşta Coğrafyanın, Coğrafi Şartların Kullanımı ve Önemi

Tarih boyunca, coğrafi yapıyı ve onun şartlarını doğru olarak incelemeyen ve ordularını arazi, iklim ve hava koşullarının gerektirdiği ihtiyaçlara göre hazırlamadan yola çıkan bütün ordular yenik düşmüştür. Bazen askerlerin coğrafi şartların gerektirdiği şekilde eğitilememesi ve donatılamaması, bazen coğrafi hedeflerin iyi tespit edilememiş

²⁷¹⁰ Hiroshi Moriya, *Savaş Sanatlarında 36 Gizli Strateji*, s. 228-229.

²⁷¹¹ Afif, s. 201-203.

²⁷¹² Afif, s. 204-206.

olması ve bazen de coğrafi yapının doğru şekilde değerlendirilememesi, geçmiş harblerde ve savaş alanlarında en korkunç silaha dönüşmüş ve düşmanın yapabileceğinden daha korkunç sonuçlara yol açmıştır. Büyük komutanlar coğrafi yapıyı bir silah olarak kullanarak düşmanlarını mağlup etmişlerdir²⁷¹³. Bundan dolayı orduların sevk ve idaresi için coğrafya bilgisi çok önemlidir.

Coğrafya bilgisinin söz konusu öneminden dolayı, Hz. Ömer'in Sa'd b. Ebû Vakkâs'a, Kâdisiye harekâtı öncesinde şu direktifi verdiği görülmektedir: “Düşmanın zayıf tarafını buluncaya ve araziye oranın insanı gibi öğreninceye kadar ve mecbur kalmadıkça düşmanla savaşa tutuşma.”²⁷¹⁴

Coğrafya her şeyden önce, savaş yapmaya yarar. Her bilim için her bilgi için epistemolojik öncüller sorusu sorulmalıdır. Daha en baştan coğrafyanın her şeyden önce savaş yapmaya yaradığını ortaya koymak, onun yalnızca askerî operasyonlar yürütmeye yaradığı anlamına gelmez; coğrafya aynı zamanda bölgeleri yalnızca şu veya bu düşmana karşı yürütülecek muharebeleri düşünerek organize etmeye değil beraberinde devlet aygıtının üzerinde otoritesini ifa ettiği insanları daha iyi denetlemek için de organize etmeye yarar. Coğrafya her şeyden önce, bir siyasî ve askerî pratikler bütününe sıkı sıkıya bağlı stratejik bir bilgidir²⁷¹⁵.

Gerek “fiziksel” diye adlandırılan boyutlarıyla gerek iktisadi, sosyal, demografik, siyasî özellikleriyle mekânların metodik tanımlanması olarak coğrafyanın kesinlikle, pratik olarak ve güç olarak, devlet aygıtının bölgede yaşayan insanların kontrol edilmesi ve organize edilmesi için ve savaş için ifa ettiği fonksiyonlar çerçevesinde düşünülmesi gerekir²⁷¹⁶.

Delhi Türk Sultanlığı ordusu ve askerî faaliyetlerini daha doğru anlayabilmek ve tahlil edebilmek için öncelikle Hindistan coğrafyasının genel hatları ile incelenmesi gerekmektedir. Hindistan'a mütemadî olarak saldırılar düzenleyen Moğollar'ın alt

²⁷¹³ Necati Ulunay Ucuzsatar, *Türklerde Harp Sanatı Taktik ve Strateji (M.Ö. 220-M.S. 1453)*, s. 239-240.

²⁷¹⁴ Mustafa Zeki Terzi, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askerî Teşkilât*, s. 115.

²⁷¹⁵ Yves Lacoste, *Coğrafya Her Şeyden Önce Savaş Yapmaya Yarar*, çev. Selim Sezer, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2014, s. 50.

²⁷¹⁶ Yves Lacoste, a.g.e., s. 50-51.

kıtaya nasıl girdiğini anlayabilmek için de Hindistan coğrafyasının genel hatlarını bilmek gerekir.

Hindistan'ın büyük bölümünün çok büyük boyutlarda bir yarımada olmasından dolayı coğrafya dilinde “alt-kıta” olarak adlandırılır. Ülke yapı ve yüzey şekilleri bakımından üç büyük ana birime ayrılır. **Himalaya Dağları**, Hindistan'ın kuzeyinde yükselir. Çok eski zamanlardan beri, bu dağlar, Hindistan'ı kuzey saldırılarına karşı koruyan doğal bir engel olarak görülür. Dağların kuzeybatısındaki Hayber, Bolan, Kurram ve Goma gibi geçitler Orta Asya'dan Hindistan'a doğru geçitler sağlar. Tarih öncesi zamanlardan beri bu geçitlerden Aryanlar, Eski Yunan, Partlar, Sakalar, Kuşanlar, Hunlar ve Türkler Hindistan'a gelmişlerdir. Svat Vadisi bir başka önemli yolu oluşturur. Makedonyalı İskender Hindistan'a buradan girmiştir. Dağların kuzeybatısındaki bu geçitler aynı zamanda Hindistan ile Orta Asya arasında kültürel ve ticari temasları da kolaylaştırmıştır²⁷¹⁷.

Kuzeydeki büyük düzlük, üç önemli nehir ile sulanır: Ganj, İndüs ve Brahmaputra. Bu geniş ova nehirleri ve onların kollarının oluşturduğu sistemin getirdiği alüvyonlar nedeniyle en verimli ve en üretken yerdir. İndüs Nehri, Himalayalardan doğar, ana kolları Jhelum, Chenab, Ravi, Sutlej ve Beas'tır. Pencap Ovası, İndüs nehir sistemi ile tanımlanır. “Pencap”ın sözcük anlamı beş nehirdir. İndüs Vadisi'nin aşağısında verimli Sind Ovası yer alır. **Güney Yarımadası**, Narmada ve Tapti nehirleri Vindiya ve Satpura dağları ile birlikte kuzey ve güney Hindistan arasında büyük bir ara hattı oluşturur. Dekken Platosu olarak bilinir. Buradaki dağ zinciri kuzeydeki devletlerin güneye yayılmalarını zorlaştırdığından önemlidirler. Dekken Platosu, kuzeyden gelen unsurlara boyun eğmek istemeyenler için bir sığınak oluşturmaktakla birlikte Dekken Yaylası, genel olarak kuraktır²⁷¹⁸.

Hindistan'ın genel yapısı oldukça sadedir. Güneyde Dekkan Yarımadası, kuzeyde Hindistan'ı Tibet'ten ayıran Himalaya Kütlesi, kuzeybatıda Hindistan'ı Belucistan ve Afganistan'dan ayıran ve Umman Denizi'nden Hindukuş ve Karakurum dağlarına kadar uzanan Kitar ve Süleyman Dağları ve nihayet bu dağ ve yaylalar

²⁷¹⁷ Osman Karadağ, *Strateji Üzerine Erken Metinler Öncüler-1: Çinliler ve Hintliler*, s. 391-392.

²⁷¹⁸ Osman Karadağ, a.g.e, s. 392.

arasında uzanan Ganj ve İndüs Ovaları bulunmaktadır. Bu suretle Hindistan etrafı dağlarla çevrilmiş ayrı bir dünya gibi görünürse de, gerçekte bu dağlar hiçbir zaman Hindistan'ı Orta ve Batı Asya'dan gelen istilâ ve göç dalgalarından koruyamamıştır²⁷¹⁹.

Hindistan'ın kuzeydeki kapısı sayılan Himalayalar ve Hindukuş gibi dağ silsileleri havalisi tetkik edildiğinde şu neticeler ortaya çıkmaktadır: 1. Hindistan'da ve Pencab ve Sint'te dağlık mıntıkaya hakim, kuvvetli ve şuurlu bir devlet bulundukça bu kıtanın hariçten istilası imkânsız gibidir. 2. Türkistan ve Kuzey İran'dan gelen bir istila ordusu eğer büyük bir zenginliğe sahip kudretli bir devlete dayanmıyor ise Hindistan düzlüğüne varamadan yoksunluklardan ve bölgesel aşiretlerin hücumları yüzünden perişan olacaktır. 3. Türkistan'dan istila için gelenler Kâbil, Gazni (Gazne) ve Kandahar gibi şehirlere yerleşmiş olurlarsa yani evvelden yolun 2/3'ünü katetmiş ve kuvvet kaynaklarını Hindistan düzlüğüne yakın yerlere yerleştirmiş bulunurlarsa o vakit iş çok kolaylaşmış olur ve mesele sadece başarılı bir iki meydan muharebesinin mahirane istismarından ibaret kalır. Büyük İskender, Kuşanlar, Gazneli Mahmut, Gur hükümdarları, Timur, Babür ve saire hep bu tür istilacılardandır. 4. Afganistan'ın güneyindeki dağlık Hazaracat Bölgesi bütün yollara hakim ve onları tehdidi altında tuttuğu için her fatih oraya hakim olmayı ve orayı kendi adamları ile iskân etmeyi isteyecektir. Bu memleketin uluslararası ehemmiyeti bilhassa jeopolitik konumundan kaynaklanmaktadır²⁷²⁰.

İran'ın doğusuna egemen olarak ve Afganistan'ı vassal haline getirerek Hindistan'ı istila için kat edilecek yolu büyük ölçüde kısaltan, lojistik imkanlarını son derece arttıran, bölgede etkili bir konuma geçen Moğollar ise kuzeyden gelen diğer istilacılara oranla tam olarak başarıya ulaşamamışlardır. Bu yönleri ile Moğollar Hindistan'a girip başarıya ulaşan diğer istilacılardan ayrılmaktadırlar.

Savaşılacak bölge, demografi ve savaş alanının coğrafi özellikleri savaşın şeklini belirleyen önemli unsurlardan biridir. Hindistan'da sefere çıkacak olan kuvvetler özellikle muson yağışları, fırtınalar, çok hızlı ve gür akan nehirler, Tar Çölü (Hint Çölü), Pencap ile Sind'in vahalı çöl halindeki arazileri, sık yağmur ormanları, bambu

²⁷¹⁹ İbrahim Güner, *Kıtalar Coğrafyası'na Giriş*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1995, s. 115.

²⁷²⁰ Afet [İnan], Yusuf Hikmet [Bayur], *Hindistan Coğrafi Malûmat* (Türk Tarihinin Ana Hatları eserinin müsveddeleri No. 45), Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, s. 5.

ormanları, sıra dağlar gibi çeşitli doğal engelleri göz önünde bulundurmak ve sefer araç gereçlerini bu şartlara göre hazırlamak zorundaydılar.

Özellikle muson yağışları çok önemliydi çünkü bu yağışlar nedeniyle temel silah olan yayların tutkalları ve dolayısıyla kırıışleri gevşemekte, askerler hastalanmakta ve atlar ve diğer hayvanlar telef olmaktaydılar. Nehirlerden geçmek, ordular için çok büyük sorun haline gelmekteydi. Ordular yağmurlar nedeniyle kıpırdayamamakta ve yağış nedeniyle bataklığa ve göle dönen arazilerde mahsur kalmakta ve düşmanları için kolay bir lokmaya haline gelmekteydiler.

el-Bîrûnî, Hindistan'daki yağış rejimi hakkında şu bilgileri vermektedir: “Hint ülkesinde yaz mevsiminde varshakâla dedikleri tropikal yağmurlar görülür. Bu yağmurlar bölgenin kuzeyine doğru daha bereketli ve daha uzun sürelidir. Yağmur bulutlarının iç kesimlere kadar girişı dağ sıralarıyla engellenmez. Mûltan halkı bana kendi bölgelerinde varshakâla yani yağmur dönemi olmadığını ancak daha kuzeyde ve dağlara yakın olan bölgelerde varshakâla döneminin bulunduğunu söyledi. Bhâtal ve Indravêdi bölgelerinde yağmur sezonu *Âshâdha* (4. ay)²⁷²¹ ayında başlar ve dört ay boyunca bardaktan boşanırcasına devam eder. Daha kuzeydeki bölgelerde ise Dulpûr ile Barshâwar arasında Jûdarî civarında Keşmir dağlarında bereketli yağmurlar *Srâvana* (5. ay)²⁷²² ayında başlar ve iki buçuk ay boyunca devam eder. Zirvenin diğer tarafına ise bu dönemde hiç yağmur düşmez. Çünkü kuzeydeki bulutlar çok ağırdır ve çok fazla yukarı yükselemezler. Bundan dolayı dağlara yaklaştıklarında yağmur bulutu şiddetle dağa çarpar, bir üzüm ve zeytin tanesinin ezilmesi gibi ezilirler. Böylece su damlaları yere düşer ve bulutlar hiçbir zaman dağların ötesine geçemezler. Bundan ötürü Keşmir bölgesinde varshakâla yoktur. Fakat *Mâgha* (11. ay)²⁷²³ ayından itibaren iki buçuk ay süreyle bu bölgelere sürekli kar yağar. *Caitra* (1. ay)²⁷²⁴ ayının ortalarından itibaren ise yağmur başlar. Bu yağmurlar karların erimesini sağlayarak bir bakıma yeryüzünü

²⁷²¹ Bîrûnî, *Tahkiku mâ li 'l-Hind*, s. 246.

²⁷²² Bîrûnî, a.g.e., s. 246.

²⁷²³ Bîrûnî, a.g.e., s. 246.

²⁷²⁴ Bîrûnî, a.g.e., s. 246.

temizler. Bu kural nadiren bozulur. Ancak olağanüstü meteorolojik olayların sayısına Hint kıtasının her tarafında rastlanır²⁷²⁵.

İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*'da Sulta Muhammed Şâh Tuğluk devrinde Hindistan coğrafyası ve muson iklimi hakkında şu bilgileri vermektedir: “Yaklaşık 1.000 kadar irili ufaklı nehir vardır. Bunlardan bazıları Nil kadar büyüktür, bazıları daha küçük, bazıları daha da küçüktür. Nehir kenarları köy, şehir ve kesif ormanlarla kaplıdır. Ülke bozkırla bezelidir. Ilıman bir iklimi olduğundan mevsimler fark edilmez. Ne aşırı sıcak, ne de soğuktur. Sanki hep ilkbaharı yaşarsın. Yağmurlar dört ay sürer ve bunların çoğu ilkbaharın sonunda yağar. Her türlü sebze ve meyve vardır. Sanırsın ki bu ülkede yok yok.”²⁷²⁶

Günümüzde muson yağışları aynı şekilde etkisini göstermeye devam etmektedir. Yıl, Hindistan Yarımadası'nda kasım-şubat sonu arasında “yağışlı-serin”; şubat-haziran ortasına kadarki devrede “kurak ve sıcak” ve nihayet haziranla ekim sonu arasında “çok yağışlı-sıcak” olmak üzere üç mevsime bölünür. Sıcaklık azamisi, ilkbahara isabet eder. Kışın, Orta Asya ve Pencap yüksek basınç alanlarının yolladığı kuru rüzgârlar yüzünden kurak devre kendini gösterir. Hindistan Yarımadası'nın büyük bir kısmında, Aşağı Ganj ve Doğu Hindistan'da kurak devre, genel olarak beş-altı ay; Hindistan Yarımadası'nın çeşitli kısımlarında altı aydan fazladır²⁷²⁷.

Hindistan'da yaz musonunun başlaması belirgin bir olay olarak kendini gösterir. Bu aylarda Hindistan kıyılarına doğru güneybatıdan, yani açık denizlerden kara bulutlar ve şiddetli yağışlar getiren muson hava kütleleri yaklaşır. Bu kütlelerin kıyıya erişmesiyle rüzgar ve bardaktan boşanırcasına yağmurlar başlar. Bu olaya Hindistan'da muson patlaması denilir. Muson rüzgarları ortalama olarak mayıs sonlarında Seylan Adası'ndan başlar, haziran içinde Hindistan'ın kuzeyine doğru ilerler. Temmuz-ağustos aylarına doğru yarımada da yağışlar gücünü azaltır. Ancak muson rüzgarları aynı zamanda başlamadığı gibi aynı ölçüde yağış da bırakmaz. Yağışların az olduğu ve

²⁷²⁵ Bîrûnî, a.g.e., s. 141.

²⁷²⁶ *Mesâlikü'l-ebâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 44; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-Ebâr)*, s. 30; *Arab Accounts of India*, s. 14-15.

²⁷²⁷ İbrahim Güner, *Kıtalar Coğrafyası'na Giriş*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1995, s. 50.

muson yağışlarının uzunca ve yağışsız iyi hava devreleri ile aralandığı bazı yıllarda Hindistan ve Pakistan'da büyük kıtlıklar görülür²⁷²⁸.

Hindistan'ın büyük ve tarihî bir derdi olan kıtlık dönemleri de Hint tarihinde önemli etkilere sahiptir. Delhi Türk Sultanlığı devrinde kıtlık zamanlarında çeşitli isyanların çıktığı gözlenmektedir. Mesela Muhammed Şâh Tuğluk dönemindeki Aynülmük İsyanı, ülke kıtlığının boyunduruğu altına girdiği bir dönemde gerçekleşmişti²⁷²⁹.

Bengal ve Belucistan dışında bütün Hindistan arazisi yağmurların hemen tamamını musonlardan alır. Binanenaley henüz kesin bir şekilde tesbit edilememiş sebepler dolayısı ile bu mevsim yağmurları mutattan az yağarsa orada kıtlık kesindir. Bu felaket her yerde 5-10 senede bir kendini gösterir ve bazı vakit nüfusu 40-50 milyona varan sahalara yayılır ve halkın 5-6'da birini açlıktan veya yetersiz beslenmenin meydana getirdiği hastalıklardan öldürür. Buna karşı mücadele ancak sulama kanallarının açılması ve nakliye vasıtalarının kolaylaştırılması ve ucuzlatılması ile mümkündür²⁷³⁰.

Pencap (yaz 70 cm., kış iki cm., diğer zamanlar 45 cm.), Belucistan (yaz 2,5- kış 4, diğer zamanlar 16 cm.), Gücerat (yaz 80 cm, kış bir c.m., diğer zamanlar bir cm.) ve Dekken (yaz 70 cm, kış beş cm., diğer zamanlar yedimcm.)'in yaz ve kış musonları sırasındaki yağış oranları ziraat hususunda büyük sorunlar yaşamalarına neden olabilmektedir. Hindistan'da her ne kadar yağışlar çok büyük miktarlarda yağmakla birlikte iklimin çok sıcak olması ve yağmurların en sıcak mevsimlere isabet etmesi bunların büyük bir kısmının çabucak buharlaşmasına neden olmaktadır. Bu durum toprağın yağışlardan son derece az istifade etmesi sonucunu doğurmaktadır. Diğer taraftan muson yağmurları hemen kâmilten birkaç hafta zarfında yağarlar ve sonra toprak aylarca hatta çok yerinde bütün sene bir damla susuz kalır. Fakat bununla birlikte

²⁷²⁸ Oğuz Erol, *Genel Klimatoloji*, Çantay Yayınları, İstanbul 2008, 7. Baskı, 173.

²⁷²⁹ Delhi şehrinde böyle bir kıtlık zamanında çıkılan yağmur duası için bkz. Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî, *Fevâ'idü'l-fu'âd*, s. 438.

²⁷³⁰ Afet [İnan], Yusuf Hikmet [Bayur], *Hindistan Coğrafi Malûmat*, s. 12.

her iki mevsim (kış ve yaz) rüzgârlarından istifade eden veya sun'î surette sulanabilen yerler senede iki defa mahsul verirler²⁷³¹.

Muson yaz yağışları günlük dönemliliği olmayan yerşekli yağışları halindedir. Bu bakımdan örneğin, Hindistan-Pakistan'da yerşekillerinin belirgin olmadığı yerlerde Tar Çölü (Hindistan Çölü) oluşmuştur. Tar Çölü, tropik muson bölgesinin en kurak ve en karasal kısmını teşkil eder. Bitki örtüsü genellikle steplerden oluşur. Muson yağış rejiminin diğer bir özelliği de, genelde yağışsız kabul edilen yağış mevsiminde de yağışlar olmasıdır. Özellikle Hindistan'ın Ganj havzasında gezici alçak basınçlar etkisiyle bazı kış yağışları görülmektedir²⁷³².

Ekim-kasım aylarında Hindistan kıtası Hint Okyanusu'ndan soğuk olduğu için kuzeyden güneye rüzgârlar başlar ve aynı sebeple bunlar çabuk kuzeydoğu rüzgârı mahiyetini alırlar. Kış musonu namını taşıyan bu rüzgârlar Bengal Körfezi'nden geçerken aldıkları rutubet ile Dekken'in güneydoğu sahillerini yani Madras vilayetinin bir kısmını sularlar ve yaz musonlarından pek az hissesi olan bu havali bu suretle sulanmış olur²⁷³³.

Muson yağışlarının çok şiddetli olması, geniş bir zaman diliminde etkili olması ve Hint kıtasının değişik bölgelerinde farklı farklı rejime sahip olması, bölgedeki askerî faaliyetleri çok derinden etkilemektedir. Musonların söz konusu büyük etkisinden dolayı Delhi Türk Sultanlığı devrinde yağışlarla ilgili Hintçe eserlerin Farsçaya tercüme ettirildiği görülmektedir. Nitekim *Sîret-i Fîrûz Şâhî*'de bu mevzuda şu bilgiler yer almaktadır:

Yağmur yağışı ve bulutların toplanmasıyla ilgili kanunlar, Güneş ve Ay tutulmalarıyla ilgili kanunlar, yıldızların yakınlaşmaları, burçların eşkâlleri ve yıldızlarla ilgili kanunlar *Setkâr-nâme-i Feth Han/Metkâr-nâme-i Feth Han* (ستکارنامه فتحان) adı ile Sind dilinden Fars diline tercüme edilmiştir²⁷³⁴.

²⁷³¹ Afet [İnan], Yusuf Hikmet [Bayur], *Hindistan Coğrafi Malûmat*, s. 12-13.

²⁷³² Oğuz Erol, *Genel Klimatoloji*, s. 268; İbrahim Güner, *Kıtalar Coğrafyası'na Giriş*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, s. 51.

²⁷³³ Afet [İnan], Yusuf Hikmet [Bayur], *Hindistan Coğrafi Malûmat*, s. 11.

²⁷³⁴ *Sîret-i Fîrûz Şâhî*, s. 301.

Hindistan’da savaşmaya en müsait mevsim hakkında *Sukra-nîti*’de şu malumat verilmektedir: “Sonbahar, hemanta (Ekim ve Kasım) ve kış savaş için en iyi mevsimlerdir. Bahar iyidir, yaz en kötüsüdür. Yağış mevsiminde [muson] savaşa hiç değer verilmemektedir, o zaman barış arzu edilir. Bir kral askerî gereksinimleri iyi bir şekilde sağladığı ve yeterince güçlü bir ordunun başı olduğunda, mevsim [ancak] iyi bir ruh hali ve iyi bir önsezidir. Çok acil bir iş çıkarsa mevsim [muson mevsimi] uğurlu değildir.”²⁷³⁵

Askerî seferler sırasında coğrafyayı dikkate almak kadar coğrafyayı kendi menfaatine olacak şekilde kullanabilmek de çok önemlidir. Örneğin orduyu ve ordugâhı düşmanın ani saldırılarından koruyabilmek için ordugâhın arkasını bir dağa veya bazen de yanlıs olmasına rağmen nehre vermek gerekir. Savaş meydanında hâkimiyeti ele geçirebilmek için öncelikli olarak yüksek mevkiileri ele geçirmek gerekir. Veya düşmanı topluca sıkıştırıp imha etmek için vadi ve nehir yataklarından istifade etmek gerekir.

Coğrafyanın askerî hareketlardaki öneminin izah edilebilmesi açısından Delhi Türk Sultanlığı hükümdarlarının seferler düzenlediği Bengal ülkesi yerinde bir örnektir. Bengal; Bihar, Orisja, Tirhut, Koç, Miç, Teharu ve Assam arasındaki geniş düzlüklerden ibarettir. Ganj ve Brahmaputra’nın kolları tarafından sulanmaktadır. Himalaya karlarının erimesi ve muson yağmurlarının başlaması ile ülke bataklıklarla kaplanmaktadır. Bunun yanında orman örtüsünün sıklığı, yabancı fatihler için başlıca engel teşkil etmektedir²⁷³⁶.

Bengal’in söz konusu coğrafi özelliklerinden dolayı buraya sefer düzenleyecek sultanlarının muson yağışlarını göz önünde tutması, sefer mevsimini ve süresini buna göre ayarlaması gerekirdi. Ayrıca bölgedeki nehirlerden rahatça geçebilmek ve techizatı rahatlıkla nakledebilmek ve takımadalara gizlenen Bengal sultanlarını kuşatabilmek için çok sayıda gemi ve gerektiğinde nehirlerden nakliyat yapabilmek ve balçık haline gelen topraklarda yükleri rahatlıkla nakledebilmek için çok sayıda fil getirmek lazımdı. Yine sık yağmur ormanlarında yolları açabilmek için ağaçları devirecek ve kenara kaldıracak çok sayıda fil ve baltacı birlikleri getirmek neredeyse bir zorunluluk idi. Bu nedenle

²⁷³⁵ *The Sacred Books of the Hindus, Vol XIII. The Sukra-nîti*, s. 238.

²⁷³⁶ Enver Konukçu, “Muhammed Kalaç’ın Bihar ve Bengal Fetihleri”, s. 289.

Fîrûz Şâh Tuğluk, ilk deva Bengal tarafına sefere çıktığında 1.000 gemi ile yola çıktı²⁷³⁷. Fîrûz Şâh Tuğluk II. Bengal seferine de çok sayıda gemi ile çıkmıştır²⁷³⁸. Yine söz konusu coğrafyadaki sık ormanlar dolayısıyla Fîrûz Şâh Tuğluk, I. Bengal seferine (753/1353)²⁷³⁹ çıktığında orduda takriben 470 fil vardı²⁷⁴⁰. II. Bengal seferine çıktığında (760/1358-59)²⁷⁴¹ ise ordusunda 470 fil olduğu kesin olarak bilinmektedir²⁷⁴².

Filler, ordu sık ormanlardan geçerken yol açma sırasında destek sağlamakta ve çamur haline gelmiş arazide geniş ayak tabanları ve güçleri sayesinde rahatça ilerleyip yükleri taşımakta ve azgın nehirlerden ordunun geçişini sağlayan en önemli vasıta olarak kullanılmaktaydı.

Sadece Bengal'e yapılan seferlerde değil Hindistan'ın diğer bölgelerine yapılan seferlerde de musonlar büyük bir sorun oluşturmaktaydı. Musonların etkisine başka bir örnek olarak şu olay verebilir: Sultan Alâeddîn Halacî, Dâdbeg Melik Fahreddin Cavna ve Karra Valisi (Mukta') Melik Çahcû (Koçu) kumandasında bir orduyu Tiling (Telingana) racalığının merkezi Varangal üzerine gönderdi. Normalde o dönemlerde Delhi-Varangal arası yolculuk üç ay sürmekteydi. Ancak bu ordu Bengal ve Orissa yolunu takip ettiği için Varangal'e çok daha geç, ancak muson mevsiminde ulaştı (1303 yaz ayları). Yoğun yağmur ve seller nedeniyle askerler ve hayvanları çamura saplandılar. Ordu, Varangal önlerinde hiçbir kuşatma faaliyetinde bulunamadı. Askerler birçok can ve mal kaybına uğramış olarak geri dönmek zorunda kaldılar (Ekim-Kasım 1303)²⁷⁴³.

İslâm kaynaklarında belirtilmiyorsa da bir Hind kaynağı (*Velugotirâvamşavali*)na göre Melik Fahreddin Cavna ve Melik Çahcu kumandasındaki sultanlık ordusu, Telingana Rayı (Racası) II. Pratapa Rudradeva'nın (1289-1323) kumandanlarından (nâyak) Potuganti Maili ve Vennama, Upparapalli yakınında bir savaşta Türkleri (Delhi Turuşkaları) mağlup etmişti. Raca Rudra'nın Varangal Kalesi'nde diktirdiği sütunun kitabesinde (1304-1305) bahsedilen "Müslümânlara karşı

²⁷³⁷ Afif, s. 109-111.

²⁷³⁸ Afif, s. 144, 149.

²⁷³⁹ Esterâbâdî, I, s. 486.

²⁷⁴⁰ Afif, s. 144.

²⁷⁴¹ Esterâbâdî, I, s. 489.

²⁷⁴² Afif, s. 144.

²⁷⁴³ S. Haluk Kortel, "Delhi Türk Sultanlarının Telingana Seferleri", s. 3-4.

kazanılan zaferin” bu galibiyetle alakalı olması da çok muhtemeldir. Bu bakımdan söz konusu kitâbe Delhi Türk Sultanlığı ordusunun bu seferden ağır kayıplarla dönmesinde yalnızca aşırı yağış ve sellerin değil, Telingana Racialığı’na bağlı birliklerin düzenlediği baskınların da etkili olduğunu ortaya çıkarmaktadır²⁷⁴⁴.

Telingana’da (1304-1305) yılında yaşanan bu yenilgide II. Pratapa Rudradeva’nın askerî gücünden daha çok muson yağışları etkili olmuş olmalıdır. Muson yağışları sayesinde, “hırsızlık yapmak için yangından yararlanmak”²⁷⁴⁵ ilkesi ile harekete geçen Telingana racası Delhi ordusuna ağır kayıplar verdirmiştir.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde askerî hareketler sırasında coğrafyanın nasıl kullanıldığına, coğrafi şartlardan nasıl istifade edildiğine dair çeşitli verilere ulaşılabilmektedir. Ordugâhların kuruluş tarzları da bu konu içerisinde değerlendirilebilir. Ordugâhların sırtının bir nehre veya dağa verilmesi veya iki nehir arasında kurulması kimi zaman coğrafyadan kimi zaman psikolojik unsurlardan istifade etmek veya zorunluluktan dolayı bahsedilen konumlarda ordugah kurulması bu bağlamda ele alınabilir.

702 /1303 tarihinde Çitor’u kuşatan Alâeddîn Muhammed Şâh otağını Gambheri ve Beraç nehirleri arasına kurdu²⁷⁴⁶. 1311 yılında Melik Nâib Kâfur kumandasındaki kuvvetler Ma’ber seferinde Kanobari Irmağı kıyısında açık ordugâhta geceledi²⁷⁴⁷. Ordugâhlar düşmana hâkim ve korunaklı bir konumda olmak adına, çevreyi gözetim altında tutabilmek adına yüksek tepelere kurulurdu. Melik Nâib Kâfur’un 709/1310’da Varangal Kalesi kuşatmasında şehrin bütün bahçe ve binalarının görülebildiği müstahkem bir yer olan Hanmuakonda (Ân-Mâkinda) tepesine ordugâhını kurduğu görülmektedir²⁷⁴⁸.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde seferler sırasında musonlar dışında karşılaşılan diğer bir coğrafi sorun da sık ormanlar olmuştur. İbn Battûta bambu ormanlarının nasıl olduğunu, buralarda nasıl savaşılmaması gerektiğini anlatmaktadır: “Hint ülkesinde...

²⁷⁴⁴ S. Haluk Kortel, a.g.m., s. 4.

²⁷⁴⁵ Bu strategem Delhi Türk Sultanlığı ordusuna gücü yetmeyen racaların en çok istifade ettikleri strategem (hile)’dir. Hindular arasında en revaçta olan strategemlerden birisidir.

²⁷⁴⁶ Haluk Kortel, a.g.e., s. 89.

²⁷⁴⁷ Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 105.

²⁷⁴⁸ Haluk Kortel, a.g.e., s. 98-99.

gâvur tayfası (Hindûlar) ancak dağlarda, yalçın tepelerde rahat yaşıyor. Ayrıca kamış ormanları (bambu ormanları)da onların barınağı sayılır. İçleri boş olmayan kamışlar art arda uzayıp birbirine bitişir ve sarılırlar. Buralara ateş etki etmez, gayet dayanıklı ve sağlam olurlar. Gâvur tayfası neredeyse bir kale gibi berkitilmiş olan bu kamış [bambu] ormanlarında oturur. Böyle ormanların iç kısmında onların hayvanları, tarlaları ve birikmiş yağmur suyundan göletleri vardır. Güçlü dayanıklı bir ordu bu kamışları kesmeye yarayan âletlerle yola düşmedikçe ormanlara girip iç kısımdakileri yenmek mümkün değildir²⁷⁴⁹.

Hindistan'ın bazı kısımlarında bulunan çöller de seferlerde dikkate alınması gereken önemli sorunlardandır. Bu çöllerden birinin, hangi mevsimde geçilmesi gerektiğini İbn Battûta açıklamaktadır: “Türk ülkesinin yerleşim sınırları içinde son yerleşim merkezi olan Şaşıngâr'da²⁷⁵⁰ [Heştanagâr] geceyi geçirdik. Ertesi sabah yola çıkarak tamamen kat edilmesi beş gün süren büyük bir sahraya girdik. Bu sahraya ancak temmuz ayı başlarında, Sind ve Hindistan'da yağmur mevsimi merhaba deyince girilebilir. Çünkü çölde esen sam yeli insanın ölümüne sebep oluyor; ceset hemen kokmaya ve parçalanmaya başlar bu rüzgâr eserken...

Bizden önce Tirmiz kadısı Hudâvendzâde'nin de içinde bulunduğu büyük bir kervan buradan geçerken pek çok deve ve at telef olmuş. Allah'a hamdolsun bizim kervan Pencab'a sağ salim ulaştı.”²⁷⁵¹

İbn-i Battûta'nın söz konusu aktarımlarına göre Şaşıngâr'dan girecek ordular buradaki çölü geçmek zorundadırlar. Bu coğrafi özellik söz konusu bölgeden istilaya girişeceklere karşı doğal bir savunma oluşturmaktadır. Bununla birlikte buradan Hindistan dışına sefer yapmak isteyen Delhi ordusu da aynı çölü geçmek zorunda kalacaktır.

Gazneli Mahmûd'un Hindistan seferlerinde coğrafi şartlara çok dikkat ettiği anlaşılmaktadır. Muson yağışlarının olumsuz etkisinden korunabilmek için ekim-ocak

²⁷⁴⁹ İbn Battûta, II, s. 732.

²⁷⁵⁰ Şeşingâr (Heştanagâr): Bu isim, Keşmir'in batısında bulunan Peşaver'in 16 mil kuzeydoğusundaki Haştanagâr ile uyuyor. Ancak Haştanagâr ile Kermâş arasında seyahatın anlattığı türden bir yakınlık yok. Bkz. İbn Battûta, I, s. 580.

²⁷⁵¹ İbn Battûta, I, s. 578.

ayları aralığındaki dönemlerde sefer düzenlediği²⁷⁵², kuraklığın gitgide arttığı bir dönemde sefer düzenlediğinden dolayı da çöl ve kuraklığa karşı çok güçlü hazırlıklar yaptığı görülmektedir. 1025'te Somnat üzerine düzenlediği sefer öncesinde Multan'da sıkı bir hazırlık yapmıştı. Yol güzergâhında Tar çölü bulunduğundan her savaşıya yiyecek ve suyunu taşıması için ikişer deve verdi ve deve sayısı yetmeyince kendi ahırlarından 20.000 deve daha dağıttı. 30.000 suvâri ve birkaç yüz gönüllüden oluşan ordu 26 Kasım'da güneye ilerleyip bir müddet sonra uçsuz bucaksız çöle girdi. Çöl, bir ayda geçildi²⁷⁵³.

Hindistan'da uzak bölgelere çıkılan seferlerde zamanı hesaba katmak bir zorunluluk idi. Hindistan'ın fiziki coğrafyası sefer mevsimini dikte ederdi. Haziranın 15'inden Eylülün 15'ine, yağmur mevsiminde üç ay hareket edilemezdi. Irmaklar çok yükselir, yollar çamur göletlerine dönerdi. Tarlalar su altında kalırdı. Daha yüksekte duran köyler suyun içindeki ada silsilelerine dönerdi²⁷⁵⁴.

Berenî, Horâsân padişâhlarından Arzlû Şâh (ارزلو شاه)'ın vakitsiz sefere çıkararak nasıl muson mevsimine yakalandığını, düşman tarafından muson mevsiminin müttefik olarak kullanıldığını ve musonların ordu üzerindeki olumsuz etkilerini şöyle aktarmaktadır: "... Muson mevsimi girdi. Peş peşe yağmurlar yağdı. Nehirler taşıdı. Her bir su deniz oldu. Arzlû Şâh'ın kendi ülkesine dönmesi mümkün olmadı. Hayretin çokluğundan ve zarureten yüksek bir dağa sırtını dayadı. Tere Ovası'nı ordugâh yaptı ve konuşlandı. Musondan bir iki ay geçtiğinden peş peşe yağışlardan ordusuna ot ulaşmadı. Bazı askerler aciz kaldılar. Ordunun binek ve taşıt hayvanları bir deri bir kemik ve takatsiz kaldılar. Suvâriлер açlıktan acziyete düştüler. Onar yirmişer nefer ordugâhtan dışarı çıkıyorlar ve [yiyecek bir şeyler bulmak için?] etrafta dolaşıyorlardı. Soğuklar başlayınca hasım kendi başkentinden ordusuyla dışarı çıktı ve Arzlû Şâh'a saldırdı ve onu canlı olarak ele geçirdi..."²⁷⁵⁵

²⁷⁵² Gazneli Mahmûd'un Hindistan'a H. 1000 yılındaki ilk seferi'nden başlamak üzere 1008, 1009, 1018, 1019, 1021 yılında yaptığı seferleri eylül, ekim, aralık veya ocak aylarında düzenlediği görülmektedir. Erdoğan Merçil, "Mahmûd-i Gaznevi", *DİA*, XXVII, s. 363-364.

²⁷⁵³ Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, s. 176-177; Ahmet Nurullah Özdal, *Selçuklu Coğrafyasında Türklerin Savaş Sanatı (XI-XIV. yy.)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005, s. 33-34.

²⁷⁵⁴ Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s. 78.

²⁷⁵⁵ Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, s. 162.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Alâeddîn Muhammed Şâh Halacî (1296-1316) saltanatında Melik Kâfûr komutasındaki Delhi ordusunun Ma'ber seferinde yağmur yüzünden büyük zorluklarla karşılaştığı; yayların kulaklarının olduğu köşelerden su aldığı, ok ve yeleğinin birbirinden ayrıldığı, temren ile okunun birbirinden ayrıldığı, yayların kirişlerinin nemden lime lime olacak hale geldiği nakledilmektedir²⁷⁵⁶.

Delhi ordusunun fizikî coğrafyayı dikkate almadan düzenlediği bazı seferler büyük felaketler ile neticelenmiştir. Hâlbuki kuruluş devrinde Fahr-i Müdebber, bu konuda şu uyarılarda bulunmuştur: Kalelerin dördüncü çeşidi dağların zirveleri ve tepelerinde olur. Eğer insan ve diğer şeyler cihetinden hisarın ihtiyaçları hazırlanmış olursa zor alınabilir. Onunla barış yapılmalı ve geri dönmelidir²⁷⁵⁷. Eğer sulh yapılmadan geri dönülürse büyük bir zayıflığa (neden) olur. Eğer hisar üzerine (etrafına) yerleşirlerse ikinci vakti geldiğinde ordu saman ve ot [bakımından] eziyet çeker ve ordugâhın makamı nedeniyle [ot ve saman] zayi olur/zarar görür. Hava çok kötü kokar, müzmin rahatsızlıklar/hastalıklar ortaya çıkar²⁷⁵⁸. Padişâhlar böyle hisarların aşağısına gitmemelidirler²⁷⁵⁹.

İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351) döneminde Karaçil Dağı'na yapılan böyle bir seferi ve uğranılan faciayı bütün ayrıntılarıyla aktarmıştır: “Karâcîl üç ayda aşılabilen büyük bir dağ [silsilesidir]²⁷⁶⁰. Orayla Delhi arasında 10 günlük mesafe vardır. Karâcîl hükümdarı, gâvur hükümdarların en büyüklerindendir. Sultan, o adamla savaşmak üzere Başdevîdâr [başkâtip] Melik Nûkbiye'nin emri altında 100.000 atlı ile kalabalık bir piyâde grubundan oluşan muazzam bir ordu gönderdi. Nûkbiye, Karâcîl Dağı'nın eteğinde bulunan Cidye şehrini ve çevresini ele geçirerek yaktı, yıktı dümdüz etti. Gâvur taifesi topraklarını, mallarını ve hükümdar hazinesini alelacele terk ederek dağın zirvesine koşular.

²⁷⁵⁶ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 151; Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s. 78.

²⁷⁵⁷ Çünkü geri çekilirken düşman daha yüksekte olduğundan üstün bir konuma geçecektir. Dar dağ yollarından, patikalardan geri çekilmek gerekecek ve düşman dağdan yuvarladığı koca kayalar ve kütükler ile askerlere rahatlıkla büyük zararlar verebilecektir.

²⁷⁵⁸ Normalde dağlık alanda çürüme ve bozulmanın geç olması beklenir. Fakat burada muson yağışlarının getirdiği nem, sıcaklık, çürüme ve askerlerin dağda geniş alanlar bulamama nedeniyle sıkışık alana yığılmak zorunda kalmaları, buralarda biriken hayvan dışkıları nedeniyle sineklerin, mikropların ve kötü kokuların yayılması, ot ve samanlarda bozulma meydana gelmesi ve askerlerin bütün bu gelişmeler sonucunda hastalıklara yakalanması durumu kastedilmektedir.

²⁷⁵⁹ *Adab el-Harb vel Şecea*, s.427-428.

²⁷⁶⁰ Karâcîl (Karaçil): Himalaya Dağları kastedilmiş olabilir. Bkz. İbn Battûta, II, s. 724.

Bu dağın tek bir yolu vardı ve bu yolun alt tarafında derin bir vadi bulunuyordu. Üst tarafta dağ yükseliyordu. Bu yüzden oraya geçmek için suvârilerin arka arkaya tek tek dizilmeleri gerekiyordu. Müslümânların ordusu bu sarp yoldan tırmandılar. Dağın zirvesinde kurulu Varankal [Varangal] şehrini ele geçirdiler; durumu sultana bildirdiler. Hükümdar onlara bir kadı ve hatip yolladı. Ayrıca ordunun burada kalmasını da tembih etti.

Yağmur zamanı geldiğinde asker hastalandı. Atlar bir bir telef oldu. Yay kirişleri gevşedi, yumuşadı. Kumandanlar vaziyeti sultana bildirerek bu mevsimde dağın eteğine inip yağışlar kesildikten sonra zirveye çıkmak için izin isteyince sultan olumlu cevap verdi. Emîr Nükbiye, düşmandan aldığı hazine ve kıymetli madeni eşyayı dağın eteğine indirmeleri için asker arasında bölüştürünce gâvur tarafı onların inişe geçeceğinden haberdar oldu! Uçurum ağzlarında oturmaya, geçitleri tutmaya başladılar! Koca koca ağaçları parçalıyor, dağın zirvesinden salıveriyorlardı. Alt taraftan kim geçerse helak oluyordu. Böylece pek çok çeri öldürdüler, geri kalanları tutsak ettiler. Gâvur taifesi mal, at, silâh ve servet ne bulursa aldı. Üç emîrden başka kimse kurtulamadı koca ordudan! Onların büyüğü Nükbiye'dir. Diğer Melik Bedreddîn Devlet Şâh'tır. Üçüncünün ismini hatırlamıyorum. Bu olay Hint sultanının ordusunu çok etkiledi, onları gözle görülür bir zafiyete uğrattı, çökertti! Böylece sultan, kendine bir miktar servet vermeleri karşılığında dağlılarla barış yaptı. Onların arazileri dağın eteklerindeydi, ancak sultanın izniyle bu toprakları ekip biçer ve şenlendirirlerdi²⁷⁶¹.

Sirhindî bu felaketi daha ayrıntılı olarak aktarmaktadır: “80.000 suvâri, ordu komutanlarıyla birlikte Hint ve Çin memleketleri arasındaki Karaçıl Dağı'nı ele geçirmek için tayin olundu. Gehtî (گهتی) ye girdiklerinde ordunun geri dönüş esnasında zorluklar yaşamaması için yolda tehâneler (تهانها: posta istasyonu/ileri karakol) kurmaları ferman buyruldu. Ordu oraya varınca tehâneler kurdu. Ordu tamamen Karaçıl Dağı'nın içlerine girdi. Ama ot sıkıntısı ve yolların darlığı onlar üzerine galip geldi. İstihkâm edilmiş tehâneleri dağlılar ele geçirdiler. Tehâneleri muhafaza edenleri

²⁷⁶¹ İbn Battûta, II, s. 703-704; Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 477-478; Esterâbâdî, I, s. 452-453.

(تهانه داران: tehâne-dârân) tamamen öldürdüler. İçlere doğru ilerlemiş ordu tamamen ve kâmilten öldürüldü.”²⁷⁶²

Esterâbâdî ise tehâne yerine küçük kale ifadesini kullanarak olayı şöyle anlatmaktadır: “Mezkûr dağa geldiler münasip buldukları her yerde kale kurup (قلعه) ²⁷⁶³ piyâde ve suvârilerden bir topluluğa ısmarladılar. Hemâçil (Karaçil) Dağları’nın çoğunu kat edip Çin sınırındaki şehirlere ulaşınca Çin ümerasının azamet ve büyüklüğünü müşahede ettiler. Hisarların muhkemliğini, yolların darlığını ve ot azlığını dikkate aldılar. Korku onlara galebe çalıp geri dönmeye başladılar. Yağmur mevsimi ulaşmış ve geçtikleri yolların çoğu yağmur altında kalmıştı, üzerinde yol bulamadılar. Telaşa dağların eteğini tutup ilerlediler. Dağlılar fırsat bulup Müslümânların yağma ve katliyle meşgul oldular²⁷⁶⁴. Kıtlık etkileri ortaya çıktı²⁷⁶⁵. Bir hafta sonra büyük zorluklar içerisinde geniş bir sahraya ulaştılar. Dinlenmek için o mekâna indiler. O gece büyük bir sağanak yağdı. Ordugâhın etrafını öyle su kapladı ki at ile ve yüzerek geçmek zor oldu. Husrev Melik ve bütün halk, o 10-15 günlük müddet içerisinde azık kıtlığından ve ölümsüzün kuvvetinden (Allah’ın takdirinden) helak oldular. O ordudan daha uzakta konaklamış bir grup Hindistan yolunu önlerine aldılar. Bu duruma vâkîf olan Hemâçil halkı gemilere bindiler, o mahalle aceleyle gelip onların mallarını ve silahlarını topladılar. Yolların başında (küçük kalelerde/tehânelerde) muhafız olarak bırakılmış olan cemaat öyle katledildiler ki onlardan bir eser kalmadı. Çok azı binbir güçlükle geri döndüler ve Sultan Muhammed’in kahır kılıcına düşâr oldular²⁷⁶⁶.

Yukarıda bahsedilen olayda 738/1337 yılında Tibet ve Çin’i fethetmek maksadıyla gönderilen 80-100.000 kişilik ordu, Karaçil (Himaçal) Dağları’nda iklim şartlarının ağırlığı ve dağlık bölgenin düşmana verdiği avantaj nedeniyle tamamen yok

²⁷⁶² Sîhrindî, s. 103-104.

²⁷⁶³ Berenî ve Sîhrindî tarafından kale yerine tehâne tabiri kullanılmaktadır.

²⁷⁶⁴ İbn Battûta, tarihî olayın bu kısmını şöyle aktarmaktadır: “Yağmur zamanı geldiğinde asker hastalandı. Atlar bir bir telef oldu. Yay kırıışleri gevşedi, yumuşadı. Kumandanlar vaziyeti sultana bildirerek bu mevsimde dağın eteğine inip yağışlar kesildikten sonra zirveye çıkmak için izin isteyince sultan olumlu cevap verdi. Emir Nûkbiye, düşmandan aldığı hazine ve kıymetli mâdenî eşyayı dağın eteğine indirmeleri için asker arasında bölüşdürünce gâvur tarafı onların inişe geçeceğinden haberdar oldu! Uçurum ağızlarında oturmaya, geçitleri tutmaya başladılar! Koca koca ağaçları parçalıyor, dağın zirvesinden salıveriyorlardı. Alt taraftan kim geçerse helak oluyordu. Böylece pek çok çeri öldürdüler, geri kalanları tutsak ettiler. Gâvur taifesi; mal, at, silâh ve servet; ne bulursa aldı. Üç emirden başka kimse kurtulamadı koca ordudan”. Bkz. İbn Battûta, II, s. 703-704.

²⁷⁶⁵ Müslümân ordusunu aç bırakmak için tarlalardaki bütün ekinleri yakmışlardı.

²⁷⁶⁶ Esterâbâdî, I, s. 453.

oldu. Sadece 10 suvâri geri dönebildi. Bu olay sultanlığın askerî gücünü önemli ölçüde zayıflattı²⁷⁶⁷.

Söz konusu 1206 ve 1337 yılı seferleri sırasında yaşanan felaketler, bu seferlere katılan her iki ordunun da tamamen imha olması Delhi Türk Sultanlığı açısından Himaleyalar/Tibet'in askerî sefer düzenlemek için uygun bir mevki olmadığını göstermektedir.

Hindistan'da yapılan seferlerde coğrafi özellikler nedeniyle karşılaşılan önemli sorunlardan biri de bazı zaman dilimlerinde ve belirli bölgelerde nehirlerin akış hızının çok şiddetli olması, nehirlerin koca koca kayaları bile rahatlıkla sürükleyebilmesidir. Böyle yerlerden orduları ve techizatı geçirmek büyük bir sorun teşkil etmekteydi. Bunla birlikte Delhi sultanları kendilerine göre çeşitli çözüm yolları geliştirmişlerdi. Şems-i Sirâc Afîf bu hususta şu örneği vermektedir:

“Şâh Fîrûz [Şâh Tuğluk] tam bir kuvvetle Bengal'e girdi. (Bengal) Sultani Şemseddîn'in askeri de su kenarındaki bir mahalde kendini gösterdi. Öyle ki Sere, Ganj, Kûsî ve diğerlerinin kenarında [kendini gösterdi]... Sultan Fîrûz Şâh arzulu ordusuyla Kûsî Suyu'nun kenarına ulaşıp o mahalde bir müddet dinlendi. Bir an devletin doru atının dizginlerini çekti. Çünkü su kenarında II. Şemseddîn sayısız askeriyle durmuş idi. Geçmek zor gözükiyordu. Sultan Fîrûz Şâh, Kûsî (Suyu'nun) 100 korure yukarı tarafına gitti. Kûsî Suyu'nun ağzının dağın içinden dışarı çıktığı bir mahalde Ceyâren'in aşağısından geçti, o mahalde suyun yatağı /derinliği çekilmişti. Şerefli raviler bu aciz tarihçiye rivayet ettiler ki su kuvvetli akıyordu. 500 men (1.500 kg.)lik bir taş yuvarlanan çanak çömlek gibi gidiyordu²⁷⁶⁸. Bununla birlikte bu mahalde o müstesna padişâh derinliğin aşağı ve yukarı tarafına filler durdurulsunlar -[bu olayda fillerin ağırlığının beş ton civarında olduğunu ve orduda 470 civarında fil olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir]-böylece ordu milleti kolaylıkla geçebilsin (diye) ferman buyurdu. Filler yukarı tarafa suyun kuvvetini azaltmak için durduruldular. Her kim suya batarsa halata tutunsun diye sağlam halatlar fillere bağlanıp suyun aşağı tarafı (da) tutuldu. Bununla birlikte Sultanlık ordusu Rabbanî yardımla Kûsî Suyu'nu geçti ve Sultan

²⁷⁶⁷ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 477-478; Esterâbâdî, I, s. 452-453; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 13.

²⁷⁶⁸ Bu olay nehirlerin akış hızını tespit etmek için belli ağırlıktaki taşları attıklarını göstermektedir.

Şemseddîn tarafına ağır bir dağ (yani Fîrûz Şâh Tuğluk'un ordusunu) getirdi. Sultan Şemseddîn, rakip ordunun Ceyrân'nın aşağısında Kûsî Suyu'nun kenarına olduğunu işitti.²⁷⁶⁹

Muson yağışlarının etkileri sadece kara ile sınırlı değildi. Muson yağışları karada olduğu kadar denizler üzerinde de askerî hareketleri sekteye uğratmaktaydı. Nitekim İbn Battûa bu durumu şöyle açıklamaktadır: “Buşkâl” sırasında bu denizde dört ay boyunca öyle bir fırtına kopar ki avlanma dışında bir amaç için kimse suya açılmaya cesaret edemez. Buşkâl (muson), yağmur mevsimi demektir.”²⁷⁷⁰

Hindistan coğrafyasının günümüz tabiri ile “alt-kıta” kadimi tabir işle “şebe kârre” (شبه قاره: kıta-gibi) tabiri ile anılması bu coğrafyanın büyüklüğüne işaret etmektedir. Hindistan o kadar büyüktü ki ve dağlar, nehirler, bataklık ve çöller gibi coğrafi engeller ile o kadar doluydu ki kimi zaman Fîrûz Şâh Tuğluk gibi büyük hükümdarların orduları bile yolda uzun zaman kaybolabiliyorlardı. Böyle bir olay Fîrûz Şâh Tuğluk'un II. Bengal seferi dönüşünde yaşanmış, Sultan Cacneger'den Delhi'ye dönerken altı ay dağlar ve nehirler arasında dolanmış ve çıkış yolunu bulamamıştı. Olay Şems-i Sirac Afif'in naklettiğine göre şöyle gerçekleşmiştir:

“Delhi şehrine geri dönerken rehberler yolu karıştırıp Hâmûn²⁷⁷¹ Dağları ve nehirler arasına [orduyu] attılar. Bu seferde bu müverrihin babası da oradaydı ve bana şöyle anlattı: Ordu halkı her bir dağdan [başka] bir dağa çıkıyorlar ve tekrar iniyorlardı. Dağlar ve ormanlar arasında ordu halkı şaşkın, hayret içindeki kuşlar gibi ve perişandılar. İniş ve çıkışların çokluğundan ordu halkı aciz kaldı. Hiçbir yerde yol yoktu. [Ganimetten elde edilen] sürüler ve kumaşlar ağırlaştı (ordu için yük olmaya başladı). Bütün halk telef olmaya başladı. Altı ay boyunca şehînşâhın haberleri Delhi'ye ulaşmadı.”²⁷⁷²

Fîrûz Şâh Tuğluk'un Tatta seferinden avdeti esnasında da benzer bir olay yaşanmış ve rehberler kasıtlı olarak orduyu tuzlu suyu bulunan ıssız bir yer olan Kûnçîren (کونچي رن)/Ran Çölü denilen ıssız bir yere götürmüş, oradan kurtulunca da

²⁷⁶⁹ Afif, s. 110-111.

²⁷⁷⁰ İbn Battûa, II, s. 792.

²⁷⁷¹ Hâmûn (هامون): Otsuz ve susuz kır, çöl. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2588.

²⁷⁷² Afif, s. 172-173.

yolları bir çöle düşmüş ve yine altı ay boyunca ordudan haber alınamamıştır. *Târîh-i Fîrûz Şâhî*'de bu vaka şöyle dile getirilmektedir:

“Kûnçîren (کونچي رن) içinde yer alan bütün zeminlerde tuzlu su bulunmaktaydı. O suyu ağızlarına götürdüklerinde dillerini parça parça yapmaktaydı. Ordu o mevkiye düşünce hayretler içerisinde kaldı. Sultan Fîrûz Şâh [Tuğluk], Allah'ın ilhamıyla o kötü niyetli rehberlerden birini yakalayıp boynunu vurdu. Diğerleri can korkusundan biz size ihanet ettik ve öyle bir makama getirdik ki sizden hiçbiriniz buradan uçmadıkça veya rüzgâr gibi esmedikçe sağ olarak çıkamaz diye gerçeği söylediler. Bu mahalle deniz yakındır suyun tuzluluğu da onun tesirindendir. Burası ölüm mekânıdır. Rehberler bu tarz sözleri söyleyince ordu halkı hayattan ümitlerini kestiler, ümitsizliğe düştüler. Fetih ve zafer sahibi Fîrûz Şâh hazretleri o gün tatlı suları kendisi ve kendisine tabi olanlar için toplayacaklarını ferman buyurdu. Ve bu sudan tuzlu suya ekleyeceklerini buyurdu... Çaresiz halk binlerce ıstırapla ve yüz binlerce zorlukla tatlı suları toplayıp tuzlu suyun içine ilave ettiler... Hülâsa ordu halkı hile ve çare ile o sudan (tuzlu topraktan) geçti ve daha ileri gitti ve çöl düştü (ki o sahraya hiçbir canlı yumurtasını bırakmamıştı ve hiçbir kuş uçmuyordu, hiçbir yerinde hiçbir bitki ve ağaç bitmiyordu)... Kıtlığın çokluğundan zafiyetin nihayetsizliğinden ve piyâdeliğin bitmemesinden, çaresizliğin çokluğundan ordu halkının canları boğazlarına geldi.”²⁷⁷³ “Her bir menzil ve her merhalede binlerce insan ve at can veriyordu. Serdarlar çölde kalıyorlardı (ölüyorlardı).”²⁷⁷⁴ Altı ay boyunca Fîrûz Şâh'ın haberlerini Delhi'ye kimse vermedi. Her hâne ve her eşiğe matem düştü. Delhi halkı hayretler içinde kaldı. Çünkü bu müddet zarfında ordudan [haber getiren] bir eşek bile gelmedi. Ve kimsenin mektubu ulaşmadı. Bütün halk hep bir ağızdan Sultan Fîrûz Şâh ordu ile birlikte kaybolmuştur diyorlardı.”²⁷⁷⁵ “Yağmur yağması ve peşinden çölden çıkış yolunun bulunmasıyla bütün ordu helak olmaktan sonunda kurtuldu.”²⁷⁷⁶

²⁷⁷³ Afif, s. 208-2010.

²⁷⁷⁴ Afif, s. 210.

²⁷⁷⁵ Afif, s. 212.

²⁷⁷⁶ Afif, s. 219.

3.3.18. Sığınmacı, Savaş Esiri ve İsyan Edip Eşkıyalık Yapanların Durumları

Askerî seferler esnasında önemli sorunlardan biri de sığınmacılar ve esirler ile esir edilen düşman askerlerinin gözetim altında tutulmasıdır. Savaş esirleri genellikle askerler arasında ganimet olarak paylaştırılmakta ve onlar tarafından muhtemelen ordu pazarındaki tacirlere satılmaktaydılar. Kimi zaman savaş esirleri orduyu yavaşlatacak veya varlığını tehlikeye düşürecek kadar çok olduğunda, öldürülüyorlardı. Hindûlardan kaçıp Delhi ordusuna sığınan Müslümân köleler ise ayrı bir statü oluşturmaktaydı. Bunlar köle olarak alınmamakta ve azat edilmekteydiler. Delhi Türk Sultanlığı ordusunda İslâm savaş hukukuna göre ganimetin bir parçası olan esirler hakkında şeriat referans alınmaktaydı. Dolayısıyla bu konudaki İslâmî kuralları öncelikle ele almak yerinde olacaktır²⁷⁷⁷.

Arapçada esr veya isâre masdarı, “isâr” (ip, bağ) ile bağlamak anlamına gelir. Esir kimse tutulup bağlandığı için bu şekilde adlandırılmıştır. Bununla irtibatlı olarak, iple bağlanmasa bile tutulan ve alıkonan herkes için bu kelime kelime kullanılmıştır. Me’sûr (esir edilmiş) kelimesi de esir anlamına gelir. Esirin çoğulu esrâ, usârâ ve esârâ’dır. Kelimenin genel anlamına bağlı olarak mahpus anlamına da esir kelimesi kullanılmıştır. Seby kelimesi ise (çoğulu sebâyâ) kadınlar için kullanılır. Kelimenin

²⁷⁷⁷ 1625 yılında yazılan *Savaş ve Barış Hukuku (De Jure Belli ac Pacis)* adlı eserde “Savaş Tutsakları Üzerindeki Haklar” başlığı altında Avrupa’da uluslararası hukukuna göre savaş esirlerinin durumu hakkında şu malumatlar verilmektedir. Kıyaslama açısından burada kaydedildi: Uluslararası hukuka göre kamusal bir savaşta ele geçirilmiş herkes köle olur. Doğal olarak –başka bir deyimle, insan eylemi karışmaksızın, ya da doğanın ilkel durumunda-insanların köle olmadıklarını belirtmiştik. Bu anlamda, köleliğin doğaya aykırı olduğunu belirten hukukçular doğru düşünmektedirler. Bununla birlikte gene bir başka konuya ilişkin olarak açıkladığımız gibi bir insan eylemiyle, bir sözleşmeye dayanarak ya da bir suç sonucu olarak köleliğin uygulanması da doğal adaletle çatışmaz. Ancak, incelemekte olduğumuz uluslararası hukuk açısından köleliğin gerek insanlar bakımından, gerekse ortaya çıkan sonuçları bakımından daha geniş bir yeri vardır. Kişiler arasında, yalnız kendiliklerinden teslim olanlar ya da köle olacağına söz verenler köle olmakla kalmaz; kamusal bir savaşta ele geçirilmiş olanların hepsi de Pomponius’un dediği gibi düşman dizilerine [saflarına] getirildikleri andan başlayarak köle sayılırlar. Böyle köle durumuna düşenlerin, bunu herhangi bir suç yüzünden hak etmiş olmaları da gerekmez; kim ele geçerse, alın yazısı böyle sayılır; düşman ülkesinde bulundukları sırada, birden bire patlak veren savaş yüzünden böyle bir duruma düşenler bile bu kuralın dışında tutulmazlar. İncelediğimiz kural artık yürürlükte değildir. Onun yerine ne konmuştur? Hristiyanlar, kendi aralarındaki bir savaşta ele geçen tutsakların köle yapılmamasını, bu yüzden de bunların satış, zorla çalıştırılma ya da başka bakımlardan kölelerin karşılaştıkları kötü işlemlere kazandırılmalarını yasaklamayı, genel olarak, uygun görmüşlerdir. Müslümanlar da kendi aralarında böyle davranmaktadırlar. Şu var ki Hristiyanlar arasında bile savaş tutsaklarının bir kurtuluş akçası [fideye-i necat] verilinceye kadar bırakılmaması bugün de yürürlükte; bu kurtuluş akçası da bunu saptayan kesin bir antlaşma yoksa yenen ne dilerse o tutarda olur. Üstelik bir düşmanı tutsak olarak ele geçirmiş bir kimsenin, bir kurtuluş akçası koparmak amacıyla, bu tutsağı elinde tutmaya hakkı da vardır. Bu kural, yalnız, düşmanın ileri gelen kimselerine uygulanmaz; bu gibiler, tutsak düştükleri zaman, ulusların çoğunluğunca kabul edilmiş ve yapılagelmiş [teamül] uyarınca, bunlar üzerinde yalnız devlet ya da hükümdar hak sahibi sayılmaktadır. Bkz. Hugo Grotius, *Savaş ve Barış Hukuku (De Jure Belli ac Pacis)*, s. 270-271.

kökünde “gönlünü çelmek” anlamı bulunduğundan veya esaretle kendilerine malik olunduğundan kadınlara has olarak kullanılan seb kelimesi erkekler için kullanılmaz²⁷⁷⁸.

İslâm hukukunda savaşta ele geçirilen insanları ifade için *esir* ve *seby* kavramları kullanılmıştır. Esir kelimesi muharip erkekler için seby kadın ve çocuklar için kullanılmıştır. Esir kelimesi bazen her ikisini kapsayacak şekilde kullanılırsa da aksi söz konusu değildir. Esirlere yapılabilecek muamele olarak fıkıh kitaplarında öldürme, serbest bırakma, mübadele etme ve köleleştirme zikredilmektedir²⁷⁷⁹.

Dört mezhebe göre devlet başkanı uygun görmesi durumunda esirleri öldürme kararı alabilir. Burada muharip sıfatı taşıyanlar kastedilmektedir. Kadın ve çocukların (seby) öldürülmesi ise caiz değildir. İbn Ömer (öl. 74/694), Hasanü'l-Basrî (öl. 110/728), Said b. Cübeyr (95/714), Mücâhid (öl. 100/718) ve Muhammed b. Sîrîn (öl. 110/728) gibi bazı âlimlere göre ölüm kararı almak caiz değildir²⁷⁸⁰.

Hiz. Peygamber döneminde genellikle öldürmeme yolu tercih edilmekle birlikte birkaç hâdisede esirlere ölüm cezası verilmiştir²⁷⁸¹. İslâm'ın ilk döneminde istisnai olarak uygulanan örneklerin gösterdiği üzere savaşta ele geçen esirlere ölüm cezası yine ancak istisnai hallerde tatbik edilmelidir²⁷⁸².

Savaş esirlerinin köleleştirilmesi hususuna gelince İslâm, kölelik sebeplerini sınırlandırarak, savaş dışında hür bir insanın köle yapılamayacağı ilkesini benimsemiştir²⁷⁸³. Hiz. Peygamber'in kölelik uygulamasına bakıldığında kölelerin azad edilmesini teşvik ettiği, bunun yapılmaması durumunda yediğinizden yedirip,

²⁷⁷⁸ Özel, *İslâm Devletleri Hukukunda Savaş Esirleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2014, İkinci Baskı, s. 63.

²⁷⁷⁹ Ahmet Özdemir, *İslâm Devletler Hukukunda Uluslararası Kamu Düzeninin Savaş Yoluyla Sağlanması*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri (İslâm Hukuku) Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 2008, s. 198; Ahmet Özel, *İslâm Devletler Hukukunda Savaş Esirleri*, s. 63.

²⁷⁸⁰ Ahmet Özdemir, *İslâm Devletler Hukukunda Uluslararası Kamu Düzeninin Savaş Yoluyla Sağlanması*, s. 199; Ahmet Özel, *İslâm Devletler Hukukunda Savaş Esirleri*, s. 92.

²⁷⁸¹ Mesela Bedir Savaşı esirlerinden Nadr b. Hâris, Ukbe b. Ebû Muayt ve Uhud Savaşı esiri Ebû Azze el-Cumahî öldürülmüştür. Benî Kurayza Yahudilerine uygulanacak muamele konusunda hakem seçilen Sa'd b. Muaz, ergin erkeklerin öldürülmesi kararını vermiş, Hiz. Peygamber bu kararın ilâhi hükme uygun olduğunu beyan etmiştir. Bkz. Ahmet Özdemir, a.g.e., s. 199.

²⁷⁸² Ahmet Özdemir, a.g.e., s. 199.

²⁷⁸³ İslâm'ın köleliği derhal kaldırmayıp bu işi sürece bırakmasının sebeplerinden birisi, o dönemde uluslararası ilişkilerde mukabele bi'l-misil (misilleme) olarak buna duyulan ihtiyaçtır. Düşmanlar Müslümânları köleleştirirken, onlara aynıyla karşıyla verilmemesinin aleyhte sonuçlar doğuracağı açıktır. Bu sebeple klasik dönem İslâm hukukçuları yaşadıkları çağın uluslararası teamüllerine uygun olarak esirlerin köleleştirilmesine cevaz vermiştir. Bkz. Ahmet Özdemir, a.g.e., s. 200-201.

giydiğinizden giydiren talimatı ile onlara insanca davranılmasını sağlamaya çalıştığı gör÷lmektedir²⁷⁸⁴.

Kur'ân-i Kerîm'de insanların köleleştirilmesine dair bir tek âyet bulunmamasına karşılık kölelerin azad edilmesi çeşitli vesilelerle teşvik edilmiş, devlet gelirlerinden bir kısmının köle azadına tahsis edilmesi hükme bağlanmış, hatta yemine riayetsizlik ve öldürme gibi bazı suçlardan dolayı köle azadı mecburi tutulmuştur. İslâmiyet'in köleleştirmeyi esirlerle ilgili bir düzenleme olarak uygulaması tamamen bunun uluslararası bir teamül olması sebebiyledir. Düşman bu muameleyi Müslümanlara uygularken kendilerine aynı şekilde davranılmaması aleyhte bir sonuç verirdi. Bununla birlikte İslâm, konuyla ilgilenen hemen bütün Batılıların itiraf ettiği üzere kölelere uygulanan muameleyi son derece insanîleştirmiş, onları ait oldukları ailenin bir ferdi gibi görmüştür. İslâmiyet mukabele bil misil kuralından hareketle esirleri köleleştirirken, düşmanın Müslüman kölelere uyguladığı kötü muameleyi onlara uygulamamış, bu kurala sınırlamalar getirmiştir. Nitekim karşılıklı rehine alınması ve Müslüman rehinelerin öldür÷lmesi halinde gayrimüslim rehineler öldür÷lmez. Esasen Hz. Peygamber o günün örfü çerçevesinde kadın ve çocuklara bu statüyü uygularken ki bu da son derece sınırlı kalmıştır, hiçbir ergin erkeği köleleştirmemiştir. Daha sonraları fetihler genişleyince erkeklerin de köleleştirilmesi yoluna gidilmiştir²⁷⁸⁵.

Hangi durumlarda savaş esirlerinin serbest bırakılacağı hususunda mezhepler arasında ihtilaf vardır. Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerine göre devlet başkanının karşılıksız, fide ile ya da mübadele yoluyla esirleri salıvermesi caizdir²⁷⁸⁶. Hanefî mezhebine göre ise karşılıksız veya fide olarak esiri salıvermek caiz değildir. Ebû Hanîfe, Müslümân esirlerle mübadele etmeyi de caiz kabul etmezken Ebû Yusuf ve Muhammed buna cevaz vermektedir. Hanefî mezhebinin bu husustaki delili “فاقتلوا المشركين حيث وجدتموهم”²⁷⁸⁷ *Müşrikleri nerede bulursanız öldür÷n* ayetinin, serbest

²⁷⁸⁴ Ahmet Özdemir, a.g.e., s. 200.

²⁷⁸⁵ Ahmet Özel, *İslâm Devletler Hukukunda Savaş Esirleri*, s. 97-98.

²⁷⁸⁶ Savaş sonunda karşılıksız ya da fide alınarak esirlerin bırakılmasını beyan eden ayet (Muhammed Sûresi, 47/4: “Savaş sona erince de artık ya karşılıksız veya fide karşılığında salıverin”) ve Hz. Peygamber'in bu yöndeki uygulâmaları bu ictihağın delili olarak kullanılmıştır. Bkz. Ahmet Özdemir, a.g.e., s. 202; Ahmet Özel, a.g.e., s. 96.

²⁷⁸⁷ Tevbe Sûresi, 9/5.

bırakmayı ifade eden ayetleri neshettiği iddiası ve esirin Dâru'l-harbe gitmesine izin verilmesinin düşmanın kuvvetlenmesine fırsat vermek²⁷⁸⁸ olarak görülmesidir²⁷⁸⁹.

Fahr-i Müdebber, savaş esirleri hakkında şu tavsiyelerde bulunmaktadır: “Getirildiklerinde esirlerin öldürülmesini tehir etmek ve acele etmemek gerekir. Öldürülmelerini buyurunca ağızlarını bağlamak gerekir ki onlar canlarından ümidi kesince küfür/uygunsuz [iftira atmak kastediliyor olmalı] ve diğer şeylerden istedikleri her şeyi söyleyebilirler.”²⁷⁹⁰

Fahr-i Müdebber savaş esnasında düşmandan kaçıp sığınan kölelere ne yapılması gerektiği hakkında şu bilgiyi vermektedir: “Eğer onların [savaşılan düşmanın, kâfirlerin] köleleri Müslümânların ordusuna gelirse [iltica ederse] kimse onları köle almamalı. Onların hükmü âzad edilmişler gibidir.”²⁷⁹¹ Muhtemelen Hindûların köleleri Müslümân olduğu için böyle bir kaideden bahsedilmiş olmalıdır.

Fahr-i Müdebber, Hz. Muhammed'den fey hakkındaki hadisi naklediyor ve burada savaş esirlerinin nasıl paylaşılması gerektiği açıklanıyor: “Askerin getirdiği köle ve diğer şeylerin beşte birini sultanın alması vacip olur. Ganimet paylaşılmadan padişâh, vali ve ordu komutanının hoşuna giden silah veya köleyi... alması uygun olur ve bunu safiye (saf, temiz) diye adlandırırlar. Eğer bütün orduda bir iki baş köle veya at veya deve, eşya olsa bile getirdikleri şeylerin hepsini paylaştırsınlar ve bir şeyi saklayıp ve paylaşmaya getirmemezlik etmesinler.”²⁷⁹²

Fahr-i Müdebber, hükümdarların savaş esirleri hakkındaki tasarruf haklarını yine İslâmî kurallar çerçevesinde şöyle açıklamaktadır: “Eğer bir şehir kuvvet ve galebe ile ele geçirildi ise padişâh ele geçirilmiş esirleri isterse öldürür, ister köle yapar ve isterse azad edip Müslümânların hizmetlerini yapmaları için bırakır ve onları dâru'l-harblerine (vatanlarına) tekrar göndermek doğru değildir.”²⁷⁹³ Sultan Şemseddîn İltutmuş'un Lahor'u Nasireddîn [Kabâçe]'den aldıktan sonra savaş safında esir olup

²⁷⁸⁸ Düşmanın kuvvetlenmesine zemin hazırlamak gerekçesi de Hz. Peygamber'in birçok defa esirleri serbest bıraktığı göz önüne alınca ikna edici değildir. Bkz. Ahmet Özdemir, a.g.e.202.

²⁷⁸⁹ Ahmet Özdemir, a.g.e. s. 202; Ahmet Özel, a.g.e., s. 96.

²⁷⁹⁰ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 345.

²⁷⁹¹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 400-401.

²⁷⁹² *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 398-399.

²⁷⁹³ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 401.

ateş yüklü çelik kılıcı hak edenleri bağışlaması söz konusu tasarruf hakkına örnek olarak gösterilebilir²⁷⁹⁴.

İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk'un Ramazan ve Kurban Bayramı kutlamalarını anlatırken dolaylı olarak bu sultanın savaş esirleri üzerinde uyguladığı tasarruf hakkını da anlatmış olmaktadır:

Bayramın birinci gününde davetliler için bargâh kurulduktan “sonra saz ve dans takımı getirilir. Evvelâ, o sene esir edilen Hindû reislerinin kızları gelip dans eder, şarkı söyler. Sultan bu kızları kumandan ve muhterem misafirlere armağan eder! Daha sonra diğer Hindû kızları şarkı söyleyip dans ederler. Bunları da kardeşlerine, akrabalarına, kayınlarına ve bey çocuklarına bağışlar. Bu meclise sultan ikinci vaktinden sonra gelir.

Bayramın ikinci günü ikindiden sonra tekrar bu şekilde kurulan meclise sultan yine katılır. Şarkıcı dansözler de oynarlar. Hükümdar bu oynak kızları askerlik yapan memlûkların başkanlarına verir! Bayramın üçüncü günü ise kendi akrabalarından evlenecek olanların nikâhını kıyar; onlara hediye yağdırır. Dördüncü gün bütün hizmetçi erkek köleleri azat eder! Beşinci gün cariyeleri azat eder. Altıncı gün cariyelerle köleleri evlendirir. Yedinci gün her yere yağmur gibi sadaka dağıtır.”²⁷⁹⁵

İbn Battûta'nın aktardıkları sultanın kadın kölelerden bir kısmını asalet derecelerine göre önemli devlet adamlarına, yakınlarına ve memlûk askerlerine bayram hediyesi olarak bağışladığını göstermektedir.

Fahr-i Müdebbir esirlerin fidye karşılığı geri verilmesi hususunda ise şu noktaya dikkat çekmektedir: “Dâru'l-harb ehlinin esirleri silahlarıyla birlikte tekrar satın almaları doğru olmaz.”²⁷⁹⁶ Esirlerin fidye karşılığı satılabileceği ama silahlarıyla birlikte satılmalarının uygun görülmediği anlaşılmaktadır.

²⁷⁹⁴ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 310.

²⁷⁹⁵ İbn Battûta, II, s. 660.

²⁷⁹⁶ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 401.

Fahr-i Müdebbir, ele geçirilen düşman ehlinin Müslümân olması durumundaki kaideyi ise şöyle açıklar: “Onlardan [kâfirlerden] her kim ki İslâm’a girerse o ve onun çocukları emniyette olurlar.”²⁷⁹⁷

En tehlikeli düşman olan Moğol savaş esirlerine karşı en ağır cezaların tatbik edildiği görülmektedir. Emîr Husrev-i Dihlevî esir Moğol askerlerinin başkente boyunları kucaklarından bağlanmış ve onar kişilik gruplar halinde zincirlenmiş olarak getirildiğini aktarmaktadır²⁷⁹⁸. Payitahta getirildikten sonra Moğollar genellikle fillerin ayakları altında ezilerek idam edilmekteydiler. Kafaları kesilerek bunlardan kuleler inşa edilmekte ve kelleleri kale inşaatlarında kullanılmaktaydı. Moğollar dışında isyancı meliklerden bazıları veya Hindû tebadan eşkiyalık yapanlar ele geçirildiklerinde aynı şekilde cezalandırılmaktaydılar. Moğollarla ilgili birkaç örneği burada zikretmek yerinde olacaktır. (Düşman kellelerinden dikilen kulelerin görüntüsü için bkz. XVI)²⁷⁹⁹.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Miftâhu'l-futûh*'da Celâleddîn Fîrûz Şâh Halacî'nin getirilen Hindû esirleri fillerin ayakları altına attırmak suretiyle idam ettirdiğini ve Müslümân esirlerin çoğunun serbest bırakıldığını beyitlerinde dile getirmektedir²⁸⁰⁰.

Alâeddîn Muhammed Şâh döneminde Ali Beg ve Turtâk komutasında 50.000 kişiyle Hindistan'a saldıran Moğollar, 705/1305'te büyük bir yenilgiye uğradı. Moğol ordusu kumandanları Ali Beg ve Turtâk canlı ele geçirildiler ve esir edilen pek çok Moğol askeri gibi boyunlarına boyunduruk vurularak Delhi'ye gönderildiler. Alâeddîn Muhammed Şâh, aynı gün Çabûtrah-i Sübhâni denilen yerde bir halk Dîvânı (bâr-i 'âmm) topladı. Ali Beg, Turtâk ve diğer Moğol esirleri, burada Sultan Alâeddîn'in huzuruna çıkarıldılar. Esirlerin çoğunu fillerin ayakları altına attılar ve diğerlerinin boyunlarını vurdular. Öldürülen 8.000 Moğol'un kellesi Sîrî Kalesi'nin inşaatında kullanıldı. Fakat İslâm dinini kabul eden Ali Beg ve Tutrâk, Sultan Alâeddîn tarafından

²⁷⁹⁷ *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 401.

²⁷⁹⁸ *Kiranu's-sa'deyn*, s. 100.

²⁷⁹⁹ Düşman Kellelerinden Kuleler Dikme Adeti (İllustrasyon), Ek XVI.

²⁸⁰⁰ ز هندو هر چه آمد زنده در دست * بزیر پای پیلان خورد بشکست
مسلمانان بندی گشته را باز * بجان بخشی چو عیسی اگشت دمساز
زبس جانها کی بخشید آن جهان بخش * لقب کردش جهان سلطان جان بخش
چنان در بندیان شادی در آمد * که هر بندی باز ادی در آمد
ز بهر مصلحت را ز ان اسیران * کزیده کرد چندی از امیران
بپور کوتوال شهر بسپرد * که بهر شهرگی در شهر سان برد
نه دید از بندیان کس تیغ بازی * مگر ار کرده خود الپ غازی
Bkz. *Miftâhu'l-futûh*, s. 22.

bağışlandılar. Sultan Alâeddîn onlara iyi muamele ederek, hil'atler giydirip, şeref pâyeleri ve emîrlükler verdi. Ancak kısa bir süre sonra Tutrak'ın sarhoşluk anında Sultan Alâeddîn hakkında sözler sarf etmesi öldürülmesine sebep oldu. Daha sonra Ali Beg de aynı akıbete uğradı²⁸⁰¹.

Moğollar, 706/1306²⁸⁰² yılında Ali Beg ve Turtâk'ın öldürülmesinin intikamını almak için Duva Han'ın ileri gelen emîrlerinden biri olan Kepek (Köpek)'in idaresinde Hindistan'a girdiler. Yapılan savaşta, Moğollar ağır bir yenilgiye uğradılar, Kepek ve ileri gelen Moğol kumandanları, esir edilerek Delhi'ye, Alâeddîn Muhammed Şâh'ın huzuruna gönderildiler. Kepek dâhil bütün Moğol esirleri, Sultan Alâeddîn'in emriyle, mest fillerin ayakları altında ezilerek öldürüldüler. Onların kafalarından Bedâûn kapısı yakınında minare inşa ettiler²⁸⁰³.

Bu akından bir süre sonra (Berenî'de diğer yıl denmekte) üç-dört Moğol emîri idaresindeki 30-40.000 kişilik bir Moğol ordusu, Sivalik bölgesine girip katliam ve yağmada bulundular. Bunu duyan Alâeddîn Muhammed Şâh, Moğolların geri dönüş yolu üzerindeki Ravi Nehri geçitlerinin tutulması için bir ordu yola çıkarttı. Pusuya düşen Moğollardan birkaç bini karı ve çocukları ile birlikte esir alındılar. Esir edilen bütün Moğol askerleri, civardaki Narâniya²⁸⁰⁴ Kalesi'ne hapsedildiler. Onların karıları ve çocukları Delhi'ye getirilerek köle pazarlarında satıldılar. Kısa bir süre sonra Sultan Melik Has Hacib'ini Narâniya Kalesi'ne gönderdi ve oradaki bütün Moğol esirlerini öldürttü²⁸⁰⁵.

Moğollar, 1307-1308²⁸⁰⁶ yılında Hindistan'a bir akın daha yaptılar. İkbalmânde ve Taybû adlı kumandanların idaresindeki yaklaşık 30.000 suvâriden oluşan bir Moğol ordusu, Kepek'in intikamını almak üzere Hindistan'a yürüdü. Fakat Sultan Alâeddîn'in

²⁸⁰¹ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 37-41; Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 320-321; Esterâbâdî, I, s. 388-389; Nizâmuddîn Ahmad, s. 162; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 67-68.

²⁸⁰² *Târih-i Firişte*'de bu olayın tarihi olarak 705/1305 olarak da gösterilmektedir. Bkz. Esterâbâdî, I, s. 391.

²⁸⁰³ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 43-46; Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 321; Esterâbâdî, I, s. 391-393; Nizâmuddîn Ahmad, s. 162; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 68-69.

²⁸⁰⁴ *Tabakât-i Ekberî*'de söz konusu kale Terâyene olarak geçmektedir. Bkz. Nizâmuddîn Ahmad, *Tabakât-i Ekberî*, C. I, s. 163.

²⁸⁰⁵ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 321-322; Nizâmuddîn Ahmad, *Tabakât-i Ekberî*, Voume I, s. 162-163; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 69.

²⁸⁰⁶ *Târih-i Firişte*'de bu olayın tarihi olarak 706/1307 verilmekle birlikte Berenî'ye göre Kepek'in saldırısından bir sene sonra birkaç Moğol tümen emiri otuz kırk bin Moğol suvârisi ile saldırmış ve hezimete uğratılmıştır. Ondan bir sene sonra da yani 1308'de aktarılan olay vuku bulmuştur. Bkz. Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 321.

Delhi'den gönderdiği ordu karşısında İkbalmânde öldürüldü ve birkaç bin Moğol askeri kılıçtan geçirildi. Moğolların binlik ve yüzlük emîrlerinden canlı olarak ele geçirilenler Delhi'ye gönderildiler ve fillerin ayakları altına atılmak suretiyle idam edildiler. Hiçbir Moğol canlı geri dönemedi. Alâeddîn Muhammed Şâh, öldürülen Moğolların kellelerini o sırada inşası devam eden Sîrî Kalesi harcına kattırdı. Moğollar, ardı ardına uğradıkları yenilgilerden sonra, artık Hindistan'ı istila etmek ve intikam almak fikrinden vazgeçti ve Kutbeddîn Mübârek Şâh Halacî devrinin sonuna kadar Hindistan Moğolların saldırılarından kurtuldu²⁸⁰⁷.

Hindû savaş esirlerine de zaman zaman benzer muamemeleler uygulandığı görülmektedir. Nitekim İsâmî, Muhammed Şâh Tuğluk ordusuna gece baskını çeken Hindû Nerâin (نرائن) ordusundaki Hindû askerlerden yakalananların oklara hedef yapılarak, fillerin ayakları altına atılarak, darağaçlarına asılarak idam edildiklerini aktarmaktadır²⁸⁰⁸.

Hindû esirleri ve race oğulları Müslümân oldukları takdirde önemli komutanlıklara getirilmekte ve saraydaki önemli görevlere atanmakta ve Müslümân isimleri almaktaydılar. İbn Battûta, bu hususu dostluk kurduğu böyle bir kişi vesilesiyle aktarmaktadır: “Şehre [Kenbîle Bölgesi] girildi. Ahali esir alındı. Rây Kenbîle'nin 11 çocuğu da bulunuyordu tutsaklar arasında. Onları sultanın [Tuğluk oğlu Muhammed Şâh] huzuruna çıkarttılar. Hepsi Müslümân olduklarını bildirdi. Sultan onları kumandanları arasına kattı; ruhlarındaki asaletten ve babalarının kahramanlığından ötürü hepsini el üstünde tuttu! Bu kardeşlerden Nasr, Bahtiyâr ve Mühürdâr'ı sultanın huzurunda gördüm. Mühürdâr, sultanın içtiği suya ruhsat veren, bununla ilgili mührü taşıyandır. Onun [mühürdarın] künyesi Ebû Müslim idi; aramızda sevgi peyda olmuş, sağlam bir dostluk kurulmuştu²⁸⁰⁹.

Müslümân savaş esirlerine karşı nasıl davranıldığına dair Celâleddîn Fîrûz Şâh Halacî ve Fîrûz Şâh Tuğluk dönemlerinde kayıtlara rastlamaktadır. Celâleddîn Fîrûz Şâh Halacî'nin Multan'daki ilk fethinde bir iki istisna dışında Müslümân savaş

²⁸⁰⁷ *Hazâinü'l-fütûh*, 44-46; Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 322; Esterâbâdî, I, s. 392-393; Nizâmuddîn Ahmad, *Tabakât-i Ekberî*, ed. B. DE, M.A., I.C.S. (Retired), Printed at the Baptist Mission Press. Published by the Asiatic Society of Bengal, Calcutta 1927, Voume I, s. 163; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halacîler*, s. 69-70.

²⁸⁰⁸ İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 558-559.

²⁸⁰⁹ İbn Battûta, II, s. 701.

esirlerinin canını tamamen bağışladığı ve Hindû savaş esirlerini tamamen idam ettirdiği Emîr Husrev-i Dihlevî'nin aşağıdaki beyitlerinde açıkça görülmektedir:

Can bağışlama ile cezalandırmaktan edep etti * Esirlerin bağışlanmasını talep etti.

Hindûdan canlı ele geçirilen herkes * Fillerin ayakları altında ezildi yenilgiyle
Esir olmuş Müslümânların tekrar * Canını bağışladı İsa arkadaşı olmuş gibi.

O cihânı bağışlayan çok canı bağışladığı zaman * Lakap verdiler ona cihân alan can bağışlayan [diye]

Esirlerde öyle mutluluk hâsıl oldu ki * Her bir esir özgür olduğundan.

Maslahat için o esirlerden * Seçti birkaçını emîrlerden

Şehir kutvalinin oğluna ısmarladı * Ki her bir şehircikten şehre [onlara] selam geçişi yaptırdı.

Esirlerden kimse görmedi kılıç oyunu * Meğer Alp Gazi'nin kendisinin yaptığı [dışında]²⁸¹⁰.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Alâeddîn Muhammed Şâh devrinde, savaş esirlerinin zincîrlenerek başkente nakledildiğini bir Arapça beytinde şöyle dile getirmektedir:

Onların zincîrleri yüksek sesle * Budur İslâm düşmanın cezası diye nida ediyorlardı²⁸¹¹.

Fîrûz Şâh Tuğluk devrinde, II Tatta seferi dolayısıyla Müslümân savaş esirlerine nasıl davranıldığı görülmektedir: “Sind Nehri kenarındaki köyler sayısız idi ki onların sayısı ifade edilemezdi. Bazı köylerin halkı [nehirden] geçiş yapamadılar ve ordu halkının eline esir düştüler. Bu durum Sultan Fîrûz Şâh'ın kulağına gidince dergâhın nakibi ve bargâhın çavuşu şâhın fermanı uyarınca asker arasında bu bir avuç halk İslâm ehлиндendir köle yapmak ve zincîre vurmak gelmemiştir [İslâm dininde

2810

بجان بخشی سیاست ارا ادب کرد * ببخشایش اسیرانرا طلب کرد
ز هندو هر چه آمد زنده در دست * بزیر پای پیلان خورد بشکست
مسلمانان بندی گشته را باز * بجان بخشی چو عیسی اگشت دمساز
ز بس جانها کی بخشید آن جهان بخش * لقب کردش جهان سلطان جان بخش
چنان در بندیان شادی در آمد * که هر بندی بازادی در آمد
ز بهر مصلحت را زان اسیران * گزیده کرد چندی از امیران
بیور کنوال شهر بسپرد * که بهر شهرگی در شهر سان برد
نه دید از بندیان کس تیغ بازی * مگر ار کرده خود الب غازی

2811 Bkz. *Miftâhu'l-futûh*, s. 22. Bkz. *Hazâinü'l-fütûh*, s. 36, 186. نادى سلاسلهم بصوت ارفع * هذا جزء معاند الاسلام

yoktur]. Onları tutan hiçbir kimse çadırında muhafaza etmemeli. Her kim ki böyle yaparsa o günahkâr olur diye nida ettiler. Onları dîvâna getirip teslim etmeleri buyrulunca yaklaşık 4.000 Sindli dîvânda toplandı. Onları daha iyi bir makamda muhafaza etmeleri ve kişi başına kalitelisinden üçer sir tahıl ulufesi “Esirler Bakanlığı Dîvânı” (از دیوان عالی وزارت دام: Dîvân-i Ali-yi Vezaret-i Dam)ndan vermeleri buyruldu. O vakitte menge (منگه)nin bir meni beş tenge idi. Onlara Menge tahılını fermanın hükmüne göre veriyorlardı. Sultan Fîrûz Şâh’ın bu esirler hakkında yaptıklarını kimse yapmaz.”²⁸¹²

Yukarıda anlatılan söz konusu vaka dolayısıyla savaş esirleri ile ilgilenen “Esirler Bakanlığı Dîvânı” (Dîvân-i Ali-yi Vezaret-i Dam) adında bir dîvân bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Müslümân tutsakları köle yapmanın dinen yasak sayıldığı fakat buna rağmen askerlerin bu tutsakları esir olarak aldıkları görülmektedir. Hükümdarın müdahalesiyle bunlar toplanmış, esir olmaktan kurtulmuş ve kendilerine belli bir miktar yiyecek tahsisatı bağlanmıştı. Bu olayda esirlerin gıda ve barınma ihtiyaçları ile adı geçen “Dîvân-i Ali-yi Vezaret-i Dam” ilgilenmiş olmalıdır.

Gerek Sünnî gerek Şîî İslâm hukukçuları esirlerin gıda ihtiyacının esir alan devlet tarafından karşılanacağını belirtmişlerdir. Bu hükmün temeli Hz. Peygamber’in uygulamasıdır²⁸¹³. Delhi Türk Sultanlığı devrinde de söz konusu uygulamanın devam ettiği görülmektedir.

Fîrûz Şâh Tuluk’un Müslümân savaş esirlerinin satılmaması yönündeki tutumuna rağmen, Abdullah b. Mahru tarafından dîvâna gelen bir mektuba yazılan cevap askerlerin bu tür işlere tevessül ettiklerini göstermektedir. Abdullah b. Mahrû tarafından kaleme alınan söz konusu mektupta, bu hususta şu ifadeler yer almaktadır: “Askerinizin Müslümânları köle yapıp pazarda sattıklarını tarif ettiniz. Bunun cevabı böyle Müslümânların daru’l-İslâm’a girdiklerinde katledilmesidir. Bunlara haydut hükmü uygulanır. Şeran caizdir... Hile ve iftira Sindlilerin âdeti olduğundan sizin Müslümânlar hakkında nispet ettiğiniz bu hareketi nasıl kabul edebilirim. Ama

²⁸¹² Affif, s. 232-233.

²⁸¹³ Ahmet Özel, *İslâm Devletler Hukukunda Savaş Esirleri*, s. 66.

Sivistan’a gelince bu konuyu araştıracağım, incelemeyen sonra şeriatın gereğine göre hüküm olunur.”²⁸¹⁴

Fîrûz Şâh Tuğluk kendi eseri olan *Futûhât-i Fîrûz Şâhî*’de kendisinden önceki Delhi Türk Sultanlığı hükümdarları devrinde ganimetin şeriata aykırı paylaşıldığını ve bunun sonucunda da kadın esirler hakkında şeriata aykırı bir durumun meydana geldiğini bildirmektedir. Peşinden kendisinin bu durmu ortadan kaldırdığını beyan etmektedir. Fîrûz Şâh Tuğluk, kendi eserinde bu hususta şu bilgileri vermektedir: “Bundan önce ganimetin beşte dördünü beytûlmalde toplarlardı ve beşte birini ganimet alanlara [askerlere] verirlerdi. Şerî hüküm beşte birinin beytûlmalde toplanması ve beşte dördünün ganimet alanlara paylaştırılıp verilmesidir. Bu hükümün aksi tamamen yerleşmiş idi. Şerî paylaşırma hükmü yerine getirilmeyince bu ganimetleri tasarrufuna alanlar haram işlemiş olurlar. Kendisinden evlat doğan her esir (kadın köle)in evladı veled-i zînâ olur²⁸¹⁵. Bu durumu def etmek için beşte birini beytûlmalde toplamalarını ve beşte dördünü ganimet alanlara [askerlere] vermelerini söyledim.”²⁸¹⁶ Aynı husus dönemin diğer çağdaş eseri *Sîret-i Fîrûz Şâhî*’de de dile getirilmekte Fîrûz Şâh Tuğluk döneminde Allah’ın farzı üzere ganimetin beşte birinin beytûlmâl ve beşte dördünün ganimet alacaklar arasında taksim edildiği nakledilmektedir²⁸¹⁷.

Afanisiy Nikitin (1471-72), Müslüman Behmenî Sultanlığı ordusu tarafından Hindû Vijayanagara Sultanlığı’na bağlı bir şehrin savaş yolu ile ele geçirilmesi dalayısıyla Hindû savaş esirlerine nasıl davranıldığını gösteren şu açık malumatı

²⁸¹⁴ *Înşâ-i Mâhrû*, s. 48, 333-334.

²⁸¹⁵ Kadın savaş esirleriyle ilgili bir başka sorun da bu kadınlar ile ganimet paylaşılmadan önce cinsel ilişkiye girilmesidir. Dört Sünnî mezhebe göre esir alınan bir kadınla ganimet paylaşılmadan önce cinsî münasebette bulunmak haramdır. Hattâ İmam Mâlik ve Ebû Sevr’e göre bu fiil zina olması sebebiyle recim cezasını gerektirir. Diğer üç mezhebe göre ise ganimet olarak dağıtılması ihtimaliyle “mülk” şüphesi bulunduğundan had cezası düşmekle birlikte tazir cezası uygulanır. Şâfiî ve Hanbelîler’e göre bu durumda askerden “mehr-i misil” de alınarak ganimete katılır. Serahsî’nin kaydettiğine göre ukr (mehr-i misile denk bir tazminat) gerekir, Kâsânî ise gerekmeyeceğini belirtir. Ganimet paylaşıldıktan sonra bir kimsenin hissesine düşen kadın ile cinsî ilişkide bulunabilmesi için istibrâ, yani bir âdet görüp hamile olmadığının anlaşılması, hamile ise çocuğunu doğurması gerekir. Hayız görmeyenler ise iki ay bekledikten sonra hamile olmadıkları anlaşılınca cinsî münasebet meşru olur. Meşru sayılmayan ilişkiden dolayı kadının hamile kalması halinde Hanefîler’e göre nesep hukuken sabit olmazken, Şâfiîler nesebin sabit olacağını belirtmişlerdir. Ebû Yusuf’un kaydettiğine göre kadının putperest veya Mecûsî olması halinde, ganimet taksiminden sonra bile olsa onunla cinsî ilişki caiz değildir. Zira bunlarla evlenmek esasen haramdır. Esir kadınlarla anılan şartlar yerine geldikten sonra ilişkide bulunmanın meşru sayılması, onların ganimet sayılarak köleleştirilmeleri sebebiyledir. Bu da İslâm’ın ortaya koyduğu ve arzuladığı bir uygulama olmayıp tamamen o günkü uluslararası ilişkilerde yaygın bir teamülden ibarettir. Bkz. Ahmet Özel, *İslâm Devletler Hukukunda Savaş Esirleri*, s. 75-76.

²⁸¹⁶ Fîrûz Şâh Tuğluk, *Futûhât-i Fîrûz Şâhî*, s. 6; Ishtiaq Husain Qureshi, a.g.e., s. 99.

²⁸¹⁷ *Sîret-i Fîrûz Şâhî*, s. 25, 119-120.

vermektedir: “Şehir düştüğünde 20.000 kişi toplu halde öldürüldü. Çocuk ve yetişkinlerden 20.000 kişi de tutsak edildi. Tutsaklar 10 tengeye, bazıları beş tengeye, çocuklar iki tengeye satıldı.”²⁸¹⁸

Fahr-i Müdebber, savaş sırasında gelen sığınmacılar veya mülteciler hakkında ise şu tavsiyelerde bulunmaktadır: “[Savaş esnasında] eğer bir kimse sığınırsa ona sığınma vermeli ve iyi muhafaza etmeli ki bir hile veya bir aldatmaya hazırlanmış olmasın. [Onlara] iyi bakılmalı kerem ve lütufta bulunmalı ve pek değerli armağan ve hilat verilmeli, kendi yakınında tutulmalı ve orduyla konuşmasına izin verilmemeli ve ordu da onunla konuşmaya ve konuşma arkadaşı olmaya/[söz birliği etmeye?] bırakılmamalı. Ona muhafızlar ve bekçiler konmalı ve silahsız, sancaksız ve alametsiz tutulmalı. Sığınanlar o kimselerdir ki hizmete geldiklerinde silah ve sancaklarını atarlar ondan sonra sığınır.”²⁸¹⁹

Eyyübî Devleti Devrinde Ebü’n-Necîb Şeyzerî (öl. 589/1193), *Nehcü’s-Sülûk fî Siyaseti’l-Mülûk* adlı eserinde isyancılar hakkında yapılması gerekenleri dinî gereklilikler çerçevesinde açıklamaktadır. Burada ele alınan konunun daha iyi anlaşılması bakımından Şeyzerî’in verdiği malumatın kısaltılarak aktarılması yerinde olacaktır: Müslümanlardan bir topluluk, Müslümanların imamına karşı itaati bırakıp isyan ederse; ilk önce bunlara isyanlarının sebebi sorulur, tevbeye çağrılır ve korkutulurlar. Eğer korkutmadan sonra itaat dairesine yanaşıp dönerlerse ne âlâ! Eğer itaatten kaçınırlarsa kendileriyle çarpışmaya teşebbüs edilir. Fakat isyankârlarla olan savaş, kâfirlerle olan savaştan dokuz açıdan farklıdır: 1. İsyancılar ile yapılan savaşta çeşitli savaş hilelerine başvurmak ve ansızın hücum etmek caiz değildir. Kâfirlere karşı caizdir. 2. İsyancıların hakikate dönmeleri hedeflenir, öldürülmeleri gaye değildir. 3. İsyancılar savaşa girerse savaşılır geri dönerlerse bırakılırlar. 4. Yaralıları öldürülmez. 5. Esirleri öldürülmez. 6. Malları ganimet alınmaz, nesilleri köle edilmez. 7. İsyancılara karşı savaşta müşriklerden ve zımmilerden yardım istenmez. 8. İsyancılardan, belli bir zamana kadar barış yapmak için ve rehin olmak üzere mal alınmaz. 9. Savaşta isyancılara karşı mancınık kullanılmaz, evleri yıkılmaz, ağaçları kesilmez. Kâfirlerle yapılan savaşta tüm bunlar caizdir. Ancak isyancıların galip gelip Müslümanları kuşatıp

²⁸¹⁸ Afanasiy Nikitin, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, s. 28.

²⁸¹⁹ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 336.

ülkeyi işgallerinden korkulursa o zaman her ne ile öldürmek gerekiyorsa o yolla savaşılr²⁸²⁰.

Ebü'n-Necîb Şeyzerî (öl. 589/1193), yol kesen eşkıyanın öldürülmesinin beş durum hariç genel anlamda isyancıların öldürülmesi gibi olduğunu bildirmekte ve bu beş durumu şöyle saymaktadır: 1. Eşkiyalar ile her durumda savaşılr. İsyancılar yüz çevirirlerse savaşılmaz. 2. Savaşta öldürülmeleri hedeflenir. İsyancıların hakikate dönmeleri hedeflenir. 3. Eşkiyalar savaşta ve savaş dışında öldürdükleri kişilerden ve aldıkları mallardan dolayı cezalandırılırlar, isyancılar için ise bu durum aksinedir. 4. Yol kesen eşkıyanın masumluklarının anlaşılması için hapsedilmesi caizdir. İsyancıların durumu bunun tersidir. 5. Eşkıya hazineye ait mallardan her ne aldı ise elinden alınıp sahiplerine verilir, isyancılarda durum bunun tersidir²⁸²¹.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Fahr-i Müdebbir, tebadan isyan edip eşkıyalığa başlayanlar hakkında yapılması gerekenleri dinî gereklilikler çerçevesinde şöyle açıklamaktadır: “Eğer bir topluluk asi olur ve Müslümânların yolunu keser ve sultan onları bir mal çalmadan ve Müslümânları öldürmeden yakalarsa tövbe etmeleri için onların hapsedilmesini buyursun. Eğer bir Müslümân veya zımmının malını çaldılar ise ve o mal ve eşya Müslümânların yolunu kesen cemaat arasında paylaşılmış durumda olursa öyle ki herkese şer'î 10 dirhem veya bundan daha fazlası ulaşırsa padişâh onların el ve ayaklarını aksi istikamette kessin. Eğer bir kimseyi öldürmüşler ve malını götürmüşlerse onları o ölen kimsenin kisası için öldürsünler ve eğer ölenin velileri af ederlerse buna iltifat etmesin ve kisas emri versinler. Eğer bir kimseyi öldürür ve malını çalarlarsa padişâh isterse (doğrudan) öldürmek isterse diri tutup ölmeleri için karınlarını mızrakla yarmakta serbestir. [Bu kişilerden infaz edilenleri] üç gün asıp daha fazla bekletmesinler.”²⁸²²

Fahr-i Müdebbir asiler ve eşkiyalar hakkında uygulanacak cezanın dinî delili olarak da Hz. Muhammed'in başından geçen şu olayı anlatmaktadır: “Bu kisasın delili odur ki Araplardan uyuz ve hasta olmuş bir topluluk Peygamberin huzuruna geldiler ve İslâma girdiler. Peygamberin süt veren ve otlayan bir deve sürüsü vardı. Bunları

²⁸²⁰ Ebü'n-Necîb Şeyzerî, *Nehcü's-Sülûk fî Siyaseti'l-Mülûk*, s. 258-261.

²⁸²¹ Ebü'n-Necîb Şeyzerî, *Nehcü's-Sülûk fî Siyaseti'l-Mülûk*, s. 261-262.

²⁸²² *Âdâbü'l-harb ve's-ş-şecâ'a*, s. 405-406.

şehirlerden ve kabilelerden elçilikle gelen Arap elçileri ve misafirleri için muhafaza ediyordu ve [bu sürüyü] Medine'nin köylerine göndermişti. Bu Arapları sütlerinden içmeleri ve eziyet ve hastalıktan kurtulmaları için o develerin yanına gönderdi. Onlar fermana uygun olarak o develerin yanına gittiler ve o develerin sütünden bolca içtiler ve o hastalıktan kurtuldular ve kuvvetli ve güçlü oldular tekrar dinden döndüler ve develeri otlatan çobanları öldürdüler ve Peygamberin develerini götürdüler. Peygamber aleyhisselam bundan haberdar oldu. Arkalarından onları yakalamaları için deve suvârieleri gönderdi. Develeri geri aldılar ve peygamberin huzuruna getirdiler. İnilti ve zillet içinde ölmeleri için el ve ayaklarının birbirinin aksi yönde kesilmesini, gözlerinin çıkarılmasını, karınlarının yarılmasını buyurdular. Bu yol kesenlerin, eşkıyaların ve isyancıların kısas ve delili oldu.”²⁸²³

Gerçekten de Delhi Türk Sultanlığı devrinde isyancılar, eşkıyalar buna yakın metotlar ile cezalandırılmakta ve cesetleri üç günden fazla asılı tutulmamaktaydı. İbn Battûta tarafından bir isyancının cezalandırılması hakkında anlatılanlar Fahr-i Müdebber'in bu konuda yazdıklarını hatırlatmaktadır:

“Şerif İbrahim isyan etmeye niyetlenip bu niyeti ortaya çıkınca: “İşkenceden korkunca çabuk ölümün kendisi için en iyi yol olduğunu gördü ve işi itiraf etti.

Emîr çıktı hakkında, ortadan ikiye biçildi! Âdet gereğince, sultan tarafından öldürülen bir kimse üç gün idam edildiği yerde bekletilir. Daha sonra bu iş için görevlendirilmiş bir grup gâvur, cesedi yüklenip şehir dışındaki bir çukura atar. Onlar, ölünün sahibi gelip tanımasın [kaldırıp götürmesin] diye o çukurun çevresinde kalmaktadırlar! Bazen bir ölü sahibi gelir de o gâvurlara biraz para verirse, oradan uzaklaşırlar, adam ölüyü alıp gömsün diye.”²⁸²⁴

3.3.19. Sefer veya Geri Dönüş Tarihi Belirlenmesinde Münecimler

Tarihte aslen askerî ve istihbarat amacıyla başvurulduğu anlaşılan ilm-i nucûm, gerçekleşmesi mümkün olayların önceden belirlenmesi konusunda insan zihnini daima canlı tutan bir bilimdir. Kişiye sunduğu tespitler ne olursa olsun beraberinde seçenekler

²⁸²³ *Âdâbü'l-harb ve's-ş-ğecâ'a*, s. 406-407.

²⁸²⁴ İbn Battûta, II, s. 708.

imkânı tanınması ile her zaman tercih sebebi olmuştur. Bu bakımdan esasen savaşçı ruha sahip sultanların sık sık bu bilimden ve üstadları müneccimlerden istifade ettikleri görülür. Bilhassa siyasî ve askerî olayların önceden belirlenmesi hükmünde hükümdarlar ve komutanlar daima nücûmu dikkate alırlardı. İslâm dünyasında Emevîlerden itibaren bizzat hükümdarların arzusuna uygun bir biçimde sarayda kadrolu müneccimler bulunurdu²⁸²⁵.

Müneccimler, “İlm-i Ahkâm-i Nücûm” denilen sözde ilim dalıyla uğraşmaktaydılar. İlm-i Ahkâm-i Nücûm ise yıldızların insanları ve olayları etkilediği inancına dayanan sözde ilim dalıdır²⁸²⁶. Bu sözde ilim dalı astroloji, yıldız falcılığı, müneccimlik olarak adlandırılmaktadır.

Fârâbî (öl. 950/951)’ye göre bu ilim, yıldızların zaman içinde olmuş ve olacak hadiseler hakkındaki verdiği işaretlerin yorumlanmasını amaçlar. Ayrıca rüya tabiri, uğursuz olduğuna inanılan bazı olayları yorumlamak (zehr) ve geçmiş hadiselerden geleceğe dair gizli anlamlar çıkarmak (ırâfe) gibi yöntemlerle gelecekte vuku bulacak hadiselerle karşı insanları uyarma sanatından ibarettir²⁸²⁷.

Önce Harezmşahlar ve sonra Gazneliler himayesinde faaliyetlerini sürdüren Ebû Reyhan el-Bîrûnî (973-1048), *Kitâbu’t-Tefhîm fî (Evâili) Sınâati’t-Tencim*’in ilk bölümünde şöyle der: “Bir adamın müneccimliğe yaraşması için bu dört ilimde uzman olması gerekir. Bir geometri, iki hesap, üç astroloji, dört astronomi...”²⁸²⁸

Karahanlılar devrinde Yusuf Has Hacip (yaklaşık 1019-1085), müneccimlerin matematik bilgisinde çok ileri gittiklerini, onlara sormadan harekete geçmemek gerektiğini, fakat hemen de inanmamak gerektiğini yazar. Peşinden her şeyi bilen Tanrı olduğuna değinir²⁸²⁹.

Büyük Selçuklu Devleti hükümdarlarının askerî hareketler sırasında müneccimlerden istifade ettikleri görülmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla müneccimlere

²⁸²⁵ Tülay K. Metin, “Selçuklular Devrinde Müneccimliğe Dair Bazı Tespitler”, *Journal of History Studies*, 6/3, 2014, s. 242.

²⁸²⁶ Tevfik Fehd, “İlm-i Ahkâm-i Nücûm”, *DİA*, XXII, s. 124.

²⁸²⁷ Tevfik Fehd, “İlm-i Ahkâm-i Nücûm”, *DİA*, XXII, s. 124.

²⁸²⁸ Nizâmî Arûzî Semerkandî, *Çehâr Makâle*, çev. Esin Eren Soysal, Demavend Yayınları, İstanbul 2016, s. 75.

²⁸²⁹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 754-757.

her zaman itibar edilmemiştir. Malazgirt zaferi öncesinde bu durum açıkça görülmektedir. Alp Arslan, savaş hakkında danıştığı müneccimlerin bundan vazgeçip savaşı ertelemesi konusundaki hükümlerine değil de âlimlerin ve şeyhlerin fikirlerine itimat ederek zaferi elde etmiştir²⁸³⁰.

Moğollar savaş ve diğer önemli işlerle ilgili aldıkları kararlarda müneccimlerin ne dediklerine büyük önem verirlerdi. Çin elçisi Shao Hung bu hususta şu bilgileri vermektedir: “Koyun kürek kemiğine, kızgın bir demir çubuk geçirerek fala bakarlar; çıkan fala göre taarruz ve geri çekilme, öldürme ve muharebe işleri için son karar alınır... Onların falcılığında, koyun kürek kemiği ateşte yakılarak bakılır; hadisenin olumlu ve olumsuz geçeceği söylenir ve buna çok inanırlar... Han (Cengiz Han) da koyun kürek kemiği yakarak görüş birliğinde bulunurdu...”²⁸³¹

Uğurlu gün anlayışları ve harekete geçilmesi ise şöyleydi: “Harekete geçmek için mutlaka ayın dolup dolmadığına bakarlar; faaliyete geçip geçmeme kararlarını, buna göre alırlar [yeni aydan önce ve küçülen ay günlerini uğursuz sayarlar]. Yeniayı görünce, ona taparlar.”²⁸³²

Marco Polo ise bu hususta Kubilay Han’ın Nayan Han ile savaşı öncesinde ki o esnada Nayan Han çok daha üstün bir güce sahipti şu malumatı vermektedir: “Kubilay Han askerlerini göndermeden önce rahipleri ve falcıları toplar ve onlardan elverişli zamanın ne olduğunu öğrenir. Falcılar ve rahipler derler ki: “Ne zaman isterseniz hareket edin; çünkü alçak düşmanlarınızı yeneceksiniz.”²⁸³³ Böylece Moğolların ordunun maneviyatını yükseltmek için müneccimler ve rahiplerden istifade ettikleri ortaya çıkmaktadır.

İlhanlı hükümdarları savaş öncesinde müneccimlere danışmaktaydılar. Yapacakları girişimleri meşrulaştırmak için de müneccimlerden istifade ederlerdi. Müneccimlerin olumlu yönde görüş belirtmeleri, özellikle askerler için manevi bir teşvik niteliğindeydi. Bağdad kuşatması öncesinde, Hülagu’nun, kuşatmanın akıbeti hakkında Müneccim Hüsâmüddin’e danıştığı görülmektedir. Hüsâmüddin, böyle bir

²⁸³⁰ Tülay K. Metin, “Selçuklular Devrinde Müneccimliğe Dair Bazı Tespitler”, s. 244.

²⁸³¹ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, s. 85.

²⁸³² *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, s. 117.

²⁸³³ *Markopolo Seyahatnâmesi*, I, s.84.

kuşatmanın doğru olmayacağını, bu hareketin İlhanın kendisine ve tebâsına zarar getireceğini söylemiştir. Hüsâmüddin'den, istediği cevabı alamayan Hülâgu'nun Nâsirüddin Tûsî'ye danıştığına şahit olmaktayız. Tûsî, ona istediği cevabı vermiş, kuşatmayı destekleyenleri yüreklendirmiştir. Hüsâmüddin'in kuşatmanın sonucuna ilişkin olumsuz görüşünden dolayı öfkelenen Hülâgu, ondan kehanetinin yazılı olduğu bir *muçalga* (yazılı belge, senet) istemişti. Bağdad'ın fethinin hemen ardından, kehanetleri gerçekleşmeyen Hüsâmüddin isabetsiz ve olumsuz görüşleri yüzünden cezalandırılmıştır²⁸³⁴.

el-Bîrûnî'nin bildirdiğine göre Hindûlar tüm müneccimlerin cennetlik olduklarına ve onlardan hiçbirinin cehenneme girmeyeceğine inanırlardı. Müneccimler ile karşılaşmayı uğur sayarlardı²⁸³⁵.

Hindû hükümdarlar kâhinlerin bildirdiği uğurlu saatte harekete geçerlerdi. *Çaçnâme*'de kaydedildiğine göre Ray Çaç (رای چاچ), Türk ülkesine bitişik Hindistan sınırına sefer düzenlemek için büyük bir ordu hazırladı. Ardından bir müneccimler topluluğuna danıştı. Müneccimler sefere çıkmak için hayırlı zamanı belirlediler. Çaç, Armâbîl (ارمابیل) üzereine sefere çıkarkende ayını şekilde müneccimler topluluğuna danıştı ve harekete geçti²⁸³⁶.

Hitopadeşa'da savaşa gidecek bir kralın ağzından şu sözler dökülmektedir: “Önce vezir, kuvvetlerimi bir gözden geçirsin, kârımızı zararımızı bilelim. Ayrıca kâhin de çağrılın ve başlamak için en iyi zamanın ne olduğunu bize bildirsin.”²⁸³⁷ Eserde ilerleyen kısımda anlatım şu ifade ile devam etmektedir: “Kral kalkmış, kâhinlerin bildirdiği uğurlu bir saatte yola çıkmış.”²⁸³⁸

İbn Battûta, Hindistan'da Nezerbâr [Nandurbar] şehri ahalisinin Marhata kabilesinden olduklarını, doktorların ve yıldız ilmini bilenlerin onlardan çıktıklarını bildirmektedir. Ayrıca Marhatalıların ulularına Berâhime [Brahmanlar] adı verildiği gibi

²⁸³⁴ Mustafa Uyar, “İlhanlı (İran Moğolları) Ordularının Savaş Öncesinde Yaptığı Stratejik Hazırlıklar ve Savaş Sırasında Yaptıkları Hileler”, s. 443-444.

²⁸³⁵ Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind*, s.180.

²⁸³⁶ ‘Alî b. Hâmid b. Ebî Bekr el-Kûfî, *Fethnâme-yi Sind Ma'rûf be Çaçnâme*, nâşîr çâpî: Esâtîr, nâşîr-i dîcîâtîl: Merkez-i Tahkîkât-i Râyâneî Kâimiye Esfehân, s. 44, 51; P. C. Chakravarti, *The Art of War in Ancient India*, s. 95.

²⁸³⁷ Narayana, *Hitopadeşa*, s. 111.

²⁸³⁸ Narayana, *Hitopadeşa*, s. 115.

Ketriyyûn [Kşatriyalar] da denilir diye haber vermektedir²⁸³⁹. Muhtemelen müneccimler de Brahmanlar arasından çıkıyor olmalıdır.

Gurlular devrinde 45 yıl boyunca Gurlu Şemsebânî hanedanının hizmetinde bulunan Nizâmî Arûzî (ö. 552/1157 [?]) Semerkandî²⁸⁴⁰ meşhur eseri *Çehâr Makâle*'nin başlarında şöyle der: “Kâtip, şair, müneccim ve tabip, padişahın has adamlarıdır. Onların bulunması zorunludur. Saltanatın düzeni kâtiple, ismin ölümsüzlüğü şairle, işlerin düzeni müneccimle, bedenin sağlığı tabipleştir. Bu dört amel ve kıymetli ilim, hikmet ilminin türevleridir. Kâtiplik ve şairlik mantık, müneccimlik matematik, doktorluk tabiat ilminin kollarındandır. Buna göre bu kitap dört makaleden oluşur.” Nizâmî Arûzî, kitabındaki söz konusu dört makaleden üçüncüsünü nücüm ilminin niteliği ve müneccimlere ayırmıştır²⁸⁴¹.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Fahr-i Müdebbir, kale savunucuları arasında bulunması gereken kişiler arasında müneccimleri de zikretmektedir²⁸⁴². Fahr-i Müdebbir, müneccimlerin askerî seferlere de iştirak ettiklerine dair şu malumatı vermektedir: “Büyük sipehsâlârlar (ordu komutanları), büyük serhengler (komutanlar), ordunun pirleri, âlimler, tabibler, nedimler, müneccimler padişâha ve ser-leşker (ordu komutanı)ne yakın olmalı.”²⁸⁴³

Fahr-i Müdebbir tarafından müneccimlerin padişah ve ordu komutanına yakın bir mevkide bulunmasının tavsiye edilmesi, müneccimlere büyük önem verildiğini, Müneccimlerin sefer sırasında önemli işlevleri olduğunu göstermektedir.

Anlaşılan odur ki dönemin anlayışında askerî seferlerde ve kale müdafasında müneccimlerin bulunması bir gereklilik gibi görülmektedir. Yine bununla bağlantılı olarak Fahr-i Müdebbir ideal bir vezirde olması gereken özellikleri sayarken iyi yazı yazması, hesap (muhasabe) bilmesi, tabib olması, ordu sevk etmeyi bilmesi vb. meziyetlerinin yanı sıra müneccim olmasını da saymaktadır²⁸⁴⁴. Dönemin anlayışına göre vezirlerin

²⁸³⁹ İbn Battûta, II, s. 783.

²⁸⁴⁰ Yakup Şafak, “Nizâmî-i Arûzî”, *DİA*, XXXIII, s. 182-183.

²⁸⁴¹ Nizâmî Arûzî Semerkandî, *Çehâr Makâle*, s. 22.

²⁸⁴² *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 423.

²⁸⁴³ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 331.

²⁸⁴⁴ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 131.

müneccimlikten anlamalarının gerekmesi ise vezirlerin ülke güvenliği ve askerî seferlerdeki önemlerinden kaynaklanıyor olmalıdır.

Müneccimlerin yorumları sultanlar tarafından dikkate alınmaktaydı. Söz gelişi, Sultan Şemseddîn İltutmuş 633/1336 yılında Sind bölgesindeki Bünyan üzerine Hindistan ordusunu götürdüğü sefer sırasında rahatsızlanıp çektiği ıstırap artınca oradan geri döndü. Müneccimlerin tercihiyle Şaban ayının ilk gecesinde Çarşamba günü imari üzerine oturmuş olarak başkenti Delhi'ye girdi²⁸⁴⁵. Bu vakada Sultan İltutmuş'un başkentine girmek için müneccimlerin tercih ettiği uğurlu günü dikkate aldığı görülmektedir.

Alâeddîn Muhammed Şâh devrinde Delhi şehrinde müneccimlik çok ileri seviyelere ulaşmakla birlikte sultan bu tarz ilimler ile uğraşanlara şüphe ile baktığı için korkularından kendilerini gizlemektedirler²⁸⁴⁶. Fakat Alâeddîn Muhammed Şâh da şehzâdesini tahta oturtmak için takvim ehli ve müneccimlerden en iyi günü seçmelerini istemişti²⁸⁴⁷.

Gıyaseddîn Şâh Tuğluk (1320-1325), Bengal seferine giderken müneccimlerin, çıktığı bu seferden geri dönemeyeceğine dair kehanetlerini işitince iyice kızmış ve onlara tehdit yağdırmıştı²⁸⁴⁸. Gerçekten de başkentine dönmeden Afganpûr Nehri'nin kıyısında oğlu Muhammed Şâh Tuğluk'un düzenlediği bir suikast sonucunda hayatını kaybetti.

Müneccimler konusunda aktarılan bütün bu veriler sonucunda Delhi Türk Sultanlığı ordusunda aynı Karahanlı, Gazneli, Selçuklu, Gurlu, Moğol ve Hindû

²⁸⁴⁵ Cüzcanî, s. 186.

²⁸⁴⁶ Sultan Alâeddîn Muhammed Şâh devrindeki müneccimler hem yıldızlardan hüküm çıkarmada hem de yıldız rasadı yapmada mahir ve kâmil idiler. İlm-i nücum, Delhi şehrinin büyükleri arasında tam bir revaç bulmuş idi. Müneccim olmayan mahalle yok idi. Müneccimler, padişâhdan, meliklerden, emîrlerden, büyüklerden, eşraftan, hâcelerden ve hâce çocuklarından çok miktarda in'âm ve sadaka alırlardı. O dönemde Delhi eşrafı müneccimlere danışmadan hiçbir önemli işe girişmezlerdi. Şehir (Delhi)'de Müslümân ve Hindûlardan pek çok müneccim vardı. Alâî döneminde üç meşhur remmâl (kâhin) ve birkaç meşhur hânendegân (okuyucu: kâhin) da bulunmaktaydı. Remmâllerden biri Mevlânâ Sadreddîn Lovtî (مولانا صدر الدين لوتی), ikincisi Kûl şehri remmâli Garlî (غرلى) ve üçüncüsü Muineddîn Zebîrî (ممعين الدين زبيری); zamir ilminde ve gayib ahkâmın keşfinde ve kaybolan şeyleri bulmada sihirler yapardılar. Fakat Sultan Alâeddîn'in korkusundan kimse reml ve kimya ilmini izhar etmeye cesaret edemezdi. Sultan bir kimsenin kimya ilmini bildiğini işitseydi onu ebedî hapse atardı. Kimya (simya: değersiz madenlerin altına dönüştürülmesi) ilminden çok mal elde ediliyor zannederdi. Mülkün fitnesi malıdır [diye düşünürdü]. Bkz. Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 363-364.

²⁸⁴⁷ Sîhrindî, s. 79.

²⁸⁴⁸ İbn Battûta, II, s. 643.

devletlerinde olduğu gibi müneccimlere büyük bir önem verildiği görülmektedir. Hülâsa olarak Delhi ordusunun bu hususta çağının anlayışına uyduğu, ordu içerisinde müneccimler bulundurduğu görülmektedir.

3.3.20. Orduda Sağlık Hizmetleri

Fahr-i Müdebbir, bir kaleyi savunanlar içinde bulunması gereken kişileri sayarken tabibler, cerrah ve hacematçıları da zikretmektedir²⁸⁴⁹. Böylece sağlık çalışanlarının savaşlarda birer gereklilik olarak görüldüğü ve sağlık çalışanlarının ordu içerisinde hizmet verdikleri ortaya çıkmaktadır.

Sultanlığın ilk dönemlerden itibaren en büyük tıp bilginlerinin hükümdarların hizmetinde çalıştıkları, Müslümân tıbbından istifade edildiği kadar Hindû tıbbından ve tabiblerinden de istifade edildiği anlaşılmaktadır. Gur Sultanı Şehabeddîn (Mu‘izzeddîn Muhammed b. Sâm)’i Gazne’de ziyaret eden Kutbeddîn Aybek hastalanınca, Sultan tarafından asrın Galenos’u olan tabip Ruşen Rây tarafından muayene ve tedavi edilip iyileştirilmiştir²⁸⁵⁰.

Berenî, Sultan Balaban dönemindeki tabiplerin tıp ilminde eşi ve benzeri olmadığını belirtir. Öyle ki Mevlânâ Hamîdeddîn Materz hem nücûm hem de tıp ilminde asrının Hipokrat ve Galenos’udur. Berenî ardından diğer meşhur tabiplerin isimlerini sayar²⁸⁵¹.

Berenî, Alâeddîn Muhammed Şâh (1296-1316) döneminde Delhi şehrindeki tabipleri uzun uzun anlatmakta tıp sanatında çok ileri gidildiğine değinmektedir²⁸⁵².

²⁸⁴⁹ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 423.

²⁸⁵⁰ Esterâbâdî, I, s. 221.

²⁸⁵¹ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 112.

²⁸⁵² “Alâî (Alâeddîn Muhammed Şâh) asrındaki tabiplerin her birinin tıp ilmindeki mehabeti Bokrat (Hipokrat) ve Calinus (Galenos)’a hastalıkları tedavi meclisinde vezir verirlerdi. Böyle önde gelen tabibler diğer asırlarda müşahede edilmemişler. Alâî dönemi boyunca Mevlânâ Bedreddîn Dîmaşkî, bütün tabiplerin ustası olmuştur. Şehrin tabipleri tıp kitaplarından daima onun önünde istifade ederlerdi. Allah ona tıp ilmini vermişti. Sadece nabza bakarak hastalığı bilirdi. Hastanın derdi nereden doğmuştur, o hastalığın defî kaç şeye bağlıdır, hasta o hastalıktan şifa bulabilir mi yoksa ölümcül müdür bilirdi. Eğer birkaç hayvanın idrarını bir adamın idrarıyla birlikte karıştırırsalar ve delil şişesine koysalar tıp ilminin getirdiklerinden (çıkarsamalarından) sadece gözüyle bakarak delil tarafına tebessüm eder kaç canavarın idrarını şişeye koyduklarını bilirdi. Delil ve nabız [ile hastalığı anlama marifetinde] Mevlânâ Hamîd Matraz (مولانا حميد مطرز)’dan sonra Mevlânâ Dîmaşkî gibi başka bir kimse bu şehir [Delhi]’de bulunmamıştır... Alâî asrının ikinci ustası Mevlânâ Hüsâm Mârîklî (مولانا حسام ماريكلي)’nin oğlu Mevlânâ Sadreddîn Tabîb (مولانا صدر الدين طبيب) idi. Hem ilim dallarında âlim idi hem baba ve oğul tıp ilminde tam bir maharet sahibi idiler. Mezkûr Mevlânâ Sadreddîn hem nefes sahibi hem adım (tesir) sahibi idi. İlk görüşte hastanın salah ve fesadını

Emîr Husrev-i Dihlevî, Hindû Husrev Han'ı yenip 720/1302'de tahta oturan Gıyâseddîn Şâh Tuğluk'un zafer sonrası askerlerine merhem ve ilaç dağıttığına dair şu beyitleri kaleme almıştır:

Her yaralıya merhem ulaştırdığında * Her birinin canın devasını da ulaştırdı
Askere bahşiş ve maaş verdi. * Vacip olan bahşişe ekledi vacip olandan fazla²⁸⁵³.

Mesâlikü'l-ebâr'daki kayıtlara göre Muhammed Şâh Tuğluk devrinde saraya bağlı tabiplerin sayısı 1.200 idi²⁸⁵⁴. Bu kadar çok tabibin sadece saray halkını tedavi etmekle görevli olduğu düşünülemez. Bunlar aynı zamanda hükümdarın şahsi gulâmlarının tedavisi ile de ilgilenmiş olmalıdırlar. Ayrıca bu tabiplerin 1.200 civarında olması, onların askerî seferlerde de istihdam edildikleri kanaatini uyandırmaktadır.

Muhammed Şâh Tuğluk, sarayına bağlı 1.200 tabip bulunmasına rağmen diğer ülkelerden gelen ünlü doktorları da bu kadroya dahil etmekteydi. Örneğin İbn Battûta, evvelce Moğol Tarmaşîrin hizmetinde bulunmuş, onu tedavi etmiş ve sonra Muhammed Şâh Tuğluk sarayı hizmetine girerek başhekimliğe kadar yükselmiş bir doktordan bahsetmektedir²⁸⁵⁵.

Barış zamanında askerlerin ve özellikle sayıları Fîrûz Şâh Tuğluk döneminde 180.000'e vardığı bilinen gulâmların tedavileri nerede yapılmaktaydı? Fîrûz Şâh Tuğluk tarafından açılan hastaneler dolayısıyla kaynaklarda verilen bilgiler bu hususa biraz ışık tutmaktadır:

Fîrûz Şâh Tuğluk, kendi yazdığı *Futûhât-i Fîrûz Şâhî* adlı eserinde kurduğu darü'l-şifa (darüşşifa)ya avam ve hastan, yolcu ve sakinden herkesin gitmesini,

anlardı ve ona göre ilaç yapardı. İlacı maharetinden, çabuk ve daha etkili olurdu. Alâî asrında Yomnî Tabîb (یمنی بدر الدین), İlmeddîn (علم الدین), Mevlânâ İzzeddîn Bedâûnî (مولانا اعز الدین بداونی) ve Bedreddîn Dışmaşkî Şâgird (بدر الدین دیشماشکی شاکرد) tıp ilminde tam bir maharet sahibi idiler. Nâgûriyân (ناگوریان: Nagurlular), Brahmanlar (Hindû dîn adamları), Câytiyân (جایتیان: ?) tabipler şehrinde maruf ve meşhur idiler. [Fakat] Meh Çender Tabîb (مه چندر طبیب) gibi mübarek tesiri olan ve hastalığı idrak eden, Câcâ (جاجا) [gibi] cerrâh, İlmeddîn (علم الدین) gibi bir göz doktoru olan Hindistan [Hindistan'ın başka yeri]'da yok idi. [Diğerleri] ilk bakışta hastalığı anlayamazlardı. İlaç ve tedavi ile def edemezlerdi." Bkz. Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 362-363.

²⁸⁵³ چو هر مجروح را مرهم رسانید * دواى جان هر درهم رسانید
سپه را داد انعام و مواجب * به بخشش واجبی افزون زواجب Bkz. *Tuğluknâme*, s. 102.

²⁸⁵⁴ *Mesâlikü'l-ebâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 56; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-Ebâr)*, s. 35; Arab Accounts of India, s. 26; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 163.

²⁸⁵⁵ İbn Battûta, I, s. 537.

tabiplerin orada hazır bulunmalarını, hastalığı teşhis edip tedavisini yapmalarını, ilaçlarını vermelerini ve ilaç ve yiyeceklerin parasının vakıfların hissesinden karşılanmasını buyurduğunu bildirmektedir. Yolcu ve yerleşik, avam ve has, hür ve kul (gulâm)lardan herkesin oraya gelmesini, tedavi edilmelerini ve Hakk'ın kerem ve fazlından şifa bulmalarını istediğini eserinde bildirmektedir²⁸⁵⁶.

Şems-i Sirâc Afif ise Fîrûz Şâh Tuğluk tarafından şehir ehli ve yabancılar, yakın ve uzaktaki garipler, gençler ve yaşlılar, devlet ehli ve fakirler için sıhhathâne denilen bir darüşşifa bina edildiğini bildirmektedir²⁸⁵⁷. Daha sonra hastalar ve sıkıntıda olanların tedavisi için “Kârhâne-i Şifâhâne” ve “Âsitâne-i Sıhhathâne”nin tanıdık ve yabancılar, bütün hastalar için bina edildiğini haber vermektedir²⁸⁵⁸. Devamında becerikli tabipler, sadık hekimler, tasdik edilmiş hademeler, cerrahlar ve göz doktorları tayin edildiğini, hastalar için hazineden ilaçlar, yiyecekler ve içecekler tayin edildiğini, şefkat ve cömertlik kapısının avamdan ve hâstan bütün halk için açıldığını beyan etmektedir²⁸⁵⁹.

Mesâlikü'l-ebâr'daki kayıtlara göre Muhammed Şâh Tuğluk döneminde başkent Delhi'de “darüşşifa” adı ile anılan 70 hastane bulunmaktaydı. Delhi'deki hastanelerin çoğu önceki hükümdarlar dönemine tarihlenmekteydi²⁸⁶⁰.

Hâce Nizâmuddîn Ahmad, Fîrûz Şâh Tuğluk'un kendi döneminde 10 adet dârü'l-şifâ²⁸⁶¹, Esterâbâdî ise beş adet dârü'l-şifâ bina ettirdiğini bildirmektedir²⁸⁶². Fîrûz Şâh Tuğluk, en fazla gulâma sahip olan hükümdar olduğuna göre devrindeki hastanelerin inşasında gulâmların tedavisi de önemli bir etken olmuş olmalıdır.

²⁸⁵⁶ Fîrûz Şâh Tuğluk, *Futûhât-i Fîrûz Şâhî*, s. 15-16; *Sîret-i Fîrûz Şâhî*, s. 241-243.

²⁸⁵⁷ Afif, s. 352.

²⁸⁵⁸ Afif, s. 356.

²⁸⁵⁹ Afif, s. 357.

²⁸⁶⁰ *Mesâlikü'l-ebâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 49; *Türkler Hakkında Gördüklerimiz ve Duyduklarımız (Mesâlikü'l-Ebâr)*, s. 31; *Arab Accounts of India*, s. 19; Ishtiaq Husain Qureshi, a.g.e., s. 193.

²⁸⁶¹ Nizâmuddîn Ahmad, s. 241.

²⁸⁶² Esterâbâdî, I, s. 503.

Sultan Fîrûz Şâh'ın emri ile “*Kitâb-i Tıbb-i Fîrûz Şâhî*” adlı tıp kitabı yazılmıştı. Bu kitap, *Zahîre* (زخیره), *Kânûn* (قانون) ve *Eğrâz* (اغراض) gibi tıp kitaplarında bulunmayan hastalıkların reçetelerini de içermekteydi²⁸⁶³.

Fîrûz Şâh Tuğluk döneminde diğer has kârhânelerde olduğu gibi dârûdar yani ilaç üretimi kârhânelerinde de gulâmlar çalışmakta idi²⁸⁶⁴. Dârûdârlar muhtemelen tabiplerin yazdıkları ilaçları hazırlamaktaydılar. Muhtemelen söz konusu gulâmlar ordunun ilaç ihtiyacını hazırlamak için gerekli hazırlıkları yapmakta ve seferlere de iştirak etmekteydiler.

Sultanlığın hizmetinde çalışan bu tabipler ve dârûdar (eczacı) olarak faaliyet gösteren gulâmlar muhtemelen seferler sırasında seyyar hastanelerde hizmet vermekteydiler. Selçuklu, Hârezmşâhlar ve Moğollar devrinde sefere giden orduda, büyük araçlara kurulu vaziyette yüklenmiş ve öküzler tarafından çekilen seyyar hastanelerin bulunduğu bilinmektedir. Bu çadırların hayli büyük oldukları ve aynı anda 900-1.000 kişiyi içine alabildikleri kaynaklarda zikredilmektedir²⁸⁶⁵.

Selçuklu Sultanı Melikşah'ın ordusunda, tabiplerle hastaların ve alet edevatın 100 deve ile taşındığı bir seyyar bimaristan (hastane) vardı. Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd'un (1118-1131) ordusunda kırk deve ile taşınan ve karargâh yerlerinde kurulan seyyar bir bimaristan vardı. Ayrıca Selçuklu Sultanı Mahmûd'un ordusunda Azizüddîn Ebû Nasr Ahmed b. Hamid tarafından başka bir seyyar hastahâne daha tesis edilmişti ki bunun hekim ve ağırlıkları da 200 deve ile taşınıyordu. Mısır'da Memlûk sultanlarının da bir yere giderken seyyar hastanelerini yanlarında götürdükleri bilinmektedir²⁸⁶⁶.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde de seferler sırasında tedaviler muhtemelen seyyar hastanelerde yapılmış olmalıdır. Lakin bu dönemde seyyar hastanelerin varlığına dair bir işarete rastlanılmamaktadır.

²⁸⁶³ *Sîret-i Fîrûz Şâhî*, s. 351.

²⁸⁶⁴ Afîf, s. 271.

²⁸⁶⁵ Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 222-223.

²⁸⁶⁶ Arslan Terzioğlu, “Bîmâristan”, *DİA*, VI, s. 168.

Seyyar hastaneler hakkında bir malumata ulaşılammamakla birlikte söz konusu dönemde çok başarılı cerrahların/askerî cerrahların ve doktorların yetiştiği Fahr-i Müdebbir'in naklettiği ameliyatlara ve tedavi yöntemleri sayesinde gün yüzüne çıkmaktadır.

Fahr-i Müdebbir, kemikten yapılmış zehirli Hindû oku ile yaralananların tedavisi hakkında şu tavsiyelerde bulunmaktadır: “Eğer bir kimse bu [temrenden] yaralanırsa ve bu kemikten bir kimsenin içinde kalırsa yılan zehri gibi olur. Yarayı [yara olan yeri] yarsınlar ve bir susam tanesi kadar küçük bir şey olsa da arasınlar dışarı çıkarsınlar. O zaman cerî (جرى) diye adlandırılan köklerden elinde olursa yesin çabuk iyileşir. Ama her yıl yaralandığı vakitte kendini cinsel ilişkiden, coğrât (جغرات: suyu alınmış bir çeşit yoğurt)²⁸⁶⁷ yemekten ve süt içmekten alıkoymaz ise helak olur. [Böyle bir] kimsenin dişi ve kemiği siyahlaşmadı ise tedavi etme ümidi vardır ve cerî (جرى) versinler iyi olur. Ne zaman siyah olursa o kişi helak olur ve o temreni hedhânî (هدهانی) diye adlandırırlar.”²⁸⁶⁸

Emîr Husrev-i Dihlevî bir beytinde tedavi yöntemleri arasında dağlamanın önemli bir yeri olduğunu, sıkça dağlamaya başvurulduğunu göstermektedir:

Doktorum dağ buyuruyor, bilmiyor * Ki 100 yerde daha önceden gizli [dağım] var²⁸⁶⁹.

Kolundan okla yaralanan bir askere ilk müdahalenin nasıl yapılmakta olduğunu, Sultan Alâeddîn'e düzenlenen suikast dolayısıyla müşahade edilmektedir. Berenî'nin naklettiğine göre pazısından iki okla yaralan Sultan Alaeddîn, adamları tarafından kurtarıldıktan sonra yarası yıkanmış, bağlanmış ve ardından adamları pazısını rûpâklar (sarıklar) ile boynuna asmışlardır²⁸⁷⁰.

Fahr-i Müdebbir, eserinde yer verdiği ‘Savaşta Ecel Gelmeden Ölümün Gelmeyeceği’ mevzulu 33. babda bizzat kendi gördüğü kişiler ve onların anlattıkları üzerinden dönemin cerrah ve tabiblerinin zor ameliyat ve tedavilerini anlatmaktadır.

²⁸⁶⁷ Ferheng-i Feşorde-i Sohan, I, s. 742.

²⁸⁶⁸ Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a, s. 243-244.

²⁸⁶⁹ طبیب داغ فرماید نداند * که صد جا پیشتر دارم نهائی Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, Kitâb-i gazeliyât, vr. 802a.

²⁸⁷⁰ Berenî, Târih-i Fîrûz Şâhî, s. 275.

Müellif böylece devrinde savaş yaralarında büyük uzmanlığı olan cerrahların olduğunu ortaya koymaktadır.

Kitabın müellifi (Fahr-i Müdebbir) der ki bir zaman Multan'da Hâce Ali Kejnâbâdî (خواجہ علی کزنابدی) adında bir ihtiyar gördüm. Boynunun arkasında dört parmak derine inmiş bir yarası vardı. Katib (Fahr-i Müdebbir) o yaranın nasıl olduğunu sordu. Dedi ki Tekinâbâd'dan Âb Germ'e Sultan Halim Husrev Şâh ve Melik Alâeddîn Gûrî arasında saf kurulmuştu. Gazneyn ordusu hezimete düştü, ordu liderlerinden ve mukaddemlerinden bir taife onun eline düştüler. Ben de onlar arasında idim. Alâeddîn Gûrî, önünde bölük bölük boyunlarının vurulmasını buyurdu. Bu ihtiyarın da o esnada boynuna kılıç vurdular. [Darbe] o sertlikte idi ki iki şah damarı, gırtlak, bir miktar deri hariç boyun omurlarının kemikleri tamamen kesilmesine [rağmen] [boynun] ön yarısı kesilmemişti. Ölüler arasında baygın düştüm. Kan güneşin kuvveti ve rüzgâr ile kurudu. Gün ilerledi. Gündüzleyin öyle baygın şekilde yerde kaldım ta gecenin üçte birine kadar. Sabah yaklaşınca, sabah rüzgârı üstüme esti tekrar kendime geldim. Gözümü açtım kendi başımı gördüm, göğsümün önüne düşmüştü. Bir hîle/çare kıldım her iki elimle başı tuttum boynun yukarı tarafına götürdüm. Bütün kan kurumuştur. Her iki elimle her iki kulağımı tuttum öylece yerleştirip kaldıra kaldıra o yakınlardaki bir köye gittim. Doğumum ve menşeim Tekinâbad'da olduğundan herkes beni tanırdı. O köyün Hût (خوط)unun kapısına gittim ve sabah namazına kadar oturdum. Hût, namaz için dışarı çıktı ve beni o halde görünce korktu, iyice bakınca beni tanıdı. Adamlarını gelip beni eve götürmeleri için çağırdı. Beni eve götürdüler. Becerikli bir cerrah çağırdı. Eğer sen bu adamın yarasını tedavi edersen, iyileşir ve yaşarsa sana 10.000 dirhem veririm dedi. Cerrâh derhal su ısıtmalarını istedi. Yarayı tertemiz yıkadı ve yumuşakça/düzce birbiri üzerine yerleştirdi. Badem ağacından bir sopayı omurga kemiklerinin arkasına kıyasla tıraş etti. Boynun her iki omuru arasına yerleştirdi. Deriyi dikti ve ona bir miktar ilaç sürdü. Ona temiz bir kirbas (pamuklu bir kumaş çeşidi) bağladı. Bir yastığı sırtımın arkasına yerleştirdi. Bir miktar sıcak et suyu (guşt-âbe: گوشتابه) getirdiler ve büyük kaşık (kefçe) ile ağzıma döküyorlar ve yavaş yavaş aşağı iniyordu. Günde beş altı defa da böyle hizmet ediyorlardı. Cerrah her gün bir defa, iki defa ilaç sürüyordu. Nasihat ve şefkati hiç esirgemiyordu. Üç gün sonra yüce Allah dilimi açtı. Yirmi gün içinde bütün yaram toplandı ve tamamen kapandı. Yirmi gün daha kuvvet toplayıncaya kadar böyle

yememe yardım ettiler. Su döktüm (idrar yaptım) ve iyi oldum. Bu Hût bir takım elbise ve sarık getirdi ve önüme koydu büyük mazeret diledi²⁸⁷¹. Elbiseyi giydim ve evime gittim. Taziyemi tutmuşlar, sadakamı vermişler ve benden ümidi kesmişlerdi... Tekrar çalışmaya başladım, yüce Allah çocuklar verdi. Gazneyn gazilerine tekrar işkence ve müsadere yapmaya başladıklarında kaçıp Multan’a geldim. O vakadan bugüne yaklaşık 15 sene yüce Allah ecel vermemişti. Eceli gelince bir gün otururken hapşırdı ve boğazından bir ses geldi. Cerrahın boynu içine omurlar arasına yerleştirdiği o sopa çürümüşü, kırıldı ve yerinden hareket etti ve canını hakka teslim etti²⁸⁷².

Müellif (Fahr-i Müdebbir); bir vakit Multan vilayetinde Râne Setûrek (ستورك) ve Râne Behîmsar (بهيمسر) arasında savaş oldu. Multan ordusundan bazıları mala tamah ettiklerinden Râne Setûrek tarafına gittiler, râne onları kabul etti. O henüz kâfir idi. Râne Setûrek yanındayken Ramazan adında Nağrlı (نغری)²⁸⁷³ bir çocuk Türklerin hizmetini görüyordu. Bir gün saf teşkil ettiler. Putperest filan suvâri geldi ve bu Nağrlı çocuğa bile [mızrak]²⁸⁷⁴’yi sırtından vurdu ve bile “yarım gez” [35 cm.] göğsünden dışarı çıktı. Atından düştü ve kâfir atı götürdü. Müslümânlar yanına gelip onu tuttular ve bileyi dışarı çıkardılar. O yarayı dikmesi için becerikli bir cerrah getiriler. Her gün tedavi ediyor ve merhem sürüyordu. Bir ay içerisinde bütün yarası iyi oldu. Çocuk su döktü²⁸⁷⁵ ve düzeldi, sağlığına kavuştu, eskiden olduğu gibi aynı şekilde suvâri ve piyâdeye dönüştü...²⁸⁷⁶.

Sâlkût (سالکوت)²⁸⁷⁷ kuşatmacılarından Hâcib Yektehr Behlî (حاجب يكتهر بهلى) adında meşhur bir Türk’ün gözünün köşesine bir ok ulaştı ve kafasının arkasından geze (گزه veya گز olmalı)²⁸⁷⁸ kadar geçti. Ön taraftan başaramayınca oku kafasının arkasından

²⁸⁷¹ Muhtemelen Melik Alâeddîn Gûrî’den çekindiği için iyileşir iyileşmez gitmesini istiyor ve bu nedenle de özür diliyor.

²⁸⁷² *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 480-482.

²⁸⁷³ Sind’de bir şehir. Bkz. *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 484.

²⁸⁷⁴ Ali Athar, Fahr-i Müdebbir’de geçen bu kısma atfen Hindûların kullandığı bu ağır mızrağın “bhallah” (bhala) diye adlandırıldığını ayrıca ucunun saldırı için zehre bulandığını, saldırı için çok etkili bir silah olduğunu belirtmektedir. Bkz. Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s. 51.

²⁸⁷⁵ Bu kelime idrar yapmak anlamına gelmekle birlikte burada tıbbi başka bir anlamı içeriyor olabilir.

²⁸⁷⁶ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 482-483.

²⁸⁷⁷ Siyâlkût (سيالكوت), Lahor’un şehirlerinden olmalıdır. Bkz. *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 484.

²⁸⁷⁸ Gez (گزه) kelimesi Türkçedeki anlamı ile yani okun arkasındaki kertik anlamında kullanılmış olabilir. Bu anlamı daha makul gözükmektedir. Diğer anlamı ise 1 metreye denk ölçü birimi (daha önceleri 104 cm) ki Babürlülerden Ekber gezin çeşitli boylarını birleştirip, “İlahi Gez” adında bir ölçü çıkarmıştır; bu 78 cm. uzunluğundadır. Ancak farklı boylarda birtakım gezler kullanılmaya devam etmiştir. En çok kullanılanı ise 70 cm uzunluğunda olanıdır. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1921; H. Hilal Çağlayan, *Ekber-Şâh Döneminde Hindistan (1542-1605)*, s. 89.

dışarı çıkardılar. Cerrah derman verdi ve iyileşti. O olaydan sonra yirmi beş yıl daha yaşadı. Başka bir meşhur Türk'ü alnından okla vurdular. Temrenin yarısı içeri girmediği halde olduğu yerde uyudu (خفت: öldü)²⁸⁷⁹.

Hacib Ahmed Keşk (حاجب احمد کَشک) adında diğer bir Türk gencini de Âb-i Germ (آب گرم) safında düşürmüşler 36 darbe indirmişlerdi, bir darbeyi de karnına vurmuşlardı. Bütün bağırsakları (روگادنی?) ve karnının iç yağı dışarı çıkmıştı. Bütün yaraları diktiler. Bağırsaklarını batına/karna yerleştirmek için her çareyi denedilerse de yarım men su alabilen bir tas getirene kadar bir yarısını yerleştiriyorlar, [diğer yarısı] diğer taraftan dışarı çıkıyordu. Bütün bağırsakları ve iç yağını onun içine yerleştirdiler ve onun karnına yerleştirdiler ve yarayı diktiler. Bütün yaraları iyileşti ve yaklaşık 30 yıl yaşadı ve o tascık onun batnında/karnında kaldı²⁸⁸⁰.

Başka bir zaman Seyfzâr Devletyâr (سیفزار دولتیار) adında bir *neghârî*²⁸⁸¹ gördüm. Aynı şekilde boynunda dört parmak içeri girmiş yara vardı. Başında, yüzünde ve vücudunda 44 mızrak yarası vardı. Bir kimse onu arayıp ölümler arasından alıncaya kadar üç gün ölümler arasında kalmış idi. Tedavi ettiler ondan sonra yirmi yıl yaşadı ve birkaç evladı doğdu. Bu cinsten nadir şeyler çoktur, eğer hepsi yazılsa ciltler tutar, burada bu kadar [örnek] yeterli olur. Hangi durumda olursa olsun asker olmak isteyen kimse namertlik ve kötümserlik yapmasın. Allah ecel vermiş olursa [ölüm] bir defa olur kötü ad ve namertlik yürümez ve eğer vermemiş olursa cesurluk ve savaşçılıkla meşhur olur²⁸⁸².

3.3.21. Delhi Türk Sultanlığı'nda Başlıca Savaş Tipleri

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda icra edilen başlıca savaş tipleri savunma savaşları, kuşatma savaşları, meydan savaşları, gece baskınları ve pusular, nehir ve deniz savaşları ile psikolojik ve dinî savaşlardır. Burada söz konusu savaş tipleri sultanlığın tarihinden örnek olaylar ile birlikte ayrıntılı olarak ele alınacak ve analiz edilecektir.

²⁸⁷⁹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 484.

²⁸⁸⁰ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 484-485.

²⁸⁸¹ نگہار kelimesi, belki neghâr değil de nighbân yani muhafız olmalıdır.

²⁸⁸² *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 485.

3.3.21.1. Savunma Savaşları

Fahr-i Müdebbir, bir kaleyi savunurken nelere dikkat etmek lazım, müdafilere hangi araç gereçler lazım, kalede hangi tür yiyecekler bulunmalı, hangi görevliler bulunmalı, özellikle hangi silahları bulundurulmalı ve kaleyi savunmak mümkün değilse nasıl eman dilenmeli bu hususları tek tek anlatmaktadır.

Fahr-i Müdebbir, kale savunma araç gereçlerini ve yöntemlerini bütün ayrıntılarıyla aktarmaktadır. Ona göre bir kale savunmasında bulunması gereken kimseler şunlardır: “Kaleyi savunanlarda olması gereken şeyler, danışmend (âlim, şeyh), müezzin, tabip, müneccim, aşçı, testereci, ok yapımcısı, yay yapımcısı, marangoz, kuyumcu, zırh yapımcısı, saraç (atın eğer ve deriden yapılan diğer aksamını yapan), demirci, çilingir (kapı mandalı, kilit, zincîr gibi küçük demir aletler yapan), tekerlekçi, cerrah, hacematçı, terzi, hallaç, dokumacı, biracı (فقاعی: arpa üzüm karışımı şerbet)²⁸⁸³ çömlekçi/testici²⁸⁸⁴, çamaşır yıkayıcı, nalbant, keçeci, kıl eğiricisi, ölü yıkayıcısı (ğassâl), definci (hoffâr), lağımçı (kennâs) ve ayrıca tabl (davul), kös/nekkare, dohol (davul), kase (müzik aleti), boru, senc (bronz veya pirinçten tabak, kase şeklinde bir çeşit vurmalı müzik aleti), davulcu, doholzen (davulcu), boru çalan, trompetçidir.”²⁸⁸⁵

Fahr-i Müdebbir’e göre kale savunmasında gerekli araç gereçler ve silahlar ise şunlardır: “Ayrıca kelk (kamyştan yapılmış ok ya da mızrak/bu silahlar için gerekli kamış), tir-i nâvek (bir karış uzunluğunda keskin nişancı oku), ğadrek (savaş elbisesi), melhek (pervane: kale ele geçirmede kullanılan bir çeşit savaş aleti), çuvaldız (iğne şeklinde bir çeşit mermi), dâng seng (bir dâng ağırlığındaki taş)²⁸⁸⁶, nim dâng seng

²⁸⁸³ Kaynakların ifadelerinden bu içkinin alkollü ve alkolsüz türlerinin imal edildiği anlaşılmaktadır. Kelimenin sözlük anlamına bakılır ise “fokkâ” (فقاع) bira anlamına gelmektedir. Bkz. *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 461. Bununla birlikte bu kelime testi, kadeh ve şişe; şerbet anlamlarında da kullanılmaktadır. Örneğin gül şerbeti (فقاع گلاب) ifadesinde şerbet anlamında kullanılmaktadır. Bkz. Bedr-i Çâcî, s. 419; Delhi Türk Sultanlığı’nda “Taâm-i âmn” [= ahaliye verilen yemek] denilen ziyafetlerde yemek faslı bitince saraydaki misafirlere kalaydan yapılmış testiler ile “fuka” dağıtılırdı. Bu meşrubat halka verildiğinde hâcipler hep bir ağızdan “Bismillah!” derlerdi. Bkz. İbn Battûta, II, s. 661-662.

²⁸⁸⁴ Çömlekler neft ve benzeri şeyleri koyup atmak için kullanılıyor olmalı.

²⁸⁸⁵ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 423.

²⁸⁸⁶ Dâng seng (دانگ سنگ): 1 dang miktarındaki bir taş ve ağırlık ölçüsü. Bkz. *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 1237; Dâng (دانگ): İran’ın değişik yerlerinde değişik ölçüleri olmakla birlikte yaklaşık iki krata denk olan altı habbe veya 8 arpalık ağırlık birimi. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 988. Dâng: Arapçalaştırılmış hali dâniq, genel olarak altıda bir anlamındadır, özel olarak ağırlık ve para birimi olarak 1/6 dirhem ya da (daha sık) 1/6 dinar miskal’dır. Bkz. Walter Hinz, *İslâm’da Ölçü Sistemleri*, s. 13.

(yarım dang ağırlığındaki taş), yay, zenbûrek, yarım çarh, kuşkencîr (ok atan bir çeşit mancınık, ballista), ağır ve uyumuş (sabit) mancınık ve arrâde, mancınık taşı, el taşı [el ile atılan taş?], sapan taşı ve ayrıca un, buğday, arpa ve ayrıca her cinsten çok miktarda hububat, yağ, sirke²⁸⁸⁷, siyah balçık/toprak²⁸⁸⁸, inek yağı, susam yağı, iç yağı, küspe (hayvan yemi), kandil yağı, fitil, meşale, çok sayıda kandil, kurutulmuş et, çok miktarda kereste, ok kalmaz ise ok yapmak için çok miktarda kamış, çok miktarda demir, dolap (çıkırıklı kuyu dolabı) çivileri, divâr-kon²⁸⁸⁹ ham inek ve manda derisi, koçbaşı yerleştirilirse bir omuzluk/yüklük kereste veya kamışı sabitleyip bağlayıp koçbaşı üzerine indirip koçbaşı ve taşıyanları yakmak için ucu eğri/kancalı zincîrler. Ayrıca büyük taşlar, büyük tahtalar, fare-kuyrukları (bir çeşit silah olmalı), duvarların ve hisar şerefelerinin üzerlerine yerleştirmek için büyük taşlar, değirmen taşları, fare kuyruk, çeklîhâ testere, yaklaşık yarım ve bir men (ağırlığında) her iki ucu sivri demir çiviler, her cins mutfakta kullanılacak mutfak malzemelerinden, ekşi, tatlılardan, mamullerden, turşulardan ve baharatlardan ve ayrıca yay ve yay kirişi yapmak için gerekli inek siniri, çok sayıda engöştâne (başpâre), gergedan (derisinden) kalkanı, suşek kalkanı, hafçe (bir çeşit ağaç) ve akçakavak kalkanı, mancınık için çok sayıda ip, taş kaldırmak/taşımak için çok sayıda küfe ve kehâre, sapan, nöbet tutarken çalmak için şîlû, benîr ve sazların (müzik aletlerinin) tamamı ve müzisyenler, ayrıca cevşen, hûd (tulga), hoftân (içi ipek, pamuk veya yünle doldurulan bir çeşit savaş zırhı), beğaltâk (kolsuz zırh), bergustvân (zırh), gedr (savaş elbisesi), [düşmana] kaynamış yağ dökmek için büyük demir kepçeler, çok sayıda ham kerpiç, kireç (آهک: âhek), ham ipek (کچ/کج), kamış (نی: ney), kerhe (کره), bir yere zarar gelirse hemen tamir etmek için gerekli

²⁸⁸⁷ Sirke, sadece gıda olarak tüketilmemekte, ahşap savunma makinelerini ateşten koruyan örtüler imal etmek üzere derilere içirilerek de kullanılmaktaydı. Sonra sirke emdirilmiş hayvan postları kuşatma kulesi, mancınık vb. ağır kuşatma silahlarının üzerine sarılarak yakılmaları önlenmeye çalışılırdı.

²⁸⁸⁸ Muhtemelen çeşitli patlayıcı yanıcı maddelerin yerleştirilip fırlatılacağı toprak kapların yapılabilmesi için kullanılmak üzere veya bazen uygulandığı üzere kale girişinin bazı yerlerinde bataklıklar oluşturarak düşmanı buralarda tuzağa düşürmek için bulunduruluyor olabilir.

²⁸⁸⁹ Bu kısımda kale savunucularının sahip olması gereken aletler sayıldığına göre duvar yapımı inşası ile ilgili bir alet olabilir. Ya da müdafilerin kuşatmacılara karşı lağım kazmasına yarayan bir alet olabilir. Fakat Fahr-i Müdebbir, bir sayfa önce (s. 423) aynı aleti kale ele geçirmeye yarayan aletler arasında saydığına göre “kon” (کن) kelimesini, “ken” (کن) yani kenden: kazımak, koparmak anlamında düşünmelidir. Netice olarak duvar yapmaya yarayan veya duvar sökmeye, yıkmaya yarayan bir alet olabilir.

şeyler, pergellenmiş/düzeltilmiş tahtalar²⁸⁹⁰, büyük oklar (burada hartir bir ok cinsi de olabilir).²⁸⁹¹

Yukarıda Fahr-i Müdebber'in kale savunması için gerekli olduğunu saydığı malzemelerin ve silahların özellikle büyük kalelerde bulunan ambarlarda hazır bir şekilde saklandığı görülmektedir. İbn Battûta, bu tip malzemelerin ambarlarda hazır bir şekilde saklandığına dair şu bilgileri vermektedir: Dihli şehrini kuşatan surda ambar adı verilen yiyecek depoları ile mancınıklar ve ra'âde denilen²⁸⁹² ateş fırlatan hafif toplara [arrâde] ait mahzenler, sur içindeki bu büyük odalarda korunmaktadır. Ben bu tür bir ambardan çıkarılan pirinçlerin tadının değişmediğine tanık oldum; rengi biraz kararmışsa da lezzetini korumuştur. Aynı şekilde bu mahzenlerden çıkarılan küdrûyu, yani Hint diyarına özgü darıyı gördüm. Bütün bu yiyecekler ve tahıl tam doksan sene önce hükümdar olan Sultan Balaban tarafından buralara konulmuş²⁸⁹³.

Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng'de Fahri Müdebber'in önerilerine benzer şu tavsiye verilmektedir: "Kale sahibinin sulh halinde, hiçbir şekilde düşman ordusunun hücum ihtimali yokken ve tam anlamıyla emniyet, rahat, huzur içindeyken; sanki düşman askeri gelmiş, kuşatma başlatmış ya da bir dakika içinde kuşatmaya başlayacakmış gibi kalesini sağlamlaştırması, desteklemesi lazımdır ki düşman geldikten sonra oyalanmasın.

İhtiyaç duyulacak tahıl ve benzeri levazımı, uzun zaman kuşatma altında kaldığında hiçbir şeye muhtaç olmayacak şekilde devşirmelidir. Zira düşman gedikten sonra tedarik güç olur.²⁸⁹⁴

Fahr-i Müdebber, kuşatılanlara selametleri için bazı tavsiyelerde bulunmakta ve kale savunmada dikkat edilmesi gereken kuralları sıralamaktadır. Söz konusu öneriler, sırası bozulmadan ve aynen, sadece maddeler haline dönüştürülerek aşağıda aktarılmıştır:

²⁸⁹⁰ Anlaşılabacağı üzere kireç, ham kerpiç, kâmiş, pergellenmiş tahtalar gibi tahtalar hisar ve müstemilatında meydana gelen tahribatı tamir etmek için kullanılmak üzere kalede stoklanmaktadır.

²⁸⁹¹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 423-425.

²⁸⁹² Ra'âde (Ateş fırlatan toplar): Bir tür küçük toplardır; yanmış malzeme atmada kullanılır. Bu dönemde Kuzey Hindistan'da top kullanılmadığı için İbn-i Battûta arrade silahını kastediyor olmalıdır.

²⁸⁹³ İbn Battûta, II, s. 613.

²⁸⁹⁴ *Aristoteles'ten Savaş Adabı ve Ahlâkı (Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng)*, s. 67.

“[1]Düşman hisarın yakınına geldiğinde faydasız sözler söylemesinler, küfretmesinler, Allah’ı çok zikretsınler, hiçbir işte hata yapmasılar, gafil olmasınlar,

[2] Kale çok müstahkem olsa da nöbet tutsunlar ve bakımını iyi yapsınlar,

[3] Bütün gece uyanık kalsınlar (nöbetçi koysunlar) ve devamlı duvarları ve yarıkları araştırsınlar,

[4] Muhafızlara/kapı muhafızlarına güvenmesinler, geceleri kalenin kilidini alsınlar ve kendileri muhafaza etsinler (muhtemelen kale dizdarına söylüyor).

[5] Her gece askerleri/muhafızları bir burçtan diğerine göndersinler ki belki dışarıdan [birileri] onlarla birlik olmuş olabilirler, onların (düşmanların) duvarı yıkmak ve tünel kazmakla uğraşamamaları için nöbet tutmada hata yapmamalılar.

[6] Her gece birkaç defa kalenin kapılarına gitmeli ve ihtiyatlı davranmalılar. Kapıdaki muhafız ve komutanlara yumuşak davransınlar ve onları ihsan ve bahşişlerle ümitlendirsınler.

[7] Mancınık ve arrâde atıcılarına hilat ve ödül versinler

[8] Nâvek (küçük keskin nişancı oku) ve çuvaldız atıcılarını daima iş başında tutmalılar. Nâvek oku ve çuvaldızı boş yere kullanmasınlar, savaş zamanı ve esnasında kullansınlar.

[9] İçeridekilerden dışarıdakileri ok veya nâvek ile vuran hersek onurlandırılısın ve ödüllendirilsin.

[10] Eğer savaş kapının dışında olursa fasîl (فصل: hisar ve kale içindeki küçük duvar) ve hendeğin arkasından çıkmasınlar, kapıyı boş bırakmasınlar ve ve savaş gününde kapıya kıvrak ve cesur komutanlar ve önderler yerleştirsınler.

[11] Kapıları ok, yay, mızrak, yarım mızrak ve mo(a)k (مک: kısa mızrak/zûbîn), kürek, goruhe (ip, pamuk ve benzerlerinden mancınık mermisi), kılıç kalkanı (سپر چخ: siper-i çah), geniş kalkan (siper-i ferâh) ile tutsunlar. Ok, nâvek ve nef

atıcıları daima kalenin kapılarının başında düzenli bir şekilde dursunlar, Allah'ın yardımıyla o şerri defedebilmek için gönülleri gece ve gündüz savaşta olsun.”²⁸⁹⁵

Fahr-i Müdebbir, görüldüğü üzere, kale savunucuları, “çuvaldız atıcılarını daima iş başında tutmalılar” demektedir. Söz konusu çuvaldız mermisi “Lâleke/Lâlekî/Lîlkî” denilen bir çeşit silahla atılmaktadır. Bir kerede birçok çivi/çuvaldızı hasmın üzerine yağdıran (veya fırlatan) bu aletin etkileri öldürücü değilse bile oldukça sinir bozucu olduğu anlaşılmaktadır. 1182 tarihinde Sultan Selahaddin döneminde Musul şehri kuşatması esnasında, şehirdekilerin bu aletle fırlattıkları bir çivi Selahaddin'in kumandanlarından el-Esedî'nin göğsüne saplandığında onun çok sinirlendiğinden bahsedilmektedir²⁸⁹⁶.

Fahr-i Müdebbir savunuculara eğer kaleyi savunamayacaklarından emin iseler şu tavsiyede bulunmaktadır: “Eğer birkaç şey nedeniyle veya kalenin noksanlığından veya adam eksikliğinden veya silah yapamamaktan veya su, ot, saman ve kereste azlığından veya kale ehlinin aynı fikirde olmamasından kaleyi koruyamayacaklarını müşahade eder ve bilirlerse, kesinlikle ve kesinlikle savaşmayı akıllarına getirmesinler, ağır ve pekiştirilmiş yemin ve antlaşmayla eman istesinler, boş yere kendilerini, evlerini, evlatlarının yerlerini tehlikeye atmasınlar, yok etmesinler. Çünkü kale istila ve savaşla alınırsa her birinin durumu ne olur ve işin sonu nereye ulaşır bilinebilir. Aciz kalmamak ve yaşayan halkın helak olmaması için bu incelikleri bilsinler ve kendi işlerini (hazırlıklarını) vaktinden önce yapsınlar. Yitirilen şey tekrar elde edilebilir ve Allah teala [durumu] değiştirebilir, mal ve hükümdarlığın gamını yemesinler ki itibarlı olan candır ve diğer bütün şeyler hizmetçidirler. Baskı yapmasınlar ve kendi kurtuluşlarını arasınlar.”²⁸⁹⁷

Savunma savaşlarında kale muhafızları açısından en önemli sorun halkın desteğini sağlamak idi. Lahor Muktaı Melik Karakaş'ın Lahor şehri müdafası bu hususa çok güzel bir örnek teşkil etmektedir: “Lahor hisarında zahire ve silah hazırlığı yoktu. Lahor halkı gönül birliği ve uyum içerisinde değildiler. O şehrin sakinlerinin çoğu tacir

²⁸⁹⁵ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 425-426.

²⁸⁹⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, XI, s. 386; Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sûrûr*, Çeviren Ahmet Ateş, TTK Basımevi, Ankara 1960, II, s. 319-320; Ahmet Özdal, a.g.e., s. 47.

²⁸⁹⁷ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 426-427.

idiler. Moğollar devrinde Horâsân'ın yukarı kısımlarına ve Türkistan'a [ticarî] seferler yapmışlardı. Akıbetlerini düşünmeleri cihetinden her biri Moğol'dan fayda temin etti ve eman fermanı temin ettiler. Bu güvenle hisarın muhafazasında ve hisarın [etrafının] mayınlanmasında (demir diken, hasek dökmek) Melik Karakaş ile uyum içinde olmuyorlardı. Yardım, müdafa ve vuruşmaya girmiyorlardı. İslâm ordusu, Türk ve Gurlu melikler Mu'izzeddîn Behram Şâh'tan [1240-1242] korkmaları nedeniyle birlikte hareket etmiyorlardı. Bu yüzden Delhi tarafından Moğolları def etmek için hemen bir ordu yönelmedi. Bir müddet Lahor şehri önünde savaş devam etti. Moğol ordusu Lahor Hisarı etrafına çok sayıda mancınık kurdular. Surları harap ettiler. O raddeye kadar Melik Karakaş orada kaldı ve cihat etti. Ona Lahor ehlinin gönüllerindeki ihtilaf ve ayrılık durumu malum oldu. Kadı ve meşhurlar şehrin surları üzerinde nöbet tutmada çok kusur gösteriyorlardı. Melik Karakaş işin sonunun vahim olduğunu ve o şehrin muhafazasının onun takat ve gücünün fevkinde olduğunu anlayınca kendi heşem ve alayıyla gece baskını şeklinde dışarı çıktı, küffar ordusuna vurdu. Bir hamlede Moğol ordusu safını yardı ve Delhi tarafına yola koyuldu...²⁸⁹⁸ “Hak teâla onu korudu, salimen aralarından kurtuldu. Şehirde yönetici kalmadığından 16 Cemaziyelahir 639 Salı günü (21.12.1241) Moğol kâfirleri o şehri ele geçirdiler. Müslümânları şehid ettiler. Onlara tâbi olanları esir ettiler. Bu korkunç haber başkent Delhi'ye ulaşınca Sultan Mu'izzeddîn, Delhi şehri halkını [şehrin büyüklerini] Kasr-i Sepîd önünde topladı ve bu satırların yazarı bu dâîye (Cüzcânî), halkın sultana biat etmesi için vaaz etme emri verdi.”²⁸⁹⁹

İbn Battûta, kale inşa edildikten sonra çevresine de mancınık yerleştirilmesi hakkında şu bilgileri vermektedir: Meliküttüccâr, Bayram Adası'nı şenlendirmek için birkaç Müslümânı getirip yerleştirmiş. Ayrıca adada bir kale yaptırarak çevresine mancınıklar koydurtmuş²⁹⁰⁰. Böylece mancınık ve arrâdenin birer kuşatma silahı olduğu kadar savunma silahı olarak da büyük bir önem taşıdıkları görülmektedir. Ayrıca hisarları korumak için önlerine hendekler kazdırıldığı, hendeklerin de savunma vasıtası olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

²⁸⁹⁸ Cüzcânî, s. 393-394; 194-195; Sührindî, s. 30-31; Esterâbâdî, I, s. 248.

²⁸⁹⁹ Cüzcânî, s. 194-195; Sührindî, s. 31; Esterâbâdî, I, s. 248.

²⁹⁰⁰ İbn Battûta, II, s. 790.

Delhi ordusunda filler, bir saldırı vasıtası olduğu kadar savunma silahı olarak da kullanılmaktaydı. Nitekim 697/1297 tarihinde Delhi önlerine gelen Moğol Duva Han'ın oğlu Kutluk Hâce'nin 200.000 suvârilik ordusu karşına Sultan Celâleddîn Muhammed Halacî, sahih rivayete göre 2.700 işe yarar (savaşta kullanılabilecek) fil ile çıktı. Fillerin büyük bir kısmı hükümdar ile birlikte ordunun merkezinde yer aldı. Ordunun diğer kanatlarında da yer alan fillerle Moğollara karşı etkin bir şekilde taarruz edildi²⁹⁰¹.

Açık alanda kurulan ordugâhlar üzerinde şu savunma önlemleri alınmaktaydı: Ordugâhın etrafına hendek kazılmakta, harbendî/harbest (خاربندي: dikenli çalı ve çırpıdan yapılan duvarcık)²⁹⁰² oluşturulmakta, ordugâhın etrafına ketger denen tahta sur veya çitler çekilmekte, hendeğin etrafı filler ve nöbetçiler ile koruma altına alınmakta idi. Bu önlemlerin uygulandığı örneklerden biri Alâeddîn Muhammed Şâh'ın Çitor seferinden (703/1303) dönüşünde Turgay idaresindeki 120.000 kişilik Moğol ordusu tarafından kuşatılmasında yaşanmıştır²⁹⁰³.

Berenî'de bu sahne şu şekilde aktarılmıştır. “Sultan Alâeddîn'in şehirde az bir suvârisi vardı. Şehirden [Delhi] dışarı çıktı ve Sîrî'de karargâh kurdu. Moğolların hücumu ve üstünlüğü sultanı kendi ordusunun etrafına çepeçevre hendek kazdırmak zorunda bıraktı. Hendeğin etrafına halkın evlerinin kapılarının tahtalarından tahta hisar yapıldı. Moğolların kendi ordugâhına gelme yollarını kapattı. Muhafızlık, koruyuculuk ve nöbet tutmada uyanık idiler. Her bir elengî (النگی: otlakta) Moğolların giriş çıkışından haberdar olarak silahlarını kuşanmış bir şekilde konuşlandılar. Kendi ordusunu meşgul etti. Büyük bir muharebe ve vuruşma meydana gelmesi ihtimalini geride bıraktı. Her bir alaya (فوجی) ve otlağa (النگی)²⁹⁰⁴ ‘zırhlandırılmış beşer fil durdurdular’²⁹⁰⁵ ve piyâdelerden nöbetçiler yerleştirdiler ve (buraları) muhafaza ettiler. Moğollar dört bir taraftan geliyor ve sultanın ordusuna birer birer girmek ve orduyu ele geçirmek

²⁹⁰¹ Esterâbâdî, I, s. 361.

²⁹⁰² *Ferheng-i Fârsî be Türkî-yi İstanbûlî*, s. 443; *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 1059.

²⁹⁰³ Esterâbâdî, I, s. 380-381; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halacîler*, s. 60-61.

²⁹⁰⁴ İsamî'de Delhi ordusunda her bir *şafdar* (komutan)a hisar kuşatması sırasında bir eleng (otlak) tayin olduğu, başka bir yerde ise Gıyâseddîn Şâh Tuğluk döneminde Teleng kuşatmasında her bir eleng (otlak)ın yakıldığı belirtilmektedir. Bkz. İsamî, *Futuhu's-Selatin*, s. 308, 387. Kelimenin otlak dışındaki diğer bir anlamı “Bir hisarı feth etmek veya kuşatılan orduyu korumak için çepe çevre bir hisarın etrafına konuşlanan cemaat”. Bkz. *Hazâinü'l-fütûh*, s. 192 (sözlük kısmı).

²⁹⁰⁵ پنجگان پیل برگستوانها ایستادانیدند.

istiyorlardı. Moğolların o yıl görülen galebe ve baskısı hiçbir yıl ve asırda görülmemişti. Eğer Turgay bir ay daha Cumna Nehri'nin kenarında kalmış olsaydı Delhi'nin düşüp elden gitmesinden korkulmaktaydı.”²⁹⁰⁶

Moğollar, Delhi'yi feth etmek için yeterli askere sahiptiler. Delhi Türk Sultanlığı ordusu üç senelik yorucu bir sefer, birçok fetihler ve yol yorgunluğu ile geri dönmüş ve Moğollar önceden gelip yolları tuttukları için eyaletlerdeki emîrlerinden hiçbir yardım ve takviye alınamamaktaydı. Delhi ordusunun içine düştüğü bu bu kötü duruma karşın dünyanın her yerinde başarıdan başarıya koşan Moğolların 120.000 kişilik büyük bir orduyla geldikleri halde başarı kazanamamalarında kale ve surlar arkasına saklanılmamasının, ordugâhın sağlamlığının, savunma taktiklerinin büyük bir etkisi olmuş olmalıdır. Nitekim ordugâhın çepeçevre hendekler ile çevrilmesi ve hendeklerin berisinde de ketker tabir olunan çepeçevre tahta surların bulunması ve bunların önünde de çok sayıda fillerin (tahminen 2.700 civarında)²⁹⁰⁷ piyâdelerle birlikte nöbet tutması söz konusu sağlamlığı hazırlamıştır. Bu nedenle Moğollar Sultan Alâeddîn'in ordugâhına etkin bir saldırı düzenleyememiştir. Ancak Berenî'nin naklettiği üzere her iki ordunun sadece yezekî kısımları iki üç defa karşı karşıya gelmiş ve hiçbir taraf başarıya ulaşamamış ve Moğol Turgay hiçbir sebep yokken geri dönmüştür²⁹⁰⁸. İsmâî'nin belirttiğine göre bu kuşatma 40 gün sürmüştür²⁹⁰⁹.

İsmâî, Sultan Alâeddîn'in savunma tedbirlerini şu beyitlerle dile getirmektedir:

Gönül den dedi o başkaldıran arslan adam * Ki Kîlî Savaşı'nda bu taş [hisar] ne yapabildi.

Bana şehri terk etmek yaraşmaz * Tam burada ordu tutmak gerekir.

Ve ondan sonra dedi o zeki şâh * Ki ordu kursun çadır, hisarın etrafına

Diğer alayları etraftan çağırdılar * Ulağı her tarafa koşturdular

...

Bakınca Turgay Toprağı * Cihân cihân içinde çadır hisar çevresinde

²⁹⁰⁶ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 301; İsmâî, *Futuhu's-Selatin*, s. 276-277.

²⁹⁰⁷ Bu dönemde Delhi Türk Sultanlığı ordusunda yaklaşık 2700 civarında savaş fili bulunması da söz konusu savunmanın etkinliğini arttırmış olmalıdır. Nitekim bu tarihten yaklaşık altı sene önce 697/1297 tarihinde Delhi önlerinde Moğollar ile yapılan savaşta Sultan Alâeddîn Muhammed Şâh'ın ordusunda sahil rivayete göre 2700 işe yarar (savaşta kullanılacak) fil bulunuyordu. Bkz. Esterâbâdî, I, s. 361.

²⁹⁰⁸ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 302.

²⁹⁰⁹ İsmâî, *Futuhu's-Selatin*, s. 277.

Gönül'den dedi ki bu tabiye muhkemdir * Her taraftan ki bakıyorum giriş azdır²⁹¹⁰.

Hindistan'ı fethetmeye başlayan Delhi Türk Sultanlığı hükümdarları fetihler sırasında tahrip olan kaleleri restore ettiler²⁹¹¹. Hindûlar kaleleri savunma amaçlı kullanırken Delhi orduları Hindû kalelerini saldırı amaçlı askerî üstler olarak kullandılar²⁹¹². Peş peşe gelen Moğol akınları karşı kuzey hududundaki kale silsilelerinden istifade ettiler. Bununla birlikte kalelere sığınmak yerine Moğollar ile açık alanlarda karşılaştılar. Moğollara daima baskınlar düzenlediler ve pusular kurdular. Delhi şehrinde kuşatıldıklarında bile kalelere sığınmak yerine ordugâhlarını kale dışındaki açık alanlarda kurdular.

Moğolların istila hareketlerinin devamlılığı ve gülü ordular ile gelmeleri sultanlığın en önemli sorunlarından biri olmuştur. İstilaya gelen Moğol ordularının büyüklüğü, savaşdaki ustalıkları ve agresif istila taktikleri sultanlığa çok zor dönemler yaşatmıştır.

Men Tai pei lu ve *Hei Ta shi* adlı Çin elçilerinin raporları Moğolların istila usullerini ve seferde erzak sorununu nasıl çözdüklerini açıklamaktadır. Böylece Delhi Sultanlarının nasıl bir belayla karşı karşıya oldukları ortaya çıkmaktadır: “Onlar, sadece kısrak sütü içip açlıklarını gidermekle yetinirler. Bir kısrığın sütü, üç kişiyi rahatça doyurabilir. Sürekli kısrak sütü içer ve koyun kesip yerler. Bu sebeple, onların ülkesinde bir atı olan kişinin, en azından altı veya yedi koyunu vardır. Buna göre 100 atı olanların 600, 700 koyunları olduğu söylenir. Eğer Çin’e karşı sefere çıkarlarsa, yolda koyunları tükettikten sonra tavşan, geyik ve yaban domuzlarını ok ile avlar ve yerler. Yüz binlerce askerden oluşan ordu konakladığı zaman, o derecede fazla duman çıkarmaz²⁹¹³. “Askerî erzakları, koyun eti ve kısrak sütünden ibarettir... Yabancı ülkelere saldırdıklarında

²⁹¹⁰ بدل گفت آن سر کش شیرمرد * که در جنگ کیلی همین سنگ چه کرد
نباید مرا شهر بگذاشتن * همین جا بپاید سپه داشتن
و زان پس بگفت آن شه هوشیار * که لشکر زند خیمه گرد حصار
دگر فوجها راز اطراف خواند * الاغی بهر جانبی می دواند

.....
نظر کرد چون ترغی خاکسار * جهان در جهان خیمه گرد حصار
بدل گفت کین تعبیه محکم است * بهر سو که بینم در آمد کم است

Bkz. İsmâî, *Futuhu's-Selatin*, s. 276-277.
²⁹¹¹ Konstantin S Nossov, *Indian Castles 1206-1526 the Rise and Fall of the Delhi Sultanate*, s. 5.

²⁹¹² Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s. 97-98.

²⁹¹³ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, s. 75.

yağmalamaya öncelik verirler; bu ise Üstad Sun Shi'nin²⁹¹⁴ “Erzak düşman tarafından sağlanır” kuralının, en iyi onlar tarafından uygulandığının göstergesidir²⁹¹⁵.

“Büyük şehirleri zapt etmeden önce, çevredeki küçük şehirleri birer birer ele geçirip sakinlerini esaret altına aldıktan sonra oradan sürerler. Her suvâri, 10 kişi yakalayıp getirmekle görevlendirilir ve bundan sonra esirleri gece gündüz demeden çalıştırarak onlara yakacak, ot, bitki ve taşlar toplatırlar. Bu işte ihmal gösteren veya yavaş hareket edenleri kılıçtan geçirirler. Bu şekilde hazırlatılan bu malzemelerden, şehrin dışındaki kanal, hendek gibi engellerin doldurulması ve *wudung* (mancınık)un kurulmasında istifade ederler. Bu işte on binlerce kişiyi helak etmekten çekinmezler ve bu şekilde saldırıldığında hiçbir şehir ve sur uzun süre dayanamaz. Şehri ele geçirdikten sonra yaşlı ve genç, güzel ve çirkin, zengin ve fakir, direnen ve teslim olan ayırmaksızın merhametsizce katlederler. Düşmana karşı saldırı ve muharebe esnasında emre itaatsizlik ve ihmal gösteren kimse, hangi rütbe ve dereceden olursa olsun, ölüm cezasına çarptırılır. Şehir ele geçirildikten sonra, ganimet herkese taksim edilir.”²⁹¹⁶ “Ya da önceden teslim olan veya esir düşen düşman birliklerini savaşa sürerler; onları son nefesine kadar savaşarak düşmanı iyice yorduktan sonra, seçkin birliklerini savaşa dâhil ederler.”²⁹¹⁷ “Tatar askerleri, yanlarında götürdükleri at ve koyunları erzak olarak kullandıklarından, iâşe ve erzak taşımaktan kurtulmuşlardır. Bir birliğin içindeki Tatar asker sayısı çok azdır; büyük çoğunluğu, ele geçirilen devletlerin mensuplarındandır. Birlik içindeki Tatarlar, tüketemeyecekleri kadar at ve koyun etine sahip iken, aynı birlikte yer alan yıkılmış devletlerin mensupları, pirinç ile karınlarını doyururlar. Bu yüzden Tatarlar daima güçlüdürler...”²⁹¹⁸

Moğolların söz konusu istila hareketleri karşısında Delhi Kutvali Alâülmülk, Sultan Alâeddîn'e sınırları koruyabilmek için şu tavsiyelerde bulunmuştur: “Moğolların geliş yolunu kesmek için o semtin hisarlarına muteber kutvaller atanmalı, hisarlar onarılmalı, hendekler kazdırılmalı, [içleri] çok miktarda silah, saman ve zâhire [ile

²⁹¹⁴ Üstad Sun Shi: Miladî 175-200 senelerinde yaşayan Çinli komutan ve savaş teorisyeni, bkz. *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, s. 141.

²⁹¹⁵ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, s. 141.

²⁹¹⁶ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, s. 72.

²⁹¹⁷ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, s. 149.

²⁹¹⁸ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, s. 147.

doldurulmalı], mancınık ve arrâdeler kurdurulmalı, hünerli *müfredler* ve *yelegîrlere*²⁹¹⁹ sahip olunmalı...²⁹²⁰

Delhi Kutvali Alâülmülk'ün söz konusu tavsiyeleri üzerine ve Moğol Turgay'ın (703/1303) yılı civarında 120.000 kişilik Delhi saldırısı atlatıldıktan sonra Alâeddîn Muhammed Şâh, Moğolların geçiş yolu üzerindeki eski kalelerin restore edilmeleri ve ayrıca ihtiyaç duyulan yerlere de yeni kaleler inşa edilmesi için emirler çıkarttı. Sultan Alâeddîn ayrıca yeni mancınık ve arrâde yapılması, hünerli müfredlerin çaker alınması (usta istihkâmcıların istihdam edilmesi), her çeşit silahın temini ve depolarda hububat ve saman stok edilmesi için emirler verdi. Moğolların Sind'i geçtikten sonra ilk girdikleri yerler olan Sâ mânâ ve Dipalpûr'un güçlü ve seçkin kuvvetlerle donatılması ve buralardaki iktalara tecrübeli emîrler ve deneyimli valiler, meşhur komutanlar yerleştirilmesi ve bu bölgenin bir sınır eyaleti statüsünde tutularak gerekli önemin verilmesini ferman buyurdu²⁹²¹.

İlerleyen dönemde Muhammed Şâh Tuğluk devrinde Moğol saldırılarına karşı yeni bir tedbir daha alındı. Sultan başkentini Hindistan'ın tam merkezinde bulunan Devagir'e nakletti ve buraya Devletâbâd adını verdi. Bu sayede bütün eyaletlerde olup bitenler hakkında çabucak haberdar olup hızlı bir şekilde müdahale edilebilecek hem de başkenti Moğol saldırılarından korunmuş olacaktı. Fakat aradaki mesafenin çokluğu nedeniyle İran ve Türkistan'daki güçlü komşularından da gaflette kalmış oluyordu. Bu nedenle yeni başkent ile eski başkent arasında yolun her iki tarafına fidanlar diktirdi ve her koruhta bir dhâveler (koşucu ulakların bulunduğu istasyonlar) kurdurdu²⁹²². Böylece İran ve Türkistan'dan gelebilecek Moğol akınlarından hemen haberdar olabilmek mümkün olacaktı. Başkent in Türkistan ve İran sınırından uzaklaşması Moğolların ikmal yollarını uzatacağından ve onların Hindistan ikliminin olumsuz etkilerine daha fazla maruz bırakacağından başkent de Moğolların sürekli saldırılarından korunmuş olacaktı. Fakat bu yeni başkent projesi başarılı olamadı. Bütün halkı yeni başkente zorla göç ettirip Deletabad'a yerleştirdikten ve Delhi harap olduktan bir müddet sonra başkenti

²⁹¹⁹ Yel kelimesi cesur anlamında kullanılmaktadır ve gîr de yakalamak anlamındadır. Dolayısı ile cesurları, savaşçıları ele geçirenler, yakalayanlar anlamında bir kelime olabilir.

²⁹²⁰ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 269.

²⁹²¹ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 302; Esterâbâdî, I, s. 380-382; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halacîler*, s. 62.

²⁹²² Sihrindî, s. 98-99; Esterâbâdî, I, s. 455.

tekrar Delhi'ye nakletti. Bununla birlikte Devletâbâd, Dekken Spehsalarlığının merkezi oldu.

Şehir savunmasında önemli yöntemlerden biri de akşam saatlerinden sonra şehir kapılarının kapatılması ve gecenin üçte biri geçtikten sonra sokağa çıkma yasağı uygulamasının başlamasıdır. İbn Battûta bu hususta şu bilgileri aktarmaktadır: “Hükümdarın huzurundan çıktık. Gecenin üçte biri geçmiş ve nöbet tokmağı vurulmuştu. Onların âdetine göre [tokmak] çalındıktan sonra kimse dışarı çıkamazdı. Bu yüzden vezirin çıkmasını bekledik; o çıkınca onunla beraber yola koyulduk. Delhi şehrinin kapıları tümüyle kapandığından Iraklı Seyyid Ebu'l-Hasan Abbâdi'nin Serâburhan sokağındaki evinde geceledik²⁹²³.

3.3.21.2. Kuşatma Savaşları

Çinli askerî stratejist Sun Tzu taktik saldırı ve kuşatma hakkında şu tespitlerde bulunmaktadır: “Askerlikte kural 10 katıysan kuşat, beş katıysan saldır, bir katıysan dağıt, denksen hakkindan gelebil, azsan çekilebil, zayıfsan kapışmaktan kaçındır. O nedenle zayıf bir ordu bilinçsizce direnirse güçlü bir ordunun tutsağı olur.” Sun Tzu böylece kuşatma savaşları için düşmandan çok daha kalabalık bir orduya ihtiyaç olduğunu açıkça ortaya koymaktadır²⁹²⁴.

Kautilya ise kuşatma savaşları hakkında şu tespitte bulunmaktadır: “Enrika, casuslar, düşman halkını kazanmak, kuşatmak ve saldırmak bir kale ele geçirmenin beş vasıtasıdır.”²⁹²⁵

Ebû Mansûr es-Seâlibî “Kaleler ve Müstahkem Mevkilerin Düşürülmesine Dair” başlığı altında bir kuşatmanın nasıl yapılması gerektiğini hülâsa etmektedir: “Kartal yuvası gibi her yanı yüksek duvarlarla örülmüş sarp kalelerin düşürülmesi için uzun süren kuşatmalar, ince hileler gerekmede, kale içindekileri haklamak için iyi okçular, uzun menzilli mızraklar, küçük gülle arabaları, büyük mancınıklar lazım olmakta, sürekli muharebe eden cengâverler, güçlü savaşçılar şart olmaktadır. Muhasaraya alınanların her yandan yardımları kesilmeli, içeriye zerrece silah, yiyecek

²⁹²³ İbn Battûta, II, s. 738.

²⁹²⁴ Sun Zi (Sun Tzu), *Savaş Sanatı*, çev. Pulat Otkan-Giray Fidan, s. 8.

²⁹²⁵ Kautilya's *Arthashastras*, s. 581.

ve haber sızdırılmamalıdır! Hilenin her türlü, tuzağın envai çeşidi düşünülmesi, içerdekilerin inadı kırılın diye tüm yollara başvurulmalıdır. Allah'ın izni ve tevfiği ile sonunda kale kumandanları teslim bayrağını çekecektir.”²⁹²⁶

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Fahr-i Müdebbir insan ve diğer yönlerden ihtiyaçları temin edilmiş dağ zirvelerindeki kalelerin kuşatılmamasını, barış yapılarak geri dönülmesini, barış yapılmadan geri dönülürse ordu için büyük zararlara yol açacağını anlatır. Çok güvenli kalelere saldırılmaması ve kuşatmada önemli olanın ganimet değil kalenin kendisinin ele geçirilmesi olduğu yollu şu tavsiyede bulunur: “Eğer muhkem bir şehir varsa ve ihtiyaç duyduğu şeyler kalesinde yapılabiliyor ve çok insanı varsa padişâh o kalenin yakınlarına gitmemelidir. Şehrin korkusuzları/ayak takımı küstahlaşırlar ve şehrin yakınlarına bırakmazlar. Eğer [ayak takımı] maksatsız isyan ederlerse büyük bir zayıflık olur”²⁹²⁷. Eğer kalenin halkı aciz kalır, eman isterler, götürebilecekleri şeyleri götürebilmeyi dilerlerse bu verilmeli ve onda hiçbir esirgeme/kıyamama yapılmamalı. Çünkü kale feth etmek büyük bir iştir ve kale ile yetinmelidir ki işlerden/savaştan maksat muradın ortaya çıkmasıdır, kalenin teslim olması ve ele geçirilmesidir.”²⁹²⁸

Fahr-i Müdebbir, kuşatmacıların hisar ele geçirmek için sahip olmaları gereken temel silahları şöyle sıralar: “Lifli ve halatlı merdiven (نردبان ليفين وريسمانی); ucu kancalı kenevir (کنب سر چنگال)²⁹²⁹, koçbaşı (خرک), meters (مترس: düşmanın üzerine atılan korku ve dehşete sebep olan şeyler)²⁹³⁰, 10 adamlık (ده مرده: deh-merde; 10 kişi tarafından çekilen bir çeşit halatlı mancınık)²⁹³¹, mancınık, ağır/hareketli arade (عراده گران: arraâde-i girân)²⁹³², sabit arrâde (عراده خفته: arrâde-i hofte), duvar söken (دیوار کن: dîvar kon, muhtemelen duvara delik delmeye yarayan bir alet olmalıdır)²⁹³³, demir ateş küreği (آتش

²⁹²⁶ Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Hükümdarlık Sanatı (Âdâbu'l-Mulûk)*, s. 188.

²⁹²⁷ Müellif, muhtemelen kale ehli için büyük zayıflık doğar demek istiyor. Çünkü isyan kendi halkına, devletine olur.

²⁹²⁸ *Adab el-Harb vel Şecce*, s. 428.

²⁹²⁹ Bunlar tırmanma araçlarıdır.

²⁹³⁰ Normalde sözlük anlamı surlardan düşman üzerine atılacak şeyler, korku ve dehşete sebep olan şeylerdir. Fakat burada kuşatmacıların kullandığı silah olarak bahsedilmektedir. Kaledekileri dehşete salmak için atılan akrep, çıyan, yılan, leş benzeri şeyler veya mancık taşları ve yanan mancınık topları olabilir.

²⁹³¹ Mustafa Uyar, *Âdâb el-Harb ve el-Şecâ'a'ya Göre “Hisar ve Kuşatma Geleneği”*, (Ankara.edu.tr/dergiler), s. 220.

²⁹³² Diğer bir nüshada *arrâde-yi revân* (عراده روان) yani hareketli arrâde yazmaktadır.

²⁹³³ Fahr-i Müdebbir, bu silahın marangozların, yağcıların ve کبی گران \ کبی گران denilen taifenin silahı olduğunu bildirmekte fakat nasıl bir silah olduğunu tarif etmemektedir. Belki matkap veya çok büyük bir matkap tarzında bir silah olabilir. Bkz. *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 263.

âteş keş-i âhenîn)²⁹³⁴, ip/zincîr (بند: bend), kazma (کلند: kolend)²⁹³⁵, ucu kancalı mızrak (nîze-i merdgîr: adam kapan mızrak), kılıç kalkanı (سپر چخ: siper-i çeh), karve/karveh/kârve (کروه)²⁹³⁶, ucu dişli mızrak (نیزه سردندان: nîze-i ser dendân), çok miktarda tahta ve sütunlar.²⁹³⁷

Delhi Türk Sultanlığı hükümdarlarının kuşatmalarda Ebû Mansûr es-Seâlibî'nin daha önce nakledilen söz konusu tavsiyelerindeki gibi hareket ettikleri, kaleyi ele geçirmek için çok sayıda kuşatma silahı kullandıkları görülmektedir. Nitekim Celâleddîn Fîrûz Şâh Halacî'nin 689/1290 yılındaki Ranthambor kuşatması sırasında Mağribî mancınıkları (مغربيها: Mağribîhâ), gergeçler (گرگچها), pâşîb/pâbîş (پاشيب) ve sâbatlar (ساباطها) hazırlattığı görülmektedir. Lakin hisarın büyüklüğünü müşahade edince alınması esnasında çok sayıda askerin kırılacağından endişe edip kuşatmayı kaldırdığı da görülmektedir²⁹³⁸.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Hazâinü'l-fütûh* adlı eserinin pek çok yerinde Alâeddîn Muhammed Şâh Halacî ve komutanlarının kuşatmalarda Mağribî (مغربي: Mağribî mancınık), arrâde (عراده), gergeç (گرگچ), pâşîb/pâbîş (پاشيب) ve sâbat (ساباط) adındaki ağır kuşatma silahlarını kullandığını aktarmaktadır. Ayrıca ilave olarak Alâeddîn Muhammed Şâh'ın pâşîb yapımında kum dolu harita (خريطة: çanta, kese, heybe)lar kullandığı müşahade edilmektedir²⁹³⁹. Harita denilen kum dolu çuvalların hendekleri doldurmak için de kullanıldığı görülmektedir.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Alâeddîn Muhammed Şâh devrinde kale kuşatmalarında uzun mesafeli nâvek oku kullanıldığını aktarmaktadır²⁹⁴⁰. Şems-i Sîrac Afîf, Fîrûz Şâh Tuğluk'un Bengal'de Sikender Şâh'ı kuşatmasını şu şekilde

²⁹³⁴ Ateş kürekleri düşmana atılan yanıcı yakıcı maddelerin fırlatılmasında kullanılıyor olmalıdır.

²⁹³⁵ Kazma, lağım kazma için özellikle isteniyor olmalıdır.

²⁹³⁶ Karve (کروه), içi boşalmış çürük diş anlamına gelmektedir ve bu metin için söz konusu anlam saçma kaçmaktadır. Fakar Cüzcânî'nin Gurlulara özgü bir silah olarak bahsettiği kârveh (کاروه) suvârielerin ve fil suvâriyelerinin saldırılarına karşı kullanılan, onları çember içine almak için kullanılan bir piyâde silahı bulunmaktadır. Cüzcânî bu silahı şöyle tarif eder: "Piyâde savaşı hazırlığı için bir tane hâm gâv (خام گاو: debbağlanmamış sığır derisi)dan tahta şeklinde bir şey yaparlar, onun her iki yüzüne çok miktarda pamuk ve kerbâs-i monekkeş (desenli pamuklu kumaş) çekerler. Onun adı *kârve/kârveh/karuh?* (کاروه) olmalıdır. Gur piyâdeleri onu omuzları üzerine yerleştirdiklerinde baştan ayağa her yerlerini örter, saf kurduklarında (sıraya girdiklerinde) bir duvar gibi olur. Hiçbir silâh pamuğun çokluğundan dolayı ona işlemez." Fahr-i Müdebber, bu silahın kaleden huruç hareketi yapan suvâri ve fil suvâriyelerini kuşama altına almak ve durdurmak için kullanılmasını öneriyor olmalıdır. Bkz. Cüzcânî, s. 54-56.

²⁹³⁷ *Âdâbü'l-harb ve's-ş-şecâ'a*, s. 423.

²⁹³⁸ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 213.

²⁹³⁹ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 50, 51, 52, 53, 70, 71, 84, 89, 90, 91, 132.

²⁹⁴⁰ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 57.

aktarmaktadır: “Her iki tarafın da arrâde ve mancınığı vardı. Ok ve nâvek [atışıyla] hisar savaşı başladı.”²⁹⁴¹ Böylece kale ve hisar kuşatmalarına öncelikle ok ve uzun menzilli nâvek oku atışı ile başladığı gün yüzüne çıkmaktadır.

Kuşatmalar sırasında surlara tırmanmak için tahta ve ip merdivenler ve halatlar kullanılmaktaydı. Fahr-i Müdebbir, kuşatmacıların sahip olması gereken şeyler arasında ‘ucu çatallı [pençeli, kancalı] olan halatlı, kenevirli ve lifli merdivenler’i de saymaktadır²⁹⁴². Örneğin 645 (1247-1248) yılında dağlarda Hindûları kuşatan Uluğ Han (Balaban), pek çok düzenekler, halatlar ve merdivenler kullandı²⁹⁴³, Alâeddîn Muhammed Şâh devrinde surlara tırmanmak için merdivenler kurulur ve burçlara kemendler atılırdı²⁹⁴⁴. Emîr Husrev-i Dihlevî, surlara tırmanırken ahşap merdiven (nerdebân-i çûbîn) de kullanıldığını aktarmaktadır²⁹⁴⁵.

Emîr Husrev-i Dihlevî, yerin üstünde söz konusu çalışmalar olurken bir yandan da kâvendegân (کاوندگان: kazıcılar)ın pazı kuvvetiyle fersah fersah kazdıklarını ve hisarın mahfi için uğraştıklarını ve bazılarının ölümüne hisara lağım/yer altı yolu açmaya çalıştıklarını aktarmaktadır²⁹⁴⁶.

Görüldüğü üzere, Hindû kale ve şehirlerini ele geçirmek için hemen hemen bütün ağır kuşatma silahlarından istifade edilmiştir. Bu durum Delhi ordusunda söz konusu savaş gereçlerini kurabilecek teknik sınıfların yani marangozların, demircilerin vb. destek sınıflarının ve bu silahları kullanan sınıfların var olduğunu göstermektedir. Delhi ordusunun saf kas kuvvetine dayanan bir saldırı yerine kalelere ağır kuşatma silahları desteğinde saldırıldığı görülmektedir.

Mancınıklar kale kuşatmalarının ayrılmaz parçası olsalar da kurulmaları çok zahmetli ve tehlikeliydi. Bu hususa örnek olarak şu vaka aktarılabilir: Celâleddîn Fîrûz Şâh Halacî’nin geldiğini öğrenen Ranthambor racası (Rana Hammir), kaleye kapanmıştı. Sultan Celâleddîn ise mancınıkların kurulup tabyaların inşa edilip kuşatmanın derhal başlamasını emretti. O, Jhain (Châyin)’den ayrıldı ve Ranthambor

²⁹⁴¹ Afif, s. 150.

²⁹⁴² نردبان لیفین و ریسمانی و کنب سر چنگال Bkz. *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 423.

²⁹⁴³ Cüzcanî, s. 291-292.

²⁹⁴⁴ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 329.

²⁹⁴⁵ *Hazâinü’l-fütûh*, s. 94.

²⁹⁴⁶ *Hazâinü’l-fütûh*, s. 93.

Kalesi'nin keşfini yaptırarak aynı gün geri döndü. Ertesi gün vezirlerini ve kumandanlarını yanına çağıran Celâleddîn, onlara bir mancınık kuruluncaya kadar birçok askerin öldüğünü, kalenin fethi için daha birçoğunun hayatını kaybedeceğini, oysa bunun gibi 100 kalenin daha bir (Müslümân) askerinin saçının bir teli kadar bile değeri olmadığını söyleyerek geri dönmeye karar verdiğini açıkladı. Sultana göre bu kale fethedilse dahi şehid olacakların dul eşleri ve yetim çocuklarının vebali onu öbür dünyada rahat bırakmayacaktı. Bu nedenle kuşatma kaldırıldı ve sultan, 690/1291'da Delhi'ye vardı²⁹⁴⁷.

Chayin kuşatması düşmanın hisar üzerinden yaptığı mancınık atışları karşısında mancınık kurmanın çok zor olduğunu, birçok askerin bu esnada öldüğünü göstermektedir. Bununla birlikte savaşlarda mancınıkların zararı daha çok kuşatılanlara olmaktaydı²⁹⁴⁸.

Sultanlığın askerleri tarafından çuvalların içine kum doldurularak mancınıklar için yüksek kaideler hazırlandığı görülmektedir: Sultan Alâeddîn, Ranthambor kuşatması sırasında istihkâmlar kurulması için dikilen torbalara kum doldurttu. Bu torbaların bir kısmıyla hendekler dolduruldu ve bir kısmı üst üste konarak üzerlerine yerleştirilen Mağribî mancınıklar ile kalenin içine taş güller atılmaya başlandı. Kaledeki Hindûlar da buna mancınıklarıyla yanan güller atarak karşılık veriyorlardı²⁹⁴⁹.

İsâmî, söz konusu çuvalların Ranthambor kuşatmasında Sultan Alâeddîn Halacî'nin aklına gelen bir fikir üzerine eski elbiselerden ve ham derilerden dikildiklerini ve hendeğin doldurulmasıyla birlikte yol açılınca ikinci bir hile olarak çevredeki bütün ot ve dikenlerin yakılarak düşmanın görüş alanının daraltıldığını bu durumun orduyu rahatlattığını aktarmaktadır:

O dönemde tam bir yıl * Hisara bir noksanlık düşmedi

Ve ondan sonra başını kaldırdı muzaffer * Yüksek kalenin fethi için buldu bir yol

²⁹⁴⁷ Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halacîler*, s. 22.

²⁹⁴⁸ M. Aziz Ahmet, s. 71.

²⁹⁴⁹ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 50-52; İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 266; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halacîler*, s. 80.

Bir hile yükseltti dünya şâhı * Aciz kaldı raca o heybetli yerinden
Buyurdu bütün ordu ehlinin * Eski dak kumaşından elbiseden ve ham deriden
Harita (çuval) dikmelerini, kum doldurmalarını * Bir hendeğe gündüz ve gece
atmalarını

Ordunun pehlivanları hendeği doldurunca * Zamanlı zamansız sürekli
savaştlar

Kalenin serverlerinin çoğu ezildi * Her taraftan kan dereleri aktı
Ordunun kaleye gitmesi için yol olunca * Hindûların yolunu kestiler alevden
Ot ve diken olan her yerde * Hepsini bir yerde topladılar ve sonra
O yolda yığdılar ve ateş çaldılar * İki üç hafta o hile sayesinde tasasız oldular
Sonunda da onarılacak yer kalmayınca * Hisarın içinde meşakkatten başka bir
şey kalmadı²⁹⁵⁰.

Ranthambor Kalesi'ndeki Hindûlar'ın bu sırada gerçekleştirdiği yoğun
mancınık atışı, Delhi ordusunun iki, üç haftadan daha fazla bir süre boyunca kalenin
burçlarına yaklaşmasına mâni oldu²⁹⁵¹. Böylece Hintlilerin mancınık savunmasının ne
kadar kuvvetli ve dehşetli olduğu, Delhi ordusunun ağır kuşatma silahlarını yakmak için
yanan güller kullandıkları görülmektedir. Bu durum devrin sultanlarını hemen hemen
bütün kuşatmalarda mancınık özellikle de Mağribî mancınıkları kullanmaya sevk
etmiştir.

Anlaşıldığı kadarıyla Delhi ordusunu ağır kuşatma silahlarını kullanmaya
yönelten neden Hindû müdafilerin bu silahları yoğun bir şekilde kullanmasıdır. Fakat
müdafilerin elinde bu tip silahlar yok ise Delhi ordusu kaleleri kuşatma silahları
olmadan da ele geçirebilmektedir. Sivistan Kalesi'nin Moğollar'dan istirdad edilmesi

2950

به یک سال کامل دران روزگار * نیفتاد نقصانی اندر حصار
وزان پس سرافراز فیروز مند * رهی یافت بر فتح حصن بلند
یکی حیلہ انگبخت شاه جهان * که عاجز شده رانی از وقع آن
بفرمود تا اهل لشکر تمام * زدق کهن جامه و چرم خام
خریطه بدوزند در گل کنند * بیک خندق روز و شب افکنند
چو پر گشت خندق یلان سپاه * همی جنگ کردند بیگاه و گاه
بسی سروران حصن پایمال گشت * بهر جانبی جوئ خون می گزشت
چو ره شد که لشکر رود بر حصار * به بستند ره هندوان از شرار
بهر جا که بوداست خاشاک و خس * تمامی به یکجای کردند و پس
در آن ره فگنند و آتش زدند * دو سه هفته زان حیلہ بی غم شدند
هم آخر چو جاءی مرمت نماند * بحصن اندرون جز مشقت نماند
Bkz. Îsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 266.

2951 *Hazâinü'l-fütûh*, s. 50-52; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 84-85.

buna güzel bir örnek teşkil etmektedir: Moğol Saldı²⁹⁵² 698/1298-1299 yılında Sivistan Kalesi’ni zapt etti. Alâeddîn Muhammed Şâh tarafından bölgeye gönderilen Zafer Han, Moğolların içeriden yaptıkları yoğun ok atışlarına rağmen, balta, kılıç, savaş baltası ve mızrak darbeleriyle mancınık, arrâde ve Mağribî kullanmaksızın öyle bir hisarı çok kısa sürede ele geçirmeyi başardı. Saldı, kardeşi ve 1.700 kadar Moğol askeri, onların eşleri ve çocukları, Zafer Han tarafından esir alındıktan sonra Delhi’ye gönderildi²⁹⁵³.

Delhi ordusu tarafından kuşatılan kalelerin etrafına çok sayıda mancınık yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Çünkü Hindû müdafilerin yoğun mancınık ateşinden kurtulmak ve onlara kendi silahlarıyla karşılık verebilmek için söz konusu kuşatma silahlarının kullanılmasından başka bir çare yoktur. Kuşatılan kaleye ilk hücumun mancınıklar vasıtasıyla yapıldığı müşahade edilmektedir. Sivana Kalesi kuşatması bu hususlara güzel bir örnek teşkil etmektedir: Alâeddîn Muhammed Şâh, 13 Muharrem 708 (3 Temmuz 1308)da Sîvâna seferi için Delhi’den ayrıldı. Sîvâna Kalesi’ni kuşatma altına aldı. Kalenin etrafına mancınıklar yerleştirilerek surlar dövülmeye başlandı. Fakat Hindûlar, kaleyi büyük bir hararetle savunuyorlar ve kalenin içinden yaptıkları yoğun mancınık atışlarıyla Delhi ordusunun şiddetli hücumlarını geri püskürtmede başarılı oluyorlardı. Hiçbir şey işe yaramıyordu. Kale iki buçuk aylık kuşatmadan sonra ancak bir Hindû’dan alınan tavsiye üzerine su temin ettikleri göle mancınıkla kutsal saydıkları kesik inek başı fırlatılması ve Hindûların susuz kalması üzerine ele geçirilebildi²⁹⁵⁴.

Delhi ordusu bir kaleyi kuşattıktan sonra ilk işi, çadırları hisarın çevresine kurmak, tümenler (10.000 kişilik askerî birlik) arasında kale çevresindeki araziye nöbet için paylaştırmak, kalenin etrafına keteger çekmek olmaktadır. Alâeddîn Muhammed Şâh döneminde 709/1310’da Melik Nâib Kâfûr ordugâhını bu tarzda kurmuştur:

“Sayebân-i Hümâyûn-i Lal, Varagal Kapısı karşısında [Ân-Mâkinda tepesinde] eğimli bir şekilde kuruldu. Hisarın çevresine çadırlar iğne ucu sığmayacak şekilde etek eteğe kuruldu... O mahallin pâs (nöbeti)’ını teyakkuz ehline havale ediyorlardı. Öyle ki her bir tümene 1.200 gezlik zemin paylaştırıldı. Çadırların çevresinde dolaştığı hisarın bütün çevresi “2546 gez” [1.7822 km.] idi... Söz konusu tahta hisarın nasıl hazırlandığı

²⁹⁵² *Târîh-i Firişte*’de “çaldı” şeklinde geçmektedir. Bkz. Esterâbâdî, I, s. 360

²⁹⁵³ Berenî, *Târîh-i Firûz Şâhî*, s. 253; Esterâbâdî, I, s. 360; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 56.

²⁹⁵⁴ Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 94-95.

Emîr Husrev-i Dihlevî tarafından şöyle anlatılmaktadır: Mansûr ordu testerinin dişleri gibi saf çekti, Hindûların kalbi yarıldı. [Melik Nâib Kâfûr], herkesin kendi çadırının arkasına keteger (کتہ گر) yani tahta hisar çekmelerini ferman buyurdu. O zaman selm ağacı tahtasından yapılan baltalar (تبرهای بو سلمی: teberhâ-yi bû selmî) İslâm’a yardım için harekete geçti. Her bir asker “İshak Kende Şiken” oldu... Böylece gökyüzünden ateş yağsa [zarar veremeyecek] bir sağlamlıkta ordu çevresine tahta²⁹⁵⁵ hisar çektiler.”²⁹⁵⁶

Emîr Husrev-i Dihlevî, Varangal Kalesi kuşatması ile ilgili olarak Raca Leder Deva’nın kuşatıldığı kalede kendisini savunmak için kullandığı bir yöntemi şöyle anlatmaktadır: “Duvarın üzeri tatlıyla yalanmış, eğer üzerine sinek konsa ayağı kayar.”²⁹⁵⁷ Burada geçen “duvarının üzeri tatlı ile yalanmış” tabiri saldırganların ayağının kayması için dökülen şeyleri nitelemek için kullanılan bir deyimdir²⁹⁵⁸. Böylece Hindûların bir kale savunma yöntemi daha gün yüzüne çıkmış olmaktadır.

Varangal Kalesi kuşatmasında görüldüğü üzere, peş peşe kurulan çadırlar ile ve çekilen keteger ile kurulan ordugâh, hisarı çepeçevre kuşatmakta âdeti her avda yapıldığı üzere bir av halkası oluşturulmaktadır²⁹⁵⁹. Ordugâhın çevresine *keteger* kurulmasındaki amaçlar muhtemelen şunlar olmalıdır: 1. Kuşatılan düşmanın kaleden mallarını alıp kaçmasını önlemek. 2. Gece baskınlarına imkân vermemek. 3. Düşmana yardım gelmesini önlemek. 4. Ordugâhı mancınık ve benzeri silahlarla yapılan saldırılara karşı korunaklı hale getirmek. 5. Hisar içerisinden ve dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı ordugâhı ve orduyu koruma altına almak.

Kuşatmalar sırasında ordugâhın kurulması ile ilgili hazırlıklar yapılırken bir yandan da çevreye yağma ve ganimet akınlarına çıkıldığı, ordunun ihtiyaç duyacağı ot vb. çeşitli ihtiyaç maddelerinin temin edilip ganimet olarak getirildiği gözlenmektedir.

²⁹⁵⁵ Burada tahta ile ateşe dayanıklı bambular kastedilmiş olabilir.

²⁹⁵⁶ *Hazâinü 'l-fütûh*, s. 85-86.

²⁹⁵⁷ روی دیوارش بشیرینی لیسیده Bkz. *Hazâinü 'l-fütûh*, s. 97.

²⁹⁵⁸ *Hazâinü 'l-fütûh*, s. 208.

²⁹⁵⁹ Gur Devleti devri Hindistan Sultanı Mu'izzeddîn Muhammed b. Sam (1187-1206)'ın da kaleleri dâire-vâr (daire şeklinde) kuşattığı görülmektedir. Bkz. *Tâcü 'l-me 'âsir*, s. 88.

Gıyâseddîn Şâh Tuğluk döneminde I.Varangal seferi bu hususa güzel bir örnek teşkil etmektedir²⁹⁶⁰.

Moğollarda “yağmalama sırasında ilk gelenler, meskenin kapısına ok saplayarak işaret koyar ve böylece okla işaretlenen kapıdan kimse giremez” idi²⁹⁶¹. Delhi ordusunda askerlerin yağma sırasında nasıl davrandığına dair bilgiye tesadüf edilmemektedir.

Kale kuşatmalarında saldırılar Mağribî mancınığı ateşi ve nâvek oku ateşi desteği altında gerçekleştirilirdi. Ele geçirilinceye kadar kale Mağribî atışlarıyla sürekli dövülürdü. Melik Nâib Kâfur’un 709/1310’daki Varangal kuşatması buna iyi bir örnek teşkil eder²⁹⁶². Yine Gıyâseddîn Şâh Tuğluk (1320-1325) döneminde II. Varangal seferinde birkaç gün boyunca iç ve dış kale nâvek oku, Mağribî taşı darbeleriyle dövülmüş ve ele geçirilmiştir²⁹⁶³.

Noh sipihr’de Varangal Kalesi kuşatmasında mancınık, arrâde, meters (kale duvarı üzerinden düşmana atılan şeyler)²⁹⁶⁴ Mağribî, arûsek (dört yöne atış yapabilen mancınık çeşidi) silahlarının birlikte kullanıldığı ardından uzun ve muhkem bir pâşîb kurulması üzerine racanın resuller gönderip aczini dile getirip eman istediği aktarılmaktadır²⁹⁶⁵.

Kale kuşatmalarında hendek doldurulup saldırı için yol açıldıktan sonra Delhi ordusu tarafında kullanılan bir yöntem de kale çevresinde çok fazla ateş yakıp duman çıkarmaktır. Etraftaki bütün ot ve dikenler yakılarak müdafilerin görüş alanları daraltılırdı. Böylece Hindûların huruç ve saldırı yolu alevden duvarlarla kesilirdi. Kendi ordularına ise serbestçe hareket edebilme ve kaleye rahatça ilerleyebilme imkânı doğardı²⁹⁶⁶.

Kale kuşatmalarındaki söz konusu başarılarda Hindû orduların eğitim durumu ve toplum yapısının doğurduğu çeşitli zayıflıklar da çok önemli roller oynamaktaydı.

²⁹⁶⁰ Sîhrindî, s. 93.

²⁹⁶¹ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, s. 133.

²⁹⁶² *Hazâinü’l-fütûh*, s. 91-92, 94-96; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 100.

²⁹⁶³ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 449.

²⁹⁶⁴ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2065.

²⁹⁶⁵ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 123b-124a (kenar).

²⁹⁶⁶ İsamî, *Futuhu’s-Selatin*, s. 266.

Racalık orduları askerlik için yetiştirilen ve hayatları bu sanatı öğrenmekle geçen Gur ve Delhi ordusundan çok farklıydı. Rajput ordusunun en belirgin özelliği ayrı derebeylerinin kuvvetlerinden oluşmasıydı. Belirli bir ordu bulundurulmaz, gerek hâsıl olunca derhal toplanılmasına çalışılırdı. Zorla toplanan derebeyi askerleri arasında hiçbir ırkî ve millî birlik yoktu. Üstelik yürüyüş düzeni, yayılma ve yetiştirilmiş taburlar gibi hareket etmesini bilmiyorlardı. Aralarında anlaşmazlıklar ve iç çekişmeler de vardı. Düşmanlarına karşı uzun ve tehlikeli seferler mevzubahis bile değildi. Karşılarındakiler ise bu tip savaşların içinde büyümüşlerdi. Rajputların meydan muharebelerinde hiçbir başarı ihtimalleri yoktu. Nitekim çoğu kere fazla adam harcamadan kalelerine çekilip saklanıyorlardı. Gurların Hindistan'ı fethi bir seri kuşatmadan ibaretti ve bu kuşatmalar hep aynı şekilde neticelenmekteydi. Kale duvarları arasında sıkışıp kalan ve çevre ile münasebetleri kesilen, bütün kaynakları düşmanın eline geçen birlikler kısa zamanda dirençlerinin sonuna geliyorlardı. Aşağı sınıflar ve Mleççalar/Mleçhalar (kast dışı topluluklar, Hindû inancından olmayanlar)²⁹⁶⁷ ise surların dışında istilacıların insafına terk edilirdi. Bunlar tüm uyşukluklarıyla yeni efendilerine boyun eğerdiler. Onlar için yenilenler ile galipler arasında bir fark yoktu. Vergiler artmaz, hatta sulh daha iyi korunur, sanat, zanaat ve el işleri daha çok destek görürdü. Endişe edilecek ne vardı ki ortada? Kast dışındakiler için Türklerin başarısı ileri bir adım bile sayılabilirdi. Bir krallık gidiyor yerine bir yenisi geliyordu. Üstelik krallık onları köy duvarlarının ve sokakların dışında kalmaya da zorlamıyordu. Savaşlar daha fazla işçi gerektirdiğinden ücretleri de artıyordu. Savaş sonrasında ise surların onarımı, yeni yollar yapımı ve çeşitli ordu hizmetleri gibi işlerin görülmesi sürüp gidiyordu. Rajput ordusu şehir surları içerisine kapanıp kalınca dışarıda kalanlar pek nadiren onların yardımına koşuyor, dışarıda ayaklanmalara sebep oluyordu. Yüksek sınıflar kendi başlarına, kendi içlerinde eriyip yok olmaya mahkûmdular. Nitekim hemen her savaş bir kuşatmayla sonuçlanıyor

²⁹⁶⁷ Mleçhalar: Hintli olmayan ve *Candaladan* daha aşağı sınıflarında olan diğer insanlar, pislik anlamına gelen *mleccha* terimi ile tanımlanır. Bu kimseler cellâtlık yapar, hayvan keser ve inek eti yerler. Bkz. Bîrûnî, *Tahkiku mâ li'l-Hind*, s. 380; Ari olmayan, barbar topluluklar. Bunlar, Hindû değerlerine karşı duran Sanskritçe bilmeyen kast dışı kişilerdir. Bkz. Somadeva, I, s. 163'de 2. Dipnot; Ak Hun, Türk, Moğol gibi Hintli olmayan savaşçıların Mleçha olarak adlandırıldığı görülmektedir. Bkz. *Râjatarangini*, by Jogesh Chunder Dutt, I, s. 189; 190; II, 119, 253; III, s. 369; Hintli olmayan, saf olmayan, Mleçcha. Bkz. *Hindî-Türkçe Sözlük*, s. 262; Yabancı, barbar. Bkz. Burton Stein, *Hindistan Tarihi*, s. 453.

ve her kuşatma da cauhar (Hindû kadınların kendilerini ateşe atmaları)²⁹⁶⁸ ile bitiyordu²⁹⁶⁹. (Rajput hâkimiyet alanı için bkz. Ek VI)²⁹⁷⁰.

Hindû kaynaklarında yer alan veriler, Hint hükümdarlarının savunma için kalelere çok bel bağlandığını göstermektedir. Bununla birlikte kalelere sığınmanın pek çok dezavantajları bulunmaktadır. Nitekim Machiavelli askerî anlamda bir kalenin mutlak bir hata olduğunu iddia etmektedir. Kale gücün tecrit edilmesinin sembolü ve kaleyi inşa edenlerin düşmanları için kolay bir hedeftir. Sizi savunmak için tasarlanan kaleler gerçekte yardım kaynaklarıyla bağlantınızı keser ve esnekliğinizi zedeler. Girilemez gibi görülürler ama bir kaleye çekildiğinizde herkes sizin nerede olduğunuzu bilir. Kalenizin bir hapis-hâneye dönüşmesi için kuşatmanın başarılı olması da gerekmez. Küçük ve sınırlı alanlarıyla kaleler veba ve bulaşıcı hastalıklara karşı son derece açık hale gelir. Stratejik anlamda kalenin çevreden ayrılmış olması koruma sağlamaz ve gerçekte çözdüğünden çok daha fazla sorun üretir²⁹⁷¹.

Machiavelli tarafından kaleler hakkında yapılan söz konusu izahlar, Hindûların, Müslümân fâtipler karşısında neden hep gerilediklerinin, Türk egemenliğinin Hindistan'ın en güney ucuna kadar nasıl ulaştığının anlaşılabilmesi bakımından önemlidir. (Bkz. Ek I)²⁹⁷².

Söz konusu dezavantajlarına rağmen Delhi Türk Sultanlığı hükümdarları ekonomik nedenler ve Hindû askerî mimarisinin etkinliğinden dolayı Hint kalelerini yıkmadılar. Fetih sırasında tahrip olan kaleleri de restore ettiler²⁹⁷³. Hindûlar kaleleri savunma amaçlı kullanırken Delhi sultanları bu kaleleri saldırı amaçlı askerî üstler olarak kullandılar²⁹⁷⁴.

Delhi Türk Sultanlığı hükümdarları peş peşe gelen Moğol akınları karşısında, Hindûlar gibi kuzey hududundaki kale silsilelerinden istifade ettiler. Bu kalelere

²⁹⁶⁸ Cauhar: 1. Cesaret, yiğitlik. 2. Bir Rajput geleneği olarak kadınların onur ve şöretlerini korumak için kendilerini ateşe atmaları. Bkz. *Hindî-Türkçe Sözlük*, s. 169.

²⁹⁶⁹ M. Aziz Ahmet, s. 67-69.

²⁹⁷⁰ XIV. Yüzyılda Hindistan (Harita), Ek VI.

²⁹⁷¹ Robert Greene-Joost Elffers, *İktidar Güç Sahibi Olmanın 48 Yasası*, çev. Zeliha İyidoğan Babayigit, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 2000, s. 195.

²⁹⁷² Delhi Türk Sultanlığı Gelişimi ve Lûdî Hanedanı Haritası, Ek I.

²⁹⁷³ Konstantin S Nossov, a.g.e., s. 5.

²⁹⁷⁴ Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s. 97-98.

yenilerini eklediler fakat Hindûlar gibi kalelerin arkasına gizlenmediler. Moğollar ile genellikle açık alanlarda mücadele ettiler. Böylece kaleleri kendileri için bir dezavantaja dönüştürmediler. Kuzeydeki kale silsileleri Moğolları yavaşlatmak, ayrıca bu kaleleri fethedemeden ilerlemek zorunda kalan Moğolları iki ateş arasında bırakmak, yerine göre pusuya düşürebilmek için önemli işlevler gördü. Delhi sultanları Hintlilerin düştükleri hataya düşmediler ve Moğol kuşatmaları karşısında kale içlerine çekilmediler. Bu sayede Moğollar bütün çabalarına rağmen Hindistan'ı ele geçiremediler.

3.3.21.3. Meydan Savaşları

Delhi Türk Sultanlığı orduları tarafından meydan savaşlarından ziyade Hindûlar karşısında genellikle kuşatma savaşları ve Moğollar karşısında savunma savaşları, baskınlar ve pusular düzenlendiği görülmektedir. Bununla birlikte Delhi Türk Sultanlığı kuruluş döneminde ve sonrasında zaman zaman iç savaşlar sırasında meydan savaşları cereyan ettiği görülmektedir.

Sultanlığın kuruluş sürecine denk gelen bir devirde bu devleti kuracak olan Gur Devleti gulâmları arasında meydana gelen bir meydan savaşı İbn'ül Esir tarafından şöyle nakledilmektedir: Nâsireddîn Kabâçe'nin emrinde 15.000 suvâri vardı. Aksine Tâceddîn Yıldız'ın emrinde 1.500 suvâri kalmıştı. Nâsireddîn Kabâçe ve Tâceddîn Yıldız'ın orduları birbirlerinin karşısında saf tutup savaşa başladılar. Bu savaşta Yıldız ordusunun sağ ve sol kanatları hezimete uğradı. Sahip olduğu filler ganimet alındı. Ordusunun merkezinde yer alan iki fil dışında elinde fil kalmadı. Filbanları şöyle dediler: Şimdi bu duruma düştük. Senin için tehlikeye atılacağız. O zaman fillerden birine Kabâçe'nin özel sancağına saldırıp ele geçirmesi emri verildi. Diğer file de Kabâçe'nin hükümdarlık çetrisinin ele geçirilmesi emri verildi. Bu iki fil vazifelerini yerine getirdiler. Fillerden birisi Nâsireddîn Kabâçe'nin sancağını diğeri çetrisini ele geçirdi. O iki fil hamle ederken Yıldız da ordudan geri kalanlar ve filler ile birlikte düşmana saldırdı. Başını açmış ve “ya zafer ya ölüm” diyordu. İki ordu birbirlerine karıştı ve mücadeleye başladılar. O iki fil de filbânların kendilerine sancak ve çetri ele

geçirmeleri için verdikleri her emri yerine getiriyorlardı. Sonunda Nâsireddîn Kabâçe ve ordusu yenildiler ve Tâceddîn Yıldız, Lahor şehrini ele geçirdi²⁹⁷⁵.

Fahr-i Müdebbir, meydan savaşı gelenek ve taktiklerini şöyle açıklamaktadır: “Ordu sevk eden komutan savaş alanı tabiyesini (düzenini) rüzgâr ve güneşi arkasına alacak şekilde yapmalıdır. Eğer yapamazsa tozun düşmanın sol tarafına gitmesi için rüzgârı sağ tarafa almalı ve hiçbir zaman güneşin ordusu üzerine parlamasına izin vermemelidir. Çünkü güneş ışığı gözü şaşırtır. Bundan başka güneşin savaşta [ordu] arkasından güç verme özelliği vardır. Eğer rüzgârın geri döneceği tutar toz ve toprağı onun üzerine getirecek olursa ve o askeri konuşlandırmış ve safı dışarı çıkarmışsa, savaşı o gün geri atmak için hile yapmalıdır. Bir elçi göndersin ve o gün savaş olmaması için bir hile yapsın. Pek çok ordular toz, toprak ve güneşin göze parlaması yüzünden hezimete uğradılar ve yenildiler. Eğer düşman buna vâkıf olur ve savaşmaktan başka çare olmazsa birbiri ile örülmüş (kenetlenmiş) “geniş ve çah kalkanlı” (سپر های فراخ و چخ) piyâdeleri öne koymak gerekir. Okçular kalkanların arkasına konuşlanıp aralıklardan ok atmalıdırlar. Suvâriler piyâdelerin arkasında durmalı ve onların şerrini def etme dışında hamle etmeye niyet etmemelidirler. O günü selamete geçirene, toz ve toprağın zararlarından kurtulana kadar kuşatma savaşı gibi nöbetleşmelidirler. Bir grup savaşırken diğer grup dinlenmelidir.”²⁹⁷⁶

Memlûk Devleti devrinde aynı şekilde savaş anının seçiminde güneş ve rüzgâr dikkate alınmaktaydı. Bu şartlara niçin dikkat edilmesi gerektiğini Ömer b. İbrahim el-Avsi el-Ensârî (öl. 1408), daha net bir şekilde açıklamaktadır: Ordu komutanı, güneş ve rüzgârın etkilerinin ordusunun arkasından gelmesine gayret etmeli. Eğer arka taraftan gelen güneşe sahip olursa: Onun ışınları cilalı kılıçlar, miğferler ve diğer [metalik savaş araç gereçlerinin] üzerine düşer. Ve ışınları da gözlere ulaşır, görüşü bulandırır; belki de bazı adamların bütün görüşlerini yitirmesine neden olur. Arkadan gelen rüzgâra sahip olmaya gelince: Böylece rüzgâr toz ve kumu yükselttiğinde [savaşçı] rüzgârın gözlerine savurduğu kum ve tozdan korunmuş olacaktır. Rüzgâr gözlere doğru toz ve toprağı yükselttiğinde bu, gözü tehdit eden şeye karşı göz kapaklarının düşmesine neden olur. Savaşta göz kapaklarının düşürülmesi gözü karalık olarak görülmüştür, [özellikle]

²⁹⁷⁵ İbnü'l-Esîr Cezrî, *Târîh-i Kâmil-i Bozorg-i İslâm ve İrân*, XXXII, s. 15-16.

²⁹⁷⁶ *Âdâbü'l-harb ve's-ş-şecâ'a*, s. 372-373.

dövüşürken, bir kimse kılıcı görse bile düşük göz kapakları nedeniyle neredeyse [kılıç] gözüne girer; [böyle bir] savaşçı kör olmuş birisiyle kıyaslanabilir ve kör adam savaşta işe yaramaz...²⁹⁷⁷.

Ömer b. İbrahim el-Avsi el-Ensârî, bu kısımda ayrıca suvârilerin attan inip savaşması gerektiğini çünkü rüzgârın piyâdeden daha ziyade suvâriye baskı yaptığını dile getirmektedir. Fahr-i Müdebber'in bahsettiği diğer hususlar da bu kısımda benzer bir şekilde değinmektedir.

Mesâlikü'l-ebâr'daki kayıtlara göre Muhammed Şâh Tuğluk devrinde meydan savaşları şu şekilde cerayan etmekteydi: Bu ülkenin hükümdarının takip ettiği savaş düzeninde, sultan merkezde ve onun etrafında alimler ve imamlar durmaktadır. Okçular ön tarafta ve arkada; sağ ve sol kanatlar yayılır/esner böylece ordunun iki kanadı birleşerek destek verir. Onun önünde demir zırh ile örtülmüş, içerisinde gizlenmiş savaşçılar bulunan kuleleri taşıyan filler yer almaktadır. Kulelerde ok ve nefit şişeleri (قرارير النفط: karârîru'n-neft) atmak için delikler vardır. Fillerin önünde kılıç ve silahlar ile hafif zırhlar içinde yürüyen gulamlar bulunmaktadır. Kulelerdeki okçular onları arkadan ve yüksekten gözetirken, atlılar sağ ve sol kanatta onlara destek verip düşmanı yakalarken, onlar (fillerin önündeki piyâdeler) filler için yol açarlar, [fillere yaklaşan] atların tendonlarını kılıçları ile keserlerdi. Ordunun suvârieleri düşmanı kuşatır ve fillerin çevresinde ve arkasında savaşırdı ve kaçan bir adam bir çıkış ve kaçış yeri bulamazdı. Onların ellerinden kaçmak neredeyse imkansızdı, çünkü birlikler etraflarını sarar, yukarıdan ok ve nefit gelir ve piyâdeler onları kökünden koparırdı. Böylece ölüm onlara her yerden gelir ve bela onları her taraftan kuşatırdı²⁹⁷⁸.

3.3.21.4. Gece Baskınları ve Pusular

Baskın düşmanın karşısına, onun tahmin etmediği bir zamanda ve ummadığı bir yerden, bilmediği ve düşünmediği bir taktikle çıkmaktır. Bu suretle düşman saflarında bir karışıklık ortaya çıkar; askerler arasında korku belirir ve buna bağlı olarak

²⁹⁷⁷ *Tefric el-Kurûb fî Tedbîr el-Hurûb*, İngilizce kısmı s. 95-96.

²⁹⁷⁸ *Mesâlikü'l-ebâr fî-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 73-74; *Arab Accounts of India*, s. 40-41, 107-108; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, s. 45-46.

da nizam ve intizam bozulur. Bu hale düşen düşmanın karşı koyacak güç ve morali kalmaz ve neticede de hezimete maruz kalır²⁹⁷⁹.

Ebû Mansûr es-Seâlibî, “Harbe, Harbin Sebeb ve Siyasetine Dair Özdeyişler” başlığı altında “Pusu, gücü olmayanın sarıldığı en iyi çaredir” özdeyişi ile pusunun temel işlevini dile getirmektedir²⁹⁸⁰.

Abdülhamîd el-Kâtib, Emeviler döneminin sonlarında (736 yılı) gece baskınına karşı nasıl savunma yapılması gerektiğini detaylı olarak anlatmaktadır. Abdülhamîd el-Kâtib’in verdiği bilgiler, Delhi Türk Sultanlığı devrinde gece baskınlarına karşı alınan savunma tedbirleri hakkında devam eden ve değişen anlayışları görme imkânı sağlamaktadır. Abdülhamîd el-Kâtib, baskına karşı bir ordunun nasıl hareket etmesi yönünde şu tavsiyelerde bulunmuştur:

“Ana gözetleme kuleleri tam yerlerinde bulunmalı, karargâh civarında belirlenmiş esaslara göre nöbet kulelerindeki askerler vaktinde görev yerinde olmalı. Ön kanattaki emirlere uygun olarak tam yerinde olmalı, pür dikkat düşmanı beklemeli, baskın sırasında hiç kimse yüksek sesle konuşmamalı ve hatta tekbir getirmemelidir. Çünkü bu, baskına uğramış olan kısımda korkuya neden olur.

Saldırıya uğramış kısımdaki askerlerin yapması gereken, mevzilerinden ayrılmadan mızraklarını ileri doğru dikmeleri, kalkanlarıyla korunup ok atmalarıdır. Başka bir mevziye asla kaymamalıdır. Saldırıya uğramış olan askerler, saldırı noktasını diğer askerlere bildirmek için arka arkaya üç tekbir getirmelidir. Sesin geldiği bölgeyi diğer piyâdeler ve daha önceden olağan dışı hareketliliklerde destek sağlamakla görevlendirilmiş ve mızrak ve oklarla donatılmış bir ekip destekleyecektir. Gece baskınlarında asla kılıç kullanılmamalıdır. Bu baskınlar sırasında düşman askerlerinin göğsüne mızrakla, yüzüne okla çalışmak gerekir. Kalkan, miğfer ve zırhla korunmalıdır.

Düşman farklı bir mevziye yönelirse ilk saldırıya uğramış mevzinin yaptığı gibi buradakiler de üç tekbirle saldırıyı haber vermeli, diğer erat ise sükûnet ve sessizliklerini korumalıdır. Böylece saldırı noktasına, farklı destek verilebilir.

²⁹⁷⁹ Mustafa Zeki Terzi, *Hiz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askerî Teşkilât*, s. 157.

²⁹⁸⁰ Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Hükümdarlık Sanatı (Âdâbu'l-Mulûk)*, s. 185.

Gece baskınlarında revaklardaki ateşin sönmemesine dikkat etmelidir. Karargâhta bol odun kullanarak ateşler güçlendirilmeli böylece saha aydınlatması yapılmalıdır. Böylelikle askerler hükümdarın otağının yerini bilir, kalpleri yatıştır, güç bulurlar. Kuşkuya ve kötü düşüncelere kapılmazlar. Dedikoduların önü alınmış olur. Umulur ki, hükümdarın bu tarz hareket etmesiyle düşman hiçbir şey elde edemez, zafer konusunda başarısız olur.”²⁹⁸¹

Abdülhamîd el-Kâtib, baskın sonrası düşmanı takip etmek doğru bir davranış mı sorusunu şöyle cevaplar: “Düşman, baskından sonra savuşup kaçarsa bakılır, suvârilerin düşmanı takip için enerjisi varsa, atlar hazır, taburlar yerli yerindeyse, güvenilir askerlerden bir suvâri kolu düşmanı takibe gider. Takip düşmanı yorar. Takip ile düşmanın yeni bir baskın yapma ihtimali kaldırılmış olur. Ayrıca bu sayede karargâhın giriş ve çıkışları koruma altına alınmış ve düşmana askerin kararlılığı gösterilmiş olur.

... Savaşçılar düşmana hiç fırsat vermemeli elde kılıç takip yapmalıdırlar. Kından çekilmiş yalın kılıçlarla gece karanlığında ilerlemek savaşçıları çok daha korkunç gösterir. Bu tablo karşısında ayakta kalacak kişi pek azdır.”²⁹⁸²

Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng’de gece baskınlarının nasıl yapılması gerektiği hakkında şu bilgiler verilmektedir: Öncelikle daha önce gece taarruzu görmüş ve baskınlara katılmış kişilerden seçilen bir grup ve ordu sahibine çok sadık adamlar arasından seçilen ve yine gece baskını görmüş olan diğer bir grup olmak üzere iki grup seçilmesi gerektiği bildirilmektedir. “Baskın için seçilen gecenin gayet karanlık olması gerekir. Gece, sağanak yağış olursa daha iyidir. Eğer baskın yapılacak ordu, büyük su kenarına yerleşmiş ise su tarafından hücum kalkılmamalı, ordunun önünden saldırıya geçilmelidir. Ordu çok büyük ise gece yarısında; küçükse, sabaha karşı taarruz edilmelidir.

Gece baskınının usulü şöyledir: Ordu iki parçaya ayrılır, bir parçası düşman askerinin ortasına saldırır. Diğer parçası askerin etrafını sarar. Askerin ortasında olanlar ok yağmurunu başlatıp düşmanın atlarına hücum ederek, ok ve süngü ile atları

²⁹⁸¹ Abdülhamîd el-Kâtib, *Doğunun Hükümdarı*, s. 96-97.

²⁹⁸² Abdülhamîd el-Kâtib, *Doğunun Hükümdarı*, s. 97-98.

yaralamaya çalışır, onların çelik aksamını ve bağlarını kesip asker içine salıverirler. Ama onların kendi arasında seçtikleri, belirli işaretler bulunmalıdır ki düşman askeri içinde birbirlerini fark etsinler ve yanlışlıkla birbirlerini kırmassınlar.”²⁹⁸³

Fahr-i Müdebbir, pusunun önemi ve hazırlanması hakkında şu önemli bilgileri vermektedir: “Bil ki savaşın en büyük işi pusu kurmaktır. Zira savaş biri aşikâr, yüz yüze saf şeklinde yapılan ve diğeri gizli pusu şeklinde yapılan olmak üzere iki çeşittir. Pusu için namlı suvâriler seçilmelidir. Bu suvâirlerin öksürük ve rahatsızlığı olmamalıdır. Atlar damızlık (erkek) ve rüzgâr gibi bakireler olmamalı. Has atlar [iğdiş edilmiş] olmalı, sessiz, kötü huylu (feryat ve arbede çıkaran) olmamalı, gürültüsüz, dizgin gürültüsü olmayan [atlar] olmalıdır. Pusu yeri halktan uzak olmalıdır. Eğer bir su birikintisi, rûdbâr (birkaç nehir akan yöre) veya çayırılık ve çalılık alan olursa daha iyidir. Düşman [pusu]nın farkına varmaması için vahşi hayvanlara eziyet etmemeli ki ürküp kaçassınlar.”²⁹⁸⁴

Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng’de aynı hususa dikkat çekilmekte ve şu uyarı yapılmaktadır: “Pusuya yatanların binekleri eşek ve kısıraktan seçilmemeli, pusu esnasında etraftaki vahşi hayvanlar ve kuşlar ürkütülmemelidir. Çünkü o yırtıcılar ve kuşlar ürkütüldüğünde, yakınlardaki köy ve kente kaçarlar. Bu şekilde yöre halkının, durumu sezip anlamasına izin verilmemelidir.”²⁹⁸⁵

Fahr-i Müdebbir, gece baskınına karşı alınması gereken önlemleri ve bir gece baskının nasıl düzenlenmesi gerektiğini bütün ayrıntıları ile anlatmaktadır. Fahr-i Müdebbir, ilk önce biri baskın yapmak ve diğeri düşman ordugâhının yollarını tutmak üzere iki grup hazırlanması gerektiğini belirtmekte ve grupların özelliklerini şöyle sıralamaktadır: “Gece baskını yapmak için savaş işlerinde bilgili, deneyimli, denenmiş ve [diğer] bir grup akıllı, zeki ve itaatkâr kişilerden oluşmak üzere iki grup insan gereklidir.”²⁹⁸⁶

Fahr-i Müdebbir, gece baskınına giden askerlerin yapması gerekenleri ise şöyle sıralamıştır: “Gece baskını, gece yarısından tan vaktine kadar geceleyin yapılmalıdır.

²⁹⁸³ Aristoteles’ten *Savaş Adabı ve Ahlâkı* (*Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng*), s. 60-61.

²⁹⁸⁴ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 304.

²⁹⁸⁵ Aristoteles’ten *Savaş Adabı ve Ahlâkı* (*Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng*), s. 60.

²⁹⁸⁶ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 298.

Eğer yapabilirlerse onların [düşmanın] atlarını takip etsinler, dağılmaları için dizgin ve ayak bağlarını [hayvanı yere bağlayan ip] kessinler. Çadırları ve otağları (büyük çadırları) yok etsinler. Çadırları ve tâkları (eyvan, kubbe) yan yatırmak ve düşürmek için iplerini parçalasınlar ve [hasım] orduya heyecan ve korku düşürsünler. Vazifeden önce birkaç kişiyi dizginleri, hayvanların ayak bağlarını kesmeleri ve önlerine geleni bıçaklamaları/başını kesmeleri için keskin bıçaklarla içeriye göndersinler ki belki [böylece] bu vazife ve maksat savaşı ve kan dökülmeksizin elde edilir, bütün amaçlara ulaşılır. Ondan sonra bir grup savaşla ve bir grup ordugâhtan her kim dışarı çıkarsa yakalamak için yolları tutmakla meşgul olsun. Gece baskınında öyle olmasa da falanca kişiyi öldürdüler, falanca kişiyi yakaladılar diye bağırırsalar ondan [önceki yöntemden] daha iyi olur. Böylece onların [düşmanın] işlerine zayıflık gelir, o bağırışların hakikatini bilemezler ve böyle olmuştur diye endişelenmeye başlarlar, korkarlar, artık ellerinden iş gelmez ve belki (olur ki) kaçarlar, çadır ve eşyalarını bırakırlar. Demişlerdir ki savaş alanında hasmın yenilmesi için yalan söylemek uygundur.”²⁹⁸⁷

Fahr-i Müdebbir, gece baskınına uğrama ihtimaline karşı ordunun kaç guruba ayrılması gerektiğini ve bunların görevlerini ise şöyle anlatmaktadır: “Eğer gece baskını onun [kendi] tarafına yapılırsa askeri dört gruba ayırsınlar; kılıçlılar, kalkanlılar ve mızraklılar ile birlikte okçu piyâdelerden oluşan bir grup yolu korusunlar. İkincisi sağ kanatta ve kalpte [ordunun merkezi kısmında] kendi yerlerinde gizlensinler, onları görmemeleri için orda hiçbir aydınlık olmasın, ateşi hiç kimsenin olmadığı başka bir yerde yaksınlar. Böylece oranın aydınlığı olsun, siz onları aydınlıkta görünüz ve onlar sizi görmesinler. Ondan sonra onlara yaklaşsınlar ve etraflarını sarsınlar ve maksatlarına ulaşsınlar. Üçüncü grup uyanık, hazırlanmış, bütün silahlarıyla hazır sol kanatta kendi yerinde olsunlar. Eğer kendi taraflarına gelmeye kastederlerse onları sürme ve canlarına okuma vazifesine hazır olsunlar. Ordudan ayrılan dördüncü grup ordunun ilerisinde olmalıdırlar. Kır ve yolları korumalıdırlar ve hepsi birbirine yardımcı ve omuz omuza

²⁹⁸⁷ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 298-299.

olmalıdırlar. Eğer bir kimse ortaya çıkarsa cevaplarını versinler, hepsi tek yürek onlarla uğraşsın, mağlup edip hezimete uğratsınlar.”²⁹⁸⁸

Fahr-i Müdebbir, pusu ve gece baskınına uğramamak veya hazırlıklı olmak için yapılması gerekenleri ise şöyle sıralamaktadır: “Ordugâhın etrafına zincîr çekmeleri veya hendek kazmaları daha iyi olur. Ayrıca ona galip gelmek için her ne kadar ufak da olsa düşmanı küçümsememelisiniz demişlerdir. Yolların uzaklığına ve ordunun çokluğuna kanılmamalıdır. Her kim düşmanı ve hilelerini küçümser ve kendini ondan uzak bilirse, ordusunun çokluğuna kanmış olur, gafil olur ve uzak görüşlülükten/işi sağlamla almaktan vazgeçmiş olur.”²⁹⁸⁹

Delhi Ordusunda daima ordugâhın etrafına ketger çekilmesi ve onun da etrafına hendek kazılması ve otağın etrafına ayrıca zincîr çekilmesi bu tavsiyelerin uygulandığını göstermektedir.

Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng’de gece baskınlarına karşı hangi önlemlerin alınması gerektiği bütün detayları ile şöyle anlatılmaktadır: Eğer düşman askerinin kendisine gece baskını yapacağı kesin olarak biliniyorsa, orduyu dört kısma ayırmak gerekir. Bir kısmını piyâdeler ve bineğini yitirmişler ile baskın yolundan ayırıp kenara çekmeli, savaş için sağlam, kudretli ve yiğit askerlerden oluşan kalabalık grubu yüksek bir yere çıkarıp hazır halde ve duruma hâkim şekilde bekletmeli, bir kısmını saldıranlara karşı çıkarmalı ve bir kısmını pusuda saklamalıdır. Çadırlar, meşaleler ve ateşler olduğu gibi bırakılmalı, otağlar ve diğer çadırlar bozulmamalıdır. Yolların üzerine taş ve çerçöp dökülmeli, ordu komutanının bulunduğu yere meşale ve başka şeylerle işaretler konulmalıdır. Böylece onun komutan olduğu bilinmelidir.”²⁹⁹⁰

Buraya kadar pusu kurmak hakkında devrin savaş adâbı kitabı yazarlarının kitabî bilgileri aktarıldı. Şimdi bütün bu aktarılan hususlar ışığında, Delhi Türk Sultanlığı devrinde gerçek pusu ve gece baskınları sırasında işlerin nasıl yürüdüğüne bakılacaktır.

²⁹⁸⁸ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 299-300.

²⁹⁸⁹ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 300-301.

²⁹⁹⁰ *Aristoteles’ten Savaş Adabı ve Ahlâkı (Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng)*, s. 60-61.

İsâmî, Sultan Nasıreddîn döneminde istilacı Moğol ordusuna Sind Nehri'nde nasıl pusu kurulduğunu şöyle anlatmaktadır: Delhi ordusu, Moğolların yağmaladıkları mallarla ağırlaşmış olarak geri dönmeleri için bir hafta bekledi. Bir hafta sonra kuşlar gibi gelip tuzağa düştüler. Delhi ordusu ardından her yerden düşmana saldırdı. Moğol askerinin eli ayağı birbirine dolaştı ve büyük bir hezimete uğradı²⁹⁹¹.

Alâeddîn Muhammed Şâh döneminde ikinci defa Hindistan'a taarruz eden ve Beren'e gelen Moğol komutanı Turgay, Melik Tuğluk tarafından gece baskını (*şebihûn*) ile hezimete uğratıldı. Moğollar geri döndüler. Turgay ise canlı olarak ele geçirilip başkente getirildi²⁹⁹².

Delhi ordusunun gece baskınlarını Moğollara ve Hindûlara karşı ve iç savaşlarda birbirlerine karşı uyguladıkları görülmektedir. Zaman zaman kuşatılan Hindûların da gece baskını düzenlediği görülmektedir. Örneğin Melik Nâib Kâfur'un 709/1310 yılındaki Varangal Kalesi kuşatmasında akşam vaktinde dolunayda 1.000²⁹⁹³ zırhlı (درع پوش: dır' pûş) ve bergustvanlı Hindû suvârisi kaleden çıkarak Delhi ordugâhına gece baskını düzenledi. Bu baskını yapan Hindûlar su verilmiş temren, gürz, amud ve kılıç darbeleriyle helak edildi. Kaçanlar sırtlarına pelarek temrenli oklar ve tetârçe-i Türkî darbeleri aldılar²⁹⁹⁴.

Yukarıdaki gece baskınında, Delhi ordusunun, en azından gece nöbetçilerinin gece hazırlıklı olarak bekledikleri, zırhlarını çıkarmadıkları gözlenmektedir. Baskına gelenlere önce gürz, amud ve kılıç gibi yakın dövüş silahları ile müdahale edilmiş, onların çoğu böylece helak edilmiş ve kaçanların ardından da ok atılmıştır.

Delhi ordusu düşmanın ordugâha sızmasını önlemek için ve gece baskınları sırasında askerlerin birbirlerini tanımaları ve düşmanı ayırt etmeleri için parola

²⁹⁹¹ İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 143-144.

²⁹⁹² Sîhrindî, s. 73. İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 283-285.

²⁹⁹³ Haluk Kortel, *Hazâinü'l-fütûh*'u kaynak göstererek gece baskınına gelen Hindûların sayısını 3.000 olarak belirtmektedir. Tarafımızdan kullanılan nüshada bu sayı hezar (1.000) olarak belirtilmektedir. Bkz. Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 99.

²⁹⁹⁴ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 87-88.

kullanmaktaydı. Örneğin Gazi Melik, Husrev Han ile olan savaşında “kalâ” (قلا) nişanesini (parolasını) kullanmıştır²⁹⁹⁵.

İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk döneminde cereyan eden Aynü'l-mülk isyanı sırasında bir gece baskınında Delhi ordusunun nasıl hareket ettiğini ve parola kullandığını aktarmaktadır:

“İsyancılar gecenin bitimine doğru Vezir Havâce Cihân'ın yönettiği öncü kuvvetlere hücum edince asker arasında büyük bir kargaşa yaşandı. Hükümdar, hiç kimsenin yerinden kımıldamamasını ve herkesin sadece kılıçla savaşmasını emrettiğinden, ordu düşmana elde kılıçla saldırdı; korkunç bir savaş oldu.

Hükümdar kendi askerine “Delhi => Gazne” parolasını bildirmişti. Dolayısıyla asker, bir atlıya rastladığında “Delhi ” dediği zaman “Gazne” cevabını alıyorsa karşısındakinin arkadaşı olduğunu anlıyor ve onu bırakıyordu. Bu cevabı alamıyorsa hemen hamle ediyordu.”²⁹⁹⁶

Söz konusu gece baskınında, baskıncılara karşı parola önlemi alındığı ve savunmada birbirlerini vurmamak için yay ve diğer fırlatmalı silahlar yerine özellikle kılıç kullandıkları ve düşmana saldırmak yerine bulundukları yerde savunma yaptıkları gözlenmektedir.

İbn Battûta, Güney Hindistan'da Ma'ber ülkesinin Müslümân sultanı tarafından gece baskını sırasında ordugâhın nasıl korunduğu hakkında şu bilgileri vermektedir: “Orada âdet, karargâh çevresini dört kapılı tahta bir surla çevirmektir. Bu sura “ketker” diyorlar. Ayrıca hükümdarın kaldığı yerin çevresine ikinci bir ketker daha yapıyorlar Büyük ketkerin dış kısmına bel hizasında yükseltir yapıp geceleyin bunların üzerinde ateş yakıyorlar. Köle ve bekçiler geceyi orada geçiriyorlar. Her birinin elinde bir demet kamyş vardır.

Gâvur ansızın gece karanlığında karargâha hücum etmeye kalktı ve bekçiler ellerindeki demetleri tutuşturdu. Bir anda gece gündüze döndü, suvâirler gâvurun peşine

²⁹⁹⁵ *Tuğlunâme*, s. 123; Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s. 82; Ali Athar, *Army Organisation Under the Sultans of Delhi (13th and 14th Century)*, s. 141.

²⁹⁹⁶ İbn Battûta, II, s. 712.

düştü. Sabahleyin gün ağardığında akşamdan tutsak edilen gâvurlar dört gurup halinde ketkerin kapılarına getirildiler.”²⁹⁹⁷

Görüldüğü üzere, karargâhın çevresi bambu çitlerle çevrilmiştir (ki bambular ateşe dayanıklıdır)²⁹⁹⁸. Hükümdarın kaldığı yer ayrıca çevrilerek korumaya alınmıştır. Gece baskınına karşı meşaleciler hazırda bekletilmiş, düşman saldırınca birden meşaleler ateşlenerek ortam gündüze çevrilmiştir.

Berenî, Fîrûz Şâh Tuğluk döneminde Sudre Suyu’nu geçip Delhi topraklarına saldıran Moğollardan bazılarının Güceratlı mukaddemlerin (öncü birliklerin) “gece baskını” (شبخون) ile telef olduklarını aktarmaktadır²⁹⁹⁹. Muhtemelen orduda gece baskınlarını daha çok mukaddemler, yani öncü birlikler yapmaktaydılar.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Hindû ordularına karşı kurulan pusuya bir beytinde şöyle yer vermektedir:

Kaçar oldu Hindû suvârisi önden * Dışarı sıçradılar arslanlar öndeki pusudan
3000 .

Fahr-i Müdebbir, pusu kurulmasına karşı ve kurulmuş olan pusudan kurtulmak için ise şu tedbirleri önermektedir: “Eğer ordu az olursa veya korku, pusu ve gece baskınına karşı hendek kazmalı, eğer yapamazlar ise sırt sırta versinler ve birbirlerini korusunlar, dağılmamak için harbe ve dışarı çıkmaya hiç niyet etmesinler. Eğer [kendilerine] pusu kurarlarsa sırtlarını bir suya, büyük bir nehre veya çayırılık bir alana yaslasınlar öyle ki düşman bir taraftan fazla [yerden] gelemesin, bir kenarından hendek kazsınlar, peş peşe [bir] bölükle dokunmuş [sıralanmış] geniş kalkanlı, cesur piyâdelerle duvarı koruyunca, hasek [üç köşeli madeni tel] döksünler. Hasek biri tahta ve diğeri madeni olmak üzere iki çeşit olur. Eğer zincîr olursa bir kişinin geçit yerine gidememesi için fazla uzatsınlar eğer bütün bunlara rağmen hezimete uğrarlarsa düşmanın meşgul olması ve kendilerinin selamete ulaşması için sahip oldukları hasekleri döksünler ve ondan sonra altın ve gümüş (para), elbise yaygı, kap kakak, hakbîh? ve buna benzer

²⁹⁹⁷ İbn Battûta, II, s. 858.

²⁹⁹⁸ İbn Battûta, bu kamışların içlerinin dolu olduğunu, kolay kolay kesilemediklerini ve ateşe dayanıklı olduklarını bildirmektedir. Bkz. İbn Battûta, II, s. 752.

²⁹⁹⁹ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 601.

³⁰⁰⁰ گریزان شد سوار هندو از پیش * برون جستند شیران از کمین پیش Bkz. *Miftâhu’l-futûh*, 30.

şeyleri döksünler. Bu arada olur da düşmanın altın, gümüş ve mal ile meşgul olmasından, bir şey bulmuş herkesin dağılmasından, ağırlaşmasından (yükünün artmasından), artık elinden hiçbir iş gelmemesinden, bulmuş olduğu şeyi bir yere ulaştırmak için çabuk geri dönmesinden fırsat bulurlarsa, bu hale düşmüş ordunun vurulması çok kolay olur. Savaş görmüş adamlar ve harbi öğrenmiş ordu sevk eden komutanlar kasten böyle yapmışlar ve zafer gelmiştir. Ama bunu yapabilmeleri, galip gelebilmeleri için kişinin cesareti yerinde olmalı ve ne yaptığını bilmeli ve bütün ordu bu durumdan haberdar olmalıdır.”³⁰⁰¹

3.3.21.5. Nehir ve Deniz Savaşları

Hindistan’da çok sayıda büyük nehir bulunması, donanmanın varlığını zorunlu kılıyordu. Fakat dönemin kaynaklarında nehirlerde savaşların nasıl yürütüldüğüne dair fazla bilgiye rastlanılmamaktadır. Bundan dolayı ulaşılabilen her malumat, değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Gazneli Sultan Mahmûd’un 1027’de çıktığı XVII. ve son Hint seferi, Türklerin nehir savaşlarında, kara savaşlarında olduğu gibi kurt kapanı veya hilal taktiğine benzer bir taktik kullandıklarını göstermektedir. Gazneli Mahmûd, Lahor’a geldiğinde gayet savaşçı ve usta gemiciler olan Cât³⁰⁰² halkı ile savaşabilmek için 1.400 gemiden oluşan bir filo yaptırdı. Bu gemilerin her birinin önünü ve yanlarını, düşman teknelerini parçalamaya mahsus olmak üzere sağlam üç sivri demir çubukla teçhîz ettirdi. Her gemiye de mürettebattan başka ok, yay, kârûre (قاروره)³⁰⁰³ ve nefit ile yirmi nefer yerleştirdi. Bu durumdan haberdar olan Câtlar aile ve servetlerini uzak bir adaya gönderdiler. Sonra da 4.000 gemiden oluştuğu rivayet edilen [diğer bazı kaynaklara göre 8.000 gemi] filolarını savaşmak üzere hazırladılar. Sultan Mahmûd, nehrin yukarı kısımlarını gemilerle kapattığı gibi iki kısmını da filler ve atlılar ile tutmuş idi. İndus Nehri üzerindeki savaşta Câtlar cesur bir şekilde dövüşüler ise de gemileri Mahmûd’un özel techizatlı gemileri tarafından delinerek batırıldı veya yakıldı. Onlardan sahile

³⁰⁰¹ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 367.

³⁰⁰² İndus Nehri’nin her iki sahiline de eğemen olan bir Hint kabilesi. XVI. Hint seferinden dönüş esnasında Sultan Mahmûd’a sorun çıkartmışlardı. Bkz. Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 26-27.

³⁰⁰³ “Molotof kokteyli”nin öncüsü olarak “karaz”dan daha büyük boyutlu “ateş-çömleği” ya da “kıdr”, bir mancınık ya da sapan ile fırlatılıyordu. Yanar çömlek içinde lav atıcılara “kârûre- endâzân” denirdi. Bkz. Zeki Tez, *Patlayıcı Silah ve Savaş Tekniğinin Kültürel Tarihi*, s. 22-23.

çıkanlar Türkmen okçularının oklarıyla öldürüldüler. Sultan Mahmûd'un Câtlara karşı intikamı müthiş olmuştu. Gazneli ordusu Câtların ailelerinin ve hazinelerinin bulunduğu adayı da yağmaladı ve oradakileri esir aldı. Cât tehlikesi bu suretle ortadan kaldırılmış oldu³⁰⁰⁴.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde, Celâleddîn Fîrûz Şâh tarafından Cihâyin fethi için biri Çonbel Nehri ve Kenvar Suyu'ndan Ser-cândâr Mahmûd ve diğeri karadan Hürrem Melik olmak üzere iki ordu komutanı (leşker-keş) gönderildiği görülmektedir. Nehirden giden komutan, Malva sınırına kadar nehirden saldırdı. Yolda bulduğu düşmanlar için karaya suvârilere çıkarttı ve bol ganimet aldı. Geri dönüş esnasında bu ganimetler gemilerle taşındı. Kara ordusu ise kendi ganimetini kendisi nakletti³⁰⁰⁵.

Cihâyin seferi, askerî seferlerde zaman zaman biri karadan ve diğeri nehirden olmak üzere iki ayrı ordu sevk edildiğini göstermektedir. Söz konusu iki ordunun birbirinden bağımsız hareket ettikleri görülmektedir.

Emîr Husrev-i Dihlevî, nehirdeki düşman gemilerini batırmak için nefte batırılmış yanan hadeng okları atıldığını, dibi delinen gemilerin battığını anlatmaktadır:

Ok çıkardı hadeng kîş (sadak)inden * Ve kininden yayı pençesine aldı.

Batırdı çıkardı [nefte] 10 böyle [oku] yukarı çekti * Ki ateş oktan gemiye düştü.

Gerçi o darbe gemiye ulaştı * Yaranın kuruluşu denize çekildi [gemi su almaya başladı]

Ok ki gemilerinde yarık açtı * Geminin dibinden aşağıya düştü adam³⁰⁰⁶.

İbn Battûta, açık denizlere açılan gemiler, gemi çeşitleri, Delhi denizcilerinin özellikleri, Hint korsanları ve denizlerdeki faaliyetleri hakkında şu önemli bilgileri vermektedir:

³⁰⁰⁴ Esterâbâdî, I, s. 123; Nizâmuddîn Ahmad, *Tabakât-i Ekberî*, Voume I, s. 17-18; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 27-28; Radhakumud Mookerji, (Introductory Note by Brajendranath Seal), *Indian Shipping (A History of Sea-Borne Trade and Maritime Activity of the Indians from the Earliest Times)*, Longmans, Green and Co., Calcutta, London and New York 1912, s. 187.

³⁰⁰⁵ *Miftâhu'l-futûh*, 33-35.

³⁰⁰⁶ تیر برآورد ز کیش خدنگ * و ز سر کین کرد کمانرا بچنگ
غرق درآورد ده چنان بر کشاد * کاتش از تیر بکشتی قتاد
کر چه که آن زخم بکشتی رسید * خشکی زخم بدریا کشید
تیر که در کشتی شان رخنه کرد * از ته کشتی بدر افتاد مرد Bkz. *Kiranu's-sa 'deyn*, s. 124-125.

Muhammed Şâh Tuğluk'un bağışlarda bulunduğu Halifelik elçisi Şeyh Saîd, Sultan'ın kız kardeşiyle evlenen Emîr Gada'nın adamlarından Vaşl ve koruma vazifesini üstlensinler diye gönderdiği adamlar ile yola çıktı. Kafiye Sukutra Adası'na (Yemen ile Afrika arasında bir ada) varınca Hint eşkıyası kayıklarla hücum etti onların üzerine. Ölenler çoktu. Vaşl, mahir bir savaşçı olduğundan düşmanlarının çoğunu helak ettiyse de yankesiciler galip geldi. Vaşl, öldürücü bir yara almıştı. Hırsızlar kafiye ne varsa hepsini aldılar; gemiyi de yüzecek halde ve biraz azık bırakarak terk ettiler. Yolcular sonunda Aden'e [Yemen] vardılar. Vaşl orada vefat etti. Hint eşkıyası, âdetleri gereği savaş dışında kimseyi öldürmezler, malını yağmalamazlar, yolcuları da gemiyle beraber bırakırlar, istediği yere gitmesine izin verirler. Kölelere de dokunmazlar, çünkü köleler onların ırkındandır zaten³⁰⁰⁷.

İbn Battûta, Hint Okyanusu'nda Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351) tarafından korsanlardan ele geçirilen Kinbâya Körfezi'ne yakın Bayram (Piram) Adası hakkında şu bilgileri vermektedir: "Yolculuğa çıkışımızdan iki gün sonra karadan dört mil uzaklıkta bulunan ıssız Bayram Adası'na çıktık, oradaki göletten su aldık. Bayram Adası gâvur elinden alındıktan beri harap ve sahipsiz kalmıştır. Daha önce belirttiğimiz Meliküttüccâr [Kinbâya şehrini yöneticisi] burayı şenlendirmek için birkaç Müslümân getirip yerleştirmiştir. Ayrıca adada bir kale yaptırarak çevresine mancınıklar koydurtmuş."³⁰⁰⁸ Bu adanın su ikmali bakımında önemli olduğu ve Delhi Türk Sultanlığı hükümdarlarının açık denizde zaman zaman korsanları temizlemeye yönelik harekâtlar düzenlediği böylece ortaya çıkmaktadır.

Gıyâseddîn Şâh Tuğluk devrinde 1321 yılında Hindistan'ı ziyaret eden İtalyan seyyah Pordenoneli Odoric (öl. 1331), Hindistan'da Salsetta Adası'ndaki liman şehri Tana³⁰⁰⁹ sahilindeki adanın Saracens (Müslümân) hâkimiyeti altında olup Delhi Türk Sultanlığı'na bağlı olduğunu ve askerî kuvvetle alındığını bildirmektedir³⁰¹⁰.

Pordenoneli Odoric'in Tana sahilindeki ada hakkındaki söyledikleri İbn Battûta'nın verdiği bilgileri doğrulamakta ve Delhi Türk Sultanlığı ordusu tarafından

³⁰⁰⁷ İbn Battûta, I, s. 220.

³⁰⁰⁸ İbn Battûta, II, s. 790, 802.

³⁰⁰⁹ Salsetta Adası üzerinde Mumbai (Bombay)'nin kuzeyinde 20 km mesâfede bulunur.

³⁰¹⁰ *Cathay and the Wat Thither*, II, s. 114.

Hint Okyanusu’nda gemiler ile askerî bir faaliyet yürütüldüğünü, okyanustaki adaların fethedildiğini ortaya koymaktadır.

Fîrûz Şâh Tuğluk devrinde II. Tatta savaşında Tattalılar (Tatta racası) ile Sind Nehri’nde nasıl savaşıldığı Şems-i Siarac Afif tarafından anlatılmaktadır: Fîrûz Şâh Tuğluk, Gücerat’tan II. Tatta seferine çıktı. Melik ‘Îmâdü’l-mülk ve Zafer Han’ın Sind’i geçmelerini istedi. Sind taifesi (Tattalılar) büyük bir kuvvet ve sonsuz bir cesaretle Sind Nehri’nin geçit yerlerinde 70 koruh boyunca “gemilere binmiş olarak” (بحر سوار: bahr-i suvâr) ve ağır zırhlılar ile geçişe engel olmuşlardı. Geçmek mümkün değildi. Sonunda yapılan meşveret neticesinde Melik ‘Îmâdü’l-mülk ve Zafer Han’ın büyük bir orduyla yürüyerek Delhi şehri tarafına dönmeleri ve *bahr* (deniz kuvvetlerini)ı da kendileri ile birlikte Delhi tarafına doğru götürmeleri, Sind kenarında 120 koruh zemini kat etmelerini ve Bekher’in aşağısında Sind Suyu’nun karşısına geçmeleri ve oradan aynı yolu geri kat edip Tatta ülkesine dönüp savaşmaları kararlaştırıldı. Onlar Tatta toprağına varınca suvârî ve piyâdelerden kalabalık bir cemiyetle Tattalılar hisardan dışarı çıktılar. Her iki taraf arasında çetin bir savaş oldu. Sultan Fîrûz öteki sahilde idi ve Sind Nehri’nin genişliğinden karşı sahil görülmüyordu. Ancak gazilerin merkeplerinin tozu gözükmüyordu. Sultan Fîrûz ordunun geçişi için hazır bekliyordu. Akşam olunca gönüllü bir meliği zûrek (زورك: sandal, kayık)e bindirip Sind Nehri’nin karşısına gönderdi. Adamlarına savaştan el çekip geri dönmeleri haberini yolladı. Çünkü her iki tarafın Müslümânları ve günahsızları telef oluyorlardı. Melik ‘Îmâdü’l-mülk ve Melik Zafer Han bütün orduyla emre uygun şekilde geldikleri yolu kullanarak geri döndüler ve Şehinşâh’a bağlandılar. Şehinşâh “‘Îmâdü’l-mülk’ü başkente göndererek daha fazla asker talep etti”³⁰¹¹. Fîrûz Şâh Tuğluk’un alay alay gelen ordusunun büyüklüğünü gören Tattalılar pişman oldular. Ekinlerini hasat edemeyen Tatta’ya kıtlık düştü halkın büyük ve küçükleri açlıktan gemilerle sultanın ordusuna geliyorlardı. Liderleri Câm ve Bânhebne? (بانهبنه)³⁰¹² aralarında anlaşıp dergâha sırayla gelip eman istediler ve etbâ ve haylhânelerini (ailelerini) Delhi’ye göndermek şartıyla affedildiler³⁰¹³.

³⁰¹¹ Afif, s. 234-236.

³⁰¹² Salim Cöhçe, bu iki ayrı ismi birleştirip Tatta Racası Cam Babiniya olarak anmaktadır. Bkz. Salim Cöhçe, “Hindistan’da Kurulan Türk Devletleri”, s. 1242.

³⁰¹³ Afif, s. 238-247.

Görüldüğü üzere, Tattalılar 70 korûhluk bir alanda, Delhi gemilerinin Sind Nehri'nden geçişe engel olmuşlardır. Nehirde sıkı bir savunma hattı kurmuşlardır. Bu durum Tattalıların çok güçlü bir donanması olduğunu göstermektedir. Fîrûz Şâh Tuğluk, Sind'in karşı sahiline geçebilmek için ordusunun büyük bir kısmını ve donanmasını iki büyük emîr ile birlikte düşman savunması olmayan 120 koruh uzaklıktaki Bekher mevkiine göndermek zorunda kalmıştır. Ancak böylece karşı sahile geçebilmiştir. Fakat böyle yaparak düşmanın saldırısı karşısında bir riski göze almış olmaktadır. Zaten kaynağımız da bu olay için sultan büyük bir cesaret gösterdi bravo demektedir.

Gıyâseddîn Ali Yezdî, Timur ordusu Hindistan'dan zaferle geri dönerken Ganj Nehri'nde yaşanan bir çatışma hakkında şu malumatları vermektedir: Cemaziyülevvel ayının 2'si Cumartesi günü (18 Ocak 1399), Ganj Nehri'nin kıyısından hareket edilerek Ganj sahilinin yukarı taraflarındaki Tuğlukpur'a doğru gidildi. Bu esnada kalabalık bir kâfir ordusunun [metinde düşman ordusunun din farkı gözetmeksizin bu adla anıldığı görülmektedir] 48 gemi ile nehir üzerinden geldiği haberini aldılar. 'Gemilerden her biri sanki dağ parçası gibi burçlar gibi veya başının Nil Nehri'nden çıkarmış bir fil gibi idiler.'³⁰¹⁴ Bunun üzerine Hâkân hazretleri kendi has kulları ve muzaffer ordudan orada bulunan 1.000 suvâriyle nehre yüzünü döndü. Askerlerinden bazıları, canlarını düşünmeden suya atladılar. Timsahlar gibi dalıp balıklar gibi yüzerek düşmana saldırdılar. Bazıları nehrin kıyılarını tuttular, bazıları da ateş yakarak düşmanı ateşli ok yağmuruna tuttular. Putperestler pek çok silahla karşılık verdiler ve kalkanları başları üzerine çekip ok attılar³⁰¹⁵. Hazretin çakerleri gemilerin çoğunu ele geçirip üstlerindeki kâfirlerin çoğunu kılıçtan geçirdiler. Kadın ve çocuklarını esir aldılar ve gemilere hâkim oldular ve has bendeler gemilere bindiler. Kâfirler, ellerinde kalan 10 gemiyi nehrin

³⁰¹⁴ Bu kısım Sinan Eren tarafından "gemilerde veya fillerin sırtına oturmuş halde nehri geçerek gelmekteydiler" şeklinde tercüme edilmiştir.

³⁰¹⁵ Sinan Eren, bu kısmı "gemilerdeki siperlerden ok yağdırdılar" şeklinde tercüme etmiştir. Metnin neşrinde ise bu kısımda siper kelimesi kalkan anlamında kullanılmakta ve yüzün/başın üzerine çekildiği vurgulanmaktadır. Bkz. Sinan Eren, *Tarihçi Gıyasedin Ali Yezdî'nin Sa'âdetnâme'si*, s. 101.

ortasında birbirlerine bağladılar³⁰¹⁶ ve tekrar savaşmaya başladılar. Bütün kâfirler okla ve kılıçla helak edildi³⁰¹⁷.

Gıyaseddîn Ali Yezdî'nin verdiği bu bilgiler sayesinde Hint halkının, gemilerin sayısı azalıp çok zor duruma düştüklerinde kalan gemileri birbirlerine bağlayarak savaşıkları ortaya çıkmaktadır.

3.3.21.6. Sosyolojik-Psikolojik Savaşlar ve Dinî Savaşlar

Sosyolojik savaşın ana ve ara hedefleri, sosyolojik organizmanın sosyal bedeni, beyni, aklı, gözü, kulağı ve bunları besleyen manevi ve kültürel altyapısıdır. Dışa dönük sosyolojik savaşta, hedef toplumun tüm bu sosyal organları kuşatma ve etki altına alınacak; arızalı ve bozuk hale getirilecek ve ahenk içinde çalışma özelliği ortadan kaldırılacaktır. Sosyolojik savaşın bu etkileri oluşturacak fonksiyonellikte kendine has silahları ve müdahale mekanizmaları mevcuttur³⁰¹⁸.

Sosyolojik savaşın önemli araçlarından biri psikolojik savaştır. Topluma yöneltmiş psikolojik savaş, sosyolojik savaşın bir parçasıdır. Örneğin, birlik ve bütünlük ruhu tahrip edilecekse, toplumun inanç ve duygu dünyasına yapılacak sosyolojik saldırının en etkili aracı psikolojik harekât olacaktır. Psikolojik harekât sosyolojik değişimi getirecektir. Sosyolojik dinamiklerin değiştirilmesinde psikolojik harekât önemli bir rol oynadığı gibi psikolojik harekâtın başarısı da propagandanın³⁰¹⁹ başarısına bağlıdır³⁰²⁰.

³⁰¹⁶ Sinan Eren, gemilerin nehrin ortasında birbirine bağlandığı kısmını tercüme etmemiştir.

³⁰¹⁷ *Sa'âdetnâme ya Rûznâme-yi Gazavât-i Hindûstan*, s. 133-136; Sinan Eren, *Tarihçi Gıyasedin Ali Yezdî'nin Sa'âdetnâme'si*, s. 100-102.

³⁰¹⁸ Yusuf Çağlayan, *Osmanlı'dan Ortadoğu'ya Sosyolojik Savaş*, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2013, s. 65.

³⁰¹⁹ Propaganda kavramını ilk defa Roma Katolik Kilisesi kullanmıştır. Latince 'propagere' kelimesinden gelen propaganda, "bir filizin toprağa dikilerek yeni bitkiler elde edilmesi" anlamına gelmektedir. "XVI. yüzyılın başlarında Katolik inancının korunması ve geliştirilmesi adı altında, Müslüman dünyanın tek güçlü temsilcisi Osmanlı İmparatorluğu'nun toplum ve dinî yapısının çözümlenmesi ve manevi hayatının ve toplumsal dayanışmasının güçsüz kılınarak bir tehdit olmaktan uzaklaştırılması amacıyla, papalık tarafından imparatorluğun dinî kurumlarını, Hristiyan azınlıklarını, hedef kitle olarak planlayan hizmetler 'Propaganda' adı altında örgütlenmiştir. Türk Dil Kurumu'na göre propaganda, "Herhangi bir düşünceyi, bir kanıyı yaymak ve ondan yana olanları çoğaltmak için söz, yazı ya da başka araçlarla yapılan etkidir." Kısaca, sosyal davranışların biçimlendirilmesinde önemli araçlardan biri de propagandadır. Bkz. Yusuf Çağlayan, *Osmanlı'dan Ortadoğu'ya Sosyolojik Savaş*, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2013, s. 71.

³⁰²⁰ Yusuf Çağlayan, *Osmanlı'dan Ortadoğu'ya Sosyolojik Savaş*, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2013, s. 70.

Psikolojik Savaş; dost birliklerin moral gücünün yüksek tutulması, buna karşılık düşman birliklerinin maneviyatını çökertecek usullere başvurarak, onları savunmasız ve savaşamaz bir hale sokmak suretiyle zaferi elde etmek demektir³⁰²¹.

Günümüzün daha geniş bir tanımlamasıyla psikolojik savaş; klasik anlamdaki savaşın kazanılması veya kaybedilmesinde; savaştan sonra da üstünlüğün devam etmesinde yahut sorunların çözülmesinde insanların ruh haline etki ederek sonuç almak olarak tanımlanır.

Düşmanını tanımayan, savaşta yenilir. Hem kendisini hem düşmanını tanımayan, savaşta yenildiği gibi savaştan sonra da toparlanamaz. Düşmanını tanımayıp kendisini tanıyan, savaştan sonra başarıya ulaşılabilir. Hem kendisini hem düşmanını tanıyan gücün ise yenik düşme ihtimali yok gibidir. Kendisini tanımayıp düşmanını iyi tanıyan gücün, savaşta yenik düşme ihtimali çok yüksektir.

Psikolojik savaşın birinci adımı, hasmını ve kendini iyi tanımadır. İkinci adımı baskı ve ikna yöntemlerini kullanarak karşı tarafta psikolojik çöküntü uyandırmaktır³⁰²².

Askerî psikolojik savaş ise psikolojik hedef, psikolojik konu belirlendikten sonra savaşta veya olağanüstü durumlarda düşman ve dost toplulukların duygularını, düşüncelerini, inançlarını, hareketlerini, hayat görüşlerini, savaşın başarısını desteklemek üzere, etkili propaganda ve önlemlerin planlanarak kullanılmasıdır³⁰²³.

Savaşların kazanılmasında veya kaybedilmesinde, barışın sürdürülebilmesinde kitlelerin ruh halini etkilemek ilk çağlardan beri önemlidir. Psikolojik savaşın plansız ve teşkilatsız uygulaması ilk defa Çinli bir komutan olan Sun Tzu tarafından M.Ö. 500 senesinde³⁰²⁴ *Savaş Sanatı* adlı eserde dile getirilmiştir³⁰²⁵.

³⁰²¹ Mustafa Ağırman, *Hz. Peygamber'in Savaş Stratejisi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Doktora Tezi, Erzurum 1992, s. 161.

³⁰²² Nevzat Tarhan, *Psikolojik Savaş*, s. 15-16.

³⁰²³ Nevzat Tarhan, a.g.e., s. 16-17.

³⁰²⁴ *Savaş Sanatı* adlı eserin yazım tarihi tartışmalıdır. Bu hususta üç farklı görüş bulunmaktadır. Kaynak tanıtımı sırasında gerekli açıklamalar yapılmıştır.

³⁰²⁵ Nevzat Tarhan, a.g.e., s. 18.

Çinli Stratejist Du Mu (803-852), düşmanı tanımak gerektiğini vurgulamakta, ardından karşı tarafta baskı ve çöküntü oluşturmak için şu tavsiyelerde bulunmaktadır: Düşman hükümetinin işleri yolundayken yani halkla yönetim arasında sevgi varken, ödül/ceza işlerinde güven ve açıklık hüküm sürerken, askerleri iyi eğitilmişken, onlara karşı gözünü dört açmalısın. Düşman ordusu güçlüyken, onlardan sakınacaksın; gevşemelerini bekleyip, saldırmak için bir boşluklarını arayacaksın.

Çinli Stratejist Li Quan (Tang Sülalesi 618-906) ise yukarıda yer alan hususta şu tespitte bulunmaktadır: Askerî önderlik çabuk sinirleniyorsa, doğası sabit olmadığı için stratejileri kolayca bozulur. Du Mu (803-852), bu tespiti şu öneriyle devam ettirir: Bu liderleri öfkelen dirin böylece sabırsızlanacak ve esas stratejilerini unutacaklardır. Mei Yaochen (1002-1060) ise bu tespiti sinirli insanlar ise onları harekete geçirip heyecanlandır ki umarsızcasına savaşa girsinler şeklinde tamamlamaktadır. Sun Tzu onları kuvvetli göstermek için aciz gibi davran demektedir. Wang Xi (Sung Sülalesi Erken XI. yy.) ise aşağıdan alıp, aciz görün ki burunları büyüsün. Böylece dikkatleri başka yere çevrilecektir. Sen de kendilerini koyuverdiklerinde onlara rahatça saldırırsın demektedir³⁰²⁶.

Sun Tzu aralarına nifak sok der. Benzer şekilde Cao Cao (Tsao, Tsao, 155-200) aralarında tartışma çıkarmak için arabozucular yolla ve Li Quan (Tang Sülalesi 618-906) birliklerini boz; önderleriyle yardımcıları arasına nifak sok, sonra da saldır tavsiyesinde bulunur. Du Mu (803-852) ise düşmanın önderleriyle halkı arasında iyi ilişkiler varsa, onları bölmek için rüşvet kullanmalısın der. Chen Hao (Sung Sülalesi Erken XII. yy.), benzer şekilde cimrilerse cömert davran; sertlerse yumuşak ol! Böylece, liderleriyle halkı birbirinden kuşkuya düşecek ve aralarında bölücülük çıkacaktır tavsiyesinde bulunur. Du You (735-812) ise aynı hususta kazanma dürtülerinden yararlanarak onları baştan çıkar. Aralarına bozguncular yolla. Bu şekilde yöneticiler ile halkın arasına nifak girer. Sonra da düzenleriyle güçlerini altüst et tavsiyesinde bulunur³⁰²⁷.

³⁰²⁶ Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, çev. Hasan İlhan, s. 35-38.

³⁰²⁷ Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, çev. Hasan İlhan, s. 39-40.

Çinliler yukarıda aktarılan kadimi geleneklerine uygun olarak Hun, Göktürk ve Moğol imparatorluklarını parçalarken iç kavgaları çok iyi kullanmışlar ve kendilerini korumuşlardır.

Müslümânlar Hz. Peygamber devrinde İslâm ordusunun moralini yüksek tutmak ve düşman ordularının moralini çökertmek için bazı hususlara dikkat etmişlerdir. Askerin recez [savaş halinde övünmek için söylenen şiir ve lirik]³⁰²⁸ söylemesi, toplu halde tekbir getirmesi, çeşitli şakaların ve sohbetlerin yapılması, mücahitlere Allah'ın inayetiyle zaferi elde edeceklerinin müjdelenmesi, şehit olma arzusu üzerinde durulması ordunun moralini yükseltmek için yapılan uygulamalar arasındadır³⁰²⁹.

Hz. Muhammed devrinde düşman tarafın moralini çökertmek için ateş yakma³⁰³⁰, düşman ordusu komutanının gözünü korkutma³⁰³¹ ve tekbir getirme gibi yöntemler uygulanmaktaydı. İslâm ordusu yol boyunca ve düşmana saldırırken tekbir ve tesbihi dilinden düşürmezdi. Yol boyunca söylenen tekbir ve tesbihler ordunun moralini yükseltiyor ve düşmanlara korku salıyordu³⁰³².

Moğol orduları savaş alanına gelmeden önce çevrede kendilerinin çok büyük bir ordu olduğunu, karşı taraftan daha güçlü olduklarını, ortalığı yakıp yıkacaklarını propaganda ederler ve düşmanı psikolojik olarak çökertirlerdi. Osmanlılar ise İslâm dininin yayılması esnasında olduğu gibi gözdağı verme yerine fethettikleri yerlerin halkına hoşgörü ile yaklaşarak, onları rahat ettirecekleri propagandasını yaparlardı. Bunun için fethetmeyi planladıkları bölgelere önceden dervişler ve tacirler gönderirlerdi³⁰³³.

İslâm dünyasının Moğol istilasına karşısında kısa sürede çok büyük ve yaygın bir hezimete uğraması ve ardından iki Türk devletinin orduları tarafından Moğolların

³⁰²⁸ *Ferheng-i Fârsî be Türkî-yi İstanbûlî*, s. 537.

³⁰²⁹ Mustafa Ağırman, *Hz. Peygamber'in Savaş Stratejisi*, s. 161.

³⁰³⁰ Mekke'nin fethi esnasında Kureyş'in maneviyatını çökerten ve onları direnişten vazgeçiren nedenler arasında, Rasulullah (s.a.v.)'in 10.000 kişilik İslâm ordusuna geceleyin ateş yaktırması da vardır. Bkz. Mustafa Ağırman, a.g.e., s. 161-162.

³⁰³¹ Mekke Fethi esnasında on bin kişilik düzenli ordu kollara ayrılmış İslâm ordusunun, Kureyş ordu komutanı Ebû Süfyan'ın önünden geçirilmesi, onu bir hayli dehşete düşürmüştür...Bkz. Mustafa Ağırman, a.g.e., s. 162-163.

³⁰³² Örneğin Hendek savaşında, savaşın en kritik anında Müslümanları arkadan vurmaya planlayan Kureyza oğullarının hududuna, Rasulullah (s.a.v.) iki yüz kadar sahabeyi göndererek, onlara "Sabaha kadar bulduğunuz yerde, "Aullahu Ekber" diye tekbir getireceksiniz" diye emir vermesi ve bu emrin uygulanması sonucunda Yahudiler korkup çekindiler. Kazmak istedikleri kuyuya kendileri düştüler. Bkz. Mustafa Ağırman, a.g.e., s. 164.

³⁰³³ Nevzat Tarhan, *Psikolojik Savaş*, s. 18.

hezimete uğratılmasında da psikolojik savaşın etkileri diğer etkenler kadar mühim olmuştur. “Müslümân dünyası Moğol istilasıyla yaklaşık 30 sene içerisinde Kaşgar’dan Bağdat’a, Konya’ya kadar yakılıp yıkılmış yüz binlerce Müslümân vahşice katledilmiştir. Memlûk Sultanı Kutuz, Ayn-i Calut Savaşı (1260) ve Memlûk Sultanı Baybars, Elbistan Savaşı (1277) ile Moğolları yenilgiye uğratarak, Müslümân beldeleri bu felaketten kurtarmışlardır. Makrizi, *es-Sülûk* adlı eserinde Kutuz’un Moğollarla baş edebilmek için önce halk üzerindeki Moğol korkusuyla mücadele ettiğini söyler. Nitekim Moğollar, bir yere saldırdıktan sonra önce orayı yakıp yıkarlar, insanları öldürürler, kadınlara tecavüz ederler ve çocukların dillerini keserlerdi. İbn Haldûn’un belirttiğine göre özellikle belirli bir topluluğa dokunmazlardı. Bu kişiler genellikle daha önce seçilen ticaret ya da hayvancılıkla uğraşan insanlar olurdu. Moğollar, bu kişilerin yaptıklarını bu insanların görmesini ister, onları korkutarak vücutlarına işkence yaptıktan sonra serbest bırakırlardı. Bu kişiler batıya doğru kaçtıklarında geçtikleri bölgelerdeki halka Moğol zulmünü anlatarak korkuturlardı.”³⁰³⁴

“İbn Haldûn, *el-İber* adlı eserinde Sultan Kutuz’un, Moğol saldırılardan kaçan bu grupların memluk şehirlerine girmesini engelleyerek, halkın söylentilerden etkilenmemesini sağladığını belirtmektedir. Emirlerle fermanlar göndererek askerlerin halkın karşısında cenk, cirit oyunları oynamasını istemişti. Camilerde verilen vaaz ve hutbelerde hocaların Müslümânların kâfirlere galip geldikleri savaşları anlatmasını istemiş, masalcı ve anlatıcıların Moğolların yaptıklarını değil İslâm ordularının Haçlılara karşı nasıl savaştıklarını anlatmasını istemişti. Kalkaşandi, *Subh-u’l-aşa* adlı eserinde Kutuz’un Moğollarla savaşa girmeden önce halka ve orduya nasıl moral verdiğini uzunca anlatır. Yine de Moğolların psikolojik savaş taktiklerinin Memluk halkı üzerinde etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle Kutuz, Halife’nin verdiği cihat ilanına uymayan bazı din adamlarını dövdürerek onların halk üzerindeki olumsuz etkisini kırmaya çalıştı. *Baybars Tarihi* adlı eserde bazı din adamlarının Moğol

³⁰³⁴ Dünya Bülteni: Esat Çağlar, “Memluklar, Moğolları Psikolojik Savaşla Durdurmuş”, <http://www.dunyabulteni.net/tarih-dosyasi/134706/memluklar-mogollari-psikolojik-savasla-durdurmus> (28.10.2016).

sultasına, fitne çıkmaması, daha fazla kan dökülmemesi için boyun eğmek gerektiğini söyledikleri ifade edilmektedir.”³⁰³⁵

“Kutuz, önce Anadolu ve Suriye’de dağınık halde bulunan Moğol kuvvetler üzerine ordular göndererek onları ortadan kaldırdı. Esir olarak getirilenleri halkın gözü önünde öldürterek, Moğol korkusunu gidermeye çalıştı. Kutuz da birkaç Moğolu serbest bırakarak, gördüklerini diğer Moğol ordularına anlatması için kaçmalarına göz yummuştu. Baybars komutasındaki öncü birlikleri önden göndererek öncü Moğol kuvvetlerine vur kaç taktiği ile saldırılarını söylediğini, Baybars’ın Moğolların taktiğini kullanarak küçük grupları yok ettiğini Makrizi söylemektedir. Baybars özellikle öldürülen Moğolların cesetlerini teşhir ederek halkın özgüven duymalarını sağlamıştı. John Keegan, *Savaş Sanatı Tarihi* adlı eserinde Moğolların Müslümânlar karşısında yenilmesinde psikolojik olarak yıpranmalarının etkili olduğunu söyleyerek, halkın da Memluk ordusuna büyük destek verdiğini belirtmektedir. Sonuç olarak Memluklar söz konusu galibiyetleri ile Moğolların yenilmez oldukları efsanesini yıktı. Müslümân dünyası tekrar dirilerek Moğol felaketinin sancılarını kısa bir süre içerisinde atlatmayı başardı.”³⁰³⁶

Delhi Türk Sultanlığı hükümdarları da Moğollara karşı psikolojik savaş yöntemlerini kullanmışlardır. Örneğin Alâeddîn Muhammed Şâh’ın üst üste yenilgiye uğrattığı Moğollar üzerinden çok dehşetengiz bir psikolojik yıldırma harekâtı yürüttüğü görülmektedir. 705/1305’de Ali Beg ve Turtak komutasında saldıran Moğolların çoğu fillerin ayakları altına atıldı, 8.000 Moğol’un kellesi Sîrî Kalesi’nin inşaatında kullanıldı³⁰³⁷. 706/1306 yılında Kepek (Köpek)’in idaresindeki Moğollar Kepek dâhil mest fillerin ayakları altında ezilerek öldürüldüler. Kellelerinden Bedâûn Kapısı yakınında minare inşa edildi³⁰³⁸. Bu akından bir süre sonra (Berenî’de diğer yıl denmekte) Sivalik bölgesine giren Moğollardan birkaç bini karı ve çocukları ile birlikte

³⁰³⁵ Dünya Bülteni: Esat Çağlar, “Memluklar, Moğolları Psikolojik Savaşla Durdurmuş”, <http://www.dunyabulteni.net/tarih-dosyasi/134706/memluklar-mogollari-psikolojik-savasla-durdurmus> (28.10.2016).

³⁰³⁶ Dünya Bülteni: Esat Çağlar, “Memluklar, Moğolları Psikolojik Savaşla Durdurmuş”; John Keegan, *Savaş Sanatı Tarihi*, çev. Füsün Doruker, Bilgin Yayıncılık A.Ş., İstanbul 1995, s. 65-66, 313-318, 322-324.

³⁰³⁷ *Hazâinü’l-fütûh*, s. 37-41; Berenî, *Târîh-i Firûz Şâhî*, s. 320-321; Esterâbâdî, I, s. 388-389; Nizâmuddîn Ahmad, *Tabakât-i Ekberî*, Voume I, s. 162; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 67-68.

³⁰³⁸ *Hazâinü’l-fütûh*, s. 43-46; *İ’câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 16-17; Berenî, *Târîh-i Firûz Şâhî*, s. 321; Esterâbâdî, I, s. 391-393; Nizâmuddîn Ahmad, *Tabakât-i Ekberî*, Voume I, s. 162; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 68-69.

esir alındı. Moğol askerleri öldürüldü, karıları ve çocukları Delhi’de köle pazarlarında satıldı³⁰³⁹.

Hindistana 1307-1308 yılında akın yapan İkbalmânde ve Taybû komutasındaki Moğolların binlik ve yüzlük emîrlerinden canlı olarak ele geçirilenler fillerin ayakları altına atılmak suretiyle idam edildiler. Kelleleri o sırada inşası devam eden Sîrî Kalesi harcına katıldı. Moğollar, ardı ardına uğradıkları bu yenilgilerden sonra, artık Hindistan’ı istila etmek ve intikam almak fikrinden vazgeçti ve Kutbeddîn Mübârek Şâh Halacî devrinin sonuna kadar Hindistan Moğolların saldırılarından kurtuldu³⁰⁴⁰.

Alâeddîn Muhammed Şâh’ın, Moğol saldırılarından daha emniyette olmak üzere başkentini taşıdığı Sîrî’de inşa ettiği yeni kalenin harcına Moğolların kellelerini karıştırması gerçekten de Delhi’yi ele geçirmek isteyecek olan Moğollar için büyük bir caydırıcılık teşkil etmiş olmalıdır.

Alâeddîn Muhammed Şâh, söz konusu cezalandırmalar sırasında bazı Moğol tümenlerini hisar şerefesinden yukarı çıkarttırıp aşağı attırmıştır. Toprak kan rengine dönmüştür. Peşinden ölen bu Moğol askerlerinin kelleleri ile başı arslan kafası gibi geniş ve şerefeleri arslan dişi gibi keskin olan bir burç yükseltilmiştir. Daha sonra memleketin uzak mevkilerinde de bu yöntemle burçlar yükseltilmiştir³⁰⁴¹.

Alâeddîn Muhammed Şâh’ın söz konusu ağır cezalandırma yöntemleri ve Moğolların üst üste hezimete uğramaları daha sonra Hindistan’a gelmeye cesaret edecek olan Moğol komutan ve askerlerine psikolojik bir yıldırma harekâtı olarak algılanmalıdır. Moğollara bir daha gelirsenez sizin de akıbetiniz aynı olacaktır mesajı verilmektedir. Ayrıca bu şiddetli cezalandırma yöntemleri ile Moğol korkusunu halkın kalbinden söküp atmak, Moğollara karşı halkın cesaretini arttırmak da amaçlanmış olmalıdır.

Alâeddîn Muhammed Şâh’ın söz konusu ağır cezalandırma yöntemleri, psikolojik savaş taktikleri o kadar etkili olmuştu ki onun döneminde suvâri sınıfından

³⁰³⁹ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 321-322; Nizâmuddîn Ahmad, *Tabakât-i Ekberî*, Voume I, s. 162-163; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halacîler*, s. 69.

³⁰⁴⁰ *Hazâinü'l-fütûh*, 44-46; Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 322; Esterâbâdî, I, s. 392-393; Nizâmuddîn Ahmad, *Tabakât-i Ekberî*, Voume I, s. 163; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halacîler*, s. 69-70.

³⁰⁴¹ *İcâz-i Husrevî*, I. Risale, s. 16-17.

bir “dû-esbeh” 10 Moğol’u boyunlarına urgan bağlayıp getiriyor ve bir Müslüman “yek-suvâr” 100 Moğol suvârîsini önüne katıp koşturuyordu³⁰⁴².

Emîr Husrev-i Dihlevî, bir mısrasında Moğol savaş esirlerinin develere bindirilerek nasıl teşhir edildiklerini şöyle dile getirmektedir:

Deve üzerinde Tatar (Moğol) hanlarını ‘baş aşağı’³⁰⁴³ getirdiklerinde³⁰⁴⁴.

Moğol savaş esirlerinin zincirlenerek ve develer üzerinde teşhir edilerek başkente nakledilmeleri, hep burçlardan aşağı atılmaları, fillerin ayakları altında ezilerek öldürülmeleri, kellelerinden kaleler ve burçlar inşa edilmesi, karıları ve çocuklarıyla birlikte savaşa katılan Moğolların ailelerinin esir pazarlarında satılmaları, sonradan Hindistan’a gelmeye cesaret edecek Moğol komutan ve askerlerine psikolojik bir yıldırma harekâtı olarak algılanmalıdır. Moğol askerlerine eğer Hindistan’a bir daha gelerseniz sizin de akıbetiniz aynı olacaktır mesajı verilmektedir. Ayrıca askerlerin ve ailelerinin uğradıkları bu tarz cezalar intikamlarını alamadıkça ülkelerinin itibarını da iki paralık etmektedir. Moğolların akın üstüne akın düzenlemelerinin bir sebebi de bu olsa gerektir.

Müslümân ve Hindû isyancılar, vassal devletler ve eşkiyalar da zaman zaman benzeri yöntemlerle psikolojik olarak çökertmekteydiler. Delhi Türk Sultanlığı vassali olan Müslümân Bengal Sultanlığı’nın fethi sırasında aynı tarzda hareket edilmiştir. Bu olay Şems-i Sirac Afif tarafından şöyle aktarılmaktadır:

Bengal’in fethi Fîrûz Şâh [Tuğluk]’a nasip olunca ölü Bengalli piyâde ve suvârilerin başlarının toplanması, Bengallilerin başlarından bir baş getiren herkese, her bir baş için birer gümüş para (يكان تنكه نقره: yekân tenge-i nokre) verilmesi için bir ferman sadır oldu. Bütün ordu milleti aynı anda bu işe giriştiler. Ölülerin başlarını getiriyorlar ve üst üste yığıyorlar ve gümüş tengeleri götürüyorlardı. Bu mahalde 180.000 adam başı belki bundan bir miktar fazla sayılmıştır. Çünkü yedi korûhluk

³⁰⁴² Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 320.

³⁰⁴³ Bâzkûne/Bâzgûne (بازکونه), günümüzde bâjgûne/bajgûn (بازگون/بازگونه) şeklinde imla edilmektedir. Bu kelime ters, başaşağı ve altüst anlamlarına gelmektedir. Bkz. *Ferheng-i Fârsî be Tûrkî-yi İstanbûlî*, s. 175.

³⁰⁴⁴ جون بازکونه بر شتر خانان تاتار آورد Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Bakiye-i nakiye*, vr. 352a.

(mesafede) bütün gün öldürme üstüne öldürme olmuştu. Fîrûz Şâh taht sahibi sultanlar gibi bir yerin zirvesinde durmuş o ölümlere ibretle bakıyordu³⁰⁴⁵.

Fîrûz Şâh Tuğluk'un (1351-1388) öldürülen düşman askerlerinin kellerini toplatıp her biri için bir gümüş para vermesinin sebebi ne olabilir? Öldürülecek her bir düşman için bu para vaat edilse idi savaşa cesaretlendirme olurdu. Hâlbuki Fîrûz Şâh Tuğluk, savaş bittikten sonra böyle bir talepte bulundu. Dolayısı ile yapılan şey sultana gereksiz bir maddi külfet getirmiştir. O zaman düşman başlarını saydırmaktan sultanın amacı ne olabilirdi? Muhtemelen ölen düşmanların sayısının bütün ordunun şahitliği ile bilinmesi, zaferinin büyüklüğünün ortaya çıkması ve daha görünür hale gelmesi, düşmanlarında daha fazla korku uyandırabilmek ve psikolojik çöküntü oluşturmak için böyle bir işe girişmiş olmalıdır. Sultan böylece diğer bütün vassallerine ve düşmanlarına gözdağı vermektedir.

Psikolojik çöküntü uyandırma, nifak sokma yöntemlerinin yanı sıra dinî değerlere saldırmak da psikolojik savaşın çok önemli yöntemlerinden biridir. Dinî değerlere karşı açılan psikolojik savaş, daha çok uzun vadeli bir planın gereğidir. Bir toplumun kültüre dayalı olarak yaşadığı inanç sistemini değiştirerek o toplumu yenmek ve kendine dönüştürmek veya sömürmek mümkündür. Din duygusu insana fedakârlık, sabır, ölürse şehit kalırsa gazi olma anlayışı gibi savaş gücünde çok değerli olan manevî bir dayanak verir. Bir toplumda bu değerlerin zayıflatılması demek, yaşam enerjisinin zayıflatılması demektir. Orduları başarılı yapan bu psikolojik gerçeğin, ülkelerin düşmanları tarafından yıpratılması psikolojik savaşın önemli hedeflerinden birisidir. Psikolojik savaşta düşmanın dinî değerlerini, geleneklerini ve kültürel özelliklerini değersiz veya gülünç hale getirecek biçimde propaganda yapmak önemli bir taktır³⁰⁴⁶.

Gaznelilerden beri Hindûların tanrılarını değersizleştirilmesi yönünde psikolojik bir savaş yürütüldüğü görülmektedir. Gazneli Mahmûd'un Somnât'a düzenlediği XVI. Hint seferi bu husustaki örneklerden biridir. Somnât, Hindistan'ın batı sahilinde Kâthiâvâr Yarımadası'nda bir şehirdi. Bu şehirde kendisine tapılan Şiva'ya ait

³⁰⁴⁵ Aff, s. 121.

³⁰⁴⁶ Nevzat Tarhan, *Psikolojik Savaş*, s. 27.

meşhur ve kutsal bir putla, bir tapınak bulunmakta idi. Bu tapınağa 10.000 köy vakfedilmiş olup, ayrıca 1.000 Brahman, 350 erkek ilahici ve 500 kadın dansçı hizmet etmekteydiler. Orayı ziyarete gelen binlerce insan en kıymetli mücevherlerini bu meşhur puta sunarlardı. Hindlilerin inanışına göre Somnât'taki put Hind ülkelerindeki öteki putların en kudretlisi idi. O ana kadar Sultan Mahmûd'un feth ettiği yerdeki putların ve tapınakların karşılaştıkları kötü son, onların Somnât putuna karşı gösterdikleri saygısızlık yüzünden olmuştu. Sultan Mahmûd bunu işittiği zaman, kendisini oraya gitmeye çeken zengin ganimetten başka, bu sahte inançla beraber o meşhur putu da yıkmaya karar verdi. Bu sayede Hindliler arasında İslâm dininin yayılması hareketi de çabuklaşmış olacaktı. Sultan Mahmûd 18 Ekim 1025 tarihinde Gazne'den yola çıktı. Ocak ayında şehri ele geçirdi. Hintlilerin ne bol para va'd ederek Sultan Mahmûd'u tahripten vazgeçirmek istemeleri, ne de puta yalvarmaları fayda sağlamadı. Sultan tapınağa girdi ve müezzine tapınağın üzerine çıkmasını ve ezan okumasını emretti. Tapınaktaki putların hepsini kırıp yaktıktan sonra yok ettiler. O taştan büyük putu (Şiva) yerinden sökerek dört parçaya ayırdılar. Bu parçalardan ikisi [halkın ayakları altında çiğnenmesi için] Gazne'de Ulu Câmi ve Sultan sarayının kapıları önüne konmuş, öteki ikisi de Mekke ve Medine'ye gönderilmişti³⁰⁴⁷.

el-Bîrûnî, Somanâth (Ay Efendi) putunun Gazne'ye getirilmesi hakkında şu bilgileri vermektedir: Emîr Mahmûd 416/1025 senesinde bu putu yıkmış ve onun üst kısmını kırarak, kalanını örtüleri, altın ve gümüş işlemeleriyle birlikte kendi başkenti Gazne'ye götürmüştür. Bu taşın bir kısmı şu anda Tâneshar'dan getirilen bronz bir put olan Cakrasvâmin ile beraber şehrin meydanında durmaktadır. Bir kısmı da Gazne camiinin kapı eşiğine konmuş olup, insanların ayaklarının toprak ve çamurunu silmektedir³⁰⁴⁸.

Delhi Türk Sultanlığı kurucusu Sultan Kutbeddîn Aybek'in 602/1206'da Hindistan tahtına oturduktan sonra kullanmaya başladığı unvanlar onun Gazneli Sultan Mahmûd gibi İslâm dinini yaymak, putperestlik ile mücadele etmek ve böylece Hilâfete yardımcı olmak için din savaşları yürüteceğini göstermektedir. Bu unvanlar aşağıda verilmiştir:

³⁰⁴⁷ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 26-27.

³⁰⁴⁸ Bîrûnî, *Tahkiku mâ li'l-Hind*, s. 356.

Melik-i mu'eyyed-i muzaffer, mansûr-i âdil-i mücahit gâzi kutbu'd-dünya ve'd-dîn, kehf'e'l İslâm ve'l-Müslimîn, ekremu'l-mulûk ve's-selâtîn-i zahrû'l eyyâm, muciru'l-enâm, celalü'd-devle, kemâlu'l-mille, kâme'u'l-kefere ve'l-mütemmerridîn, katilu'l-ficre ve'l-muşrikîn, hâmiu'l-bilâd, râi'u'l-ibâd, nâsiru'l-İslâm, kasiru'l-isnâm, şehriyâru'z-zamân, ebu'l- fevâris, Eybeku's-sultânî, nesre'i Emiru'l-mu'minîn, E'lâ-allah-şe'ne ve halled-mülke ve's-sultâne³⁰⁴⁹.

Delhi ordusu, Gazneli Sultan Mahmûd döneminden beri devam eden putperestlerle mücadele ve puthâneleri yıkma geleneğini devam ettirmekteydi. Puthâneleri tahrip edip putları da başkent Delhi'ye getiriyordu. Ardından putlar çiğnenmeleri için camilerin önünde halkın ayakları altına atılıyordu. Putları ele geçirme işinde o kadar ileri gidiliyordu ki kimi zaman Hindûların nehir yataklarına sakladıkları putlarını bile oradan kazarak çıkartıp Delhi'ye getiriyorlardı. Bu yöntemler ile hedeflenen muhtemelen düşmanı, kendilerini koruyacaklarına inandıkları putlarından mahrum bırakarak manen yıkmak, ümitlerini kırmak ve putların işe yaramadığı düşüncesini aşılama ve dolayısıyla dinlerinin batıl olduğunu göstermekti.

Delhi Türk Sultanlığı hükümdarlarının psikolojik savaş hususunda yürüttükleri bazı faaliyetleri burada sıralamak, bu konuda sarf edilen çabanın büyüklüğünü göstermek açısından yerinde olacaktır.

İbn Battûta'nın bildirdiğine göre Muhammed Şâh Tuğluk devrinde sultanın kabullerinde selâma gelen Hindû ise hâcibler: "Hedâkellah" [Allah seni hidayete eriştirsın] diye seslenirlerdi³⁰⁵⁰. Muhtemelen diğer sultanlar devrinde de bu gelenek cari olmalıdır. Böylece İslâm dinin üstünlüğü en yüksek makamdan sürekli olarak Hindûlara hatırlatılmaktaydı.

Sultan Kutbeddîn Aybek'in yaptırdığı 42,5'a 23,5 m. boyutlarındaki dört köşeli Kutub Camii (Mescit Kuvvatü'l-İslâm) doğu kapısının üzerinde, iç kısımdaki yazılarda şöyle denilmektedir: "Bu kaleyi fetheden ve bu Cami Mescidi 587/1191'de yaptıran

³⁰⁴⁹ ملك مؤيد مظفر منصور عادل مجاهد غازي قطب الدين كهف الاسلام و المسلمين اكرم الملوك و السلاطين ظهير الايام مجير الانام جلال الدولة
كمال المال الملت قانع الكفر و المتفردين قاتل الفجرت و المشركين حامى البلاد راعى العباد ناصر الاسلام كاسر الاصنام شهريار الزمان ابو
سلطانہ Bkz. Fahr-i Müdebber, *Tarikh-i Fakhru'd-Din Mubarakshah*, s. 32; Abdullah Dodangeh, "Şecere-yi Ensâb İsimli Eserin Türkçe Tercümesi", s. 289.

³⁰⁵⁰ İbn Battûta, II, s. 656-656.

Emîr Kutbeddîn, Emîru'l-ümerâ Aybek Sultânî'dir. Bu caminin yapımında yirmi yedi tapınağın malzemeleri kullanılmıştır.³⁰⁵¹ Taş sıkıntısı çekilmeyen Hindistan'da Kutub Camii'nin inşasında 27 tapınağın taşlarının kullanılmasının inşaat malzemesi devşirmekten daha büyük bir anlamı olmalıdır. Burada Hindûlara bir mesaj verilmek istenmektedir. Yüce Allah'ın Hindûların tanrılarından daha üstün olduğu gösterilmek istenmektedir. Kendilerini korumaya kadir olamayan, paramparça edilen Hindû tanrı ve tapınaklarının kudreti, taşları üzerine yükselen muazzam bir ibadethâne ile açıkça yerle bir edilmektedir. Sizin tanrılarınız olan putlar bizim mabudumuzun mabedine ancak temel taşı olabilirler denmektedir. Dolayısı ile bu ve benzeri camilerin inşası, putperest inançlarının değersizleştirilmesi ve yıkılması yolunda bir cihat vasıtası olarak kullanılmaktadır.

Sultan Şemseddîn İltutmuş da benzer bir şekilde 631/1233-34 yılında Malva tarafına sefere çıktı. Malva'daki 300 yıllık puthâneği tahrip etti. Ardından Uceyn'e yöneldi ve orayı da feth etti. Mehâ Kâl Deva (مها كالديو) Puthânesi'ni yıktı. Bekermâceyt (بكرماجيت)³⁰⁵² suret ve heykellerini ve puthânedeki diğer bütün suretleri kökünden söküp başkente getirip Cuma Mescidi önünde halkın geçiş yoluna attırdı³⁰⁵³.

Celâleddîn Fîrûz Şâh Halacî (1290-1296) döneminde, Cihâyin'in fethi sırasında sanki Gazneli Mahmûd yeniden canlanmış gibi bütün puthânelerin yıkıldığı, ele geçirilen putlar çok ağır olduklarından parçalayarak büyük emîrler arasında paylaştırıldıkları, sonra da başkente nakledilip caminin kapısına atıldıkları nakledilmektedir³⁰⁵⁴.

Aynı devirde Melik Alâeddîn, 691/1292 yılı sonlarına doğru, Celâleddîn Fîrûz Şâh Halacî'den Bhilsa (Vidişa) üzerine bir sefer düzenlemek için izin istedi. Ardından şehri yağmalayarak büyük miktarda ganimet elde etti ve Hindûların Betva Nehri yatağına sakladıkları o diyarın Hindûlarının mabudları olan bronz putları (بت روئین: put-i rûîn) oradan çıkarttı ve arabalara yükledi. Burada putlardan yardım uman halka dehşet saldı ve tapınakları tahrip etti. O, daha sonra Bhilsa'dan ele geçirdiği ganimetlerle,

³⁰⁵¹ M. Aziz Ahmet, s. 146.

³⁰⁵² Bekermâceyt (بكرماجيت): Padişahlığı üzerinden 1316 yıl geçmiş olan Ecîn/Uceyn Negerî? (اجين نگرى) padişâhıdır. Bkz. Cüzcanî, s. 176.

³⁰⁵³ Sîhrindî, s. 20; Cüzcanî, s. 176.

³⁰⁵⁴ *Miftâhu'l-futûh*, s. 33.

putları itaatini arz etmeye gittiği sultana takdim etti. Putlar sultanın emriyle Müslümân halkın çiğnemesi için Delhi'nin Bedâûn Kapısı önünde yere atıldı³⁰⁵⁵.

Bu olayda Melik Alâeddîn, Hindûların kendilerini koruduklarına inandıkları putlarını ele geçirerek onları manen bitirmek, savaşamaz duruma getirmek istemiş olmalıdır. Bundan dolayı nehir yatağına gömülen putları oradan çıkarmak için büyük zahmetleri göze almış olmalıdır. Ayrıca bu yolla Celâleddîn Fîrûz Şâh Halacî'nin de gözüne girmeyi planlamış olmalıdır.

Alâeddîn Muhammed Şâh (1296-1316), kendisine itaat eden Devagir Racası Ram Deva ölüp yerine geçen Behlîm Deva itaatten çıkınca Melik Nâib'i Devagir'e göndermiş orayı feth etmesini, Mescid-i Cuma bina etmesini ve orada İslâmı aşikâr kılmasını istemiştir³⁰⁵⁶. Melik Nâib de puthânelerin bulunduğu yerlere mescitler inşa etmiştir³⁰⁵⁷. Puthânelerin yerine Camiler inşa edilerek İslâm'ın putperestliğe galip geldiği sembolik olarak halkın beynine kazınmak istenmiş olmalıdır.

Alâeddîn Muhammed Şâh devrindeki Sivana Kalesi kuşatmasında psikolojik harekât uygulanarak başarıya ulaşılmıştır. Burada iki buçuk aylık kuşatmadan sonra bir Hindûdan alınan tavsiye üzerine kaledeki Hindûların su temin ettikleri göle mancınıkla kutsal saydıkları kesik inek başı fırlatılmıştır. Bunun üzerine dinî inançları gereği gölden su içemeyen Hindûların susuz kalması sonucunda kale ele geçirilmiştir³⁰⁵⁸.

İtalyan Seyyah Odoric (öl. 1331) tarafından verilen bilgiler Sivana Kalesi kuşatmasında kullanılan söz konusu taktiğin başarılı olma nedenini ortaya koymaktadır: “Bu bölgedeki³⁰⁵⁹ insanlar sığira kutsal hayvan olarak baktıklarından dolayı tanrı diye ona taparlarmış. [Ve onun etini yemezler.] Sığırı altı yıl boyunca çalıştırılır ve yedinci yıla girince onu tüm çalışmalardan azat ederler. O andan itibaren adaklı kutsal havyan ilan edilerek daha önce belirlenen umumi bir yere gönderilir... Her günün sabahında altın ve gümüşten yapılmış iki tane leğen alırlar ve sığır ahırdan dışarıya çıkarılıp

³⁰⁵⁵ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 220; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 29.

³⁰⁵⁶ İsamî, *Futuhu's-Selatin*, s. 326.

³⁰⁵⁷ İsamî, *Futuhu's-Selatin*, s. 327.

³⁰⁵⁸ Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 94-95.

³⁰⁵⁹ Seyyah Odoric, bu kısımda Hindistan'ın güney sınırında batı kıyısında bulunan Pollumbum (günümüzdeki adı Kollom) liman şehriden bahsetmektedir. Bkz. *Cathay and the Wat Thither*, II, s. 129-131, 137; Songja Lee, a.g.e., s. 28, 40.

dışarıya getirildiğinde o leğenlerini sığırın altına koyarlardı. Sonra birine sığırın idrarı, diğerine de dışkısını alırlardı. Sığırın idrarıyla yüzlerini yıkayıp, dışkısını ise kendi vücutlarına sürerlerdi. İlk başta alınlarının tam ortasına, ondan sonra iki yanaklarına, en sonunda da göğüslerinin ortasına sürerlerdi. Böylece vücutlarının dört yerine bunu yaparak onlar kendilerinin kutsandıklarını zannederlerdi (o gün için). Halk gibi kral ve kraliçe de bunları yapardı. Onlar yine yarı insan yarı sığır olan başka bir puta da tapınıyorlardı. Bu put, ağzından insanlara cevap verir ve sık sık 40 bakire kızın kanını da isterdi. Oradaki erkekler veya kadınlar kendi oğlunu ve kızını memnuniyetle puta kurban olarak verirlerdi. Bu sanki bizdeki erkek ve kadınların oğlu veya kızlarını manastıra göndermelerine denk gelmektedir. Bundan dolayı pek çok insan hayatını kaybetmektedir³⁰⁶⁰.

Görüldüğü üzere, Delhi ordusu Odoric'in anlattığı üzere Hindûların ineği kutsal saymasından istifade ederek, kaledekileri manen çökertmişler ve bunu takiben de Hindûlar su içemediklerinden takatsızlıktan yenik düşmüşlerdir.

Alâeddîn Muhammed Şâh'ın Ranthambor kuşatması sırasında da buna benzer bir yöntem izlenmiştir. Hindû kaynaklarından Hammir Kavyas'a göre Raca Hammir Deva'ya düşmanlık besleyen Sercan Şâh adındaki bir Hindû, Alâeddîn Muhammed Şâh tarafına geçip gizlice kaledeki erzak depolarına gidip hayvan postu koyarak yiyeceklerini pisletti³⁰⁶¹. Burada da Hindûların dinen et yememesinden istifade edildiği gözlenmektedir. Kaledeki erzak sıkıntısı Ranthambor Kalesi'nin ele geçirilmesinde çok etkili olmuştur.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Alâeddîn Muhammed Şâh döneminde 709/1310'da Melik Nâib Kâfur'un Varangal Kalesi kuşatmasında bölgedeki Hindûların taptıkları ağaçların tamamen kesildiğini aktarmakta ve "ağaca tapan Hindûlar, o vakada kendi mabutlarına yardım edemiyorlardı. O küfür diyarında bulunan her bir melun ağacı kökünden söktüler" diye devam etmektedir³⁰⁶². Bu vakada keteger için yeterli olacak miktarda ağacın değil de bütün ağaçların kökünden sökülmesi olayı, bu durumun psikolojik bir harb vasıtası olarak da kullanıldığını göstermektedir. Söz konusu

³⁰⁶⁰ *Cathay and the Wat Thither*, II, s. 137-138; Songja Lee, a.g.e., s. 40.

³⁰⁶¹ Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 84.

³⁰⁶² *Hazâinü'l-fütûh*, s. 86.

ağaçların bölge Hindûlarının mabudu olması da söz konusu savı kuvvetlendirmektedir³⁰⁶³.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Hindû tebaanın eski puthânelerinde ancak cizye ödeme şartıyla ibadet edebildikleri, Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351) ve Çin hükümdarı³⁰⁶⁴ arasındaki mektuplaşmalar sayesinde öğrenilmektedir. Çin hükümdarı, Hint hükümdarına zengin hediyeler göndererek Karâcîl Dağı'nın (Tibet'te olmalı) eteğinde; Çin halkının ziyaretgâhı olan ve Müslümân askerler tarafından ele geçirilerek yağmalanan Sembel'de bir put evi inşasına izin verilmesini rica etti. Hükümdar şu mealde cevap yazdı:

“İslâm dininde bu teklifin onaylanmasına imkân yoktur. İslâm toprağında ancak cizye verenlerin kilise yapmalarına müsaade edilir. Sen de cizye vermeye yanaşırsan put evi yapımı için izin verebiliriz. Kurtuluş hidayete uyanlarındır.”³⁰⁶⁵

Fîrûz Şâh Tuğluk devrinde Delhi tebaası olan Hindûların yeni puthâneler inşa etmesinin yasaklandığı, inşa edenlerin ve buralarda ibadet edenlerin cezalandırıldığı görülmektedir. Sultan kendi eseri olan *Futûhât-i Fîrûz Şâhî*'de putperestler ve puthânelere karşı olan mücadelelerini şöyle anlatmaktadır: Zimme altınını ve cizyeyi kabul edip aileleri korunmuş olarak kalan Mermâk ve putperest Hindûlar, şehir ve bölgelerinde yeni bir puthânenin temellerini atmışlardı. Muhammed Mustafa'nın şeriatında puthâne inşası uygun değildir. Allahın yardımıyla onların fesat binalarını harap ettim. Diğerlerini dalaletle sürükleyen küfür ehlini öldürdüm. Bu fesadın tamamen ortadan kalkması için onların avamına sopa cezası uyguladık. Diğer, Malva'da Kende denilen bir havuzda puthâne yapmışlardı. Hindûlardan bir cemaat tabileriyle birlikte aralarında belirlenmiş bir günde çok sayıda bergustvân ve silâhlı suvâriyle, karıları ve çocukları pâlkî (atın, katırın iki yanına bağlanan üstü açık sandık), gerdûn (at veya

³⁰⁶³ Ağaç sevgisi, onları kendilerine eşlik eden birer arkadaş olarak gördüklerinden, özellikle Hintli kadınlar arasında çok güçlüdür. Kalpvriksha ya da lütuf ağacı, Hint inancında oldukça kökleşmiştir. Bazı bitkilerin de güçlü ruhsal önemleri vardır. Banyan ağacı o kadar kutsaldır ki ancak çok şiddetli bir ihtiyaç anında yaprakları kopartılabilir. Trimurti (Üçleme: Brahma, Vişnu, Şiva Tanrıları)'yi sembolize eder ve kutsal bir banyan ağacına hac etmek 12 yıllık ferâgata eşittir. Küllerinin günahı yok etme gücü olduğuna inanılır. Mango ağaçları ise aşkın sembolüdür. Tanrı Şiva'nın Tanrıça Parvati ile bir mango ağacı altında evlendiği söylenir ve bu yüzden mango yaprakları çoğunlukla panda (düğün çadırı)ları süslemekte kullanılır. Bkz. Gülenay Pema Antep-Ali Murat Yılmaz, *Yerkuşağı Gezi Rehberi Hindistan*, s. 29.

³⁰⁶⁴ Söz konusu Çin hükümdarı Moğol İmparatoru Temür Olcaytu (1294-1307) olmalıdır. Bkz. Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 415.

³⁰⁶⁵ İbn Battûta, II, s. 758.

eşeğe bağlanan araba)a binmiş olarak binlerce binlerce kişi toplanıp putperestlik yapıyorlardı. Bu fesatta öyle haddi aşmışlardı ki pazar ehli çeşit çeşit nimetleri oraya götürüyor, pazar kurup satıyorlardı. Dinsiz (dinî kurallara riayet etmeyen) Müslümânlar taifesi nefislerinin isteklerine uyarak onların toplantısında bulunuyorlardı [onları izlemeye gidiyorlardı]. Bu durum bizim kulağımıza gelince Allah'ın yardımıyla zararları İslâm dinine sirayet eden bu fesadı def etmek için harekete geçtik. Onların toplandığı [muayyen] iki günde oraya gittik. Onların pîrleri (önderleri) olan ve dalalette sürükleyen şahısları öldürmelerini buyurdum. Diğer Hindûları cezalarla men ettik. Puthâneği yıktık ve oraya mescit bina ettik ve kasabaları mamur hale getirdik: Birine Tuğlukpûr ve diğerine Sâlârpûr adını verdik... Kâfirlerin kendi meskeni yaptıkları o yerde Müslümânlar yerleştiler ve orayı vatan edindiler... Diğer, Sâlihîpûr'da bazı Hindûların yeni bir puthâne yaptıklarını ve puta taptıklarını haber verdiler. Oraya da puthâneği yıkmaları için kimseler gönderdim. Yanlış yolda (dalalette) ısrar eden o kimseleri def ettim. Diğer, Gûhâne kasabasında bazı Hindûlar yeni bir puthâne inşa ettiler. Müşriklerden bir cemaat toplanıyor ve puta tapıyorlardı. Onları yakalayıp huzurumuza getirdiler. Onlardan fesadın temellerini atanların sapıklığını nida etmelerini ve sarayın önünde öldürmelerini buyurdum. Onlarla birlikte getirilen küfür kitaplarını, putları, putperestlik vasıtalarını bütün halkın önünde makam-i siyasette (cezalandırma mevkiinde) yakmalarını buyurdum. Ötekilerin uyanmasına vesile olması ve hiçbir zımmînin Dârü'l-İslâm'da böyle şeylere cüret edememesi için diğerleri tehditler ve cezalarla men olundu.”³⁰⁶⁶

Delhi Türk Sultanlığı devrinde putperestlikle mücadele sadece savaş yoluyla olmazdı. Bu mücadelede Hindûların İslâm'a girmeleri için teşvik yöntemleri de uygulanırdı. İbn Battûta'nın bildirdiğine göre: “Bu ülkede bir Hindû, Müslümân olmayı isterse hemen sultanın huzuruna çıkarılır. Hükümdar ona bir kat güzel elbise verir ve bulunduğu mertebeye göre altın gerdanlık ve bilezik gibi hediyeler takar.”

Hindû Husrev Han, Kutbeddîn Mübârek Şâh'ı bir suikast ile ortadan kaldırmak için bir Hindû grubun Müslümân olacağını ona haber verdi. Sultan,

³⁰⁶⁶ Fîrûz Şâh Tuğluk, *Futûhât-i Fîrûz Şâhî*, s. 9-10.

Müslümân olmak arzusunda olan adamların huzura çağrılmasını emretti. Ama Husrev Han şöyle dedi:

“Bu adamlar akraba ve dindaşları yüzünden gündüzleyin huzura çıkmaktan sıkılıyorlar.” Sultan: “Öyleyse geceleyin getir onları” cevabını verdi. Sultan o gece suikasta uğrayarak öldürüldü.”³⁰⁶⁷

Fîrûz Şâh Tuğluk kendi yazdığı eseri *Fütûhat-i Fîrûzşahi*’de zimmet ehlini İslâma meylettirmek için yaptıklarını şöyle aktarmaktadır: Kâfîrlerden her kim kelime-i tevhit getirir ve İslâm dinini kabul ederse, İslâm dininde geldiği üzere ondan cizye kaldırılacak diye ilan ettirdim. Hindû cemaati alay alay geldiler İslâm dinine girdiler. Aynı şekilde gelmeye devam ediyorlar. Cizye onlardan kaldırılıyor ve özel in‘âmlar ve teşrifler alıyorlardı³⁰⁶⁸.

Hindûların, Delhi ile girdikleri söz konusu psikolojik savaşta iftira atma metodunu kullandığı görülmektedir. İftira atmak psikolojik savaş yöntemlerinden olan kara propagandanın bir uygulanmasıdır. Kara propaganda yerleşmiş bir inancı yıkma amaçlı bir eylemdir. Psikolojik savaşta propaganda çok önemli bir yer tutar. Kara propaganda da kaynak belirlidir ama başka kaynaklardan çıkıyor gibi gösterilir³⁰⁶⁹.

Kara propaganda yönteminde hile, entrika, yalan, iftira, fitne, sinsilik ve sahte delil serbesttir. Gizlilik esastır. Gerçekleri değiştirmeyi, inançları sarsmayı ve kamu efkârını karıştırmayı amaçlar. Bu yöntemde var olmayan her şey var gibi gösterilir. Yalan, gerçekmiş gibi inandırıcı şekilde ortaya atılır. Kara propaganda nifak sokup ortalığı karıştırmak için çok kullanılan bir yöntemdir. Amacı, muhatap insanları ruhi çöküntüye götürmektir. Bu yöntemi uygulayanlar hiçbir ahlâki ve vicdani sorumluluk duygusu taşımazlar. Akla gelebilecek her şeyi hedef olarak ele alır. Kara propaganda da her şey kullanılacak bir malzemedir, yeter ki istenen çıkara hizmet etsin³⁰⁷⁰.

Hindûların söz konusu politikasına Negerkus Kalesi’nin ele geçirilmesi güzel bir örnek teşkil etmektedir. Fîrûz Şâh Tuğluk, Negerkus Kalesi’ni ele geçirmek için

³⁰⁶⁷ İbn Battûta, II, s. 637.

³⁰⁶⁸ Fîrûz Şâh Tuğluk, *Fütûhât-i Fîrûz Şâhî*, s. 16-17.

³⁰⁶⁹ Nevzat Tarhan, *Asimetrik Savaş (Politik Psikoloji)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 304.

³⁰⁷⁰ Nevzat Tarhan, *Psikolojik Savaş*, s. 39.

yaptığı seferde bölge halkının puthânesi olan جوامكهي/جلامكهي'ye ulaşp buradaki putu görünce ordusundaki bütün râyân ve rângânları³⁰⁷¹ ve [Hindû] toprak sahiplerini nezdine çağırdı ve şu sözü söyledi: “Ey ahmaklar ve aklını kaybetmişler bu taş neyi açabilir (ne menfaat getirebilir). Ona iltica etmek hangi dileği (yerine) getirir. Şeriata tabi olma yolu güzel gözüküyor” der. Şems-i Sirac Afif'in yazdığına göre bazı Hindûlar ise Muhammed Şâh Tuğluk ve Fîrûz Şâh Tuğluk'un söz konusu putun başına çetr yerleştirerek ona tazim gösterdikleri yönünde iftira atmaktadırlar³⁰⁷². Şems-i Sirac Afif bu olayla bağlantılı olarak sözlerine şöyle devam etmektedir: “Bunlar yalandır. Ehli İslâm'a böyle sözleri hiçbir şekilde sağlamlaştırmamaları (doğruluğunu kabul etmemeleri) vaciptir. Fîrûz Şâh [Tuğluk] ve Muhammed Şâh, Yüce Yaratıcı'nın her iki seçkin hükümdarı “Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat”ten idiler. Belki (atılan iftiraların aksine) kendi iktidarları döneminde haddinden fazla olan feraset ve kiyasetleriyle her nerede puthâne varsa kırdılar ve zelil kırdılar. Onlardan böyle (iftira atıldığı gibi) hareketler nasıl sadır olabilir. O kâfirler yalan bir şekilde iftira atmaktadırlar.”³⁰⁷³

Hindûların sadece iftira ile yetinmedikleri çeşitli fiili saldırılarda da bulundukları görülmektedir. Mesela bir suikast ile Kutbeddîn Mübârek Şâh'ı öldürerek tahtı ele geçiren Hindû Husrev Han (1320), tahta oturduğunda Hindûları tercih ettiği gibi çirkin görülen pek çok şeyi pervasızca işlemekten de geri durmadı. Kısaca; Hint gâvurunun geleneğine uyarak sığır kesilmesini yasakladı. Çünkü Hindûlar ineğin kesilmesine karşıdırlar. Onlara göre inek kesen adamın cezası, kestiği hayvanın postu içine sokulması ve postun çepeçevre dikilerek yakılmasıdır. Hint gâvuru, sığra olağanüstü saygı gösterir. Sığır sidiğini uğurlu olmak ve hastalandıkları vakit şifa bulmak amacıyla içerler. Evlerini ve tüm duvarlarını sığır gübresiyle sıvarlar. Husrav Han'ın bu tavırları Müslümân halkın ondan nefret etmesine yol açtı³⁰⁷⁴. Onun tahta oturduğundan itibaren Hindûların galebesi gün be gün artmaya başladı. *Mushafları* (*Kur'an*) defter yapıyorlardı. Mihrâplara put yerleştirip tapıyorlardı. Kâfirlik ve küfür şiarı onun cülûsundan itibaren yükselmeye başladı. Küfrün şiarı yükseltilirken İslâmın

³⁰⁷¹ Ra'nâ: Tavâifî ateşperestân içinde bir büyük silsile ve cemi-i racelerden muteberdir. Nuşirevan neslinden padişâhlarına Ra'nâ tabir ederler. Bkz. Nûrû'd-Dîn Cihangîr Şâh, s. 66.

³⁰⁷² Afif, s. 186-187.

³⁰⁷³ Afif, s. 187.

³⁰⁷⁴ İbn Battûta, II, s. 637-638.

izzeti gönüllerde çürütülüyordu³⁰⁷⁵. Neticede Husrev Han'ın hükümdarlığı uzun sürmedi.

Hindûların, Müslümânlar ibâdet ederken baskın düzenleyip katlettikleri de vakidir. Böyle bir olay *Ahbârü'l-ahyâr fî esrâri'l-ibrâr*'da çoğunluğu Sultan Şemseddîn İltutmuş dönemine denk gelen birinci tabakada Hindistan şeyhlerinden Şeyh Muhammed Türk Nârnûlî'nin anlatıldığı kısımda şöyle nakledilmektedir: Onun aslı Türkistanlıdır. Oradan Hindistan diyarına geldi ve Nârnûl kasabasında yerleşti. Naklederler ki İslâm'ın [burada yayıldığı] ilk dönemlerde kâfirler Nârnûl'da kuvvet sahibiydiler. Müslümânlar şehirde az idiler. Hindûlar fırsat gözlüyorlardı. Bayram günü idi, namaz esnasında topluca Müslümânların üzerine saldırdılar ve şehit ettiler. Müslümânların çoğu o gün şehâdet saadetine ulaştı. Şeyh Muhammed Türk de o gün şehit oldu³⁰⁷⁶.

Sonuç olarak Hindûlar ile Müslümânlar arasında sadece maddî boyutları olan bir savaş yürütülmüyordu. Maddî savaşın yanı sıra dinî boyutları da olan psikolojik bir savaş yürütülüyordu. Her iki taraf da kendi dininin daha üstün olduğunu kabul ettirmeye çalışıyordu. Bu mücadelede güçlü taraf olan Delhi puthâneleri yıkmayı, putları ele geçirmeyi, ikna etmeyi ve ödülleri taktik birer silah olarak kullanıyorlardı. Zayıf taraf olan Hindûlar ise iftira atarak dinlerinin üstünlüğünün Müslümân hükümdarlar tarafından bile kabul gördüğü imajını uyandırmaya çalışıyorlardı. Kısaca taktik silah olarak kara propagandayı kullanıyorlardı. Hindûlar, kendilerini güçlü gördükleri zaman ve mevkilerde ise Müslümânlar üzerine çeşitli entrikalar düzenleyerek ve saldırılar düzenleyerek üstünlüğü ele geçirmeye çalışıyorlardı.

Bu dönemde putperest Hindûlarla yapılan mücadeleler ve savaşlar kadar olmasa da kimi zaman Ehl-i Sünnet dışı, mülhit olarak adlandırılan aşırı grupların İslâm dinine zarar verici faaliyetleri ve isyanı üzerine yapılan kovuşturmalar, cezalandırmalar ve ufak çaplı çatışmaların vaki olduğu görülmektedir. Bu takibatlar karşısında zaman zaman bu kesimlerin başkentte hükümdarı ortadan kaldırmaya yönelik faaliyetler içerisine girdikleri gözlenmektedir.

³⁰⁷⁵ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 411, 413.

³⁰⁷⁶ *Ahbârü'l-ahyâr fî esrâri'l-ibrâr*, s. 90.

Ehl-i sünnet dışı gruplarla mücadele ele alınmadan önce Hindistan'da İslâm'ın ve peşinden Râfizîlerin³⁰⁷⁷ yerleşmelerine kısaca değinmek yerinde olacaktır. Halife Hz. Osman zamanında, Afganistan ve Pencâp 44/664 yıllarında fethedilerek, akınlar Hindistan'a yöneldi. H. 87-97 (705-715) yılları arasında bazı Afgan ve Hint şehirleri feth edilip Multan iç kısımlarına kadar girildi. Pakistan (Sind), bir ara kısmen Hindûların eline geçtiyse de Karmatîlerin³⁰⁷⁸ işgaliyle durum değişmiştir. Sind'e ilk İsmâîlî Dâîsi 270/883 yılında gelmişti. Fâtımîler'den Aziz'in bir miktar askerle gönderdiği İbn Şeyban 367/977 yılında Multan'ı aldı. Böylece hutbe, Multan'da Fâtımî Halifesi adına okunmaya başlandı³⁰⁷⁹.

Gazneli Sultan Mahmûd, cülûsundan itibaren "Sünnî" akaidini yaymaya ve "Şîlik" itikadını her türlü şiddetli tedbirler ile imhaya çalışmıştır. Âl-i Büveyh (Büveyhoğulları)'e karşı şiddetle savaşması, Multan ve Mensûra'da pek mühim bir mevki kazanmış olan "Karmatî"lere karşı şiddetle muamelesi de bunu göstermektedir³⁰⁸⁰.

Gazneli Sultan Mahmûd'un Karmatîler ile mücadele eden Kerrâmiye mezhebine destek verdiği ve bu yolla pek çok Bâtıniyi öldürttüğü görülmektedir. Fakat Kerrâmîlerin Sünnilik dışı fikirler ihtiva ettiğini Kadı Sa'îd bir münazarada kendisine anlatınca Kerrâmîler gözden düştüler. Bu mezhebe açıktan açığa taraftar olanlar cezalandırıldı. Bu mezhepten olan din adamları görevlerinden uzaklaştırıldılar³⁰⁸¹.

Gazneli Sultan Mahmûd IV. Hint seferini, 396/1006 yılında Multân Hâkimi Bâtınî Ebu'l-Futûh Dâvûd'a karşı yaptı. Multan'ı fethederek Karmatîleri

³⁰⁷⁷ Râfizî: Şia'dan bir fırkanın adıdır. İslâmı içinden yıkmak için gizli cemiyetler kurmak suretiyle Bâtıniyye mezhebine inkılâb eden bu mezhep Şia maskesini takınmaktan da çekinmemiştir. Bâtıniyye Kur'an ve Hadis'in zahirinden başka bir de bâtını olduğunu, zahirinin gizli hakikatlere işaret eden bir kabuktan başka bir şey olmadığını, bununla kanaat edenlerin şer'an teklifatı olan kayıtlardan kurtulamayacaklarını, bâtın ilmine yüklelebilmüş olanlardan teklifat-i diniyenin de kalkacağını söylerler; bunu ayetler ile de ispata çalışırlar. Onlara göre namazın ve zekâtın manası Muhammed ve Ali'yi sevmek demektir. Bunları sevenler namazı kılmış, zekâtı vermiş sayılır. Bâtıniyye mezhebinden olanlar ne yaparlarsa yapsınlar mubahtır. Meleğin manası, bâtuniyye daîleri (davetçileri) demektir. Şeytan da ehl-i sünnet ulemasıdır. Bkz. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, s 2-4.

³⁰⁷⁸ Karmatî (قرمطى، قرامطه): Mısır Fatımi Halifeleri ve İsmâîlî takipçilerine muhalifleri tarafından verilen ünvandır. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1707.

³⁰⁷⁹ Hanefî Palabıyık, a.g.e., s. 27-28.

³⁰⁸⁰ Hanefî Palabıyık, a.g.e., s. 72.

³⁰⁸¹ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 46-47.

cezalandırdı³⁰⁸². V. Hint seferini 399/1008 yılında yine Multan’a, mürtet vali Nevâsâ Şâh (Suhpâl)’a karşı yaptı. Suhpâl ve oradaki Karmatîler cezalandırdı. VIII. Hint seferini, 401/1010 yılında Bâtînî Ebu’l-Futûh Dâvud’a karşı yaptı. Karmatîlere son darbe vurularak Ebu’l-Futûh ölünceye kadar hapsedilmek üzere yakalandı³⁰⁸³. Gazneli Mahmûd, 1025 yılında Somnât’a düzenlediği XVI. Hint seferinden geri dönüş esnasında Karmatî olan Mansûra³⁰⁸⁴ Hâkimi Hafîf’in üzerine de gitti. Hafîf, sultanın önünden kaçtıysa da Gazneli kumandanlar onun ordugâhını bastılar ve birçok taraftarını öldürdüler³⁰⁸⁵.

Gazneli Sultan Mahmûd, Irak’ı [Şîf] Büveyhoğulları (Âl-i Büvey)’nın elinden kurtardıktan sonra Rey’e yöneldi ve buranın Deylem hâkimlerinin (حکام دیالمة) uzun yıllar boyunca biriktirdikleri hazineleri ele geçirdi. Bâtînî mezhebinden olanlar ve Karmatîler burada çok fazlaydılar. Mezhep ihtilafı sabit olanları öldürttü. Rey ve İsfahan vilayetini Emîr Mesud’a verdi³⁰⁸⁶.

Gazneli Sultan Mahmûd’un Karmatîler ile mücadeleye ne kadar önem verdiğini gösteren Devletşah’ın Tezkire’inde geçen bir rivayet ise şöyledir: “Fırdevsî, Şâhnâme’yi epey bir miktar yazdıktan sonra Karmatî mezhebine mensup olduğu şayiasından dolayı gözden düşerek Sultan Mahmûd’un teveccühünü kaybetti. Fakat yine de Şâhnâme’yi tamamladı ve sultana takdim etti. Kendisine verilen mükâfatı az bulunca, bu parayı hakâretimiz bir şekilde dağıttı ve Gazne’de saklandı. Daha sonra hile ile Şâhnâme kitabını, sultanın hâfız-i kütübünden aldı ve sultanın zemmi için yazdığı birkaç beyti ona ilave etti.”³⁰⁸⁷ Nizâmî Arûzî Semerkandî de Fırdevsî hakkında

³⁰⁸² Karmatî mezhebinden Ebu’l-Futûh Dâvud, Bâtînî düşüncesini yaymaya gayret ediyordu. Ayrıca Multan’daki Karmatîler, Sultan Mahmûd’a III. Hindistan seferinden geri dönerken kötü davranmışlardı. Sultan Mahmûd, bunun üzerine IV. Hindistan seferinde Multan’daki Karmatîleri cezalandırdı. Onlar ile her yıl yirmi milyon dirhem (diğer bir rivayete göre yirmi bin dirhem) vergi verme karşılığında anlaşma yaptı. Sultan Mahmûd, Caypâl’ın esirliği sırasında Müslümân olmuş bulunan ve Nevâsâ Şâh adı ile meşhur torunu Suhpâl’i Multan ve civarının valiliğine getirdi. Sonra da süratle Gazne’ye döndü. Bkz. Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 18-19.

³⁰⁸³ Hanefî Palabıyık, a.g.e., s. 35.

³⁰⁸⁴ Mansûra, X. yy.da uzunluğu ve genişliği birer mil kadarlık bir şehirdir. Mihran (İndus) Nehri’nden ayrılan bir kanal vardır. Bir yarımada dır. Halkı Müslümân, hükümdarları Kureyş kabilesinden olan Hebbâr b. el-Esved’in sülalesindedir. Ataları şehri ele geçirmişler, idareleriyle halkı memnun etmişlerdir. Halkı da onları tercih etmiştir. Yalnız hutbe Abbâsîler adına okunur. Kıyafetleri Irak halkının kıyafetleri gibidir. Yalnız hükümdarların saçı, gömleği Hind hükümdarlarınınkine benzer. Bkz. İbn Havkal, *Sûrat el-Arz (10. Asırda İslâm Coğrafyası)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, 2014 İstanbul, s. 250-251.

³⁰⁸⁵ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 26-27.

³⁰⁸⁶ Esterâbâdî, I, s. 124.

³⁰⁸⁷ Hanefî Palabıyık, a.g.e., s. 229.

anlattığı hikayede Râfîzî ve Mu'tezîli olduğu için Gazneli Sultan Mahmud'un ondan yüz çevirdiğine dikkat çekmektedir³⁰⁸⁸.

Gur Devleti devrinde Râfîzî fırkalarla mücadele devam etti. Kutbeddîn Aybek'in Gurlu efendisi Şehabeddîn (Sultan Muizzeddîn Muhammed b. Sâm) 1173'de Gazneyn tahtına çıktıktan sonra 571/1175 yılında Multan'ı Karmatîlerin elinden kopardı³⁰⁸⁹. Şehabeddîn 602/1206 yılında Lahor'dan Gazneyn'e geri dönerken yolda bir Melâhede (İsmailî /Haşhaşî)³⁰⁹⁰ fedâisi eliyle Domik menzilinde akşam namazına durduğu sırada bıçaklanarak öldürüldü (13.3.1206)³⁰⁹¹.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde, Râfîzî fırkalarla çatışmaların devam ettiği görülmektedir. Delhi tahtının üçüncü Sultanı Şemseddîn İltutmüş, Delhi'nin Mülhidleri (Bâtınî)³⁰⁹² ve Nûr adındaki liderleri tarafından Cuma Mescidinde katledilmeye çalışıldı. Nakledildiğine göre her taraftan birer ikişer geldiler, cuma günü ayaklandılar, herkesin namazla meşgul olduğu esnada, namazı eda eden şâhı öldürüp şehri ele geçirmek istediler. Her taraftan has ve avam gelip onları esirgemedi kılıçtan geçirdiler. Ondan sonra da avam ve hastan olanlar mescitte [bir tedbir olmak üzere] açıkça bulundular³⁰⁹³.

Sultan Raziye'nin iç savaşta tutuklanıp Teberhinde Kalesi'ne hapsedildiği dönemde, en önemli olaylardan biri dine aykırı düşünen Karmatî ve Hindistan Mülhidlerinin (Bâtınî) çıkardıkları isyandı. İsyancılar danişmend (âlim) tarzında bir adam olan Nûr Türk'ün kışkırtmalarıyla Gujarat, Sind, başkent çevresi, Jumna ve Ganj nehirleri kıyıları gibi Hindistan'ın değişik bölgelerinden toplanmıştı. Hepsî İslâmiyet'e karşı ittifak etmişlerdi. Hanefî ve Şafî mezhebinden olanlardan nefret ediyorlar, Sünnî ulemayı Nasîbilik ile (Hz. Ali düşmanlığı) ve Mürcîlik³⁰⁹⁴ ile suçluyorlardı. Recebin

³⁰⁸⁸ Nizâmî Arûzî Semerkandî, *Çehâr Makâle*, s. 66-72.

³⁰⁸⁹ Cüzcanî, s. 114; Esterâbâdî, I, s. 201; M. Aziz Ahmet, s. 99.

³⁰⁹⁰ Melâhede (ملاحده): 1. Allah'ı inkâr eden, dinsiz. 2. İsmailî muhalifleri tarafından Hasan Sabbah'ın takipçilerine verilen lakaptır. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2276.

³⁰⁹¹ Cüzcanî, s. 123-124; M. Aziz Ahmet, s. 106-107, 155.

³⁰⁹² Mülhîde: Allah'ın doğru yolundan çıkanlar, İslâm'dan çıkanlar, münkirler. Kelâmda İslâm'a girdikleri halde, gerçekte İslâm dışı yaşayan Bâtniyye mezhebinin Horâsân yöresindeki adıdır. Bkz. Hasan Akay, *İslâmî Terimler Sözlüğü*, s. 232.

³⁰⁹³ İsmâî, *Futuhu's-Selatin*, s. 116-117; Esterâbâdî, I, s. 239.

³⁰⁹⁴ Mürcie: Günahkâr (fâsık) müminin tam ve kâmil iman sahibi olduğuna, günahkâr müminlerin azap olunmayacağına inananlar. Kelâm ilminin araştırma alanına giren bir fırkanın mensuplarıdır. Bkz. Hasan Akay, *İslâmî Terimler Sözlüğü*, s. 235.

6'sı Cuma günü 634 yılında/4 Mart 1237'de bu tip adamlardan 1.000 kadar adam silah (zırh), kılıç, kalkan, ok ile Delhi'nin Cuma Mescidine iki yönden girerek çok sayıda Müslümanı öldürdü. Bunun üzerine şehirde bulunan Nasıreddîn Aytem, Belarami ve şair Emîr İmam Nasır gibi savaşçılar emirlerindeki birliklerle isyancıları kuşatıp imha ettiler³⁰⁹⁵.

Kadı Minhâc Cüzcanî, yukarıda görüldüğü üzere, Mevlânâ Nûr Türk'ün Bâtınî ve Karmatîler ile birlikte hareket ettiğini, Sünni ulemaya karşı olduğunu anlatmakla birlikte 718/1318 yılında *Fevâidü'l-Fuvâd*'da ve dönemin evliyalarının tanıtıldığı muahhar bir tezkire olan *Ahbârü'l-ahyâr fî esrâri'l-ibrâr*'da tamamen başka türlü tanıtılmaktadır³⁰⁹⁶.

Fîrûz Şâh Tuğluk kendi eseri olan *Futûhât-i Fîrûz Şâhî*'de “Râfizî denilen Şîî mezhepliler halkı Şia ve Râfizî mezhebine davet ediyorlardı. Bu mezhepte kitaplar ve risaleler yazıp talim ve tedrisini iş haline getirmişlerdi. Hülafa-i Raşidîn cenaplarına, müminlerin annesi Hz. Aişe'ye, bütün büyük sufilere açık ve çirkin küfürler ediyorlardı. Livata yapıyorlardı. *Kuran-i Kerim*'i “Mülhakat-i Osmânî” diye adlandırıyorlardı. Hepsini yakaladım. Dalaletleri sabit oldu. Haddini aşanları cezalandırdım. Diğerlerine azarlama, tehdit, teşhir, alıkoyma/işkence uyguladım. Onların kitaplarını kalabalık içinde yakttım. O taifenin şerrini Rabbani yardım ile tamamen def ettim.”³⁰⁹⁷

“Mülhidler (ملحدين: İsmailîler) ve Ebâhtîyan (اباحتیان: Dinin haramlarını caiz sayanlar)³⁰⁹⁸ taifesi toplanmışlardı. Halkı ilhad ve ebahata davet ediyolardı. Geceleyin belirli bir mekânda toplanıyorlar mahrem ve gayri mahrem olan halk aralarında yiyecek ve şarap getiriyorlar ve bu ibadettir diyorlardı. Bir suret yaptırmışlar ve halkı onun önünde secde ettiriyorlardı. O gece bir araya gelenlerden kadınlar ve erkekler ve birbirlerini isteyenlerden her kimin elbisesi birinin eline düşerlerse onunla zina

³⁰⁹⁵ Cüzcanî, s. 189-190; M. Aziz Ahmet, s. 194.

³⁰⁹⁶ Kadı Minhâc, *Tabakât*'ında onu başka bir renkte tanıtmakta, onu muhalif ve kötü mezhepli olarak göstermektedir. Ama *Fevâ'idü'l-fu'âd* 'da zikredildiğine göre Şeyh Nizameddin Evliya buyurmuştur ki ulemalardan bazıları onun hakkında bazı şeyler söylediler, ama o sema suyundan daha temiz idi. Şehir ulemasının tamamen dünya ile kirlendiklerini gördüğü için onlara karşı tam bir taassubu vardı. Cezbedici sözleri vardı ama kimseye el vermedi. Her ne söylerse ilim ve mücâhede kuvvetiyle söylerdi. Her gün maaş olarak bir dirhem ile yetinirdi. Bir defasında Sultan Raziye ona altın göndermişti, elindeki sopayı yere vurdu ve dedi: “Bu nedir? Benim önümden götürünüz”. Mekke'ye hacca gittiği de burada anlatılmaktadır. Bkz. Emîr Necmeddin Hasan-i Dihlevî, *Fevâ'idü'l-fu'âd*, s. 334-335; *Ahbârü'l-ahyâr fî esrâri'l-ibrâr*, s. 143.

³⁰⁹⁷ Fîrûz Şâh Tuğluk, *Futûhât-i Fîrûz Şâhî*, s. 6.

³⁰⁹⁸ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 73.

ediyorlardı. Onların Şia olan pirlerinin başlarını kestim. Diğerlerini hapis, sürgün, tazir (işkence, dayak) cezaları verdim böylece onların şerrini İslâm havzasından tamamen def ettim.”³⁰⁹⁹

“Diğer bir kavim Dehriyye (tabiatı tanrı edinme), terk (uzlet) ve tecrit örtüsü altında halkı yoldan çıkarıyorlardı. Mürit topluyor, küfür kelimeleri söylüyorlardı. O yoldan çıkmışların şehir (Delhi)’de ikamet eden Ahmed Bihârî adında bir mürşidi vardı. Bihar’daki taife ona Hüda (Allah) diyorlardı. O cemaati bağlanmış ve zincîrlenmiş olarak nezdime getirdiler ki o Peygambere [Hz. Muhammed] sövüyor ve diyordu ki “Harem (saray)den olmayanın peygamberliğinin ne büyüklüğü olabilir” ve onun müritlerinden biri diyordu ki “Delhi’de Hüda (Allah) doğmuştur yani Ahmed Bihârî.” Onların bu durumu sabit olunca her ikisini de bağlı ve zincîrli olarak siyaset buyurdum (idam ettirdim). Diğerlerine tövbeyi ve Allaha dönmeyi emrettim. O cemaatin şerrinin dağılması ve def olması için her birini bir şehre sürgün ettim.”³¹⁰⁰

“Bunların dışında Delhi şehrinde Mehdî lakaplı ve Rûkn adındaki bir şahıs diyordu ki: ‘Ahir zaman mehdisi benim, bana ilmi ledün (Allah vergisi ilim) hâsıl oldu, -ben kimsenin önünde talim ve istifade etmedim- Âdem Peygamberin dışında hiçbir peygamberin bilmediği bütün mahlûkatın isimleri bana malum oldu. Kimse tarafından keşfedilmeyen -harf ilminin sırrı bana açıldı.’ Bu iddia ile kitaplar yazdı ve halkı sapıtma ve dalaletle çağırdı ve dedi ki ‘Dinin direği Allahın resulü benim’- bu söze nezdimde şeyhler tanıklık ettiler ki böyle söylemiştir ve biz ondan işittik. Onu nezdimize getirdiklerinde onun sapıtmasından ve saptırmasından sorduk... onu idam ettik ve onun şerrini def ettik...”

“Gücerat’ta molla evladından Ayn Mahrû adında bir şahıs kendini şeyh ve çoğunu mürit yapmıştı. “Enel Hak” (Ben Allah’ım) kelimesini söylüyor ve müritlerine ben “enel Hak” dediğimde siz “sizsiniz sizsiniz” deyin buyuruyordu... Küfür kelimeleri etrafında risale yazdı. Onu zincîrleyip huzuruma getirdiler. Onun sapıttığı sabit oldu.

³⁰⁹⁹ Fîrûz Şâh Tuğluk, *Futûhât-i Fîrûz Şâhî*, s. 6-7.

³¹⁰⁰ Fîrûz Şâh Tuğluk, *Futûhât-i Fîrûz Şâhî*, s. 7.

Onu da idam ettim. Yazdığı kitabı yaktım. İslâm ehlinin muvahhitleri (Allahın tekliğine inan) arasından bu fesadı def ettim.”³¹⁰¹

İslâm dininde caiz olmayan âdet ve gelenekler Müslümânların şehrinde âdet haline gelmişti ki kadınlar mübarek zamanlarda cemaat cemaat toplanıp hayvanların çektikleri çeşitli vasıtalarla binerek veya yaya olarak alay alay, bölük bölük şehirden dışarı çıkıyor ve mezarlara gidiyorlardı. Nefislerine müptela ve dinden uzak olan ayak takımı ve fahişeler bu esnada açıkça fitne ve fesat hareketlerinde bulunuyorlardı. Avratların dışarı çıkması şeran yasaktır. Hiçbir avratın mezara gitmemesini, gidenlere dayak cezası vermelerini buyurdum. Bu zamanda Hakkın inayetiyle kadınların ve örtülü Müslümânların (şehir) dışına çıkmaya ve ziyaretlere gitmeye mecali kalmadı. Bu bidat de ortadan kalktı³¹⁰².

Esterâbâdî tarafından Fîrûz Şâh Tuğluk’un yaptığı söz konusu faaliyetler, sultanın dilinden şöyle aktarılmaktadır: “Halkı yoldan çıkaran dinî bozuklukları, mülhitleri (dinsiz, Allahsız), bidatçileri ve münafıkları (Müslümân görünüp Müslümân olmayanları) kendi vilayetinden attım. Onların âdet ve geleneklerinin bulunduğu kitaplarını yırttım, itibarsız kıldım”³¹⁰³.

Râfîzî ve aşırı Şiilere ile yaşanan söz konusu dinî çatışmalara rağmen ılımlı Şiiler ile herhangi bir çatışma yaşanmamaktaydı. Sultan Gıyâseddîn Balaban devrinde Moğol zulmünden kaçıp gelenler için Delhi’de kurulan 15 mahalleden birisi de Alevî Mahallesi idi³¹⁰⁴. İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk devrinde Delhi’de Hicaz ve Irak ahalisinden Şiiler bulunduğuna, Şiilere iyi davranıldığına ve sultan tarafından Şiî büyüklerine saygı ve ihtiram gösterildiğine ve hatta büyük miktarlarda bağışlarda bulunulduğuna dair eserinde çeşitli bilgiler sunmaktadır³¹⁰⁵.

Delhi Türk Sultanlığı topraklarında Râfîzî ve aşırı Şiilere karşı bir mücadele yürütülürken ılımlı Şiilere karşı bir mücadele yürütülmediği, mutedil Şiilerle bir çatışma yaşanmadığı anlaşılmaktadır. Fakat İsmailî, Karmatî vb. aşırı taşkın fırkalar ile İslâm

³¹⁰¹ Fîrûz Şâh Tuğluk, *Futûhât-i Fîrûz Şâhî*, s. 7-8.

³¹⁰² Fîrûz Şâh Tuğluk, *Futûhât-i Fîrûz Şâhî*, s. 8-9.

³¹⁰³ Esterâbâdî, I, s. 503; Fîrûz Şâh Tuğluk, *Futûhât-i Fîrûz Şâhî*, s. 2.

³¹⁰⁴ Esterâbâdî, I, s. 267-268.

³¹⁰⁵ İbn Battûta, I, s. 250, 253, 256, 564.

dininde olmayan bidatler getirenler ile zaman zaman çatışmaların yaşanmakta olduğu görülmektedir.

3.3.22. Askerî Amaçlı Casus Kullanımı

Çinli stratejist Sun Tzu, casus kullanımı hakkında çok değerli olan bilgiler vermekte ve çok önemli tespitlerde bulunmaktadır. Bundan dolayı bu konuda Sun Tzu'nun izahlarından ve tasniflerinden istifade edilmesi olaylara daha geniş açıdan bakılabilmesini sağlayacaktır. Sun Tzu'nun casus kullanımı hakkında tespit, tavsiye ve önerileri şunlardır:

Büyük bir askerî harekât, halkın sırtında ağır bir yükür. Bir günlük bir zafer için yıllarca savaşılr. Bu yüzden, muhbirlerle ödöl vermekten kaçınmanın sonucunda düşman saflarından haberdar olmamak gerçek bir komutana, devlet adamına, muzaffer bir lidere yakışmaz. Bu durum insani olmaktan uzaktır. Yani, zeki bir hükümetin ve akıllı bir komutanın rakiplerini yenip, olağanüstü başarılar kazanmasında [en büyük] neden önbilgisidir³¹⁰⁶.

İstihbarat, hayaletler ya da ruhlar aracılığıyla, kıyaslama ya da hesaplama yollarıyla elde edilemez. Ancak ve ancak düşmanın durumundan haberdar olan cesur insanlar aracılığıyla elde edilir³¹⁰⁷.

Beş farklı casus çeşidi vardır: yerel casus, dâhili casus, ikili oynayan casus, ölü (gözden çıkarılabilir) casus ve canlı casus. Bu beş çeşit casusun tümü de görevde olduğunda, hiç kimse onların yöntemlerini bilemez. Buna örgütlenme dehası denir ve liderler için hayati değeri vardır. Tüm Üç Ordu'nun işleri içerisinde kimse casuslardan daha yakın; hiçbir hediye casuslara verilenden daha cömert; hiçbir görev casuslara verilenden daha gizli değildir³¹⁰⁸.

³¹⁰⁶ Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, çev. Hasan İlhan, s. 214; Sun Zi (Sun Tzu), *Savaş Sanatı*, çev. Pulat Otkan-Giray Fidan, s. 41; *Kadim Çin'in Askeri Klasikleri*, I, s. 247.

³¹⁰⁷ Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, çev. Hasan İlhan, s. 214; Sun Zi (Sun Tzu), *Savaş Sanatı*, çev. Pulat Otkan-Giray Fidan, s. 41: "Olacakları önceden bilmek ruhlar veya hayaletlerden bilgi almayla, geçmişte yaşanmış benzer olaylarla karşılaştırmayla veya astrolojik tahminler ile mümkün değildir, bu bilgi ancak insanlardan alınabilir, bu insanlar da düşmanın durumunu bilenlerdir."; *Kadim Çin'in Askeri Klasikleri*, I, s. 247.

³¹⁰⁸ *Kadim Çin'in Askeri Klasikleri*, I, s. 245; Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, s. 247-248; Sun Zi (Sun Tzu), *Savaş Sanatı*, çev. Pulat Otkan-Giray Fidan, s. 41-43.

Sun Tzu ve diğer meşhur Çinli askerî stratejistler tarafından beş tip casus hakkında şu açıklamalar yapılmaktadır: Yerli casuslar, bir yörenin insanları arasından devşirilir. Dâhili casuslar, düşman görevlileri arasından seçilir. Özellikle düşman rejimin asi ve isyankâr subayları arasından, idam edilip öldürülmüş devlet görevlilerinin yakın akrabalarından, görevlerini kaybedenler, cezalandırılanlar ve aç gözlü olanlar arasından seçilirler. Bunlar casusluk yanında karışıklık ve huzursuzluk meydana getirmek için de kullanılır. Karşı casuslar ise bu tarafta yakalanıp konuşturulan düşman casuslarıdır. Bir şekilde yanlış bilgilendirilip geri gönderilebilirler. Ya da kendi tarafına geçmeye ikna edilerek karşı casus olarak kullanılırlar. Ölü casuslar ise düşmana yanlış bilgi vererek kendi liderleri tarafından aldatılanlardır. Gerçek açığa çıktığında kesin olarak öldürülürler. Düşman eline tutsak düşüp yanlış bilgi veren casuslar da olaylar yanlış giderse öldürülürler bunlar da ölü casuslardır. Diri casuslar ise bilgi alıp götürən ve bilgi getiren casuslardır. Diri casuslar rapor vermek için geri dönerler. Bunlar zeki ama aptal görünenler arasından seçilirler. Cesur, hızlı, açıkgoz, açlığa ve soğuğa dayanabilen tipler arasından seçilmelidirler³¹⁰⁹.

Sun Tzu, casus kullanımı hakkında şu önemli tavsiyelerde bulunmaktadır: “Bir orduya saldırmak, bir şehri kuşatmak ya da birini öldürmek istediğinde casuslar vasıtasıyla önce savunmayı yapan komutanların kim olduklarını, yardımcılarını, ziyaretçilerini, kapı muhafızlarını ve kâhyalarını öğrenmelisin. Saldırıp savaşağın zaman öncelikle düşman için çalışanların yeteneklerini de öğrenmelisin, böylece onların yeteneklerine göre ordunu harekete geçirebilirsin³¹¹⁰.

“Ajanlık yapmak üzere topraklara girmiş olan düşmanın casuslarını araştır. Menfaatlerle ayartmaya ve elinden kaçırmamaya çalış. Nitekim ikili casusların akılları çelinip görevlendirilebilirler. Onlardan kazanılacak bilgiler vasıtasıyla, yeni yerel ve dâhili casuslar çalıştırabilirsin. Onlardan elde edilen bilgi sayesinde, gözden çıkarılabilir casuslar ellerindeki yanlış bilgiyi düşmana dağıtabilir. Onlardan elde edilen bilgi sayesinde canlı casuslar gerekli zamanlarda görevlendirilir.

³¹⁰⁹ Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, çev. Hasan İlhan, s. 214-216, 218-219; Sun Zi (Sun Tzu), *Savaş Sanatı*, çev. Pulat Otkan-Giray Fidan, s. 41-43; *Kadim Çin'in Askeri Klasikleri*, I, s. 247-248.

³¹¹⁰ Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, çev. Hasan İlhan, s. 218; Sun Zi (Sun Tzu), *Savaş Sanatı*, çev. Pulat Otkan-Giray Fidan, s. 42; *Kadim Çin'in Askeri Klasikleri*, I, s. 248.

Hükümdar, casuslukla ilgili bu beş farklı bakış açısını bilmek zorundadır. Bu bilgi birikimi, kaçınılmaz olarak en çok ikili oynayan casusa bağlıdır. Ona elinden geldiğince cömert davranmalısın.”³¹¹¹

Çinli stratejist Du Mu, rakibin içinde bulunduğu durumu bilmeden, öğrenmeden ordunun hareket etmesinin bir yararı yoktur. Düşmanın ne durumda olduğu da casusluk yapılmadan bilinemez demektir³¹¹².

Aslında kadim Çin kültüründe olduğu gibi kadim Hint kültüründe de casuslara çok büyük önem verilmekteydi. Delhi Türk Sultanlığı devrindeki casusluk faaliyetlerini daha iyi anlayabilmek bakımından Hint kültüründeki casusluk anlayışını ve faaliyetlerini de göz önünde bulundurmak gerekir.

Kadim Hindistan’da casusluğa büyük önem verilmekteydi. Bu önemi Kautilya’nın *Arthaşâstra* adlı eserinde açıkça görmek mümkündür. Çünkü Kautilya eserinin büyük bir kısmında casuslara ve faaliyetlerine detaylı olarak yer vermektedir. Kautilya hükümdara casus kullanımı hakkında en başta barış zamanında gerçekleştirmek üzere şu tedbiri almasını salık vermektedir:

“Toplayıcı General³¹¹³, ihsan edilmiş doğaüstü güçlere sahip bir kişi, günaha karşı kefaretle meşgul olan, çileci (sofu), dünya gezgini³¹¹⁴, ozan, soytarı, gizemci/sufi (prachchhandaka), astrolog, geleceği gaipten haber veren kâhin, iyi veya kötü zamanları okuyabilme yeteneğine sahip kişi, doktor, deli, dilsiz, sağır, aptal, kör, tacir, ressam, marangoz, müzisyen, dansçı, şarap taciri, kek/çörek üreticisi, et ve pirinç pişiren olarak kılık değiştirmiş gizli casusları görevlendirmeli ve onları taşraya/ülke dışına casusluk için göndermelidir.”³¹¹⁵

Kautilya’nın bu tavsiyesi Hint kültüründe kadim dönemlerden beri casusluğa büyük önem verildiğini göstermektedir. Bu tavsiye ayrıca akla gelebilecek her türlü

³¹¹¹ Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, çev. Hasan İlhan, s.219; Sun Zi (Sun Tzu), *Savaş Sanatı*, çev. Pulat Otkan-Giray Fidan, s. 42-43; *Kadim Çin’in Askeri Klasikleri*, I, s. 248.

³¹¹² Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, çev. Hasan İlhan, s. 219.

³¹¹³ The Collector-general: Bu görevlinin Berîd Teşkilatı Reisi’nin bilgi toplama görevlerini de yerine getiren ama daha geniş kapsamlı yetkileri olan bir görevli olduğu, sahte para basanlar dahil her türlü suçluyu yakalayıp teşhir ettiği, sürgün ettiği vb. uygulamalar içerisinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Bkz. *Kautilya’s Arthashastras*, s. 299-303.

³¹¹⁴ World trotters: (chakra-chara)

³¹¹⁵ *Kautilya’s Arthashastras*, s. 299.

ortamda casus bulundurmaya çok önem verildiğini ve casusların kimliklerini gizleyebilmek için her türlü kılığa girdiklerini açıkça göstermektedir.

Kautilya, uyrukların otorite adına birbirleri üzerinde casusluk yapacağı, karmaşık bir sistem oluşturmaya çalışmıştı. O kimseye güvenmemiş, kralın aile üyelerini ve en yakın danışmanlarını rüşvetle, güç ile kraliçe ile seks yapma ile vb. ile krala sadakatları üzerine test etmişti³¹¹⁶. Kautilya'nın bu önerisine benzer uygulamalara yani "uyrukların otorite adına birbirleri üzerinde casusluk yapmasına" Delhi Türk Sultanlığı devrinde de başvurulduğu görülmektedir.

Kautilaya savaş çeşitlerini sınıflandırırken askerî amaçlı casus kullanımına ve bu sayede savaşmadan harbi kazanmanın önemine de dikkat çeker: "Açık savaş, hilekâr/kalleş savaş (treacherous) ve sessiz savaş (yani hiç savaş konuşmadan casuslar kullanarak bir düşmanın öldürülmesi) üç savaş şekli vardır."³¹¹⁷

Kautilya ayrıca kuşatma altındaki bir şehri ele geçirebilmek için önceden şehre sokulan casusların neler yapabileceğini, hangi hileleri düzenleyeceklerini tek tek anlatmaktadır³¹¹⁸.

Orta Çağ'ın başlarında Kumandaka, *Nitisara*'da askerî amaçlı casus kullanımı hakkında şu tespitte bulunmakadır: "Düşmanın sırrının sırrına nüfuz edebilmek ve ortaya çıkarabilmek için gizlice ve dikkatlice biri (bir casus) onun (düşmanın) hareketlerini izlemeli. Gözleri olarak casuslara sahip olan bir dünya kralı uyurken bile uyanıktır."³¹¹⁹

Çin ve Hint Medeniyetinde olduğu gibi İslâm Medeniyetinde de casus kullanımına büyük bir önem verilmiştir. Bir örnek vermek gerekirse Ebû Mansûr es-Seâlibî, 746 yılında yazdığı *Hükümdarlık Sanatı (Âdâbu'l-Mulûk)* adlı eserinde aklı başında disiplinli hükümdarların casus kullanmaya büyük önem verdiklerini bildirmektedir³¹²⁰.

³¹¹⁶ Osman Karadağ, *Strateji Üzerine Erken Metinler Öncüler-1: Çinliler ve Hintliler*, s. 491.

³¹¹⁷ Kautilya's *Arthashastras*, s. 392.

³¹¹⁸ Kautilya's *Arthashastras*, s. 570-575.

³¹¹⁹ Kamandakiya, *Kamandakiya Nitisara (the Elements of Polity)*, s. 188.

³¹²⁰ Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Hükümdarlık Sanatı (Âdâbu'l-Mulûk)*, s. 110.

Abdülhamîd el-Kâtib, bir hükümdarın casusların kimliklerinin ortaya çıkmasından sakınması gerektiği hakkında şu tavsiyede bulunmaktadır: “Düşmanın da casusları izlemekle görevli kendi casusları ve gizli servisi vardır. Bir ülke nasıl düşmana tuzak kurmak istiyorsa düşman da diğerine aynı şekilde tuzak kurmak ister. Bir ülke ne hazırlarsa düşmanları da aynısını hazırlar. Savaş tatbikatını aynı şekilde onlar da yapar.

Casuslardan birinin asker arasında tanınmasına karşı tedbir almak gerekir. Görevi asker arasında belli olan bir casusu düşman hemen tespit eder. Onun üzerinden tuzak kurar. Düşman onu yakalayacak olursa diğer casuslara gözdağı vermek için herkesin gözü önünde cezalandırmaya da kalkabilir. Böyle bir durum tüm casusları tedirgin eder, idareye güvenlerini azaltır. Artık kaynaklarına inip haber toplamada tereddüt ederler, hareket alanları daralır ve bilgi toplarken sıkıntıya düşerler. Güvenlerini yitirmiş olmaları ve haber kaynaklarının kuruması yüzünden gelişigüzel haberleri, teyit etmeden toplamaya kalkışırlar.”³¹²¹

Ebü'n-Necîb Şeyzerî (öl. 589/1193), Selâhaddîn Eyyubî'ye “Güvenilir ve düşmanı tanıyan casuslarla düşman hakkında bilgi alınmalı ki, düşmanın stratejisi öğrenilmiş ve buna göre tedbir alınmış olur”³¹²² tavsiyesinde bulunmaktadır.

Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng'de casuslarla ilgili olarak şu hususa dikkat çekilmektedir: “Casus hususunda, çok açıkgozlü ve tedbirli davranmak icab eder. Casusların çoğu alçaklıklarını ve hatalarını affedip ceza gerektiğinde, çok az azap ile yetinmek gerekir. Casuslar, sır dolu kalpleri incindiğinde, bir zamanlar öğrendikleri sırları düşmana açıklarlar. Savaş usullerinin gereği olarak, iki casus birbiriyle buluşup biri, diğerinin haberini öğrenmemelidir.

Bir diğer husus şudur: Casusların haberini bizzat kendin alâsın, başka kimseyi aracı etmeyesin; bu şarttır.

Âlimler şunu da şart koşmuşlardır: Sevinçli haber ile gelen casusa verilen bahşîş, kötü haberle gelenden fazla olmamalıdır ki o, haberin doğrusunu ve aslını söylemekten çekinmesin. İyi haber getirene iltifat çok olunca casus, caize ve bahşîş

³¹²¹ Abdülhamîd el-Kâtib, *Doğunun Hükümdarı*, s. 78-79.

³¹²² Ebü'n-Necîb Şeyzerî, *Nehcü's-Sülûk fî Siyaseti'l-Mülûk*, s. 242.

arzusuyla haberin doğrusunu örtüp kendinden bazı ilaveler ve değişiklikler katar. Yine aynı şekilde, kötü haber getirene azar ve azap edilince o, doğru haberi saklayıp yalan haberler uydurur.”³¹²³

Delhi Türk Sultanlığı devrinde, casuslara siyasî hayatta ve askerî faaliyetlerde çok büyük önem verilmekteydi. Fahr-i Müdebber askerî casuslar hakkında Abdülhamîd el-Kâtib’inkine benzer şu tavsiyelerde bulunmaktadır: “Casusun ordunun içine girip çıkmasından padişâh ve ordu komutanı dışında hiç kimsenin haberi olmamalı. Eğer bir kimse bilirse [haberdar olursa], o kişiye öyle olsa da olmasa da tam bir gönül kuvveti ve müjde veren bir haber nakletmeli. Casus akıllı ve doğru sözlü olmalıdır, halkın kalp kuvvetini arttırmak için [komutana] yalan söylememeli ve iyi ve kötü olan şeylerden hiçbir şeyi komutandan örtülü ve gizli tutmamalı ki komutan onların tedbirlerini alabilsin.”³¹²⁴ Böylece Fahr-i Müdebber, karşı casuslar üzerinden büyük tuzaklar kurulabileceğini de ima etmiş olmaktadır.

Emîr Husrev-i Dihlevî, casusların önemini, kısaca şu şekilde ifade etmektedir: “Kendi yerinde kılıçtan daha yüksektir casusun iğnesi.”³¹²⁵ Bu ifadeler ile yeri geldiğinde casusların kılıç ehlinin başardığından çok daha büyük işleri, çok daha az bir gayret ve harcama ile başarabileceği dile getirilmiş olmalıdır.

Düşman üzerine sefere çıkılmadan önce çok iyi istihbarat toplandığı anlaşılmaktadır. Cüzcanî tarafından aktarıldığına göre 658/1260 yılında ansızın Kezd dağlık bölgesine yönelen Uluğ Han, daha önce ordunun develerini çalmış olan Hindû eşkiyaların hepsini kılıçtan geçirdi. Fakat kurtulanlar ve o isyancıların akrabaları ikinci bir fesat başlattılar. Yolları kestiler, Müslümanların kanını döktüler. Yollar onların fesadı nedeniyle tekinsiz hale geldi. Bunun üzerine Uluğ Han, müfsitlerin mevkilerini araştırsınlar diye münhîleri (casuslar), Sâhîb-i haberleri ve casusları gönderdi. O isyancıların durumlarını tamamen araştırdılar. 658/1260’da başkent Delhi’den çıkan

³¹²³ Aristoteles’ten *Savaş Adabı ve Ahlâkı (Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng)*, s. 50-51.

³¹²⁴ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 291-292.

³¹²⁵ در محل خود از تیغ بالاترست سوزن جاسوس Bkz. *İ’câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 197.

ordu bir menzilde 50 koruhtan fazla giderek ansızın o cemaatin üzerine vardılar, yaklaşık 12.000 kişiyi kılıçtan geçirdiler ve çok büyük ganimet ele geçirdiler³¹²⁶.

Seferler sırasında casus olarak Kalenderî dervişlerinden bile istifade edilmekteydi. Örneğin Fîrûz Şâh Tuğluk, Bengal Sultanı Şemseddîn'i saklandığı Ekdâle Takımadaları'ndan çıkarabilmek için birkaç Kalender neferi hile yoluyla Ekdâle semtine gönderdi. Onlardan yakalanıp Ekdâle'de Sultan Şemseddîn'in nezdine götürülürlerse ve kendisi ve ordusunun durumundan haber sorarlarsa Fîrûz Şâh Tuğluk bütün ordusu ve karargâhıyla kaçanların yöntemiyle gidiyor demelerini istedi. Sonuç olarak, Fîrûz Şâh bu hilesi ve buna eşlik eden diğer birkaç hile vasıtası ile hasmını gizlendiği yerden çıkarmayı başardı³¹²⁷.

Burada Kalenderî dervişleri Sun Tzu'nun tasnifine göre ölü casuslar olarak adlandırılabilir. Çünkü onlar gerçek ortaya çıkınca öldürülebileceklerini bile bile bu hizmeti görmüşlerdir. Bu dervişlerin herhangi bir tarikattan değil de özellikle Kalenderîler arasında seçilmiş olması da oldukça manidardır. Çünkü Kalenderî tarikatı dünya ve içtimai adetlere önem vermeyen dünyadan el etek çekmiş münzevîlerin tarikatıdır. Fîrûz Şâh Tuğluk, özellikle Kalenderî dervişlerini göndererek hilesinin ve casuslarının inandırıcılığını arttırmak istemiş olmalıdır. Bu hilenin gerçekleşmesinden asırlarca önce Kautilya da aynı inandırıcılıktan istifade etmek amacı ile dervişler, din adamları, kâhinler ve benzerlerinin casus olarak kullanılmasını hararetle tavsiye etmekteydi.

Askerî casusluk ve istihbarat faaliyetlerinde önemli unsurlardan biri de düşmandan “dil almak” idi. Düşman ordusundan ele geçirilen veya bir şekilde düşman ordugâhında bulunmuş kişiler vasıtası ile düşman ordusunun durumu, ne yapmak istediği vb. şeyler öğrenilmeye çalışılırdı. Bu bilgilere göre daha doğru adımlar atılmaya çalışılmakta, en kestirme ve kesin yoldan hedefe ulaşılmaya çalışılmaktaydı. Tabi ki bunun ters tepmesi de mümkündü. Zira ele geçirilen “dil”in söz konusu Kalenderî dervişleri gibi düşman tarafından aldatmak üzere gönderilmiş ve orduyu tuzağa çekmek isteyen bir casus olma ihtimali de vardı.

³¹²⁶ Cüzcanî, s. 313-314, 323-324.

³¹²⁷ Affif, s. 112-114.

Diğer Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi Delhi Türk Sultanlığı devrinde de savaşta dil ele geçirmek önemli faaliyetlerden biriydi. Bu hususta şu örnek verilebilir: Asi Bengal Valisi Tuğrul, 1280 yılı civarında Sultan Balaban harekete geçince kaçmaya başladı ve bir türlü ele geçirmek mümkün olmadı. Bunun üzerine “1.000 ağır silahlı suvâri sultanın ordusunun mukaddemesi (öncüsü) oldu ve 10-12 koruh önden ilerliyordu ve her gün birkaç [30-40] suvâriyi dil yakalama yöntemi ile Tuğrul’un haberini sormaları için mukaddeme ordusundan 10-12 iki koruh daha ileri gönderiliyordu. Günlerden bir gün yezekî birliği ansızın Tuğrul’un ordusunda alışveriş yapmış ve geri dönüp kendi köylerine gitmekte olan birkaç bakkalı (azık, öteberi ve yiyecek satan) gördüler ve yakaladılar. Melik Şîr-endâz o bakkallardan iki neferin boynunu vurmalarını buyurdu. Diğer bakkallar korktular ve sizin ve Tuğrul’un ordusu arasında yarım koruhtan daha az kalmıştır ve Tuğrul, Seng Best Havuzu’nun başına inmiştir. Bugün konaklamış ve yarın Câcneger havalisine gidecektir dediler³¹²⁸. Bu sayede Tuğrul yakalanarak öldürüldü.

Bütün bu veriler ışığında şu sonuçlara ulaşılmaktadır: Dil yakalamakla görevli yezek tabir olunan askerî birlik mukaddeme denilen öncü birliğe bağlıdır. Mukaddeme asıl ordunun 10-12 koruh ilerisinde yol almaktadır. *Yezek* ise mukaddemenin 10-12 koruh daha ilerisinde hareket etmektedir ve sayıları otuz kırkı bulmaktadır. Böylece düşmana en yakın mesafede bulunan yezek birliği dil yakalamakta ve düşman hakkında bilgi toplamakta ve mukaddeme birliğine haber vermektedir.

Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng’de keşif kolu içerisinde yer alan, haber almakla görevli askerî birlikler kısa, öz ve diğer eserlerden daha kapsamlı bir şekilde şöyle açıklanmaktadır: “Askerden bazı kimseler seçip dağ başlarına gözcü koyarlar. Düşman askerinin hallerinden haberdar olması için gönderilirler. Ona bizim lisanımızda *dilci* derler. Bir bölüğüne ise ases³¹²⁹ derler. Asesler gece olduğunda düşman ordusuna ulaşır haber alırlar. Bir çeşidine casus derler, onlar düşman memleketlerine varıp haber öğrenip getirirler.”³¹³⁰ “İnce gözcü dedikleri, üç kişiden az olmamalıdır. Birisiyle büyük

³¹²⁸ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 88-89.

³¹²⁹ ‘Ases < Ar. düşman ordusunu gece vakti gözlemleyip bilgi toplayan ordu mensubu bkz. Bayram Erdoğan, *Risâle-i Âdâb-ı Harb (İnceleme-Metin-Dizin)*, s. 157.

³¹³⁰ *Aristoteles’ten Savaş Adabı ve Ahlâkı (Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng)*, s. 52.

gözcüye haber gönderildiğinde, diğer ikisi düşman tarafını kollamalıdır.”³¹³¹ “Gece olduğunda çıkan atlı gözcüler, etraftaki dağların ıssız yerlerini, orman içlerini ve dereleri boşlamayıp iyice araştırmalıdır.”³¹³²

Delhi Türk Sultanlığı devrinde iç savaşlar sırasında da casus kullanıldığı gözlenmektedir. Cüzcanî, aralarına fesat girmesi ile başkente bağlı iki meliğin 655/1257 yılındaki çatışmasını şöyle aktarmaktadır: “Her iki ordu birbirine yaklaşmıştır. Peşer Felân denilen, Felân adındaki bir şahıs Melik Balaban, Keşlû Han tarafından casusluk için geldi. Kendisini hizmete gelmiş gibi ve eman yazısı, doğruluk ve anlaşma olursa hepsi Uluğ Han’ın hizmetine girmek isteyen Melik Balaban hizmetindeki melikler tarafından gelmiş gibi gösterdi. Hizmete gelen bana ekmek (maaş) ve belirli bir iktâ verilirse Balaban’ın melik ve emîrlerinin hepsini hizmete getiririm, diğer safta bendeleri düzene sokarım [dedi]. Uluğ Han hazretleri tarafından o şahsın mizacı [işin] başında malum olmuş olduğundan bütün askerleri ona arz etmelerini (göstermelerini) buyurdu. Öyle ki bütün askerler silah, savaş araç gereçleri, hazırlıklar, zırhlı filler gözden geçirildi (ona gösterildi)³¹³³. Ardından Balaban’ın melik ve emîrlere bir mektup³¹³⁴ yazıldı³¹³⁵. Bu örnekte karşı tarafın casusu ikili casus gibi kullanılarak, kendi askerî güçlerinin karşı tarafça anlaşılması ve böylece karşı tarafa gözdağı verilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Delhi sultanları iç huzuru sağlamak ve iç isyanları önlemek için daimi olarak erkek ve kadın casuslardan istifade etmekteydiler. Nitekim Muhammed Şâh Tuğluk, kendi emîrlerinin, komutanlarının durumlarından sürekli haberdar olmak, isyan girişiminde olup olmadıklarından emin olmak için yanlarında daima kadın ve erkek casuslar bulundururdu. İbn Battûta bu hususu şöyle nakletmektedir:

³¹³¹ Aristoteles’ten Savaş Adabı ve Ahlâkı (Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng), s. 59.

³¹³² Aristoteles’ten Savaş Adabı ve Ahlâkı (Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng), s. 56.

³¹³³ Burada ordunun gücü gösterilerek karşı tarafın gözü korkutulmaya çalışılmaktadır.

³¹³⁴ Cevap mektubu ve olayın devamı: “Mektubunuz gözden geçirildi. Şüphesiz istediğiniz şey gerçekleşti. Eğer itaatkârlıkla hizmete bağlanırsanız hepinize münasip belki de ondan fazla iktâ, nân (maaş) verilecektir. Eğer bunun aksine olursa tam bugün dünyadakilere malum ve ispatlanmış olsun ki her birinizin işi çelik kılıç ve ateş yüklü mızrak darbesiyle tek yere ulaşacak. Takdirin kemend ve ipi ile başı dönenler bağlanıp sultanın bayrak ve ‘aleminin altına nasıl gelirler. Mektuplar bu şekilde bal zehirle, zehirli diş panzehirle, lutf şiddetle karışık olarak kaleme alındı. O şahıs geri döndü ve Melik Balaban’ın hizmetine [konuşulanları] beyan etti, mektupları gösterdi, görevlendirilmiş emîr ve melikler arasındaki muhalefet durumunun aynı yere varacağı akıllılara malum oldu. Bu esnada şehrin (başkentin) mektupları [her iki tarafa da] ulaştı. Melik Balaban ve Melik Kutluğ Han ile birlikte yüzlerini başkente çevirdiler ve amaçlarına ulaşmadan geri döndüler.” Bkz. Cüzcanî, s. 309-310. Bu olaylar *Târih-i Fırışte*’de biraz farklı anlatılmaktadır. Bkz. Esterâbâdî, I, s. 259-260.

³¹³⁵ Cüzcanî, s. 309-310.

“Hint hükümdarının âdetindendir; her emîrin yanına -bu emîr ister büyük ve etkin ister küçük ve alelâde olsun- mutlaka bir casus koyar. Bu adam sultanın kölesi olup söz konusu emrin her yaptığını bildirir efendisine. Ayrıca emîrlere sürekli gözcülük edecek, evlerinde onları dikizleyecek cariyeler bulundurmayı da ihmal etmez sultan.

Kennâse denilen [süpürücü, çöpçü] özel kadınlar hiç izin almadan evlere girer, içerideki ajan cariyelerin biriktirdiği istihbaratı alır, doğruca başmuhbire aktarırlar. Böylece sultana ulaşır bilgiler.

Hattâ söylentilere göre bir emîr yatağında kendi karısına yaklaşmak ister. Kadının canı istemez ve;

“Sultanın başı hakkı için yapma!” der. Ama erkek karısına kulak asmaz. Sabahleyin sultan adam gönderir, kocayı çağırır, ona yaptığı işi haber verir. Koca bu yüzden ölür. Bu, gerçektir!”³¹³⁶

İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk’un Ramazan ve Kurban Bayramı kutlamalarını anlatırken söz konusu ajan cariyelerin emirlerin yanına nasıl yerleştirildiğini de anlatmış olmaktadır:

Bayramın birinci gününde o sene esir edilen Hindû reislerinin kızları gelip dans eder, şarkı söyler. Sultan bu kızları kumandan ve muhterem misafirlere armağan eder! Daha sonra diğer Hindû kızları şarkı söyleyip dans ederler. Bunları da kardeşlerine, akrabalarına, kayınlarına ve bey çocuklarına bağışlar. Bayramın ikinci günü ikindiden sonra şarkıcı dansözleri askerlik yapan memlûkların başkanlarına verir! Bayramın dördüncü günü bütün hizmetçi erkek köleleri azat eder! Beşinci gün cariyeleri azat eder. Altıncı gün cariyelerle köleleri (gulamları) evlendirir³¹³⁷.

İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk’un Aynü’l-mülk isyanından nasıl haberdar olduğunu şöyle anlatmaktadır: “Sultanın İbn Melikşâh adlı bir kölesi vardı ve

³¹³⁶ İbn Battûta, II, s. 710; Farhat Jahan, *Depiction of Women in the Sources of the Delhi Sultanate (1206-1388)*, Thesis Submitted for the Award of the Degree of Doctor of Philosophy in History, Centre of Advanced Study Department of History Aligarh Muslim University, Aligarh (India) 2012, s. 114-115.

³¹³⁷ İbn Battûta, II, s. 660.

Aynü'l-mülk'ü gözetleme işini yapıyordu. İbn Melikşâh haber verdi efendisine; Aynü'l-mülk'ün firar edip nehri geçme niyeti taşıdığını.”³¹³⁸

Casus kullanımına verilen önem bayram arifesinde sultanın önemli kimseler yanında ehl-i ahhâra [istihbarat memurlarına] da paha biçilmez giysiler göndermesinde kendini göstermektedir³¹³⁹. Bu hareket tarzı Sun Tzu'nun hiçbir hediye casuslara verilenden daha cömert olmamalıdır tavsiyesini hatırlatmaktadır.

Delhi Türk Sultanlığı karşısında yer alan Hindû hükümdarları da casus kullanma geleneğine sahiptiler. *Hitopadeşa*'da racaların casuslar hakkındaki görüşleri şöyle aktarılmaktadır:

“Efendim, öncelikle casusumuz oraya gitsin ve onların neler yaptıklarını, güçlü ve zayıf yönlerini öğrensin. Çünkü,

Bir casus kralın gözüdür; krallığın çıkarı için hangi siyasetin yürütüleceğinin, hangisinden vazgeçileceğinin belirlenmesi için bu konuda düşmanların ne yaptığının bilinmesi için gereklidir, ta ki kral kör olmasın. Kral yerinde dururken, o güvenilir kişi gizlice gidip düşmanın gizli bilgilerini öğrenir ve onları krala ulaştırır. Zira derler ki, bir kral, sanki dinsel bilgiler almış gibi yaparak, casuslarını din adamları kılığında kutsal bir yerde, bir inziva köşesinde ya da bir tapınakta toplar. Bir gizli ajan suda ya da karada hareket edebilir... Fakat efendim tüm bunlar çok gizli olarak yapılsın. Zira bir plan üçüncü bir kişi tarafından duyulursa söylenti olarak ortalığa yayılır; o nedenle kral sadece ikinci bir kişiye açılmalıdır. Dikkat edin, krala verilen tavsiyelerin ortalığa yayılmasından doğacak kötülüklerle baş etmek olanaksızdır; siyaseti iyi bilenlerin fikri böyledir.

Biraz düşündükten sonra kral, ‘En iyi gizli ajanlar bendedir.’ demiş. Vezir, ‘O halde savaşta başarı kazanılmış demektir.’ diye karşılık vermiş.”³¹⁴⁰

Hitopadeşa'dan aktarılan bu masal sayesinde Delhi Türk Sultanlığı ile aynı zaman diliminde racaların da savaşta casus kullanımına büyük önem verdikleri,

³¹³⁸ İbn Battûta, II, s. 710.

³¹³⁹ İbn Battûta, II, s. 657.

³¹⁴⁰ Narayana, *Hitopadeşa*, s. 104-105.

casuslarının kimliğinin ortaya çıkmaması için büyük gayret gösterdikleri ortaya çıkmaktadır.

Hindûların Delhi'ye karşı Sun Tzu'nun bildirdiği beş çeşit casustan “ölü casus”ları kullandığı vakidir. Bir defasında Fîrûz Şâh Tuğluk'un Tatta seferinden avdeti esnasında rehberler kasıtlı olarak orduyu tuzlu suyu bulunan ıssız bir yere götürmüş, ordu halkının ve hayvanların çoğu helak olmuştur. *Târîh-i Fîrûz Şâhî*'de bu vaka şöyle geçer: “Ordu o mevkiye düşünce hayretler içerisinde kaldı. Fîrûz Şâh [Tuğluk], Allah'ın ilhamıyla o kötü niyetli rehberlerden birini yakalayıp boynunu vurdu. Diğerleri can korkusundan biz size ihanet ettik ve öyle bir makama getirdik ki sizden hiçbiriniz buradan uçmadıkça veya rüzgâr gibi esmedikçe sağ olarak çıkamaz diye gerçeği söylediler.”³¹⁴¹

3.3.23. Orduda Haberleşme Yöntemleri ve Parola Kullanımı

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Fahr-i Müdebbir, ordu haberleşme yöntemleri ve bu yöntemlerin kullanılma nedenleri hakkında şu bilgileri vermektedir: “O (komutan), 40.000 uyumsuz toplama (asker) [yerine] her işi, seçme 4.000 adamla yapabilir. Belki [4.000 kişilik ordunun yaptığı işi] 400.000 kişi yapamaz. Çünkü 400.000 adama 12.000 adımlık yer gerekir. 12.000 adımdan büyük olan her savaş meydanında hiçbir komutanın emirleri yerinde ve zamanında ulaşamaz. Bu yüzden komutanlar küçük savaş meydanlarında verdikleri buyruk ve emirleri üç şekilde verebilirler. Biri ordunun komutanın buyruğunun ne olduğu konusunda orduyu haberdar etmek için sancak ve bayrak sallayarak göz, görme ve işaretle ve bu çeşitten karşılıklı tespit ettikleri işaretlerle olur. Diğerleri artık birbirlerinden uzaklaştıklarında borular öttürerek veya davul çalarak kulaklarına işittirirler bu türden de işaretler tespit etmiş olmalı ki komutanın ne buyurduğunu bilebilsinler, anlayabilsinler. Diğer üçüncüsü haberleri getirip götüren elçiler üzerinden olur. 12.000 adımdan büyük olan her savaş alanında ne göz görebilir ne kulağa işittirilebilir veya ordu komutanlarının ne dediği işitilebilir ve ne de [askerî ulakların taşıdıkları] haber vaktinde yerine ulaşabilir ve geri dönebilir. O zaman ordu komutanı her zaman ordusunun tek yürek ve tek cins olmasına

³¹⁴¹ Affif, s. 208-210.

gayret etmelidir ki bir savaş alanında onları vaktinde ve zamanında idare edip, onlara iş buyurabilsin ve emir verebilsin.”³¹⁴²

Klasik meydan savaşlarında her iki taraf da birbirine iyice girdikleri ve yakın vuruşma halinde oldukları için yanlışlıkla kendi arkadaşlarını öldürmeleri çok mümkündür. Bunu önlemek amacıyla parola/şi’ar tespitine ihtiyaç duyulmuştur. Parola modern askerlikte de kullanılmaktadır³¹⁴³.

Fahr-i Müdebbir’e göre orduda çeşitli işler, hareketler için belirlenmiş sesli işaretler olmalıydı. Ayrıca askerlerin birbirlerini tanıyabilmeleri için parola ve işaretler olmalıydı: “Her iki asker arasında birbirlerini tanıyabilmeleri için aşikâr olan bir sestem, sözden, işaretlerden alametler olmalı. [Ayrıca] bir tekbir veya bir dabl çalma (davul çalma) veya dohol çalma (davul çalma) veya bir borazan üflemek ile ordu hareket etsin, ikinci ses ile atına arpa versin, eyerlensin ve üzerine silah bağlasın ve hazırlanmış olsun ve üçüncü ses ile ata binsin acelesiz, gürültüsüz, yavaş yavaş yan yana ilerlesin.”³¹⁴⁴

Mehterin söz konusu amaçlar ile kullanımına dair çeşitli örneklerle rastlanılmaktadır. Mesela Alâeddîn Muhammet Şâh (1296-1316) devrinde Melik Nâib Kâfur’un 11 Ramazan 709/12 Şubat 1310 gecesi, ertesi gün yapılacak hücum için hareket işaretini veren davullar ne zaman çalınırsa bütün askerlerin siperlerden çıkıp ilerlemesini ve kuşatma merdivenlerinin kaleye doğru hızla taşınmasını emrettiği görülmektedir³¹⁴⁵.

Alâeddîn Muhammet Şâh devrinde Gucerat’ı fethedip avdet etmekte olan Uluğ Han ve Nusret Han kumandası altındaki orduda yaşanan olaylar “toplanma davulu çalma” âdetinin bu devirde de devam ettiğini göstermektedir. Olay şöyle cereyan etmiştir. Ganimet yüzünden çıkan çeşitli tartışmalar yüzünden orduda bulunan bazı Moğollar bir kargaşalık çıkarıp, kendilerine destek veren 2.000-3.000 askerle birlikte Nusret Han’ın kardeşi ve Uluğ Han’ın Emîri Hacibi, Melik İzzeddîn’i öldürdükten sonra Uluğ Han’ın çadırına doğru ilerlediler. Uluğ Han, bu sırada yıkanmak için çadırdan dışarı çıkmış ve mutlak bir ölümden kurtulmuştu. İsyancı askerler, çadırda

³¹⁴² *Âdâbü’l-harb ve’s-şecâ’a*, s. 376-377.

³¹⁴³ Mustafa Zeki Terzi, *H. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askeri Teşkilât*, s. 131.

³¹⁴⁴ *Âdâbü’l-harb ve’s-şecâ’a*, s. 370.

³¹⁴⁵ *Hazâinü’l-fütûh*, s. 91-92, Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 100.

uyuyan Sultan Alâeddîn'in kız kardeşinin oğlunu Uluğ Han zannederek katlettiler. Uluğ Han ise bu kargaşalık sırasında kendisini güçlkle Nusret Han'ın çadırına atmıştı. Uluğ Han ve Nusret Han, bu sırada büyük bir akıllıkla savaş davullarının çalınmasını emrettiler. Bunun üzerine isyana katılmamış olan askerler, civardaki Delhi Türk Sultanlığı'na bağlı bir racanın Halacî ordugâhında ve Nusret Han'ın çadırı önünde toplandılar. Böylece ordunun desteğini kaybeden asi emîrlar ve askerler dağıldılar ve dört gün süren isyan kontrol altına alındı³¹⁴⁶.

Türkiye Selçukluları devrinde benzer bir şekilde komutanlar, sürpriz baskınlar veya saldırılar karşısında dağılmış birliklerini ve savaşçıları, tehlike geçtikten sonra bir tepenin üzerinde “toplanma borusu veya davulu çaldırmak” suretiyle geri çağırırmaktaydı. Toplanma borusunun veya davulunun sesini duyan birlikler ve savaşçılar da tehlikenin geçtiğini anlayıp, borunun veya davulun çalındığı yerde tekrar toplanmaktaydılar³¹⁴⁷.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351) dönemindeki Aynü'l-mülk isyanı³¹⁴⁸ sırasında hem gece savaşıldığından hem de bir iç savaş yaşandığından yani iki taraf da benzer kıyafetler giydiğinden parola kullanımı özellikle gerekli olmuştur. İbn Battûta bu vakayı şöyle aktarmaktadır: “Hükümdar kendi askerine “Delhi => Gazne” parolasını bildirmişti. Dolayısıyla asker, bir atlıya rastladığında “Delhi ” dediği zaman “Gazne” cevabını alıyorsa karşısındakinin arkadaşı olduğunu anlıyor ve onu bırakıyordu. Bu cevabı alamıyorsa hemen hamle ediyordu.”³¹⁴⁹

Nakledilen söz konusu örnekler, Fahr-i Müdebbir tarafından ordu muhaberati ve parola kullanımı hakkında verilen tavsiyelerin teoride kalmadığını, bu tavsiyelerin fiiliyatta uygulandığını ortaya koymaktadır. Nitekim Delhi Türk Sultanlığı ordusunda yürüyüşü başlatmak için tabl-i azimet (طبل عزيمت: harekete geçme davulu)³¹⁵⁰, menzilde konaklanacağı vakit tabl-i menzil (طبل منزل: konaklama davulu)³¹⁵¹, orduyu komutan

³¹⁴⁶ Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 74-75.

³¹⁴⁷ Salim Koca, *Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür*, s. 212.

³¹⁴⁸ Aynü'l-mülk isyanı için ayrıca Bkz. Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 489-491.

³¹⁴⁹ İbn Battûta, II, s. 712-713.

³¹⁵⁰ İsmâî, *Futuhu's-Selatin*, s. 222, 265.

³¹⁵¹ İsmâî, *Futuhu's-Selatin*, s. 407.

çadırı etrafında toplamak için nekkâre-yi ceng (نقاره جنگ: savaş nekkâresi)³¹⁵², savaşı başlatmak için ve savaş esnasında tabl-i cengî (طبل جنگی: savaş davulu)³¹⁵³ ve kûs-i cengî (کوس جنگی)³¹⁵⁴, sefere son verildiğinde toplanma işareti olarak demâme (kös)³¹⁵⁵ ve avdet için tabl-i rihlet (طبل رحلت: göç davulu)³¹⁵⁶ veya demâme-i kûç (گۆچ دمامه کوچ: göç kösü) çalınmaktaydı³¹⁵⁷. Zafer dolayısı ile kûs-i pîrûzî (کوس پیروزی: zafer kösü) çalınmakta idi³¹⁵⁸.

Yukarıda görüldüğü üzere, *demâme* (kös), *tabl* ve diğer mehter sazları orduyu harekete geçirmek, menzilde konaklatmak, göç etmesini sağlamak, savaşı başlatmak, sefere son verildiğini bildirmek ve zaferi haber vermek üzere çalınmaktadır. Ordunun yapması gereken her türlü hareket, mehter sazları çalınarak ilan edilmektedir. Delhi Türk Sultanlığı devri kaynaklarında her bir farklı durumda çalınan mehterin farklı adlar ile anılması, her birinin çalınış tarzındaki, ritmindeki farklılığa da işaret etmelidir. Muhtemelen askerler mehterin çalınışındaki ritim ve melodi farkları sayesinde ve emrin niteliğine göre çalınan müzik aletlerinin farklı olmasından verilen mesajı anlamakta ve harekete geçmekteydiler.

3.3.24. Orduda Dağlama ve Dağ Sistemi

Göktürk Yazıtları'ndan 250-300 yıl önce yazıldığı düşünülen Yenisey Yazıtları (M.S. 400-450) içerisinde yer alan Açura Yazıtı³¹⁵⁹ üzerinde “tamgalıg yılkı” yani “damgalı at sürüsü”nden söz edilmektedir. Böylece yazılı kaynaklardan hareketle dağlama işleminin köklü bir geleneği olduğu ortaya çıkmaktadır. Dağlama işlemi hem insanlara hem de hayvanlara farklı şekillerde uygulanmaktaydı. Türk kültüründe bedeni

³¹⁵² Esterâbâdî, I, s. 359.

³¹⁵³ İsmâî, *Futuhu's-Selatin*, s. 425.

³¹⁵⁴ *Besâtînu'l-uns*, s. 217.

³¹⁵⁵ Kös: Deve veya araba üzerinde [veya fil üzerinde] taşınan ve işaret vermekte kullanılan büyük davuldur. Bkz. *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, II, s. 1760.

³¹⁵⁶ İsmâî, *Futuhu's-Selatin*, s. 447.

³¹⁵⁷ Berenî, *Târîh-i Firûz Şâhî*, s. 94.

³¹⁵⁸ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 314.

³¹⁵⁹ Mezar taşı: Bunsuzdu/Kara Saçlarım./Bunsuzdu/Kirpiklerim./Dağlarda./Sayısızdı damgalı yılkılarıım./Savaş ordumun gücü./Yedi bin oğlan idi./Henüz yaşıım on yedi./Ölüm./Pek erken geldi. Açura Yazıtı, Abakan'ın sol sahilinde Koybal bozkırında, Açura köyü civarında bulunmuştur. (Bugün Minusinsk Müzesindedir.). Bkz. Çalakalem, Hüseyin Kılıç, “Yenisey Yazıtları”, <http://www.calakalem.com/huseyin12.php> (19 Şubat 2016); Alasayvan, “Türk Yazıtları ve Bulunduğu Yerler”, <http://www.alasayvan.net/inanc-ve-kultur/354970-turk-yazitlari-ve-bulundugu-yerler.html> (19 Şubat 2016).

güçlendirme, hastalıkları tedavi etme ve tanıma amaçlı dağlama işlemleri yapılmaktaydı³¹⁶⁰.

Tedavi amaçlı dağlama akan kanı dindirmek veya hasta bölümleri ortadan kaldırmak amacıyla vücudun bir yerinin kızdırılmış bir metal araçla yakılması ya da kızgın bir demirle hayvan derisine damga vurulması şeklinde gerçekleşmektedir. Bir uzuv işten düşer ve hastalanırsa hıltlar (eski hekimlerin insan bedeninde var saydığı safra, sevda, dem ve balgam gibi dört unsurdan her biri) oraya yürür. Bu yürüyüş, o uzva mensup damarlar vasıtasıyla olabilir. Hıltların geçeceği yer dağlanırsa oraya gidemezler. Belirli bir damar dağlanırsa geçidi kapatacağından hıltlar hasta uzva gidemezler. Birçok hastalığın tedavisi dağlamakla yapılır. Dağlama hem hastalığın başlangıcında hem de marazın müzminleştiği zamanlarda yapılır. Tepeden tırnağa insan bedeninin birçok bölgesine dağlama yapılabilir. Baş, göz, kulak, diş, dudak ağrılarında dağ yapılmaktadır. Bağır, dalak, makat, böbrek, sırt, kasık, eklem ağrılarına karşı dağlamadan yararlanılmaktadır³¹⁶¹.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Fahr-i Müdebbir, bir suvârinin atlar yem yememezlik yaptığında, rahatsızlandığında dağlama yapmasını bilmesi gerektiğini bildirmektedir³¹⁶².

Bedeni güçlendirmeye yönelik dağlama sağlam uzuv üzerine yapılmaktadır. Türk kültür çevresinde ilk örneğine İskitlerde rastlanmaktadır. Hippokrates'in bildirdiğine göre konar-göçer İskitlerin hemen hepsi, omuzlarını, kollarını, el bileklerini, göğüslerini, kalçalarını, bellerini başka bir şey yüzünden değil, yapılarının nemli, gevşek oluşu yüzünden dağlar. Yoksa ne okçular yay gerebilir ne de kargıcılar nem ile gevşeklik yüzünden omuzdan kargı savurabilirler. Dağlarsa nemin büyük bölümü eklemlerden çıkar kurur, beden daha dinç, daha besili, daha sıkı olur³¹⁶³.

Sağlam bedenin dağlanması işlemi İskit sonrası Uygurlarda da görülmektedir. Uygur kültür çevresinde yeni doğan çocuklara ileride dimağ rahatsızlıklarının olmaması ve dimağın kuvvetlenmesi amacıyla dağlama yapıldığı bilinmektedir. Yetişkinlerde ise

³¹⁶⁰ İlhami Durmuş, "Türk Kültürü Çevresinde Dağlama Geleneği", *Milli Folklor*, 2012, Yıl 24, Sayı 95, s. 116.

³¹⁶¹ İlhami Durmuş, a.g.m., s. 116-117.

³¹⁶² *Âdâbü'l-harb ve's-ş-ğecâ'a*, s. 333.

³¹⁶³ İlhami Durmuş, a.g.m., s. 117.

dağlanmamış adam nadir bulunmaktadır. Bazılarına bir defada 20, 30 dağ vurulmuş olur. Bir defada bu kadar çok dağ vurulması nedeniyle söz konusu dağlamanın bedeni kuvvetlendirmeye yönelik olması kuvvetle muhtemeldir³¹⁶⁴.

Tanımaya yönelik dağlamada amaç şahıslara ait hayvanın ya da eşyanın tanınmasıdır. Şâhıslar hayvan ve eşyalarının üzerine damgalarını dağlama yöntemi ile naksetmektedir. Böylece kendilerine ait olanların başkalarına ait olanlardan ayırt edilmesini sağlamış olurlar³¹⁶⁵. Bu tarz dağlamada üzerine “boy”un damgası yapılan dağ aleti kızdırıldıktan sonra özellikle hayvanların arka bacakları üzerine bastırılmakta ve dağlanan hayvan derisi üzerinde damga şekli çıkmaktaydı. *Dîvân-ü Lügat-it Türk*’te damgalar için şöyle denilmektedir: “Bu belgeler onların hayvanlarının, atlarının, binitlerinin alametleridir. Hayvanlar karıştığında her bölük hayvanlarını bu belgelerden tanır.” Açıra Yazıtları’nda çok sayıda damgalı yıldıya (at sürüsü) dikkat çekilmektedir³¹⁶⁶.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde iyileştirme ve tanıma amaçlı dağlama faaliyetleri varlığını devam ettirmiştir. Fahr-i Müdebbir tanıma amaçlı dağ kullanımı hususunda at, deve, sığır (gâv), koyun, manda (gâvmîş) gibi bütün hayvanların hıyanet (sahtekarlık) olmaması için dağlanmasını tavsiye etmektedir³¹⁶⁷.

Dağlama ordunun en önemli savaş vasıtalarından biri olan atların ve diğer savaş hayvanlarının kontrolünde en önemli vasıtalarından biriydi. Ordunun teftişi (‘Ârız-i leşker) sırasında atların durumuna bakılır savaşa yarar olup olmadıkları kontrol edilirdi. Teftişlerde askerlerin kendilerine ait olmayan bir atı gösterip daha fazla maaş almalarına engel olmak için atlara “dağ” adı verilen resmî damgalar vurulurdu³¹⁶⁸.

Mesâlikü’l-ıbsâr’daki kayıtlara göre sultanlığın ordusundaki Türk, Hıta, Fars ve Hintlilerden teşkil edilen bütün suvâirler dağlı atlara sahipti, mükemmel silahları ve zarif görünimleri vardı. Muhammed Zaki’nin bu husustaki açıklamalarına göre atların

³¹⁶⁴ İlhami Durmuş, a.g.m., s. 117-118.

³¹⁶⁵ Eşyalar üzerinde de gerçekleştirilen dağlama daha çok ahşaptan ve günlük işlerde kullanılna eşyalar üzerinde yapılmaktadır. Ahşaptan yapılmış ‘külek’ adı verilen su kapları üzerine demirden yapılmış dağlağlar (dağlama aletleri) kızdırılmak sureti ile damgalar yapılmıştır. Bkz. İlhami Durmuş, a.g.m., s. 120.

³¹⁶⁶ İlhami Durmuş, a.g.m., s. 119.

³¹⁶⁷ Fahr-i Müdebbir, *Âin-i Keşverdârî*, s. 23.

³¹⁶⁸ Berenî, *Târîh-i Firûz Şâhî*, s. 438, 476-477; Affî, s. 298-301; Esterâbâdî, I, s. 452; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 302.

dağlanması Sultan Alâeddîn Halacî zamanında başladı ve Tuğluk hanedanı devrinde devam ettirildi. Atların dağlanmasına dolandırıcılığa karşı başarılı bir önlem olarak başvuruldu. Alâeddîn Halacî, Hindistan’da dağlamayı düzenli bir sistem olarak benimseyen ilk Müslüman hükümdardı³¹⁶⁹.

Delhi tahtına oturan sultanların ilk işlerinden biri de orduyu ve at dağını denetletmek olurdu. Berenî, Gıyâseddîn Şâh Tuğluk’un (1320-1325) bu hususta verdiği bir emri şöyle nakleder: “Saltanat tahtına oturunca Niyâbet-i ‘Ârız-i memâlik ve Dîvân-i ‘Ârız-i memâlik’in hal, akd, kabz ve besâtı (meclis, resmi kayıt defteri) Sirâcûlmülk Hâce Hâce’ye verildi. Bütün ordunun istikameti olan hilye (askerlerin yüz ve bedenlerindeki müşâhhasatlar), ok [atışı], dağ (atlar ve diğer savaş hayvanları üzerindeki resmi devlet damgası) ve atların kıymetinin Alâî döneminde olduğu gibi imtihan edilmesini (kontrol ve sınavdan geçirilmesi) ordu hakkında ferman buyurdu.”³¹⁷⁰

Tâcü’l-me’âsir’de Delhi Türk Sultanlığı devrinin ele alındığı kısımda geçen “sahip olma ve seçim dağını rân (bacağın üst kısmı) üzerine koydu” (داغ تملک و اختیار بر ران... نهاد)³¹⁷¹ ifadesinden bu dağların atların bacaklarının dizden yukarı kısımlarına yapıldığı anlaşılmaktadır. Zira rân bel ile diz arasındaki kısmı adlandırmak için kullanılmaktadır³¹⁷². Söz konusu ifadede ayrıca dağın iki farklı işlevi olduğu ortaya çıkmaktadır. Birincisi sahiplik belirtmesi, ikincisi seçim belirtmesidir. Burada seçimle kastedilen atın savaş atı olarak kabul edilip edilmemesi olmalıdır. Sahiplik ile kastedilen ise atın kime ait olduğu olmalıdır. Dolaysı ile bu iki durum için iki ayrı tipte dağ kullanılıyor olmalıdır.

Emîr Husrev-i Dihlevî “dâğ-i behâ” (داغ بهاء) diye adlandırılan ve atın kıymetini gösteren üçüncü bir dağ çeşidinden daha bahsetmektedir³¹⁷³. Başka bir yerde bir

³¹⁶⁹ *Arab Accounts of India*, s. 21, 99.

³¹⁷⁰ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 438.

³¹⁷¹ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 288.

³¹⁷² *Feşorde-i Sohan*, I, s. 1115.

³¹⁷³ *İcâz-i Husrevî*, II, Risale, s. 344.

“kadı”dan bahsederken “uç dağ kullanıldığına” dair bir gönderme daha yapmakta ve “uç dağ ile sanki siyah çizmesine *mesh* yaptılar” demektedir³¹⁷⁴.

Emîr Husrev-i Dihlevî eserlerinde bir de “dâğ-i keyfiyet” (داغ کیفیت) terkibine yer vermektedir³¹⁷⁵. Bu terkiib “dâğ-i behâ” ile aynı anlamda kullanılmış olabilir.

Daimi ordunun yanısıra ücretli askerlerin atlarının bile dağlandığı anlaşılmaktadır. Berenî, bu hususta şu malumatı vermektedir: “Muhammed Şâh Tuğluk [1325-1351], Horâsân’a asker sevk etmek için kıyaslanamaz büyüklükte bir ordu oluşturulmasını ve hadsiz hesapsız çaker (asker) alınmasını ferman buyurdu. O yıl, tedbirsiz, ihtiyatsız, aceleyle, balta [kullanma/kalitesi], at kıymeti, at dağı (atlar üzerindeki resmi dağ) imtihanlarını/kontrollerini yapmaksızın kelle sayımı usulüyle ister başkentten ister kasabalar ve hatatdan çok sayıda asker alıyorlar.”³¹⁷⁶

Berenî’nin aktardıklarından ‘Ârız-i memâlik tarafından askerlerin arz ettikleri atların kıymetlerinin defterde yazan kıymetle örtüşüp örtüşmediğinin, atların resmi olarak dağlanmış olup olmadıklarının kontrol edildiği öğrenilmektedir. Fakat Fîrûz Şâh Tuğluk (1351-1388), arza geciken askerler için vekâlete izin vererek hilye ve dağ sisteminin sekteye uğramasına yol açmıştır³¹⁷⁷.

Delhi Türk Sultanlığı devri sonrasına ait olmakla birlikte Babürlülerden Ekber devrinde atların dağlanması hakkında verilen bilgiler bu yöntemin uygulanışına, önem ve amacına ışık tutacak mahiyettedir. Ekber devrinde devlete ait atlar hükümdarlık işareti veya numarası ile damgalanıyorlardı. Emirler birçok hileli yollar ile asker ve at sayısını tamam gibi gösterirlerdi. Ekber bu gibi hileli usulleri yok etmek maksadı ile “dağ-ü mahalli” nizamnamesini çıkartmıştı (1573). Buna göre askerler ve niteliklerinin yazıldığı yoklama defteri yapılacak ve atlar “hizmete yarar” diye damgalanacaktı. Bunda başka bir amaç da devlet ve ordu atlarının değersizleriyle değişmesini önlemek ve atların sahiplerini belli etmektir. Böyle damgalanmış atları çıkaranlara maaşları ödenecekti. Ekber bu damgalama işini ölene kadar sıkı bir şekilde tatbik etmiştir. Hileli

³¹⁷⁴ با سه داغ گونی بر موزه سیاه مسح کرده اند Bkz. *Î‘câz-i Husrevî*, IV. Risale, s. 176.

³¹⁷⁵ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Nihayetü’l kemal*, s. 2.

³¹⁷⁶ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 476-477; Esterâbâdî, I, s. 452.

³¹⁷⁷ Afif, s. 298-301; Ishtiaq Husain Qureshi, a.g.e., s. 138.

at toplama uygulamasına gidemedikleri için bu reformlar soylular arasında hoşnutsuzluk oluşturdu³¹⁷⁸.

Delhi Türk Sultanlığı hükümdarlarına ait atlar “dağ-i sultânî” adı ile anılan özel bir dağ ile dağlanmaktaydı. Atlar dışında fil³¹⁷⁹, köpek³¹⁸⁰, deve vb. diğer hayvanlar da “dağ-i sultânî” ile damgalanmaktaydı. Mesela Emîr Husrev-i Dihlevî “köpeklerin dağı” (dağ-i segân) tabirini kullanmaktadır³¹⁸¹. Cüzcanî benzer bir şekilde Moğol pâdişahlarından Keyk (کیک)’in köpeğinin üzerinde “dâğ-i hâsegî” (داغ خاصگی) bulunduğunu bildirmektedir³¹⁸².

Abdullah b. Mahrû, avlarda kullanılan köpeklerin dağlandığını, herkesin köpeğinin o kişiye ait bir dağ taşıdığını, avda başkasının köpeğinin kullanılmadığını beyan etmekte ve bununla bağlantılı olarak gulâmların da dağlanmakta olduğuna dair bir gönderme yapmaktadır:

Senin dağını taşıyorum ve dağlı köpek [taşıyorum] * Kabul etmezler şâhlar avda

Sen de kabul edersin ki senin bağındanım * Senin ay gerdanlığın (tasma) ve dağlı köpeğinin³¹⁸³.

Yukarıdaki beyitlerde geçen “senin dağını taşıyorum” ibaresi gulâmların kulağına takılan küpeye bir gönderme olabilir ya da gulâmların gerçekten dağlandıklarına dair bir işaret olabilir. Daha önce anlatıldığı üzere Türklerde İskitler ve Uygurlardan beri kuvvetlendirmek amacıyla insan bedeninin dağlaması uygulaması mevcut bulunmaktaydı. Dolayısı ile gulâmlar hem kuvvetlendirme ve hem de tanıma amaçlı yani sultana ait olduklarının belli olması için dağlanıyor olabilirler.

Gerçekten de kölelerin dağlanması, damgalanması âdeti çok kadim zamanlara dayanmaktadır. Örneğin Roma İmparatorluğu devrinde gladyatör okulları satın aldıkları gladyatörlerin koluna okulun amblemini dağlama yoluyla nakşetmekteydiler. Roma

³¹⁷⁸ H. Hilal Çağlayan, *Ekber-Şâh Döneminde Hindistan (1542-1605)*, s. 76-77.

³¹⁷⁹ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 119-120.

³¹⁸⁰ *Înşâ-i Mâhrû*, s. 87.

³¹⁸¹ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 760a.

³¹⁸² Cüzcanî, s. 402.

³¹⁸³ داغ تو داریم و سگ داغدار * می نه پذیرند شہان در شکار
هم تو پذیری کہ ز باغ تو ایم * قمری طوق و سگ داغ تو ایم Bkz. *Înşâ-i Mâhrû*, s. 87.

İmparatorluğunda “dövme”, kölelerin ücretinin ödenerek satın alındığını ve kölenin kime ait olduğunu belgelemek için köle tacirleri tarafından bir “mülkiyet işareti” olarak kullanılmıştır³¹⁸⁴.

Tâcuddîn Debîr, gulamların kulaklarına küpe taktıklarını açıkça şu ifadeler ile beyan etmektedir: “Kulluk halkasını gönül kulağından dışarı çıkarmasın.”³¹⁸⁵ “Kulluk halkasını kulağına taktı.”³¹⁸⁶ “Yüce başlı padişahların ferman gerdanlığı gulamların kulağında bir küpedir.”³¹⁸⁷

Emîr Husrev-i Dihlevî, gazeliyâtında yer alan bazı beyit ve mısralarında gulâmların dağlandıklarına işaret etmektedir. Mesela bir beytinde “senin gulâmlık dağın” (dâğ-i ğulâmî-yi tû)³¹⁸⁸ ifadesini kullanmaktadır. Bu ifade gulâmların dağlandığını açıkça göstermektedir. Emîr Husrev Dilevî’nin insanlar üzerindeki dağ ile ilgili diğer bazı beyitleri şunlardır:

Bana senin dağın canda yadigârdır * Ki yârin bu dağına benim canım fedadır³¹⁸⁹.

Husrev, gönlünün pasını giderdi, Habeşî oldu dostu için * Onun alnını/ikbalini gulâmlık dağı ile işaretleyiniz³¹⁹⁰.

Bir ihtimal gulâmlık dağı ile kastedilen dövme de olabilir. Pazırık ve Ukok Kurganı’ndan elde edilen bulgular ve bu bölgede gerçekleştirilen kazı ve araştırma sonuçlarına göre; Hun, Kazak ve Kırgız gibi eski Türk ya da Doğu toplumlarında “dövme”nin bir soyluluk simgesi olduğu ve daha çok alp, soylu ve kahraman kişilerin yüzleri ve vücutlarına “dövme” yaptırdıkları anlaşılmaktadır³¹⁹¹.

³¹⁸⁴ Fidan Uğurlu Çerikan, Mehmet Rıza Alanko, “Dövme”nin Çeşitli Dillerdeki Etimolojisi ve Kısa Tarihçesi”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 25/1, 2016, s. 176.

³¹⁸⁵ حلقه عبودیت از گوش دل بیرون نیارد Bkz. *Besâtînu 'l-uns*, s. 150.

³¹⁸⁶ حلقه بندگی در گوش کرده Bkz. *Besâtînu 'l-uns*, s. 67, 209.

³¹⁸⁷ پادشاهان سرافراز را طوق فرمان غلامان حلقه ای در گوش Bkz. *Besâtînu 'l-uns*, s.241.

³¹⁸⁸ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 749b.

³¹⁸⁹ مرا داغ تو بر جان یادگارست * فدایش جان من کین داغ یارست Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 429a.

³¹⁹⁰ خسرو زدود دل حبشی شد برای دوست * پیشانیش بداغ غلامی نشان کنید Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 585b; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Nihayetü 'l kemal*, s. 222.

³¹⁹¹ Fidan Uğurlu Çerikan, Mehmet Rıza Alanko, a.g.m., s. 178.

3.3.25. Ordu Sevinde Atlar ve Cenîbet (Yedek at) Kullanımı

Türk ve Moğol ordularında suvâriler bindikleri atın yanında çok sayıda yedek atı sefere götürmekteydiler. Böylece bindikleri at yorulduğunda değiştirerek dinlenmesini sağlamaktaydılar. Bu sayede atlardan daha fazla verim alınabilmekte ve uzun mesafeler kısa sürede kat edilebilmekteydi. Bu husus ise Türk ve Moğol ordularına düşmanları karşısında sürat sağlamak ve onlara daha az yorulmuş atlarla savaşma imkânı tanımaktaydı. Türk ordularındaki bu gelenek İslâmî dönemde de devam etmiştir.

Kaşgarlı Mahmûd, yedek at anlamında Türkçe *koş-at* (hâkân yanındaki yedek at) tabirini kullanır. Fakat İslâmî dönemde bu tabir yerine daha çok Arapça *canîbet*³¹⁹² (جنبيت) ve Farsça *esb-i nevbet* (veya *esb-i nevbetî*) tabirleri kullanılmıştır. Nevbetî (نوبتی) kelimesi tek başına da yedek; *canîbet* at anlamında kullanılmaktadır³¹⁹³. Canîbet, at dışında dört ayaklı diğer yedek hayvanlar için de kullanılmaktadır³¹⁹⁴. Türkçe kutel (کتل), sultanların önünde yürütülen eğerli atlara; yedek atlara denmektedir³¹⁹⁵. Cenîbet-keş ise yedek hayvanını çekip götüren emîr-i ahur anlamlarına gelmektedir³¹⁹⁶.

Gazneli Sultan Mahmûd devrinde Şehzâde Mesud'un bütün silahları (تمام سلاح: zırhları)³¹⁹⁷ ve bergustvânlarıyla çok sayıda *canîbet* atı bulunmaktaydı³¹⁹⁸. Şehzâde Mesud'un adamları Halife'nin elçisini karşılamaya 50 *canîbet* ile gitmişlerdi³¹⁹⁹. Daha sonra Gazne tahtına çıkan Sultan Mesud'un 422/1031 yılında firuze ve yeşim gibi değerli taşlardan yapılma murassa koşumları olan 30 *canîbet* ve 50 tane de altın koşum

³¹⁹² Cenîbet; resm-i geçitlerde, elçileri karşılama törenlerinde, misafirlerin saraya gelişlerinde, hil'at ve hediye olarak, sultanların çadırları önünde herhangi bir olay karşısında kaçabilmek için savaşlarda ve seferlerde yedek at olarak, oyun alanlarında, sultanların mezarlarını ziyarette kullanılmaktaydı. Ayrıca halifelere ve hükümdarlara hürmet göstermek amacıyla cenîbet'in üzengisi veya tırnağı öpülüyordu. Bkz. Erdoğan Merçil, *Selçuklular -Makaleler-*, s. 247-248.

³¹⁹³ *Feşorde-i Sohan*, II, s. 2492.

³¹⁹⁴ *Feşorde-i Sohan*, I, s. 761.

³¹⁹⁵ *Feşorde-i Sohan*, II, s. 1785.

³¹⁹⁶ Erdoğan Merçil, *Selçuklular -Makaleler-*, s. 248.

³¹⁹⁷ Burada atın üzerinde hazır halde bulunan silahlar veya atın koşum takımları kastedilmiş olabilir. Silâh adı aynı zamanda zırh için de kullanılmaktadır.

³¹⁹⁸ *Târih-i Beyhakî*, I, s. 31.

³¹⁹⁹ *Târih-i Beyhakî*, I, s. 37.

takımları olan *canîbet* ile yol aldığı görülmektedir³²⁰⁰. Sultan Mesud’un Selçuklular ile yaptığı Serahs Savaşı’nda bindiği filinin etrafında yine 50 *canîbet* at bulunmaktaydı³²⁰¹.

Sultanların savaşa çok sayıda *canîbet* at ile gitmelerinin önemi Dandanakan Savaşı ile net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Sultan Mesud, kaçarken atını öyle hızlı koşturuyordu ki sadece bir menzilde sultanın altında 16 at takatsiz kaldı. Hacip, sultanın peşinden geliyor ve dermansız kalan değerli atları topluyordu (ayaklandırıyordu). Yine peşlerinden giden ve yetişmeye çalışan Beyhakî ise ancak Sultan Mesud, Garcistan’da iki gün konakladığında, yani ancak yedigün sonra onlara yetişebildi³²⁰². Sultanlar için olduğu gibi gulâmlar ve sıradan askerler için de *canîbet* atlar hayatî önem taşımaktaydılar. Canibet atlar hem bir yerden bir yere atları fazla yormadan hızlı bir şekilde intikali sağlamakta hem de yenilgi durumlarında hayat kurtarmaktaydılar.

1221 yılında Moğol ülkesini bizzat ziyaret eden Çinli elçi Shao Hung tarafından kaleme alınan *Meng Ta pei lu* adlı eserde “At Yasası” başlığı altında; savaşa intikal edildiğinde, her askerin birkaç atı olur; onları her gün değiştirdiklerinden, atlar hiç yorulmazlar denmektedir³²⁰³. *Hei Ta Shi* adlı eserde “Askerler” başlığı altında Peng Da Ya “Sadece suvâri vardır, yaya asker yoktur. Her asker, iki-üç ya da altı-yedi kadar binek ata sahiptir” ve onun eserine ilave yapan Xiu Ting ise “ben Moğolistan’ı gezerken, hiç yaya görmedim. Orduya katılırken bir ata binmekle yetinmezler; üç veya dört, beş veya altı yedek atın hepsini birbirine bağlayarak yanlarına alırlar. Bu atlara, gerektiği zaman değişmeli şekilde, sırayla binerler. Bazı fakir olanların dahi bir veya iki yedek atı olur”³²⁰⁴ ifadeleri ile Moğollardaki *canîbet* geleneğini aktarmaktadırlar.

Gur Devleti devrinde *canîbet* at kullanımına dair *Tâcü’l-me’âsir*’de şu mısra yer almaktadır:

Dağ ve gök *canîbet* üzerinde, bulut ve deniz parmak ucunda³²⁰⁵.

³²⁰⁰ *Târih-i Beyhakî*, II, s. 432.

³²⁰¹ *Târih-i Beyhakî*, III, s. 904.

³²⁰² *Târih-i Beyhakî*, III, s. 956-957.

³²⁰³ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu*, s. 73.

³²⁰⁴ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu*, s. 139.

³²⁰⁵ کوه و گردون در جنیبت ابر و دریا در بنان Bkz. *Tâcü’l-me’âsir*, s. 202.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde *canîbet* atlar yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı. Tam techizatlı atlı askere “müretteb” kendi atları haricinde bir yedek atı olanlara “dû-espeh” adı verilmekteydi³²⁰⁶. Fahr-i Müdebbir, savaş safında bulunması gereken unsurları sayarken özellikle *canîbet-dârların* kendi yerlerinde durmaları gerektiğini bildirmektedir³²⁰⁷.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Delhi ordusunu nitelediği bazı beyitlerinde *canîbet* tabirini kullanmakta ve *canîbetin* kullanım alanlarına ışık tutmakta ve yezekî timlerinin özellikle *canîbet* atları yanlarına aldıklarını belirtmektedir:

Başka hepsi seçkin adamlardan oluşan orduda * Ok ile düşmanın sırtından omur toplamış

Yezek âdeti üzerine sürdüler önden * Canibeti (yedek atı) hızlandırıp kötü düşünenler üstüne³²⁰⁸.

Bilindiği üzere ordular, önlerinden keşif yapmak üzere mukaddeme veya telâye kolları göndermekteydiler. Bu öncü birlikler de keşif yapmak, dil ele geçirmek ve öncü birliği koruma altında tutmak için dört yöne yezekî denilen 40-50 kişilik suvârî birlikleri göndermektedirler. İşte bu yezekî birliklerinin hızlı hareket edebilmek için *canîbet* atlar ile göreve çıktıkları anlaşılmaktadır.

Emîr Husrev-i Dihlevî, bir zafer sonrasında ele geçirilen düşman atlarını şöyle nitelemektedir:

Orduya ki geldi dünyanın *canîbeti* * Merkep ve perde (büyük çadır, otağ) dolu bir dünya gördü³²⁰⁹.

Emîr Husrev-i Dihlevî, edebî eserlerinde de *canîbet* at kullanımına sık sık yer vermektedir³²¹⁰. *Husrev u Şîrîn*’de *canîbet* atlarının özellikle sağlam ayaklı olmaları gerektiği dile getirmektedir:

³²⁰⁶ Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 299.

³²⁰⁷ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 331.

³²⁰⁸ دگر لشکر همه مرد گزیده * بنیر از پشت دشمن مهره چیده
بر آیین یزک رانند در پیش * جنیبت تند کرده بر بداندیش Bkz. *Miftâhu’l-futûh*, s. 28.

³²⁰⁹ دگر لشکر که آمد جنیبت جهان * جهانی پر از مرکب و پرده دید Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 113b (kenar).

Canibet yeter ki demir ayaklı olsun * Nalının hilâli Süreyya Yıldızı'ndan doğmuş olsun³²¹¹.

Ahbârü'l-ahyâr fî esrâri'l-ibrâr'da canîbet at kullanımına dair şu örnek yer almaktadır: Muhammed Şâh Tuğluk, Hansi'ye gittiğinde nezdine gelmeyen Şeyh Kutbeddîn Mennûr'u huzuruna getirtmek için Şeyh Hasan Serberehne'yi gönderdi. Şeyh Kutbeddîn Mennûr seçme hakkı benim elimde mi değil mi diye sordu. Hayır cevabını alınca eline asasını alıp yayan yola koyuldu. Şeyh Hasan, niçin yayan gidiyorsun atlar *canîbette* gidiyorlar, suvâri ol dedi. O da gerek yok ben yayan gitme kuvvetine sahibim dedi³²¹².

Sultan ve emîrlerin canîbet atlarını çekmek için görevliler atanmaktaydı. Bu görevliler Emîr Husrev-i Dihlevî tarafından *canîbet-keş* (جنبيت كش)³²¹³ ve Bedr-i Çaçî tarafından *canîbet* (جنبيت)³²¹⁴ ve *canîbet-keş* (جنبيت كش)³²¹⁵, *canîbet-dâr-i has* (جنبيت دار) ³²¹⁶, *canîbet-i hâs-i şehinşehî* (جنبيت خاص شهنشهي): şehinşehin has *canîbeti* ³²¹⁷ adları ile anılmaktadır. Sultanın *canîbet* atlarını çekmek üzere özel görevlilerin atanması *canîbet* atlara çok büyük önem verilmekte olduğunu göstermektedir.

Askerî seferler sırasında karşılaşılan önemli sorunlardan biri atların salgın hastalığa yakalanarak telef olmalarıydı. Bundan dolayı da sefere yedek at götürmenin önemi bir kat daha artıyordu. Böyle bir durum Fîrûz Şâh Tuğluk'un Tatta seferinde yaşanmış, atlar vebaya tutulmuşlar, ordu halkının küçüğünden büyüğüne ümitsizlik yayılmış, hükümdarın hizmetinde bulunan 90.000 suvâriden ordunun çeyreğinden fazlasının canlı atı kalmamıştı. Hassa ordusunun dörtte biri (çeharom) bile suvâri değildi (atları ölmüştü). Bu durumu müşâhede eden kalelerinde kuşatılmış durumda olan Tattalılar, Fîrûz Şâh'ın ordusuna saldırmaya cesaret ettiler ve hücumla geçtiler³²¹⁸.

³²¹⁰ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Husrev u Şîrîn*, vr. 421a, 441b, 453b, 460a (kenar); Emîr Husrev-i Dihlevî, *Mecnun u Leylî*, vr. 528b (kenar); Emîr Husrev-i Dihlevî, *Ayine-i İskenderî*, vr. 602b (kenar).

³²¹¹ جنبيت بس كه آهن پای گشته * هلال نعل بروین زای گشته Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Husrev u Şîrîn*, vr. 441b (kenar).

³²¹² *Ahbârü'l-ahyâr fî esrâri'l-ibrâr*, s. 169-170.

³²¹³ *Kiranu's-sa'deyn*, s. 65.

³²¹⁴ Bedr-i Çaçî, s. 144; Cüzcanî, s. 416.

³²¹⁵ Bedr-i Çaçî, s. 144, 203.

³²¹⁶ Bedr-i Çaçî, s. 172.

³²¹⁷ Bedr-i Çaçî, s. 300.

³²¹⁸ Afîf, s. 200, 201.

Hindistan'ın iklimi yüzünden atların topluca telef olmasıyla ilgili benzer bir örnek de Timur'un Hindistan seferi sırasında yaşanmıştır. Timur'un önden Hindistan'a gönderdiği oğlu Emîrzâde Pir Muhammed atların telef olması yüzünden askerlerini sığırlara bindirmek zorunda kalmıştır. Timur, Biyâh Suyu kenarına gelince şehzâde bazıları piyâde ve bazıları "gâv-suvâr" (sığırlara binmiş) ordusuyla babası ile buluştu. Timur, Emîrzâde Pir Muhammed ve adamlarına bir günde 39.000 at merhamet buyurdu³²¹⁹.

Delhi ordusunun savaşlara ne kadar *canîbet* götürdüğü bilinmemektedir. Fakat yukarıda aktarılan Emîrzâde Pir Muhammed vakası ve Timur'un bir kerede 39.000 at vermesi savaşlara ne büyük sayılarda yedek at götürülmekte olduğunu gözler önüne sermektedir.

3.3.26. Orduda İstihkâm Faaliyetleri

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda mancınıkların altına yüksek kaideler oluşturmak, hendekleri taş, kütük ve toprakla doldurmak, ordugâhların etrafına ketger denilen ağaç kütüklerinden sur çekmek, etrafına da hendek kazmak, kale ve sur duvarlarına lağım kazmak, akarsular üzerinde köprüler kurmak, hudutlar ve düşman taarruzuna maruz kalan yerlerde ribatlar kurmak, askerî harekâtlar sırasında tehâne denilen ileri karakollar inşa etmek, eski kaleleleri restore etmek ve yeni kaleler inşa etmek önemli istihkâm faaliyetleri arasında idi.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde yapılan çeşitli istihkâm faaliyetlerine dair ana kaynaklarda çeşitli malumatlar bulunmaktadır. Mesela Emîr Husrev-i Dihlevî, Sultan Alâeddîn'in Ranthambor kuşatması sırasında harita (خریطة: çanta, kese, heybe) denilen çuvalların kumla doldurduğunu ve bunlardan pâşîb bağlandığını, pâşîb burçtaki Mağribîlerin yüksekliğine ulaştığında ise Mağribî mancınıkları ile ateşe başlandığını ve Hindûların ümidi kalmadığını aktarmaktadır³²²⁰.

Pâşîb yapımında kum çuvallarından da istifade edildiği böylece bu kuşatma silahının yüksekliğinin bir hayli arttırıldığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen burada

³²¹⁹ Esterâbâdî, I, s. 520.

³²²⁰ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 50-51; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 80.

zeminde ilerleyen muazzam büyüklükteki pâşîb silahının ulaştığı yükseklik konusunda fazla abartı vardır.

Delhi ordusu Ranthambor surlarına yaklaşmak için kalenin önündeki hendeği ağaç kütükleriyle doldurmaya çalıştıysa da Hindûlar'ın attıkları yanan odunların kütükleri tutuşturması buna engel oldu. Fakat bu sırada harekete geçen Sultan Alâeddîn'in suvârileri kalenin önündeki hendeğin bir bölümünü taş ve kumla doldurmayı başardılar. Bundan sonra kum dolu torbaların yetmemesi üzerine askerler pantolonlarını torba haline getirip içlerine kum doldurdular ve sonuçta kalenin burçlarına ulaşan yüksek bir istihkâm yaptılar³²²¹.

İsâmî, bu çuvalların Sultan Alâeddîn Halacî'nin aklına gelen bir hile (çare) üzerine eski elbiselerden ve ham derilerden [savaş mahallinde] dikildiklerini aktarmaktadır³²²². Berenî ise memleketin etrafından acizleri [muhtemelen çuval dikmek üzere getirilen insanlar veya esirler] getirdiklerini, harita (çuval) dokuyucuların ordu arasında paylaştırıldığını ve haritaların kumla doldurulup hendeğe atıldıklarını aktarmaktadır³²²³.

Önemli istihkâm faaliyetlerinden biri de lağım kazmaktır. Gur Devleti devrindeki nakab faaliyetleri Delhi Türk Sultanlığı devri için de ışık tutucu olacaktır. *Tâcü'l-me'âsir*'de Hindistan'da Tehenger (تهنگر) Kalesi kuşatmasında kalenin nakab ve hafr (yeri kazma)in çokluğundan zırh halkası ve arı yuvası gibi delik deşik edildiği anlatılmaktadır³²²⁴. Yine çok muhkem olan ve çok geniş bir hendeği olan Kalincar kuşatması anlatılırken kuşatılan kalenin “nakab ve hafr (yeri kazma)in çokluğundan güvercin burcu gibi küçük kapı ve pencere doldu”ğu bildirilmektedir³²²⁵.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Fahr-i Müdebbir kuşatıcılara “duvarların yıkılması için duvarları delip içine sütunlar yerleştirip ateşe vermeleri”³²²⁶ tavsiyesinde bulunmaktadır. Böylece Delhi Türk Sultanlığı ordusunda lağımıcılar bulunduğu,

³²²¹ Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 84.

³²²² İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 266.

³²²³ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 277.

³²²⁴ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 195.

³²²⁵ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 228.

³²²⁶ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 421.

lağımcıların surları yıkmak için lağım yöntemini kullanılmakta oldukları ortaya çıkmaktadır.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Alâeddîn Muhammed Şâh devrinde 709/1310 Varangal Kalesi kuşatması sırasında kâvendegân (کاوندگان: kazıcılar)ın pazı kuvvetiyle fersah fersah kazdıklarını ve hisarın mahvı için uğraştıklarını ve bazılarının ölümüne hisara lağım/yer altı yolu açmaya çalıştıklarını aktarmakta³²²⁷ ve daha sonraki sayfalarda içinde nakab zen (نقاب زن: lağım kazan) kelimesi geçen bir şiire de yer vermektedir³²²⁸.

Emîr Husrev-i Dihlevî, sevgiliyi andığı beyitlerinde bile nakab benzetmesine sık sık yer vererek savaşlarda nakabın çok önemli bir yeri olduğuna işaret etmektedir³²²⁹. Mesela *Husrev u Şîrîn*'de bir beytinde “Ki zulmeti nakâb attı nur üzerine”³²³⁰ ifadesine yer vermektedir. Sevgiliyi andığı bir başka beytinde 100 nakâb açıldığını dile getirmektedir³²³¹. Bu husus savaşlarda çok sayıda nakâb vurulduğuna da bir işaret olabilir. Bu arada nakab kelimesi ile karıştırılmaması için dönemin kaynaklarında geçen nakâbet (نقابت)³²³² kelimesinin reislik, önderlik anlamına geldiğinin belirtilmesi gerekmektedir³²³³.

Çok sayıda nehir barındıran Hindistan'da en önemli istihkâm faaliyetlerinden biri de köprüler kurmaktır. Fîrûz Şâh Tuğluk (1351-1388) tarafından I. Bengal seferi sırasında nehir kenarına gelince ordu halkına sudan geçme hazırlıklarıyla meşgul olmaları, *merzâblar* (uzun ve kocaman gemi)³²³⁴, köprüler ve orduyu kolaylıkla sudan geçirecek her şeyi büyük bir süratle hazırlamaları ferman buyrulmuştur³²³⁵.

Hudutlarda düşman tecavüzüne maruz kalan yerlerde ribatlar (karakol nevinden binalar)³²³⁶ kurulması da önemli istihkâm faaliyetlerindendir. Fahr-i Müdebber, dâru'l-harb ehlinin hediye ve cizyelerinin sarf edileceği yerleri sayarken; “O

³²²⁷ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 93.

³²²⁸ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 97.

³²²⁹ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Tuhfetü's-sıgar*, vr. 11b, 33b.

³²³⁰ که ظلمت را نقاب افکند بر نور Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Husrev u Şîrîn*, vr. 507b (kenar).

³²³¹ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurâtü'l-Kemal*, vr. 256a

³²³² Emîr Husrev-i Dihlevî, *Tuhfetü's-sıgar*, vr. 34a.

³²³³ *Feşorde-i Sohan*, II, s. 2461.

³²³⁴ *Ferheng-i Fârsî be Tûrkî-yi İstanbûlî*, s. 1296.

³²³⁵ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 590.

³²³⁶ *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, s. 37.

mallarla Müslümânların sınırları, köprüleri, ribatlarını mamur etsinler” demektedir³²³⁷. Devrin sultanlarının bu öneriye uydukları görülmektedir. Sadece Fîrûz Şâh Tuğluk, kendi döneminde 100 adet köprü yaptırmış ve bunların her biri için vakıfnâmeler yazmış ve mevkufât tayin etmişti³²³⁸. *Mesâlikü'l-ebâr*'da Delhi şehrinde hastane, hankah vb. diğer tesislerin yanı sıra ribatlar (الرُّبُت: el-robbot) da bulunduğu haber verilmektedir³²³⁹.

Fîrûz Şâh Tuğluk, 150 (veya 100)³²⁴⁰ adet köprü inşa ettirerek³²⁴¹ özellikle muson mevsimlerinde askerî lojistiği kolaylaştırmak, güvenli geçişi ve güvenli geri dönüşü temin etmek amaçlarını gütmüş olmalıdır. Bu dönemde askerlerin, mühimmatın, savaş hayvanlarının ve gıda maddelerinin savaş mahalline naklinde ve ordunun avdetinde köprüler çok önemli roller üstlenmekteydiler.

Emîr Husrev-i Dihlevî, çeşitli eserlerinde seferler sırasında nehirler üzerine köprüler kurulduğunu aktarmaktadır. *Kiranu's-sa'deyn*'de “Orada iki üç gün konaklama verdiğinde * Bağladın köprü toprağından tamamen”³²⁴²; *Miftâhu'l-futûh*'da³²⁴³ “Ki deniz gibi Cumna ve Ganj'a varınca * Hüner pazısıyla her ikisi üzerine köprü bağladı” beyitleri yer almaktadır. Buradaki ikinci beyit ile Cun ve Ganj Nehri kenarına gelen Celâleddîn Fîrûz Şâh Halacî'nin (1290-1296) kurulan köprü ile nehirden geçişi anlatılmaktadır³²⁴⁴.

Ordu ilerlerken muhaberatin devamı ve ordunun geride bıraktığı yolların güvenliği açısından yol boyunca tehâne (garnizon, ileri karakol ve posta istasyonu) kurulması önemli istihkâm faaliyetlerinden biri idi. Hintçeden alınan tehâne kelimesi küçük kale, nahiye merkezi anlamına da gelmekteydi³²⁴⁵. Emîr Husrev-i Dihlevî, bir tehânedede 300 ve 400 civarında cûkî (چوکی: muhafız) bulunabildiğini ve onların

³²³⁷ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 405.

³²³⁸ Esterâbâdî, I, s. 503.

³²³⁹ *Mesâlikü'l-ebâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 50; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-Ebâr)*, s. 31; *Arab Accounts of India*, s. 19.

³²⁴⁰ Esterâbâdî, I, s. 503.

³²⁴¹ Nizâmuddîn Ahmad, s. 241.

³²⁴² کر بدی آنجا دوسه روزی مقام * بسته شدی پل ز غبارش تمام Bkz. *Kiranu's-sa'deyn*, s. 111.

³²⁴³ Müellif bu eseri 1291 yılında tamamlamıştır.

³²⁴⁴ که چون دریا بجون و گنگ پیوست * ببازوی هنر بر هر دو پل بست Bkz. *Miftâhu'l-futûh*, s. 21.

³²⁴⁵ Abd el-Qadir Badâ'ûnî, I, s. 343; Esterâbâdî, I, s. 688.

çevrelerinde olan bitenden ve işlenen kusurlardan haber verdiklerini dile getirmektedir

3246

Delhi ordusunda ordugâhı ağaç kütüğü/bambu³²⁴⁷ çitlerle çevirmek ve çitlerin etrafına da hendek kazmak en önemli istihkâm faaliyetleri arasındaydı. Berenî, Fîrûz Şâh Tuğluk (1351-1388)'un, I. Bengal seferinde nehir kenarına gelince ordu halkına kenkher/ketger (کنکهر: ordugâhı çevreleyen tahta çit) kurmaları ve sudan geçme hazırlıklarıyla meşgul olmaları emrini verdiğini aktarmaktadır³²⁴⁸. Şems-i Sirâc Afif de Fîrûz Şâh Tuğluk'un ordugâhının etrafına ketgere/ketger (کتگره)³²⁴⁹ çektiğini ve etrafına hendek kazdığını nakletmektedir³²⁵⁰. Ordugâhın etrafına çekilen söz konusu kütüklerden oluşturulan sur ve surun etrafına kazılan hendek, düşman taarruzuna, mancınık atışlarına ve kampa sızmalara karşı ordugâhı korunaklı hale getirmekteydi. Ayrıca kuşatmalarda kalenin etrafına çepe çevre çekilen ketger kaleye gelecek her türlü yardım ve haberin önünü kesmek, kaleden kaçışların önünü almak amacını da gütmekteydi. Bu husus ordugâh kurulması ile ilgili başlıkta daha ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

3.4. ORDU GELENEKLERİ

Orduları güçlü kılan, zaafılardan koruyan ya da tam tersine güçsüz kılan önemli unsurlardan biri de ordu gelenekleridir. Bu kısımda orduda disiplin, geçit töreni düzenlenmesi, ordunun arz edilmesi, elçi karşılama ve elçi gönderme, nal baha alınması, amannâme verilmesi ve alınması, fetihnâme gönderme, ordu ve din ilişkileri, düşman kellelerinden kuleler dikilmesi, avdet sırasında zafer kutlamaları, başkent ve civarındaki şehirlerde zafer kutlamaları, orduda av partileri, meydan okuma ve mübâreze, bazı harb alet ve hayvanlarının kullanımı ile ilgili gelenekler, harb aletleri dışında sefere götürülen şeyler, orduda giyim ve saç tarzı, ordu halk ilişkileri gibi ordu gelenekleri ile alakalı konular ele alınacaktır.

³²⁴⁶ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 143a (kenar).

³²⁴⁷ Bambu ateşe dayanıklıdır.

³²⁴⁸ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 590.

³²⁴⁹ Görüldüğü üzere ordugâhın etrafına çekilen tıraşlanmış ağaç kütüklerinden yapılan surların adı, kaynaklarda کتگره, کنکهر vb. farklı şekillerde yazılmaktadır.

³²⁵⁰ Afif, s. 111.

3.4.1. Orduda Disiplin (Cezalar ve Ödüller)

Sun Tzu ile Du Mu, Du You ve Mei Yauchen gibi Çinli askerî stratejistler güvenilirlik, ödül ve cezalar hakkında önemli tespitlerde bulunmaktadırlar. Mesela Sun Tzu, zafer kazanacak hükümdarda/komutanda bulunması gereken vasıfları sayarken verilen ödül ve cezaların niteliğine de önemli bir yer ayırmakta ve şu açıklamayı yapmaktadır: “Düşüncelerin aracılığıyla karşılaştırmalı olarak değerlendirme yaparken ve gerçeğin doğasını araştırırken şu soruları sor:

Hangi hükümdarın Tao’su var? [Yöneticilerden hangisi doğru yoldadır?]

Hangi komutan daha yetenekli?

Göğün ve yerin (avantajlarını) kim elde etmiş?

Kimin kanunları ve emirleri tam olarak uygulanıyor?

Kimin birlikleri daha güçlü?

Kimin subayları ve birlikleri daha eğitilmiş?

Kimin ödülleri ve cezaları daha açık?

Bu soruların cevaplarından zaferi ve yenilgiyi anlayabilirim!”³²⁵¹

Sun Tzu gibi diğer Çinli stratejistler de ödül ve cezaya önem vermekteydiler. Du You (735-812) bu hususta ödüller makul değilse, minnettarlık doğurmayan bir masraf; cezalar makûl değilse saygı doğurmayan bir katliam olur tespitinde bulunmaktadır. Du Mu (803-852) ise ödüller bol keseden, cezalar ise asla keyfi olmamalıdır; güvenilirlik, insanlarda ceza ya da ödül konusunda hiç kuşkuya yer bırakmamaktır; kararlılık, sert cezalarla, askerler arasında disiplin kurmaktır tespitlerinde bulunmaktadır. Mei Yauchen (1002-1060) ise birisi ödülü hak etmişse, ondan nefret etsen bile hakkını vereceksin. Biri cezayı hak etmişse yakının olsa bile cezadan vaz geçmeyeceksin diyerek ödül ve cezaların orduda ne kadar önemli olduklarını vurgulamaktadır³²⁵².

³²⁵¹ *Kadim Çin’in Askeri Klasikleri*, I, s. 217-218; Sun Zi (Sun Tzu), *Savaş Sanatı*, çev. Pulat Otkan-Giray Fidan, s. 1-2.

³²⁵² Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, çev. Hasan İlhan, s. 26, 30.

Türk-İslâm devletleri devrine ait eserlerde ödül ve cezanın önemi özellikle vurgulanmaktadır. Mesela *Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng*'de disiplin, ödül ve cezalar hakkında şu tavsiye yer almaktadır:

“Subay ve komutanın, bazı sağlam *yasaklar* koyup hükümü ve yasayı çiğneyeni suçlu, kusurlu addetmesi gerekir. Meselâ vakitsiz gülbank okumak, vakitsiz davul çalmak suçtur; izinsiz savaşa girmek suçtur; tayin olunan alayda bulunmamak suçtur; yoldaşlarına yardım gerektiğinde yardım etmemek suçtur; harbden kaçmak büyük suçtur; ordu sahibinden şikâyet edip “bana zulmetti” demek suçtur; komutana çıkışmak, savaş hususunda yalan söylemek; askerin kalbine korku düşürecek sözler söylemek, “Fetih ve zafer gerçekleşmez” diye üzüntü yaşatmak, kendi askerine “zayıf ve tembeldir” deyip düşman askerini “bahadırdır” diye kuvvet ve cesaretle anmak; düşman askerinin zaafalarını ve kabahatlerini örtmek hep suçtur. Bu kusurların karşılığında askerin; öldürme, karavanasını [tayınını] kesme, dövme, hapis ve angarya ile hakkından gelmek vaciptir. Bu cezalar, diğerlerinin de gayret etmesine vesile olur.”³²⁵³

Delhi Türk Sultanlığı devrinde disiplin, ödül ve cezaların son derece önemli olduğu anlaşılmaktadır. Fahr-i Müdebbir, Sultan Kutbeddîn Aybeg hakkında; “Öyle bir adalet kurmuştu ki, ordusu Türk, Gurlu, Horâsânî, Halacî (Halaç) ve Hindistanlılar gibi farklı unsurlardan meydana gelmesine rağmen, ayırım gözetilmeksizin herkese eşit muamele edilirdi. Hiç kimse başkasından zorla ne bir saman çöpü ne bir parça ekmek ne meradaki bir koyununu ne de köydeki bir tavuğunu almaya cesaret edebilirdi”³²⁵⁴ diyerek kuruluş yıllarından itibaren Delhi Türk Sultanlığı ordusunda adalet ve disipline büyük bir önem verildiğini göstermektedir.

Sefer sırasında suç işleyen askerlerin cezalandırılmaları ‘Ârız-i memâlik’in görevleri arasında idi. Öte taraftan ‘Ârız-i memâlik askerlere bir ana ve babadan daha fazla şefkatli davranmalı ve işledikleri küçük suçlar veya hatalı davranışları için onlara çok ağır cezalar vermekten kaçınmalı, çoğunlukla affetme yolunu tercih etmeliydi. Askerlere verilecek ceza en fazla birkaç kamçı vurdurtmak veya bir süre hapse atmak

³²⁵³ Aristoteles'ten *Savaş Adabı ve Ahlakı* (*Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng*), 63-64.

³²⁵⁴ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 31.

olmalıydı³²⁵⁵. Askerî inzibat görevi yapan Sehmü'l-haşemler ise suç işleyen askerlerin cezalandırılmaları veya hapsedilmeleriyle ilgilenerek bu hususta 'Ârız-i memâlik'e yardımcı olmaktaydılar³²⁵⁶.

Askerlerin ganimet paylaşımı anlaşmazlığı nedeniyle kimi zaman haksız yere cezalandırıldıkları, çok katı disiplin kuralları uygulandığı görülmektedir. Alâeddîn Muhammed Şâh (1296-1316) döneminde Gucerat'ın fethini tamamlayan ordu Delhi'ye dönerken yaşananlar bu hususa örnek teşkil etmektedir. Uluğ Han bütün askerlerden sultanın hakkı olan ganimetin beşte birini vermelerini talep etti. Askerlerin hepsi bu emre uydular. Fakat onların teslim ettikleri meblağı az bulan Uluğ Han, askerlerin kendi payları olan altın, gümüş, mücevher ve kıymetli eşyaların hepsini vermelerini istedi. Bunları almak için de çeşitli cezalara ve baskıya başvurdu, sopa attı. Bu cezalar orduda çok sayıda bulunan Yeni Müslümânlar (Moğollar)'ın isyan çıkarmalarına neden oldu³²⁵⁷. Dört gün süren isyan kontrol altına alındı. İsyanın elebaşları ise kaçıp civardaki racalara iltica ettiler. Onlar kaçtığı için isyanın acı faturası Delhi'de bulunan ailelerine ödetildi. Sirhindî, Uluğ Han'ın ceza olarak askerleri körüğe oturttuğunu ve onlara tuzlu su içirttiğini yazmaktadır. Berenî o zamana kadar kimsenin karısına çocuğuna dokunulmadığını, söz konusu olayla bu tür cezalandırmaların başladığını isyancılardan has ve avamdan hepsinin karı ve çocuklarının hapse atıldığını bildirmektedir³²⁵⁸.

Çıkan isyanda kardeşi katledilen Nusret Han, Alâeddîn Muhammed Şâh'ın onlara verdiği hapis cezasını hafif buldu. Kardeşinin katillerinden intikam almak için onların kadınlarına ve çocuklarına en ağır cezaları tatbik etmekten çekinmedi. Önce asilerin suçsuz çocukları annelerinin gözleri önünde öldürüldüler. Nusret Han, asilerin eşlerini lekelemek için onlara kötü kadın muamelesi yapılması emrini verdi ve daha sonra da hayat kadınları yapılmaları için onları aşağılık kimselerin eline teslim etti. Tarihçi Berenî, böyle kötü bir muamelenin hiçbir dinde ve inanç sisteminde tatbik

³²⁵⁵ Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, s. 100-101; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 239.

³²⁵⁶ Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, s. 100-101; Haluk Kortel, a.g.e., s. 239, 241.

³²⁵⁷ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 252; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 74.

³²⁵⁸ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 253; Haluk Kortel, a.g.e., s. 75.

edilmemiş olduğunu belirterek Nusret Han'ın zalimliği ve gaddarlığının Delhi halkını hayret ve dehşet içinde bıraktığını, hatta korkudan titrettiğini ifade etmektedir³²⁵⁹.

Sultanların isyancılara karşı hafif cezalar verdikleri durumlar da vakidir. Mesela Alâeddîn Muhammed Şâh Halacî, 697/1297 tarihinde Moğol Kutluk Hâce ile Delhi önlerinde yapılan muharebede, savaş meydanından kaçıp Delhi'ye giden emîrlerden birini zaferin ardından eşeğe bindirip şehirde dolaştırttı³²⁶⁰.

Alâeddîn Muhammed Şâh, isyancıları çok ağır şekilde cezalandırmakla birlikte Varangal seferiyle görevlendirdiği kumandanlardan Nâib-i 'Ârız-i memâlik Hâce Hâcî'ye askerlere ve emîrlere küçük suçlar yüzünden ağır cezalar vererek onları gücendirmemesini tembihlediği görülmektedir³²⁶¹.

Muhammed Şâh Tuğluk (1320-1325) bir defasında askerlerin bir bölümünü, Yusuf Buğra Bey'in emrine vererek Delhi'ye bitişik dağlarda isyan eden gâvura karşı gönderdi. Yusuf, yola çıktığında askerlerin büyük bölümü onunla beraberdi. Fakat bir grup er geride kalınca Yusuf durumu sultana yazdı. Sultan, şehrin aranmasını, savaşı savsaklayan her askerin yakalanmasını emretti. Buyruk yerine getirildi. Ele geçirilen 350 adamın ölümüne ferman çıktı ve hepsi öldürüldüler³²⁶².

Fîrûz Şâh Tuğluk (1351-1388) tarafından II. Tatta seferi sırasında firarilerin ılımlı bir şekilde cezalandırıldığı görülmektedir. I. Tatta seferi sırasında atların büyük kısmının ölmesi ve avdet esnasında ordu ehlinin altı ay boyunca çöller ve yollarda kalması, büyük maddi zararların oluşması bu durumda etkili olmuştur. II. Tatta seferi sırasında yaşanan söz konusu olaylar Şems-i Sirac Afîf'in aktardığı üzere şu şekilde gerçekleşmiştir:

“Elbette birinci defa (I. Tatta seferinde) ordu halkı çok mihnet ve meşakkat çekti, halkın çoğu çok sayıda eşyaları ile birlikte kendi evleri tarafına geri döndüler. Bu sözler Cihândar (Sultan)ın kulağına ulaşınca bu şâhıslara ne yapılması gerektiğine dair ferman sadır oldu. Dergâh yakınları ve bargâh müşirleri, halkın gitmesine engel olmak

³²⁵⁹ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 253; Haluk Kortel, a.g.e., s. 75.

³²⁶⁰ Esterâbâdî, I, s. 362.

³²⁶¹ Esterâbâdî, I, s. 401; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halacîler*, s. 96.

³²⁶² İbn Battûta, II, s. 688.

için menzil yerlerinde “muhafızlar” (چوكيا: cûkîhâ) yerleştirilmeli diye arz ettiler. Ve her kim ki giderse onu engellesinler. Fîrûz Şâh [Tuğluk] buyurdu ki biçare ordu halkı birinci defasında (I. Tatta seferi) bizim için o kadar çok mihnet ve meşakkate katlandılar, kıtlık çektiler, canları burunlarına geldi bu seferin zorluğundan. Hayret ve endişelerinin çokluğundan geri döndüler. Kadim kanun üzere ordu sevkederken bazıları çaker (kul/köle: gulâm) olarak gelirler. Bazıları bir kimseye bağlı olarak gelirler. Bazıları maslahat dolayısıyla orduda giderler [ordu pazarı vb. kastedilmiş olmalı]. Muhafızlar yerlerini alsınlar kim ki çaker ise gitmesine izin vermesinler. Çaker olmayanlardan geri dönmek isteyenler muhafızların korkusundan ve tekitlerinden dolayı gidemezler. Sanki onları kendimize bağlamışız gibi. Bu yüzden bazı miskin ve gamlı halk zulme uğrar. Eğer Allah bize Tatta’nın fethini nasip etti ise onların gitmesinden ne çekilir. Eğer Tatta’nın fethini yazmadıysa onların yanınızda bulunması neye yarar. Bu esnada Han Cihân’a³²⁶³ içinde şu hususlar olan bir ferman yazmalarını buyurdu: Buradan şehre (Delhi) gelen şahısları soruşturunsunlar çaker (gulâm) olup bizim şahsımızdan mal alanları yakalasınlar. Onlara Husrevî tedbir değil, “tedarik-i manevî” (manevî tedbir) uygulasınlar, böylece diğerlerinin uyanmasına vesile olur. “Tedarik-i Husrevî” canını almaktır veya diğerlerinin toprağından ayırmaktır [sürgün] veya müsadere etmektir. “Tedarik-i manevî” ise istihfaf (önemsememe, hafife alma) makamında melâmet taşını vurmaktır. Fîrûz Şâh [Tuğluk]’un bu beğenilen fiilleri Peygamberin sünneti seniyesine uymaktır...³²⁶⁴

“Han Cihân’a Fîrûz Şâh [Tuğluk]’un fermanı ulaşınca, bu meseleyle ilgilenmeye başladı. Ordudan geri dönen herkesi “serheng-i dîvân” (dîvânın serhengi), mücrimlerin kanunu üzere yakalıyordu ve dîvâna onun durumunu haber veriyordu. Eğer şahıs çaker (gulâm) ise ona tedarik-i Husrevî değil tedarik-i manevî uygulanıyordu. Öyle ki bazı meşhur kişiler, hükümdarın mizacı nedeniyle pazarın ortasında büyük ve küçüklerin görmesi için bir iki gün teşhir edildi ve sonra serbest bırakılmasından başka manevî tedbir uygulanmadı. Bu kadar tedarik ile yetinildi. Ama nân (ekmek: ücret), köy

³²⁶³ Delhi Türk Sutlanlığı’nda vezirlere “Han Cihân” lakabı verilmektedir.

³²⁶⁴ Aff, s. 226.

ve vecihlerine zerrece zarar verilmedi. Bu durum sultanın iyi itikadından kaynaklanıyordu.”³²⁶⁵

Yukarıda anlatılan kendiliğinden gelişen emre itaatsizlikler dışında siyasî içerikli isyanlar ayrı bir kategoriye teşkil etmektedirler. İslâm Devleti’nde meşru yönetime karşı siyasî maksatla çıkarılan silahlı isyan hareketine bağy, bu harekete katılanlara da bâğî (asi) veya “ehl-i bağy” denirdi. Bunlarla yapılan savaşın hükümleri gayrimüslimlerle yapılan savaştan farklı olduğu gibi esirlerine uygulanacak hükümlerde de farklılık mevcuttu³²⁶⁶.

Hanefî mezhebine göre asilerden esir alınanlar, bırakıldıkları zaman varıp birleşecekleri bir güçleri kalmışsa devlet başkanı gerekli görürse öldürölmelerine veya hapsedölmelerine hükmedebilir. Katılaböcekleri bir askerî güçleri kalmamış ise öldürölemez; affedildiklerinde tekrar güç oluşturmalarından endişe edilirse hapsedölrler. Kadın ve çocukları ise hiçbir zaman esir alınmaz³²⁶⁷.

Şafîî, Hanbelî ve Mâlikilerin bu hususta farklı görüşleri vardır. Şafîîlere göre asi esirler öldürölemez. Öldürölmesi halinde diyetini ödemek gerekir. İtaate girmesi halinde serbest bırakılır, değılse savaş sonuna kadar hapsedölr, sonra tekrar savaşmamak şartıyla salıverölr. Kadın ve çocuklar da savaş sona erince serbest bırakırlar. Hanbelîler’in görüşü de Şafîîler’in görüşü gibi olmakla birlikte bir görüşe göre kadın ve çocuklar hapsedölmeden serbest bırakırlar, diğör bir görüşe göre ise asileri psikolojik bakımdan baskı altında tutmak için hapsedölüp savaştan sonra bırakırlar. Bu mezheplerin asi esirleriyle ilgili hükümleri, Hz. Peygamber’in kaçan esirlerin takip edölmeyeceğı, yaralı ve esirlerinin öldürölmeyeceğı, mallarının ganimet alınmayacağına dair sözleri ile Hz. Ali’nin Cemel Vakası’nda verdiğı ve aynı hususları ihtiva eden talimatlarına dayanmaktadır. Mâlikî mezhebinde ise asi esirlerine kendi görüşlerinin propagandasını yapan bidat ehlinin hükümleri uygulanır; tevbe teklif edilir, tevbeyi kabul ederse serbest bırakılır aksi halde öldürölür. Bir görüşe göre ise tevbe etmese bile öldürölmez tedip edilir. Kadınlar ise öldürölemez. Bazı Mâlikî âlimler erkek

³²⁶⁵ Afîf, s. 227.

³²⁶⁶ Ahmet Özel, *İslâm Devletler Hukukunda Savaş Esirleri*, s. 101.

³²⁶⁷ Ahmet Özel, a.g.e., s. 101.

esirlerin hiçbir şekilde öldürülemeyeceğini söylerken bazıları tevilinin geçersiz (fasit) olması halinde öldürülebileceğini belirtir³²⁶⁸.

Delhi sultanları tarafından siyasî nitelikli askerî isyanlara katılanlara söz konusu şerî hükümlerin en ağırları uygulanmıştır. Hatta bazen şeriatın verdiğiinden çok daha ağır cezalar tatbik edilmiştir. Bazen de asiler affedilmişlerdir. Bu hususta örnek olarak aşağıdaki vakalar aktarılabilir:

Sultan Balaban (1266-1287), Bengal Valisi Tuğrul isyanını bastırdıktan sonra uzunluğu bir kuruhan daha fazla olan Bengal Pazarı'nın her iki tarafına sağlı sollu darağaçları kurdurttu. Tuğrul'un meşhur pâykalarını, silahdarlarını, cândârlarını, serleşkerlerini, yakın gulâmlarını, "görev sahipleri" (şuğldarân)ni, çalışanlarını, damatlarını ve evlatlarını hatta Tuğrul'un yanında makam ve mertebe bulmuş bir Kalenderî dervişini bile öldürdüler ve darağaçlarına astılar³²⁶⁹.

Fîrûz Şâh Halacî (1290-1296) saltanatının ikinci yılında sabık Sultan Balaban'ın emîrleri ona baş kaldırdılar. Fîrûz Şâh Halacî önden oğlu Erkli Han'ı gönderdi. Erkli Han, galip geldi ve esir ettiği Balaban döneminin önde gelen emîrlerini boyunlarına pranga vurup, develere bindirip babasının nezdine gönderdi. Sultan deve sürücülerini görünce, gözünü yumdu, feryat etti ve bu adamlar ne kabahat işledi de bu aziz insanları bu vaziyette getirdiniz diye sordu. Sultan derhal develerden indirilmelerini, boyundurukların çözülmesini buyurdu. Aralarından Sultan Balaban nezdinde makam ve itibarı olan birkaç tanesinin hamama götürüldüler. Onlara has sultanlık hilatları giydirildi. Kokular sürüldü. Sultan kendisi bargâh-i hasında şarap meclisi düzenledi. Onları da talep etti, onları kendine şarap arkadaşı yaptı. Onlar utançlarından başlarını yukarı kaldırmıyorlardı ve infialden söz söyleyemiyorlardı.

³²⁶⁸ Şafîlilere göre asi esirler öldürülemez. Öldürülmesi halinde diyetini ödemek gerekir. İtaate girmesi halinde serbest bırakılır, değilse savaş sonuna kadar hapsedilir, sonra tekrar savaşmamak şartıyla salıverilir. Kadın ve çocuklar da savaş sona erince serbest bırakılırlar. Hanbelîler'in görüşü de Şafîliler'in görüşü gibi olmakla birlikte kadın ve çocuklar bir görüşe göre hapsedilmeden serbest bırakılırlar, diğer bir görüşe göre ise asileri psikolojik bakımdan baskı altında tutmak için hapsedilip savaştan sonra bırakılırlar. Bu mezheplerin asi esirleriyle ilgili hükümleri, Hz. Peygamber'in kaçan esirlerin takip edilmeyeceği, yaralı ve esirlerinin öldürülmeyeceği, mallarının ganimet alınmayacağına dair sözleri ile Hz. Ali'nin Cemel Vakası'nda verdiği ve aynı hususları ihtiva eden talimatlarına dayanmaktadır. Mâlikî mezhebinde ise asi esirlerine kendi görüşlerinin propagandasını yapan bidat ehlinin hükümleri uygulanır; tevbe teklif edilir, tevbe kabul ederse serbest bırakılır aksi halde öldürülür. Bir görüşe göre ise tevbe etmese bile öldürülmez tedip edilir. Kadınlar ise öldürülemez. Bazı Mâlikî âlimler erkek esirlerin hiçbir şekilde öldürülemeyeceğini söylerken bazıları tevilinin geçersiz (fasit) olması halinde öldürülebileceğini belirtir. Bkz. Ahmet Özel, a.g.e., s. 101-102.

³²⁶⁹ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 91.

Sultan onların hatırını teskin etmek için siz kendi velinimetiniz için kılıç çektiniz. Tuz hakkını ve vefakârlık şartını yerine getirdiniz, bu ayıp değildir dedi. Melik Çehçu'yu mahfe ile Multan'a gönderdi. Multan'da evde muhafaza etmelerini, iyş ve tarb esbabından gerekli olanlarını dilediğinde daima hazırlamalarını buyurdu. Fîrûz Şâh Halacî'nin emîrleri, sultanın bu cemaat hakkında gösterdiği merhamet hükümdarlığın hilafıdır. Eğer fitne ve fesat ehli hakkında siyaset uygulanmazsa, kanları dökülmezse herkes mülk ve hükümdarlık hevesine kapılır, bundan ne fitneler doğar diye sultanı uyardılar. Sultan yetmiş yaşımı Müslümân olarak geçirdim ve hiçbir Müslümânın kanını dökmedim, yaşlandığım bu vakitte hiçbir Müslümânın kanını dökmek istemiyorum buyurdu³²⁷⁰.

Alâeddîn Muhammed Halacî (1296-1316), 699/1299-1300'deki Ranthambor kuşatmasını bizzat idare etmek için Delhi'den ayrıldıktan kısa bir süre sonra geldiği Tilpat'da yeğeni Vekil-i Der Egit Han (Süleyman-şâh) uzun zamandır hizmetinde bulunan bazı Moğollar (Yeni Müslümânlar) ile birlikte Sultan Alâeddîn'e bir suikast girişiminde bulundu. Egit Han ve kardeşi öldürüldü. İsyanın elebaşlarının başları kesilerek mızrakların ucuna geçirildi, ordu içinde ve Delhi şehrinde dolaştırıldı. Sultan Tilpat'da bulunduğu süre içinde Egit Han isyanıyla uzaktan yakından bütün ilgisi olanlardan yakalananlar, ölene kadar kırbaçlatıldılar, malları müsadere edildi ve aileleri çeşitli kalelerde hapsedildi³²⁷¹. Bu sefer sonrasında çıkan iki isyanda da yakalananlara ve ailelerine bunlara benzer muameleler yapıldı.

Alâeddîn Muhammed Halacî'nin son yıllarında 'Yeni Müslümân' (Moğollar)'lardan novker olmayan ve mevacibi (maaşı) olmayan isyankâr tabiatlı bir grup ittifak edip sultanı av sırasında öldürmeye karar verdiler. Bu haber sultana ulaşınca Yeni Müslümânlardan kimi bulurlarsa katletmeleri emrini verdi. Bir günde bu meşveretten haberi olmayan birkaç bin günahsız öldürüldüler, hanımları yağmalandı, onların nesli kurudu³²⁷². İsâmî, başkentteki Moğolların sayısının 10.000'den fazla olduğunu bildirmektedir³²⁷³. Sonuç olarak, Delhi ve çevresindeki 20.000 ya da 30.000

³²⁷⁰ Nizâmuddîn Ahmad, s. 120-121; Esterâbâdî, I, s. 321.

³²⁷¹ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 276-277; Esterâbâdî, I, s. 369-370; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halacîler*, s. 79-80.

³²⁷² Nizâmuddîn Ahmad, s. 168; İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 291.

³²⁷³ İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 291.

‘Yeni Müslümân’ aynı gün içinde öldürüldü. Bununla da kalınmadı ve onların evleri yağmalandı, kadınları ve çocukları ülke dışına sürgün edildiler³²⁷⁴.

İsyan edeceği haber alınan bazı hanların zehirlenmek suretiyle ortadan kaldırıldıkları görülmektedir. Nitekim Alâeddîn Muhammed Şâh, kendisini devirmeye hazırlanan Uluğ Han’ın görüşmelerini işitince onu şerbetine zehir kattırarak öldürtmüştür³²⁷⁵.

Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351) tarafından “Azîmü’s-Sind” unvanı ile Sind Bölgesi valiliğine atanan ve ilave olarak Sîvesitân (Sivistan) bölgesinin yönetimi de kendisine verilen Ratan adındaki Hindû, Sind bölgesine vardı. Fakat bir gâvurun daha yüksek makama getirilmesini hoş karşılamayan Vunâr, Kaysar ve diğerleri çadırına hücum edip Ratan’ın işini bitirdiler. Hemen şehre dönüp hükümdara ait 12 lek tutarında serveti alıyorlar. Lek, 100.000 gümüş dinar demektir. Bunun üzerine Sind bölgesinin “Emirü’l-ümerası olan ve Multan’da bulunan ‘Îmâdü’l-mülk Sertîz saldırarak onları bozguna uğrattı ve şehre sığınmak zorunda bıraktı. Kırk gün direnen Kaysar ve arkadaşları aman istediler kabul edilince teslim oldular. Fakat şehirden çıktıklarında Sertîz sözünü tutmadı. “Derhal malları alına, boyunları uçurula!” dedi. Sonraki günlerde kiminin başı kesildi, kimi ortadan ikiye biçildi, kiminin de derisi yüzölüp içi samanla doldurulduktan sonra burçlara asıldı. Surların büyük bir kısmı içi saman dolu insan derileriyle yamalandı; onları gören dehşet içinde kalıyordu. Bu cesetlerin kelleleri ise şehrin ortasındaki meydana konulduktan küçük bir tepeyi andırıyordu³²⁷⁶.

Moğol ordusunda bazen idam cezaları ordunun menfaatine dönüşecek şekilde affedilebilmekteydi. Peng Da Ya tarafından bu husus şöyle açıklanmaktadır: “Bir kişi idam cezası aldıktan sonra, idamı ertelenip kahraman birliği olarak adlandırılan fedailer birliğine [Çin’in ölüm birlikleri gibi] alınabilirdi. Bu gibi suçlular, bu birlik içinde üç veya dört kere savaşa gönderildikten sonra affolunurlardı.”³²⁷⁷ Delhi Türk Sultanlığı ordusunda çok sayıda Moğol birlikleri bulunması dolayısı ile belki bu disiplin yöntemi

³²⁷⁴ Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 111-112.

³²⁷⁵ İsmâî, *Futuhu’s-Selatin*, s. 272, 273.

³²⁷⁶ İbn Battûta, II, s 588-589.

³²⁷⁷ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, s. 133-134.

Delhi ordusunda da kullanılmış olabilir. Bununla birlikte bu hususta bir bilgiye rastlanılmamaktadır.

Orduda disiplini sağlamada ve hatta zafere ulaşmada ödüller, cezalar kadar belki ondan daha fazla önemlidir. Delhi Türk Sultanlığı devrinde Fahr-i Müdebber, ödüllendirmede nelere dikkat edilmesi gerektiğini şöyle açıklamaktadır:

“Padişâh ve ordu komutanı iyi hizmet yapanları, itaatkârları hakkıyla bilmeli. Her birini hizmeti, ameli, itaatkârlığı ölçüsünde şereflendirmeli, hediyeler vermeli ve iyiliklerde bulunmalı, at, silah ve iktâ vermeli, teşvik etmeli ve gönül kuvveti vermeli ki diğerleri de hizmet etmeye, itaatkârlığa hırsılsınlar, aciz ve zayıf [olan] gayrete gelsin. İhsan ve iyilik halkı pehlivanlaştırsın ve bu sebeple kendilerini tehlikeye atar, canlarıyla oyun oynarlar ve böylece savaşlar ve büyük fetihler ortaya çıkar. Ancak bunlar sınanmışlar, tecrübeliler ve sabık hizmetkârlar ile denk olamazlar ve onların zatlari hariç hiç kimsenin kalbinde padişâhlık huyları yoktur. Dostuna iyilik etmek onların gönüllerinde sabitleşmeli öyle ki dünyaları onun uğruna feda etsinler... Herkes bir adamı devirdiğinde neye layık olduğunu, bir kelle getirdiğinde neye layık olduğunu ve bir adam ve at getirdiğinde hangi hediye verileceğini, tek adam getirdiğinde ne verilmeli, bir atı adamsız (sürücü olmadan) getirirse ne verilmeli, bir kimseyi yaraladığında ne verilmeli, yaralanırsa ne yapılmalı, direnir, pehlivanlık gösterir ve yerinden geri adım atmazsa ne verilmeli, mübarezeeye çıkar ve düşmanı yenerse ne verilmeli, safı yarar veya saf yerlerini kırarsa, bir kişi (olarak) safı yardığı ve bir kişiyi hezimete uğrattığı içi ne emredilmeli bilmelidir.”³²⁷⁸

Farh-i Müdebber, kısaca orduda yapılan bütün iyi amellerin komutanlar tarafından ödüllendirilmesi gerektiğini söylemektedir. Ayrıca hangi harekete hangi ödül verileceğinin sabit olması gerektiğini ve bunların askerler tarafından bilinmesinin şevk ve cesaretlerini artacağını, itaatkârlığa hırsılanacaklarını ve yapılan ihsanlar karşısında hayatlarını hükümdar veya komutan için fedaya hazır hale geleceklerini, bu sayede büyük fetihlerin meydana geleceğini anlatmaktadır. Fakat denenmiş ve sınanmış kimselere daha büyük ihsanlarda bulunulması gerektiğini de söylemeden geçemez.

³²⁷⁸ *Âdâbü'l-harb ve'ş-şecâ'a*, s. 453-455.

Kautilya asırlarca önce Fahr-i Müdebber ile aynı duruma dikkat çekmiş ve şu tavsiyede bulunmuştu: “(Düşman) kralını öldürmek için 100.000 (*pana*); başkomutan ve halefini öldürmek için 50.000; cesur (bir kabile) şefini öldürmek için 10.000; Bir fil ya da bir savaş arabasını yok etmek için 5.000; bir atı öldürmek için 1.000, piyâde başını öldürmek için 100 (*pana*); bir kelle getirmek için 20 ve ele geçirilen her ne olursa olsun iki katı ödenmeli³²⁷⁹. Bu bilgi her 10 kişilik grup lideri tarafından bilinmelidir.”³²⁸⁰

Gurlular ve Delhi Türk Sultanlığı’nın kuruluş devirlerinden itibaren Delhi sultanları tarafından muzaffer komutanların çok büyük ihsanlara kavuşturuldukları, kendilerine büyük iktâlar ve hesaba sığmayacak derecede mal mülk verildiği devrin kaynaklarında nakledilmektedir.

Gur Devleti Sultanı Şehabeddin isyan etmiş bulunan Gakkar Kabilesi’ni itaate almak üzere Gazneyn’den ayrıldı. Aybek Hindistan kuvvetlerine komuta ediyordu ve İltutmuş da Bedaun ordusuyla kendisine katılmıştı. Birlikte Pencab’a doğru hareket ederek sultanın yanında yer aldılar. Meydana gelen savaşta İltutmuş müstesna bir cesaret gösterdi. Atıyla Celum Nehri’ne atlayarak düşman mukavemetini kırdı ve 10.000, 12.000 kişiyi kılıçtan geçirdi. Savaşın en kızgın anında sultanın gözü kendisine takıldı ve fevkalade hareketlerine bizzat şahit oldu. Savaş bitince İltutmuş’a özel bir hilat giydirerek şereflendirdi. Üstelik [sonradan Delhi Türk Sultanlığı’nın ilk hükümdarı olacak] Aybek’e, İltutmuş’a iyi bakmasını zira onun daha büyük işler yapacak kapasitede olduğunu söyledi. Aybek, bunun üzerine, kendisini Emîr’ül-ümerâ mevkiine getirdi³²⁸¹.

Sultanlığın kuruluşundan üç sene önce 1203 yılında Muhammed Bahtiyar, büyük bir cesaret örneği gösterip tacir kılığına girip 200 adamla Bihar’ı feth edip çok fazla ganimet ile Delhi’ye döndü. Gur Devleti Hindistan Valisi Kutbeddîn Aybek tarafından kendisine çok değer verildi ve büyük ikramlara kavuştu. Kutbeddîn Aybek, kendi hassından ona aklın almayacağı bağışlarda bulundu ve emîrlere ona yazıya sığmayacak ihsanlarda bulunmalarını emretti. Bengal vilayetinin tamamının yönetimini ona verdi ve orayı ele geçirmekle görevlendirdi. Hasan Nizamî’nin kaydettiğine göre

³²⁷⁹ İngilizcesi: “End twice the pay in addition to whatever is seized.”

³²⁸⁰ *Kautilya’s Arthashastras*, s. 528.

³²⁸¹ M. Aziz Ahmet, s. 167-168.

sultan tarafından verilen hediyeler arasında hilat, çadır, nevbet, ‘alem, süslü kıymetli bir kılıç ile at ve koşumları da bulunmaktaydı³²⁸².

Delhi Türk Sultanlığı’nda Sultan Balaban’ın isyancı Bengal Valisi Tuğrul’u ordugâhında basıp ele geçiren 30-40 kişilik yezekî birliğine “mertebe ve derecelerine göre hilatler verdi ve bağışlarda bulundu. İçlerinden Melik Şîr-Endâz’a bağışta bulundu, her birinin mertebesini yükseltti ve “nîm şekrârî” ile Tuğrul’u vurana “Tuğrul Koş” (Tuğrul’u Öldüren) adını verdi³²⁸³. Tuğrul’un başını kesen Melik Mukadder’e câme (hilat) ve bağışı birlikte verdi³²⁸⁴.

Sultan Celâleddîn, 691/1292’de Melik Alâeddîn, Bhilsa şehrini yağmalayarak büyük miktarda ganimet elmesi üzerine onu ‘Ârız-i memâlikliğe tayin etti ve Avadh vilâyetinin idaresini de ona verdi³²⁸⁵.

3.4.2. Geçit Töreni Düzenleme ve Ordu Arzı

“Resm-i geçit”, askerî bir kıt’anın gösteri mahiyetinde geçişi yerinde kullanılır bir tabirdir³²⁸⁶. Orta Çağ’da, Türk ordularında resm-i geçit tertip edildiği ve bu merasime çok ehemmiyet verildiği bilinmektedir. Hükümdarlar tarafından orduya resm-i geçit icra ettirilmesinin çeşitli nedenleri vardı.

Resm-i geçit tertip edilmesinin nedenlerinden ilki, askeri ve techizatını teftiş etmek ve böylece ordunun eksikliklerinin tespit edilmesi, bu doğrultuda yapılması lazım gelenin belirlenmesiydi. Diğer bir nedeni de sefer öncesi askerin moralini yükseltmek, çıkılacak sefere orduyu ruhen hazırlamaktı. Aynı zamanda bir saldırı tehdidi altında bulunulduğu sırada askerin moralini yükseltmek ve manevi olarak orduyu savaşa hazırlamak amacıyla da yapılıyordu. Aynı zamanda onları izleyen halka da güven duygusu aşılanmaktaydı. Özellikle Ramazan ve Kurban Bayramlarında yapılan resm-i geçitler bu amaca matuftu. Hiç şüphesiz aynı zamanda bayram coşkusu ve sevincine ortak olmak da amaçlanıyordu.

³²⁸² Cüzânî, s. 147-151; Nizâmuddîn Ahmad, s. 47; Enver Konukçu, “Muhammed Kalaç’ın Bihâr ve Bengal Fetihleri”, s. 288-289; Enver Konukçu, “Delhi Türk Sultanlığı Hizmetindeki Halaç Beyleri”, s. 183-184.

³²⁸³ *Dede Korkut Kitabı*’nda da baş kesen, kan döken, düşmanlara karşı başarı kazanan gençlere ad verilmektedir. Bkz. *Dede Korkut Kitabı I (Giriş-Metin-Tıpkıbasım)*, s. 120.

³²⁸⁴ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 91.

³²⁸⁵ Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 29.

³²⁸⁶ *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, s. 30.

Resm-i geçit törenleri sadece askerlerin gruplar halindeki yürüyüşlerinden ibaret değildi. Aynı zamanda askerî yetenek ve hünerleri sergilemek için de bir ortam hazırlanmaktaydı. Örneğin İbn Bibî'nin bildirdiğine göre Türkiye Selçukluları devrinde askerler tam techizatlı ve silahlı olarak atlarına biniyor, haşmetli bir şekilde mızrak oyunu, ok atıcılığı, halka kapma gibi oyunlarda suvâriler bildikleri bütün hünerleri sergiliyorlardı.

Son olarak resm-i geçit törenleri, askerleri toplamanın gerçek maksadını gizlemek için askerî bir taktik olarak da kullanılmaktaydı. Örneğin Gazneliler devrinde Herat'ta Türkmenlerin kargaşa ve huzursuzluk çıkarmaları üzerine gerekli askerî tedbir düşünülmüştü. Askerin toplanmasının hedefini gizlemek ve amacın ne olduğunu belli etmemek için önce geçit resmi yapılacağı bahanesiyle ordu toplandı³²⁸⁷. Bazen de zafer sonrası geçit töreni yaptırılarak, kazanılan başarı ve zafer kutlanmaktaydı³²⁸⁸.

Resm-i geçit esnasında ordunun teftişi, başkomutan olarak bizzat sultan tarafından yapıldı. Sultanın bulunmadığı zamanlarda ise bu görev, “Vezir” veya Emîr-i Ârız” tarafından yerine getirilirdi³²⁸⁹.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde benzer işlevler ile “geçit resmi” ve ordunun arz edilmesi töresi devam ettirilmiş, bu âdete önem verilmiştir. Emîr Husrev-i Dihlevî, ordunun arz edilmesinin ehemmiyeti hakkında şu mısraya eserinde yer vermektedir: “Canlanır fetih ve zafer gibi arzdan ordu.”³²⁹⁰ Fahr-i Müdebbir, ordu arz edilirken, geçit resmi yapılırken nelere dikkat edilmesi gerektiği hususunda padişâh ve ordu komutanına şu tavsiyede bulunmaktadır:

“Bil ki padişâh ve ordu sevk eden komutan, orduyu teftiş etmek istedikleri zaman ilk önce sol kanadı arz etsinler, sonra kalbi (orta kanat), o vakit (peşinden) sağ kanadı teftiş etsinler. ‘Ârız (teftişçi), piyâde ve suvâriden arz edilen askerlerin her iki grubunu da görebilmek için yüksek bir yere otursun. Suvâri, piyâde, atlar, silah, araç gereçler tamamen teftiş edilene kadar halîfe (حليفه) ve nakîb (نقيب) onun (‘ârız) önünde

³²⁸⁷ Meryem Gürbüz, “Orta Çağ Türk Ordularında Resm-i Geçit”, *Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Ordular*, ed. Feridun M. Emecen, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 237-242.

³²⁸⁸ Salim Koca, *Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür*, s. 186-187.

³²⁸⁹ Salim Koca, *Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür*, s. 186-187.

³²⁹⁰ Zنده گرداند چو فتح و نصرت از عرض سپاه Bkz. *Î‘câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 56.

durmalıdırlar. ‘Arz sırasında Allah’ın zikri daima dillerinde olmalıdır. İlk önce zırhlı suvârileri ve bütün silahlarını ‘arz edip isim, yüz ve beden özelliklerini yazsınlar, sonra suvâr-i müfred³²⁹¹ (سوار مفرد)³²⁹² teftiş etsinler isim, yüz ve beden özelliklerini yazsınlar. Sonra “maaşlı piyâdeleri” (پیاده مواجب خوار) ‘arz etsinler isim, yüz ve beden özelliklerini yazsınlar. Daha sonra gazi/gönüllü (حسبت: Allahtan ödül ve mükâfat uman) ve yardım için gelmiş olan (پاری آمده) piyâdeleri ‘arz etsinler ve kaydetsinler/deftere geçirsınler (نسخه کنند). Harb günü hepsinin aynı düzende hazır gelmeleri için “ordu nakîbine” (نقیب) (لشکر) versinler. Önce ordunun büyük emîrlerini ‘arz etsinler, sonra kös ve ‘alemi (bayrağı) olmayan emîrleri ‘arz etsinler, ondan sonra maaşlı olan her bir hayli ve piyâdeleri de hayl hayl (onar onar/bağlı oldukları suvâri ile birlikte) ‘arz etsinler ve felan nakibin veya felan serhengin (albay) himmetinde [gözetiminde] (در احتمام) diye yazsınlar. Kesinlikle harb öncesi yapılan ‘arzında at ve silah teslim almayı hiç talep etmesinler. Arzu ve istekle itaat edip savaşa girebilmeleri için herkese iyilikle muamele etsinler, iltifat etsinler, ödüllere ümitlendirsınler, övsünler. Fedakârlık yapabilmeleri (جان بیزی میباید: canı ile oynayabilmesi, canını tehlikeye atabilmesi) için güler yüz göstersonler... Bütün ordu ‘arz edilince büyük emîrler, büyük ordu komutanları (سپاه) sipâhsâlârân-i bozorg) orduyu kendileri ile birlikte padişâh ve ser-leşkerin (ordu komutanı) huzuruna götürüp at ve adamlarını överler ve [haklarında] güzel konuşurlar. [Ordu] arz edilmiş olsa da her ne kadar hükümdar ve ordu komutanına asker [sayısı] malum olsa da piyâde ve suvâri sayılarını [söylerken] biri iki ve üç diye söylemelidir. Belki düşmanın casusu ve habercisi orada olabilir ve kimse onun kulağına ulaştığını ve dile düştüğünü bilemez ve düşmanı ordu sayısından haberdar eder. Liderleri (سران) ve mukaddemleri (مقدمان) ile ‘arz edilen her haylin bir tarafa gitmeleri, içlerinden seçilmiş suvârilerin geri dönüyormuş gibi gösterip teftiş edilecek başka bir hayle karışmaları kararlaştırılmış olmalıdır. ‘Alem olmuş bu kanunlara (ناموسها) dikkat etsinler. Bu kanunlara dikkat ederlerse düşmanı ümitsizliğe düşürür, korkutur, [düşman] savaşa gayret etmez ve barış arar. Yeri geldiğinde sulh sonucun ne olacağı bilinemeyen vakitsiz savaştan daha iyidir.”³²⁹³

³²⁹¹ Müfred kelimesinin suvârilik işinde çok mahir olan anlamı da bulunmaktadır. Bkz. *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, II, s. 2775.

³²⁹² Bir emirin emri altında olmayan sultanın hası olan suvârilere denir. Bkz., *Hazâinü'l-fütûh*, s. 225.

³²⁹³ *Âdâbü'l-harb ve'ş-şecâ'a*, s. 276-278; Fahr-i Müdebbir, *Âîn-i Keşverdârî*, s. 43-45.

Berenî, Bengal Valisi Tuğrul üzerine 1280’de sefere çıkan Sultan Balaban’ın nasıl arz-i amm yaptığını şöyle anlatmaktadır: “Ûde’ye ulaşınca arz-i âmm yaptılar, suvâri, piyâde, pâyk (Hindû piyâde), dehânok (Hindû yaya okçu), kehâr (mutfak eşyası taşıyanlar), hod espeh, tîr-zen (okçu), gulâm, çâker, sovdâger (tacir), bâzârî (pazarcı) ehlerinden 200.000 adam kaydedildi.”³²⁹⁴

Sultan Balaban döneminde yapılan söz konusu ordu arzı dolayısı ile resm-i geçitlerde, ordunun arzında askerler dışında geri hizmet sınıfındaki mutfak eşyası taşıyanlar, gölgelik taşıyanlar, tacirler ve pazarcıların da yer aldıkları ve teftiş edildikleri ve defterlere kaydedildikleri ortaya çıkmaktadır.

Sefer sırasında ordunun arz edilmesi veya resm-i geçit diğer beldelerden katılacak askerî birliklerin katılımı sağlandıktan sonra yapılırdı. Bir örnek vermek gerekirse Alâeddîn Muhammed Şâh devrinde Varangal fethine gönderilen “Melik Nâib (Kâfur) ve Hâce Hâcî peş peşe göçlerle Devagir ve Varangal tarafına doğru yola koyuldular. Hindistan melik ve emîrleri kendi suvâri ve piyâdeleriyle Çanderi’de Melik Nâib’e katıldılar. Ordu orada arz edildi.”³²⁹⁵

Halka moral aşılama ve bayram coşkusu ve sevincine ortak olmak amacıyla yapılan resm-i geçitlere dair bir örnek İbn Battûta tarafından hûlasaten şöyle nakledilmektedir: Bayram sabahı sadece sultanın binebildiği 16 fil çıkarılır. Sultan bu fillerden birine biner. O filin önünde hizmetçi köleler ve memlûk erler dizilir. Hepsinin başında altın bir külâh, belde altın kemer, elde altın saplı kamçı taşıyan 300 civarında nakip de sultanın önünde yürürler... Hükümdar saray kapısından bu düzen içinde çıkar. Her emîr kendi bölüğünün başında özel davul ve bayrakları ile sultanı bekler. Sultan yukarıda bahsettiğimiz şekilde bineklere atlamış adamlarının önünde, kadılar da onların arkasında olmak üzere kabile ilerler. Yürüyüş esnasında müezzinler art arda tekbir getirmektedirler. Sultanın hemen ardında merâtibi yer alır. Merâtib; davul, boru, nefîr ve zurna çalan; bayrak taşıyan gruba denir. Onların ardından hükümdarın en yakını olan akrabaları gelir. Bunları takiben kardeşi Mübârek Han, amcaoğlu Melik Fîruz, Başvezir, Melik Mucîr b. Zü’r-recâ ve Melik-i Kebîr Kabûla gelmektedir. Hepsinin kendine ait

³²⁹⁴ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 86; M. Aziz Ahmet, s. 258-259.

³²⁹⁵ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 327-328.

birliği ve bando takımı vardır. Bunların ardından sırayla Melik Nûkbiye, Melik Buğra, Melik Muhlis ve Melik Kutbu'l-mülk gelirler. Hepsinin kendi birliği ve bando takımı vardır. Bunlar, hükümdarın yanından hiç ayrılmayan yüksek rütbeli beylerdir. Bayramlarda kendi bando takımlarıyla at üstünde sultana eşlik ederler. Fakat diğerk emîrlr böyle törenlere katıldıklarında yanlarında bandocu taifesi bulundurmaz. Bayram gününde atların ve binicilerin üzerinde zırh vardır. Merasimdekilerin büyük bir kısmı sultanın memlûk erleridir³²⁹⁶.

3.4.3. Elçi Karşılama, Elçi Gönderme ve Barış Yapma

Elçilerin görünürdeki geliş amaçları dışında her zaman daha derin vazifeleri olmuştur. Nizâmü'l-Mülk, hükümdarların elçi göndermekten asıl maksatlarının ne olduğu hakkında şu malumatı vermektedir: Başkaca bilmek lazımdır ki, birbirine elçi gönderen padişahların bütün maksatları, herkesin içinde izhar ettikleri haber ve mektup değildir; yüzlerce küçük şeyler ve maksatları vardır. Onların elçiler göndermekle ancak istedikleri, yolların, boğazların, nehirlerin nasıl olduğunu, ordunun geçmesine uygun bulunup bulunmadığını, otun nerede olduğunu, her yerde memurların kimler olduğunu bilmeleri, o padişahın askerlerinin ne kadar olduğunu, âlet ve techizatının ne had ve ölçüde bulunduğunu, padişahın sofra ve meclisinin nasıl olduğunu, dergâhın düzeninin, oturuş ve kalkışın, çevgân [oynayış]ının, tabiatının ve yaşayış tarzının, bahşişinin, çalışmasının, görünüşünün ve işinin nasıl olduğunu, zalim mi veya âdil mi, ihtiyar mı veya genç mi, vilayeti mamur mu veya viran mı olduğunu, ordusunun (kendisinden) memnun olup olmadığını, raiyyetinin zengin mi veya fakir mi bulunduğunu, (padişahın) hasis mi, cömert mi olduğunu, işlerinde uyanık veya gafil bulunduğunu, vezirlerin kabiliyetli, dindar, iyi gidişli olup olmadığını, sipah-sâlârların tecrübeli savaş denemeleri olan (kimseler) bulunup bulunmadığını, nedimlerinin zarif ve layık kimseler olup olmadıklarını, neyi sevip sevmediğini, neyi (düşman) saydığını, şarap (içmek)ten (dolayı) neşeli ve hoş tabiatlı olup olmadığını, işte din arayıcı olup olmadığını, gafil mi zeki mi olduğunu, temayülünün şakaya mı, yoksa ciddiliğe mi olduğunu, gulâmlara mı, kadınlara mı daha fazla rağbet ettiğini görmeleridir ki, bir vakit (olur da) onu ele geçirmek veya onunla düşmanlık etmek veya kusurunu yakalamak isterlerse, onun

³²⁹⁶ İbn Battûta, II, s 657-658.

ahvaline vakıf olunca, o işin tedbirini düşünürler, iyi ve kötü yöntemlerini bildiklerinden (iş) gereği gibi ele alırlar. Tıpkı, Şehit Sultan Alp Arslan zamanında bende(leri)nin başına gelmiş olduğu gibi³²⁹⁷.

Türk-İslâm devletleri devrinde elçiler ağırlandırken, Nizâmü'l-Mülk'ün taşıdıklarını haber verdiği niyetlerine karşı, ordunun gücünü göstermek amacıyla elçiler önünde geçit resmi yapıldığı görülmektedir. Gazneli ve Osmanlı devletlerinde ordunun arzı yabancı elçilerin kabul edildiği güne (galebe dîvânı)³²⁹⁸ denk getirilir, ordu bütün azamet ve haşmetiyle sergilenir, ülkenin zenginliği gözler önüne serilirdi. Bu hususta şu örnekler verilebilir:

Gazneli Sultan Mahmûd, Karahanlı Toğan Han ve İlek Han tarafından gönderilen iki elçiyi 391/1001 yılında karşılamak için hiçbir asırda benzeri olmayan, hiçbir kimsenin görmemiş olduğu bir meclisin tahtgâh merkezinde kurulmasını buyurdu. Türk kabilelerinden 2.000 gulâm, gösterişli elbiseler içerisinde saf çekmiş ayakta bekliyordu. Çoğu hassa ve mukarrebden olan bu gulâmlar Rûmî kubalar (cübbeler) içerisinde, kıymetli mücevherlerle süslemiş, murassa altın kemerli, hepsi murassa altın kılıfları içerisinde Hindî kılıçları omuzlarında, bellerine değerli inciler asmış meclisin yanında hazır duruyorlardı. Tasvirli çullar ve nefis silahlar (zırhlar) içerisinde 40 zincîr fil meclisin karşısında tutuluyordu. Bütün ordu Dâvûdî zırhlar giyinmiş, başlarına Frengî miğferler çekmiş, Tâzî soyundan atlar üzerinde saf saf duruyorlardı; piyâdeler tam bir ziynet ve güzellik ile kalkanlarını hamail koymuş, kılıçlarını çekmiş, mızraklarını doğrultmuş, suvâirlerin yanında yer almışlardı. Her iki kanatta dağ bedenli, şeytan sıfatlı 700 fil hazır bekliyordu. Sultanın meclisinin önünde ise ay ve güneş gibi durmuş hacibler topluluğu, eller kılıç kabzasına yönelmiş, göz ve kulaklar onun işaretiyle bağlanmış bir şekilde bekliyorlardı³²⁹⁹.

Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng'de elçilerin gözünün ordunun gücü ve ihtişamı ile korkutulması hususunda kuşatmacılara şu tavsiye verilmektedir: Eğer kaleden elçi

³²⁹⁷ Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, s. 68.

³²⁹⁸ Galebe Dîvânı: Elçi kabulü münasebetiyle yapılan dîvânlar hakkında kullanılan bir tabirdir. "Galebe Dîvânı" biraz da gösteriş mahiyetinde olduğu için ötekilerden farklı ve daha debdebeli olurdu. Bkz. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, s. 643; Muammer Yılmaz, *Osmanlı'da Töre, Tören ve Alaylar*, Türedav Yayın Grubu (Elit Kültür), İstanbul 2010, s. 87-88.

³²⁹⁹ Muhammed b. Abdulcebbar el-Utbi, *Tercüme-i Târih-i Yemîni*, s. 319-320; *Târih-i Elfi*, III, s. 2040-2041.

gelirse, bir vesileyle ordu ona seyrettirilmelidir. Böylece askerlerin heybetini ve moralini gördüklerinde korku peyda olmalı, kaleye geri döndüğünde oradaki melûnlara da tedirginlik ve korku aşılmalıdır.”³³⁰⁰

Delhi Türk Sultanlığı da tıpkı Gazneli ve Osmanlı örneklerinde olduğu gibi ordunun arzını yabancı elçilerin kabul edildiği güne denk getirmekteydi. Böylece ordunun büyüklüğü, hafif ve ağır silahların çokluğu, fillerin sayısı ve azametiyle düşmana gözdağı verilirdi. Sultan Nasıreddîn dönemindeki Hülâgu elçilerinin karşılanması bu duruma örnek olarak verilebilir. 658/1259 yılı Rebiulevvel ayında Hülâgu Han tarafından Delhi’ye gönderilen elçiler ulaştı. Uluğ Han, 50.000 silâhlı suvârî, 200.000 tam silâhlı (zırhlı) piyâde, 2.000 fil ve 3.000 *arrâde-yi âteş bâzîyi* şehirden dışarı çıkarıp elçilerin geçeceği güzergâhın başına Sultan Nasıreddîn’e arz edilmek üzere yerleştirdi. Sırt sırta 20 saf teşkil etti. Her birini layık yerine yerleştirdi. Uluğ Han, tabl, dohol, kornâ, nefir seslerinden, fillerin naralarından, atların kişnemelerinden, bahadırların silâhlarının (zırh ve silâh) parlamasından, halkın gürültüsünden feleğin kulağının sağır olmasını, kötü niyetli hasetçilerin gözünün kör olmasını, ferman buyurdu. Uluğ Han, bir ok atımı bu cemaatten uzaklaşıp elçileri karşılamaya gitti ve onları safların önünden geçirdi. Filleri ve bahadırları temaşa etmelerini buyurdu. Türkistan elçilerinin, cemiyetin büyüklüğünden, o savaş techizatının ve silâhların korkusundan can kuşları vücutlarından uçtu. Coşan fillerin (پیلان دمنده: pîlân-i demende) hücumu esnasında o elçilerden bazıları atlarını düzgün süremediler ve attan düştüler. Allah kötü gözleri bu memleketten uzak tutsun. Uluğ Han ardından onları Kasr-i Sepîd’e Sultan Nâsıreddîn’in huzuruna götürdü³³⁰¹.

Yukarıda aktarılan örnekte ordunun büyüklüğü, savaş araç gereçlerinin çokluğu, fillerin sayısı ve saldırısı ve diğer bütün tedbirlerin düşman elçilerinin gözünü korkutmak amacı ile düzenlendiği aşîkârdır³³⁰². Düşmana gözdağı vermede filler hem

³³⁰⁰ *Aristoteles’ten Savaş Adabı ve Ahlakı (Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng)*, 65.

³³⁰¹ Cüzcanî, s. 317-318; Esterâbâdî, I, s. 261-262.

³³⁰² Osmanlı Devleti devrinde aynı Delhi Türk Sultanlığı devrinde olduğu gibi elçilerde korku ve azamet duyguları uyandırmak için vahşi hayvanlar ve askerî birliklerden istifade edildiği görülmektedir. Örneğin 1533 senesinde sulh akdi için Alman İmparatoru ve İspanya Kralı Şarlken tarafından İstanbul’a gönderilen elçilik heyeti, birkaç kere temasta bulundukları Sadrazam Damat İbrahim Paşa ile meseleyi halledemeyeceklerini anlayınca, padişahın huzuruna kabul edilmelerini istirham eylemişlerdir (yalvarmışlardır). Nihayet gün ve saat tayini suretiyle, saraya gelmeleri hakkında padişahın iradesi kendilerine ulaştırılmıştır. Tayin edilen kapıdan girip sarayın birinci meydanına varınca, orada iki fil ile bir zürafa, ikinci avluda zincîre vurulmuş (10) arslan ile (2) kaplanı, Dîvân-i Hümâyûn

devasa büyüklükleri ve saldırılarıyla hem de sayılarıyla önemli bir vasıta olarak kullanılmıştır. Arrâdelerin çokluğu ile de bu etki pekiştirilmiştir.

Balaban'ın casus olarak gönderdiği elçi karşısında Nasireddîn Mahmûd Şâh ve Uluğ Han'ın ordunun gücünü göstermek için orduyu arz edişi şöyle anlatılır: “Uluğ Han o kişinin mizacı malum olduğundan bütün orduyu arz etmeleri için ferman verdi öyle ki bütün hizmetkârlar âlet, sayı ve istidatları (hazırlıkları) ile filler bergustvânları (zırhları) ile gözden geçirildi.”³³⁰³

Düşmana elçi gönderilirken de bazı hususlara dikkat edilmekteydi. Elçi çok seçkin kimselerden seçilmekteydi. Fîrûz Şâh Tuğluk'un Bengal Sultan'ı Şemseddîn'i (Sultan Sikender) kuşatması bu hususta güzel bir örnektir: Şiddetli çatışmalardan sonra her iki padişâh arasında ıslah yolu ortaya çıktı³³⁰⁴. Fîrûz Şâh Tuğluk elçi olarak kendisi de Bengal vilayetinden olan ve iki oğlu Sultan Şemseddîn hizmetinde bulunan Heybet Han'ı gönderdi. Heybet Han, önce Sultan Şemseddîn'in vezirleriyle ve ardından Sultan Şemseddîn ile görüştü. Elçilerin âdeti üzerine her ne dedi ise hepsini iyi söyledi hem yumuşak hem dostane konuştu. Senârgânev vilayetinin Zafer Han'a verilmesi şartıyla barış yapıldı³³⁰⁵.

Fîrûz Şâh Tuğluk'un sefer sırasında gelen düşman elçilerini nasıl karşıladığına dair kaynaklarda bilgiler mevcuttur. Şems-i Sirac Afîf'in aktardığına göre II. Tatta seferinde sultanın ordusunun büyüklüğü ve meydana gelen kıtlık karşısında Tatta halkının ileri gelenlerinden Câm ve Bânhebne/Bânhebene? (بانهينه) bir adamlarını Uça'ya gönderdiler. Orada kendilerini Sultan Fîrûz Şâh'ın ayağını öpmek üzere arz etmesini Seyyid es-Sadat Celâleddîn Talib-i din'den rica ettiler. Seyyid orduya ulaştı. Bütün ordu halkı ona tazim için gayret gösterdiler. Seyyid yaklaşıncı Sultan Fîrûz Şâh onunla görüşmek için gönülden ve candan gayret gösterdi. Seyyid Celâleddîn Ebu'l-Berekât, Tatta'nın feth olunacağı müjdesini verdi. Seyyid, Bânhebne ve Câm'ın istirhamlarını ilettiler. Fitne ve ayaklanma Bânhebne yüzünden ortaya çıktığı için önce o

önünde de Enderun Ağaları ile süslü solakları ve 3.000 kadar silâhlı Yeniçerileri görünce hem korkmuşlar hem de şaşırılmışlardır. Padişahın huzuruna özel merasimle giren heyet, Sadrazamın reyî (onayı) olmadığından meseleyi halledememişlerdir. Bkz. Muammer Yılmaz, *Osmanlı'da Töre, Tören ve Alaylar*, s. 91.

³³⁰³ Cüzcanî, s. 309.

³³⁰⁴ Afîf, s. 151-152.

³³⁰⁵ Afîf, s. 157-158.

sultanın huzuruna geldi. Diğer gün Cam geldi. Bânhebne Sultanın dergâhına geldiği gün tesadüfen avlanmakta idi, kurt yakalamakla meşgul idi. Bu haberi işitince onda en ufak bir değişiklik meydana gelmedi. Bânhebne de av mahalline ulaştı. O esnada Sultan o kurtu öldürme işini bitirmişti. Sultanlık çetrimin altında idi ve tek elinde çetrim altın sopasını tutuyordu. Tam o esnada Bânhebne çekiç/balyozu boğazına koymuş ve kılıcı gerdanına bağlamış mücrimler ve günahkârlar gibi binlerce çaresizlik içinde ulaştı. Sultanın rikabını öptü. Sultan merhamet ile elini sırtına koydu. Bânhebne niçin bizden bu kadar korkuyordun, biz kimseye zarar vermeyiz, özellikle de sana. Hatırını topla, endişelenme. Bu mahalde ona bir baş İran bargir atı vermelerini buyurdu. Şâh hazretlerinin Bânhebne ile konuşması tam bu kadar kelimeler idi. Sultan Bânhebne’nin gelmesinden sonra “bir pâs miktarı” (üç saat) daha av ile meşgul oldu. Aynı gün Bânhebne’nin peşinden Câm da geldi. Câm da aynı şekilde huzura çıktı ve sultandan aynı muameleyi gördü. Sultan ordugâhına döndükten sonra her ikisine altınla dokunmuş elbiseleri zafer ‘alemleri (bayrak) ile birlikte verdi. Yanlarındaki diğer kişilere de derecelerine göre elbiseler verildi. Sultan onlara kendi tabileri ve haylhâne (hanedan)leri ile kendisi ile birlikte Delhi’ye gelmelerini söylemelerini buyurdu. Onlar da sultanın bunda kararlı olduğunu görünce Sind’in geçit yerinden etba ve haylleri getirdiler. Sultanın rikabının yanında yola koyuldular. Sultan Tatta’nın yönetimini Câm’ın oğlu ve Bânhebne’nin kardeşi Temâcî (تماجی)’ye verdi. Onlara meratib (mehter) verdi. Onlar dört lek [lek: 100.000] tenge nakit hizmet olarak ödediler. Her yıl birkaç lek tenge nakit ve esbâb (aletler) ve atları vermeyi kabul ettiler³³⁰⁶.

Fîrûz Şâh Tuğluk tarafından elçilerin aldırılmaz tavırlar ile av esnasında karşılandığı görülmektedir. Sultan, onlara fazla ehemmiyet vermediğini göstermek için her ikisini de av mahallinde karşılamış, her ikisi ile de son derece kısa mülakat yapmıştır. Fakat rütbe ve derecelerine göre hediyeler ile onurlandırmayı ihmal etmemiştir. Ardından kendi şartlarını dikte etmiş ve kabul ettirmiştir.

3.4.4. Nal-Baha (Sefer Masrafı) Alma

Arapça ayakkabı, at nalı anlamlarına gelen nal ve Farsça kıymet, bedel, değer anlamlarına baha kelimelerinden türetilen “na’l-baha” (نعل بها) kelimesine Ali Ekber

³³⁰⁶ Afif, s. 240-247.

Dehhodâ şu anlamları vermektedir: 1. Saldırı ve yağmadan emniyette olmak için kendi vilayetinin fidyesi ve sadakası olarak düşman ordusuna verilen altın ve maldır. 2. Mağlup sultan ve emîrin, galip bir padişaha barış ve geri dönmesi için verdiği bir maldır (haraç, para, vergi). 3. Bir padişahın bir mevkiden geçme esnasında oranın sahibinden oradan geçmekte olan atlarının nal ücreti olarak aldığı maldır³³⁰⁷.

Büyük Selçuklu Devleti'nde "na'l-baha" tabirinin geçtiği bir örneğe rastlanmamakta, ancak Tuğrul Bey döneminde iki uygulamasına rastlanmaktadır. Bununla birlikte Türkiye Selçukluları devrinde nal-baha tabiri hem kullanılmakta hem de uygulanmasıyla ilgili örneklerle daha fazla rastlanmaktadır. Harezmşahlar Devleti ve Altın Orda Devleti dönemlerinde bu uygulamanın ve na'l-baha tabirinin kullanımının cari olduğu görülmektedir³³⁰⁸.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde na'l-baha ismi kaynaklarda pek zikredilmese de bu adetin varlığı müşahade edilmektedir. Örneğin Celâleddîn Fîrûz Şâh'ın saltanatı devrinde (1290-1296), yeğeni Melik Alâeddîn, Devagir üzerine bir sefere çıkmıştı. Melik Alâeddîn 695/1296 yılında 7.000-8.000 kişilik bir suvâri kuvvetinin başında yola çıkmış ve iki ay sonra Devagir'i kuşatmıştı. Devagir Racası Ramaçandra herhangi bir yardımın gelmediğini görünce Melik Alâeddîn'e barış teklif etmişti. Yapılan antlaşmaya göre Alâeddîn Ramaçandra'dan na'l-baha olarak 50 men altın, birkaç men inci ve kıymetli kumaşlar alacaktı. Fakat racanın oğlu babasının uyarısına aldırmayarak Melik Alâeddîn ile savaş kararı aldı. Racanın oğlu ile yapılan savaşı kazandığını anlayan Melik Alâeddîn, kuşatmaya geri dönerek kaleyi sıkıştırmaya devam etti. Tarihçi Firişte'ye göre bu sefer 600 men altın, yedimen inci, iki men çeşitli mücevherler, 1.000 men gümüş, 4.000 parça ipekli kumaş ve daha birçok değerli eşyadan oluşan daha büyük bir savaş tazminatı alındı. Raca, ayrıca İliçpûr bölgesinin gelirlerini her yıl Alâeddîn'e göndermeyi taahhüt etmekteydi. Bunun üzerine Melik Alâeddîn 25 gün sonra şehirden ayrıldı³³⁰⁹.

³³⁰⁷ *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, II, s. 3011.

³³⁰⁸ Erdoğan Merçil, *Selçuklular -Makaleler-*, s. 194-198, 204-205.

³³⁰⁹ Esterâbâdî, I, s. 338-340; Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, s. 303-304.

Fîrûz Şâh Tuğluk'un II. Tatta seferi sonunda Tatta yönetimini kendilerine bıraktığı Câm'ın oğlu ve Bânhebene (بانهينه)'nin kardeşi Temâcî (تماجی)'den hizmeti olarak dört lek (400.000) tenge nakit aldığı görülmektedir³³¹⁰.

Delhi Türk Sultanlığı inkıraz ettikten sonra yerini alan Seyyid hanedânı (1414-1451) devrinde na'l-baha alınmaya devam edildiği Sirhindî tarafından dile getirilmektedir: "829 yılı Rebiyulahirında Biyâne Emîri Muhammed Han, dağda yaptırdığı hisarda kuşatıldı. Sarığını boynuna atıp hisardan dışarı çıktı. Padişâh (Mu'izzeddîn Mübârek Şâh 1421-1434) onun canını bağışladı. Kalenin içinde bulunan ticaret malı, eşya, at, silah, nefis şeyler ve nakit, mansur ordunun atlarının "na'l-baha" (nal ücreti)sı olarak pîşkeş (hediye) yapıldı."³³¹¹ Bu "na'l-baha" âdeti inkırazı üzerinden henüz daha 10 kusur sene geçmiş olan Delhi Türk Sultanlığı'ndan tevarüs edilmiş olmalıdır.

3.4.5. Amannâme Verme ve Aman Dileme

"Emin olmak, güvenmek" anlamındaki Arapça emn kökünden türetilmiş bir isim olan emân "güven, güvence, güvenlik" manasına gelir. Hukuk terimi olarak İslâm ülkesine girmek veya İslâm ordusuna teslim olmak isteyen yabancı gayri Müslime (harbî) can ve mal güvencesi sağlayan taahhüt veya akdi ifade eder. Bu tabirde yer alan harbî, İslâm Devleti ile arasında barış antlaşması bulunmayan yabancı devlet tebası demektir³³¹².

Türk-İslâm devletleri devrinde eman kurumu devam ettirilmiştir. Bu dönemde "Eman" kelimesi Türkçeleşerek "Aman" halini almış ve bağışlanma isteğini ifade eden bir söz olarak kullanılmıştır. "Aman dilemek" ise karşı konulamayan güç karşısında boyun eğerek, bağışlanma isteğinde bulunmaktır. Karşı tarafın buna olumlu cevabı ise "aman vermek"tir³³¹³.

Genellikle savunma gücünü yitirmiş kale komutanları ve şehir hâkimleri, kalelerini ve beldelerini kuşatan komutanlara elçi ile bir mektup (aman-nâme)

³³¹⁰ Afif, s. 247.

³³¹¹ Metinde "nal-baha" için geçen ibare (بوجه نعل بهای اسپان لشکر منصور پیشکش گردانید) Bkz. Sîhrindî, s. 205.

³³¹² Nebi Bozkurt, "Eman", *DİA*, XI, s. 75.

³³¹³ Muharrem Kesik, a.g.e., s. 142; Salim Koca, *Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür*, s. 220.

göndererek, kendilerinden aman dilemekteydiler. “Aman” dileği kabul edilmişse, kendisine “hatt-i aman, ahid-nâme” veya “sevgend-nâme” adıyla anılan bir belge gönderilmekteydi. Kaledekiler ancak bu yazılı belgeyi aldıktan sonra kaleyi teslim ederlerdi. Bu nedenle amanın yazıya aktarılması çok önemli idi³³¹⁴.

Anlaşılabacağı üzere, “aman vermek” hukukî sonuçları olan bir olaydı. “Hatt-i aman, ahid-nâme veya sevgend-nâme” adlı belge ile özellikle bağışlanan kişinin hem şahsı ve maddî varlığı için güvence sağlanmakta, hem de onun geleceği ve siyasî durumu için önemli bir karar verilmiş olmaktadır³³¹⁵.

Fahr-i Müdebbir, kimlerin eman verebileceği hususunda şunları söylemektedir: “[Komutan] eğer şehir veya kale ehlinden bir erkek veya kadına veya bir topluluğa aman verirse uygundur ve Müslümânlardan hiç kimse bir hile ve bozgunculuk olması dışında onları öldürmemelidir. Yanlarına aman ile gelen bir zimmînin, esirin veya tacirin amanı (aman vermesi) uygun olmaz. Ebû Hanife ve Ebû Yusuf nezdinde sahibinin savaşmasına emir (izin) vermiş olması dışında bir kölenin aman vermesi uygun olmaz, Muhammed’in (Ebû Hanife’nin öğrencisi) nezdinde onun (savaş emri alan kölenin) da aman vermesi uygun olmaz³³¹⁶.

Anlaşılan odur ki ordu komutanı dışındaki diğer savaşçılar da yerine göre aman verebilmektedirler. Muhtemelen bu tür amanlar, kuşatılan düşmanın tamamını kapsayacak türde aman değillerdi. Ancak belli kişileri koruma altına alan sınırlı bir aman olmaları ihtimal dâhilindedir.

Fahr-i Müdebbir, hangi durumlarda “aman dilemek” gerektiğini ve aman dilerken nelere dikkat etmek gerektiğini ise şöyle açıklamaktadır:

“Eğer birkaç şey nedeniyle veya kalenin noksanlığından veya adam eksikliğinden veya silah yapamamaktan veya su, ot, saman ve kereste azlığından veya kale ehlinin aynı fikirde olmamasından kaleyi koruyamayacaklarını müşahade eder ve bilirlerse, kesinlikle ve kesinlikle savaşmayı akıllarına getirmesinler. Ağır ve

³³¹⁴ Salim Koca, *Selçuklular’da Ordu ve Askerî Kültür*, s. 220; Muharrem Kesik, a.g.e., s. 143.

³³¹⁵ Salim Koca, a.g.e., s. 221; Aydın Taneri, *Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Teşkilatı*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1978, s. 256.

³³¹⁶ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 402.

pekiştirilmiş yemin ve antlaşmayla eman istesinler, boş yere kendilerini, evlerini ve evlatlarının yerlerini tehlikeye atmasın ve yok etmesinler. Çünkü kale istila ve savaşla alınırsa her birinin durumu ne olur ve işin sonu nereye ulaşır bilinebilir. Aciz kalmamak ve yaşayan halkın helak olmaması için bu incelikleri bilsinler ve kendi işlerini (hazırlıklarını) vaktinden önce yapsınlar. Yitirilen şey tekrar elde edilebilir ve Allah teala [durumu] değiştirebilir, mal ve hükümdarlığın gamını çekmesinler ki itibarlı olan candır ve diğer bütün şeyler hizmetçidir. Baskı yapmasınlar ve kendi kurtuluşlarını arasınlar.”³³¹⁷

Fahr-i Müdebbir’in koruyamayacaklar ise eman dilenip kalenin teslim edilmesi tavsiyesi Alâeddîn Muhammed Şâh tarafından şu şekilde uygulanmıştır: Moğol Kutluk Hâce 698 /1299’da 200.000 kişilik ordu ile Delhi’ye gelince Alâeddîn Muhammed Şâh, şehirden dışarı çıkıp Kîlî Ovası’nda düşmanla karşılaşmaya karar verdi. Haremleri, hazineleri ve bütün şehri emanet ettiği Delhi Kutvali Alaülmülk’e de Allah zaferi kime bağışlarsa sen kapıların ve hazinelerin anahtarlarını öp ve onun önüne koy, onun bendesi ol tavsiyesinde bulundu³³¹⁸. Burada eman lafzı geçmemekle birlikte kutvalin sağlam bir eman almadan kaleyi teslim etmeyeceği aşîkârdır.

Fahr-i Müdebbir, ağır ve pekiştirilmiş yemin ve anlaşmayla (yazılı ahit) alınarak aman istenmesini, ancak ondan sonra kalenin/shêhrin teslim edilmesini tavsiye etmektedir. Söz konusu ağır yeminlerden dolayı “aman-nâme”ye Farsça yemin mektubu anlamında “sevgend-nâme” de denilmektedir.

Bazen iç savaşlar sırasında emanlara uyulmadığı da olurdu. İbn Battûta, Delhi Türk Sultanlığı devrinde verilen bir amanın bozulmasına dair şu olayı anlatmaktadır: Muhammed Şâh Tuğluk, Ratan adındaki bir Hindûyu “Azîmü’s-Sind” unvanı ile bölge valisi atadı. Ratan, Sind bölgesine varınca Vunâr, Kaysar ve diğerleri, bir gâvurun daha yüksek makama getirilmesini hoş karşıladılar ve onu öldürdüler. Sind bölgesinin “emîrû’l-ümerası [valisi] olan ‘Îmâdü’l-mülk Sertîz bu haberi alınca saldırıya geçti. Kaysar’ın tarafı korkunç bir bozguna uğrayarak şehre sığındı. Kırk günlük kuşatmadan sonra Kaysar taraftarları aman isteyip kabul edilince teslim oldular. Ancak ‘Îmâdü’l-

³³¹⁷ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 426-427.

³³¹⁸ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 258.

mülk Sertîz, yanına vardıklarında ansızın sözünü bozdu: “Derhal malları alına, boyunları uçurula” dedi³³¹⁹.

Vunâr ve Kaysar’ın isyanında görüldüğü üzere, Delhi Türk Sultanlığı emîrleri birbirleriyle olan mücadelelerinde birbirlerinden eman isteyip eman alabilmekteydiler. Sonuç olarak aman verme, sadece düşman ülkenin vatandaşları için geçerli bir uygulama değildi.

İbn Battûta, iç savaş sırasında verilen amana riayet edildiğine dair de bir örnek sunmaktadır. Olay şu şekilde cereyan etmiştir: Sultanın ölümüne ilişkin haberler ortaya yayıldığı sırada sultanın naib [vekil] olarak Teling bölgesinde bıraktığı Tâcûlmülk Nusret Han, duyduğu haberin etkisiyle derhal baş sağlığı bildirisinde bulundu ve milleti kendine [tabi olmaya] çağırdı! Halk onun idare merkezi olan Bedrukût’ta ona bağlandı. Olayı işiten hükümdar, hocası Kutlû Han yönetiminde bir ordu gönderdi. Kutlû Han, Tâcûlmülk’ü çember içine alıp Bedrakût’un duvarlarına gedik açmaya başlayınca Tâcûlmülk Nusret Han aman dileyerek teslim oldu. Kutlû Han, onun dileğini kabul ederek kendisini hükümdara gönderdi. Şehir halkına ve askere de aman vererek kimseyi öldürmedi³³²⁰.

İbn Battûta’nın anlattığı başka bir aman verilmesi olayı ise şudur: Muhammed Şâh Tuğluk, Tâceddîn İbnü’l-Kavlemî’ye Nâibü’l Vezîr olan Melik Mukbil’e bağlı Kinbâya beldesi valiliğini verdi. Tâceddîn, Kinbâya’da göreve başladı. Yörenin servetini başkente gönderme zamanı geldiğinde Melik Mukbil âdet olduğu üzere bu malların ve o tarafların hediye ve hazinelerinin kendisi aracılığıyla gönderilmesini sağlık verdi. Ama İbnü’l-Kavlemî, hediyeleri göndermekten kaçındı. Mukbil durumu vezire yazdı ve aldığı cevap üzerine yapılan savaşta İbnü’l-Kavlemî’nin kumandanlarını öldürdü. Tâceddîn’e sultanın hazinelerini, onun verdiği hediyeleri ve şehrin gelirini bırakıp sadece kendi malını alması şartıyla bir amânnâme gönderdi. Böylece Mukbil orada bulunan servet ve gelirin tümünü sultana yolladı. Her iki tarafta birbirlerinden

³³¹⁹ İbn Battûta, II, s. 588-589.

³³²⁰ İbn Battûta, II, s 709.

şikâyetçi oldu. Sultan onların arasını bulsun diye Melikül-hükemâ'yı soktu işin içine³³²¹.

Hint hükümdarları zaman zaman Delhi sultanları tarafından daha kuşatılmadan aman istemekteydiler. Örneğin Alaeddîn Muhammed Şâh devrinde Aynü'l-mülk Multanî'nin Mâlva'yı kısa sürede zapt ve yağma ettiğini duyan ve aynı akıbeta uğramaktan korkan Jalor Racası Kanhar Deva, bir amanname yazdırarak bunu adamlarıyla Delhi'ye gönderdi ve sultana itaatini arz etti (1305). Sultan, büyük ihtimalle aynı sıralarda meydana gelen bir Moğol akınına karşı bütün ordularını kuzey sınırına sevk etmek isteyerek, şimdilik Jalor Racası Kanhar Deva ile mücadeleye girmeyi doğru bulmamıştı. Bu sebeple de ona aman vererek itaatini kabul etmeyi tercih etti³³²². Burada değişik bir uygulama görülmektedir. Raca, sultanın ordusu daha kendisine hiç gelmeden korunma amaçlı aman istemiş ve bu dileği kabul edilmiştir.

3.4.6. Fetihnâme Gönderme

İslâm dünyasında kazanılan zaferlerin her tarafa fetihnâmeler yani zafer mektupları gönderilerek bildirilmesi hükümdarlık âdetlerindendi. Hükümdarlar bu suretle ülke içinde ve dışında otoritelerini ve güçlerini göstermek isterlerdi. Genellikle sefaret heyetleri aracılığıyla ve ganimet olarak alınmış hediyelerle, bazen de savaşta öldürülenlerin başları ve alınan esirlerle birlikte gönderilen fetihnâmeler, dost devletler için bir müjde, düşman devletlere karşı ise bir tehdit mahiyetinde idi. Bundan dolayı fetihnâmeler bazen “zafernâme”, “beşâretnâme”, bazen de “tehditnâme” diye anılmıştır³³²³.

Fetih mektubu yazma geleneği ilk İslâm devletlerinden itibaren başlamıştır. Bu gelenek Türk-İslâm devletleri devrinde varlığını devam ettirmiştir³³²⁴. Gazneliler devrinde herhangi bir zafer münasebetiyle Abbâsî Halifelerine fetihnâmeler

³³²¹ İbn Battûta, II, s 722.

³³²² Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 92.

³³²³ Hasan Aksoy, “Fetihnâme”, *DİA*, XII, s. 470.

³³²⁴ Hasan Aksoy, “Fetihnâme”, *DİA*, XII, s. 470.

gönderildiği gibi bütün imparatorluk içindeki vassal hükümdarlara ve diğer civar devletlere de fetihnâmeler yazılmıştır³³²⁵.

Gur Devleti devrinde aynı gelenek varlığını sürdürmüştür. *Tâcü'l-me'âsir*'de Hindistan'da Hindû Çetvân (چتوان)'nın yenilip öldürülmesi dolayısı ile devlet dostlarının zaferinin niteliğini ve memleket düşmanlarının kahrını kapsayan fetihnâmeler yazılıp başkent Gazne'ye gönderildiği bildirilmektedir³³²⁶.

Tâcü'l-me'âsir'de Gur Devleti devrinde Nehrvâle (نهر واله) şehrinin fethi dolayısı ile fetihnâme yazılırken nelere dikkat edildiği şöyle anlatılmaktadır: "... Tam tedbirli bir debîr (kâtib) olduğundan fetihnâmenin inşası ve yazımıyla meşgul oldu. Yazma sanatında berâ'et (fesâhat; güzel ve doğru söz söyleme) âdetini yerine getirdi. Tenevvok (işlerde ustalık ve zevki kullanma) inceliklerini aydınlatmak için süslü ve bezeli söz söyleme adabını gösterdi."³³²⁷

Delhi Türk Sultanlığı devrinde fetihnâme gönderme âdeti mevcudiyetini devam ettirmiştir. Nitekim Sultan Balaban, asi Bengal Valisi Tuğrul'u yenince Bengal'in yeniden ülke topraklarına katılmasını duyurmak için Debîr-i Hâss Melik Kivâmeddîn'e bir fetihnâme yazdırttı (670/1280). Bu fetihnâme daha sonra debîrlerin destûru (yöntemi, örneği) olmuştur. Bengal Fetihnâmesi başkent Delhi'ye ulaşınca evlerde mutluluk ve misafirlikler başladı, memleket ehlinin gönlündeki Sultan Balaban'a dair haşmet ve heybetin biri 100 oldu³³²⁸.

Sultanların katılmadığı seferlerde ise ser-leşker (ordu komutanı) tarafından başkente gönderilen fetihnâmelerin minberlerden okunmak suretiyle halka ilân olunduğu görülmektedir. Sözgelisi, Alâeddîn Muhammed Şâh zamanında Calandâr'da Moğollara karşı kazanılan zafer, ordu kumandanları Uluğ Han ve Zafer Han tarafından başkent Delhi'ye savaşta öldürülenlerin başlarıyla birlikte gönderilen bir fetihnâme ile bildirilmiştir. Delhi'de tabl (davullar) çalınmış, [halka ziyafet verme için] kubbeler

³³²⁵ Hanefî Palabıyık, a.g.e., s. 181-182.

³³²⁶ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 113.

³³²⁷ Eserde bu kısımda fetihnâmeyi yazan debîrin söz söyleme ve yazmadaki ustalığı uzun uzun anlatılmaktadır. Konu bütünlüğünü bozmamak açısından burada aktarılmamıştır. *Tâcü'l-me'âsir*, s. 219.

³³²⁸ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 91; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 208.

bağlanmış ve eğlenceler düzenlenmiştir. Fetihnâme halka okunduktan sonra zafer kutlamaları yapılmıştır (696/1297)³³²⁹.

Alâeddîn Halacî devrinde Devagir (706/1307), Varangal (710/1310), Dvârasamudra ve Ma'ber'in fethi (710-711/1310-1311), bu seferleri yöneten ordu kumandanı Melik Nâib Kâfur tarafından Delhi'ye gönderilen fetihnâmeler ile bildirilmiştir. Fetihnâmeler ülkenin her tarafındaki minberlerden halka okunarak ve mutluluk davulları çalınarak söz konusu zaferler halka ilân edilmiştir³³³⁰.

Gıyâseddîn Şâh Tuğluk zamanında Varangal'i Hindûlardan geri alan kumandan Şâhzâde Uluğ Han Muhammed durumu fetihnâme ile başkent Delhi'ye bildirmiştir. Tuğlukâbad, Delhi ve Sîrî'de fetihnâme minberlerden okunmuş ve bu şehirlerde kubbeler bağlanmış, eğlenceler yapılmış, dokuzluk [mutluluk] davulları çalınmıştır (724/1324)³³³¹.

Tâcuddîn Debîr, "fetihnâme" için beşâretnâme adını da kullanmaktadır. Örneğin eserinde "Cihânın hüsrevlerinin bölgelerin sahiplenmesini (temellük) beşâretnâmesi" ifadesine yer vermektedir³³³².

Fetihnâmelerin devrin önemli edip ve şairleri tarafından yazıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Emîr Husrev-i Dihlevî, Sultan (Balaban)'ın Bengal zaferi dolayısıyla 680/1281'de ilk mensur eseri olan *Bengal Fetihnâmesi*'ni sunmuştur. Ancak aynı konuda bir fetihnâme o günün ünlü şairi Kıvâm el-Dîn Debîr tarafından da sunulmuş ve resmî belge olarak kabul edilmiştir³³³³. Sultan Alâeddîn'in kardeşi Uluğ Han (Elmas Beg), Emîr Husrev Dihlevî'nin yazdığı bir fetihnâmeyi 500 gümüş tenge ve bir hilat ile ödüllendirmişti³³³⁴.

Fetihnâmelerin anlam ve öneminin anlaşılması için biraz da içeriklerine bakmakta yarar vardır. Örneğin Şems-i Sirâc Afîf, Fîrûz Şâh Tuğluk'un Bengal

³³²⁹ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 250; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 209.

³³³⁰ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 326, 330, 332, 333.

³³³¹ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 449-450; Nizâmuddîn Ahmad, s. 196; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 210.

³³³² *Besâtînu'l-uns*, s. 199; Ayrıca bkz. s. 40.

³³³³ Erkan Türkmen, "Amîr Husrav-i Dihlavi'nin Hayatı Eserleri ve Devalrânî Hızır Han Adlı Eserinin Tenkidli Metni", s. 35.

³³³⁴ S. Haluk Kortel, "Bilimin Koruyucuları Olarak Delhi-Türk Sultanları (1206-1414)", s. 168.

fetihnâmesini yazmasını şöyle aktarmaktadır: “Nakledilir ki Allah’ın inayetiyle Bengal’in fethi Fîrûz Şâh’a nasip olunca düşük ve yüksek mertebeden herkes rahata erdi. Sultan Fîrûz Şâh talihin yardımıyla geri dönüp (geri dönüşe başlayıp) Lekenevî fetihnâmesi fermanını Delhi şehrine gönderdi. O zamanda çok tedbirli Vezir Makbul Han Cihân, Delhi şehrinde Nâib-i Geybet³³³⁵ idi ve memleketin muhafazasına gayret gösteriyordu. Fetihnâmede şu beyit vardı:

Aşıkların gönlüne hangi orduyu sevk ediyorsun * Mağlup safına bir hû (çekmek) kafidir³³³⁶.

Fetihnâme dostların mutluluğu ve düşmanların gamı ile Delhi’ye Han Cihân’ın nezdine ulaşınca o gün halkta genel bir mutluluk yükseldi. Biri Bengal’in fethinin mutluluğu ikincisi Sultan Fîrûz Şâh’ın zatının selametinin mutluluğu idi³³³⁷.

Şems-i Sirâc Afîf’in “Fetihnâme dostların mutluluğu ve düşmanların gamı ile ulaşınca” sözünden fetihnâmenin yazılış amacı ortaya çıkmaktadır. Görüldüğü üzere, fetihnâme dostları sevindirmek ve düşmanları tasalandırmak ve hükümdarın selametini halka bildirmek için yazılmıştır. Ayrıca fetihnâmede zaferin kolaylığına atıfta bulunan bir beyite yer verilmiş olması dikkat çekmektedir.

Sultan Fîrûz Şâh, Câcneger fethinden sonra başkent Delhi’deki dergâh-i âliye bir fetihnâme göndermiştir. Aynü’l-mülk Abdullah b. Mâhrû tarafından fetihnâmeye yazılan cevabî mektup sayesinde, fetihnâmeye mukabele olmak üzere başkentteki yetkililerin tekrar bir nâme (mektup) yazdıkları ortaya çıkmaktadır. Bu cevabî nâmeden Cacnagar racasından ne kadar fil alındığı, racanın elinde sadece namus için tutulan bir fil kaldığı, ferman sadır olursa racanın onu da göndereceği ve her yıl bu miktarda kendisine Benâres’ten ulaşan fili Fîrûz Şâh’ın filhânesi için Bihâr ve Kere’nin serhat meliklerine teslim etmeyi taahhüt ettiği öğrenilmektedir³³³⁸. Altı sayfa olan bu cevabî mektubun yaklaşık bir buçuk sayfasında racadan alınan filler ve sefer esnasında avlanan fillere yer verilmektedir. Bu durum Delhi Türk Sultanlığı devrinde fillere ne kadar çok

³³³⁵ Nâib-i Geybet: Hükümdarın yokluğunda başkenti idare etmekle görevli dîvânın başı.

³³³⁶ چه لشکر میکشی بر قلب عشاق * صف مغلوب را هونی بسندست Bkz. Afîf, s. 123.

³³³⁷ Afîf, s. 121-123.

³³³⁸ İnşâ-i Mâhrû, s. 28-35.

önem verildiğini de göstermektedir. Söz konusu cevabî mektup fetihnâmenin içeriğini de sunmaktadır.

Şems-i Sirac Afif, Fîrûz Şâh Tuğluk'un Multan'dan gönderdiği Tatta Fetihnâmesi'ni şöyle nakletmektedir: "Fethnâme-i Tatta'yı Delhi'de Han Cihân'a gönderdi. Fetihnâme Delhi'ye ulaşınca o satırları beklemekte olan meşhur vezir, o ferman tarafına (fermanı getirmekte olan görevliler tarafına) doğru koşturdu ve açıkça halkı çağırdı ve Delhi şehrinde 21 gün dokuzluk mutluluk davullarını çaldılar. [Zafer kutlaması] kubbelerinin hazırlanması buyruldu. Fetihnâme de şu beyit yer almaktaydı:

Biz peşinde olduğumuz şeye kavuşuyoruz.

O da bize kavuşuyor ve beraber geliyor³³³⁹.

Han Cihân, kapsamlı hazırlıklar ve sonsuz hizmetlerle Dipalpûr sınırına kadar karşılamaya geldi."³³⁴⁰

Böylece fetihnâmenin gelmesiyle birlikte halka duyurulduğu, 21 gün boyunca dokuz parelik mutluluk davulları çalındığı, hemen zafer kutlaması için hazırlıklara başlandığı, halkın ağırlanacağı çok katlı kubbelerin kurulduğu, fetihnâmelerde beyitlere de yer verildiği ortaya çıkmaktadır. Esterâbâdî, fetihnâme ulaşip minberde okunduğunda "tabl-i şâdiyâne" (mutluluk davulları) çalmanın kanun olduğunu belirtmektedir³³⁴¹.

İsyanlar bastırıldığında da fetihnâmeler yazılmaktaydı. Örneğin Ranthambor seferine çıkan Sultan Alâeddîn'e Tilpat'a vardığında suikast düzenleyen yeğeni Vekil-i der Egit Han (Süleyman Şâh) ve kardeşi yakalanıp öldürülünce beşâret fetihnâmesi yazıldı. İsyancıların mızraklara geçirilmiş kesik başları, ordu içerisinde ve daha sonra Delhi'de teşhir edildi. Daha sonra kesik başlar Delhi'den beşâret fetihnâmesi ile birlikte ordu içerisinde teşhir etmesi için Châyin'deki Ulug Han'a gönderildi³³⁴².

* ما میرسیم و از پیء چیزى كه رفته شد *³³³⁹

* آن هم بما رسید و برابر همیرسد * Bkz. Afif, s. 250.

³³⁴⁰ Afif, s. 250.

³³⁴¹ Esterâbâdî, I, s. 405.

³³⁴² Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 276; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 79-80.

Alâeddîn Muhammed Şâh'ın Ranthambor kuşatması esnasında (Ramazan 700/Mayıs-Haziran 1301) Delhi'de çıkan isyan, sultan tarafından görevlendirilen Emîr-i Kuh Melik Hamideddîn tarafından bastırıldı. İsyanı Hacı Mevla'nın cesedi "fetihnâme mektubu" (عرضه داشت فتحنامه) ile birlikte Ranthambor'daki Alâeddîn Muhammed Şâh'ın nezdine gönderildi³³⁴³.

Nadiren sahte fetihnâmeler ve zafer kutlamaları düzenlendiği de olurdu. Sultan Mu'izzeddîn Keykubâd (1287-1290), tahta oturduğunda ihtilal olur endişesi ile eski devlet kadrolarında değişiklik yapmamış fakat daha sonra sahte bir fetihnâme vasıtası ile bazı 'Yeni Müslümân' (Moğol) emîrlerin Delhi'ye gelmesini sağlamış ve ardından onları bertaraf etmişti³³⁴⁴.

Bu bahiste son olarak fetihnâmeler dışında devrin kaynaklarından *Besâtînu'l-uns*'da ordu ile alakalı olarak "âştînâme" denilen barış mektuplarından da bahsedilmektedir³³⁴⁵.

3.4.7. Delhi Türk Sultanlığı'nda Orduda Din İlişkileri

Delhi Türk Sultanlığı bir İslâm ülkesi olduğundan savaşta İslâmî kurallar geçerliydi. Dinen cevaz verilen durumlar dışında savaşmamak gerekliydi. Savaşa girmeden önce düşmana İslâm'a girme veya cizye verme şartlarının teklif edilmesi, savaş esnasında nöbetleşe namaz kılma usulleri, askerî davalara ordu kadısının katılması, savaşlara ordu vaizlerinin de yer alması, şeriata uymayan askerlerin cezalandırılması vb. konuların hepsi ordu ve din başlığı altında incelenebilecek konulardır. Ayrıca ganimet, esirler ve eman verme mevzuları da bu konunun kapsamı dâhilindedir. Fakat bu mevzular için ayrı başlıklar açıldığından bu fasılda değinilmeyecektir.

Gur Devleti devrinde Hindistan hükümdarı olan Sultan Mu'izzeddîn Muhammed b. Sâm'ın (1187-1206) Ecmir'in fethi dolayısı ile esirleri bağışladığı, şükür

³³⁴³ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 281; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halacîler*, s. 82-83.

³³⁴⁴ Sîhrindî, s. 52-53.

³³⁴⁵ *Besâtînu'l-uns*, s. 204.

secdesini ifa ettiği görülmektedir³³⁴⁶. Yine Herrâc ve Ecmîr racasının kardeşinin isyanı dolayısı ile sipâsdârî (şükür) âdeti yerine getirildi ve Hak'ka hamd ve senâ edildi³³⁴⁷.

Delhi Türk Sultanlığı hükümdarlarından Sultan Şemseddîn İltutmuş'un da Lahor'un fethi sonrasında şükür secdesi yaptığı ve savaş safında esir olanları bağışladığı görülmektedir³³⁴⁸. Bu husus bile ordu ile dinin iç içe olduğunu zafer sonrasında ilk hatırlananın Allah (C.C.) olduğunu göstermektedir.

Sultan Gıyâseddîn Balaban'a göre bir hükümdarın kurtuluşu, şu dört işi yapmasıyla mümkündür: Birincisi, dini korumak ve şeriati uygulamak; ikincisi, ahlaksızlığı, suçları, günah ve safahatı ezmek veya en aza indirmek; üçüncüsü, dindar, Tanrı korkusu olan ve asil görevliler tayin etmek; dördüncüsü adaletin sağlanmasına dikkat etmek³³⁴⁹.

Sultan Balaban, veliahdı olan oğlu Buğra Han'a şu nasihatlerde bulunmuştur: "Bütün himmet ve arzunu küfür ve şirki cezalandırmakla görevlendir. Müşrikler ve putperestleri zelil, inleyen, değersiz kıl. Öyle ki sana Enbiya arasında yer versinler. Ve küfrün düşmesi için Brahmanları (Hindû din adamlarını) kökünden sök. [Muhammed] Mustafa aleyhisselamın sünnetine yapış. Sünnetin hilafına olan padişâhlık adabının gereklerini sünnetin zıddı bil. Kendi padişâhlığın için Abbâsî halifelerinden icazet al. Kendi başkentini âlimler, şeyhler, seyitler, müfessirler, muhaddisler, hafızlar, zikredenler, fazıllar ve her bir hünerin ustalarıyla doldur. Tâ Mısır'dan [gelip] toplansınlar/Şehre kadar toplansınlar³³⁵⁰. Cuma namazı Halifenin icazetinden geçsin."³³⁵¹

Bengal Sultanı Buğra Han da oğlu Delhi Sultanı Mu'izzeddîn Keykubâd ile buluştuğunda namazını kılmasını, Ramazan orucunu tutmasını ve bu iki işte gevşeklik göstermemesini tavsiye etmiştir³³⁵².

³³⁴⁶ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 80.

³³⁴⁷ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 121.

³³⁴⁸ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 310.

³³⁴⁹ M. Aziz Ahmet, s. 251-252.

³³⁵⁰ Metinde bu ifade şöyle geçmektedir: تا مصر جامع گردد. Bu ifadede Mısır kelimesinin büyük şehir anlamı da bulunmaktadır. Bkz. *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, II, s. 2733.

³³⁵¹ Berenî, *Târîh-i Firûz Şâhî*, s. 102-103.

³³⁵² *Esterâbâdî*, I, s. 309.

Mesâlikü'l-efsâr'da bildirildiğine göre “emirlerin çoğu ve askerler/subaylar (cünd) fıkıhla uğraşırlar; bunlar çeşitli mezheplere mensupturlar. Hintlilerin geneli Hanefî mezhebine bağlıdır.”³³⁵³ *Fevâidü'l-Fuvâd* okunduğunda pek çok gulamın tarikatlara mensup olduğu görülmektedir.

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda her zaman İslâmî teori ile pratikteki uygulâmalar birbirini tutmasa da genel olarak İslâmî kurallara uyulduğu, bu çerçevede hareket edildiği söylenebilir.

3.4.7.1. Sefer Öncesi Dinî Hazırlıklar

Fahr-i Müdebbir ordunun ‘arz edilmesi konusunu ele aldığı bölümde sefer/savaş öncesinde dinî hazırlık yapılmasına dair şu tavsiyede bulunmaktadır: “Padişah... bütün ordu liderlerini çağırınsın, muzaffer ve mansur olmak, düşmana galip gelmek için birlikte ‘sözleşsinler ve adakta bulunsunlar’ (عهد و نذر کنند)”³³⁵⁴. Fahr-i Müdebbir’in bu tavsiyesinde bulunan nezr (نذر) ifadesi sefer öncesi dini bir hazırlığın varlığını göstermektedir. Burada kastedilen nezir şarta bağlı olan “muallak nezir” cinsinden olmalıdır³³⁵⁵. Mesela, Allah zafer nasip ederse falan ibadet üzerime vacip olsun, malımın şu kadarını Allah yolunda harcayacağım gibi sözler bu çeşit nezirlerdir. Böylece ordu halkı nezirlerde/adaklarda bulunarak zafer için Allah’dan yardım istemiş olmaktadır.

Cüzcânî, Nasırüddîn Mahmûd Şâh (1246-1266) döneminde Moğollar karşısında yapılan bir savaş hazırlığını şöyle aktarmaktadır: “656 yılı Muharreminde sultanın ordusu başkentten dışarı çıktı. Başkentten karşısında hükümdarın çadırı kuruldu. Uluğ Han Azam derhal ülkenin etrafına, büyük meliklere, vilayetlerin ve serhadlerin hanlarına hepsinin savaş hazırlığı ile dergâhın hizmetine gelmeleri için fermanlar gönderdi. Aşure günü [17.1.1258] saltanat çadırında bu dâî (müellifin kendisi) ferman uyarınca vaaz verdi. Maksat cihada ve gazilik sevabına hırslandırmak, İslâm’ın gücünü muhafazaya gayret göstermeye, sultanın sarayına hizmet etmeye, ulu’l-emrin emirlerine

³³⁵³ *Mesâlikü'l-efsâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 51; *Arab Accounts of India*, s. 21; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, s. 32.

³³⁵⁴ Fahr-i Müdebbir, *Âin-i Keşverdârî*, s. 47; *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 280.

³³⁵⁵ Nezir şarta bağlı olan “muallak nezir” ve şarta bağlı olmayan “mutlak nezir” olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Nezir ve çeşitleri ile ilgili açıklamalar için bkz. Hasan Akay, *İslâmî Terimler Sözlüğü*, s. 251.

itaat etmeye hırslandırmaktı. Uluğ Han Muazzam düzenli ordusu ve çok sayıdaki askeriyle birlikte sultanın yanında dışarı çıktı. Bütün melikler muvafakat gösterdiler ve ordular toplandı. O cemiyetin haberi Moğolların karargâhına ulaşınca dörtнала sınırlara gitmişlerdi (kaçmışlardı). Daha sonra gelmediler, cesaret gösteremediler.”³³⁵⁶

Ahbârü'l-ahyâr fî esrâri'l-ibrâr’da Muhammed Şâh Tuğluk’un halkı küffâr ile cihâda hırslandırmak için bir toplantı tertip ettiği anlatılmaktadır: “Nakledilir ki Muhammed Şâh Tuğluk, Delhi halkını Devagir tarafına gönderdiği (göç ettirdiği) sırada Türkistan ve Horâsân mülkünü zapt edip Âl-i Cengiz Han’ı o diyardan atmak istiyordu. Büyük bir bargâh kurulmasını, içine minber yerleştirmesini, şehrin bütün makam sahipleri ve büyüklerinin orada hazır bulunmalarını buyurdu. Kendisi gelip o minber üzerinde halkı küffar ile cihada hırslandıracaktı. O gün Mevlânâ Fahreddîn Zerrâdî’yi ve Şeyh Şemseddîn Yahyâ ve Şeyh Nasireddîn Mahmûd’u da talep buyurdu.”³³⁵⁷

Şems-i Sirac Afîf, Fîrûz Şâh Tuğluk tarafından Tatta seferi öncesinde din büyükleri ve kabirlerin nasıl ziyaret edildiğini şöyle aktarmaktadır: “Sultan Fîrûz Şâh sefere çıkmadan önce din büyüklerini ve Delhi civarındaki dinî ilimleri okuyan talebeleri tam bir itikatla ziyaret ederdi. Geçmiş sultanların kabirlerini ve Allah nezinde şefaatte bulunacak bütün şeyleri ve din sultanlarını ziyaret ederdi. Bu Sultan Fîrûz Şâh’ın sünneti seniyyesi (âdeti) idi. Delhi’den ayrılacağı her zaman bir aylık, iki aylık uzaklıktaki bir yere gidecek dahi olsa bütün dindar şeyleri ve namlı (din) sultanlarını ziyaret ederdi. Her birinden istimdat dilerdi (dualarını dilerdi). Kendisini onların [manevi] sığınağına atardı. Kendisinde büyüklük görmezdi. Ve bu evliya (Allah dostları)nın sıfatıdır... Sultan Fîrûz Şâh bir [din] büyüğünün mezarına ulaştığında tam bir itikatla onun kabrine koşardı. Tam bir tevazu gösterir ve başını zemine koyardı. Defalarca bu işleri, bu aciz tarihçi Şems-i Sirac Afîf kendi gözleriyle görmüştür. Sultan Fîrûz, Şeyhülislam Şeyh Nizâmüddîn Kuddise Sırruh’un kabrine gelince girer ve son kısımda Emîr Husrev’in mezarının başı yakınında dururdu. Ve kendi başını tam bir tevazuyla Allah rızası için zemine koyardı. Diğer iki üç mahal sonra da başını yere koyardı (zemine yüz sürerdi)... Ziyaretlerini bitirince her bir kabir için derecesine göre tayin olunmuş bulunan malı (parayı) beytûlmal hazinedarları tam o bölgeye yetecek

³³⁵⁶ Cüzcanî, s. 310-311.

³³⁵⁷ *Ahbârü'l-ahyâr fî esrâri'l-ibrâr*, s. 177.

şekilde fakirler, miskinler ve kimsesizler için getirirlerdi. Fîrûz Şâh'ın nezdinde her bir kabrin mütevellisine teslim ederlerdi... Hazreti Fîrûz Şâh, şeyhleri ve sefa ehli sultanların ziyaretini bu tarz üzere tamamladıktan sonra geri döndü.”³³⁵⁸

Görüldüğü üzere, Delhi Türk Sultanlığı hükümdarları tarafından askerî harekâtlar öncesinde din talebelerinin, şeyhlerin, kabirlerin ziyareti yapılarak dualar edilmekte, Allah'dan yardım dilenmekte, söz konusu kabirlerin vakıfları eliyle fakirler ve kimsesizler için hayırlarda bulunarak sefer sırasında Allah'ın yardımına kavuşulmaya çalışılmakta ve vaazlar yoluyla askerler gaza ve cihada hırslandırılmaktadırlar.

3.4.7.2. Dinen Cevaz Verilen Savaş Çeşitleri

Kur'an'da savaşa dair bütün ayetler topluca değerlendirildiğinde, İslâm'a göre meşru/hukukî bir savaş, 1. Müslüman olmayan kabile, devlet ve diğer toplulukların Müslüman kabile, devlet ve topluluklara karşı, onların siyasi, sosyo-kültürel, ekonomik ve dini varlıklarına, bağımsızlıklarına ve egemenlik haklarına yönelik düşmanca tehdit ve fiili saldırı, zulüm ve baskı, haksız yere onları yurtlarından çıkarma eylemlerine karşı bu varlığı koruma; 2. İslâm'ın, zora ve dayatmaya başvurmada barış yoluyla duyurulmasının ve bu yolla yayılmasının engellenmesine karşı, bu engellenmenin ortadan kaldırılma ve buna bağlı olarak haklı, meşru/hukukî yayılmasının *Î'lâ-yı kelimetullâhın* önünün açılması; 3. Antlaşmaları bozmak ve 4. Hıyanet nedenleri ile açılabilir³³⁵⁹.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde, kaynağını İslâm dininden alan ve savaşta ordunun uyması gereken kurallar daha önceki Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi varlığını devam ettirmiştir. Fahr-i Müdebber, İslâmî/hukukî savaş hususunda bu devrin görüş ve anlayışını ortaya koymaktadır. Fahr-i Müdebber'in bildirdiğine göre “Savaş beş çeşittir:

³³⁵⁸ Afif, s. 194-196, 371.

³³⁵⁹ Mustafa Zeki Terzi, *Hiz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askerî Teşkilât*, s. 179.

Harbin başı kâfirler ile savaştır ve bu savaş farzdır. Eğer yaralanır ise gazi olur. Eğer hak yolunda ölürse şehit olur. Kıyamette peygamberler ve sadıklardan sonra şehitlerin derecesi gelir.

Diğeri bazı kimse (grup)lerin savaşıdır ki Müslümânlardan biri diğeri üzerine güç arar. Eğer bu iki güruh Müslümân, savaşarlarsa diğeri Müslümânlar onları savaşmaktan ve kan dökmekten men etmeli ve onların arasında barış yapmalılar. Çünkü Allah teala şöyle buyuruyor: “Eğer onlardan bir kişi barışmaya rıza göstermez, güç arar ve taaruz ederse, taaruz eden o diğeri kimse (grup) ile Allah’ın emrine geri dönene, zulüm ve işkenceden el çekene kadar savaşınız.”

Üçüncü harb sultana itaatten yüz çeviren ve itaat etmeyenlerin zelillik aradıkları savaştır. Müslümânların biati olmadan vilayet ve memleket bizim olmalıdır derler...

Dördüncüsü sultana haraç (vergi) vermeyenlerle savaştır...

Beşinci bir kimseyi öldürüp malını götürmek isteyen hırsızlar ve musallat olanlarla savaştır. Onlarla zayıflayana veya hezimete uğrayıncaya kadar savaşmak ve onları öldürmek, öldürülemez ise onları yakalamak için arkalarından gitmek peygamberin şu delili ile helaldir...”³³⁶⁰

3.4.7.3. Gayrimüslimlerle Savaşta Dikkat Edilen Hususlar

Fahr-i Müdebbir, kâfirler ile harb ederken dikkat edilmesi gereken kurallar hakkında şu malumatları vermektedir: “Kâfirlerle harb etmek vaciptir. Eğer Müslümânlar Darü’l-harb’e gider bir şehir veya kaleyi muhasara ederlerse ilk önce onları İslâm’a davet etmeliler ve eğer kabul ederlerse savaşmaktan vazgeçmeliler ve eğer kabul etmezlerse cizye talep ederler. Eğer cizyeyi kabul ederlerse savaşı bıraksınlar çünkü onların canları ve malları diğeri Müslümânların malları ve kanları gibi olur. İslâm’a davet etmedikçe savaşmaları doğru olmaz. Eğer cizye ve İslâm’ı kabul etmezler ise savaşa yönelsinler ve Allah’tan yardım dilesinler, mancınık yerleştirsinler, evlerini yaksınlar, ağaçlarını kessinler, sularını kessinler, [hayvanlarına] ekinlerini otlatınsınlar ve

³³⁶⁰ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 336-338.

onlara tîr-dest (ok) ve tîr-nâvek (nâvek oku) atmaya başlasınlar. Eğer aralarındaki esir Müslümânları kendilerine siper yaparlarsa [da] ok atmaktan geri durmasınlar ve kâfirlere atma niyetini muhafaza etsinler.”³³⁶¹

3.4.7.4. Kadın ve Kölelerin Savaşa Katılması Hakkındaki Dinî Görüşler

Fahr-i Müdebbir, kadınların ve kölelerin savaşa katılması için gerekli şartları şöyle açıklar: “Eğer bir zaman kâfirler yağma ve öldürmek için Müslümân şehirlerinden birine gelirlerse şehir halkını yardıma çağırırlarsa kadının kocasının izni olmadan ve kölenin sahibinin izni olmadan dışarı çıkması ve harb etmesi uygundur/münasiptir. Müslümânların özür beyan etmemeleri gereken bütün halkın savaşa çağırılması dışında kadının kocasının izni olmadan ve kölenin sahibinin izni olmadan savaşması doğru değildir.”³³⁶²

Savaşa kadınları ve *Mushaf*’ı götürme şartları şöyle açıklanmaktadır: “Eğer büyük bir orduları olursa kadınları ve *Kur’an*’ı kendileri ile birlikte götürmekten korkmasınlar. Eğer az bir ordu ve bir seriye olursa kadınları ve *Mushaf*’ı dışarı götürmeleri mekruh olur ve uygun olmaz.”³³⁶³

Savaşlarda kadınların yer almalarına kısıtlamalar getirilmekle birlikte Delhi Türk Sultanlığı devrinde Sultan Raziye örneğinde olduğu gibi bazı istisnai durumlarda kadınların ordulara komuta ettikleri bile görülmektedir. Buna benzer bir örnek de Alâeddîn Muhammed Şâh Halacî döneminde yaşanmıştır: “...Sultan kudretini göstermek için Gül Beheşt adında bir kenizeki (kadın köleyi) Câlûr Kalesi’ni zorla ele geçirmekle görevlendirdi. Gül Beheşt o makama ulaşp, kaleyi önüne aldı. Öyle şecaat ve cesaret örnekleri gösterdi ki Raca Kâter Deva’nın aklından mukabele ve savaşma bile geçmiyordu. Kaledelikler zor duruma düştüler. Neredeyse kale feth olacaktı. Ansızın Gül Beheşt hastalandı ve öldü. Onun Şâhin adındaki oğlu annesi gibi kuşatılanlara baskı uygulamaya devam etti.”³³⁶⁴

³³⁶¹ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 399-400.

³³⁶² *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 399-400.

³³⁶³ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 400.

³³⁶⁴ Esterâbâdî, I, s. 400.

3.4.7.5. Savaşta Öldürülmesine Cevaz Verilmeyenler ve Müsle

İslâm Hukuku'nun savaşta öldürülmesine müsaade etmediği kimseler ile ilgili hükümlere Delhi Türk Sultanlığı devrinde de dikkat edildiği anlaşılmaktadır. Fahr-i Müdebbir bu hususta İslâm Hukuku ile bağlantılı olarak şu tavsiyelerde bulunmaktadır: “Müsle (işkence, kulak ve burun kesme) yapmaları, kâfirlerin körleri, yatalak hastaları, güçsüz yaşlıları, çocukları ve kadınlarını öldürmeleri savaşta komut veren biri veya padişâhın eşi olması dışında doğru değildir. Delileri öldürmemelidirler. Onlardan [kâfirler] her kim ki İslâm'a girer ise o ve onun çocukları emniyette olurlar.”³³⁶⁵

3.4.7.6. Hükümdarın Barış Konusundaki Tasarruf Hakkı

Fahr-i Müdebbir, hükümdarın barış konusundaki tasarruf hakkını şu şekilde izah etmektedir: “Eğer padişâh ve ordu komutanı faydalı görürse belli bir süre için [kâfirlerle] barış yapmaları uygun olur ve eğer barışın bozulmasında fayda görürse savaşır. Eğer onlar ihanete başlarsa savaşır ve öldürölmelerini buyurur.”³³⁶⁶

3.4.7.7. Savaşta Dâru'l-harb Ehli Mallarından İstifade Edilmesi

Fahr-i Müdebbir, ordunun Dâru'l-harb ehli malları üzerindeki tasarruf haklarına dair hükümleri şöyle açıklar: “Ordunun Dâru'l-harb'den ot getirmesi, gıdalardan bulduklarını yemeleri, odun yakmaları, onların yağlarını sürönmeleri, buldukları her silahla savaşmaları uygundur.”³³⁶⁷

Fahr-i Müdebbir, Dâru'l-harb ehline silah satılması, sefer dönüşü kâfirlerin işlerine yarayacak şeylerin bırakılması hakkında şu hükümleri bildirmektedir: “Dâru'l-harb ehline silah satmak doğru olmaz veya esirleri silahlarıyla birlikte [fidye karşılığı] tekrar satın almaları doğru olmaz. Eğer üzerlerinde binek hayvanları ve davarlar varsa geri dönerken onları götürmek mümkün olmaz ise hepsini öldürsünler ve yaksınlar. Uzaklaştırmaları ve canlı bırakmaları doğru değildir.”³³⁶⁸

³³⁶⁵ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 400-401.

³³⁶⁶ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 400-401.

³³⁶⁷ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 401.

³³⁶⁸ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 401.

Fahr-i Müdebber, bir şehrin kuvvet yolu ile ele geçirilmesi durumunda hükümdarın tasarruf hakkını şöyle açıklar: “Eğer bir şehir kuvvet ve galebe ile ele geçirildi ise padişâh isterse Müslümânlar arasında onların topraklarını paylaşmak veya isterse onlar üzerine tayin etmek ve haraç tayin etmek konusunda serbesttir.”³³⁶⁹

3.4.7.8. Dâru’l-harb Ehlinden Alınan Hediye ve Cizyelerin Sarf Edileceği Yerler

Fahr-i Müdebber, Dâru’l-harb ehlinden alınan hediye ve cizyelerin sarf edileceği yerler ile ilgili hükümler hakkında şu malumatı vermektedir: “Eğer Dâru’l-harb ehli bir padişâha hediye gönderir ve cizye verirse Müslümânların yararına harcanmalı. O mallarla Müslümânların sınırları, köprüleri, ribatlarını mamur etsinler, askerlerin, ulemanın ve İslâm gazilerinin ve o işe [savaşmaya] tayin olunan gulâmların erzakını onlara yetecek miktarda versinler.”³³⁷⁰

Şems-i Sirac Afîf, Fîrûz Şâh Tuğluk’un gelenler ve gidenler için hankâhlar ve ribâtlar bina ettiğini bildirmektedir³³⁷¹. Dolayısı ile bu hususla ilgili dinî ahkâma dikkat edildiği söylenebilir.

Yukarıda zikredilen savaşla ilgili dinî kurallara Delhi Türk Sultanlığı ordusunda acaba ne kadar uyuluyordu? Orduda dinî bir yaşantı var mıydı? Askerler sefer sırasında dinî kurallara riayet ediyorlar mıydı? Dinî kurallara riayet etmedikleri takdirde cezalandırılıyorlar mıydı? Aşağıda söz konusu sorulara örnekler üzerinden cevap vermeye çalışılacaktır.

3.4.7.9. Askerî Seferlerde Dinî Gaye Güdülmesi

Delhi Türk Sultanlığı devrinde dîni korumak ve gaza yapmak sultanın görevleri arasındaydı. Özellikle Kutbeddîn Aybeg, Şemseddîn İltut-muş, Gıyâseddîn Balaban, Alâeddîn Muhammed Şâh Halacî, Kutbeddîn Mübârek Şâh Halacî dönemlerinde, racalarının elindeki kısımlarını feth etmek ve bu bölgelerde İslâm dînini yaymak, bir devlet politikası olmuştu. İslâm dîninin yeni fethedilen yerlerde yayılması maksadıyla camiler,

³³⁶⁹ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 401.

³³⁷⁰ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 405.

³³⁷¹ Afîf, s. 330

mescidler inşâ edilmiş ve Hindûların yeni tapınaklar inşa etmeleri yasaklanmıştı. Delhi Türk Sultanlığı hükümdarları doğru inancı savunmuşlar ve İsmâîlîler ve Karmatîler ile de mücadele etmişlerdi³³⁷².

Emîr Husrev-i Dihlevî'nin bildirdiğine göre 689/1290 yılında Celâleddîn Fîrûz Şâh, 'Ârız-i vâlâ'yı Gücerat'ta bulunan Hiduların kıblegâhı olan Somnat puthânesini tahrip etmek için görevlendirmişti. Uluğ Han, Hindûların din merkezi olan Somnat puthânesini tahrip etti ve Halil Peygamberin sünnetine uyarak putların en büyüğü hariç bütün putları kırdı. Büyük put ise putperest Hindûlara o aciz ilahın kırılışını yeniden göstermeleri için ve [onların İslâm dinine] dönmeleri için başkente gönderildi³³⁷³.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Delhi Türk Sultanlığı ordusunda düşmana önce İslâm dinine girme ve cizye teklif edildiğini bunları kabul etmezlerse savaş açıldığını belirtmektedir³³⁷⁴. Nitekim Raca Belâl Deva'nın elçilerine de kelime-i şahadet getirmek, zimmîliği kabul etmek (cizye vermek) veya savaş şartlarından birini seçmesi söylenmiş, raca da İslâm dinini kabul etme dışındaki şartları kabul etmiştir³³⁷⁵.

Askerî seferler dinî gayeler ile düzenlendiği gibi yine orduya sadece dinî gayeler ile katılan gönüllüler yani gaziler de bulunmaktaydı. Emîr Husrev-i Dihlevî, dinî amaçlarla savaşa katılan resmî gaziler olduğunu ve gazilerin, yağmalara katılmasının pek hoş görülmediğini bir beytinde şöyle dile getirmektedir:

Yağmaya giden resmî gazi * Ticarete giden hacı gibidir³³⁷⁶.

3.4.7.10. Orduda Dinî Hayat ve Dinî Kurallara Riayet

Fahr-i Müdebbir'in aktardıklarından Delhi Türk Sultanlığı'nda öncü birliklerin bile namaz kılmasına özen gösterildiği anlaşılmaktadır: "Askerlerin savaştan önce tembelleşmemeleri için her gün öncü birliği nöbete göndersinler. Eğer [400 kişilik öncü birlik] geceleyin namaz kılarlar ise her 100 suvâri bir nöbet at sırtında olsunlar ve yüzer

³³⁷² Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 30.

³³⁷³ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 47-48; Sîhrindî, s. 76.

³³⁷⁴ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 132.

³³⁷⁵ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 135-136.

³³⁷⁶ Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Matlatü'l-envar*, vr. 386b (kenar).

yüzer sırayla nöbet tutsunlar ve sürekli abdestli ve Allahın zikrinde olsunlar ve hepsinin mataraları su dolu olsun.”³³⁷⁷

Cüzcânî'nin aktardığına göre Sultan Şemseddîn İltutmuş'un 629/1231 yılındaki 11 aylık Gvalyor kuşatması sırasında, beş ay boyunca sultanın çadırında nöbetleşe vaazlar verildi. Zilhicce ve Muharrem aylarında her gün aşır okundu ve ramazan ayında ise her gün vaaz verildi. Toplamda 95 oturum vaaz edildi. Vaizler arasında Sirâceddîn Cüzcânî de bulunuyordu. Ramazan ve Kurban Bayramlarının her iki gününde de İslâm ordusu üç mevkide bayram namazı kıldı³³⁷⁸.

Cüzcânî'nin aktardığına göre Nasireddîn Mahmûd Şâh (1246-1266) devrinde Cûd Dağı'ndaki asileri cezalandırmak için harekât düzenleyen Uluğ Han, kıtlık nedeniyle (644 yılı) 5 Zilkade/14.03.1247 Perşembe günü başkent Delhi tarafına geri dönmeye başladı. Kurban Bayramı namazı Câlender Dağı'nda kılındı ve oradan menzil menzil başkente ulaşıldı³³⁷⁹.

Moğol Timur Han, Hindistan'a saldırdığı vakit onu karşılamaya Sultan Balaban'ın oğlu Muhammed Han (Şehid Han) gitti. İlk çatışmalardan sonra birkaç Moğol serdarı öldü ve Timur Han hezimete uğradı. Muhammed Sultan, öğlen namazını kılmamıştı. Acele gösterdi orada bulunan 500 adamıyla birlikte namazı eda etti. Bu esnada 2.000 adamı ile pusuya yatmış olan Moğol emîrlerinden biri oraya ulaştı ve çatışmaya girişti ve (Muhammed Han) şehit oldu³³⁸⁰.

Muhammed Şâh Tuğluk, vefat ettiği son seferinde Tatta'ya vardığında Aşure günü idi ve oruçluydu. İftarda balık yedi ve yeniden ateşlendi bir müddet sonra da vefat etti³³⁸¹. Sultan oruçlu olduğuna göre muhtemelen en azından ileri gelenlerin ve askerlerin de bir kısmı oruçlu olmalıdır. Aşure günü bile oruç tutuluyor ise ramazan ayına denk gelen sefer günlerinde de muhtemelen oruç tutuluyor olmalıdır.

³³⁷⁷ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 293.

³³⁷⁸ Cüzcânî, s. 174-175, 249; M. Aziz Ahmet, s. 175.

³³⁷⁹ Cüzcânî, s. 209-210.

³³⁸⁰ Esterâbâdî, I, s. 290-291.

³³⁸¹ Nizâmuddîn Ahmad, s. 223.

İbn Battûta ise Muhammed Şâh Tuğluk döneminde Aynü'l-mülk isyanı sırasında sıradan askerlerin küçük çadırlarının içerisinde yemek yiyip abdest aldıklarını aktarmaktadır³³⁸².

Berenî'nin aktardığına göre Fîrûz Şâh Tuğluk, I. Bengal seferi sırasında Ekdâle Adası'na sığınan Bengal Sultanı İlyas (Sultan Şemseddîn)³³⁸³ yüzünden Müslümân halkı katletmek istemiyor sadece Bengal Sultanı ile savaşmak istiyordu. Bu hususta Allah'a dua ediyordu. Bengal Sultanı saklandığı yerden çıkıp savaşmak üzere sultanın ordusunun karşısına gelince Fîrûz Şâh Tuğluk, duası kabul olduğu için iki rekat şükür namazı kıldı, Allah'a şükretti ve onu övdü. [Ardından] muharebe için atına bindi³³⁸⁴.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde sefer yollarına namâzgâhlar yaptırıldığı görülmektedir. Sultan Balaban (1266-1287)'ın oğlu Muhammed Sultan için yazılan “Şehid Han” mersiyesinde Nîmrûz vilayetinden gelen Moğol Timur'u karşılayan Delhi Türk Sultanlığı ordusunda Hindistan'ın meşhurları olan Halac ve Türk meliklerinden İslâm gazileri ve diğer sipâhilerin Lahor Suyu (Âb-i Lâhûr) kenarında “savaş meydanı namâzgâhın” (نمازگاه معركة) da tekbir söyleyerek ellerini havaya kaldırdıkları askerlerin namâzgâhta namaza durdukları belirtilmektedir³³⁸⁵.

Alâeddîn Muhammed Şâh (1296-1316), tahtı ele geçirmek üzere Delhi'ye doğru ilerlerken Beren'e ulaştığında emîrlerinden Nusret Han tarafından Beren Halkı Namâzgâhı Sahrası'nda³³⁸⁶ büyüklerin evlatları, [büyüklerin] çocuklarının meşhurları ve askerlerden çaker alındığı bildirilmektedir³³⁸⁷.

Emîr Hasan-i Dihlevî (Emîr Necmuddîn Hasan b. 'Alâ-i Seczî), *Fevâidü'l-Fuvâd* adlı eserinde 1.11.711/30.05.1311 tarihinde Delhi şehrinde bulunan bir namazgâhtan bahsetmektedir³³⁸⁸.

³³⁸² İbn Battûta, I, s. 711.

³³⁸³ Şems-i Sirac Afîf'de Sultan Şemseddîn olarak geçmektedir. Bkz. Afîf, s. 110.

³³⁸⁴ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 591.

³³⁸⁵ غزات اسلام از ملوک ترک و خلیج معارف هندوستان و ساءر سپاهی در نمازگاه معركة ازان جهت که مصطفی، علیه الصلوات والسلام، جهات را با صلوات نسبت فرمود، که رجعتنا من الجهاد الصغر الیالجهاد الاکبر تکبیر گویان دست بر آوردن Bkz. Nizâmuddîn Ahmad, s. 99.

³³⁸⁶ Bu ifade metinde در صحرايي نمازگاه خلق برن şeklinde yazmaktadır.

³³⁸⁷ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 244.

³³⁸⁸ Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî, *Fevâ'idü'l-fu'âd*, s. 109, 113.

Muhammed Şâh Tuğluk döneminde Delhi başkadısı İbn Battûta, evinin karşısına küçük bir namâzgâh yaptırmıştı³³⁸⁹. Yine aynı dönemde İbn Battûta'nın bildirdiğine göre Kinbâya şehrinde Şerîf Sâmurrî'nin evi civarında Sâmurrî Mescidi diye anılan büyük bir namâzgâh vardı³³⁹⁰. Sultanın Kinbâya emriliğine getirdiği Necmeddîn Cîlânî, şehirde muhteşem bir konak ve namâzgâh yaptırmıştı³³⁹¹. Bu veriler ışığında açık alanlara küçük veya büyük namâzgâhlar yaptırma geleneğinin mevcut olduğu ortaya çıkmaktadır.

Kutbüddîn Mübârek Şâh Halacî (1316-1320) devrinde inşa edilen bir namâzgâhın kitâbesi günümüze gelmiştir. Bu kitabe söz konusu namâzgâhın 5 Muharrem 718/9 Mart 1318 yılında inşa edildiğini göstermektedir. Kitâbeye göre namâzgâhın kurucusu (bânîsi) el-Gorg nisbesi ile meşhur Melik el-Ümera Hûşeng Mahmûd Muhammed Ömer Kâbulî'dir. Bu mübarek makamın mimarı ve âmiri (karfermâ) Nusret Rüstem Mahmûd el-Ğûrî ve kitabenin yazarı (kâtibe) Muhammed Lâcîn el-Kaşgarî eş-Şemsî'dir³³⁹².

Namâzgâhın kitabesinde Jalor adı geçmemekle birlikte namâzgâhın bânisinin bu tarihte iktâsının Jalor olmasından namâzgâhın Jalor'da olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Kitâbenin yazarı Muhammed Lâcîn el-Kaşgarî eş-Şemsî'nin meşhur şair Emîr Husrev-i Dihlevî'nin kardeşi olduğu anlaşılmaktadır³³⁹³.

Fîrûz Şâh Tuğluk devrinde Gücerat'da³³⁹⁴ inşa edilen bir başka bayram namâzgâh (namâzgâh-i-îd)ı daha bulunmaktadır. Namâzgâhın kitabesinde 783/1381-82 yılında Fîrûz Şâh Tuğluk devrinde inşa edildiği belirtilmektedir. Kitâbeye göre namâzgâhın bânisi Melik Muferrreh-i Sultânî Divitdâr-i Has ve Reis-i Memâlik idi³³⁹⁵.

³³⁸⁹ İbn Battûta, II, s. 750.

³³⁹⁰ İbn Battûta, II, s. 787.

³³⁹¹ İbn Battûta, II, s. 788.

³³⁹² *Archaeological Survey of India Epigraphia Indica Arabic and Persian Supplement* (In continuation of the Series Epigraphia Indo-Moslemica) 1972, s. 14-15.

³³⁹³ *Archaeological Survey of India Epigraphia Indica Arabic and Persian Supplement* (In continuation of the Series Epigraphia Indo-Moslemica) 1972, s. 16-18.

³³⁹⁴ Aynı emire ait Gücerat'da bir başka bir kitabe daha yer almaktadır. Bundan dolayı namâzgâhın Gücerat'da olduğu düşünülmektedir. Bkz *Epigraphia Indica Arabic & Persian Supplement* (In continuation of Epigraphia Indo-Moslemica) 1962 and 63, Published by the Director General Archaeological Survey of India, Janpath, New Delhi 1987 (reprinted), s. 13-14.

³³⁹⁵ *Epigraphia Indica Arabic & Persian Supplement* (In continuation of Epigraphia Indo-Moslemica) 1962 and 63, Published by the Director General Archaeological Survey of India, Janpath, New Delhi 1987 (reprinted), s. 20-21.

Sultan Nusret Şah zamanında 797/1395’de inşa edilen başka bir namâzgâhın kitabesi daha bulunmaktadır³³⁹⁶.

Sirhindî, 14 Ramazan 836/4.5.1433 yılı olaylarını aktarırken “Multan Şehri Namâzgâhı” (نمازگاه خطه ملتان)’ndan bahsetmektedir³³⁹⁷. Bu tarih Delhi Türk Sultanlığı’nın sona erdiği 1414 tarihinden 19 yıl sonrasına denk düşmektedir. Muhtemelen bu namâzgâh söz konusu kargaşa döneminde değil de Delhi Türk Sultanlığı devrinde yapılmış ve ordu tarafından kullanılmış olmalıdır.

Namâzgâh tabiri şehir dışında, kırdâ ve sed üzerinde mihrap konulmak suretiyle namaz kılınmak için yapılan yere verilen addır. Bir kasabanın bütün halkını bir arada bulunduran geniş sahaya da bu ad verilir. Bayramlarda ve fevkalade günlerde kasaba ve civar köyler halkı hep birden oraya toplanırlardı. Namâzgâhların çoklarında hutbe ve namaz için üstleri açık kârgir minberler ve mihraplar da vardır³³⁹⁸.

Osmanlı ordusunun da sefere çıktığında aynı şekilde namâzgâhlarda namaz kıldıkları bilinmektedir. Muhtemelen Delhi Türk Sultanlığı devrinde de böyle olmuş olmalıdır.

Osmanlı İmparatorluğu devrinde bu namâzgâhlar vakıf olarak yapılmaktaydı. Mesela bunlardan bir tanesi 1175/1762’de kurulan Hacı İsmail oğlu Sadık Efendi Vakfı’dır. Sadık Efendi, ata dedesi, Barbaros Türbesi yakınında denize bitişik arazisini üstü kapalı bir namâzgâh olması için Müslümânlara vakfetmişti; namâzgâhın yanına bir su kuyusu açtırıp yine üstü kapalı altı tane lülesi olan abdesthâne yaptırmış. Arazinin çevresine diktiği ağaçları da bağışlamıştır³³⁹⁹.

Berenî, *Fetevâ-yı Cihândârî*’de sefer sırasında nasıl namaz kılınması gerektiği hakkında şu bilgileri vermektedir: “İçinde meşakkat ve zahmet olan seferlerde dört rekatlık namaz iki rekatlık olmuştur. İçinde eziyet olan yağmurlu günde iki namaz bir yerde (birleştirilerek) kılınmıştır. Öyle ki meşakkat ve zahmetin daha az olması için

³³⁹⁶ *Epigraphia Indica Arabic & Persian Supplement (In continuation of Epigraphia Indo-Moslemica) 1962 and 63, Published by the Director General Archaeological Survey of India, Janpath, New Delhi 1987 (reprinted), s. 38.*

³³⁹⁷ Sirhindî, s. 219.

³³⁹⁸ *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, s. 651.

³³⁹⁹ Mehmet Fatih Müftüoğlu (ed.), *Tarihte İlginç Vakıflar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2012, s. 96.

öğle namazı ikindi namazı ile akşam namazı yatsı namazı ile (birlikte kılınmıştır). Namazı mecburiyetten kılamazlar ve vakti geçerse, diğer vakitte kaza edilmiştir. Bütün bunlar zahmet ve meşakkati def etmek, kolaylık ve rahatlık içindir...³⁴⁰⁰.

Futûhât-i Fîrûz Şâhî, Sîret-i Fîrûz Şâhî ve İnşâ-i Mâhrû gibi dönemin çağdaş kaynakları Fîrûz Şâh Tuğluk'tan önceki hükümdarlar döneminde ganimet dağıtımında dinî kaideye uyulmadığını, tam tersine hareket edildiğini, Fîrûz Şâh Tuğluk'un ise ganimet hükümlerine aynen riayet ettiğini beyan etmektedirler. Ana kaynaklarda bu hususun bir-bir buçuk sayfa civarında üstüne basılarak, altı çizilerek anlatılması söz konusu uygulamanın bir istisna olduğunu net bir şekilde göstermektedir. Bununla birlikte M. Aziz Ahmet, şeriata aykırı olarak ganimetin beşte dördünün 'Ârız-i memâlikler tarafından toplanmasının nedeni olarak zaten askerlerin devamlı maaş alıyor olmalarını göstermektedir³⁴⁰¹.

3.4.7.11. Orduda İçki Yasağına Riayet Edilmesi

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda İslâm dininin içki konusunda getirdiği yasağa tam olarak riayet edilmediği, Fahr-i Müdebbir'in öncü kuvvetlere verdiği tavsiyeden ve zikrettiği şahsi tecrübelerinden öğrenilmektedir: "... Hiçbir durumda düşmanı küçük görmesinler ve içki içmesinler ki pek çok ordu içki içmelerinden dolayı yenilmiş ve tamamı düşmanın eline düşmüştür. Bu kitabın musannifi bu hadiselerden birkaçını görmüştür ve talihsizliklerinden kendilerini yok etmesinler."³⁴⁰²

Fahr-i Müdebbir, kale savunmasında bulunması gereken çeşitli meslek grupları arasında fokkâî (فَقَّاعِي: şarap, bira yapan veya satan, kuru üzüm suyu satan, arpa suyu/bira satan, boza satan, kar ve şıra satan)³⁴⁰³ grubuna da yer vermektedir³⁴⁰⁴. Fahr-i Müdebbir'in içki içilmemesi yönündeki tavsiyelerine rağmen fokkâ (فَقَّاع) kelimesinin kuru üzüm ve arpadan yapılan şarap ve bira anlamlarına gelmesi³⁴⁰⁵ öncelikle bu anlamını düşündürmektedir. Emîr Husrev-i Dihlevî'nin aşağıdaki beyti, bu kelimenin içki anlamında da kullanıldığını açıkça göstermektedir:

³⁴⁰⁰ Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, s. 259.

³⁴⁰¹ M. Aziz Ahmet, s. 320.

³⁴⁰² *Âdâbü'l-harb ve's-ş-şecâ'a*, s. 292-293.

³⁴⁰³ *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, II, s. 2130.

³⁴⁰⁴ *Âdâbü'l-harb ve's-ş-şecâ'a*, s. 423.

³⁴⁰⁵ *Ferheng-i Fârsî be Tûrkî-yi İstanbûlî*, s. 881.

Meclise yaraşır malım yok * Fokkâdan (bira) kurtaramadığım bu başımdan dolayı³⁴⁰⁶.

“Taâm-i âmm” [ahaliye verilen yemek] denilen ziyafetlerde yemek faslı bitince misafirlere kalaydan yapılmış testilerle “fuka” [fokkâ] dağıtılırdı. Bu meşrubat halka verildiğinde hâcipler hep bir ağızdan “Bismillah!” derlerdi³⁴⁰⁷. Bu durumda günah olan bir şey yapmaya Bismillah diye başlanamayacağına göre arpa üzüm karışımından yapılan bu meşrubat alkolsüz olmalıdır. Bununla birlikte muhtemelen bu şerbetin hem alkollü hem de alkolsüz türleri imal edilmekteydi.

Berenî de *Fetevâ-i Cihândârî*’de sefere götürülmesi gereken her çeşit malzemeler ve kimseleri sayarken bunlar arasında bengî şarabı (boza), beng (haşaş/esrar) ve hammaran (şarap satıcıları)ı da saymaktadır. Ardından her türlü meslek erbabı ve malzemenin bulunması sayesinde askerlerin dinî, dünyevî, nefsanî ve şehvanî ihtiyaç duydukları yönlerin çokluğundan ordugâhı başkent tasavvur edeceklerini dile getirmektedir³⁴⁰⁸. Emîr Hasan-i Dihlevî de bengî adlı içeceği şarap gibi alkollü bir içecek olarak tanıtmaktadır³⁴⁰⁹.

Delhi ordusunda seferler sırasında içki içildiğine dair kayıtlar da mevcuttur. Mesela Sultan Balaban tarafından asi Bengal Valisi Tuğrul’un izini bulmak için gönderilen yezekî suvâriilerin Tuğrul’un ordu halkından bazılarını şarap içip şarkı söyler vaziyette buldukları görülmektedir³⁴¹⁰.

Askerler içki içmekle birlikte ‘Ârız-i memâlik tarafından askerlerin içki içip içmediğine dikkat edildiği ve kendilerine ona göre muamele edildiği anlaşılmaktadır. Berenî’de Sultan Balaban’ın ‘Ârız-i memâliki ‘Îmâdü’l-mülk hakkında anlatılan şu olay bu durumu doğrulamaktadır: “(‘Îmâdü’l-mülk) eğer bir suvârinin atını zayıf görürse onun şarap içen ve levend (tembel, aşağılık biri) olup olmadığı incelerdi. Eğer aşağılık

³⁴⁰⁶ ندارم سزاوار مجلس متاع * کزین سر که نتوان کشادن فقاع Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurratü’l-Kemal*, vr. 309a.

³⁴⁰⁷ İbn Battûta, II, s. 661-662.

³⁴⁰⁸ Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, s. 241.

³⁴⁰⁹ Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî, *Fevâ’idü’l-fu’âd*, s. 345.

³⁴¹⁰ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 89.

biri değilse kendi pâygâhından semiz bir at verirdi veya yağ için 50 tengeyi eline verir ve atını bu parayla semiz kıl derdi.”³⁴¹¹

İsâmî, Muhammed Şâh Tuğluk döneminde Gülberge’yi feth eden Vezir Hâce Cihân’ın bir hafta şenlik düzenlediğini eğlenceler esnasında ruhları aydınlatan şaraplar ve yaralıya ilaç olan kebaplar sunulduğunu aktarır³⁴¹².

Muhammed Şâh Tuğluk döneminde büyük emirler tarafından içki içildiğine dair kayıtlar bulunmakla birlikte aynı dönemde içki içmenin şiddetle cezalandırıldığına dair rivayetler de bulunmaktadır. *Mesâlikü’l-‘Ebsâr*’daki kayıtlara göre Dehli’nin hiçbir yerinde, gerek dükkanlarda ve gerekse evlerde içki bulunmaz. Çünkü sultan bu konuda son derece katıdır ve içki içenleri şiddetle cezalandırır. Zaten Hintlilerin de şaraba ve diğer alkollü içeceklere karşı bir düşkünlüğü yoktur³⁴¹³.

Muhammed Şâh Tuğluk, içki yasağının uygulanmasında son derece katı idi; bu konuda şeriatın emrettiğini sıkıca uygular, içkiye yaklaşanların cezalandırılması konusunda aşırıya kaçardı. Delhi’deki en yüksek hanlardan biri şarap içiyordu, bağımlıydı. Sultan bunu yasakladığı halde içmekte ısrar ediyor ve bundan kaçınılmıyordu. Sultan ona çok kızdı, hapsetti ve müsadere etti. 437 milyon miskal altın değerindeki mallarının müsadere edilmesini emretti³⁴¹⁴.

Bazen askerî birliklerin zor durumlarda topluca şarap içtikleri de müşahade edilmektedir. Muhammed Şâh Tuğluk, isyan eden Melik Tugay/Turgay (طغی)’ı yakalamak üzere Behruç’a yürüdü. Turgay birkaç defa sultanın önünden kaçtı. Fakat sonunda sultanın yetiştiğini görünce hepsi şarap içtiler ve fedailer gibi sultanın has alayı üzerine saldırdılar. Filler önlerinde mâni olduğundan bir şey yapamadılar ve geri dönüp yakınlardaki ormanlık alana kaçtılar. Arkada kalan 1.500 kişi ele geçirildi ve

³⁴¹¹ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 115-116.

³⁴¹² İsâmî, *Futuhu’s-Selatin*, s. 542.

³⁴¹³ *Mesâlikü’l-‘Ebsâr fi-memâlikü’l-‘Emsâr*, III, s. 76-77; *Arab Accounts of India*, s. 44; *Türkler Hakkında Gördüklerimiz ve Duyduklarımız (Mesâlikü’l-‘Ebsâr)*, s. 48.

³⁴¹⁴ *Mesâlikü’l-‘Ebsâr fi-memâlikü’l-‘Emsâr*, III, s. 64; *Arab Accounts of India*, s. 32, 98; *Türkler Hakkında Gördüklerimiz ve Duyduklarımız (Mesâlikü’l-‘Ebsâr)*, s. 39-40.

öldürüldü³⁴¹⁵. Burada Melik Turgay ve adamlarının çok güçlü olan sultanın ordusuyla savaştan başka çare kalmayınca cesaret bulmak için şarap içtikleri gözlenmektedir.

Şems-i Sirâc Afif tarafından II. Bengal seferi sırasında Fîrûz Şâh Tuğluk hakkında anlatılan bir anekdot sefer sırasında sultanın içki içmesine pek sıcak bakılmadığını göstermektedir:

“Cülûsunun başlarında Sultan Fîrûz Şâh [Tuğluk] sultanların âdeti olduğu üzere zaman zaman şarap içerdi -ve bu işe çok başlangıç yaptı- Fîrûz Şâh kendi hânesine inmişti. Memleket yönetimindeki dikkat ve uyanıklıkta binlerce gayret gösteriyordu. Ansızın bir sabah namazı farzından sonra Fîrûz Şâh için şarap getirmişlerdi. Fîrûz Şâh’ın içtiği şarap öyle bir şaraptı ki çeşit çeşit renk ve tadda idi. Bazısı zaferân, bazısı kırmızı gül, bazısı beyaz renkte ve tadı süt gibi tatlıydı. O şehinşâhın dergâhına ihtisas ehli çeşit çeşit renkte şarap getirdiler. Fîrûz Şâh sabah namazını ve evrâdını (tesbihâtını/zikrini) bitirince kadehi ağzına götürmek istedi. O esnada Allahı’nın takdiriyle Tatar Han sultanın nezdine geldi. İhtisas ehli, haberi sultana ulaştırdılar. Tatar Han’ın gelmesi Fîrûz Şâh’ın hiç hoşuna gitmedi. Şâh hazretleri, Şehzâde Feth Han’a bir mazeret ile Tatar Han’ı geri göndermesini buyurdu. Her ne kadar mazeret gösterdilerse de Tatar Han geri dönmedi, kapının önünde oturdu, bir beyanım (ricam/arzım) var dedi. Mecburen şâh onu çağırdı. O esnada şâh hazretleri bir kaplan (kaplan şeklindeki taht)ın üzerine timsah [mübâriz] gibi oturmuş, gömlek (zırh) giyinmişti. Sultan, Tatar Han gelmeden önce kaplan (taht)dan kaplan gibi inmiş ve bir döşekçiğin üzerine oturmuş ve şarap (âlemi) ‘alâmetlerini kaplan (taht)nın altına gizlemiş ve üzerine bir çadır (örtü) örtmüştü. Tatar Han girince bakışları kaplanın altına dikildi, o şarap alâmetlerini görünce ve gönlünde endişe kapıları açıldı. Bir müddet o şerefli han düşünceye daldı, başını aşağı düşürdü ne Sultan Fîrûz bir şey buyurdu ne Tatar Han bir şey söyledi. Bir müddet sonra Tatar Han, biz bu vakitte rakibimizin (hasmımızın) peşinden gitmeliydik diye dostane söze başladı. Bu iş (savaş) cihândarlık (ülke yönetiminde) en önemli iştir. Bu vakitler ve günler bereketle tövbe etme yeridir. Zaman, elleri Tanrı’ya açma zamanıdır. Bu mahalde şehinşâh hazretleri bu sözler ne sebebiyledir buyurdu. Meğer zatımızdan açıkça hoş gitmeyen bir şey mi sadır

³⁴¹⁵ Esterâbâdî, I, s. 476.

olmuştur? Tatar Han ben kulunuz kaplanın altında bir alamet görüyorum dedi. Şâh hazretleri, Tatar Han, bizim zaman zaman bu işe meylimiz oluyor buyurdu. Bu mahal böyle şeylerden istiğfar zamanıdır, onunla (içki ile) meşgul olma zamanı olmamalıdır buyurdu. Şehriyar hazretleri sizin varlığınız bu orduda olduğu müddetçe içki içmeyeceğim diye yemin etti. Tatar Han, Allah’a şükür dedi ve o mahalden geri döndü...³⁴¹⁶

Yukarıda nakledilen söz konusu anekdot, sefer sırasında hükümdarların bile içki içebildiğini, fakat bu durumun büyük emîrlerden gizlenmeye çalışıldığını göstermektedir. Sonuç olarak sefer sırasında sultanın içki içmesine pek sıcak bakılmadığı ortaya çıkmaktadır.

3.4.7.12. Askerlerin Nâmahrem Kadınlarla İlişkileri

Alâeddîn Muhammed Şâh’ın orduya ödeyeceği maaşı en aza indirmek için yaptığı faaliyetler içinde ordu halkının nâmahrem kadınlara meyledip meyletmediklerinin cevabı gizlidir. Sultan hemen hemen askerin ve halkın ihtiyaç duyduğu her şeyin fiyatını belirlemişti. Bir gün meclis nedimlerinden biri sultanın keyfinin yerinde olduğunu gördü. Bütün eşyaların narhının belli ve müşahhas olduğunu fakat en önemli ve en zaruri şeylerden bir şeyin narhının atlandığını beyan etti. Sultan o hangisidir diye sordu. Nedim, kahpe (orospu) ve lûlî (güzel yüzlü, Çingene, orospu)ler ki gençleri ve ordu ehlini harap etmektedirler diye cevap verdi. Sultan güldü ve senin hatırın için onların narhını da kararlaştıracam dedi. Ardından pazar emîrini ve kutvalı çağırdı. Kahpe, lûlî, hânende (şarkıcı), sâzende (çalgıcı)lerin sultanın narhından fazlasına tamah etmemeleri konusunda haberdar edilmelerini buyurdu. Onları birinci sınıf, ikinci sınıf ve üçüncü sınıf diye sınıflara ayırıp ücretlerini kararlaştırdı³⁴¹⁷.

3.4.7.13. Savaş Esnasında Dinî Kaygılarla Hareket Edilmesi

Savaş esnasında dinî kaygılarla hareket ediliyor muydu? Bengal Sultanı Şemseddîn’in kuşatılması hakkında anlatılanlar bu soruya yanıt teşkil etmektedir: “Tam o esnada, o saf kıran komutan Melik Hüsâm el-Mülk Nevâ uzaktan görünmüş. Tam bir

³⁴¹⁶ Affif, s. 145-147.

³⁴¹⁷ Esterâbâdî, I, s. 387-388.

aceleyle hızlı adımlarla Sultan Fîrûz [Şâh Tuğluk]'a yetişmiş. Hisarın en güçlü burcunun sayısız halkın çokluğu tesiriyle yıkıldığını beyan etmiş. Eğer padişâhın tuğralı fermanı olursa sultanlık geyvânları? ve padişâhın pehlivanları Rabbani yardımın tesiriyle hisarın yukarısına tek seferde çıkarlar. [Fakat] Hazreti Fîrûz Şâh'ın vekillerinin muhaliflere hücumu şu sözler sebebiyle tehir edildi; Hüsâmeddîn eğer bir şekilde bu makamın, askerimiz hisarın içine girmeden fethi mümkün olursa daha iyi olurdu. Eğer bizim ordumuz hisarın içerisine bir kerede girer ve bu halka hücum ederse binlerce binlerce örtülü avrat, tesettürlü kadınlar, bereketle başını örtmüş olanlar, kötü hareketli ehil olmayanların eline [esir pazarlarına düşmeleri veya askerlerin onlara kötü muamele yapmaları kastediliyor olabilir] düşerler. Bugün sabret Allah tealanın hükmü nedir [görelim]. O gün Sultan Fîrûz'un bütün askeri, hisarın yukarısına çıkmak için hazır idiler. Böyle bir fermanı sultandan işittiklerinden hepsi sabır yolunu tuttular. Bengal ehli ne olursa olsun tam bir kuvvetle gece boyunca hisarın burcunu yükselttiler (onardılar). Her iki tarafın ordusu da savaşıla meşgul oldular... Allah teâla her iki padişâh arasında ıslah yolunu ortaya çıkardı³⁴¹⁸. Senârgânev vilayetinin Zafer Han'a verilmesi şartıyla barış yapıldı.”³⁴¹⁹

3.4.7.14. Orduya Güç Aşıl原因 Dinî İnançları

Fahr-i Müdebber, bu hususta Bakara Sûresi'nin 250. âyetini³⁴²⁰ şerh ederek eserine almıştır: “Allah'ın fermanına göre büyük bir grubu yenmek için tek yürek olan küçük bir grup yeterlidir. Allah teâla sabredenlerin mutlaka dostudur ve her durumda savaş gününde, o zorluk anında sabredenlerle birlikte dir. Sabırlarının bereketi sebebiyle Allah teâla onlara zafer verir ve yardım eder inşaallah.”³⁴²¹

Askerî hareketlerde şehitlik arzusunun etkili olması veya şahadet anlayışının askerlere manevî bir güç vermesiyle ilgili olarak İbn Battûta şu olayı anlatmaktadır: “... Bu gâvur hükümdar daha önce Cumna Irmağı kıyısında pek çok köye ve ekili araziye sahip Râberî [Rapri] şehrini kuşatmış. Şehrin emîri Hattâb Afganî adında biriydi.

³⁴¹⁸ Afif, s. 151-152.

³⁴¹⁹ Afif, s. 158.

³⁴²⁰ Onlar, Calut ve kuvvetleri ile karşı karşıya geldiklerinde, “Ey Rabbimiz! Bize zorluklara tahammül gücü bağışla, adımlarımızı sağlam kıl ve hakikati inkâr eden bu topluma karşı bize yardım et!” diye dua ettiler. Bkz. Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir*, çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, İstanbul 2000, s. 61, Bakara Sûresi 250. âyet.

³⁴²¹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 385.

Katam, kendi gibi gâvur olan ve Sultânûbûr [Sultanpur]'u payitaht edinen Racû isimli hükümdardan yardım aldı. İkisi birden Râberî'yi sıkıştırınca Emîr Hattâb sultandan yardım istedi. Fakat söz konusu şehir, payitaht Delhi'den kırk gün uzaklıkta olduğu için beklenen yardımın gelmesi bir hayli gecikti. Emîr Hattâb düşmanın bir zafer elde edeceği endişesiyle 300 Afgan, 300 köle [gulâm], 400 de diğerlerinden oluşan hatırı sayılır bir kuvvet topladı. Bu askerler sarıklarını hayvanlarının boyunlarına sardılar. Hint ülkesinde oturanlar Hak Teâlâ yolunda can vermek isteyince böyle yaparlar. Hattâb önce kendi kabilesiyle ileri atıldı, diğerleri de onları takip etti. Günün erken saatlerinde şehir kapısını açıp yaklaşık 15.000 kişiden oluşan gâvur ordusuna ansızın hücum ederek zafere ulaştılar. Katam ile Racû'yu kısıvrak yakaladıktan sonra kesik başını sultana gönderdiler. O hâdisede gâvur taifesinden sadece tabanları yağlayıp kaçanlar kurtulabildi.”³⁴²²

İbn Battûta buna benzer başka bir hadiseyi Ma'ber'in Müslümân Sultanı Gıyâseddîn hakkında da anlatmaktadır. Bu anlayış ve âdet Delhi Türk Sultanlığı'ndan tevarüs edilmiş olmalıdır. Olay şudur: Sultan Gıyâseddîn'in memleketine (Ma'ber) komşu olan bir gâvur hükümdar vardı. Bellâldiyev³⁴²³ adında. Bu adam kâfir hükümdarların en büyüklerindendi. Ma'ber ülkesini ele geçirmeye çalıştı. Gâvur, ülkenin en büyük ve korunaklı şehirlerinden Kubbân'a indi. Burayı tam 10 ay kuşatma altında tuttu. Gâvur haber salmıştı kaledekilere; “Can güvenliği içinde kaleden çıkın ve şehri bırakın!” diye. Kaledekiler Sultan Gıyâseddîn'e yazdılar. Gıyâseddîn eline geçen mektubu cuma günü halka okudu. Ahali gözyaşına boğulup hep bir ağızdan: “Kendimizi Allah'a satıp can vereceğiz. Çünkü gâvur o şehri ele geçirirse bizi de kuşatmaya gelir. Kılıçlar altında ölüm elbet yakışandır bize!” diye bağıştı.

Ölüme sözleştiler ve ertesi gün sabahleyin yola düştüler. Sarıklarını başlarından çıkarıp atların boyunlarına taktılar. Bu, ölümü [şehâdet] arzulayanların işaretiydi. Müslümânlar, öğlen uykusu esnasında gâvur karargâhına saldırdılar. Oradakiler hazırlıksızdılar ve atları meradaydı. Bu baskın karşısında gâvurlar saldırı yapanları hırsız zannetti! Doğru dürüst hazırlık yapmadan, silah kuşanmadan

³⁴²² İbn Battûta, II, s. 773-774.

³⁴²³ Bellâl Diyeve (Ballala III): Hoysala Krallığı'nın son sultanıdır. Bkz. İbn Battûta, II, s. 865.

Müslümânlara karşı savaşılmaya çıktılar. Sultan Gıyâseddîn de savaş meydanına ulaştı, gâvur tayfası korkunç bir yenilgiye uğradı. Bellâldiyev yakalandı ve öldürüldü³⁴²⁴.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde şehâdete verilen önemden dolayı mezar taşlarında şehitlik mertebesine ulaşanlar özellikle belirtiliyordu. Bu döneme ait 791/1389 tarihli “kalem ve kılıç sahibi” Melik Kutbu’d-dîn Necm ve 798/1396 tarihli Spehsâlâr Esedu’d-dîn’e ait iki mezar taşı üzerinde geçen şehit oldu (kânet şehâdet) ve şehadet buldu (şehâdet yâft) ifadeleri bu hususu açıkça göstermektedir³⁴²⁵.

3.4.8. Delhi Türk Sultanlığı Karşısında Hindû Orduları ve Din

Delhi Türk Sultanlığı’nın Hindistan’ı büyük bir hızla nasıl ele geçirdiği, sadece askerî güç ile açıklanamaz. Bu hususun tam ve doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için dinî inançların Hindu savunmasını ve askerî gücünü nasıl etkilediğinin incelenmesi gerekir.

Hindistan’ın hiyerarşik, segmenter dinî ve sosyal sisteminin siyasî gücün tek bir yerde toplanmasını zorlaştırdığı görülmektedir. Varna/jatî³⁴²⁶ (kast) sisteminin askerî örgütlenme gelişimi üzerindeki sınırlamaları bu durumda etkili olmaktaydı. Savaşçı Kşatriyalar, dört katmanlı Varna sisteminin kalıcı bir parçasını oluşturmuyordu ve bu da Hint toplumunun aslında yeterli olduğu askerî seferberlik düzeyini otomatik olarak sınırlıyordu. Hiung-nular, Hunlar ve Moğollar gibi silahlı göçebe kabilelerin böylesine güçlü askerî kuvvetlere dönüşmesinin nedenlerinden biri, sağlam erkek nüfusunun %100’üne yakını seferber edebilmesiydi. Silahlı yırtıcılık ve göçebe kabilecilik, gerekli beceriler ve örgütlenme gereksinimleri açısından birbirinden çok da farklı değildir. Hint-Aryanların göçebe kabilecilik günlerinde bu durum geçerli olabilse de toplum yerleşik düzene geçerek varnalara (kast) ayrıldığında bu uygulama da son buldu. Savaşçı statüsü küçük ve aristokrat bir elit gruba mahsus hale geldi. Bu sisteme giriş

³⁴²⁴ İbn Battûta, II, s. 859-860.

³⁴²⁵ *Archaeological Survey of India Epigraphia Indica Arabic and Persian Supplement* (In continuation of the Series Epigraphia Indo-Moslemica) 1972, s. 33, 38.

³⁴²⁶ Varna: Beş kast sınıfıdır. Jatî: Mesleklerle dayalı kast grubudur. Bkz. Burton Stein, *Hindistan Tarihi*, s. 453, 455.

yalnızca özel eğitimle ve ayrıcalıklı bir aileyle alakalı değildi, aynı zamanda hatırı sayılır dinî öneme de sahipti³⁴²⁷.

Kast sisteminin varlığıyla birlikte dört varna (kast) da savaşta mücadele ediyordu ve Brahmanların yüksek bir askerî rütbeye sahip olduğu biliniyordu. Şudralar ise genellikle destek kuvvetleri olarak savaşıyordu ve askerî hiyerarşi düşük rütbelilerin altta olması açısından sosyal hiyerarşiye benziyordu. Hint siyasaları hiçbir zaman Çin'deki Qin Devleti ve Doğu Zhou hanedânının son dönemlerindeki diğer Çin devletleri gibi köylülerinin büyük bir kısmını genel seferberliğe sokmayı başaramadı. Ritüellerden ötürü kana ve ölü vücutlara karşı isteksizlik nedeniyle, yaralı askerlerin soylu yoldaşlarından pek yardım almadığını tahmin etmek zor olmasa gerek. Bu tür bir muhafazakâr toplumsal sistem, yeni askerî teknolojileri benimseme konusunda da oldukça yavaştı. Savaş arabalarından ancak Hristiyanlık çağının başlamasından sonra vazgeçildi, oysaki Çin bunlardan vazgeçeli yüzyıllar olmuştu; filler fayda sağlayıp sağlamadıkları konusundaki şüphelere rağmen uzunca bir süre kullanılmaya devam edildi. Ayrıca Hint orduları hiçbir zaman sabit okçulara sahip etkili bir suvâri sınıfı kuramadı; bu da M.Ö. IV. yy.da Yunanlar, M.S. XII. yy.da Müslümânlar tarafından mağlup edilmelerine neden oldu³⁴²⁸.

Brahmanizm'in siyasî gücü sınırlamasının ikinci yolu, "jati"ye dayanarak toplumu en üst kesiminden en alt kesimine kadar uzanan küçük, birbirine sıkıca örülmüş tüzel varlıkların örgütlenmesi için ivme sağlamasıydı. Bu birimler kendi kendini yönetiyordu ve devletin örgütlemesine gerek yoktu. Gerçekten de devletin kendi içlerine nüfuz ederek kontrolü ele almasına karşı direndiler ve böylece siyaset bilimci Joel Migdal'in zayıf devlet ve güçlü toplum olarak karakterize ettiği durum ortaya çıktı. Bu durum günümüze dek devam etmiştir ve kast sistemi ile köy örgütlenmeleri halen Hint toplumunun bel kemiğidir³⁴²⁹.

Brahmanlar ritüelleri koruma görevleri sayesinde öğrenime ve bilgiye erişimi kontrol ediyordu. M.Ö. ilk milenyumun sonlarında, en önemli Veda metinlerinin yazıya

³⁴²⁷ Francis Fukuyama, *Siyasi Düzenin Kökenleri (İnsan Öncesi Çağlardan Fransız İhtilali'ne)*, Profil Yayıncılık/Maviyağaç Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 171.

³⁴²⁸ Francis Fukuyama, *Siyasi Düzenin Kökenleri*, s. 172.

³⁴²⁹ Francis Fukuyama, a.g.e., s. 172.

dökülmesine şiddetle karşı çıkmışlardı. Belki tesadüfen olmasa da Brahmanların Vedaları sözlü olarak aktarma taahhüdü, varna (kast)larına giriş yolunda daha fazla engel teşkil ederek kendi toplumsal üstünlüklerini pekiştirmişti. Dinî geleneklerinin başlangıcından itibaren hepsi “kitaba uyan” Museviler, Hristiyanlar ve Müslümânların aksine, Brahmanlar yazının ve bununla alakalı teknolojinin kullanımına karşı büyük bir direnç göstermişti. Yazının yaygınlaşması ve Brahmanlardan Hint toplumundaki diğer gruplara yayılması ancak M.S. ikinci milenyumda gerçekleşti. Çin’e kıyasla, Brahmanların eğitim üzerindeki tekeli ve yazıyı benimsemeye karşı gösterdikleri direnç, modern devletin gelişimi üzerinde haddi hesabı olmayan bir etki üretti. Bir Çinli bürokratin eğitimi öncelikle okuryazarlığa ve uzun, karmaşık bir edebi gelenekte yetiştirilmesine dayanıyordu. Bunun benzeri Hindistan’da yoktu. Bizzat hükümdar da cahildi ve eğitim görmemiş patrimonyal³⁴³⁰ yetkililerden oluşan kadroda idareden sorumlu olması bekleniyordu. Okuryazarlık Brahman sınıfına ait bir ayrıcalıktı ve Brahmanların eğitime ve ritüele erişim üzerindeki tekellerini sürdürme konusunda güçlü şahsi çıkarları vardı. Tıpkı orduda olduğu gibi hiyerarşik Varna ve jati sistemi, nüfusun büyük bir kısmının eğitime ve okuryazarlığa erişimini ciddi ölçüde sınırladı ve dolayısıyla Hint devletlerinin faydalanabileceği uzman yönetici havuzunu küçülttü³⁴³¹.

Hindistan’ın gelişiminde dinin siyasî güç üzerindeki son etki yöntemi, hukukun üstünlüğü olarak adlandırılabilir sistem temellerinin atılmasıyla sağlandı. Hukukun üstünlüğünün özü, toplumun adalet hissinin kral olan kişinin isteklerinden daha yüksek olduğunu yansıtan bir kurallar dizisidir. Hindistan’da durum buydu; hukuk krallar tarafından değil, ritüel bilgilerine göre hareket eden Brahmanlar tarafından oluşturuluyordu. Kanunlar varna (kast)ların krala hizmet etmek için var olmadığını son derece açık bir şekilde ortaya koymuştur; kral ancak varnaların koruyucusu olarak meşruiyet kazanabilir. Elbette, tıpkı Orta Çağdaki Katolik kilisesinde olduğu gibi Brahmanların ne zaman kutsal hukuku yüceltmek yerine kendi çıkarlarını savunmaya geçtiğini bilmek zordur. Ancak Avrupa’da olduğu gibi Çin’in aksine, Hindistan’da otorite siyasî güç üzerinde anlamlı denetimler kuracak şekilde ayrılmıştır.

³⁴³⁰ Patrimonyal: Genelde monarşi esası ile yönetilen devletlerde görülen sülale yönetimine dayalı yani yöneticiliğin babadan oğula devredildiği ve kız çocukların söz sahibi olamadığı devletler.

³⁴³¹ Francis Fukuyama, a.g.e., s. 174-176.

Hint dininden kaynaklanan yukarıdan beri aktarılan bütün bu sosyal sistem, devletlerin gücü tek bir yerde toplama yetisini ciddi ölçüde kısıtlamıştır. Hükümdarlar halkın büyük bir kısmını seferber edebilen güçlü bir askerî sistem teşkil edememişti; her köydeki kendi kendini yöneten, fazlasıyla örgütlenmiş jatilerin içine sızamıyorlardı; kendileri ve yöneticileri eğitimsizdi ve okuma yazma bilmiyordu; ayrıca hükümdarları daha alt bir düzeyde tutan kalıcı düzeni koruyan, iyi örgütlenmiş din adamı sınıfıyla karşı karşıya kalmışlardı. Tüm bu açılardan durumları Çin'den epeyce farklıydı³⁴³². Bütün bu hususiyetler yabancı kavimlerin Hindistan'ı istilasına zemin hazırlıyordu.

Hindistan'a giren her yabancı istilacı, ihtilaf halinde olmaları nedeniyle fethetmesi kolay, ancak fethedildiklerinde yönetimi zor olan “küçük krallıklar”dan oluşan parçalanmış, fakat sıkı örgütlenme halindeki toplumlarla yetinmek durumundaydı. X. yy.ın sonundan itibaren, bir dizi Türk-Afgan Müslümân, Hindistan'ın kuzeyini işgal etti. İslâmiyet'in VII. yy.da ortaya çıkışından bu yana, Araplar ve ardından Türkler kabile düzeyinden devlet düzeyinde topluma geçiş yapmış ve pek çok açıdan yerli Hint yönetimlerinden daha sofistike siyasî kurumlar geliştirmişti. Bunların en önemlisi köle askerler (gulâmlar) ve yöneticiler sistemiydi; bu sistem, Arapların ve Türklerin akrabalığın ötesine geçerek liyakate dayalı istihdam yapmasına izin veriyordu. Hint devletlerinin orduları –özellikle de Rajputlar- Afganistan'dan gelen Müslümân işgalcilerin tekrarlayan saldırılarına direniyordu, ancak zafer kazanamayacak kadar zayıf ve düzensizlerdi³⁴³³.

Gazneli Sultan Mahmûd zamanlarında Hindistan'da idareci hanedanlar, dört geleneksel kasttan da eksiklerini tamamlardı ve “Rajput” kelimesi çağdaş İran kroniklerinde hiç geçmiyordu. Gur istilası sırasında ise Rajputlar bütün güçleri ellerine geçirmişlerdi. Aşağı kastlar ise tamamen geri plana itilmişlerdi. Bundan sonra Hindû toplumunda sadece Brahmanlar ve Rajputlar önemliydi. Vaisyalar ve Sudralar artık vatandaşlıktan çıkarılmışlardı ve bu sebeple onların artık vatanseverlikleri diye bir şey

³⁴³² Francis Fukuyama, a.g.e., s. 176.

³⁴³³ Francis Fukuyama, a.g.e., s. 185.

mevzubahis olamazdı. Böylece toplum hakkındaki Brahman görüşü yeniden canlanıyor ve kast sistemi³⁴³⁴ güçlendiriliyordu³⁴³⁵.

Kast sisteminde en üst sınıf, din adamlarını oluşturan *Brahmin* sınıfı idi. Hint kutsal kitaplarına göre onlar Brahman'ın başından yaratılmışlardır. Brahman, tabiat adı verilen gücün başka bir adı, baş da onun canlı bedeninin en üst kısmı olduğu için Brahminler bütün cinslerin en seçkinleridir³⁴³⁶.

Kşatriyalar (el-Bîrûnî, hiçbir zaman bu sınıfı temsil eden Rajput kelimesini kullanmamıştır) Vedaları öğrenebilirler, ancak öğretmezlerdi. Resmen rahiplik görevleri olmadığı halde, Purana ayinlerini yönetmelerine izin verilirdi. Kşatriyaların (hükümdar, komutan ve askerler) Hindû kültürünü geliştirip, koruma görevlerine katkıları olmazdı. Ancak bunların siyasî durumları devamlı olarak iyileşiyordu. Birünî “Onların durumları Brahmanlardan (din bilgini ve ruhbanlar) pek aşağı değildi. Kşatriya halkı yönetir ve korur, çünkü bunun için yaratılmıştır” demektedir. Bunlar çift doğumlu kastlardı³⁴³⁷ ve Hindûizm'in ruhî ve dinî tek mirasçılarıydılar. Bunlar ile diğer iki kast yani Vaysiyalar ve Sudralar arasında çok büyük farklar vardı. Buna karşılık Vaysiyalar ve Sudradalar arasındaki fark çok büyük değildi. Vaysiyaların görevi çiftçilik, hayvancılık ve işçilik yapmaktı. Bunları ya kendi adlarına veya Brahmanların adlarına

³⁴³⁴ Kast: Hindûlara göre kast sistemi dinî bir inançtır ve Rigveda'ya dayanır. Bu inanca göre kastlar, Tanrı Brahma'nın insan şeklinde tasavvur edilen vücudunun çeşitli yerlerinden yaratılmıştır. Buna göre *brahminler* Brahma'nın ağzından, *kşatriyalar* kollarından, *vaisyalar* midelerinden, *sudralar* da ayaklarından yaratılmışlardır. İnsanlar muhtemelen bu kaynak farklılığından dolayı farklı işleri yapmaya mütemayildir. Bundan dolayı herkesin öncelikle, kendi kastının gereklerini yerine getirmesi gerekir. Bireyin şu andaki hayatında çalışarak kastını değiştirme imkânı yoktur. Daha üst kastlardan birine mensup olarak yeniden dünyaya gelmek ise ancak şu anda içinde yaşadığımız kastın gereklerinin eksiksiz yerine getirilmesine bağlı olarak ölümden sonra gerçekleşebilir. *Manu Kanunnamesi*'ne göre kast sisteminin amacı ve farklı kastlara ait görevler şöyledir: Bütün dünyayı korumak için Yüce Varlık (Prusha) her bir gruba farklı görevler verdi. Buna göre Brahminlere kutsal metinleri öğrenme-öğretme, kendi veya başkaları adına kurban törenlerini icra etme, hediye kabul etme ve vermeyi; kollarından yaratılan kşatriyalara (yöneticilere) yönetimleri altındaki insanları düşmanlara ve tehlikelere karşı koruma, kurban ve diğer dinî törenleri icra etme ve insanların icra etmelerini sağlama, servetini yoksullarla paylaşma, kutsal metinleri öğrenme ve arzu-isteklerinin kölesi olmamayı; karnından yaratılan vaisyaya ise kurban törenleri için gerekli hayvanları yetiştirmeyi, gerekli malzemeyi tedarik etmeyi, servetini diğer insanlarla paylaşmayı, ticaret yapmayı, toprağı ekip biçmeyi ve para alıp-vermeyi; surda (hizmetkârlar) için ise diğer gruplara hizmet etmeyi emretti. Bkz. Şinasi Gündüz, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007, 2. Baskı, s. 288-289.

³⁴³⁵ M. Aziz Ahmet, s. 66.

³⁴³⁶ Birünî, *Tahkiku mâ li'l-Hind*, s. 60.

³⁴³⁷ İlk üç kast olan Brahmanlar, Kşatriyalar ve Vaysiyalar “iki kere doğmuş” diye adlandırılmaktadır. Bkz. Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, s. 18.

yaparlardı³⁴³⁸. Südralar, yani aşağı tabakadan insanlar; bunlar, ilk üç Kast üyelerine hizmet etmeğe borçludurlar ve dinî kitapları okuyamazlardı³⁴³⁹.

Sudra sınıfından sonra insanların *Antyaja (dokunulmayanlar)* adını verdikleri muhtelif hizmetleri icra eden, herhangi bir kast içerisinde yer almayan, sadece belli bir sanatın veya mesleğin üyeleri olarak görülen insanlar yer alır. Meslekleri itibarıyla sekiz alt sınıfa ayrılan bu kimseler çamaşırcı, kunduracı ve dokumacı sınıfları dışındaki diğerleri birbirleriyle evlenebilir, bir arada yaşayabilir. Diğerleri ise onların mesleklerine veya bulundukları yerlere tenezzül etmez. Bu sekiz meslek şunlardır: Çamaşır yıkayıcılar, kunduracılar, hokkabazlar, sepet ve sedir örenler, kayıkçılar, balıkçılar, vahşî hayvan ve kuş avcıları ve son olarak dokumacılar. Dört kastın her birine mensup olanlar aynı yerde ve bir arada yaşamazlar. Son olarak zikredilen sınıflar ise diğer insanların yaşadığı köy ve kasabaların civarında yaşar, fakat diğer kast mensuplarıyla bir arada bulunamazlar³⁴⁴⁰.

Hâdî, Doma/Domba, Candâla ve Badhatan grupları ise herhangi bir kast veya meslek erbabından sayılmaz. Bunlar köylerin ve lağımın temizliği gibi aşağı ve pis işlerle uğraşır, farklı meslekleri olan tek bir sınıf olarak görülür, gerçekte onlar gayri meşru çocuklar gibi telâkki edilir. Kast dışı topluluklar yani *Paryalar* olarak görülürler. *Paryalar* sınıfı içerisinde kendilerini her türlü pis işten uzak tuttukları için *Hâdîler* sınıfı en iyi sınıf olarak zikredilir. Onları çengicilik yapan *Domalar* sınıfı takip eder. Bu sınıfa mensup kimseler kasaplık ve infaz memurluğu gibi işleri icra ederler. Bunların en kötüsü ölü hayvan leşlerini hatta köpek ve benzeri canlıların leşlerini yiyen *Badhatau* sınıfıdır³⁴⁴¹.

İslâmiyet Sind’de en azından üç yüzyıldan beri komşuları durumundaydı. Buna rağmen Brahmanlar hâkimiyetlerini sürdürmek istediler, hangi idare bunu istemez ki? Ve katı sistem bağlarını daha da sıkıdılar. İlk her türlü bilginin kapısı çift doğumlu olmayanlara sıkı sıkı kapatılmıştı. Engelleri aşma yönünde her türlü teşebbüs şiddetle cezalandırılırdı. Birûnî bu konuda şunları söylemektedir: “Dua okumak, Vedaların

³⁴³⁸ M. Aziz Ahmet, s. 53-54.

³⁴³⁹ Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, s. 18.

³⁴⁴⁰ Bîrûnî, *Tahkiku mâ li'l-Hind*, s. 60.

³⁴⁴¹ Bîrûnî, *Tahkiku mâ li'l-Hind*, s. 60-61.

ezberlenmesi, ateşe kurban adamak gibi Brahmanların hakkı sayılan herhangi bir hareketi yapmaya teşebbüs etmenin ağır cezaları vardı. Mesela, bir Sudra veya Vaysiyanın Veda okuduğu ispatlanırsa Brahman idareci önünde onu suçlar ve diğeri de suçu yapanın dilinin kesilmesini emreder.” Kast dışı birinin aynı şeye teşebbüsü halinde, cezanın daha çabuk ve ağır olacağı şüphesizdir. “Brahminler, Vedaları Kşatriya sınıfından olanlara öğretir. Kşatriya ise onları öğrenebilir fakat bir başkasına hatta bir Brahmine bile öğretmesine izin verilmez.” Böylelikle Asya’nın diğer köşelerinde ve Avrupa’da aydınlar halk kitlelerine bilgi ve ışık taşımakla meşgulken, Hindistan’da Brahmanlar, bilginin korunması için onun yaygınlaşmasının önüne geçilmesinden daha iyi bir plan bulamadılar. Aynı dönemde kiliselerin ve camilerin gölgeleri altında toplanan her sınıftan halkın çocukları, zenginlerin de yardımı ile çağın bütün bilgilerini öğreniyorlardı. Ancak Brahmanlar kendileri bilgili ve rasyonel oldukları halde, [daha sonraki dönemlerde] aynı yolu tutmamakla, çok ağır bir cezaya çarpılmaya mahkûm oldular³⁴⁴².

İkinci olarak, alt sınıfları cehalet içinde tutmak da yetmeyebilirdi. Onların bölümlere ve alt bölümlere ayrılmaları gerekiyordu. Böylece Brahman ve Kşatriyalara benzer bir ruhun geliştirilmesinin önüne geçilebilirdi. Böylece Vaysiyalar ile Sudralara diğerlerinden esirgenen bazı haklar tanındı. Gerçi bunlar aşağı sınıflardı ama devamlı kastlardı da. “Tanrıyı düşünmelerine” izin verilirdi, ancak bu Vedalara³⁴⁴³ ve kutsal kitaplara dayanarak değil, ağızdan ağza gelen Purana³⁴⁴⁴ söylentilerine göre yapılırdı. Nihayet bunların şehir surları içinde yaşamalarına izin verilmişti. Bütün bunlar, aşağı kastlar ile kast dışı olanlar arasında aşılma bir fark meydana getirmekle beraber, Vaysiyalar ve Sudraları, Brahmanlar ve Kşatriyalara bağlamaya yetmemişti. Aşağı sınıfların şehir duvarları içinde oturmalarına izin veriliyordu, ama vatandaş değillerdi. Kast dışındaki halklara gelince hepsinin ortak olan tek özellikleri, şehir surları içinde

³⁴⁴² M. Aziz Ahmet, s. 55-56; Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind*, s. 76-77, 379.

³⁴⁴³ Veda, önceden bilinmeyen bir şeyi bilmek demektir. Hintlilere göre Veda, Tanrı’dan sâdır olan ve Brahminlerin ağzından aktarılan kelâmı ifade eder. Bkz. Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind*, s. 77; Veda: “İlahi bilgi” manasına gelen Sanskritçe Veda terimi, ‘bilmek’ kökünden türetilen bir isim olup ‘ilahî ve kutsal bilgi’ anlamına gelir ve Hindû dininin temelini oluşturan kutsal metinleri ifade eder. Bkz. Şinasi Gündüz, *Yaşayan Dünya Dinleri*, s. 290.

³⁴⁴⁴ Puranalar Hindû ilmi (din bilgisi) kitaplarında şu yolda tarif edilirler: “Puranalar, tarih, hikâye ve remzleri kapsarlar, bunlar ulusun az bilgili (veya az aydın) olanları, bilhassa Vedaları incelemeyecek durumda bulunanları için yazılmıştır. Okunmaları çok ilgi çeker ve her türlü bilgi ile doludurlar. Bazı remzler güç anlaşılır ve bir öğretmenin yardımını gerektirir. Puranaların sayısı çoktur. Bunlardaki şecereler çok defa birtakım hanedanlara asalet şahadetnamesi sağlamak amacıyla düzenlenmiştir. Bkz. Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, s. 119.

yaşamalarına izin verilmemesi ve ancak herkes ortalıktan çekildikten sonra, şehrin onlarsız var olamayacağı bazı pis ve değersiz işleri yapmaları için içeriye alınmalarıydı³⁴⁴⁵.

Üçüncüsü ise kast sisteminin güçlenmesine sebep olan idareci sınıfların durumunu korumak için meydana getirilmiş teolojik kirlilik yani “çhut” fikridir. Buna göre Brahmanların XIII. yy.daki dinî anlayışlarında kirlenen bir şey temizlenemezdi. Eğer bir Brahmanın evi yanarsa ateş onu derhal temizler. Ancak bir Müslümânın evine ateş atlarsa bu sefer ateşin kendisi de kirlenir ve oradan alınacak olan ateşle evdeki ocaklar yakılamazdı. Bu eski fikrin en yüksek noktasına XI. yy.da ulaştığı görülür. Mleçhaların (Hindû inancından olmayanlar) olduğu kadar bütün yabancıların yiyecekleri, suları ve aynı şekilde ateşleri kirli sayılırdı. Aşağı sınıflar, çift doğumlular ile her türlü ilişkileri kesilerek, şehir dışına sürülmüşlerdi. Kastlı Hindûların, özellikle çoğunluğunun hayatı, büyük ihtimalle dünyanın diğer yerlerinde olduğu gibi mekanik bir dinî görüş edinerek, kendi cinslerinden olanların kirlenmemesi için uzun bir mücadele ile geçmiş olabilir³⁴⁴⁶.

el-Bîrûnî, Müslümân ülkelerindeki Hindû kölelerin (harb esiri) kaçıp kendi ülkelerine ve dinlerine döndüklerinde dinen kirlenmiş olan bu kimselerin temizlenmesi için bir kefarete olup olmadığına dair şu bilgileri vermektedir: “Müslümân ülkedeki Hintli köleler memleketlerine ve dinlerine geri döndüğünde, Hintliler, onların kefareti için oruç tutmaları gerektiğini; ayrıca inek tezeği, idrarı ve sütünden oluşan bir karışım içerisinde, o karışım mayalanıncaya kadar orada tutulduklarını; daha sonra çıkarıldıklarını ve bu pisliğin kendilerine yedirildiğini birçok kişi bana anlattı.

Ben bu rivayetin doğru olup olmadığını Brahminlere sordum ama onlar, bu rivayeti inkâr ettiler ve din değiştiren kişi için hiçbir kefaretin olmadığı gibi onun eski haline dönmesinin imkânsız olduğunu iddia ettiler. Böyle bir şey nasıl olsun! Çünkü

³⁴⁴⁵ M. Aziz Ahmet, s. 56-57.

³⁴⁴⁶ M. Aziz Ahmet, s. 58-59.

Sudra sınıfından birinin evinde yemek yiyen³⁴⁴⁷ Brahmin bile, Brahmin kastından atılır ve bir daha o statüye dönemez”³⁴⁴⁸.

el-Bîrûnî’nin açıkladığı söz konusu nedenlerden dolayı esir düşen Hindûların ülkelerine geri dönmek için pek nadiren bir gayret gösterdikleri bilinmektedir. Savaş alanında gösterdikleri pervasız cesaretleri sonucu artık Hindûluktan çıkarılmışlardı. Kaderleri ve efendileri (olan Müslümânlar) tarafından kendilerine sunulan sosyal eşitliği kabulden başka bir çareleri var mıydı?³⁴⁴⁹

Çhut anlayışı nedeniyle racalar, Müslümân kuşatmaları karşısında yenilginin kesin olduğu durumlarda büyük bir ateş yakıp kendi kadın ve çocuklarını burada yakar ve sonra topluca bir intihar saldırısına girişirlerdi. Bu anlayışa dair örneklerle Gazneliler ve Delhi Türk Sultanlığı tarihinde sıkça rastlamak mümkündür.

Gazneli Sultan Mahmûd, 1001 tarihinde çıktığı II. Hint seferinde hezimete uğrayan Caypal’ı bir miktar para ve 50 fil karşılığında salıverirse de o sıradaki geleneklere göre Müslümânların eline düşen bir hükümdar tahtında kalamayacağı için Caypal kendini ateşe atarak öldürür ve yerine oğlu Anandapal geçer³⁴⁵⁰. 1004 yılındaki III. Hint seferinde, yenilen Uch Bölgesi racası Beci Rây, esir düşmektense intihar etti³⁴⁵¹. 1018 yılındaki XII. Hint seferinde Mâhâban Kalesi Racası Kulçend (Kul Çandra) esir olmaksızın ölümü seçti, önce karısını öldürdü, sonra da intihar etti³⁴⁵².

İtalyan Seyyah Odoric (öl. 1331), Hindistan’da kadınların yakılması âdetinin nedenini şöyle açıklamaktadır: “Burada insanlar öldüğünde cesetleri yakılmaktadır. Ölen adam geride dul bir kadın bırakmışsa, dul kadın da öbür dünyada kocası ile birlikte olmalıdır diye kocası ile birlikte canlı canlı yakılarak öldürülür. Ancak dul kadının kocasından olma oğlu var ise kadın arzu ederse oğluyla beraber yaşayabilir. Fakat tersi durumda yani bir adamın karısı vefat ettiğindeyse yasa olarak karısını kaybeden kocası

³⁴⁴⁷ Kast sisteminde yemek bağları, önem bakımından, evlenme bağlarından sonra gelir. Genel olarak bir Hindû, Kendisinininkinden aşağı bir Kast’tan olan başka bir Hindû ile birlikte yemek yiyemez; keza onun pişirdiği yemeği de yiyemez; bazı aşağı Kastlar vardır ki gölgelerinin bir yemeğe değmesi, yemeği yüksek Kastlara pislik saydırır. Bkz. Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, s. 16.

³⁴⁴⁸ Bîrûnî, *Tahkîku mâ li’l-Hind*, s. 398.

³⁴⁴⁹ M. Aziz Ahmet, s. 60.

³⁴⁵⁰ Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, s. 140-141; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 17.

³⁴⁵¹ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 18.

³⁴⁵² Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 23.

bu işi yapmaya zorlanmaz. Hatta kocası isterse başka bir kadını karısı olarak alabilir.”³⁴⁵³

Gazneliler devri âlimlerinden el-Bîrûnî'nin bildirdiğine göre Hintliler ile yabancılar arasındaki çatışma, büyük oranda dinî ve siyasî kaynaklardan beslenmektedir. el-Bîrûnî bu durumu şöyle açıklamaktadır: Sultan Mahmûd, verdiği mücadele ve gösterdiği kahramanlıklardan ötürü zamanla bütün Hintli yöneticilerin korkulu rüyası oldu. Bundan dolayı bugünkü Hintli yöneticiler Müslümânlarla son derece kin ve nefret beslerler. Onlar, diyanet ve siyaset gereği bütün yabancıardan özellikle de Müslümânlardan korkar ve çekinirler. Bunun muhtemel nedeni, Hintli âlimlerin [Brahminleri kastediyor olmalı] fethedilen yerleri bırakıp henüz İslâm eli değmemiş Keşmir ve Benares gibi uzak yerlere çekilmeleri ve hayatlarının geri kalan döneminde yaşadıkları bu olayların etkisinde kalmalarıdır. Bundan dolayı Hintliler ile yabancılar arasındaki çatışma, büyük oranda dinî ve siyasî kaynaklardan beslenmektedir. İlişkilerin kopmasının elbette başka sebepleri de vardır. Onlar kendi vatanları, milletleri, yöneticileri, dinleri, bilim ve fenleri dışında, başka toplumlarda bunların bulunmadığını zannederler. Bundan dolayı da kendilerini yüksek tutar ve gururlanırlar. Hatta birisi onlara, Horâsân yahut Fars'ta olan ilim ve âlimlerden söz etse, onu, yalancılık ve cehaletle suçlarlar. Kibir ve gururlarından ötürü ona inanmazlar. Aslında bu, tedavisi mümkün olmayan ve onları cahil bırakan ahmaklıktan başka bir şey değildir. Şayet onlar, uzak memleketlere gitmiş ve diğer insanlar ile karşılaşmış olsalar, şüphesiz bu fikirlerini değiştirirlerdi. Fakat Hintlilerin ataları bu derece gaflet içinde değildi³⁴⁵⁴.

el-Bîrûnî'nin bildirdiğine göre Brahminlerin kuzeydeki Sind (İndus) Nehri ile güneydeki Carmanvatî Nehri (Cumna) arasındaki bölgede yaşamaları zorunludur. Onların bu sınırlardan birini aşarak kuzeydeki Türk veya güneydeki Karnâtağa bölgesine gitmelerine izin verilmez. Bu bölgenin doğu ve batı sınırları ise denizlerdir... Kim bu arazinin hududunu geçerse günahkâr olur ve kefarete gerekir³⁴⁵⁵. Bu kural kaynağını çhut anlayışından almış olmalı ve yukarıda anlatıldığı üzere Brahminlerin

³⁴⁵³ *Cathay and the Wat Thither*, II. s. 138-139; Songja Lee, a.g.e., s. 41.

³⁴⁵⁴ Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind*, s. 3-4.

³⁴⁵⁵ Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind*, s. 378.

giderek çağlarının gerisine düşmelerine, dünyadaki gelişmelerden bîhaber olmalarına neden olmuş olmalıdır.

Gur istilasî çağlarında Hindistan’da ne ordu ne iyi general ve ne de kral ailesi kıtlığı vardı. Fakat Rajputlar kendi aralarında bölünmüş ve birbirleriyle sürekli savaşıyorlardı. Karşılıklı kin ve kıskançlıklar Rajputların sonunu hazırladı. Kastlar arasındaki farklar bu çağda daha katı bir hale gelmişti. “Daha önceleri Hindûların çeşitli bölümleri arasında mevcut sempati yok olmuş ve bunun yerini nefret ve ilgisizlik almıştı.” Bu krallıkların savaş gücünün geniş ölçüde azalmasına ve neticede toplu olarak milli bir direnme gücü ve birliğinin kurulamamasına sebep olmuştu. Netice olarak denilebilir ki Rajputların birleşmemeleri ve halkın onda dokuzunun yabancılara karşı mukavemette isteksiz ve uygunsuz hale getiren kast sistemi, Kuzey Hindistan’ın devamlı olarak Gurlar ve peşinden Delhi Türk Sultanlığı eline geçmesinde beliren iki ana sebeptir³⁴⁵⁶.

XIII. yy.ın ilk zamanlarında, gulâm asıllı Kutbiddin Aybek kendi başına Delhi Sultanlığını kurdu. Sultanlık 320³⁴⁵⁷ yıldan uzun sürdü; bu süre yerli Hindû imparatorluklarından daha uzundu³⁴⁵⁸.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde askerî çatışmalar dışında büyük oranda dinî ve siyasî kaynaklardan beslenen Hintliler ile yabancılar arasındaki çatışma varlığını devam ettirmiştir. Örneğin Hindûların “çhut” inancı bu dönemde de varlığını devam ettirmektedir. Nitekim XIII. yy.da bir kere kirlenen bir kişi veya eşya ilelebet kirli kalırdı. “Hindûlar bir kere kirlenen bir şeyin yeniden temizlenip iyileşebileceğini asla kabul etmezler.” Şu örnek bu prensibi en iyi şekilde açıklamaya yarar. Yüksek veya küçük rütbeli bir Hindû savaşçısının başına gelen bu olay, oldukça aşırı ve acıklıdır. Bir gün her nasılsa Müslümânların eline esir düşerek mecburen onların ekmeklerini ve sularını paylaşmak zorunda kalan savaşçı, sonunda bir yolunu bularak kaçır ve vatanına döner. Toplumun bu kahramanı sevinçle karşılayıp, bağrına basacağı düşünülebilir. Ancak olan bunun tam tersidir. Genç kahraman kastını kaybetmiştir. Fizik olarak

³⁴⁵⁶ M. Aziz Ahmet, s. 69-70.

³⁴⁵⁷ 320 yıl ile Delhi Türk Sultanlığı yıkıldıktan sonra Delhi’de iktidarı ele geçiren Seyyid ve Lûdî hanedanları da kastedilmektedir.

³⁴⁵⁸ Francis Fukuyama, Siyasi Düzenin Kökenleri, s. 187.

yaşamısına rağmen kanunen ve dinen ölü sayılmaktadır. Bakıp büyüttüğü oğlu yerine geçerek mirasını almıştır ve kendi evinin kapısı kendi yüzüne kapanır. Arkadaşları ve ilişkisi olan kişiler gezmesine izin verilen birkaç sokaktan birinde tesadüfen kendisiyle karşılaşılırsa, onu tanımazlıktan gelmektedirler³⁴⁵⁹.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde “çhut” anlayışı neticesinde yaşanan toplu intiharlara çeşitli örnekler verilebilir. Mesela Alâeddîn Muhammed Şâh döneminde Ranthambor kuşatmasında kalenin düşeceğini anlayan Raca Hammir Deva'nın kalenin bulunduğu sarp tepenin üzerinde büyük bir ateş yakılmasını emrettiği ve Hindû âdetine uygun olarak bütün kadınlarını ve çocuklarını alevlerin içine attığı görülmektedir (3 Zilkade 700/Temmuz 1301)³⁴⁶⁰.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Ranthambor Kalesi kuşatmasında Hindûların kuşatmanın şiddetlenmesi üzerine kendilerini ateşe atmalarına dair eserinde şu beyite yer vermektedir:

Dökülmesini görüyorlardı kendi kanlarının
Ateş burcunu tercih ediyorlardı³⁴⁶¹.

Yine Sultan Alâeddîn Halacî döneminde Melik Kâfur'un idare ettiği Sirpûr kuşatması sırasında, Hindûlar alev oklarıyla kale yakılmaya başlayıp kurtuluş yolu olmadığını gördüklerinde hepsinin kendini karıları ve evlatlarıyla birlikte ateşe attıkları bildirilmektedir³⁴⁶².

İbn Battûta da “çhut” anlayışı ile ilgili bir örneğe eserinde yer vermektedir: Muhammed Şâh Tuğluk tahta geçtiğinde eyaletlerden birinde emîr olan merhum Sultan Tuğluk'un Küşt Asb Bahâeddin adındaki yeğeni ona biat etmekten kaçındı. Sultan Muhammed Şâh, onun üzerine muazzam bir ordu gönderdi. Bahâeddin gâvur meliklerinden Rây Kenbile adıyla bilinen birinin yanına kaçtı. Sözü geçen Rây'ın Bölgesi son derece sarp ve yüksek tepelerle çevrilidir. O, gâvur hükümdarlarının

³⁴⁵⁹ M. Aziz Ahmet, s. 58-59.

³⁴⁶⁰ Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 85.

³⁴⁶¹ ریش خون خویش میدیدند
برج نار اختیار میکردند Bkz. *Hazâinü'l-fütûh*, s. 50.

³⁴⁶² *Hazâinü'l-fütûh*, s. 81.

ulularındandır. Sultanın askerleri onu takip ederek Kenbîle yöresini her yönden kuşatma altına aldılar. Rây endişelendi. Yanında bulunan yiyecek ve tahıl çoktan bitmişti. Ansızın yakalanmaktan korkuyordu. Bahâeddin’e dönerek:

“Durum gördüğün hâle geldi! Ben, ailem ve bana uyanlarla beraber ölümü göze aldık! Sen falan gâvur hükümdarına git! Onun yanında kal! O seni korur!” dedi. Ayrıca onu, bahsettiği hükümdara ulaştırsın diye yanına kılavuz kattı.

Daha sonra Rây Kenbîle’nin emriyle büyük bir ateş yakıldı. Bizzat kendisi eşyalarını bu kızıl ateşte yaktıktan sonra kızlarına dönüp şöyle dedi:

“Ben kendimi öldürmek niyetindeyim! Bana uymak isteyen durmasın, yapacağını yapsın.”

Böylece her bir kadın baştan aşağı yıkandı, bedenine sandal-i mukasırî denen macunumsu kokudan sürdü, râyn huzurunda yeri öperek kendini ateşe attı! Kadınların tümü mahvoluncaya kadar devam etti bu! Daha sonra râyn emîr, vezir ve devlet adamları aynı şeyi yaptılar. Ateşe düşmek isteyen kadınlar böyle yaptılar.

Rây yıkanarak vücuduna sandal sürdü, zırh dışında bütün silahlarını kuşandı, adamları arasında onunla beraber ölmek isteyen fedailer de aynı şekilde hareket ettiler. Sultanın askerlerine doğru hücumla geçtiler, savaştılar ve öldüler³⁴⁶³.

Rajputların düşman eline düşmesinden korktukları kadınlarının ve çocuklarının iffetini korumak için onları topluca ateşe atıp yakmalarına jauhar denmekteydi. Jauhar, Kuzey ve Güney Hindistan’da Rajput kadınları arasında yaygındı³⁴⁶⁴.

Afanisiy Nikitin (Hindistanda bulunduğu dönem: 1471-72) de çhut anlayışı ile ilgili dikkat çekici şu misali vermektedir: “Hepsinin madeni kapları vardır ve seyahat ederken yemeklerini bu kaplarda pişirirler. Kaplarını ve yemeklerini Müslümanlara göstermemek için onlardan saklarlar. Eğer bir Müslüman Hinduları yemek yerken

³⁴⁶³ İbn Battûta, II, s. 700.

³⁴⁶⁴ Jauhar hakkında ve Delhi Türk Sultanlığı devrinde gerçekleşen jauhar olayları hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Farhat Jahan, *Depiction of Women in the Sources of the Delhi Sultanate (1206-1388)*, Thesis Submitted for the Award of the Degree of Doctor of Philosophy in History, Centre of Advanced Study Department of History Aligarh Muslim University, Aligarh (India) 2012, s. 173-175.

görürse onlar artık o yemeği yemezler. Yemek yerken kimse onları görmesin diye başörtüsüne bürünürler.”³⁴⁶⁵

Hitopadeşa’da “Askerleri cesur olan, silah kullanmakta yetenekli olan, sadakatli ve yorulmak bilmez olan ve şöhretli Kshatriyalar [Rajputlar] tarafından yönetilen ordu en iyi ordudur” denilmektedir³⁴⁶⁶. Gerçekten de Rajputlar, ülkeyi koruma ve yönetme gibi kutsal görevleri tamamen yüklenmişlerdi. Askerlik mesleği sadece Rajputların şerefi ve imtiyazı haline gelmiş ve Rajputlarla müttefikleri Brahmanlar, kısa zaman için de olsa, ülkenin gerçek hâkimleri haline gelmişlerdi. Rajputlar yeni bir inanç geliştirmişler ve tamamen askerî bir devlet kurmuşlardı. Sivil hayatı tamamen ihmal ederek tüm enerjilerini savaşa adanmışlardı. Harplerde [üst üste] yenilince savaşın her şey demek olduğu fikrine saplanmışlardı. Neticede her şeyi felce uğratan bir iç mücadele başladı. Kast sisteminin sertliği de karışık duruma katkıda bulunuyordu³⁴⁶⁷.

Hint orduları kast sisteminin aşırı yükü ile ezilmiş, ruh karartıcı tabuların tezahüründen başka bir şey değildi. Toplumun belki de onda biri, belki de daha azı silah altında, geri kalanı ise uzak tarlalarda çiftçiydiler veya uzak bölgelerde uyumakla meşgul idiler [daha alt tabakandan idiler]. Aşağı kasttan olanlarla [bir arada] savaşmak kötü sayıldığından ve kastlar arası ilişki kurulması yasaklandığından, herkes kendi ayrı âdetine göre yemeğini pişirir yerd. Ve kastlar arası kişiler dışında hiç kimse ister evinde, isterse savaş meydanında olsun ölenlerin gömülme merasimlerine katılmazlardı³⁴⁶⁸.

Türklerin fetihleri döneminde ise siyasî otorite Müslümân kardeşliğinin arzusuna bağlıydı. Bu kardeşlik bütün kast sınırlarından, renk ayrılıklarından azâde, tam bir eşitlik anlayışına dayanıyordu. Tanrı gözünde bütün Müslümânlar aynıydı. Yeryüzünde İslâmiyet kadar sınıf ve ırk ayrılıklarını yıkıp birleştirmeye muvaffak olmuş başka bir din gösterilemez³⁴⁶⁹.

³⁴⁶⁵ Afanasiy Nikitin, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, s. 17.

³⁴⁶⁶ Narayana, *Hitopadeşa*, s.114.

³⁴⁶⁷ M. Aziz Ahmet, s. 66-67.

³⁴⁶⁸ M. Aziz Ahmet, s. 67.

³⁴⁶⁹ M. Aziz Ahmet, s. 71-72.

Ve onların karşısında kim vardı? Hintlilerin çoğundan nesiller boyunca girmeleri yasaklanmış tapınakların savunulması isteniyordu. Ve çoğu reddetti. Onlardan kendilerini hayvan seviyesine indiren Kşatriyaların güçlerini ve yetkilerini korumaları isteniyordu. Bu yetkilerin muhafazası için ölmeye istek duymadılar. Onlardan büyük ve kutsal, o kadar kutsal ki, okumaları ölüm fermanlarının verilmesine kâfi, bir edebiyatın müdafaası isteniyordu. Bütün bunlar karşısında kayıtsız kalışlarına şaşılabilir mi? İşte Hindistan'ın Türk ve Müslümânlar tarafından fethinin çözümü buradadır³⁴⁷⁰.

Daha önce Delhi ordusunun Hindistan'ın güneyinde bulunan Ma'ber'de çok kolay fetihler gerçekleştirdikleri görülmüştü. Marco Polo tarafından Ma'ber hakkında verilen bilgiler bu fetihleri kolaylaştıran bazı nedenleri ortaya koymaktadır: “Daha önce halkın dövüşken olmadığını, savaşmayı sevmediğini söylemişim. Gerekirse savaşıyorlar ama isteksiz. Kılıç ve kalkan kullanıyorlar. Aslında ne bir hayvan ne de canlı varlık öldürüyorlar. Meselâ koyun kesip yemek istediler, başka dinden birini bulup hayvanı ona kestiriyorlar.”³⁴⁷¹

Hindû dininin geçirdiği söz konusu evrimin, Hindûların, Türk ve Müslümânlar karşısında sürekli yenilmelerinde, yeterince direnememelerinde çok etkili olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Hindû dininde var olan bazı dinî inanç ve düşüncelerin, Hindû savaşçıların cesaret ve savaşçılığını arttırdığı söylenebilir. Bu hususa dair bazı inançlar aşağıda kaydedilmiştir.

Marco Polo, Hindistan'da Motupalli'yi anlatırken bura ordusundaki Hindû askerlerin öküz kılıklarından manevi destek almaları ile ilgili bir dinî inancını şöyle aktarmaktadır: “Motupalli'de öküze çok saygı duyuyorlar. Bakın bunun bir nişanesini anlatayım. Savaşa giderken atlılar, öküz kılından yaptıkları bir demeti hayvanlarının boynuna bağlıyorlar, yayalar da bir demet öküz kılını kalkanlarının bir yerine takıyorlar. Bunun sebebini de şöyle ifade ettiler: “Öküz çok kutsal bir hayvandır. Onun için savaşta bizleri korur.” Yani sizin anlayacağınız, kalkanlarına ilâştirdikleri öküz kılıkları, savaşçıyı

³⁴⁷⁰ M. Aziz Ahmet, s. 75.

³⁴⁷¹ *Markopolo Seyahatnâmesi*, II, s. 155.

ölümünden koruyormuş. Hatta her türlü kazadan da koruduğuna inanıyorlar ve bunun için de yanlarında bir demet öküz kılı taşıyorlar.”³⁴⁷²

Hitopadeşa’da savaşçılık ve cesareti arttıran dinî inançlar hakkında şu bilgilere yer verilmektedir: “Cesur savaşçı ölürse cennete gider, düşmanı öldürürse mutluluğu elde eder. Yiğit kişi için bu iki durum da çok değerlidir. Ve şimdi savaş zamanıdır. Savaşta ölüm kaçınılmazdır, ama savaşılırsa yaşamak için bir şansı var demektir; o yüzden bilge kişi savaş zamanını açıklamaktan çekinmez. Çünkü akıllı kişi savaşmanın kendisine daha fazla yarar sağlayacağını düşünürse, bu defa düşmanla savaşırken ölür. Savaş zamanı savaşçı servet kazanır; eğer ölürse göksel bir peri kazanır; madem bedenlerimiz bir anda ölüme kavuşabiliyor, o halde savaşta ölmekten çekinmenin ne anlamı var?”³⁴⁷³

3.4.9. Öldürülen Düşman Kellelerinden Kuleler İnşa Edilmesi

Kellerden kuleler dikme âdeti Türk-İslâm dünyasında Moğollar tarafından başlatıldı. İlk olarak Nişabur’un istilasını sırasında Moğollar tarafından 10 Nisan 1221’de uygulandı. Bu olay *Târîh-i Cihân Güşa*’da şöyle anlatılmaktadır: Moğollara karşı Nişabur’u savunan müdafilerin attığı bir ok Cengiz Han’ın damadı Toğacar Küregin’i öldürmüştü. Moğollar, Nişabur’u ele geçirince sağ kalan kadın, erkek, çocuk herkesi, şehir dışındaki boş alana sürdüler. Toğacar’ın öcünü almak için şehrin ziraat yapılacak hale getirilmesi, kedi ve köpek dâhil şehirde hiçbir canlı bırakılmaması emredilmişti. Cengiz Han’ın kızı olan Toğacar’ın hanımı ordusuyla gelip canlı kalmış olan herkesin hayatına son verdi. Yalnız içlerinden 400 kadar sanatkârı seçip Türkistan’a götürdüler. Öldürdükleri insanların başlarını keserek erkeklerinkini, kadınlarinkini ve çocuklarinkini ayrı ayrı yerlere yığdılar³⁴⁷⁴.

Delhi Türk Sultanlığı hükümdarları da zaman zaman eşkıyalar, isyankârlar, asi vassal devletler ve özellikle de Moğollardan öldürdükleri kişilerin kellelerini kule ve kalelerin inşasında kullanmaktaydılar. Bazen bu kelleleri belli bir yere yığarak

³⁴⁷² Markopolo Seyahatnâmesi, II, s. 161-162.

³⁴⁷³ Narayana, *Hitopadeşa*, s. 88.

³⁴⁷⁴ Cüveynî, *Târîh-i Cihan Güşa*, s. 178-180

tepecikler oluşturmaktaydılar. Böylece düşmanlık güden bütün hasımlar için psikolojik bir yıldırma harekâtı yürütmekteydiler.

Fahr-i Müdebber, askerlerin ödüllendirmesinden bahsederken “Herkes bir adamı devirdiğinde neye layık olduğunu, bir kelle getirdiğinde neye layık olduğunu ve bir adam ve at getirdiğinde hangi hediye verileceğini... bilmelidir”³⁴⁷⁵ demektedir. Bu husus söz konusu adetin sultanlığın ilk dönemlerden beri var olduğu ihtimalini düşündürmektedir.

Alâeddîn Muhammed Şâh tarafından üst üste yenilgiye uğratılan Moğollara karşı dehşetengiz bir psikolojik yıldırma harekâtı yürütüldüğü görülmektedir. Örneğin 705/1305’de Ali Beg ve Turtak komutasında saldıran Moğollardan 8.000’inin kellesi Sîrî Kalesi’nin inşaatında kullanıldı³⁴⁷⁶. 706/1306 yılında Kepek (Köpek) idaresindeki Moğolların kellelerinden Bedâûn kapısı yakınında bir minare inşa edildi³⁴⁷⁷. 1307-1308 yılında İkbalmânde ve Taybû komutasındaki Moğolların kelleleri o sırada inşası devam etmekte olan Sîrî Kalesi harcına katıldı. Moğollar, ardı ardına uğradıkları bu yenilgilerden sonra, artık Hindistan’ı istila etmek ve intikam almak fikrinden vazgeçti ve Kutbeddîn Mübârek Şâh Halacî devrinin sonuna kadar Hindistan Moğolların saldırılarından kurtuldu³⁴⁷⁸.

İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351) tarafından “Azîmü’s-Sind” unvanı ile bölge valisi olarak atanan Hindû Ratan’ı hazmedemeyip öldüren asilerin katledildiklerini, kellelerinin şehrin ortasındaki meydana konulduktaki küçük bir tepeyi andırdığını aktarmaktadır³⁴⁷⁹.

³⁴⁷⁵ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 453-455.

³⁴⁷⁶ *Hazâinü’l-fütûh*, s. 37-41; Berenî, *Târîh-i Firûz Şâhî*, s. 320-321; Esterâbâdî, I, s. 388-389; Nizâmuddîn Ahmad, s. 162; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halacîler*, s. 67-68.

³⁴⁷⁷ *Hazâinü’l-fütûh*, s. 43-46; Berenî, *Târîh-i Firûz Şâhî*, s. 321; Esterâbâdî, I, s. 391-393; Nizâmuddîn Ahmad, s. 162; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halacîler*, s. 68-69.

³⁴⁷⁸ *Hazâinü’l-fütûh*, 44-46; Berenî, *Târîh-i Firûz Şâhî*, s. 322; Esterâbâdî, I, s. 392-393; Nizâmuddîn Ahmad, s. 163; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halacîler*, s. 69-70.

³⁴⁷⁹ İbn Battûta, II, s. 588-589.

Bengal’i feth eden Fîrûz Şâh Tuğluk (1351-1388) ise 180.000 adam başını belki bundan bir miktar fazlasını savaş sonrası bir yere yığdırmış ve askerlerine kelle başı bir gümüş tenge ödemiştir³⁴⁸⁰.

Delhi Türk Sultanlığı’na son veren Timur Lenk tarafından da aynı âdet uygulanmaktaydı. *Zafernâme*’de İsfahan’da kellelerden kuleler dikilmesi şöyle anlatılmaktadır: “788/1387 civarı İsfahan ele geçirildikten ve halk eman malı vermeyi kabul ettikten sonra, gerekli işlemleri yapmak için şehre giren Timur’un askerlerinden 3.000 kişi katledildi. Timur şehrin tekrar ele geçirilmesini, Sâdât Mahallesi, Mevâlî Terkeme Sokağı ve Hâce İmamüddin ve Egerçe Bey’in evlerine sığınanlara dokunulmamasını ve geri kalan halkın katledilmesini emretti; öldürülecek kişi sayısı ordunun 10.000’lik, 1.000’lik, 100’lük kısımları arasında paylaştırıldı. Dîvân tavacılarının da herkesin hissesine düşen kelleyi getirip getirmediğini kaydetmesi emredildi. Güvenilir kişilerden işitildiğine göre kendi elleri ile katle teşebbüs etmek istemeyen bazı askerler, diğer askerlerden maktullerin başını satın alıyorlardı. İlk başlarda bir baş 20 Kebekî dinarı idi, herkesin kendi hissesini teslim ettiği son anlarda ise yarım dinara düştü ve artık kimse almıyordu. Kaydedilen ve sayılan en az 70.000 kelle şehir meydanında toplanmış ve bunlardan belirli yerlerde minareler inşa edilmişti³⁴⁸¹.

Rene Grousset’in *Malfuzât-i Timurî*’den aktardığına göre Timur, Delhi’yi ele geçirdiğinde katliam da ufak çaplı olmamıştı; şehrin dört bir bucağında kesilen başlardan piramitler yükselmişti³⁴⁸². Cengiz Han döneminde başlayan kafataslarından kule ya da tümsekler yapma âdeti yayılarak devam etti. Biraz daha geç dönemde Osmanlı egemenliği devrinde Balkanlara kadar yayıldı³⁴⁸³.

³⁴⁸⁰ Bu savaşta Delhi ordusunun sayısının 90.000 olması eğer tam olarak gerçekleri yansıtıyor ise Delhi suvârî ordusu kendisinden iki kattan daha büyük piyâde ordusu ile başa çıkabilmektedir. Bengal ordusu 200.000 piyâde ve 10.000 suvâriden oluşuyordu.

³⁴⁸¹ Şerefeddîn ‘Alî Yezdî, *Zafernâme*, I, s. 586-588; Umut Kansoy, *Timur Döneminde Sikke Basma Faaliyetleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003, s. 163.

³⁴⁸² Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, 2. Basım, İstanbul 1993, s. 417.

³⁴⁸³ Jean-Poul Roux, *Moğol İmparatorluğu*, çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 195-196.

3.4.10. Avdet Sırasında Zafer Kutlamaları

Hükümdar başkente dönerken zafer kutlamaları başlardı. Yol boyunca özellikle büyük şehirlerde kutlamalar yapılmaya devam edilirdi. Sultan Balaban, Bengal Valisi Tuğrul'un isyanını bastırıp zaferle geri dönerken yol üzerindeki hatet (nahiyeler) ve büyük kasabalarda kubbeler kuruldu, kutlamalar yapıldı. Yol boyunca kadılar, şeyhler, âlimler, meşhurlar, devlet görevlileri, bölgenin büyükleri, mutasarrıflar, toprak sahipleri, mefruziyân (parsel sahipleri/vergi geliri sahipleri), rânğanlar, çûdheryân ve mukaddemân kendi bölgelerine ulaştıkça fethi kutlamak için sultanı hediyeler ile karşıladılar ve ondan hilatler alıp ve iltifat gördüler. Sultan Balaban, Bedaûn'u geçip Ganj Nehri'ni geçinceye kadar nahiye ve kasabalardaki bu kutlamalar devam etmiştir³⁴⁸⁴.

3.4.11. Başkent ve Civarındaki Şehirlerde Zafer Kutlamaları

Büyük zaferlerden sonra hem Delhi civarında hem de başkent Delhi'de büyük zafer kutlamaları yapılmaktaydı. Zafer kutlamalarında halka paralar saçılmakta, filler boyanmaktaydı³⁴⁸⁵. Ortalık bayrakların çokluğu ve rengârenk olmasından çiçek tarlalarını andırmaktaydı. Halka ziyafet vermek için içi rengârenk ipeklerle süslenmiş geleneksel bir şekilde çok katlı kuleler/kubbeler kurulmaktaydı³⁴⁸⁶. Her kapıda nevbet ve her çatıda dohol (davul) çalınmaktaydı. Delhi'nin ileri gelenleri, hükümdarı şehrin girişinde merasimle karşılamaktaydılar.

Bazen zafer kutlamaları dolayısı ile mahkûmlar serbest bırakılmaktaydı. Örneğin Sultan Balaban, Bengal Valisi Tuğrul'un isyanını bastırıp üç sene sonra başkent Delhi'ye vardığında kutlamalar kapsamında mali suçlar yüzünden tutuklu olanların, hapishânelerden salınmalarını buyurmuştu³⁴⁸⁷.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Celâleddîn Fîrûz Şâh'ın Cihâyin fethinden başkente dönüşünü şöyle anlatır: Bütün şehir ve sokaklar cilveli bir gelin gibi süslendi. Şarkı

³⁴⁸⁴ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 106; Nizâmuddîn Ahmad, s. 96.

³⁴⁸⁵ Fillerin geleneksel olarak nasıl boyandığına dair fotoğraflar için bkz. Martin Saller, *Elephants A Cultural and Natural History*, s. 122, 136.

³⁴⁸⁶ Söz konusu kubbeler cülûs töreni ve Halife elçilerinin karşılanması gibi sevinçli olaylarda da kurulmaktaydı. Mesela Sultan Balaban devrinde zafer kutlamalarına ilave olarak, hükümdarın cülûs töreninde bu kulelerden kurulmuştu. Bkz. Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 54, 58.

³⁴⁸⁷ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 106; Nizâmuddîn Ahmad, s. 96.

söyleyici kadınlar şarkı söylüyor, rebab ve def çalınıyordu. Şâh elinde tabak her tarafa ihсанlar saçıyordu. Zemin saçılan mücevherlerle doluyordu. Dokuzluk mutluluk davulları 10 yönden çalınarak geliyordu. Bu davulların 10 yönden sesi geliyordu. Öyle ki dokuz feleğin sırtı 10 yerinden kırıldı. Her bir kapıda nevbet-i âmm çalınıyordu. Her hânede çatıya davul çıkarılmıştı. Kendi nevbet yerine her şey gidiyordu. Müjdeciler ‘alemleri (bayrakları) de götürüyorlardı³⁴⁸⁸.

İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk döneminde sefer dönüşü düzenlenen merasimleri çok ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır: “Hükümdar seferden döndüğü zaman filler güzelce süslenir. Bunların 16’sının üzerine 16 şatur (çetr) konulur. Şaturların bir kısmı sırma ile işlenmiş, bir kısmı mücevherlerle süslenmiştir. Fillerin önüne mücevherlerle süslenmiş “gâşiye”³⁴⁸⁹ tabir edilen perdeler asılır. Birkaç katlı ahşap kubbeler inşa edilerek üzerleri ipekle örtülür. Her katta gayet çekici giysi ve takılarla süslenmiş şarkıcı cariyeler oturmaktadır. Bunların bir kısmı dans etmeyi de iyi bilir. Her kubbenin ortasında hayvan derisinden mamul, şerbet dolu kocaman bir havuz bulunur. Yerli, yabancı, gelen giden herkes bu şerbetten içebilir. İçenlere tenbûl³⁴⁹⁰ ve fevfel [fevfel/filfil: biber] sunulur. Ayrıca sultanın bineği geçecek diye kubbeler arasına ipek örtüler serilir. Hükümdarın geçtiği caddenin kenarındaki duvarlar şehir kapısından köşk kapısına kadar ipekle bezenmiştir. Onun önü sıra sayıları binleri bulan köleler yürür. Grup grup halk ve ordu ise arkadan gelir.

Hükümdarın başşehre girişini birkaç defa görmek nasip oldu. Ra’âde denilen küçük topların [arrâde] üç dört tanesi fillere yükletilerek halkın üstüne altın

³⁴⁸⁸ *Miftâhu’l-futûh*, s. 37-38.

³⁴⁸⁹ Delhi Türk Sultanlığı devrinde gâşiyenin törenlerde ayrıca omuzda taşındığına dair beyitler de bulunmaktadır (نهاد). Bunlar atlar için olan gâşiyeler olmalıdır. Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Tuhfetu’s-sıgar*, vr. 8a.

³⁴⁹⁰ Tenbul: Tenbûl Hindistan’da yetişen ve yaprağı turunc yaprağından küçük olan bir ağaçtır. Bu yaprak, çiçek ve karabiberle beraber ağızda çiğnenir. Şimdileri Mekke, Hicaz ve Yemen halkı parfümlü şeyler yerine bu ağacın yaprağını ağızlarında çiğnerler [Yemen halkı hala bu âdeti devam ettirmektedir.]. Bu yaprak şişlere vs. ye karşı eczacılara satılır. Bu yaprak çiçek tacıyla (kilsle) çiğnenirse diş etlerini sağlamlaştırır, dişleri kuvvetlendirir, ağız kokusunu, insana zarar veren rutubeti alır, iştahı, cinsi gücü artırır, dişleri nar tanesi gibi kızartır, insana rahatlık verir, vücudu kuvvetlendirir, etrafa iyi kokular saçır. Bütün Hindliler dişlerin beyaz olmasını sevmeyizler, bahsedilen yaprağı çiğnemeyenlerden sakınırlar. Bkz. Süleyman el-Tâcîr, *Doğu’nun Kalbine Seyahat Çin ve Hind Ülkeleri Hatıraları ve İlaveleri*, s. 94-95 (Bu bilgi eserin içinde yer alan üçüncü kitap olan Biruni’ye ait *Mürûc ez-Zeheb* kısmında anlatılmaktadır).

serpilmekteydi. Ahali, hükümdarın şehre girişinden köşke varışına kadar altın toplardı yollardan.”³⁴⁹¹

İbn Battûta, Halife elçilerinin karşılanması dolayısıyla daha önce anlattığı bir bölümde yukarıda zikredilen çok katlı kubbelerin nasıl düzenlendiğini ve içinde hangi ikramların yapıldığını ve merasim sonrasında fillerin ayakları altına serilen örtülerin merasimde yer alan görevlilere nasıl dağıtıldığını aktarmakta, zafer kutlamalarını daha iyi anlama olanağı sunmaktadır:

“Şehir baştanbaşa donatılarak her biri dört kat olmak üzere ahşaptan 11 kubbe kuruldu. Her kata padişâhın kölelerinden olan şarkıcı ve rakkâseler dolduruldu. Kubbelerin üstü, altı ve içi ve dışı sırmalı ipek kumaşlarla bezenmişti. Ortalarında manda derisinden yapılmış, içi gül şerbetiyle dolu üç tulum bulunmaktaydı. Gelip geçen herkes o tulumdan içiyordu. Bu şerbeti tadanlar, tenbûl, fevfel [biber] ve nevre yapraklarından 15'er tane alırdı. Bunlar çiğnenince ağza hoş bir koku verir, diş etlerini sağlamlaştırır, safrayı ve balgamı giderir, hazmı kolaylaştırır.

[Halifenin elçisi] Şeyh Saîl file bindirildi demiştik... Hayvanın ayakları altına ipek kumaş serilmişti. Saîd, şehrin kapısından sarayın bahçesine kadar bu muazzam bineğin üzerinde gitti. Saraya yakın bir yerde misafir edilerek büyük ihsanlara kavuştu. Kubbelere asılan, etrafa döşenen, filin ayağı altına serilen bütün kıymetli kumaşlar bir daha sultana iade olunmayıp çalgıcılara, kubbeleri yapan sanatkârlara, şerbet sunan hizmetkârlara ve diğer yardımcılara verilirdi; âdet böyle! Padişâh seferden dönünce yine böyle bir şenlik tertip edilirdi.”³⁴⁹²

Hükümdarın geçeceği güzergâh üzerine serilen örtüler Emîr Husrev-i Dihlevî'nin bir mısrasında şöyle dile getirmektedir:

Zemine bağlanmış tırazı ayna nalı altından al³⁴⁹³.

Muhammed Şâh Tuğluk döneminde zafer kutlamalarına şairler de iştirak ederlerdi. el-Ömerî tarafından bildirildiğine göre “Şairler... bir zafer veya fetih

³⁴⁹¹ İbn Battûta, II, s. 660-661.

³⁴⁹² İbn Battûta, I, s. 221.

³⁴⁹³ بکیر برآز بستر زمین را ز نعل آینه بکیر Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Tuhfetu's-sıgar*, vr. 25a.

sonrasında ve sultanın kutlanması gereken herhangi bir münasebetle huzura girebilirler” idi³⁴⁹⁴. “Sultanın sır katiplerinden biri, bir zafer kazanıldığında veya önemli bir olay olduğunda sultana övgü yağdıran kasideler yazmayı adet edinmişti ve sultan kasidedeki beyitleri saydırarak her bir beyt için 10.000 tenge verilmesini emrederdi. Fakat paranın sayılması için birini tayin etmeyerek onun hazineye girip istediği kadar almasını ferman buyururdu.”³⁴⁹⁵

Şems-i Sirac Afif, Fîrûz Şâh Tuğluk’un I. Bengal seferinde Bengal’in fethi üzerine fetihnâmenin Delhi’ye ulaşmasından itibaren yapılan zafer kutlamalarını şöyle tasvir eder: “Muzaffer ordu³⁴⁹⁶ Delhi şehrinde, yirmi bir gün dokuzluk/dokuz parelik mutluluk davulları çaldılar. Sultan Fîrûz şehrin yakınlarına ulaşınca, Nâib-i Geybet olan Han Cihân çok sayıda eşyalar, sayısız hizmetler hazırladı. Altı kubbe kurdular, henüz Fîrûzâbâd mamur edilmemişti. Sultan Fîrûz’un Delhi şehrine geldiği gün o kadar çok bayrak toplanmıştı ki söz ve sayıya sığmaz. Herkes şâhı karşılamaya gitmişti. Bayrak âdeti geçmiş hükümdarlar devrinde yok idi. Sultan Fîrûz Şâh, Delhi şehrinin içine girdiğinde Bengal fethinin (ganimeti olan) 47 filini boyadılar (üzerine) tahtirevanlar, yumuşak örtüler örttüler, şâh hazretlerinin alayı önüne yerleştirdiler ve şehrin içine getirdiler. Şâhın [şehre] giriş vaktinde [mertebece] küçüğünden büyüğüne, gencinden yaşlısına, erkeğinden kadınına memleketin bütün halkı sultan hazretlerini seyretmek için karşıladılar. Hepsi Fîrûz Şâh hazretlerine dua ve senada bulundular.”³⁴⁹⁷

Berenî ise Fîrûz Şâh Tuğluk’un I. Lehnevti seferinden dönüşünde Delhi’deki zafer kutlamalarının eğlence boyutunu anlattıktan sonra kutlamaların dinî boyutunu da şöyle aktarmaktadır: “755 yılında sultan başkente geri döndü... Sultan bütün şehir sakinlerine Hüsrevâne merhametler buyurdu. Mescid-i Camilere (Cuma Camileri), büyük hazirelere, gitmelerini ve gece gündüz padişâhın nusret ve fethine dua ile meşgul olan başkentin müstahak olanlarına, muhtaçlarına, miskinlerine, fakirlerine sadakat-i âmm vermelerini ferman buyurdu. Cihângîr padişâhın merhametinden şehrin âlimlerine in’âmlar verildi. Hankahlardaki fütuh ehli meşayihe, asitane-daran (eşik sahiplerine)a,

³⁴⁹⁴ *Mesâlikü’l-ebâr fi-memâlikü’l-emsâr*, III, s. 57; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü’l-Ebâr)*, s. 36.

³⁴⁹⁵ *Mesâlikü’l-ebâr fi-memâlikü’l-emsâr*, III, s. 84; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü’l-Ebâr)*, s. 53.

³⁴⁹⁶ Henüz Fîrûz Şâh, Delhi’ye avdet etmemiştir. Mutluluk davullarını çalan, şehirde bulunan Delhi ordusudur.

³⁴⁹⁷ Afif, s. 123-124.

münzevilere tebrik ulaştırıldı. İslâm padişâhı âsumânî yardıma ve fethin şükrüne büyüklerin ravzalarını ziyaret etti ve sadakalar verdi.”³⁴⁹⁸

Şems-i Sirac Afif, II. Bengal seferinin zafer kutlamalarını da nakletmektedir: “Fîrûz Şâh [Tuğluk] hazretleri [Delhi] şehrinin yakınlarına ulaşınca halk kendi azizleri (Fîrûz Şâh) tarafına koştular. Sultanın şehrin içine girişi için [Nâib-i Gaybet] Han Cihân, Çin fağfuru (hükümdarı)nun vezirleri gibi çok ve sayısız hazırlıklar yaptı. Bengal’den birinci sefer dönüşünde çeşitli hünerlerle [tezyin edilmiş] kubbeler kuruldu gibi bu sefer de mutluluk tezahürü olarak ve mutluluk aydınlığı/goncaları olarak kubbeler kuruldu. Bunların hazırlanmasında çok zahmet ve gayret gösterildi. Ülkenin bütün beldelerinde has ve avamdan halk arasında umumî bir mutluluk hâsıl oldu. Kubbelerin her biri, her cinsten rengârenk, yumuşak ve parlak örtülerle döşendi... O esnada henüz Fîrûzâbad şehri inşa edilmediğinden, köşk ve hisarı henüz düzenlenmediğinden bir kubbe de Fîrûzâbâd meydanı ortasına kurdular. Fîrûz Şâh hazretlerinin tamamen şehrin içine girdiği o gün aşağı ve yüksek tabakadan bütün halk hazır olup [onu] bayraklarla karşıladılar. O [ganimet olarak ve avdan ele geçirilen] 73 filin tamamını boyadılar ve ifadesi mümkün olmayan sanatlar ve çeşit çeşit desenlerle/nakışlarla bezediler. Dünya ve dünyadakiler, âlem ve âlemdeliklerin nusret ve zafer sahibi Fîrûz Şâh hazretlerinin Nil coşması gibi kaç büyük fili ganimet ve avdan getirdiğini bilebilmeleri için onları koyun sürüleri tarzında sultanın çetresinin önüne katıp şehrin içine getirdiler. [Fîrûz Şâh] davar misali bu fillerin tamamını sürü yapıp filbânlar olmadan başkent Delhi’deki hümâyûn köşkünün içine göturdüler.”³⁴⁹⁹

Zafer kutlamaları için gerekli hazırlıkları yapma görevinin Nâib-i Gaybetin uhdesinde olduğu anlaşılmaktadır. Zafer kutlamalarının daha hükümdar şehre ulaşmadan fetihnâmenin gelmesi ile başladığı, Delhi’de Nâibi Gaybet emrindeki mevcut ordunun 21 gün boyunca dokuz parelik mutluluk davulları çaldığı görülmektedir. Dikkati çeken diğer bir hus ise müellifin zafer kutlamalarında bayrak kullanımının daha önce olmadığına değinmiş olmasıdır. Muhtemelen zafer kutlamalarında daha önce bu kadar çok bayrağa yer verilmemiş olmasını kastediyor olmalıdır. Veya halk tarafından hükümdarın bayraklarla karşılanmasına değinmektedir. II. Bengal seferi sonrasındaki

³⁴⁹⁸ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 596-597.

³⁴⁹⁹ Afif, s. 175-176.

kutlamalarda da halkın hükümdarı bayraklarla karşıladığı söyleniyor. Zafer kutlamalarında kubbe denilen çok katlı ve çatısı kubbe şeklindeki büyük ahşap dört katlı binaların kurulmasının ve bunların çok zengin bir şekilde döşenmesinin, içerisinde halka ikramlarda bulunmanın bir gelenek halini aldığı anlaşıyor. Ayrıca zafer kutlamalarında ganimet olarak ele geçirilen fillerin de önemli bir yer işgal ettiği görülüyor. Bunların boyanmasına ve halkın ne kadar çok fil ele geçirildiğini görmesine büyük bir özen gösterildiği anlaşıyor. Zafer kutlamalarına avam ve havastan herkesin katıldığı da özellikle vurgulanıyor. Görüldüğü üzere, zafer kutlamaları bütün başkent ve civar şehirleri halkının katıldığı bir bayram havası içerisinde geçmekte ve coşkuyu daha da arttırmak için filler üzerine yüklenen arrâdeler ile halkın üzerine para saçılmaktadır. Ayrıca kutlamaların dinî boyutunun da ihmal edilmediği görülmektedir.

Şems-i Sirac Afif, Tatta zaferi kutlamalarını da şöyle aktarmaktadır: “Fîrûz Şâh [Tuğluk], muzaffer ordusuyla saadet ve selamet ile Dipâlpûr şehrinde yola koyuldu, başkent Delhi’ye ulaştı. Bütün şehir halkı güzel bayraklar, zarafet ehlininki gibi şerefli elbiseler ile karşıladılar. Delhi’de kubbeler kurdular. Çeşit çeşit süslediler, dünya halkı arasında umumî bir mutluluk meydana geldi. Dünyanın çevre ve etrafından halk seyir için geliyorlardı ve güzellik buluyorlardı. Her kubbenin altına sayısız çeşit çeşit nimet, her çeşit yiyecek, şarab, tenbûl ve her cinsten kuru ve yaş meyve yığılmışlardı. Temaşaya gelen herkes çeşit çeşit nimetlerden yiyordu. Hiçbir kimse men olunmuyordu. Bütün âlem mutluluk âlemlerinde ve gamsızlık derecelerinde asude idi. [Geriye dönen ordu halkının] hânelerinde kutlamalar başladı...”³⁵⁰⁰

Zaferler sadece başkentte kutlanmazdı. Fetihnâmeler başkentten diğer şehirlere de gönderilir ve zaferin oralarda da kutlanması duyurulurdu. Nitekim Abdullah b. Mahrû’nun başkent Delhi’den Üçeh memurlarına yazdığı bir mektupta, [Bengal] Fetihnâmesini halka okumaları ve 21 gün mutluluk davulları çalmaları buyrulmaktadır³⁵⁰¹.

³⁵⁰⁰ Afif, s. 251-252.

³⁵⁰¹ *İnşâ-i Mâhrû*, s. 184.

3.4.12. Orduda Av

Delhi Türk Sultanlığı’da savaş ve barışta daimi olarak av partileri düzenlenmekteydi. Bu av partilerinde genellikle bütün hayvan çeşitleri avlanmaktaydı. Zaman zaman da kurt, yaban eşeği, orman mandası, arslan ve geyik gibi belirli bir hayvan çeşidi avarlanmaktaydı. Av partileri hem ordu neferlerinin bir vücudun parçaları gibi yekvücut hareket etmeye alıştırılması, hem ordunun çeşitli ihtiyaçlarının temin edilmesi hem de çeşitli silahların kullanılması için birer talim olması bakımından çok büyük önem taşımaktaydılar.

Avların ordu eğitiminde, asekerlerin silah talimlerinde çok önemliydi. Nitekim Emîr Husrev-i Dihlevî, “avcı (av/avcı/ok atan kirpi)³⁵⁰² ve av, nâvek öğretiyor Behrâm gibi” demektedir. Dolayısı ile avların nâvek oku atışını öğrenmek için iyi bir vesile olduğu ortaya çıkmaktadır³⁵⁰³. Emîr Husrev-i Dihlevî ayrıca avlarda kullanılan “kelk-i meşk” (کلک مشق) denilen kamıştan yapılma talim oklarından bahsetmektedir³⁵⁰⁴. Meşk kelimesi idman ve bir işi öğreninceye kadar yapma anlamlarına gelmektedir. Emîr daha sonra ‘kelklin ucundan (temren) av avlandı’³⁵⁰⁵ ifadesini kullanmaktadır³⁵⁰⁶. Böylece avların özellikle ordu neferlerinin ok atma eğitimleri için önemli bir idman fırsatı olduğu ortaya çıkmaktadır.

Bütün ordunun katılımı ile düzenlenen süreklî avları, pere (av halkası kurulması) şeklinde yapılabildiği gibi kamerge (üç tarafı çevirip bir tarafı açık bırakma) şeklinde de yapılabilmekteydi. Örneğin Sultan Alâeddîn Halacî, ordusu ile Ranthambor Kalesi üzerine yürürken yol üzerinde Tilpat’ta ordugâh kurup burada kaldığı her günü “kamerge” (قمرغه: üç tarafı çevirip bir tarafı açık bırakma)³⁵⁰⁷ tarzında süreklî avı tertipleyerek geçirmişti (700/1301)³⁵⁰⁸. Fakat bu dönemde daha çok pere yani av halkası kurulması şeklinde avarlanıldığı görülmektedir. Söz konusu iki farklı avlanma türünden

³⁵⁰² Şiker (شكر): 1. Av. 2. (terkiplerde) Avlayan, avcı anlamına gelir. Şokor (شكور) ise ok atan kirpi anlamına gelmektedir. Bkz. *Ferheng-i Fârsî be Türki-yi İstanbûlî*, s. 687.

³⁵⁰³ İfadenin aslı şu şekildedir: شكر و صيد و ناوك آموزد همچو بهرام Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 162b.

³⁵⁰⁴ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 162b (kenar).

³⁵⁰⁵ Metinde bu ifade از نوک کلک صید صید شد şeklinde yazmaktadır.

³⁵⁰⁶ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 162b (kenar).

³⁵⁰⁷ *Âyîn-i Ekberî*’de fil avı yöntemlerinin anlatıldığı bölümde yer alan açıklamalardan “kamerge” (قمرغه) kelimesinin “avın üç tarafını çevirip bir tarafını açık bırakmak” anlamına geldiği anlaşılmaktadır. Bkz. Ebu’l-Fazl-i ‘Âllâmî, *Âyîn-i Ekberî*, I, s. 206.

³⁵⁰⁸ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 272-274; Nizâmuddîn Ahmad, 147-148.

“pere” kuşatma savaşlarının tatbikatı ve “kamerge” meydan savaşlarının tatbikatı olarak değerlendirilmelidir.

3.4.12.1. Delhi Türk Sultanlığı Ordusunda Av Organizasyonu

Gurlular devrinde av partileri çok önemli bir yer işgal etmekteydi. Cüzcânî tarafından bu husus ayrıntılı olarak aktarılmakta ve Delhi Türk Sultanlığı’na bu geleneğin nasıl intikal ettiğini gözler önüne sermektedir. Cüzcânî, Gur Sultanı Gıyâseddîn Muhammed b. Sâm (1163-1203)³⁵⁰⁹ dönemi av partilerini şöyle nakletmektedir:

“Raviler öyle rivayet ettiler ki Sultan Gıyasettin gençliğinin başlarında büyük bir muaşeret adamı (diğerleriyle dostluk ilişkileri fazla) idi ve av aşığıydı. Başkenti olan Fîrûzküh’tan kışlık başkenti Dâver toprağı ve şehrine kadar [av emri dışında] hiçbir mahlûkun avlanmasına fırsat verilmezdi. O iki şehir arası 40 fersah idi. Her bir fersahına Dâver toprağından çıkarılmış mîlî (میلی: bir sütun, bir işaret)³⁵¹⁰ koydurtmuştu. Dâver toprağında bir bağ yaptırmıştı ve ona İrem Bâğı adını vermişti. Hakikaten o bağın tazelik ve ferahlığının bir benzeri dünyada hiçbir padişâhta yoktu. Onun uzunluğu iki meydanlıktan³⁵¹¹ fazlaydı. O bağın bütün pınarları çam fıstığı ağacı, ardıc/dağ servisi ve hoş kokulu bitki çeşitleriyle süslenmişti. Sultanın emriyle o bağın civarında uzunluk ve genişliği o bağın uzunluk ve genişliğinde bir meydan yapmışlardı. [Sultan] her yıl bir defa ferman verirdi, 56 fersahtan fazla avcılardan [oluşan topluluk] yola dizilirlerdi ve av halkası (نرگ شکار: nerg-i şikâr)³⁵¹² iki ucunun birbirine bağlanması [için] bir ay müddet gerekirdi. On binden fazla avcı yabanî, dört ayaklı ve yırtıcı hayvanların her cinsinden o meydana getirirlerdi. Av gününde sultan bağın kasrı üzerine (üst katına) gelirdi ve bezm meclisinin (eğlence/içki meclisi) hazırlanmasını buyururdu. Bendeler ve

³⁵⁰⁹ Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar İslâm Devletleri*, I, s. 833.

³⁵¹⁰ Mîl (میل): 1. Muayyen aralıklarla, genellikle her bin adımda bir yola konan işaretler, 2. Sütun, 3. Çevgân oynu alanına konulan işaretler. Feşorde-i Sohan, II, s. 2363. Ayrıca mîl = 4000 şer‘î arşın = 173 fersah = yaklaşık 2 km’dir. Bkz. Walter Hinz, *İslâm’da Ölçü Sistemleri*, s. 77.

³⁵¹¹ Meydân (میدان): Fersahın dörtte birine denk gelen mesafe. Bkz. Feşorde-i Sohan, II, s. 2357.

³⁵¹² Nerg (نرگ): İnsan safi veya halkası, ordunun av için halka çevirmesi. Anlamdaşı çerg (چرگ)dir, nerge (نرگه) de denir. *Ferheng-i Fârsî-yi ‘Amîd*, II, s. 1900.

melikler birer birer suvâri (olarak) o meydana giderler ve *tâb serâh* (sultan)ın mübârek bakışları altında avlanırlardı.”³⁵¹³

Delhi Türk Sultanlığı hükümdarları için de av partileri çok önemliydi. Devrin sultanlarından Şemseddîn İltutmuş, Gıyâseddîn Balaban ve Alâeddîn Halacî’nin özellikle kış mevsimine rastlayan yılın dört ayında, Fîrûz Şâh Tuğluk’un ise yılın hemen her ayında ava çıktığı³⁵¹⁴ kaydedilmektedir³⁵¹⁵. Sultan Balaban’ın kış aylarında her gün seher vaktinde ava çıktığı ve akşam vaktine kadar avlandığı belirtilmektedir³⁵¹⁶.

Esterâbâdî’nin bildirdiğine göre Fîrûz Şâh Tuğluk, 776/1374 yılında oğlu Feth Han ölünce, devlet ahvaliyle [daha fazla] ilgilenmeye başladı ve yorgunluğunu atmak için de av neşesiyle meşgul oldu. Yeni Delhi civarında iki taraftan yaklaşık iki-üç ferseng duvarlar çekti, gölgeli ağaçlar diktirdi ve orayı avlak yaptı. Bu zamana kadar onun izleri baki kaldı³⁵¹⁷.

Berenî’nin naklettiğine göre Delhi Kutvali Alâülmülk, Sultan Alâeddîn’e şöyle bir tavsiyede bulunmuştu: “Hükümdarın avla çok meşgul olması nedeniyle padişâhın hayatı hilekârların ve kötü niyetlilerin hileleriyle tehlikeye düşmektedir... Sultan, hayatının tehlikeye düşmemesi için Sîrî’de dört tarafı da uzun ve geniş meydanlarla çevirili bir av kasrı inşa etmelidir. O meydanlarda avlanmalı ve av kuşu uçurmalıdır. Sultan bu yöntemle av hevesini gidermelidir. Sultan Alâeddîn, Alâülmülk’ün görüşlerini dinledi ve hoşuna gitti ve senin tavsiyelerini yerine getireceğiz dedi.”³⁵¹⁸

³⁵¹³ Cüzcanî, s. 80-81.

³⁵¹⁴ Sultan Fîrûz Şâh’ın daha saltanatının başında gerçekleşen şu olay sultanın ne kadar aşırı avlandığını ve bundan kolay kolay vazgeçemediğini göstermektedir: Sultan Fîrûz, Delhi’nin fethinden sonra birkaç menzil (kat ettikten) sonra Hansâ şehrine ulaştı. Cuma günü idi. Sultan Fîrûz Şâh, Cuma namazından önce Şeyhülislam Şeyh Kutbeddîn Menûr ile görüşmeye niyet etti. Tatar Han da Rahmanın rızasını talep için yanında idi. Her iki büyük arif hazretle musahafa yaptılar. Sonra Şeyh Menûr (Hankahın kapısının önünde durmuş vaız ve nasihatten birkaç kelime buyurmuş. Onlardan biri bu idi ki Bâbâ Duâgû [Duacı Baba: Burada kendisini kastetmiş olmalı] işitmiş ki sizin şarap içmeye çok meyliniz varmış. Eğer sultanlar ve din adamları şarap içmekle meşgul olurlarsa yoksul ihtiyaç sahiplerinin ihtiyaçları kapalı kalır. Burada o en mükemmel şehinşâh bundan sonra içmiyorum dedi. Hazret-i Şeyhin buyurduğu diğer nasihat şu idi; Bâbâ Duâgû sizin av hevesiyle çok meşgul olduğunuzu ve hadsiz (av) gayretiniz olduğunu işitmiştir. Dünya avının takibi şaşkınlık/avarelik, bir âlimi (takip) [ise] hayranlıktır. Bu çeşit (hareket) iyi değildir. Av ihtiyaç miktarı kadar yapılmalıdır, ihtiyaç dışı avlanmak maslahat değildir. Burada Sultan Fîrûz, Allah Tealanın bu şeyden (kendisini) döndürmesi için hazreti şeyhin dua etmesini buyurdu. Bkz. Afif, s. 78-80.

³⁵¹⁵ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 599-600; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığın’da Teşkilat*, s. 192.

³⁵¹⁶ Nizâmuddîn Ahmad, s. 83.

³⁵¹⁷ Esterâbâdî, I, s. 494.

³⁵¹⁸ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 270-271.

Alâülmülk'ün söz konusu uyarısı kısa zaman sonra gerçeğe dönüşmüştür. Sultan Alâeddîn, Rantambor kuşatmasına yardıma gittiği sırada Tilpat'da konaklamış ve her gün av düzenlemiştir. Bu avlardan birisi esnasında Egîr Han kendisine suikast düzenlemiştir. Egîr Han ve adamları, nerge³⁵¹⁹ nin ortasında sınırlı birkaç adamıyla birlikte halkanın tamamlanmasını bekleyen sultanı ok yağmuruna tutmuş, sultan yaralanmakla birlikte talihinin de yardımıyla ölümden dönmüş ve bu suikasttan kurtulmuştur³⁵²⁰.

İsâmî, Muhammed Şâh Tuğluk'un Mendhûl Hisarı'nı ele geçirdikten sonra bir iki ay avlandığını haber vermektedir³⁵²¹.

Av partilerinde Emîr-i Şikâr ve naibi, mutlaka yer almaktaydı. Ayrıca şikeredâr, bâzdâr, 'Ârız-i şikere, yûzbân, hâssadâr ve diğer bütün şikerehâne çalışanları ile başkentteki bütün avcılar (sayyâdân) sultanın tertiplediği av partilerinde görev yaparlardı. Mutfak (kahârin: mutfak eşyalarını taşıyanlar), şarâbhâne, firâşhâne çalışanları ve meşaledârlar (devâdeviye), hayvanlara yeygi sağlayacak adamlar, devlet denilen tahtirevanları taşıyacak hamallar, sayvan denilen gölgelikleri kuran ve gerektiğinde taşıyan keyvâniye denilen adamlar, çadırın etrafına serâiçe denilen çiti kurup, döşemek, yükleri develere yüklemekle görevli adamlar da av sırasında yiyecek, içecek, konaklama ve aydınlatma gibi gereksinimleri karşıarlardı. Bütün emîrler merâtipleriyle birlikte gelirlerdi. Merâtip, bayrak, davul, küçük boru, zurna ve merasime eşlik eden bir grup askerden oluşurdu. Sultanın avlarda kullandığı atlar, "pâygâh-i şikerehâne" adı verilen ayrı bir ahırda muhafaza edilir ve ava çıkılacağı zaman buradan tedârik edilirdi. Çağdaş yazarlardan Afîf, Fîrûz Şâh Tuğluk zamanında pâygâh-i şikerehânede 1.200 at bulunduğunu ve bunların av sırasında avcıların altında gittiklerini belirtmektedir. Fîrûz Şâh Tuğluk, ava çıktığında yanında av merâtibiyle birlikte 45 nişâne (bayrak), firâşhânedan birer dehliz, bargâh ve habgâh ki savaşa sultan bunlardan ikişer tane götürürdü, bir büyük beyaz künbed ki sultanın kendisi vaz etmişti rikabın yanında götürülürdü. Sultan ava çıktığında derecelerine göre han, melikler ve şehzâdeler alay alay onun beraberinde gelirlerdi. [Daha önce] Sultan Tuğluk'un vaz

³⁵¹⁹ Nerge/Nerke (نرگه): Avı av mahalline sürmek için kişilerden oluşan saf veya halka, çerge (چرگه). Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2423.

³⁵²⁰ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 272-274.

³⁵²¹ İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 563.

ettiği tavus kuşu kanatlı iki nîze (mızrak) sağ ve sol kanatta şehinşâhın has alayında ilerlerdi. O iki nîzenin aşağısında/altında sağ tarafta dört ayaklı yırtıcılar ilerlerdi. Ve solda bütün yakalayıcı kuşlar (ilerlerdi). Eshab-i şikârdan her biri büyük emîrlerden idi. Sultanın avları 70, 80 gün sürerdi³⁵²².

Sultan ve emîrler dışında taht kadısı, başkadı, başvezir, ileri gelen devlet adamları, yabancı misafirler ve halk da avlara iştirak etmekteydi. Hatta ordu pazarı ve av sırasında ordunun geri hizmetlerini yürüten mutfak eşyalarını taşıyan, meşale tutan, tahtirevanları taşıyan, çadırları kuran ücretli görevlilerin bile av sona erdikten sonra *pereye* girip gönüllerince avlanmasına izin verilmekteydi. O kadar hayvan avlanmaktaydı ki bu geri hizmet birimlerinde çalışan görevliler yakaladıkları etleri kurutmakta/pastırma yapmakta ve Delhi'ye götürmekteydiler. Ordu dışında kalan kesimlerin de ava iştirak ettirilmesi, avın sadece ordu eğitimi için olmadığını ayı zamanda diğer devlet erkânı ile halk için bir eğlence ve gıda temini vesilesine dönüştürüldüğünü, avın sosyal hayatın bir parçası haline getirildiğini göstermektedir.

Sultanlar dışında büyük emir ve ve şehzadelerin de avlakları olduğu ve kendi yönetim bölgelerinde avlara çıktıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Alâeddîn Muhammed Şâh, Alp Han'ı öldürtünce Şehzâde Hızır Han'ın bu yüzden korkuya kapılmaması için Hızır Han tarafına ferman çıkarttı ve Amroha iktâsının ona verilmesini ve onun oraya yerleşmesini buyurdu. "Fermanın içeriği; o evladımız Amroha'da otursunlar ve dağın eteğini kendi avlakları yapsınlar, talep fermanı sadır oluncaya kadar asla başkente gelmesinler" şeklindeydi³⁵²³.

Ordu tarafından icra edilen süreklilikli avları barış zamanında gerçekleştirildiği gibi askerî seferler esnasında da tertip edilmekteydi. Bazen umumî avlar yapılabildiği gibi özellikle bir çeşit hayvanı avlamak üzere de av partileri düzenlenebilmekteydi. Örneğin sadece yaban eşiği, kurt, fil, antilop, arslan ve balık türlerinden birini yakalamak üzere özel av partileri tertip edildiği de olurdu. Bu durumda avlanacak hayvanın karakteri ve yaşam alanına göre yapılacak hazırlıklar, avın süresi değişiklikler arz ederdi.

³⁵²² Affif, s. 317-318; İbn Battûta, II, s. 743; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 192-193.

³⁵²³ Sihirîndî, s. 80.

Bu kısımda yukarıda zikredilen değişik karakterdeki av sahnelerinden örnekler verilecektir. Böylece Delhi Türk Sultanlığı ordusunda, av organizasyonları hususunda daha geniş bilgi sahibi olunabilir. Ayrıca ordunun savaş hazırlıkları içerisinde yer alan avın yeri ve önemi daha iyi anlaşılacaktır.

Yukarıda devlet erkânı ve halkın da avlara iştirak ettiği zikredilmişti. İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk döneminde Hint halkının ava gitme düzeni hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Hükümdar ava çıktığı zaman ben de hiç beklemeden onunla beraber düştüm yola. Gereken alet ve edevatı önceden hazırlamış, Hint halkının düzenine uygun bir şekilde hareket etmişim. Önce bir serâçe [serâçe] aldım. Serâçe, çit demektir ve kurulması serbesttir. Halkın ileri gelenleri için zaten gerekli bir eşyadır. Hükümdarın serâçesi kırmızı rengiyle diğerlerinden ayrılır³⁵²⁴. Ötekiler beyazdır, nakışları ise mavidir. Ben serâçe içinde gölgelenmek amacıyla kullanılan bir sayvan (gölgelik) satın aldım. Sayvan, iki büyük direk üzerine konularak keyvâniye denilen adamlar aracılığıyla omuzlarda taşınır. Âdet olduğu üzere Hint ülkesinde her yolcu, keyvâniye kiralar. Bundan başka -Hindûlar saman yedirmedikleri için- hayvanlara yeygi sağlayacak bir adam, mutfak eşyasını taşıyacak kahârîn, daha önce bahsettiğimiz “devlet” türü tahtirevanı kaldırıp yüklenecek bir hamal kiralaması gerekir. Bu adam devleti boşken de taşımalıdır. Ayrıca, serâçe kurup döşemek, yükleri develere bindirmek görevini üstlenecek ferrâşîn grubunu, son olarak önünde yürüyüp gece meşale taşıyacak devâdeviye grubunu kiralaması gerektiğini de unutmayalım. İşte, bu saydıklarım arasında ihtiyacım olanları tuttum, gücümü belli ettim, çabamı gösterdim.”³⁵²⁵

İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk’un av korteji hakkında şu bilgileri verir: “Oranın âdetince hükümdar hayvanına bindiği zaman merâtibleriyle beraber kendi bineklerine kurulurlar. Merâtib; bayrak, davul, küçük boru, zurna ve merasime eşlik eden bir grup askerden oluşur. Hükümdarın önünde sadece mabeyinciler, rehberler, müzisyenler, küçük davul taşıyan davulcular ve zurnacılar ilerler. Hükümdarın sağ ve sol tarafında kadılar kadısı, başvezir, ileri gelen devlet adamları ve yabancı

³⁵²⁴ Aslında bu kelime gerçekte çit değil çadır anlamına gelmektedir.

³⁵²⁵ İbn Battûta, II, s. 743.

misafirlerden oluşan 15'er kişi yer alır. Ben [İbn Battûta] sağ cenahta bulunanlar arasındaydım. Sultanın önünde ilerleyenler arasında piyâdeler³⁵²⁶ ve rehberler bulunur. Arkasından sırmalı ipekten sancaklar ve davullar taşıyan develer gelir. Bu grubun ardından asker kullar, hükümdar yarânı, emîrler ve halk yürür.³⁵²⁷

İbn Battûta, av sırasında hangi kaide üzerine konaklanıldığını ve bu esnada neler yapıldığını ise şöyle anlatır: “Nerede konak verileceğini kimse bilmez hükümdar nereden hoşlanırsa orada durulur. Hükümdar çadırı kurulmadan kimsenin çadırı kurulamaz. Mola düzeninden sorumlu kişi herkesi yerine yerleştirir. Bu esnada sultan bir ırmak kenarında yahut ağaçlar arasında keyifle yayılmıştır; önünde koyun, semiz tavuk, turna vesaire türlü türlü av etleri serilmiştir. Bey oğullarından her biri ateş yakarak ellerindeki şişlerle bahsettiğimiz etleri kebab haline getirirler. Hükümdar için küçük bir çit kurulmuştur. Onunla beraber gelen yüksek rütbeli görevliler çitin dışında oturmaktadırlar. Yemek hazırlandıktan sonra hükümdar bu adamlardan istediğini çağırır, sofrasına ortak eder.”³⁵²⁸ Burada konaklama yerinin önceden bildirilmemiş olması, doğaçlama yapılması hükümdar için suikast teşebbüslerine karşı bir güvenlik tedbiri olarak düşünülmüş olmalıdır.

Mesâlikü'l-ebâr'daki kayıtlara göre Muhammed Şâh Tuğluk 100.000 süvariden daha fazla olmayan küçük bir muhafız birliği ve 200 fil ile av için dışarı çıkardı. 800 devenin üzerinde ahşaptan dört büyük köşk (قصور: kusûr; köşkler) taşınırdı. Her bir köşk, üzerinde altın ve siyah ipekle süslenmiş koşum takımları bulunan 200 devenin üzerinde taşınırdı. Her büyük köşk, hargâh ve çadır dışında iki kata sahiptir³⁵²⁹.

Ordu halkı “pere” (av halkası)yi nasıl teşkil ederdi? Bu sorunun cevabını Şems-i Sirac Afif net bir şekilde vermektedir: “Ceylan, gûr [gûrhâr: yaban eşiği] ve nîlegâv (antilop) ve diğerlerine av halkası kurulması öyküsü: Evet böyle bir av daha çok Bedâûn ve Ânvâle (Etvâle) havalilerinde olur. Çünkü bu cinsler hem harabe ve hem de su ve ot olan yerlerde yaşarlar... Her yıl o husrev [Fîrûz Şâh Tuğluk] Fîrûzâbâd şehrinden av tarafına at sürerdi ve mahsus kıldığı o harabeye giderdi. Çok av avlardı. Elbette bu zayıf

³⁵²⁶ Piyâdeler koruma amaçlı olmalıdır.

³⁵²⁷ İbn Battûta, II, s. 744.

³⁵²⁸ İbn Battûta, II, s. 744.

³⁵²⁹ *Mesâlikü'l-ebâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 61; *Arab Accounts of India*, s. 29, 107; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, s. 37.

müverrih Şems-i Sirâc Afif yanında olurdu. Sultan Fîrûz Şâh peş peşe göçerle ve tam bir arzuyla acele adımlarla o sahraya (kıra) ulaşınca av halkası kurmak isterdi. O günlerden birinde Fîrûz Şâh'ın fermanı uyarınca ordu halkının o gece tavlaya/kervana inmeleri, dohol-i pâs (nöbet davulu) çalmamaları buyrulurdu. Ve o mevkide çalmazdılar. Sultan Fîrûz Şâh o gün indikleri yerden (konaktan) göç ederdi. Suvâri, piyâde ve cerrâr (zırhlı) bendelerden bütün ordu yanında olurlardı. Karargâh da şâhın yanında olurdu. O gün saadetli bir şekilde bir tepenin üstünde durmuş olurdu. O yüksekliğin aşağısında ordunun suvârileri *pereye* salınırlardı. Sultanın fermanı uyarınca iki av nişanesini [ucunda tavus kanadı olan mızrak] getirirlerdi. Bir nişâneği sağ tarafa ve ikinci nişâneği sol tarafa gönderirlerdi. Bir tarafta Melik Nâib-i Bârbeg durup suvârileri *pereye* salar ve *pereye* yerleştirirdi. İkinci tarafta Melik 'Îmâdü'l-mülk onun peşinde av nişâneleri [vardı]. Her biri suvâri olarak “peş peşe” (بدم ریز) ilerliyordu. [Bu iki emîrden] her biri haddinden fazla *hayl* (suvâri alayı)i yerleştiriyordu. Hayl dostları *perede* ilerlerken önce o haylin nîzesini³⁵³⁰ serbest bırakırlardı (gönderirlerdi). Ardından o nîzenin hayl sahiplerinin suvârilerinin tamamı ilerliyorlardı. Bazı şahıslar bünyelerinde yerleşmiş hasedin fazlalığından bu mahalde o şehriyarın nezdinde mutlaka ordu arzının sayısı [ancak] bu kadardır, çünkü her bir hayldârın (suvâri reisi) suvârisi peş peşe gidiyor diyorlardı³⁵³¹. Onların sözleri o şehriyarın mizacına uygun gelmedi (hoşuna gitmedi). O sözlerden yüz çevirdi.”³⁵³² Bu kısımdaki söz konusu eleştirel imalar avlara ordunun büyük bir kısmının iştirak ettiğine işaret etmektedir.

“Hülasa her iki nişâne onar koruh muvazenesinde gittikten sonra suvâri peş peşe mezkûr nişanelerin beraberinde ilerliyorlardı. Suvâri tamamen salınınca (yayılınca) ardından hâs bendeler taifesi³⁵³³ *pereye* salınıyorlardı. Bendeler (gulâmlar) arasında da her bir yüzlük grupta birer bayrak (بيرق) var idi. Onlar da tamamen ilerliyorlardı (halka çeviriyorlardı). Daha sonra şekere-hâne (av-hâne) paygahının atları yerleştirilirdi. Kârhâneler halkını da *pereye* salarlardı. Ardından filler *pereye* salınırlardı. Eğer *perenin* çevresi büyük olduysa fillerden önce karargâhın suvârileri ve ardından filler salınırlardı. Hülasa bu her iki nişane randevu makamında bir araya geldiklerinde perenin [uçlarının

³⁵³⁰ Sultan Tuğluk'un vaz ettiği mızrak ucuna bağlanan “tavus kuşu kanatlı av nişanesi”.

³⁵³¹ Ordu arz ediliyormuş kadar çok sayıda askerin avda hazır bulunduğu ima edilmektedir.

³⁵³² Afif, s. 321-323.

³⁵³³ Muhtemelen sultanın piyâde gulâmları kastedilmektedir.

birbirine] kavuştuğunun malum olması için duman çıkaracak ateşler yakarlardı. Peş peşe yerleşmiş o miktar suvârî birbirlerinin karşısında dizginlerini döndürürlerdi. Tazı (av köpeği) sürücüler perenin içerisine gelirlerdi. Suvârielerin tazısı (av köpeği) perenin içine gelirlerdi. Mezkûr suvârielerin yavaş yavaş pere halkası dairesinin içine girmeleri için cihânın Husrevnin (sultanın) dilinden fermanı ulaştırırlardı. Ve hiçbir taraftan bir avın dışarı çıkmaması yönünde diğer bir fermanı [daha] ulaştırırlardı. Bunun yanında suvârieler içeri girdiklerinde cihânın Husrevnin dilinden mezkûr suvârielerin [fil suvârieleri kastediliyor olmalı] yavaş yavaş pîlmâl konan (fillerin ayakları altında eze eze) pere halkası dairesine girmeleri fermanını ulaştırırlardı. Ve hiçbir avın hiçbir taraftan dışarı çıkmaması yönünde diğer bir haber ulaştırırlardı. Her ne kadar perenin etrafı çevrelense de pere suvârisi iç içe iki halka olurlardı. Ve iki halkadan üç halkaya ulaşırlardı. Öyle olurdu ki pere halkası suvârieleri birbirlerinin karşısında görülürlerdi. O günde perenin çevresini üç dört koruh arasında tutarlardı.”³⁵³⁴

“Gün mutlulukla kavuşunca o vakit pere halkasında duran her şahsın bulunduğu mahalden içeri girmesi ferman olunurdu. O zaman diliminde pereler mevkili mevkisiz (yerli yersiz) olmazdı. Herkes durduğu o mahalden içeri girerdi. Ve aynı şekilde hayldârların çadırlarını birbirine bitişik olarak kurarlardı. Öyle ki bütün perenin etrafında bir tur serâiçe olurdu. Öyle ki bu hayldârın serâiçesi o hayldarın serâiçesine bitişirdi ve o hayldarın seraiçesi diğer bir hayldarın seraiçesi ile bitişirdi. Bu yolla ortası (çapı) üç dört koruh olan perenin çevresinde bir tur seraiçe görünürdü ve seraiçelerin etrafına ketgere (tahta çit) bağlarlardı. Perenin etrafı çepeçevre bir tur ketgere olurdu. Seraiçelerin arkasına hayldârların bongahını kondururlardı. Ve Pazar ehli de kendi hayllarına bitişik yerleşirlerdi. Bu yolla perenin etrafı sağlamlaşınca perenin içinde inceleme yaparlardı. Eğer bir arslan veya bir kaplan veya bir kurt varsa Fîrûz Şâh önce onu vururdu. Ardından avın peşinde avcı olurdu. Pere esnasında dehliz getirilmezdi. Bargâh, habgâh, beyaz künbed getirilirdi.”³⁵³⁵

“Hayldarlardan her birinin kendi dostları/yardımcıları ile birlikte kendi otlağında dikkatli olmaları şehriyarın fermanı idi. Saraya [hükümdarın çadırı] gelmelerine gerek yoktur. Bütün hayldarlar yardımcıları ile birlikte kendi otlağında

³⁵³⁴ Affif, s. 323-324.

³⁵³⁵ Affif, s. 324-325.

tirkeşlerini (okluklarını) önlerine almış uyanık ve ayık olmalıydılar. Perenin etrafında tirkeşlerden bir tur var idi. Perenin çevresi böylesi sağlamlık ile istihkâm bulunca her bir cinsten binlerce avlar perenin içinde mahpus kalınca Sultan Fîrûz her gün *perede* atla gezerdi. Şehzâdeler, hanlar, melikler zümresinden yaklaşık 500, 600 suvâri birlikte suvâri olurlardı. Sultan Fîrûz Şâh perenin içlerine girer ve avlanırdı. Kendi avının peşinden ok atardı. Hangi hayldarın otlağının önünde av vurursa hepsini o hayldarlara ihsan ederdi. Bu yöntemle yaklaşık yedi-sekiz gün Fîrûz Şâh avlanırdı. İzzetli doru atını av peşinde dörtnala koştururdu.”³⁵³⁶

Yukarıda da görüldüğü üzere, sıkıştırılan av hayvanlarının etrafına çapı üç-dört korûh (1.000-4.000 gez) olan iç içe üç halka çevrilmiştir. Bu halkanın çapı, korûh en yüksek standardı olan 4.000 gezden ve gez de en çok kullanılan standardı 70 cm.den hesaplanır ise 2.8 km. etmektedir. Eğer korûh ölçüsü 1.000 gez üzerinden hesaplanır ise bu durumda av halkasının çapı 700 m. olacaktır. Hayvanların bu sıkı kapandan kurtulup kaçabilmesi mümkün gözükmemektedir. İç içe üç av halkasının kurulmuş olması ve ava katılanların nerdeyse ordu arzında teftişe girenlerin sayısına denk olduğu hususundaki eleştiriler, avın çok fazla sayıda askerin katılımıyla gerçekleştiğini göstermektedir. Muhtemelen Delhi ordusu düşmanlarını da pere gibi iç içe geçmiş halkalar ile kuşatıyor olmalıdır.

Şems-i Sirac Afif, av halkası dağıtıldıktan sonra iştirak eden halkın ava nasıl dâhil olduklarını şöyle anlatmaktadır: “*Pereyi* kırmalarını ve geri kalan avı yakalamalarını istediğinde şehinşâhların hükmüne göre perenin ortasına zemin üzerinde bir tîr-i âteşîn (ateş oku) yerleştirirlerdi. Doholler ve şehnâlar (şâhney) çalarlardı. Bütün halk içeri girerlerdi. Perenin içinde kalmış olan avı yağmalarlardı. Sultanın ordusunda bulunan kehâr [kehârîn: mutfak eşyasını taşıyacak adamlar]³⁵³⁷ ve kevânî³⁵³⁸ [keyvâniye: sayvan denilen iki direk üzerinde omuzlarda taşınan gölgeliği taşıyan adamlar]³⁵³⁹ taifesinden her biri av yakalamak için kastederdi. Her bir kimse her bir avı gayretle yakalayıp getirirdi. *Pere* günlerinde o kadar av eti olurdu ki [etin] çokluğundan şişmanlık/hantallık meydana gelirdi. Alt tabakadan bazı şahıslar av etiyle gadîd

³⁵³⁶ Afif, s. 325.

³⁵³⁷ İbn Battûta, II, s. 743.

³⁵³⁸ Afif tarafından bu kelime farklı olarak كواني şeklinde imla edilmiştir.

³⁵³⁹ İbn Battûta, II, s. 743.

(pastırma/kurutulmuş et) yapıp Delhi şehrine kadar getirirlerdi... Hülâsa Sultan Fîrûz Şâh her yıl, her suvârîde (atlı gezintide) böyle üç dört *pere* kurardı. Ondan sonra Fîrûz Şâh bongâh (ordugâh) ile birlikte Delhi şehri tarafına geri dönerdi.”³⁵⁴⁰

Sultanlar ava çıktıklarında saltanat çadırını da beraberlerinde götürür ve belirli menzillerde bu çadır kurulurdu. Muhammed Şâh Tuğluk, ava çıkacağı zaman kırmızı renkli çadırı, saray dışına çıkarılıp kurulurdu³⁵⁴¹. Av sırasında baş vezirin de sultan gibi serâîçe, dehlîz, bârgâh, habgâh getirdiği görülmektedir. Nitekim Sultan Fîrûz Şâh’ın av için başkent Delhi’den ayrıldığı zamanda hem padişâhın hem de vezirin dehlîz, bârgâh, habgâhı vardı. Filler hem padişâhın hem de vezirin önünde bulunmaktaydı. Baş Vezir Han Cihân’ın serâîçesi, serâîçe-i hâs (sultanın çadırı)tan ayırt edilemezdi³⁵⁴².

Av halkasının nasıl kurulduğu dile getirildikten sonra sıra birbirinden farklı hayvanların hangi yöntemlerle avlanmakta olduğu konusuna geldi. Fil, gergedan, arslan, kurt, orman gâvmîşi/camışı (manda), antilop, yaban eşiği, ceylan, balık ve çeşitli kuşlar gibi birbirinden tamamen farklı karakterde ve farklı mekânlarda yaşayan hayvanların avlanma yöntemleri birbirinden farklılıklar arz etmektedir. Şimdi söz konusu farklı cinsteki hayvanların avlanma yöntemleri ve ordu fertlerinin bu avlar sırasında nasıl hareket ettikleri anlatılacaktır.

3.4.12.2. Gergedan Avı

İbn Battû’ta Sind Nehri’ni geçtikten sonra gergedana rastlamasını ve daha sonra da Muhammed Şâh Tuğluk ile fil sırtında gergedan avına çıkışını şu şekilde anlatmaktadır: “Ürkünç hayvan önümüze çıkınca atlılardan biri onun önünü kesmek istedi. Fakat gergedan zavallı ata öyle bir boynuz attı ki hayvan baldırı delinmiş bir halde yere yuvarlandı! Bu darbeyi indirdikten sonra bataklığa kaçtı. Onu yakalayamadık. Aynı yolda ikinci namazından sonra bir kere daha gergedan gördüm. Hint hükümdarı ile beraber iken bir kez daha görmüştüm bu hayvanı. O zaman sazlığa dalmıştık, hükümdar fil üstündeydi; biz de fil üstündeydik. Yaya ve atlı hizmetkârlar da

³⁵⁴⁰ Afif, s. 325-326.

³⁵⁴¹ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 81-83.

³⁵⁴² Afif, s. 410-411.

bataklığa girmişti. Hayvanı kovaladılar, başını kesip karargâha götürdüler.”³⁵⁴³

Gergedan avı sırasında hükümdar ve beraberindekilerin İbn Battûta ile birlikte fil sırtında olduğu ve piyâde ve suvârîlerin hayvanın peşinden sazlığa daldıkları görülmektedir. Sultan ve yanındaki erkânın ava katıldıkları anlaşılmaktadır. File binmeleri ise muhtemelen gergedanın boynuz vuruşları karşısında bir korunma tedbiri olmalıdır. Askerlerin atlı ve yaya olarak gergedanın karşısına çıkmaları ise gerçekten büyük bir cesaret işi, cesaret sınavıdır. Gergedanın başının kesilip karargâha götürülmesi muhtemelen değerli kabul edilen boynuzunu çıkarmak ve hükümdara sunmak için olmalıdır. Ya da bu avı gerçekleştiren askerler övgü ve iltifata mazhar olmak istemektedirler. Bir sebebi de hayvan başının dondurulup sergilenmesi olabilir. Acaba o dönemde de hayvan başlarını dondurma âdeti var mıydı?

3.4.12.3. Fil Avı

Fîrûz Şâh Tuğluk 762/1361 tarihinde³⁵⁴⁴ askerî sefer sırasında çıktığı bir avda sekiz fil yakalamıştır. *Târîh-i Fîrûz Şâhî*’de söz konusu av bütün ayrıntıları ile anlatılmaktadır³⁵⁴⁵:

“Fîrûz Şâh, orduyla birlikte hisarın içine de girdi. O esnada bu yerin bitişiğinde büyük bir orman ve dağ kadar çok ve hesaplanamayacak derecede ekinlerle birlikte o ormanın içinde yedi [erkek] ve bir dişi vahşi fil olduğunu haber verdiler. Fîrûz Şâh bu tarz haberleri işitince bu olay önce filleri avlama sonra racanın takibine gayret yöneltmeyi gönlüne düşürdü... Fîrûz Şâh, fillerin bir kırdı olduğu haberini aldı. Büyük bir kuvvet ve sonsuz bir cesaretle o orman tarafına aceleyle gitti. Bir de ne görsün o ormanın etrafı 10-11 koruh [koruh= 1.000-4.000 gez] [büyüklüğünde]dir ve o filler sürü olarak o ormanın içlerinde yerleşmişlerdir. Fîrûz Şâh’ın emriyle hanlar zümresi, büyük melikler, meşhur liderler topluluğu, iyiliksever vezirler eshâbı ve pazar ehli taifesinden [oluşan] güzel huylu bütün ordu, o ormanın çepeçevre etrafına halka şeklinde inmiş ketgere (کتگهرو: kafes/tıraşlanmış ağaç kütüklerinden yapılan hisar) çevirmişler.

³⁵⁴³ İbn Battûta, II, s. 586.

³⁵⁴⁴ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 120.

³⁵⁴⁵ Fil avlamak için kurulan, kazılan büyük bir çukura filin düşmesinin sağlanması ve diğer bir yöntem olan etrafı ağaç kütüklerinden oluşturulmuş sur ile çevrili araziden meydana getirilen khedda tuzağı çizimleri ve bu yöntemler ile fil avlama hakkında bilgi için bkz. Martin Saller, *Elephants A Cultural and Natural History*, s. 292-295, 298, 300-301.

[Ketgereyi] iki saf şeklinde sağlamlaştırdılar. “Ketegere”nin genişliği/(çapı) “10 gez” [gezin kullanılan en küçük birimi 70 cm. üzerinden yedi m.] ve yüksekliği “yedigez” [490 cm/yaklaşık 5 m.] idi³⁵⁴⁶. Bütün ormana çamur biriktirip³⁵⁴⁷ iki saf/yol arasına sağlam ve müstahkemce bağladılar³⁵⁴⁸. Fîrûz Şâh her gün iki *ketgereyi* sağlamlaştırmak için ve ihtiyat nedeniyle kendisi suvâri olur pek çok sağlamlaştırmalar yapardı. Sonunda ketgere tamamlandı. Birkaç büyük fili, filhânenen getirdiler. Maharetli filbânlar “yırtmaçlı elbiseleriyle” (با دامنه چاک زده) o filler üzerine suvâri oldular. O ormanın bir tarafından kalabalık bir adam grubu davul, erganun, borazan ve şâhney (شهنا) sazlarıyla ormanın her yerini dolaştılar. Aynı anda bütün bu alâmetleri (sazları) çaldılar. Gürültü ve heyecan başlattılar. Ormanın içlerine saklanan o sekiz filin tamamı da korkunç seslerin heybetinden sahra tarafına kaçtılar. Bazı râviler dediler ki filler ormanın içinden sahra (kır) tarafına yöneldiklerinde o ormandaki her bir gövdeli ağaç vahşi fillerin kuvvetlerinin çokluğundan kökünden [sökülüp] düşüyordu. Filler ormanın kenarındaki açık alana ulaştıklarında bütün ordu halkı ketgerenin üstüne çıkıyorlardı. Ve yukarı çıkıp hepsi gürültü yapıp heyecan meydana getiriyorlardı. Ketgerenin üstünde de davullar, erganunlar çalıyorlardı. Filler, çakallar gibi hayrete düşüyor, ormanın kenarından tekrar ormanın içine gidiyorlardı. Hülâsa birkaç gün Fîrûz Şâh, bu tılsım ile filleri keşâkeşte (gam, elem ve esaret içinde) tuttu ve bu işte gönül ve candan gayret etti. Birkaç gün sonra Fîrûz Şâh’ın talihinden söz konusu filler aciz kaldılar ve otlanamadılar. Kuvvetli, genç filbânlar ormanın içlerinde ağaçların üzerine çıktılar. Filler ormanda açlık ve susuzluğun çokluğundan bitkin düşmüş yavaş yavaş ormanda yürüyorlardı. Ağaçların üzerine çıkmış olan o filbânlar fillerin sırtına atladılar. Her bir filin sırtına bindiler. Zincir ve halatlarla bağladılar. O tılsım ile Fîrûz Şâh, o sekiz dev filin hepsini yakaladı.”³⁵⁴⁹

Avlar sırasında mehterin ve mehter neferlerinin çok önemli işlevleri olduğu böylece ortaya çıkmaktadır. Görüldüğü üzere, hayvanların ürkütüp yorgun düşürülmesinde ve istenilen yere toplanmasında ordu mehterinden istifade edilmektedir.

³⁵⁴⁶ Khedda Fil Tuzağı Fotoğrafı ve Ketgerih, Ek LXIII.

³⁵⁴⁷ Filler taze çamur kokusuna bayılırlar.

³⁵⁴⁸ Filler çamur kokusuna dayanamaz. Çamur banyosu yapmayı severler.

³⁵⁴⁹ Afif, s. 166-172, 175-176.

Sîret-i Fîrûz-Şâhî’de bu avda filleri yakalamak için kuşatılan alanın altı *fersenk* (fersah)³⁵⁵⁰ olduğu ve etrafına hendek kazıldığı belirtilmektedir³⁵⁵¹.

Târîh-i Fîrûz Şâhî’de bu av hakkında bir de şiir yer almaktadır:

Cacnagar’e ordusunu götürünce * Üdise’yi baştan başa ele geçirdi.
(Bir) orman ki yılan başı sığmaz * İşitiniz onda pek çok fil vardır.
Fil avı yapmaya gitmiş * Filleri toprakta/yerde zelil etti
Çok dolaştı ve çok (fil) dişi söktü * Filden (fillerden) hem sürü aldı, hem can
Yoktur hiç kimse hatırlayan, (bir benzerini) hiçbir zaman * Yapmıştı fil avı bir
şâh

O arslan avlayan ve arslan alteden * Eğër/hamlesi av elinde Kehten (كهتن)
fili³⁵⁵².

Fil avını anlatan yukarıdaki beyitlerde geçen “kehten” (كهتن) ile fillerin büyük ağaç kütüklerinden kazıklar çakılarak tutsak edildikleri ve eğitildikleri tuzak alanı kastediliyor olmalıdır. Bu şiirde esir edilen ve eğitilen vahşi file de kehten fili deniyor olmalıdır.

Filleri yakalamak için söz konusu ağaç kütüklerinden surların hazırlanması Hindistan’da bir gelenek idi. Ele geçirilen fillerin ilk eğitimi de burada verilirdi. Bu surlar günümüzde “kheda”, “khedda”, “kheddah” ve “keddah” gibi benzer telaffuzlar ile anılmaktadır. Khedda Hint dilinde “vahşi” anlamına gelen, birçok vahşi fil yakalamak için bir tuzak olarak kullanılan bir kelimedir. Ordugâhlar etrafına çekilen ketkerek aynı surun çok daha geniş alanda inşa edilmiş büyük bir modelidir.

Ordugâhların çevresinde ağaç kütüklerinden teşkil edilen surlar ile fil tuzaklarının “ (کتگهره: ketgere/ketgerreh) benzer adlar ile anılıyor olması bu iki istihkâm faaliyetinin birbirine benzer olduğuna işaret ediyor olmalıdır. “Keddah” denilen fil

³⁵⁵⁰ Ferseng: Fersah [6 km’lik bir uzunluk birimi]. Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 455.

³⁵⁵¹ *Sîret-i Fîrûz Şâhî*, s. 58-59.

³⁵⁵² در جاجنگر چو برده لشکر * بگرفت اودیسه را سراسر
جنگل که نگنجش سر مار * بشنید در آنست پیل بسیار
در رفته شکار پیل کرده * پیلان یزمین ذلیل کرده
گشتست بسی بکنده دندان * هم مال سند ز پیل هم جان
کس نیست بیاد هیچ گاهی * کرده است شکار پیل شاهي
آن شیر شکار و شیر افکن * کر دست شکار فیل کهتن Bkz. Afif, s. 169.

tuzaklarının incelenmesi “ketgerek” ile ordugâhlara nasıl bir koruma sağladığını anlama imkanı sağlayacaktır³⁵⁵³.

3.4.12.4. Yaban Eşegi Avı

Şems-i Sirac Afif, yaban eşegi avını şu şekilde anlatmaktadır: “Yaban eşegi ormanda yaşamaktadır. Böyle bir makam Dipâlpûr ve Serestî arasındadır. Orada çoğu yer susuzdur. Birkaç koruh içinde her yer harabedir. Zemini 100 gez kazsalar da ardından suyun yüzeyi zor görünür. Eğer yolcu veya oradan geçen yaz ayında yolunu şaşırırsa susuzluğun ve ıstırapın çokluğundan canını verir. Zira su menziller dışında başka bir yerde yoktur. Susuz makamda olmak yaban eşeginin huylarındandır. Hariminde (yaşam alanında) bina ve 80 koruh civarında su olmayan ve harabe olan bir mahalle yerleşir. Yaban eşekleri susadıklarında 80 korûhluk mesafeyi geçmesi, su mahalline gitmeleri ve su içmeleri bir kanundur (gerekliklidir). [Ardından] tekrar yaşadıkları yere dönerler. Yazın bir yerde toplandıklarından yaz dışında yaban eşegi avı yapılamaz. Kış aylarında ve musonlarda elbette dağılırlar. Sultan yaban eşegi avlamak istediğinde bongâh (karargâh)ı Serestî ve Ebûher hatte (nâhiye)leri arasında tutar. Kendisi yaban eşegi avı için gayret gösterir. Sultan Fîrûz Şâh karargâhtan ata bindi. Bu mahalde o şehriyar iyi ata binenler gelsinler, zayıf ata binenler de karargâhta kalsınlar diye ferman buyurdu. Şehriyarın yanında subaylık yapacak olanların tam bir ihtimamla hem kendileri ve hem de merkepleri için üç günlük su ve erzak almalarını ferman buyurdu. Hanların ve meliklerin çoğu suyu develere yükledi ve bazıları *kehârlar* [kehârîn: mutfak eşyasını taşıyacak adamlar]³⁵⁵⁴ın boynuna ve sotûrların (dört ayaklı hayvanların) sırtına su ve erzak yükledi. Sultan Fîrûz Şâh, ikinci namazı vaktinde karargâhtan av mahalline göç etti, o tarafa yönelip tam bir sürat ve acele adımlarla yola koyuldu. Bütün gece at sürdü. Gündüz olunca öğle namazı vaktine kadar yaban eşeklerinin sakin oldukları makama ulaştı. O makamda *pere* (atlı ve piyâdelerin oluşturduğu av halkası)yi çekti. *Perenin* çapı 15 koruh oldu. Ardından perenin etrafında hareketin çokluğundan perenin çevresi dört koruh tutuldu (oldu). Çok miktarda ve sayısız yaban eşegi *perenin* içerisine girdi. O gece orada konakladı. Gündüz olunca ikinci günde yaban eşegi avı yaptı. Sabahtan akşam vaktine kadar yaban eşegi avı yapıp izzetin doru atını onların

³⁵⁵³ Khedda Fil Tuzağı ve Ketgerek (Fotograf), Ek LXIII.

³⁵⁵⁴ İbn Battûta, II, s. 743.

tarafına doğru dörtnala sürdü. Akşam namazı vakti yaban eşiği *peresi* kırıldı (dağıtıldı). Şehinşâh ordugâh tarafına geri döndü. Aynı yöntemle yoldaşlarıyla birlikte bütün gece at sürdü. Gündüzde de “iki pâs” [altı saat] at sürdü; üçüncü günde iki pâs gündüzleyin at sürüp karargâha ulaştı. Bundan çıkan sonuç şudur ki o şehriyar Yaratıcı’nın inayetiyle 70 koruh gitti yaban eşiği avladı tekrar karargâha vasil oldu.”³⁵⁵⁵

3.4.12.5. Orman Mandası Avı

Orman mandası avı hakkında kaynakların sunduğu veriler, manda avında fillerin avcı hayvan olarak kullanıldıklarını ortaya koymaktadır. Güçlü mandalar karşısında fillerin cüssesinden, dişlerinden ve sesli komutlar ile istenileni yapmalarından istifade edildiği anlaşılmaktadır. Fillerin sesli komutları alması savaşlar sırasında da çok önemli görevleri yerine getirmelerini sağlamaktaydı.

Şems-i Sirac Afif, gâvmîş (manda) avı hakkında şu malumatı vermektedir: “Eğer Sultan Fîrûz Şâh, orman *gâvmîşi* avı yapar ve sayıları çok olursa ferman hükmünce onlar için de pere kurulurdu. Ama belirli bir zaman dilimi (kısa süre) manda *peresi* kurulurdu. Şehriyar avlandıktan hemen sonra pereyi bozarlardı. Çünkü mandalar sonsuz kuvvetleri tesiriyle *pere* içerisinde uzun süre kalmazlardı.”³⁵⁵⁶

Seydî Ali Reis, Hümayun vefat edip³⁵⁵⁷ yerine oğlu Ekber tahta geçtikten hemen sonra 963 (Şubat 1556) yılında fil sırtında camışların nasıl avlandığını anlatmaktadır: “Çölde çok sayıda camış bulunur. Bunları da fillerle avlarlar. Meselâ fillerin üzerinde kapalı duracak yerler yaparlar. Bunların içerisine adamlar girer ve sahalarda dolanırlar. Fil camışa erişince, iki dişiyle onu yere bastırır, avcılar da üzerinden inerek keserler. Camışın çölde yaşayanını da bu suretle yakalarlar. Fakat bunun kuvveti, diğer hayvanların kuvvetine benzemez. Bunun yüreğinde öyle bir kuvvet vardır ki, atlı bir kimseye vursa, atından düşürür... Kattas (Camış)’ın iyisi vilâyet-i Bahrayic’de olur.”³⁵⁵⁸

³⁵⁵⁵ Afif, s. 319-321.

³⁵⁵⁶ Afif, s. 326.

³⁵⁵⁷ Hümayun’un vefat tarihi: 13.3.963 (26.1.1556) Bkz. Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar İslâm Devletleri*, I, s. 846.

³⁵⁵⁸ Seydî Ali Reis, *Mir’at-ül memalik*, Baskıya Hazırlayan: Necdet Akyıldız, *Tercüman 1001 Temel Eser*, s. 83.

3.4.12.6. Arslan ve Ceylan Avı

Sultanlar tarafından arslan ve gergedan gibi çok tehlikeli hayvanlar özellikle manda ve fil sırtındaki avcılar yarılımı ile avlanmaktaydı. Fîrûz Şâh Tuğluk bu avlar sırasında, avda uzmanlaşmış 12.000 gulamını da beraberine götürürdü. Şems-i Sirac Afîf söz konusu arslan ve ceylan avlarını, bu avlar için yapılan hazırlıkları ve avın yapılmasını bütün ayrıntılarıyla şu şekilde anlatmaktadır:

“Fîrûz Şâh hazretleri zaman zaman her cinsten av avlardı. Tam bir gayretle sürekli ava giderdi. Kendi bütün [boş] vaktinde avcı kuşlar uçurmak ve av tutmak ile meşgul olurdu. O şehriyar bir mahalde konakladığında nezdine öncelikle şekere (avcı hayvanlar)yi verirlerdi. Eğer suvâri olarak yolda gidiyorduydu da avcı kuşu av tarafına uçururdu. Ve eğer önündeki dört ayaklılar cinsinden bir şeyi [yakalamak] isterse pars veya karakulak (vaşak) o tarafa doğru salıverirdi. Belki Fîrûz Şâh’ın rikabının yanında bâheli (باهلی: yerli)³⁵⁵⁹ bendelerinden 12.000 nefer giderdi. Bâhelî, ahu (ceylan) tuzaklarını dört ayaklı hayvanların sırtına yükleyip [onlarla] berber giden kimselere denirdi. Ceylanların yaşadıkları yere o tuzak tutanlar, tuzakları yerleştirirlerdi. Ceylanlar o tuzaklara düşerlerdi. Bazı Bâhelî bendeleri ağır silâhlı taburlar, namlı cesurlar gibi “erkek mandalar” (ner-gâvmîşân)a biner ve ellerinde demir ve çelik temrenli zûbîn (kısa mızrak) olurdu. Bir ormanda veya toprak (کیلی: kîlî) arazide bir arslan kuşatılırsa Bâhelî taifesinden bendeler kısmen veya tamamen erkek mandaları bir yerde toplarlardı. Kendileri [de] onların sırtında beklerdi. Erkek mandalar, arslanı görünce boynuzlarını yan yana bitiştirirlerdi. Hepsi aynı “süngüleme yapar” (نزغه) ³⁵⁶⁰ gibi arslanın üzerine gelirlerdi. O, Bâhelî bendeleri yukarıdan zûbîn ile [arslanı] şişerlerdi. Elbette arslan ölürdü. Ve bazen de Sultan Fîrûz Şâh büyük ağları arslanın üzerine atmalarını buyururdu. O ağın her dört ucu fillere bağlayıp “ezici fillerle” (پیلمال) tuzağa düşen (arslanın) üzerine gelirlerdi. O arslanı ağın altında yakalarlardı. Zaman zaman da Fîrûz Şâh fillerin yırtıcı arslan üzerine yürümelerini emrederdi. Filler, arslan üzerine baskı yaptıklarında arslan fillerin üzerine saldırırdı. O esnada şehinşâh

³⁵⁵⁹ Camışa/mandaya binerek ava giden ve geyik tuzaklarını taşıyan, arslan avına katılan bu taifeye yani manda sırtında giden suvârilere eserin 271. sayfasında askerî bir sınıf olarak gösterilmiş ve ماهلی (hızlı giden) olarak nitelenmiştir. Bu durumda bir yazım yanlışlığı olmalıdır. Her ikisinden birisi doğru olmalıdır. Afîf, s. 271.

³⁵⁶⁰ Nezg/Nezge (نزغه): 1. Tokatlama 2. Süngüleme, 3. Birinin aybını söyleme, 4. Bozma, çöktürme, 5. Tahrik edici kelam, 6. Vesvese Bkz. *Ferheng-i Fârsî be Türkî-yi İstanbûlî*, s. 1436.

cesaretle kendi arslanı üzerine ok atardı. Bu [arslan yakalama] işi oraya kadar ulaşırdı ki padişâhın sarayının önüne kılavuz cinsinden birkaç arslan bağlarlardı. Yarısını sarayın sağ tarafına yarısını sarayın sol tarafına bağlarlardı”³⁵⁶¹. (Fil sırtında arslan avı minyatürü için bkz. Ek XVII)³⁵⁶².

Emîr Husrev-i Dihlevî de “şîr-i dehlîz-i sultânî” (شیر دهلیز سلطانی) ifadesi ile sultanın dehlîzi (koridor şeklinde bir çadır) önüne bağlanan arslanlardan bahsetmektedir³⁵⁶³.

Târîh-i Fîrûz Şâhî’de anlatılan bu av sahneleri sultanların arslan, gergedan gibi yırtıcı avları, fil ve manda sırtında avladıklarını, hayatlarını riske atmadıklarını bütün açıklığıyla göstermektedir.

3.4.12.7. Balık Avı

Fîrûz Şâh Tuğluk, kıyıda yaptığı balık avları sırasında ağıları nakletmek ve geri çekmek için fillerden istifade ederdi. Şems-i Sirac Afîf, sultanın balık avı hakkında şu bilgileri vermektedir: “Fîrûz Şâh, aynı şekilde bir kapan, balık veren bir yer olursa o ağır ağıları dişi fillere yükleyip götürmelerini ve ağıları o kapan veren (bitek, verimli) yere atmalarını buyururdu. Şâhın fermanına uygun olarak o ağıları atarlardı ve bütün balıkları yakalarlardı.”³⁵⁶⁴ Büyük bir ihtimalle filler sadece ağıları taşımak için değil balık dolu ağıları geri çekmek için de kullanılıyorlardı.

Besâtînu’l-uns’da Gıyâseddîn Şâh Tuğluk’un gemi ile çıktığı balık avı hakkında şu bilgiler verilmektedir: Padişah balık avı için hilal bedenli gemiye bindi âyan ve devlet erkânı ve memleketin havas ve yakınları büyük feleğin “ay”ı ve konakları etrafında sema dönen yıldızlar gibi toplandılar...³⁵⁶⁵. Böylece çok kalabalık bir şekilde gemiler üzerinde de balık avına çıkıldığı ortaya çıkmaktadır.

³⁵⁶¹ Afîf, s. 327-328.

³⁵⁶² Fil Sırtında Arslan Avı (Av ve Avcı: Minyatür), Ek XVII.

³⁵⁶³ *İ’câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 63.

³⁵⁶⁴ Afîf, s. 328.

³⁵⁶⁵ *Besâtînu’l-uns*, s.171.

3.4.12.8. Kurt, Geyik, Kuş ve Diğer Hayvanların Avı

Delhi Türk Sultanlığı devrinde kurt ve geyik avları da yapılmaktaydı. Fîrûz Şâh Tuğluk II. Tatta seferi sırasında kurt avına çıkmıştı³⁵⁶⁶. Babası Fîrûz Şâh Tuğluk ile Şaban 789/1387'de müşterek tahta oturan Şehzâde Muhammed Han'ın 789 Zilhicce/1387'de dağlık Sermûr semtinde iki ay boyunca kurt ve geyik avıyla meşgul olduğu görülmektedir³⁵⁶⁷.

Şimdiye kadar bahsedilen hayvanlar dışında kaplan, âhû, kartal, kerkes (akbaba)³⁵⁶⁸, dorrâc (جُرَّاح: turaç kuşu)³⁵⁶⁹, tavus, kaz, şâhin, arslan³⁵⁷⁰, tavşan, tilki, kurt, gevezn (geyik), domuz³⁵⁷¹ gibi hayvanlar³⁵⁷² ve şeğâl (çakal) da avlanmaktaydı³⁵⁷³.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*'de Dey (21 Aralık-11 Ocak)³⁵⁷⁴ ayının Hindistan'da çok hoş olduğunu, yumuşak geçtiğini, gökte kuşların ve kamışlıkta neylerin eksik olmadıklarını dile getirip sultanların bu ayda nasıl avlandıklarına dair nispeten uzun bir bölüm kaleme almıştır. Buradaki beyitlerinde avların nasıl yapılmakta olduğunu ayrıntılı olarak anlatmaktadır: Avlara akşam vakti çıkılmakta ve av köpekleri ve şâhinleri, çevik sungur kuşları götürülmekte, av arayan suvârilere salınmakta, özellikle âhû avlanmaktadır. On filin, arslan ve kaplanların peşinde acele ile dolaştıkları belirtilmektedir. Gökte ise şâhinler çerğ (kerkeniz), çekâvek (dişi ördek/serçeye benzer bir kuş), bet (ördek), kerkes (akbaba), ukâb (kartal) avlamakta, bu kuşlara karşı çarh, hadeng ve nâvek okları atılmakta, okların ucunda ise bîlek temrenleri kullanılmaktaydı. Özellikle tîr-i çarh (arbalet okları) kullanıldığı dile getirilmektedir. Bu oklar, tîr-i şeh olarak nitelenmekte ve saç kılını yardıkları belirtilmektedir. Kuşlar avlanırken vücudunun zedelenmemeye çalışıldığı, başlarından vuruldukları bir beyitte şöyle dile

³⁵⁶⁶ Afîf, s. 243.

³⁵⁶⁷ Sîhrindî, s. 138.

³⁵⁶⁸ *Kiranu's-sa'deyn*, s. 89.

³⁵⁶⁹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 263.

³⁵⁷⁰ *Kiranu's-sa'deyn*, s. 94.

³⁵⁷¹ *Kiranu's-sa'deyn*, s. 122-123.

³⁵⁷² Emîr Husrev-i Dihlevî, bu hayvanların bir kısmını savaşta düşmanı betimlemek ve kaçışlarını tavsif etmek için kullanmak ile birlikte söz konusu hayvanların adının anılması, aynı sayfalarda onları kovalayan av köpeği ve av için eğitilmiş yüz (pars)lardan bahsedilmesi, bu hayvanların avlanmakta olduklarına da işaret etmektedir. Dönemin kaynaklarında ve Emîr Husrev-i Dihlevî'nin şiirlerde sürekli av ile savaş arasında paralellikler kurulmaktadır. Av ile savaş arasında paralellikler kurulması, avların bir savaş tatbikatı gibi değerlendirilmesinden kaynaklanıyor olmalıdır.

³⁵⁷³ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 162b-166a (kenar).

³⁵⁷⁴ Dey: Yaratıcı; İran takviminin 10. Ayı (21 Aralık-11 Ocak). Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 300.

getirilmektedir. Ördeğin başı ok ile vücudundan ayrıldı. Yerde ise eğitilmiş av hayvanı olarak yûz (pars), siyehgûş (karakulak), av köpekleri, gâv (sığır) ve filler kullanıldığı görülmektedir. Bu hayvanlardan parsların özellikle ahuları avladıkları, ayrıca köpeklerin tavşan ve kurtların üzerine salındıkları belirtilmektedir. Gâv (sığır) ve fillerin ise arslan ve kaplan avında kullanıldıkları belirtilmektedir. Ayrıca ğazâl (ceylan), gevezn (geyik), şeğâl (çakal) da avlanmaktadır. İnsanlar tarafından hayvanları yakalamak için halka (av halkası) çevrilen her yerde avlanan kuşlardan kebabların yapıldığı aktarılmaktadır³⁵⁷⁵.

Afanasiy Nikitin, Behmenî Sultanı III. Muhammed Şâh (1463-1482)'ın fil sırtında nasıl ava çıktığı hakkında şu bilgileri vermektedir: “Sultan annesi ve eşi ile birlikte avlanmaya çıkar. 10.000 suvârî, 50.000 piyâde onlara eşlik eder. Özen gösterilerek altın zırhlarla süslenmiş 200 fil de birlikte götürülür. Sultanların önünde 100 borazan, 100 rakkas, altın koşumlarla bezenmiş 300 at, onların arkasında, 100 maymun ve tamamı bakire olan 100 cariye bulunur.”³⁵⁷⁶

3.4.12.9. Moğol Kubilay Hanlığı Av Düzeni ve Delhi Türk Sultanlığı

Türklerin ve Moğolların av düzenleri arasında büyük benzerlikler görülmektedir. İtalyan Seyyahlar tarafından Çin'deki Moğol Hanlarının av düzeni hakkında anlatılanlar, av düzeninin daha iyi anlaşılmasına olanak sağlamaktadır. Böylece Delhi Türk Sultanlığı devrine dair edinilen bilgiler pekişmekte, daha önce tesadüf edilmeyen bazı önemli bilgilere de ulaşmak mümkün olmaktadır.

İtalyan seyyah Marco Polo (seyahati: 1271-1295)'nun aktardığına göre Kubilay Han (1260-1294) arslan, kaplan, leopar ile kartal vb. çeşitli kuşlar beslerdi. Bu hayvanların kimi ayı, kimi yabani eşek, kimi de diğer yabani hayvan avı için eğitilmişti. Bir arslan veya bir kaplanı ava götürmek isterlerse hayvanı özel bir kafese koyarlardı. Kafesi de bir arabaya yüklerlerdi. Bu esnada hayvanı her an istim üstünde tutmayı ihmal etmezlerdi. Özellikle kurt avı için özel olarak büyütülmüş kuşları kullanırlardı. Av sırasında hükümdarın yanında hepsi al ve açık mavi elbise giyen en az 10.000 kişilik hizmetkârlar ordusu bulunurdu. Han, av gezisine, dört fil üzerindeki tahtadan yapılmış,

³⁵⁷⁵ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 162b-166a (kenar).

³⁵⁷⁶ Afanasiy Nikitin, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, s. 14.

portatif, hususi barınağında çıkardı³⁵⁷⁷. Avcı kuşlarına o kadar büyük önem vermekteydi ki, hükümdarın çadırına çok yakın bir yere hanın bilhassa kartal ve atmaca cinslerindeki kuşları için büyük bir çadır kurulurdu³⁵⁷⁸.

Av için özel kıyafetler giyilmesinin köklü bir gelenek olduğu anlaşılmaktadır. Mesela Gur sultanları da av için tasarlanmış özel zırhlar giymekteydi. Sultan Mu‘izzeddîn (1187-1206), ‘birkaç renkli yapım ve avcı renginde 1.000 çivili/pullu/perçinli zırh’ giyerdi³⁵⁷⁹. Böylece sultanın zırhının avcıyı kamufle edici birkaç renge boyandığı anlaşılmaktadır.

İtalyan Seyyah Odoric (Çin’deki ikameti yaklaşık 1322-1329)³⁵⁸⁰ tarafından bildirildiğine göre Çin’deki Büyük Moğol Kağanı, Kamballek’te avlanırken öncelikle ormanın etrafı kovalayıcılar tarafından sarılır ve sonra bu tür eğlence için eğitilmiş olan köpek ve doğanlar salını verilirdi. Ondan sonra yavaş yavaş av hayvanlarının etrafındaki çember daraltılır ve böylece ormanın tam ortasındaki geniş meydana sıkışıp kalırlardı. Ormana salıverilmiş olan doğan ile köpeklerden dolayı ortaya çıkan ürkütücü gürültü ve kargaşa o kadar fazlaydı ki, insan yanında bulunan kişinin söylediklerini dahi anlayamazdı. Tüm hayvanlar, bu karmaşadan gelen korkudan dolayı titrerlerdi. Hayvanlar ormanın içindeki boş alana doğru kovalanırken kağan üç fil üzerine binerek gelip avlara karşı beş ok atardı. Kağan ok atar atmaz, onunla birlikte gelen herkes aynısını yapardı. Herkes kendi oklarını attıktan sonra (herkesin oklarında kendisine özgü bir işaret olurdu) Büyük Kağan gelenlere “Şyo” diye bağırtırdı. Onun anlamı, ormanda yakalanan hayvanlar “salıverilsin” demektir. O zaman [asilzadeler avın son bulduğunu bildirerek köpek ve doğanları çağırırlardı.] Böylece hayvanlar ormana geri dönebilirdi. Baronlar da avlamış oldukları avları kontrol etmeye giderler ve atılmış olan oklar toplanırdı. (Oklar üzerindeki işaret ile ayırt edilirdi). Böylece herkes kendi okunun vurduğu avı toplardı³⁵⁸¹.

³⁵⁷⁷ Gazne ve Delhi Türk Sultanlığı hükümdarları da ava fil üzerinde çıkmaktaydılar. Marco Polo tarafından Kubilay Han’ın dört fil üzerine kurdurduğu söylenen özel sandukanın illüstrasyonu için bkz. Martin Saller, *Elephants A Cultural and Natural History*, s. 193.

³⁵⁷⁸ *Markopolo Seyahatnâmesi*, I, s.111-114, 117, 119.

³⁵⁷⁹ Berenî, *Târih-i Firâz Şâhi*, s. 158.

³⁵⁸⁰ Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 565.

³⁵⁸¹ *Cathay and the Wat Thither*, II, s. 234-235; Songja Lee, a.g.e., s. 69-70.

3.4.13. “Meydan Okumak” ve Mübâreze

Savaşmak için karşı karşıya gelen iki ordudan en iyi savaşçıların birer birer er meydanına çıkıp, kendi aralarında çarpışmalarına ve hünelerlerini göstermelerine, “mübâreze” denirdi. Mübâreze boyunca, savaşçıları (mübâriz) cesaretlendirmek ve savaş havasına sokmak için borazanlar öttürülür, nakkarler çalınır, davullar, davlumbazlar³⁵⁸², kösler gümbür gümbür gümbürdetilirdi. Mübâreze, savaşçılardan birinin atından düşüp, başının kesilmesiyle son bulurdu. Bu çarpışmada pes etmek yoktu³⁵⁸³.

Mübâreze, sadece Türklerde değil, birçok millette görülen bir savaş geleneği idi. Bu çarpışmadan güdülen maksat, “er meydanında” gösterilecek başarı ile karşı tarafın maneviyatını kırmak ve çökertmek; aynı zamanda kendi tarafının da maneviyatını yükseltmekti³⁵⁸⁴.

Fahr-i Müdebber, mübareze ve mübarezeciler hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Bir mübârizin, mübareze için safdan nasıl çıkacağını, saftan çıkarken nelere dikkat etmesi gerektiğini, hangi silahlar ile mübareze ettiğini şu şekilde anlatmaktadır:

“Bilinen görüşü yüksek etsinler [tutsunlar] ki mübariz kalpten dışarı çıktığında sağ kanattan geçsin ve ondan sonra dolaşsın ve saldırısın. Ondan sonra iki saf arasında sakince dursun öyle bir vuruşma olsun ki herkes bu mübariz [savaşçı]’ın çok cesur olduğunu bilsin. Ondan sonra eğer bir mübariz karşısına çıkarsa ilk olarak okuna güvensin ve eğer ok uygun gelmez ve adam yaklaşırsa elini mızrağına atsın ve eğer adama isabet ettiremez ise atına zarar vermek için darbe [kılıç darbesi] indirsın ki ikisinden birini [adamın veya atın yaralanması] elde etsin. Söylenmiş olduğu gibi her kim ki sağ kanattan (meymene) mübareze için dışarı çıkarsa atın başını cenah ve kalbe doğru tutmalı hem sağ kanata (meymene) meyli daha fazla olmalı. Her kim ki kalpten dışarı çıkarsa atın başını sol kanata (meysere) ve cenaha doğru tutmalıdır. Her ne zaman ki bir kimse ordusuna geri dönerse dost olduğunu bilebilmeleri için bir işareti ve bayrağı

³⁵⁸² Atın eğer başlarına bağlanan ve avcılıkta kullanılan davul, kös; cenk davulu. Bkz. *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, I, s 594.

³⁵⁸³ Salim Koca, *Selçuklular’da Ordu ve Askerî Kültür*, s. 205.

³⁵⁸⁴ Salim Koca, *Selçuklular’da Ordu ve Askerî Kültür*, s. 205.

olmalı. Demişlerdir ki atı solak olmadıkça bir kimse sol kanattan (meysere) mübarezeye çıkmasın. Eğer düşman safının sol kanadından (meysere) bir mübariz dışarı çıkarsa çok bilgi sahibi, çok cesur ve çok iyi atı olan biri olmadıkça onun yanına gidilmemeli. Bununla birlikte eğer dışarı çıkar ve yine aynı şekilde çabuk dönmesi gerekirse yavaş yavaş geri gitmeli, [rakibine] denk şekilde geri dönmemeli yoksa korkaklığa yorarlar. Sol kanattan (meysereden) kendini korumalı, bir mübarize [karşı] çıkmamalıdır. Kalp ilerlediğinde yavaş yavaş duraklayarak gitmeli, [varış] yerine ulaşınca padişâh ve ordu komutanı durmalı, mübarizler dışarı çıkmaya başlamalı ve saldırmalı, eğer bir kimse savaştan geri dönerse geri dönmesi çok araştırılmamalı aksine kendi yerine dönebilmesi için geri dönmesine izin vermeli ki uzun zamandan beri böyle şeyler yok olmuştur.”³⁵⁸⁵

Görüldüğü üzere, Fahr-i Müdebbir, mübarezeci askerin geri dönmesine izin vermemek anlayışının ortadan kalktığını daha önceki zamanlarda bu tarz hareketin uygun görülmediğini aktarmaktadır. Özellikle sol taraftan mübarezeye çıkan hasma karşı atı solak olan ve tecrübeli olanlar dışında kimsenin karşısına çıkmamasını öğütlemektedir.

Şems-i Sirâc Afif, Fîrûz Şâh Tuğluk, Bengal Sultanı Şemseddîn’i kuşattığı sırada düşman alaylarının Ekâdele içlerinden dışarı çıktıklarını her gün her iki taraftan mübareze³⁵⁸⁶ çarpışmalarının örnekleriyle birbirlerine kuvvet gösterdiklerini nakletmektedir³⁵⁸⁷. Böylece Fahr-i Müdebbir tarafından teknikleri açıklanmış olan mübarezenin sadece teoride kalmadığı, mübâreze geleneğine uygun olarak düşmanlar ile mücadele edildiği ortaya çıkmaktadır.

3.4.14. Bazı Harp Alet ve Hayvanlarının Kullanımıyla İlgili Gelenekler

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda harb aletleri ve savaş hayvanları kullanımı ile ilgili çeşitli adetlerin mevcut olduğu görülmektedir. Özellikle kılıç, kalkan, mızrak, ok ve yay kullanımı ve zırh kuşanılmasıyla ilgili yerleşmiş adetler bulunduğu müşahade

³⁵⁸⁵ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 356-358.

³⁵⁸⁶ Metinde neheng şeklinde geçmektedir, neheng adının birinci anlamı timsah ve kadimi anlamı mübariz (savaşçı)dir.

³⁵⁸⁷ Afif, s. 110-112.

edilmektedir. Yine savaş hayvanlarından at ve develer ile ilgili yerleşmiş adetlerin bulunduğu gözlenmektedir.

3.4.14.1. Kılıç İle İlgili Âdetler

İbn Battûta kılıç kuşanma hakkındaki âdeti şu ifadeler ile anlatmaktadır: “Hindistan’da insanlar iki kılıç kuşanır. Biri rikâbî [üzengilik] adını taşır ve eyerde asılı durur. Diğeri de tırkeşte tutulur. Altınla süslenmiş rikâbî kılıcım düşünce onu almak için attan indim. Kılıcı alıp kuşandım ve yine hayvana bindim.”³⁵⁸⁸

Suvârielerin biri üzengi üzerinde ve diğeri tırkeş’te olmak üzere iki kılıç taşıdıkları ve bunlardan rikâbî (üzengilik) adını taşıyanın murassa olduğu ortaya çıkmaktadır. Böylece tırkeşlerde ok ve yay dışında kılıç da taşındığı kesinleşmektedir.

Duarte Barbosa da XVI. yüzyılın başında İbn Battûta’yı doğrulamakta ve Müslümân Gücerat Kralına bağlı askerlerin çifte kılıç taşıma âdetini devam ettirdiklerini gösteren şu malumatı vermektedir: “Her bir adamın iki kılıcı, bir hançeri, çok iyi okları ile birlikte Türk yayı vardır.”³⁵⁸⁹

Afanisiy Nikitin (1470-1472), Behmenî Devleti sultanlarının üç kılıç taşıma âdeti olduğuna dair bir işaret sunmaktadır. Afanisiy Nikitin, Bidar şehrinde Müslümanların bayramı esnasında yapılan teferrûç (gezinti) sırasında sultanın “üç kılıcı altın ile kaplanmıştı” demektedir³⁵⁹⁰.

İbn Battûta, Çin hükümdarının Delhi hükümdarına Karâcîl Dağı’nın eteğinde yıkılan Budist mabedin yeniden inşası ricasıyla gönderdiği hediyeler arasında beş adet kılıç gönderdiğini, Delhi Türk Sultanlığı hükümdarının cevabî mektubuyla birlikte gönderdiği hediyeler arasında birinin kını mercan taşlarıyla bezenmiş 10 kılıç bulunduğunu yazmaktadır³⁵⁹¹. İbn Battûta, aynı zamanda Delhi’de bulunduğu dönemde kınları gümüşle kaplı iki kılıcı olduğundan bahsetmektedir³⁵⁹². Böylece kılıçların hediye

³⁵⁸⁸ İbn Battûta, II, s. 765; Ayten Avcioğlu, *İbn Battûta’ya Göre Delhi Türk Sultanlığı’nda Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s. 59.

³⁵⁸⁹ Duarte Barbosa, s. 55.

³⁵⁹⁰ Afanisiy Nikitin, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, s. 23.

³⁵⁹¹ İbn Battûta, II, s. 758.

³⁵⁹² İbn Battûta, II, s. 755.

olarak hükümdarlar tarafından birbirlerine gönderildiği, çok değer verilen kılıçların kınlarına da çok özenildiği, bazılarının gümüş ve mercan gibi değerli maden ve taşlarla süslendiği öğrenilmiş olmaktadır.

İbn Battûta, Aynü'l-mülk isyanı sırasında gece baskınına uğranıldığında Muhammed Şâh Tuğluk'un emriyle sadece kılıç kullanıldığını anlatmaktadır³⁵⁹³. Anlaşılan odur ki sadece kılıç kullanılmasının sebebi, dost ateşiyle çok sayıda asker kaybetmekten ve bunun orduda büyük bir kargaşaya neden olmasından çekinilmesidir. Böylece söz konusu dönemde gece baskına uğranıldığında, savunma için sadece kılıç kullanıldığı, ok-yay kullanılmadığı öğrenilmektedir.

3.4.14.2. Kalkan ve Teslim Olmayla İlgili Âdetler

Savaşta kalkanı uzağa atmak (سپر افکندن / انداختن، نهادن) siper efkenden/endâhten/nehâden) yenilme, teslim olma alameti veya kaçma alameti sayılmaktaydı³⁵⁹⁴. Devrin önemli eserlerinden *Tâcü'l-me'âsir* ve *Hazâinü'l-fütûh*'da bu âdetin hem Gur Devleti devrinde hem de Delhi Türk Sultanlığı devrinde devam ettiğini gösteren ifadeler yer almaktadır.

Gur Devleti olayları anlatılırken Sultan Mu'izzeddîn Muhammed b. Sâ'm'ın ordusu karşısında Hindû ordusunun kalkan attığı (سپر میافگندن) belirtilmektedir³⁵⁹⁵. Benzer şekilde mecâzi olarak şu ifadeye yer verilmektedir. "Kalkanlı ay, onların okunun korkusundan gümüş kalkanını attı."³⁵⁹⁶

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Sultan Şemseddîn İltutmuş'a yenilen Cândâr Tatar hakkındaki ifadeler de söz konusu âdetin devam ettiğini göstermektedir: "Soğuk elinden gül gibi cesaret kalkanını attı ve savaş meydanında fırlatılan bir ok gibi çevik ayak oldu ve... korkusundan kaçmaya yöneldi."³⁵⁹⁷ Bu âdete dair başka bir örnek ise şu

³⁵⁹³ İbn Battûta, II, s. 712.

³⁵⁹⁴ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1257.

³⁵⁹⁵ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 245.

³⁵⁹⁶ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 247.

³⁵⁹⁷ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 277.

ifadedir: “Can alan hadeng kartalının korkusundan gümüş ay kalkanı, canına emân istedi.”³⁵⁹⁸

Emîr Husrev-i Dihlevî, “kalkanı suya atmak” (سپر بر آب انداختن) deyimini acz ve yenilginin gösterilmesi anlamında kullanmaktadır³⁵⁹⁹. Kalkan atarak teslim olmayla ilgili şu veciz ifadelere eserinde yer vermektedir: “Zayıf karınca, büyük filin ayağı altında kalkan/siper peşinde olmamalı belki filin ayağı hakir karıncadan kalkan atmalı.”³⁶⁰⁰

İbn Battûta teslim olmayla ilgili bizzat kendi başından geçen Hindûlara ait başka bir âdeti daha aktarmaktadır: “Ansızın ellerinde yaylarla, kırk kadar Hindû çevremde türeyip beni kuşattı. Kaçma teşebbüsünde bulunursam bir anda üstüme ok yağdıracaklar diye korktum. Üzerimde zırh yoktu. Kendimi yere atarak tutsaklığı kabul etmek zorunda kaldım. Hindûlar böyle yapanları öldürmezler.”³⁶⁰¹

3.4.13.3. Mızrakla İlgili Âdetler

Gur Sultanı Mu‘izzeddîn Muhammed b. Sâm, Delhi Racası Kevbend Rây ile mücadelesinde yaralanınca nîzeyi (mızrak) kırıp moheffe ve merkad (tahtirevan-uyuma yeri) yapıp başları ve gözleri üstlerine yerleştirip onunla sultanı menzile taşıdıkları görülmektedir³⁶⁰². Böylece mızrakların gerektiğinde kırılarak tahtirevan (sedye)a dönüştürüldüğü öğrenilmektedir.

Rakip ordu komutanının kesilmiş başının veya miğfer [tulga]inin savaş meydanında bir mızrak ucunda dolaştırılması, zafer işareti anlamına gelmekteydi. Bu davranıştan güdülen maksat, hala çarpışmaya devam eden kuvvetlerin direncini kırmak ve bir an önce sonuca gitmekti. Komutanların kesilmiş başını veya miğfer [tulga]ini mızrağın ucunda görmeleri, çarpışmakta olan kuvvetleri şok etmekte ve bu durum,

³⁵⁹⁸ Bkz. *Tâcü'l-me'âsir*, s. 279. سیمین سپر از بیم عقاب خدنگ جان ستان به جان امان خواست

³⁵⁹⁹ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 72, 97, 210.

³⁶⁰⁰ Bkz. *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 10. موری ضعیف زیر پای پیلی شگرف پی سپر نشود بلکه پای پیل از مورچه حقیر سپر افگند

³⁶⁰¹ İbn Battûta, s. 765.

³⁶⁰² Cüzcanî, s. 119.

onların ya topluca teslim olmalarına ya da korku ve panik halinde kaçmalarına sebep olmaktaydı³⁶⁰³.

Gazne Sultanı Behram Şâh'ın isyan eden Lahor Valisi Muhammed Bâ Halim'i Multan'da hezimete uğratıp kellesini nîze ucuna taktığı görülmektedir³⁶⁰⁴. Mızrak ucuna düşman miğferi veya kellesi takma âdeti Bizans ve Türkiye Selçuklu devletleri ordularında da görülmektedir³⁶⁰⁵. Gur Devleti devrinde bu âdetin devam ettiğini *Tâcü'l-me'âsir*'de geçen şu ifadeler göstermektedir: “Rom ejderhası (mızrak), savaş arslanlarını at sırtından kapıyordu ve cesurların başını perçem (bayrak) gibi mızrak ucuna takıyordu.”³⁶⁰⁶ “Kevker”³⁶⁰⁷ (Hindû) ordusu serverlerinin başı[nı] Hattî nîzelerinin perçemi yaptı.”³⁶⁰⁸

Delhi Türk Sultanlığı devrinde, Fahr-i Müdebbir mızrak kullanımıyla ilgili ilginç bir âdeti daha aktarmaktadır: “Eğer [suvârî] kurt (köpeğin)nin aşık kemiğini delip mızrak temreni halkasına bağlarsa bir safa hücum ettiğinde hepsini dağıtır ve ondan hezimete uğrarlar.”³⁶⁰⁹ Bu âdet, muhtemelen kaynağını eski Türk töresinden alan bir batıl inancı yansıtmaktadır.

İbn Battûta da nîzenin kurban kesmede kullanılması ile ilgili ilginç bir geleneği şöyle aktarmaktadır: “Kurban Bayramı'nda sultan bir deve getirir. Üzerine kan sıçramaması için ipek bir peştamal bağlar önüne. Hayvanı “nîze” adı verilen [ucu bıçağımsı] bir kargıyla boğazlar.”³⁶¹⁰

Mızrakların ucuna takılan tuğ örneklerini Göktürk bölgesinde Yenisey'deki kaya kabartmalarında bulmak mümkündür. Göktürk ve Uygur dönemine ait kaynaklarda tuğ, özellikle hükümdar sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır³⁶¹¹. Yine mızrak temrenlerinin gövde ile birleştikleri boyun kısmına kırmızı bezden küçük bir bayrak asılması Türk tarihinde kökü çok eskiye dayanan bir gelenektir. Normal

³⁶⁰³ Salim Koca, *Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür*, s. 213.

³⁶⁰⁴ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 378-381.

³⁶⁰⁵ Salim Koca, *Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür*, s. 213-216

³⁶⁰⁶ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 108.

³⁶⁰⁷ Kevker (کوکر): Uzun kanatlı ve kuyruklu, sivri gagalı, kısa perdeli ayaklı, daha çok toprak rengi olan, karada yaşayan güvercine benzer kuş. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1870.

³⁶⁰⁸ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 250.

³⁶⁰⁹ Fahri Müdebbi, *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 261-262.

³⁶¹⁰ İbn Battûta, s. 638.

³⁶¹¹ Ahmet Çaycı, *Selçuklularda Egemenlik Sembolleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 197.

mızraklarda kullanılan bu bayrakların özel mızraklar olan ‘alemler üzerinde de kullanılmış olduğunu *Surname* minyatürleri göstermektedir. ‘Alemler üzerine bayraklardan başka yak öküzünün kıllarından yapılan ve yine mızraklara bağlanan kutuz veya kutas denilen süsler asılmaktaydı. ‘Alemler, zamanla mızrak formunu yitirmeye başlamış tuğ ve sancakların tepelerinde mahçe denilen hilal şeklinde ve altında felekese bulunan temrenler kullanılmaya başlanmıştır. Böylece ‘alemlerin silâh olma özelliği tamamen kalkmış ve kutsal bir sembol olarak günümüze kadar varlığını sürdürmüştür³⁶¹². (Babürlüler devrinde tuğ örnekleri ve tuğ açma töreni için bkz. Ek XLVI)³⁶¹³.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde, söz konusu âdetin devam ettiğini, mızrak ucuna perçem (tuğ/bayrak)³⁶¹⁴ bağlandığını Tâcuddîn Debîr’in şu ifadeleri göstermektedir: “Zafer bayrağını onun yıldız/alev bedenli mızrağı ucuna bağladı.”³⁶¹⁵ Böylece bu âdetin Türkler arasında hemen hemen her dönemde ve her coğrafyada varlığını devam ettirdiği görülmektedir.

3.4.14.4. Zırh Giymeyle İlgili Âdetler

Türkiye Selçuklu, Gur Devleti ve Delhi Türk Sultanlığı devrinde özellikle sultanlar tarafından zırhların altına kanamaların belli olmasını ve askerlerin moralinin bozulmasını önlemek için kırmızı renkli abalar ve koruyucu savaş elbiseleri giyildiği görülmektedir. Siraceddin Cüzânî, Gur Sultanı Alâeddîn’in Gazne Sultanı Behramşâh ile mücadelesini anlattığı bölümde bu durumu aşikâr olarak şu ifadeler ile ortaya koymaktadır:

Sultan Alâeddîn saf kurulunca bütün silahlarını/zırhlarını giyinmişti (تمام سلاح بود پوشیده بود). Madenî la’l [renkli] atlas kebâ (cübbe/aba) getirmelerini buyurdu ve “bütün silahlarının (zırhlarının) altına giyindi” (بر زیره تمام سلاح پوشید). Havâs ve yakınları, padişâhın silahı/zırhı (سلاح را) lal cübbe ile giyinmesinin hikmeti nedir diye sordu. Eğer

³⁶¹² T. Nejat Eralp, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silâh Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silâhlar*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, TTK Basımevi, Ankara 1993, s. 56-57.

³⁶¹³ Babürlüler Tuğ Açma Töreni. Han’ın önüne dokuz tuğ dikilmesi (Minyatür), Ek XLVI.

³⁶¹⁴ Perçem adı, kadim dönemde mızrak ucuna bağlanan tuğ anlamında kullanılmaktadır. Sonradan bayrak anlamında kullanılmaya başlanacaktır. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 457-458.

³⁶¹⁵ پرچمنصرت بر سر نیزه شهاب پیکر او بست Bkz. *Besâtînu’l-uns*, s.221.

ok veya teber (balta) darbesi bedenimi yaralar ise “silahımın/zırhımın üzerindeki kanın kıızıllığı” (لعلی خون بر سلاح من) kırmızı cübbe vasıtasıyla ortaya çıkmaz böylece askerimin cesareti kırılmaz buyurdu³⁶¹⁶.

Gur Devleti askerleri tarafından kırmızı aba/cübbe (قباى لاله: kebâ-yı lâle)³⁶¹⁷ ve kırmızı hoftân (خفتان لعل: hoftân-i lal)³⁶¹⁸, lale/kırmızı bedenli hoftan (بيكرخفتان لاله: hoftân-i lâle peyker)³⁶¹⁹ giyildiği *Tâcü'l-me'âsir*'de de aynı şekilde bildirilmektedir. Bunun nedeni görüldüğü üzere, savaş sırasında meydana gelen kanamalı yaralanmaların dışarıdan belli olmasını engellemek idi.

Türkiye Selçuklu Devleti Hükümdarı I. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in 1211 yılında Bizans ile yaptığı ve şehit olduğu savaşta “üzerinde şeref burcunda parlayan bir güneş gibi Behdehşân lâlini (kırmızı renk) andıran bir kazâgand (قزگند)³⁶²⁰ zırh [altı koruyucu elbisesi] bulunduğu” kaydedilmektedir³⁶²¹.

Delhi Türk Sultanlığı ordusu savaş hazırlığı anlatılırken *Tâcü'l-me'âsir*'de “Laleye benzer abayı, lal hoftanı üzerine giydi” denilmektedir³⁶²². Böylece giyilen aba ve zırhın altına giyilen koruyucu bir elbise olan hoftanın kırmızı renk oldukları görülmektedir.

Gur Devleti'ne dair aktarılan örnekte Sultan Alâeddîn'in silâh/zırh altından kırmızı renkli atlas cübbeler ve ipek karışımı sıkıştırılmış koruyucu savaş elbiseleri giydiği görülmektedir. İpeğin yırtılmadan ok ile birlikte vücuda saplandığı, böylece okun yarayı deşmeden kolayca dışarı çıkarılabildiği bilinmektedir. Bu yüzden özellikle atlas elbise veya içinde ipek karışımı bulunan sıkıştırılmış elbiseler tercih edilmiş olmalıdır.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde elbisenin altından zırh giyilmesiyle ilgili İbn Battûta tarafından şu ilginç olay anlatılmaktadır: Sultan Muhammed Şâh Tuğluk'un

³⁶¹⁶ Cüzcanî, s. 54-56.

³⁶¹⁷ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 108, 163.

³⁶¹⁸ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 149.

³⁶¹⁹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 224.

³⁶²⁰ Kazâgand, orta yüzü ve astarına ham ipek ve pamuk yerleştirilip dikilen savaşta giyilen bir elbise olmakla birlikte Erkan Göksu aynı yerde Altan Çetin'i kaynak göstererek kazâgand'ın yekpare demirden yapılmış bir zırh olduğu anlaşılmaktadır demektir.

³⁶²¹ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 279.

³⁶²² همتهای لاله قباى خفتان لعل در بر کرده Bkz. *Tâcü'l-me'âsir*, s. 290.

veziri Havâce Cihân, öncü kuvvetlerle Celâleddîn isyanını bastırmaya gönderildi. Vezirin yeğeni cesur ve cengâver biriydi. Kendisiyle gelen kumandanlarla anlaştı; dayısının işini bitirerek yanındaki hazine ve serveti alıp Ma‘ber’de ayaklanan Şerif Celâleddîn’in yanına kaçacaklardı. Onlar, veziri Cuma namazına gideceği sırada öldürmeyi planlamışlarsa da kendilerinden biri olan Nusretü’l-Hâcib ihbarda bulundu;

“Onların kötü niyetlerinin belirtisi, elbiselerinin altına zırh giymeleridir” diye açıklama yaptı. Vezir onları yoklattı. Hakikaten Nusret’in dediği gibi bulundu. Bundan sonra Vezir Hâce Cihân’nın yeğeni ve üç dört emîr elleri zincîrlenerek tutuklanmışlardır.”³⁶²³

Örme zırhlar normalde elbisenin üzerine giyilmektedir. İbn Battûta’nın anlattığı bu olayda ise elbisenin altına giyilmiş olması zanlıların suçlu olduğunu, suikast girişiminde bulunmayı düşündüklerini ve kendilerini korumak için de içlerine zırh giydiklerini kanıtlamaktadır.

İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk dönemindeki Aynülmük İsyanı’nı aktarırken savaştan hemen önce ordunun zırh kuşanması ve gece silahları ile yatmaları hakkında bilgiler vermektedir: “O geceyi harbe hazırlıkla geçirdik. İkinci gün hükümdar ordusunu bölük bölük ayırdı. Her bölüğe vuruşkan erlerin bindiği zırhlı filler verdi. Asker zırhlarına bürünüp mücadeleye hazırlandı. O gece silahları ve diğer savaş gereçleriyle yattılar.”³⁶²⁴ İbn Battûta’nın ifadelerinden askerlerin sürekli zırh giymediği savaşın hemen öncesinde zırhlarını giydikleri ve bundan sonra gece bile çıkarmadıkları görülmektedir.

İbn Battûta, çift zırh kullanımıyla ilgili şu bilgileri aktarmıştır: İsyanı Kadı Celâleddîn’in ordusu içinde Şeyh Cellûl adında bir cengâver vardı. Bu adam ansızın hamle eder, önüne geçeni öldürür, teke tek dövüşme duyurusunu yaptığı zaman bir Allah kulu karşısına çıkıp mücadeleye cüret edemezdi! İşe bakın, bu adam atını

³⁶²³ İbn Battûta, II, s. 704.

³⁶²⁴ İbn Battûta, II, s. 712.

koştururken hayvanıyla beraber yere kapaklanıp çukura yıkılınca hemen öldürüldü.³⁶²⁵ “Üzerinde iki zırh bulundu” (وجدوا عليه در عين).

Fahr-i Müdebbir, suvârilerin giymesi gereken koruyucu elbise türleri arasında çifte zırhı (زرهين: zırheyn) da saymaktadır³⁶²⁶. Bu husus İbn Battûta’nın anlattığı olayı pekiştirmekte ve sadece Şeyh Celûl’a has bir durum olmadığını ortaya koymaktadır. Böylece Delhi Türk Sultanlığı devrinde özellikle suvârilerin çifte zırh giydiği ve çifte zırhın onlara büyük bir koruma sağladığı ortaya çıkmaktadır.

Ali Athar, üst üste giyilen iki zırhtan içtekinin “dast” olarak adlandırıldığını Sirhindî’nin *Târîh-i Mübârek Şâhî*’sine³⁶²⁷ ve İbn Battûta’nın *Rihle*’sine dayandırarak bildirmektedir³⁶²⁸.

Emîr Hasan-i Dihlevî (Emîr Necmuddîn Hasan b. ‘Alâ-i Seczî), bir beytinde Alâeddîn Muhammed Şâh’ın da birden fazla zırh giydiğine dikkat çekmekte, belki demir zırh içine giyilen elbise zırhları da hesaba katarak üst üste giyilen zırh sayısını dörde çıkarmakta ve söz konusu zırhları sis ve buluta benzeterек ince olduklarını vurgulamaktadır:

Şâh dördüncü zırhı giyindi buluttan * Cesur kılıç-savuran (silahşör), daha titrer oldu kılıçtan³⁶²⁹.

3.4.14.5. Deve Kullanımı ile İlgili Âdetler

Gazne Devleti ve Delhi Türk Sultanlığı devirlerinde deve üzerine bindirmenin bir teşhir etme ve aşağılama aracı olduğu görülmektedir. Gazneli hükümdarlarından Behramşâh, Gur Devleti hükümdarlarından Sultan Seyfeddîn Sûrî’yi hezimete uğrattı ve geçirdiğinde Gaznenin şehri kapısında iki deve getirip birine Sultan Seyfeddîn

³⁶²⁵ İbn Battûta, *Rihletu İbn Battûta* (رحلة ابن بطوطة تحفة النظار في غرائب الأمصار وعجائب الأسفار), s. 510; İbn Battûta, II, s. 720-721.

³⁶²⁶ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 369.

³⁶²⁷ Ali Athar’ın bahsettiği şekilde Sirhindî’nin eserinde zikredilen 215. sayfada “dast” ifadesinin yer almadığı görülmektedir. Bu hususta sehven bir hata yapılmış olmalıdır.

³⁶²⁸ Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s. 55; Ali Athar, *Army Organisation Under the Sultans of Delhi (13th and 14th Century)*, s. 176.

³⁶²⁹ Bkz. *Külliyât-i Hazret-i Emîr Hasan Seczî Dihlevî*, s. 593. Şeh çeharم زره پوشيد از ميغ * شجاع تیغ زن لرزان تر از تیغ

Sûrî'yi ve diğerine Vezir Seyyid Mecdüddin Musa'yı bindirip Gazneyn şehri çevresinde teşhir ettirmiştir³⁶³⁰.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde savaş esirlerinin develer üzerinde teşhir edildiğine dair pek çok örnek bulmak mümkündür. Mesela Sultan Mu'izzeddîn Keykubâd (1287-1290) devrinde Moğol savaş esirleri, başkente develer üzerinde nakledildi. Emîr Husrev-i Dihlevî, bu hususla bağlantılı olarak Moğol Timur/Temir (تمر) komutasında ele geçirilen Moğol savaş esirlerini şu beyitle anlatır:

Bağlamış Moğol esirlerini katar[a] * Verilmiş o birkaç deveye gönül dizgini³⁶³¹.

Moğol Boğa (بوغا) komutasında ele geçirilen savaş esirleri ise şu beyitte dile getirilmektedir:

Binden fazla Tatar kâfiri * Yapıldı başka türlü develer ile suvârî³⁶³².

Emîr Husrev-i Dihlevî, başka bir mısrasında Moğol hanlarının develere bindirilerek nasıl teşhir edildiklerini şöyle dile getirmektedir:

Deve üzerinde Tatar (Moğol) hanlarını 'baş aşağı' getirdiklerinde³⁶³³.

Fîrûz Şâh Halacî (1290-1296) devrinde, sabık hükümdar Sultan Balaban'ın önde gelen emîrlerinin baş kaldırması sonucunda benzer bir olay yaşandı. Sultanın oğlu Erkli Han, asileri boyunlarına pranga vurup develer üzerinde babasının nezdine gönderdi³⁶³⁴.

Fîrûz Şâh [Tuğluk] döneminde bazı Moğollar, Sudre Suyu'ndan geçip o bölgeye girdiklerinde çoğu yakalanıp bağlandı. Ardından devlere bindirilip başkentte teşhir edildiler³⁶³⁵.

³⁶³⁰ Cüzcanî, s. 113-114.

³⁶³¹ *داده بدن چند شتر دل مهار Bkz. *Kiranu's-sa'deyn*, s. 75.

³⁶³² *کرده دکرکونه با شتر سوار Bkz. *Kiranu's-sa'deyn*, s. 104.

³⁶³³ *جون بازکونه بر شتر خانان تاتار آورد Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Bakiye-i nakiye*, vr. 352a.

³⁶³⁴ Nizâmuddîn Ahmad, s. 120; Esterâbâdî, I, s. 321.

³⁶³⁵ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 601.

Orta Çağ'da atların fil ve develere karşı korkusunu yenmesini sağlamak için çeşitli yöntem ve gelenekler ortaya çıkmıştır. Selçuklu devri müelliflerinden olan Mübârek Zengî'nin *Feres-nâme*'sinde bildirildiğine göre önce attan fil korkusunu silmek lazımdır. Fil yoksa topraktan bir fil yapılır, üstüne tıpkı canlı filde olduğu gibi örtü örtülür. Boynuna çanlar takılır, üstüne insanlar bindirilir. Üstelik bu insanlar bağırıp çağırırlar. Eğitime tabi tutulan at deveden ürküyorsa, birkaç gün deve geçen yol üzerine bağlanır; gerekirse dört ayağı üzerine bukağı vurulur. Bu arada atın torbasına deve gübresi konur. Böylece attan deve korkusu silinir. Mübârek Zengî'nin de belirttiği gibi ata kazandırılan bu iyi huylar savaşta işe yarar. Böyle yetiştirilmeyen at savaşa layık değildir³⁶³⁶.

Topraktan fil yapımı geleneği Delhi Türk Sultanlığı devrinde de mevcuttu. Şaban ayındaki Berât gecesı eğlencelerinde filhâne eshâbı toprak fil ve nefer (deveciler) eshâbı toprak deve yapıyor ve daha sonra Fîrûz Şâh Tuğluk'un huzuruna gidip ihsanlar alıyorlardı³⁶³⁷. Bu gelenek Selçuklulardaki söz konusu âdetin bir devamı niteliğinde olmalıdır.

3.4.14.6. Atlar ile İlgili Âdetler

Orduların en önemli savaş biniti atlar olduğundan, sultanlar, komutanlar ve suvârîler canlarını atlarına emanet ettiklerinden zaman içinde at seçimiyle ilgili çeşitli gelenekler ortaya çıkmıştır. Fahr-i Müdebber, Delhi Türk Sultanlığı devrinde söz konusu at seçimiyle ilgili bazı gelenekleri ve nedenlerini şöyle aktarmaktadır: Ercel (ارجل: beyaz ayakları olan at)³⁶³⁸, eşkel³⁶³⁹ (اشكل: sağ ön ve sol arka ayağı beyaz at/ayaklarında beyazlık olan at)³⁶⁴⁰, ablak (ابلق: iki renkli, özellikle siyah ve beyaz renkli at)³⁶⁴¹ [at] satın alınmamalı. Atın her bir uzvunda gördüğün her bir beyazlık bir ayıptır. Tek renk hepsinden daha iyidir. Komeyt (كميت)³⁶⁴² özellikle kırmızı renkli at veya yelesi kırmızı

³⁶³⁶ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: III*, s. 286.

³⁶³⁷ Afif, s. 366-367.

³⁶³⁸ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 113.

³⁶³⁹ Eşkel: Ayakları beyazlık olan at. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 155; Bu kelime ayrıca kırmızı ve beyaz. Kırmızılık ve beyazlık karşık anlamlarına da gelmektedir. Bkz. *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 163.

³⁶⁴⁰ *Ferheng-i Fârsî be Türki-yi İstanbûlî*, s. 125; *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 155.

³⁶⁴¹ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 78.

³⁶⁴² Emîr Husrev-i Dihlevî, komeyt-i Tatarî (كميت تاتاری) denilen Moğol komeyt atlarından da bahsetmektedir. Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurrahü'l-Kemal*, vr. 297a.343.

kuyruğu siyah at)³⁶⁴³ renk bütün renklerden daha iyidir. Üstatlar hurma renkli komeyte (کمیترما گون) iyi bir suvâri ve üstâd bulunursa 400 çeşit amel öğretiler demişlerdir. Harmonj (خرمنج: atın renklerinden biri)³⁶⁴⁴ savaşa, sıcağa, sivrisinek ve sineğe karşı komeyten daha sabırlı olmalıdır. Yara, cerahat, susuzluğa da [daha dayanıklıdır]³⁶⁴⁵. Emîr Husrev-i Dihlevî ise “çizgi kısmı sırtında olan komeyt (at) değersizdir”³⁶⁴⁶ demektedir.

Fahr-i Müdebbir ercel atı ile ilgili âdetleri şöyle açıklar: Beyaz ayağı olan atı ercel diye adlandırırlar. Çok kötü olur. Eğer bir ön ayağı ve bir arka ayağı beyaz olursa orta olur. Eğer dört ayağı birden beyaz olursa bir taraftan mübarek olur³⁶⁴⁷.

“Üstatlar şöyle demişlerdir ki ablak, molemma (ملعم: birkaç renk, rengârenk)³⁶⁴⁸, monemmer (منمر: kaplan derisi rengi)³⁶⁴⁹, modenner (مدنر: kedi tabii rengi dışında çok fazla beneği olan at)³⁶⁵⁰ at alma ki dünya hadise ve vakalardan uzak değildir. Onların suvârieleri ordu arasında âşık ve parmakla gösterilen olur. Tek renk at övülmüştür, afetsiz ve zahmetsiz olur.”³⁶⁵¹ Atın iyi gelmesi, faydalı olması için at tek tip ve tek renk kıla sahip olmalıdır.”³⁶⁵² Fahr-i Müdebbir’in bu açıklamaları kolaylıkla tanınmayı sağlayacak işaretler taşıyan atların makbul sayılmadığını ortaya koymaktadır.

“Gözünde bir kırmızılık olan siyah at büyük bir illetten uzak değildir. Ya ısırır ya çifteler veya asi olur. Sonunda [ahırda] biriktirilir (bekletilir). Eğer [söz konusu at] erkek olursa adamı yere çarpar ve öldürür.”³⁶⁵³

Komeyt atlara bu kadar çok itibar edilmesinin nedeni, sülalesi at terbiyecilerinden olan Muhammed Merzbân (محمد مرزبان) tarafından Haccâc’a at seçimi hakkında verilen şu tavsiyede ortaya çıkmaktadır:

³⁶⁴³ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1848.

³⁶⁴⁴ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 918; *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 1121.

³⁶⁴⁵ *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 191.

³⁶⁴⁶ *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 225. Bkz. *Î'câz-i Husrevî*, II, Risale, s. 343.

³⁶⁴⁷ *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 225.

³⁶⁴⁸ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2284.

³⁶⁴⁹ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2315.

³⁶⁵⁰ *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, II, s. 2649.

³⁶⁵¹ *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 193.

³⁶⁵² *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 222.

³⁶⁵³ *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 192.

“Söyle eğer savaş istiyorsan senin için komeyt at arasınlar... [rivayet gezi, savaş, av, çevgân, misafir çağırma vb. için çeşitli renklerde atlar tavsiye ettikten sonra şöyle devam eder] Atların en iyisi komeyttir. O nedenle ki Evs ve Hazreç kabileleri arasındaki 120 yıllık cahiliyet [devri] savaşında komeyt hariç bütün atlar aciz kaldılar, öldüler, topal ve çolak oldular.”³⁶⁵⁴

Muhammed Şâh Tuğluk’un bindiği atın komeyt (کميٲ) olduğu bildirilmektedir³⁶⁵⁵. Bir başka yerde ise atının hing (خنگ) rengi olduğu belirtilmektedir³⁶⁵⁶. Hing sözlükte beyaz; kır at anlamına gelmektedir³⁶⁵⁷. Muhammed Şâh Tuğluk’un at kullanımına dair bu örnekler, sultanlar tarafından özellikle komeyt ve kır atların tercih edildiğine işaret etmektedir.

Fahr-i Müdebbir, atlar üzerindeki benek ve işaret çeşitlerini tek tek saymakta ve bu işaretlere sahip atların sahiplerine günlük hayatta ve savaşta ne çeşit uğur ve belalar getireceklerini bildirmektedir³⁶⁵⁸. Atlar hakkındaki bu inançlardan bir kısmının Hindûlardan Müslümânlara geçtiği veya onlarda da benzeri adetlerin olduğu anlaşılmaktadır.

Fahr-i Müdebbir’in uzun uzun anlattığı söz konusu batıl inançlarla ilgili bir iki örnek vermek yeterli olur: Bir atın alnında gerdnâ (گردنا: yuvarlak benek olmalı) varsa veya üç dört tane varsa ve ayağının etrafında göğsünden itibaren nur/parlaklık varsa sahibini sâlarlığa ve padişâhlığa ulaştırır. Savaş meydanından selametle dışarı çıkarır. Bir atın ön ve arka ayaklarının diz altında kalan kılları örgülü olursa yavaş olur. O atı her kim evinde tutuyorsa bütün ahır attan temizlenir (ahırında at kalmaz). Hindûlar at tavlasının çivilerini de [söker] atar demektirler³⁶⁵⁹.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde atların söz konusu özelliklerinden tanınmasına dair *Mesâlikü'l-ıbsâr*’da şu rivayet yer almaktadır: “Bu sultana (Muhammed Şâh Tuğluk) at getiren Bahreyn Araplarından Ali b. Mansur el-Ukayli, bana, bu ülke

³⁶⁵⁴ *Âdâbü'l-harb ve's-ş-şecâ'a*, s. 184.

³⁶⁵⁵ Bedr-i Çâçî, s. 256.

³⁶⁵⁶ Bedr-i Çâçî, s. 227.

³⁶⁵⁷ Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 264.

³⁶⁵⁸ *Âdâbü'l-harb ve's-ş-şecâ'a*, s. 223-226.

³⁶⁵⁹ *Âdâbü'l-harb ve's-ş-şecâ'a*, s. 225, 226.

halkının atlarla ilgili yalnız kendilerinin bildiği alametler olduğunu, onu bir atta gördüklerinde fiyatına bakmadan satın aldıklarını anlattı.”³⁶⁶⁰

Bir Hindû eseri olan *Sukra-nîti*’de atların bütün benek çeşitleri, vücudun neresinde kaç tane ve ne şekilde oldukları tek tek anlatılmakta ve hangilerinin uğurlu hangilerinin uğursuz olduğu tek tek belirtilmektedir³⁶⁶¹. Bu hususta bir iki örnek verilmesi yeterli olur: “Alnında üç iz olan at, ‘trikuta’ olarak bilinir ve [ahırdaki] atların artışına yol açar.”³⁶⁶² “Dizlerin üzerindeki işaretler (benekler, izler), yurt dışında yaşam (sürgün) tehlikesine neden olur. Cinsel organdaki işaret zaferin ve güzeliğin yitirilmesine neden olur. Omur sütunlarının sonundaki [ise] *trivargan*ın yani her şeyin imhası anlamına gelir.”³⁶⁶³

Mesâliku’l-ebâr’da at eti tüketimi ile ilgili şu malumat yer almaktadır: Şeyh Mübarek “kendisine sultanın mutfağı için her gün ne kadar hayvan kesildiğini sorduğumda bana şu cevabı verdi: “Besili atların ve her türlü kuşların dışında 2500 sığır, 2000 koyun” yer almaktadır³⁶⁶⁴.

Kesilen hayvan sayıları hakkında *Mesâliku’l-ebâr*’da verilen söz konusu bilgiler her ne kadar abartılı gibi gözükse de en azından Orta Asya’daki at eti yeme geleneğinin Hindistan’da da devam ettirildiği ortaya çıkmaktadır. Burada atların sayısı verilmediğine göre at eti çok daha az miktarda tüketiliyor olmalıdır. Günde 20.000 askerin yemeğinin verilmesi dolayısı ile söz konusu hayvan sayıları da bir nebze anlaşılabilir.

³⁶⁶⁰ *Mesâliku’l-ebâr fi-memâliku’l-emsâr*, III, s. 55; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâliku’l Ebsâr)*, s. 34; *Arab Accounts of India*, s. 24.

³⁶⁶¹ *The Sacred Books of the Hindus*, Vol XIII. *The Sukra-nîti*, s. 226-228.

³⁶⁶² *The Sacred Books of the Hindus*, Vol XIII. *The Sukra-nîti*, s.226.

³⁶⁶³ *The Sacred Books of the Hindus*, Vol XIII. *The Sukra-nîti*, s.227.

³⁶⁶⁴ *Mesâliku’l-ebâr fi-memâliku’l-emsâr*, III, s. 57; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâliku’l Ebsâr)*, s. 36; *Arab Accounts of India*, s. 105.

3.4.14.7. Ok ve Yay ile İlgili Âdetler

Bütün Türk devletlerinde en temel harb silahı ok ve yaydır. Söz konusu öneminden dolayı Göktürklerde ok tâbi olma, yay ise metbu olma alameti idi. Kağanın idaresinde bulunan boylara ok göndermesi bu anlamdadır³⁶⁶⁵.

Okun tâbilik, yayın ise metbuluk alameti olması geleneği yüzyıllar boyu devam etmiştir. Bu gelenek İslâmî dönemde Karahanlılar, Selçuklular, Harezmşâhlar, Moğollar ve Artuklular'da aynı şekilde varlığını sürdürmüştür. Türk kağan ve sultanlarının tâbi bey ve hükümdarlara ok göndererek onları bir sefere veya toplantıya davet ettikleri, kaynaklardan açıkça görülmektedir³⁶⁶⁶. Bir örnek vermek gerekirse Hârezmşâh Hükümdarı Celâleddîn Mengüberdi'nin han, melik ve emîrlere "kızıl akçakavak okları" (خندنگهای سرخ: hadenghâ-yi sorh)³⁶⁶⁷ yollayıp sefere çağırdığı bilinmektedir³⁶⁶⁸.

Celâleddîn Mengüberdi'nin sıradan bir ok değil de çok sert ve dümdüz dalları olan akçakavak ağacından yapılan uzun okları göndermesi ve bunların da kırmızıya boyanmış olması böyle bir davet için çok özel okların tercih edildiğini açıkça göstermektedir.

Okun davet-nâme (davet-mektubu) anlamında kullanımı Artukoğlu Davud b. Sokman'da da görülmektedir. Artukoğlu Davud b. Sokman, lazım olduğunda kabilelerini çağırmak üzere reislerine birer ok gönderiyor ve sembolik bir davet-nâme demek olan bu oku alan kabileler büyük bir sevinç ile onun emrettiği yere gelip toplanıyorlardı³⁶⁶⁹. Yine Selçuklu sultanlarının paralarında ve Osmanlı sultanlarının resimlerinde ok ve yay tutar şekilde tasviri, Türklerde oka verilen önemin büyüklüğünü ve geleneğin devamlılığını göstermektedir³⁶⁷⁰.

³⁶⁶⁵ Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi*, Boğaziçi Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 1994, s. 77-78.

³⁶⁶⁶ Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 175-177.

³⁶⁶⁷ Hadeng (خندنگ): 1. Çok sert, sağlam ve dümdüz dalları olan bir ağaçtır ki ondan mızrak, ok, at eğeri ve benzeri şeyler yaparlar. 2. Bu ağacın dallarından yapılan ok. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 90; hadeng (خندنگ): Uzun ve düz oka da denir. Bkz. Hasan 'Amîd, *Ferheng-i Fârsî-yi 'Amîd*, I, Müessesesi-i İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1379, Çâp-i Şânzdehom (16. Baskı), s. 840.

³⁶⁶⁸ Şehâbeddîn Muhammed Nesevî, *Sire Celâleddîn /Târih-i Nesevî*, Muhakkik/Musahif (haz.), Encümen-i Edebî-yi Îrân, Tahran H.Ş. 1324, s. 178; Şehâbeddîn Muhammed Nesevî, *Siret-i Celâleddîn Menkubernî*, s. 660; Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 176;

³⁶⁶⁹ Aydın Taneri, *Celâhud'd-din Hârizmşâh ve Zamanı*, s. 197.

³⁶⁷⁰ Aydın Taneri, *Celâhud'd-din Hârizmşâh ve Zamanı*, s. 130; Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 176.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde ok sahiplerinin yay sahibi hükümdara tâbî olması anlamındaki törenin aynı şekilde devam ettiğini İbn Battûta'nın verdiği aşağıdaki malumat ortaya koymaktadır:

“Hükümdarın yanına gelen herkes mutlaka ona bir hediye sunmalıdır... Sind bölgesine vardığımda ben de böyle bir yola başvurdum... Gazne’de Tıkrîtlî Muhammed Dûrî adlı bir tacirden otuz kadar atla, ok yüklü bir deve satın almıştım. Çünkü ok, sultana sunulan hediyelerdendir.”³⁶⁷¹

Delhi Türk Sultanlığı topraklarına doğru gelmekte olan İbn Battûta'nın Muhammed Şâh Tugluk için Delhi'ye daha yaklaşımadan Gazne'den aldığı ilk hediye olan ok yüklü bir deve olması, sultanın nezdinde okun ne kadar makbul olduğunu ve bunu duyan seyyahın buna göre tedbirini önceden aldığını göstermektedir. Hükümdara gelen, onunla görüşmek isteyen konuk ve misafirlerin hediye olarak ok sunmalarının sebebi hükümdara tabî olduklarını göstermek istemeleri olmalıdır. Böylece tabîlik-metbûluk geleneğinde okun söz konusu işlevini, Hindistan'da da devam ettirdiği ortaya çıkmaktadır.

3.4.15. Harp Aletleri Dışında Sefere Götürülen Bazı Şeyler

Emirlerin gıda ihtiyaçlarını temin etmek için askerî seferlere yanlarında hayvan sürüleri götürdükleri anlaşılmaktadır. Örneğin Gur Devleti dönemi Hindistan Hükümdarı Mu‘izzeddîn Muahmmmed b. Sâm'ın Türk gulamlarından Melik Tâbesî el-Muizzî'nin feraseti hakkında anlatılan bir öykü, bu hususu açıkça göstermektedir: “Onun davarlarından süt veren bir koyun orduda yaklaşık bir buçuk ay kayboldu. Bir gün ordugâhta çadırlarda bir hafta konaklandığı bir sırada herkes kendisi için gölgelik yapmış, dolaşıyordu. Ansızın dolaşırken bir koyunun sesi kulağına ulaştı. Kendi has adamlarına benim koyunumun sesidir dedi. O tarafa gittiler, tam dediği yerde idi. O koyunu geri getirdiler.”³⁶⁷²

Delhi Türk Sultanlığı devrinde orduların savaş aleti dışında yanlarında götürdükleri şeyler ve bu hususta nelere dikkat ettikleri hakkında bir hayli malumat

³⁶⁷¹ İbn Battûta, II, s. 585, 758-759.

³⁶⁷² Cüzcanî, s. 241.

bulunmaktadır. Mesela Fahr-i Müdebber, ordunun daima bir günlük azığını yanında bulundurması gerektiği fakat fazla azık ve gereksiz yükler taşınmaması gerektiği hakkında şu malumatı vermektedir: “Ordu/asker yanından bir günlük azığı ayrı tutmamalı³⁶⁷³. Susuz matara bulundurmamalı. Hiçbir zaman azık torbası saman, arpa, ekmek ve etten boş olmamalı ki zaman gelir daha az ot bulur veya bulamazlar, bulunmaz. Şöyle takdir edilmiştir ki büyük ordular[da] beş suvâri arasında veya 10 piyâde arasında bir deve olur; 10 suvâri veya 20 piyâde arasında bir deve olur. Ama hiçbir durumda ağır yolcu yükü ve azığına (sahip olunmamalı). Özellikle aciz kalmadan, zaruret durumunda onlarsız yapılabilen yaygı, kap kacak cinsinden fazla şeylere sahip olunmamalı³⁶⁷⁴.

Fahri Müdebber ayrıca hiçbir suvâri *biz* (درفش)siz, *çuvaldız* (جوالدوز)siz, *iğne* (سوزن)siz ve ip/halat (ريسمان)siz olmamalı. Yanında birkaç şerit hayvan derisi (دوال: devâl, sırim, şerit, hayvan derisi, ayrıca tasma³⁶⁷⁵) ve ip/halat (ريسمان) olmalı. Bunlar ile zarar gören at koşum takımlarını onarmalıdır demektedir. İlave olark at tedavisi için dağ (داغ: dağlama demiri) ve şâh (شاخ: hayvan boynuzundan hacamât kupası) bulundurulması gerektiğini de bildirmektedir³⁶⁷⁶.

Yukarıda görüldüğü üzere, suvârilerin ve muhtemelen piyâdelerin yanlarında bulundurması gereken önemli malzemeler arasında biz, çuvaldız denilen büyük iğneler, deri şeritler, ipler ve halatlar yer aldığı anlaşılmaktadır. Bu malzemeler istihkâm amacıyla çuval dikmek, askerlerin keçe veya sıkıştırılmış kumaşlardan yapılan koruyucu kalın ve sert giysilerinin sökülen yerlerini dikmek, at koşum takımlarının bozulan, eskiyen yerlerini tamir edebilmek için kullanılmaktaydı. Ayrıca çadırlarda meydana gelen hasarların onarımında da kullanıldıkları düşünülebilir. Suvârilerin atların tedavisi için dağlama aleti ve hacamat kupası taşımaları gerektiği de ortaya çıkmaktadır.

³⁶⁷³ Ordunun yanlarında daima bir günlük azık bulunmalıdır anlamında bu ifade kullanılmıştır.

³⁶⁷⁴ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 369.

³⁶⁷⁵ Bedr-i Çâçî, s. 171, 458'de 823. Açıklama.

³⁶⁷⁶ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 332-334.

Emîr Husrev-i Dihlevî orduda ketger yapımında çalışan, ağaçları kesen marangozların yanlarında keser (تیسه: tîşe) bulunduğunu, söz konusu istihkâm faaliyeti sırasında keser kullandıklarını bildirmektedir³⁶⁷⁷.

Sultanlar ve büyük emîrler haremelerini ve cariyelerini de askerî seferlere götürmekteydiler. Berenî'nin aktardığı şu olay bu durumu doğrulamaktadır: Ranthambor seferine çıktıktan sonra av esnasında Sultan Alâeddîn, yeğeni Egit Han tarafından suikasta uğradı ve öldüğü zannedildi. Bunun üzerine Egit Han, ordugâha gelip hükümdarlığını ilan etti ve biat aldı. Ardından hareme girmek istedi. Fakat Melik Dinâr, onu hareme bırakmadı, dostlarıyla silahlarını/zırhlarını kuşandı ve haremın önüne konuşlanıp haremi sağlamlaştırdı. Egit Han'a seni haremın içine bırakmamız için bize Sultan Alâeddîn'in başını göstermelisin dedi³⁶⁷⁸.

İsâmî, Sultan Kutbeddîn Melik Tuğluk'un ordu sevk ettiği her yere bütün haremını de götürme âdeti olduğunu belirtmektedir³⁶⁷⁹. Berenî, Muhammed Şâh Tuğluk'un vefat ettiği Tatta seferi sırasında onun ölümü ile çıkan olaylarda haremın düştüğü durumları aktarmaktadır: Fitne, kavga ve kadın ve çocukların yağmalanması korkusundan o iki üç gün halkın boğazından su ve ekmek geçmiyordu. Moğollar aralarında şöyle konuştular. "Göç esnasında orduya saldıralım, hâne ve avratlarını yağmalayalım. Hüdavendzade [Sultan Muhammed'in kız kardeşi] ve Sultan Muhammed'in büyük kız kardeşi, Melikerin haremleriyle birlikte aynı yerde gitmektedir." Ordu birkaç gün yol aldıktan sonra önden Moğollar arkadan Tattahılar orduya saldırdılar. Moğollar ordudan daha önde gitmekte olan kadınları, kenizekleri (cariyeleri), atları, davarları, suvârieleri ve eşyaları çaldılar. Neredeyse haremeleri yağmalıyor hazineyi develerle birlikte götürüyorlardı³⁶⁸⁰. Görüldüğü üzere, orduyla birlikte sultanın, meliklerin, askerlerin ve ordu halkının eşleri, kenizekleri ve çocuklar da yol almaktaydı.

Şems-i Sirac Afîf de han ve meliklerin cariyelerini sefere götürdüklerine dair şu olayı aktarmaktadır: "Han-i Azam Tatar Han'ın şerî işlerde o kadar korkusu vardı ki

³⁶⁷⁷ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 86.

³⁶⁷⁸ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 274.

³⁶⁷⁹ İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 354.

³⁶⁸⁰ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 532-535.

orduyla yola çıktığında -elbette بكستری\تسرى cinsinden birkaç cariyeyi yanlarında götürmek han ve meliklerin âdeti idi- Tatar Han kendi kenizekini (cariyesini) at üzerinde götürmezdi. Arabalar hazırlanmış idi ki ona Hint dilinde behker (بهكر) diyorlardı. Han-i mezkûr onu örtmek (gizlemek) için hücre gibi yapılmış örtülü bir taht yaptırmıştı. Nâmahremlerin bakışlarının onlara ilişmemesi için cariyeleri arabalar içine kilitliyorlardı.”³⁶⁸¹

Yukarıda aktarılan veriler ışığında askerî seferlere sultan, melik ve hanların harem ve cariyeleri ile iştirak ettikleri ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla askerî seferler sırasında kadınların rahat seyahat etmesi için kapalı arabalar, kadınlarının konaklaması için harem çadırları ve söz konusu harem ve cariyelerin her türlü eşyalarının da götürüldüğü ortaya çıkar.

Berenî, sefere götürmesi gereken meslek erbabını ve şeyleri ve bunların götürülme nedenlerini şöyle açıklamaktadır: Cihângîrler fetihlerde bulunurken ilk şart yanlarındaki ordunun kendi hayli (ailesi), tebası (hizmetkârları), karısı, çocuğu, mülkü ve malları üzerindeki bütün dikkatlerini toplamaları ve 10 yıl uzakta kalsalar da gönüllerinden ayrılık perişanlığını geçirmemeleridir. İkinci şart bendelerin başkentte buldukları bütün ihtiyaçlarını orduda da bulmalarıdır. Padişâh öyle tedbir almalı ki yiyecek, giyecek, ıtriya, çeşit çeşit meyve ve yemişler, macun ve tatlılar, turşular, ilaçlar, bengî şarabı (boza), beng (haşaş/esrar)den bütün o şeyler orduda mevcut olmalı. Onlarsız dinî ünsiyetler ve maslahatların derman olmadığı bütün âlimler, şeyler, fakihler taifesi, tabipler, müneccimler, sanatkârlar, pazarcılar, tacirler, kervancılar, celeb-keşân (at satıcıları)³⁶⁸², çalgıcılar, dansçılar, ağlayıcılar, hammaran (şarap satıcıları), oyuncular (hokkabazlar), kıssa anlatıcılar, güreşçiler, soytarılar uzak mevkilere asker sevk edildiğinde [orduyla birlikte] hazır bulunmalıdır. Böylece onları seyreden ve onlarla vakit geçiren askerler kendilerini başkentte bilirler. Gönüllerine gurbet duygusu hâkim olmaz. Gurbeti gurbet bilmezler. Dinî, dünyevî, nefsanî ve şehvani ihtiyaç duydukları

³⁶⁸¹ Afif, s. 393-394.

³⁶⁸² Celeb (جلب) kelimesinin kötü emelli kadın, orospu, kahpe anlamları da bulunmaktadır. Bkz. *Ferheng-i Fârsî be Türkî-yi İstanbûlî*, s. 361.

yönlerin çokluğundan ordugâhı başkent tasavvur ederler. Aziz (ailele)lerinin ayrılık acısını onlar üzerinden ve onlar ile uğraşırken geçirirler.”³⁶⁸³

Şems-i Sirâc Afif tarafından aktarıldığına göre “Fîrûz Şâh [Tuğluk], iki büyük, derin demir kazan yaptırmıştı. O kadar büyüktü ki her birinde onar kurt pişerdi. [İçerisinde] diğer avlardan ne kadar pişebileceği malumdur. Bu iki büyük derin kazan için 10 ayaklı demir dîgdân (tencere koyma yeri, sehpa) hazırlattı. O her iki derin kazanı her iki sehpaıyla birlikte 120 nefer kehâr [mutfak eşyası vb. taşıyan] sultanın seferlerinde rikâbın yanında götürürlerdi. Bir menzilde konaklandığında, av hayvanlarının avlanmasından çok miktarda et toplandığında o kazanda pişirirlerdi ve Allah’ın halkına dağıtırlardı. O kadar çok pişirilirdi ki halkın çoğu [ondan] yedi.”³⁶⁸⁴ Sultan Fîrûz Şâh’ın askerî seferleri sırasında sık sık avlara çıktığı görülmektedir. Dolayısı ile Şems-i Sirac Afif’in belirttiği gibi askerî sefer sırasında sultan bu kazanları ve sehpaları ve onları taşıyacak olan 120 kehârı yanında götürmüş olmalıdır.

Sîret-i Fîrûz Şâhî’de savaşta ve barışta ordunun yanında bulundurması gereken şeyler şöyle sıralanır: Emîr ve fakirden her kim ihtiyaç duyarsa hacetinin görülebilmesi için devamlı gerekli maddeler, edevât ve aletler, eşyalar, meslekler, sanatlar şunlardır: Öyle ki mağara ve madenlerden elde edilen hazineler, altın (نضار: nozâr), altın mücevherler (عسجاهای زهب: iscâh-i zehb), gümüş (فضه: fezze), halis altın parçaları (: زر رومی و بتره) Rûmî altını ve berte? (زر ساده) sâde/saf altın (akyân-i zobor), eritilmiş bakır (میس گداخته), kurşun (سرب: sorb), hünab (هنباب: hünab meyvesi), kurşun (رصاص: resâs), saf civa (سیماب: revâk-i sîmâb), sarı kurşun oksit (مرتك مردار: mertek-i mordâr)³⁶⁸⁵, zırnık (زرنیک), sülfat (زاک: zâk)³⁶⁸⁶, katran (قطران: kîr), boraks lehim (كفشیر لحام: lehâm-i kefşîr)³⁶⁸⁸, habe (خبه سهر سیاه: hebe sihr-i siyâh)³⁶⁸⁹, bakır topu/kabuğundan ayrılmamış

³⁶⁸³ Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, s. 241.

³⁶⁸⁴ Afif, s. 328.

³⁶⁸⁵ Mertek-i mordâr’ın diğer adı Mordârseng (مردارسنگ)dir. Renk yapımında, şişe yapımında ve plastik yapımında kullanılır. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2141, 2144.

³⁶⁸⁶ Zâc (زاج) diye de anılmaktadır. Bkz. *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, II, s. 1545.

³⁶⁸⁷ Yunanca katran. Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 480; Mamul, madeni olmayan, ateş alan ve siyah renk olan, asfalt yapımında kullanılan madde. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1742.

³⁶⁸⁸ Lehâm yani lehim; madenleri birbirine bitiştirmeye yarayan alaşımlardır, en önemlileri gümüş, kalay, bakır ve çinkodur. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1988; Ayrıca diğer adı bure (بوره) olan boraks da lehim yapımında ve ilaç yapımında kullanılmaktadır. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 379; II, s. 1819.

³⁶⁸⁹ Habe: siyaha çalan koyu renk, keder şişesi. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 903; 935; II, s. 1791.

834

olmalı, zengin ve fakir, zayıf bütün ihtiyaç sahiplerine ücretsiz olarak ulaştırılmalıdır³⁶⁹⁶.

Delhi Türk Sultanlığı hükümdarları askerî seferler sırasında, yanlarında çeşit çeşit tuzaklar götürdüklerine ve sık sık avlandıklarına göre yanlarında avlarda kullandıkları çeşitli avcı kuşlar, karakulak, kaplan, tazı vb. avcı hayvanları ve av için özel olarak yetiştirilmiş atlar ile bu hayvanların bakıcılarını, avlarda kullanılan ağ vb. vasıtaları ve söz konusu hayvanların muhafaza edildiği özel çadırları da beraberlerinde götürüyor olmalıdırlar. Zaten yukarıda sayılan listede yer alan avcı kuşları ve ceylan tuzakları benzeri şeyler de buna kanıt teşkil etmektedir. Muhtemelen diğer büyük emîrlar de aynı şekilde hareket etmekteydiler. Kerpiç kalıbı (کالبد خشت) ise sefer sırasında tehâneler inşa edilmesi gibi çeşitli inşa ve imar faaliyetlerinde kullanılmak üzere götürülüyor olmalıdır.

3.4.16. Orduda Giyim ve Saç Tarzı

Tâcü'l-me'âsir'de Gur Devleti devrinde Hindistan Hükümdarı Mu'izzeddîn Muahmmmed b. Sâm döneminin anlatıldığı bölümde "ham deriden gömlek" giyildiği³⁶⁹⁷, "gümüş kılıç kemeri" kuşanıldığı bildirilmektedir³⁶⁹⁸.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde, Abdullah b. Mahrû, muhtemelen Tuğluklar döneminde Melik Fahreddîn'e sultan tarafından diğer ihsanların yanı sıra has hilat, beyaz kemer verildiğini aktarmaktadır³⁶⁹⁹. Burada beyaz kemerden kastedilen muhtemelen Gur Devleti devrinde olduğu gibi gümüş kemer olmalıdır.

Tâcü'l-me'âsir'de Delhi ordusunun savaş hazırlığı anlatılırken "Lale [kırmızı] gibi abayı, lal hoftanı giydi ve nergis gibi zümrüt hûd (tulga)'ı başına koydu" denilmektedir³⁷⁰⁰. Burada giyilen kubâ/aba (önü açık uzun elbise), bir zırh çeşidi olan hoftan ve tulganın kırmızı renkte olduğu görülmektedir. Bunun nedeni yaralanma olduğunda kanın aktığının düşmana ve kendi askerlerine malum olmamasıdır. Özellikle hükümdarlar böyle bir tedbire başvurmaktadırlar. Böylece kırmızı renk abalar

³⁶⁹⁶ El yazması okunaklı olmadığından bazı kısımları okunamamaktadır. Bkz. *Sîret-i Fîrûz Şâhî*, s. 353, 354.

³⁶⁹⁷ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 145.

³⁶⁹⁸ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 103.

³⁶⁹⁹ *Înşâ-i Mâhrû*, s. 199.

³⁷⁰⁰ همتهای لاله قباى خفتان لعل در بر کرده و مثل نرگس خود زمرد بر سر نهاد Bkz. *Tâcü'l-me'âsir*, s. 290.

giyilmekte olduğu ortaya çıkmaktadır. Askerî giyimler içerisinde yer alan zırh ve aksamı dördüncü bölüm içerisinde “Zırhlar” başlığı altında ele alındığından bu kısımda söz konusu koruyucu giysilere yer verilmemektedir.

İbn Battûta’nın bildirdiğine göre bayram günlerinde Muhammed Şâh Tuğluk’un filleri önünde ilerleyen köleler ve memlûk erlerinin hepsinin başında altın bir külâh, bellerinde altın bir kemer bulunurdu. Bir kısmının kemerleri ise mücevherlerle bezelidir. Yine başta altın külâh, belde altın kemer, elde altın saplı kamçı taşıyan 300 civarında nakip de sultanın önünde yürürlerdi diye memlûkların giysilerini tarif etmektedir³⁷⁰¹.

İbn Battûta, emîrlere ve birlik komutanlarına elbise verilmesi ile ilgili şu geleneği aktarmaktadır: “Hint hükümdarının [Muhammed Şâh Tuğluk] âdeti, her şehrin emîrine ve askerî birlik komutanlarına biri yazlık diğeri kışlık olmak üzere senede iki defa elbise armağan etmektir. Bu elbiseler geleceği vakit emîr ve asker yola düşer, giysi getiren adamı görünce saygıyla bineklerinden inerler. Her biri hilatini alır, omzuna atar, sultanın bulunduğu yöne doğru eğilip reveransta bulunur.”³⁷⁰² *Mesâlikü’l ebsâr*’da ise Muhammed Şâh Tuğluk devrinde gulamlara yılda dört takım elbise verildiği bildirilmektedir³⁷⁰³.

İbn Battûta tarafından bildirildiğine göre askerler başlarına sarık sararlar. Şehadeti arzuladıklarında, ölümüne savaşmaya karar verdiklerinde ise bu sarıkları atlarının boyunlarına dolarlardı³⁷⁰⁴.

Şair Bedr-i Çâçî’nin beyitlerine göre gulâmların ve Müslümânların başlarına sardıkları sarık (دستار: destâr)lar zerd (sarı)³⁷⁰⁵, sîmâbî³⁷⁰⁶ ve siyah³⁷⁰⁷ renklerde olabilmekteydi. Başlarına sarı külâh takmaktaydılar³⁷⁰⁸ ve üzerine kuş tüyü

³⁷⁰¹ İbn Battûta, II, s. 657.

³⁷⁰² İbn Battûta, II, s. 720.

³⁷⁰³ *Mesâlikü’l ebsâr fi-memâlikü’l-emsâr*, III, s. 53-54; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü’l Ebsâr)*, s. 33; *Arab Accounts of India*, s. 23; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 297.

³⁷⁰⁴ İbn Battûta, II, s. 773-774, 859-860.

³⁷⁰⁵ Bedr-i Çâçî, s. 167, 197, 330, 341.

³⁷⁰⁶ Bedr-i Çâçî, s. 163, 167.

³⁷⁰⁷ Bedr-i Çâçî, s. 185.

³⁷⁰⁸ Bedr-i Çâçî, s. 83, 89, 123, 134, 167, 193, 198, 252, 257, 265, 331, 386.

yerleştirebilmekteydiler³⁷⁰⁹. Nakîbü'n-nukabâ tarafından giyilen mücevherle süslü, üç yanına tavus tüyü dikilmiş muazzam külah³⁷¹⁰ da külahlara gösterişli kuş tüylerinin yerleştirilmekte olduğunu göstermektedir.

Şems-i Sirâc Afîf ise Fîrûz Şâh Tuğluk döneminde gulâmların kıyafetleri hakkında şu bilgileri vermektedir: Üzerlerinde temiz elbiseler, [başlarında] “çekilmiş sarıklar” (روباکها کشیده), başlarında külah, ayaklarına lal (kırmızı) çizme, bellerinde bağlanmış destârçe (kuşak)ler vardı³⁷¹¹.

İsâmî, Celâleddîn Fîrûz Şâh Halacî devrinde Moğolları karşılayan Delhi ordusunu şöyle nitelemektedir:

Hepsi külahlı ve demir cüppeli (zırhlı) * Kemer bağlamış kurtlar sürü kastıyla.
Aldılar Moğol ordusunun önünü * Her taraftan tuttular Moğol'un yolunu³⁷¹².

Mesâlikü'l-efsâr'daki kayıtlara göre Muhammed Şâh Tuğluk döneminde emîrlerin ve askerlerin giyinme tarzı şöyledir: Sultan, hanlar, melikler ve diğer kılıç erbâbı (أرباب السیوف) Tatarî cübbe, Taklavat, Harezm'in İslâmî kuba'sını vücutlarının ortasından kemer ile tuttururlar ve beş veya altı “zirâ”dan³⁷¹³ uzun olmayan yapılan sarık takarlar. Emirlerin elbiseleri çoğunlukla beyazdır ve halkın çoğu genellikle altınla işlenmiş Tatarî cübbe giyer. Günlük kıyafetleri Moğol elbiseleri gibi altın işlemelidir. Bazılarının elbise kolları altın işlemelidir, bazılarının altın işlemleri de Moğollar gibi omuzlarının arasındadır. Şapkaları dört köşelidir (bu doğru mu?) ve mücevherler ile süslüdür, çoğunlukla yakut ve elmaslar ile kaplıdır. Saçlarını Mısır ve Şam (Suriye) askerlerinin gibi gevşek boğumlu örерler, [onlardan farklı olarak] boğumlarda ipek püskül kullanılır. Bellerine altın veya gümüş kemer bağlarlar; çizme ve mahmuz

³⁷⁰⁹ Bedr-i Çâçî, s. 331.

³⁷¹⁰ İbn Battûta, II, s. 653.

³⁷¹¹ Afîf, s. 268.

³⁷¹² زاهن قیاء و کلاه همه * کمر بسته گرگان بقصد رمه

ستادند پیش سپاه مغل * بهر سو گرفتند راه مغل Bkz. İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 206.

³⁷¹³ Zirâ: Arşın; dirsekten orta parmağın ucuna kadar olan bir uzunluk ölçüsü birimi (75-90 cm. arasında değişen uzunluğu vardır). Bkz. *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, IV, s. 3328.

giyerler; kılıçlarını savaşta takarlar barışta takmazlar³⁷¹⁴. Vezir ve katiplerin kıyafetleri askerlerin kıyafetleri gibidir fakat kemer bağlamazlar³⁷¹⁵.

Savaşçıların saçlarının uzun olduğu anlaşılmaktadır. Delhi Türk Sultanlığı devrinde geçen pek çok suikast sahnesinde maktullerin saçlarından çekilerek düşürülmesi bu durumun bir göstergesidir. Ayrıca Sultan İltutmuş adına basılan ve üzerinde elinde gürz tutan örgülü, uzun saçlı suvâri resmi barındıran sikkeler de bu duruma kesinlik kazandırmaktadır. (Sikkeler üzerindeki uzun saçlı suvâri figürleri için bkz. Ek XXIX, Ek LVIII, Ek LIX)³⁷¹⁶.

Fahr-i Müdebbir, saçların düşmanın eline geçmemesi için açıkta bırakılmamasını ve tırnakların uzaması için kesilmemesini tavsiye etmektedir³⁷¹⁷. Bu hususlar saçların ve savaş zamanında tırnakların uzun olduğunu göstermektedir. Muhtemelen saçlar uzun ise örgülü de olmalıdır. Yukarıda bahsedilen söz konusu sikke de bu hususu kanıtlamaktadır.

Şair Bedr-i Çâcî bir beytinde elbisenin yakasının nasıl olduğundan bahsetmektedir:

Ya mavi/lacivert yaka üzerinde sarı kuvvâre³⁷¹⁸dir * Veya yeşil kalkan üzerinde sarı yay³⁷¹⁹dandır³⁷²⁰.

Gulâm ve kenîzekler (kadın köleler), köleliklerinin alameti olarak kulaklarına yuvarlak ve ortası boş küpeler takarlardı³⁷²¹. Gazneliler devri eseri olan *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*'da geçen şu beyit gulâmların kulağına küpe takılmakta olduğunu göstermektedir:

³⁷¹⁴ Bu kısım eserin Türkçe tercümesinde “ikametgahlarında ve seyahatte oldukları süre dışında kılıç kuşanmazlar” şeklinde tercüme edilmiştir.

³⁷¹⁵ *Mesâlikü'l-ebâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 81-84; *Arab Accounts of India*, s. 50-51, 102-103; *Mesâlikü'l-ebâr*'ın Türkçe çevirisinde saçlar ve şapka kullanımı ile ilgili kısımlar üç nokta (...) ile tercüme edilmeden bırakılmıştır. Bkz. Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-Ebâr)*, s. 52-53.

³⁷¹⁶ Sultan İltutmuş (1210-1235) adına Bengal'de basılan gümüş sikke (Fotoğraf), Ek XXIX; Muhammed Bahtiyar Halacî'nin Altın Sikkesi Üzerindeki Kavisli Kılıç Tutan Suvâri (Fotoğraf), Ek LVIII; Bengal'de Basılan Sultan İltutmuş'un Altın Sikkesi Üzerinde Elinde Gürz Tutan Suvâri (Fotoğraf), Ek LIX.

³⁷¹⁷ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 473.

³⁷¹⁸ Kuvvare: Yakanın kenarına dikilen hilal şeklinde kesilmiş parçalar veya yuvarlak kesilmiş parçalar. Bkz. Bedr-i Çâcî, s. 433'de 406. beytin açıklamaları.

³⁷¹⁹ Bîcâde kemân: sarı yay. Bkz. Bedr-i Çâcî, s. 433'de 406. beytin açıklamaları.

³⁷²⁰ یا بر سیر سبز بیجاده کمان است Bkz. Bedr-i Çâcî, s. 121.

³⁷²¹ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 873.

Geldin dün sen bir iş peşinden * Halkası kulağında kulun olmuşum³⁷²².

Gur Devleti devrinde aynı şekilde sultanın gulâmlarının kulaklarına küpe takılmaya devam edildi. Nitekim *Tâcü'l-me'âsir*'de “bendelik (gulâmlık) ve çâkerlik halkasını kulağına taktı”³⁷²³ cümlesi bu duruma işaret etmektedir.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde bendelik alâmeti olarak küpe takma âdeti devam ettirilmişdir. *Tâcü'l-me'âsir*'de Delhi Türk Sultanlığı devrinin anlatıldığı bölümde geçen “çâkerlik ve itaat halkasını kulağına... taktı”³⁷²⁴, “[saltanat] mühür[ü] küpesini kulağına taktı”³⁷²⁵, “çâkerlik halkasını kulağında âleme düzen verenin mührü yapıyordu”³⁷²⁶ ifadeleri bu duruma işaret etmektedir.

Emîr Husrev-i Dihlevî de beyitlerinde zaman zaman bendelerin taktıkları küpelere yer vermektedir. Mesela bir mısrasında ‘Biz gulâmız, o kulaktan küpe çıkarma’ demektedir³⁷²⁷.

Benzer bir şekilde Şair Bedr-i Çâçî de birçok beytinde bu duruma işaret etmekte ve söz konusu kulağı halkalı gulamların sultan da olabildiklerine değinmektedir³⁷²⁸:

Halka şâhın bendelerinin kulaklarındadır * O nedenle başı üzerine koyar altın taç³⁷²⁹.

Gulâmlarının kulağında küpe hem gökyüzü hem yıldızlar * Şarapçının/Sarhoşun ihtiramı hem yere hem zamana³⁷³⁰.

Şâhın gulâmının olduğu her yerde küpe kulakta olsun * Her yerde büyükler sultanın ayağının altındaki toprak olsun³⁷³¹.

³⁷²² Bkz. *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 605. Geldi dün sen bir iş peşinden * Binde am gışte Halkı andr gosh

³⁷²³ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 221.

³⁷²⁴ Bkz. *Tâcü'l-me'âsir*, s. 138, 282. Halkê çâkerî ve fermânîrî dr gosh ... کرد

³⁷²⁵ Bkz. *Tâcü'l-me'âsir*, s. 300. Halkê çâkerî dr gosh mahr dr gosh کرد

³⁷²⁶ Bkz. *Tâcü'l-me'âsir*, s. 316-317. Halkê çâkerî dr gosh mahr âlem arâî mîkrd

³⁷²⁷ Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 747b. Ma bnde îm Halkê drân gosh dr mkn

³⁷²⁸ Bedr-i Çâçî, s. 79, 81, 130, 224, 230, 244, 279, 327, 378

³⁷²⁹ Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 378. Halkê dr gosh bndgân şh ast * âfsr zr az ân nhd br sr

³⁷³⁰ Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 327. Halkê dr gosh glâmş hm sîhr hm ncwm * jr ê nosh âhrâmş hm zmîn v hm zman

³⁷³¹ Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 79. Halkê dr gosh dr şh bad hr ja gdrn ast * xâk zir pâî sltn bād hr ja srwrân

3.4.17. Ordu ve Halk İlişkileri

Hemen hemen her devirde devletin bekâsı için ordu ve halk ilişkileri dikkat edilmesi gereken önemli sorunlardan biri olmuştur. Büyük Selçuklu Devleti devrinde Nizâmü'l-Mülk ordu halk ilişkilerinde dikkat edilmesi gereken hususlara dair iktâ sahiplerine -ki iktâ sahiplerinin büyük bir kısmının ordu ehli olduğunu akılda tutmak gerekir- şu tavsiyelerde bulunmaktadır:

Ellerinde iktâ bulunan iktâ sahipleri (mukta'an) reâyâyâ karşı nasıl davranacaklarını, kendilerine tefviz etmiş oldukları vergi (mal) havalesini nasıl alacaklarını bilmelidirler. (Bu davranış ve alış) iyi yolla (iyilikle) olursa, (kabule) sayandır.

Reâyânın şahsını, malını, oğlunu, emlak ve eşyasını emniyet altında tutacak (kadar) vergi (mal) almaları [-nın etkileri] kötü olursa, iktâ sahiplerine bunun için müsaade yoktur. Reâyâ padişahın dergâhına gitmek ve halini açıklamak isterse, onları bundan alıkoymasınlar. Her iktâ sahibi bundan “başka yaparsa” [başka türlü davranırsa], kendisinin iktâsını elinden alsınlar³⁷³².

Padişahın yüce alayı hareket edince, ineceği her merhalede ve konaklama yerinde ot ve erzak hazır bulunmuyor ve birçok zahmet ve gayretle elde etmek gerekiyor veya raiyyetten salma (kısmet) ile almak icap ediyor. Bu caiz olmaz; padişahın geçeceği bütün yollara, konaklama yeri köye ve çevresine -eğer burası iktâ ise hass yapılmalıdır-, bir ribata ve bir köy olmayan her yere, -o köyün yakınına onun hasat mahsullerini cem etmek için el konmalıdır. Böylece eğer ihtiyaç duyulursa (oradan geçilirse) sarf ederler. Eğer oraya gitmezlerse, (toplanan mahsulleri) satsınlar ve parasını hazineye getirsinler. Böylece, reâyâ sıkıntıya düşmesin ve ot yüzünden işte bir aksaklık meydana gelmesin³⁷³³.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde, Büyük Selçuklu devrine dair anlatılan geleneğin devam ettirildiği ordu-halk ilişkilerinde ne ordu ehlinin halka ne de halkın ordu ehline eziyet etmemesine büyük özen gösterildiği anlaşılmaktadır. Fahr-i

³⁷³² Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, s. 23.

³⁷³³ Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, s. 71.

Müdebbir, sultanlara ordu ve halk ilişkilerinde dikkat edilmesi gereken hususlar hakkında şu tavsiyelerde bulunmaktadır:

Ordu ehli, tebanın evlerine sabah hariç (صبح) hiçbir vakit inmesinler ve halka eziyet vermesinler. Böylece onların avrat ve çocukları nâmahremlerin, küstahların bakış ve ellerinden selâmette ve korunmuş kalsın. Padişâhın, ordu ve memlekete zinanın uğursuzluğunun bulaşmaması için Müslümânların avratlarına kendi isteğiyle veya zorla ve cebren el uzatmasınlar. Zina olan hiçbir orduya yüce Allah yardım etmez ve düşmanları onlar üzerine görevlendirir³⁷³⁴.

Sultan Kutbeddîn Aybek ordusu hakkında anlatılanlar, halkın evlerine inmeme kuralına riayet edildiğine işaret etmektedir: “Adaleti öyle tesis etmişti ki Türk, Gûrî, Horasânî, Halacî ve Râtkân (راتکان), Tekrân (تکران), Bâsaîdân (باسعیدان) ve tefârîk (تفاریق: düzensiz ordu birlikleri)³⁷³⁵ten Hindistan haşemi (ordusun)den hiçbir yaratılmış sahradan [bir] saman yaprağı, tek ekmek ve bir koyunu, bir mamureden bir tavuğu bir kimseden almaya cüret edemezdi. Veya [ordudan kimse] bir raiyyetin hânesini otlak/geçici hâne (سبج)³⁷³⁶ yapamazdı³⁷³⁷.

Ordunun eksik ücretle kumaş satın alarak, batıl ve düşük ayarlı gümüş (para) vererek halka zulüm ve sitem etmesini uygun görmesinler. Halk tarafından da gizli ve ziyade (âşîkar) zulmü kabul etmesinler ki askerlere yaraşır ve layık olan ve onlarsız yapamayacakları, onlarsız acze düşecekleri şeyleri fazla fiyatla satarlar, onlar da satın alır. Mesela 10 dirhemlik bir kumaşı 20 veya 30 dirheme mecburen satın alırlar. “Reis-i şehîr”e her hafta o konuyu kontrol etmesi ferman buyurulmalı. Bu bahaneyle kendi hisbet (şeriata aykırı şeyleri engelleme) hedefini yerine getirmiş olur. Onun kontrolünü yapmaz ise ilk önce reis üzerine tedarik etsin ki, askerler ellerindeki bütün paraları yitirmesin ve paralar esnaf grubunun eline düşmesin. Yoksa onlar define yaparlar

³⁷³⁴ *Âdâbü'l-harb ve's-ş-şecâ'a*, s. 116-117.

³⁷³⁵ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 631.

³⁷³⁶ Misafir, Dünya'dan kinaye geçici, ödünç ev, ödünç geçici menzil, geçici dinlenme yeri, kervansaray, bol suyu ve otu bulunan otlak yeri. Bkz. *Ferheng-i Câmi' Şâhnâme*, s. 602; *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, II, s. 1648.

³⁷³⁷ *Fahr-i Müdebbir, Tarikh-i Fakhru'd-Din Mubarakshah*, s. 33.

(parayı ellerinde tutarlar), alışverişte gümüş (para) azalır. Müslümânlar eziyet çekerler ve zararlar doğar...³⁷³⁸.

3.4.18. Marş Söyleme, Tekbir Getirme ve Nâra Atma Âdeti

Marş söyleme orduların ritmik ve düzenli hareket edebilmeleri, yürüyüş düzeninin aksamaması için çok önemlidir. Mareşal Maurice de Saxe ordular için marş söylemenin taşıdığı önem hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Yürüyüşlerde kimi asker yavaş gitmek ister kimisi ise hızlı gitmek ister. Kimi birlikleri ise istenilen hızda yürütebilmek çok zordur. Dönüşlerde bir grup koşarak gider, diğer grup sürekli geride kalır. Bu grubu hızlandırmak için dönülecek her köşede bir subayın bulunması gerekir. Bir taburun yürüyüşe başlaması tam bir komedi olur. Her an dağılacak ve güçlkle sendeleyeen hatalı bir makine gibi hareket eder. Ön tarafın hızlanmasını mı istediniz, arka taraf önün hızlandığını anlayana kadar arada boşluklar oluşur; bu boşlukları doldurabilmek için arka tarafın koşması gerekir, bir süre sonra ön taraf da koşmaya başlar ve her şey karmakarışık olur. Birliğin önünü hızlandırmaktan korktuğunuz için hızlı yürüme emri vermekten bile çekinirsiniz.

Bütün bu karışıklıkların ve bunları takip eden daha önemli olumsuzlukların çaresi aslında çok basittir ve bir doğa kanununa dayanır. Sanatın bütün gizini ihtiva eden ve şüphesiz komik görünen bu kelimeyi açıklayayım mı? Onları ahenkle yürütün. Bütün sır burada. Bu aynı zamanda Romalıların da yürüyüş şeklidir. Bu yüzden askerî marşlar yapılmıştır ve bu yüzden trampetlerle tempo verilir. Bu şekilde istediğiniz gibi askerleri hızlı ve yavaş yürütebilirsiniz. Arka taraf mesafeyi açmayacak, bütün askerler aynı anda yürüyüşe başlayabilecek ve bütün dönüşler hızlı ve düzenle yapılabilecektir. Askerlerinizin ayakları karma karışık olmayacak, her dönüşten sonra adımlarını uydurmak için yürüyüşe yeniden başlamanıza gerek kalmayacak ve askerleriniz şu anda yorulduklarının çeyreği kadar yorulayacaktır. Bütün bunlar fevkalade görünebilir. Herkes bütün gece dans edebilen insanları görmüştür. Bir adamı müzik olmadan yarım saat dans ettirip, dayanıp dayanamacağına bakın. Bu, bizim üzerimizde, müziğin kasları

³⁷³⁸ *Âdâbü'l-harb ve's-ş-şecâ'a*, s. 117.

fiziksel egzersize hazırlamak ve kolaylaştırmak gibi gizli bir gücünün olduğunu kanıttır.”³⁷³⁹

“Bahsettiklerimin yüzeyselliğinden, uyum içinde hareket etmenin önemi yeterince anlaşılmayabilir. Muharebe esnasında yürüyüş hızını arttırabilmenin ve azaltabilmenin önemi büyüktür. Romalıların beş saatte 35 km. yürüyebilmelerini sağlayan şey de bundan farklı değildi. Bu, Romalıların başlıca eğitim konularından biriydi...”³⁷⁴⁰

Delhi Türk Sultanlığı devrinde kadim zamanlarda olduğu gibi askerî marşlara çok büyük önem verilmektedir. Nitekim Delhi ordusu suda ve karada şarkı/marş söyleyerek ilerlemektedir. Daha önce ikinci bölümde “Mehter Takımı Neferleri” başlığı altında aktarıldığı üzere İbn Battûta’nın Muhammed Şâh Tuğluk devrinde Sind yöresinde Lâherî [Larbender] ve çevresine vali tayin edilen Alâülmülk Horasânî (Fasîhuddîn) ve yüklerini taşıyan 15 gemi ve bu gemilerde faaliyet gösteren mehter takımı hakkında anlattıkları ordunun suda ve karada şarkı/marş söyleyerek ilerlediğini açıkça göstermektedir³⁷⁴¹.

İbn-i Battûta tarafından aktarıldığı üzere mehterin suda ve karada mola verilinceye kadar sürekli şarkı söylemesi ve çalması sadece zevk için olamaz. Sudaki faaliyetleri kürekçilere ritim vermek için karadaki faaliyetleri ise ordunun düzenli, ritmik ve hızlı yürüyüşünü sağlamak için olmalıdır.

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda marşlar büyük bir öneme sahipti. Nitekim Berenî, Alâeddîn Muhammed Şâh devrinin en önemli şairlerinden Sadreddîn Ali, Fahreddîn Kavâs, Hamîdeddîn Râce, Mevlânâ ‘Ârif, ‘Abîd Hakîm, Şehâbeddîn Ensârî ve Sadr Bestî’nin Dîvân-i ‘Ârız’dan “şairlik” maaşı (mevâcib-i şâirî) aldıklarını bildirmektedir³⁷⁴².

Söz konusu şairler niçin saraydan değil de savaş bakanlığından maaş almaktaydı? Savaş Bakanlığı ile ilgili bir faaliyetleri var mıydı? Büyük bir ihtimalle

³⁷³⁹ Maurice de Saxe, a.g.e., s. 34-35.

³⁷⁴⁰ Maurice de Saxe, a.g.e., s. 36.

³⁷⁴¹ İbn Battûta, II, s. 589-590.

³⁷⁴² Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 360-361.

olmalıdır. Muhtemelen bu şairler Emîr Husrev-i Dihlevî gibi seferlere katılan cengâver şairlerdendi. Muhtemelen kazanılan zaferler sonucunda en güzel uslupla fetihnâmeler kaleme almakta ve seferde cereyan eden vakaları nazma çekerek eserlerinde yer vermekte, böylece söz konusu askerî faaliyetleri tarihe geçirmektedirler³⁷⁴³. Bunun dışında Delhi Türk Sultanlığı askerlerinin mezâmîr (marşlar)³⁷⁴⁴/bâng (marş) okuyarak taarruz ettiği kaynaklarda yer almaktadır. Bu mezâmîrleri de söz konusu şairler yazıyor olmalıydı.

Marşların söylenmesi-çalınması ile aynı zamanda düşmana korku salmak amacı da güdülmekteydi. Nitekim Emîr Husrev-i Dihlevî'nin aşağıdaki beyti bu hususa işaret etmektedir:

Davulların havası *tohi-gâhta*³⁷⁴⁵* Ki [Zira] hangi marşı çalayım kötü niyetlilerin kalbine.

Şân arayan ordu ki ne zaman öne çıkacak o gün * Ki bu memleket alanın muzaffer olması için³⁷⁴⁶.

Mesâlikü'l-ebâr'daki kayıtlara göre Muhammed Şâh Tuğluk'un Arapça, Farsça ve Hintçe üç dilde 1.000 şairi vardı. Sultanın dîvânı hepsine ödeme yapar ve onlara verilen hediyeleri sunardı³⁷⁴⁷. Metinde sadece dîvân ifadesi geçmesinden söz konusu 1.000 şairin maaşlarını Dîvân-i 'Ârız'dan almadıkları anlaşılmaktadır.

Askerleri sıraya koymak görevini uhdesinde taşıyan nâkîbler ve çavuşlar³⁷⁴⁸ bâng-i sultanî (marş)³⁷⁴⁹ okurlardı³⁷⁵⁰. Önemli bi husus ise gülbângların gece

³⁷⁴³ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 170-171.

³⁷⁴⁴ Mezâmîr: Ney eşliğinde okunan marşlar. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2162.

³⁷⁴⁵ Tohi-gâh/Tehi-gâh: Sırt ve böğür kısmı. Son omur ve leğen kemiği arasındaki yer. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 694; Fahr-i Müdebbir ölümöl darbe indirilecek yerler arasında bu kısmı da saymaktadır. Bkz. *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 469.

³⁷⁴⁶ دهل ها را هوای در تهی گاه * که کی بانگی زنم بر قلب بد خواه

Bkz. *Tuğluknâme*, s. 82.

³⁷⁴⁷ *Mesâlikü'l-ebâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 56; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-Ebâr)*, s. 35; *Arab Accounts of India*, s. 26.

³⁷⁴⁸ *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 276-277; İbn Battûta, II, s. 705; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığında Teşkilat*, s. 308.

³⁷⁴⁹ Bâng kelimesinin feryad, ezan anlamları bulunmaktadır. Burada sultanla ilgili bir marş kastediliyor.

³⁷⁵⁰ İsmâîl, *Futuhu's-Selatin*, s. 549; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurratü'l-Kemal*, vr. 230a.

baskınlarına karşı pusuda bekleyen askeri haberdar etmek için okunmasıydı. Gülbâğın peşinden pusuya yatan askerler yerlerinden dışarı fırlamakta ve hamle etmekteydi³⁷⁵¹.

Tekbir getirmek de askeri harekete geçirmek ve cesaretlendirmek için önemli yöntemlerden biriydi. Delhi Türk Sultanlığı ordusu, bir tekbir veya bir dabl (davul) çalma veya dohol (davul) çalma veya bir borazan üflemek ile hareket etmekteydi³⁷⁵². Savaşçılar, cengde nara atarlardı. Saf-kıran mübarizlerin nârası, can kulağına Hüsrevânî makamlardan daha hoş geliyordu³⁷⁵³.

3.5. ORDU VE PARA

Güçlü ve dâimî bir orduya sahip olabilmek daima ülkenin ekonomik durumuyla ilgili olmuştur. Ordunun istikrarı için maaşların düzenli ödenmesi ve maaş ödeme yöntemlerindeki kalıcılık çok önemlidir. Bu bölümde iktâ, ıtlak ve mevâcib konuları, maaşları ödeyebilmek için devletin aldığı tedbirler ve yapılan reformlar, orduda ganimet paylaşımı, sefer sırasında ordunun nakit para durumu, cülûs bahşişi gibi konular incelenecektir.

3.5.1. Askerlere Maaş ve İktâ Verilmesi

Delhi Türk Sultanlığı devrinde kuruluş yıllarında gulâmların maaşları iktâ sistemi ile sağlanmakta idi. Gulâmlara doğrudan doğruya hükümdarın tasarrufunda olan halisa³⁷⁵⁴ arazilerin de iktâ olarak tahsis edildiği vâki olurdu. Örneğin Sultan İltutmuş ordusunun kalb (merkez) kısmında yer alan 2.000 suvârinin ücretleri Düâb ve civarındaki hâlisa köylerden karşılanmaktaydı. Bu şekilde askerlere tahsis edilen hâlisa arâziye de iktâ deniliyordu³⁷⁵⁵. Askerî yararlılık veya hizmet karşılığı verilen iktâlar için *iktâ 'ât-i seyfi* (اقتاعات سيفي) tabiri de kullanılmaktaydı³⁷⁵⁶.

Sultanlığın kuruluş yıllarından itibaren iktâ sistemi uygulanmakla birlikte bu durum zaman zaman bazı yanlış uygulâmalara, suistimallere yol açmıştır. Söz konusu

³⁷⁵¹ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 53.

³⁷⁵² *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 370.

³⁷⁵³ نعره مبارزان صف شکن در گوش جان او خوشتر از نواهای خسروانی نماید Bkz. *Besâtînu'l-uns*, s. 292.

³⁷⁵⁴ Halisa (خالصه): 1. Padişâh veya devlete ait olan tarım arazisi. 2. Hams (beşte bir) ve zekâtı ödenmiş olan bir mal. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 895.

³⁷⁵⁵ Berenî, *Târîh-i Firûz Şâhî*, s. 61; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 239.

³⁷⁵⁶ *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 130.

gelişmeler üzerine iktâ sistemi yerine gulâmlara doğrudan hazineden maaş ödenmeye başlanmıştır. İktâlardan ise daha çok emîr, melik, han gibi yüksek rütbeli ordu kumandanları faydalanmaya devam etmişlerdi³⁷⁵⁷.

Alâeddîn Muhammed Halacî, Moğolların 695/1296 yılında 100.000³⁷⁵⁸, ardından 697/1297 yılı sonunda 200.000³⁷⁵⁹ ve sonuncusu 703/1303 yılında 120.000 kişilik³⁷⁶⁰ çok kalabalık suvâri birlikleriyle peş peşe gelen akınları yüzünden büyük tehlikeler atlatmaya başlayınca dikkatini kalabalık, güçlü ve devamlı bir ordu kurmaya verdi. Vezirleriyle müzakerelerde bulundu. Görüşmeler sonucunda, sadece büyük değil, iyi silahlanmış, donatılmış, iyi okçu, iyi atlı ve her bakımdan hizmete hazır seçme ve kalabalık bir ordunun gerekli olduğu kararlaştırıldı. Sultan Alâeddîn daha sonra büyük bir ordunun çok fazla masraf etmeden nasıl temin edilebileceğini tecrübeli vezirlerine şöyle danıştı: “Eğer kurulacak yeni orduya büyük bir meblağı her yıl düzenli olarak ödemeye devam edersem, şu anda hazine dolu olmasına rağmen beş ya da altı yıl içinde boşalacak ve hiçbir şey kalmayacak. Parasız bir devlet olmaz. Bununla birlikte iyi teçhîz edilmiş, seçkin askerlerden oluşan ve uzun yıllar hizmet edebilecek büyük bir orduya sahip olmayı çok istiyorum. Mürettebe, maaş olarak yılda ancak 234 tenge (gümüş para)³⁷⁶¹, -evsat (suvâr)a 156 tenge³⁷⁶² - dû-esbeh’e 78 tenge ödeyebilirim. İki atı olandan iki at ve hazırlığı [atların sürücüsü ve koşum takımları] ve bir atı olandan bir at ve hazırlığı talep ederim. Bu şartlar altında büyük bir orduya düzenli olarak nasıl bakılabileceğini bana söyleyin” dedi³⁷⁶³.

Alâeddîn Muhammed Halacî’nin danışmanları ve vezirleri görüşlerini şöyle bildirdiler: “Sultanın kurmayı istediği sürekli ve büyük ordunun bakımının az bir

³⁷⁵⁷ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 303; Muhammed Fatih Zengin, *Orta Çağ Türk İslâm Devletlerinde Türk Memlûkleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007, s. 38-39; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 315-316.

³⁷⁵⁸ Esterâbâdî, I, s. 357.

³⁷⁵⁹ Esterâbâdî, I, s. 360; Haluk Kortel’de 698/1299 olarak geçmektedir. Bkz. Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halacîler*, s. 57.

³⁷⁶⁰ Esterâbâdî, I, s. 380-381.

³⁷⁶¹ Haluk Kortel, tenge’yi yanlış olarak altın para olarak kaydetmiştir. Esterâbâdî, eserinde Alâeddin Muhammed Halacî’nin verdiği maaşı anlattığı kısımda bu sırada tenge gümüş paraya denir. Bir gümüş tenge 50 bakır paraya denir. Her bir bakır paraya çeytel denmektedir. Bu kitapta sadece tenge kelimesinin geçtiği her yerde gümüş para kastedilmektedir diye bu hususa açıklık getirmektedir. Bkz. Esterâbâdî, I, s. 388.

³⁷⁶² Berenî suvâra verilen maaşa eserinin bu kısmında yer vermemektedir. Esterabâdi ise bu tabirler yerine âlâ, evsat ve ednâ tabirlerine yer vermektedir. Evsat ile suvâr’ı kast ettiği anlaşılmakta ve evsatın 156 tenge aldığını bildirmektedir. Bkz. Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 303; Esterâbâdî, I, s. 388.

³⁷⁶³ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 303-304; Esterâbâdî, I, s. 388; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halacîler*, s. 62-63.

masrafla sağlanması mümkün değildir. Askerin atı, silahları, diğer techizatı, ordunun nafakası ve karı ve çocuklarının nafakası çok az para ile temin edilemez. Bununla birlikte zarurî ihtiyaçlar (hayat şartları) düşük bir harcamayla karşılanabilirse, o zaman sultanın 'küçük bir harcamayla büyük bir ordu kurması' düşüncesi gerçekleşebilir ve Moğolların gücüne karşı duyulan endişe bütünüyle ortadan kalkar.”³⁷⁶⁴

Bundan sonra Sultan Alâeddîn, vezirlerine şiddetli ve zalimce cezalara başvurmada erzak fiyatlarını düşürmenin yollarını sordu. Dîvânda bulunan vezirler ona hububât ve erzak fiyatlarının sultanın emriyle çıkarılacak tarifelerle sabitleştirilinceye kadar, hayat şartlarının ucuzlamayacağı cevabını verdiler. Bunu sağlamak için kuraklık dönemlerinde bile tahıl fiyatlarının ve diğer gıdaların ve kumaş fiyatlarının artmaması için at ve yük hayvanlarının, esir fiyatlarının artmaması için pek çok tavsiyelerde bulundular. Sultan, söz konusu tavsiyeleri yerine getirdi, bu amaçla çeşitli kurumlar kurdu ve kanunlar çıkardı³⁷⁶⁵ ve pazardaki bütün ürün çeşitlerinin fiyatlarını sabitledi. Berenî alınan tedbirler sonucunda kuraklık dönemlerinde bile Delhi’de hiçbir üründe kıtlık olmadığını ve sultanın koyduğu fiyatların bir dang (altıda bir oranı) bile artmadığını ve bu durumun Sultan Alâeddîn’in padişâhlığı dönemi dışında başaramadığını aktarmaktadır³⁷⁶⁶.

³⁷⁶⁴ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 304; Esterâbâdî, I, s. 382; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 63.

³⁷⁶⁵ Yusuf Hikmet Bayur’un belirttiği üzere bu kanunların ana çizgileri şunlardır: 1. Narh tayini. 2. Sultana ait ambarlarda zahire biriktirilmesi. 3. Çarşılarda pek sıkı denetleme. 4. Bütün zahire taşıma ve alıp satma ile uğraşanların tescili ve çarşıya gelen zahirenin çarşı denetleyicilerinin buyruğu altına konulması. 5. Köylünün ihtiyacından fazla zahire saklamamasının ve mahsülünü daha tarlada iken tecimerlere satılmasının sağlanması. 6. Çarşılarda olan bitenlerden Sultanın vaktinde haber alması. 7. Yağmursuz mevsimde (kıtlık zamanında) kimsenin ihtiyacı dışında zahire satın almaması. 8. Haliseler (sultana ait topraklar)den verginin para olarak değil, zahire olarak alınması ve mahsülün yarısına çıkarılması. Bu zahirenin sultanın ambarlarına konulması ve narh tutmak, yani pahalılaşmayı önlemek [için] gerekince piyasaya sürülmesi. Kumaşlar için de belirli kurallar vardı: 1. Delhi’de kumaşlar yalnız belirli bir yerde satılır. 2. Bir takım kumaş tecimerine hazine den iki milyon tenge borç para verilir, onlara kumaş aldırılıp istif ettirilir ve piyasada kumaş azlığı görülünce bu kumaşlar satışa çıkarılarak fiyat yükselmeleri önlenir. 3. Bey ve ileri gelenlerce kullanılan bazı iyi cins kumaşlar vesika ile satılır. At narhlarını tutmak için de sözü geçen genel ölçemlerden başka hilecilikleriyle ünlü at cambaz ve tellallarının tecimden (ticaretten) yasak edilmeleri gelir. Bkz. Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 303-319; Esterâbâdî, I, s. 382-388; Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, s. 312-313.

³⁷⁶⁶ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 304-319; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 63-66.

Berenî³⁷⁶⁷, Firişte³⁷⁶⁸ ve Esterâbâdî'de söz konusu fiyat tarifeleri şöyle aktarılmıştır³⁷⁶⁹:

Cinsi	Miktarı	İhtiyaç Maddesi	Fiyatı
Hububat	1 men	Buğday	7.5 çeytel (Bakır Para) ³⁷⁷⁰
	1 men	Arpa	4 çeytel
	1 men	شالی (Çeltik: Ayıklanmamış Pirinç)	5 çeytel
	1 men	ماش (Mâş: Nohut gillerden bir bitki) ³⁷⁷¹	5 çeytel
	1 men	Nohut	5 çeytel
Erzak	1 men	موت/موتنه	3 çeytel
	1 men	نمک دیدیدر (Tuz) ³⁷⁷²	5 çeytel
	5sîr	پیاز ³⁷⁷³ (soğan)	1 çeytel
	5 sîr	سیر ³⁷⁷⁴ (sarımsak)	1 çeytel
	1 sîr	نبت (Nöbet şeker)	2,5 çeytel
	1 sîr	شکر تری ³⁷⁷⁵ (Taze Şeker ?)	1.5 çeytel
	3 sîr	شکر سخ ³⁷⁷⁶ (Kırmızı Şeker)	1,5 çeytel
	1,5 sîr	روغن ستور	1 çeytel

³⁷⁶⁷ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, 305-310, 313, 314, 315; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halacîler*, s. 64: Bu tablo Haluk Kortel tarafından verilen tablo model alınarak hazırlandı. Bununla birlikte Haluk Kortel Bey'in kaydetmediği sotûr (dört ayaklı hayvanlar) ve diğer bazı kalemler ve Berenî'de geçmeyip de Firişte'de geçen kalemler, bu tablo oluşturulurken ilave edildi. Tabloyu oluştururken kullanılan kaynaklarda belirtilen birkaç rakam Haluk Kortel'in belirttiği rakamlar ile örtüşmemektedir.

³⁷⁶⁸ Esterâbâdî, I, s. 382, 384, 385, 386, 387, 388.

³⁷⁶⁹ Benzer bir tablo daha önce Haluk Kortel tarafından hazırlanmış olmakla birlikte burada verildiği şekilde dönemin kaynakları karşılaştırılmamış, verilen farklı bilgiler belirtilmemiş, verilerin alındığı kaynak ve sayfalar tabloda gösterilmemiş, gerekli açıklamalar yapılmamış, son olarak kaynaklarda verilen çeşitli ürünlere ait narhların bazıları söz konusu tabloda yer almamıştır. Haluk Kortel'in tablosu için bkz. Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halacîler*, s. 64.

³⁷⁷⁰ Tablodaki söz konusu para ve birimler Firişte'de şöyle açıklanmaktadır: O asırda tekne (tenge) bir tûle (توله) altın ve basılı gümüş paraya diyorlardı. Gümüş tenge 50 bakır para[dır] ve her bir bakır paraya çeytel deniyordu. Ve onun (çeytel) ağırlığının (vezn) ne kadar olduğu belli değildir. Ağızlardan işitildiğine göre iki tûle[den] çeyrek az (ربع کم) idi. "Men" o vakit 40 sîr [= 3 kg] idi. Her sîr 24 tûle idi. Bu kitapta mutlak tengenin zikredildiği her yerde gümüş tenge kastedilmiştir. Bkz. Esterâbâdî, I, s. 388. Esterâbâdî'nin bahsettiği sîr ise 75 grama denk gelmektedir. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1362; *Subh-u'l-aşa'a* da 1 Ceytel'in 4 parça (fulus: bakır para)'a denk geldiği bildirilmektedir. Bkz. *Arab Accounts of India*, s. 92; Çeytel, Alâeddin Muhammed Şâh (1296-1316) devrinde Mr. E. Thomas'ın hesaplamalarına göre gümüş tengenin 1/64'üne denk gelmekteydi. 1340'da ise şestgânî dirheminin 1/3'üne denk geliyor.... Ve 3 fulus (bakır sikke) değerinde idi. Bkz. Henry Yule- A.C. Burnell, *Hobson-Jobson: A Glossary of Anglo-Indian Colloquial Word and Phrases, and of Kindred Terms; Etymological, Historical, Geographical, and Discursive*, John Murray, London 1886, s. 349.

³⁷⁷¹ İbn Battûta, "mâş" adını bir çeşit "burçak" diye açıklamaktadır. Başka bir yerde ise burçaktan yapılan ekmektir diye açıklamaktadır. Anlaşılan mâş bir tür küçük bürülcüdür. Bu bitkiye Hindistan'da mung da denilmektedir. Bilimsel adının Phaseolus Radiatus olduğu Platts'ın sözlüğünde belirtilmektedir. Bkz. İbn Battûta, II, s. 602, 609, 765.

³⁷⁷² Firişte: Nemek (tuz)'un 5 sîr'i 1 çeytel. Bkz. Esterâbâdî, I, s. 387.

³⁷⁷³ Sadece Firişte'de var. Bkz. Esterâbâdî, I, s. 387.

³⁷⁷⁴ Sadece Firişte'de var. Bkz. Esterâbâdî, I, s. 387.

³⁷⁷⁵ Firişte: 2 sîr'i 1 çeytel. Bkz. Esterâbâdî, I, s. 387.

³⁷⁷⁶ Firişte: 2 sîr'i 0,5 çeytel. Bkz. Esterâbâdî, I, s. 387.

		(Tereyağı) ³⁷⁷⁷	
	3 ³⁷⁷⁸ sîr	روغن کنجد Susam Yağı	1 çeytel
	2 sîr	نبات مصری ³⁷⁷⁹	2 çeytel
	2 men	تنبالی (Tenbul yaprağı) ³⁷⁸⁰	5 çeytel
Kumaş	Miktar belirtilmeyenler muhtemelen 1 gez olmalıdır.	خز دلهی (Delhi İpeği)	16 tenge
		خز ³⁷⁸¹ کوله (Bir çeşit ipekli kumaş)	6 tenge
		خز مشروع شعری مهین (Bir çeşit ince ipekli kumaş)	3 tenge
		بردمهین با دوال لعل قلی (Bir çeşit keten kumaş)	6 çeytel
		برد کمینهسینم (Bir çeşit keten kumaş)	1 çeytel/6 çeytel (Firişte)
		استر لعل ناگوری (Bir çeşit Astar)	24 çeytel
		استر کمینه (Âdî Astar)	12 çeytel
		شیرین بافت مهین یاریک (İyi Şirin Dokuma)	5 tenge
		شیرین بافت میانه (Orta Şirin Dokuma)	3 tenge
		شیرین بافت کمینه (Âdî Şirin Dokuma)	2 tenge
		سلاهی مهین عالی (İyi Silahtî Dokuma)	6 tenge (Firişte 4 tenge)
		سلاهی میانه (Orta Silahtî Dokuma)	3 tenge
		سلاهی کمینه (Âdî Silahtî Dokuma)	2 tenge
	20 gez	کرپاس یاریک (Karpâs-i Bârîk: Bir çeşit Pamuklu Kumaş)	1 tenge
	30 gez	کرپاس میانه (Orta Karpâs) ³⁷⁸²	1 tenge
	40 gez	کرپاس کمینه (Âdî Karpâs)	1 tege

³⁷⁷⁷ Firişte: 2 sîr'i 0,5 çeytel. Bkz. Esterâbâdî, I, s. 387.

³⁷⁷⁸ 3 sayısı sehven سر şeklinde yazılmış.

³⁷⁷⁹ Sadece Firişte'de geçiyor. Bkz. Esterâbâdî, I, s. 387.

³⁷⁸⁰ Sadece Firişte'de var. Bkz. Esterâbâdî, I, s. 382.

³⁷⁸¹ کوله (کوله): Mekân ismidir. Bkz. Esterâbâdî, I, s. 384.

³⁷⁸² Esterâbâdî, I, s. 384.

		چادر (Çadır: Kefen, battaniye)	10 çeytel
At	1	1. sınıf at	100-120 tenge
	1	2. sınıf at	80-90 tenge
	1	3. sınıf at	65-70 tenge
	1	تتو (Tetev/tatû) diye adlandırılıp dîvân'dan geçemeyen atlar ³⁷⁸³	10-25 teng
Köle	1	کنیزک کاری (Hizmetçi kız)	5-12 tenge
	1	کنیزک کناری (Cariye)	20-30-40 tenge
	1	برده (Erkek hizmetkâr) ³⁷⁸⁴	100-200'den az tenge (Berenî: böyle berde günümüzde 1000-2000 tengeye bulunamaz)
	1	غلام بچه امرد خو برو (Güzel yüzlü çocuk gulâm)	20-30 tenge
	1	غلامان کار کرده (Tecrübeli İşçi)	10-15 tenge
	1	غلام بچگان نوکاری (Genç Hizmetçi)	7-8 tenge
Sotûr (Dört ayaklı hayvanlar)	1	بهترین ستور باری (En iyi yük hayvanları)	4-5 tenge (Berenî: şu anda 30-40 tengedir)
	1	ستور جفتی (damızlık/tarla sürmek için hayvanlar)	3 tenge
	1	ماده گاو گوشتی (Etlik Dişi İnek)	1,5-2 tenge
	1	گاو شیراور (Süt veren Dişi İnek)	3-4 tenge
	1	گاو میش شیر (Süt veren Manda)	10-12 tenge
	1	گاو میش گوشتی (Etlik Manda)	5-6 tenge
	1	گوسپند فربه (Semiz Koyun)	10-12-14 tenge

³⁷⁸³ Firişte'de 'tetev' (تتو) kelimesi 'yâbû' (يابو: beygir) şeklinde geçmektedir ve 10-20 tenge olarak gösterilmektedir. Bkz. Esterâbâdî, I, s. 385.

³⁷⁸⁴ Firişte'de gulâm ve kenizekin âli derecesi 100-200 tenge (کنیزوگلم، علی را صد تا دویست تنگه), ortası 20-40 tenge ve ednası 5-10 tenge olarak olarak kararlaştırıldığı geçmektedir. Bkz. Esterâbâdî, I, s. 386.

EK LVI: Alâeddîn Muhammed Halacî Devrinde Büyük Bir Orduyu Besleyebilmek İçin Gerekli Şeyler ve Temel İhtiyaç Maddelerine Konan Narhlar. (Tablo: Berenî, Firişte ve Esterâbâdî'ye Göre).

Berenî söz konusu ihtiyaç maddelerinin dışında külahtan موه'ye, taraktan iğneye, şeker kamışından sebzeye, herîse (et ve hububatan yapılan bir tür yemek)den çorbaya, sabun helvasından susam tatlısına (ريوري: susamdan yapılan bir çeşit tatlı)³⁷⁸⁵, kâk (şeker ve yağ ile pişirilmiş bir çeşit kuru ekmek)dan beryân (kebab olmuş et)a, behtî ekmeğinden (نان بهتى) balığa, tenbûl yaprağından (برگ تمول)³⁷⁸⁶, reng-i sepârî (رنگ سپارى)³⁷⁸⁷ye, çiçekten yeşilliklere, ayakkabıdan terliğe, kâseden testiye pazara gelen her şeye Sultan Alâeddîn'in narh koyduğunu ve bunları sıkı bir şekilde takip ettirdiğini, kurallara uymayan pazarcılara dayak, sopayla dövme, zincîre vurma, yüzlerini yaralama ve benzeri cezalar verildiğini aktarmaktadır³⁷⁸⁸.

Berenî, ordu hazırlıklarının tamamlanabilmesi için güçlü bir ordu beslenebilmesi için pahalılığın ve ihtikârın (tekelleşme) devlet tarafından engellenmesinin gerekliliğini ve alınması gereken önlemleri uzun uzun anlatmaktadır³⁷⁸⁹. Berenî, “ordu hazırlıkları için gerekli olan ihtiyaç maddelerinin ve halkın yaşam vasıtalarının ucuzlamasında birkaç dinî ve dünyevî menfaat vardır. İlk faydası hangi ülkede ve başkentte tahıl, geçim vasıtaları, kumaş, atlar, ordu hazırlık malzemeleri ucuzlar ve kolay temin edilirse padişâhın padişâhlığının sermayesi ve halkın koruyucusu olan ordu hızlı bir şekilde düzene girer ve kalıcı olur. Bu menfaat hem padişâha hem orduya hem de halka sirayet eder...” demektedir³⁷⁹⁰.

Alâeddîn Muhammed Şâh'ın ekonomik düzenlemeleri sonucunda halk bolluk ve refah içinde bir yaşam sürmeye başladı. “Maaş ve savaş araç gereçleri ucuzladıktan sonra askerlerin yıllık maaşı şu şekilde kararlaştırıldı: ‘Alâ sipâhî (علا سپاهی: iki atı olan) 234 tenge, evsât (اوسط: tek atı olan) 150 tenge ve ednâ (ادنى: muhtemelen cılız atı olan ve

³⁷⁸⁵ Susamdan yapılan bir çeşit tatlı. Bkz. Esterâbâdî, I, s. 387.

³⁷⁸⁶ Tenbûl (تنبول): Hindistan'da biber ve âhek (kireç) ile birlikte çiğnenen bir bitkinin yaprağıdır. Bkz., *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 785.

³⁷⁸⁷ Reng: Saçları siyahlaştırmak için saç ve sakala kına ile birlikte sürülen, nil yaprağı, çivit otu.

³⁷⁸⁸ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 315-316; Esterâbâdî, I, s. 386-387.

³⁷⁸⁹ Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, s. 131-143.

³⁷⁹⁰ Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, s. 133-134.

kendi ehliyeti düşük asker) 78 tenge. Böylelikle 475.000 suvârilik³⁷⁹¹ bir ordu kuruldu. Ordunun çokluğu sayesinde Moğolların geliş kapılarının ve tecavüzlerinin önü kesildi. Moğol taifesi zaman zaman Delhi'ye kastetseler de ya hepsi katlediliyorlar ya da esir oluyorlardı.³⁷⁹²

Alâeddîn Muhammed Şâh, savaşçıların geçim şartlarının ucuzlaması için gösterdiği büyük gayretler ile birlikte çok da disiplinliydi. Sultan, Kadı Muğîseddîn ile yaptığı görüşmede arza ulaşmayan, teftişten geçmeyen suvâriden üç yıllık maaşını telafi ettirdiğini/iade ettirirdiğini söylemektedir³⁷⁹³.

Kureşî, Alâeddîn Muhammed Şâh döneminde suvâriilerin maaşları konusunda şu görüşü ileri sürmektedir: Atlı askerler müretteb, suvâr ve dû-espeh olarak üçe ayrılır. Bunlarda dû-espeh kelime anlamının aksine iki atı olanlara denmemektedir. Kureşî, dû-espeh'in suvâr'dan daha düşük mertebede olduğunu ve suvârın da mürettebden daha düşük mertebede olduğunu aktarmaktadır. Buna delil olarak Berenî'de geçen bir "dû-espeh" in 10 Moğolu esir ettiği, bir suvârın 100 Moğol suvârisini esir ettiği kaydını gösterir. İkinci bir delil olarak ise mürettebin 234 tenge yani 78 tenge kendisi için ve 78'er tenge de ikişer atı için yani toplamda 234 tenge maaş almasını göstermektedir. Dolayısıyla Müretteb 234, suvâr 156 ve dû-espeh 78 tenge maaş almaktadır³⁷⁹⁴.

Haluk Kortel ise söz konusu maaşın bir at besleyen asker için 234 tenge iken, iki at besleyen asker için 78 tenge fazla, yani 312 tenge olarak düzenlendiğini ileri sürmektedir³⁷⁹⁵.

Suvâri maaşının belirlenmesinde suvârinin sahip olduğu at sayısı ve atların niteliği çok önemliydi. Ordunun teftişi ('arz-i leşker) sırasında atların durumuna da bakılır savaşa yarar olup olmadıkları kontrol edilirdi. Teftişlerde askerlerin kendilerine ait

³⁷⁹¹ Bir kısmının iki atı olmak üzere

³⁷⁹² Esterâbâdî, I, s. 388.

³⁷⁹³ Bkz. Nizâmuddîn Ahmad, s. 156; Esterâbâdî, I, s. 379.

³⁷⁹⁴ Ishtiaq Husain Qureshi, a.g.e., s. 141, 250-253; Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 303, 319, 320.

³⁷⁹⁵ Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 62.

olmayan bir atı gösterip daha fazla maaş almalarına engel olmak için atlara “dağ” adı verilen resmî damgalar vurulurdu³⁷⁹⁶.

Berenî, Gıyâseddîn Şâh Tuğluk (1320-1325) dönemindeki asker maaşları ve nasıl ödendiği hakkında şu bilgileri aktarmaktadır: “Gıyâseddîn Şâh Tuğluk dört-beş senelik padişâhlığı müddetince orduya kendi gözetimi altında [maaş olarak] nakit altınlar verdi. Orduya ulaşanları [maaşlarını] tam bir kontrol altında tuttu ve ordunun sabit maaşlarından bir şeyin azaltılmasını uygun görmedi. Orduyu doğru yola getirip hazır ve düzenli tuttu.”³⁷⁹⁷ “Onun padişâhlığı müddetince ordunun mevâcibleri (maaşları) tamamen nakit olarak ulaşıyordu. Kimsenin mevâcibinden (maaşından) bir dirhem ve bir dang (altıda bir) [bile] eksilmiyordu.”³⁷⁹⁸

Gıyâseddîn Şâh Tuğluk (1320-1325) saltanat tahtına oturunca Niyâbet-i ‘Ârız-i memâlik ve Dîvân-i ‘Ârız-i memâlik’in hal, akd, kabz ve besâtı (meclis, resmî kayıt defteri) Sirâcûlmülk Hâce Hâcî’ye verildi. Bütün ordunun istikameti olan hilye (askerlerin yüz ve bedenlerindeki müşahhasatlar), ok [atışı], dağ (atlar ve diğer savaş hayvanları üzerindeki resmî devlet damgası) ve atların kıymetinin Alâî döneminde olduğu gibi imtihan edilmesini (kontrol ve sınavdan geçirilmesi) ordu hakkında ferman buyurdu. Emekli olmuş gösterip orduya gitmeyen nâmerd hakkında cezalandırma, azarlama, şiddetle muamele edilmesini buyurdu. Orduya [taht gasıbı] Husrev Han³⁷⁹⁹’dan ulaşan şeyleri ordunun bir yıllık maaşına saydı, askerlerin [normal] maaşından fazla olarak ulaşan her şeyin askerlerden hemen talep edilmemesini ve “Ordunun Fazlalıkları Defteri” (دفتر فاضلات حشم)’ne kayıt edilmesini ve askerlerin mahvolmaması için gelecek senelerde tedricen maaşlarından azaltılmasını (alınmasını) buyurdu. Yağma olarak ele geçirilmiş ve paylaştırılmadan arız naiblerinde kalmış olan malları geri almalarını buyurdu. Gıyâseddîn Şâh Tuğluk dört-beş senelik padişâhlığı müddetince orduya kendi gözetimi altında [maaş olarak] nakit altınlar verdi. Orduya ulaşanları [maaşlarını] tam bir kontrol altında tuttu ve ordunun sabit maaşlarından bir

³⁷⁹⁶ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 438, 476-477; Afif, s. 298-301; Esterâbâdî, I, s. 452; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 302.

³⁷⁹⁷ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 438,

³⁷⁹⁸ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 441-442.

³⁷⁹⁹ Kutbeddîn Mübârek Şâh’a suikast düzenleyerek tahtı ele geçiren Hindû gulâm.

şeyin azaltılmasını uygun görmedi. Orduyu doğru yola getirip hazır ve düzenli tuttu.³⁸⁰⁰

Fiyatların devlet tarafınan kontrol edilemediği zamanlarda ise hayat şartları ağırlaşmaktaydı. Bu nedenle askerlere hazineden daha fazla maaş ödenmesi gerekmekteydi. Nitekim fiyatlar kontrolden çıktığından dolayı Muhammed Şâh Tuğluk döneminde yıllık ücret, yükseltilmiş 500 tenge olarak verilmeye başlanmıştır³⁸⁰¹.

Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351), tahta oturur oturmaz savaş hazırlıklarını acele olarak yapmaları, yeni savaş araç-gereçleri almaları için orduya bir yıllık maaşını hazineden altın olarak vermişti³⁸⁰².

Alâeddîn Muhammed Şâh döneminde asker maaşlarını düşük tutmak için alınan tedbirler daha sonraki sultanlar döneminde de kısmen uygulanmış fakat tam olarak başarıya ulaşılammıştır. Abdullah b. Mahrû otuzuncu mektubunda -muhtemelen Muhammed Şâh Tuğluk veya Fîrûz Şâh Tuğluk dönemine aittir- ihtikâr yani tacirlerin malları stoklayıp fiyatları yükseltmeleri ve sonra da pahalıya satmalarını ele almaktadır. Mektupta uyarılara rağmen tacirler ve bazı zanaatkârların ihtikâr yaptıkları anlatılır. Ayrıca saltanat gemileri ile odun ve şeker getirildiği ve bu ürünlerin normal fiyattan piyasaya sürülerek fiyatların düşürüldüğü, halk ve askerlerin böylece rahatlatıldığı ayrıca beytûlmalin de bu sayede bir miktar para kazandığı aktarılmaktadır³⁸⁰³.

Muhammed Şâh Tuğluk, İskender gibi “Yedi İklimi” ele geçirmek istediğinden ve hazinesi bu işe yetmediğinden bu iş için gerekli kaynağı temin etmek için bakır sikkeleri icat etti³⁸⁰⁴. Çindeki kâğıt paralar gibi yaygınlaştırmaya çalıştı. Bakır sikkenin altın ve gümüş sikkenin yerini alması için uğraştı. Fakat bu işte başarıya ulaşamadı, isyanlarla karşı karşıya kaldı, Hindûların çok sayıda sahte para basması nedeniyle

³⁸⁰⁰ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 438.

³⁸⁰¹ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 316; Muhammed Fatih Zengin, *Orta Çağ Türk İslâm Devletlerinde Türk Memlükleri*, s. 38-39.

³⁸⁰² İsmâî, *Futuhu's-Selatin*, s. 410.

³⁸⁰³ *İnşâ-i Mâhrû*, s.71-72.

³⁸⁰⁴ Burada icat etti ifadesi ile gümüş para yerine bakır sikkelerin kullanımını yaygınlaştırmaya çalışması kastediliyor olmalıdır.

hazine zarar etti, bakır paraları geri toplatmak zorunda kaldı ve [bu yüzden] hazine neredeyse boşaldı³⁸⁰⁵.

Muhammed Şâh Tuğluk'un başkent değiştirme kararından sonra ikinci çılgın kararı Muhammed Halacî'nin askerlerine ve egemenliği altındaki kentlere yiyecek sağlamak için düşündüğü tahıl gelirlerini toplama sitemini [iktâ] değiştirme kararı oldu. Muhammed Şâh Tuğluk iyice büyüyen topraklarında para naklini kolaylaştırmak için arazi gelirlerinin bundan böyle para olarak toplanmasına karar verdi. Sikke ve basılabilir gümüş stokunun dolaşıma yaygın olarak para sokmaya yeterli olmadığını fark ettiği zaman, planı iptal etmek yerine Hintlilerin (ve dünyanın büyük bölümünün) hiç deneyimi olmadığı bir yöntemle sembolik bakır paralar bastı. Taklitçilik [kalpazanlık] çok geçmeden yaygınlaştı, gelir sistemi çöktü ve belirsiz hedeflerini gerçekleştirmek için İran ve Orta Asya'ya yaptığı maliyetli askerî seferler başarısızlığa uğrarken, yönetimi de bu çöküşü izledi³⁸⁰⁶.

Berenî, büyük bir ordu kurmanın ve bu orduyu dağıtmadan tutmanın hazineyi ne kadar yıprattığına dair Muhammed Şâh Tuğluk döneminden bir örnek vermektedir. "Muhammed Şâh Tuğluk, Horâsân'a asker sevk etmek için³⁸⁰⁷ kıyaslanamaz büyüklükte bir ordu oluşturulmasını ve hadsiz hesapsız çaker (asker) alınmasını ferman buyurdu. İlk sene mevacibi (maaşlar) hem hazineden hem iktâlardan verdiler. 370.000 suvârilik orduyu ganimet paraları sayesinde diğer sene de yerinde sabit kalması için gaza ve cihatla meşgul edemediler. İkinci sene orduyu sabit tutabilmek için ne hazinede o kadar vecih (maaş) kaldı ne iktâlarda kaldı. Ordu dağıldı, kendi başını aldı, kendi kazanç ve işi ile meşgul oldu. Hazineden lekler (100.000'ler) ve korurlar (500.000'ler) harcandı."³⁸⁰⁸

Muhammed Şâh Tuğluk, Horâsân'a asker sevk etme hayali ve büyük bir ordu oluşturma sevdası ile harekete geçti. Hazine yeterli olmadığından tekrar iktâ sistemine geçiş yaptı. Maaş ve iktâ sistemini birlikte kullandı. Görüldüğü üzere, ganimet

³⁸⁰⁵ Esterâbâdî, I, s. 451.

³⁸⁰⁶ Burton Stein, *Hindistan Tarihi*, s. 142-143.

³⁸⁰⁷ Firişte Sultan Muhammed Şâh Tuğluk'un 'iskân edilmiş bütün Dünya' (ربع مسكون) yı fethetmeyi planladığını yazmaktadır. Ardından hizmetine giren Moğol hezare emirlerinin ona İran ve Turan'ın fethini kolay gösterdiklerini anlatmaktadır. Bkz. Esterâbâdî, I, s. 452.

³⁸⁰⁸ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 476-477; Esterâbâdî, I, s. 452; Nizâmuddîn Ahmad, s. 203.

olmaksızın devlet böyle büyük bir ordunun maaşını, maaş ve iktâ sistemini birlikte kullandığı halde, ancak bir sene ödeyebilmiş ve ikinci sene ordu geçim sıkıntısından dağılmıştır. Ordu çok büyük olduğundan bu orduyu ganimetle beslenmenin ve hepsine yetecek kadar ganimet bulmanın da sorun teşkil ettiği görülmektedir.

Sultanlığın başkentten uzaktaki iktâlarında zaman zaman askerlerin haklarının ödenmesinde iktâ sahipleri tarafından kusurlar gösterildiği ve bu durumun iktâ sahipleri arasında iç çatışmalara neden olduğu anlaşılmaktadır. Sirhindî, bu hususta Muhammed Şâh Tuğluk döneminde Kadir Han hakkında şu hadiseyi anlatmaktadır: “O (Kadir Han) gümüş cinsinden çok mâl (vergi) topladığından iki üç ay sonra sarayının içine getiriyor ve bir yere yığıyordu. Bu şekilde *dâhûl* (otağ/saray) önünde tepe yapacağım, her ne kadar fazla toplarsam (yapılacak) her bir hizmet için daha iyi olur diyordu. Melik Hüsâmeddin (başkentten) uzak iktâlarda fazla mal toplamak zararlıdır, halk tamah eder ve az bilenler ne sebeple başkente göndermiyor diye şüpheye düşerler, ne kadar hazine malı toplanırsa padişâhın hazinesine gönderilmesi daha iyi olur diyordu. O dinlemiyordu. Ne ordunun hakkını orduya veriyor ne de hazineye vergi gönderiyordu. Ordu ona (biriktirilen paraya) tamah etmişti. Aynı şekilde Melik Fahreddin geldi, onun askeri Fahreddin ile yoldaş oldular, onu (Kadir Han’ı) öldürdüler. Fahreddin, Senâr Gânev’de yerleşti ve kendi samimi gulâmını Bengal’e yerleştirdi.”³⁸⁰⁹

Muhammed Şâh Tuğluk devrinde *Mesâlikü'l-epsâr*'daki kayıtlara göre Han, melik, emîr ve sipehsâlârların her birinin Mısır ve Suriye’de olduğu gibi arpaltığı (iktası) vardı ve yalnızca kendi iâşelerinden sorumluydular. Hiçbir subay emrinde asker çalıştıramazdı. Askerlerin iâşe ve maaşları sultan tarafından karşılanırdı. Han, melik (vali), emîr ve sipehsâlârların hazine tarafından verilmiş kendi iktaları vardı. Bu iktaların sayısı artmasa bile eksilmezdi. Kısacası gelirleri oldukça iyi düzeydeydi. Her bir han lekler yani 100.000 tenge (*Subh-u'l-aşa*'ya göre ise iki lek: 200.000 tenge)³⁸¹⁰ maaşa sahipti ve her bir tenge sekiz dirhem idi. Bu onların kişisel kullanımı içindi. Onun dışında hiçbir şey askerleri için harcanmıyordu. Melikler 50.000-60.000 tenge, emîrlar 30.000-40.000 tenge ve sipehsâlârlar 20.000 veya ona yakın bir miktar tenge maaş alırdı. Diğer subaylar 1.000 tangeden 10.000 tengeye kadar maaş alıyorlardı. Sultanın

³⁸⁰⁹ Sirhindî, s. 104-105.

³⁸¹⁰ *Arab Accounts of India*, s. 104.

memlûklarından her bir gulâm 1.000'den 5.000 tengeye kadar maaş, “yiyecek, elbise ve hayvanları için yem alıyorlardı” (Giysi, iâşe ve atının bakım masraflar bu rakama dahil değildi)³⁸¹¹. Askerlerin ve memlûkların arpalığı yoktu, ama hazineden tahsis edilen ve gümüş olarak ödenen maaşları vardır. Diğer subaylara birer arpalık verilirdi. Bunların yıllık geliri artmasa bile, eksilmezdi de. Bazı subaylar ise arpalıklarından gelmesi beklenen gelirin iki misli veya daha fazlasını alırlardı³⁸¹².

Sultanın gulâmlarına gelince her birine istihkak olarak her ay iki men buğday ve pirinç; günlük olarak üç sîr et ve onun için gerekli olan ne varsa ve aylık olarak 10 beyaz (gümüş) tenge ve her yıl dört takım elbise verilirdi³⁸¹³.

Sultanın kabul zamanında sabah ve akşam günde iki defa sofrâ örtüsü yayılır ve hanlar, melikler, emîrler, sipehsâlârlar ve ordunun ileri gelenleri arasından 20.000 insan öğünlerini alırlardı³⁸¹⁴.

Fîrûz Şâh Tuğluk (1351-1388) devrinde Alâeddîn Muhammed Şâh tarafından kaldırılan iktâ sistemi tekrar geçerli hale getirildi. Devamlı askerler vechî denilen maaşlarını kendilerine verilen “ıtlak” adı verilen belgeyi (çeki)³⁸¹⁵ göstererek iktâlardan alırlardı. Gayr-i vechî denilen ve sefer zamanlarında orduya alınan askerler ise maaşlarını devlet hazinesinden alırlardı³⁸¹⁶.

Alâeddîn Muhammed Şâh tarafından iktâ uygulamasının kaldırılması ve Fîrûz Şâh Tuğluk tarafından tekrar iktâ sistemine geçilmesi Şems-i Sirâc Afîf tarafından şöyle açıklanmaktadır: “Sultan Fîrûz Şâh halka kıyas edilemez servetler vermiş ve bu iş için ihsan elini açmıştır. Her birinin değerine göre bazılarını 10.000, bazılarını 5.000, bazılarını 2.000 tengelik servet ödeyip tayin etmiştir. Bütün orduyu para sahibi (iktâ sahibi) yapmıştır. Ve bu özel durum o padişâhtan yadigâr kalmıştır. Çünkü önceki

³⁸¹¹ Bu kısım eserin Türkçe çevirisinde görüldüğü üzere biraz farklı tercüme edimiştir. Bkz. Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, s. 33.

³⁸¹² *Mesâlikü'l-ebâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 53; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, s. 32-33; *Arab Accounts of India*, s. 23.

³⁸¹³ *Mesâlikü'l-ebâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 53-54; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, s. 33; *Arab Accounts of India*, s. 23.

³⁸¹⁴ *Mesâlikü'l-ebâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 56-57; *Arab Accounts of India*, s. 26; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, s. 35.

³⁸¹⁵ Qureshi ıtlâk'ın bir çeşit çek olduğu düşüncesindedir. Bkz. Ishtiaq Husain Qureshi, a.g.e., s. 155; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 316.

³⁸¹⁶ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 553; Afîf, s. 94-95, 270, 29-297; Ishtiaq Husain Qureshi, a.g.e., s. 155; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 316.

padişâhlar döneminde ve din imamları döneminde Delhi başkentinde bu âdet yoktu. Hiçbir köyü para (iktâ) olarak tekrar vermiyorlardı³⁸¹⁷ ve bu sırrı kimseye açmıyorlardı. Belki şerefli raviler bu zayıf tarihçi Şems-i Sirâc A'fî'e latif rivayetlerle söylediler ki Sultan Alâeddîn defalarca bu kaideden (iktâ verilmemesi/aynı kimsenin ailesinde köy iktânının devam etmemesi?) bahsetmişti. Büyük padişâhta katı bir şüphecilik vardı ki (bir) köy iktâ olarak tekrar verilmemeliydi çünkü bir köy yerinde 200-300 nefer adam sakın olmalıydılar. Ve bütün bu adamlar tek bir vech (iktâ) sahibinin (emri) altındalar. Eğer böyle birkaç vechdar (iktâ sahibi) güçlü gururun etkisiyle ve sayısız günah sırlarıyla toplanır ve müttelik olurlarsa ve padişâhlık kısmında fesad endişesine düşerlerse şaşılacak şey değildi. Bu yüzden Sultan Alâeddîn hiç kimseye iktâ olarak köy vermedi. Orduya her yıl hazineden mal (maaş) verdi. Fîrûz Şâh'ın devlet sırası gelince bu tür endişeleri aklından tamamen uzaklaştırdı, gönlünü Allah'ın cömertliği üzere tuttu. Bütün karyeleri (köy), hatet (خطت: mıntika/şehir) ve kasabaları askerleri arasında paylaştırdı.³⁸¹⁸

Şems-i Sirac Afîf, Fîrûz Şâh Tuğluk devrinde gulâmların maaşlarını nasıl aldıkları hususunda ise şu malumatları vermektedir: “Fîrûz Şâh hazretleri çok bende toplandığını bizzat görünce onların bazılarını Multan, Dipâlpûr, Hisar-i Fîrûze, Sâ mâne ve Gücerat şehirlerine ve aynı şekilde her bir iktâyaya yerleşmeleri için gönderdi. Ve o iktâlarda her birinin istikamet (maaş)ini yaptı. Onların yetiştirilmesi için ihsan elini açtı. Bazı bendelere de mezkûr iktâlarda ordu içinde ekmek (ücret) ödedi ve tayin etti. Köyleri vech olarak verdi. Şehirdeki diğer bendelerin her birine tam bir aylık ücret tayin etti. Bazısına 100, bazısına 50, bazısına 40, bazısına 30, bazısına 25, daha düşüğüne 20 tenge verdi. Kimsenin ki 10 tangeden az değildi. Aylık olarak veya altı aylık olarak veya dört veya üç aylık olarak küsursuz ve noksansız nakit bir şekilde hazineden alıyorlardı... O şehriyarın 180.000 bendesi şehir ve iktâlarda toplandılar.”³⁸¹⁹

Şems-i Sirac Afîf, Fîrûz Şâh Tuğluk devrinde uygulanan karma maaş sistemi ve ıtlak uygulamasıyla alakalı önemli bilgiler vermektedir: Fîrûz Şâh Tuğluk tarafından

³⁸¹⁷ Anlaşılan odur ki daha önce verilmiş olan köy iktâlarındaki hizmet bitince o iktâyı iptal edip başkasına vermiyorlardı. Yani düşük rütbeli komutanlara verilen iktâlar ortadan kaldırılmaktaydı veya onun ailesinde devam etmesine izin vermiyorlardı. Sadece köylerden bahsedilmesi yüksek kademeli komutanlara büyük iktâların verildiğini göstermektedir.

³⁸¹⁸ Afîf, s. 94-95.

³⁸¹⁹ Afîf, s. 270.

ülkenin mahsül hasılatı hanlar, emîrlar, mulûk, mearif arasında mertebelerine göre paylaştırıldı. Haşeme (askerlere) mertebelerine göre köyler vecih olarak verildi. Gayr-i vechî olanlara hazineden mal (para) ve geri kalan muhtaçlara sultanın fermanı uyarınca “ıtlak” verildi. Vecih (maaş) sahiplerinin ıtlakları iktâlara gittiklerinde her bir iktâdan vecih veya tam yarısı temin edilirdi/(Vecih sahiplerinin ıtlakları iktâlara gittiklerinde dostlarının vechi olan iktâların her birinden tam yarısı ellerine geçti). O dönemde bazı kimseler dostlarının ıtlaklarını her iki tarafın razılığı ile satın alırlardı. Üçte birini düzenli olarak şehirde verirlerdi. Onlara iktâlardan müsellemin (atlı askerin) yarı [ücreti] ulaşırdı. O ıtlak satın alanlar, ıtlak vechini (maaşını) iktâlardan köylere atarlardı (gönderirlerdi). Bu yüzden de kesin bir şekilde men olundular. Bazı kimseler o padişâhın devrinde dostlarının vechlerini satın aldıklarından dolayı zengin oldular³⁸²⁰.

Şems-i Sirac Afîf, büyük hanlar ve meliklerin aldığı maaşlar hakkında ise şu bilgileri vermektedir: “Ülkenin veziri Han Cihân, evlatlarının, dostlarının ve ordusunun/askerlerinin (سپاه) vechi (maaşı) dışında 13 lek (lek: 100.000) tenge sahibiydi (almaktaydı). Ve o bedeli birkaç iktâ ve perganâttan alırdı. Aynı şekilde Sultan [emîrlardan] her birine değerlerine göre bazısına sekiz lek, bazısına altı lek, bazısına dört lek tenge tayin etmişti. Sultan Fîrûz Şâh böyle yapınca o devirde yer alan bütün hanlar, melikler zengin oldular, her biri bol mal, sayısız altın, çok miktarda mücevher ve eşsiz elmas taneleri topladılar.”³⁸²¹

Şems-i Sirâc Afîf, Fîrûz Şâh Tuğluk döneminde iktâların hangi kaideler üzerine intikal ettiğini ise şöyle açıklamaktadır: “Fîrûz Şâh, memleket mahsulünü iktâyâ bedel (olarak) ordusuna vermekle birlikte diğer bir kaide daha koymuştu. Eğer ordu ehlinden birinin babası ölürse, onun istikameti (hakkı) oğluna doğrudan veriliyordu. Oğlu yoksa damadına, damadı yoksa gulâmına, gulâmı yoksa [erkek] akrabalarına, aynı şekilde [erkek] akrabası da yoksa karısına doğrudan veriyorlardı. Her durumda Sultan öyle bir kaide koydu ki 40 yıl (Sultan Fîrûz Şâhın iktidarı müddetince) her şahsın istikameti (iktâ hakkı) yerinde [aileda] kaldı. Şöyle diyorlar bir zaman Delhi Şeyhülislamı, servetler ve istikametler (iktâlar) konusunda konuştu. Orada Şeyhülislam konuşmayı şu sözle açtı: Mümin kulun irtihalinde dağ gibi büyük iki endişesi olur. O

³⁸²⁰ Afîf, s. 296-297.

³⁸²¹ Afîf, s. 297.

yüzden şaşkın ve sıkıntılı olur. Biri din endişesi ve diğeri dünyevî endişedir. Din endişesi iman ile müjdelenip müjdelenmeyeceğidir. Mümin kulun ikinci endişesi ailesi, küçük yaştaki çocuklarıdır ki benden sonra karım ve çocuklarımla hali ne olacaktır. Burada Şeyhülislam bu noktada (şöyle) söyledi: İnsanlığın sığındığı Allah dünyevî endişeyi kendi (Sultan Fîrûz Şâh) devletinde eskisinden çok daha fazla mümin kulun kalbinden aldı. Ordu üyelerinden biri naklediyor ki o kişinin istikameti (iktâ hakkı) her ne olursa olsun ondan alınmazdı. Bu az bir iş değildir. Ve bu kaidede sayısız sevap ve çok ümit vardır.”³⁸²²

Berenî, Fîrûz Şâh Tuğluk dönemindeki maaş sistemi hakkında şu bilgileri vermektedir: “*Mevâcib* (maaş)e bedel olarak köyler verilen haşemler, gulâmını, çakerini, kendisini ve kendi yakınlarını arzdan (emîr-i arzın önünden) geçirirler ve onların maaşlarını kendileri alırlardı. Onların rahatlığı ve refahı, bolluk içinde yaşaması ve keyfi bütün halkın malumudur. Haşem kısmından ıtlaka kavuşanlar her ne kadar defaatle kavuşsalar da bazısı nakit ve bazısı berât [olarak] almaktaydılar. Onlara bedava ve angarya buyurmazlar ve telafi etmenin [verilen maaşların karşılığını vermenin] adını kimse diline almazdı. O kadar başka kolaylıklar ortaya çıkardılar ki evlerinde oturan [askere gidemeyen yaşlıların] çoklarına mevacib ulaşıyor. Eğer ıtlak sahiplerinin mevaciblerine emîrlere ve kâtipler tamah gösterirlerse ve bir şey alırlarsa padişâh tarafından haşemin mevacibi tam ve kâmil şekilde saltanat harcından verilir. Emirleri muhasebe yapmaya/bedelini ödemeye çağırırlar.”³⁸²³

Sultan Balaban döneminde hükümdarı koruyan muhafızların çok yüksek maaş aldıkları anlaşılmaktadır. Sultan Balaban’ın saltanatının ilk ve ikinci yılında çok miktarda Sistanlı pehlivanı, altmışar ve yetmişer bin çeytel (bakır para) mevacib (maaş) ile omuzlarında yalın kılıçlar ile rikâbının yanında gitmeleri için görevlendirdiği görülmektedir³⁸²⁴.

Ordudaki kumandanların maaşlarının devrin şartlarına göre çok iyi olduğu anlaşılmaktadır. Muhammed Şah Tuğluk devrinde yıllık olarak bir han 100.000 tengenin üzerinde, melik 50-60.000 tenge, emîr 30-40.000 tenge, sipehsâlâr 20.000

³⁸²² Afif, s. 96-97.

³⁸²³ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 553.

³⁸²⁴ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 30.

tenge veya ona çok yakın bir miktar ve daha küçük rütbeli askerler (جند: cünd) de 1.000 tengeden 10.000 tengeye kadar maaş almaktaydı³⁸²⁵. Melik Fahreddîn'e (muhtemelen Tuğluklar devrinde) kendisine yaraşır ve güçlü 100 nefer gulâm satın alması için 20.000 tenge verilmiş olması³⁸²⁶, emirlere çok yüksek maaşlar verildiğini ortaya koymaktadır.

Gulâmların ücretleri ya aylık maaş olarak veya köylerin yıllık gelirleriyle ödenmekteydi. Muhammed Şâh Tuğluk devrinde gulâmlar aylık 10 beyaz tenge maaş alırlardı. Bunun yanı sıra her gulâma yiyecek ve giyecek ihtiyaçları için ayda ikişer menn buğday ve pirinç, günde üç sîr et ve yılda dört takım elbise veriliyordu. Fîrûz Şâh Tuğluk zamanında ise gulâmların maaşı mertebelerine göre 20 ilâ 100 tenge arasında değişiyordu³⁸²⁷.

Racalıklar tarafından verilen asker maaşları hakkında 852 yılında yazılan *Ahbâr es-Sîn ve'l-Hind* adlı eserde şu bilgi yer almaktadır: “Hint hükümdarlarının çok askerleri vardır. Yalnız ücretli değildirler. Hükümdar onları savaşa çağırırsa sefere katılırlar, kendi masraflarını kendileri karşılarlar. Hükümdar masrafları karşılamaz. Çinliler ise Araplar gibi askerlerine maaş verirler.”³⁸²⁸ Muhtemelen aynı yöntem daha sonraki dönemlerde de devam ettirilmiş olmalıdır. Hint hükümdarlarına bağlı beylerin ve askerlerin kendi savaş hazırlıklarını kendi ceplerinden karşılamaları gerektiği için racaların Delhi Türk Sultanlığı kadar hızlı askerî harekâtlar düzenleyemeyecekleri ortaya çıkar.

³⁸²⁵ *Mesâlikü'l-ebâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 53; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-Ebâr)*, s. 32-33; *Arab Accounts of India*, s. 23, 104; Ishtiaq Husain Qureshi, a.g.e., s. 154; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 316.

³⁸²⁶ Esterâbâdî'nin bildirdiğine göre bu asırda tenge (تنكه), 1 tûle (توله), altın ve gümüş paraya denmektedir. Bir gümüş para 50 bakır para eder. Her bir bakır paraya ise çeytel (چيتل) denir, ağırlığının ne kadar olduğu malum değildir. İşitildiğine göre ağırlığı iki tûle'den çeyrek az idi. O vaktin men'i 40 sîr (سير) idi. Her bir sîr 24 tûle idi. Bkz. Muhammed Kâsım Hindûşâh Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, I, (nşr. Muhammed Rezâ Nasîrî), İntişârât-i Encümen-i Âsâr-i Mefâhir-i Ferhengî, Tahran 1387/2009, s. 388; *Subh-u'l-aşâ*'da bildirildiğine göre altın miskal ile tartılır. Üç miskal “tenge” olarak adlandırılır. Altın tenge, “kızıl tenge” (tenge-yi sorh) olarak bilinir ve gümüş tenge ise “beyaz tenge” olarak bilinir. Altın veya gümüş 100.000 tange, “lek” olarak adlandırılır. Bir ceytel/çeytel, dört parça (fulus: bakır para)ya eşittir. Bkz. *Mesâlikü'l-ebâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 80; *Arab Accounts of India*, s. 90, 92.

³⁸²⁷ *Mesâlikü'l-ebâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 53-54; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-Ebâr)*, s. 33; *Arab Accounts of India*, s. 23; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 297.

³⁸²⁸ Süleyman el-Tâcir, *Doğu'nun Kalbine Seyahat Çin ve Hind Ülkeleri Hatıraları ve İlaveleri*, s. 35.

3.5.2. Cûlûs Bahşîşi

Cûlûs bahşîşi padişahın ölümü veya hal'i üzerine seçilen yeni hükümdar tarafından askerler ile memurlara verilen atıyyenin adı idi. Buna “cûlûs in‘âmı”³⁸²⁹ da denilirdi³⁸³⁰. Cûlûs bahşîşi ile hükümdarlar, başlıca dayanakları olan orduyu memnun etmek için askere para dağıtır yahut maaşlarına zam yaparlardı³⁸³¹.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde yeni hükümdarın tahta oturması kaynaklarda “cûlûs-i sultanî” veya “cûlûs” terimleriyle ifade edilmektedir. Bu önemli olay belli bir törenle gerçekleşirdi. Hükümdarın tahta çıktığı gün bütün devlet erkânı, melikler, emîrlar ve diğer ordu mensupları, saray görevlileri, Delhi şehri ileri gelenleri (eşraf), bilginler, şeyhler ile halkın katıldığı bir genel kabul (bâr-i ‘âmm) töreni yapılırdı³⁸³².

Tahta çıkma töreni sırasında sultan kendisine biat etmeye gelen devlet büyüklerine, melik ve emîrlere, bilginlere ve ordu mensuplarına hilatlar giydirir ve kemerler kuşatır, atlar ve kılıçlar verir ve ayrıca nakit para veya bir yerin gelirinin tahsisi şeklinde in‘âmlarda bulunurdu³⁸³³.

Yeni hükümdarın tahta çıkışı münâsebetiyle askerlere ve halka cûlûs bahşîşi dağıtması saray âdetlerinden biriydi. Gur Sultanı Mu‘izzeddîn Muhammed b. Sâm Gûrî’nin gulâmı, manevi oğlu, veliahdi ve Delhi Türk Sultanlığı’nın ilk hükümdarı olan Sultan Kutbeddîn Aybek 579/1210’da hükümdarlık tahtına oturduğunda cömertlik elini o kadar açtı ki ona Sultan Kutbeddîn’e “100.000 bağışlayan” (لكه بخش) denildi³⁸³⁴. Sultanlığın üçüncü hükümdar Rükneddin Fîrûz Şâh 22 Şaban 633 (30.4.1236)³⁸³⁵ tarihinde tahta oturduğunda hazinelerin kapılarını açıp herkese hilat, in‘âm ve atâ verdi. Peşinden harcamalara girişti, etafına israf derecesinde harcamalarda bulundu³⁸³⁶.

³⁸²⁹ İn‘am nimet vermek ve ikram etmek anlamlarına gelen Arapça bir kelimedir.

³⁸³⁰ *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, s. 312.

³⁸³¹ Haneî Palabıyık, a.g.e., s. 97.

³⁸³² Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 196.

³⁸³³ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 197.

³⁸³⁴ Sihrindî, s. 14-15.

³⁸³⁵ Öztuna, bu tarihi 27.4.1236 olarak göstermiştir. Bunun nedeni 3 günlük taziye döneminin hesaba katmamış olmasıdır. Hemen hemen bütün Delhi Sultanları üç günlük tazyeden, yastan sonra tahta oturmuşlardır. Bkz. Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar İslâm Devletleri*, I, s. 837.

³⁸³⁶ Sihrindî, s. 21.

Sultan Balaban'a karşı 1277'de³⁸³⁷ isyan eden Bengal Valisi Melik Tuğrul, Sultan Muğîseddîn adını alarak saltanatını ilân ettiği zaman bahşiş dağıtmıştır³⁸³⁸. Melik Tuğrul isyanında gözleendiği üzere hem meşru sultanlar hem de taht müddeileri tarafından ordu ve halkı kendi safına çekmek için cülûs bahşişi dağıtılmaktadır.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Celâleddîn Fîrûz Şâh Halacî (1290-1296) tahta oturduğunda ordunun sekiz aylık *vacib*³⁸³⁹ [mevâcib: maaş]³⁸⁴⁰ i olduğu halde hazine den 10 aylık *mevâcib* (maaşı) i altın olarak verdiğini şu iki beytinde aktarmaktadır:

Mevâcib verildi şâh hazinesinden * Orduya [mevacib] istedikleri kadar yükseltidi.

Sekiz aylık olsa da mevâcib * On aylık altın veriliyordu maaştan³⁸⁴¹.

Celâleddîn Fîrûz Şâh Halacî'yi çeşitli hileler düzenleyerek katleden Sultan Alâeddîn Delhi'de devlethânede cülûs buyurunca halka altın saçtı. Halk eğlence, işret, şarap ile meşgul oldu. İn'am ve ihsanın çokluğu ile halkı kendi mülkünün ve devletinin taraftarı kıldı. Sultan Alâeddîn'in işlediği kötü fiil ve küfran-i nimeti kimsenin diline gelmiyordu. Eski ve yeni haşemlerin (askerlerin) her birine bir yıl altı aylık nakit in'am (cülûs bahşişi) ulaştırdı. O yıl hâs ve halkın avamı 'iş ve işret ile meşgul oldu. Berenî böylesi bir eğlenceyi hiçbir asırda ve dönemde görmediğini nakletmektedir³⁸⁴².

Sultan Alâeddîn Halacî'yi katlederek tahtı ele geçiren Sultan Husrev Şâh (1320) da halkı teselli etmek için bütün halka bir buçuk yıllık ulufesini (maaşını) peşin verdi³⁸⁴³. Melik Gazi, Husrev Han'ın gönderdiği orduyu yendi. Gazi Melik'in Delhi önlerine geldiğinden haberdar olan Husrev Şâh, nakit ve mücevherlerden ne varsa yağmaya verdi, ordu ehline iki buçuk yıllık, bazısına üç yıllık, bazısına dört yıllık

³⁸³⁷ Bu tarih M. Aziz Ahmet'de sehven 1297 olarak yazılmıştır. Bkz. M. Aziz Ahmet, s. 258.

³⁸³⁸ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 83; M. Aziz Ahmet, s. 258; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 197.

³⁸³⁹ Bu kelime dönemin kaynaklarında genellikle mevâcib olarak geçmektedir.

³⁸⁴⁰ Vâcib: 5. Mevâcib, maaş. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2530.

³⁸⁴¹ مواجب داده شد از گنج شاهي * حشم را خواسته چندان که خواهي
زرده ماهه بود واجب * زرده ماهه میداد از مواجب Bkz. *Miftâhu'l-futûh*, s. 9.

³⁸⁴² Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 248.

³⁸⁴³ Esterâbâdî, I, s. 433.

gelecek yılların ulufesini (maaşını) verdi. Hazineye bir dinar ve dirhem [bile] bırakmadı³⁸⁴⁴.

Melik Gazi (sonradan Gıyâseddîn Şâh Tuğluk), Hindû Husrev Han'ı yenip 720/1320'de Delhi tahtına oturunca bütün haşem (ordu)e altı aylık mevâcibini (maaşını) in'âm (cülûs bahşişi) olarak verdi. Civanmerdlerin gözü ve gönlü doldu. [Bu sayede] halk sokak ve pazarda uzun yıllar sonra dinar ve dirhemlerin yüzünü gördü³⁸⁴⁵.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Delhi tahtına oturan Melik Gazi (Gıyâseddîn Şâh Tuğluk) tarafından dağıtılan cülûs bahşişini şu beyitlerde dile getirmektedir:

Askere bahşiş ve maaş verdi. * Vacip olan bahşişine eklendi vacip olandan/maaşından fazlasını.

Bağışlaması maaştan fazla oldu çünkü * Maaştan fazla bağışlar onun Yaratan'ı³⁸⁴⁶.

Bazen taht mücadelesini kaybeden sultanın dağıttığı mübalağalı cülûs bahşişi galip gelen sultan tarafından tedricen maaştan kesilebiliyordu. Örneğin Gıyâseddîn Şâh Tuğluk orduya taht gâsıbı Hindû Husrev Han'dan³⁸⁴⁷ culus bahşişi olarak ulaşan şeyleri ordunun bir yıllık maaşına saydı, askerlerin [normal] maaşından fazla olarak ulaşan her şeyin askerlerden hemen talep edilmemesini ve “ordunun fazlalıkları defteri” (دفتر (فاضلات حشم)ne kayıt edilmesini ve askerlerin mahvolmaması için gelecek senelerde tedricen maaşlarından azaltılmasını (alınmasını) buyurdu³⁸⁴⁸.

Muhammed Şâh Tuğluk, Tatta seferi sırasında yolda ölünce Fîrûz Şâh Tuğluk ordugâhta tahta çıktı. Fîrûz Şâh Tuğluk ordugâhta tahta çıkmasına rağmen askerlerine in'âm-i mahsûsî (عنعام مخصوص) adıyla cülûs bahşişi dağıttı (752/1351)³⁸⁴⁹.

³⁸⁴⁴ Esterâbâdî, I, s. 436.

³⁸⁴⁵ Esterâbâdî, I, s. 421.

³⁸⁴⁶ سپه را داد انعام و مواجب * به بخشش واجبی افزون ز واجب

Bkz. *Tuğluknâme*, s. 101. چو بیش از واجب آمد بذل کارش * ز واجب بیش بخشد کردگار

³⁸⁴⁷ Kutbeddîn Mübârek Şâh'a suikast düzenleyerek tahti ele geçiren Hindû gulâm Husrev Han orduya haddinden fazla para dağıtmıştı.

³⁸⁴⁸ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 438.

³⁸⁴⁹ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 538.

Şimdiye kadar ele alınan bütün veriler neticesinde Delhi Türk Sultanlığı ordusu için cülûs bahşişlerinin çok önemli gelir kaynaklarından biri olduğu söylenebilir. Ayrıca taht gasıpları tarafından dağıtılan usulsüz bahşişlerin, onu hezimete uğratarak tahtı ele geçiren yeni hükümdar tarafından askerlerin maaşlarından tedricen kesildiği görülmektedir.

3.5.3. Sefer Sırasında Ordunun Nakit Para Durumu

Far-i Müdebber, bir komutanın bilmesi gereken incelikler kapsamında ordunun nakit para durumu, askerlerin ve komutanların nakit paraya sahip olmasının önemi hakkında şu tavsiyelerde bulunmaktadır:

“Padişâh ve ordu komutanının kabiliyetlerinden biri odur ki onlara hem savaşta hem de hezimette kötü son olmaması için ordusunun yeterli miktarda nafaka (geçim parası) ve silah almasını buyurmasıdır. Herkesin yanında bir parça parası (gümüş) olsun ki durumun nasıl olacağı bilinemez. Bir ordunun her durumda altın ve gümüş [parası] olmalı ve böyle günler için inci ve mücevher olmamalı çünkü yakalandığında canını selamete ulaştıramaz (metnin bu kısmında söz konusu durumla ilgili örnek bir tarihi olay anlatılmakta ve savaşta kişiyi saklayacak, serbest bırakacak, haber vermeyecek sıradan kişi veya askerin mücevher değil para isteyeceğini söylemektedir. Çünkü bu kişiler böyle bir şeyle pazara giderlerse başlarına bir tehlike geleceğini, bu mücevheri nerden bulduklarının sorulacağını bilirler demektedir. Veya para yerine mücevher sunar ise onun önemli bir kişi olduğu anlaşılır ve serbest bırakılma ihtimali kalmaz, onun teslimi daha fazla kazanç getirir diye hikâyeyi bağlamaktadır). Böyle şeyler için bir askerin yanında gümüş (para) ve altını (para) olmalı ki gece nerede olacağını bilemez.”³⁸⁵⁰

Delhi Türk Sultanlığı hükümdarlarının bu tavsiyeye uymasına dair örnekler verilmesi yerinde olacaktır. İlk örnek, olumsuz bir örnek olan Melik Tuğluk ile yaptığı savaşta yenilerek kaçmak zorunda kalan ve üç gün saklanan Sultan Hindû Husrev Şâh'ın başına gelenlerdir: “Üç gün sonra Husrev Han açlığa dayanamayıp gizlendiği yerden çıktı, etrafı dolaştı. Bostan bekçisini bularak biraz yiyecek istedi. Adamın

³⁸⁵⁰ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 364-367.

yanında yiyecek yoktu. Bu yüzden Husrev Han, yüzüğünü vererek: ‘Bunu sana veriyorum, hadi yemek getir!’ dedi. Bekçi yüzüğü çarşıya getirince halk ondan kuşkulandı. Derhal ‘şihna’ya bildirdiler durumu. Şihna, zabıta müdürü demektir. Zabıta müdürü, bekçiye Tuğluk’un huzuruna çıkardı. Bekçi yüzüğü kimden aldığını anlatınca Tuğluk, Husrev’i tutup getirsin diye oğlu Muhammed’i saldı yola. Muhammed, Husrev’i kısı kıvrak yakalayıp ‘tatû’ya bindirerek babasının huzuruna götürdü. Tatû alelâde yük beygiri demektir...’’³⁸⁵¹

İkinci örnek ise bu kaideye dikkat edildiğini gösteren bir örnektir: Muhammed Şâh Tuğluk, Tatta seferi sırasında vefat etmiş ve orduda bulunan ve Horâsân’dan müttefik olarak gelmiş olan hezâre emîrleri (Moğollar) ordugâhı ve büyük ordu pazarını yağmalamışlardı. Ordu halkı büyükleri tarafınan tahta oturtulan Fîrûz Şâh Tuğluk, Delhi’ye doğru avdete başladı. Serestî’ye vardıklarında Serstî’nin sarrâfları ve bakkâlları toplandılar ve birkaç lek (100.000) tengeyi hizmet [hediye] olarak getirdiler. Sultan Fîrûz Şâh sizin hizmetiniz bizim için borç kabilindendir, Delhi’ye girince [Delhi ele geçirilince] hepsi iade edilecektir buyurdu. Fîrûz Şâh Tuğluk o paranın tamamını ordusuna dağıttı³⁸⁵².

Seferlere gidecek haşemler seçilirken ekonomik durumlarına dikkat edilirdi. Mesela Berenî’nin bildirdiğine göre Fîrûz Şâh Tuğluk tahta oturduğu müddetçe asla darlık ve sıkıntıda olan [muhtemelen ekonomik olarak] haşem bir mühime (savaşa) namzed olmadı (atanmadı).’’³⁸⁵³

Seferler sırasında olağanüstü durumlarda ihtiyaç sahibi ordu ehline hazineden borç verildiği gözlenmektedir. Nitekim Fîrûz Şâh Tuğluk Tatta seferinde veba salgını nedeniyle atların büyük bir çoğunluğu telef olunca vechdâr (maaş sahibi) taifesine hazineden borç verilmesini buyurdu. Her bir grupta bulunan kişi miktarınca borç verildi. Bazısına 500, bazısına 700, bazısına 1.000 tenge borç verildi. Vecih sahipleri şehriyarın merhametinden borç temin edip tazelendiler ve suvârî oldular [at satın aldılar].’’³⁸⁵⁴

³⁸⁵¹ İbn Battûta, II, s. 641.

³⁸⁵² Afif, s. 61.

³⁸⁵³ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 553.

³⁸⁵⁴ Afif, s. 220-221.

3.5.4. Orduda Ganimetin Paylaşımı

Düşman malları yakılıp-yıkılabilir ve yağma edilebilir. Cicero'nun dediği gibi bir kimsenin öldürülmesi onursuzca bir davranış değilse, bu kimsenin mallarının elinden alınması da doğaya aykırı sayılmaz. Böyle olunca, düşmanın öldürülmesine izin veren uluslararası hukukun, düşmanın mallarını yıkıp-yakmaya, yağma etmeye izin vermesine de şaşmamak gerekir³⁸⁵⁵.

Ganimet almanın İlk Çağlardan beri Avrupa'da ve İslâm dünyasında hak olarak sayıldığı görülmektedir. Bu durumda ikinci bir sorun gündeme gelmektedir. Ganimet nasıl paylaşılacaktır.

Eyyûbî Devleti Devrinde Ebü'n-Necîb Şeyzerî (öl. 589/1193), Resulüllah (s.a.v.)'ın uygulamalarını delil göstererek ganimet paylaşımı kurallarını aktarmaktadır. Ganimet uygulamasının daha iyi anlaşılabilmesini sağlayacak bu kurallar şu şekilde sıralanabilir:

Ganimetlerin beşte dörtlük kısmı mücahitlere Dârü'l-harb'de (savaş bölgesinde) bölüştürölüp dağıtılır.

Savaş esnasında düşmanın üzerinde bulunan eşya, ganimet malları arasına katılmayıp sadece öldüren kişinin olur. Çünkü Resülullah (s.a.v.) harbde öldürülen düşmanın eşyasını öldürene tahsis etmişti.

Piyâdeye bir hisse verilir. Suvârî olanların atı bir veya birden fazla olsun yine bir at kabul edilerek biri atı için biri de kendisi için olmak üzere iki hisse verilir. Savaşa katıldıktan sonra vuruşanla vuruşmayan ganimette eşit hakka sahip olur.

Seriyye (baskın için gönderilen küçük askerî birlik)³⁸⁵⁶deki askerlerin aldıkları ganimetler yalnız onlara ait olmaz, bütün askerler arasında bölüştürölür.

Beşinci olarak düşmandan haber almak, yol göstermek, kalelere ve Dârü'l-harb (düşman yurduna)e girişte öncü olmak gibi zafer sebebi olacak hizmetler gösterenlere

³⁸⁵⁵ Hugo Grotius, *Savaş ve Barış Hukuku* (De Jure Belli ac Pacis), s. 257.

³⁸⁵⁶ Seriyye: Gece baskını yapılacağı zaman teşkil olunan askerî birlik; asker sayısı elliden dört yüze kadar olan birlik. Bkz. *Aristoteles'ten Savaş Adabı ve Ahlâkı (Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng)*, s. 121.

ganimet mallarından hisselerine düşen miktardan fazlasını ikram ve ihsan etmek caizdir. Çünkü Resul-i Ekrem (s.a.v.) bu çeşit ikram ve ihsanda bulunmuştur³⁸⁵⁷.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Fahr-i Müdebber, İslâm esasları çerçevesinde orduda ganimetin nasıl paylaşılması gerektiğini kapsamlı olarak anlatmıştır. Fahr-i Müdebber'e göre ganimet paylaşırken dikkat edilecek hususlar şunlardır: "Askerin getirdiği at, deve, inek, koyun, köle, eşya ve silahtan her şeyden beşte birini sultanın alması vacip olur. Ganimet paylaşılmadan padişâh, vali ve ordu komutanının hoşuna giden silah veya köleyi veya deveyi veya atı alması uygun olur ve bunu safiyye (saf, temiz) diye adlandırırlar. Eğer bütün orduda [sadece] bir iki baş köle veya at veya deve -ve getirdikleri diğer şeyler- getirilse [bile] hepsini paylaştırsınlar ve bir şeyi saklayıp ve paylaşmaya getirmemezlik etmesinler. Ganimetin bu beşte biri Allah'ın, Resulünün, yetimlerin, miskinlerin ve yolcuların hakkıdır. Yolcular ticaret yaparken yolu kesilip malını yitiren tacirlerdir. Peygamberin hissesi de onun vefatı nedeniyle düşmüştür. Onun payı bu taifenin (yolcuların) payına eklenmiştir. Dervişler ve akrabalar/yakınlar da bu hisseye girerler. Güçlülere/zenginlere verilmemelidir. Eğer bir veya iki kişi Dâru'l-harb'e giderlerse ve o taifeden [kâfirlerden] bir şey getirirlerse (onlardan) beşte bir almasınlar³⁸⁵⁸. Eğer bir Müslümân savaş kâfirini [savaşan kâfiri] öldürürse o kişinin at, silah ve elbisesini alsın ve ondan [bunları] almasınlar. Her kim ki bir silah bulursa başka bir kimsenin onda hakkı yoktur. Savaşılan diyardan dışarı çıkmadıkça Dâru'l-harb'de ganimeti paylaşmasınlar. [Sefere katılan suvârîlerden] savaşan veya savaşmayan suvârîler paylaşmada eşit olmalılar. Eğer onlara Dâru'l-harb'de Müslümânlardan bir yardım ulaşırsa Dâru'l-harb'den dışarı çıkmadan onları ganimete ortak etsinler. [Onlardan] bir kimsenin savaşması durumu dışında ordu pazarı ehlinin ganimetin beşte birinde hakkı yoktur. Eğer Dâru'l-harb ehli Müslümânlarının kumaş ve eşyalarını götürürlerse onların malı olur ve eğer Müslümânlar galip gelirlerse bu kumaş ve eşyaları [sahiplerine] iade ederler. Eğer kendi mallarının paylaşılmasından önce iade ederlerse uygun olur. Eğer [sahipleri] paylaşımından sonra tanırılsa ederi ile tekrar satın alırlar. Eğer bir tacir Dâru'l-harb'e giderse ondan kumaş satın almasınlar, dışarı çıkarsınlar. İlk sahip isterse tacirin satın almış olduğu fiyattan geri satın almak veya

³⁸⁵⁷ Ebü'n-Necîb Şeyzerî, *Nehcü's-Sülûk fî Siyaseti'l-Mülûk*, s. 263-264.

³⁸⁵⁸ Muhtemelen söz konusu bir iki kişi yalnız başına gidip yalnız başına savaştığı için onlardan almasınlar denilmektedir.

isterse bırakmak (vazgeçmek) hususunda serbesttir. Eğer Müslümânların kölesi kaçır ve Dâru'l-harb'e giderse, onu yakalarlarsa, onların mülkü olmaz. Eğer padişâhın binek ve yük hayvanları olmaz ise ganimetin feyini Dâru'l-İslâm'a gidinceye kadar orduya yüklesinler (askerlerin hayvanlarına yüklesinler). Bu ganimetten paylaştırılmadan bir şey satmaları uygun olmaz. Her kim ki Dâru'l-harb'de vefat ederse onun payını onun varislerine versinler Dâru'l-harb'den dışarı çıkınca, paylaşılincaya kadar ganimetten olan bir otu yemeleri veya binek ve yük hayvanlarına vermeleri uygun olmaz. Padişâh ganimeti paylaşmalı ve beşte birini almalı ve kalan beşte dördünü suvâriye iki pay ve piyâdeye tek pay olarak ganimet alanlara paylaşmalı. Ebû Yusuf³⁸⁵⁹ diyor ki bir suvâriye üç hisse; ata iki ve adama bir hisse [verilmelidir]. Atın binicisi (suvâr-i merkeb) ve gulâmlar (غلامانه)³⁸⁶⁰ eşit olmalıdırlar. Eğer suvâri Dâru'l-harb'e gider ve ganimet getirdikten sonra atı ölürse onun suvârisinin hakkını versinler ve eğer piyâde olarak Dâru'l-harb'e gider ve ganimet getirdikten sonra suvâri olursa ona piyâde payı versinler. Köle, kadınlar, çocuklar ve zimmîlerin ganimetten payı yoktur³⁸⁶¹.

Fahr-i Müdebbir, *Âîn-i Keşverdârî*'de ordunun başına atanan müşrifin ordunun eline düşen ganimetten beşte birini almasını ve Hüda'nın buyurduğundan fazlasını almamasını tavsiye etmektedir³⁸⁶².

Şeyzerî “ganimetlerin beşte dörtlük kısmı mücahitlere Dâru'l-harb'de (savaş bölgesinde) bölüştürölüp dağıtılır” demektedir. Fahr-i Müdebbir ise “savaşılan diyardan dışarı çıkmadıkça Dâru'l-harb'de ganimeti paylaşmasınlar” demektedir. Şeyzerî ve Fahr-i Müdebbir arasında ganimetin dağıtım zamanı hususunda görüş ayrılığı olduğu görülmektedir. Fahr-i Müdebbir'in böyle bir tavsiyede bulunarak ganimetlerin Dâru'l-harb'de bölüştürölmesinin doğurabileceği anlaşmazlıkları, çatışmaları önleme amacı taşıdığı düşünülebilir. Aşağıda Gücerat'ın fethi dolayısı ile anlatılan olaylar da onun bu endişelerinin haklı olduğunu göstermektedir.

³⁸⁵⁹ Kadı Ebû Yusuf Yakub b. İbrahim el-Hanefiyye. Halife Harun Reşid devrinin büyük âlimlerindendir. Hicri 182 yılında ölmüştür. 89 yıl ömür sürmüştür.

³⁸⁶⁰ Gulâmâne (غلامانه): Bu kelimenin gulâmlar anlamının yanı sıra gulâma verilen bağış, ihsan anlamı da bulunmaktadır. Bkz. *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, II, s. 2059.

³⁸⁶¹ *Âdâbü'l-harb ve's-ş-ğecâ'a*, s. 397-398, 401-403, 407.

³⁸⁶² Fahr-i Müdebbir, *Âîn-i Keşverdârî*, s. 23.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde ganimetin beşte dördünün askere ait olması hususuna pek dikkat edilmediği anlaşılmaktadır. Mesela Gücerat'ın fethini tamamlayan Uluğ Han, Delhi'ye dönerken yolda Jalor'da ordugâh kurup bütün askerlerden sultanın hakkı olan ganimetin beşte birini vermelerini talep etti. Askerlerin hepsi bu emre uydular. Fakat onların teslim ettikleri meblağı az bulan Uluğ Han, askerlerin kendi payları olan altın, gümüş, mücevher ve kıymetli eşyaların hepsini vermelerini istedi ve bunları almak için de çeşitli cezalara ve baskıya başvurdu. Bu cezalar ve haklarında yapılan baskı askerleri çok rahatsız edip gücendirdi ve orduda çok sayıda bulunan Yeni Müslümânlar (Moğollar)ın isyan çıkarmalarına neden oldu³⁸⁶³.

Fîrûz Şâh Tuğluk ise kendi eseri olan *Futûhât-i Fîrûz Şâhî*'de bu durumu şöyle beyan etmektedir: “Bundan önce ganimetin beşte dördünü beytülmalde toplarlardı ve beşte birini ganimet alanlara [askerlere] verirlerdi. Şer'i hüküm beşte birinin beytülmalde toplanması ve beşte dördünün ganimet alanlara paylaştırılıp verilmesidir. Bu hükmün aksi tamamen yerleşmiş idi. Şer'i paylaştırma hükmü yerine getirilmeyince bu ganimetleri tasarrufuna alanlar haram işlemiş olurlar. Kendisinden evlat doğan her esir (kadın köle)in evladı veled-i zînâ olur. Bu durumu def etmek için beşte birini beytülmalde toplamalarını ve beşte dördünü ganimet alanlara [askerlere] vermelerini söyledim.”³⁸⁶⁴ Aynı husus dönemin diğer çağdaş eseri *Sîret-i Fîrûz Şâhî*'de de dile getirilmekte Fîrûz Şâh Tuğluk döneminde Allah'ın farzı üzere ganimetin beşte birinin beytülmal ve beşte dördünün ganimet alacaklar arasında taksim edildiği nakledilmektedir³⁸⁶⁵.

Fîrûz Şâh Tuğluk dîvânından yazılan mektuplar, onun döneminde ganimet dağıtımında şeriat hükümlerine uyulduğunu doğrulamaktadır. 761/1360 yılında Abdullah b. Mahrû'nun başkentte dîvândan Cacnagar Fetihnâmesi'ne yazdığı cevabî mektupta; sultan tarafından başkente gönderilen ganimetlerin Allah'ın hükmü üzere paylaştırılması, ganimetin beşte birinin beytülmale ve beşte dördünün Allah'ın farz kıldığı yere taksim edilmesi emrinin verildiğini bildirmesi, ayrıca bu taksimi bugüne

³⁸⁶³ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 252; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 74.

³⁸⁶⁴ Fîrûz Şâh Tuğluk, *Futûhât-i Fîrûz Şâhî*, s. 6; Ishtiaq Husain Qureshi, a.g.e., s. 99.

³⁸⁶⁵ *Sîret-i Fîrûz Şâhî*, s. 25, 119-120.

kadar cihânda hiçbir kimsenin yapmadığını beyan etmesi³⁸⁶⁶ sonucunda sultanlığın daha önceki hükümdarları arasında bu kaideye pek riayet edilmediği resmi devlet belgelerine kadar girmiştir.

M. Aziz Ahmet, şeriata aykırı olarak ganimetin beşte dördünün ‘Ârız-i memâlikler tarafından toplanmasının nedeni olarak zaten askerlerin devamlı maaş alıyor olmalarını göstermektedir³⁸⁶⁷.

Hâce Nizâmuddîn Ahmad, Fîrûz Şâh Tuğluk döneminde ganimet hususunda uygulanan kaideyi sultanın dilinden şöyle açıklar: “Bundan önce âdet, ganimet malından beşinci hisseyi sipahi (askere)ye vermek ve dört hisseyi dîvâna almaktı. Ben şeriata uygun olarak beşinci hisseyi dîvâna verdim.”³⁸⁶⁸

Futûhât-i Fîrûz Şâhî, Sîret-i Fîrûz Şâhî ve İnşâ-i Mâhrû gibi dönemin çağdaş kaynakları görüldüğü üzere, sultanlığın daha önceki hükümdarlar zamanında genellikle ganimet dağıtımında dinî kaideye uyulmadığını, tam tersine hareket edildiğini, Fîrûz Şâh Tuğluk’un ise ganimet hükümlerine aynen riayet ettiğini beyan etmektedirler. Devrin ana kaynaklarda bu hususun bir-bir buçuk sayfa civarında üstüne basılarak, altı çizilerek anlatılması, Fîrûz Şâh Tuğluk’un söz konusu uygulamasının bir istisna olduğunu net bir şekilde göstermektedir.

Fetevâ-i Cihândârî’de uzak bölgelere yapılan seferlerde ganimet paylaşımı hususunda hükümdarlara şu tavsiye verilmektedir: “Cihângîrliğin üçüncü şartı padişâhın uzak yerlere yapılan seferlerde ganimet ve yağmalamalarda ganimetin beşinci [beytülmale ayrılan beşte birlik] kısmı cihetinden orduya karşı ihtiyatlı olmamalı ve (hata) yapmamalı - aradaki paylaşımı sona erdirmemeli ki askerin ganimetten elde edilen güzel yüzlü kenizekler (kadın köleleler), cemal sahibi gulâmlar, eşyalar ve nefis şeyler ile meşgul olurken ailelerine özlemleri azaltır.”³⁸⁶⁹

Fetevâ-i Cihândârî’deki söz konusu açıklamalardan anlaşıldığı kadarı ile ganimet, paylaşılan kadar emirlerin ve askerin çadırlarında muhafaza edilmekte

³⁸⁶⁶ *İnşâ-i Mâhrû*, s. 33-34.

³⁸⁶⁷ M. Aziz Ahmet, s. 320.

³⁸⁶⁸ Nizâmuddîn Ahmad, s. 240; Esterâbâdî, I, s. 502.

³⁸⁶⁹ Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, s. 241-242.

dolayısı ile ordu halkı paylaşım zamanı gelene kadar her çeşit ganimetlerden istifade edebilmekte, onlardan faydalanabilmekte böylece vatan hasretleri azalmakta, askerlere vatan hasreti unutturulmaktadır.

Berenî, görüldüğü üzere, bu tavsiyesi ile Hindistan'da coğraya itibari ile çok uzun süren seferler sırasında ordunun vatana geri dönelim diye tutturmaması için yapılması gerekenleri ortaya koymuş olmaktadır. Berenî, aynı Fahr-i Müdebbir gibi ganimetin Dâru'l-harb'de paylaşılması gerektiğini, bunun sakıncalar doğuracağını söylemektedir.

Fahr-i Müdebbir'in sultan veya ordu komutanının meşru hakkı olarak bahsettiği "safîye" hissesi, bir hayvan, bir kılıç veya kendi kullanımı için beğendiği diğer belirli şeyleri ganimet paylaşımından önce sultan, ordu komutanı veya valinin seçmesidir. Ganimetteki bu hisse safîye olarak adlandırılır ve bölüşüm esnasında dikkate alınmaz. Ganimetten devlet hazinesine giden beşte birlik kısım yasaca hums olarak adlandırılır³⁸⁷⁰.

Acaba racalar ganimet paylaşımında nelere dikkat etmekteydiler? *Hitopadeşa*'da racaların ganimet paylaşımı konusunda şu ifadeler yer almaktadır: "Savaşta elde edilen ganimeti paylaşmayan aç gözlü bir kralın yandaşları onun için savaşmazlar. Aç gözlü yandaşları olan kişi de düşmanları tarafından hediyelerle ayartılan adamları tarafından öldürülür."³⁸⁷¹

³⁸⁷⁰ Ishtiaq Husain Qureshi, a.g.e., s. 99.

³⁸⁷¹ Narayana, *Hitopadeşa*, s.141.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ORDUNUN TECHİZATI

Kuzey Hindistan’da Türk-İslâm hâkimiyeti genel itibariyle Gazneli Devleti ile başlamıştır. Gazneliler Devleti, Afgan asıllı Gurlular tarafından yıkılmıştır. Daha sonra Gur hanedanı hükümdarlarından Sultan Mu‘izzeddîn Muhammed b. Sâm’ın vefatı üzerine onun Türk gulâmları tarafından Delhi Türk Sultanlığı kurulmuştur. Böylece Delhi ordusu tarafından hem Gazneli Devleti hem de Gur Devleti geleneği miras alınmıştır. Dolayısıyla Gazne Devleti ve Gur Devleti ordusunda kullanılan techizatlar, Delhi ordusu techizatının kökenlerini oluşturmaktadır. Bundan dolayı Delhi Türk Sultanlığı ordusunda kullanılan techizatın ele alındığı bu bölüm içerisinde diğer devletlerin yanı sıra özellikle Gazneli ve Gur devletleri techizatları da elden geldiğince gözden geçirilecektir.

Gazneli ve Gur devletlerinden intikal eden techizata ilave olarak Delhi Türk Sultanlığı ordusunda hemen hemen her dönemde büyük miktarda Moğol ve Hindû askerleri mevcut bulunmuştur. Ayrıca Moğollar ve Hindûlar ile mütemadiyen devam eden savaşlar sırasında ganimet olarak alınan techizatlar da Delhi ordusunda kullanılmış olmalıdır. Dolayısı ile Delhi Türk Sultanlığı ordusunda Moğol ve Hindû silahları kuruluş devirlerinden itibaren kullanıma girmiştir.

Delhi Türk Sultanlığı ordusunun en önemli ve vurucu gücünü oluşturan Türk gulâmlar ve hür Türkler ise Türk dünyasının dört bir tarafından Delhi’ye gelmekteydiler. Dolayısı ile kendileri ile birlikte bir nevi geldikleri bölgelerin kültürünü ve techizatını da getirmekteydiler. Bu nedenle sultanlığın askerî techizatını tam olarak ortaya koyabilmek için söz konusu devletlerden intikal eden techizatlar da incelenmeye çalışılacaktır. Bu yöntem takip edilirken Türk devletleri tarafından kullanılan techizatlar arasındaki benzerlikler ve örtüşmeler ön planda tutulacaktır. Böylece Delhi Türk Sultanlığı ordusu techizatı içerisinde yer alan silahlar ve donanımlar aydınlatılmaya çalışılacaktır.

Techizat dendiğinde genellikle akla silahlar gelir. Gerçekte ise techizat, askerî kıt’aya lüzumlu olan erzak, eşya, mühimmat ve sair her türlü eşya hakkında kullanılan

bir tabirdir. Techizat; lüzumlu şeyleri hazırlamak demek olan teşhîz'in cem'idir³⁸⁷². Dolayısıyla orduya ve askerlere, askerî sefer sırasında lazım olacak canlı ve cansız her şey techizatın sınırları içerisine girer. Fakat hayvanlar canlı varlıklar olduklarından farklı sorunları ve yönleri içerisinde barındırmaktadır. Bundan dolayı ordu hizmetindeki hayvanlar için ayrı bir bölüm açıldı.

Techizat bir ordu için hayati derecede önemlidir. Çok iyi bir techizata sahip olmadan savaşı kazanmak zor ve kaybetmek ise çok kolaydır. Bu yüzden tarih boyunca ordular techizatlarının çokluğu ve kalitesine büyük önem vermişlerdir.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde hazerde ve seferde saraya bağlı fîlhâne, pâygâh (ahırlar), matbah, şarâbhâne, şem'hâne (mumhâne), şotorhâne (deve-hâne), seghâne (köpekhâne), âbdârhâne, alemhâne, dâruhâne (ilaç-hâne) gibi 36 çeşit kârhânede ordu için gerekli olan her türlü araç-gereç, edevât ve hayvanlar üretilerek sefer öncesinde ve gerektiğinde sefer sırasında orduya ulaştırılmaktaydı. Önemli merkezlerdeki *zerred-hâne* (silah yapım, onarım, bakım, muhafaza yerleri)lerde mümkün olduğunca silah üretilerek muhafaza edilmekteydi.

Devletler için techizat zenginliğinin daima bir avantaj olduğunu söylemek güçtür, özellikle Selçuklular gibi techizata bağlı olmadan serbestçe hareket edebilen, vur kaç taktiği uygulayan ordular karşısında. Gaznelilerin Selçuklular karşısında uğradığı yenilgi ve Gazneli Sultan Mesud'un bu yenilginin sebebi olarak, Selçukluların ağırlıklarına bağlı olarak harb etmemeleri, istedikleri yere gidip gelebilmeleri ve kendilerinin ise ağırlıklarını (techizatı) korumaktan başka işle meşgul olamadıklarını söylemesi fazla techizatın kimi zaman zorlu arazilerde bir dezavantaja dönüştüğünü de göstermektedir³⁸⁷³.

Kimi zaman dağlık alanlarda Hindûlar karşısında Delhi Türk Sultanlığı ordusu da Gazneliler ile aynı konuma düşmüş ve büyük kayıplar vermişlerdir. Örneğin Muhammed Şâh Tuğluk zamanında 738/1337 yılında Hindistan ve Çin arasındaki

³⁸⁷² *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, s. 433.

³⁸⁷³ Güler Nuhoğlu, a.g.e., s. 353-354.

Karaçil Dağı'na sevk edilen 80.000 kişilik ordu ot ve yol kıtlığı ile dağlardaki kavimlerin saldırısı ile tamamen imha olmuştur³⁸⁷⁴.

Techizatlar kendi aralarında kabaca hafif ve ağır silahlar, savaş hayvanları, yük hayvanları, kaleler, hastane, hamam, darphâne, fırın, mutfak ve cami olarak kullanılan taşınır hizmet üniteleri ve çeşit çeşit çadırlar, her türlü erzak, gıda ihtiyacı için taşınan hayvan sürüleri, ordu pazarının getirdikleri, savaş finansmanı için taşınan hazine, sevk ve idare vasıtaları olan çetr, bayrak, tuğ, flama ve nevbet takımları şeklinde sınıflandırılabilir. Techizatlar arasında yer verilen hafif ve ağır silahlar dışında bir de “doğal silahlar” bulunmaktadır. Doğal silahlar savaşçıların zaten kendi uzuvları olduğu için farklı bir kategoriye girmekle birlikte diğer silah çeşitleri ile birlikte bu bölümde ele alınacaktır.

4.1. DOĞAL SİLAHLAR

Dövüş (güreş), tekme, tokat, tırnak ve dişin Türk devletlerinde çok eski dönemlerden beri doğal birer silah olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Yusuf Has Hacib eserinde bu hususta şu beyte yer vermektedir:

Saflar karışınca kılıç ve baltayla vuruş;
Dişle tırnakla saldır, yakasından tut, yapış³⁸⁷⁵.

4.1.1. Tırnak

Gur Devleti dönemi Hindistan seferlerini anlatan *Tâcü'l-me'âsir*'de “Yaylı Türk savaşçı kan dökücü tırnak darbelerinden yanındaki her bir [oku]³⁸⁷⁶ atıyordu” ifadesi yer almaktadır³⁸⁷⁷. Bu beyit tırnakların da ok atmada önemli bir işlevi olduğuna işaret ediyor olmalıdır.

³⁸⁷⁴ İbn Battûta, II, s. 703-704; Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 477-478; Esterâbâdî, I, s. 452-453; Sîhrindî, s. 103-104, 114.

³⁸⁷⁵ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 461'de 2377. beyit.

³⁸⁷⁶ Bu beyitte “tehî kerden” (تهی کردن) kelimesi boşaltmak (خالی کردن: hâlî kerden) anlamına gelmektedir. Boşaltmak (hâlî kerden) kelimesinin üçüncü anlamı ise “ok atmak” anlamına gelmektedir. Burada metne uygun olan anlam, söz konusu anlam olmalıdır. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 694, 895.

³⁸⁷⁷ ترک معرید چرخ از زخم ناخن خونریز هر یک پهلوتھی می کرد Bkz. *Tâcü'l-me'âsir*, s. 245.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Fahr-i Müdebbir “Tırnakları uzaması için kısaltmamak gerekir ki tırnak ve diş de birer silahtır” demektedir³⁸⁷⁸.

Emîr Husrev-i Dihlevî, aşağıdaki beyitlerinde tırnağın (nâhon) silah olarak kullanıldığını dile getirmektedir:

Cesurlara gerekmez elinde gürz * Koşana yeter parmağındaki tırnak³⁸⁷⁹.

İnsan değil belki ejderhadır bu adam * Her parmağında hançerler vardır bu adamın

Eğer hançer doğarsa arslanların parmaklarından * Olur her bir saçı şemşîr (kılıç) cesurların

Ve eğer olursa tırnaktan arslan hançeri * O tırnaktan kılıç yarısından/darbesinden [daha] az gelmez³⁸⁸⁰.

Onlar halkın kalbini tırnak ile söktülerinden * Kalplerinin kanı tırnaktan akıyor dışarı³⁸⁸¹.

Şair Bedr-i Çâçî de bir mısrasında tırnak darbesinden bahsetmektedir:

Tırnak darbesiyle ayın gerdanı üzerinde şafak çalınır³⁸⁸².

Emîr Husrev-i Dihlevî, Alâeddîn Muhammed Şâh devrinde 709/1310 yılında Varangal Racası Ledder Deva (Pratap Rudra Deva)’nın kuşatılması esnasında İslâm ordusu piyâdelerinin bazen tırnağıyla Burc-u Gîlîn (Toprak Burç) üzerine tırmandıklarını söyler. Ardından söz konusu hisarın hiç tutulacak yeri ve parmak konacak yeri olmadığını, sonunda da yeniden deneyen eshabın tırnaklarının ucuyla tutunduklarını ve parmak koyacak yeri aradıklarını, sonunda Allah’ın yardımıyla hisarın bir duvarını kudret kabzası ve kuvvet pençesiyle ele geçirdiklerini bildirmektedir³⁸⁸³. Böylece tırnağın surlara tırmanırken de işe yaradığı ortaya çıkmaktadır. Uzun tırnaklar,

³⁸⁷⁸ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 473.

³⁸⁷⁹ Bkz. *Tuğluknâme*, s. 87. یلان را نیست حاجت گرز در مشت * دوان را بس بود ناخن بر انگشت

³⁸⁸⁰ نه مردم بلکه از درها است این مرد * بهر انگشت خنجرها است این مرد
اگر خنجر دمد ز انگشت شیران * بود شمشیر هر موی دلبران

Bkz. *Tuğluknâme*, s. 90. و کر باشد ز ناخن خنجر شیر * نه زان ناخن کم آمد زخم شمشیر

³⁸⁸¹ Bkz. *İ’câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 306. ایشان چون دل خلق بناخن کنند * خون دل شان ز ناخن آید بیرون

³⁸⁸² Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 270. از زخم ناخن بر غیب ماه از شفق کرده سلب

³⁸⁸³ *Hazâinü’l-fütûh*, s. 94-95.

tırmanma esnasında parmak uçlarını sürtünmelerden, batmalardan korumakta ve piyâdelerin duvarlara tutunmasına yardımcı olmaktadır.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Tuhfetu's-sigar*'da yaklaşık bir sayfalık bölümü nâhon (tırnak)ı övmeye ayırmış ve gazelini nâhon (tırnak) kafiyesi ile yazmıştır³⁸⁸⁴. Burada yer alan mısralardan biri şöyledir:

Düşmanın göz yatağını delmiş tırnak (nâhon)³⁸⁸⁵.

Emîr Husrev-i Dihlevî, nahon kafiyeli gazeli dışında yeralan bazı beyitlerinde de nâhona yer vermekte ve nâhonu cengâver ile ilişkilendirmektedir:

Venüs dişi ile kendi tırnağını yapar şimdi * Eğer ceng tarafına kendi dişini getirirse ona bak³⁸⁸⁶.

4.1.2. Tokat

Türk-İslâm devletlerinde tokadın da bir silah olarak kullanıldığı görülmektedir. Tokat Farsça tepânçe (تپانچه) veya tevânçe (توانچه), Arapça latme (لطمه), sîlî (سيلي) ve çek (چک) olarak adlandırılmaktadır.

Fahr-i Müdebbir, tokat atmayı bir silah olarak saymakta ve “Tokat oyunu oynamak (لت بازی کردن: *let bâzî kerdên*) da silahtır. Onun sayesinde hasma vurabilir, hasmı geri döndürebilir, hasmın darbesini engelleyebilirsiniz” demektedir³⁸⁸⁷.

Emîr Husrev-i Dihlevî, kimi beyitlerinde tokat atmak anlamına gelen “tebânçe zeden” (طبانچه زدن) ifadesini kullanmaktadır³⁸⁸⁸. Mesela bu beyitlerinden birinde avlara karşı bile tokat kullanıldığını dile getirmektedir:

Ceylan göğsü üzerine vurmalsın arslan tokadı* Benim çiftem/koçbaşım³⁸⁸⁹ ateşkes ya da şemşîr[dir]³⁸⁹⁰.

³⁸⁸⁴ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Tuhfetu's-sigar*, vr. 21a – 21b.

³⁸⁸⁵ بچشم دشمن مخزوم کرده جا ناخن Bkz. Bu mısradaki “câ” (yer) kelimesi yatak yani göz çukuru anlamında tercüme edildi. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Tuhfetu's-sigar*, vr. 21b.

³⁸⁸⁶ زهره بندگان کند ناخن خود را کنون * کر سوی جنگ آور ناخن خود آن بنکار 45b.

³⁸⁸⁷ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 472.

³⁸⁸⁸ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Ayine-i İskenderî*, vr. 583a (kenar).

Bedr-i Çâcî de bir beytinde tokat ile yaralayıcı darbeler indirildiğini şöyle dile getirmektedir:

Yol kesicilik yapıyordu kulağı yırtılmış ondan * Çok tokat yedi şamar darbesini tattı³⁸⁹¹.

Görüldüğü üzere, dönemin kaynaklarında tokat atmak anlamında Farsça “sîlî zeden” (سیلی زدن)³⁸⁹², “let zeden” (لت زدن)³⁸⁹³ ve “tabânçe” (طبانچه)³⁸⁹⁴ kelimeleri kullanılmakta ve bu darbelerle hasma zarar verildiği anlatılmaktadır.

4.1.3. Yumruk, Toprak, Diş ve Güreş

Doğal silahlar, genellikle askerler silahlarından yoksun kaldıklarında devreye girmektedir. Fahr-i Müdebbir bir askerin elinde hiçbir silahı kalmaz ise başvuracağı doğal silahlar hakkında şu malumatı vermektedir: “Eğer asker silahsız kalırsa ve elinde hiçbir şey olmaz ise en kuvvetli silahı dövüştür ki bütün silahları onun korkusundan yapmışlardır... Bu sanatın üstatları şöyle demişlerdir ki savaş gününde düşmanın eline geçmemesi için “başın kılları” (saçları)nı açık tutulmamalıdır. Tırnakları uzaması için kısaltmamak gerekir ki tırnak ve diş de birer silahtır. Savaş gününde hiçbir durumda gayret göstermekten ve çeviklikten uzak durmamalı, yapabildiği kadar düşmanı geri püskürtmelidir. Eğer her şeyden aciz kalırsa yumruğunu toprakla doldursun ve düşmanının yüzüne ve gözüne atsin böylece kurtulabilir, yakalanmaz ve esir olmaz.”³⁸⁹⁵ Görüldüğü üzere, Fahr-i Müdebbir dövüş (güreş), tırnak, diş, yumruk ve toprağı silah olarak saymaktadır.

Fahr-i Müdebbir’in saçları açık bırakmama tavsiyesinin nedeni bir Hindû eseri olan *Sukra-nîti*’de ortaya çıkmaktadır. *Sukra-nîti*’de doğal silahlar ile bağlantılı olarak şunlar anlatılmaktadır: “Eller ile savaş, yani, dello veya el ele dövüşmek sıkıca

³⁸⁸⁹ Çeft (چفت): 1. Herek (koçbaşı), 2. Ahşap yapı, 3. Gök kümbedir. Bkz. *Ferheng-i Fârsî be Türkî-yi İstanbûlî*, s. 391. Herek (خرک) kelimesinin koçbaşı anlamı için bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 916.

³⁸⁹⁰ جفت من آتشپست یا شمشیر * جفت من آتشپست یا شمشیر Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Heşt Beheşt*, vr. 51a.

³⁸⁹¹ راه زنی می کند گوش دریده از آن * سیلی بسیار خورد زخم طبانچه چشید Bkz. Bedr-i Çâcî, s. 316.

³⁸⁹² Mehmet Kanar, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 376.

³⁸⁹³ Mehmet Kanar, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 536.

³⁸⁹⁴ Tebânçe (تبانچه/طبانچه): 1. Tokat atmak. 2. Tabanca. Bkz. *Ferheng-i Mutavassut-i Dehoodâ*, I, s. 694; *Ferheng-i Mutavassut-i Dehoodâ*, II, s. 1932.

³⁸⁹⁵ Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a, s. 473.

kavrayarak düşmana boyun eğdirilmesi ve uzuvların eklem yerlerine ustalıkla ataklardır, eğer [savaşçı] düşmanın karşında veya saç sistemi ile aynı hizada ise.

Sol el vasıtası ile saçları yakalamak, güç kullanarak yere fırlatmak, bacakla vurmak, yani başına tekme atmak, dizler ile göğsüne baskı uygulama, bael (yumruk?) ile kaşına şiddetle vurma, -(ağır) yumruklar, dirsekler, ısrarlı tokatlar gibi ve uygun saldırı yeri bulup çıkarabilmek için hareket etme- bunlar duellonun (dövüşmenin) yedi türüdür.”³⁸⁹⁶

4.2. HAFİF SİLAHLAR

Fiziki bir müdâhele ile rakibi etkisiz hale getiren vasıtalar silah denir³⁸⁹⁷. Bu vasıtalarından askerlerin üzerlerinde veya kendi hayvanları üzerinde rahatça taşıdıkları ise hafif silahlar olarak adlandırılabilir. Hafif silahlar, kendi arasında kesici (kılıç), dürtücü-delici (mızrak), darbeli-ezici (gürz), atılan (sapan, ok-yay), bağlayıcı ve tutucu-çekici (kemend, kancalı mızrak), tuzak (hasek), istihkâm (çuval, kürek), patlayıcı, yanıcı ve zehirleyici (karûre, neft, zırnık), sevk ve idare edici (sancak, nevbet), koruyucu (zırh, kalkan) silahlar olarak sınıflandırılabilir. Şüphesiz başka türlü sınıflandırmalar yapmak da mümkündür.

Ebû Mansûr es-Seâlibî hafif silahların erler için taşıdığı önemi bütün açıklığıyla ortaya koşmaktadır:

“Önce silah, sonra felah! Silaha sahip ol ki zafer bulasın!

Cesur bir adam silahı olmadığı için korkakların durumuna düşebilir. Korkak biri ise silahıyla arslan kesilir.

Silahı olmadığı için tecrübesiz çaylaklara benzeyen erler, kargı ve kılıçlarına kavuşunca kahraman kesilirler.

Silah zinet gibidir. Silahını kuşanmış adam müthiş bir heybet ve güzelliğe sahip olur.”³⁸⁹⁸

Askerlerin piyâde, zırhlı piyâde, suvâri, zırhlı suvâri, okçu, neffâte, istihkâmcı gibi hangi sınıftan olduklarına veya rütbesine göre taşıdığı hafif silahlar farklılık arz

³⁸⁹⁶The Sacred Books of the Hindus, Vol XIII. The Sukra-nîti, s. 251.

³⁸⁹⁷ Ahmet Özdağ, a.g.e., s. 73.

³⁸⁹⁸ Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Hükümdarlık Sanatı (Âdâbu'l-Mulûk)*, s. 184-185.

etmektedir. Bu silahların her birinin kendine has yapım teknikleri, harbî üstünlük ve zaafıları, kullanım şekli ve metotları, talim teknikleri, kullanım yerleri ve kendi içlerinde alt çeşitleri bulunmaktadır.

4.2.1. Ok, Ok Yeleği, Temren ve Gez

Kadimi Farsçada (Parsî-yi bâstan) tîgre (تیغره), Pehlevîcede tîr (تیر) ve Arapça sehm (سهم) kelimeleri ok anlamına gelmektedir. İlave olarak Farsça dil-dûz (دلوز: gönül şişleyen), ciger-dûz (جگردوز: ciğer şişleyen), sîne-dûz (سینه دوز: sîne şişleyen) ve peykân (پیکان: ok temreni) kelimeleri de ok anlamında kullanılmaktadırlar³⁸⁹⁹. Okun sayılan adları içerisinde dönemin kaynaklarında en çok tîr adıyla anıldığı görülmektedir. Fakat tîr adı kaynaklarda aynı zamanda yazı, nasib, kismet, bölüm, hisse, koyu ve karanlık anlamlarında da kullanılmaktadır³⁹⁰⁰.

Delhi Türk Sultanlığı devri kaynaklarında ok için genellikle Farsça tîr (تیر) bazen de Arapça sehm (سهم)³⁹⁰¹ adları kullanılmaktadır³⁹⁰². Farsça akbaba anlamına gelen kerkes (کرکس) kelimesi de bazen mecazen ok anlamında kullanılmaktadır³⁹⁰³. Emîr Husrev-i Dihlevî ve Bedr-i Çâçî tarafından aynı beytin iki farklı yarısında tîr /kemân ve kerkes kelimeleri kullanılarak bu mecazdan istifade edildiği görülmektedir³⁹⁰⁴.

Türk ordularında ve aynı şekilde Delhi Türk Sultanlığı ordusunda en önemli silah olan okun tanımı kısaca şöyle yapılabilir: “Yay veya keman denilen kavis şeklinde bükülmüş bir ağaç çubuğa gerili kirişe takılarak uzağa atılan ucu sivri demirli [temrenli] ince ve kısa değneğe verilen addır.”³⁹⁰⁵

Okların uzunluk ve ağırlıkları gidebileceği âzami mesafeyi belirlerdi. Okun boyuna bağlı olarak, yayın, bir km.’ye varan menzili belirlenirdi. Yay’ın ağırlığı

³⁸⁹⁹ *Ferheng-i Câmi ‘Şâhnâme*, s. 324.

³⁹⁰⁰ *Ferheng-i Câmi ‘Şâhnâme*, s. 324.

³⁹⁰¹ Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 373.

³⁹⁰² Bedr-i Çâçî, s. 132, 189, 304.

³⁹⁰³ Kerkes (کرکس): Akbaba; (mec.) ok anlamına gelmektedir. Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 492.

³⁹⁰⁴ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Tuhfetu’s-sıgar*, vr. 22a; Ber-i Çâçî, s. 300.

³⁹⁰⁵ *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, s. 717; Hasan Enverî, *İstılahat-i Devre-i Gaznevî ve Selçukî*, s. 141-142.

artıkça, okun ağırlığı da artardı³⁹⁰⁶. Menzil atışı yapan okçular diğer oklardan iki parmak daha uzun ok kullanırlardı³⁹⁰⁷.

Okun tanımında geçen temren denilen uç kısmının sivri demirli olması şart değildir. Bakırdan, kemikten, boynuzdan ve hatta ağaçtan yapılmış temrenlere bile rastlamak mümkündür. Okun daha net ve genel bir tanımı ise şöyledir: “Kamış veya ağaçtan yapılmış ve genel olarak 66-70 cm. uzunluğunda ve dört-beş dirhem (12,8 -16 gr) ağırlığında bir çubuk olup yay vasıtasıyla uzakta bulunan hedefe atılan silahtır.”³⁹⁰⁸

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Fahr-i Müdebber, standart bir okun uzunluğu hakkında şu bilgileri vermektedir: Okun uzunluğu ok atıcının dokuz yumruğu [kadar] olmalıdır. Bazılarının sözüne göre omuz başından orta parmağın ucuna kadar ve bazı ustaların sözüne göre koltuk altından işaret parmağının ucuna kadar olmalı, bazılarının sözüne göre her iki yumruğunu önüne almalı ve üst üste koymalı, sağ dirsek ucundan sol dirsek ucuna kadar ölçmeli, okun uzunluğu o kadar olmalıdır.”³⁹⁰⁹ Bu ifadelerden oktan iyi verim almak isteniyorsa okun ölçütlerinin okçuya özel olması gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Okun parçalarına gelince ayak da denilen “temren (ok ucu), gövde, gez³⁹¹⁰ (okun arkasındaki kertik) ve kuyruk da denilen yelek³⁹¹¹ten ibarettir.”³⁹¹² Delhi Türk Sultanlığı kaynaklarında gez anlamında Farsça sūfâr (سوفار)³⁹¹³ kelimesi kullanılmaktadır³⁹¹⁴. Karahanlı Devleti devrinde temrene “başak” ve yelek kısmına ise “yüg” denirdi³⁹¹⁵. (Ok kısımları, bölümleri ve ölçüleri, ebatları için bkz. Ek XVIII)³⁹¹⁶.

³⁹⁰⁶ Zeki Tez, a.g.e., s. 168.

³⁹⁰⁷ *Kitâb fî 'ilm en-Nuşşâb*, s. 208.

³⁹⁰⁸ Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 172.

³⁹⁰⁹ *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 245-246.

³⁹¹⁰ Mısır'da okun “gez”i yerine فُوق (fûq) adı kullanılır. Bkz. *Kitâb fî 'ilm en-Nuşşâb*, s. 209, 274.

³⁹¹¹ Yelek (peylek, sakal, yük): Okun havada düzgün uçmasını ve ayağı üzerine konmasını sağlayan tüyleri. Bkz. Mehmet Zeki Kuşoğlu, a.g.e., s. 96.

³⁹¹² Ahmet Özdal, a.g.e., s. 70; Muharrem Kesik, a.g.e., s. 73; Hilmi Aydın, *Sultanların Silahları*, s. 37-38.

³⁹¹³ Sūfâr: Yayın kirişine takılan okun arkasındaki ağız (kertik) veya kısmı. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1347.

³⁹¹⁴ Fahr-i Müdebber, *Tarikh-i Fakhru'd-Din Mubarakshah*, s. 49-50.

³⁹¹⁵ Reşat Genç, a.g.e., s. 325.

³⁹¹⁶ Okun Kısımları (Fotograf), Ek XVIII.

Okun ayrıca söz konusu kısımları dışında kendisinden bağımsız ve gerekli olan “ok yatağı”/“bilek siperi”, “nâvek”/“mecra” ve “zehgîr”/“zihgîr” ve “müstakil gez” adlarında dört ayrı parçası daha vardır.

İlk çağlardan beri atlı göçebe kültüründen gelen Türk ordularının ve yine aynı soydan gelen Delhi Türk Sultanlığı ordularının kullandığı en yaygın ve önemli silahlardan biri ok ve yay idi. Acaba “ok” silahına bu kadar önem verilmesinin sebebi ne idi, okun faziletleri nelerdi? Bu sorulara Fahr-i Müdebbir şu şekilde cevap vermektedir:

“Hiçbir silah ok atmanın sahip olduğu fazilet ve özelliğe sahip değildir. Çünkü ok atma hariç bütün silahlar düşman olmadan kullanılamaz. Ok atma ile ise düşmanı, bir avı, bir kuşu, hedefi ve istediğin her şeyi vurabilirsin. Hiçbir zaman faydasız ve avare değildir ve düşmanı uzaktan def edebilir. Kale kapıları, hisarlar ve savaş alanları üzerinde bu silah kullanılabilir... Sokrat diyor ki eğer ok atma ve çevgân oynama olmasa hiçbir hüner yoktur. [Ok atma] uzuvları yumuşatmayı, sinirleri ve vücudun etini [kasları] açmayı, insanı cesaretlendirmeyi sağlar. Arzuları ve şehvetleri (iş yapmaya karşı şiddetli arzuları) tahrik eder ve himmeti büyütür. Oku alın yazısı, yayı tedbir/ileriye görme, temreni ölüm kuşu ve derefşân (درفشان: üç köşeli büyük bayraklar) [olarak] adlandırmaları münasiptir.”³⁹¹⁷

Ok ve yayın diğer bir fazileti ise hafifliklerinden dolayı taşınmalarının çok kolay olmasıdır. Askeri ve atı yormazlar. Yine okun temel ham maddesi olan ahşap ve kamışın tabiatı bol ve kolayca bulunması, işlenmesinin kolay olması da diğer bir avantajdır. Orta Çağlar boyunca aslında oklar genellikle kamıştan ve özellikle de Hindistan kamışından yapılmış, bu durum ise Delhi Türk Sultanlığı orduları için büyük bir askerî avantaj olmuş, ok yapım maliyetini ve yapım süresini kısaltmıştır.

Hun İmparatorluğu çağından Osmanlı İmparatorluğu dönemine kadar Türk oklarının ortak özelliklerini korudukları görülür. Söz konusu ortak özellikler okların 66 cm. (bir gez) boyunda, dokuz mm çapında, düz elyaf kamışlardan yapılmış olmalarıdır. Türkoğlu, ok yapımında kullandığı kamışları, özel olarak Orta Asya’nın bataklık

³⁹¹⁷ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 241.

bölgelerinde yetiştirirdi. İtinayla yetiştirdiği bu kamışları sonra özel bir bakıma tabi tutardı. Bu kamışları, ağaç oklarda olduğu gibi ağaçların sularının çekilmesi sırasında değil, bilakis kamışlar henüz taze yapraklarını açtığı dönemde keserdi. Taze yapraklıyken kesilen kamışlar, onarlık demetler halinde sazlara sıkıca bağlanır, akarsuyun içine atılır orada üç gün bekletilirdi. Sonra sudan çıkarılan demetler, iyice yanmış gübre yığınları üzerinde veya güneş sığağındaki kuma gömülmek suretiyle kurumaya terk edilirdi. Bu şekilde en az yirmi gün bekletilen kamışlar artık yeşilliklerini yitirip boz renge dönüşmeye başlayınca oradan alınıp güneş görmeyen serince bir yerde bir süre daha bekletilmek suretiyle düzgün hale gelmeleri sağlanırdı. Kesme, suda bekletme, kurutma ve düzeltme safhalarını kapsayan hem büyük bir itina hem de beceri isteyen bu işleme de “ok tımarlanması” adı verilirdi. Osmanlı dönemine kadar bu ad kullanılmıştır. Tımarlanan oklar hiçbir zaman eğrilmez; kemikleşmiş bir hal alır, aradan zaman geçip eskidikçe sertlikleri daha da artardı. Yıllanmış okların suyun içinde uzun zaman kaldıkları halde zerrece etkilenmedikleri görülmüştür ki, bu da en ilkel şartlar altında yapılan bu işlemin mükemmeliyetini göstermektedir³⁹¹⁸.

Yakın zamanda yapılan, Orta Asya kökenli oklar ile ilgili ve Kimmer, Savromat, İskit, Pazırık, Sarmat, Hun, Türk, Kırgız, Alan, Hakas, Kıpçak (Kuman), Moğol, Rus, Altın Ordu kültürlerine ait okları kapsayan bir çalışmaya göre huş, çam, göknar ve dişbudak ağaçları ok yapımında kullanılmıştır³⁹¹⁹.

Arkeolojik buluntular ve tarihi kayıtlardan Türklerin Hunlar devrinden itibaren ok yapımında “hu/huş ağacı” kullandığı bilinmektedir. Birçok araştırmacı hu/huş ağacının kayın ağacı olduğunu belirtmişlerse de bunun yay yapımı için en uygun ağaç olduğu bilinen “*bir nevi akçaağaç*” olduğu anlaşılmaktadır. Müslümân müelliflerin “halenc (الخلنج شج/خشب الخلنج/خلنج)” olarak kaydettiği bu ağaç, Orta Çağ’da Mâverâünnehir, Horâsân ve Türkistan’ın önemli ticari emtialarından biri haline gelmiştir. Kaynaklarda bu ağaçtan yapılan oklara “halencden yapılmış” veya “halenc

³⁹¹⁸ Cem Atabeyoğlu, *Türk Okçuluk Tarihi*, (kitaptaki bilgiler 1988 sonuçlarına göre hazırlanmıştır), Başkent Yayınevi, s. 10-11.

³⁹¹⁹ Seray Özden, *Sarıçam’dan (Pinus Sylvestris L.) İmal Edilen Geleneksel Türk Oklarının Endam ve Yüzey Pürüzlülüğünün Ok Hızlarına Olan Etkisi*, Bartın Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Orman Endüstri Mühendisliği Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2011 Bartın, s. 29.

oku (نشاب خلنج/نشاب الخلع/السهم الخلع) denmekte, ayrıca okluk (sadak, kuburluk) imalinde de bu ağacın kabuklarından istifade edilmekteydi³⁹²⁰.

Ok ve yay yapımında kullanılan önemli ağaçlardan bir diğeri de Türk mitolojisinde önemli bir yeri olan kayın ağacıdır. Farsça kaynaklarda “hadeng (خندنگ)” diye anılan kayın ağacından yapılan oklara “tîr-i hadeng” (تیرخندنگ) adı verilmektedir³⁹²¹. Kayın ağacının özelliği çok sert ahşaba sahip olmasıdır³⁹²². *Dede Korkut Kitabı*’nda da “kayın ok” ve “üç yelekli kayın ok”ların kullanıldığından bahsedilmektedir³⁹²³.

Hadeng oklarının Gazneliler devrinde kullanılmakta olduğu³⁹²⁴, Gur Devleti ve Delhi Türk Sultanlığı ordularında en fazla kullanılan ok çeşitlerinden olduğu anlaşılmaktadır³⁹²⁵. Fahr-i Müdebber, Türkistan’dan dünyaya yayılan ve pahalı fiyatlara satılan acayip, zarif ve garip ürünler arasında “hadeng”i de saymaktadır³⁹²⁶. Hadeng ağacı/oku Delhi Türk Sultanlığı devrinde elçilerle diğer devletlere gönderilmesi gereken hediyeler arasında yer almaktaydı³⁹²⁷.

Hârezmşâh Hükümdarı Celâleddîn Mengüberdi’nin han, melik ve emîrlarına kızıl hadeng okları (خندنگهای سرخ: hadenghâ-yi sorh)³⁹²⁸ yollayarak sefere çağırması³⁹²⁹ bu okların Harezmşahlar tarafından da kullanıldığını ve bu oklara büyük bir değer verildiğini göstermektedir.

Kamış, halenc ve hadeng ağaçları dışında sarıçam, köknar, dişbudak, gürgen, selvi, şeftali, söğüt gibi ağaçların da ok yapımında kullanıldığı bilinmektedir³⁹³⁰. Mesela Çin elçisi Shao Hung, Moğollar “oku sarı söğütten yaparlar” demektedir³⁹³¹. Mısır’da

³⁹²⁰ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 146-148.

³⁹²¹ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 148; Ahmet Özdal, a.g.e., s. 70.

³⁹²² Ahmet Özdal, a.g.e., s. 70.

³⁹²³ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s. 114, 161, 210.

³⁹²⁴ *Dîvân-i Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân*, s. 10; *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 256.

³⁹²⁵ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 85, 306, *Tuğluknâme*, s. 88; *Hazâinü’l-fütûh*, s. 83; *Miftâhu’l-futûh*, s. 16; Nizâmuddîn Ahmad, s. 100.

³⁹²⁶ Fahr-i Müdebber, *Tarih-i Fakhru’d-Din Mubarakshah*, s. 38.

³⁹²⁷ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 148; Roohi Abida Ahmed, *Foreign Relations of Delhi Sultanate*, s. 173-175.

³⁹²⁸ Hadeng (خندنگ): 1. Çok sert, sağlam ve dümdüz dalları olan bir ağaçtır ki ondan mızrak, ok, at eğeri ve benzeri şeyler yaparlar. 2. Bu ağacın dallarından yapılan ok. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 907; hadeng, uzun ve düz oka da denir. Bkz. *Ferheng-i Fârsî-yi ‘Amîd*, I, s. 840.

³⁹²⁹ Şehâbeddîn Muhammed Nesevî, *Sire Celâleddîn/Târih-i Nesevî*, s. 178; Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 176.

³⁹³⁰ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 148-149.

³⁹³¹ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, s. 83.

Memlûklar devrinde nâvek okunun yapımında ince kamış, fars sazı ve söğüt ağacı kullanıldığı *Münyetü 'l-Guzât*'ta belirtilmektedir³⁹³².

Gur Devleti devrinde okların sağlam ve hafif olan bambu kamışlarından yapıldığı ve bazılarının kırmızıya boyandığı *Tâcü 'l-me'âsir*'de şöyle anlatılmaktadır: Okun bambu ağacından bedeni bakem (kırmızı renk elde etmede kullanılan ağaç çeşidi)³⁹³³ suyunda renklendirildi³⁹³⁴.

Delhi Türk Sultanlığı kaynaklarında okların genellikle kamıştan yapıldığı dile getirilmekte bu durumu belirtmek üzere “kamış ok” (ney-i tîr) terkihi kullanılmaktadır³⁹³⁵. Örnek olarak şu beyitler verilebilir:

Kamıştan yapılmış bir ok kalbi içten düğümledi/kilitledi * Diğer ok o düğüme girdi ve açtı³⁹³⁶.

Öyle geçti o [ok] çocuk ve yaşlıdan * Ki kandan mercan dalı olmuştu ok kamışı³⁹³⁷.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Celâleddîn Fîrûz Şâh devrinde nehir kenarındaki düşmana yapılan tir-i baran (ok yağmurunu)ı şöyle nitelemektedir:

Bravo/doğdu fırlatılan oktan çetin bir yağmur * Ki onun temrenden su damlası vardı

Su kenarında ok kamışından kamışlık oldu * Su kenarındaki kamışlığın ortasında ok kamışından³⁹³⁸.

³⁹³² Mustafa Uğurlu, *Münyetü 'l-Guzât*, s.115; Ahmet Özdal, a.g.e., s. 70. Yalnız Ahmet Özdal'ın metninde, *Münyetü 'l-Guzât* metninde aslında nâvek oku yapımında kullanılan materyaller bütün oklar için gibi gösterilmiştir.

³⁹³³ İng. : True Brazilwood, Sappanwood; Alm.: Sappanholz; Fr.: Bois de sappan; Yun.: Kaesalpinia sappan; Arb.: Bakkam. Bakam (Caesalpinia sapan) 3 ile 6 m boylanabilen ince yapraklı ve geniş sarı renk çiçekleri olan bir bitkidir. Anavatani Hindistan, Malezya ve Sri Lanka'dır. Asya'nın tropik bölgelerinde kültürü de yapılmıştır. Boyama için bitkinin gövdesi kullanılır. Bakam odunu, doğal olarak yetiştiği bölgelerde uzun yıllar ipek boyamacılığında kullanılmıştır. Bitkinin kullanımı 1190 yıllarına kadar gitmektedir. Özellikle Çin'e ihraç edilmekteydi. Çin'de kırmızı renk boyamalarda veya kırmızı renkli baskılı kumaşlarda kullanılmıştır. Ucuz olması nedeniyle fakir Çin halkı tarafından tercih edilmiştir. Bkz. Recep Kradağ, *Doğal Boyamacılık*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2007, s. 25; Bekem: Sopasından kırmızı renk elde edilen kırmızı renk dalları olan çok uzun bir ağaç. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 357-358.

³⁹³⁴ Bkz. *Tâcü 'l-me'âsir*, s. 227.

³⁹³⁵ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 137b, 170b (kenar); Emîr Husrev-i Dihlevî, *Matlaü 'l-envar*, vr. 340b (kenar); Emîr Husrev-i Dihlevî, *Heşt Beheşt*, vr. 107b.

³⁹³⁶ Bkz. *Miftâhu 'l-futûh*, 29.

³⁹³⁷ Bkz. *Miftâhu 'l-futûh*, 29.

³⁹³⁸ زهی باران سخت از تیر پرتاب * که بود آنرا ز پیکان قطره آب

Fahr-i Müdebbir kale müdafilerinin eğer ok kalmaz ise ok yapmak için çok sayıda hîzom (kereste) ve ney (kamuş) bulundurmaları gerektiğini bildirmektedir³⁹³⁹. Emîr Husrev-i Dihlevî de “tîr-i çûbîn” (تیر چوبین) diye anılan ağaç oklardan bahsetmekte ve bu okların tıraşlanmasının gaza ile ilgili olduğunu bildirmektedir³⁹⁴⁰. Daha makbul olan ney (نئ: kamuş) oklara ise eserlerinde sık sık yer vermektedir³⁹⁴¹. Böylece Delhi Türk Sultanlığı devrinde hem kamuştan hem de ağaçtan oklar yapılmakta olduğu kesinlik kazanmaktadır.

Ok imâlinde çeşitli ağaçlar ve kamuştan ok çubuğu (koğuş/gövde)nun hazırlanması ilk aşamadır. Ardından oka gez açılmaktadır. Bundan sonra sıra yüğ (kuş tüyleri), sokım ve başağın (okun sivri ucu) takılmasına gelmektedir.

Gez kısmı, okun kirişe tutturulmasını sağlayan arkasındaki kertiktir. Gez, okun en basit kısmı olmakla birlikte çok önemlidir. Çünkü gezin kusurlu olması, yanlış tutulması veya olmaması şu hatalara yol açmaktadır: Gezin iki yanının birbirine eşit olmamasından yani gezin hasarlı olmasından, işaret parmağını gezin ince kısmı üstüne getirip kiriş tutmaktan ve (okta) gez olmamasından dolayı ok döner, gökte oynar ve yaydan çıktıktan sonra titrer³⁹⁴².

Gezler, kabaca adi gez ve başpâre olmak üzere ikiye ayrılabilir. Adi gez, ok gövdesinin arkasının yontularak kiriş (çile)in gireceği bir çentik haline getirilmesi ile yapılır. Bu tip gez daha çok, fazla miktarda ve daha az özenle yapılan savaş oklarında kullanılırdı³⁹⁴³. Savaş oklarında üretim maliyetini ve süresini düşük tutmak için adi gez kullanılırdı³⁹⁴⁴.

Kemik, fildişi veya boynuzdan yapılan tek parçalı gezler başpâre adını alırdı. İyisi yaban keçisi boynuzundan yapılır. Gez kabaca şekillendirilir, ok gövdesinin

Bkz. *Miftâhu'l-futûh*, s. 16. میان نیستان لب آب از نی تیر * میان نیستان لب آب از نی تیر

³⁹³⁹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 424.

³⁹⁴⁰ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Î'câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 45-46.

³⁹⁴¹ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Î'câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 46 vd.

³⁹⁴² *Kitâb fî 'ilm en-Nuşşâb*, s. 222.

³⁹⁴³ Seray Özden, *Sarıçam'dan (Pinus Sylvestris L.) İmal Edilen Geleneksel Türk Oklarının Endam ve Yüzey Pürüzlülüğünün Ok Hızlarına Olan Etkisi*, s. 21.

³⁹⁴⁴ *Kitâb fî 'ilm en-Nuşşâb*, s. 209.

arkasına matkapla açılan deligine tutkal ile sürülerek yapıştırılırdı. Sonra özel bir bıçak ve ege yardımıyla gezin kertiginin açılması ve düzeltilmesi işlemleri yapılırdı³⁹⁴⁵.

En kaliteli gez ise bakkam gezi idi³⁹⁴⁶. Bakkam, sert bir ağaç türüdür. Yapımında kullanılan bakkam ağacı (*Caesalpinia sappan*) sebebiyle, bu adı almıştır. Bir parça bakkam ağacı gez haline getirilir ve uzunlamasına iki parçaya bölünürdü. Ok gövdesinin arkası iki taraftan meyilli olarak kesilir, aynı açıda meyil iki parça gezin oka yapışacak yüzeylerine de verilirdi. Gez, ok gövdesinin arkasındaki meyilli yüzeylere balık tutkalı kullanılarak yapıştırılır, sonra tutkala batırılmış sinir lifleri en arka kısmına kadar sarılırdı. Kuruduktan sonra taşkınlıklar ve pürüzler giderilir, düzeltilir ve gez kertiği açılırdı. En son olarak, fırça ile tutkal sürülürdü. Yapımı zor olan ve ustalık gerektiren bu gezler, menzil oklarında ve pahalı av/savaş oklarında görülürdü³⁹⁴⁷.

Okun hedefe isabetinde mühim rol oynayan tüyleri (yüğ/yelek) ok'a yapıştırma işine “yelimlemek”, yapıştırmada kullanılan tutkala da “yelim” deniliyordu. Ok'a yüğ (yelek) ve başaktan (temren) başka, “sokım” denilen bir diğer unsur da konulduğu görülmektedir. Kaşgarlı, sokım kelimesini şöyle izah ediyor: “Bir ağaç parçası çam kozası şeklinde kesilerek içi oyulur, üç tarafından delinerek okun üzerine konur.” Bu parça ısıklık çalar şeklinde bir ses çıkarmak için okun üzerine konuluyor olmalıdır. Zira Türklerde, umumiyetle vızıldayan ok tabir edilen ve atıldığı zaman ısıklık sesi çıkaran okların varlığı Asya Hunlarında Mete Han zamanından beri bilinmektedir. Ok yapmak için kesilen ve “koğuş” adı verilen bu ağaçların, yüğ ve başak takılmadan önce veya takıldıktan sonra, herhalde sağlamlaştırmak için yağlandığı da anlaşıyor ki, bu işe “kovşamak” denilmekteydi³⁹⁴⁸.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Fahr-i Müdebber okların yapımı hakkında şu bilgileri vermektedir. Mâverâünnehir, Horâsân ve Irak okları daha çok hadeng (akçakavak/kayın) ve bîd (söğüt ağacı)den olur. Hadeng ağırlığı sebebiyle çok uzağa gidemez ama meşhurdur. Söğüt oku hafifliği sebebiyle düz gider ve ince olur, eğer daha

³⁹⁴⁵ Seray Özden, a.g.e., s. 21; Tirendâz, Murat Özveri, “Ahşap Oklarda Âdî Gez Yapılması”, http://www.tirendaz.com/tr/?page_id=1055 (9 Ekim 2016).

³⁹⁴⁶ Osmanlı Devleti devrinde kullanılan bir gez tipidir.

³⁹⁴⁷ Seray Özden, a.g.e., s. 21; Tirendâz, Murat Özveri, “Ahşap Oklarda Âdî Gez Yapılması”, http://www.tirendaz.com/tr/?page_id=1055 (9 Ekim 2016).

³⁹⁴⁸ Reşat Genç, a.g.e., s. 325-326.

şiddetli bir darbe ulaşırsa [çarpma olursa] ok kırılır. Hiçbir ok, kelk (کلک: kamıştan yapılma ok) okundan daha uzağa giden, daha hafif ve daha işe yarar değildir. Ama iyi pişirilmeli, kaynatılmalı ve kalıplanmalı³⁹⁴⁹ ve ateşe çekilmeli (تاب کشید: tâb keşîden; oku kurutmalı)dir³⁹⁵⁰.

Fahr-i Müdebbir'in ok imali hakkında verdiği bilgiler sayesinde Delhi Türk Sultanlığı devrinde, ok hazırlama aşamalarının aynı Osmanlı'da olduğu gibi sırasıyla pişirme, kaynatma, kalıplama, ateşe çekme (kurutma) olduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca okların ağırlıklarının ve okta kullanılan ağaç çeşidinin özgül ağırlığının atış mesafelerinin uzunluğunu belirlediği ve ağaç oklar gibi kamış okların da imal sırasında aynı aşamalardan geçirildiği anlaşılmaktadır.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde ok yapımı ile ilgili olarak Emîr Husrev-i Dihlevî de şiirsel bir dille çeşitli bilgiler vermektedir:

‘Hayır hayır’/‘kamışlığın neyi’ hatalıyım (düz değilim) ki onun altın peykânının şekli * Ateşin alevi gibi olsun sopasının ucu³⁹⁵¹.

Yukarıdaki beytin hemen peşinden şöyle devam eder: “Bütün tahtasında damar vardır ve onun damarı düşmanın kanının haberîdir, tüyü (yeleği) olmaz ve boyu tamamen bıçağın ağzı ile yuvarlatılmış (leysîde) oldu ve bütün o yuvarlatılmışlığı (leysîdegî) şirinlik kaynağıdır Subhânallah sopa (ok sopası) ya nebâtan (bitki) olur yâhut tahtadan. Tatlı neyler (şeker kamışları) bir nebâttır ki şişeden dışarı çıkmaz velakin kandilde derine gider. Şeker kamışı ki onun traşlanmasında okun sûfâr (gez)inde çok bükülmeler olabilir. Nasihat almalısın ki [okun] açılmış ağzı (gez kısmı) fethin yolunu taleb eder.”³⁹⁵²

Delhi Türk Sultanlığı devrinde söz konusu pişirme, kaynatma, kalıplama, ateşe çekme (kurutma) aşamaları ve okun nasıl imal edildiği tam olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte Delhi gibi ok yapımında Hint kamışı kullanan Osmanlı Devleti

³⁹⁴⁹ Kalıb: Yay kollarına yapışacak boynuzlara ve bilek siperi oluşuna gerekli yuvarlaklığı vermek için kullanılan özel bir âlet. Bkz. Mehmet Zeki Kuşoğlu, a.g.e., s.72.

³⁹⁵⁰ *Âdâbü'l-harb ve's-ş-şecâ'a*, s. 244.

³⁹⁵¹ نى نى غلطم كه شكل پيكان زرش * چون شعله آتشين بد اندر سر چوب . Bu beyitte “ney ney” kısmı ‘kamışlığın neyi’ veya ‘hayır kamış’ diye de çevrilebilir. Bkz. *İ'câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 46.

³⁹⁵² *İ'câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 46.

devrinde söz konusu aşamalarda neler yapıldığı daha iyi bilinmektedir. Her iki devletin de Türk devleti olması ve bu çağlarda yapım tekniklerinin aşırı farklılaşmış olamayacağı düşüncesi ile Osmanlı kamış oklarının nasıl imal edildiği burada aktarılacaktır. Osmanlı Devleti'ne ok yapımında kullanılan kamış Hindistan'dan gelmekteydi. Hindistan kamışı, diğer bölge kamışlarından farklı olup, içi ağaç gövdesi gibi doludur. Diğer kamışların ise içleri boştur. Ayrıca, Hindistan kamışının iki boğum arası uzunluğu bir okun boyundan daha uzun olduğu için ok yapımına daha elverişlidir. Bu kamışlar, ikiye bölündükleri zaman 12-18 ok yapacak kadar parça sunarlardı. Kamışın iki boğum arası, ok kalınlığına yakın boy ve kalınlıkta parçalara bölündükten sonra, telleri ayrılmasın diye, tutkallanarak topluca bağlanıp, üstleri de sarılarak kurutulmaya bırakılır. Kuruduktan sonra, ok haline getirilir ve üzerleri cilalanır. Bu işleme “sığama” veya “kovşama”³⁹⁵³ denirdi. Bu duruma getirilmiş oka temren (başak), yelek (yülek, yüğ) ve gez takılarak atılmaya hazır hale getirilirdi³⁹⁵⁴.

Osmanlı'da Hindistan kamışının getirtilmesinin hem pahalı olması hem de acil ok ihtiyacı duyulduğu esnarlarda ok sıkıntısı yaşanması nedeniyle zamanla ağaç oklara yönelme olmuştur. Türk-İslâm devletlerinde ok yapımında, daha çok, kamış kullanıldığı, ağaç okların Osmanlı devrinden itibaren yaygınlaşmaya başlamasından da anlaşılabilir. Çam ağacından ok yapımı ise şu şekildedir: Budaksız çam ağacı, kabuklarından ayrılıp, iki hatta üç parmak kalınlığında dört köşe parçalara ayrıldıktan sonra, “küştüre” denilen araçla düzeltilip iki ay dinlenmeye bırakıldıktan sonra orta dereceli bir fırında sararana dek kurutulurdu. Ağacın yağını ve suyunu bırakması için yapılan bu işleme “Ok'a tımar vermek” denirdi. Kurumuş çubuklar, üç-beş sene dinlenmeye bırakılır ve bu sürenin sonunda oklar yapılırdı³⁹⁵⁵.

Yelek, ok gövdesinin arkasında hava sürtünmesini arttırarak okun düz uçuşmasını bazen de jiroskopik (kendi eksenini etrafında dönme) hareket yapmasını sağlayan kısımdır. Bu kısım için kuğu, kartal ve benekli güvercin tüylerinden yararlanılırdı. Okun havada düzgün uçuşmasını ve hep ayağı (temreni) üstüne düşmesini sağlayan üç parçalı

³⁹⁵³ Kovşama: Karahanlılar devrinde ok yapmak için kesilen ağaçların (koğuş) yağlanmasına denirdi.

³⁹⁵⁴ Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 180-181.

³⁹⁵⁵ Cem Atabeyoğlu, *Türk Okçuluk Tarihi*, s. 9; Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 180-181.

(bazen dört parçalı) tüye “yelek” bazen de “sakal” denirdi³⁹⁵⁶. Eğer yeleşin tüyleri kopuk olursa ok gökte oynar ve yaydan çıktıktan sonra titrerdi³⁹⁵⁷.

Gazneliler devrinde bazı okların yelekleri kartal (عقاب) kanadından yapılmaktaydı³⁹⁵⁸. Bu dönemde oklara ve özellikle hadeng oklarına kartal kanadından yelek yapılmaktaydı³⁹⁵⁹.

Gur Devleti devrinde okâb tîr (عقاب تیر: muhtemelen kartal yelekli ok)³⁹⁶⁰ veya tîr-i okâb (تیر عقاب: kartal oku)³⁹⁶¹ tabirlerinin kullanılması kartal kanadından ok yelekleri yapma geleneğinin devam ettiğini göstermektedir. Hadeng oklarına dört tüy takıldığı dönemin kaynaklarında geçen “hadeng-i çehâr-perî” (خندنگ چهار پری: dört tüylü hadeng) ifadesinden anlaşılmaktadır³⁹⁶².

Pang Da Ya, Moğol İmparatorluğu ilk döneminde kartal tüylü ahşap ok kullanıldığını bildirmektedir³⁹⁶³. Bu dönemde ayrıca zırh delici olarak, uçları ısıtıldıktan sonra tuza yatırılmış üç tüylü oklar kullanılmaktaydı³⁹⁶⁴.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Fahr-i Müdebbir tarafından bildirildiğine göre âmâc okları denen eğitim ve talim okları dört tüylü [yelekli] olmalıydı³⁹⁶⁵. Emîr Husrev-i Dihlevî, askerî seferler sırasında da hedefi rahat vuran dört tüylü oklar (تیر چهار پری: tîr-i çehâr-perî) kullanıldığını bildirmektedir³⁹⁶⁶. Bedr-i Çâçî de dört tüylü oklardan bahsetmektedir³⁹⁶⁷. Bedr-i Çâçî, ayrıca üç tüylü okların avda kullanıldıklarını haber vermektedir³⁹⁶⁸.

Ok yeleklerinde kullanılan tüy çeşitlerini Fahr-i Müdebbir şöyle sıralar: Akbaba (کرجس: kerges) ve kartal (عقاب: okâb) kuyruğundan iyi olur ve eğer bulamazsa

³⁹⁵⁶ Muharrem Kesik, a.g.e., s. 74

³⁹⁵⁷ *Kitâb fî 'ilm en-Nuşşâb*, s. 222.

³⁹⁵⁸ از عقاب است پر آن تیر Bkz. *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 38.

³⁹⁵⁹ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 89, 126.

³⁹⁶⁰ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 99.

³⁹⁶¹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 163.

³⁹⁶² *Tâcü'l-me'âsir*, s. 99.

³⁹⁶³ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, s. 139.

³⁹⁶⁴ Christon I. Archer, John R. Ferris, Holger H. Herwig, Timothy H. E. Travers, *Dünya Savaş Tarihi*, çev. Cem Demirkan, Tüzamzanlar Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 166.

³⁹⁶⁵ *Âdâbü'l-harb ve's-ş-şecâ'a*, s. 245.

³⁹⁶⁶ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 84, 122.

³⁹⁶⁷ Bedr-i Çâçî, s. 376.

³⁹⁶⁸ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 148b (kenar).

kerkenez (موش خوار: fare yiyen çaylak), şâhin (شاهین), fare yiyen çaylak (موش خوار: fare yiyen çaylak), leylek (لکک: lekkek), turna (کلنگ: koleng), flamingo (سرخاب: sorhâb), horoz (خروس: horûs), ördek (بط: bat), çaylak (غلیواژ: ğelîvâj), balaban kuşu (بوتیمار: bûtimâr; bataklık kuşu) ve deve kuşu (شترمرغ: şotor morğ) tüyü de uygun olur³⁹⁷⁰.

Emîr Husrev-i Dihlevî oklarda Akbaba kanadı kullanıldığına değindikten sonra bu hususta beyitlere yer vermete, ömrü uzatığına dair benzetmeler yapmaktadır. Söz konusu beyitlerin başında aşağıdaki beyit yer almaktadır:

O şekilde derler akbabanın olduğunu uzun ömürlü * Ve o akbabanın kanadı ki kim oka bağlarsa

Devam eden beyitlerin peşinden şu cümle ile metne devam eder. Benim gözüm bunun gibi bir ok görmemiştir³⁹⁷¹.

Bedr-i Çâcî bir beytinde yaklaşık bir karış uzunluğundaki kısa nâvek oklarına da yelek takılmakta olduğunu dile getirmektedir:

Tüy (yelek) ciğere girdi ve peykân gönül tarafına gitti * Tirkeşten atılan her bir nâvek oku can şişler³⁹⁷².

Ok uçları (başak/temren) ise ahşap, kemik, demir ve çelikten yapılabilmekteydi. Temren kemikten yapıldığı zaman “soya”³⁹⁷³ adını alırdı. Demirin az olduğu Oğuz memleketlerinde ise bakır ok uçları kullanılıyordu. Kemik ok uçlarının kullanılması göçebelikle de ilgiliydi ve bunda amaç, sahip olunan hayvanların tüm azalarından istifade edebilmektir. Kemik, sivriltilmesinin ve şekil verilebilmesinin kolay olması ve hafifliği sebebiyle ok ucu olarak kullanılmaya devam etti. Ayrıca kemik ok uçlarının bir avantajı da bunların zehirli olarak imal edilebilmesiydi. Demir temrenler kemik olanlardan daha büyük ve üç dilimli idi. Kemik temrenler işaret ve haberleşme için de kullanılan ısıklı/vızıldayan oklarda da bulunurdu³⁹⁷⁴.

³⁹⁶⁹ Çerg: Kadim zamanlarda av için eğitilen, uzun tüylü kuyruğa sahip, bâz (doğan/atmaca)a benzer, küçük ve gündüz uçan bir avcı kuş. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 794.

³⁹⁷⁰ *Âdâbü'l-harb ve's-ş-ğecâ'a*, s. 244.

³⁹⁷¹ Bkz. *İ'câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 46. همچنین گویند کرگس را بود بسیار عمر * وان پر کرگس که کس در تیر واصل میکند

³⁹⁷² Bkz. Bedr-i Çâcî, s. 202. تا پر به جگر در شد و پیکان سوی دل رفت * هر ناوک جان دوز که انداخت ز ترکش

³⁹⁷³ Cem Atabeyoğlu, a.g.e., s. 11.

³⁹⁷⁴ Ahmet Özdağ, a.g.e., s. 70.

Gazneli Sultan Mevdûd'un icat ettiği bir oku Fahr-i Müdebbir haber vermektedir. Buna göre Sultan Mevdûd ok ile savaşırdı ve peykân-i Mevdûdî (پیکان) ona aitti ve daha önce yoktu. Bu temreni altından yapmalarını buyurdu ki kim bu okla öldürülürse kefen ve cihazını ondan yapsınlar ve her kim ki yaralanırsa onun ilacını ondan yapsınlar öyle ki şair bu oku şöyle nazm etmiştir:

Zamanın Sultanı Mevdûd Şâh o ki * Düşmanın hissesinden yapar temreni altından

Ondan (o oktan) öldüğünde ondan (temrendeki altından) kefen yapsın * Ondan hastalandığında ondan yapsın derman³⁹⁷⁵.

Gazneli Sultan Mevdûd'un ihdas ettiği bu ok, ileride anlatılacağı üzere Delhi Türk Sultanlığı ve Osmanlı Devleti devrinde hedef atışlarında ve kalkan ve zırh delici atışlarda kullanılan bir ok çeşidi olmuştur. Bundan dolayı söz konusu ok temrenlerinin sadece altından döküldüğü düşünülemez. İçinde altın da bulunan daha sert bir alaşım kullanılmış olmalı veya Osmanlı'da görüldüğü üzere, altın okun boynuna altın tel, yüzük vb. şekilde geçirilmiş olmalıdır. Bu dönemde ayrıca bilek (بیلک) denilen hilal şeklinde çift dallı temrene sahip oklar da kullanılmaktaydı³⁹⁷⁶.

Selçuklu savaşçıları tarafından 1017-18'lerde Anadolu'ya yapılan akınlarında çelik uçlu (temren) oklar profesyonel savaşçılar tarafından kullanılmıştı ve daha sonra da bu çelik ok uçları yaygın biçimde kullanıldı. Bu oklar uygun mesafede kalkan ve zırhları hatta bazen çelik bir miğferi delebilecek güçteydiler³⁹⁷⁷. Bu oklar 500 m. veya daha uzağa gidebiliyor ve ok başlığı üçgen kesitli yapıldığında 150 m. uzaktan zincîr örgülü zırhı delebiliyordu³⁹⁷⁸.

Pang Da Ya, Moğol İmparatorluğu'nun ilk döneminde "ıslık çalan ok, deve kemiği uçlu ok, iğne gibi ince uçlu ok"³⁹⁷⁹ denilen temrenlerin varlığını haber vermektedir. Pang Da Ya'nın eserine ilaveler yapan Xiu Ting'in mülahazalarına göre

³⁹⁷⁵ ?سلطان زمانه شاه مودود آنک * از بهر عدو ززر کند پیکان

Bkz. *Âdâbü'l-harb ve'ş-şecâ'a*, s. 268; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 81.

³⁹⁷⁶ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 247, 271, 273, 726.

³⁹⁷⁷ Ahmet Özdal, a.g.e., s. 70.

³⁹⁷⁸ Zeki Tez, a.g.e., s. 110, 166; Özellikle çelik uçlu oklar ve tesir örnekleri için ayrıca bk. Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 300-302.

³⁹⁷⁹ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, s. 139.

“Onlarda (Moğol) demir madeni olmadığından ve demircilik de gelişmediğinden, ok uçlarını kemikten yaparlar” idi³⁹⁸⁰. Böylece kemik uçlu okların Moğollarda yaygın olarak kullanılmakta olduğu ve Türkler gibi Moğolların da ısıklık çalan oklar (ısıklık çalan temrenli) kullandıkları ortaya çıkmaktadır.

Marco Polo, Moğol okları ve temrenleri hakkında şu önemli bilgileri vermektedir: “Her (Moğol) askerinin yanında altmış ok taşıması emredilmişti. Bu oklardan küçük olan otuz tanesi zırhları delmek için diğer geniş temrenli büyük otuz ok ise yakın mesafeler için kullanılmaktaydı. Moğollar bu büyük temrenli oklarla düşman askerlerini yakın mesafeden yaralayabilir, hatta zırhlarını delebilirlerdi...”³⁹⁸¹

Marco Polo’nun ifadelerinden küçük okların küçük temrenli olup uzun mesafe atışları ve zırh delmek için ve büyük [uzun] okların da büyük temrenli olup yakın mesafeler ve yakın mesafeden zırh delmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bir askerin sadağında hem uzun ve hem kısa mesafeli oklar taşıdığı veya taşıması gerektiği anlaşılmaktadır.

Görüldüğü üzere, Moğollar kısa menzilde ağır, uzun menzilde hafif oklar; işaret vermek için ısıklık çalan oklar; yangın çıkarmak için yangın okları; ve zırh delici olarak, uçları ısıtıldıktan sonra tuza yatırılmış üç tüylü oklar kullanmaktaydılar³⁹⁸².

Rajatarangini’de kaydedildiğine göre Hint ordularında demir oklar kullanılmaktadır. Söz konusu demir oklar eserde şöyle geçer: Lothana’nın askerlerinin pek çoğunu demir oklarla öldürdü³⁹⁸³.

Gur Devleti devrinde kullanılan ok uçları hakkında *Tâcü’l-me’âsir*’de pek çok malumat yer almaktadır. Eserde kaydedildiğine göre bu dönemde peykân-i sebze renk (پیکان سبزہ رنگ: yeşil renkli³⁹⁸⁴ temrenler)³⁹⁸⁵ ve bîlek (بیلک)³⁹⁸⁶, bîlek-i pûlâdî (بیلک

³⁹⁸⁰ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, s. 140.

³⁹⁸¹ *Markopolo Seyahatnâmesi*, II, s. 194; Mustafa Uyar, *İlhanlı Devleti’nin Askeri Teşkilatı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2007, s. 27.

³⁹⁸² Christon I. Archer ve diğerleri, *Dünya Savaş Tarihi*, s. 166.

³⁹⁸³ *Râjatarangini*, by Jogesh Chunder Dutt, II, s. 37.

³⁹⁸⁴ Hindistan’da meşhur yeşil pelârek çeliğinden yapılan temrenler kastediliyor olmalıdır.

³⁹⁸⁵ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 149.

³⁹⁸⁶ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 163, 226, 766.

پولادی: çelik bilek)³⁹⁸⁷, bilek-i mûy şikâf (بیلک موی شکاف: saç yaran³⁹⁸⁸ bilek temreni)³⁹⁸⁹, peykân-i mûşekâf (پیکان موشکاف: kıl yaran temren)³⁹⁹⁰, nûk-i zehr-âlud (نوک زهر آلود)³⁹⁹¹: zehre bulanmış temren)³⁹⁹², peykân-i âteşbâr (پیکان آتشبار: ateş yüklü temren, ateş oku temreni)³⁹⁹³ denilen temrenler kullanılmaktaydı. Âteş-bâr kelimesi silahlarla birlikte genellikle öldürücü ve yakıcı anlamını vermek için kullanılmaktadır³⁹⁹⁴. “Peykân-i âteşbâr” ile kundaklama yapmak için kullanılan ateş oklarının ucuna takılan özel temrenler kastediliyor olmalıdır.

Gur Devleti ve Delhi Türk Sultanlığı kaynaklarında her çeşit silahı nitelemek için âbdâr ve pulâd kelimeleri sık sık kullanılmaktadır. Âbdâr kelimesi kılıç, hançer, temren, zırh ve benzerlerinin imalinde kullanılan demirin su verilerek çeliğe dönüştürüldüğünü, iyi çelikten yapıldığını, madenin cevherli olduğunu ve kesici olduğunu göstermek için kullanılan bir terimdir³⁹⁹⁵.

Tâcü'l-me'âsir'de Gur Devleti devri olayları anlatılırken çeliğin önemi şöyle açıklanmaktadır: “Devletin güneşi ve yardımı olan Husrev zafer nurunu su verilmiş (âbdâr) cevherden borç aldı.”³⁹⁹⁶

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Muhammed Şâh Tuğluk devrini konu edinen Bedr-i Çâçî, temrenli oklar için yâşiç³⁹⁹⁷ (یاسیچ: peykânlı ok)³⁹⁹⁸ tabirini kullanmaktadır. Emirh Husrev-i Dihlevî ise doğrudan peykân anlamında yâşiç³⁹⁹⁹ tabirini kullanmaktadır. Emîr Husrev-i Dihlevî'nin yâşiç kullanımına yer verdiği bir beyti şudur:

³⁹⁸⁷ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 267.

³⁹⁸⁸ Saç yaran sıfatı bilek temrenlerinin çok hassas ve etkili temrenler olduklarını göstermektedir.

³⁹⁸⁹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 216.

³⁹⁹⁰ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 120.

³⁹⁹¹ Nûk kelimesi gaga anlamına gelirken buradan temren ok başı anlamında kullanılmaktadır.

³⁹⁹² *Tâcü'l-me'âsir*, s. 164.

³⁹⁹³ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 154.

³⁹⁹⁴ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 17; *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 10, 821.

³⁹⁹⁵ *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 10, 821.

³⁹⁹⁶ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 164.

³⁹⁹⁷ Bedr-i Çâçî, s. 113.

³⁹⁹⁸ Yase(o)j (یاسیچ): Peykânlı ok. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2652.

³⁹⁹⁹ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Nihayetü'l kemal*, s. 174.

Benin gerdanıma dökülen bütün o kanlar * Bizim kandökücümüzün hadeng [okunun] peykânı (yâsic) ıskalamaz⁴⁰⁰⁰.

Delhi Türk Sultanlığı devri kaynaklarında bîlek (بیلک: ucu ay şeklinde çatallı temren)⁴⁰⁰¹, bîlek-i âbdâr (بیلک آبدار: su verilmiş/çelik bîlek)⁴⁰⁰², peykânâ-yı âbdâr (بیلکان های آب داده: çelik temrenler)⁴⁰⁰³, peykânâ-yı âb dâde (بیلکان های آب داده: su verilmiş/çelik temrenler)⁴⁰⁰⁴, nûk-i peykân-idû-şâh (نوک بیلکان دو شاخ: ucu çatallı temren = bîlek temreni)⁴⁰⁰⁵, bîlek-i âteş-reng (بیلک آتش رنگ: ateş rengi bîlek)⁴⁰⁰⁶, kamıştan yapılan peykân-i âteş (بیلکان آتش: ateş temreni)⁴⁰⁰⁷, peykân-i âteş-bâr (بیلکان آتشبار: ateş yüklü temren)⁴⁰⁰⁸, peykân-i nîlûferî (بیلکان نیلوفر: lacivert temren)⁴⁰⁰⁹, nâvek-i bârîk (نوک زهر آلود: zehre bulanmış temren)⁴⁰¹⁰, peykân-i pûlâd (بیلکان پولاد: çelik temrenler)⁴⁰¹¹, peykân-i pûlâd-i âb dâde (بیلکان سبزه: su verilmiş çelik temren)⁴⁰¹², peykân-i sebze renk (بیلکان سبزه: yeşil renk peykân)⁴⁰¹³, peykânâ-yi pelârek (بیلکانهای پلارک: [yeşil Hint çeliğinden yapılan] pelârek temrenleri)⁴⁰¹⁴, peykânî ez pelârek-i sebz (بیلکانی از پلارک سبز: yeşil pelârketen temren)⁴⁰¹⁵, tîr-i âvâzî (تیر آوازی: ses oku; ses çıkaran temrenli ok)⁴⁰¹⁶, zeng (نوک بیلکان دو شاخ: ucu çatallı temren; bîlek temreni)⁴⁰¹⁷, nûk-i peykân-idû-şâh (نوک بیلکان دو شاخ: zıl/çingirak sesi çıkaran ok)⁴⁰¹⁸, nûk-i peykân-idû-şâh (نوک بیلکان دو شاخ: zıl/çingirak sesi çıkaran ok)⁴⁰¹⁹, nâvek-i bârîk (نوک باریک: ince uçlu nâvek temreni)⁴⁰²⁰, peykân-i pûlâd (بیلکان پولاد: çelik temren)⁴⁰²¹, peykân-i Mevdûdî (بیلکان : zıl/çingirak sesi çıkaran ok)⁴⁰²².

⁴⁰⁰⁰ bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Nihayetü'l kemal*, s. 174.

⁴⁰⁰¹ Cüzcanî, s. 258; *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 244; *Miftâhu'l-futûh*, s. 15-16; *Tuğlûknâme*, s. 84.

⁴⁰⁰² *Hazâinü'l-fütûh*, s. 87.

⁴⁰⁰³ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 150-151.

⁴⁰⁰⁴ *Besâtînu'l-uns*, s. 218.

⁴⁰⁰⁵ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 322.

⁴⁰⁰⁶ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 293.

⁴⁰⁰⁷ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 466 a.

⁴⁰⁰⁸ *İ'câz-i Husrevî*, IV. Risale, s. 98.

⁴⁰⁰⁹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 298.

⁴⁰¹⁰ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 322.

⁴⁰¹¹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 164.

⁴⁰¹² *Tâcü'l-me'âsir*, s. 322.

⁴⁰¹³ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 242.

⁴⁰¹⁴ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 149.

⁴⁰¹⁵ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 88.

⁴⁰¹⁶ *İ'câz-i Husrevî*, IV. Risale, s. 83.

⁴⁰¹⁷ *İ'câz-i Husrevî*, IV. Risale, s. 83; *Tuğlûknâme*, s. 83.

⁴⁰¹⁸ İki mest Türk yayları kulak ardına kadar çekti* Ki ordunun zulfünün etrafında zil sesi âşîkar oldu (دو ترک مست) (که گرده چین سپه زنگ آشکارا شد). Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 138.

⁴⁰¹⁹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 322.

⁴⁰²⁰ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 322.

⁴⁰²¹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 322.

:پیکان مودودی لیسیده) ⁴⁰²² peykân-i Mevdûdî leysîde (مودودی: Mevdûdî temreni) ⁴⁰²³, yuvarlatılmış Mevdûdî temreni) ⁴⁰²⁴, mâhî (پیکان غلوله: gülle termeni) ⁴⁰²⁵, mâhî (پشت ماهی: balıksırtı temreni) ⁴⁰²⁶, se- (پشت ماهی: balıksırtı [temren]) ⁴⁰²⁷, sû (سه سو: üç kenarlı, köşeli temren) ⁴⁰²⁸, bîlek-i sepâneçî (بیلک سپاناهی: iki dallı bir çeşit temren) ⁴⁰²⁹, berg-i bîd (برگ بید: söğüt yaprağı temreni; şeklinden dolayı bu adı almıştır) ⁴⁰³⁰, peykân-i mânend-i berg-i bîd (پیکان مانند برگ بید: söğüt yaprağı gibi temren) ⁴⁰³¹, tutmâcî (تتماجی: erişte temreni) ⁴⁰³², bat pây (بط پای: ördek ayağı temreni) ⁴⁰³³, peykân-i bat nûl (پیکان بط نول: ördek gagalı/uçlu peykân) ⁴⁰³⁴, [peykân-i] nerm âhen (نرم آهن: yumuşak demirli [temren]) ⁴⁰³⁵, peykân-i bîlek-i dorost per (پیکان بیلک: ördek gagalı/uçlu peykân) ⁴⁰³⁶, bîlekî ke ez pûlâd (بیلکی که از پولاد: çelik bîlek [temreni]) ⁴⁰³⁷ adlarındaki ok uçlarından (temren/başak) bahsedilmektedir.

Delhi Türk Sultanlığı devri kaynaklarında geçen söz konusu temren çeşitlerinden bazılarının hangi ok çeşitlerinde ve hangi amaçlarla kullanıldığı dönemin çeşitli kaynaklarında açıklanmaktadır.

Sultan Şemseddîn İltutmuş döneminde avlar sırasında avcılar tarafından kurt, kaplan, geyik gibi hayvanların avlanması sırasında “nûk-i peykân-i dû-şâh” (نوک پیکان دو) adıyla da anılan bîlek temrenleri kullanıldığı ve bu temrenlerin avların postunu iğnenin ipek kumaşı delmesi gibi rahatlıkla delebildiği görülmektedir. Bu tip hayvanlarının avında ayrıca “nâvek-i bârîk” (ناوک باریک) denilen ince uçlu nâvek

⁴⁰²² *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 242; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 313.

⁴⁰²³ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 245.

⁴⁰²⁴ Golûle (گلوله): 2. Yuvarlak olan her şey, küre şeklindeki her şey, kadim anlamı lokma. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1941.

⁴⁰²⁵ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 242.

⁴⁰²⁶ *Miftâhu'l-futûh*, s. 19.

⁴⁰²⁷ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 242.

⁴⁰²⁸ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 242.

⁴⁰²⁹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 242.

⁴⁰³⁰ *Besâtînu'l-uns*, s. 170.

⁴⁰³¹ 1. Eğrilmiş, bükülmüş. 2. Hamurdan yapılan ince, nazik ve uzun parçalardır ki erişte de denir. Bkz. *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 695.

⁴⁰³² *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 242.

⁴⁰³³ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 242.

⁴⁰³⁴ *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 69.

⁴⁰³⁵ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 242.

⁴⁰³⁶ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 242.

⁴⁰³⁷ *İ'câz-i Husrevî*, IV. Risale, s. 83.

temrenleri ve “peykân-i pûlâd” (پیکان پولاد) denilen çelik temrenler de kullanıldığı görülmektedir⁴⁰³⁸.

Tabakât-i Nasırî’de yer alan “Tâceddîn Sencer Kerbethân/Kerîhân... ok atmada öyle [mahir] idi ki savaşta hiçbir hasmı ve avda hiçbir hayvan onun bilek darbesinden kurtulamazdı”⁴⁰³⁹ ifadesi *Tâcü’l-me’âsir*’deki kayıtları doğrulamakta ve *bilek* temreninin hem av sırasında hem de savaşta kullanıldığını göstermektedir.

Fahr-i Müdebber, yukarıda zikredilen temren çeşitlerinin hangi oklara takıldıklarını ve hangi amaçlarla kullanıldıklarını açıklamaktadır. Örneğin Fahr-i Müdebber eğitim oku, menzil oku ve kuşatmalarda kullanılan okların temrenleri hakkında şu bilgileri vermektedir:

-Tîr-i âmâc (تیر آماج: nişan, hedef oku)⁴⁰⁴⁰ için peykân-i Mevdûdî leysîde (پیکان مودودی لیسیده: yuvarlatılmış Mevdûdî temreni)⁴⁰⁴¹,

-Tîr-i pertâbî (تیر پرتابی: menzil oku)⁴⁰⁴² ve hisar okuna peykân-i golûle (پیکان گولوله: gülle termeni)⁴⁰⁴³, [ile] mâhî poşt (ماهی پشت: balıksırtı) temreni ve se-sû (سه سو: üç kenarlı) temren gereklidir⁴⁰⁴⁴.

Fahr-i Müdebber zırh delici okların temrenleri hakkında ise şu bilgileri vermektedir:

⁴⁰³⁸ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 322.

⁴⁰³⁹ *Cüzcânî*, s. 258.

⁴⁰⁴⁰ Hedef: Nişan atmak için kullanılan nesne. Deriden yapılıp bir sırığa takılanına puta, içi kum dolu sepet biçiminde olanına puta sepeti, elde taşınanına el putası denirdi. Uzun bir direk tepesine yerleştirilip at sırtından üzerine atış yapılan madeni kablara kabak, yere konulup at üzerinden atış yapılan hedeflere ise kıgaç adı verildi. Zarb (dikilen hedefi delmek için yapılan atış) atışları için ayna denilen küçük çelik levhalar kullanılırdı. Mevcut örneklerden, piring çana, kütüğe, su bardağına ve saban demirine de hedef atışları yapıldığı müşahade edilmektedir. Bu tabir yerine amaç, nişan, ayna, kabak, kıgaç tabirleri de kullanılmaktadır. Ama nişan, ok atılan her çeşit sabit hedef için kullanılır. Bkz. Mehmet Zeki Kuşoğlu, a.g.e., s. 69, 80, 97. Hedefe nişan almaya ise nazar (نظر) veya ‘ayân (عیان) denir. Bkz. *Kitâb fî ‘ilm en-Nuşşâb*, s. 209, 278.

⁴⁰⁴¹ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 245.

⁴⁰⁴² Gazneliler devrinde de tîr-i pertâbî diye anılan menzil oklarından bahsedilmektedir. Bkz. *Dîvân-i Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân*, s. 692.

⁴⁰⁴³ Golûle (گولوله): 2. Yuvarlak olan her şey, küre şeklindeki her şey, kadim anlamı lokma. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1941.

⁴⁰⁴⁴ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 242.

-Tîr-i zırh (تیر زره: zır oku)⁴⁰⁴⁵, a mâhî poşt (ماهی پشت: balıksırtı temren) ve golûle (غلوله: gülle) temreni [gerekir] ve zırh çeşitlerinden cevşen (جوشن)e de tam bu temren gerekir⁴⁰⁴⁶.

-Hoftân (خفتان: yüzü, astarı ve arası ham ipek ve pamuktan dikilen savaş elbisesi, beğaltâk (بغلثاق: kolsuz zırh) ve bergustvân-i câmegî (برگستوان جامگی: elbise zırhı)'yi [delmek için kullanılacak olan] oka, bîlek-i sepâneçî (بیلک سپاناهی: iki dallı bir çeşit temren), berg-i bîd (برگ بید: söğüt yaprağı temreni: şeklinden dolayı bu adı almış olmalı), tutmâcî (تتماجی: erişte)⁴⁰⁴⁷ temrenleri ve bat pây (بط پای: ördek ayağı) temreni gerekir.

-Giyinmiş (korunma elbisesi giymiş olana)e ve bergustvân-i âhenîn (برگستوان آهنین: demir zırh)e; tîr-i hadeng (تیر خدنگ: hadeng oku; akçakavak oku) veya kelk (کلک: kamış oku)⁴⁰⁴⁸ ve peykân-i pûlâd-i âb dâde (پیکان پولاد آب داده: su verilmiş çelik temren) gereklidir.⁴⁰⁴⁹

Fahr-i Müdebbîr, farklı kalkan çeşitlerine karşı kullanılan temren cinslerini ise şöyle açıklar: Siper-i çûbîn (سپر چوبین: tahta kalkan), siper-i şûşek (سپر شوشک: kuşatmalarda kullanılan büyük kavisli kalkan)⁴⁰⁵⁰, siper-i çeh (سپر چخ: çeh kalkanı)⁴⁰⁵¹, siper-i nîze (سپر نیزه: nîze kalkanı), siper-i kerg (سپر کرگ: gergedan -derisinden- kalkan), [ve] siper-i hadeng (سپر خدنگ: akçakavak kalkanı)e ok atmak için peykân-i Mevdûdî (پیکان مودودی) gerekir⁴⁰⁵². Böylece çeşitli kalkanları delebilmek için özellikle Mevdûdî temreni kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. (Temren çeşitleri çizimleri için bkz. Ek XIX)⁴⁰⁵³.

⁴⁰⁴⁵ Zırh (زره): İnce ve çelik halkalardan meydana gelen giysi. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 1200.

⁴⁰⁴⁶ Cevşen (جوشن): Silah darbeleri karşısında bedeni muhafaza eden bir çeşit savaş elbisesidir ki onu ipek, pamuk veya yün ile doldururlar. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 934.

⁴⁰⁴⁷ Tutmâcî (تتماجی: erişte): 1. Eğrilmiş, bükülmüş. 2. Hamurdan yapılan ince, nazik ve uzun parçalardır ki erişte de denir. Bkz. *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 695.

⁴⁰⁴⁸ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1830.

⁴⁰⁴⁹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 242.

⁴⁰⁵⁰ Mustafa Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, s. 254.

⁴⁰⁵¹ Çeh (چخ): Burada geçen çeh kelimesi bıçak, kılıç ve hançer gibi silahların kını anlamında da kullanılmaktadır. Ayrıca çalışma, çabalama, bir kimsenin üzerine sıçramak, çekişme, kavga anlamlarına da gelmektedir. Bkz. *Ferheng-i Câmi' Şâhnâme*, s. 349.

⁴⁰⁵² *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 242; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 313.

⁴⁰⁵³ XIII ve XIV. yy. Moğol Temrenleri (Çizim, renksiz illüstrasyon), Ek XIX.

Osmanlı devrinde kullanılan zergerdan oku ve zergerdan yeksuvâr⁴⁰⁵⁴ oku (altın boyunlu yeksuvâr oku), Mevdûdî temreni ile bağlantılı olabilir. Osmanlı devrinde zeytûnî demir temrenli bir cins menzil okunun boğaz kısmına ustasının işareti olarak altın tel sarıldığı için zergerdan (altın boyunlu) oku denilmekteydi. Aynı şekilde zergerdan yeksuvâr okunun da boğazında altın tel bulunmaktaydı. Bu oklara yerleştirilen zeytûnî demir temren puta, azmâyîş ve zarb oklarında⁴⁰⁵⁵ kullanılan, mermi çekirdeği biçiminde demir temrenlere denilmekteydi⁴⁰⁵⁶.

Mevdûdî temrenli okun ilk defa Gazneli Sultan Mevdûd tarafından temreni altından olacak şekilde yaptırıldığı aktarılmış idi⁴⁰⁵⁷. Delhi Türk Sultanlığı devrinde Osmanlıdaki kullanımına benzer bir şekilde çeşitli kalkanları delmek amacıyla peykân-i Mevdûdî (پیکان مودودی)⁴⁰⁵⁸ kullanıldığı ve tîr-i âmâc (تیر آماج: nişan, hedef oku) için “peykân-i Mevdûdî leysîde” (پیکان مودودی لیسیده: yuvarlatılmış Mevdûdî temreni)⁴⁰⁵⁹ tercih edildiği dile getirilmiş idi. Sonuç olarak söz konusu verilerden yola çıkılarak Gazneli, Delhi Türk Sultanlığı ve Osmanlı’da kullanılan Mevdûdî oklarının benzer ve aynı geleneğin devamı olan oklar oldukları söylenebilir.

Fahr-i Müdebbir, zırhsızlar ve av hayvanları için kullanılan temrenleri ise şöyle açıklar: Çıplak/zırhsız olana ve bir ava [av hayvanı] nerm âhen (نرم آهن: yumuşak demir) temreni ve bâlek (بیلک: ucu çatallı kürek gibi temren) temreni gereklidir. Küçük temren iyi yaralamaz. Temrenin hafifliği ve okun ağırlığı nedeniyle ok titreyerek gider⁴⁰⁶⁰. Böylece iyi atış için temren ile ok arasında bir ağırlık oranı olduğu ve bu hususa dikkat edildiği ortaya çıkar. Ayrıca zırhsızlar için çelik temrenlerin israf edilmediği de anlaşılmaktadır.

Fahr-i Müdebbir özellikle kuş avı için gerekli temreni ise şöyle açıklar: Bir ok ağaç üzerindeki bir kuşa [atılırsa] ince dallarda zorlanmaması için ve eğer dala çarparsa

⁴⁰⁵⁴ Yeksuvâr: Tek parça kamyştan yapılan, kelebek kanatlı menzil okuna denir. Bkz. Zeynep Altunsoy, *İlk Türk-İslâm Devletleri'nde Kullanılan İdârî ve Askerî Terim ve Unvânlar*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2006, s. 145.

⁴⁰⁵⁵ Dikilen hedefi delmek için kullanılan oklardır.

⁴⁰⁵⁶ Mehmet Zeki Kuşoğlu, a.g.e., s. 97.

⁴⁰⁵⁷ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 268.

⁴⁰⁵⁸ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 242.

⁴⁰⁵⁹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 245.

⁴⁰⁶⁰ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 242.

dalı kesmesi için [dalı kesip yoluna devam etmesi için] ucu iki dallı (çatallı) olan bîlek⁴⁰⁶¹ temreni kullanılmalıdır⁴⁰⁶².

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda kullanılan temren çeşitleri hakkında Emîr Husrev-i Dihlevî de önemli bilgiler arz etmektedir. Emîr Husrev-i Dihlevî, peykân-i pûlâd (پیکان پولاد: çelik temren)⁴⁰⁶³, peykânâ-yi pelârek (پیکانهای پلارک)⁴⁰⁶⁴ yani yeşil pelârek çeliğinden temrenler⁴⁰⁶⁵, peykâni ez pelârek-i sebz (پیکانی از پلارک سبز: yeşil pelârekten temren)⁴⁰⁶⁶ ve bîlek-i âbdâr (بیلک آبدار: su verilmiş/çelik bîlek)⁴⁰⁶⁷ yani kürek şeklinde/ağzı çatallı çelik uçlu temrenlerden bahseder⁴⁰⁶⁸.

Emîr Husrev-i Dihlevî *Î'câz-i Husrevî*'de bir mektubunda pûlâd denilen çelik temrenleri vurgularken belki de bu temrenlerin yapımında içerisine gümüş de katıldığını ima etmektedir:

“Sen kendi küfrünün katranında (zifiri karanlığında) bu hidâyet kitâbesinin öyle yüksek nidâsını (hitabı) işitmemişsin, temrenin uyumuş demiri ve çeliği ile [seni] gümüş (halis) kılalım.”⁴⁰⁶⁹

Emîr Husrev-i Dihlevî, peykânâ-yi âbdâr (پیکانهای آبدار: çelik temrenler)ın çevşen ve bergustvânlardan (savaş gününde ata giydirilen elbise)⁴⁰⁷⁰ geçmesini yağmur damlalarının zırhlardan içeri sızmasına benzetmektedir⁴⁰⁷¹. Tâcuddîn Debîr ise peykânâ-yi âb dâde (su verilmiş/çelik temrenler)nin kalkan ve hofîândan geçtiğini, bu okların mübarizleri kevgire çevirdiğini bildirmektedir⁴⁰⁷². Zeten çelik temrenli okların da en büyük özelliği zırh delmeleridir. Ayrıca geniş, bîlek temrenli hadeng oklarının

⁴⁰⁶¹ Bîlek: Kürek şeklindeki temrene denir. Bkz. Bedr-i Çâcî, s. 292; Küçük kürek, iki uçlu ok, temreni geniş veya iki uçlu ok, geniş temren Bkz. *Ferheng-i Fârsî-yi 'Amîd*, I, s. 408.

⁴⁰⁶² *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 244.

⁴⁰⁶³ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 35; Bîlekî ke ez pûlâd. Bkz. *Î'câz-i Husrevî*, IV. Risale, s. 83.

⁴⁰⁶⁴ Pelârek (پلارک): Cevherli çelik, mecazen kılıç. Bkz. *Hazâinü'l-fütûh*, s. 197; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Rubâ'îyât*, vr. 812 (kenar); veya Perâlek: Dımaşk çeliğinden mamul kılıç. (Far.'dan Trk.'ye) Bkz. Mustafa Uyar, a.g.e., s. 250.

⁴⁰⁶⁵ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 88.

⁴⁰⁶⁶ *Î'câz-i Husrevî*, IV. Risale, s. 83.

⁴⁰⁶⁷ Bîlek (بیلک): Temreni kürek şeklinde olan ok. Bkz. *Hazâinü'l-fütûh*, s. 196; Küçük kürek, iki uçlu ok, temreni geniş veya iki uçlu ok, geniş temren Bkz. *Ferheng-i Fârsî-yi 'Amîd*, I, s. 408.

⁴⁰⁶⁸ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 87.

⁴⁰⁶⁹ تو قیر کفر خویش انجین ندای بلند نشنوده دران دلہای سنگین این کتابہ ہدایت باہن ستان و پولاد پیکان نقر کنیم Bkz. *Î'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 9.

⁴⁰⁷⁰ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 521

⁴⁰⁷¹ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 150-151.

⁴⁰⁷² *Besâtînu'l-uns*, s. 218.

tetârçe (تتارچه)⁴⁰⁷³ olarak da adlandırıldığı anlaşılmaktadır. Emîr Husrev-i Dihlevî, Delhi askerlerinin sadaklarındaki tetârçe oklarının hiddeti ile o hudutta buldukları bütün Hindûları sakatladıklarını vurgulamaktadır⁴⁰⁷⁴.

Emîr Husrev-i Dihlevî ayrıca kamıştan yapılan peykân-i âteş (پیکان آتش: ateş temreni)⁴⁰⁷⁵ ve peykân-i âteş-bâr (پیکان آتشبار: ateş yüklü temren)⁴⁰⁷⁶, tîr-i sûzân (تیر سوزان: yakıcı ok)⁴⁰⁷⁷ diye adlandırılan ateş okları üzerinde kullanılan ateş temrenlerinden bahsetmektedir. Bu ok uçlarına peykân-i âteş-bâr denmesinin nedeni, yanacak malzemeyi alacak şekilde özel bir tarzda yapılmalarından kaynaklanmaktadır. Emîr Husrev-i Dihlevî, “peykân-i âteş-bâr (ateş yüklü temrenler) cehennemlikler üzerine su ve ateş sürdü” diyerek, ateş temreni ve oklarının özelliğini net olarak ortaya koymaktadır⁴⁰⁷⁸. Devrin kaynaklarında ateş oklarında bulunan temrenlerin tasarım şekli belirtilmemektedir. Bununla birlikte ateş oklarının yanacak malzemeyi koyabilmek için birisi kafesli ve diğeri tek delikli olmak üzere iki temel tip temrene sahip olduğu söylenebilir.

Emîr Husrev-i Dihlevî, kalkan delmek için balıksırtı temreni kullanıldığını bir beytinde şöyle dile getirmektedir:

Kılıç oldu cesaret suyunda * Kalkan balıksırtı⁴⁰⁷⁹ üzerinde delindi⁴⁰⁸⁰.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Fîrûz Şâh Halacî döneminde (1290-1296) fırlatılan bilek temrenli oklar ile çetin bir yağmur yağdırıldığını aktararak bu oklarla tîr-i bârân (ok yağmuru) yapıldığını anlatmaktadır⁴⁰⁸¹.

Emîr Husrev-i Dihlevî'nin bir beyti söz konusu temrenlerin zırh delici özelliklerini dile getirmektedir:

⁴⁰⁷³ Tetârçe (تتارچه): Tetarçe, temrenli hadeng okudur. Türkler tarafından vaz edilen geniş, keskin ve sert temreni olan oktur. Kuşlara atılan oka da denir. Bkz. *Hazâinü'l-fütûh*, s. 198.

⁴⁰⁷⁴ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 88.

⁴⁰⁷⁵ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 466 a.

⁴⁰⁷⁶ *İ'câz-i Husrevî*, IV. Risale, s. 98.

⁴⁰⁷⁷ *İ'câz-i Husrevî*, IV. Risale, s. 100.

⁴⁰⁷⁸ *İ'câz-i Husrevî*, IV. Risale, s. 98.

⁴⁰⁷⁹ Bu mısradaki şiirin uyumu için mâhî post (balıksırtı) yerine post-i mâhî (balıksırtı) tabiri kullanılmış olmalıdır.

⁴⁰⁸⁰ سیر بر پشت ماهی کرد سوراخ Bkz. *Miftâhu'l-futûh*, s. 19.

⁴⁰⁸¹ *Miftâhu'l-futûh*, s. 15-16.

Gönülden geçen oka bir şey demem * Ki muhkemce geçer granit taşından
Ne bergustvân kalkan olur ne cevşen * Ki her parlak gözden [zırh halkası]
geçebilir⁴⁰⁸².

Emîr Husrev-i Dihlevî bir beytinde hadeng oklarına bilek temreni takıldığını ve bu temrenlerin demir zırhları parçalama özelliği olduğunu ifade ederek bilek temrenlerinin çelikten olduğunu ortaya koymaktadır:

Hadeng atan cesurlar çabuk/maharetli ve süratli * Bilek temreniyle yarmış
demirden seti⁴⁰⁸³.

Yukarıda sayılan temren çeşitlerinden peykân-i sebz ile kastedilen pelarek denilen yeşil Hint çeliğinden yapılan temrenler olmalıdır. Bilek denilen çatalı temrenlerin Delhi Türk Sultanlığı kurucu hükümdarı olan Kutbeddîn Aybek döneminden itibaren kullanıldığı görülmektedir⁴⁰⁸⁴. Tîr-i âvâzî (çavuş okları/ıslık okları) temrenleri için kullanılan özel bir ada rastlanmamaktadır. Fakat bu okların temrenlerine ıslık çalacak şekilde delik açılmakta içersine çıkarması istenen sese göre bilyeler konulabilmektedir. Bu nedenle tîr-i âvâzî oklarına ait temrenlerden ayrı bir temren çeşidi olarak bahsedilebilir.

Fahr-i Müdebbir, temrenler ile ilgili genel bilgiler de vermektedir. Mesela her yer ve savaşta etkili olması için ok bir cinsten olmalı ve temren başka cinsten olmalı yoksa ok atma boşa gider ve faydasız olur demektedir⁴⁰⁸⁵. Ayrıca atın sırtından zırhını söken kalın hadeng oku temrenlerinin büyük olması gerektiğini yoksa iyi darbe indiremeyeceğini ve temrenin hafifliği ve okun ağırlığı nedeniyle okun titreyerek gideceğini bildirmektedir⁴⁰⁸⁶.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde kullanılan ok çeşitlerinden olan âmâç (talim), çavuş, hadeng, nâvek, kelk ve ateş okları ile zehre bulanık oklar ve zehirli okların özel

⁴⁰⁸² نگویم تیر کز دل شد گذارا * که در سختی گزشت از سنگ خارا
Bkz. *Miftâhu 'l-futûh*, s. 29. نه برگستان سپر میشد نه جوشن * که از هر دیده می بگزشت روشن

⁴⁰⁸³ Bkz. *Tuğlукnâme*, s. 84. خدنگ افگن یلان چست و چالاک * ز بیلک کرده سد آهنین چاک

⁴⁰⁸⁴ *Tâcü 'l-me'âsir*, s. 258, 297.

⁴⁰⁸⁵ *Âdâbü 'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 241-242.

⁴⁰⁸⁶ *Âdâbü 'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 242.

bir cinsi olan geze okları, önemlerine binâen kendi adlarına açılmış başlıklar altında ayrıca incelecektir.

4.2.2. Âmâç Okları (Talim Okları)

Savaşta ve avda kullanılan oklar dışında talim ve eğitim amaçlı olarak bir nişangâha ok atmak üzere kullanılan daha az tehlikeli temrenleri olan âmâç (آماج: nişan, hedef)⁴⁰⁸⁷ okları da bulunmaktaydı. Umumiyetle Türklerin ve bu arada Karahanlıların, ok atma talimine yeni başlayanlara, bazı kazaları önlemek maksadıyla, başaksız (temrensiz) ok attırdıkları anlaşılmaktadır. Ucunda başak yerine, yuvarlak bir tahta parçası bulunan bu oklara “kavla” ve “ulun” gibi adlar verildiği görülmektedir⁴⁰⁸⁸.

Gur Devleti devrinde âmâç okları kullanılmaktaydı⁴⁰⁸⁹. Âmaç oku talim amaçlı kullanılmakla birlikte sert ve yakın mesafeden çekilirse yine de öldürücü olabilirdi. Nitekim Gur Sultanı Seyfeddin otağında Sipehselar Dermiş’e git benim okumu âmâcdan (hedeften) geri getir buyurdu. Dermiş yüzünü hedefe döndürüp, sırtı sultana dönünce sultan bir oku yaya koyup kulak ardına kadar çekti, sırtından öyle vurdu ki ok göğsünden dışarı çıktı ve orada helak oldu⁴⁰⁹⁰.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde âmâç (آماج) denilen hedef tahtaları⁴⁰⁹¹, diğer bir deyişle nişâne-i tîr (نشانۀ تیر: ok hedefi)⁴⁰⁹² ve âmâç okları kullanılmaya devam edilmiştir. Emîr Husrev-i Dihlevî âmâç kelimesini, nişan tahtası anlamında bir mısrasında şöyle kullanmaktadır:

Öldürdü⁴⁰⁹³/oldu⁴⁰⁹⁴ nâvek atmaktan * Birbirlerinden âmâç (hedef) yaptılar

Her ikisi hünerli ve çabuk olduklarından * Gelmedi âmâç (hedef) üzerine doğru bir ok⁴⁰⁹⁵.

⁴⁰⁸⁷ Âmâç (آماج): 1. Kendisine doğru ok atılan şey, hedef, nişane, 2. Hedef konulan yer, hedef yeri, 5. Çok eskiden okun hedefe vurması; nişan alma Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s.52.

⁴⁰⁸⁸ Reşat Genç, a.g.e., s. 326-327.

⁴⁰⁸⁹ Cüzcânî, s. 65; *Tâcü'l-me'âsir*, s. 162.

⁴⁰⁹⁰ Cüzcânî, s. 65-66.

⁴⁰⁹¹ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipîhr*, vr. 150a (kenar); Emîr Husrev-i Dihlevî, *Matlaü'l-envar*, vr. 351b (kenar); Emîr Husrev-i Dihlevî, *Husrev u Şîrîn*, vr. 435a (kenar).

⁴⁰⁹² Emîr Husrev-i Dihlevî, *Heşt Beheşt*, vr. 114b.

⁴⁰⁹³ Koşt (کشت): Öldürdü.

⁴⁰⁹⁴ Geşt (گشت): Oldu. Dönemin metinlerinde bazen gef (گ) harfinin çizgisi konulmamaktadır.

⁴⁰⁹⁵ کشت از ناوک انداختند * ز یکدر آماج سختند

Fahr-i Müdebbir, tîr-i âmâc (تیر آماج: nişan, hedef oku) için peykân-i Mevdûdî leysîde (پیکان مودودی لیسیده: yuvarlatılmış Mevdûdî temreni) ve dört tüylü [yelek] olmalı ve okun boyu okçunun dokuz yumruğu [kadar] olmalıdır demektedir⁴⁰⁹⁶. Emîr Husrev-i Dihlevî ise bir beytinde âmâc-i hadeng (آماج خدنگ: hadeng hedefi) terkihiyle hadeng oklarına mahsus bir nişan tahtasından bahsetmektedir⁴⁰⁹⁷.

Âmâc oklarına Osmanlı'da “puta⁴⁰⁹⁸ oku” denirdi ve ucu zeytunî demir temrenli idi⁴⁰⁹⁹. Osmanlı'da zeytunî temren toparlak uçlu idi ve “torba gezi” denilen idmanlarda kullanılırdı⁴¹⁰⁰.

4.2.3. Çavuş Okları (Işık Çalan Oklar)

Türlere özgü özel bir ok türü, ıslık çalan çavuş oklarıdır. Işık sesi çıkaran okun temel işlevi, Mete Han'ın babası ile mücadelesinde kullanıldığı bilinen şekli ile⁴¹⁰¹ askerlerin komutanın attığı yöne veya hedefe hep birlikte aynı anda ok atmasını sağlayarak o hedefe öldürücü bir darbe vurmaktır. Böylece komutanın ıslık çalan oku diğer askerlerin oku nereye atması gerektiğine dair yol gösterici bir kılavuz olmaktadır.

Mete Han nice yüzyıllar önce bugünkü modern savaşlarda kullanılan işaret fişeklerinin yaptığı işi, kendi buluşu olan işaret okları vasıtasıyla yapmış ve bunu pek çok savaşta başarıyla kullanmasını bilmiştir. Savaş sırasında; gece ya da gündüz, karşı tarafta bulunan, ya da hücumu hazır bekleyen Türk savaşçılarına işaret vermek amacıyla kullanılan bu tür oklar Osmanlı dönemine dek gelmiş ve bu dönemde “çavuş oku” adıyla anılmıştır. Bu işaret oklarında demirden yapılma temren yerine kemik veya geyik ya da manda boynuzundan yapılma soya (temren)ların kullanıldığı bilinmektedir⁴¹⁰². Bu

Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Ayine-i İskenderî*, vr. 622a.

⁴⁰⁹⁶ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 245.

⁴⁰⁹⁷ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 796 a.

⁴⁰⁹⁸ Puta: Deriden yapılmış, içi pamuk çekirdeği ve talaş dolu, armut biçimindeki ok hedefi. Bir direğe yerleştirilir, vuruşlarda ses çıkarması için etrafına küçük çanlar asılırdı. Bkz. Mehmet Zeki Kuşoğlu, a.g.e., s. 86.

⁴⁰⁹⁹ Mehmet Zeki Kuşoğlu, a.g.e., s. 86.

⁴¹⁰⁰ Cem Atabeyoğlu, a.g.e., s. 12.

⁴¹⁰¹ Ying-Shih Yü, “Beşinci Bölüm: Hisiung-nu”, *Erken İç Asya Tarihi*. Denis Sinor (drl.). İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 167-208, s. 170; Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 142-143; Ziya Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1991, s. 181-184.

⁴¹⁰² Cem Atabeyoğlu, a.g.e., s. 13; ıslık çalan okların nasıl yapıldığına dair ayrıca bkz. Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, 150-151.

oklar çıkarttıkları çılgık biçimli sesler ile düşman üzerinde psikolojik etki de meydana getirirlerdi⁴¹⁰³.

Rājatarangini'deki "bir arslanın nefes alması gibi vınlama sesli oklarını çekti, düşman askerlerinin arasına yağdırdı" ifadesi Hindû ordularında da ıslık çalan okların kullanıldığına bir işaret olabilir⁴¹⁰⁴. Eserde 1128-40 olayları anlatılırken "arslanın burun deliklerinden geçen nefesin sesine benzer şekilde tıslayan okları aldı" ifadesine yer verilmesi ıslık çalan okların Hindûlar tarafından da kullanıldığı ihtimalini kuvvetlendirmektedir⁴¹⁰⁵.

Gur Devleti devrinde Hindistan Sultanı Mu'izzeddîn Muhammed b. Sâm tarafından av sırasında ıslık çalan oklar kullanıldığı şu ifadelerden anlaşılmaktadır: "Ok cihângir şâhın başparmağından uçuyordu ve uçuşta felek ile de sır oluyordu ve celâcelden (çingiraktan) ses dağ ve sahraya yayılıyordu ve şehper (en büyük kanat/ok) darbesiyle hızlı kanatlı kuşu semanın yukarısından aşağı atıyordu..."⁴¹⁰⁶

Pang Da Ya, Moğollar tarafından ıslık çalan oklar kullanıldığını haber vermektedir⁴¹⁰⁷. Böylece Hintliler, Afganlar ve Türkler gibi Moğolların da ıslık çalan oklar kullandıkları ortaya çıkmaktadır.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde ıslık çalan çavuş okları kullanıldığı ve sesin okun temreninden çıktığı Emîr Husrev-i Dihlevî'nin aşağıdaki beyitlerinde görülmektedir:

Haberi Melik Gâzî tarafına gönderdi * Tîr-i âvâzî (ses oku/ıslık çalan ok) temreninden gönderdi

Ulaştı o haberci ve oralara haber saldı * Haberdâr başı daha [da] haberdâr yaptı⁴¹⁰⁸.

⁴¹⁰³ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 150.

⁴¹⁰⁴ "Taking the arrows whizzling sound was like the breathing of a lion, he descended among the enemy's soldiers" Bkz. *Rājatarangini*, by Jogesh Chunder Dutt, II, s. 257.

⁴¹⁰⁵ *Rajatarangini*, by M.A. Stain, II, s. 222.

⁴¹⁰⁶ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 97.

⁴¹⁰⁷ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, s. 139.

⁴¹⁰⁸ خبر سوی ملک غازی فرستاد * ز پیکان تیر آوازی فرستاد Bkz. *Tuğlукnâme*, s. 83.

Emîr Husrev-i Dihlevî *Î'câz-i Husrevî*'de "Mektup Gönderilmesi" başlığı altında "tîr-i âvâzî" (تیر آوازی: ses oku) diye anılan ıslık çalan okları şöyle tasvir etmektedir. Bir tîr-i âvâzî (ses oku) ki onunla musikî ve kuşun gönlünü çalan havadan aşağı indi⁴¹⁰⁹. Mektup konusunun ele alındığı bölümde bu oklardan bahsedilmesi, bu tip okların iletişim amaçlı kullanıldığına da işaret etmektedir.

Bedr-i Çâçî, Muhammed Şâh Tuğluk devrinde ıslık çalan oklar kullanıldığına işaret etmektedir:

İki mest Türk yayları kulak ardına kadar çekti * Ki ordunun zülfü (sancakları) etrafında zil[sesi] apaçık oldu⁴¹¹⁰.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde zil/çingırak sesi dışında ıslık çalan okların hangi sesleri çıkardıkları ve bu seslerin hangi anlamlara geldiklerine dair bir malumat tespit edilememektedir. Bununla birlikte eski Türk işaret oklarının/ıslık oklarının başlıca türleri ve anlamları şunlardır:

a) Kurbağa sesli ok: Havada giderken, kurbağa sesini andıran bir ses çıkaran bu tür oklarda bunu, temren içine açılmış bir delik ile içe doğru genişleyen bir kanal ve içine konulmuş yine kemikten yapılma minik bir bilye sağlardı. Bilyenin hava basıncıyla kanal içinde gidip gelmesi, kurbağa sesini andıran bir ses çıkarmasını sağlardı. Kurbağa Sesli Ok, Hücuma hazır ol anlamını ve komutunu ifade ederdi.

b) Düz ıslık sesli ok: Bu okların temren tertibatı, kurbağa sesli ok'ta olduğu şekildedir. Yalnız içinde kemikten yapılmış bilye yoktu. Bu nedenle atıldığı andan düştüğü yere kadar, havada tiz bir ıslık sesi çıkararak giderdi. Bu ses de "Hücum" komutu demekti.

c) Kısa ıslık sesli ok: Bunların temrenlerinde de özel bir kanal ile bunun içinde kemikten yapılmış özel bir bilye bulunurdu. Hava kanalındaki bilye, rüzgâr

⁴¹⁰⁹ Bkz. *Î'câz-i Husrevî*, IV. Risale, s. 83. یک تیر آوازی که بدان موسیقار و دلربای مرغ از هوا فرود آمد

⁴¹¹⁰ Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 138. دو ترک مست کمانها کشیده تا پس گوش * که گرد چین سپه زنگ آشکارا شد

basıncı etkisiyle hareket ederek kanalı kâh açıp kâh kapadığından, havada kesik kesik ısıklık sesi verirdi. Bu da “Mola” ya da “Yemek” komutunu taşırdı⁴¹¹¹.

Emîr Husrev-i Dihlevî, ayrıca çavuş okuna benzer bir amaçla; iletişim amacıyla kullanılan tîr-i nâme-keş (تیر نامه کش: mektup çeken ok) denilen mektup taşıyan oklardan bahsetmektedir⁴¹¹².

Emîr Husrev-i Dihlevî, bu oklardan özel adını vermeden görevini anarak kelk (kamış ok) adıyla da bahsetmektedir: “Kelk-i hâstan (hükümdarın kelklerinden) bu tarafa mektup fırlatılmadı.”⁴¹¹³ Böylece mektup okları için kamış okların tercih edilmekte olduğu söylenebilir. Muhtemelen bu oklar kuşatılan kale halkına veya kale içerisindeki kendi adamlarına mektup fırlatmak, ulaştırmak için kullanılan oklar olmalıdır. Ya da gönderilen mesaj ile birlikte mesajın orijinalliğini tasdik amacıyla gönderilen özel oklar olmalıdırlar.

Söz konusu tîr-i nâme-keş denilen oka ilave olarak sözlüklerde benzer amaçlar ile kullanılan iki oktan daha bahsedilmektedir. Bunlardan birincisi eman oku (tîr-i emân) anlamı verilen Tîr-i şeh (تیر شه) adındaki oktur⁴¹¹⁴. İkincisi de yurtdışına giden saray hizmetçilerine pasaport görevi yapan şahın adı yazılı tîr-i şâh (تیر شاه) adındaki oktur⁴¹¹⁵.

Emîr Husrev-i Dihlevî, “tîr-i şeh”in avda gergedanı vurup derisinden rahatlıkla geçtiğini⁴¹¹⁶ ve bu okun kamıştan yapılmakta olduğunu (یکلک تیر شه)⁴¹¹⁷ ve kemân-i bolend (کمان بلند: uzun yay) ile atıldığını bildirmektedir. Hatta bu oku arbalet oku (tîr-i çarh) ile kıyaslamakta ve daha üstün olduğunu, kılı yardığını (موی شکاف: mûy şekâf) kendisine şahın oku adının verilmesinin yeterli olduğunu anlatmaktadır⁴¹¹⁸. Söz konusu okun yukarıda anlatılan tîr-i şeh (tîr-i emân) ile aynı ok olmadığı veya farklı bir işlevde kullanıldığı anlaşılmaktadır.

⁴¹¹¹ Cem Atabeyoğlu, a.g.e., s. 13-14.

⁴¹¹² *İ‘câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 43.

⁴¹¹³ از کلک خاص بر این جانب نامه پرتاب نشده Bkz. *İ‘câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 181.

⁴¹¹⁴ *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 815;

⁴¹¹⁵ *Ferheng-i Fârsî be Türkî-yi İstanbûlî*, s. 335.

⁴¹¹⁶ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 165b (kenar).

⁴¹¹⁷ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 167b (kenar).

⁴¹¹⁸ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 166a (kenar).

Emîr Husrev-i Dihlevî aslında başka bir hususu anlatırken mecâzi bir şekilde mektup taşıyan oklar (tîr-i nâme-keş) hakkında şu bilgileri vermekte ve bu okların pasaport okları olabileceği izlenimini uyandırmaktadır: “[Bir] okun, mektup çeken oka (tîr-i nâme-keş) nisbeti kesintiye uğramayan tarzda temren ayağına sahip olmasıdır. Öyle bir temren ki okun tamamı onun boynundadır [onun boynu etrafında uzanır], temrenin eli hüdâvendin (sultanın) iyi eli⁴¹¹⁹[dir].”⁴¹²⁰ Görüldüğü üzere, tîr-i nâme-keş sultanın iyi eline benzetilmektedir. Dolayısı ile bu ok çeşidi pasaport görevini de ifa ediyor olabilir. Burada ayrıca okun içine saplanan temren ayağının kesintiye uğramadığı okun sonuna kadar devam ettiği de özellikle belirtilmektedir. Bu durumda söz konusu oklar diğerlerine göre son derece ağır olmalıdır. (Uzun boyunlu temren fotoğrafı için bkz. Ek LIV)⁴¹²¹.

4.2.4. Hadeng Okları

Hadeng okları, çok sağlam hadeng ağacından yapıldığı için bu şekilde adlandırılmaktadırlar. Hadeng ağacından ok ve eğer çanağı yapılmaktadır. Bir çeşit küçük oka da hadeng denmektedir ve hadeng-i moje (خندنگ مزه: kirpik hadengi), hadeng-i gamze (خندنگمزه: gamze hadengi) tabirlerinden⁴¹²² bu okların sevgilinin bakışları ve işvesi kadar tehlikeli bulunduğu yani çok tesirli silahlar oldukları ortaya çıkmaktadır. Bu oklara tîr-i moje (تیر مزه: kirpik oku) denmektedir⁴¹²³.

Gazneliler devrinde “tîr-i hadeng” (تیر خندنگ: hadeng oku) kullanılmaktaydı⁴¹²⁴. Hadeng ağacının ok yapımında en çok tercih edilen ağaçlardan biri olduğunu aşağıdaki beyit açıkça göstermektedir:

Senin kılıcının hissesinden [kılıcının] demir ve çeliğ[i] bol cevherlidir * Senin okunun hissesinden çok kalıplıdır hadeng sopası⁴¹²⁵.

⁴¹¹⁹ Burada “temrenin eli” yani “oka saplanan boynu”nun uzun olması ile hükümdarın elinin uzun olması, yani gücünün her yere ulaşması ve mektuplarla hükümdarın emirlerinin uzak diyarlara ulaşması yönünde paralellik kurulmaktadır.

⁴¹²⁰ Bkz. *Î‘câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 43.

⁴¹²¹ Mançu Savaş Okları (Fotograf: Uzun Boyunlu Temrenlere Örnek). Ekte fotoğrafı verilen ok temreni yukarıda bahsedildiği şekilde tam bir ok boyunda olmamakla birlikte böyle okların nasıl olabileceği konusunda güzel bir örnek teşkil etmektedir. Bkz. Ek LIV.

⁴¹²² *Ferheng-i Câmi’ Şâhnâme*, s. 400.

⁴¹²³ *Ferheng-i Câmi’ Şâhnâme*, s. 400.

⁴¹²⁴ *Dîvân-i Mes‘ûd-i Sa‘d-i Selmân*, s. 302, 417.

Hadeng oklarının yelek denilen kısımlarının kartal kanadından yapıldığı bu okların belirgin bir özelliği olduğu *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*'da yer alan şu mısradan anlaşılmaktadır:

Senin hadeng okun, kartaldan bulduğundan kanadını⁴¹²⁶.

Firdevsî, hadeng oklarını ayrıntılı bir şekilde ele alarak Gazneliler devrinde bu ok çeşidine büyük bir önem verildiğini göstermiş olmaktadır. Firdevsî hadeng oku peykânının pulâd (çelik)dan, 10 setir ağırlığında ve söğüt yaprağı şeklinde olduğunu ve yeleğinin dört kartal tüyünden yapıldığını bildirmektedir. Ayrıca kemerde dört hadeng oku taşındığını ve bu okların “Çâçî yayları” ile atıldığını ve bu okların tulga (ترگ/ترک)yı deldiğini dile getirmektedir⁴¹²⁷. Aşağıdaki beyitler hadeng oklarının bu dönemde savaşlarda olduğu kadar avlarda da kullanılmakta olduğunu ve bu oklara kartal kanadından yelek yapıldığını göstermektedir:

O yayın kıvrımında geyik boynuzu olduğu gibi * Senin o hadeng [okunda] kartal tüyü var

Hem kartal hem de geyiğin senin yay ve okunun korkusundan * Dağ ve ormanda yerleşecek ve dinlenecek [yeri] yoktur⁴¹²⁸.

Gazneli Sultan Mevdûd döneminde, Raca Sind Bâl ile yapılan savaşta Müslümânlar yenilmek üzere iken bir gazi fakih tarafından atılan bir hadeng oku önce racanın önünde tutulan kalkanı delmiş ardından racanın giydiği *coyûrek* (جيورك: bir çeşit Hint zırhı)⁴¹²⁹i delerek racanın sırtından çıkmış ve onu öldürmüştür. Böylece Müslümânlar hezimetten kurtulmuş ve galip gelmişlerdir⁴¹³⁰.

Gur Devleti devrinde hadeng (خندنگ) oklarının çok önemli olduğu *Tâcü'l-me'âsir*'deki kayıtlardan anlaşılmaktadır⁴¹³¹. Söz konusu kayıtlara göre dört tüylü hadeng oku avın ciğerini şişliyordu. Gonca şeklindeki temreni ile avın gözünden kan

⁴¹²⁵ Bkz. *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 304. ز بهر تیغ تو پر گوهر آهن و پولاد * ز بهر تیر تو پر صورتست چوب خندنگ

⁴¹²⁶ Bkz. *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 391. خندنگ تیر تو چون از عقاب یابد پر

⁴¹²⁷ *Ferheng-i Câmi' Şâhnâme*, s. 400-401.

⁴¹²⁸ چون آن خمید کمان گوزن دارد شاخ * چو آن خندنگ ترا از عقاب پر دارد

Bkz. *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 89. همی عقاب و گوزن از نهیب تیر و کمانت * بکوه و بیشه در آرام و مستقر [ند]ارد

⁴¹²⁹ *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 262-263.

⁴¹³⁰ *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 256.

⁴¹³¹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 99, 101, 121, 163, 164, 186, 209.

pınarı açıyordu⁴¹³². Hadeng okları zırhın halkasından ve cevşenin *ğaybe* (halka)sinden geçebilmekte ve elmas peykân (الماس پیکان: elmas temren) ile kullanılmaktaydı⁴¹³³.

Gur Devleti devrinde “filin büyük gözüne sırlar söyleyen Husrev’in can alan hadeng okuyla üç savaş filinin cansız kaldığı”⁴¹³⁴, “saf elmas uçlu” (نوک الماس صف: nûk-i elmâs-i saf) hadeng ile yırtıcı filin kan dökücü fildişinin delindiği⁴¹³⁵ dile getirilmektedir. Hadeng okları “can alan hadeng oku” (خندنگ جان ستان: hadeng-i cân sitân)⁴¹³⁶ ve “kaya yaran hadeng” (خندنگ صخره شکاف: hadeng-i sehre şikâf)⁴¹³⁷ sıfatları ile anılmaktadır. Hadeng oklarının bu sıfatlar ile anılması bu silahın çok öldürücü ve çok büyük delme kuvvetine sahip olduğunu göstermektedir. Dolayısı ile elmas temrenli handeng oklarının fillere karşı en etkili silah olduğu anlaşılmaktadır.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde hadeng okları en önemli ok çeşitlerinden biri olmaya devam etmiştir. *Tâcü’l-me’âsir*’de geçen “Kan ve ateş pelârek [çeliğinde] ve zehir ve rüzgâr hadeng içinde”⁴¹³⁸ mısrası bazı hadeng oklarının zehirli olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca hadeng-i çehâr-perî (خندنگ چهار پری: dört tüylü hadeng)⁴¹³⁹ ifadesinden bu okların yeleğinde dört tüy olduğu ve daha rahat atış imkânı olan oklar olduğu anlaşılmaktadır. Hadeng oklarının kendisinden çekinilen uzun menzilli oklar olduğu şu ifadeler ile dile getirilmektedir: “Can alan hadeng kartalının korkusundan gümüş ay kalkanı canına emân istedi”⁴¹⁴⁰, “... kuş sıfatlı hadeng okuyla Ay ve Güneş aynasından hedef (Güneş) ve burcâs (ok nişangâhı: burada Ay) yaparlar”⁴¹⁴¹, “onun dağ aşan hadeng temreninin ucu (nûk-i peykân-i hadeng-i kûh-gozâr)”⁴¹⁴², “kaya hadengi devlet düşmanın gözünü şişleyendir”⁴¹⁴³, “granit taşı delen hadeng” (خندنگ خاره گزار: hadeng-i hâre gozâr)⁴¹⁴⁴, “kan içen hadeng”⁴¹⁴⁵. *Tâcü’l-me’âsir*’de bu ifadelere benzer

⁴¹³² *Tâcü’l-me’âsir*, s. 99.

⁴¹³³ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 163.

⁴¹³⁴ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 164.

⁴¹³⁵ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 167.

⁴¹³⁶ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 229.

⁴¹³⁷ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 186.

⁴¹³⁸ خون و آتش در پلارک زهر و باد اندر خندنگ Bkz. *Tâcü’l-me’âsir*, s. 203.

⁴¹³⁹ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 216, 224.

⁴¹⁴⁰ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 279.

⁴¹⁴¹ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 282.

⁴¹⁴² *Besâtînu’l-uns*, s. 111.

⁴¹⁴³ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 291.

⁴¹⁴⁴ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 314.

⁴¹⁴⁵ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 298.

başka ifadeler de yer almaktadır⁴¹⁴⁶. *Gurretül Kemal*'de ise hadeng-i şâh (خندنگ شاه) ifadesi geçmekte ve bu tabir mezkûr okların ne kadar etkili oklar olduğuna da işaret etmektedir⁴¹⁴⁷.

Emîr Husrev-i Dihlevî bazı beyitlerinde hadeng oku atanı ve hadeng okunu övmektedir:

Bir hadeng ki o düşmanın ciğerine girer * Kalbini çalar ve gözünün içine girer⁴¹⁴⁸.

Benim gerdanıma dökülen bütün o kanlar * Bizim kandökücümüz ki onun hiçbir hadengi ıskalamadı⁴¹⁴⁹.

Varangal seferi (709/1310) sırasında ordu komutanı Melik Nâib Kâfûr'un gönderdiği iki komutanın 40 hadeng atıcı suvârî ile müstahkem bir yer olan Ân-Mâkinda (Hanmuakonda) tepesini ele geçirdiği görülmektedir⁴¹⁵⁰. Böylece yezek birliklerinin özellikle hadeng oku kullandığı ortaya çıkmaktadır.

Hindû Husrev Şâh (1320) ile Gazi Melik (Gıyâseddîn Şâh Tuğluk) arasında 1320'de meydana gelen iç savaşta savaş fillerine karşı hadeng oku kullanıldığı görülmektedir:

Olmuş fîl, hadeng (okundan) delik çatı * Kirpi adıyla ve dikenden sırtıyla⁴¹⁵¹.

Emîr Husrev-i Dihlevî, "hadeng-atan" (خندنگ انداز: hadeng endâz) okçuyu "Hadeng atıcısı bir hayli/defalarca aferinle * Bir ok ile düşürdü onlarca on"⁴¹⁵² beyti ile övmekte, bir hadeng okunun ilk hedefini delip geçtikten sonra diğer hedefleri de ortadan kaldırdığına işaret etmekte; "Türk hadengi ve Hıtay oku * Dilberlerin boyu gibi gönül çalıyorlar"⁴¹⁵³ beyti ile bu okların Hıtay okları gibi uzun oklardan olduğunu dile

⁴¹⁴⁶ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 294, 305, 314, 321.

⁴¹⁴⁷ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurratü'l-Kemal*, vr. 237a.

⁴¹⁴⁸ Bkz. *Miftâhu'l-futûh*, 16.

⁴¹⁴⁹ Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Nihayetü'l kemal*, s. 174.

⁴¹⁵⁰ *Hazâinü'l-futûh*, s. 83.

⁴¹⁵¹ Bkz. *Tuğlûknâme*, s. 98.

⁴¹⁵² Bkz. *Tuğlûknâme*, s. 106.

⁴¹⁵³ Bkz. *Tuğlûknâme*, s. 128.

getirmekte; “Hadeng atıcı Türk ve eziyet verici/eritici Sindliler * Hepsi arslan alt eden ve ejder avlayan”⁴¹⁵⁴ beyti ile hadeng oklarının özellikle Türkler tarafından kullanıldıklarını ortaya koymakta; “Kılı yaran hadeng (oku), kılı yaranların * Omuzlarındaki *şegâ* (oklukta)da haddinden fazla oldu”⁴¹⁵⁵ beyti ile bu oku atanların çok keskin nişancı olduklarına vurgu yapmakta ve söz konusu ok çeşidinin çok kullanıldığını göstermektedir.

Emîr Husrev-i Dihlevî, hadeng okunun niteliklerini bir beytinde şöyle dile getirmektedir:

a) :Onun üzerine sıçradı beyaz hadeng [oku] vurunca * Mercanının bütün dalları söğüt yaprağından.

b) :Git araştırsın beyaz hadeng [oku] vurduğunda* Söğüt yaprağı [temrenindendir] mercanının bütün dalları⁴¹⁵⁶.

Hadeng oklarının Harezmsâhlar devrine akçakavak/kayın ağacından yapıp kızıla boyandıkları daha önce ait bir kayıt üzerinden aktarılmış idi. Boyanan hadeng okları “hadengha-yi sorh” adıyla anılmaktadır. Emîr Husrev-i Dihlevî’den aktarılan beyitte geçen “beyaz hadeng” ifadesi Delhi Türk Sultanlığı devrinde boyanmamış hadeng okları da kullanıldığını göstermektedir.

Hadeng okları savaş dışında avlarda özellikle de âhû (ceylan) avında kullanılmaktaydı⁴¹⁵⁷. Avlarda kullanılan bu hadeng okları iki dallı-çatallı temrene sahipti. Emîr Husrev-i Dihlevî, Behrâm Gûr’un avlarını anlattığı her iki bölümde de aşağıda örnekleri verildiği üzere, hadeng okları ile avlanıldığını ve bu okların temrenlerinin çatallı olduğunu dile getirmektedir:

İki dallı bir hadeng ile erkek ahudan * Öyle attı ki ondan haberi olmadı

Darbe onun kafasına o tarzda sevk edildi * ki onun dışıdan farkı kalmadı⁴¹⁵⁸.

⁴¹⁵⁴ Bkz. *Kiranu’s-sa’deyn*, s. 41. ترک خدنگ افکن وسندان کداز * هر همه شیر افکن و ازدر شکار

⁴¹⁵⁵ Bkz. *Tuğluknâme*, s. 131. خدنگ موشکاف موشکافان * شده شانه شگان پرگزاف

⁴¹⁵⁶ Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 113b (kenar). همه شاخه مرجانش از برک بید

⁴¹⁵⁷ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Husrev u Şîrin*, vr. 509 b (kenar); Emîr Husrev-i Dihlevî, *Heşt Beheşt*, vr. 107b.

⁴¹⁵⁸ بخدنگی دو شاخ از آهوی نر * برد از ان کونه کو نداشت خیر
Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Heşt beheşt*, vr.19 b. ضربه بر فرق او از ان سان راند * که ازو تا بماده فرق نماند

Onun hadeng (okundan) her ne kadar⁴¹⁵⁹ her yerde * Ahular çok az⁴¹⁶⁰ kalsalarda⁴¹⁶¹.

Necmeddîn Hasan Dihlevî de beyitlerinde hadeng okuna yer vermektedir⁴¹⁶². Türk askerlerinin kîş denilen ok kaplarının ayrılmaz bir parçası olan hadeng oklarının çok tesirli oklar olduklarını şöyle dile getirmektedir:

O ciğer yiyen (acımasız/cesur) Türkün tırkeşinde * Cığerden uzak olan bir hadengi yoktur⁴¹⁶³.

Bedr-i Çâçî ise bir mısrasında “hadeng onun gamzesi” (خندنگ غمزه او: hadeng gamze-yi û)⁴¹⁶⁴ ibaresiyle bu ok çeşidini sevgilinin gamzesine benzeterek ne kadar etkili ve can alıcı oklar olduklarını dile getirmektedir.

4.2.5. Nâvek Okları

Orta Çağ’da nâvek, yay ve içi delik bir sopa veya ona benzer bir şey ile fırlatılan, ucu keskin, küçük bir ok çeşidinin adıdır⁴¹⁶⁵. Nâvek adı verilen bu kısa ama uzun menzilli atış imkânı sağlayan oklar, hemen hemen bütün Türk-İslâm devletlerinde ordu techizatının vazgeçilmez unsurlarından idi.

Gazneliler devrinde ordu içerisinde “nâvek endâz” (ناوک انداز: nâvek atıcı) sınıfının bulunduğu⁴¹⁶⁶, nâvek oklarının kullanıldığı, savaşlar ve avlar sırasında nâvek oklarından istifade edildiği, *Dîvân-i Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân*’da yer almaktadır⁴¹⁶⁷:

Eğer senin nâvekinin temrenini yâd ederse arslan * Yükselir arslanın gönlünden ve gözünden ateş ve su⁴¹⁶⁸.

⁴¹⁵⁹ 1. Şairane her ne kadar (her çend, her çend ke) Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, s. 113.

⁴¹⁶⁰ Kûteh pây (کوته پای): 1. Tavşan, 2. Küçük, 3. Bî-miktar Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1861; 1. Kısa bacaklı, 2. Kısa boylu, 3. Bir tür boynuzu dallı ceylan, 4. Tavşan Bkz. *Ferheng-i Fârsî be Türkî-yi İstanbûlî*, s. 1005.

⁴¹⁶¹ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Heşt Beheşt*, vr. 107b.

⁴¹⁶² Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî, *Dîvân-i Hasan*, s. 29.

⁴¹⁶³ Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî, *Dîvân-i Hasan*, s. 56.

⁴¹⁶⁴ Bedr-i Çâçî, s. 142.

⁴¹⁶⁵ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2405.

⁴¹⁶⁶ *Dîvân-i Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân*, s. 710.

⁴¹⁶⁷ *Dîvân-i Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân*, s. 361, 392, 710.

⁴¹⁶⁸ Bkz. *Dîvân-i Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân*, s. 24, 135.

Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî, Büyük Selçuklu Devleti devrinde nâvek oku kullanımına dair güzel bir örnek vermektedir: Gazne'ye gelen Sultan Sencer ve Arslan Şâh karşılaştıklarında Arslan Şâh 30.000 suvâri ve 160 dev fil ile birlikte gelmişti. Filler Selçuklu ordusunun merkezine saldırınca Sencer askerlerine *tîr-bârân* (ok yağmuru) yapmalarını buyurdu ve fillerin gözlerini nâvek okuyla vurdular. Arslan Şâh kaçtı, sonunda yakalandı ve Sultan Sencer, Gazne'ye girdi⁴¹⁶⁹. Burada ok yağmuru düşman askerlerini helak etmek için kullanılmış olmalıdır. Nâvek okları da tamamen zırhlarla kaplı oldukları için öldürücü darbe almayan fillerin gözlerini vurmak için kullanılmış olsa gerektir. Nâvek yayı ve oku, verdiği keskin nişan imkânı ile fillerin açıkta kalan gözleri kadar küçük hedefleri vurmaya olanak sağlamaktadır. Böylece filin beyin ölümü gerçekleşmekte ve bu devasa hayvanlar alt edilebilmektedir.

Nâvek-endâz sınıfının ve nâvek oklarının fillerin alt edilmesindeki önemini şu tarihi vaka ortaya koymaktadır: Gazneli Sultan Mahmûd'un Hânîyân Emirleri (Türkistan Emirleri) ile yaptığı ve galip geldiği bir savaşta ön safta ilerleyen ve düşmanın bayrağını ('alâmet) kapan Sistan'dan getirilen beyaz filden ve *bergustvan* (zırh altı koruyucu elibise)ından "100 men" [300 kg.] peykân (termen) dışarı çıkarıldığı görülmektedir⁴¹⁷⁰. Dolayısı ile filleri gövdesine aldığı ok darbeleri ile öldürmek çok zordur. Bu durumda filleri öldürebilmek için geriye keskin nişancı olan nâvek atıcıların (nâvek-endâz), nâvek okları ile filleri gözlerinden vurmasından başka seçenek kalmamaktadır.

Harezmşahlar devrinde de nâvek oklarının kullanıldığı görülmektedir. *Târîh-i Cihân Güşâ*'da Sultan Celâleddîn Harezmşah'ın Tiflis'i fethi esnasında nâvek okları kullanıldığı kaydedilmektedir: "Yıldızları mıhlayan ve ciğerleri yakan nâvek oklarıyla kaledekileri aciz bıraktılar."⁴¹⁷¹

Gur Devleti devrinde de nâvek okları kullanılmıştır. Gurlu nâvek atıcıları "her biri nâvek ucuyla (temreni ile) karanlık gecede karıncanın sinisini ve yılanın gözünü

⁴¹⁶⁹ Reşideddîn Fazlullâh Hemedânî, *Câmi' el-Tevârih, Târîh-i Samâniyân ve Buveyhiyân ve Gazneviyân*, Musahhih/Muhakkik Muhammed Rûşen, Mîrâs-i Mektûb, Tahrân H.Ş. 1386, s. 180.

⁴¹⁷⁰ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 134, 135.

⁴¹⁷¹ Cüveynî, *Târîh-i Cihangoşây-i Cüveynî*, II, s. 165; Cüveynî, *Târîh-i Cihan Güşâ*, çev. Müsrel Öztürk, s. 357-358. (Eserin Türkçe tercümesinde "nâvek" adı ok olarak çevrilmiş ve "nâvek"ten bahsedilmemiştir).

şışlerdi.”⁴¹⁷² Nâvek okları göz damarı yolundan can almakta ve zırh halkalarını testi ağzını parçalar gibi rahatlıkla parçalamaktaydı⁴¹⁷³. Bu devrin olayları anlatılırken kullanılan *nâvek-i kûh-gozâr* (dağ aşan nâvek) terkihi bu okların uzun menzilli olduklarını göstermektedir⁴¹⁷⁴.

Memlûk Devleti⁴¹⁷⁵ devrinde diğer Türk devletlerinde olduğu gibi nâvek okları kullanılmaktaydı. Bu okun ölçütleri ve özellikleri, nasıl atıldığı ve menzili devrin eseri *Münyetü'l-Guzât*'ta, diğer kayalarda tesadüf edilmeyen bir şekilde ayrıntılı olarak açıklanmaktadır:

Nâvek'ten ok atmak⁴¹⁷⁶ denilen bir ok vardır; bu iyi bir sanattır. Yüksek kalelerdeki ve uzak mesafelerdeki hedeflere atmada kullanılırdı. 1.000 arşın mesafeye kadar giderdi. *Nâvek* oku uzunluğu bir karış ve temreni dört parmaktı. Horâsânî [Horâsân lehçesi kastedilmiş olmalı]de buna [nâvek okuna] *avs* derler. *Nazil* de derler. *Nâvekî* okunu ince süngü kamışından, Fârsî kamışından ve söğüt ağacı gibi malzemeden yaparlar. Bunun kamçıdan sert olması gerekir. [Bu kısa okları atmaya yarayan nâvek adlı bir tarafı açık c şeklindeki borunun] uzununu normalde bir ok kadar olur, bir yandan sülüs miktarı oyuk ve iki tarafı içeri doğru olur. Bu okun dışa çıkmaması içindir. Buna deri şerit takılır, parmağa geçirilir, ok oyuğun içine konulup, bilek kolun üst kısmına dik tutulup omuzun üstünden tutulup atılır. Nâvek okunu, Müslümânlar çıkarmışlardır⁴¹⁷⁷. (Nâvek oku ve nâvek aparatı için bu okların nasıl atılmakta olduğunu görmek için bkz. Ek XXII)⁴¹⁷⁸.

Memlûklar devrinde nâvek okuna benzeyen *nüşşâb*⁴¹⁷⁹ adında bir ok çeşidi daha kullanılmaktaydı. Bu ok çeşidi de çok uzun menzile sahipti. Belki de nâvek ile

⁴¹⁷² *Tâcü'l-me'âsir*, s. 101.

⁴¹⁷³ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 163.

⁴¹⁷⁴ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 186.

⁴¹⁷⁵ Memlûk Devleti, Delhi Türk Sultanlığı ile çağdaştır ve Hilafet dolayısı ile iki ülke arasında siyasî ilişkiler bulunmaktadır.

⁴¹⁷⁶ Bu ifade nâvek kelimesinin oku atmaya yarayan aparat/aksesuar için kullanıldığını ve bu okun söz konusu aksesuvarından dolayı bu adı aldığını göstermektedir.

⁴¹⁷⁷ Mustafa Uğurlu, *Münyetü'l-Guzât*, s. 114, 115, 255; Altan Çetin, a.g.e., s. 221-222; Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 195-196.

⁴¹⁷⁸ Nâvek/Mecrâ ile Atış (Fotoğraf), Ek XXII.

⁴¹⁷⁹ Bu oklar o kadar ünlü olmuştur ki, nüşşâb adı aynı zamanda Memlûk ülkesinde okçuluk ilminin genel adı 'ilm en-nüşşâb (علم النشاب) olmuştur. 14. yy.da Memlûk ülkesinde Kıpçakça yazılan okçuluk ilmini anlatan bir kitaba *Kitâb fî 'ilm en-Nüşşâb* adı verilmiştir. Eserde yayla ilk ok atanın Âdem aleyhisselam olduğu ve oka nuşsa abba adı verildiği anlatılmıştır. Nüşşâb kelimesinin anlamı ise şu şekilde açıklanmıştır: “Âb Süryanice ‘karga’, abba ise ‘ok’ demektir.

nüşşâb aynı okun farklı adlarıdır. Kale kuşatmalarında kullanılan, uzun menzilli ve ölümcül nüşşâb okları Fârisiyye yayıyla (kompozit yay) atılırdı. *Nüşşâb* küçük tahtadan temren üzerinde üçgen şeklinde olan, üzerinde dişler bulunan; girişi kolay çıkışı zor olan ve *terkâş* adındaki bir mahfazada taşınan bir oktu. *Nüşşâb* talimi yapan “*mu‘allim en-nüşşâb*” adını alan şahıslar bulunmaktaydı. Sultan Baybars zamanında *nüşşâb* atılan meydanlar inşa edilmişti. Sultan en-Nâsır Muhammed devrinde önce 1323’de *nüşşâb* dükkânları kapatıldı ve *nüşşâb* atışı yapılan yerler yıkıldı ve daha sonra 1339 senesinde de Kahire valisine benzer bir emir verildi. *Memlukların nüşşâb taşımaları ve atış yapmaları yasaklandı*. Bu işin yapılması halinde *memluğun* yerine *üstâzının* öldürüleceği ilan edildi. Emirlerin *nüşşâb* tirkeşi taşımaları yasaklandı. Sultanın bu tedbirleri almasının sebebi mevcut karışıklık ortamında muhtemel bir suikasta karşı önlem almaktı. Sultan Kansu Gavri döneminde, gelen elçilere *nüşşâb* atma gösterileri yapılmaktaydı⁴¹⁸⁰.

Delhi Türk Sultanlığı devri silahlar katalogunun en meşhur figürü kesinlikle nâvek okları idi⁴¹⁸¹. Dönemin ana kaynaklarında nâvek oku temasına şiirlerde çok sık yer verilmesi bu ok çeşidinin dönemin en etkili, en öldürücü silahı olduğunu göstermektedir. İrfan Habib’in iddia ettiğine göre Hindûlar bu ok çeşidine hiç sahip olmamışlardır⁴¹⁸².

Emîr Husrev-i Dihlevî, nâvek oklarını “fethin kız kardeşi” olarak anmakta ve “savaş meydanında/savaşta bir gün onun nâveki fethin kız kardeşidir” demektedir⁴¹⁸³. Emîr Husrev-i Dihlevî, Büyük İskender’i anlattığı eserinde nâvek oklarına yer vererek bu oklara verilen büyük önemi ortaya koymaktadır⁴¹⁸⁴.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde nâvek oklarının özellikle kuşatmalar sırasında kullanıldığı Fahr-i Müdebbir tarafından kaydedilmektedir⁴¹⁸⁵. Fahr-i Müdebbir kalelerin

Anlamı ise ‘bu okla kargayı kov’ demektir. Ondan sonra (oka) Arapça nüşşâb dendi.” Yine daha önceki bir tarihte Taybuga’nın yazdığı kısaca *Gunyat (Kitâb Ğunyât at-Tullâb fî Ma’rifat Ramî en-Nüşşâb)* diye bilinen ve İslâm dünyasında okçuluğun temel kaynaklarından biri olan eserin isminde de nüşşâb ismi, geçmektedir. Bkz. *Kitâb fî ‘ilm en-Nüşşâb*, s. 147-148, 205.

⁴¹⁸⁰ Altan Çetin, a.g.e., s. 221; Nüşşâb için ayrıca bkz. Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 194-195.

⁴¹⁸¹ Peter Jackson, *the Delhi Sultanate A Political and Military History*, s. 214.

⁴¹⁸² Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s. 56.

⁴¹⁸³ روزی در معرک ناوک او که خواهر فتح است Bkz. *İ‘câz-i Husrevî*, IV. Risale, s. 235.

⁴¹⁸⁴ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Ayine-i İskenderî*, vr. 610b, 622a (kenar).

⁴¹⁸⁵ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ‘a*, s. 241-242.

nasıl savunulması gerektiğini anlatırken nâvek oku ile ilgili şu bilgileri vermektedir: “Nâvek oku ve çuvaldızı -burada çuvaldızla çivi tarzında mermiler kastedilmiştir- boş yere kullanmasınlar, savaş zamanı ve esnasında kullansınlar. İçeridekilerden dışarıdakileri ok veya nâvek ile vuran herkes onurlandırılınsın ve ödüllendirilsin... Ok, nâvek ve nefit atıcıları daima kalenin kapılarının başında düzenli bir şekilde dursunlar.”⁴¹⁸⁶ Dolayısıyla nâvek okunun hem kuşatmacılar hem de kale müdafileri tarafından kullanılan en önemli ok çeşitlerinden biri olduğu ortaya çıkmaktadır.

Emîr Husrev-i Dihlevî, nâvek atıcıların keskin nişancılıkları hakkında şu beyite eserinde yer vermektedir:

Nâvek saç 100 parçaya ayırdı * Nîze ile dağı deldi⁴¹⁸⁷.

Emîr Necmeddîn Hasan Dihlevî de beyitlerinde sevgiliyle ilgili benzetmeler yaparken bu oklardan sakınmanın zorluğundan dolayı nâvek okuna yer vermektedir⁴¹⁸⁸:

Kirpiklerinin ucundan âşıkların gönlüne * nâvek vurdu ve ihtiyatsızlık vurdu⁴¹⁸⁹.

Nâvek okunun kuşatmacılar ve kuşatılanlar tarafından niçin özellikle tercih edildiğini Bedr-i Çâçî’ye ait aşağıdaki beyit ortaya koymaktadır. Bu beyitte nâvek okunun 1.000 adım menzili olduğu vurgulanmaktadır:

Onun intikam sandığında nâvek hissesinden ok * Kemanın sıfatında bin adım kendi boyunu tuttu⁴¹⁹⁰.

Tabakât-i Nâsırî’de 639 (1241-42) yılında Moğolların Lahor’u işgalini anlatan kısım, nâvek silahının kullanımına da ışık tutmaktadır. Lahor’da Moğolların çoğunun nâvek yarası aldığı anlatılmaktadır⁴¹⁹¹.

⁴¹⁸⁶ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, 425-426.

⁴¹⁸⁷ Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Husrev u Şîrîn*, vr. 434a (kenar).

⁴¹⁸⁸ Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî, *Dîvân-i Hasan*, s. 166, 171.

⁴¹⁸⁹ Bkz. Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî, *Dîvân-i Hasan*, s. 308, 311.

⁴¹⁹⁰ Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 126.

⁴¹⁹¹ Cüzcanî, s. 394.

Nâvek oklarının kale müdafileri için en önemli silahlardan biri olduğu görülmektedir. Muhtemelen bu uzun menzilli nâvek okları ile düşmanın kaleye fazla yanaşması engellenmekteydi.

İsâmî, bir beytinde Muhammed Şâh Tuğluk döneminde burçlar üzerine nâvek oku atıcıları yerleştirildiğini dile getirmektedir:

Her burca yerleştirdi nâvek atıcılar * Pusu kurdu her taraftan kemend atıcılar⁴¹⁹².

Emîr Husrev-i Dihlevî, Alâeddîn Muhammed Şâh'ın Malva'yı zaptında (705/1305) nâvek okçuları yer aldığını aktarır⁴¹⁹³. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Tuhfetu's-sigar*⁴¹⁹⁴ ve *Husrev u Şîrîn* gibi diğer edebî eserlerinde de pek çok defa nâvek oku kullanıldığını dile getirmektedir. *Husrev u Şîrîn*'de yer alan “ney-i nâvek” (نئی ناوک: nâvek oku kamışı) ifadesi⁴¹⁹⁵ bu özel okların da kamıştan imal edildiğini göstermektedir.

Ney-i nâvek tabiri ile muhtemele *nâvek* oklarını atmaya yarayan içi boş bir tarafı açık c şeklindeki tüpler kastedilmektedir. Bu okların içinden atıldığı tüpler de kamıştan imal edilmektedir.

Sirhindî, 724 (1323-24) yılı Varangal kuşatması ve fethinde nâvek oklarından istifade edildiğini⁴¹⁹⁶, İsâmî, Muhammed Şâh Tuğluk döneminde nâvek oku kullanıldığını⁴¹⁹⁷ ve Şems-i Sirac Afîf, Fîrûz Şâh Tuğluk'un Bengal'de Sikender Şâh'ı kuşattığı bölümde “ok ve nâvek [atışıyla] hisar savaşı başladı”ğını bildirmektedirler⁴¹⁹⁸. Böylece kale kuşatmalarının ok ve nâvek atışı ile başladığı görülmektedir.

Tâcü'l-me'âsir'de nâvek atıcıların keskin nişancılar olduklarına ve kullandıkları okların zırh delme gücüne sahip olduklarına dair şu ifadeler yer almaktadır: “İyi bir yay ile karanlık gecede bir ok darbesiyle yılanın alnındaki aynayı

⁴¹⁹² بهر برج به نشاند نوک زنان * کمین کرد هر سو کمند افغان Bkz. İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 474.

⁴¹⁹³ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 57.

⁴¹⁹⁴ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Tuhfetu's-sigar*, vr. 16b; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Husrev u Şîrîn*, vr. 441b (kenar).

⁴¹⁹⁵ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Husrev u Şîrîn*, vr. 441b (kenar).

⁴¹⁹⁶ Sirhindî, 92, 95.

⁴¹⁹⁷ İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 454.

⁴¹⁹⁸ Afîf, s. 150.

şışerler ve cevşen delen nâvek temreni ile hûd (tulga)un aynasından [çeliğinden] [altındaki miğferin] zırh halkasını bulurlar.”⁴¹⁹⁹

Tâcü'l-me'âsir'de nâvek oklarında “elmas temren” (الماس پیکان: elmâs peykân) kullanıldığı belirtilmektedir⁴²⁰⁰. Yine bu esere göre “hadeng okları” zırhın halkasından ve cevşenin *ğaybe* (halka)sinden geçebilmekte ve elmas peykân (الماس پیکان: elmas; elmas ile kaplanmış/çelik temren) ile kullanılmaktaydı⁴²⁰¹. Görüldüğü üzere zırh delici oklarda elmas peykan kullanıldığı dile getirilmektedir.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde oklarda “elmas peykân” kullanıldığını Emîr Hasan-i Dihlevî (Emîr Necmuddîn Hasan b. 'Alâ-i Seczî) aşağıdaki beyti ile dile getirmektedir:

Oldu düşmanların gözü renk renk * Elmas peykândan, elmas taştan⁴²⁰².

Nâvek oklarının elmas termeli olarak nitelenmesi uçlarının elmas kaplı olarak üretildiklerini gösteriyor olmalıdır. Bu durum ise nâvek oklarının zırh delmek üzere özel olarak tasarlandıklarına işaret etmektedir. Bununla birlikte elmas peykân ibaresinin kaynaklarda çok az geçmesi, elmas ile kaplanmış temrenlerin çok az oranda üretildiğine işaret etmektedir. Elmas peykanlar dışında Gur ve Delhi Türk Sultanlığı devri kaynaklarında elmas uçlu ve elmas bedenli mızrak, hançer ve kılıçlardan da bahsedildiği görülmektedir. Örneğin Gur Devleti devri mızrak çeşitleri arasında “Sinân-i elmas-gûn nûk peykân-i elmas” (سنان الماس گون نوک پیکان الماس)⁴²⁰³ yani “elmas temren uçlu elmas renkli mızrak” da bulunmaktadır.

1470-1472 yılları arasında Güney Hindistan'da Müslüman Behmenî Sultanlığı'nda bulunan Rus seyyah Afanasiy Nikitin beş ay kaldığı Kulur şehrinde 300 tane elmas ustası bulunduğunu, bunların silah yaptığını belirtmektedir. Afanasiy Nikitin, burada silahları tezyin ederler demiyor da Kril harfleri ile fakat Farsça olarak “sulah (silah) mikonend” (сулях микунеть) yani silah yaparlar diyor. Bu husus ok, kılıç vb. bazı silahların keskinliklerinin ve delici özelliklerinin arttırılması için uçlarının

⁴¹⁹⁹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 282.

⁴²⁰⁰ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 282, 298.

⁴²⁰¹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 163.

⁴²⁰² شده دیده دشمنان رنگ رنگ * ز الماس پیکان الماس سنگ Bkz. *Külliyât-i Hazret-i Emîr Hasan Seczî Dihlevî*, s. 567.

⁴²⁰³ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 99.

elmasla kaplandığına bir delil olarak gösterilebilir. Ya da bazı silahların elmas kakmalar ile süslenmesi de kastediliyor olabilir. Fakat bu elmas ustalarının sayısının 300 olması birinci ihtimali daha güçlü kılmaktadır⁴²⁰⁴.

İlhanlı Hükümdarı Hülagu Han'ın (1217-1265) emri ile hazırlanan (yazılışı muhtemelen 1253 sonrası) *Tensûh Nâme-yi İlhanî*'de elmasın faydaları hakkında şu bilgiler verilmektedir: “Her kim ki yanında elmas bulunduruyorsa yıldırımdan emniyette olur ve ‘asr albûl (عسر البول) hastalığından korunmuş olur, elbette ağzına almamalıdır. [Ve elması matkabın ucuna yerleştirirler ve törpülerler, onun ile sert taşları delerler. Onun tabiatı sert ve kurudur.”⁴²⁰⁵ Böylece bu dönemde elmasın delici özelliğinden istifade edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca silahların üzerine elmas yerleştirilmesinin bir nedeninin de yıldırımdan koruduğuna inanılması olduğu anlaşılmaktadır.

Elmas en sert mineral olduğundan günümüzde de kesici ve delici aletlerin dış kısmı elmas ile kaplanarak, bu özellikleri büyük ölçüde arttırılmaktadır. Günümüzde çıkarılan elmasın % 75'i endüstriyel amaçlar için kullanılmaktadır. Basit cam kesme aletlerinin bile ucu elmas ile kaplanmaktadır⁴²⁰⁶.

Elmas kelimesi mecazen çok sağlam, yok edici anlamlarında ve sert, keskin ve ucu sivri kılıç, temren vb. anlamında kullanılmaktadır. Kinaye olarak ise parlayan ve parlaticı anlamlarında kullanılmaktadır. Dolayısı ile elmas peykân nitelemesi ile bu temrenlerin çok sağlam, keskin ve zırh delici yani çelik olduklarına işaret ediliyor da olabilir⁴²⁰⁷.

Elmas temrenli de olabilen nâvek okları Delhi Türk Sultanlığı silah katalogunun en meşhur unsurudur. O kadar meşhurdur ki dönemin meşhur şeyhlerini tavsif etmek için bile nâvek oku rumuzundan istifade edildiği görülmektedir. Şeyh

⁴²⁰⁴ Afanasiy Nikitin, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, s. 28.

⁴²⁰⁵ Muhammed b. Muhammed b. Hasan Tûsî (Hâce Nasîreddîn), *Tensûh Nâme-yi İlhanî*, İntişârât-i Bonyâd-i Ferheng-i İrân, H.Ş. 1348, s. 69.

⁴²⁰⁶ Günümüzde dünya elmas madeni kaynaklarının yaklaşık % 75'i endüstriyel amaçlar ile kullanılırken, yaklaşık %25'i mücevher yapımında kullanılıyor. Bir elmasın mücevher olarak kullanılabilmesi için renk, kesim, berraklık ve parlaklık gibi özelliklerine bakılıyor. Madenden çıkan elmasın rengi bulanıksa ya da elmas çatlaksa bu elmaslar sanayi kullanımı için ayrılıyor. Eğer elmasta çatlak ve bulanıklık yoksa kesme, parlatma, cilalama gibi işlemlerden geçtikten sonra mücevher olarak kullanılıyor. Bkz. Zeynep Ünalal, “Merak Ettikleriniz”, *Bilim ve Teknik*, Sayı 517, Aralık 2010, s. 17.

⁴²⁰⁷ *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 222.

Hüsâmeddîn Sûhte şöyle övülmektedir: “Muhabbet ateşinin yaktığı ve dostluk nâvekinin şişlediği/diktiği idi.”⁴²⁰⁸

Şerefeddîn ‘Alî Yezdî, Timur’un Hindistan seferini betimlerken Delhi Türk Sultanlığı ile yapılan savaşlarında nâvek kullanıldığını, her bir filin sırtındaki tahtirevanın içerisinde birkaç “nâvek atıcısı” (نلوك افكن: nâvek efken) ve arbaletçi (چرخ انداز: çarh-endâz) yer aldığını aktarmaktadır⁴²⁰⁹.

Nâvek oklarının özellikleri, nâvek oku atanların keskin nişancılıkları, nâvek oklarının sevgili gibi çok rağbet edilen oklar olduğu, zırh delme güçleri, delme kuvvetleri, demir kalkanları ve granit taşı delbildikleri, kısa oklar oldukları, avlarda da kullanıldıkları, hedefini vurduktan sonra öbür tarafından çıktıkları dönemin ana kaynaklarında geçen beyitlerde açıklanmaktadır. Bu beyitlerden bazıları aşağıda yer almaktadır:

Nâvek atıcıları bir haşhaş tanesinde hayranların seyretmesi için bin delik açarlar⁴²¹⁰.

Nâvek ile kötü gözü şişledi yay * Seyrederken Firdevs (Cenneti)’nin bütün hurileri⁴²¹¹.

Eğer hasmın yüzüne demirden kalkan çekse [bile] * Senin nâvek [oku] hissenden canını verecek idi⁴²¹².

Yağmur gibi havadan nâvek yağdığından * Zırhın yüzeyi kâğıttan yapılmışa döndürülebilirdi⁴²¹³.

Gerilirse eğer ahu üzerine muzaffer/istilacı nâvek * Ahudan geçerek arslanın kalbini şişler⁴²¹⁴.

Bir nâvek (okunu) vur beneksiz ahu üzerine * Ki olsun dişisi erkek, erkeği dişî⁴²¹⁵.

⁴²⁰⁸ Bkz. *Ahbârü’l-ahyâr fî esrârî’l-ibrâr*, s. 223. سوخته آتش محبت و دوخته ناوک مودت بود

⁴²⁰⁹ Şerefeddîn ‘Alî Yezdî, *Zafernâme*, I, s. 125.

⁴²¹⁰ Bkz. *Hazâinü’l-fütûh*, 128. ناوک افگناني که در یک دانه خشخاش برای نظاره متحیران هزار مشکب کنند

⁴²¹¹ Bkz. *Tuğlûknâme*, s. 135. بناوک چشم بد را دوخته قوس * بنظاره همه حوران فردوس

⁴²¹² Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Tuhfetu’s-sıgar*, vr. 16b. اگر ز آهن خصمت سپر کشد بر روی * ز سهم ناوک تو جاسپار خواهد بود

⁴²¹³ Bkz. *Tuğlûknâme*, s. 109. چو باران از هوا ناوک روان کرد * بدرع کاغذین چون رو توان کرد

⁴²¹⁴ Bkz. *Tuğlûknâme*, s. 116. کشاید گر بر آهو ناوک چیر * ز آهو بگزرد دوزد دل شیر

⁴²¹⁵ Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Heşt Beheşt*, vr. 19b. ناوکی زن بر آهو ی ساده * که شود ماده نر نر نش ماده

Gönül den apaçık geçen o sivri uç/iğneli söz, göz kırpması idi * Belki o granit taşından geçen bir nâvek idi⁴²¹⁶.

Yarım gamzenin navekleri⁴²¹⁷.

Vedanın gönül delici nâvekinin vurduğunda * Biçare benim veda acısına düştü⁴²¹⁸.

Gece dua okunu gerdim ömrünün devamı için * Nâvek gibi sihir yaptı dokuz kalkandan geçerek⁴²¹⁹.

Kader yayının gerdiği her bela nâveki * Hissesi bizim sinemiz tarafındadır⁴²²⁰.

Yayın [kaşların] altında kirpiklerinin nâveki dışında [bir şey] yoktu * Her dem kendi etrafına 100 cefa oku getirdi⁴²²¹.

4.2.6. Kelk Okları ve Diğer Bazı Oklar

Gazneliler devrinde kamıştan ve bambudan yapılan oklar genellikle “kelk” adıyla anılmaktaydı. Bazen kamıştan yapılan mızraklar da kelk adıyla anılmaktaydı⁴²²². Sandallar da muhtemelen kamıştan (bambu kamış) imal edildiklerinden kelk adıyla anılmaktadırlar⁴²²³. Kelk adı tek başına kullanıldığı gibi⁴²²⁴ bazen “kelk-i fitne” (کلک: fitne oku)⁴²²⁵ ifadesinde görüldüğü üzere, terkip olarak da ok anlamında kullanılmaktaydı⁴²²⁶. Bunun yanında kalem ve ok yapımı için kullanılan kamışlar da genel olarak kelk adıyla anılmaktaydı⁴²²⁷. Ayrıca hâme (خامه) kelimesi de kalem ve kelk anlamında kullanılmaktadır⁴²²⁸. Hülâsa olarak Gazneliler devrinde kelk (kamış) okları kullanıldığı görülmektedir.

⁴²¹⁶ طرفه بود آن نیش کز دل آشکارا میگشت * بلکه بود آن ناوکی کز سنگ خارا میگشت Bkz. *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 215.

⁴²¹⁷ ناوکه‌های غزه نیم (Emîr Husrev-i Dihlevî'nin bir cümlesinin bir kısmı). Bkz. *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 223.

⁴²¹⁸ تا بزدی ناوک دلوز وداع * بیچاره تنم فتاده در سوز وداع Bkz. *İnşâ-i Mâhrû*, s. 123.

⁴²¹⁹ تیر دعا گشادم شب در دوام عمرت * چون ناوک سحر کرد از نه سپر گذاره Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 278.

⁴²²⁰ هر ناوک بلا که کمان قضا گشاد * سهمش به سوی سینۀ ماست Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 304.

⁴²²¹ جز ناوک مژگانت در زیر کمان نبود * هر دم به گرد خود صد تیر جفا آرد Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 375.

⁴²²² (دبه دو روی بکلک دو زبان) Ortasında rahat atmaya yarayan ipek bağı bulunan iki dilli kelk mızrağı Bkz. *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 715.

⁴²²³ *Farsça-Türkçe Askeri Terimler Sözlüğü*, s. 141.

⁴²²⁴ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 496, 607.

⁴²²⁵ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 398.

⁴²²⁶ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 715.

⁴²²⁷ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 54, 291, 730; *Ferheng-i Câmi' Şâhnâme*, s. 825.

⁴²²⁸ *Ferheng-i Câmi' Şâhnâme*, s. 395.

Gur Devleti devrinde kelk-tîr (کلک تیر: kamış ok)⁴²²⁹, kelk-i Hindî (کلک هندی: Hint kamışından ok)⁴²³⁰, kelk-i âteş peyker (کلک آتش پیکر: ateş bedenli kelk oku)⁴²³¹ diye adlandırılan kamış oklar kullanılmaktaydı. Kelk okunun ucu lamelif gibi çatallı idi⁴²³². Kelk-i zerrîn tîr (کلک زرین تیر: altın [renginde] ok kamışı) ifadesinden kelk oklarının sarı renkli oldukları anlaşılmaktadır⁴²³³.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde kelk okları kullanılmaya devam edildi. Fahr-i Müdebbir, hiçbir ok, kelk okundan daha uzağa giden, daha hafif ve daha işe yarar değildir. Ama iyi pişirilmeli, kaynatılmalı ve kalıplanmalı⁴²³⁴ ve ateşe çekilmeli (ateşte kurutulmalı?) demektedir⁴²³⁵.

Sözlüklerde kelk kelimesi, kamış (ney) ve kamıştan yapılan ok ve mızrak anlamlarına gelmektedir⁴²³⁶. Emîr Husrev-i Dihlevî, kelk kelimesini kamış; kamış kalem anlamında⁴²³⁷ ve tîr-i kelk (تیر کلک: kamış ok)⁴²³⁸, kelk-tîr (کلک تیر: ok kamışı/kamış ok)⁴²³⁹ ve kelk-i tîret (کلک تیرت: okunun kamışı)⁴²⁴⁰ terkiplerinde kamıştan yapılan ok anlamında kullanmaktadır. Emîr Husrev-i Dihlevî, ayrıca avlarda kullanılan kelk-i meşk (کلک مشق) denilen talim oklarından bahsetmekte ve “kelkin ucundan (temren) av avlandı” (از نوک کلک صید صید شد: ez nûk-i kelk sayd sayd şod)ğını bildirmektedir⁴²⁴¹.

Fahr-i Müdebbir, “giyinmiş” (korunma elbisesi giyinmiş olana) ve demir zırhlıya (برگستوان آهنین: bergustvân-i âhenîn) hadeng oku veya kelk [oku] ve su verilmiş çelik temren gereklidir demektedir⁴²⁴². *Tâcü'l-me'âsir*'de geçen kelk-i cevşen gozâr

⁴²²⁹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 151.

⁴²³⁰ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 253.

⁴²³¹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 249.

⁴²³² *Tâcü'l-me'âsir*, s. 163.

⁴²³³ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 106.

⁴²³⁴ Kalıb: Yay kollarına yapışacak boynuzlara ve bilek siperi oluşuna gerekli yuvarlaklığı vermek için kullanılan özel bir âlet. Bkz. Mehmet Zeki Kuşoğlu, a.g.e., s.72.

⁴²³⁵ *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 244.

⁴²³⁶ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, Çâp-i Sevvom, II, s. 1830.

⁴²³⁷ *İ'câz-i Husrevî*, III. Risale, s. 17, 86, 95.

⁴²³⁸ *İ'câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 201.

⁴²³⁹ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Husrev u Şîrîn*, vr. 511b (kenar); Emîr Husrev-i Dihlevî, *Heşt Beheşt*, vr. 114b; *İ'câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 208.

⁴²⁴⁰ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Heşt Beheşt*, vr. 19b.

⁴²⁴¹ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 162b (kenar).

⁴²⁴² *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 242.

(kelk جوښن گڼار: cevşen delen kelk)⁴²⁴³ ifadesi bu okların cevşen denilen zırh türünü delebildiğini göstermektedir. *Tâcü'l-me'âsir*'de Sultan Şemseddîn İltutmuş devrinde “kelk-i âteş peyker” (kelk آتش پیکر: ateş bedenli kelk oku) kullanıldığı dile getirilmektedir⁴²⁴⁴.

Emîr Husrev-i Dihlevî, beyitlerinde kelk okuna sık sık yer vermekte⁴²⁴⁵ ve kelk okunun şâhın ve ülkenin işlerine düzen verdiğini belirtmektedir⁴²⁴⁶. Bir beytinde kelk oklarının kale kuşatmalarındaki önemine şöyle değinmektedir:

Kale fethi vaktinde din melikleri (velileri) yapar * Senin kelk temreninden zafer anahtarının dişlerini⁴²⁴⁷.

Bedr-i Çâçî, bir beytinde kelk oklarının çok uzun menzilli olduğunu, menzil atışlarında kullanıldığını şöyle dile getirmektedir:

Sen o şâhsın ki kelklin (kelk okun) ayın yüzü üzerine * Beş denizin dibinden anber attı⁴²⁴⁸.

Kelk oklarının ele alındığı bu kısımda son olarak Hıtay oklarından da bahsedilecektir. Emîr Husrev-i Dihlevî bir beytinde Hıtay oklarından şöyle bahsetmektedir:

Türk hadengi ve Hıtay oku * Dilberlerin boyu gibi gönül çalıyorlar⁴²⁴⁹.

Böylece Hıtâî oklarının hadeng okları ile birlikte uzun ok çeşitlerinden olduğu ve Delhi Türk Sultanlığı devrinde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Her dönemde Delhi hizmetinde bulunan Moğollar nedeniyle bunda şaşılacak bir şey de yoktur. Son olarak

⁴²⁴³ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 298.

⁴²⁴⁴ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 309.

⁴²⁴⁵ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Tuhfetu's-sıgar*, vr. 11a, 21a, 24a, 24b, 27a, 28a, 29b, 43a; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Husrev u Şîrîn*, vr. 511b (kenar).

⁴²⁴⁶ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Tuhfetu's-sıgar*, vr. 24b.

⁴²⁴⁷ Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Tuhfetu's-sıgar*, vr. 24a. * ز نوک کلک تو دندانہ کلید ظفر.

⁴²⁴⁸ Bkz. Ber-i Çâçî, s. 300-301. * ز قعر پنج دریا عنبر انداخت.

⁴²⁴⁹ Bkz. *Tuğluknâme*, s. 128. * چو قد دلبران در دلربایی.

Emîr Husrev-i Dihlevî eserinde “tîr-i Tûrkî” (تیر تورکی)⁴²⁵⁰ denilen bir ok türüne daha yer vermektedir.

4.2.7. Zehirli Oklar ve Geze Oku

Araplar İslâm’ın yayılmasında önce zerhirsiz oklar kullanırlarken daha sonra Bizans etkisi ile ‘*zehir sürülmek suretiyle demir ucu zehirli hale getirilmiş*’ oklar kullanmaya başlamışlardır. Böylece okun öldürücü gücü daha da arttırılmış olmaktadır⁴²⁵¹.

Dîvânu Lügâti’t-Türk’te yer alan bir kayıttan, Türklerde bazı başak ve temrenlerin zehirli olduğu ve bu oklara “qatutluğ ok”⁴²⁵² adı verildiği anlaşılmaktadır. Böylece Türklerin en azından Karahanlılar devrinden beri zehirli oklara yabancı olmadıkları ortaya çıkmaktadır⁴²⁵³.

Moğolların Gizli Tarihi’nde birkaç yerde “yaradan kan emildiği ve yaralananın bu şekilde tedavi edildiği” zikredilmektedir ki, bu kayıtlar zehirli ok yarası tedavisini akla getirmektedir⁴²⁵⁴. Marco Polo bu örneğe ilave olarak Moğol hâkimiyetindeki Tibet’te Karacan şehrindeki Tibet halkının oklarını birtakım otlardan yapılan zehire buladığını ve savaşlarda kullandığını bildirmektedir⁴²⁵⁵. Böylece Moğolların ve zaman zaman savaştığı Tibetlilerin zehirli oklar kullandığı ortaya çıkmaktadır.

Gur Devleti devrinde zehirli oklar kullanıldığını *Tâcü’l-me’âsir*’deki “zehirli peykân ucu”⁴²⁵⁶, “ateş nefesli temreni zehirli suya batırdı”⁴²⁵⁷ ve “kan ve ateş pelârek [kılıcında] ve zehir ve rûzgâr hadeng [oku] içinde”⁴²⁵⁸ vb. ifadeler açıkça ortaya koymaktadır.

⁴²⁵⁰ *İ’câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 175.

⁴²⁵¹ Mustafa Zeki Terzi, *Hiz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askeri Teşkilât*, s. 223.

⁴²⁵² qatut. Karışım. qatutluğ oq: Temrenine zehir sürülmüş ok. Bkz. Mahmûd el-Kâşgarî, *Dîvân-ü Lügâti’t-Türk*, s. 415.

⁴²⁵³ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 150.

⁴²⁵⁴ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 149-150.

⁴²⁵⁵ *Markopolo Seyahatnâmesi*, I, s.191; Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 149-150.

⁴²⁵⁶ نوک پیکان زهر الود Bkz. *Tâcü’l-me’âsir*, s. 140, 164.

⁴²⁵⁷ پیکان آتش باد به زهر آب داد Bkz. *Tâcü’l-me’âsir*, s. 224.

⁴²⁵⁸ خون و آتش در پلارک زهر و باد اندر خدنگ Bkz. *Tâcü’l-me’âsir*, s. 203.

Hint ordularında çok erken devirlerden beri zehirli oklar kullanıldığı bilinmektedir. Budist Hacı Hsüan-tsang (seyahati: 627-645) Hindistan’da zehirli oklar kullanıldığını bildirmektedir⁴²⁵⁹. el-Mesûdî (öl. 956) Hindistan’da Kerdenç Denizi’nde Kuncub halkının zehre batırılmış oklar kullandıklarını haber vermektedir⁴²⁶⁰. Keşmir kroniği *Râjatarangini*’de 1100’lerin başındaki olaylar anlatılırken “zehirli ok” kullanıldığı anlatılmaktadır⁴²⁶¹.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde, Hindûların geze (گره/گزہ) adı verilen zehirli oklar kullandıkları Fahr-i Müdebbir tarafından bildirilmektedir. Müellif bu zehirli okların yapılışını ve özelliklerini ayrıntılı olarak aktarmaktadır: Hindistan’ın dağlık bölge temreni şu şekilde yapılır leş ve öldürülmüş olarak buldukları inek, manda ve eşeğin baldır kemiklerinden her bir kemiği eşek idrarı ve çürümüş gübreye [koyup] hazırlarlar ve bu kemiklerden yağlı olanlar [daha] zehirli olur. Bir müddet geçince bu kemikleri temren şeklinde tıraş ederler. Her atmak istediklerinde ondan bir damla çıkması için temrenin başını bir yere vururlar. Eğer bir kimse bu oktan yaralanırsa ve bu kemikten bir kimsenin içinde kalırsa yılan zehri gibi olur⁴²⁶².

Geze okuyla yaralanan bir askerin tedavisi ise Fahr-i Müdebbir tarafından bildirdiğine göre şu şekilde yapılmalıydı: Yarayı yarsınlar ve bir susam tanesi kadar küçük bir şey olsa da arasınlar, dışarı çıkarsınlar. O zaman cerî (جرى) diye adlandırılan köklerden elinde olursa yesin çabuk iyileşir. Ama her yıl yaralandığı vakitte kendini cinsel ilişkiden, coğrât (جغرات: suyu alınmış bir çeşit yoğurt) yemekten ve süt içmekten alıkoymaz ise helak olur. [Böyle bir] kimsenin dişi ve kemiği siyahlaşmadı ise tedavi etme ümidi vardır ve cerî (جرى) versinler iyi olur. Ne zaman siyah olursa o kişi helak olur ve o temreni “hedhânî” (دهانئى) diye adlandırır⁴²⁶³.

Fahr-i Müdebbir tarafından geze oklarının üretimine, kullanma yöntemine ve yarasının tedavisine ayrıntılı olarak yer verilmesi Delhi Türk Sultanlığı ordusunda bu oktan çok çekinildiğini göstermektedir.

⁴²⁵⁹ Samuel Beal, *Si-Yu-Ki: Buddhist Records of the Western World Translated from the Chinese of Hiuen Tsiang*, C. I, 111, C. II, s. 37; İsmail Hakkı Ergüven, *Hsian-Tsang’ın Seyahatnâmesi*, s. 138, 235.

⁴²⁶⁰ Süleyman el-Tâcir, *Doğu’nun Kalbine Seyahat Çin ve Hind Ülkeleri Hatıraları ve İlaveleri*, s. 84.

⁴²⁶¹ *Rajatarangini*, by M.A. Stain, II, s. 12. (Metinde “poisoned arrow” şeklinde geçmektedir.)

⁴²⁶² *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 243.

⁴²⁶³ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 243-244.

Emîr Husrev-i Dihlevî, geze oklarının ne kadar etkili olduğunu ve Hintlilerin zehirli oklar kullandıklarını aşağıda verilen beyitlerinde dile getirmektedir:

Her ne zaman ki geze⁴²⁶⁴ onun hakkında darbe vurursa * Vurulmuşluktan bin feryat eder⁴²⁶⁵.

Hint keman kaşın mümin öldüren idi * Kirpiklerin bak zehre bulanmış ok gibi⁴²⁶⁶.

Sultan Şemseddîn İltutmuş devrinde “zehre bulanmış temrenli oklar” (پیکان زهر) kullanıldığı görülmektedir⁴²⁶⁷. Daha sonra Celâleddîn Fîrûz Şâh Halacî döneminde de zehirli oklar kullanıldığı görülmektedir. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Miftâhu'l-futûh*'da bu duruma işaret etmektedir:

Türk zehgîrinden öldürme başlayınca * Hindûlardan 500 suvâri geldi
O râvet (atlı Hindû)⁴²⁶⁸ üzerinden geliyordu vuruşma * İlk ok ile oluyordu atıl
Türklerden zehirli oklar yiyordu * Hintçe mâr mâr (anne anne) [diye] feryat ediyordu.

Bîlek (temreni) ile vücudunda yarıklar açılıyordu * Ve o yarıktan eceli çekiyorlardı⁴²⁶⁹.

Emîr Husrev-i Dihlevî yukarıdaki beyitleri ile zehirli okların çok etkili olduğunu, bir tanesinin hasmı öldürmeye yettiğini göstermektedir. Ayrıca zehirli oklar ile bîlek temreni kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. Bîlek temrenlerinden bazen “bîlek-i âbdâr” (çelik bîlek) diye bahsedilmektedir. Dolayısıyla zehirli oklar üzerindeki bîlek tipi temrenin de çelikten olması muhtemeldir ve böyle ise zehirli okların aynı zamanda zırh delme özelliği olduğu ileri sürülebilir.

⁴²⁶⁴ Bu yazmada گ harfi چ ve ب harfi olarak yazılmaktadır. Bundan dolayı “Keze” aslında geze olarak okunmaktadır.

⁴²⁶⁵ Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Rubâ'iyât*, vr. 829a (kenar).

⁴²⁶⁶ Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Rubâ'iyât*, vr. 826 a (kenar).

⁴²⁶⁷ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 321.

⁴²⁶⁸ Râvet: Hint Racputlarından bir kısmı, ayrıca Hint suvâiriler için de bu ad kullanılmaktaydı.

⁴²⁶⁹ چو شست ترک در کشتن در آمد * سواری پانصد از هندو بر آمد
بر آن راوت که می آمد به پیکار * بتیر اولین می گشت بیکار
ز ترکان تیر زهر آلود می خورد * بهندی مار ! مار ! آواز میکرد
به بیلک رخنه از تن بر کشادند * وزان رخنه اجل را در کشادند
Bkz. *Miftâhu'l-futûh*, s. 27.

Sultan Alâeddîn Halacî devrinde Sirpûr kuşatması sırasında zehirli oklar kullanıldığı aktarılmaktadır: “Dışardan okçular ok atıyorlardı. İçerinden Hindular mâr mâr (anne anne) [diye] feryat ediyorlardı. Zehre bulanmış temrenden zarar gören⁴²⁷⁰ Ray’ın Ravetânı (Hint Racputlarından bir kısmı) vurulma hissesinden karınca deliğine girmek istiyorlardı. Kaçmak için bin ayak olmuş köşelere kaçıyorlardı. Çoğunun bilek [temreni] yarasından her uzvunda yılan deliği⁴²⁷¹ ortaya çıkmıştı ve canları hezimete gelmişti.”⁴²⁷²

Tâcuddîn Debîr, Gıyâseddîn Şâh Tuğluk devrinde zehirli oklar ile ilgili şu ifadeye yer vermektedir: “Zehir suyu verilmiş temrenin yarasını/darbesini hiçbir kalkan uzaklaştıramaz ve def edemez.”⁴²⁷³

Bedr-i Çâcî, Muhammed Şâh Tuğluk devrini ele alan eserinde temrenlere zehir sürüldüğünü aşağıdaki beyiti ile doğrulamaktadır:

Eğer bol kıvrımlı zülfünün renginden ordu çekmediysen * Senin Türk’ün (maşukun) naz temrenine zehirli su vermedi⁴²⁷⁴ .

Ay yayının kabzası üzerinde bakar kalkan suretinde * Utarid (Merkür) okunun ucu üzerine yağdırsın temrenindeki zehri⁴²⁷⁵ .

Dönemin ana kaynaklarından derlenen veriler bir araya getirildiğinde, Delhi Türk Sultanlığı ordusunda ok temrenlerine zehir sürüldüğü, zehirli oklar kullanıldığı kesinlikle ortaya çıkmaktadır. Aynı dönemde Moğollar ve Hintliler tarafından da zehirli oklar kullanıldığı görülmektedir.

4.2.8. Ateş Okları

Hindistan’da ateş oklarının İlk Çağ’dan beri kaleleri ateşe vermek ve karmaşa çıkarmak için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kautilya’da ateş oklarının nasıl

⁴²⁷⁰ Metinde bu ifade از پیکان زهر آلود گزیده شده şeklinde geçmektedir.

⁴²⁷¹ Emîr Husrev-i Dihlevî, Hindûların yaralarının yılan deliğine benzetirken okların zehirli olmasına da işaret etmektedir.

⁴²⁷² *Hazâinü’l-fütûh*, s. 81; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 311.

⁴²⁷³ زخم پیکان زهر آب داده آن را هیچ سپری دور و دف نتواند کرد. Peykân-i zehr-i âb dâde ra hiç siperî dūr ve def netevân kerd. Bkz. *Besâtînu’l-uns*, s.280.

⁴²⁷⁴ Bkz. Bedr-i Çâcî, s. 224. گر نکشیدی ز رنگ زلف تو برآیر چین حشم * ترک تو پیکان ناز آب نادادی به سم

⁴²⁷⁵ Bkz. Bedr-i Çâcî, s. 256. قمر بر قبضة قوسش نگارد صورت ذرقه * عطارد بر سر تیرش ببارد زهر در پیکان

hazırlandığından ve kullanırken dikkat edilmesi gerekenlerden bahseder. Ayrıca mümkünse bu okların kullanılmaması gerektiğini, yanmış bir kale ele geçirmenin pek de kazançlı bir hareket olmayacağını özellikle belirtir. Kautilya ateş oklarının nasıl hazırlandığı hakkında aşağıdaki bilgileri vermektedir:

Priyala tozunun karışımı (Chironjia Sapida), avalguja odun kömürü (oanyza, serratula, anthelmintica), Madhúchhshsta (balmumu) ve at, eşek, deve gübresi ve inek gübresi düşmana karşı fırlatılabilecek yanıcı bir tozdur.

Ateş gibi kırmızı bütün metallerin tozu (sarvaloha) veya kumbhí tozunun karışımı (gmelia arborea, sísa (kurşun), trapu (çinko), páribhadra (deodar), palása (Butea Frondosa) çiçeklerinin odun kömür tozu ile karışımı, saç ve yağ ile balmumu ve terebentin de yanıcı bir tozdur.

(Düşmana karşı fırlatılacak) bir ateş okunun ucuna yukarıdaki karışımla boyanmış bir visváśagháti çubuğu ve kenevir, çinko ve kurşundan yapılmış halka halka bir kabuk öncülük eder⁴²⁷⁶.

Orta Çağ'a gelindiğinde Budist Hacı Hsüang-Tsang (627-645), batıda Ganj Nehri ile sınırı olan Kanyakubja Krallığı ile ilgili şu rivayetde bulunmaktadır: “Sramanalardan kıskanç olanları, kıymetli kulenin ateşli oklar/yanan oklar aracılığıyla yanmasına sebep olmuştu. Amaçları bu yangın sayesinde bir kargaşa ortamı teşkil edip, o hengâmede kralı katletmekti.”⁴²⁷⁷

Rājataranginî'de geçen “Tripura'nın yanmasında oktan çıkan ateş” ifadesi Hindû orduları tarafından ateş okları kullanıldığı hakkında yukarıda geçen örneği pekiştirmektedir⁴²⁷⁸.

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda kuruluş devrinden itibaren ateş okları kullanılageldiği görülmektedir. Tâceddîn Hasan Nizâmî ve Şems-i Sirâc Afîf, Sultan

⁴²⁷⁶ Kautilya's Arthashastras. 577.

⁴²⁷⁷ Samuel Beal, Si-Yu-Ki: Buddhist Records of the Western World Translated from the Chinese of Hiuen Tsiang, I, s. 221 (Metinde “ateşli oklar/yanan oklar” ifadesi “burning arrows” şeklinde geçmektedir.); İsmail Hakkı Ergüven, Hsian-Tsang'ın Seyahatnâmesi, s. 191, 200.

⁴²⁷⁸ Rājataranginî, by Jogesh Chunder Dutt, II, s. 269-270. (Metinde “Tripura'nın yanmasında oktan çıkan ateş” ifadesi “At the burning of Tripura, the fire arose the arrow” şeklinde geçmektedir.)

İltutmuş (1210-1236) döneminde “ateş oku” (تیر آتش: tîr-i âteş)⁴²⁷⁹ veya “ateşli ok” (tîr-i âteşîn)⁴²⁸⁰ denilen yanan oklar kullanıldığını dile getirmektedirler. Söz konusu zehirli ve ateşli okların daha sonra Sultan Alâeddîn Halacî döneminde Melik Kâfur’un idare ettiği Sirpûr kuşatması sırasında da kullanıldığı görülmektedir⁴²⁸¹.

Emîr Husrev-i Dihlevî de bazı beyitlerinde ateş oklarına yer vermektedir:

Yakıcı bilek (temren)’i onun başına vurmuş * Ateşin alevi kamışın⁴²⁸² ucuna vurmuş⁴²⁸³.

O oku geriordu ve beni yakıyordu * Gördüğün kamış ok üzerinde ateş temrenidir⁴²⁸⁴.

Fîrûz Şâh Tuğluk, av halkasını dağıtmaya karar verdiğinde geri hizmet sınıflarının avlanmalarına izin verdiğini göstermek için “pere” (av halkası) ortasında bir tîr-i âteşîn (یک تیر آتشین: bir ateş oku) yakılmasını emrederdi⁴²⁸⁵. Anlaşılan bu oklar çok keskin bir duman çıkarmakta böylece dört-beş koruh gibi geniş alanlarda bile haberleşme imkânı sağlamaktaydı.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Sultan Mu‘izzeddîn Keykubâd (1287-1290) devrinde ateş oklarının kamıştan yapıldıklarını, bilek temrenli olduklarını, alevle kamış ucunun tutuşturulduğunu haber vermektedir. Ayrıca bu tip atışlar için hadeng oklarının da tercih edildiğini, bu tip okların kalelerdeki yerleşkeleri ateşe vermek yanında gemileri batırmak için de kullanıldıklarını ifade etmektedir. Aşağıdaki beyitlerde bu hususlar açıkça dile getirilmektedir:

Delen bilek (temrenini) onun üzerine vurdu (koydu) * Ateş alevini kamışın ucuna vurdu⁴²⁸⁶.

Ok çıkardı hadeng kîşinden (sadak) * Ve kininden yayı pençesine aldı.

⁴²⁷⁹ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 308.

⁴²⁸⁰ *Afif*, s. 325.

⁴²⁸¹ *Hazâinü’l-fütûh*, s. 81.

⁴²⁸² Kamıştan yapılan ok çubuğu kastedilmektedir.

⁴²⁸³ بیلک سوزان بسر وی زده * شعله آتش بسر نی زده Bkz. *Kiranu’s-sa’deyn*, s. 89.

⁴²⁸⁴ وی تیر میگشادی و میسوختی مرا * بر تیر نی که دید که پیکان آتش است Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 466a.

⁴²⁸⁵ *Afif*, s. 325-326.

⁴²⁸⁶ بیلک سوزان بسر وی زده * شعله آتش بسر نی زده Bkz. *Kiranu’s-sa’deyn*, s. 89.

Batırdı çıkardı [nefte] 10 böyle [oku] yukarı çekti * Ki ateş oktan gemiye düştü.

Gerçi o darbe gemiye ulaştı * Yaranın kuruluşu denize çekildi [gemi su almaya başladı].

Ok ki gemilerinde yarık açtı * Geminin dibinden aşağı düştü adam⁴²⁸⁷.

Bedr-i Çâçî de yanar oklar atıldığına dair bir beyte eserinde yer vermektedir:

Zırh[ı] “safâ hân” (makamından)⁴²⁸⁸ yap * Çünkü alev fırlatıyor ateş okundan⁴²⁸⁹.

Sîret-i Fîrûz Şâhî’de ordunun daima yanında bulundurması gereken malzemeler arasında katran da sayılmaktadır⁴²⁹⁰. Katran ateş okları ve diğer yanıcı yakıcı silahları hazırlamak için bulunduruluyor olmalıdır.

Delhi Türk Sultanlığı devri kaynaklarından derlenen söz konusu bilgiler her bir farklı hedef türü için farklı nitelikte ok ve temrenler kullanıldığını açıkça göstermektedir. Bundan dolayı zerredhânelerde bütün ok ve temren çeşitlerinin önceden çok miktarda üretilip hazır halde muhafaza edildiği veya böyle hareket etmenin bir zorunluluk olduğu anlaşılmaktadır. Profesyonel bir okçunun sadağında veya terkisinde farklı türlerde oklar ve temrenlerin bulunması gerekirdi.

4.2.8.1. Okun Bağımsız Unsurları

Okun kendisinden bağımsız olan “bilek siperi”, “nâvek”, “zehgîr” ve “müstakil gez” adlarında beş parçası daha vardı. Bu parçalar okun daha rahat kullanılmasını ve daha uzağa atılmasını sağlayan nerdeyse vazgeçilemez unsurlar idi. Şimdi bu unsurlar sırası ile ele alınacaktır.

⁴²⁸⁷ تیر برآورد ز کیش خدنگ * و ز سر کین کرد کمانرا بچنگ

غرق درآورد ده چنان بر کشاد * کاتش از تیر بکشتی قتاد

کر چه آن زخم بکشتی رسید * خشکی زخم بدريا کشید

تیر که در کشتی شان رخنه کرد * از ته کشتی بدرافتاد مرد Bkz. Kiranu’s-sa‘deyn, s. 124-125.

⁴²⁸⁸ Safâ hân (صفا هان): Gecenin sonunda okunan musıkî makamı. Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 464.

⁴²⁸⁹ Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 185. درع از صفا هان ساز * چون شهاب افکند ز آتش تیر

⁴²⁹⁰ *Sîret-i Fîrûz Şâhî*, s. 352.

4.2.8.2. Ok Yatağı/Bilek Siperi

Türk okçular normalden biraz daha kısa olan okları kabza gerisine çekebilmek amacıyla yumruk halinde tutulan el üzerinden değil, özel olarak yapılmış, sol ele bir kayış ile bağlanan bir ok yatağı (siper) üzerinden atış yaparlardı. Ok yatağı/bilek siperi öküz, boğa, manda boynuzları ile fildişi ve balık dişinden yapılırsa da en değerlisi, öküz boynuzundan yapılıydı⁴²⁹¹.

“Bilek siperini” ve işlevlerini kısaca izah etmek gerekirse okun iç kabza’ya⁴²⁹² kadar çekilmesini, düzgün atılmasını ve kola çarpmasını önlemek için sol ele bağlanan bir âlet idi⁴²⁹³. Bilek siperi ile yapılan atışlarda kabza elinin tutuşu farklıdır, bilek farklı bir açıyla tutulmaktadır. Yine bilek siperi ile yapılan atışlarda başparmak kontrolü farklı olduğu için buna uygun farklı bir zehgîr kullanılmaktadır⁴²⁹⁴.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde bilek siperinin hangi adla kullanıldığına veya kullanılıp kullanılmadığına dair bir malumat tespit edilemedi. Fakat ok atış tekniğinden ve kullanılan kısa oklardan dolayı bilek siperi de en azından sultanlığın son dönemlerinde kullanılmış olabilir.

4.2.8.3. Nâvek (Mecrâ)

Türklerde ok başparmak çekişiyle atılırdı. Bu atış tekniğinin sağladığı avantajlar vardır. Bu avantajlardan biri de “mecrâ”/“nâvek” kullanımıdır. Mecrâ bir tarafı açık, yatay kesidi “c” harfine benzeyen, yaklaşık 80 cm. uzunluğunda bir tüptür. Ağaç ve bambudan yapılır. Okçunun kendi çekiş mesafesinden kısa oklar atmasını sağlayan bir okçuluk aksesuarıdır. Kısa oklar nispeten hafiftir ve kendi boylarından uzun çekilerek daha uzağa atılabilirler. Ayrıca havada yol alırken düşman tarafından görülmeleri zordur. Okçu, anatomik yapısına ve atış tekniğine göre değişmekle beraber, yayın girişini 65-80 cm. uzunlukta çekebilir. Mecrâ okları yaklaşık 35 cm. uzunluğundadır. Bu kısa ok, aradaki uzunluk kadar yolu tüpün içinde giderek kat eder

⁴²⁹¹ Zeki Tez, a.g.e., s. 169-171.

⁴²⁹² Kabza: Yayın sol elle kavranan orta kısmı. 2. Ok boyunu ölçmekte kullanılan, yaklaşık 9 cm.lik uzunluk ölçüsü. 3. Atıcıya göre sol taraf. Bkz. Mehmet Zeki Kuşoğlu, a.g.e., s. 71.

⁴²⁹³ Mehmet Zeki Kuşoğlu, a.g.e., s. 62.

⁴²⁹⁴ Dailymotion, Murat Özveri, “Bilek Siperi: Osmanlı Okçuluğunda Kullanılan Bir Okçuluk Aksesuarı” (Metin ve Video), <http://www.dailymotion.com/video/xo31v7> (20 Mart 2016).

ve tüpü bir tüfek namlusundan çıkar gibi terk eder. Bu okçuluk aksesuarının icadı ve kullanım amaçlarıyla ilgili muhtelif teoriler vardır. Bunlar arasında; atılan okların düşman tarafından geri atılmasını önlemek, arbaletle atılan kısa okların yaylarla geri atılmasını sağlamak, daha uzun menzilli atış yapabilmek sayılmıştır. Osmanlı kaynaklarından birinde, darb (sert cisimleri yay ve okla delme) uygulamalarıyla ilişkilendirilen mecrâ, şüphesiz askerî amaçlarla kullanılmış bir okçuluk gerecidir. Mecrâ kısa oklar atmak için geliştirilmiş bir diğer aksesuar olan “bilek siperi”nden farklı olarak sadece başparmak çekişiyle kullanılabilir⁴²⁹⁵. (Nâvek görseli için bkz. Ek XXII)⁴²⁹⁶.

Nâvek silahının kullanımına dair en erken referans Sâsânîler tarafından Araplara karşı 14/637’de *kavs el-nâvekîyeh* (yay tüpü) adı ile kullanılmasıdır. Nâvek cihazına dair ilk kapsamlı bilgiler ise Çin’de Tang hanedanı (618-917) devrinde ortaya çıkmaktadır⁴²⁹⁷.

“Çin’de Tang hanedanından itibaren, imparatorluk teftişlerinde tasvir edilerek bahsedilen okçuluk tekniklerinden birisi de ‘tüp-okları’ veya daha ziyade ‘ok-tüpleri’ (thung chien) idi. Bundan örneğin 877 yılında *Tzu Chih Thung Chien*’de bahsedilir. Hu San-Hsing (1230/1287), bu büyük tarih kitabı üzerine yorumsal çalışmasında söz konusu pasaj üzerine görüşlerini şöyle açıklamıştır:

Shih Chao (1090), kitabı *Thung Chien Shih Wen*’de ‘tung’ kelimesi özel bir bambu çeşidinin adıdır diyor. Fakat ben sanıyorum ki Tang devrinde askerî imtihan konusu olan ‘tüp ile atış’ [thun she]ı kastediyor. Günümüzde hala orduda bu uygulama devam ediyor. Tüp ile atmada kullanılan oklar bir ayak uzunluğundan sadece biraz uzundur. Bir parça bambu [boylamasına] yarısından kesilir, onun uzunluğu sıradan yaylar ile kullanılan okun uzunluğu (yani en az üç ayak) ile aynıdır. Bambunun arka ucundan iki veya üç inci kesilmemiş olarak bırakılır ve orada kirişin işleyebileceği bir yarıklık vardır. Ok, yarığa, kirişe karşı yerleştirilmiştir. Tüpün bir tarafında, çeken elin

⁴²⁹⁵ Kahraman Şakul (haz.), *Yeni Bir Askerî Tarih Özlemi Savaş, Teknoloji ve Deneyisel Çalışmalar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s. 31.

⁴²⁹⁶ Nâvek/Mecrâ ile Atış (Fotoğraf), Ek XXII.

⁴²⁹⁷ Joseph Needham - Robin D. S. Yates, *Science and Civilisation in China*, V, *Chemistry and Chemical Technology*, Part VI, *Military Technology: Missiles and Sieges*, Published by the pres syndicate of the University of Cambridge, Cambridge 1994, s. 166; David Nicolle, *Sassanian Armies: The Iranian Empire Early 3rd to Mid-7th Centuries AD*, Colour plates Angus McBride, Montvert Publications, 1996, s. 24.

bileğine bağlamak için açık bir sicim ile birlikte küçük bir çentik vardır. Yay geri esnediği zaman tüp, ele dayalı olarak sıkıştırılır ve ok düşmana doğru fırlar. Birisini vurduğunda baştan sona deler.

Hu San-Hsing'in bu tanımlamasından cihazın ne olduğuna ilişkin doğru bir fikir oluşturulabilir. Bu besbelli Farsça nâvek ile aynı şeydi, aynı zamanda Arapça mecrâ ve micrât adıyla da bilinirdi. Nâvek tam olarak bir keskin nişancı aleti idi ve İslâm dünyasında bu cihaz ile olağanüstü uzun mesafeler vurulmaktaydı.⁴²⁹⁸

Corcî Zeydan'ın bildirdiğine göre Araplar Orta Çağ'da "mücrat/mücerrât" diye adlandırdıkları "nâvek" aparatını İranlılardan almışlardı. Söz konusu alet İranlılar tarafından, Tatarlarla savaş yapıldığı tarihte icat edilmiştir. Bu alet ok koymaya mahsus yarığı bulunan bir demir veya tahta borudan ibaretti. Yarığa ok konurdu ve günümüzde tüfekten kurşun nasıl atılıyorsa ok da o aletten öylece süratle atılırdı. Söz konusu alette kullanılan oklar normal oklara göre daha kısaydı. Bununla birlikte Araplar bu âleti çok az kullanmışlardır⁴²⁹⁹.

Farsça nâvek adının kökü olan nâv kelimesinin sözlük anlamı incelendiğinde tahıl, su vb. şeyleri nakletmek üzere kanal olarak istifade edilen mecralar ve vasıtalar için kullanılan genel bir ad olduğu görülür⁴³⁰⁰. Küçük okları atmaya yarayan ortası boş çubuğun adı ise nâvek şeklinde küçültme eki ile anılmaktadır⁴³⁰¹.

Gazneliler devrinde nâvek okları kullanıldığı Firdevsî'nin beyitleri sayesinde ortaya çıkmaktadır. Nitekim Firdevsî, nâvek okları (تیر ناوک: tîr-i nâvek)⁴³⁰², fillerin sırtındaki sandukalar içerisinde yerleşen nâvek-endâzlar, hepsi nâvek endâz 40.000 kişi ve nâv-keş (ناو کش) denilen nâvek atıcılardan bahsetmektedir⁴³⁰³.

⁴²⁹⁸ Joseph Needham - Robin D. S. Yates, a.g.e., s. 166.

⁴²⁹⁹ Corcî Zeydan, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, I, s. 239-240; Mustafa Zeki Terzi, *Hız. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askerî Teşkilât*, s. 224.

⁴³⁰⁰ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2404.

⁴³⁰¹ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2405.

⁴³⁰² *Ferheng-i Câmi 'Şâhnâme*, s. 438.

⁴³⁰³ *Ferheng-i Câmi 'Şâhnâme*, s. 993.

Mısır Memlûk Devleti devri eseri olan *Münyetü'l-Guzât*'ta nâvek⁴³⁰⁴ ve nâvek oku şöyle tanıtılmaktadır: *Nâvek* okunun yani nâvekten atılan okun kendi uzunluğu bir karış ve temreni dört parmağıdır. Bu kısa okları atmaya yarayan nâvekin uzunluğunu normalde bir ok kadar [66 cm. (bir gez) boyunda]⁴³⁰⁵ olur, bir yandan sülüs miktarı oyuk ve iki tarafı içeri doğru olur. Bu okun dışa çıkmaması içindir. Buna deri şerit takılır, parmağa geçirilir, ok oyuğun içine konulup, bilek kolun üst kısmına dik tutulup omuzun üstünden tutulup atılır. Nâvek okunu Müslümânlar çıkarmışlardır⁴³⁰⁶.

Delhi Türk Sultanlığı silah katalogunun en meşhur unsurlarından biri nâvek oklarıydı. Bundan dolayı nâvek (mecrâ) denilen aparat da bu dönemde kesinlikle kullanılmış olmalıdır. Fakat devrin kaynaklarında nâvek'ten atılan ok ile nâvek denilen tüp arasında bir ayrım gözetilmemekte her ikisi de nâvek adıyla anılmaktadır. Bu duruma örnek olarak Emîr Necmeddîn Hasan Dihlevî'ye ait aşağıdaki beyit verilebilir:

Sabrettiğim kâfidir bana * Gözün nâvekten sitem vuruyor (atıyor)⁴³⁰⁷.

Emîr Necmeddîn Hasan Dihlevî'ye ait bu beyit, nâvek adının aynı zamanda söz konusu okları atmaya yarayan kanal görevi gören mecrâ için de kullanıldığını göstermektedir.

Nâvek, ileriki dönemlerde büyük bir değişime uğradı, son derece küçüldü. Nâvekin bu yeni hali İran ve Hindistan'da nâvek-i kabza, Türkler arasında ise Farsça siper (kalkan) adı ile kullanıldı. Bu cihazın yeni hali 15 cm. uzunluğunda bir boynuz parçasından imal edilen, çok hafif içbükey, kabza tutan sol bileğe bağlanan bir oluğa dönüştü. Bu cihaz bağa, balık dişi, fildişi, öküz ve özellikle manda boynuzundan imal edilirdi. Siper denilen boynuzu başparmak dibine ve bileğe bağlayan ucu tokalı kayış veya örgü şerid ise tasma olarak adlandırılırdı. Bu kısmın imalinde daha çok deri tercih

⁴³⁰⁴ Nâvek: 1. Yay ile fırlatılan ucu keskin, küçük bir ok çeşidi. 2. [Yay yerleştirilen] içi delik bir sopa veya ona benzer bir şey ile fırlatılan ucu keskin, küçük bir ok çeşidi. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2405.

⁴³⁰⁵ Cem Atabeyoğlu, a.g.e., s. 10-11.

⁴³⁰⁶ Mustafa Uğurlu, *Münyetü'l-Guzât*, s. 114, 115, 255; Altan Çetin, a.g.e., s. 221-222; Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 195-196.

⁴³⁰⁷ سر صبر من بس است مرا * چشمت از ناوک ستم زند Bu beyitte ser kelimesinin altında genelde süs olarak kullanılan üç nokta bulunmaktadır. Fakat bu noktayı hesaba katıp ser yerine por olarak okunabilir. Böylece büyük sabrım gibi de ilk kelime tercüme edilebilir. Bkz. Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî, *Dîvân-i Hasan*, s. 117.

edilirdi. Yukarıda adları verilen bütün bu cihazlar kullanılarak çok kısa oklar atılabilmekteydi⁴³⁰⁸.

4.2.8.4. Zehgîr (Atış Yüzüğü)

Türk okçuların kullandığı başparmak çekişi tekniğinde gerekli araçlardan biri de zehgîr idi. Zehgîr sağ el başparmağına takılan atış yüzüğünün adıdır. Zehgîr, yayın kirişine takılarak, kirişin kolay çekilmesi ve parmak dibinin yaralanmaması sağlanırdı. Zehgîr'in parmak üzerine binen uzunca yerine damak veya kaş, iç tarafına yapıştırılan deri parçasına kulak, kiriş takılan iç kenarına ise eşik denilirdi. Bazı okçular uğur sayıp zehgîrlerini hiç çıkarmazlardı⁴³⁰⁹. Ayrıca Emîr Husrev-i Dihlevî, engoştâne (انگشتوانه) bağladı kemerine ifadesi ile Delhi Türk Sultanlığı devrinde zehgîrin kemere bağlı olarak da taşındığını dile getirmektedir⁴³¹⁰.

Zehgîr'i Türkler dışında Moğollar, Çinliler, İranlılar da kullanırdı. Zehgîr⁴³¹¹ genelde fildişi, kemik ya da boynuzdan yapıldı⁴³¹². Başparmak çekişiyle atış yapılırken başparmağına takılan bu yüzüğün köseleden yapılmış olanlarından da bahsediliyor⁴³¹³.

“Zehgîr”e dönemin kaynaklarında Farsça engoştâne (انگشتوانه)⁴³¹⁴, şest (شست: başparmak)⁴³¹⁵ ve Osmanlı devrinde ise küştibân ve puta zehgîri denirdi⁴³¹⁶. Delhi Türk Sultanlığı devri eseri olan *Hazâinü'l-fütûh*'da askerlerin taşıdığı silahlar sayılırken geçen “şest der şest” (شست در شست: başparmakda zehgîr)⁴³¹⁷ ifadesi zehgîr için şest isminin de kullanıldığını göstermektedir.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde kullanılan zehgîr çeşitleri ve önemi hakkında Fahr-i Müdebber şu bilgileri vermektedir: “Üstatlar eğer biri hatayla düşerse diğeri onun

⁴³⁰⁸ Joseph Needham - Robin D. S. Yates, a.g.e., s. 166-167; Ünsal Yücel, *Türk Okçuluğu*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 311-313.

⁴³⁰⁹ Mehmet Zeki Kuşoğlu, a.g.e., s. 86, 89, 97.

⁴³¹⁰ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 168b.

⁴³¹¹ Zehgîr/Zihgîr: Zzeh, kiriş ve gîr (tutar), anlamına gelen iki kelimenin birleşmesi ile oluşmuş bir terkiptir. Kısaca kiriş tutucu anlamında bir kelimedir.

⁴³¹² Zeki Tez, a.g.e., s. 169-171.

⁴³¹³ Kahraman Şakul (haz.), *Yeni Bir Askeri Tarih Özlemi Savaş, Teknoloji ve Deneysel Çalışmalar*, s. 30.

⁴³¹⁴ Hasan Enverî, *İstilahat-i Devre-i Gaznevî ve Selçukî*, s. 141; *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 269.

⁴³¹⁵ Şest (شست): 1. El veya ayağın büyük parmağı (başparmak) 2. Zehgîr. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1405.

⁴³¹⁶ Mehmet Zeki Kuşoğlu, a.g.e., s. 86, 89, 97.

⁴³¹⁷ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 130.

yerini alsın diye her bir yaya iki kiriş ve her kirişe iki engoştâne (انگشتوانه: müstakil gez/zehgîr?) koymuşlardır. Ve engoştâne (zehgîr) birkaç çeşittir: Gâzîvâr (غازیوار), Mîrîvâr (میریوار), Türkîvâr (ترکیوار: Türk tipi). Ama en iyisi Gâzîvâr'dır, parmağın ucuna kadar vurmaz (sıkmaz)⁴³¹⁸. Fahr-i Müdebbir ayrıca "Eğer okçu iyi, yayı uzun ve "Behram *şets*"i (شست بهرام: Behrâm zehgîri) bilirse [kullanabilirse/olursa] zırhlı fil ve çelik tulga (بولاد خود: çelik hûd) üzerine [ok] atsa [da] geçirir (deler)" demektedir⁴³¹⁹. Ayrıca kale kuşatmalarında gerekli alet-edevat ve silahları sayarken bunlar arasında "çok sayıda engoştâne" (انگشتوانه بسیار) ifadesi ile zehgîri de saymaktadır⁴³²⁰.

Fahr-i Müdebbir'in yukarıdaki ifadelerinden zırh delici atışlar yapmak için "Behram zehgîri" kullanmanın gerekli olduğu ve müstakil gez ve zehgîr için tek bir ad yani engoştâne adı kullanıldığı ilave olarak şest (شست: başparmak)in de zehgîr anlamında kullandığı ortaya çıkmaktadır.

Günümüzde yapılan deneysel çalışmalar sonucunda, rijit (katı, sert; kemik, boynuz) materyalden imal edilmiş okçu yüzüğüyle yapılan atışlarda ok çıkış hızının, çıplak elle ve deri yüzükle yapılan atışlara göre yüksek olduğu tespit edilmiştir. Başparmak çekişinin avantajlarından olan ok çıkış hızının artması, rijit materyalden yapılmış okçu yüzüğü kullanımıyla ilişkili gibi görünmektedir⁴³²¹. Böylece Fahr-i Müdebbir'in zehgîrin faydası hakkında verdiği bilgilerin doğruluğu ispatlanmış olmaktadır. Bu bilgiler Fahr-i Müdebbir'in zırh delici atışlar için zehgîr (Behram zehgîri) kullanılması yönündeki tavsiyesinin nedenini açıklar ve gerekliliğini kanıtlar niteliktedir.

4.2.8.5. Müstakil Gez

Gezsiz oklar düşmanın bulup geri atmasını önlemek için özel olarak hazırlanan harb okları idi. Bu oklar çile (kiriş) üzerine takılan madeni halka veya yüksük vasıtası ile atılırdı⁴³²².

⁴³¹⁸ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 245.

⁴³¹⁹ *Adabu'l-Harb ve's-şecâ'a*, s. 244.

⁴³²⁰ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 424.

⁴³²¹ Kahraman Şakul (haz.), a.g.e., s. 30.

⁴³²² Mehmet Zeki Kuşoğlu, a.g.e., s. 67.

Gur Sultanı Alâeddîn Hüseyin Cihânsûz (1149-1156), Gazne Sultanı Behrâmşâh'ı yenip Gazne'yi ele geçirmesi üzerine yapılan kutlamalarda okunan bir mezâmîrde müstakil gezden Farsça engoştâne adıyla şöyle bahsedilmektedir:

Kendi elinin parmağını dişlesin düşman * Yayın kirişi üzerine engoştâneyi koyduğum zaman⁴³²³.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde, zehgîr çeşitlerini sıralayan Fahr-i Müdebbir, “üstatlar eğer biri hatayla düşerse diğeri onun yerini alsın diye her bir yaya iki kiriş ve her kirişe iki engoştâne (zehgîr) koymuşlardır” demektedir⁴³²⁴. Burada engoştâne denilen parçanın kirişe bağlı olması müstakil gez olduğuna işaret etmektedir. Dolayısı ile yüzük anlamına gelen engoştâne kelimesinin burada zehgîr değil de müstakil gez (yüsük) olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kirişe bağlandığında zaten dar olan delik kısmı daha da daralacak ve bu kısma okun gezsiz arka kısmı yerleştirilerek atılabilecektir. Kore okçuluk aksesuarlarıyla ilgili bir fotoğraf, bu hususa ışık tutmaktadır. (Zehgîr ve Kiriş'e Bağlanan Zehgîr fotoğrafı için bkz. Ek XXIII)⁴³²⁵.

4.3. OK VE YAY KAPLARI

Karahanlılarda askerlerin yaylarını taşıdıkları kılıfa “yasığ” denirdi. Bunun başka bir çeşidine de “kuruluğ” deniliyordu. Ok ve yayların birlikte taşındığı kaba ise “kiş kuruluğ” deniliyordu. Kuruluğ adının da gösterebileceği gibi Türkler, yay sinirlerinin yağmur vb.den ıslanmasından korktukları için yaylarını böyle kılıflar içinde muhafaza ediyorlardı. Değilse, normal zamanlarda yayın kılıf içine konulması, hareket çabukluğu yönünden pek pratik görülmemektedir⁴³²⁶.

Kaşgarlı Mahmûd, qur kelimesine kuşak, kemer anlamı vermektedir⁴³²⁷. Dönemin Farsça kaynaklarında muhtemelen aynı addan türeyen Türkçe kurbân (قُرْبَان) kelimesi tirkeşi boyuna çapraz olarak asmak için kullanılan ve çoğu zaman yayın da

⁴³²³ انگشت دست خویش بندان کند عدو * چون بر زه کمان نهم انگشتوانه را Bkz. Cüzcanî, s. 59.

⁴³²⁴ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 244-245.

⁴³²⁵ Zehgîr ve Kiriş'e Bağlanan Zehgîr (Fotoğraf), Ek LV.

⁴³²⁶ Reşat Genç, a.g.e., s. 329.

⁴³²⁷ Mahmûd el-Kâşgarî, *Dîvân-ü Lugâti't-Türk*, s. 450.

üzerinde muhafaza edildiği kemer anlamına gelmektedir⁴³²⁸. Kurbân (قُرْبَان) kelimesi bazı sözlüklerde ok ve yay kabı anlamında da kullanılmaktadır⁴³²⁹.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde kurbân denilen kemer üzerinde kılıç taşıma âdeti de bulunmaktadır. Kaşgarlı Mahmûd tarafından kiş'in kapaklı bir kab olduğu bildirilmektedir. Buradan yola çıkılırsa hiç değilse bazı oklukların normal ok boyundan daha uzun yapıldığı ve süratli harekât sırasında okların dökülmemesi için okluklara kapak da konulduğu söylenebilir⁴³³⁰.

Kaşgarlı'nın bildirdiğine göre Oğuzlar ve Kıpçakların, yay kılıfına “kurman” dedikleri ve dolayısıyla hem ok hem de yay koymak için kullanılabilecek şekilde yapılmış bir kaba da “kiş kurman” adını verdikleri anlaşıyor. Karahanlılarda kullanılmakla birlikte kiş kurman'ın Gazneli ve Selçuklu ordularında kullanılıp kullanılmadığı bilinmemektedir. Ancak kiş ve kurman'ın ayrı ayrı ok ve yay kabı olarak kullanıldığı bilinmektedir. Bu kabın ismi hem *Siyâsetnâme*'de hem de Hasan Enveri'nin a.g. eserinde kiş ve kurban (کیش و قربان) şeklinde kaydedilmektedir⁴³³¹. XIII. yy.dan itibaren okçuların ayrı ayrı hem yay hem de ok çantası taşıdıkları tasvir edilmektedir⁴³³².

Ok kılıfı eyerin sağ yanında, kılıç ve yay kutusu ise eyerin solunda bulunur ve her ok kılıfında 30-50 ok bulunurdu⁴³³³. İçine ok ve yayın birlikte konulduğu mahfazaya ‘tirkeş’ (ok torbası) ya da “sadak”, yalnızca ok konanlara ise ‘kubur’ adı verilirdi⁴³³⁴. Kuburlar ağaçtan yapılma basit ok kutuları idi⁴³³⁵. Türkçe olan kiş'in ve bu adla anılan ok kablalarının Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu ordusunda oldukça yaygın bir şekilde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*'de deftere yeni yazılmış acemi bir gulâmın, ancak eğitiminin üçüncü yılında atlanma vaktinde bağladığı yay kab (قربان: kurbân)ı ve kiş (okluk) sahibi olabileceğini bildirmektedir⁴³³⁶.

⁴³²⁸ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1708; *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, II, s. 2171.

⁴³²⁹ Kurbân: Sırtta taşınan ok ve yay kabı. Bkz. *Ferheng-i Fârsî be Türkî-yi İstanbûlî*, s. 912.

⁴³³⁰ Reşat Genç, a.g.e., s. 328-329.

⁴³³¹ Hasan Enveri, *İstilahat-i Devre-i Gaznevî ve Selçukî*, s. 147; Reşat Genç, a.g.e., s. 328.

⁴³³² Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s.184-185,188.

⁴³³³ Zeki Tez, a.g.e., s.169.

⁴³³⁴ Zeki Tez, a.g.e., s.169.

⁴³³⁵ Cem Atabeyoğlu, a.g.e., s. 16.

⁴³³⁶ Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, s. 74 (Türkçe kısım), 112 (Farsça kısım); Reşat Genç, a.g.e., s. 328.

Gazneliler devrinde saray merasimlerinde “kîş⁴³³⁷, kemer, şemşîr (kılıç) ve şegâ⁴³³⁸ ve nîm-i leng (yaylık)i bele bağlamış her bir gulâm bir yay ve üç oku elinde tutardı⁴³³⁹. Böylece oklukların ve yay kabının merasimlerde gulâmlarca bele bağlandığı ortaya çıkmaktadır. Ama daha önemlisi kîş ve şegâ’nın bitişik bir şekilde değil de cümlelerin iki farklı yerinde zikredilmesinden eğer Beyhakî bu iki kelimedenden birini fazladan yere kullanmadıysa aralarında bir fark olduğu sonucu çıkmaktadır. Halbuki sözlüklerde kîş ve şegânın aynı şey olduğu belirtilmektedir⁴³⁴⁰. Gazneliler devrinde ok kabına tîrdân (تیردان) adı verildiği de görülmektedir⁴³⁴¹.

Dede Korkut Kitabı’nda sadak içinde 90 ok bulunduğundan⁴³⁴² ve kiriş⁴³⁴³, bilüg (ok torbası)⁴³⁴⁴ denilen ok kaplarından bahsedilmektedir.

Gur Devleti devrinde kurbân ve tîrkeş kullanıldığı görülmektedir. Bu dönemde kurbân kullanıldığı *Tâcü’l-me’âsir*’de geçen şu beyitte görülmektedir:

*Kurbândan Çaçî kemanı çektiğim zaman * Zaman başını tîrkeşimden çıkarır*
4345 .

Berenî, Gur Sultanı Mu‘izzeddîn’in altın kaplama tîrkeşini kemerine bağlayıp arslan⁴³⁴⁶ kuyruğunu tîrkeşine asıp at üzerinde gittiğini kaydetmektedir⁴³⁴⁷. Böylece Sultan gibi ileri gelenlerin tîrkeşlerinin altın kaplama olabildiği, tîrkeşlerin bele asıldıkları ve süs olarak da üzerine arslan kuyruğu asılabildiği ortaya çıkmaktadır.

⁴³³⁷ Kîş (کیش): Ok konulan ve kayış ile bele veya omuza bağlanan kutu. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1882-1883; Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 506.

⁴³³⁸ Şegâ (شغا): Ok yeri. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1410.

⁴³³⁹ *Târih-i Beyhakî*, II, s. 440.

⁴³⁴⁰ Hasan Enverî, *İstilahat-i Devre-i Gaznevî ve Selçukî*, s. 143, 145, 147.

⁴³⁴¹ *Dîvân-i Mes‘ûd-i Sa‘d-i Selmân*, s. 111, 129.

⁴³⁴² “Sadakından toksan ohın yire dökdi” bkz. Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s. 197.

⁴³⁴³ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s. 215.

⁴³⁴⁴ “Bilüğünde toksan okı seyrek oğlan” bkz. Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s. 222.

⁴³⁴⁵ Metinde şîr, arslan yerine şîre (öz su) yazıldığı görülmektedir. Fakat şîrenin kuyruğu olamayacağına göre bu kelime şîre değil de şîr (arslan) olmalıdır.

⁴³⁴⁶ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 158.

Delhi Türk Sultanlığı devri kaynaklarında ok kapları genellikle tırkeş (تیرکش)⁴³⁴⁸, kîş⁴³⁴⁹ ve şegâ adları ile anılmaktaydı. Oklar askerlerin boyunlarındaki tırkeşlere konulduğundan zaman zaman oklara tırkeş denildiği de görülmektedir.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Bedr-i Çâçî ve İsâmi'nin beyitlerinde ok kapları ve kullanımları hakkında önemli malumatlar bulunmaktadır. En çok da Emîr Husrev-i Dihlevî'nin eserlerinde ok kapları hakkında malumat yer almaktadır. Emîr Husrev-i Dihlevî'nin çeşitli eserlerinden ok kapları hakkında derlenen beyitler aşağıda sunulmaktadır:

Benim canımın hissesinden tırkeşinden bir hadeng çek * Katlim için
kırpiklerinden nâveke ne gerek var merhametsiz⁴³⁵⁰.

Benim Türk (maşuk)üm gitmek azmiyle tırkeşte ok bırakma * Kan dökücü
gamzeni ordu komutanına fitne kılma.

O taştan kalbinden kırpik temrenlerini keskinleştirdiğinde * Bedenimde can
olduğu müddetçe tırkeşte ok bırakma [bütün okları üzerime yağdır]⁴³⁵¹.

Lale üzerine zambak yaprağı düştü * Kurbân⁴³⁵² ve kılıcın birlikte olduğu gibi
Güneş kılıcından/ışınlarından yüklenmiştir/hamile olmuştur * Muazzam
şehinşâhın kurbânı⁴³⁵³.

İstedim ki hûd (tulga)ı karbân kılalım...⁴³⁵⁴.

Kılı yaran hadeng (oku), Kılı yaranların * Omuzlarındaki şegâda haddinden
fazla oldu⁴³⁵⁵.

Ok çıkardı Hadeng kîşinden (sadağından) * Ve kininden yayı pençesine
aldı⁴³⁵⁶.

⁴³⁴⁸ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Rubâ'îyât*, vr. 794a; *İ'câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 43; Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî, *Dîvân-i Hasan*, s. 56.

⁴³⁴⁹ Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî, *Dîvân-i Hasan*, 29.

⁴³⁵⁰ Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 419a; 809a.

⁴³⁵¹ ترک من بر عزم رفتن تیر در ترکش مکن * غمزه خونریز را برفته لشکر کش مکن Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 735a.

⁴³⁵² Delhi Türk Sultanlığı devrinde ok ve yay taşıyan boyuna çapraz asılan karban/kurban denilen kemer üzerinde kılıç da taşınmaktadır.

⁴³⁵³ بر لاله فتاده برک سوسن * جون قربان و تیغ با هم Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Bakiye-i nakiye*, vr. 335b.

⁴³⁵⁴ خواستم که خود را کاربان کنم... Bkz. *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 224.

⁴³⁵⁵ خدنگ موشکاف موشکافان * شده شانه شگان پرگزاف Bkz. *Tuğlunâme*, s. 131.

⁴³⁵⁶ تیر برآورد ز کیش خدنگ * و ز سر کین کرد کمانرا بچنگ Bkz. *Kiranu's-sa'deyn*, s. 124.

Laleyi⁴³⁵⁷ cübbesine çekti latifçe * Serviye yuva yaptı hadengden
Türk oku ve Tatar kîşi * Hazırlamış kan dökücülük hissesinden⁴³⁵⁸.
[Her iki]⁴³⁵⁹ tirkeşi böğrüne [çabuk çabuk] bağladığında kimdir o * Arslan
avlamalıdır kamışlıkta [o]⁴³⁶⁰.

Yolladılar tirkeşleri ok dolu * Kamışlıktaki arslan gibi av peşinde⁴³⁶¹.
Ok dolu tirkeşi beline bağlamış dar * Kamışlık arslanı olmuş savaştan
hissesi⁴³⁶².

Bir zehgîr ile o kırk hızlı [ok]⁴³⁶³ asabileşti * Bir nefer⁴³⁶⁴ yetmiş Hindûyu yere
düşürdü⁴³⁶⁵.

Bedr-i Çâçî de beyitlerinde ok kapları ile ilgili malumat sunmaktadır:

Her kim ki itaatten yayı gibi okunu yanında tutarsa * Çabuk tîrkeş [ok] alıp
karbandan o⁴³⁶⁶ kötü dinliye ulaşır⁴³⁶⁷.

Çarh yayına (arbalet) kadar kîş, oku karşılar * Dolunayın⁴³⁶⁸ kemaline kadar
doğunun şâhının⁴³⁶⁹ karşılanmasıdır⁴³⁷⁰.

İsâmî, Celâleddîn Fîrûz Şâh döneminde, savaş sırasında Moğol ordusu safları
arasında sıkışan Zafer Han ve askerlerinin mücadelesi; tirkeş ve ok kullanmaları
hakkında eserinde şu beyitlere yer vermektedir:

Tirkeşde biraz okları vardı * Moğolu oyuncak gibi tasavvur ettiler.

İki üç defa Moğol alayını ok ile * O sıkışık yerde daha aşağı sürdüler

Son okları da tirkeşte kalmayınca * Asi arslanlara kaçacak bir yer kalmadı⁴³⁷¹.

⁴³⁵⁷ Kanamalar belli olmasın diye zırh altına lale (kırmızı) renkli tunikler giyilmektedir.

⁴³⁵⁸ لاله را در قبا کشیدی تنک * سرو را خانه ساختی ز خدنگ

⁴³⁵⁹ Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Heşt Beheşt*, vr. 22a.

⁴³⁶⁰ *Tuğluknâme*'nin dipnotunda diğer bir nüshada “çû” (چو) kelimesinden sonra “her dü” (هر دو: her iki) tabiri geçmektedir ve peşinden غر kelimesi vardır کور شکلinde çabuk anlamına geldiği belirtilmektedir.

⁴³⁶¹ Bkz. *Tuğluknâme*, s. 87.

⁴³⁶² Bkz. *Miftâhu 'l-futûh*, s. 27.

⁴³⁶³ Bkz. *Kiranu 's-sa 'deyn*, s. 57.

⁴³⁶⁴ Böylece bir ok kabında 40 civarında ok taşındığı ortaya çıkmış olmaktadır.

⁴³⁶⁵ Emîr Husrev-i Dihlevî'nin bu beytinde bir zehgîr ile dendiğine göre ve bir zehgîr ile 40 kişi ok atamayacağına göre 40 sayısı okların sayısına delalet etmektedir ve ok kablarında 40 ok taşınmaktadır.

⁴³⁶⁶ Bkz. *Miftâhu 'l-futûh*, s. 27.

⁴³⁶⁷ Kân kelimesi hem “ki ân” (ki o) anlamına hem de maden ve kaynak (kân) anlamlarına gelmektedir.

⁴³⁶⁸ Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 151.

⁴³⁶⁹ Şair Bedr-i Çâçî, kendi adında yer alan bedr ifadesinden dolayı burada kendisine de gönderme yapmış olabilir.

⁴³⁷⁰ Doğunun şâhı terkibi ile Güneş kastediliyor olmalı.

⁴³⁷¹ Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 79.

Yukarıdaki beyitler değerlendirildiğinde, Emîr Husrev Dihlevî'ye ait beyitlerden şu malumatlara ulaşılmaktadır: 1. Şegâ omuza asılmaktadır. 2. Tırkeş bele de asılmaktadır. 3. Tırkeşi boyna çapraz olarak asmak için kullanılan karbân üzerinde tırkeş ve yay yanında kılıç da taşınmaktadır. 4. Hadeng oklarının şegâ içerisine konduğu görülmektedir. Hadeng okları diğer oklardan daha uzun olduğuna göre şegâ uzunca bir ok kabı olmalıdır. 5. "Hadeng kîşi" ifadesi hadeng oklarının kîş denilen ok kaplarına da konmakta olduğunu göstermektedir. 6. Av sırasında böğürde iki tırkeş birden taşınmaktadır. Muhtemelen bazen savaş sırasında da iki tırkeş birden taşınıyor olabilir. 7. Tırkeşlerin 40 ok aldığı görülmektedir. 8. Delhi ordusunda hemen hemen her dönemde Moğol unsurları bulunduğu bilinmektedir, bununla birlikte Tatar kîşi gibi Moğol ordularına ait techizatların da Delhi ordusunda beğenilip kullanılmaya başlandığı ortaya çıkmaktadır⁴³⁷². 9. Türk oku da denen hadeng oklarını koymak için Tatar kîşlerinin makbul olduğu görülmektedir. 10. Emîr Husrev-i Dihlevî'nin yukarıda nakledilmeyen başka bir mısrasında geçen "tırkeşinde bir nâvek" ifadesi küçük nâvek oklarının da tırkeşte taşındığını göstermektedir⁴³⁷³. 11. Söz konusu beyitlere ilave olarak Emîr Husrev-i Dihlevî mensur eseri *Î'câz-i Husrevî*'de yayın ve tırkeşin karbâna asıldığına dair şu ifadelere yer vermektedir: "O yayı karbâna koydum ve asılı kaldı tırkeşte."⁴³⁷⁴ Ayrıca karbân-i kemân (قربان کمان) terkihi ile karbânın asıl yay için kullanıldığını dile getirmektedir⁴³⁷⁵. 12. Bedr-i Çâçî'nin beyitlerine göre karbân denilen ok kapları kullanılmakta ve çarh (arbalet, Tatar yayı) okları da kîş denilen ok kaplarında taşınmaktadır.

İbn Battûta da eserinde ok kaplarının kullanımıyla ilgili farklı bilgilere yer vermektedir. Mesela İbn Battûta bir ara Hindistan'da borçlarından kurtulmak maksadıyla çok zengin olan Nâsireddîn Sadr-i Cihân'a... gümüş bir ok sadağı ve kınları gümüşle kaplanmış iki kılıç göndererek bunların değeri neyse kendisine göndermesini

⁴³⁷¹ به ترکش یکی تیر داشتند * مغل را چو بازیچه پنداشتند
دو سه بار فوج مغل را به تیر * بردند پستردان دار و گیر

Bkz. Îsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 257. هم آخرین چوب تیری به ترکش نمائد * گریزی به شیران سرکش نمائد

⁴³⁷² Söz konusu bilginin yer aldığı *Heşt Beheşt* adlı eser her ne kadar Behram Gur dönemini ele alsada da bu dönemde Moğollar daha tarih sahnesine çıkmamıştır. Dolayısıyla Emîr Husrev-i Dihlevî'nin analoji yaparak kendi dönemindeki olayları geçmiş döneme aktardığı gözlenmektedir. Aslında bu silahların Delhi Türk Sultanlığı döneminde kullanıldığı anlaşılmaktadır.

⁴³⁷³ Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 437a. آخر اندر ترکشت یک ناوک برتابست\پرتابست

⁴³⁷⁴ Bkz. *Î'câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 42. آن کمان قربان کرده ام و آویخته مانده ز ترکش

⁴³⁷⁵ *Î'câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 43; Yay kaşının karbânı ile avlanma? (قربان کمان ابرو صید نکون\نکن). Bkz. *Î'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 232.

rica etmiştir. İbn Battûta, Delhi sultanının Çin hükümdarına gönderdiği hediyeleri sayarken de biri inci ile bezenmiş 10 sırmalı tırkeşten bahsetmektedir⁴³⁷⁶.

İbn Battûta diğer kaynaklarda görülmeyen tırkeş kullanımıyla ilgili farklı bir âdet hakkında ise şu malumatı vermektedir: “Burada insanlar iki kılıç kuşanır. Biri rikâbî (üzengilik) adını taşır ve eyerde asılı durur. Diğeri de tırkeş denilen ok kılıfında tutulur.”⁴³⁷⁷ Böylece Delhi Türk Sultanlığı’nda tırkeşlere ok ve yay dışında kılıç da konmakta olduğu ortaya çıkmaktadır.

İbn Battûta, Emîr Husrev-i Dihlevî, Bedr-i Çâcî ve İsâmî’nin tanıklıkları Delhi Türk Sultanlığı ordusunda kîş, şegâ ve tırkeş denilen ok kaplarının kullanıldığını; ok kaplarının özenle tezyin edildiklerini göstermektedir. Tırkeş üzerinde ikinci (yedek) kılıcın taşınması ise farklı bir uygulamadır.

4.4. YAY (KEMÂN)

Türkler tarafından Asya tipi yay kullanılmaktadır. Asya yayı, tek parça ağaç yayların aksine kompozit (reflex) bir yapıya sahiptir. Ağaç, yayın iskeletini teşkil etmekle birlikte kolların iç ve dış yüzeyleri boynuz ve sinir gibi organik maddelerle kaplanmıştır. Bu kompozit yapının Asya yaylarına kazandırdığı özellik, yayı çok uzun ömürlü hale getirmesidir. Nitekim basit yayların, ağacın cinsi ne olursa olsun, kısa bir süre sonra kurummasına ve esnekliğini yitirerek işe yaramaz hale gelmesine karşılık, iyi ve bakımlı bir kompozit yayda kuruma ve esnekliği kaybetme görülmez. Dolayısıyla “iyi bir yay” çok uzun süre kullanılabilir, hatta babadan oğla miras bırakılabilir⁴³⁷⁸.

Asya kökenli kompozit yayların dikkat çeken diğer bir özelliği de boylarının kısa olmasıdır. Arap, İran, Kırım, Tatar, Hind ve Sind, Kore ve Çin gibi Asya kavimlerinin yayları içerisinde en kısa boylu olanı Türk yaylarıdır. Yay boyunun kısa oluşu, Türk yaylarına üstünlük sağlayan önemli bir özelliktir. Bu tip yaylar, suvârilerin

⁴³⁷⁶ İbn Battûta, II, s. 755.

⁴³⁷⁷ İbn Battûta, II, s. 765; Ayten Avcioğlu, *İbn Battûta’ya Göre Delhi Türk Sultanlığı’nda Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat*, s. 59.

⁴³⁷⁸ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 128-129.

at üstünde hareket kabiliyetini arttırdığı gibi atış mesafesinin artmasına da imkân vermektedir⁴³⁷⁹.

Türk suvâirlerinin kullandığı yaylar Asya tepkili (kompozit) yaylarının geliştirilmiş bir şekliydi. 27-36 kiloluk çekme gücüne sahip bu uygun kısalıktaki yaylar, at üzerinde bile kullanılabilir ve 60 m. kadar uzağa atılan oklarla örme zırhlar delinebiliyordu. Deneyimli bir okçu, bu yaylarla dakikada 25 ok atabiliyordu⁴³⁸⁰.

Kompozit/mürekkep yay diye tabir edilen Türk yayı, birden fazla materyalin bir araya getirilmesiyle yapılırdı. Yay çekildiğinde hedefe bakan yüzeyi (buraya “sırt” denir) gerilme kuvvetine maruz kalır. Yayın okçuya bakan kısmında (buraya “karın” denir) ise sıkışma kuvvetleri meydana gelir. Ağaç hem gerilme hem sıkışma kuvvetlerine belli bir seviyeye kadar mukavemet gösterir. Her malzeme gibi ağaç da üzerine gelen kuvvetler neticesinde önce elastik, sonra plastik deformasyona uğrar. Kuvvet arttırılırsa bir noktada kırılır. İşte bu yüzden kompozit yay teknolojisinde ağaç, yayın iskeletini oluşturur. Bu iskeletin sırt tarafı, gerilmeye ağaçtan daha mukavim olan sinirle⁴³⁸¹; karnıysa sıkışmaya ağaçtan daha mukavim olan boynuzla kaplanır. Bu üç materyal, organik dokulardan -balık⁴³⁸² ve öküzün bacak siniri- elde edilen tutkallarla birbirine yapıştırılır⁴³⁸³. Hülâsa en iyi yay dört nesnenin birleşiminden olmalıdır: ağaç, boynuz, tutkal ve sinir⁴³⁸⁴. Bu teknolojinin sağladığı avantajlardan biri, yayı daha kısa yapabilmektir. Böylece, yay kirişi uzun bir çekiş mesafesine çekildiğinde yay kollarında daha kapalı bir kavis meydana gelecek, ama yay kırılmayacaktır⁴³⁸⁵. Bu üç materyal birbirine yapıştırıldıktan sonra kalıplara alınarak halka biçimine gelmesi sağlanırdı. Bu

⁴³⁷⁹ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 129.

⁴³⁸⁰ Zeki Tez, a.g.e., s. 167.

⁴³⁸¹ Sinir, hayvan tendonlarının kurutulup dövülerek tel tel ayrılması ile elde edilen fibroelastik liflerdir. Bkz. Kahraman Şakul, a.g.e., s. 21.

⁴³⁸² Balık Tutkalı: Mersin morinasının damak derisinden yapılan, yay ve ok yapımında kullanılan bir çeşit tutkal, bkz. yaruk yelim. Bkz. Mehmet Zeki Kuşoğlu, a.g.e., s. 61.

⁴³⁸³ Osmanlı yaylarının yapısında “çega tutkalı” denilen ve öküzün bacak sinirinden elde edilen tutkalla, bazı balıkların hava kesesi ve damak mukozasından elde edilen “balık tutgalı” kullanılırdı. Kollagen esaslı olan bu tutkallar, özellikle sinir ve ağaç arasında mükemmel bir yapışma sağlamaktadır. Bkz. Kahraman Şakul, a.g.e., s. 21.

⁴³⁸⁴ *Kitâb fî ‘ilm en-Nuşşâb*, s. 207.

⁴³⁸⁵ Kahraman Şakul (haz.), a.g.e., s. 20-21; ayrıca yayı oluşturan unsurlar için bkz. Altan Çetin, a.g.e., s. 220: Memlûklar devrinde yazılan Türkçe furûsiyye kitaplarında “Okun [yayın] iyisi dört nesneden olur; biri ağaç, biri boynuz, biri dutgal, biri sinir” denilmektedir. Bu tür yaylar el-Fârisiyye adını alırdı.

ameliyeden de geçtikten sonra yay, kurulmaya ve ok atışına hazır hale gelirdi. Kalıpta bekletme süresi ise üç aydan az olmazdı⁴³⁸⁶.

Yayın kısımları şu şekilde açıklanabilir: Yayın avuçlanan kısmı kabza, ilerisi gövde adıyla anılırdı. Bu gövde de sağ ve sol gövde olmak üzere iki bölümden ibaretti. Bunların üzerine ise yay'ın kirişine bağlanan bölümü olan tepelikler gelirdi. *Tepelikler* de sağ ve sol tepelik [karga] olmak üzere iki ayrı bölümden oluşurdu⁴³⁸⁷. Bu tepelikler üzerine de yayı germeye ve oku atmaya yarayan kiriş yerleştirilirdi.

Kiriş (çile) yayın iki ucuna takılan oku ileriye atan ip, sinir, deri, ipek ve ibrişim gibi maddelerden yapılan nesneye denilir. Kirişin iyisi, ibrişim (ipek)'den olandır. Kirişin iki ucunda olan ve yaya takılacak yerlerine “tunç”⁴³⁸⁸ denilir. Türkler, kirişin daha sağlam ve kuvvetli olması için boğumlu yay kirişi kullanırlardı. Bu yüzden bu kirişe “boğma kiriş” denilmekteydi⁴³⁸⁹. *Dede Korkut Kitabı*'nda boğma kirişlerin daha pahalı olduğu biraz abartılı bir şekilde “boğa verip aldığım boğma kirişim” beyti ile dile getirilmektedir⁴³⁹⁰.

Kiriş, yay üzerine takılan basit bir ipten ibaret değildi. Yayı kurmaya, kurulan yayı germeye ve gerilen yayla oku atmaya yarardı. Önceleri öküz bağırsağından yapılırdı. Ancak bağırsaktan yapılma kiriş'lerin sıcaktan ve soğuktan, kuruluk ve rutubetten etkilenip özelliklerini yitirmesi karşısında Türkler yay kiriş'ini, ham ipekten elde ettiği özel bir ibrişimden yaparak bu sorunu da halletmiştir. Yayın tepelik kısımları üzerinde bulunan ve tunç yuvası adı verilen kertikleri de çile adı verilen bu ibrişimlerin takılacağı yer idi⁴³⁹¹. Yay kirişi için en uygun malzemelerden biri, boyanmamış ham ipekti. Ancak en iyi kiriş, deve derisinden yapılırdı; çünkü deve derisi, ham ipek gibi yaz-kış değişmeden kalır. Büzülme ve gevşeme göstermeyen kurt sinirinden ve boğa derisinden de kiriş yapılırdı⁴³⁹². Nitekim *Dede Korkut Kitabı*'nda “Dirse Han korkut

⁴³⁸⁶ Cem Atabeyoğlu, a.g.e., s. 14.

⁴³⁸⁷ Cem Atabeyoğlu, a.g.e., s. 15.

⁴³⁸⁸ Delhi Türk Sultanlığı devri kaynaklarında tunç yerine karga anlamına gelen zâğ adı kullanılmaktadır.

⁴³⁸⁹ Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 186.

⁴³⁹⁰ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s. 143.

⁴³⁹¹ Cem Atabeyoğlu, a.g.e., s. 15.

⁴³⁹² Zeki Tez, a.g.e., s. 167.

(kurt)⁴³⁹³ sinirli katı yayın eline aldı”⁴³⁹⁴ ifadesi de kurt sinirinden kirişler yapılmakta olduğunu göstermektedir.

Kiriş çoğu zaman öküz ve manda gibi hayvanların ayak bileklerinden dize kadar olan bölümünde yer alan kalın bacak sinirlerinden yapılırdı. Bu sinirler hayvan kesiminden sonra çıkarılarak önce güneşte ya da rutubetsiz bir ortamda kurutulur, kuruyup dik durabilecek hale gelince, sert bir zeminde büyük ve ağır tokmaklarla tel tel oluncaya kadar dövülürdü. Tel tel hale gelen sinir, temizlenip demir taraklardan geçirilerek yay kirişi yapılmak üzere saklanırdı. Çoğu zaman kiriş artığı sinirler eritilerek tutkal hazırlanırdı. Sinirden yapılan bu tutkala, ‘çağa tutkalı’ adı verilirdi⁴³⁹⁵.

Yaya kiriş takılmasında ‘kemankeş’ denilen yapımcı, bir kayışı belinden geçirerek uçlarını yayın her iki ucuna bağlar, daha sonra ayakları ile yayı gererek açar, yay istenen şekli alınca boşta kalan elleri ile kirişi yaya takardı. Kirişin çekilip yayın gerilmesi, zahmetli ve çok büyük güç gerektiren bir iş idi. Bu güç, Türk yaylarında yaklaşık 130 kg.’a kadar varmaktaydı⁴³⁹⁶. Kirişin alttaki ucu ayakla basmak suretiyle aşağıda tutulurken, vücudun tüm kuvvetini, kol, bacak ve mide kaslarını kullanıp yayı yeterince eğip sıkıştırarak, kirişin diğer ucunu yaya geçirmek gerekliydi⁴³⁹⁷. Zorluğundan dolayı “yayı kurma” (yaya kiriş takılması) XIV. yy.da Kıpçakça olarak yazılmış bir okçuluk kitabı olan *Kitâb fî ‘ilm en-Nuşşâb*’da okçuluğun dalları arasında gösterilmiştir⁴³⁹⁸.

İnce kiriş oku uzağa, kalın kiriş ise yakına atmakta mahirdir. Bundan dolayı ordular verilecek savaşın niteliğine göre yay ve kiriş taşırdılar. Bazen atlıların ince ve kalın kirişli yayları birlikte taşıdıkları da olmaktaydı. Bu durumda ordu, her türlü ihtimale hazır durumda bulunurdu. Atlılar yaylarını, yay kılıfı olarak taşıdıkları bir şey

⁴³⁹³ Kurt sinirli ifadesi hakkındaki açıklamalar ve farklı okunuşları için bkz. Gülşen Seyhan Alışık, “Dede Korkut Kitabını Anlamaya Katkılar”, *Türkoloji Dergisi*, XV/1, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara 2002, s. 139.

⁴³⁹⁴ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s. 85.

⁴³⁹⁵ Zeki Tez, a.g.e., s. 168.

⁴³⁹⁶ Zeki Tez, a.g.e., s. 168.

⁴³⁹⁷ Matthew Bennett vd., *Dünya Savaş Tarihi (Orta Çağ 500-1500)*, I, s. 135.

⁴³⁹⁸ *Kitâb fî ‘ilm en-Nuşşâb*, s. 207.

yoksa kemanı (yayı) ile kirişi arasına kollarını sokmak sureti ile pazıya alırlardı. Bu taşıma usulüne “yayı karasına geçirmek” denilirdi⁴³⁹⁹.

Gövde ve kabza ise şu şekilde yapılırdı: Yay yapmak için 8-10 cm. çapında akçaağaç sürgünleri, yay boyu kadar kesilir, ortadan ikiye ayrılarak iki ayrı yay yapımında kullanılırdı. Parçalardan biri düzeltilir, yarım kavis durumuna getirilir, bu şekliyle soğuk su içine bırakılarak üç gün bekletilir, çıkarıldıktan sonra ‘yay tezgâhı’nda şekillendirilirdi. Yayın tutkallanmış ahşap bölümüne yivler açılıp, manda ya da sığır boynuzundan yapılan elle tutma yeri ‘kabza’ bu yivler aracılığıyla yayın her iki kolu içine yerleştirilip tutkallanırdı. Yay kolları daha sonra, ince sığır derisi ile el büyüklüğüne uygun olacak şekilde sarılırdı. Yapımı tamamlanan yay, ısıtılarak gerilir ve rutubetsiz ve sıcak bir ortamda bir yıl boyu bekletilirdi⁴⁴⁰⁰.

Hangi kısımlardan oluştuğunu anlattığımız Türk yayının ortalama uzunluğu 110 ile 140 cm. arasında olup ağırlığı ise 300 ile 600 gram kadardı. Bunca hafif olan yay’a böylesine kavi bir hal vermek, Türk’ün bu sanattaki büyük ustalığının eseriydi⁴⁴⁰¹.

Türk ordularının kullandığı kompozit diğer bir deyişle reflex⁴⁴⁰² yayın pek çok kullanım avantajları vardır. Kompozit yayın kısa boyu, sadece atlı savaşçının değil piyâdenin de işine yarıyor olmalıydı. Kısa yaylarla mücehhez piyâdenin hızlı yer değiştirebilme becerisi önemli taktik avantajlar sunuyordu. Özellikle sık saflar arasından “tîr-bârân” (ok yağmuru)⁴⁴⁰³/yaylım ateşi yapılması şüphesiz kısa yayla daha kolay olmaktaydı. Eski okçuluk risalelerinde bahsedilen oturarak ve diz çökerek atış teknikleri, düşmanın ateşine karşı küçük bir hedef teşkil etme amacı güdüyor olmalıydı. Diz çökerek ok atarken de kısa yay kolaylık sağlıyordu. Bu pozisyonda atış yaparken,

⁴³⁹⁹ Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 187.

⁴⁴⁰⁰ Zeki Tez, a.g.e., s. 168.

⁴⁴⁰¹ Cem Atabeyoğlu, a.g.e., s. 15-16.

⁴⁴⁰² Reflex yay: Kurulu değilken iyice tersine kıvrık duran yay. Hemen bütün mürekkebe doğu yayları reflex yaylardır. Bu özelliğini yitirmesin diye atış bitince kirişi çıkarılır. Bkz. Mehmet Zeki Kuşoğlu, a.g.e., s. 86.

⁴⁴⁰³ “Tîr-bârân” (yağmur oku): Hücum sırasında düşmana yağmur gibi ok yağdırmak. Her tirendaz (okçu) dakikada ortalama 30 ok atabiliyordu. Tarihî kayıtlarda, böyle hızlı ve toplu atışlar, yağmur oku veya tîr-i bârân diye geçmektedir. Bkz. Mehmet Zeki Kuşoğlu, a.g.e., s. 94.

küçük bir kalkanla savunma yapmak da kolaydı. Yay ve okun bir av silahı olarak kullanılmasında da kısa yayların avantajları vardı⁴⁴⁰⁴.

Kompozit yayın kısa oluşu manevra kabiliyeti dışında bir avantaj daha sağlıyordu. Kısa yayların verimi daha yüksektir. Herhangi bir yayda kiriş bırakıldığında, yayda depolanan potansiyel enerji kısmî kayıplara uğrayarak ok'a kinetik enerji olarak aktarılır. Okun hızını, ulaştığı mesafeyi ve hedef üzerinde yaptığı tahribatı belirleyen parametrelerden biri, bu kinetik enerjinin miktarıdır. Yapılan çalışmalar basit ahşap yaylarda düşük verim olduğunu, önemli bir enerji kaybı yaşandığını göstermiştir⁴⁴⁰⁵.

Basit ahşap yayda atış sonrasında oluşan salınımı, okçu yayı tutan elinde bir “tepme” olarak hisseder ve bu sarsıntı atış kalitesini bozar. Kompozit yay yüksek verimiyle daha sarsıntısız atış yapar⁴⁴⁰⁶.

Ok hızını yay dışında belirleyen faktörler de vardır. Bunlardan biri de kirişin çekilip bırakılma yöntemidir. Türk ordularında kullanılan genel yöntem “başparmak çekişi” [mandal tutuşu] denilen yöntemdir. Bu yöntem üst üste hızlı atış gibi okçuluk becerilerinin altında yatan teknik sebeptir de. “Başparmak çekişi”⁴⁴⁰⁷ terimiyle, kirişi tutmak ve bırakmak için öncelikle başparmağın kirişe dolandığı, elin diğer parmaklarının da özel bir şekilde kapanarak bu tutuşu kuvvetlendirdiği” spesifik bir tutuş yöntemi anlaşılmalıdır. Bu yöntem kompozit yaylar ile atış yapmanın tek yöntemi değil ama en ekili ve en rahat yoldur⁴⁴⁰⁸. Bu yöntemin tam tarifi şöyledir: “(Okçu) sağ elinin serçe ve orta parmaklarını tırnakları görünmeyecek şekilde yummalıdır. Sonra başparmağı orta parmağın orta boğumu üstüne koymalı, işaret parmağını da başparmağın tırnağı üstüne bükerek yerleştirmelidir. Kirişi de başparmağın yukarı boğumuna koymalıdır. Sonra yayı çekmelidir⁴⁴⁰⁹. (Mandal tutuşu/başparmak çekişi için bkz. Ek XXI)⁴⁴¹⁰.

⁴⁴⁰⁴ Kahraman Şakul (haz.), a.g.e., s. 23; Ayrıca oturarak ok atmanın beş yöntemi için bkz. *Kitâb fî ‘ilm en-Nuşşâb*, s. 213.

⁴⁴⁰⁵ Kahraman Şakul (haz.), a.g.e., s. 24.

⁴⁴⁰⁶ Kahraman Şakul (haz.), a.g.e., s. 27

⁴⁴⁰⁷ Aqd (عقد): Mandal. Bkz. *Kitâb fî ‘ilm en-Nuşşâb*, s. 209.

⁴⁴⁰⁸ Kahraman Şakul (haz.), a.g.e., s. 27, 28, 29, 30, 31.

⁴⁴⁰⁹ *Kitâb fî ‘ilm en-Nuşşâb*, s. 209.

⁴⁴¹⁰ Mandal Tutuşu ve Zehgîr Kullanımı (Çizim), Ek XXI.

Kabzayı tutmak ise özel bir maharet gerektirmektedir. Elin büyüklüğüne ve atış çeşidine (hedef, menzil vs.) göre ayarlanmaktadır. Yayın kabzası sol elin serçe, yüzük ve orta parmakları ile tutulmakta, başparmak ise işaret parmağı üzerinde olduğu halde cansız bir nesneymiş gibi kabzanın üzerine yerleştirilmektedir. Eğer kuvvet zikredilen üç parmağa değil de işaret ve yüzük parmaklarına verilirse kabzayı tutan diğer üç parmak gevşeyip kabza tutuşunu bozmakta ve başparmağı yaralamaktadır. Okçu menzil atışı yaptığı zaman işaret parmağını kabzanın arkasına doğru bükerek gizlemeli, başparmağını da orta parmağın üstüne koymalıdır⁴⁴¹¹.

Başparmak çekişinin ok gezleme (dolayısı ile üst üste atış) hızına iki şekilde katkısı vardır. Bunlardan biri, okun yayın sağında yerleştirilmesi, diğeri de kirişi çeken elin parmakları arasında birkaç okun tutulmasını mümkün kılmasıdır. Serçe, yüzük ve orta parmak, aralarında ok tutacak şekilde yarı açık pozisyona getirilebilir. Böylece yay elden alınan oklarla beslenir, okların tırkeşten (ok çantası) tek tek alınmasıyla kaybedilecek saniyeler kazanılmış olur. Bizans ve Haçlı kaynaklarının Selçuklu okçularının inanılmaz atış hızlarıyla ilgili raporları, bu teknikle atılan okların oluşturduğu ok yağmuruna dayanıyor olmalıdır. Ayrıca başparmağa takılan rijit materyalden yapılma zehgîr ile yapılan atışların çıplak elle veya deri yüzükle yapılanlara göre ok çıkış hızının daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Yine bu atış tekniği sayesinde kazanılan bir avantaj da daha önce ok bahsinde değinildiği üzere

⁴⁴¹¹ Yay kabzasının nasıl tutulması gerektiği ise *Kitâb fî 'ilm en-Nuṣṣâb*'da şu şekilde anlatılmıştır: “Okçu yayı eline aldığı zaman yayın kabzasını, sol elinin parmakları ile ayasının arasındaki boğuma yerleştirmeli, kabzanın iç yanını da başparmağın alt boğumu hizasına getirmelidir. Okçunun ayası büyükse ve parmakları uzunsa kabzanın dış yanını parmakların alt boğumu üzerine koymalıdır. Parmakları orta uzunlukta olan bir okçu ise kabzanın dışını parmaklarının orta boğumu üzerine koymalıdır. Bizce okçunun parmakları (çok) uzunsa kabzaya derisini (iyice) yapııştırarak (kabzayı) elinin büyüklüğüne uygun bir hâle getirmeli ve kabzayı serçe parmak, yüzük parmağı ve orta parmakla çok sıkı bir şekilde kavramalıdır. Yayın kabzasını tutmada esas bu üç parmaktır. Bu parmaklara Arapça hinsir (خنصر), binsir (بنصر) ve vustâ (وسطى) denir. (Okçu kabzayı) önce serçe parmakla sonra yüzük parmağıyla, en sonra da orta parmakla tutmalıdır. Kabza sol eldeki yerinden hiç oynamamalı ve (okçu kabzayı) ok attığı esnada çok sıkı tutmalıdır. İşaret parmağı ile başparmak gevşek tutulmalı sıkılmamalıdır. Başparmakla işaret parmağı sıkı tutulursa diğer üç parmak serbest kalacağından kabza tutma işlemi bozulur. İşaret parmağı kabza üzerine sarılmamalı, kabzanın arkası üzerine bükülmeli (ve) uzatılmamalıdır. Kabzanın üzerine işaret parmağı konduktan sonra başparmak onun üzerine hiç hareketi olmayan cansız bir parmak gibi gevşek bir şekilde yerleştirilmelidir. Çünkü başparmak sıkı tutulursa ok ona sürtündüğü için yara yapar, bu yüzden de kabza tutma işlemi bozulur. Bu Tâhir-i Balhî'nin tercih ettiği yöntemdir. (Okçu) menzil atışı yaptığı zaman işaret parmağını kabzanın arkasına doğru bükerek gizlemeli, baş parmağını da orta parmağın üstüne koymalıdır. Menzil atışlarında bundan daha iyi bir kabza tutma yöntemi yoktur. Çünkü yay tam gerildiğinde okun temreni ona (yani işaret parmağına) değmez. Bu tür kabza tutma yönteminin çok yararları vardır. Okun hızını artırır. Bu yöntemle kabza tutmaya Türkçe çang-i bâzî ['şahin pençesi'] denir. Menzil atışı yapan okçular diğer oklardan iki parmak daha uzun ok kullanmalıdır. Çünkü ok başparmağın alt boğumuna kadar çekildiğinde okun (başı) yayın kabzasından ayrılır. O yüzden de bu tür bir yay çekme işlemi için kabzayı başka türlü tutmak mümkün değildir. Yayı bundan fazla germek de mümkün değildir. Bkz. *Kitâb fî 'ilm en-Nuṣṣâb*, s. 208-209, 271.

“nâvek”/“mecrâ” ve “bilek siperi” kullanımına olanak sağlamasıdır. Böylece kısa oklar kullanılarak çok daha uzak mesafelere atış yapılabilmektedir⁴⁴¹².

Türkiye Selçuklu Sultanı IV. Rükneddin Kılıç Arslan’a ait 1246 tarihli bir *sikke*, başparmak çekişi sayesinde bir okçunun biri yaya takılmış olmak üzere parmakları arasında toplamda üç bilek (çatal) temrenli ok tutabildiğini göstermektedir. (Mandal tutuşu sayesinde parmaklar arasına yerleştirilebilen oklar için bkz. EK XX)⁴⁴¹³.

Gazneliler devrinde saray merasimlerinde her bir gulâmın bir yay ve üç oku elinde tutması⁴⁴¹⁴ da bu özellikle alakalı olup Türklerin üst üste üç ok atabildiğine işaret ediyor olmalıdır. Bu hususta el-Câhiz şöyle demektedir: “Haricî yayına bir ok koymadan Türk on tane ok atar.”⁴⁴¹⁵

Kompozit yaylarda uygulanan harta [‘son taşıma’] yöntemi de okun daha hızlı gitmesini sağlamaktadır. *Kitâb fî ‘ilm en-Nuşşâb*’da bu yöntem ayrıntılı olarak anlatılmıştır: “Hatra (خطره) [‘son taşıma’] oku attıktan sonra kabzayı tutan sol elin yayla birlikte (aşağıya doğru) itilmesidir... sol elle yapılan itme okun daha hızlı gitmesini sağlar ve yay daha iyi çekilir. (Bu) atın binicisi tarafından kamçılındığı zaman daha hızlı koşmasına benzer dediler. Bu yayla birlikte yapılan itme, kiriş tam parmaklardan ayrıldığı esnada yapılmalı, ondan önce veya sonra olmamalıdır. Hatra okun yaydan çıktığı anda aynen kirişle oka vuruyormuş gibi (yapılan bir hareketle) sol elin kabzayla aşağı doğru ittirilmesidir...”⁴⁴¹⁶

Kompozit yayın diğer bir avantajı da uzun ömürlü bir silah olup nesiller boyu kullanılabilmesidir. Sadece tahtadan yapılan yaylar uzun süre kurulu bırakılırsa zamanla deformasyona uğrarlar bu yüzden kullanıldıktan hemen sonra kirişi çıkarılmalıdır. Bu durum kompozit yaylarda ortaya çıkmaz bu yüzden sefer boyunca her an savaşa hazır şekilde kurulu olarak tutulabilir. Savaş şartlarında bu büyük bir avantajdır⁴⁴¹⁷.

⁴⁴¹² Kahraman Şakul (haz.), a.g.e., s. 27, 28, 29, 30, 31.

⁴⁴¹³ (İsmâil Galib, 1971: 63 nr 95; Resim 1) Mandal Tutuşu Sayesinde Üç Ok Bir Elde Tutulabilmesi ve Türkiye Selçuklu Devleti Bilek Temrenli Okları (Sikke fotoğrafı), Ek XX.

⁴⁴¹⁴ *Târîh-i Beyhakî*, II, s. 440.

⁴⁴¹⁵ Ramazan Şeşen, *El-Cahiz ve Türklerin Faziletleri*, s. 83.

⁴⁴¹⁶ *Kitâb fî ‘ilm en-Nuşşâb*, s. 211, 289.

⁴⁴¹⁷ Kahraman Şakul (haz.), a.g.e., s. 35.

Ok silahına çok önem verdikleri görülen Türklerin, oku atmak için kullandıkları yay için de aynı önemi vermiş olduklarında şüphe yoktur. Karahanlılar devrinde genellikle “ya” şeklinde telaffuz edilen yay silahının esas itibariyle kavisli bir ağaç ile oku fırlatmaya yarayan sinirlerden ibaret olduğu malumdur. Yayın sinirine, bugünkü telaffuzuna yakın bir şekilde “singir” deniliyordu. Yay kavisinin orta kısmına ise “bağır” veya “ya bağrı” denilmekteydi. Yayların bu bağır kısımlarının bir sıırım sarılarak hem sağlamlaştırıldığı hem de avuç içi ile kavrayışı kolaylaştırdığı da malumdur. İşte, yayların bağır kısmına sarılan bu sıırma “toz” deniliyordu. Bu deyim *Dede Korkut Kitabı*’nda geçen “ağ/agça tozluça/tozlu katı yay”⁴⁴¹⁸ ifadesinde kendini göstermektedir⁴⁴¹⁹. Ağ ve ağça kelimeleri ak, beyaz anlamına geldiğine göre⁴⁴²⁰ toz denilen bu sıırımlar beyaz renkte olmalıdır.

Gazneli Devleti devrinde yay yapımında geyik boynuzundan istifade edildiği aşağıdaki beyitten anlaşılmaktadır. Bu yöntem aslında Hintlilerin de geleneksel yay yapma yöntemidir:

O kemanın kıvrımında geyik boynuzu olduğu gibi * Senin o hadeng [okunda] kartal tüyü var⁴⁴²¹.

Memlûklar Devleti devrinde *el-Arabîyye* adını alan ahşaptan mamul yay ve *el-Farisîyye* adını alan Türk yayı kullanılmaktaydı. Bu yay tahta, boynuz ve tutkal gibi malzeme ile yapılıyordu. *Memlûklar* devrinde yazılan Türkçe furûsîyye kitaplarında okun [yayın] iyisi dört nesneden olur; biri ağaç, biri boynuz, biri dutgal, biri sinir denilmektedir⁴⁴²².

Cengiz Han devri Moğol suvârîsi beraberinde iki yay ve üç tane de sadak taşıyordu⁴⁴²³. *Meng Ta pei* seyahatnâmesine göre Cengiz Han devrinde Moğol “yaylarının gerilme gücü bir dandan (30 kg.)⁴⁴²⁴ fazladır.”⁴⁴²⁵ *Hei Ta Shi Lu*

⁴⁴¹⁸ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s. 91, 104, 117, 119, 222, 223.

⁴⁴¹⁹ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s. 117, 119; Reşat Genç, a.g.e., s. 327.

⁴⁴²⁰ Gülşen Seyhan Alışık, “Dede Korkut Kitabını Anlamaya Katkılar”, s. 147-148.

⁴⁴²¹ چو آن خمید کمان گوزن دارد شاخ * چو آن خننگ ترا از عقاب پر دارد Bkz. *Divân-i Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân*, s. 89.

⁴⁴²² *Kitâb fi ‘ilm en-Nuşşâb*, s. 207; Altan Çetin, a.g.e., s. 220.

⁴⁴²³ Johann de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme 1245-1247*, s. 77; Meryem Gürbüz, a.g.e., s. 154; Mustafa Uyar, a.g.e., s. 24.

⁴⁴²⁴ Bu dönemde, bir dan 30 kg.’a denk gelmektedir. Bkz. *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, s. 83.

⁴⁴²⁵ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, s. 83.

seyahatnâmesinde ise “...yabani koçboynuzundan yapılmış yay [üç dirsek kadar uzun olup deri kaplıdır]”⁴⁴²⁶ denilerek Moğol yayların kompozit yapısına işaret edilmekte ve sağrılı yani deri kaplı yaylar kullandıkları belirtilmektedir.

Gur Devleti devrinde *Tâcü’l-me’âsir*’de geçen kayıtlara göre “kemân-i zerrîn şâh”⁴⁴²⁷ (کمان زرین شاخ: sarı dallı yay)⁴⁴²⁸, “Çâçî kemân” (چاچی کمان: Çâç/Şaş; Taşkent yayı)⁴⁴²⁹ adlarındaki yaylar kullanılmaktaydı. Gur Devleti Sultanlarından Mu‘izzeddîn Muhammed b. Sâm döneminde tımarlı yayların kullanıldığı *Tâcü’l-me’âsir*’de geçen “sarî keman sağrısını attı” (کمان زرد توز بینداخت: kemân-i zerd tûz biyendâht)⁴⁴³⁰ ifadesinden anlaşılmaktadır. Burada tûz (توز) kelimesi⁴⁴³¹ eğer yapımı ve yay kaplamada kullanılan hadeng ağacının ince ve sağlam kabuğuna denmektedir⁴⁴³². Bu kabukla okun rutubete karşı hassas sinir kısımları kaplanarak okun hava koşulları karşısında yıpranması önlenmekteydi.

Râjataranginî’de geçen “geyik diğerlerini öldürmek için boynuzlarını kullanır, fakat kendi aynı boynuzundan yapılmış yaydan atılan oklarla öldürülür”⁴⁴³³ ifadesi, Hindûların geyik, keçi ve boğa boynuzundan yapılan yaylar kullandıklarını kanıtlamaktadır⁴⁴³⁴.

Emîr Husrev-i Dihlevî, söz konusu Hint yayını “uzun kulaklı/kollu tıraşlanmamış ve çok daha eğik Hint yayı”⁴⁴³⁵ şeklinde nitelemektedir. Böylece bu Hint yaylarının Türk yaylarına göre daha uzun oldukları ve geyik boynuzundan tıraşlanmadan yapıldıkları anlaşılmaktadır.

Duarte Barbosa (1501-1516), Dekkenli (Decani) Hindû yaya okçuların siyah tenli olduklarını, bellerinden yukarısı çıplak savaştıklarını, başlarına küçük kasketler

⁴⁴²⁶ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, s. 139.

⁴⁴²⁷ Muhtemelen kamıştan yapılan bir yay çeşidi olmalıdır.

⁴⁴²⁸ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 129.

⁴⁴²⁹ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 224.

⁴⁴³⁰ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 103.

⁴⁴³¹ Tuz yani hadeng ağacının ince kabuğu kâğıt olarak yazı yazmak için de kullanılmaktadır. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 685.

⁴⁴³² *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 685.

⁴⁴³³ *Râjataranginî*, by Jogesh Chunder Dutt, III, s. 221.

⁴⁴³⁴ *Rajatarangini*, by M.A. Stain, II, s. 56.

⁴⁴³⁵ کمان هندوی نا تراشیده و بس خم تر بود ... گوشهای دراز Bkz. *Hazâinü’l-fütûh*, s. 138.

giydiklerini ve ellerinde İngiliz tarzında uzun yaylar taşıdıklarını, çok iyi okçular olduklarını bildirmektedir⁴⁴³⁶.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Arapça kavs (قوس)⁴⁴³⁷ ve kozeh (کزه)⁴⁴³⁸ ve Farsça kemân (کمان) kelimeleri yay anlamında kullanılmaktadır⁴⁴³⁹. Emîr Husrev-i Dihlevî, “Şâh için kavs, kozeh ve kemân buyurdu”⁴⁴⁴⁰ mısrasında yay anlamına gelen söz konusu üç adı bir arada kullanmaktadır. Türklerin yay yapımında usta olduklarını bir beytinde şöyle dile getirilmektedir:

[Herkes] sahip olduğu savaş aletini yapıyordu * Cesurlar kılıç Türkler yay yapıyorlardı⁴⁴⁴¹.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde tımarlı ve sağrılı yaylar kullanıldığı görülmektedir. Böylece yayların bir şekilde nem ve yağmurdan korunduğu veya fazla etkilenmeyecek şekilde imal edildiği anlaşılmaktadır. Emîr Husrev-i Dihlevî bu hususta şu malumatı vermektedir: “Nem yayların kirisine öyle oturmuştu ki her birini lime lime yapmak istiyordu. Bununla birlikte usta okçular ve bilgili kemandârlar (yaycılar) kendi yaylarını, Rüstem yayı gibi yapmışlardı. Ne Behmen⁴⁴⁴² bulutu ne de Tîr⁴⁴⁴³ yağmuru onlara işliyordu⁴⁴⁴⁴.

Fahr-i Müdebber, Türkistan’dan dünyaya yayılan ve pahalı fiyatlara satılan acayip, zarif ve garip ürünler arasında tımarlı yay yapımında kullanılan tûz (توز)u yani “akçakavak ağacının ince ve sağlam kabuğu”⁴⁴⁴⁵nu da saymaktadır⁴⁴⁴⁶. Fahr-i Müdebber, ayrıca bu dönemde elçilerle birlikte devlet başkanlarına gönderilmesi gereken hediyeler arasında tûz kabuğunu da saymaktadır⁴⁴⁴⁷. Bu iki örnek ve Emîr

⁴⁴³⁶ Duarte Barbosa, s. 78.

⁴⁴³⁷ *İ‘câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 169; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Bakiye-i nakiye*, vr. 336b.

⁴⁴³⁸ Bu kelime kökünü Farsça eğri anlamına gelen ‘kazzeh’ (کزه) ve ‘kej’ (کج) kelimelerinden alıyor olmalıdır.

⁴⁴³⁹ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Bakiye-i nakiye*, vr. 336b.

⁴⁴⁴⁰ Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Bakiye-i nakiye*, vr. 336b.

⁴⁴⁴¹ Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Ayine-i İskenderî*, vr. 642a (kenar).

⁴⁴⁴² İran takviminin 11. ayı (21 Ocak-20 Şubat). Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 118.

⁴⁴⁴³ Şemsî dördüncü ay, Tîr ayı; sonbahar. Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 201.

⁴⁴⁴⁴ *Hazâinü’l-fütûh*, s. 151.

⁴⁴⁴⁵ Tûz: Yay ve at eğirini kaplamada kullanılan hadeng ağacının çok ince kabuğuna denir. Kadim zamanlarda Hintliler kitap yapmak için kâğıt olarak ondan istifade etmekteydiler. Bu kelime ayrıca hücum etmek, hamle ve yağma anlamlarında da kullanılmaktadır. Bkz. *Ferheng-i Câmi’ Şâhnâme*, s. 320.

⁴⁴⁴⁶ Fahr-i Müdebber, *Tarih-i Fakhru’-d-Din Mubarakshah*, s. 38.

⁴⁴⁴⁷ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 147.

Husrev-i Dihlevî tarafından yukarıda yayların özelliği hakkında yapılan açıklamalar, Delhi Türk Sultanlığı devrinde tımarlı yaylar imâl edildiğini ve kullanıldığını ortaya çıkarmaktadır.

Gıyâseddîn Şâh Tuğluk devrinde Tâcuddîn Debîr de “tûz-i kemân”dan bahsederek bu malzemenin yay yapımında kullanılmaya sultanlığın ilerleyen dönemlerinde de devam edildiğini göstermektedir⁴⁴⁴⁸. Tûz denilen kısmın, kullanım sonucu zamanla parça parça olabildiği “yayın tûz’u gibi onun teni yorgun ve parça parça oldu” ibaresinde kendisini göstermektedir⁴⁴⁴⁹.

Emîr Husrev-i Dihlevî’ye ait beyitler, Delhi Türk Sultanlığı ordusunda hem sağrılı (deri kaplı) hem de tımarlı (akçakavak ağacı kaplı) yayların kullanılmakta olduğunu göstermektedir. Hatta Bulgarlardan tımarlı okların yapımı için tûz ithal edildiği anlaşılmaktadır:

Böğrü/yan tarafı gülmar rengi deri altında * “Tûz-i Bulgârî” altındaki yay gibi⁴⁴⁵⁰.

Ondan yaptılar yayın iki hanesini, o feleğin “tûz”undan * Ve [yayın] her iki hane[sin]den her mühim (savaş)lere erişti⁴⁴⁵¹.

Hindistan’da tımarlı ve sağrılı yayların yapılması bir zorunluluktur. Çünkü muson yağışları nedeniyle nem ve yağış her şeyin içine işlemekteydi. Bu durum yayların da zarar görmesine neden olmaktaydı. Nitekim Emîr Husrev-i Dihlevî, yağmur yüzünden yayların kulaklarının olduğu köşelerden su aldığını, ok ve yeğinin birbirinden ayrıldığını, temren ile okunun birbirinden ayrıldığını, yayların kirişlerinin nemden lime lime olacak hale geldiğini nakletmektedir⁴⁴⁵². Aynı şekilde İbn Battûta da yağmur zamanı (şekal/musonlar) geldiğinde yay kirişlerinin gevşeyip yumuşadığını bildirmektedir⁴⁴⁵³.

⁴⁴⁴⁸ *Besâtînu’l-uns*, s. 111.

⁴⁴⁴⁹ *Besâtînu’l-uns*, s. 83.

⁴⁴⁵⁰ Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Heşt Beheşt*, vr. 107b.

⁴⁴⁵¹ Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Nihayetü’l kemal*, s. 57.

⁴⁴⁵² *Hazâinü’l-fütûh*, s. 151; Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s. 78.

⁴⁴⁵³ İbn Battûta, II, s. 703-704; Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 477-478; Esterâbâdî, I, s. 452-453.

Osmanlı Devleti devrinde Delhi’de olduğu gibi yaylar yapıllarına göre “tımarlı” ve “sağrılı” yaylar olmak üzere ikiye ayrılırdı. Tımarlı yaylar, rutubete karşı hassas olan sinir kısmının üzerine kayın ağacı kabuğu konularak yapılırdı. Sağrılı yaylar ise sinirin üstüne atın sağrı derisi kaplanarak elde edilirdi⁴⁴⁵⁴.

el-Câhiz Türklerin yay ve kiriş kullanımı hakkında “Türk suvâirleri iki, üç yay ve bu kadar kiriş taşımayı öğrenmişlerdir” demektedir⁴⁴⁵⁵.

Fahr-i Müdebbir “Üstatlar eğer biri hatayla düşerse diğeri onun yerini alsın diye her bir yaya iki kiriş ve her kirişe iki engoştivâne koymuşlardır” demektedir⁴⁴⁵⁶. Dolayısı ile askerlerin yanlarında yedek kiriş ve kirişler üzerine sabitlenmiş başpâre (müstakil gez) taşıdıkları anlaşılmaktadır.

Delhi Türk Sultanlığı devri ana kaynaklarında yay kiriş anlamında Farsça zih (زه کمان/زه)⁴⁴⁵⁷ ve pey-piy (پی: sinir = kiriş)⁴⁴⁵⁸ ve Arapça veter (وتر)⁴⁴⁵⁹ kelimeleri kullanılmaktaydı. Fakat en çok zih kelimesi kullanılmaktaydı. Bununla birlikte zih kelimesi aferin anlamına da gelmekteydi. Nitekim Emîr Husrev-i Dihlevî’nin zih (kiriş) ve zih (aferin)/zihî (aferin) kelimelerini kullanarak yazdığı bir mısra şudur:

Aferin (zehî) ok ve aferin (zehî) başparmak ve aferin kiriş (zehî zeh)/

Bir aferin oka ve bir aferin başparmağa ve bir aferin kirişe⁴⁴⁶⁰.

Fahr-i Müdebbir, en iyi kirişin gergedan derisinden yapıldığını, bu kirişin sesinin diğer kirişlerin hepsinden, at, antilop ve geyik derisinden yapılma kirişlerin seslerinden ayırt edildiğini bildirmektedir⁴⁴⁶¹. Böylece gergedan, at, antilop ve geyik derisinden ve inek sinirinden kirişler yapıldığı ortaya çıkmaktadır. Fakat en makbulünün gergedan derisinden yapılan kiriş olduğu ve makbul olmasının bir nedeninin de çıkardığı ses olduğu meydana çıkmaktadır. Müellif, ayrıca yay ve yay kirişi yapmak

⁴⁴⁵⁴ Mehmet Zeki Kuşoğlu, a.g.e., s. 87, 91; Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 187.

⁴⁴⁵⁵ Ramazan Şeşen, *El-Cahiz ve Türklerin Faziletleri*, s. 84.

⁴⁴⁵⁶ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 245.

⁴⁴⁵⁷ *İ’câz-i Husrevî*, III Risale, s. 96, V. Risale, s. 42, 43; *Besâtînu’l-uns*, s. 118, 196, 233.

⁴⁴⁵⁸ *Tuğlûknâme*, s. 46.

⁴⁴⁵⁹ Bedr-i Çâçi, s. 289; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 176b (kenar).

⁴⁴⁶⁰ زه کمان و زه تیر و زه شست و زه Bkz. *İ’câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 43.

⁴⁴⁶¹ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 245.

için inek siniri de kullanıldığını bildirmektedir⁴⁴⁶². Böylece yayın dış kısmının sinirle kaplamasında ve yayın parçalarının birbirine yapıştırılmasında kullanılacak tutkalı yapmak için de inek sinirinden istifade edildiği ve bazı kirişlerin de inek sinirinden yapılmakta olduğu meydana çıkmaktadır.

Emîr Husrev-i Dihlevî, av sahnelerini anlattığı bir bölümde kullanılan sağlam yayları kısa hâneli (kabza ile kulak arasında kalan kısım) ve uzun kulaklı (köşe: kiriş bağlanan geri doğru kıvrılan kısım) olarak nitelemektedir:

Yap kirişi muhkem yapımlı yay misli * Kısa hâneli ve uzun kulaklı⁴⁴⁶³.

Emîr Husrev-i Dihlevî, bir beytinde kötü kirişin hem okçuyu sarstığını hem de yayı bozduğunu dile getirmektedir:

Kötü kirişli yay bedeni⁴⁴⁶⁴ sarsar * Yayını baştan aşağı bozar⁴⁴⁶⁵.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde bilinen ve kullanılan yaylar hakkında Fahr-i Müdebber şu bilgileri vermektedir: “Yaylar birkaç çeşittir. Çâcî (Şaş; Taşkent), Harezmî, Pervaneçî, Ğaznîçî, Lûhurî (Lahorî), Korûrî/Kerûrî, Hendevî (Hindî) ve Kûhî (Dağlık) ama Çâcî yayı hızlı gider ve Mâverâünnehir halkı onu kullanır⁴⁴⁶⁶. Harezmî yayının küçük hânesi (خانه)⁴⁴⁶⁷ uzun köşesi⁴⁴⁶⁸ olur ve atın sırtından zırhı söker. [Kirişi] dokumayıp düğümlerler ve kiriş kalın olur⁴⁴⁶⁹ ve hadeng oku da kalın olur... Pervaneçî, Ğaznîçî, Lûhurî ve Korûrî/Kerûrî yayları okçular tarafından tercih edilirler. Keman-i kûhî (کمان کوهی: dağ yay), Şîrhî (شیرهی), Enbârân (انباران), Behrûç (بهروج), Pençgîr (پنجهگیر) dağlık bölgelerinde yaparlar. [Kuhî yayının]⁴⁴⁷⁰ tamamını “geyik ve dağ keçisi

⁴⁴⁶² *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 424.

⁴⁴⁶³ Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Heşt Beheşt*, vr. 107b.

⁴⁴⁶⁴ Tam okunaklı değil کامت kelimesi قامست gibi de okunuyor.

⁴⁴⁶⁵ Bkz. *Tuğluknâme*, s. 46.

⁴⁴⁶⁶ Türkiye Selçuklu hükümdarı Alâeddin Keykubâd'ın Selçuklu tahtına oturduğu sırada elli silahdârın ellerinde Şam ve Çaç/Şaş (Taşkent) yapısı yaylar tuttukları görülmektedir. Yine aynı dönemde Harran Kalesi'nin fethinden sonra (1235) ele geçen silahlar arasında “gözün hiçbir zaman benzerini göremeyeceği Çaç/Şaş (Taşkent) yayları'nın cephanes ve silahhâne (zerredhâne) defterine işlendiği kaydedilmektedir. Bkz. Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 189.

⁴⁴⁶⁷ Hâne (خانه): Okun yerleştirildiği yay deliğidir. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 899.

⁴⁴⁶⁸ Gûşe (گوشه): Yay kirişinin kendisine dolandığı veya kiriş halkasının asıldığı yerler. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1958.

⁴⁴⁶⁹ Daha önce de belirtildiği gibi Türkler, kirişin daha sağlam ve kuvvetli olması için boğumlu yay kirişi kullanırlardı. Bu yüzden bu kirişe “boğma kiriş” denilmekteydi. Bkz. Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 186.

⁴⁴⁷⁰ Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s. 47.

boynuzundan” (از شاخ نخجیز و بز کوهی)⁴⁴⁷¹ yaparlar. Hiç tahta kullanılmamalıdır. İyi isabet eder/iyi gider. Kemân-i Hindevî (کمان هندوی: Hindû yayı)⁴⁴⁷² mızrak kamışı/bambu (نی نیزه)ndan olur ve yayın kirişi de mızrak kamışı kabuğundan olur. Oku çok uzağa gitmez ama yakından ağır yaralar. Hindû yayı oku Geze (گزہ/گرہ)⁴⁴⁷³ Kabilesinde/bölgesinde⁴⁴⁷³ daha çok boynuzdan olur.”⁴⁴⁷⁴ Emîr Husrev-i Dihlevî ise kemân-i ney (کمان نی) adı verilen kamıştan yapılan yayların varlığını⁴⁴⁷⁵ ve tîr şeh (تیر شه) adı verilen özel bir ok çeşidini atan “kemân-i bolend” (کمان بلند) denilen uzun yayların varlığını haber vermektedir⁴⁴⁷⁶. Tâcuddîn Debîr de benzer bir şekilde -uzun menzilli- “menzil okları” (tîr-i pertâbî) fırlatan “bolend kemân” (بلند کمان: uzun yay)dan bahsetmektedir⁴⁴⁷⁷.

Gıyâseddîn Şâh Tuğluk devrinde Tâcuddîn Debîr, bu yaylara ilave olarak artan Moğol etkisiyle bir de kemân-hâ-yi Tatârî (تاتاریهیکمان: Tatar yayları)⁴⁴⁷⁸den bahseder. Emîr Husrev-i Dihlevî de kemân-i Tâtârî diye adlandırılan Moğol yaylarından bahsetmektedirler⁴⁴⁷⁹.

Kaynaklardan derlenen bu veriler değerlendirildiğinde Delhi Türk Sultanlığı devrinde pek çok yay çeşidinin bilinip kullanıldığı ve eski Türk geleneğine uygun olarak yaylarda burkulmuş kiriş kullanıldığı ve zırh sökücü kalın hadeng okları için de böyle kirişlere ihtiyaç duyulduğu ortaya çıkmaktadır. Bunun yanında sağrılı ve tımarlı yaylar kullanıldığı görülmektedir. Hintlilere, Moğollara ve diğer milletlere ait çeşitli yayların da kullanıldığı görülmektedir.

Fahr-i Müdebber uzun [kompozit] yayın önemi hakkında şu bilgileri vermektedir: “Eğer okçu iyi, yayı uzun ve “Behram şets”i (شست بهرام: Behrâm zehgîri)

⁴⁴⁷¹ Hintliler tarafından geyik boynuzundan yapılan yaylar kullanıldığı Bir Hint kroniği olan olan *Râjataranggini*’de de belirtilmektedir. Bkz. *Râjataranggini*, by Jogesh Chunder Dutt, III, s. 221.

⁴⁴⁷² Bu yay ‘kemân-i Hind’ (کمان هند) şeklinde de anılmaktadır. Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Rubâ’îyât*, vr. 826a (kenar).

⁴⁴⁷³ Geze (گزہ): bir çeşit ok ve temren, گزہ/گرہ: Hindistan’da bir kabile ismi. Bkz. *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 243.

⁴⁴⁷⁴ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 242-243; Ali Athar, a.g.e., s. 47.

⁴⁴⁷⁵ *İ’câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 42.

⁴⁴⁷⁶ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 165b-166b (kenar).

⁴⁴⁷⁷ *Besâtînu’l-uns*, s.131.

⁴⁴⁷⁸ *Besâtînu’l-uns*, s.219.

⁴⁴⁷⁹ *İ’câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 239.

bilirse [kullanabilirse/olursa] zırlı fil ve çelik tulga (hûd-i pûlât) üzerine atsa [da] geçirir (deler).⁴⁴⁸⁰

Fahr-i Müdebbir'in uzun yay hakkında verdiği bilgilerden, bazı kompozit yayların diğerlerinden daha uzun imal edildiği sonucu çıkmaktadır. Fahr-i Müdebbir'in daha önceki ifadelerinden söz konusu uzun yayın, uzun köşeli ve küçük hâneli Çâçî yayı olduğu ve bu yayı çok iyi okçuların kullanabildiği sonucuna varılabilir. Ve bu yayın özellikle zırh sökmede, delmede kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde farklı sertlik derecelerinde yaylar kullanılmaktadır. Asker adaylarının sert yayları çekebilmesi iyi okçuluğun alâmetlerindendir ve bu beceri savaşçıların maaşına da yansımaktadır⁴⁴⁸¹. Yayın serliği arttıkça okun gideceği mesafenin ve zırh delmedeki etkisinin de artacağı aşîkârdır.

Dönemin ana kaynaklarında yer alan bazı beyit ve ifadeler yayların yapısı hakkında önemli bilgiler sunmaktadırlar. Tâceddîn Hasan Nizâmî, Emîr Husrev-i Dihlevî ve Bedr-i Çâçî'nin yay hakkındaki bazı beyit ve ifadeleri aşağıda sunulmaktadır:

Yaylar sert ve tirkeşler ok dolu *Kamışlık arslanı gibi av hayvanı sürü⁴⁴⁸² sü⁴⁴⁸³.

Söyledin sana yadigar bir yay vermemi * Senin yayını verene kadar yadigar kaldım.

Yukarıdaki beytin devamında ilerleyen satırlarda: Yayın hafif olanın makbul olduğu belirtilmekte ve peşinden yadigar cinsinden vermemi istedi böyle vermesin ki yadigar kalsın denmektedir⁴⁴⁸⁴.

Okunun düşmanın hatırını sorduğunu gören yay * Her dem hâne'den dışarı çekiyordu onu [oku] girişinden⁴⁴⁸⁵.

⁴⁴⁸⁰ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 244.

⁴⁴⁸¹ İbn Battûta, II, s. 593.

⁴⁴⁸² Kâh (گاه/كله: saman) adı diğer bir nüshada kelle/gele (كله: baş/sürü) olarak geçmektedir. Kâh (saman)a nazaran gelle (sürü) anlamı daha uygun düşmektedir. Bundan dolayı, bu kelime sürü anlamında tercüme edildi.

⁴⁴⁸³ گمان ها سخت و ترکش ها پر از تیر * چون شیران نیستان گاه/كله نخچیر Bkz. *Tuğluknâme*, s. 43.

⁴⁴⁸⁴ گفتم بیادگار گمانی دهم ترا * تا دادن گمان توام یادگار ماند Bkz. *İ'câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 42.

Yayını kirişinden ve kabzadan dışarı çıkarıyor⁴⁴⁸⁶ * Ki savaş gününden ok düşmanın hatrını sorsun diye⁴⁴⁸⁷.

Husrev Behrâm nesepli ülke alan şah * Ey ok tüyü yayınının ‘zağ’ının sihrini kanatlandı⁴⁴⁸⁸.

Eman tavusu, avcı kuşun cilvesinden durdu (donda) ve yayın ‘zağ’ (köşesi)ı gibi köşeye çekilmiş idi/inzivaya çekilmiş idi⁴⁴⁸⁹.

Onun önünde Türk semasıdır teylesânın⁴⁴⁹⁰ maviliği * Ham/mat gümüşten yayı ve pişmiş altından miğferi⁴⁴⁹¹.

Yay ile ilgili yukarıdaki beyitlerden ve dönemin müelliflerinin diğer bazı mensur eserlerinde yer alan diğer bazı ifadelerden yaylar hakkında şu bilgiler öğrenilmektedir: 1. Emîr Husrev-i Dihlevî, yayların [bir önceki kuşaktan] yadigâr kalacak kadar sağlam yapıldığını, hafif yayların makbul olduğunu bildirmektedir. 2. Yayın sertlik derecesinin önemli olduğunu belirtmektedir. 3. Yayın kabzası ve kulakları arasındaki bölge için hâne-i kemân (خانه کمان) ve hâne-i kavs (خانه قوس) tabirlerini kullanmaktadır⁴⁴⁹². 3. Emîr Husrev-i Dihlevî, “zâğ” (زاغ: karga)⁴⁴⁹³, zâğ-i kemân (زاغ کمان)⁴⁴⁹⁴ ve “yayın kirişi zâğ (karga) ile” (زه کمان با زاغ: zeh-i kemân bâ zâğ) ifadeleri ile; Tâcuddîn Debîr, “yayın köşesi (zâğ) gibi köşeye çekildi” ifasi ile “zağ” adının yayın kiriş bağlanan köşeleri anlamında kullanıldığını göstermektedirler⁴⁴⁹⁵. 4. Bedr-i Çâçî “ham/mat gümüş yay” (نقره خامش کمان: nokre-yi hâmeş-i/hâmoş-i kemân)dan bahsetmektedir. Bu yay, muhtemelen Muhammed Şâh Tuğluk devri muhafız alayının törenlerde taşıdığı bir çeşit gümüş kaplı yay veya gerçekten de gümüşten yapılmış sembolik bir yay olmalıdır. 5. Bedr-i Çâçî devrin diğer müellifleri gibi yay kabzası ile yayın kulakları arasındaki kısım için hâne (خانه) adını kullanmaktadır. 6. Bir beytinde yayın kiriş bağlanan köşeleri anlamında zâğ yani karga tabirini kullanmaktadır. 7.

⁴⁴⁸⁵ Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 252. چون کمان دید که دلجوی عدو شد تیرت * هر دم از خانه برون میکشش از پی آن

⁴⁴⁸⁶ Muhtemelen burada kurulmadan önce ters konumda olan yaya kiriş takılması ve yayın kurulması anlatılmak istenilmektedir.

⁴⁴⁸⁷ Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 318. کمانش از پی آن میکند ز خانه برون * که روز معرکه دلجوی دشمنان شد تیر

⁴⁴⁸⁸ Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 319. شه اقلیم ستان خسرو بهرام نسب * ای پر تیر سحر زاغ کمانت را بال

⁴⁴⁸⁹ Bkz. *Besâtînu'l-uns*, s.219. طاووس امان از جلوه باز ستاده و ماننده زاغ کمان گوشه گرفته بود

⁴⁴⁹⁰ Bir tür önu açık giysi, taylesan. Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 416.

⁴⁴⁹¹ Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 201. پیش در او آسمان ترکی است ازرق طیلسان * از نقره خامش کمان و ز زر پخته مغفرش

⁴⁴⁹² *Kiranu's-sa'deyn*, s. 33.

⁴⁴⁹³ *Î'câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 43, III. Risale, s. 98 vd.

⁴⁴⁹⁴ *Î'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 69; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Nihayetü'l kemal*, s. 211.

⁴⁴⁹⁵ Bkz. *Î'câz-i Husrevî*, III. Risale, s. 96. و ماننده زاغ کمان گوشه گرفته بود

Tâceddîn Hasan Nizâmî, benzer bir şekilde “zâğ-i kemânın gürültüsünün korkusundan altın işlemeli haymeyi (çadırı) bıraktı”⁴⁴⁹⁶ ve “yayın zâğından can alan kartalı [oku] sürdürü”⁴⁴⁹⁷ ifadelerine yer vermektedir. Böylece zâğ denilen kısmın atış sırasında yaydan çıkan sesin şiddetine tesir ettiği öğrenilmektedir. Söz konusu sesin ise düşman üzerinde olumsuz yönde bir psikolojik etki uyandırdığı ifade edilmektedir.

Zağ terimi yayın köşesi (کمان گوشه: gûşe kemân), [kulakları] anlamına gelmektedir⁴⁴⁹⁸. Zâğ, eskiden yayın her iki köşesine monte edilen siyah dal parçasına denmekteydi⁴⁴⁹⁹. Karga denmesi de söz konusu rengi ve sesinin düşman üzerindeki olumsuz etkisi ile alakalı olmalıdır. Sonuç olarak, ok atarken iyi ses çıkaran yayın makbul olduğu ve bu hususta zâğ kısmının büyük bir tesiri olduğu anlaşılmaktadır. (Yayın kısımları için bkz. Ek XXIV ve Ek XXV)⁴⁵⁰⁰.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde yay başının dış kenarı kemik ile kaplanmakta ve kemiğin dışına ise deri çekilmekte ve buna da zâğ denmekteydi. Emîr Husrev-i Dihlevî’nin şu cümlesi buna delil olarak gösterilebilir: “Üzerine ham deri çekilmiş, yapılmış bir kemiğim var ki ne zâğ yapılabilir ne de hümâ yapılabilir.”⁴⁵⁰¹

Osmanlı Devleti devrindeki uygulama, Delhi Türk Sultanlığı devrindeki uygulamaya ışık tutmaktadır. Bu devirde yayın iki ucunda giriş bağlamak üzere açılan kertiğe bağlanan ilmek tiftiklenip açılmasın diye, kertiğin içine, yanlardan taşacak şekilde yerleştirilen deri parçasına zağ denmektedir. Yine birçok örnekte, yay başının dış kenarına, kertikle uç arasına kemik veya fildişi bir parça konulduğu görülür. Bu kısımlar yay başını zedelenmekten korumaktadırlar⁴⁵⁰².

4.5. TATAR YAYI (ARBALET, ÇARH, ZENBÜREK)

Arbalet adıyla meşhur silahın Avrupa ve İslâm dünyasında pek çok adı bulunmaktadır. Kundaklı yay veya tetikli yay diye de anılan bu silahın diğer adları

⁴⁴⁹⁶ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 279.

⁴⁴⁹⁷ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 297.

⁴⁴⁹⁸ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 1184.

⁴⁴⁹⁹ Bedr-i Çâçî, s. 516.

⁴⁵⁰⁰ Kompozit Yay Terminolojisi (Çizim ve açıklayıcı grafik), EK XXIV ve Kompozit Yay Terminolojisi: Hindistan Kompozit yaylarının üst kolu ve zağ/siyah, Ek XXV.

⁴⁵⁰¹ استخوانی ساخته دارم در خام کشیده که نه زاغ را کار آید و نه همای را بکار آید Bkz. *İ’câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 224.

⁴⁵⁰² Ünsal Yücel, *Türk Okçuluğu*, s. 265.

İngilizce cross-bow, Farsça kemân-i çarh (کمان چرخ)⁴⁵⁰³, Arapça kavsu'r-ricl (ayak yayı⁴⁵⁰⁴: ayakla kurulan yay)⁴⁵⁰⁵, Arapça, Farsça ve Türkçede Arapça arı (zenbûr) adına Farsça küçültme eki olan -ek- eklenerek türetilen zenbûrek (زنبورک) adı ile de anılmaktaydı⁴⁵⁰⁶. Bununla birlikte zenbûrek/zenberek kelimesi ilerleyen dönemde farklı bir anlam kazanmıştır⁴⁵⁰⁷. Tatar yayı okları ise tîr-i çarh (تیر چرخ)⁴⁵⁰⁸ ismi ile anılmakta idi⁴⁵⁰⁹.

Arbalet denilen kundaklı yayı kullanan savaşçılar genel olarak “çarh-endâz” (چارخ انداز: arbaletçi) adı ile anılmaktaydı⁴⁵¹⁰. Bu arada çarh-endâz adı, “çarh-endâzân” (چارخ اندازان) şeklinde çoğul olarak kullanıldığında aynı zamanda mahir okçular anlamına da gelmekteydi⁴⁵¹¹.

Arbalet/Tatar yayı fikri nasıl doğdu? Bu silah nasıl bir silahtı? Kompleks yaydan daha iyi bir düzeye, mekanik hile olmaksızın ulaşılamaz. Yay imalatçıları da muhtemelen M.Ö. IV. yy. civarında, ama M.Ö. II. yy.dan kesinlikle önce⁴⁵¹², bu hileye başvurarak Çin’de ilk Tatar yaylarını (arbalet) ürettirler. Tatar yayı, zor esneyen bir yayın, kundak adı verilen uzunlamasına bir tahtaya ya da metal parçasına monte edilmesiyle elde edilir. Yayın kirişi doğrudan elle değil, çeşitli biçimlerde kurulabilen çarklı bir alet yardımıyla gerilirken, germe gücü olarak kimi zaman bacaklardan ya da sırt kaslarından yararlanılabileceği gibi en sert yaylar için palanga ya da benzeri bir mekanik bir aletten de faydalanılabilir. Çoğunlukla metalden yapılan ok kundaktaki bir oyuga yerleştirilir ve kirişin yanındaki kertikle desteklenir. Bu özel ok, normal oktan

⁴⁵⁰³ *Dîvân-i Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân*, s. 509; *İ’câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 41, II. Risale, s. 76.

⁴⁵⁰⁴ Ayak Yay/Çarh/Zembererk/Arbalet: Ayak yardımıyla kurulan kolları çelikten yapılmış harb yayı, arbalet. Gövdesi tüfenk biçimindedir. Kirişi çekilerek tetik çengeline takılır, ok kundak üzerinde bulunan oluğa (mecrâ) yerleştirilir. Tetik çekilince kiriş kurtulup oku atar. Bkz. Mehmet Zeki Kuşoğlu, a.g.e., s. 61, 63, 97; Altan Çetin, a.g.e., s. 219.

⁴⁵⁰⁵ Zeki Tez, a.g.e., s. 110.

⁴⁵⁰⁶ *Âdâbü’l-harb ve’s-şecâ’a*, s. 424; Zeki Tez, a.g.e., s. 110.

⁴⁵⁰⁷ Topun icadından sonra, deve sırtında sabitlenmiş olarak taşınan ve deve sırtından kullanılan hafif toplar da bu ad ile anılmışlardır. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 1208.

⁴⁵⁰⁸ Tîr-i çarh ayrıca Utarit gezegeni, Merkür seyyaresi anlamlarına da gelmektedir. Bkz. *Ferheng-i Fârsî be Türkî-yi İstanbulî*, s. 334.

⁴⁵⁰⁹ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 297; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 162a-167a (kenar); Emîr Husrev-i Dihlevî, *Bakiye-i nakiye*, vr. 321b; *İ’câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 96, 175, 194, III. Risale, s. 4, V. Risale, s. 43, 146; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 162a-167a (kenar).

⁴⁵¹⁰ Şerefeddîn ‘Alî Yezdî, *Zafernâme*, I, s. 125; Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 346.

⁴⁵¹¹ Çarh endâzân (چارخ اندازان): “Mahir okçular”, silahşör anlamına da gelmektedir. Bkz. Mîr Cemâleddîn Huseyin b. Fahreddîn Hasan İncü Şîrâzî, *Ferheng-i Cihângîrî*, I, Rahîm ‘Affî, Çâphâne-yi Dâneşgâh-i Meşhed, Meşhed H.Ş. 1351/1980, Çâp-ı Dovvom, s. 935 ve bu sayfada Şeyh Sadî’den alıntı yapılarak verilen üçüncü açıklama notu.

⁴⁵¹² Tatar yayı ile mancınık, Çin’in M.Ö. 221’de birleşmesinden önce keşfedildi. Bkz. Kenneth Chase, *1700’e kadar Ateşli Silahlar Tarihi*, çev. Füsün Tayanç, Tunç Tayanç, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 41.

daha kısadır ve standart bir oktan daha geniş olmasa da, uca doğru ince, kık kısmına doğru ise daha enlidir. Rüzgâr direnci göz önünde bulundurularak hiç tüy takılmayabilir de. Geniş kuyruk kısmı temrenden daha enli olduğu için havada düz yol alır ve böylece daha etkin bir isabet kaydeder. Yay kirişi, oku fırlatmak için tetik benzeri bir tür düzeneği kullanır⁴⁵¹³. Görüldüğü üzere, Tatar yayı, manivelalar, çarklar ve çelikten imal edilmiştir. Tam anlamıyla bir makinedir⁴⁵¹⁴.

West Point'te bulunan A.B.D. Askerî Akademisi Müzesi'nde XIV. yy.dan kalma bir Fransız Tatar yayı bulunmaktadır. Bu silah, Tatar yayının büyüklük ve ölçüleri hakkında genel bir bilgi verebilir: Bu silahın bir metreden uzun bir yayı, ama bir metreden daha kısa bir kundağı ve 38 cm. [dirsek uzunluğunda] uzunluğunda okları vardır⁴⁵¹⁵.

Arbalet okları demir ve pirinçten yapıldı. Başparmak kalınlığındaki bu oklar, arka arkaya duran iki kişiyi öldürebilir, zırhlı elbiseleri ve taş duvarları delebilirdi⁴⁵¹⁶.

Tatar yayının en önemli avantajlarından birisi de, acemi bir askerin bile bu silahı kolayca kullanılabilecek şekilde eğitilebilmesi, yani pratik bir silah olmasıydı⁴⁵¹⁷. Tatar yayı kullanıcısı kirişi kurarken bayağı bir güç sarf eder, ama kundağı indirip de tetiği sıkıştırırken dinlenebilirdi. Eğer uzaktaki bir hedefe nişan alıyorsa, yukarı kaldırmak zorunda olduğu kundak görüşünü biraz daraltacaktır, ama yine de katlandığı sıkıntı piyâde tüfeğiyle nişan alan modern bir askerden daha fazla değildi⁴⁵¹⁸.

Arbaletin söz konusu avantajları ve fazla talim gerektirmemesi nedeniyle XII. yy.da Avrupalı okçuları arbaletçiler teşkil etmeye başlamıştı. Bu silah avam sınıfından talimsiz askerlerin uzun menzilli bir tehdit teşkil etmesini mümkün kılıyordu. İsabetlilik nişan almaktan ziyade yayın mekanizması ile sağlandığı için talim sadece arbalet kullanmayı öğrenmekten ibaretti⁴⁵¹⁹.

⁴⁵¹³ Alfred W. Crosby, *Ateş Etmek (Tarihte Fırlatma Teknolojileri)*, çev. Aybek Görey, Kitap Yayınevi, 2003 İstanbul, s. 73.

⁴⁵¹⁴ Alfred W. Crosby, a.g.e., s. 76.

⁴⁵¹⁵ Alfred W. Crosby, a.g.e., s. 75.

⁴⁵¹⁶ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 350.

⁴⁵¹⁷ Alfred W. Crosby, a.g.e., s. 75.

⁴⁵¹⁸ Alfred W. Crosby, a.g.e., s. 75-76.

⁴⁵¹⁹ Kelly Devries vd., *Dünya Savaş Tarihi (Haçlı Seferleri 1097-1444)*, V, s. 80.

Bir Memlûk devri eseri olan *Kitâb fî 'ilm en-Nuşşâb*'da okçunun yay kullanırken dikkat etmesi gereken şeyler hakkında anlatılanlar bileşik yay kullanmanın zorluğunu ve arbalet kullanmanın kolaylığını net bir şekilde ortaya çıkarmaktadır. Buradaki bilgiler şöyle hûlasa edilebilir: Okçunun vücudundaki 32 noktadan 18'ini kasmaı, 11'ini gevşek tutması gerekir. Bu kurallara uyulmazsa okun hızını azaltır ve uzağa gitmesini önler. Kirişin sol omuz, yanak, sakal, meme başı, sağ elin işaret parmağı, sağ elin başparmağına çarpmasına neden olur. Okçuların sol elinin başparmağının yarılması, sağ elin başparmağının yarılması, sağ elin başparmağındaki tırnağın uzunlamasına yarılması, elinin çeşitli yerlerinin su toplaması, göverme ve sağ kolda, sol kolda, bütün vücutta ve başta titreme gibi çeşitli bedenî hasarların doğmasına yol açar⁴⁵²⁰.

Arbalet silahının söz konusu bütün avantajlarına rağmen bazı zaafıları da vardı. Arbaleti kurması zaman alıyordu. Silahını kurması zaman alan arbaletçi, kuşatma savaşlarında çok daha etkiliydi; silahını doldururken geniş bir kalkanın (pavise) muhafazasına muhtaçtı⁴⁵²¹. Ama gücü ve fırlattığı okun hem ağırlığı hem de hızı, söz konusu açığı kapamaktaydı. Büyük bir Tatar yayı 550 kilogramlık çekiş gücüne ve 420 metrelik bir menzile ulaşmaktaydı. Hatta Çinliler daha da ileri giderek arka arkaya atış yapabilen Tatar yayı imal etmişlerdi. Bu tip Tatar yaylarında, kundağın hemen yanında bulunan bir şarjörde depolanan oklar atış yaptıkça, boşalan kundak yarığına düşerek, atışa hazır hale gelmekteydi⁴⁵²². Arbaletçilerin daha çok kuşatma savaşlarında yer almasının sebebi kuşatmacıların saldırıya çok açık olmaması ve arbaletçinin yayını kurarken daha rahat ve güvenli hareket edebilmesiydi.

M.Ö. IV. yy.da Çin'de geliştirilen ve Avrupa'da Roma çağının sonlarında ortaya çıkan Tatar yayı, Orta Çağ süresince İtalya'da yetkinleştirilmiş ve XI. yüzyılın sonlarına doğru Avrupalı yaya askerlerce yaygın şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Tatar yayı, uzun yaya oranla daha keskin bir atışa olanak sağlıyordu ve uzun mesafelerde daha güçlü bir çarpma etkisine sahipti. Bunun sonucu olarak şövalyeler

⁴⁵²⁰ *Kitâb fî 'ilm en-Nuşşâb*, s. 214, 217.

⁴⁵²¹ Matthew Bennett vd., *Dünya Savaş Tarihi (Orta Çağ 500-1500)*, I, s. 59.

⁴⁵²² Alfred W. Crosby, a.g.e., s. 76.

koruyucu giysilerini her seferinde biraz daha sağlamlaştırmak zorunda kalmışlardı⁴⁵²³. Arbaletler 300 m.'ye kadar etkili olup attığı zırh delici oklar karşısında örme zırhlar yetersiz kaldığından, çare olarak önce örme zırhın halkaları küçültüldü ve zırhlar çift kat halinde kullanılmaya başlandı. Bu da yetersiz kalınca, örme zırhın zayıf bölgeleri çelik levhalarla güçlendirildi⁴⁵²⁴. 1250-1350 arası dönemde zincîr örgülü zırhtan, daha kalın ve daha ağır olan metal levhali zırha geçildi⁴⁵²⁵. Muhtemelen Tatar yayı (arbalet) kullanımı Müslümânlarda da aynı etkiye yol açarak daha sağlam zırhlar kullanılmasına yol açtı. Nitekim Müslümânlarda mevcut olan iki kat zırh giyme geleneği bununla alakalı olabilir.

Tatar yayı oklarının etki olarak delici, parçalayıcı, yakıcı, yangın çıkarıcı özellik taşıyan çeşitleri, bu çeşitlere bağlı olarak irili, ufaklı büyüklükte olanları vardır⁴⁵²⁶.

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda arbalet kullanımının daha iyi anlaşılabilmesi için İslâm dünyasında arbalet kullanımına bir göz atmak gerekmektedir. Abbâsîler 806'da İstanbul'u almak üzere savaşa giriştiklerinde en önde, okçu ve arbaletçiler yer alıyordu⁴⁵²⁷. Gazneliler devri eseri olan *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*'da kemân-i çarh (کمان چرخ: Tatar yayı) kullanıldığı bildirilmekte ve bu silahın sert bir yay olmasından dem vurulmaktadır⁴⁵²⁸. Böylece Gazneliler devrinde Tatar yayı da denilen arbaletlerin kullanılmakta olduğu ortaya çıkmaktadır. Cengiz Han döneminde Moğolların Nişabur kuşatmasına 3.000 "çarh-endâz" (چرخ انداز: arbaletçi)⁴⁵²⁹ götürüldüğü görülmektedir⁴⁵³⁰. Bununla birlikte İslâm ordularında XII. yy.ın ortalarından önce arbalet kullanımı yaygınlaşmış değildir⁴⁵³¹. İran'a yönelen Hülagu

⁴⁵²³ Zeki Tez, a.g.e., s. 165; Ayrıca Tatar yayının Hristiyanlar arasında, birbirine karşı kullanımının yasaklanması için bkz. Alfred W. Crosby, a.g.e., s. 76.

⁴⁵²⁴ Zeki Tez, a.g.e., s. 125.

⁴⁵²⁵ Zeki Tez, a.g.e., s. 165; Alfred W. Crosby, a.g.e., s. 76.

⁴⁵²⁶ T. Nejat Eralp, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silâh Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silâhlar*, s. 87.

⁴⁵²⁷ Zeki Tez, a.g.e., s. 206-207.

⁴⁵²⁸ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 509.

⁴⁵²⁹ Her ne kadar bu olayı aktaran Erhan Göksu, 3000 'çarh endâz' (چرخ انداز: arbaletçi) kelimesini mancınık olarak çevirse de 3.000 mancınık götürülebilmesi pek mantıklı ve mümkün görülmemektedir. Çarh kelimesinin arbalet ve ballista anlamlarında da kullanıldığını belirtmek gerekir.

⁴⁵³⁰ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silâh*, s. 346.

⁴⁵³¹ Zeki Tez, a.g.e., s. 110.

Han'ın emrine 1252 yılında, Karakurum'dan Çinlilerden 1.000 hânelik mancınıkçı, neftendâz ve çarh-endâz (چرخ انداز: arbaletçi) gönderilmişti⁴⁵³².

Türkiye Selçuklu, Memlûk ve Osmanlı askerlerinin de arbalet kullandıkları bilinmektedir. Örneğin Anadolu Sultanı [Alaeddîn Keykubâd] ve müttefiki Memlûklu Melik Eşref ordularının Ahlat kuşatması sırasında bir tepenin üzerinde saf tuttıkları ve suvâri ve piyâdeden neft atıcıların ve çarh atıcılar (arbaletçi)in manda [dersinden yapılmış] kalkanları⁴⁵³³ ile suvâri ve piyâdelerin önünde durdukları görülmektedir⁴⁵³⁴. Dolayısı ile bu savaşta curk diye adlandırılan ateş atan arbaletlerin de kullanıldığı görülmektedir. Anlaşılan odur ki İslâm dünyasında arbaletçiler aynı Avrupa'da olduğu gibi silahlarını kurarken sağlam ve geniş kalkanların arkasına gizlenmektedir. Bunun sebebi daha önce de izah edildiği gibi arbaleti kurmanın zaman alması ve bu esnada arbaletçinin savunmasız kalmalarıdır. (Arbaletçiler tarafından geniş kalkan kullanımı için bkz. Ek XXXIII)⁴⁵³⁵.

Haçlı seferleri sırasında arbalet hem Müslümânlar hem de Haçlılar tarafından kullanılmaktaydı. Türklerin ayrıca at sırtından ok atabildikleri hafif bir arbalet geliştirdikleri görülmektedir⁴⁵³⁶.

At sırtında kullanılabilen hafif arbalet ve bu silahı kullanan suvâri sınıflarına dair Delhi Türk Sultanlığı coğrafyası ve yakın çevresi ile alakalı olarak şu malumatlara ulaşılmaktadır:

Selçuklular devrinde, Haçlı seferleri sırasında Türklerin at sırtından ok atabildikleri hafif bir arbalet geliştirdikleri görülmektedir⁴⁵³⁷. Mısır Memlûk Devleti devrinde 1250-1260 yılları arasında arbaletli suvârilerin bulunduğunu gösteren British Museum'da bulunan bir emaye cam şişe üzerinde at sırtında arbalet ile avlanan bir

⁴⁵³² *Târîh-i Elfi*, VI, s. 3938.

⁴⁵³³ Sayın Mürsel Öztürk, çevirisinde neftendâz ve arbaletçilerin kazılan siperlere yerleştirildiğini yazmaktadır. Fakat burada siper ile kastedilen yere kazılan istihkâmlar değil de kelimenin ikinci anlamı olan kalkandır. Bu husus kelimenin önünde manda sıfatının yer almasından da anlaşılmaktadır. Manda sıfatı nedeniyle bu kısım manda derisinden kalkan şeklinde çevrilmelidir. Bkz. Cüveynî, *Târîh-i Cihan Güşâ*, s. 370.

⁴⁵³⁴ بکز. Cüveynî, *Târîh-i Cihangoşây-i Cüveynî*, II, s. 181.

⁴⁵³⁵ Yanındaki pavisier (geniş pavisier kalkanını taşıyan yardımcı) sayesinde kendini koruyan 15. yy. Fransız arbaletçileri (Çizim), Ek XXXIII.

⁴⁵³⁶ Zeki Tez, a.g.e., s. 167.

⁴⁵³⁷ Zeki Tez, a.g.e., s. 167.

Memlûk suvârisi⁴⁵³⁸ görülmektedir⁴⁵³⁹. Sultan Balaban (1266-1287) döneminde, Moğol Timur (Han) komutasında Nîmrûz vilayetinden gelip Hindistan’a saldıran *suvâre-yi çarh* (سوار چرخ⁴⁵⁴⁰, سواره چرخ⁴⁵⁴¹, سواری چرخ⁴⁵⁴²) birlikleri vardı. Gur Devleti ordusunda şeh-suvâr-i çarh (شہسوار چرخ: arbaletli şövalye)⁴⁵⁴³, Delhi Türk Sultanlığı ordusunda yek-suvâre-yi çarh (یک سواره چرخ: arbaletli tek atlı suvâri)⁴⁵⁴⁴ ve şeh-suvâr-i çarh (شہسوار چرخ: arbaletli şövalye)⁴⁵⁴⁵ sınıfları bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti’nde Tatar oku (zenberek veya zenbûrek) suvâriler tarafından kullanılmaktaydı⁴⁵⁴⁶.

Söz konusu “suvâri çarh” birliklerinin adını oluşturan ikinci kelime yani çarh, yuvarlak ve yuvarlak kalkan anlamına da gelebilir. Bu durumda terkihi yuvarlak kalkanlı suvâri birlikleri olarak çevirmek gerekir. Fakat böyle bir adlandırmaya gerek var mıdır? Zaten bütü suvâriler yuvarlak kalkan taşıyor olmalıdır. Gur, Delhi Türk Sultanlığı ve Racalara ait bakır paralar üzerindeki suvârilerin atlarının terkişinde doğal olarak yuvarlak kalkan taşıdıkları görülmektedir⁴⁵⁴⁷. Bu nedenle yukarıda aktarılan mevcut deliller de düşünüldüğünde söz konusu *suvâre-yi çarh* birliklerinin “Tatar yaylı/arbaletli suvari birlikleri” olması gerektiği ortaya çıkacaktır.

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda hizmet veren piyâde arbaletçilere dair Emîr Husrev-i Dihlevî şu ifadeleri kullanmaktadır: “Hızlı giden piyâdeler, arbalet ok (tîr-i çarh)larını kendilerinden fırlattılar ve uzağa attılar.”⁴⁵⁴⁸

Avrupa’daki gelişmelerden belki de Haçlı seferleri vasıtasıyla etkilenen İlhanlı ve Memlûk ordularında arbalet yoğun bir şekilde kullanılmaya başlandı. Fakat burada Moğolların Çin’i ele geçirmeleri ve bütün İslâm dünyasına yayılmaları dolayısı ile Çin’den gelen etkiyi de göz ardı etmemek gerekir.

⁴⁵³⁸ XIII. Yüzyıl, At Sirtında Arbalet ile Avlanan Bir Memlûk Suvârisi (Emaye Cam Şişe: Fotoğraf), Ek LXII.

⁴⁵³⁹ David Nicolle, “The Iconography of a Military Elite: Military Figures on Early Thirteenth-Century Candlestick (Part II)” *Mamlûk Studies Review*, C. XIX, 2016 Chicago, s. 223; http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?partid=1&assetid=22844001&objectid=239363 (25.02.2018)

⁴⁵⁴⁰ Sîhrindî, s. 46-47; Nizâmuddîn Ahmad, s. 99.

⁴⁵⁴¹ Afîf, s. 141, 441.

⁴⁵⁴² Esterâbâdî, I, s. 293.

⁴⁵⁴³ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 106.

⁴⁵⁴⁴ Afîf, s. 441.

⁴⁵⁴⁵ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 299.

⁴⁵⁴⁶ T. Nejat Eralp, a.g.e., s. 87.

⁴⁵⁴⁷ Forumancientcoins: “Bull & Horseman Jitals”, <https://www.forumancientcoins.com/dougsmith/bh.html> (17.12.2017).

⁴⁵⁴⁸ تیر چرخ پیادگان نیز رو از خیش پرتاب کرده و دور انداخته Bkz. *Î’câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 146.

Memlûklar ve onların rakibi olan İlhanlılar arbaletleri nereden temin etmekteydiler? Cenova noteri Lamberto di Sambuceto tarafından Gazan Han döneminde, 1300 yılı Ağustos ve Kasım ayları arasında düzenlenen bir ticarî belgeye göre şu techizat alınmıştır: Arbaletler (Tatar yayları); miğferler, deriden mamul baldır zırhları, kılıç, kalkan, göğüslük, boyunluk, eldiven zırhı, arbalet için bir gövde⁴⁵⁴⁹. Böylece söz konusu dönemde arbaletler ve onlarla ilgili aksamın ve ayrıca zırh delici arbalet oklarından korunmak için daha muhkem zırhların İtalya'dan ithal edildiği anlaşılmaktadır.

Ağır donanım ve taktiklerinin gereği olarak vücudun daha fazla kısmı, daha etkin bir biçimde korunmalıydı. Levhalı zırhların levhaları genişlemiş ve uzamış, *çehâr-âyine*⁴⁵⁵⁰ adlı zırhın iptidaî modeli ortaya çıkmıştır. Gazan Han, Memlûk ordusundaki ağır donanım seviyesini yakalamak üzere, suvâri birlikleri arasına ok ve arbaletler ile mücehhez piyâde birlikleri yerleştirmiştir. Nevrûz'un Gazan Han'dan kaçışı sırasında, Nevrûz'u takip eden Gazan birlikleri arasında *erevâk-i (uruk/ürükün çoğulu) çarh-endâzlar* bulunmaktaydı. Olcaytu Han, 1312 yılında Memlûklar üzerine düzenlediği sefer öncesinde, Batı'dan zırhlar ve miğferler ile birlikte “doksan uzun menzilli *arbalet* (*çarh*), *çeliği debilen* 11.000 adet çeşitli yay” satın almıştı⁴⁵⁵¹. Böylece piyâde birliklerinin arbalet taşıdıkları ve bazı arbaletlerin daha uzun menzilli olduğu ortaya çıkmaktadır. Yine arbalet atışlarından korunabilmek için arbalete son halini veren Avrupalıların geliştirdikleri daha muhkem zırhları ve miğferleri de almak zorunluluğu doğduğu sezilmektedir.

Memlûklar devrinde arbalet el yayı ve ayak yayı⁴⁵⁵² olarak geçmektedir⁴⁵⁵³. Burada el yayı adı ile el ile kurulan arbalet ve ayak yayı adı ile de ayak ile kurulan arbaletler kastedilmektedir⁴⁵⁵⁴.

⁴⁵⁴⁹ Mustafa Uyar, a.g.e., s. 76.

⁴⁵⁵⁰ *Çehâr-âyine*: XV. yy.da kullanıma giren kabaca dört levhadan müteşekkil zırh. Birbirine bağlı dört levhadan oluşan vücut zırhı. Bkz. Mustafa Uyar, a.g.e., s. 77, 237.

⁴⁵⁵¹ Mustafa Uyar, a.g.e., s. 78.

⁴⁵⁵² Ayak Yay/Çarh/Zembererk/Arbalet: Ayak yardımıyla kurulan kolları çelikten yapılmış harb yayı, arbalet. Gövdesi tüfenk biçimindedir. Kirişi çekilerek tetik çengeline takılır, ok kundak üzerinde bulunan oluğa (mecnâ) yerleştirilir. Tetik çekilince kiriş kurtulup oku atar. Bkz. Mehmet Zeki Kuşoğlu, a.g.e., s. 61, 63, 97.

⁴⁵⁵³ Altan Çetin, a.g.e., s. 219.

⁴⁵⁵⁴ Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 364.

Hindû orduları tarafından, Tatar yayı kullanıldığına dair kayıtlar bulunmaktadır. Mesela Nicolo Conti, Macinus⁴⁵⁵⁵ şehri krallığında fil sırtındaki savaşçıların mızraklar, yaylar ve Tatar yayları (crossbows) ile savaşıklarını bildirmektedir⁴⁵⁵⁶. Bu kayıt Delhi Türk Sultanlığı yıkıldıktan altı yıl sonrasına denk gelmekle birlikte büyük bir ihtimalle Hindû devletleri tarafından daha önceki dönemlerde de Tatar yayı kullanılıyor olmalıdır.

Delhi Türk Sultanlığı çağdaşı olan devletler ve özellikle en büyük hasmı olan ve sınırlarını doğu, batı ve kuzeyden kuşatmış olan Moğollar karşısında arbalet kullanımından uzak duramazdı. Gerçekten de Delhi Türk Sultanlığı ordularında kuruluş yıllarından itibaren arbalet kullanıldığı görülmektedir. *Tâcü'l-me'âsir*'de Sultan Şemseddîn İltutmuş devrinde fil sırtındaki askerler tarafından arbalet kullanıldığı şöyle anlatılmaktadır: “Bazen savaş filinin mahfesinden tîr-i çarh (تیر چرخ: arbalet oku) ile cesurların tekini çift yapıyordu.”⁴⁵⁵⁷ Daha sonra Emîr Husrev-i Dihlevî de eserlerinde tîr-i çarh (تیر چرخ) denilen arbalet oklarından bahsetmektedir⁴⁵⁵⁸.

Tâcü'l-me'âsir'in verdiği bilgiler sayesinde Fil mahfesine arbaletçilerin yerleştirildiği ve bunların oklarıyla iki kişiyi birden şişleyebildikleri öğrenilmektedir. Fakat arbalet okları bir karış civarında kısa oklardır. Dolayısı ile iki kişiyi bir arada tutması zordur. Burada kastedilen bir askerin vücudunu delerek geçip diğer askere saplanması olmalıdır. Ya da burada tîr-i çarh ile kastedilen arbalet değil de onun daha büyük versiyonu olan mızrak fırlatan ballistalar olmalıdır. Fakat böyle büyük bir silahın fil sırtından kullanılması, mahfe içindeki 10 civarındaki diğer askerlerin hareketlerine büyük bir kısıtlama getireceği için birinci ihtimal geçerli olmalıdır. Fahri Müedebbir kale savunmasında gerekli araç gereç ve silahları sayarken *zenbûrek* (arbalet) de yer vermektedir⁴⁵⁵⁹. Yukarıda *zenbûrek* adının ayak ile kurulan arbalet çeşidine verildiği belirtilmişti.

⁴⁵⁵⁵ Burmah Proper'in güney sınırını Youmadoung dağları oluşturur (the Youmadoung mountains, forming the western boundary of Burmah Proper.) Bkz. *India of the Fifteenth Century*, s. 11.

⁴⁵⁵⁶ Poggio Bracciolini, “the Travels of Nicolo Conti”, *India of the Fifteenth Century*, s. 11.

⁴⁵⁵⁷ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Bakiye-i nakiye*, vr. 321b; Bkz. *Tâcü'l-me'âsir*, s. 297.

⁴⁵⁵⁸ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Bakiye-i nakiye*, vr. 321b; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 162a-167a (kenar); *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 96, 175, 194, III Risale, s. 4, V. Risale, 43, 146.

⁴⁵⁵⁹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 424.

Emîr Husrev-i Dihlevî, arbalet denilen kundaklı yayı, kemân-i çarh (کمان چرخ) ⁴⁵⁶⁰ ve okunu ise tîr-i çarh (تیر چرخ) ismi ile anmaktadır ⁴⁵⁶¹. “Çarh okuna çarh yayı gerekir” diyerek tîr-i çarh denilen okların ancak kemân-i çarh ile atılabildiğini ifade etmektedir ⁴⁵⁶². Böylece bu yayların klasik yaylardan farklı olduğu kesinlikle ortaya çıkmaktadır. Emîr Husrev-i Dihlevî’nin bildirdiğine göre Delhi Türk Sultanlığı’nda kuş avlamak için diğer ok çeşitlerinin yanı sıra özellikle tîr-i çarh okları da kullanılmaktaydı.

Şerefeddîn ‘Alî Yezdî, Delhi Türk Sultanlığı ordusunda yer alan savaş fillerinin tahtırevanları içerisinde birkaç nâvek atıcısı (نلوك افكن: nâvek-efken) ve çarh-endâz (چرخ انداز: arbaletçi) bulunduğunu bildirmektedir ⁴⁵⁶³.

Şerefeddîn ‘Alî Yezdî’nin ifadelerinden Delhi Türk Sultanlığı devrinde en azında bir kısım arbaletçilerin, nâvek atıcıları ile birlikte fillerin sırtındaki korunaklı kafeslere yerleştirildiği ortaya çıkmaktadır. Nâvek atıcıların ve arbaletçilerin fillerin sırtına yerleştirilmesindeki asıl amaç; fillerin sırtındaki korunaklı yerlerinden bütün savaş alanını rahatça görüp nişan alabilen ve düşman saflarını yarabilen bu savaşçıların hasım komutanlarını, mümkünse hükümdarını keskin nişancılıkları ve uzak mesafelerden zırh delen okları sayesinde vurmaları niyeti olmalıdır. Burada nâvek ve arbalet gibi birbirine yakın işlevler gören zırh delme özelliğine sahip iki farklı silahın fillerin sırtındaki tahtırevanlara yerleştirilmesinde, aralarındaki menzil ve darbe kuvveti farkı etkili olmuş olabilir. Nâvekler daha uzun menzile sahipken arbaletler de daha hızlı bir çarpma kuvvetine sahip idiler. Bir de arbaletin kurulması sırasında geçen boşluğu nâvek atıcıların peş peşe atışlar ile dolduracağı ve arbaletin yavaşlığının böylece telafi edileceği aşîkârdır.

Delhi Türk Sultalığı devrinde arbalet kullanımı ve bu silahın etkileri ve özellikleri hakkında en fazla bilgiye Emîr Husrev-i Dihlevî ve Bedr-i Çâçî’nin beyitlerinde tesadûf edilmektedir. Söz konusu beyitler aşağıda verildikten sonra beyitlerden çıkarılan bilgiler değerlendirilecektir:

⁴⁵⁶⁰ *İ‘câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 26, II. Risale, s. 76, 194.

⁴⁵⁶¹ *İ‘câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 175, 194.

⁴⁵⁶² Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 162b-166a (kenar).

⁴⁵⁶³ Şerefeddîn ‘Alî Yezdî, *Zafernâme*, I, s. 125.

Bir kimsenin çarhtan (arbalet) göz⁴⁵⁶⁴ yarası çekmesi bir gündür* Ulaşırsa eğer dünya gözü çarhda şişlenir.

Çarh oku yarası önlenemezdir * Çarh oku çarh okundan daha küçük değildir⁴⁵⁶⁵.

Mansûr parmaktan fırlayan her bir ok * Çarhtan ses yükseltiyordu uzaktan⁴⁵⁶⁶.

Çarh okundan ve yayın iki burcundan tut * Baştan Delhi tahtı asumanı tutan oldu⁴⁵⁶⁷.

Bizim düşmanlığımıza gaybdan ulaştı bir ok * O çarh okundan yükseldi bir feryat⁴⁵⁶⁸.

Bir kimseye çarh okundan yara bir gündür * Şifa arar gönül aydınlığı âdeti değildir⁴⁵⁶⁹.

Sekizinci tabaka korku ve tehlike [içinde] kaldı * Kemân-i çarh (arbalet yayı) oksuz ve kirişsiz oldu (kaldı)⁴⁵⁷⁰.

Çarh yayından sihirli ok ateşlense * Eğilmez bir halka cevşenden men miktarı⁴⁵⁷¹.

Şeriatın ana yolu ki sonu aşikâr değildir * Çarh yayının oku, bizim asamızın ucudur/temrenidir⁴⁵⁷².

Emîr Husrev-i Dihlevî ve Bedr-i Çâçî'nin eserlerinde verdikleri bilgilerden şu malumatlara ulaşılmaktadır: 1. Emîr Husrev-i Dihlevî'nin *Tuğluknâme*'sinden aktarılan beyitlerde Alâeddîn Muhammed Şâh (1296-1316) dönemi ve hemen sonrasında çarh (arbalet) kullanımı, çarh oklarının ufak olması, arbalet atışı seslerinin uzaktan duyulması, bu yaylara ait ok darbelerinin önlenemez olması dile getirilmektedir. 2. Müellifin *Devalrânî ve Hızır Han* adlı eserinden nakledilen beyitlerde Alâeddîn Muhammed Şâh Halacî devrinde çarh oklarının kullanıldığı, bu oklara çok önem

⁴⁵⁶⁴ Başka bir nüshada zahm-i çeşm (زخم چشم).

⁴⁵⁶⁵ کسی کش چشم زخم از چرخ روزیست * رسد گر چش جهان در چرخ دوزیست Bkz. *Tuğluknâme*, s. 33.

⁴⁵⁶⁶ Bkz. *Tuğluknâme*, s. 98. بهر تیری که جست از شست منصر * ز چرخ آوازه می خاست دور

⁴⁵⁶⁷ Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Devalrânî ve Hızır Han*, Süleymaniye Kütüphanesi, Murat Buhari, nr. 253, vr. 25a. ز تیر چرخ و بر جین کمان گیر * ز سر شد تخت دهلی آسمان گیر

⁴⁵⁶⁸ Bkz. *Devalrânî ve Hızır Han*, vr. 39b. غرض ما که رسید از غیب تیری * که تیر چرخ از ان بر زد نفیری

⁴⁵⁶⁹ Bkz. *Devalrânî ve Hızır Han*, vr. 101b. کسی کز تیر چرخش زخم روز است * شفا جوید نه رسم دلفروز است

⁴⁵⁷⁰ Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 176b (kenar). جو هشتم خانه خوف و خطر شد * کمان جرخ بی تیر و وتر شد

⁴⁵⁷¹ Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 261. در کمان چرخ گر آتش زند تیر سحر * خم نگردد حلقه ای از جوشن مقدار من

⁴⁵⁷² Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 304. در شاهراه شرع که پایان پدید نیست * تیر کمان چرخ، سنان آصای ماست

verildiği, çarh okunun⁴⁵⁷³ (arbalet oku) ansızın ulaştığı, nereden geldiğinin fark edilemediği, yani çok hızlı olduğu, çarh-i tîr yarasının şifasının olmadığı dile getirilmektedir. 3. Müellfin *Noh sipihr*'den nakledilen bir beyti ise çarh yaylarının çok uzun menzilli olduklarını dile getirmektedir. 4. Müellfin Gazeliyatında geçen ve yukarıda yer verilmeyen bir başka beytinde yer alan “çarh-i nâvek” (چرخ ناوک) ifadesi, kamıştan yapılan nâvek oklarının da arbaletlerle atılabildiğine işaret etmektedir ya da nâvek oklarının arbalet oklarına bedel sayıldığını göstermektedir⁴⁵⁷⁴. 5. Müellfin mensur eseri *İ'câz-i Husrevî*'de yer alan “Serçe parmak çekmekten arbalet yayı ararlar ve parmak yıkadım zehgîr kuşanmaktan”⁴⁵⁷⁵ ifadesi ile normal yay kullanmanın zorluğu, arbalet yayını kullanmanın kolaylığı ve bu yayı kullananların zehgîr kullanmadığı hususlarını dile getirilmektedir. 6. Bedr-i Çâçî de çarh (arbalet), çarh oku ve çarh yayı tabirlerini beyitlerinde sık sık kullanmaktadır⁴⁵⁷⁶. Şair, yukarıda verilen ilk beytinde ters mantıktan giderek mübalağa yollu çarh yaylarının zırh delici özelliğini vurgulamakta, bu oklardan “sihirli ok” diye bahsetmekte, çarh okları karşısında muhkem zırhların kullanılmaya başlandığına işaret etmektedir. Şair yukarıda kaydedilen ikinci beytinde ise arbalet okunun -şeriat yolunda- dümdüz gitmesine vurgu yaparak kendisini övmek için “çarh yayı oku” benzetmesinden istifade etmektedir.

4.6. KILIÇ

Kılıç⁴⁵⁷⁷, Türklerin ok ve yaydan sonra kullandıkları en önemli silahtır. Türkçenin en eski dönemlerinden itibaren Türkçede “kılıç”⁴⁵⁷⁸ adıyla anılan bu silaha Manas destanında “bolot” ve “albars”⁴⁵⁷⁹ denilmekteydi⁴⁵⁸⁰. İslâmî dönemde ise Farsça

⁴⁵⁷³ Çarh oku (ayak oku, mecra oku, Tatar oku): Sert ağaçtan yapılan, kısa boylu, demir temrenli, ayak yayı ile atılan har oku. Bkz. Mehmet Zeki Kuşoğlu, a.g.e., s. 63.

⁴⁵⁷⁴ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 411a.

⁴⁵⁷⁵ از خنصر کشیدن کمان چرخ جویند و انگشت شستم ز انگشتوانه پوشانند Bkz. *İ'câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 26.

⁴⁵⁷⁶ Bedr-i Çâçî, s. 79, 180, 261, 304.

⁴⁵⁷⁷ Fahr-i Müdebbir, kılıcın İran'ın efsanevi hükümdarı Cemşid tarafından icat edildiğini söylemektedir. Bkz. *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 257.

⁴⁵⁷⁸ Hilmi Aydın, a.g.e., s. 51.

⁴⁵⁷⁹ Manas Destanı'nda bu kelimeler şu şekilde geçmektedir: “Ak-Albars”, “Bay-Bolot”, “Süt-Bolot”. Bkz. Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s.193.

⁴⁵⁸⁰ Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s.192-193.

tığ (تیغ)⁴⁵⁸¹ ve şemşîr (شمشیر)⁴⁵⁸²; Arapça seyf (سیف)⁴⁵⁸³ ve keskin kılıç anlamına gelen hüsâm/hosâm (حسام)⁴⁵⁸⁴ adları ile anılmaktaydı.

Delhi Türk Sultanlığı devri kaynaklarında genellikle tığ (تیغ) ve şemşîr (شمشیر)⁴⁵⁸⁵ adları bir arada veya ayrı ayrı kullanılmaktadır ve bazen Arapça seyf (سیف)⁴⁵⁸⁶ ve çoğulu seyfân (سیفان)⁴⁵⁸⁷, keskin kılıç anlamındaki hüsâm⁴⁵⁸⁸ (حسام)⁴⁵⁸⁹ ve yine keskin kılıç anlamındaki samsâme⁴⁵⁹⁰ (صمسامة)⁴⁵⁹¹ ve semsâm (صمصام)⁴⁵⁹² adları ile anılmaktaydı⁴⁵⁹³. Emîr Husrev-i Dihlevî'nin bir cümle içerisinde hosâm, semsâm ve seyf kelimelerini peş peşe kullandığı görülmektedir⁴⁵⁹⁴. Emîr Husrev-i Dihlevî, “hosâm-i mihrâbî” (حسام محرابی)⁴⁵⁹⁵ ifadesi ile hosâm denilen bu kılıçların kavisli olduklarını belirtmektedir. Bazen de “sâhîb-i seyf ve kalem” (صاحب سیف و قلم) ifadesinde olduğu gibi seyf kelimesi kılıç ehlini nitelendirmek için kullanılmaktadır⁴⁵⁹⁶.

Münyetü'l-Guzât'da kılıcın faziletleri şu ifadeler ile açıklanır: Kılıcın, göğüs göğse savaşlar sırasında kullanılan silahların başında geldiği ve rüzgârlı havalarda hedefini şaşırmaması muhtemel ok ve mızrak gibi silahlara nazaran daha kullanışlı olduğu

⁴⁵⁸¹ Tığ (تیغ): (Pehlevice) kılıç, ustura jilet, bıçak, çakı, keskin ve diken anlamlarına gelmektedir. Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 202; *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 821.

⁴⁵⁸² Şemşîr: Pehlevice kılıç anlamındadır. Demir, uzun, kesici kısmı uzun ve bazen eğri olan silahtır. II. Bir cins ağacın adıdır. Bkz. *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, II, s. 1839.

⁴⁵⁸³ Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 375.

⁴⁵⁸⁴ *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 1026.

⁴⁵⁸⁵ Bedr-i Çâçî, s. 83, 97, 111, 153, 176, 225, 229, 268, 274, 295, 300, 305, 307, 336, 349; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurratü'l-Kemal*, vr. 249b; 251a. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Vasatü'l-hayat*, vr. 66b; *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 129, 130, 131.

⁴⁵⁸⁶ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurratü'l-Kemal*, vr. 251a, 251b, 252b; *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 128, 129, 130, 140; Bedr-i Çâçî, s. 113; Gazneliler devri kaynaklarında da kılıç/keskin kılıç anlamındaki hüsâm adı kullanılmaktadır. Bkz. *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 12, 32, 65, 79, 86, 89, 236 vd.

⁴⁵⁸⁷ *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 131.

⁴⁵⁸⁸ Araplar keskin kılıçları “ebyad, husâm, ezüz” adları ile anmaktaydılar. Bkz. Mustafa Zeki Terzi, *Hiz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askerî Teşkilât*, s. 229.

⁴⁵⁸⁹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 162, 210, 274, 305; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Tuhfetü's-sıgar*, vr. 10b, 32b; *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 128, 129, 130, 132, 140, III, Risale, s. 85, 86; Bedr-i Çâçî, s. 212, 230, 251, 323, 383, 386.

⁴⁵⁹⁰ İslâm tarihinde Yemen ileri gelenlerinden ve sahâbenin büyüklerinden Amr b. Ma'dikerb'in “samsâme” adındaki kılıcı ve Hz. Ali'nin “zülfikar” adındaki kılıcı gibi bazı kılıçlar şöhret bulmuşlardı. Muhtemelen bu iki kılıç aslında Rum kılıçlarındandı. Bkz. Corcî Zeydân, *İslâm Uygurluğu Tarihi*, I, s. 240.

⁴⁵⁹¹ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 2.

⁴⁵⁹² Bedr-i Çâçî, s. 205, 212; *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 140.

⁴⁵⁹³ Gazneliler devrinde de keskin kılıç anlamında *semsâm* (صمصام) adı kullanılmaktaydı. Bkz. *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 325.

⁴⁵⁹⁴ *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 140.

⁴⁵⁹⁵ *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 132.

⁴⁵⁹⁶ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Vasatü'l-hayat*, vr. 106a.

malumdur. Bu bakımdan savaşçıların en fazla tercih ettikleri silahın kılıç olduğu şüphe götürmezdir⁴⁵⁹⁷.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Fahr-i Müdebbir kılıcın fazileti ve önemi hakkında şu malumatı vermektedir: “Kılıcın korku ve heybeti diğer silahlardan daha fazladır ve savaşçıların ve cesurların silahıdır. Uykuda olan bir silahtır, sen hareket ettirinceye ve uyandırıncaya kadar faaliyete geçemez, bağlı olduğundan hatayla düşmez ve kırılmaz. Eğer bir kişi diyorsa ki binlerce kişi arasından selametle dışarı çıktım ve hiç kimse bana yetişemedi, kılıç kullananndan başkası olamaz.”⁴⁵⁹⁸ “Eğer bir kişi bütün silahlara sahipse ve kılıcı yoksa onun silahları eksik ve tamam değil ve eğer kılıcı var ve başka hiçbir silahı yok ise [silahı] tamamdır ve onda hiçbir eksiklik yoktur.”⁴⁵⁹⁹

Türkçede “kılıç”, çelikten yapılmış, bir veya her iki kenarı keskin, çoğunlukla sivri uçlu, uzun silahların genel ismidir. Dünya literatüründe ise Türkler tarafından geliştirilmiş, özgün bir biçime sahip belirli bir kılıç türüne kılıç (kilic, kilij, kilitch, qilich, vb.) denir. Söz konusu isimlendirmenin yol açabileceği karışıklıkları önlemek için Türkiye’de uzmanlar bu özel kılıca “Türk kılıcı” diyorlar⁴⁶⁰⁰. Arkeolojik bulgularla desteklenen tarihî veriler, bu özel biçimin Orta Asya kökenli olduğunu, ortaya çıktığı VIII. yy.dan itibaren kendisiyle karşılaşan her kültürü etkileyerek, her yönde yayıldığını ortaya koyuyor⁴⁶⁰¹. (Türk kılıçları ile diğer kılıçlar arasındaki fark için bkz. Ek XXVI)⁴⁶⁰².

VIII. yüzyıla gelinirken, kabzanın bir yöne doğru eğilmesi ile daha güçlü bir kesiş sağlanabileceği fark edildiğinde, önce kabza eğilmiştir. Genel olarak savaş alanlarında, özellikle de at üzerinde gerçekleşen çarpışmaların temelinde saplama amaçlı dürtme hamlelerinin değil, kesme amaçlı savurma hamlelerinin baskın olduğu göz önünde bulundurulursa, bu basit ama etkili değişikliğin böyle bir “atlı savaşçı” kültür çevresinde gerçekleşmiş olması daha anlamlı bir hale gelecektir⁴⁶⁰³.

⁴⁵⁹⁷ Mustafa Uğurlu, *Münyetü'l-Guzât*, s. 96-97; Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 320-321.

⁴⁵⁹⁸ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 257-258.

⁴⁵⁹⁹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 263.

⁴⁶⁰⁰ Kahraman Şakul (haz.), a.g.e., s. 42.

⁴⁶⁰¹ Kahraman Şakul (haz.), a.g.e., s. 42.

⁴⁶⁰² Türk Kılıcı'nın Diğer Kılıçlarla Karşılaştırılması (Çizim), Ek XXVI.

⁴⁶⁰³ Kahraman Şakul (haz.), a.g.e., s. 47.

Ancak değişim süreci devam etmektedir; gelinen noktada, namluyu kabzanın aksi yönde eğmekle kılıcın kesme potansiyelinin daha da arttırılabileceği keşfedilir. Elde edilen dışbükey namlu, kesme dinamiği açısından bir devrim niteliğindedir ve tamamen yeni bir kılıç formunu ortaya koymaktadır. Zaman içerisinde, ters ağızın namlunun uçtan itibaren dörtte birlik bir bölümünü oluşturacak kadar kısalmasıyla birlikte gelecek bin yılın suvâri kılıcı ilk kez şekillenmiş olur⁴⁶⁰⁴.

Bugün Türk kılıcı olarak adlandırılan bu form için karakteristik olan ve tasarımındaki işlevsel nitelikleri ortaya koyan üç noktanın üzerinde durmak gerekir. İlerleyen dönemlerde özellikle namludaki eğriliğin artmasıyla birlikte yuvarlak kabza başı da vurgulu bir biçim almış ve savurma hamlelerinde kılıcın elden kaymasını önlemek açısından işlevsel önemini daima korumuştur⁴⁶⁰⁵.

Aynı şekilde, namlu da iki ağızlı sivri ucunu sonuna kadar korumaya devam etmiştir. Korunmaya devam edilmiş olması, kullanım tekniğinde etkin saplama hamlelerinden hiçbir zaman vazgeçilmemiş olduğunu ortaya koymaktadır. Bunun yanında namlunun eğriliği sayesinde ters ağızın, beklenmedik bir hızla uygulanabilecek ve rakip tarafından öngörülmesindeki güçlük nedeniyle çok değerli olabilecek ters kesiş (backcut) hamlelerine imkân sağlamasından yola çıkılarak, özgün bir kullanım tekniği geliştirilmesindeki olası rolü göz önünde bulundurulmalıdır⁴⁶⁰⁶. Sivri namluların yanı sıra düz veya yuvarlak namlular da kullanılmıştır⁴⁶⁰⁷.

Üzerinde durulması gereken üçüncü nokta, formun getirdiği asıl yenilik olan eğri namludur. Tarihte ilk kez dışbükey olarak eğrilen namlu sayesinde artan kesitsel yoğunluk kılıcın yarma kalitesini, uzayan temas yüzeyi kesme kalitesini, daralan kama açısı da ağız dayanımını arttırmıştır⁴⁶⁰⁸.

XI. yy.a gelindiğinde, temel formun oturduğu ve Türk kılıcının rafine bir suvâri kılıcı olarak olgunlaştığı görülmektedir. Namlu biraz daha eğrilmiş ve ters ağız oransal

⁴⁶⁰⁴ Kahraman Şakul (haz.), a.g.e., s. 47.

⁴⁶⁰⁵ Kahraman Şakul (haz.), a.g.e., s. 48.

⁴⁶⁰⁶ Kahraman Şakul (haz.), a.g.e., s. 48.

⁴⁶⁰⁷ Hilmi Aydın, a.g.e., s. 52-53; Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s.190-191.

⁴⁶⁰⁸ Kahraman Şakul (haz.), a.g.e., s. 48-49.

olarak sonraki dönemler için standart kabul edilebilecek bir uzunluğa inmiştir⁴⁶⁰⁹. Türk kılıcının esas formu yukarıda belirtildiği üzere hafif eğri olmasıdır. Özellikleri itibariyle düz bir forma ve fazlaca ağırlığa sahip olan Orta Çağ kılıçlarında kol kuvveti ve darbe etkisi gibi fiziki özellikler önem kazanırken, eğri ve hafif olan Türk kılıçlarında bileğin rahatça hareketi önem kazanmıştır. Bu sebeple Türk kılıçlarında kütle, boy ve eğrilik arasındaki oranlar daima göz önüne alınmıştır⁴⁶¹⁰. (Bkz. Ek XXVII)⁴⁶¹¹.

Bütün silahlardan üstün tutulan kılıç kabza (tutma yeri)⁴⁶¹², balçak (korkuluk), namlu (taban/demren/timur) ve kın olmak üzere dört ana parçadan oluşur. Kılıcı tutmaya yarayan kısım olan kabza, kılıcın elden fırlamasını önleyecek şekilde imal edilir. Türk kılıçlarında kabza, namlunun aksi yönünde kıvrıktır. Kabza ile gövde arasındaki bağlantıyı sağlayan kısma ise ‘balçak’ denir. Balçak, savaşta kılıcı kullanan kişinin elini karşı darbelerden korumak için kabza ile namlunun birleştiği yerde bulunan el siperidir. Namlu, kılıcın esas kesici görevi yerine getiren en önemli bölümdür. Namlu dövme demir ya da çelikten yapılır⁴⁶¹³. Kol, kılıcın ucunun hafifletilmesi; ağırlık merkezinin etkili hale gelebilmesi için tabanın iki yanının kılıcın eğilimine göre boydan boya dengeli bir şekilde inceltilmesine denir⁴⁶¹⁴. Süslemeler de bu ‘kol’ kısmı üzerine yapılmaktadır. Türk kılıçlarında ayet, hadis veya dînî mısraların namluya işlenmesi çok yaygın idi⁴⁶¹⁵.

Kılıcın temel kısımları olan taban (namlu), kabza, balçak, kol ve kın’dan başka kısımları da vardır. Bu kısımlar şu şekilde sıralanabilir: Sırt, Yalın, Yalman, Kan oluğu. Şimdi sırasıyla bu kısımlar incelenecektir:

Sırt: Kabzanın ve balçağın altındaki tabanın en kalın olan ve kılıç eğiminden önceki kısımdır. Kılıçtaki süslemeler, yazılar, buradan başlar. Kılıcın sırtı ucuna göre üç veya dört katı kalınlıktadır.

⁴⁶⁰⁹ Kahraman Şakul (haz.), a.g.e., s. 50.

⁴⁶¹⁰ Hilmi Aydın, a.g.e., s. 32.

⁴⁶¹¹ XI. yy.dan kalma bir Selçuklu kılıç namlusunun rekonstitüsü (Çizim), Ek XXVII.

⁴⁶¹² Emîr Husrev-i Dihlevî, yay vb. silahların da kabzası olduğundan özellikle *kılıç kabzası* (قبضة شمشیر: *kabza-i şemşîr*) diye eserinde belirtmektedir. Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Vasatü'l-hayat*, vr. 70b. Kabza, ayrıca silahların sayı ile ifadesinde adet anlamında kullanılmaktadır. Bkz. *Farsça-Türkçe Askeri Terimler Sözlüğü*, s. 133.

⁴⁶¹³ T. Nejat Eralp, a.g.e., s. 58-60; Zeki Tez, a.g.e., 171; Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s.190.

⁴⁶¹⁴ Hilmi Aydın, a.g.e., s. 53.

⁴⁶¹⁵ Zeki Tez, a.g.e., 171; Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s.190.

Yalım: Kılıcın boydan boya keskin yüzüne denir. Kılıca su verirken en çok dikkat edilmesi gereken kısımdır.

Yalman: Kılıcın en ucuna denir. Tabanın sırtından gelen çizgi ile yalım çizgisinin birleştiği noktadır.

Kan Oluğu: Sırt ve yalman üzerinde kanın sızması için açılan ve taban boyunca uzanan yivdir⁴⁶¹⁶.

Kılıcın kısımlarının tanıtılmasından sonra çeşitli Türk devletleri ile Delhi Türk Sultanlığı'nda hangi tür kılıçların kullanıldığına geçmek yerinde olacaktır. Hunlarda ve diğer Türk devletlerinde uzun kılıçların yanı sıra yaya muharebelerine uygun olan küçük kılıçların kullanıldığına dair kayıtlar bulunmaktadır⁴⁶¹⁷.

Karahanlılar devrinde Buhara'da Emîr Ali Tekin'in ordusunda 3.000-4.000 nâçeh ve karâçûlî (قراچولی: uzun suvâri kılıcı) taşıyan gulâm bulunmaktaydı⁴⁶¹⁸. Nitekim yukarıda bahsedildiği üzere Türk suvârilerinin karâçûlî diye adlandırılan uzun kılıçları meşhurdur.

Gazneli Mahmûd kalâçûrî kılıcı ile ceng ederdi⁴⁶¹⁹ ve Gaznedli Mesud da Bolkâ Tekînî (بلکا تکینی)⁴⁶²⁰ silahı ve kalâçûrî (قراچولی) ile dövüşürdü⁴⁶²¹. Ayrıca Gaznelilerde savaş alanında hızlı hareket eden develeri kullanan piyâdeler bu develerin üzerinde silah olarak kalacûr da taşırlardı⁴⁶²². Anlaşılan piyâdeler de gerektiğinde bir binek kullandıklarında kalacûr denilen uzun kılıçları kullanmakta idiler. Söz konusu uzun suvâri kılıcı Gazneliler'de karaçuli⁴⁶²³, Sâ mânî ve Selçuklularda kalâçûr (قلاچور), karaçur⁴⁶²⁴ adlarıyla kullanılmaktaydı. Gazneli piyâdeleri tarafından kısa kılıçlar

⁴⁶¹⁶ Hilmi Aydın, a.g.e., s. 53.

⁴⁶¹⁷ Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 320.

⁴⁶¹⁸ *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 252.

⁴⁶¹⁹ *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 267-268.

⁴⁶²⁰ Fahr-i Müdebber, "gürz, çâk, hûdşiken (miğfer yaran) ve "Bolkâ Tekînî" pazısına itimadı olan ve cevşen, hoftan, zırh ve cuyürek giyenlerin silahıdır" dediğine göre Bolkâ Tekînî gürz cinsi bir silah olmalıdır. Bkz. *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 263.

⁴⁶²¹ *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 269; *Târîh-i Beyhakî*, II, s. 459.

⁴⁶²² H. D. Yıldız, Erdoğan Merçil, "Gaznelilerde Devlet Teşkilatı" çev. M. Hanefî Palabıyık, *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1, s. 198.

⁴⁶²³ Güler Nuhoglu, a.g.e., s. 342.

⁴⁶²⁴ Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, s. 74 (Türkçe kısım), s. 112 (Farsça kısım).

kullanılmaktaydı⁴⁶²⁵. Gazneli gulâmların tiğhâ-yi Hindî (تیغهای هندی: Hint kılıçları) taşıdıkları da görülmektedir⁴⁶²⁶. Tiğ-i rûhînâ (تیغ روئینا)⁴⁶²⁷ ve rûhînâ (روهینا) denilen özel Hint kılıçları da kullanılmaktaydı. Özellikle şâhların kılıcı rûhînâ cinsinden idi. *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*'da geçen "şahların silahı "rûhînâ"dır ifadesi (تیغ شاهان شد) rûhînâ: تیغ روئیناست⁴⁶²⁸ bu hususa açıkça işaret etmektedir. Su verilmiş çelik kılıç anlamına gelen şemsîr-i âbdâr (شمشیر آبدار)⁴⁶²⁹ ve tiğ-i pûlâd (تیغ پولاد)⁴⁶³⁰ çelik kılıç ve tiğ-i Yemân (تیغ یمن: Yemen kılıcı) kullanılmaktaydı⁴⁶³¹. Ayrıca keskin kılıç anlamında samsâm-semsâm (صمصام) adı verilen kılıçlar kullanılmaktaydı⁴⁶³². Gazneli ordusunda "tiğ-i zehr-i âb dâde" (تیغ زهر آبداده) denilen "zehirli çelik kılıç"lar da kullanılmaktaydı⁴⁶³³. Gazneliler devrinde talimlerde kullanılan şemsîr-i çûbîn (شمشیر چوبین: tahta kılıç) de kullanılmaktaydı⁴⁶³⁴.

Gazneliler devrinde en çok değer verilen kılıçların Hint kılıç çeşitlerinden rûhînâ (روهینا) kılıçları olduğunu *Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*'ın aşağıdaki beyti ortaya koymaktadır:

Atların nalı oldu demir cürufundan * Şâhların kılıcı oldu rûhînâ⁴⁶³⁵ -[dan]⁴⁶³⁶.

Gazneli dönemi kaynaklarından *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*'da birkaç yerde Sindlilerin balyozundan bahsedilmektedir⁴⁶³⁷. Muhtemelen balyoz sembolü ile Sindli kılıç ustaları ve bu ustaların balyoz ile kılıçlarını şekil vermek için dövmeleri kastedilmektedir. Böylece Gazneliler devrinde Sind bölgesinde üretilen kılıçların meşhur oldukları ortaya çıkmaktadır. *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*'da yer alan söz konusu beyitlerden biri şudur:

⁴⁶²⁵ H.D. Yıldız, Erdoğan Merçil, "Gaznelilerde Devlet Teşkilatı" çev. M. Hanefi Palabıyık, *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1, s. 198.

⁴⁶²⁶ *Târîh-i Beyhakî*, II, s. 642-643; *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 173.

⁴⁶²⁷ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 15.

⁴⁶²⁸ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 52.

⁴⁶²⁹ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 83.

⁴⁶³⁰ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 302.

⁴⁶³¹ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 417.

⁴⁶³² *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 325.

⁴⁶³³ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 519.

⁴⁶³⁴ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 735.

⁴⁶³⁵ Rûhînâ kılıçları daha cevherli olan çok sağlam özel bir çelikten üretilmektedir.

⁴⁶³⁶ نعل اسبان شد ریم آهن * تیغ شاهان شد روهیناست *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 52.

⁴⁶³⁷ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 457.

Hüsâm (kılıç) herkesin gönlünde ocaktaki ateş gibi * ‘Amûd (gürz) Sindililerinin her birinin başı üzerinde balyoz gibi[dir]⁴⁶³⁸.

Gazneliler devrinde önemli kimselere ait kılıç kabzalarının altın ile tezyin edildiği aşağıdaki beyitte kendini göstermektedir:

Ortaya çıktı hüner keskin kılıçtan * Ki şâhın altınıyla kabzasını süslediler⁴⁶³⁹.

Büyük Selçuklu Devleti devrinde Nizâmü’l-mülk, bir yıl at ve kamçı ile hizmet eden gulâmlara ikinci yıl beline bağladığı bir karaçur (قلاچور: kalâcûr) verdiklerini aktarmaktadır⁴⁶⁴⁰. Bir gulâm’a at verildikten sonra peşinden karacur verilmesi bu kılıcın suvâriler için olduğunu açıkça göstermektedir. Türkiye Selçuklu Devleti devri kaynaklarından olan İbn Bîbî ve Eflâkî’nin eserlerinde Hindî kılıçlardan bahsedilmektedir⁴⁶⁴¹.

Mısır’da Memlûklar devrinde hem kılıç ve hem de mızrak anlamlarında *seyf-i atik* (kadimi kılıç) olan *el-esel* adı kullanılmaktaydı. Bu kılıcın *Yemenî*⁴⁶⁴², *Kal’î* ve *Hindî* denilen üç çeşidi vardı⁴⁶⁴³. *el-esel* adının hem mızrak hem de kılıç anlamına gelmesi bir çeşit uzun suvâri kılıcı olduğuna işaret etmektedir.

Orta Çağ İslâm âleminin en rağbet gören kılıçlarından biri Dimaşk şehrinde üretilen Dimaşkî kılıçları idi. Kırgız kılıçları da çok makbuldü. Nitekim bazı kaynaklar, çelik işleyen Hint, Arap, İran ustalarının ısrarla Kırgız çeliklerini talep ettiklerini bildirmişlerdir. Yemen kılıçları daha çok yumuşak şeyleri kesmeye yarayıp sert şeyler için kullanışlı değildi. Bazı kaynaklarda da *Nahcivan demiri* ve Azerbaycan kılıçları ile ilgili bilgiye rastlanmaktadır⁴⁶⁴⁴.

Gur Devleti devrinde kullanılan çeşitli kılıç adları *Tâcü’l-me’âsir*’de bütün ayrıntısı ile zikredilmektedir. Mesela putperest âleminin “tiğ-i Hindî” (تیغ هندی: Hint

⁴⁶³⁸ حسام در دل هر کس چو نار در کوره * عمود بر سر هریک چو پتک بر سندان Bkz. *Dîvân-i Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân*, s.390.

⁴⁶³⁹ هنر از تیغ نیز پیدا شد * که بزر شاه قبضه را آراست Bkz. *Dîvân-i Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân*, s. 52.

⁴⁶⁴⁰ Nizâmü’l-Mülk, *Siyâset-nâme*, s. 74 (Türkçe kısım), s. 112 (Farsça kısım).

⁴⁶⁴¹ Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 321-322; Erhan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 217-218.

⁴⁶⁴² Yemenî kılıç normalde 3-4 karış uzunlukta yani nispeten kısadır. Burada kastedilen, bu kılıç olamaz. Çünkü başında mızrak olarak kullanıldığı yani uzun olduğu belirtilmiştir. Burada vurgulanan Yemen tarzında ve Yemen’de yapılmış olmasıdır. Yemenî kılıçların kısa olduğuna dair bk. Ahmet Özdal, a.g.e., s. 70.

⁴⁶⁴³ Altan Çetin, a.g.e., s. 225; Ahmet Özdal, a.g.e., s. 70-71.

⁴⁶⁴⁴ Erhan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 220-222.

Tâcü'l-me'âsir'de Gur Devleti devrinden bahsedilen bölümde ayrıca “kavisli kılıca kavisli kılıf yapmak gerekir”⁴⁶⁶⁷ ifadesi ile kavisli kılıçlar kullanıldığı bildirilmektedir.

Cengiz Han devrinde, Çin elçisi Shao Hung'un bildirdiğine göre Moğol “kılıçları da çok hafif ve ince olup kıvrık şekillidir”⁴⁶⁶⁸ Çin elçisi Peng Da Ya tarafından bildirildiğine göre Moğolların “Uygur kılıcının benzeri, kıvrık şekilli kılıçları da vardır: Hafiftir ve çok keskindir; kabzası kısa ve düzdür, o yüzden sallaması çok rahat ve kolaydır.”⁴⁶⁶⁹

İlhanlı ordusunda Gılân'ın fethi (1307) sırasında Kâşânî'nin kayıtlarına göre “keskin Hint kılıçları kuşanmış bir ova dolusu asker...” bulunmaktaydı⁴⁶⁷⁰. Buradaki “Hint kılıcı” tabiri, “Hindistan'dan satın alınmış kılıç”tan daha ziyade, “Hint çeliğinden mamul kılıç” anlamına gelmektedir. İranlılar bu tür çeliğin imalini Hindistan'dan öğrenmişlerdi. Hintliler, halis demir madeni rezervinin kıtlığından ve ele geçirilmesindeki zorluktan dolayı, bu çeşit su verilmiş çelik üretimini icat etmişlerdi. Ayrıca İranlıların, üretmekte oldukları çeliğin hammaddesinin büyük bir kısmını Hindistan'dan ithal ettikleri de bilinmektedir. Zira Hind demiri, kükürt bakımından çok zengindi⁴⁶⁷¹.

Harezmşah Celâleddîn Menguberti'nin Hindistan'da giriştiği mücadelelerde Hint kılıcı (شمشیر هندی: şemşîr-i Hindî) kullandığı, karşısına çıkan Hindûları Hint kılıcından geçirdiği görülmektedir⁴⁶⁷².

Orta Çağ Türk-İslâm dünyasında en iyi ve en değerli kılıçların Hint demirinden yapıldığı anlaşılmaktadır. Orta Çağ'da mühenned (مهند), Hindî (هندي), Hindûvânî (هندواني) gibi adlar ile anılan ve özelliklerine göre daha pek çok adlar ile anılan Hint kılıçlarına sahip olmak, iftihar vesilesi sayılmaktaydı⁴⁶⁷³.

Hint kılıçlarının dört ayrı okulu vardı:

⁴⁶⁶⁷ Bkz. *Tâcü'l-me'âsir*, s. 67.

⁴⁶⁶⁸ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, s. 83.

⁴⁶⁶⁹ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, s. 139.

⁴⁶⁷⁰ Mustafa Uyar, a.g.e., s. 196.

⁴⁶⁷¹ Mustafa Uyar, a.g.e., s. 196.

⁴⁶⁷² Cüveynî, *Târîh-i Cihangoşây-i Cüveynî*, II, s. 143; Cüveynî, *Târîh-i Cihan Güşa*, s. 344.

⁴⁶⁷³ Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 321-322; Erhan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 217-218.

- el-Bâhirî: Herat çeliğinden Sind’de imal edilir, cevheri yeşildir.
- el-Rûheyneyya: İçinde soluk renkli bir cevher bulunan çubuktan imal edilir.
- Havr Fevfel: Çok uzun ve geniş bir kılıçtır.
- Felâlûk eş-Şâhî: Kûz’da imal edilen yilankavi kılıçtır⁴⁶⁷⁴.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde “şemşî-i por gevher” (شمشير پر گوهر: çok cevherli kılıç)⁴⁶⁷⁵, tîğ-i Hindî-yi berrân (تیغ ہندی بران: keskin Hint kılıcı)⁴⁶⁷⁶, tîğhâ-yi Hindî-yi âb dâde (تیغهای ہندی آب داده: su verilmiş/çelik Hint kılıçları)⁴⁶⁷⁷ ve şemşîr-i Hindî (شمشير: Hint kılıcı)⁴⁶⁷⁸ adları ile anılan Hint kılıçlarının kullanıldığı görülmektedir. Emîr Husrev-i Dihlevî, “keskin Hint kılıçları” (بصراحت تیغ ہندی: be-sarâmet-i tîğ-i Hindî) ile Hindûların sakat bırakıldığından⁴⁶⁷⁹ ve Hindûlardan ganimet olarak ele geçirilen “Hint yapımı kılıç cinsinin keskinliği” (سازتیغ ہندی تیزی جنس: tîzî-yi cins-i sâz-i tîğ-i Hindî)nden dem vurmaktadır⁴⁶⁸⁰. Bedr-i Çâçî de aynı şekilde Hint kılıçları (tîğhâ-yi Hindî)ndan övgü ile bahsetmektedir⁴⁶⁸¹.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Hint demirinden dövülen Hint kılıçları mohenned (مہند)⁴⁶⁸² veya tîğ-i mohenned (تیغ مہند) adları ile de anılmaktaydı⁴⁶⁸³. Hindistan’da üretilen mühenned adlı kılıçların cevherinin kara olduğu ve eğer kırılacak olursa bu karalığın fark edilebileceği bildirilmektedir⁴⁶⁸⁴.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Farhi Müdebbir, bütün kılıçlardan daha üstün, daha cevherli, daha kesici olarak nitelediği Hint kılıçlarını şöyle tasnif etmektedir: “Hint kılıcı pelârek/perâlek (پرالک/پلارک), terâvete (تراوت), rûheynâ (روہینا) ve mukayrûmân /mukabrûmân (مقبرومان/مقبرومان) olmak üzere birkaç çeşittir. Cevheri çok sinekli mukabrûmân (مقبرومان) kılıcını bağının/mafsalının (بند) çokluğu nedeniyle mûc-i derya (موج دریا: deniz dalgası) diye adlandırır ve bütün kılıçlardan daha kıymetli ve daha

⁴⁶⁷⁴ Ahmet Özdağ, a.g.e., s. 71; Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 321-322; Erhan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 217-218.

⁴⁶⁷⁵ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 297.

⁴⁶⁷⁶ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 277, 306; *Îcâz-i Husrevî*, II. Risale, s. 175, 177; Bedr-i Çâçî, s. 283.

⁴⁶⁷⁷ *Besâtînu’l-uns*, s. 219.

⁴⁶⁷⁸ *İsâmî, Futuhu’s-Selatin*, s. 296; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Tuhfetu’s-sıgar*, vr. 22b.

⁴⁶⁷⁹ *Hazâinü’l-fütûh*, s. 88.

⁴⁶⁸⁰ *Miftâhu’l-fütûh*, s. 31.

⁴⁶⁸¹ Bedr-i Çâçî, s. 283.

⁴⁶⁸² Bedr-i Çâçî, s. 509.

⁴⁶⁸³ *Hazâinü’l-fütûh*, s. 103.

⁴⁶⁸⁴ Ahmet Özdağ, a.g.e., s. 71.

zariftir. Orduda, hazinede ve padişâhın zerredhânesinde ondan asla birden fazla bulunmaz. Diğerleri bâhrî (باخرى), sûrmân (سورمان), ve tûrmân (تورمان) [adlı kılıçlar]dır. Hindistan toprağı dışında hiçbir memlekette pelârek (پرالك), terâvete (تراوت), rûheynâ (روهينا) ve mûc-i derya (موج دريا [yani مقبرومان: mukabrûmân]) kılıçları yoktur. Bu kılıçlar daha som, daha yağlı olması nedeniyle diğer kılıçlardan daha keskindir. Eğer daha iri yaparlarsa iyi yaralarlar. Horâsân ve Irak ülkelerinde daha çok [Hint kılıçlarından] bâhrî (باخرى) kılıcı olur tam cevherli değildir ama yağlıdır zarar gördüğünde, darbe indirdiğinde az kırılır. Hindistan’da (بناه: benâh) diye adlandırılan bir kılıç daha vardır, [alaşımı?] sun’îdir, usta demirciler icat etmişler. Yumuşak demir, bakır ve gümüşten yaparlar. Gümüş nedeniyle bol cevherli olur. Eğer bu kılıçla bir darbe indirilirse zor yakalanır. Pelârek (پرالك), terâvete (تراوته) ve sûrmân (سورمان) kılıçları çok megesli (مگس: sineklidir/cevherlidir anlamında olmalı) dir. Mukabrûmân kılıçları padişâhların beline ve rikabının altına yaraşır. Sûrmân ve Tûrmân kılıçları Afgan’da ve Hindistan’da Kûrec (کورج) Hisar’da daha çok vardır⁴⁶⁸⁵.

Fahr-i Müdebbir görüldüğü üzere, Hindistan kılıçlarının en üstün meziyetinin diğer kılıçlardan daha keskin olması, alaşımının som yani saf cevherden yapılması olduğunu ve bu yönüyle de Horâsân ve Irak’ta kullanılan yine bir Hint kılıcı olan bâhrî (باخرى) kılıçlarından daha üstün olduğunu, bu kılıçların Hindistan dışında üretilmediklerini aktarmaktadır. Ayrıca kılıç üretiminde çok meşhur olan Hintli ustaların, çeşitli deneysel çalışmalara da girişip yeni sun’î alaşımlar bulup kılıç yapımında kullandıkları ve böylece kılıcı hafifleterek darbe süratini arttırmaya çalıştıklarını nakletmektedir.

Hint kılıcı derken Hint çeliğı ve ustalığı ile üretilen Türk kılıçları kastedilmektedir. Kılıç imal edilirken temelde Türk kılıcı formu kullanılmaktadır.

⁴⁶⁸⁵ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 258-259; Shabenoor Fatima, yine Fahr-i Müdebir’in yukarıda aktarılan söz konusu açıklamalarına dayanarak Delhi’de talep gören Sûrmân ve Tûrmân kılıçlarının Afganlar tarafından imal edildiğini bildirmektedir. Shabenoor Fatima, *Immigrants and their Settlement in Northern India (Upper Gangetic Basin) 1192-1388 A.D.*, Thesis Submitted for the Award of the Degree of Doctor of philosophy in History, Department of History Aligarh Muslim Universty, Aligarh (India) 2015.s. 18.

Kaynaklar Türk ve İranlılardan meşhur kılıç ustalarının çıktığını, özellikle Türklerin çeliğe su vermedeki⁴⁶⁸⁶ maharetlerinin dünyaca meşhur olduğunu söylemektedir⁴⁶⁸⁷.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Hintlilerin de Türkler gibi çeliğe su vermede başarılı oldukları ve kendilerine has su verme tarzları olduğu Emîr Husrev-i Dihlevî'nin şu ifadelerinden anlaşılmaktadır: “Sonunda yumuşamayan, kaderden (çarh)⁴⁶⁸⁸ yüzeyine tâkat ulaşmış, yıkamalarda o kadar çok Hindistânî [tarzda] su almış Pazar kılıcıdır.”⁴⁶⁸⁹ Emîr Husrev-i Dihlevî münazaranın devamında Sindlilerin kılıç yaparken balyoz (پتک: potk) ile kılıcı çok miktarda dövdüklerini, bu yüzden kılıcın balyoza çok sitem ettiğini, bu tarz dövülen kılıçların çok keskin (چندان برّانی: çendân berrânî; o kadar keskinlikle) olduklarını, buna rağmen kalem gibi dillerinden dışarı söz çıkmadığını anlatmaktadır⁴⁶⁹⁰.

Emîr Husrev-i Dihlevî'nin söz konusu ifadelerinden üretim aşamasında kılıcın dövülme miktarının onun sağlamlığını ve keskinliğini arttırdığı anlaşılmaktadır. En üstün kesici silahlar olan birinci kalite Samuray kılıçlarının yapım teknikleri de bu hususu doğrulamaktadır⁴⁶⁹¹.

Yukarıda da görüldüğü üzere, kılıç yapımında kullanılan cevher ile birlikte yapım teknikleri de kılıçların kalitesini belirlemekteydi. Yüksek sıcaklıkta, bükülmüş metal tellerin dövülmesi; metal pulların, üst üste konulmuş ince metal levhaların dövülmesi veya kılıç yumurtası denilen metal külçenin dövülüp uzatılması gibi farklı kılıç imal yöntemleri vardı⁴⁶⁹².

⁴⁶⁸⁶ Bir Eyyubî devri müellifi olan Tarsûsî, 583/1187'de kaleme aldığı ve Selâhaddin Eyyûbî'ye takdim ettiği eserinin birinci bâbı olan kılıç bahsinde toplam otuz dört çeşit su verme yönteminden bahsetmiş, bunlardan bazılarında zehirli karışımlara veya formüllere de yer vermiş ve zehirli ok, kılıç ya da mızrakların meydana getireceği zehirlenme ve yaralanmalara karşı tedavi yolları hakkında bilgiler vermiş ve kılıç bahsini tamamlamıştır. Bkz. Erkan Göksu, a.g.m., s. 293.

⁴⁶⁸⁷ Erhan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 215.

⁴⁶⁸⁸ Burada çarh ya felek, kader anlamlarında ya da kılıç ustasının kullandığı bir vasıta anlamında olmalıdır.

⁴⁶⁸⁹ Bkz. *İ'câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 22.

⁴⁶⁹⁰ *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 131, V. Risale, s. 27.

⁴⁶⁹¹ Birinci kalite samuray kılıçları günümüze dek yapılmış en üstün kesici silahlardır. 15. yy.ın en ünlü kılıç ustası II. Kanemoto'nun yaptığı bir kılıçla bir makineli tüfeğin namlusunun yarıya kesildiğini gösteren bir film var Japonya'da. Eğer bu olanaksız gibi geliyorsa, bir kılıcın yaklaşık dört milyon tabaka dövülmüş çelikten oluştuğunu unutmamak gerekir. Kanemoto gibi ustalar bunu elde edebilmek için günler boyu çekiç sallarlardı. Bkz. John Keegan, *Savaş Sanatı Tarihi*, s. 82.

⁴⁶⁹² Ahmet Özdal, a.g.e., s. 72.

Fahr-i Müdebbir, Sind Suyu kenarında Kedûr (كدور) yakınındaki usta demircilerin kılıç yapım tekniği hakkında şu bilgileri vermektedir: Demirci kılıç vurmak [kılıç yapmak] isterse çelikten iki külçe çeker ondan sonra her ikisini iyice ısıtır ve birini sağa kıvrır ve diğerini sola kıvrır sonra çamura alır [kil kalıba alır] ve bir gün ve gece (24 saat), onu ateş ocağına koyar ve her iki külçe eriyinceye kadar ve birbirine sağlamca kenetlenene kadar üfler [körükler] ondan sonra kilden çıkarır ve kılıcı döver ve mevzun hale getirir. Öz suyu çıkarılınca ve ilaç verilince kılıcın cevheri ağaçtaki hurma yaprağı gibi ortaya çıkar ve çok zarif ve nadirdir. Hepsini Negân, Tekherân, Behûs (نگان, تکهران, بهوس) kabileleri halkı alır ve onun darbesi çok keskindir⁴⁶⁹³. Fahr-i Müdebbir bu kısımda “yoğruk örüntülü çelik kılıç”⁴⁶⁹⁴ diye tabir olunan meşhur Hint kılıçlarından en azından bazılarının yapım tekniğini anlatmış olmakta ve bu kılıçların yapımında çeşitli ilaçların da kullanıldığını vurgulamaktadır.

Fahr-i Müdebbir, “Kılıç birkaç çeşittir: Çinî, Rusî, Hazarî (خزرى), Rumî (Anadolu/Şam), Frengî⁴⁶⁹⁵, Yemânî, Süleymanî⁴⁶⁹⁶, Şâhî, A'lâyî, Hindî, Keşmîrî hepsi meşhur kılıçlardır. Ama Hint kılıcı bütün kılıçlardan daha iyi, daha fazla cevherli, daha keskindir” demektedir⁴⁶⁹⁷. İbn Battûta 8 Haziran 1334⁴⁶⁹⁸ yılında başkente dönen Muhammed Şâh Tuğluk'un⁴⁶⁹⁹ karşılama töreninde vezir ve devlet erkânı tarafından sultana vermek için hazırlanan hediyeler arasında Mısır kılıçlarını da saymaktadır⁴⁷⁰⁰.

⁴⁶⁹³ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 259-260.

⁴⁶⁹⁴ Cebehane, “Şemşir; İran Kılıcı” http://www.cebehane.com/a_semsir.html

⁴⁶⁹⁵ Firengî/Firencî Kılıçlar: Kabzasına yakın yassı ve ucu ince olması, uzun kan oluklarının bulunmasıyla diğer kılıçlardan ayrılıyordu. Bkz. Ahmet Özdal, a.g.e., s. 71; Firanga şeklinde adlandırılan Avrupa imali kılıçların alt kısımları geniş üst kısımları ise ince oluyordu. Bu kılıçların boyları, “Yemani” denilen kılıçların boyları kadardı ve ortalarında berrak sulara sahip nehre benzeyen geniş bir çizgi bulunmaktaydı. İmalden önce ve sonra nakışları beyaz, yeri ise kırmızıydı. Göğüs kısımlarında tam da çizginin altında altından bir hilal, bazılarında ise altından bir çivi bulunurdu. Kılıcın bu bölgesi, cevhersizdi ve aynı zamanda daha konileşmiş durumda idi. Frankların “Firanga” denilen bu kılıçlarının Doğu’da ünlü olması da bu özelliklerinden dolayıdır. Avrupa kılıçları önce Rus nehirleri ve Hazar denizi vasıtasıyla Akdeniz ülkelerine taşınıyor, sonra buradan Venedik limanı yoluyla Yakındoğu ülkelerine gönderiliyordu. Bkz. Pınar Ülgen, *Doğu-Batı Arasında Teknoloji Transferi (Geç Orta Çağlar)*, s. 123.

⁴⁶⁹⁶ Mardî Et-Tarsûsî, 583/1187’de kaleme aldığı *Tabsıratu Erbâbi'l-Elbâb fî Keyfiyyeti'n-Necât Fi'l-Hurûb* adlı eserinde çelik yapımına dair verdiği 4 reçeteden sonuncusunda Süleymânî çeliğinin yapılışını anlatmaktadır. Meşhur Süleymânî kılıcı bu çelikten yapılmaktadır. Söz konusu reçetenin İngilizce tercümesi ve açıklamaları için Bkz. UCL Discovery, Kahlil Alipour, Thilo Rehren, “Persian Pülâd Production: Châhak Tradition”, *Journal of Islamic Archaeology*, 1 (2), s. 10. 10.1558/jia.v1i2.24174 (Published). Downloaded from UCL Discovery: <http://discovery.ucl.ac.uk/1462402/1/Alipour%20et%20al.%20Persian%20Pul%C4%81d%20Production%20.pdf>(9 Ekim 2016).

⁴⁶⁹⁷ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 258.

⁴⁶⁹⁸ Metinde doğrudan tarih verilmemekte yerine Şevval ayının dördüncü günü sultan başşehirden yedi mil uzakta bulunan Tilbet köşkünde konakladı denilmektedir. Tarihi ise 8. dipnotun sayfa 759’daki açıklamasında verilmiştir.

⁴⁶⁹⁹ Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar İslâm Devletleri*, I, s. 840. Burada İbn Battûta hükümdar ismini vermemiştir.

⁴⁷⁰⁰ İbn Battûta, II, s. 733.

Misrî kılıçların özelliği uzun, yüzü düz, sağlam ve güçlü olmasıdır⁴⁷⁰¹. Böylece Mısır kılıçlarının Delhi’de çok makbul olduğu anlaşılmaktadır. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Miftâhu’l-futûh*’da İran’da Kirman şehrinde üretilen tîğ-i Kirmân (تیغ کرمان)dan bahsetmektedir⁴⁷⁰².

Yukarıda aktarılan malumatlar değerlendirildiğinde Delhi Türk Sultanlığı devrinde dünyanın pek çok yerinden Çin, Rusya, Hazar Bölgesi, İran, Rum (Anadolu/Şam), Yemen, Mısır ve hatta Avrupa’dan kılıçlar geldiği, söz konusu kılıçların bilindiği ve kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ama yine de Hint kılıcının hepsinden üstün tutulduğu bildirilmektedir. Bu kadar farklılığın bir sebebi de farklı bütçelere sahip askerlerin kendi güçleri nispetinde kılıçlar alabilmeleri olmalıdır. Ayrıca söz konusu çeşitli kılıçların yapıları itibariyle sundukları çeşitli avantaj ve dezavantajlar da farklı kılıçların seçilmesinde önemli bir etken olmalıdır. Günümüzde olduğu gibi yaygın bir silah ticareti yapılmakta olduğu bu malumatlardan anlaşılmaktadır.

Fahr-i Müdebbir’in yukarıda bahsettiği şâhî kılıç, şâhî çeliğinden yapılmaktaydı. Emîr Husrev-i Dihlevî, şâhî cevherinde siyahlık ve beyazlık olduğunu bildirmektedir⁴⁷⁰³.

İlhanlı Devleti devrinde İran’da Nasıreddîn Tûsî (1201-1274) taafından kaleme alınan *Tansukh-Nāma* (*Nadir ve Zarif Şeyler Kitabı*) adlı eserde şâhî çelik hakkında şu bilgiler verilmektedir: Demirin pûlâd (پولاد: çelik) ve nerm-âhen (yumuşak demir) olmak üzere iki çeşidi vardır. Pulâd (çelik) da biri üretilmiş, işlenmiş ve diğeri pûlâd madeni [doğal çelik madeni] olmak üzere iki çeşittir. Pûlâd madeni şâverân (شاوران: şâpurgân/şâburqân) diye adlandırılır. Diğer çelikler Horâsân’da bazı ilaçlar ile nerm-âhen [yumuşak-demir]’den yapılır; en iyi pûlâd (çelik) Herât’da yapılır ve pelârek (پلارک)’in bir çeşididir. En iyi pelârek, şâhî (شاهی)’dir ve Hindistan’da yapılır...⁴⁷⁰⁴.

⁴⁷⁰¹ Altan Çetin, a.g.e., s. 226.

⁴⁷⁰² *Miftâhu’l-futûh*, s. 8.

⁴⁷⁰³ گهر شاهى کارگزار سفيدى و سپاهى Bkz. *İ’câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 138.

⁴⁷⁰⁴ (Tusi 1274, Central Library of Tehran University No: 2457/7; Tusi 1984, 220-222. Translation by the first author) UCL Discovery, Rahil Alipour, Thilo Rehren, “Persian Pûlâd Production: Châhak Tradition”, *Journal of Islamic Archaeology*, 1 (2), s. 11. 10.1558/jia.v1i2.24174 (Published). Downloaded from UCL Discovery: <http://discovery.ucl.ac.uk/1462402/1/Alipour%20et%20al.%20Persian%20Pul%C4%81d%20Production%20.pdf>(9 Ekim 2016).

Fahr-i Müdebbir'in bahsettiği *Yemenî kılıç*, Yemen'de *Selmanî* demir ya da (Hindistan'da Seylan adasından çıkarılan) *Serendibî* demirden yapılmaktaydı. Demiri esnek idi. Demirdeki benekler de birbirine eşit idi. Bazısının demiri beyaz, bazısının kırmızı, bazısının ise yeşil idi⁴⁷⁰⁵. *Hindî kılıç* da demiri *Yemenî* kılıca benzeyen bir kılıç idi. Ancak *Hindî* kılıcın demiri kara idi⁴⁷⁰⁶. Yemen kılıçları daha çok yumuşak şeyleri kesmeye yarayıp [zırh gibi] sert şeyler için kullanışlı değildi⁴⁷⁰⁷.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde kullanılan kılıçlar *Tâcü'l-me'âsir*'de şu adlar altında zikredilmektedir: Tîğ-i âbdâr (تیغ آبدار: çelik kılıç)⁴⁷⁰⁸ -bu terkipte âbdâr kelimesi iyi çelikten yapılma, kesici anlamına gelmektedir⁴⁷⁰⁹ - tîğ-i girân (تیغ گران: ağır kılıç)⁴⁷¹⁰, tîğ-i âbgûn (تیغ آبگون: su rengi/keskin kılıç)⁴⁷¹¹, şemşîr-i âb-gûn (شمشیر های آبگون: şemşîr-i âb-gûn)⁴⁷¹², şemşîr-i âb-reng (شمشیر آب رنگ: sur rengi kılıç)⁴⁷¹³, tîğ-i Hindî (تیغ هندی: Hint kılıcı)⁴⁷¹⁴, şemşîr-i zerrîn (شمشیر زرین: altın kılıç/altın kaplama kılıç)⁴⁷¹⁵, tîğ-i dû-rûyeh (تیغ دو رویه: iki yüzlü kılıç)⁴⁷¹⁶, tîğ-i mihr (تیغ مهر: güneş kılıcı; burada güneş ışınları anlamında mecâzi anlamıyla birlikte kullanılmış olabilir veya altın kaplama kılıçlar da kastedilmiş olabilir)⁴⁷¹⁷, tîğ-i Yemânî (تیغ یمانی: Yemen kılıcı)⁴⁷¹⁸, şemşîr-i por-gevher (شمشیر پر گوهر: bol cevherli kılıç)⁴⁷¹⁹, “tîğ-i çûbîn ve ... etfâl” (تیغ چوبین و ... اطفال: çocukların...tahta kılıcı)⁴⁷²⁰, şemşîr-i tîz dendân (شمشیر تیز دندان: keskin dişli kılıç; muhtemelen s şeklinde kıvrımlı kılıçlar)⁴⁷²¹, şemşîr-i âteş-bâr (شمشیر آتشبار: ateş yüklü kılıç; bu terkipte geçen âteşbâr kelimesi yakıcı ve öldürücü kılıç anlamında

⁴⁷⁰⁵ Altan Çetin, a.g.e., s. 225; Ahmet Özdal, a.g.e., s. 70-71.

⁴⁷⁰⁶ Altan Çetin, a.g.e., s. 225; Ahmet Özdal, a.g.e., s. 71.

⁴⁷⁰⁷ Erhan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 222.

⁴⁷⁰⁸ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 271, 274, 278.

⁴⁷⁰⁹ *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 10, 821.

⁴⁷¹⁰ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 273.

⁴⁷¹¹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 293.

⁴⁷¹² *Besâtînu'l-uns*, s. 140.

⁴⁷¹³ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 294.

⁴⁷¹⁴ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 277, 306; Bedr-i Çâcî, s. 283; Ayrıca daha önce Gazneliler devrinde tîğ-i Hindî kullanılmaktaydı. Bkz. *Târîh-i Beyhakî*, II, s. 523.

⁴⁷¹⁵ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 287.

⁴⁷¹⁶ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 178; *Besâtînu'l-uns*, s. 49, 183, 224, 307.

⁴⁷¹⁷ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 293.

⁴⁷¹⁸ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 297.

⁴⁷¹⁹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 297.

⁴⁷²⁰ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 293.

⁴⁷²¹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 308.

⁴⁷²² *Tâcü'l-me'âsir*, s. 308; *Besâtînu'l-uns*, s. 60.

kullanılmaktadır⁴⁷²³), şemşîr-i âbdâr (شمشير ابدار: çelik kılıç)⁴⁷²⁴ denilen kılıçların kullanıldığı görülmektedir.

Emîr Husrev-i Dihlevî bu kılıçlara tîğ-i mihrâbî (تیغ محرابی: kavisli kılıç)⁴⁷²⁵, şemşîr-i mihrâbî (شمشير محرابی: kavisli kılıç)⁴⁷²⁶, tîğ-i Frenk (تیغ فرنک: Avrupa kılıcı)⁴⁷²⁷ ve tîğ-i çarh (تیغ چرخ: muhtemelen ‘sema renginde kılıç’)⁴⁷²⁸, tîğ-i sûsenî (تیغ سوسنی: zambak renginde kılıç/ kılıcın bir özelliği de kastedilmiş olabilir)⁴⁷²⁹ adlı kılıçları, Tâcuddîn Debîr ise “tîğ-i Zülfikâr âsâr” (تیغ ذوالفقار آثار: kadimi Zülfikâr kılıcı) ismindeki bir kılıcı daha ilave etmektedir⁴⁷³⁰. Zülfikar, Hz. Ali’nin çatal şeklinde iki başlı kılıcının adıdır⁴⁷³¹. Dolayısı ile “tîğ-i Zülfikâr âsâr” da iki başlı bir kılıç çeşidi olmalıdır ve bu husus Hz. Ali’nin kılıcının Delhi Türk Sultanlığı devrinde kullanılmaya devam edildiğini gösterebilir. Lakin “tîğ-i Zülfikâr âsâr” adına sadece Tâcuddîn Debîr’in *Besâtînu’l-uns* adlı eserinde rastlanılmaktadır.

Sultan Şemseddîn İltutmuş tahta oturduğunda kılıcının kabzasında yeşil elmas kakılı olduğu kaydedilmektedir⁴⁷³². Emîr Husrev-i Dihlevî bazı kılıçların dibinde muhtemelen kabzasında arslan resmi bulunduğunu “kılıç dibinde [kabzasında?] arslan resmi”⁴⁷³³ ifadesi ile dile getirmektedir. Tâcuddîn Debîr de “dili/yüzü inciler yüklü kılıç”⁴⁷³⁴, “mücevherli kılıç”⁴⁷³⁵ adlarındaki mücevherli kılıçlardan bahsetmektedir.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde en meşhur çelik kılıçlar pelârek olarak adlandırılmaktaydı. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Hazâinü’l-fütûh*’da şâhın (Sultan Alâeddîn Muhammed)’in yeşil pelârek (پلارک سبز) [kılıcının] korkusundan Varangal racasının

⁴⁷²³ *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 821.

⁴⁷²⁴ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 292, 293, 296, 310.

⁴⁷²⁵ *Hazâinü’l-fütûh*, s. 38, 132, 199.

⁴⁷²⁶ *İ’câz-i Husrevî*, IV. Risale, s. 133.

⁴⁷²⁷ Eserde Büyük İskender konu olduğu için Frenk kılıcı normal karşılanabilir. Ama o dönem için Frenk diye bir kavram bulunmamaktadır. Emîr Husrev-i Dihlevî’nin kendi dönemini yansıttığı âşikardır. Zaten bu eserde kurgusaldır. Amaç hükümdara nasihatlerde bulunmaktır. Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Ayine-i İskenderî*, vr. 647b (kenar).

⁴⁷²⁸ *İ’câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 179.

⁴⁷²⁹ *İ’câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 239.

⁴⁷³⁰ *Besâtînu’l-uns*, s. 217.

⁴⁷³¹ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 1104.

⁴⁷³² الماس تیغ زمرد رنگ Bkz. *Tâcü’l-me’âsir*, s. 270.

⁴⁷³³ نقش شیر در ته شمشیر Bkz. *İ’câz-i Husrevî*, IV. Risale, s. 133.

⁴⁷³⁴ تیغ زبان دربار Bkz. *Besâtînu’l-uns*, s. 24.

⁴⁷³⁵ گوهردار تیغ Bkz. *Besâtînu’l-uns*, s. 24.

itaat ve vergiyi kabul ettiğini ve yüzünün sarardığını aktarmaktadır⁴⁷³⁶. *Tuğluknâme*'sinde ise şemşîr-i pelârek (شمشیر پلارک)⁴⁷³⁷ tabirini aynen kullanmakta ve tahtı ele geçiren Hindû Husrev Han'ın bu kılıçla Melik Gaziye cephe aldığını belirtmektedir. Bazen de pelârek ifadesini hançerle birlikte veya tek başına kullanmaktadır: Pelârek tohum oluyor ciğerlerde * Mübâriz (savaşçı)⁴⁷³⁸ yerde kelleler⁴⁷³⁹ ekiyor.⁴⁷⁴⁰ Bu beyitte de görüldüğü üzere, pelârek tek başına kullanıldığında doğrudan kılıç anlamına gelmektedir⁴⁷⁴¹. Emîr Husrev-i Dihlevî, yeşil renk çelik kılıçlara ilave olarak pelârek-i kebûd (پلارک کبود: lacivert pelârek) denilen mavi çelik kılıçlardan da bahsetmektedir⁴⁷⁴². Bazen de tiğ-i kebûd (تیغ کبود: lacivet kılıç) ibaresi geçmektedir⁴⁷⁴³. Pelârek kılıçlarının sultana yaraşır olduğunu gösterir bir şekilde bazen de pelârek-i şâhî (پلارک شاهى: şâhî pelârek kılıcı) terkiibini kullanmaktadır⁴⁷⁴⁴.

Yukarıda daha önce değinildiği üzere en iyi pelârek çeliği çeşidi, şâhî (شاهى) adı ile Hindistan'da üretilmekteydi⁴⁷⁴⁵. 592/1195-96 yılında yazımı tamamlanan *Cevâhir Nâme-yi Nizâmî*'de *Cevâhir Nâme-yi Nizâmî*'de bildirildiğine göre pelârek-i şâhî kılıçları (شمشیر پلارک شاهى)nın en kalitelisi “100 dinar altına” satılmakta idi⁴⁷⁴⁶. Pelârek-i şâhî, Fahr-i Müdebbir'in Hindistan'da yapıldığından bahsettiği şâhî kılıçları ile aynı kılıç olmalıdır.

Bedr-i Çâçî, demiri yeşil olan söz konusu kılıçlardan dolayı sebz/sebze (سبزه: yeşil) kelimesini kılıç anlamında kullanmaktadır⁴⁷⁴⁷. Bedr-i Çâçî, bu tabir yerine yine kılıç anlamına gelen sebz-i nehengî (سبز نهنگى: yeşil timsah) tabirini de

⁴⁷³⁶ *Hazâinü 'l-fütûh*, s. 99.

⁴⁷³⁷ *Tuğluknâme*, s. 151.

⁴⁷³⁸ Mübâriz: Daha çok savaşın başında teke tek döğüşe çıkan yiğit ve tecrübeli savaşçılar için kullanılır. Sadece savaşçı anlamında kullanıldığı da olur.

⁴⁷³⁹ Kelleler tohuma benzetilmiş.

⁴⁷⁴⁰ Bkz. *Tuğluknâme*, s. 127.

⁴⁷⁴¹ Pelârek: Cevherli çeliğe denir. Mecazen kılıca denir. Bkz. *Hazâinü 'l-fütûh*, s. 197; Ayrıca Hint kılıçlarından bir türün ismidir.

⁴⁷⁴² *İ'câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 36.

⁴⁷⁴³ *Besâtînu 'l-uns*, s. 35.

⁴⁷⁴⁴ *İ'câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 17.

⁴⁷⁴⁵ UCL Discovery, Rahil Alipour, Thilo Rehren, “Persian Pūlād Production: Chāhak Tradition”, *Journal of Islamic Archaeology*, 1 (2), s. 11. 10.1558/jia.v1i2.24174 (Published). Downloaded from UCL Discovery: <http://discovery.ucl.ac.uk/1462402/1/Alipour%20et%20al.%20Persian%20Pul%C4%81d%20Production%20.pdf> (9 Ekim 2016).

⁴⁷⁴⁶ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî Nişâbü'rî, *Cevâhir Nâme-yi Nizâmî*, Yayına hazırlayan: İrec Efşâr ve Muhammed Rasûl Deryâgeşt, Mîrâs-i Mektûb, Tahran H.Ş. 1383, s. 329.

⁴⁷⁴⁷ Bedr-i Çâçî, s. 127, 436.

kullanılmaktadır⁴⁷⁴⁸. Böylece neheng: timsah kelimesinin dönemin diğer kaynaklarında geçen savaşçı, mübariz anlamlarına ilaveten kılıç anlamında da kullanılmakta olduğu ortaya çıkmaktadır⁴⁷⁴⁹. Bedr-i Çâçî, bunun dışında mecazi olarak Hint kılıcını anlattığı iki beytinde bu kılıcın kıyafetini tutiye (papağan)'a benzeterek kılıcın yeşil renk olduğunu dile getirmiş ve ucunun eğik olduğunu vurgulamıştır⁴⁷⁵⁰.

Delhi Türk Sultanlığı kuruluş devrinde tiğ-i âbdâr (تیغ آبدار: su verilmiş; çelik kılıçlar)⁴⁷⁵¹, şemşîr-i âbdâr (شمشیر آبدار: çelik kılıç)⁴⁷⁵², tiğ-i pelârek (تیغ پلارک)⁴⁷⁵³, şemşîr-i âb reng (شمشیر آب رنگ: su rengi kılıç)⁴⁷⁵⁴, tiğ-i âb reng (تیغ آب رنگ: su rengi kılıç)⁴⁷⁵⁵, tiğ-i bûlâd/pûlâd (تیغ بولاد: çelik kılıç: muhtemelen suni değil de doğal çelik cevherinden üretilen kılıç)⁴⁷⁵⁶, tiğ-i fûlâd (تیغ فولاد: çelik kılıç)⁴⁷⁵⁷ gibi kılıç çeşitlerinden bahsedilmektedir. Bu durum ise kuruluş yıllarından itibaren çelik kılıçlar kullanılmakta olduğunu göstermektedir.

Çok keskin olan su verilmiş (çeliklenmiş) kılıçlar idam cezalarında da kullanılmaktaydı. Nitekim Uluğ Han, 655/1258 yılında Melik Balaban'ın emîr ve meliklerini eğer isyana devam ederseniz her birinizin sonu tiğ-i âbdâr (تیغ آبدار: su verilmiş kılıç) darbesiyle aynı yere ulaşacaktır diye tehdit etmiştir⁴⁷⁵⁸. Uluğ Han, Delhi civarındaki dağlarda eşkıyaları ele geçirince cellatlar şemşîrhâ-yi âbdâr (شمشیرهایه آبدار: su verilmiş kılıçlar) ile ikişerli olarak birbirine bağlanmış Hindûları bir vuruşta dört parçaya bölmüşlerdir⁴⁷⁵⁹.

Bir vuruşta iki insanı birden dört parçaya bölebilen su verilmiş Hint kılıçlarının çok keskin kılıçlar oldukları görülmektedir. Hindistan'da kılıca nasıl su verilmekte olduğu 592/1195-96 yılında yazımı tamamlanan *Cevâhir Nâme-yi Nizâmî*'de şöyle anlatılmaktadır: “Hindistan'da kılıca (şemşîr) şu yöntem ile su verirler: Dağ kili (گل شخ):

⁴⁷⁴⁸ Bedr-i Çâçî, s. 295.

⁴⁷⁴⁹ Bedr-i Çâçî, s. 509.

⁴⁷⁵⁰ Bedr-i Çâçî, s. 169'da 805. ve 806. beyitler ve s. 456-457'deki beyit açıklamaları.

⁴⁷⁵¹ *Tâcü 'l-me'âsir*, s. 89, 154, 271, 272, 274, 291.

⁴⁷⁵² *Tâcü 'l-me'âsir*, s. 292, 293, 296, 310.

⁴⁷⁵³ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Matlaü 'l-envar*, vr. 387b (kenar).

⁴⁷⁵⁴ *Tâcü 'l-me'âsir*, s. 299.

⁴⁷⁵⁵ *Tâcü 'l-me'âsir*, s. 303.

⁴⁷⁵⁶ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Mecnun u Leylî*, vr. 551a (kenar); Emîr Husrev-i Dihlevî, *Ayine-i İskenderî*, vr. 611a (kenar).

⁴⁷⁵⁷ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Mecnun u Leylî*, vr. 574b (kenar).

⁴⁷⁵⁸ Cüzcanî, s. 307.

⁴⁷⁵⁹ Cüzcanî, s. 316-317.

gil-i şah), inek gübresi, tuz ve bir miktar sülfat (زاج: zâc)ı birlikte eritirler ve kılıcın yüzeyini onula kalın[ca] altın yaparlar (طلا کنند: yaldızlarlar, kaplarlar). Sonra kılıcı o altından (yaldız/kaplama) yarım parmak miktarı temizlerler ve kılıcı ateşe verirler ve çok ısınana/parlayana kadar ısıtırlar. Sonra su alması için kılıcın üzerine her iki taraftan ıslatılmış bir keçeyi koyarlar. Sonra cevherinin temizlenmesi için (kılıcın) yüzeyini o altından (yaldız/kaplama) temizlerler⁴⁷⁶⁰.

Delhi Türk Sultanlığı kurucusu Aybek'in saltanatı öncesinde "tîğ-i yek-zebân" (تغ یک زبان: tek ağızlı kılıç)⁴⁷⁶¹ ve saltanatı devrinde ve peşinden Sultan İltutmuş devrinde "tîğ-i dû-rûy" (تغ دو روی: iki ağızlı kılıç)⁴⁷⁶² kullanıldığı görülmektedir. "Şehid Han Mersiyesi"nde⁴⁷⁶³ geçen "kılıç iki yüzlüdür (ağızlıdır)"⁴⁷⁶⁴ ve Bedr-i Çâcî Dîvânı'nda yer alan "Her dem iki yüzlü (ağızlı) kılıcını indir düşmanın canına"⁴⁷⁶⁵ ifadeleri daha çok her iki yüzü de keskin olan, iki ağızlı keskin kılıçların kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca kadimi Türk geleneğine uygun olarak eğri; kavisli kılıç (تغ کج: tîğ-i kejj) kullanıldığı anlaşılmaktadır⁴⁷⁶⁶. Emîr Husrev-i Dihlevî'nin söz konusu mısrasına benzer, Emîr Necmeddîn Hasan Dihlevî'ye ait bir mısra aynı şekilde eğri, kavisli kılıçlar kullanıldığını teyit etmektedir: "Eğri kılıca, eğri kılıf dışında imal edilemez."⁴⁷⁶⁷ (Dönemin kavisli kılıçları için bkz. Ek LVIII)⁴⁷⁶⁸.

Kılıçlar, tek ağızlı ve iki ağızlı olmanın dışında uzun ve kısa kılıçlar diye de ikiye ayrılmaktadır. Türklerin suvârilik icabı uzun kılıç kullanmaları veya uzun kılıcın savaşlardaki üstünlüğünü göstermeleri de üzerinde durulması gereken bir konudur. Kısa kılıçlar, yaya muharipler için uygun olmakla beraber suvâri için pek kullanışlı değildi. Türk suvâriilerin uzun kılıçları, at üzerinden düşmana daha kolay hamle imkanı

⁴⁷⁶⁰ Hint kılıç ustalarının kılıca su verme tarzı için bkz. Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî Nişâbü'rî, *Cevâhir Nâme-yi Nizâmî*, s. 331.

⁴⁷⁶¹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 242.

⁴⁷⁶² *Tâcü'l-me'âsir*, s. 271, 472.

⁴⁷⁶³ Sultan Balaban'ın oğlu Muhammed Sultanın şehadetini anlatmaktadır.

⁴⁷⁶⁴ Bkz. Nizâmuddîn Ahmad, s. 100.

⁴⁷⁶⁵ Bkz. Bedr-i Çâcî, s. 229.

⁴⁷⁶⁶ *Î'câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 40.

⁴⁷⁶⁷ Bkz. Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî, *Dîvân-i Hasan*, s. 195.

⁴⁷⁶⁸ Muhammed Bahtiyar Halacî'nin Altın Sikkesi Üzerindeki Kavisli Kılıç Tutan Suvâri (Fotoğraf), Ek LVIII.

sağlayarak muharebelerdeki başarıyı arttırmaktaydı⁴⁷⁶⁹. Piyâdeler ise çoğunlukla düz ve ağır kılıçlar kullanmaktaydı⁴⁷⁷⁰.

Fahr-i Müdebbir, Hunlar devrinden beri Türkler arasında kullanılan uzun kılıçlar⁴⁷⁷¹ hakkında şu malumatı vermektedir: Karâcûrî (قراجوری: uzun kılıç) Türklerin ve mızrakla savaşanların silahıdır. Bu iş için [onu] şemşir (شمشیر: kılıç/İran kılıcı)den daha uzun koydular (yaptılar) ve ona eğrilik verdiler, darbe esnasında genişlikten [kutur] düşmesin, darbesi eğrilik nedeniyle daha ağır ve daha kesici olsun diye onu eğri yaptılar. Eğer mızrak hata ile düşer veya kırılırsa [bu silah] kılıç ve mızrak gibi kullanılabilir.⁴⁷⁷²

Fahr-i Müdebbir, yukarıda görüldüğü üzere, daha önce aktarılan bilimsel açıklamaya yakın bir şekilde Türk kılıçlarının neden eğri olduğunu ve bu eğriliğin avantajlarını çok güzel anlatmıştır. Karâcûrî diye adlandırılan bu uzun suvârî kılıçlarının gerektiğinde hem mızrak ve hem de kılıç yerine kullanıldığını belirtmiştir. Fahr-i Müdebbir bu kısımda ayrıca karâcûrî denilen Türk suvârî kılıcının şemşir diye anılan İran kılıçlarından farkını da ortaya koymakta; “şemşir”den daha uzun olduğunu ve eğri olduğunu ortaya koymaktadır.

Fahr-i Müdebbir’in yukarıda sözünü ettiği “şemşir”, İran’da kılıç için kullanılan genel bir terimdir. Bu sözcük iki parçadan oluşur; *şem* kuyruk veya pençe, *şir* ise arslan demektir. Dolayısı ile bu silahın ismi arslan kuyruğu ya da arslan pençesi anlamına gelir. Ancak yaygın inancın aksine, şemşir sözcüğünün kullanılması namlu eğriliğine atfen değildir. Bu sözcüğün kökleri İran’ın eğri namlu ile tanışmasından çok öncelere dayanır. Yeni Farsçanın erken dönemlerinde kılıca *sine* veya *şemşer* denirdi. Maniheist Orta Farsçada ise kılıcın şafşer olarak adlandırıldığı görülür. Tüm bu dönemler boyunca İran’da kılıç namluları düz ve iki ağızlıdır. Dolayısıyla, namlusunun

⁴⁷⁶⁹ Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 320.

⁴⁷⁷⁰ Ahmet Özdal, a.g.e., s. 71.

⁴⁷⁷¹ Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 320.

⁴⁷⁷² *Âdâbü'l-harb ve'ş-şecâ'a*, s. 260.

düz veya eğri olmasından ve bu eğriliğin derecesinden bağımsız olarak, orta veya uzun namlulu ve bir balçağa sahip tüm kesici silahlar için şemşir adı kullanılmıştır⁴⁷⁷³.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde daha önce tarihi gelişimi aktarılan klasik eğri Türk suvâri kılıcının kullanılmaya devam edildiği, Halacî hanedanı devrine ait bir kılıçta da görülmektedir⁴⁷⁷⁴. Yalnız bu örnekte Türk suvâri kılıcı formu, Hint etkisi ile biraz kalınlaşmıştır. (Söz konusu kılıcın çizimi için bkz. Ek LV)⁴⁷⁷⁵.

Türkler uzun kılıçların yanında kısa kılıçlar da kullanmaktadır. Hindistan'da yaygın olarak kullanılan kısa kılıç çeşitlerinden birisi de “ketâre”dir. Gazneli Sultan Mesud'un saltanatının ilk yıllarında kendisinden şüphelenilerek gulâmlar tarafından ayağından çizmeleri çıkarılan Er Yâruk'un (Sâlâr-i Hindustân)⁴⁷⁷⁶ her iki çizmesinden ketâre ve abasının altından zehir çıktığı görülmektedir⁴⁷⁷⁷. Bu vakada *ketârenin* kama tarzında çok kısa bir kılıç olduğu ve suikastlar sırasında çizmeye saklanmak suretiyle suikast mahalline sokulduğu ve kullanıldığı görülmektedir.

Delhi Türk Sultanlığı piyâdeleri de kısa kılıçlar kullanmışlardır. Fahr-i Müdebber, Delhi piyâdeleri tarafından kullanılan ketâre hakkında şu bilgileri vermektedir: “Ketâre, Hindûların, korkusuzların ve hilekârların silahıdır.”⁴⁷⁷⁸ Bu tanımda kullanıcısı için korkusuz ve hilekar sıfatları kullanılmasından ketârenin kısa bir kılıç olduğu ortaya çıkmaktadır. Yine korkusuz sıfatı, bu tür kılıçların kullanıcısını hasmına karşı mesafe yakınlığından dolayı daha fazla tehlikeye attığını göstermektedir. Ketâre kaynaklarda كتاره/غداره/قداره/كتاله gibi farklı imlalar ile yazılmaktadır. Ketâre silahı Hindistan ahalisinin kullandığı düz, kılıçtan daha geniş, genellikle ondan daha ağır ve daha kısa olan bir harb silahıdır⁴⁷⁷⁹.

İbn Battûta, kattâra adı ile anılan fakat söz konusu ketâre kılıcından tamamen farklı özellikler taşıyan bir silahtan daha bahsetmektedir. İbn Battûta, köylü bir

⁴⁷⁷³ Cebehane, “Şemşir; İran Kılıcı”, Dr. Manouchehr Mostagh Khorasanî, http://www.cebehane.com/a_semsir.html (23.09.2017).

⁴⁷⁷⁴ Kaynağımızda bu kılıç pala olarak nitelenmekle birlikte bu silahta klasik Türk kılıçlarında olduğu üzere namlu ile kabzanın ters yönleri doğru kavıştığı yani Türk tipi kılıç olduğu görülmektedir. Bkz. Prezi, Delhi Sultanate Virtual Museum: ‘Khilji Dynasty’, <https://prezi.com/mjt-odj4y0gz/delhi-sultanate-virtual-museum/> (19 Ocak 2016).

⁴⁷⁷⁵ Halacî Hanedanı Devri Suvârî Kılıcı (Çizim). Ek LV.

⁴⁷⁷⁶ *Târîh-i Beyhakî*, I, s. 212.

⁴⁷⁷⁷ *Târîh-i Beyhakî*, I, s. 274.

⁴⁷⁷⁸ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 260.

⁴⁷⁷⁹ *Ferheng-i Fârsî-yi 'Amîd*, II, s. 1622; *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1700.

Hindûnun, atından düşen Habeşli Alâbûr emîrini kattâra ile öldürdüğünü anlatır ve bu silahın özelliklerini diğer kaynaklardan daha ayrıntılı ve farklı bir şekilde şöyle açıklar: “Kattâra, saban demirine benzeyen madenî bir alettir. El boydan boya içine sokulunca kolu sarar, zırh vazifesi görür. Ön kısmı iki arşın uzunluğundadır. Şiddetli vurunca insanı öldürür.”⁴⁷⁸⁰

İbn Battûta daha sonra Muhammed Şâh Tuğluk devrinde Kadı Celâleddîn Afgânî ve kabilesi Kinbâya’da isyan ettiği sırada şehri ona karşı savunan Şemseddîn Kulâhdûz, Nâhûda İlyas ve Melikü’l-hükemâ’nın şehir düşünce bir eve sığınıp ele verilmekten korkarak kendilerini öldürmeye karar verdiklerini ve kettâre aletiyle her birinin arkadaşına vurduğunu bildirir. İkisi ölmüş ve Melikü’l-hükemâ sağ kalmıştır⁴⁷⁸¹. Bu örnek kettâre silahının Hindûlar dışında Delhi Türk Sultanlığı emîrleri tarafından da kullanıldığını göstermektedir. Fakat burada anlatılan silahın ketare kılıcından farklı bir silah olduğu anlaşılmaktadır.

Fahr-i Müdebber’in elçiler ile gönderilmesi gereken hediyeler arasında “ketâre”yi de sayması⁴⁷⁸²; 1389 yılında Melik Sultân Şâh Hoşdil’e düzenlenen suikast sırasında “sade” (yüzlük) emîrleri tarafından ketare ve kılıç (تيف) kullanılması⁴⁷⁸³; *Tuğluknâme*’de geçen “beline altına batırılmış ketâre bağlamış”⁴⁷⁸⁴, “bir düğün [savaş] ki ondan az olmaz ketâre”⁴⁷⁸⁵ ifadeleri; *Noh sipihr*’de ketâre kullanıldığının bildirilmesi⁴⁷⁸⁶; *Çâçnâme*’de geçen “başvursun ketâre” ifadeleri⁴⁷⁸⁷, ketarenin Delhi Türk Sultanlığı’da harb silahı, suikast silahı ve tören silahı olarak kullanılabildiğini göstermektedir.

Kınlar da kılıçların ayrılmaz parçalarıdır. Kılıçlar kın denilen kılıflar içerisinde taşınmaktaydı. *Münyetü’l-Guzât*’da anlatıldığına göre kılıç taşınırken suvâri tarafından düşmemesi için ya bele bağlanıyor ya da omuzdan çapraz asılıp taşınıyordu. Savaşta bele bağlamak daha sağlam ve elzem görülüyordu ancak bu yürüyüşte zahmetli

⁴⁷⁸⁰ İbn Battûta, II, s. 774.

⁴⁷⁸¹ İbn Battûta, II, s. 788.

⁴⁷⁸² *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 147.

⁴⁷⁸³ *Sihriindî*, s. 145.

⁴⁷⁸⁴ Kتاره بر كمر بسته بزر غرق Bkz. *Tuğluknâme*, s. 25.

⁴⁷⁸⁵ كم بود از كتاره ز سوری كان نه Bkz. *Tuğluknâme*, 125.

⁴⁷⁸⁶ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 185a (kenar).

⁴⁷⁸⁷ سر زند كتاره Bkz. *Bedr-i Çâçî*, s. 278.

bir usul idi⁴⁷⁸⁸. Kılıç kınları cehâze, gımd veya kirâb adını alıyordu. Kınlar ince deri ile kaplanmış ahşap malzemeden yapılıyordu⁴⁷⁸⁹.

Delhi Türk Sultanlığı devri kaynaklarında kın kelimesi yerine Arapça kirâb (قِرَاب: kın)⁴⁷⁹⁰, ğilâf (غِلَاف: kın, kılıf)⁴⁷⁹¹ ve Farsça niyâm (نِيَام: kın, kılıf)⁴⁷⁹² ve nîm niyâm (نِيم نِيَام)⁴⁷⁹³ kelimeleri de kullanılmaktaydı. Kılıç gibi kında da bele takılacak kısım bulunurdu.

Emîr Husrev-i Dihlevî, kılıcın bele nasıl asıldığına ve bu iş için hangi aksesuarların kullandığına dair şu malumatları vermektedir: “Kılıcı kemerde tutuyordum, kılıcın dili (ağzı: keskin tarafı) dışarı bakıyordu ve [kılıç] onu dile getirmek istiyordu.”⁴⁷⁹⁴ Dolayısı ile kınların kılıcın keskin yüzüne gelen kısmının savaşçıya değil de dışarı gelecek şekilde bele asılmakta olduğu ortaya çıkmaktadır. “Eğri kılıca eğri kın yapmalı”⁴⁷⁹⁵ mısrası ile eğri kınlar kullanıldığını ve dolayısı ile eğri kılıçlar yanında düz kılıçlar da bulunduğunu ima etmektedir. “Bir kın ve iki kılıç gibi olmuştur”⁴⁷⁹⁶ benzetmesi ile bazen bir kın içerisinde iki kılıç birden taşınabildiğini belirtmektedir. Bir de üzerine kabzasından kılıç ve hançer bağlanan belçek/bilçek-i pûlâd (بَلِجَقْ پُولَاد)⁴⁷⁹⁷ adında bir aksesuardan bahsetmektedir. Bazı mısra, beyit ve ifadelerinde kılıcı asmak için hamâyil (hamail: omuzdan aşan kılıç kayışı) kullanıldığını ve sultanın piyâde korumalarının kızıl dûrbâş ile birlikte altıdan hamâyil kullandıklarını ve kılıçlarını burada taşıdıklarını bildirmektedir:

Hamâyil attı bir kılıcı omuza⁴⁷⁹⁸.

O bayrak altındaki kızıl dûrbâş nerede * Ve o kılıç altın hamâyil ile birlikte hangi aradadır⁴⁷⁹⁹.

⁴⁷⁸⁸ Mustafa Uğurlu, *Münyetü'l-Guzât*, s. 105-106; Altan Çetin, a.g.e., s. 226.

⁴⁷⁸⁹ Altan Çetin, a.g.e., s. 226; Zeki Tez, a.g.e., s. 171; Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s.190.

⁴⁷⁹⁰ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 2; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Tuhfetu's-sıgar*, vr. 18a; *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 131, 136; Bedr-i Çâçî, s. 99, 147.

⁴⁷⁹¹ Bedr-i Çâçî, s. 307.

⁴⁷⁹² *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 130, 134, 136, 341, III. Risale, s. 85,86, V. Risale, s. 40; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Tuhfetu's-sıgar*, vr. 33a, 42b; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Vasatü'l-hayat*, vr. 67b, 106a; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Mecnun u Leylî*, vr. 551b (kenar); Bedr-i Çâçî, s. 195, 361, 365.

⁴⁷⁹³ *İ'câz-i Husrevî*, III. Risale, s. 85.

⁴⁷⁹⁴ تیغ در کمر داشتم زبانش بیرون می آمد و میخواست که آن را بزبان بر گیرد Bkz. *İ'câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 17.

⁴⁷⁹⁵ تیغ کز را نیام کز باید ساخت Bkz. *İ'câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 40.

⁴⁷⁹⁶ مثل یک نیام و دو شمشیر شده است Bkz. *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 130.

⁴⁷⁹⁷ *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 141.

⁴⁷⁹⁸ حمایل در افکنده تیغی بدوش Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Ayine-i İskenderî*, vr. 611b (kenar).

Meclis kını ile bir el kılıcı, hamâyile sokuldu/hamâyilden çıkarıldı⁴⁸⁰⁰.

Kılıç, kında uyur asayiş ayağını uzatır/kılıç kında uyur, asayiş içinde ayağını uzatır⁴⁸⁰¹.

İbn Battûta, suvârilerin kullandıkları kılıçların nasıl asıldığını, taşındığını “Hindistan’da insanlar iki kılıç kuşanır. Biri rikâbî [üzengilik] adını taşır ve eyerde asılı durur. Diğeri de tirkeşte tutulur” ifadeleri ile aktarmaktadır⁴⁸⁰². Böylece Delhi suvârilerinin kılıç kını dışında eyer ve ok kabı içerisinde de kılıç taşıdıkları ortaya çıkmaktadır.

İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk’un Çin İmparatoruna gönderdiği cevabî mektup ile birlikte birinin kını mercan taşlarıyla bezenmiş olan 10 kılıcı hediye olarak gönderdiğini bildirmektedir⁴⁸⁰³. İlâveten İbn Battûta, Delhi’de bulunduğu dönemde kınları gümüşle kaplı iki kılıcı olduğundan da bahsetmektedir⁴⁸⁰⁴. Sonuç olarak kılıçların kınlarına çok özenildiği, bazılarının gümüş ve mercan gibi değerli taşlar ve madenler ile süslendiği, kınların murassa olarak imal edildikleri meydana çıkmaktadır.

Son olarak Bombay’da Prince of Wales Museum’da bulunan Alâeddîn Muhammed Halacî’nin kılıcı incelenerek, bu bahis tamamlanacaktır:

Öncelikle kılıcın üzerinde “Yardım Allah’dandır ve fetih yakındır” anlamına gelen *Kuran*’dan Saaf Suresi 13. Ayet: نَصْرٌ مِّنَ اللَّهِ وَفَتْحٌ قَرِيبٌ (Nasrun min Allahi, ve fet’hun karîb) yer almaktadır. Babürlüler devrinde Ekber, Şahcihân ve Evrenzib’in kılıçlarında da aynı ayete rastlanılmaktadır. Müzede kılıcın bulunduğu vitrin içerisinde yer alan tanıtım yazısında kılıç üzerindeki madalyonda Sultan Alâeddâin Halacî’nin adı okunduğu bildirilmektedir. Bununla birlikte kılıcın sadece ön yüzüne ait fotoğraf verilmiştir ve bu yüzden sultanın ismi görünmemektedir⁴⁸⁰⁵.

⁴⁷⁹⁹ Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Vasatî’l-hayat*, vr. 122b. ⁴⁸⁰⁰ Bkz. *Î’câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 136.

⁴⁸⁰¹ Bkz. *Î’câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 341.

⁴⁸⁰² İbn Battûta, II, s. 765; Ayten Avcioğlu, *İbn Battûta’ya Göre Delhi Türk Sultanlığı’nda Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat*, s. 59.

⁴⁸⁰³ İbn Battûta, II, s. 758.

⁴⁸⁰⁴ İbn Battûta, II, s. 755.

⁴⁸⁰⁵ K.S. Lal, M.A., D.Phil., (Allahabad), Provincial Educational Service, Madhya Pradesh, *History of the Khaljis (1290-1320)*, The Indian Press, Ltd., Allahabad 1950, s. 1; <https://id.pinterest.com/pin/474355773232311786/> (16.12.2017); <https://indiansforguns.com/viewtopic.php?t=20125&start=120> (16.12.2017).

Kılıcın kabzasının alt tarafında ilk bir iki karışlık mesafe (kılıcın sırt kısmı), simetrik altın yaldızlı çiçek ve yaprak motifleri ile süslenmiştir. Süslemenin bittiği yerden itibaren kılıcın sağ kenarda “Bismillahirrahmanirrahim” ve sol kenarında “Nasrun min Allahi, ve fet’hun karîb” ayeti, ince altın yaldızlı bir yazı ile yazılmıştır⁴⁸⁰⁶.

Kılıcın şeklinden her iki yüzünün de keskin olduğu ve Türk kılıcı tarzında olmadığı, Hint-İran kılıçları tarzında olduğu görülmektedir. Kabzası kıvrıktır ve “kılıcın uç kısmı” (yalman)na doğru hafif bir şekilde genişlemektedir. Kılıcın sol tarafındaki dantel şeklindeki girintili çıkıntılı kabartılar neredeyse alt uca kadar varmaktadır, bu dantel kıvrımlar sağ tarata ise simetriyi yakalamak adına çok az bir miktar devam ettirilip bırakılmıştır. Kılıç üzerinde bir kan oluğu seçilememekle birlikte iki kenardaki söz konusu dantelimsi kabartılar doğal bir kan oluğu işlevi görmek için tasarlanmış olabilir.

Sultan Alâeddâin Halacî’ye ait söz konusu kılıcın kını ise kılıç gibi tezyin edilmiş değildir. Son derece sade imal edilmiştir. Sadece alt ucunda çok dişli bir yıldız motifi yer almaktadır. (Sultan Alâeddâin Halacî’nin kılıcı için bkz. Ek LVII-a, LVII-b)⁴⁸⁰⁷.

4.7. KÂRD (BIÇAK/HANÇER)-HANÇER-DEŞNE, KÂRD-İ BOZORG

Uzunluğu 40 cm.yi geçmeyen kesici silahlara bıçak denir. Her toplumda olduğu gibi Türkler tarafından da kullanılan bıçağın, savaş aleti olarak daha özelleşmiş şekline ise kama veya hançer denilmektedir. Genellikle eğri uçlu ve iki yüzü keskin olan bu silahlar, yakın muharebelerde kullanılmıştır. Jean-Paul Roux’a göre her iki yanı ve ucuyla kullanılabilen eğik uçlu hançerlerin mucidi göçebe Türk askeri olup, bu hançerler daha sonra Japonlara geçmiş ve onlar tarafından kusursuz hale

⁴⁸⁰⁶ K.S. Lal, M.A., D.Phil., (Allahabad), Provincial Educational Service, Madhya Pradesh, *History of the Khaljis (1290-1320)*, The Indian Press, Ltd., Allahabad 1950, s. 1; [https://id.pinterest.com/pin/474355773232311786/\(16.12.2017\);](https://id.pinterest.com/pin/474355773232311786/(16.12.2017);) <https://indiansforguns.com/viewtopic.php?t=20125&start=120> (16.12.2017).

⁴⁸⁰⁷ Bombay’da Prince of Wales Museum’da Bulunan Alâeddîn Muhammed Halacî’nin Kılıcı ve Kını (Fotoğraf). Ek LVII-a, Ek LVII-b.

getirilmiştir⁴⁸⁰⁸. Hsiung-nu (Hun) dönemine ait M.Ö. V. yy.a tarihlenen, sık sık rastlanan bıçak ve kama kalıntıları da bu hususu doğrular niteliktedir⁴⁸⁰⁹.

Türk-İslâm devletleri devrinde de bıçak, kama, hançer tipi silahlar kullanılmaya devam edilmiştir. Karahanlı lehçesinde XI. yy.da hançer silahına “büdge”⁴⁸¹⁰ deniyordu. Diğer taraftan bazen bügde yerine, büdgeyi de içine alan cins isim olarak “biçek”⁴⁸¹¹ (bıçak) kullanılıyordu⁴⁸¹².

Gazneliler devrinde Firdevsî, hançer-i Kâbulî (خنجر کابلی: Kâbul hançeri) ve hançer-i âbgûn (خنجر آبگون: su rengi hançer) adlı hançerlerden bahsetmektedir⁴⁸¹³. Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân, “hançer-i zümrüt fâm” (خنجر زمرد فام: zümrüt rengi hançer)⁴⁸¹⁴ ve hançer-i pûlâd (خنجر پولاد: çelik hançer)dan bahsetmektedir⁴⁸¹⁵. İlave olarak bu dönemde mûze denilen dize kadar uzanan çizmeler içinde bir “âbgûn hançer” taşındığı, özellikle suikast düzenlemek isteyenlerin bu suretle serâperdeye girip suikast gerçekleştirdikleri Firdevsî’nin beyitlerinden anlaşılmaktadır⁴⁸¹⁶. Nitekim benzer şekilde Gazneli Sultan Mesud’un saltanatının ilk yıllarında, 422/1031 yılında kendisinden şüphelenilerek gulâmlar tarafından ayağından çizmeleri çıkarılan Er Yâruk’un (Sâlâr-i Hindustân)⁴⁸¹⁷ her iki çizmesinden ketâre ve abasının altından zehir çıktığı görülmektedir⁴⁸¹⁸. Ketare (kısa Hint kılıcı) hançerden biraz farklı olmakla birlikte Firdevsî’nin anlattığı uygulamanın bu dönemde mevcut olduğu ortaya çıkmaktadır.

el-Bîrûnî’nin bildirdiğine göre Hindûlar bellerinin sağ tarafına hançer bağlamaktaydılar⁴⁸¹⁹.

Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan 1063 tarihinde Ani şehrini kuşattığı esnada Selçuklu savaşçılarının taşıdığı bıçaklar birebir dövüş kadar fırlatmaya da müsait

⁴⁸⁰⁸ Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 333.

⁴⁸⁰⁹ Kahraman Şakul (haz.), a.g.e., s. 42.

⁴⁸¹⁰ Bögde: Hançer. Bkz. Mahmûd el-Kâşgarî, *Dîvân-ü Lugâti’t-Türk*, s. 200.

⁴⁸¹¹ Biçek: Bıçak. Bkz. Mahmûd el-Kâşgarî, *Dîvân-ü Lugâti’t-Türk*, s. 187.

⁴⁸¹² Reşat Genç, a.g.e., s. 332.

⁴⁸¹³ *Ferheng-i Câmi’ Şâhnâme*, s. 433.

⁴⁸¹⁴ *Dîvân-i Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân*, s. 65, 324.

⁴⁸¹⁵ *Dîvân-i Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân*, s. 113.

⁴⁸¹⁶ *Ferheng-i Câmi’ Şâhnâme*, s. 970.

⁴⁸¹⁷ *Târîh-i Beyhakî*, I, s. 212.

⁴⁸¹⁸ *Târîh-i Beyhakî*, I, s. 274.

⁴⁸¹⁹ Bîrûnî, *Tahkiku mâ li’l-Hind*, s. 120.

olmalıdır çünkü hücum esnasında -ikisi ellerde ve biri dişlerinin arasında sıkıştırılmış olmak üzere- her savaşçı bunlardan en az üç tanesine sahipti⁴⁸²⁰.

İlhanlı ordusunda da hançer kullanıldığı bilinmektedir. Gazan Han'ın 1299/1300 yılındaki Suriye seferinde hançer kullanılmıştır⁴⁸²¹. Kıpçak Türkçesinde kullanılan *bîçak* (bıçak) tabirinin yanı sıra Moğol Hindistan'ında *biçâk* kelimesi tek yüzlü (ağızlı) hançer için kullanılmaktaydı⁴⁸²².

Kaynakların verdiği bilgilerden Orta Çağ Müslümân Türk dünyasında Hindî hançerlerin meşhur olduğu anlaşılmaktadır. Bunun dışında ayrıca Luristan'da kullanılan deşne/hançerlerden ve Şiraz'ın bıçak sapı yapımında ileri bir seviyeye ulaştığından bahsedilmektedir⁴⁸²³.

Hindûlarda hançer kullanımına gelince Keşmir'de Hint Kralı Jaina tarafından Hâjyakhâna'ya eşsiz altın bir hançer hediye edildiği *Râjataranggini*'de bildirilmektedir⁴⁸²⁴. Başka bir bölümde kralın sarayında bakanların, feodal kralların, ordu komutanlarının ve diğerlerinin altın hançerlerle süslendikleri anlatılmaktadır⁴⁸²⁵. Böylece Hint soylularında ve ileri gelenlerinde altın hançer taşıma geleneği olduğu ortaya çıkmaktadır.

Gur Devleti devrinde Hindistan hâkimiyeti evresinde kullanılan hançer tipi silahlar içerisinde en yaygın olanın hançer-i Hindî (خنجر هندی)⁴⁸²⁶ olduğu ve yakın dövüşte yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. “Hançer-i Hindî şarabı savaş meydanı toprağını mest ediyordu” ifadesi de bu durumu çok güzel açıklamaktadır⁴⁸²⁷.

Gur Devleti devrinde “Hançer-i elmas (خنجر الماس: elmas hançer)⁴⁸²⁸, hançer-i elmâs-gûn (خنجر الماس گون: elmas rengi hançer)⁴⁸²⁹, hançer-i âbgûn (خنجر آبگون: su

⁴⁸²⁰ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, III. Baskı, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK Basımevi, Ankara 2000, s. 120.

⁴⁸²¹ Mustafa Uyar, a.g.e., s. 197.

⁴⁸²² Mustafa Uyar, a.g.e., s. 235.

⁴⁸²³ Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 334.

⁴⁸²⁴ *Râjataranggini*, by Jogesh Chunder Dutt, III, s. 137.

⁴⁸²⁵ *Râjataranggini*, by Jogesh Chunder Dutt, III, s. 184.

⁴⁸²⁶ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 90.

⁴⁸²⁷ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 106.

⁴⁸²⁸ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 108.

⁴⁸²⁹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 83, 100.

rengi/keskin hançer)⁴⁸³¹, hancer-i âsumân-gûn (خنجر آسمان گون: gök renkli hançer)⁴⁸³², hançer-i âbdâr (حنجر آبدار: çelik hançer)⁴⁸³³, hançer-i sîm (خنجر سیم: gümüş hançer)⁴⁸³⁴, hançer-i sîmîn (خنجر سیمین: gümüş hançer)⁴⁸³⁵, hançer-i nilûferî (حنجر نیلوفر: lacivert hançer)⁴⁸³⁶, hançer-i zomorred fâm (خنجر زمرد فام: zümrüt yeşil renginde hançer)⁴⁸³⁷, hançer-i zomorred peyker (خنجر زمرد پیکر: zümrüt bedenli hançer)⁴⁸³⁸, hançer-i merrih fâm (سپیده دم حنجر سیم: Merih rengi hançer)⁴⁸³⁹, sepîde dem hançer-i sîm (حنجر سیم: Nilî (mavi) bedenli hançer)⁴⁸⁴⁰, hançer-i Nîlî peyker (حنجر نیلی پیکر: Nilî (mavi) bedenli hançer)⁴⁸⁴¹, çûn şâh-i bîd hançer-i ehzer (چون شاخ بید خنجر اخضر: söğüt dalı gibi yeşil hançer)⁴⁸⁴² adlarını taşıyan başka hançer tiplerinden de bahsedilmektedir.

Tâcü'l-me'âsir'de geçen "elmas hançer ile din düşmanın tulga (ترک: Türk, hûd, tulga) ve târk (kafanın arka kısmı)⁴⁸⁴³ını yardı"⁴⁸⁴⁴ ifadesi "elmas hançer"lerin miğferleri delebilecek kadar keskin ve sağlam olduklarını kısaca çelik olduklarını göstermektedir⁴⁸⁴⁵. Elmas hançer ibaresi ile ya hançerin kabzasının elmas ile tezyin edildiği ya da hançerin delicilik ve keskinliğini arttırmak için uç kısmının elmas ile kaplandığı anlatılmak istenmektedir. Bu çalışmada daha önce elmas temrenlerden de bahsedilmişti. Bazı hançerlerin "gümüş kaplama kın" (نیام سیم اندود: niyâm-i sîm endûd)ı olduğu belirtilmektedir⁴⁸⁴⁶. Gur Devleti devrinde bu kadar çok hançer ismi ve çeşidinden bahsedilmesi, hançerlerin askerler tarafından çok yaygın bir şekilde kullanılmakta olduğunu göstermektedir.

⁴⁸³⁰ Âbgûn: 1. Deniz suyu renginde; kebûd (mor, mavi, lacivert). 2. Su gibi saf, şeffaf ve aydınlık. 3. Keskin: Şemşîr-i âbgûn. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 13.

⁴⁸³¹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 98, 104, 208.

⁴⁸³² *Tâcü'l-me'âsir*, s. 247.

⁴⁸³³ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 110, 244.

⁴⁸³⁴ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 107.

⁴⁸³⁵ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 245.

⁴⁸³⁶ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 80, 116, 164, 207, 216: Hançerin nilûferi sathı ifadesi hançerin renginin kastedildiğini göstermektedir.

⁴⁸³⁷ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 248.

⁴⁸³⁸ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 78.

⁴⁸³⁹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 89, 162.

⁴⁸⁴⁰ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 145.

⁴⁸⁴¹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 242.

⁴⁸⁴² *Tâcü'l-me'âsir*, s. 225.

⁴⁸⁴³ Beyitte geçen târk kelimesi kafanın arka kısmı yanında Türkler anlamına da gelmektedir.

⁴⁸⁴⁴ Bkz. *Tâcü'l-me'âsir*, s. 108.

⁴⁸⁴⁵ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 108.

⁴⁸⁴⁶ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 256.

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda aynı Gur Devleti devrinde olduğu gibi çok sayıda hançer (kâred?/kard) çeşidi kullanılmaktaydı. Fahr-i Müdebber, deşne (دشنه: kama, hançer) pîşgan ayyarlarının (başiboş), fedailerin ve hırsızların silahıdır; bıçak kasapların silahıdır demektedir⁴⁸⁴⁷. *Tâcü'l-me'âsir*'de Delhi Türk Sultanlığı devrinin anlatıldığı bölümde “deşne”nin adı sık sık geçmekte ve genellikle “deşne-i teşne” (دشنه تشنه: susamış deşne) şeklinde susamış sıfatı ile birlikte kana susamış anlamında kullanılmaktadır⁴⁸⁴⁸. Bu husus yakın dövüşte deşne denilen hançer tipindeki silahın çok kullanıldığına işaret etmektedir.

Fahr-i Müdebber, ordunun üçüncü safındaki piyâdelerin taşınması gereken silahlar arasında “kardhâ-yi bozorg” (کاردهای بزرگ) diye anılan “büyük bıçakları” da saymaktadır⁴⁸⁴⁹. Bahaeddin Ögel'in belirttiğine göre Türk kültüründe “büyük bıçak” kelimesi hançer anlamında da kullanılmaktaydı⁴⁸⁵⁰. Fahr-i Müdebber, mübarezeye çıkan *mübarizin* kılıcını yitirme tehlikesine karşı yanında ketâre (کتاره: kısa Hint kılıcı), deşne (دشنه: kama, hançer), “bir gez” [70 cm] uzunluğundaki kârd-i bozorg (بزرگ کارد: büyük bıçak) bulundurması gerektiğini söylemektedir⁴⁸⁵¹.

Fahr-i Müdebber, elçilerin yanında hediye olarak götürmeleri gereken şeyler arasında “kardhâ-yi deste hotüv”⁴⁸⁵² ve gorg” (کاردهای دسته ختو و گرگ) denilen “hütüv ve gergedan dişi kabızalı bıçaklar”dan bahsetmektedir⁴⁸⁵³.

Fahr-i Müdebber ayrıca kard-i bozorg (کارد بزرگ: büyük bıçak)⁴⁸⁵⁴, yumruk korkusundan; hançer (خنجر) ve diğer bazı silahlar kılıç korkusundan icat edildi demektedir⁴⁸⁵⁵.

Delhi Türk Sultanlığı kuruluş devrinden itibaren hançer (خنجر)⁴⁸⁵⁶ ve hançer-i sepîde dem/dom (خنجر سپیده دم: ak/şeffaf⁴⁸⁵⁷ kabızalı hançer), hançer-i âb reng (خنجر آب)

⁴⁸⁴⁷ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 260, 262.

⁴⁸⁴⁸ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 296.

⁴⁸⁴⁹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s.330.

⁴⁸⁵⁰ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş: Türklerde Yemek Kültürü*, C. IV., Kültür Bakanlığı, Ankara 1991, s. 97.

⁴⁸⁵¹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 356.

⁴⁸⁵² Ebû Reyhan el-Birûnî, hütüvv maddesinin makbul olmasının sebebi, zehire yaklaşıncı terlemesindendir demektedir. Bkz. Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 334.

⁴⁸⁵³ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 147.

⁴⁸⁵⁴ Kârd (کارد): 1. Bıçak, 2. Deşne; Hançer. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1759; Bıçak, çakı. Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 483.

⁴⁸⁵⁵ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, 473.

رنگ: su rengi hançer)⁴⁸⁵⁸, hancer-i âbdâr (خنجر آبدار: su verilmiş/çelik hançer)⁴⁸⁵⁹, hançer-i Hindî (خنجر هندی: Hint hançeri)⁴⁸⁶⁰, deşne (دشنه)⁴⁸⁶¹ kârd-i kassâb (کار د قصاب)⁴⁸⁶² adlarındaki hançer tipi silahlar kullanıldığı görülmektedir.

Tâcuddîn Debîr, diğer kaynaklarda tesadûf edilmeyen bir şekilde “antik hançer-i zülfikâr” (خنجر ذوالفکار آثار: hançer-i Zülfikâr âsâr)⁴⁸⁶³ denilen bir hançer çeşidi ile ve deşne-yi kassâb (دشنه قصاب: kasap deşnesi) denilen bir hançer/bıçak çeşidinden bahsetmektedir⁴⁸⁶⁴. Zülfikar, Hz. Ali’nin çatal şeklinde iki başlı kılıcının adı⁴⁸⁶⁵ olduğuna göre “antik hançer-i zülfikâr” da çatal şeklinde iki başa sahip olmalıdır.

Tâcü’l-me’âsir’de Delhi Türk Sultanlığı devrinde savaşlarda deşne kullanıldığından bahsedilmekte ve “deşne-yi sîmîn sepîde dem” (دشنه سیمین سپیده دم: ak kabızalı gümüş deşne) denilen özel bir hançer çeşidinden bahsedilmektedir⁴⁸⁶⁶. Muhtemelen Luristan’ın meşhur deşneleri Delhi’ye de gelmiş ve kullanılmıştır. Emîr Husrev-i Dihlevî, Gıyâseddîn Şâh Tuğluk’u “deşne darbesiyle putperestleri telef ediyordu”⁴⁸⁶⁷ ifadesi ile övmektedir. Emîr Husrev-i Dihlevî tarafından deşne silahının sultanın kullanımına layık görülmesi deşne tipi hançerlerin makbul olduğuna da bir işarettir. Bedr-i Çâçî bir beytinde uzun tutacak yeri ve kavisli ucu olan ağaç ve benzerlerini kesmeye yarayan demir bir alet olan veya kılıca benzer şekilde iki kenarı kesici bir alet olan dehre (دهره)⁴⁸⁶⁸ silâhını da deşne anlamında kullanmaktadır⁴⁸⁶⁹. Bedr-i Çâçî başka bir beytinde ise Hint çeliğinden yapılma “hançer-i mûhenned” (Hindistan’da yapılmış kılıç/Hint kılıcı)⁴⁸⁷⁰ e değinmektedir⁴⁸⁷¹.

⁴⁸⁵⁶ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 275, 290, 296, 304; *Miftâhu’l-futûh*, s. 19, 26; *Tuğluknâme*, s. 29, 31, 88, 128; *Î’câz-i Husrevî*, II, Risale, s. 130.

⁴⁸⁵⁷ Hançer-i sepîde dem/dom: Kabzası şeffaf renginde; cam gibi olan hançerler kastediliyor olmalıdır.

⁴⁸⁵⁸ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 274.

⁴⁸⁵⁹ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 304.

⁴⁸⁶⁰ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipîhr*, vr. 190b (kenar); Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurratü’l-Kemal*, vr. 253a

⁴⁸⁶¹ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 287, 290, 296; *Tuğluknâme*, s. 139.

⁴⁸⁶² *Î’câz-i Husrevî*, II, Risale, s. 131.

⁴⁸⁶³ *Besâtînu’l-uns*, s. 34.

⁴⁸⁶⁴ *Besâtînu’l-uns*, s. 226.

⁴⁸⁶⁵ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 1104.

⁴⁸⁶⁶ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 287, 290, 296.

⁴⁸⁶⁷ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 1086; Ayrıca Mehmet Kanar bu silahı şöyle tarif etmektedir: Dehre: Bir tür

harbe; orak; küçük kılıç; bir tür budama bıçağı. Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 299.

⁴⁸⁶⁹ Bedr-i Çâçî, s. 126.

⁴⁸⁷⁰ Mûhenned: [Arapça] Hindistan’da yapılmış (özellikle kılıç cinsi). Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2349.

⁴⁸⁷¹ Bedr-i Çâçî, s. 294.

Emîr Husrev-i Dihlevî bütün Hindistan mülkünün hançer-i Hindî ile ele geçirildiğini bildirmektedir⁴⁸⁷². Bu ifade savaşlarda hançerin yoğun olarak kullanılmakta olduğunu göstermektedir.

Tâcü'l-me'âsir'de geçen "ateş-yüklü hançeri yeşil/mavi kından çekti"⁴⁸⁷³ ifadesinden hançerlerden bazılarının ehzer (yeşil; mavi) kın içinde taşındığı anlaşılmaktadır. Hançer kelimesi görüldüğü üzere bazen ateşbâr kelimesi ile birlikte terkip oluşturarak kullanılmaktadır⁴⁸⁷⁴.

Emîr Husrev-i Dihlevî, "Çıkarıldı zehirli yüzlü parlayan hançer * Başladı Türklerin yağması her taraftan"⁴⁸⁷⁵ beyiti ile Fîrûz Şâh Halacî devrinde zehirli hançerler kullanıldığını ifade etmekte ve yağma gibi yakın dövüşte hançer kullanıldığını göstermektedir. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Tuğluknâme*'de şehzâdelerin katledimesini anlattığı aşağıdaki beyitlerinde ve burada yer verilmeyen ve söz konusu suikastı anlatan diğer bazı beyitlerinde, hançerin bir suikast silahı olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır:

Hançer darbesinden yarıldı bu karınlar * Ki ondan kan akıyor تنها toprağa⁴⁸⁷⁶.

Ciğer şişleyen hançerle öldüren nerededir * Nerede görür o ciğer yakan ıstırabı⁴⁸⁷⁷.

Sirhindî'nin bildirdiğine göre Hindû Husrev Han, 720/1320 yılında Kutbeddîn Mübârek Şâh'ı sarayda hançer (خنجر) ile öldürmüş ve Sultan Nâsireddîn unvanı ile tahtına oturmuştur⁴⁸⁷⁸.

İbn Battûta, Hindistan'da tarikat ehlinin bile hançer kullandığını ve bu silahın özellikle suikast için kullanıldığını gösteren şu olayı anlatmaktadır: "Bir müddet sonra Fakih Nizâmeddîn'i öldüren Türk Herat'a geldiğinde Nizâmeddîn'in öğrencilerinden bir grupla karşılaştı. Onlar selam verecekmiş gibi yanına yaklaştılar; elbiselerinin altına

⁴⁸⁷² Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurâtü'l-Kemal*, vr. 253a.

⁴⁸⁷³ خنجر آتشبار از قراب اخضر برکشید (Hançer-i âteşbâr ez kirâb-i ehzer berkeşid.) Bkz. *Tâcü'l-me'âsir*, s. 275.

⁴⁸⁷⁴ *Besâtînu'l-uns*, s. 67; *Tâcü'l-me'âsir*, s. 275.

⁴⁸⁷⁵ بر آمد خنجر رخشان زهر روی * در آمد غارت ترکان بهر سوی Bkz. *Miftâhu'l-futûh*, s. 26.

⁴⁸⁷⁶ درید از زخم خنجر این شکمها * که زان خون در رود در خاک تنها Bkz. *Tuğluknâme*, s. 31.

⁴⁸⁷⁷ کشنده کو است از خنجر جگر دوز * کجا می بیند آن سوز جگر سوز Bkz. *Tuğluknâme*, s. 29.

⁴⁸⁷⁸ *Sihrindî*, s. 85-86.

gizledikleri hançerleri ansızın çıkarıp Türkü öldürdüler! Türkün yanında bulunan birkaç kişi derhal sıvıştı oradan...⁴⁸⁷⁹

Şerefeddîn ‘Alî Yezdî, Timur’un Hindistan seferini anlatırken Delhi ordusundaki fillerin sütun şeklindeki savaş dişlerine zehirli deşne (hançer)lerin sağlamca yerleştirildiğini anlatır⁴⁸⁸⁰.

Emîr Husrev-i Dihlevî, bir beytinde hançer-i Hindî (خنجر هندی: Hint hançeri) denilen hançer cinsinden bahsetmektedir⁴⁸⁸¹. Yine aşağıda verilecek olan beyiti ile “hançer-i pelârek” ve “hançer-i sebz” denilen Hint çeliğinden yapılan hançerlerin çok makbul olduğunu, çok parladığını ve şâhlara yaraştığını vurgulamaktadır. Böylece aynı kılıçlarda olduğu gibi hançerlerin de yeşil pelârek çeliğinden yapılanlarının makbul olduğu ortaya çıkmaktadır:

Hepsi şâha yaraşır pelârek hançerleri * Ulaştı parlaması aydan balığa/bir aya kadar⁴⁸⁸².

Bedr-i Çâçî de bir beytinde sultana ait hançerin “hançer-i sebz” (خنجر سبز: yeşil hançer) olduğundan bahsetmekte ve yeşil sıfatıyla hançerin pelârek çeliğinden yapıldığına gönderme yapmaktadır:

Her kim ki senin mülkünde zülûf (saç) gibi perişanlık ararsa * Aç yeşil hançerinle siyah yüzlü [Hindû]yü hâl [ibadet nurları arasındaki günah karanlığı]⁴⁸⁸³ gibi⁴⁸⁸⁴.

İsâmî, Mu‘izzeddîn Behram Şâh⁴⁸⁸⁵ ve Muhammed Şâh Tuğluk döneminde savaşta hançer kullanıldığını belirtmekte⁴⁸⁸⁶ ve savaşta kullanılan bu hançerleri hançer-i âbdâr (خنجر آبدار: su verilmiş/çelik hançer) olarak nitelemektedir⁴⁸⁸⁷.

⁴⁸⁷⁹ İbn Battûta, I, s. 562.

⁴⁸⁸⁰ Şerefeddîn ‘Alî Yezdî, *Zafernâme*, I, s. 125.

⁴⁸⁸¹ /ویزدر آمد زان سپاه آن حمله تیز * روان شد خنجر هندی بخون ریز (O ordudan geldi o keskin saldırı * Yöneldi Hint hançeri kanına). Bkz. *Tuğluknâme*, s. 128.

⁴⁸⁸² همه خنجر پلارکهای شاهی * رسیده تابش از مه تا باماهی Bkz. *Tuğluknâme*, s. 88.

⁴⁸⁸³ Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 251.

⁴⁸⁸⁴ Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 320. هر که در ملکه تو چون زلف پریشانی جست * باز از خنجر سبز تو سیه روی چو خال

⁴⁸⁸⁵ İsâmî, *Futuhu’s-Selatin*, s. 136.

⁴⁸⁸⁶ İsâmî, *Futuhu’s-Selatin*, s. 454.

⁴⁸⁸⁷ İsâmî, *Futuhu’s-Selatin*, s. 136.

Bedr-i Çâcî ve Tâcuddîn Debîr, eserlerinde hancer-i bîd (خنجر بيد: sığut hançeri)'e yer vermektedir⁴⁸⁸⁸. Bu muhtemelen şekli sığut yaprağına benzeyen bir hançer olmalıdır. Belki yaprak sıfatıyla renginin yeşil olduğu da vurgulanmaktadır. Bedr-i Çâcî, ayrıca “hançer-i mohenned” (خنجر مُهَنَّد: Hint hançeri)den yani Hint demirinden dövülen hançerden bahsetmektedir⁴⁸⁸⁹. Bunun dışında muhafızların, nöbetçilerin kullandıkları kârd (bıçak) anlamında Arapça sikkîn (سكّين: bıçak; kalemtırış)⁴⁸⁹⁰ kelimesini beyitlerinde kullanmaktadır⁴⁸⁹¹. Gıyâseddîn Şâh Tuğluk devrinde Tâcuddîn Debîr, ayrıca hancer-i Yemânî (يمانخنجر)den bahsetmektedir⁴⁸⁹².

Fahr-i Müdebbir, Kârd (کارد: bıçak) kasapların silahıdır demektedir⁴⁸⁹³. Ali Merdân'ın 602/1205-6 yılında yatalak olan Muhammed Bahtiyar'ı yatağında kârd (کارد: bıçak) ile şehit etmesi⁴⁸⁹⁴, 638/1240 yılında Kasr-i Sepîd'de Sultan Muizeddîn'in emriyle iki Türk gulâmın fedai olarak Melik Aytekin'i kârd (کارد: bıçak) darbesi ile şehit etmesi⁴⁸⁹⁵ olayları suikastlar esnasında hançer yerine bıçak da kullanıldığına örnek olarak verilebilir.

Kard (bıçak), suikast silahı olarak kullanıldığı kadar bir korunma silahı olarak da kullanılmaktaydı. Sürekli iç çekişmelerin yaşandığı Delhi Türk Sultanlığı'nda baş kadılar bile üzerlerinde kard (bıçak) taşımaktaydılar. Cüzcanî, böyle bir durumu nakletmektedir: “Cuma günü Zilkadenin yedisinde (09.05.1242) Hâce Mühezzib'e⁴⁸⁹⁶ bağlı olan sefiher cemaatine 3.000 çeytel verdiler ve dâiye [Baş Kadı Siraceddin Cüzcanî] yakın makamlardakileri tahrik ettiler. Cuma camisinden, namazdan sonra dışarı çıktılar ve dâinin üzerine kılıç çektiler. Yaratıcı'nın fazlından bu dâinin bir kard (bıçak) ve asası vardı birkaç nefer silahlı gulâm bu dâi ile birlikteydiler, [onu] o kavgadan dışarı çıkardılar. O Türk emîrler hisarı [Delhi hisarı] kuşattılar.”⁴⁸⁹⁷ Nitekim Cüzcanî, eserinin başka bir yerinde gerektiğinde kendisini koruyabilmek amacıyla bazı

⁴⁸⁸⁸ *Besâtînu'l-uns*, s. 75, 77, 196, 220; Bedr-i Çâcî, s. 189.

⁴⁸⁸⁹ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2349; Bedr-i Çâcî, s. 294.

⁴⁸⁹⁰ Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 366.

⁴⁸⁹¹ Bedr-i Çâcî, s. 171, 458'de 817. beytin açıklaması.

⁴⁸⁹² *Besâtînu'l-uns*, s. 97, 218.

⁴⁸⁹³ *Âdâbü'l-harb ve's-ş-secâ'a*, s. 262.

⁴⁸⁹⁴ Cüzcanî, s. 156-157.

⁴⁸⁹⁵ Cüzcanî, s. 192, 253-254; Sîhrindî, s. 28-29; Nizâmuddîn Ahmad, s. 68; Enver Konukçu, “Delhi Türk Sultanlığı Hizmetindeki Halaç Beyleri”, s. 187-188.

⁴⁸⁹⁶ Vezir Hâce Mühezzübbiddin, sultandan intikam almak istemektedir.

⁴⁸⁹⁷ Cüzcanî, s. 196-197.

kimselerin çizmesinin sâkında (bilekten dize kadar olan kısmı) hançer sıfatıyla bir bıçak taşıdıklarını bildirmektedir⁴⁸⁹⁸.

Celâleddîn Fîrûz Şâh'a suikast düzenlemek isteyenlerden birinin sultanı bir "nîmçe şekârî" (نیمچه شکاری: av nîmçesi; kısa av kılıcı)⁴⁸⁹⁹ ile öldüreceğini söylediği görülmektedir⁴⁹⁰⁰. Böylece "nîmçe şekârî" denilen ve avlarda kullanılan bir tür kısa kılıç çeşidi daha ortaya çıkmaktadır.

Cüzcanî, can alan cellâtlar ve kan dökücü Türklerin "kennâsların bıçağı" (بکارد: be-kârd-i kennâsân) ile 100 küsur bozguncu ve Dîv (Melkâ nam Hindû isyancı reisi)'in derisini baştan ayağa kadar yüzdüklerini aktarmaktadır⁴⁹⁰¹. Böylece cellatların kard-i kennâs (کرد کناس) denilen bir bıçak kullandıkları ve bu bıçakların darbesinden çok korkulduğu anlaşılmaktadır⁴⁹⁰².

Gur Devleti devrinde Sultan Mu'izzeddîn Muhammed b. Sam'ın avladığı hayvanların boynunu "dâshâ-i sîmîn" (gümüş dâslar) ile kestiği bildirilmektedir⁴⁹⁰³. Delhi Türk Sultanlığı devrinde Fahr-i Müdebbir'in dâs (داس: orak) için çiftçilerin silahıdır demektedir⁴⁹⁰⁴. Sultan Şemseddîn İltutmuş döneminde "zerrîn dâs" (زررین داس: altın dâs) kullanıldığından bahsedilmektedir⁴⁹⁰⁵. Tâcuddîn Debîr, bir yerde de altın yayı (kemân-i zerrîn) bir dâs silahına benzetmektedir⁴⁹⁰⁶. Dâs silahının altından olduğunun belirtilmesi bu silahın sadece çiftçilere mahsus olmadığını, devlet adamları tarafından da kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca "dâs"ın altından yapılmış olması bu silaha önem verildiğini ve devlet erkânı tarafından da kullanılmakta olduğunu göstermektedir. "Dâs [silahına] benzeyen tırnakları ile avın başlarını saman gibi yarıyordu" ifadesi Sultan Gıyâseddîn Keykubâd devrinde dâs silahının av hayvanlarının boyunlarını koparmak üzere kullanıldığını göstermektedir⁴⁹⁰⁷. Orak biçimli kılıç olarak nitelenebilecek olan dâs silahının çok kadim bir silah olduğu söylenebilir. Hitit

⁴⁸⁹⁸ Cüzcanî, s. 268.

⁴⁸⁹⁹ Nîmçe (نیمچه): 3. Kısa kılıç. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2521.

⁴⁹⁰⁰ Nizâmuddîn Ahmad, s. 122.

⁴⁹⁰¹ Cüzcanî, s. 316-317.

⁴⁹⁰² Dîv yani Melkâ nam Hindû isyancı reisi bu silahın darbesinden çok korkmaktaydı. Bkz. Cüzcanî, s. 317.

⁴⁹⁰³ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 98.

⁴⁹⁰⁴ *Âdâbü'l-harb ve's-ş-şecâ'a*, s. 262.

⁴⁹⁰⁵ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 281.

⁴⁹⁰⁶ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 103.

⁴⁹⁰⁷ *Besâtînu'l-uns*, s. 131.

Yazılıkaya kabartmalarındaki Yazılıkaya B Odası'nda "savaşçı tanrılar"ın bu silahı taşıdıkları görülmektedir⁴⁹⁰⁸.

4.8. BALTALAR (UZUN VE KISA)

Balta; ağaçları kesmek, yarmak ve yontmak için kullanılan, taban çeliğinden yapılmış keskin ağızlı bir madenî kısım ile bunun delik kısmına geçirilmiş ağaç veya madeni saptan ibaret kesici ve vurucu bir objedir⁴⁹⁰⁹.

Balta, Farsça tever (تور), teber/taber (تبر/طبر)⁴⁹¹⁰ ve nâçeh/necek (ناچه/نجك)⁴⁹¹¹ Arapça fe's (فأس) adlarıyla anılmaktadır⁴⁹¹². Baltaların büyükleri teber adı ile anılırken küçükleri nacak ve teberzîn adıyla anılmaktadır.

Suvâriilerin eğerlerinde taşıdıkları [ve fırlatmak için kullandıkları] ve dervişlerin ellerinde taşıdıkları savaş baltası ise teberzîn (تبرزين: eyer baltası) adıyla anılmaktadır. Bu ad görüldüğü üzere balta (teber) ve zîn (eğer) kelimelerinden mürekkeptir⁴⁹¹³.

Nâçeh/Türkçe nacak (ناچه/نجك) da teberzîn anlamında kullanılmaktadır, suvâriilerin eğerlerinde taşıdıkları temreni iki dallı savaş baltasıdır, bazıları ise bu kelimeye ucunda iki dal (temren) olan mızrak anlamını da vermektedirler⁴⁹¹⁴. Nacak temrenlerinde teberdeki çıkıntılı kısım yoktur ve gerektiğinde düşmana fırlatılmak suretiyle de kullanılır⁴⁹¹⁵. Sözlüklerde nâçeh (ناچه) için ayça şeklinde küçük balta, teberzîn (تبرزين), mızrak temreni (سنان), mızrak (نيزه), iki dallı mızrak (نيزه دوشابه) anlamları verilmektedir⁴⁹¹⁶.

Sapları iki m. ve daha uzun olan teberlerin tek ve çift taraflı keskin türleri vardır. Bazı tiplerinde sırt kısmında dürtmeye yarayan sivri bir uç vardır. Teberlerin bir

⁴⁹⁰⁸ Serkan Başol, *Hitit Askerî Teşkilatı ve Sefer Organizasyonu*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eski Çağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2006, s. 75'de Levha 14 ve 15.

⁴⁹⁰⁹ Hilmi Aydın, a.g.e., s. 164.

⁴⁹¹⁰ *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 690; *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 562.

⁴⁹¹¹ *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, II, s. 2906.

⁴⁹¹² *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 690.

⁴⁹¹³ *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 691.

⁴⁹¹⁴ *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 2906.

⁴⁹¹⁵ Ahmet Özdal, a.g.e., s. 72.

⁴⁹¹⁶ Hasan Enverî, *İstilahat-i Devre-i Gaznevî ve Selçukî*, s. 146.

tarafı balta diğer tarafı tokmak olanlarına "teber tuhmak", bir tarafı balta diğer tarafı keser (تیشه: tîşe) olanlarına “teber bîşe”⁴⁹¹⁷ veya “teber tîşe” (تبر تیشه) denmektedir. Teber tîşe denilen bu silahın bir başı sökmek için diğer başı ağaç tıraşlamak ve zemin sökmek, kazımak için kullanılmaktadır⁴⁹¹⁸.

Orta Asya’da erken çağlardan itibaren kullanıldığı bilinen genel olarak balta adıyla anılan bu yakın dövüş silahının, sapı ile birlikte bir metre veya üzeri boyda olanını piyâdeler, bir metreden kısa olanlarını ise suvârilere kullanmaktaydı. Saplarının ağaç, demir veya borudan yapıldığı bilinen Türk baltaları, tüm Türk devletlerinde yaygın bir şekilde kullanılmıştır⁴⁹¹⁹.

Gazneli Devleti ordusunun savaş safında tîğ (kılıç) ve teber (تبر: balta)⁴⁹²⁰ ve nâçeh (ناچخ)⁴⁹²¹ ile savaştığı görülmektedir. Gazneliler devrinde nâçeh adlı küçük savaş baltasının özellikle sultanın silahı olarak görüldüğüne *Dîvân-i Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân*’da “Şâhın Naçehinin Vasfı” adını taşıyan iki beyit işaret etmektedir:

Ey acaib nacak, onun iki omuru [temreni] * Hayret verici oldu düşmanın
kiniyle

Omur yağıyor savaş mahalline evet * sırt omuru ve boyun omuru⁴⁹²².

Selçuklu Türkiye’inde serhenglerin silahları arasında “Hint işi baltalar” da yer almaktaydı. Türkiye Selçuklu sultan ve meliklerine ait bazı paralarda (*sikke*)⁴⁹²³, balta ve teber tasviri kullanılmıştır⁴⁹²⁴.

Memlûk Devleti ordusunda geniş yüzölçümlü bir balta olan ve “es-sükker es-sulb” da denen teberler kullanılır, bu teberler “teberdârlar” tarafından taşınırdı. Gaddare denilen

⁴⁹¹⁷ Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 332; Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 259-260; Muharrem Kesik, a.g.e., s. 86.

⁴⁹¹⁸ *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 690; *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 562.

⁴⁹¹⁹ Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 331; Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 194.

⁴⁹²⁰ *Dîvân-i Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân*, s. 126, 252, 483.

⁴⁹²¹ *Dîvân-i Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân*, s. 244, 247, 375, 385, 445, 479, 483.

⁴⁹²² ای عجب ناچخ دو مهره او * بو العجب شد بکینه دشمن
مهره بارد برزمگاه آری * مهره پشت و مهره گردن Bkz. *Dîvân-i Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân*, s. 620.

⁴⁹²³ Sultan II. Kılıç Arslan’ın 11 oğlundan biri olan Erzurum Meliki Mugîsüddîn Tuğrul’un Erzurum’da darbettiği *sikkenin* üzerinde elinde üç çatalı teber tutmakta alan bir suvâri tasviri bulunmaktadır. Yine II. Kılıç Arslan’ın oğullarından olan Sultan II. Rükneddîn Süleyman Şâh’ın Konya, Kayseri ve Aksaray’da bastırmış olduğu *sikkeler* üzerinde sağ elinde üç çatalı teber tutan bir suvâri tasviri bulunmaktadır. Bu döneme ait başka *sikkelerde* de teber tasvirlerine rastlamak mümkündür. Bkz. Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 332-333; Muharrem Kesik, a.g.e., s. 86.

⁴⁹²⁴ Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 332; Muharrem Kesik, a.g.e., s. 86.

vurulduğu yeri kopartan bir silâh kullanılmaktaydı. Memlûklarda balta kelimesi de kullanılmaktaydı⁴⁹²⁵. Memlûk baltaları çift veya tek ağızlı ay formundaydılar. Sapları demirden, yuvarlak veya köşeliydi⁴⁹²⁶.

Gur Devleti devrinde teber (تبر: balta)⁴⁹²⁷, nâçeh-i zerrîn (ناچخ زرین: altın balta)⁴⁹²⁸, nâçeh-i Deylemî (ناچخ دیلمی: Deylem nâcehi)⁴⁹²⁹ ve teberzîn (تبرزین)⁴⁹³⁰ denilen küçük ve büyük balta çeşitleri kullanılmaktaydı. *Tâcü 'l-me 'âsir*'de geçen hilâl-i nâçeh (حلال ناچخ)⁴⁹³¹, nâçeh-i hilâl (حلال ناچخ)⁴⁹³² tabirlerinden nâçeh tipi baltaların kesici yüzünün dışbükey hilal şeklinde olduğu anlaşılmaktadır. Tâcuddîn Debîr ise “nâçeh-i âb dâde” (ناچخ آب داده: su verilmiş/çelik nâceh) ibaresi ile bazı baltaların çelik olarak imal edildiklerini göstermektedir⁴⁹³³.

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda hangi çeşit baltalar kullanılmaktaydı. Hangi amaçlar ile kullanılmaktaydı. Bu soruların cevaplarını dönemin kaynaklarında bulmak mümkündür. Fahr-i Müdebbir nâçeh hakkında şu bilgileri vermektedir: “Nâçeh (ناچخ), padişâhların silahıdır. Hem dosta hem düşmana yaraşır. Dosta savaş baltasının topuzu ile vurur, gürz yerine kullanırlar. Düşmana balta yüzüyle vurur kılıç yerine kullanırlar.”⁴⁹³⁴

Ali Athar ve Haluk Kortel, Fahr-i Müdebbir'in bahsettiği bu silahı topuz (gürz) ile kılıcın birleşmesinden meydana gelen bir silah olarak tanımlamışlardır⁴⁹³⁵. Ali Athar ve Haluk Kortel'in Fahr-i Müdebbir'in aslı dipnotta verilen orijinal metninde geçen “düşmana balta yüzüyle vururlar, kılıç yerine kullanırlar” ifadesini yanlış yorumlandıkları anlaşılmaktadır. Burada kılıçtan değil balta kısmının kılıç gibi kesici özelliğinin kullanılmasından bahsedilmektedir. Fahr-i Müdebbir'in bu ifadelerinden kısa baltalarının sırtlarında dürtmeye yarayan bir uç bulunduğu anlaşılmaktadır.

⁴⁹²⁵ Altan Çetin, a.g.e., s. 228.

⁴⁹²⁶ Hilmi Aydın, a.g.e., s. 28.

⁴⁹²⁷ *Tâcü 'l-me 'âsir*, s. 254.

⁴⁹²⁸ *Tâcü 'l-me 'âsir*, s. 103.

⁴⁹²⁹ *Tâcü 'l-me 'âsir*, s. 216, 227, 254.

⁴⁹³⁰ *Tâcü 'l-me 'âsir*, s. 109, 208.

⁴⁹³¹ *Tâcü 'l-me 'âsir*, s. 162.

⁴⁹³² *Tâcü 'l-me 'âsir*, s. 172.

⁴⁹³³ *Besâtînu 'l-uns*, s. 148.

⁴⁹³⁴ ناچخ سلاح پادشاهانست که هم دوست را شاید و هم دشمن را دوست را از مهره ناچخ زنند و بجای گرز کار کند و دشمن را بروی ناچخ زنند. Bkz. *Âdâbü 'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 260.

⁴⁹³⁵ Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s. 49-50; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 312.

Nitekim Erhan Göksu, daha önce de aktarıldığı üzere baltaların bazı tiplerinde sırt kısmında dürtmeye yarayan sivri bir uç bulunduğunu bildirmektedir. Ardından bir tarafı balta, diğer tarafı tokmak olan silâha Türkçe “teber tuhmak” adı verildiğini haber vermektedir⁴⁹³⁶.

Fahr-i Müdebber, Türkistan’ı anlatırken buradaki Türklerin nâçeh kullandıklarını, eğer eline nâçeh geçirirlerse kendisine daha işaret edilmeden düşmanın kellesini başından ayırdıklarını ve onu ikiye böldüklerini bildirmektedir⁴⁹³⁷. Fahr-i Müdebber, “kelle kesen nâçeh” (ناچخ سر بر: nâçeh-i ser bor)⁴⁹³⁸ tabirini kullanarak bu küçük savaş baltalarıyla direk düşmanın boynuna hamle edildiğini, sadece fırlatma silahı olarak değil savunma ve saldırı silahı olarak da kullanıldıklarını anlatmış olmaktadır. Fahr-i Müdebber’in Türkistan Türkleri olarak tanıttığı söz konusu savaşçıların pek çoğu bu dönemde gulâm olarak Delhi Türk Sultanlığı hizmetine girmektedirler.

Tâcü’l-me’âsir’de Sultan İltutmuş devri olaylarını ele alan bölümde geçen “hilâl-i nâçeh” (حلال ناچخ)⁴⁹³⁹ ifadesinden bu baltaların kesici kısmının dışbükey hilal şeklinde olduğu anlaşılmaktadır. İsmâî, Alâeddîn Muhammed Şâh (1296-1316) devrinde, Ranthambor kuşatması sırasında Delhi ordusundaki serkeşânların hepsinde nâçeh ve hançer⁴⁹⁴⁰ bulunduğunu bildirmektedir⁴⁹⁴¹. Emîr Husrev-i Dihlevî, kendi dönemini geçmişe yansıtarak yazdığı *Ayine-i İskenderî* adlı eserinde, birçok defa nâçeh kullanımından bahsetmekte⁴⁹⁴² ve 10 menlik Çin çeliğinden yapılma nâçehlerden bahsetmektedir. Böylece bu baltaların 10 men civarında ağırlığı olduğu ortaya çıkmaktadır:

On menlik Çin çeliğinden nâçeh * Boyna götür boynu vurman için⁴⁹⁴³.

⁴⁹³⁶ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 259-260.

⁴⁹³⁷ Fahr-i Müdebber, *Tarikh-i Fakhru’-d-Din Mubarakshah*, s. 49.

⁴⁹³⁸ Fahr-i Müdebber, *Tarikh-i Fakhru’-d-Din Mubarakshah*, s. 60.

⁴⁹³⁹ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 314.

⁴⁹⁴⁰ Her iki silahın adının peş peşe anılmasından, hançer gibi nâçehin de bir yakın dövüş silahı olarak kullanıldığı ve kısa bir silah olduğu ortaya çıkmaktadır.

⁴⁹⁴¹ İsmâî, *Futuhu’s-Selatin*, s. 267.

⁴⁹⁴² Emîr Husrev-i Dihlevî, *Ayine-i İskenderî*, vr. 614a, 614b (kenar).

⁴⁹⁴³ بكون بر از بهر كردون زنى * Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Ayine-i İskenderî*, vr. 614a (kenar).

İsâmî, Celâleddîn Fîrûz Şâh (1290-1296) devrinde ormanda yol açmak için “teberhâ-yi pûlâd” (تبرهاہ پولاد: çelik teberler) kullanıldığını bildirmektedir⁴⁹⁴⁴.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Alâeddîn Muhammed Şâh döneminde 709/1310 Varangal Kalesi kuşatması sırasında keteger (کتہگر: ordugâhın etrafına çekilen ağaç kütüklerinden sur) yapmak amacıyla ordudaki herkesin teberhâ-yi Bû Selmî (تبرهای بو: Bû Selmî baltaları) kullandıklarını ve “teber-i âhenî” (تبر آهنی: demir balta) ile çevredeki bütün ağaçları kökünden kestiklerini, kütükleri parçalamak için becerikli marangozların su verilmiş demiri [çelik baltaları] kütükler üzerinde keskinleştirdiklerini ve tîşe (تیشہ: keser) ağzının darbesi ile kendi tıraşlarını ortaya çıkardıklarını (kazıkların uçlarının sivri hale getirilmesi) aktarmaktadır⁴⁹⁴⁵.

Keteger kurulması hakkında anlatılanlar, ağaç kesmek için bû Selmî sıfatı ile anılan özel bir çeşit teber kullanıldığını göstermektedir. Söz konusu adlandırma “selm bittahrîk” (سلم بالتحريك) adındaki meşhur ağaç çeşidinden kaynaklanıyor olmalıdır. Muhemelen selmî baltaları ile sapı selm ağacı (سلم) tahtasından yapılan teberler kastedilmiş olmalıdır⁴⁹⁴⁶.

İbn Battûta, Ma‘ber Sultanı Gıyâseddîn Damgânî’nin ağaç ve kamışlardan oluşan yekpâre bir ormandan geçtiğini, kimsenin bu yolda tek başına ilerleyemediğini, bunun üzerine sultanın büyük ve küçük herkesin yanına bir nacak almasını emrettiğini bildirmektedir⁴⁹⁴⁷.

Şems-i Sîrac Afîf, Fîrûz Şâh Tuğluk (1351-1388) döneminde müsadere edilen Melik Şemseddîn Ebû Recâ’nın evinden çıkan eşyalar arasında teberhâ-yi zerrîn (تبرهای زرین: altın/altından baltalar) de saymaktadır⁴⁹⁴⁸. “Dîvân-i Vezâret”te Şuğl-i İstifâ-yi Memâlik” mansıbı ile çalışan bir meliğin malları arasından altın baltalar çıkması, törenler sırasında altın baltalar kullanılmakta olduğunu göstermektedir.

Yukarıda verilen tarihi kayıtlar Delhi ordusunda uzun baltalar olan teber ve kısa baltalar olan teber-zîn (eyer baltası, suvâri baltası) ve nâçeh silahlarının muharebe

⁴⁹⁴⁴ İsâmî, *Futuhu’s-Selatin*, s. 215.

⁴⁹⁴⁵ *Hazâinü’l-fütûh*, 85-86.

⁴⁹⁴⁶ *Hazâinü’l-fütûh*, 195.

⁴⁹⁴⁷ İbn Battûta, II, s. 857-858.

⁴⁹⁴⁸ Afîf, s. 490.

dışında ormanlarda ve bambu ormanlarında yol açmak ve ordugâhın etrafına tahta sur çekmek için kullanıldıklarını göstermektedir. Bir de merasimlerde altın baltaların kullanıldığı anlaşılmaktadır.

İbn Battûta, Delhi ordusunda teberzîn silahının değişik bir kullanım alanından daha bahsetmekte; fillerin boynundaki sürücülerin elindeki “taberzin” ile hayvanı istediği yöne sürdüğünü aktarmaktadır⁴⁹⁴⁹. Böylece filbânların filleri sürmek için teberzîn de kullandıkları ortaya çıkmaktadır. Fakat filleri sevk etmek için kullanılan geleneksel alet olan “kejek”, çatalı ucunun birisi sivri ve düz diğeri ise orak gibi kavisli olan bir demirdir. Emîr Husrev Dilevi, filbânların fillerin boynuna oturarak ellerindeki kejek (کڑک)⁴⁹⁵⁰ denilen bir ucu eğri ve keskin demirleri kulaklarına batırarak filleri sevk ettiklerini aktarmaktadır⁴⁹⁵¹.

Tarihi veriler değerlendirildiğinde iki ihtimal vardır; ya kejek her iki şekilde de yani hem kejek hem de terberzîn adı ile anılmaktadır ya da filbânlar kejek yanında teberzîn denilen bir alet daha kullanmaktadır. Nitekim *Mahabharata* ve *Arthasâstra*’da adı “tottra” olarak geçen “aṅkuṣa” (kejek) ile aynı aynı amaçla kullanılan başka bir aletten daha bahsedilmektedir⁴⁹⁵². İbn-i Battû’tanın teberzîn diye zikrettiği alet bu alet olabilir. Teberzîn’in bu devirde aynı zamanda küçük savaş baltası, eğer baltası anlamında kullanılıyor olması, filbânların bu aleti filleri sürmek yanında kendilerini korumak için de kullandıklarına işaret ediyor olmalıdır.

Fahr-i Müdebber baltanın hemen peşinden onu tamamlayıcı silah olarak kürek/bel, keser ve kazmayı da saymakta ve şöyle açıklamaktadır: Bîl (بیل: kürek, bel) bahçıvanların (bahçıvanların) silahıdır. Tîşe (تیسه: keser, marangoz keseri) marangozların silahıdır. Koleng/kolend (کلند: kazma)⁴⁹⁵³ ve lehi (لهی) bahçıvanların silahıdır⁴⁹⁵⁴. Kolend veya koleng nakapçılar (lağım kazanlar), bahçıvanlar ve taş yontanların aletidir, onunla zemini kazarlar⁴⁹⁵⁵. Dolayısı ile orduda istihkâm taburlarının ve lağımçıların en önemli

⁴⁹⁴⁹ İbn Battûta, II, s. 655.

⁴⁹⁵⁰ Kejek (کڑک): Fil sürmek için kullanılan ucu eğri ve keskin demir. Bkz. *Hazâinü’l-fütûh*, s. 219.

⁴⁹⁵¹ *Hazâinü’l-fütûh*, 138; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 119-120, 161-162.

⁴⁹⁵² P. C. Chakravarti, *The Art of War in Ancient India*, s. 53.

⁴⁹⁵³ Koleng (کلنگ) şeklinde de yazılmaktadır. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1831; *İ’câz-i Husrevî*, III. Risale, s. 98.

⁴⁹⁵⁴ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 262.

⁴⁹⁵⁵ *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, II, s. 2311.

silahlarından biri de koleng denilen kazmalardır. Burada keserin özellikle marangozların silahıdır diye belirtilmesinde marangozların da seferlere katılmaları ve çeşitli istihkâm faaliyetleri ve kuşatma silahlarının hazırlanması için çalışırken bu aletlerden istifade etmeleri etkili olmuş olmalıdır.

4.9. FİL KANCASI (KEJEK)

Filbânların fili sürmek için kullandıkları çatallı ucunun birisi sivri ve düz diğeri ise orak gibi kavisli olan keskin demire veya demir kancaya kadimî Hintçede totropaváhya⁴⁹⁵⁶ ve ankuşa (filbân ise ankuşadhara olarak adlandırılır)⁴⁹⁵⁷, Babürlüler devrinde benzer bir şekilde e'nkus (آنكس)⁴⁹⁵⁸ Orta Çağ Hintçesinde ise kecâk (كجك) denilirdi⁴⁹⁵⁹. Gazneli müellifler bu silahı kecek (كجك)⁴⁹⁶⁰, Delhi Türk Sultanlığı müellifleri ise kejek (كزك) imlası ile kaydetmektedirler⁴⁹⁶¹. İbn Battûta ise diğer çağdaş müelliflerden farklı olarak bu silahı teberzîn olarak adlandırmaktadır⁴⁹⁶². Babürlüler devrine gelindiğinde Ekber, diğer adlarına ilave olarak bu alete gecbâg'h (گج باگه) adını vermiştir⁴⁹⁶³.

Kejek, sözlüklerde angoj (انگژ) adı ile de anılmaktadır⁴⁹⁶⁴. Kejek adı, bilinen anlamı dışında Delhi Türk Sultanlığı devri kaynaklarında tabl ve nekkare çalmak için kullanılan eğri çubuğun adı olarak da kullanılmaktaydı⁴⁹⁶⁵.

Kadim Hindû kaynaklarında kejek kullanımı hakkında daha net bilgiler bulunmaktadır. Kadimi dönem Hindistan'ında ankuşa diye anılan kejek silahı fili yönlendirmek ve doğrudan fili dövmek için kullanılan bir kanca idi. Bu kanca kırbaç

⁴⁹⁵⁶ Kautilya's *Arthashastra*, s. 197.

⁴⁹⁵⁷ P. C. Chakravarti, *The Art of War in Ancient India*, s. 53.

⁴⁹⁵⁸ Ebu'l-Fazl-i 'Âllâmî, *Âyîn-i Ekberî*, ed. H. Blochmann, M. A., Asistant Calcuta Madrasah, Printed For the Asiatic Society of Bengal in the Bibliotheca Indica, Calcuta 1872 (Reprint 1993), C. I., s. 138.

⁴⁹⁵⁹ Kejek (كزك): Fil sürmek için kullanılan ucu eğri ve keskin demir. Bkz. *Hazâinü'l-fütûh*, s. 219.

⁴⁹⁶⁰ *Ferheng-i Câmi 'Şâhnâme*, s. 804.

⁴⁹⁶¹ *Hazâinü'l-fütûh*, 138; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 593b; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 119-120, 161-162.

⁴⁹⁶² İbn Battûta, II, s. 655.

⁴⁹⁶³ Ebu'l-Fazl-i 'Âllâmî, *Âyîn-i Ekberî*, ed. H. Blochmann, M. A., Asistant Calcuta Madrasah, Printed For the Asiatic Society of Bengal in the Bibliotheca Indica, Calcuta 1872 (Reprint 1993), C. I., s. 138.

⁴⁹⁶⁴ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 229; *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 267.

⁴⁹⁶⁵ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 219; Husrev-i Dihlevî, *Ayine-i İskenderî*, vr. 668a (kenar).

gibi yaldızlı olarak nitelenmekteydi. Bu kancaya tutturulmuş tavuskuşu tüyleri de bulunmaktaydı⁴⁹⁶⁶.

Sukra-nîti'de bildirildiğine göre filbânlar “Birisi fili ileri hareket ettirmek için ve geri hareket ettirmek sırasında fili kontrol etmede iki hilalli (kavisli) kancayı kullanmak zorundadır. Sürücü, hayvanın hareketlerini düzenlemek için bu aleti kullanmalıdır.”⁴⁹⁶⁷ Kısaca kadim dönemde ankuşa (kejek) diye anılan bu çatallı kancanın bir ucu hayvanı (ileri) sürmek ve diğer ucu ise geri sürmek için kullanılmaktaydı⁴⁹⁶⁸.

Mahabharata ve *Arthasâstra*'da adı “tottra” olarak geçen aynı amaçla kullanılan başka bir alet daha zikredilmektedir⁴⁹⁶⁹. İbn Battûta'nın filbânlar tarafından kullanıldığını söylediği teberzîn⁴⁹⁷⁰ belki de söz konusu “tottra” olarak adlandırılan alet ile aynı şeydir.

Kathâsaritsâgara'da bir savaş sahnesi tasvirinde fil kancasının bir harb silahı olarak da kullanıldığına dair şu ifadeler yer almaktadır: “Arabası yok olan Priyankara rakibini bir kılıç vuruşuyla ikiye bölmüş. Sarvadamana yayını parçaladığı Atibala'yı kalbine “fil kancası” saplayarak öldürmüş...”⁴⁹⁷¹

Delhi Türk Sultanlığı devrinde bazı kaynaklarda geçen kejek-i pûlâd (کچک پولاد: çelik kejek)⁴⁹⁷² tabiri bu silahın çelikten yapıldığını, sîmîn kejek (کچک سیمین: gümüş kejek)⁴⁹⁷³ terkibi, bu silahın murassa olarak gümüşten imal edildiğini göstermektedir⁴⁹⁷⁴.

Emîr Husrev-i Dihlevî, filbânların kejek silâhını nasıl kullandıkları hakkında şu bilgileri vermektedir: “Gulyabani bedenli akıllı bir adam, çelik kejek, (filin) başı üzerinde sanki bulutun üzerindeki baş aşağı bir hilaldir, demir (kejek)in iki dalı kulak

⁴⁹⁶⁶ P. C. Chakravarti, *The Art of War in Ancient India*, s. 53.

⁴⁹⁶⁷ *The Sacred Books of the Hindus, Vol XIII. The Sukra-nîti*, s. 233; P. C. Chakravarti, *The Art of War in Ancient India*, s. 53.

⁴⁹⁶⁸ P. C. Chakravarti, *The Art of War in Ancient India*, s. 53.

⁴⁹⁶⁹ P. C. Chakravarti, *The Art of War in Ancient India*, s. 53.

⁴⁹⁷⁰ İbn Battûta, II, s. 655.

⁴⁹⁷¹ Somadeva, I, s. 521.

⁴⁹⁷² *Hazâinü'l-fütûh*, s. 138.

⁴⁹⁷³ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurratü'l-Kemal*, vr. 222b.

⁴⁹⁷⁴ 18702'de Jaipur Mihracesi için yapılan içine elmaslar yerleştirilmiş altından filkancasının (ankuş) fotoğrafı için bkz. Martin Saller, *Elephants A Cultural and Natural History*, s. 139.

ardında sanırsın lâ havle [sabır] miyânındadır.”⁴⁹⁷⁵ (Fil kancası fotoğrafı için bkz.Ek XXVIII)⁴⁹⁷⁶.

Emîr Husrev-i Dihlevî'nin kayıtları ve diğer kadimi kayıtlar filbânların kejek (کژک) diye adlandırılan ve “dû-şâhe-i âhen” (دو شاخه آهن: ucu çatalı demir)⁴⁹⁷⁷ tabiri ile açıklanan; çatalı ucunun birisi sivri ve düz diğeri ise orak gibi kavisli olan bu demir parçasını fillerin kulak ardına batırarak bu devasa hayvanları yönettiklerini, kejek aletinin uçlarından birini hayvanı ileri sürmek için diğeri ise geri sürmek için kullandıklarını ortaya koymaktadır⁴⁹⁷⁸.

Babürlüler devrinde a'nkus (أنكس) diye anılan ve Ekber'in gecbâg'h (گج باگه) adını verdiği kejekin dizgini çekme (fili durdurma) ve fili yönlendirmede kullanıldığı bildirilmektedir⁴⁹⁷⁹.

Kastilyalı Pero Tafur (seyahati 1435-1439) kejek denilen silahın/koşum takımının filler üzerinde nasıl bu kadar etkili olabildiğine şu ifadeleri ile açıklık getirmektedir: “Onları idare edenler sıraya bağlı demirden meydana getirilmiş sivri uçlu bir çubuk taşırlar. Hayvanların kulaklarının arkasındaki kısımda deri çok hassas olduğu için hatta bir sinek konsa dahi acı verdiğiinden, çubuğu buraya batırarak onları istedikleri yere yönlendirirler.”⁴⁹⁸⁰

4.10. GÜRZ

Gürzler (topuz), zırh elbiselerin gelişimine paralel olarak, onların koruyucu etkisini azaltmak amacıyla çeşitli şekillerde tasarlanmıştır⁴⁹⁸¹. Gürz, bozdoğan, topuz, debbûs, amûd⁴⁹⁸², şeşper, salık ve çokmâr gibi adlarla anılan, genel özellikleri birbirine

⁴⁹⁷⁵ Bkz. عفریت پیکری آدمی هس، کژک پولاد سرش گوئی بر سر ابر هلالیست سرنگون، دو شاخه آهن رد بناگوشش پنداری لای لاجول است. *Hazâinü 'l-fütûh*, s. 138.

⁴⁹⁷⁶ Fil Kancası/Kejek (Fotoğraf), Ek XXVIII.

⁴⁹⁷⁷ *Hazâinü 'l-fütûh*, s. 138.

⁴⁹⁷⁸ *Hazâinü 'l-fütûh*, 138; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 593b; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 119-120, 161-162.

⁴⁹⁷⁹ Ebu'l-Fazl-i 'Âllâmî, *Âyîn-i Ekberî*, ed. H. Blochmann, M. A., Asistant Calcuta Madrasah, Printed For the Asiatic Society of Bengal in the Bibliotheca Indica, Calcuta 1872 (Reprint 1993), C. I., s. 138.

⁴⁹⁸⁰ Pero Tafur, *Pero Tafur Travels and Adventures 1435-1439*, s. 79; Hakan Kılınç, *Ortaçağ Akdenizinde İspanyol Bir Seyyah: Pero Tafur'un Doğu Seyahati (Tercüme ve Değerlendirme)*, s. 118-119.

⁴⁹⁸¹ Hilmi Aydın, a.g.e., s. 154.

⁴⁹⁸² Amûd kelimesi gürz anlamı dışında direk anlamı da taşımaktadır. Bu anlamda kullanılışına Evliya Çelebi'den şu örnek verilebilir: “Biri dahi at ile segirdüb o *galtân olan* (yuvarlanan) topa bir çevgân urub kendi hudûdundaki

çok benzeyen bu silahlar düşmanı yaralamak ve zırhını parçalamak maksadıyla yakın muharebeler esnasında kullanılan, bir ucu diğer ucuna nazaran daha kalın olan silahlardır. Topuzların Erken Tunç Çağı'ndan beri kullanıldıklarına dair örnekler mevcuttur⁴⁹⁸³.

Baş tarafı yuvarlak olduğu için bu silaha topuz adı da verilmektedir. Genel olarak, topuz (baş) ve buna bitişik olan saptan ibarettir. Topuzlar; yekpare demir veya bakır olarak yapılabildikleri gibi sapları ağaç, baş tarafları demir veya bakır olarak da yapılırlardı. Topuz silahının Türkçesi “Bozdoğan” olarak geçer⁴⁹⁸⁴.

Gürz ve topuz aynı anlamı taşımalarına karşılık Osmanlı Tarihçilerinden Celâlzâde Mustafa Çelebi (öl. 1567) gürzü uzun saplı ve ağır başlı bir topuz olarak tarif etmektedir. Böylece bu tür silahların ağır ve uzun saplılarının gürz, hafif ve kısa saplılarının da topuz olarak sınıflandırıldığı ortaya çıkmaktadır⁴⁹⁸⁵.

Orta Çağ Müslümân Türk devletlerinde “debbûs”⁴⁹⁸⁶ ve amûd⁴⁹⁸⁷ denilen gürz çeşitlerinin kullanıldığı görülmektedir. Bazı yazarlar topuz kelimesinin “debbûs”dan bozulma olduğunu söylerler⁴⁹⁸⁸. Vurucu gövde gürzde armudî, topuzda yuvarlak, şeşperde ise altı dilim halindedir. Gürzün başlık kısmında, düşman zırhını delmeyi kolaylaştıran sivri çıkıntılar ya da köşe ve kenar çıkıntıları bulunmaktaydı⁴⁹⁸⁹.

Gürzün tamamen Türklere özgü bir çeşidi salak/salık'tır. Salık aslında yuvarlak başlı bir topuzdur. Başın kenarlarına ve tepesine, uçlarına, bilye bağlı zincîrler tutturulmuştur. Bilyelerin karışık hareketi, vuruşta savunma imkânını bir hayli azaltacağından ürkütücü bir etkisi vardır⁴⁹⁹⁰. Böylece bu silahın darbe etkisi

‘amûda (direk) götürmek ister”. Bkz. Turgut Karabey, “Evliya Çelebi Seyâhatnâmesinde Gûyu Çevgân Oyunu”, s. 83-84.

⁴⁹⁸³ Serkan Başol, *Hitit Askerî Teşkilatı ve Sefer Organizasyonu*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eski Çağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2006, s. 132’de Levha 26: Topuz Başlı Erken Tunç Çağı.

⁴⁹⁸⁴ Hilmi Aydın, a.g.e., s. 151, 154.

⁴⁹⁸⁵ T. Nejat Eralp, a.g.e., s. 46.

⁴⁹⁸⁶ Debbûs (دبوس): (Ar.) Demir gürz. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 992.

⁴⁹⁸⁷ ‘Amûd (عمود): (Ar.) Sutun, direk, gürz, demir gürz. Bkz. *Ferheng-i Fârsî-yi ‘Amîd*, II, s. 1454.

⁴⁹⁸⁸ Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 328.

⁴⁹⁸⁹ Zeki Tez, a.g.e., s. 173.

⁴⁹⁹⁰ Hilmi Aydın, a.g.e., s. 154.

arttırılmıştır⁴⁹⁹¹. Bir de üzerine çivi uçları çakılmış kalın bir sopadan oluşan “çivili matrak” vardır⁴⁹⁹².

Genellikle sap uzunluğu 60-80 cm., ağırlığı da 55 kg. kadar olan gürzler, Türkler tarafından yaygın bir şekilde kullanılmıştır⁴⁹⁹³. Piyâdeler daha hafif gürzler kullanırken, suvâriлер, ağır gürzler kullanmaktaydı. Suvâriлер, topuzları eğerlerinin sol tarafında asılı bulundurlardı. Suvâri gürzlerinin sap kısmı 130 cm.’e kadar uzayabilmekteydi⁴⁹⁹⁴.

Batı Karahanlılardan Hızır Han’ın bir yere gidişi esnasında, atının önünde diğer silahlardan başka 700 altın ve gümüş gürz (topuz) taşındığı bilinmektedir. Şemsü’l-Mülk Han’ın, âdetâ Sultan Melikşâh’ı tehdit eder mahiyette ona 50 men ağırlığındaki bir topuz ve 10 men ağırlığında bir kılıç göndererek: “Biz bu kılıçlarla savaşmaz, oynarız. Bu topuz da vurduğu zırhı paramparça eder; biz bununla savaşırız” şeklinde haber gönderdiği bilinmektedir⁴⁹⁹⁵.

Gazneli Mahmûd’un 4.000 Türk gulâmı umumi kabullerde iki bini sağında ve iki bini solunda olmak üzere tahtın yanında dururlardı. Sağındakiler ellerinde altın gürzleriyle ve solundakiler, gümüş gürzleriyle beklerlerdi⁴⁹⁹⁶. Devrin müelliflerinden Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân, ‘amûd’⁴⁹⁹⁷ silahını ‘amûd-i hart’ (عمود خرت) şeklinde anarak amûd denilen gürz çeşidinin tıraşlanmış ağaçtan (ağaç kökünden) yapıldığını göstermektedir⁴⁹⁹⁸. Ayrıca ‘amûd-i gerân (عمود گران: ağır ‘amûd)⁴⁹⁹⁹ tabiri bazı amûdların çok ağır olduklarına işaret etmektedir. Hart (خرت) kelimesi eşyayı tıraşlamak özellikle de tıraşlanmış sopa için kullanılmaktadır⁵⁰⁰⁰.

Gazne Sultanı Mesud, Gur üzerine yaptığı seferde 20 men [60 kg.] ağırlığında bir gürz kullanmış⁵⁰⁰¹, yine Taberistan’a yaptığı seferde gürz ile savaşmıştır⁵⁰⁰². Fahr-i

⁴⁹⁹¹ Zeki Tez, a.g.e., s. 160; Ahmet Özdağ, a.g.e., s. 72-73.

⁴⁹⁹² Zeki Tez, a.g.e., s. 160.

⁴⁹⁹³ Hilmi Aydın, a.g.e., s. 154; Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 194-195.

⁴⁹⁹⁴ Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 194-195.

⁴⁹⁹⁵ Reşat Genç, a.g.e., s. 333.

⁴⁹⁹⁶ Cüzcanî, s. 10-11.

⁴⁹⁹⁷ *Dîvân-i Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân*, s. 390, 445, 452.

⁴⁹⁹⁸ *Dîvân-i Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân*, s. 49.

⁴⁹⁹⁹ *Dîvân-i Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân*, s. 242.

⁵⁰⁰⁰ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 915.

⁵⁰⁰¹ *Târîh-i Beyhakî*, I, s. 170.

Müdebber'in bildirdiğine göre Gazneli Sultan Mesud 70 menlik gürz ile oyun oynardı (antrenman yapardı), 40 menlik gürz⁵⁰⁰³ ile savaşırdı ve Irak, Rey ve İsfahan'ı onunla fethetmişti⁵⁰⁰⁴.

Sonuç olarak Gazne ordusunda gürzün önemli bir yeri olduğu, savaş dışında merasimlerde de büyük bir önem taşıdıkları ortaya çıkmaktadır. Ayrıca savaş sırasında gürzleri çok rahat bir şekilde kullanabilmek için barış zamanında daha ağır gürzler ile talim yapılmakta olduğu anlaşılmaktadır.

Gazneli ordusunda demir bir gürz olan kûpâl (کوپال) de kullanılmaktaydı. Bu isim hakikatte kub (ezme) ve pâl (pazı) kelimelerinden teşkil edilmiş ve kısaca kûpâl denmiştir⁵⁰⁰⁵. Gazneli ordusunda “gürz-ü gâvsâr” (گُز گاوَسار) denilen öküz başı şeklinde gürzler de kullanılmaktaydı⁵⁰⁰⁶. *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*'da yer alan “Rüstem gibi ‘gâvsâr’ını kılıfından çıkardı”⁵⁰⁰⁷ ifadesi Gazneliler devrinde bu silahın normal zamanlarda kılıf içerisinde taşınmakta olduğunu göstermektedir. Muhtemelen paslanmalara karşı kılıf içerisinde taşınmaktaydı.

Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'da “Padişahın Gürzünün Vasfı” başlığı altında yer alan iki beyitlik şiir *gürz-ü gâvsâr*ın özellikle sultanlar tarafından kullanılan bir gürz çeşidi olduğunu göstermektedir:

Arslanın rızkı sığır başı [olarak] gelir * Ki savaş öküzünün başı [gürz-ü gâvsâr]
arслан yer

Meliğin gürzünün başına bakma ki şeklinde * Arslanın beynini yemeye gelen
bir öküz⁵⁰⁰⁸.

Yukarıdaki ikinci beytin orijinal şekli ile ne demek istediği tam anlaşılmamaktadır. Bu beytin nesir şeklindeki ifadesi şudur: “Meliğin gürzünün başına bakma ki arslanın beynini yemeye gelen bir öküz şeklindedir.”

⁵⁰⁰² Güler Nuhoglu, a.g.e., s. 342-343.

⁵⁰⁰³ Fırdevsî de gürz kullanımını beyitlerinde ele almaktadır. Bkz. *Ferheng-i Câmi' Şâhnâme*, s. 870.

⁵⁰⁰⁴ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 268.

⁵⁰⁰⁵ *Ferheng-i Câmi' Şâhnâme*, s. 831-832.

⁵⁰⁰⁶ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 48, 83, 85, 87, 284, 438; *Ferheng-i Câmi' Şâhnâme*, s. 858.

⁵⁰⁰⁷ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 226. (Çûn Rüstem ez gılâf ber-âverd gâvsâr.) Bkz. *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 226.

⁵⁰⁰⁸ طعمه شیر مغز گاو آمد * که سر گاو جنگ شیر خورد

Bkz. *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 597.

Mes‘ûd-i Sa‘d-i Selmân, gürz-i gâvsâr denilen bu silahın özellikle çok güçlü düşmanlar için kullanılmakta olduğunu aşağıdaki beytinde dile getirmektedir:

Ey güzel/mutluluk bahşeden, düşmanın eğer arslan kuvvetindeyse * Onun ilacı gürz-ü gâvsâr darbesidir⁵⁰⁰⁹.

Büyük Selçuklu ordusunda “gürz-dârân”, “haratekînî-dârân” ve “debbûs-dârân” gibi adlarla topuzcu sınıflar bulunmaktaydı⁵⁰¹⁰. Hârezmşâhlar ordusunda da gürz kullanıldığı bilinmektedir⁵⁰¹¹.

Türkiye Selçuklu ordusunda kaynaklardaki ifadelere göre gürz, piyâdelerin ellerinde veya bellerine asılı olarak, suvârilerin ise eyerlerine bağlı olarak taşınmakta, yeri geldiğinde omuza alınmakta ve kullanılmaktadır. Gıyâsü’l-dîn Keyhüsrev’in Bizans’la yaptığı ve şehit düştüğü savaşta “omzunda düşmanların canını alan fil ağırlığında bir gürz” bulunduğu zikredilmektedir. Aynı şekilde Alâeddîn Keykubâd’ın Kâhta kuşatması sırasında (1226) gürzhâ-yi gâvsâr (öküz başlı gürleri) kullanıldığı görülmektedir⁵⁰¹².

Türkiye Selçukluları devrinde kûpâl, çokmak⁵⁰¹³, sarîh (ucu zincîrli bir topuz) ve inek derisiyle kaplanmış gürzlerin kullanıldığı görülmektedir. Bu gürz çeşitlerinden çokmak sözlüklerde “iri toparlak başlı topuz” olarak açıklanmaktadır. Çomak, köküyle birlikte çıkarılan ağaçların, kök kısmının yontulması suretiyle topuz haline getirilmesi sonucunda elde edilmekteydi. Aynı zamanda ağacın budaklı kısmından yapılan iri ve yuvarlak başlı değneğe de denmekteydi. Anlaşıldığı kadarıyla daha erken devirlerde topuz ve Farsça gürz kelimeleri yerine Moğolca çomak adı kullanılmaktaydı⁵⁰¹⁴.

Dede Korkut Kitabı’nda “alt perlü gürz” (altı dilimli gürz)⁵⁰¹⁵ ve çomak (çokmak)⁵⁰¹⁶ adlı gürz tipi silahlardan bahsedilir. İki yerde de 60 batman ağırlığında

⁵⁰⁰⁹ بهيجا دشمننت گر شیر زور است * علاجش زخم گرز گاوسار است Bkz. *Dîvân-i Mes‘ûd-i Sa‘d-i Selmân*, s. 48.

⁵⁰¹⁰ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 243; Reşat Genç, a.g.e., s. 333.

⁵⁰¹¹ Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 195.

⁵⁰¹² Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 328-329; Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 244.

⁵⁰¹³ Çomak adı Moğolca ucu topuzlu sopa anlamındaki çomağ kelimesinden türemiştir. Bkz. *Ötüken Türkçe Sözlük*, I, s. 1031.

⁵⁰¹⁴ Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 330-331.

⁵⁰¹⁵ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s. 114, 119, 223, 241.

⁵⁰¹⁶ Muharrem Ergin, a.g.e., s. 159, 240, 241.

gürzden bahsedilmektedir⁵⁰¹⁷. Gürzlerin omuzda taşındığı bildirilmektedir (gürzlerin omuzlarına urdular, kapuya geldiler)⁵⁰¹⁸.

Memlûk Devleti devrinde debbus (debâbis), el-matârik/mitraka, el-âmûd, şeşper ve çokmar denilen gürz çeşitleri kullanılmaktaydı⁵⁰¹⁹. Memlûk topuz ve şeşperleri, demir saplıdır. Vurucu etkiyi arttırmak gayesi ile topuzlara çok değişik formlar verilmiştir⁵⁰²⁰.

Moğollar devrinde gürzün darbe etkisini arttırmak için çok değişik formlarda gürzler kullanıldığı görülmektedir. Topuz gibi yusuvarlak veya yassı olan topuzlar, değişik tipleri olan altı dilimli gürzler, üzerinde gaga gibi bir çıkıntısı olan gürzler kullanıldığı görülmektedir⁵⁰²¹.

Hintlilerin gürz kullanmasına gelince Kral Utkarşa (1089) devrinde Kral S’rutâyudha’nın kendi mükemmel gürzü ile savaştığı *Râjatarangini*’de bildirilmektedir⁵⁰²². Hintliler XIV. yy. sonlarında gürz kullanmaya devam etmektedirler (Kral Saidas devri). Daha sonraki devirlerde de gürz kullanımının devam ettiği görülmektedir (Kral Sadias: XV. yy. sonları)⁵⁰²³.

Gur Devleti devrinde gürzler önemli silahlar arasında yer almaya devam etti. Gurlular devrinde kullanılan gürz çeşitleri *Tâcü’l-me’âsir*’e göre şunlardır: gûpâl/kûpâl (گوپال)⁵⁰²⁴ ve “gûpâl-i âhenîn” (گوپال آهنین: demir g/kûpâl)⁵⁰²⁵, “gürz-i girân” (گزر گران: ağır gürz)⁵⁰²⁶, gürz-ü miğfer şikâf (گزر مغفر شکاف: miğfer yaran gürz)⁵⁰²⁷; muhtemelen bu terkip hûdşiken (miğfer yaran) adındaki gürzün eş anlamlısı olarak kullanılmaktadır. Berenî, Gur Sultanı Mu’izzeddîn’in cândârlar, çavuşlar ve nakiblerinin ellerinde gürz ve çokmak (چقمقا ve کرزها: gürzhâ ve çokmakhâ)lar taşıdıklarını bildirmektedir⁵⁰²⁸.

⁵⁰¹⁷ Muharrem Ergin, a.g.e., s. 199, 203.

⁵⁰¹⁸ Muharrem Ergin, a.g.e., s. 240.

⁵⁰¹⁹ Altan Çetin, a.g.e., s. 228.

⁵⁰²⁰ Hilmi Aydın, a.g.e., s. 29.

⁵⁰²¹ Mikhail Viktoroviç Gorelik, *Armii Mongolo-Tatar X-XIV Bekov*, s. 67.

⁵⁰²² *Rajatarangini*, by M.A. Stain, I, s. 331.

⁵⁰²³ *Rajatarangini*, by Jogesh Chunder Dutt, III, s. 299.

⁵⁰²⁴ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 109, 207, 215, 216, 224, 247, 248.

⁵⁰²⁵ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 247.

⁵⁰²⁶ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 109.

⁵⁰²⁷ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 169, 250.

⁵⁰²⁸ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 158.

Çokmak adlı silahın adı, Moğolca vurmak anlamına gelen çoki kelimesinden türetilmiştir.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Sultan İltutmuş adına basılan *sikkeler* gürz kullanımını kanıtlamaktadır. Bu sikkeler üzerindeki elinde gürz bulunan suvâri, piyâdelerin yanı sıra suvârilerin de gürz kullanmakta olduklarını ve bu gürzlerin baş kısımlarının yuvarlak formda olduklarını göstermektedir. (Bu sikkelerin fotoğrafları için bkz. Ek XXIX ve LIX)⁵⁰²⁹.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Fahr-i Müdebbir gürz çeşitleri ve gürz benzeri aletler hakkında şu bilgileri vermektedir: Sâre (سارغ: ucuna birkaç zincîr bağlanan sopa) çobanların ve hayvan sürüsü sevk edenlerin silahıdır. Kethî-yi âhen beste (کتھی آهن بسته: demir bağlanmış kethî) deveçilerin silahıdır⁵⁰³⁰. Gürz, çâk [چاک: bu silah gürz cinsi silahlara dâhil değildir, ayrıca açıklanacaktır]⁵⁰³¹, hûd-şiken (خودشکن: tulga yaran), Bolkâ-Tekînî (بلکاتکینی)⁵⁰³² silâhları kendi pazı kuvvetine güvenenler ve cevşen (جوشن: halkalı zırh) , hoftân (خفتان: pamuk, yün ve ipekten yapılan, bedeni darbelere karşı koruyan bir çeşit savaş elbisesi), zırh (زره: ince çelik halkalardan yapılan zırh) ve coyûrek (جيورک: Bir çeşit zırhı altı koruyucu Hint elbisesi veya zırhı olmalı) sahibi olanlar içindir.⁵⁰³³

Fahr-i Müdebbir, hangi safta hangi tür savaşçıların olması gerektiğini sayarken bunlar arasında üçüncü safta tırkeş ve “çûbhâ-yi âhen beste” (چوبهای آهن بسته: demir bağlanmış sopalar/ok)li⁵⁰³⁴ ve büyük bıçaklı (kard) piyâdeler, dördüncü safta amûd (عمود: gürz), şemşir (kılıç)li piyâdeleri⁵⁰³⁵, ordunun kalp (merkez) kısmında bulunması gereken askerler arasında da ‘amûd, gürz, debbûs (دبوس)lu savaşçıları saymaktadır⁵⁰³⁶.

⁵⁰²⁹ Sultan İltutmuş (1210-1235) adına Bengal’de basılan gümüş sikke (Fotoğraf), Ek XXIX ve Bengal’de Basılan Sultan İltutmuş’un Altın Sikkesi Üzerinde Elinde Gürz Tutan Suvâri (Fotoğraf), Ek LIX.

⁵⁰³⁰ Delhi ordusu ile birlikte çok büyük miktarda devecinin de seferlere iştirak etmesi bakımından bu bilgi önemlidir. Bkz. *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 262.

⁵⁰³¹ Çak da pazı kuvveti ile kullanılan bir silah olduğu için bu kısımda zikredilmiştir.

⁵⁰³² Bir ihtimal Selçuklu ordusundaki “haratekîni-dârân” sınıfı da gürz olarak bu çeşit gürzü kullanıyor olabilir. Haratekîni-dârân sınıfı için bkz. Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 243.

⁵⁰³³ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 262-263.

⁵⁰³⁴ Bu silah hakkındaki görüşümüz aşağıda gürz başlığının sonunda dipnotta açıklanacaktır.

⁵⁰³⁵ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 330.

⁵⁰³⁶ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 339.

Fahr-i Müdebir'in ifadelerinden gürz çeşitlerini kullanan askerlerin hem güçlü pazıları olan ve hem de zırh sahibi askerler olduğu sonucu çıkmaktadır. Yani hem gürzden korunmak isteyenler zırh giymek zorundaydılar hem de gürz kullananlar zırh giymeliydi. Ayrıca çoban ve deveçilerin de gürz benzeri silahlar kullandıkları anlaşılmaktadır. Orduyla birlikte hareket eden çok fazla sayıda deveçilerin bulunması bu silahların kullanıldığına da işaret etmektedir.

Tâcü'l-me'âsir'de Delhi Türk Sultanlığı'na ait kısımda gûpâl/kûpâl (گوپال)⁵⁰³⁷, gürz-i gâvsâr (گزر گاو سار: öküz başlı gürz)⁵⁰³⁸, gürz-i girân (گزر گران: ağır gürz)⁵⁰³⁹ denilen gürz çeşitlerinin adları verilmektedir.

Cüzcânî, Delhi Türk Sultanlığı tahtına oturan Mahmûd b. el-Sultan⁵⁰⁴⁰ [Sultan Ebü'l-Muz. Nasırı'd-D. Mahmûd Şâh I] (1246-1266)⁵⁰⁴¹ için yazdığı şiirinde “öküz başlı gürzler”lerden de bahsetmektedir.

“Öküz başlı gürzünün darbesinden büyük korkuyu gör ki bu nedenle
Felek arslanın suvârîsi titreme ve parlayış içindedir.”⁵⁰⁴²

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda aynı Gazneli ve Selçuklu ordularında olduğu gibi “gürz-ü gâvsâr” (گزر گاو سار: öküz başlı gürz) kullanıldığı görülmektedir. Bedr-i Çâçî, Muhammed Şâh Tuğluk döneminde gürz-ü gâvsâr (گزر گاو سار) silahının kullanılmaya devam edildiğini dile getirmektedir⁵⁰⁴³.

Fahr-i Müdebir, gürz çeşitleri arasında Bolkâ Tekînî (بلکاتکینی) adı ile anılan gürz tipi bir silahdan daha bahsetmektedir⁵⁰⁴⁴. Fahr-i Müdebir'in bu gürz çeşidinin adını Gazneli Bolkâ Tekîn/(Bilgetegin) (966-975)'in adı ile aynı şekilde anıp sonuna

⁵⁰³⁷ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 271, 314.

⁵⁰³⁸ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 291, 293, 294; Cüzcânî, s. 203.

⁵⁰³⁹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 297.

⁵⁰⁴⁰ Cüzcânî, s. 208.

⁵⁰⁴¹ Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar İslâm Devletleri*, I, s. 837.

⁵⁰⁴² از نهیب زخم گزر گاو سار ش بین که چون
راکب شیر فلک در لرزه و در تابش است Bkz. Cüzcânî, s. 203.

⁵⁰⁴³ Bedr-i Çâçî, s. 257.

⁵⁰⁴⁴ *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 263.

sadece bir nispet i'si eklemesi bu silahın Gazne sultanı ile bir bağlantısı olduğunu göstermektedir⁵⁰⁴⁵.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Melik Nâib Kâfur'un 709/1310 Varangal Kalesi kuşatması sırasında akşam vaktinde dolunayda kaleden çıkan 1.000 zırhlı ve bergustvanlı Hindû suvârinin Delhi ordugâhına gece baskını düzenlediğini ve bu Hindûların su verilmiş temren, gürz, amud ve kılıç darbeleriyle helak edildiğini aktarmaktadır⁵⁰⁴⁶.

Berenî, Alâeddîn Muhammed Şâh'ın Varangal kuşatmasında surlara tırmanan askerlerin diğer silahların yanı sıra çokmâr (چقمار) da kullandıklarını aktarmaktadır⁵⁰⁴⁷. Dolayısıyla Memluklarda olduğu gibi Delhi Türk Sultanlığı ordusunda da çokmâr denilen gürzler kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. Muhtemelen gürz ile aralarında ufak farklar olmalıdır.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Delhi ordusu tarafından indirilen gürz ve amûd darbelerinden Moğolların kemiklerinin una döndüğünü⁵⁰⁴⁸ ve gürz ve amûd darbeleriyle Hindûların başlarının gövdesinden ayrıldığını aktarmaktadır⁵⁰⁴⁹. Başka bir eserinde çokmâr (چقمار) denilen gürz çeşidine de yer vermektedir⁵⁰⁵⁰. Sultan Alâeddîn devrinde Varangal kuşatması sırasında Hisar-i Gîlîn (Toprak Hisar)'in burçları üzerine çıkan Delhi ordusu askerlerinin diğer silahların yanı sıra çokmâr darbeleriyle içeridekileri dağıttıkları görülmektedir⁵⁰⁵¹. Emîr Husrev-i Dihlevî, Gürzü'd-dîn (گزرالدین)⁵⁰⁵², Gürzü'd-devle (گزرالدوله)⁵⁰⁵³ adını taşıyan bir devlet adamından bahsetmektedir. Gürzü'd-devle, muhtemelen bu silahı çok iyi kullandığı için bu adı almış olmalıdır.

Emîr Husrev-i Dihlevî, aşağıdaki beytinde diğer kaynaklarda ismi zikredilmeyen “sekiz kenarlı gürz” çeşidine değinmekte ve gürz savuran piyâde askerlerinin gürz ile peş peşe darbeler indirdiklerini vurgulamaktadır:

⁵⁰⁴⁵ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 246, 247, 263, 267.

⁵⁰⁴⁶ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 87-88.

⁵⁰⁴⁷ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 329.

⁵⁰⁴⁸ *Hazâinü'l-fütûh*, 36.

⁵⁰⁴⁹ *Hazâinü'l-fütûh*, 87; Gürz kelimesinin geçtiği başka bir eseri için bkz. *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 128.

⁵⁰⁵⁰ *İ'câz-i Husrevî*, III. Risale, s. 98.

⁵⁰⁵¹ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 329.

⁵⁰⁵² *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s.142.

⁵⁰⁵³ *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s.144.

Sekiz kenarlı⁵⁰⁵⁴ gürzü baş hizasından yükselttiğinde * Pehlivan⁵⁰⁵⁵ın hünerinden kesintisiz⁵⁰⁵⁶ vurulmuş⁵⁰⁵⁷ kibir-alan (gürz)⁵⁰⁵⁸.

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda kullanılan başlıca gürz çeşitleri; gürz (گُز), gürz-ü girân (گُز گران: ağır gürz), “gürz-ü gâvsâr” (گُز گاو سار: öküz başlı gürz), gürz-i heşt pehlû (هشت پهلو: sekiz kenarlı gürz)⁵⁰⁵⁹, amûd (عمود: gürz, demir gürz)⁵⁰⁶⁰, debbûs (دبوس: Arapça demir gürz)⁵⁰⁶¹, çokmâr (چقمار: Çağatayca başı topuzlu değnek; çomak; topuz)⁵⁰⁶², kûpâl (demir bir gürz çeşidi)⁵⁰⁶³, sâre (سار/ساریخ: başına birkaç kısa zincîr ve her zincîrin ucuna çelik top bağlanan bir silah, salık)⁵⁰⁶⁴, “kethî-yi ahen beste” (کتهی آهن بسته: demir bağlanmış kethî; deveçilerin silahı)⁵⁰⁶⁵, “çubhâ-yi ahen beste” (چوبهای آهن بسته: demir bağlanmış sopalar; piyâde silahı. Bu tanım Türkçe mitrak tanımına benzemektedir)⁵⁰⁶⁶, hûd-şiken (خودشکن: tulga yaran anlamına gelen gürz tipi bir silah) ve Bolkâ-Tekînî (بلکاتکینی: gürz tipi bir silah)⁵⁰⁶⁷ olarak sıralanabilir.

4.11. MIZRAK

Düşmanı “sançmak” yani saplamak, batırmak, mızraklamak amacıyla kullanılan ve süngü⁵⁰⁶⁹, kargı, mızrak, cıda, gönder gibi adlar alan silahlar için eski

⁵⁰⁵⁴ Pehlû (پهلو): Kenar, yan, yüz. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 511.

⁵⁰⁵⁵ Pehlivan (پهلوان): Pehlivan. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 511.

⁵⁰⁵⁶ Yekser (یکسر): 3. Durmaksızın; kesintiye uğramaksızın. 4. Doğrudan. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2668.

⁵⁰⁵⁷ Gozâştên (گذاشتن): 18. Bir şeye vurmak, ezmek, çakmak. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1897.

⁵⁰⁵⁸ Bkz. *I'câz-i Husrevî*, II, Risale, s. 143. تا گُز هشت پهلو از جای سر بر آرد * بینی ستان گذشتہ یکسر ز هنر پهلو

⁵⁰⁵⁹ *I'câz-i Husrevî*, II, Risale, s. 143.

⁵⁰⁶⁰ *Ferheng-i Fârsî-yi 'Amîd*, II, s. 1454.

⁵⁰⁶¹ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 992.

⁵⁰⁶² Çokmar, [Moğolca. Çoki (vurmak)]> Çağatayca çağmar> çokmar. Bkz. *Ötüken Türkçe Sözlük*, I, s. 1028.

⁵⁰⁶³ Bu isim hakikatte kub (ezme) ve pâl (pazı) kelimelerinden teşkil edilmiş ve kısaca kûpâl denmiştir. Bkz. *Ferheng-i Câmi' Şâhnâme*, s. 831-832.

⁵⁰⁶⁴ Sâre için *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 262; 3. dinotta bu kelimenin diğer bir nüshada sârih (ساریخ) veya sârûğ (ساروغ) şeklinde kaydedildiği bildirilmektedir. Bununla birlikte sare' kelimesinin anlamı tespit edilemedi. Fakat (ساریخ) kelimesi, başına birkaç kısa zincîr bağlanan ve her zincîrin ucuna çelik top bağlanan silah olarak tanıtılmaktadır. Dolayısı ile bu silah Türkçe adıyla “salık” denen silaha denk gelmektedir. Bkz. *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehrodâ*, II, s. 1625.

⁵⁰⁶⁵ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 262.

⁵⁰⁶⁶ Delhi ordusu ile birlikte çok büyük miktarda devecinin de seferlere iştirak etmesi bakımından bu bilgi önemlidir. Bkz. *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 262.

⁵⁰⁶⁷ Söz konusu piyâdelerin tirkeşli olduğu belirtildiğinden buradaki çubhâ-yi âhen beste (demir bağlanmış çubuklar) ok anlamında kullanılmış olabilir. Bu tabir yukarıda yer alınan deveçilerin kullandığı kethî-yi âhen beste adındaki gürz tarzı silahın adıyla da benzerlik taşımaktadır. Bundan dolayı bu adın gürz türü bir silah için kullanıldığı düşünülebilir.

⁵⁰⁶⁸ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 263.

⁵⁰⁶⁹ Süngü: Mızrak; kargı; süngü. Bkz. Mahmûd el-Kâşgarî, *Dîvân-ü Lugâti't-Türk*, s. 514.

Türkçede “sünüg/süngü” kelimesi kullanılmıştır⁵⁰⁷⁰. Kargı, hafif gönder şeklinde, ucunda sivri demir bulunan deşmek ve sokmak anlamına gelen “karmak” kelimesinden ismini alan bir silahtır. Gönder, ucuna bir şey takılan uzun sırık veya sopa gibi yuvarlak ağaç olup kargı ve mızraktan daha kalındır⁵⁰⁷¹.

İslâmî dönemde ise yukarıda yer alan adlar yerine daha çok Arapça mızrak (مزراق), harbe (حربه), sinân (سنان: mızrak temreni, mızrak)⁵⁰⁷² ve Farsça “nîze (نیزه)”⁵⁰⁷³ adları kullanılmaktadır. Kılıç ve sinân (تغ و سنان: tîğ ve sinân [mızrak])⁵⁰⁷⁴ ve nûk-i sinân (نوك سنان: mızrak ucu)⁵⁰⁷⁵ terkiplerinden sinân kelimesinin sadece mızrak temreni anlamında kullanılmadığı, doğrudan mızrak anlamında da kullanıldığı görülmektedir. Sinân kelimesi kaynaklarda daha çok mızrak anlamında kullanılmaktadır⁵⁰⁷⁶.

Ağır suvâri techizatında öncelikli silahlar, mızrak ve kılıçtır. Burada avantaj sağlayan şey, anî ve ağır bir darbe ile düşmanın düzenini bozmaktır. Hafif suvâride ise öncelikli silah ok ve yay, daha sonra kılıç ve mızraktır⁵⁰⁷⁷. Mızrak türü silahlar hücum sırasında sivri tarafı düşmana gelecek şekilde koltuk altına sıkıştırılmak suretiyle kullanılmaktaydı⁵⁰⁷⁸.

Karahanlılar devrinde mızrağa süngü ve sîta denilmekteydi⁵⁰⁷⁹. *Süngü* (sünü), delici bir taarruz silahıdır ve mızrak-kargı, cıda ve gönderden farklı olarak demirden imal edilmiştir. Süngü, savunma aracı olarak da kullanılmış ve göğüs göğse mücadeleler esnasında çokça tercih edilmiştir. Bazı kaynaklarda *süngü*, kargı ve mızrak ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Orta Çağ Türk devletlerinde yakın dövüşün yaygın silahı olan süngüye bazı kereler “valsa” denilen bir parça eklenerek uzatılmış ve harb esnasında etkinliği çoğaltılmaya çalışılmıştır⁵⁰⁸⁰.

⁵⁰⁷⁰ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 225.

⁵⁰⁷¹ Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 196.

⁵⁰⁷² Sinân (سنان): 1. Nîze. 2. Nîzenin keskin uç kısmı. 3. Her şeyin keskin ucu. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1326.

⁵⁰⁷³ Nîze (نیزه): Başına demirden keskin bir uç takılan sağlam, uzun çubuk veya kamyş. Bkz. *Ferheng-i Fârsî-yi ‘Amîd*, s. 1930.

⁵⁰⁷⁴ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurratü’l-Kemal*, vr. 247a.

⁵⁰⁷⁵ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Vasatü’l-hayat*, vr. 109b.

⁵⁰⁷⁶ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 308; *Dîvân-i Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân*, s. 244.

⁵⁰⁷⁷ Mustafa Uyar, a.g.e., s. 39.

⁵⁰⁷⁸ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 230.

⁵⁰⁷⁹ Reşat Genç, a.g.e., s. 329-330.

⁵⁰⁸⁰ Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 196-197.

Gazneliler devrinde, Firdevsî'nin yaklaşık iki sayfa boyunca sürekli jûpîn (ژوپین) ve hişt (خست) denilen mızrak çeşitlerine yer vermesi, jûpîn ve okların yağmur gibi yağdığından, bu mızrağı kullanan piyâdelerin kalkan kullanmasından bahsetmesi, bunun yanında suvârielerin mızrak (نیزه) ile birlikte jûpîn kullandığından bahsetmesi, bu iki kısa mızrak çeşidinin Gazneliler devrinde yaygın olarak kullanıldığına işaret ediyor olmalıdır⁵⁰⁸¹. *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*'da "iki yüzlü ipek ile iki dilli kelk [mızrak]"den (دیبه دو روی بکلک دو زبان) dîbeh-i dû-rûy be-kelk-i dû-zebân⁵⁰⁸² bahsedilmektedir. Ortasına fırlatmak için ipek halka bağlanmasından dolayı bu tanım hişt mızrağına uymaktadır. Nitekim Gazneli Mesud'un arslan avında önce kalın ve kısa bir mızrak çeşidi olan hişt fırlattığı görülmektedir⁵⁰⁸³.

Gazneli Mesud'un Dandanakan Savaşı'nda kullandığı "harbe-i zehr-âgîn" (حربه زهر آگین) kısa ve zehir sürülmüş mızrak⁵⁰⁸⁴ ile savaştığı ve darbe indirdiklerinden ne bir at ne de bir adamın sağ kalmadığı görülmektedir⁵⁰⁸⁵. Gazneliler devrinde saray gulâmları tarafından ayrıca tirâd (طراد) ve mitrad (متراد) adlı kısa nîzeler taşındığı anlaşılmaktadır. Özellikle mitrad silahının aslında bir av silahı olan küçük bir çeşit nîze olduğu bilinmektedir⁵⁰⁸⁶. Ayrıca şil (شل: küçük nîze)⁵⁰⁸⁷ ve Hattî (خطی)⁵⁰⁸⁸ veya nîze-yi Hattî (نیزه خطی)⁵⁰⁸⁹ ve hişt (خست) denilen kısa mızraklar da kullanılmaktaydı⁵⁰⁹⁰. Gılâf-i hişt (غلاف خست)⁵⁰⁹¹ ifadesinden bu küçük fırlatma mızraklarının kılıf içerisinde taşındıkları anlaşılmaktadır. Yine zûbîn (زوبین) de bu devirde savaşlarda kullanılan kısa mızrak çeşitlerinden idi⁵⁰⁹². Bu dönemde mızraklar ayrıca Arapça romh (رمح)⁵⁰⁹³ ve

⁵⁰⁸¹ *Ferheng-i Câmi' Şâhnâme*, s. 580-581.

⁵⁰⁸² *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 715.

⁵⁰⁸³ *Târîh-i Beyhakî*, I, s. 176-177.

⁵⁰⁸⁴ *Târîh-i Beyhakî*, I, s. 1062.

⁵⁰⁸⁵ *Târîh-i Beyhakî*, III, s. 955; Güler Nuhoğlu, a.g.e., s. 341; Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 327-328.

⁵⁰⁸⁶ *Târîh-i Beyhakî*, I, s. 31; III, s. 990; Hasan Enverî, *İstilahat-i Devre-i Gaznevî ve Selçukî*, s. 145-146; Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 327.

⁵⁰⁸⁷ *Târîh-i Beyhakî*, II, s. 658.

⁵⁰⁸⁸ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 15, 417.

⁵⁰⁸⁹ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 173.

⁵⁰⁹⁰ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 244.

⁵⁰⁹¹ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 241.

⁵⁰⁹² *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 46, 173, 244, 432, 452.

⁵⁰⁹³ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 30, 80, 726.

râmih (رامح)⁵⁰⁹⁴, ve romh-i âb dâde (رمح آب داده: su verilmiş/çelik romh)⁵⁰⁹⁵, harbe (حربه)⁵⁰⁹⁶, sinân (سنان)⁵⁰⁹⁷ Farsça (Pehlevi) nîze (نیزه) adları ile de anılmaktaydı⁵⁰⁹⁸.

Büyük Selçuklu Devleti devrinde Hattî mızrağı (nîze-i Hattî) kullanıldığı görülmektedir. Bahreyn Denizi'nde bir liman olan Hatt'da yapılan bir mızrak çeşidinin kaynakların verdiği bilgiye göre demiri Hindistan'dan getirilirdi. Bu mızraklar, dönemin meşhur savaş aletlerinden sayılmaktaydı. Sultan Sencer döneminde kullanıldığına dair kayıtlar vardır⁵⁰⁹⁹.

Dede Korkut Kitabı'nda "ala gönder"⁵¹⁰⁰, "60 tutam ala gönder"⁵¹⁰¹, cıda⁵¹⁰², "kargu cıda"⁵¹⁰³, "60 tutam suvâri cidası"⁵¹⁰⁴, "60 tutam sünü (güngü)"⁵¹⁰⁵ adlarındaki mızrak tipi silahlardan bahsedilmektedir.

Memlûk dönemi eseri olan *Münyetü'l-Guzât*'ta süngünün/mızrağın kalın, etli ve kabuğu yumuşak olup sert ve katı olanların yağmur ve güneşten olumsuz etkileneceği, süngünün yuvarlak, ortası sağlam, ucu çok ince olmayan ne uzun ne de kısa olanın tercih edilmesi gerektiği zikredilmektedir. Eserde ayrıca süngü malzemesinin iyi cins olması, boğumları yuvarlak ve olgunlaşmış kamıştan yapılması, budak ve çukur yerlerin olmaması, üzerinde bıçak izi bulunmaması ve süngülerin 11 arşından fazla olmaması gerektiği söylenmektedir⁵¹⁰⁶.

Hilmi Aydın'ın bildirdiğine göre Memlûk mızrakları, Türk ve İran mızraklarından farklı olarak içleri boş, demir gövdeli ve ağırdırlar. Uç kısımları sivri ve uzun, çoğu kere de gövdenin devamı olarak tek parça halindedir. Sap kısımları çok köşeli veya yuvarlak yapılmıştır⁵¹⁰⁷.

⁵⁰⁹⁴ *Ferheng-i Câmi' Şâhnâme*, s. 540.

⁵⁰⁹⁵ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 503.

⁵⁰⁹⁶ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 40.

⁵⁰⁹⁷ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 244.

⁵⁰⁹⁸ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 31, 79, 244.

⁵⁰⁹⁹ Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 327.

⁵¹⁰⁰ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I (Giriş-Metin-Tıpkıbasım)*, s. 95.

⁵¹⁰¹ Muharrem Ergin, a.g.e., s. 250.

⁵¹⁰² Muharrem Ergin, a.g.e., s. s. 161.

⁵¹⁰³ Muharrem Ergin, a.g.e., s. 164.

⁵¹⁰⁴ Muharrem Ergin, a.g.e., s. 203.

⁵¹⁰⁵ Muharrem Ergin, a.g.e., s. 248.

⁵¹⁰⁶ Mustafa Uğurlu, *Münyetü'l-Guzât*, s. 93-95; Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 234.

⁵¹⁰⁷ Hilmi Aydın, a.g.e., s. 29.

Türk mızraklarını tasvir eden kaynaklar bu mızrakların ince ve uzun olduklarına dikkat çekmektedirler. Minyatürlerde de Türklerin kullandıkları mızraklar ince olarak resmedilir. Yalnız Memlûk mızrakları demir saplıdır ve hayli ağırdır. Ağır/[zırhlı] suvârielerin kullandığı çengelli mızrak ise yakın savaşta hasmın eyerden düşürülmesi ve parçalı zırhı etkisiz kılmak içindir⁵¹⁰⁸.

Mızrakların temrenleri yani başlıkları da çok farklılık arz edebilmektedir. Türk mızrak temrenleri yassı, sivri ya da tırtıl biçiminde ve demirden olup sapları abanoz türü sert bir ağaçtan yapıldı⁵¹⁰⁹.

Pen Da Ya, Moğolların kullandıkları mızraklar hakkında şu kısa malumatı vermektedir: “Uzun ve kısa mızrakların ucu çok keskindir; böylece, hedefe vururlarken doğrudan saplayabilir ve iki kat zırhı rahatça delebilirler.”⁵¹¹⁰

Moğollar ve Türkler tarafından “çengelli mızrak”ların kullanıldığı bilinmektedir. Bu çengelli mızrakların, suvârieleri attan düşürmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır⁵¹¹¹. Batu ve Göyük Han’ı ziyaret eden Seyyah Plano Carpini, Moğolların askerî techizatını aktarırken bazılarının demirden yapılmış olan mızraklarının uçlarına, rakibi atından çekip düşürebilmek için birer çengel takmış olduklarını belirtmektedir⁵¹¹².

Moğollar devrinde arkeolojik buluntulara göre çengelli, ortası uzun olmak üzere üç dilli, ucu kalın veya çok ince, temreni ok temreni gibi veya temreni uzun ve tek taraflı bıçak gibi mızraklar olabilmekteydi. Mızrak temreninin mızrak başına bitiştiği yerde küçük bir halka da bulunabildiği görülmektedir. Ayrıca mızrakların her iki ucunda da temren bulunabildiği asıl taraftaki temrenin daha uzun olduğu görülmektedir. Mızrakların ters tarafında, suvârielerin mızrakları rahat taşımasını sağlamak üzere mızrak kayışı bulunmakta, suvâri bu kayışı üzengi ile birlikte ayağına geçirmekte ve mızrağı

⁵¹⁰⁸ Ahmet Özdal, a.g.e., s. 72; Muharrem Kesik, a.g.e., s. 81.

⁵¹⁰⁹ Ahmet Özdal, a.g.e., s. 72.

⁵¹¹⁰ Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar, s. 139.

⁵¹¹¹ Erkan Göksu, Türkiye Selçuklularında Ordu, s. 327-328.

⁵¹¹² Johann de Plano Carpini, Moğol Tarihi ve Seyahatnâme 1245-1247, s. 79.

koltuğu altına sıkıştırarak taşımaktadır⁵¹¹³. (Moğol suvâri mızrağı için bakınız bkz.Ek XXX)⁵¹¹⁴.

Gur Devleti devrinde Sultan Gazi'nin (Sultan Mu'izzeddîn Mahmûd b. Sâm 1187- 1206) nîze ile Delhi Racası Raca Kevbend Rây'ın üzerinde olduğu file saldırması ve racanın ağzına vurduğu nîze ile iki dişini ağzına dökmesi⁵¹¹⁵ dönemin mızraklarının çok uzun olduğunu, fil sırtındaki hasma indirmek için bile rahatlıkla kullanılabildiğini göstermektedir. Fakat Sultan Gazi'nin bu darbeyi indirebilmek için hasmının dibine girdiğini ve o esnada hasmının darbesi ile pazısından yaralandığını da hatırlatmak gerekir⁵¹¹⁶.

Atın ortalama boyu 1,5 m.⁵¹¹⁷ ve Asya filinin 2,5-3 m. boyu⁵¹¹⁸ olduğu düşünülürse bu iki farklı hayvana binen hasmın arasında yaklaşık 1,5 m.'lik bir yükseklik farkı oluşacaktır. Fil ile at arasında bir miktar da vuruş mesafesi olduğu düşünülürse Sultanın kullandığı mızrağın iki m.'den daha uzun olduğu ortaya çıkar. Böylece mızrakların uzunluğu sayesinde suvâri tarafından, fil sırtındaki rakibe bile rahatça çok kuvvetli darbeler indirilebildiği ortaya çıkmaktadır. Bu arada atın şaha kaldırılmış olması bu mesafeyi biraz daha kısaltmış olabilir.

Tabakât-i Nasirî'de geçen bu olayın devamında nîzenin çok farklı bir kullanım şekline daha şahit olunmaktadır. Nîzeyi kırıp sultanı taşımak için sedye veya tahtirevân gibi kullanmışlardır. Kaynağımız bu durumu şöyle aktarır: Nîze'yi kırıp moheffe ve merkad (tahtirevan-uyuma yeri) yapıp başları üstlerine yerleştirip onunla menzile ulaştırdılar.⁵¹¹⁹ Böylece nîzenin kırılarak tahtirevana (sedye) dönüştürüldüğü de öğrenilmektedir. Nîzelerin kırılarak sedye yapılabilmesi, ortadan ikiye kırıldığında bile ortalama bir insan boyunda olduklarını göstermektedir. Böylece ortalama üç m. boyunda oldukları anlaşılmaktadır.

⁵¹¹³ Mikhail Viktoroviç Gorelik, *Armii Mongolo-Tatar X-XIV Bekov*, s. 33, 66.

⁵¹¹⁴ XI. yüzyıl ortaları zırhlı ve mızraklı ve bir Moğol suvârisi (İllustrasyon), Ek XXX.

⁵¹¹⁵ Cüzcanî, s. 118.

⁵¹¹⁶ Cüzcanî, s. 119.

⁵¹¹⁷ Kudret Emiroğlu, Ahmet Yüksel, a.g.e., s. 103.

⁵¹¹⁸ Tahsin Yazıcı, "Fil", *DİA*, XIII, s. 67; QUT Digital Repository, Michael B. Charles, "Elephants at Paphia: Reinterpretign Polybius 5.84-5", Cambridge University Press, *Classical Quarterly*57: s. 306-311, <http://eprints.qut.edu.au/9144/1/9144a.pdf> (9 Ekim 2016).

⁵¹¹⁹ Cüzcanî, s. 119.

Gur Devleti devrinde nîze için Arapça romh (رمح) ve çoğulu râmiḥ (رامح) adları da kullanılmaktaydı. Ayrıca mızrak için nîze-i semâk-i râmiḥ (نیزه سماک رامح)⁵¹²⁰, nîze-i ejdeha peyker (نیزه کهربا: ejderha bedenli nîze)⁵¹²¹, nîze-i kehribâ reng (رمح کهر باران رنگ: kehribar/sarı renk mızrak: muhtemelen kamış mızraklar kastedilmektedir)⁵¹²³, romh-i Zulyezn (رمح ذواليزن) Yemen Padişahı Zülyezn'in mızrağı⁵¹²⁴, romh-i ejdehâ peyker (رمح اژدها پيکر: ejderha bedenli mızrak)⁵¹²⁵, romh-i ejdehâ sâṇ (رمح اژدها سان: ejderha gibi mızrak)⁵¹²⁶, romh-i so'bân kerdâr (رمح ثعبان کردار: ejderha/büyük yılan tavrırlı mızrak)⁵¹²⁷, romh-i so'bân şekl (رمح ثعبان شکل: ejderha/büyük yılan şeklinde mızrak)⁵¹²⁸, romh-i so'bân heyet (رمح ثعبان هیأت: büyük yılan/ejderha şeklinde (heybetinde) mızrak)⁵¹²⁹ tabirleri de kullanılmaktaydı.

Gur Devleti devrinde suvârielerin mızrak kullanımı hakkında yanardağ gibi ucuna kin zehriyle su verilmiş erjerha gibi romh ile rüzgâr tavrırlı atlara binip dörtlâle savaş meydanına hücum ettikleri⁵¹³⁰, rom ejderhası ile savaş arslanlarını at sırtından kaptıkları ve perçem (bayrak) gibi cesurların başını sinân (mızrak) ucuna astıkları bildirilmektedir⁵¹³¹. Bu ifadeler ile romh denilen mızrağın suvârieler tarafından at sırtında zehre bulanmış olarak kullanıldığı ve bu mızrak tipinin diğer mızraklardan daha uzun olduğu ve muhtemelen ucunda suvâriyi attan düşürmek ve kapmak için bir çengeli bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca romh denilen mızrakların ucuna zehir sürüldüğü görülmektedir.

Romh, bir mızrak çeşidi olan Hattî ile terkip oluşturacak şekilde de kullanılmaktadır. Örnek olarak şu cümleler verilebilir. “Romh-i Hattî (رمح خطی) Hattî

⁵¹²⁰ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 258, 278; “Semâk-i râmiḥ” tabiri kuzey yarımkürede arslan burcunun en parlak yıldızını niteleyen bir terkidir. Bkz. *Ferheng-i Fârsî be Türkî-yi İstanbûlî*, s. 642. Ayrıca tek başına râmiḥ mızrakçı, mızraklı anlamına gelmektedir. Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 306. Ramâḥ ise tek başına romh denilen mızrak çeşidinin çoğulu olarak kullanılmaktadır.

⁵¹²¹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 121.

⁵¹²² *Tâcü'l-me'âsir*, s. 249.

⁵¹²³ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 213.

⁵¹²⁴ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 206.

⁵¹²⁵ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 208, 224.

⁵¹²⁶ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 247.

⁵¹²⁷ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 117.

⁵¹²⁸ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 186.

⁵¹²⁹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 254.

⁵¹³⁰ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 248.

⁵¹³¹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 108.

mızrağı)'yi herkes kin kemerine bağlıyordu ve suvârielerin elinde gürleyen bir ejderha gibi dönüyordu ve elmas temreni önünde zırh örümcek ağı gibi görünüyordu.”⁵¹³² “Romh-i Hattî, göğüs kafesinden güvercin tuzağı yapıyordu.”⁵¹³³ Böylece Yemen’de üretilen Hattî mızraklarının Gur Devleti suvârieleri tarafından da kullanıldığı ve zırhların Hattî mızrakları karşısında çok zayıf kaldıkları ve bu kısa mızraklardan bir miktarının kemere bağlı olarak taşındıkları ortaya çıkmaktadır.

Hattî kelimesi nîze (mızrak) ile birlikte nîze-i Hattî (نیزه خطی)⁵¹³⁴ şeklinde de kullanılmaktadır. Örnek olarak şu ifadeler verilebilir: “Hattî nîzesi cesurların ciğeriyle doyuyordu ve can alan mızrak ucu safdârların (düşman safını yaran) bedenini vatan tutuyordu.”⁵¹³⁵ “Kevker⁵¹³⁶ (Hindû) ordusu serverlerinin başı[nı] Hattî nîzelerinin perçemi yaptı.”⁵¹³⁷ Hattî mızrağı taşıyanların çok olduğu şu ifadelerden anlaşılmaktadır: “Hava üzerinde Hattî nîzeleri kamışlık meydana getiriyordu. Onların gölgesinden zemin yüzeyi helezonlar (kıvrılmış yılanlar) gösteriyordu. Ateş saçan sinân (mızrak)ın korkusundan Utarid’in ciğeri, Ay, Zühre (Yıldızı) ve Bercîs (Müşterî Yıldızı) kanlı gözyaşı oluyordu.”⁵¹³⁸

Gur Devleti devrinde mızrak anlamında sinân kelimesi de sık sık kullanılmaktaydı. Örnek olarak şu ifade verilebilir: Sinân-i elmas-gûn nûk peykân-i elmas (سنان الماس گون نوک پیکان الماس: elmas temren uçlu elmas renkli mızrak)⁵¹³⁹.

Ok uçları, kılıçlar ve hançerlerde görüldüğü gibi mızrak temrenlerini nitelemek için de elmas sıfatı kullanılması, elmas uçlu mızrakların zırhları örümcek ağına çevirmesinden bahsedilmesi; mızrak temrenlerinin dış yüzeyinin, delme kuvvetini arttırmak için elmas ile kaplandığını akla getirmektedir.

Gur Devleti devrinde romh denilen uzun mızrakların yanı sıra harbe (حربه)⁵¹⁴⁰, harbe-i âbdâr (حربه ابدار: çelik harbe)⁵¹⁴¹, şil (شل: küçük nîze)⁵¹⁴², şil-i Hindî (هندی)

⁵¹³² *Tâcü'l-me'âsir*, s. 194.

⁵¹³³ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 227.

⁵¹³⁴ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 253.

⁵¹³⁵ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 216.

⁵¹³⁶ Kevker (كوكر): Uzun kanatlı ve kuyruklu, sivri gagalı, kısa perdeli ayaklı, daha çok toprak rengi olan, karada yaşayan güvercine benzer kuş. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1870.

⁵¹³⁷ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 250.

⁵¹³⁸ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 101.

⁵¹³⁹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 99.

شل⁵¹⁴³ ve jûbîn (ژوبین)⁵¹⁴⁴ veya diğer yazılışıyla jûpîn (ژوپین)⁵¹⁴⁵ diye anılan kısa mızrak çeşitleri de kullanılmaktaydı.

Tâcü'l-me'âsir'de geçen “jûpîn atın siyah sinisini ve suvâriyi birbirine şişliyordu”⁵¹⁴⁶ ifadesinden bu silahın piyâdeler tarafından suvârilere karşı kullanılmakta olduğu ve iyi bir jûpîn atıcısının hem atı hem de suvârisini birbirine şişleyebildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca “Şil-i Hindî, tenûre-yi bedenden (savaş elbisesinden, zırhtan) 100 yarık halkası açıyordu” ifadesi bu silahtan savaşta çok miktarda fırlatıldığını göstermektedir⁵¹⁴⁷.

Gur padişâhları Fahr-i Müdebber'in bildirdiğine göre daha çok nîze ve ok ile savaşırldı⁵¹⁴⁸. Gur Devleti devrinde mızrak kullanımıyla ilgili olarak *Tâcü'l-me'âsir*'de şu beyit yer almaktadır:

Eğer iki [hasım] gelirse önüne nîze ile bir kılısın * Ve eğer bir [hasım] önüne gelirse kılıç ile ikiye bölsün⁵¹⁴⁹.

Söz konusu beyit görüldüğü üzere, iki muharibe karşı nîze ile ve bir muharibe karşı kılıç ile savaşılmasını öğütlemektedir. Bu husus suvâriilerin hem kılıç hem de mızrak taşıdıklarını, birden fazla kişiyle baş etmek için suvâriilerin mızraklarına güvendiklerini göstermektedir.

Hindûların Delhi Türk Sultanlığı ile yaptıkları savaşlar sırasında kullandıkları mızrak çeşitleri hakkında ise şu bilgiler bulunmaktadır. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*'de Hindû ordularının Delhi askerlerine karşı zûbîn denilen kısa fırlatma mızrağını kullandıklarını bildirmektedir⁵¹⁵⁰. Sultan Balaban (1266-1287) tarafından I. Bengal seferi sırasında kuşatılan Hintlilerin elindeki Hisâr-i Hergânev (حصار هرگانهو) üzerine, Hintliler tarafından savunma amaçlı olarak diğer silahların yanı sıra ok (تیر: tîr) ve jûpîn

⁵¹⁴⁰ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 226.

⁵¹⁴¹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 194.

⁵¹⁴² *Tâcü'l-me'âsir*, s. 77, 222.

⁵¹⁴³ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 216.

⁵¹⁴⁴ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 76.

⁵¹⁴⁵ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 214, 226, 281.

⁵¹⁴⁶ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 216.

⁵¹⁴⁷ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 227.

⁵¹⁴⁸ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 272.

⁵¹⁴⁹ اگر دو آید پیشش کند به نیزه یکی * و گر یک آید پیشش کند به تیغ دونیم Bkz. *Tâcü'l-me'âsir*, s. 160.

⁵¹⁵⁰ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 119b (kenar).

(ژوپين) yerleştirildiği bildirilmektedir⁵¹⁵¹. Dolayısı ile Hindûlar bu kısa mızrak çeşidini meydan savaşlarının dışında kale surlarından aşağı ok gibi fırlatmak için de kullanmaktaydılar.

Tâcü'l-me'âsir'deki kayıtlardan racalık ordularındaki Hindû askerlerin fil sırtındaki sandıklardan ellerindeki behle (بهله) denilen özel deri eldivenler ile hasımlarına şil (شل) denilen mızrakları attıkları anlaşılmaktadır⁵¹⁵². Behle-i Hindû (بهله هندو)⁵¹⁵³ tabiri bu eldivenlerin özellikle Hindû ordularındaki Hintliler tarafından kullanılmakta olduğunu göstermektedir. Söz konusu mızrakların behle denilen özel eldivenlerle atılmasından dolayı zamanla behle adıyla anılmaya başlandıkları *Tâcü'l-me'âsir*'de geçen “zehir suyu verilmiş Hindû behlesi” (بهله هندی به زهر آب داده) behle-yi Hindî be zehr-i âb dâde) ifadesinden anlaşılmaktadır. Aslında zehir suyu verilen eldiven değil de şil denilen mızraklardır⁵¹⁵⁴. “Kin behle (eldiven)’sinden şil atan Zühal/Satürn, şeytan bölüğünün halkı gibi serçe tarzında uçmaya başladı”⁵¹⁵⁵ ifadesinde ise behle gerçek anlamıyla eldiven olarak kullanılmaktadır. Bu mızrak çeşidi günümüzde Hint müzelerinde bhallah adı ile sergilenmektedir. Ali Athar, bhallah (bhala)’ı ucu saldırı için zehre bulanan çok etkili bir mızrak olarak nitelendirmektedir⁵¹⁵⁶. (Behle mızrağı için bkz.Ek XXXI)⁵¹⁵⁷.

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda şil kullanımının ilk dönemlerden itibaren başladığı görülmektedir. Orduda “şildâr”⁵¹⁵⁸ ve diğer bir deyişle “şil-endâz”ların olduğu ve bu silahın yine aynı şekilde behle (بهله) ile atıldığı görülmektedir⁵¹⁵⁹. Ayrıca hişt (خشت) denilen bir küçük mızrak da kullanılmaktaydı⁵¹⁶⁰. Emîr Husrev-i Dihlevî, hişt-i âhenin (خشت آهين) demirden hişt)⁵¹⁶¹ ve çoğulu hiştâ-yi âhenîn (خشتهاي آهين)⁵¹⁶² ifadeleri ile bu kısa mızrakların demirden imal edildiklerini bildirmektedir. Hindû

⁵¹⁵¹ *İ'câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 10.

⁵¹⁵² *Tâcü'l-me'âsir*, s. 77, 106.

⁵¹⁵³ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 217, 227.

⁵¹⁵⁴ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 258.

⁵¹⁵⁵ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 278.

⁵¹⁵⁶ Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s. 51.

⁵¹⁵⁷ Hint Bhaleh Mızrağı (Fotoğraf), Ek XXXI.

⁵¹⁵⁸ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 275.

⁵¹⁵⁹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 278.

⁵¹⁶⁰ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 309.

⁵¹⁶¹ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Husrev u Şîrîn*, vr. 441b (kenar).

⁵¹⁶² *İ'câz-i Husrevî*, IV. Risale, s. 113.

orduları kalelerini savunurken Delhi ordusuna karşı hişt ve zubîn adındaki bu kısa mızrakları fırlatırlardı⁵¹⁶³.

Fahr-i Müdebbir bir de Râne Setûrek (ستورك) ordusunda kullanılan bîle (بيله) silahından bahsetmektedir. Eserde bu kısım şöyle aktarılmaktadır: “Bir bîle (بيله) [mızrağını] sırtından vurdu ve yarım gez sinesinden dışarı çıktı ve atından düştü ve kâfir atı götürdü Müslümânlar geldiler ve onu aldılar ve bileyi dışarı çıkardılar.”⁵¹⁶⁴ Bu silah göğsü delip yarım gez dışarı çıktığına göre bîle silahı, en az bir gez veya daha uzun olmalıdır. Fırlattı yerine vurdu (زد: zed) fiili kullanıldığına göre bir fırlatma silahı değil saplama silahı olmalıdır.

Ali Athar, Fahr-i Müdebbir’de geçen bu kısma atfen Hindûların kullandığı bu ağır mızrağın bhallah (bhala) diye adlandırıldığını ayrıca ucunun saldırı için zehre bulandığını, saldırı için çok etkili bir silah olduğunu belirtmektedir⁵¹⁶⁵.

Acaba bu mızrak çeşidi ile kastedilen yukarıda ele alınan behle denilen eldivenler yardımı ile fil sırtından atılan ve şil denilen kısa mızraklar mıdır yoksa daha uzun bir mızrak çeşidi midir?

Delhi ordusunda, en azından Sultan İltutmuş devrinden itibaren mızraklı suvârilerin (atlı) bulunduğunu, sultan adına basılan *sikkeler* ortaya koymaktadır. Söz konusu silahın iki el ile birlikte kullanılan uzun bir mızrak olduğu görülmektedir. (Bu sikke için bkz. Ek XXXII ve Ek LX)⁵¹⁶⁶.

Delhi ordusunda bütün Türk devletlerinde olduğu gibi dürtmek, saplamak veya fırlatmak suretiyle kullanılan mızrak-kargı türü silahlar kullanılmaya devam edilmiştir⁵¹⁶⁷. Fakat önceki Türk devletlerinde kullanılan mızrak tipi silahlara Delhi Türk Sultanlığı devrinde Hint, Gur ve diğer milletlerden gelen mızrak çeşitleri de eklenmiştir.

⁵¹⁶³ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 84.

⁵¹⁶⁴ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 283.

⁵¹⁶⁵ Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s. 51.

⁵¹⁶⁶ Sultan Şemseddîn İltutmuş (1210-1235) adına Lahor'da basılan ceytel (bakır para) (Fotoğraf), Ek XXXII ve Muhammed b. Sâm Gurî ve Sultan İltutmuş Adına Basılan Aynı Tipteki Bakır Sikkeler Üzerinde Elinde Mızrak ve Kılıç ve Atının Terkisinde Kalkan Taşıyan Suvâri Figürü (Fotoğraf), Ek LX.

⁵¹⁶⁷ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 260-263.

mızrak, mızrak ucu)⁵¹⁹⁴, sinân-i kûh-gozâr (سنان کوه گزار: dağ delen mızrak)⁵¹⁹⁵, sinânî zehr âlûd (سنانی زهر آلود: zehre bulanmış mızrak)⁵¹⁹⁶ adlarındaki uzun mızrak çeşitleri kullanılmaktaydı.

Delhi ordusunda ayrıca kelk-i dû-zebân (کلک دو زبان: iki dilli/çatalı temreni olan kamış [mızrak])⁵¹⁹⁷, harbe (حربه)⁵¹⁹⁸, harbe-yi âbgûn (حربه آبگون: deniz suyu renginde/keskin harbe)⁵¹⁹⁹, hişt (خشت: küçük mızrak şeklinde fırlatma silahı)⁵²⁰⁰, hişt-i âhenîn (خشت آهنین: demir hişt)⁵²⁰¹, şil (شل: küçük mızrak)⁵²⁰², zûbîn (زوبین: Afganlıların ve Hindûların kısa mızrağı)⁵²⁰³, zûbîn-i halencî (زوبین خلنجی: hu/huş/halenc (bir çeşit akçakavak) ağacından zûbîn)⁵²⁰⁴, nîm-nîze (نیم نیزه: yarım mızrak; piyâde mızrağı)⁵²⁰⁵, mo(a)k⁵²⁰⁶ (ک: küçük nîze, zûbîn)⁵²⁰⁷ ve dehre (دهره: bir tür harbe)⁵²⁰⁸ adlarını taşıyan kısa mızrak çeşitleri⁵²⁰⁹ de kullanılmaktaydı.

Yukarıda zikredilen bütün mızrak çeşitlerine ilave olarak sultanın muhafız alayı tarafından seyahatlerde sultana yaklaşmak isteyenleri uzaklaştırmak amacıyla dûrbâş (دورباش: asa)⁵²¹⁰, dûrbâş-i lal (دورباش لعل: kızıl/kırmızı dûrbâş)⁵²¹¹ adları ile anılan altın ve elmaslarla süslü, ucu genişçe çatalı murassa mızrak da kullanılmaktaydı.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Gıyâseddîn Şâh Tuğluk'un (1320) tahta geçmesi dolayısı ile iç savaşın bittiğini anlatan bir beytinde Türk nîzelerine şöyle yer vermektedir:

⁵¹⁹⁴ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 308.

⁵¹⁹⁵ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 298.

⁵¹⁹⁶ Bedr-i Çâçî, s. 285.

⁵¹⁹⁷ Bedr-i Çâçî, s. 229, 487.

⁵¹⁹⁸ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Bakiye-i nakiye*, vr. 338a; *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 260.

⁵¹⁹⁹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 290.

⁵²⁰⁰ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 260.

⁵²⁰¹ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Husrev u Şîrîn*, vr. 441b (kenar).

⁵²⁰² *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 260; *I'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 191, 192.

⁵²⁰³ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 260; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 312.

⁵²⁰⁴ İbn Arabşâh, *Zendegânî-yi şegeft-âver-i Timûr*, s. 101.

⁵²⁰⁵ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 260, 426.

⁵²⁰⁶ Mo(a)k: 1. Küçük nîze. 2. Zûbîn. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2266.

⁵²⁰⁷ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 426.

⁵²⁰⁸ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 260.

⁵²⁰⁹ Araplar, uzunluğu dört zirâ'ı bulmayan kısa mızrakları “harbe, neyzek, mızrak, mıtrad ve aneze” adları ile anmaktaydılar. Boyları dört ile on zirâ' arasında değişen mızraklar da vardı. Uzunluğu on zirâ'dan fazla olan mızrağa “hatıl” adı verilirdi. Bkz. Mustafa Zeki Terzi, *Hız. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askerî Teşkilât*, s. 233.

⁵²¹⁰ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 260; Esterâbâdî, I, s. 446; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Bakiye-i nakiye*, vr. 345b.

⁵²¹¹ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Vasatü'l-hayat*, vr. 122b.

Ne bir Türk, “Türk nîzesi”ni yukarı kaldırdı * Ne Hindû bende (gulâm), Hindûlar üzerine saldırdı⁵²¹².

Fahr-i Müdebbir, nîze silahının kimler tarafından kullanıldığı ve faziletleri hakkında şu açıklamaları yapmaktadır: “Nîze [mızrak] Türklerin ve Arapların silahıdır. Uyanık [hemen kullanıma hazır] bir silahtır, eline aldığı anda derhal kullanabilirsin. Zırhlı suvârilere layıktır. Eğer bir kimse tek kişinin 1.000 suvâriyi vurduğunu ve geri püskürttüğünü söylüyorsa bu nîzedâr (نیزه دار: mızraklı)dan başkası olamaz.”⁵²¹³ Fahr-i Müdebbir’in bu ifadelerinden nîzedârların zırhlı suvârilere olduğu ve mızrağın çok etkili bir saldırı ve püskürtme silahı olduğu ortaya çıkmaktadır.

Fahr-i Müdebbir, en iyi nîzelerin Horâsân ve Irak’ta yapılan sığut nîzesi ve nîze kamışından [muhtemelen bambu] yapılan Hindistan nîzesi olduğunu fakat Hindistan nîzesinin, daha üstün olduğunu bildirmekte ve nîzenin nasıl kullanılması gerektiğini şu ifadeler ile anlatmaktadır: “Horâsân ve Irak’ta çoğunlukla nîzeleri, çûb-i bîd (چوب بيد: sığut sopası)den yaparlar. Onu çok ezerler. Hafif olduğundan suvâri oyununda ve halka kapma oyununda iyidir. Daha hafif olan her silah savaşta daha güçlü bir dosttur. Eğer darbe temren ucundan ve nîzenin kökünden birlikte ve tekrar tekrar vurulursa iyi bir darbe olur. Ama eğer [yerdeki] adamı kaldırmak veya eğerden kapmak isterse güç yetiremez ve [sığut mızrağı] kırılır, [bu yüzden] savaş vaktinde adam afallar ve aciz kalır. Ama hiçbir nîze Hindistan nîzesinden daha üstün değildir. [Sığut mızrağı gibi] dolu olandan ve ortası dolu olandan iş gelmez. Ağır ve titreyen şey [nîze] cansız gelir, suvâri ağırlık nedeniyle zahmet çeker⁵²¹⁴. Ortası boş maddeden olan ney nîze (kamış mızrak: muhtemelen bambu kamış olmalıdır) iyi olur, hafif olduğundan titremez ve cansız [hareket ettirilmesi güç] olmaz. Eğer suvâri çevik olursa ve bu ilmi [mızrak kullanma ilmi] iyi öğrenmiş olursa... hem suvâriyi [mızrağıyla eğerinden] kaldırabilir ve hem yerden [piyâdeyi] kapabilir. Eğer öğrenmiş olarak yaparsa hangi hamleyi yaparsa yapsın herkese galip gelir hiç kimse onunla baş edemez. Eğer kurt (köpeği)un

⁵²¹² نه تركی نیزه تركی بر افراخت * نه هندو بنده بر هندوان تاخت Bkz. *Tuğluknâme*, s. 37.

⁵²¹³ *Âdâbü'l-harb ve's-ş-şecâ'a*, s. 260-261.

⁵²¹⁴ *Münyetü'l-Guzât*'da bu hususa aynen değinilir ve şöyle denir: “Kim süngü yumru bolgay takı ortası kavi bolgay kim titretgende katig titremegey takı uçı katig inçe bolmagay vestânî bolgay” (Süngü yuvarlak olsun ve ortası kuvvetli olsun ki titrediğinde çok titremesin ve ucu çok ince olmasın orta olsun). İki sayfa sonra süngünün ayıpları arasında yine süngünün titremesi ve süngüye kurt girmesi, kurt yemesi gösterilmektedir. Mustafa Uğurlu, *Münyetü'l-Guzât*, s. 93, 95.

aşık kemiğini/topuğunu delip mızrak temreni halkasına bağlarsa bir safa hücum ettiğinde hepsini dağıtır ve ondan hezimete uğrarlar.”⁵²¹⁵

Böylece Delhi Türk Sultanlığı devrinde söğüt ve kamış nîzelerin bilindiği fakat söğüt nîzesinin daha çok oyunlar sırasında tercih edildiği, nîze kamışından yapılan Hindistan nîzesinin ise savaşlarda tercih edildiği ortaya çıkmaktadır. Muhtemelen daha fakir askerler tarafından ney (kamış) nîze yerine söğüt nîzesi kullanılmış olmalıdır. Delhi Türk Sultanlığı mızraklarında aynı Moğol mızraklarında olduğu gibi mızrak temrenine bağlı bir halka bulunduğu ve bu halkaya uğur getirmesi için kurt köpeği aşık kemiği bağlandığı görülmektedir.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Delhi’de Gazi Melik (Gıyâseddîn Tuğluk)’in taht gasıbı Hindû Husrev Han ile savaşını anlatırken söğüt nîzenin de kamış nîze yanında Delhi askerleri tarafından savaşlarda kullanılmakta olduğunu ve söğüt nîzenin sadece oyunlar sırasında kullanılmadığını, fakat kamış nîzenin daha üstün tutulduğunu aşağıdaki beyitleri ile dile getirmektedir:

Mızrak ile merd o safta sine yaralıyordu * Ki başı kesik bîd (söğüt çubuğu)[mızrak], kamış⁵²¹⁶ nîzeden kaçıyordu.

Mübariz ki o vücudunun selameti için nîze sahibiydi* Kemiğin ortasına kamış nîze dikiyordu⁵²¹⁷.

Fahr-i Müdebbir, Delhi Türk Sultanlığı ordusunda kullanılan mızrak çeşitlerini, bunların özelliklerini, avantaj ve dezavantajlarını, nasıl kullanıldıklarını ayrıntılı olarak anlatmaktadır.

Fahr-i Müdebbir kısa fırlatma mızraklarını şöyle tanıtmaktadır: “Şil (شل: küçük mızrak) ve zûbîn (زوبین: küçük mızrak) Afganlıların ve Hindûların silahıdır. Hem kılıcı ve hem şil (شل) ve zûbîn (زوبین)i olan kimseler eğer attıklarında işe yaramaz ise kılıç ile savaşır.”⁵²¹⁸ İbn Arabşâh, Delhi Türk Sultanlığı’nda fil safında yürüyen askerlerin

⁵²¹⁵ Fahri Müdebbi, *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 261-262.

⁵²¹⁶ Başka bir nüshada ney (نی) kelimesi ardından pey (پی) kelimesi geliyor.

⁵²¹⁷ به نیزه مرد زان سان سینه می خست * که بید سر خش از نی نیزه می جست

Bkz. *Tuğlукnâme*, s. 96.

⁵²¹⁸ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 260; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 312.

zûbîn-i halencî (زوبین خلنجی: hu/huş/halenc ağacından zûbîn)⁵²¹⁹ kullandıklarını bildirmektedir⁵²²⁰. Dolayısı ile şil ve zûbîn mızraklarını taşıyan askerler önce bu mızrakları fırlatmakta ardından kılıç ile savaşmaya devam etmektedirler.

Şil (شل): Şil savaşçıların beş-on tanesini ellerine alarak teker teker fırlattıkları ucu iki veya üç dilli küçük nîzedir. Afganlıların şilleri iki perli (dilli)dir⁵²²¹. Şil (شل) ve şigî (شگی) Peştûcada nîze silâhına denir. Bu nîzeleri Şilger-i Gaznî’de yaparlar. Gazne’nin nahiyesi Şilger şimdiye kadar aynı isimle (Şilger) adlandırılmaktadır. Ger (گر), Peştûcada zarfiyet edatıdır. Yani şil (nîze) yapım yeri anlamına gelir. Bu kelime Peştûcadan Farsçaya geçmiştir. O devirde Afgan “şil”i keskinliği ve kullanıcılarının cesareti nedeniyle meşhurdur. Şairler de şiirlerinde şil silâhına yer vermişlerdir. Bu şiirlerde şilin iki perli (dilli) ve keskin olduğu özellikle belirtilmektedir⁵²²².

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda ilk dönemlerden itibaren jûpîn denilen kısa mızraklar kullanıldığı görülmektedir. Bu silahın metin içinde ok kelimesi ile peş peşe kullanılması bir korunma silahı değil de ok gibi bir fırlatma silahı olduğunu göstermektedir⁵²²³. Delhi ordusunda jûpîn-dâr (ژوپیندار) yani jûpîn/zûpîn fırlatıcı bir sınıf bulunduğu görülmektedir⁵²²⁴.

Fahr-i Müdebbir, kale müdafilerinin kale kapılarında özellikle bulundurmaları gereken silahları sayarken, nîze ve nîm nîzeden sonra mo(a)k (مک) denilen silaha yer vererek bu silahın zûbîn tarzı bir silah olduğunu göstermektedir⁵²²⁵. Sözlükte moak’a küçük nîze ve zûbîn anlamları verilmektedir⁵²²⁶. Hülâsa kalelerin ve kale kapılarının korunmasında mızrak ve zûbinlerin önemli olduğu anlaşılmaktadır.

Fahr-i Müdebbir dışında ilerleyen dönemde Bedr-i Çâçî zûbîn (jûpîn) silahından bahsetmektedir⁵²²⁷. Hasan Amîd, sözlüğünde bu silahın bir fırlatma silahı

⁵²¹⁹ Zûbîn-i halencî: Bu kısa mızrak çeşidinin Türkler arasında meşhur olan bir çeşit akçakavaktan yapıldığı anlaşılmaktadır. Bkz. Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 146-148.

⁵²²⁰ İbn Arabşâh, *Zendegânî-yi şeğest-âver-i Timûr*, s. 101.

⁵²²¹ Hasan Enverî, *İstilahat-i Devre-i Gaznevî ve Selçukî*, s. 144; *Ferheng-i Târîh-i Beyhakî*, s. 87; Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 327.

⁵²²² Minhâc el-dîn Sirâc Ebû O’sman Cûcânî, *Tabakât-i Nâsirî*, Musahhih/Muhakkik; Tahran 1363, II, s. 354.

⁵²²³ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 275, 281, 290, 306.

⁵²²⁴ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 290.

⁵²²⁵ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 426.

⁵²²⁶ 1. Küçük nîze. 2. Zûbîn. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2266.

⁵²²⁷ Bedr-i Çâçî, s. 285.

olduğunu belirtmektedir⁵²²⁸. Mustafa Uyar bu silahı iki bıçaklı [iki dilli] ve sivri ayaklı ağır mızrak olarak açıklamaktadır⁵²²⁹.

Emîr Husrev-i Dihlevî, “Övünmesi kine dönüştü * Kininden her [bir] saçı oldu jûpîn [diken]”⁵²³⁰ beyti ile zûbîn (jûpîn) adlı bu mızrak çeşidinin kısalığını vurgulamaktadır. Yine “Jupîn’den toprak söğüt yaprağı oluyordu * Her ne kadar toprak kerpiçten⁵²³¹ bir halıya sahip bulunsa da”⁵²³² beyti ile savaşta bu mızrak çeşidinin çok miktarda fırlatıldığını, bir fırlatma silahı olduğunu ve muhtemelen ucundaki temrenin söğüt yaprağı şeklinde olduğunu göstermektedir. Ayrıca İsâmî “Hindistan’dan otuz bin cesur suvârî * Hepsi zûpîn fırlatıcı ve mızraklı”⁵²³³ beyti ile Celâleddîn Fîrûz Şâh’ın saltanatının ilk yılında Moğollara karşı Delhi ordusu suvârîlerinin uzun mızrak yanında zûbîn de fırlattıklarını bildirmektedir.

Fahr-i Müdebbir, piyâdelerin ve kale kapılarını koruyan askerlerin kullandığı çeşitli mızrak cinslerini ise şöyle açıklar: “Pîl-keş/bîl-keş (پیلکش/بیلکش) [fillere karşı saldırıda kullanılan piyâde mızrağı, filleri idare etmede kullanılan mızrağa da denir]⁵²³⁴ ve nîm nîze (نیم نیزه: yarım mızrak) piyâdelerin silahıdır hisar kapıları üzerindeki yuvarlak kalkanlı ve çeh (چخ)⁵²³⁵ kalkanlı kimselerin silahıdır.”⁵²³⁶

Yukarıda bahsedilen “pîl-keş/bîl-keş” silahı ile alakalı olarak Tarihçi Ravendî, düşman ordusunda fil bulunuyorsa öncelikle onları ürkütmek için “iki tekerlekli savaş arabaları” (gerdûne) ve korkutucu aletlere sahip olmak gerektiğini söylemektedir⁵²³⁷. Bir ihtimal bîlkeş denilen silah ile Ravendî’nin bahsettiği korkutucu silah aynı veya benzer bir silahlar olabilir.

⁵²²⁸ *Ferheng-i Fârsî-yi ‘Amîd*, II, s. 1120.

⁵²²⁹ Mustafa Uyar, a.g.e., s. 257, 258.

⁵²³⁰ Bkz. *Tuğlûknâme*, s. 37. Bkz. *Malîd az Tâğîr Sîlât Kîn* * Z Bêr Kîn Şedş Her Mûy Zûpîn.

⁵²³¹ Hiş (خشت) kelimesinin kerpiç anlamı yanında küçük nîze şeklinde fırlatma silahı anlamı da vardır. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 923.

⁵²³² Bkz. *Miftâhu’l-futûh*, s. 36. Z Zûpîn Xak Bîrğ Bîd Mî Gîşt * Akrçe Xak Fırşî Dâşn az Xîşt.

⁵²³³ Bkz. *İsâmî, Futuhu’s-Selatin*, s. 206. Z Hîndî Sûvarân İl Sî Hîzar * Hîmî Zûpîn Andâz v Nîze Gîzar.

⁵²³⁴ Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s. 51; Mustafa Uyar, a.g.e., *Lügatçe*, s. 250.

⁵²³⁵ Çeh (چخ): Bıçak, kılıç ve hançer gibi silahların kını anlamında da kullanılmaktadır. Ayrıca çaba, gayret, bir kimsenin üzerine sıçramak, çekişme, kavgâ anlamlarına da gelmektedir. Bkz. *Ferheng-i Câmi’ Şâhnâme*, s. 349.

⁵²³⁶ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 260.

⁵²³⁷ Muhammed bin Ali bin Süleyman el-Ravendî, *Rahat es-Sudur Ayet el Surûr der Tarih-i Âl-i Selçuk*, Musahhih-Muhakkik Muhammed İkbâl ve Müctebâ Mînovî, İntişarat-ı Emîr Kebîr, Tahran 1364, Çap-ı Dovvom, s. 220; Meryem Gürbüz, *Harezmsâhlar’da Devlet Teşkilatı, Ekonomik ve Kültürel Hayat*, s. 159-160, 673; Cihan Piyâdeoğlu, “Gazneliler ve Büyük Selçuklular’da Filin Kullanılmasına Dair Bazı Tespitler”, *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri 11-13 Kasım 2014*, Cilt 2, s. 70.

Mızrak kullanan piyâdelerin kendilerini korumak için kalkan kullandığı görülmektedir. Piyâdelerin “nîm nîze” (yarım nîze) kullanmasından, ellerinde sabit olarak tuttukları mızrakların, suvâri mızraklarının yarısı uzunluğunda olduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca hisar kapılarını tutan askerlerin temel silahlarından birinin de nîm-nîze (yarım mızrak) olduğu anlaşılmaktadır.

Fahr-i Müdebbir, “Dehre (دهره: bir tür harbe), hişt (خشت: küçük mızrak şeklinde fırlatma silahı), dûrbâş (دورباش: asa), harbe (حربه: yarım mızrak, kısa mızrak) saray muhafızlarının, hükümdarın koruyuculuğunu yapan ve düşmanları ondan uzak tutanların silahıdır” demektedir⁵²³⁸.

Muhammed Şâh Tuğluk, tahta oturduğunda, Senarganev Valisi Tatar Han’a, Behram Han’a çetr ve dûrbâş verip Bengal ve Senarganev vilayetini havale edip, görev yerine gönderdiği görülmektedir⁵²³⁹. Emîr Husrev-i Dihlevî, Hızır Han’ın çetr ve dûrbâşından bahsetmektedir⁵²⁴⁰. Böylece dûrbâş denilen mızrak çeşidinin çetr gibi önemli idarecilere hâkimiyet alameti olarak verilmekte olduğu ortaya çıkmaktadır.

Emîr Hüsrev Dihlevî, aşağıdaki beytinde muhafız alayındaki askerlerin kızıl dûrbâş taşıdıklarını dile getirmektedir:

O bayrak altındaki kızıl dûrbâş nerede * Ve o kılıç altın hamâyil ile birlikte hangi aradadır⁵²⁴¹.

Emîr Husrev-i Dihlevî, destarçe-i dûrbâş (دستارچه دورباش) ifadesi ile bu silahın ucuna bir çeşit kumaş bağlandığını göstermektedir⁵²⁴². Belki kızıl durbâş ifadesi ile ucundaki bezin kırmızı olduğu kastedilmektedir.

Dûrbâş, altın ve elmaslarla süslü, ucu [genişçe hilal şeklinde] çatallı bir mızrağın adıdır. Hükümdar veya büyük emîrlerin suvârisinin önünden giden çavuşlar halkı geçiş güzergâhından uzaklaştırmak için “uzak dur” anlamına gelen “dûr bâş” (دورباش) sözünü tekrar eder hem de halkı dağıtıp yolu açmak için ellerindeki değneği

⁵²³⁸ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 260.

⁵²³⁹ Esterâbâdî, I, s. 446.

⁵²⁴⁰ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Bakiye-i nakiye*, vr. 345b.

⁵²⁴¹ آن دورباش لعل بزیر نشانه کو * وان تیغ با حمایل زردمیان کجاست Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Vasatü’l-hayat*, vr. 122b.

⁵²⁴² *Hazâinü’l-fütûh*, s. 168, 205.

sallarlardı. Onu görenler uzaklaşırlardı. Bu tabir sonradan bu mızrağın ismi olmuştur⁵²⁴³.

“Dûr bâş” mızrağı, hükümdar yürürken sağ ve solundaki kendi ahalisini uzaklaştırmak için kullanıldığından, ucu batırmak üzere değil de itip uzaklaştırmak üzere tasarlanmış olmalıdır. Dolayısı ile “dûr bâş” mızrağının ucundaki çatal kısım genişçe bir hilal şeklinde olmalı, saplamak amacı taşımamalıdır. Bu silahın bir benzeri Hindistan’da “Price of Wales Museum”da “Indian Edged Weapons” kısmında mızraklar arasında yer almaktadır⁵²⁴⁴.

Devrin ana kaynaklarında muhafız alayında kullanılan dehre denilen harbe çeşidi dışında, harb silahı olarak da harbenin kullanıldığı görülmektedir. *Tâcü’l-me’âsir*’de Delhi ordusu silahları sayılırken harbe-yi âbgûn (حربه آبگون: deniz suyu renginde/keskin harbe) da zikredilmektedir⁵²⁴⁵. *Tuğluknâme*’de Melik Gâzi (Gıyâseddîn Tuğluk) ve Husrev Han arasında 720/1320 yılındaki savaşta harbe kullanıldığı aşağıdaki beyitte ifade edilmektedir:

Birinin vardı nîze (mızrak) yarası * Birinin kalbine girdi yığınla⁵²⁴⁶ harbe⁵²⁴⁷.

Birinin kalbine yığınla girdi harbe ifadesinden bu silahın fırlatılarak da kullanıldığı sezilmektedir. Belki de defalarca saplanması kastedilmektedir.

Fahr-i Müdebbir tarafından saray muhafızlarının kullandığı mızrak çeşitleri arasında sayılan hişt adlı kısa mızrak, Haluk Kortel tarafından muhtemelen baltalı bir mızraktır diye açıklanmaktadır⁵²⁴⁸.

Hasan Enverî ve Ali Ekber Dehhodâ bu silahı şöyle tanımlarlar: Ortasında deriden veya ibrişimden örülü bir halka olup bu halkaya işaret parmağının geçirilmesi

⁵²⁴³ *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, s. 483; *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, s. 1073; Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, 326.

⁵²⁴⁴ Bu silahı görmek için Hindistan’daki Prince of Wales Museum’daki silahları gösteren şu siteye bkz. <https://indiansforguns.com/viewtopic.php?t=20125#p193580> (20.01.2018)

⁵²⁴⁵ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 290.

⁵²⁴⁶ Yığınla yerine yumruğuyla/avcuyla şeklinde tercüme etmek de mümkün.

⁵²⁴⁷ یکی را بود زخم نیزه * یکی را حربه در دل رفته با مشت Bkz. *Tuğluknâme*, s. 126.

⁵²⁴⁸ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 312.

suretiyle düşman tarafına fırlatılan küçük mızraktır. Avda da bu silahı kullanmışlardır. Örneğin Mesut Gaznevî hişt ile arslan avlamıştır⁵²⁴⁹.

Gazneliler devrinde “iki yüzlü ipek ile iki dilli kelk [mızrak]”⁵²⁵⁰ diye tarif edilen *hişte* benzer bir silahtan bahsedilmektedir. Delhi Türk Sultanlığı devrinde benzer bir şekilde “kelk-i dû-zebân” (کلک دو زبان: iki dilli/çatallı temreni olan kamış [mızrak])⁵²⁵¹ adlı bir silahtan bahsedilmektedir. Bu silah söz konusu hişt silahıyla aynı silah olmalıdır.

Fahr-i Müdebbir, orijini Bahreyn ve Araplar olan başka mızrak çeşitlerini de eserinde tanıtmaktadır: “Araplarda bir kadın ve erkek mızrak ile mahirane dövüşürlerdi. Semîrî (سمیری) mızrağı erkekler içindir ve Rodeynî (رُدینِی) mızrağı kadınlar içindir. Her ikisi de [Semîrî ve Rodeynî] meşhur savaşçılardan idiler. Hattî (خطّی) mızrağı Bahreyn’de Hot (خُطّ) ⁵²⁵² diye adlandırılan bir köye aittir.”⁵²⁵³

Fahr-i Müdebbir yukarıda görüldüğü üzere Rodyenî, Semîrî, Hattî isimlerinde üç farklı mızrak saymış ve bunlardan Rodeynî mızrağının kadınlar için olduğunu belirtmiştir. Devrin diğer diğer kaynaklarında Rodeynî ve Semîrî (سمیری) mızraklarına rastlanılmamaktadır. Bununla birlikte İslâmın ilk devirlerine dair Mustafa Zeki Terzi’nin Nüveyrî’den aktardığına göre dayanıklı mızrak yapması ile tanınan Semberî ismindeki şahsın yaptığı mızraklara “Semberî” ve mızrak satmakla ün yapmış kadın satıcıya nisbet edilen bir mızrağa Rudînî adı verilmekteydi⁵²⁵⁴. Bu durumda söz konusu “Semîrî” ve “Rodyenî” mızrakları Nüveyrî’nin haber verdiği Semberî ve Rudînî mızrakları aynı mızraklar olmalıdırlar.

Fahr-i Müdebbir’in kullanıldığını haber verdiği Hattî (خطّی) mızrağının Gazneliler, Gur Devleti ve Delhi Türk Sultanlığı devirlerinde kullanıldığı görülmektedir. Emîr Husrev-i Dihlevî, Büyük İskender’i anlattığı eseri *Ayine-i İskenderî*’de anakronizm yaparak Hattî mızrağından bahsetmektedir. Bu husus, Hattî

⁵²⁴⁹ Hasan Enverî, *İstilahat-i Devre-i Gaznevî ve Selçukî*, s. 142; Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 327; *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 1133.

⁵²⁵⁰ دبه دو روی بکلک دو زبان (Dibe-yi dû rûy be-kelk-i dû-zebân) Bkz. *Dîvân-i Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân*, s. 715.

⁵²⁵¹ Bedr-i Çâçî, s. 229, 487.

⁵²⁵² Eserde Hot şeklinde harekelenmiştir.

⁵²⁵³ Fahri Müdebbi, *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 261.

⁵²⁵⁴ Mustafa Zeki Terzi, *Hiz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askeri Teşkilât*, s. 234.

silâhına verilen önemi göstermektedir⁵²⁵⁵. İbn Arabşâh, Delhi Türk Sultanlığı ordusunda fillerin yanında yürüyen pehlivanların kullandıkları silahlar arasında nîze-yi Hattî (نیزه)yi de saymaktadır⁵²⁵⁶.

Fahr-i Müdebbir, kale kuşatmalarında gerekli olan silahlar arasında “nîze-yi merd-gîr” (نیزه مرد گیر: adam yakalayan nîze) denilen dönemin kaynaklarında pek tesadüf edilmeyen bir mızrak çeşidini daha saymaktadır⁵²⁵⁷. Muhtemelen “nîze-yi merd-gîr” rakib suvâriyi atından çekip düşürmek için kullanılan ucunda çengeli olan bir mızrak çeşidi olmalıdır. Ali Athar bu silahın meşhur bir silah olduğunu polo sopası kadar uzun olduğunu ve ucunda kancası bulunduğunu belirtmektedir⁵²⁵⁸. Bu tarz bir mızrağın daha önce Moğol suvârileri tarafından da kullanıldığına değinilmişti.

Bedr-i Çâcî, bir beytinde geçen “zehre bulanmış mızraktır”⁵²⁵⁹ ifadesi ile Muhammed Şâh Tuğluk devrinde bazı mızrak temrenlerinin zehre bulanarak kullanıldığını göstermektedir.

İbn Battûta, diğer kaynaklarda tesadüf edilmeyen, bir nîze çeşidinin fizikî yapısı hakkında şu ilginç bilgiyi vermektedir: “Kurban Bayramı’nda sultan bir deve getirir. Üzerine kan sıçramaması için ipek bir peştamal bağlar önüne. Hayvanı “nîze” adı verilen [ucu bıçağımsı] bir kargıyla boğazlar.”⁵²⁶⁰ Bu kayıttan en azından bazı nîzelerin temren kısmının bıçak şeklinde uzun ve kesici olduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca bu metinde Farsça nîze kelimesi ile Türkçe kargının eş anlamlı kullanıldığı görülmektedir.

4.12. KEMEND

Kemend (کمند), insan ve hayvan bedenine atılıp onu esir etmek için kullanılan ucu halka gibi olan uzun bir halattır⁵²⁶¹ veya duvardan yukarı tırmanmak için kullanılır

⁵²⁵⁵ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Ayine-i İskenderî*, vr. 615b (kenar).

⁵²⁵⁶ İbn Arabşâh, *Zendegânî-yi şeğeft-âver-i Timûr*, s. 101.

⁵²⁵⁷ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 423.

⁵²⁵⁸ Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s. 51.

⁵²⁵⁹ سنائی است به زهر الوده Bkz. Bedr-i Çâcî, s. 285.

⁵²⁶⁰ İbn Battûta, s. 658.

⁵²⁶¹ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1847.

ve ona, hamend (خمند) de denilir⁵²⁶². Dönemin kaynaklarında Arapça vehek (وَهَق) kelimesi de bazen kemend anlamında kullanılmaktadır⁵²⁶³.

Kemend öldürmek istenilen adamın boynuna atılıp sıkılmak suretiyle canına kıyma işinde kullanılan ilmekli ipin adıdır. Kemend; Farsça ilmek, bağ, düğümlü ip demektir⁵²⁶⁴. Bazı yazarlar “uzun bir sırtın ucuna bağlanan iplerden oluşan ve suvârieleri attan düşürmeye yarayan bir çeşit kemendi göçebelerin (Türkler) bulduğu” görüşündedirler⁵²⁶⁵. Kemend, suvârieler tarafından atın sırtından veya filin mahfesinden atılarak düşmanı zorlayıp çıkarmak için kullanılmaktadır⁵²⁶⁶.

Gazneliler devrinde kemend kullanımına dair bazı önemli kayıtlar bulunmaktadır. Gazneli Mahmûd devrinde Afganlar ile yapılan savaşta düşmana ait 270 filin kahr dizgini ve kemend ile ele geçirildiği anlatılmaktadır⁵²⁶⁷. Böylece savaşlar sırasında düşman fillerinin, fil sırtından atılan kemendler vasıtası ile ele geçirildiği ortaya çıkmaktadır. Sultan Mesud’un bir defasında bir arslanı kemend ile yakaladığı bildirilmektedir⁵²⁶⁸. Gazneli suvârielerin ceng esnasında kemend kullandıkları nakledilmektedir⁵²⁶⁹. Gazneliler devrinde piyâdelerin kalelere tırmanmak için kemendden istifade ettikleri görülmektedir⁵²⁷⁰. Devrin kaynaklarından olan *Dîvân-i Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân*’da Gaznelilerin savaşlarda kemend kullandıkları dile getirilmektedir⁵²⁷¹.

Moğol hâkimiyetindeki Kırım’dan Delhi Türk Sultanlığı topraklarına at getiren tacirlerin, Türk çobanlarının nasıl kemend kullandıkları hakkında İbn Battûta şu bilgileri vermektedir: “Sürücüler atları koyun sürüleri gibi meralara salarlar. Elinde ucuna ip bağlanmış uzun bir değnekle at üstünde görevini yapar. Eğer bir atın yakalanması isteniyorsa hemen koşturmaya başlar, elindeki ipi [kemend] atın boynuna atarak

⁵²⁶² *Ferheng-i Fârsî-yi ‘Amîd*, II, s. 1653.

⁵²⁶³ *Bedr-i Çâçî*, s. 213.

⁵²⁶⁴ *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, s. 240.

⁵²⁶⁵ Jean-Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 39; Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 265.

⁵²⁶⁶ Ali Athar, a.g.e., s. 52.

⁵²⁶⁷ Muhammed b. Abdulcebbar el-Utbi, *Tercüme-i Târih-i Yemînî*, s. 391.

⁵²⁶⁸ *Târih-i Beyhakî*, I, s. 177.

⁵²⁶⁹ *Ferheng-i Câmi’ Şâhnâme*, s. 826.

⁵²⁷⁰ *Târih-i Beyhakî*, I, s. 168.

⁵²⁷¹ *Dîvân-i Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân*, s. 494.

yakalar. Çevik bir hareketle yakaladığı hayvanın sırtına geçerek ötekini çayıra bırakır.⁵²⁷²

Atı otlakta yakalamak için kullanılan Türk kemendinin adı olan okruk Kaşgarlı'da bulunduğu gibi bütün Türk lehçelerinde de görülür. Bu kelime erken bir devirde Moğolcaya uğurka olarak geçmiştir⁵²⁷³. Bu kemend üç veya dört buçuk m. uzunluğunda ve üç buçuk cm. çapında ip bağlanmış bir değnektir. Çoban okrukun sapından tutup ipi boynuna geçirerek hayvanı yakalar⁵²⁷⁴. Moğol ordusunun silahları hakkında bilgi veren kaynaklar, suvârieleri attan düşürmek amacıyla “at kılından” yapılan bir kemend kullandıklarını haber vermektedirler⁵²⁷⁵.

Gur Devleti ordusu tarafından savaşlarda kemend kullanımı ile ilgili *Tâcü'l-me'âsir*'de geçen “kemend halkası gerdanlık yerine savaşanların boynuna atılıyordu” ifadesi hasımları etkisiz hale getirmek üzere savaşlarda kemend kullanıldığını göstermektedir⁵²⁷⁶. Bu devirde hasımların boynuna kemend-i meşkîn (کمند مشکین: deri kemend) veya başka bir deyişle halka-i kemend (حلقه کمند: kement halkası) fırlatıldığı görülmektedir⁵²⁷⁷.

Delhi Türk Sultanlığı askerleri de dönemin geleneklerine uygun olarak kemend kullanmaktaydı. *Tâcü'l-me'âsir*'de kemendin korkulan bir silah olduğu şöyle anlatılmaktadır: “Kemend ipinin korkusundan engerek yılanı, çarh (gök) ejderhası gibi baş aşağı oluyordu.”⁵²⁷⁸ Yine *Tâcü'l-me'âsir*'de kemendin kale burçlarına atıldığı “Gerdanlık kemendi, ay ve güneş burcunun şerefesine attı” ifadeleriyle dile getirilmektedir⁵²⁷⁹.

⁵²⁷² İbn Battûta, I, s. 470.

⁵²⁷³ Faruk Sümer, *Türkler'de Atıcılık ve Binicilik I*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 1983, s. 119.

⁵²⁷⁴ Faruk Sümer, a.g.e., s. 65-66.

⁵²⁷⁵ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 266.

⁵²⁷⁶ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 162.

⁵²⁷⁷ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 139, 162, 224.

⁵²⁷⁸ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 297.

⁵²⁷⁹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 316.

Fahr-i Müdebbir, *mübariz*⁵²⁸⁰ in sahip olması gereken silahlar arasında “hiçbir zaman “kemend”den gafil olmamalı” diyerek kemendin Delhi savaşçıları için taşıdığı önemi dile getirmektedir⁵²⁸¹.

Emîr Husrev-i Dihlevî, bu silahı Gur devrinde olduğu gibi meşkîn kemend (کمند: deri kemend) adıyla anarak deriden yapıldığını ifade etmektedir⁵²⁸². Ayrıca kemendin hisar şerefelerine tırmanmak için ve hasmın boynuna atıp etkisiz hale getirmek için kullanıldığına dair şu beyitleri kaleme almıştır:

Kement attın zülfünden arşın şerefelerine o zaman * Arşın çatısına çıktı bravo
geceyi gündüze erdirdi bir maşuk⁵²⁸³.

Başka bazılarını bağladılar bedenlerini bıraktılar * Hüküm kemendini boynuna
attılar⁵²⁸⁴.

Emîr Husrev-i Dihlevî, “*Şehid Han Mersiyesi*”⁵²⁸⁵ içerisinde geçen savaş sahnelerinde kemend kullanıldığını dile getirmektedir. Mersiye de geçen bir beyit de kemendden şu şekilde bahsedilmektedir:

Ben istek üzere, senin nezdine başımı halat [kemend ilmiği] içinde getirdim;
Sen zülûflerinden kemend at, ey kemend atıcım benim⁵²⁸⁶.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Heşt Beheşt*’te yer alan hikâyelerden birinde kahramanın bir harabeye veya bir hisara yaklaşık 100 gezlik sağlam bir halat (طناب: tanab) ve çapa (لنگر: lenger) yardımıyla rahatça tırmanmasını anlatmaktadır⁵²⁸⁷. Dolayısı ile hisar surlarına fırlatılan kemendlerin ucunda çapa gibi bir kancanın bulunduğu ve bu kemendlerin çok uzun bir halata sahip oldukları, surlara tırmanmak için atılan kancalı halatların bu dönemde kemend olarak adlandırıldığı ortaya çıkmaktadır.

⁵²⁸⁰ Savaşın başında teke tek dövüş için çıkanlar veya cesur savaşçılar.

⁵²⁸¹ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 356.

⁵²⁸² Emîr Husrev-i Dihlevî, *Husrev u Şîrîn*, vr. 502b (kenar).

⁵²⁸³ Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Vasatü’l-hayat*, vr. 59b.

⁵²⁸⁴ Bkz. *Miftâhu’l-futûh*, s. 30.

⁵²⁸⁵ Moğol Timur Han ordusunun saldırısı sırasında Sultan Balaban’ın oğlu Muhammed Sultan’ın şehadetini anlatan “*Şehid Han Mersiyesi*”

⁵²⁸⁶ من بر غبت، پیش تو سر در طناب آورده ام؛

Bkz. Nizâmuddîn Ahmad, s. 100.

⁵²⁸⁷ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Heşt Beheşt*, vr. 44b-45a.

Necmeddîn Hasan Dihlevî, Türklerin kemend atmadaki maharetlerine beyitlerinde değinmektedir⁵²⁸⁸. Söz konusu beyitlerden bir tanesi şudur:

Benim Türk (maşuk)üm dün bana içki kemendi attı * Bağımın bağını içki bağından attı⁵²⁸⁹.

4.13. KALKAN

Kalkan, teke tek veya toplu mücadelelerde, düşmanların silahlarından korunmak için tek el ile kullanılan ve kullanımı ilk çağlara kadar uzanan kadimi bir savunma silahıdır. Türkçe kalkan olarak bilinen bu silah, dönemin kaynaklarında değişik isimlerle anılmaktadır. Kaşkarlı Mahmûd, kalkanı qalaqân (kalkân) ve qalqang olarak iki değişik sesletim ile anmaktadır⁵²⁹⁰. Kalkanlar (قالقان) muharebelerde düşmanın attığı ok ve kargıdan ve vurduğu kılıçtan vücudu ve zırhı korumak için elde tutulurdu. Muharipler bunu sol ellerinde tutar ve sağ elleriyle silahlarını kullanırlardı. Eski Türklerde kalkan kelimesi kalkang şeklinde yazıldığına göre sert ve dayanıklı manasına olan kal (kalın) ile tekerlek manasına kang (tang) sözlerinden gelmiş olması muhtemeldir. Bu itibarla, Türklerin ilk kullandığı kalkanların yuvarlak olduğu düşünülebilir⁵²⁹¹.

Araplar, İslâmî dönemde ağırlık ve büyüklüklerine göre değişen “türs, basîra, cevb, cüne, dereka, anber, hacefe, farz” adlarını verdikleri kalkanlara sahiptiler. Ayrıca el-kâf denilen, çok sayıda askerin arkasına sığınarak surlara yaklaşmak için kullandığı büyük kalkanları da vardı. Müslümânlar, Kâdisiye Savaşı’nda “hacefe” adını verdikleri sıgır derisinden yapılmış küçük kalkanları kullanmışlardı. Fetihlerden sonra deri yerine demir ve çelikten kalkanlar edindiler. Kalkanların deriden yapılanlarına Arapça ifadesiyle “hacefe”, sepet örgü üzerine deri geçirilmiş olanlarına ise “dereka” denirdi. Söz konusu kalkanlardan özellikle hacefe ve dereka tipi kalkanlar Türk-İslâm devletleri tarafından da kullanılmaktaydı⁵²⁹².

⁵²⁸⁸ Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî, *Dîvân-i Hasan*, s. 32, 33, 51, 53, 75, 139.

⁵²⁸⁹ ترک من دی کمند می اندخت * بند بندم ز بند می انداخت Bkz. Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî, *Dîvân-i Hasan*, s. 32.

⁵²⁹⁰ Qalqân. Kalkan. İki değişik sesletimden biri [qalgang]. Bkz. Mahmûd el-Kâşgarî, *Dîvân-ü Lugâti't-Türk*, s. 394.

⁵²⁹¹ *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, s. 151-152.

⁵²⁹² Tülin Çoruhlu, “Kalkan”, *DİA*, XXIV, s. 260-261.

Orta Çağ Müslümân Türk dünyasında her memleketin, kendine özgü kalkan şekilleri olduğu bilinmektedir. Kaynaklarda Türkler tarafından kullanılan Frenk, Gürcü ve Gil (Gilan) siper (kalkan)lerinden bahsedilmektedir. Bunların dışında Tibet, Lemtiye, Şam, Irak ve Gırnata kalkanlarından da söz edilmekle beraber bu kalkanların özellikleri hakkında bilgi verilmemektedir⁵²⁹³. Yalnız *Tabakât-i Nâsırî*'de Tibet askerlerinin kalkanları ve diğer bütün silahlarının parça parça ham ipekle birbirinin üstüne bağlanmış ve dikilmiş kamış parçalarından yapıldığı anlatılmaktadır⁵²⁹⁴.

Türkler kalkanları, demirden, bakırdan, fil, gergedan ve timsah derisinden, kaplumbağa kabuğundan⁵²⁹⁵, bağadan (su kaplumbağası kabuğu), hasırdan, söğüt dalından, kamıştan, ipten ve ağaç kabuğundan, ok ve kılıç işlemeyen sert ve elâstikî maddelerden yaparlardı. Bunların şekilleri de görecekları hizmete göre yuvarlak, dikdörtgen, göbekli, düz ve yassı olurdu⁵²⁹⁶.

Söğüt kalkanlarda asıl savunmayı ortadaki demir veya çelikten yapılmış göbek (zırh) karşı darbeleri kaydırarak etkisiz bırakarak sağlamaktaydı. Hepsinin iç kısmında tutmaç ismi verilen kulp bulunmaktadır ki, tutmaç aynı zamanda kalkana gelen sert darbeleri de yumuşatmaktadır⁵²⁹⁷.

Suvârinin kullandığı kalkanlar daha çok küçük boyutta, tombaklı kalkandı. Bunun haricinde yuvarlak, dikdörtgen, göbekli kalkanlar ile oval formdaki tekne kalkanlar da yaygın kullanıma sahipti⁵²⁹⁸. Her bir kalkan çeşidinin kendine has kullanım amaçları ve özellikleri vardır. Mesela ortası kubbeli ve etrafı eğri olan kalkanlarla kargı darbelerine karşı koyulamazdı. Çünkü kargı buna saplanıp kalırdı. Bu çeşit kalkanlar ile ok, taş ve kılıca karşı korunabilirdi. Dikdörtgen şeklinde olan kalkanlar ile oktan korunulurdu. Çünkü kalkanın üst kısmı, suvârinin başını ve vücudunu gizlerdi. Suvâri

⁵²⁹³ Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 340.

⁵²⁹⁴ Cüzcânî, s. 153.

⁵²⁹⁵ Ludovico di Varthema (1503-1508), Hindistan'da bir Hindû krallık olan Tarnassari şehri savaşçıların kalkanlarından bir kısmının kaplumbağa kabuğundan (tortoise-shell) yapıldığını bildirmektedir. Bkz. Ludovico di Varthema, s. 198.

⁵²⁹⁶ Hilmi Aydın, a.g.e., s. 34; *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, s.152; Zeki Tez, a.g.e., s. 176.

⁵²⁹⁷ Hilmi Aydın, a.g.e., s. 34-35.

⁵²⁹⁸ Ahmet Özdal, a.g.e., s. 75.

bir gözü ile kalkandaki meyilli yerden bakarak başını göstermezdi. Düz (yassı) kalkan ise kargı darbelerine mâni olmak için kullanılırdı⁵²⁹⁹.

Gazne Sultanı Bolkâ Tekîn (Bilgetegin)'in Gerdîz Kalesi'ne⁵³⁰⁰ piyâde olarak taarruz ederken adamları tarafından önünde “çeh kalkanı” (سپر چخ: siper-i çeh) tutulduğu halde savaştığı görülmektedir⁵³⁰¹. Böylece siper-i çeh denilen kalkanın özellikle savaşta tarruz eden sultanları korumak için de kullanıldığı ve muhtemelen büyük bir kalkan çeşidi olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte sultan kaleden bir keskin nişancının attığı nâvek okunun isabet etmesi ile ölmüştür.

Büyük Selçuklular devrinde ağaç dalından yapılan ve son derece hafif olan kalkanlar yaygın biçimde kullanılırdı. Derraka kalkanlar daha çok Eyyûbiler ve Memlûklar devrinde kullanılırdı⁵³⁰². Deriden yapılan dereka/darak adı verilen⁵³⁰³ bu kalkanlar, daha önce de belirtildiği üzere sepet örgü üzerine deri geçirilerek yapılmaktaydı⁵³⁰⁴.

Türkiye Selçuklu ve Memlûk Devleti orduları arbaletçileri ve nef atıcıları tarafından kullanılan bir kalkan çeşidini, Cuveynî bildirmektedir. Cuveynî'inn bildirdiğine göre Ahlat'ı ele geçiren Harezmsah Hükümdarı Sultan Celâleddîn'in orduları karşısında yer alan bu iki müttefik ülke orduları, bir tepenin üzerinde suvâri ve piyâdeden nef atıcılar ve çarh-endazların (arbaletçiler) önlerinde manda derisinden kalkanlar ile önde durmaktaydılar⁵³⁰⁵.

Arbalet silahının kurulması zaman aldığı için bu esnada kalkan arbaletçiyi korumaktadır. Nef atıcıların da aynı kalkanların korumasına ihtiyaç duydukları görülmektedir. Anlaşılan odur ki İslâm dünyasında da arbaletçiler ve nef atıcılar Avrupa'da olduğu gibi kendi başına dik durmasını sağlayan ayaklığı olan, sağlam ve

⁵²⁹⁹ Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 340-341.

⁵³⁰⁰ Gerdîz: Gazneyn ve Hindistan arasında bir şehirdir. Bkz. *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 247.

⁵³⁰¹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 247.

⁵³⁰² Altan Çetin, a.g.e., s. 228; Tülin Çoruhlu, “Kalkan”, *DİA*, XXIV, s. 260-261; Ahmet Özdal, a.g.e., s. 74-75.

⁵³⁰³ Altan Çetin, a.g.e., s. 228.

⁵³⁰⁴ Zeki Tez, a.g.e., s. 176.

⁵³⁰⁵ Cuveynî, *Târih-i Cihangoşây-i Cuveynî*, II, s. 181.

geniş kalkanların arkasına gizlenmekteydi. (Arbaletçiler tarafından geniş kalkan kullanımı için bkz.Ek XXXIII)⁵³⁰⁶.

Moğol kalkanları hakkında Peng Da Ya, şu malumatı vermektedir: “Ahşap tahta parçalarının deri sicim ile bağlanmasıyla imal edilen bir kalkan vardır; bazı kalkanlar, söğütten yapılır. Genişliği 30 *ji* [yaklaşık 90 cm.]⁵³⁰⁷, uzunluğu ise onun yarısı kadardır. Yuvarlak kalkan da kullanırlar; bu kalkanları, sadece öncü birliği askerleri omuzlarına takarlar; bu birlikler attan inip ok atarlar ve düşman saflarını bozmaya çalışırlar. Demirden yapılmış yuvarlak kalkanlar da kullanırlar; bazı kısımlarına kurşun yerleştirildiğinden, askerî düzendeyken çevirmesi ve döndürmesi çok kolaydır. Bunlar dışında ahşaptan yapılmış kalkanlar da mevcuttur; bunları şehre saldırmak ve düşman mancınığından korunmak için kullanırlar... Mancınığın ön kısmında bir kalkan olup, kalkanın arkasında halat ve bu halatı çekenler saklanırlar...”⁵³⁰⁸

Moğol kalkanları hakkında Johann de Plano Carpini ise şu malumatı vermektedir: Moğolların kalkanları söğüt dallarından ya da kamışlardan örülmüştür, fakat bunları mutat olarak sadece geceleri hâkânın ve noyanların nöbetçi devriyeleri, ordugâhın etrafında taşırlar⁵³⁰⁹. Hülasa olarak Cengiz Moğollarının da dört köşeli (tulastan) ve yuvarlak (halha) kalkan kullandıkları⁵³¹⁰ ve mancınık kullananları korumak için de büyük mancınık kalkanları imal ettikleri bilinmektedir.

Hindûların kullandıkları kalkanlar hakkında Bedr-i Çâcî, “Racanın demir kalkanı üzerine vurmalsın”⁵³¹¹ mısrasında kısa bir bilgi vermekte ve racaların “âhenîn siper” (سپهر آهنین: demir kalkan) kullandıklarını dile getirmektedir.

Gur Devleti devrinde siper-i şengerfî (سپر شنگرفی: koyu kırmızı kalkan)⁵³¹², siper-i lal peyker (سپر لعل پیکر: lal renkli kalkan)⁵³¹³, siper-i âhenîn (سپهر آهنین: demir

⁵³⁰⁶ Yanındaki pavisier (geniş pavisier kalkanını taşıyan yardımcı) sayesinde kendini koruyan 15. yy. Fransız arbaletçileri (Çizim), Ek XXXIII.

⁵³⁰⁷ Ji veya bazen cun olarak adlandırılan bu uzunluk ölçü birimi, 30 mm veya 32 mm’dir, bkz. *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, s. 45.

⁵³⁰⁸ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, s. 139-140.

⁵³⁰⁹ Johann de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme 1245-1247*, s. 79.

⁵³¹⁰ Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 340.

⁵³¹¹ بر روی آهنین سپر رای میزنی Bkz. Bedr-i Çâcî, s. 334.

⁵³¹² *Tâcû l-me’âsir*, s. 145, 149, 173, 214, 224, 242.

kalkan)⁵³¹⁴, siper-i ferâh (سپرفراخ: bütün bedeni koruyan geniş kalkan)⁵³¹⁵, siper-i kîlî mâh (سپر کیلی ماه: eğik ay kalkan/muhtemelen dışbükey yuvarlak kalkan)⁵³¹⁶, siper-i zengârî-yi çarh (سپرزنگاری چرخ: zengârî renk yuvarlak kalkan)⁵³¹⁷, siper-i çarh (سپر چرخ: yuvarlak kalkan/arbalet kalkanı)⁵³¹⁸ ve mâh siper-dâr (ماه سپردار: ay/yuvarlak kalkanlı > yuvarlak kalkan)⁵³¹⁹ adları ile anılan kalkanlar kullanılmaktaydı. Zikredilen son kalkanın isminde geçen ay kelimesi ile kalkanın hem yuvarlak olduğu hem de ay renginde (mesela gümüş gibi) olduğu kastediliyor olabilir.

Gur Devleti devrinde en usta suvârîler (şövalye) olarak nitelenebilecek olan “*şeh-suvâr*”ların siper-i çarh (سپر چرخ: yuvarlak kalkan) kullandıkları *Tâcü’l-me’âsir*’de geçen “Yuvarlak⁵³²⁰ [kalkanlı] suvârî başını yuvarlak çarh kalkanına çekti” ifadesi ile ortaya çıkmaktadır⁵³²¹.

Delhi Türk Sultanlığı devri kaynaklarında kalkan Farsça siper (سپر)⁵³²², Arapça tors (تُرس)⁵³²³, derek/derka (دَرَک/درفه)⁵³²⁴ ve micenn (مِجَن)⁵³²⁵ adları ile anılmaktadır. Bu dönemde ayrıca cent (جَنَت) kelimesi de kalkan ve gizlenecek yer anlamında kullanılmaktadır⁵³²⁶.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde ilk dönemlerden itibaren Türkler arasında kalkanlı (سپردار: siperdâr) birlikler bulunmaktaydı⁵³²⁷. Bu dönemde kullanılan başlıca kalkan çeşitleri; siper-i ferâh (سپر فراخ: büyük/geniş kalkan)⁵³²⁸, siper-i şengerfî (سپر شنگرفی: koyu kırmızı kalkan/kırmızı zincifre cevheri kaplı kalkan)⁵³²⁹, siper-i kîlî (سپر کیلی)

⁵³¹³ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 209.

⁵³¹⁴ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 172.

⁵³¹⁵ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 214; *Târih-i Beyhakî*, II, s. 689, 814.

⁵³¹⁶ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 227.

⁵³¹⁷ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 225.

⁵³¹⁸ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 167.

⁵³¹⁹ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 247.

⁵³²⁰ Gerdûn kelimesi çarh yani yuvarlak anlamına gelmektedir. Müellif burada aynı anlama gelen iki kelimeyi iç içe kullanarak kelime oynu yapmakta, anlatımına canlılık katmaktadır.

⁵³²¹ شہسوار گردون سر در سپر چرخ گردون کشید: Şeh-suvâr-i gerdûn ser der siper-i çarh-i gerdûn keşid. Bkz. *Tâcü’l-me’âsir*, s. 167.

⁵³²² *Î‘câz-i Husrevî*, III. Risale, s. 97, 98; *Hazâinü’l-fütûh*, s. 130; Bedr-i Çâçî, s. 161, 185, 186, 464.

⁵³²³ Bedr-i Çâçî, s. 181.

⁵³²⁴ Bedr-i Çâçî, s. 215, 256.

⁵³²⁵ Bedr-i Çâçî, s. 397.

⁵³²⁶ *Hazâinü’l-fütûh*, s. 140, 200.

⁵³²⁷ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 275, 306.

⁵³²⁸ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 293; *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ‘a*, s. 330.

⁵³²⁹ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 275.

siper-i mâh (سپر ماه: eğik kalkan/muhtemelen dışbükey [yuvarlak] kalkan)⁵³³⁰, siper-i sebz (سپر سبز: yeşil kalkan (muhtemelen yeşil pelarek çeliğinden kalkan/aynı zamanda mecazen gökyüzü anlamında olmalı)⁵³³², siper-i sîmîn âyine sîmâ (سپر سیمین آینه سیمâ: ayna çehreli gümüş kalkan)⁵³³³, siper (سپر: kalkan)⁵³³⁴, siper-i çûbîn (سپر چوبین: tahta kalkan)⁵³³⁵, siper-i şûsek (سپر شوشک: kuşatmalarda kullanılan büyük kavisli kalkan⁵³³⁶/kama kalkanı)⁵³³⁷, siper-i çah (سپر چخ: çeh kalkanı; muhtemelen hükümdarı korumak için tutulan bir çeşit yuvarlak kalkan)⁵³³⁹, siper-i çah ve gerde (سپر چخ و گرده: çeh ve yuvarlak kalkan)⁵³⁴⁰, siper-i nîze (سپر نیزه: nîze kalkanı)⁵³⁴¹, siper-i kerg (سپر کرگ: gergedan derisi kalkan)⁵³⁴², siper-i hadeng (سپر خدنگ: hadeng/akçakavak kalkanı)⁵³⁴³, siper-i mâh-i rûşen (سپر ماه روشن: muhtemelen [gümüş renginde] parlak ay/yuvarlak kalkan)⁵³⁴⁴ (Delhi Türk Sultanlığı devrinde kullanılan gümüş renginde bir yuvarlak kalkan biçin bkz.Ek XXXIV)⁵³⁴⁵, dereke (دركة: sepet örgü üzerine deriden yapılan kalkan)⁵³⁴⁷, zerd-i derek (زررد درق: sarı derek [kalkanı]: sultanın muhafız birliğinin kullandığı kalkanlar)⁵³⁴⁹, Rûmî zerrîn siper (رومی زرین سپر: altın Rûmî kalkan)⁵³⁵⁰, siper-i zer (سپر زر: altın kalkan/muhtemelen muhafız alayı gulâmlarının kalkanları) ve siper-i zerd (سپر زرد: sarı kalkan) adları ile anılmaktaydı⁵³⁵¹.

Delhi Türk Sultanlığı devrinden kalan bir kalkan, bu devirde metal, gümüş renginde dışı tombaklı, daire şeklinde kalkanlar kullanılmakta olduğunu göstermektedir.

⁵³³⁰ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 227, 292.

⁵³³¹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 293.

⁵³³² *Tâcü'l-me'âsir*, s. 294; Bedr-i Çâçî, s. 121.

⁵³³³ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 281.

⁵³³⁴ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 330.

⁵³³⁵ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 242.

⁵³³⁶ Mustafa Uyar, a.g.e., s. 254.

⁵³³⁷ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 242.

⁵³³⁸ Daha önce Gazne Sultanı Bolkâ Tekîn (Bilgetegin)'in, Gerdiz Kalesi'ne adamları tarafından önünde “çeh kalkanı” (سپر چخ: siper-i çeh) tutulduğu halde piyâde olarak taarruz ettiği görülmüştü. Bkz. *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 247.

⁵³³⁹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 242.

⁵³⁴⁰ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 260.

⁵³⁴¹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 242.

⁵³⁴² *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 242.

⁵³⁴³ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 242.

⁵³⁴⁴ *İ'câz-i Husrevî*, IV. Risale, s. 132.

⁵³⁴⁵ XV. Yüzyılda Delhi Türk Sultanlığı Devrinden Bir Yuvarlak Kalkan (Fotoğraf), XXXIV.

⁵³⁴⁶ Dereke (دركة): Manda veya gergedan derisinden yapılan kalkan. Bkz. *Ferheng-i Fârsî-yi 'Amîd*, I, s. 936; Bazı hayvanların kalın derilerinden yapılan savaş kalkanı. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 1010.

⁵³⁴⁷ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 330.

⁵³⁴⁸ Derek (درق): Arapça kalkanlar anlamına gelen çoğul bir kelime olup daha çok tekil anlamda kullanılmaktadır.

⁵³⁴⁹ Bedr-i Çâçî, s. 215.

⁵³⁵⁰ Bedr-i Çâçî, s. 161.

⁵³⁵¹ Bedr-i Çâçî, s. 185, 186, 464.

Bu kalkanın dışında, göbek kısmına gelen yerde muhtemelen içindeki kol geçirmeye yarayan şerit ve kaytanı tutan dört rozet ve iç tarafında da sözü edilen yumuşatıcı kol yastığı ve kol geçirme şeritleri bulunduğu görülmektedir. (Söz konusu kalkanın fotoğrafı için bkz.Ek XXXIV)⁵³⁵².

Tâcü'l-me'âsir'de geçen “şengerfî kalkanını zengârî [maviye çalan yeşil]⁵³⁵³ kılıftan çıkardı” (سپر شنگرفی از گلاف زنگاری بر آورد)⁵³⁵⁴ ifadesi Delhi Türk Sultanlığı devrinde bazı kalkanların kılıf içinde taşındığını göstermektedir. Söz konusu kalkan kılıf içinde taşındığına göre paslanmasından çekinilen demir bir kalkan olmalıdır. Zaten ismi de bu hususa işaret etmektedir. Çünkü şengerf, zincifre cevherinin adıdır⁵³⁵⁵. Zincifre ise pas önleyici kırmızı boya maddesi olarak kullanılmaktadır. Bununla birlikte aynı zamanda dünya üzerinde bulunan en zehirli taşlardan biridir. Sülfür kaynaklarının ve volkanların yakınlarında bulunur. Isıtıldığında veya kırıldığında insanda ciddi titremelere ve ölüme sebep olan civa açığa çıkar⁵³⁵⁶.

Tâcü'l-me'âsir'de geçen “anka misali ferâh kalkanı seddinin arkasına gizlendi”⁵³⁵⁷ ifadesi “ferâh kalkan” (سپر فراخ: siper-i ferâh) denilen kalkanların çok büyük olduğuna işaret etmektedir. Arbaletçilerin kendilerini korumak için kullandıkları kalkanlar bu tip kalkanlar olmalıdır. Böylece arbaleti kurarken geçen süre içerisinde savunmasız kalan arbaletçi, kendini kalkanın arkasına gizleyerek koruyabilmekteydi.

Fahr-i Müdebbir, ayrıca hisar kapıları üzerindeki muhafızların “siper-i çah ve gerde” (سپرچخ و گرده: çeh ve yuvarlak kalkan) kullandığını bildirmektedir⁵³⁵⁸. Siper-i çah ve gerde tabirlerini peş peşe kullanması siper-i çah'ın da yuvarlak bir kalkan çeşidi olduğuna delalet ediyor olabilir.

Fahr-i Müdebbir, savaş safının önünde siperhâ-yi ferâh (سپرهای فراخ: geniş kalkanlı)lı piyâdeler, ikinci safda siper (سپر: kalkan)li piyâdeler, dördüncü safta dereke

⁵³⁵² XV. Yüzyıl Delhi Türk Sultanlığı Devrinden Bir Yuvarlak Kalkan (Fotoğraf), Ek XXXIV.

⁵³⁵³ Zengârî: Metal pası rengine, mavi ve yeşil karışımı terkibi bir renk, maviye çalan yeşil renk olduğu söylenmektedir.

⁵³⁵⁴ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 275.

⁵³⁵⁵ Şengerf: zincifre, sürü. Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 391; Kırmızı rengine, küçük ve sert parçalar şeklinde bulunan ve civanın tek mühim cevheridir, kırmızı renk. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s.1433.

⁵³⁵⁶ <https://onedio.com/haber/harika-goruntulerine-ragmen-son-derece-zehirli-olan-10-tas-561770> (22.12.2017).

⁵³⁵⁷ بر مثال عنقا در پس سد سپر فراخ نهان گشته Bkz. *Tâcü'l-me'âsir*, s. 293.

⁵³⁵⁸ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 260.

(درقه: deriden yapılan kalkan)li piyâdeler⁵³⁵⁹ bulunması gerektiğini ve ordunun arka tarafında yer alan okçuların ise önlerine kalkan alıp diz çöküp ok atmaları gerektiğini bildirmektedir⁵³⁶⁰. Fahr-i Müdebbir, ayrıca kalkan (سپر: siper) ve teberzîn (تبرزین: ayça şeklinde küçük balta) Deylemlilerin silahıdır ve onunla savaşırlar demektir⁵³⁶¹. Böylece baltalı piyadelerin kalkan kullanarak savaştıkları ortaya çıkmaktadır.

Bedr-i Çâçî, “Rûmî zerrîn siper” (رومی زرین سپر: altın Rûmî siperi) denilen bir kalkan çeşidinden bahsetmektedir⁵³⁶². Fakat daha sonraki beyitlerde bu ifade daha çok siper-i zer (سپر زر: altın kalkan) ve siper-i zerd (سپر زرد: sarı kalkan) şeklinde yer almaktadır⁵³⁶³. Söz konusu terkinin mecazî⁵³⁶⁴ anlamları bulunmakla birlikte şairin kelimelerin gerçek anlamını da kastettiği anlaşılmaktadır. Mesela “Rumî, zerrîn kalkanı beline çaprazlama asınca” (چون رومی زرین سپر کرده حمایل در کمر) mısrasında böyledir⁵³⁶⁵. Bu arada Bedr-i Çâçî’nin Rum deyince Şam diyarını kastettiğinin hatırlanması yerinde olacaktır⁵³⁶⁶. Bu arada göbek kısımları altın ve gümüş varaklarla süslenmiş kalkanlar törenlere mahsustu⁵³⁶⁷.

Bedr-i Çâçî, daha sonra sultanın muhafız birliği tarafından kullanılan kalkanları zerd-i derek (زرد درق)⁵³⁶⁸ olarak adlandırmaktadır⁵³⁶⁹. Böylece Memlûklar tarafından kullanılan derek kalkanların Delhi Türk Sultanlığı devrinde özellikle muhafız alayı tarafından kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. Derek/derke kelimesi bazı hayvanların kalın postlarından [muhtemelen gergedan, fil vb.] yapılan kalkanlara denilmektedir⁵³⁷⁰. Söz konusu postların sepet örgü üzerine geçirildiği bilinmektedir. Fil ve gergedan gibi hayvanların derisinden yapılan dereka kalkanlarının diğer kalkan çeşitlerine göre çok daha pahalı olacakları kendiliğinden ortaya çıkar.

⁵³⁵⁹ Dereke (درقه): Manda veya gergedan derisinden yapılan kalkan. Bkz. *Ferheng-i Fârsî-yi ‘Amîd*, I, s. 936; Bazı hayvanların kalın derilerinden yapılan savaş kalkanı. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 1010.

⁵³⁶⁰ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 330.

⁵³⁶¹ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 262.

⁵³⁶² Bedr-i Çâçî, s. 161.

⁵³⁶³ Bedr-i Çâçî, s. 185, 186, 464.

⁵³⁶⁴ Eserin son kısmındaki açıklamalar bölümünde “siper-i zerd” terkinin güneş ve mızrak, bir şeyin uzunluk ve yüksekliğini ölçme birimi anlamlarına da geldiği belirtilmektedir.

⁵³⁶⁵ Bedr-i Çâçî, s. 268.

⁵³⁶⁶ Bedr-i Çâçî, s. 274, 285.

⁵³⁶⁷ Tülin Çoruhlu, “Kalkan”, *DİA*, XXIV, s. 261.

⁵³⁶⁸ Derek, Arapça kalkanlar anlamına gelen çoğul bir kelime olup daha çok tekil anlamda kullanılmaktadır

⁵³⁶⁹ Bedr-i Çâçî, s. 215.

⁵³⁷⁰ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 1010.

Kalkanların savaş dışında omuzda veya atın terkisinde taşındığı, savaş zamanında ise bileğe geçirilen ipi sayesinde elde tutulduğu bilinmektedir. Bu ip kalkanın vücuda mümkün olduğu kadar yakın olması için kısa düğümlenmektedir⁵³⁷¹. Delhi Türk Sultanlığı devrinde basılan bakır sikkeler, yuvarlak bir kalkanın atın terkisinde taşındığını göstermektedir⁵³⁷². (Suvâri atı terkisinde taşınan yuvarlak kalkan için bkz. Ek LX)⁵³⁷³.

Delhi Türk Sultanlığı askerleri tarafından kalkanların sırtta tırkeşe asıldığı veya bele çaprazlama asıldığı görülmektedir. “Kalkanı sırtına bağlamış”⁵³⁷⁴ ve “yay bağlamış ve tırkeş süslemiş”⁵³⁷⁵ ifadeleri bu kullanım şekline işaret etmektedir.

Bedr-i Çâçî’nin “Altından kalkanı Rûmî beline hamâyil (çapraz) asınca”⁵³⁷⁶ mısrası ise kalkanların bele hemâyil (hamail) asıldığını dile getirmektedir. Hemâyil (حمایل) kelimesi, kılıç hamayili, omuzdan aşan (kılıç) kayışı anlamında da kullanılmaktadır⁵³⁷⁷.

İbn Battûta, Muhamed Şah Tuğluk’un kabul düzenini anlatırken hükümdarın sağına ve soluna silahdar taifesinden 100 cengâver dikildiğini bunların ellerinde kalkan, kılıç ve yay bulunduğunu belirtir⁵³⁷⁸.

İbn-i Battûta sayesinde sultanın muhafızlarının kalkan taşıdığı ve kabul törenlerinde de bu kalkanları ellerinde tuttukları öğrenilmektedir. Burada muhafızların özellikle kalkan taşıması sadece sembolik bir hareket değildir. Bu gelenek ile beklenmedik bir saldırıya karşı, anında kalkanlar ile hükümdarın çevresini sarmak ve onu tehlikelere karşı korumak amaçlanmaktadır.

Kalkanlı muhafızların sultanlara etkin bir savunma sağladığına dair şu olay anlatılabilir: Sultan Alâeddîn Halacî (1296-1316), Tilpat’ta ordugâhında av düzenlerken

⁵³⁷¹ Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 339.

⁵³⁷² Forumancientcoins: “Bull & Horseman Jitals”, <https://www.forumancientcoins.com/dougsmith/bh.html> (17.12.2017).

⁵³⁷³ Muhammed b. Sam Gurî ve Sultan İltutmuş Adına Basılan Aynı Tipteki Bakır Sikkeler Üzerinde Elinde Mızrak ve Kılıç ve Atının Terkisinde Kalkan Taşıyan Suvâri Figürü (Fotograf), Ek LX.

⁵³⁷⁴ سپر بر پشت بسته Bkz. *Hazâinü'l-fütûh*, s. 130.

⁵³⁷⁵ کمان بسته و ترکش آسته Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Ayine-i İskenderî*, vr. 611b (kenar).

⁵³⁷⁶ چون رومی زرین سپر کرده حمایل در کمر Bkz. Berd-i Çâçî, s. 268.

⁵³⁷⁷ Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 245.

⁵³⁷⁸ İbn Battûta, II, s. 655-656.

yeğeni Vekîl-i der Eğit Han ve “Yeni Müslümânlar” (Moğollar) tarafından suikasta uğradığında sultana sırtını veren az sayıdaki pâykalar (Hindû yaya askeri) kalkanlarıyla etrafını örterek onu korudular ve kendilerini siper ettiler. Sultan koluna isabet eden iki ok dışında saldırıyı sağ salim atlattı. Başka ok isabeti almadı⁵³⁷⁹.

Bedr-i Çâcî, eserinde kalkan kullanımı hakkında önemli bilgiler içeren beyitlere yer vermektedir. Bu beyitler verildikten sonra bunlardan çıkarılan bilgiler sunulacaktır:

Felek Hind şehinşâhının bin sütunlu [sarayı] dır * Ki sabahleyin onun kapısında sarı derek (kalkan)li Rûmî vardır [bekler]⁵³⁸⁰.

Ya mavi/lacivert yaka üzerinde sarı kuvvâre⁵³⁸¹ dir * Veya yeşil kalkan üzerinde “sarı yay”⁵³⁸²dandır⁵³⁸³.

Hançer-şörlerin kalkanı ok-kîşinden ok[un] dışarı çıkması gibi * Ki burada kalkansız asla oka [karşı] saldırılmaz⁵³⁸⁴.

Bedr-i Çâcî’nin söz konusu beyitlerinden şu bilgilere ulaşılmaktadır: 1. Delhi Türk Sultanlığı muhafız alayı askerleri sarı renkte derke/derka cinsi kalkanlar kullanmaktadırlar. 2. Siper-i sebz (yeşil kalkan) kullanılmaktadır. Bu kalkanın yeşil olmasının nedeni muhtemelen pelârek denilen yeşil Hint çeliğinden yapılmış olmasıdır. 3. Hançerli birlikler kalkan kullanarak ok atışına karşı hücumla geçmektedirler.

Son olarak biraz daha geç bir devir olmakla birlikte Duarte Barbosa (1501-1516), Müslümân Gücerat Krallığı savaşçılarının ipek kenarlı, çok kalın yuvarlak kalkanlar taşıdıklarını bildirmektedir⁵³⁸⁵.

Yukarıda zikredilen etek kısımları renkli ipek ipliklerle örülen kalkanlar özellikle törenlere mahsustu ve bununla birlikte söğüt dallı kalkanların örülmesinde de

⁵³⁷⁹ Nizâmuddîn Ahmad, s. 148; Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 272-274; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 78-79.

⁵³⁸⁰ Bkz. Bedr-i Çâcî, s. 215.

⁵³⁸¹ Kuvvare: yakanın kenarına dikilen hilal şeklinde kesilmiş parçalar veya yuvarlak kesilmiş parçalar. Bkz. Bedr-i Çâcî, s. 433’de 406. beytin açıklamaları.

⁵³⁸² Bîcâde kemân: Sarı yay. Bkz. Bedr-i Çâcî, s. 433’de 406. Beytin açıklamaları.

⁵³⁸³ Bkz. Bedr-i Çâcî, s. 121.

⁵³⁸⁴ Bkz. Bedr-i Çâcî, s. 244.

⁵³⁸⁵ Duarte Barbosa, s. 55.

ibrişim kullanılır ve bu ibrişim sağlamlığı arttırırken ortasındaki demir göbek kılıç darbelerini savardı⁵³⁸⁶.

4.14. SAPAN

Elle atılan ve bir bez torbanın iki ucuna bağlı kayışlardan oluşan basit sapan, Eski Ahit'te Hz. Davud'un kullandığı silah olarak geçer. Bunda iki kayışın ortasında, içine taş konan esnek bir parça bulunur. Kullanan kişi, sapanı iki ucundan tutup kendi çevresinde döndürmeye başlar, yeterli hıza ulaştınca uçlarından birini bırakır ve taş, merkezkaç kuvvet etkisi ile fırlar⁵³⁸⁷.

Sapan iki veya tek elle kullanılır. Ve elin tutacağı uçlar genellikle halka şeklini alarak iki ucun birden elden çıkmasını önler. Keseye alabildiği kadar taş, demir veya kurşun birden fazla veya tek parça olarak konulduktan sonra atıcı iki eli ile tuttuğu diğer uçlarla, kolları yere paralel olarak harekete geçirir ve dolu olan kese baş üzerinde daireler çizer. Hedef iyice hesaplandıktan sonra en geniş çaplı dairede iplerden birinin ucu bırakılarak kesedeki parça veya parçalar hedef üzerine gönderilir. Tek elle kullanılan sapanlarda ise elin tuttuğu uçlar merkez olmak üzere bu sefer teğet daireler çizdirilerek yine iplerden birinin ucu serbest bırakılır ve hedef tahrip edilir⁵³⁸⁸.

Dede Korkut Kitabı'nda bir sapanın özellikleri hakkında şu bilgiler verilmektedir: Sapanın ayası üç yaşında dana derisinden idi. Sapanın kolları üç keçi tüyünden idi. Sapanın çatlagucu bir keçi derisindendi. Her atışta 12⁵³⁸⁹ batman taş atardı. Attığı taş yere düşmezdi. Yere düşse toz gibi savrulur, ocak gibi obrulurdu. Üç yıla dek taşın bittiği yerin otu bitmezdi⁵³⁹⁰. Bir batman 15 kg. (Hint batmanı)/8 kg. civarında olduğuna göre 12 batman 180 kg./96 kg. civarında olmalıdır. Dolayısı ile söz konusu sapan bizim bildiğimiz anlamda bir sapan olamaz. Bu alet daha büyük bir sapan çeşidi olmalıdır veya bir mancınık çeşidi olmalıdır.

⁵³⁸⁶ Tülin Çoruhlu, "Kalkan", *DİA*, XXIV, s. 261.

⁵³⁸⁷ Zeki Tez, a.g.e., s. 126.

⁵³⁸⁸ T. Nejat Eralp, a.g.e., s. 78.

⁵³⁸⁹ Orhan Şaik Gökyay bu kısmı 2 batman olara kaydetmiştir. Bkz. Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkut Hikayeleri*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1980, s. 46.

⁵³⁹⁰ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı* s. 109-110; Orhan Şaik Gökyay bu kısmı 2 batman olara kaydetmiştir. Bkz. Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkut Hikayeleri*, s. 46.

Sapanın deri veya bezden yapılan ve taş konulan kısmı için “*sapan ayası*” denilmektedir. Sapan ayasına bağlı iki kuvvetli ip veya ince meşin için ise “*sapan kolu*” ifadesi kullanılmaktadır. Sapanın ses çıkaran kısmına “*sapan çatlağucu*” denmektedir ki *Dede Korkut Kitabı*’nda sapanın çıkarttığı sesin şiddeti için ise “*sapan çatlatmak*” ifadesi kullanılmaktadır⁵³⁹¹.

Bazı yazarlar sapanın kullanılmasındaki asıl maksadın düşmanı şaşırtmak olduğuna ve özellikle atış sırasında sapandan çıkan sesin, düşman üzerinde psikolojik bir etkiye sahip olduğuna işaret etmektedirler⁵³⁹². Bu nedenle sapanın, atıldığında ses çıkaranı makbuldür. Bu ses, düşman maneviyatını bozmada hayli etkilidir⁵³⁹³.

Neftçiler, arrâdeciler ve mancınıkçılardan oluşan yardımcı birliklerin içinde “mekâli” (sapan atıcılar) sınıfının yer almasının bir sebebi de sapan ile bazı yanıcı-yakıcı maddelerin atılıyor olması olmalıdır. Örneğin Molotof kokteylinin öncüsü olarak “*karaz*”dan daha büyük boyutlu “ateş-çömleği” ya da “*kıdr*” bir mancınık ya da sapan ile fırlatılıyordu⁵³⁹⁴.

Sapan kaynaklarda Arapça “mikla” (مقلاع), Farsça “felâhan/felâhân” (فلاخن/فلاخان)⁵³⁹⁵ adları ile geçmekte ve muhtelif dönemlerde diğer askerî sınıflar ile beraber sapancıların (مقاليع)⁵³⁹⁶ da orduda vazife yaptıkları anlaşılmaktadır⁵³⁹⁷.

Sapan, Antik Çağlarda olduğu gibi Orta Çağ’da da hem Avrupa’da hem de İslâm dünyasında kullanılmaya devam edildi. Örneğin bir el-yazmasında 1255’de İngiltere’de sapan yapıldığından bahsedilmektedir⁵³⁹⁸.

⁵³⁹¹ Karaçuk Çoban kafirlerin üç yüzünü sapan ile yere bıraktı... Muharrem Ergin, a.g.e., s. 98, 109-110; Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 263-264; Ala kollu sapan ifadesinde ala kelimesi renk anlamında değil kuvvetli, keskin anlamındadır. Bu ifadede kuvvetli kollu sapan anlamı verilebilir. Bkz. Gülşen Seyhan Alışık, “Dede Korkut Kitabını Anlamaya Katkılar”, s. 153.

⁵³⁹² Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 262.

⁵³⁹³ Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 194.

⁵³⁹⁴ Zeki Tez, a.g.e., s. 22; Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 194.

⁵³⁹⁵ Felâhen/Felâhan (فلاخن/فلاخان): İki ipten/sırımdan yapılmış taş atmaya yarayan alet. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1665.

⁵³⁹⁶ Mekâli’ (مقاليع): Müslümân yazarların savaş literatüründe sapan atıcılara “mekâli” denilirdi. Bkz. Zeki Tez, a.g.e., s. 211.

⁵³⁹⁷ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 262.

⁵³⁹⁸ Pınar Ülgen, a.g.e., s. 131.

Selçuklu ordusunda sapan kullanıldığı ve sapancılardan (mekâlî') oluşan bir sınıfın olduğu bilinmektedir. Alp Arslan döneminde Ani şehrinin fethinden sonra dağlara çekilen Rumlara karşı sapan kullanıldığına dair kayıtlar mevcuttur⁵³⁹⁹.

Memlûk Devleti devrinde kullanılan silahlardan biri de *el-Miklâ'* (مقلع) denilen kumaş veya deriden yapılan ve merkez kaç kuvvetiyle fırlatmaya yarayan sapanlardır⁵⁴⁰⁰. Sapan ile taş atan sınıf "ayyâr" (عیار) adıyla anılmaktaydı⁵⁴⁰¹.

Moğolların da sapan kullandığına dair kayıtlar bulunmaktadır⁵⁴⁰². Hindû orduları tarafından sapan kullanıldığına dair bazı kayıtlar bulunmaktadır. Hsüan-tsang Seyahatnâmesi'nde (627-645) Hint piyâdelerinin silahları arasında çeşitli sapanlar da sayılmaktadır⁵⁴⁰³. Emîr Husrev-i Dihlevî de Hindûların sapan kullanmakta olduklarını, Delhi ordusunun mancınık ateşleri karşısında arbaletleri kırılan Varangal Racası Pratap Rudra Deva (Ledder Deva) ordusundaki ravetân⁵⁴⁰⁴-i cengînin kendi bütün ağır taşlarını belâ sapanı (فلخن: felâhen)na koyduklarını bildirmektedir⁵⁴⁰⁵.

Gur orduları da sapan kullanmaktaydılar. Gazneliler devrinde Emîr Mesud 411/1020 yılında Herat civarında Corves (جروس) semtine yönelip elçi gönderdiğinde Gurlu Dermiş bet "Emîr buranın ahalisini gördüğü ve geçtiği ahali gibi sanmakla büyük bir hata içerisinde. Gelmeli ki burada kılıç, harbe ve taş vardır" cevabını verdi. Emîr geldiğinde ise Gurlular dağların tepesinde ortaya çıkıp yolları ve geçit yerlerini tuttu ve buralardan sapan (فلخن: felâhen) ile taş fırlattılar⁵⁴⁰⁶.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Fahr-i Müdebbir, sapan kullanımı hakkında şu bilgileri vermektedir: "Sapan taşı atma dağlık bölge ve akarsu bölgesi insanının silahıdır ki sapan taşı atmaya alışmışlardır ve isterler ki taş daha uzağa ve daha sert gitsin, arrâde taşı gibi olsun ve darbesi geldiği her yeri kırsın. Eğer kulak ardına, tohi-gâh (تهیگاه):

⁵³⁹⁹ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 262.

⁵⁴⁰⁰ Altan Çetin, a.g.e., s. 229; *Tefric el-Kurûb fî Tedbîr el-Hurûb*, İngilizce kısım s. 127.

⁵⁴⁰¹ *Tefric el-Kurûb fî Tedbîr el-Hurûb*, İngilizce kısım s. 123.

⁵⁴⁰² Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 263.

⁵⁴⁰³ Samuel Beal, *Si-Yu-Ki: Buddhist Records of the Western World Translated from the Chinese of Hiuen Tsiang*, I, s. 83; İsmail Hakkı Ergüven, *Hsian-Tsang'ın Seyahatnâmesi*, s. 122.

⁵⁴⁰⁴ Ravetan: Hint Racputlarından bir kısmı.

⁵⁴⁰⁵ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 84.

⁵⁴⁰⁶ *Târih-i Beyhakî*, I, s. 169.

leğen kemiği ile son omur arasına)⁵⁴⁰⁷, göğüs ve kalbe gelirse hemen öldürür ve silaha denktir. Bütün silahlardan aciz kaldığında ve bir başka bir silah bulamadığında bununla savaşınsın. Bir kimse taş atmakta ustalaşmış olursa oku hedefe atar gibi hedefi vurabilir, geceleyin insan sesine atabilir ve vurabilir. Hiçbir suvâri onun yanına yaklaşamaz, kendisi ve zırhı kırılır. Davud aleyhisselamın silahıdır.”⁵⁴⁰⁸

Fahr-i Müdebbir, kale müdâfîlerinin bulundurması gereken silahlar arasında “seng-i dest” (سنگدست: el taşı) ve “seng-i felâhen” (سنگ فلاخن: sapan taşı)i de saymaktadır⁵⁴⁰⁹. Yine kuşatılanların sahip olmaları gereken aletler arasında taş çekmek için ve sapan (فلاخن) için gerekli olan kevâre (كواره: küfe)⁵⁴¹⁰ ve kehâre (كهاره: ?)yi de saymaktadır⁵⁴¹¹.

Fahr-i Müdebbir, çevgânın faydalarını sıralarken “kaleden atılan sapan (فلاخن) taşlarının geliş açısını ve nereye düşeceğini bu sayede hesaplanabildiğini de saymaktadır⁵⁴¹². Böylece bu dönemde kale müdafîlerinin kullandıkları silahlar arasında sapanın da önemli bir yeri olduğu kesinleşmektedir.

Sîret-i Fîrûz Şâhî’de savaşta ve barışta ordunun yanında bulundurması gereken şeyler arasında sapan (فلاخن) silâhı da sayılmaktadır⁵⁴¹³

Fahr-i Müdebbir’in eserinde sapana yer vermesi, kale savunucularının silahları arasında sapanı da sayması ve *Sîret-i Fîrûz Şâhî*’de ordunun yanında bulundurması gereken silâhlar arasında sapanın da sayılması Delhi Türk Sultanlığı ordusunda sapancıların yer aldığını göstermektedir.

4.15. ÇÂK/ÇEK (DİSK) ATMA

Çâk/disk çok kadimi bir Hint silahıdır. Kadimi eserlerde ve yazıtlarda discus (cakra) silahından bahsedilmektedir. Bununla birlikte ulusal bir favori haline

⁵⁴⁰⁷ Tohi-gâh/Tehi-gâh: Sırt ve böğür kısmı. Son omur ve leğen kemiği arasındaki yer. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 694.

⁵⁴⁰⁸ *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 469-470.

⁵⁴⁰⁹ *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 424.

⁵⁴¹⁰ Kevâre: İçine meyve koyup bir yere götürülen sepet. Bkz. *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 533.

⁵⁴¹¹ *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 424-425.

⁵⁴¹² *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 466-467.

⁵⁴¹³ *Sîret-i Fîrûz Şâhî*, s. 353.

gelmemiştir. Kautilya, bu silahı hareketli bir makine (cala-yantara) olarak tanımlamaktadır. *Mahabharata*'da demir veya çelik (ayasmayam), keskin kenarlı (tikṣṇa-dharam) dönen (paribramare) bir silah olarak tanımlanmaktadır. Magha, uzaktan fırlatılan ve düşmanın uzuvlarını kesen bir silah olduğunu söylemektedir. *Matsya Purana*'da, sekiz dişli ve yağ ile beslenmiş bir tekerlek olarak tanımlanmaktadır. *Niti prakasika*'da ortasında üçgen bir delik bulunan dairesel bir disk (kundalakaram) olduğu bildirilmektedir⁵⁴¹⁴.

Râmâyana'da “Sen disk taşıyan Tanrı Narayana'sın.” İfadesi yer almaktadır⁵⁴¹⁵. *Kathâsaritsâgara*'da tanrıların birbiriyle savaşları aktarılırken diskin çok güçlü bir silah olduğuna dair şu anlatılara yer verilmektedir: “Prabhâsa büyük Şiva'nın silahını göndermiş. Bu her şeyi yok eden korkunç silahın gönderildiğini gören Vishnu da kendi diski Sudarşana'yı göndermiş. İyice görünür biçim alan bu iki göksel silah arasında üç dünyayı titretip tüm canlıları tehdit eden bir mücadele başlamış. Vishnu, Prabhâsa'ya demiş ki: ‘Silahını geri çağır, ben de geri çağırayım.’ Prabhâsa cevap vermiş: ‘Silahımı boşuna göndermedim, Dâmodara dövüşten vazgeçip dönsün, ben de silahımı geri çağırayım.’ Vishnu karşılık vermiş: ‘Diskimi onurlandır, diğer silahlar yararsız görünsün.’ Prabhâsa bunu kabul etmiş ve ‘Peki, diskin arabamı parçalasın.’ demiş. Vishnu da Dâmodara'yı savaştan çekmiş, Prabhâsa da kendi silahını çekmiş, arabası parçalanmış...”⁵⁴¹⁶

“...Öfkelenen tanrı alevli diskini göndermiş. Prabhâsa da sihirli sözlerle kutsadığı göksel bir kılıcı göndermiş. İki silah karşılaştığında, kılıcın disk karşısında duramayacağını gören Tanrı Şiva, öfkeli bir nara atmış. Bu nara diskin ve kılıcın her ikisinin de yok olmasını sağlamış.”⁵⁴¹⁷

Rajatarangini'de bazı dizelerde silah orak disk kullanan tanrı Vişnu'dan bahsedilmektedir⁵⁴¹⁸. *Rajatarangini*'de disk silahının tanrı (Vişnu) ve insanlar tarafından silah olarak kullanımı ile ilgili şu dize yer almaktadır: “O zaman yeryüzü

⁵⁴¹⁴ P. C. Chakravarti, *The Art of War in Ancient India*, s. 172.

⁵⁴¹⁵ Valmiki, *Râmâyana*, s. 257.

⁵⁴¹⁶ Somadeva, I, s. 522.

⁵⁴¹⁷ Somadeva, I, s. 523.

⁵⁴¹⁸ *Rajatarangini*, by M.A. Stain, I, s. 72; II, s. 264, 389.

disk (cakra)⁵⁴¹⁹inin kahraman kralı, savaşta silahı savaş-diski olan tanrı ile birlikte saldırdı, onun düşmanları da aynı disk ile kuşanmıştı, savaş diskinin [keskin] kenarı yoluyla cennete gitti.⁵⁴²⁰

Yukarıda verilen örneklerde görüldüğü üzere, bu silah Hindû tanrısı Vishnu'nun silahı olarak bilinmektedir. Bundan dolayı muhtemelen bu silaha bir kutsallık da atfedilmektedir.

Kautilya, *Arthaşâstra*'da silah deposunda bulunan silahlar arasında “chakra” ve kandachchedana ustura benzeri silahlardır denmektedir⁵⁴²¹. Böylece chakra adlı silahın sadece efsanevi bir silah olmadığı kadim dönemlerden itibaren Hint ordularında kullanılan bir silah olduğu ortaya çıkmaktadır.

Çakra, ortada küçük bir açıklık bulunan dairesel bir diskir. Beş ya da altı yöntemle kullanılır. Günümüz Sihlerin quoit silahına benziyordu. Diskin çeşitli kullanımları kesip devirmek, fırl fırl döndürmek, parçalamak, kırmak, koparmak ve kesmek idi. Kautilya bunun hareketli bir makine olduğunu söyler⁵⁴²².

Delhi Türk Sultanlığı devrinde söz konusu chakra adını taşıyan disk silahının kullanılmaya devam edildiği görülmektedir. Fahr-i Müdebber, bu silah için disk anlamında çek (چک) adını kullanmaktadır. Fakat çek kelimesi sözlükte bir kimsenin yüzüne veya kulağına avuç içi ile atılan sesli bir darbe, tokat anlamına gelmektedir⁵⁴²³. Çek ayrıca kılıç darbesi sesi, tahtanın kırılmasından veya bir şeyin başka bir şeye çarpmasından çıkan sese de denilmektedir⁵⁴²⁴. Fahr-i Müdebber çek (چک: disk) silahını eserinin 263. sayfasında başka bir telaffuzla çâk (چاک) olarak adlandırmaktadır. Çâk (چاک) kelimesi ise bir şeyin üzerindeki uzun ve ince yarık veya kesik anlamına

⁵⁴¹⁹ *Rajatarangini* mütercimi açıklama kısmında disk anlamına gelen “cakra” kelimesinin pek çok anlamı olduğunu fakat değerli din âliminin (müellif Kalhana) burada söz konusu kelimeyi disk anlamında kullandığını bildirmektedir. Bkz. *Rajatarangini*, by M.A. Stain, I, s. 13.

⁵⁴²⁰ *Rajatarangini*, by M.A. Stain, I, s. 13-14.

⁵⁴²¹ *Kautilya's Arthashastras*. 143.

⁵⁴²² V. R. Ramachandra Dikshitar, *War in Ancient India*, Macmillan and Co. Limited, Madras, Bombay, Calcutta, London 1944, s. 109.

⁵⁴²³ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 806.

⁵⁴²⁴ *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 957.

gelmektedir⁵⁴²⁵. Bu ad kanımıza göre silahın özelliğini daha iyi yansıtmaktadır. Ayrıca bu adlandırma silahın Hintçe ismi chakra'ya daha çok benzemektedir.

Fahr-i Müdebbir, söz konusu silahı tokat, sille atma (لت بازی کردن: *let bâzî kerdan*)nın düşmana zararlarını ve önemini ele aldıktan sonra anlatmaktadır. Fahr-i Müdebbir'in tarifinden burada çek (چک) kelimesinin tokat anlamında değil de disk şeklinde bir silahın adı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ali Athar da burada geçen çek (چک)⁵⁴²⁶ kelimesine disk silahı anlamını vermektedir. Fahr-i Müdebbir çek (disk) silahı ve etkisini şu şekilde tarif etmektedir: “Çek atmak (چک انداختن: çek endâhten) her ne kadar oyuna benzese de eğer bir kimse onu iyi öğrenmiş olursa, doğru atmayı âdet edinmiş olursa, hasmının boynunu vurabilir ve başını koparabilir. Çâk demirden, yuvarlak ve el ve pazının içinden kavrayabilmesi için ortası delik bir ayna gibi olmalıdır. Dış kenarı kılıç gibi keskin olmalıdır. Temrin ve yukarı atma esnasında o delikten tutarlar. Eğer delik olmaz ise ulaşılan her yerinden tutulabilir. Çok acayıptır, nadir olarak üretilen [daha ağır bir çeşidi]⁵⁴²⁷ eğer [kafaya] yukarıdan aşağıya [dikey] gelirse [başı] ikiye böler. Eğer hasım gafil olursa önden, arkadan, yandan her ne taraftan atılır ise başı vücuttan ayırır...”⁵⁴²⁸

Delhi Türk Sultanlığı devrinde disk silahının üç farklı çeşidinin kullanıldığını Fahr-i Müdebbir'in verdiği bilgiler ortaya koymaktadır. Söz konusu üç çeşitten birisinin ortası deliktir. Diğer bir çeşidinin ortasında tutmak için delik bulunmamaktadır. Nadir olarak üretilen bir çeşidi ise daha ağırdır ve bir insanın başını yukarıdan aşağıya dikey geldiğinde ortadan ikiye bölebilecek kuvvettedir.

Fahr-i Müdebbir, çâk silahı hakkında ayrıca şu bilgileri vermektedir: “Gürz, “çâk”, hûd-şiken (tulga yaran: bir çeşit gürz) ve Bolkâ Tekînî [silahı]⁵⁴²⁹ pazısına

⁵⁴²⁵ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 782.

⁵⁴²⁶ The chak (chakr) was an iron disc with sharp edges and it had hole in the centre to facilitate a firm grip. (Çek keskin kenarlı ve ortasında tutmak için bir delik olan demir bir diskidir. Bkz. Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s. 52.

⁵⁴²⁷ Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s. 52.

⁵⁴²⁸ *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 472-473; Ali Athar, a.g.e., s. 52.

⁵⁴²⁹ Fahr-i Müdebbir, “Gürz, “çâk”, hûdşiken (miğfer yaran) ve Bolkâ Tekînî pazısına itimad olan ve cevşen, hoftan, zırh ve cuyûrek giyenlerin silahıdır” dediğine göre Bolkâ Tekînî gürz cinsi bir silah olmalıdır. Fahr-i Müdebbir eserinde birkaç yerde Gazneli Bilgetegin (966-975)'den Bolkâ Tekînî adı ile bahsetmektedir. Muhtemelen Bolkâ Tekînî silahı adını söz konusu sultanın adından almaktadır. Bu gürz onun kullandığı kendine has bir gürz olmalıdır. Bkz. *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 246, 247, 263, 267.

itimadı olan ve cevşen, hoftan, zırh ve cuyûrek giyenlerin silahıdır.”⁵⁴³⁰ Dolayısı ile bu silahın çok güçlü kolları olan ve zırh giyen savaşçılar tarafından kullanıldığı ortaya çıkmaktadır.

Disk silahının Delhi Türk Sultanlığı sona erdikten sonra da Delhi merkezli devletler tarafından kullanılmaya devam edildiği görülmektedir. Duarte Barbosa (1501-1516), Delhi Krallığı [Lûdîler hanedanı 1451-1526] ordusu savaşçıları tarafından kullanılan chacarani (çark) adlı silah hakkında şu bilgileri vermektedir: “Krallığın hem Müslümân (Moor) ve hem Dinsiz (Gentiles: Hindû) halkı pek çok silahı kuşanmış çok iyi savaşçı ve şövalyedirler; harika okçudurlar ve çok güçlü insanlardır. Onlar iyi mızrak, kılıç, hançer ve çelik gürzlere sahiptirler. Ve onlar chacarani (chakarani) diye adlandırılan iki parmak genişliğinde, dış kenarı bıçak gibi keskin, iç kenarı keskin olmayan çelik tekerliklere (çark) sahipler. Ve bunların yüzeyi küçük bir tabak büyüklüğündedir. Sol kollarında bunlardan yedi-sekiz tane taşırlar. Sağ elinin parmağına koyup birçok defa döndürürler ve böylece düşmanları üzerine fırlatırlar. Eğer bir kimsenin kolu, bacağı veya boynuna çarparsa, çarptığı yerin tamamını keser (koparır). Ve bunlarla çok savaşır ve bu silahı kullanmakta çok beceriklidirler.”⁵⁴³¹

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Fahr-i Müdebbir dışında disk silahı kullanımına dair bir ize rastlanmamaktadır. Bununla birlikte Duarte Barbosa, söz konusu silahın bu devlet yıkıldıktan yaklaşık 100 yıl sonra bile Delhi kırılları olan Lûdî hanedanı ordusu tarafından kullanılmaya devam edildiğini göstermektedir. Sonuç olarak, disk silahının efsanevî bir silah olmadığı her iki dönemde de kullanımda olduğu ortaya çıkar. Duarte Barbosa, Hindistan’ın büyük bir kısmını gezdiği halde söz konusu silahı sadece Delhi savaşçılarının kullandığından söz etmektedir. Dolayısı bu silahın daha çok Delhi savaşçıları tarafından kullanıldığı söylenebilir. Bu silahın Babürlüler devrinde de kullanılmaya devam edildiğine dönemin minyatürleri şahitlik etmektedir.

İngilizce chakra/chakram veya “war-quoit” olarak adlandırılan bu silah daha sonra Hindistan’da Sihlerin geleneksel silahı olarak varlığını devam ettirmiştir. Bu silahlardan altı tanesini sol kollarında veya türbanlarında taşımaktadırlar. Bu türban

⁵⁴³⁰ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 263.

⁵⁴³¹ Duarte Barbosa, s. 100-101.

koni biçimli büyücü şapkasına benzer bir şekle sahiptir. Bu türban Destâr Bunggâ olarak anılmaktadır⁵⁴³².

Tekerlek şeklindeki bu silahın adı İngilizce “cakra”, “chakra” ve “chakram” olarak da geçmektedir. Bu silah keskin dış kenarı ile daire şeklindedir. 12-30 cm. arasında boyut değiştirmektedir. Chakri olarak adlandırılan daha küçük bir varyantı kola ve bileğe takılarak muşta olarak kullanılmaktadır⁵⁴³³. (Chakram silahı kuşanmış Hindû askerleri için bkz.Ek XXXV)⁵⁴³⁴.

4.16. LÂLEKE (LÂLEKÎ/LÎLKÎ) VE ÇUVALDIZ

Çuvaldız daha önce de söz konusu edilmişti. Çuvaldızların askerlerin kullandıkları bir çeşit büyük iğne olduğu, bunlar ile istihkâm çuvaldızlarını diktikleri ve çeşitli onarımlarını ve tamiratlarını yaptıkları belirtilmişti. Bununla birlikte bu kısımda bahsedilecek olan “çuvaldız” ise kaynaklarda adı fazla zikredilmeyen bir çeşit silahın mermisi olarak kullanılmaktadır.

Çuvaldız mermisi, “lâleke/lâlekî” (لِيلَكِي\لَالِكِي) denilen bir çeşit silahla atılmaktaydı. Bir kerede birçok çiviye hasmın üzerine yağdıran (veya fırlatan) bu aletin etkileri öldürücü değilse bile oldukça sinir bozucu olmalıydı. 1182 tarihinde Sultan Selahaddin döneminde Musul şehri kuşatması esnasında, şehirdekilerin bu aletle fırlattıkları bir çivi Selahaddin’in kumandanlarından el-Esedî’nin göğsüne saplandığında onun çok sinirlendiğinden bahsedilmektedir⁵⁴³⁵.

Bağdat Hilafet ordusu 1188 tarihinde Irak Selçukluları ile savaşırken de muhtemelen bu alet kullanılmıştır. Râvendî bu sahneyi şöyle aktarmaktadır: “Bağdatlılar çuvaldızlar atarak insanları ve atları vuruyorlardı. Hiç kimse bunların kimler tarafından atıldığını göremediğinden def edilemiyordu.”⁵⁴³⁶

⁵⁴³² Henry S. Copper, F.S.A, *the Art of Attac*, s. 171.

⁵⁴³³ Bharatchitra, “Weapon Masters-Chakra Sastravidya” ve “Shastarvidiya on Discovery Channels Weapon Masters (Video)”, <http://www.bharatchitra.com/weapon-masters-chakra-sastravidya/> (28 Ocak 2016).

⁵⁴³⁴ Chakram kuşanmış Sihler (Resim), Ek XXXV.

⁵⁴³⁵ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-târih*, XI, s. 386; Ahmet Özdal, a.g.e., s. 47.

⁵⁴³⁶ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, Çeviren Ahmet Ateş, TTK Basımevi, Ankara 1960, II, s. 319-320; Ahmet Özdal, a.g.e., s. 47.

Lâleke silahı, çuvaldız (iğne) tarzı mermiler fırlattığına göre muhtemelen hafif bir silah olmalıdır. Fakat nasıl çalıştığı meçhuldür. Lâlekî'nin bir çeşit dikenli ağacın adı da olması⁵⁴³⁷ attığı diken misali iğnelere işaret ediyor olmalıdır.

Fahr-i Müdebbir, kale müdafilerinin ve kuşatmacıların sahip olması gereken silahlar arasından çuvaldızı ve yarım çuvaldızı da zikretmektedir. Müellifin bu silahları eserinde ok, nâvek oku ile yay ve arbalet silahları arasında zikrettiği görülmektedir. Bu durum Delhi Türk Sultanlığı ordusunda çuvaldızın bir çeşit mermi olarak, fırlatma silahı olarak kullanıldığını göstermektedir⁵⁴³⁸.

Fahr-i Müdebbir, kale savunucularına tavsiyeler verirken “Nâvek ve çuvaldız atıcılarını (چوال دوز اندازان: çuvâldûz endâzân) daima iş başında tutmalılar. Nâvek oku ve çuvaldızı boş yere kullanmasınlar, savaş zamanı ve esnasında kullansınlar” demektedir⁵⁴³⁹. Görüldüğü üzere, çuvaldızın nâvek oku ile aynı cümle içinde kullanılmasından, boş yere kullanmasınlar ibaresinden ve çuvaldız atıcıları ifadesinden çuvaldız ile kastedilenin bir çeşit iğne olmadığı, bir çeşit mermi olduğu kesinlik kazanmaktadır. Çuvaldız ile muhtemelen çivi tarzında mermiler kastediliyor olmalıdır⁵⁴⁴⁰. Bu arada Osmanlı devrinde zırh delici oklarda kullanılan bir temren çeşidinin de çuvaldız adıyla anıldığı belirtilmektedir.

4.17. ASKERÎ KIYAFET VE ZIRHLAR

Savaşçılar kılıç, süngü, ok gibi silahların darbelerinden korunmak için kalkan dışında zırh gömlek, kat kat deriden, yerine göre sıkıştırılmış ipek ve pamuktan veya çelik halka ve pullardan yapılan çeşitli koruyucu elbiseler yani zırhlar ve bunların tamamlayıcı unsuru olarak da tulga/hûd, miğfer, kolçak, tozluk, dizlik, eldiven, bileklik ve zırhlı savaş peçesi/maskesi (borka) giyerlerdi. Kolay hareket edebilmeyi sağladığı için genellikle örme zırhlar tercih edilirdi. Neft-endâz birlikleri ateşe dayanıklı elbiseler giyerlerdi.

⁵⁴³⁷ Ali Ekber Dehhodâ, *Lugatnâme-i Dehhodâ*, Müessese-i İntişârât ve Çâp-i Dâneşgâh-i Tahran, Tahran 1377, Çâp-i Dovvom ez dovre-i cedid, XIII, s. 19552.

⁵⁴³⁸ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 241, 423-424.

⁵⁴³⁹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 425-426.

⁵⁴⁴⁰ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 424.

4.17.1. Ateşe Dayanıklı Giysiler

Abbâsîler devrinde (750-1258) orduda özel olarak oluşturulan, ateşe dayanıklı giysili ve kundaklama malzemeleri fırlatan kundaklama birlikleri olan “naffâtun” vardı. Özgün anlamı ham petrol olan “neft” sözcüğü Arapçada petrol kökenli olsun olmasın askerî kundaklama malzemesini nitelemede de kullanılıyordu⁵⁴⁴¹.

Kimi askerî kaynaklarda, XIII. yy.ın ikinci yarısında [Memlûklar tarafından] Moğol suvârilerine karşı savaşmak için hafif ve [elde] taşınabilir top (madfah, madfaa ya da midfa) ve yanıcı patlayıcı çeşitli silahlar ve ateşe dayanıklı giysiler kullanıldığı belirtilmektedir. Bu dönemi ele alan bir resimde üzerlerine barut dolu kapsüller yerleştirilmiş olan ateşe dayanıklı başlık ve örtüleri, bir giysi gibi sarınmış at ve askerler görünmekte; suvârinin elinde, üzerinde barut dolu kapsüllerin dizili olduğu bir mızrak, öndeki piyâdelerin elinde ateş sepici bir sopa, arkadakinde ise “madfah” [taşınabilir el topu] bulunmaktadır⁵⁴⁴².

Yukarıda anlatılan ateşe dayanıklı elbiseler giyen savaşçılar, en iç kısma ipek bir tunik giymekteydiler (Formula 1 yarışçıları da ateş geçirmez elbiseleri altına ipek bir elbise giymektedirler). Çünkü ipek kolay kolay yanmamakta ve yandığında da zehirli gazlar yaymamaktadır. Onun üstüne de kapitoni bir giysi giyerler. Bu pamuk doldurulmuş sıkıştırılmış bir elbisedir. Bu kelime Arapça pamukla doldurulmuş anlamındaki el-kutun (aketon) kelimesinden gelmektedir. el-kutun üzerinde de yünlü bir tunik giyilmektedir. Kimyasal geçirmez bir tabakası bulunmaktadır. Bu elbiseler ateş geçirmiyor ve ısınmıyorlardı. Bu savaşçılar elbiseleri üzerine bitleştirilmiş keten lifine sarılmış barut keseleri taşımaktaydılar. Barut dolu keten keseler teller vasıtası ile bütün elbise üzerine batırılarak tutturulmaktaydı. Bu savaşçılar, düşmanları üzerlerine barut dolu keten keseleri ateşleyerek fırlatmakta ve bu keseler patlayarak düşman safında zarara, panik ve korkuya yol açmakta, atları ürkütmekteydiler. Barut keseleri savaşçının

⁵⁴⁴¹ Zeki Tez, a.g.e., s. 21.

⁵⁴⁴² Zeki Tez, a.g.e., s. 115.

kendi elbisesi üzerinde, bulunduğu yerde patlasa bile elbiseye ve savaşçıya bir zarar vermediği yapılan denemeler sonucu ortaya çıkmıştır⁵⁴⁴³.

Müslümân savaşçılar, kimi zaman düşman üzerine ateşe dayanıklı giysi kuşanmış ve üzerinde ateşlenmiş havai fişekler bulunan binicisiz atlar da salarak düşmanın moralini bozmaya çalışmışlardır⁵⁴⁴⁴.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde ateşe dayanıklı giysiler kullanıldığına dair kesin bir malumat bulunmamaktadır. Bununla birlikte Timur, Delhi'ye geldiğinde karşısına fil safının yanında filleri koruyabilmek için tahşdârân (تخشداران: yaylılar/okçular), ra'd-endâz (رعداندازان: patlayıcı madde) fırlatan piyâde askerleri⁵⁴⁴⁵, fillerin üzerine ise ellerinde ok, nâvek ve neft-endâzî olan okçular ve ateşbâzlar yerleştirildiği anlatılmaktadır⁵⁴⁴⁶. Savaşta fil safının yanındaki piyâdeler ve fil suvârieleri tarafından yanıcı patlayıcı silahlar kullanan neftendâz, ra'd-endâz, âteş-endâz (ateş-atıcı) gibi sınıflar bulunduğu göre bu askerler de çağın teknolojisine uygun olarak ateşe dayanıklı giysiler giyinmiş olmalıdırlar.

Delhi Türk Sultanlığı ordusu tarafından Mağribî mancınıkları ile gorûhe (گروه: halat, pamuk ve benzerlerinden yapılan mermi)⁵⁴⁴⁷ denilen yanan büyük güller fırlatıldığı görülmektedir⁵⁴⁴⁸. Muhtemelen yanan güller fırlatan ekibin de ateşe dayanıklı giysileri olmalıdır.

4.17.2. Zırhlar

Zırh kullanımının geçmişi Eski Çağ'a dek uzanır, başlangıçta zırhlar tunç parçalarla kaplı deriden imal ediliyordu. İlerleyen zamanlarda çok çeşitli malzemelerden üretilen zırhlar ortaya çıkmıştır. Zırhlar genel olarak üç ana grupta toplanmaktadır:

⁵⁴⁴³ Bu bilgiler Memlûk devri patlayıcı silahlarına dair bilgiler veren Petersburg Yazması olarak bilinen eserde anlatılandan yola çıkılarak hazırlanan ateşe dayanıklı elbise üzerinde yapılan inceleme ve deneylere dayanılarak verilmektedir. Bkz. YouTube, "Müslümân bilim adamları hayatları buluşlarının belgeseli (El Biruni,Ebu'l-İz El Cezeri,): Ancient Discoveries", <https://www.youtube.com/watch?v=sETYdTUllPM> (22 Mart 2016); Watchtower Online Kütüphane, İpek "İpliklerin Kraliçesi",<http://m.wol.jw.org/tr/wol/d/r22/lp-tk/102006207>(22 Mart 2016).

⁵⁴⁴⁴ Zeki Tez, a.g.e., s. 115.

⁵⁴⁴⁵ Şerefeddîn 'Alî Yezdî, *Zafernâme*, I, s. 925.

⁵⁴⁴⁶ Nimzâmüddîn Şâmî, *Zafernâme-i Târih-i Fütuhât-i Timûr Gurgânî*, s. 255; Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, s. 305.

⁵⁴⁴⁷ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, 3. baskı, II, s. 1918.

⁵⁴⁴⁸ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 90, 94.

(1) Kumaş, deri ya da bu ikisinin karışımı tabakalardan oluşan ve kimi uygulamalarda tabakaların yün, pamuk dolgu ya da keçeyle desteklendiği zırhlar;

(2) Demir ya da çelik tellerden yapılmış örme zırhlar;

(3) Metal, boynuz, ahşap ya da benzeri sert ve dayanıklı malzemeden yapılmış zırhlar⁵⁴⁴⁹.

Örme zırhlar, bazen sarı veya kırmızı kumaşlarla kamufle edilirdi. Bunların haricinde oldukça sert olmasına rağmen metal bir zırhla kıyaslanmayacak kadar hafif olan keçe veya sırimdan örülü koruyucu elbiseler de bozkırlı savaşçılar tarafından eski tarihlerden beri kullanılmıştır⁵⁴⁵⁰.

Orta Çağ'ın başlarında zırh takımları, çoğunlukla zincîr halkalardan veya metal pullardan imal ediliyordu. Örme zırhlar uçları kaynakla birleştirilen veya birbirlerine perçinlenen binlerce metal halkadan oluşuyordu. Kafa, bacak, ayak, kol ve eller için sonradan üreilmeye başlayan zincîrden örtüler, suvâri ve piyâde askerlerine ilave koruma sağlardı. Pul zırhlar ise tel veya deri bağlarla birbirlerine eklenen çok sayıda metal pulun, keten ipliği vasıtasıyla yine keten bezinin üzerine raptedilmesiyle elde edilirdi⁵⁴⁵¹.

Müslümân savaşçılar örme zırhın yanı sıra deri, keçe, levha ve çelik pullu zırhlar kullanıyorlardı. Zamanla çoğunlukla örme zırh kullanılmaya başlandı⁵⁴⁵².

Zırhlar topuz gibi silahların ezici ve kırıcı darbelerine karşı koruma sağlamadığından, altlarına yastık koymak gerekiyordu. Arbaletler 300 m.'ye kadar etkili olup attığı zırh delici oklar karşısında örme zırhlar yetersiz kaldığından, çare olarak önce örme zırhın halkaları küçültüldü ve çift kat halinde kullanılmaya başlandı. Bu da yetersiz kalınca, örme zırhın zayıf bölgeleri çelik levhalarla güçlendirildi⁵⁴⁵³. Örme

⁵⁴⁴⁹ Zeki Tez, a.g.e., s. 122.

⁵⁴⁵⁰ Ahmet Özdal, a.g.e., s. 74.

⁵⁴⁵¹ Matthew Bennett vd., *Dünya Savaş Tarihi (Orta Çağ 500-1500)*, I, s. 110.

⁵⁴⁵² Zeki Tez, a.g.e., s. 123.

⁵⁴⁵³ Zeki Tez, a.g.e., s. 124-125.

zırhların göğüs kısımları, bazen kol altı ve sırt kısımları yuvarlak tek parça levha ile veya dikdörtgen biçimli çelik levhacıklarla güçlendirilmiştir⁵⁴⁵⁴.

Hsüan-Tsang'ın Seyahatnâmesi (627-645)'inde Hoten anlatılırken Gustana (Kustana)'ya saldıran Hun generali ordusu askerlerinin deri zırhları olduğu bildirilmektedir⁵⁴⁵⁵.

Karahanlı Ali Tegin ordusundan bahseden Fahr-i Müdebbir zırh altına cevşen giydiklerini bildirmektedir⁵⁴⁵⁶.

Gazneliler devrinde Sultan Mahmûd'un merasimlerinde sağında ve solunda hazır bulunan 2.000 Türk gulâmı zırhâ-yi Dâvudî (زره‌های داودی) giymekteydi⁵⁴⁵⁷. Gazneliler devrinde cevşen (جوشن)⁵⁴⁵⁸, hoftân (خفتان)⁵⁴⁵⁹ ve bergustvân (برگستوان)⁵⁴⁶⁰ adlarını taşıyan zırh çeşitleri de kullanılmaktaydı. Gazneliler devrinde kullanılan zırh çeşitleri Firdevsî'nin beyitlerinde kapsamlı bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Firdevsî eserinde cevşen, hoftân ve bergustvân adlı savaş elbiselerinden bahsetmektedir. Söz konusu savaş elbiselerinden cevşen zırh benzeri bir elbiseye denmektedir. Elbette zırhtan farklıdır⁵⁴⁶¹. Çünkü zırh tamamen madenî halkalardan yapılır iken cevşen halka ve madenî pullardan dokunmaktadır⁵⁴⁶². Cevşen adlı zırhın halkalarından her birine, cevşen üzerine bitleştirilen demir ve çelik pullardan her birine bu dönemde *ğaybe* (غیبه) denilmekteydi⁵⁴⁶³.

Hoftân ise savaş cübbesi, sipâhilerin elbisesi idi ve kajagand (کژاغند)a denmekteydi. Hoftân pamuk veya ipekten dokunan, kılıcın tesir etmediği, kılıcı kaydıran kalın bir elbisedir. Kimi zaman asker elbiseleri için de kullanılmakla birlikte daha çok at vb. savaş hayvanları üzerine örtülen bergustvân denilen koruyucu örtülerin hoftana benzer bir şekilde dokunduğu hatta cevşenin demir pullarının da aynı cins

⁵⁴⁵⁴ Ahmet Özdal, a.g.e., s. 74; Muharrem Kesik, a.g.e., s. 87-88.

⁵⁴⁵⁵ Samuel Beal, *Si-Yu-Ki: Buddhist Records of the Western World Translated from the Chinese of Hiuen Tsiang*, C. II, s. 316; İsmail Hakkı Ergüven, *Hsian-Tsang'ın Seyahatnâmesi*, s. 105.

⁵⁴⁵⁶ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 252.

⁵⁴⁵⁷ Muhammed b. Abdulcebbar el-Utbi, *Tercüme-i Târih-i Yemîni*, s. 320.

⁵⁴⁵⁸ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 236, 262, 381, 389, 422, 462, 473, 479.

⁵⁴⁵⁹ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 65, 376, 381, 418, 445, 479, 731.

⁵⁴⁶⁰ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 473.

⁵⁴⁶¹ Zırh adı daha çok örgü halka zırhı nitelemek için kullanılmaktadır.

⁵⁴⁶² *Ferheng-i Câmi' Şâhnâme*, s. 341.

⁵⁴⁶³ *Ferheng-i Câmi' Şâhnâme*, s. 733.

kumaşa dikildiği *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*'da geçen aşağıdaki beyitten iyice anlaşılmaktadır:

Cevşen ve bergustvânı hazz (ipek-yün karışımı)dan yapmalı * Ki geldi şimdi ordu elbisesi ile sonbahar rüzgârı⁵⁴⁶⁴.

Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'da geçen söz konusu beyitte hazz (خز) kelimesi ile birinci olarak samurgiller ailesinden bir hayvanın kışın beyaz renk alan kahverengi kürkü kastedilmektedir. Bu kelimenin koruyucu elbiseleri ilgilendiren anlamı ise ipek veya yün ve ipekten hazırlanan kumaşlar için hazz denmesidir⁵⁴⁶⁵. Fakat şiirde sonbahardan bahsedilmesi dolayısı ile kelimenin her iki anlamına birden gönderme yapıldığı anlaşılmaktadır. Böylece hoftan ve bergustân denilen koruyucu elbise ve örtülerin aynı cins kumaştan hazırlandıkları ortaya çıkmaktadır. Burada söz konusu kumaşın terkinde yer alan yünün keçe tarzında ve mukavemetinde olduğunu tahmin edilebilir. İpek ise bu terkibe kayganlık, zor delinme ve yanmama özelliği kazandırıyor olmalıdır.

Firdevsî'nin beyitlerinde hoftan ile zırhın bir arada giyildiği anlaşılmaktadır: Zırhı ve hofâtânı giydi mutlu* Biri Rumî tulgayı (terg) başına koydu⁵⁴⁶⁶. Bergustvân (برگوستوان) ise daha genel bir savaş elbisesinin adıdır. Suvârinin, atın ve filin savaş elbisesine denmektedir. Pamuk yerine koza ve ipek (کڑ: kaj denilen ucuz bir ipek çeşidi) konarak ve dikilerek yapılan bir savaş elbisesidir. Bergustvân ayrıca keçim (کجم), keçmen (کچمن) diye de adlandırılmaktadır. Bu tip savaş elbiseleri ayrıca kaj (کڑ), kajâgand/kazâgand⁵⁴⁶⁷ (کڑاغند), gajâgand (غڑاغند) adları ile de anılmaktadır⁵⁴⁶⁸. İpeğin okla birlikte yırtılmadan vücuda saplanma özelliği, saplanan okun yarayı deşmeden vücuttan çıkartılabilmesini sağlamaktadır. Bu sayede suvârî ve at, ok yaralanmalarından daha az zarar görmekteydiler. Dolayısı ile bergustvân çelik zırhın altına giyilmekte zırhın yanında ikincil bir koruma sağlamaktaydı.

⁵⁴⁶⁴ جوشن و برگستوان از خز باید ساختن * کامد اینک با لباس لشکری باد خزان Bkz. *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 473.

⁵⁴⁶⁵ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 920.

⁵⁴⁶⁶ زره را و خفتان بپوشید شاد * یکی ترک رومی به سر نهاد Bkz. *Ferheng-i Câmi 'Şâhnâme*, s. 427.

⁵⁴⁶⁷ Kajâgand (کڑاغند) adının kadimi şekli kazâgand (قزآگند) idi. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1805.

⁵⁴⁶⁸ *Ferheng-i Câmi 'Şâhnâme*, s. 151.

Selçuklular devrinde Rum, Frenk ve İran zırhlarının meşhur olduğu ve ithal edildiği bilinmektedir⁵⁴⁶⁹. Askerler sürekli zırhla dolaşmazlar, tehlike durumlarında, savaş esnasında ve âni bir düşman saldırısı beklendiği zamanlarda zırhlarını giyinmiş olurlardı. Mesela, Sultan I. Alâeddîn Keykubâd tarafından Kâhta Kalesi kuşatmasına gönderilen Emîr Mübârizüddîn Ertokuş, kuşatmanın sürdüğü bir gece zırhlarını çıkarmadan tetikte beklemeleri emrini vermişti⁵⁴⁷⁰.

Memlûklar devrinde kullanılan zırhlar arasında *cevşen* (*cevâşin*) de bulunmaktaydı. Normal zırhlar halkalar şeklinde birbirine bağlanırken, *cevşen* aralarına küçük metal plakalar bulunan halkalardan müteşekkil bir zırh idi. *Cevşenin* altına sıcak ve soğuğa karşı bir malzeme de kullanılmaktaydı. 1289 senesinde Eşref Halil devrinde, 100 dirhemden 1.000 dirheme kadar ulaşan değerde *cevşenler* bulunmaktaydı⁵⁴⁷¹. Memlûk zırhları yuvarlak veya yassı demir halkalı olarak yapılmışlardır. Ön kısım, kol altları ve sırt, çelik levhalarla kuvvetlendirilmiştir. Kolları ve dizleri korumak için ise çelik kolçak ve diz-çekler kullanılmıştır. Üzerlerindeki delikler sayesinde vücudun rahat hava alması sağlanmış ve terlemenin önüne geçilmiştir⁵⁴⁷².

Çinli savaşçılar, XI. yy.da beş ya da yedi kat gergedan derisinden yapılma zırhlar giyerlerdi. Moğollar ise XIII. yy.da aynı amaçla öküz derisinden yararlandılar, kat kat deriden dikilmiş savaş elbiseleri giydiler⁵⁴⁷³.

Moğol zırhları hakkında Hei Ta Shi Lu seyahatnâmesinde (elçilik raporu) şu bilgiler yer almaktadır: “Söğüt yaprağı şekilli parçalı zırh; zincîr örmeli zırh [altında ise altı kat deri vardır].”⁵⁴⁷⁴

Moğol suvâriilerin zırhları dört kısımdan ibarettir. Bir parça baldırlardan boğaza kadardır ve insanın vücut yapısına uygundur. Önde göğüs üzerinde dar olup, kollardan başlayarak, aşağıya doğru devam etmek üzere, binicinin bütün karın kısmını kaplar. Diğer parça arkada (omuz üzerinden) enseden aşağıya doğru karın üzerini örten kısma doğru uzanarak, kalçaları kaplar. Arkadaki ve öndeki bu iki parça omuzlar üzerinde

⁵⁴⁶⁹ Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 337.

⁵⁴⁷⁰ Muharrem Kesik, a.g.e., s. 88.

⁵⁴⁷¹ Altan Çetin, a.g.e., s. 240.

⁵⁴⁷² Hilmi Aydın, a.g.e., s. 27.

⁵⁴⁷³ Zeki Tez, a.g.e., s. 206-207.

⁵⁴⁷⁴ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, s. 139.

birleştirilerek, iki demir apolet ile birbirine tutturulur ve tokalarla sağlamlaştırılır. Üçüncü olarak her kolda bir kol zırhı (kolluk) bulunur ve bunlar omuzlardan ellere, hatta daha aşağıya doğru serbest olarak uzanırlar. Nihayet dördüncü olarak ayaklarında da birer zırh vardır. Bütün bu ayrı parçalar tokalarla birbirine tutturulur. Miğfer ise üst kısımda demir veya çelikten yapılmıştır, fakat ense ve gırtlak koruyan kısmı deridir. Bütün bu parçalar birbirine tutturulmuş el büyüklüğünde deri kayış parçalarından yapılmışlardır⁵⁴⁷⁵. (Pullu zırh örneği ve Moğol suvârisinin pullu zırhı için bkz. Ek XXX)⁵⁴⁷⁶.

Moğol askerlerinin zırhları hakkında Emîr Husrev Dilevî de kısa bir malumat vermektedir. Sultan Gıyâseddîn Keykubâd devrinde Delhi Türk Sultanlığı ordusuna saldıran ve yakalanan Moğol askerlerin zırhlarını bir mısrasında şöyle açıklamaktadır: “Tamamı çelik tenli ve pamuk giyinmiş.”⁵⁴⁷⁷ Emîr Husrev-i Dihlevî, Muhammed Şâh Halacî devrinde istilacı Moğol askerlerinin bazılarının zincîr (زنجیر: bu metinde halka zırh anlamında) nedeniyle kılıçtan geçirildiklerini, öldüklerini bazılarının ise zincîr (halka zırh) himayesinde kılıçtan kaçtıklarını ve hayatlarını kurtardıklarını dile getirmektedir⁵⁴⁷⁸. Böylece Moğol askerlerinin zincîr ve çelik zırhları olduğu bu zırhların altına da koruyucu giysi olarak [sıkıştırılmış] pamuktan elbiseler giydikleri anlaşılmaktadır.

Moğol süvarilerin ve atlarının deri zırhlarının nasıl imal edildiğini Johann de Plano Carpini şöyle açıklar: Öküzlerin veya diğer hayvanların derilerinden, bir avuç genişliğinde şerit parçalar keserler. Bunlardan üç veya dördünü birbirine yapıştırırlar ve ayrıca ince kayışlar ya da iplerle birbirlerine bağlarlar. En üst parçaya bağlamış oldukları ipi bir alttakinin ortasından geçmek üzere bağlayarak, böyle devam ederler. Atlı savaşçı atın üzerindeyken öne doğru eğildiği zaman, bu parçalar iki, üç kat yukarıya birbiri üzerine kayarak binerler⁵⁴⁷⁹.

Moğol demir zırhlarının yapılışını Plano Carpini şöyle açıklamaktadır: Her biri bir parmak genişliğinde ve bir el uzunluğunda olan ince demir plakalar yaparlar. Her bir

⁵⁴⁷⁵ Johann de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme 1245-1247*, s. 78.

⁵⁴⁷⁶ XI. Yüzyıl ortaları zırhlı ve mızraklı ve bir Moğol suvârisi (İllustrasyon), Ek XXX.

⁵⁴⁷⁷ هر همه پولاد تن و پنبه پوش Bkz. *Kirānu's-sa'deyn*, s. 104.

⁵⁴⁷⁸ *İ'câz-i Husrevî*, I. Risale, s.16.

⁵⁴⁷⁹ Johann de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme 1245-1247*, s. 77.

plakaya sekiz küçük delik deldikten ve (vücuda dönük) iç tarafına üç sağlam kayış yerleştirdikten sonra, bir plakayı diğerinin üzerine koyarlar ve bu delikler boyunca, balık pulu şeklinde uzayıp gitmesi için ince kayışlarla birbirine bağlarlar. Böylece kayışların üst kenarları içten ve dıştan birleştirilerek, plakaları sağlam tutmaları sağlanır. Bu demir parçalardan, aynı şekilde bir şerit (veya el büyüklüğünde bir bant) yaparlar. Ondan sonra bu şeritlerin hepsini (her bir zırh kısmına) daha önce anlatılmış olduğu gibi birbirine bağlarlar. İnsan zırhları, at zırhların yapılışı için de geçerlidir. Bu zırhları öyle parlatırlar ki, bir ayna gibi insanlar içinde yüzlerini görebilirler⁵⁴⁸⁰.

İlhanlıların İtalya'dan zırh ithal ettikleri görülmektedir. Cenova noteri Lamberto di Sambuceto tarafından Gazan Han döneminde, 1300 yılı Ağustos ve Kasım ayları arasında düzenlenen bir ticarî belgeye göre deriden mamûl baldır zırhları, göğüslük, boyunluk, eldiven zırhı, arbalet için bir gövde [muhtemelen arbalete dayanıklı gövde zırhı] ithal edilen silahlar ve techizat arasında bulunmaktaydı⁵⁴⁸¹. Böylece söz konusu dönemde arbalet oklarından korunmak amacıyla daha muhkem zırhların İtalya'dan ithal edildiği anlaşılmaktadır.

Hindû ordularının zırh kullanımı hakkında dönemin kaynaklarında bazı bilgilere tesadüf edilmektedir. Fahr-i Müdebber, Raca Sind Bâl (سند بال)'ın Gazne ordusu karşısında coyûrek (جیورک) denilen bir çeşit zırh ile savaştığını aktarmaktadır⁵⁴⁸². Ayrıca Emîr Husrev-i Dihlevî, Delhi ordusuna baskına gelen Hindû suvârilerin “dır’ pûş” (درع پوش: demirden örülmüş zırh giyinen)⁵⁴⁸³ olduğunu ve bergustvânlı olduklarını bildirmektedir⁵⁴⁸⁴.

Râjatarangginî'de pek çok yerde Hint askerlerinin örgü zırh (mail) kullandığından bahsedilmektedir. Örneğin ağır kılıç kullanan krala suikast düzenlemek isteyenlerin kendi göğüslerini, yanlarını, bacaklarını demir örgü zırhla örttükleri söylenmektedir⁵⁴⁸⁵. Eserde sık sık örgü zırh⁵⁴⁸⁶, beyaz örgü zırhı içinde parlıyordu⁵⁴⁸⁷,

⁵⁴⁸⁰ Johann de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme 1245-1247*, s. 78-79.

⁵⁴⁸¹ Mustafa Uyar, a.g.e., s. 76.

⁵⁴⁸² *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 256.

⁵⁴⁸³ *Ferheng-i Câmi' Şâhnâme*, s. 467.

⁵⁴⁸⁴ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 87-88.

⁵⁴⁸⁵ *Râjatarangginî*, by Jogesh Chunder Dutt, II, s. 25.

⁵⁴⁸⁶ *Râjatarangginî*, by Jogesh Chunder Dutt, I, s. 270.

⁵⁴⁸⁷ *Râjatarangginî*, by Jogesh Chunder Dutt, I, s. 288.

örgü zırh ile örtünmüş⁵⁴⁸⁸, demir örgü zırh⁵⁴⁸⁹ güçlü demir örgü zırh⁵⁴⁹⁰ örgü zırh giyindi⁵⁴⁹¹, örgü zırh ceketler⁵⁴⁹² tabirleri geçmektedir. Başka bir yerde bir kralın kendini gizleyebilmek, kaçabilmek için aldığı tedbirler arasında örgü zırh ceketini omzundan atması, başını örten türbanı tozla kaplaması vs. de sayılmaktadır⁵⁴⁹³. Eserde “beden kılıçtan örgü zırhla korunur” ifadesi de yer almaktadır⁵⁴⁹⁴. Hatta atlar üzerindeki altın örgü zırhtan bile bahsedilmektedir⁵⁴⁹⁵. Ayrıca örgü zırh yerine direkt zırh tabiri, zırh giyinmek şeklinde eserde yer almaktadır⁵⁴⁹⁶. Eserde ilave olarak deriden örgü zırh/deri zırhlardan da bahsedilmektedir⁵⁴⁹⁷.

Yine *Rājatarangginî*’de “Darad’ın savaşa istekli gururlu askerleri altın örgü zırhlı atlarına binerek dağ mağaralarından indiler. İnsanlar ülkelerine saldıran Turashkas (Türkler)lara tabi olacaklarından korkuyorlardı ve Mleçha (Hindû inancından olmayanlar)ların bütün dünyaya yayılacağına inanıyorlardı. Dvâra Lordu (Racası) Dhanya⁵⁴⁹⁸, kılıcı dışında hiçbir yardım almadan, cesaretiyle ışı ışı parlayan altın zırhları içindeki düşman birliklerinin üzerine yürüdü⁵⁴⁹⁹. Burada bahsedilen Türkler muhtemelen Gur Devleti’nin Türk gulâmları olmalıdır. Dolayısı ile askerlerin ve atların altından veya altın kaplama zırhlar giydikleri ve bu zırhların ışı ışı parladıkları görülmektedir. Bu âdetin hem Türklerde hem de Hindûlarda geçerli olduğu görülmektedir.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Celâleddîn Fîrûz Şâh huzuruna getirilen Hindû ganimetlerini sayarken Hindûların da cevşen (pullu zırh) kullanmakta olduklarını fakat bu zırhların Türk temrenleri karşısında yarıldıklarını aşağıdaki beyti ile dile getirmektedir:

⁵⁴⁸⁸ *Rājatarangginî*, by Jogesh Chunder Dutt, I, s. 300.

⁵⁴⁸⁹ *Rājatarangginî*, by Jogesh Chunder Dutt, I, s. 119, 131; II, s. 93

⁵⁴⁹⁰ *Rājatarangginî*, by Jogesh Chunder Dutt, I, s. 179.

⁵⁴⁹¹ *Rājatarangginî*, by Jogesh Chunder Dutt, I, s. 173, 259; II, s. 41, 70, 129.

⁵⁴⁹² *Rājatarangginî*, by Jogesh Chunder Dutt, II, s. 73.

⁵⁴⁹³ *Rājatarangginî*, by Jogesh Chunder Dutt, II, s. 81.

⁵⁴⁹⁴ *Rājatarangginî*, by Jogesh Chunder Dutt, I, s. 218.

⁵⁴⁹⁵ *Rājatarangginî*, by Jogesh Chunder Dutt, II, s. 99.

⁵⁴⁹⁶ *Rājatarangginî*, by Jogesh Chunder Dutt, II, s. 28, 30, 35; III, s. 172, 173, 277.

⁵⁴⁹⁷ *Rājatarangginî*, by Jogesh Chunder Dutt, I, s. 159.

⁵⁴⁹⁸ Darad’ın ordusu daha önce belirtildiği gibi pek çok Mahomedans (Müslümân) içeriyordu. Onların kuvveti zaten hemen hemen bütün Keşmiri kaplamıştı. Dhanya yaklaşık 1144 civarı.

⁵⁴⁹⁹ *Rājatarangginî*, by Jogesh Chunder Dutt, II, s. 289.

İpe bağlanmış kesilmiş başlar * Temrenden yarılmış cevşenlerden⁵⁵⁰⁰.

İbn Battûta eserinde zırhlı kırk kadar [Hindû] suvâriden bahsetmektedir⁵⁵⁰¹. İbn Battûta, başka bir yerde Rây Kenbîle'nin zırhını giymeden ölümüne savaşa giriştiğini aktarmaktadır⁵⁵⁰². Burada metinden anlaşıldığı üzere Rây Kenbîle ve adamlarının aslında zırhları bulunmaktadır. Ama kurtuluş şansları kalmadığı, eşleri ve çocukları öldüğü için ve daha çabuk ölüme kavuşmak istediklerinden zırhlarını giyinmeden savaşılmaya başlamışlardır.

Tibet cevşen ve bergustvânlarının, parça parça nîze kamışlarının ham ipek ile birbirinin üstüne bağlanması ve dikilmesiyle yapıldığı *Tabakât-i Nâsirî*'de aktarılmaktadır⁵⁵⁰³. Marco Polo, Tibet'te çok kamış yetiştiğini hatta insanların kamış yakarak ısındıklarını anlatmaktadır. Ayrıca Kubilay Han'ın yönetiminde bulunan Tibet'in batısındaki Karacan ülkesinde halkın sığır derisinden zırh gibi kavi şeyler giydiklerini, kalın sığır derisini tuzla pişirdiklerini, bu zırhların adeta ince demir zırh kadar dayanıklı olduklarını bildirmektedir⁵⁵⁰⁴.

Gur Devleti devrinde Hindistan seferleri sırasında kullanılan zırh çeşitleri *Tâcü'l-me'âsir*'de şu adlar altında verilmektedir: Cevşen (جوشن)⁵⁵⁰⁵, “güvercin tuzağı gibi zırh arasına dar halkalar yerleştirilmiş gümüş kaplama zırh” (جوشن سیم اندود : cevşen-i sîm-endûd: gümüş kaplama zırh)⁵⁵⁰⁶, “gümüş [kaplama/renginde] cevşen” (به شکل پشیزه ههای : cevşen-i sîmîn)⁵⁵⁰⁷, “balık pulları şeklinde Hitay cevşeni” (جوشن سیمین : cevşen-i sîmîn)⁵⁵⁰⁸, “balık [pullu] gümüş kaplama cevşen” (جوشن سیم اندود ماهی : cevşen-i sîm-endûd-i mâhî)⁵⁵⁰⁹, “Dâvûdî zırhı” (به شکل دام ماحی از زرہ : dîr-i Dâvûdî)⁵⁵¹⁰, “balık ağı şeklinde Davûdî zırhı” (به شکل دایم ماحی از زرہ : dîr-i Dâvûdî)⁵⁵¹¹, “deri halkaların dar gözenekli

⁵⁵⁰⁰ برشته بسته سر های بریده * ز جوشنهای از پیکان دریده Bkz. *Miftâhu'l-futûh*, s. 31.

⁵⁵⁰¹ İbn Battûta, II, s. 767.

⁵⁵⁰² İbn Battûta, II, s. 700.

⁵⁵⁰³ Cüzcanî, s. 153.

⁵⁵⁰⁴ *Markopolo Seyahatnâmesi*, I, s. 190-191.

⁵⁵⁰⁵ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 184.

⁵⁵⁰⁶ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 116.

⁵⁵⁰⁷ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 79, 225.

⁵⁵⁰⁸ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 116, 130.

⁵⁵⁰⁹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 217.

⁵⁵¹⁰ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 116, 130.

⁵⁵¹¹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 138.

ağından Dâvûdî zırh” (درع داوودی از دام تنگ چشمه حلقه مشکین) dır-i Dâvûdî ez dâm teng çeşme-i halka-i meşkîn)⁵⁵¹², gök zengârî⁵⁵¹³ renk zırh (درع زنگاری چرخ) dır-i zengârî)⁵⁵¹⁴, “felek: gök bakır pası rengi⁵⁵¹⁵ zırh” (درع زنگاری فلک) dır zengârî)⁵⁵¹⁶, “Zencî saçı gibi Dâvûdî zırhı” (مانند جعد زنگی زره داوودی) mânend-i cad-i zengî zırh-i Dâvûdî: muhtemelen zırh halkalarının çok küçük ve çok fazla olduğu nitelenmek istenmektedir)⁵⁵¹⁷.

Gurlular devrinde ayrıca tenûre (تنوره) kelimesi de zırh anlamında kullanılmaktaydı⁵⁵¹⁸. Baca anlamına da gelen tenûre sözlükte cevşen cinsinden bir savaş elbisesi olarak tanımlanmaktadır⁵⁵¹⁹. Ayrıca zırhların Çin aynası ve güneş pınarı gibi parladığı belirtilmektedir⁵⁵²⁰.

Gur Devleti devrinde hem halkalı hem de pullu zırhlar kullanılmakta olduğu şu ifadelerden anlaşılmaktadır: “Cesurlar balık gibi zırh (زره)landılar ve bir grup yılan “şeklinde zırhlardı” (زره ور)⁵⁵²¹. Özellikle yılan ifadesi pullu zırhlar kullanıldığını göstermektedir. *Tâcü’l-me’âsir*’de geçen (حلقه زره و غيبة جوشن) halka-i zırh ve ğaybe-i cevşen) ifadesi zırhı meydana getiren yuvarlak parçalara halka ve cevşeni meydana getiren yuvarlak parçalara ğaybe⁵⁵²² denildiğini ortaya koymaktadır⁵⁵²³.

Gur Sultanı Mu‘izzeddîn (1187-1206) tarafından giyilen, av için özel tasarlanmış bir zırhı Berenî şu ifadeler ile tasvir etmektedir: “Birkaç renkli yapım ve avcı renginde 1.000 çivili/pullu/perçinli zırh” (زره هزار میخی برنگ شکار اندازبا ساخت ملمع)

⁵⁵¹² *Tâcü’l-me’âsir*, s. 253.

⁵⁵¹³ Maviye çalan yeşil rengidir. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 1212. Bakır pası rengi. Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 332.

⁵⁵¹⁴ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 108.

⁵⁵¹⁵ Zengârî: Maviye çalan yeşil rengi. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 1212. Bakır pası rengi. Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 332.

⁵⁵¹⁶ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 227.

⁵⁵¹⁷ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 83.

⁵⁵¹⁸ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 132, 227.

⁵⁵¹⁹ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 674.

⁵⁵²⁰ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 226.

⁵⁵²¹ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 102.

⁵⁵²² Ğaybe (غيبه): Birbirine bitişerek zırhı meydana getiren madeni halkalara denir. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1613.

⁵⁵²³ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 163.

و)⁵⁵²⁴. Böylece sultanın zırhının avcıyı kamufle edici birkaç renge boyandığı ve iyi bir zırhta bin civarında perçin bulunduğu görülmektedir.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde, ‘Avfî, Acem’in ve zamanın cesurlarından birinin oğullarından birine zırh hakkındaki nasihatini şöyle nakletmektedir: “Ey oğul atı dost, yayı aziz tut. Hiçbir durumda hisarsız olma ve hisarı meters (kalenin duvarından düşman üzerine atılan şeyler)⁵⁵²⁵ siz tutma. Evlat dedi: At ve yayı anladım, hisar ve metersi nereden bulayım. Dedi: Zırh mübarizin (savaşçının) hisarıdır ve o hisarın *me-tersi*⁵⁵²⁶ kalkandır (siper). Yani hiçbir harbe zırhsız ve kalkansız gitmeye teşebbüs etme ki selamet faydasından uzak kalmayasın.”⁵⁵²⁷

Tâcü’l-me’âsir’de Delhi Türk Sultanlığı devrine dair geçen kayıtlara göre cevşen (جوشن)⁵⁵²⁸, “dîr-i Dâvûdî” (درع داوودی: Dâvûdî zırh)⁵⁵²⁹ ve Hıtay cevşeni (خطایی) cevşen-i Hıtâyî)⁵⁵³⁰, “dar halkalı zır” (زره تنگ حلقه: zırhe-i teng halka)⁵⁵³¹, “dar/küçük halkalı zırh” (زره تنگ حلقه: zırh-i teng halka)⁵⁵³² adlarındaki zırh çeşitleri kullanılmaktaydı. ‘Avfî, eserinde kalem ile kılıcın münazarasını aktarırken kalemin zırh-i Dâvûdî (زره داوودی)⁵⁵³³ üzerine yazı yazdığından bahsetmektedir. Bu husus üzerinde ayetler ve çeşitli tılsımlar bulunan zırhların mevcut olduğunu ortaya koymaktadır⁵⁵³⁴. Belki de üzerinde bu şekilde ayetler ve çeşitli tılsımlar bulunan zırhlar zırh-i Dâvûdî olarak adlandırılmaktaydı.

Tâcü’l-me’âsir’de Gur devrine dair şu kayıtlar “Dâvûdî zırh”ın özelliklerini ortaya koymaktadır: “Dâvûdî zırhı” (درع داوودی)⁵⁵³⁵, “balık ağı şeklinde Davûdî zırhı” (به شکل دام ماهی از زره داوودی)⁵⁵³⁶, deri halkaların dar gözenekli ağından Dâvûdî zırh (درع

⁵⁵²⁴ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 158.

⁵⁵²⁵ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2065.

⁵⁵²⁶ Bire bir kelime anlamına bakıldığında meters; me olumsuz emir ve ters (korkmak) olmak üzere korkma anlamına gelmektedir. Sözlük anlamı ise kale surlarından düşman üzerine atılan şeylerdir.

⁵⁵²⁷ ‘Avfî, *Cevâmi’ el-hikâyât ve levâmi’ el-rivâyât*, Cüz-i evvel ez kısmı dovvom, s. 336.

⁵⁵²⁸ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 319.

⁵⁵²⁹ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 317.

⁵⁵³⁰ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 292, 306.

⁵⁵³¹ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 274.

⁵⁵³² *Tâcü’l-me’âsir*, s. 293-294.

⁵⁵³³ Dâvûdî (داوودی) olmalı.

⁵⁵³⁴ ‘Avfî, *Cevâmi’ el-hikâyât ve levâmi’ el-rivâyât*, Cüz-i dovvom ez kısmı evvel, s. 188.

⁵⁵³⁵ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 116, 130.

⁵⁵³⁶ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 138.

مانند جعد زنگی زره) “Zencî saçî gibi Dâvûdî zırhı”⁵⁵³⁷ (داوودی از دام تنگ چشمه حلقه مشکین
داوودی)⁵⁵³⁸. Böylece Delhi Türk Sultanlığı devrinde de kullanılan Davûdî zırhların balık
ağı şeklinde olduğu, -Arap saçına benzetilmesinden- sık halkalı olduğu bazı türlerinde
halkalarının deriden olduğu anlaşılmaktadır.

Emîr Husrev-i Dihlevî ise “Davûdî zırh”ın halkaları hakkında şu bilgileri
vermektedir: “Zırh ustasının “Dâvud halkaları” ki 100 sanat ile meydana getirmiştir ve
her halkayı dönen ve zincirleme tabiatta döndürmüştür.”⁵⁵³⁹ Bu ifadelerden Davûdî
zırhların imalinin çok ustalık gerektirdiği ve çok pahalı zırhlar oldukları ortaya
çıkılmaktadır.

Bedr-i Çâçî de Arapça dır’ (درع: zırh) adını kullanarak dır’-i âhenî⁵⁵⁴⁰ (درع آهنی: demir zırh) denilen zırh çeşitlerinden bahsetmektedir⁵⁵⁴¹. Bedr-i Çâçî, dır’ adı ile hangi
zırh çeşidini kastettiğini tam olarak açıklamamakla birlikte dır-i âhenî (demir zırh)
ifadesinden halka veya pul zırhların kastedilmekte olduğu anlaşılmaktadır. Tâcuddîn
Debîr ise dır’ ve hoftân-i Hitâyî (درع و خفتان خطایی) denilen zırh çeşitleri kullanıldığını
haber vermektedir⁵⁵⁴².

Delhi Türk Sultanlığı devrinde pullu zırhlar giyilmekte olduğuna Bedr-i
Çâçî’nin aşağıdaki beytinde işaret edilmektedir:

Onun okundan/hissesinden başı dönmüş ve perişanım * Zırh şeklindeki
deri[si]nin altında⁵⁵⁴³ ay gözden kayboldu/aciz kaldı⁵⁵⁴⁴.

Tâcû’l-me’âsir’de yer alan “zırh halkası tarzında” (سان حلقه زره) sân-i halka-yı
zırh)⁵⁵⁴⁵, “dar halkalı zırhı vücuduna giyinmiş” (به زره تنگ حلقه تن پوشیده) be zerre-yi teng

⁵⁵³⁷ Tâcû’l-me’âsir, s. 253.

⁵⁵³⁸ Tâcû’l-me’âsir, s. 83.

⁵⁵³⁹ Bkz. İ’câz-i Husrevî, II. Risale, s. 136.

⁵⁵⁴⁰ Bedr-i Çâçî, s. 189

⁵⁵⁴¹ Bedr-i Çâçî, s. 185, 189, 256.

⁵⁵⁴² Besâtînu’l-uns, s. 217.

⁵⁵⁴³ Muhtemelen sevgilinin derisi zırh şeklindeki yılan derisine benzetilerek, sevgilinin maşukta yılan zehri misali meydana getirdiği derin acılara gönderme yapılmaktadır. Burada yılan ismi geçmemekle birlikte derisi zırha/özellikle de pullu zırha benzeyen yılan akla gelmektedir.

⁵⁵⁴⁴ Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 138.

⁵⁵⁴⁵ Tâcû’l-me’âsir, s. 272.

halka ten pûşîd)⁵⁵⁴⁶ ibarelerinden Delhi ordusunda ilk dönemlerden itibaren halka zırh kullanıldığı görülmektedir. Hatta yukarıda da bahsedildiği üzere arbalet atışlarına ve diğer darbelere karşı vücudu daha iyi koruyan küçük, sık halkalı zırhların kullanıldığı anlaşılmaktadır. Aşağıda da görüleceği üzere “bergustvân-i âhenîn” ifadesi ile atın üzerine giydirilen demir zırh da bergustvân adı ile anılmaktadır.

Delhi Türk Sultanlığı kaynaklarında genellikle cevşen ve bergustvân tabirleri bir arada kullanılmaktadır. Bazen de zırh tabiri cevşen ile birlikte kullanılmaktadır. Bu durum söz konusu zırh ve koruyucu elbiselerin birlikte giyilmesinden kaynaklanmaktadır. Suvâriilerin atları genellikle bergustvânlı olduğundan bu üç zırh çeşidinin adları çoğu zaman bir arda kullanılmaktadır. Bir örnek vermek gerekirse Emîr Husrev-i Dihlevî zırh, cevşen ve bergustvân adlı koruyucu savaş elbiselerini bir cümle içerisinde kullanarak koruyucu savaş elbiselerinin bir dezavantajına dikkat çekmektedir: Mağrur olma ki, suvâriilerin zırh ve ceven dalgaları ve kaplumbağa (bâhe)⁵⁵⁴⁷ bergustvânı suda işe yaramaz⁵⁵⁴⁸. Böylece zırhların en büyük dezavantajına yani suda boğulmaya neden olmasına dikkat çekilmiş olmaktadır. Emîr Husrev-i Dihlevî, zırh kuşanan askerleri “âhen pûş” (آهن پوش: demir giyimli) terkiibi ile de adlandırmaktadır⁵⁵⁴⁹. Başka bir yerde ise halka zırhlar hakkında şu ifadeyi kullanmaktadır: “Zır giyinmiş herkes, 100.000 demir halka (giyinmişin) arasına girebilmeli ve dışarı çıkabilmelidir.”⁵⁵⁵⁰ Böylece halka zırh kullanımının çok yaygın olduğu ortaya çıkmaktadır.

Yukarıda verilen örnekler arasında ilginç bir nokta da kaplumbağa bergustvânından bahsedilmesidir. Bergustvân at ve fillere giydirilen koruyucu elbiselerin genel adı olarak kullanılmakla birlikte savaşçıların elbiseleri de bu adla anılmaktadır. “Kaplumbağa (bâhe) bergustvânı” ifadesinden atlar için kaplumbağa kabuğundan zırh imal edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Belki de “kaplumbağa

⁵⁵⁴⁶ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 274, 293-294.

⁵⁵⁴⁷ Bâhe (باخه), kaplumbağa ve tosağa anlamına gelmektedir. Burada kaplumbağa kabuğunun zırh gibi kaplumbağayı kaplaması ile bergustvân aynı şekilde atı kaplaması vurgulanmış olmalıdır. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 257.

⁵⁵⁴⁸ مغرور نشد که برگستوان باخه و جوشن های و زره موج سوارکان آب را هم بکار نیاید Bkz. *Î'câz-i Husrevî*, IV. Risale, s. 278.

⁵⁵⁴⁹ *Î'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 33.

⁵⁵⁵⁰ هر که زره پوشیده باید که در میان صد هزار حلقه آهنین در رود و بیرون آید Bkz. *Î'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 197-198.

bergustvânı” tabiri ile bu koruyucu elbisenin atı kaplumbağa kabuğu gibi tamamen örtmesi benzetme yoluyla ima edilmiş olabilir.

Fahr-i Müdebbir, hangi zırhın hangi çeşit temrenle delinebileceğini anlatırken zırh (زره), cevşen (جوشن), bergustvân-i âhenîn (برگستوان آهنین) denilen koruyucu savaş elbiseleri ve zırhlardan bahsetmektedir⁵⁵⁵¹. Başka bir yerde gürz kullananların zırhlı olması gerektiğini ve bu askerlerin cevşen, zırh (زره) ve coyûrek (جيورك) giydiklerini aktarmaktadır⁵⁵⁵². Fahr-i Müdebbir, elçiler ile gönderilmesi gereken hediyeler arasında zırh çeşitlerini de saymış ve bunlar arasında coyûrek (جيورك) adlı zırh çeşidini ceyrek (جيرك) imlası ile kaydetmiştir⁵⁵⁵³. Dolayısı ile coyûrek çok kaliteli bir zırh çeşidi olmalıdır. Fahr-i Müdebbir ayrıca suvârielerin giymesi gereken zırhlar arasında “çifte örgü zırh” (زهرين: zırheyn)ı da saymaktadır⁵⁵⁵⁴. İbn Battûta, Şeyh Cellûl adında cengâver suvârinin üzerinde iki zırh bulunduğunu haber vererek çifte örgü zırh giyme geleneğine işaret etmektedir⁵⁵⁵⁵.

Fahr-i Müdebbir; “Kuşatılma ihtimaline karşı [ordunun] ikinci safında *cevşenli*, *hoftân*lı (خفتان), kılıç, kalkan ve nîzeli piyâdeler olmalıdır” demektedir⁵⁵⁵⁶. Bu husus cevşen denen pullu zırhların altına hoftân denilen koruyucu elbiseler giyildiğini göstermektedir.

Fahr-i Müdebbir ve diğer kaynakların dile getirdiği söz konusu zırh çeşitlerinin ve zırh altı koruyucu elbiselerinin daha iyi kavranabilmesi için sözlük anlamlarına bakılması faydalı olacaktır:

Zırh (زره) kısa kollu, küçük çelik halklardan oluşan savaş sırasında diğer elbiseler üzerine giyilen savaş elbisesidir. Demir tellerden dokunmuştur, pul pul olan cevşenin aksine delik deliktir. Boyundan bele kadar vücudun üst yarısına giyilir⁵⁵⁵⁷.

⁵⁵⁵¹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 242.

⁵⁵⁵² *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 263.

⁵⁵⁵³ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 147.

⁵⁵⁵⁴ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 369.

⁵⁵⁵⁵ İbn Battûta, II, s. 720-721.

⁵⁵⁵⁶ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 330.

⁵⁵⁵⁷ *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 1572-1573; *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 1200.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde zırh ve cevşenlerin çelikten yapıldığı Tâcuddîn Debîr'de geçen “su verilmiş/çelik zırh ve cevşen” (زره و جوشن آب داده)⁵⁵⁵⁸ ifadesinden anlaşılmaktadır.

Zırheyn (زرهین: çifte zırh)⁵⁵⁵⁹ adındaki zırhın hangi cinsten olduğu kaynaklarda net olarak belirtilmemektedir. Fakat zırh ile yukarıda da görüldüğü üzere, örgü halka zırhlar kastedilmektedir. Çifte zırhın her ikisi de büyük bir ihtimalle halka zırh cinsinden olmalı ya da halka zırh ile pul zırh birlikte giyilmiş olmalıdır. Çünkü pullu zırhları yani cevşenleri çift kat giymenin hareketi zorlaştıracığı aşîkârdır. Halka zırhların en hafifleri 15 kg. civarında olduğuna göre çifte zırh savaşçıya 30 kg. civarında bir yük getirmektedir. Muhtemelen at sırtında gitmeleri bu fazladan yükü suvâriler için büyük bir dezavantaj olmaktan çıkarmaktadır. Netice olarak Fahr-i Müdebir ve İbn Battûta'nın kayıtları, Delhi Türk Sultanlığı ordusunda özellikle suvâriilerin çift zırh giydiğini ve bu uygulamanın onlara büyük bir koruma sağladığını ortaya çıkarmaktadır.

Ali Athar da çift zırh hususuna dikkat çekmekte ve bu hususta şu malumatı vermektedir: Zırh, kesişen demir halkalardan yapılan kolları da koruyan ceket şeklindeki zırha denmektedir⁵⁵⁶⁰. Askerlerin çoğu çift ceket zırh (zırh) giyerdi. Bunlardan içte olanı “dast” diye adlandırılmaktaydı⁵⁵⁶¹.

Cevşen (جوشن), zırha benzer birbirine bitişik metal pullar ve birbirine bağlanmış metal halkalardan yapılmış savaş elbisesidir⁵⁵⁶². Ali Athar, ayrıca göğüs ve karnı örten zırh parçasına da cevşen dendiğini bildirmektedir⁵⁵⁶³.

Coyûrek? (جیورک) veya coyrek (جیرک) adındaki zırh çeşidine sözlüklerde tesadüf edilmemektedir. Fakat Fahr-i Müdebir, Gazneli Sultan Mevdûd'un ordusu karşısında yer alan Raca Sind Bâl (سند بال)'ın *coyûrek* (جیورک) giydiğini bildirmektedir⁵⁵⁶⁴. Buna göre Hindûlara ait bir zırh çeşidi olmalıdır. Yukarıda da görüldüğü üzere, bu zırh çeşidi daha sonra Delhi Türk Sultanlığı devrinde de

⁵⁵⁵⁸ *Besâtînu 'l-uns*, s. 77.

⁵⁵⁵⁹ *Âdâbü 'l-harb ve 'ş-şecâ 'a*, s. 369; İbn Battûta, II, s. 720-721.

⁵⁵⁶⁰ Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s. 55.

⁵⁵⁶¹ Ali Athar, a.g.e., s. 55; İbn Battûta, II, s. 721.

⁵⁵⁶² *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 768.

⁵⁵⁶³ Ali Athar, a.g.e., s. 55.

⁵⁵⁶⁴ *Âdâbü 'l-harb ve 'ş-şecâ 'a*, s. 256.

kullanılmaya devam edilmiştir. Fahr-i Müdebbir elçilerle gönderilmesi gereken hediyeler arasında “coyûrek” zırhını da saydığına göre çok kaliteli ve sağlam bir zırh çeşidi olmalıdır.

Delhi Türk Sultanlığı devrinden zırh kullanımı ile ilgili çeşitli örneklerle yer verilmesi konunun daha iyi anlaşılması bakımından yerinde olacaktır. Fîrûz Şâh Tuğluk’un I. Bengal kuşatması sırasında savaşa dâhil olmak isteyince taht ehli sultanlar gibi üzerine câme (elbise) giyindiği ve “44 parçalık silâh giyindiği/kuşandığı” (چهل و چهار پرکالہ اسلحہ در بر کردہ) nakledilmektedir⁵⁵⁶⁵.

Yukarıda Farsça aslına yer verilen alıntıda yer alan silah (سلح)/çoğulu eslehe (اسلحہ) (silahlar) kelimesinin hem silah hem de zırh anlamında kullanıldığı görülmektedir. Dolayısı ile burada iki ihtimal vardır. Birincisi sultanın üzerine 44 parça silah kuşandığıdır. İkinci ihtimal ise cümlede önce câme (elbise) giydiği belirtildiğine göre -ki burada içi sıkıştırılmış pamuk, ipek ve yün ile dolu olan koruyucu savaş elbisesi kastedilmektedir- cümlenin devamında da üzerine giydiği zırh kastedilmiş olmalıdır. Ama 44 parça bir zırhın kısımları için çok büyük bir sayıdır. Dolayısı ile burada 44 parça ile hem üzerine giydiği zırhın alt ve üst kısımları ile birlikte bileklik, kolçak, dizçek, göğse takılan zırh aynası, başa giyilen demir başlık anlamındaki türk/terg/tulga/hûd ve altına giyilen çelik örgü miğfer gibi tamamlayıcı parçaları ve üzerine kuşandığı silahların tamamının sayısı kastedilmiş olmalıdır. Bu hususta Ali Athar, zırhın kalitesinin, sahip olduğu parça veya zincîr sayısına bağlı olduğu görülüyor demektedir⁵⁵⁶⁶.

Silâh kelimesinin hem zırh hem de günümüz Türkçesindeki silâh anlamına geldiğine dair Delhi Türk Sultanlığı dönemine ait aşağıdaki örnekler delil olarak ileri sürülebilir: “Hazırlanıp silahlarını/zırhlarını giyindiler”⁵⁵⁶⁷, “suvâriлер silah/zırh giyinmiş/örtünmüş” ve “silahlarını bellerinden çözsünler”⁵⁵⁶⁸. Görüldüğü üzere, son ifade hariç silâh kelimesi zırh anlamında kullanılmakta, bu kelime her iki anlama da gelmektedir.

⁵⁵⁶⁵ Afif, s. 150-151; Ali Athar, a.g.e., s. 55.

⁵⁵⁶⁶ Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s. 55.

⁵⁵⁶⁷ مستعد شده و سلاحها پوشیده Bkz. Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 231.

⁵⁵⁶⁸ سلاحها از کمر بکشایند ve سواران اسلحه پوشیده Bkz. Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 232.

Suya düşen askerlerin cevşen ve bergustvanların ağırlığından boğuldukları görülmektedir. Örneğin Delhi Türk Sultanlığı meliklerinden Melîk Nâsireddîn Eytmer Albhâî (نصير الدين ايتمر البهائي), Hindû kâfirleri ile dar bir bölgede karşılaşp bir sudan geçmeye mecbur olunca cevşen ve bergustvân (içine ipek kozası ve düşük kaliteli ipek doldurularak dikilen elbise)dan ağır silaha (zırha) sahip olduğundan o suda boğulmuştur⁵⁵⁶⁹.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde askerlerin, at ve fillerin üzerine bergustvan örttükleri gibi kendi cevşen denilen zırhları altına da bergustvan giydikleri ortaya çıkmaktadır. Yani hem askerlerin hem de savaş hayvanlarının metalden zırhları altına giydikleri elbise bergustvân olarak adlandırılmaktadır.

Zırh kullananlar için tek sorun suda boğulmak değildi. Ayrıca sıcak havalarda zırh altına giyilen sıkıştırılmış koruyucu elbiseler, askerlerin vücut sıcaklıklarının çok artmasına neden olmaktaydı. İlave olarak Hindistan'ın çok sıcak ve nemli bir ülke olduğundan zırhlar bu coğrafyada sürekli giyilemezdi. Savaşçılar ve hayvanlar için olan zırhlar savaşın hemen öncesinde giyilmekteydi. Nitekim Sultan Celâleddîn ile çarpışmak üzere nehrin karşı sahilinde bekleyen Melik Alâeddîn'e bağlı askerlerin uzaktan Sultan Celâleddîn'in çetirini görünce hazırlanıp, zırhlarını kuşanıp filler ve atlarına bergustvân (zırh) giydirdikleri görülmektedir⁵⁵⁷⁰.

Zırhın başka bir olumsuz yönü de zırhlı olarak ok atmanın çok daha zor olması idi. Bundan dolayı Orta Çağ'da okçuluğun ustalarından sayılan Ebû Mûsâ Harrâz ve İshak ar-Raffâ, okçuluğun dallarını sayarken buna zırh giymişken ok atmayı ilave etmişlerdir⁵⁵⁷¹. Zırhlıyken ok atmanın zorluğundan dolayı, zırhlı için ayrı bir duruş şekli geliştirilmiştir. Bu duruş şekli *Kitâb fî 'ilm en-Nuşşâb*'da şu şekilde tarif edilmektedir: Diğer bir duruşta savaşırken kullanılandır. (Bu duruşta okçu) iki ökçesini bitiştirir, fakat ayaklarının uçlarını açar. Bu zırh giyildiği zaman yapılan duruştur. Bu çok zor bir duruştur.⁵⁵⁷²

⁵⁵⁶⁹ Cüzcanî, s. 236-237.

⁵⁵⁷⁰ Berenî, *Târih-i Fîrâz Şâhî*, s. 231.

⁵⁵⁷¹ *Kitâb fî 'ilm en-Nuşşâb*, s. 207-208.

⁵⁵⁷² *Kitâb fî 'ilm en-Nuşşâb*, s. 212.

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda ağır zırhlı suvâri birliklerinin dağlardaki isyancı Hindû kabileleri cezalandırılmak üzere görevlendirildiğine dair örnekler vardır. Sirhindî bu hususta şu malumatı vermektedir: “658 yılının Sefer ayının 13’ünde (29.01.1260) Uluğ Han, Mivât (ميوات) asilerinin def edilmesi için 10.000 “ağır zırhlı bergutvanlı suvâri” (سوار برگستوان جراره) ve kan dökücü savaşçı ile Delhi’nin dağlık tarafına [sefere] tayin oldu.”⁵⁵⁷³

Mivât (ميوات) asilerinin cezalandırılması amacı ile düzenlenen bu sefer, sultanlığın ilk dönemlerinden itibaren büyük miktarda ağır zırhlı (cerrâr) cevşenli suvâri birlikleri bulunduğunu göstermektedir. Bu ağır zırhlı birliklerin başkentten yola çıkıp tekrar başkente geri dönmesinden zırhlı birliklerin hükümdara bağlı gulâmlardan oluşturulduğu anlamı çıkarılabilir. Ayrıca bu ağır zırhlı birliklerin dağ seferleri için de uygun olduğu, buralarda başarılar kazanabildiği anlaşılmaktadır.

Delhi ordusunda zırhlı taburlar (گردان: gordân)⁵⁵⁷⁴ da bulunmaktaydı⁵⁵⁷⁵. Anlaşılan zırhlı suvâri tabur formasyonu ile hareket etmekteydi. “Tabur”un Arapçası *kürdüs* çoğulu *kerâdis*’tir. Bu taburdan saflar teşkilinin sebebi; askerîn sayısı son derece çoğaldıktan sonra devletlerin, askerlerini yurtlarının her tarafından getirterek bir araya toplamasıdır. Yurdun her tarafından toplanan bu askerler birbirleriyle karıştırıldığı takdirde, savaşlarda düşmanla kılıçla vuruşmaya ve süngüleşmeye başladıklarında birbirlerini tanımadıkları için kendi arkadaşlarını öldürmeleri mümkündür⁵⁵⁷⁶.

İbn Battûta, Delhi askerlerinin zırh giymesine dair pek çok bilgi vermektedir. İbn Battûta’nın bildirdiğine göre Hindistanlılar savaşta hem kendileri hem de hayvanları zırha büründüğünden dayanıklılığa ve [atların] adımların[ın] genişliğine önem verirlerdi⁵⁵⁷⁷.

İbn Battûta, başkentin dışındaki eyaletlerde de zırhlı suvâri birliklerinin varlığını haber vermekte ve Kinbâya [Kenbay] ve Bulûdra [Broach] şehirleri civarında

⁵⁵⁷³ Sîhrindî, s. 39; Cüzcânî, s. 227.

⁵⁵⁷⁴ Gordân (گردان): Genellikle üç goruh’tan (bölük) oluşan askeri birlik. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1905; Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 512; Gordân: tabur. Bkz. *Farsça-Türkçe Askeri Terimler Sözlüğü*, s. 145.

⁵⁵⁷⁵ Afîf, s. 145.

⁵⁵⁷⁶ Altan Çetin, a.g.e., s. 168.

⁵⁵⁷⁷ İbn Battûta, I, s. 470.

oturan Afganlı grup ve Kadı Celâleddin'in 300 kişilik bir zırhlı suvâri birliği ile isyan ettiğini bildirmektedir⁵⁵⁷⁸.

İbn Battûta, kendi başından geçen bir olay vesilesiyle zırhlar hakkında şu malumatı vermektedir: “Ansızın ellerinde yaylarla kırk kadar Hindû çevremde türeyip beni kuşattı! Kaçma teşebbüsünde bulunursam bir anda üstüme ok yağdıracaklar diye korktum. Üzerimde zırh yoktu. Kendimi yere atarak tutsaklığı kabul etmek zorunda kaldım. Hindûlar böyle yapanları öldürmezler.”⁵⁵⁷⁹ Bu ifadelerden zırhın kişiyi ok isabetinden büyük ölçüde koruduğu anlaşılmaktadır.

Şems-i Sîrac Afîf, Fîrûz Şâh Tuğluk devrinde orduda hemen hemen zümrenin zırh giydiğine ve silah kuşandığına, silâh kelimesinin zırh ve silâh anlamlarını bir arada kastedecek şekilde kullanıldığına dair şu ifadelere eserinde yer vermektedir: “Sultanın ordusu gordân (taburlar), kendâverân (cesurlar), keyvân (کیوان: sayvan denilen iki direk üzerinde omuzlarda taşınan gölgeliği taşıyan adamlar?)⁵⁵⁸⁰ ve neyvan (نیوان: cesurlar), gaziler (gönüllüler) taifesinden, mübarizlerden ve bütün hanlar ve pehlivanlar ve bütün dilaveran (cesurlar) ve ceng-cûyân (savaş arayanlar), küllü haşem, hadem (hizmetkârlar) vücutlarına silah/zırh giydiler (اسلحه در تن پوشیدند). Ve atların üzerine bergustvanlar giydirdiler. Heybetli filleri donatıp bütün cerrâr (ağır zırhlı) suvâriler ve namlı piyâdeler hazırlandılar, Sultan Fîrûz, Moğol ordusuna saldırdı.”⁵⁵⁸¹

Emîr Husrev-i Dihlevî ve dönemin diğer edip ve şairlerinin zırh çeşitleri ve nitelikleri hakkında bazı beyitleri şunlardır:

Ne söyleyeyim ki kalpten geçen oka * Ki muhkemce geçer granit taşından

Ne bergustvân kalkan olur ne cevşen * Ki her parlak gözden [zırh halkası] geçebilir⁵⁵⁸².

Zırh giyinenler çelik altında rahat * Su birikintisinde rüzgârın esintisi gibi

⁵⁵⁷⁸ İbn Battûta, II, s. 719.

⁵⁵⁷⁹ İbn Battûta, II, s. 765.

⁵⁵⁸⁰ İbn Battûta, II, s. 743.

⁵⁵⁸¹ Afîf, s. 49.

⁵⁵⁸² نگویم تیر کز دل شد گذارا * که در سختی گزشت از سنگ خارا Bkz. *Miftâhu'l-futûh*, s. 29. نه برگستوان سپر میشد نه جوشن * که از هر دیده می بگزشت روشن

Göründü zırh içinde Hindû ve lâlâ (hizmetçisi) * Suyun aksinde başın ayak ayağın baş olduğu gibi.

Zırh ile herif bir müddet intikam aradı * Sanki aynada bir hayaldi.

Cevşene sanki her toprak mermi/bir savaş oku* İçeri girmiştir bir timsahta⁵⁵⁸³ bir balık [gibi]⁵⁵⁸⁴.

Ölmedi arslan her yerde aşikâr * Ki ne bergustvânı var ne cevşeni⁵⁵⁸⁵.

Yapalım cevşen ve kılıç parlamasından * Bahtın gözünü ve fetih kandilini aydınlık⁵⁵⁸⁶.

Sonunda bir ok, cevşeni yardı * Ki saf takdirin parmağından sıçradı.

Tam o ok hanın göğsüne ulaştı * Zırhı şişledi diğer taraftan başını çıkardı⁵⁵⁸⁷.

Çarh yayından eğer ateşlerse sihir okunu * Cevşenden bir halka eğilmez [bir] men miktarı⁵⁵⁸⁸.

Delhi Türk Sultanlığı devri eserlerinde geçen yukarıdaki beyitlerden zırhlar hakkında şu malumatlar elde edilmektedir: 1. Cevşen, bergustvân ve halka zırhlar (زره) çelik temrene sahip nâvek ve hadeng okları karşısında tam bir koruma sağlayamamaktadır. 2. Savaşta gerçek korunmanın cevşen ve bergustvân sayesinde değil de kader ve cesaret sayesinde olduğu vurgulanmaktadır. 3. Cevşen cinsi zırhlar parlamaktadır. Bu parıltı hem ihtişamı arttırmakta hem de düşmanın gözünü alarak avantaj sağlamaktadır. Bundan dolayı bu parlama beyitlerde vurgulanmıştır⁵⁵⁸⁹. 4. Cevşen tipi zırhlarda hem pullar hem de çelik halkalar bulunmaktadır. 5. Ayrıca Bedr-i

⁵⁵⁸³ Neheng (نهنگ): Timsah ve aynı zamanda mübariz (savaşçı), pehlivan anlamına gelmektedir. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2509.

⁵⁵⁸⁴ زره پوشان آسوده زیره پولاد * چو جوی آب روز جنبش باد

نمود اندر زره هندو و لالا * چو عکس آب سر ته پای بالا

بجوشن مرد گاه کینه جونی * خیالی بود در آینه گونی

درون رفته است در ماهی نهنگی Bkz. *Tuğlûknâme*, s. 120.

⁵⁵⁸⁵ Bkz. *Tuğlûknâme*, s. 87. نمرد شیر هر جا هست روشن * که نه برگستان دارد نه جوشن

⁵⁵⁸⁶ Bkz. *Tuğlûknâme*, s. 42. کنیم از تابش شمشیر و جوشن * چراغ فتح و چشم بخت روشن

⁵⁵⁸⁷ هم آخر یکی تیر جوشن شکاف * که بر جست از شست تقدیر صاف

⁵⁵⁸⁸ Isâmî, bu beyitte Sultan Celâleddin Firûz Şâh dönemi komutanlarından Zafer Han'ın cevşeninin Moğol Turgay'ın ordusundan atılan bir ok ile nasıl yarıldığını anlatmaktadır. Bkz. Isâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 257.

⁵⁵⁸⁹ Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 261. در کمان چرخ گر آتش زند تیر سحر * خم نکردد حلقه ای از جوشن مقدار من

⁵⁵⁸⁹ *Tâcü'l-me'âsir*'de Gur Devleti devrinin ele alındığı kısımda buna benzer şekilde şu ifade geçmektedir: "Zırhın gözleri güneş pımarı gibi parlıyordu". Bkz. *Tâcü'l-me'âsir*, s. 226.

Çâcî beyitlerinde “ayine-î ez zırh”⁵⁵⁹⁰ adındaki zırh aksamından bahsetmektedir. Zırh aynası savaşçıların sırt, göğüs ve bacaklarına kendilerini korumak için yerleştirdikleri demir plakalardır. Zahirî bu parçaların hepsi birden “çehar ayine” veya “çar ayine” olarak adlandırılmaktadır. Bununla birlikte çâr ayine zırhta göğse bağlanan dört parça geniş demire de denmektedir⁵⁵⁹¹.

4.17.3. Zırh Altı Koruyucu Elbiseler

Zırhlar topuz gibi silahların ezici ve kırıcı darbelerine karşı koruma sağlamadığından, altlarına yastık koymak gerekiyordu⁵⁵⁹². Muharebe sırasında indirilen darbelerin vücuda zarar vermemesi amacıyla zırh gömleklerin altına pamuklu ve dikişli kalın hırkalar giyilirdi. Bunların ketenden ve ipekten olanları da vardır ki bazılarında silah işlememesi için ayetler ve dualar yazılırdı⁵⁵⁹³.

İpek, pamuk ve yün vb. karışımlarından, sıkıştırılmış materyallerden yapılan zırh altı elbiseleri gürz vb. silahların darbeleri karşısında vücudu ezilmekten korumaktaydılar. Aynı zamanda zırhı geçen ok veya kılıcın vücuda ulaşmadan durdurulmasını veya ulaşsa bile daha az zarar vermesini ve içinde bulunan ipek materyal sayesinde saplanan ok vb. silahların yarayı deşmeden kolayca dışarı çıkarılmasını sağlamaktaydılar.

Moğol askerleri demir şeritlerle güçlendirilmiş deri zırhlarının altına okların daha derine saplanmasını engelleyen ve askerin, giysiyi dışarı doğru çekmek suretiyle, oku vücudundan çıkarmasını sağlayan ipekten yapılmış uzun iç gömlekleri giyerlerdi⁵⁵⁹⁴. Böylece ok temrenlerinin arkasındaki çengeller ete saplanmadığı için askere fazla zarar vermeden okları dışarı çıkarmak mümkün olurdu.

Moğol askerlerinin zırhları altına sıkıştırılmış pamuktan elbiseler giydiklerini Emîr Husrev Dilevî bir mısrasında şöyle dile getirmektedir: “Tamamı çelik tenli ve

⁵⁵⁹⁰ آینه ای از زره Bkz. Bedr-i Çâcî, s. 121.

⁵⁵⁹¹ Bedr-i Çâcî, s. 433.

⁵⁵⁹² Ahmet Özdal, a.g.e., s. 74; Muharrem Kesik, a.g.e., s. 87-88.

⁵⁵⁹³ Zeki Tez, a.g.e., s. 175.

⁵⁵⁹⁴ Christon I. Archer ve diğerleri, *Dünya Savaş Tarihi*, s. 165.

pamuk giyinmiş.”⁵⁵⁹⁵ Böylece Moğol askerlerinin zırhları altına [sıkıştırılmış] pamuktan elbiseler giydikleri ortaya çıkmaktadır.

Gur Devleti devrinde *Tâcü'l-me'âsir*'deki kayıtlara göre hoftân (خفتان)⁵⁵⁹⁶, kırmızı hoftan (خفتان لال: hoftân-i lal)⁵⁵⁹⁷, lale rengi/kırmızı hoftan (خفتان لاله: hoftân-i lâle)⁵⁵⁹⁸, lale/kırmızı bedenli hoftan (خفتان لاله پيكر: hoftân-i lâle peyker)⁵⁵⁹⁹, zırh giysileri (ملابس زره: melâbis-i zırh)⁵⁶⁰⁰ adlarındaki zırh altı koruyucu elbiseler giyilmekteydi.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde, *Tâcü'l-me'âsir*'deki kayıtlara göre Hıtay bergustvânı (برگستوان خطایی: bergustvân-i Hıtâyî)⁵⁶⁰¹, kırmızı hoftân (خفتان لال: hoftân-i lal)⁵⁶⁰², lale/kırmızı hoftân (خفتان لاله: hoftân-i lâle)⁵⁶⁰³ adlarındaki zırh altı koruyucu giysiler giyilmekteydi. Söz konusu koruyucu elbiseleri Fahr-i Müdebbir, hoftân (خفتان), boğaltâk (بغلتاق) ve “giysi bergustvânı” (برگستوان جامگی: bergustvân-i câmegî) adları ile aktarmaktadır⁵⁶⁰⁴. Tâcuddîn Debîr de eserinde hoftân-i Hıtâyî (خطایخفتان)den bahsetmektedir⁵⁶⁰⁵.

Ludovico di Varthema (1503-1508), Delhi Türk Sultanlığı ömrünü tamamladıktan yaklaşık 100 sene sonra Tarnassari Şehri Hindû Krallığı'ndaki askerlerin savaşa giderken içi tamamen pamuk doldurulmuş yani sıkıştırılmış pamuktan yapılmış elbiseler giydiklerini bildirmektedir⁵⁶⁰⁶.

Delhi Türk Sultanlığı dönemi kaynaklarında görüldüğü üzere, zırh altı koruyucu elbiseler için hoftân, bergustvân ve boğaltak adları kullanılmaktaydı. Bu adlar ile bazen çelik zırhların da kastedilmekteydi. Söz konusu dönemde diğer Türk-İslâm devletlerinde koruyucu savaş elbiseleri için ayrıca kazagand, çukal, kalmakî adları da kullanılmaktaydı. Şimdi bu elbiseler sırası ile tanıtılacaktır:

⁵⁵⁹⁵ هر همه پولاد تن و پنبه پوش Bkz. *Kiranu's-sa'deyn*, s. 104.

⁵⁵⁹⁶ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 184.

⁵⁵⁹⁷ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 148.

⁵⁵⁹⁸ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 224.

⁵⁵⁹⁹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 224.

⁵⁶⁰⁰ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 160.

⁵⁶⁰¹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 298.

⁵⁶⁰² *Tâcü'l-me'âsir*, s. 262, 290.

⁵⁶⁰³ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 297, 298.

⁵⁶⁰⁴ *Âdâbü'l-harb ve's-ş-şecâ'a*, s. 242.

⁵⁶⁰⁵ *Besâtînu'l-uns*, s. 217.

⁵⁶⁰⁶ Ludovico di Varthema, s. 198.

Hoftan (خفتان) ipek, pamuk veya yün ile doldurulan, silah darbeleri karşısında bedeni muhafaza eden bir çeşit savaş elbisesidir⁵⁶⁰⁷. Fahr-i Müdebbir; “Kuşatılma ihtimaline karşı [ordunun] ikinci safında *cevşenli* (جوشن), *hoftân* (خفتان), *kılıç*, *kalkan* ve *nîzeli* piyâdeler olmalıdır” demektedir⁵⁶⁰⁸. Böylece cevşen altına hoftân giyildiği kuşatılma ihtimaline karşı cevşenli birliklerin büyük bir önem taşıdıkları anlaşılmaktadır. Ali Athar ise hoftanın zırh altına giyilen deri ceket olduğunu söylemektedir⁵⁶⁰⁹. İsmâî ve Bedr-i Çâcî sözlük anlamının aksine hoftân denilen koruyucu elbisenin çelikten olduğunu aşağıda sunulan beyitlerinde dile getirmektedirler:

Hoftân ve hud (tulga)u çelikten olduğundan⁵⁶¹⁰ * Başı ile bedeni kılıçtan âzâd idi⁵⁶¹¹.

Gözbebeğinden küçük ve halkın rida (cübbe/palto) giydiği zamanki gibi * Çok cevherlisinden⁵⁶¹² yedi kat hoftân dır⁵⁶¹³.

Yukarıda geçen beyitte ifade edildiği üzere ‘çelik bir zırhın yedikat olması’ pek akla yatkın gelmiyor. Dolayısı ile yedi kat tabiriyle sıkıştırılmış hoftanın yedi tabakadan oluştuğu ve çelik kadar sağlam olduğu kastediliyor olabilir. Bununla birlikte Bedr-i Çâcî bir başka beytinde çelik zırhların çok tabakalı olabildiğinden bahsetmektedir. Bu beyitte halka zırh (زره) adı ve yeşil [pelârek çeliği: Hindistan’ın en sağlam çeliği] ifadeleri kullanılmakta ve çelik zırhların da çok tabakalı, dokuz kat olabileceğine delalet etmektedir. Yine de burada dokuz kat ifadesi ile söz konusu çeliğin dokuz kat üst üste konarak dövülüp tek kat haline getirildiği kastediliyor olabilir. Söz konusu beyit aşağıda verilmektedir:

Doğru kılıç gibidir dua okunun işlemesi * Ki dokuz tabanlı yeşil zırhtan geçer⁵⁶¹⁴.

⁵⁶⁰⁷ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, s. 934.

⁵⁶⁰⁸ *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 330.

⁵⁶⁰⁹ Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s. 55.

⁵⁶¹⁰ “Hoftan ve çelikten miğferi olduğundan” şeklinde de tercüme edilebilir. Bu durumda sadece miğferinin çelikten olduğu anlaşılır. Fakat beytin ikinci kısmında yer alan “Başı ile bedeni kılıçtan âzâd idi” ifadesi yukarıda verilen çevirinin daha doğru olduğu kanaatini uyandırmaktadır.

⁵⁶¹¹ Bkz. İsmâî, *Futuhu's-Selatin*, s. 475.

⁵⁶¹² Cevher sıfatı, savaş elbisesinin madenden olduğunu göstermektedir.

⁵⁶¹³ ز مردمک کم و چون مردم ار ردا پوشد * ز یک پر مگش هفت تاه خفتان است Bkz. Bedr-i Çâcî, s. 117.

درون پیرهنش تب نیافت تا گیرد * اگرچه ناله نمودش که ره گریبان است

Kazagand (قزآگند) da hoftan ile hemen hemen aynı şekilde açıklanmaktadır: Kazagand, orta yüzü ve astarına ham ipek ve pamuk yerleştirilip dikilen savaşta giyilen elbisedir⁵⁶¹⁵. Bununla birlikte kazagand Altan Çetin ve Erhan Göksu tarafından yekpare demirden ağır zırh olarak nitelenmektedir⁵⁶¹⁶.

Çukal (چوقال) ve kalmaki kelimeleri de hoftan ile benzer anlamda kullanılmaktadır. “Çokal/çukal” (چوقال) Ögel’e göre İran’da giyilen bir nevi pamuklu bir savaş elbisesi olan kaftanla aynı şeydir. İçine ham ipek de konur. Buna Türkistan’da “kalmakî” ve Anadolu’da “çokal/çukal” denmektedir⁵⁶¹⁷.

Boğaltâk (بغلآتآق) da bir çeşit koruyucu elbisedir. Fahr-i Müdebbir, bir suvârinin giymesi gereken zırhlar ve koruyucu elbiseler arasında cevşen, hoftân ve zırheyn ile birlikte boğaltâkı da saymaktadır⁵⁶¹⁸. Fahr-i Müdebbir’e ait söz konusu eserin sözlükçe kısmında boğaltâk kelimesine takke, külah, farajî ve bergustvân anlamları verilmektedir⁵⁶¹⁹. Faracî (فرجى) kelimesi diğer elbiseler üzerine giyilen uzun bir elbise çeşidi olarak nitelenmektedir⁵⁶²⁰.

Boğaltâk adının sözlüklerde ilk anlamı altın ipliklerle dikilmiş, işlenmiş külah ve takkedir. İkinci anlamı ise bergustvândır⁵⁶²¹. Boğaltâk kelimesi ayrıca bazı yerlerde kolsuz zırh olarak da geçmektedir.

Bergustvân (برگستوان), savaş günü giyilen giysidir ve at ve [filler]’in üzerine de korumak üzere örterlerdi. Bu elbisede pamuk yerine ipek kozası ve düşük kaliteli ipek yerleştirip dikerlerdi. Çoğunlukla at ve filin savaşta örtüsü bergustvân ve savaş adamı giysisi zırh, cevşen ve kajâgend (kazagend) olarak adlandırılmıştır. Ama savaş adamının giysisine de bergustvân derler⁵⁶²².

⁵⁶¹⁴ Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 338. راست چو تیر دعاست تیغ نفاذش * کز زره سبز نه تیش گذر آمد

⁵⁶¹⁵ *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 1572-1573; *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 2175.

⁵⁶¹⁶ Altan Çetin, a.g.e., s. 240; Erhan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 279.

⁵⁶¹⁷ Erhan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 337-338.

⁵⁶¹⁸ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 369.

⁵⁶¹⁹ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 521 (sözlük kısmı).

⁵⁶²⁰ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1638.

⁵⁶²¹ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 356; *Ferheng-i Fârsî-yi ‘Amîd*, I, s. 362; *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 445, 446.

⁵⁶²² *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 409.

Askerler ve savaş hayvanlarını korumak için kullanılan zırh altı koruyucu giysiler üretilirken ipek veya ipek kozası kullanılmasının önemli nedenleri vardır. Bu nedenler şu şekilde sıralanabilir: İpek lifindeki aminoasitler ve küçük boşluklar teri emip bırakarak, kullanıcıyı sıcak havalarda kuru ve serin tutar. İpek kolay kolay yanmaz ve yandığında zehirli gazlar yaymaz. İpek, ultraviyole ışınlarını emerek cildi korur. İpekte hem pozitif hem de negatif iyonlar vardır ve ipek nemi emer. Bu nedenle de diğer kumaş türleri gibi kolay kolay statik elektrik üretmez⁵⁶²³.

Fahr-i Müdebbir, “elbise bergustvânî” (برگستوان جامگی: bergustvân-i câmegî) ve “demir bergustvân” (برگستوان آهنین: bergustvân-i âhenîn) diye iki farklı bergustvândan bahsetmektedir⁵⁶²⁴. Bu sıralanış bergustvân-i câmegî’nin bergustvân-i âhenin altına giyildiğine, câmegînin tekstil cinsinden olduğuna delalet eder. Böylece bazen çelik zırhların da kelime anlamının aksine bergustvân olarak adlandırıldıkları görülmektedir. Fakat burada yine de sıradan bergustvân ile karışmaması için yanına demir sıfatının getirilmekte olduğu görülmektedir.

4.17.4. Zırh ve Koruyucu Elbiseleri Tamamlayan Diğer Unsurlar

Zırh, cevşen, bergusvan vb. çeşitli adlar altında tanıtılan zırlar ve koruyucu giysilerin bir de tamamlayıcı unsurları bulunmaktaydı. Kolları ve bilekleri muhafaza etmek için madenî levhalardan yapılmış kolçaklar takılırdı. Kolçak, kolun dirsek ile el arasında kalan bölümü üzerine gelen ana parçayla [çelik levhalar], buna zincîr halkalarla bağlantılı iki yan kanattan ibaretti. Yan kanatlar üzerinde bağlama elemanları yer alır ve bunlar da kolun arka kısmından kayış tokalarla bağlanırdı. Elleri muhafaza etmek için de madenî örme eldivenler kullanılırdı⁵⁶²⁵. Savaşçının diz ve bacaklarını korumak için taktığı parçaya “dizçek” denir ve dizkapağı biçimi verilmiş tek ya da üç parçalı yapılmış diz taşı ile buna zincîr halkalar ile tutturulmuş takviye plakalardan oluşturulurdu⁵⁶²⁶.

Zırhı tamamlayan koruyucu unsurlar içinde en önemli olanı tulga idi. Eski Türklerde tulga (tulga) ve tuğulga adı verilen külah savaşçıların baş bölgesini korumak

⁵⁶²³ Watchtower Online Kütüphane, İpek “İpliklerin Kraliçesi”<http://m.wol.jw.org/tr/wol/d/r22/lp-tk/102006207> (22 Mart 2016).

⁵⁶²⁴ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 242.

⁵⁶²⁵ Hilmi Aydın, a.g.e., s. 117.

⁵⁶²⁶ Zeki Tez, a.g.e., s. 175.

için kafalarına taktıkları madenî bir savunma silahıdır. Bu nedenle darbelere dayanıklı madenlerden üretilmesi gerekirdi. Tulga giyilmeden önce, silâh darbelerinin etkisini azaltmak ve başı tulganın sertliğinden korumak için “kedüt” adı verilen yünden örülmüş bir takke giyilirdi. Türk tulgaları genellikle kubbe şeklinde olup tepesi ise sivri biçimde olurdu. Arkaları ve yanları ise kulakları ve enseyi korumak için perdeliydi. Tulgaların bir kısmı yüzü tamamen açık bırakarak omuzlara doğru iner, bir kısmı da yüzü tamamen örterek sadece göz hizasında savaşçının etrafını görebileceği iki göz deliği açıkta kalırdı. Bazen tulgalarda, ense tarafından sarkan kurdellalara da rastlanırdı⁵⁶²⁷. Hunlardan itibaren Türk suvârileri sorguçlu (beçkem/berçem) tulgalar giymektedirler⁵⁶²⁸.

Türkçe tulga silahı, Farsça hud (خود)⁵⁶²⁹ ve Arapça miğfer (مغفر) adıyla anılmaktaydı. Hûd demirden yapılan savaş külahına denmekteydi⁵⁶³⁰. Bundan dolayı tulga ve hûd eş anlamlı olarak kullanılabilir. Ancak kaynaklarda miğfer kelimesi de hud ve tulga ile eş anlamlı olarak kullanılmakla birlikte miğferin ilk anlamı onun hud/tulga içine giyilen ve boyuna ve enseye kadar sarkan örgü zırha dendiğini göstermektedir⁵⁶³¹. (Tulga/hûd ve miğfer resimleri için bkz.Ek XXXVI)⁵⁶³². Miğfer enseyi, boynu, kulakları ve hatta burnu korumaktadır. Bu kelime Arapça ğefr (غفر) yani örtücü kelimesinden türetilmiştir⁵⁶³³. Bundan dolayı bu kısımda tulga, hûd, türk/terg kelimeleri eş anlamlı olarak kullanırken, bu koruyucu başlıkların içine giyilen örgü zırhlar için miğfer kelimesi kullanıldı. Ana kaynaklarda geçen ve aşağıda yer verilen bazı ifadeler miğfer kelimesinin söz konusu anlama geldiğine dair delil teşkil etmektedir.

Gazneli Sultan Mahmûd devrinde merasimlerde hazır bulunan 2.000 Türk gulâmın başlarına hudhâ-yi Firengî (خودهای فرنگی: Firenk tulgaları) çektikleri

⁵⁶²⁷ Muharrem Kesik, a.g.e., s. 90; Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 339. Muharrem Kesik ve Erkan Göksu, tulga ve hud yerine eş anlamlı olarak miğfer adını kullanmaktadırlar. Bu çalışmada ise miğfer adı tulga anlamını tam olarak karşılamadığından dolayı, tulga ve hûd ile eş anlamlı olarak miğfer adı kullanılmayacaktır.

⁵⁶²⁸ Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 339.

⁵⁶²⁹ Hûd (خود): Askerlerin savaş esnasında başlarına giydikleri, madeni başlık. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 953. Bu çalışmada incelenen dönemin ana kaynaklarında tulga/tolga daha çok hud (خود) olarak geçmektedir.

⁵⁶³⁰ *Ferheng-i Câmi' Şâhnâme*, s. 438.

⁵⁶³¹ Miğfer (مغفر): 1. Hûd külahı. 2. Hûd külahının kenarlarından sarkan ve başın arkasını ve boynu koruyan bir zırhtır. 3. Savaşta yüzü örten zırh. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2244.

⁵⁶³² Üstte Tulga ve İçerisinde Miğfer (Fotoğraf), EK XXXVI, s.

⁵⁶³³ *Ferheng-i Câmi' Şâhnâme*, s. 959.

görülmektedir⁵⁶³⁴. Piyâde askerler hud (خود) takmaktaydı⁵⁶³⁵. Gazneliler devrinde aynı kökten gelen türk, terk, terg (ترک, ترک, ترک) kelimelerinin de tulga anlamında kullanıldığı görülmektedir. Firdevsî bu kelimeleri bir beytinde şöyle kullanmaktadır: “Bir hadeng [oku] ki temreni söğüt yaprağından idi * Şişledi Türk (ترک)ün kafasındaki terg (ترک: tulga)i”⁵⁶³⁶. Bu iki kelimenin de Türk kelimesinden geldiği söylenebilir. Zaten kadimi dönemden beri Türk kelimesinin kaynaklarda zikredilen anlamlarından birisi de tulga/hûd idi⁵⁶³⁷.

Gazneli kaynaklarında Arapça miğfer (مغفر) kelimesi de kullanılmaktaydı⁵⁶³⁸. Gaznelilere bazı miğferlerin Ruslardan ulaştığına, dolayısıyla Rusya’dan miğfer ithal edildiğine dair bir kayıt da bulunmaktaydı⁵⁶³⁹.

Dîvân-i Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân’da miğfer kelimesinin başı ve omuzları örten örgü zıh anlamında kullanıldığına dair, “miğfer halkası”ndan bahseden şu beyitler yer almaktadır:

Yaptı omzuna iki tane⁵⁶⁴⁰ 300 halka * Kıldı kırmızı tenbûle 32 mercan⁵⁶⁴¹

Miğfer halkasının altında siyah derisi (debbağlanmış deri) * Beyaz simi (gümüş) hoftân’ın [zırh] halkası altında⁵⁶⁴².

Gur Devleti devrinde kullanılan zırhı tamamlayıcı unsurlar hakkında *Tâcü’l-me’âsir*’de bir hayli malumat vardır. Bu dönemde: Tozluk (ساق: sâk)⁵⁶⁴³, bileklik (ساعد: sâ’id)⁵⁶⁴⁴, çivili bileklik (ساعد مسمار: sâ’id-i mismâr)⁵⁶⁴⁵ ve son derece müzeyyen olan bileklik (دستوانه: destvâne)⁵⁶⁴⁶ kullanılmaktaydı. Sirâceddîn Cüzcânî, Cibâl melikleri ve

⁵⁶³⁴ Muhammed b. Abdulcebbar el-Utbi, *Tercüme-i Târih-i Yemîni*, s. 320.

⁵⁶³⁵ *Dîvân-i Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân*, s. 262.

⁵⁶³⁶ خدنگی که بیکنش بد بید برگ * فرو دوخت بر تارک ترک ترک Bkz. *Ferheng-i Câmi’ Şâhnâme*, s. 305.

⁵⁶³⁷ Terg (ترک): Hûd külahı. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 601; *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehoodâ*, I, s. 728.

⁵⁶³⁸ *Dîvân-i Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân*, s. 65, 236, 241.

⁵⁶³⁹ “Ruslar miğfer ulaştırırlar” (میرسانند روسیان مغفر) Bkz. *Dîvân-i Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân*, s. 220.

⁵⁶⁴⁰ İki tane denmesinin nedeni birisi sağ omuz ve diğeri sol omuz için olmasından dolayıdır. Dolayısı ile omuzdan sarkan bu miğfer içine giyilen örgü zırhın en az 600 halkadan müteşekkil olduğu anlaşılmaktadır.

⁵⁶⁴¹ 32 mercan ile dişler kastediliyor olmalı. Tenbul diş etlerine iyi gelen, hazmı güçlendiren bir yaprağın adıdır. Ayrıca bu yaprakları çiğneyenlerin dişleri kırmızımsı bir renk almaktadır.

⁵⁶⁴² کرده بشانه دو تاه سیصد حلقه * کرده به تنبول لعل سیو دو مرجان

Bkz. *Dîvân-i Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân*, s. 450.

⁵⁶⁴³ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 172.

⁵⁶⁴⁴ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 172, 222.

⁵⁶⁴⁵ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 247.

⁵⁶⁴⁶ دست بر نجن, دستبند: دستوانه/ستبانه/دستوان Bkz. *Ferheng-i Fârsî-yi ‘Amîd*, I, s. 951.

Gur emîrleri tarafından her kime teşrif (hilat) verilse ona “mücevherlerle süslenmiş altın bileklik” (destvâne-i zerrîn-i murassâ be-cevâhir: دستوانه زرین مرصع بجواهر) de verdiklerini bildirmektedir.⁵⁶⁴⁷ Bu dönemde ayrıca çinko/çelik tulga (hûd-i rûîn: خود روعین), Çin miğferi (miğfer-i Çînî: مغفر چینی), altın kaplama miğfer (miğfer-i zer endûd: مغفر زر اندود), altın miğfer (miğfer-i zerrîn: مغفر زرین), nergise benzer tulga (miğfer-i nergis-vâr hûd: مغفر نرگسوار) adlarında çeşitli tulga ve miğferler kullanılmaktaydı. Nergis ortasında sarı ve çevresinde beyaz yaprakları olan bir çiçek olduğuna göre bu tulga da böyle renklere sahip olmalıdır. Ya da şekilsel bir benzerlik olmalıdır. Ayrıca “lale ve nergis gibi hûd ve miğfer ile” (be san lâlê v nergis bâ xud v mîğfer: به سان لاله و نرگس با خود و مغفر) ibaresi de bazı hûd/tulga ve miğferlerin lale (kırmızı) ve nergis renginde olduklarını göstermektedir.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Fahr-i Müdebber zırhı tamamlayıcı unsurları şöyle sıralamaktadır: Hûd (Tulga; başa giyilen madeni külah), rânin (bacağı örten zırhtan iki tane), sâ‘ideyn (iki bileklik), sâkeyn (ayağa sarılan koruma/tozluktan iki tane) ve buna benzer şeyler⁵⁶⁵⁴.

Fahr-i Müdebber ayrıca elçilerin devlet başkanlarına götürmesi gereken hediyeleri sayarken bunlar arasında yukarıda çoğunun anlamları belirtilen hûd (Tulga), sa‘ideyn (Sâ‘ideyn), sâkeyn (Sâkeyn), rânin (Rânin) ve borka (peçe; muhtemelen zırhlı), mûze (çizme) diye adlandırılan zırhın tamamlayıcı unsurlarını da saymaktadır⁵⁶⁵⁵. Dolayısı ile koruyucu elbiseler arasına yüzü örten borka (peçe) ve ayakları koruyan çizme (mûze) de eklenebilir. Söz konusu borka askerî bir borka olup yüzü darbelerden koruyan bir çeşit peçe olmalıdır. Delhi ordusunda kullanılan rânin ile Memlûklardaki binicinin kaval kemiklerini saran ranât adlı uzun çoraplar birbirine benzer tamamlayıcı unsurlar olmalıdır⁵⁶⁵⁷.

⁵⁶⁴⁷ Cüzcanî, s. 65-67.

⁵⁶⁴⁸ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 116.

⁵⁶⁴⁹ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 116.

⁵⁶⁵⁰ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 148.

⁵⁶⁵¹ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 172.

⁵⁶⁵² *Tâcü’l-me’âsir*, s. 224.

⁵⁶⁵³ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 226.

⁵⁶⁵⁴ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 369.

⁵⁶⁵⁵ Borka: Peçe, atın yüz örtüsü. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 331.

⁵⁶⁵⁶ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 147.

⁵⁶⁵⁷ Altan Çetin, a.g.e., s. 240.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde genellikle başa giyilen hûd ve miğfer kaynaklarda peş peşe zikredilmektedir. Mesela *Tâcü'l-me'âsir*'de geçen “hûd ve miğferini başına koydu”⁵⁶⁵⁸ ifadesi bu duruma örnek verilebilir. Böylece iki koruyucu başlığın birbiri üzerine giyildiği söylenmek istenmektedir. *Tâcü'l-me'âsir*'de hûd (madeni külâh) anlamında ayrıca tork (Türk)/terk (ترك) kelimesi de kullanılmaktadır; “Elmas hançer ile din düşmanlarının Türk (tulga) ve târk (başın arka kısmı)ını yarıyordu” cümlesi bu durumu açıkça göstermektedir⁵⁶⁵⁹. *Tâcü'l-me'âsir*'de koruyucu başlık çeşitleri arasında ayrıca çelik hûd (خود پولادی: hûd-i pûlâdî)⁵⁶⁶⁰ da yer almaktadır.

Fahr-i Müdebbir, “Eğer okçu iyi, yayı uzun ve “Behrâm zehgîri (شست بهرام) bilirse [kullanabilirse/olursa] zırhlı fil ve çelik tulga (پولاد خود) üzerine [ok] atsa [da] geçirir (deler)” demektedir⁵⁶⁶¹. Böylece başı örten çelik zır külaha hûd (tulga) denildiği ve Delhi ordusunda çelik tulgalar kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. Fahr-i Müdebbir'in bildirdiğine göre bunlar her ne kadar çelik olsa da iyi bir okçu karşısında tam bir koruma sağlayamazdı. Müellif ayrıca gürzü anlatırken “hûd şiken” (خودشکن: hûd/tulga yaran) diye bir gürz cinsinden bahsetmekte böylece gürz darbelerinin de tulgaları yardığı anlaşılmaktadır⁵⁶⁶².

Tâcü'l-me'âsir'de Delhi Türk Sultanlığı devrinin anlatıldığı kısımda hûd-i zomorrd (خود زمرد: zümrüd hûd)⁵⁶⁶³ tabiri geçmektedir. Dolayısı ile Gur Devleti ve Delhi Türk Sultanlığı'nda bazı hûdların kırmızı [lele gibi hûd tabirinden bu anlam çıkmaktadır], bazılarının altın renginde ve hatta altın kaplama olduğu, bazılarının ise zümrüt yeşili olduğu ortaya çıkmaktadır. Muhtemelen zümrüt hûd ile pelârek denilen meşhur yeşil Hint çeliğinden yapılan hûdlar kastedilmektedir. Aynı eserde geçen “Saf Çin aynası gibi hûd ve miğferi başına koydu”⁵⁶⁶⁴ ibaresi, hûdların ayna gibi parladıklarını ve bu iki koruyucu başlığın birbirleri üzerine giyildiğini göstermektedir.

Dönemin şair ve tarihçilerinin hûd ve miğfer hakkındaki bazı beyitleri şunlardır:

⁵⁶⁵⁸ Bkz. *Tâcü'l-me'âsir*, s. 274, 283.

⁵⁶⁵⁹ Bkz. *Tâcü'l-me'âsir*, s. 108.

⁵⁶⁶⁰ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 297.

⁵⁶⁶¹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 244.

⁵⁶⁶² *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 263. Afif, s. 49.

⁵⁶⁶³ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 290.

⁵⁶⁶⁴ Bkz. *Tâcü'l-me'âsir*, s. 283.

Hoftân ve hûdu (tulgası) çelikten olduğundan * Başı ile bedeni kılıçtan âzâd idi⁵⁶⁶⁵.

Bargâhının zemini olsun yuvarlak yeşil örtü * Paygâhının gulâmı⁵⁶⁶⁶ olsun sabahleyin altın hûd⁵⁶⁶⁷.

Akşam paygâhında çiçekli abalı Hindû * Sabah bargâhında altın miğferli Rûmî⁵⁶⁶⁸.

Onun önünde Türk semasıdır teylesânın⁵⁶⁶⁹ maviliği * Ham/mat gümüşten yayı ve pişmiş altından miğferi⁵⁶⁷⁰.

Bedr-i Çâçî ilerleyen sayfalarda bir yerde daha “miğfer-i zer” (مغفر زر)den bahsetmektedir⁵⁶⁷¹.

Yukarıdaki beyitlerden şu bilgilere ulaşılmaktadır: 1. Hûd denilen başlıklar çelikten ve başı kılıç darbelerinden korumaktadır. 2. Bedr-i Çâçî, Muhammed Şâh Tuğluk’un muhafız alayındaki askerlerin altından hûd ve “pişmiş altından miğferi” ifadeleriyle muhafız alayı gulâmlarının hûd ve miğferlerinin altından yapıldığını veya altın kaplama olduklarını dile getirmektedir.

4.17.5. At Zırhları ve Zırh Altı Koruyucu Elbiseleri

İslâm öncesi Türk devletlerinden itibaren atlar için zırhlar üretildiği görülmektedir. Bu at zırhlarının hafif bir metal veya alaşımdan, belki de deriden yapıldığı tahmin olunabilir. Atın vücut kısmını örten zırha *yalma/yelme*⁵⁶⁷² denmektedir. Başına ise pirinçten yapılmış bir koruyucu (*yez*) takılmaktadır. İlk defa Göktürklerde görülen bu at zırhlarına, Har-Had resimlerinde ve Dağlık Altay bölgesindeki Kudırge abidelerinde rastlanmıştır. VI. ve VII. yy.larda da savaş atları için demir pullardan imal edilen özel at giysilerinin kullanıldığı bilinmektedir. Çin kaynaklarının verdiği bilgiye göre Yenisey Kırgızları hem kendi hem de atlarının zırhlarını ağaçtan yapmaktadırlar. Kaynaklardaki bilgiler, Bulgar atlarının da zırhlı ve tam techizatlı olduklarını

⁵⁶⁶⁵ Bkz. İsmâî, *Futuhu's-Selatin*, s. 475. چو خفتان و خودش ز پولاد بود * سرش با تن از تیغ آزاد بود

⁵⁶⁶⁶ Sultan Muhammed Şâh Tuğluk’un muhafız alayındaki askerler kastedilmektedir.

⁵⁶⁶⁷ Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 342. زمین بارگهت باد چرخ سبز لباس * غلام پایگهت باد صبح زرین خود

⁵⁶⁶⁸ Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 175. شام در پایگاهش هندوی گلریز قبا * صبح در بارگهش رومی زرین مغفر

⁵⁶⁶⁹ Bir tür önü açık giysidir. Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 416.

⁵⁶⁷⁰ Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 201. پیش در او آسمان ترکی است ازرق طیلسان * از نقره خامش کمان و زر پخته مغفرش

⁵⁶⁷¹ Bedr-i Çâçî, s. 337.

⁵⁶⁷² Yalma: Kalın kaftan, yağmurluk [yalmaq] Bkz. Mahmûd el-Kâşgarî, *Dîvân-ü Lugâti't-Türk*, s. 654.

gösteriyor. Mukaddesî, Bulgar ilinden ihraç edilen ticaret malzemesi arasında bu zırhları da saymaktadır. Esasen Türk ülkelerinde imal edilen zırhların Çin'e kadar uzanan sahada meşhur olduğu ve önemli ihraç maddelerinden birini oluşturduğu kaynaklarda zikredilmektedir⁵⁶⁷³.

Türklerde at zırhlarına keçim adı da verilmektedir⁵⁶⁷⁴. Hayvanları silah darbelerinden koruyan zırh takımları alın zırhı, boyunluk, göğüslük (gövde zırhı) ve sağrılık gibi parçalardan oluşmaktadır⁵⁶⁷⁵.

Alın zırhları, yakın çarpışmada düşmanın silah darbelerinden korunabilmesi için hayvanların başına geçirilen mahfazalardır. Tek veya dört parçalı olmak üzere iki ayrı formda yapılmışlardır. Dört parçalılar, esas zırh gövdesine, hareketli ve yan kanat ekleriyle yapılırlardı. Tek parça olanlarda ise tepelik, gövdenin bir üst uzantısı biçimindedir⁵⁶⁷⁶. (Hindistan At alın zırhı için bkz.Ek XXXVII)⁵⁶⁷⁷.

Boyun zırhları boyunduruk veya boyunluk adı ile anılmaktadır. Boyunduruk önde çene altında, arkada kulak gerisinden başlayarak atın boynunu göğüs ve eyer önüne kadar kapsamaktadır. Boyun zırhının atın boynunu sineklerden koruması ve hayvanın başını şiddetle sallamasına engel olması gibi sebeplerle çok faydalıdır. Tatarların kullandıkları boyun zırhları iki parçalı boyun kalkanı şeklindedir⁵⁶⁷⁸. “Boyunluk” adı verilen zırhların kitap şeklinde katlanabilir bir tür ahşap zırh olduğu bildirilmektedir⁵⁶⁷⁹.

Gövde zırhları, atın göğsünden itibaren iki yanını ve arkasını dizkapak altlarına kadar örten zırh parçasıdır. Bu parçada sırttaki eyer bölgesi ve üzengi bölgesi boş bırakılmıştır. Eyerin koruyucu niteliği olması ayrıca atın eyerlenebilmesi, eyer altında kalacak zırhın atı huylandırmaması gibi sebeplerle, atın gerektiğinde kolayca

⁵⁶⁷³ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 272-273.

⁵⁶⁷⁴ Muharrem Kesik, a.g.e., s. 88.

⁵⁶⁷⁵ T. Nejat Eralp, a.g.e., s. 168-169; Ahmet Özdal, a.g.e., s. 74; Zeki Tez, a.g.e., s. 176.

⁵⁶⁷⁶ Hilmi Aydın, a.g.e., s. 122; T. Nejat Eralp, a.g.e., s. 165-166.

⁵⁶⁷⁷ Çelik At Alın Zırhı. 1026/1617-18 Hindistan, Deccani, Golconda (Fotoğraf), Ek XXXVII.

⁵⁶⁷⁸ T. Nejat Eralp, a.g.e., s. 168.

⁵⁶⁷⁹ Zeki Tez, a.g.e., s. 176.

mahmuzlanması gibi hususlar sırt ve karın bölgesinde bu zırh boşluklarının bulunmasını zorunlu hale getirmiştir⁵⁶⁸⁰.

Sağrı zırhı, atın eyerin arka kısmında kalan sağrı ve terki adı verilen bölgesini örten üçüncü zırh bölümüdür. Eyerin arka bitim bölümünden başlayarak atın sağrı kaslarını korur. Kuyruk bölgesinde bir kuyruk boşluğu bırakır ve küçük sağrı kaslarına kadar uzanır. Sağrı bölgesi atın en korumasız bölgesi olduğundan büyük sağrı kasları üzerine kadar gelen, yukarıda bahsedilen gövde zırhının her iki yanda 15-20 cm. kadar bir parçası üzerinde ikinci bir zırh görevi görür⁵⁶⁸¹.

At zırhlarının at üzerine giydirilmesinde insan zırhlarında olduğu gibi bir takım işlem ve tedbirler gerektirmektedir. Alınlık dışında hayvanın zırhla temas edecek bölgesi keçe veya kalın pamukla örtüldükten sonra zırh takılmıştır. Zırh parçalarının birbirlerine bağlanmasında yine toka ve kayış sistemi kullanılmıştır. Atın eyerlenmesinden sonra haşa ve eyer arasından geçirilen kayış atkılarla gövde zırhı bağlanmış, böylece eyer kolanlarının zırhın altında kalması, kayma ve kesilmelerin önlenmesi mümkün olmuştur. Zırhın takılmasından sonra üzeri değerli kumaş örtüler ve zırhı gizleyen saçaklarla zenginleştirilmiştir. Özellikle hükümdar, serdar ve vezirlerin atlarına vurulan murassa eyerlere paralel olarak gerek bu örtüler ve gerekse diğer zenginleştirme unsurları artmıştır⁵⁶⁸².

Memlûk Devleti devrinde atlara savaşlarda *berkustuvân/bergûstûvan/berkeştuvan/berkustuvanât* denilen atın bedenini çevreleyen zırhlar giydirilmekteydi. Bunlar renkli ve kadifeden de olabiliyordu. Atlara insanların da giydiği *ez-zerhûnî* denilen demir halkalardan oluşan zırhlar da giydirilmekteydi. Atların başına ise *el-fidâz*, vucûh el-hayl veya arkıyye denilen korunaklar konulmaktaydı⁵⁶⁸³.

Hindû ordularındaki atlara da zırh giydirildiği görülmektedir. Örneğin *Râjataranginî*'de atlar üzerindeki altın örgü zırhtan bahsedilmektedir⁵⁶⁸⁴. Keşmir'deki

⁵⁶⁸⁰ T. Nejat Eralp, a.g.e., s. 168-169.

⁵⁶⁸¹ T. Nejat Eralp, a.g.e., s. 169.

⁵⁶⁸² T. Nejat Eralp, a.g.e., s. 169.

⁵⁶⁸³ Altan Çetin, a.g.e., s. 251.

⁵⁶⁸⁴ *Râjataranginî*, by Jogesh Chunder Dutt, II, s. 99.

Hint ordularının atlarının zırhlı olduklarına dair bilgiler eserin III. bölümünde de yer almakta⁵⁶⁸⁵ ve örgü zırhla örtülü atlardan bahsedilmektedir⁵⁶⁸⁶.

Delhi Türk Sultanlığı devri ana kaynaklarında bergustvân daha çok at ve fillerin zırh altı koruyucu elbisesi ve bazen de daha kapsayıcı olarak çelik zırh manasında kullanılmaktadır. Aynı zamanda savaşçıların zırh altı koruyucu elbiseleri de aynı ad ile anılmaktadır.

Fahr-i Müdebber eserinde peş peşe gelecek şekilde “elbise bergustvânı” (برگستوان جامگی) ve “demir bergustvân” (برگستوان آهنین) dan bahsetmektedir. Böylece zırh altı koruyucu elbisesi ve üzerindeki demir zırhın bergustvân adı ile anılmakta olduğu ortaya çıkmaktadır. Ardından “bergustvân-i âhenîn” (demir bersusvan) i delmek için hadeng oku gibi sert ve kalın oklar gerektiği, Çâcî yayın atın sırtından zırhı (زره: zırh; çelik örgü zırh) söktüğü, dokunmamışa döndürdüğü bildirilmektedir⁵⁶⁸⁷.

Fahr-i Müdebber’in söz konusu ifadeleri atlara tekstilden yapılan bir bergustvân ve onun da üzerine demir bir bergustvân yani demir bir zırh giydirildiğini ortaya koymaktadır. Daha da mühimmi bergustvân adının bazen çelik zırhlar için de kullanılabildiği en azından önüne demir sıfatı getirilerek bu anlamda kullanıldığı ortaya çıkmaktadır.

Tabakât-i Nâsırî’de 644/1246 yılında Moğol ve Delhi Türk Sultanlığı askerlerinin karşılaşmasına dair anlatılan bir sahne, bergustvânların çokluğunun ordunun gücünü ölçme kıstaslarından biri olduğuna işaret etmektedir: “Moğol ordusundan bir cemaat Celîm Suyu’nu geçtiler, Uluğ Han hizmetindeki İslâm ordusunun safını dikkate aldılar. Ordunun saflarının fazlalığından, suvârinin, bergustvânın çokluğundan ve silahların bolluğundan hayretler ettiler ve onların kalbine tam bir korku egemen oldu.”⁵⁶⁸⁸ İsmâî, Muhammed Şâh Tuğluk tarafından Ahmed Ayaz ayaklanması sırasında bergustvânlı atlar (اسپان برگستوان) talep edildiğini bildirmektedir⁵⁶⁸⁹.

⁵⁶⁸⁵ *Râjatarangginî*, by Jogesh Chunder Dutt, III, s. 112, 287.

⁵⁶⁸⁶ *Râjatarangginî*, by Jogesh Chunder Dutt, III, s. 293, 295.

⁵⁶⁸⁷ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 242.

⁵⁶⁸⁸ *Cüzcânî*, s. 290.

⁵⁶⁸⁹ İsmâî, *Futuhu’s-Selatin*, s. 412.

Delhi Türk Sultanlığı ve komşusu Tibet'te atlara çelik zırhlar dışında kamış zırhlar da giydirildiği görülmektedir. *Tabakât-i Nâsırî*'de Tibet seferi anlatılırken Tibet'te atların da zırh kuşandığı ve bu zırhların ham ipekle birbirine tutturulmuş nîze kamışı parçalarından oluştuğu bildirilmektedir⁵⁶⁹⁰. Emîr Husrev-i Dihlevî de benzer bir şekilde bir mısrasında atın üzerine “kâğıttan/nazik ney (kamış) bergustvân” konulduğunu dile getirmektedir⁵⁶⁹¹. Dolaysı ile bu tür at zırhlarının Delhi ordusunda da kullanıldığı ortaya çıkmaktadır.

İbn Battûta tarafından bildirildiğine göre Muhammed Şâh Tuğluk devrinde bayram gününde atların ve binicilerin üstünde zırh vardır. Merasimdekilerin büyük bir kısmı sultanın memlûk askerleridir⁵⁶⁹².

Delhi Türk Sultanlığı yıkıldıktan yaklaşık 100 sene sonra Delhi'yi ziyaret eden Duarte Babosa (1501-1516) tarafından bildirildiğine göre “Atların at örtüsü ve çelik kafa techizatı vardı ve böylece onlar çok iyi savaşır ve hareketleri kıvraktır ve onlar (savaşçılar) eyerlerinde öyle rahattırlar ki at sırtında çevgân (choga) oynayabilirler veya herhangi bir oyunu. Onlar aralarında İspanya'da olduğu gibi cirit (jerid) oyununa sahipler.”⁵⁶⁹³ Kureşî, Barbosa'nın rivayetini “Atların çelik zırhları o kadar hafiftir ki çevgân oyununun bir parçasıydılar”⁵⁶⁹⁴ diye yorumlamaktadır. Böylece atlara çevgân ve cirit oyunları sırasında da zırh giydirildiği, baş zırhının (alınlık) da ihmal edilmediği görülmektedir.

4.17.6. Fil Zırhları ve Zırh Altı Koruyucu Elbiseleri

Savaş fillerine zırh giydirilmesi, hortumlarının ve dişlerinin zırh ile kaplanması çok kadimi bir gelenektir. İbn Zafer, Sâsânî Hükümdarı Ardeşir'in oğlu Papag'dan bahsederken fillerin hortumuna yaralanmalara karşı korunabilmesi için bir zırh

⁵⁶⁹⁰ Cüzcanî, s. 153.

⁵⁶⁹¹ جون كنم بر اسب نى بر كستوان كاغزين Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Vasatü'l-hayat*, vr. 72a.

⁵⁶⁹² İbn Battûta, II, s. 658.

⁵⁶⁹³ Duarte Barbosa, s. 55-56.

⁵⁶⁹⁴ Ishtiaq Husain Qureshi, a.g.e., s. 141.

takıldığını aktarmaktadır⁵⁶⁹⁵. Köprü Vakası'nda (634) Sâsânî ordusundaki fillerin üzerinde zırhlar bulunduğu görülmektedir⁵⁶⁹⁶.

Filler, fildişlerini dayayarak duvarları ve ağaçları zorlayıp yıkarlar. Vuruşma veya herhangi zor bir işi de bu dişleriyle yaparlar⁵⁶⁹⁷. Bu nedenle fildişleri ilk çağlardan beri çelikle kaplanmakta ve üzerine hançerler ve kılıç monte edilmektedir. Böylece fildişlerinin sağlamlığı ve mukavemeti arttırılmakta ve düşmana vereceği zarar en üst seviyeye çıkarılmaktadır⁵⁶⁹⁸.

Gazneliler devrinde fillere demir zırhlar giydirilmekte olduğu fillerin dişlerinin bile zırh ile kaplandığı *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*'da "Fillerin Sıfatı ve O Sultanın Medhi" başlığı altında aşağıdaki beyit ile dile getirilmektedir:

İki sütun [fildişi] ağzında, onlardan her biri * Baştan aşağı demir içinde⁵⁶⁹⁹.

Gazneli Sultan Mahmûd'un Hânîyân Emirleri (Türkistan Emirleri) ile yaptığı ve galip geldiği bir savaşta ön safta ilerleyen ve düşmanın bayrağını ('alâmet) kapan Sistan'dan getirilen beyaz filden ve *bergustvan*ından 100 men [300 kg.] peykân (termen) dışarı çıkarıldığı görülmektedir⁵⁷⁰⁰.

Gazneliler devrinde fillere *bergustvân* (برگستوان) denilen sıkıştırılmış ipek ve pamuk karışımı zırhlar ile demir zırhların birlikte giydirildiği yukarıdaki iki örnek sayesinde ortaya çıkmaktadır. Söz konusu çifte zırhın ok darbelerine karşı filleri çok iyi koruduğu kaynağın ifadelerinden anlaşılmaktadır. Fakat yine de filin vücuduna batan okların mevcut olduğu da görülmektedir.

Gur Sultanı Mu'izzeddîn Muhammed b. Sam (1187-1206)'ın Ecmir (Ahcmer)i fethi ve daha sonra Benâres Savaşı sırasında Hint ordusundaki fillerin zırhlarından *Tâcü'l-me'âsir*'de şöyle bahsedilir: "Bergustvân ve imârî ile süslendiler ve her saat

⁵⁶⁹⁵ İbn Zafer es- Sıkkî (Sicilyalı İbn Zafer), *Adil Hükümdar (Sülvânü'l-mutâ fi 'udvânî'l-etbâ)*, s. 307.

⁵⁶⁹⁶ İbnü'l-Esîr Cezrî, *Târih-i Kâmil-i Bozorg-i İslâm ve İran*, VIII, s. 196; Nuri Ünlü, *İslâm Tarihi I*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992, s. 100.

⁵⁶⁹⁷ Babur, *Baburnâme*, s. 481.

⁵⁶⁹⁸ Ahmed b. Ali İbn Meskûye, *Tecârib'ül İmam*, I, mütercim Ebu'l-Kâsım İmamî ve Ali Nakî Monzevî, Sirûş/Tûs, Tahran 1369/1376, s. 92.

⁵⁶⁹⁹ Bkz. *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 275.

⁵⁷⁰⁰ *Âdâbü'l-harb ve'-ş-şecâ'a*, s. 134, 135.

hışım ve kinlerinin çokluğundan kemend gibi hortumu gümüş simalı zırhın altından gösteriyordu.”⁵⁷⁰¹ “Fil savaş sahrasında rüzgârdan kükreyen bir deniz gibi coştı ve bergostvân (برگستوان)⁵⁷⁰² altında demir bir hisar gibi hızlı hızlı gidiyordu.”⁵⁷⁰³ Böylece Hindû orduları tarafından kullanılan savaş fillerinin gövdeleri üzerinde aynı Türk-İslâm ordularında olduğu gibi demir bergustvân olduğu ve hortumlarının da zırhlı olduğu görülmektedir.

Racalık ordularındaki fillerin alınlarına çelik bir tabaka asıldığını Gazneliler devrinde yaşanan bir olay açıkça göstermektedir. Gazneli Mahmûd’un gulâmlarından Emîr Ayaz, Hindistan’a gazaya gider ve bir hisarı kuşatır. Hindûların kaleden çıkardığı kalabalık suvârî birliğinin önünde bulunan beyaz filin alnına asılmış büyük bir Çin aynası/çelik plaka (آئینه چینی: âyine-i Çînî) bulunmaktadır. Uzun yaylı usta okçu Ali Buhârî su verilmiş, çelik, üç kenarlı peykânı olan bir oku filin aynasına atar, ayna parça parça olur, aynanın [parçalanma] sesi bir fersahtan duyulur, fil korkar⁵⁷⁰⁴.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Sultan Şemseddîn İltutmüş zamanında fillerin alnına takılan bir zırh parçası hakkında şu kayda rastlanmaktadır: “Güneşin parlayan kalkanından savaş filinin alnına Çin aynası bağlandı.”⁵⁷⁰⁵ Ayna kelimesi mecâzi olarak savaşçıların göğüs, sırt, iki bacaklarını korumak için yerleştirdikleri demir parçalarına denmektedir⁵⁷⁰⁶. Dolayısı ile hem fillerin geniş alınlarını darbelerden korumak, fili beyin ölümünden korumak için alınlarına daire şeklinde, madenî muhtemelen çelik bir plaka bağlandığı anlaşılmaktadır. Plakanın çok parlak olması ise muhtemelen düşmanın gözünü kamaştırmak içindir.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde fildişlerinin zırhlar ve çeşitli silahlar ile donatılması geleneği devam etmiştir. Varangal fethi sırasında Hindûlara ait “üç tane çelik dişli savaş fili”nden bahsedilmektedir⁵⁷⁰⁷.

⁵⁷⁰¹ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 77.

⁵⁷⁰² Bergustvân (برگستوان): 1. Savaşta at ve fillere giydirilen muhafaza elbisesi. 2. Savaşçıların elbisesi. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 334.

⁵⁷⁰³ *Tâcü’l-me’âsir*, 165.

⁵⁷⁰⁴ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 247-248.

⁵⁷⁰⁵ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 287.

⁵⁷⁰⁶ *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 72.

⁵⁷⁰⁷ سه زنجیر فیل که بندگان فولاد Bkz. *Hazâinü’l-fütûh*, s.88-89.

İbn Battûta, Delhi ordusu fillerinin fildişlerinin idamlık suçlular için demirle kaplandığını⁵⁷⁰⁸ ve bu kaplamanın üzerine saban demiri gibi demirler döşendiğini, bunların kenarları art arda sıralı bıçaklardan oluştuğunu bildirmektedir⁵⁷⁰⁹.

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda fillerin gövdesi de zırh ile kaplanmaktaydı. Lakin filler ve atların üzerinde sürekli zırh tutulmazdı. Hayvanlar zırhların ağırlığı altında ezilerek savaş öncesinde yorulmazlardı. Böylece koruyucu giysi ve zırhların giyilmesi ile fillerin vücutlarında oluşacak yüksek hararet nedeniyle hayvanların hastalanmaları da önlenirdi.

Melik Alâeddîn ordusundaki askerlerin uzaktan karşı sahildeki Sultan Celâleddîn'in çetresini görünce çarpışmaya hazırlanmaları silahlarını/zırhlarını giyinmeleri fil ve atlarına bergustvân giydirmeleri sözü edilen duruma örnek olarak gösterilebilir⁵⁷¹⁰. Benzer bir şekilde Muhammed Şâh Tuğluk, Sultan Nasireddîn Afgân karşısında saf tuttuğunda filbânlarına fillere bergustvân giydirmelerini emretmiştir⁵⁷¹¹.

Futuh-us-Selâtin'de Muhammed Şâh Tuğluk devrini aktaran bir beyit fillerin üstünde bergustvân denilen zırh altı koruyucu elbise ve onun üzerine de çelik zırhların birlikte kuşatıldığını göstermektedir:

Çelik giyinmiş bir fil alayı * Şâhın has safı önünde coşmada

Her birinin bedeni bergustvân altında * Bulutların altına gizlenmiş dağ gibidir⁵⁷¹².

Devrin kaynaklarında fillere zırh ve zırh altı koruyucu örtüler giydirildiğine dair daha pek çok örnek bulmak mümkündür. Nasireddîn Mahmûd Şâh'ın fillerini bergustvânları (zırhları) ile gözden geçirmiştir⁵⁷¹³. Aynü'l-mülk isyanında Muhammed

⁵⁷⁰⁸ İbn Battûta, II, s. 654-655.

⁵⁷⁰⁹ İbn Battûta, II, s. 705.

⁵⁷¹⁰ Burada zırh giyme ile ilgili kısmın orjinalinin verilmesi yerinde olur: Bkz. Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 231-233; Nizâmuddîn Ahmad, s. 132-135; Esterâbâdî, I, s. 335-349; Abd el-Qadir Badâ'unî, I, s. 119-124; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 42-43: Haluk Kortel'in eserinde fillerin ve atların zırhlandırılması yerine arabalara koşulmasından bahsedilmiştir. Lakin ana kaynaklarda bu atların ve fillerin arabalara koşulması olayına değinilmemiş bunun yerine fillerin ve atların zırhlandırıldığından bahsedilmiştir. Haluk Kortel'in bu kısmı alıntı yaptığı *Tabakât-i Ekberi*'de de bu husustan bahsedilmemektedir.

⁵⁷¹¹ Îsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 505.

⁵⁷¹² یکی فوجی پیلان پولاد پوش * به پیش صف خاص شه درخروش
Bkz. Îsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 424.

⁵⁷¹³ Cüzcanî, s. 309.

Şâh Tuğluk'un ordusunun her bölüğüne vuruşkan erlerin bindiği zırhlı filler vermiştir⁵⁷¹⁴. Pâygâhın (ahır) bütün atları ve bütün fillerinin imârî (tahtirevan) ve bergustvânları ile Fîrûz Şâh Tuğluk'un şehzâdesi Muhammed Han'a getirilmiştir⁵⁷¹⁵. 'Arz sırasında filler bergustvânları⁵⁷¹⁶ ile gözden geçirilmektedir gibi pek çok örnek verilebilir⁵⁷¹⁷.

Timûrî müverrihlerinden Şerefeddîn 'Alî Yezdî, Delhi fillerini tasvir ederken "Fillerin hepsinin düzenli silâh (سلاح: silah ve zırhı)⁵⁷¹⁸ ve keçimleri (ham ipek veya kaba kumaştan yapılmış koruyucu elbiseler) vardı" demektedir⁵⁷¹⁹. Böylece savaş fillerinin hepsinin zırhlı olduğu ve filler üzerinde biri çelikten (silah) diğeri ipek veya kaba kumaştan (bergustvân/keçim) olmak üzere üst üste iki farklı tipte koruyucu elbise giydirdikleri ortaya çıkmaktadır.

Babürlü dönemi eseri olan *Âyîn-i Ekberî* fil zırhlarını daha ayrıntılı bir şekilde izah etmekte ve şu şekilde sıralamaktadır: "Pâk'her (پاکھر): Çelikten yapılan çok büyük zırhtır. Baş ve hortumu için ayrı bir parçası vardır. Gec-chemp (گج چمپ), pâk'her (پاکھر: çelik zırh) üzerine örtülen örtüdür. Büyük bir görkem verir. Üç kat kaba kumaştan (âbefte) dikerler. Dışına geniş bağlar dikerler."⁵⁷²⁰ Böylece filin baş ve hortumu için müstakil zırh kullanıldığı ve filin gövdesinde ise çelik zırh üzerine üç kat çok kalın kumaştan yapılmış bir örtü (keçim) yerleştirildiği ortaya çıkmaktadır. (Fillerin gövde, baş ve alın zırhları için bkz. Ek XXXVIII)⁵⁷²¹.

4.18. HAFİF İSTİHKÂM SİLAHLARI

Savaş alanında hazırlanan her türlü engelin yapımı, kazı, mayın (tuzaklama) ve lağım işleri, ordunun yol kat etmesini kolaylaştırmak için köprü kurma gibi faaliyetler,

⁵⁷¹⁴ İbn Battûta, II, s. 712.

⁵⁷¹⁵ Sîhrindî, s. 136-137.

⁵⁷¹⁶ Bu kısımda bergustvânın zırh altı koruyucu elbiseden çok çelik zırh anlamında kullanıldığı görülmektedir.

⁵⁷¹⁷ Cüzcanî, s. 309.

⁵⁷¹⁸ Silah kelimesinin zırh yerine kullanılması: Gur Devleti hükümdarı "Sultan Alâeddin kendi ordusuyla Dâver'e ulaştı... Sultan Alâeddin saf kurulunca 'bütün silahlarını (zırhlarını) giyinmişti' (تمام سلاح پوشیده بود). Madeni la'l [renkli] atlas cübbe getirmelerini buyurdu ve 'bütün silahlarının (zırhlarının) altına giyindi' (بر زیره تمام سلاح پوشید). Havâs ve yakınları padişahın 'silahı (zırhı)' (سلاح را) lal cübbe ile giyinmesinin hikmeti nedir diye sordu. Eğer ok veya teber (balta) darbesi bedenimi yaralar ise 'silahımın (zırhımın) üzerindeki kanın kızılılığı' (لعلی خون بر سلاح من) kırmızı cübbe vasıtası ile ortaya çıkmaz böylece askerimin cesareti kırılmaz buyurdu Bkz. Cüzcanî, s. 54-56.

⁵⁷¹⁹ Şerefeddîn 'Alî Yezdî, *Zafernâme*, I, s. 925.

⁵⁷²⁰ Ebu'l-Fazl-i 'Âllâmî, *Âyîn-i Ekberî*, I, s. 137.

⁵⁷²¹ Babürlüler Devri (1526-1858) Fillerin Gövde, Baş ve Alın Zırhları (İllustrasyon), Ek XXXVIII.

yol açma faaliyetleri, taarruzu kolaylaştıran sâbât, pabiş gibi ağır silahların yapımı, savuma gücünü arttıran, istirahat imkânlarını çoğaltan siper, hendek ve ketger (tahta sur) kurma faaliyetleri istihkâm faaliyetleri kapsamı içinde yer almaktadır. Söz konusu faaliyetlerde kullanılan kürek, kazma, taş, kereste, çuval, yanıcı-yakıcı maddeler, demir dikenleri (Orta Çağ kara mayınları), kum çuvaları ve ağaç kütüklerinden imal edilen surlar hafif istihkâm silahları içerisinde sayılabilir. Bu bölümde söz konusu malzemeler ve silahlar kaynakların elverdiği oranda aktarılmaya çalışılacaktır.

4.18.1. Kum Çuvaları

Türk tarihinde, günümüz ordularında olduğu gibi doldurulmuş çuvaların savaşlarda istihkâm aracı olarak kullanıldığı görülmektedir. Örneğin Ani kuşatmasında, Sultan Alp Arslan'ın emriyle çuvaların içi saman, yaprak, ot ve toprak ile doldurulmuş, bunlar üst üste yığılmış ve bu çuvalar sağlam bir şekilde birbirlerine bağlanarak bir savaş kulesi meydana getirilmiştir. Bu kulenin üzerine çıkan askerler müdafilere nefit ve taş atmışlardır. Ancak kısa süre sonra müdafiler tarafından atılan ateşler, o çuvaları ve içindeki saman ve yaprakları tamamen yakarak, birbirlerinden ayırmıştır. Bunun üzerine kalenin karşısına ağaçtan sağlam bir kule (köşk) yapılmış, ateşten koruyabilmek amacıyla da üstüne sirke ile ıslanmış keçe kaplanmıştır. Bu kule üzerine çıkan askerler hücumu şiddetlendirmiş ve kalenin fethinde bu kulenin rolü büyük olmuştur⁵⁷²².

Moğollar da hendekleri doldurmak için aynı yöntemi kullanmaktaydılar. Moğol örneği kum dolu çuvaların düşman tehlikesinden emin bir surette hendeğe nasıl doldurulduğunu da göstermektedir: “Duvarlara çıkmayı kolaylaştırmak için taş ve toprak atarlar, hendekleri harb makineleriyle, atılan toprak dolu çuvalarla doldururlardı.”⁵⁷²³

Delhi Türk Sultanlığı ordusu günümüz modern ordularda olduğu gibi kum çuvalarını istihkâm silâhı olarak kullanmaktaydı. Elbette kum çuvalarının kullanımı günümüzden biraz farklıydı. Delhi ordusunda kum çuvaları, kale kuşatmalarında hendekleri doldurmak, mancınıklara daha yüksek kaideler oluşturmak ve kalelerin

⁵⁷²² Erhan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 355.

⁵⁷²³ Mikhail İgnatyevich, *Cengiz Han ve Timurlenk Devirlerinde Moğol-Tatar ve Orta Asya Milletlerinin Harb Sanatı ve Fütuhatları*, çev. Bahattin Kuban, Salih Fethi Gökçaylı, E. U. Rs. Yayınları, Ankara 1953, s 29-30.

karşısına yüksek kuşatma kuleleri kurmak için kullanılmaktaydı. Elbette bu eylemlerin yapılabilmesi için söz konusu kum çuvalları ya hazır olarak getirilmeli ya da savaş alanında dikilmeliydi. Delhi ordusunda bu amaçla askerler yanlarında çuvaldız denilen kalın iğneler taşıyorlardı. Çok sayıda çuval dikilmesi için çuval dokuyucular tutuluyordu. İsmâî, söz konusu çuvalların savaş alanında dikildiğini dile getirmektedir.

Çuval hakkında yukarıda verilen bilgileri kuşatmalar sırasındaki istihkâm faaliyetleri doğrulamaktadır. Nitekim Sultan Alâeddîn devrinde Ranthambor Kalesi kuşatması hakkında aktarılanlar bu hususa açıklık getirmektedir. Emîr Husrev-i Dihlevî, Delhi ordusu askerlerinin Hindûların attığı ateş karşısında onu söndürmek için hazırlıkları olmadığını haber verir. Müslümânların sularını koruduklarını, onu söndürmek için kullanmadıklarını ama bunun yerine haritaları (خریطة: çanta, kese, heybe) kumla doldurduklarını ve pâşîb bağladıklarını söyler. Müellif, kum (doldurmak) için harita dikmeyi, padişâhın kale ele geçirmek için toprağa bile hilat vermesine benzetmektedir. Ardından pâşîb, burçtaki (düşman) Mağribîlerinin yüksekliğine ulaştığında sultanının Mağribîlerinin ateşe başladığını ve Hindûlarının ümidinin kalmadığını anlatır⁵⁷²⁴.

Yukarıda görüldüğü üzere, saf tutan 100 askerinin rahatlıkla sığıdığı ve yukarı (kale) tırmanabildiği korunaklı hücum mahfili anlamındaki pâşîb yapımında kum dolu çuvallardan da istifade edilmektedir. Böylece hem pâşîbin yüksekliği arttırılmakta hem de bu ağır kuşatma silahı ateşe ve mancınık darbelerine karşı daha dayanıklı hale getirilmiş olmaktadır.

Ranthambor surlarına yaklaşmak için kalenin önündeki hendeği ağaç kütükleriyle doldurmaya çalışılırsa da Hindûların attıkları yanan odunların kütükleri tutuşturması buna engel oldu. Fakat bu sırada harekete geçen Sultan Alâeddîn'in suvârileri kalenin önündeki hendeğin bir bölümünü taş ve kumla doldurmayı başardılar. Bundan sonra kum dolu torbaların yetmemesi üzerine askerler pantolonlarını torba

⁵⁷²⁴ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 50-51; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 80.

haline getirip içlerine kum doldurdular ve sonuçta kalenin burçlarına ulaşan yüksek bir istihkâm yaptılar⁵⁷²⁵.

Kuşatmanın devamında gerçekleşen söz konusu olaylar kum çuvallarının, hendekleri doldurup kale surlarına daha rahat ulaşmak için kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca yüksekliği düşman kalesine denk kuleler yapmak için de kullanıldığı görülmektedir. Bu çuvalların yetmemesi halinde askerlerin yedek pantolonlarını çuval yerine kullanmaları da enteresan bir uygulamadır.

İsâmî, Ranthambor kuşatmasında söz konusu çuvalların Sultan Alâeddîn Halacî'nin aklına gelen bir fikir üzerine eski elbiselerden ve ham derilerden dikildiklerini aktarmaktadır:

O dönemde tam bir yıl * Hisara bir noksanlık düşmedi
Ve ondan sonra başını kaldırdı muzaffer * Yüksek kalenin fethi için buldu bir yol
Bir hile yükseltti dünya şâhı * Aciz kaldı raca o itibar/iniş yerinden
Buyurdu bütün ordu ehlinin * Eski dak kumaşından elbiseden ve ham deriden
Harita (çuval) dikmelerini, kum doldurmalarını * Bir hendeğe gündüz ve gece atmalarını
Ordunun pehlivanları hendeği doldurunca * Zamanlı zamansız sürekli savaştılar
Kalenin serverlerinin çoğu ezildi * Her taraftan kan dereleri aktı
Ordunun kaleye gitmesi için yol olunca * Hindûların yolunu kestiler alevden⁵⁷²⁶.

Berenî ise Sultan Alâeddîn Halacî'nin Ranthambor Kalesi kuşatması sırasında memleketin etrafından acizleri/avareleri ve harita (خریطة: çuval) dokuyucuları

⁵⁷²⁵ Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halacîler*, s. 84.

⁵⁷²⁶ به یک سال کامل دران روزگار * نیفتاد نقصانی اندر حصار
وزان پس سرافراز فیروز مند * رهی یافت بر فتح حصن بلند
یکی حیلہ انگیخت شاه جهان * که عاجز شده رائی از وقع آن
بفرمود تا اهل لشکر تمام * ز دق کهن جامه و چرم خام
خریطة بدوزند در گل کنند * بیک خندق روز و شب افکنند
چو پر گشت خندق بلان سپاه * همی جنگ کردند بیگاه و گاه
بسی سروران حصن پایمال گشت * بهر جانی جوئی خون می گزشت
چو ره شد که لشکر رود بر حصار * به بستند ره هندوان از شرار Bkz. İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 266.

getirdiklerini, [onları] ordu arasında paylaştırdıklarını ve haritaların çakılla (ریک) doldurulup hendeğe/çukura (غار) atıldıklarını aktarmaktadır⁵⁷²⁷.

4.18.2. Kürek, Kazma, Keser

Kale surlarını çökertmede temel yöntemlerden biri olan lağım kazma esnasında kullanılan en temel araç kazmadır. Daha önce Timur ordusu tarafından Halep iç kalesi kuşatılırken askerlerin ellerindeki kazma ve teber ile lağım kazmaya başladığı belirtilmişti⁵⁷²⁸.

Fahr-i Müdebbir kale kuşatma ve savunma malzemelerini sayarken bunlar arasında kazmayı da saymaktadır⁵⁷²⁹. Fahr-i Müdebbir ayrıca kürek (بیل: bîl) bahçıvanların ve âbdârların (sakaların) silahıdır, kazma (کلند/کلنگ: koleng/kolend) ve lehî (لهی)⁵⁷³⁰ bahçıvanların silahıdır demektedir⁵⁷³¹.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Alâeddîn Muhammed Şâh döneminde 709/1310 Varangal Kalesi kuşatması sırasında keteger (کتھگر: ordugâhın etrafına çekilen tahta sur) yapmak amacıyla ordu tarafından kesilen ağaçların marangozlar tarafından tîşe (تیشه: keser) ağız darbesi ile tıraşlandığını aktarmaktadır⁵⁷³².

4.18.3. Demir Dikenleri (Orta Çağ Kara Mayınları)

Eski ve Orta Çağ'ın kara mayınları olarak nitelenebilecek olan bu kadim silah Latince *calcitraba* (ayak tuzağı)⁵⁷³³, *tribulus*⁵⁷³⁴ ve *murex* (dikenli salyangoz)⁵⁷³⁵, *murex ferreus* (sivri uçlu demir)⁵⁷³⁶ ve Moğolca *çesnok*, Türkçe *tokan* ve *domuzayağı*⁵⁷³⁷;

⁵⁷²⁷ Berenî, *Târîh-i Firûz Şâhî*, s. 277.

⁵⁷²⁸ *Târîh-i Elfî*, s. VII, s. 4917.

⁵⁷²⁹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, 423, 426.

⁵⁷³⁰ Leh (له): 1. Ezik, darmadağın, 2. kırık, dökük anlamlarına gelmektedir. Fakat sözlükte lehî diye bir alet yer almamaktadır. Bkz. *Ferheng-i Fârsî be Türkî-yi İstânbûlî*, s. 1179.

⁵⁷³¹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, 262.

⁵⁷³² *Hazâinü'l-fütûh*, 195.

⁵⁷³³ *Calcitraba*: Ayağa batması için yerleştirilen sivri uçlu demir tuzak. Latince eşanlamlısı *tribulus* Türkçede demir diken (tribulus terrestris) diye bilinen yabancı bir bitki türünün de adıdır. Bkz. Mavrikios, *Strategikon (Bizans Kültüründe Strateji Sanatı)*, haz. George T. Dennis, çev. Volkan Atmaca, Kırmızıkeçi Yayınevi, İstanbul 2010, s. 82.

⁵⁷³⁴ Latince *Tribulus* adı, söz konusu silah dışında üzerine yalınayak basıldığında yaralanmaya yol açan yabancı kimyongiller veya denizkestanesi de tanımlamaktadır. Anthony Rich, *The Illustrated Companion to the Latin Dictionary and Greek Lexicon: forming a glossary of all the words representing visible objects connected with the arts, manufactures, and everyday life of the Greeks and Romans*, Longman, London 1849, s. 753.

⁵⁷³⁵ Henry S. Copper, F.S.A, *the Art of Attac*, s. 296.

⁵⁷³⁶ Anthony Rich, *The Illustrated Companion to the Latin Dictionary and Greek Lexicon*, s. 435.

⁵⁷³⁷ Çesnok: Tokan veya domuzayağı. Bkz. Ahmet Özdal, a.g.e., Şekil 2.

Farsça *hasek* (hem حسك hem de خسك imlası ile), ayrıca hâr hasek (خار خسك: hasek dikenî)⁵⁷³⁸; Arapça *hasek*, *müsellesât* ya da *müseddesât*⁵⁷³⁹, *el-zekazik* (الزقازيق), *hasek el-hadîd* (حسك الحديد: demir hasek)⁵⁷⁴⁰ olarak adlandırılmaktadır.

Günümüz İngilizcesinde hasek denilen bu silahlar caltrop⁵⁷⁴¹, “heel trap” (topuk tuzağı)⁵⁷⁴² ve günümüz Türkçesinde ise bazı kaynaklarda *demir dikenî*, *kazayağı*, *kirpi mânia*, *yıldız çivi* ve *savaş pıtrağı* (pıtrak) gibi çeşitli adlar ile anılmaktadır.

Demir dikenî, özellikle tahkimatlarda korumayı arttırmaya yarayan anti personel silahı ve engelidir⁵⁷⁴³. Bu silah iki veya daha çok çivi veya metalden malzemenin bir dört yüzlü (üçgen piramit) oluşturacak şekilde birleştirilmesinden meydana gelir.

Eski Türkçede *tokan* ve *domuzayağı* denilen üç köşeli ahşap veya madenî dikenler, toprağa gömülen bir çeşit pusu silahıdır. Genellikle atların ayağına batması ve binicileriyle birlikte atları savaş dışı bırakmak amacıyla tasarlanmışlardır. Bunun dışında düşman ordusunun geçişini engellemek ve zorlaştırmak ve atlı savaş arabalarını zor duruma düşürmek için söz konusu “*domuzayakları*”nın tahtadan ve büyük şekilde yapılmış olanları da vardır. Bu silahın Türk devletleri tarafından kullanımı hakkında çok az bilgiye rastlanılmaktadır. Bununla birlikte kadimi Çin, Roma ve Bizans kaynaklarında *tokan* (hasek) silahının kullanımına dair daha fazla bilgi bulunmaktadır.

Kadim Çin’in Strateji kitaplarından *Altı Gizli Öğreti*⁵⁷⁴⁴ (M.Ö. XI. yy.)’de ordunun donanımı, taşınması gereken silah miktarları anlatılırken “*domuzayakları*” ve çeşitleri hakkında şu bilgiler verilmektedir: “120 adet, yerden yüksekliği 75 cm. olan ahşap domuzayakları. Bunlar piyâdeleri ve suvârileri mağlup etmek, istilacıların saldırılarını bastırmak, kaçmalarını önlemek için kullanılır... Dar yollara ve küçük patikalara döşemek için 120 tane, 20 cm. genişliğinde 10 cm. kancaları ve 180 cm.

⁵⁷³⁸ *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehoodâ*, I, s. 1028, 1060.

⁵⁷³⁹ Altan Çetin, a.g.e., s. 229.

⁵⁷⁴⁰ *Tefric el-Kurûb fi Tedbîr el-Hurûb*, İngilizce kısmında s. 87, Arapça kısmında s. 60.

⁵⁷⁴¹ HistoryNet, Robert W. Reid “Veaponry: the Caltrop”, Agustos 1998, <http://www.historynet.com/weaponry-the-caltrop.htm> (31 Ocak 2016).

⁵⁷⁴² Henry S. Copper, F.S.A, *the Art of Attac*, s. 297.

⁵⁷⁴³ Tribul/us –î er: Yıldız dikenî. Bkz. Sinan Kabağağaç, Erdal Alova, *Latince Türkçe Sözlük*, Sosyal Yayınları, İstanbul 1995, s. 607.

⁵⁷⁴⁴ *Altı Gizli Öğreti*, T’ai Kung’un M.Ö. XI. yy.da Chou hanedanlığından Kral Wen ve Wu’ya verdiği politik tavsiyelerin ve taktiksel açıklamaların kayıdır. Bkz. *Kadim Çin’in Askeri Klasikleri*, I, s. 49.

sapları olan demir “domuzayağı”. Bunlar geri çekilen, kaçmak üzere olan suvârileri mağlup etmek için kullanılır. Eğer gecenin karanlığında düşman birden saldırı başlatırsa ve keskin kılıçlar çarpışırsa, taban ağı gerip iki ok başlı “domuzayakları”nı, ‘dokumacı kadın’ tipli “domuzayakları” ile birlikte iki yana döşe. Bıçakların uçları yaklaşık 60 cm. ayrı olmalı. Bunlardan 12.000 takım lazım⁵⁷⁴⁵.

Yukarıda görüldüğü üzere, “domuzayakları” sadece suvâriler için değil piyâdeler ve atlı savaş arabaları için de kullanılmaktadır. Kullanım amaçları ise istilacıların saldırısını bastırmak, yavaşlatmak, kaçmasını önlemek, gece baskınına kalkan düşmanı tuzağa düşürmektir. Toprağa giren kısma sap ve düşmana batan kısmına da kanca denilmektedir. Kaynağımızda bunlardan sefer esnasında 12.000 takım lazım geldiği belirtildiğine göre bu silah savaşta çok miktarda kullanılmaktadır. Çin’e sürekli saldırılar yapan Hun Türklerinin de bu silahın varlığından haberdar olmaları ve onu kullanmış olmaları mümkündür.

İmparator Mavrikios’a (582-602) atfedilen Bizans askerî strateji kitabı *Strategikon*⁵⁷⁴⁶, da Bizanslıların Pers suvâri hücumlarının hızını kesmek amacıyla atların koşu yoluna kirpi mânialar⁵⁷⁴⁷ (yıldız çiviler) döşedikleri belirtilmektedir. Bununla bağlantılı diğer bir yöntem de geri çekilme yolları üzerine kirpi mânialar (domuzayağı) döşemektir. Amaç, Persleri yormak ve maneviyatlarını kırmaktır⁵⁷⁴⁸.

“*Kirpi mânia*” (calcitraps)nın pusu kurmak için nasıl yerleştirilmesi gerektiği, *Strategikon*’un “pusular” bölümünde ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Mavrikios bu silah ile kurulan pusular hakkında şu bilgileri vermektedir: “Şayet dikkat çekmeyecekse, mevziye serpiştirilerek ya da kullanıldıktan sonra kolayca toplanabilmesi için sıraya dizilerek “demir dikenler” (calcitraps) yerleştirilebilir. Bu tuzaklar bütün savaş hattı boyunca 100 ayaklık bir mesafeye kadar yayılabilir. Ortada aşağı yukarı 300 ya da 400 ayak genişliğinde dört ya da beş geçiş yolu bırakılmalıdır; bu yollar orduya gösterilmeli ve geniş ağaç dalları, tuhaf şekilli mızrak başları, toprak veya taş yığını ya da dikkat

⁵⁷⁴⁵ *Kadim Çin’in Askerî Klasikleri*, I, s. 121-122.

⁵⁷⁴⁶ Matthew Bennett vd., *Dünya Savaş Tarihi (Orta Çağ 500-1500)*, I, s. 76; Mavrikios, *Strategikon (Bizans Kültüründe Strateji Sanatı)*, s. 7-24.

⁵⁷⁴⁷ Kirpi mânia: Bilhassa suvâri hücumlarının hızını kesmek amacıyla atların koşu yoluna döşenen yıldız çiviler. Bkz. Matthew Bennett vd., *Dünya Savaş Tarihi (Orta Çağ 500-1500)*, I, s. 252.

⁵⁷⁴⁸ Matthew Bennett vd., *Dünya Savaş Tarihi (Orta Çağ 500-1500)*, I, s. 78, 252.

çekici başka tür işaretlerle açıkça belirtilmelidir. Bu işaretler sadece geçitlerin girişine ya da tuzaklarla kaplı alanın önüne konulmamalı derinlemesine dağıtılmalıdır. Böylece, harekât başladıktan sonra, kaçarmış gibi yapan birlikler geçitlerden geçip giderken, işaretler bu işle görevlendirilmiş atlılar tarafından kaldırılabilir veya ters çevrilebilir. Her iki yanda pusuya yatan askerler düşmanın bu tuzaklara basıp düşmesini bekler ve ileri ya da geri hareket etmekte zorlandıklarında saldırıya geçer.”⁵⁷⁴⁹

Mavrikios’un belirttiğine göre bu silahın kullanımında önemli olan mayınların nerelere döşendiğinin bazı işaretler konularak bilinmesi ve askerinin rahatça geri çekilebileceği mayınsız boşluklar bırakılması ve bu mayınların bütün savaş hattına yayılmasıdır. Geri çekilirken de uyarıcı işaretlerin görevlendirilen askerler tarafından toplanması gerekmektedir.

Müslümanların başarı ile kullandıkları savunma silahlarından biri de dikenli tel (hasek)dir. Başlangıçta üç dikenli olup iki dikenli yere gömülen ve üçüncü dikenli deve ile atların ayağına batan sert bir dikenden yapıldı. Daha sonraları üç köşeli demir parmaklıklardan yaptıkları ve savaş esnasında hendeklerin etrafına yaydıkları, böylece insan ve atların yaklaşmasını önlemeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Resulullah Tâif muhasarasında bunu uygulamıştır⁵⁷⁵⁰.

Nihavend Savaşı’nda İranlılar âni bir çıkış hareketi ile siperlerinden çıkmış, askerlerinin dönüş ümitlerini kırmak üzere de geçtikleri yerlere demir dikenler serpmişlerdi. Domuz ayağı da denilen bu demir diken tuzağına, İslam ordusunun kuvvetli saldırısı sonucu kendileri düşmüşlerdi⁵⁷⁵¹.

Müslüman ordularının başarı ile kullandıkları savunma silahlarından biri de dikenli tellerdir. Dikenli teller/hasek; savaş nakliye vasıtaları ve binek hayvanları olarak kullanılan at ve develerin, bunun yanında insanların hücumunu engellemede kullanılan

⁵⁷⁴⁹ Mavrikios, *Strategikon (Bizans Kültüründe Strateji Sanatı)*, s. 82, 83-84.

⁵⁷⁵⁰ Halit Çil, “Hz. Ömer Döneminde Ordunun Silahları ve Lojistiği”, *Akademik Bakış Dergisi*, XXXVII, Temmuz-Ağustos 2013, s. 12.

⁵⁷⁵¹ Halit Çil, “Hz. Ömer Döneminde Ordunun Silahları ve Lojistiği”, *Akademik Bakış Dergisi*, XXXVII, Temmuz-Ağustos 2013, s. 13.

bir silâh ve bir savunma aracı idi. Dikenli teller daha çok kuşatma savaşı esnasındaki savunmalarda kullanılırdı⁵⁷⁵².

Demir diken (calcitrapa), Türk-İslâm dünyasında Farsça hasek (خسک)⁵⁷⁵³ adıyla bilinmektedir. Bu kelime diken anlamına gelen hes (خس) kelimesinin küçültme eki almış halidir. Küçük diken, küçük tıraşlanmış şeyler, üç kenarlı ilaç olarak kullanılan diken, demirden yapılan ve düşman yoluna serpilen üç kenarlı dikenlere ve boğadikeni bitkisine (خسک) denmektedir. Yola hasek dökmek, bir kimseye engel hazırlamak anlamında kullanılmaktadır⁵⁷⁵⁴.

Gazneliler devrinde hasek adlı silahın kullanılmakta olduğu Firdevsî tarafından *Şâhnâme*'de bu silaha yer verilmesinden, bu silahın işlevlerinin doğru olarak izah edilmesinden anlaşılmaktadır. Firdevsî'nin ilgili beyti şudur:

Çölün etrafına hasek saçtı * Ki düşman gelmesin, o taraf üzerinden geçmesin⁵⁷⁵⁵.

Reşideddîn Fazlullâh Hemedânî, *Camiüttevarih*'te geçen Oğuzların, Kaylbarak kavmiyle savaşını anlatırken hasek kullanımı ve inceliklerini de açıklamaktadır. Olay şu şekilde anlatılmaktadır: “Onu gizlice bir elçi ile Oğuza gönderdi. Hasımlarınıza galip gelmenizin yolu şudur dedi: Hasek (خسک: üç köşeli madeni diken) dikenleri yapınız. Her adam ondan bir avuç fetrakına (eğer kayışına) bağlasın ve saf yeri yoluna saçsınlar. Kendi atlarına ise mutabbık (çok tabakalı) nal vursunlar. Böylece onun zararı kendi atlarının toynağına ulaşmaz. Ondan sonra düşmanlarınızın tarafına “ok yağmuru” yapınız.”⁵⁷⁵⁶ Anlaşılan odur ki birinci kural düşmana çaktırmadan bunları serpmek ve daha önceden kendi atlarını bu üç köşeli demir dikenler batmayacak şekilde çok tabakalı olarak nallamaktır.

Eyyubîler devrinde Mardî et-Tarsûsî, Selâhaddin Eyyûbî'ye takdim ettiği eserinde müsellemlerden (hasek) bahsetmektedir. Üzerine basan at ya da diğer binek

⁵⁷⁵² Mustafa Zeki Terzi, *H. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askeri Teşkilât*, s. 239.

⁵⁷⁵³ Hasek (خسک)/siyâleh (سیالچ): Savaş zamanında düşmanın yoluna dökülen üç köşeli madeni dikenlerdir. Arapça hasek (خسک) de denir. Arapça tekili heske (حسكه) dir. Bkz. *Ferheng-i Fârsî-yi 'Amîd*, I, s. 792, 859, II. s. 1256.

⁵⁷⁵⁴ *Ferheng-i Câmi 'Şâhnâme*, s. 424.

⁵⁷⁵⁵ *Ferheng-i Câmi 'Şâhnâme*, s. 424.

⁵⁷⁵⁶ Reşideddîn Fazlullâh Hemedânî, *Cami'üt-Tevârih, Târih-i Oğuz*, Muhammed Rûşen, Miras-i Mektub, Tahrân H.Ş. 1384, s. 14.

hayvanlarını yaralayarak suvârisini düşürmesine yol açan müselles ya da müseddesler, üç veya altı yıldızdan oluşmakta ve zaman zaman zehirli olarak da imal edilmektedir⁵⁷⁵⁷.

Memlûklar da *hasek* denilen, etrafında demir çıkıntılar olan, müsellesât ya da müseddesât da denilen ve düşman atlarının olduğu yere atılarak ürkmelerini sağlayan bir tür silah kullanıyorlardı. Bunun zaman zaman düşmanın yoluna atıldığı da olurdu⁵⁷⁵⁸. Böylece *hasek* silahının verdiği maddî zarar dışında bir işlevinin de atları ürktmek olduğu ortaya çıkmış olmaktadır.

Memlûk Sultanı Ferec b. Berkuk (801-814/1399-1411) devrinde Ömer b. İbrahim el-Avsi el-Ensarî (öl. 1408)⁵⁷⁵⁹, *Tefric el-Kurûb fî Tedbîr el-Hurûb* adlı eserinde ordugâhın korunmasında *hasek* silahından nasıl istifade edildiği hakkında şu bilgiyi vermektedir: Eğer düşman saldırısı korkusu varsa her ordunun önlem alması zorunludur. Ordular, ordugâhın etrafında iki girişli bir hendek kazarlar. Ordu daha büyükse daha fazla giriş olabilir. Herhangi bir saldırıya karşı okçular ve suvârilere nöbet tutarlar. Ordu komutanları eski zamanlarda kapının dışında şimdi el-zekazik (الزقازيق) diye bilinen “demir hasek” (حسك الحديد; hasek el-hadîd)ler yerleştirirlerdi. Her bir hasek nasıl yerleştirildiğinin önemi olmaksızın planlandığı şekilde yerleştirilirdi. Bu yolla hasekler ordu için bir duvar gibi olurdu. Çünkü düşman saldırdığında; haseklerin sivri uçları atların toynaklarına ve piyâdelerin ayaklarına batar ve onların hareketlerini önlerdi⁵⁷⁶⁰.

Çinliler, Cengiz Han istilasına karşı demir dikenini etkin bir şekilde kullanmışlardır. Örneğin 1213 yılındaki bir Moğol akını tekrar Juyong Pas’a yöneldi. Juyong Pas, Jin şehri elit birlikler ile kuvvetlendirmişti. Bazı kayıtlara göre kapılar demirle mühürlendi ve kuşatılan ülkenin etrafına 30 mil (50 km.) çapında demir dikenleri (caltrop) döşendi. Jin, öyle sağlam bir direniş gösterdi ki Moğollar diğer bir

⁵⁷⁵⁷ Erkan Göksu, a.g.m., s. 295.

⁵⁷⁵⁸ Altan Çetin, a.g.e., s. 229.

⁵⁷⁵⁹ *Tefric el-Kurûb fî Tedbîr el-Hurûb*, İngilizce kısım s. 3, Arapça kısım s. 4 (Mukaddime).

⁵⁷⁶⁰ *Tefric el-Kurûb fî Tedbîr el-Hurûb*, İngilizce kısmında s. 87, Arapça kısmında s. 60.

geçiş yolu bulmak için büyük bir sapma gösterdiler⁵⁷⁶¹. Robert W. Reid, çok büyük miktarda Çinli sivile bu demir dikenî kuşaklarının temizletildiğini bildirmektedir⁵⁷⁶².

Moğollar ve Malay Yarımadası'nda olduğu gibi bazen bu hasek (chaltop) silâhları öldürücü şekilde zehirli olarak hazırlanmaktaydı⁵⁷⁶³.

İbn Arabşâh'ın bildirdiğine göre Timur, Hindistan seferi sırasında Delhi Türk Sultanlığı ordusu fillerinin taarruzunu durdurmak için “Teslis inancını gösteren öldürücü tulga şeklinde binlerce üç dallı demir diken”⁵⁷⁶⁴ yaptırıp, akşamleyin fillerin geçeceği yollar üzerine döktürdü. [Kendi] askerlerin[in] o tarafa ayak basmaması için nişaneler yerleştirip sınırı belirledi. O zaman ordu saflarını düzenleyerek suvâri ve kılıç taşıyan askerleri sağ ve sol taraftan pusu yerlerinde görevlendirdi. İki saf birbirine yaklaşınca Timûrîler dizginlerini fillerin dumanında geri döndürdüler ve atları ürkmüş gibi gösterdiler. Hintliler, sinirli filleri, demir kaleler gibi serbest bıraktılar ve düşman askerinin peşinden dikenler üzerine sürdüler. Suvâri ve piyâdeler peşlerinden koşturdular, kükremiş seller gibi fillerin yüzleri yola, ayakları yol üzerindeki dikenlere dikkat etmediler, dikenler onların ön ve arka ayaklarına öpücük kondurdular ve çok azap ulaştırdılar. İşkence ve eziyet görmüş filler nara attılar Ebrehe'nin fili gibi yabancı düşmana yüzlerini döndürüp tanıdık ordularına koşturdular öyle ki Hintliler onları geri döndürmeye gayret ettiler, netice vermedi, suvâri ve piyâdeleri ayakları altına alıp ezip geçtiler. Kan selini kıra ve ovaya yaydılar ve ölü yığınları birbiri üzerine birikti. Gizlenen adamlar sağ ve sol taraftan, pusu yerlerinden dışarı fırladılar, Hint askerinin geri kalanlarını ölülerine ulaştırdılar⁵⁷⁶⁵. (Demir dikenî kullanım yöntemleri için bkz. Ek XXXIX)⁵⁷⁶⁶.

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda demir dikenî kullanımı hakkında Fahr-i Müdebber ve Cüzcanî önemli bilgiler sunmaktadırlar. Fahr-i Müdebber, beşli savaş düzeninde safların nasıl teşkil edilmesi gerektiğini anlattığı bölümde hasekdârân

⁵⁷⁶¹ Stephen Turnbull, *Genghis Khan & the Mogol Conquests 1190-1400*, Osprey Publishing, 2003 Great Britain, First Publishing, s. 31.

⁵⁷⁶² HistoryNet, Robert W. Reid “*Weaponry: the Caltrop*”, Agustos 1998, <http://www.historynet.com/weaponry-the-caltrop.htm> (31.01.2016).

⁵⁷⁶³ Henry S. Copper, F.S.A, *the Art of Attac*, s. 297.

⁵⁷⁶⁴ Metinde bu ifade “سه شاخه آهنين ساخت كه بشكل پلید خود نمودار عقیده اهل تسلیس بودند” şu şekilde geçmektedir.

⁵⁷⁶⁵ İbn Arabşâh, *Zendegânî-yi şegeft-âver-i Timûr*, s. 101-102.

⁵⁷⁶⁶ Demir dikenî (çesnok), kime karşı kullanılır? (Grafik tasarım), Ek XXXIX.

(بر دست راست) “sağ tarafta” (خسکداران: yıldız dikenli serpiciler; mayıncılar) olmalıdır demektir⁵⁷⁶⁷. Böylece Delhi ordusunda hasek-dârân denilen mayıncılar sınıfı olduğu ve bu silahın kullanımına önem verildiği ve bu sınıfın ordunun sağ tarafında bulundukları anlaşılmaktadır.

Fahr-i Müdebbir, hasek kullanımı hakkında şu tavsiyelerde bulunmaktadır: “Eğer ordu az olursa veya pusu ve gece baskını korkusu olursa hendek kazılmalı. Eğer yapamazlarsa sırt sırta versinler kendilerini korusunlar. Dağılmamak için hiçbir şekilde savaşmaya ve dışarı çıkmaya niyet etmesinler. Eğer [onlar] pusu kurarlarsa sırtlarını bir suya, büyük bir nehre veya çayırılık bir alana yaslasınlar öyle ki düşman bir taraftan fazla [yerden] gelemesin, bir kenarından hendek kazsınlar, geniş kalkanlı piyâdelerden dokunmuş, hisar gibi bir grupta korusunlar. Hasek (خسک) döksünler. Hasek biri tahta ve diğeri madeni olmak üzere iki çeşit olur. Eğer zincîr varsa bir kimsenin [hiçbir kimsenin] geçit yerinden geçememesi için uzatsınlar. Eğer bütün bunlara rağmen hezimete uğrarlarsa [kaçmadan önce] düşmanın meşgul olması ve kendilerinin selamete ulaşması için sahip oldukları (kalan) hasekleri ve ondan sonra altın ve gümüş (para), elbise yaygı, kap kacak, hakbîh? ve buna benzer şeyleri döksünler. Böylece düşman onlarla meşgul olsun ve onlar selamete gitsinler...”⁵⁷⁶⁸

Fahr-i Müdebbir’in anlatımından anlaşıldığı kadarıyla Delhi ordusu geri çekilmek ile gerçekten kaçmayı amaçlıyorsa düşman atlarının toynaklarını yaralamak ve kaçma zamanı kazanmak için hasek fırlatıyordu. Çoğu zaman geri çekilmek ile düşmanı pusuya çekmek amaçlanıyordu⁵⁷⁶⁹.

Cüzcânî, Mu‘izzeddîn Behram Şâh (1240-1242) döneminde, 1241 tarihinde⁵⁷⁷⁰ Moğolların Lahor’u ele geçirmesi dolayısı ile hasek kullanımı hakkında şu malumatı vermektedir: “Lahor hisarında zahire ve silah hazırlığı yoktu. Lahor halkı gönül birliği ve uyum içerisinde değildiler. O şehrin sakinlerinin çoğu tacir idiler. Moğollar devrinde Horâsân’ın yukarı kısımlarına ve Türkistan’a [ticari] seferler yapmışlardı. Akıbetlerini düşünmeleri cihetinden her biri Moğol’dan fayda temin etti ve eman fermanı temin

⁵⁷⁶⁷ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 331.

⁵⁷⁶⁸ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 367.

⁵⁷⁶⁹ Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s. 79.

⁵⁷⁷⁰ Cüzcânî, s. 194-195

ettiler. Bu güvenle ‘hisarın muhafazasında ve hisarın [etrafının] “hasek”lenmesinde⁵⁷⁷¹ Melik Karakaş ile uyum içinde olmuyorlardı. Yardım, müdafa ve vuruşmaya girmiyorlardı...⁵⁷⁷² Böylece Delhi ordusunun şehir ve kale savunması amacı ile de hasek silahı kullandığı ortaya çıkmaktadır.

Emîr Husrev-i Dihlevî’de bir beytinde mazmun olarak hasek dökülmesini kullanmaktadır:

Derdini çekiyorum, dökülmüş hasek ayağıma batmış⁵⁷⁷³ * Ki o ağrıyan ayağımdan nasip görümüşüm (faydalanmış)⁵⁷⁷⁴. ?

Yukarıda aktarılan bilgiler ışığında söz konusu demir ve tahta mâniaların Delhi Türk Sultanlığı devrinde aynı amaçlar ile ve hasek adıyla kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. Aktarılan iki örnekte hasekler, düşmanın ordugâhı çevreleyen hendeğe saldırısını önlemek ve yavaşlatmak için kaçarken arkadan gelen düşmanı durdurmak ve meşgul etmek için ve Lahor Kalesi gibi istihkâmları korumak amacıyla kullanılmaktadırlar.

İbn Battûta tarafından Muhammed Şâh Tuğluk’un Çin hükümdarına gönderdiği hediyeler arasında “dört adet altın hasek ve beş adet gümüş hasek” de sayılmaktadır⁵⁷⁷⁵. Sait Aykut’un çevirisinde hasek ile aynı anlama gelen “savaş pıtrağı” ifadesi kullanılmakla birlikte eserin Arapça aslında hasek yazmaktadır: “أربع حسكر من ذهب، وست”⁵⁷⁷⁶. حسكر منفضة منبيلة

Muhammed Şâh Tuğluk, kılıç, tırkeş ve hasek gibi savaş aletlerini Çin hükümdarına hediye olarak gönderirken⁵⁷⁷⁷ askerî bir mesaj da vermek istemiş olmalıdır. Çin’deki Moğol hükümdarına sınırlarımızda sağlam bir savunma hattımız

⁵⁷⁷¹ Bu ifade metinde şu şekilde yazmaktadır: در محافظت و خسكر حसार .

⁵⁷⁷² Cüzcanî, s. 393.

⁵⁷⁷³ Pey boriden (پی بریدن): 1. İnsanların veya hayvanların ayağını kılıç vb. şeyler ile kesmek. 2. Hareketini engellemek. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 513.

⁵⁷⁷⁴ Bu beyitte, her iki mısra da şiirin gereği olarak kelimelerin yerleri çok değiştirilmiş, kelimeler ile çok oynamıştır. Bundan dolayı sağlıklı bir çevirisini yapmak zor olmaktadır. Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Nihayetü’l kemal*, s. 226.

⁵⁷⁷⁵ Mütercim Sait Aykut, hasek kelimesini savaş pıtrağı olarak çevirmektedir. Seyahatnâmenin Arapça aslında ise bu kelime doğrudan hasek (حسكر) olarak geçmektedir. Bkz. İbn Battûta, II, s. 758.

⁵⁷⁷⁶ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta* (رحلة ابن بطوطة تحفة النظار في غرائب الأمصار وعجائب الأسفار), s. 542.

⁵⁷⁷⁷ İbn Battûta, II, s. 758-759.

var, içeriye girmeye kalkarsanız hasek vb. engeller ile karşılaşacaksınız diye ima etmiş olmalıdır. Haseklerin altından ve gümüşten imal edilmiş olması, hediye olarak gönderilmesi bu silaha Delhi Türk Sultanlığı devrinde çok büyük önem verildiğini göstermektedir.

4.18.4. Zincir

Milattan önceki devirlerden beri zincîr askerî techizat olarak kullanılmaktadır. Örneğin M.Ö. XI. yy.da Çinli stratejist Tai Kung, *Altı Gizli Öğreti* kitabında ordunun donanımında bulunması gereken şeyler arasında zincîrleri de saymakta ve şöyle demektedir: “120 adet yan yollara, dar patikalara ve sıkışık arazilere dizilen demir zincîr. Piyâdeleri ve suvârieleri mağlup etmek ve istilacılara karşı yapılan hızlı saldırılar sırasında kaçmalarını engellemek için kullanılır.”⁵⁷⁷⁸

Fahr-i Müdebbir, pusu ve gece baskınına uğramamak veya hazırlıklı olmak konusunda verdiği tavsiyeler arasında zincîre de yer vermektedir: “Ordugâhın etrafına zincîr çekmeleri (der gerd-i leşkergâh zincîr keşend) veya hendek kazmaları daha iyi olur.”⁵⁷⁷⁹

Fahr-i Müdebbir’in hasek kullanımıyla ilgili verdiği tavsiyeleri arasında zincîr kullanımıyla ilgili olarak hasek (خسک) döksünler, eğer zincîr varsa (eğer zincîr başed bîş be-keşend) bir kimsenin [hiçbir kimsenin] geçit yerinden geçememesi için uzatsınlar demektedir⁵⁷⁸⁰.

Şemsi Sirac Afif, Delhi Türk Sultanlığı sikkeleri üzerindeki 21 farklı resmi sayar. Bunlardan birisi de “dâhûl önünde zincîr” (زنجير پیش داخل) şeklinde nitelenmektedir⁵⁷⁸¹. Dahûl/dâhol padişâhın ve büyüklerin dergâhı etrafında oturmak için sekiler yapılmış çevrili alanın adıdır⁵⁷⁸². Söz konusu sikke bu alanın güvenliğinin zincîr çekilerek sağlanmakta olduğunu göstermektedir. Fahr-i Müdebbir’in bu husus ile

⁵⁷⁷⁸ *Kadim Çin'in Askeri Klasikleri*, I, s. 122.

⁵⁷⁷⁹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 300-301.

⁵⁷⁸⁰ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 367.

⁵⁷⁸¹ Afif, s. 108.

⁵⁷⁸² *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 974.

bağlantılı olarak ordugâhın etrafına zincîr çekilmesini veya hendek kazılmasını tavsiye ettiği görülmektedir⁵⁷⁸³.

Fahr-i Müdebbir, kale kapısına dayanan koçbaşını imha etmek için kullanılan temel malzemler arasında zincire de yer vermekte ve şu tavsiyede bulunmaktadır: “[Kale kapılarana/duvarlarına] herek (خرک: koçbaşı) yerleştirdiklerinde bir omuzluk kamış veya keresteyi bağlayacakları ucu kancalı zincîrleri [olsun ve] koçbaşının üzerinden aşağı sarkıtsınlar. Böylece koçbaşını ve koçbaşının altındaki kimseleri yakabilsinler⁵⁷⁸⁴”.

4.19. AĞIR SİLAHLAR (KUŞATMA SİLAHLARI)

Ağır silahlar, daha çok hisar, kale, şehir surları vb. muhkem yerlerin muhasarası esnasında kullanılmak üzere imal edilen silahlardır. Bu silahların hepsine birden “âlâtü’l-hisar” denilmiştir. Bu silahlar genel olarak yıkıcılar ve yakıcılar olmak üzere iki sınıfta incelenebilir. Yıkıcılar: mancınık, arrâde, âlât-i kal’a kuşadan, koçbaşı, çarh, külünk ve miskâb (nakkâb) türü silahlardır. Yakıcılar: neft, zırnık (arsenik) ve siyanür, Rum ateşi vb. silahlardır. Bu silahların İslâm öncesinde Türkler tarafından kullanıldıklarına dair pek bilgi yoktur. Ancak, Karahanlılardan başlayarak, tüm Orta Çağ Türk devletlerinde kullanıldıkları bilinmektedir⁵⁷⁸⁵.

Yakıcı ve yıkıcı olarak yukarıda bahsedilen söz konusu ağır silahlara üçüncü bir sınıf olarak kaleye rahat yaklaşmayı ve tırmanmayı sağlayan merdiven, hareketli kule, sabad ve pâşib vb. silâhlar ilave edilebilir. Bu silahları ağır istihkâm silahları olarak adlandırmak mümkündür.

Gur Sultanı Gıyâseddîn Muhammed b. Sam’ın Horâsân’da Nişâbur kuşatması sırasında mancınıklar yerleştirildiği bütün burçların yıkıldığı tuğla üstünde tuğla bırakılmadığı bildirilmektedir⁵⁷⁸⁶. Bununla birlikte Gur Devleti devri Hindistan faaliyetleri ve Delhi Türk Sultanlığı kuruluş yıllarını Sultan Şemseddîn İltutumuş dönemi sonuna kadar ele alan *Tâcü’l-me’âsir*’de bütün hafif silahlar en ince

⁵⁷⁸³ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 300.

⁵⁷⁸⁴ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 424.

⁵⁷⁸⁵ Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 201.

⁵⁷⁸⁶ Cüzcanî, s.74-75.

ayrıntlarına kadar isimlendirildiği halde mancınıklı bir gemi tipi dışında ağır kuşatma silahlarına hiç yer verilmemektedir.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Fahr-i Müdebbir, kullanılan mancınık ve arrâde çeşitleri hakkında devrin diğer kaynaklarında yer almayan detaylı bilgiler vermektedir. Ağır kuşatma silahlarının isimlerini tek tek saymakta ve bu silahlar ile kullanılan mermilerin adlarını zikretmektedir. Dolayısı ile Delhi ordusunda söz konusu ağır kuşatma silahlarının kuruluş yıllarından itibaren kullanılmaya başlandığı söylenebilir. Daha öncesinde Gur Devleti devrinde de kuşatmalarda mancınık kullanıldığı görülmektedir.

Müslümân-öncesi Hindistan, kuşatma teknolojisinde geri kalmıştı. *Arthashastra* gibi antik Hindistan metinlerinde adı geçen kaba fırlatma makinelerinin hala nasıl bu kadar geniş şekilde kullanıldığı tartışmaya açıktır. Bununla birlikte erken Orta Çağ'da Hint ordularında ağır silahların (kuşatma silahları) yaygın olmadıkları bilinmektedir. Aylarca hatta bir yıl süren pasif kuşatmalardan istifade etmek genellikle Hindû hükümdarların karakteristiği idi. Müslümân fatihler ise kuşatma teknolojisindeki uzmanlıklarıyla kuşatma savaşlarına yeni bir enerji getirdiler. Delhi Türk Sultanlığı hükümdarları atılgan seferlerinde İslâm dünyasının kuşatma savaşındaki başarılarını kullanarak yayıldılar ve karlı çıktılar⁵⁷⁸⁷.

Hitopadeşa'da “okçular, uzun bir kuşatma, cesur bir saldırı: Bunlar bir kaleyi ele geçirmenin yolları olarak söylenir”⁵⁷⁸⁸ ifadesi yer almaktadır. Böylece Hintlilerin, XIV. yüzyılda istihkâmları ele geçirmek için arrâde, mancınık, sâbât ve pâşîb gibi ağır kuşatma silahlarını pek kullanmadıkları, sonucu düşmanı aç bırakıp halsiz düşürerek ve kas gücüne dayanan son bir toplu saldırıyla almaya çalıştıkları ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte kalelerini savunmak için mancınık benzeri silahlardan istifade ettikleri görülmektedir.

⁵⁷⁸⁷ Konstantin S Nossov, a.g.e., s. 44-45.

⁵⁷⁸⁸ Narayana, *Hitopadeşa*, s. 126.

4.19.1. Mancınık, Mancınık Mermileri

“Mancınık” sözcüğü, Yunanca “mekhanik” (makine) sözcüğünün Arapça uyarlamasından türemedir⁵⁷⁸⁹. Bir başka görüşe göre de bir dev mancınık türü olan mangono/mangonel Grekçede “ezmek” anlamına gelmektedir ve Arapça “el-macenık”a dönüşmüştür. Bu tabirle büyükçe bir kaşığa benzeyen bir kola sahip fırlatma cihazları kastedilirdi⁵⁷⁹⁰.

Araştırmacıların birçoğu, Batı literatüründe catapult, mangonel, onager, ballista, launcher, sling shot, trebuchet gibi isimlerle ifade edilen mancının ilk olarak M.Ö. V.-IV. yy.da Çin’de yapıldığını, buradan Türkler ve Müslümân Araplar vasıtasıyla Ön Asya’ya, daha sonra da Bizans ve Avrupa’ya ulaştığı görüşündedirler⁵⁷⁹¹.

Kuşatma savaşlarında mancınıklar mazgal siperlerini tahrip ederek surlardaki askerleri zararsız hale getirmek, surlara yaklaşan askerleri desteklemek ve sur duvarlarını yıkmak için kullanılmaktadır⁵⁷⁹².

Mancınık germe (tension), bükme (torsion), çekme (traction) veya karşı ağırlık (counterweight) kullanma suretiyle bir direğin mihveri etrafında dönmesiyle işleyen veya dengeli bir hareketle büyük bir güçle taş, ok ve nefit gibi cisimler fırlatan savaş aletlerine denmektedir⁵⁷⁹³.

Milâdî XII. yy. gibi erken bir tarihte, muhtemelen Müslümân bir teknisyen, halatları çeken kalabalık insan grubunun yerine bir ağırlık koymayı akıl edince, çok büyük bir ilerleme kaydedilmiş oldu. Çünkü insanın kas gücüne bel bağlamak daha büyük makinelerin üretimi önünde aşılmaz bir engel teşkil etmekteydi. On ya da yirmi, hatta bazen otuz civarında insanla pek sorun çıkmıyordu, ama 100 halat kullanıldığında işler umulduğu gibi gitmiyor ve çekiciler birbirlerinin üzerine yığılıyorlardı. Hâlbuki ağırlık bulmak her yerde mümkündü ve bu ağırlık işini -yani ağırlık yapmayı- her zaman için hem de yorulmaksızın becerirdi. Eğer daha fazla ağırlık isteniyorsa, daha fazla kaya, pislik ya da el altında ne varsa, konması yeterdi. Böyle bir karşı ağırlık

⁵⁷⁸⁹ Zeki Tez, a.g.e., s. 112.

⁵⁷⁹⁰ Matthew Bennett vd., *Dünya Savaş Tarihi (Orta Çağ 500-1500)*, I, s. 198.

⁵⁷⁹¹ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 302-303, 320.

⁵⁷⁹² Aşkıdıl Akarca, *Şehir ve Savunması*, TTK, Ankara 1998, 3. Baskı, s. 104.

⁵⁷⁹³ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 319.

mancınının kalaslarından uzun olanını biraz aşağıya, muhtemelen bir vinçle çekmek ve mermiyi yuvaya yerleştirip mekanizmayı kilitlemek yeterliydi. Böylece kısa taraftaki ağırlık havaya kalkar ve sabitlenirdi. Uzun taraf serbest bırakıldığında, ağırlık (düz düşecek şekilde, bir eksenin miline bağlanmıştı) aniden fırlar, uzun kalas da yarım daire yaparak döner, sapan mekanizması boşalıp merminin hızını iki katına çıkararak düşmana fırlatırdı⁵⁷⁹⁴.

Karşı ağırlıklı mancınının kurulması için çok daha az kişi yeterliydi ve daha ağır güller fırlatabiliyorlardı. Bu mancınıklar, kuşatmalarda çığır açabilecek nitelikteydiler ve 12. yy'dan itibaren Türkler ve sonra Moğollar tarafından müstahkem mevkiilerin fetihlerinde çok kullanıldılar⁵⁷⁹⁵.

Karşı ağırlıklı mancınıklar sadece daha kuvvetli olmakla kalmıyor, o zamana kadar üretilen bütün güller atıcılardan daha isabetli atış yapıyorlardı. Bu makinelerin en büyükleri 15 ila 18 metre uzunluğundaki kalasları ve 100'lerce kiloluk ağırlıkları vardı⁵⁷⁹⁶. Karşı ağırlıklı mancınıklarla 230 kg. ağırlığındaki güller, 300 m. uzağa fırlatılabiliyordu. Karşı ağırlıklı mancınık, Moğol İmparatoru Kubilay Han'ın (1260-1294) 1272 tarihli Fang-Cheng zaferinde önemli rol oynadı. Bu makine Çin'de "Müslümân phao'su" (fırlatma makinesi) diye adlandırılıyordu⁵⁷⁹⁷.

Müslümân Türk devletleri tarafından kullanılan mancınık çeşitleri büyüklüklerine, atılan maddenin cinsine ve muhtelif teknik özelliklerine göre farklı isimler almaktaydılar. Bu cümleden olmak üzere küçük veya hafif mancınıklar arrâde (عراده) adıyla anılmaktaydı⁵⁷⁹⁸. Mancınıkların atış menzili 300-1.600 m. arasında değişmekteydi⁵⁷⁹⁹.

Yapım masrafları, ortalama, 1.500 dinarı bulan mancınıklar, pahalı olmaları nedeniyle, yalnızca muhasara savaşları için imal edilirdi. Attığı taşlar yuvarlak veya dört köşe olurdu ve muhasara edilecek kalenin etrafında yeterli sayı ve büyüklükte taş yoksa taşlar da ordu tarafından taşınırdı. Mancınıkların yüksekliği konusunda fazla bilgi

⁵⁷⁹⁴ Alfred W. Crosby, a.g.e., s. 78.

⁵⁷⁹⁵ Ahmet Özdal, a.g.e., s. 78.

⁵⁷⁹⁶ Alfred W. Crosby, a.g.e., s. 78.

⁵⁷⁹⁷ Zeki Tez, a.g.e., s. 111.

⁵⁷⁹⁸ Zeki Tez, a.g.e., s. 160.

⁵⁷⁹⁹ Zeki Tez, a.g.e., s. 176.

olmamakla birlikte Cüveynî’de geçen bir kayda istinaden, 15-20 m. yüksekliğinde mancınıkların olduğu söylenebilir⁵⁸⁰⁰.

Mancınıklar, kuşatılan şehir ya da kale içinden atılan gülle ve yanıcı maddeler ile tahrip edilmeye çalışıldığı için mutlaka korunaklı bir yerde çalıştırılması ya da etrafının tahkim edilmesi gerekirdi. Zira kuşatmanın kaderi hemen hemen bu mancınıkların işlevlerini yitirmemelerine bağlı idi⁵⁸⁰¹. Mancınıkların önüne, zarar görmemeleri için büyük kalkanlar kurulabilmekteydi.

Gazneliler devrinde “mancınık-i revân” (منجنيق روان: yürüyen; küçük boylu ve tekerlekli bir mancınık) kullanıldığı görülmektedir⁵⁸⁰².

Moğol orduları, Delhi Türk Sultanlığı’na karşı yaptıkları kuşatmalarda mancınık kullandılar. Ögeday (1183-1241)’ın tahta oturduğu 639 yılında Lahor’a gelen Moğol orduları ve Gur askerleri, Lahor şehrinin etrafına pek çok mancınık yerleştirip kale duvarlarını harap edip şehri ele geçirdiler⁵⁸⁰³. Mütemadi Moğol saldırıları sultanlığın kuzeydeki kalelerinde çok sayıda mancınık bulundurulmasını zorunlu hale getirdi.

İlhanlı Sultanı Moğol Olcaytu (1304-1316) emri ile 1307 yılında Herat’ı kuşatmaya gelen Bûcây b. Dânişmend kendisi ile birlikte Frengistan (Avrupa)’dan birkaç mancınık ustası getirmiş ve onları mancınık ve alet edevât yapımına memur etmişti⁵⁸⁰⁴. Moğollar, muhtemelen Hindistan istilası sırasında da bu vb. mancınık ustalarından istifade etmiş olmalıdırlar.

Hint orduları ise *Rajatarangini*’deki kayıtlara göre kadimi dönemlerden Yudhisthira I (*Mahabharata Destanı*’na göre Kral Madun’un ve kraliçe Kunti’nin en büyük oğullarıdır) devrinden beri mancınık veya benzeri bir silah kullanmaktaydılar⁵⁸⁰⁵.

⁵⁸⁰⁰ Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 202-203.

⁵⁸⁰¹ Muharrem Kesik, a.g.e., s. 91.

⁵⁸⁰² *Dîvân-i Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân*, s. 262.

⁵⁸⁰³ Cüzcanî, s. 391-393.

⁵⁸⁰⁴ *Pîrâste-i Târihnâme-i Herât*, s. 119-120.

⁵⁸⁰⁵ *Rajatarangini*, by M.A. Stain, I, s. 53.

Orta Çağ'da ise Jayasimha (1128-40) devrinde kraliyet birliklerinin mancınıklarla taş fırlattıkları görülmektedir⁵⁸⁰⁶.

Hindû orduları, kuşatmalardan ziyade genellikle kendilerini kuşatan Delhi Türk Sultanlığı orduları karşısında kale ve şehirlerini savunmak için mancınık kullanmaktaydılar.

Hindû ordularının Sultan Kutbeddîn Aybek (1206-1210)'in kuşatmaları karşısında müdafaa kastı ile mancınık kullandıkları Fahr-i Müdebbîr'in kayıtlarında görülmektedir⁵⁸⁰⁷.

Sultan Balaban (1266-1287) tarafından I. Bengal seferinde kuşatılan Hintliler, Hisâr-i Hergânev (حصار هرگانو) üzerine, savunma amaçlı olarak “sayısız mancınık ve arrâde” (منجنیق و عرّاده بيد) mancınık ve arrâde-i bîhad) yerleştirmişlerdi⁵⁸⁰⁸.

Hindûların Mağrîbî mancınığı kullandıkları ve isabetli atışlar yaptıkları devrin kaynaklarında bildirilmektedir. Örneğin Alâeddîn Muhammed Şâh döneminde Ranthambor Kalesi'ni kuşatan Nusret Han, Hindûların Mağrîbî mancınığı ile attığı bir taşın isabet etmesi ile yaralanıp ölmüştür⁵⁸⁰⁹. Berenî de benzer bir sahneyi aktarmaktadır. Buna göre; Sultan Alâeddîn'in Varangal'i fetihi sırasında her iki taraf da birbirlerine Mağrîbî mancınığı taşları (seng-i Mağrîbî) gönderiyor ve her iki taraf da yaralar alıyorlardı⁵⁸¹⁰.

Delhi ordusunda kullanılan mancık çeşitlerinin özellikleri ve nasıl kuruldukları hakkında kaynaklarda fazla açıklama yoktur. Fakat Fahr-i Müdebbir, kullanılan mancınık çeşitlerini ayrıntılı bir şekilde saymaktadır: “Mancınıklar çeşit çeşittir. Mancınık-i ‘arûs (منجنیق عروس: gelin mancınık) dört yönden atış yapabilir, mancınık-i dîv (منجنیق دیو: dev mancınık)⁵⁸¹¹, mancınık-i Gûrîvâr (منجنیق غوریوار: Gur tarzı

⁵⁸⁰⁶ *Rajatarangini*, by M.A. Stain, II, s. 132.

⁵⁸⁰⁷ “Hindistan beldelerinde sağlamlık ve muhkemlikte mesel olarak verilen birbirinden daha sağlam her bir hisar kuşatıldığında, ... me-ters (kale surlarından aşağı atılan şeyler) ve mancınık [atışı] altında dışarı çıkmıştır, hareket etmiştir.” Bkz. Fahr-i Müdebbir, *Tarikh-i Fakhru'd-Din Mubarakshah*, s.48-51.

⁵⁸⁰⁸ *Î'câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 10.

⁵⁸⁰⁹ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 272.

⁵⁸¹⁰ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 329.

⁵⁸¹¹ Bu mancınıkların yüksekliği 15-20 metreyi bulur.

mancınık), mancınık-i hofte (منجنیق خفته: sabit mancınık), mancınık-i revân (منجنیق روان: yürüyen; küçük boylu ve tekerlekli bir mancınık).⁵⁸¹²

Fahr-i Müdebbir, ayrıca mancınık çeşitleri arasında deh-merde (ده مرده: 10 adamlık) denilen, daha ilkel, karşı ağırlık ilkesi ile çalışmayan bir mancınık çeşidinden daha bahsetmektedir⁵⁸¹³.

Fahr-i Müdebbir tarafından varlığı haber verilen söz konusu mancınıklar karşı ağırlık sistemine göre çalışırken bunlardan sadece deh-merde (ده مرده: 10 adamlık) denilen mancınıklar fırlatma kuvvetiyle çalışmaktadırlar. Bu mancınıkta 10 kişinin halatlar yardımıyla mancınık şaftını hızla aşağı çekmek suretiyle oluşturdukları fırlatma kuvvetinden istifade edilmektedir. Bu mancınık sabit (hofte) olup bir benzeri XV. yy.da karşımıza mancınık-i sultânî olarak çıkmaktadır⁵⁸¹⁴. (Deh-merde tipi mancınıklar için bkz. Ek XL)⁵⁸¹⁵.

Fahr-i Müdebbir tarafından adları sayılan mancık çeşitleri dönemin diğer ana kaynaklarında geçmemektedir. Delhi Türk Sultanlığı devri kaynaklarında genellikle mancınık-i Mağribî (منجنیق مغربی)⁵⁸¹⁶ ve arûsek mancınıklarının adı verilmektedir⁵⁸¹⁷. Emîr Husrev-i Dihlevî'nin “arûsekân-ı hisâr” (عروسگان حصار)⁵⁸¹⁸ denilen mancınıklardan bahsetmesi bu mancınık tipinin hisarlar üzerine çok sayıda yerleştirildiğini göstermektedir:

Delhi Türk Sultanlığı devri kaynaklarında arûsek mancınının nasıl olduğu, kaç kişi tarafından kullanıldığına dair bir kayda rastlanılmamaktadır. Bununla birlikte Haccac b. Yusuf'un “arus” (gelin) adında ünlü bir mancınığı olduğu ve bu mancınığı 500 kişinin idare ettiği bilinmektedir. Muhammed b. Kasım söz konusu mancınığı

⁵⁸¹² *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 427.

⁵⁸¹³ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 423.

⁵⁸¹⁴ Mustafa Uyar, *Âdâb el-Harb ve el-Şecâ'a'ya Göre “Hisar ve Kuşatma Geleneği”*, (Ankara.edu.tr/dergiler), s. 220.

⁵⁸¹⁵ Deh Merde (On Adamlık) Denilen Tipte Fırlatma İlkesi İle Çalışan Mancınık (İllustrasyon), Ek XL.

⁵⁸¹⁶ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 51, 61, 70, 71, 84, 90, 94, 132...

⁵⁸¹⁷ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 123a-123b (kenar), Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 123b-124a (kenar).

⁵⁸¹⁸ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Nihayetü'l kemal*, s. 50.

89/708 yılında Hindistan padişahının savaşına götürmüş ve bununla oralarda bir put mabedini yıkmıştır⁵⁸¹⁹.

Fahr-i Müdebbir, arrâde çeşitlerini de mancınıklarla ile birlikte saymaktadır. Dolayısı ile müellifin arrâdeleri de mancınık sınıfı içinde saydığı anlaşılmaktadır. Fahr-i Müdebbir'in haber verdiği mancınık türlerinden mancınık-i revân, tekerlekler üzerinde taşınarak kale önüne götürülebilmekte, mancınık-i arûs dört yöne da atış yapabilmekteydi. Bu mancınıkların en cüsselisi ve ağır olanı ise mancınık-i dîv idi⁵⁸²⁰. Mağribî mancınıkları ise bir platform üzerine yerleştirilirdi. Ters veya karşı ağırlık mekanizmasıyla çalışan bu mancınıklarla genellikle taş atılırdı⁵⁸²¹.

Fahr-i Müdebbir tarafından sayılan mancınıklar dışında bir de dönemin kaynaklarında adı geçmemekle birlikte “neffâte” adı ile bilinen petrol atıcı mancınıklar bulunmaktaydı⁵⁸²².

Emîr Husrev Dihlevî tarafından Mağribî kelimesinin çoğul olarak kaydedilmesinden kuşatmalarda aynı anda çok sayıda Mağribî mancınığı kullanıldığı anlaşılmaktadır. Müellif, Alâeddîn Muhammed Şâh devrinde 709/1310 yılında Varangal Racası Ledder Deva (Pratap Rudra Deva)'nın kuşatılması esnasında Hindûların mancınıklar ile gorûhe (گروه: alev topu) fırlattığını fakat zarar veremediğini, Delhi ordusunun da Varangal Hisarı'na Mağribî gorûhesi (گروه مغربی: gorûhe-yi Mağribî) fırlattığını ve onlara çok zarar verdiğini haber vermektedir⁵⁸²³.

Emîr Husrev-i Dihlevî, müdafiler (Hindûlar) ve kuşatanlar (Delhi ordusu) tarafından karşılıklı olarak mancınıklarla gorûhe (alev topları) atıldığını aktarmaktadır. Müdafilerin amacı kuşatanların mancınık ve ordugâhlarını yakmak ve kuşatanların amacı da kalede yangın çıkartarak kaleyi daha rahat ele geçirmek olmalıdır. Anlaşılan o ki, Delhi ordusu, ordugâhının etrafına çektiği ketgerler yani ağaç kütüklerinden surlar sayesinde ordugâhlarını ve mancınıklarını söz konusu ateş toplarından koruyabilmekteydi. Böylece Mağribî mancınıklarının sadece taş atmadıkları aynı

⁵⁸¹⁹ Corcî Zeydân, *İslâm Uygurlığı Tarihi*, I, s. 246.

⁵⁸²⁰ Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 201-202; Ahmet Özdal, a.g.e., s. 78.

⁵⁸²¹ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 343.

⁵⁸²² Zeki Tez, a.g.e., s. 160.

⁵⁸²³ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 90, 94.

zamanda yangın çıkarmak için gorûhe denilen alev topları attıkları ortaya çıkmaktadır. İlave olarak Mağribî mancınıklarına özel gorûhe (alev topları) imal edildiği görülmektedir.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*'de komuta kademesinde Hâce Hâcî'nin de bulunduğu Teleng kuşatması sırasında Delhi ordusunun mancınık, arrâde, Mağribî ve arûsek kullanıldığını bildirmektedir⁵⁸²⁴.

Berenî, Celâleddîn Fîrûz Şâh'ın 689/1290 yılındaki Ranthambor kuşatmasında, hisar karşısına Mağribî mancınıkları (مغربيها) kurdurduğunu⁵⁸²⁵; Emîr Husrev-i Dihlevî, Alâeddîn Muhammed Şâh'ın 700/1301'de Ranthambor'u Mağribî mancınıkları kullanarak ele geçirdiğini bildirmektedir⁵⁸²⁶.

Alâeddîn Muhammed döneminde Sivistan Kalesi'ni ele geçiren Moğol Saldı ve kardeşi üzerine gönderilen Zafer Han Mağribî mancınığı, mancınık ve arrâde kullanmaksızın gerçeçler (گرگچه), pâşib (پاشيب) ve sâbatlar (ساباطها) ileri sürmeksizin Sivistan Hisarı'nı ok ve balta hücumuyla ele geçirmiştir⁵⁸²⁷. Bu ifadelerden Delhi Türk Sultanlığı devrinde hisar kuşatmaları sırasında Mağribî mancınığı, diğer mancınık çeşitleri ve arrâde kullanmanın gelenek halini aldığı anlaşılmaktadır. Lakin yeterli savunma silahları olmayan düşmanlar karşında bu silahları kullanmaya gerek kalmadığı da görülmektedir.

Emîr Husrev-i Dihlevî'nin Alâeddîn Muhammed Şâh devrinden bahseden eseri *Hazâinü'l-fütûh*'da kale kuşatmalarında Delhi ordusu tarafından çok sayıda Mağribî mancınığı kullanıldığı ve düşmanlar üzerine ağır taşlar atıldığı anlatılmaktadır⁵⁸²⁸. Bu eserin başka bir yerinde kuşatılan bir kalenin dört bir tarafına ağır Mağribî topları/taşları atıldığı zikredilmektedir⁵⁸²⁹.

Emîr Husrev-i Dihlevî, yine aynı dönemi ele aldığı eseri *Devalrânî ve Hızır Hân*'da aynı şekilde doğudan ve batıdan Mağribîler geldiğini, burca sert darbeler

⁵⁸²⁴ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 123a-123b (kenar).

⁵⁸²⁵ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 213.

⁵⁸²⁶ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 52.

⁵⁸²⁷ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 253-254.

⁵⁸²⁸ *Hazâinü'l-fütûh*, s.51, 52, 70, 84.

⁵⁸²⁹ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 89.

indirildiğini, kalenin her kengeresinin tamamen yere döküldüğünü dile getirmektedir⁵⁸³⁰.

Muhammed Şâh Tuğluk devrinde karadan dört mil uzaklıkta bulunan, Bayram Adası, gâvur elinden alındıktan sonra burada bir kale yaptırılarak çevresine mancınıklar yerleştirildiği bilinmektedir⁵⁸³¹.

Fîrûz Şâh Tuğluk, II. Bengal seferinde Ekdâle Takımadaları'nı kuşattığında her iki tarafın da birbirlerine karşı mancınık ve arrâdeler kullandığı görülmektedir⁵⁸³². Muhtemelen Fîrûz Şâh Tuğluk'un I. Bengal seferi için de aynı durum geçerli olmalıdır.

Mancınıklara taş çekmek için küfelere, mancınığı kurmak ve tamir etmek için çeşitli halat ve iplere ihtiyaç vardır Mancınıkla atılan mermiler büyük bir çeşitlilik arz etmekteydi. Mancınıklar ok, taş, petrol, çivi ve cam parçaları gibi tahrip amacı taşıyan maddelerin yanı sıra akrepler, veba ve diğer bulaşıcı hastalıklar taşıyan fareler, at ve insan ölümleri gibi şeyleri düşman mevzilerine atmak için de kullanılmaktaydı. Şehir ve kale içlerine atılan hastalıklı hayvanların ve insan cesetlerinin, canlı akrep, yılan ve farelerin müdafiler üzerinde psikolojik bakımdan büyük etkisi olduğu, hatta zaman zaman büyük salgınlara sebebiyet verip savunucuların direncini zayıflatarak onları teslim etmeye zorladığı bilinmektedir⁵⁸³³.

Fahri Müdebbir, kale savunmasında gerekli silah ve gereçler arasında ağır ve uyumuş (sabit) mancınık ile arrâde ve mancınık taşı (سنگ منجنيق), mancınık için çok sayıda rişte (رشته: eğrilmiş, bükülmüş ip; halat) ve [mancınığa] taş çekmek için kevâre (کوره: küfe) ve kehâre (کهاره)⁵⁸³⁴ye de yer vermektedir⁵⁸³⁵. Tâcuddîn Debîr de mancınık ve Mağribî taşlarını (سنگ منجنيق و مغربی: seng-i mancınık ve Mağribî) eserinde zikretmektedir. Mağribî taşlarından ayrıca bahsedilmesi bu taşların kendine has bir özelliği olduğuna işaret ediyor olmalıdır. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Hazâinü'l-fütûh*'da Mağribî mancınığı taşlarının çevgân topu (gûy) gibi küre şeklinde olduğunu

⁵⁸³⁰ *Devalrânî ve Hızır Han*, vr. 30b.

⁵⁸³¹ İbn Battûta, II, s. 790.

⁵⁸³² Afif, s. 150.

⁵⁸³³ Muharrem Kesik, a.g.e., s. 90-91; Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 319.

⁵⁸³⁴ Kehâre: Sırtlarında yük taşıyan mekkâri taifesi veya onların kullandığı bir taşıma aleti olmalı.

⁵⁸³⁵ *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 424, 425.

belirtmektedir: “Melik Nîr, Mağribînin ağır guy (top)larının hisar etrafında toplanmasını buyuruyordu.”⁵⁸³⁶

Söz konusu mancınık taşları dışında yukarıda görüldüğü üzere, mancınık mermisi olarak taş yanında yangın çıkarmak için Mağribî gorûhesi (مغربيگروه) fırlatıldığı görülmektedir⁵⁸³⁷. Goruhe ile halat, pamuk ve benzerlerinden yapılan ateş topları şeklindeki mancınık mermisinin kast edildiği anlaşılmaktadır⁵⁸³⁸. Fahr-i Müdebbir tarafından mancınık mermisi anlamında me-ters (مترس) kelimesinin de kullanıldığı anlaşılmaktadır⁵⁸³⁹. Fahr-i Müdebbir, kuşatma esnasında müdafilerin me-tersler hazırlanıyor diye korkutulmasını tavsiye etmektedir. Söz konusu tavsiye bu mermilerin savaş sırasında kuşatma alanında hazırlandığına işaret etmektedir.

Fahr-i Müdebbir de *Noh Sipih*r adlı eserinde Teleng Kalesi kuşatması sırasında arrâde, mancınık, me-ters, Mağribî, arûsek (dört yöne atış yapabilen mancınık çeşidi) kullanıldığını haber vermektedir⁵⁸⁴⁰. Arûs ve arûsek küçük bir mancınık ve arrâde çeşididir⁵⁸⁴¹.

Me-ters kelimesinin mancınık ve arrâde çeşitleri arasında kullanılması bu terimin söz konusu silahlarla alakalı olduğunu göstermektedir. “Me-ters” adının sözlük anlamı, ağır kuşatma aletleri ile fırlatılmak için halkta dehşet uyandırmak üzere hazırlanan fare, akrep, çiyân, yılan, leş, ölü insanlar v.b. şeylerin bu ad ile anıldığını göstermektedir. Nitekim ‘Avfî, *me-tersi* kalenin kalkanı olarak nitelemektedir⁵⁸⁴². Burada havaya atılan söz konusu mancınık mermileri ile oluşturan savunma kalkanının - günümüz tabiriyle söylenecek olursa füze savunma kalkanı-kastedildiği düşünülebilir.

⁵⁸³⁶ ملك نير گويهای سنگين مغربى را گرد بر گرد حصار گرد کردن مى فرمود Bkz. *Hazâinü 'l-fütûh*, s. 89.

⁵⁸³⁷ *Hazâinü 'l-fütûh*, s. 90, 94.

⁵⁸³⁸ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1918.

⁵⁸³⁹ Me-ters (مترس): Kale surları üzerinden düşman üzerine atılan şeyler. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 265; me-ters: Lüzümü halinde düşman üzerine atılan kale duvarının toprak veya tahtadan şerefeleri. [Bununla birlikte bu kelime dışarıdan mancınıklarla kaleye atılacak şeyler anlamında da kullanılmaktadır]. Bkz. *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, II, s. 2584.

⁵⁸⁴⁰ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipih*r, vr. 123b-124a (kenar).

⁵⁸⁴¹ *Hazâinü 'l-fütûh*, s. 52, 215.

⁵⁸⁴² ‘Avfî, *Cevâmi' el-hikâyât ve levâmi' el-rivâyât*, Cüz-i evvel ez kısmı dovvom, s. 336.

Bununla birlikte meters (مترس) aslında düşman üzerine atılan korku ve dehşete sebep olan şeylere denmekteydi⁵⁸⁴³.

Mancınıklar ile taş gülle ve gorûheler yerine leşler de fırlatılabilmekteydi. Örneğin Alâeddîn Muhammed Şâh'ın 708/1308 tarihindeki Sîvâna Kalesi kuşatmasında Hindûların su temin ettikleri göle mancınık ile kutsal saydıkları kesik inek başı fırlatıldığı ve Hindûların susuz kaldığı görülmektedir⁵⁸⁴⁴.

4.19.2. Arrâde

Kuşatma ve savunmada kullanılan ağır silahlar içerisinde en fazla oranda kullanılanlarından biri de arrâdelerdir. Arrâde (< Ar. "ra'ade": gök gürültüsü), ateş topu atmaya yarayan küçük boyutlu bir mancınık türüdür. Arrâde denilen bu küçük mancınık çeşitleri insan başı büyüklüğünde taş fırlatmaktadırlar⁵⁸⁴⁵. (Arrâde çizimi için bkz. Ek XLI)⁵⁸⁴⁶.

Kelime olarak İbranice olan arrâde, mancınının küçüğü ve tekerlekli olanıdır. Tekerlekli olduğu için araba olarak da kabul edilmiştir. Mancınığa göre daha ucuz ve ufak ebatlı olan arrâde, bu özellikleri nedeniyle, savaşlarda sıkça kullanılmıştır. Taşımalarının kolay olması, bu aletin mancınığa nazaran kat kat fazla kullanılmasına yol açmıştır. Kale savunmalarında, sur üzerlerine konuşlandırılan arrâdelerin varlığı da bilinmektedir. Mesela, Hârezmşâhlar, Moğol ordusuna karşı Nişâbûr'u muhafaza ederlerken, kale surları üzerine 300 tane mancınık ve arrâde yerleştirmişlerdi. Bu 300 rakamının en azından 270'inin hatta daha fazlasının arrâdelerden teşkil edildiğini varsaymak yanlış olmasa gerek. Zira bir muhasara esnasında kullanılan mancınık sayısının 20 civarında olduğu düşünülürse, savunma mancınıklarının da bu sayıya yakın olduğu ileri sürülebilir. Bunların yanı sıra, arrâdelerin taş yanında tıpkı mancınıklar gibi alev topları da attıkları bilinmektedir. Özel karışımlar ile elde edilen alev kütleleri atan

⁵⁸⁴³ Normalde sözlük anlamı surlardan düşman üzerine atılacak şeyler, korku ve dehşete sebep olan şeylerdir. Fakat meters a kuşatmacılar tarafından da kullanılmaktadır. Kaledekileri dehşete salmak için atılan akrep, çiyen, yılan, leş benzeri şeyler veya mancık taşları ve yanan mancınık topları meters olarak değerlendirilebilir.

⁵⁸⁴⁴ Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 94-95.

⁵⁸⁴⁵ Zeki Tez, a.g.e., s. 160, 176.

⁵⁸⁴⁶ Arrâde (Çizim), Ek XLI.

arrâdelerin fırlatma hazneleri genellikle demirden yapıldı. Arrâdeler meydan savaşlarında da kullanılmaktaydı⁵⁸⁴⁷.

Gazneliler devrini ele alan *Târih-i Beyhakî*, arrade taşlarının ağırlığını ortaya koymaktadır. Beyhakî'nin verdiği bilgilere göre arrâdeler beş ve altı men [yaklaşık 15-18 kg.] ağırlığında taşlar fırlatmaktaydı⁵⁸⁴⁸.

Racalar, Delhi orduları karşısında kendilerini müdafaa için arrâde silahını da kullanmaktaydılar. Sultan Balaban (1266-1287) tarafından I. Bengal seferi sırasında kuşatılan Hintliler, Hisâr-i Hergânev (حصار هرگانو) üzerine savunma amaçlı olarak “sayısız arrâde ve mancınık” (منجنیق و عراده بید) yerleştirmişti⁵⁸⁴⁹. Örneğin Sultan Alâeddîn Halacî'nin 700/1301 Ranthambor kuşatması sırasında kaledeki Hindûlar kendilerini savunmak için “arûsekân-i arrâdehâ” (عروسکان عراده: gelin arrâdeleri) kullanmışlardı⁵⁸⁵⁰.

Fahr-i Müdebbir'den aşağıda nakledilecek olan arrâde çeşitleri dışında Hindû racaları tarafından arrâde-i arûsek denilen farklı bir arrâde çeşidinin daha kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. Mancınık-i ‘arûs (منجنیق عروس: gelin mancınık) dört yöne atış yapabildiğine göre arûsekân-i arrâde de dört yöne atış yapabiliyor olmalı ve normal arrâdeden biraz daha büyük olmalıdır. Bu arrâdelerin birden fazla atış haznesi olduğunu Emîr Hürev Dihlevî'nin bu arradelerden ‘hisar içerisindeki Hinduların arusekân arrâdeler (عروسکان عراده)inin ağır memeleri [atış hazneleri?] taş fırlatıyordu’ ifadesi açıkça göstermektedir⁵⁸⁵¹.

Emîr Hürev Dihlevî, 709/1310'da Melik Nâib Kâfûr'un Varangal Kalesi kuşatmasında “arrâdehâ-yi Henûd” (عرادهای هندو: Hindû arrâdeleri)un Delhi ordusu Mağribî mancınıkları karşısında korkudan inlemeye başladıklarını bildirmektedir⁵⁸⁵².

⁵⁸⁴⁷ Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 204.

⁵⁸⁴⁸ *Târih-i Beyhakî*, II, s. 689.

⁵⁸⁴⁹ *İ‘câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 10.

⁵⁸⁵⁰ *Hazâinü 'l-fütûh*, s. 52.

⁵⁸⁵¹ باز عروسکان عرادهای درون حصار با پستانهای سنگین که پا بسته حباله هندو بودند در آخر شعبان با جوانان لشکر آشکارا سنگ انداز میکردند

Bkz. *Hazâinü 'l-fütûh*, s. 52.

⁵⁸⁵² *Hazâinü 'l-fütûh*, s. 84.

Ardından da bu atışlar karşısında Hindûların bîd (بيد: söğüt ağacı)den yapılan arrâdelerinin kırıldığını, yenilgiye uğratıldığını bildirmektedir⁵⁸⁵³.

Delhi ordusunda arrâdeci ve mancınıkçı sınıfların varlığına dair Fahr-i Müdebber şu bilgileri vermektedir. Mancınıkçılar (منجنيق داران: mendenîk-dârân) ve arrâdeciler (عراده داران: ‘arrâde-dârân), safta kalb[merkez]in sağ tarafında olmalıdır⁵⁸⁵⁴. Dolayısı ile arrâdelerin meydan savaşlarında da kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. Fahr-i Müdebber kale müdafileri tarafından bulundurulması gereken silahlar arasında arrâdeleri de saymaktadır⁵⁸⁵⁵.

Fahr-i Müdebber farklı kullanım amaçlarına göre, “arrâde-yi yek-rûy” (عراده يك: tek taraflı arrâde), “arrâde-yi gerdân” (عراده گردان: dönen arrâde), “arrâde-yi hoftê” (عراده خفته: uyumuş/sabit arrâde), “arrâde-yi revân” (عراده روان: yürüyen arrâde) gibi arrâde çeşitlerinden bahsetmektedir⁵⁸⁵⁶. Cüzcanî ve İbn Battûta ilave olarak “arrâde-i âteş-bâzî” (عراده آتش بازی) denilen “ateş fırlatan arrâde” çeşidinin çok miktarda kullanıldığından bahsetmektedirler⁵⁸⁵⁷.

Fahr-i Müdebber, kale komutanlarına, kuşatılanların selametleri için mancınık ve arrâde atıcılarına hilat ve ödül vermelerini tavsiye etmektedir⁵⁸⁵⁸.

Delhi ordusu envanterinde çok sayıda arrâde olduğu anlaşılmaktadır. Sultan Nasıreddîn Mahmûd döneminde 658/1260 yılında Moğol Hülâgu tarafından gönderilen elçiler Delhi’ye geldiğinde 3.000 arrâde-i âteşbâzî (عراده آتش بازی: ateş fırlatan arrâde) dışarı çıkarılmış, elçilerin yolu üzerine sultana arz edilmek ve elçileri etkilemek üzere dizilmiştir⁵⁸⁵⁹. İbn Battûta bu bilgiyi destekler mahiyette Delhi surlarında mancınıklar ve ra’âde denilen ateş fırlatan hafif toplara [arrâde] ait mahzenler bulunduğunu⁵⁸⁶⁰ ve

⁵⁸⁵³ *Hazâinü’l-fütûh*, s. 90.

⁵⁸⁵⁴ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 331.

⁵⁸⁵⁵ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 424, 425.

⁵⁸⁵⁶ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 427.

⁵⁸⁵⁷ Cüzcanî, s. 317-318; Esterâbâdî, I, s. 261.

⁵⁸⁵⁸ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 425.

⁵⁸⁵⁹ Cüzcanî, s. 317-318; Esterâbâdî, I, s. 261.

⁵⁸⁶⁰ İbn Battûta, II, s. 613.

Kâliyûr Kalesi'nin geniş duvarlarına mancınık ve “ra'âde” türü [ateş atan, yangın çıkaran] ufak toplar dikildiğini haber vermektedir⁵⁸⁶¹.

İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk zamanındaki zafer kutlamalarında ra'âde (arrâde) denilen küçük topların üç dört tanesinin fillere yükletilerek halkın üzerine dirhem ve dinar saçıldığını anlatmaktadır⁵⁸⁶². Böylece arrâdelerin filler üzerinden hareketli bir şekilde kullanılabildiği görülmektedir. Bu silahlar para saçmak yerine filler üzerinden düşmana ateş etmek için de kullanılmış olabilirler. Bununla birlikte söz konusu arrâderin savaşta fîl sırtından kullanıldığına kaynaklarda tesadüf edilmemektedir.

Alâeddîn Muhammed Şâh tarafından, Moğol Turgay'ın 703/1303 yılı civarında 120.000 kişi ile düzenlediği Delhi saldırısı atlatıldıktan sonra kalelerde yeni mancınık ve arrâdeler yapılması emredilmişti⁵⁸⁶³.

Tüm bu veriler ışığında sonuç olarak, Delhi Türk Sultanlığı ordusunda mancınık ve arrâde çeşitleri hem savunma hem de hücum silahı olarak yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı. Yine bu silahlardan büyük bir miktarı başkent Delhi ve diğer şehirlerdeki kalelerde muhafaza edilmekteydi. Örneğin sadece Delhi'de 3.000 “arrâde-i âteş-bâzî” bulunmaktaydı⁵⁸⁶⁴. Kuzey sınırlarındaki kalelerde bulunan mancınık ve arrâdelerin özellikle Moğollara karşı savunma amaçlı imal edildikleri ve buralara yerleştirildikleri görülmektedir.

4.19.3. Zenbûrek, Nîm Çarh, Tîr-i Çarh, Kuşkencîr

Orta Çağ'da, ok mancınıklarının/[mızrak arbaletlerinin] pek çok farklı türü bulunmaktaydı. Orta Çağ İslâm dünyasında çarh (چرخ), nîm-çarh (چرخنیم), zenbûrek (زنبورک) ve kavsû'z-ziyar (الزيارقوس) gibi büyük oklar fırlatan ağır ok mancınıklarından, topun icat edilmesine ve ateşli silâhların yaygınlık kazanmasına kadar istifade edildiği anlaşılmaktadır.

⁵⁸⁶¹ İbn Battûta, II, s. 635.

⁵⁸⁶² İbn Battûta, II, s. 661, 734.

⁵⁸⁶³ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 302; Esterâbâdî, I, s. 380-382; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halacîler*, s. 62.

⁵⁸⁶⁴ Delhi'nin dört büyük şehirden oluştuğu düşünülürse bu sayı abartılı gelmeyebilir.

Kuşatma ve meydan savaşlarında arka arkaya birkaç kişiyi, en kuvvetli zırhları delip geçebilen, mızrak şeklinde büyük oklar atan devasa büyüklükteki kavsü'l-zeyyâr/ziyâra denilen arbaletler de kullanılmaktaydı. İşlemesi için birkaç adama ihtiyaç olan bu silahın Müslümânlar tarafından 597/1200 yılından önce kullanıldığı tahmin edilmektedir⁵⁸⁶⁵. Nitekim Mardî et-Tarsûsî 583/1187, Eyyubîler devrinde kaleme aldığı eserinde bir çeşit ok/mızrak fırlatan ok mancınıkları olan *kavsü'l-zeyyâr/ziyâra* yer vermektedir⁵⁸⁶⁶.

Çarh ve zenbûrek kelimeleri genellikle Tatar yayı/arbalet anlamında kullanılmakla birlikte bazen kuşkencîr/ballista (mızrak fırlatan büyük Tatar yayı mekanizması)⁵⁸⁶⁷ anlamında da kullanılmaktadır. Bu durum her iki silah türünün de aynı mekanizma ile çalışmasından kaynaklanmaktadır. *Kuşkencîr/tîr-i çarh* bir nevi Tatar yayının çoklu veya tekli ve ok yerine mızrak fırlatan dev bir modelidir⁵⁸⁶⁸.

Orta Çağ İslâm dünyasının en büyük ve güçlü silahlarından biri olan *kuşkencir* (كشكنجير) kelimesinin, Farsçada “köşk, kale, bina” anlamındaki *kûşk* - *kuşk* (كوشك - كوشك) kelimesi ile “delik açmak” anlamındaki *encîrden* (انجيردن) fiilinin geniş zaman (*muzârî*) kökünün (انجير) birleşmesiyle oluştuğu anlaşılmaktadır. Kaynaklardaki tasvirler de, *kuşkencîr*in özellikle kuşatma savaşlarında, kale duvarlarında “delik açmak” için kullanılan ve büyük oklar fırlatan, ağır bir savaş aleti olduğu yönündedir⁵⁸⁶⁹.

Muhtemelen tüm çarhlar, birden çok ok atabilecek haldeydiler. Ancak ne kadar oku aynı anda attığını bilinmemektedir. Bu tip çarhlar, Eyyûbîler devrinde “ziyâr” diye isimlendirilmekteydi. Çarh aletini kullanan askerler yaya askerlerden seçilirdi ve kendilerine “çarhcı” ismi verilirdi⁵⁸⁷⁰. Çağın mitralyözü denilebilecek olan çarh/zenbûrekerler⁵⁸⁷¹, her atışta “eşek arısı sürüsü gibi” pek çok sayıda ok

⁵⁸⁶⁵ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 350.

⁵⁸⁶⁶ Erkan Göksu, a.g.m., s. 294.

⁵⁸⁶⁷ Kuşkencîr (كشكنجير): Bu aletin ok, mızrak gibi şeyler fırlatmak için kullanılan bir “ok mancınığı” yani bir çeşit çarh olması muhtemeldir. Bkz. Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 364. Ballista: Demir oklar [ki bunlara mızrak diyebiliriz. Uzunlukları neredeyse mızrak büyüklüğündeydi] fırlatmaya yarayan antik bir silahtı. Bu kelime, aynı ilkelerle çalışan arbaletleri kastetmek için de kullanılıyordu. Bkz. Matthew Bennett vd., *Dünya Savaş Tarihi (Orta Çağ 500-1500)*, I, s. 172.

⁵⁸⁶⁸ Ishtiaq Husain Qureshi, a.g.e., s. 144-145.

⁵⁸⁶⁹ Osman G. Özgüdenli, İbrahim Duman, “Ortaçağ İslâm Dünyasında Bir Ok Mancınığı: Kuşkencîr”, s. 96.

⁵⁸⁷⁰ Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 205.

⁵⁸⁷¹ Burada kastedilen Tatar yayı değil *kuşkencîr/ballistalar*dır. Çünkü Tatar yayı bir kerede bir ok fırlatmaktadır.

fırlatıyordu⁵⁸⁷². Çarhlar uzun mesafeye ağır oklar ve kısa mızraklar fırlatabiliyorlardı⁵⁸⁷³. Çarhlar yalnızca kuşatmalarda değil meydan savaşlarında da kullanılıyordu. Tepelerin üzerine yerleştirilen çarhlar düşman üzerine ok yağdırıyordu⁵⁸⁷⁴.

İslâm dünyasında, büyük ok mancınıklarının ilk defa nerede ve ne zaman kullanıldığı hakkında kesin bir bilgi yoktur. Bununla birlikte Orta Çağ İslâm dünyasında ok mancınıklarının [mızrak arbaletlerinin] birçok türü kullanılmıştır. Kuşkencîr için en erken kayıt, XI. yüzyılda Gazneliler devri şairi Menûcehrî-yi Dâmgânî (öl. 1040)'ye, en geç kayıt ise eserini 775/1374 yılında kaleme almış olan Memlûk müellifi İbn Erenboğa ez-Zeredkâş'a aittir⁵⁸⁷⁵.

Tarihî kayıtlar ışığında Gazneliler, Karahanlılar, Büyük Selçuklular, Türkiye Selçukluları, Eyyûbiler, Memlûklar, Harezmşahlar ve Delhi Türk Sultanlığı devletlerinde kuşkencîr vb. silahların kullanıldığı anlaşılmaktadır⁵⁸⁷⁶.

Orta Çağ İslâm dünyasında XI. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar, doğuda Çin sınırlarından batıda Kuzey Afrika'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada bu silahın tanındığı ve kullanıldığı anlaşılmaktadır⁵⁸⁷⁷.

1206-1236 yılları arasında Delhi Türk Sultanlığı hizmetinde bulunan Fahr-i Müdebbir, kale kuşatması için gerekli silahlar arasında sırasıyla *zenbûrek* (زنبرك), nîm-çarh (نیم چرخ: yarım çarh) ve kuşkencîr/kuşkencîr (كُشْكَنْجِير ballista: ok ve mızrak fırlatma aracı) silahlarını da saymaktadır⁵⁸⁷⁸.

Fahr-i Müdebbir'in söz konusu kaydı Delhi ordusunun özellikle kuşatma savaşlarında *arbalet* silahının bir nevi dev modelleri olan nîm-çarh (چرخنیم), *zenbûrek* (زنبرك) ve kuşkencîr/kuşkencîr (كُشْكَنْجِير) silahlarından istifade ettiğini ortaya çıkarmaktadır.

⁵⁸⁷² Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 350.

⁵⁸⁷³ Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s. 53.

⁵⁸⁷⁴ Meryem Gürbüz, a.g.e., s. 157.

⁵⁸⁷⁵ Osman G. Özgüdenli, İbrahim Duman, a.g.m., s. 97.

⁵⁸⁷⁶ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 424; Cüveynî, *Târih-i Cihan Güşâ*, s. 365; Osman G. Özgüdenli, İbrahim Duman, a.g.m., s. 96-98; Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 205; Erkan Göksu, a.g.m., s. 294.

⁵⁸⁷⁷ Osman G. Özgüdenli, İbrahim Duman, a.g.m., s. 100.

⁵⁸⁷⁸ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 424.

Emîr Husrev-i Dihlevî, kuşkencîr silahının Delhi ordusu tarafından kullanıldığını destekler mahiyette fakat biraz muğlak ifadeler ile şu verileri sunmaktadır: “1.000 yay, kiriş olarak çarh (arbalet)tan daha büyük ve her biri yeni aydan daha eski, yeni ay gibi kadimi ve aylar doğmuş gibi yeni gösteriyor[lar], ulaşmış (bu zamana gelmiş)⁵⁸⁷⁹ [bu yaylar] üzerine hiçbir ok ve işaret yerleştirilmemiş [olarak] ve ona bir Behmen (İran mitolojisinde bir melek)⁵⁸⁸⁰ [bile] el sürmedi. 20.000 ok, *şestin*⁵⁸⁸¹ (burada şest ile zehgîr değil kundak kastedilmiş olmalı) attığı her birinin büyüklüğü gemi küreğinden daha geniş, kürekler [dahi] [onu] kıramaz ki gemiden geçer (gemiyi delip geçer?) ve [kürek niyetine kullanarak gemi ile] denizden de geçilir.”⁵⁸⁸²

Emîr Husrev-i Dihlevî, 1.000 yayın arbaletten daha büyük kirişi olduğunu belirterek, bu silahın kuşkencîr tarzı bir silah olduğunu ortaya koymaktadır. Bu yaylardan 1.000 tane olduğunu belirtmesi ise bu silahtan, bol miktarda bulundurulduğuna işaret etmektedir. Ayrıca yayların ay kadar kadimi olduğunu belirtmesi bu yayların pek çok Delhi Türk Sultanlığı hükümdarı tarafından kullanıldığına, yeni göründüklerinin belirtmesi ise bakımlarının çok iyi yapıldığına işaret etmektedir. Bu silahlarda kullanılmak üzere 20.000 okun varlığını haber vermesi; her bir kuşkencîr için 20 ok tahsis edildiğini göstermektedir. Okların gemi küreğinden daha geniş olduğunu söylemektedir. Burada küreğin suya giren kısmı değil de sap kısmı kastedilmiş olmalıdır. Bu okların bir gemi üzerinde rahatlıkla delik açabilecek büyüklükte olduğunu belirtmektedir.

Kuşkencîrin yapısı ve işleyişi hakkında bilgi veren en önemli kaynak, Memlûk müellifi İbn Erenboğa ez-Zeredkâş tarafından kaleme alınan ve mancınıklar üzerine yazılmış özel bir eser olan *el-Enik fi'l-menâcinik* adlı eserdir. Eserde silahın yapısı ve

⁵⁸⁷⁹ Peş peşe gelen iki “ber-âmeden” bileşik fiilinden ikincisi ulaşmış olarak çevrildi. Bkz. Ber-âmeden (برآمدن): 5. Ulaşmak. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 316.

⁵⁸⁸⁰ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 388.

⁵⁸⁸¹ Burada şest ile zehgîr veya parmak değil de “kuşkencîr”in kundağı kast edilmiş olmalıdır. Bu metinde bir tek şestsin anlamı tam oturmamaktadır.

⁵⁸⁸² هزاراد کمان بابت زه از چرخ بلندتر و از ماه نو کهنهتر هر یک چون ماه نو کهنه و نو نمای که ماه ها دربرآمدش برآمده هیچ تیری و نشانی بران نگذشته و بهمنی بران دست نسوده و بیست هزار هر یک اندازی که شست بیندازد و ذ نشکند بیلکهای از بیل کشتی پهن تر که از کشتی گذارا شود و از Bkz. *Î‘câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 176-177.

işleyişi anlatılmaktadır⁵⁸⁸³. Bu esere göre *kuşkencîrin*, iki yaylı ve üç yaylı olmak üzere iki farklı türü bulunmakta idi⁵⁸⁸⁴.

Kuşkencîrin sadece yayı 600 menn (yaklaşık 1.800 kg.) ağırlığında idi. *Kuşkencîrin* diğer kısımlarıyla birlikte toplamda çok daha fazla bir ağırlığa sahip olduğu anlaşılmaktadır. *Kuşkencîrin* boyutları hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, dönemin büyük ok mancınıklarından olan *kavsu 'z-ziyârın* beş metreden fazla bir genişliğe sahip olduğu bilinmektedir. *Kuşkencîr* ile fırlatılan okların uzunluğu genellikle 60-180 cm. arasında, ağırlığı ise 2-3 kg. arasında değişmekteydi. Bu silahın atış menziline gelince Çin'de kullanılan ok mancınıklarının 245 ile 460 metreye kadar atış yapabildiği bilinmektedir. Mekanik sistemle çalışan büyük ok mancınıklarının daha uzak mesafelere de ok fırlatabildiğini tahmin etmek mümkündür⁵⁸⁸⁵.

4.19.4. Top ve Benzeri Silahlar

Barut, Hindistan'a ilk kez Moğollar eliyle 1200'lerin ortasında gelmiş olabilir, o döneme ilişkin bir kaynak Delhi'de bir havai fişek gösterisinden söz ettiğinden, 1300'lerden geç olmamalıdır⁵⁸⁸⁶.

Çağdaş anlamda top Orihuela ve Alicante'de Granada'nın Arap Kralı IV. Muhammed tarafından, 1331'de kullanılır, 1336-1338 yıllarında ise İskenderiye ve Kahire'de top deneme atışları yapılır. 1360'ı izleyen yıllarda Osmanlılar Anadolu'da top üretimine başlamışlardır. Yine aynı tarihlerde Güney ve Orta Hindistan'da Behmenî hanedanından Sultan Muhammed Şâh (1358-1375), Hindistan'daki Dekkân bölgesinde inşa ettirdiği top fabrikasının teknik bilgi ihtiyacını Firengî (Batı Avrupalı) ve Rûmî (Türk/Osmanlı) uzmanlar sayesinde karşılar⁵⁸⁸⁷. Sonuç olarak, topun Hindistan alt kıtasında ilk defa Güney Hindistan'da kullanıldığı anlaşılmaktadır.

⁵⁸⁸³ Bu silahın yapısı ve işleyişi ve çizimleri için bkz. Osman G. Özgüdenli, İbrahim Duman, a.g.m., s. 101-102.

⁵⁸⁸⁴ Osman G. Özgüdenli, İbrahim Duman, a.g.m., s. 101.

⁵⁸⁸⁵ Osman G. Özgüdenli, İbrahim Duman, a.g.m., s. 102.

⁵⁸⁸⁶ Kenneth Chase, *1700'e kadar Ateşli Silahlar Tarihi*, s. 164.

⁵⁸⁸⁷ Esterâbâdî, II, s. 275-276; Ahmet Özdağ, a.g.e., s. 86.

Esterâbâdî'nin kayıtları Behmenî Sultanlığı ordusunda top ve tüfek kullanıldığını ve Hindûların da elinde tüfek olduğunu ortaya koymaktadır⁵⁸⁸⁸. Güney Hindistan'da Behmenîler top ve tüfek kullanmakla birlikte Kuzey Hindistan'da Delhi Türk Sultanlığı devrinde top ve tüfek kullanıldığına dair kaynaklarda bir bilgi yer almamaktadır.

4.19.5. Yakıcı, Yanıcı, Patlayıcı Maddeler ve Çeşitli Kimyasallar ve Madenler

Sun Tzu'nun M.Ö. V.-III. yy.da yazdığı düşünülen *Savaş Sanatı* kitabında yangın çıkarma hakkında şu bilgiler yer almaktadır. Ateşle saldırmanın beş çeşidi vardır: Bir [düşmanın] birliklerine, iki iâşe ve malzemelerine, üç [taşıma için kullanılan] at arabalarına, dört depolarına, beş ikmal yollarına⁵⁸⁸⁹.

Sun Tzu'nun açıklamaları M.Ö. dönemlerden beri yangının, kundaklamanın bir silah olarak kullanılmakta olduğunu göstermektedir. İslâmî dönemde de bu yöntemler kullanılmaya devam edilmiştir.

Abbâsîler devrinde (750-1258) orduda özel olarak oluşturulan, ateşe dayanıklı giysili ve kundaklama malzemeleri fırlatan kundaklama birlikleri olan “naffâtun” vardı. Özgün anlamı ham petrol olan “naft” sözcüğü Arapçada petrol kökenli olsun olmasın askerî kundaklama malzemesini nitelemeye de kullanılıyordu. İslâm öncesi dönemdeki savaşlarda kullanılan kundaklama malzemeleri şunlardı: a- Sıvı petrol (Irak, İran ve Hazar Denizi yöresindeki kuyulardan sağlanıyordu); b- Sıvı zift; c- Zift, reçine ve kükürt karışımı; d- Suyula temasta tutuşacak şekilde sönmemiş kireç ve kükürtün, yanabilen bitüm, reçine, nafta vb. maddelerle olan karışımlardı⁵⁸⁹⁰.

Orta Çağ'da yaygın büyüklükteki bir kundaklama kabı, el bombası (Ar. karaz/karraz) olup camdan ya da genelde çömlektendi (Ar. kârûre çoğulu: kavârir)⁵⁸⁹¹. Bunların içine petrol, yumuşak zift ve idrar gibi malzemeler dolduruluyordu. Bunlardan

⁵⁸⁸⁸ Esterâbâdî, II, s. 275-276.

⁵⁸⁸⁹ Sun Zi (Sun Tzu), *Savaş Sanatı*, çev. Pulat Otkan-Giray Fidan, s. 39; Sun Tzu, s. 208; *Kadim Çin'in Askeri Klasikleri*, I, s. 245.

⁵⁸⁹⁰ Zeki Tez, a.g.e., s. 21.

⁵⁸⁹¹ Kârûre (قارورة): 1. Ağzı dar cam bir kaptır. 2. İçine yangın çıkarıcı maddeler dökülüp ucu yakılıp düşmana atılan cam kaptır, günümüzdeki Molotof kokteyline benzer. Bkz: *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1687.

çok sayıda örnek Mısır, Filistin ve Suriye'deki kazılarda bulunmuş olup armutu andıran aerodinamik bir biçime sahiptir. Molotof kokteylinin öncüsü olarak “karaz”dan daha büyük boyutlu “ateş-çömleği” ya da “kıdr”, bir mancınık ya da sapanla fırlatılıyordu. Yanar çömlek içinde lav atanlara “kârûre- endâzân” denirdi⁵⁸⁹².

Kale muhasaralarında kullanılan petrol, hydrocarbure denilen maddelerin (kömür, kükürt, petrol, yağ) karıştırılması ve yoğrulmasıyla elde edilirdi. Bugün petrol manasında kullanılan neftin, o dönemde de ana maddesi petroldü ve daha çok kömür, petrol, reçine ve güherçile karıştırılarak imal edilirdi⁵⁸⁹³.

Yakıcı silahlar dendiğinde, Türk-İslâm devletlerinde, akla ilk petrol, zırnık (arsenik) ve siyanür gelmektedir⁵⁸⁹⁴. Türk devletleri ve Moğollar tarafından söz konusu yakıcı ve kimyasal maddeler kullanılmaktaydı.

Gazneliler devrinde Firdevsî, *Şâhnâme* adlı eserinde kârûreye yer vermektedir. Gaznelilerin kale kapılarına karşı bu silahı kullandıkları Firdevsî'nin aşağıdaki beytinde görülmektedir:

Kapılarda savaş yükselttiler * Daima ok ve kârûre (Molotof kokteyli) attılar⁵⁸⁹⁵.

Selçuklular ve Hârezmşâhlar devrinde neftin yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Kuşatmalar esnasında kaleyi savunan askerler petrol kazanlarını kemend atılan yerlere veya kale kapısı üzerine koyarak saldırı esnasında düşman askerleri üzerine boca ederlerdi. Kuşatan taraf ise neffâta veya çarh-i petrol denilen petrol makinesi ile kale üzerine atışlar yaparak sur üzerinde bulunan askerleri bertaraf etmeye çalışırlardı⁵⁸⁹⁶.

Eyyubîler devrinde, Mardî et-Tarsûsî, Selâhaddin Eyyûbî'ye takdim ettiği eserinde petrol gibi yanıcı/yakıcı maddeler ve çeşitlerinin hazırlanış biçimlerini ve harblerde petrol kullanmanın önemini anlatmaktadır. Sır olarak saklanan birçok petrol

⁵⁸⁹² Zeki Tez, a.g.e., s. 22-23.

⁵⁸⁹³ Ayşe Dudu Kuşçu, a.g.e., s. 361.

⁵⁸⁹⁴ Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 207-208.

⁵⁸⁹⁵ Bkz. *Ferheng-i Câmi ' Şâhnâme*, s. 764.

⁵⁸⁹⁶ Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 207-208.

formülünü eserinde vermektedir. Bunlar arasında okla atılan, mancınıkla atılan ve suda sönmeyen petrol çeşitleri de mevcuttur. Eserde at üstüneyken ateş atma, atın üzerine yanmayı engelleyecek karışımlar sürme, üzerine su serpince yanan heykel/maketlerden, formülü sır olarak saklanan ve bir ay bile sönmeyen ateş ile diğere bir öldürücü karışımdan bahsedilmektedir⁵⁸⁹⁷. Müellif ayrıca ‘petrol dolu şişeler (kârûra) ya da yumurta atan yaylar’dan bahsetmektedir⁵⁸⁹⁸.

Eyyûbî ve Memlûklar dönemlerinde yanıcı/yakıcı silahların en yaygın şekilde kullanıldığı görülmektedir. Petrol veya yanıcı/yakıcı silahların, ordunun yolu üzerindeki orman vs.’yi yakarak yolu açmak, muhasara edilen bölgedeki bataklık, sazlık vs.’yi tahrip etmek için de kullanıldığı anlaşılmaktadır ki bu durum, bu silahların ikmal ve lojistik hizmetleri için de önem taşıdıklarını göstermektedir. Bu tip silahların gelişimi Haçlı seferleri devrinde hızlanmıştır⁵⁸⁹⁹.

Müslümân savaşçılar, kimi zaman düşman üzerine ateşer dayanıklı giysi kuşanmış ve üzerinde ateşlenmiş havai fişekler bulunan binicisiz atlar da salarak düşmanın moralini bozmaya çalışmışlardır⁵⁹⁰⁰.

Moğollar, yanıcı ve yakıcı silahlar kullanmaktaydılar. Cengiz Han, 1220’de Buhara’yı ele geçirdikten sonra şehirdeki binaları 12 gün boyunca petrol makineleri ile yaktırdı. Nişabur kuşatmasında yanlarında kaynar petrol atacak 700 harp aleti bulunmaktaydı. Olcayutu’nun 1312’deki Suriye seferinde mühimmat arasında sokak savaşlarında kullanılan 100 şişeler petrol ve karûre de bulunmaktaydı⁵⁹⁰¹.

Moğollar tarafından 1258’de Bağdat’ın işgali sırasında roketlerle donatılmış oklar önemli rol oynamış gibi görünmektedir. 1285 yılında Hasan el-Rammah Necmeddin el-Ahdab tarafından yazılan havai fişeklerle ilgili bir kitapta güherçile, havai fişekçiliğin temeli olarak ve havai fişek mermileri de “Çin oku” şeklinde nitelendirilmiştir⁵⁹⁰².

⁵⁸⁹⁷ Erkan Göksu, a.g.m., s. 296.

⁵⁸⁹⁸ صفته قوس يرمى عنها النفط أو البيضاء Bkz. Erkan Göksu, a.g.m., s. 294.

⁵⁸⁹⁹ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 362.

⁵⁹⁰⁰ Zeki Tez, a.g.e., s. 115.

⁵⁹⁰¹ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 366-367.

⁵⁹⁰² Pınar Ülgen, a.g.e., s. 119.

Gur Devleti devrinde katran kullanıldığı *Tâcü'l-me'âsir*'deki kayıtlardan anlaşılmaktadır. Eserde yer alan benzetmelerde sık sık katran (قطران)⁵⁹⁰³ kelimesinin ve Hindûları betimlemek için kîr (قیر: katran)⁵⁹⁰⁴ kelimesinin kullanılması savaşlarda katran kullanıldığına işaret etmektedir. Ayrıca kârûre silahının kullanıldığına *Tâcü'l-me'âsir*'de geçen “Kara bulut içinde elektrik neffâtânın kârûresi gibi mumları yakıyordu” kaydı açıkça işaret etmektedir⁵⁹⁰⁵. Böylece bu devirde bir neffâtân sınıfı da bulunduğu gün yüzüne çıkmaktadır.

Timur Devleti devrinde gerçekleşen Hint seferi sırasında ilginç kundaklama yöntemlerine başvurulmuştur. İbni Arabşâh, filleri durdurmak için Timur tarafından develerin kundaklama vasıtası olarak kullanılmasıyla ilgili şu malumatı vermektedir: “Timur 500 ürkütücü deve getirmelerini buyurdu. Kamışların içlerine konulmuş yağa bulanmış fitiller ve samanlardan oluşan yükü sırtlarına yükleyip suvârilerin önünden sürsünler. İki saf birbirine kavuştuğunda kamışları ateşe versinler ve fillerin karşısına göndersinler. Develer ateşin sıcaklığı ile dans etmeye (sıçramaya) ve feryat etmeye başlayıp filler tarafına hamle ederler...”⁵⁹⁰⁶

Delhi Türk Sultanlığı devrinde, Fahr-i Müdebbir kullanılan yanıcı-yakıcı ve zehirleyici maddelere ve silahlara dair epey malumat vermektedir. Fahr-i Müdebbir, kale savunmasında gerekli malzeme, araç-gereç ve silahlar arasında gedr (گدر: yani ‘kıdr’ (کدر) denilen ateş çömleği), yağ dökmek için büyük demir kepçeleri, yağ kaynatıp aşığıya [kuşatanlar üzerine] dökmek için [büyük kepçeleri] ve kirec (آهک)i de saymaktadır⁵⁹⁰⁷.

Fahr-i Müdebbir ayrıca birinin atının gözünü düşmanlığına kör etmek için zırnık kullanılabildiğini bildirmektedir⁵⁹⁰⁸. Fahr-i Müdebbir’in kullanıldığını haber verdiği kireç ve күкүрт kundaklama kokteylleri yapımında da kullanılan temel malzemelerdendir. Fahr-i Müdebbir, savaş safında “neft atıcılar” (نفت اندازان: neft

⁵⁹⁰³ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 124, 237, 253.

⁵⁹⁰⁴ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 247, 253.

⁵⁹⁰⁵ برق از میان ابر تیره چون قاروره نفاتان شمع ها می سوخت Bkz. *Tâcü'l-me'âsir*, s. 126.

⁵⁹⁰⁶ İbn Arabşâh, *Zendegâni-yi şeğefi-âver-i Timûr*, s. 102-104.

⁵⁹⁰⁷ *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 425.

⁵⁹⁰⁸ *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 236-237.

endâzân) kalbin sol tarafında olmalı demektir⁵⁹⁰⁹. Kuşatmalar sırasında her şeyi yakmak için hisara petrol (petrol) ve ateş atıldığını bildirmektedir⁵⁹¹⁰.

Fahr-i Müdebbir, kale savunucularına kapılarda [düşmana] kaynamış yağı aşağı dökmek için büyük demir kepçeler bulundurmalarını, kürek ve goru (ip, pamuk ve benzerlerinden yakılarak atılan mancınık mermisi)ye sahip olmalarını ve petrol atıcıların daima kalenin kapıları başında düzenli bir şekilde durmalarını tavsiye etmektedir⁵⁹¹¹. Ayrıca bir kalede bulunması gereken esnaflar arasında çömlekçi/testicileri de saymaktadır⁵⁹¹². Söz konusu çömlekçilerin ürettikleri çömlekler diğer ihtiyaçların yanı sıra petrol vb. şeylerin bulunduğu yanıcı, yakıcı, patlayıcı kaplar ve daha büyük bombalar için gerekli kaplar olarak kullanılıyor olmalıdır.

Fahr-i Müdebbir, kale savunucularının sahip olması gereken malzemeler arasında yağ, sirke, kandil yağı, fitil, meşale, çok sayıda kandil, ham inek ve manda [derisi]⁵⁹¹³ ve âhek (آهك: kireç)i de saymaktadır⁵⁹¹⁴. Burada yağ ve sirkenin gerekli yiyecekler arasında olduğu görülür. Fakat bunlardan yağ aynı zamanda düşmanın üzerine kızdırılmış yağ dökmek için de kullanılmaktadır. Ki eserde pek çok yağ cinsi sayılıp bir de sadece yağ kelimesinin kullanılması bu nedenle olmalıdır. Sirke ise aynı zamanda ateşi söndürmek, yangınları önlemek için en iyi çaredir. Yanması istenmeyen, koçbaşı, mancınık ve hareketli kuller gibi çok önemli silahlar vb. ham inek derisi ile kaplanıp üzerine sirke dökülerek yanmaktan korunmaya çalışılmaktadır. Bununla birlikte dezenfekte amaçlı, kalede azalan su kaynaklarının ve çeşitli şekillerde temin edilen suların dezenfekte edilmesi için de kullanılmış olabilir⁵⁹¹⁵. Sirkenin dezenfekte

⁵⁹⁰⁹ *Âdâbü'l-harb ve's-ş-şecâ'a*, s. 330-331.

⁵⁹¹⁰ *Âdâbü'l-harb ve's-ş-şecâ'a*, s. 421-422.

⁵⁹¹¹ *Âdâbü'l-harb ve's-ş-şecâ'a*, s. 425-426.

⁵⁹¹² *Âdâbü'l-harb ve's-ş-şecâ'a*, s. 423.

⁵⁹¹³ *Âdâbü'l-harb ve's-ş-şecâ'a*, s. 424.

⁵⁹¹⁴ *Âdâbü'l-harb ve's-ş-şecâ'a*, s. 425.

⁵⁹¹⁵ Elma sirkesinin ilaç olarak kullanımının Babiller devrinde başladığı, eski Yunanlılar devrinde Hipokrat'ın elma sirkesini antibiyotik olarak kullandığı eski kayıtlardan anlaşılmaktadır. Eski Yunan dönemi doktorları, elma sirkesini yaraların üzerine dezenfektan olarak sürmekteydi. Aynı zamanda sirke bal karışımı çeşitli hastalıklarda tedavi amacı ile kullanılırdı. Sirke bal karışımından meydana gelen bir meşevi içeceği olan sikencibün içeceği, *Mesnevi*'de her derde deva diye geçmektedir. Asya'da ise sirke samuraylar tarafından güçlendirici ve canlılık verici olarak kullanılmış. Birinci ve İkinci Dünya Savaşı sırasında Amerikan askerî doktorları, sirkeyi sindirim bozuklukları, pnömoni ve C vitamini eksikliğine bağlı iskobüt hastalığında kullanmışlardır. Bkz. [http://www.canakkaleyoga.com/elma-sirkesinin-bilinmeyen-22-faydasi/\(13 Şubat 2017\)](http://www.canakkaleyoga.com/elma-sirkesinin-bilinmeyen-22-faydasi/(13 Şubat 2017)).

edici etkisi ilk çağlardan beri bilinmektedir. Roma ordusu askerleri de sularını birkaç damla sirke damlatarak içmişlerdir⁵⁹¹⁶.

Fahr-i Müdebbir tarafından fitillerin zikredilmesi çeşitli patlayıcı düzenekler ve çömlöklere yerleştirilerek, kârûre ve kıdr diye adlandırılan el bombalarını ve türevlerini ateşlemek için kullanılıyor olmalıdır. Kandil yağı, fitil, meşale, çok sayıda kandil de geceleri ani baskınlara karşı kaleyi aydınlatabilmek için bulundurulması tavsiye edilmiş olmalıdır. Kireç ise kundaklama karışımlarında bulunması gereken maddeler arasında yer almaktadır.

Fahr-i Müdebbir, bu kısımda ayrıca kale kapısına dayanan koçbaşını imha etmek için şu tavsiyede bulunmaktadır: “[Kale kapılarana/duvarlarına] herek (خرک: koçbaşı) yerleştirdiklerinde bir omuzluk kamış veya keresteyi bağlayacakları ucu kancalı zincîrleri [olsun ve] koçbaşının üzerinden aşağı sarkıtsınlar. Böylece koçbaşını ve koçbaşının altındaki kimseleri yakabilsinler⁵⁹¹⁷. Söz konusu tavsiye sayesinde ateş okları dışında ok imalinde kullanılan kamış ve kerestelerin de yangın çıkarma vasıtası olarak kullanıldıkları ortaya çıkmaktadır.

Fahr-i Müdebbir, kaledekileri teslim olmaya ikna etmek için yapılacak hileler ve savrulacak tehditler arasında, duvarları yıkmak için sütunlar yerleştirip ateş yakacaklar, kaledeki her şeyi yakmak için neft (نفت) ve ateş (آتش) atacaklar, tehdidini de saymaktadır⁵⁹¹⁸. Burada kastedilen kazılan lağımlar vasıtası ile kalenin surları altına yerleştirilen iskelenin yakılıp surların çökertilmesi olmalıdır.

⁵⁹¹⁶ Mareşal Maurice de Saxe (1696-1750), Romalıların askerlerde iklim değişiklikleri yüzünden meydana gelen hastalıkları engelleyen sularına sirke damlatarak içme alışkanlığı hakkında şu bilgileri vermektedir: Şaşırtıcı başarılarının bir kısmı bu alışkanlığa bağlanabilir. İtalya ve Macaristan’a girdikten sonra Alman ordularının üçte biri yok oldu. 1718 yılında 55.000 asker ile Belgrad’daki kampa girdik. Kamp yüksek bir yerdeydi. Hava temiz, kaynak suyu güzel ve erzakımız boldu. Savaş günü olan 18 Ağustos’ta sadece 22.000 askerimiz kalmıştı. Geriye kalanların hepsi ölmüş veya savaşamayacak durumdaydı. Bunun sebebi iklim değişikliği idi. Sirkeleri olduğu sürece Romalılarda böyle bir olaya rastlanmamıştır. Fakat sirkeleri bitince onlar da bizim ordumuzun başına gelen felakete uğradılar. Bu çok az kişinin dikkatini çeken, fakat bir seferin başarılı olmasında büyük öneme sahip bir konudur. Sirkenin kullanımına gelince, birkaç günlük payları dağıtılan askerler, sularını sirke damlatarak içiyorlardı. Böyle bir etkinin nasıl oluştuğunu doktorlara bırakıyorum. Bkz. Maurice de Saxe, a.g.e., s. 30.

⁵⁹¹⁷ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 424.

⁵⁹¹⁸ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 421-422.

İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk devrinde Delhi şehri surları içerisinde mancınık ve ra'âde denilen ateş fırlatan hafif toplara [mancınık ve arrâde] ait mahzenler bulunduğunu bildirmektedir⁵⁹¹⁹.

Delhi ordusunda savaşlarda yanıcı yakıcı maddeler kullanılmasıyla ilgili pekçok örnek bulunmaktadır. Mesela Sultan İltutmuş (1210-1236) döneminden itibaren tîr-i âteş (تیر آتش)⁵⁹²⁰ veya tîr-i âteşîn (تیر آتشین)⁵⁹²¹ denilen yanan oklar kullanılmaktaydı.

Ateşli okların Sultan Alâeddîn Halacî döneminde Melik Kâfur'un idare ettiği Sirpûr kuşatması sırasında nasıl kullanıldığı Emîr Hüserv Dihlevî tarafından şöyle aktarılmaktadır: “Kalenin etrafını çevirdiler, dışarıdan tirendâzlar ok atıyordu içeriden Hindûlar mâr mâr (anne anne) diye feryat ediyorlardı... O esnada ‘okun ucuna bağlanan ateş alevli ok peykânları’⁵⁹²² o cehennemlikleri yakmak için uçmaya başladı, o evleri yandı, üzerine ateş duvarı ulaştı, ateşin cevherinin saflığının çokluğundan [hava] siyahlaştı, başlarını semaya kaldırdılar ve hepsi kendini çocuk ve evlatlarıyla ateşe atıyor⁵⁹²³ ve cehenneme gidiyorlardı. Hisarın dışı o cehennem odunlarının yanmasından aydınlanmıştı⁵⁹²⁴.”

Ateş oklarında, ateşin cevherinin saflığından dolayı havanın kararmasından bahsedilmesi, bu karışmada neft kullanıldığını göstermektedir. Emîr Husrev-i Dihlevî ve Şemsi Sirâc Afîf tarafından bahsedilen tîr-i âteşîn (تیر آتشین) diye adlandırılan alev okları, nefte batırılmış kumaş parçalarının temrene bağlanıp tutuşturulduktan sonra yanar halde fırlatılması şeklinde kullanılmaktaydı⁵⁹²⁵.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kiranu's-sa'deyn*'de bu tip nefte batırılmış yanan hadeng oklarının gemileri batırmak için de kullanıldıklarını beyitlerinde dile getirmektedir:

Ok çıkardı hadeng kîşinden (sadak) * Ve kininden yayı pençesine aldı.

⁵⁹¹⁹ İbn Battûta, II, s. 613.

⁵⁹²⁰ *Tâcû 'l-me'âsir*, s. 308.

⁵⁹²¹ Afîf, s. 325.

⁵⁹²² Metinde bu ifade şu şekilde geçmektedir: پیکانهای تیر شعله آتش را بر سر چوب کرده

⁵⁹²³ Burada ateş oklarının içerdekileri yakması dışında Hindûların *cauhar* geleneğine de bir gönderme vardır; o da yenilgi kaçınılmaz olunca eşlerini ve çocuklarını yığılan odunların ateşinde yakıp, son güçleriyle düşmana ölümüne saldırmalarıdır.

⁵⁹²⁴ *Hazâinü 'l-fütûh*, s. 81.

⁵⁹²⁵ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 311.

Batırdı çıkardı [nefte] 10 böyle [oku] yukarı çekti * Ki ateş oktan gemiye düştü.

Gerçi o darbe gemiye ulaştı * Yaranın kuruluşu denize çekildi.

Ok ki gemilerinde yarık açtı * Geminin dibinden düştü adam⁵⁹²⁶.

Emîr Husrev-i Dihlevî, daha önce de görüldüğü üzere hem Hindûlar hem de Delhi ordusu tarafından mancınıklarla gorûhe (گروه: halat, pamuk ve benzerlerinden yapılan mancınık güllesi)⁵⁹²⁷ denilen alev topları fırlatıldığını bildirilmektedir⁵⁹²⁸.

Fîrûz Şâh Tuğluk döneminde av halkasını oluşturacak her iki grup birbirine kavuştuklarında, her iki nişane [ucunda tavus kanatları olan mızraklar] randevu makamında bir araya geldiklerinde, pere (av halkası)nin [uçlarının birbirine] kavuştuğunun malum olması için duman çıkaracak ateşler yakarlardı⁵⁹²⁹. Benzer bir şekilde ava son verildiğinde geri hizmet birliklerine avlanma izni verildiğini göstermek üzere “pere” (av halkası)nin ortasına “bir tîr-i âteşîn” (یک تیر آتشین: bir ateş oku) yerleştirirlerdi⁵⁹³⁰. Anlaşılabileceği üzere halka tamamlandığında yakılan ilk ateş ve söz konusu yanan oklar çok keskin bir duman çıkarmakta böylece dört-beş koruh gibi geniş alanlarda bile haberleşme imkânı sağlamaktadırlar. Dolayısı ile ateşin ve dumanın orduda aynı zamanda haberleşme amaçlı kullanılmakta olduğu da ortaya çıkmaktadır.

Sîret-i Fîrûz Şâhî’de savaşta ve barışta ordunun yanında bulundurması gereken malzemeler arasında kârûre (قاروره: içine Molotof kokteyli gibi yanıcı maddeler dökülen şişe)⁵⁹³¹ de sayılmaktadır⁵⁹³². Kârûre içinde petrol ve tutuşan yağ bulunan şişelerdir⁵⁹³³. Bu durum Delhi Türk Sultanlığı devrinde savaşlarda söz konusu silahın kullanılmakta olduğunu göstermektedir.

Şerefeddîn ‘Alî Yezdî, Delhi ordusunda fil safının yanında filleri koruyan piyâde birlikler arasında ra‘d-endâz (رعداندازان: patlayıcı madde fırlatan) askerler

⁵⁹²⁶ تیر برآورد ز کیش خدنگ * و ز سر کین کرد کمانرا بچنگ

غرق در آورد ده چنان بر کشاد * کاتش از تیر بکشتی قتاد

کر چه آن زخم بکشتی رسید * خشکی زخم بدریا کشید

Bkz. *Kiranu's-sa'deyn*, s. 124-125. تیر که در کشتی شان رخنه کرد * از ته کشتی بدر افتاد مرد

⁵⁹²⁷ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1918.

⁵⁹²⁸ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 90, 94.

⁵⁹²⁹ Afif, s. 323-324.

⁵⁹³⁰ Afif, s. 325-326.

⁵⁹³¹ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1687.

⁵⁹³² *Sîret-i Fîrûz Şâhî*, s. 354.

⁵⁹³³ Bertold Spuler, a.g.e., s. 449.

bulunduğunu bildirmektedir⁵⁹³⁴. Kureşî bu sahneyi Delhi Türk Sultanlığı ordusu Timur'a karşı el bombası, havai fişekler ve roketler kullanmışlardı şeklinde tasvir etmektedir⁵⁹³⁵.

el-Ömerî'nin bildirdiğine göre Muhammed Şâh Tuğluk'un ordusunda filler üzerindeki kulelerde ok ve nefit şişeleri (قرارير النفط: karârîru'n-neft) atmak için delikler vardı⁵⁹³⁶.

Sîret-i Fîrûz Şâhî'de ordunun daima yanında bulundurması gereken malzemeler arasında katran (قطران) ve kîr (قير)⁵⁹³⁷ de sayılmaktadır⁵⁹³⁸.

Ali Ekber Dehhodâ, katranın nasıl imal edildiğini şöyle açıklamaktadır: Ebhel (ابهل)⁵⁹³⁹ ve erez (Süleyman ağacı; nar ağacı; servi) ağaçları ve benzerlerinin şırasıdır. Taşkömürü veya çam fıstığı ağacı gibi bazı ağaçların tahtalarının damıtılmasından elde edilen yapışkan, koyu renk ve kötü kokulu, yoğun bir sıvıdır⁵⁹⁴⁰.

Sîret-i Fîrûz Şâhî'de savaşta ve barışta ordunun yanında bulundurması gereken malzemeler arasında eritilmiş bakır (میس گداخته: mîs-i gedâhte), kurşun (سرب: sorb), ...⁵⁹⁴¹ kurşun (رصاص: resâs), saf civa (رواق سیماب: revâk-i sîmâb), sarı kurşun oksit (مردار مرتک: mertek-i mordâr)⁵⁹⁴², zırnık (زرنیخ: zernîh), sülfat (زاک: zâk)⁵⁹⁴³, katran (قطران), kîr (قير), boraks lehimi (لحام كفشير: lehâm-i kefşîr)⁵⁹⁴⁴, habe (خبه سهر سیاه: siyah

⁵⁹³⁴ Şerefeddîn 'Alî Yezdî, *Zafernâme*, I, s. 925.

⁵⁹³⁵ Ishtiaq Husain Qureshi, a.g.e., s. 144.

⁵⁹³⁶ *Mesâlikü'l-ebşâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 73-74; *Arab Accounts of India*, s. 40-41, 107-108; *Türkler Hakkında Gördüklerimiz ve Duyduklarımız (Mesâlikü'l Ebsâr)*, s. 45-46; Ali Athar, a.g.e., s. 76.

⁵⁹³⁷ Kîr (قير): Yunanca katran; zifiri siyah. Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farça-Türkçe Sözlük*, s. 480; Mamul, madeni olmayan, ateş alan ve siyah renk olan, asfalt yapısında kullanılan madde. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1742.

⁵⁹³⁸ *Sîret-i Fîrûz Şâhî*, s. 352.

⁵⁹³⁹ Ebhel: Kuzey İran'da yetişen bir metreden iki metereye boyu olan, düzensiz dalları, fındık büyüklüğünde meyveleri ve tıpta kullanımı olan bir ağaç çeşididir. Bkz. *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 85.

⁵⁹⁴⁰ *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, II, s. 2180.

⁵⁹⁴¹ Elyazmasının bu kısmı okunaksız olduğundan bazı kelimeler okunamamaktadır. Bundan dolayı bazı kelimelerin anlamları tespit edilemedi. Bu kısımlar zorunlu olarak atlandı.

⁵⁹⁴² Mertek-i mordâr'ın diğer adı mordârseng (مردار سنگ) idi. Bu madde, renk yapısında, şişe yapısında ve plastik yapısında kullanılır. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2141, 2144.

⁵⁹⁴³ Zâc (زاج) diye de anılmaktadır. Bkz. *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, II, s. 1545.

⁵⁹⁴⁴ Lehâm yani lehim; madenleri birbirine bitştirmeye yarayan alaşımlardır, en önemlileri gümüş, kalay, bakır ve çinkodur. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1988; Ayrıca diğer adı bure (بوره) olan boraks da lehim yapısında ve ilaç yapısında kullanılmaktadır. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 379; II, s. 1819; Ayrıca tedbir olarak bork (bure-i Fârsî) ve natron veya sirke ile yoğrulmuş hatmiye karıştırılmış bir çamur gemilerin çevresini ve güvertesini nefit ateşinden korumak için kullanılmaktaydı. Bkz. Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, I, s. 273.

kedr şişesi)⁵⁹⁴⁵, kabuğundan ayrılmamış pamuk bitkisi/bakır topu⁵⁹⁴⁶ (قوزه: kûze) gibi yanıcı-yakıcı ve kimyasal maddeler de sayılmaktadır⁵⁹⁴⁷.

Sîret-i Fîrûz Şâhî'de emîrler ve ordunun daima yanında bulundurması gereken malzemeler arasında zırnık (زرنيخ: arsenik) da sayılmaktadır⁵⁹⁴⁸. Emîr Husrev-i Dihlevî de eserinde zırnıka yer vermektedir⁵⁹⁴⁹.

Zırnık, kükürt ve arsenik içeren, turuncuya çalan kırmızı renkte, bazı sıcak maden pınarlarında bulunan bir çeşit madendir⁵⁹⁵⁰. Zırnık (arsenik) hem kuyu zehirlemede zehirleyici madde olarak hem de yanıcı-yakıcı silahların üretiminde ve ateş oyunlarında kullanılan bir madendir. Zırnığın on binlerce hayvan bulunduran ordular için diğer bir faydası da şu olmalıdır: “Az bir miktar zırnık övütülüp suda eritilirse, sinekleri def etmek istedikleri yere yerleştirilirse, o suya gelen sinekler ölürler. Zırnık katil bir zehirdir.”⁵⁹⁵¹

Delhi ordusunda bazı silahların paslanmaya karşı zincifre ile kaplandıkları anlaşılmaktadır. Örneğin siper-i şengerfî (سپر شنگرفی: koyu kırmızı kalkan/kırmızı zincifre cevheri kaplı kalkan)den bahsedilmekte ve bu kalkanın kılıf içinde taşındığı bildirilmektedir⁵⁹⁵². Bu kalkanın kılıf içinde taşındığı belirtildiğine göre paslanmasından çekinilen demir bir kalkan olmalıdır. Zaten ismi de bu hususa işaret etmektedir. Çünkü şengerf zincifre cevherinin adıdır⁵⁹⁵³. Zincifre ise pas önleyici kırmızı boya maddesi olarak kullanılmaktadır. Delhi ordusunda zincifre madeni atların deri hastalıkları tedavisinde de kullanılmaktaydı. Örneğin bir at şîrîne denilen deri hastalığına yakalanırsa tedavi etmek için hazırlanan ilacın karışımında zincifre (شنگرف: şengerf) de bulunmaktaydı⁵⁹⁵⁴.

⁵⁹⁴⁵ Habe: Siyaha çalan koyu renk, kedr şişesi. Muhtemelen neft türevi bir madde olmalı. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 903; 935; II, s. 1791.

⁵⁹⁴⁶ Kûze/ğûze (قوزه). Bkz. *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehrodâ*, II, s. 2071, 2193.

⁵⁹⁴⁷ *Sîret-i Fîrûz Şâhî*, s. 352, 354.

⁵⁹⁴⁸ *Sîret-i Fîrûz Şâhî*, s. 352.

⁵⁹⁴⁹ Husrev-i Dihlevî, *Ayine-i İskenderî*, vr. 672a (kenar).

⁵⁹⁵⁰ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 1200.

⁵⁹⁵¹ Muhammed b. Muhammed b. Hasan Tüsî (Hâce Nasîreddîn), *Tensûh Nâme-yi İlhanî*, s. 179.

⁵⁹⁵² *Tâcü'l-me'âsir*, s. 275.

⁵⁹⁵³ Şengerf: zincifre, sürü. Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 391; Kırmızı renginde, küçük ve sert parçalar şeklinde bulunan ve civanın tek mühim cevheridir, kırmızı renk. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s.1433.

⁵⁹⁵⁴ *Âdâbü'l-harb ve'ş-şecâ'a*, s. 235.

En baştan beri anlatılan bütün bu hususlar Delhi Türk Sultanlığı ordusunda yanıcı ve yakıcı maddelere ve çeşitli silahların hazırlanmasında kullanılan kimyasal maddelere büyük bir önem verildiğini, bu maddelerin yaygın bir şekilde kullanılmakta olduklarını göstermektedir.

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda kullanılan yanıcı-yakıcı silahlar, kimyasal maddeler ve çeşitli madenler hakkında aktarılan bilgileri bir arada vermek faydalı olacaktır. Bu maddeler ve silahlar içerisinde zırnık, kükürt, âhek (آهک: kireç), kaynatılmış yağ, ateş oku (تیر آتشین), kıdr (کدر: ateş çömleği), kârûre (قاروره: Molotof kokteyli gibi yanıcı maddeler dökülen şişe), gorûhe (گروه: halat, pamuk ve benzerlerinden yapılan mancınık güllesi), neft, kandil yağı, fitil, meşale, eritilmiş bakır (میس گداخته), kurşun (سرب: sorb), kurşun (رصاص: resâs), saf civa (رواق سیماب: revâk-i sîmâb), sarı kurşun oksit (مرتک مردار: mertek-i mordâr), zırnık (زرنیخ), sülfat (زاک), katran (قطران), kîr (قیر), boraks lehimî (لحام کفشیر: lehâm-i keşîr), habe seher-i siyâh (خبه: siyah kedr şişesi), bakır topu/kabuğundan ayrılmamış pamuk (قوزه), zırnık (arsenik) ve zincifre (شنگرف: şengerf) bulunduğu görülmektedir.

Îsâmî, Sultan Alâeddîn Halacî'nin Ranthambor kuşatmasında hendeğin doldurulmasıyla birlikte yol açılınca ikinci bir hile olarak çevredeki bütün ot ve dikenlerin yakılarak düşmanın görüş alanını daraltıldığını ve bu durumun orduyu rahatlattığını aktarmaktadır:

Ordunun kaleye gitmesi için yol olunca * Hindûların yolunu kestiler alevden
Ot ve diken olan her yerde * Hepsini bir yerde topladılar ve sonra
O yolda yığdılar ve ateş çaldılar * İki üç hafta o hile sayesinde tasasız oldular
Sonunda da onarılacak yer kalmayınca * Hisarın içinde meşakkatten başka bir
şey kalmadı⁵⁹⁵⁵.

⁵⁹⁵⁵ چو ره شد که لشکر رود بر حصار * به بستند ره هندوان از شرار
بهر جا که بود است خاشاک و خس * تمامی به یکجای کردند و پس
در آن ره فگندند و آتش زدند * دو سه هفته زان حیلہ بی غم شدند
هم آخر چو جاءی مرمت نماند * بحسن اندرون جز مشقت نماند Bkz. Îsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 266.

4.19.6. Zehirli Madde Kullanımı

Hindistan’da zehirli madde kullanımı İlk Çağ’dan beri çok iyi bilinmekteydi. Hint tıbbında, zehirlenmeler ayrıcalıklı bir konu idi. Antik Hint tıp sistemi Ayurveda’da⁵⁹⁵⁶ yılan ya da böcek zehirlenmeleriyle ilgili bilgiler verilmektedir; Hint tıbbının iki önemli tıp ansiklopedisi olan *Caraca Samhita* ve *Susruta Samhita*’da müstakil bir kısım bu konuya ayrılmıştır⁵⁹⁵⁷.

İlk Çağ’da Kautilya, *Arthaşâstra*’nın hemen hemen tamamında zehirli madde kullanımı hakkında çok detaylı bilgiler vermektedir. *Arthaşâstra*’da ayrıca Hindistan’da kullanılan 16 zehirli bitkinin adları açıklanmaktadır⁵⁹⁵⁸.

Arthaşâstra’da bir şarap taciri kılığında bir casusun içkiyi hazırlarken yapacağı zehir karışımından ve bunu kademeli uygulayarak düşman ordusunun subaylarını nasıl öldüreceğinden bahsedilir⁵⁹⁵⁹.

Arthaşâstra’da zehir kullanılarak yapılan bir savaş hilesi dahi anlatılmaktadır: “Kuşatma altındaki kaleden, bir kişi düşmanla işbirliği yapıyormuş gibi bir izlenim vererek, kaledeki tahıl, yağ, şeker ve tuz stokunun tükendiğini söyleyerek, kaledeki ihtiyaçların ne zaman ve nereden gelecek bir destekle giderileceğini ihbar eder. Düşman yapacağı baskınla bu malzemeleri ele geçirir, ancak bu bir tuzaktır ve düşmanın kendi stokuna ekleyeceği bu yiyeceklere zehir karıştırılmıştır.”⁵⁹⁶⁰

Arthaşâstra’da öldüren, ani ölüme neden olan, kör bırakan vb. yan etkileri olan, kullanıldıktan sonra bir ay boyunca ölüme neden olan, özellikle yakıldığında

⁵⁹⁵⁶ *Sukra-nîti*, Ayurveda’yı şöyle tanımlamaktadır: “Ayurveda, *Rigveda*’nın Upaveda’sından, vücudu ve ilaçları inceleyerek sağlığı bilir ve elde eder.” Bkz. *The Sacred Books of the Hindus, Vol XIII. The Sukra-nîti*, s. 153; Dünyanın en eski tıp sistemlerinden biri olan Ayurvedik tıp (Ayurveda), antik Hindistan’da doğmuştur ve binlerce yılı aşkın süredir kullanılmaktadır. Bkz. <https://www.alternatifterapi.com/icerik/ayurveda-nedir> (24.11.2017).

⁵⁹⁵⁷ Esin Kâhya, “İlkçağda Hindistan-Türk Düşüncesi”, *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyum Bildirileri 31 Ekim – 1 Kasım 2002 (Symposium on Turco – Indian Relations)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 273.

⁵⁹⁵⁸ Adları açıklanan zehirli bitkiler ve maddeler şunlardır: “Kâlakûta, Vatsanâbha, Hâlâhala, Meshasringa, Mustâ, (Cyperus Rotundus), kushtha, mahâvisha, vellitaka, gaurâdra, bâlaka, mârkata, haimavata, kâlingaka, daradaka, kolasâraka, ushtraka ve diğerleri zehirlidir. Aynı şekilde çömlekler içerisinde tutulan yılan ve solucanlar zehirlidir.” Bkz. *Kautilya’s Arthashastras*, s. 140-141.

⁵⁹⁵⁹ *Kautilya’s Arthashastras*, s. 555-556; Ali Küçükler, *Kautilya’nın Arthaşâstra’sı*, s. 111.

⁵⁹⁶⁰ *Kautilya’s Arthashastras*, s. 560; Ali Küçükler, *Kautilya’nın Arthaşâstra’sı*, s. 112.

hayvanların ani bir şekilde öldüren karışımlardan bahsedilmekte ve yapılaş reçeteleri verilmektedir⁵⁹⁶¹.

Arthaşâstra'da su rezervuarlarını zehirlemek için de bir zehir reçetesi verilmiştir. Bu zehir 100 ok uzunluğunda bir rezervuarın suyuna atıldığında bütün suya zarar vermektedir. Bu karışımı yutan veya dokunan tüm balıklar zehirlenmekte, içen ve dokunan insanlar zehirlenmektedir⁵⁹⁶².

Arthaşâstra'da zehir ve zehirli bileşiklere karşı hazırlanması bildirilen panzehir reçeteleri de verilmektedir. Reçetelerin biri verildikten sonra ordunun eşyalarının yanı sıra kralın kullandığı şeyler, kadınların uzuvları⁵⁹⁶³ dahil panzehiri oluşturan malzemelerin kaynatılmasından hazırlanan ılık suda yıkanması tavsiye edilir ve bu ılık suyun zehrin kötü etkilerini kaldıracağı bildirilir⁵⁹⁶⁴.

Arthaşâstra'da insanları ve hayvanları öldüren ve kör bırakan karışımların yanı sıra sağırılığa, kolera, yüksek ateş vb. gibi hastalıklara yol açan karışımlardan da bahsedilir. Düşmanın yol açtığı zehirli duman ve su kirlilik karşısında kullanılması gereken yöntemlerden de bahsedilir⁵⁹⁶⁵.

Kautilya ülkede çok sayıda yerel düşman bulunduğunda, onlardan zehirli içecekler yapılarak kurtulunabilir; inatçı (zeki) bir düşman casuslar tarafından veya ona iyi niyetle verilen (zehirli) et vesilesiyle öldürülebilir tavsiyesinde bulunmaktadır⁵⁹⁶⁶.

Rajatarangini'de Kral Kalasa (1063-1089) devrinde piyâde askerlerinin zehir, kılıç ve ateş kullanılarak mahvedildiği⁵⁹⁶⁷, Kral Uccala (1101-11) devrinde savaşta zehir kullanıldığı bildirilmektedir⁵⁹⁶⁸.

Hint orduları, Gur ve Delhi Türk Sultanlığı ordularına karşı behle denilen deri eldiven yardımı ile fırlatılan zehirli *şil* mızrakları kullanmaktaydı⁵⁹⁶⁹. Kaynaklarda bu

⁵⁹⁶¹ Kautilya's Arthashastras, s. 584; Ali Küçükler, Kautilya'nın Arthaşâstra'sı, s. 118.

⁵⁹⁶² Kautilya's Arthashastras, s. 589.

⁵⁹⁶³ Burada hükümarın kadınları kastedilmektedir.

⁵⁹⁶⁴ Kautilya's Arthashastras, s. 604-605.

⁵⁹⁶⁵ Kautilya's Arthashastras, s. 590-596, 604-606; Ali Küçükler, Kautilya'nın Arthaşâstra'sı, s. 118-119.

⁵⁹⁶⁶ Kautilya's Arthashastras, s. 513.

⁵⁹⁶⁷ Rajatarangini, by M.A. Stain, I, s. 300.

⁵⁹⁶⁸ Rajatarangini, by M.A. Stain, II, s. 20.

mızraklara zehir sürüldüğü açık bir şekilde dile getirilmektedir. Ali Athar da Hindûlar tarafından kullanılan bu mızrakları bhallah (bhala) diye adlandırmakta ve ucu saldırı için zehre bulanan çok etkili bir mızrak olduğunu bildirmektedir⁵⁹⁷⁰.

Hindûlar, Delhi Türk Sultanlığı ordusuna karşı geze (گزہ) adı verilen zehirli bir ok çeşidi kullanmaktaydı. Geze oklarının temreni şu şekilde hazırlanırdı: Leş veya öldürülmüş inek, manda ve eşeğin baldır kemiklerinden her bir kemiği eşek idrarı ve çürümüş gübreye [koyup] hazırlarlar ve bu kemiklerden yağlı olanlar [daha] zehirli olurdu. Bir müddet geçince bu kemikleri temren şeklinde tıraş ederlerdi. Eğer bir kimse bu oktan yaralanırsa ve bu kemikten bir kimsenin içinde kalırsa yılan zehiri gibi [tesirli] olurdu⁵⁹⁷¹.

İlk Türk-İslâm devletlerinden Karahanlılar devrinde zehir kullanıldığı görülmektedir. Kaşgarlı Mahmûd sözlüğünde “ol aşın agûlâdı” (o onun yemeğini zehirledi) ifadesine yer vermektedir⁵⁹⁷².

Yusuf Has Hacib eserinde pek çok defa zehire mecâzi anlamda yer vermekte, bir kere de devrin siyasî hayatında zehir kullanıldığına dair bir beyite yer vermektedir⁵⁹⁷³.

Gazneliler devrinde helâhel zehri kullanıldığına dair Firdevsî, *Şâhnâme*’de şu beyite yer vermektedir:

Helâhel öyle bir Hint zehiri, al * Erdeşir üzerinde bir kerede kullan

Hemen o an Helâhel zehrini içince * Tatlı ruhundan dışarı çıkar gam (ruh)⁵⁹⁷⁴.

Ovide, Pline ve İbni Sina’dan beri, Latince adı napellus olan boğan otu [helâhel] en tesirli ve en devasızlarından bir zehir olarak kabul ediliyordu⁵⁹⁷⁵. İslâm

⁵⁹⁶⁹ Zamanla behle ile şil mızrağının eş anlama gelecek şekilde kullanılmaya başlandığı, adlarının peş peşe verildiği görülmektedir.

⁵⁹⁷⁰ Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s. 51.

⁵⁹⁷¹ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 243.

⁵⁹⁷² Mahmûd el-Kâşgarî, *Dîvân-ü Lugâti’t-Türk*, s. 137.

⁵⁹⁷³ Ey memlekete hâkim olan, onu korumalı; zehir (ağ) yiyen kişi bunu gaflet yüzünden yer. Bkz. Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 426-427, 2142. beyit.

⁵⁹⁷⁴ هلاهل چنين زهر هندی بگير * به کار آرد بکاره بر اردشير

Bkz. *Ferheng-i Câmi’ Şâhnâme*, s. 1058.

⁵⁹⁷⁵ Franck Collard, a.g.e., s. 92, 99.

dünyasında “boğan otu” kullanılarak üretilen zehir, helâhel (هلاهیل) adıyla bilinmekteydi. Farsça ismi ise bîş (بی‌ش) idi⁵⁹⁷⁶. Helâhel zehrinin Sind bölgesinde yetişen bir bitki olduğu ve bu bitkiden üretilen bir zehir olduğu söylenmektedir. Helâhel, hiçbir ilacın ve panzehirin derman olmadığı katledici ve öldürücü bir zehirdi⁵⁹⁷⁷.

Gazneliler devrinde *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*'da bildirildiğine göre “tîğ-i zehr-i âb dâde” (تئغ زهر آبداده: zehirli çelik kılıç) kullanılmaktaydı⁵⁹⁷⁸. Zehir suyu verildiği bildirildiğine göre muhtemelen kılıç yapmak üzere çelik imal edilirken çeliğe su verme işlemi sırasında veya çelik üretecek şekilde metallerin eritilmesi esnasında içine zehirli özler katılmaktaydı.

Gazneli Mesud'un Dandanakan Savaşı'nda kullandığı “harbe-i zehr-âgîn” (حربه زهر آگین: kısa ve zehir sürülmüş mızrak)⁵⁹⁷⁹ ile savaştığı ve darbe indirdiklerinden ne bir at ne de bir adamın sağ kalmadığı bildirilmektedir⁵⁹⁸⁰. *Şâhnâme*'de peykân (ok temreni) üzerine arslan zehri (زهر شیر: zehr-i şîr) sürüldüğü bildirilmektedir⁵⁹⁸¹. Ayrıca şengerf (شنگرف: civanın tabii sülfürü) kullanıldığından, şengerf yağdığından halkın gözünün karardığından bahsedilmektedir⁵⁹⁸². Bu devirde yanıcı ve zehirli maddeler yapımında kullanılan zırnığın da kullanılmakta olduğunu aşağıdaki beyit ortaya koymaktadır:

Her ne kadar zırnık görmüş olsan da sen * Hepsini kırmızı görüyorsun ve pas (bakır oksit)⁵⁹⁸³.

Gazneli Mahmûd'un Nih Çölü'ndeki eşkıya taifesini zehir kullanarak ortadan kaldırdığı anlatılmaktadır. Olay hülâsa olarak şöyle gelişmiştir: “Sultan daha sonra bir tellâla emir vererek “Nih Çölü'nden Hindistan'a gitmek isteyen herkesin can ve malına kefilim” diye etrafa haber verdirdi. Büyük bir kervan toplandı. Kervan halkı sultandan muhafız istediler. Sultan 100 suvâri ile bir gulâmı bunların yanına kattı. Kervanın reisi sultana “Eğer bu muhafız kuvveti 1.000 kişi de olsa azdır. Kufs ve Belûc hırsızları

⁵⁹⁷⁶ *Ferheng-i Fârsî be Türkî-yi İstanbulî*, s. 1500; Bu bitkinin Farsça ismi ‘bîş’ (بی‌ش) ve ondan üretilen zehir helâhel (هلاهیل) dir. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 404.

⁵⁹⁷⁷ *Ferheng-i Câmi' Şâhnâme*, s. 1057-1058.

⁵⁹⁷⁸ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 519.

⁵⁹⁷⁹ *Târîh-i Beyhakî*, I, s. 1062.

⁵⁹⁸⁰ *Târîh-i Beyhakî*, III, s. 955; Güler Nuhoğlu, a.g.e., s. 341; Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 327-328.

⁵⁹⁸¹ *Ferheng-i Câmi' Şâhnâme*, s. 279.

⁵⁹⁸² *Ferheng-i Câmi' Şâhnâme*, s. 652.

⁵⁹⁸³ Bkz. *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 280. هر چه زرنیخ دیده بودی تو * همه شنگرف بینی و زنگار

1.000 kişiden fazla olarak hırsızlığa geliyorlar” dedi. Mahmûd ona “Rahat ol, ben tedbirde gâfil değilim” dedi. Kervan hareket etti. Sultan ise gulâma ne şekilde bir tedbir alması gerektiğini açıklamıştı. Kervan Isfahan’a ulaştığı zaman, sultanın gulâmı birkaç yük meyva satın alarak bunları zehirle karıştırdı. Çölde hırsızların yakınlarda olduğu anlaşıldığı zaman, gulâm bir bahaneyle bu meyvaları ortaya çıkardı. Bu sırada hırsızlar kervana yetiştiler. Muhafızlar göstermelik bir savaştan sonra kaçtılar. Bu durumda kervan halkından feryatlar yükseldi. Onlar hırsızların önünde “Mal sizin olsun, canımızı bağışlayın” diye yalvardılar. Hırsızlar onların bu güçsüz durumunu görünce kervan halkının canlarını bağışladılar. Öte yandan hırsızlar çölde meyvayı görünce, önce bu taze ve güzel meyvaları yemekle meşgul oldular. Ancak meyvayı yemeleriyle ölmeleri bir anda oluyordu. Bir müddet sonra Gazneli muhafızlar geri döndüler ve sağ kalan hırsızları kılıçtan geçirdiler... Böylece yol yıllarca bu hırsızlardan temizlenmiş oldu⁵⁹⁸⁴.

Gur Devleti ordusu tarafından zehre bulanmış ok ve mızraklar kullanılmaktaydı⁵⁹⁸⁵. Gur suvârilerinin kullandıkları mızrakların “büyük yılan/erjerha gibi romhun volkan gibi ucuna kin zehriyle su verildi”⁵⁹⁸⁶, “kin zehriyle su verilmiş erjerha gibi romh”⁵⁹⁸⁷ gibi ifadeler ile nitelenmesi bu durumu açıkça göstermektedir.

Eyyûbîler devrinde, Ebü’n-Necîb Şeyzerî (öl. 589/1193), Selâhaddîn Eyyubî’ye sunduğu *Nehcü’s-Sülûk fî Siyaseti’l-Mülûk* adlı eserinde zehir kullanımı ve zehre karşı alınan önlemleri bütün ayrıntıları ile anlatmaktadır⁵⁹⁸⁸. Eyyubîler devrinde Mardî et-Tarsûsî, 583/1187’de kaleme aldığı *Tabsıratu Erbâbi’l-Elbâb fî Keyfiyyeti’n-Necât Fi’l-Hurûb* adlı eserinde çelik yapımına dair verdiği dört reçeteden ilkinde son derece zehirli bir çelik üretimi hakkında şu bilgileri vermektedir: En iyi tipteki eski çivi başlarından nerm-âhen (yumuşak demir) al. Üzerine 17 dirhem Kabul halıla⁵⁹⁸⁹ [myrobalan]⁵⁹⁹⁰ sı ve aynı miktarda belilec (بليلج) [bellirica: Geneydoğu Asya’da yaygın

⁵⁹⁸⁴ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 44-45.

⁵⁹⁸⁵ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 140, 164, 203, 224, 248.

⁵⁹⁸⁶ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 248.

⁵⁹⁸⁷ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 248.

⁵⁹⁸⁸ Ebü’n-Necîb Şeyzerî, *Nehcü’s-Sülûk fî Siyaseti’l-Mülûk*, s. 233-236.

⁵⁹⁸⁹ Halıla adı meşhur Hint zehiri helâhel’in adını andırmaktadır. Söz konusu zehirin yapıldığı ağac ve meyvesi kastediliyor olabilir.

⁵⁹⁹⁰ Bir çeşit bitkidir. İngilizce adı Belliric myrobalan ve Hintçe adı Baheda, Bhaira’dır. Bkz. Toxicologycentre, “Belliric Myrobalan”, <http://www.toxicologycentre.com/?s=Belliric+myrobalan+> (9 Ekim 2016).

melez bir myrobalan]⁵⁹⁹¹ at. Sonra bir kâse demir parçasını su ve tuz ile yıkayın [nemlendirin?]. Ondan sonra karıştırın ve demiri ve ilacı bir pota içine atın. Bir buçuk dirhem öğütülmüş “magnesia”⁵⁹⁹²’yı ekleyin bir ocağa/fırına koyun ve ateşi üzerine körükleyin. Böylece o erir ve yumurta gibi [külçe gibi] şekil alır. Bu birkaç gün sürer. Sonra soğumaya bırakın ve daha sonra öldürücü bir zehir olan bu çelikten kılıç yapın⁵⁹⁹³. Görüldüğü üzere, burada yumuşak demir ve zehirleyici özelliği de olan bitkiler birlikte eritilmektedir.

Hindistan’da Kalkuta (Calicut) ve Cambay liman şehirlerinde 1420’de zehirli çelik üretiminde de kullanılan, zehirli bir ağaç meyvesi olan “*myrobalans*”ın da satıldığı bilinmektedir⁵⁹⁹⁴. Orta Çağ’da Arap tacirler tarafından Hindistan’dan getirilen emtia çeşitleri arasında zehir de bulunmaktaydı. Bu dönemde zehir Batı Asya ve Avrupa’da çok talep gören Hint ürünleri arasında bulunmaktaydı⁵⁹⁹⁵.

Mısır Memlûk ordusunda *dehâhin* denilen, zehirleyici bir madde kullanılıyordu. Bu madde solunduğu zaman ölüme yol açıyordu. Bu maddeler düşmanın bulunduğu yerlerdeki odunlara sürülüp etrafa atılıyordu. Düşman odunları çeşitli maksatlarla toplayıp yaktığında yakın ve uzak mesafede bulunan kişiler ölüyordu. *Memlûklar, el-miyâh el-muhlike* denilen göze değince kör eden ya da temas ettiği şahsı öldüren sıvı bir madde de kullanılmaktaydılar⁵⁹⁹⁶.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde, Tâcuddîn Debîr, Gıyâseddîn Tuğluk’un saltanatı zamanında “toprağın kısımlarından bitkisel zehri[n] dışarı çıkar”ılmasından

⁵⁹⁹¹ Güney Asya’da yaygın bir şekilde yetişen bir ağaç ve meyvesidir. Arapçası belilec (بليلج), Sanskritçesi Vibhitaka (विभितक), Aksha (अक्ष)’dır.

⁵⁹⁹² Magnezyum/magnezyum oksit anlamında olmalıdır.

⁵⁹⁹³ Bu metin madencilikle ilgili spesifik ve teknik bir metin olduğundan İngilizce aslınının da burada verilmesi yerinde olacaktır: “Take *narm-âhan* [soft iron] from the head of old nails which is the best type, and throw on it 17 *dirham* of Kabul’s *halila* [myrobalan] and the same amount of *balilaj* بليلج [bellirica]. Then put the iron pieces in a bowl and wash [moisten?] with water and salt and then mix and throw the iron and the drugs into a crucible and add one and half *dirham* crushed *magnesia* and put in a furnace and blow fire upon it so it melts and shapes egg-like [ingot]. It takes several days. Then let it cool and afterwards make swords from it, which are a deadly poison”. Bkz. UCL Discovery, Rahil Alipour, Thilo Rehren, “Persian Pûlād Production: Châhak Tradition”, *Journal of Islamic Archaeology*, 1 (2), s. 9. 10.1558/jia.v1i2.24174 (Published). Downloaded from UCL Discovery: <http://discovery.ucl.ac.uk/1462402/1/Alipour%20et%20al.%20Persian%20Pul%C4%81d%20Production%20.pdf> (9 Ekim 2016).

⁵⁹⁹⁴ Poggio Bracciolini, “the Travels of Nicolo Conti”, *India of the Fifteenth Century*, s. 20.

⁵⁹⁹⁵ *Arab Accounts of India*, s. 38.

⁵⁹⁹⁶ Altan Çetin, a.g.e., s. 228.

bahsetmektedir⁵⁹⁹⁷. Tâcuddîn Debîr, “bitkisel zehir” (زهر گیاه: zehr-i giyâh)e eserinin diğer bölümlerinde de yer vermekte⁵⁹⁹⁸ ve “tiryâk-i ekber/“büyük panzehir” katil zehrin karışımını tutuyordu/engelliyordu” ifadesi ile zehre karşı kullanılan meşhur bir panzehirin kullanıldığını haber vermektedir⁵⁹⁹⁹. Müellifin “Onun zehir suyu verilmiş peykânının darbesini hiçbir kalkan uzaklaştıramaz ve def edemez” ifadesi, ok uçlarının zehre batırıldığını ve muhtemelen çelik olup önüne çıkan her kalkanı delebildiğini ortaya çıkmaktadır⁶⁰⁰⁰.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde, Gazneliler devrinde kullanıldığı bilinen bitkisel helâhel zehrinin kullanılmaya devam edildiği görülmektedir. Fîrûz Şâh Tuğluk döneminde Gücerat Nâibi Melik Şemseddîn Ebû Recâ müsadere edildiğinde Delhi’deki evinde bir sandıktan ‘üç kese helâhel zehri’ (سه بدره زهر حلاهل) çıkmıştır. Bu zehirleri niçin topladığı sorulunca da kendi iyal ve çocuklarını için cevabını vermiştir⁶⁰⁰¹. Ferman ile her üç zehir kesesi de yakılmıştır⁶⁰⁰². Söz konusu zehrin hemen yakılarak imha edilmesi çok çekinilen bir zehir olduğunu göstermektedir.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde isyan edeceği haber alınan, ortadan kaldırılmak istenen bazı devlet adamları zehirlenmek suretiyle ortadan kaldırılmıştır. Alâeddîn Mesud Şâh devrinde (1242-1246) Melik Tâceddîn Sencer Kutluk, kendisini kıskananlar tarafından *tenbulüne*⁶⁰⁰³ zehir konup zehirli ishal (mebtûn) olması sağlanarak öldürüldü. Melik zehri aldıktan birkaç gün sonra öldü⁶⁰⁰⁴. Delhi tahtına oturan Sultan Balaban (1266-1287), Delhi hükümdarlarını tehakkümleri altına alan Ümerâ-i Çihilgâni mensuplarının çoğunu zehir veya hançer kullanarak öldürttü⁶⁰⁰⁵. Sultan Mu‘izzeddîn Keykubâd (1287-1290), görevden uzaklaştırmak için Multan yöresindeki sorunları çözmeye gönderdiği Naibü’l-Mülk ve ‘Ârız-i memâlik görevlerini uhdesinde bulunduran Nizâmeddîn’in ağırdan alması üzerine şarabına helâhel zehri koydurttu.

⁵⁹⁹⁷ Bkz. *Besâtînu’l-uns*, s. 162. برای فنای روح حیوانی من زهر گیاه از اجزای خاک بیرون آورده است.

⁵⁹⁹⁸ *Besâtînu’l-uns*, s. 184, 274.

⁵⁹⁹⁹ Bkz. *Besâtînu’l-uns*, s. 273. تریاک اکبر مزاج زهر قاتل میگرفت.

⁶⁰⁰⁰ *Besâtînu’l-uns*, s. 280.

⁶⁰⁰¹ Eserde Gücerat Nâibi Melik Şemseddîn Ebû Recâ’nın yalan söylediği, zehri bazı Müslümânların canını yakmak için topladığı belirtilmektedir.

⁶⁰⁰² Afif, s. 490.

⁶⁰⁰³ Tenbul: Kokulu yaprakları olan ve ilaç yapımında kullanılan Hindistan’ın bölgesel bir ağacı. Yapraklarını yerler ve iştahı arttırır. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 667; *Ferheng-i Fârsî-yi Amid*, I, s. 529.

⁶⁰⁰⁴ Cüzcanî, s. 257.

⁶⁰⁰⁵ M. Aziz Ahmet, s. 266.

Nizâmeddîn, şarabı içtiği gün öldü⁶⁰⁰⁶. Alâeddîn Muhammed Şâh 1296-1316), kendisini devirmeye hazırlanan Uluğ Han'ı şerbetine zehir kattırarak öldürttü⁶⁰⁰⁷.

Emîr Husrev-i Dihlevî tarafından “zehir suyu verilmiş hançer” (خنجر زهراب) ⁶⁰⁰⁸den bahsedilmektedir. Böylece Eyyubîler devrinde uygulanan söz konusu zehirli çelik üretme tekniğinin Delhi Türk Sultanlığı devrinde de uygulandığı ortaya çıkmaktadır.

Delhi Türk Sultanlığı hükümdarlarından Şemseddîn İltutmuş⁶⁰⁰⁹, Celâleddîn Fîrûz Şâh Halacî⁶⁰¹⁰, Alâeddîn Halacî⁶⁰¹¹ ve Muhammed Şâh Tuğluk devirlerinde ok temrenlerine zehir sürüldüğü tespit edilmektedir⁶⁰¹². Silahlara sürülen zehrin hazırlanmasında söz konusu zırnık, sülfat ve civa gibi maddelerden de istifade edilmiş olmalıdır.

Emîr Husrev-i Dihlevî, çeşitli eserlerinde “zehre bulanmış temren” (پیکان زهر) ⁶⁰¹³, “zehir suyu verilmiş hançer” (خنجر زهراب داده) ⁶⁰¹⁴, “zehre bulanmış ok” (تیره زهر) ⁶⁰¹⁵lerden bahsetmektedir. Bedr-i Çâçî, “zehre bulanmış mızrak/mızrak temreni” (بر سر تیرش) ⁶⁰¹⁶ ve “okunun temreninin ucundan zehir yağması” (سنانی است به زهر آلوده) ⁶⁰¹⁷ndan bahsetmektedir⁶⁰¹⁸. Timur'un Hindistan seferi dolayısıyla Şerefeddîn 'Alî Yezdî, fillerin fildişlerine zehirli deşne (hançer)lerin sağlamca yerleştirildiğini bildirmektedir⁶⁰¹⁸.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde ait bu kayıtlar, silahların iki şekilde zehirlendiğini göstermektedir. Birincisi silahın üzerine zehir sürülmesi, ikincisi de silahın çeliğinin üretimi esnasında içine zehir suyu katılmasıdır. Bu sonuncu usul hakkında kesin deliller bulunmamakla birlikte “zehir suyu verilmiş hançer” (خنجر زهراب)

⁶⁰⁰⁶ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 170. Salim Cöğçe, “Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri”, s. 1232.

⁶⁰⁰⁷ İsmâî, *Futuhu's-Selatin*, s. 272, 273; M. Aziz Ahmet, s. 289.

⁶⁰⁰⁸ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 538b.

⁶⁰⁰⁹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 321.

⁶⁰¹⁰ *Miftâhu'l-fütûh*, s. 27.

⁶⁰¹¹ *Hazâinu'l-fütûh*, s. 81; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 311.

⁶⁰¹² Bedr-i Çâçî, s. 256.

⁶⁰¹³ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 490b; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Husrev u Şîrin*, vr. 490b (kenar).

⁶⁰¹⁴ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 538b.

⁶⁰¹⁵ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Rubâ'iyât*, vr. 826a (kenar).

⁶⁰¹⁶ Bedr-i Çâçî, s. 285.

⁶⁰¹⁷ Bedr-i Çâçî, s. 256.

⁶⁰¹⁸ Şerefeddîn 'Alî Yezdî, *Zafernâme*, I, s. 125.

داده) kaydı, bu kanıyı oluşturmaktadır. Çünkü sürme değil de zehir suyu vermek ifadesi kullanılmaktadır. Bu durum, daha önce de değinildiği üzere silah üretiminde kullanılacak çeliğin imalinde, çelikleme yani su verme işlemi sırasında bu zehrin katıldığı veya maden karışımlarının çelik olacak şekilde eritildiği esnada zehrin katıldığı izlenimini uyandırmaktadır.

Bedr-i Çâcî, Muhammed Şâh Tuğluk devrinde bazı mızrak temrenlerinin zehre bulunduğu dair şu beyte eserinde yer vermektedir:

Dostun gamzesi zehre bulanmış bir mızrak temrenidir* Kendi gönlünü neden zûbîn'in (kısa mızrak) hastası kılıyorsun⁶⁰¹⁹.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde savaşta ve barışta ordunun yanında bulundurması gereken malzemeler arasında “saf civa” (رواق سیماب: revâk-i sîmâb), zırnık (زرنیک: zernîh; arsenik), sülfat (زاک: zâk)⁶⁰²⁰ gibi maddelere de yer verilmektedir⁶⁰²¹. Bu maddelerin yanıcı-yakıcı maddeler üretimi dışında zehir üretiminde ve kuyu zehirlemede kullanıldığı bilinmektedir. Nitekim Fahr-i Müdebbir, düşmanlığına bir kimsenin başkasının atını kör etmek için gözüne zırnık (arsenik) sürebildiğini anlatmaktadır⁶⁰²².

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Fahr-i Müdebbir, Türkistan'da Soğd vilayetindeki suyu Semerkand'a gelen bir dağdan demir, sorb (سرب: kurşun), simab (سیماب: civa), nişadır-i halis ve zâg (زاگ: sülfat)⁶⁰²³ çıktığını ve ihraç edildiğini bildirmektedir⁶⁰²⁴. Bu madenlerin özellikle belirtilmesinin nedeni savaşta ordu tarafından kullanılıyor olması olmalıdır.

Arsenik antik dünya tarafından da biliniyordu. Fakat onun daha zehirleyici gaz hali (susuz arsenik), IX. asırda, Arap dünyasında üretilmiş ve tespit edilmesi güç bir

⁶⁰¹⁹ غمزه دوست سنائی است به زهر آلوده * دل خود را چه سبب خسته زوبین سازی Bkz. Bedr-i Çâcî, s. 285.

⁶⁰²⁰ Sülfat, (زاک: zâk) yanında (زاج: zâc) diye de anılmaktadır. Bkz. *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, II, s. 1545.

⁶⁰²¹ *Sîret-i Firûz Şâhî*, s. 352, 354.

⁶⁰²² *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 236-237.

⁶⁰²³ Sevda, zac-i sefid, demir sülfür, sodyum klorür ve diğer tuzlar gibi kimyasal ürünler, ilk defa Yakındoğu ülkelerinde kimyasal sanayilerde, önce yerel olarak yabancı ülkelere ihrac edilecek şekilde bol miktarda üretildi. Örne ve dokuma sanayinde bütün dünyada yararlanılmaya başlandı. Bu, modern kimyanın var olması için atılan ilk adımdır denilebilir. Bkz. Pınar Ülgen, a.g.e., s. 241.

⁶⁰²⁴ Fahr-i Müdebbir, *Tarikh-i Fakhru 'd-Din Mubarakshah*, s. 38.

tarihte de Batı’da (Avrupa) görünmüştür. Eskilerin sandarique Arap’ı adını verdikleri, doğal arsenik sülfürü tanınan zehirler arasında ilk sırayı işgal etmektedir⁶⁰²⁵.

Delhi ordusu tarafından kullanıldığı haber verilen zırnık (arsenik) ve siyanür aynı zamanda Orta Çağ’ın en yaygın kullanılan zehirlerindendi. Özellikle açılan lağımlardan saldırıya geçen askerleri bertaraf etmek için ve kale surlarından düşman üzerine dökmek için zırnık ve siyanür kullanılmaktaydı. “Kuyu zehirleme” tabiriyle ifade edilen harekât zırnık ve siyanür vasıtası ile yapılmaktaydı⁶⁰²⁶. Orta Çağ’da zehir üretmek için boğanotu gibi çeşitli bitkiler ve siyanür, arsenik ve doğal sülfür kullanılmaktaydı⁶⁰²⁷.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde zehir kullanımı konusunda tespit edilen bilgiler şu şekilde hülâsa edilebilir: 1. Delhi Türk Sultanlığı’nın hüküm sürdüğü Hindistan kadim çağlardan beri zehir üretimi, kullanımı ve zehre karşı önlemler alma hususunda çok büyük bir bilgi birikimine sahipti. 2. Hükümdarlar ve ileri gelenler şahsî zehirlemelerden korunmak için hütöv gibi doğal yöntemler ve gulâmların sıkı koruma ve denetimlerinden istifade etmekteydiler (Sultanın içeceği suyun bir gulâm tarafından mühürlenmesi gibi). 3. İsyan etmeyi planlayan beyler ve siyasî rakipler helâhel vb. zehirler kullanılmak suretiyle öldürülmekteydi. 4. Ok, mızrak ve hançer gibi çeşitli silahlara zehir sürülmekteydi. 5. Zehir suyu verilmiş hançer ifadesi, büyük bir ihtimalle zehirli çelik üretilmekte olduğunu ve bu zehirli çeliğin çeşitli silahların imâlinde kullanıldığını göstermektedir. 6. Ayrıca Hindûların bileşik zehir yöntemiyle hazırladıkları geze oklarının Delhi ordusu tarafından da üretildiği izlenimi uyanmaktadır. 7. Delhi ordusu techizatı arasında kuyu zehirmek ve düşman askerlerinin üzerine dökmek üzere kullanıldığı bilinen zırnık (arsenik) ve yine zehirli maddeler hazırlamada kullanılan civa ve sülfat da yer almaktaydı.

⁶⁰²⁵ Franck Collard, *Orta Çağda Zehir ve Cinayet*, s. 100.

⁶⁰²⁶ Duarte Barbosa, s. 101.

⁶⁰²⁶ Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 207-208.

⁶⁰²⁷ Orta Çağ’da civa ve sülfür zehir üretmek için kullanılmakla birlikte yaşamı uzattığına dair de söylentiler vardı. Meselâ Marco Polo, Hindistan’da Yoğilerin içtiği civa sülfür karışımı bir sıvı hakkında şu bilgileri vermektedir: “Yoğiler civa sülfür karışımı bir sıvı içerler. Bu sıvıyı nasıl yaparlar, sadece kendileri bilir. Bu sıvı inanışlarına göre hayatı uzatmıştır. Yoğiler, çocukluk çağlarında bu civa ve sülfür karışımı sıvıyı içmeye alışıyorlarmış. Gene belirttiklerine göre aralarında çok uzun yaşayanlar mutlaka bu civa ve sülfür karışımı sıvıyı içmişler.” Bkz. *Markopolo Seyahatnâmesi*, II, s. 166; Mircea Eliade, *Asya Simyası (Çin ve Hint Simyası) Simya Söylencesi*, Kalcı Yayınevi, 2002 İstanbul, s. 40-41.

4.19.7. Kale Kuşatma İskeleleri ve Hareketli Siperler

Delhi Türk Sultanlığı devrinde kalelere korunaklı bir şekilde saldırmak için genellikle sâbât, pâşîb adlı hareketli siperler ve tırmanmak için gergeç adı verilen ağır kuşatma silahları kullanılmaktaydı. Bazen de mancınıkları yerleştirmek için kum çuvaları kullanılarak yüksek istihkâmlar inşa edilmekteydi.

Emîr Hürev Dihlevî, söz konusu pâşîbin ne tarzda imal edildiği hakkında ise şu malumatı vermektedir: “Öyle uzatılmış/uzun bir pâşîb yapmak istediler ki [içinde] saf tutmuş ve açılmış 100 adam yukarı [kaleye] tırmanabilsinler. Şimdi böyle bir pâşîb bağlamak [için] birkaç gün gerektir.”⁶⁰²⁸ Böylece pâşîbin 100 askerin açılmış olarak saf tutup ilerleyebileceği büyüklükte ve açılan yarıklardan kaleye tırmanabileceği yükseklikte muazzam bir istihkâm aracı olduğu anlaşılmaktadır.

Hazâinü'l-fütûh'da yer alan “pîlpâye-i pâşîb” (پيلپايه پاشيب: pâşîbin fil ayakları) ifadesi bu istihkâm aracının dev sutunlar, çok büyük ayaklar üzerinde durduğunu açıkça göstermektedir⁶⁰²⁹.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Alâeddîn Muhammed Şâh'ın Ranthambor kuşatması sırasında Hinduların hisardan yaptıkları Mağribî ateşi karşısında, Delhi Mağribîlerinin de çok şiddetli bir ateşe başladığını ve bu ateş desteği altında her gün İslâm yıldızları (askerler)nın pâşîbin altında toplandıklarını ve ilerleyip ateş altında savaştıklarını aktarmaktadır⁶⁰³⁰.

Gergeç, kuşatmalarda surlara, kalelere tırmanmak için kullanılan savaş aletlerinden biridir. “Gergeç” askerlerin kale duvarlarına kadar kaldıran hareketli iskelelere denirdi⁶⁰³¹. Berenî, Sultan Alâeddîn Halacî (1296-1316)'nin Ranthambor kuşatmasında pâşîb ve gergeç kullandığını Mağribî (mancınığı) taşları yerleştirildiğini aktarmaktadır⁶⁰³².

⁶⁰²⁸ Bkz. *Hazâinü'l-fütûh*, s. 91; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 314-315.

⁶⁰²⁹ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 70.

⁶⁰³⁰ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 51.

⁶⁰³¹ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 314.

⁶⁰³² Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 277.

Pâşîb içindeki askerlerin hisardan gelen Mağribî atışları karşısında ilerleyebilmek için sultanlık Mağribîlerinin destek atışlarına büyük bir ihtiyaç duyduğu bu metinde kendisini göstermektedir. Ayrıca Ranthambor kuşatmasında pâşîbin çok yüksek olduğu dile getirilmektedir. Burada pâşîbin yüksekliği edebî olarak abartılı bir şekilde dile getirilmiş surların yüksekliğine vasıl olduğu belirtilmiştir. Nitekim ilerleyen sayfalarda benzer bir şekilde abartıya gidilerek “pâşîbin başı” (pâşîbin üst kısmı)nın dağdaki avlak yerinin tepesine ulaştığı belirtilmektedir⁶⁰³³.

Sâbât kaleyi kuşatanları, duvarlarda gedik açmak için çalışırken koruyan, 10 askerin yanyana yürüyebileceği genişlikte üstü kapalı geçitlere denmektedir. Berenî, 689/1290 yılında Ranthambor Kalesi önlerine gelen Celâleddîn Fîrûz Şâh'ın (1290-1296) önce sâbâtlar (ساباطها), pâşîb (پاشيب: pâşîb/pâbîş: merdiven, basamak) ve gergeçler (گرگچه) kurulmasına karar verip sonra muhkemliği karşısında kaleyi kuşatmaktan vaz geçtiğini aktarmaktadır⁶⁰³⁴.

Delhi Türk Sultanlığı sonrası olmakla birlikte sâbât silahının ölçülerinin ve nasıl kullanıldığının anlaşılabilmesi için Babür hükümdarlarından Ekber'in¹⁵⁶⁷ Çitor kuşatmasında kullandığı sâbâtın özellikleri açıklayıcı olacaktır. Ekber, surların önemli noktalarına doğru lağımlar kazılırken, bir bölümüne doğru da sâbât başlattı. Sâbât, Hindistan'a özgü bir kuşatma tekniği idi; bu teknikte, yerin üzerinde surlara doğru zikzak çizerek ilerleyen üstü kapalı bir geçit inşa edilirdi. Bu geçitten ilerleyen askerler, surlardan açılan ateşten etkilenmezdi. Çitor'daki sâbât “10 atlının yan yana içerisinden geçmesine imkân verecek kadar geniş; bir filin üzerindeki askerin, elindeki mızrakla birlikte geçmesine imkân verecek kadar da yüksekti.”⁶⁰³⁵ Bu sefer sırasında kullanılan sâbat, yaklaşık 5.000 uzman inşaatçı, marangoz ve taş ustasının birlikte çalışması sonucu kısa sürede inşa edilmişti⁶⁰³⁶.

Delhi Türk Sultanlığı kayıtlarına göre aynı pâşîbler gibi sâbât ve gergeçlerin boyu da hisar seviyesine hatta üzerine ulaşmaktaydı: “Sâbâtlar ve gergeçler

⁶⁰³³ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 70.

⁶⁰³⁴ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 212-213.

⁶⁰³⁵ Christon I. Archer ve diğerleri, *Dünya Savaş Tarihi*, s. 178-179.

⁶⁰³⁶ Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s. 87.

düzenlendiğinde onun yüksekliği [öyle] bir yere ulaştı ki hisardakiler tamamen aşağıda kaldılar.”⁶⁰³⁷

Berenî, Alâeddîn Muhammed döneminde Sivistan Kalesi’ni ele geçiren Moğol Saldı ve kardeşi üzerine gönderilen Zafer Han’ın gergeçler (گرگچه), pâşîb (پاشیب) ve sâbatlar (ساباط) ileri sürmeksizin Sivistan Hisarı’nı ok ve balta hücumuyla ele geçirdiğini nakletmektedir⁶⁰³⁸. Bu ifadelerden kuşatmalarda söz konusu üç silahın genellikle kullanıldığı, gergeç ve sâbatların birden fazla kurulduğu pâşîbin ise bir tane olarak kurulduğu ortaya çıkmaktadır. Böylece pâşîblerin çok daha etkili bir silah olduğu anlaşılmaktadır. Bu silâhın 100 asker kapasiteli olması da bu durumu teyit etmektedir. Nitekim Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*’de Varangal seferinde Teleng kuşatması sırasında mancınık, arrâde, Mağribî ve arûsek ile kuşatılan Teleng Kalesi’ndeki Hindûların özellikle uzun ve muhkem bir pâşîb kurulması üzerine aciz kaldıklarını ve barış için elçiler gönderip vergi ve fil vermeyi kabul ettiklerini dile getirmektedir⁶⁰³⁹. Diğer kuşatma silahlarından ürkmedikleri halde pâşîb kurulunca aciz kalmaları ve vergiyi kabul etmeleri bu silahın gücüne işaret etmektedir.

Emîr Husrev-i Dihlevî *Hazâinü’l-fütûh* adlı eserinde pek çok yerde Alâeddîn Muhammed Şâh ve komutanları tarafından kuşatmalarda pâşîb/pâbîş (پاشیب) ve sâbat (ساباط) silahları kullanıldığını aktarmaktadır⁶⁰⁴⁰.

Berenî, Alâeddîn Muhammed Şâh döneminde Ranthambor kuşatması sırasında pâşîb ve gergeç yerleştirilmesi esnasında ordu komutanlarından Nusret Han’ın Hindûların attığı bir Mağribî mancınığı taşının isabet etmesi üzerine vefat ettiğini⁶⁰⁴¹ daha sonra bu gergeçin kurulduğunu fakat kaleden yapılan Mağribî atışları ve dökülen ateşlerle pâşîbin harap edildiğini aktarmaktadır⁶⁰⁴². Böylece pâşîb ve gergeçlerin yerleştirilmesinin çok da kolay almadıkları ortaya çıkmaktadır.

⁶⁰³⁷ Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Hazâinü’l-fütûh*, s. 90.

⁶⁰³⁸ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 253-254.

⁶⁰³⁹ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 123a-124a (kenar).

⁶⁰⁴⁰ *Hazâinü’l-fütûh*, s.51, 53, 70, 90, 91.

⁶⁰⁴¹ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 272.

⁶⁰⁴² Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 277.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Hazâinü'l-fütûh*'da Alâeddîn Muhammed Şâh döneminde, 709/1310 yılında Varangal Kalesi kuşatması sırasında Melik Nâib Kâfur tarafından kurdurulan “gergeç”lerin kuşatılanları tamamen aşağıda bırakacak bir yüksekliğe ulaştığını bildirmektedir⁶⁰⁴³.

Melik Nâib Kâfur söz konusu Varangal Kalesi kuşatmasında mancınık atışı ile kalenin 4,5 m. yüksekliğindeki ön duvarını yıktı ve kalenin diğer bir yüzünde de büyük gedikler açtı. Bu sırada Melik Nâib Kâfur, açılan gediğe çıkmayı sağlayacak ve 100 adamın aynı anda ilerleyebileceği bir istihkâm yapılmasını istiyordu. Ancak bu istihkâmın inşası birkaç gün alacak gibi görünüyordu ve hızlı hareket edilmezse açılan gedik kaledeki Hindûlar tarafından tamir edilebilirdi. Bunun üzerine Melik Nâib Kâfur gediğe çıkmayı sağlayacak bir istihkâm yapılmasından önce kale üzerine şiddetli bir hücumda bulunulmasını kararlaştırdı⁶⁰⁴⁴. Burada pâbîş silahından bahsedildiği aşıkardır. Bu silahın kaleye güvenli bir şekilde yaklaşabilmek ve açılan gediklerden korunaklı bir şekilde kaleye girmek için inşa edildiği görülmektedir.

4.19.8. Merdiven ve Kemend

Savaşçılar surlara tırmanırken en çok iş gören savaş aleti merdivendir. Bu sırada merdivenin tamamlayıcı unsuru ise kemend silahıdır. Merdiven ile surlara tırmanılmakta ve burçlara atılan kemend sayesinde kalenin üstüne çıkılabilmektedir. Bazen de surların üstündeki askerler tarafından aşağıdaki askerleri yukarı çekmek için kemend sarkıtılmaktadır.

Türkiye Selçuklu ordusunda merdivenleri taşımakla görevli askerler mevcut olup, silahlı 10 kişinin tırmanabileceği merdivenler yapılıyordu⁶⁰⁴⁵. Bu merdivenler Türkiye Selçuklularında çoğunlukla halattan hazırlanıyordu⁶⁰⁴⁶.

Hârizmşâhlar ordusu ve Moğollar da kuşatmalarda merdiven kullanıyordu. Merdivenler kuşatma sırasında çevredeki ağaçlar kesilerek yapılabilirdi. Moğollar da

⁶⁰⁴³ *Hazâinü'l-fütûh*, s.90, 91.

⁶⁰⁴⁴ Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halâciler*, s. 98-100.

⁶⁰⁴⁵ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 367.

⁶⁰⁴⁶ Muharrem Kesik, a.g.e., s. 94.

Hârizmşâhlar ülkesinde ilerlerken kestikleri ağaçlardan merdivenler yapıyorlardı⁶⁰⁴⁷. Moğollar Hârizmşâhlar ülkesinde Nişabur kuşatmasında surlara tırmanmak için 4.000 merdiven kullandı⁶⁰⁴⁸.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Fahr-i Müdebbir, kuşatmacıların sahip olması gereken şeyler arasında “ucu çatallı [kancalı] olan halatlı, kenevirli ve lifli merdiven” (نردبان لیفین و ریسمانی و کنب سر چنگال)leri de saymaktadır⁶⁰⁴⁹.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde halat ve ip merdivenler kale vb. müstahkem yerlerin ele geçirilmesi için kullanıldığı gibi dağlık bölgelere saklanan düşmanların ele geçirilmesi için de kullanılmaktaydı. Örneğin Nasıreddîn Mahmûd Şâh (1246-1266) devrinde Uluğ Han [Balaban], Şâmeh Dağları’na kaçan ve dağların ulaşılması zor yerlerine tırmanan bir *râne* (rânâ)yi pek çok düzenekler, halatlar, merdivenler kullanarak ele geçirmiş, 645/1248 yılında Şubat ayı sonunda başkent tarafına hareket etmiştir⁶⁰⁵⁰.

Şâmeh Dağları’na düzenlenen söz konusu harekât Delhi ordusu tarafından dağlardaki korunaklı mevkilere düzenlenen seferler sırasında çeşitli düzenekler, halatlar ve merdivenler kullanıldığını göstermektedir.

Sultan Balaban (1266-1287) tarafından düzenlenen I. Bengal seferi sırasında Hisâr-i Hergânev (حصار هرگانو) surları üzerine bazıları merdiven (نردبان: nerdebân), bazıları sağlam ip (بحل استوار: be habl-i ostuvâr) ve bazıları başka bir iple (بحل دیگر: be habl-i diğêr) yukarı koştular (tırmandılar) ve hisarın bir *bâzusunu* kahır ve galebe ile ele geçirdiler. Bunun üzerine raca⁶⁰⁵¹ adamlarını göndererek itaat etmeyi ve haraç ödemeyi kabul etti. Kendilerine eman verildi⁶⁰⁵². Burada Arapça habl/hebl (بحل: ip) kelimesinin surlar üzerine tırmanmak için fırlatılan sağlam halatlar, kemendler ve muhtemelen ip merdivenler anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

⁶⁰⁴⁷ Meryem Gürbüz, a.g.e., s. 157-158.

⁶⁰⁴⁸ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 346.

⁶⁰⁴⁹ *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 423.

⁶⁰⁵⁰ Cüzcanî, s. 291-292.

⁶⁰⁵¹ Raca Biyrâhetmen? (بیراحت من)

⁶⁰⁵² *İ'câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 10; *İ'câz-i Husrevî*’de geçen bu bilginin yer aldığı fetihnâmenin, söz konusu eser dışında tam metni için ayrıca bkz. Khaliq Ahmad Nizami, *Some Aspects of Religion and Politics in India During the Thirteenth Century*, Published by the Department of History Muslim University Aligarh, Aligarh 1961, s. 341-346.

Kuşatmalarda kemendlerin merdiven silahının tamamlayıcı unsuru olarak kullanıldığı görülmektedir. Nitekim Sultan Alâeddîn dönemindeki Varangal kuşatması bu duruma güzel bir örnek teşkil etmektedir. Melik Nâib Kâfur komutasındaki ordu Hisar-i Gilîn (Toprak Hisarı/Dış Kaleyi)i kuşattıktan sonra birkaç gün boyunca karşılıklı olarak Mağribî mancınığı atışı yapılmıştır. Peşinden İslâm ordusunun askerleri merdivenler yerleştirip kemendler atarak Hisar-i Gilîn'in burçları üzerine kuşlar gibi çıkmışlardır⁶⁰⁵³.

Melik Nâib Kâfur'un söz konusu Varangal kuşatmasında merdivenleri yerleştirmesi şu şekilde cereyan etmiştir: Varangal kuşatılınca askerler, burçlara tırmanmak ve surları dövmek için merdivenler ve tabyalar kurdular. Melik Nâib Kâfur 11 Ramazan 709/12 Şubat 1310 gecesi, ertesi gün yapılacak hücum için kuşatma aletlerinin gece yarısından hazır edilmesini, hareket işaretini veren davullar ne zaman çalınırsa bütün askerlerin siperlerden çıkıp ilerlemesini ve kuşatma merdivenlerinin kaleye doğru hızla taşınmasını emretti. Ordusunun bu şiddetli hücumu sırasında mancınıklar durmadan çalıştı ve kale duvarları dövüldü. Dış kale 16 Ramazan 709/17 Şubat 1310 tarihinden itibaren tamamıyla ele geçirildi⁶⁰⁵⁴.

Yukarıda nasıl gerçekleştiği anlatılan Varangal kuşatmasında, merdivenlerin savaş alanında inşa edildiği, surlara merdivenleri ve iskeleleri kurabilmek için gece karanlığından, baskın unsurundan ve mancınık ateşi desteğinden istifade edildiği görülmektedir. Varangal Kalesi'nin ön duvarı 4,5 m. yüksekliğinde olduğuna göre merdivenlerin ve iskelelerin boyu da söz konusu yüksekliğe yakın olmalıdır. Emîr Husrev-i Dihlevî, söz konusu merdivenlerin tahta merdivenler (نردبان چوبین: nerdebân-i çûbîn) olduklarını bildirmektedir⁶⁰⁵⁵.

Delhi ordusunda tahta ve ip merdivenler kullanıldığı, surlara merdivenler ile tırmanmak için yardımcı unsur olarak da kemendlerden istifade edildi ve kale kuşatmaları dışında dağlardaki askerî faaliyetler sırasında da merdiven ve çeşitli halat düzenekleri kullanıldığı görülmektedir.

⁶⁰⁵³ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 329.

⁶⁰⁵⁴ Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 98-100.

⁶⁰⁵⁵ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 94-95.

4.19.9. Koçbaşı ve Canlı Koçbaşı Olarak Filler

Koçbaşı, sur/kale, kale içerisinde tahkim edilmiş iç kale ve saray kapılarını kırmak için kullanılan bir silahtır. Uç kısmı, kafasını boynuz vurmak üzere öne eğmiş bir koçbaşı formunda olduğu için bu adı alır. Başı takip eden gövde 4-5 m. uzunluğunda ve 30-40 cm. çapında dayanıklı ve sağlam bir ağaç koldan ibarettir. Koçbaşı savaşçılar tarafından taşınabildiği gibi ağacı harekete getiren personeli korumak amacıyla yapılmış özel arabalarla da taşınır. Dört tekerlek üzerinde sağlam araçlardan yapılmış, yanları açık üstü kapalı ve önünde bir ahşap kalkanı bulunan bu arabalara koçbaşı havadan yere paralel olarak asılır. Öndeki kalkan üzerinde ise koçbaşının girip çıkabileceği bir yuva bulunur. Araba hedefin önüne getirildikten sonra araba içerisindeki personel ileri geri hareketlerle koçbaşını hedefe vurarak tahrip etmeye çalışırlar⁶⁰⁵⁶. Hareketli kuşatma kuleleri üzerine de koçbaşı takılabilmekteydi⁶⁰⁵⁷. Bu silah, Farsça herek (خرک)⁶⁰⁵⁸, Arapça boynuzlu koyun, koç anlamına gelen kebş (کبش) adlarını taşımaktaydı⁶⁰⁵⁹.

Delhi Türk Sultanlığı ilk dönem müverrihlerinden Fahr-i Müdebbir, hisar ele geçirmek için yapılması gerekenler arasında herek (خرک) yani koçbaşları tıraş edilmesini de saymaktadır⁶⁰⁶⁰. Fahr-i Müdebbir, kale müdâfilerine koçbaşına karşı önlem olarak şu tavsiyelerde bulunmaktadır: “[Kale kapılarına] koçbaşı yerleştirdiklerinde bir omuzluk kamyş veya keresteyi bağlayacakları ucu kancalı zincîrleri [olsun ve] koçbaşının üzerinden aşağı sarkıtsınlar. Böylece koçbaşını ve koçbaşının altındaki kimseleri yakabilsinler⁶⁰⁶¹. Bu ifadelerden koçbaşı ve kullanıcılarının kaleden sarkıtılan kundaklama malzemeleri ile imha edilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Fahr-i Müdebbir, kale halkını teslim olmaya ikna etmek, korkutmak, kalbini meşgul etmek için yapılması gerekenler konusunda verdiği tavsiyeler arasında koçbaşıyla ilgili şunları söylemektedir: “... Mancınıklar yerleştirilecek, duvarın altına yerleştirmek için koçbaşları yontuyorlar desinler... Kalenin ayağında marangozlar her

⁶⁰⁵⁶ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 359; Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 204.

⁶⁰⁵⁷ Zeki Tez, a.g.e., s. 208.

⁶⁰⁵⁸ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 916.

⁶⁰⁵⁹ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1780.

⁶⁰⁶⁰ *Âdâbü'l-harb ve'ş-şecâ'a*, s. 421.

⁶⁰⁶¹ *Âdâbü'l-harb ve'ş-şecâ'a*, s. 424.

gün mancınık yerleştiriyoruz, duvarı delmek için koçbaşını hisarın altına yerleştireceğiz... diye iş tutsunlar ki kale ehlinin kalpleri meşgul olsun.”⁶⁰⁶²

Fahr-i Müdebbir tarafından koçbaşı kullanımı ile ilgili birçok tavsiyede bulunulması Delhi Türk Sultanlığı ordusunda koçbaşı kullanılmakta olduğuna işaret etmektedir. Müellifin aktardıklarından koçbaşının savaş meydanında yontulduğu, birden fazla koçbaşı yontulup kullanıldığı, koçbaşları ile sadece kale kapılarının değil aynı zamanda sur duvarlarının da yıkıldığı ortaya çıkmaktadır. Nevar ki dönemin tarih kitaplarında koçbaşı kullanımına dair bir örnek bulunmamaktadır. Belki bu silah paşib ve sâbatların ve kuşatma kulelerinin içinde kullanılmış ve bu silahların mütemmimi olarak görüldüğünden adı zikredilmemiş olabilir. Ya da Hindistan’da koçbaşı yerine fil kullanma geleneği, zamanla koçbaşlarının geri plana itilmesine neden olmuş olabilir.

Hindistan’da ordular nadir olarak koçbaşı kullanırlardı. Koçbaşları Orta Çağ’da birkaç durumda kullanıldı fakat bütün olarak asla popüler değillerdi. Hintliler, filleri tahta koçbaşlarına tercih ederlerdi. Filler epik zamanlardan XVIII. yy.ın sonlarına kadar canlı koçbaşları olarak hizmet ettiler. Alınları ile ileri ittirirler ve ön ayakları ve fildişleri ile çabalarlardı. Onlar sadece kapıları yıkmaya kapasitesine sahip değillerdi aynı zamanda taş ve briket duvarları da yıkabilirlerdi. Fil saldırısına karşı korunmak için pratik olarak her bir kalenin çıkış kapısına sivri demirler yerleştirilirdi. Fakat bu önlemin bile daima yardımı olmazdı. Çok kızgın filler çıldırması için ateşle provoke edilir ve yüksek hızla kapıya sürülür ve demir çubuklara rağmen kapıyı kırarlardı. Bir savaş filinin başı ve dişleri çoğunlukla demir plakalar ile korunurdu⁶⁰⁶³. (Hindistan’da kolbaşı yerine fil kullanımı için bkz. Ek XLIX)⁶⁰⁶⁴.

4.20. GEMİLER

Türk-İslâm devletlerinde gemiler genellikle nehirler üzerinden ordunun bir kısmını ve techizatı savaş alanına nakletmek için kullanılmaktaydı. Gemiler zaman zaman hasmın gemileri ile çarpışmak ya da ada vb. yerleri kuşatmak için de

⁶⁰⁶² *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 421-422.

⁶⁰⁶³ Konstantin S Nossov, a.g.e., s. 44.

⁶⁰⁶⁴ Hindistan’da Canlı Koçbaşı Olarak Fil Kullanımı (İllustrasyon), Ek XLIX.

kullanılmaktaydı. Orta Asya'daki devletler genel itibariyle kara devletleri olduğu için ordularda en fazla küçük hacimli nehir gemileri kullanılmaktaydı.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde ise hem küçük tekneler hem büyük tonajlı nehir gemileri hem de Hint Okyanusu'nda seyredabilen büyük gemiler ordu tarafından kullanılmıştır. En azından Delhi ordusu gemilerinin Hint Okyanusu'ndaki yakın adaları feth etmek için kullanıldığı bilinmektedir. Ayrıca gemiler ile Arabistan'a gidilip buradan Arapların getirildiği bilinmektedir. Özetle Delhi ordusunda kuruluş yıllarından yıkılış yıllarında kadar askerî seferler sırasında gemilerden istifade edildiği görülmektedir.

4.20.1. Nehir Gemileri

Hindistan'da en azından M.Ö. 320/M.S. 150 yıllarından beri geniş görev ve yetkileri olan bir denizcilik müfettişi bulunduğu anlaşılmaktadır. Kautilya bu hususta şu malumatı vermektedir: Gemicilik müfettişinin görev bölgesi olarak Sthânîya ve diğer güçlü şehirlere ait bölgelerdeki deniz, okyanus, nehir ağzları, nehirler, yapma ve doğal göller belirlenmiştir. Kıyılarda ya da nehir ve göl kıyısındaki köyler bu denetimciye aylık sabit bir vergi öder (kliptam)⁶⁰⁶⁵. Fakat Kautilya gemilerin savaş için kullanımından bahsetmez.

Kumandaka, *Nitisara*'da Orta Çağ'ın başlarında “Bir kimse sürekli pratik ile atlı savaş arabalarını, atları, filleri, tekneleri sürmeye tam olarak ehil hale gelir ve “gemi-okçuluğu”nda⁶⁰⁶⁶ büyük ustalık kazanır, sürekli uygulama en zor eylemleri gerçekleştirmek için yetenek kazandırır”⁶⁰⁶⁷ diyerek diğer Hindû kuramcılarının tersine, karada yapılan savaşa nehir filosunun kullanımını da sokmuş olmaktadır⁶⁰⁶⁸.

Râjatarangini'de Hintliler tarafından Keşmir'de Vitasta Nehri'nde çok erken devirlerden beri teknelerin ulaşım dışında köprüler kurmak için de kullanıldığı anlatılmaktadır. Teknelerden teşkil edilen söz konusu köprülerin en eskisinin Kral

⁶⁰⁶⁵ Kautilya's *Arthashastras*. 179; Ali Küçükler, *Kautilya'nın Arthashastra'sı*, s. 57.

⁶⁰⁶⁶ Bu kelime tercüme metninde “bowmanship” şeklinde geçmektedir.

⁶⁰⁶⁷ Kamandakiya, *Kamandakiya Nitisara (the Elements of Polity)*, s. 224.

⁶⁰⁶⁸ Osman Karadağ, *Strateji Üzerine Erken Metinler Öncüler-I: Çinliler ve Hintliler*, s. 499.

Harşa⁶⁰⁶⁹ (590-647) tarafından Vitasta Nehri'nde yapıldığı, ikinci tekne köprüünün Kral Paravarasena II tarafından “Büyük Köprü” (Brhatsetu) adıyla başkentte inşa ettirildiği görülmektedir. Bu büyük köprü Kral Sussala (1123) zamanındaki büyük yangında yıkılmıştır⁶⁰⁷⁰.

Hintlilerin Keşmir'de Vitasta denilen yerde hemem hemen her devirde teknelerden köprüler kurdukları görülmektedir. Nitekim *Râjatarangginî*'de 1412'den 1477'ye kadarki dönemin anlatıldığı III. bölümde aynı geleneğin devam ettirildiği Vitasta'da tekne köprüünün varlığını devam ettirdiği görülmektedir⁶⁰⁷¹. Bu kısımda söz konusu köprülerin zırhlı askerlerin topluca geçmesine müsait olmadığıyla ilgi şu kayıt bulunmaktadır: Kaçan düşman askerlerinin hepsi tekne köprüden ilk kendileri geçmeye çalışınca köprü onların ağırlığı altında kırıldı. Böylece o gün Vitasta'da 100 adam nehre düşüp zırhlarının çok ağır olmasından boğularak öldüler⁶⁰⁷². Ayrıca Sindhu (Sind) Nehri üzerinde çok güzel bir tekne köprüden kralın geçişi aktarılır⁶⁰⁷³. Sâhabhadînapurî'nin ucunda kral tarafından büyük bir tekne köprü yaptırıldığı bildirilmektedir⁶⁰⁷⁴. Böylece Vitasta dışındaki yerlerde de tekne köprüler bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Köprüyü oluşturan teknelerin zincîrlerle birbirine bağlandıkları görülmektedir⁶⁰⁷⁵.

Köprülerin kayıkların birbirine bağlanması şeklinde teşkil edilmesinin iki önemli amacı vardır. Birinci olarak sadece kendi ordusu için karşı sahile kolay bir geçiş imkanı sağlamaktır. İkinci olarak düşman karşısında köprüyü kolayca kaldırarak hasma geçiş imkanı vermemektir.

Hindistan'da faaliyet gösteren Gazneliler, Gurlular ve Delhi Türk Sultanlığı orduları okyanusa da aşına olan Hintlilerin denizcilik alınıdaki gelenek ve tecrübelerinden istifade etmiş olmalıdırlar.

⁶⁰⁶⁹ Harsha Vardhana (590-647), genellikle kısaca Harşa olarak bilinir. 606 ile 647 yılları arasında başkent Kanauc'tan Kuzey Hindistan'ı yöneten, Pushyabhuti hanedanına mensup bir Hint imparatorudur.

⁶⁰⁷⁰ *Rajatarangini*, by M.A. Stain, I, s. 103; II, s. 449; *Râjataranginî*, by Jogesh Chunder Dutt, I, s. 52-53, 288; II, 99-100, 128-129.

⁶⁰⁷¹ *Râjataranginî*, by Jogesh Chunder Dutt, III, s. 277.

⁶⁰⁷² *Râjataranginî*, by Jogesh Chunder Dutt, III, s. 286.

⁶⁰⁷³ *Râjataranginî*, by Jogesh Chunder Dutt, III, s. 45.

⁶⁰⁷⁴ *Râjataranginî*, by Jogesh Chunder Dutt, III, s. 229.

⁶⁰⁷⁵ *Râjataranginî*, by Jogesh Chunder Dutt, III, s. 53.

Gazneliler devrinde Ceyhûn'un karşı sahiline geçmek için Gazneli Mahmûd'un yukarıda sözü geçen yöntemden istifade ettiği görülmektedir. Bu hususta şu vaka örnek olarak verilebilir: 404/1013-14 yılında Ali Teğîn'den zulme uğrayanlar Mâverâünnehir'den gelerek Belh'de Gazneli Sultan Mahmûd'a şikâyetle bulundular. Sultan Mâverâünnehir'e gidip halkı Ali Tegin'in zulmünden kurtarmaya karar verdi. Eğer Ceyhûn'dan gemi ile geçerse bir zarar gelebileceğini düşündü ve nehri geçmek için gerekli hazırlıkları yaptı: Erkek ve dişi –birbirlerine geçme yerleri olan- her biri bir arşın ve daha uzun kalın zincîrler yapılmasını emretti. Ve onları inek derileri ile tutturdular. O vakit sağlam gemiler (keştî) getirmelerini ve Ceyhûn üzerine köprü kurmalarını emretti. Erkek ve dişi zincîrleri düzenleyip birbirlerine bağladılar. Sîstân'dan sağlam lifler getirmişlerdi; öyle ki her bir lifi bir deve tutmuştu. O liflerle gemileri bağladılar. Mezkûr gemiler üzerine ağaç dalları ve hâşâk (küçük sopa, saman, ot vb. şeyler) attılar. Öyle ki suvârî, piyâde, deve ve katır onun üzerinden geçebildiler. Sultan önce orduyu oradan geçirdi, sonra kendisi geçti⁶⁰⁷⁶.

Gazneli Mahmûd'un Hint ve Türkistan seferlerinde nehirlerden geçmek için tulumlardan da nakil vasıtası olarak istifade ettiği görülmektedir. Örnek vermek gerekirse Gazneli Mahmûd, 1019 yılında çıktığı XIII. Hint seferinde Ramganga (veya Ruhut) Irmağı kıyısında Raca Triloçanpâl'ı yakaladı. Saray gulâmlarına: Tulumlar üzerinde suyu kim geçer diye buyurdu. Derhâl sekiz gulâm ayrıldı, bunlar tulumlarını şişirdiler, arkalarına bağlayarak kendilerini suya attılar. Triloçanpâl onların işini bitirmek için zırhlı beş fil ile birtakım insanları gönderdi. Gulâmlar gelen insanları yere serdi. Ardından kimisi tulum ile kimisi atının yelesine yapışarak hep birlikte suyu geçtiler⁶⁰⁷⁷.

Gazneli Mesud 430/1038'de Tirmiz Kutvali Beğtegin Çovgandârî Mahmûdî'ye mektup yazarak Ceyhûn üzerinde köprüyü kurmasını istedi. Kutval cevabî mektubunda görevlendirilenler tarafından ada üzerinden iki taraftan da köprünün sağlamca kurulduğunu, köprünün düşman hilesine karşı gece ve gündüz sağlamca korunduğunu bildirdi. Söz konusu köprü için gerekli gemi (keştî) ve aletlerin Gazneli Sultan

⁶⁰⁷⁶ *Târîh-i Elfî*, III, s. 1085-1086.

⁶⁰⁷⁷ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 24.

Mahmûd'un köprü kurulmasını buyurduğu tarihten beri Tirmiz Kutvali denetimi altında hazır bulunduğunu bildirdi. Bunun üzerine emîr harekete geçti⁶⁰⁷⁸.

Gazneli Mahmûd ve Sultan Mesud devrine ait her iki örnek, söz konusu köprü için gerekli malzeme ve gemilerin bölge idarecisi emrinde hazırda bekletildiğini göstermektedir. Böylece askerî faaliyet bittikten sonra köprünün toplandığı ve gerektiği zamanlarda köprünün tekrar kurulup koruma altına alındığı ortaya çıkmaktadır. Hatta bu köprü mevkiinde bir kale kurulduğu veya köprü yerinin bir kale yakınında seçildiği köprünün Tirmiz kutvaline emanet edilmiş olmasından anlaşılmaktadır.

Gazneli Sultan Mahmûd, XVII. Hint seferinde İndûs'un her iki yakasına da hâkim olan bölgenin yerli halkı Câtları cezalandırmak amacıyla Multan'da 1.400 gemilik donanma yaptırdı. 418/1025 yılında Câtlar'a karşı çıktığı XVII. ve son Hint seferinde İndûs Nehri üzerinde 1.400 gemilik donanmasıyla, Câtların 4.000 gemilik donanmasına karşı savaştı ve onları hezimete uğrattı⁶⁰⁷⁹.

Gazneli Mahmûd'un Lahor'da yaptırdığı gemirlerin özellikleri ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Muhtemelen daha sonra Gurlular ve Delhi Sultanları da benzer gemiler kullanmış olmalıdırlar. Gazneli Sultan Mahmûd, bu gemilerin her birinin önünü ve yanlarını, düşman teknelerini parçalamaya mahsus olmak üzere sağlam üç sivri demir çubukla teçhîz ettirdi. Her gemiye de mürettebattan başka ok, yay, kârûre (قاروره)⁶⁰⁸⁰ ve nefit ile yirmi nefer yerleştirdi. İndus Nehri'nde Câtların 4.000 gemilik donanması ya delinerek batırıldı ya da yakıldı⁶⁰⁸¹.

Gazneli Mahmûd'un Cât kabilesi ile savaşında gemilere içinde Molotof kokteyli benzeri bir karışım olan kârûre silahından yerleştirildiği ele alındı. Benzer bir şekilde İslâm dünyasında savaş gemilerinde kimi kez yakıp atmak için nefit çömllekleriyle kireç ve zırnık tozundan oluşan özel bir madde testilere doldurulur ve

⁶⁰⁷⁸ *Târih-i Beyhakî*, III, s. 894.

⁶⁰⁷⁹ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 27-28; Hanefî Palabıyık, a.g.e., s. 37.

⁶⁰⁸⁰ Molotof kokteylinin öncüsü olarak "karaz"dan daha büyük boyutlu "ateş-çömlleği" ya da "kıdr", bir mancınık ya da sapan ile fırlatılıyordu. Yanar çömllek içinde lav atıcılara "kârûre- endâzân" denirdi. Bkz. Zeki Tez, a.g.e., s. 22-23.

⁶⁰⁸¹ Esterâbâdî, I, s. 123; Nizâmuddîn Ahmad, s. 17-18; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 28

düşman gemilerine atılırdı. Bunların saçtığı toz düşmanın gözlerini kör ederdi. Veya bu testiler patlayınca ateş alıp düşmana zarar verilmiş olunurdu⁶⁰⁸².

İslâm dünyasında ordular kendi savaş gemilerini söz konusu petrol ateşinden koruyabilmek için sirke, su, şap ve natrona batırılmış deri veya keçeyle kaplardı. Kimi kez tedbir olarak bork (bure-i Fârsî) ve natron veya sirkeyle yoğrulmuş hatmiye karıştırılmış bir çamur da sürerlerdi. Çünkü bu maddeler petrolün etkilerine karşı dayanıklıydı. İyice gizlenmek istediklerinde uzaktan görülmemek için gemileri mavi yelkenler ile örterlerdi⁶⁰⁸³.

Gazneli Mahmûd'un söz konusu Câtlarla olan savaşında olduğu gibi İslâm dünyasında savaş gemilerinin başına balta şeklinde bir alet koyarlardı ki buna "kem" derlerdi. Bu âlet başı son derece keskin, kış tarafı boş olarak, kargı harbesi şeklinde uzun bir demirden oluşurdu. Geminin başında öne çıkmış bir direğe geçirilirdi. O suretteki geminin başında ön tarafa uzanmış bir mızrak ucunu andırırdı. Savaş sırasında bir gemi diğer gemiye hücum edince bu keskin başla öteki gemiyi vurmaya çalışırdı. Eğer bu vuruş şiddetli olursa çarpılan gemi delinir ve su almaya başlardı. İçinde bulunanlar da teslim olmak zorunda kalırdı⁶⁰⁸⁴. Gazneli Mahmûd'un bu yöntemi bir adım daha ileri taşıyarak aynı düzenden gemilerin sağ ve sol yanına da yerleştirdiği görülmektedir. Tabi ki bunların daha küçük nehir gemileri olduğunu da akılda tutmak gerekir.

Firdevsî, *Şâhnâme*'de orduya çok sayıda zovrek/zorak⁶⁰⁸⁵ (زورق) ve gemi (keştî) yapılmasının emredildiğinden, ağır ordunun keştî ve zovrek ile karşı sahile geçtiğinden bahsetmektedir. Zovrek⁶⁰⁸⁶ küçük bir gemi, küçük bir kayık çeşididir⁶⁰⁸⁷.

⁶⁰⁸² Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, I, s. 272.

⁶⁰⁸³ Corcî Zeydân, a.g.e., s. 272.

⁶⁰⁸⁴ Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, I, s. 272.

⁶⁰⁸⁵ Bu küçük kayığın adının telaffuzu zovrek şeklinde verilirken, *Ferheng-i Câmi' Şâhnâme*'de zorak telaffuzu ile verilmektedir. Bkz. *Ferheng-i Câmi' Şâhnâme*, s. 570.

⁶⁰⁸⁶ Bu geminin adı "zovrek-i zerrîn" terkinde Güneşten kinaye olarak ve "zovrek-i sîmîn" terkinde ayın hilal halinden kinaye olarak kullanılmaktadır. Bkz. *Ferheng-i Câmi' Şâhnâme*, s. 570.

⁶⁰⁸⁷ *Ferheng-i Câmi' Şâhnâme*, s. 570.

Gazneliler devrinde gemiler için nadir olarak Farsça somârî (سماری)⁶⁰⁸⁸ adı da kullanılmaktadır⁶⁰⁸⁹.

Zovrek gemileri özellikle dikkat çekmemek amacıyla casusluk işlerinde, gizli işlerde kullanılmaktadır. Gazneli Sultan Mesud'un Harezm Valisi Harun ve Oğuz liderlerinden Şâh Melik, Ceyhûn Nehri'nde zovrek üzerinde buluşup ittifak görüşmesi yapmışlardır⁶⁰⁹⁰.

Gazneliler devrinde gemilerin aksamı arasında şerâ' (شرع)⁶⁰⁹¹ denilen yelken ve lenger (لنگر: çapa)⁶⁰⁹², çe[h]âr lenger (چار لنگر: dört çapa; dört çapalı gemi anlamında)⁶⁰⁹³ ve bâdbân (بادبان: yelken, gemi direği) zikredilmektedir⁶⁰⁹⁴. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, eserinde dört çapalı gemilerden bahseden beyitlere yer vermektedir:

Hava tozdan bulut gibi karanlık * Yola koyuldu onun gemisi dört lenger (çapa) ile⁶⁰⁹⁵.

Zamana yemin olsun gemi gibi gitmesi * Dört ayağı dört çapa gibi⁶⁰⁹⁶.

Gur Sultanı Mu'izzeddîn Muhammed b. Sam (1187-1206) devrinde Delhi seferi sırasında kullanılan bir gemi şöyle tarif edilmektedir: Bir gemi ki su üzerinde rüzgâr gibi gidiyordu, bir yerde durmuş dağ parçası gibidir ve Nil Nehri'nden başını çıkarmış bir fil gibidir. Onun dalgası mavi semâya ve hokka-i mînây-i gerdûn (حَقَّة مینای) ulaşıyordu⁶⁰⁹⁷. Söz konusu betimlemeler Gurlular tarafından savaşlarda büyük tonajlı gemilerin de kullanılmakta olduğunu göstermektedir.

Gur Devleti devrinde kullanılan gemilerin cinsleri *Tâcü'l-me'âsir*'de yer almamaktadır. Sadece harrâka (حراقه) cinsi bir savaş gemisinden bir defa şöyle bahsedilmektedir: “*Harrâkanın* iki mancınığı üzerindeki pamuk [ateş mermisi] gibi kovanın/Kova Burcunun biricik halatı parladı ve kızdırılmış dağ [dağlama aleti]

⁶⁰⁸⁸ Somârî: Cehâz, sefine, keştî. Bkz. *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehoodâ*, II, s. 1708; *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1322.

⁶⁰⁸⁹ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 234.

⁶⁰⁹⁰ *Târîh-i Beyhakî*, III, s. 1116.

⁶⁰⁹¹ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 77, 336.

⁶⁰⁹² *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 77, 239, 374, 404.

⁶⁰⁹³ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 194.

⁶⁰⁹⁴ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 404.

⁶⁰⁹⁵ هوا از گرد و چون ابر تیره * روان کشتی او با چار لنگر Bkz. *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 194.

⁶⁰⁹⁶ بگاه رفتن مانده سماری * چهار پایش منند چار لنگر Bkz. *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 234.

⁶⁰⁹⁷ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 58.

şeklindeki balık pulları denizin seması üzerinde ortaya çıktı.”⁶⁰⁹⁸ Bu ifadelerde görüldüğü üzere, harrâka gemisinin cinsine uygun faaliyeti aktarılmakta, geminin mancınıkla yanan mermiler fırlattığı anlatılmakta, havada patlayan, yanan ateş mermileri ise kızdırılmış dağlama aleti şeklindeki balık pullarına benzetilmektedir.

Harrâka (yakıcı) adı verilen bu savaş gemileri mancınıklarla donatılırdı. Arrâde adı verilen ve mancınıklardan daha küçük olan savaş aletinden, düşman üzerine ateşli yağ atılırdı⁶⁰⁹⁹.

İbn Battûta da Çin’de “harrâka”ya benzeyen bir gemiye bindiğinden söz eder. Söz konusu harrakâ [güvertesinde ateş topu atan âletlerin bulunduğu hızlı ve orta boylu bir teknedir]⁶¹⁰⁰.

Tâcü’l-me’âsir’de geçen söz konusu harrâka büyük harb gemilerinden idi. Çoğulu hararîk (حراریق) veya harrakât (حَرَاقَات) şeklinde yazılır. Bu gemilerin İslâm gemiciliğinde tarih boyunca önemli bir yeri olmuştur. Hemen hemen tüm İslâm donanmaları içinde bu gemilere rastlanmıştır. Bu gemiler saldırı görevini ifa etmek için çok miktarda mancınık ve arrâde taşırlardı. Ayrıca ateşli silahlardan olan yağ boruları ve Yunan ateşi bu gemilerde kullanılmaktaydı. Memlûklar zamanında özellikle Haçlılar ile mücadelede kullanılmıştır. Resmî törenlerde de protokol taşıtı olarak kullanıldıkları görülmektedir⁶¹⁰¹.

Harrâka gemileri düşman gemilerini yakarak tahrip etmek üzere yağ ateşi/Rum ateşi gibi yanıcı maddeleri taşıyan 100 kürekli gemilerdir⁶¹⁰². Şini ve diğer adıyla gurâb (karga) adlı geminin küçüğüdür⁶¹⁰³.

Tâcü’l-me’âsir’de Gur Sultanı Mu‘izzeddîn Muhammed b. Sam’ın Hindistan’daki faaliyetlerini anlatan bölümde gemi ve denizcilikle ilgili bazı beyitler ve cümleler de bulunmaktadır:

⁶⁰⁹⁸ Bkz. *Tâcü’l-me’âsir*, s. 125.

⁶⁰⁹⁹ Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, I, s. 272.

⁶¹⁰⁰ İbn Battûta, II, s. 908.

⁶¹⁰¹ Burak Gani Erol, “Memlûklar Zamanında Kullanılan Gemiler”, *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, III/6, Aralık 2012, s. 184-185.

⁶¹⁰² Mustafa Zeki Terzi, *Hiz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askeri Teşkilât*, s. 207; Ayşe Dudu Kuşçu, a.g.e., s. 368.

⁶¹⁰³ Ayşe Dudu Kuşçu, a.g.e., s. 368.

Gurluların Herat ve Sîstan'da faaliyet gösteren “Kert”⁶¹⁰⁴ adlı kolunun denizcilik faaliyetleri hakkında daha net bilgiler bulunmaktadır. Kert hanedanından Melik Şemseddîn, 657/1259 yılında Bekr (بکر) Kalesi'ni muhasara ettiğinde, ordusu 18 günde 30 büyük gemi (کشتی بزرگ: keştî-yi bozorg) ve 100 zovrek (زورک) inşa ettirmiştir. 19. günde askerlerini gemilere bindirip hücumla geçirmiştir. Kalenin önüne gelmişler ve 12 gün boyunca ordu gemiler içerisinde savaşmıştır. 13. gün kalenin büyüklerinden bir cemaat gelerek itaat ve haraç vermeyi kabul ettiklerini bildirmişlerdir⁶¹⁰⁵.

Gazneli ve Gur devletleri denizcilik faaliyetleri Delhi Türk Sultanlığı'nın bu alanda iyi bir miras devraldığını göstermektedir. Delhi Türk Sultanlığı devrinde gemilerin birbirine bağlanması ile oluşturulan köprüler kurma geleneği devam ettirilmiştir. Emîr Husrev-i Dihlevî eserlerinde bu uygulamayı gösteren şu beyitlere yer vermektedir:

Gemi zincîr-yerinden çözülünce * Şimdi biz ve zincîr ve şâhın dehlizi
Bir mal ki ondan bize getirmişler * Bizden değil ki padişâhtan götürdüler⁶¹⁰⁶.
Senden dîvâne oldu nehir, ondandır * Gemiden bağladılar su zincîrinden⁶¹⁰⁷.

Yukarıdaki beyitte ikinci mısranın başında yer alan (ز) harfi ebced hesabında yedi olduğuna göre belki “Yedi gemi bağladılar su zincîrinden” diye de tercüme edilebilir.

Timur da Hindistan'ı istilası sırasında 1398 yılında büyük İndus Nehri'ni (Sind Nehri) iki gün gibi kısa bir sürede teknelerden inşa edilen köprü vasıtasıyla geçmiştir⁶¹⁰⁸.

⁶¹⁰⁴ Gurluların Sîstan ve Herat'ta faaliyet gösteren kolu olan Kertler, 1245-1389 arasında 144 yıl devam etti. Bu melikler, 1275'e kadar Sîstân'da, 1275-1389 arasında Herat'ta oturdular. Bkz. Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar İslâm Devletleri*, I, s. 832.

⁶¹⁰⁵ *Pîrâste-i Târihnâme-i Herât*, s. 61.

⁶¹⁰⁶ جو شد کشتی باز زنجیر کاه * کنون ما و زنجیر و دهلیز شاه

Bkz. Husrev-i Dihlevî, *Ayine-i İskenderî*, vr. 646b (kenar).

⁶¹⁰⁷ ز تو دیوانه شد دریا از انست * ز کشتی تخته بند از آب زنجیر

⁶¹⁰⁸ *Saadetname ya Ruzname-yi Gazavat-i Hindustan*, s. 79-80; Radhakumud Mookerji, *Indian Shipping*, s. 196.

Emîr Husrev-i Dihlevî, tarafından anlatılan bir filin tartılmasıyla ilgili bir hikâye nehir gemileri (keştî)nin filleri tartacak kadar sağlam yapıldıklarına işaret etmektedir⁶¹⁰⁹.

Filler çok iyi yüzücüler olmakla birlikte nehirlerin karşı sahiline gemiler üzerinde nakledildikleri görülmektedir. Nitekim Babürlü sultanlarından Ekber döneminde *Emîr-i Bahrın* görevlerinden birisi de gemileri üzerinden filler geçecek kadar,/filleri taşıyacak, nakledecek kadar sağlam yapmaktı⁶¹¹⁰. Bu hususla bağlantılı olarak Ekber döneminde 1561’de Cumna Nehri’nde sandallardan kurulan bir köprüden fillerin geçişini gösteren bir minyatür bulunmaktadır. Bu minyatür Emîr Husrev-i Dihlevî’nin anlattığı hikâyede görüldüğü üzere, sandalların bile filleri taşıyacak kadar sağlam imal edildiklerini göstermektedir. Zaten keştî ifadesi ile hem büyük gemiler hem de sandallar kastedilmektedir. (Burada anlatılan minyatür için bkz. EK XLII)⁶¹¹¹.

Delhi Türk Sultanlığı ordusu da Gazneliler ve Gurlular gibi savaşlarda nehir gemilerinden istifade etmekteydi. Delhi filosunda en fazla nehir gemileri kullanılmaktaydı. Bazen askerî seferler sırasında kullanılan nehir gemilerinin sayısı 5.000’i bulabilmekteydi. Bu gemilerden bazıları çok büyük tonajlı olmakla birlikte muhtemelen çoğu savaşmaktan ziyade asker nakli için kullanılan küçük gemiler veya teknelerdi. Bununla birlikte dönemin ana kaynaklarında İbn Battûta hariç gemi

⁶¹⁰⁹ کا نچه بر رسیده شد ز من بدلیل * شکل و هنجار بر کشیدن پیل
آنچنان باشدش طریق صواب * که درارند کشتی در آب
در میانش نهند پیل شکر ف * در مقامی رود که باشد درفش
جون خط آبر ا کنند نشان * پیل بیرون کشند پیل کشان
از کل و سنک هم بدان مقدار * وزن آنرا کنند کشتی بار
تا خط آب بر قرار رسیده * وان تری بر نشان کار رسد
آن قدر من که تا نشان باشد * وزن مقدار را و همان باشد

O şey ki benim tarafımdan delili ile tahkik edildi * Fil tartmanın şekil ve yöntemi.

O öyle olmalı doğru yoldan * Ki suda gemi getirirler

Ortasına büyük fil yerleştirirler * Bayrak olan bir mevkide gider

Su hattını işaretlediklerinde * Fil çekenler fili dışarı çıkarırlar

Toprak ve taştan da o miktar kadar * Onun ağırlığını gemiye yüklesinler

Su seviyesi yerine ulaşınca kadar * Ve o ıslaklık ihtiyaç (کار) işaretine ulaşınca [kadar]

İşaret edilen ki benim kıymetim olmalıdır * Ölçümün miktarı tam o kadar olmalıdır. Bkz. Emîr Husrev-i

Dihlevî, *Heşt Beheşt*, vr. 41a-41b.

⁶¹¹⁰ Ebu’l-Fazl-i ‘Allâmî, *Âyîn-i Ekberî*, I, s. 202; Radhakumud Mookerji, a.g.e., s. 206.

⁶¹¹¹ Ekber’in 1561’de Jamuna Nehri üzerinden “Hawa’i Fili” ile sandallardan kurulmuş çöken köprüden geçiş macerası (Minyatür), Ek XLII.

çeşitlerinin adları zikredilmemekte, gemiler genellikle keştî (کشتی)⁶¹¹², bazen bahr (سفاين) ⁶¹¹³ ve nadiren sefine (سفینه)⁶¹¹⁴ ve çoğulu sefaîn (سفائن)⁶¹¹⁵, sefaîyin-i bahr (سفاين) ⁶¹¹⁶ ve daha küçük gemiler ise özellikle Arapça zovrek (زورک/زورق: sandal, kayık)⁶¹¹⁷ genel adları ile anılmaktadır. Arapça zovrek kelimesi edebî metinlerde doğrudan gemi anlamında kullanılabilmektedir⁶¹¹⁸. Tâcuddîn Debîr, zovrekin şeklini aya [hilal], yaya benzetmektedir⁶¹¹⁹ ve gemi anlamında Arapça cehâz (جهاز) kelimesini de kullanmaktadır⁶¹²⁰. Emîr Husrev-i Dihlevî de gemi anlamında cehâz kelimesine eserinde yer vermektedir⁶¹²¹.

Hint Okyanusu'ndaki gemiler İtalyan seyyah Pordenoneli Odoric (öl. 1331) tarafından bildirildiğine göre jase (Arapça aslı جهاز: cehâz; gemi)⁶¹²² adı ile anılmaktaydı⁶¹²³. Sözlüklerde kelk (کلک: kamış) kelimesi de küçük kayık, sal anlamlarında kullanılmaktadır⁶¹²⁴.

Mesâlikü'l-ebâr'da nehir gemileri hakkında şu bilgi aktarılmaktadır: Bengal'de 200.000 (مائتا ألف)⁶¹²⁵ tekne vardır. Bunlar (öyle) küçük ve hafiftir ki, en baştakine bir ok atsan aşırı hızından dolayı ortadakine isabet eder⁶¹²⁶.

⁶¹¹² Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 775a; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Bakiye-i nakiye*, vr. 378a; Husrev-i Dihlevî, *Ayine-i İskenderî*, vr. 646b, 647b (kenar); *İ'câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 103, II. Risale, s. 114, 330, IV. Risale, s. 147, V. Risale, s. 53-54.

⁶¹¹³ Bahr kelimesi aynı cümlede içinde peş peşe iki kere gelip hem deniz hem de gemi anlamında kullanılabilmektedir. Bazen de sadece gemi anlamında tek başına kullanılmaktadır. Bkz. *İ'câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 60; Afif, s. 199; Ishtiaq Husain Qureshî, a.g.e., s. 156.

⁶¹¹⁴ *İ'câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 87, II. Risale, s. 107, 114, 330, V. Risale, s. 60; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 772b; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurâtü'l-Kemal*, vr. 234b; Husrev-i Dihlevî, *Ayine-i İskenderî*, vr. 646b, 694b (kenar).

⁶¹¹⁵ *Besâtînu'l-uns*, s. 180.

⁶¹¹⁶ *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 111.

⁶¹¹⁷ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Tuhfetü's-sıgar*, vr. 43b; *İ'câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 103; Bedr-i Çâcî, s. 163, 186, 190, 215, 270, 360; *Besâtînu'l-uns*, s. 118; Nizâmuddîn Ahmad, s. 135.

⁶¹¹⁸ *İ'câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 103.

⁶¹¹⁹ *Besâtînu'l-uns*, s. 118.

⁶¹²⁰ *Besâtînu'l-uns*, s. 146.

⁶¹²¹ *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 121.

⁶¹²² *Cathay and the Wat Thither*, II, s. 113'de 1. dipnot'da bu kelime Farsça gemi anlamına gelmektedir denilmektedir; Aslında cehâz kelimesi Farsça değil Arapça gemi anlamına gelmektedir. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 770.

⁶¹²³ *Cathay and the Wat Thither*, II, s. 113-114; Songja Lee, a.g.e., s. 26.

⁶¹²⁴ Kelk. Bir çeşit küçük kayıktır. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 1829; Kelk: sal. Bkz. *Farsça-Türkçe Askeri Terimler Sözlüğü*, s. 141.

⁶¹²⁵ Ahsen Batur'un çevirisinde hatalı olarak bu rakam 1.000 olarak çevirmiştir, Arapça aslında 200.000 (مائتا ألف) yazmaktadır.

⁶¹²⁶ *Mesâlikü'l-ebâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 40; *Arab Accounts of India*, s. 12, 80; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, s. 29.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Emîr-i Bahr'ın denetimindeki nehir teknelerinden oluşan donanmaya bahr (بحر) da denmekteydi ve başlıca askerî işler ve askerî taşımacılıkta kullanılmaktaydı⁶¹²⁷. (Kullanılan gemi/tekne tipleri için bkz. Ek XLIII-a ve XLIII-b)⁶¹²⁸.

Delhi donanmasında kullanılan gemi çeşitleri ile ilgili dönemin ana kaynaklarında fazla malumat yer almamaktadır. Ancak bazı bilgi kırıntılarına rastlanılmaktadır. Bundan dolayı tespit edilebilen her malumat büyük bir önem taşımaktadır.

Cüzcânî'nin aktardığı bir olay Delhi'ye tâbî yönetici ve askerlerin daha kuruluş yıllarında bile gemi yapacak bilgi ve beceriye sahip olduklarını göstermektedir. Olay şöyle gerçekleşmiştir: 1205 yılında Tibet seferinde hezimete uğrayan Muhammed Bahtiyar, dönüşte Semender Nehri'ne varınca köprü'nün yıkılmış olduğunu ve gemi de bulunmadığını gördü. Bir yere yerleşip sudan geçmek için bir gemi yapmaya karar verdiler. Sudan geçmek için merzâbe (مرزابه: uzun kocaman gemi)⁶¹²⁹ ve keştî (کشتی: gemi) yapmaya karar verdiler. Sudan geçmek amacıyla *merzâbenin*⁶¹³⁰ direği için tahta ve halat toplamaya başladılar⁶¹³¹.

Delhi Türk Sultanlığı kuruluş yıllarından itibaren savaşlarda gemilerin kullanıldığı görülmektedir. Örneğin devletin üçüncü hükümdarı olan Sultan İltutmuş (1210-1236) ile Nâsireddîn Kabâçe arasındaki mücadele, savaşlarda donanma kullanıldığını göstermektedir. 625 yılında Melik Nâsireddîn Kabâçe, Merût/Ehrût (مروت/اهروت) Hisarı'nın limanını ordugâh tutmuştu. Bütün deniz ve gemilerde ordu ağırlıkları ve ordu hizmetkârları o suda gemiler üzerinde ordugâh önünde bağlanmıştı. Cuma günü namazdan sonra Multan tarafından aceleyle gelmişlerdi. Lahor Mukta Melik Nâsireddîn Eytmer (ایتمر)'in Multan Hisarı önüne geldiğini ve Sultan Şemseddîn'in Uça tarafına yöneldiğini haber vermişlerdi. Melik Nâsireddîn Kabâçe

⁶¹²⁷ Ishtiaq Husain Qureshi, a.g.e., s. 156.

⁶¹²⁸ Delhi Türk Sultanlığı Devrinde Hindistan Yük Taşımada Kullanılan Nehir Gemileri (Çizim, El Yazması), Ek XLIII-a ve XLIII-b.

⁶¹²⁹ Merzâb (مرزابه): Uzun ve kocaman gemi. Bkz. *Ferheng-i Fârsî be Türkî-yi İstanbûlî*, s. 1296.

⁶¹³⁰ Uzun gemi anlamında gelen bu kelime Berenî'de merzâb olarak geçmektedir. Bkz. Berenî, *Târîh-i Firûz Şâhî*, s. 590.

⁶¹³¹ Cüzcânî, s. 152-155, 157; Nizâmuddîn Ahmad, s. 49; Enver Konukçu, "Delhi Türk Sultanlığı Hizmetindeki Halaç Beyleri", s. 185-188.

hezimete uğramış bir şekilde gemiler içinde bütün ordusu ile birlikte Bekher (بهكر) tarafına gitti. Sultan tarafından askerlerin bir kısmı Bekher Kalesi'ne gönderildi. Sultan ise yaklaşık bir ay Uça Hisarı önünde savaşıp kaleyi sulh yoluyla fethetti. Aynı ayda Melik Nâsireddîn Kabâçe, Bekher Hisar'ından Sind'e atlayarak intihar etti ve ondan birkaç gün önce de oğlu Alâeddîn Behram Şâh'ı hazine ile birlikte sultanın hizmetine gönderdi. O muhit deniz kıyısına kadar feth olundu⁶¹³².

Sultan İltutmuş'un güçlü deniz gücü olan hasmı Nâsireddîn Kabâçe ile savaşabilmesi ona nehir ve deniz yoluyla yardım gelmesini ve kaçmasını önleyebilmesi için kendisinin de bir deniz gücüne sahip olmuş olması gerekmektedir. Nitekim hasmını intihar edecek kadar aciz bırakması sultanın da deniz gücü olduğuna işaret etmektedir. Bu olaylar ilk dönemlerde bile güçlü bir filonun bulunduğuna işaret etmektedir. Nitekim *Tâcü'l-me'âsir*'de Lahor'un fethi sırasında İltutmuş ordusunun Zehhâr Nehri (دریای ذریعت) 'nden vesilesiz [muhtemelen atlar ve filler üzerinde] ve 'gemi vesilesiyle' (کشتی) geçtiği aktarılmaktadır⁶¹³³. Bu husus da hesaba katılmaz ise en azından bu galibiyet sonucunda Melik Nâsireddîn Kabâçe'ye ait olan filo Delhi donanmasına dâhil edilmiş olmalıdır.

Nâsireddîn Kabâçe ile yapılan söz konusu savaş sırasında Cüzcanî, adı bilinen ilk *Şâhne-i Bahr ve Keştîhâ* olan ve Sultan Şemseddîn İltutmuş'un memlûku Melik Tâceddîn Sencer Kerî Han'ın adını zikretmektedir⁶¹³⁴. “Şâhne-i Bahr ve Keştîhâ” makamı bulunması Delhi Türk Sultanlığı'nın hatırı sayılır bir donanmaya sahip olduğuna delalet etmektedir. 'Avfî'nin bildirdiğine göre Devlet Şâh'ın bağımsızlığını ilan etmesi üzerine Sultan İltutmuş, yapılacak sefer için ordunun kara ve denizden o tarafa yönelmelerini ferman buyurmuştur⁶¹³⁵.

İlerleyen dönemde Emîr Husrev-i Dihlevî ordu ağırlıklarının gemiler ile taşındığını beyitlerinde dile getirmektedir:

⁶¹³² Cüzcanî, s. 172-173.

⁶¹³³ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 308.

⁶¹³⁴ Cüzcanî, s. 258.

⁶¹³⁵ Bu pasajdaki son cümlede geçen sultanın fermanı şu şekilde kaydedilmiştir: فرمان داد تا حشم منصور از اطراف بر و بحر روی بدان طرف خرامید. Bkz. 'Avfî, *Cevâmi' el-hikâyât ve levâmi' el-rivâyât*, Cüz-i dovvom ez kısmı sevvom, s. 555.

Geminin zemini askerin yükünden bezdi * Denize dörtñala at süremediğinden⁶¹³⁶.

Emîr Hürev Dihlevî, Alâeddîn Muhammed Şâh (1296-1316) döneminde Şehzâde Hızır Han'ın Gazne seferi sırasında İndus nehrinden gemi/gemiler ile geçmesini anlatırken nehir gemilerinin nasıl imal edildiğini ve bazı özelliklerinin neler olduğunu ortaya koymaktadır:

Neticede o sudan baştan ayağa çivi çakılmış bir merkeb sırtında, su üzerinde rüzgârdan önce gidiyordu salıverdik⁶¹³⁷.

Geminin yelkenlerinden kenara sıçradım ve geminin pamuk yelkenleri üzerinde bir yelkeni/yelkenli gemiyi başlattık [harekete geçirdik?]⁶¹³⁸.

Gazne seferi dolayısı ile aktarılanlar sayesinde, gemilerin yelkenlerinin veş (وش: pamuk/güzel) denilen pamuktan yapıldığı, geminin çok yelkenli ve yelkenlerin büyük olduğu anlaşılmaktadır.

Emîr Husrev-i Dihlevî ayrıca gemilerin birbirlerine çivilenen tahta parçalarından oluştuğu hakkında şu malumatı vermektedir: “Savaş meydanı hırkası, tahtadan tahtaya sıkı bağlara sahip morekke’ (yamalı sufi hırkası) ve 1.000 çivili bir gemidir.”⁶¹³⁹ Böylece Hindistan’da nehir gemilerinin okyanus gemilerinin aksine demir çiviler (میخ) ile birleştirildiği ortaya çıkmaktadır⁶¹⁴⁰. (Çivili nehir gemileri için bkz. Ek XLIII-a ve XLIII-b)⁶¹⁴¹.

Emîr Husrev-i Dihlevî söz konusu Gazne seferinde Şehzâde Hızır Han'ın idaresindeki ordunun kış mevsiminin ortasında yelkenli gemiler ile Sind Nehri’ni geçip Moğol egemenliğindeki Gazne’yi ele geçirdiğini aktarmaktadır⁶¹⁴².

⁶¹³⁶ جو نتوان بدريا فرس تاختن Bkz. Husrev-i Dihlevî, *Ayine-i İskenderî*, vr. 646b (kenar).

⁶¹³⁷ فالاحاصل از ان آب بر پشت مرکبی که سراپای میخ دوز بود بر روی آب پیش از باد میرفت بگزشتیم Bkz. *İ‘câz-i Husrevî*, IV Risale, s. 146.

⁶¹³⁸ و از بادپانان کشتی کناره جستم و بر پشت بادپانان کشتی وش بادپانی آغاز کردم Bkz. *İ‘câz-i Husrevî*, IV. Risale, s. 147.

⁶¹³⁹ خرقه معرفه مرفع تخته بتخته پیوندهای محکم دار و کشتی هست هزار میخی Bkz. *İ‘câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 103.

⁶¹⁴⁰ *İ‘câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 103.

⁶¹⁴¹ Delhi Türk Sultanlığı Devrinde Hindistan Yük Taşımada Kullanılan Nehir Gemileri (Minyatür), Ek XLIII-a, XLIII-b.

⁶¹⁴² *İ‘câz-i Husrevî*, IV. Risale, s. 144-156; H. M. Eliot, *the History of India as Told by Its Own Historians, the Muhammadan Period*, C. III, Published by Forgotten Books 2013 (Originally published London 1871), s. 566-567;

Tâcuddîn Debîr, Gıyâseddîn Şâh Tuğluk devrinde padişahın balık avına çıktığı geminin hilal şeklinde olduğunu söylemektedir: “Padişah balık avı için hilal bedenli gemiye bindi.”⁶¹⁴³

Delhi Türk Sultanlığı devrinde nehir gemilerinde kullanılan çapa ve yelken sayıları hakkında kaynaklarda bazı bilgiler yer almaktadır. *Müntehâb et-Tevârih*’te Delhi Türk Sultanlığı ilk dönem şairlerinden Melik el-Mülk vel-Kelam Emîr Fahreddîn Amîd Novnekî’ye ait şiirler arasından gemi kafiyeli uzun bir kaside bulunmaktadır. Bu kasidede yer alan nehir gemilerinin yapısına ışık tutacak beyitler aşağıda verilmiştir:

Gerçi bu muhit akıcı ve sakindir * Dört çapadan (lenger)⁶¹⁴⁴ ve bu yedi yelkenden gemi

O yelkenden ve o çapadan ne menfaatim var * Ecel dalgalarından ansızın batınca gemi

Cefa ehlinden vefa istedim bu devirde * Kim görmüş Ceyhûn’da sonbaharda gemi

Yengecin⁶¹⁴⁵ ve zamanın pençesi önünden kaçma * Dört çapayı kurtar/çıkar ve yeter yola koyul gemi⁶¹⁴⁶.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde, Gazneliler devrindeki dört çapa kullanma geleneğinin devam ettiği görülmektedir. İlave olarak bazı gemilerin yediyelkeni olduğu ortaya çıkmaktadır. Kasidede mekân olarak Ceyhûn Nehri kullanıldığına göre anlatılan gemi bir nehir gemisi olmalıdır.

Emîr Husrev-i Dihlevî de bazı beyit ve mısralarında çapa (lenger) aksamına yer vermektedir⁶¹⁴⁷. Bu mısralardan biri şudur: Gemi battığında çapa ne işe yarar⁶¹⁴⁸. Çapaların nehir gemilerinin ayrılmaz bir parçası olduğu anlaşılmaktadır. Emîr Husrev-i

Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, s. 313-314; S. Haluk Kortel, “Delhi-Türk Sultanı Alâeddîn Halaci’nin Moğol Siyaseti”, s. 278-279.

⁶¹⁴³ Bkz. *Besâtînu’l-uns*, s. 171. Padişah için şakar mahi der kشتی هلال پیکر سوار گشت

⁶¹⁴⁴ Lenger: 1. Gemi demiri, 2. (Kinaye) Metanet, vakar.

⁶¹⁴⁵ Yengeç, pavurya (bir cins iri yengeç).

⁶¹⁴⁶ درین محبت اگرچه روان و ساکن هست * ز چار لنگر و زین هفت بادبان کشتی

چه سود دارم آن بادبان و آن لنگر * چو شد ز موج اجل غرق ناگهان کشتی

وفا ز اهل جفا خواستم درین ایام * که دیده بر سر جیحون به مهرگان کشتی

ز پیش پنجه خرچنگ و دور نه گردون * چهار لنگر بگشاد و بس روان کشتی Bkz. Abd el-Qadir Badâ’ûnî, I, s. 80.

⁶¹⁴⁷ Husrev-i Dihlevî, *Ayine-i İskenderî*, vr. 674a, 681b (kenar).

⁶¹⁴⁸ Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 497b. جون غرقه شود کشتی لنگر بجه کار آید

Dihlevî ayrıca eserlerinde tîr-i keştîhâ (تیر کشتیها)⁶¹⁴⁹ ve bîlekhâ-yi sefâyîn (بیلکهای) ⁶¹⁵⁰ ve bîlek-i keştî (بیلک کشتی)⁶¹⁵¹ adları ile gemi küreklerinden, Farsça bâdpân ⁶¹⁵² (بادبان) ve bâdbân (بادبان) adları ile yelkenlerden bahsetmektedir⁶¹⁵³. Tâcuddîn Debîr de bâdbân (بادبان: yelken, gemi direği) denilen yelkenlerden ⁶¹⁵⁴ ve cehâz (جهاز) adındaki okyanus gemilerinin “lenger-i âsâ” (لنگر آسا: heybetli/devasa çapa) denilen dev çapalarından bahsetmektedir⁶¹⁵⁵.

Kaynaklarda gemilere ait olan, ordunun daima yanında bulundurması gereken başka techizatlar da sayılmaktadır. Mesela *Sîret-i Fîrûz Şâhî*’de savaşta ve barışta ordunun yanında bulundurması gereken şeyler arasında yelken direği/yelken (شرع: şirâ’), gemi yelkeni (بادبان کشتی: bâdbân-i keştî), bakır gemi urganı (فلس رسن کشتی: fels resn-i keştî), gemi baltası (تبر کشتی: teber-i keştî), gemi çapası (لنگر کشتی: lenger-i keştî) vb. şeylerde sayılmaktadır⁶¹⁵⁶. Ayrıca gemilerin olmazsa olmazı bîl (بیل) denilen kürekler de kaynaklarda zikredilmektedir⁶¹⁵⁷. Ayrıca Tâcuddîn Debîr’de görüldüğü üzere, gemi küreği anlamında “tîr-i keştî” (تیر کشتی) terkihi de kullanılmaktadır⁶¹⁵⁸. Tâcuddîn Debîr, “lenger-i keştî”nin çok ağır olduğunu bildirmektedir⁶¹⁵⁹.

Delhi Türk Sultanlığı hükümdarlarından Sultan Balaban (1266-1287), isyancı Bengal Valisi Melik Tuğrul üzerine 1280 civarında harekete geçmeden önce Cumna ve Ganj Nehirleri’nde *bojarlar* (بجرا)⁶¹⁶⁰/*bahrlar* (بحر: deniz, gemi)⁶¹⁶¹ ve keştî-yi bisyâr (کشتی بسیار: çok sayıda gemi) yapılmasını emretmiştir⁶¹⁶².

⁶¹⁴⁹ *İ‘câz-i Husrevî*, IV. Risale, s. 126.

⁶¹⁵⁰ *İ‘câz-i Husrevî*, IV. Risale, s. 126; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Vasatü’l-hayat*, vr. 119b.

⁶¹⁵¹ *İ‘câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 113.

⁶¹⁵² Bâd: Yel, bâdbân: Yelken. Bkz. *Farsça-Türkçe Askeri Terimler Sözlüğü*, s. 25; *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 260.

⁶¹⁵³ *İ‘câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 108, IV. Risale, s. 147.

⁶¹⁵⁴ *Besâtînu’l-uns*, s. 22, 147.

⁶¹⁵⁵ *Besâtînu’l-uns*, s. 146.

⁶¹⁵⁶ Elyazmasında başka unsurlar da sayılmaktadır lakin silik olduğundan hepsi okunamamaktadır. Bkz. *Sîret-i Fîrûz Şâhî*, s. 353-354.

⁶¹⁵⁷ *Hazâinü’l-fütûh*, s. 35, 106.

⁶¹⁵⁸ *Besâtînu’l-uns*, s. 118.

⁶¹⁵⁹ *Besâtînu’l-uns*, s. 184.

⁶¹⁶⁰ Becr (بجر) kelimesi noktalama hatası olabilir. Aslı gemi ve deniz anlamına gelen bahr (بحر) olmalı. Çünkü becr kelimesi ayıplar kötülükler anlamına gelmektedir. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 300.

⁶¹⁶¹ Deniz anlamına gelen bahr kelimesi mecazen keştî (gemi) anlamına da gelmektedir. Bkz. *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhdâ*, I, s. 362.

⁶¹⁶² Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 84-85; M. Aziz Ahmet, s. 259.

Kiranu's-sa'deyn'de Sultan Muizzeddîn Keykubâd'ın (1287-90) [saltanat] gemisinin zerd (sarı) olduğu bildirilmektedir⁶¹⁶³.

Malva gibi uzak bölgelere yapılan seferlerde ordunun iki kısma ayrılıp birinin karadan ve diğerinin sular üzerinden sefere iştirak ettikleri görülmektedir. Nitekim Emîr Husrev-i Dihlevî, Celâleddîn Fîrûz Şâh (1290-1296) döneminde Cihâyin fethi için yapılan savaşlarda önden biri su yolu ile Ser-cândâr (Baş-cândâr) Mahmûd, diğeri karadan Hürrem Melik olmak üzere iki leşker-keş (ordu komutanı) gönderdiğini, deryadan (büyük nehir) giden komutanın Malva sınırına kadar sudan saldırdığını, yolda bulduğu düşmanlar için karaya suvârilere çıkarttığını, bol ganimet aldığını, denizden hareket eden kuvvetlerin bir kısmına da Melik Cândâr Ahmet Bek'in komuta ettiğini, karadan seyreden kuvvetlerin ganimetlerini kara yolu ile ve denizden gelen kuvvetlerin elde ettikleri ganimetlerini gemiler ile başkente naklettiklerini aktarmaktadır⁶¹⁶⁴.

İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351) devrinde sal yapımı ile alakalı olarak Emîr Baht'ın kaçması dolayısı ile şu bilgileri vermektedir: “Sind Nehri'ni yüzerek geçmek istediler. Ama Emîr Baht, oğlu ve yüzme bilmeyen adamlar kamıştan yaptıkları bir sala binerek geçtiler karşıya. Böyle bir sal yapmak için ipek ipler önceden hazırlanmıştı.”⁶¹⁶⁵ İbn Battûta'nın verdiği bilgiler [muhtemelen bambu] kamışların, ipek ipler yardımıyla birleştirilmesiyle imal edilen küçük salların kullanıldığını göstermektedir.

İbn Battûta, Sind Nehri'nde “ahavra” adı verilen Akdeniz'de “tarîde” denen tekneye benzeyen bir gemi bulunduğunu söyler⁶¹⁶⁶. Tarîde/Tarrâde (takip edici) adıyla bilinen, bu gemiler küçük ama hareket kabiliyeti yüksek gemilerdi⁶¹⁶⁷. İbn Battûta'nın bildirdiğine göre ahavra, tarrîdeden ence daha geniş, boyca daha kısadır. Geminin tam ortasında merdivenle çıkılan ahşap bir oda vardır. Emir'in oturması için hazırlanmış bir dîvân bulunur bu odada. Onun dostları da hemen karşısına otururlar. Memlûk askerleri sağlı sollu ayakta dikilirler. Yaklaşık kırk kişi kürek çekmektedir. Ahavranın sağında ve

⁶¹⁶³ *Kiranu's-sa'deyn*, s. 162.

⁶¹⁶⁴ *Miftâhu'l-futûh*, 33-35.

⁶¹⁶⁵ İbn Battûta, II, s. 717.

⁶¹⁶⁶ Ahavra ve tarrîde (tarîda) tipi gemiler: Tarrîde, bir zamanlar Akdenizde bolca seyrüsefer yapan büyük ama hızlı bir savaş gemisi türüdür. Ağır mallar, kereste ve cins atlar hep Tarrîde ile taşınmış Bkz. İbn Battûta, II, s. 597.

⁶¹⁶⁷ Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, I, s. 272.

solunda dört gemi bulunur. Bunların ikisinde emîrin merasim bölümü yani davul, bayrak, zurna, nefir ve gaydaları (tulum), diğer iki gemide ise şarkı söyleyenler vardır⁶¹⁶⁸. Bu gemilere toplamda sekiz geminin refakat etmesi ve gemide kırk kişinin kürek çekmesi ahavra tipi gemilerin nispeten büyük ve önemli gemiler olduklarını göstermektedir. (Ahavra tipi gemilerin özelliklerini görmek için bkz. Ek XLIV)⁶¹⁶⁹.

İbn Battûta ayrıca Hindistan'da 'uşârî (عشارى) tipi bir gemiye bindiğini varış yerine dört mil kala gemi çamura battığı için inip yürümek zorunda kaldığını yazar⁶¹⁷⁰. Bu kayıklar 10 arşın boyunda olabilmekteydi⁶¹⁷¹ 'Uşârî hem savaş hem de nakliye gemisi olarak kullanılan küçük gemiler sınıfındandı. Hafif silahlar ile donatılmış olup, Akdeniz, Kızıldeniz ve Nil Nehri'nde de kullanılmışlardı. Yaklaşık yirmi kürekçi tarafından hareket ettirilirdi. Mal, asker ve yolcu taşımacılığında kullanılırdı. En önemli görevi açıkta bekleyen büyük savaş ve yolcu gemilerine yardımcı olarak, sahilden aldığı askerleri ve yükü açıkta demirlemiş olan gemiye taşımaktı. Çünkü büyük gemiler hacimleri ve tonajları itibarıyla sığ sulara giremiyorlar, limanlara yaklaşamıyorlardı. Olası bir karaya oturma durumunda da ağırlıkları sebebiyle ikiye ayrılıyorlardı. Bu sebeple emtia ve askerin nakliyesi 'uşârîler vasıtasıyla yapılıyordu. Bu gemiler Fâtımiler zamanında oldukça rağbet görmekte olup sultanın anbarları ve sarayının işleri için elliden fazla 'uşârî inşa edilmişti⁶¹⁷². Bu gemiler şebbâre ve harraka tipi gemilere benzemekteydi⁶¹⁷³.

Burak Gani, Abdüllatîf el-Bağdâdî'den 'uşârî gemileri hakkında şu malumatı aktarmaktadır: "Güzel görünüşlü, içerisi uzun ve geniş. Güverte kısmı kalın ve sağlam ahşaptan kaplanmıştı ve kanat şeklinde iki çıkıntısı bulunuyordu. Bu ahşap kaplamanın üzerinde denize bakan çok kapılı, rengârenk boyanmış, deposu ve tuvaleti olan, ahşaptan yapılmış bir ev vardı. Bu gemi çeşidini melikler, itibarlı kişiler kullanırdı. Onlar koltuklarında çalışırken, etraflarında hizmetçileri, yardımcı Memlûkları ve kılıçlı korumaları olurdu. İhtiyaç duyulan malzemeler ve erzak en alt katta bulunurdu. Bu gemilerde vazife alan denizciler ve kürekçiler en alt katta kalmaktaydılar. Bu gemilerin

⁶¹⁶⁸ İbn Battûta, II, s. 589-590.

⁶¹⁶⁹ *Baburnâme* minyatürlerinde yer alan bir ahavra tipi bir gemi (Minyatür), Ek XLIV.

⁶¹⁷⁰ İbn Battûta, s. 790.

⁶¹⁷¹ İbn Battûta, s. 902.

⁶¹⁷² Burak Gani Erol, "Memlûklar Zamanında Kullanılan Gemiler", s. 192.

⁶¹⁷³ Burak Gani Erol, a.g.m., s. 190.

personeli, vazifelerinde profesyonelleşmiş olup, kimse bir diğerrinin işini yapmazdı. Herkesin kendine ait bir işi bulunurdu.”⁶¹⁷⁴

Berenî, I. Bengal seferi sırasında nehir kenarına varınca Fîrûz Şâh Tuğluk (1351-1388) tarafından ordu halkının sudan geçme hazırlıklarıyla meşgul olmaları, *merzâblar* (مرزابه: uzun ve kocaman gemi)⁶¹⁷⁵, köprüler ve orduyu kolaylıkla sudan geçirecek her şeyi büyük bir süratle hazırlamalarının ferman buyrulduğunu aktarmaktadır⁶¹⁷⁶. Böylece karadan ilerleyen askerlerin gerektiği yerlerde karşı sahile kolay ve hızlı bir şekilde geçebilmesi için sahilde merzâb denilen uzun ve kocaman gemiler ve köprüler inşa edildiği görülmektedir.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Fîrûz Şâh Tuğluk tarafından askerî seferlerde çok sayıda gemi kullanıldığı gözlenmektedir. Fîrûz Şâh Tuğluk, 70.000 askerle I. Bengal seferine (753/1353)⁶¹⁷⁷ çıktığında *kehâran* (yük taşıyıcılar) boyunlarında 1.000 ipleri çözülmüş gemi ile/bariyer yıkma tekneleri (کشتی بند کشا: keştî-yi bend goşâ)⁶¹⁷⁸ ile ilerliyordu. Fîrûz Şâh Bengal’e girdi. Sultan Şemseddîn’in ordusu da Sere, Ganj ve Kûsî ve diğerr nehir kenarlarında hazır bekliyordu. Fîrûz Şâh’ın ordusu ipleri çözülmüş gemilerle yola çıkmışlardı, pehlivanlar ve cesurlar taifesi ağır okları ve parlayan mızrak başlarıyla gemilere biniyorlardı. [Sultan Şemseddîn’in askerleri tarafından] eşsiz ok, balta, nâvek darbeleri ile geri döndürölüyorlardı. Suyun öteki kenarında Şemseddîn sonsuz askeriyle birlikte durduğundan sudan geçmek zor gözüküyordu. Sultan Fîrûz Şâh, Kûsî Suyu’nun 100 koruh yukarısına gitti. Daha sığ bir yer bulup gemisiz karşı sahile geçti⁶¹⁷⁹.

Delhi ordusunda küçük nehir gemilerinden oluşan büyük bir filo bulunduğru görülmektedir. Ayrıca nehir kenarına gelinceye kadar söz konusu 1.000 geminin kehârlar [kehârîn: mutfak eşyasını taşıyacak adamlar]⁶¹⁸⁰ tarafından taşınmakta olduğru ve bu sırada iplerle bağli oldukları görülmektedir. Demek ki söz konusu gemiler çok

⁶¹⁷⁴ Burak Gani Erol, a.g.m., s. 193.

⁶¹⁷⁵ *Ferheng-i Fârsî be Tûrkî-yi İstanbûlî*, s. 1296.

⁶¹⁷⁶ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 590.

⁶¹⁷⁷ Esterâbâdî, I, s. 486.

⁶¹⁷⁸ Radhakumud Mookerji bu ifadeyi “barrier-breaking boats” (bariyer kırma tekneleri) şeklinde tercüme etmiştir. Bkz. Radhakumud Mookerji, a.g.e., s. 196.

⁶¹⁷⁹ Afif, s. 109-111.

⁶¹⁸⁰ İbn Battûta, II, s. 743.

büyük gemiler olamaz. Nehirde savaşmaktan çok karşı sahile askerleri geçirmek amacıyla tasarlanan, taşınması çok zor olmayan küçük tekneler oldukları düşünülebilir.

Fîrûz Şâh Tuğluk, ikinci Bengal seferinde (760/1358-59)⁶¹⁸¹ 80.000 suvârî, sayısız piyâde 470 zincîr yırtıcı fil ve Delhi’de toplanan savaşçı bendelerinin (gulâmlar) çoğu ile yola koyuldu. Ekdâle Takımadaları’nı kuşattı⁶¹⁸². Sultan ikinci Bengal seferine çok daha büyük bir orduyla gittiğine ve takımadaları kuşatabildiğine göre götürdüğü gemi sayısı birinci seferdeki gemi sayısından yani 1.000 gemiden çok daha fazla olmalıdır.

Fîrûz Şâh Tuğluk, Tatta seferine (766/1365-66)⁶¹⁸³ ise çok daha hazırlıklı bir şekilde her cinsten 5.000 keştî (gemi) ile gitmiştir. Şems-i Sirac Afif bu hadiseyi şöyle anlatır: Sultan, Bekher ve Sivistan hududuna erişince o vilayetin bahr [gemileri, donanması]’ı şehriyarın rikabı yanında yola koyulsunlar diye ferman sadır oldu. Her cinsten 5.000 gemi o vilayette toplandı. Beş binden her bir binlik grup bir büyük meliğin uhdesine verildi. 1.000 gemi Şems-i Sirac Afif’in babası ve amcası uhdesine verildi. Hülâsa Fîrûz Şâh, bütün bu bahr (gemiler, donanma)ın Sind Nehri’nde yola koyulmasını buyurdu. Fîrûz Şâh’ın kendisi de orduyla sahil yolunu tutup bahr (gemilerin/filonun)ın paralelinde ilerliyordu, bu minval üzere Tatta sınırına ulaştı⁶¹⁸⁴. Fakat Tatta Hisarı’nı kuşattıktan sonra sultanın ordusundaki atlar arasında veba çıkıp atların dörtte üçü telef olunca Sultan Gücerat’a çekilmek zorunda kaldı ve bu sırada ‘bütün o bahr (gemiler/filo) Tattalıların eline düştü’⁶¹⁸⁵. Gemilerin tamamının Tattalıların eline düşmesi, Tattalıların da bu sırada güçlü bir donanmaya sahip olduklarını göstermektedir.

Fîrûz Şâh Tuğluk, 767/1365-66 tarihinde Gücerat üzerinden II. Tatta seferine çıktı. Melik ‘Îmâdü’l-mülk ve Zafer Han’dan Sind’in kenarından geçmelerini istedi. Sind taifesi (Tattalılar) büyük bir kuvvet ve sonsuz bir cesaretle Sind Nehri’nin geçit yerlerinde 70 koruh boyunca gemilere binmiş olarak (بحر سوار: bahr-i suvâr) ve ağır

⁶¹⁸¹ Esterâbâdî, I, s. 489.

⁶¹⁸² Afif, s. 144, 149.

⁶¹⁸³ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 14.

⁶¹⁸⁴ Afif, s. 199.

⁶¹⁸⁵ Bu pasajın tamamında bahr kelimesi gemi anlamında kullanıldığına göre burada da aynı anlamda kullanılmış ve nehir anlamında kullanılmamış olmalıdır. Pasajın sonunda yer alan gemilerin tamamının Tattalıların eline düşmesi metinde şöyle ifade edilmektedir: أن تمام بحر بر دست تہتہیان افتاد. Bkz. Afif, s. 204-208.

zırlılar ile geçiše engel olmuşlardı. Geçmek mümkün değildi. Sonunda yapılan meşveret neticesinde Melik ‘İmâdü’l-mülk ve Zafer Han’ın büyük bir orduyla yürüyerek Delhi şehri tarafına dönmeleri ve *bahr* (deniz kuvvetlerini)ı da kendileri ile birlikte Delhi tarafına doğru götürmeleri, Sind kenarında 120 koruh zemini kat etmelerini ve Bekher’in aşağısında Sind Suyu’nun karşısına geçip oradan Tatta ülkesine geri gelip savaşmaları kararlaştırıldı. Onlar Tatta toprağına varınca suvâri ve piyâdelerden kalabalık bir cemiyet hisardan dışarı çıktılar. Her iki taraf arasında çetin bir savaş oldu. Sultan Fîrûz öteki sahilde idi ve Sind Nehri’nin genişliğinden karşı sahil görülmüyordu. Ancak gâzilerin merkeblerinin tozu gözükmüyordu. Sultan Fîrûz ordunun geçişi için hazır bekliyordu. Akşam olunca gönüllü bir meliği zovrek (sandal, kayık: 24-30 kürekli gemi)e⁶¹⁸⁶ bindirip Sind Nehri’nin geçidine gönderdi. Adamlarına savaşı bırakıp geri dönmeleri haberini yolladı⁶¹⁸⁷.

Timur’un Hindistan seferi sırasında Şâhabeddin Temim, Cemd sahilinin ağzında bir adanın valisiydi ve kalabalık bir ordu ile bir hayli mal mülke sahipti. Timur’un torunlardan Emirzade Pir Muhammed Bahadır daha önce Multan’a ulaştığında Şâhabeddin oradaydı ve onun hizmetine girdi. Bir müddet hizmetkârlığının gereklerini yerine getirerek yardımcı oldu. Ama adaya döndüğü zaman düşmanlık sevdası başına vurdu. Adanın muhkemliğine, denizle çevrili olmasına güvendi. Hâkân hazretlerinin bu muhalefetten haberi oldu. Muharrem ayının ilk Perşembe günü, Emirzade Şeyh Nureddîn Bahadır’a 10.000 askerle o adaya hareket emri verdi. Öyle bir savaş oldu ki, tarifi dille mümkün değil. Bu gecenin sonunda Şâhabeddin ve takipçileri 200 kadar gemi (keştî) ile kaçarak Hindistan’daki Üce şehrine doğru gittiler. Emîr Şeyh Nureddîn de hâkânın emriyle Cemd sahilinin kenarından onları takip etti ve yakaladığı yerde savaştı. Kanlarıyla nehir kırmızı aktı. Şâhabeddin’in gemileri Multan’a yaklaştığında Emirzade Pir Muhammed Bahadır, Emirzade Süleymanşah Bahadır ve diğer emîrlar onların önünü kestiler. Onları deniz üstünde esir alarak intikam kılıcından

⁶¹⁸⁶ Zevrek/zovrek (زورک): (Ar.) Sandal, kayık. Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 333; *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 1215.

⁶¹⁸⁷ Afif, s. 234-235.

geçirdiler. Mağlup Şâhabeddin, karısı ve çocuklarını suya indirip sahile kaçarak o tehlikeli kısıkaçtan canını kurtardı⁶¹⁸⁸.

Yukarıdaki olayda Delhi Türk Sultanlığı'nın en zayıf zamanlarında bile nehir kenarında ikamet eden bir ada valisinin bile 200 civarında gemisi olduğu görülmektedir. Dolayısı ile valiler emrinde toplamda çok sayıda geminin olduğu kendiliğinden ortaya çıkacaktır.

Şems-i Sirac Affî, zovrek (زورق) denilen küçük gemileri (زورق)⁶¹⁸⁹ imlası ile kaydetmiştir. Bedr-i Çâçî de aynı imla ile zovrek (زورق)⁶¹⁹⁰ tipi gemilerden pek çok defa bahsetmektedir⁶¹⁹¹. Emîr Husrev-i Dihlevî de zovrek (زورق) denilen gemi çeşidine beyitlerinde yer vermektedir⁶¹⁹².

Zovrek (زورق) adlı bu gemiler casusluk faaliyetlerinde kullanılırdı, son derece hafif ve süratli idiler. Mısır'da Memlûk Devleti tarafından da kullanılan bu gemiler sayıları 24 ila 30 arasında değişen kürekçi tarafından hareket ettirilirdi. Küçük ve hafif olduklarından savaş meydanında büyük gemilere hızlı bir şekilde yanaşıp yanıcı aletler vasıtasıyla saldırırlar ve kaçarlardı. Boyutları sebebiyle sığ sularda rahat bir şekilde hareket edebildiklerinden, büyük gemiler ile kara arasındaki yolcu ve emita naklinde kullanılırlardı. Ayrıca büyük savaş gemilerine tabi olan ve bu gemilerin ihtiyaçlarını karşılayan kayıklara da zovrek adı verilirdi⁶¹⁹³.

Bedr-i Çâçî bir beytinde zovrek adlı gemilere şöyle yer vermektedir:

Daima zovrekin gözü senin yanağından temel atsin/Daima zovrek senin yanağındaki gözden temel atsin * Bizim kenarımızda senin dudağının ayrılığından derya olsun⁶¹⁹⁴.

⁶¹⁸⁸ Sa'âdetnâme ya Rûznâme-yi Gazavât-i Hindûstan, s. 77-79; Sinan Eren, Tarihçi Gıyâseddîn Ali Yezdî'nin Sa'âdetnâme'si, s. 64-65; Radhakumud Mookerji, a.g.e., s. 196.

⁶¹⁸⁹ Nizâmuddîn Ahmad, s. 135.

⁶¹⁹⁰ Mehmet Kanar, Büyük Farsça-Türkçe Sözlük, s. 333.

⁶¹⁹¹ Bedr-i Çâçî, s. 163, 186, 190, 215, 270, 360.

⁶¹⁹² Emîr Husrev-i Dihlevî, Tuhfetü's-sigar, vr. 43b.

⁶¹⁹³ Burak Gani Erol, a.g.m., s. 194.

⁶¹⁹⁴ همیشه زورق چشم از رخ تو بنیاد باد * کنار ما ز فراق لب تو دریا باد Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 360.

Şems-i Sirac Afif, Cumna Nehri’nde çok büyük tonajlı gemiler olduğunu ve Fîrûz Şâh Tuğluk tarafından bu gemiler ile yekpare taş minarelerin Fîrûzâbâd şehrindeki Cuma camisi inşaatına taşındığını nakleder. Bu gemilerin kapasitesi hakkında şu bilgileri verir: “Cumna Nehri’nde büyük ve geniş gemiler bulunmaktadır. Öyle ki bazı gemilere 5.000 men ve bazı gemilere 7.000 men tahıl sığmaktadır. Küçük olanlarına 2.000 men tahıl sığmaktadır.”⁶¹⁹⁵ Bir men, üç kg.’dan hesaplanırsa büyükten küçüğe bu gemilerin tonajlarının yaklaşık 21 ton, 15 ton ve altı ton oldukları görülecektir. Muhtemelen asker için gerekli erzak ve araç gereçlerin taşınmasında da bu gemiler kullanılmış olmalıdır.

Delhi donanmasında “keştîhâ-yi sultânî” (کشتیهای سلطانی) denilen sultanlık gemileri de bulunmaktaydı. Bu gemiler ile ihtikâr (stokçuluk) ve fiyat artışlarını önlemek, halkı ve askerleri rahatlatmak için odun ve şeker getirilirdi. Mezkur malların halka satışından beytûlmal de bir miktar para kazanmaktaydı⁶¹⁹⁶.

Keştîhâ-yi sultânî” denilen söz konusu gemiler, Fîrûzâbâd şehri Cuma camisi inşaatına malzeme taşıyan 21, 15 ve altı ton yük taşıma kapasitesine sahip büyük tonajlı nehir gemilerinden olmalıdır. Bu saltanat gemileri askerlerin ve halkın çeşitli ihtiyaçlarını daha ucuza sağlamak ve bu sayede fiyat artışını önlemek ve asker maaşlarının yetersiz duruma düşmesinin önüne geçmek için yapılan çalışmalarda faaliyet göstermekteydi.

Delhi ordularının gemiler ile savaş alanına nakledildiği görülmekle birlikte ne kadar insan nakledilebildiği, kaç ton erzak ve techizat nakledilebildiği bilinmemektedir. Lakin gemilerle gönderilen bazı askerî birliklerin sayıları bilinmektedir. Bu sayılar tam bir netlik sağlamasa da ufuk açıcı olacaktır. Mesela Celâleddîn Fîrûz Şâh Halacî (1290-1296), Melik Alâeddîn Muhammed ile Kere’deki buluşmasına gemiler ile 1.000 suvârî götürmüştü⁶¹⁹⁷. Abdullah b. Mahrû, tam kesin olmamakla birlikte muhtemelen 744/1344 yılı civarında Muhammed Şâh Tuğluk döneminde 2.500 suvârinin gemiler ve ekipman ile birlikte Multan’da bulunan Melik eş-Şark Şemseddîn Mahmûd Bek’e

⁶¹⁹⁵ Afif, s. 310.

⁶¹⁹⁶ *İnşâ-i Mahrû*, s. 72.

⁶¹⁹⁷ *Esterâbâdî*, I, s. 347.

gönderildiğini haber vermektedir⁶¹⁹⁸. Abdullah b. Mahrû, bir sonraki mektubunda Multan’a doğru yola çıktığını fakat söz konusu ordunun ve nehir kuvvetlerinin ihtiyaçları için 10 lek (yani 1.000.000 tenge)e ihtiyacı olduğunu bildirmektedir⁶¹⁹⁹. Dolayısı ile denizden böyle bir askerî gücün naklinin de çok masraflı olduğu ortaya çıkmaktadır.

Dehi Türk Sultanlığı devrinde saltanat gemilerinin nasıl adlandırıldığı hakkında kaynaklarda bazı bilgiler yer almaktadır. İsmâî, Celâleddîn Fîrûz Şâh’ın Melik Alâeddîn ile buluşmak için Ganj Nehri’nde bindiği gemiyi “keştî-yi şâhâne” (کشتی شاهانه) ve “keştî-yi şâh” (کشتی شاه) olarak⁶²⁰⁰ Berenî ise “keştî-yi hâss” (کشتی خاص) olarak adlandırmaktadır⁶²⁰¹.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kiranu’s-sa’deyn*’de saltanat gemisinin altın ve gümüşten olduğunu zikretmekte⁶²⁰², *Noh sipihr*’de ise kutlamalarda kullanılan gemiyi keştî-yi zer (کشتی زر: altın gemi)⁶²⁰³ olarak nitelemektedir ve *Î’câz-i Husrevî*’de bu ad çoğul olarak “keştîhâ-yi zer” (کشتیهای زر) şeklinde de kullanılmaktadır⁶²⁰⁴. Bu adlar ile anılan gemiler büyük bir ihtimalle saltanat gemileri olmalıdırlar.

Tâcuddîn Debîr, Gıyâseddîn Şâh Tuğluk devrinde “keştî-yi zerrîn”e yer vermektedir⁶²⁰⁵. Bedr-i Çâçî de Muhammed Şâh Tuğluk’un gemisini “altın gemi” anlamına gelen keştî-yi zerrîn (کشتی زرین)⁶²⁰⁶ ve keştî-yi zer (کشتی زر)⁶²⁰⁷ terkipleri ile nitelendirmektedir. Bununla birlikte söz konusu beyitlerde bu terkipler mecâzi olarak güneş, bol incili deniz: bol yıldızlı gökyüzü anlamlarında veya gemi ve sefine şeklinde altından kadeh anlamlarında da kullanılmaktadır⁶²⁰⁸.

Sonuç olarak, Delhi Türk Sultanlığı devri saltanat gemilerinin keştî-yi şâhâne, keştî-yi şâh, keştî-yi hâss, keştî-yi zerrîn ve keştî-yi zer adları ile isimlendirildiği

⁶¹⁹⁸ *İnşâ-i Mâhrû*, s. 27, 105-106.

⁶¹⁹⁹ *İnşâ-i Mâhrû*, s. 27, 107.

⁶²⁰⁰ İsmâî, *Futuhu’s-Selatin*, s. 233.

⁶²⁰¹ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 234.

⁶²⁰² *Kiranu’s-sa’deyn*, s. 94.

⁶²⁰³ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 192b (kenar).

⁶²⁰⁴ *Î’câz-i Husrevî*, IV. Risale, s. 127.

⁶²⁰⁵ *Besâtînu’l-uns*, s. 22.

⁶²⁰⁶ Bedr-i Çâçî, s. 129, 201; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurratü’l-Kemal*, vr. 236b.

⁶²⁰⁷ Bedr-i Çâçî, s. 159, 251.

⁶²⁰⁸ Bedr-i Çâçî, s. 437, 451, 472.

görülmektedir. Bu gemilerin tezyininde gümüş ve altın renkleri kullanıldığı, gemilerin özellikle altın renginde oldukları veya dış kısımlarının altın plakalar ile kaplandığı görülmektedir.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde kullanılan nehir gemilerinin nasıl görüldüğü, üzerinde hangi aksesuarlar bulunduğu hakkında *Sîret-i Fîrûz Şâhî*'de yer alan gemi/tekne minyatürleri bilgi vermektedir.

Minyatülerde iki gemi görülmektedir. Bu gemilerde bir tek bayrak niyetine asılan perçem ve yak öküzü kılları farklılık arz etmektedir. Her iki gemi de birbirinin aynısıdır. Bu iki minyatürde geminin tahtalarının yekpâre olmadığı, çok sayıda parçanın birleştirildiği görülmektedir. Gemi parçalarının çivi ile birleştirildiğini bu durum ortaya koymaktadır. Geminin ön ucuna doğru daralan ve havaya doğru kıvrılan burnu görülmektedir. Gemi, kış kısma doğru genişlemekte ve kıvrıklığı düzleşmektedir. Gemiler camiye yerleştirilecek dev sütunları taşıyabildiklerine göre minyatürde görüldüğü gibi küçük tekneler olmadıkları, çok daha büyük gemiler oldukları düşünülmelidir.

Birinci minyatürde gemiye üç adet, mızrak ve tuğların ucuna bağlanan tipte kırmızı renge boyanmış muhtemelen yak öküzü kılları asıldığı görülmektedir. Ön taraftaki kıllardan birisi burnun en ucunda diğeri ise geminin kıvrılan burnunun deniz seviyesinden yukarıdaki kısmında yer almaktadır. Diğeri ise geminin kış tarafından, en arkasından aşağı doğru sarkmaktadır.

İkinci minyatürdeki geminin burun kısmından kış kısmına doğru sırası ile kırmızı ve peşinden siyah renkli, iki üçgen perçemi olan toplamda beş bayrak asılmıştır. Bir de geminin burun kısmının dışından su seviyesinden yüksekte bir demet siyah yak öküzü kılı sarkmaktadır⁶²⁰⁹.

İkinci minyatürdeki gemide Hilafet sembolü olan siyah sancağı temsilen siyah renkte kıllar en öne alınmış görünmektedir. Dolayısı ile kara ordusunda olduğu gibi deniz ordusunda da bayrak rengi olarak siyah ve kırmızı renklerin özellikle tercih

⁶²⁰⁹ *Sîret-i Fîrûz Şâhî*, s. 192, 193; J. A. Page, Muhammad Hamid Kuraishi, *Memoirs of the Archaeological Survey of India*, No. 52 (A Memoir on Kotla Firoz Shahi, Delhi with A Translate of *Sîret-i Fîrûz Şâhî*), Delhi: Manager of Publications 1937, Plate VI-b.

edildiği ortaya çıkmaktadır. (Delhi Türk Sultanlığı gemilerin görünümü için bakınız Ek. XLIII-a ve Ek XLIII-b)⁶²¹⁰.

4.20.2. Hint Okyanusu'nda Gemi Yapım Tekniği ve Gemi Çeşitleri

Orta Asya'da kurulan Türk devletlerinin Hazar Denizi dolayısı ile büyük gemilere de aşina oldukları anlaşılmaktadır. Mesela Gazneli Sultan Mesud devrinde, sultan Âbeskûn Denizi (Mazenderan Denizi/Hazar Denizi) kenarında eğlence tertip edip balık tutarken Rus gemilerini (کشتیهای روس: keştîhâ-yi Rûs) gördüler, her yerden geldiler ve geçtiler, onlara kimsenin elinin ulaşması mümkün olmadı kaydı bulunmaktadır⁶²¹¹.

Delhi Türk Sultanlığı tarafından gönderilen gemilerin Arabistan'a giderek oradan Arapları getirdiği ve dolayısı ile okyanusa açıldığı, ayrıca okyanus kıyısındaki bazı adaları ele geçirdiği bilinmektedir. İlaveten kendisine bağlı Hindû müttefikleri aracılığıyla da okyanus gemilerini kullandığı, denize açılan kimi asileri yakalamak için onlardan destek istediği ve aldığı bilinmektedir. Sonuç olarak, Delhi ordusu okyanus gemilerinden istifade etmektedir.

Hint Okyanusu mercan kayalıklarıyla dolu olduğundan burada yol alacak gemilerin de özel bir tarzda inşa edilmesi gerekiyordu. Arap edebiyatının en eski seyahatnâmesi olan Süleyman el-Tâcir'in hatıralarına 900 civarında Yezid el-Sîrâfî'nin yaptığı zeylde bu gemilerin yapılış tarzı şöyle nakledilmektedir: "Sîrâf gemilerinde ipe dizilerek birbirine bağlanan ahşaplar kullanılmaktadır. Şam ve Rum diyarlarında imal edilen gemilerse çivilerle tutturulur, ipe dizilmez⁶²¹². Eserde gemi yapımıyla ilgili bir diğer rivayet ise şöyledir: "Oman'dan bazı kişiler (Hindistan'daki) Hindistan cevizi bulunan bu adalara giderler, yanlarında getirdikleri marangoz aletleriyle istedikleri kadar Hindistan cevizi ağacı kütüğü keserler. Bu kütükler kuruyunca tahta halinde testereyle kesilir. Ayrıca, Hindistan cevizi lifinden halatlar yaparlar. İşlerini tamamladıktan sonra Hindistan cevizi ve kerestesiyle gemileri doldururlar, Oman'a

⁶²¹⁰ Delhi Türk Sultanlığı Devrinde Hindistan Yük Taşımada Kullanılan Nehir Gemileri (Çizim, El Yazması), Ek XLIII-a ve XLIII-b.

⁶²¹¹ *Târih-i Beyhakî*, II, s. 686.

⁶²¹² Süleyman el-Tâcir, *Doğu'nun Kalbine Seyahat Çin ve Hind Ülkeleri Hatıraları ve İlaveleri*, s. 49.

dönerler. Hindistan cevizi ağacının faydası, bereketi büyüktür. Ondan gemi için gerekli her şey yapılır. Başka bir şeye ihtiyaç duyulmaz.”⁶²¹³

el-Bîrûnî, Hindistan’dan ziyade Çin’e daha yakın olan adalardan Dîva-kanbâr adalarında yaşayan yerlilerin, gemilerin ve sallarin tamiri ve yenilenmesinde kullanılan Hindistan cevizi veya kenevirden ipler eğirdiklerini ve dokuduklarını nakletmektedir⁶²¹⁴.

1271-1295 yılları arasında Çin’e seyahat eden Marco Polo, Hürmüz’de gördüğü gemiler hakkında şu malumatı vermektedir: “Gemileri de oldukça acayip. Bizim memlekette tekneleri çiviyle yaparlar, burada öyle değil işte; tahtaları, sağlam sicimlerle birbirine bağlıyorlar. Bu sicimler[i] Hindistan cevizi ağacından kopardıkları liflerle pekiştiriyorlar. Yani, kendilerine has bir biçimde tekneleri dikiyorlar.”⁶²¹⁵

Delhi Türk Sultanlığı devrinde 1325 yılında Tâcuddîn Debîr, denizde (derya) devasa dalgalar arasında yol alan Arapça cehâz (جهاز) adındaki gemilerin varlığını haber vermekte ve bu gemilerin devasa çapaları (لنگر آسا: lenger-i âsâ) olduğunu, rüzgârda çok hızlı gittiklerini bildirmektedir⁶²¹⁶. Kuzey İtalya bölgesinden bir Fransisken rahibi olan ve 1318-1330 yılları arasında Hindistan ve Çin’e bir seyahat gerçekleştiren bir başka meşhur seyyah olan Pordenoneli Odoric (öl. 1331) de eserinde kendisinin İran’dan ayrılarak Fars Körfezi’ndeki Hürmüz üzerinden Hindistan’da Salesetta Adası liman şehri Tana’ya⁶²¹⁷ 1321 yılına denk düşen yolculuğunu⁶²¹⁸ anlatırken Hindistan’da insanların Jasse [Arapça: جاس: cehâz]⁶²¹⁹ adı verilen sadece sicim dikişi ile tutturulan bir çeşit gemi yaptıklarını, böyle bir gemiye bindiğini ve hiçbir yerinde demir bulamadığını bildirmekte ve bu gemiyle 28 günde Hürmüz’den Tana’ya geçtiğini bildirmektedir⁶²²⁰.

⁶²¹³ Süleyman el-Tâcir, *Doğu’nun Kalbine Seyahat Çin ve Hind Ülkeleri Hatıraları ve İlaveleri*, s. 64.

⁶²¹⁴ Bîrûnî, *Tahkiku mâ li’l-Hind*, s. 140.

⁶²¹⁵ *Markopolo Seyahatnâmesi*, I, s. 36-37.

⁶²¹⁶ *Besâtînu’l-uns*, s. 145, 146, 152.

⁶²¹⁷ Tana (*Tima*, *Canam*), Hindistan’ın kuzeybatısındaki Salsetta Adası’nda bulunan bir liman şehridir. Hindistan’ın ikinci büyük şehri olan Mumbai (Bombay)’nin 20 km kuzeyinde bulunur. Bkz. Songja Lee, a.g.e., s. 26.

⁶²¹⁸ *Cathay and the Wat Thither*, II, s. 10.

⁶²¹⁹ *Cathay and the Wat Thither*, II, s. 113; *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 770.

⁶²²⁰ *Cathay and the Wat Thither*, II, s. 113-114; Songja Lee, a.g.e., s. 26-27.

Hint Okyanusu'nda kullanılan gemilerin söz konusu yapım tekniğinde halkın deniz altında bulunan bir mıknatıs dağının çivileri çekip çıkararak gemiyi dağıtacağı yolundaki söylenceye inanması da etkiliydi⁶²²¹.

Hindistan'da gemi yapımında çivi kullanılmamasının gerçek sebebini ve gemi inşa tekniğini İbn Battûta daha net bir şekilde şu şekilde açıklamaktadır: “Yabancı ticaret gemileri Zibetûlmehel [Maldiv] adalarından⁶²²² mal alırken kanbar cinsi Hint cevizi lifini de alırlar. Bu lifler deniz kıyısında açılan çukurlarda bir güzel temizlenip terbiye edildikten sonra kazmayla dövülür, sonra kadınların ellerinde ip gibi eğrilir! Elde edilen üründen gemilerin direklerini birbirine bağlamakta kullanılan halatlar yapılır. Bildiğimiz kınabdan [kındaptan, kendirden] daha dayanıklı olan bu ipler, Çin, Hint ve Yemen ülkelerine ihraç edilir. Hint ve Yemen gemilerinin seren direkleri hep bu iple birbirine bağlıdır. Çünkü buranın denizlerinde taş [mercan kayalıkları] boldur. Eğer o büyük gemilerin esas aksamı demir çivilerle tutturulsaydı herhangi bir mercanla karşılaşıldığı anda geminin omurgası paramparça olurdu. Ama sözünü ettiğimiz iplerle birbirine bağlanan tahtalar, böyle bir kaza esnasında esnekliği sebebiyle kolay kolay kırılmaz.”⁶²²³

İbn Battûta'nın bahsettiği söz konusu gemilerin yapımı hakkında Kızıldeniz'deki gemilerin imalat tarzı önemli ipuçları vermektedir. Bu gemilerin yapılış tarzı hakkında şu bilgiler verilmektedir: Gemilerin imalatında kullanılan ahşap birbirlerine hasır iplerle rapt edilmişti. Hasır ipler, Hindistan cevizi kabuğunun ezilmesi ve suyun içinde yumuşaması için bir müddet bekletilmesi ve daha sonra elde edilen liflerin örülmesi ile yapılırdı. Birbirine rapt olacak parçalar ilk önce demir bir burgu vasıtasıyla dikkatli bir şekilde delinirler ve bu deliklerden geçen hasır ipler vasıtasıyla da monte edilirdi. Geminin yapılışı esnasında aynı zamanda hurma ağaçlarının uzun dallarından imal olunan şeritler kullanılır ve geminin çevresi bunlarla desteklenirdi. Geminin inşası tamamlandıktan sonra çevresi, özellikle de suyla temas halinde olan alt kısmı hayvanî yağ yahut kene otu yağıyla ya da köpek balığı yağıyla yağlanırdı. Bu yağlar arasında makbul olanı köpek balığından temin edilen yağ idi. Geminin çevresinin

⁶²²¹ Zeki Tez, *Bilim ve Teknikte Orta Çağ Müslümânları*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2001, s. 230.

⁶²²² Maldivler, 20 kadar atol denilen halka şeklinde mercan adasından ve 1200 civarında adacıktan oluşur. Bkz. İbn Battûta, II, s. 843.

⁶²²³ İbn Battûta, II, s. 818, 822-823.

yağlanması sebebi ise gövdenin yumuşamasını ve esnemesini temin içindi. Çünkü Kızıldeniz’de [ve Hint Okyanusu’nda] gayet mebzul olan mercan kayalıklarının özellikle sığ bölgelerde gemiyle temas etme ihtimali çok fazlaydı. Muhakkaktır ki bu kayalıkların yumuşak yüzeye çarptıklarında verecekleri zarar sert yüzeye çarptıklarında verecekleri zarardan çok daha az olacaktı. Ayrıca ahşap parçaları sabitlemek için çivi yerine kullanılan organik liflerden oluşan iplerin, deniz suyu ile sürekli temas halinde olmanın neticesinde oluşacak tahribata engel olmak ve geminin kullanım ömrünü uzatmak da bu yağlama işleminin sebeplerindendi. Zift kullanılmamasına özellikle dikkat edilmiştir. Kereste ile hasır ipler Hindistan ve Yemen’den temin ediliyordu. Yelkenleri ise palmye ağacı yapraklarının örülmesi ile ima olunuyordu⁶²²⁴.

İtalyan Seyyah Odoric (öl. 1331) Panten⁶²²⁵ ve Talamsin (Brunei Adası)⁶²²⁶ olarak anılan ülkede kaşan (cassan) adında bir salkım ağacın ayırkotu gibi her zaman her yere yayılarak büyüdüğünü ve her eklemenden köklenebildiğini, böylelikle uzunluk olarak bir mile (yaklaşık 1,6 km.) kadar ulaştığını haber vermekte ve kaşan denilen salkım ağacı ile gemi yelkeni yaptıklarını bildirmektedir⁶²²⁷.

Emîr Husrev-i Dihlevî, İbn Battûta, Şems-i Sirac Afif ve Pordenoneli Odoric (öl. 1331) Delhi Türk Sultanlığı vali, tacir ve savaşçılarına ait gemilerin Hint Okyanusu ve Arabistan sahillerinde faaliyet gösterdiklerine dair çeşitli haberler vermektedir.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Sultan Mu‘izzeddîn Keykubat (1287-1290) döneminde “hacı/hac gemisi” (کشتی حجاج: keştî-yi hâc)nden bahsetmektedir⁶²²⁸. Emîr Husrev-i Dihlevî, hacıların Gücerat’daki Somnat şehrinden denize açıldıklarını bildirmektedir⁶²²⁹. Hac gemilerini putperest Hindûlar işletemeyeceklerine göre bu gemiler Delhi Türk Sultanlığı’na ait açık deniz gemileri olmalıdırlar.

⁶²²⁴ Burak Gani Erol, a.g.m., s. 177-178.

⁶²²⁵ Panten, Bantan, Bandan ve Patani şeklinde farklı şekillerde kaydedilmiştir. Seyahatnâmenin Çince tercümesinde bugünkü Singapur Boğazı’nın kuzey sahilinde bulunduğu bildirilmektedir. Başka bir görüşe göre günümüzde Endonezya’daki Bintan Adası’dır. Bkz. Songja Lee, a.g.e., s. 46.

⁶²²⁶ Luther Parker, *Early Bisayans* isimli eserinde (1913-1914, s. 6), Thalamasin’in 1000 yılı civarında gelişmiş olduğunu ve Brunei’nin Bandjamasin kraliyetine benzediğini bildirmektedir. Bkz. Songja Lee, a.g.e., s. 47.

⁶²²⁷ Songja Lee, a.g.e., s. 48.

⁶²²⁸ *Kiranu’s-sa’deyn*, s. 203.

⁶²²⁹ Not: Burada müellif hem Kâbe hem de putperestlerin bir nevi Kabesi olan Somnat’ı aynı yerde zikretmekte ve hac yolculuğunu ela almaktadır. Burada bir Brahmandan bahsetmesi dolayısıyla kastettiği bir Hindû brahman olan hacının Somnat puthanesine gelmesi anlatılmaktadır. Bununla birlikte bu dönemi gösteren haritalar Mekke’ye giden Hac gemilerinin güzergâhının Somnat’tan başladığını gösterilmektedir. Dolayısı ile müellif her iki anlamı bir arada vermeye çalışmaktadır. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Matlaü’l-envar*, vr. 362a (kenar).

İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351) devrinde sultanlığın gemilerinin Hint Okyanusu'na açılıp Hürmüz ve Katîf'e gittiklerine dair şu bilgileri vermektedir: “Kalikût'a döndüm. Orada Hint hükümdarının hâciblerinden Seyyid Ebu'l-Hasan adlı Arabın kumandasında gönderilen gemileri buldum. Hükümdar, Araplara olan sevgisi nedeniyle Hürmüz ve Katîf'ten mümkün olduğu kadar çok Arap toplayıp getirsın diye göndermişti o adamı. Emîr kış mevsimini Kalikût'ta geçirip Arap şehirlerine gitme niyetindeydi.”⁶²³⁰

İbn Battûta'nın ifadelerinden Delhi donanmasının Hindistan'ın güneybatı sahillerindeki Kalikût Limanı'na rahatlıkla gelebildiği, bu bölge emîrinin Delhi hükümdarına bağlı olduğu veya saygılı davrandığı görülmektedir. Böylece Delhi Türk Sultanlığı'nın Hint Okyanusu'nda sefer yapabilen gemileri olduğu, Arap sahillerine gidebildikleri görülmektedir. Belki Arapların getirilmek istenmesinin bir sebebi de Türk gulâmların denizcilikten pek anlamamasıydı. Zaten bu vakada da geminin kaptanı bir Araptır.

Gemilerle çeşitli milletlerden Müslüman savaşçıların getirilmesi geleneği Behmenî Sultanlığı devrinde de devam ettirilmiştir. Afanisiy Nikitin'in (1470-1472) tarafından bildirildiğine göre Behmenî Sultanlığı emîrlerinden Junar Hâkimi Esad Han'ın yanındaki insanların çoğu Horâsânlı (yabancı)⁶²³¹ idi. Bunların hepsi Horâsân, Arap, Türkmen ve Çağatay diyarlarından, *tavah* adı verilen Hint gemilerine bindirilerek, deniz yoluyla getirilmişlerdi⁶²³².

Afanisiy Nikitin'in verdiği bu malumat sayesinde Hindistan'daki yeni vatana savaşçı erler ve muhtemelen yerleşimciler getiren bu gemilere *tavah* adı verildiği öğrenilmektedir.

İbn Battûta tarafından bildirildiğine göre Muhammed Şâh Tuğluk, Hint sahilinde Kinbâya beldesi valiliğini büyük tâcirlerden Tâceddîn İbnü'l-Kavlemî'ye verdi.

⁶²³⁰ İbn Battûta, II, s. 814.

⁶²³¹ İbn Battûta, Hint ülkesinde yabancılara Horâsânî [= Horâsânlı] derler demektir. Bkz. İbn Battûta, II, s. 657.

⁶²³² Afanisiy Nikitin, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, s. 9.

Tâceddîn, Kinbâya'ya ulaştığında Mulaybar (Malabar) bölgesinin şehirlerine, Seylân ve diğer yörelere gemiler gönderdi. Ona da gemiler dolusu hediye gelince itibarı arttı⁶²³³.

Şems-i Sirac Afif de İbn Battûta gibi Seylan Adası'na giden Delhi gemilerinden bahsetmektedir. Şems-i Sirac Afif, Fîrûz Şâh Tuğluk tarafından Gücerat'taki tacirlere Cezire-i Rud-i Nil⁶²³⁴ (Seylan Adası)'den gemilerle fil getirme siparişi verildiğini bildirmektedir⁶²³⁵.

Gıyâseddîn Şâh Tuğluk (1325-1351) devrinde 1321 yılında Hindistan'ı ziyaret eden Pordenoneli Odoric (öl. 1331), Hindistan'da Salsetta Adası'ndaki liman şehri Tana⁶²³⁶ sahilindeki adanın Saracens (Müslümân) hâkimiyeti altında olup Delhi Türk Sultanlığı'na bağlı olduğunu ve askerî kuvvetle alındığını bildirmektedir⁶²³⁷. Söz konusu malumat okyanusa küçük gemiler ile çıkılamayacağına göre Delhi Türk Sultanlığı ordusu tarafından açık denizde savaş gemileri ile askerî bir faaliyet yürütüldüğünü ortaya koymaktadır.

İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk'un hediyelerini Çin Hükümdarına götürmesi dolayısıyla Hindistan'ın güney ucuna gelinceye kadar yolda gördüğü *manûrt*, *ukayrî*⁶²³⁸, *tarîda*, *câker* ve *cunk* tipi açık deniz gemilerini anlatmaktadır. İbn Battûta'nın adlarını verdiği gemilerin özellikleri hakkında tespit edilebilen malumatın incelenmesi Delhi Türk Sultanlığı donanmasını tanımak açısından da faydalı ipuçları sağlayacaktır.

Ukayrî: Bu gemi gurâb⁶²³⁹ türü [hızlı] teknelere benzemekteyse de daha geniştir ve altmış küreği vardır. Çatışma esnasında kürekçilere ok ve taş isabet etmesin diye geminin üstü çatı gibi örtülüdür⁶²⁴⁰.

⁶²³³ İbn Battûta, II, s. 722.

⁶²³⁴ Smon Digby, 'Cezire-i Rud-i Nil' isminin 'Nil Nehri Adası' veya 'Mavi Su Adası' olarak düşünülebileceğini fakat Afif'in eserinin pek çok yerinde ritmik olarak fillerin Nil kükremesi vb. sıfatlar ile anılmasından mezkûr Nil kelimesi ile fil kelimesinin doğal olarak akla geldiğini ve söz konusu mekânın [filleriyle de meşhur olan] Seylan Adası olabileceğini ileri sürmektedir. Bkz. Simon Digby, a.g.e., s. 72-73.

⁶²³⁵ Afif, s. 486.

⁶²³⁶ Salsetta Adası üzerinde Mumbai (Bombay)'nin kuzeyinde 20 km mesafede bulunur.

⁶²³⁷ *Cathay and the Wat Thither*, II, s. 114.

⁶²³⁸ Ukayrî ve Şillîr türü gemiler: Dozy, lüğatinde "kayrî'nin büyük yelkenli olduğunu, şillîr'in ise bir tekne türü olduğunu belirtir. Bkz. İbn Battûta, II, s. 817.

⁶²³⁹ Gurâb (غراب) gemileri husûsî olarak asker taşımak amacıyla yapılmıştı. Hem yelken hem de kürekle hareket ettirilebilirlerdi. Yüz seksen tane küreği vardı. Ancak kürek sayısı bundan daha da az olabilirdi. Gurâb en eski savaş

Câker: İbn Battûta, bindiği câker türü gemide elli okçu ve elli zenci cengâver bulunduğunu ve gemiye Çin hükümdarına hediye olarak götürülen 70 at bindirildiğini haber vermektedir⁶²⁴¹.

Tarîde (طريده)⁶²⁴²: İbn Battûta tarîda cinsinden, arkası açık, içi atlarla dolu bazı gemilerin suvâriilerin içeride atlarına rahatça binip zırhlarını giyebileceği tarzda yapıldığını söyler⁶²⁴³. Tarîde, büyük nakliye gemileri sınıfındandı ve husûsî olarak at taşımak için inşa edilmişlerdi. Bu gemilerin atların giriş ve çıkışı esnasında açılıp kapanan kapıları vardı. Yaklaşık olarak kırk attan fazlasını taşıyabiliyorlardı. İbn Memâtî'ye göre Müslümânların nezdinde en faydalı ve en meşhur gemiler bunlardı. Tarîdeler hem yelken hem de kürekle yol alabilirlerdi. Yelkenler açık denizlerde bu ağırlıktaki bir gemiyi hareket ettirebilmek maksadıyla, kürekler ise atları yanaştırmak için sahile vardıklarında ince manevralar için kullanılırdı⁶²⁴⁴.

Manûrt⁶²⁴⁵: İbn Battûta, Çin hükümdarına hediye götürmek için denize açılması esnasında kullanılan gemilerden birinin de manûrt tabir edilen gemi olduğunu bildirmektedir. Hediye olarak götürülen atların bir kısmı bu gemiye yüklenmiştir⁶²⁴⁶.

Dav (داو)⁶²⁴⁷: Hindistan'da inşa edilen gemilerdendi. Ğurâba benzerdi. 150 ton ıla 200 ton arasında yük taşıma kapasitesi vardı. İçinde yüklerin konabildiği 10-12 kadar

gemilerinden biri olup tüm Akdeniz milletleri tarafından kullanıldığı gibi Müslümânlar tarafından da hep kullanılmıştı. Şekil olarak orijinal halini muhafaza etmiş, hiç değişmemişti. Kadırğa ismiyle adlandırıldığı da olmuştu. Gemi ismini ğurâb (karga) adlı kuştan almıştır. Geminin ön kısmı karga başına benzer bir şekildedir. Osmanlı tarafından kullanılan ğurâblar kırk beş adet top taşırdı. Bkz. Burak Gani Erol, "Memlûklar Zamanında Kullanılan Gemiler", s. 184; Gurab, son derece hızlı giden hafif bir tekne türüydü; posta işinde kullanıldığı gibi sahil koruma gibi görevlerde de kullanılırdı. İbn Battûta, II, s. 802; Şini (galeri) adlı gemilerde yaklaşık 140 kürekçi bulunurdu ve gurâb (karga) diye de adlandırılırdı. Harp gemileri arasında en büyük ve yaygın olanıydı. Güvertesinde muharipler savaşılabildi. Bkz. Ayşe Dudu Kuşçu, a.g.e., s. 368; İsim benzerliğinden dolayı bu gemilerin Hindistan'daki geç devir versiyonu (erken XIX. yy.) olabilecek olan "grab" gemisi çizimi için bkz. Radhakumud Mookerji, a.g.e., s. 252; Memlûk Devleti'nde, donanmada bulunan uzun, kürekleri mazgalı deliklerden geçirilmiş olarak bulunan, düşmanın ok ve mermilerinden korunmak için gayet yüksek şekilde yapılan bir tür gemiye verilen isimdir. Bkz. Zeynep Altunsoy, *İlk Türk-İslâm Devletleri'nde Kullanılan İdârî ve Askerî Terim ve Unvânlar*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2006, s. 115.

⁶²⁴⁰ İbn Battûta, II, s. 790, 817.

⁶²⁴¹ İbn Battûta, II, s. 789-790.

⁶²⁴² Cocî Zeydân, tarrâde (takipedici) adı ile bilinen, küçük ancak hareket kabiliyeti yüksek gemilerden bahsetmektedir. Yazılışlarındaki benzerliğe bakılırsa tarîda ile tarrâde aynı çeşit gemiler olabilir. Bkz. Corcî Zeydân, *İslâm Tarihi*, I, s. 272.

⁶²⁴³ İbn Battûta, II, s. 815-816.

⁶²⁴⁴ Burak Gani Erol, a.g.m., s. 192.

⁶²⁴⁵ Manûrt cinsi geminin özellikleri hakkında daha fazla bilgi verilmemektedir. Bu imla ile yazılmış bir kelimeye sözlüklerde rastlanılmamaktadır.

⁶²⁴⁶ İbn Battûta, II, s. 789-790.

ambarı bulunurdu. Uzunluğu seksen beş kadem, genişliği yirmi kadem, derinliği ise 11 adımdı. Tek yelkenliydi. Yılda bir kere mevsim rüzgârlarıyla sefere çıkar, Arap sahillerine uğrardı⁶²⁴⁸. İbn Battûta bu tür bir gemiyi aynı zamanda Çin savaş gemileri arasında saymaktadır.

Cunk⁶²⁴⁹ (جونك) ve çoğulu (جنوك) olarak gelen bu gemi Hint Denizi'nin en büyük gemisiydi. Çin'de inşa olunurdu. Geminin inşası büyük kerestelerin birbirine paralel olarak üç zirâ uzunluğundaki çivilerle sabitlenmesiyle oluyordu. Daha sonra bu kerestelerin arası doldurularak bir nevi duvar haline getiriliyordu. En son olarak da geminin alt kısmı yapılarak suya indiriliyor kalanı da burada bitiriliyordu. Bu gemilerin kürekleri gayet büyük olup 10-15 kişi tarafından ayakta çekilirdi. Her bir gemide dört güverte bulunmaktaydı. Bu güvertelerin üzerinde evler, kamaralar ve tacirlerin faaliyet gösterdiği odalar bulunurdu. Kamaraların sahipleri içlerinde eşleri ve câriyeleri ile yaşarlardı ki gemide bulunanlardan başka hiç kimse bu durumdan haberdar olmazdı. Gemiciler bu gemilerde aileleri ile yaşayıp ahşap havuzlar içinde ziraat yaparlardı. Geminin yöneticisi büyük bir emîr gibi muamele görür karaya çıktığında askerî bir birlik tarafından korunurdu. Cunk gemisine tabi olan nısfî, sulusî ve murabba'î isimli üç gemi çeşidi vardır ki bunlar Çin'in ez-Zeytun ve Canton şehirleri dışında inşa edilmezlerdi⁶²⁵⁰.

Mesâlikü'l-ebâr'da Bengal'de içerisinde değirmenler, fırınlar ve çarşılar olan gemiler bulunduğu, yolcuların çoğu zaman geminin engin büyüklüğü nedeniyle bir süre sonra birbirlerini tanımaya başladıkları bildirilmektedir⁶²⁵¹. Söz konusu gemiler cunk gemileri ile aynı cinste gemiler olmalıdır.

İtalyan Seyyah Odoric, Hindistan'ın güneybatı kıyısında bir liman şehri olan Pollumbum'dan cunk/junk denilen gemiye bindiğini, gemide denizci ve tacir olmak

⁶²⁴⁷ Zav (Dhow; Dov): Bu kelimenin aslının Çince "Tsao" olması mümkündür. Bu kelime Yemen'den Malezya'ya, çok geniş bir coğrafyada kullanılır. Dov, Üçgen şeklinde bir teknedir; iki seren direği, iki de yelkeni vardır. Bkz. İbn Battûta, II, s. 810.

⁶²⁴⁸ Burak Gani Erol, a.g.m., s. 183.

⁶²⁴⁹ Cunk: Kelimesinin aslı Cava dilindendir. Conk diye telaffuz edilir. Bkz. İbn Battûta, II, s. 810.

⁶²⁵⁰ İbn Battûta, II, s. 806; Burak Gani Erol, a.g.m., s. 182-183.

⁶²⁵¹ *Mesâlikü'l-ebâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 40; *Arab Accounts of India*, s. 12, 80; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, s. 29.

üzere 700 kişi bulunduğunu bildirmektedir⁶²⁵². Odoric'in verdiği bilgilerden o dönemde Çin'in büyük yelkenli gemilerinin uzak mesafedeki Hint Okyanusu'na kadar deniz yolculuğu yaptıkları ortaya çıkmaktadır. Cunk denilen bu gemiler geleneksel Çin tarzı yelkenli geminin genel adıdır. II. yy.da Han Devleti zamanından beri kullanılmaktadır⁶²⁵³.

Delhi Türk Sultanlığı dönemi kaynaklarında gemiler genellikle gemi anlamına gelen keştî, seffîne, cehâz adları ile anılmakta ve gemi cinsleri belirtilmemektedir. Dolayısı ile kullanılan gemi cinsleri ve adları tam olarak bilinmemektedir. Devrin kaynaklarında adları geçmemekle birlikte Hint Okyanusu'nda dâv⁶²⁵⁴, bîre/barca, bâtâmârs, bârkât, biğle ve bedkûr diye adlandırılan başka gemi türleri de deniz ticaretinde yaygın olarak kullanılmaktaydı⁶²⁵⁵.

4.21. SİLAHLAR DIŞINDA BAZI ÖNEMLİ SAVAŞ TECHİZATI

Ordunun techizatı arasında silahlar dışında iletişim, sinyalizasyon, barınma ve konfor sağlayan unsurlar da bulunmaktadır. Bu techizatlar arasında çetr, sayebân, bayrak, tuğ ve flamalar, mehter ve nevbet takımları, çadırlar, taşınır hizmet üniteleri, er çadırları, zafer kutlamaları sırasında kurulan tören çadırları ve köşkleri vb. sayılabilir. Bu techizatların büyük bir kısmının ordunun sevk ve idaresi, haberleşmesi, barınması ve konforu ile alakalı olduğu söylenebilir.

4.21.1. Çetr

Aslı Sanskritçe olan çetr kelimesi padişâhların başı üzerinde tutulan, padişâh levazımından olan gölgeliği ifade etmektedir⁶²⁵⁶. Bir mızrağın ucunda küçük bir kubbe şeklinde açılan bu saltanat şemsiyesi, atlas veya altın sırmalı kadifeden yapıldı ve tepesinde “altın top” denilen ‘alem bulunurdu’⁶²⁵⁷. Çetri, bâr (resmî tören) günlerinde ve savaşlarda hükümdarlık alâmeti olarak hükümdarların başı üzerinde taşınırdı. [Sadece]

⁶²⁵² *Cathay and the Wat Thither*, II, s. 131; Songja Lee, a.g.e., s. 38.

⁶²⁵³ Songja Lee, a.g.e., s. 38.

⁶²⁵⁴ İbn Battûta, cunk ve dâv isimli gemilerin Çin'de kullanıldıklarını anlatamaktadır.

⁶²⁵⁵ Burak Gani Erol, a.g.m., s. 178-183.

⁶²⁵⁶ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 788.

⁶²⁵⁷ Haneî Palabıyık, a.g.e., s. 160.

yağmur ve güneşten korunmak için değildi, çünkü çatı altında ve hayme ve hârgâh (çadır) içinde de çetr tutma âdeti uygulanmıştır⁶²⁵⁸.

Asurlular devrinde yer alan çetr tarzındaki uygulâmalar, bu alandaki öncü örnekleri teşkil etmektedir. Proto-Türklerden olan Chou (M.Ö. 1059-289) ve Hunlar (M.Ö. II.-M.S. V. yy.) devrinde kağrı sırtında ve iki tekerlekli at arabası üzerinde çetr kullanıldığına dair örnekler bulunmaktadır⁶²⁵⁹.

Eski Mısır ve eski İran’da görülen çetr kullanma âdeti Emevîler’den itibaren İslâm devletlerinde de görülmektedir⁶²⁶⁰. *Kathâsaritsâgara*’da Hint racalarının en azından Hunlar, Persler devrinden beri çetr kullanmakta oldukları anlaşılmaktadır. Eserde artık tepesinde şemsiyesi olmayan, gölgeden ve parlaklıktan uzak Kral Kâmarûpa’dan bahsedilmesi bu durumu göstermektedir⁶²⁶¹.

Arap edebiyatının en eski seyahatnâmesi olan Süleyman el-Tâcir’in hatıralarına 900 civarında Yezid el-Sîrâfî’nin yaptığı zeylde Hint hükümdarlarını tanıtırken çetrle ilgili önemli bilgiler verilmektedir: “Onların reisleri bir yere gidecekleri zaman, etraflarında adamları olduğu halde, üzerine havlu giyinen adamların omuzlarına binerler. Ellerinde tavus kuşları tüylerinden yapılmış çetr denen şemsiyeler taşırlar. Güneşten korunurlar.”⁶²⁶² Böylece Hindûlar tarafından çok eski dönemlerden beri çetr kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca aşağıda görüleceği üzere Fîrûz Şâh Tuğluk döneminde çetrler üzerinde altın tavus kuşu konulması bu adetle bağlantılı olmalıdır.

Hitopadeşa’da yer alan “Kendilerine hizmet edilmeyenlerin zengin konaklama yerleri, üstlerinde görkemli değneğiyle beyaz krallık şemsiyeleri ve atlarla, fillerle kendilerini izleyen kalabalık hizmetçileri olur muydu?” sorusu Delhi Türk Sultanlığı devrinde racaların çetr kullanmaya devam ettiklerini göstermektedir⁶²⁶³.

Karahanlı hükümdarları kırmızı renkte çetr taşırlardı. Karahanlı Ali Tegin tarafından kırmızı çetr ve bayrak (‘alâmethâ-yi sorh ve çetr) taşınmaktaydı.

⁶²⁵⁸ *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehoodâ*, I, s. 926.

⁶²⁵⁹ Ahmet Çaycı, *Selçuklularda Egemenlik Sembolleri*, s. 152-153.

⁶²⁶⁰ Hanefî Palabıyık, a.g.e., s. 160.

⁶²⁶¹ Somadeva, I, s. 163.

⁶²⁶² Süleyman el-Tâcir, *Doğu’nun Kalbine Seyahat Çin ve Hind Ülkeleri Hatıraları ve İlaveleri*, s. 68.

⁶²⁶³ Narayana, *Hitopadeşa*, s. 56.

Karahanlılarda çetr, savaş alâmetlerinden biriydi ve savaş meydanlarında taşınmaktaydı⁶²⁶⁴.

Gaznelilerde başlangıçta kırmızı renkli çetrler kullanıldığı, Emîr Sebükteğîn'in Gazne Emîri seçilince kırmızı bir çetr (çetr-i la'l) ve bayraklar ('alemhâ) ile cumaya gelmesi dolayısı ile bilinmektedir. Fakat Sultan Mahmûd'dan itibaren siyah renk tercih edilmiştir. Orta Çağ'da bayrakla çetrin aynı renkte olması genel bir kuraldır Gazneli Hükümdarı İbrahim b. Mesud'un çetri üzerinde mücevherlerle süslenmiş bir şahin vardı. Behrâm Şâh ve babası Mesut III de, çetrinin üzerinde şahin taşımaktaydılar⁶²⁶⁵. Gazneli Melik Arslan b. Mesud'un da savaş sırasında siyah çetr kullandığı görülmektedir⁶²⁶⁶.

Aynı dönemde Gazneli Sultan I. Mesud tarafından ise siyah çetr ve siyah 'alâmet (bayrak) kullanılmaktaydı. Mesela Kutval Bû Ali (بو علی) tarafından hepsi siyah ipek (dîbâ) kılıflar içerisinde bulunan iki siyah çetr, siyah bayraklar ('alâmethâ-yi siyâh) ve küçük nîzeler Sultan Mesud'a gönderilmişti⁶²⁶⁷. Söz konusu çetrlerin kılıf içerisinde gönderilmesi çetrlerin günümüzdeki şemsiyeler gibi açılıp kapanabildeklerine de işaret ediyor olmalıdır.

Gazneli devri eseri olan *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*'da şahin çetri siyahtır denmektedir⁶²⁶⁸. Gazneli hükümdarların emîrllerine de çetr verdikleri görülmektedir. Mesela Gazneli Sultan Mesud, Telk el-Hindû (تلك الهندو)'ya küçük bir serâyperde ile birlikte çetr de vermişti⁶²⁶⁹. Gazneli döneminin bir diğer sultanı olan İbrahim b. Mesud (1059) tarafından tepesinde şahin figürü bulunan bir çetr kullanıldığı görülmektedir⁶²⁷⁰.

Büyük Selçuklu Devleti kurucusu olan Tuğrul Bey (1038-1063), Nişabur'a, ipek kumaştan yapılmış kırmızı renkli çetr ile birlikte girerek azâmet gösterisi sunmuştur. Türkiye Selçuklu sultanlarının çetrlerinin üzerinde kartal ve şahin figürlerinin mevcut olduğu kaynaklarda aktarılmaktadır. Türkiye Selçuklu Sultanı I.

⁶²⁶⁴ *Târîh-i Beyhakî*, II, s. 484; Hanefî Palabıyık, a.g.e., s. 160.

⁶²⁶⁵ Hanefî Palabıyık, a.g.e., s. 160; Ahmet Çaycı, a.g.e., s. 154.

⁶²⁶⁶ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 490.

⁶²⁶⁷ *Târîh-i Beyhakî*, III, s. 972, 1113.

⁶²⁶⁸ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 668.

⁶²⁶⁹ *Târîh-i Beyhakî*, II, s. 633.

⁶²⁷⁰ Ahmet Çaycı, a.g.e., s. 154.

Alâeddîn Keykubat'ın çetr renginin siyah olduğu çoğu kez tekrar edilmiştir. Harezmşah sultanlarından Sultan Muhammed Harezmşah'ın ordusunun hareketi sırasında otuz adet çetr grubunun varlığından bahsedilmektedir⁶²⁷¹.

Moğolların da çetr taşıdığı görülmektedir. Nitekim *Meng Ta pei* seyahatnâmesinde şu ifadeler geçmektedir: “Cengiz Han'ın koruma muhafız birliği, uzun direkli beyaz bayrağı ile tanınmakta olup başka bayrak ve tuğ kullanmazlardı. Bunun dışında, kırmızı ve sarı renkli çetr/şemsiye de taşırlardı.”⁶²⁷²

Gur Devleti devrinde çetr-i siyâh (چتر سیاه) kullanılmaktaydı⁶²⁷³. Ayrıca çetr-i sîmâbî (چتر سیمابی: civa [rengi] çetr/dolunay)⁶²⁷⁴, çetr-i zerrîn (چتر زرین: altın rengi çetr/güneş)⁶²⁷⁵, çetr-i lal (چتر لعل: kırmızı çetr)⁶²⁷⁶ ve çetr-i hümây (چتر همای: üzerinde hüma kuşu ongunu olan çetr) de kullanılmaktaydı⁶²⁷⁷.

Gur Devleti devrinde “hümâ kuşu” motifinin bayraklar ve çetr üzerinde kullanılması Hintlilerden geçmiş olabilir. Çünkü Sultan Mu'izzeddîn Muhammed b. Sam, Hindistan'da Ecmir'in fethinde ele geçirdiği büyük bir deve büyüklüğünde iki altından “hüma kuşu” (همای زرین)nu hizmetî ve hediye olarak diğer hediyelerle birlikte başkent Firûzkûh'a Sultan Gıyâseddîn Muhammed b. Sam'a gönderdi ve burada bulunan Boz Köşk-ü Sultan'ın üzerine altından hüma kuşları yerleştirildi⁶²⁷⁸.

Gur hanedanı Hindistan Sultanı Gıyâseddîn Muiziddin Muhammed b. Sam'ın 601/1204-5 yılında çıktığı Harezm seferinden geri dönüşü esnasında yolunu kesen Karahitay ordusu ile yaptığı savaşta Moğol oklarından çetri kirpiye dönmüştü⁶²⁷⁹.

Gıyâseddîn Mu'izziddîn Muhammed b. Sam (1187-1206) dönemindeki söz konusu örnek olay ile çetrin sadece bir hâkimiyet alâmeti olmadığı, orduya sultanın

⁶²⁷¹ Ahmet Çaycı, a.g.e., s. 154-156, 158.

⁶²⁷² *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, s. 81.

⁶²⁷³ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 102.

⁶²⁷⁴ Bu kısımda gerçek ile mecaz iç içe geçmiş şekilde savaş araçlarına değinildiği için “çetr-i sîmâbî” terkihi aynı zamanda dolunay anlamına gelmektedir. Daha çok mecâzî anlamı kastedilmiş görünmektedir. Bkz. *Tâcü'l-me'âsir*, s. 103.

⁶²⁷⁵ Bu kısımda tabiat olayları ile silahların anlatımı iç içe geçtiği için “çetr-i zerrîn” aynı zamanda güneş anlamına gelmektedir. Bkz. *Tâcü'l-me'âsir*, s. 173.

⁶²⁷⁶ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 188, 214.

⁶²⁷⁷ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 161, 199.

⁶²⁷⁸ Cüzcanî, s. 91.

⁶²⁷⁹ Cüzcanî, s. 121, 123.

yerini gösterme ve sağ olduğunu bildirme vasıfları dışında sultanı güneş, yağmur ve ok yağmurlarına karşı da koruduğu, adeta *tir bârân* (ok yağmuru)a karşı bir hava kalkanı oluşturuğu ve sultana çok önemli bir koruma sağladığı ortaya çıkmaktadır.

İbn Battûta çetri şöyle tanımlar: “... Sultanın yeri ‘şatır’ denilen ve başına dikilen gölgelikle bilinir. Mısır diyarında bu nesneye ‘kubbe’ ve ‘tayr’ derler ki bayramlarda da kullanılır. Hint ve Çin’e gelince hem sürekli kaldığı yerde hem sefer esnasında bu gölgelik hükümdarın yanında bulunur.”⁶²⁸⁰

Mısır Memlûk Devleti’nde çetr sultana mahsus idi. Çetr müstesna olmak üzere komutanlara istedikleri kadar bayrak kullanma izni verilmekteydi⁶²⁸¹. Bu dönemde çetrin sarı ipekten yapıldığı ve tepe noktasında kuş figürü bulunduğı bildirilmektedir⁶²⁸².

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Mısır Memlûk Devleti geleneğinin aksine hanlar, vezirler, naib-i gaybetler ve hatta bir bölgeye emîr olarak atanan kadılar ve bağı Hindû racalıklarına bile çetr verilmekteydi. Özellikle şehzâdelere, hanlara, vezire, ordu komutanına çetr-i lal veya sorh (kırmızı çetr) verilmekteydi. Meselâ Alâeddîn Mesud Şâh (1242-1246) tahta oturunca Bengal’e İzzeddîn Toğgan Han’a hilat-i has ve çetr-i lâl gönderdiği görülmektedir⁶²⁸³. Alâeddîn Muhammed Şâh Halacî veliaht ilan ettiğı Şehzâde Hızır Han’a çetr-i lal⁶²⁸⁴ ve Devagir Racasına ise çetr-i sefid (beyaz çetr) vermiş ve onu “rây-i râyân” (racaların racası) ilan etmişti⁶²⁸⁵. Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351), kendisine bağılılığını beyan eden Bengal Sultanı Sikender Şâh’a bir çetr-i lal daha vermişti⁶²⁸⁶. Fîrûz Şâh Tuğluk (1351-1388)’un veziri ve naib-i gaybeti olan Han Cihân çetr ile dolaşmaktaydı⁶²⁸⁷. Han Cihân saltanat renginde; serâiçe-i sorh (kırmızı çadır) kullandığına göre çetri de kırmızı olmuş olmalıdır⁶²⁸⁸.

⁶²⁸⁰ İbn Battûta, II, s. 640.

⁶²⁸¹ Altan Çetin, a.g.e., s. 244.

⁶²⁸² Ahmet Çaycı, a.g.e., s. 158.

⁶²⁸³ Cüzcanî, s. 199; Esterâbâdî, I, s. 250.

⁶²⁸⁴ *Devalrânî ve Hızır Han*, vr. 31a; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Bakiye-i nakiye*, vr. 345b; Esterâbâdî, I, s. 380.

⁶²⁸⁵ Esterâbâdî, I, s. 399.

⁶²⁸⁶ İsmâî, *Futuhu’s-Selatin*, s. 564.

⁶²⁸⁷ Afif, s. 237.

⁶²⁸⁸ Afif, s. 413.

Muhammed Şâh Tuğluk'un törenlerde önünde ilerleyen 16 fil sırtında taşınan inci bezeli atlastan 16 şatur (çetr)un⁶²⁸⁹ ana direği som altındandır⁶²⁹⁰. Hükümdarlık şemsiyelerinin som altından söz konusu sütunları üzerinde hüma ve tavus gibi çeşitli kuşlarının heykellerinin mevcut olduğu görülmektedir. (Hint sultanlarının çetr taşıyıcılar ile birlikte oluşturdukları alayı gösteren minyatür için bkz. Ek XLV)⁶²⁹¹.

Sultan Şemseddîn İltutmuş'a ait "hümâ-yı çetr-i hümâyûn" (همای چتر همایون): sultan çetrinin hüması)⁶²⁹², "hümâ-yı rayet-i tâvûs fer" (همای رأیت طاووس فر): tavus parlaklığında sancak hüması)⁶²⁹³ ve hümâ-yı rayet-i şâhcihân (همای رأیت شاهجهان): cihân şâhının sancağının hüması)'dan bahsedilmektedir⁶²⁹⁴. Daha sonraki devirde Emîr Husrv-i Dihlevî de "hümâ-yı hümâyûn-ı çetr-i siyâh" (همای همایون چتر سیاه): sultanın siyah çetrinin hüması)⁶²⁹⁵ ile hüma kullanımından bahsetmektedir. Bedr-i Çâçî de Muhammed Şâh Tuğluk devrinde çetrin tepesinde hüma kuşu sembolü (heykeli) bulunduğunu bildirmektedir⁶²⁹⁶. Dolayısı ile Delhi Türk Sultanlığı devrinde hükümdar çetrleri üzerinde hümâ kuşu heykeli olduğu anlaşılmaktadır. Bedr-i Çâçî'nin bu hususta bir beyti şudur:

Sema bir yeşil sinek görünür göze * Senin çetrinin üzerindeki hümâ [kuşu] kol kanat açtığında⁶²⁹⁷.

Sultanlığın ilerleyen dönemlerinde han mertebesindeki emîrlerin çetrleri üzerinde altın hüma kuşu⁶²⁹⁸ bulunurken sultanların çetri üzerinde altın tavus kuşu⁶²⁹⁹

⁶²⁸⁹ Mütercim burada şatur kelimesini köşeli parantez içinde gölgelik, çadır olarak açıklamakla metinde kastedilen "çetr"dir. Mütercim ayrıca bölüm sonunda yer alan sözlükçede çetr kelimesinin hükümdarlık şemsiyesi anlamına da geldiğini belirtmektedir. Bkz. İbn Battûta, II, s. 651; Metnin Arapça metninde ise şatren (شطرة) ve parentez içerisinde çetrâ (چتر) yazmaktadır. İbn Battûta, *Rihletu İbn Battûta* (رحلة ابن بطوطة تحفة النظر في غرائب الأمصار وعجائب الأسفار), s. 457.

⁶²⁹⁰ İbn Battûta, II, s. 657.

⁶²⁹¹ Babür hükümdarının şemsiyesini taşıyan görevliler (Minyatür), Ek XLV.

⁶²⁹² *Tâcü'l-me'âsir*, s. 278.

⁶²⁹³ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 283.

⁶²⁹⁴ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 286.

⁶²⁹⁵ *İ'câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 153.

⁶²⁹⁶ Bedr-i Çâçî, s. 218.

⁶²⁹⁷ Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 218. * چون همای سر چتر تو گشاید پر و بال

⁶²⁹⁸ Hümâ[y] ([هما]: Hüma Kuşu): 1. Leşyiyiciler hanesinden nisbeten iri, büyük kanatları ve baklava biçimli büyük kuyruğu olan, hakesteri/toprak renginde ve gagasının altında bir tutam saç olan kuştur. Kemik yemesiyle meşhurdur ve eskiler gölgesi bir kimsenin üzerine düştüğünde sâdete erişeceğini zannederdi ve bazı kaynaklarda kartal ile birbirine karıştırılmıştır. 2. Bu kuşun resminin üzerine işlendiği bayrak. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2611.

⁶²⁹⁹ Beyhakî'de yer alan bir anlatı tavusların Gazneliler tarihinden itibaren önem kazandığına işaret etmektedir: Gazneli Mahmûd, Sistan'ı aldı ve Halef (Halef b. Ahmed Saffari hanedanının son meşhur emiri) düştü. Kendisiyle birlikte 130 erkek ve dişi tavus kuşu getirmiş idi. [Tavuslar], Dâver ülkesini kendilerine vatan yaptılar. Evlerimizde

bulunduğu anlaşılmaktadır. Zira Fîrûz Şâh Tuğluk döneminde han ilan edilen Melik Tatar’a kadife çetr verilmesi dolayısı ile Şems-i Sirac Afif şu bilgiyi vermektedir: Tatar Han’ın çetri üzerinde altın hümâ yerine altın tavus (kuşu) bulunmaktaydı. Aslında altın tavus sultanların çetrine mahsus idi⁶³⁰⁰.

Delhi’de birden fazla çetr taşımanın isyan edip bağımsızlığını ilan etme işareti sayıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin Alâeddîn Mesud Şâh (1242-1246) döneminde 640/1242-43 yılında Bengal’de İhtiyareddin Yuzbek Tuğrul Han muhalefet başlattığında siyah, beyaz ve lal (kırmızı) olmak üzere üç çetr birden taşımaya başlamıştır⁶³⁰¹. Sultan Balaban’ın (1266-1287) gulâmlarından Tuğrul, Bengal’de Mugiseddin adıyla sultanlığını ilan ettiğinde hükümdarlık alameti olarak çetr-i sorh kullanmaya başladı⁶³⁰².

Çetrlerin sahip olduğu renklerin de kendine has anlamları ve önem dereceleri bulunmaktaydı. Örneğin siyah çetrin sadece hükümdara mahsus olduğu, bu hâkimiyet alâmetinin şehzâdelere, tâbi hükümdarlara, valilere verilmeyişinden anlaşılmaktadır. Emîr Husrev-i Dihlevî, Sultan Mu‘izzeddîn Keykubâd (1287-1290) devrinde sultanın çetrinin siyah olduğunu belirtmektedir⁶³⁰³. Mesela bir beytinde şöyle der: “Bütün başlar senin siyah çetrinden fayda gördü * Ay’da ondan kaldı siyahlık eser.”⁶³⁰⁴ Emîr Husrev-i Dihlevî⁶³⁰⁵ ve İsâmî de Celâleddîn Fîrûz Şâh’ın çetr renginin siyah veya aynı anlamda çetr-i şebgûn (gece renkli)⁶³⁰⁶ olduğunu belirtmektedir⁶³⁰⁷. Emîr Husrev-i Dihlevî, aynı

tavuslardan vardı. Çoğu künbedlerde yavruluyordu. Emîr Mesud onları seviyordu. Onların peşinden çatılara çıkıyordu. Annesinin evinde bir künbette (tak, burç) iki üç yeri yuva yapmışlar ve yumurtlamışlardı. Birgün çatıdan babaannem bana seslendi ve çağırdı. Yaklaşınca, [şöyle] dedi: “Kendimi Gur ülkesinde gördüm. Burası gibi orada da hisar vardı. Çok fazla tavus ve horoz vardı. Ben onları yakaladım ve abamın altına koydum. Onlar benim abamın altında sürekli uçuyordu ve beni hareket ettiriyordu. Sen her şeyi bilirsin. Bunun tabiri nedir?” Yaşlı kadın şöyle cevap verdi: “İnşallah, Emîr [Mesud], Gur emirlerini ele geçirir ve Gurlular itaat altına girer. [Mesud şöyle] dedi: “Ben babamın sultanlığını [henüz teslim] almadım, nasıl onları ele geçirebilirim?” Yaşlı kadın büyüyünce diye cevap verdi. Eğer Hüda (C.C.) isterse bu olur. Ben hatırlıyorum ki baban sultan küçükken buradaydı hatırlıyorum, bu onun vilayeti idi, şimdi dünyanın büyük kısmını ele geçirdi ve ele geçiriyor. Sen de böyle baba olarsın. Emîr cevap verdi: İnşallah. Sonunda rüyada gördüğü gibi oldu, Gur vilayeti onun itaati altına girdi. 421 yılında bu padişahın hizmetine bağlandım. O tavuslardan birkaç tanesini kendisiyle götürmemi buyurdu ve 6 çift götürüldü. Onların bahçeye bırakılmasını buyurdu, yumurta ve yavru yaptılar, Herat’da onlardan nesil türedi. Ve Gur emirleri bazıları rağbet ile bazıları korkudan, Emîr [Mesud]’un hizmetine girdiler... Bkz. *Târîh-i Beyhakî*, I, s. 166.

⁶³⁰⁰ Afif, s. 391.

⁶³⁰¹ Cüzcânî, s. 263.

⁶³⁰² Esterâbâdî, I, s. 281.

⁶³⁰³ *Kiranu’s-sa’deyn*, s. 82, 121, 210, 212.

⁶³⁰⁴ سوده بهمه چتر سیاہ تو سر * در مه از آن کرده سیاہی اثر Bkz. *Kiranu’s-sa’deyn*, s. 28.

⁶³⁰⁵ *Devalrâni ve Hızır Han*, vr. 25b; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurâtü’l-Kemal*, vr. 228a; *Miftâhu’l-futûh*, s. 11.

⁶³⁰⁶ *Miftâhu’l-futûh*, s. 11.

⁶³⁰⁷ İsâmî, *Futuhu’s-Selatin*, s. 233.

anlamda çetr-i şebreng (چترشبرنگ: gece renkli çetr) ifadesini kullanmaktadır⁶³⁰⁸. Buna ilave olarak Esterâbâdî'nin belirttiğine göre Celâleddîn Fîrûz Şâh, tahta oturduğunda önceki padişâhların aksine çetr-i sorh-u [yani şehzâde, vezir ve ordu komutanlarına verilmekte olan çetri] değiştirip çetr-i sefid (beyaz çetr) yaptı ve kahır sıfatını kendinden giderdi⁶³⁰⁹. Demek ki kırmızı çetr sultanların kahır sıfatını temsil etmektedir. Emîr Husrev-i Dihlevî ise *Kiranu's-sa'deyn*'de beyaz çetrin İslâmın parlaklığını temsil ettiğini bildirmektedir⁶³¹⁰. Belki de bu nedenle Vassal racalara verilen çetr rengi de beyaz olmaktadır.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Celâleddîn Fîrûz Şâh'ın çetr-i âsumân gûn (mavi/lacivert çetr) da taşıdığını bildirmektedir⁶³¹¹.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Miftâhu'l-futûh*'da peş peşe gelen beyitlerinde Fîrûz Şâh Halacî'nin çetr-i şebgûn (چتر شبرگون: gece renkli çetr) ve çetr-i siyah (چتر سیاه: siyah çetr) kullandığını bildirmektedir⁶³¹². Bir başka beytinde ise Celâleddîn Fîrûz Şâh'ın dört çetr birden kullandığını belirtir⁶³¹³. Böylece Celâleddîn Fîrûz Şâh'ın siyah, beyaz, mavi ve muhtemelen kırmızı olmak üzere dört renk çetr kullandığı ortaya çıkmaktadır. *Tâcü'l-me'âsir*'de kaydedildiğine göre çetr-i Nîlî (چتر نیلی: Nil renginde/mavi çetr) kuruluş yıllarından beri kullanılmaktadır⁶³¹⁴.

İsâmî, Celâleddîn Fîrûz Şâh'dan bir suikast ile tahtı ele geçiren Alâeddîn Muhammed Şâh'ın ondan farklı olarak çetr-i zer (چتر زر: altın rengi/sarı çetr) kullandığını bildirmektedir⁶³¹⁵. Emîr Husrev-i Dihlevî de bu durumu doğrulamaktadır⁶³¹⁶. Bununla birlikte siyah çetrin de kullanılmaya devam edildiği Emîr Husrev-i Dihlevî'nin *Bakiye-i nakiye*⁶³¹⁷ ve *Devalrânî ve Hızır Hân* adlı eserlerinde görülmektedir. Özellikle *Devalrânî ve Hızır Hân* adlı eserinde yer alan Alâeddîn Muhammed Şâh tarafından Şehzâde Hızır Han'a hükümdarlık alametlerinin verilmesini

⁶³⁰⁸ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Tuhfetu's-sıgar*, vr. 27a.

⁶³⁰⁹ Esterâbâdî, I, s. 317.

⁶³¹⁰ *Kiranu's-sa'deyn*, s. 84.

⁶³¹¹ *Miftâhu'l-futûh*, s. 23.

⁶³¹² *Miftâhu'l-futûh*, s. 11.

⁶³¹³ *Miftâhu'l-futûh*, s. 27.

⁶³¹⁴ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 130.

⁶³¹⁵ İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 238; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Vasatü'l-hayat*, vr. 92b.

⁶³¹⁶ *Devalrânî ve Hızır Han*, vr. 25b

⁶³¹⁷ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Bakiye-i nakiye*, vr. 348a.

anlatan aşağıdaki beyit bu duruma ışık tutmakta ve çetr-i zerin, çetr-i siyahtan daha üstün tutulmaya başlandığını göstermektedir:

Eğer bizim başımızdaki sarı çetr sana ise * Bizim başımıza da siyah çetr oldu⁶³¹⁸.

İsâmî'nin belirttiğine göre Alâeddîn Muhammed Şâh Halacî aynı Celâleddîn Fîrûz Şâh gibi çetr-i sefid (beyaz çetr) de taşımaktaydı⁶³¹⁹. Emîr Husrev-i Dihlevî, 702/1303 yılında Alâeddîn Muhammed Şâh'ın Çitor'u fethini anlatırken çetrinin siyah olduğunu belirtmektedir⁶³²⁰. Emîr Husrev-i Dihlevî, Alâeddîn Muhammed Şâh Halacî (1296-1316) tarafından saltanatının son döneminde de çetr-i siyâh (siyah çetr) taşındığını belirtmektedir⁶³²¹. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Heşt Beheşt* adlı eserinde çetr-i meşkîn (چتر مشکین: siyah çetr/deri çetr) ve livâ-yi meşkîn (لواى مشکین: siyah sancak) kullanıldığından bahseder ve meşki/siyah rengin Abbâsîlerin alameti olduğunu söyler⁶³²².

Sultan Alâeddîn ardından tahta çıkan Melik Şehabeddin Ömer Şâh da siyah çetr kullanmıştır⁶³²³. Sultan Kutbeddîn Mübarek Şâh (1316-1320)⁶³²⁴ da çetr-i siyâh ve çetr-i sefid kullanmakta idi⁶³²⁵.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Hindû Husrev Han'ı 720/1320'de yenerek tahtı ele geçiren Gazi Melik (Gıyâseddîn Şâh Tuğluk)'in tahta oturmasını anlattığı bölümde hükümdarın çetrinin siyah olduğunu vurgulamaktadır:

O siyah çetrden nişânesi olduğundan * O çetrin farkıyla oldu gölge saçması
Şimdi dinle ki çetrden değil felek * Nasıl fark meydana geldi kara⁶³²⁶ çetr
Melik Gâzi zafer çetrinin üzerinde olunca * Orada olur her gün zafer
Mübârek gün kendi bahtıyla geldi * Gece geldi kendi Mübârek konağına
Gece gibi olan kendi siyah çetrini açınca * Yeni ay da kendi külâhını açtı

⁶³¹⁸ مرا هم کرد سر چتر سپاهست Bkz. *Devalrânî ve Hızır Han*, vr. 79b, 103b, 111b.

⁶³¹⁹ Esterâbâdî, I, s. 369.

⁶³²⁰ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 60.

⁶³²¹ *Devalrânî ve Hızır Han*, vr. 103b, 105a; *İ'câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 14.

⁶³²² Emîr Husrev-i Dihlevî, *Heşt Beheşt*, vr. 37a.

⁶³²³ İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 336.

⁶³²⁴ Siyah çetr kullanan sultanın adı bu sayfada geçmektedir. *İ'câz-i Husrevî*, I. Risale, 28.

⁶³²⁵ *İ'câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 34.

⁶³²⁶ Gece renkli

Rüzgârın nefesi geceye benzer hümâ çetrinden* Melîge mülk (padişhalık) için getirdi haber

Ki Allah'ın adıyla ey baht sahibi * Ki hem tacın Mübârek olsun hem tahtın⁶³²⁷.

Bedr-i Çâçî, Muhammed Şâh Tuğluk'un çetrinin siyah olduğunu belirtir⁶³²⁸. Bir başka beytinde ise halife elçilerinin karşılanması sırasında sultanın üzerinde zerrîn çetr (altın rengi çetr) bulunduğunu dile getirir⁶³²⁹. Bunun sebebi Abbâsî hilafetinin sancağının renginin de siyah olması ve onlara hürmeten siyah çetr taşınmaması olabilir. Bedr-i Çâçî, Muhammed Şâh Tuğluk'un gezi ve dinlencelerinde ise “yedi çetr-i sebz (yeşil çetr) altında gittiğini beyan etmektedir⁶³³⁰. *Mesâlikü'l-epsâr*'da ise bu hususta şu bilgiler verilmektedir: Sultan dışarı çıkarken başının üzerinde bir çetr taşır, fakat savaşa veya uzak yola giderken yedi çetr taşırdı. Bu çetrlerden ikisinin mücevherler ile süslendiği ve bu iki çetrin değerinin tahmin edilemeyeceği bildirilmektedir⁶³³¹. Fîrûz Şâh Tuğluk da siyah çetr taşımaktaydı⁶³³².

Siyah, kırmızı ve beyaz (sefid) temel çetr renkleri idi. Bununla birlikte gül, sünbül, sûrî (kırmızı), lal, kelkez, sebz (yeşil)⁶³³³, zer (زر: altın/sarı çetr)⁶³³⁴, çetr-i zerrîn (چتر زرین: altın rengi çetr/güneş)⁶³³⁵, Nîlî (نیلی: Nil rengi; mavi)⁶³³⁶ rengi çetrlere de kullanılmaktaydı. Emîr Husrev-i Dihlevî tarafından bildirildiğine göre siyah ve beyaz dışındaki çetr renkleri kaynağını “*çeşme-yi horşîd*”den yani gökkuşağından

6327 چو از چتر سیه آن بود نشانش * بفرق آن چتر شد سیاه فشاناش
کنون بشنو که از نه چتر گردون * چسان بر فرقت آمد چتر شگون
ملک غازی چو شد بر چتر فیروز * همان جا بد فیروزی همه روز
مبارک روز بخت مقبل خویش * شب آمد در مبارک منزل خویش
چو شب چتر سیاه خویش بکشاد * مه نو هم کلاه خویش بکشاد
دم باد از همای چتر شب وام * ملک را بهر ملک آورد پیغام
Bkz. *Tuğluknâme*, s. 133.

6328 Bedr-i Çâçî, s. 89, 150, 208.

6329 Bedr-i Çâçî, s. 206.

6330 Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 209.

6331 *Mesâlikü'l-epsâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 62; *Arab Accounts of India*, s. 29, 107; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Epsâr)*, s. 39.

6332 Afîf, s. 107.

6333 *Kiranu's-sa'deyn*, s. 82.

6334 *Devalrânî ve Hızır Han*, vr. 79b, 103b, 111b; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Vasatü'l-hayat*, vr. 122a; İsmâî, *Futuhu's-Selatin*, s. 238.

6335 *Besâtînu'l-uns*, s. 67.

6336 *Tâcü'l-me'âsir*, s. 130.

almaktaydı⁶³³⁷. Böylece gökkuşağı renklerinin çetrlerde kullanılan diğer temel renkler olduğu ortaya çıkmaktadır.

Bedr-i Çâcî bir beytinde çetrlerin atlastan yani ipekten yapılmakta olduğunu belirtmektedir:

Bu murassa dokuz atlas senin cennetin/talihin/göğün değildir * Şâhın çetrinin parlaklığının yansıması yedi ülkedir⁶³³⁸.

Bedr-i Çâcî'nin söz konusu beyti çetrin dokuz kat atlastan (ipekten yapılmış bir cins kumaş) yapıldığını ortaya koymaktadır. Kat kat ipekten imal edilmesi ise okların çetri delip geçerek hükümdara zarar vermesini önlemek için çetrlerin özel olarak tasarlandığını göstermektedir. Çünkü oklar ipek elbiseleri delememekte ve askerlerin vücuduna okla birlikte saplanmaktaydılar. Aynı husus çetr için de geçerli olmalıdır. Çetri dokuz kat yaparak bu özellik daha da kuvvetlendirilmiş olmaktadır. Dolaysı ile çetr bir çeşit hava kalkanı olarak da kabul edilebilir.

Emîr Husrev-i Dihlevî'nin *Rubâ'iyât*'ında kullandığı çetr-i moşemme' (چتر) ifadesi de çetrin özel bir imal tarzı olduğunu göstermektedir⁶³³⁹. Moşemme' balmumu ile bulaştırılmış, eritilmiş balmumuna atılmış, mumlu edilmiş anlamlarına gelmektedir. Yani bir yüzü yağmur geçirmemesi için kaplanmış kumaşa, muşamba haline getirilmiş kumaşa denmektedir⁶³⁴⁰. Böylece çetrlerin hem ok yağmurlarına hem de tabii yağmura karşı özel bir şekilde imal edildikleri çok net bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Havanın yağmurundan ne korku... * Ona Allah'ın gölgesi gibi muşambalı çetr vermiş⁶³⁴¹.

Çetrlerin renk renk olduğu daha önce anlatıldı. Fakat bazı renk çetrlerin ana kaynaklarda aynı zamanda mecâzi anlamlarda da kullanılabildiklerinin veya her iki anlamlarının da birden kastedilebildiğinin burada belirtilmesi yerinde olur. Söz konusu

⁶³³⁷ *Kiranu's-sa'deyn*, s. 85.

⁶³³⁸ این اطلس مرصع نه تو سپهر نیست * عکس فروغ چتر شه هفت کشور است Bkz. Bedr-i Çâcî, s. 108.

⁶³³⁹ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Rubâ'iyât*, vr. 812b (kenar).

⁶³⁴⁰ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2203; *Ferheng-i Fârsî be Türkî-yi İstanbulî*, s. 1340.

⁶³⁴¹ جو ظل خدا چتر مشمع دادش Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Rubâ'iyât*, vr. 812b (kenar).

çetr adlarından çetr-i âbgûn (چتر آبگون) gökyüzü; çetr-i âbnûs (چتر آبوس) gece; çetr-i zer (چتر زر) güneş; çetr-i sihr (چتر سحر) güneş; çetr-i siyah (چتر سیاه) Abbâsî ailesinin sancağı, padişâhlık alameti, bir padişâhlık ordu ve askerinin alameti/sancağı; çetr-i sîmîn/sîmâbî (چتر سیمین) 14. gündeki ay [dolunay]; çetr-i tâvûs (چتر طاووس) tavus kanatlarından yapınla çetr; çetr-i anberîn (چتر انبرین) gece, gökyüzü ve siyah bulut; çetr-i firûzî (چتر فیروزی) şâh ordusunun zafer alameti; çetr-i kahlî (چتر کحلی) gökyüzü, siyah bulut, gece; çetr-i mînâ (چتر مینا) gökyüzü; çetr-i nûr (چتر نور) güneş ışınları anlamlarını kastedecek şekilde de kullanılmaktaydılar⁶³⁴².

4.21.2. Sâye bân

Gazneliler devrinde sâye bân yani gölgelik anlamında, yay kirişi, deve boynu, nîze ve mızrak temreni, gemi yelkeni, serâperde ve hayme anlamlarına da gelen şerâ' (شرع) kelimesi kullanılmaktaydı⁶³⁴³. Bununla birlikte şerâ' gemi yelkeni anlamına da gelmekteydi. Bu gölgelikler sultanlar ve emîrlere tarafından kurulmaktaydılar. Mesela *Târîh-i Beyhakî*'de Gazneli Sultan Mesud'un serâperdesinin yanına ve emîrlere çadırlarının yanına şerâ' kurdurduğu, çok sayıda şerâ' kurulduğu görülmektedir. Bu kelime eserde bir yerde bir çeşit çadır anlamında da kullanılmaktadır⁶³⁴⁴.

Gur Devleti devrinde de aynı şekilde sayebân-i meşkîn (سایه بان مشکین: deri gölgelikler) kullanılmaktaydı⁶³⁴⁵.

Timur Devleti devrinde Clavijo kendisinin ikamet etmek üzere götürüldüğü bir gölgeliği ayrıntılı olarak şu ifadeler ile anlatmıştır: “Timur'un bulunduğu yere yaklaştığımız zaman bizi istirahat etmek üzere bir gölgeliğe götürdüler. Gölgelik renk renk sırmalarla işlenen beyaz ketendendi. Ve iplerle sırtlara bağlanmıştı. Buna benzer gölgelikler her tarafta göze çarpıyordu.”⁶³⁴⁶

Delhi Türk Sultanlığı devrinde hükümdarlar dışında vezirler ve ordu komutanları çadırları önüne sâye bân denilen çok büyük gölgelikler kurabilmekteydi. Ordu komutanı olarak atanana alamet olarak çetr dışında “sâye bân-i sorh” (سرخ سایه)

⁶³⁴² *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 926-927.

⁶³⁴³ *Ferheng-i Câmi' Şâhnâme*, s. 643.

⁶³⁴⁴ *Târîh-i Beyhakî*, II, s. 401, 530, 666, 686, 729,

⁶³⁴⁵ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 140.

⁶³⁴⁶ Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat*, s. 147.

بان: kırmızı gölgelik) verilmekteydi. “Sâyebân-i sorh” Delhi sultanlarının hâsse (kendilerine ve yakın, has adamlarına)sine aitti⁶³⁴⁷. Nitekim Sultan Nâsireddîn’in Multan’da ayaklanan Balaban-i zer üzerine gönderdiği Uluğ Han’a sâyebân verdiği görülmektedir⁶³⁴⁸. Yine Alâeddîn Muhammed Şâh tarafından Varangal seferine ordu komutanı olarak atanan Melik Nâib Kâfûr’a sayebân’ı lal (لعل سایه بان: kırmızı gölgelik) verildiği bilinmektedir. Berenî, “Ordu Devagir’e ulaştığında Racaların Racası Ram Deva, her gün sayebân-i lal’in önünde hazır oluyordu ve hizmet şartını yerine getiriyor ve itaatini gösteriyordu” diye yazmaktadır⁶³⁴⁹. Emîr Husrev-i Dihlevî ise “sayebân-i hümâyûn” (سایه بان همایون), Varagal Kapısı karşısında [Ân-Mâkinda tepesinde] eğimli bir şekilde kuruldu diye haber vermektedir⁶³⁵⁰. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Hazâinü’l-fütûh* adlı eserinde pek çok yerde söz konusu sâyebân-i lal (لعل سایه بان: kırmızı gölgelik)den bahsetmektedir. Esterâbâdî ise eserinde gölgeliklerden “sâyebân”ı âftâb-gîr (آفتاب گیر: güneşlik)⁶³⁵¹ adı ile bahsetmekte ve çetr ile âftâb-gîr tabirlerine peş peşe yer vermektedir⁶³⁵².

Muhammed Şâh Tuğluk tarafından verilen bir ziyafet sırasında haymelerden biri için dikilen gölgelikten bahseden beyitler, yukarıda zikredilen diğer kanıtlarla birlikte sayebânın çetr olmadığını ve çok yüksek şekilde kurulan bir gölgelik olduğunu göstermektedir:

Bir gün buyurdu ki bâr (bâr-i ‘âmm: umumi ağırlama) yerinde * Getirsinler yeteri kadar “hayme-i çarh-i semâ” (büyük yuvarlak çadır)

Bir yüce sâyebân kursunlar * Halatını dokuz çarh (sema/yuvarlak çadır)dan yüksek vursunlar⁶³⁵³.

Îsâmî, Muhammed Şâh Tuğluk döneminde emirlerden Sertîz’i yenen Zafer Han’ın aldığı ganimetler arasında çok sayıda sâyebân da bulunduğunu bildirmektedir:

⁶³⁴⁷ Esterâbâdî, I, s. 394.

⁶³⁴⁸ Îsâmî, *Futuhu’s-Selatin*, s. 148.

⁶³⁴⁹ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 327, 328, 329; Esterâbâdî, I, s. 401.

⁶³⁵⁰ *Hazâinü’l-fütûh*, s. 85-86.

⁶³⁵¹ Aftâb-gîr adı, birebir tercüme edilir ise “güneş-tutan” anlamına gelmektedir.

⁶³⁵² Esterâbâdî, I, s. 621-682

⁶³⁵³ یکی روز گفتا که در بارجا * بر آوردن بس خیمه چرخ سما Bkz. Îsâmî, *Futuhu’s-Selatin*, s. 419. طنابش ز نه چرخ بالا زنند

Bin iki yüz hayme ve sâye bân (gölgelik) * Gökyüzü gibi iki hargâh [otağ, haremsaray] ve iki dehlîz⁶³⁵⁴.

Görüldüğü üzere, beyitte dokuz çarhtan yüksek gölgelik kurulduğu belirtilmektedir. Söz konusu çadırların adı hayme-i çarh olduğuna göre gölgelik çadırın kendisinden dokuz kat daha yüksek olmalıdır. İsmâî, bahsedilen bargâha bir minber kurulup halka hutbe okunduğunu belirttiğine göre⁶³⁵⁵, söz konusu gölgelik, kalabalık bir dinleyici kitlesine gölge sağlayamak üzere çok yüksek ve geniş bir şekilde imal edilmiş olmalıdır.

4.21.3. Bayrak, Sancak, Tuğ ve Flamalar

Eski Türklerde bayrak, “savaşlarda kullanılan ve ucuna, onu kullanan şahsın veya kabilesinin alameti olarak bir ipek parçasının takıldığı mızrak” demektir. Perçem, kutas, moncûk, calış ve tuğ kelimeleri de az çok farkla aynı şeyi ifade eder; bunlardan bazılarının farklı mana almaları daha sonraki devirlerde olmuştur⁶³⁵⁶.

Bahaeddin Ögel, sancak kelimesini devlet ve hâkâna ait parça olarak vasıflandırır ve kelimenin arkasında ‘sançmak’ kelimesinin varlığına dikkat çeker. Sancak kelimesinin temel anlamının herhangi bir mekâna veya gemiye çekilen büyük ebatlı bayrak olduğu görülmektedir⁶³⁵⁷.

Eski Türklerde tuğ, bayrak ile hemen hemen aynı işlevi görmekteydi. Tuğların bayraklar ile karıştırılması hem işlev hem de şekil olarak bayrakla olan benzerliğinden kaynaklanmaktadır. Tuğların bayraklı ve bayraksız tuğ olmak üzere iki türünün olduğu, Bahaeddin Ögel tarafından bildirilmektedir. Bayraksız tuğlar, bayraklardaki tepelik veya başlıktan oluşan tuğlardır. Bu gruba dâhil edilebilecek Göktürk tuğlarının başlıklarının kurt başı şeklinde olduğu belirtilir. Başlık kısmının alt bölümünde kuyrukların asıldığı bölüm yer almıştır. Tuğlara rapt edilen kuyruklarda öküz, kuş, sülün gibi hayvanlardan alınan parçalar kullanılabileceği gibi bez parçalarından oluşan örneklerin varlığı da kabul edilir. Bayraklı tuğlara gelince; tuğ ile bütünleşen bayraklar

⁶³⁵⁴ هزارى دو صد خيمه و سائبان * دو خرگاه و دهليز چون آسمان Bkz. İsmâî, *Futuhu's-Selatin*, s. 521.

⁶³⁵⁵ İsmâî, *Futuhu's-Selatin*, s. 419.

⁶³⁵⁶ Hanefî Palabıyık, a.g.e., s. 155.

⁶³⁵⁷ Ahmet Çaycı, a.g.e., s. 183.

olarak düşünülmektedir. Al veya turuncu renklerden oluşan bayrakların tepe noktalarına takılan kuyruklardan teşekkül ettiği ifade olunur. Bunun en güzel örneğini, Cengiz Han'ın hükümdarlığını ilan edişi şerefine hazırlanmış dokuz kuyruklu beyaz bayrak teşkil etmiştir⁶³⁵⁸.

Mızrakların ucuna takılan tuğ örneklerini Göktürk bölgesindeki Yenisey kaya kabartmalarında bulmak mümkündür. Göktürk ve Uygur dönemine ait kaynaklarda tuğ, özellikle hükümdar sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır⁶³⁵⁹. (Bu âdetin Türk tarihinde her dönem cari olduğuna ve Hindistan'da da tatbik edildiğine dair kanıt olan bir minyatür için bkz. Ek XLVI)⁶³⁶⁰.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde de benzer bir şekilde mızrak ucuna perçem (tuğ/bayrak)⁶³⁶¹ bağlandığı, Tâcuddîn Debîr'in şu ifadelerinde görülmektedir: Zafer perçemini (bayrak/tuğ) onun yıldız/alev bedenli mızrağı ucuna bağladı⁶³⁶². Böylece bu âdetin Türkler arasında hemen hemen her dönemde varlığını devam ettirdiği görülmektedir. (Delhi Türk Sultanlığı devrinde mızrak ucuna perçem bağlandığına kanıt olan iki sikke fotoğrafı için bkz. Ek LX)⁶³⁶³.

Göktürklerde, kurt (böri), tuğlar ile bayrakların tepesinde yer alma yolu ile bir devlet sembolü olmuştu⁶³⁶⁴. Firdevsî'nin *Şâh-nâme*'si ve Esedî'nin *Garşâp-nâme*'sinde İran-Turan (Türk) mücadelesinden bahis olunurken, her iki taraf kahramanlarının ve ordularının taşıdıkları bayraklar tasvir edilir. Bunlara göre Türklerin ve büyük Türk Hükümdarı Afrâsyâb'ın bayrağı siyah renktedir; mamafih menekşe, sarı, kırmızı ve mavi renklerde bayraklar da vardır. Bunların üstünde kurt, ejderha⁶³⁶⁵, kaplan⁶³⁶⁶, arslan, kartal ve ay gibi türlü türlü şekiller bulunmaktadır⁶³⁶⁷.

⁶³⁵⁸ Ahmet Çaycı, a.g.e., s. 197.

⁶³⁵⁹ Ahmet Çaycı, a.g.e., s. 197.

⁶³⁶⁰ Babürlüler Tuğ Açma Töreni. Han'ın önüne dokuz tuğ dikilmesi (Minyatür), Ek XLVI.

⁶³⁶¹ Perçem kelimesi kadim dönemde mızrak ucuna bağlanan tuğ anlamında kullanılmaktadır. Sonradan bayrak anlamında kullanılmaya başlanacaktır. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 457-458.

⁶³⁶² پرچمنصرت بر سر نیزه شهاب پیکر او بست Bkz. *Besâtînu'l-uns*, s. 221.

⁶³⁶³ Muhammed b. Sam Gurî ve Sultan İltutmuş Adına Basılan Aynı Tipteki Bakır Sikkeler Üzerinde Elinde Mızrak ve Kılıç ve Atının Terkisinde Kalkan Taşıyan Suvâri Figürü (Fotoğraf), Ek LX.

⁶³⁶⁴ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, II, Türk Tarihi Kurumu, Ankara 2010, 4. Baskı (Tıpkıbasım), s. 115.

⁶³⁶⁵ Ejderha, bir Uzak Doğu ve Orta Asya motifidir. Türklere çok eski çağlarda, Çin'den gelen bir motiftir. Önasya'ya Türkler ile birlikte gelmiştir. Hunlar, kendi başkentlerine Ejderha şehri (Lung-ch'êng) adını vermişlerdi. Hun düşüncesinde de bunun birçok örnekleri vardır. Eski Türkçede ejderha anlamında büke sözü kullanılmaktaydı. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, II, s. 561, 566, 567.

Orta Çağ'da bayrakla çetirin aynı renkte olması genel bir kuraldır. Mesela Karahanlı Ali Tegin tarafından kırmızı çetr ve [kırmızı] bayrak ('alâmethâ-yi sorh ve çetr) taşınmaktaydı⁶³⁶⁸.

Gaznelilerde başlangıçta kırmızı renkli sancak kullandığı Emîr Sebükteğîn'in Gazne Emîri seçilince kırmızı bir çetr (çetr-i la'l) ve [kırmızı] bayraklar ('alemhâ) ile cumaya gelmesi dolayısı ile bilinmektedir. Fakat Sultan Mahmûd'dan itibaren siyah renk tercih edilmiştir⁶³⁶⁹. Gazneli Sultan Mesud I, tarafından siyah çetr ve siyah 'alâmet (bayrak) kullanılmaktaydı. Mesela Kutval Bû Ali (بو علی) tarafından hepsi siyah ipek (dîbâ) kılıflar içerisinde bulunan iki siyah çetr, siyah bayraklar ('alâmethâ-yi siyâh) Sultan Mesud'a gönderilmişti⁶³⁷⁰.

Gaznelilerde askerî kıtalar, hususî alâmetler ve şekiller taşıyan bayraklar da taşımaktaydılar. Mesela saraya mensup olup, sonradan azad edilmiş gulâmlardan mürekkep kıtaların üç arslan⁶³⁷¹ ve üç *mitrâd* (kısa bir mızrak çeşidi)lı bayrağı bulunuyordu⁶³⁷². Dandanakan Savaşı'nda Sultan Mesud'un 370 gulâmı arslanlı bayrakları ile (علامتهای شیر: 'alâmethâ-yi şîr) bir defada saf değiştirmişlerdi⁶³⁷³.

Gazneli bayraklarında ekseriya ay, hilal ve hümâ şekilleri bulunduğu edebi kaynaklardan anlaşılmaktadır. Gazneli Sultan Mesud'un "küçük mızrak resimli bayrağı" da bulunmaktaydı. Bayraklar üzerindeki bu sembollerin bayrak üstüne sırma ile işlenmiş resimler mi, yoksa bayrağın direğinin tepesine konmuş altından şekiller mi

⁶³⁶⁶ Türkçe "tonga" bir çeşit kaplan demektir. Orta Asya, Kore, Mançurya'da çok büyük bir kaplan cinsi yaşar. Bunlar, Hindistan'daki (Felix tigris) denen kaplanlardan, ayrıdır. Orta Asya kaplanları, daha çok Türklerin bars dedikleri, pars cinsinden (Felix uncia) denen, hayvanlardır. Bunların, (Felix irbis) denen cinsine de Türkler, yolbars derler. Hun mezarlarında kaplan (bars) motiflerine çok rastlanır. Kaplan veya bars erkek çocuklara verilen adlar dışında-, hayvancı Türk kavimlerinin geleneklerinde fazla bir yer tutmaz. Bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, II, s. 535.

⁶³⁶⁷ Acaba bayrakların üstünde kurt, ejderha (dragon), kaplan, arslan, kartal ve ay gibi türlü türlü şekiller bulması tamamıyla hayali bir mahiyette midir; yoksa şairlerin istinad ettikleri eski kaynaklar, Türk bayraklarının bu hususiyetlerini tespit etmişler midir? Acaba mezkûr şairler eserlerindeki Türk ve İran bayrakları hakkındaki tasvirlerde, daha ziyade kendi zamanlarında kullanılan bayraklarından etkilenmişler de İran destanının kahramanlarına o türlü bayraklar mı istinad etmişlerdir? Bu mülâhazanın kolay reddedilemeyeceği görülmektedir. Bkz. Hanefî Palabıyık, a.g.e., s. 157-158.

⁶³⁶⁸ *Târîh-i Beyhakî*, II, s. 484.

⁶³⁶⁹ Hanefî Palabıyık, a.g.e., s. 160.

⁶³⁷⁰ *Târîh-i Beyhakî*, III, s. 972, 1113.

⁶³⁷¹ Acaba Gazneliler bayraklar üzerindeki arslan sembolünü -hâkim oldukları sahalarda hala devam eden- Eftalit an'anelerinden mi aldılar? Yoksa kendilerini İran Şâhinşâhları'nın varisi saydıkları için Sâsânîlerden mi iktibasta bulundular? Bu hususta şimdilik kat'î bir şey söylenemez. Bkz. Hanefî Palabıyık, a.g.e., s. 158.

⁶³⁷² سه علامت شیر و مطراد: Se 'alâmet-i şîr ve mitrâd. Bkz. *Târîh-i Beyhakî*, III, s. 420, 954; Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, s. 224.

⁶³⁷³ *Târîh-i Beyhakî*, III, s. 954.

olduğu kat'î şekilde söylenemez. Gaznelilerde hükümdara mahsus resmî bayrağın daima siyah renkte olduğu görülmektedir. Bunun nedeni büyük bir ihtimalle kendilerini halifenin meşru temsilcisi olarak göstermek istemeleridir. Bununla birlikte eski Türk töresinin de bunda tesiri olmuş olmalıdır⁶³⁷⁴. Ayrıca derefş (درفش) denilen üç köşeli büyük bayraklar kullanıldığı anlaşılmaktadır⁶³⁷⁵. Firdevsî ise küre şeklinde bir çeşit bayrak tepeliği ve bayrak anlamlarına gelen moncuk (منجوك)a beyitlerinde yer vermektedir⁶³⁷⁶.

Gur Devleti hükümdarlarından Mu'izzeddîn Muhammed [b.] Sam'ın kırmızı ve sarı renkli, arslanlı⁶³⁷⁷ ve ejderhalı bayraklar kullandığı şöyle ifade edilmektedir: “Hava üzerinde kırmızı ve sarı bayraklardan altın dolu bir dîbâ (bir tür ipekli kumaş) ve felek ejderhası [muhtemelen gökyüzü anlamında], ejderhalı bayrağın (اژدهای علم) korkusundan baş aşağı oluyordu ve semâ arslanı [muhtemelen güneş], arslanlı bayraktan (شیر رأیت) canına eman istiyordu.”⁶³⁷⁸

Gur hanedanının Kert kolu kurucusu olan ve 643/1245 yılında tahta oturan Melik Şemseddîn Muhamammed Kert (1245-1305) tarafından râyet-i şîr peyker (رایت شیر پیکر: arslan bedenli bayrak) taşındığı görülmektedir⁶³⁷⁹.

Gur Devleti devrinde çetr ve sancakların üzerine sülün kanadı ve tavus kuşu kuyruğu bağlandığı *Tâcü'l-me'âsir*'deki şu ifadelerden anlaşılmaktadır: “Hava üzerinde ay bedenli çetr ve bayrak sülün kanadı [ve] tavuskuyruğu ile süslenmiş.”⁶³⁸⁰

Gur Devleti devrinde savaş alanında kullanılan bayraklarının çokluğu ve rengarenk oluşu, şu şekilde dile getirilmektedir: Rengârenk bayraklar savaş alanı sahrasını, tavusun tiz [keskin, net renkli] kanatları gibi kaplamıştı. Savaş meydanı lale bahçesi ve gül bahçesine dönüşmüştü⁶³⁸¹.

⁶³⁷⁴ Haneff Palabıyık, a.g.e., s. 156-157.

⁶³⁷⁵ *Ferheng-i Câmi' Şâhnâme*, s. 467-469.

⁶³⁷⁶ *Ferheng-i Câmi' Şâhnâme*, s. 964.

⁶³⁷⁷ Gazneli Mahmûd devrinde Nûr ve Kirât vadilerindeki putperest Afganların arslana taptıkları görülmektedir. Bkz. Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 45.

⁶³⁷⁸ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 102.

⁶³⁷⁹ *Pirâste-i Târihnâme-i Herât*, s. 53.

⁶³⁸⁰ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 202.

⁶³⁸¹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 166.

Gur Devleti devrinde daha önceki devirlerde olduğu gibi sancakların mızrak temrenine bağlandığı görülmektedir⁶³⁸². Bu durum söz konusu mızrakların çok uzun olduklarına da işaret etmekte ve bayrakların yeri geldiğinde bayraktarlar tarafından bir silah olarak kullanılabildiklerine işaret etmektedir.

Gur Devleti devrinde sancaklar üzerinde ay, hilal, hüma kuşu, tavus kuşu şeklinde madeni ‘alemler bulunmaktaydı. Bunlardan sancak üzerine konulan top şeklinde sancak alametine, daha önce bahsedildiği üzere Türkçe moncuk denilmekteydi. Bu kelime şiirlerde sancak anlamında da kullanılmaktaydı⁶³⁸³. *Tâcü’l-me’âsir*’de bu sancak alameti mâh moncuk (ماه منجوق: ay şeklinde moncuk)⁶³⁸⁴ ve “ferr-i mâh-i râyet-i hümâyûn” (ماه رأيت همایونفر: sultanın sancağının bayrağının ayının parlaklığı) şeklinde anılmaktadır⁶³⁸⁵. Ayın [moncuk] parlaklığı ifadesi bu ayın metalik olduğunu göstermektedir. Ayrıca hilâl-i ‘alâm (علامهال: bayrak hilâli)⁶³⁸⁶ tabiri sancaklar üzerindeki madeni şeklin dolunay şekli yerine hilal şeklinde de olabildiğini göstermektedir. Bir de hümây-i râyet (همای رأيت: sancağın hüması)⁶³⁸⁷, ejdehây-i râyet (اژدهای رأيت: sancağın ejderi)⁶³⁸⁸, sîmorğ-i râyet (سیمرغ رأيت: sancağın simurgu)⁶³⁸⁹ diye çeşitli kuşlar ve ejderha şeklinde bayrak ‘alemlerinden bahsedilmektedir.

Gur hanedanı hükümdarlarından Sultan Mu‘izzeddîn Muhammed b. Sam’a ait olan ve Hindistan topraklarında kullanılan bayraklar şöyle adlandırılmaktadır: Râyet (رأيت: bayrak)⁶³⁹⁰, râyât (رايات: bayraklar)⁶³⁹¹, ahter (اختر: yıldız)⁶³⁹², ahter-i hümâyûn (اختر همایون: hümâyûn yıldızı/bayrağı)⁶³⁹³, ahter-i meymûn (اختر میمون: uğurlu yıldız)⁶³⁹⁴, perçem (پرچم)⁶³⁹⁵, bayrak (بيرق)⁶³⁹⁶, nişâne (نشانه)⁶³⁹⁷, ‘elâm (علام)⁶³⁹⁸, râyât-i ‘âliyah

⁶³⁸² *Tâcü’l-me’âsir*, s. 126.

⁶³⁸³ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2301; Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 619.

⁶³⁸⁴ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 79.

⁶³⁸⁵ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 82, 112.

⁶³⁸⁶ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 145.

⁶³⁸⁷ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 145, 212.

⁶³⁸⁸ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 157.

⁶³⁸⁹ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 161.

⁶³⁹⁰ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 222, 256.

⁶³⁹¹ *Cüzcânî*, s. 120.

⁶³⁹² *Tâcü’l-me’âsir*, s. 222.

⁶³⁹³ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 73, 118, 174.

⁶³⁹⁴ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 82.

⁶³⁹⁵ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 145.

⁶³⁹⁶ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 145, 248; Afif, s. 323.

⁶³⁹⁷ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 248.

⁶³⁹⁸ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 248, 256; *Cüzcânî*, s. 120; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Tuhfetu’s-sıgar*, vr. 8b.

râyet-i hümayûn (sultanın bayrakları: رأیت همایون)⁶⁴⁰¹, şîr râyet (şîr: arslanlı bayrak)⁶⁴⁰², şîr ‘alem (şîr: aslanlı bayrak)⁶⁴⁰³, ejdehây nişâne (ejderhalı bayrak)⁶⁴⁰⁴, râyet-i sepîd (beyaz bayrak: رأیت سپید)⁶⁴⁰⁵, ejdehây ‘alem (ejderhalı bayrak)⁶⁴⁰⁶, e‘lâm-i zafer (zafer bayrağı: علام ظفر)⁶⁴⁰⁷, râyet-i sorh (kırmızı bayrak: رأیت سرخ)⁶⁴⁰⁸, râyet-i ahmer (kırmızı bayrak: احمر: رأیت)⁶⁴⁰⁹, alem-i şengerfî (علم شنگرفی: koyu kırmızı bayrak)⁶⁴¹⁰, rayet-i şengerfî (رأیت شنگرفی: koyu kırmızı bayrak)⁶⁴¹¹, rayet-i lal (kırmızı bayrak: رأیت لعل)⁶⁴¹², râyet-i zerd (sarı bayrak: رأیت زرد)⁶⁴¹³, râyet-i kohlî (sürme rengi/siyah bayrak: رأیت کحلی)⁶⁴¹⁴, perçem-i şeb (perçem: siyah bayrak)⁶⁴¹⁵.

Gur Devleti devrinde perçem kelimesi bayrak anlamında kullanılmakla birlikte aynı zamanda bayrağın dış kenarındaki üçgenimsi çıkıntılara da perçem denilmekteydi. Örneğin “Siyah (gece) perçem, bayrak üzerinden gündüzü aldı” (پرچم شب از روی بیرق روز) ifadesi bu hususa açıklık getirmektedir⁶⁴¹⁶.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde ise özellikle sultanların bayrak ve sancakları bayrak (بیرق)⁶⁴¹⁷, livâ (لوا)⁶⁴¹⁸, livâ-yi meşkîn (لوای مشکین: siyah sancak)⁶⁴¹⁹, râyet (رأیت)⁶⁴²⁰, ‘alem (علم)⁶⁴²¹ ve çoğulu e‘lâm (اعلام)⁶⁴²², ‘alem-i şehriyâr (علم شهریار)⁶⁴²³,

⁶³⁹⁹ *Tâcü 'l-me'âsir*, s. 88.

⁶⁴⁰⁰ *Tâcü 'l-me'âsir*, s. 88, 89.

⁶⁴⁰¹ *Tâcü 'l-me'âsir*, s. 112.

⁶⁴⁰² *Tâcü 'l-me'âsir*, s. 102.

⁶⁴⁰³ *Tâcü 'l-me'âsir*, s. 248.

⁶⁴⁰⁴ *Tâcü 'l-me'âsir*, s. 78.

⁶⁴⁰⁵ *Tâcü 'l-me'âsir*, s. 138.

⁶⁴⁰⁶ *Tâcü 'l-me'âsir*, s. 102.

⁶⁴⁰⁷ *Tâcü 'l-me'âsir*, s. 89.

⁶⁴⁰⁸ *Tâcü 'l-me'âsir*, s. 102.

⁶⁴⁰⁹ *Tâcü 'l-me'âsir*, s. 132.

⁶⁴¹⁰ *Tâcü 'l-me'âsir*, s. 132.

⁶⁴¹¹ *Tâcü 'l-me'âsir*, s. 127.

⁶⁴¹² *Tâcü 'l-me'âsir*, s. 145, 226.

⁶⁴¹³ *Tâcü 'l-me'âsir*, s. 102, 209.

⁶⁴¹⁴ *Tâcü 'l-me'âsir*, s. 130.

⁶⁴¹⁵ *Tâcü 'l-me'âsir*, s. 145.

⁶⁴¹⁶ *Tâcü 'l-me'âsir*, s. 145.

⁶⁴¹⁷ *Cüzcânî*, s. 317, 318; *Miftâhu 'l-futûh*, s. 10; Afîf, s. 323.

⁶⁴¹⁸ *Bedr-i Çâçî*, s. 88, 100, 126; *Nizâmuddîn Ahmad*, s. 119, 180.

⁶⁴¹⁹ *Emîr Husrev-i Dihlevî, Heşt Beheşt*, vr. 37a.

⁶⁴²⁰ *Miftâhu 'l-futûh*, s. 10, 11, 16; *Esterâbâdî*, I, s. 194, 443.

⁶⁴²¹ *Tuğluknâme*, s. 122-123, 142; *Miftâhu 'l-futûh*, s. 9, 10-11, 24, 38.

⁶⁴²² *Tuğluknâme*, s. 135; *Miftâhu 'l-futûh*, s. 17, 36; *Cüzcânî*, s. 318; *İsâmî, Futuhu 's-Selatin*, s. 374; *Esterâbâdî*, I, s.

487; *Emîr Husrev-i Dihlevî, Heşt Beheşt*, vr. 8b.

⁶⁴²³ *Kiranu 's-sa'deyn*, s. 58.

‘alâm-i nusret (علام نصرت)⁶⁴²⁴, perçem (پرچم)⁶⁴²⁵, râyet-i pâdişâhî (رایت پادشاهی)⁶⁴²⁶, râyât-i nusret (رایات نصرت)⁶⁴²⁷, e‘lâm-i hümâyûn (اعلام همایون)⁶⁴²⁸, e‘lâm-i kelime-yi hak (ایات کلمه حق)⁶⁴²⁹, râyet-i meymûn (رایت میمون)⁶⁴³⁰, ahter-i meymûn (اخر میمون: uğurlu yıldız)⁶⁴³¹, râyât-i mansûr (رایات منصور)⁶⁴³², “râyât-i e‘lâ” (رایات اعلا)⁶⁴³³, râyât-i e‘lâ-yı sultanî (رایات اعلایی سلطانی)⁶⁴³⁴, râyât-i saltanat (رایات سلطنت)⁶⁴³⁵, râyât-i hümâyûn (رایات همایون)⁶⁴³⁶, râyât-i ‘âlî (رایات عالی \ اعالی)⁶⁴³⁷, râyât-i nişâne (رایات نشان)⁶⁴³⁸, nişâne (نشانه)⁶⁴³⁹, nişânehâ-yi merâtib-i devlet (نشانهای مراتب دولت)⁶⁴⁴⁰, râyat-i cihândâr (رایات جهاندار)⁶⁴⁴¹, moncûk (منجوک)⁶⁴⁴², hilâl-i moncûk-i râyât (حلال منجوک رایات: bayrağın hilâl [şeklindeki] moncuğu)⁶⁴⁴³, mâh moncûk (ماه منجوک)⁶⁴⁴⁴, şîr râyet (شیر رأیت: arslanlı bayrak)⁶⁴⁴⁵, rayet-i lal (رایت لعل)⁶⁴⁴⁶, rayet-i siyeh (رایت سیه)⁶⁴⁴⁷, râyât-i sepîd (رایات سپید): beyaz bayraklar)⁶⁴⁴⁸ gibi çeşitli adlar ile anılmaktaydılar.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde kullanılan “perçem-i mençûk/monçûk” (منچوک) ifadesinden moncuk kelimesinin, sancak anlamına gelecek şekilde de kullanıldığı ya da küre şeklindeki alem üzerinden tuğ (yak öküzü kuyruğu) sarkıtıldığı ve aşağısında da bayrağın dalgalandığı ileri sürülebilir.

⁶⁴²⁴ ‘Alâm-i nusret: Ordu bir isyanı bastırmak üzere gidiyorsa, yani yardıma gidiyorsa bayrak için bu tabir kullanılmaktadır. Bkz. ‘Avfî, *Cevâmi‘ el-hikâyât ve levâmi‘ el-rivâyât*, Cüz-i dovvom ez kısmı sevvom, s. 555.

⁶⁴²⁵ *Miftâhu‘l-futûh*, s. 10, 11.

⁶⁴²⁶ *Esterâbâdî*, I, s. 243.

⁶⁴²⁷ *Besâtînu‘l-uns*, s. 35.

⁶⁴²⁸ *Tâcü‘l-me‘âsir*, s. 279.

⁶⁴²⁹ *Besâtînu‘l-uns*, s. 35.

⁶⁴³⁰ *Kiranu‘s-sa‘deyn*, s. 29.

⁶⁴³¹ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Matlaü‘l-envar*, vr. 245b (kenar); *Sîret-i Fîrûz Şâhî*, s. 64.

⁶⁴³² *Kiranu‘s-sa‘deyn*, s. 56.

⁶⁴³³ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 517-518; İsmâî, *Futuhu‘s-Selatin*, s. 427; Cüz-cânî, s. 216.

⁶⁴³⁴ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 514.

⁶⁴³⁵ Cüz-cânî, s. 312.

⁶⁴³⁶ Cüz-cânî, s. 306, 31; *Tâcü‘l-me‘âsir*, s. 311.

⁶⁴³⁷ Fahr-i Müdebbir, *Tarih-i Fakhru‘d-Din Mubarakshah*, s. 24; Cüz-cânî, s. 215, 311, 312, 313; Afîf, s. 145.

⁶⁴³⁸ Fahr-i Müdebbir, *Tarih-i Fakhru‘d-Din Mubarakshah*, s. 31, 33.

⁶⁴³⁹ *Miftâhu‘l-futûh*, s. 17; Afîf, s. 115, 144, 198, 199, 274, 317, 323, 362, 363, 369, 370, 374,

⁶⁴⁴⁰ Afîf, s. 275.

⁶⁴⁴¹ Afîf, s. 495.

⁶⁴⁴² *İ‘câz-i Husrevî*, I. Risale, 14; s. Bedr-i Çâçî, s. 157, 259.

⁶⁴⁴³ *Besâtînu‘l-uns*, s. 140.

⁶⁴⁴⁴ *Besâtînu‘l-uns*, s. 228.

⁶⁴⁴⁵ *Tâcü‘l-me‘âsir*, s. 277, 308, 311.

⁶⁴⁴⁶ *Kiranu‘s-sa‘deyn*, s. 82.

⁶⁴⁴⁷ *Kiranu‘s-sa‘deyn*, s. 82.

⁶⁴⁴⁸ *Besâtînu‘l-uns*, s. 67.

⁶⁴⁴⁹ Bedr-i Çâçî, s. 157, 701.

Diğer Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi Delhi Türk Sultanlığı devrinde de bayrak anlamında ‘alem adı kullanılmaktaydı. ‘Alem, Türkçe karşılığı “alamet, nişane, işaret, bayrak ve sancak” olan Arapça bir kelimedir. Bu tanımlamalar ilk bakışta ‘alemi silâhlar içerisinde sayılan, fakat gördüğü iş yönünden silahla ilgisi olmayan bir obje gibi göstermektedir. Ancak eski Türklerde “bayrak” batırılacak, saplanacak bir silahın, sancak ise sançmak, saplamak için kullanılan sivri uçlu bir silahın adı olarak ortaya çıkınca ‘alemin de aslında mızrak türünden bir silah olduğu ortaya çıkmaktadır⁶⁴⁵⁰.

‘Alem kelimesi Arapçadaki ‘ilm’ kökünden türemiş olup; “bilmek, bildirmek, işaret etmek” anlamına gelmektedir. Alem yol gösteren işaret, sınır işareti, minare tepeliği anlamlarını ifade etmektedir⁶⁴⁵¹.

‘Alemler de diğer delici-dürtücü silahlar gibi bir temren ve bir de gövde (sap) olmak üzere iki ana parçadan meydana gelmişlerdir. Sapa takılan temren, ‘alem sahibi kişinin veya kabilenin yerine, makamına ve önemine göre değişiklik gösterir. Bunlar içerisinde som altından olan, demirden olup üzerinde altın kakması bulunan veya yalnızca demirden yapılmış olanları vardır. Uçları silah görevi yapabilmesi için genellikle bir üçgen formunda birer temren taşımaktadır. Temren gövdeleri üzerinde çok ince işlemeler arasına yerleştirilmiş dairevî, armudî ve oval kartuşlar içerisine oyma veya kazıma tekniği ile “Kelime-i Şâhadet”ten başlayarak *Kur’an*’dan çeşitli ayetler titiz ve dikkatli bir hat sanatı ile yazılmıştır. Bunlara örnek olarak İstanbul, Harbiye’deki Askerî Müze’de bulunan Memlûk sancak ‘alemleri verilebilir⁶⁴⁵².

Mızrak temrenlerinin gövde ile birleştikleri boyun kısmına kırmızı bezden küçük bir bayrak asılması Türk tarihinde kökü çok eskiye dayanan bir gelenektir. Normal mızraklarda kullanılan bu bayrakların özel mızraklar olan ‘alemler üzerinde de kullanılmış olduğu *Surname* minyatürlerinde görülmektedir. ‘Alemler üzerine bayraklardan başka yak öküzü kıllarından yapılan ve yine mızraklara bağlanan kutuz veya kutas denilen süsler asılmaktaydı. ‘Alemler zamanla mızrak formunu yitirmeye başlamış, tuğ ve sancakların tepelerinde mahçe denilen hilal şeklinde ve altında felekisi bulunan temrenler kullanılmaya başlanmıştır. Böylece ‘alemlerin silâh olma özelliği

⁶⁴⁵⁰ T. Nejat Eralp, a.g.e., s. 56.

⁶⁴⁵¹ Ahmet Çaycı, a.g.e., s. 183.

⁶⁴⁵² T. Nejat Eralp, a.g.e., s. 56.

tamamen kalkmış ve kutsal bir sembol olarak günümüze kadar varlığını sürdürmüştür⁶⁴⁵³.

Emîr Husrev Dilhlevî, ‘alemlerin üzerine hilal ve monçuk takılarak silah olma özelliğini yitirdiklerine işaret etmektedir. Müellif, eserinde Alâeddîn Muhammed Şâh (1296-1316) devrini ele aldığı kısımda moncuk ile ilgili şu ifadeye yer vermektedir: “Onun ‘alemi (sancak)nin ayın harfî, güneşin (ayın) moncuğu ile firuze künbedi üzerine çekilmiş.”⁶⁴⁵⁴

Bedr-i Çâcî de beyitlerinde moncûk kullanımına yer vermektedir:

Rüzgâr hakkın teyidinde senin moncûk (bayrak)unun perçemidir * Savaş çadırında fethin voşâk (uşak)larının⁶⁴⁵⁵ zülfü [vardır]⁶⁴⁵⁶.

Bedr-i Çâcî, ordu tarafından çok sayıda livâ (bayrak) taşındığını bir beytinde şöyle dile getirmektedir:

Bir saf ki kirpik gibi haciplerin önünde yürüyordu * Bin yıldız, her yıldızda bin livâ⁶⁴⁵⁷.

Bedr-i Çâcî bir başka beytinde Sultan (Muhammed Şâh Tuğluk)’ın “livâ”sının çok uzun, çok yüksek olduğunu dile getirmektedir:

Ey senin livânın boyu Sidretülmüntehâ⁶⁴⁵⁸[da] * Yüce tanrının seması üzerinde dolaşır Sühâ Yıldızı’ndan alçakta⁶⁴⁵⁹.

Bedr-i Çâcî yukarıda yer verilen beyitleri ile rayetin küçük olanına, harb için askere verilenine liva denildiğini ortaya koymaktadır. Hanefî Palabıyık bu hususta bayrak ve sancak manalarına gelen liva ve rayet, birbirlerinin aynıdır veya rayetin

⁶⁴⁵³ T. Nejat Eralp, a.g.e., s. 56-57.

⁶⁴⁵⁴ Bkz. *İ‘câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 14.

⁶⁴⁵⁵ Uşak, hizmetçi; güzel yüzlü erkek çocuğu. Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 679.

⁶⁴⁵⁶ Bkz. Bedr-i Çâcî, s. 157.

⁶⁴⁵⁷ Bkz. Bedr-i Çâcî, s. 88.

⁶⁴⁵⁸ Sidretül Müntehâ: Son ağaç demektir. Sidre bir şeyin varabildiği son yer anlamına gelir. Sidretülmüntehâ, yaratıklar âleminin son noktasıdır. Cennetin de sonu olan Sidretülmüntehâ’nın ötesi Allah’ın gayb âlemidir, içyüzü kavrayamayacak olan âlem. Bkz. Hasan Akay, *İslâmî Terimler Sözlüğü*, s. 289.

⁶⁴⁵⁹ Bkz. Bedr-i Çâcî, s. 295.

küçük olanına yahut harb için askere verilenine liva denmesi muhtemeldir demektedir⁶⁴⁶⁰.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde râyât-i a'lâ-yi sultânî (رايات اعلاي سلطاني), râyât-i a'lâ (رايات اعلا)⁶⁴⁶¹ ve râyât-i a'lî (رايات اعلي)⁶⁴⁶², rayât-i hümâyûn (رايات همايون)⁶⁴⁶³, rayât-i zafer âyât-i hümâyûn-i a'lâ (رايات ظفر آيات همايو اعلى): yüce hümâyûnun zafer ayetleri [yazılı olan] sancağı⁶⁴⁶⁴ terimleri sancak anlamının yanı sıra mecâzî olarak sultanın kendisini nitelemek için de kullanılmaktadır. Timur Devleti dönemi ana kaynaklarında da Emîr Timur'u kastederek râyât kelimesi ile başlayan râyât-i hümâyûn vb. ifadeler kullanılmaktadır⁶⁴⁶⁵.

Emîr Husrev-i Dihlevî bir beytinde Celâleddîn Fîrûz Şâh'ın bayrağı üzerinde hilal bulunduğunu dile getirmektedir:

Sancağın hilâli menziller üstünde * Hızlı yol aldı menzilden menzile⁶⁴⁶⁶.

Emîr Husrev-i Dihlevî, hilâl-i râyet (هلال رایت: bayrak hilâli)⁶⁴⁶⁷, mâh-i 'alem (ماه علم: bayrak ayı)⁶⁴⁶⁸ ve Bedr-i Çaçi meh-i râyet (مه رایت: bayrak ayı)⁶⁴⁶⁹ terkipleri ile sancak üzerine yerleştirilen ay ve hilal sembollerinden bahsetmektedir. Meh-i râyet bayraklar üzerine resmedilen ay sembolüne veya sancağın başı üzerine yerleştirilen altın ve gümüşten yapılan ay suretine [mâhçe: hilal] denmektedir⁶⁴⁷⁰. Ayrıca meh-i tâs-i perçem (مه طاس پرچم: barağın ay tası) tabiri de kullanılmaktadır⁶⁴⁷¹. Burada tâs-i perçem (طاس پرچم) tabiri bayrağın perçeminin bağlandığı kubbe anlamında kullanılmaktadır⁶⁴⁷². Müellif, mahçe-yi zerd çehre (مہچہ زرد چہرہ: sarı çehreli ay) tabirini de

⁶⁴⁶⁰ Hanefî Palabıyık, a.g.e., s. 156.

⁶⁴⁶¹ İsmâî, *Futuhu's-Selatin*, s. 116, 447, 454; Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 514, 517-518; Sîhrindî, s. 77, 78; Afîf, s. 186.

⁶⁴⁶² Afîf, s. 145, 289, 327.

⁶⁴⁶³ *İnşâ-i Mâhrû*, s. 34.

⁶⁴⁶⁴ *İnşâ-i Mâhrû*, s. 50.

⁶⁴⁶⁵ Şerefeddîn 'Alî Yezdî, *Zafernâme*, I, s. 149, 449.

⁶⁴⁶⁶ هلال رایت بالا منازل * سریع السیر شد منزل بمنزل Bkz. *Miftâhu'l-futûh*, s. 23.

⁶⁴⁶⁷ *Miftâhu'l-futûh*, s. 23.

⁶⁴⁶⁸ *Kiranu's-sa'deyn*, s. 56.

⁶⁴⁶⁹ Bedr-i Çaçî, s. 127.

⁶⁴⁷⁰ Bedr-i Çaçî, s. 436.

⁶⁴⁷¹ Bedr-i Çaçî, s. 213.

⁶⁴⁷² Bedr-i Çaçî, s. 478.

kullanmaktadır⁶⁴⁷³. Müellifin, bu ifadesi mahçenin altından yapıldığına veya altın renginde olduğuna işaret ediyor olmalıdır.

Emîr Husrev-i Dihlevî, diğer kaynaklarda rastlanmamakla birlikte sefer sırasında taşınan kızıl bayrağın perçeminin şeklini “perçem-i ‘alem-i şekl-i lehyânî” (پرچم علم شکل لحيانی)⁶⁴⁷⁴ ifadesi ile dile getirmektedir. Perçemin şekli olan “lehyânî” kelimesinin anlamı hakkında “sırtında uzun kıllar olan”⁶⁴⁷⁵ ve “sakala mensup”⁶⁴⁷⁶ anlamları tespit edilmektedir. Bu durumda söz konusu perçemin çok uzun ve çok miktarda saçığa sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Delhi Türk Sultanlığı devri kaynaklarından mahçenin de altından veya altın kaplı olduğu, bazen mahçe yerinde yıldız sembolü de bulunduğu, sancaklar üzerinde arslan resmi bulunabildiği ve padişâhın sancağında kitâbe bulunduğu ve dev erjderha sembollerinin bayrak misali taşındığını öğrenilmektedir.

Sultan Şemseddîn İltutmuş döneminde geçen ‘padişâhın sancağının ayı ve şehinşâhlık bayrağının kitabesi’ (ماه رايه پادشاهي و كتابه علم شهنشاهي) ve ‘sancak ayı ve yıldız alemleri’ (ماه رايه و علم ستاره)⁶⁴⁷⁷, ‘zafer bayrağının kitabesi’ (کتابه رايه نصرت)⁶⁴⁷⁸ ifadeleri hem bu durumu pekiştirmekte hem de sancakların üzerinde yıldız şeklinde de alem bulunduğunu göstermektedir. İlave olarak padişâhın sancağı üzerinde padişâhlık kitabesi bulunduğunu da ortaya çıkmaktadır.

Delhi Türk Sultanlığı sancakları üzerinde aynı Gurlular devrinde olduğu gibi arslan resmi de bulunduğu ve düşmanı korkutacak azamette dev ejderha sembollerinin, bayrak gibi uzun bir direk ucunda taşındığı anlaşılmaktadır. Sultan Şemseddîn İltutmuş’a yenilen Cîndâr Tatar hakkındaki ifadeler de bu âdetin devam ettiğini göstermektedir: “Tilki sıfatıyla, muzaffer “bayrağın arslanı” (شير رايه) korkusundan kaçmaya yöneldi.”⁶⁴⁷⁹

⁶⁴⁷³ Bedr-i Çâçî, s. 125.

⁶⁴⁷⁴ *İ‘câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 154.

⁶⁴⁷⁵ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1988.

⁶⁴⁷⁶ *Ferheng-i Fârsî be Tûrkî-yi İstânbûlî*, s. 1149.

⁶⁴⁷⁷ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 269.

⁶⁴⁷⁸ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 310.

⁶⁴⁷⁹ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 277.

Tâcü'l-me'âsir'de, Sultan Şemseddîn İltutmuş'un Gıyâseddîn'i yenip Lahor'u alması dolayısı ile söz konusu ejderha alametinden şu şekilde bahsedilmektedir: "Ejderhâ sembolünün ve arslanlı bayrağın korkusundan tilki gibi savaş ve çarpışmadan yüz çevirdi."⁶⁴⁸⁰ Zafer sonrası ise şu ifadeler yer almaktadır: "Muzaffer arslanlı bayrak, arslan suvârieleri üzerinde mavi göğü yükseltti ve tekrar sultanın çetri gölgesini ok gürlemesine Venüs üzerinde yükseltti ve zaferin ejderha sembolü ay dairesi etrafında halka çevirdi."⁶⁴⁸¹

Sultan Alâeddîn Halacî'nin de savaş sancağında hilal vardı. Gazi Melik'in (Gıyâseddîn Şâh Tuğluk) Husrev Han'a karşı savaşında sancağında balık⁶⁴⁸² resmi vardı. Söz konusu balıklı bayraktan "mâhî nişâne" (ماهی نشانه), "nişâne-i mâhi" (نشانۀ ماهی) ve 'alem-i mâhî (علم ماهی) adları ile bahsedilmektedir. Bu tabirin ayrıca filin hortumunun sıfatı olarak da kullanıldığını ilave etmek gerekir⁶⁴⁸³. Nişâne-i mâhi, sancak üzerinde balık şeklinde madenî bir alem ya da üzerinde balık resmi olan bir sancak olmalıdır.

Nişâne-mâhî vb. ifadelerin filin hortumunun sıfatı olarak kullanılmasına "İki cenâk [filin her iki kulağından sarkan örtü] ile süslenmiş, ziynetlenmiş [filin] kulak ardını, suvâri cenâkın arkasında üzengisiz ve etkili, [filin] hortumu balık figürlü bayrak"⁶⁴⁸⁴ ifadesi örnek olarak gösterilebilir.

Mesâlikü'l-ebâr'daki kayıtlara göre Muhammed Şâh Tuğluk'un standard siyah bayrağının ortasında altından yapılmış büyük bir ejderha (tinnîn) bulunmaktaydı. Onun dışında başka hiç kimse siyah bayrak taşıyamazdı. Sağ kanatta siyah bayraklar ve sol kanatta kırmızı bayraklar vardı ve üzerlerinde altından ejderhalar bulunmaktaydı⁶⁴⁸⁵.

⁶⁴⁸⁰ Bkz. *Tâcü'l-me'âsir*, s. 308. از نهیب ازدهای نشانه و شیر رأیت روباه مثال روی از رزم و قتال بر تافت

⁶⁴⁸¹ شیررأیت منصور سر بر شیر سوار چرخ اخضر افراخته و باز چتر همایون سایه بر تراک تیر و فرق ناهید انداخته و ازدهای نشانه ظفر گرد

Bkz. *Tâcü'l-me'âsir*, s. 311. دایره ماه حلقه زده

⁶⁴⁸² Bayrak üzerinde balık motifi bulunması enteresandır. Atlı ve hayvancı bir kavim olan Türklerin balık ve balıkçılıkla ilgileri çok azdı. Ancak, "ırmak balıkları" ile ilgileri çoktu. "Dünyanın bir balık üzerinde durması" gibi inanışlar Türklere dışarıdan gelmiştir. Bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, II, s. 534.

⁶⁴⁸³ Alem-i Mâhî. Bkz. *Tuğluku'nâme*, s. 89, 122; *Hazâinü'l-fütûh*, s. 130, 138; Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s. 65.

⁶⁴⁸⁴ Bkz. *Hazâinü'l-fütûh*, s. 138. خرطومش نشانه ماهی را از دو جناق زینت و زیور، سوار در عقب جناق بی رکاب کارگر، بنا گوشش

⁶⁴⁸⁵ *Mesâlikü'l-ebâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 59; *Arab Accounts of India*, s. 29; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, s. 37.

Subh-u'l-aşa'da ejderha ifadesi yerine yılan ifadesi kullanılmakta ve sol kanttaki sancakta bir yerine iki altın yılan (ejder) olduğu bildirilmektedir: "Sultanın başının üstünde, merkezinde muazzam bir altın yılanı olan siyah sancak vardır. Sultandan başkası siyah sancak taşıyamaz. Sol kantta iki altın yılinalı kırmızı sancak vardır."⁶⁴⁸⁶

Fîrûz Şâh Tuğluk, fil sırtında taşınan iki ejderha (دو اژدر پیل: dû-ejder pîl) 'alemi yaptırmıştı. O işaret bir *men* ve 200.000'lik 30 *sîrlik*⁶⁴⁸⁷ demirden yapılmıştı. Sultan, atlı av gezintisi için dışarı çıktığında her iki 'alem de sağ ve sol kanattaki fillerin üzerinde taşınırlardı. Fillerin sandıkları içinde ikişer nişandar ('alem tutucu) otururdu. Nişandarlar o 'alemi tutup fillerin sırtındaki sandıklara halatlarla bağlarlardı. Bu 'alemler iki üç korûhluk [koruh= 1.000-4.000 gez] mesafeden gözüktüğü için Fîrûz Şâh Tuğluk'un geldiği çok uzaktan belli olurdu. O 'alemlerin (ejder pîl), peşinden fil sırtındaki davullar da gelirlerdi. Bu iki yeniliği de Fîrûz Şâh Tuğluk vaz etmişti⁶⁴⁸⁸. Fakat Halife'nin hilat ve menşurunu aldıktan sonra 777/1375-76 yılında merâtib (mehter), 'alem ve nişânelerinde suret tasvirinin yasaklanması da dahil şeriata aykırı olan bütün vergi ve işleri yasakladı⁶⁴⁸⁹.

Delhi Türk Sultanlığı ordusu tarafından temel bayrak rengi olarak siyah ve kırmızı kullanmasının temeli Gur Devleti devrinde yatmaktadır. Gur sultanlarından es-Sultan el-Muazzam Gıyaseddünya veddin Muhammed b. Sam'ın (1187-1206) sağ kanat askerlerinin bayrağı siyah ve sol kanat askerlerinin bayrağı lâl (kırmızı) idi⁶⁴⁹⁰. Kısaca sağ kanatta yer alan Gurlu melik ve emîrlar siyah ve sol kanatta yer alan Türk melik ve emîrlar lâl (kırmızı) bayrak taşımaktaydılar⁶⁴⁹¹. Siyah sancak Abbâsî Halifeliğini ve kırmızı sancak Gurluları tanımlamaktaydı⁶⁴⁹². Gurlular iktidara gelmeden önce Gazneliler devrinde başlangıçta kırmızı bayrak ve sonrasında ise siyah renk bayraklar kullanıldığı daha önce dile getirilmişti.

⁶⁴⁸⁶ Arab Accounts of India, s. 106-107.

⁶⁴⁸⁷ Sir: Yaklaşık 75 gramlık ağırlık birimi.

⁶⁴⁸⁸ Afif, s. 369-370.

⁶⁴⁸⁹ Afif, s. 374, 378-379.

⁶⁴⁹⁰ Cüzcanî, s. 83

⁶⁴⁹¹ Cüzcanî, s. 127.

⁶⁴⁹² Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s. 65.

Aslında siyah sancak Abbâsî Halifelerinden önce Hz. Muhammed'in sancağı idi. İbn Hişam'ın bildirdiğine göre Bedir Savaşı'nda Hz. Muhammed'in önünde iki "siyah râye (râyetâni sevdâvân) bulunmaktaydı. Hz. Muhammed'in râyesi (sancağı) Hayber'de de siyah idi⁶⁴⁹³.

Sonuç olarak, Delhi Türk Sultanlığı'nın Gurlulardan devraldığı sağ ve sol kanat sancak renklerini muhafaza ettiği ve söz konusu sancak renklerinin aslında Gazneliler devrinden intikal ettiği görülmektedir. Sultanlığın üçüncü hükümdarı İltutmuş⁶⁴⁹⁴ ve dokuzuncu hükümdarı Gıyâseddîn Balaban'ın sağ kanat askerlerinin bayrakları siyah ve sol kanat askerlerinin bayrakları lâl (kırmızı) idi⁶⁴⁹⁵.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Celâleddîn Fîrûz Şâh Halacî (1290-1296) döneminde 'ordu üzerinde kırmızı bayrak' (بروی سرخ در لشکر نشانه) bulunduğunu bildirmektedir. Emîr Husrev-i Dihlevî, Sultan Mu'izzeddîn Keykubâd (1287-1290) devrinde şâhın başı üzerindeki rayet (bayrak)lerin siyah ve lâl (kırmızı) olduklarını dile getirmektedir⁶⁴⁹⁶.

Emîr Husrev-i Dihlevî, 720/1320 yılında Gıyâseddîn Şâh Tuğluk tahta oturduğu sırada sancaklarının siyah ve lâl (kırmızı) renklerde olduğunu, ayrıca gül, sümbül, sûrî (kırmızı gül), ped? (ak kavak?), kelkez (?), sebz (yeşi) ve sefid (beyaz) renklerinde olduğunu aşağıdaki beyitlerinde belirtmektedir:

Siyâh ve lal sancaklar Allah atmosferinde⁶⁴⁹⁷ * Hint için durmuş ayaklarından biri üzerinde⁶⁴⁹⁸.

Şâhın başı üzerindeki siyah ve lal rayetin sıfatı * Oldu güneş şafak ve gölge arasında ansızın

Aynı şekilde (onun gibi) gül, sümbül, kırmızı gül (sûrî) ve ak kavak ağacı (ped?) * Kırmızı (lal) ve siyah, kelkez (?) ve yeşil (sebz) ve beyaz (sebz)⁶⁴⁹⁹.

⁶⁴⁹³ Mustafa Zeki Terzi, *Hiz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askeri Teşkilât*, s. 211-212.

⁶⁴⁹⁴ Cüzcanî, s. 179.

⁶⁴⁹⁵ Cüzcanî, s. 207.

⁶⁴⁹⁶ *Kiranu's-sa'deyn*, s. 82.

⁶⁴⁹⁷ Hû cây (هو جای) terkinin oluşturduğu anlam hem "Hû (Allah) atmosferinde, ortamında, makamında" anlamına hem de "güzel yer" anlamına gelmektedir. Fakat özellikle güzel değil de Hû yani Allah kelimesinin kullanılması birinci anlamı kuvvetlendirmektedir.

⁶⁴⁹⁸ Bkz. *Tuğlûknâme*, s. 133. علم های سیاه و لعل هو جای * برا هند ایستاده بر یکی پای

⁶⁴⁹⁹ صفت رایت لعل و سیاه در سر شاه * کشته خورشید میان شفق و سایه نهان

Bkz. *Kiranu's-sa'deyn*, s. 82. همچو کل و سنبل و سوری و پد * لعل و سیاه کلکز و سبز و سفید

Gur Devleti devrinde savaş sırasında çok fazla bayrak kullanıldığı *Tâcü'l-me'âsir*'de şöyle anlatılmaktadır: “Savaş alanı fezası bayrak ve nişânedan çimenlik ve yasemin bahçesi oldu ve savaş meydanı havası e'lâm ve *râyattan* gülistan ve lale bahçesi görüldü.”⁶⁵⁰⁰

Delhi Türk Sultanlığı devrinde siyah ve lal (kırmızı) renkler temel sancak renkleri olmakla birlikte Cüzcanî'nin Uluğ Han Balaban es-Sultânî ordusunda bir zafer kutlaması dolayısıyla yer alan sancakları tasviri, çeşit çeşit renkte ve tezyin edilmiş sancakların da kullanıldığını göstermekte ve yukarıda anlatılan çiçek bahçesi izlenimini uyandırmaktadır. Cüzcanî bu olayı şöyle aktarmaktadır: “Öyle ki rengârenk atlas, eksûn (bir çeşit renkli ipek), el-berûn (bir çeşit kumaş cinsi olmalı?) ve şotrî (deve tüyünden yapılmış), altın çekilmiş ve bâdelî (altın suyuna batırılmış iplerle dokunan) sancaklardan, ova sanki bin çiçek bahçesi açmış gibi oldu.”⁶⁵⁰¹ Böylece emîr ve meliklerin de kendine ait bayrakları ile resmî törenlere iştirak ettikleri ortaya çıkmaktadır. Emîr Husrev-i Dihlevî ayrıca sultanın sahraya gümüş rengi bayraklar (اعلام: e'lâm-i sîmgûn) diktiğini bildirmektedir⁶⁵⁰².

Emîr Husrev-i Dihlevî, Celâleddîn Fîrûz Şâh Halacî'nin askerî seferleri sırasında çok sayıda bayrak kullanılmakta olduğunu ve bunlar içerisinde kırmızı bayrakların da bulunduğunu aşağıdaki beyitlerinde dile getirmektedir:

Yüce bir makamı olan bayraklardan * Bütün ordu oluyordu daima gölge gölge
Baş üzerinde birlikte parlayan sancaklardan * Zemin gölgede oturdu semâ da
Göremiyordu güneş asla zemini * Ki orada [havada] zemin üzerine koyuyordu
alnını

Sancağın kırmızı yüzündeki resmi * Hindistan cevizi ağacından⁶⁵⁰³ çevgân
topu yapmıştır?⁶⁵⁰⁴.

⁶⁵⁰⁰ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 248.

⁶⁵⁰¹ Cüzcanî, s. 316.

⁶⁵⁰² ‘Alem-i sîmgûn zed dehî be-sahrâ? (اعلام سیمگون زد سلطان دهی بصحرا) Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Tuhfetü's-sıgar*, vr. 8b.

⁶⁵⁰³ “Hindistan cevizi ağacı” benzetmesi ile Hindûlar kastediliyor olmalıdır.

⁶⁵⁰⁴ ز بیراقها که عالی داشت پایه * همه لشکر همی شد سایه سایه
ز رایتها که سر بر تافت باهم * زمین در سایه بنشست و سما هم
نمی دید آفتاب اصلا زمین را * که آن جا بر زمین سایه جبین را
Bkz. *Miftâhu'l-futûh*, s. 10. نمودار علم در سرخ روی * درخت نار گل کرده است گوی

Bedr-i Çâî, bir beytinde Muhammed Şâh Tuğluk'un sancağının kenarında perçem denilen yedi püskülün (muhtemelen üçgen çıkıntılarının) bulunduğunu ve belki de sancağın üzerinde Kuran'dan ayetler bulunduğunu aşağıdaki beytinde dile getirmektedir:

Senin bayrağının perçemi oldu yedi kız kardeşlerin saçları * Bayrağının ayı savaş gününde güneşe Kuran tuttu⁶⁵⁰⁵.

Bedr-i Çâî başka bir beytinde bayrak kenarındaki perçemlerin üçgene benzediğini vurgulamaktadır:

Gökteki ayın köşesini senin kıvrılmış kâkülün gibi * Muzaffer sultanın bayrağının perçemi tutsun⁶⁵⁰⁶.

Yezid el-Sîrâfî, 900 yılı civarında Hint hükümdarları ve ileri gelenlerinin tavus kuşu tüylerinden yapılmış çetr denen şemsiyeler taşıdıklarını bildirmektedir⁶⁵⁰⁷. Gur Devleti devrinde çetr ve sancakların üzerine sülün kanadı ve tavus kuşu kuyruğu bağlandığı görülmektedir⁶⁵⁰⁸.

Delhi Türk Sultanlığı hükümdarları da söz konusu âdeti tavus kuşu kanatlarından tuğlar kullanarak devam ettirmişlerdir. Söz konusu tavus kuşu kanatlarından yapılan tuğlar önceleri sadece hükümdar sancaklarına bağlanırken bu hak Melik Gazi (Gıyâseddîn Şâh Tuğluk) tarafından 720/1320'de Hindû Husrev Han ile yapılan iç savaşta kös sahibi bütün emîrlere de verilmiştir. Bu husus Emîr Husrev-i Dihlevî'nin aşağıdaki beyitlerinde anlatılmaktadır:

Şahlığın parlaklığı kendisinde olan bir ay 'alemi (mahçesi) * Ay burcundaki büyük talih gibi

Her tarafa akdoğanlar uçurdu⁶⁵⁰⁹ * Tavus kanadını bağladı nişâne (alamet) [olarak]

⁶⁵⁰⁵ پرچم بیرق تو شد گیسوی هفت خواهران * چون مه رایتت به خور روز و غا قران گرفت Bkz. Bedr-i Çâî, s. 127.

⁶⁵⁰⁶ گوشه ماه فلک را چو خم طره تو * پرچم رایت سلطان مظفر گیرد Bkz. Bedr-i Çâî, s. 135.

⁶⁵⁰⁷ Süleyman el-Tâcîr, *Doğu'nun Kalbine Seyahat Çin ve Hind Ülkeleri Hatıraları ve İlaveleri*, s. 68.

⁶⁵⁰⁸ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 202.

⁶⁵⁰⁹ Bu mısra "şâha her taraftan sürüyorlar avcı kuşları" diye de tercüme edilebilir.

O Gazi Melik çaldığı her yerde kös –ü * Hümayunun vardı üzerinde tavus kanadı

Ordunun o iyi talihinden uğursuz kâfir [Moğollar] * Baykuş kanadıyla çok yukarılara [kuzeye] sürüldü.

Bu ünüyle tavus kanadı etkiler bıraktı * Her Moğol memleketine haberler gitti
Hümayunun o tavus kanadının haberleri * ÜlkeleBurde hümayun gibi dolaştı
Bu haber o kâfirlerden hem * Baykuş tüylü külahlarını fırlattı hem başlarını
Tavusun göklerde olduğu günün niyetine * Nurlu hatırından yaptı ülkenin süsü [bayrağı]

Melik buyurdu her kös sahibine * Bayraklara bağlamalarını tavus kanadı
Kötü tabiatlı hasım bilmesi için farkı * Meliğin bayraklarıyla diğerlerinin bayrakları [arasındaki]

Bir akdoğan gibi kuvvetiyle değil hilesiyle * Hindistan'ın bütün tavuslarını avladı⁶⁵¹⁰.

Emîr Husrev-i Dihlevî'nin yukarıda aktarılan beyitlerinde her ne kadar Moğollardan bahsedilse de söz konusu sayfada, sayfanın başından ortasına kadar asıl Gazi Melik ile Husrev Han arasındaki iç savaş anlatılmakta ve yukarıda verilen beyitlerden hemen sonra gelen ve tamamına burada yer verilmeyen beyitler ise Gazi Melik'in, Hindû Husrev Han karşısında zafer kazanması ile sonuçlanmaktadır. Dolayısı ile sadece Moğollar karşısında değil Husrev Han karşısında da emîrlerin sancaklarına tavus tüyü taktıkları anlaşılmaktadır. Beyitlerden katıldığı bütün savaşlarda sancağına tavus kuşu kanadı bağlayan Gazi Melik'in ününden çekinen Moğollara karşı her savaşta onun geldiği izlenimini vermek amacıyla böyle bir tedbir düşünüldüğü ortaya çıkmaktadır⁶⁵¹¹. Haluk Kortel tarafından ise savaş sırasında düşmanların hükümdar

⁶⁵¹⁰ علم ماهی و او با فر شاهی * چو سعد اکبر اندر برج ماهی
بهر سو شاه بازان برانه * پر طاؤس را بسته نشانه
که آن غازی ملّیک هر جا که زد کوس * همایون داشت بر خود پر طاؤس
که زان یمن از سپاه کافر شوم * پرانیدی بسی سر با پر بوم
ز طاؤسی که زین سان داد اثرها * بهر بوم مغل رفته خبرها
حدیث آن پر طاؤس میمون * چنان در بوم ها گشته همایون
که این آوزده زان گیران در هم * کله با پر بوم افکنده سر هم
غرض آن روز چون طاؤس افلاک * ز بال نور کرده آرایش خاک
ملک فرمود تا هر صاحب کوس * به بندد بر علم ها پر طاؤس
که تا فرقی بداند خصم بد سیر * ز رایات ملک با رایت غیر
چو شهبازی که از قوت نه از کید * همه طاؤس هندوستان کند صید
Bkz. *Tuğlûknâme*, s. 122-123.

⁶⁵¹¹ *Tuğlûknâme*, s. 122.

bayrağını ayırt edememeleri için bu önlemin alındığı ileri sürülmektedir⁶⁵¹².
Tuğluknâme'nin son kısımlarında yer alan aynı konudaki diğer beyitler şunlardır:

Baş aşağı [Husrev Han]⁶⁵¹³ yarasa geceleri uçuyor * Taca yakışan tavusu başına koyuyor.

Hemen o gün ulaştı bu ad ve namus * Kim bağladı sancağı üzerine tavus kanatlarını

Tanrı bu övüncü sana verdiğinden * Tac⁶⁵¹⁴ ile övüncü⁶⁵¹⁵ de sana verdi⁶⁵¹⁶.

Emîr Husrev-i Dihlevî'nin bu son beyitleri ile sultanlığın Gıyâseddîn Tuğluk'tan önceki hükümdarları tarafından da sancaklar üzerine tavus kuşu kanatları bağlandığı anlaşılmaktadır.

Fahr-i Müdebbir, büyük emîrlerin kös ve 'alemleri olduğunu bildirmektedir⁶⁵¹⁷.
Dolayısıyla Tuğluklar döneminde özellikle büyük emîrlerin 'alemlerine tavus tüyü takma hakkı kazandıkları söylenebilir.

Muhammed Şâh Tuğluk'un Delhi'deki konağı Dâr-i Serâ'da huzuruna çıkan İbn Battûta ise şu bilgileri nakletmektedir: "İkinci kapı ile üçüncü kapı arasındaki büyük peykede Nakîbü'n-nukabâ makamında bulunan adam oturur. Adamın elinde altın bir asa vardır. Başında mücevherlerle süslü, üç yanına tavus tüyü dikilmiş muazzam bir külah bulunur."⁶⁵¹⁸ Aktarılan bu hususlar bu dönemde tavus kuşu tüylerine büyük bir önem atfedildiğini göstermektedir.

Delhi ordusu tarafından fethedilen kalelerin burçlarına bayrak dikildiği görülmektedir. Bayrak hâkimiyetin el değiştirdiğinin bir nişanesi olarak dikilmekteydi. Sultan Alâeddîn Halacî devrinde uzun çarpışmalardan sonra fethedilen Ranthambor

⁶⁵¹² Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 84.

⁶⁵¹³ Negunsar adı dönemin ana kaynaklarında putperest Hindûlar için kullanılıyor. Bu beyitte ise hükümdarı öldürüp tahtı ele geçiren Hindû Husrev Han için kullanılıyor.

⁶⁵¹⁴ Efser kelimesi tac anlamı ile birlikte subay anlamına da gelmektedir. Dolayısıyla şair burada dolaylı olarak kös sahibi büyük emirlere de tavus kanadı takma hakkı verilmesini de ima eden bir kelime kullanmayı tercih etmiştir.

⁶⁵¹⁵ Burada 'alem üstüne tavus kanatları bağlanması kastediliyor.

⁶⁵¹⁶ نگون سر شب پرک شب ها به پرواز * سزای تاج طاؤس سو افراز

همان روزت رسید این نام و ناموس * که بستی بر علم پره‌ای طاؤس

چون یزدان این سرفرازی ترا داد * بافسر سرفرازی هم ترا داد Bkz. *Tuğluknâme*, s. 141-142.

⁶⁵¹⁷ *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 276-278.

⁶⁵¹⁸ İbn Battûta, II, s. 653.

Kalesi'nin burçlarına sultanın sancağı dikilmişti. İsmâî, bu durumu şu beyit ile dile getirmektedir:

Aldılar o alınamaz kaleyi * İslâm bayraklarını yukarı çektiler⁶⁵¹⁹.

Bedr-i Çâcî, muzaffer ordunun düşman burcuna bayrak çekmesini şöyle dile getirmektedir:

Dikilince kudreti yükselten fetih 'aleminin * Mağlubiyet ile hadise katlandı hasetçi (düşman)⁶⁵²⁰ çekildi⁶⁵²¹.

Şehzâde ve ordu komutanlarına ait dehlizler (iki kapılı koridor şeklinde çadırlar) üzerine de bayrak dikilmekteydi. Alâeddîn Muhammed Şâh 703/1303'de yönetimi oğlu Hızır Han'a devrettiğinde ona hakimiyet alameti olarak lal çetr ile birlikte "üzerinde sarı ve siyah olmak üzere çok yükseğe çekilen iki 'alem (bayrak) bulunan dehliz" verilmişti⁶⁵²².

4.21.4. Mehter/Növbet Takımları

Nevbet (نوبت), padişâh ve emîrlerin kapısında malum saatlerde günde birkaç defa dohol, ney ve benzerlerinin çalınmasıdır. Padişâhlar tarafından günde beş kere çalınan nevbete "penç nevbet" (پنج نوبت: beş nevbet) denmektedir. Penç nevbet savaşı bildirme aleti olan dohol (دهل), demame (دمامه), tabl (طبل), senc (سنج) ve def (دف)'ten oluşan beş saza da denmektedir. Kinaye olarak beş vakit namaz anlamına da gelmektedir⁶⁵²³. Bu son husus padişâh nevbetinin günde beş vakit, namaz vakitlerinde çalınmasından kaynaklanmaktadır. Nevbet çaldırmak hükümdarlık alametlerinden biridir.

Rajataranggini'deki kayıtlar Hindû ordularında kadim dönemlerden Delhi Türk Sultanlığı devri ve sonrasına kadar ordu bandosunda trompet⁶⁵²⁴, davul⁶⁵²⁵, büyük

⁶⁵¹⁹ Bkz. İsmâî, *Futuhu's-Selatin*, s. 267; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 86.

⁶⁵²⁰ Diğer bir nüshada hasetçi yerine düşman yazdığı belirtilmektedir. Bkz. Bedr-i Çâcî, s. 183.

⁶⁵²¹ Bkz. Bedr-i Çâcî, s. 183.

⁶⁵²² Bkz. *Hazâinü'l-fütûh*, s. 63.

⁶⁵²³ *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, II, s. 3054-3055.

⁶⁵²⁴ *Râjataranggini*, by Jogesh Chunder Dutt, I, s. 21; II, 160, 165, 231, 265, 269; III, s. 113.

davul⁶⁵²⁶, pirinç gong⁶⁵²⁷, demir gong⁶⁵²⁸, büyük zil/çan⁶⁵²⁹ çalındığını ortaya koymaktadır.

Râjatarangginî'deki kayıtlardan Hintlilerin gece saldırılarını trompet sesi ile başlattıkları anlaşılmaktadır⁶⁵³⁰. *Tâcü'l-me'âsir*'de, Hindû ordularında savaş fillerinin sırtında çalınan zillerin (آیینہ ہایہ پیلان جنگی: âyine-i pilân-i cengî)⁶⁵³¹ parlaklığının gözleri hayrete düşürdüğü ve bunların (zillerin) birbirine sürtmesinden⁶⁵³² yıldırım meydana geldiği aktarılmaktadır⁶⁵³³. Hindûların fil sırtında büyük ziller çaldıkları böylece ortaya çıkmaktadır.

Gazneli Devleti mehterinde de filler üzerinde “âyine-i pîl” (آیینہ پیل: âyine-i pîl) çalındığı görülmektedir⁶⁵³⁴. Âyine-i pîl tabiri fil üzerinde çalınan dohol veya büyük tabl için kullanılmaktadır. Bazıları ise fil üzerine asılan çan (cers), büyük çan (derây) ve zile (zeng) dendiğini söylemektedirler⁶⁵³⁵. *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*'da âyine-i pîl (davul) ve zeng (zil) çalarlar (زنند آینه پیل و زنگ: zenend âyine-i pîl ve zeng)⁶⁵³⁶ ifadesi geçmektedir. Ayrıca Firdevsî, beyitlerinde filler üzerine asılan “altın zil” (زنگ زرین) ve altın “Hint çanları” (جس زرین: Hindî derây)ndan ve altın gonglar (علم و طبل نی و رایت: Alem ve tabl-i ney ve râyet nîst) ifadesi bu devirde tabl denilen davulların kamıştan yapılmakta olduklarını göstermektedir⁶⁵³⁷. ‘Alem ve tabl-i ney ve râyet nîst (علم و طبل نی و رایت): bayrak ve kamış davul sancak değildir) ifadesi bu devirde tabl denilen davulların kamıştan yapılmakta olduklarını göstermektedir⁶⁵³⁸. Sonuç olarak, Gazne mehterinde fil sırtında âyine-i pîl denilen büyük davullar ve zeng denilen büyük zil veya gonglar çalındığı ortaya çıkmaktadır.

⁶⁵²⁵ *Râjatarangginî*, by Jogesh Chunder Dutt, I, s. 45, 108, 221; II, s. 41, 118, 160, 289; III, s. 9, 75, 85, 112, 248, 279, 288, 328, 335, 351, 386, 394,

⁶⁵²⁶ *Râjatarangginî*, by Jogesh Chunder Dutt, I, s. 151; II, s.

⁶⁵²⁷ *Râjatarangginî*, by Jogesh Chunder Dutt, III, s. 112.

⁶⁵²⁸ *Râjatarangginî*, by Jogesh Chunder Dutt, III, s. 282.

⁶⁵²⁹ *Râjatarangginî*, by Jogesh Chunder Dutt, I, s. 234.

⁶⁵³⁰ *Râjatarangginî*, by Jogesh Chunder Dutt, II, s. 269.

⁶⁵³¹ Âyine-yi pîl (آیینہ پیل): Genellikle savaşta fil sırtında çalınan bir çeşit davul veya zil. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 69.

⁶⁵³² Parlaklığının gözleri hayrete düşürmesi ve sürtmesi ibaresinden bu müzik aletinin davul değil de zil olduğu anlaşılmaktadır.

⁶⁵³³ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 77.

⁶⁵³⁴ *Târîh-i Beyhakî*, II, s. 508.

⁶⁵³⁵ *Târîh-i Beyhakî*, II, s. 598.

⁶⁵³⁶ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 227.

⁶⁵³⁷ *Ferheng-i Câmi 'Şâhnâme*, s. 465.

⁶⁵³⁸ *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 60.

Gur Devleti mehteri, Delhi Türk Sultanlığı mehterini büyük ölçüde etkilemiş olmalıdır. Firûzkûh'ta Gur tahtında oturan Sultan Gıyâseddîn Muhammed b. Sam, birkaç kere halife ile elçi teatisinde bulunduktan ve halifeden hilat aldıktan sonra “onun şâhlık nevbeti beş [vakit] oldu” (نوبت شاهی او پنج شد) saltanatı yayıldı Hindistan'ın doğusundan, Çin ve Mâçîn sınırından Irak kapısına, Ceyhûn Suyu ve Horâsân'dan Hürmüz Denizi sahiline hutbe bu mübarek padişâhın adıyla süslendi⁶⁵³⁹. Bu husus Sultan Gıyâseddîn Muhammed b. Sam'ın halifeden hilat aldıktan sonra beş vakit nevbet çaldırmaya başladığını açıkça göstermektedir.

Gur Sultanı Mu'izzeddîn Muhammed b. Sam'ın Hindistan'daki faaliyetleri sırasında kullandığı nevbet takımları Delhi Türk Sultanlığı nevbeti açısından da aydınlatıcı olacaktır: Bu dönemde nevbette kullanılan önemli çalgılar arasında nây-i rûîn (نای روئین: çinko ney)⁶⁵⁴⁰, tâs-i negûn (طاس نگون: başaşağı/eğik tas)⁶⁵⁴¹ ve kûs-i harbî (کوس حربی)⁶⁵⁴² adlı çalgılar zikredilmektedir.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde, beş vakit nevbet çalma âdetinin veya mehter sazlarına “penç nevbet” denme âdetinin devam ettiği Tâcuddîn Debîr'in şu ifadesinde kendini göstermektedir: “Mülkün beş nevbetinin sesi cihânın altı yönünden ve dünyanın yedi ikliminden ulaştı.”⁶⁵⁴³ İlave olarak başkent Delhi'de “nevbethâne kapısı” bulunduğu görülmektedir⁶⁵⁴⁴. Söz konusu nevbethâne kapısında yer alan odalarda nevbet takımlarının saklandığı, hükümdarların şehre giriş ve çıkışlarında burada mehter çalındığı tahmin edilebilir.

Emîr Hasan-i Dihlevî (Emîr Necmuddîn Hasan b. 'Alâ-i Seczî), bir beytinde başkent Delhi'deki şâhın mehterhanesine şöyle değinmektedir:

Şâhın nevet-hânesinin kösünün bâng (çalması)ından * Geldi Nasruminallah ayeti⁶⁵⁴⁵.

⁶⁵³⁹ Cüzcanî, s. 76.

⁶⁵⁴⁰ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 76, 78, 126, 166.

⁶⁵⁴¹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 126.

⁶⁵⁴² *Tâcü'l-me'âsir*, s. 166.

⁶⁵⁴³ Bkz. *Besâtînu'l-uns*, s. 225. آواز پنج نوبت ملکش در شش جهت جهان و هفت اقلیم کیهان برسد.

⁶⁵⁴⁴ *Sîhrindî*, s. 181.

⁶⁵⁴⁵ Bkz. *Külliyât-i Hazret-i Emîr Hasan Seczî Dihlevî*, s. 563. ز بانگ کوس نوبت خانه شاه * بر آمد آیت نصر من الله.

Sultan Şemseddîn İltutmuş, Gvalyor Kalesi'ni fethettiğinde (Safer 630/Aralık 1232), ordugâhtaki çadırının önünde beş defa nevbet çalınmaktaydı⁶⁵⁴⁶. Bedr-i Çâçî ve İbn Fazlullah el-Ömerî'nin naklettiğine göre Muhammed Şâh Tuğluk sarayda veya seferde iken, günde beş defa nevbet (النوب الخمس) çaldırmaktaydı⁶⁵⁴⁷. Böylece daha önceki Türk-İslâm devletlerinde de görülen beş vakit nevbet çaldırma geleneğinin Delhi Türk Sultanlığı devrinde devam ettirdiği ortaya çıkmaktadır.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde hükümdar dışında şehzâdeler, devlet erkânı, han ve melikler ve emîrlar de nevbet takımına sahipti. Kuruluş döneminden bir örnek vermek gerekirse 1206'da Delhi Sultanı olmadan önce Gur Devleti Hindistan Valisi olan Kutbeddîn Aybeg, 1203 yılında Muhammed Bahtiyar Halacî'yi Bengal ve Bihar'ın fethiyle görevlendirdi. Ardından bölgenin idaresini havale ettiği Muhammed Bahtiyar Halacî'ye kırmızı bir çadır, bayrak ('alem) ve davul yani nevbet (mehter) takımı verildiği görülmektedir⁶⁵⁴⁸.

Şehzâdeler, devlet erkânı, han ve melikler ve emîrlar de nevbet takımına sahip olmakla birlikte Delhi Türk Sultanlığı'nda mehter icrası ve bayrak açma bazı kurallara tâbiydi. Bu hususu İbn Battûta çok net bir şekilde şöyle izah etmektedir: "Hint halkının geleneklerine göre padişah tarafından izin verilmedikçe kimse bayrak açamaz, davul çaldıramaz. Bu iş de sadece sefer esnasında yapılır. Normal halde ikâmet esnasında sadece padişahın kapısında davul çalınır. Mısır, Şam ve Irak'ta ise durum tam aksinedir. Çünkü orada kumandanların kapısında da davul çalınır."⁶⁵⁴⁹

Fahr-i Müdebber'in bildirdiklerine göre Delhi mehterinde; metred (مطرد: davul, dümbelek), debdebe (ديديه: davul, nekkâre/dümbelek)⁶⁵⁵⁰, dohol (دهل: büyük davul)⁶⁵⁵¹, tebîre (تبيره: altı ve üstü geniş ortası dar davul)⁶⁵⁵², zil (زنگ), bûk (بوق: Hayvan

⁶⁵⁴⁶ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 71.

⁶⁵⁴⁷ Bedr-i Çâçî, s. 355; *Mesâlikü'l-ıbsâr fi-memâlikü'l-ımsâr*, III, s. 60-61; *Arab Accounts of India*, s. 29; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-ıbsâr)*, s. 37; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 72.

⁶⁵⁴⁸ Nizâmuddîn Ahmad, s. 47; Cüzcanî, s. 147-151; Enver Konukçu, "Delhi Türk Sultanlığı Hizmetindeki Halaç Beyleri", *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Sayı 7, Ankara 1976, s. 184; M. Aziz Ahmet, s. 131; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 72.

⁶⁵⁴⁹ İbn Battûta, I, s. 255.

⁶⁵⁵⁰ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 991. Debdebe (ديديه), davul ve diğer sazların çalınması anlamına da gelmektedir. Bzk. *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 1242.

⁶⁵⁵¹ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 1087.

⁶⁵⁵² *Ferheng-i Câmi' Şâhnâme*, s. 298.

boynuzundan yapılan üflemeli saz, boru)⁶⁵⁵³, tabl (طبل: davul)⁶⁵⁵⁴, ceres (جرس: büyük çan ve zil)⁶⁵⁵⁵, demâme (دمامه: iki yüzlü bir çeşit davul)⁶⁵⁵⁶, kâse (كاسه: yemek tası, içbükey levha şeklinde vurmali bir çalgı)⁶⁵⁵⁷, har-nây (خرنای: korna⁶⁵⁵⁸, borazan), senc (سنج: pirinçten tabak şeklinde müzik aleti)⁶⁵⁵⁹ çalınmakta idi⁶⁵⁶⁰. *Tâcü'l-me'âsir*'de geçen "tabl-i şâhî" (طبل شاهى) denilen çok büyük davulu da bu sazlara eklemek gerekir⁶⁵⁶¹.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Celâleddîn Fîrûz Şâh döneminde mehter takımından şöyle bahsetmektedir:

Bronz kâsenin gürlemesi yükseldi * Altın neyde name yükseldi
Bronz kâsenin gürlemesi öyle yayıldı * Ki bronz bedenlilerin coşkunluğu oldu
Fetih demâmesi (büyük zurna) ses veriyordu * Dohol (Davul) derisinde tekrar cevap veriyordu⁶⁵⁶².

Fahr-i Müdebbir, "ordu mehteri (nevbetiyan-i ceng) savaş doholünü (davul) öyle gümbürdetiyordu ki dohol üzerindeki suretler (صورتهاى دهل) bile o heybetten uykudan sıçradı" demektedir. Böylece davullar üzerinde çeşitli resimlerin, suretlerin olduğu ortaya çıkmaktadır⁶⁵⁶³. Muhtemelen davullar üzerinde arslan, tavus kuşu, fil ve ejderha gibi çeşitli hayvanların resimleri yer almış olmalıdır.

Böylece mehter takımında dohol (davul), demâme (büyük savaş zurnası), ney ve kâse kullanılmakta olduğu ve kâse denilen çalgının bronz gibi sert metallerden imal edildiği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Gur devrinde kaydedilen çinko ney (نای روئین: nây-i

⁶⁵⁵³ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 380.

⁶⁵⁵⁴ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1509.

⁶⁵⁵⁵ Ceres: Zil. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 734; Ceres (جرس): Büyük çan. Zil. Demir, bakır ve diğer metallerden yapılan ortası boş cisim ve ses çıkarması için onu bir aletle döverler. Bkz. *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 866.

⁶⁵⁵⁶ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 1056.

⁶⁵⁵⁷ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1765.

⁶⁵⁵⁸ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 918.

⁶⁵⁵⁹ Senc (سنج): 39 cm'den 50 cm'e çapı olan, yüksekliği belirli olmayan prinç alaşımından veya prinçten tabak şeklinde bir levha şeklinde müzik aletidir. Ya üzerine vurarak ya da birini diğer çifti üzerine vurarak çalınır. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1327.

⁶⁵⁶⁰ *Âdâbü'l-harb ve's-ş-şecâ'a*, s. 330-331, 357, 423.

⁶⁵⁶¹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 292, 295, 311.

⁶⁵⁶² خروش از کاسه روعین بر آمد * نوازش در نای زرین بر آمد

خروش کاسه روعین چنان برد * که غلغل در تن روئین تان بود

Bkz. *Miftâhu'l-futûh*, s. 10.

⁶⁵⁶³ *Hazâinü'l-futûh*, s. 95.

rûîn) gürlmesi⁶⁵⁶⁴ ifadesi, bazı neylerin çinkodan olduklarını ve çok kuvvetli ses çıkardıklarını göstermektedir.

Emîr Hüsrev Dihlevî, 720/1320 yılında Melik Gazi (Gıyâseddîn Şâh Tuğluk)'nin Hindû Husrev Han'ı yenmesi üzerine mehterin ve davulların nasıl çaldığını beyitlerinde şöyle dile getirmiştir:

Gornebân (gürleme)lar⁶⁵⁶⁵ fetih kösüne ses veriyordu * Akli baştan alıyordu ve tekrar veriyordu.

Davul yeni nameler yapıyordu/çalıyordu * Ses (makam) azameti yükseltiyordu⁶⁵⁶⁶.

Bedr-i Çâçî, Muhammed Şâh Tuğluk devrinde dört burçta ve altı yönde beş vakit nevbet çalındığını ve bunun şâha ihtiram için yapıldığını aşağıdaki beyti ile dile getirmektedir:

İyilerin ve güzellerin şâhı ihtiram için * Beş nevbet çalar altı yönün dört burcunda⁶⁵⁶⁷.

Bedr-i Çâçî, başka bir beytinde ise filler üzerinde çalınan dev davulların tesirinin çok uzaklara ulaştığına değinmektedir:

Âyine-yi pîlinin⁶⁵⁶⁸ aşağısında savaş gününde * Dışarı çıkarttı ay yüzeyinden toz lekesini⁶⁵⁶⁹.

Bedr-i Çâçî, savaş meydanında kös çalındığını bir beytinde şöyle dile getirmektedir:

Pehlivanlar (cesurlar)ın kösünü çaldığımız her savaş meydanında * Kötü niyetli düşman hançeresi (gırtlacağı) üzerine hançeriz⁶⁵⁷⁰.

⁶⁵⁶⁴ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 226-227, 248.

⁶⁵⁶⁵ Gornebân: 1. Gûmbürdeyen, 2. Gûmbürdeme esnasında olan. Bkz. *Ferheng-i Fârsî be Türkî-yi İstanbulî*, s. 815.

⁶⁵⁶⁶ غرنیان کوس فتح آواز می داد * ز سر می برد هوش و باز می داد

دمايه نغمه های تازه می کرد * مهابت را بلند آوازه می کرد Bkz. *Tuğluknâme*, s. 135.

⁶⁵⁶⁷ Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 355. شاه خوبانی و حسنت از برای احترام * پنج نوبت میزند در چار برج شش جهات

⁶⁵⁶⁸ Âyine-yi pîl, fillerin sırtında çalınan son derece büyük davullara denilmektedir.

⁶⁵⁶⁹ فروغ آینه پیل تو به روز نبرد * برون برد ز عذار قمر غبار کلف Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 379.

Mesâliku'l-ebâr'daki kayıtlara göre Muhammed Şâh Tuğluk döneminde Sultanın sarayında veya savaşa giderken çalan bando takımı Büyük İskender'inki ile aynı idi. Nevbetin icrasında 200 nakkare (nakkârât), 40 büyük kös (el-kûsâtî'l-kibâr), 20 boru (bûkât) ve 10 zil (sunûc) kullanılmaktaydı. Ayrıca kösler sultan için “[günde] beş defa” (النوب الخمس)⁶⁵⁷¹ çalınmaktaydı⁶⁵⁷².

Nekkare, ağızları deri kaplı, birbirine bağlı iki çömlekten oluşan bir çalgıdır. Gövde kilden olabileceği gibi metal (bakır), ceviz ya da dut ağacından da olabilir. Gövdenin yüksekliği yaklaşık 30 cm.'dir. Gövdenin yüzüne keçi derisi gerilir. Nakkare 35 cm. uzunluğunda çubuklarla çalınır⁶⁵⁷³.

Zil ise bakır-kalay karışımı madenden yapılmış bir sazdır. Tam birer daire şeklindedir. Ortaya yakın yeri daha kabarıktır. İç tarafı yayvandır, kalınlığı birkaç milimetredir. Zilin ortası deliktir. Bu delikten zilleri elle tutmaya yarayacak bağlar geçirilir, zilin iç tarafında düğümlenir. Ziller çalındığı zaman kuvvetli ve devamlı inleyen keskin bir ses çıkarır. Devamlı tınlama için ziller birbirinden ayrılır, sesin kesilmesi için birbiri üzerine kapalı tutulur⁶⁵⁷⁴.

Fillerin yönlendirilmesinde kullanılan ucu orak gibi eğri ve demir alete kejek (کزک) dendiği daha önce belirtilmişti. Dönemin metinlerinde kös, nekkare ve dohol çalmak için kullanılan ucu eğri sopalara da kejek veya kezek (کزک) denmekte olduğu kezek-i demâme (کزک دمامه) ifadesinde kendini göstermektedir⁶⁵⁷⁵.

Emîr Husrev-i Dihlevî'nin coşkulu çalan davulcunun tokmağın ucunu düzleştirdiğini anlattığı aşağıdaki beyti kejek kelimesinin davul tokmağı anlamında da kullanıldığını açıkça göstermektedir:

⁶⁵⁷⁰ Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 235. در هر نبردگاه که کوس یلان زدیم * بر حنجر/حنجره⁶⁵⁷⁰ عدوی بدانیش خنجریم

⁶⁵⁷¹ Eserin aslında günde beş vakit (النوب الخمس) mehter çaldığı bildirilmekle birlikte Türkçe çevirinde sadece her gün nevbe denen bir marş okunurdu diye kaydedilmiştir.

⁶⁵⁷² *Mesâliku'l-ebâr fî-memâliku'l-emsâr*, III, s. 60-61; *Arab Accounts of India*, s. 29; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâliku'l Ebsâr)*, s. 37; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 72.

⁶⁵⁷³ http://www.bursamehter.com/index1.php?main=mehter_saz

⁶⁵⁷⁴ http://www.bursamehter.com/index1.php?main=mehter_saz

⁶⁵⁷⁵ *İ'câz-i Husrevî*, III. Risale, s. 96, 99, 100; *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, II, s. 2275.

Davul çalan kejeği (eğri tokmağı) düzleştiriyordu * Nağmenin etkisiyle neşe yaymak istiyordu⁶⁵⁷⁶.

Fîrûz Şâh Tuğluk, II. Bengal ve Tatta seferine çıkarken merâtibinde (mehterinde) her cinsten 180 nişâne (bayrak) yanında 84 herûvâr (eşek yükü) davul, at, eşek ve deve kösleri/nakkareleri ve demâme bulunmaktaydı⁶⁵⁷⁷. Şems-i Sirac Afif, “devlet mehteri bayrakları” (نشانهای مراتب دولت)nin ‘alemhâne-i hâs (علمخانه خاص) denilen yerde muhafaza edildiğini bildirmektedir⁶⁵⁷⁸. Buna ilave olarak Fîrûz Şâh Tuğluk avları sırasında meratibi (mehteri) ile birlikte 45 nişâne (bayrak) taşımaktaydı⁶⁵⁷⁹.

Mehter içerisindeki en büyük çalgılardan olan kös, bakır madeninden yapılan bir vurmali sazdır. Köşlerin üzerine deve derisi gerilir, dip kısmından itibaren gittikçe artan bir genişleme, ağız tarafında en geniş şeklini alır. Küçükleri at üzerinde, daha büyükleri develerde, en büyükleri de filler üzerinde taşınır. Köşler sağ ve sol ellerle birbirine eşit boyda iki tokmakla çalınır. Nevbet vurulurken toplu halde köşler mehterin ortasında yan yana yere konularak çalınır⁶⁵⁸⁰.

Fîrûz Şâh Tuğluk devri mehteri hakkındaki söz konusu bilgiler bu dönemde mehterhânenin ve mehter çalanların at, eşek, deve ve ayrıca küçük filler üzerinde gittiklerini ve müzik aletlerinin bu binitler üzerinde çalındığını göstermektedir⁶⁵⁸¹.

Timur’un Hindistan seferi sırasında Delhi ordusunda “korku salıcı köşler” (درای های وحشت زای), “vahşet doğuran büyük zillerin/çanlar” (کوسهای هول انگیز)in fillerin boyunlarına asıldığı ve [kös ve çanların] korkunç sesiyle gulyabani ve devleri önünden ve arkasından sürdüğü bildirilmektedir⁶⁵⁸². Dolayısı ile fillerin de aynı zamanda bu çalgıların ritmiyle harekete geçirildiği, coşturulduğu ortaya çıkmaktadır. Yine mehterin bir kısmının fil sırtında çalındığı, yukarıda verilen cümlede kendisini açıkça göstermektedir.

⁶⁵⁷⁶ Bkz. *Tuğlûknâme*, s. 82. *Bkz. Dımahe Zın Kızık Rarast Mıkerd * Zı Beher Nıgme Şadı Xıvıst Mı Kerd*

⁶⁵⁷⁷ Afif, s. 145.

⁶⁵⁷⁸ Afif, s. 275.

⁶⁵⁷⁹ Afif, s. 317-318; İbn Battûta, II, s. 743; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 192-193.

⁶⁵⁸⁰ “Mehter Sazları” http://www.bursamehter.com/index1.php?main=mehter_saz

⁶⁵⁸¹ Bedr-i Çâçî, s. 379; Afif, s. 370; Nûrû’d-Dîn Cihangîr Şâh, s. 62.

⁶⁵⁸² İbn Arabşâh, *Zendegânî-yi şegeft-âver-i Timûr*, s. 101.

Muhtemelen mehter sazları, üzerinde çalınacağı hayvan çeşidinin ölçülerine göre imâl edilmekteydi. Böylece mehterin sadece piyâde olarak değil suvârî olarak da eşek, deve ve filler üzerinde çalınmakta olduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca mehter denince onunla birlikte taşınan sultana ait sancakların da anlaşıldığı görülmektedir. Bu husus mehterin sadece askere şevk ve düşmana korku salmak için kullanılmadığını göstermektedir. Mehterin aynı zamanda çağlılar ve bayraklar aracılığı ile ordunun sevk ve iletişiminde büyük önem taşıdığı ortaya çıkmaktadır.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde mehter sazlarının ve özellikle de muazzam köslerin büyüklükleri ve nitelikleri hakkında pek bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte aynı ırktan olan ve aynı sazları çalan Osmanlı mehteri bu hususun aydınlatılmasına ışık tutabilir. Günümüzde Topkapı Sarayı'nda ve Askerî Müze'de içlerinde Çaldıran seferinde ve Kanunî Sultan Süleyman'ın Zigetvar seferinde çalınan dokuz fil kösü⁶⁵⁸³ bulunmaktadır. Zigetvar kösünün çapı 130 cm., boyu 127 cm.'dir. XVII. yy.da Bağdat Kalesi'ndeki büyük kösü çalmak için üç basamak merdiven çıkılırdı⁶⁵⁸⁴.

4.21.5. Çadırlar ve Taşınır Hizmet Üniteleri

Eski Çağ ve Orta Çağlar boyunca orduların bütün ihtiyaçları ve hizmetleri çadırlar üzerinden sağlanırdı. Çadırlar askerî seferler sırasında karargâh ve sağlık hizmetleri, mutfak, fırın, banyo, uyuma-dinlenme, eğlence ve zafer kutlamaları, av hayvanlarının muhafaza edilmesi, hatta hapis-hâne vb. her türlü insanî ve askerî ihtiyaçları karşılamak, askerî techizatı muhafaza etmek için kullanılırdı. Ordu pazarı da çadırlar içerisinde hizmet verirdi. Çadırlar bir nevî dönemin dâimi ve mobil askerî tesisleri idi. Söz konusu önemlerinden dolayı çadırlar ve taşınır hizmet üniteleri konusu bu çalışma açısından önem arz etmektedir.

⁶⁵⁸³ Köş: Kûs zor ile tokuşmak ve çatmak ve yanbâşî gelmek manâsındır. Köşler madenden büyük bir kâse ile üzerine gerilmiş deri ve vurulacak tokmaklardan ibarettir. Madeni kısmı bakırdan yapıldı. Üzerine gerilen deri, deve derisi idi. Köş'ün kaidesi ve deri gerilmiş yüzü daire şeklindedir. Kaideden itibaren genişlik hafifçe artar ve üstte en geniş kısmı meydana gelir. Bir yumurtanın dibine yakın yerden ve ortasından kesilmesi halinde meydana çıkan şekil köş'ün şekline benzer. Boyu enine eşit uzunlukta köşler olduğu gibi uzunca daire olanları da vardır. Küçükleri at üzerinde taşınırdı. Daha büyükleri develer üstünde taşındığından deve köşü, fil üzerinde taşınan çok büyüklerine de fil köşü adı verilirdi. Süleyman Sırrı Güner, "Osmanlı Musikisi ve Mehter", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 14, (Yaz 2007), s. 113.

⁶⁵⁸⁴ Süleyman Sırrı Güner, a.g.m., s. 113.

Türk-İslâm devletlerinde ordu mensupları tarafından kullanılan çadırların renk, büyüklük ve şekilleri askeriyede statü ve rütbeyi de göstermekteydi. Sultan, vezir, şehzâde, ser-leşker (ordu komutanı) gibi önemli devlet adamları değişik türdeki hizmetler için çeşitli tiplerdeki çadırları beraberlerinde götürmekteydiler.

Gazneliler devrinde iki kapı arasında yer alan dehlîz (دهلیز) denilen sultana has çadırlar vardı⁶⁵⁸⁵. Sultan ve has adamları serâperde-i sorh (سرپرده سرخ: kırmızı serâperde) adı verilen büyük kırmızı çadırlar kullanmaktaydılar⁶⁵⁸⁶. Bu çadır çeşitlerine ilave olarak hayme (خیمه)⁶⁵⁸⁷, har-pošte (خر پشته)⁶⁵⁸⁸ denilen büyük çadırlar⁶⁵⁸⁹ ve “nîm Türk” (نیم ترک)⁶⁵⁹⁰ denilen bir çeşit küçük hayme kullanıldığı görülmektedir⁶⁵⁹¹. Türk kelimesi tulga anlamına da geldiğine göre⁶⁵⁹², bu haymeler kubbe şeklinde veya ortadan kesilmiş bir kubbe şeklinde imal edilmiş olmalıdır. Ayrıca enteresan olarak Gazneli Sultan Mahmûd, 404/1013-14 yılında Ceyhûn’u geçip konakladığında 10.000 suvârinin içinde yer alabileceği bir serâperde kurulduğu bildirilmektedir. Burada muhtemelen söz konusu miktarda askere yetecek şekilde seraperde kurulduğu kastedilmiş olmalıdır. Fakat kaynak metinden verilen ilk anlam çıkmaktadır⁶⁵⁹³. Yine Firdevsî “heftâd mîh” (خفتاد میخ) diye adlandırılan “70 kazıklı” bir çeşit büyük serâperde ve haymeden bahsetmektedir⁶⁵⁹⁴. Söz konusu çadırlara ilave olarak padişah muhafızlarının çadırlarına ve ayrıca şehir dışında ve ordugâhlarda mahkûmların geçici olarak tutulduğu çadırlara hayme-i hares (خیمه حرس) denmektedir⁶⁵⁹⁵.

Büyük bir ihtimalle IX-XIII. asırlar arasında teşekkül eden ve XV. yüzyılda yazıya geçirilen *Dede Korkut Kitabı* Oğuz hükümdarları tarafından ala sayvan (çadır

⁶⁵⁸⁵ *Ferheng-i Câmi ‘Şâhnâme*, s. 507-508.

⁶⁵⁸⁶ *Târih-i Eلفi*, III, s. 2086.

⁶⁵⁸⁷ *Târih-i Beyhakî*, I, s. 21, 31.

⁶⁵⁸⁸ *Târih-i Beyhakî*, III, s.410, 957.

⁶⁵⁸⁹ Hayme. Büyük çadır. Bkz. *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 1106;

⁶⁵⁹⁰ Bir çadır çeşidi olan “Nîm Türk” (نیم ترک)ün Nîm terg (نیم ترک) olarak da imla edildiği görülmektedir. Bkz. *Târih-i Beyhakî*, I, s. 287, 401.

⁶⁵⁹¹ *Târih-i Beyhakî*, I, s. 20, 100, 287.

⁶⁵⁹² Nîm Türk (نیم ترک) bir çeşit küçük hayme (küçük çadır) ve aynı zamanda savaş sırasında başa giyilen hûd (madeni kûlah) anlamlarına gelmektedir. Bkz. *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, II, s. 3095.

⁶⁵⁹³ Metinde geçen ifade şudur: سلطان بفرمود تا سراپرده [ای] برپا کردند؛ چنانکه ده هزار سوار در آن سراپرده جا می شد.

⁶⁵⁹⁴ *Ferheng-i Câmi ‘Şâhnâme*, s. 1056.

⁶⁵⁹⁵ *Târih-i Beyhakî*, I, s. 212, 231, 339, III, s. 1111; *Ferheng-i Târih-i Beyhakî*, s. 88.

için kızıl gölgelik)⁶⁵⁹⁶, kızıl otağ⁶⁵⁹⁷, kırmızı otağ⁶⁵⁹⁸, ap alaca gerdek⁶⁵⁹⁹, kızıl ala gerdek⁶⁶⁰⁰ (çadır)⁶⁶⁰¹, ala bargâh⁶⁶⁰² kullanıldığını göstermektedir.

Çadırla ilgili terkiplerde geçen ala sıfatı başka anlamları olmakla birlikte söz konusu terkiplerde kırmızı ve kızıl anlamına gelmektedir⁶⁶⁰³. Bargâh kelimesi tam olarak, sultanların çadırını ifade etmektedir ve asker ve başkanlarının selam ile girebileceği padişahın ev veya çadırı manasındır⁶⁶⁰⁴. Böylece Türkler arasında hükümdar tarafından kızıl otağ ve bargâhlar kullanılmasının ve gölgeliğinin de kızıl olmasının köklü bir gelenek olduğu anlaşılmaktadır.

Büyük Selçuklu Devleti devrinde Veziri Nizamülmülk visak-başı (çadır-başı)na verilen 16 kazıklı, tek tepeli çadırı, haymekî (خیمکی: çadırcık) olarak nitelendirilmektedir⁶⁶⁰⁵.

Nizamülmülk'ün açıklamaları farklı ebatlarda haymelerin olabildiğini ve küçük haymelerin bir küçültme ekiyle belirtilebildiğini, daha büyük haymelerin birkaç tepelikli (kubbeli) olabileceğini ortaya koymaktadır. Anlaşılan o ki, hayme adı da visâk gibi çadır anlamında kullanılan genel bir addır.

Kirmân Selçukluları ordugâhı (leşkergâh) hakkında anlatılanlar ordugâhta bulunan taşınır hizmet üniteleri konusunu aydınlatmaktadır. “Kaynaklar bu ordugâhta; kusûr (köşkler), germâbe (hamam), bâzar, havânit (dükkanlar, meyhaneler), dâr el-dârb (darb-hâne), beyyâ-hâne (perâkende satış yapan küçük dükkan), dâr el-hükm (? Mahkeme) ve câminin bulunduğunu ve muazzam bir şehir görünüşünde olduğunu

⁶⁵⁹⁶ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I (Giriş-Metin-Tıpkıbasım)*, s. 120, 154, 199.

⁶⁵⁹⁷ Muharrem Ergin, a.g.e., s. 78, 79.

⁶⁵⁹⁸ Muharrem Ergin, a.g.e., s. 122.

⁶⁵⁹⁹ Muharrem Ergin, a.g.e., s. 130, 174.

⁶⁶⁰⁰ Muharrem Ergin, a.g.e., s. 193.

⁶⁶⁰¹ Gerdek (گردک): 1. Şahlar ve emirlere mahsus daire şeklinde küçük hayme/çadır. 2. Gelin ve damadın ilk gece zıfâf için kaldıkları süslenmiş çadır. 3. Zıfâf bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1906.

⁶⁶⁰² Muharrem Ergin, a.g.e., s. 245, 247.

⁶⁶⁰³ Gülşen Seyhan Alışık, “Dede Korkut Kitabını Anlamaya Katkıları”, s. 152-153.

⁶⁶⁰⁴ *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 317.

⁶⁶⁰⁵ Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, s. 113 (eserin Farsça kısmı), s. 74 (eserin Türkçe kısmı) burada sacece çadırcık olarak zikredilmiştir.

zikrediyorlar. Bu bilgilerden anlaşıldığına göre ordugâh, askerlerinin her türlü ihtiyaçlarını karşılayacak bir şekilde düzenlenmişti.”⁶⁶⁰⁶

Türkiye Selçukluları devrinde saltanat çadırı, kayıp malların toplandığı ve teşhir edilerek sahiplerine kavuşturulduğu mekân olarak dikkat çekmektedir. Bulunan kayıp malzeme bir giyecek veya eşya türünde ise çadırın ipine asılarak sergilenirken; hayvan cinsinden bir şey ise kapının önüne bağlanmak suretiyle teşhir edilmiştir⁶⁶⁰⁷.

Gur Sultanı Mu‘izzeddîn Muhammed b. Sam, Hindistan seferleri sırasında şu çadırları kullanmaktaydı: Serâperde (سراپرده)⁶⁶⁰⁸, bargâh-i zernigâr (بارگاه زرنگار: altın işlemeli bargâh)⁶⁶⁰⁹, çarh kubbe (چرخ قبه: yuvarlak kubbe)⁶⁶¹⁰, serâperde-i şâhî (سراپرده شاهى)⁶⁶¹¹, hargeh (خرگه)⁶⁶¹², hayme-i ezrek (خیمه ازرق: mavi hayme)⁶⁶¹³, hayme-i zernigâr⁶⁶¹⁴ (خیمه زرنگار: altın işlemeli hayme⁶⁶¹⁵), gonbed (گنبد)⁶⁶¹⁶, hargâh-i hâbgâhî (خرگاه خوابگاهی)⁶⁶¹⁷.

Gur Devleti devrinde geçen “meşaledâr altın işlemeli bargâhı dergâhın eşiği üzerinde yükseltti” ifadesinden meşaledarların bargâhı kurma görevini de uhdelerinde tuttuğu, seferlere altın işlemeli bargâhlar götürüldüğü ortaya çıkmaktadır⁶⁶¹⁸. Beyhakî tarafından dergâh kelimesinin, yol üzerindeki karargâh çadır yani bârgâh anlamında kullanıldığı görülmektedir⁶⁶¹⁹.

Moğol çadırları arabalar üzerinde taşınır. Bu arabaya, “çadırli araba” derler. Bazen buna “erzak arabası” da denir. Arabaları beşer beşer dizerek bir saf oluştururlar ve bu arabalar, karınca gibi arka arkaya birbirlerini takip ederler; bu şekildeki sıra 15 li

⁶⁶⁰⁶ Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1980, s. 298.

⁶⁶⁰⁷ Ahmet Çaycı, a.g.e., s. 283.

⁶⁶⁰⁸ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 73.

⁶⁶⁰⁹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 146, 236; Cüzcanî, s. 110.

⁶⁶¹⁰ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 149.

⁶⁶¹¹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 156, 252.

⁶⁶¹² *Tâcü'l-me'âsir*, s. 156.

⁶⁶¹³ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 173, 252.

⁶⁶¹⁴ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 188.

⁶⁶¹⁵ Maviye çalan yeşil renk. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 1212; Bakır pası rengi. Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 332.

⁶⁶¹⁶ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 252.

⁶⁶¹⁷ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 258.

⁶⁶¹⁸ مشعله دار بارگاه زرنگار سر بر آستان درگاه رفعت نهاد Bkz. *Tâcü'l-me'âsir*, s. 236.

⁶⁶¹⁹ Hanefi Palabıyık, a.g.e., s. 166.

(li: 576,0 m.)⁶⁶²⁰ kadar uzanır. Moğol çadırlarının iki çeşidi vardır. Yan jing şehrinde kullanılan çadırlarda, söğüt ağacını örerek bir cidar yaparlar ve bu cidar çekilerek açılır, itilerek kapatılır. Çadırın ön kısmında kapı girişi yapılır ve şemsiyeye benzer biçimde, ağaç çubukları ile bu girişe bir tavan yaparlar. Çadırın üst kısmına bir delik açarlar ve buna, “baca çıkışı” derler. Tamamen keçe ile örtüldüğü için sonradan kaldırılıp atlara yüklenmesi çok kolaydır. Moğolistan’da ise söğüt ile çember şeklindeki bir cidarı keçe ile sağlam bir şekilde kapladıkları için kaldırılması çok zordur; o yüzden araba üzerine konulurlar⁶⁶²¹. Moğolların söz konusu çadır evleri haricinde içerisinde karlılarıyla çocuklarını ve mutfak eşyalarını taşıdıkları iki tekerlekli taşınabilir küçük bir çadırları daha vardır. Ordu uzun bir sefere çıkarken küçük bir tente alırlar yanlarına, yağmur yağarsa bu tenteyle portatif bir çadır kurarlar⁶⁶²².

İbn Battûta, Anadolu’da Birkî [Birgi] Sultanı Aydınoğlu Muhammed’in ülkesinde kendisine sunulan ve Delhi Türk Sultanlığı ordusunda da kullanılan hargâhı şöyle tarif etmektedir: “Bana orda ‘harkah’ adı verilen kubbe şeklinde bir çadır sundular. Harkah, ağaç kalaslarının yan yana getirilmesiyle kurulur, üzeri keçeyle örtülür. Tepesinde ışık ve hava girmesi için ‘bâdhenç’ denilen bir delik bırakılır, istenirse bu delik kapatılabilir; çadır tıpkı ev gibidir.”⁶⁶²³ İbn Battûta, Tarmaşirin ülkesinde ise kendisine “Harka denen, çadır benzeri bir kamp örtüsü” verildiğini aktarır⁶⁶²⁴.

İbn Battûta, Altın Ordu Hükümdarı Özbek Han’ın topraklarından geçerken gördüğü çadır kentin nasıl olduğunu çok latif bir şekilde aktarmaktadır: “Türkler karargâh kurdukları yere “ordu” diyorlar⁶⁶²⁵. Orduyu gördüğümüz zaman câmii,

⁶⁶²⁰ Kar-El, “Ülkelerin Ölçü Birimleri”, www.kar-el.com.tr/tbgoster.aspx?id=ÜLKELERİN%20ÖLÇÜ%20BİRİMLERİ (15 Şubat 2016)

⁶⁶²¹ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, s. 106-108.

⁶⁶²² *Markopolo Seyahatnâmesi*, I, s. 69-72.

⁶⁶²³ İbn Battûta, I, s. 420.

⁶⁶²⁴ İbn Battûta, I, s. 530.

⁶⁶²⁵ Urdû (ordu/orda) kelimesi: Bu kelime hükümdarın yurdu, karargâhı, çadır kurduğu yer anlamına gelir. Sanıyorum “çadır kazığının yere (v)urulduğu mekân” anlamında “urmak” kökünden türemiş olabilir; çünkü geçmiş zaman kalıbı eski Türkçede fiilin gerçekleştiği nesne için (ism-i mef’ûl anlamında) kullanılmıştır; Tanrıberdi ismi gibi yani Tanrının verdiği çocuk; Farsçadaki “hudâbahş” anlamında. Bahaeddin Ögel’de kelimenin aslının Türkçe olduğunu; Büyük Hun Devleti zamanından beri kullanıldığını bildiğimiz “orta” kelimesinin “devletin orta yeri” anlamında kullanılmasıyla bu kavramın doğmuş olabileceğini söylüyor. Böylece yer belirten “or” kelimesine Türkçe “tu” ekinin ilave edilmesiyle bu isim meydana gelmiş oluyor. Ancak başka uzmanlar kelimenin aslının Moğolca olduğunu söylemektedir. Aynı kökten gelen “Orun” durak; durulan, beklenen yer anlamındadır. Ordu ve orun kelimeleri için bkz. İbn Battûta, I, s. 491.

çarşıları, halkı, mutfak bacalarından yükselen dumanlarıyla kocaman bir yürüyen şehirle karşı karşıya olduğumuzu anladık! Ordu denilen bu büyük karargâh şehir, atlarla çekilen arabalarda taşınıyor. Konaklamak üzere seçilen yere varılınca hafif malzemeden yapılan evler, çadırlar ve eşya arabadan indiriliyor. Çok kısa bir zamanda çarşılar, mescitler ve obalar kuruluyor.”⁶⁶²⁶ Görüldüğü üzere, bu orduda cami, çarşı, mutfak gibi hizmet üniteleri taşınır olarak yapılmıştır. Hem araba üzerinde giderken faaliyet gösterilebilmekte hem de gerektiğinde yere kurularak faaliyetlerini devam ettirebilmektedir.

İbn Battûta, Altın Ordu Hükümdarı Muhammed Özbek’in barka (bargâh)⁶⁶²⁷ denilen çadırının altın kakmalı, gümüş kaplamalı dört ahşap direğe dayandığını, uzaktan bakılınca bir tepeyi andırdığını, sağ ve sol yanında ise pamuk ya da ketenden yapılmış çardaklar bulunduğunu bildirmektedir.⁶⁶²⁸

Memlûk sultanları seferler sırasında Şam pamuğundan veya keçeden çeşitli büyüklüklerde beyaz, kırmızı, mavi ve diğer renklerde çadırlar kullanmaktaydılar. Sultanın çadırı genelde kırmızı atlastan ve ipleri renkli ibrişimden olurdu. Bu çadır seferde saray yerine ikame olunurdu. Memlûk sultanlarının çadırında şakkâh denilen yuvarlak ve geniş bir çadır ondan sonra alaçuk denilen sultanın geceyi geçirdiği daha küçük bir çadır bulunurdu. Şakkâh denilen yuvarlak ve geniş bir çadırın önünde bir de hamam vardı. Bu hamamın kurşun bir kazanı ile bir havuzu vardı. Ayrıca sultanın emriyle nehrin içine onun yıkanması için çadır kurulduğu da olurdu. Sultanın *vıtak* (çadır)ında hazîn ve büyüât (hizmet birimleri) yer almaktaydı. Ordugâhın tamamı çitler ile çevrilir ve bu çitler dışarıdan mavi kumaşlar ile kaplanır böylece dışarıdaki birisi içeriye göremezdi. Emîrlerin çadırları rütbelerine göre çeşitli renklerde idi⁶⁶²⁹.

Memlûklar devrinde sultanlar, ev şeklinde özel ahşaptan malzemeye yapılmış, pamuklu malzemeye örtülmüş, özellikle kışın seferlerde soğuktan korunmak için

⁶⁶²⁶ İbn Battûta, I, s. 473.

⁶⁶²⁷ Bargâh: Padişahların “bâr-i ‘âm” verdikleri büyük serâperde, hayme ve hargâh anlamında kullanılır. Askerler, ordu ve diğerlerini padişahı selâma geldikleri büyük alan ve yerdir. Bargâh, padişahların halkın arzlarını incelemek için oturduğu mahaldir. Bkz. *Ferheng-i Câmi’ Şâhnâme*, s. 128; *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 267.

⁶⁶²⁸ İbn Battûta, I, s. 483-484.

⁶⁶²⁹ Altan Çetin, a.g.e., s. 173-174.

yapılmış harkâh denilen çadırlar kullanmaktaydılar⁶⁶³⁰. Harkâh denilen bu çadırlar çoğul olarak harkâvât şeklinde adlandırmaktaydı⁶⁶³¹. Memlûk hükümdarlarından Sultan Kayıtbay, Hind meliklerinden hediye gelmiş bir çadır kullanıyordu. Seferlerde kullanılan çadırlar çok ihtişamlı oluyor ve ancak uzun bir kervan tarafından taşınabiliyordu. 1381’de Şam’dan Mısır’a getirilen büyük ve şatafatlı çadırı 180 deve taşımıştı. Ayrıca Halil b. Şâhin tarafından 120 devenin taşıdığı başka bir vıtak (çadır)tan daha bahsedilmektedir⁶⁶³².

Timur Devleti devrinde ise Clavijo Timur’un otağı ve serâperdesi hakkında şu malumatı vermektedir: “İleride pek yüksek ve dört köşeli bir çadır duruyordu. Üç mızrak boyunda olan bu çadırın bir zaviyeden diğer zaviyeye eni 100 adım kadardı. Çadırın kubbesi kule şeklinde idi ve çadır 12 direğe istinat ediyordu. Direkler, mavi, altın sarısı vesair renklere boyanmıştı. On iki direğin dördü köşelere ve ikisi bunların arasına dikilmişti. Her direk üç parçadan müteşekkil idi, fakat bu parçalar birbirlerine çok uygundu ve tam bir bütünlük teşkil ediyordu. Faaliyete geçildiği zaman bunları yükseltmek için büyük bir arabaya benzeyen birtakım vasıtalarından istifade edilmektedir. Bu direklerden her birinin kubbedeki tepesine ipekten bir perdenin ucu iliştirilmiştir. Perdeler bir direkten bir direğe uzanmakta ve dört kemer vücuda getirmektedir. Çadırın dört duvarı etrafında alçakça galeriler vardır ve bunlar birer dört köşe teşkil etmektedir. Bunlar yirmi dört küçük direğe dayanıyor. Fakat bu direkler nispeten incedir. Topu topu otuz altı direk, bu muazzam yapıyı tutmakta ve hepsi kırmızı olan 500 ip buna yardım etmektedir.

Bu muazzam otağın içi, yeşil duvar örtüleriyle örtülmüştür. Örtüler, çok güzel işlenmiştir. Bundan başka birçok yerlerde altın sırma ile işlenmiş ipekler göze çarpıyor. Otağın tavanı, son derece güzeldir. Her köşede, kanatlarını kapamış bir kartal göze çarpıyor. Otağın dış duvarları, beyaz, yeşil, sarı ipeklerden yapılmıştır. Dışarıda, köşede, bakırdan yapılma bir topun üzerinde bir hilal görülüyor. Otağın köşelerinden birer kuleye benzeyen bir şey yapılmıştır. Bunlara çıkan birer gizli merdiven de kurulmuştur. Fakat kuleler ipeklerle sarılmış bulunuyor. Şayet rüzgâr bu otağın

⁶⁶³⁰ Altan Çetin, a.g.e., s. 175.

⁶⁶³¹ Altan Çetin, a.g.e., s. 117.

⁶⁶³² Altan Çetin, a.g.e., s. 175.

herhangi bir tarafını bozacak yahut direklerin herhangisine zarar verecek olursa, gizli merdivenlerden yukarı çıkılıyor ve bozukluk tamir olunuyor. Bu büyük çadır, enliliği ve yüksekliği yüzünden uzaktan bir kale gibi görünmektedir. Otağın ihtişamı her tariften üstündür...

Otağın etrafında kumaş gerilmiş, bir şehir veya kale duvarına benzeyen duvar vardır. Ve kumaş renk renktir. Duvarın üstünden burçlar görünmekte ve bunları direkler tutmaktadır. Duvar 300 adım uzanıyor ve atlı bir adamın boyunca yükseliyor. Buraya açılan kemerli, büyük ve iki kanatlı bir kapı vardır. Ve bunların hepsi de ipekten yapılmıştır. Methal (giriş, antre) çok yüksektir ve icabında kapanmaktadır. Methalin üzerinde aynı şekilde kuleler yükseliyor ve bunlar da fevkalade bir şekilde tezyin edilmiş bulunuyor. Burası otağı çevreleyen ve açılıp kapanmasına hâkim olan yerdir. Ve buraya “Sera perde” deniliyor.”⁶⁶³³

Timur Devleti devrinde seferler sırasında ordugâhta çok sayıda çadır ve bazı taşınır hizmet üniteleri kullanılmaktaydı. Clavijo, Timur’un ordugâhındaki çadırların sayısı 40.000-50.000 tahmin olunabilir demektedir⁶⁶³⁴. Bildirdiğine göre Timur’un ordugâhında, çadırlar arasında ekmekçiler fırınlarını yakarak ekmek pişiriyor, hamallar ve hamamcılar sıcak su kazanlarını kuruyor, tahtadan gusulhâneler hazırlayıp bunların yanına birçok çadır kuruyorlardı⁶⁶³⁵.

Şerefüddîn ‘Ali Yezdî tarafından bildirildiğine göre Timur ordugâhındaki taşınır hizmet ünitelerinden bir tanesi de taşınır darphânedir. İlk Çağ’dan beri orduların yanında taşınır darphâneleri veya başka bir tabirle para darp edebilmek için gerekli araç gereçlerin bulunduğu bir çadırları bulunduğu görülmektedir. Örneğin Hannibal’in sefer sırasında para darp ettiği bilinmektedir. Timur, Şam’ı fethettiği sırada piyasada olan nakitler karışık gümüşten yapıldığından taşınmalarını kolaylaştırmak için altın ve gümüş sikkeler eritilerek taşınır bir darphâne olan “Dârul Darb-i Ordû-yi Âlî”de Timur’un isim ve lakaplarıyla süslü 600.000 Kebekî dinarı basılmıştır⁶⁶³⁶. Daha önce

⁶⁶³³ Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur Devrinde Semerkand’a Seyahat*, s. 147-149.

⁶⁶³⁴ Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur Devrinde Semerkand’a Seyahat*, s. 166.

⁶⁶³⁵ Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur Devrinde Semerkand’a Seyahat*, s. 145.

⁶⁶³⁶ Şerefüddîn ‘Ali Yezdî, *Zafernâme*, II, s. 1081; Şerefüddîn Ali Yezdî, *Zafernâme* (Müellifin Asrında Yazılmış Nüsha Üzerinden), Tahsis ve İhtimam: Muhammed Abbâsî, Tahran, Müessesese-yi Matbuat-i Emîr Kebîr, 1336 hş (1957), II, s. 243; Umut Kansoy, *Timur Dönemi Sikke Basma Faaliyetleri*, s. 197.

Kirman Selçukluları ordugâhında da aynı şekilde dâr-el-dârb (darphâne) bulunduğu belirtilmişti⁶⁶³⁷.

Clavijo'nun bildirdiğine göre Timur'un ahşaptan, her tarafı yaldızlanan ve mavi renge boyanan, sökölüp yeniden monte edilebilen bir camisi vardı. Bütün seferlerde, bu cami Timur'un otağında kuruluyordu⁶⁶³⁸.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde çeşitli hizmetlerde kullanılmak üzere değişik ebat, şekil, renk ve görevlerdeki çadırlar seferlere götürülmekteydi. Bu çadırlar içerisinde en gösterişli, en büyük ve en muazzam olanları saltanat çadırları idi. Delhi Türk Sultanlığı kaynaklarında saltanat otağları sürâdık (سردق)⁶⁶³⁹, sürâdık-i celâl (سرادق) ⁶⁶⁴⁰, sürâdık-i devlet (سرادق دولت) ⁶⁶⁴¹, serâperde-i celâl (سرپرده جلال) ⁶⁶⁴², serâperde-i a'lâ (سرپرده اعلا) ⁶⁶⁴³, serâperde-i saltanat (سرپرده سلطنت) ⁶⁶⁴⁴, serâperde-yi şehriyârî (سرپرده شهریارى) ⁶⁶⁴⁵, sürâdık-i a'lâ, serâcetü's-sultân, dehlîz-i sultanî ⁶⁶⁴⁶, serâperde (سرپرده) ⁶⁶⁴⁷, serâperde-yi sultânî (سرپرده سلطانى) ⁶⁶⁴⁸, serâperde-i hâss (سرپرده خاص) ⁶⁶⁴⁹, serâperde-i sorh (سرپرده سرخ) ⁶⁶⁵⁰ adları ile de anılmaktadır.

Esterâbâdî, “serâperde-i sorh” diye anılan söz konusu çadırların sultanların “hâsse” (yakın ve has adamları)sine ait olduğunu bildirmektedir⁶⁶⁵¹. Sultan Alâeddîn Halacî döneminde Multan'ın zaptı için gönderilen Uluğ Han'ın “serâperde”sinin bulunması⁶⁶⁵² han mertebesindeki emîrlerin seraperde kurma hakkına sahip olduklarını göstermektedir.

⁶⁶³⁷ Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 298.

⁶⁶³⁸ Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat*, s. 165.

⁶⁶³⁹ Sürâdık (سردق): Serâperde-i bargâh. Bkz. *Hazâinü'l-fütûh*, s. 166, 210.

⁶⁶⁴⁰ Cüzcanî, s. 297, 298, 310.

⁶⁶⁴¹ *Besâtînu'l-uns*, s. 36.

⁶⁶⁴² Cüzcanî, s. 312.

⁶⁶⁴³ Cüzcanî, s. 298, 302.

⁶⁶⁴⁴ Cüzcanî, s. 306, 310.

⁶⁶⁴⁵ *Besâtînu'l-uns*, s. 36.

⁶⁶⁴⁶ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 81.

⁶⁶⁴⁷ *Miftâhu'l-futûh*, s. 12; Nizâmuddîn Ahmad, s. 115, 148.

⁶⁶⁴⁸ Nizâmuddîn Ahmad, s. 115.

⁶⁶⁴⁹ Nizâmuddîn Ahmad, s. 85.

⁶⁶⁵⁰ Esterâbâdî, I, s. 260.

⁶⁶⁵¹ Esterâbâdî, I, s. 394.

⁶⁶⁵² Nizâmuddîn Ahmad, s. 140.

Serâçe, serâperde, otağ⁶⁶⁵³ vb. adlarla anılan hükümdar çadırlarının kurulması sefere çıkma alameti sayılmaktaydı. Örneğin Nasıreddîn Mahmûd, 655/1257 yılı sonunda Hindistan’a saldıran Moğolları karşılamak için serâperde-i sorh’u dışarı kurdurmuş ve askerlerin toplanması dört ay sürmüş ve ardından Moğol askeri üzerine yürümüşdür⁶⁶⁵⁴.

Sultanlar bazen yakın bölgelere baskın şeklinde saldırılar düzenlemek istediklerinde saltanat çadırlarını kurdurmadan harekete geçerlerdi. Sultan Balaban’ın saltanatının ilk yıllarında serâperde-i hâs (serâperde-yi sorh)⁶⁶⁵⁵ı kudurmadan, 5.000 ağır silahlı seçme suvâri ile îlgar (akın) şeklinde Ganj Nehri’ni geçip Kathir (کاتھر) vilayetine girmesi ve bölge halkını cezalandırması bu hususa güzel bir örnek teşkil etmektedir⁶⁶⁵⁶.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde sultan ve devlet erkânına ait çadırlar hakkında ulaşabilen malumatlar Türklerde çadır kurma geleneğindeki devamlılığı göstermektedir. Mesela Gazneliler ve Delhi Türk Sultanlığı devirlerinde hükümdar ve has adamları kırmızı çadırlar kullanmaktaydılar. Gazneliler devrinde sultan ve has adamlarına ait çadırlar kırmızıydı ve serâperde-i sorh (سرپرده: kırmızı serâperde) adı ile anılmaktaydı⁶⁶⁵⁷. Mısır Memlûk sultanları seferler sırasında çeşitli büyüklüklerde beyaz, kırmızı, mavi ve diğer renklerde çadırlar kullanmaktaydılar. Sultanın çadırı genelde kırmızı atlastan ve ipleri renkli ibrişimden olurdu⁶⁶⁵⁸. Yine Gazneliler, Gurlular ve Delhi Türk Sultanlığı dönemlerinde diğer devlet adamları ise mavi nakışlı, mavi renkli çadırlar kullanmaktaydı. Gazneliler devri müellifi Firdevsî eserinde hayme-i âsumân (خیمه آسمان), hayme-i kebûd (خیمه کبود), hayme-i fîrûze (خیمه فیروزه) adlı mavi renk çadırlardan bahsetmektedir⁶⁶⁵⁹. Gurlular devrinde benzer şekilde “halatları gümüş, gök mavi hayme” (خیمه ازراک سپهر طنابهای سیمین) kullanıldığı görülmektedir⁶⁶⁶⁰.

⁶⁶⁵³ Otağ: Bey ve hükümdara mahsus çadır manasına gelen ve tam olarak ev ve dîvân teşkilatını hâvî olan otağ, Türklerde devletin bir sembolü idi. Bkz. Hanefî Palabıyık, a.g.e., s. 167.

⁶⁶⁵⁴ Esterâbâdî, I, s. 260.

⁶⁶⁵⁵ Esterâbâdî, I, s. 275.

⁶⁶⁵⁶ Nizâmuddîn Ahmad, s. 85; Esterâbâdî, I, s. 275.

⁶⁶⁵⁷ *Târîh-i Elîfî*, III, s. 2086.

⁶⁶⁵⁸ Altan Çetin, a.g.e., s. 173-174.

⁶⁶⁵⁹ *Ferheng-i Câmi’ Şâhnâme*, s. 449.

⁶⁶⁶⁰ *Tâcû l-me’âsir*, s. 173.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde söz konusu kırmızı ve mavi veya mavi nakışlı çadırlar kullanma geleneği hakkında pek çok örnek bulunmaktadır. İbn Battûta hükümdar dışındaki kimselerin serâçeleri [çadır+çit]nin beyaz olup nakışlarının mavi olduğunu bildirmektedir⁶⁶⁶¹. İsmâî, Celâleddîn Fîrûz Şâh devrinde Melik Alâeddîn tarafından hayme-i nilgûn (خیمه نیلگون: mavi çadır) kullanıldığını bildirmektedir. İsmâî, yine aynı şekilde Muhammed Şâh Tuğluk devrinde devlet erkânının gonbed-i nilgûn (گنبد نیلگون: mavi çadır)⁶⁶⁶² ve nilgûn çadır (نیلگون چادر: mavi çadır)⁶⁶⁶³ kullandığından bahsetmektedir. Böylece devlet erkânına ait haymelerin ve diğer çadırların beyaz renk ve mavi (نیلگون: mavi)⁶⁶⁶⁴ nakışlı veya tamamen mavi olduğu kesinlik kazanmaktadır. Sultan, vezir, şehzâdeler ve ser-leşker (ordu komutanı) olarak atanan devlet erkânı ise kırmızı çadırlar kullanmaktaydı. Örneğin Nasîreddîn Mahmud Şâh (1246-1266)'ın seraperde-i sorh (kırmızı serâperde)⁶⁶⁶⁵ u vardı. Sultan Gıyâseddîn Balaban (1266-1287)'a isyan edip bağımsızlığını ilan eden Bengal Valisi Tuğrul kırmızı hayme (لعل خیمه) kullanmaktaydı⁶⁶⁶⁶. Alâeddîn Muhammed Şâh, “bargâh-i lâl” kullanmaktaydı⁶⁶⁶⁷. İbn Battûta, hükümdarın serâçesi⁶⁶⁶⁸ hakkında kızıl rengi ile diğerlerinden ayrıldığını bildirmektedir⁶⁶⁶⁹.

Sayın Haluk Kortel, Delhi Türk Sultanlığı hükümdarından Alâeddîn Muhammed Şâh Halacî'nin 710/1310 yılında Çavtara-i Nâsırî adı verilen meydanda “siyah saltanat çadırı” kurdurduğunu *Hazâinü'l-fütûh*'a dayandırarak bildirmektedir. Haluk Kortel, buna dayanarak sultanlığın hükümdarlarının siyah ve kırmızı renkli çadırlar kurduklarını bildirmektedir⁶⁶⁷⁰. Lakin *Hazâinü'l-fütûh*'da ilgili kısımda “siyah saltanat çadırı” ifadesi yer almamaktadır. Eserin Farsça aslında meydana Kâbe gibi siyah köşkçük (کوشکک سیاه)⁶⁶⁷¹ kurulduğu bildirilmektedir⁶⁶⁷². Delhi Türk Sultanlığı'nda

⁶⁶⁶¹ İbn Battûta, I, s. 743.

⁶⁶⁶² İsmâî, *Futuhu's-Selatin*, s. 476, 552.

⁶⁶⁶³ Bedr-i Çâçî, s. 172.

⁶⁶⁶⁴ Nilgûn (نیلگون): Mavi, koyu mavi, lacivert. Bkz. *Ferheng-i Fârsî be Türkî-yi İstânbûlî*, s. 1456.

⁶⁶⁶⁵ Esterâbâdî, I, s. 260.

⁶⁶⁶⁶ İsmâî, *Futuhu's-Selatin*, s. 165.

⁶⁶⁶⁷ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 63.

⁶⁶⁶⁸ İbn Battûta, Altınordu ülkesinde “vıtâk” [= otak; otağ]’ı etrafı çevreleyen tente olarak tanıtmıştır. Delhi’de ise serâçe kelimesini çadırın etrafına kurulan çit olarak tanıtmıştır. Fakat serâçe aynı zamanda küçük saray yani hükümdarın çadırı anlamına da gelmektedir. Bkz. İbn Battûta, I, s. 483, II, s. 743.

⁶⁶⁶⁹ İbn Battûta, II, s. 743.

⁶⁶⁷⁰ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 81.

⁶⁶⁷¹ *Hazâinü'l-fütûh*'un bu sayfadaki 5. dipnotunda diğer bir nüshada köşkek (کوشکک: köşkçük) yerine köşk (کوشک) kelimesinin geçtiği belirtilmektedir. Bkz. *Hazâinü'l-fütûh*, s. 112.

⁶⁶⁷² Bkz. *Hazâinü'l-fütûh*, s. 112.

zafer kutlamaları esnasında sultanı karşılamak üzere ahşap köşkler de kurulduğu görülmektedir.

Sultanların haslarının da kırmızı çadırlar kullandıkları görülmektedir. Örneğin Fîrûz Şâh Tuğluk (1351-1388) ve Veziri Han Cihân'ın serâçeleri lal (kızıl) renkte idi⁶⁶⁷³. Fîrûz Şâh Tuğluk'un Şehzâde Feth Han'a verdiği padişâhlık (mülkdâri) esbâbı arasında hayme-yi sorh (خیمه سرخ: kırmızı hayme)⁶⁶⁷⁴ diğer bir ifadeyle serâperde-i sorh ve ferrâş hâne-i la'l (فراش خانه لعل ve سراپرده سرخ)⁶⁶⁷⁵ bulunmaktaydı. Böylece hükümdar, vezir, şehzâde ve bağımsızlığını ilan eden emîrlerin kırmızı renkli büyük çadırlar kullandıkları görülmektedir.

Hükümdar ve vezirlerin büyük çadırlarına serâyçe (سرایچه)⁶⁶⁷⁶ dendiği görülmektedir. Serâyçenin dehliz, habgah ve bargâh çadırlarını da içerdiğini Aynülmük tarafından Vezir Han Cihân ve Fîrûz Şâh Tuğluk'a ait dehliz, habgâh ve bargâhların toptan serâiçeler diye nitelemesi ortaya koymaktadır⁶⁶⁷⁷. Bununla birlikte Aynülmük hükümdarın çadırını saray (سرای) diye de anmaktadır⁶⁶⁷⁸. Aynülmük hemen hemen aynı özelliklere sahip olan hükümdar çadırı ile vezir çadırını birbirinden ayırt etmek, oranın hükümet merkezi olduğunu ihsas ettirmek için hükümdar çadırını saray olarak da nitelemektedir.

İbn Battûta, Şihâbeddîn Kâzerûnî'nin sultana hediye edilmek üzere hazırladığı şeyleri sayarken serâçe kelimesinin anlamı üzerindeki muğlaklığı giderecek ip uçları sunmaktadır: "Altın pullarla bezeli yünden bir serâçe [çadır çiti], buna uygun bir kabul çadırı, yine süslü yünden mamul ve her türlü araç gereci içinde olan bir özel otağ,istirâhat [hela] çadırı ve bir sürü katır."⁶⁶⁷⁹ (Çitli çadır minyatürü için bkz. Ek XLVII)⁶⁶⁸⁰.

İbn Battûta'nın burada daha önce çadır çiti olarak tanıttığı serâçeden "altın pullarla bezeli yünden bir serâçe" olarak bahsetmesi enteresandır. Muhtemelen serâçe,

⁶⁶⁷³ Afif, s. 411.

⁶⁶⁷⁴ Nizâmuddîn Ahmad, s. 231.

⁶⁶⁷⁵ Esterâbâdî, I, s. 489.

⁶⁶⁷⁶ Serâyçe (سرایچه): Küçük saray, av çadırı. Bkz. *Hazâinü'l-fütûh*, s. 63, 210.

⁶⁶⁷⁷ Afif, s. 410-411.

⁶⁶⁷⁸ Afif, s. 411.

⁶⁶⁷⁹ İbn Battûta, II, s. 665-666.

⁶⁶⁸⁰ Babürlüler devrinden bir çitli çadır (Minyatür), Ek XLVII.

çitiyle birlikte hükümdar çadırını ve bu tarzda diğer erkâna ait çadırları nitelemek için kullanılmaktadır. Yoksa bu ifade yeniden yazılacak olursa çite uygun kabul salonu demenin anlamı olmaz. Saray çadırına (serâçe) uygun kabul salonu demek daha mantıklıdır. Burada istirahat [helâ] çadırından bahsedilmesi de diğer bir önemli noktadır.

İbn Battûta tarafından tahtını kaybederek Hint ülkesine sığınan Tarmaşirin veya kendini Tarmaşirin olarak tanıtan kişinin⁶⁶⁸¹ ağırlanması hususunda anlatılanlar “serâçe”nin hükümdar çadırı anlamına geldiğini doğrular niteliktedir: “Sultan’ın Melik-i Arzı olan Sertîz, Tarmaşirin için şehir dışında bir “serâçe” kurulmasını emretti. Serâçe çitli otağ demektir... O, hükümdarlık töresi gereği at üstünde girdi otağa. Böylece onun Tarmaşirin olduğuna dair hiç kimsenin kuşkusu kalmamıştı.”⁶⁶⁸² Böylece serâçelerin bir atının rahatlıkla geçebileceği kadar büyük bir kapısı olduğu ve hükümdarların bu çadırlara at sırtında girdikleri ortaya çıkmaktadır. Ayrıca otağ kelimesi ile serâçe kelimelerinin hemen hemen aynı anlamda kullanıldıkları, çitli otağa serâçe dendiği ortaya çıkmaktadır.

Mısır Memlûk Devleti devrinde de ordugâhın ve dolayısı ile çadırların etrafı çitler ile çevrilmekteydi. Bu çitler dışarıdan mavi kumaşlar ile kaplanır böylece dışarıdaki birisi içeriye göremezdi⁶⁶⁸³.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde sultanlar için kurulan bir çadır türü de bargâh idi. Nitekim Sultan Mu‘izzeddîn Keykubâd iyice hastalanınca Balabanî emîrleri küçük yaştaki oğlunu Şemseddîn adıyla sultan ilan ettiler ve onun için Delhi’de Çavtara-i Nâsirî’de serâperde ve bârgâh kurdular⁶⁶⁸⁴.

İbn Battûta, bayram günlerinde çıkarılan bir bargâhı tasvir ederken, bu çadırların çok kapılı olduklarına işaret etmektedir: “Barka [bargâh] kocaman bir çadırdı. Muazzam direkler üzerine gerilmişti. Çevresi kubbelerle doludur... Böyle bir zamanda, üç kapılı bârka [bargâh] gayet yüksek bir yere kurulur. Sultan bârkanın içine geçer.

⁶⁶⁸¹ Tarmaşirin, hanlığı kaybettikten sonra oğlu Başay-Oğul, kızı ve damadı, Delhi’deki Türk sultanına iltica etmiştir. Burada kastedilen bu kişiler olmalıdır. Bkz. Mustafa Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 54-55.

⁶⁶⁸² İbn Battûta, II, s. 537.

⁶⁶⁸³ Altan Çetin, a.g.e., s. 173-174.

⁶⁶⁸⁴ Nizâmuddîn Ahmad, s. 115.

Birinci kapıda ‘İmâdü’l-mülk Sertîz, ikinci kapıda Melik Nûkbiye, üçüncü kapıda Yusuf Buğra dikilmektedir. Sağda ve solda muhafız memlûk erlerin reisleri dikilir. Halk da derecesine göre bekler. Barkanın görevli subayı Melik Toğî’dır. Onun elinde altın, yardımcısının elinde gümüş bir asa bulunur. Bu iki adam asalarla halkı sıraya sokar, safları düzeltir.”⁶⁶⁸⁵ Böylece bargâhın muhafızlarının yanı sıra görevli bir subayının bulunduğu ve en az üç kapısı ve çevresinde pek çok kubbe bulunduğu kesinleşmiş olmaktadır.

Ahbârü’l-ahyâr fî esrâri’l-ibrâr adlı tezkirede Muhammed Şâh Tuğluk tarafından kurdurulan hargâh şöyle tasvir edilmektedir: “Nakledilir ki Muhammed Şâh Tuğluk, Delhi halkını Devagir tarafına gönderdiği (göç ettirdiği) sırada Türkistan ve Horâsân mülkünü zapt edip Âl-i Cengiz Han’ı o diyardan atmak istiyordu. Büyük bir bargâh kurulmasını, içine minber yerleştirmesini, şehrin bütün makam sahipleri ve büyüklerinin orada hazır bulunmalarını buyurdu. Kendisi gelip o minber üzerinde halkı küffar ile cihada hırslandıracaktı.”⁶⁶⁸⁶ Böylece hargâhın içine minber kurulabilecek kadar yüksek ve içinde kalabalık dinleyici kitlelerini rahatlıkla ağırlayabilecek kadar büyük bir çadır olduğu görülmektedir.

Bargâh kelimesi tam olarak, sultanların çadırını ifade etmektedir ve asker ve başkanlarının selam ile girebileceği padişahın ev veya çadırı manasınadır⁶⁶⁸⁷. Bundan dolayı “bargâhların kapılarında perde” (پرده بر درواز بارگاه) bulunmaktadır⁶⁶⁸⁸. Sultanlar dışında emîrlerin de bargâhları olduğu görülmektedir. Devrin iki farklı müellife ait “ki erkândan her biri bir bargâhda” (که هر یک ز ارکان بیک بارگاه)⁶⁶⁸⁹ ve “hayme ve bargâh dolu bir ordu” (سپاهی پر از خیمه و بارگاه)⁶⁶⁹⁰ ifadeleri emîrlerin de bargâhları olduğunu göstermektedir.

Delhi ordusu tarafından kullanılan önemli çadır türlerinden biri de hargâh adını taşımaktadır. Hargâh, har büyük ve gâh yer anlamlarında iki kelimedenden türetilmiş bir

⁶⁶⁸⁵ İbn Battûta, II, s. 658-659.

⁶⁶⁸⁶ *Ahbârü’l-ahyâr fî esrâri’l-ibrâr*, s. 177.

⁶⁶⁸⁷ *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 317.

⁶⁶⁸⁸ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Ayine-i İskenderî*, vr. 621a (kenar).

⁶⁶⁸⁹ Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî, *Dîvân-i Hasan*, s. 362.

⁶⁶⁹⁰ İsmâî, *Futuhu’s-Selatin*, s. 488.

kelimdedir⁶⁶⁹¹. Böylece hargâhların çok büyük çadırlar oldukları ortaya çıkmaktadır. İsmâî, Muhammed Şâh Tuğluk döneminde askerî seferlere hargâh (خرگاه) denilen çadırlar götürüldüğünü bildirmektedir⁶⁶⁹². Emîr Husrev-i Dihlevî seferde çok sayıda dehliz ve hargâh (büyük çadır) kurulduğunu bildirmektedir. Bu durum han ve melik rütbesindeki büyük emîrlerin de dehliz ve hargâhlarının olduğunu göstermektedir. Nitekim Esterâbâdî, Saadet Han'ın hayme ve hargahından bahsetmektedir⁶⁶⁹³. Bu hargahlardan (otağ, büyük çadır, haremsaray) bazıları sözlük anlamında da yazdığı üzere haremsaraylar olabilir. Hanların ve meliklerin cariyelerini seferlere beraberlerinde götürdükleri bilindiğinden bunun böyle olması doğaldır.

Emîr Husrev-i Dihlevî bir beytinde hükümdarın hargahı ve ordu ehlinin haymelerini şöyle dile getirilmektedir:

Şâhın ordusu hayme içine geldi * Hayme ve hargah arasına sis vurdu
Şâh savaştan ordu tarafına vardı * Devlet hargahına sis gibi girdi⁶⁶⁹⁴.

Eski Türklerde çadır ve sancakların tepe noktalarına küre ve ay biçimli 'alemler takıldığı bilinmektedir⁶⁶⁹⁵. Bedr-i Çâcî, bir beytinde sultanın hargâhı üzerine rüzgârda dönmekte olan bir ay [mah-i ser-i hargâh] dikildiğini haber vererek Delhi Türk Sultanlığı devrinde bu âdetin devam ettiğini göstermektedir:

Hargâhının başındaki ay ki o başını feleğe dikmiş * Farkı yoktu kubbenin bir saç telinden dönüşünün/Dönen [gök] kubbede bir saç [telinden] farkı yoktu/Gökte dolaşan bir saçtan farkı yoktu⁶⁶⁹⁶.

Daha önce Timur'un otağı anlatılırken, “dışarıda, köşede bakırdan yapılmış bir topun üzerinde bir hilal görülüyor”⁶⁶⁹⁷ diye aktarılmıştı. Muhtemelen bu çadır ve sancakların tepe noktalarına küre ve ay biçimli 'alemler koyma geleneğinin bir devamı olmalıdır.

⁶⁶⁹¹ Ferheng-i Câmi 'Şâhnâme, s. 410.

⁶⁶⁹² İsmâî, Futuhu's-Selatin, s. 457.

⁶⁶⁹³ Esterâbâdî, I, s. 515.

⁶⁶⁹⁴ درون خیمه آمد لشکر شاه * بزد مه در میان خیمه خرگاه Bkz. Miftâhu'l-futûh, s. 19.

⁶⁶⁹⁵ Ahmet Çaycı, a.g.e., s. 186.

⁶⁶⁹⁶ ماه سر خرگاهت کو سر به فلک افراشت * فرقی نبود یک مو از گنبد دوازش Bkz. Bedr-i Çâcî, s. 193.

⁶⁶⁹⁷ Ruy Gonzales de Clavijo, Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat, s. 147-149.

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda kullanılan çadırlar için kapsayıcı olarak hayme (خيمه)⁶⁶⁹⁸, vosâk/visâk (وُثاق)⁶⁶⁹⁹ ve otâk (اطاق)⁶⁷⁰⁰ adları kullanılmaktaydı. Muhtemelen otâk tabiri büyük çadırların odaları için de kullanılıyordu. Ayrıca bu dönemde *Besâtînu'l-uns*'da görüldüğü üzere, aynı çadırı paylaşanlar için “hem vosâk/visâk” (هم وُثاق: çadırdışlık) tabiri kullanılmaktaydı⁶⁷⁰¹.

Emîr Husrev-i Dihlevî eserlerinde pek çok defa haymelerden bahsetmektedir. Burada bazı örneklerin aktarılması yerinde olacaktır. Mesela askerlerin ganimet mallarını haymelerinde muhafaza ettiklerini dile getirmektedir: Her haymede 100 adamlık ganimet gördü⁶⁷⁰². Haymelerin bir pamuklu kumaş olan kerbâstan yapıldığını bildirmektedir: Haymeleri tamamen pazar kirbâsından yaptılar⁶⁷⁰³. Nehir kıyısında kurulan bir ordugâhtaki bütün çadırları hayme olarak anmaktadır: Haymelerin çokluğundan nehir yüzeyi yoğunlaştı⁶⁷⁰⁴. Başka bir beytinde “hayme ve dehlîz” (خيمه و دهليز) kelimelerini bir arada kullanmaktadır⁶⁷⁰⁵. Ayrıca haymelerden hâne (خانه: ev) diye bahsetmekte, içerisinden sahan (صحن) kısmı kurulduğunu ve haymelerde satranç oynadıklarını bildirmektedir⁶⁷⁰⁶. İsâmî ise eserinde ordu ser-leşkerinin hayme kurmasından bahsetmektedir⁶⁷⁰⁷. Böylece haymenin büyük ve küçük çadırlar için kullanılan genel bir ad olduğu anlaşılmaktadır.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Î'câz-i Husrevî*'de haymelerden bahsettiği kısımda hayme ile ilgili şu beyte yer vermektedir:

Rüzgâr her defasında benim ‘hayme’mi kaldırdıkça * Kuvveti sağlam ipten (halattan) ve kazıklardan istedi⁶⁷⁰⁸.

⁶⁶⁹⁸ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 86; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 785b, 821b; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurâtü'l-Kemal*, vr. 199b, 255b; Afif, s. 289; İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 419; *Î'câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 61.

⁶⁶⁹⁹ Afif, s. 289, 410; Cüzcânî, s. 88, 193; *Î'câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 62; İbn Battûta, I, s. 483; *Besâtînu'l-uns*, s. 90, 139; Sîhrindî, s. 29.

⁶⁷⁰⁰ Afif, s. 289.

⁶⁷⁰¹ *Besâtînu'l-uns*, s. 90.

⁶⁷⁰² غنيمت بهر خيمه صد مرده دی Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 113b (kenar).

⁶⁷⁰³ ساختند از خيمها بازار کرباسی تمام Bkz. *Hazâinü'l-fütûh*, s. 86.

⁶⁷⁰⁴ ز بس خيمه زمين دريا رب آمد Bu cümlede yer alan “reb” kelimesi hem pişirilmiş ve kaynatılmış şıra ve usare anlamına gelmektedir. Burada tarafımızdan kelimenin anlamı dikkate alınarak yoğunlaşma anlamı verilmesi uygun görüldü. Bkz. *Miftâhu'l-fütûh*, s. 12.

⁶⁷⁰⁵ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Vasatü'l-hayat*, vr. 87b.

⁶⁷⁰⁶ *Î'câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 61.

⁶⁷⁰⁷ İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 448.

⁶⁷⁰⁸ باد هر بار که بر کند ز خيمه من * قوت از حبل متين خاسته و از اوتاد Bkz. *Î'câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 61.

İsâmî, Sirhindî ve Şems-i Sirac Afif haymeler hakkında çeşitli bilgiler sunmaktadır. Semsî Sıraç Afif, haymede mutriblerin şarkı söylediğinden bahseder⁶⁷⁰⁹. Sirhindî, şehzâdenin hezimete uğrayıp haymesini ve bongâh (karargâh, sefer leavazımı)nı yitirdiğini yazar⁶⁷¹⁰. İsâmî, Fîrûz Şâh Tuğluk'un Şehzâde Feth Han'a verdiği padişâhlık esbabı arasında kırmızı hayme (خیمه سرخ) bulunduğunu haber vermektedir⁶⁷¹¹. İsâmî ayrıca Muhammed Şâh Tuğluk'un ziyafet vermek için hayme-i çarh-i semâ (چرخ سما خیمه: yuvarlak gök haymesi) kurdurduğunu bildirmektedir⁶⁷¹².

İsâmî, Muhammed Şâh Tuğluk döneminde Sertîz'i yenen Zafer Han'ın aldığı ganimetler arasında yer alan çadır cinsinden değerli malları bir beytinde şöyle saymaktadır:

Bin iki yüz hayme ve sâye-bân (gölgelik) * Gökyüzü gibi iki hargâh [otağ, haremsaray] ve iki dehlîz⁶⁷¹³.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde çadırları nitelemek için vosâk/visâk (وُثَاق) adı da kullanılmaktaydı. Sirhindî⁶⁷¹⁴ ve Cüzcânî ileri gelen devlet adamlarının visâklarından bahsetmektedir⁶⁷¹⁵. Şems-i Sirac Afif, İsrâf-i Memâlik ve Vezirlik mertebelerinde hizmet etmiş olan Aynülmük'ün vosâk (وُثَاق) olduğunu bildirmektedir. Ardından Vezir Han Cihân'ın serâyçesini visâk olarak anmaktadır⁶⁷¹⁶. Böylece visâk tabirinin küçük ve büyük bütün çadırlar için kullanılan genel bir ad olduğu görülmektedir.

Sultanlar seferlere değişik işlevleri olan çadırlar götürmekteydiler. Örneğin Muhammed Şâh Tuğluk döneminde askerî seferlere iki dehlîz, bârgâh ve hargâh götürmekteydi⁶⁷¹⁷. Söz konusu dehlîzler bargâhın dehlîzi (دهلیز بارگاه: dehlîz-i bargâh) adıyla da anılmaktadır⁶⁷¹⁸. Fîrûz Şâh Tuğluk, İkinci Bengal ve Tatta seferlerine çıktığı zaman yanında götürdüğü çadırlardan ikisi bârgâh (kabul salonu), ikisi hâbgâh (yatak

⁶⁷⁰⁹ Afif, s. 289.

⁶⁷¹⁰ Sîhrindî, s. 148, 215.

⁶⁷¹¹ Nizâmuddîn Ahmad, s. 231.

⁶⁷¹² İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 419.

⁶⁷¹³ *دهلیز چوں آسمان* Bkz. İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 521.

⁶⁷¹⁴ Sîhrindî, s. 29.

⁶⁷¹⁵ Cüzcânî, s. 88, 193.

⁶⁷¹⁶ Afif, s. 410-411.

⁶⁷¹⁷ İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 457.

⁶⁷¹⁸ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Vasatü'l-hayat*, vr. 122b.

odası), ikisi ise dehlîz-i matbah (mutfak dehlîzi) olarak kullanılmaktaydı⁶⁷¹⁹. Fîrûz Şâh Tuğluk, Negerkûs Kalesi'ni almak için yöneldiğinde yanında yine iki dehlîz, iki bargâh, iki hâbgâh vardı⁶⁷²⁰.

Söz konusu hâbgahlar muhtemelen sultanın has gulâmları ve yakın korumalarının ikameti, istirahati ve sürekli sultanın yakınında olmaları içindir. Dehlîzin iki kapı arasında yer alan bir çeşit çadır olduğu anlaşılmaktadır. Dehlîz kelimesinin üstü kapalı dar ve uzun geçit yolu⁶⁷²¹ anlamı bu çadırların ince ve uzun olduğunu ortaya koymaktadır. Böylece mutfak gibi bazı taşınır hizmet ünitelerinin dehliz şeklinde yani ince uzun koridor şeklinde çadırlar olarak imal edildikleri ortaya çıkmaktadır. Daha önce dehliz denilen çadırların Gazneliler Devleti sultanları tarafından da kullanılmakta olduğuna değinilmişti.

Fîrûz Şâh Tuğluk'un veziri Han Cihân'ın da dehlîz, bargâh ve habgâhı olduğu, her ikisinin de serâçesinin lal rengi taşıdığı İşrâf-i Memâlik olan Aynü'l-mülk'ün aralarında fark olmadığından Sultan ile Han Cihân'ın çadırlarını karıştırıp saray niyetine Han Cihân'ın çadırlarının olduğu yere gittiği Şems-i Sirâc Afif tarafından aktarılmaktadır⁶⁷²². Dolayısıyla bu hizmet ünitelerine hükümdarlar dışında diğer büyük devlet adamları da sahip olabilmekteydiler. Emîr Husrev-i Dihlevî, 720/1320'de Husrev Han ve Gazi Melik (Gıyâseddîn Tuğluk) arasındaki taht mücadelesi sırasında diğer büyük emîrlerin de otağ ve dehlîzleri olduğunu aşağıdaki beyitlerinde dile getirmektedir:

Baştan aşağı dehlîz⁶⁷²³ ve hargâh⁶⁷²⁴ ile doldu * Askerden bütün Lohrâvat⁶⁷²⁵
Ovası [doldu].

Arkada Cumna Nehri ve önde Delhi * Nereden gerdanlık alabilir Delhi ordusu.

Cumna Nehri'nden sürekli sesler geliyor * Zafer mutluluğuyla ayaklar vuruyor⁶⁷²⁶.

⁶⁷¹⁹ Afif, s. 144; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 82, 144, 198.

⁶⁷²⁰ Afif, s. 185.

⁶⁷²¹ *Ferheng-i Fârsî be Türkî-yi İstanbûlî*, s. 517.

⁶⁷²² Afif, s. 411.

⁶⁷²³ İsminden anlaşıldığı kadarıyla bu çadırlar uzun koridor şeklinde olmalıdır.

⁶⁷²⁴ Hargâh (خرگاه): Otağ, büyük çadır, harem serâ (Haremsaray). Bkz. *Ferheng-i Fârsî be Türkî-yi İstanbûlî*, s. 459; Büyük çadır, otağ, (kin.) gökyüzü. Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 506.

⁶⁷²⁵ Lohrâvat, Cumne Nehri'nin doğusunda, Delhi ile Havz-i Alâf arasında yer almaktadır. Bkz. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 11.

Sefer sırasında büyük çadırlar içerisindeki askerin su ihtiyacı nasıl sağlanıyordu? İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk devrinde çeşitli kutlamalar sırasında kurulan dört katlı kubbeler içerisinde halka nasıl şerbet ikram edildiğini anlatırken bu hususta ipuçları sunmaktadır. Buna göre bu kubbelerin ortalarında manda derisinden yapılmış, içi gül şerbetiyle dolu üç tulum bulunur ve hayvan derisinden mamul, şerbet dolu kocaman bir havuz kurulurdu yerli, yabancı, gelen giden herkes bu şerbetten içerd⁶⁷²⁷.

İbn-i Battûta'nın bahsettiği kutlamalar sırasında kurulan dört katlı kubbeler içerisine konulan manda derisinden büyük şerbet havuzları ve tulumları sefer sırasında büyük çadırların içinde askerlerin su ihtiyacını karşılamak amacıyla aynı şekilde kurulmuş olmalıdır.

Kutlamalar sırasında kurulan çok katlı köşklerin seferler sırasında da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim *Mesâlikü'l-ebâr*'daki kayıtlara göre Muhammed Şâh Tuğluk ava çıktığında 800 devenin üzerinde ahşaptan dört büyük köşk (قصور: kasırlar, köşkler) taşıırdı. Her köşk altın işlemeli siyah ipek örtülerle süslenen 200 deve⁶⁷²⁸ üzerinde taşıırdı. Her büyük köşk iki katlıdır, hargâh (الحركات: el-harkavât) ve çadırlar bu sayı dışındadır⁶⁷²⁹.

4.21.6. Zafer Kutlaması Köşkleri ve Çadırları

Zafer kutlamaları esnasında kullanılmak üzere hükümdarlara günümüzdeki prefabrik evlere benzer şekilde hızlıca ahşaptan köşkler kurulmaktaydı. Örneğin Alâeddîn Muhammed Şâh Halacî, Varangal seferi dönüşünde orduyu Delhi'de karşıladığında (710/1310), haccın son gününe denk gelen bu tarihte; “siyah bir

⁶⁷²⁶ پر از دھلیز و خرگہ شد سراسر * همه صہرائی لہراوت ز لشکر
پس پشت آب جون و پیش دھلی * کجا یارد ستادن جیش دھلی
Bkz. *Tuğluknâme*, s. 115.

⁶⁷²⁷ İbn Battûta, I, s. 221; II, s. 660-661.

⁶⁷²⁸ Eserin Türkçe tercümesinde sehven deve yerine fil yazılmıştır.

⁶⁷²⁹ *Mesâlikü'l-ebâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 61; *Arab Accounts of India*, s. 29; Eserin Türkçe çevirisinde ahşap köşkların iki katlı olduğu yer almamaktadır. Bkz. *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-Ebâr)*, s. 37.

köşkçüğü⁶⁷³⁰ Çavtara-i Nâsirî [meydanında]'de Kâbe gibi zeminin göbeğine kurdular.⁶⁷³¹

Şehzâde Muhammed Şâh Tuğluk tarafından babasını karşılamak üzere yol üzerinde inşa ettirilen köşkü İbn Battûta şu ifadeler ile anlatmaktadır: “(Sultan) Tuğluk, oğlu Muhammed’i tahtının vekili olarak Delhi’de bırakıp... Bengal şehrine yürüdü. Burayı zaptetti... Sefer dönüşü başşehir Delhi’ye yaklaşırken oğluna o civardaki Afganpur Nehri’nin kıyısında bir köşk yaptırmasını emretti. Şehzâde ağaç temeller üzerine dayanan ve büyük bölümü ahşaptan oluşan binayı üç gün içinde inşa ettirdi.”⁶⁷³²

Muhammed Şâh Tuğluk ve Fîrûz Şâh Tuğluk dönemlerinde başkentte zafer kutlamalarında halkı ağırlamak için çok sayıda dört katlı [ahşap] kubbeler kurulduğu görülmektedir⁶⁷³³. Emîr Husrev-i Dihlevî, Alâeddîn Muhammed’in oğlu Şehzâde Hızır Han’ın düğününü anlatırken ‘Sıfatı Kubbeha’ diye bölüm açmış ve bu kubbelerin düğün törenlerinde de kurulduğunu ve çarh yani yuvarlak olduklarını dile getirmiştir⁶⁷³⁴.

İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk devrinde Halifelik elçilerinin karşılanması, zafer kutlamaları ve düğünlerde kurulan söz konusu dört katlı kubbeler hakkında şu bilgileri vermektedir: “Şehir baştanbaşa donatılarak her biri dört kat olmak üzere ahşaptan 11 kubbe kuruldu. Her katta padişah kölelerinden olan şarkıcı ve rakkaseler dolduruldu. Kubbenin üstü, altı, içi ve dışı sırmalı ipek kumaşlarla bezenmişti. Ortalarında manda derisinden yapılmış, içi gül şerbetiyle dolu üç tulum ve hayvan derisinden mamul, şerbet dolu kocaman bir havuz bulunmaktaydı. Gelip geçen herkes o tulumdan içiyordu...”⁶⁷³⁵

4.21.7. Er Çadırları

Orduların temel barınma ihtiyacı çadırlar ile karşılanırdı. Sefer esnasında at, deve, öküz, katır ve mandalara yüklenerek taşınan bu çadırlar, 8-10 asker, bir arada yatacak büyüklükteydi. Kurulma esnasında bu çadırların onarlı gruplar halinde

⁶⁷³⁰ Diğer bir nüshada köşk (کوشک) şeklinde geçmektedir. Bkz. *Hazâinü'l-fütûh*, s. 112.

⁶⁷³¹ کوشک سپاه را در چوتره ناصری چون کعبه بر ناف زمین نصب کردند Bkz. *Hazâinü'l-fütûh*, s. 112.

⁶⁷³² İbn Battûta, II, s. 643; Esterâbâdî, I, s. 444-445.

⁶⁷³³ Afîf, s. 121

⁶⁷³⁴ *Devalrânî ve Hızır Han*, vr. 67b.

⁶⁷³⁵ İbn Battûta, I, s. 221; II, s. 660-661.

dikilmesine özen gösterilirdi. Buradan da anlaşılacağı üzere, Türklerin askerî hiyerarşisi, çadırların yapısını ve nasıl kurulduğunu da belirlemekteydi⁶⁷³⁶.

Büyük Selçuklu Devleti'nde acemi (kara) gulâma yedinci yılında “tek tepeli ve 16 kazıklı bir haymekî (خیمکی: çadırcık) (verirlerdi); üç yeni satın alınmış gulâmcığı, onun kıta (hayl)sı yaparlardı; kendisine de visâk-başı lakabı verirlerdi⁶⁷³⁷.”

Delhi Türk Sultanlığı devrinde İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk dönemindeki er çadırları hakkında şu malumatı vermektedir: “Konaklama sırasında her askerin yanında silâhı, atı ve küçük çadırı vardı. Asker bu küçük çadırın içinde yemek yer, abdest alır ve [bağlı bulunduğu] birime giderdi. Büyük ordugâh askerin bir hayli uzağındaydı.”⁶⁷³⁸

Emîr Husrev-i Dihlevî, Alâeddîn Muhammed Şâh döneminde ordugâh kurulmasından bahsederken er çadırlarının pamuklu karpâs kumaşından yapıldığını şu şekilde ifade etmektedir: “Haymeleri tamamen pazar kurbâsından yaptılar.”⁶⁷³⁹ Müellif, ilave olarak 1.000 gezlik karpâs kumaşı bulunabilir demektedir⁶⁷⁴⁰. Bu husus, söz konusu kumaşın çadır yapımında kullanıldığı için büyük ölçülerde dokunduğuna işaret etmektedir.

Alâeddîn Muhammed Şâh devrinde askerlerin maaşlarının ayarlanması, yaşam şartlarının iyileştirilmesi çerçevesinde pazardaki ürünlere konulan narhlara göre 20 gez karpâs-i⁶⁷⁴¹ bârîk (کرپاس باریک: ince karpâs) bir tenge⁶⁷⁴², 30 gez karpâs-i miyâne (کرپاس میانہ: orta karpâs/muhtemelen orta kalite)⁶⁷⁴³ bir tenge ve 40 gez karpâs-i kemîne (کرپاس کمینہ: âdî karpâs) bir tenge⁶⁷⁴⁴ idi. Karpâs kumaşına özellikle narh konulması asker çadırlarının bu kumaştan yapılıyor olmasından kaynaklanmış olmalıdır.

⁶⁷³⁶ Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 222-223.

⁶⁷³⁷ Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, s. 74 (Türkçe kısımda, çadırcık olarak belirtilmiş, s. 113 (Farsça kısım).

⁶⁷³⁸ İbn Battûta, II, s. 711.

⁶⁷³⁹ ساختند از خیمها بازار کرپاسی تمام Bkz. *Hazâinü'l-fütûh*, s. 86.

⁶⁷⁴⁰ *İ'câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 69.

⁶⁷⁴¹ Karbâs/Karpâs (کرپاس/کرباس): Pamuktan hazırlanmış, kalın dokunmuş nisbeten kaba bir kumaştır. 2. Kefen. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1795,

⁶⁷⁴² Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 310.

⁶⁷⁴³ Esterâbâdî, I, s. 384.

⁶⁷⁴⁴ Berenî, *Târih-i Firûz Şâhî*, s. 310.

4.22. KALELER, HİSARLAR VE ŞEHİR SURLARI

Kale, gerek bir memleketi korumak için etrafına ve gerek içine asker konulmak üzere muhtelif yerlerde muhkem ve metin bir surette yapılan etrafı kalın duvarlarla çevrili binalar hakkında kullanılır bir tabirdir. Bir başka deyişle düşmandan korunmak ve onun tecavüzüne mâni olmak için kalın ve metin duvarlarla yapılmış olup düşmana ok atma ve mermi atmaya mahsus siper ve mazgalları bulunan inşaattır. Kale yine askerlerin ve müdafilerin sığınmasına mahsus olan münferit ve hariçten tecrit olunmuş müdafaalı inşaat hakkında kullanılan bir tabirdir. İçinde iskân edilen binaları olan kalelere ve müdafaalı hükümdar ve kumandan binalarına ise hisar denmektedir. Bir şehrin etrafına çevrilen duvarların tamamına birden sur denir. Kale duvarlarıyla çevrilmiş şehir ve kasabalarda bazen şehrin ortasında ve en yüksek yerinde yapılmış daha küçük kaleler vardır ki bunlara iç kale veya balâ hisar derler⁶⁷⁴⁵.

Kale ıstılahta müdâfaaya müsait ve dışarı ile teması kesebilen yapı anlamına gelmektedir. İşte bu anlamlarından dolayı kaleler savaş araçları içerisinde mülâhaza edilebilir. Zira kalelerin yaygın şekilde ortaya çıkmasıyla birlikte muhasara sistem ve araçları da geliştirilmeye başlanmıştır. Bu nedenle de kaleleri savaş aracı olarak zikretmek yerinde olacaktır⁶⁷⁴⁶. Kaynaklarda kale ve hisarlar zaman zaman Farsça dej (ج) adı ile de anılmaktadır⁶⁷⁴⁷.

Kalelerin faydaları hakkındaki olumlu ve olumsuz görüşlerin irdelemesi yerinde olur. Genel kaniya göre kalelerin çokluğu merkezi yönetimin zayıflığı ya da yokluğunu belirtmektedir⁶⁷⁴⁸. Machiavelli'nin bildirdiğine Romalılar farklı yeteneklere, farklı yargılara ve farklı güce sahip oldukları için kaleleri inşa etmediler. Ve Roma özgürken, yasalarını, yöntemlerini ya da eyaletlerini elde tutmak için asla herhangi bir kale yapmadı. Ancak hazır yapılmış olanları korudu⁶⁷⁴⁹.

⁶⁷⁴⁵ *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, s. 143-144.

⁶⁷⁴⁶ Sayın Abdülkadir Erdoğan da aynı görüştedir. Bkz. Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 206.

⁶⁷⁴⁷ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 1019. Dej kelimesi günümüzde de kale anlamında kullanılmaktadır. Bkz. *Farsça-Türkçe Askeri Terimler Sözlüğü*, s. 84.

⁶⁷⁴⁸ John Keegan, *Savaş Sanatı Tarihi*, s. 227.

⁶⁷⁴⁹ Nicolo Machiavelli, *Discourses on Livy*, s.152; Niccolo Machiavelli, *Titus Livius'un İlk On Kitabı Üzerine Söylevler*, s. 314.

Machiavelli kaleler hakkında şu uyarıda bulunmaktadır: “Prensin ya da cumhuriyetin böyle kalelere sahip olması, tebaaların nefretine yol açan kötü eylemlerin gönül rahatlığıyla yapılmasına neden olur; bu doğruysa, kârdan çok zarar getirir. Çünkü birincisi dediğim gibi onlar sizi tebaanıza karşı daha cüretkâr ve daha şiddet yanlısı yapar. İkincisi size hayal ettiğiniz gibi güvenlik vermez; çünkü bir halkı elde tutmak için kullanılan her kuvvet, her türlü şiddet iki durum dışında işe yaramaz: Romalıların yapmış oldukları gibi ya iyi bir orduyu her zaman ortaya sürmeye hazır olursunuz ya da halkın birlik içinde size saldırmak için birleşmemeleri için onları dağıtır, yok eder karıştırır ve bölersiniz...”⁶⁷⁵⁰

Dış düşmandan korunmak için kaleler yaptırma konusuna gelince, derim ki iyi ordulara sahip olan halkların ve kralların buna ihtiyacı yoktur. Çünkü kale olmadan iyi ordular savunma için yeterlidir; iyi ordular olmadan ise kaleler sizi savunamazlar. Bu Romalılar ve Spartalılar gibi gerek yönetim işlerinde gerek diğer işlerde mükemmel olmayı sürdürmüş olanların deneyimlerinde açıkça bellidir. Çünkü eğer Romalılar kaleler yapmadılarsa, Spartalılar bundan uzak durmakla kalmayıp şehirleri için duvarlara bile izin vermedilerse bunun nedeni, her birinin yiğitliğinin –başka savunma olmadan- onları koruması gerektiğini düşünmeleri idi. Atinalının biri Spartalıya Atina’nın duvarlarının ona muhteşem görünüp görünmediğini sorduğunda Spartalının *kadınlar sığındığında evet* diye yanıtlaması bu nedenledir⁶⁷⁵¹.

Şu halde iyi ordulara sahip bir prens devletin kısırlarında ve sınırlarında toplanana kadar düşmanı birkaç gün uzak tutmak için kaleleri yararlı bulacaktır; ancak zorunlu değildir. Bununla birlikte iyi bir ordusu olmayan bir prens için devletini kuşatanlar karşısında sınırlarında kurulu kaleleri olması zararlı ya da yararsız olur. Zararlıdır; çünkü kolayca kaybedersiniz ve kaybettiğiniz zaman da size karşı savaşır; ya da düşmanın uğraşamayacağı kadar dayanıklıysalar bu kez de düşman ordusu onları geride bırakır ve yararsız olurlar. Çünkü iyi ordular güçlü bir direnişle karşılaşmadıklarında geride bıraktıkları şehirler ve kaleler üzerinde durmadan düşman ülke içine girerler. Bunun örnekleri, antik tarihlerde ya da Urbino’ya saldırmak için

⁶⁷⁵⁰ Nicolo Machiavelli, *Discourses on Livy*, s.153; Niccolo Machiavelli, *Titus Livius’un İlk On Kitabı Üzerine Söylevler*, s. 315.

⁶⁷⁵¹ Nicolo Machiavelli, *Discourses on Livy*, s. 156; Niccolo Machiavelli, *Titus Livius’un İlk On Kitabı Üzerine Söylevler*, s. 321.

duraksamadan 10 tane düşman şehri gerisinde bırakan Francesco Maria'nın yaptıklarında görülmektedir. Şu halde iyi bir ordu kurabilen bir prens kaleler yaptırmadan devam edebilir; ordusu iyi olmayan biriyse kaleler yaptırmamalıdır. Bununla birlikte o yaşadığı şehri güçlendirmeli, şehrin ihtiyaçlarını gidermeli ve yurttaşlarını dostça tutmalıdır. Öyle ki antlaşma ya da dış yardım onun özgürlüğünü sağlayana kadar düşman saldırısına direnebilsin. Bütün diğer planlar barış zamanında pahalı, savaş zamanında da yararsız olur⁶⁷⁵².

İslâm öncesi Türkleri de kaleler hakkında olumsuz düşüncelere sahipti. II. Göktürk Devleti Hükümdarı Bilge Kağan'ın kurultayda Vezir Tonyukuk'tan aldığı cevap bu duruma işaret etmektedir. Bu vaka ve cevap kısaca şöyledir: Bilge Kağan (716-734)'ın en büyük hayali, milletini yerleşik hayata geçirip onları şehirlerde oturtmak idi. Ama Vezir Tonyukuk buna karşı çıkarak: “Türkler, Çinlilerin yüzde biri kadar bile değildirler. Su ve otlak peşindedirler. Avcılık yaparlar. Belli bir yerleri yoktur ve savaşçıdır. Kendilerini güçlü görünce ordularını yürütürler; güçsüz bulunca kaçarlar ve gizlenirler. Çinlilerin sayı üstünlüklerini böylece etkisiz kılarlar. Türkleri surlarla çevrili bir kentte toplarsanız ve bir kez Çin'e yenilirsenez tutsağı olursunuz” dedi⁶⁷⁵³.

Machiavelli katı askerî anlamda kalenin mutlak bir hata olduğunu iddia etmektedir. Kale gücün tecrit edilmesinin sembolü haline gelir ve kaleyi inşa edenlerin düşmanları için kolay bir hedeftir. Sizi savunmak için tasarlanan kaleler gerçekte yardım kaynaklarıyla bağlantınızı keser ve esnekliğinizi zedeler. Girilmez gibi görünürler ama bir kaleye çekildiğinizde herkes sizin nerde olduğunuzu bilir. Kalenizin bir hapis hâneye dönüşmesi için kuşatmanın başarılı olması gerekmez. Küçük ve sınırlı alanlarıyla kaleler veba ve bulaşıcı hastalıklara karşı son derece açık hale gelir. Stratejik anlamda kalenin çevreden ayrılmış olması koruma sağlamaz ve gerçekte çözdüğünden çok sorun oluşturur⁶⁷⁵⁴.

⁶⁷⁵² Nicolo Machiavelli, *Discourses on Livy*, s. 156-157; Niccolo Machiavelli, *Titus Livius'un İlk On Kitabı Üzerine Söylevler*, s. 321-322.

⁶⁷⁵³ Tarih ve Düşünce (Yayına haz.), *Türklerin Hataları*, Lutka Kitap, s. 47.

⁶⁷⁵⁴ Robert Greene-Joost Elffers, *İktidar Güç Sahibi Olmanın 48 Yasası*, s. 195.

Yukarıda anlatılanlardan görüldüğü üzere, tanımının aksine kalelerin savunmayı kolaylaştırdığı yönündeki görüşlerin tam zıttı yönünde de görüşler ve tarihi vakalar bulunmaktadır. Kalelerin avantaj ve dezavantajları üzerine mevcut temel bilgilerden yola çıkılarak bu kısımda Hindistan kaleleri incelenecektir. Delhi Türk Sultanlığı ordularının Hint kaleleri karşısındaki tutumları ele alınacaktır. Racaların kalelere vermekte olduğu önem ve Hindistan kalelerinin özellikleri üzerinde durulacaktır. Delhi ordusunun bu kalelerden nasıl istifade ettiği irdelenecektir.

Surlar, kuleler (burçlar) ve kapılar hemen hemen her Orta Çağ kalesinin ayrılmaz parçalarıydı. Bu dönemde sadece basit tahkimatlar kuleden yoksundu. Pek çok Hindistan kalesinin surlarının önünde su ile dolu veya kuru hendeği vardı. Sadece dağ kalelerinde hendeğin bulunması nadirattan idi⁶⁷⁵⁵.

Tâcü'l-me'âsir'de Gur Devleti devri savaşları anlatılırken Hint ülkesinde her kale ve hisarın hendeğinin yerin merkezine ulaştığı ve duvarlarının üst kısmının gökyüzünün mihverine ulaştığı bildirilmektedir⁶⁷⁵⁶. Başka bir yerde Mîret Kalesi hendeğinin deniz gibi geniş olduğu bildirilmektedir⁶⁷⁵⁷. Başka bir yerde ise Cûd Dağı Kalesi duvarlarının ay kasrı şerefesini geçtiği ve hendeğinin sonuna gâv (sığır) ve balığın sırtında ulaşılabilceği bildirilmektedir⁶⁷⁵⁸. Dolayısı ile Hint kalelerindeki hendeklerinin çok derin ve geniş oldukları, surların ise haddinden fazla yüksek oldukları ortaya çıkmaktadır.

Arthaşâstra (M.Ö. 321/M.S. 150), *Nitisâra* (M.S. 400/500-700) ve *Hitopadeşa* (M.S. 1373) gibi savaş sanatını da içermekte olan Hindû siyâsetnâme kitaplarında kaleler hakkında, kalelerin nasıl olmaları gerektiği hakkında ve Hindûlarca kalelere verilen değer hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır.

Kamandaka, *Nitisara*'da bir kralın kuvvetli kaleler ile donatılmış bir ülkeye sahip olmasının önemini belirtmekte ve ideal bir kalenin sahip olması gereken nitelikleri sıralamaktadır:

⁶⁷⁵⁵ Konstantin S Nossov, a.g.e., s. 14.

⁶⁷⁵⁶ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 35.

⁶⁷⁵⁷ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 115.

⁶⁷⁵⁸ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 251.

“Bir kral geniş bir alana sahip, geniş bir hendek tarafından kuşatılmış, yüksek ve kalın duvarlarla güçlendirilmiş kapısı ile sağlama alınmış ve muazzam dağlar, ormanlar ve çöller tarafından korunan bir kaleye yerleşmiş olmalıdır.

O, çetin hava şartlarına karşı dayanıklı hale getirilmiş erzak ve para ile doldurulmuş bir kaleye sahip olmalıdır. Kalesi olmayan bir kral güçlü bir rüzgâr öncesi bulutlar ile aynı derecede kararsızdır.

Bol miktarda su içeren ve [etrafına] sık tepecikler ve ağaçlar serpilmiş ve çöl ve kurak topraklarda bulunan bir kalenin, *Shâstras* (*Arthaśâstra*: kralların yönetim ve ekonomi bilimi)ı iyi okuyan kişiler ve kale inşası sanatında yetkin kişiler tarafından dokunulamaz nitelikte olduğu söylenir.

Kara ve su bağlantısına sahip olan ve bir kuşatma zamanında kraliyet ailesine sığınacak kalelerle donatılmış bir ülke, refah isteyen bir kralın yerleşimi için uygundur.”⁶⁷⁵⁹

Hintlilerin kalelere verdiği önemi ve iyi bir kalenin özelliklerini XIV. yy.a ait bir Siyâsetnâme olan *Hitopadeşa*’da görmek mümkündür: “Kale burcundaki tek bir okçu yüzlercesiyle savaşabilir; 100 okçu 100.000 kişiyle savaşabilir; o yüzden kale yapımına çok gerek vardır. Bir kralın hiç kalesi olmaz da düşman o ülkeye saldırmak istemez mi? Kalesiz bir kral denize düşmüş bir insan gibi çaresizdir. Kalenin çevresinde su çukurları olmalı, burçları yüksek olmalı, iç sistemi iyi işlemeli, iyi bir su kaynağı olmalı, tepelerle, nehirlerle veya çöllerle çevrili bir yerde kurulmalıdır. Şu yedisi bir kalede bulunacak en değerli özelliklerdir: Genişlik, içeri girişin çok zor olması, büyük su deposu, hububat, yakıt, giriş kapısı, çıkış kapısı (çıkış kapısı ile gizli kaçış yolları kast ediliyor olmalıdır).”⁶⁷⁶⁰

Hitopadeşa’da kaleler bir krallığın sekiz vazgeçilmez unsurundan biri olarak gösterilmektedir: “Kral, vezir, ülke, kaleler, hazine, ordu, müttefikler, halk ve yurttaşların istekleri bir krallığın vazgeçilmez unsurlarıdır.”⁶⁷⁶¹

⁶⁷⁵⁹ Kamandakiya, *Kamandakiya Nitisara (the Elements of Polity)*, s. 40-41.

⁶⁷⁶⁰ Narayana, *Hitopadeşa*, s. 107.

⁶⁷⁶¹ Narayana, *Hitopadeşa*, s. 127.

Hint kültüründe kalelere çok büyük önem atfetmedilmesi nedeniyle Türkler, Hindistan’a girdiklerinde pek çok kaleyle karşılaştılar. Rajputlar, askerî temelleri olarak hizmet etmek üzere yekpare kaleler inşa etmişlerdi. Bu kaleler savunma amacıyla çoğunlukla yüksek ve ulaşılamaz yerlere inşa edilmişlerdi⁶⁷⁶². (Delhi Türk Sultanlığı devrinde Hindistan keleleri haritası için bkz. Ek XLVIII)⁶⁷⁶³.

Mesâlikü’l-ebâr’a göre Muhammed Şâh Tuğluk, Devagir’i fethettiğinde bu şehrin 84 kalesi bulunmaktaydı⁶⁷⁶⁴. Bu sayı biraz abartılı gibi gözükmele birlikte yinede de bölgede çok kale bulunduğuna işaret etmektedir. Bu husus Hindûların kale yapımına çok büyük önem verdiklerine işaret etmektedir.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Fahr-i Müdebbir kaleleri dört veya beş tipe ayırmakta ve bu kaleler karşısında nasıl davranılması gerektiği konusunda şu tavsiyelerde bulunmaktadır⁶⁷⁶⁵: Hisarlar birkaç çeşittir. İlki, tünellerle donatılmış, adeta yeraltında olan hisarlardır. Bu tünellerin ağızları mağaralara, dere yataklarına, sel geçmiş araziye ya da ormanlara açılmaktadır. Böylece kuşatmacılar bu tünellerin çıkışlarını bulamazlar. Savunmacılar, bu tüneller sayesinde hisarı kolayca boşaltabilirler. Böyle kaleleri Mülhitler (Haşşâşîler/İsmâ‘îlîler) yapmaktadırlar. Eğer aciz kalırlarsa kaçarlarsa. Diğer bir tür kale lağım kazılabilecek zemin üzerindedir⁶⁷⁶⁶. Savaş arzulanabilir. Üçüncü çeşidi zemin üzerindedir ama onun yığma toprak tepesi (خاکریز: hâkrîz)⁶⁷⁶⁷ vardır. Lağım kazılamaz⁶⁷⁶⁸. Dördüncü çeşidi dağların zirveleri ve tepelerinde olur. Eğer insan ve diğer şeyler cihetinden hisarın ihtiyaçları hazırlanmış olursa zor alınabilir. Onunla barış yapılmalı ve geri dönmelidir. Eğer barışsız geri dönülürse büyük bir zayıflığa (neden) olur. Eğer hisar üzerine (etrafına) yerleşirlerse ikinci vakti geldiğinde ordu saman ve ot [bakımından] eziyet çeker ve ordugâhın

⁶⁷⁶² Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s. 98.

⁶⁷⁶³ Delhi Türk Sultanlığı ve Hindu Kaleleri (Harita), Ek XLVIII.

⁶⁷⁶⁴ *Mesâlikü’l-ebâr fi-memâlikü’l-emsâr*, III, s. 37; Eserin Türkçe çevirisinde 80 kale yazılmıştır, aslı 84’tür. Bkz. *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü’l Ebsâr)*, s. 29; *Arab Accounts of India*, s. 9-10, 97.

⁶⁷⁶⁵ Fahr-i Müdebbir burada özellikle ve çoğunlukla Hint kıtasındaki kaleleri kastediyor olmalıdır.

⁶⁷⁶⁶ Bu kale çeşidi, tamamen zemin üzerinde, fakat savaş esnasında tahliye için kullanılabilecek tünellere sahip olan hisarlardır. Bkz. Mustafa Uyar, *Âdâb el-Harb ve el-Şecâ‘a’ya Göre “Hisar ve Kuşatma Geleneği”*, (Ankara.edu.tr/dergiler), s. 221.

⁶⁷⁶⁷ Hâkrîz (خاکریز): Düşmanı def etmek için yapılan küçük tepe misali yığın. Hâkrîz kerdin (حاک ریز کردن): Bir yerden düşmanın geçmesini önlemek için toprak yığmak anlamına gelmektedir. Bkz. *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 1070.

⁶⁷⁶⁸ Bunun bilinmesi, savunmacıların tünel kazarak kaçma ve çevirme harekâtı yapamayacaklarını göstermektedir. Fakat aynı zamanda kuşatmacılar da sert olmayan zemin, sürekli dökülen topraklar nedeniyle kaleye doğru lağım kazamaz, dolayısı ile bu yolla kale ele geçirilemez.

makamı nedeniyle [ot ve saman] zayi olur/zarar görür. Hava çok kötü kokar, müzmin rahatsızlıklar/hastalıklar ortaya çıkar⁶⁷⁶⁹. Padişâhlar böyle hisarların aşağısına gitmemelidirler. Eğer muhkem bir şehir varsa ve ihtiyaç duyduğu şeyler kalesinde yapılabiliyor ve çok insanı varsa padişâh o kalenin yakınlarına gitmemelidir. Şehrin korkusuzları/ayak takımı küstahlaşırlar ve şehrin yakınlarına bırakmazlar. ‘Eğer [ayak takımı] maksatsız ayaklanırlarsa büyük bir zayıflık olur’⁶⁷⁷⁰. Eğer kalenin halkı aciz kalır, eman isterler, götürebilecekleri şeyleri götürebilmeyi dilerlerse bu verilmeli ve onda hiçbir esirgeme/kıyamama yapılmamalı. Çünkü kale feth etmek büyük bir iştir ve kale ile yetinmelidir ki işlerden/savaştan maksat muradın ortaya çıkmasıdır, kalenin teslim olması ve ele geçirilmesidir.”⁶⁷⁷¹

Kautilya, *Arthashastra*’da kalelerin etrafına su ile dolu üç hendek yapılmasını önermektedir. Bu ideal bir tasavvurdu. Fakat nadiren pratikte uygulanırdı. Bidar gibi bazı yerlerde en savunmasız üst şehir üç hendek tarafından korunmaktaydı. Bununla birlikte pek çok durumda bir hendek vardı. Hendekler su ile dolu veya kuru olabilirdi. Kautilya taş veya tuğla ile kaplanmasını tavsiye ettiği halde erken Orta Çağ kalelerinde hendek çoğunlukla boş bırakılırdı. Hendeği doldurmak için bir nehir, doğal bir kaynak ya da derin bir kuyu bağlanırdı. Hendekten su alınırken lağımı kalenin dışına bırakmak için Drenaj sistemi çoğunlukla hendeğe bağlanırdı. Kale bazen ırmağa bitişik olarak konumlandırılırdı. Böylece ırmak hendek olarak kullanılabilirdi. Bidar’da yukarı kentin güney kısmındaki üçlü hendek, yürüme-duvarıyla bu formdaki bir su bendine bağlanmıştı. Bir savak (bent kapağı) sistemi hendekteki su seviyesi üzerinde kontrol sağlardı. Böylece gerekli olduğu kadar su basılabilirdi⁶⁷⁷².

Su dolu hendekler lotus, zambak ve sarmaşık türünden bitkilerle doldurulurdu. Bitkiler tahkimatın sert görünüşünü yumuşatsalar da aynı zamanda saldırganların geçişini daha fazla güçleştirmek gibi pratik bir amaca hizmet ederdi. Benzer bir şekilde hayvanlar da kullanılırdı; özel olarak yetiştirilmiş timsahlar ve zehirli yılanlar kendisini

⁶⁷⁶⁹ Normalde dağlık alanda çürüme ve bozulmanın geç olması gerekir. Fakat burada muson yağışlarının getirdiği nem, çürüme ve askerlerin dağda geniş alanlar bulamama nedeniyle sıkışık alana yığılmak zorunda kalmaları, buralarda biriken hayvan dışkıları nedeniyle kötü kokuların yayılması, ot ve samanlarda bozulma ve askerlerde hastalıklar ortaya çıkması durumu kastedilmektedir.

⁶⁷⁷⁰ Metinde tam olarak anlaşılamayan bu ifade şu şekilde verilmiştir: اگر بی غرض بر خیزد و هنی بزرگ باشد .

⁶⁷⁷¹ *Âdâbü’l-harb ve’ş-ğecâ’a*, s.427-428.

⁶⁷⁷² Konstantin S Nossov, a.g.e., s. 14; *Kautilya’s Arthashastra*, s. 67.

hendeğin sularında bulacak bir kimse için gerçek bir tehlikeydi. Kuru hendeklere keskin objeler, çoğu kez sivri açıyla kesilmiş bambu sürgünleri yayılırdı⁶⁷⁷³.

Hendeğin önündeki zemine ise sıklıkla alçak, dikenli çalılar dikilirdi. Onlar saldıranlar için koruma sağlamazlardı ve aslında onları iyi bir hedef haline getirerek ilerlemelerini engellerdi. Bazen saçılan keskin objeler çalılar içine gizlenirdi⁶⁷⁷⁴. Kautilya bu ilerlemeyi önleyici olarak yerleştirilen objeler ve silahlar arasında bir kerede 100 kişiyi imha edebilen bir silahtan bahsetmektedir⁶⁷⁷⁵. Kautilya ayrıca hendeğin önündeki zemine zehirli çalılar dikildiğini bildirmektedir⁶⁷⁷⁶.

Hendeğin her iki duvarının da dibinden duvarlar veya ondan uzakta birkaç merdiven yükseliyordu. İlk durumda, saldırganların kuru hendeğin içinden tünel kazılmasını engellemek için hendeğin iç tarafı taşla kaplanırdı. İkinci durumda “berm” olarak bilinen küçük yatay toprak şerit hendek ve duvarlar arasına bırakılırdı. Bermli duvarların ve ufalanan toprağın hendek içine kaymasını engellerdi. Her iki biçimi de Bidar’da mevcut idi⁶⁷⁷⁷.

Hint kalelerinin surları, çoğunlukla dış taraftan iç taraftan görüldüğünden daha yüksek görülüyordu. Çitor ve Tuğlukabad gibi dağ ve tepelerdeki kalelerde bu etki dik kayalık yamaçların taş ile kaplanması ile elde edilirdi. Duvarların alt kısmı aslında gerçek duvar değildi. Duvarcılık doğal kayaları gizlerdi. Bu yapının çok yaygın bir şekilde her iki duvarın da eşit yükseklikte olduğu surlara göre birçok avantajı vardı. İnşa etmek için daha az yoğun iş gücü vardı ve neredeyse kuşatma silahlarına karşı yenilmezdi. Bu duvarlara karşı koçbaşları, matkaplar ve altını delmek tamamen kullanışsızdı⁶⁷⁷⁸.

Dönemin bazı kalelerinde birbirine paralel giden iki sur hattı vardı. Savunuculara diğer duvar üzerindeki meslektaşlarının başları üzerinden saldırganlar üstüne ateş etme imkânı sağlamak için iç duvar daima dış duvardan daha yüksekti. Vishvakarma, iç duvarın dış duvardan çeyrek miktar daha yüksek olması tavsiye

⁶⁷⁷³ Konstantin S Nossov, a.g.e, s. 14; *Kautilya's Arthashastras*. 63.

⁶⁷⁷⁴ Konstantin S Nossov, a.g.e, s. 15; *Kautilya's Arthashastras*. 70.

⁶⁷⁷⁵ *Kautilya's Arthashastras*. 70.

⁶⁷⁷⁶ *Kautilya's Arthashastras*. 67.

⁶⁷⁷⁷ Konstantin S Nossov, a.g.e, s. 15.

⁶⁷⁷⁸ Konstantin S Nossov, a.g.e, s. 15-16.

etmektedir. Bununla birlikte pratikte buna nadir olarak ulaşıldı, sadece Tuğlukâbâd Kalesi bu ölçüde duvarlara sahipti⁶⁷⁷⁹.

Hindistan kalelerindeki kuleler (burçlar: gözcü kuleleri) veya *attalakaların* çoğu ‘D’ harfine benzeyen yarı dairesel şekildeydi. Bir kural olarak oldukça kısaydılar, bu yüzden sıklıkla burç diye adlandırılırlardı. Kare veya çokgen (altıgen ve sekizgen) kuleler nispeten nadir idi. Kale kulelerinin, özellikle dairesel ve yarı dairesel kulelerin tepeye doğru daralarak büyüyen onlara koni şekli veren geniş bir temeli vardı. Pek çok dağ ve tepe kalesinde kuleler kale duvarları boyunca düzensiz olarak konumlandırılmıştı. Kuleler çok savunmasız yerlerde birbirine yakın olarak konumlandırılmıştı ve arazinin doğal engel sağladığı yerlerde birbirlerinden uzaklaşmaktaydılar. Bir duvar bir dağın veya tepenin dış hattına uyduğunda ve onun eğimi veya çıkıntısı tarama ateşi için bir pozisyon sağladığında ilave bir kuleye gerek yoktu. Ovalar ve alçak tepeler üzerine yerleşmiş bulunan kalelerde kuleler duvarlar boyunca daha düzenli dağıtıldı. Aralarındaki mesafe 100 m.’yi geçmedi ve genellikle 30-50 m. idi ve aralarındaki alanda çifte yan ateşe izin veriyordu⁶⁷⁸⁰.

Kale girişinin savunulmasına büyük özen gösterilirdi. Kapılar genellikle bir duvarın içine açılırdı ve kuleler tarafından yan tarafı korunurdu. Kapılar daha nadiren alçak kule kapısıyla birleşmiştir. En önemli bölümlerin savunmasını güçlendirmek için birbiri ardına gelen kapıları vardır. Gerçekte sıklıkla daha az olmasına rağmen geleneksel olarak bir Rajput kalesinin ana girişinde yedi kapı olmalıdır. Dağ kaleleri ve yüksek tepeler üzerine oturan kaleler, yükselen ve kıvrımlı bir yol üzerine konumlanan azami sayıda kapıya sahiptirler. Chittorgarh’ın ana batı girişinde yedi kapısı, doğu girişinde dört kapısı ve kuzeyde sadece bir kapısı vardır. Gvalyor Kalesi’nde kuzey-doğu girişinde yedi kapısı, kuzey-batıda üç ve güney-batıda da iki kapısı vardı⁶⁷⁸¹.

Hint kalelerinin savunulmasında diğer önemli unsurlar “mazgal siperleri” (*merlon*)⁶⁷⁸², “gözetleme delikleri” (*loophol: mazgal*)⁶⁷⁸³ ve “tepe mazgalları”

⁶⁷⁷⁹ Konstantin S Nossov, a.g.e, s. 16.

⁶⁷⁸⁰ Konstantin S Nossov, a.g.e, s. 17.

⁶⁷⁸¹ Konstantin S Nossov, a.g.e, s. 18.

⁶⁷⁸² *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, s. 143-144.

⁶⁷⁸³ Mazgal: Kale duvarlarında iç tarafı geniş, dış tarafı tüfek namlusu sığacak kadar dar delik; kale, hisar, sur deliği. Bkz. *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, III, s. 1919.

(*machicolation*) idi. Pek çok kale duvarı “yürüme yolu” (sekirdim yeri)⁶⁷⁸⁴ boyunca korkulukla kenarlandırılırdı. Bir korkuluk genellikle masif duvar parçaları ve dişler içermekteydi. Bir kural olarak mazgal siperleri (*merlon*) keskin bir alev şekline sahip yarım daire şeklindeydi. Bu şekil Müslümân etkisi altında yaygınlaştı. Muhtemelen ilk olarak Delhi’nin ikinci şehri Sîrî surlarında kullanılmıştır. Buna yakın başka şekiller de kullanılmaktaydı. Mazgallar genellikle bir, iki ve üç yatay taş bölmesi ile birkaç dar “gözetleme deliği” (*loophole*)ne ayrılırdı. “Gözetleme delikleri” (*loophol*), hem “mazgal siperleri” üzerine hem de alt tarafta kale duvarı üzerine duvar deliği olarak yapılırdı. Her ikisi de ileri bakmak veya aşağı doğru bakmak içindi. Bu dönemde gözetleme delikleri çoğunlukla okçular için sadece dar dikey yarıklar şeklinde dizayn edilirdi. Bazıları uzun menzilli ateşe yönelikti, dışarıya doğru düz yönelirdi; diğerleri aşağı doğru bakan duvarın tabanından aşağı ateş içindi. Korkuluğun zeminine açılan “tepe mazgalı kutuları” (*box machicolation*) Dekken’de çok meşhurdu. Giriş yerinin üzerine, kapı girişlerine, bir hendek üzerine veya sadece uzun bir duvar üzerine yerleştirilirdi. Tepe mazgalı Dekken tahkimatında öyle yaygın kullanılırdı ki sadece kapı üstlerine değil aynı zamanda “gözetleme kuleleri” (*barbican*) boyunca surun ayaklarını/eteklerini korumak ve surun dönemeçlerindeki ölü zemini korumak için de bina edilirdi⁶⁷⁸⁵. (Ok atış mazgallarının çizimleri için bkz. Ek L)⁶⁷⁸⁶.

Hindistan kalelerinde garnizon halkı barakalarda veya surlardaki kemerli boşluklarda yaşardı. Bu duvar girintisi odaları Tuğlukabad ve Aliabad surlarında görülebilir. Kapı muhafızları, kapı boşluğu yanlarındaki veya arkasındaki özel olarak ayrılmış odaları kullanırlardı⁶⁷⁸⁷.

Su kaynaklarına özel bir önem atfedilmişti. Bazen Gingee, Gvalyor veya Mandu kalelerinde olduğu gibi tam kale alanında doğal bir kaynak bulunurdu. Bununla birlikte doğal kaynaklar her yerde bulunamazdı ve bir su kaynağına bağımlı olmak güvenli değildi, kullanımı kuşatmacılar tarafından engellenebilirdi. Bu yüzden her bir kale musonlar esnasında yağmur sularını toplamak için büyük bir su haznesine sahipti. Su kuyuları daha az yaygındı. Ova kalelerinde kuyuları kazmak zor değildi, bir dağ

⁶⁷⁸⁴ *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, s. 143-144.

⁶⁷⁸⁵ Konstantin S Nossov, a.g.e, s. 24-28.

⁶⁷⁸⁶ Kale Duvarları ve Surları Üzerindeki Ok Atış Mazgalları (Çizim), Ek L.

⁶⁷⁸⁷ Konstantin S Nossov, a.g.e, s. 43.

kalesinde ise pratikte su seviyesine ulaşmak neredeyse imkânsızdı. Keşmir’de yağmurdan daha çok kar yağar, onlar içme suyu için karı eritirlerdi. Hemen hemen her Hindistan kalesinde bulunan bu su hazneleri, yıkanma ritüelinde soyluların yıkanma mekânı olarak ve kuşatma esnasında içme suyu kaynağı olarak kullanılıyordu. Ekstra dış surlar tarafından korunan böyle bir su haznesi Çitor Kalesi’nin ana surlarından görülebilmektedir⁶⁷⁸⁸. (Çitor Kalesi su haznesi için bkz. Ek LI)⁶⁷⁸⁹.

Delhi Türk Sultanlığı hükümdarları Hindistan’ı fethetmeye başlayınca ekonomik nedenler ve Hindû askerî mimarisinin etkiliğinden dolayı kaleleri yıkmadılar. Fetih sırasında tahrip olan kaleleri de restore ettiler⁶⁷⁹⁰. Hatta kuzeyde Moğolları durdurabilmek için bunlara yenilerini ilave ettiler. Hindûlar kaleleri savunma amaçlı kullanırken Delhi Türk Sultanlığı hükümdarları bu kaleleri saldırı amaçlı askerî üstler olarak kullandılar⁶⁷⁹¹.

Delhi sultanları başkent civarındaki dağlarda yaşayan göçebe Hindûların eşkıyalık faaliyetlerini önlemek, Delhi’nin yollarını kesmelerini, başkent ve çevresine zarar vermelerini önlemek için de kaleler kurdular. Mesela Sultan Balaban saltanatının başlarında ele geçirdiği ve eşkıyaların yatağı olan Konpel (کنپل), Petyâlî (پتیاالی) ve Behûçpûr (بهوچپور)’a muhkem hisarlar ve mescitler bina etti ve her üç hisarı da Afganlara ısmarladı⁶⁷⁹².

Alâeddîn Muhammed Şâh, Moğollara karşı ülkesini savunulabilmek için Delhi Kalesi’nin tamir edilmesi ve Moğolların geçiş yolu üzerindeki eski kalelerin restore edilmeleri ve ayrıca ihtiyaç duyulan yerlere de yeni kaleler inşa edilmesi için emirler çıkarttı. Sultan Alâeddîn ayrıca yeni mancınık ve arrâde yapılması, usta istihkâmcıların istihdam edilmesi, her çeşit silahın temini ve kalelerdeki depolarda hububat stok edilmesi için emirler verdi⁶⁷⁹³. Hindûlar karşısında bir yayılma aracı olan kaleler Moğollar karşısında savunma vasıtası olarak kullanılmaktaydı. Delhi ordusunda istihkâmların ve istihkâmcıların savunmada önemli bir rolü vardı.

⁶⁷⁸⁸ Konstantin S Nossov, a.g.e, s. 43.

⁶⁷⁸⁹ Çitor Kalesi (Chittorgarh Fort) Su Haznesi (Fotoğraf), Ek LI.

⁶⁷⁹⁰ Konstantin S Nossov, a.g.e, s. 5.

⁶⁷⁹¹ Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s. 97-98.

⁶⁷⁹² Nizâmuddîn Ahmad, s. 85.

⁶⁷⁹³ Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 62-63.

Şems-i Sirâc Afif, Fîrûz Şâh Tuğluk'un Fîrûze şehri ve "Fîrûze Şehri Hisarı'nın nasıl imar ettirdiğini anlatmakta böylece kalelerin nasıl inşa edildiğini öğrenme imkanı sağlamaktadır. Şems-i Sirâc Afif, bu tarihî olayı hûlasa olarak şöyle anlatmaktadır:

Fîrûz Şâh Tuğluk'un gönlüne şehrin inşası düştüğünde o mahalde iki mamur köy vardı. Burası çok susuz bir memleketti. Sultan Fîrûz Şâh birkaç yıl dergâh (saray) hanlarının ve bargâh meliklerinin ihtimamıyla (şehrin inşası ile) meşgul olup dağlık bölge taşlarını Nersâyî Dağı'ndan getirtti. Büyük bir hisarın inşasını başlattı. Hisar düzenlendikten sonra hendek kazdılar. Öyle ki hendeğin tabanını kazdıktan sonra ve hendeğin her iki pazısını döküp çıkardılar. Ve hendeğin pazılarının yukarısına hisar şerefesi yaptılar. Hisarın içerisinde büyük bir havuz⁶⁷⁹⁴ ve benzersiz bir gölet yaptılar. O havuzun suyunu hendeğin içine döktüler, öyle ki o havuzun suyu yıldan diğer yıla hendeğin içine aktı. Hisarın içine bir köşk yaptılar. O köşkte büyük zahmetle kenarlara/köşelere birkaç tane mahal yerleştirdiler. Onda sayısız hikmetler vardı. O köşkteki hikmetlerden biri eğer birisi dolaşp onun ortasına ulaşırsa, köşkün iç tarafının ortası çok karanlık ve dar bir makamdır ki eğer o köşkün muhafızları kılavuzluk yapmazlarsa o karanlıktan dışarı çıkmak mümkün değildi⁶⁷⁹⁵. Anlaşılan odur ki kale kuşatıldığında hisar düştüğünde askerler son çare olarak içerideki muhkem binalara, köşklere çekilirlerdi. İçersinin karanlık ve labirent gibi olması da onlara gizlenme ve kaçmak için zaman kazandırırdı.

Fîrûz Şâh Tuğluk, o toprağı çok susuz görünce bu mahalle su ulaştırmak gerekir diye gönlüne koydu. İki suyun (nehirin) kenarından ırmaklar getirip Fîrûze Hisarı'nın zeminine akıttı. Bir ırmağı Cumna Nehri kenarından çekti. İkinci ırmağı Sütlec Suyu (Nehri) ağzından getirdi. Fîrûz Şâh, iki buçuk yıl boyunca Hisar-i Fîrûze şehrinin inşasıyla meşgul olmuştur. Ve bütün halk da bu işte gayret göstermişlerdir. Bol nehirler ve sonsuz ırmaklar Hisar-i Fîrûze toprağına geldi çok sayıda sular toplandı. Her kim ki tarlasının veya bağının yakınında pişmiş/kusursuz kuyu kazmak istese toprağı

⁶⁷⁹⁴ Burada havuz ile çok büyük su kuyuları kastedilmiş olmalı.

⁶⁷⁹⁵ Afif, s. 125-126; Nizâmuddîn Ahmad, s. 230.

dört gez kazar kazmaz su ortaya çıkardı⁶⁷⁹⁶. Bedr-i Çâî, ilave olarak Dehi Kalesi'nin çok büyük bir su kuyusu olduğunu dile getirmektedir⁶⁷⁹⁷.

Racaların kalelerindeki ambarlarda kadimi dönemlerden Delhi Türk Sultanlığı devrine kadar hububat ve tuz stokladıkları anlaşılmaktadır. Örneğin *Arthaşâstra*'da kalelerde “tahıl, yağ, şeker ve tuz stoku” bulunduğu haber verilmektedir⁶⁷⁹⁸. *Hitopadeşa*'da “Tüm stoklar içinde en önemlisi hububat stokudur; çünkü ağza konulmuş bir mücevher yaşamı sürdürmeye yeterli değildir. Ayrıca, bütün baharatlar içinde en iyisi tuzdur, çünkü tuzun olmadığı yiyeceklerin tadı tezek gibidir.” tavsiyesi yer almaktadır⁶⁷⁹⁹.

Kalelerde alınan söz konusu önlemler dışında, Kumbhalgarh gibi geniş bir alanı kaplayan kaleler, su rezervuarı yakınında ekilebilir bir alanı bile barındırıyordu. Bunlar, savunucular için tam bir kendine yeterlilik sağlıyordu ve onlara birkaç yıl süren kuşatmalara dayanma imkânı veriyordu⁶⁸⁰⁰.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Fahr-i Müdebbir kalelerde depolanması gereken yiyecek malzemelerini şöyle sıralar: “Un, buğday, arpa ve ayrıca her cinsten çok miktarda hububat, yağ, sirke, inek yağı, susam yağı, iç yağı, küspe (hayvan yemi), kandil yağı, fitil, meşale, çok sayıda kandil, kurutulmuş et, her cins mutfakta kullanılacak mutfak malzemelerinden, ekşi, tatlılardan, mamullerden, turşulardan ve baharatlardan bulunmalıdır.”⁶⁸⁰¹ Bahsi geçen söz konusu malzemelerin özellikle kalelerde bulunan ambarlarda saklandığını dönemin kaynakları özellikle de İbn Battûta'nın anlattıkları doğrulamaktadır.

İbn Battûta, Hindistan'daki bazı kaleleri ve özelliklerini, barındırdıkları ambar ve mahzenleri, kimi zaman başka ülkelerdekilerle kıyaslayarak anlatmaktadır. İbn Battûta'nın kaleler ile ilgili söz konusu kayıtları şunlardır:

⁶⁷⁹⁶ Afif, s. 127-129; Sührindî, s. 126.

⁶⁷⁹⁷ Bedr-i Çâî, s. 275.

⁶⁷⁹⁸ *Kautilya's Arthashastras*, s. 560; Ali Küçükler, *Kautilya'nın Arthaşâstra'sı*, s. 112.

⁶⁷⁹⁹ Narayana, *Hitopadeşa*, s. 108.

⁶⁸⁰⁰ Konstantin S Nossov, a.g.e, s. 43.

⁶⁸⁰¹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 424-425.

Musul'un Hadbâ [Kambur] adı verilen kalesi sağlamlığıyla ünlenmiştir. Kalenin yüksek bir suru var. Burçları sağlam. Burada, mazgalları birbirine yakın iki sur zincîrinden bahsedebiliriz; şehri çepeçevre saran... Sur içinde birbiri üstüne inşa edilmiş odalar var. Sur gayet geniş bir şekilde yapıldığı için hücreler buralara eklenmiş. Hint ülkesinin başşehri Delhi'den başka bir yerde bu surun bir benzerini görmedim⁶⁸⁰². İbn Battûta'nın bu kaydından en azından Delhi surlarının çok geniş olduğunu ve Hedbâ Kalesi gibi iki sur sırasından meydana geldiği öğrenilmektedir. Delhi surlarını anlatırken de içlerinde ambarlar olduğundan bahsettiğine göre Delhi surları da çok geniş olmalıdır ve içinde aynı Hadbâ Kalesi surlarındaki gibi hücreler bulunmaktadır.

İbn Battûta, Hindistan'da Kâliyûr Kalesi'nin özelliklerini, ambarlarını, mahzenlerini ve su depolama yöntemlerini şöyle anlatmaktadır: Kâliyûr Kalesi, Hindûları birbirinden ayıran, onların ortasında sağlam bir yapıdır. Delhi ile arası 10 günüdür⁶⁸⁰³. Kâliyûr Kalesi sarp bir dağın doruğuna kurulmuştur. Uzaktan kaya içine oyulmuş gibi görülüyor. Onun hizasında başka yüksek tepe yok. İçinde su depolarıyla beraber yirmi kadar kuyusu vardır. Bu kuyuların çevresinde bulunan büyük duvarlar kaleye yapışıktır. O duvarların üzerinde mancınık ve "ra'âde" türü [ateş atan, yangın çıkartan] ufak toplar [arrâdeler] dikilidir. Kaleye fil ve atları alabilen geniş bir yoldan çıkılır. Kale kapısında taşa oyulmuş bir fil kabartması vardır. Filin üstünde de sürücüsü göze çarpar. İnsan uzaktan bu şekle baktığında hiç kuşku duymadan gerçek bir fil gördüğünü zanneder! Kalenin alt tarafında şirin bir şehir vardır. Halkın çoğu kâfirdir. Kalede sultana bağlı 600 suvâri bulunur. Burası tamamen gâvur topluluklarının arasında yer alan bir kale olduğu için suvâriler sürekli savaş halindedirler."⁶⁸⁰⁴

Gıyâseddîn Ali Yezdî, Timur'un 1398 yılındaki Hindistan seferi dolayısı ile Panipat Kalesi ambarının büyüklüğü hakkında şu bilgileri vermektedir: "O şehrin (Panipat şehri) kalesinde büyük ölçü ile 10.000 batmandan daha büyük ölçüde bir

⁶⁸⁰² İbn Battûta, I, s. 335.

⁶⁸⁰³ İbn Battûta, II, s. 633.

⁶⁸⁰⁴ İbn Battûta, II, s. 635-636.

buğday (gendom)⁶⁸⁰⁵ ambarı vardı. Hâkân hazretleri onu askerlere ve Hint racalarına (nevvâb) bahşetti.”⁶⁸⁰⁶

Bir Hint batmanı⁶⁸⁰⁷ 15 kg. civarında olduğuna göre söz konusu ambar 150.000 kg. civarında hacme ve bu oranda zahireye sahip olmalıdır. Tabii ki bu stok olağanüstü durumlarda kullanılmak üzere tutulmaktadır. Normal zamanda kale halkı ihtiyaç duydukları şeyleri üretmekte ve satın almaktaydılar.

İbn Battûta, Devagir Kalesi’ni şöyle tarif eder: Duvaykîr [Devagir] Kalesi, Devletabad bölgesinin kalesidir. Burası dünyanın en sağlam kalelerindendir⁶⁸⁰⁸. Sağlamlıkta buranın bir benzeri yoktur. Duvaykîr Kalesi dümdüz bir sahada yekpare bir kayanın üstüne bindirilmiştir. Yukarıya deriden mamul bir merdivenle çıkılıyor. Geceleyin merdiven kaldırılıyor. Kalede çoluk çocuğuyla birlikte müfridler oturmaktadır. Zimâmî Müfridler [doğru telaffuzu Müfred olmalı]⁶⁸⁰⁹, kale koruyucuları demektir. Orada kuyuvari hücrelerde ağır suçlular kalmaktadır⁶⁸¹⁰.

İbn Battûta’nın Duvaykîr Kalesi hakkında anlattıkları en sağlam kalelerin askerî amaçlar dışında siyasî suçlular, mahkumlar için bir hapis-hâne olarak kullanıldığını göstermektedir.

İbn Battûta, bu dönemde suru olmayan hendek ile savunulan şehirlerden de bahsetmektedir: Kinbâya [Cambay] şehri, yarı nehir konumundaki bir körfezin [deltanın] üstüne kuruludur. Med ve cezirin yaşandığı bu körfeze sığınyor gemiler. Ahalisinin büyük bir kısmı yabancı tacirlerden oluşmaktadır. Afgânlı Kadı Celâleddîn’in isyanı patlak verdiğinde Şemseddîn Kulâhdûz, şehir ileri gelenlerinden

⁶⁸⁰⁵ Sinan Eren, tercümesinde ambarın buğday ambarı olduğunu yazmamıştır. Burada büyük ölçüde ifadesi ile men’in mekân ve zamana göre değişen farklı birimlerinden/çeşitlerinden büyük olanı kastedilmiş olabilir.

⁶⁸⁰⁶ *Sa’âdetnâme ya Rûznâme-yi Gazavât-i Hindûstan*, s. 101; Sinan Eren, *Tarihçi Gıyâseddin Ali Yezdî’nin Sa’âdetnâme’si*, s. 77.

⁶⁸⁰⁷ İbn Battûta Hindistan’da bir menn’in bir batmana eşit olduğunu, onun da yirmi dört Mısır rıtlına ve yirmi Fas rıtlına denk olduğunu belirtmektedir. Bir Mısır rıtlı 450 ilâ 500 gram arasındaydı. Aslında bir Hint “men” (batman)i 15 kg. 284 gramdır. Bkz. İbn Battûta, I, s. 292, 308; II, s. 723, 750; Man (menn): En çok Kuzey Hindistan’da kullanılan tartı, “man” ya da “maund” adı verilir, bunlar 13–14 kg. ağırlığındadır. Bkz. H. Hilal Çağlayan, *Ekber-Şâh Döneminde Hindistan (1542-1605)*, s. 89.

⁶⁸⁰⁸ İbn Battûta, II, s. 721.

⁶⁸⁰⁹ Zimâmîler: Bunlar orduda özel muhafız kısmına kayıtlı askerlerdir. Bkz. İbn Battûta, II, s. 786

⁶⁸¹⁰ İbn Battûta, II, s. 780-781.

Nâhûda⁶⁸¹¹ İlyas ve Melikül-hükemâ asiye karşı Kinbâya şehrini korumaya karar verdiler. Şehrin surları olmadığı için civarına hendek kazmaya başladıysalar da Kadı Celâl onları yendi ve içeri daldı⁶⁸¹².

İbn Battûta'nın aktardıklarından suru olmayan şehirlerin de bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Söz konusu Gücerat bölgesinde deniz kenarındaki Kinbâya şehrinin hendek kazılarak korunmaya çalışıldığı görülmektedir. Yalnız mezkûr örnekte olduğu gibi bu iş için çok geç kalılabilmekteydi. Böylece Delhi Türk Sultanlığı devrinde her şehirde, sur olmadığı da ortaya çıkmaktadır.

Şehir surları ve kapıları da en az kaleler kadar savunmada büyük önem taşımaktaydılar. Özellikle de başkentin surları en büyük öneme sahipti. İbn Battûta, Delhi'nin etrafına çepeçevre sur çekme girişimini ve başkentin aslında yan yana dört şehirden meydana gelmesinden dolayı bu teşebbüsten vazgeçilmesini şöyle aktarmaktadır: “Delhi'nin sahası geniş, binaları çoktur; birbirine komşu dört şehirden oluşmaktadır. Ancak bu şehirlerden sadece birine Delhi denilmesi mutad hale gelmiştir... İkincisi Sîrî adını taşıyor. Buraya Dârü'l-hilâfe de denilir... Üçüncü şehir huzuruna çıktığımız Hint hükümdarının babası olan Sultan Tuğluk'un anısına Tuğlukâbad diye anılır. Burası da Sultan Tuğluk tarafından kurulmuştur... Dördüncü şehir Cihânpenâh adını taşımaktadır. Şu anda Hint hükümdarı olan Muhammed Şâh tarafından yaptırılmıştır. Muhammed Şâh bu dört şehri tek bir sur içine almaya teşebbüs etmiş, birazını da yapmıştır. Ama sonunda bu işin çok büyük masraflara yol açacağını düşünerek vazgeçmiştir.”⁶⁸¹³ (Delhi Türk Sultanlığı şehirlerinden Tuğlukabad ve Aliabad'ın şehir surları ve kaleleri için bkz. Ek LII)⁶⁸¹⁴.

İbn Battûta, Delhi şehrinin sur ve kapılarını da tarif etmektedir: “Dihli şehrini kuşatan surun dünyada bir benzeri yoktur. Surun duvarları 11 arşın genişliğindedir. Bu duvarın içine açılan büyük hücrelerde gece bekçileri ile kapı muhafızları oturur. Ayrıca ambar adı verilen yiyecek depoları ile mancınıklar ve ra'âde [arrâde-i âteşbâzî: ateş fırlatan arrâde] denilen ateş fırlatan “hafif toplara” ait mahzenler, sur içindeki bu büyük

⁶⁸¹¹ Nâhodâ: Farsça olup nav (gemi) ve hodâ (sahip) kelimelerinden mürekkeptir; kaptan demektir. Bkz. İbn Battûta, II, s. 725.

⁶⁸¹² İbn Battûta, II, s. 787-788.

⁶⁸¹³ İbn Battûta, II, s. 612.

⁶⁸¹⁴ Tuğlukabad ve Aliabad Kaleleri (İllustrasyon), Ek LII.

odalarda korunmaktadır. Ben bu tür bir ambardan çıkarılan pirinçlerin tadının değişmediğine tanık oldum; rengi biraz kararmışsa da lezzetini korumuştur. Aynı şekilde bu mahzenlerden çıkarılan küdrûyu, yani Hint diyarına özgü darıyı gördüm. Bütün bu yiyecekler ve tahıl tam doksan sene önce, hükümdar olan Sultan Balaban tarafından buralara konulmuş. Piyâde ve suvârî askerler bu surun üstünde şehrin bir ucundan diğer ucuna gidebilirler. Sur duvarında, şehir tarafına bakan kemerler ışık alır. Duvarın alt tarafı taştan, üst kısmı ise tuğladandır. Burçlar, çok fazla ve birbirine çok yakındır. Şehrin yirmi sekiz kapsı var.⁶⁸¹⁵

İbn Battûta'nın bahsettiği ambarlarda doksan senelik pirinç ve tahılın bulunması hadisesi biraz abartılı gibi görünse de en azından buralara konulan erzaka saldırılara karşı tedbir amacıyla dokunulmadığı ve ambarların kolay kolay gıdalar bozulmayacak şekilde tasarlandığı görülmektedir.

Kaleler en sağlam tuğla ve harçlardan imal edilmeye çalışılırdı. Selçuklular ve Hârezmşâhlar devrinde kale yapımında ve onarımında en çok Horâsân harcı tercih edilirdi. Kullanılan taş ve tuğlaları tutturmak için bölgenin en iyi harcı olan bu harç fazlasıyla tercih edilmiştir. Bu harç işi ile uğraşan özel “Horâsânîyye (harçcı)” ve “haccârûn (taşçı)” isimli birlikler oluşturulmuştu⁶⁸¹⁶. Muhtemelen Delhi Türk Sultanlığı devrinde de bu gelenekten istifade edilmiş olunmalıdır.

Fahr-i Müdebbir, kaleye, surlara bir zarar gelmesi ihtimaline karşılık “büyük tahtalar (تخته های سنگ), ağır tahtalar (تخته های گران)⁶⁸¹⁷, kalede çok miktarda ham kerpiç (خشت خام), kireç (آهک), ham ipek (کچ/کچ)⁶⁸¹⁸, kamış (نی), kerhe (کره: kelimenin harekeleri kerhe okunacak şekilde verilmiştir)⁶⁸¹⁹ ve bir yere zarar gelirse hemen tamir etmek için gerekli şeyler, pergellenmiş/düzeltilmiş tahtalar (تخته های پرگال گشته: tehtehâ-yi pergel

⁶⁸¹⁵ İbn Battûta, II, s. 613.

⁶⁸¹⁶ Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 207.

⁶⁸¹⁷ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 424.

⁶⁸¹⁸ Metinde (کچ) şeklinde geçiyor. Keç (کچ) değil de kec (کچ) imlası ile yazılmalı. Kec (کچ) kelimesi “ham ipek” ve ucuz bir ipek çeşidi anlamı taşımaktadır. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 1787.

⁶⁸¹⁹ Bu kelimeye yazılışı en yakın olan kelime, “tereyağı” anlamına gele kere (کره)'dir.

geşte), har tîrler (خر تیر: muhtemelen mızrak büyüklüğündeki büyük oklar)’’⁶⁸²⁰ gibi malzemelerin kalede hazır bulundurulması gerektiğini bildirmektedir⁶⁸²¹.

Fahr-i Müdebbir’in kale ve surlar içerisinde bulunması gerektiğini haber verdiği söz konusu maddelerden kamış, ok ve ham ipek ise yay kirişi yapımında da kullanılıyor olmalıdır. Diğerlerinin doğrudan duvarları sağlamlaştırmak ve onarmak için kullanıldığı düşünülebilir.

⁶⁸²⁰ Sözlükte “har tîr” kalıbı geçmemektedir. Har (خر) kelimesi, diğer kelimelerin başına gelerek terkip oluşturduğunda büyük, bol, çok anlamları verdiği göre büyük ok anlamında da kullanılıyor olabilir. Muhtemelen ballista denilen silahla atılan mızrak büyüklüğündeki oklar kastediliyor olmalıdır. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 908.

⁶⁸²¹ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 425.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ORDUDA KULLANILAN HAYVANLAR

Ordu hizmetinde kullanılan her türlü dört ayaklı hayvan günümüzün kara ve deniz ulaşım vasıtaları, vinçleri, savaş araçları, tankları hatta hava postası yerine kullanılmaktaydı. Ordu “sotur” denilen dört ayaklı hayvanlar sayesinde mobilize olmakta, her türlü yük ve techizatını savaş mahalline nakletmekte ve sefer sonrasında elde ettiği ganimetleri başkente taşıyabilmekteydi. Soturların büyük bir kısmı techizatı taşımak için yüklet olarak kullanılmaktaydı. Savaş sırasında asıl önemli olan hayvanlar ise binit olarak kullanılan atlar ve filler idi. Delhi Türk Sultanlığı ordusunda kullanılan başlıca soturlar at, katır, deve, sığır ve filler idi.

Yükletler savaşçı niteliği olmayan hayvanlar arasından seçilmekteydi. Mesela küçük boyutlu filler ve mizacı çok değişken olan katırlar binit olarak değil yüklet olarak kullanılmaktaydı⁶⁸²².

Seferlere çok sayıda hayvan götürülmesi bunların beslenmesini de büyük bir sorun haline getirmekteydi. Özellikle de orduda çok miktarda fil varsa bu daha da büyük bir sorun haline gelmekteydi. Hayvanların yemlerinin en azından bir kısmının orduyla birlikte taşınması zaruri hale gelmekteydi. Sefer sırasında çeşitli hayvan hastalıkları ve bunların tedavileri de önemli hususlar arasındaydı. Zaman zaman meydana gelen salgın hastalıklar ve zor şartlar ile savaş hayvanları toptan telef olabilmekte bu da ordu için telafisi imkânsız zararlara, yok oluşlara neden olabilmekteydi.

Günümüz taşıtlarının sadece mekanik ve yakıt sorunları vardır. Savaş hayvanları ise canlı olmaları hasebiyle çok daha fazla sorun barındırmaktadır. Ordu hizmetindeki hayvanların eğitim, bakım, sağlık, tedavi, bakıcı ve beslenme, cinsî (kızışma) ve duygusal (intikam alma, ürkme vb.) sorunları vardır. İlave olarak bu hayvanlardan en verimli şekilde istifade edebilmek için koşum takımları ve zırhlar bol miktarda üretilmeli ve kaliteli olmalıdır.

⁶⁸²² Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Hükümdarlık Sanatı (Âdâbu'l-Mulûk)*, s. 212.

Soturlar dışında güvercinler ve şahinler gibi başka tür hayvanlar da ordu hizmetinde görev almaktaydılar. Örneğin güvercinler ordunun muhâberatını sağlamak için avcı kuşlar ise haber taşıyan güvercinleri engellemek için vs. kullanılabilmekteydi. Savaşlar sırasında kuşlar bazen kundaklama vasıtası olarak da kullanılabilmekteydiler.

Savaş hayvanlarının kullanılabilmesi için öncelikle eğitilmeleri gerekmektedir. Farklı hayvan türleri için farklı eğitim metodları kullanılmaktaydı. Eğitimlerine göre hayvanların değerleri artmakta veya azalmakta ve bu eğitimler sayesinde savaşçıların hayatlarını kurtarmakta veya yitirmesine neden olmaktaydılar. Sotur (dört ayaklı) cinsinden savaş hayvanlarının eğitiminde en önemli unsurlar hayvanlara çeşitli manevra, dönüş ve atlamaların öğretilmesiydi. Hindistan'da savaşlarda muharip hayvan olarak daha ziyade atlar, filler ve erkek mandalar kullanılmaktaydı. Bundan dolayı savaş hayvanlarının eğitimi denilince ilk akla gelen savaş atları, filleri ve neredeyse at yerine kullanılan erkek mandaların eğitimidir. Savaş hayvanlarını eğitilmesi için çeşitli eğitim sahaları düzenlenip hayvanlar buralarda savaşlarda yapmaları gerekecek çeşitli hareket ve manevralara, atlayışlara hazırlıklı hale getirilmekteydiler. Ayrıca savaş hayvanlarının eğitilmesinde savaş sırasında meydana gelen gürültü, patlama ve yangına alıştırılması, kayalık, taşlık, kumluk ve yokuş arazilere alıştırılması da önemli bir husus olarak görülmektedir. Tabi ki en önemlisi binicisine son derece itaatkâr olup binicisinin en ufak hareketinden ne yapmak istediğini anlar hale gelmiş olmasıdır. Ayrıca çok iyi bir kondisyona sahip olması, zorluklara karşı tahammüllü olması; açlığa, susuzluğa, sıcağa ve soğuğa dayanabilmesi de savaş hayvanlarının eğitiminde önemli hususlar arasında yer almaktadır. Savaş atlarının eğitiminde çevgân oyunu ve avlar çok önemli vasıtalar idiler.

Sefer sırasında düzenlenen süreklilikli avları dolayısıyla şahin, atmaca, pars, av köpeği vb. av hayvanları da seferlere götürülmekteydi. Bu süreklilikli avları ordu için talim niteliği taşımaktaydı. Bunun yanında avlar sırasında ordunun et ihtiyacı da karşılanırdı. Daha da önemlisi kalkanlar, oklar, yaylar ve diğer savaş araç-gereçlerinin çeşitli aksamaları için gerekli olan deri (post), kuş tüyü, havyan siniri, kemik, vb. malzemeler süreklilikli avları sırasında temin edilirdi. Bundan dolayı av hayvanları da ordu için büyük bir

önem arz etmekteydi. Söz konusu önemlerinden dolayı bu çalışmada savaş hayvanları ve av hayvanları için müstakil birer bölüm açıldı.

5.1. DELHİ TÜRK SULTANLIĞI DEVRİNDE ATLAR

Eski ve yeni bütün Türk dillerinde at sözcüğün kökeni ve anlamı konusunda anlaşma yoktur. Bugün Altay, Karakalpak, Kırgız, Hakas ve Tuvalarda at'ın iğdiş at (kısırlaştırılmış at)⁶⁸²³ anlamına geldiği görülmektedir. Yakutlarda rengeyiği kültürü baskın olduğu için *at* her türlü binek ve yük hayvanının ve özellikle iğdiş hayvanı ifade eder, örneğin *at oğus* iğdiş öküz demektir; *attamak* iğdiş etmek anlamındadır. Tuvaca *a't* ve Moğolca *ağt* da iğdiş attır. Buryatça *ağta morin* iğdiş at, *ağta gaxay* iğdiş domuz örneklerinin gösterdiği gibi *ağta iğdiş* bütün hayvanları anlatır⁶⁸²⁴. Bu husus atların, özellikle savaş atlarının iğdiş edilerek kullanıldıklarını açıkça göstermektedir. Türk ve Moğol âleminde atların iğdiş edilmesi çok eski bir gelenektir⁶⁸²⁵.

Savaş stili büyük ölçüde suvâri birliklerine dayandığından Türkler atlara renklerine, taşıdıkları leke ve beneklere, kuyruk ve yelesinin özelliklerine göre ayrı ayrı adlar vermişlerdir. Hunlar devrinde Mete Han'ın ordusunu atların renklerine göre gruplandığı; batıya “beyaz”, doğuya “boz”, kuzeye “kara” ve güneye “kızıl” atlıları görevlendirdiği bilinmektedir. Cengiz Han'ın oğlu Cuci'nin, babası için Kıpçaklardan elde ettiği 20.000 boz, 20.000 doru⁶⁸²⁶, 20.000 kara, 20.000 doru (toruk), 20.000 demir-kır atı getirdiğine dair kayıtlar bulunmaktadır⁶⁸²⁷. Mısır Memlûk Devleti'nde de aynı şekilde atlar, renklerine göre kır atlar, yağız atlar, al atlar, kula (sarı)⁶⁸²⁸ renkli atlar olarak aynı anlama gelen Arapça adlar ile sınıflandırılmaktaydılar⁶⁸²⁹. Böylece Orta Asya ve Türk kültürünün yayıldığı yerlerde atların renklerine dahi büyük önem verildiği ortaya çıkmaktadır.

⁶⁸²³ Atların iğdiş edilmesinden ilk kez Strabon söz eder, İskit ve Sarmatların atlarını iğdiş ettiklerini bildirir. İğdiş sözcüğü Anadolu'ya özgüdür; Azerice dâhil diğer Türk dillerinde akta, ahta biçimleri kullanılır. Bkz. Kudret Emiroğlu, Ahmet Yüksel, a.g.e., s. 44.

⁶⁸²⁴ Kudret Emiroğlu, Ahmet Yüksel, a.g.e., s. 44.

⁶⁸²⁵ Faruk Sümer, a.g.e., s. 24.

⁶⁸²⁶ Doru at: Örtücü kılları kırmızı tondadır. Ancak yele, kuyruk ve bacaklarının bitim yerleri siyahtır. Bkz. Kudret Emiroğlu, Ahmet Yüksel, a.g.e., s. 69.

⁶⁸²⁷ Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 209, 212.

⁶⁸²⁸ Kula: Örtücü kıllar sarı tonlardadır. Ancak yele, kuyruk ve bacakların bitim yerleri siyahtır. Bkz. Kudret Emiroğlu, Ahmet Yüksel, a.g.e., s. 69.

⁶⁸²⁹ Altan Çetin, a.g.e., s. 249-250.

Delhi Türk Sultanlığı devri kaynaklarında atlar genellikle esb⁶⁸³⁰ (اسب: at), feres⁶⁸³¹ (فرس: at), merkeb⁶⁸³² (مركب: binilen dört ayaklı hayvanlar özellikle de at), râvet⁶⁸³³ (راوت: at), küheylân⁶⁸³⁴ (cins Arap atı), ciyâd (kaliteli küheylân)⁶⁸³⁵, düldül⁶⁸³⁶ (دلّ: Hz. Ali'nin katırının adı)⁶⁸³⁷, burâk⁶⁸³⁸ (براق)⁶⁸³⁹, necîbân⁶⁸⁴⁰ (نجيبان: asil atlar) ve bârgîr⁶⁸⁴¹ (بارگیر: yük taşıyan hayvanların genel adı ve at), tatû⁶⁸⁴² (alelâde yük beygiri), korre (کره: at yavrusu; tay)⁶⁸⁴³ genel adları ile anılmaktaydı. Bu adlara ilaveten Arapça *canîbet*⁶⁸⁴⁴ (جنبيت)⁶⁸⁴⁵ adı da kullanılmaktaydı. Devrin kaynaklarında pek rastlanmamakla birlikte Orta Çağ'da 'at' için Farsça *esb-i nevbet* (veya *esb-i nevbetî*) tabiri de kullanılmıştır. Nevbetî (نوبتی) kelimesi tek başına da yedek; *canîbet* at anlamında kullanılmaktadır⁶⁸⁴⁶.

Atların renklerine ve özelliklerine göre daha başka yaygın adları da vardı. Devrin kaynaklarında özelliklerine göre kûhî⁶⁸⁴⁷ (کوهی: kuzeydoğu sınırından Himalaya Dağları'nın ötesindeki yörelerden getirilen atlar)⁶⁸⁴⁸, bahrî ve çoğulu bahrîyân⁶⁸⁴⁹

⁶⁸³⁰ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurraṭü'l-Kemal*, vr. 294a, 294b; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Ayine-i İskenderî*, vr. 604b (kenar).

⁶⁸³¹ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Ayine-i İskenderî*, vr. 634a, 646b (kenar); Emîr Husrev-i Dihlevî, *Nihayetü'l kemal*, s. 90, 102, 109.

⁶⁸³² Fahr-i Müdebber, *Tarikh-i Fakhru'd-Din Mubarakshah*, s. 49; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurraṭü'l-Kemal*, vr. 294b; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Husrev u Şîrîn*, vr. 453b (kenar); Emîr Husrev-i Dihlevî, *Mecnun u Leylî*, vr. 561b (kenar); Emîr Husrev-i Dihlevî, *Ayine-i İskenderî*, vr. 599a, 660b, 662a (kenar); *İ'câz-i Husrevî*, III. Risale, s. 39, 46, 47, 97, V. Risale, s. 59; Bedr-i Çâçî, s. 283.

⁶⁸³³ Sultan Balaban devrinde atların arzdan geçmesi sırasında Emîr-i 'Ârız İmâdülmülk'ün hareket tarzını gösteren şu ifadeler bu durumu kanıtlamaktadır: “ ‘Arz vaktinde râvet (راوت : at) ini hazır ve çevik gösteren her bir suvârinin maşını eskisine göre arttırdı, ona elbise verirdi ve onurlandırır. Bu kelime aynı zamanda Hindû suvârî anlamında kullanılmaktadır. Bkz. Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 115, 182.

⁶⁸³⁴ İbn Battûta, II, s. 655, 678.

⁶⁸³⁵ İbn Battûta, I, s. 470.

⁶⁸³⁶ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurraṭü'l-Kemal*, vr. 294a.

⁶⁸³⁷ *Ferheng-i Fârsî be Türkî-yi İstanbûlî*, s. 504.

⁶⁸³⁸ Fahr-i Müdebber, *Tarikh-i Fakhru'd-Din Mubarakshah*, s. 49; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Nihayetü'l kemal*, s. 110.

⁶⁸³⁹ Burâk (براق): 1. Hızlı giden at. 2. Aslında Hz. Muhammed'in Mirac Gecesi'ndeki merkebi (taşıtı). Bkz. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 319.

⁶⁸⁴⁰ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 9, 124, 227.

⁶⁸⁴¹ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurraṭü'l-Kemal*, vr. 295b.

⁶⁸⁴² Teşhir edilmek istenen devlet adamları tatû üzerine bindirilerek teşhir edilirdi. Savaşta yenilen taht gasıbı Hindû Hisrev Han tatû üzerine bindirilmişti. İbn Battûta, II, s. 641.

⁶⁸⁴³ *Besâtînu'l-uns*, s. 259.

⁶⁸⁴⁴ Cenîbet; resmî geçitlerde, elçileri karşılama törenlerinde, misafirlerin saraya gelişlerinde, hil'at ve hediye olarak, sultanların çadırları önünde herhangi bir olay karşısında kaçabilmek için savaşlarda ve seferlerde yedek at olarak, oyun alanlarında, sultanların mezarlarını ziyarette kullanılmaktaydı. Ayrıca halifelere ve hükümdarlara hürmek göstermek amacıyla cenîbet'in üzengisi veya tırnağı öpülüyordu. Bkz. Erdoğan Merçil, *Selçuklular -Makaleler-*, s. 247-248.

⁶⁸⁴⁵ Cüzcanî, s. 416; *Miftâhu'l-fütûh*, s. 28; *İ'câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 87; Bedr-i Çâçî, s. 144.

⁶⁸⁴⁶ Feşorde-i Sohan, II, s. 2492.

⁶⁸⁴⁷ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 101.

⁶⁸⁴⁸ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 301.

⁶⁸⁴⁹ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 101, 163.

(muhtemelen deniz ticareti yoluyla gelen Arap ve İran atları)/espân-i deryâyî (اسپان دریایی)⁶⁸⁵⁰, Tâzî⁶⁸⁵¹ (boynu uzun, ayakları ince Arap atı)⁶⁸⁵², esb-i tîziyân (مقراض) (تیزیان مقراض)⁶⁸⁵³, Tîzî (تیزی) (Tâzî atı)⁶⁸⁵⁴, Tîziyân-i mikrâz-i gûş (تیزیان مقراض) (تیزیان مقراض)⁶⁸⁵⁵, mâhçî⁶⁸⁵⁶ (Arap ve Türk soylarından melez at)⁶⁸⁵⁷, mâdiyân⁶⁸⁵⁸ (مادیان: kısarak), hasiyy⁶⁸⁵⁹ (خصی: iğdiş edilmiş [at]), rehş⁶⁸⁶¹ (rehş-i Tâtârî (تاتاری) (Tâtârî/esb-i Tâtârî)⁶⁸⁶², rehş-i Tâtârî (تاتاری) (Tâtârî/esb-i Tâtârî)⁶⁸⁶³, rehş-i Tâtârî (تاتاری) (Tâtârî/esb-i Tâtârî)⁶⁸⁶⁴, hîng⁶⁸⁶⁵ (beyaz, kır at)⁶⁸⁶⁶, ebreş (ابرش)⁶⁸⁶⁷ ve çoğulu ebrşân (ابرشان: beden rengine muhalif noktaları bulunan at)⁶⁸⁶⁸, şebdîz⁶⁸⁶⁹ (شبدیز: tamamen siyah renk at ve Husrev Pervîz'in atının adı)⁶⁸⁷⁰, golgûn-i sorh (گلگون سرخ: kırmızı gül rengi at)⁶⁸⁷¹, çâl⁶⁸⁷² (çalın: alının ortasında beden rengi dışında lekeler olan at veya kırmızı ve beyaz kılları olan at)⁶⁸⁷³, komeyt⁶⁸⁷⁴ (کمیت: özellikle kırmızı renkli at veya yelesi kırmızı kuyruğu siyah at)⁶⁸⁷⁵, komeyt-i Tâtârî⁶⁸⁷⁶ (کمیت تاتاری: Tatar komeyt atı)⁶⁸⁷⁷, eşheb (اشهب: siyah ve beyaz at)⁶⁸⁷⁸, eşkar⁶⁸⁷⁹ (اشقر: yelesi ve kuyruğu kırmızı

⁶⁸⁵⁰ *Besâtînu 'l-uns*, s. 121.

⁶⁸⁵¹ Emîr Husrev-i Dihlevî, tâzî atlarının hızlı olduklarına değinen bir beyite yer vermiştir. Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurratü 'l-Kemal*, vr. 295a; *İ'câz-i Husrevî*, III. Risale, s. 39; Bedr-i Çâçî, s. 283.

⁶⁸⁵² Bu ad hem av köpeği hem de Arap atı anlamlarına gelmektedir. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 552; Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 164.

⁶⁸⁵³ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Ayine-i İskenderî*, vr. 624b (kenar); *Besâtînu 'l-uns*, s. 55.

⁶⁸⁵⁴ *Hazâinü 'l-fütûh*, s. 15, 80, 83, 87, 118, 134, 155, 167, 199.

⁶⁸⁵⁵ *Hazâinü 'l-fütûh*, s. 84, 155, 199.

⁶⁸⁵⁶ *Âdâbü 'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 206.

⁶⁸⁵⁷ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2024.

⁶⁸⁵⁸ *Âdâbü 'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 206.

⁶⁸⁵⁹ *Âdâbü 'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 206.

⁶⁸⁶⁰ Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 260.

⁶⁸⁶¹ *Tâcü 'l-me'âsir*, s. 158; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurratü 'l-Kemal*, vr. 294b, 295a; *Kiranu 's-sa'deyn*, s. 27, 61; *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 342, III. Risale, s. 46.

⁶⁸⁶² *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 1127; Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 311.

⁶⁸⁶³ *İ'câz-i Husrevî*, III. Risale, s. 39; *Besâtînu 'l-uns*, s. 55, 121.

⁶⁸⁶⁴ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurratü 'l-Kemal*, vr. 295a.

⁶⁸⁶⁵ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurratü 'l-Kemal*, vr. 294b; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Nihayetü 'l-kemal*, s. 116, 216.

⁶⁸⁶⁶ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 946.

⁶⁸⁶⁷ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurratü 'l-Kemal*, vr. 294b; *İ'câz-i Husrevî*, III. Risale, s. 39.

⁶⁸⁶⁸ *Hazâinü 'l-fütûh*, s. 150, 148, 191.

⁶⁸⁶⁹ *Hazâinü 'l-fütûh*, s. 75, 140, 212; *Besâtînu 'l-uns*, s. 27, 122, 230, 247.

⁶⁸⁷⁰ *Ferheng-i Câmi 'Şâhnâme*, s. 641.

⁶⁸⁷¹ *Hazâinü 'l-fütûh*, s. 140.

⁶⁸⁷² *Hazâinü 'l-fütûh*, s. 140, 201.

⁶⁸⁷³ Çâl: 1. Alnın ortasında beden renginin dışında lekeler bulunan at. 2. Kırmızı ve beyaz kılları olan at. 3. Deve yarusu = Boduk. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, 783; *Ferheng-i Fârsî be Türkî-yi İstanbûlî*, s. 379.

⁶⁸⁷⁴ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurratü 'l-Kemal*, vr. 295a; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Husrev u Şîrîn*, vr. 506a (kenar); Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kiranu 's-sa'deyn*, s. 29; *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 343.

⁶⁸⁷⁵ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1848.

⁶⁸⁷⁶ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurratü 'l-Kemal*, vr. 297a.

⁶⁸⁷⁷ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurratü 'l-Kemal*, vr. 294a- 297a.

⁶⁸⁷⁸ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Matlaü 'l-envar*, vr. 335a (kenar); Bkz. *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 343.

⁶⁸⁷⁹ Bedr-i Çâçî, s. 172.

olan at)⁶⁸⁸⁰, keher (کههر: koyu kırmızı renkli at)⁶⁸⁸¹ ve yekrân⁶⁸⁸² (يکران: hızlı ve asil at)⁶⁸⁸³ atlara yer verilmektedir. Bununla birlikte at için en çok Farsça esb genel adı kullanılmaktadır.

Atların adlarını Fahr-i Müdebbir renklerine göre ayrıntılı bir şekilde tasnif ederek şöyle sıralamaktadır: Bûr-i halvetî (بور خلوتی: yalnız kızıl renk at)⁶⁸⁸⁴, kızıl yekrân (قزل يکران: kızıl hızlı at), verd-i bûr hing (ورد بور خنگ: gül⁶⁸⁸⁵ kırmızı kır at), gevezn⁶⁸⁸⁶ hing (گوزن خنگ: geyik rengi kır at), sebz hing (سبز خنگ: yeşil kır at)⁶⁸⁸⁷, siyâh hing (سیاه خنگ: siyah kır at), şîr hing (شیرخنگ: müellifin bildirdiği üzere biraz sarıya çalan, kıvrımlı ve sabit yelesi olan kır at), nâr hing (نار خنگ: nar rengi kır at), sihr hing (سحر خنگ: müellifin bildirdiği üzere göre kuyruğu yelesi, alnı, ayakları, hayası, bacak arası, toynaklarının hepsi siyah olan kır at), pohte hing (پیه خنگ: siyah ve beyaz benekli kır at), kirtâsî (قرطاسی: kâğıt rengi at), sûsenî (سوسنی: zambak⁶⁸⁸⁸ rengi at), nokre hing (مگس خنگ: meges⁶⁸⁸⁹ kır at), jâle hing (ژاله خنگ: çiğ tanesi kır at), meges hing (مگس خنگ: sinek⁶⁸⁹⁰ kır at), behâr-gûn (بهار گون: bahar rengi/muhtemelen ot yeşili at), âsumân-gûn (آسمان گون: gök rengi at), sepend-i dûğ (سپندان دوغ: hardal ayran at?), müflis edhem⁶⁸⁹¹ (مفلّس ادهم: yalnız/ıflas etmiş kara at: muhtemelen uğursuz sayılan bir at olmalı), ahvâ (احوی: siyaha çalan yeşil at)⁶⁸⁹², nây-i golvûn (نای گلگون: nây (kamış) kırmızı at), zerde semend (زردہ سمن: sarı doru⁶⁸⁹³ at), siyâh semend (سیاه سمن: siyah doru at)⁶⁸⁹⁴, samûr semend (سمور سمن: samur doru at), gorreş (غرش: kükreme/arslan rengi at?), şûlek (شولک: kıvrak ve hızlı giden at)⁶⁸⁹⁵, sincâb (سنجاب: sincab rengi at)⁶⁸⁹⁶, edbes (ادبس: koyu

⁶⁸⁸⁰ Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 58.

⁶⁸⁸¹ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1876; Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 505.

⁶⁸⁸² *Âdâbü'l-harb ve's-ş-şecâ'a*, s. 190; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Nihayetü'l kemal*, s. 162.

⁶⁸⁸³ Yekrân: Hızlı ve asil at. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2666.

⁶⁸⁸⁴ Bûr: Yalnız kızıl renk at. Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 116.

⁶⁸⁸⁵ Verd (Peh.): Gül; nesteren; ağaç çiçeği; arslan. Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 677.

⁶⁸⁸⁶ Gevezn: Geyik. Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 526.

⁶⁸⁸⁷ Tâcuddîn Debîr de sebz hing denilen at renginden bahsetmektedir. Bkz. *Besâtînu'l-uns*, s. 55, 159, 228.

⁶⁸⁸⁸ Sûsen: Zambak. Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 372.

⁶⁸⁸⁹ Tâcuddîn Debîr de Fahr-i Müdebbir gibi “nokre hing” rengi deniz ticaretiyle gelen atlardan bahsetmektedir (نکره: nokre hing-i deryây). Bkz. *Besâtînu'l-uns*, s. 259; Emîr Husrev-i Dihlevî ise Melik Pûlâd'ın “nokre hing” atına demir toynağına altından nal yapmak vaciptir demektedir (نقره خنگ که ملک پولاد دارد واجب است که سم آهنین او را از (عین زر نعل سازند). Bkz. *Î'câz-i Husrevî*, I, Risale, s. 176.

⁶⁸⁹⁰ Meges (sinek) kelimesi cevher anlamına da gelmektedir. Burada çok benekli at anlamı veriyor olmalıdır.

⁶⁸⁹¹ Edhem (ادهم): Siyah, kara, yağız at. Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 42.

⁶⁸⁹² *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 98.

⁶⁸⁹³ Semend: doru at. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 368. Ayrıca, doru: 1. Gövdesi kızıl kahverengi, ayakları ve yelesi kara olan at. 2. Bu renkte olan; siyahla kırmızı arası renk, at rengi. Bkz. *Örnekleleriyle Türkçe Sözlük*, I, s. 704.

⁶⁸⁹⁴ Sarı renkteki ata ve deve ve atın sarı rengine denir. Bkz. *Ferheng-i Câmi' Şâhnâme*, s. 621.

⁶⁸⁹⁵ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1439; *Ferheng-i Câmi' Şâhnâme*, s. 657.

kırmızı at)⁶⁸⁹⁷, hurmâ-gûn (خرماگون: hurma rengi at), hekr? komeyt (هکر کمیت: hekr? komeyt), gorreş⁶⁸⁹⁸ komeyt (غرش کمیت: gorreş komeyt), meğleş⁶⁸⁹⁹ (مغلش), komeyt (özellikle kırmızı renk ata veya yelesi kırmızı kuyruğu kara olan at)⁶⁹⁰⁰, kolâ⁶⁹⁰¹, ‘arşî⁶⁹⁰² (قلا عرشى: gökyüzü pusu), helenc (خلنج: iki renkli, siyah beyaz at)⁶⁹⁰³, gorbe pây (گر به پای: kedi ayağı), ebreş (ابرش: vücudunda beyaz benekli lekeleri bulunan kırmızı at)⁶⁹⁰⁴, eblek⁶⁹⁰⁵ (ابلق: iki renk, özellikle siyah ve beyaz renk at), molemm⁶⁹⁰⁶ (ملعم: birkaç rengi olan, rengarenk at/potsudan lekeler veya benekler olan at)⁶⁹⁰⁷, modenner (مدنر: asli rengine zıt bedeninde çok miktarda nokta olan at)⁶⁹⁰⁸, monemmer (منمر: kaplan postu gibi benek benek at)⁶⁹⁰⁹, dîze (دیزه: siyaha çalan kül rengi at)⁶⁹¹⁰, şebdîz⁶⁹¹¹ (شبدیز: siyah renk at)⁶⁹¹², çemen bûr (چمن بور: yeşil kıvılcık at), hermonc⁶⁹¹³ (خرمنج: at sineği rengi/atın renklerinden biri)⁶⁹¹⁴.

Fahr-i Müdebbir, semend (سمند) atın avda kullanıldığına ve bu cins atın toynağı ile bir şeyleri ezmesine vurgu yapmaktadır⁶⁹¹⁵. Sebz hîng (سبز خنگ: yeşil kır at) rengi atlar hakkında ise “O ki her ne kadar sebz hîngî dir ki hızdan (tîz) alameti vardır”⁶⁹¹⁶ diyerek hızlı atlar olduklarını ilave etmektedir. Son olarak yukarıda adları verilen at çeşitleri arasında adı geçmeyen tarfe (طرفه) adlı bir at çeşidinden daha bahsetmekte ve bu atın özellikleri hakkında şu bilgileri vermektedir: “Tarfe atı öyle bir hayvandır ki ayağı çiviye çakar, daha iyi koşar, asla [hiçbir atın] onun gibi edebi yoktur?, oğlumun

⁶⁸⁹⁶ Sincâbî nadiren görülen bir at donudur. Bu yüzden çoğu zaman anılmaz bile. Ama böyle bir don vardır. Adından da anlaşılacağı gibi örtücü kılları sincap ya da fare rengindedir. Bazen yele, kuyruk ve bacaklarının bitim yerleri siyahtır. Üç çeşidi vardır. A) Âdî sincabî: Kıllar açık ya da koyu olmayan kurşunî renktedir. B) Açık sincabî: Açık kurşunî renktedir. C) Koyu sincabî: Koyu kurşunî renktedir. Bkz. Kudret Emiroğlu, Ahmet Yüksel, a.g.e., s. 69.

⁶⁸⁹⁷ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 105.

⁶⁸⁹⁸ Gorreş: Yüksek ve korkutucu ses. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1597.

⁶⁸⁹⁹ Eserin dipnotunda bu kelimenin belki مغلج kelimesi olması gerektiği ve monoton ve aynı tarzda giden at anlamına geldiği bildirilmektedir.

⁶⁹⁰⁰ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1848.

⁶⁹⁰¹ Kolâ (قلا) kelimesi Türkçe pusu anlamına gelmektedir. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1724.

⁶⁹⁰² ‘Arş kelimesi gökyüzü anlamına gelmektedir. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1547.

⁶⁹⁰³ Heleng/halenc (خلنج/خلنج): Funda bitkisi, ablak, iki renk. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 940. Heleng: İki renkli, siyah ve beyaz, kırıl. Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 263.

⁶⁹⁰⁴ *Ferheng-i Fârsî be Türkî-yi İstanbûlî*, s. 91.

⁶⁹⁰⁵ Emîr Husrev-i Dihlevî de eblek rengi atlardan bahsetmektedir. Bkz. *İ‘câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 342.

⁶⁹⁰⁶ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2284.

⁶⁹⁰⁷ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2131.

⁶⁹⁰⁸ Monemmer: Âlâ pelengî (reng). Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2315.

⁶⁹⁰⁹ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 1093.

⁶⁹¹⁰ Tâcuddîn Debîr de şebdîz renk atlardan bahsetmektedir. *Besâtînu’l-uns*, s. 230.

⁶⁹¹¹ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 1389.

⁶⁹¹² Atın renklerinden biri. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 918.

⁶⁹¹³ *Âdâbü’l-harb ve ş-şecâ’a*, s. 190-192.

⁶⁹¹⁴ *İ‘câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 232.

⁶⁹¹⁵ Bkz. *İ‘câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 266.

(mahdûm) gönderdiği bir sotûr (at) bunlardandır ki onun sırtına bir sığır sırtını koyabilir.”⁶⁹¹⁶

Özellikle hıng yani kır atların adları kaynaklarda çok geçmektedir. Tayın doğduğu zaman sahip olduğu koyu rengine, yaşı ilerledikçe beyaz kılların katılarak belli bir oranda kırışmasıyla kırılık meydana gelir. Tayın kulak gerisinde beyaz tüyleri varsa ilerde renginin açılacağına, kır olacağına işarettir. Kır don⁶⁹¹⁷, beyaz-siyah ya da beyaz-koyu renk kılların karışımıdır⁶⁹¹⁸.

Fahr-i Müdebbir, ayrıca üstatlarca atların kuyruk ve yelelerine göre adlandırılması gerektiğinin söylendiğini bildirmektedir. Fakat söz konusu adları belirtmemektedir. Bununla birlikte atlar çeşitli benekler ve işaretlere göre de adlandırmaktadır: Ercel (ارجل: ayakları beyaz at/bir ayağı beyaz at)⁶⁹¹⁹, eşkel (اشكل: sağ ön ve sol arka ayağı beyaz at)⁶⁹²⁰, eblek (ابلق: iki renkli, özellikle siyah ve bayaz renkli at)⁶⁹²¹.

Söz konusu deri renkleri ve benekler dışında bir de atların bazı özelliklerine göre sıfatları vardır. Bu sıfatlardan biri gerd mohre (گرد مهره) sıfatıdır. Gerd mohre, boyun omurları sağlam ve et dolu olan ata denmektedir⁶⁹²².

Hayvan yetiştiriciliği bozkır Türklerinin temel uğraşydı. Türklerin ilk yurtları olan Moğolistan tam bir hayvan yetiştirme yeri idi ve ekonomik gücü de buradan geliyordu. Devletlerin başkentlerini burada kurmalarının nedeni budur. Moğolistan’ın en nihayetinde bir atlar tarihi olan tarihinin biricik açıklaması da budur. Yoğun at

اسب طرفه جانوریست که چون پایش میخ دوز کند بهتر دود هرگز جو اد بی جونباشد ستوری که مخدوم فرستاده است از انهاست که پشتش را گاو
Bkz. İ‘câz-i Husrevî, I. Risale, s. 176.

⁶⁹¹⁷ Atın kıl örtüsünün gösterdiği renge “don” denir. Eski Türkçede “don”, genel olarak giyilen şey, “giysi” anlamındadır. Zamanla bu sözcük anlam kaymasına uğrayarak iç giyeceği, “külot” anlamında kullanılmaya başlandı. Eski baytarnâmelerde, sözlüklerde, cönklerde, rahşiyelerde, halk hikâye ve masallarında atların donu üzerinde o kadar çok durulmuştur ki, bu kadar ayrıntı, onu âdeta atıcılığın en önemli ihtisas dalı haline getirmiştir. At bilmek, önce don bilmek anlamına gelmiştir. Bu durum, günümüz araba model ve marka bilgisi ile asla kıyas kabul etmez; bu bir canlıya, üstelik insana çok yakın ve anlayışlı bir hayvana ait inceliklerdir. Atın donundan kasıt, bütün vücudunu örten kıllar ile yele ve kuyruk olduğuna göre bu sözcük eski anlamını, arkaik şeklini burada muhafaza ediyor demektir. Atın donu, giysisidir. Bkz. Kudret Emiroğlu, Ahmet Yüksel, a.g.e., s. 63.

⁶⁹¹⁸ Kudret Emiroğlu, Ahmet Yüksel, a.g.e., s. 70-71.

⁶⁹¹⁹ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 113;

⁶⁹²⁰ Kırmızı ve beyaz. Al renk, Kırmızılık ve beyazlık karışmış. Bkz. *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 163. Ayrıca, ayaklarında beyazlık olan at. Bkz. *Ferheng-i Fârsî be Türkî-yi İstanbûlî*, s. 125.

⁶⁹²¹ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 191.

⁶⁹²² *Hazâinü’l-fütûh*, s. 141, 220.

yetiştiriciliği en yüksek noktasına Moğolistan’da erişmiş ve hemen hemen tüm bozkır ülkelerinde yaygın bir hale gelmiştir. Ama çöllerde, ormanlık bölgelerde, tarım bölgelerinde, elbette Sibiry’a’da, aynı zamanda Çin’de, Avrupa’da ve hepsinden çok ırmak vadilerinde, Dicle, Fırat ve Nil vadilerinde olanaksızdı. Bu kadar çok hayvanı ancak İran ve Türkiye’nin yaylaları bir ölçüde besleyebilirdi. Yerleşik ülkelerinin hiçbirinin büyük sürüleri beslemeye yetecek kadar otlağı yoktu. İşte bu nedenle keskin bir zekâsı olan, karşısındaki sorunun verilerini çok iyi kavrayan, bununla birlikte dünyaya egemen olma fikrinden vazgeçmeyen Cengiz Han, Çin’in sulanabilen tüm topraklarını otlağa dönüştürmeyi tasarlamıştır. Ve yine bu nedenle savaşılmadığı zamanlar atlar dışarı satılmak zorunda kalınmıştır. Çin’in barış içinde kalmak amacıyla Uygunlardan, daha sonra ölmelerine seyirci kalma pahasına çok sayıda at almak zorunda kaldığı bilinmektedir. Bu yüzden seferler çoğu zaman kısa sürer, otun tüketilmesi ve hayvanların güçten düşmesiyle birlikte sona erer ve yıldan yıla tekrarlanırdı⁶⁹²³.

Savaş atlarına bakıldığında, daima suvârisinin, devlet ve sosyal hayattaki konumu ile sıkı bir ilişki içinde oldukları görülmektedir. Bahadırlar, ancak özel hususiyetleri olan, savaşta kahramanının göstereceği yararlıkta, bir nevi tılsım rolü üstlenebilecek seçkin ad ve unvan kazanmış atlara binerlerdi. Bundan dolayı bahadırların atları, zaferde suvârieleri kadar etkin rol üstlenirlerdi ve onlar gibi unvanlar alırlardı. Hatta ölmelerinde dahi özel merasimle defnedilirlerdi. Osmanlı Devleti’nin kurucusu olan Osman Bey’in ölen atı için defin merasimi yapmış olması ve hatta atının mezarı başında ağlaması, İslâm sonrası Türklerde bu âdetin hâlâ carî olduğunu göstermektedir⁶⁹²⁴.

Fahr-i Müdebbir; “Bil ki padişâhların ve bütün ordunun muhtaç olduğu en önemli şey, ordunun süsü ve memleketin görkeminin kendisi ile olduğu şey attır. Padişâhlar onlarsız yapamazlar. Mülk ve vilayeti onlarsız ele geçiremezler” demektedir⁶⁹²⁵.

⁶⁹²³ Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 Yıl*, çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan-Özcan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007, Üçüncü Basım, s. 121-124.

⁶⁹²⁴ Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 211.

⁶⁹²⁵ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 190.

Fahr-i Müdebbir'in ifadelerinden anlaşılacağı üzere atlar ordu için çok büyük önem taşımaktaydı. Bununla birlikte Hindistan koşullarında iyi at yetişmemekteydi. Sıcak, nemli iklim, atların geliştiği bozkırın serin, kuru ikliminden çok farklıydı. Gerçek çöl olmadığı sürece, ortadaki daha kurak bölgeler ile kuzeybatı bu açıdan kötü değildir ama Moğolistan ve Ukrayna ile karşılaştırılmaz. Hindistan, hiçbir zaman hafif ya da ağır suvâri ile tanınmamıştır⁶⁹²⁶. M. Aziz Ahmet'in bildirdiğine göre Hindistan'da iyi at da bulunmuyor ve küçük kır atları da savaşta pek işe yaramıyorlardı⁶⁹²⁷.

Hindistan'da uzak mesafeli göçer çobanlık görece azdı. Birçok çoban belirli yakın alanlarda dolaşır, sabit yerleşimlere bağlı olurdu. Hatta Türkler bile Hindistan'a girdiklerinde kısmen yerleşikliğe geçti. Yine de binek atları olarak dışarıdan getirilenler yerli atlardan çok üstün olsa da Hindistan, atlı ordusunun dayanağı olan sürüleri yetiştirmek için çok fazla kırsal kaynak sunuyordu⁶⁹²⁸.

Moğol istilası, Türk ülkelerinden Hindistan'a at ihracatını azalttıysa da tamamen kesintiye uğratmadı. İkinci Moğol hükümdarı olan Ögedey Han (1227-1241) döneminde, Moğol ülkelerinden Hindistan'a at ihracatı devam etti. Tacirlerin kazandığı paraların sırf düşmanların işine yaradığı hususuna Ögedey'in dikkatini çektikleri halde bile Hindistan'la ticareti kesmeye yanaşmamıştı. Onun bu vesile ile "hiç kimseye düşmanlık etmek istemediği"ni söylemiş olması, herhalde hariçten ithalat yapmak zaruretine karşı hakiki vaziyeti örtmesinden başka bir şey değildi. Hindistan ile ticarete göz yumulmasında yiyecek ithalatı yanında av şahini, tavus kuşu, fil ve sade ve süslü her türlü elbise ticareti de rol oynamakta idi⁶⁹²⁹. Hatta İran Moğolları İlhanlılar (1246-1344) devrinde bile şarkî Kuhistan'dan Hindistan'a at ihrac ediliyordu. Hindistan'dan fil, ıtriyat, kıymetli taşlar, inci, altın, gümüş işleme, fildişi v.s. Hürmüz ve Keşm Adası üzerinden geliyordu⁶⁹³⁰.

Moğol egemenliğine giren Türk ülkelerinin çok büyük at ihracatçısı oldukları Cüzcanî'deki şu kayıta görülmektedir: Mengü Han (1248-1259) tahta oturduktan sonra çok büyük bir ordu toplayıp Çin'e gitti. Ulaştığı bir mevkide hava muhalefeti ve ot

⁶⁹²⁶ Kenneth Chase, a.g.e., s. 161.

⁶⁹²⁷ M. Aziz Ahmet, s. 71.

⁶⁹²⁸ Kenneth Chase, a.g.e., s. 161.

⁶⁹²⁹ Bertold Spuler, a.g.e., s. 449; Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 468-469.

⁶⁹³⁰ Bertold Spuler, a.g.e., s. 449; Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 472.

kıtlığı nedeniyle atları telef oldu. Mâverâünnehir ve Türkistan’a ulaklar gönderdi ve ordusu için at talep etti. Raviler şöyle rivayet ettiler ki Mâverâünnehir ve Türkistan’daki naibleri ve görevlendirdikleri bir hafta içinde 80.000 atı Semerkand ve Buhara’dan satın aldılar ve Kuzey Türkistan’dan aldıkları atları da buna ilave edip gönderdiler⁶⁹³¹.

Delhi Türk Sultanlığı hükümdarları ordudaki at sayısı azalmasın diye büyük gayret gayret sarf ettiler. Başlangıçta savaş atları daha çok Horâsân, Mâverâünnehir ve Türkistan’dan getirilmekteydi. Bu atlar Hindistan’a kuzeyden kara yoluyla getirildikleri için bunlara yukarı ülkeden anlamında “bâlâdestî” âdı verilirdi. Ancak Moğollar’ın XIII. yy.ın ilk yarısından itibaren Hindistan haricinde hemen hemen bütün Asya’yı istilâ etmeleri at ticaretine darbe vurmuşsa da başta Gıyâseddîn Balaban olmak üzere Delhi Türk Sultanlığı hükümdarları, özellikle Delhi çevresi ve Hindistan’ın çeşitli yerlerinde kurdukları ahır (pâygâh)larda ordu için at yetiştirmeye büyük önem verdiler⁶⁹³².

Berenî, Sultan Balaban’dan (1266-1287) naklettiği şu sözler ile kuzey ülkelerinden gelen at sevkياتının azaldığına işaret etmektedir: “Ben, Sind arsasını büyük oğluma verdim ve seçkin ve çok miktarda bahrçî (بهرجي) ve Tatarî atı başkentime oradan ulaşıyor. Sivâlik vilayetinden, Selem (سلم), Sâmaneh (سامانه), Behtende (بهتندہ) topraklarından, Behtenîr, Kehû kehrân (كهو كهران)’ın Telvendîhâyî (تلونديهایی), Çettevân (چٹوان) ve Mendâherân (منداهران) topraklarından çok sayıda seçkin ve güzide Hind atları akıyor. Benim orduma buralardan çok sayıda ve ucuz atlar geliyor ve yetiyor. Moğol vilayetinden at gelmesine gerek kalmıyor⁶⁹³³.

Marco Polo, 1290 civarında Kubilay Han’ın elçisi olarak Çin’den yola çıkıp Tibet üzerinden Bengal’e gelirken Bengal’in doğusunda yer alan ve Kubilay Han’ın hükümdarlığı altında bulunduğunu söylediği Aniyu bölgesinde cins iri atlar yetiştirildiğini ve Hindistan’dan gelen tacirlerin bu atları satın aldıklarını bildirmektedir⁶⁹³⁴.

Güney Hindistan’daki Ma‘ber’i ziyaret eden Marco Polo buradaki at ticaretiyle ilgili şu bilgileri vermektedir: “Maabar (Ma‘ber)’de at yetiştirmiyorlar. Memlekette at

⁶⁹³¹ Cüzcanî, s. 421.

⁶⁹³² Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 300-301.

⁶⁹³³ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 53.

⁶⁹³⁴ *Markopolo Seyahatnâmesi*, II, s. 14.

var ama bunlar dışarıdan geliyormuş. Hükümdar yıllık gelirinin önemli bir kısmını at satın almak için harcıyormuş. Şöyle dediler: ‘Hürmüz, Kayis, Dofar ve Aden’den tacirler gemilere seçme at yükler ve buraya getirirler. Tahminen hükümdar yılda iki binden fazla at satın alıyor. Ama yıl sonunda en fazla 150 at sağ kalıyor.’ ‘Bunun sebebi nedir?’ dedim. ‘Memlekette atlara bakmak için adam yok. Kimse atlara bakmayı bilmez burada. Atlar sık sık hastalanıyor ve ölüyorlar.’ ‘Peki neden at bakıcısı veya atların hastalığından anlayan adamları başka memleketlerden getirmiyorsunuz?’ dedim. Maabarlı bir tacir şöyle cevap verdi: ‘Atların en iyi cinsleri Hürmüz’de, Aden’de bulunur. Onlar da bize böyle adamları göndermiyorlar. Çünkü ne kadar hayvan telef olursa o kadar kazançları artıyor.’⁶⁹³⁵ Marco Polo, daha sonra Aden, Sihihr ve Dofar’da iyi cins atlar yetiştirilip Hindistan’a ihraç edildiğini bildirerek ilk verdiği malumatı bizzat görgü şahidi olarak teyit etmektedir⁶⁹³⁶.

Marco Polo’nun, Tana (*Tima, Canam*: Hindistan’ın kuzeybatısındaki Salsetta Adası’nda bulunan bir liman şehri)’dan bahsederken Hindistan’da at ticareti hakkında önemli bilgiler sunmaktadır: Ticarete çok geliştiği için birçok ticarî gemi ve tacirlerle dolup taşmaktadır. Deri ve pamuk gibi ürünlerin ihracatı, at, altın, gümüş ve bakır gibi ürünlerin ise ithalatı yapılmaktadır. Korsanlardan bazıları dağda yol kesiyor, bazıları nehir kıyısında yol kesip tacir gemilerine saldırarak soygun yapıyor, kral ile yaptıkları anlaşmaya göre de çaldıkları arasında bulunan atları krala sunuyorlar. Kalan altın, gümüş ve bakır vs. kendileri alırlar⁶⁹³⁷.

Hint kıtasında askerî ihtiyaçları karşılamaya yetecek kadar at bulunmadığı Hindistan’daki Müslümân ve Hündû hükümdarların sürekli at ithal etmesinden anlaşılmaktadır. XII. yy.da Fars Körfezi’nden Hindistan kıtasına gelen gemilerin tonajları genellikle 125 tondan fazla değildi. Genellikle kargolarının önemli bir parçası olarak Hindistan’a at taşınırlardı. Yukarıda görüldüğü üzere Marco Polo, Hindistan’a satılmak üzere gemiyle yollanan kargonun başında atların gelmekte olduğunu bildirmektedir⁶⁹³⁸.

⁶⁹³⁵ *Markopolo Seyahatnâmesi*, II, s. 152-153.

⁶⁹³⁶ *Markopolo Seyahatnâmesi*, II, s. 187-188, 190, 191.

⁶⁹³⁷ Songja Lee, a.g.e., s. 26.

⁶⁹³⁸ Simon Dgby, a.g.e., s. 29-30.

Sultan Balaban dönemindeki at temini sorunu daha sonraki dönemlerde de varlığını devam ettirmiştir. Berenî, Muhammed Şâh Tuğluk döneminde 738/1337 yılında Tibtte'ki Karaçıl Dağı'na düzenlenen ve 100.000 suvârinin ölümüyle sonuçlanan seferin sebeplerinden biri olarak atların bu bölgeden orduya geliş yolunu kolaylaştırmayı göstermektedir⁶⁹³⁹.

Başlarında putperest bir hükümdar bulunan ve Muhammed Şâh Tuğluk'a bağlı bulunan bölgeye söz konusu seferin düzenlenmesinin diğer bir diğer nedeni de Karaçıl Dağı üzerinde sayılamayacak kadar çok altın çıkarılan yedi altın madeni bulunması olmalıdır⁶⁹⁴⁰.

İsâmî, kuzey ülkelerinden at ticaretinin azaldığını doğrular şekilde Celâleddîn Fîrûz Şâh devrinde Delhi suvâriyelerinin “Hint ırkından atlar” (اسپان ہندی نژاد) üzerine bindiklerini aktarmaktadır⁶⁹⁴¹.

Mesâlikü'l-ebâr'daki kayıtlara göre Muhammed Şâh Tuğluk döneminde “At çoktur, iki tür at vardır. Birincisi ‘irab (عَرَاب: Arap atı) ve ikincisi berâzîn (براذین: Türk atı)⁶⁹⁴², fakat çoğu işer yaramaz cinstendir. Bu yüzden Hindistan'a komşu ülkelerden Türk topraklarından at getirilir. [Hindistan'da] asaleti düşüp fiyatı ucuzlaması gerçeğine rağmen Bahreyn, Yemen ve Irak'tan Arap atı (عَرَاب) getiriyorlardı, ancak bunlar sayıca azdır. Hindistan'da atlar uzun süre kaldıklarında bacakları zayıflar.”⁶⁹⁴³

“Sultan her yıl bazıları eyerli ve dizginli ve bazılarının eyersiz ve dizginsiz 10.000 dağlı (damgalanmış) Arap atı dağıtırdı. Eyerli ve dizginli olanlar çeşitli türdedirler; bazıları gümüş ile ve bazıları altın ile süslenmiş veya dekore edilmişti.

Sultan, hediye ettiği berâzîn atlarını (Türk atı) yüzlerce dağıtırdı. Cuşârât (جُشَارَات), o ülkede atların çokça olduğu cinstir. Sultan, ülkedeki çok sayıdaki ata

⁶⁹³⁹ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 477.

⁶⁹⁴⁰ *Mesâlikü'l-ebâr fî-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 35-36; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, s. 29; Salâhuddîn Halîl b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, III, s. 173; *Arab Accounts of India*, s. 8, 114-115; İbn Battûta, II, s. 753.

⁶⁹⁴¹ İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 206.

⁶⁹⁴² Atların Türk ve Arap atı olmak üzere iki cins olduğu Türkçe tercümede belirtilmemiştir.

⁶⁹⁴³ *Mesâlikü'l-ebâr fî-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 48; *Arab Accounts of India*, s. 17, 24, 84; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, s. 30.

rağmen, her taraftan çok sayıda at ithal eder ve bedellerini genellikle peşin olarak en yüksek fiyattan öderdi.”⁶⁹⁴⁴

Atlar genellikle Fars⁶⁹⁴⁵, Hürmüz, Kayis, Aden, Sihihr, Dofar⁶⁹⁴⁶, Bahreyn, Yemen (Zafar limanı), Irak⁶⁹⁴⁷, Suriye ve Umman’dan batı ve güneybatı Hindistan’daki önemli liman kentlerine sevk edilmekteydi⁶⁹⁴⁸. İbn Battûta’nın bildirdiğine göre Muhammed Şâh Tuğluk devrinde Aden, Hintlilerin uğrak yeri olan bir liman şehriydi. Buraya Künbaya, Tana, Hinavar, Sendâbur ve diğer Hint şehirlerinden büyük gemiler gelmekteydi⁶⁹⁴⁹.

Horâsân ve Türkistan bölgeleriyle Hindistan arasındaki at ticaretinin Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351) devrinde devam ettirildiği anlaşıyor. İbn Battûta, Moğolların egemen olduğu bölgelerden Hindistan’a gelen at ticaretinin tamamen kesintiye uğramadığını, Muhammed Şâh Tuğluk döneminde bile Azak (Kırım)’tan at tacirlerinin gelmeye devam ettiğini bildirmektedir. İbn Battûta bu hususta şu bilgileri vermektedir: “Yetiştirilen atların⁶⁹⁵⁰ çoğu Hindistan’a gönderiliyor. Her at kervanı altı binden az ya da çok attan oluşuyor. Her tacir 100-200 civarında atı var... At sürüleri ancak Sind arazisine girdikten sonra yemle beslenirler. Çünkü bu ülkedeki çayırlar arpanın yerini tutacak kalitede değildir. Sürülerdeki hayvanların çoğu Sind’de çalınır ya da telef olur. Burada Şışnkar denilen yere ulaşıldıkta at başına yedi gümüş dirhem [vergi] ödenir. Sind’in merkezi Multân’a gelindiği vakit ise ayrı bir vergi verilir. Daha önce at sürülerinin dörtte biri haraç alındığı halde Hint Sultanı Muhammed Şâh bu vergiyi kaldırmış ve Müslümân tacirlerden zekât, Müslümân olmayanlardan da oşür [onda bir] alınmasını emretmiştir. Her şeye rağmen tacirler iyi kazanıyor. Zira onlar bu atlardan en ucuza sattıklarını 100 dinara vermektedirler! Bu para bizim Mağrip altını ile yirmi beş dinar ediyor. Çoğu kez bunun iki katı fiyata satmaları da imkân dâhilindedir. Hattâ bir at demin verdiğimiz rakamın dört katı fazlasına bile gidebilir! “ciyâd” tabir

⁶⁹⁴⁴ *Mesâlikü'l-eksâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 55; *Arab Accounts of India*, s. 24; *Türkler Hakkında Gördüklerimiz ve Duyduklarımız (Mesâlikü'l-eksâr)*, s. 34.

⁶⁹⁴⁵ Simon Dgby, a.g.e., s. 29-30.

⁶⁹⁴⁶ *Markopolo Seyahatnâmesi*, II, s. 187-188, 190, 191.

⁶⁹⁴⁷ *Mesâlikü'l-eksâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 48-49, 55; *Arab Accounts of India*, s. 17, 24, 84; *Türkler Hakkında Gördüklerimiz ve Duyduklarımız (Mesâlikü'l-eksâr)*, s. 30-31, 34; İbn Battûta, I, s. 370.

⁶⁹⁴⁸ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 300-301.

⁶⁹⁴⁹ İbn Battûta, I, s. 356.

⁶⁹⁵⁰ İbn Battûta, bu atların Mısır'da ekâdiş denilen cinsten olduklarını yani iğdiş edilmiş olduklarını bildirmektedir. Bkz. İbn Battûta, I, s. 469.

edilen kaliteli küheylânlar ise 500 dinara gider. Hindistanlılar yük taşıma veya yarış için bu taraftan at satın almazlar; savaşta hem kendileri hem de hayvanları zırha büründüğünden dayanıklılığa ve adımların genişliğine önem verirler. Yarış hayvanlarına gelince; bunları Yemen, Umân ve Fars eyaletinden getirirler ki bu cins hayvanların biri 1.000 ilâ 4.000 dinar arasında alıcı bulur!”⁶⁹⁵¹

İbn Battûta tarafından aktarılan bilgiler sayesinde Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351) devrinde Hindistan’a Kırım’dan savaş atları gelmeye devam ettiği, ilaveten Yemen, Ummân ve Fars’dan da yarış atları ithal edildiği öğrenilmektedir. Bu dönemde at tacirlerinden alınan vergi oranın dörtte birden Müslümanlar için kırkta bire ve gayrimüslimler için onda bire düşürülmesi her halde Hindistan’a giren at miktarının azalmasıyla ilgili olsa gerektir. At tacirlerinin yolda muhtemelen Hindû eşkıyalar tarafında atlarının bir kısmı çalındığı, bir kısmı da Hindistan iklimi nedeniyle telef oldukları ve vergi oranları yüksek olduğu halde bu ticaretten büyük karlar elde ettikleri için bölgeye gelmeye devam ettikleri görülmektedir.

Savaş atlarının özellikle Kıpçak ülkesinden alındığı öğrenilmektedir. Bunun nedeni ise bu hayvanların kendi zırhını ve suvârîsinin zırhını taşıma yönünden daha dayanıklı olmalarıdır. Adımların genişliğinin ve iğdiş olmanın iyi bir savaş atında aranan özellikler olduğu ortaya çıkmaktadır. Kıpçak bölgesinden ithal edilen bu atların küçük Türk atları olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü ekâdiş (iğdiş), hem özel melezleme metoduyla elde edilen atlara hem de husyeleri burulmuş hayvana denilmektedir⁶⁹⁵².

Gurlular devrinde de dev bedenli atlar önem taşımaktaydı. Nitekim Tâceddîn Hasan Nizâmî, Gur Sultanı Mu‘izzeddîn Muhammed b. Sam (1187-1206) döneminde Kul Kalesi kuşatmasında Hindûlardan ganimet olarak ele geçirilen 1000 atı şöyle tarif etmektedir: “O rüzgâr ayaklılardan her biri kükreyen fil bedenli ve yırtıcı arslan kuvvetinde görünüyordu.”⁶⁹⁵³ Ardından 100 fil bedenli ve rehş peyker (رخش پیکر):

⁶⁹⁵¹ İbn Battûta, I, s. 470.

⁶⁹⁵² İbn Battûta, I, s. 490.

⁶⁹⁵³ هر يك از آن باد پايان هيكل پيل دمان و قوت شیر ژيان مينمود Bkz. *Tâcü’l-me’âsir*, s. 157.

kırmızı ve beyaz karışık bedenli) attan söz edilmektedir⁶⁹⁵⁴. Benâres'e savaşa giden suvârielerin atları ise dağ ve demir gibi merkebler olarak nitelenmektedir⁶⁹⁵⁵.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde ise Emîr Husrev-i Dihlevî, Alâeddîn Muhammed Şâh (1296-1316) zamanını anlatırken atlardan “Fil cüsseli atlar, çok yükseklikten dağı bir dereceye kadar küçük görürlerdi” diye bahsetmektedir⁶⁹⁵⁶. Müellif yine benzer bir ifade ile “fil bedenli atlar” (اسبان پیل پیکر) dan bahsetmektedir⁶⁹⁵⁷. Söz konusu atlar iğdiş edilmiş ve melezlenmiş bu tipteki atlardan olmalıdır.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde atlar geldikleri yere göre Türkî, Tâzî (Arap), Bahrî, Şâmî, Yemenî, Tâtârî (تاتاری: muhtemelen kuzeybatı sınırındaki dağlık bölgeden ya da yukarı Ceyhûn'dan getirilen)⁶⁹⁵⁸, Bâlâdestî [kuzeydeki ülkelerden getirilenler], Kûhî (kuzeydoğu sınırından Himalaya dağlarının ötesindeki yörelerden getirilen) gibi cinslere ayrıldıkları gibi fiyatlarına göre de üç veya dört sınıfa ayrılmaktaydılar. Sultan Alâeddîn Halacî, diğer bütün şeyler gibi atlara da narh⁶⁹⁵⁹ koymuştu. Buna göre Delhi'deki hayvan pazarında birinci sınıf at 100-120, ikinci sınıf at 80-90 ve üçüncü sınıf at 65-70 tengeye satılıyordu. Sultan Alâeddîn'den sonraki hükümdarlar döneminde bu tarifeler uygulanmadığından diğer bütün mallar gibi atların fiyatı da oldukça artmıştı. Sözgelisi Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351) döneminde Arabistan ve İran'dan getirilen safkan atlar 1.000-4.000, mükemmel Tatarî at 500, sıradan Tatarî at ise 100 tenge fiyatla satılmaktaydı⁶⁹⁶⁰.

Fîrûz Şâh Tuğluk (1351-1388), at yetiştiriciliğine önem vermiş ve asker ve memlûkların at ihtiyacını karşılamak için beş büyük pâygâh (ahır) kurmuştu⁶⁹⁶¹. Bu paygahlardan, savaşlarda atlarını yitiren askerlerin at ihtiyaçları temin edilmekteydi. Özellikle sultanların has adamlarının eksilen atları bu paygahlardan temin edilmekteydi. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurratü'l-Kemal* adlı eserinde “Esbînâme/Fers el-Fürûs” adlı

⁶⁹⁵⁴ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 158.

⁶⁹⁵⁵ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 160.

⁶⁹⁵⁶ Bkz. *Hazâinü'l-fütûh*, s. 118.

⁶⁹⁵⁷ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Vasatü'l-hayat*, vr. 122 b.

⁶⁹⁵⁸ Tatarî atların saçlarından/kıllarından bahsedilen bölüm için ayrıca bkz. *Î'câz-i Husrevî*, III. Risale, s. 39.

⁶⁹⁵⁹ Narh: Âzami fiyat manasına mevzu (konulmuş) bir ıstılahdır. Narh yahut halkın telaffuzu ile nark, Türkçe bir kelimedir. Et, ekmek gibi zaruri ihtiyaç maddelerine hükümet tarafından konulan fiyata denmektedir. Narh koymak, ihtiyaç maddeleri için sabit fiyat tespit etmek anlamına gelmektedir. Bkz. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, s. 634; *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, III, s. 2085.

⁶⁹⁶⁰ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 301-302.

⁶⁹⁶¹ Afif, s. 340.

bölümde Fîrûz Şâh Tuğluk'un tavlalarında bulunan 100.000 keher (doru at) attan bir tanesini ihsan olarak aldığını dile getirmektedir⁶⁹⁶². Daha sonra atı hastalanınca, atının tedavisi için uğraştığını mümkün olmayınca sultanın has ahırından ihsan olarak bir at daha aldığını aktarmaktadır⁶⁹⁶³. Fîrûz Şâh Tuğluk da at temininde sadece kendi at üretimine dayanmamaktaydı. Mesela Tatta zaferi sonrasında, yıllık vergi olarak atlar vermeyi kabul ettirmişti⁶⁹⁶⁴. Tatta, Hint Okyanusu kenarında güney-batı sahillerinde olduğu için söz konusu atlar Tatta'ya deniz ticareti yoluyla daha önce yukarıda zikredilen bölgelerden gelen atlar olmalıdır.

Hindû hanedanları ordularında ise daima çok az miktarda at bulunmaktaydı. Bu durum Delhi Türk Sultanlığı ordusuna, Hindû rakipleri karşısında büyük bir hareket kabiliyeti ve vuruş gücü sağlamaktaydı. Türklerin hareket kabiliyeti karşısında Hindûlar kalabalık piyâde güçlerine rağmen meydan savaşlarında üstünlük sağlayamamaktaydılar. XIII. yy.da çeşitli Hindû hanedanları ordularında 80.000, 100.000 ve 200.000'e varan kalabalık piyâde (pâyk) kuvvetlerine rağmen suvâriler 5.000, 12.000, 30.000 ve en fazla 40.000 civarında idiler⁶⁹⁶⁵. Fakat zamanla Güney Hindistan'da nüfus, verimli nehir vadilerinden ve kıyı bölgelerinden yarımadanın ortasındaki kurak yüksek platolara doğru yayıldı. Dekken'deki Behmenî sultanlarının baskısı,1300 ortalarında güçlü Hint krallığı Vicayanagara'nın yükselmesine katkıda bulundu. Üç yüzyıldan fazla, 1300'lerin ortasından 1600'lerin ortasına dek birbirini izleyen dört hanedan, platodaki başkentten Güney Hindistan'ın büyük bir bölümünü yönetti. Vicayanagara Krallığı, Türklerin atlı savaşçı tekniklerini kullanarak ve Türk atlarını kendi tarafına çekerek Müslümân yayılmasını durdurdu⁶⁹⁶⁶.

Kuzeyden Moğolların kuvvetlenmesi ile bu taraftan da at temini zorlaşmıştır. Atlar daha çok Hindistan'ın güney ucundan deniz yoluyla Hint kıtasına gelmektedir. Rus seyyah Afanasiy Nikitin tarafından aktarıldığına göre 1470'lerde Behmenî Sultanlığı kentlerinden olan Bidar'a satmak için 20.000 kadar at getirilmektedir⁶⁹⁶⁷. Bu tarih Delhi Türk Sultanlığı yıkıldıktan sonraki bir döneme tekabül etmekteyse de daha

⁶⁹⁶² Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurra'tü'l kemal*, vr. 294b.

⁶⁹⁶³ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurra'tü'l kemal*, vr. 297a-298.

⁶⁹⁶⁴ Afif, s. 240-247.

⁶⁹⁶⁵ Peter Jackson, *the Delhi Sultanate A Political and Military History*, s. 214-215.

⁶⁹⁶⁶ Kenneth Chase, a.g.e., s. 163.

⁶⁹⁶⁷ Afanasiy Nikitin, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, s. 13.

önceki dönemlerde de burada kuvvetli bir at ticareti yapılmaktaydı. Bu nedenle buradaki en güçlü Hindû racalığı olan Vijayanagara racaları “atların sultanları” olarak da bilinmektedir⁶⁹⁶⁸. (Vijayanagara Sultanlığı için bkz. Ek VI)⁶⁹⁶⁹. Seyyahımız, Bidar’da kendi atını (bu damızlık olarak getirdiğini söylediği at olmalıdır) 68 futuna sattığını ve bu parayla bir yıl geçimini sağladığını belirtmektedir⁶⁹⁷⁰. Seyyahımız, Hindûların Mekke ve Kudüs’ü sayıldığını söylediği Puthana’yı ziyaret eder ve burada “Buda” için her kişiden iki şeşkeni ve atlar için de dört futun⁶⁹⁷¹ vergi aldıklarını bildirmektedir⁶⁹⁷².

Afanasiy Nikitin atların geliş yolunu şöyle açıklamaktadır: Kambay da Hint Denizi’nde bir liman kentidir. Buraya Mısır, Arabistan, Horâsân, Türkistan ve Nogostan’dan⁶⁹⁷³ çok sayıda at getirilir. Buradan Bidar’a ve Gülberge’ye karayoluyla bir ayda gidilir⁶⁹⁷⁴.

Güney Hindistan’da hem Müslümân Behmenî sultanları hem de Vicayanagara sultanları, Arabistan ile İran’dan alınan atlara dayanıyorlardı. Vicayanagara sultanları, tacirleri ithalatı sürdürmeye özendirmek amacıyla yolda ölen atlar için bile ödeme yapıyorlardı. Atlar, Hint limanlarına gönderilmek üzere Aden ya da Hürmüz’de, özellikle de Goa’da⁶⁹⁷⁵ gemilere bindiriliyordu; Morco Polo bu ticaretin varlığını daha 1200’lerde “İran’da çok güzel ve cins atlar yetişiyor. Gerek İran’da gerek dış ülkelerde iyi fiyatla satılıyor bu cins atlar” ifadeleriyle belirtir⁶⁹⁷⁶. Ardından Hindistan’a giden Hürmüz’deki ticaret gemilerini anlatırken bunların alt kısmına ticaret mallarının, üst kısmına ise atların yüklendiklerini belirtir⁶⁹⁷⁷.

⁶⁹⁶⁸ Afanasiy Nikitin, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, s. 13.

⁶⁹⁶⁹ XIV. Yüzyılda Hindistan (Harita), Ek VI.

⁶⁹⁷⁰ Afanasiy Nikitin, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, s. 14.

⁶⁹⁷¹ Afanasiy Nikitin, damızlık atını 68 futun’a sattığını ve bu para ile bir yıllık geçimini sağladığını belirtmektedir.

⁶⁹⁷² Afanasiy Nikitin, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, s. 16, 17.

⁶⁹⁷³ Seyahatnâme Nöğasan şehrinin Hint Denizi’nin en büyük limanlarından olan Şabat’ta olduğu belirtilmektedir. Bkz. Afanasiy Nikitin, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, s. 20.

⁶⁹⁷⁴ Afanasiy Nikitin, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, s. 20.

⁶⁹⁷⁵ Goa (Portekizliler, Hindistan’ın batı sahilindeki bu limanı 1510’da ele geçirdiler) ile Hürmüz’ü (Basra Körfezine girişi denetleyen Hürmüz’ü 1515’te ele geçirdiler) elinde tutmak, Portekiz’e, Güney ve Orta Hindistan’daki Hindû ve Müslümân yöneticiler üzerinde baskı kurma olanağı verdi. Ateşli silahlara değil, atlara sahip olmanın bu baskıyı sağladığına dikkat etmek gerekir. Bkz. Kenneth Chase, a.g.e., s. 163, 169.

⁶⁹⁷⁶ *Markopolo Seyahatnâmesi*, I, s. 30; Kenneth Chase, a.g.e., s. 163, 169.

⁶⁹⁷⁷ *Markopolo Seyahatnâmesi*, I, s. 37.

Yukarıda aktarılan veriler sonucunda Delhi Türk Sultanlığı devrinde çevre ülkelerden büyük miktarlarda at temin etme imkânı olduğu ve sultanlığın kendi kuzey bölgelerinin de at yetiştirmeye uygun olduğu anlaşılmaktadır. Kuzeyde Moğolların güçlenmesi ve yayılması Hindistan'ın güneyinde ise Vicayanagara Sultanları ve Behmenîlerin güçlenmesi sultanlığın hükümdarlarını at temini konusunda zor duruma düşürmüş olmalıdır. Zamanla at fiyatlarının aşırı derecede artması ve at tacirlerinden alınan vergilerin çok büyük oranda düşürülmesi, at temininde sorun yaşandığını göstermektedir.

Satın alma ve yetiştiriciliğin yanı sıra vergiler, ganimetler ve hediyeler de önemli at temin etme yöntemleri arasındaydı. Sözcü, Sultan Şemseddîn İltutmuş, Calor (جالور) racasından canını ve hisarını bağışlaması karşılığında haraç ve hizmetî olarak 100 deve yükü mal ile “gümüş kalçalı ve kalın baldırlı yirmi at sürüsü” almıştı⁶⁹⁷⁸. Sultan Alaeddîn Halacî döneminde Varangal Racası Pratap Rudra Deva itaatini bildirmek amacıyla, ordu kumandanı Melik Kâfur'a 7.000 at, Dvara-samudra Racası Vira Ballala Deva ise sayılamayacak kadar çok sayıda at takdim etmişlerdi. Aynı seferlerde Ma'ber racalığından ele geçirilen ganimet malları arasında atların sayısı bazı kaynaklara göre 500, bazılarına göre ise 20.000'i bulmaktaydı⁶⁹⁷⁹. Gıyâseddîn Şâh Tuğluk devrinde, Serendîb racası, bendeliği kabul etmiş mücevherler, mallar, şebdîz renkli süratli atlar ve dağ heybetli filleri haraç vergisi ve hizmetî (hediye) olarak sunmuştur⁶⁹⁸⁰.

5.1.1. Delhi Türk Sultanlığı Devrinde At Bakımı ve Beslenmesi

Ksenophon'un (M.Ö. 434-359) *Peri Hippikes* adlı daha çok çocuklar ve Atinalılar için öğüt kitabı niteliğindeki at kitabında at bakımı hakkında şu bilgiler yer almaktadır. Evde ata ayrılan yer göz önünde olmalıdır ki, attan gözünü ayırmadan her davranışı izlensin; atını ihmal eden kişi, kendisini ihmal ediyordur, çünkü yarın savaşta canını ata emanet edecektir. Tavlanın güvenli olması yalnız yem hırsızlığını önlemek için değil, atın beslenme düzenini izlemek için de gereklidir. Atın yemeğe istekli olup olmamasından yorgun veya hasta olup olmadığını anlayabilirsiniz. Aynı titizliği atın

⁶⁹⁷⁸ بکز. *Tâcü'l-me'âsir*, s. 285. سبطر ساق

⁶⁹⁷⁹ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 301-302.

⁶⁹⁸⁰ *Besâtînu'l-uns*, s. 230.

ayaklarına da göstermelisiniz. Nemli, yumuşak ahırlarda normal ayaklar bile bozulur. İyi bir at ahır, toynak büyüklüğünde taşlarla döşenmelidir. Atın gemi hiçbir zaman tek elle kullanılmamalıdır, bu durum atın ağzının bir tarafını sertleştirir; ayrıca gemin sıkı olması ağzının duyarlılığını azaltır, gevşek olması gemi azıya almasına yol açar⁶⁹⁸¹.

Ksenophon'un öğütlerinin hemen her devirde geçerliliğini koruduğu anlaşılmaktadır. Delhi Türk Sultanlığı devrinde at bakımı hakkında Fahr-i Müdebbir benzer bir şekilde şu öğütleri vermektedir: "Misafir ve binek hayvanın hizmetini kendiniz yapın. Beş şeye hizmet ayıp değildir ve onlarla övünmelidir: Sultan, anne ve baba, üstad (usta/âlim), misafir ve binek hayvanı. Atı evladınız gibi tutunuz. Su ve arpayı belirli bir vakitte veriniz. At ve binek hayvanını gözünüzün önünde tutunuz..."⁶⁹⁸²

Fahr-i Müdebbir atların [ahırda] biriktirilmesinden, sürekli ahırda ot yemesinden, üzerine kimsenin binmemesinden, kimsenin onlarla suvârilik yapmamasından doğacak ayıpları şöyle sıralamaktadır:

"Kötü huyluluk, başına buyruklu, ot yememe, gece körlüğü, çifte atmak, ön ayağını yere koyma (vurma), sürekli ahıra vurma (kaçma), sürekli duvara vurma, toynağını sürme, ısırma, kötü dizginli olmak/inatçı olmak, kötü üzengili olma/binme esnasında aksilik yapmak, eğerlerken asilik yapmak, sağrı ve karnını kaçırmak/iş yapmaktan kaçınmak, suvâri arasında çoğalmak (suvâr enbûh şoden: diğer suvârilere çok yaklaşmak olabilir), kötü nallı olmak (nallarken rahat durmayan olmak/nalı çabuk düşen olmak), itaatsizlik etmek, suvâri altında durmak (ilerlememek olmalı), devamlı ses çıkarmak, [diğer] suvâriilerin arasından dışarı çıkmamak, çok para yemek (درم خاره: direm hâre kerden), yavaş ve tembel at olmak, dizgin koparmak/açmak, dizgini adamdan kapmak, iki ön ayağını yükseltmek/şâha kalkmak."⁶⁹⁸³

Fahr-i Müdebbir'in söz konusu ifadelerinden atların ahırlardan dışarı çıkarılıp sık sık üzerlerine binilmesinin at bakımında çok önemli bir husus olduğu ortaya çıkmaktadır.

⁶⁹⁸¹ Kudret Emiroğlu, Ahmet Yüksel, a.g.e., s. 128-129.

⁶⁹⁸² *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 494.

⁶⁹⁸³ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 191.

Fahr-i Müdebbir, bir suvârinin at bakımı ve tedavisi hakkında öğrenmesi gerekenleri ise şöyle sıralamaktadır: Bir suvârîde dâğ [داغ: atı tedavi amaçlı dağlamaya yarayan demir çubuk] ve fetrâk-i esb (اسبفتراک: bir şeyi atın eğerine bağlamak için atın eğerinin önüne ve arkasına asılan deri şerit, kemer)⁶⁹⁸⁴ olmalı ki eğer at [yem, ot] yemezlik yaparsa dağlasın. Eğer tay binecek derecede kuvvetlenirse⁶⁹⁸⁵ ön ayaklarını (دست: dest) kuvvetlendirmek için dört şâh (boynuz/kupa)⁶⁹⁸⁶ hacamat çeksın. Her kim ki suvârilik ve askerlik yapmak isterse dağlama yapmayı, damar açmayı (رگ گشادن: reg goşâden), cerahat açmayı/akıtmayı, göz ve burundan nâhone (ناخنه: gözde meydana gelen tırnak şeklinde bir büyümedir ve gözbebeğini örter. Süheyl Yıldızı'na bakmakla giderileceği söylenmektedir)⁶⁹⁸⁷ almayı, burun halkası (بلاق bolâk: çeşme, göz⁶⁹⁸⁸/burun halkası) takmayı ve hadım etmeyi/iğdiş etmeyi (حصى کردن: hoseyy kerden) öğrenmeli. Böylece ihtiyaç zamanında aciz kalmasın. Canını selamete ulaştırmak, piyâde kalmamak ve atının helak olmaması için yapabildiği her şeyi yapsın. Eğer bütün eğerini ve dizginini çözseler ve birbirinden ayırsalar bile düzeltebilmeli, yapabilmeli. Eğer [bunları] bilmezse suvârilik davası gütmemesi ve askerlik yapmaması için onu bir dokumacı (جولاهکی: cûlâheki)⁶⁹⁸⁹ yapmak gerekir [Orduda istihkâm, lağım kazma, hafriyat işlerinde kullanılmak üzere çuvallar diken dokumacılar arasına kaydedilmesi kastedilmiş olmalıdır]. Eğer at suvârinin altında yaralanırsa âdrem (آدرم veya diğer adıyla nemedzîn: atın sırtına eğer altına serilen keçe örtü)⁶⁹⁹⁰ bağlamalı veya küçük ağ (بالانچه: bâlânçe) dikmeli. Yara yerini bir zarar ulaşmaması için boşaltmalı. Eğer bir zarar ulaşırsa at eziyet çeker, aciz kalır ve [suvârîye] yardım etmekten geri kalır. Suvârî onun üzerinde hiçbir iş yapamaz. Bu incelikleri en mühim işlerden bilmelidir. Eğer [bunları] bilmezse kendi kanına gayret etmiş olur. Eğer bu işleri bilirse her şeyin sermayesi olan canını selamete ulaştırır, ona (canına) musibet ulaştırmaz.”⁶⁹⁹¹

⁶⁹⁸⁴ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1625; *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, II, s. 2089.

⁶⁹⁸⁵ Pey por kerden (پی پر کند): Atın veya sıpanın kuvvetlenmesi, binecek derecede kuvvetlenmesi. Bkz. *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s.

⁶⁹⁸⁶ Şâh/şâh-i hacamât (شاخ): Boru şeklinde hayvan boynuzundan hazırlanan hacamat kupası. Hacamat kupasının geniş ağzının ilgili yere kapatılır. İnce kısmından emerek bu mahalli kan almak için şişirirler, oraya ustura ile vurup kan akıtırlar. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1374-1375.

⁶⁹⁸⁷ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 139, 227; *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2376.

⁶⁹⁸⁸ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 360; *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 452.

⁶⁹⁸⁹ *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 901.

⁶⁹⁹⁰ *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 24; *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2481.

⁶⁹⁹¹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 332-334.

Fahr-i Müdebbir, savaş adabını anlattığı meşhur eserinde atların hastalıkları, bu hastalıkların belirtileri, tedavi yöntemleri, tedaviler için gerekli ilaçlar ve hazırlanış şekilleri, ilaçların ata nasıl uygulanacağı ve atların bazı huylardan kurtarılması için gerekli yöntemleri tek tek açıklamaktadır. Böylece at bakımı konusundaki bilgi birikimi ve bu birikimin ordu açısından taşıdığı önem ortaya çıkmaktadır. Müellifin bu hususta anlattıkları aşağıda aynen aktarılacaktır. Lakin bu hususta anlatılanlar 1200’lü yıllara ait baytarlıkla ilgili özel terimler ve malzemeleri içerdiğinden yapılan çeviride bazı aksaklıkların olması muhtemeldir.

Fahr-i Müdebbir, eserinde öncelikle atların özellikleri ve tedavisi hakkında Ebû Hureyre’den aktardığı bir hadise yer vermektedir. Söz konusu hadiste yer alan şu malumat devrin at tedavisindeki temel ilkeyi de ortaya koyuyor olmalıdır: Allah (C.C.) insan ve atı aynı mizaç ve tabiatla yarattı. İnsanda olan her bir hastalık atta da vardır. İnsana uygulanan ilaçların aynısı atlara da uygulanabilir⁶⁹⁹².

“Eğer bir atın gözüne beyazlık düşmüş/oturmuş olursa gözünü açmamış ev faresi ve yavru ev faresi, fare yavrusu safrası getirsin ve yünün arasına koysun ve binek hayvanın gözü yakınına bağlasın ve her saat başı açsın, zira tehlikeye düşebilir. Beyazlık azalınca çabucak temizlesin. Eğer daha geç kalırsa gözünü yitirebilir.”⁶⁹⁹³

“[Veya] çini öz suyu, deniz kumu, göz taşı, sürme taşı, Hindî tutyâsı (çinko oksit/tutya taşı), mercan, bal, safran, yumurta akı ve kâfûr getirsin. Hepsini dövüp, pişirsin, fitil (بليتة) yapsın ve atın gözüne çeksın (yayılsın), bir saat tutsun iyi olur.

[Veya] yengeç dişi getirsin ve iyice dövsün. Bal, yağ ve inek yağı ile macun yapsın. Tavuk [yumurtası] akı ve sarısı ile karıştırсын atın gözüne çeksın, beyazlığı götürür.

[Veya] yarımşar dirhem beyaz susam, beyaz şeker ve kırlangıç otu getirsin. Keklik ödü de onunla dinlendirilsin. Atın gözüne çekilsin (yayılsın) beyazlığı götürür. Adamın iki gözüne de yaraşır.

⁶⁹⁹² *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 181.

⁶⁹⁹³ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 226-227.

Dışarı akmış gözün etrafına çepe çevre Rûmî merhemi sürülmeli. Bir saat kendi haline bırakılmalı. Eğer iyi olmaz ise alsın. Beyaz susam, beyaz şeker, nişadır, reste⁶⁹⁹⁴, safran, bülbüyuvası hepsini birlikte doğru şekilde dövsün ve pişirsin. İnsan tükürüğü ile karıştırın ve fitil yapsın. Sonra o fitili atın gözüne koysun.

Öksürüğe iki sir gül suyu versin iyi olur. Eğer iyi olmaz ise 120 dirhem pişmiş süt yağı, 15 adet mazi⁶⁹⁹⁵, birkaç badem, engojd (zamk/engeden ağacı zamk) hepsini dövsün ve birbirine karıştırın ve atın ağzına döksün iyi olur.

[Veya] dövülmüş kitre ağacı zamkını inek sütü ile versin iyi olur. Kırk dirhem çiğ havuç, her birinden birer avuç olmak üzere kuru/tatlı hardal, üzüm tanesi (عوزه?), nağna-hâllar (نغخوالان: nağna-hâl/nân-hâh: ekmek üzerine ekilen hoş kokulu bir tohum), kimyon hepsini dövsünler ve pişmiş süt yağına karıştırınsınlar ve yedi top yapsınlar, yedi gün birer birer versinler. Öyle ki her gece yarısından itibaren atı ottan alıkoysun. Sabahleyin aç karna versinler iyi olur. Ondan sonra bir buçuk men hoş kokulu sîkî (üçte biri kalıncaya kadar kaynatılmış şarap)yi atın ağzına döksün iyi olur.”⁶⁹⁹⁶

Emîr Husrev-i Dihlevî de bademin yukarıda geçen söz konusu tedaviye ilave olarak göz tedavisinde ve çevgân topunun ayağa (muhtemelen atın ayağına) çarpması sonucu yapılan tedavilerde, ayağın tabanına sürüldüğünü ve iyileştirdiğini bildirmektedir⁶⁹⁹⁷.

“[Veya öksürük için] yetmiş dirhem balı insan sidiği ile yani idrar ile karıştırın, çalkalasın ata versin. Üç gece aynı şekilde ottan alıkoysun, sabahleyin aç karna versin iyi olur.

Bir duvara veya bir yere çarpmış olmaktan veya rüzgârdan göğüs ağrısı olursa domuz iç yağı ve gülü karıştırıp [göğsüne] sıva iyi olur.

⁶⁹⁹⁴ Bu cümle için rest kelimesinin olgunlaşmış anlamı uygun düşmekle birlikte yine de tam bir anlam vermemektedir. Bu kelimenin insan ve hayvan için katar anlamı da bulunmaktadır.

⁶⁹⁹⁵ Mâzû (مازو : mazi): Deri debbağlamada kullanılan bir ağaç meyvesi. Bkz. *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 534.

⁶⁹⁹⁶ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 227-228.

⁶⁹⁹⁷ *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 337.

Burundan irin/iltihap geliyorsa 100 gram gül yağı, birer dirhem pûst-i sepîde-i morğ (yumurta akı zarı) ve nişadırı dövsün, pişmiş süt yağı ile karıştırın. İbrik/kamış ile üç gün atın burnunun içine döksün iyi olur.

Bir atın aklı karışık/sinirli, gözü kara ve kulağından sürekli ses geliyorsa bunu “tersine gece körü” (شبکوری بازگونه: şebkûrî-yi bâjgûne) diye adlandırırlar. 100 dirhem lal tûterî (توتری)⁶⁹⁹⁸, 100 dirhem beyaz tûterî, 10 dirhem Pârsî (Fars) tuzunu birlikte dövsün ve karıştırın, kalın bir kamış ile atın burnunun içine üflesin. Üfleyince irinin burundan gitmesi için başını aşağı indir. Diğer gün su içmeden önce iki zerde-i sepîde-i morğ (yumurtası sarısı, beyazı?) getirsin, elli dirhem susam yağı ile karıştırın, atın boyun ve başındaki cerahat açılması için doğru miktarda atın burun deliğinden döksün, iyi olur.”⁶⁹⁹⁹

“Bir at üşütmüşse yedişer dirhem inek yağı, kabuksuz mercimek ve nişadırı alsın ve iyice öğütsün. Beş gün atın burnunun içine döksün iyileşir.

Bir atın ateşi varsa onun başlıca alameti yürüme esnasında başını sallaması, açılmış gözleri olması, çok fazla nefes alıp vermesi, yüzüne su dökünce sakinleşmesi ve yüzünü aşağı indirmesidir. Birer dirhem hardal, anason, kuru/tatlı hardal alsın. Soğuk suda yumuşatsın. Üç gün boyunca her gün atın her iki burun deliğine 15 damla döksün iyi olur.

Bir at dîvâne olur ve dîvânelikten yürüyemez ise uyuması, sıçraması, başını sağrısına götürmesi onun alametidir. 100 dirhem domuz yağı, üç dirhem ebucehil tohumu, birkaç badem [büyüklüğünde] engojd (ağaç reçinesi) alsın. Hepsini bir yerde dövsün ve karıştırın. Atın yüzüne, başına sıvasın iyi olur.

Sıcak çarpmış bir ata ikişer dirhem dövülmüş kâfûr, tebâşîr (Hint kamışı içinden elde edilen bir çeşit ilaç)⁷⁰⁰⁰ atın burnuna üflesin.

Bir atın ateşi tutarsa bunun alâmeti; kuyruğunu tutması, burun [deliklerini] genişçe açması, başını aşağıda tutması ve “sağrısını vurması/sağrı vurması” (پهلوی بزند),

⁶⁹⁹⁸ Tûderî (تودری) de denir. Akdûme (اقدومه) denilen bitkinin tohumudur. Bkz. *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 523.

⁶⁹⁹⁹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 228.

⁷⁰⁰⁰ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 530.

atın burun nefesinin sıcak olmasıdır. İlacı şudur; bir gün yem verilmemesi. Diğer gün üç men su, iki men siyah mevîz (bir çeşit iri üzüm), birer el (tutam) bâdrû (bâdrûc: dağ reyhanı ve Horâsân teresi)⁷⁰⁰¹ kokulu turunç, kişniş, şâh-tereyi kazanda suyu bir men kalıncaya kadar kaynatsın, sonra karıştırsın ve atın ağzına döksün iyi olur.”⁷⁰⁰²

“Bir atın soğuk yemiş olmasının alameti sağrı derisinin kuruması, kötü yem yemesi, burnunun tıkalı olmasıdır. Onun ilacı şudur; gece yarısı ot yemekten alıkoysunlar, diğer gün üç saat [otlanması için] salsın. İnek yağını 10 setîr zeytinyağı ve birkaç yarım badem [miktarı] engojd (ağaç reçinesi) ile atın ağzına döksün. Diğer gün siyah ve kırmızı keçiboynuzunu buğday samanı ile atın burnunun önünde dumanlasın (tütsülesin). Dördüncü gün 15 yumurta akını, 13 setîr⁷⁰⁰³ yağı ve birkaç badem [miktarı] engojd (zamk)u atın ağzına döksün iyi olur.

Bir atın gözünden su akarsa hasta olmasının alameti açılmış gözlerinin olması, burnundan az miktarda irin gelmesi, gözünden sürekli su akması, iyi yem yememesidir. Onun ilacı 10 setîr domuz yağı ve bir yumruk (avuç) tuz karıştırılır ve atın burnunun içine dökülür. Zerdeçal ve sirke hokkasını⁷⁰⁰⁴ [yem] torbasına koysun ve yarım gün burnundan aşağı su gelinceye kadar atın başına çeksın iyi olur.

Bir at gübre ve toprak yemiş olursa yürüyemez, şişkinlik tutar? (خام بادش گیرد). İki *dâng senglik*⁷⁰⁰⁵ dövülmüş sarı asma/asma⁷⁰⁰⁶ kütüğü, iki kepçe tavuk gübresi, bir ceviz miktarı mercanköşk/sırçakulağı otu, yarım men mey (şarap) getirsin. On setîr suda kaynatsın ve ona zerdeçal atsın ve ata versin ve onun sırt omurlarını dağlasın iyi olur.”⁷⁰⁰⁷

⁷⁰⁰¹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 520; *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 261.

⁷⁰⁰² *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 228-229.

⁷⁰⁰³ Sîr [=75 gr.], men'in kırkta biri ve o Tebriz ölçüsü ile on beş miskal'dir. Bazıları setir altı buçuk dirhem olmalıdır diyorlar. Bkz. *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, II, s. 1656; Değişik zaman ve mekânlarda değişik ölçülere sahip olmuş bir ağırlık birimi. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1263.

⁷⁰⁰⁴ Hokka (حقه): 3. İçerisine koku, kıymetli eşyalar ve mücevher benzeri şeyler konan küçük kap. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 868.

⁷⁰⁰⁵ Dâng seng (دانگ سنگ): 1. Dang miktarındaki bir taş ve ağırlık ölçüsü. Bkz. *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 1237; Dâng (دانگ): İran'ın değişik yerlerinde değişik ölçüleri olmakla birlikte yaklaşık iki krata denk olan altı habbe veya 8 arpalık ağırlık birimi. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 988.

⁷⁰⁰⁶ Âvend (آوند) kelimesi asma, asma kütüğü yanında kap, toprak testi anlamlarına da gelmektedir.

⁷⁰⁰⁷ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 229-230.

“Bir atın sancısı tutarsa gece yarısından önce yem yemekten alıkoysunlar. Sarı helile (هليله)⁷⁰⁰⁸ pişirsin. Yirmişer dirhem ve yarı dövülmüş mevîz (iri bir üzüm çeşidi), zambak (سوسن) kökünü üç men su ve mey (şarap) ile kazana koysun, bir men kalıncaya kadar kaynatsın. Bütün kuvvetini suya vermesi için eliyle ezsin ve karıştırsın. Atın ağzına döksün iyi olur.

Atın idrar [yolu] tıkanırsa elini yıkasın, iç yağı ile yağlasın ve atın makatına soksun, mesanesini döndürsün ve sıksın açılır.

Bir at, “ağı ağacı” yemiş olursa helak olması korkusu olur. Vaktinde süt ve şarabı 10 setîr su ile onun ağzına döksünler. Zeytinyağını şîre⁷⁰⁰⁹ yağı ile veya elli dirhem koyun yağın makatına döksünler. Onun arkasından 10 setîr su döksünler. Bir kimse üç hafta bunu yaparsa binek hayvanı şişmanlar.

Bir atı yılan veya başka bir şey ısırır veya zehirli bitki yemiş olursa bir dirhem kırmızı gülü, dört dirhem sirkeyle birlikte karıştırsın, atın ağzına döksün iyi olur.

Bir atı bâd-i honâm (باد: honâm, dört ayaklılarda görülen bir çeşit hastalığına denmektedir)⁷⁰¹⁰ tutarsa ve hangi uzuvda olduğunu bilmiyorsa sürekli başını sağrısına götürür. Bir gün tamamen otsuz tutulur. Diğer gün yarım men şîre yağı, beş dirhem pirinç, büyük bir deste bâdrû (bir yıllık limon kokulu ilaç yapımında kullanılan bitki) hepsini dövsün ve yağa atsın, içmesi için versinler. Ondan sonra hangi uzvunda olduğunu bilir, ortaya çıkar. At artık inlemez ve iyileşir.

Bir atın kalçasında yel varsa Hint yağı bitkisi yağı, petrol ve domuz içyağını beş gün makatına döksün. Ondan sonra petrol sürerse iyi olur.”⁷⁰¹¹

“Bir atın içinde halsizlik (كر: ker)⁷⁰¹² varsa alameti zor nefes alır, üzüntülü olur, ayağını yere koyar ve kaldırır, her saat uyur. Bunun ilacı Hint ve Kirman hurmasını

⁷⁰⁰⁸ Geçmişte ilaç yapımında bol şekilde kullanılan dağ bademi ailesinden bir meyvedir. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2610; meşhur bir ilaçtır sarı ve siyah olmak üzere birkaç çeşidi vardır. Bkz. *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 539.

⁷⁰⁰⁹ Bir çeşit bitkidir.

⁷⁰¹⁰ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 944.

⁷⁰¹¹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 230-231.

⁷⁰¹² *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1792.

pişirsin, her bir hurmanın arasına hurma çekirdeği yerine iki zambak kökü koysun, ata versin, iyi olur.

Bir at kıl dökülmesi [گر لاغ; ger: kılların dökülmesine neden olan bir deri hastalığı⁷⁰¹³. Lâğ: hayvanların kıllarının dökülmesi hastalığı⁷⁰¹⁴] olmuşsa patlıcan kökünü közlesin, susam yağı ile sürsün, saç çıkar. Yemesi için şehâr (شخار)⁷⁰¹⁵ ve susam verirse kellik gider ve saç/kıl çıkar. Tam olgunlaşmamış havîd/hîd (خويد: yeşermiş, başağı henüz olgunlaşmamış buğday veya arpa)⁷⁰¹⁶ ve tuzu sürerse bütün kılları çıkar.

Bir atta kellik ve kuş palazı varsa, kene varsa, onun dört uzvundan kan alsın (hacamat yapsın). Ardından pişmiş süt yağı veya iri üzerlik otu ısıtır, sürerse iyi olur. Bir bineğin bütün uzuvlarında kene varsa, şarabı hurma ile kaynatsın ve onun uzuvlarına sürsün bütün keneler düşer. Eğer kuyruk başında kene varsa, yarımşar avuç Pars kükürtü, kuru üzerlik otu ve tuz alsın, karıştırın, pişmiş süt yağı ve bal içinde karıştırın ve güneşin altında sürsün kene düşer.

Bir atın yarası varsa küçük mazıyı dövsün ve öğütüp üzerine saçsın iyi olur.

Bir atın büyümüş karın yarası (ریش رست دل: rîş râst dil?) varsa zift ve bîrzed/bârzed (بارزد/بیرزد: Zamkı ilaç yapımından kullanılan bir çeşit bitki)⁷⁰¹⁷, susam ve kimyonu tam (râst) eşit miktarda dövsün. Pişmiş süt yağı ile karıştırın ve serpsin iyi olur.”⁷⁰¹⁸

“Bir atın eyer altı veya palan altı [-na denk gelen] sırtı kabarır ve şişerse yerleşmeden/yara olmadan önce buğday samanı ve insan idrarı dolu bir küfeyi onun sırtına yerleştirsinler. Şişliği iner. Eğer yara olursa her birinden birkaç ceviz büyüklüğünde nânâh (ekmek üzerine dökülen hoş kokulu ot), bîrzed ve Rûmî ziftini

⁷⁰¹³ Ger (گر): Kılların dökülmesine ve deride yaralar çıkmasına neden olan bir deri hastalığı. Bkz. *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, II, s. 2403; *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 534.

⁷⁰¹⁴ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 534.

⁷⁰¹⁵ Şehâr (شخار): Çöl bitkilerin yakılmasından elde edilen kül, içinde bol alkali barındıran sabun yapımında kullanılan madde. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1395; Sabun yapanların kullandığı alkaliye derler. Bkz. *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 529.

⁷⁰¹⁶ Hîd: Atlara ve diğer dört ayaklılara verilen yeşil, olgunlaşmamış arpa ve buğday. Bkz. Fahr-i Müebbir, s. 526.

⁷⁰¹⁷ Bîrzed/bârzed (بارزد/بیرزد): Çetriyan ailesinde yani havuç, kereviz gibi yaprakları üst kısmında olan, geniş yapraklı, sarı çiçekli, zamkı/reçinesi ilaç yapımında kullanılan ağaçsı bitki. 2. Bu bitkinin zamkı. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 400, 266; Sakız gibi hafif, kuru, keskin kokulu bir zamk. Bkz. *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 498.

⁷⁰¹⁸ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 231-232.

arpa unu, şarap, yarım sîr sirke ve elli dirhem suyu demir bir kefçe (kepçe) içinde koysun. Ateş üzerinde siyah oluncaya kadar iyice kaynatsın ve karıştırsın. Yara üzerine yapsın (sürsün) iyi olur.

Eğer bir atın ayağı şişmiş olursa yer yer ince görünür. Konder (buhur bitkisi, günlük), zift, bîrzed, arpa unu, 10 sepîde-i morğ (yumurta akı) ve birazcık buğday ununu birlikte karıştırsın. Oraya [bunlarla birlikte] biraz da sirke sürsün ve bir yumak/paçavra bağlasın, kurumaması için zaman zaman yağlasın. Üç gün böyle tutsun, iyi olur. Atı, inekle aynı yere bağlamamalı ki ayağındaki pudrayı (سپیده: sepîde) düşürür ve pek çok illet ortaya çıkar. Eğer ayağındaki pudrayı düşürür ve yara olursa, onu dağlamalı. Ondan sonra her birinden ellişer hûd (Türk) dirhemi susam, zengâr (bakıroksit, göz taşı) ve Ermeni boraksını dövsün, karıştırsın. Zaman zaman kuru [olarak] o yara üzerine serpsin, iyi olur.

Bir atın ayak kemiği fazlalaşırsa (kalınlaşırsa) su kerevizi kökü, nergis soğanı, tuzsuz koyun sırt iç yağını hepsini doğru miktarda dövsün ve eritsin. Ayak kemiğinin büyüdüğü yere koysun. Kalın bir yumak (گوی: gûy) ile bağlasın, iyi olur.

Bir atın ayağında yel varsa her gün insan idrarı, pişmiş süt yağı sürsün iyi olur.”⁷⁰¹⁹

“Bir atın ayak kemiği kalınlaşırsa kişniş, zencefil, Keş tuzu alsın. Doğru miktarda dövsün. İnek beynini eritsin ve birbirleriyle karıştırsın. Kirbâs (bir çeşit pamuklu kumaş) üzerine koysun ve oraya bağlasın, iyi olur. Eğer isterse doğru miktarda sinirotu, beng (kendir, kenevir) tohumu, şûnîz (siyah dâne)i bal ile karıştırsın. Sıcak [olarak] o kemik üzerine koysun, paçavra bağlasın ve yedi gün tutsun. Eğer iyi olursa ne iyi eğer olmaz ise iyi oluncaya kadar aynı şekilde bağlı kalsın.

Bir atın toynağında kurt varsa beyaz petrol ve şeftali yaprağı suyunu bütün kurtlar iyice ölene kadar toynağı içine döksünler. O zaman iyi olması için sülfat ve övülmüş mazıyı ayak tabanına döksün.

⁷⁰¹⁹ *Âdâbü'l-harb ve'ş-şecâ'a*, s. 232-233.

Bir atın toynağı ufalanmış ve at adım atamazsa inek yağını ısıtsın ve onunla yağlasın, iyi olur.

Bir atın ayakları incinmiş ve ezilmiş olursa pişmiş süt yağı, inek beyni, koyun kuyruk yağı alsın. Birlikte eritsin ve ön ve arka ayaklarına sürsün, iyileşir.

Bir atın toynağı iyi/sağlam değilse, iyi olmasını istersen, kırılma ve çatlamalardan korumak istersen her hafta iki üç defa sirke ve ısıtılmış tuz yapıp bütün toynaklarına ve hordgâh (at toynağının üstündeki kısım, atın ip bağlanan ön ve arka ayağındaki yerler)ına sürsün. Ardından pişmiş süt yağın ısıtıp sıvasın. Nemli ve tuzlu yerlerden uzak tutsun. Temiz ve kuru yerlerde tutsun, düşmüş toynak bile çıkar ve faydası vardır.”⁷⁰²⁰

“Bir atın toynağı çepeçevre çok ezilmişse, hobîn (katılaşmamış ekşi ayran, deve sütü), pırasa, bir parça koyun iç yağı alsın. Hepsini aynı miktarda birlikte dövsün. Ceviz gibi yuvarlasın, atın toynakları arasına koysun. Demir kepçeyi ısıtsın ve eriyinceye kadar onun üzerine koysun. Toynaklar arasına üç gün yapsın iyi olur.

Bir atın kuyruk ve yelesinde kaşıntı (kuş palazı) olursa, saçları (yelesi ve kuyruğu) dökülürse susam çubuğu getirsin yaksın ve külünü alsın ve sıcak su ile her gün kuyruk ve yelesini yıkasın kaşıntısı gider ve saçları uzar. Eğer atın nalı durmazsa ve ata yaraşmazsa paça yağın ısıtsın ve onun ayağına döksün iyi olur.*/Eğer atın nalı muhafaza etmemesini isterse, [nal ata] yaraşmazsa paça yağın ısıtsın ve toynağın üzerine döksün iyi olur.

Eğer atın kanser (seretân)i olursa beş sîr daraltılmış/inceltmiş kalay alsın. Daima onun üzerinde sertleştirsın/sağlamlaştırsın ve iyice bağlasın. Her gün üç dört defa açsın, eliyle aşağı doğru sıvasın/temizlesin böylece [kanserden] arınır.

Bir at şîrne (dört ayaklılara ait bir deri hastalığı) olursa iki dirhem ölü beyaz taş (سنگ سپید: ölü kireç taşı?), iki dirhem bîrzed, yarım dirhem zincifre, 10 sîr susam yağın ağzı geniş büyük kazan içinde beş sîr kalıncaya ve kalınlaşıncaya (koyu

⁷⁰²⁰ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 234.

kıvama gelinceye) kadar orta ateşte kaynatsın. Ondan sonra atın ön ve arka ayaklarını temizce yıkasın, bu ilacı bir yumağa (گویی: gûyî) sürsün ve bağlasın iyi olur.

Bir atın ishali/kabız (شکم گرفتن: şikem gireften)⁷⁰²¹ olursa, darı unu getirsin ve suya atsın. Elle iyice dövsün ve atın boğazına döksün. Ata binsin, [atı] bir ok menzili arazi iyice koştursun. Midesindeki her derdi uzaklaştırır, temizlenir.”⁷⁰²²

“Bir atın idrar yolu tıkanırsa üç men eski “hurma şarabı” (nebîz), yarım men eski inek yağı getirsin ve ısıtsın. Atın boğazından aşağıya döksün. Bir sîr rohbîn (رخبین: kaynatılmış ayran)⁷⁰²³ makadına koysun/sürsün. İdrarını atması için birkaç defa küçük bir sudan atlatsın. Eğer eski hurma şarabı bulamaz ise yirmi tane gebre otu alsın, demir bir kazanda yarıya gelinceye, saflaşıcaya kadar iyice kaynatsın. Sıcak inek yağı ile karıştırın “hokne yapsın” (حقنه کردن: bir boru yardımı ile makat yolu ile bir ilacın verilmesi)⁷⁰²⁴. İki ok menzili atı koştursun ve mideye kadar gitmesi için ön ayaklarını açık tutsun. Ardından diğer gün ona ıslanması/tazelenmesi ve saflaşması için beş men hurma şarabı, yarım men güvercin gübresi ilave etsin ve bir avuç darı ununu üzerine atsın ve atı hokne yapsın ve makatına döksün. Diğer gün ve diğer üç gün sonra yerine yemesi için ıslatılmış arpa versin iyi olur.

Eğer bir kimse düşmanlık yapar ve kör olması için gizlice atın gözüne zırnık atarsa, zırnıkın alameti gözlerin beyaz olması ve şişmesidir. Onun ilacı [olarak] inek yağı getirsin, üç gün atın gözüne çeksin iyileşmeye meyleder.

Bir atı kulunç tutar ise bir avuç şunîz (siyah darı)i iyice küçük şekilde öğütsün, çocuk idrarı ile karıştırın ve atın boğazına döksün iyi olur ve iyiye döner.

⁷⁰²¹ Şikem gireften (شکم گرفتن): İshal Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1419; fakat aynı zamanda kabız olmak anlamı da var. Bkz. *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, II, s. 1828.

⁷⁰²² *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 235-236.

⁷⁰²³ Rohbîn (رخبین) veya diğer adıyla karekurut (قرهقروت): Bkz. Keşk [kurut] suyunun koyu kıvamlı kaynatılmasından yapılan koyu renkli, ekşi, yarı katı yiyecek maddesi ve çeşni olarak bazı yiyeceklerde istifade edilir. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 1127; *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1712. Türkiye’de de yapılmaktadır. Çankırı’da ayranın kahverengi renk alıncaya kadar kaynatılmasından elde edilir. Ekşi, köy ekşisi tabir olunur, katıya yakın koyuluktur. Daneli hamurdan yapılan köy köftesine ekşi tat vermek için katılır. (Aile büyüğü rahmetli Kezban Akbaş’tan aktarıldı).

⁷⁰²⁴ Hokne (حقنه): Tenkiye kerdan: Gaitayı çıkarmak amacıyla bir tüp yardımı ile özel bir sıvının makaddan veya rektum’dan dökülmesi. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 672, 767; Ayrıca kendisi ile hastanın hokne yapıldığı bir bitkidir. Bkz. *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 524.

Bir at honâm (خنام: bazı dört ayaklılara ait bir hastalık çeşidi)⁷⁰²⁵ getirirse domuz içyağı getirsin ve eritsin, sarımsak dövsün ve o yağa karıştırın, yara ağzının ortaya çıktığı yere sürsün kurur. Sonra daima honâma bîrzed ve yağ sürsün. Sonra üç sır zırnık, üç sır Pârsî kükürdü ve bir koyun başı getirsin. Su ve tuz ile et kemikten ayrılincaya kadar kaynatsın. Yemesi için koyunun baş etini bu ilaçlar ile versin, üç günde iyi olur.”⁷⁰²⁶

“Bundan başka alacakargayı yakalasın, kessin ve eti kemiğinden ayrılincaya kadar kazanda kaynatsın. Ondan sonra eti yemesi için ata versin honâm iyileşir.

Bir at kabız/ishal (شکم گرفتن: şikem gireften) olursa üç sır veya iki sır sabunu küçük [ufacık oluncaya kadar] dövsün. Koyulaşincaya kadar suya sürtsün, atın boğazına döksün açılır.

Bundan başka bir atın yeşil burçaktan karnı ağrırsa, susamın yaprağı ve hânesi (kökü/kabuğu?) ile birlikte bir deste yeşil susam getirsin, suya atsın ve dövsün. İyi dövülmesi için sıcak su atsın. Ondan sonra suyun üzerinden alsın. Susam suyu ile aynı miktarda Manisa lalesi (شنبلید: şambalid diğer adı شقایق نعمانی: şakâyık-i Numânî)⁷⁰²⁷ ile yarısını susam yağında ısıtsın ve üzerine susam suyu karıştırın ve atın ağzına döksün. Birkaç defa yokuş aşağı ve yukarı, başı aşağıda ve yukarıda götürsün açılır. Ardından bir sır torbed-i nâyje (ترید نایژه: çöl sarmaşığı sapı)⁷⁰²⁸, iki sır acur, iki sır rezene, iki sır şebet (شوید/شبت: dere otu)⁷⁰²⁹, iki sır nânâh (ekmeğin üzerine dökülen hoş kokulu bir tohum)⁷⁰³⁰, iki sır havuç, bir sır siyah tuz, bir sır kand (kamış şekeri/pancar şekeri), beş sır şeker getirsin. Bütün bunları demir bir tavada veya kazanda kaynatsın. Kaynayınca üzerine beş sır susam yağı katsın ve atın boğazına döksün. Atı birkaç defa yokuş aşağı ve yukarı götürsün, midesi açılır ve olan şeyden kurtulur ve iyi olur. Ama çöl sarmaşığı ve verjek (ورژک)i biraz dinlendirsın, o zaman kaynatsın.

⁷⁰²⁵ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 944.

⁷⁰²⁶ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 236-237.

⁷⁰²⁷ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1432.

⁷⁰²⁸ Torbed müşhil için kullanılan bir ilaç ismidir. Bkz. *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 522. Nâyje ise ibrik lülesi ve ortası boş kamış anlamlarına gelmektedir. Bkz. *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 537.

⁷⁰²⁹ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1389, 1440; Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 380.

⁷⁰³⁰ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2403.

Bir at ön ayağını, ön ayağı üzerine vurur ise eğer, sağ ayağını sol ayağı üzerine vurur ise atın kuyruğunu soldan bağlasın. Eğer sol ayağını sağ ayağı üzerine vurur ise kuyruğunu sağ taraftan bağlasın.

Eğer bir at deveden ürküyorsa atın başına deve dışkısı dolu bir yem torbası çekmek gerekir. Torba atın boynunda ve atın başı torba dışında olur. Artık korkmaz ve o huyu bırakır.⁷⁰³¹

Fahr-i Müdebbir tarafından anlatılan söz konusu hastalıklar dışında bir de ana kaynaklarda atların vebaya yakalanmasından bahsedilmektedir. Örnek vermek gerekirse Muhammed Şâh Tuğluk döneminde 738/1337 yılında Tibet ve Çin'i fethetmek maksadıyla gönderilen 80.000-100.000 kişilik orduda bulunan askerler yağmur zamanı geldiğinde hastalandı. Atlar vebaya yakalandı ve bir bir telef oldu⁷⁰³². Fîrûz Şâh Tuğluk devrinde 90.000 kişilik suvâri birliği ile çıkılan Tatta seferi (766/1365) sırasında aynı şekilde atlar arasında veba salgını yayıldı. Sultan Fîrûz Şâh, Tattalıları kalelerinde kuşatmış fakat atlar arasında çıkan veba yüzünden atların ancak dörtte biri sağ kalmıştı. Bu durumu müşâhede eden Tattalıları kaladen çıkıp hücumla geçmişlerdi⁷⁰³³. Sultan ise mecburen ordusunu toplayabilmek, ordunun başta at olmak üzere çeşitli ihtiyaçlarını temin etmek için ordusu ile Gücerat'a çekilmek zorunda kalmıştı.

Fahr-i Müdebbir, yukarıda verilen örneklerde görüldüğü üzere, atların hemen hemen her bir hastalığı için ilaç reçeteleri sunmuştur. Bu reçetelerdeki çok çeşitli malzemelerin bir araya getirilmesi de duruma göre bayağı masraflı ve zor olabilmektedir. Bu durum ise suvârinin atına çok dikkatli bakması gerektiğini ve söz konusu bakımın da çok masraflı olduğunu göstermektedir. At bakımının sadece yemek masraflarından ibaret olmadığı, atların yakalandığı pek çok hastalık ve her birinin farklı farklı tedavi yöntemleri için yapılan harcamaların suvâriye ayrı bir yük bindirdiği anlaşılmaktadır. Atların söz konusu bakım ve tedavilerinin uzun süren seferler sırasında da devam etmesi gerektiği aşîkârdır. Bu husus suvârilere fazladan yükler bindirmekte ve maaşları da ona göre düzenlenmektedir. Muhtemelen atların tedavileri için gerekli ilaç

⁷⁰³¹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 237-238.

⁷⁰³² İbn Battûta, II, s. 703-704; Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 477-478; Esterâbâdî, I, s. 452-453; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 13.

⁷⁰³³ Afîf, s. 201-203.

ve malzemeleri hazırlayıp satan, at tedavisinde ihtisaslaşmış kimseler de orduyla birlikte hareket etmektedirler.

Berenî'nin, Sultan Balaban adına onun çâkeri olan Emîr Husrev-i Dihlevî tarafından yazılan *Espnâme* (اسپنامه: At-Kitabı)'den bahsetmesi⁷⁰³⁴, Fahr-i Müdebbir'in savaş adabıyla ilgili eserinde atlara elli sayfa yer ayırması, bu dönemde at eğitimi, terbiyesi ve bakımına çok büyük önem verildiğini ve bu hususların savaş adabından sayıldığını göstermektedir.

Hindistan'da atlar için hazırlanan özel yeygilerin tariflerine ilk çağlardan beri tesadüf edilmektedir. Et her zaman atların menüsünde bulunmaktadır. Mesela Kautilya, *Arthaşâstra*'da şu tarifi vermektedir:

En iyi at için herhangi bir ottan iki *dronas*, pirinç (*sáli*, *vríhi*), arpa, suda bekletilmiş veya pişirilmiş panik tohumları (*priyangu*), pişmiş *mudga* (*Phraseolus Munga*) veya *másha* (*Phraseolus Radiatus*); bir *prastha* yağ, beş *palas* tuz, 50 *palas* et, bir *ádha* et suyu (*rasa*) veya iki *ádha* lor, beş *palas* şeker (*kshára*), diyetlerini lezzetlendirmek için bir *prastha* şeker, likör veya iki *prastha* süt [verilecektir]. Yolculuk veya yük taşımaktan yorulan atlar için özellikle aynı miktar içecek verilmelidir⁷⁰³⁵.

Lâvman vermek⁷⁰³⁶ için bir *prastha* yağ (*anuvásana*), [atın] burnunu ovma için bir *kudumba* yağ, 1.000 *palas* çayır otu, sıradan çimlerin (*trina*) iki katı ve saman ve çimen altı *aratnis* bir alana yayılmalıdır⁷⁰³⁷.

Orta Çağ'da *Sukra-nîti*'de at beslenmesi ile ilgili şu malumatlara yer verilmektedir: “Çalışmada yorulan atın bazen hafif bir geziye çıkarılması gerekiyor, sonra su ile karıştırılmış toz haline getirilmiş tahıl ve şekerle beslenmelidir. Ata kuru ve ıslak bezelye veya tahıl, *másha*, mung, hem de iyi pişmiş et verilmelidir...”⁷⁰³⁸

⁷⁰³⁴ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 118.

⁷⁰³⁵ Kautilya's *Arthashastra*, s. 190.

⁷⁰³⁶ Lâvman: 1. Kalın bağırsak, mide v.b. yıkamak. 2. Bu iş için kullanılan alet ve sıvı. Bkz. *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, III, s. 1849.

⁷⁰³⁷ Kautilya's *Arthashastra*, s. 190.

⁷⁰³⁸ *The Sacred Books of the Hindus, Vol XIII. The Sukra-nîti*, s. 230.

Delhi Türk Sultanlığı devri eseri *İ'câz-i Husrevî*'de atların beslenmesi hakkında bazı bilgiler yer almaktadır. Bu eserde kıtlık dönemlerinde insanların evlerine tahıl ve buğday bulamadıkları, atlarına arpa bulmak için çok zorlandıkları, pazarlarda arpa bulunmadığı, insanların sokak sokak ellerinde torba ile dolanıp herkesten arpa istedikleri, eski arpa aradıkları, ancak has ahırlardan halka mahsus bağış olarak dağıtılan miktar kadar arpa temin edilebildiği aktarılmaktadır⁷⁰³⁹. Böylece Hindistan'da at beslenmesinde öncelikle arpa kullanıldığı, kıtlık zamanlarında has ahırlardan, muhtemelen devlet görevlileri için arpa dağıtıldığı öğrenilmektedir. Nitekim İbn Battûta'da "bu ülkedeki [Hindistan] çayırlar arpanın yerini tutacak kalitede değildir" demektedir⁷⁰⁴⁰.

İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk döneminde kurak geçen yıllarda Ganj'ın öte tarafından Delhi'ye atların, fillerin ve diğer binitlerin beslenmesi için "her gün yük hayvanlarına yeygi olarak 50.000 *batman*⁷⁰⁴¹ buğday, pirinç ve nohut getirtildiğini haber vermektedir."⁷⁰⁴²

İbn Battûta ve Marco Polo atların beslenmesinde balık etine yer verildiğinden bahsetmektedir. Marco Polo, Aden'den sonra Sühr şehrine vardığında ne burada ne de yakınında ot yetişmediği için öküz, deve ve koyunların ve [dolayısı ile buradan Hindistan'a ihraç edilen atların] balıkla beslendiklerini, hayvanlarının çok iyi cins olduklarını, burada yetişen hayvanların diğer bölgelerdeki hayvanlara benzemediklerini anlatmaktadır. Aynı zamanda iyi cins at yetiştirdiklerini aktarmaktadır⁷⁰⁴³. İbn Battûta ise Hint denizi kıyısında yer alan Yemen şehirlerinin sonuncusu Zafâr'dan Hindistan diyarına cins atlar gönderildiğini ve buradaki binek hayvanları ve koyunların yağlı sardalyaları pek sevdiklerini bütün yemlerinin bundan ibaret olduğunu belirtir⁷⁰⁴⁴. Daha

⁷⁰³⁹ A.G. Ravan Farhadi, *Guzide-i âsâr-i Emîr Husrev Belhî ma'ruf be Dihlevî 725-751/1253-1325*, Cild-i Sevvom ez Mesnevihâ-yi Vaka Negârî ve Âsâr-i Mensur, ez İntişârât-i Müessesesi-yi Tab-i Kitâb-i Beyhakî, Kabul 1975, s. 219-220.

⁷⁰⁴⁰ İbn Battûta, I, s. 470.

⁷⁰⁴¹ *Batman*: İbn Battûta Hindistan'da bir menn'in bir batmana eşit olduğunu söyler. Aslında bir Hint meni (= batmanı) 15 kg 284 gramdır. Bkz. İbn Battûta, I, s. 292, 308; II, 723, 750; Man (menn): En çok Kuzey Hindistan'da kullanılan tartı, Man ya da Maund adı verilir, bunlar 13-14 kg ağırlığındadır. Bkz. H. Hilal Çağlayan, *Ekber-Şâh Döneminde Hindistan (1542-1605)*, s. 89.

⁷⁰⁴² İbn Battûta, II, s. 709-710.

⁷⁰⁴³ *Markopolo Seyahatnâmesi*, II, s. 189; Ayrıca Adam Mez bu kısmı Marco Polo'dan aktarırken "atlara yem olarak etle pişirilen pirinç verildiğini" aktarmaktadır. Burada kastedilenin Hindistan olduğu görülmektedir. Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâmın Rönesansı*, çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul 2010, s. 510.

⁷⁰⁴⁴ İbn Battûta, I, s. 370.

önce görüldüğü üzere Fahr-i Müdebbir de atların tedavisi için verdiği reçetelerde ata yedirilmek üzere pişirilmesi gereken koyun başı⁷⁰⁴⁵ ve alacakarga etlerinden⁷⁰⁴⁶ bahsetmektedir. Adam Mez'in aktardığına göre Hindistan'da atlara yem olarak etle pişirilen pirinç vermekteydiler⁷⁰⁴⁷.

1470-1472 yılları arasında Güney Hindistan'da Behmenî Sultanlığı'nda bulunan Rus Seyyah Afanasiy Nikitin, atların yeygisi hakkında şu bilgileri vermektedir: “Atları nohutla yemlerler. Sabahın seherinde haşlanmış pirinci, yağ ve şekerle pişirerek onlara yedirirler.”⁷⁰⁴⁸

Delhi Türk Sultanlığı devrinde sultana ait atlar saraya bağlı has kârhâneler içerisinde yer alan pâygâhlara (ahır)⁷⁰⁴⁹ bağlanmakta ve buralarda bakımları yapılmaktaydı. Fîrûz Şâh Tuğluk döneminde sultanlığa ait pâygâhların yerlerini Şems-i Sirac Afif bildirmektedir. Şems-i Sirac Afif tarafından bildirildiğine göre: “Fîrûz Şâh (Tuğluk)'un pâygâhlarını (atlarını) beş mahalle bağlıyorlardı. Büyük pâygâh Sehrevân (سهروان) ve Sultanpûr (سلطانپور)'da idi⁷⁰⁵⁰. İkinci pâygâh, Kible-i Siyom (Üçüncü Kible)'da şehriyarın sarayının (derbâr) içine bağlıyorlardı. Ona “Pâygâh-i Mahl-li Has” diyorlardı. Pâygâhın dördüncü mahalli “Şekere Hâne-i Hâs” idi⁷⁰⁵¹. Beşinci mahal “Pâygâh-i Bârgîrdârân-i Has” (Has Yük Hayvanlarını Muhafaza Edenlerin Ahır) idi. Bu beş pâygâhın haricinde birkaç bin at Delhi havalisinde otlamaktadır ki ona “se penç” diyorlardı.”⁷⁰⁵²

Sultanın av atları için “Şekere Hâne-i Hâs” ve yük atları için “Pâygâh-i Mahl-li Has” olmak üzere iki ayrı ahır bulunduğu görülmektedir. Delhi havalisinde otlayan atların ise beşte üç (se penç) ifadesinden bir çeşit vergi olarak toplandıkları veya vergi karşılığı otlatıldıkları sezilmektedir.

⁷⁰⁴⁵ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 237.

⁷⁰⁴⁶ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 237.

⁷⁰⁴⁷ Adam Mez, a.g.e., s. 510.

⁷⁰⁴⁸ Afanasiy Nikitin, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, s. 11.

⁷⁰⁴⁹ Pâygâh: 1. Askeri karargâh yeri, 2. Yer, mahal, 3. Makam, mertebe, 4. Hükümdarlık tahtı, hükümdar sarayı; yüce kat, padişah, makam, 5. Ahır, 6. Ayak tarafı. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 444; Pâygâh: üs. Bkz. *Farsça-Türkçe Askeri Terimler Sözlüğü*, s. 38.

⁷⁰⁵⁰ Toplamda 5 tane olduğu söylendiği halde 4 pâygâh ediyor. Muhtemelen sırası belirtilmemiş olsa da Sultanpûr, 3. Pâygâh olarak kaydedilmiştir.

⁷⁰⁵¹ Av atları için ayrılan bu pâygâhta Sultan Fîrûz-Şâh döneminde 1200 at bulunmaktaydı.

⁷⁰⁵² Afif, s. 340.

5.1.2. Delhi Türk Sultanlığı Devrinde At Eğitimi

Savaş atlarının eğitilmiş olması, bu eğitimin kalitesi elbette onları kullanan orduya büyük avantajlar sağlamaktaydı. Eğitim sayesinde en başta sürat, çeviklik, manevra kabiliyeti ile ok, kılıç vb. darbelerinden sakınabilme, direnç, pusu ve gerekli olduğu vakitlerde sessizlik, diğer savaş hayvanlarından ürkmeme, savaş gürültüsünden ürkmeme, değişik arazi koşullarına alışık olma, doğru beslenerek hasta olmama, sıcağa, soğuğa, açlığa, susuzluğa dayanıklılık, suvârîsinin komutlarını anlama vb. meziyetler savaş atlarına kazandırılabilmekteydi.

At yetiştiriciliğiyle ilgili, bilinen en eski yazılı kaynak bir Hurrilinin (Mitanni-Hurrilerinden) yazdığı *Kikkuli Metni*'dir. Kikkuli bu kitapta kendi idman sistemini kayıt etmiştir. M.Ö. 1345 yıllarında Hitit Kralı II. Supililiuma'nın baş seyisi olan Kikkuli'nin yöntemleri sayesinde Hititler Mısırlılara kafa tutacak kadar büyük bir güce kavuşmuşlardı. Bu metinden bir Hitit kralının, at yetiştirme ve binicilik uzmanı bir Hurriyi kendi atlarını çağın en yeni bilgilerine göre eğitmek üzere Mitanni'den getirdiği sonucu çıkmaktadır⁷⁰⁵³. Böylece İlk Çağ'lardan beri savaş atlarının eğitimine çok büyük önem verilmekte olduğu, zaferin anahtarlarından birinin de çok iyi eğitilmiş savaş atları olduğu ortaya çıkmaktadır.

Kikkuli'nin at yetiştirme konusunda önemli bir yönteminin burada aktarılması yerinde olacaktır. Kikkuli, "Culling Process" olarak bilinen bir yöntemi, bir performans atının yeterliliğini belirleyen yöntem olarak tarif etmektedir. Bu yöntem sürekli solunum hastalığına eğilimli olan atların ayıklanmasında kullanılmaktadır. İdman sürecinde, 11. ve 20. günlerde, ahırın tüm çatlakları tıkattırılır ve atlar ahırda durmak zorunda bırakılırlardı. Bunun sonucu ahırdaki toz, mantar sporları ve amonyak seviyeleri artmaktadır. Bu sayede atlarda daha önce belirlenemeyen solunum hastalıkları ortaya çıkmaktadır⁷⁰⁵⁴.

Ksenophon'un (M.Ö. 434-359) *Peri Hippikes* adlı at kitabı, at eğitiminde önemli dönüm noktalarından birisidir. Bu kitapta at eğitimi hususunda en önemli özellik

⁷⁰⁵³ Koray Şerbetçi, *İlk Çağ Anadolu Devletlerinde Ordu*, Edirne Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Tarih Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2008, s. 63.

⁷⁰⁵⁴ Koray Şerbetçi, a.g.e., s. 65.

ise ata güzellikle davranılmasının tavsiye edilmesidir. Müellif, Atın ruhuna egemen olmak gerektiğini söyler ve dansçı zorlandığı zaman değil zevk aldığı zaman güzel dans eder diye örnek verir. Ksenophon tavsiyelerine şöyle devam eder. Atı hiçbir zaman zorlamamalı sinirle yaklaşmamalısınız. At bir yere gitmek istemediği zaman, ona korkacak bir şey olmadığını göstermelidir; örneğin atın korktuğu nesneye siz dokunmalı, ona cesaret vermelisiniz. Zorlama ve vurmak, yalnızca korkuyu artırır, at bu cezanın korktuğu nesneden kaynaklandığını düşünür. Ksenophon'un *Peri Hippikes* kitabındaki ata sevgiyle yaklaşılması tavsiyesine rağmen Avrupa'da Roma barışı yıkıldıktan sonra, Rönesans çağına (XV. yy.)⁷⁰⁵⁵ kadar ata böyle sevgiyle yaklaşma anlayışı unutulmuştur⁷⁰⁵⁶.

Kadimi Hindistan'da savaş atlarının eğitimi konusunda büyük özen gösterilirdi. Megasthenes'in bildirdiğine göre M.Ö. 4. yüzyılda Hindistan'da atları eğitmek için çocukluk çağında yetişmiş bir grup profesyonel at eğiticisi vardı. Atların ölçülü bir tempoda ve düz bir hızda hareket ettirilmesi onların uygulamalarıydı. Onlar ne çivili gem kullanarak atların dilini acıttılar ne de damaklarına ızdırap verdiler. Fakat özellikle onların inatçı olduklarını gördüklerinde bir dairenin içinde tekrar tekrar dörtlale koşmaya zorlayarak onları yordular. Yunan büyükelçisi [Megasthenes], “bunun gibi işlerin üstesinden gelmek için atlarla ilgili kapsamlı bilgilerin yanı sıra güçlü bir elin de olmasını şart koşuyorlar” diye ekledi⁷⁰⁵⁷.

Kautilya Arthashastra bize atların eğitimi için kullanılan çeşitli hareketleri ayrıntılı bir şekilde anlatıyor. Yazar açıklamalarına “atın düzenli eğitimi savaşa hazırlanması” ifadesi ile başlar. Ona göre bu, beş ana hareketin ustalığını kapsamaktadır yani,

- valgana (dairesel hareket).
- nicaigata (dimdik baş ve kulaklar ile yavaş hareket etme).
- langhana (atlama).
- dhorana (dörtlale gitme).

⁷⁰⁵⁵ Avrupa'da Rönesans çağı (XV. yy.) at okullarının kuruluşu ve at eğitiminin kurumsallaşının başlangıcıdır.

⁷⁰⁵⁶ Kudret Emiroğlu, Ahmet Yüksel, a.g.e., s. 128-129, 294.

⁷⁰⁵⁷ P. C. Chakravarti, *The Art of War in Ancient India*, s. 44.

- naroştra (uyarı işaretlerini müteakip hareket etme)

Bunların pek çoğu tekrar birkaç varyasyon içeriyordu. Kautilya'nın her bir hareketin varyasyonları için açıkladığı eğitimler sayılırsa atlara toplamda 42 çeşit hareket tarzının atlara öğretildiği ortaya çıkmaktadır⁷⁰⁵⁸.

İslâm devletlerinde atların yetiştirilmesine büyük önem verilmiştir. Hatta hükümdarın saygınlığını, şerefini ve hayatını koruyabilmek bakımından binecekleri atların daha üstün vasıflara sahip olması ve daha özel bir eğitimden geçmesi planlanmıştır. Ebû Mansûr es-Seâlibî hükümdar atlarının nasıl eğitilmesi gerektiğini eserinde şöyle açıklamaktadır: “Hükümdarın bineği gayet heybetli olmalı ve bakımında kusur edilmemelidir. Bünyesi sağlam, görünüşü güzel, sureti şâhâne, yürüyüşü hızlı bir at olmalı... Ta küçüklüğünden itibaren talime alışmalı, yüksek engelleri aşmalı, hatta biraz da efendi olmalı. Yanında hükümdar bulunuyor iken büyük ve küçük dışkısını yapmamalıdır. Atlar eğitilerek bu hale getirilebiliyor. Hatta hükümdar üstüneyken dahi böyle yapmamalıdır diyebiliriz.”⁷⁰⁵⁹

Türk-İslâm devletlerinde at eğitiminin birkaç kısımdan oluştuğu söylenebilir. Bu eğitimler arasında atın üzerine binilmeye küçük yaştan itibaren alıştırılması, korkularını yenmesi, değişik arazi şartlarına alıştırılması, yalnızlığa ve kalabalığa alıştırılması vb. eğitimler vardır. Atların savaşa hazır hale gelebilmesi için eğitimlerindeki önemli dallardan biri de “riyâzet” eğitimidir. “Riyâzet” beğenilen, hiçbir kusuru olmayan semiz bir atın, tatbik edilen muayyen bir metotla, savaşa, ava ve çevgân oyununa alıştırılmasıdır. Büyük Selçuklular devrinde Mübârek Zengî'ye göre Türklere, Hintlilere ve Araplara mahsus olmak üzere üç türlü “riyâziyet” prensibi vardır⁷⁰⁶⁰.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Müslüman seyisler de söz konusu Hint riyâzet prensiplerinden etkilenilmiş olmalıydılar. Riyâzet eğitimi içerisinde yer alan çögen (çevgân) oyunu için atların özel olarak terbiye edilmiş ve alıştırılmış olması gerekliydi. Atın kısa dönüşler yapabilmesi, ani olarak durması, çabuk hareketlerle rakiplerinden sıyrılmasını bilmesi, birden hızlanması, gürültüden ve hareketten ürkmemesi gibi bu oyunda gerekli birtakım özellikler, “çögen” (çevgân) oyununda kullanılan atlara özel

⁷⁰⁵⁸ P. C. Chakravarti, *The Art of War in Ancient India*, s. 44-45.

⁷⁰⁵⁹ Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Hükümdarlık Sanatı (Âdâbu'l-Mulûk)*, s. 211-212.

⁷⁰⁶⁰ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*: III, s. 284-286.

olarak öğretilir, buna göre eğitilirdi. Sırtı kısa olan atlarda bu oyun için ayrıca tercih nedeni idi⁷⁰⁶¹.

Emirh Husrev-i Dihlevî'nin aşağıdaki beyti atların daha hızlı gidebilmeleri için kamçı kullanılarak özel bir eğitimden geçirildiklerine işaret etmektedir:

Hızlı olma/çevik olma eğitimi gibi atse (kamçı) ve burnundan kan damlar *
Hem mektup derisi (çantası?) açılmış⁷⁰⁶².

Fahr-i Müdebbir, at eğitimi ve terbiyecisinin nasıl olması gerektiği, atların kusurları, atlara karşı terbiyede cezalandırmanın nasıl uygulanması gerektiği, bunların nasıl düzeltileceği, at terbiye alanları ve özellikleri konusunda son derece kıymetli bilgiler sunmaktadır. Ayrıca atların kaslarının esnetilmesi, omurlarının gevşetilmesi ve çeşitli psikolojik sorunlarının iyileştirilmesi ile ilgili olarak da tedavi yöntemleri sunmaktadır.

Fahr-i Müdebbir, komeyt (کمیت: özellikle kırmızı renkli at veya yelesi kırmızı kuyruğu siyah at)⁷⁰⁶³ renk atların en iyi at olduğunu ve “hurma renkli komeyt” (کمیت خرما گون) e iyi bir suvâri ve üstâd bulunursa 400 çeşit amel öğretilbildiğini bildirmektedir⁷⁰⁶⁴. Böylece atlara 400 farklı eylem ve özellik öğretilbildiği ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte bu sayı 40 sayısı gibi çokluktan kinaye söyleniyor da olabilir.

Fahr-i Müdebbir, seyiste (at terbiyecisi) olması gereken özellikleri anlatmakta ve anlattığı hususların diğer kitaplarda bulunmadığını özellikle vurgulamaktadır: “Kadim üstatlar, seyisin atın terbiyeye (nefsinin isteklerinin kırılmasına) mi yoksa tedaviye yani vücudun kısımlarının düzeltilmesine mi ihtiyacı olduğunu bilen kimse olduğu üzerinde görüş birliğine varmışlardır. Çünkü bilmez ise tedavi yerine terbiye ve terbiye yerine tedavi yapar ve atın gönlünü köreltir ve yoldan çıkarır. Bu kitapta bahsettiğimiz bu ilim biniciliğin bütün sırlarıdır ve diğer kitaplarda bulamazsın [çünkü] kıskançlıktan anlatmadılar. Kâtip ve bu kitabın yazarı bu konu üzerinde çok zahmet

⁷⁰⁶¹ Hasan Basri Öngel, *Türk Kültür Tarihinde Spor*, s. 260.

⁷⁰⁶² چو مشک تیزکار و عطسه وز بینی چکاند خون * هم نامه پوست باز کرده Bkz. *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 333.

⁷⁰⁶³ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1848.

⁷⁰⁶⁴ *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 191.

çekmiş, öğrencilik yapmış, kıskançlık yapmamış ve sevaba kavuşmak için at talim alanlarının, tedavilerinin, kusur ve sebeplerinin tamamını anlatmıştır.”⁷⁰⁶⁵

Seyis, atın aptal ve mankafa olmaması için önce tedavi etmeden terbiye etmemeli, [böylece at] ondan istediğin her eylemi kabul eder ve öğrenir. Terbiye ilmi ve eyleminde mükemmelleşmek için bütün terbiyenin başı, bu püf noktasını bilmektir. Her kim ki at terbiye ediyorsa atın sırtında yerde olduğu gibi olmalı ve kalça üzerinde bulunması haricinde üzengilere fazla kuvvetli basmamalıdır. [Terbiyecinin] yukarı tarafı atın sırtında cansız olmalı ve alt tarafı bağlı olmalı ve hiç kımıldamamalı ve öyle olmalı ki hiçbir durumda üzengi ayağından çıkmasın. Çünkü bundan daha beter bir suvâri kusuru yoktur. Eğer bir işi var ise ve yerleştirme yeri yok ise ayağı üzengiden uzak kalabilir. Ayağını üzenginin yanından almasın özellikle de zırhı var ise⁷⁰⁶⁶.

Fahr-i Müdebbir, atın ayağının esnetilmesi hakkında şu tavsiyelerde bulunmaktadır: Şimdi atı düzeltme (ayağını açma) babında konuşmalıyım, öyleyse bil ki üstatlar [bu konuda] hata etmişlerdir [.] Ayak açmak [ayak sinirlerini gevşetmek] hatadır. Ve lakin [yine de] omurlar etrafındaki sinir ve damarları yumuşatmak ve ayakları düz tutmak gerekirse, onun (atın) kuvvetini zayıflatırsın. [Yine de bu işi yapmak gerekirse/gereklilikse] ön ve arka ayakları yumuşaması için geri döndürtme ameli ile üzenginin altından yapılmalı. ‘Toynak bir yere baskı uygulayabilecek ve [at] sürü yanında olabilecek (gidebilecek)’⁷⁰⁶⁷ dereceye kadar [bu eylem] yapılmalı⁷⁰⁶⁸. Yani müellif atın ayakları daha fazla zorlanmamalı, ayaklar daha fazla esnetilmemeli demek istemektedir.

Fahr-i Müdebbir, at terbiyesinde kamçının son derece ölçülü kullanılması gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca cezanın şiddetinin yavaşça artırılması gerektiğini söylemekte ve sürekli aynı tarafa vurulmaması gerektiğini belirtmektedir. Hayvanın hatasını anlayabilmesi için cezanın hemen hatanın peşine verilmesi gerektiğini söylemektedir. Fahr-i Müdebbir, atların bazı kusurlarını dizgin, kamçı ve üzenginin

⁷⁰⁶⁵ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 200-201.

⁷⁰⁶⁶ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 201-202.

⁷⁰⁶⁷ Bu kısım asıl metinde “toynak bir yere baskı yapabilir ve [at] sürüsü ile birlikte olabilir” (سم بر جای بتواند افشرد و) şeklinde yazmaktadır. Fakat dipnotta (مل) nüshasında bu ifadenin “toynağı bir yere baskı yapamaz ve [at] sürüsü ile birlikte olamaz” (برجای نتوان افشرد و برمه نتوان) şeklinde yazdığı belirtilmektedir. Bkz. *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 202.

⁷⁰⁶⁸ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 202.

yerinde ve vaktinde kullanılması vasıtası ile ve çeşitli yöntemler kullanarak düzeltilmesi hakkında aşağıdaki yöntemleri anlatmaktadır.

Fahr-i Müdebbir, hedef istikamete gitmekte çeşitli kusurları olan atların terbiyesini şöyle açıklamaktadır: “At hedeften [hedef güzergâha gitmekten] kaçınır ise ilk kaçındığında kırbaç hedeften dışarı çıktığı taraftan başının üzerinde tutulmalı. Eğer bu yöntemle düzelmez ve tekrar kaçınırsa dışarı çıkardığı [çektirdiği] taraftan atın çenesinin altına birkaç kırbaç vurmalı, atın başı hedefe doğru tutulmalıdır. Eğer bu yöntemle düzelmez ise hangi taraftan vurduğuna baksın, eğer sol taraftan vurdu ise diğer sefer sağ taraftan yine çenesinin altına vursun. Kesinlikle diğer tarafa vurmasın. Eğer tekrar kaçınır ise daha sert darbe vurmalıdır. Eğer bu şekilde de olmazsa ve kaçınır ise o kusuru düzeltmek uygunsuzdur. Asla düzelmeyeceği için hemen sat ve eziyet çekme. Başını savaş meydanından [burada gidilen hedef kastedilmiş olmalı] daima dışarıda tutan atın böyle yapmasının sebebi daima aynı taraftan kırbaç vurulmasıdır. Başını doğrultmak için onu muhalif/zıt taraftan koşturmak gerekir.”⁷⁰⁶⁹

At terbiyecisine “râyez” (رياض) ve atı terbiye etmeye “riyâzet” (رياضت) denmekteydi⁷⁰⁷⁰. Tâcuddîn Debîr de benzer bir şekilde atların tamamen kırbaçla eğitilemeyeceğine dair “Onun kahır atı böyle kamçıyla terbiye (رياضت) kabul etmez/terbiye edilemez” ifadesine eserinde yer vermektedir⁷⁰⁷¹.

Hindû râyezler de at terbiyesinde Delhi Türk Sultanlığı’nda kullanılanlara benzer metotlar kullanmaktaydılar. *Sukra-nîti*’de Fahr-i Müdebbir’in tavsiyelerine benzer bir şekilde at terbiyesi ile ilgili şu tavsiyeler verilmektedir: “İyi bir terbiyeci ata doğru yerde kamçı ile vurmalı ve çok şiddetli değil, fakat orta şiddette vurmalıdır. O (terbiyeci), at kişnerse bir de [ayağı] sürçerse yanlarına, çekingen davranırsa kulağına, yoldan çıkarasa boynuna, sinirli [davranırsa] ön ayakları arasındaki boşluğa, dalgın davranırsa göbeğine vurmalıdır. Uzmanlar tarafından atın başka hiçbir yerine vurulmaz. Veya birisi, at dehşete kapılmışsa göğsüne, kişnerse boynuna, [ayağı] sürçerse/hata yaparsa kıcına, yoldan çıkarsa ağzına, sinirlenirse kuyruğuna, dalgın olursa dizlerine vurmalıdır. Biri ata çok sık vurmamalı veya yanlış yerine vurmamalıdır. Ata yanlış

⁷⁰⁶⁹ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 194-195.

⁷⁰⁷⁰ *İ’câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 343; *Besâtînu’l-uns*, s. 215.

⁷⁰⁷¹ اسب قهرش بدین تازیانه ریاضت نپذیرد Bkz. *Besâtînu’l-uns*, s. 215.

zamanda ve atın yanlış yerine vuran birisi ata kusur ekler. Bu kusurlar at yaşadığı müddetçe devam eder. Bir kimse ata kamçı ile boyun eğdirmeli ve bir atı asla kamçısız sürmemelidir.”⁷⁰⁷²

Fahr-i Müdebbir, dizgin tutma ve binme esnasında sorun çıkaran atların terbiyesi hakkında şu tavsiyeleri vermektedir: “Elini dizgine uzatmaya ve üzerine oturmaya izin vermeyen bir atın yanına gitmeli ve birkaç defa üzengisi karnına vurulmalı sonra dostça dizgin alınmalı ve ayak üzengiye konulmalı ve atın sırtına oturulmalı. Düzelmeleri için birkaç defa dostluk ve yumuşaklık göstermeli.

Bir at üzerine oturulacağı zaman dışarı sıçrar ise [süratle dışarı çıkar ise], böyle yapamaması için bir el, dizgini yeleleri ile birlikte sıkıca tutmalı. Eğer böyle düzelmez ise çaprazlama sağ dizgin sola ve sol dizgin sağa alınmalı ve atın sırtının yanına bırakılmalı ve çabuk oturulmalı ve düzelmesi için dostane davranılmalı.

Bir at binme esnasında yan tarafını suvâriye vurur [düşürmek için vurmak] ise sol dizgin yele ile birlikte sıkıca tutulmalı ve sağ dizgin ona bırakılmalı ama ayağa kalkılamayacak şekilde olmamalı. Üzerine oturunca düzelmesi için dostluk gösterilmeli.

Bir at binme esnasında sağrısını kaçırırsa dizgini sağ elden sol ele almalısın. Eğer ön kısmında sağlamlaştırmalısın. Diğer elini sol taraftan düzelineye kadar dizgin ile rahat tutmalı. Eğer bununla düzelmez ise hizmete girinceye ve sağlamlaşınca, o huyu bırakınca kadar *pâlheng* (atı çekmeye yarayan urgan)i sağ taraftan atın karnı altına getirmeli ve atın çenesi sarılmalı, ata binme esnasında atın karnının altı çekilmeli ve eğer ön tarafında sağlamlaştırılmalı.

Bir at binme esnasında her iki ön ayağını düzeltir ve havaya kaldırır [şâha kalkar] ise o atı “çerâğ pâye” (چراغ پایہ: şâha kalkan) diye adlandırırlar. Onu iki halkalı iki pâlheng ile dizginlemeli, her iki elin arasından [dizgin kayışını] dışarı çıkarmalı, çaprazlama atın eğerinin ön kaşında sağlamlaştırmalı [muhtemelen bağlamalı]. Bu huyu bırakması için bir iki defa böyle oturmalı.

⁷⁰⁷² The Sacred Books of the Hindus, Vol XIII. The Sukra-nîti, s. 229.

Bir at her iki ön ayağını yukarı kaldırır [şâha kalkar] ve kendini döndürür ise hem at hem de binicisi tehlikededir, onu binicisini helak etmeden öldürmek gerekir. Bu hareketi [atın bu hareketini] let (لت: tokat) olarak adlandırırlar.

Bir at dizgini dişlerine öne alır ise [dizgin] hoşlukla içeri girmesi için el açık tutulmalı ondan sonra korkmaması ve başın içeri girmesi/aşağı inmesi için el dizginden çekilmeli. İki üç kere böyle yapıldıktan sonra düzelir.”⁷⁰⁷³

Fahr-i Müdebbir, atın dizgini tek taraftan dişlerine almasının düzeltilmesi yöntemini şöyle anlatmaktadır: “Bir at tek taraftan dizgini dişlerine alırsa senin diğer taraftan dizgini sağlamlaştırman gerekir. [Atın dizgini] tuttuğu taraftan dizgin halkasını rahat [gevşek] bıraksın, o kadar ki isyan edeceğini anladığında [atın] düzelebilmesi için [binici] dizgini tuttuğu [diğer] taraftan dizgin tamamen aşağı düşene kadar çeksin ve döndürsün ve aşağı çeksin.”⁷⁰⁷⁴

Fahr-i Müdebbir, başını çok sallayan atın bu huyunun düzeltilmesinde şu yöntemi önermektedir: “Bir at başını çok sallarsa ise mutlaka onu [başını] aşağı çek. Başını salladığında çenesinin sert olduğu taraftan dizgin üzerine suvâri kayışına bâîçe (بائجة: bacak/kalça yakınındaki damar)⁷⁰⁷⁵ yakınından baskı yapmak gerekir. Tekrar sallarsa düzelmesi için bu şekilde yapmak gerekir.”⁷⁰⁷⁶

Fahr-i Müdebbir’in çifte atan bir atın terbiyesi için önerdiği yöntem şudur: “Bir at dışarı çıkarıldığında çifte atıyor ise kuyruğu bacakları arasından çekilmeli ve diğer taraftan terki (atın eğerden sonraki arka kısmı) üzerinde sağlamlaştırılmalı [bağlanmalı], düzelmesi için birkaç defa yumuşakça kırbaç vurulmalı.”⁷⁰⁷⁷

Fahr-i Müdebbir, atların biniş esnasında hendek ve sulardan atlamaması, düzgün zeminde doğru gitmemesi, binicisinin altından aniden sıçraması gibi kusurların düzeltilmesi hakkında şu yöntemleri önermektedir: “Eğer bir atın bir hendek veya su birikintisinden atlaması lazım olur ve atlayabileceğini bildiği halde atlamaz ise ona bir darbe vurmak vacip olur.

⁷⁰⁷³ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 195-196.

⁷⁰⁷⁴ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 196.

⁷⁰⁷⁵ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 520.

⁷⁰⁷⁶ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 197.

⁷⁰⁷⁷ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 197.

Eğer bir at düzgün bir zemine yanlış adım atar ve hata atar ise bir darbe [vurmak] vacip olur. Eğer duraklar, yavaşlar ise bir darbe vacip olur. Zamanı gelince atın iki kulağının arasına, zamanı gelince atın alnına, zamanı gelince atın kulak ardına, zamanı gelince atın çenesinin altına bir darbe vurmak gerekir. Eğer vurmaz ve af eder isen hangi hatayı yaptığını bilemez, kötü huylu olur.

Bir at binicisinin altından aniden dışarı sıçrar ise onu hemen orada aşağı çekmek ve canını yakmak gerekir. [Atı] eşit seviyeye indirmek, azarlamak için aşağıda tutmak ve düzelmesi için korkusuzca kırbacı kaldırmak gerekir.”⁷⁰⁷⁸

Fahr-i Müdebbir, atların tembellik gibi çeşitli uzuvlarını bincisinden kaçırma, ahıra girmek istememe gibi kusurlarının terbiyesi hakkında da tedavi yöntemleri anlatmaktadır: “Bir at tembellik yapar ise eşit seviyeye indirmek gerekir ve ön ayağını indirmek su içmeye bırakmamak /doyana kadar su içmesine izin vermemek gerekir. ?

Bir at içeri getirirken sinirlilik gösterirse onu ev tarafına götür gibi her iki elini dizgin üzerinde çaprazlama tutmalı, nefes alması (sakinleşmesi) için için birkaç defa yere oturtmalı, ondan sonra düzelmesi için başka bir yoldan eve götürmelisin.

Bir at içeri [ahıra] getirirken tembellik gösterir ise onu eğitim alanına götürüp koşturmak gerekir.

Bir at çenesini kaçırır ise çenesini istemek/çenesini kaldırmak ve eğlence yerinde mutlu etmek gerekir.

Bir at boynunu kaçırır ise onu boyun omurlarını açmak gerekir.

Bir at omzunu kaçırır ise üzerine binmemek gerekir. Onun ilacı okla vurmak ve öldürmektir.”⁷⁰⁷⁹

Fahr-i Müdebbir, atların vücutlarındaki çeşitli kusur ve kaslarındaki zayıflık ve sertliklerin tedavisi için de yöntemler anlatmaktadır: “Bir atın sert bir boynu ve zayıf

⁷⁰⁷⁸ *Âdâbü'l-harb ve's-ş-şecâ'a*, s. 197.

⁷⁰⁷⁹ *Âdâbü'l-harb ve's-ş-şecâ'a*, s. 198.

ayakları var ise onu kalçası yukarıda ve başı aşağıda tutmak gerekir. Ondan sonra düzelmesi için [boynu] eşit seviyeye getirmek gerekir⁷⁰⁸⁰.

Bir atın sırt omurları ve ayakları sert ise düzelmesi için onu sürekli koşturmalı, yukarılardan aşağılara doğru sürmeli, düzelir.

Bir atın dar dönüş yapmasını istersen onun geniş bir eğitim alanından dar (eğitim alanına) götürmelisin.

Bir at çok sinirlilik gösterirse onu koşturmalı ki atın sinirini koşma kırar.

Bir at dilini ağızından dışarı çıkarıyorsa üstatlar onu (dil) üzerinden dağlarlar. Derler ki bu kusur süt bulamamaktan olmuştur ve gerçekten de bulamamıştır.

Bir atın ağız çevresi tek tarafta var ise diğer tarafı dağlamak gerekir ve bu taraftan ağızının etrafına menekşe yağı sürmek gerekir. Eğer bu illet doğuştan geliyor ise geçmez.

Eğer bir at ince boyunlu ise ilk önce yumuşaklıkla izlemek gerekir, ardından ikinci olarak dizgini muhalif taraftan çekmek gerekir, üçüncü olarak dizgin bilmeyen kötü bir binicisi olması gerekir. Bu durumun çaresi odur ki onu ahırda unutmak veya semiz oluncaya ve sinirleri sağlamlaşmıncaya kadar otlamaya fazla göndermektir. Ondan sonra iyi bir binici dizginle onu düzeltir. Üstatlar demişlerdir ki böyle ata binmemek gerekir. Diğer bir çaresi de düzelmesi için önüne bir halka yapmalısın, dizgin üzerine iki halka ve her ikisini de binek hayvanın kemer bağına, üzeninin altında [hayvanın yan tarafının altına] sıkıştırmalı ve sağlamlaştırmalısın.⁷⁰⁸¹

Fahr-i Müdebbir, atların çeşitli huzursuzlukları ve psikolojik sorunları için de tedavi yöntemleri önermektedir: “Bir at aşırı sinirlilik gösteriyor ise onu koşmaya götürmek gerekir çünkü koşmak atın sinirini kırar.

Bir at götürürken ürker veya ve korkar ise onu dostça o şeyin yakınına götürmek gerekir. Eğer yaklaşmaz ve çenesini gösterir ise çenesini istemek gerekir

⁷⁰⁸⁰ Kültürfizik ile atların sert olan boynunun yumuşatılmaya ve gevşek/zayıf olan ayaklarının güçlendirilmeye çalışıldığı görülmektedir.

⁷⁰⁸¹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 198-199.

[çenesini çekmek gerekir?]. Ondan sonra dostça görebilmesi için yakınına götür, koklasın, aynı yerde sakinleşinceye, gönlü yerine gelinceye kadar tut. Eğer yaklaşmaz ve bir kere daha ürker ise yine dostça dizginleri kımıldat ve sakince yanına götür ve eğer dördüncü defada da gitmez ise [yaptığı hatayı] bilmesi ve ürkeklik yapmaması için iki kulağının arasına vurmak vacip olur.

Bir at kendi gölgesinden korkar, hayır der [gitmeye itiraz eder ise], onu sakinleşmesi ve kendine gelmesi için bir saat bir yerde tut.

Bir at başını bir tarafta sağrısını/kalçasını başka bir tarafta tutar ve çenesini vermez ise onu dar [bir yere] götürmek ve örmek [bağlamak] gerekir. İki üç defa dar bir yerde böyle yapmak gerekir ki at dışarı sıçrayamasın. Eğer (yapabilirsen) düzelmesi için dizgin elinde olmalı başını bir taraftan dışarı çıkaramamalı.”⁷⁰⁸²

Fahr-i Müdebber, at terbiyesi ve eğitiminde dizgin çeşitleri ve bunların terbiyedeki etkilerini anlattıktan sonra dizginin rolü hakkında şu mesajı vermektedir: “Ama aslında bilmelisin ki bütün dizginler süstür ve atı korkutmakta [itaat ettirmekte] doğrudan dizgin işe yaramaz, eylemi kişi yapmalıdır (önemli olan dizgin değil binicinin yaptıklarıdır).”⁷⁰⁸³

İbn Battûta, atlara bazı dansların öğretildiğini şöyle anlatmaktadır: “Nihayet sadece erkek müzisyenlerden oluşan bir saz takımı çıktı huzura ve şarkılar söyledi. Bu arada üstünde ipek örtü, ayaklarında altın halka bulunan ve sırmalı ipekten dizginleriyle dikkat çeken küheylanlar getirilerek Sultanın (Cava sultanı) önünde acayip bir şekilde oynatıldılar. Çok şaşırdım bu işe! Atların böyle oynayışını daha önce Hint hükümdarının [Muhammed Şah Tuğluk] yanında görmüştüm.”⁷⁰⁸⁴

İbn-i Battûta’nın anlattıklarından atlara özel bir dans öğretildiği anlaşılmaktadır. Belki bu dans sultanların ve seçkinlerin atlarına uygulanan özel bir eğitimin parçası olabilir. Muhtemelen bu danslar atların çeviklik ve kıvraklığını arttırmak için ve törenler için öğretilmektedir.

⁷⁰⁸² *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 199-200.

⁷⁰⁸³ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 203.

⁷⁰⁸⁴ İbn Battûta, II, s. 883.

Keşmir krallarının atlarına, benzer bir şekilde dans etme becerisinin öğretildiğine dair *Râjatarangginî*'de şu olaya yer verilmektedir: Pahchanada Kralı, ona dostluklarını arttırmak için süratte rüzgâra baskın çıkan Tâjika adlı kendi büyük bedenli atını gönderdi. At bir cennet şarkıcısıyla karşılaştı fakat nasıl dans edileceğini bilemiyordu ve kralın atı bunu hatırlayarak kral kendisini sürdüğünde yolda gururla dans etti⁷⁰⁸⁵.

Fahr-i Müdebbir, ilk önce atın küçük yaşta eğitilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Sonara atların kaslarının gevşetilmesi ve omurlarının yumuşatılması ve özellikle boyun kaslarının esnetilmesi üzerinde uzunca durmaktadır.

Fahr-i Müdebbir'in bu konuda söyledikleri hulasaten şöyledir: At yavrusunun [ileride] sürülebilmesi için küçükken sürmelidir [koşturulmalıdır]. At yavrusunun her yeri [uzvu] vaktinde, zamanında yumuşatılmalı. Ondan sonra omurları kâfi derecede yumuşatmalı, sonra sırt omurları, boyunun zayıf olmaması için yeterince yumuşatılmalı. Sırt omurlarını döndürmek tehlikelidir. Müellif yine de lazım olursa kullanmak üzere boyun gerdirme yöntemlerini anlatmaktadır. Bu yöntemlerden birisi atın sırtının boyuna ulaştırılması miktarınca (gerkli zaman kadar) orada tutulmasıdır. At terbiyecisi, her atın tedavisinde dizginin nasıl (hangi tür) olması gerektiğini, kaç çeşit dizgin olduğunu, terbiyenin kaç çeşit olduğunu bilmeli. İlk gün, ikinci gün, üçüncü gün, dördüncü gün ve beşinci gün ne yapması gerektiğini bilmeli. İlk gün neyi açacağını bilmeli [kasları açmaktan, omurları gevşetmekten bahsediyor] son olarak neyi açacağını bilmeli. Arap atını nasıl terbiye etmesi gerektiğini bilmeli ve “Arap ve Türk soylarından melez at” (ما خجی: mâhçî)ları nasıl eğitmesi gerektiğini bilmeli ve kısrak (مادیان: mâdiyân) ve iğdiş atları (خصی: hasiyy; iğdiş edilmiş) nasıl terbiye etmesi gerektiğini bilmeli. Önce atın neresi açılmalı [gevşetilmeli, esnetilmeli] bilmeli⁷⁰⁸⁶.

At eğitiminde diğer bir önemli nokta atın fil, deve ve domuz gibi çeşitli ürkütücü hayvanlara karşı korkusunu yenmesini sağlamaktır. Mehmet Altay Köymen bu konuda atların nasıl eğitildiğini Selçuklu devrine ait bir müellif olan Mübârek Zengî'nin *Feres-nâme*'sinden naklederek aktarmaktadır. Mübârek Zengîye göre önce attan fil

⁷⁰⁸⁵ *Râjatarangginî*, by Jogesh Chunder Dutt, III, s. 149.

⁷⁰⁸⁶ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 204-206.

korkusunu silmek lazımdır. O bunun okşayarak ve sükûnetle yapılması gerektiği kanaatindedir. At, fili gördüğü zaman korkuyorsa, onu filden korkmayan bir veya birkaç atla birlikte korku silininceye kadar, filin karşısında tutmak gerekir. Fil yoksa topraktan bir fil yapılır, üstüne tıpkı canlı filde olduğu gibi örtü örtülür. Boynuna çanlar takılır, üstüne insanlar bindirilir. Üstelik bu insanlar bağırıp çağırırlar.

Eğitime tabi tutulan at deveden ürküyorsa, birkaç gün deve geçen yol üzerine bağlanır; gerekirse dört ayağı üzerine bukağı vurulur. Bu arada atın torbasına deve gübresi konur. Böylece atta deve korkusu silinir. Attan domuz korkusunu silmek için ahırda atla birlikte büyüyünceye kadar domuz beslenir. Mübârek Zengî'ye göre ahırda domuz beslemek uğurludur. Atın ayıdan ürkmesi de önlenir.

Mübârek Zengî'nin de belirttiği gibi ata kazandırılan bu iyi huylar savaşta işe yarar. Böyle yetiştirilmeyen at savaşa layık değildir⁷⁰⁸⁷.

Fahr-i Müdebbir de atların develere alıştırılması hususunda aynı öneriyi daha ayrıntılı bir şekilde şöyle açıklamaktadır: “Eğer bir at deveden ürküyorsa atın başına deve dışkısı dolu bir yem torbası çekmek gerekir. Torba atın boynunda ve atın başı torba dışında olur, artık korkmaz ve o huyu bırakır.”⁷⁰⁸⁸ Fahr-i Müdebbir görüldüğü üzere, atın başının yem torbası dışında olması gerektiğini açıklamaktadır. Bunun nedeni atın ağzına deve dışkısının değmesini önlemek, atın deve dışkısı yiyip hasta olmasını önlemek içindir. Burada asıl maksat atı deve kokusuna alıştırmaktır.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde topraktan fil yapımı geleneği devam ettirilmiş hatta topraktan develer de yapılmıştır. Şaban ayındaki Berât gecesi eğlencelerinde filhâne eshâbı toprak fil ve nefer (deveciler) eshâbı toprak deve yapıyor ve daha sonra Fîrûz Şâh Tuğluk'un huzuruna gidip ihsanlar alıyorlardı⁷⁰⁸⁹. Bu dönemde söz konusu fil ve deve heykellerinin at eğitiminde kullanıldıklarına dair bir malumat bulunmamaktadır. Çeşitli hayvan heykelleri yapımıyla bağlantılı olarak Emîr Husrev-i

⁷⁰⁸⁷ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: III*, s. 286.

⁷⁰⁸⁸ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 238.

⁷⁰⁸⁹ Afif, s. 366.

Dihlevî'nin bir beytinde “tahtadan at” (مرکب چوبین: merkeb-i çûbîn)tan bahsetmektedir⁷⁰⁹⁰.

Atların ortalama 1,5 m. yüksekliğinde ve 400-500 kg. ağırlığında olduğu⁷⁰⁹¹ ve Asya fillerinin 5 ton ağırlığında ve 2,5-3 m. yüksekliğinde olduğu⁷⁰⁹² ve korkutucu sesler çıkardığı düşünülürse atların korkularını yenmek için bir eğitim almalarının zorunlu olduğu kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Özellikle de Hindistan'da câri olan yoğun at ithatından dolayı file alışık olmayan bu ithal atların korkularını yenmek üzere eğitilmeleri bir gereklilik olmalıdır.

Çamurdan fil yapma geleneği daha sonraki dönemde de varlığını devam ettirmiştir. Karkoyunlu Kara Yusuf, Timurlu Şâhruh ile 1421'de Eleşkird'de yapacağı meydan savaşı öncesinde Çağatay ordusunda bulunan fillere karşı askerlerine talim yaptırmıştı. Kendisi fillerin kullanıldığı Ankara Savaşı'na katılmasa bile, savaşa iştirak edenlerden savaş alanındaki gelişmeleri öğrenmiş ve özellikle fillerin oynadıkları rolü takdir etmiş olmalıdır. Bunun içindir ki ordusundaki atlar, fillere benzetilen öküzler veya çamurdan fil heykelleri üzerine sürülerek gerçek savaşta ürkmemeleri veya korkuya kapılıp kargaşaya neden olmamaları için eğitilmişlerdi⁷⁰⁹³.

At üzerindeki Gur Sultanı Mu‘izzeddîn Mahmûd Sâm'ın (1187- 1206) nîze ile safın önünde giden Delhi Racası Raca Kevbend Rây'ın üzerinde olduğu bir file saldırması ve iki dişini ağzına dökmesi⁷⁰⁹⁴ atların fillere karşı korku duymayacak şekilde eğitildiklerine güzel bir örnektir.

Delhi Türk Sultanlığı ordusu hizmetine ileriki dönemlerde çok sayıda Moğol birlikleri katıldığına göre Moğol at yetiştirme yöntemlerinin de Delhi Türk Sultanlığı devrinde tesiri görülmüş olmalıdır. En azından söz konusu Moğol birlikleri kendi usullerini devam ettirmiş olmalıydılar. Çinli Seyyah ve elçi olan Shao Hung, Moğollarda at yasasını şöyle aktarmaktadır: “...Uçsuz bucaksız bozkır ortamında onlar, atlarını

⁷⁰⁹⁰ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Nihayetü'l kemal*, s. 65.

⁷⁰⁹¹ Kudret Emiroğlu, Ahmet Yüksel, a.g.e, s. 103.

⁷⁰⁹² Tahsin Yazıcı, “Fil”, *DİA*, XIII, s. 67; QUT Digital Repository; Michael B.Charles, “Elephants at Paphia: Reinterpretign Polybius 5.84-5”, Cambridge University Press, *Classical Quarterly* 57: s. 306-311, <http://eprints.qut.edu.au/9144/1/9144a.pdf> (9 Ekim 2016).

⁷⁰⁹³ Halil Çetin, *Timur'un Anadolu Seferi ve Ankara Savaşı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012, s. 154-155.

⁷⁰⁹⁴ Cüzcânî, s. 118-119.

daha tay iken binilmeye alıştırdıktan sonra sürü içine bırakırlar ve üç yıl dokunmazlar. Aradan üç yıl geçince tekrar yakalayıp binerler. Atlar, en baştan çok titiz bir şekilde eğitildiğinden, çifte atma ve ısırma gibi kötü huylar göstermezler. Hatta yüzlerce, binlerce at sürüsü halinde gezerken seslerini çıkarmazlar ve sürü düzenini bozmazlar. Suvârilere, attan indiklerinde onları bağlamazlar, zira at olduğu yerden başka bir yere gitmez. Atları gündüz beslemezler; sadece geceleyin otlatırlar. Ot ve bitkilerin bolluğu ve azlığına göre otlatırlar. Şafak söktüğünde sırtlarına eyer konulur ve yola çıkarlar; bu sırada yem de vermezler. Savaşa intikal edildiğinde, her askerin birkaç atı olur; onları her gün değiştirdiklerinden, atlar hiç yorulmazlar.”⁷⁰⁹⁵

Pang Da Ya, Moğolların at terbiyesi hakkında şu bilgileri vermektedir: “Moğol atları, otlakta otlar; insan elinden yem yemezler. Yılın altıncı ayında otlamaya ve kilo almaya başlarlar. Dört yaşındaki atları sürüden alıp binmeğe alıştırdıklarından bu atlar çok güçlü, iyi huylu ve soğuk esen rüzgâra karşı da çok dayanıklı olurlar. Böyle terbiye edilmedikleri takdirde, ufak bir şeyden ürkererek kişneyip kaçacakları için pusuda beklemek gibi askerî işlerde kullanılamazlar. İnce toynaklı yahut taşlar arasında yürümekte zorlanan atlara demir ya da ahşap nal çakılır; aksi takdirde ayaklarında yaralanmalar meydana gelir. Yolculuğa çıkmadan önce atın karnı doyurulmaz; yolculuktan sonra, atın başının dik durması için dizgini eyerin tepesinden sıkıca bağlarlar. Bu şekilde nefesi yavaşlayıp bacakları serinleyince, su ve otlağa salıverirler...”⁷⁰⁹⁶

Xiu Ting ise Moğolların at yetiştirme yöntemleri hakkındaki mülâhazalarını şöyle açıklamaktadır: “İlkbahar başında, savaş ve muharebeler durduğunda, savaşta bindikleri atları taze otlağa salıverirler; binmeyi veya koşturmayı yasak ederler. Batı yönünde rüzgâr esmeye başladığı zaman (yani, sonbaharda), o atları sürü içinden alıp ağzına gem vurarak çadırlarının yanına bağlarlar; çok az su ve ot verirler. Aradan bir ay geçince, çok miktarda kilo veren at, çevikleşmeye başlar; böylece yüzlerce *li* (576,0 m.)⁷⁰⁹⁷ koşsa bile terlemez ve uzak seferlere gidebilir. Askerî sefer sırasında su içmesi ve ot yemesine müsaade edilmez. Zira yolda uygunsuz zamanlarda yediği şeyler, kolayca

⁷⁰⁹⁵ Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar, s. 73.

⁷⁰⁹⁶ Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar, s. 135-136.

⁷⁰⁹⁷ Kar-El: “Ülkelerin Ölüç Birimleri”, www.kar-el.com.tr/tbgoster.aspx?id=ÜLKELERİN%20ÖLÇÜ%20BİRİMLERİ (15 Şubat 2016).

hastalanmasına sebep olur. Bu gibi uygulamalar, at yetiştirmenin en iyi yöntemidir. Maalesef, bizim güneyliler [Çinliler] arasında bu yöntemi bilen olmadığından, atlarımızın çoğu hasta olur. Erkek olan atlardan en seçkinini *yule*⁷⁰⁹⁸ diye adlandırıp damızlık yaparlar ve onun haricinde bütün erkek atlar terbiye edilir. “*Yule*”yi kısarak sürüsüne dâhil ederler ve sürüye diğer aygırları yaklaştırmazlar; kısarak ve aygırları böylece ayrı tutarlar. Sürüler, genelde 400-500 attan oluşmaktadır. Bütün sürüye, elinde demir uçlu kırbaç bulunana iki *ulak*⁷⁰⁹⁹ bakar ve at sürüsü onlardan çok korkar. Sabah ve akşam vakitlerinde, at sürüsünü çadırın önüne getirip uzun müddet tuttuktan sonra otlağa doğru salıverirler. Atları kuyudan sular ve bir kuyudan 400-500 kadar at sulanabilir. Atlar da düzenli olarak sıra sıra gelip su içerler; doymayanlar tekrar sıraya girer. Sıra düzeni bozulursa ulaklar ellerindeki demir uçlu kırbaç şaklatır ve atlar başlarını eğerek düzgünce sıraya girerler. Bir *yule*, elli veya atmış kadar kısrağı sahiplenir ve bir kısarak sürüden ayrılırsa, derhal yanına gider, ısırarak ya da çifte atarak tekrar sürüye dâhil eder. Eğer başka bir sürüye ait *yule* gelip sürü içine girmeye çalışırsa, sürü sahibi *yule* hemen öfkelenir; yabancı atları ısırarak ya da çifte atarak kovduğunu ve düzeni sağladığını görmek, insana zevk verir.”⁷¹⁰⁰

5.1.3. Delhi Türk Sultanlığında At Eğitimi ve Eğitim Sahaları

Fahr-i Müdebbir, at eğitim sahalarının düzenini, atların buralarda nasıl koşturulduklarını ve bu eğitimler verilirken nelere dikkat etmek gerektiğini ayrıntılarıyla aktarmaktadır.

Fahr-i Müdebbir, atların dar alanlarda dönüş yapmaya alıştırılması için şu öneride bulunur: “Bir atın kısa/dar bir alanda geri dönmesini ister isen onu geniş eğitim alanlarından dar eğitim alanlarına götürmelisin.”⁷¹⁰¹

⁷⁰⁹⁸ Moğollar, erkek atlardan en seçkin ve güçlü olanını, hem sürü reisi hem de sürünün çoğalması için damızlık aygır olarak seçerler ve hiçbir zaman binme ve yük taşıma gibi işlerde kullanmazlar. Bu ata, Moğolcada *acirga* derler. Diğer erkek atlar ise kısırlandırılır. Söz konusu *acirga* kelimesini, Çinliler yanlış anlayarak *yule* şeklinde kaydetmişlerdir. Bkz. *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, s. 137.

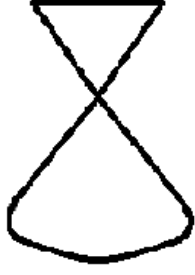
⁷⁰⁹⁹ Peng Da Ya, Moğolistan’a giderken posta, yani “yam”da çalışan görevlileri atlı çobanlar ile karıştırmış olmalıdır. Çünkü yamlarda kullanılmak üzere özel yetiştirilmiş at sürüsü de mevcut idi. Bkz. *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, s. 136.

⁷¹⁰⁰ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, s. 135-137.

⁷¹⁰¹ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 198.

Fahr-i Müdebbir, söz konusu at eğitim alanlarını bütün ayrıntılarıyla aşağıda aktardıldığı üzere anlatmaktadır:

“ilk önce “doğru koşturma” bu çeşittir:

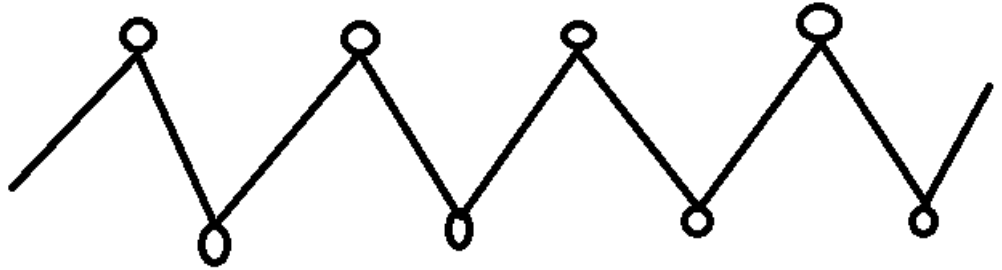

Diğer “ok koşturması” bu şekildedir:

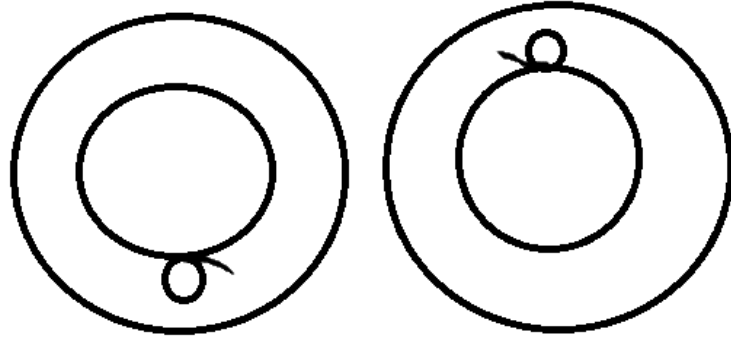
7102

Diğer üçüncü “çevgân koşturma”:

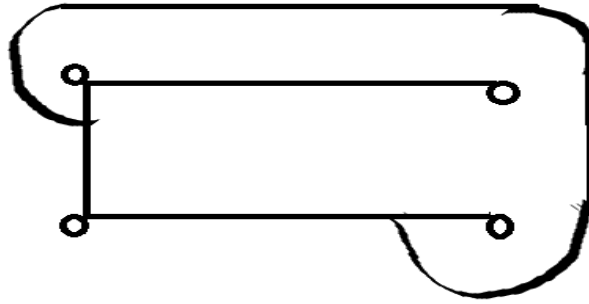

Dördüncü “mızrak koşturma”:

⁷¹⁰² *Âdâbü'l-harb ve'ş-şecâ'a*, s. 206.

Beşincisi “yan” koşturmadır:

7103

Altıncısı keşrî (کشری: kaçmak, sıvışmak) koşusu, yani hendek/kütük (çit) atlama koşusuna derler:

Yedincisi hendek düzeni:

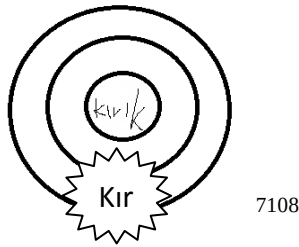
⁷¹⁰³ *Âdâbü'l-harb ve'ş-şecâ'a*, s. 207.

Fîrûz Şâh Tuğluk devrinde gerçekleşen şu olay atlara hendek atlama konusunda çok sıkı bir eğitim verildiğini göstermektedir: Bengal Sultanı ile sulh sağlanınca Sultan Fîrûz Şâh'ın hediyelerini teslim etmek üzere Melik Kabul, İskenderiye Hisarı'na gitti. Hisarın hendeğinin genişliği 20 *geze*⁷¹⁰⁴ muadil idi. Bu mahalde Melik Kabul celâdetini (çeviklik/cesurluk) gösterdi. Atını kırbaçladı ve o hendeği geçirtti. Bu fiilden bütün Bengalliler hayret içerisinde kaldılar⁷¹⁰⁵.

Bir gez, bir metre değil de yaygın kullanımı olan 70 cm. üzerinden hesaplanırsa Melik Kabul'ün atı 14 m. atlamış demektir. Tabi hendeğin genişliğinin tasdik eden ravilere göre 20 geze denk olduğunun söylenmesi, aslında hendeğin tam uzunluğunun bilinmediğini de göstermektedir ve burada biraz abartı olabilir. Günümüzde at ile uzun atlamada rekor, 1975'te Güney Afrikalı Ferreir'a aittir. Johannesburg'da yapılan bu yarışlarda dere tipi bir engelin üzerinden 8,4 m.'yi aşmıştır⁷¹⁰⁶. Böylece Melik Kabul'ün günümüz rekorundan çok daha uzun bir atlayış gerçekleştirdiği ortaya çıkmaktadır. En azından kalenin hendeğinin bir atın kolaylıkla atlayamayacağı kadar geniş inşa edildiği kesindir.

Sekizinci at terbiye alanına kırık derler, buna bir grup daire⁷¹⁰⁷ de derler:

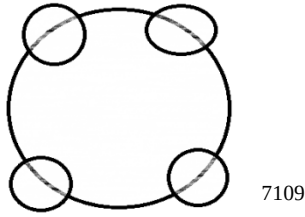
⁷¹⁰⁴ Gez (گز): Bir metreye denk ölçü birimi (daha önceleri 104 cm) Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1921; Ekber döneminde uzunluk ölçüleri bölgelere göre değişik boydadır. En çok kullanılanına “gez” denir. Ekber bunun çeşitli boylarını birleştirip, “İlahi Gez” adında bir ölçü çıkarmıştır; bu 78 cm uzunluguğundadır. Ancak farklı boylarda birtakım gezler kullanılmaya devam etmiştir. En çok kullanılan 70 cm uzunluguğundadır. Bkz. H. Hilal Çağlayan, *Ekber-Şâh Döneminde Hindistan (1542-1605)*, s. 89.

⁷¹⁰⁵ Afif, s. 159-160.

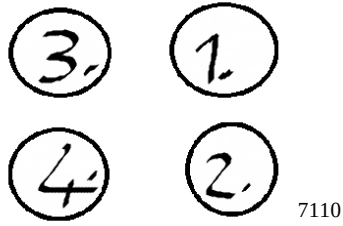
⁷¹⁰⁶ Kudret Emiroğlu, Ahmet Yüksel, a.g.e., s. 89.

⁷¹⁰⁷ Hinduların da atların eğitimi için daire şeklinde çalışma alanları hazırlayıp kullandıkları anlaşılmaktadır. *Sukra-nîti*'de bu iş için hazırlanan dairelerin büyük, orta ve küçükünün ölçüsü verilmektedir. Bkz. *The Sacred Books of the Hindus*, Vol XIII. *The Sukra-nîti*, s. 229.

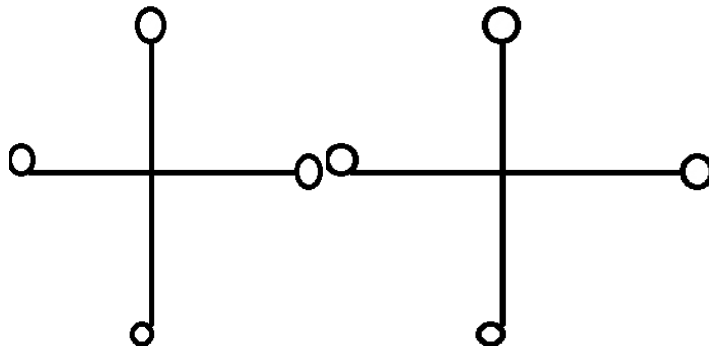
Eğer bir at, talim alanında başını aşağıya salar, koşmaya ve kişnemeye başlarsa kişnemesinin düzelmesi ve dizginin hafiflemesi için çenesini çekmeli. Eğer yorulmadığı halde sağrısını aşağı salarsa, sağrısını [gerçekten yorularak] salması ve dizgin kayışını bırakması için onu dört halkalı eğitim alanına (götürmek) gerekir. Böylece sağrısını salar ve dizgin kayışı boşalır. Eğer sağrısını salar ise dört bu taraftan ve dört o taraftan vermeli bu şekilde [koşturmalı]:

Ama İshak b. Cemal'in şu surette bir dairesi vardır:

Onun bu sıfattaki başka bir dairesi de şu şekildedir:

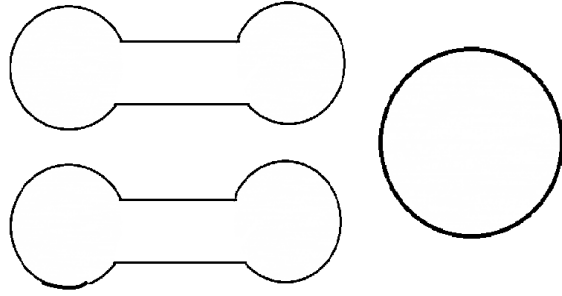

Ama Ahmet Bistami'nin bir dairesi vardır ki büyük üstadlar bundan aciz kaldılar ve bu çevgân içindir.

⁷¹⁰⁸ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 208.

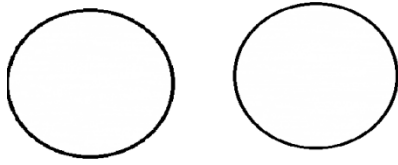
⁷¹⁰⁹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 208-209.

⁷¹¹⁰ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 209.

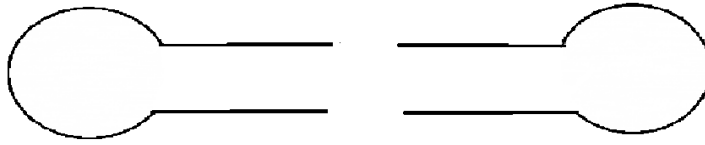

7112

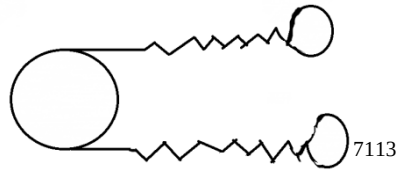
Ama Ahmed Şamî'nin yarım at terbiye sahası şu şekilde idi:

Ama bu şekil ve sıfatta gösterilen zeminde özellikle kılıç ve nîze (mızrak) hakkında daha üstün birkaç fayda vardır:

Ama Hint racaları bu biçimde canbazlık yaparlar/canları ile oynarlar ve şekli şudur:

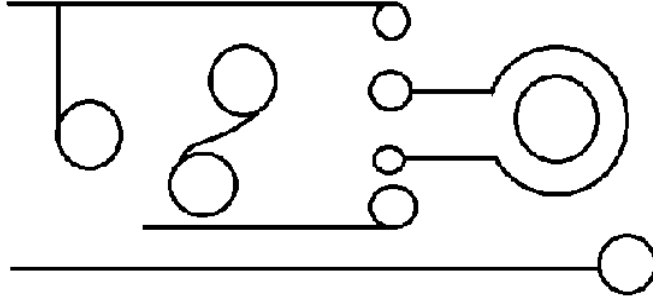

7113

Ancak Yakub [E]bâ? İshak Kaşanî (ياقوب باسحاق كاشانى)'nin mızrak için [talim alanı] şu şekilde idi. Bu şekli her naklettiğinde, eğitim sona erdirildiğinde bir miktar sadaka verilmesini tavsiye ederdi. Bugünlerde sanki hiçbir at terbiyecisi nakletmiyor.

⁷¹¹² *Âdâbü'l-harb ve'ş-şecâ'a*, s. 211.

⁷¹¹³ *Âdâbü'l-harb ve'ş-şecâ'a*, s. 212.

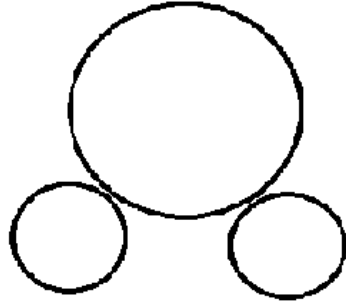

Ama makas biçiminde eğitim alanı kılıç içindir. Bu babda koşan her bir at, tamamen öğrenebilir. Bu eğitim alanı Muvazene-i Tarsûsî diye adlandırılır:

7114

Ama Bin Şervân'a ait olan eğitim alanı şu şekilde olmuştur:

Ama at, eğitim alanında eldeki dizginleri hafif tutmaz ise düzelmesi için onu eğitim alanına yumuşakça getirmek gerekir. Ve eğer toynağının ucunu yere koymaz ise ayaklarını daima düz koyması ve yere açık yerleştirmesi için onu zahmet verdirerek getirmek gerekir. Her ne kadar meşhur ve destansı olursa olsun gönlünü suvârisine vermezse eğitim alanına cesaretlenmesi için onun dizginlerini ot ve sudan zıt tarafa çekmek gerekir. Böylece o eğitim alanına cesaretlenir. [At], dayak/sopa ne olabilir bilmeli ki, gönlünü binicisine verebilsin ve düzelsin. Eğer eğitim alanında aksilik yapar, dizgini yukarı tutar [dizgini çekiştirerek sertleştirir], emir dinlemez ise düzelmesi için

⁷¹¹⁴ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 213.

onu iniş ve yokuşlara getirmek gerekir. *Daire-i muakked* (zincîrleme daire)de dolaşırsınlar. Bu şekli muakked (معقّد) diye adlandırırlar. Irak üstadlarının olan bu eğitim alanı şu şekildedir⁷¹¹⁵:

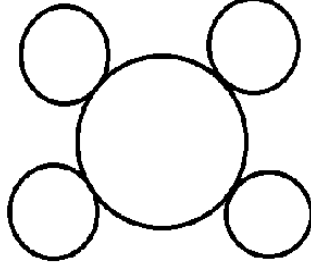

Eğer at eğitim alanını tamamlamaz ise onu isteklendirmek gerekir. İlk önce koşmaya sonra yiyeceğe alışmalı. İç dizgin kısa ve dış dizgin uzun bırakılmalı. Eğer at eğitim alanında kendini sakınırsa, o şeyi [sakınmayı] terk etmesi, düzelmesi ve kendini eğitim alanında düzeltmesi için çenesine bir kamçı vursunlar. Ve eğer [at] durumu muhafaza etmek ister ise kendini ona bir defa [bile] vermez ise o zaman onu koşmaya götür. [Ki] koşma onu bu taraftan düzeltir ve [onu serbest] bırak. Eğer düzelirse onu bir [kere] doğru/düz koştur, her iki ön ayağı ona bırak her ne kadar sağ sol yaparsa kendini toplar ve ondan sonra eğitim sahasında huysuzluğunu atar, düzelir. O zaman beş defa eğitim sahasını yavaş versin [dolaşsın?]⁷¹¹⁶.

Eğer at, mızrak koşusu yapıyorsa onun sol tarafını iyileştirmek gerekir. Eğer kemend, çevgân ve ok için koşuyor ise sağ taraftan daha fazla koşmalı ki, sağlak olsun, [sağ tarafı] iyileşsin. Eğer kılıç koşusu yapıyorsa onun her iki ayağını daha fazla yumuşatmalı ve dönüşleri daha dar yapmalı. Mızrak atı daha hızlı olmalı ve eğitilmeli. Çevgân atı daha yavaş koşmalı. Ve ok atını sağ taraftan yumuşatmalı ve atın dizginini yerinde tutmalı. Hepsinde öyle yapmalı ki, beş halka eğitim alanında usta ve cesur olsun. Sağ ve sol taraftan icabet etmeli (uyum sağlamalı?). Eğer böyle eğitilirse tamamen sahih olur ve riyâzet (çevgân, av ve savaş eğitimi)de iyi olur. Beş halka eğitim alanının şekli şöyledir:

⁷¹¹⁵ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 214.

⁷¹¹⁶ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 215.

Ama size selam olsun ki, bir ata binmek istediğinizde atın sırtının sağ yanını ve yelesinin sol tarafını tutun. Ayağı bilinçli bir şekilde üzengiye koyun. Yerden yükselin. Ama sağ ayak iki sırt arasından dışarı çıkmalı atın kayışının [eyeri karın altından tutturun kayış] altına [doğru?]. Her ne kadar ayak sırtın gerisinde tutulsa [da] özellikle zırhlı atlarda üzengi ayağını almasın. Ayağı eyerin sırt kısmının arkasından çıkarmak ve sırtın arkasındaki sağ taraftan tutmak hatadır ki, bu iş kötü suvârinin yapacağı şeydir. Eğer [atın üzerindeki] kepenek (keçe cübbe) kayışın (bir şeyi atın eğerine bağlayan kayış) üzerinde ve ortada okluk varsa oturulamaz, eziyet çeker. Bu püf noktalar bilinmelidir⁷¹¹⁷.

Mısır Memluk Devleti devrinde atların eğitimine Delhi’de olduğu gibi küçük yaşta, iki yaşına gelince başlanıyordu. Atlar dört ayrı usulde terbiye ediliyorlardı. Bunlardan birisi uruş terbiyesi denen savaş eğitimi, diğeri avlanmak eğitimi, üçüncüsü çevgân oyununda kullanılacak ata verilen eğitim, dördüncüsü ise meliklerin binişi için ata verilen eğitimdi⁷¹¹⁸.

Fahr-i Müdebbir’in anlattığı üzere riâyâzet eğitimi yani atın çeşitli usuller ile çevgâna, ava ve savaşa alıştırılması için atlar çeşitli eğitim sahalarında koşturulmaktaydı⁷¹¹⁹. Atlara hendek ve çeşitli engellerden atlaması öğretilmekteydi. Kılıçlı, mızraklı, oklu ve kemendli suvârî atının eğitimi için atlar ayrı eğitim sahalarında koşturulmaktaydı. Sultan ve meliklerin atlarına ise özel bir dans öğretilmekteydi.

Atların sahip olduğu eğitim ile ilgili bir somut örnek vermek yerinde olacaktır. Cüzçânî, Delhi Türk Sultanlığı devri gulâmlarından olan ve Şâhne-i Bahr ve Keştîhâ görevini uhdesinde bulunduran Tâceddîn Sencer Kerbet Han’ın hayatını anlatırken

⁷¹¹⁷ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 215-216.

⁷¹¹⁸ Altan Çetin, a.g.e., s. 249

⁷¹¹⁹ Fakat av için atların nasıl eğitildiğine dair burada bilgi verilmemiştir.

atların eğitimi ile bağlantılı olarak şunları anlatmıştır: “Silah kullanımı ve binicilikte benzeri yoktu. Öyle ki eğeri altında iki baş at vardı. O iki attan birine biner ve diğerini yedeğe alıp dörtnala sürerdi. Atların koşusu esnasında bir attan diğerine sıçardı ve tekrar çabucak ilk atın üzerine dönerdi. Öyle ki bir “at koşusu” (تگ: teg)⁷¹²⁰ esnasında birkaç kere iki atın üzerine binerdi.”⁷¹²¹

Tâceddîn Sencer Kerbet Han tarafından gerçekleştirilen, ancak sirklerde görülebilecek söz konusu zor hareketleri, bir suvârinin kolayca yapabilmesi için en az suvâri kadar atların da çok iyi bir eğitim almış olmaları gerekmektedir. Bu örnek vaka Delhi Türk Sultanlığı devrinde atlara çok iyi bir eğitim verilmekte olduğunu açıkça göstermektedir.

5.1.4. Delhi Türk Sultanlığı Devrinde At Koşum Takımları

Atlar için kullanılan binit/koşum takımı, başlıca eğer, gem (oyan), yular ve kamçı (berge)dan müteşekkildir. Bunlara gerdanlık (nazarlık), terki heybesi (mançuk), yem torbası (sıpakur-sıpakuri) ilave edilebilir. Örök (okruk) ve kazıktan meydana gelen köstek malzemesi de yine bu kısımda incelenebilir⁷¹²².

Eğer, Kaşgarlı’da ezer şeklinde geçer. Bu, herhalde Yağma, Çiğil, Tohsı ve hatta Uygurların söyleyiş şeklidir. Oğuzların (XI. yy.da) eğer, Kıpçakların da eyer tarzında söylediklerinden pek az şüphe edilir⁷¹²³. Delhi Türk Sultanlığı devri kaynaklarında ise Farsça zîn (زین) olarak adlandırılmaktadır⁷¹²⁴. Eğer (eyer) binek hayvanlarının sırtına konulan ve binicinin rahat oturmasını sağlayan koşum takımıdır⁷¹²⁵.

At koşum takımlarından üzeninin Orta Asyalı göçebe kavimler tarafından icat edildiği üzerinde görüşlerin birleştiği görülüyor. Orta Asyalı, üzeniyi icat ettiğinde aynı zamanda milli silahı olan yayını üzeniyiye basarak daha kolay germe ve okunu daha

⁷¹²⁰ Teg (تگ): 1. Koşmak; hızlı gitmek; dörtnala gitmek. 2. Atın bir dörtnala sürmede kat ettiği mesafe; bir dörtnala koşma meydanı. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 650; tek (تک): hamle. Bu kelimenin kadimi kullanım şekli gef ile yani teg (تگ) şeklindedir. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 643; Ayrıca bkz. *İ’câz-i Husrevî*, III. Risale, s. 39.

⁷¹²¹ Cüzcânî, s. 258.

⁷¹²² Faruk Sümer, a.g.e., s. 38; Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 218.

⁷¹²³ Faruk Sümer, a.g.e., s. 67.

⁷¹²⁴ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 203-204; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurratü’l-Kemal*, vr. 294a.

⁷¹²⁵ *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, I, s. 878.

hızlı ve daha isabetli bir şekilde atma imkânına kavuşmuştur. M.Ö. III. yy.da Hunların, İskitlerde olduğu gibi bir tür üzengi kullanmış oldukları kabul ediliyor. Fakat daha mühim olarak Altay dağlarındaki kazılarda elde edilen eğerlerin üzengilerinin görülmesidir. Radloff, Güney Altaylar'da yaptığı kazılarda tabanları “umumiyetle çok geniş ve yanları yuvarlak, kayış delikleri dar olmayan” üzengiler bulmuştu⁷¹²⁶.

Üzengi, özengi, eğerin iki yanına asılı bulunan, ata binmeye, eğerin üzerinde iken ayakların basmasına yarayan madeni halkalardır. Üz kökünün [ayağını yerden kesmek] fiilinden kök aldığı ve merdiven anlamına geldiği görüşü benimsenmektedir. Aynı kökten üzgü, üzgüç, Anadolu ağızlarında merdiven, basamak anlamına gelir⁷¹²⁷. Üzengi, eğerin bütün Türk lehçelerinde değişmeyen unsurlarından biridir⁷¹²⁸.

Delhi Türk Sultanlığı devri kaynaklarında üzengi için Arabça rekîb (ركيب: üzengi, binek hayvanı)⁷¹²⁹ ve rikâb (ركاب: üzengi; binek hayvanı)⁷¹³⁰ adı kullanılmaktaydı. Görüldüğü üzere, üzengi, eğerin tamamlayıcı unsurlarındandır.

Gem kelimesi, Yunanca kemos kelimesinden gelmektedir. Atı yönetmek için ağzına takılan demir alete denir. Bu kelime licâm şeklinde Arapçaya ve ligâm şeklinde Farsçaya girmiştir. Eski Türkçede bu anlamda oyan kelimesi kullanılmıştır⁷¹³¹. Ligâm/gem, günümüzde dizgin olarak adlandırılmaktadır⁷¹³². Gem kısaca tarif edilirse, “atı sürmeyi sağlayan nesnedir” denebilir. Gemsiz bir biniti istenildiği gibi yürütmenin mümkün olmadığı söylenirse gemin ehemmiyeti daha iyi anlatılmış olur⁷¹³³.

Gur Devleti devrinde “ak gümüş kaplama dizgin” (لگام سیم اندود سپیده دم: legâm-i sîm endûd sepîde dem) kullanıldığı görülmektedir⁷¹³⁴.

Delhi Türk Sultanlığı devri kaynaklarında gem/dizgin anlamında Arapça (عنان: ‘inân)⁷¹³⁵ ve Farsça logâm/ligâm (لگام)⁷¹³⁶ adları kullanılmaktadır. Ayrıca dehne (دهنه) ve

⁷¹²⁶ Faruk Sümer, a.g.e., s. 89-91.

⁷¹²⁷ Kudret Emiroğlu, Ahmet Yüksel, a.g.e., s. 546.

⁷¹²⁸ Faruk Sümer, a.g.e., s. 91.

⁷¹²⁹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 332.

⁷¹³⁰ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurâtü'l-Kemal*, vr. 394a, 394b.

⁷¹³¹ Kudret Emiroğlu, Ahmet Yüksel, a.g.e., s. 541; Faruk Sümer, a.g.e., s. 94.

⁷¹³² Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 541.

⁷¹³³ Faruk Sümer, a.g.e., s. 49-50.

⁷¹³⁴ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 173.

efsâr (افسار)⁷¹³⁷ adları da dizgin anlamında kullanılmaktadır. Fakat efsâr daha çok aşağıda ele alınacağı üzere yular anlamında kullanılmaktadır. Emîr Husrev-i Dihlevî dizginin nasıl kullanılması gerektiği hakkında “‘inân (gem)ı sağlamca çekmek hatadır” demektedir⁷¹³⁸.

Yular kelimesi, atın yuları anlamında Kaşgarlı’da geçmektedir⁷¹³⁹. Bu kelime Memluklar devrinde yazılan eserlerde de geçmektedir⁷¹⁴⁰. Yular, hayvanı çekmek ve bağlamak için başına takılan ipten dizgine denilmektedir⁷¹⁴¹. Yular atın başından hemen hiç çıkarılmaz. At gemli olduğu zaman da yine başında yular bulunur⁷¹⁴².

Delhi Türk Sultanlığı devri kaynaklarında yular anlamında Farsça efsâr (افسار) kelimesi kullanılmaktadır. Efsâr, atın başına ve boynuna bağlanan genellikle deriden bağlıdır⁷¹⁴³.

Kamçı dört ayaklı hayvanları özellikle de atları itaat ettirmek ve sürmek için kullanılan bir değneğin ucuna bağlanan deri kayıştır. Türkçe şellâk (شلاق) olarak da adlandırılmaktadır⁷¹⁴⁴. Kamçı aynı zamanda koşu esnasında atları hızlandırmak için de kullanılmaktadır.

Delhi Türk Sultanlığı devri kaynaklarında kırbaç genellikle Farsça tâziyâne⁷¹⁴⁵ (تازیانه: kamçı), devâl⁷¹⁴⁶ (دوال: deri kamçı)⁷¹⁴⁷ ve Arapça dırre (درّه)⁷¹⁴⁸ ve bazen de

⁷¹³⁵ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurraṭü’l-Kemal*, vr. 294a; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Husrev u Şîrîn*, vr (kenar). 506a; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Ayine-i İskenderî*, vr. 596b (kenar); Emîr Husrev-i Dihlevî, *Rubâ’iyât*, vr. 804a (kenar); *İ’câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 224, 344; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Nihayetü’l kemal*, s. 90.

⁷¹³⁶ *Âdâbü’l-harb ve ş-şecâ’a*, s. 202-204; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Tuhfetü’s-sıgar*, vr. 25a; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Ayine-i İskenderî*, vr. 599a (kenar).

⁷¹³⁷ *İ’câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 343.

⁷¹³⁸ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Ayine-i İskenderî*, vr. 596b (kenar).

⁷¹³⁹ Mahmûd el-Kâşgarî, *Dîvân-ü Lugâti’t-Türk*, s. 707.

⁷¹⁴⁰ Faruk Sümer, a.g.e., s. 105.

⁷¹⁴¹ *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, IV, s. 3255.

⁷¹⁴² Faruk Sümer, a.g.e., s. 56-57.

⁷¹⁴³ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 176.

⁷¹⁴⁴ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1423.

⁷¹⁴⁵ *Âdâbü’l-harb ve ş-şecâ’a*, s. 531; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurraṭü’l-Kemal*, vr. 294a; *Besâtînu’l-uns*, s. 215; *İ’câz-i Husrevî*, III. Risale, s. 39.

⁷¹⁴⁶ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurraṭü’l-Kemal*, vr. 294a; *İ’câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 342.

⁷¹⁴⁷ Devâl: 1. Deri. 2. Deri tasma ve bağ. 7. Deri kırbaç. 9. Kement. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 1066.

⁷¹⁴⁸ Bedr-i Çaçî, s. 78.

Farsça ‘atse (عطسه: hapşırmak, aksırmak. Aslı Arapça عطسة)⁷¹⁴⁹ adı ile de anılmaktadır⁷¹⁵⁰.

Muhammed Şâh Tuğluk’un alaylarında önde elinde altın saplı kamçı taşıyan 300 civarında nakib ilerlerdi⁷¹⁵¹. Muhammed Şâh Tuğluk’un Delhi’deki Dâr-i Serâ [saray ev] adlı sarayı önündeki nakiplerin ellerinde sapı altın veya gümüşten yapılmış birer kamçı bulunmaktaydı⁷¹⁵².

Emîr Husrev-i Dihlevî, şiirsel bir dille tâziyâne kullanımını ele almakta ve bu aletin atları hızlandırmak için kullanıldığını dile getirmektedir: Hızlı Tâzî (İran atı) ki tâziyâne (kırbaç ile) götürmek haramdır, tîz (hız) koşusunda elden gelebilecek bir şey değilse elden ne gelir⁷¹⁵³.

Gerdanlık, Kaşgarlı devri Türkleri (XI. yy.) tarafından monçuk adıyla anılıyordu. Monçuk aslında insanların süs için boyunlarına taktıkları boncuk şeklindeki değerli taşlara deniliyordu. Bu kelimenin m-b ses değişmesine uyarak Türkiye Türkçesinde bonçuk (> boncuk) şeklini aldığı bilinmektedir. Görüldüğü gibi monçuk ile ‘gerdanlık’ın unsurları aynıdır. Başlıca fark monçukta arslan tırnağı, gerdanlıkta domuz dişi olmasıdır. Radloff, Altaylar’da yaptığı kazılarda at iskeletlerinin boyunlarında yaban domuzu dişleri dizilmiş “ipler” bulmuştu⁷¹⁵⁴. Gerdanlık Türkiye’nin pek çok yerinde nazarlık adıyla bilinir. Bunun sebebi at sahiplerinin atına nazar değmemesi için onun boynuna bir gerdanlık (nazarlık) geçirmesidir⁷¹⁵⁵.

Delhi Türk Sultanlığı devri kaynaklarında gerdanlık anlamında, Arapça tevk/tovk (طوق)⁷¹⁵⁶ ve tovk-i gelû (توق گلو: boyun gerdanlığı)⁷¹⁵⁷ tabirleri kullanılmaktaydı. Bu dönemde tovk, atın boynuna asılan madenî top şeklindeki süslere denilmekteydi. Ayrıca köpeklerin boynuna asılan süslere de tovk denilmekteydi⁷¹⁵⁸.

⁷¹⁴⁹ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1559.

⁷¹⁵⁰ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 187.

⁷¹⁵¹ İbn Battûta, II, s. 657.

⁷¹⁵² İbn Battûta, II, s. 653.

⁷¹⁵³ تازی تازی که تازیانه برد حرام ست بنگ نیز از دست نتوان داد که اگر در داندنی ست Blz. *İ’câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 39.

⁷¹⁵⁴ Faruk Sümer, a.g.e., s. 108-109.

⁷¹⁵⁵ Faruk Sümer, a.g.e., s. 60.

⁷¹⁵⁶ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 288.

⁷¹⁵⁷ *İ’câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 237.

⁷¹⁵⁸ *İ’câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 237.

Terki heybesi, binit takımının önemli bir unsurudur. Heybe Arapça hakîbe kelimesinden geliyor. Kazaklar'da terki heybesine horçin adını verirler. Bu da yine Arapça hurc ile ilgilidir. Hurc, hakîbe gibi eğerin ard kaşına asılan bir tür heybedir. Kaşgarlı devrinde (XI. yy.) terkiye asılan heybe ve torba gibi nesnelere mançuk deniliyordu⁷¹⁵⁹. Bu heybe binicinin çantası gibidir⁷¹⁶⁰.

Yem torbası, adının da gösterdiği gibi içinde hayvanın yeminin bulunduğu torbadır. Bu torba bir askılık ile hayvanın kulak çukuruna asılır. Hayvan başını torbanın içine sokarak yemini yer. Yem torbaları, daha ziyade seyahatlerde kullanılır ve münhasıran bu maksat için yapılmışlardır. İçinde kâfi miktarda yem bulunan torba, eğerin ard kaşına muvâzi ve bitişik bir şekilde yatırılıp terki bağları ile bağlanarak taşınır. Yem torbası, umumiyetle kıldan yapılır. Bunun nedeni kıl torbanın rahatça hava alması, yemin tozunun bu tür torbada daha rahat elenmesi, su geçmesi ve rutubete karşı dayanıklı olmasıdır⁷¹⁶¹.

Delhi Türk Sultanlığı devri kaynaklarında yem torbası anlamında Farsça tûbre (توبره: hayvanın yem torbası)⁷¹⁶² kelimesi kullanılmaktadır⁷¹⁶³.

Köstek, at otlarken iki ayağına takılan ipin adıdır. Köstek hayvanın otladığı yerden kaçmaması ve uzaklaşmaması için takılır. Ayrıca, atın bir bacağına da uzun bir ip bağlanır. İpin öbür ucundaki bir kazık ta bir yere çakılır. Böylece hayvan istenilen saha dâhilinde otlar. Bağlanan bu sonuncu ipe “örk” denilir; ucunda genellikle demir kazık bulunur⁷¹⁶⁴.

Nal (نعل), at koşumunun önemli parçalarından biridir. Kaşgarlı'da, *Kutadgu-Bilig* ve Uygur sözlüğünde nal adını ifade eden bir söz görülmemektedir. Ancak Kaşgarlı'da “olduk at” sözü geçiyor ve bu “el-feresu'l-hâfi” yani “nalsız at” şeklinde tercüme ediliyor. Bu kayıt XI. yy. Türklerinin nallamayı bildiklerini ve hatta nalsız atlar için hususi bir tabire sahip olduklarını ortaya koyar. Moğol hâkimiyetinden sonra Orta

⁷¹⁵⁹ Faruk Sümer, a.g.e., s. 61, 111.

⁷¹⁶⁰ Faruk Sümer, a.g.e., s. 61.

⁷¹⁶¹ Faruk Sümer, a.g.e., s. 62- 63.

⁷¹⁶² Tûbre: büyük torba, azık torbası; hayvanın yem torbası. Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 198.

⁷¹⁶³ *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 238.

⁷¹⁶⁴ Faruk Sümer, a.g.e., s. 64.

Asya’da Türkçe konuşan topluluklardan çoğunun taga, taka, takav şeklinde aynı kelimeyi veya onun az değişik şeklini kullandıkları görülür. Taga, Moğolca olup bu dilde başlıca nal manasına geliyordu⁷¹⁶⁵.

Delhi Türk Sultanlığı devri kaynaklarında atın toynağını korumak için toynağın altına çakılan demirden parçaya Arapça nal (نعل: na’l)⁷¹⁶⁶ veya çoğul hali na’âl (نعال) denmekte idi⁷¹⁶⁷. Sultanlığın hükümdar ve gulâmları için törenlerde kullanılmak üzere altından üretilen⁷¹⁶⁸, altın çiviler ile atların ayağına çakılan nal çeşitleri bile bulunmaktaydı⁷¹⁶⁹.

At koşum takımları arasında sayılan okruk, at çobanlarının kullandığı bir çeşit kemenddir. Bundan dolayı okruk kemend başlığı altında ele alınmaktadır. Geri kalan koşum takımları ise bu kısımda ele alınacaktır:

Cengiz Han dönemi Moğol eyerleri ve koşum takımları hakkında Çinli seyyahlar ayrıntılı bilgiler sunmaktadırlar. Shao Hung, bu hususta şu bilgileri vermektedir: “Eyer kaşlarını ahşaptan yaparlar; bunlar hem ihtişamlı hem de hafiftir.”⁷¹⁷⁰

Binicinin at üzerinde ileri geri kaymasını önlemek üzere eğerin ön ve arka tarafına yerleştirilen ve yeri geldiğinde dizgin ve çeşitli şeyler de bağlamaya da yarayan yükseltieler eğer kaşı olarak adlandırılmaktadır.

Moğol eğerleri hakkında Peng Da Ya ise şu bilgileri vermektedir: “Kullandıkları eyer ve gem, çok hafif ve kullanışlı olup at koşturmaya son derece uygundur. Ağırlıkları, yedi veya “sekiz jin”⁷¹⁷¹ (4768 gr)den fazla değildir. Eyerin ön kaşı dik ve arka kaşı oldukça alçakta olduğundan hem rahattır hem de atın sırtında yara açmaz. Üzengi çevresi yuvarlak olduğundan, suvâri ayağa kalktığı anda kaymaz; altı da geniş olduğundan atlarken basmaya çok uygundur. Üzengi kayışı deriden yapılır ve deriyi de tamamen elle hazırlarlar. Tuz kullanmadan, koyun içyağı sürüldüğünden,

⁷¹⁶⁵ Faruk Sümer, a.g.e., s. 105-106.

⁷¹⁶⁶ Emir Husrev-i Dihlevî, *Tuhfetü’s-sıgar*, vr. 24a; *İ’câz-i Husrevî*, III. Risale, s. 97.

⁷¹⁶⁷ *İ’câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 342.

⁷¹⁶⁸ Emir Husrev-i Dihlevî, *Tuhfetü’s-sıgar*, vr. 45b.

⁷¹⁶⁹ Emir Necmeddin Hasan-i Dihlevî, *Dîvân-i Hasan*, s. 361.

⁷¹⁷⁰ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, s. 85.

⁷¹⁷¹ 1 jin, 596 gr’a denk gelmektedir, bkz. *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, s. 127.

yağmurda ıslanmaz; genişliği bir *cun* (3.12 cm.)⁷¹⁷², uzunluğu da dört *chang* (52 cm.)⁷¹⁷³dan fazla değildir, at üzerindeyken ayağa kalkmada ve arkaya dönmede kolaylık sağlar.”⁷¹⁷⁴

Peng Da Ya ayrıca Tatarların huş (ağacıdan) eyer yapıp koyun derisi ile kapladıktan sonra ahşap olarak üzengi yaptıklarını bildirmektedir⁷¹⁷⁵.

Fahr-i Müdebbir, eyer hakkında şu bilgileri vermektedir: Eyer (زین: zîn) ve eyer kabzası (حنّا: hennâ), hafif tahtalı, önü yüksek ve [kendisi] yükseltilmiş ve sağlam tahtalı olmalıdır. Hacıyân denilen hadeng (akçakavak) tahtasından Semerkandî eğer kabzası yaparlar. O, rahat oturlan, yükseltilmiş sırtlı ve yüksektir. Eğer Hıtay-tipi, Semerkand-tipi, Harezm-tipi, Horâsân-tipi, Gazi-tipi, Çoban-tipi, Hint-tipi, Arap-tipi, Freng-tipi, Çocuk-tipi olmak üzere 10 çeşittir. Ama eyer ne kadar hafif olursa o kadar iyidir. Çoban-tipi ve Gazi-tipi eyerler öyle eyerlerdir ki, at kumda yuvarlansa bile hiçbir zarar gelmez ve [suvârisine bir] zararı olmaz⁷¹⁷⁶.

Mesâlikü'l-epsâr'da Muhammed Şâh Tuğluk döneminde eyer kullanımı hakkında önemli bir gelenek şöyle açıklanmaktadır: “Bu ülkede hiçbir kimse sultan tarafından hediye edilmemişse altın işlemeli eyere binemez. Eğer sultan altın işlemeli bir eyer hediye etmişse, ona binilmesine izin verilmiş demektir. Diğer insanlar ancak gümüş süslemeli eyerlere binebilirler. Sultan, hizmetinde olanlara, asker, katip ve ilim ehline, toprak, para, mücevher, at, altın işlemeli eyer, altın kemer, değişik türde elbiseler hediye eder.”⁷¹⁷⁷

Mesâlikü'l-epsâr devrin eyerlerinin özellikleri hakkında ilave olarak şu bilgiler yer almaktadır: “Sultan (Muhammed Şâh Tuğluk), her yıl 10.000 iyi cins Arap atı hediye eder. Bunlardan bazıları altın ve gümüş kökreteli⁷¹⁷⁸ bazıları ise kökretesizdir” diye

⁷¹⁷² Ming devrinde 1 *cun* 1,23 inç, yani 3.12 cm'ye denk gelmekteydi, bkz. *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, s. 138.

⁷¹⁷³ Moğollarda kullanılan söm ile aynı değerdedir. Dolayısıyla 1 söm, 13 cm'ye denk gelmektedir. Bkz. *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, s. 138.

⁷¹⁷⁴ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, s. 138.

⁷¹⁷⁵ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, s. 140.

⁷¹⁷⁶ *Âdâbü'l-harb ve's-ş-şecâ'a*, s. 203-204.

⁷¹⁷⁷ *Mesâlikü'l-epsâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 72; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Epsâr)*, s. 45; *Arab Accounts of India*, s. 40.

⁷¹⁷⁸ Kökrete: Bütün koşum takımları. Bkz. *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Epsâr)*, s. 45; *Arab Accounts of India*, s. 34.

bildirilmektedir⁷¹⁷⁹. Yine sultanın av için dışarı çıktığında götürdüğü tam koşum takımlı 100 attan bazılarının eyerlerinin kolye ve altın süslemelerle bezeli, bazıları mücevherle süslü olduğu beritilmektedir⁷¹⁸⁰.

Mesâlikü'l-ebâr'ın söz konusu kayıtları sayesinde sultanın ve önde gelen devlet adamlarının eyerlerinin altın, gümüş ve mücevherler ile tezyin edildiği, sultan tarafından hediye edilen bazı at koşum takımlarının tamamen altından veya gümüşten imal edilmekte olduğu ve üzerlerinde altından çeşitli süsler takıldığı ortaya çıkmaktadır. Devletin en üst kademesindekiler tarafından altın işlemeli eyer kullanılabildiği diğer insanlara en fazla gümüş işlemeli eyer kullanmaya izin verildiği böylece ortaya çıkmaktadır.

Bedr-i Çâcî, bir beytinde sultana ait atın koşum takımlarının kızıl altından yapılmakta olduğunu ve koşum takımı anlamında sâht (ساخت) kelimesinin de kullanılmakta olduğunu göstermektedir⁷¹⁸¹:

Sabahleyin şehinşâhın has *canîbetinin* peşinden * Bu yeşil kırî ata kızıl altından “koşum takımı” (sâht) yaptı⁷¹⁸².

İbn Battûta da benzer bir şekilde Muhammed Şâh Tuğluk döneminde bir emîrin hediye ettiği eyeri ve gemi, altın kaplama 10 küheylândan bahsetmektedir⁷¹⁸³. İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk'un kabulleri esnasında getirilen küheylânların (cins Arap atı) koşumlarını şöyle aktarmaktadır: “Sonra eyer ve dizginleri padişâhî tarzda kıymetli malzemeye yapılmış altmış küheylân getirilir. Bunların bir kısmı hilâfet işareti taşımaktadır. Hilâfet işareti, atın gem ve “kolan”ının⁷¹⁸⁴ sırmalı siyah ipekten mamul olmasıdır. Bazen de bu bölümler sırmalı beyaz ipektendir. Küheylanlara sultandan başkası binemez.”⁷¹⁸⁵

⁷¹⁷⁹ *Mesâlikü'l-ebâr fî-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 55; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-Ebâr)*, s. 34.

⁷¹⁸⁰ *Mesâlikü'l-ebâr fî-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 61; *Arab Accounts of India*, s. 29; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-Ebâr)*, s. 37.

⁷¹⁸¹ Bedr-i Çâcî, s. 511'de 1887. beytin açıklaması.

⁷¹⁸² *صبح از پی جنبیت خاص شهنشاهی * این سبز خنگ را ز زر سرخ ساخت ساخت* Bkz. Bedr-i Çâcî, s. 300.

⁷¹⁸³ İbn Battûta, II, s. 678.

⁷¹⁸⁴ Kolan: Atın eğrini bağlamak için kullanılan örme veya kayış bağ. Bkz. *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, II, s. 1717.

⁷¹⁸⁵ İbn Battûta, II, s. 655.

İbn Battûta başka bir yerde ise Muhammed Şâh Tuğluk'un Emîr-i Dâd olarak atadığı Hudâvendzâde Ziyâeddîn'e hediye ettiği birinci sınıf küheylan dolayısı ile atların eyerlerini şöyle tarif etmektedir: "Atların eyer kısımları Mısır işine benziyor. Eyerlerin büyük bir kısmı altın yaldızlıdır."⁷¹⁸⁶

Emîr Husrev-i Dihlevî'nin fetrâktan, fetrâka torba bağlanmasından bahseden bir beyti şudur:

Bilirsın ki burâk (hızlı giden at)a yaraşmaz * Asılması torba fetrâkına⁷¹⁸⁷.

Emîr Husrev-i Dihlevî avlanan hayvanların fetraka bağlandığını bir beytinde dile getirmektedir. Bu husus fetrakların çok sağlam bir şekilde imal edildiklerini göstermektedir. İlgili beyit şudur:

Şâh bir avı ok ile kıldı helak * İstedi bağlasın köşesine fetrakın⁷¹⁸⁸.

Emîr Husrev-i Dihlevî fetrâkın muhtemelen örgülü kadın saç gibi bir ip veya deri olduğuna dair aşağıdaki benzetmeleri yapmaktadır:

"Saçının fetrâkı, cefanın ok yağmuruna (tîr-bârân), bela tufanı çeken deryaya susamıştır, lezzet bilir, mızraklama/kınama almaktan bayram eder."⁷¹⁸⁹

"Büyüklerin fetrâkı ele asılı ümittir, el bir fetrâka bağlı, [fetrâkın] kopma korkusu olmaması için deriden vurulmalıdır."⁷¹⁹⁰

Fahr-i Müdebbir, dizgin (لگام: ligâm) çeşitlerini tek tek saydıktan sonra, bütün dizginlerin aslının eyvan (ایوان: hilal şeklinde gem kastedilmiş olmalı) olduğunu belirtir. Ardından aslında bilmelisin ki bütün dizginler süstür ve atı korkutmakta [itaat

⁷¹⁸⁶ İbn Battûta, II, s. 736.

⁷¹⁸⁷ Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Nihayetü'l kemal*, s. 110.

⁷¹⁸⁸ Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Heşt Beheşt*, vr. 50a.

⁷¹⁸⁹ Bkz. *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 232.

⁷¹⁹⁰ Bkz. *İ'câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 157.

ettirmekte] doğrudan dizgin işe yaramaz, eylemi kişi yapmalıdır (yani önemli olan dizgin değil binicidir) der⁷¹⁹¹.

Fahr-i Müdebbir, pek çok dizgin çeşidi ve bunların alt kollarını saymış, kaç parçalı olduklarını belirtmiş ve bu dizgin çeşitlerinden ikisinin de resmini vermiştir. İsmi verdiği dizgin çeşitleri şunlardır: Hottelî (ختلی), Delâlî (دلالی: Rumî dizgini), Moh/Meh (مخ), Belhî (بلخی), Bağdadî (بغدادی), Ester (اسطر: bir çeşit Anadolu dizgini), ‘Ac: (عج: Gurluların dizgini) dizginleri ve Hindû dizginleri olan mûrçe (مورچه: karınca), âmûzende (آموزنده: eğitici [dizgin] anlamında olmalı), Keryâle (کریاله), moh-i Hindevî (مخ هندوی) dizginleridir. Hottelî cinsi dizginleri ise kendi arasında Betâk (بطاق), Hottelî Kürdî (ختلی کردی), Hottelî Deylemî (ختلی دیلمی) olmak üzere üçe ayırmaktadır⁷¹⁹². Bu dizginlerden moh (مخ) hayvanları itaat ettirmek, ehlileştirmek için kullanılan ağır bir dizgin çeşididir⁷¹⁹³.

Fahr-i Müdebbir, üzengi kemerinin sağrıdan üzengiye kadar sağlamca gelmesi gerektiğini ve üzengi kayışı uzunluğu üç parmak olursa kötü olduğunu, dört parmak yapılması gerektiğini bildirmektedir...⁷¹⁹⁴.

Fahr-i Müdebbir, bir cümlesinde ata tâziyâne (تازیانه: kırbaç) ve ‘atse (عطسه: hapşırma, aksırma)⁷¹⁹⁵ vurulmalı demektedir⁷¹⁹⁶. Bu ifadede ‘atse kelimesinin kırbaç veya bir kırbaç çeşidi anlamında kullanıldığı veya kırbaçın bir vuruluş şekli olduğu çıkarılabilir. Hapşırık (atse) ile birlikte ağız ve burundan ani bir gürültüyle birlikte hava geldiğine göre ‘atse tabiri ile kamçının ata vurulmadan sadece ses ve rüzgâr çıkarılarak, atın bunu sırtında hissetmesi sağlandığı ve bu ifade ile bu durumun kastedildiği düşünülebilir. Fakat kitabın sözlük kısmında naşir bu kelime için şöyle demektedir: Münasip anlamı atı harekete geçirmek için seslenme olmalıdır⁷¹⁹⁷. Emîr Husrev-i Dihlevî, aşağıdaki beyitinde “atse”den kan geldiğini söyleyerek, “atse”nin kamçı olarak kullanılan bir koşum takımı olduğunu ortaya koymaktadır:

⁷¹⁹¹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 202.

⁷¹⁹² *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 202.

⁷¹⁹³ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2115.

⁷¹⁹⁴ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 203-204.

⁷¹⁹⁵ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1559.

⁷¹⁹⁶ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 187.

⁷¹⁹⁷ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 531.

Hızlı olma eğitimi gibi atse ve burundan kan damlar * Hem mektup derisi (çantası?) açılmış⁷¹⁹⁸.

Cüzcanî, Emîr Husrev-i Dihlevî ve Tâcuddîn Debîr, eserlerinde kırbaç, kamçı anlamında Farsça tâziyâne (تازیانه) kelimesini kullanmaktadır⁷¹⁹⁹. Bedr-i Çâcî bir beytinde kamçı anlamında Arapça dırre (درّ) kelimesini de kullanmaktadır⁷²⁰⁰. Bu veriler ışığında kamçının tâziyâne, ‘atse ve dırre gibi çeşitli adlar ile anıldığı ortaya çıkmaktadır.

Gerdanlıklar, Delhi Türk Sultanlığı devrinde kullanılmaya devam edilmiştir. *Tâcü’l-me’âsir*’de geçen “Billur ay boncuğundan çevgân atının boynuna gümüş gerdanlık (tovk) astı” ifadesi bu durumu açıkça göstermektedir⁷²⁰¹. Söz konusu gerdanlığın gümüş küre şeklindeki boncuklardan teşkil edildiği anlaşılmaktadır.

Bedr-i Çâcî, *herrâ* denilen genellikle atın eyerini tezyin etmek için kullanılan altın ve gümüş madenî toplar ve eğerler hakkında beyitlerinde önemli bilgiler sunmaktadır:

Meğer tan ağartısı (sabah)⁷²⁰² has *canîbet-dâr*ının üzerindeki eğer oldu * Ki altın kaplanmış *herrâ*⁷²⁰³ koysun eşkar (kuyruğu ve yelesi kızıl at)⁷²⁰⁴ atın oturacak yerine⁷²⁰⁵ (eyerine)⁷²⁰⁶.

O zaman emirsiz onun *canîbet* çekicisi kızıl altından (*sikke*) * Sabah, eşhebin (beyazı fazla at) oturulacak yerine *herrâyı* koymadı⁷²⁰⁷.

Bedr-i Çâcî’nin *herrâya* yer verdiği bir başka beytinde kaplan postundan yapılmış bir eğerden bahsetmektedir:

⁷¹⁹⁸ Bkz. *Î’câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 333. چو مشک تیزکار و عطسه وز بینی چکاند خون * هم نامه پوست باز کرده

⁷¹⁹⁹ Cüzcanî, s. 375; *Î’câz-i Husrevî*, III. Risale, s. 39; *Besâtînu’l-uns*, s. 215.

⁷²⁰⁰ Bedr-i Çâcî, s. 78.

⁷²⁰¹ Bkz. *Tâcü’l-me’âsir*, s. 288. از مهره بلورین ماه در گردن اسب چو گانای طوق سیمین افکند

⁷²⁰² Sobh-i dovâm/dovvom (صبح دویم): Sobh-i sâdık (صبح صادق): Tan ağartısı, asıl sabah. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1462; Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 399.

⁷²⁰³ Genellikle atın eğerini tezyin etmek için kullanılan altın ve gümüşten madenî toplara denir. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2593.

⁷²⁰⁴ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 154.

⁷²⁰⁵ Sehevât (صهوات): (صهوة: sehevet’in çoğulu): 1. Atın sırtında suvârının oturduğu yer. 2. Oturma yerleri. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1489.

⁷²⁰⁶ Bkz. Bedr-i Çâcî, s. 172. مگر صبح دویم زین رو جنیبت دار خاصیت شد * که هرآی زراندوده نهید بر صهوة اشقر

⁷²⁰⁷ Bkz. Bedr-i Çâcî, s. 80. وانگه بی امر جنیبت کش او از زر سرخ * صبح بر صهوة اشهب نهید هرآ را

Sırtında kaplan postundan⁷²⁰⁸ eyer olan gece renkli at kaçtı * Doğunun şâhı kızıl (yelesi ve kuyrukları kızıl) ata altın küre bağladığında⁷²⁰⁹.

Herra benzeri belki de aynı anlama gelen celâcel (جَلَّال) denilen süslerin cemmâze (cemmâze) develeri üzerine de asıldığını Bedr-i Çâcî, bildirmektedir⁷²¹⁰. Celâcel denilen bu süsler at, deve ve ineklerin boynuna yerleştirilen deri üzerine dikilen küçük çingiraklara denmekteydi⁷²¹¹. Emîr Husrev-i Dihlevî de celâcel denilen at, deve ve inekler üzerindeki süslere eserinde yer vermektedir⁷²¹². Tâcuddîn Debîr, “sessiz celâcel” (آواز جلال بی: celâcel-i bî-âvâz)⁷²¹³ ifadesi ile bazı celacellerin çingiraksız olarak ses çıkarmayacak şekilde imal edildiğine işaret etmektedir. Muhtemel askerî harekâtlar sırasında söz konusu “sessiz celacel”ler kullanılmaktaydı.

Kaynaklarda at nalları ve çeşitleri hakkında fazla bir malumata rastlanılmamaktadır. Yalnız Gazneliler devrinde Sultan Mesud zamanında törenlerde yer alan atlarda “altından yapılmış nal” (نعل زر زده: nal-i zer zede) ve “atlın telkari ile işlenmiş eğer” (zîn-i zer grefte) kullanıldığı görülmektedir⁷²¹⁴. Mes‘ûd-i Sa‘d-i Selmân, bir beytinde nalların kaliteli çelikten değil de “döküntü demir” (ریم آهن: rîm âhen)den yani demir cürufundan yapıldığını dile getirmektedir:

Atların nalı oldu demir cürufundan * Şâhların kılıcı oldu rûhîna⁷²¹⁵ -[dan]⁷²¹⁶.

Nalların kullanım amaçlarına göre farklı tipleri olduğu görülmektedir. Mesela Oğuzlara hasek (خسک: üç köşeli madeni diken)⁷²¹⁷ kullanırken kendi atlarının toynağına zarar ulaşmaması için mutabbık (çok tabakalı) nal kullanmaları öğütlediği görülmektedir⁷²¹⁸.

⁷²⁰⁸ Şairler tarafından yıldızlı gökyüzü kaplan postuna benzetilmektedir. Bkz. Bedr-i Çâcî, s. 453.

⁷²⁰⁹ بگریخت ادم شب زبین پلنگ بر پشت * چون بست شاه مشرق هر ای زر بر اشقر Bkz. Bedr-i Çâcî, s. 163.

⁷²¹⁰ Bedr-i Çâcî, s. 304.

⁷²¹¹ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 746; Bedr-i Çâcî, s. 512.

⁷²¹² Emîr Husrev-i Dihlevî, *Husrev u Şîrîn*, vr. 563a (kenar).

⁷²¹³ *Besâtînu 'l-uns*, s. 68.

⁷²¹⁴ *Târih-i Beyhakî*, II, s. 748.

⁷²¹⁵ Rûhîna kılıçları daha cevherli olan çok sağlam özel bir çelikten üretilmektedir.

⁷²¹⁶ نعل اسبان شد ریم آهن * تیغ شاهان شد رو هیناست Bkz. *Dîvân-i Mes‘ûd-i Sa‘d-i Selmân*, s. 52.

⁷²¹⁷ Hasek (سیالک)/siyâleh (خسک): Savaş zamanında düşmanın yoluna dökülen üç köşeli madeni dikenlerdir. Arapça hasek (حسک) de denir. Arapça tekili heske (حسكه) dir. Bkz. *Ferheng-i Fârsî-yi ‘Amîd*, I, s. 792, 859; II, s. 1256.

⁷²¹⁸ Reşideddîn Fazlullâh Hemedânî, *Cami‘üt-Tevârih*, s. 14.

Pang Da Ya, Moğollar tarafından ince toynaklı yahut taşlar arasında yürümekte zorlanan atlara demir ya da ahşap nal çakıldığını; aksi takdirde ayaklarında yaralanmalar meydana geldiğini aktarmaktadır⁷²¹⁹. *Pîrâste-i Târihnâme-i Herat*'da 695/1296 yılında Gazan Han tarafından kendisine tutsak düşen Kert emîrlerinden Melik Fahreddîn'e her gittiği yerde ben kaçtım diyebilmesi için "iyi/sağlam iki nal (teh)⁷²²⁰ iki at" (دو مرکب نیک دو ته: dû merkeb-i nîk dû-teh) verildiği bildirilmektedir⁷²²¹.

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda kullanılan nal (نعل) çeşitleri hakkında kaynaklarda fazla bilgi yer almamaktadır. *Tâcü'l-me'âsir*'de genellikle at nalları hilal sıfatıyla anılmaktadır. Emîr Husrev-i Dihlevî, nal için bazen nal (نعل: na'l)⁷²²², ayna nal (نعل آینه: na'l-i âyine)⁷²²³, altın nal (نعل زر: na'l-i zer)⁷²²⁴ ve nal hilali (نعل هلال: hilâl-i na'l)⁷²²⁵ ve çifte-nal (نعلین: na'leyn)⁷²²⁶ terkiplerini kullanmaktadır. Müellif sultanın semend atının nalına çakılan altın çivi (mih)den bahsetmektedir⁷²²⁷. Tâcuddîn Debîr de hem "hilâl-i nal"⁷²²⁸ ve "na'l hilal" (نعل حلال)⁷²²⁹ tabirleri ile nalın hilal şeklinde üretildiğini göstermekte hem de "altın bedenli nal hilâlî" (نعل زرين پیکر حلال: zerrîn peyker-i hilâl-i na'l)⁷²³⁰ terkipleri ile nalların altından yapılabildiğine işaret etmektedir. Emîr Husrev-i Dihlevî ise bu hususu pekiştirmekte ve "Melik Pûlâd'ın sahip olduğu "nokre hıng" (gümüş kır) atın demirden toynağına gerçek altından nal yapmak vaciptir" demektedir⁷²³¹.

Yukarıda sözü edilen nallardan bir çeşidi özellikle savaş için imal edilmektedir. Daha önce Oğuz Türkleri tarafından atların toynağını, hasek denilen Orta Çağ mayınlarından koruyabilmek için atlara çok tabakalı (mutabbık) nal yapıldığı -veya kendilerine böyle bir tavsiye verildiği- görülmüştü. Hasek silahından istifade eden Delhi Türk Sultanlığı ordusu da bu tip nalları kullanmış olmalıdır. Nitekim Emîr Husrev

⁷²¹⁹ Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar, s. 135-136.

⁷²²⁰ Dip, taban anlamına gelen teh (ته) kelimesinin bu cümlede nal anlamında kullanıldığı görülmektedir.

⁷²²¹ *Pîrâste-i Târihnâme-i Herât*, s. 99.

⁷²²² Emîr Husrev-i Dihlevî, *Tuhfetu's-sıgar*, vr. 24a; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurratü'l-Kemal*, vr. 295a; *İ'câz-i Husrevî*, III. Risale, s. 97.

⁷²²³ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Tuhfetu's-sıgar*, vr. 25a.

⁷²²⁴ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Tuhfetu's-sıgar*, vr. 45b.

⁷²²⁵ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Husrev u Şîrîn*, vr. 441b (kenar); *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 37.

⁷²²⁶ *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 29.

⁷²²⁷ یک مخ زر از نعل سمند سلطان Bkz. Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî, *Dîvân-i Hasan*, s. 361.

⁷²²⁸ *Besâtînu'l-uns*, s. 26, 55, 122.

⁷²²⁹ *Besâtînu'l-uns*, s. 130.

⁷²³⁰ *Besâtînu'l-uns*, s. 26.

⁷²³¹ بقره خنگ که ملک پولاد دارد واجب است که سم آهنین او را از عین زر نعل سازند Bkz. *İ'câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 176.

Dihlevî, “o sahibin çifte nalının tozundan”⁷²³² (از غبار نعلین آن صاحب) ve “hizmetinin boyu çifte hilâl nalının”⁷²³³ (قامت خدمت در صف نعال هلال میگرداند) ⁷²³⁴ sıfatında dönüyor” ifadeleri ile mutabık nal kullanıldığına işaret etmiş olmaktadır.

Fahr-i Müdebbir koşum takımları hakkında tafsilatlı bilgi vermektedir. Müellif suvârielerin tedarik etmesi gereken ve zarar gördüğünde nasıl onarılacağını bilmeleri gereken koşum takımları arasında; devâl-i ‘inân (دوال عنان: dizgin kayışı)⁷²³⁵, devâl-i rakîb (دوال رکیب: üzengi kayışı)⁷²³⁶, teng (تنگ: at ve diğer binitlerin beline eğer ve yükün sağlan durması için bağlanan tasma benzeri geniş bir şerit)⁷²³⁷, poşte (پشته: bele kadar uzanan kısa elbise)⁷²³⁸/burada belki at zırhı kastediliyor olabilir), heyâse (هياسه: atın beline bağlanan eğer ve yükü sağlamlaştıran kayış)⁷²³⁹, pârdom (پاردم: eğerin üzerine dikilen ve atın kuyruğunun altından geçirilen deri)⁷²⁴⁰, berbend (بربند: eğerin atın göğsüne bağlayan tasma)⁷²⁴¹, fetrâk-i esb (اسب فتراک: bir şeyi atın eğerine bağlamak için eğerin önüne ve arkasına asılan deri şerit, kemer)⁷²⁴², âdrem (آدرم: veya diğer adıyla nemedzîn: atın sırtına eğer altına serilen keçe örtü)⁷²⁴³ denilen koşum takımlarını sıralamaktadır⁷²⁴⁴. Fahr-i Müdebbir böylece bu devirde kullanılan önemli koşum takımlarını sunmuş olmaktadır.

Delhi Türk Sultanlığı devrine ait diğer bazı kaynaklarda da söz konusu koşum takımları zaman zaman topluca yer almaktadır. Mesela Emîr Husrev-i Dihlevî, *Hazâinü’l-fütûh* adlı eserinde koşum takımlarını yeri geldikçe zikretmektedir. Mesela ‘Şimdi Bu Dizgin ve Eğerin Nisbetidir’⁷²⁴⁵ başlığı altında topluca şu koşum takımları

⁷²³² *İ‘câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 29.

⁷²³³ Ne’âl (نعال): Na’leyn (çifte nal), atların nalları. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2449.

⁷²³⁴ *İ‘câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 80. Bu ifade “hizmetinin boyu hilâl nallarının sıfatında dönüyor” şeklinde de tercüme edilebilir. Ama bu cümlede özellikle boyu, yüksekliğe vurgu yapılması, boylar (hizmetin boyu ile nalın sıfatı yani yüksekliği) arasında paralellik kurulması, yukarıda verilen çevirinin daha uygun düşeceğini düşündürmektedir.

⁷²³⁵ ‘Inân: Dizgin, hareket. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 431.

⁷²³⁶ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 1144, 1145.

⁷²³⁷ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 673.

⁷²³⁸ Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 142; *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 482.

⁷²³⁹ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 1144, 1145.

⁷²⁴⁰ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 432; *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehoodâ*, I, s. 540.

⁷²⁴¹ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 321.

⁷²⁴² *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1625; *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehoodâ*, II, s. 2089. Beyitlerinde fetrâk tabirine birçok beytinde yer veren Emîr Husrev-i Dihlevî “fetrâk-i esb” tabirini de kullanmaktadır. Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Vasatü’l-hayat*, vr. 104b. Emîr Husrev-i Dihlevî, bazen de fetrâk kelimesini tek başına kullanmaktadır. Bkz. *İ‘câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 157, II. Risale, s. 191.

⁷²⁴³ *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehoodâ*, I, s. 24; *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2481.

⁷²⁴⁴ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 332-333.

⁷²⁴⁵ Başlık şudur: اینک این نسبت زین است و لگم

zikredilmektedir: Pârdom (پاردم: eğerin üzerine dikilen ve atın kuyruğunun altından geçirilen deri)⁷²⁴⁶, ligâm (لگان: dizgin), ‘inân (عنان: dizgin)⁷²⁴⁷, devâl-i hazm (دوال حزم: eğer kayışı)⁷²⁴⁸, ğâşiye (غاشيه: eğer örtüsü; büyüklerin atının eğeri üzerine tozlanmaması için örtülen çok kıymeli kumaş, örtü)⁷²⁴⁹, halka-i zîn (حلقه زین: eğer halkası), zîn (زین: eğer)⁷²⁵⁰, nemedzîn (نمد زین: eğer altı keçe örtüsü), fetrâk (فتراک⁷²⁵¹: bir şeyi atın eğerine bağlamak için atın eğerinin önüne ve arkasına asılan deri şerit)⁷²⁵².

5.1.5. Hint Mitolojisinde ve Kültüründe At

Hint mitolojisinde önemli hayvanlarından biri de attır. Vedik mitolojide görülen en belli başlı atlar Dadhikrâ, Târksya, Paidva ve Etaşa’dır. Bunların ortak özellikleri, güneşle özdeşleştirilmeleri, güneşi harekete geçiren süratli atlar olarak görülmeleridir. *Rigveda*’da atla ilgili iki ilahi (I, 162, 163) vardır. Burada atı öven sözler söylenir. Epik dönem öncesinde ve epik dönemde “at kurbanı töreni” (Aśvamedha) yaptırıldığı görülmektedir. Sanskrit edebiyatındaki bazı öykülerde (Örneğin *Mahâbhârata* III, 53) kralların at bilgisine (aśvakovidah) sahip oldukları saptanmaktadır⁷²⁵³. *Śatapatha Brâhmana*’da (XII, 1-5) ve *Taittiriya Brâhmana*’da (III, 8-9) at kurbanı törenlerinden bahsedilir. *Śrauta Sûtralar*’da da bu tören üzerinde bilgiler vardır. *Mahâbhârata*’da (XIV, 71:14’ten) Kral Yudhiṣṭhira’nın at kurbanı törenleri anlatılır. *Aitareya Brâhmana*’da (VIII, 21’den) eski zamanların kahraman krallarının başarıları ve yaptırdıkları at kurbanı törenlerinin bir listesi verilir⁷²⁵⁴.

Hint kralları adına yapılan Aśvamedha adı verilen “at kurbanı töreni” önemli törenlerden birisiydi. Diğer küçük krallıkları hâkimiyeti altına alan en büyük krallığın kralı bu töreni yaptırdı. Toprak, güç ve başarı kazanmak amaçlanırdı. Tören ilkbahar ve yaz aylarında başlar ve bir yıldan fazla sürerdi. Safkan ve sağlıklı bir at seçilir, yıkanır, temizlenir, süslendikten sonra serbest bırakılırdı. Bu süre içinde dişi atlara

⁷²⁴⁶ Pârdomun Hintçesi *Hazâinü’l-fütûh*’un naşir tarafından düzenlenen sözlükçe kısmında domçi (دمچی; muhtemelen küçük kuyruk anlamındadır) olarak kaydedilmektedir. Bkz. *Hazâinü’l-fütûh*, s. 196.

⁷²⁴⁷ Ayrıca bkz. *İ’câz-i Husrevî*, III. Risale, s. 63.

⁷²⁴⁸ Devâl: 1. Deri. 2. Deri tasma ve bağ. 7. Deri kırbaç. 9. Kement. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 1066.

⁷²⁴⁹ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1591.

⁷²⁵⁰ Eyer için ayrıca bkz. *İ’câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 343.

⁷²⁵¹ Fetrâk için ayrıca bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Nihayetü’l kemal*, s. 65.

⁷²⁵² *Hazâinü’l-fütûh*, s. 149; tek tek zikredildiği yerler pârdom s. 65,

⁷²⁵³ Korhan Kaya, *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, İmge Kitabevi, Ankara 1997, s. 42.

⁷²⁵⁴ *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, s. 39-40.

yaklaştırılmaz, üzerine kimse binmez, başboş dolaşırdı. Atı korumak ve girdiği toprakları zapt etmek üzere bir ordu onu izlerdi. Kral bu süre zarfında hiç cinsel ilişkide bulunmazdı. Hotar, her gün dramatik oyunlar, şarkı ve müzik, dans ve destanlardan dinletiler sunardı. Altmış altı Adhvaryu⁷²⁵⁵ yaklaşık 15 günde bir, Aşvattha ağacından bir sıranın üstünde oturarak bir ateşte, çayırların ve süthânenin ürünlerini yağ, arpa, süt ve pirinç yakarak geceyi geçirirdi. At geri gelene kadar yapılan bu kutlamalar iyidir, fakat asıl kutlamalar at geri gelince yapılırdı. Hikâyeler anlatılır, şarkılar söylenir, lavtalar çalınırdı. Yüksek ya da alçak tabakadan, yaşlı ya da genç herkes bu kutlamada yer alırdı. At parçalara ayrılır, kızartılır ve Tanrı Pracâpati⁷²⁵⁶’ye sunulurdu. Zamanla atın yanında başka hayvanlar da sunulmaya başlanmıştı⁷²⁵⁷.

Hitopadeşa’da at kurban törenleri ile ilgili şu ifadeler yer almaktadır:

“Kendisine sığınmış birisini iyi korumak, insana her istediğini sağlayan At Kurban Töreni yapmak kadar büyük bir ödüldür.”⁷²⁵⁸

“Eğer Bin At Kurban Töreni ile doğruluğu tartacak olsaydık, doğruluk 1.000 At Kurbanı’ndan (Aşvamedha) ağır gelirdi.”⁷²⁵⁹

Campbell, *Mahâbhârata Destanı*’nda, atın bir örtü altında boğulduğunu, kraliçelerden birinin de örtü altına girip, hayvanın cinsel organını kendisinininkine bastırdığını belirtiyor. Brâhmanlarla kraliçeler arasında garip konuşmalar yapılıyor ve

⁷²⁵⁵ Adhvaryu: Görevi *Yacurveda* metinlerini okumak olan din adamıdır. Bkz. *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, s. 26.

⁷²⁵⁶ Pracâpati: (Soyut tanrılar) Adı “yaratıkların efendisi” anlamına gelir. *Rigveda*’da birkaç yerde Indra, Agni, Soma ve Savitri’ye bu adla hitap edilmekle birlikte onun adının özdeşleştirildiği en önemli Tanrı Hiranyagarbha (Altın Tohum)’dır. *Rigveda* X, 121’deki ilahide, başlangıçta Hiranyagarbha’nın var olduğu, yeri ve göğü yarattığı söylenir. Bu ilahide kurban sunulacak tanrının belirsiz olduğu vurgulanarak, Ka (Kim?) sorusu sorulur. İlahinin sonunda Ka’nın Pracâpati olduğu anlaşılır. Bu çok önemli bir ilahidir, çünkü Yaratıcı’nın belirsizliğine ve adsızlığına dikkat çeker ve *Kah* sorusunu ortaya atarak, bu sözcüğü adlaştıırır. Burada Pracâpati, yeri ve göğü yaratan, yaşam soluğu veren, bütün canlıları saran, bütün tanrıların üstünde bir tanrıdır. Pracâpati’ye çocuk sahibi olmak için yakarılır. Onun inekleri verimli hale getirdiği söylenir. *Atharvaveda*’da ise daha çok yaratıkların koruyucusu olarak gözüktür. *Sathapatha Brâhmana*’da Pracâpati ile Visvakarman’ın özdeşleştirildiğini görüyoruz. Pracâpati’nin “en yüce Tanrı” niteliği, tanrıların babası ve başlangıçtaki yalnızlığı bütün *Vedalar*’da ve *Brâhmanalar*’da görülür. *Sûtralar*’da Brahma ile özdeşleştirilir. *Upaṇiṣadlar*’da ise “Yaratılışın Efendisi”dir. Özellikle *Prasna Upa.*’da bu özelliği çok belirgindir. Sonraki dönemlerde Vishnu ve Şiva için de kullanılan Pracâpati adı, Brahma tarafından yaratılmış ve insanlığın ilk ataları olan 10 aziz için de kullanılmıştır. Bkz. *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, s. 117-118.

⁷²⁵⁷ Korhan Kaya, *Hint Felsefesinin Temelleri*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2016, s. 52; *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, s. 39-40.

⁷²⁵⁸ Narayana, *Hitopadeşa*, s. 146.

⁷²⁵⁹ Narayana, *Hitopadeşa*, s. 158.

tören başarıyla tamamlanırsa, çocuğu olmayan kralın her bir karısından bir bir çocukları doğuyor. Üçüncü günde sona eren törenin ardından herkes yıkanıp temizleniyor⁷²⁶⁰.

Hint kültüründe ata bu kadar büyük değer verilmesi büyük bir ihtimalle Hindistan'da atın az yetişmesinden, ithal edilen atların da Hindistan'da uzun süre yaşayamamasından ve atların orduların en büyük güç kaynaklarından biri olmasından kaynaklanıyor olmalıdır.

5.2. DELHİ TÜRK SULTANLIĞI DEVRİNDE FİLLER VE FİL TEMİNİ

Hindûlar kadim dönemlerden beri genç filler için *bika*⁷²⁶¹, *mest* yani kızışma dönemindeki filler için *mugha*⁷²⁶², yavrularını emziren filler için *dhenukâ*⁷²⁶³ ve dişi filler için *hastinî*⁷²⁶⁴ ve filler için genel olarak *hasti*⁷²⁶⁵ ve *hastin*⁷²⁶⁶ adlarını kullanmaktaydılar. *Matsya-Purana*'da belirtildiğine göre Dört yönde durup yeryüzünü üzerinde taşıyan dört fil ve bu fillerin soyundan gelip hilede insanları geçen erkek fillere “manguniha” denirdi⁷²⁶⁷. Bu adlandırmalara ilave olarak satranç taşlarından fil için *jvalana* adı kullanılmaktaydı⁷²⁶⁸. Filler günümüz Hintçesinde ise *hâthî* olarak adlandırılmaktadır⁷²⁶⁹.

Filin yaşadığı yerler, Türklere uzaktır. Buda dininin, Türkler arasında yayılmasından sonra, Türk edebiyatında da fil hakkında bilgiler görülmeye başlandı. Ancak Türklerin fil için söyledikleri yanggan, yangga, yagan ve yangan gibi adlar orijinal Türkçedir⁷²⁷⁰.

Fil anlamına gelen Akkadca “piru” (şinni piri “fildişi”) kelimesi, “p” sesi bulunmayan Arapçaya fil, Süryanice, Habeşçe ve Eski Farsçaya ise “pîl” şeklinde

⁷²⁶⁰ Korhan Kaya, *Hint Felsefesinin Temelleri*, s. 52.

⁷²⁶¹ *Kautilya's Arthashastras*, s. 195, 196.

⁷²⁶² *Kautilya's Arthashastras*, s. 195.

⁷²⁶³ *Kautilya's Arthashastras*, s. 195.

⁷²⁶⁴ *Kautilya's Arthashastras*, s. 195.

⁷²⁶⁵ *Kautilya's Arthashastras*, s. 141; Heinrich Zimmer, *Hint Sanatı ve Uygarlığında Mitler ve Simgeler*, çev. Gül Çağalı Güven, Kabalcı, 2004 İstanbul, s. 118-119.

⁷²⁶⁶ Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind*, s. 88.

⁷²⁶⁷ Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind*, s. 450-451.

⁷²⁶⁸ Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind*, s. 88.

⁷²⁶⁹ *Hindî-Türkçe Sözlük*, s. 320.

⁷²⁷⁰ Mahmûd el-Kâşgarî, *Dîvân-ü Lugâti't-Türk*, s. 647; Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 605 (3391. beyit), 1270 (yangan); Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, II, s. 542-543.

geçti⁷²⁷¹. Delhi Türk Sultanlığı devri kaynaklarında filler önceki devirlerde olduğu gibi Farsça *pîl* (پیل)⁷²⁷², Arapça *fil* (فيل)⁷²⁷³ ve çoğulu *feyûl* (فيول: filler)⁷²⁷⁴ adları ile anılmaktaydı.

Filin ehlileştirilmesi işi hemen hemen sadece Hindistan’da gerçekleşmiştir. Asya fili, zeki, sabırlı, uslu ve sahibine sadık, fakat tehlikeli boyutlarda kincidir; Afrika fili ise tamamen vahşi tabiatlı olup bugün dahi ehlileştirilememektedirler⁷²⁷⁵.

Seâlibî, *Âdâbu’l-Mulûk*’da fil temini ve önemi hakkında şunları söylemektedir: “Efendiliğin tam hakkını veren, siyâseti tüm şartlarıyla uygulayan hükümdarların adetlerinden biri de saltanatlarını güçlendirecek her aracı edinmeleri, mülklerini arttıracak her vesileye sarılmalarıdır. Böylece saldıkları korku düşmanı tir tir titretir, sağladıkları güven ortamı dostlarının gözlerini ışıldatır. Aristokrat zümrenin kalbi ona karşı saygı ile dolar. Halkın kalbinde onun büyüklüğüne dair güven belirir. Bu yüzden hükümdarlar taç giyer, kendilerine yakışacak şekilde filler edinirler. Bu hayvanların savaşlarda sağladıkları menfaat pek çoktur, kalplere korku salarlar. Arabın ve Acemin hükümdarları fil elde etmenin gerekliliği hususunda ittifak etmişler, onların çokluğuyla övünmüşlerdir. Hatta bazıları nezdinde en büyük ve muhteşem hediye fil göndermektir. Bu hayvanları toplayıp eğitmek, kararlılık ve üstünlük alameti olmuş, savaşa hazırlıkta en iyi yöntem olarak belirlenmiştir. Kolayca anlaşılır ki bunların sahibi, harbin de sahibidir, güçlüdür, kuvvetlidir...”⁷²⁷⁶

Saltanatın güç ve kudreti için gerekli olan filleri temin etmenin en doğal yolu yaşadıkları ormanlara gidip onları avlamaktır. Hindûlar arasında sadece fil avlayarak geçimini sağlayan köyler vardı. Delhi Türk Sultanlığı devrinde sultanlardan sadece Fîrûz Şâh Tuğluk’un bizzat fil avına çıktığı görülmektedir. Diğer bir yöntem savaşlarda yenilen hasımlardan savaş tazminatı olarak fil almaktır. Bazen sadece çok sayıda fillerin bulunduğu ülkelere, özellikle fil temin etmek amacıyla savaş açıldığı da olurdu. Ayrıca

⁷²⁷¹ Tahsin Yazıcı, “Fil”, *DİA*, XIII, s. 67.

⁷²⁷² *Tuğluknâme*, s. 93; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Tuhfetu’s-sıgar*, vr. 16b.

⁷²⁷³ *Hazâinü’l-fütûh*, s.88-89.

⁷²⁷⁴ *Besâtînu’l-uns*, s. 219, 220.

⁷²⁷⁵ Tahsin Yazıcı, “Fil”, *DİA*, XIII, s. 67; QUT Digital Repository, Michael B. Charles, “Elephants at Paphia: Reinterpretign Polybius 5.84-5”, Cambridge University Press, *Classical Quarterly* 57: s. 306-311, <http://eprints.qut.edu.au/9144/1/9144a.pdf> (9 Ekim 2016).

⁷²⁷⁶ Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Hükümdarlık Sanatı (Âdâbu’l-Mulûk)*, s. 122-123.

eyalet valileri ve bağılı devletler vergi olarak senelik belli bir miktar fil göndermekle mükelleftiler. Bazen de bazı özel niteliğe sahip fil cinslerinin uzak bölgelerden ithal edildiği bilinmektedir.

Delhi Türk Sultanlığı hükümdarları özellikle fil ele geçirmek için racalar üzerine sefer düzenlemekteydiler. Sultan Balaban, bu hususta eğer Moğol akınları olmasaydı... uzaktaki raca ve rangânlarda hazineler, defîneler, filler, atlar bırakmazdım” demektedir⁷²⁷⁷.

Sultan Balaban’ın Hindistan’a asker sevk etme konusunda söyledikleri Hindistan seferlerinde önemli amaçlardan birisinin de çok sayıda at ve fil temin etmek olduğunu göstermektedir.

Devletin önemli fil temin merkezlerinden birini Sultan Balaban şöyle açıklamaktadır: “Ben Bengal (bölgesini) ve Bengal (şehrini/merkezini) küçük oğluma vermişim ve yıllardır o korunmuş iklimden benim filhâneme fil ulaşmaktadır. Başkentim çok sayıda fil ve sayısız atla süslenmiştir.”⁷²⁷⁸

Askerî seferler sırasında fil teminine büyük önem verildiğine, sırf bu amaçla askerî seferler düzenlendiğine dair devrin kaynaklarında pek çok örnek bulunmaktadır. Mesela Sultan Alâeddîn, Devagir seferi sırasında görev verdiği Nâib-i ‘Ârız-i memâlik⁷²⁷⁹ Hâce Hâcî’den özellikle ele geçirilecek filler ve ganimeti korunmasını istemiştir. Bu sefer sırasında Melik Nâib Kâfur’un, sultan için ayrılan atlar, filler ve hazine haricinde ele geçirdikleri ganimeti almaları için askerlere izin verdiği görülmektedir⁷²⁸⁰.

Askerî seferler sırasında fil teminine nekadard büyük önem verildiği hususunda Sultan Alâeddîn devrindeki Varangal seferi önemli bir örnektir. Sultan, Melik Nâib Kâfur’dan Varangal Kalesi’nin zaptı için bütün gayretini göstermesini ancak Raca Leder Deva hazinesini, mücevherlerini, filler ve atları teslim etmeye ve her yıl Delhi’ye

⁷²⁷⁷ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 51.

⁷²⁷⁸ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 53.

⁷²⁷⁹ *Ârız-i memâlik*: Ordunun bütün ihtiyaçlarının karşılanmasından sorumludur. Askeri seferlere katıldığında savaş ganimetlerinden paylarına düşen bölümü orduya dağıtmak ve sultana ayrılmış fil, at ve değerli eşyaları muhafaza etmek gibi görevleri de vardı. Bkz. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat*, s. 237, 239.

⁷²⁸⁰ Esterâbâdî, I, s. 394; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halacîler*, s. 93-94.

haraç olarak fil ve mal göndermeye razı olursa, bunu kabul etmesini bir antlaşma yapıp geri çekilmesini istediği görülmektedir⁷²⁸¹.

Delhi ordusu 709/1310'da Varangal Kalesi'ni kuşatma altına alındığı sırada, savaş esirlerinden Telingana'dan yaklaşık 20 km. mesafedeki Damdhûm kasabasında üç tane güçlü çelik dişli⁷²⁸² savaş fili bulunduğu öğrenildi. Bunun üzerine Melik Nâib Kâfur, bu filleri de ele geçirmek için Melik Kara Beg'i 3.000 ağır zıhlı suvâri ile gönderdi. Filler ele geçirilip ordugâha getirildi⁷²⁸³.

Varangal Kalesi'nde zaten ele geçirilecek 100 civarında fil varken Melik Nâib Kâfur'un sadece üç fil için kuşatmadan 3.000 suvâriyi ayırıp göndermesi eğitilmiş savaş fillerine ne kadar büyük önem verildiğini, askerî seferlerde fil temin etmenin önemli amaçlardan biri olduğunu göstermektedir.

Varangal'ın dış kalesi 16 Ramazan 709/17 Şubat 1310 tarihinde ele geçirilince Varangal racası aman diledi. O, racaya verdiği cevapta, Telingana'da üretilen her şeyden kendisine verilmesini istedi. Raca Pratap Rudra Deva, bir gece içinde bütün hazinesini topladı ve bunu ertesi gün 100 fil, 7.000 at, birçok değerli mücevherler ve eşyalarla birlikte Melik Nâib Kâfur'a gönderdi. O, ayrıca Raca Leder Deva'dan (Pratap Rudra Deva) Delhi'ye her yıl haraç olarak filler ve hazine göndereceğini tasdik eden yazılı bir belge de aldı. Taş hisarı (iç kale) almaktan el çekti⁷²⁸⁴.

Askerî seferler sırasında fil teminine ne kadar büyük önem verildiği hususunda Ma'ber seferi de çok önemli bir örnektir. Melik Nâib Kâfur Hezârdînârî, Varangal seferi dönüşü Alâeddîn Muhammed Şâh'a, Ma'ber kıyısında Varangal'den ele geçirilenlerden daha seçkin ve daha büyük 500 küsur fil bulunduğunu ve bunları bizzat ele geçirmeyi düşündüğünü söyledi. Sultan Alâeddîn ise Melik Nâib Kâfur'un böyle büyük bir girişimde bulunmak istemesine çok memnun oldu ve İslâm dininin Hindistan'ın en güneyinde yer alan bu uzak bölgede yayılması ve yerleşmesi maksadıyla onu Ma'ber

⁷²⁸¹ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 327; Esterâbâdî, I, s. 401; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halacîler*, s. 95-96.

⁷²⁸² Hindûların hayvanların diş ve boynuzlarını metalle kaplama geleneği olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Hindûlar'ın, Parvat'taki büyük mabetleri Puthana içine soktukları öküzlerin bütün boynuzları bakır ile kaplanmıştı. Bkz. Afanasiy Nikitin, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, s. 17.

⁷²⁸³ *Hazâinü'l-fütûh*, s.88-89; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halacîler*, s. 98-99.

⁷²⁸⁴ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 101-114; Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 330; Esterâbâdî, I, s. 401-402; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halacîler*, s. 100-102.

fethiyle görevlendirdi (710/1310)⁷²⁸⁵. Nâib Kâfûr'un Güney Hindistan'daki (Ma'ber) bu fetihlerinden elde edilen ganimetler arasında Emîr Husrev'e göre 512 fil⁷²⁸⁶, Berenî'ye göre ise 612 fil ve 20.000 at getirilmiştir⁷²⁸⁷.

Ma'ber seferinin asıl ve önemli amacı İslâm dinini yaymak olsa da Melik Nâib Kâfûr'un bu sefer için izin alırken "Ma'ber kıyısında Varangal'den ele geçirilenlerden daha seçkin ve daha büyük 500 küsur fil bulunduğunu" özellikle belirtmesi, daha büyük boyutları olan daha fazla sayıda fil ele geçirmenin bu seferin önemli amaçlarından biri olduğunu göstermektedir. (Bkz. Ek II)⁷²⁸⁸.

Devrin fil temin yöntemlerinden birisi de gemiler ile fil ithal edilmesi idi. *Mesâlikü'l-ebşâr*'da geçen kayıtlara göre Muhammed Şâh Tuğluk döneminde fethedilen Cacingez (جاجنجر: Cacnagar olmalı)⁷²⁸⁹ eyaletinde yetmiş şehir vardı. Her bir şehrin limanı mevcuttu. Buradaki gemilerle ülkeye mücevher, fil, çeşitli kumaş, parfüm, baharat getirmekteydi⁷²⁹⁰.

Muhammed Şâh Tuğluk dönemine dair kayıtlar içeren *Mesâlikü'l-ebşâr*'da Hindistan'da "büyük Zenc fili" (فيلة الزنج أجل) azdır" ifadesi yer almaktadır⁷²⁹¹.

el-Vâfi bi'l-vefeyât'da bu husus destekler mahiyette şu malumat yer almaktadır: "Muhammed Şâh Tuğluk, büyük Sultan, Ebul Mücahidin, Delhi'nin sultanı idi ve Sind, Mukran ve Ma'bar'ı kapsayan bütün Hindistan'ın sultanı idi. Hutbe, (Hint) Okyanusunun pek çok adasında Serendîp (Seylan) ve Mogadişu (مَقْدَشَوْه)'da onun adına okunuyordu."⁷²⁹² Bununla birlikte İbn Battûta Mogadişu (Makdeşav)'ya uğradığı ve

⁷²⁸⁵ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 115-116; Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 333; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 102, 104-107.

⁷²⁸⁶ *Hazâinü'l-fütûh*, 161.

⁷²⁸⁷ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 333; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler*, s. 107.

⁷²⁸⁸ Alâeddîn Halacî'nin Güney Hindistan'daki Seferleri Haritası, Ek II.

⁷²⁸⁹ Ahsen Batur, çevirinde Cacingez olarak transkrip etmiştir.

⁷²⁹⁰ *Mesâlikü'l-ebşâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 37; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-Ebsâr)*, s. 29; *Arab Accounts of India*, s. 9.

⁷²⁹¹ *Mesâlikü'l-ebşâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 81; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-Ebsâr)*, s. 52; *Arab Accounts of India*, s. 50.

⁷²⁹² Salâhuddîn Halîl b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, III, Editor: Hellmut Ritter, In Kommission bei Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1974, s. 172; *Arab Accounts of India*, s. 111.

buraya eserinde beş sayfa ayırdığı halde söz konusu durumdan eserinde hiç söz etmemektedir⁷²⁹³.

Mogadişu (Somali dilinde: Muqdisho), Afrika'nın doğusunda, Hint Okyanusu kıyısında bulunan Somali Devletinin başkentidir. Mogadişu, Zanzibar'a göre çok daha güneyde bulunduğu halde Delhi nüfuzu burada gerçekten etkisini gösteriyor ise Zanzibar'da haydi haydi göstermiş olmalıdır. Bu husus Afrika'dan fil temin edilmesi ihtimalini doğurmaktadır. Bu bilgiyi verenin bir Arap yazar olması bilginin önemini arttırmaktadır.

Fîrûz Şâh Tuğluk, Seylan Adası'ndan fil ithal etmekteydi. Sultan tarafından Seylan Adası (جزائر رود نیل: Nil/Fil Nehri Adası)'ndan Delhi'ye fil getirecek tacirler için yolda yararsız hale gelen/ölen her bir fil için dahi filin fiyatının hazineden verilmesi fermanı verilmişti⁷²⁹⁴.

Simon Digby, yukarıda geçen 'Cezire-i Rud-i Nîl'in 'Nil Nehri Adası' veya 'Mavi Su Adası' olarak düşünülebileceğini fakat Afif'in eserinin pek çok yerinde ritmik olarak fillerin Nil kükremesi vb. sıfatlarla anılmasından mezkûr Nil kelimesiyle fil kelimesinin doğal olarak akla geldiğini [yani bu yerin adının anlamının Fil Nehri Adası anlamına geldiğini] ve söz konusu mekânın Seylan Adası olabileceğini ileri sürmektedir⁷²⁹⁵.

Simon Digby'yi doğrular nitelikte *Tâcü'l-me'âsir*'de de de filler bazen Kûh-i Nîl (كوه نیل: Nîl Dağı)⁷²⁹⁶ şeklinde nitelenmekte ve eserin pek çok yerinde filleri nitelemek için Nîl sıfatı kullanılmaktadır. Bunun dışında devrin ana kaynaklarında heybetli filler hep Nil kükremesi/coşması şeklinde nitelendirilmektedir.

Seylan Adası'nı ziyaret eden İbn Battûta, adada bol miktarda bulunan ve Hint payitahtına (Delhi) götürülen küçük fillerden bahseder⁷²⁹⁷. Burada küçük filler ile

⁷²⁹³ İbn Battûta, I, s. 361-365.

⁷²⁹⁴ Afif, s. 486, 488; Simon Dgby, a.g.e., s. 72-73.

⁷²⁹⁵ Simon Dgby, a.g.e., s. 72-73.

⁷²⁹⁶ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 77, 79.

⁷²⁹⁷ İbn Battûta, I, s. 294; II, s. 884.

kastedilen yavru filler değil, küçük cins fillerdir. İbn Battûta, daha sonra Cava Adası'nda da küçük filler olduğunu bildirmektedir⁷²⁹⁸.

1470-1472 yılları arasında Dekken'deki Behmenî Sultanlığı ve yakınındaki yerlere geziler düzenleyen Rus seyyah Afanayis Nikitin, İbn Battûta'nın verdiği bilgileri doğrulamakta ve Seylan'dan ve Şabat limanından fil ihraç edildiğini, her iki yerde de fillerin büyüklüklerine göre fiyatlandırıldıklarını aktarmaktadır⁷²⁹⁹.

Hindistan ana kıtasında çok fil bulunmasına rağmen Seylan Adası'ndan özellikle küçük fil ithal edilmesi bir gerekliliğe dayanmaktadır. Nitekim Babürlülerden Cihângîr Şâh (1605-1627) küçük filleri büyük fillerin suyunu ve yemini, cephâneyi, otağ ve mehterhâne gibi diğer saltanat levazımını taşımaya tahsis ettiğini söyler⁷³⁰⁰.

Mesâlikü'l-epsâr'da geçen kayıtlara göre Muhammed Şâh Tuğluk döneminde “Sultan, hizmetinde olanlara, asker, katip ve ilim ehline, toprak, para, mücevher, at, altın işlemeli eyer, altın kemer, değişik türde elbiseler hediye eder, ama asla bir fil hediye etmezdi. Çünkü ancak sultanın fili olabilir ve sıradan vatandaşların fil sahibi olma hakkı yoktur.”⁷³⁰¹

Sultanlar dışında bazı emîrlar de file sahip olabilmekteydi. Bu filler kendilerine bizzat sultan tarafından verilirdi. Örneğin Muhammed Şâh Tuğluk, tahta oturunca Senarganev Valisi Tatar Han'a Behram Han unvanı ile birlikte 100 fil, 1.000 at verip Bengal ve Senarganev vilayetini havale etti⁷³⁰². Fîrûz Şâh Tuğluk, Nil kükremesi gibi altı zincîr fili, Melik eş-Şarklık makamına getirdiği Melik Nâib Bârbek'e yük taşıma vasıtası olarak verdi⁷³⁰³. 796/1394 yılında tahta oturan Nasıreddîn Mahmûd Şâh Melik eş-Şarklık makamı (Hindistan Beylerbeyliği)ni “Sultan eş-Şarklık” (Doğu Sultanlığı) makamına dönüştürdü. İkili sultanlığa geçti. “Sultan eş-Şark” ilan ettiği Hâce Serûr'a 20 zincir fil verdi ve Kanavec'den Bihâr'a kadar bütün Hindistan işleri ona havale etti⁷³⁰⁴.

⁷²⁹⁸ İbn Battûta, II, s. 884.

⁷²⁹⁹ Afanasiy Nikitin, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, s. 20-21.

⁷³⁰⁰ Nûrî'd-Dîn Cihangîr Şâh, s. 62.

⁷³⁰¹ *Mesâlikü'l-epsâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 72; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-Epsâr)*, s. 45; *Arab Accounts of India*, s. 40.

⁷³⁰² Esterâbâdî, I, s. 446.

⁷³⁰³ Afif, s. 428-429.

⁷³⁰⁴ Sîhrindî, s. 154, 156-157; Esterâbâdî, I, s. 513-514; Nizâmuddîn Ahmad, s. 250-251.

Sonuç olarak sultanlar dışında zaman zaman bazı hanların, melik eş-Şarklar ile son dönemde sultan eş-Şarkların eli altında çok sayıda fil bulunabildiği ortaya çıkmaktadır. Kalelerin daha iyi korunması amacı ile kalelerde de filler bulunabilmekteydi.

5.2.1. Delhi Türk Sultanlığı’nda Fil Bakımı ve Beslenmesi

Filler dünyanın en büyük kara hayvanları olmaları hasebiyle bakım, beslenme ve sağlıkları önemli bir sorun teşkil etmekteydi. Bundan dolayı Hindûların elinde filin evcilleştirilmesi ve bakımını anlatan geleneksel tıp ansiklopedileri bulunmaktaydı. Bunlardan biri *Hastyâyurveda* yani “Fillerin (hasti) Uzun Ömürlülüğünün (âyus) Gizli Bilgeliği (veda)”dır. Bu nesir bölümlerinin yanı sıra 7.600’i aşkın mısra içeren bir derlemedir. Bunun dışında, bir dizi çarpıcı mitsel ayrıntı içeren daha kısa bir metin olan “*Filler Üzerine Oyunbaz Risale*” (*Mâtangalîlâ*) vardır⁷³⁰⁵.

Hintlilerin fil bakımı ve sağlığı ile ilgili ansiklopedileri olmakla birlikte fil bakıcılarının bunları çok iyi bildikleri de söylenemezdi. Vatsyâyana, *Kâmasûtra*’da III. bölümde “Çalışılması Gereken Bilimler ve Sanatlar” başlığı altında “At [Sarpa: çabuk öfkelenen at] ve fil [Davana: azgın bir fil] binicileri, hayvan terbiye bilimini bilmeden, sadece pratikten bildikleriyle bu hayvanları terbiye ederler” demektedir⁷³⁰⁶.

Hintlilerin söz konusu fil bakımı ve sağlığı ile ilgili ansiklopedileri ve pratik fil bakımı yöntemleri filbânların, fil bakıcılarının daima Hintliler arasından seçilmesinin nedenini açıklamaktadır.

Kautilya *Arthaşâstra*’da ülkenin en uç sınırlarında vahşi bölgeden ayrılmış fil ormanları oluşturulacağını, orman müdürü ve koruyucularının sadece ormanları korumakla yetinmemesi gerektiğini, ormanlara girip çıkanları da rapor etmesi gerektiğini, herkim bir fil öldürür ise öldürüleceğini bildirilmektedir. Peşinden şu emir verilir: “Filleri yakalama konusunda uzmanlar, fil doktorunun (anîkastha) onlara verdiği

⁷³⁰⁵ Heinrich Zimmer, *Hint Sanatı ve Uygarlığında Mitler ve Simgeler*, s. 118-119.

⁷³⁰⁶ Korhan Kaya, *Okyanusun Kıyısında (Hint Edebiyatı Seçkisi)*, Derleyen ve çev. Korhan Kaya, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara 2003, s. 258-259; Vatsyayana, *Kama Sutra*, çev. Levent Kır, Gün Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 20-21 ve s. 24; Vatsyayana, *the Kama Sutra of Vatsyayana*, Translated from Sanscrit by the Hindoo Kama Shastra Society, Benares-New York, Printed for the Society of the Friends of India 1883-1925, s. 12.

talimatları izleyecek ve hayırlı karakterlerden ve iyi karaktere sahip olan filler yakalayacaklardır.”⁷³⁰⁷ Fil-ormanları fillerin kaynağıdır⁷³⁰⁸.

Kautilya, fil ahırlarının nasıl olması gerektiğini, nasıl düzenlenmesi gerektiğini de açıklamaktadır: “Bir fil ahır her ikisi de kuzeye veya doğuya bakan kaplamalı duvarı ve kumâri denilen kolonları ile dışı filler için ayrı odaları ile bir filin yüksekliğinin ve genişliğinin iki katı büyüklüğünde inşa edilmeli.

(Filin bağlandığı) pürüzsüz kolanın önündeki alan, kare şeklinde olmalı, (karenin) bir kenarı filin uzunluğuna eşit olmalı ve pürüzsüz ahşap tabakalar ile kaplanmalı ve delikleri ile idrar ve gübrenin uzaklaştırılmasını sağlamalı.

Filin yattığı alan, filin enini ve uzunluğunu ve boyunu kapsayacak bir hacimde olmalıdır.

Savaşta veya binicilik için hizmet verebilen filler, kalenin içinde tutulmalı ve hâlâ evcilleştirilmekte olan veya kötü huylu olanları dışarıda tutulmalı.”⁷³⁰⁹

Kautilya, fil ahırlarının nasıl düzenlenmesi gerektiğini anlattıktan sonra fil bakımı hakkında şu genel bilgileri vermektedir: Günün sekiz bölümünün birinci ve yedincisinde fillerin banyo zamanı; bu iki dönemden sonraki zaman onların beslenmesi için; öğleden önce onların egzersiz vakti; öğleden sonra içme (suvarılma) vakti; gecenin iki parçası (günün sekiz bölümünden) uyku zamanı; gecenin üçte birini uyanık olarak dinlenerek geçirirler⁷³¹⁰.

Kautilya fillerin diyet listesi, cilt bakımı ve erzakı hakkında şu bilgileri vermektedir: Bir *drona* pirinç, $\frac{1}{2}$ *ádha* yağ, üç *prastha* ghi, 10 *palas* tuz, 50 *palas* et, bir *ádha* et suyu (rasa) veya iki kat miktarı (diğer bir deyişle iki kat daha fazla) lor; lezzetli hale getirmek için 10 *palas* şeker (kshára), bir *ádha* likör veya iki kat süt (payah); gövdesine sürmek için bir *parstha* yağ, $\frac{1}{8}$ *prastha* (aynısından) kafasına sürmek için ve ahır aydınlık tutmak için; iki *bhára* çayır otu, $\frac{2}{4}$ *bhára* sıradan çimen

⁷³⁰⁷ Kautilya's Arthashastras, s. 65-66.

⁷³⁰⁸ Kautilya's Arthashastras, s. 427.

⁷³⁰⁹ Kautilya's Arthashastras, s. 194-195.

⁷³¹⁰ Kautilya's Arthashastras, s. 195.

(sashpa) ve 2½ *bhara* kuru çimen ve herhangi bir miktarda çeşitli bakliyat sapları (kadankara)⁷³¹¹.

Kautilya, filler ile yolculuk yapılırken onlara çeşitli ilaçların verilmesi gerektiği hususunda şu uyarıda bulunmaktadır: “Fil doktorları, yolculuk ederken, hastalık, aşırı iş, kızışma veya yaşlılıktan muzdarip filler için gerekli ilaçları uygularlar.”⁷³¹²

Kautilya, filler ile ilgilenen görevlileri ve sorumluluklarını da şu ifadeler ile anlatmaktadır: Fil doktorları, eğiticileri, uzman binicileri ayrıca onlara seyislik yapanlar, yiyeceklerini hazırlayanlar, onlar için çim getirenler, onları sütunlara bağlayanlar, ahırları süpürenler ve onları geceleyin ahırda gözetim altında tutanlar, fillerin ihtiyaçlarına cevap vermek zorunda olan personelden bazılarıdır⁷³¹³. Kautilya böylece fil bakımının ne kadar masraflı ve zahmetli olduğunu ve bir file bakmak için en az dokuz farklı görevliye veya görevli grubuna ihtiyaç olduğunu ortaya koymaktadır

Kamandaka ise *Nitisara*’da askerî harekâtlara katılan fillerin bakımı ve sevkî ile ilgili şu tavsiyede bulunmaktadır: “Yaz aylarında ordunun filleri, banyo yapmak isteyebileceğinden bir kral su dolu ormanlar içerisinde yürüyüş yaptırmalı; eğer onlar (muazzam bedenlerini yıkamak) için su alamazlar ise şiddetli yaz sıcaklığı yüzünden cüzzama yakalanırlar.

Kolay iş yapmak için kullanılan fillerin vücutlarında bile iç ısı tutuşur; bu ısı ağır çalışmanın zorluğu ile artar, çok geçmeden onları (filleri) öldürür.

Yaz aylarında yeterli/nitelikli su istendiğinde, tüm canlılar büyük sıkıntıya düşer ve filler, içecek sudan yoksun bırakıldıklarında, kısa sürede körleşirler. Bu da vücutlarının kızışan sıcaklığı sonucunda ortaya çıkar.”⁷³¹⁴

İbn Zafer, Sâsânî Hükümdarı Ardeşir’in oğlu Papag ile ilgili rivayetlerden bahsettiği sırada fillere ve develere musallat olan bir hastalığı aktarmaktadır. Buna göre hayvanların baldırlarına bulaşan bu hastalık onların büyük bir güçle titreyerek ayakta

⁷³¹¹ Kautilya’s *Arthashastras*, s. 195-196.

⁷³¹² Kautilya’s *Arthashastras*, s. 198.

⁷³¹³ Kautilya’s *Arthashastras*, s. 198-199.

⁷³¹⁴ Kamandakiya, *Kamandakiya Nitisara (the Elements of Polity)*, s. 217.

durmalarını engellemekte ve ayağa kalkmaya çalıştıkça tekrar yere düşmelerine neden olmaktadır. Bakıcıları, bu hayvanları kanlarını akıtarak [hacamat] ve yavaş yavaş yürüterek iyileştirmektedir⁷³¹⁵.

Gazneliler devrinde fillerin bakımı için pilhâne (پیلخانه) denilen ahırlar kurulur ve fillerin bakımı için filbân adlı memurlar görevlendirilirdi. *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*'da bu durum şu beyit ile ifade edilmektedir:

Fil toplandığından Kanavec'i filhâne kıl * Fillerine [bakımı için] bir miktar filbân görevlendir⁷³¹⁶.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde “*Filhâne-i sultânî*”de bulunan fillerin bakımı, yiyecek ve içeceklerinin verilmesi, sefere çıkılacağı zaman fillere zırh giydirilmesi, hükümdar yolculuğa çıkacağı zaman üzerlerine ‘emârî adı verilen taht-i revânların yerleştirilmesi ve fil sürücülüğü yapmak filbânların görevi idi. Filbânlar *Şâhne-i fil*⁷³¹⁷ adındaki yüksek rütbeli emirin idaresi altında çalışırlardı.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde, Gazneliler devrinde olduğu gibi filbânlar çoğunlukla Hindliler arasından seçilmekteydiler. Ordunun en önemli güç unsurlarından olan filleri idare ettikleri için filbânlar, hükümdara daima sadık kalacak kimseler yani gulâmlar arasından seçilmekteydiler⁷³¹⁸.

Filbanlar yani fil bakıcı ve sürücüleri genellikle Hintli olmakla birlikte filler üzerinde yer alan tahtirevanda yer alan savaşçıların Türk okçular olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Emîr Husrev-i Dihlevî bir beytinde buna işaret etmektedir:

⁷³¹⁵ İbn Zafer es- Sıkilli, *Adil Hükümdar*, s. 309.

⁷³¹⁶ Bkz. *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s.264 .

⁷³¹⁷ *Şâhne-i fil*: Delhi Türk Sultanlığı devrinde fillerin bakımı ve terbiye edilmelerinden sorumlu olan saray görevlisine Şâhne-i fil adı veriliyordu. Sultana ait bütün fillerin bulunduğu Filhâne-i â'lâ veya Filhâne-i sultânî denilen özel ahırlar, Şâhne-i fil'in denetimi altındaydı. Filhâne'de fillerin bakımını yapan ve onları kullanan birçok filbân da Şâhne-i fil'in emri altında çalışmaktaydılar. Şâhne-i fil tayin edilecek kimseler sarayda yetiştirilen gulâmlar arasından seçilmekteydiler. Şâhne-i fil-i meymene ve Şâhne-i fil-i meysere adlarını taşıyan iki fil şâhnesi bulunmaktaydı. Şâhne-i fillerin askeri görevlerinin başında savaş zamanı ordudaki fillerin sevk ve idaresi gelmekteydi. Bkz. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 116-118.

⁷³¹⁸ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 119-120.

Başparmağında ok olan Türkler fil sırtında * Bir dağ gibi olduğundan ki o dağın (filin) sırtına oturmuş⁷³¹⁹.

Fillerin bakımında en önemli hususlardan biri fillerin kilolarını muhafaza etmeleri idi. Fakat fillerin doğal kilolarında kalmalarını sağlamak çok masraflı ve zordu. Fillerin ihtiyaç duyduğu yiyecek ve su miktarı belirtilirse bakımlarının zorluğu ve masraflarının çokluğu kendiliğinden ortaya çıkacak. Bir Asya filinin günlük yem ihtiyacı, çeyrek ton yeşil yem veya 75 kg. kadar saman ve 200 litre sudur⁷³²⁰. Sultanlığın ahırlarında genellikle binin üzerinde 2.000-3000 civarında fil bulunduğu düşünülürse fillerin beslenmesi için yapılan harcamaların devlet bütçesine çok büyük yük getireceği görülür.

Gazneliler devrinde sultanlar düzenli olarak filleri kontrol ederdi. Filin kilo kaybetmesi halinde, kilo ve enerji kazanması için Hindistan'a geri gönderilirdi. Bu durum söz konusu yem ihtiyacının taşınarak getirilmesinin çok masraflı olmasından kaynaklanıyor olmalıdır.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde, Berenî, fillerin beslenme masraflarının büyük bir yekûn tuttuğuna işaret eder. Berenî, Celâleddîn Fîrûz Şâh (1290-1296)'ın kârhanelerin masraflarından bunaldığını ve fillere ot verilmesi hakkında "Bana fillerin ne faydası var, hangi adam fillerin kuvvetiyle harb kazanmıştır" buyurduğunu aktarmaktadır⁷³²¹.

Celâleddîn Fîrûz Şâh'ın fillere ot verilmesini dert etmesi, hazineye büyük bir yük getirmelerinden olsa gerektir. Çünkü sürekli maaşlı adamlara otların toplatılması ve filhanelere taşınması, sürekli çok büyük miktarda suyun taşınması, kurak geçen yıllarda ise Ganj'ın öte tarafından fillere yeygi olarak tonlarca buğday, pirinç ve nohut getirtmek gerekmektedir. Ayrıca fil ahırlarının sürekli temizlenmesi de büyük bir külfet olmalıdır.

Mesâlikü'l-ebâr'da geçen kayıtlara göre Muhammed Şâh Tuğluk döneminde fillerin bakım ve beslenmesi ülke hazinesine ağır bir yük getirmekteydi: "Bu fillerin bakımı için büyük meblağlar tahsis edilir. Belki de sultanın sahip olduğu 3000 filin

⁷³¹⁹ Bkz. *Tuğluknâme*, s. 93. به پشت پیل ترکان تیر در ششت * چو کوهی کو به پشت کوه بنشست

⁷³²⁰ www.hayvanansiklopedisi.blogspot.com Asya Fli, Afrika Fili

⁷³²¹ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 189.

bakımı için zengin bir ülkenin geliri zar-zor yeter. Bu hayvanların boyları ve cinsleri farklıdır, dolayısıyla bakım masrafları da değişiktir. Bir fil günde en fazla kırk rıtl/ratl (رطل: 430-455 gr.)⁷³²² pirinç, atmış rıtl arpa, yirmi rıtl yağ ve yarım yük ot tüketir. Fil sürücü ve bakıcılarının masrafları da bir hayli fazladır. [Fillerin bakımından sorumlu olan] Şahne-i Fıl (شحنة الفيلة) devlet adamlarının büyüklerindendir. Ona Irak büyüklüğünde bir ikta verilmiştir⁷³²³.

Muhammed Şâh Tuğluk devrinde Ganj'ın batı yakasında şiddetli bir kıtlığın hüküm sürdüğü sırada filler ve diğer hayvanlar için getirilen yeygi miktarı İbn Battûta tarafından şöyle anlatılmaktadır: “Aynü'l-mülk her gün yük hayvanlarına yeygi olarak 50.000 *batman* [batman=15 kg. 284 g.] buğday, pirinç ve nohut getirtiyordu. Sultan at, katır ve fillerin büyük bir bölümünün otlatılması amacıyla verimli arazilere sahip doğu yakasına sürülmesini emretti.”⁷³²⁴

İbn Battûta, 747 (1346-347) yılındaki Aynü'l-mülk isyanı dolayısı ile kurak geçen yıllarda fillerin ve atların semirmesi ve zayıflamaması için Ganj'ın öte tarafına gönderildiğini bildirmektedir. Fakat Ganj'ın öte tarafına geçirilen filler ve atlar Aynü'l-mülk'ün yaptığı gibi kaçırılsa hükümdar tahtını bile yitirebilirdi. Nitekim Aynü'l-mülk isyanında Muhammed Şâh Tuğluk, filler kaçırılınca çok korkmuş ne yapması gerektiği konusunda devlet adamlarıyla müzakereler yapmış, Aynü'l-mülk ise bu güce dayanarak sultanı ortadan kaldırmaya kalkmıştır⁷³²⁵.

Sefer sırasında fillerin nasıl beslendikleri ile ilgili Cüzcanî ve Berenî kısa kayıtlar sunmaktadırlar. Cüzcanî'nin bildirdiğine göre; [6]41/1244 yılında Cacnagar'da Togân Han ile Hindûlar arasındaki savaşta Hindû kâfirleri yenilmeye yüz tuttular o dereceye kadar ki Siraceddin el-Cüzcanî'nin gözleri önünde onların fillerinin önündeki

⁷³²² İbn Fazlullah el-Ömerî'nin bildirdiğine göre Hint rıtl'ına sîr [yaklaşık 75 gr] denir ve yetmiş miskal ağırlığındadır ki Mısır dirhem ağırlık ölçüsü birimi ile 102 2/3 dirhem ağırlığındadır. 40 sîr bir man'dır. Hindistan'da hububat ölçme aracı kile bilinmemektedir. İbn Fazlullah el-Ömerî'nin kayıtlarından Harezmi'de kullanılan ratl'ın 330 dirhem olduğu anlaşılmaktadır. el-Ömerî, ölçü birimi olarak 1,38 gr. ağırlığındaki Mısır dirhemini esas alarak diğer ölçü birimlerini onunla kıyaslamaktaydı. Genel olarak bir rıtl'ı 430-455 gr. olarak kabul etmek gerekir. Bkz. Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, s. 51; Ratl/rıtl (رطل): Muhtelif ülkelerden 300 gramdan 1800 grama kadar değişen bir ölçü birimidir. İran'da 420 gram olmuştur. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 1138.

⁷³²³ *Mesâlikü'l-epsâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 72-73; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, s. 45; *Arab Accounts of India*, s. 40; Simon Dgby, a.g.e., s. 59.

⁷³²⁴ İbn Battûta, II, s. 709-710.

⁷³²⁵ İbn Battûta, II, s. 709-712; *Sîhrindî*, s. 109-110; *Esterâbâdî*, I, s. 465-466.

otun bir kısmını İslâm piyâdeleri ele geçirdi⁷³²⁶. Berenî ise Sultan Balaban devrinde isyan eden Bengal Valisi Tuğrul, Cacnagar'da konakladığında ordusundaki fillerin ağaçların dallarını kırıp yediklerini aktarmaktadır⁷³²⁷.

Fillerin beslenmesinde kadimi dönemden beri ilginç bir şekilde şaraba da yer verildiği görülmektedir. Özellikle fillerin sarhoş edilerek savaşa hazırlandığı vakidir. Bütün Kuzey Hindistan topraklarını eline geçiren Harşa, 620 yılında güneye yöneldiğinde karşısında ancak bir benek kadar alan Çalukya Kırallı II. Pulakesi, filleri savaşa hazırlarken bu yöntemi kullanmıştı. Bu onları atak, tehlikeli ve yıkıcı kılmıştı. Çinli keşiş Xuan Zang⁷³²⁸ bu vakayı şöyle aktarmaktadır: “Kendilerini şarapla ilaçladılar”, “ve o zaman, mızraklı bir tek adam 10.000 kişiyle karşılaşp onlara meydan okuyabilirdi... Üstelik yüzlerce fili de sarhoş ettiler ve onları da yanlarında savaşa götürerek, önce şaraplarını içtiler, sonra kitle halinde ileriye atılarak her şeyi devirdiler, öyle ki hiç kimse karşılarında duramazdı.”⁷³²⁹ Bu savaşın sonunda Çalukya birlikleri başarılı oldu ve Harşa'nın geniş istila kuvvetini püskürttü⁷³³⁰.

Marco Polo da 1290-95'lerde Zengibar'da fillere savaşmadan önce sarhoş olup, kanları ateşlenip saldırsınlar diye şarap içirdiklerini aktarmaktadır⁷³³¹. Fillere şarap içirme geleneğinin Delhi Türk Sultanlığı ve Babürlüler devrinde de devam ettirildiği görülmektedir. Delhi Türk Sultanlığı'nda Sultan Alâeddîn devrinde şarap içmek yasaklanınca, görevlilere ele geçirdikleri şarapları fillere içirmek üzere filhâneye vermeleri buyrulmuştu⁷³³².

Babürlüler devrinde Âdil-Şâhîlerin Ekber için gönderdiği filin günlük iki men (takriben dört litre) şaraba ihtiyaç duyduğu bildirilmektedir. Bu yüzden Babür minyatürlerinde fillerin çoğu zaman tebessüm eder şekilde görülmesine şaşmamak gerekir⁷³³³. Cihângîr Şâh (1605-1627), kendisine kardeşi Danyal'den intikal eden ve

⁷³²⁶ Cüzcanî, s. 244.

⁷³²⁷ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 89.

⁷³²⁸ Xuan Zang: Harşa'nın hükümdarlığı sırasında 17 yılını Hindistan'ı gezmekle geçiren Çinli keşiş. Bkz. Susan Wise Bauer, *Ortaçağ Dünyası-Roma İmparatoru Büyük Constantinus'un Hristiyanlığı Kabul Etmesinden I. Haçlı Seferi'ne*, Çeviri: Mehmet Moralı, Alfa Basım Yayım Dağıtım San. Ve Tic. Ltd. Şti., İstanbul 2014. s. 264.

⁷³²⁹ Susan Wise Bauer, a.g.e., s. 264.

⁷³³⁰ Susan Wise Bauer, a.g.e., s. 264.

⁷³³¹ Markopolo *Seyahatnâmesi*, II, s. 185.

⁷³³² Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 285.

⁷³³³ Âne Mârî Şîmel, *Der Kalemrovi-ye Hânân-i Moğûl*, s. 255-256.

kendi tahtı murassasını taşıması için seçtiği çok büyük mest bir filine her sabah vezn-i Irâkî ile 10 batman şarâb verilmesini emretmişti⁷³³⁴. Anlaşılan şarap filleri savaşa hazırlamak dışında mest filleri yatıştırmak ve katliam yapmalarını önlemek, bakıcılarını mest fillerin gazabından korumak için de kullanılıyordu.

Fillere verilen gıdalar arasında ete de yer verildiği anlaşılmaktadır. Bu durumun örneklerine Delhi Türk Sultanlığı ve Babürlüler dönemlerinde rastlamak mümkündür. Örneğin Delhi Türk Sultanlığı devrinde Muhammed Şâh Tuğluk döneminde sultanlığına biat etmeyip ayaklanan sultanın kız kardeşinin oğlu Küşt Asb Bahâeddîn'in sultanın emriyle derisi yüzüldü! Etiyle pirinç pilavı pişirtildi! Bu yemek çoluk çocuğuna gönderildi ve geri kalan parçaları fillere atıldı; bir tabak içinde! Filler yemediler⁷³³⁵.

Söz konu filler insan kokusu aldığı için eti yememiş olabilir. Lakin fillere et verildiği ve onların da bunu yediği Babürlüler devrindeki şu örnekten anlaşılmaktadır: Cihângîr Şâh (1605-1627)'in, tahtı murassasını taşıması için seçilen file her sabah verilecek yiyecekler arasında vezn-i Irâkî ile 100 batman et (lahm) de bulunmaktadır⁷³³⁶. Böylece saltanat fillerine veyahut savaş fillerine normal gıdalarından farklı olarak şarap ve et verildiği ortaya çıkmaktadır.

Fillere et verilmesinin sebebi muhtemelen daha kuvvetli olmalarını sağlamak içindir. Nitekim Adam Mez'in aktardığına göre Hindistan'da atlara da yem olarak etle pişirilen pirinç veriyorlardı⁷³³⁷.

Fil bakımında beslenmeden sonra en önemli sorunlardan biri de yukarıda da işaret edildiği üzere *mest* (مست: cinsel arzuya bağlı çılgınlık nöbeti) durumundaki fillerdir. Fillerde bu durum ancak yirmi bir yaşını geçtikten sonra görülür. Bu devrenin belirtisi, gözlere yakın ve ağzın hemen yukarısındaki bir bezin yapışkan ve kuvvetli kokulu bir madde salgılamasıdır. Çılgınlık nöbeti genellikle sıcak havada görülür ve iki hafta sürebilir. Salgının en fazla olduğu devre otuz beş ile kırk beş yaş arasındadır. Fil bu zaman diliminde erkeklik hayatının zirvesindedir. Çılgınlık nöbetindeki Asya fili sağa,

⁷³³⁴ Nûrû'd-Dîn Cihangîr Şâh, s. 111.

⁷³³⁵ İbn Battûta, II, s.699-701.

⁷³³⁶ Nûrû'd-Dîn Cihangîr Şâh, s. 111.

⁷³³⁷ Adam Mez, a.g.e., s. 510.

sola saldırır. Bu zamanlarda fillere hiç güvenmeye gelmez. Salgı ağzının içine aktıkça büsbütün vahşileşir. Elli yaşındaki filde, bahsi geçen bezin salgısı azalır ve sonunda büsbütün yok olur⁷³³⁸. Periyodik olan *mest*⁷³³⁹ halinde fillerde testosteron hormonu normalin 60 katı kadar artabilir. En uysal filler bile *mest* durumunda insanlara ve diğer fillere karşı aşırı saldırgan hale gelir. Bu durumdan çıkana kadar ayrılmaları ve izole edilmeleri gerekmektedir. Dişi filler ise erkek fillerin aksine *mest* durumuna girmezler⁷³⁴⁰.

Babürlüler devrinde yazılan *Âyîn-i Ekberî*'de fillerin mestlik hali şöyle anlatılmaktadır: Fillerin bazıları yazın, bazıları kışın ve bazıları yağış zamanında mestlik coşması sergilerler ve hayret verici şeyler ortaya çıkar. Evleri ve ağır duvarları yıkarlar, filin hortumu, atıyla birlikte suvâriyi çeker. Filin sinir ve cesareti çok artar. Filbân da ilaçla *mestlik* getirebilir ve fil bu yüzden bazen zarar görür. Filler savaş sesinden *mestliğe* meyleder, çoğu zaman hayret/şaşkınlık anında da *mest* olurlar. Öyle ki fil *tabl-i şâhîn*in çalınmasından da mutlu olur ve [şakaklarının arasından ve şakaklarındaki gözeneklerden] mestlik akıntısı başlardı⁷³⁴¹.

Âyîn-i Ekberî'de fillerin ilaçla mestlik haline sokulabildiği bildirilmekte ve şu bilgiler verilmektedir: Eğer filbân mestlik için filin yiyeceğine ilaç katar ve fil hayatını kaybederse, filbân padişâh tarafından satılabilir, eli kesilebilir veya öldürülebilirdi. Eğer has adamlardan ise bu görevden üç ay el çektirilir ve novkerlikten bir yıl uzaklaştırılırdı⁷³⁴².

İbn Zafer, mest fillerin ne kadar tehlikeli olduklarını şu örnekle aktarmaktadır: “Günlerden bir gün Pers ülkesinde, çiftleşme dönemindeki bir filin aniden, I. Husrev Anuşirvan'ın sarayının içine daldığı anlatılır. Anlatılanlara göre bu dönem boyunca

⁷³³⁸ Ebu'l-Fazl-i 'Âllâmî, *Âyîn-i Ekberî*, I, s. 130; www.hayvanansiklopedisi.blogspot.com Asya Fli, Afrika Fili

⁷³³⁹ Erişkin erkek filler testosteron hormonunun arttığı *mest* olarak bilinen bir duruma girer. Güney Hindistan'da bulunan fil popülasyonunda erkek fillerin ilk olarak 15 yaşında *mest* durumuna girdiği ve ancak 25 yaşından önce bu durumun görece daha az etkili olduğu gözlemlenmiştir. Genç erkeklerin kurak mevsimde (Ocak ile Mayıs arası) yaşlı erkeklerin de yağmur mevsiminde (Haziran ile Aralık arası) *mest* durumuna girdikleri görülür. Erkek filin *mest* olduğunun ana göstergesi temporin bezinden salgılanan sıvının yüzlerinin iki yanına doğru akmasıdır. *Mest* durumu ile bağlı davranışlar kafayı yukarıda ve sağa sola sallayarak yürüme, fildişleriyle yeri kazma, işaretleme, hortum ile gürlleme ve yalnızca tek kulağı sallama gibi davranışlardır. *Mest* durumu bir gün ile dört ay arasında sürebilir. *Mest* durumunda erkek filler aşırı derecede saldırganlaşır. Bkz. Martin Saller, *Elephants A Cultural and Natural History*, s. 76-77.

⁷³⁴⁰ Ebu'l-Fazl-i 'Âllâmî, *Âyîn-i Ekberî*, I, s. 130.

⁷³⁴¹ Ebu'l-Fazl-i 'Âllâmî, *Âyîn-i Ekberî*, I, s. 139-140.

⁷³⁴² Ebu'l-Fazl-i 'Âllâmî, *Âyîn-i Ekberî*, I, s. 130.

filler efendilerine itaat etmez ve onları durdurmaya çalışan kişileri ezip geçerlermiş. Fil, Husrev'in vezirleriyle birlikte oturduğu salona dalınca, kızgın filden kurtulmak için hepsi kaçmış...⁷³⁴³

İbn Zafer, şiddetle çevrildiğinde insanın hayatına mal olabilecek beş şey⁷³⁴⁴ arasında kızgınlama dönemindeki filleri de saymaktadır⁷³⁴⁵.

Masal Irmaklarının Okyanusu (Kathâsaritsâgara) adlı eserde mest filleri durdurmanın mümkün olmadığı ve insanları öldürdükleri ile ilgili sahneler pek çok masalın içinde yer almaktadır. Söz konusu sahnelerden bazıları şunlardır: “Padmakbala adlı hırçın bir fil, bağlarını kopartıp ahırdan kaçmış, insanları ayaklarının altında ezerek koşturmamış...⁷³⁴⁶ “...Tam kutlamalar başlamış, halk eğlenceye dalmışken, aniden zincîrlerinden boşanmış çılgın [mest] bir fil kalabalığa dalıvermiş. Sürücüsünü kancasıyla birlikte savurup atan fil, şehirde dolanıp kısa sürede pek çok kişiyi öldürmüştü. Fil bakıcısı, usta fil sürücüleri, kimler kimler uğraşmış, fakat hiçbirisi onu durduramamış...⁷³⁴⁷

Sîret-i Fîrûz Şâhî’de mest bir filin bir Türk tarafından yatıştırılmasıyla ilgili şu keramet anlatılmaktadır: Sultan Fîrûz Şâh, bir din büyüğü Şeyh Kutbeddîn Münevver ile görüşüp dualarını almıştı. Oradan ayrılmasından sonra safşiken (saf kıran) adındaki daima mest olan bir fil, zincîrlerinden kurtulmuş ve “dîvâne bir Türk”ün üzerine yürümüştür. Dîvâne Türk, filin hortumunu yakalayarak kendi boynuna atmış ve mahallenin en ucuna kadar götürmüştür. Cinlenmiş fil tamamen onun tesirine girmiş, bir çobanın elindeki koyun gibi (onun peşinden) gitmiştir. Mahallenin ucuna ulaşınca filin hortumunu bırakmış ve “ey fil, nereye istiyorsan oraya git” demiştir. Onun (Şeyh Kutbeddîn Münevver) bu kerameti [dîvâne Türk’ün söz konusu fili sakinleştirebilmesi]ni mahalle sakinlerinin çoğu görmüşlerdir. Şeyh Kutbeddîn Münevver, geri dönüş esnasında “Daima Hakk’ın koruması ve emanı altında olun!”

⁷³⁴³ İbn Zafer es- Sıkilli, *Adil Hükümdar*, s. 211.

⁷³⁴⁴ Diğer dört unsur öfke içindeki bir kral, bendini yıkan bir sel ve kargaşa ve hezeyan halindeki halk kitleleridir.

⁷³⁴⁵ İbn Zafer es- Sıkilli, *Adil Hükümdar*, s. 223.

⁷³⁴⁶ Somadeva, I, s. 551.

⁷³⁴⁷ Somadeva, II, s. 498-499.

diye dua etmiştir. Söz konusu olayı ve burada zikredilmeyen ve sefer sırasında gerçekleşen başka bir olayı Şeyh Kutbeddîn Münevver'in bir kerameti saymışlardır⁷³⁴⁸.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Miftâhu'l-futûh*'da “mest *fil halkası*”⁷³⁴⁹nın yola koyulmasından⁷³⁵⁰; *Tuğluknâme*'de Ma'ber fillerinin mest filler olmasından⁷³⁵¹; *Tuhfetu's-sıgar*'da ise mest fil (پیل مست: pîl-i mest) karşısında hasmın karıncaya benzemesinden bahsetmektedir⁷³⁵².

Hitopadeşa'da kızıışmış (mest) filleri sakinleştirmek için üvendire gerekir. Yaratan her türlü derde bir çare vermiştir denmektedir⁷³⁵³. Üvendire (öğendire), öküzleri dürterek yürümelerini sağlayan, ucu bizli uzun değneğe denir⁷³⁵⁴.

Babürlüler devrinde, aynı şekilde *mest* fillerin bağlarından kurtulup başlarını alıp gittikleri ve onları tutmanın mümkün olmadığı aktarılmaktadır. Bu filleri yakalamak için cesur çalışanların dişi fillere binip onlara yaklaştıkları ve onları bağladıkları belirtilmektedir⁷³⁵⁵.

Fillerin kuvvetli hafızaları ve intikam alma duygularının kuvvetliliği de filbânlar için önemli bir tehlikedir. Bu yüzden fil bakıcılığı at bakıcılığına göre çok tehlikeli bir meslekti. Her zaman için ölüm riskini yanında bulundururdu. Memelilerin çoğu gibi filler de insanlara hastalık geçirebilmekteydiler ve bu nedenle fil bakıcıları tüberküloza yakalanma riski taşımaktaydılar⁷³⁵⁶.

5.2.2. Savaş Hayvanı Olarak Fillerin Özellikleri

Filleri ilk evcilleştiren millet Hintliler olmuşlardır. Kautilya, dev bedenli fillerin meziyetleri hakkında şu tespitite bulunmaktadır: “(Savaşlarda) kralların zaferleri esasen fillere bağlıdır; filler büyük bedensel yapıları ile sadece düşman ordusunun

⁷³⁴⁸ *Sîret-i Fîrûz Şâhî*, s. 151-153.

⁷³⁴⁹ Halka Fil: Bir halka fil; 100 filden oluşmaktadır. Bkz. *Esterâbâdî*, II, s. 121.

⁷³⁵⁰ *Miftâhu'l-futûh*, s. 36.

⁷³⁵¹ *Tuğluknâme*, s. 118.

⁷³⁵² Emîr Husrev-i Dihlevî, *Tuhfetu's-sıgar*, vr. 16b.

⁷³⁵³ Narayana, *Hitopadeşa*, s. 87.

⁷³⁵⁴ *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, IV, s. 3030.

⁷³⁵⁵ Ebu'l-Fazl-i 'Âllâmî, *Âyîn-i Ekberî*, I, s. 128.

⁷³⁵⁶ Martin Saller, *Elephants A Cultural and Natural History*, s. 62.

safını, tahkimatını ve kamplarını yok etme yeteneğine sahip değillerdir aynı zamanda da yaşam için çok tehlikeli olan işleri üstlenebilirler.”⁷³⁵⁷

Filler, yaklaşık İndus Vadisi Uygarlığı zamanından yani M.Ö. üç binli yıllardan günümüze kadar yük hayvanı olarak kullanılmış ve kullanılmaya devam edilmektedir. Yük taşımak için eğitilen filler, öbür yük hayvanlarından daha ağır yükleri taşıyabilir. Üstelik yükleri yalnız çekmeği değil itmeyi ve kaldırmayı da becerebilen tek hayvan fildir⁷³⁵⁸.

Filler yük taşımadaki söz konusu meziyetlerinden dolayı askerî harekâtlar sırasında sadece savaş hayvanı olarak yer almazlar. Filler aynı zamanda taşımacılık ve nakliyat görevlerini de yerine getiren eşsiz hayvanlardır. Filler ağır yükleri sadece karada değil derin sularda da taşıyabilmektedirler.

Filler diğer hayvanlardan farklı olarak itiş ve kaldırma gücüne de sahiptirler. Günümüz ifadeleriyle betimlemek gerekirse diğer binitler sadece arkadan çekişli iken filler hem ön hem de arkadan çekişli binitlerdir. Kısaca vinç özelliği de olan 4x4 tanklara benzemektedirler. Fillerin bu özellikleri onları Hindistan’ın sık yağmur ve bambu ormanlarında yol açmak için vazgeçilemez vasıtalar haline getirmektedir. Ayrıca bu özellikleri ve muazzam ağırlıkları nedeniyle Hindistan’da surları yıkmak ve kale kapılarını kırmak için koçbaşı yerine filler tercih edilmiştir. Hatta inşaat faaliyetlerinde ve eski binaları yıkmak ve düzlemek için dozer niyetine de kullanılmışlardır. Bazen de ganimetlerin ve vergilerin taşınmasında zırlı nakliyat aracı olarak kullanılmaktaydılar. Delhi Türk Sultanlığı’nda muhtemelen bir güvenlik önlemi olarak valiler vergilerini genellikle fil sırtında göndermekteydiler. Bu husus aynı zamanda valilerin hizmet bölgelerinde kendi kullanımlarına verilmiş fillere sahip olduklarına da işaret etmektedir.

Fillerin söz konusu özelliklerinden istifade edilmesine dair pek çok örnek verilebilir. Örneğin Büveyhoğulları’ndan ‘Adûdüdevle, Bağdat’da vefat eden

⁷³⁵⁷ *Kautilya's Arthashastra*, s. 66.

⁷³⁵⁸ “Fil” *Temel Britanica*, VI, İstanbul: Ana Yayıncılık A.Ş., 1992.

komutan Sebüktekin'in dev sarayını, civardaki evleri satın almak suretiyle iki misli daha büyütürken evleri yıktırmak ve toprağı tesviye etmek üzere filleri kullanmıştır⁷³⁵⁹.

Gazneli Sultan Mesud, Gurgan ve Taberistan seferinde ormanlık arazilerde yol açmak için yanında 10 fil getirmişti. Fillerin ağaçları devirerek ilerlemesi yolun açılmasını kolaylaştırıyordu⁷³⁶⁰.

Gazneli Sultan Mahmûd'un 1002 Sistân seferinde, Sistân Hâkimi Halef, Tâk Kalesi'ne çekildi. Gazneli ordusu fillerin şiddetli saldırısına dayanamayıp kırılan kale kapılarına hücum etti. Adamlarının fillerin ayakları altında ezildiğini gören Halef itaatini bildirerek kaleyi teslim etti (21 Aralık 1002)⁷³⁶¹. Gazneli Mesud'un Rey müdafaası ve Kakûyîlere karşı taarruz için takviye güç olarak gönderdiği askerî birliğin yanında duvar yıkmak ve kale kapısı kırmak için eğitilmiş 'beş seçkin erkek ve beş kapı kıran ve duvar yıkan dişi fil'⁷³⁶² gönderdiği görülmektedir⁷³⁶³.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde filler devlet eliyle yürütülen imar faaliyetlerinde inşaat malzemelerinin nakliyesinde ve yekpare minarelerin yerlerine yerleştirilmesinde kullanılmaktaydılar. Bu duruma örnek olarak Sultan Kutbeddîn Aybek, Sultan İltutmuş, Sultan Alâeddîn Halacî ve Fîrûz Şâh Tuğluk dönemlerindeki inşaat faaliyetleri gösterilebilir.

Delhi Türk Sultanlığı devri kaynaklarında geçen "fil yükü" (پیل وار: pîl-vâr)⁷³⁶⁴, (پیل بار: pîl bâr)⁷³⁶⁵ terkibi fillerin yük taşımada kullanıldıklarını göstermektedir. "Pîl-vâr" terkibi bir filin taşıyacağı miktarda yük anlamına gelmektedir⁷³⁶⁶. Devrin kaynaklarında bir filin ne kadar yük taşıyabildiği belirtilmemekle birlikte bir Asya fili bir ton ağırlığında bir yükü kaldırabilir ve iki ton ağırlığında bir kütüğü sürükleyebilir.

⁷³⁵⁹ Adam Mez, a.g.e., s. 37.

⁷³⁶⁰ Güler Nuhoğlu, a.g.e., s. 347-349.

⁷³⁶¹ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 29.

⁷³⁶² Bu kısım metinde şu şekilde verilmektedir: پنج پیل نر خیاره و پنج ماده دیوار افکن دروازه شکن .

⁷³⁶³ *Târîh-i Beyhakî*, II, s. 621.

⁷³⁶⁴ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurratü'l-Kemal*, vr. 308b.

⁷³⁶⁵ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Nihayetü'l kemal*, s. 106.

⁷³⁶⁶ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 535.

2. Dünya Savaşı'nda Japonların fillere, hayvan başına dört ton yüklemek suretiyle nakliyat yaptıkları söylenmektedir⁷³⁶⁷.

İbn Battûta'nın aktardığına göre Delhi Câmisi⁷³⁶⁸ minaresinin merdiveni, fil alacak kadar genişti. Minare yapıldığı vakit taş yüklü bir filin yukarıya kadar çıkıp bu inşaatta çalışmıştı. Bu minare Mu'izzeddîn b. Nâsireddîn'in eseri idi⁷³⁶⁹. Yine İbn Battûta'nın aktardığına göre yapımı Sultan Kutbeddîn Aybek tarafından başlatılan ve Sultan İltutmuş tarafından tamamlanan Dünyanın en büyük minaresi sayılan Kutb Minar'ın merdiveni ise üç fil yan yana alacak denli geniş olması sebebiyle dünyanın en müthiş eserlerinden sayılır⁷³⁷⁰.

Sîret-i Fîrûz Şâhî sayesinde Fîrûz Şâh Tuğluk devrindeki inşa faaliyetlerinde fillerin çalıştırılması hususunda çok daha kapsamlı bilgilere ulaşılmaktadır. Bu faaliyetler, şu şekilde hûlasa edilebilir: Fîrûz Şâh, Fîrûz (Fîrûzâbâd) şehrindeki üç katlı Cuma mescidi ve av köşkünün “61 gez” [70 cm üzerinden 42.7 m] uzunluğundaki sütunlarını (bu ölçü her iki yapının minarelerinin toplam uzunluğu olmalı) oraya nakletmeye karar verdi. Söz konusu iki minare ve bu yapıların 10 gez [yedi m.], 11 gez [7.7 m.] ve 12 gez [8.4 m.] uzunluğundaki filpâyeye (fil ayakları/dev sütunları)lerini, tuğlalarını dev bedenli fillere bağlayıp filler aracılığı ile Cumna Nehri sahiline, gemilere kadar taşıttırdı. Sütunlar Fîrûzâbâd sahiline ulaştığında yüklerin gemilerden indirilmesine insanlar da yardım etti. Muharrem 769/Eylül 1367'de kıyıya ulaşan bu taş sütun (minarelerin yekpare taş sütunları) ve mescid-i Cuma'nın *filpâyelerinin* dikilme çalışmaları başladı. Bu sütunlar ayağa dikilirken halatların çoğu fillere geri kalanı da

⁷³⁶⁷ www.hayvanansiklopedisi.blogspot.com Asya Fli, Afrika Fili

⁷³⁶⁸ Delhi Câmii (Kuvvetü'l-İslâm Câmii): Kutbeddîn Aybek tarafından eski bir Hindû tapınağının temelleri üzerine 588/1192 yılında inşasına başlanan bu cami, Sultan İltutmuş tarafından VII./XIII. yy.da; Sultan Alâeddîn Halacî tarafından ise VIII./XIV. yy.da epey genişletilmiştir. Bugünkü harabelerde İletmiş'in bıraktığı açık seçik görülür. Bkz. İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, II, s. 619.

⁷³⁶⁹ Büyük Minare (Kutubminar) ve yarım kalmış öteki minareye dair tarihi kayıtlar: Kutbeddîn Aybek tarafından yapımına başlanan ve İltutmuş tarafından bitirilen bu muazzam minare Fîrûz Şâh tarafından biraz daha yükseltilmiştir. Hâlen mevcut olan bu devasa yapının şu anki yüksekliği 70 metredir. Minarenin ismi, Sultan Kutbeddîn'den değil İltutmuş'un çok değer verdiği Kutbeddîn Bahtiyâr Kâkî'den gelmektedir. Taş işçiliği mükemmeldir. Yarım kalmış öbür minare ise Kutubminâr'ın yarıçapının iki katı genişliğindedir. Ve temeli hala mevcuttur. Bu bina ise Kutbeddîn Mübarek Şâh'ın babası olan Alâeddîn Halacî (M. 1215-1295) tarafından yaptırılmıştır. İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, II, s. 619.

⁷³⁷⁰ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, II, s. 614.

diğer dört ayaklı hayvanlara bağlandı. 10 Safer 769 (06.10.1367) tarihinde Çarşamba günü minare doğrultuldu⁷³⁷¹.

Timur, Hindistan seferi (1398) sırasında ganimet olarak aldığı 120 fili Delhi hazinelerinin Semerkand'a naklinde (güvenli ve ağır tonajlı bir) nakliyat aracı olarak kullanmıştır. Semerkand'a vardığında ise bu fillerden 95'ini Semerkand Camisi'nin inşaatında taş taşımak için kullanmıştır⁷³⁷².

Fillerin yukarıda zikredilen özellikleri dışında diğer binitlerde bulunmayan çeşit çeşit silahları ve özellikleri daha vardır. Fillerin diğer hayvanlarda bulunmayan doğal silahlarının ve özelliklerinin incelenmesi, bu muazzam hayvanların savaş alanındaki üstünlüklerinin ve kusurlarının tam olarak kavranılmasına imkân sağlayacaktır. Bundan dolayı aşağıda bu hususlar tek tek ele alınacaktır.

Fillerin güçlü ve geniş tabanlı ayakları en önemli meziyetleri ve silahlarındandır. Geniş yüzeyli ve güçlü ayakları sayesinde diğer hayvanların zorlandığı, yolda kalıp eşyaları taşıyamadığı, yağmur ormanlarının balçık haline gelmiş topraklarında kalaylıkla çok ağır yükleri taşıyabilmekteydiler. *Râmâyana* destanında bu husus şöyle dile getirilir: "Fillerin bile geçemediği bataklıklar vardır."⁷³⁷³

Fillerin yukarıda bahsedilen söz konusu meziyetini, Osmanlı tarihinde yaşanmış bir örnek olay açık bir şekilde ortaya koymaktadır: II. Osman Han (Genç Osman), 7 Mayıs 1621'de İstanbul'dan çıktığı Lehistan (Hotin) seferinde Balkanlar'dan sonra büyük sıkıntılarla bataklık alanlarda ilerledi ve bu sırada birçok hayvan telef oldu. Otağı taşıyan develer yolda kalınca, Safevî Şâhının daha önce hediye olarak İstanbul'a gönderdiği ve bu seferde orduya dâhil edilen dört adet fil bu işte kullanıldı⁷³⁷⁴.

Nicolo Condi (1420-21), tarafından bildirildiğine fillerin geniş tabanlı ayaklarının savaşta bir faydası da şudur: "Bu hayvan o kadar zeki ki, savaşta sıklıkla

⁷³⁷¹ *Sîret-i Fîrûz Şâhî*, s. 182-197, 205.

⁷³⁷² Muineddîn Netanzî, *Müntehab ü't-tevârih-i Muînî*, Musahhih/Muhakkik Pervin İstahrî, İntişârât-i Esâtîr, Tahran 1383, s. 275-276; Şerefeddîn 'Alî Yezdî, *Zafernâme*, I, s. 936, 988; Simon Digby, a.g.e., s. 81-82.

⁷³⁷³ Valmîki, *Râmâyana*, s. 84.

⁷³⁷⁴ Ahmet Önal, "Büyük Buhran (1593-1623)", *Osmanlı Tarihi (1566-1789)*, ed. Erhan Afyoncu, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2013, s. 47-48.

sırtında taşıdıklarını [savaşçıları] incinmekten korumak için düşmanın ciritlerini ayağının tabanı ile karşılar.”⁷³⁷⁵

Fillerin en önemli meziyetlerinden biri de çok usta uzun mesafe yüzücüleri olmalarıdır. Filler suyu çok sever, yüzmeye âşıktırlar. Memeliler içerisinde en uzun mesafe yüzücüleri ve yorulmaz yüzücülerdirler. Güney Asya sahillerinde ana kara yakınlarındaki bir adaya yüzmek veya açık denizde adadan adaya yüzmek filler için güç değildir. Su fillerin hacimli vücutlarını destekler; hızla suyun altında yüzerken ayaklarını döndürebilirler, hortumları şinorkel olarak hizmet eder. Filler suda 30 mil kat edebilirler. Dibe değmeden altı saat kadar yüzebildikleri, bir kerede 48 km. mesafe kat edebildikleri ve 2,1 km./s hız yapabildikleri kaydedilmiştir⁷³⁷⁶. Bu sayede filler azgın nehirler üzerinde ordunun ve techizatın naklinde çok önemli rol oynamaktaydılar.

Delhi Türk Sultanlığı tarihinde fillerin suda nakliyat aracı olarak kullanılmasına pek çok örnek verilebilir. Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351), Aynü'l-mülk isyanını bastırmak için Ganj'ın karşı sahiline geçtikten sonra geri dönüşü İbn Battûta tarafından şöyle aktarılır: “Milletin kalabalıklığı, gemilerin azlığı nedeniyle hükümdar nehri geçmek için fazla bekledi. Nihayet tüm eşya ve hazinelerini fillere yükleyerek karşı kıyıya vardı. Yük taşımak için devlet adamlarına filler vermiş, bana (İbn Battûta) da bir tane göndermişti. Eşyalarımı bununla taşıdım. Hükümdar bizi beraberine alarak Behrâyic şehrine hareket etti”⁷³⁷⁷. Metinden anlaşıldığı kadarıyla yükler nehirden yüzen fillerin sırtında geçirilmiş ve karada da fil sırtında taşınmaya devam edilmiştir.

Sultan Babür, fillerin yüzmeye becerilerini ve nakliyat vasıtası olarak meziyetlerini şöyle aktarmaktadır: “Filin bazı meziyetleri vardır. Büyük, derin ve hızlı sulardan çok yükü kolayca geçer bir de 400-500 adamın çektiği top arabasını üç-dört fil kolayca çekip gider.”⁷³⁷⁸

Fillerin güçlü yüzmeye yeteneklerine rağmen savaş alanına lüzumlu olmadıkça gemilerle nakledildikleri anlaşılmaktadır. Çünkü *Âyîn-i Ekberî*'de “Emîr-i Bahr”ın

⁷³⁷⁵ Poggio Bracciolini, “the Travels of Nicolo Conti”, *India of the Fifteenth Century*, s. 12.

⁷³⁷⁶ Martin Saller, *Elephants A Cultural and Natural History*, s. 182.

⁷³⁷⁷ İbn Battûta, II, s. 709-710, 715.

⁷³⁷⁸ Babur, *Baburnâme*, s. 481.

görevlerinden biri gemileri üzerinden filler geçecek kadar sağlam yapmak olarak gösterilmektedir⁷³⁷⁹.

“Emîr-i Bahr”ın gemileri sağlam yapma görevi ile teknelerden kurulan köprülerin üzerinden filler geçecek kadar sağlam yapılması gerektiği de kastedilmiş de olabilir.

Fîrûz Şâh Tuğluk’un I. Bengal seferi (753/1353) sırasında filler ordunun nehirden geçişini kolaylaştırmak için kullanılmıştır. Kûsî Suyu’nun o mahalde derinliği çekilmiş fakat su kuvvetli akıyordu. 500 men (1.500 kg.)lik bir taş yuvarlanan çanak çömlek gibi gidiyordu. Bununla birlikte bu mahalde o müstesna padişâh derinliğin aşağı ve yukarı tarafına filler durdurulsunlar böylece ordu milleti kolaylıkla geçebilsin (diye) ferman buyurdu. Filler, yukarı tarafa suyun kuvvetini azaltmak için durduruldular. Her kim suya batarsa halata tutunsun diye sağlam halatlar fillere bağlanıp suyun aşağı tarafı da tutuldu. Karşı tarafa bu şekilde geçildi.”⁷³⁸⁰

Sukra-nîti’de “Sudan kollar/silahlar ile geçmek (yüzme bir sanattır)” denmesi⁷³⁸¹ özellikle bu gibi zor zamanlardaki askerî seferler düşünülerek söylenmiş olmalıdır.

Sayın Sinan Eren de Gıyâseddîn Ali Yezdî’nin *Saadetname*’si ya da diğer adıyla *Ruzname-yi Gazavat-i Hindustan*’ı tercüme ettiği tezinde benzer şekilde Timur’un da ordusunu büyük nehirlerden filleri peş peşe bağlayarak geçirdiğini iki farklı yerde tercüme etmiştir. Maalesef tercümesinde imlası birbirine yakın olan Farsça “köprü” (پل: pol) ve “fıl” (پیل: pîl) kelimelerini birbirine karıştırarak bir hata yaptığı anlaşılmaktadır⁷³⁸². Nitekim Radhakumud Mookerji tarafından da bu kısım köprü olarak tercüme edilmiştir⁷³⁸³.

⁷³⁷⁹ Ebu’l-Fazl-i ‘Âllâmî, *Âyîn-i Ekberî*, I, s. 202.

⁷³⁸⁰ Afif, s. 110-111; Esterâbâdî, I, s. 486-487.

⁷³⁸¹ Crossing waters by arms (swimming is an art.) “silahlar ile geçmek” ifadesi daha doğru bir tercüme olacaktır. Bkz. *The Sacred Books of the Hindus, Vol XIII. The Sukra-nîti*, s. 159.

⁷³⁸² Metnin orijinalinde şu ifadeler geçmektedir: “Polî Moğolî bendend” (پلی مغولی بندند), “polî bestend” (پلی بستند) ve “amma pol ber ser ân nebeste est” (اما پل بر سر آن نیسته است). Karşılaştırma için bkz. *Sa’âdetnâme ya Rûznâme-yi Gazavat-i Hindûstan*, s. 75, 79-80 ve Sinan Eren, *Tarihçi Gıyâseddîn Ali Yezdî’nin Sa’âdetnâme’si*, s. 62, 65-66.

⁷³⁸³ Radhakumud Mookerji, a.g.e., s. 196.

Fillerin en önemli savaş vasıtalarından biri dişleri olmuştur. Fil hortumunun iki tarafında, üst çenede iki büyük diş vardır; fil bu dişleri dayayarak duvarları ve ağaçları zorlayıp yıkar. Vuruşma veya herhangi zor bir işi de bu dişleriyle yapar⁷³⁸⁴. Delhi Türk Sultanlığı devrinde bu dişler demir/çelik ile kaplanıp üzerine zehirli hançer vb. kesici aletler monte edilmekteydi. Emîr Husrev-i Dihlevî, Melik Nâib Kâfûr'un Varangal fethi sırasında Hindûlara ait “üç tane çelik dişli savaş fili”nden bahsetmektedir⁷³⁸⁵. Dolayısıyla bu âdetin Hindûlar kanalıyla geçtiği düşünülebilir. Fildişlerinin zırhla kaplanması sağlamlığını, mukavemetini arttırmak ve düşmana daha fazla zarar vermek içindir.

Fildişlerinin nasıl daha tehlikeli hale getirildiği Delhi ve Timur dönemi kaynaklarında açıkça ifade edilmektedir. İbn Battûta tarafından bildirildiğine göre fildişleri, idamlık suçlular için demirle kaplanmakta⁷³⁸⁶, bu kaplamanın üzerine saban demiri gibi demirler döşenmekte, bu saban demirinin kenarlarına da art arda sıralı bıçaklar [deşneler/hançerler] döşenmekte⁷³⁸⁷, filler, fildişlerine takılı bıçaklarla idamlıkları [veya savaşta düşmanları] havaya fırlatıp yakalamakta ve böylece onları paramparça etmekteydiler⁷³⁸⁸.

İbn Arabşâh fildişlerinin düşman üzerindeki etkisini şöyle açıklamaktadır: Fillerin dişleri mızrak gibi yutakların yolunu tutabilmekte; kılıç gibi adamların ve büyüklerin göğsüne oturmaktadır⁷³⁸⁹.

Fillerin söz konusu silâhlarından biri de yer fıstığına zarar vermeden kabuğunu kırabilecek kadar hassas ve bir ağacı kökünden sökebilecek kadar kuvvetli olan hortumlarıdır⁷³⁹⁰. Filler hortumlarıyla bir tona yakın ağırlıktaki yükleri kaldırabilir.

⁷³⁸⁴ Babur, *Baburnâme*, s. 481.

⁷³⁸⁵ سه زنجیر فیل که بدنندادن فولاد Bkz. *Hazâinü'l-fütûh*, s.88-89.

⁷³⁸⁶ İbn Battûta, II, s. 654-655.

⁷³⁸⁷ İbn Battûta, II, s. 705.

⁷³⁸⁸ İbn Battûta, II, s. 709-710, 715; *Sihriindî*, s. 109-111.

⁷³⁸⁹ İbn Arabşâh, *Zendegânî-yi şeğeft-âver-i Timûr*, s. 101.

⁷³⁹⁰ Fil hortumu soluma, koku alma, dokunma, tutma ve ses çıkarma gibi çeşitli işlevlere sahiptir. Filin koku alma duyusu tazıminkinden dört kat daha güçlüdür. Hortumun güçlü sarma ve bükme yeteneği besin toplamasına, diğer fillerle güreşebilmesine ve 350 kg.'a kadar ağırlık kaldırabilmesine olanak tanır. Bir fil hortumuyla yer fıstığına zarar vermeden kabuğunu kırabilir, 7 m.'ye ulaşan yüksekliklerdeki nesnelere erişebilir ve çamur ile kum altında su arayabilir. Fil, hortumuyla içmek ya da vücuduna püskürtmek için su çekebilir. Yetişkin bir Asya fili hortumu ile 8,5 litreye kadar su tutabilir. Suyun dışında vücutlarına toz ve ot da püskürtürler. Suyun altındayken hortumunu şnorkel benzer şekilde kullanıp, nefes alıp verebilirler. Fil hortumu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Martin Saller, *Elephants A Cultural and Natural History*, s. 60-61.

Fillerin bir insanı hortumuyla 35-40 m. uzağa fırlattığı görülmüştür. Fil hortumunda 40.000'den fazla kas olduğu söylenmektedir⁷³⁹¹.

Filler hortumlarını kemend gibi kullanarak sağındaki solundaki insanları kapıp fırlatabilmektedirler. Düşmanın çetr ve sancaklarını ele geçirerek moralini bozmaktadırlar. Eğitimli filler üzerlerindeki askerlerin yere düşen silahlarını alıp onlara uzatabilmektedirler. Daha önce Gazneli Sultan Mahmûd'un bindiği filin İlek Han'ın alemдарını hortumuyla havaya fırlattığı, atların üzerindeki suvârileri alıp fırlattığı aktarılmıştı⁷³⁹². Daha önce aktarıldığı üzere filler hortumlarını kol ve el gibi kullanabilmekte, ağır savaş araç gereçlerini kaldırıp yerlerine yerleştirebilmektedirler. Filler, bu meziyetlerinden istifade edilerek belki de askerî inşaatlar sırasında bir vinç gibi kullanılabilmektedirler.

Gıyâseddîn Ali Yezdî, Timur'un Hindistan seferi sırasında fillerin hortumlarını şöyle nitelemektedir: “Çevgâna benzer hortumu savaş meydanında başların çevgân topunu çalıyordu.”⁷³⁹³

Fil hortumunun bu devasa hayvanların en ince ve en hassas uzvu olması, aynı zamanda yaralanmaya en müsait uzuvları olmasına yol açmaktadır. Savaşta hortumları kesilen filler etkisiz hale gelmektedirler. Görüldüğü üzere, fil hortumu çok faydalı özelliklere sahip olmasına rağmen aynı zamanda bu devasa hayvanın en hassas ve zayıf yeridir. Fil hortumları dıştan kalın ve iyi korunmuş olmasına rağmen içi şaşılacak derecede naziktir.

Hayvan özellikle hortumunu sert darbelerden korumaya çok dikkat eder. “Filin yemesi ve içmesi hortumuyladır. Hortumu olmazsa yaşayamaz.”⁷³⁹⁴ Dolayısıyla fil hortumu sahip olduğu bu meziyetlere rağmen aynı zamanda bu devasa hayvanın gözüyle birlikte en hassas ve tehlikeye en açık yeridir. *Târîh-i Tâberî*'de Sâsânîler ile yapılan Kadisiye Savaşı dolayısıyla fillerin bu özelliği şu şekilde anlatılmaktadır: Müslümân olan İranlılardan, Şapur'un elindeki fillerle mücadele için en hassas ve zayıf

⁷³⁹¹ www.hayvanansiklopedisi.blogspot.com Asya Fli, Afrika Fili

⁷³⁹² Muhammed b. Abdulcebbar el-Utbi, *Tercüme-i Târîh-i Yemînî*, s. 286-287; *Târîh-i Elîfî*, III, s. 2026.

⁷³⁹³ *Saadetname ya Ruzname-yi Gazavat-i Hindustan*, s. 60; Sinan Eren, *Tarihçi Gıyâseddîn Ali Yezdî'nin Sa'âdetnâme'si*, s. 52.

⁷³⁹⁴ Babur, *Baburnâme*, s. 481.

yerleri soruldu. Onlar da gözleri ve hortumlarıdır, buralara zarar verilirse filler hiçbir şey yapamazlar cevabını verdiler. Bunun üzerine Müslümânlar fillerin göz ve hortumları üzerine saldırdılar ve filleri alt ettiler⁷³⁹⁵.

Görüldüğü üzere, filler savaşta hortumları kesilerek etkisiz hale getirilebilmekteydi. Bundan dolayı filleri bu tehlikeden korumak için hortumları zırhla kaplanıyordu. Fillerin düşmana vereceği zararı arttırmak ve hortumunu daha işlevsel hale getirmek için bu uzuvları hem zırhla kaplanmakta hem de üzerine çeşitli silahlar bağlanmaktaydı. Nitekim İbni Zafer (1104-1170/72), Sâsânî Hükümdarı Ardeşir'in oğlu Papag'ı ele aldığı bölümde fil hortumuna yaralanmalara karşı korumak üzere bir zırh takıldığını ve düşmanları öldürebilmeleri için de fil hortumu üzerine bir kılıç yerleştirildiğini aktarmaktadır⁷³⁹⁶.

İbn-i Arabşah, Timur'un Hindistan seferi dolayısı ile Delhi filleri hakkında şu bilgiyi vermektedir: “Hindî kılıçlarını hortumlarına bağladılar ki onların (kılıçların) ışıltısı ile baş kaldıranların başını secdeye indiriyorlardı (yuvarlıyorlardı).”⁷³⁹⁷ Böylece Delhi Türk Sultanlığı devrinde fillerin hortumuna kılıç bağlama geleneğinin devam ettiği ve fillerin bu kılıçlar ile düşman askerlerine hamle ettikleri anlaşılmaktadır. Yalnız devrin diğer kaynaklarında fillerin hortumuna kılıç bağlandığına dair bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Bununla birlikte söz konusu uygulamanın daha sonraki devirlerde de varlığını devam ettirdiği görülmektedir.

1470-1472 yılları arasında Behmenî Sultanlığı'nda bulunan Rus seyyah Afanayis Nikitin, bir bayram törenine katılan 300 fili anlatırken aktardıkları bu geleneğin daha sonraki dönemlerde de devam ettiğini göstermektedir: “Her filde iki alâmet vardı; biri dişlerine geçirilen bir kantar ağırlığındaki büyük kılıç, diğeri ise hortumuna bağlanan ağır demir topuzdu.”⁷³⁹⁸

⁷³⁹⁵ Muhammed b. Cerîr Tâberî, *Târih-i Tâberî*, Mütercim-Musahhih-Muhakkik Ebu'l-Kâsım Pâyende, İntişârât-i Esâtîr, Tahran 1375, Çâp-i Pencom, IV, s. 1603, 1605; V, s. 1688, 1729.

⁷³⁹⁶ İbn Zafer es- Sıkkî, *Adil Hükümdar*, s. 307.

⁷³⁹⁷ شمشیرهای هندی بخرتومشان بستند که با فروغ آن سر سرکشانش بسجده فرود آوردندى Bkz. İbn Arabşâh, *Zendegânî-yi şegeft-âver-i Timûr*, s. 101.

⁷³⁹⁸ Afanasiy Nikitin, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, s. 23.

Babürlüler devri müelliflerinden Ebu'l-Fazl'ın bildirdiğine göre fillere yere düşmüş eşyayı (kılıç, yay ve tüfekleri) havaya kaldırıp filbânına vermeyi öğretiyorlardı. Bazen onların hortumuna kılıç veya nîze (mızrak) bağlanmaktaydı⁷³⁹⁹.

Fil hortumlarına kılıç, mızrak ve topuz gibi hücum silâhları bağlandığına göre fillere bunları nasıl kullanacakları da öğretilmekteydi. Ayrıca filin kendi suvârisine yere düşen silahını veya yerden istenilen diğer şeyleri verebilmesi fil hortumunun sağladığı diğer önemli avantajlardandır.

Osmanlı payitahtı İstanbul'a XV. ve XVI. yy.da gelen seyyah ve elçiler bakıcıların emir vermesiyle Osmanlı sultanlarına ait fillerin hortumunda tuttuğu sopa ile bakıcısıyla eskrim yapabildiğini aktarmaları⁷⁴⁰⁰, fillere savaşlarda hortumlarını böyle kullanmayı öğrettiklerini kanıtlar niteliktedir.

Fillerin kocaman bacakları ve muazzam cüsseleriyle önlerine gelen piyâde veya suvârileri ayakları altında ezmeleri diğer bir hususiyetleridir. Clavijo fillerin bu özelliğini şöyle dile getirmektedir: "... Filler birdenbire koşmaya başlayınca, yer sanki ayakları altında sarsılıyordu. Hakikaten fillerin hamlesine karşı koyacak bir insan veya hayvan tasavvur olunamaz. Muharebede bir fil 1.000 piyâdeye bedel sayılıyor. Çünkü filler, hamle ettiler mi her rast geldiğini çiğneyip geçiyorlar."⁷⁴⁰¹

Saatte 18 km.'lik bir hıza ulaşabilen beş tonluk fillerin önünde kim durmayı tasavvur edebilir. Hatta saldırı sırasında saatte 30 km. hıza ulaşabildikleri söylenmektedir. Fillerin safî kuvvete dayanan bu saldırısı karşısında sağ kalmak zordur; kalanlar ise dört bir yana dağılmak durumunda kalır⁷⁴⁰².

Filler topluca düşman saflarına saldırmakta böylece öncelikle düşmanın saf düzeni/savaş düzeni bozulmaktaydı. Ardından fil hücumuna uğrayanlar genellikle ezilerek ölmekteydiler. Savaşta çeşitli silahlarla yaralan askerlerin savaşa devam etme ve iyileşme şansı vardı. Fakat fil tarafından ezilen, kemikleri kırılan askerlerin bir daha

⁷³⁹⁹ Ebu'l-Fazl-i 'Âllâmî, *Âyîn-i Ekberî*, I, s. 128; Âne Mârî Şîmel, *Der Kalemrovi-ye Hânân-i Moğûl*, s. 254-255.

⁷⁴⁰⁰ Feza Günergun, "Türkiye'de Hayvanat Bahçeleri Tarihine Giriş", *I. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu Bildirileri*. Prof. Dr. Ferruh Dinçer'in 70. yaşı anısına. ed. Abdullah Özen. Elazığ 2006 s. 185-218; Metin And, *16. Yüzyılda İstanbul (Kent-Saray-Günlük Yaşam)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, II. Baskı, s. 129-130 (Sultanın Yaban Hayvanları Koleksiyonu)

⁷⁴⁰¹ Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat*, s. 162; Remzi Gücü, a.g.e., s. 112.

⁷⁴⁰² Şule Dede, "Savaşta Hayvanlar", s. 52.

savaşa devam etme şansları pek yoktu. Bu durum ise düşman ordusunu psikolojik olarak çökertmekteydi.

Fillerin son bir silâhı daha vardır; o da sesleri ve kokularıdır. Filler sakın sakın dururken, görünüşe bakılırsa, sindirim sistemlerinin eseri olan gök gürültüsüne benzer bir ses çıkarırlar. Bu ses 400 m. uzaktan duyulur. Fakat fil yakınlarda bir düşmanın varlığını sezerse, yerini belli etmemek için bu sesi derhal durdurur⁷⁴⁰³. Bağırmaları yüksek tonda bir borazan sesini andırır. Dövüşen filler kükrer ve haykırırlar, bu sesler⁷⁴⁰⁴ düşman atlarını ürkütüp askerlerinin yüreklerine korku salar ve sonuçta düşman ordusunun düzeni bozulur. Atlar ve develer bu seslerden korktuklarından hasımlarına hamle edemezler. Ayrıca atlar ve diğer binitler fillerin kokusunu yadırgayıp çabucak paniklerler⁷⁴⁰⁵. Dolayısı ile fillerin kokularına ve seslerine alıştırılmamış atlar, develer ve diğer binitler korkularından onlara doğru hamle yapamamakta ve böylece filler hasmın hücum imkânını köreltmekteydiler.

Emîr Husrev-i Dihlevî, bir beytinde fillerin tek başına seslerinin bile korku uyandırmaya yettiğini dile getirmektedir:

Fillerin safı felaket bulutlarının safı gibi * Her bir bulut, saldırı şimşegi, fırtına tavırlı

Kendisi değil filin narası görkemli bir dağ gibi * Üzerindeki bergustvânı dağ üzerinde bulut gibi⁷⁴⁰⁶.

Fillerin savaştaki en önemli meziyetlerinden biri dev cüssesi ve boyudur. Asya filleri 2,5-3 m.'ye varan omuz yükseklikleri ile suvârisine, üzerindeki okçu ve diğer savaşıtlara savaş alanına hâkim, rakiplerine egemen ve korunaklı bir konum sağlamaktadır. Muazzam büyüklükteki cüssesi ise rakiplerin ve hayvanlarının kalbine korku salmaktadır. Bu husus, İdrisî tarafından *Nüzhetü'l-Müşâtâk*'ta da

⁷⁴⁰³ www.hayvanansiklopedisi.blogspot.com Asya Fli, Afrika Fili

⁷⁴⁰⁴ Filler genellikle gırtlaktan olmak üzere, bir kısmı da hortum tarafından değişikliğe uğrayan çeşitli sesler çıkarırlar. Belki de bu seslerin en bilineni, uyarıldıklarında, tehlike altında olduklarında ya da saldırı esnasında çıkardıkları boru benzeri sestir. Dövüşen filler kükrer ve haykırır. Yaralı olan filler ise böğürür. Hafif uyarıldıklarında uğultu gibi düşük frekanslı titreşimlerden oluşan ve kısmen infrasonik sesler çıkarırlar. İnfrasonik seslerle en çok 10 km. civarında bir mesafede haberleşebilirler. Fillerin çıkardığı düşük frekanslı sesler ve bu sesler vasıtası ile birbirleri ile iletişimleri ve işitme yetenekleri için bkz. Martin Saller, *Elephants A Cultural and Natural History*, s. 63, 75.

⁷⁴⁰⁵ Şule Dede, "Savaşta Hayvanlar", s. 52.

⁷⁴⁰⁶ صف پیلان جوصف ابرازار * هر ابری، برق حمله، باد رفتار
Bkz. *Tuğlunâme*, s. 92.

vurgulanmaktadır. İdrisî, filin sırtı ne kadar yüksekse değerinin de o kadar arttığını belirtmektedir⁷⁴⁰⁷.

Fillerin sahip olduğu diğer bir avantaj da 2,5 cm. kalınlığındaki sağlam derileridir. Filler, atlardan farklı olarak mızraklarla kolay kolay durdurulamazlar. Fillerin kalın derisi de öldürölmelerini ya da etkisiz kılınmalarını oldukça zorlaştırır⁷⁴⁰⁸. Zaten vücutları da üç kat aba ve üzerine çelik zırh ile kaplanmaktadır.

Şimdiye kadar anlatılan söz konusu muhteşem özelliklerinden dolayı, Kumandaka *Nitisara*'da “usulüne uygun şekilde donatılmış, savaşta eğitilmiş ve cesur kişiler tarafından sürölen bir fil, 6.000 adet iyi eyer örtüsüne (zırha) sahip atı öldürme kapasitesine sahiptir”⁷⁴⁰⁹ diyerek filleri abartılı bir şekilde övmektedir. Böylece fillerin savaşdaki büyük değerlerini ortaya koyma çalışmaktadır.

Kumandaka eserinin ilerleyen sayfalarında fillerin gücü hakkında daha gerçekçi bir yorumda bulunur: “On beş adam ve dört at, bunların bir fil veya bir savaş arabasına karşı koyma yeteneği olduğu söylenir.”⁷⁴¹⁰

Kumandaka, *Nitisara* adlı eserini şu ifade ile bitirir: “Mest (kızışma halinde olan) ve cesaret sahibi olan lider bir fil, düşman birliklerinin kitalarını katledebilir. Dünya hükümdarının zaferi fillerin sayısına bağlıdır. Bu nedenle kralların orduları filllerle dolup taşmalıdır.”⁷⁴¹¹

Şimdiye kadar nakledilen bilgiler hülasa edilirse filler muazzam cüsseleri ile her türlü savaş malzemesinin naklini ve ulaşımı kolaylaştırmaktaydılar. Sık yağur ormanlarda ağaçları kökünden devirip kenara kaldırarak yolu açmakta, kale kapılarını ve surlarını yıkmaktaydılar. Savaşta önlerine gelen piyâde veya suvârieleri ayakları ile ezmekte, fildişleri ve fildişlerine sabitlenen çeşitli silahlar yardımı ile delik deşik etmekte ve hortumları ile onları havaya fırlatmaktaydılar. Ayrıca kendilerine sesli olarak verilen komutlar üzerine düşmanın hakimiyet alametleri olan çetrini ve sancağını ele geçirerek hezimete uğramalarını sağlamaktaydılar. Savaşta düşman askerlerinin

⁷⁴⁰⁷ İbn Battûta, II, s. 664.

⁷⁴⁰⁸ Şule Dede, “Savaşta Hayvanlar”, s. 52.

⁷⁴⁰⁹ Kamandakiya, *Kamandakiya Nitisara (the Elements of Polity)*, s. 217.

⁷⁴¹⁰ Kamandakiya, *Kamandakiya Nitisara (the Elements of Polity)*, s. 252.

⁷⁴¹¹ Kamandakiya, *Kamandakiya Nitisara (the Elements of Polity)*, s. 253-254.

binirlerini cüsseleri, sesleri ve kokularıyla ürküterek hamle etmelerini önlemektedirler. Savaşta ok, kılıç vb. silâhlarla yaralanan askerlerin savaşa devam etme ve iyileşme şansı vardı. Ama fil hortumuyla 35-40 m. uzağa fırlatılan, fildişlerindeki zehirli hançerlerle doğranan⁷⁴¹² ve filin ayaklarıyla ezilen, kemikleri kırılan askerlerin yaşama ve bir daha savaşa devam etme şansları yoktu. Dolayısıyla filler düşmana çok fazla zarar verebilmekte ve düşman ordusunun zihninde yıkıcı psikolojik etkiler meydana getirebilmektedirler. Böylece düşman safını rahatça yarabilmektedirler. Filler diğer hayvanlarda bulunmayan bütün bu özelliklerinden dolayı Hindistan ve yakın coğrafyasında diğer savaş hayvanlarından daha üstün tutulmaktadırlar. Filler söz konusu özellikleri sayesinde Hindistan’da savaşlarda vazgeçilemez bir konuma sahiptirler.

Filler savaşlarda kullanabildikleri bütün bu meziyetlerine karşın bazı dezavantajlı yönleri de sahiptirler. Bunlardan birisi Sultan Babür’e göre boğazının çok fazla olması ve iki katar devenin yemini tek bir filin yemesiydi⁷⁴¹³. Fillerin besin ihtiyaçlarını günümüz ölçüleriyle ifade etmek gerekirse Asya filleri günde yaklaşık 150 kg. kadar besin tüketir ve 40 litre kadar su içerler. Dolayısıyla kıt geçen yıllarda fillere yem temin etmek çok zordur. Kurak arazilerde filleri besleyebilmek için yeminin taşınması gerekmektedir. Bununla birlikte bir fil iki gün yürüyüşe tahammül edebilir ve bu müddet zarfında hiçbir şey yemese de dayanıklılık gösterirdi. Bilhassa harb sahasında, bir fil üç gün bir şey yemeden harb edebilirdi⁷⁴¹⁴.

Süleyman el-Tâcir, *Ahbâr es-Sîn ve’l-Hind* (eserin yazılışı 852 yılı) adlı eserinde Hindistan’da Deherm hükümdarının çok fili olduğunu, filler susuzluğa dayanamadığından sadece kışları sefer yaptığını bildirmektedir⁷⁴¹⁵. Aynı şekilde Mesûdî (öl. 956) *Mürûc ez-Zeheb* adlı eserinde Hindistan’da Rehmi ülkesi hükümdarının çok fazla fili olduğunu, filler susuzluğa, bir yerde uzun müddet kalmaya tahammül edemedikleri için bu hükümdarın kışları savaşa gittiğini belirtmektedir⁷⁴¹⁶. Sonuç

⁷⁴¹² İki kişi tarafından tutulan ve filin kafatası içine giren, dışarıdan görünmeyen kısmı hariç tutarsak, bir insan uzunluğuna sahip fildişlerinin fotoğrafı için bkz. Martin Saller, *Elephants A Cultural and Natural History*, s. 62, 65, 368-369.

⁷⁴¹³ Babur, *Baburnâme*, s. 481.

⁷⁴¹⁴ Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur Devrinde Semerkand’a Seyahat*, s. 162; Remzi Gücü, a.g.e., s. 112.

⁷⁴¹⁵ Süleyman el-Tâcir, *Doğu’nun Kalbine Seyahat Çin ve Hind Ülkeleri Hatıraları ve İlaveleri*, s. 25.

⁷⁴¹⁶ Süleyman el-Tâcir, *Doğu’nun Kalbine Seyahat Çin ve Hind Ülkeleri Hatıraları ve İlaveleri*, s. 91.

olarak, savaşta ve barışta fillerin beslemesi ve su ihtiyaçlarının temini büyük bir sorun teşkil etmekte ve filler yerine göre büyük bir dezavantaja dönüşebilmekteydiler. Bu nedenle fillerin beslenmesi ile ilgili bu hususiyetler savaş zamanının belirlenmesinde de etkili olmaktaydılar.

Fillerin diğer bir dezavantajı da kendilerini paniğe kaptırma eğilimine sahip olmalarıdır. Vasat bir yara aldıklarında ya da binicileri öldürüldüğünde cinnet geçirircesine sağa sola saldırırlar, bir kaçış yolu ararken taraf gözetmeksizin pek çok ölüme neden olurlar. Panik halindeki davranışları, her iki tarafın da ağır kayıplar vermesine neden olur. Bu nedenle hem eğitimleri hem de kendileriyle birlikte seyisi de koruyacak önlemler büyük önem taşır⁷⁴¹⁷.

Savaşlarda komutanların fil üzerinde bulunmaları çeşitli avantajlar sağlamaktaydı. Bununla birlikte çok mühim dezavantajları da beraberinde getirmekteydi. Faydası komutanların hem yüksek hem istenilen yöne rahatlıkla gidebilen bir yerden vuruşmayı gözetleyip gereken buyrukları zamanında verebilmeleri ve uzaklardan görülen bayraklarıyla kendi askerleri için bir teşvik ve yüreklendirme vesilesi olmalarıdır. Zararı ise düşmanın bütün veya başlıca gayretini kendi üzerlerine çekmeleri ve her ne sebeple olursa olsun onlara gelecek bir kazanın derhal herkesçe görülmesi ve orduda bozguna yol açmasıdır. Vuruşmalarda padişâh veya herhangi bir komutanın böyle file binmesi işi, ancak İran Hükümdarı Nadir Şâh Afşar'ın Hindistan'a 1738'deki akınından sonra, onun tenkitleri üzerine, bırakılmıştır⁷⁴¹⁸.

5.2.3. Delhi Türk Sultanlığı Devrinde Savaş ve Barışta Nakliyat, İnşa ve Yıkım Aracı Olarak Filler

Hindistan'da yük taşımak için eğitilen filler, öbür yük hayvanlarından daha ağır yükleri taşıyabilir. Üstelik yükleri yalnız çekmeği değil itmeyi ve kaldırmayı da becerebilen tek hayvan fildir⁷⁴¹⁹. Bundan dolayı taşımacılık ve nakliyatla filler eşsiz hayvanlardır. Filler ağır yükleri sadece karada değil derin sularda da taşıyabilmektedirler.

⁷⁴¹⁷ Şule Dede, "Savaşta Hayvanlar", s. 52.

⁷⁴¹⁸ Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, II, s. 486-487.

⁷⁴¹⁹ "Fil", *Temel Britanica*, VI, İstanbul: Ana Yayıncılık A.Ş., 1992.

Filler diğer binek hayvanlarından farklı olarak yükleri itme ve kaldırma gücüne de sahiptirler. Bu durumu günümüz ifadeleriyle betimlemek gerekirse diğer binitler sadece arkadan çekişli iken filler hem ön hem de arkadan çekişli binitlerdir. Kısaca vinç olarak da görev yapabilen 4x4 ciplere benzemektedirler. Filler bundan dolayı sık yağmur ve bambu ormanlarında, ayrıca derin sularda yol açmak ve yükleri nakletmek, seferde köprü yapımı vb. çeşitli inşaat faaliyetlerini yürütmek için vazgeçilemez hayvanlardır.

Filer, ağaçları devirerek yolları açabilmekte ve ordunun nakli için büyük kolaylıklar sağlamaktaydı. Örneğin Gazneli Mesud, Gurgan ve Taberistan seferinde ormanlık arazilerde yol açmak için yanında 10 fil getirmişti. Fillerin ağaçları devirerek ilerlemesi yolun açılmasını kolaylaştırıyordu⁷⁴²⁰.

Filler yol açmanın yanında hem karada hem de suda ağır nakliyat aracı olarak kullanılmaktaydı. Berenî tarafından Delhi Türk Sultanlığı Hükümdarı Balaban hakkında anlatılanlar bu durumu doğrular: Sultan Balaban, köprülerden, çamurluk ve bataklık bir mevkiye ulaştığında orada dururdu; ... Bütün fil ve atlarını halkı geçirmekle meşgul ederdi. Böyle yerlerde halk kolaylıkla geçinceye kadar birkaç gün dururdu. Eğer su derin ve gemi yoksa 10, 12 gün suyun başında konaklar, halkın rahat ve kolaylıkla geçebilmesi, kimsenin eşyasının telef olmaması, bendelerine bir zarar ulaşmaması için “Sultanlık askerine ait bütün filleri” (tamâm-i pîlhâ-yi hâşiye-i sultanî)⁷⁴²¹ halkın geçirilmesi ile meşgul ederdi⁷⁴²².

Sultan Balaban zamanındaki bu geleneğin diğer hükümdarlarca da devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351), Aynü'l-mülk isyanını bastırmak için Ganj'in karşı sahiline geçmişti. Nehirden geri dönüş ise İbni Battûta tarafından şöyle anlatılmıştı: “Milletin kalabalıklığı, gemilerin azlığı nedeniyle hükümdar nehri geçmek için fazla bekledi. Nihayet tüm eşya ve hazinelerini fillere yükleyerek karşı kıyıya vardı. Yük taşımak için devlet adamlarına filler vermiş, bana

⁷⁴²⁰ Güler Nuhoğlu, a.g.e., s. 347-349.

⁷⁴²¹ Haşiye (حاشیه): Hizmetkârlar, çakerler ve ailesinden olanlar. Bkz. Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ, II, s. 1000.

⁷⁴²² Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 45; Nizâmuddîn Ahmad, s. 81.

(İbn Battûta) da bir tane göndermişti. Eşyalarımı bununla taşıdım. Hükümdar bizi beraberine alarak Behrâyic şehrine hareket etti⁷⁴²³.

İbn Battûta'nın ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla yükler nehirden yüzen fillerin sırtında geçirilmiş ve karada da fil sırtında taşınmaya devam edilmiştir. Görüldüğü üzere, sadece aciz halka değil devlet adamlarına da yüklerini taşıyabilmek için filler verilmekte sultanın kendisi de zatını, yüklerini ve eşyalarını filler ile karşı sahile geçirmektedir. Bunun dışında filler coşkunun akan nehirlerde suyun akış hızını yavaşlatmak ve akıntıya kapılanları suyun aşağı tarafında filler arasına çekilen halatlar sayesinde kurtarmak için de kullanılmaktadır. Bu hususta Fîrûz Şâh Tuğluk'un I. Bengal seferi (753/1353) sırasında ordunu Kûsî Suyu'ndan geçirmesi örnek olarak gösterilebilir⁷⁴²⁴.

Fîrûz Şâh Tuğluk, Nil kükremesi gibi altı zincîr fili Melik eş-Şarklık görevini yürüten Melik Nâib Bârbek'e yük taşıma vasıtası olarak vermişti⁷⁴²⁵. Böylece sultanların devlet adamlarına yüklerini nakletme aracı olarak filler ihsan ettikleri anlaşılmaktadır.

Filler diğer hayvanların zorlandığı, yolda kalıp eşyaları taşıyamadığı yağmur ormanlarındaki balçık haline gelmiş topraklarda kalaylıkla çok ağır yükleri taşıyabilmekteydiler. Fillerin ayak tabanlarının çok geniş olması ve de çok güçlü olmaları sayesinde balçık zemin onları durduramamaktaydı. *Râmâyana* destanında fillerin bataklıklardan rahatlıkla geçmesi şöyle dile getirilir: "Fillerin bile geçemediği bataklıklar vardır."⁷⁴²⁶

Delhi Türk Sultanlığı devrinde valilerin gönderdiği vergiler, bağlı racaların ödedikleri haraclar fil sırtında gönderilirdi. Dolayısıyla filler vergi, hediye ve peşkeşlerin taşınmasında günümüz zırlı para nakil taşıtları gibi kullanılarak bu kıymetli eşyaların güvenliğini sağlamaktaydılar.

⁷⁴²³ İbn Battûta, II, s. 709-710, 715.

⁷⁴²⁴ Afîf, s. 110-111; Esterâbâdî, I, s. 486-487.

⁷⁴²⁵ Afîf, s. 428-429.

⁷⁴²⁶ Valmîki, *Râmâyana*, s. 84.

5.2.4. Delhi Türk Sultanlığı Ordusunda Fillerin Önemi ve Savaşta Fil Kullanımı

Türkler arasında Ak Hunlar (Eftalit) devrinde başlayan fil kullanımı, Türk-şâhî hanedanı ile devam etmiş, İslâmî dönemde Gaznelilerden itibaren yaygınlaşmaya başlamıştır. Önceki asırlarda fil sırtında savaşan birliklerinin kullanımı hakkında ortaya çıkan gelenek ve tecrübeler bu dönemde çağın gerekleri ve yeni tecrübelerle birleştirilerek geliştirilmiştir. Söz konusu gelenekler Delhi Türk Sultanlığı ve daha sonraki Türk devletlerinin askerî teşkilatına kadar ulaşmıştır. Delhi Türk Sultanlığı ordusunda fil kullanımını ele almadan önce Ak Hun, Gazneli ve Gur ordularındaki uygulamalara bakmak gerekir. Böylece orduda fil kullanımına dair uygulamalar ve gelenekler daha iyi anlaşılabilir.

Hindistan'da Eftalit/Ak Hun (Huna) Hükümdarı Toraman'ın 502'ye doğru ölümüyle tahta oğlu Mihirakula (Mihiragula) geçti (yaklaşık 515-550). Başkenti Pencap'ta Sakala (Sialkot)⁷⁴²⁷ olan Mihirakula'nın eski anlatılara göre iyi silahlanmış ve eğitilmiş 700 fillik korkunç bir birliği vardı. Gollas'ın mektupta söylediklerine göre (Later Indo Scythian) ise "1.000'den az fülle savaşa gitmezdi."⁷⁴²⁸

Mihirakula'nın filleri hakkında Hindistan'da çeşitli hikâyeler aktarılmaktadır. Mihirakula'nın zalimliğini anlatan hikâyelerden biri şöyledir: Hindistan'da bir fetihten döndüğünde "Keşmir Kapsı"na ulaştığında çukura düşen bir filin çılgınları yüzünden Mihirakula'nın 100 fili ürküyor ve kral 100 filin öldürülmesini emrediyor⁷⁴²⁹. Fillerin ürkmesinin savaş alanında büyük bir yıkım oluşturduğu ve genellikle kendi ordusunun hezimetine neden olduğuna daha önce değinilmişti.

Ak Hunlar yıkıldıktan sonra da Hindistan'da Türk grupları varlığını devam ettirmiş ve dolayısıyla söz konusu gelenek de devam etmiştir. Nitekim Çin'deki Hint öğretmenlerinin tavsiyesi ile (724-727) veya (723-729) yılları arasında Hindistan seyahatine çıkan Kore asıllı Budist rahip Hui Chao/Hyecho (704-787) tarafından bildirildiğine göre Keşmir'in uzak kuzeybatısındaki Gandhâra ülkesinin hükümdar ve

⁷⁴²⁷ Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, s. 87.

⁷⁴²⁸ *Rajatarangini*, by M.A. Stain, I, s. 45.

⁷⁴²⁹ Kahlana Pandita, *Râjatarangini*, by Jogesh Chunder Dutt, I, s. 16; *Rajatarangini*, by M.A. Stain, II, s. 394.

ordusu tamamen Türktü, halkı Hu'lara mensuptu ve ülkenin Türk Kralı beş file sahipti⁷⁴³⁰.

Hindistan'da hüküm süren Türk devletlerinin ordularında fil kullanımı daha sonraki devirlerde de devam etti. Gazneli ordusu daha kuruluş yıllarından itibaren savaş fili kullanmaya başladı. Gazneli Mahmud, babasının ölümünden sonra tahtı ele geçirmek üzere harekete geçtiği zaman, Samaniler durumdan istifadeyle Horâsân'a girmişlerdi. Horâsân hakimiyeti için Samaniler ile yapılan savaşta Gazneli Mahmud'un ordusunun sağında 30, solunda 40 ve merkezde de 70 olmak üzere 140 fili bulunuyordu (389/999)⁷⁴³¹.

Gazneli Mahmûd'un Karahanlı Kadir Han ve İlek Han ile 397/1007-8 tarihinde yaptığı Kantarat-ü Çarhıyan Savaşı, Gazneli ordusunda fillerin önemini göstertmedir. Bu savaş şu şekilde cereyan etmiştir: "Gazneli Mahmûd, ordusunun merkezine 500 güçlü fil yerleştirdi. Belh'in beş fersah açığında çok kanlı vuruşmalar oldu. Nihayet İlek Han, ok ucuyla saç telini yarabilen 500 Türk gulâmını safın önüne geçirdi ve ok atmalarını buyurdu. Sultan Mahmûd'un askerlerinin çoğu ok yarasıyla can verdi. Sultan Mahmûd, Türklerin şiddetini görünce otağına döndü dua ve niyazlarla zafer isteyip adaklarda bulundu. Sultan Mahmûd, dev bedenli has filine bindi, İlek Han'ın ordusunun kalbine (merkezine) saldırdı. Sultan Mahmûd'un fili ilk olarak İlek Han'ın alemdarını kaptı, hortumunu doladı, havaya fırlattı⁷⁴³². Ondan sonra Türklerin [okçu Türk gulâmlar] safına döndü. Halkı ayaklarının altında eziyordu. Hortumuyla adamları atın sırtından atıyordu. Dişleriyle [halkı] parçalıyordu. Bu esnada Sultan Mahmûd ordusu cesurları sağ ve sol kanattan esirgenmeyen kılıç darbeleriyle saldırdılar. Kadir Han ve İlek Han kendi hayatından endişe edip bin bir hileyle kaçtılar. Horâsân'da onlardan eser kalmadı. Sultan Mahmûd, çok ganimet ele geçirdi."⁷⁴³³

Görüldüğü üzere, filler düşmanın alemdarını veya çetrdarını hedef alarak karşı tarafın moralini bozmuş ve orduyu hezimete uğratan okçuları bertaraf etmiştir. Böylece

⁷⁴³⁰ Jan Yun-hua, a.g.m., s. 47-52; Eyüp Sarıtaş, a.g.m., s. 110-113.

⁷⁴³¹ Cihan Piyâdeoğlu, "Gazneliler ve Büyük Selçuklular'da Filin Kullanılmasına Dair Bazı Tespitler", s. 71.

⁷⁴³² Filin bir insanı hortumu ile 35-40 m uzağa fırlattığı görülmüştür. Bkz. www.hayvanansiklopedisi.blogspot.com Asya Fli, Afrika Fli

⁷⁴³³ Muhammed b. Abdulcebbar el-Utbi, *Tercüme-i Târih-i Yemîni*, s. 286-287; Reşideddîn Fazlullah Hemedânî, *Câmiüttevârih, Târih-i Âl-i Selçuk*, Musahhih-Muhakkik Muhammed Ruşen, İntişârât-i Mîrâs-i Mektûb, Tahrân 1386, s. 140, 316.

savaş kazanılmıştır. Tabi burada kaynağımızda olay sadece Gazneli Mahmûd'un bindiği fil üzerinden anlatılmıştır. Geriye kalan 499 filin de aynı hamleleri yaptığı düşünülürse ne kadar dehşet verici bir sahne olduğu tasavvur edilebilir⁷⁴³⁴. Benzeri olaylar Gurlular ve Delhi Türk Sultanlığı dönemlerinde de yaşanmıştır.

Gazneliler devrinde filler savaşta düşmanı dağıtmak, safları bozmak, düşmanı gözetlemek, kumandanlara savaşı rahatça takip edebilecek yükseklik temin etmek ve okçulara düşmana nişan almada uygun, yararlı bir pozisyon sağlamak için kullanılırdı. Keza onlar, ağır silâhları ve mancınıkları çekmekte de kullanılırdı⁷⁴³⁵. Siraceddin el-Cüzcânî'nin kayıtlarına göre Gazneli Mahmûd'un sarayında 2.500 fil vardı⁷⁴³⁶. Beyhakî'nin bildirdiğine göre Gazneli Mahmûd'un vefatı üzerine oğulları arasındaki taht mücadelesi sırasında Emîr Mesud'a (Sultan Mesud) Kâbul'de arz edilen fillerin sayısı 1.670 erkek ve dişi, makbul, çok semiz, sıhhatli ve uyumlu (âbâdân) fil idi⁷⁴³⁷. Geri kalan filler de muhtemelen Emîr Mesud'un Gazne'de tahta oturan ikiz kardeşi Sultan Muhammed'in (30.4.1030-2.10.1030)⁷⁴³⁸ elinde bulunuyor olmalıdır.

Gazneliler devrinde filler öncelikle sultan ve başkumandanlar için binek hayvanı olarak tercih edilmekteydiler. Sultan Mesud, hemen hemen bütün seferlerinde dişi file binmiş, savaş meydanlarında fil üzerinde bulunduğu halde ordunun merkezinde yer almıştır. Fakat savaş kızıştığında filinden inip atına bindiği görülmektedir. Sultan Mesud'a sefere giden ordunun fil üzerinde iken arz edildiği görülmektedir⁷⁴³⁹.

Gazneli Sultan Mahmûd'un 1002 Sistân seferinde, Sistân hakimki Halef, Tâk Kalesi'ne çekildi. Gazneli ordusu fillerin şiddetli saldırısına dayanamayıp kırılan kale kapılarına hücum etti. Savaşçılarının fillerin ayakları altında ezildiğini gören Halef itaatini bildirerek kaleyi teslim etti (21 Aralık 1002)⁷⁴⁴⁰.

⁷⁴³⁴ Yusuf Hikmet Bayur'un Gerdizi'den aktardığına göre bu savaşta Mahmûd, bütün fillerin saldırtılması buyruğunu verince Türkler (İlek Han ordusu) yenildiğiye uğrar. Bkz. Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, s. 145.

⁷⁴³⁵ E. Merçil, "Gaznelilerde Devlet Teşkilatı", çev. H. Palabıyık, *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sayı 1, Malatya 2001, s. 193.

⁷⁴³⁶ Cüzcânî, s. 10.

⁷⁴³⁷ *Târîh-i Beyhakî*, II, s. 436; Güler Nuhoğlu, a.g.e., s. 226.

⁷⁴³⁸ Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar İslâm Devletleri*, I, s. 826.

⁷⁴³⁹ *Târîh-i Beyhakî*, I, s. 167; II, s. 433, 725; III, s. 899, 902, 904, 905; Güler Nuhoğlu, a.g.e., s. 348.

⁷⁴⁴⁰ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 29.

Gazneli Mesud devrinde Rey şehri müdafaası ve Kakûyîlere karşı taarruz için takviye güç olarak gönderilen orduda “beş seçkin erkek ve beş kapı kıran ve duvar yıkan dışı fil” bulunmakta idi⁷⁴⁴¹. Gazneli Mesud, Gurgan ve Taberistan seferinde iki-üç suvârinin yan yana sığamadığı sık ormanlık arazilerde yol açmak için yanında 10 fil getirmişti. Fillerin ağaçları devirerek ilerlemesi yolun açılmasını kolaylaştırıyordu⁷⁴⁴².

Firdevsî'nin kayıtlarından anlaşıldığı üzere Gazneliler devrinde fil sandukaları üzerine dönemin keskin nişancıları olan nâvek-endâz (nâvek atıcı)lar yerleştirilmekteydi. Bu okçular bir karış uzunluğunda zırh delen uzun menzilli oklar atmaktaydılar:

Soyu Afgan'dan ordusu bin * Hepsi nâvek atıcı ve jûpîn fırlatıcı

Fillerin sandukasına yöneldiler * Nerede nâvek atıcısı varsa onun (sandukanın) içerisinde[dir]⁷⁴⁴³.

Gazneliler devrinde her filin önünde Türklerden bir alayın ilerlediği aşağıdaki beyitte dile getirilmektedir:

Senin büyük fillerin filler gibidirler * Önünde ve arkasında kuvvetli ordu [olan]

Her filin önünde Türklerden bir alay * Savaş arayan güçlü erkek arslan gibi⁷⁴⁴⁴.

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, Alaeddîn Mesud'u öven bir kasidesinde⁷⁴⁴⁵ Gazne askerlerinin fil sırtından düşmana hişt (خشت) denilen kısa mızraklar yağdırdıklarını dile getirmektedir:

Filin sırtından arslanın beynine hişt yağdırırsın *Ki arslan avlayan filsin ve fil süren arslansın⁷⁴⁴⁶.

⁷⁴⁴¹ Bkz. Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, II, s. 621. پنج پیل نر خیاره و پنج ماده دیوار افکن دروازه شکن

⁷⁴⁴² Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, II, s. 678-680; Güler Nuhoğlu, a.g.e., s. 347-349.

⁷⁴⁴³ نژالش ز افغان سپاهش هزار * همه نلوك انداز و ژوپین گزار
Bkz. *Ferheng-i Câmi' Şâhnâme*, s. 993. به صندوق پیلان نهاند روی * کجا نلوك انداز بود اندر اوی

⁷⁴⁴⁴ ژنده پیلان تو چو پیلانند * از پس و پیش آن قوی لشکر
Bkz. *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 276. پیش هر پیل فوجی از ترکن * رزمجویان چو شیر شرزه نر

⁷⁴⁴⁵ Dikkat, eserde bu kasidenin basılmış *Dîvânda* sakıt olduğu yani bulunmadığı bildirilmektedir. Bkz. *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 164.

⁷⁴⁴⁶ Bkz. *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 165. ز پشته پیل تو بر مغز شیر باری خشت * که پیل شیر شکاری و شیر پیل سوار

Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı olan Tuğrul Bey ve son hükümarı olan Sencer'in savaş fillerden istifade ettiği görülmektedir. Tuğrul Bey, 447/1055 tarihinde Bağdad'a girdiğinde ordusunda sekiz fil bulunmaktaydı. Sencer, 513/1119 tarihinde yeğeni Mahmud b. Muhammed Tapar ile tahtı ele geçirmek üzere yaptığı Save Savaşı'na 18 fil ile gitmişti. Savaşın kazanılmasında fillerin etkisi büyük olmuştu. Sultan Sencer'in filden istifade ederek başarılı olduğu bir diğer mücadele Irak Selçuklu Sultanı Mesud, Abbasi Halifesi el-Musterşid Billah ve yeğeni Selçukşah ittifakına karşı kazandığı Dinever Savaşı'dır⁷⁴⁴⁷.

Gazneliler devrinde Sultan Mahmûd'un sarayında 2.500 fili bulunmasına⁷⁴⁴⁸, savaşlarda genellikle yüzden fazla bazen 500 civarında fil kullanılmasına rağmen rağmen Selçuklular'da bu sayının sadece Tuğrul Bey zamanında sekiz ve Sencer zamanında 18'e inmesi, Gazneliler'den ele geçirilmiş olan fillerin kullanılıyor olması ile açıklanabilir. Neticede Selçuklular açısından Hindistan'tan fil tedarik etmek kolay bir iş değildir. Bu tedarik ancak Gazneliler üzerinden yapılabilir ki, iki devlet arasındaki mücadele 451/1059 tarihinde imzalanan barışa kadar devam ettiğinden bu da mümkün olamamıştır. Ayrıca Gazneliler ordusundaki fillerin bakımları orduda bir sınıf olan Hintliler tarafından, diğer bir ifadeyle ehil kişiler tarafından yapılmaktadır. Selçuklular'ın Hint asıllı fil bakıcılarına sahip olması çok da mümkün olmadığından savaşçı filler Tuğrul Bey ve Sencer dönemi haricinde orduda yer almamıştır⁷⁴⁴⁹.

Büyük Selçuklu Devleti devrinde coğrafi ve siyasî engeller, bu engeller sonucunda fil temini ve beslenmesi hususunda yaşanan sorunlar nedeni ile orduda fil kullanımına pek itibar edilmediği anlaşılmaktadır.

Gur Devleti savaşlarda çok sayıda fil kullanmaktaydı. Gur Sultanı Mu'izzeddîn b. Sâm, 1204'de kocaman bir ordu belki 140.000 kişi ve 3-400 fil ile Harezmi istila etti⁷⁴⁵⁰.

Gur Devleti askerlerinin Hindû savaş filleri karşısında nasıl mücadele ettikleri *Tâcü'l-me'âsir*'de şöyle anlatılmaktadır: Diken sıfatlı peykânların (temren) graniti ile

⁷⁴⁴⁷ Cihan Piyâdeoğlu, "Gazneliler ve Büyük Selçuklular'da Filin Kullanılmasına Dair Bazı Tespitler", s. 83-86.

⁷⁴⁴⁸ Cüzcanî, s. 10.

⁷⁴⁴⁹ Cihan Piyâdeoğlu, a.g.m., s. 83-84.

⁷⁴⁵⁰ Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, s. 262.

savaş fillerinin vücudunu kirpiye döndürüyorlardı. Nil dağından (fil sırtından) kızıl pınar (kanlar) akıyordu. Ağır gürz darbesiyle yırtıcı fil sırtındaki omular midesine dökülüyordu⁷⁴⁵¹.

Yukarıda ele alınan Türk devletleri ve Gurluların fil kullanımı konusundaki tecrübeleri bir şekilde Delhi Türk Sultanlığı ordusuna aktarılmış ve bu dönemde fil kullanımına devam edilmiştir.

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda fillere verilen önem hem sayılarından hem de ehemmiyetleri hakkında yapılan açıklamalardan anlaşılmaktadır. Nasîreddîn Mahmûd Şâh döneminde, 658/1259-60 yılında Hülagu Han'ın gönderdiği elçilerin karşılanması vakası fillerin sayısını ortaya çıkarmaktadır. Bu esnada yapılan ordu arzında Delhi ordusunda 2.000 savaş fili bulunuyordu⁷⁴⁵². 697/1297 tarihinde Delhi önlerine gelen Moğol Duva Han'ın oğlu Kutluk Hâce'nin 200.000 suvârilik ordusu karşına Sultan Celâleddîn Muhammed Halacî, sahih rivayete göre 2.700 işe yarar (savaşta kullanılabilecek) fil ile çıkmıştı⁷⁴⁵³. Muhammed Şâh Tuğluk (1340 yılı civarı) farklı cins ve büyüklüklerde 3.000 file sahipti⁷⁴⁵⁴, başka bir rivayete göre ise 1.700 file sahipti⁷⁴⁵⁵. Fîrûz Şâh Tuğluk, I. Bengal seferine (754/1353) çıktığında orduda takriben 470 fil olduğu kaynağın ifadelerinden tahmin edilmektedir⁷⁴⁵⁶. İkinci Bengal seferine çıktığında (760/1358) ise ordusunda 470 fil vardı⁷⁴⁵⁷. Tatta seferi (766/1365)⁷⁴⁵⁸ sırasında ordusunda 480 fil vardı⁷⁴⁵⁹. İbn-i Arabşâh, Timur'un Hindistan'a hücum ettiği sırada Şareng Han (شارنگ خان)'ın yönettiği Lahor'da onun ağır sipahisi arasında muharebeye hazır "900 savaş fili" (هشتصد فیل جنگی) bulunduğunu ve Hind ve Sind'den bir isyan koptuğu her defasında bu diyara saldırdıklarını, onun gücünü azalttıklarını, fillerin çoğunu çalmış olduklarını aktarmaktadır⁷⁴⁶⁰. Nâsireddîn Mahmûd Şâh, Delhi ön-

⁷⁴⁵¹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 79.

⁷⁴⁵² Esterâbâdî, I, s. 261.

⁷⁴⁵³ Esterâbâdî, I, s. 361.

⁷⁴⁵⁴ *Mesâlikü'l-emsâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 51, 72; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-Ebsâr)*, s. 32, 45; *Arab Accounts of India*, s. 22; Simon Dgby, a.g.e., s. 59; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 305.

⁷⁴⁵⁵ Salâhuddîn Halîl b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, III, s. 183; *Arab Accounts of India*, s. 122.

⁷⁴⁵⁶ Afif, s. 144; Simon Dgby, a.g.e., s. 59.

⁷⁴⁵⁷ Afif, s. 144.

⁷⁴⁵⁸ *Târih-i Fîrûz Şâhî*'de Sultan Fîrûz Şâh'ın II. Bengal seferinden Delhi'ye geri dönüşünden tam 4 sene sonra Tatta seferine yöneldiği belirtilir. Delhi'ye dönüş tarihi 762 yılı Recep ayındadır (1361). Bu durumda Tatta'ya 766 Recep (-.03.1365) tarihinde yönelmiş olmalıdır. Bkz. Afif, s. 191; Esterâbâdî, I, s. 491.

⁷⁴⁵⁹ Afif, s. 197; Simon Dgby, a.g.e., s. 59.

⁷⁴⁶⁰ İbn Arabşâh, *Zendegânî-yi şeğeft-âver-i Timûr*, s. 100.

lerinde Timur ile karşılaştığında ordusunda 120 zırhlı fil bulunmaktaydı⁷⁴⁶¹. Timur, Şiraz'daki Emirzâde Pîr Muhammed'e gönderdiği Delhi menşuru (fetih-nâmesi)nda bu fillerin sayısının 300 olduğunu yazmıştır⁷⁴⁶². Schiltberger ise bu savaşta Delhi Türk Sutlanlığı ordusunda 400 adet savaş için eğitilmiş fil bulunduğunu beyan etmektedir⁷⁴⁶³.

Delhi Türk Sultanlığı hükümdarından Sultan Şemseddîn İltutmuş devrinde fillerin saflara nasıl yerleştirildiği *Tâcü'l-me'âsir*'de şöyle anlatılmaktadır: “Saf çektiler, sağ ve sol kanat, kalb, cenâheyn (her iki kanadın önün)de savaş filleri ve savaş pehlivanlarını yerleştirdiler.”⁷⁴⁶⁴

Sultan Balaban (1266-1287) devrinde tîr-bârân (ok yağmuru) yöntemi ile fillerin durdurulmaya ve alt edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Nitekim Delhi ordusu I. Bengal seferinde cereyan eden mücadeleler sırasında ‘dört dev bedenli fili ok darbeleri ile kirpiye döndürmüşlerdi’⁷⁴⁶⁵. Bu kısımda fillerin öldürülmekten ziyade sağ olarak ele geçirilmeye çalışıldığı vurgulanmaktadır.

Sultan Balaban, yakınlarına defalarca Hindistan mülkünün düzene sokulmasının fil ve atla olacağını ve Hindistan mülkünde bir filin 500 suvâriye eşit olduğunu söyleyerek fillerin önemine dikkat çekmiştir⁷⁴⁶⁶.

Marco Polo da savaşta fil kullanımıyla alakalı olarak Tibet'in batısında yer alan Voçan şehrinde Bengal ve Mien⁷⁴⁶⁷ orduları ile Kubilay Han ordusu arasında gerçekleşen bir savaşla alakalı şu malumatı vermektedir: Daha önce Moğol ordusu Karayan'da konaklar iken 1272 yılında Büyük Hükümdar Kubilay Han, Voçan ile Karayan'a büyük bir ordu gönderir. Kubilay Han'ın ordusu Voçan'a gelip konaklayınca Mien ve Bengal kralları hemen karar verirler; derler ki, Voçan'daki Kubilay Han'ın askerlerine ansızın saldırır, onları ezerlerse, Kubilay Han'dan da kurtulurlar. Böylece büyük hükümdar bir daha buraya asker göndermek cesaretini bulamaz, onlar da buranın tek hâkimi olurlar. Büyük bir ordu toplarlar 2.000 kadar fil alıp üzerlerine tahtadan

⁷⁴⁶¹ Esterâbâdî, I, s. 524; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 305.

⁷⁴⁶² Şerefeddîn 'Alî Yezdî, *Zafernâme*, I, s. 925.

⁷⁴⁶³ Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, s. 75.

⁷⁴⁶⁴ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 275.

⁷⁴⁶⁵ چہار پیل کوہ پیکر را بزخم تیر خار پشت ساختند Bkz. *Î'câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 9.

⁷⁴⁶⁶ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 53; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 303-304.

⁷⁴⁶⁷ Mien tien/Burma Krallığı.

büyük birer baraka kurarlar. Ama sağlam barakalar, her yanı kaplı, içinde de en az 12 asker pür silah beklemekte. Bunun yanı sıra 40.000 suvâri, bir hayli de piyâde askeri. Hepsi de ağır silahlarla donatılmış. Oysa Tatarların bütün kuvveti 12.000 suvâri. Başlarında da Nasreddin adlı bir kumandan bulunuyor. Nasreddin, düşmanın geldiğini öğrenince vadinin ormana yakın yerlerinde askerlerini yerleştirir, sonra da beklemeye başlar. Ne zaman ki, filler görünüyor, Tatar suvârileri şaşırıyor, atlar birden ters yüz kaçmaya başlıyor ve vadinin yakınındaki ormana sığınıyorlar. Düşman yaklaşıncı Tatar suvârileri attan iniyor ve oklarıyla filleri öldürüyor, filler kaçınca da Mien ve Bengal krallarının askerleri birden bozguna uğruyor. Sonunda Tatarlar yeniyorlar⁷⁴⁶⁸. Kubilay Han bölgeye hâkim oluyor⁷⁴⁶⁹.

Marco Polo tarafından aktarılan yukarıdaki tarihi olay Abraham Constantin d'Ohsson tarafından şu şekilde nakledilmektedir: 1282'de Kubilay, Yünnan (Yunnan)'ın batı taraflarını fethetmek üzere bir ordu gönderdi. Mien (Mien Tien Krallığı) ve Bengal kralları Moğollara karşı asker gönderdiler. Bunların ordusunda pek çok fil olduğundan Moğol atları ürktü. Moğol kumandanları askerlerine “Atlardan inip piyâde hücum ediniz ve atları geride bir dağa bırakınız” diye emir verdi. Moğollar piyâde hücumu ile önce bu filleri yağmur gibi oklarla delik deşik ettiler ve sonra atlarına binip düşman ordusunu mahvettiler. Moğolların eline 200 fil düştü. Bundan sonra Kubilay'ın ordusunda daima filler bulundu⁷⁴⁷⁰.

Marco Polo'nun söz konusu rivayetinden fillere alışık olmayan atların bu dev hayvanları görünce geri kaçtıkları, fil mahfesinde 12 cengâverin savaştığı, fil saldırısından korunmanın yollarından birinin de ormana sığınarak filleri ok yağmuruna tutmak olduğu öğrenilmektedir.

Celâleddîn Fîrûz Şâh (1290-1296) döneminde Melik Alâeddîn, izinsiz çıktığı Devagir seferinde 30 kusur fil ve birkaç bin at ile çok zengin bir hazine ele geçirmişti. Bununun üzerine Celâleddîn Fîrûz Şâh Halacî yaptığı meşveret toplantısında yapılması gerekenleri sormuş ve Nâib-i Barbek Melik Ahmet Çap hemen söz almış ve şu cevabı

⁷⁴⁶⁸ Dikkat: Baskı hatası olarak yeniyorlar yerine yeniliyorlar yazılmıştır.

⁷⁴⁶⁹ Bkz. *Markopolo Seyahatnâmesi*, II, s. 5-7.

⁷⁴⁷⁰ Abraham Constantin d'Ohsson, *Moğol Tarihi (Denizler İmparatoru Cengiz)*, s. 223; Martin Saller, *Elephants A Cultural and Natural History*, s. 193.

vermiştir: “Fil ve mal çok sayıda ve sayısız olursa büyük bir fitneye vasıta olur. Kimin eline düşerse düşsün onu öyle mest ve mağrur yapar ki elini ayağını birbirinden ayırt edemez” demiştir⁷⁴⁷¹.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Sultan [aslında Melik] Alâeddîn’in Multan’daki fetihlerini anlattığı bölümde, tahtın ele geçirilmesinde fillerin önemini şu beyitler ile dile getirilmektedir:

Emirden bir kimse ve az bir suvâri * Ondan başka koyamaz fillerin üzerine
imari

Aferin bacaklarının altında beyaz at kâm hevesinde * Ki fili bağladı saçının
perçemiyle

Fil dalgasından ve yüksek filin kambur⁷⁴⁷² sırtından * Mülküne رمخون ? oldu
yüce taht⁷⁴⁷³.

Îsâmî, Muhammed Şâh Tuğluk devrini anlatan iki beyitte fillerin savaşta saf halinde suvâriler üzerine sürüldüklerini ve onların attan düşüp fillerin ayakları altında ezildiklerini ifade etmektedir:

Hem sonunda gündüzden bir pâs kalmadığında * Fil safını Delhi şâhı sürdü.

Fil gürültüsünden atlar ürktüler * Suvâriler düştüler fillerin ayaklarına⁷⁴⁷⁴.

Timur nezdindeki İspanyol elçisi Clavijo ise muharebede bir filin 1.000 piyâdeye bedel sayıldığını belirtmektedir⁷⁴⁷⁵. Delhi Türk Sultanlığı sona erdikten yaklaşık 100 küsur yıl sonra Ekber’in biyografisini yazan Ebû Fazl’ın belirttiğine göre: “Hindistan’ın deneyimli insanları iyi bir filin 500 ata eşit olduğunu bilirler ve bilirler ki, bu fil, tüfekli birkaç cesur adam tarafından idare ediliyorsa, değeri bir kat daha artar.”⁷⁴⁷⁶

⁷⁴⁷¹ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 224; Nizâmuddîn Ahmâd, s. 130.

⁷⁴⁷² Konc (کنج): Kadim anlamı 5. Eğik sırt sahibi ve kambur sahibi. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1852.

⁷⁴⁷³ کسی در میری و اندک سواری * جز او ننهاد بر پیلان عمارى
زهی در زیر رانش خنک خوس کام * که کرد از موی پرچم پیل را رام
هم آخر چو از روز پاسی نمائد * صف پیل را شاه دهلی براند

⁷⁴⁷⁴ Bkz. *Devalrânî ve Hızır Han*, vr. 25 a.
Bkz. Îsâmî, *Futuhu’s-Selatin*, s. 509.

⁷⁴⁷⁵ Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur Devrinde Semerkand’a Seyahat*, s. 162; Remzi Gücü, a.g.e., s. 112.

⁷⁴⁷⁶ Christon I. Archer ve diğerleri, *Dünya Savaş Tarihi*, s. 177.

Gazneliler ve Delhi Türk Sultanlığı devrinde tüfekler henüz kullanımda olmadığı için bunların yerine hemen hemen aynı işlevi gören uzun menzilli ve zırh delici özelliği olan nâvek okçuları yerleştirilirdi. Delhi Türk sultanları, bu gücün kendi emîrleri tarafından kötüye kullanılmasını önlemek için ve Hindû racaların çok sayıda fil toplayarak kendilerinden üstün bir savaş gücü elde etmelerini önlemek için fil tekeli ellerinde tutmaya çalışırlardı. Sultanlar, bağlı Hint racalarından sürekli fil istemekte ve bunu barışın teminatı olarak kabul etmekteydiler. Sultanlar bazen racaların elindeki filleri ele geçirmek üzere seferler de düzenlemekteydiler. Sultanların izni olmaksızın yüksek rütbeli kumandanlar bile fil sahibi olamazlardı⁷⁴⁷⁷.

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda savaş esnasında fillerin ordunun kanatları arasında eşit olarak dağıtıldığı bazen de fillerin çoğunun merkezde toplandığı görülmektedir. Örneğin 698/1299 yılında Delhi önlerinde Moğollarla yapılan savaşta Sultan Celâleddîn Muhammed Halacî tarafından 2.700 işe yarar (savaş için eğitilmiş) filin çoğu merkezde toplanmış⁷⁴⁷⁸ ordunun her kanadının önüne de 22 adet fil yerleştirilmiştir⁷⁴⁷⁹. Aynü'l-mülk isyanı sırasında 747/1346-7 yılında isyancılarla yapılan savaşta ise Muhammed Şâh Tuğluk ordusunu bölük bölük ayırdı. Her bölüğe vuruşkan erlerin bindiği zırhlı filler verdi⁷⁴⁸⁰. Fîrûz Şâh Tuğluk, Bengal Sultanı Şemseddîn'e karşı düzenlediği seferde 754/1353 tarihinde yapılan savaşta ordusunu üç kısma ayırdı ve filleri bu her üç alaya paylaştırdı⁷⁴⁸¹. Fîrûz Şâh Tuğluk, Tattalılarla savaşında ordusunu üçe bölüp (sağ kanat, kalp, sol kanat) filleri bu kısımlar arasında paylaştırdı⁷⁴⁸².

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda taarruz dışında ordugâh ve siperlerin korunmasında da fillerden istifade edilmekteydi. Bu durumun en güzel örneği Moğol Turgay'ın Delhi kuşatmasıdır. Olay şu şekilde cereyan etmiştir:

Alâeddîn Muhammed Şâh, Çitor seferinden 703/1303 henüz dönmüştü ki, Turgay idaresindeki 120.000 kişilik bir Moğol ordusu, Sind'i geçip Delhi önlerine geldi.

⁷⁴⁷⁷ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 303-304.

⁷⁴⁷⁸ Esterâbâdî, I, s. 361; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halacîler*, s. 57-60.

⁷⁴⁷⁹ Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halacîler*, s. 57-60.

⁷⁴⁸⁰ İbn Battûta, II, s. 658, 712; Esterâbâdî, I, s. 465-466.

⁷⁴⁸¹ Afif, s. 114-115; Esterâbâdî, I, s. 486-487.

⁷⁴⁸² Afif, s. 201.

Alâeddîn Muhammed Şâh, kalabalık Moğol ordusunun ani bir taarruzuna karşı Delhi Surları dışında kurdurduğu ordugâhının etrafına siperler ve istihkâmlar inşa ettirdi. Ordunun her kısmında ve her bir siperin önünde tamamen silâhlendirilmiş (zırhlendirilmiş ve silahlandırılmış) beş fil bulunmaktaydı⁷⁴⁸³.

Berenî ise Moğol Turgay karşısında fillerin nasıl yerleştirildiğini şöyle ifade etmektedir: “Her bir alay (فوجی: fevcî)a ve otlak (النگی: olangî)a ‘zırhlendirilmiş beşer fil durdurdular’⁷⁴⁸⁴ ve piyâdelerden nöbetçiler tuttular ve muhafaza ettiler.”⁷⁴⁸⁵

Yukarıda aktarılan örnekte Sultan Alâeddîn tarafından fillerin, ani baskınlardan korunmak için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Anlaşılan filler, üzerlerindeki askerlere sağladıkları üç-dört metrelik yüksek platform sayesinde habersiz yapılabilecek saldırılardan siperleri ve orduyu korumakta ve nöbetçilerin kolayca ortadan kaldırılmasını önlemekte ve filleri de piyâdeler ile korumakta ve hendek geçilmez bir kalkan haline gelmekteydi. Böylece ordugâha girmek isteyen Moğollara geçit verilmemekteydi. İsmâî’nin belirttiğine göre Turgay, 40 günlük bir kuşatmadan sonra⁷⁴⁸⁶ ve Berenî’nin bildirdiğine göre hiçbir sebep yokken geri döndü⁷⁴⁸⁷. Delhi’de bu dönemde bulunan savaş fillerinin yaklaşık olarak 2.700 civarında olması söz konusu savunmada fillerin önemli bir yeri olduğuna işaret etmektedir. Nitekim bu tarihten yaklaşık altı sene önce 697/1297 tarihinde Delhi önlerinde Moğollarla yapılan savaşta Alâeddîn Muhammed Şâh’ın ordusunda sahih rivayete göre 2.700 işe yarar (savaşta kullanılabilecek) fil bulunuyordu⁷⁴⁸⁸.

Bir suikast ile Kutbüddîn Mübârek Şâh (1316-1320)’ı öldürerek tahtı ele geçiren Hindû Husrev Şâh (1320) ile Gazi Melik (Gıyâseddîn Şâh Tuğluk) arasında 1320’de meydana gelen savaşta fillerin nasıl yer aldığı Emîr Husrev-i Dihlevî tarafından aşağıdaki beyitlerde ayrıntılı olarak anlatılmaktadır:

Olmuş fil, hadeng (okundan) delik çatı * Kirpi adıyla ve dikenden sırtıyla.

⁷⁴⁸³ İsmâî, *Futuhu’s-Selatin*, s. 276-277; Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 300-302; Esterâbâdî, I, s. 380-381; Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halacîler*, s. 60-61.

⁷⁴⁸⁴ Bu kısım metinde şu şekilde yazmaktadır: پنجگان پیل برگستوانها ایستادانیدند .

⁷⁴⁸⁵ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 301.

⁷⁴⁸⁶ İsmâî, *Futuhu’s-Selatin*, s. 277.

⁷⁴⁸⁷ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 302.

⁷⁴⁸⁸ Esterâbâdî, I, s. 361.

Filden [aşağı] sarkmış her bir filbân * Asılmış bir beden⁷⁴⁸⁹ dışarı çıkmış bir can

Diğer filbânlardan gayret ve acele * Ki bir karınca yuvasına saklandı fil
Atmıyordu file o kadar kişi ok * Ki ondan gelir belki cihângîre fayda
Ki eğer tecrübeli bir kimsenin eli onlar üzerine * Düşerdi dağ üstüne dağ kenarlardan

Fillerden [sadece] bir savaş fili öldürüldü * Ki dar firaşhâneye⁷⁴⁹⁰ kötü hamle etmişti.

Mürted gibi Hânhanân⁷⁴⁹¹ yüz çevirdi * Herkes dizginlerini başka tarafa çevirdi
Melik Fahrüddeve oldu peşlerinde * Ki onlardan ağır ayağı olan bir alayı tutmak için

Velâkin çetr ve fil düştü artık * Koşmanın maslahatı az olur peşinden
On iki fil ve çetr-i lali o aşağılığın * Ki atlas gökyüzünde Satürn'ün⁷⁴⁹² üstünlüğünden kaldı

Yakaladı ve komutan tarafına gönderdi * Zuhâl (Satürn)'i bu utançtan takatsiz kıldı⁷⁴⁹³.

Emîr Husrev-i Dihlevî filin sırtının kirpiye dönmesi benzetmesi ile zırhlı filleri ve üzerindeki askerleri alt edebilmek için sert hadeng okları ile tîr bâran (ok yağmuru) yapıldığını açıklamaktadır. Fakat sadece bir fil ölmüştür ki o da dar bir yere; çadırlara hamle yapmıştır. Zırhları, kalın derileri ve sağlam vücutları sayesinde fillerin fazla hasar almadığı, sadece üzerindeki savaşçıların öldüğü görülmektedir. Fil üzerindeki hasmı

⁷⁴⁸⁹ Filbânlar, düşmemek için kendilerini zincîrler ile fillere bağlardı. Dolayısı ile yaralanıp öldüklerinde bu zincîrlerle filden aşağı doğru sallanırlardı.

⁷⁴⁹⁰ Bu kelime şiirde yazıldığı gâh فرایش yazılış formu ile sözlüklerde firaşhane anlamında yer almamaktadır. Fakat en mantıklı çözüm bu görünmektedir. Dar diye tercüme edilen kelimenin ise yazılış şekli yukarıda da gösterildiği üzere aslında فنگی olarak görülmektedir. Daha iyi anlaşılması bakımında aşağıda verilen beyitlerin orijinal haline bakılabilir.

⁷⁴⁹¹ Tahtı ele geçiren Husrev Han'ın kardeşidir. Bkz. Esterâbâdî, I, s. 435.

⁷⁴⁹² Suikast ile öldürülen önceki Sultan Kutbüddin Mübârek Şâh veya daha büyük olasılıkla kendi döneminde gücün zirvesindeki babası Sultan Alâeddin Muhammed Şâh kastediliyor olmalı.

⁷⁴⁹³ شده پیل از خدنگ غرغه سوفار * بسان خار پشت و پشته خار
ز پیل اویخته هر پیلانانی * تن آویزان و بیرون رفته جانی
ز دیگر پیلانان جهد و تعجیل * که در سوراخ موری در خزد پیل
نمی زد پیل را چندان کسی تیر * که کاو آید مگر بهر جهاتگیر
که گر دست از مودی کس برانها * فتادی کوه بر کوه از کرانها
ز پیلان کشته شد یک پیل جنگی * که بد حمله فراخش گاه فنگی اتنگی
چو مرتد خانان روی بر تافت * عنان ها هر کسیسوی دگر تافت
ملک فخرالدول بود اندران پی * که بر گیرد ازان فوجی گران پی
و لیکن چتر و پیل افتاد پیشش * دودین مصلحت کم بود پیشش
ده و دو پیل و چتر لعل آن خس * که ماند از فوق کیوان چخاطلس
Bkz. *Tuğluknâme*, s. 98. گرفته سوی فرمان ده روان کرد * ز حل را زین خجالت ناتوان کرد

yine fil üstündeki savaşçıların takip ettikleri görülmektedir. Bu arada üzerlerindeki savaşçılar öldükten sonra fillere ok atılmayıp tecrübeli kimseler tarafından yakalandıkları kaydedilmektedir. Ki bu savaşta 12 fil ele geçirilmiştir. Filbânların kendilerini düşmemek için zincirlerle fillere bağladıkları ve ölünce de filin boynundan aşağı sarkıp sallanmaya başladıkları kaydedilmektedir. Fillerle birlikte çetirin de ele geçirilmesinden çetirin fil sırtında taşındığı ortaya çıkmaktadır. Ayrıca burada anlatılan sahneden fillerin özellikle sağ olarak ele geçirilmeye çalışıldığı ortaya çıkmaktadır.

Timur dönemi kaynakları da savaş fillerinin nasıl kullanıldığı hakkında geniş malumat sunmaktadırlar. Timurî kaynaklarında özellikle Delhi Türk Sultanlığı ordusu tarafından fillerin nasıl kullandığı ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Timur, Hindistan'dan temin ettiği filleri Ankara Savaşı gibi bazı zorlu savaşlarda kullanmıştır. Timur, filleri ve filbânlarını Delhi'den temin ettiği için onları büyük ölçüde Delhi Türk Sultanlığı tarzında kullanmış olmalıdır. Bundan dolayı Timurî müverrihleri, Delhi Türk Sultanlığı ve Timur Devleti ordusunda fil kullanımı hakkında diğer kaynaklarda pek rastlanmayan önemli bilgiler sunmaktadırlar.

Timur, Şiraz'daki Emirzâde Pîr Muhammed'e gönderdiği Delhi menşuru (fetih-nâmesi)nda, Mahmûd Han (1394 ve 1398-1414)'ın filleri nasıl kullandığını anlatmaktadır. Burada sırtlarına eslehe (zırh), keçim ve tahtirevanlar yerleştirilmiş 300 kızgın savaş fili ve fil safının yanında okçular (طخش اندازان: tahşendâz), el bombası atıcılar (اندازان رعد: ra'd-endâz)⁷⁴⁹⁴ durmuş ve her birinin üzerinde birkaç nâvek endâz oturmuş ve o dört ayaklıların hortumları birbirine birleşmiş [yan yana oldukları kastediliyor] oldukları halde şehrin bir fersah dışında yanımıza geldiler dedikten sonra askerlerinin fillerin diş ve hortumlarından korktuklarını fillere karşı su verilmiş (çelik) kılıçlar ve üzeri ateş yüklü mızraklarla mücadele edip filleri yaraladıklarını ve filbânları devirdiklerini, İskender Seddi gibi saflarının birbirlerine bitişik ve (fillerin) dizginlerinin birbirine bağlı olduğunu anlatmıştır⁷⁴⁹⁵.

Timur tarafından Emirzâde Pîr Muhammed'e gönderilen Delhi menşuru sayesinde savaşta yan yana duran fillerin dizginlerinin birbirine bağlandığı, yani fillerin

⁷⁴⁹⁴ رعد اندازان: Humbara atıcı, topçu, Bkz. *Ferheng-i Fârsî-yi 'Amîd*, II, s. 1048.

⁷⁴⁹⁵ Abdu'l-Huseyin Nevâ'î, *Esnâd ve Mekâtibât-i Târihi İrân ez Tîmûr tâ Şâh İsmâîl*, s. 70-71.

savaşta bitişik nizamda hareket edip savaştıkları, filleri saldırıdan korumak için ise özel birimlerin oluşturulduğu öğrenilmektedir. Fillerin üzerinde ise çok uzun menzili olan ve çelik zırhları rahatlıkla delebilen oklar atan nâvek endâzların yerleştirildiği görülmektedir.

Şerefeddîn ‘Alî Yezdî, Delhi ordusunun Timur karşısında filleri nasıl kullandığını ayrıntılı olarak anlatmaktadır: “10.000 mükemmel suvâri ve 40.000 piyâde ile savaş alanına geldiler. Onların başlıca sığınakları dev vücutlu, derya gibi kükreyen ve coşmuş fillerdi. Hepsinin düzenli çelik zırh (سلاح) ve keçimleri (kaba kumaştan zırhlar) vardı. Sütun şeklindeki savaş dişlerine zehirli deşneler (hançer) sağlamca yerleştirilmişti. Her birinin tepe misali sırtına dört tarafı çevrili tahtadan muhkem tahtirevanlar yapmışlardı, o tahtirevanların her birinin üzerinde birkaç nâvek atıcısı (ناوك: keskin nişancılar)⁷⁴⁹⁶ ve çarh-endâz (چرخ‌انداز: arbaletçi) pusuda [tahtirevan korumasında] oturmuştu. Fil safının yanında ise filleri koruyabilmek için okçular (تخش‌داران: tahşendâz), patlayıcı madde atan (رعداندازان: ra‘d-endâz) piyâde askerler yerleştirilmişti⁷⁴⁹⁷.

Gıyâseddîn Ali Yezdî, Delhi’de yapılacak olan asıl çatışmalar öncesinde Mulu Han’ın 4.000 civarı suvâri, 5.000 civarı piyâde ve 27 fil ile Timur ordusu karşısına çıkageldiğini, mücadeleler sırasında düşmanın, hakanın muzaffer ordusu korkusu ile kaçış yolu aradığını ve kaçmakta olan bir filin, yolu üstündeki askerleri ezerek pek çok ölüme sebep olduğunu haber verir. Ardından bu olaydan ibretle ders alındığını ve bu dersin sonraları pek çok güzel işe vesile olduğunu ifade etmektedir⁷⁴⁹⁸.

Gıyâseddîn Ali Yezdî ve Şerefeddîn ‘Alî Yezdî, Delhi önlerindeki asıl çatışmalar sırasında Sultan Mahmûd’un ordusunda 10.000 suvâri, 20.000 tam techizatlı piyâde, sırtında düzenli keçim ve silah (zırh), tahtadan sanduka konulmuş, fillerinin safının yanında rad-endazan ve tahş-dârân (تخش‌داران: okçular) durmuş, her bir filin

⁷⁴⁹⁶ Nâvek: 1. Yay ile fırlatılan ucu keskin, küçük bir ok çeşidi. 2. [Yay yerleştirilen] İçi delik bir sopa veya ona benzer bir şeyle fırlatılan ucu keskin, küçük bir ok çeşidi. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2405. Bu oklar bir karış uzunluğundan ve temreni dört parmaktır. 1.000 arşın mesafeye gidebilmektedir. Bu ok çeşidi keskin nişancılar tarafından kale gibi çok uzaktaki hedefleri vurmak için kullanılmaktadır. Bkz. Mustafa Uğurlu, *Münyetü’l-Guzât*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1987, s. 114, 115, 255; Altan Çetin, a.g.e., s. 221-222; Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 195-196.

⁷⁴⁹⁷ Şerefeddîn ‘Alî Yezdî, *Zafernâme*, I, s. 925.

⁷⁴⁹⁸ *Sa‘âdetnâme ya Rûznâme-yi Gazavât-i Hindûstan*, s. 103-104; Sinan Eren, *Tarihçi Gıyâseddîn Ali Yezdî’nin Sa‘âdetnâme’si*, s. 79.

üzerinde birkaç nâvek atıcı oturmuş ve hortumları birbirine bağlanmış 120 savaş fili bulunduğunu aktarmaktadır⁷⁴⁹⁹.

Gıyâseddîn Ali Yezdî, sözü geçen 120 savaş filini şu ifadeler ile betimlemekte, savaşma tarzlarına ve hasımları üzerinde bıraktıkları etkiye açıklık getirmektedir: “Hakanın muzaffer askerleri her ne kadar pek çok canlı savaşla pişmiş yiğit cengâverler olsalar da, bu dağ ve bulutların uzaktan dahi aşikâr olan heybeti onları düşüncelere sevk etti. Hatta âlim ve şeyhlerin sultanı Celalülhaküddin Kîşî’nin oğlu Mevlânâ Hâce Fazl ve dünya *kadılarının* lideri Numaneddin oğlu Mevlânâ Abdülcabbar gibi -ki ikisi de meşhur âlim ve hakanın dergâhındaki yardımcılarındandı- devlet ricalinden bazı önemli adamlar kendi erkekliklerinden şüpheye düştüler. Hâkân hazretleri onlara nerede durmak istediklerini sordu. Onlar gayet hayret ve dehşet içinde hatunların (kadınların) yanında durmak istediklerini söylediler.”⁷⁵⁰⁰

İbn Arabşâh, fil timlerinin milliyetlerini ve kullandıkları silahları ve hareket tarzlarını şöyle tasvir etmektedir: “Sanki ayrılan akşam karanlığının yükseklerde yüzünü göstermesi ve siyah bulutun gölgeleridirler⁷⁵⁰¹. Gök gürültüsü getirip onların sırtında Hindûlardan saf kıran suvârilere ve mızrak tutan ve kılıç savuran pehlivanlar (yaya askerler) siyah renkli arslanlar ve sağlam pençeli kaplanlar gibi Hattî mızrağı, Hint kılıcı, halencî zûbîni ile ümit dolu, sağlam azimleri ile savaş işinde kalıcı olmaları için görevlendirdiler.”⁷⁵⁰²

İbn Arabşâh’ın betimlemesinden şu sonuçlar çıkmaktadır: Sandukadaki askerler ve yerde filin ayaklarını koruyan yaya askerler filbânın ekibini oluşturmaktadır. Ayrıca fil timindeki askerlerin siyah buluta ve siyah renkli arslanlara benzetilmesi hepsinin Hindû olduklarını göstermektedir. Fil timleri nîze, şemşîr-i Hindî, zûbîn-i halencî, nîze-i Hattî silahlarını kullanmaktadırlar.

⁷⁴⁹⁹ Sa’âdetnâme ya Rûznâme-yi Gazavât-i Hindûstan, s. 112; Sinan Eren, Tarihçi Gıyâseddîn Ali Yezdî’nin Sa’âdetnâme’si, s. 85; Şerefeddîn ‘Alî Yezdî, Zafernâme, I, s. 936; Esterâbâdî, I, s. 524.

⁷⁵⁰⁰ Sa’âdetnâme ya Rûznâme-yi Gazavât-i Hindûstan, s. 112; Sinan Eren, Tarihçi Gıyâseddîn Ali Yezdî’nin Sa’âdetnâme’si, 85-86.

⁷⁵⁰¹ Burada fil sırtındaki askerlerin esmer yani Hindû olduğu betimlenmektedir.

⁷⁵⁰² İbn Arabşâh, Zendegânî-yi şegeft-âver-i Timûr, s. 101.

Timur, Hindistan'dan ganimet olarak getirdiği fillerin bir miktarını Dımaşk (Şam)'ın fethinde ön safta kullanmıştır⁷⁵⁰³. Timur yine bu fillerden 32 tanesini Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid ile yaptığı 1402 Ankara Savaşı'nda da kullanmıştır. Timur tarafından söz konusu fillerin üzerine nefit atıcılar (Grek ateşi atanlar) yerleştirilmiş, filler Delhi ordusunda olduğu gibi düşmanı ateşe vermek için kullanılmıştı ve savaşta belirleyici rol oynamışlardı⁷⁵⁰⁴.

Duarte Barbosa (1501-1516), Müslümân Gücerat Krallığı'ndaki savaş filleri ve sırtlarındaki savaşçılar hakkında şu önemli bilgileri vermektedir: “Fillerin üzerine ok ve yay ve diğer silahları kuşanmış ve düşmanla savaşan dört adamı taşıyan ahşap kuleler yaparlardı. Filler öyle iyi eğitilmişlerdi ki savaşta nasıl görev üstleneceklerini biliyorlardı. Dişleriyle adamları (savaşçıları) ve atları öyle ciddi yaralarlardı ki kısa sürede karşı tarafta büyük bir karmaşa dizisine neden olurlardı. Fakat filler kendileri yaralandıklarında çok ürkektirler ve bu sefer kendi saflarında büyük bir kargaşaya yol açarlardı.”⁷⁵⁰⁵

Bir savaş fili sırtında kaç asker savaşmaktaydı? Bu askerlerin görevleri nelerdi? Marco Polo (1271-1295), Tibet'te Voçan şehrine saldıran Bengal ve Mien krallarının savaş filleri üzerindeki tahta sandıkların içinde pür silahlı en az 12 asker bulunduğunu dinlediğini nakletmektedir⁷⁵⁰⁶.

Mesâlikü'l-epsâr'daki kayıtlara göre Muhammed Şah Tuğluk (1325-1351) devrinde filin sırtındaki burç (البروج) diye da anılan sanduka üzerinde 6-10 okçu bulunmaktaydı⁷⁵⁰⁷.

İbn Battûta ise Muhammed Şâh Tuğluk devri kabul törenlerinde hazır bulunan fillerin birinin tam boynunda bir sürücü oturduğunu ve “bu hayvanların sırtlarına - kuvvet ve iriliklerine göre- 20 kûsur yahut daha az savaşçıyı alacak kapasitede tahta

⁷⁵⁰³ Şerefeddîn 'Alî Yezdî, *Zafernâme*, I, s. 1073; Halil Çetin, *Timur'un Anadolu Seferi ve Ankara Savaşı*, s. 154.

⁷⁵⁰⁴ Halil Çetin, *Timur'un Anadolu Seferi ve Ankara Savaşı*, s. 154.

⁷⁵⁰⁵ Duarte Barbosa, s. 55.

⁷⁵⁰⁶ *Markopolo Seyahatnâmesi*, II, s. 6.

⁷⁵⁰⁷ *Mesâlikü'l-epsâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 52; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-Epsâr)*, s. 32; *Arab Accounts of India*, s. 22; Ali Athar, ayrıca İdirî tarafından da aynı sayıların verildiğini bildirmektedir. Bkz. Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s. 4, 18; Simon Dgby, a.g.e., s. 52.

kafes şeklinde sandıklar yerleştirilmiş; dört köşesine bayraklar dikilmiş” olduğunu bildirmektedir (...على ظهر كل فيل شبه الصندوق العظيم يسع عشرين من المقاتلة...)⁷⁵⁰⁸.

Mesâlikü'l-ebâr'da fillerin sırtına konulan sandukanın çok büyük olduğu şöyle tarif edilmektedir: “Savaş seferleri muhteşem ve debdebelidir. Fillerin sırtlarına bir şehri veya kaleyi andıran kuleler konulur ve kalkan tozdan göz gözü görmez olur.”⁷⁵⁰⁹

Orta Çağ'ın başlarında *Sukra-nîti*'de ise İbn Battûta'nın ifadelerine benzer şekilde şu cümle yer almaktadır: “10.000 (kişilik) birliğin komutanı 20 maiyeti ile birlikte bir fil üzerinde seyahat etmelidir.”⁷⁵¹⁰

Clavijo ise Timur'un Delhi'den getirdiği filleri vasfederken tahtirevanın içinde 5, 6 adam bulunduğunu ve bir adamın da filin ensesine bindiğini ve elinde bir sopa tuttuğunu aktarmaktadır⁷⁵¹¹.

Nicolo Conti (Güney Hindistan'a seyahati yaklaşık 1420-1421) ise fil sırtında savaşan savaşçıların sayısı ve silahları hakkında şu malumatı vermektedir: “Yerlileri tarafından Macinus olarak adlandırılan bu il fillerle doludur. [Bu ilin] kralı bu hayvanlardan 1.000 tanesini tutar ve onları savaşlarında kullanır. Onlar, onların (fil) sırtına kuleler yerleştirirler, her birinde 8 veya 10 adam mızrak, yay ve Tatar yayı⁷⁵¹² olarak adlandırdığımız silahlar ile savaşır.”⁷⁵¹³

Afanisiy Nikitin (Güney Hindistan'da bulunduğu dönem: 1471-72) ise Müslüman Behmenî Sultanlığı'nda büyük filler üzerinde 12'şer ve [normal] filler üzerinde 4'er savaşçı bulunduğunu haber vermektedir. Afanisiy Nikitin, Behmenî Sultanlığı'nda [normal boyuttaki] fillerin sırtında oturan söz konusu 4'er savaşçının sadece arkalarının kapalı olduğunu (yani büyük oranda çıplak olduklarını ve dolayısı ile

⁷⁵⁰⁸ İbn Battûta, II, s. 655; İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta* (رحلة ابن بطوطة تحفة النظار في غرائب الأمصار وعجائب الأسفار), s. 455.

⁷⁵⁰⁹ *Mesâlikü'l-ebâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 59; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, s. 37; *Arab Accounts of India*, s. 28.

⁷⁵¹⁰ Bu cümlemin İngilizce tercümesi şudur: The commander of ten thousand troops should travel with twenty attendants on an elephant. Bkz. *The Sacred Books of the Hindus*, Vol XIII. *The Sukra-nîti*, s. 268.

⁷⁵¹¹ Ömer Rıza Doğrul, *Nakışlar Yayınevi*, İstanbul 1975, s. 161; Remzi Gücü, a.g.e., s. 112.

⁷⁵¹² Metnin İngilizce çevirinde Tatar yayı adı yerine aynı anlamda kullanılan crossbows adı geçmektedir.

⁷⁵¹³ Poggio Bracciolini, “the Travels of Nicolo Conti”, *India of the Fifteenth Century*, s. 11.

Hindû olduklarını) haber vermektedir. Başka bir yerde fillerin üzerindeki kulelerde ellerinde tüfekler bulunan 4'er kişi bulunduğunu haber vermektedir⁷⁵¹⁴.

Duarte Barbosa (1501-1516), ise yukarıda belirtildiği üzere filin sırtındaki tahta sandık içerisinde 4 askerin savaştığını bildirmektedir⁷⁵¹⁵.

Ludovico di Varthema (1503-1508), Hindû Narsinga Krallığı'na ait Besinegar şehrinde filbân dâhil olmak üzere bir filin üzerinde 7 savaşçı bulunduğunu bildirmektedir⁷⁵¹⁶.

Yukarıda görüldüğü üzere, dönemin kaynaklarında genellikle fil sırtında 3, 4, 6, 7, 8, 10 veya 12 savaşçı olduğu zikredilmektedir. Buna göre İbn Battûta'nın belirttiği 20 kişi çok abartılı bir rakam gibi görülmektedir. Lakin bu ifadeyi Delhi'de yedi yıl taht kadılığı yapan, bizzat dönemin görgü tanığı İbni Battûta kullanmaktadır. Yirmi kişi alabilen tahtirevanları taşıyan bu filler muhtemelen kaynaklarda zaman zaman varlıklarından övgüyle bahsedilen özellikle Malva ve Bengal bölgesinde yaşayan devasa büyüklükteki filler olmalıdırlar. Belki de askerlerin savaşta rahat hareket edebilmesi bakımından tahtirevan içindeki asker sayısı savaş esnasında azaltılmakta, bayram ve zafer kutlamaları sırasında ise üzerindeki askerlerin sayıları 20'ye kadar ulaşmaktadır. Nitekim Orta Çağ'ın başlarında 400 yılı civarında Kumandaka, *Sukra-nîti*'de İbn Battûta'nın ifadelerine benzer şekilde şu ifadeye yer vermektedir: "10.000 (kişilik) birliğin komutanı 20 maiyeti ile birlikte bir fil üzerinde seyahat etmelidir."⁷⁵¹⁷ Marco Polo da Afrika'da Zanzibar Adası halkının savaşlarda fillerin sırtında tahtadan bir kulübe kurduklarını, bu kulübenin içine 20 kişi falan sığdığını bildirerek İbn Battûta'nın ifadelerini doğrulamaktadır.⁷⁵¹⁸

Yukarıda verilen örneklerden Zanzibar'da kullanılan fillerin Afrika cinsi filler olacağı muhakkaktır. Karada yaşayan hayvanların en irisi olan fil, "Asya (veya Hint) fili" (*Elephas Maximus*) veya "Afrika fili" (*Loxodonta africana*) olmak üzere ikiye ayrılır. Afrika filleri ise kendi arasında "*Loxodonta africana cyclotis*" ve "*Loxodonta*

⁷⁵¹⁴ Afanasiy Nikitin, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, s. 23, 26, 27.

⁷⁵¹⁵ Duarte Barbosa, s. 55.

⁷⁵¹⁶ Ludovico di Varthema, s. 126-127.

⁷⁵¹⁷ The commander of ten thousand troops should travel with twenty attendants on an elephant. Bkz. *The Sacred Books of the Hindus, Vol XIII. The Sukra-nîti*, s. 268.

⁷⁵¹⁸ *Markopolo Seyahatnâmesi*, II, s. 184-185.

africana africana” diye ikiye ayrılır. Bunlardan “Loxodonta africana cyclotis” üzerinde tahtirevan taşıyamaz ve Asya fillerinden daha küçüktürler. Loxodonta africana africana ise Asya filinden bile daha büyüktür. Ortalama 7,5 ton ağırlığında, 3-4 m. yüksekliğindedir. Botswana’da Okavango Deltası’nda sekiz tona ulaşan filler de bulunmaktadır. Asya fili ise beş ton ağırlığında ve 2,5-3 m. yüksekliğindedir⁷⁵¹⁹.

Zanzibar’da kullanılan söz konusu filler tahtirevan taşıyabildiğine göre ve hatta diğer fillerden daha fazla; 20 civarında kişiyi taşıyabildiklerine göre Loxodonta africana africana cinsi, ortalama 7,5 ton ağırlığında, üç-dört m. yüksekliğindeki Afrika çalı filleri olmalıdırlar⁷⁵²⁰.

İbn-i Battûta’nın 20 savaşçı taşıyabildiğini söylediği filler, belki de Hintli tacirler tarafından Zanzibar’dan Hindistan’a getirilmiş filler olabilirler. Nitekim Muhammed Şâh Tuğluk devrine dair kayıtlar içeren *Mesâlikü’l-‘ebsâr*’da bu hususu destekler mahiyette şu kayıt yer almaktadır: Hindistan’da “Vahşi hayvanlar, yaban kuşları oldukça fazladır. Keza fennec (çöl tilkisi), gergedan da boldur, ama “büyük Zenc fili” (فيلة الزنج أجل) azdır.”⁷⁵²¹

Fil, filbânın komutlarına göre hareket ettiğinden, kaynaklar filbân (filin boynuna oturan fil sürücüsü) alt edilirse filin bir işe yaramayacağını belirtmektedirler. Dolayısıyla tahta kafeste oturan muhariplerin tek görevi düşmana saldırmak değildir. Aynı zamanda filbânı da korumak zorundaydılar. Filban tehlikeye çok açık olduğundan filbân büyük bir ihtimalle zırhlı olmalı ve onun elinde de kejek dışında mızrak vb. çeşitli silâhlar bulunmalıdır.

⁷⁵¹⁹ Tahsin Yazıcı, “Fil”, *DİA*, XIII, s. 67; QUT Digital Repository, Michael B. Charles, “Elephants at Paphia: Reinterpretign Polybius 5.84-5”, Cambridge University Press, *Classical Quarterly* 57: s. 306-311, <http://eprints.qut.edu.au/9144/1/9144a.pdf> (9 Ekim 2016); Martin Saller, *Elephants A Cultural and Natural History*, s. 58-59.

⁷⁵²⁰ Afrika filleri günümüzde tam olarak ehlileştirilememekle birlikte ehlileştirmek için deneysel çalışmalar yapılmaktadır. Lakin Afrika fillerinin M.Ö. dönemlerde ehlileştirildiğine dair örnekler de mevcuttur. M.Ö. 285 yılında II. Ptolemaios savaş fillerini Afrika’da Nubiya’dan getirtmiştir. Bundan sonra savaş filleri klasik dönem boyunca Akdeniz ve Kuzey Afrika’da kullanılmıştır. Bkz. Martin Saller, a.g.e, s. 58-59; İlk örnek Afrika fillerinin eğitilebildiğini göstermektedir. Yalnız bu filler Afrika fillerinin küçük cinsi olan orman filleri “Loxodonta africana cyclotis” cinsidir. Antik dünyada Afrika fillerinin bu küçük cinsi bilinip kullanılmaktadır. Asya fillerinden daha büyük bir cins olan Afrika çalı filleri “Loxodonta africana africana” ise antik dünyada kullanılmamıştır. Bkz. QUT Digital Repository, Michael B. Charles, “Elephants at Paphia: Reinterpretign Polybius 5.84-5”, Cambridge University Press, *Classical Quarterly* 57: s. 306-311, <http://eprints.qut.edu.au/9144/1/9144a.pdf> (9 Ekim 2016).

⁷⁵²¹ *Mesâlikü’l-‘ebsâr fi-memâlikü’l-emsâr*, III, s. 81; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü’l-Ebsâr)*, s. 52; *Arab Accounts of India*, s. 50.

Delhi Türk Sultanlığı ordusu hizmetindeki fillerin savaşlardaki işlevleri maddeler halinde şu şekilde sıralanabilir:

- Savaşta özellikle ilk sıraya yerleştirilerek düşman tarafın moralini bozmak için.
- Düşman saflarını yarmak için.
- Kale muhasaralarında tıpkı ağır silâhlar (koçbaşı) gibi surları ve kale kapılarını yıkmak için.
- Kaleleri ele geçirmek için (çok sayıda file kaleden içeri dalarak kaleyi rahatça ele geçirmek için).
- Kaleleri düşmana karşı korumak için.
- Hendek ve siperleri düşmana karşı korumak için.
- Ormanlık arazilerde ağaçları devirerek yol açmak için.
- Ordu kumandanının rahatlıkla savaşın seyrini takip edebileceği ve çarpışmanın stratejisini belirleyeceği hareketli, istenilen yöne gidebilen gözetleme kulesi ve hisar olarak hizmet etmek için.
- Muhtemelen büyük yekûn oluşturan zerrad-hânenin, ordu ağırlıklarının karada ve suda nakli için.
- Özellikle yağmur mevsiminde arazinin çamura döndüğü ve diğer hayvanlar çamurda kalıp yükleri çekemediği dönemde ordu ağırlıklarının nakli için.
- Çok dik yokuşlu olupta diğer hayvanların ordu ağırlıklarını çekemediği yerlerden bu ağırlıkları çıkartmak için.
- Ordu ağırlıklarını azgın akan nehirlerden yüzerek geçirmek için.
- Nehirlerin akış hızını yavaşlatarak ordunun geçişini kolaylaştırmak ve akıntıya kapılan askerleri kurtarmak için.
- Bazı istihkâm faaliyetlerinde ağır yükler, taşlar ve kütüklerin taşınması ve yerleştirilmesi için.
- Hükümdarı yağmur, güneş ve yerine göre ok yağmurlarından koruyan, ordusuna hükümdarının yerini ve sağ olduğunu gösteren ve hükümdarın ihtişamını arttıran çetrini (hükümdarın başının üstünde duran dev ve murassa şemsiye) ve sancağını taşımak için.

- Saltanat sancağı hükmünde olan sultanın çetrini korumak, düşmanın eline geçmesini önlemek için. Bu çetri taşıyan filler, çetri taşıyan atlara nazaran çok daha büyük koruma sağlamaktaydılar.

5.2.5. Hint Hükümdarlarının Savaşta Fil Kullanımı

Kathâsaritsâgara'daki kayıtlardan Ak Hunlar devrinden beri racaların Türk suvârilerine karşı en etkin silahının filler olduğu anlaşılmaktadır. *Kathâsaritsâgara*'da bu husus şöyle dile getirilmektedir: Vatsa kralının “Batıda yükselen başarı ve kahramanlıkları onu güneşten ve öteki gök cisimlerinden daha parlak hale getirmiş... Türklerin suvârî birlikleri tıpkı deniz kenarındaki ağaçlara dalgaların vurup kıvrılması gibi onun fillerine çarpıp kırılıyorlarmış. Büyük kahramanı düşmanları bile övüyormuş, tıpkı Tanrı Vishnu'nun ifrit Râhu'nun başını kesmesi gibi Perslerin kötü kralının başını kesmiş. Hunları da yenilgiye uğrattıktan sonra ünü dört bir yana yayılmış ve Himalayalardan ikinci bir Ganj gibi dökülmüş.”⁷⁵²²

627-645 yılları arasında Hindistan'ı ziyaret eden Hsüan-Tsang, Hint ordularında fillerin güçlü zırhlar ile kaplandığını⁷⁵²³ ve dışlerinde keskin çıkıntı/mahmuz bulunduğunu bildirmektedir⁷⁵²⁴.

Tâcü'l-me'âsir'deki kayıtlar, Gurlular ve Delhi Türk Sultanlığı dönemlerinde Hindû savaşçıların filin sırtındaki sandukadan behle (بهله: deri avcı eldiveni) ile savaş alanı üzerinde şel (شل: kısa mızrak) uçurduklarını, yağmur ve dolu gibi ok yağdırdıklarını göstermektedir⁷⁵²⁵.

Hindistan'da racalık ordularındaki vaz geçilmez silahlardan biri de savaş filleri idi. Genellikle fil sırtındaki sandukada behle denilen deri eldivenler ile savaş alanına şil denilen mızrakları atan askerler bulunurdu. Ayrıca savaş sırasında fil sırtında âyinehâ-yi pîlân (آينه های پيلان)⁷⁵²⁶ denilen büyük ziller çalınmakta ve kaynağın ifadesine göre bu

⁷⁵²² Somadeva, I, s. 163.

⁷⁵²³ Samuel Beal, *Si-Yu-Ki: Buddhist Records of the Western World Translated from the Chinese of Hiuen Tsiang*, C. I, s. 83, 218; İsmail Hakkı Ergüven, *Hsian-Tsang'ın Seyahatnâmesi*, s. 122, 198.

⁷⁵²⁴ Samuel Beal, *Si-Yu-Ki: Buddhist Records of the Western World Translated from the Chinese of Hiuen Tsiang*, C. I, s. 83; İsmail Hakkı Ergüven, *Hsian-Tsang'ın Seyahatnâmesi*, s. 122.

⁷⁵²⁵ *Tâcü'l-me'âsir*, 77.

⁷⁵²⁶ Genellikle savaşta fil sırtında çalınan bir çeşit davul veya ziller. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 69.

zillerin madenî parıltısı gözleri hayrette bırakmakta ve çalınmasından yıldırım oluşturmaktaydı⁷⁵²⁷. “Filler demir bir hisar gibi zırlı” idiler⁷⁵²⁸.

Hindû ordularında olduğu gibi Gazneliler ve Delhi Türk Sultanlığı ordularında da fillerin sırtına ‘emari (tahtirevan) yerleştirilmekte, fil sırtında büyük davul veya ziller çalınmaktaydı. Delhi ordusunda fillerin sırtından nâvek oku, arbalet ve yanıcı-patlayıcı maddeler atılırken Hindûların fil sırtından ok yanında kısa mızraklar fırlattıkları görülmektedir.

Narayana, XIV. yy.da *Hitopadeşa*’da “Savaş” (Vigraha) başlığı altında fillerin savaşta hangi amaçlarla ve hangi mevkide kullandıklarına yer vermekte ve şu bilgileri sunmaktadır: Her iki tarafta da atlar, atların yan taraflarında savaş arabaları, onların da her iki yanlarında filler, fillerin de yan taraflarında piyâde askerleri bulunmalıdır. Eğimli, sulu ve tepeleri bol yerleri fillerin yardımıyla geçmek gerekir. Yağmur mevsimi yaklaşırken fillerle ilerlemenin avantajlı olduğu söylenir. Akarsuların olduğu yerlerde gemiler ve fillerle savaşmalıdır⁷⁵²⁹. Zaman zaman düşmanın yiyecek, su, hayvan yemi, odun depolarına zarar vermek, siperlerini ve sarnıçlarını bozmak gerekir⁷⁵³⁰. Fil kralın ordusunda başrol oynar. Onun eşi ve benzeri yoktur; çünkü filin uzuvlarında sekiz çeşit silaha sahip olduğu söylenir⁷⁵³¹.

Hitopadeşa’dan aktarılan yukarıdaki sahneden Hint ordularının enlemesine savaş düzeni ortaya çıkmaktadır. Ordunun en dış kısmında atlılardan sonra her iki dış kanatta filler ve onların etrafında da filleri korumak için piyâdeler bulunmaktadır. Özellikle çok fazla eğimi olan ve çamur deryası olan zorlu arazileri geçmek ve buralardan ordu ağırlıklarını nakletmek için filler kullanılmaktadır. Ayrıca azgın akan akarsuları geçmek için gemilerin yanında filler de kullanılmaktadır. Düşmanın siperlerini, sarnıçlarını, çeşitli depolarını bozmak için de filler kullanılmaktadır. Fil kralın ordusunda başrol oynamaktadır.

Hitopadeşa’da aşağıdaki özlü söz geçmektedir:

⁷⁵²⁷ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 77.

⁷⁵²⁸ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 165.

⁷⁵²⁹ Çünkü filler çok iyi yüzücülerdir. Mola vermeden 6 saat yüzebilirler. Filler, memelilerin en iyi ve en yorulmak bilmez yüzücüleridir. Bkz. Martin Saller, *Elephants A Cultural and Natural History*, s. 182-183.

⁷⁵³⁰ Söz konusu zarar verme, yıkma işi büyük ölçüde filler ile yapılıyor olmalıdır.

⁷⁵³¹ Narayana, *Hitopadeşa*, s.112-113.

“Yetenekli davranış fiziksel güç uygulamaktan
Daha iyi sonuç verir; bu davul çalarak fillere
Yön veren fil sürücülerinin durumuna benzer”⁷⁵³².

Hitopadeşa’da yer alan bu özlü söz, vermek istediği mesajın yanı sıra bu çok güçlü hayvanların müziğin ritmi ile yönlendirildiklerini de göstermektedir. Nitekim bazı filler savaş sesinden ve *tabl-i şâhîn*in sesinden mestlik durumuna geçip coşabilmektedirler⁷⁵³³. Böylece filler, davul sesleriyle çoşturularak düşmana daha vahşice saldırımları sağlanmaktaydı.

Ludovico di Varthema (1503-1508), Hindû Narsinga Krallığı’na ait Besinegar şehrinde savaş fillerinin nasıl kullanıldığına, filbân dahil üzerindeki yedi savaşçının nasıl savaştığına dair şu bilgileri vermektedir: “Onlar savaşılmaya çelik tunikler, yaylar, mızraklar, kılıç ve kalkanlar ile giderler. Ve onların silahlanmasına benzer biçimde fil zırhlıdır, özellikle başı ve hortumu. Onlar kalın ve bir adam eli kadar geniş, iki braccia uzunluğunda bir kılıcı filin hortumuna sabitlerler. Ve bu yolla onlar savaşır. Filin boynuna oturan ona emreder: “İleri git” ya da “geri dön”, “buna vur”, “şuna vur”, “artık vurma” ve o sanki bir insanmış gibi anlar. Fakat herhangi bir anda geri kaçabilirler/çıldıırabilirler, onları dizginlemek imkânsızdır. Bu durum için insanlar havai fişek yapmanın büyük ustasıdır. Bu hayvanlar ateşten büyük dehşet duyarlar ve bu vesile ile onlar bazen bu tür kaçmayı dizginleyebilirler.”⁷⁵³⁴

5.2.6. Hint Mitolojisinde ve Kültüründe Fil

Hindistan’da günümüzden 5.000-6.000 yıl öncesine ait olan Mohenco-Daro ve Harapa’da bulunmuş heykelcik ve mühürlerde bol bol, gergedan, fil ve kaplan görülmektedir⁷⁵³⁵. Mühürlerin resmî belgeleri ve işlemleri tescil etmek için kullanılan vasıtalar olması, Hindistan’da fillere çok büyük bir önem atfedildiğini ve Hindistan tarihinin bilinen ilk zamanlarından itibaren fillerin toplum hayatında çok önemli roller icra ettiklerini göstermektedir. Eski çağlarda heykelciklerin genellikle tapınmak için

⁷⁵³² Narayana, *Hitopadeşa*, s. 67.

⁷⁵³³ Ebu’l-Fazl-i ‘Allâmî, *Âyin-i Ekberî*, I, s. 130.

⁷⁵³⁴ Ludovico di Varthema, s. 126-127.

⁷⁵³⁵ Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, s. 20, 23.

kullanılması ise Hindistan’da en eski medeniyet devrinden itibaren Hinduların dinî hayatında fillerin önemli bir yeri olduğunu göstermektedir.

Tanrı Şiva’nın iki oğlundan biri olan⁷⁵³⁶ fil başlı Bilgelik Tanrısı Ganeşa⁷⁵³⁷, Hint dinî inançlarında filin yerini gösteren önemli bir örnektir⁷⁵³⁸. Ganeşa bilgelik tanrısıdır. Engellerin aşıcısıdır. Bu nedenle birçok kitap Ganeşa’nın adıyla başlar. Fil başı ve yaratılışıyla ilgili çok çeşitli efsaneler anlatılır.

Hint mitolojisinde fil başlı Tanrı Ganeşa’nın yanı sıra bir de tanrıların taşıtı olan uçan filler, tanrılar tarafından krallara hediye edilen uçan filler ve aldığı bir beddua sonucu bir dahaki yaşamında fil olarak doğan insanlar da vardır. *Kathâsaritsâgara*’da bu hususa dair güzel örnekler bulmak mümkündür⁷⁵³⁹.

Hindistan’da beyaz fillere çok değer verilmektedir. Bu husus ise Hindu inançlarından kaynaklanmaktadır. Hint mitolojisinde fillerin yaratılışına dair bir anlatıda Tanrı İndra’nın bembeyaz fili Airavata, bir rivayete göre Brahma tarafından yaratılan ilk kutsal fildi. Brahma, Vişnu’nun binitisi olan güneş kuşunun yumurtasını avuçlarına alıp ilahiler söylemiş ve bu yumurtadan aralarında Airavata’nın da bulunduğu sekiz dişi sekiz erkek olmak üzere 16 fil çıkmıştır⁷⁵⁴⁰. Gökyüzü ve yeryüzü fillerinin ataları olan bu fillerin yaratılışı ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Buna göre Airâvata, Brahmâ’nın sağ elindeki yumurta kabuğundan çıkan ilk ilahi fildi; onun peşinden yedi erkek fil daha çıktı. Sonra Brahmâ’nın sol elindeki kabukta sekiz dişi fil belirdi. Bu 16 fil eşleşti ve hem gökyüzündeki hem de yeryüzündeki fillerin ataları oldular. Aynı zamanda Dig-Gacâlar, yani “uzayın (dik) dört yönünün filleri (gacâları)” oldular. Bunlar dört bir yönden ve dört nokta arasında evreni desteklerler⁷⁵⁴¹.

Matsya-Purana’da şöyle deniliyor: “Yeryüzü dört temel yönde duran dört fil üzerindedir. Bu filler, ekinleri yetiştirmek ve büyötmek için hortumları ile suyu

⁷⁵³⁶ Diğer oğlu Savaş Tanrısı Skanda (Karttikeya)’dır. Bkz. Korhan Kaya, *Hintlilerde Tanrı*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1998, s. 42, 43.

⁷⁵³⁷ Ganeşa’nın öteki adları şunlardır: Gacânana, Gacavadana, Karimukha; Heramba (Övüngeç), Lambakarna (Uzun Kulaklı), Lambodora (Uzun Karınlı), Dvideha (Çift Vücutlu), Vighneşa veya Vighnahâri (Engelleri Kaldıran). Bkz. *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, s. 71

⁷⁵³⁸ Korhan Kaya, *Hintlilerde Tanrı*, s. 42, 43.

⁷⁵³⁹ Somadeva, II, s. 512.

⁷⁵⁴⁰ Selçuk Aylar-Işık Karahanoğlu Zaimoğlu-Genco Gün, *Filoloji*, Yayın Koordinatörü Zeynep Uzun, Okuyan Us Yayın Eğitim, s. 152.

⁷⁵⁴¹ Heinrich Zimmer, a.g.e., s. 120-121.

yukarıya kaldırır ve onu yaz günü yağmur, kış günleri de kar olarak yeryüzüne serperler.”⁷⁵⁴²

Mezkûr dört fil hakkında *Tıbbu'l Fil Kitabı*'nda şöyle denilir: “Bazı erkek filler hilede insanları geçer. Bu yüzden, onlar bir sürünün önünde duruluyorsa bu kötü bir olayın meydana geleceğinin alâmetidir. Bu tür fillere *manguniha* denir. Onların bazılarının tek dişi, bazılarının ise üç veya dört dişi vardır. Onlar yeryüzünü taşıyan filler cinsindendir. İnsanlar onlara karşı gelemmez. Eğer onlar tuzağa düşerse, serbest bırakılırlar.”⁷⁵⁴³

“Beyaz fil” denilen bu fillere özel bir değer verilir, çünkü Evrensel Süt'ten doğan atalarının köklerini hatırlatırlar. Bunlara, filin özel büyüsel erdemiyile yüksek bir mertebe bahşedilmiştir, bu erdem, bulutlar üretme erdemidir. [Beyaz fil] Airâvata'nın zevcesi olan Abhramû'nun adı bu özel güce işaret eder: mu, “biçimlendirmek, imal etmek, birleştirmek ya da dokunmak” anlamına gelir; abhra ise “bulut” demektir. Abhramû, “Bulutları Üreten”, “Bulutları Dokuyan ya da Birleştiren” demektir. Özellikle yaz sıcağının kavurucu döneminin ardından bitkilerin büyümesini hızlandıran iyicil muson bulutları üretmektedir. Bunlar ortada gözükmeyi zaman kuraklık baş gösterir, ekinler büyümmez ve genel bir kıtlık yaşanır⁷⁵⁴⁴.

Mitolojik başlangıçların o harikulade çağında, ilk baştaki sekiz filin yavrularının kanatları vardı. Bulutlar gibi onlar da gökyüzünde özgürce dolaşıyorlardı. Ancak bunlardan bir bölümü pervasızlık nedeniyle kanatlarını yitirdi ve bu muhteşem ırk sonsuza kadar yeryüzünde kalmaya mahkûm oldu⁷⁵⁴⁵.

Airâvata (ilk ilahi fil), İndra [tanrıların kralı]⁷⁵⁴⁶,ya aittir, yani filler de krallarındır. Göz kamaştırıcı tören alaylarında, kralın simgesel binekleridir; savaşta ise

⁷⁵⁴² Bîrûnî, *Tahkiku mâ li'l-Hind*, s. 450.

⁷⁵⁴³ Bîrûnî, *Tahkiku mâ li'l-Hind*, s. 451.

⁷⁵⁴⁴ Heinrich Zimmer, a.g.e., s. 121-122.

⁷⁵⁴⁵ Heinrich Zimmer, a.g.e., s. 122.

⁷⁵⁴⁶ İndra: Hint kutsal düşüncesinin en eski ve en klasik kutsal metni kabul edilen Rig-Veda'da yer alan ilahiler Agni, Surya, Varuna, İndra, Maruti gibi tanrısal varlıklara hitap etmekte ve onların gücü ve kuvvetiyle ilgili bilgiler içermektedir. Bu tanrıların her biri benzer şekilde her şeye gücü yeten, mutlak güç ve kudrete sahip birer Tanrı olarak ele alınmakta ve fakat aynı kutsal metinde daha sonra “İnsanlar onu Indra, Mitra, Varuna ve Agni, hatta güzel Garutman olarak isimlendirirler. Hâlbuki hakikat tekdir, azizler onu farklı isimlerle çağırılmaktadırlar” gibi beyitlere de rastlanmakta ve Rigveda'nın Tanrı anlayışını bir çeşit politeizm olarak tanımlamak zorlaşmaktadır. Bkz. Şinasi Gündüz, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007, 2. Baskı, s. 291.

çarpışmanın stratejisinin belirleneceği gözetleme kulesi ve hisar olarak hizmet ederler. Ama fillerin en önemli işlevi ilahi akrabalarını, bulutları, göksel filleri cezp etmeleridir. Dolayısıyla Hindu kralları, tebaalarının refahı için fil beslerler ve beyaz bir filin hediye edilmesi, halkı arasında hükümdarın itibarını düşürür⁷⁵⁴⁷.

Yağmura, ekinlerin bereketine, sığır ve insanların doğurganlığına ve krallığın genel refahına adanan yıllık bir ritüelde beyaz fil, önemli ve çarpıcı bir rol oynar. Böylesi bir şenlik, *Hastyâyurveda*'da⁷⁵⁴⁸ betimlenir. Fil, sandan ağacından elde edilen hamur tutkalıyla beyaza boyanır ve ardından başkente doğru ilerleyen vakur bir tören alayının başına geçer. Hizmetkârları, kadın giysileri giyen ve soytarıca, müstehcen ifadelerle ve nükteli sözlerle cümbüş yapan erkeklerdir. Bu ritüelistik dişi kılığıyla, kozmik dişi ilke, doğanın meternal, üretken, besleyici enerjisi onurlandırılır ve müstehcen sözlerin bu ritüelistik söylenişi aracılığıyla yaşayan gücün uyumakta olan cinsel enerjisi harekete geçirilir. Sonuç olarak, krallığın hem mülkî hem de askerî erkânı bu file tapınır. Metin şuna işaret eder: “Eğer file ibadet etmezlerse kral ve kraliyet, ordu ve filler, mahvolup gitmeye mahkûmdur, çünkü bir tanrıya saygısızlık edilir. Bilakis, eğer file ibadet ederlerse onlar karıları ve çocuklarıyla birlikte ülkeyi, orduyu ve filleri de refaha kavuştururlar. Ürünler zamanında büyür; yağmur tanrısı İndra, yağmuru zamanında gönderir; ne salgın hastalık çıkar ne de kuraklık olur. Pek çok oğul ve pek çok sığırla birlikte yüzyıl boyunca (tam bir yaşam süresi) yaşarlar ve sağlam bir döle sahip olurlar. Kim bir oğla sahip olmayı arzularsa oğlu olur ve servet ve öteki mallara olan özlemler gerçekleşir. Toprak, değerli maden ve mücevher hazineleriyle dolup taşar.”⁷⁵⁴⁹

Tanrısal bir varlık olan file ibadet edilmesi sonucunda insanlara, bütün dünyasal lütuflar ihsan edilir. Hayvanın simgesel niteliği ve önemi, tanrısal bir varlık olarak onurlandırıldığı zaman kullanılan iki unvanında da son derece açık bir biçimde dile getirilir: Şrî-gaca “Şrî'nin Fili” ve Megha, yani “Bulut” olarak anılır. Bir başka deyişle fil, yeryüzünde yürüyen bir yağmur bulutudur. Büyülü varlığıyla, atmosferin

⁷⁵⁴⁷ Heinrich Zimmer, a.g.e., s. 123-124.

⁷⁵⁴⁸ *Hastyâyurveda*: Filin evcilleştirilmesi ve bakımını anlatan geleneksel tıp ansiklopedilerinden biridir. *Hastyâyurveda*'nın anlamı “Fillerin (hasti) Uzun Ömürlülüğünün (âyus) Gizli Bilgeliği (veda)” demektir. Bu eser, nesir bölümlerinin yanı sıra 7.600'ü aşkın mısra içeren bir derlemedir. Bkz. Heinrich Zimmer, a.g.e., s. 118-119.

⁷⁵⁴⁹ Heinrich Zimmer, a.g.e., s. 124-125.

kanatlı bulutlarının yaklaşmasını sağlar. Dünyasal fil bulutuna gereğince ibadet edildiği zaman, göksel akrabaları onurlandırıldıklarını hisseder ve ülkeyi bol yağmurla ödüllendirmek yoluyla minnetlerini ifade etmek üzere harekete geçerler⁷⁵⁵⁰.

Kastilyalı Pero Tafur, Seyyah Nicolo Conti'nin (seyahati yaklaşık 1420-1421) kendisine “kâfir topraklarında devasa boyutlarda ve kar kadar beyaz olan, normal şartlarda hemen hemen tamamen siyah renkli olduklarından çok tuhaf görünen bir fil gördüğünü ve onu altından zincirlerle bir sütuna bağlı tuttuklarını ve ona tanrı gibi tapındıklarını söyledi”ğini aktarmaktadır.⁷⁵⁵¹

Beyaz fillerin söz konusu kutsallığından dolayı XVI. yüzyılda Myanmar ile Tayland, dört beyaz filin sahipliği konusunda çıkan anlaşmazlık nedeniyle savaşmışlardı. Günüzde hala Güney ve Güneydoğu Asya'da beyaz fillerin barış, istikrar ve zenginlik getirdiğine inanılmaktadır. Myanmar, Tayland ve Laos gibi ülkelerde krallığın simgesi olan beyaz filler Tayland'da geleneksel olarak kralın malı sayılmaktadır⁷⁵⁵².

el-Bîrûnî, Nicolo Conti, Heinrich Zimmer ve Korhan Kaya'nın filler hakkında verdiği bilgiler, Hindûların dinî merasimlerinde, ibadetlerinde, bayramlarında ve Hint kültüründe fillerin çok önemli bir yeri olduğunu, özellikle beyaz fillerin kutsal sayıldıklarını göstermektedir.

5.2.7. Savaşta Filleri Alt Etme Yöntemleri

Filler ile nasıl savaşıldığından ve fillerin öneminden bahsedildi. Şimdi de filleri yenmek için hangi yöntemlerin kullanıldığı üzerinde durulacak. İlk başta filler, düşman piyâdesinin saldırılarına karşı oldukça hassas olduklarından, kendi piyâdeleri tarafından desteklenmeliydiler.

⁷⁵⁵⁰ Heinrich Zimmer, a.g.e., s. 125.

⁷⁵⁵¹ Pero Tafur, *Pero Tafur Travels and Advantures 1435-1439*, s. 92; Hakan Kılınç, *Ortaçağ Akdenizinde İspanyol Bir Seyyah: Pero Tafur'un Doğu Seyahati (Tercüme ve Değerlendirme)*, s. 128-129.

⁷⁵⁵² <https://www.cnnturk.com/haber/dunya/myanmarda-bir-beyaz-fil-daha-bulundu> (18.02.2018)

Antik Çağ Hint metinlerinden *Mahabbarata*⁷⁵⁵³ fillerin piyâdelerle nasıl desteklendiği ve fillerin nasıl alt edileceği hakkında şu malumatı vermektedir: “Bir fil, onun üzerindeki ve 14 piyâdeden oluşan düşman öncülerinin saldırısına uğrayan Bhima [bir savaşçı kahraman] sendelemedi.” Söz konusu piyâdelerin, her file tahsis edilmiş olan koruyucu birliklerden oldukları açıktır. Benzer bir şekilde “Nakula’nın [diğer bir kahraman] savaş arabasından atladığı görüldü. Kılıcını savurarak, fillerin bacaklarını koruyan askerleri, buğdayları doğrayan tırpan gibi doğradı. Sahadeva [filin üzerinde bulunanlara] saldırdı ve bıçak fırlatarak hepsini filin tepesinden yere serdi.” Aynı savaşta Nakula, bir filin saldırısına uğrayınca, onların hassaslığını da ortaya çıkarmıştı. Kılıç ve kalkanını kullanarak “hayvana yanaştı ve hortumunu ve dişlerini kökünden kesti. Ayağında halkalar olan fil, büyük bir gürültüyle yere yığıldı ve üzerindeki fırlatıp attı.”⁷⁵⁵⁴

Savaş alanlarında hayvanların başrol oynadığı antik dönemde, bazen hayvanları etkisiz hale getirmek için yine hayvanlar kullanılırdı. Bunların en bilinenlerinden biri domuzlardır. Kayıtlara göre M.Ö. I. yy.da Büyük İskender domuzları fillere karşı birer silah olarak kullanır, zira filler, yaban domuzlarının tiz seslerinden ürkerler. Büyük İskender’den öncesine ait bazı kayıtlar ise domuzların yanıcı bir maddeye batırılıp tutuşturularak fillerin üzerine salındığını aktarır. Acı içinde bağırarak yaban domuzlarının peyda ettiği panik, fillerin kendi tarafına büyük zarar vermesine neden olur⁷⁵⁵⁵.

Büyük İskender, Hydaspes Savaşı’ndan sonra yola devam etmek istediğinde ileride 6.000 fili ve büyük bir ordusu olan bir hükümdar olduğu şaiyası yayılmıştı. Bunun üzerine İskender, fillerin çokluğunun ehemmiyetsizliğini filler özellikle tek bir

⁷⁵⁵³ Mahabbarata: Hint kültürünün en önemli iki destanından biridir. Yazarları ve kompozit ediliş tarihleri kesin olarak bilinmemekle birlikte asırlarca şifahi olarak aktarıldıktan sonra tahminen M.Ö. IV-II. yy.lar arasında mevcut formunu aldığı, M.S. 1. veya 2. asırda ise yazıya geçirildiği düşünülmektedir. Dünyanın en uzun destanıdır. Öyle ki Homeros’un *İlyada* ve *Odyssa*’sından yedi kat daha büyüktür. Akraba Kavrava ve Pandava sülaleri arasındaki hükümdarlık mücadelesini hikâye eden destan, Hint dinî düşüncesi hakkında inançtan ibadete, mitolojiden felsefeye uzanan çok geniş bir yelpazede bilgi sunar. Bkz. Şinasi Gündüz, *Yaşayan Dünya Dinleri*, s. 296.

⁷⁵⁵⁴ Christon I. Archer ve diğerleri, *Dünya Savaş Tarihi*, s. 50.

⁷⁵⁵⁵ Şule Dede, “Savaşta Hayvanlar”, s. 52.

yerde toplanmışlarsa, diğer fillerin kaçması için bir iki fili yaralamak yeterlidir, birbirlerini ayakları altına alacaklardır ifadeleriyle anlatmıştır⁷⁵⁵⁶.

Eftalit Hükümdarı Hoşnovaz'ın Sâsânî Hükümdarı Fîrûz (459-484)'u ve 500 filini nasıl alt ettiği ile ilgili örnek ise en ilginç yöntemlerden biridir. Bu olay şu şekilde cereyan etmiştir: Fîrûz iki devlet arasındaki sınırı geçmeyeceğine yemin etmişti. Yeminini bozmamak için 50 fil ve 300 adam vasıtasıyla V. Behram'ın (421-439) sınır nişanesi olarak yaptırdığı savaş burcunu ordusunun önünde taşıttı. Eftalit Hükümdarı Ahşonvar/Hoşnovaz (آخشوار/خوشنوار) 10 zira genişliğinde ve 20 zira derinliğinde büyük bir hendek kazdırmış ve üzerini çürük tahtalarla örtmüş ve üstüne de toprak serpmiştir. Ardından ordugâhından çıkıp uzaklaşmaya başlamıştır. Onun kaçtığını sanan Fîrûz aceleyle hareket etti. Fîrûz'un güzergâhı üzerinde üzeri örtülü hendek yer almaktaydı. Hendeğin üzerine adım attıklarında Fîrûz ve ordusunun büyük bir kısmı helak oldular (483). Bu savaşın İranî rivayetine göre ise Ahşonvar/Hoşnovaz onu bir dere yatağında tuzağa düşürmüş ve yenmiştir. Her iki rivayette de 500 fil yer almaktadır⁷⁵⁵⁷.

Doğu Roma (Bizans) İmparatoru Mavrikios'a (582-602) atfedilen *Strategikon* adlı askerî strateji kitabında söz konusu savaş hilesi şöyle aktarılmaktadır: “Bazı komutanlar sekiz veya 10 ayak derinliğinde ve elli veya altmış ayak genişliğinde yayvan bir hendek kazdırır. Hendeğin üzeri çevresiyle tıpatıp aynı görünecek ve ayırt edilmesi kesinlikle imkânsız hale gelecek şekilde hafif tahta parçaları, ot ve toprakla örtülür. Kazılan toprak şüphe çekmesin diye ortadan kaldırılır. Hendeğin ortasında muhtelif yerlerde zemin olduğu gibi bırakılarak sağlam geçitler oluşturulur; bu geçitler işaretlenir ve zamanı gelince askerlere gösterilir. Komutanlar bir kısım birliklere hendek civarında görülmeyecek şekilde gizlenerek her iki yandan pusuya yatmalarını emreder; geri kalanlar da hendeğin önüne dizilir. Savaş başladığında, hendeğin önüne dizilen askerler yenilmiş gibi yapıp, gösterilen sağlam kısımlar üzerinden geçerek güvenli bir şekilde geri çekilir. Düşman meydana gelip hızla arkalarından koşturur ve hendeğe düşer. Daha sonra pusuda bekleyen birlikler aniden saldırıya geçer, çekilme numarası

⁷⁵⁵⁶ Hüseyin Pîr Niyâ, *Târih-i Îrân-i Bâstân*, İntişârât-i Donyâ-yi Kitâb, Tahran 1375, II, s. 1813-1814.

⁷⁵⁵⁷ Muhammed b. Cerîr Tâberî, *Târih-i Tâberî*, Mütercim-Musahhih-Muhakkik Ebu'l-Kâsım Pâyende, İntişârât-i Esâtîr, Tahran 1375, Çâp-i Pencom, IV, s. 1603, 1605; Hüseyin Pîr Niyâ, *Târih-i Îrân-i Bâstân*, IV, s. 2771-2772; B. A. Litvinsky, “The Hephthalite Empire”, *History of Civilizations of Central Asia*, III, Unesco Publishing, 1996, s. 142-143.

yapan askerler de geri döner. Düşman askerlerinin çoğu telef olur, kimisi hendeğe düşer, kimisi de beklenmedik felaket karşısında neye uğradığını şaşırarak kaçır. Ak Hunlar (Eftalit), Pers Kralı Fîrûz’u bu savaş hilesi ile yenmiştir⁷⁵⁵⁸.

Fillerle yüz yüze kalındığında nasıl mücadele edildiğiyle ilgili tarihte çok ilginç örnekler bulunmaktadır. Bu örneklerin çoğunda cengâverler fillerin hortumuna ağır bir darbe indirmekte ve filleri etkisiz hale getirmektedirler. Mesela İbn Zafer, bu tarz bir örneği sunmaktadır: “Günlerden bir gün Pers ülkesinde, çiftleşme dönemindeki bir filin aniden, I. Husrev Anuşirvan’ın sarayının içine daldığı anlatılır. Anlatılanlara göre bu dönem boyunca filler efendilerine itaat etmez ve onları durdurmaya çalışan kişileri ezip geçerlermiş. Fil, Husrev’in vezirleriyle birlikte oturduğu salona dalınca, kızgın filden kurtulmak için hepsi kaçmış. Husrev tahtında yalnız başına kalmış. Yalnız en sevdiği savaşçılarından biri baltasını sallayarak kralının önünde duruyormuş. Fil adamın üstüne doğru hamle yapmış ama savaşçı yerinden bile kıvıldamamış. Baltasıyla file vurmada önce, hayvanın hortumuyla kendisine saldırmasını beklemiş. Darbesi o kadar güçlü olmuş ki, yaralı fil acı içinde kaçır gitmiş.”⁷⁵⁵⁹

Kathâsaritsâgara’da Hintlilerin filleri nasıl alt ettiklerine dair bu tarz örnekler bulunmaktadır. Bu eserin pek çok yerinde fillerle yapılan mücadelede önce hortumunun kesildiği, sonra ayaklarına saldırıldığı ve genellikle filin öldüğü anlatılmaktadır. Eserde mest bir filin nasıl alt edildiği şöyle anlatılmaktadır: “Ertesi gün dört kahraman, muhafızın evinden ayrılmış, merakla şehirde dolaşmaya başlamış. O sırada Padmakabala adlı hırçın bir fil, bağlarını kopartır ahırından kaçmış, insanları ayaklarının altında ezerek koşmaktaymış. Bu büyük fil, dört kahramanı görünce öldürmek için onların üstüne doğru koşmuş, onlarda ellerinde silahlarla file doğru yürümüşler. İçlerinden Kshatriya olan diğerlerini durdurup file tek başına saldırmış, kükreyen filin hortumunu bir vuruşla kesip koparmış. Bu onun için bir lotus koparmak kadar kolaymış. Sonra çevik bir hareketle filin ayaklarından kurtulup arkasına geçmiş ve ikinci bir darbe indirmiş. Üçüncü hamlesiyle filin iki ayağını koparmış. Fil inleyerek yere düşmüş ve ölmüş. Onun yiğitliğini seyreden herkes hayran kalmış. Olayları

⁷⁵⁵⁸ Mavrikios, *Strategikon (Bizans Kültüründe Strateji Sanatı)*, s. 81. Asırlar sonra Rus İmparatoru Deli Petro’da birebir aynı olmasada prensipte aynı olan bir hendek hilesini İsveç Kralı Demirbaş Şarl’a karşı uygulamıştır. Hendeğin içine gizlediği topçuları ile İsveç ordusunu top menziline sokmuş ve biçmiştir.

⁷⁵⁵⁹ İbn Zafer es- Sıkıllı, *Adil Hükümdar*, s. 211.

anlattıkları zaman Kral Mahâvrâha'da hayranlığını gizleyememiş⁷⁵⁶⁰. Hint Masal Edebiyatı'nın başeserlerinden biri olan *Vetalapañcimşati* (*Hortlağın 25 Öyküsü*) adlı eserde de filler hortumları kesilerek alt edilmektedir⁷⁵⁶¹.

Kathâsaritsâgara'da yer alan başka anlatılar fillerin en hassas bölgelerinin alınları olduğunu göstermektedir: “Samarabhata, bir kargıyla Bhîmabhata'nın filini alnından vurmuş ve fil yere düşüp ölmüş.”⁷⁵⁶² “O sırda dağ gibi kocaman bir fil geldi. Filin üstüne doğru geldiğini gören kral, en can alıcı yerine attığı tek bir okla öldürdü.”⁷⁵⁶³ İkinci misalde fili hortumundan okla vurarak öldürmüş olamayacağına göre alnından vurmuş olmalıdır. Fakat ilerleyen çağlarda savaş fillerinin vücudu, alınları ve hortumları zırhla kaplandığı için bu hassas yerlerine ulaşmak o kadar da kolay olmayacaktır.

“Dekkan'da Simhabala adlı bir kral... Ormandan geçerken bir arslan ona saldırmış, yiğit kral arslanı kılıcıyla ikiye bölmüş. Sonra vahşi fil saldırmış, kral filin çevresinde dönüp hortumunu ve ayaklarını kesmiş, içindeki mücevherlerini çıkarıp hayvanı öldürmüştü.”⁷⁵⁶⁴ Görüldüğü üzere, örneklerin çoğunda fili etkisiz hale getirmek için önce hortumu kesilmekte sonra ayaklarına hamle edilmektedir.

Kathâsaritsâgara'da filleri alt etmenin bir yolu olarak “ok yağmuru” gösterilmektedir: Kral Prithvîpûr'a Şatrumardana adlı bir file binmiş ve yoluna devam ederek ormana girmiş. Ağır ağır ilerlerken önü sıra gitmekte olan ordusunun dağıldığını görmüş. Şaşkınlık içinde bakarken bir filin sırtında Nirbhaya adlı bir Râçput yanına gelmiş ve şöyle demiş: “Kralım, büyük bir Bihilla ordusu saldırdı, oklarıyla elli filimizi, 1.000 piyâdemizi, 300 suvârimizi öldürdüler. Ancak adamlarımız 2.000 Bihillayı yere serdi, öyle ki bizdeki bir ölüye karşılık onlar iki ölü verdi. Ama sonra kuvvetlerimiz yıldırıma benzeyen oklarla bozguna uğratıldı.”⁷⁵⁶⁵

Kathâsaritsâgara'da aktarılanlara göre filleri alt etmenin bir başka yolu da filleri bol çukurlu bir alana çekmektir: “Yolda tek başına yürürken, büyük ve azgın bir

⁷⁵⁶⁰ Somadeva, I, s. 551.

⁷⁵⁶¹ *Hortlağın 25 Öyküsü*, Derleyen çev. Korhan Kaya, İmge Yayınevi, Ankara 2000, s. 137.

⁷⁵⁶² Somadeva, II, s. 233.

⁷⁵⁶³ Somadeva, II, s. 602.

⁷⁵⁶⁴ Somadeva, II, s. 19.

⁷⁵⁶⁵ Somadeva, I, s. 542.

fil, gövdesini yaymış, başını sallayarak üzerine doğru koşmaya başlamış. Kral fili görünce çukurlarla dolu bir yola kaçmış. Onu izleyen fil derin bir çukura düşüp ölmüş.”⁷⁵⁶⁶

Tarihçi Ravendî, düşman ordusunda fil bulunuyorsa ne yapmak lâzım geldiğine dair şu önerileri sunmuştur. Öncelikle “gerdûne” denen aletlere sahip olmak gerekiyordu. Bunlar filleri ürkütmek içindi. Ayrıca fil sürücüleri öldürülmeliydi. Zira filler onlar olmadan iş göremezlerdi. Fillerin geçecekleri güzergâhta küçük bataklıklar yapmak da işe yarardı. Çünkü filler taze çamur kokusunu alınca ilerleyemezlerdi⁷⁵⁶⁷. Nihayet üzerlerine çokça ok yağdırmak ve onların hücumuna izin vermemek gerekirdi⁷⁵⁶⁸. Kısaca filler zeki hayvanlar oldukları için filbânların her emrini yerine getirebiliyordu. Dolayısıyla filbânlar öldürülürse filler de hedefsiz kalmış oluyor ve işe yaramaz hale geliyorlardı. Filler bir kere harekete geçtikten sonra filleri durdurmak mümkün olmadığından ok yağdırarak hücumuna izin vermemek gerektiği de anlaşılıyor.

Büyük İskender döneminde filleri alt etmek için kullanılan domuz yönteminin Hz. Ömer döneminde de kullanıldığı *Savaş Oyunları ve Hileler Kitabı (el-Makâyid ve'l-Hiyel)*'nin yazarı Medâinî⁷⁵⁶⁹ tarafından aktarılır. Der ki, Ermeniler yanlarında dişi bir savaş filiyle Müslümânlarla savaşmaya gelirler. Müslümânları yenerler. Dişi fil, atların karşısında öyle kükrer ki, ürken atlar önünde duramazlar. Öte yandan, Müslümânların ordusunda piyâde eri bulunmamaktadır. Ömer der ki:

“Bize domuz getirin.”

Domuz bulup getirirler.

“Muharebe sırasında, dişi filin önünde domuzlara vurun.”

⁷⁵⁶⁶ Somadeva, I, s. 602.

⁷⁵⁶⁷ *Hitopadeşa*'da “İyi ancak bir başka iyiyi beladan kurtarır; çamura batan fili bir başka fil kurtarabilir ancak” ifadeleri yer almaktadır. Bkz. Narayana, *Hitopadeşa*, s. 43.

⁷⁵⁶⁸ Muhammed b. Ali b. Süleyman el-Ravendî, *Rahat es-Sudur Ayet el Surûr der Târîh-i Âl-i Selçuk*, s. 220; Meryem Gürbüz, a.g.e., s. 159-160, 673.

⁷⁵⁶⁹ Medâinî (Ali b. Muhammed): Doğumu 135/752 Basra, ölümü 215/830 (veya 225/840) Badat. Arap edebiyatı eleştirmenidir. 329 eserinden, sadece birkaç tanesi kaybolmamıştır. Burada ismi geçen eser ise (*el-Makâyid ve'l-Hiyel*) kayıptır. (Aktaran: İbn al Nadîm, *Fihrist*, Flügel Yayınları, Leipzig, 1871, s. 104). Bkz. René R. Khawam (Derleyen), *Hileler Kitabı (Arap Kültüründe Siyasi Stratejiler)*, s. 21.

Bu şekilde yaparlar. Dişi fil dövülen domuzların çığlıklarını işitince ürküp geri çekilir. Müslümânların ordusu ise böylelikle düşmanları kovalamaya başlar. Belli sayıda düşman öldürürler; diğerlerini esir alırlar⁷⁵⁷⁰.

Gazneliler devrinde, savaş fillerinin gözünden vurulmak suretiyle nasıl alt edildiklerine dair bir örnek bulunmaktadır. Gazneli Mahmûd'un gulâmlarından Emîr Ayaz Hindistan'a gazaya gider ve bir hisarı kuşatır. Hindûların kaleden çıkardığı kalabalık suvârî birliğinin önünde bulunan beyaz filin alnına asılmış büyük bir Çin aynası/çelik plaka (آيينه چيني) bulunmaktadır. Uzun yaylı usta okçu Ali Buhârî su verilmiş, çelik, üç kenarlı peykânı olan bir oku filin aynasına atar, ayna parça parça olur, aynanın parçalanma sesi bir fersahtan duyulur, fil korkar, Ali Buhârî diğer bir ok gerer ve fili gözünden vurur. Okun yarısı filin başına girer, fil o yaranın acısıyla geri dönüp halkı ayağının altında öldürür ve artık ordu hezimete uğrar ve hisara geri dönerler⁷⁵⁷¹.

Gazneli Sultan Mahmûd 394/1003-4 yılında Nârdîn/Nadana (نندنه/ناردين) Kalesi'nde Hindistan'ın büyük racalarından Teruçenpâl (تروچنپال) ile savaşır. Çarpışmalar sırasında raca ordusundaki fillerinin her saldırısında Gazne ordusu cesurları ok ve zûbîn (kısa, kalın, demir fırlatma mızrağı) darbeleriyle hepsinin hortumunu gırtlaklarına şişler⁷⁵⁷².

Gazneli Sultan Mahmûd ordusu, IX. Hint seferinde Bhîmpâl ordusundaki fillerin gözleri ve hortumlarını ölümcül ok yağmurlarına tuttular ve onları Nanda Kalesi'ne çekilmek zorunda bıraktılar⁷⁵⁷³.

Gur hanedanı Hindistan Sultanı Mu'izzeddîn Muhammed b. Sam (1187-1206) döneminde fillere karşı nasıl mücadele edildiği hakkında *Tâcü'l-me'âsir*'de şu betimlemeler yer almaktadır:

“Granit sıfatlı temren dikenlerinden savaş fillerinin bedenleri kirpiye çevriliyor ve Kûh-i Nîl (Nil Dağı: filin sırtı)'den⁷⁵⁷⁴ gül rengi pınarlar akıyor ve ağır gürz

⁷⁵⁷⁰ René R. Khawam (Derleyen), *Hileler Kitabı (Arap Kültüründe Siyasi Stratejiler)*, s. 170.

⁷⁵⁷¹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 247-248.

⁷⁵⁷² Muhammed b. Abdulcebbar el-Utbi, *Tercüme-i Târih-i Yemîni*, s. 331-333; *Târih-i Elfi*, III, s. 2050-2051.

⁷⁵⁷³ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 21.

darbesiyle yırtıcı filin sırtından omurları midesine dökülüyordu.”⁷⁵⁷⁵ “Fillerin büyük gözlerine sırlar söyleyen Husrev’in can alan hadeng (خندنگ)⁷⁵⁷⁶ oku ile üç savaş fili cansız kaldılar. Ok yağmuru bulutlarından, kötü fikirlilerin gözlerinden su yerine kanlı yaş aktı ve savaş meydanında insan ve fillerin bacak ve uzuvları yok oldu.”⁷⁵⁷⁷ “Granit hadeng oku Ay’ın/filin⁷⁵⁷⁸ yüzeyinde bol dikenli balıksırtı gibi peykân/krater yapıyordu ve saf elmas/çelik ucu yırtıcı fillerin kan dökücü fildişlerini deliyordu ve alev gibi darbe ateşiyle yırtıcı arslanların sinisini ve kükreyen kaplanı yakıyordu.”⁷⁵⁷⁹ Hindû “fil[i] savaş sahrasında rüzgârdan kükreyen bir deniz gibi coştı ve bergostvân altında demir bir hisar gibi hızlı hızlı gidiyordu.”⁷⁵⁸⁰ “Savaş arslanları, fil sırtında savaş fili üzerine hamle etti.”⁷⁵⁸¹ “[Nîze] uçları, fillerin gözlerinden kan gayzeri fişkırtıyor ve savaş meydanı alanına erguvan rengi bir sel akıtıyordu.”⁷⁵⁸²

Gur Devleti devrine dâir aktarılan söz konusu betimlemelerden filleri etkisiz hale getirmek için ok yağmuruna tuttukları, özellikle fillerin zırhını delmek için sert bir ok çeşidi olan hadeng okları attıkları ve fillerin sırtlarına -at veya fillerin sırtında oldukları halde olmalı- ağır güzlerle vurdukları, fillerin gözlerine nîze (mızrak) temreniyle vurdukları, fil üzerindeki savaşçıların fil üzerindeki savaşçılara saldırdıkları ve özellikle fillerin bacaklarına darbeler indirdikleri anlaşılıyor. Hindûların da fillerini Delhi Türk Sultanlığı filleri gibi zırhla koruma altına aldıkları görülmektedir.

Filleri alt etmenin bir yolu da çok cesur mübarizlerin kendi hayatlarını tehlikeye atması ve fili bizzat öldürmeleridir. Gur Devleti devrinde iki *mübarezicinin*⁷⁵⁸³ iki fili nasıl öldüğü şöyle anlatılmaktadır: Sultan Alâeddîn [Alâeddîn Hüseyin

⁷⁵⁷⁴ Dönemin ana kaynaklarında fillerin büyüklük ve yırtıcılıkları hep nil kükremesi sıfatı ile nitelenmiş ve nil kelimesi ile muhtemelen Asya fillerinden daha büyük olan Nil (Afrika) filleri kastedilmiştir.

⁷⁵⁷⁵ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 79.

⁷⁵⁷⁶ Hadeng (خندنگ): 1. Çok sert, sağlam ve dümdüz dalları olan bir ağaçtır ki ondan mızrak, ok, at eğeri ve benzeri şeyler yaparlar. 2. Bu ağacın dallarından yapılan ok. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 907; Hadeng: Uzun ve düz oka da denir. Bkz. *Ferheng-i Fârsî-yi 'Amîd*, I, s. 840; Kayın ağacından yapılan oklara “tîr-i hadeng” (تیر خندنگ) adı verilmektedir. Bkz. Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 148; Kayın ağacının özelliği çok sert ahşaba sahip olmasıdır. Ahmet Özdal, a.g.e., s. 70.

⁷⁵⁷⁷ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 164.

⁷⁵⁷⁸ Hindistan’da fil güzellik sembolü olduğundan, filin yürüyüşü sevgilinin yürüşüne ve filin hortumu sevgilinin kolları ve bacaklarına benzetildiğinden burada ay ile fil kastediliyor olmalıdır.

⁷⁵⁷⁹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 167.

⁷⁵⁸⁰ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 165.

⁷⁵⁸¹ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 166.

⁷⁵⁸² *Tâcü'l-me'âsir*, s. 169.

⁷⁵⁸³ Mübarezeci savaşın başında teke tek dövüş için saflardan çıkan askerlere denildiği gibi genel olarak askerlere veya çok yetenekli askerlere de denilmektedir.

Cihânsuz] (1149-1156), Gur tahtına oturunca Gazneyn'i ele geçirmeye karar verdi. [Gazne Devleti] Sultanı Yeminüddeve Behram Şâh (1118-1157), durumdan haberdar olunca ordusunu Dâver'e getirdi. Sultan Alâeddîn de Dâver'e ulaşınca, Sultan Behram Şâh, ona ben demir tenli filler getiriyorum⁷⁵⁸⁴, senin benim orduma mukavemete takatin olamaz, geri dön diye elçiler yolladı. Sultan Alâeddîn eğer sen fil getiriyorsan ben de Harmîl getiriyorum diye cevap gönderdi... Behram Şâh'ın filleri saldırınca o pehlivanlardan her biri bir filin üzerine gittiler ve filin bergustvânı altına (بر زیر برگستان) girdiler ve deşne (hançer) ile filin karnını yardılar. Harmîl Sâ'm Bencî filin ayağı altında kaldı, fil onun üzerine düştü, o fille birlikte helak oldu. Harmîl Sâ'm Hüseyin fili yıktı ve sağ sağlim dışarı çıktı ve ata bindi⁷⁵⁸⁵. Böylece Gazneli fillerinin zırhlı olduğu, onları alt etmek için zırh altına girerek karınlarını yarmak gerektiği görülüyor. Gazneliler devrinde olduğu gibi Delhi Türk Sultanlığı devrinde de filler zırhlı olarak savaşmaktaydılar.

Gur Sultanı Alâeddîn [Hüseyin Cihânsuz] (1149-1156) ve Gazne Sultanı Behram Şâh (1118-1157) arasındaki yukarıda aktarılan savaşın devamında, fil ile saldıran Behram Şâh'ın oğlunu ortadan kaldırmak için Gurlular ilginç bir yöntem daha kullanmışlardır: Gur ordusunun bir tertibi vardır. Piyâde savaşı hazırlığı için bir tane debbağlanmamış sığır derisi (خام گاو)den tahta şeklinde bir şey yaparlar, onun her iki yüzüne çok miktarda pamuk ve kerbâs-i monekkeş (desenli pamuklu kumaş) çekerler. Onun adı *kârveh*/*karuh* (کاروه) olmalıdır. Gur piyâdeleri, onu omuzları üzerine yerleştirdiklerinde baştan ayağa her yerlerini örter, saf kurduklarında (sıraya girdiklerinde) bir duvar gibi olur. Hiçbir silâh pamuğun çokluğundan dolayı ona işlemez. O saflar kurulduğunda Behram Şâh'ın oğlu Devlet Şâh, fil ve bir alay suvâriyle hücum etti. Sultan Alâeddîn, Behram Şâh'ın oğlu Devlet Şâh'ın bütün alayı ile içeri girmesi için *kârveh* safi piyâdelerinin açılmalarını buyurdu. Safi çektiler, Devlet Şâh, fil ve suvâri alayıyla birlikte içeri girince piyâdeler safın yarığını kapattılar ve Behramşâhlıların etrafını kuşattılar. Devlet Şâh, bütün o alayla birlikte şehit oldu ve fil düştü (ele geçirildi). Behram Şâh'ın ordusu, o olay ve katli gördüklerinde hezime uğradılar ve yenildiler⁷⁵⁸⁶. Alâeddîn Hüseyin Cihânsuz, Behram Şâh'ı yenince Gazne'yi

⁷⁵⁸⁴ Bu ifade ile fillerin zırhlı olduğu vurgulanmaktadır.

⁷⁵⁸⁵ Cüzcanî, s. 54-55, 70-71; Esterâbâdî, I, s. 181-182.

⁷⁵⁸⁶ Cüzcanî, s. 54-56.

alır ve bütün kenti yakar (1151). Bu yüzden ona Alâeddîn Cihânsuz (acunu yakan) denir⁷⁵⁸⁷.

Sultan Sencer ile Gazneli Arslan Şâh arasındaki savaşta, Selçuklu askerleri, Gazne ordusundaki fillerden korkmuş ve Gazne ordusuna yanaşamamışlardır. Sencer'in askeri mağlup olmak ve firar etmek üzere iken Sicistan Beyi Emîr Ebu'l-Fazl atından inmiş ve en öndeki büyük filin altına girerek hazırladığı hançerle böğrüne vurmuştur. Büyük fil bir kere bağırarak geri dönmüş ve diğer filler de ürkerek Gazne ordusunu çiğneyip savaşı kaybetmelerine sebep olmuştur⁷⁵⁸⁸.

Filler hücumla başladıklarında durdurmak mümkün olmadığından ok yağmuru ile hücumlarına müsaade etmemek gerekmektedir. Bununla bağlantılı olarak filleri alt etmenin diğer bir yolu da tîr-bârân (ok yağmuru) yapmak ve fillerin gözlerini keskin ve uzaktan nişan alma imkânı veren nâvek okları ile vurmaktır. Nâvek oklarının zırh delme özelliği de vardır. Büyük Selçuklu Hükümdarı Sultan Sencer'in Gazneli Behram Şâh ile savaşı Reşidüddin Fazlullah Hemedânî'nin eserinde şöyle anlatılmaktadır:

Gazne'ye gelen Sencer ve Arslan Şâh, savaş için karşılaştıklarında Arslan Şâh 30.000 suvârî ve 160 dev fülle birlikte gelmişti. Filler Selçuklu ordusunun merkezine saldırınca Sencer askerlerine tîr-bârân (ok yağmuru) yapmalarını buyurdu ve fillerin gözlerini nâvek okuyla vurdular. Arslan Şâh kaçtı, sonunda yakalandı ve Sultan Sencer Gazne'ye girdi⁷⁵⁸⁹.

Yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere, nâvek okları tamamen zırhlarla kaplı oldukları için isabet almayan filleri gözlerinden vurmak için kullanılmış olmalıdır. Nâvek yayı ve oku verdiği keskin nişan ve uzun menzil imkânı ile fillerin açıkta kalan gözleri kadar küçük hedefleri vurmaya olanak sağlamış olmalıdır. Bu yöntemin filleri alt etmenin en etkili yolu olduğu görülmektedir.

⁷⁵⁸⁷ Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, s. 252.

⁷⁵⁸⁸ Erhan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 252.

⁷⁵⁸⁹ Reşideddîn Fazlullâh Hemedânî, *Câmi' el-Tevârih, Târih-i Samâniyân ve Buveyhiyân ve Gazneviyân*. Musahhih/Muhakkik Muhammed Rûşen, Mîrâs-i Mektûb, Tahran H.Ş. 1386, s. 180.

Bihar fatihi Muhammed Bahtiyar, Hindistan Valisi Kutbeddîn Aybek'in teklifi üzerine 1203 yılı civarında Delhi'de Kasr-i Sepîd'de beyaz bir fil ile karşılaştı ve ağır bir gürz ile o filin hortumuna vurdu. Fil ilk darbede ayakları üzerine çöküp inledi, yüzünü çevirip kaçmaya yöneldi⁷⁵⁹⁰.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde Tâcuddîn Debîr de fillerin gürz darbeleri ile alt edilebileceğini teyit eden şu beyte eserinde yer vermektedir:

Ve eğer fil benim ile savaşırsa kin ile * Gürzüm[ün] [darbesin]den dışıyla tutunur zemine⁷⁵⁹¹.

Clavijo, İbn-i Arabşâh ve Johannes Schiltberger eserlerinde Timur'un Delhi ordusu fillerini durdurmak için aldığı tedbirler hakkında diğer kaynaklarda yer almayan ilginç ve önemli bilgiler sunmaktadırlar.

İbn Arabşah, Timur tarafından filleri durdurmak için ilk önce hasek denilen Orta Çağ kara mayınları kullanıldığına dair şu bilgileri vermektedir: Timur "binlerce üç dallı demir diken" (خار سه شاخه آهنین: hâr-i se şâhe-yi âhenîn) yaptırdı. Onları geceleyin fillerin yolunda zemin üzerine döktüler. Askerlerinin o tarafa ayak basmamaları için sınırı belirleyip bir nişan yerleştirdiler. O vakit ordunun saflarını düzenledi, suvâri ve kılıç tutanları sağ ve sol taraftan pusu yerlerine yerleştirdi. İki saf birbirlerinin yakınlarına ulaştıklarında, Timurlular atların dizginini filler karşısında geri döndürdüler. Atları ürkmüş gibi gösterdiler. Hindûlar, sinirli filleri demir kaleler gibi salıverdiler. Düşman askerinin peşinden dikenler üzerine dörtlü gittiler. Suvâri ve piyâdeler peşlerinden koştu. Filler kükreyen sel gibi yüzlerini yol üzerine ve ayaklarını dikenler üzerine koyduklarında dikenler onların ön ve arka ayaklarını öptüler. Çok zarar ulaştırdılar. İşkence gören ve eziyet çeken filler feryat etmeye başladılar. Ebrehe'nin fili gibi düşmandan başka tarafa yüz çevirdiler. Tanıdıkları ordu tarafına koştu. Hindûlar onları geri döndürmek için gayret ettilerse de netice vermedi. Suvâri ve piyâdeleri ayakları altına alıp çiğnediler ve geçtiler. Kan seli çöl ve ovaya yayıldı ve ölü yığınları

⁷⁵⁹⁰ Cüzcânî, s. 147-148; Nizâmuddîn Ahmad, s. 47, 68-69; Abd el-Qadir Badâ'ünî, *Montakhab el-Tavârikh*, I, s. 39; Gıyâseddîn b. Hemâmeddîn Hondmîr, *Târih-i Habîb ü's-siyer*, II, s. 613; *Târih-i Elfî*, VI, s. 3834-3835; Enver Konukçu, "Muhammed Kalaç'ın Bihâr ve Bengal Fetihleri", s. 288-289; Enver Konukçu, "Delhi Türk Sultanlığı Hizmetindeki Halaç Beyleri", s. 183.

⁷⁵⁹¹ و گر پیل با من ستیزد به کین * ز گرز به دندان بگیرد زمین Bkz. *Besâtînu 'l-uns*, s. 173.

birbiri üzerine birikti. Gizlenmiş adamlar pusu yerinden sağ ve sol taraftan dışarı hücum ettiler, Hindû ordusunun geri kalanını geçmişlerine (atalarına) ulaştırdılar⁷⁵⁹².

İbni Arabşâh, ardından Timur'un filleri durdurmak için ikinci tedbir olarak develeri kullandığına dair şu bilgileri vermektedir: “Derler ki deve Hindistan beldelerinde yoktur. Fil onun şeklini görünce ürküp geri döner⁷⁵⁹³.”

Timur, 500 ürkütücü deve getirmelerini buyurdu. Kamışların içlerine konulmuş yağa bulanmış fitiller ve samanlardan oluşan yükü sırtlarına yükleyip suvârilerin önünden sürsünler. İki saf birbirine kavuştuğunda kamışları ateşe versinler ve fillerin karşısına göndersinler. Develer ateşin sıcaklığı ile dans etmeye (sıçramaya) ve feryat etmeye başlayıp filler tarafına hamle ederler.

Ürken filler, sıçrayan develeri, garip şekli, garip feryadı ile dans eden ve feryat eden şekilde yanardağın altında hareket altında görünce savaş meydanından yüz çevirdiler. Binici (râkib) ve sürücüyü (rânende) yere atıp vücut ve uzuvlarını ezdiler. Suvârî ve piyâdeyi ayakları altında ezip kırdılar.

Sipahi fil ashabının üzerine Nasr ayetini okudular. Ebâbîl kuşları gibi siccîl (taş veya pişmiş kil) temrenlerini başlarına ve canlarına yağdırdılar.

Öyle ki Hint sipahisi, savaş fillerinden bir fayda görmediler ve kendileri onlar sebebiyle bozuldular. Suvâriler ve pehlivanlar (piyâdeler) savaş meydanından yüz çevirip geri döndüler. Kendi destelerini düzenlediler. Derbendleri ve kapıları aşağı indirdiler ve bir kere daha savaş için harekete geçtiler...⁷⁵⁹⁴

Clavijo da önce mağlup olan Timur ordusunun fillerin hamlesi karşısında gerilemek zorunda kaldığını aktarır. Ardından Timur'un harb meydanına otlâ yüklü develer sevk ettiğini ve harb başlar başlamaz otları ateşe verdiğini haber vermektedir. Sonuçta filler, sırtında yangın çıkan develerden ürkerek kaçmışlardır. Bunun sebebi

⁷⁵⁹² İbn Arabşâh, *Zendeğânî-yi şegeft-âver-i Timûr*, s. 101-102.

⁷⁵⁹³ Delhi Türk Sultanlığı ordusunda develer yoğun olarak nakliyat işlerinde kullanılmaktadır. Burada kastedilen Hindistan'dan az bulunan mehari cinsi develer olmalıdır. Ya da bu olay sadece bir rivayetten ibaret olabilir.

⁷⁵⁹⁴ İbn Arabşâh, *Zendeğânî-yi şegeft-âver-i Timûr*, s. 102-104.

küçük gözlü fillerin bilhassa ateşten korkmalarıdır diye farklı bir bilgi eklemektedir⁷⁵⁹⁵. Bunun üzerine Hindistan'ın büyük bir kısmı Timur Devleti'ne ilhak edilmiştir⁷⁵⁹⁶.

Johannes Schiltberger, Timur'un fillere karşı aldığı önlemleri şöyle açıklamaktadır: “Kral fillerini en ön saflara koymuştu. İki ordu karşılaştığında Timur savaşmayı istediği halde yapamadı, çünkü atlar filleri görünce ürktüler ve ilerlemek istemediler. Böylece sabahtan neredeyse öğleye kadar vakit geçti. Bunun üzerine Timur geri dönmek ve müşavirleriyle fillerin nasıl alt edileceğini görüşmek zorunda kaldı. Bunlardan (Süleyman Şâh) isminde biri, develeri alıp sırtlarına odun yüklemesini tavsiye etti. Bu alevler ve develerin çığlıkları sayesinde filleri yenebilirdi zira bunlar ateşten korkarlardı. O zaman Timur yukarıda belirtildiği şekilde 20.000 deveyi hazırlattı. Bu sırada, düşman kral, önde filler olmak üzere tekrar yaklaşıyordu. Timur üzerine yürüdü, develeri öne sürerek odunları tutuşturttu. Develer korkunç sesler çıkarıyorlardı. Filler bunu duyunca kaçmaya başladılar, kimse onları durduramadı. Bunun üzerine Timur bütün kuvvetiyle düşmanın üzerine yürüdü birçok fili öldürdü. Kral bunu görünce tekrar şehre döndü. Timur ise onu takip edip şehri o gün kuşattı.”⁷⁵⁹⁷

Delhi Türk Sultanlığı kaynaklarında Timur tarafından develerin söz konusu şekilde kullandığına dair bir kayıt bulunmamakla birlikte bu veya benzeri bir yöntem kullanılmış olabilir. Çünkü söz konusu yöntem Moğol ordularında geleneksel bir taktiktir. Çinli elçi Peng Da Ya bu hususu şöyle aktarmaktadır: “...Düşman, onların bu gibi yöntemlerine karşı tedbir alıp düzenini bozmadığında, boğa sürüsü ya da vahşi at sürülerini düşman hattına sürerler; işte o zaman düşman ordusunun düzeni mutlaka bozulur ve böylece de zaferin kazanılması da kesinleşir...”⁷⁵⁹⁸

Târîh-i Firişte'de Timur'un filleri nasıl alt ettiği şöyle anlatılmaktadır. Hint ordusunun merkezindeki filler ilerlemeye başladı, ne var ki Moğol atlı okçular, kendilerine emredildiği şekilde, önce fil sürücülerini vurup filbânları devirdiler⁷⁵⁹⁹.

⁷⁵⁹⁵ Bütün vahşi hayvanlar ateşten korkarlar.

⁷⁵⁹⁶ Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat*, s. 157-158; Remzi Gücü, a.g.e., s. 87.

⁷⁵⁹⁷ Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, s. 75-76.

⁷⁵⁹⁸ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, s. 149.

⁷⁵⁹⁹ Esterâbâdî, I, s. 524.

Christon I. Archer, *Dünya Savaş Tarihi* adlı eserde bu olayı şöyle nakletmektedir: Önce fillerin sürücülerini vurup ardından fillere ok yağdırdı; Timur da merkezini kendi muhafızları (kaşık) ile destekledi. Bunlar düşmanı yenmek için yeterli olmuştu ve “daha sonra görülen tek şey, Hint askerlerinin ceset ve kesik başlarıyla birlikte yeri kaplamış olan fil hortumlarıydı.”⁷⁶⁰⁰

Timur’un daha önceki dönemlerde uygulanan fillerle baş etme yöntemlerini öğrenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Antik Hindistan, Araplar, Gurlular, Selçuklular ve Delhi Türk Sultanlığı devrinde görülen fillerle baş etme yöntemlerini uygulamış önce fillerin sürücülerini alt etmiş, ardından fillere ok yağdırmış, sonra da hortumlarını kesmiştir. Zırhlı filleri en zayıf yerleri olan gözleri ve hortumlarını hedef alarak etkisiz hale getirmiştir.

5.2.8. Fil Koşum Takımları

Filler karada yaşayan hayvanların en büyüğüdür. Asya fillerinin ağırlıkları beş tona, boyları üç metreye kadar varabilmektedir. Bundan dolayı bu muazzam büyüklükteki hayvanların alın, hortum, diş ve sırtlarının koruyucu ve düşmana zarar verici techizat ile kaplanması gerekmektedir. Fillerin yönlendirilmesi, dizginlenmeleri, konaklama yerlerinde ayaklarının kösteklenebilmesi, savaşçıların ve filin rahatının sağlanması, filin ziynet, görkem ve ürkütücülüğünün artması için zengin çeşitliliği olan koşum takımlarına ihtiyaç duyulmaktadır.

Asırlar boyunca filler benzer techizat ve koşum takımları ile donatılmıştır. Şair Magha (VII-VIII. yüzyıl) tarafından *Shishupala Vadha*’da bildirildiğine göre Hindistan’da fillerin boynuna ziller bağlanmaktaydı⁷⁶⁰¹. Köprü Vakası’nda (634 yılı) Sâsânî ordusundaki filler üzerinde zırhlar, ‘emârîler (tahtirevan, fil sandukası) ve ziller bulunmaktaydı⁷⁶⁰². Söz konusu zil, ‘emârî ve zırhlar asırlar sonra Gazneliler, Delhi Türk Sultanlığı ve Babürlüler dönemlerinde aynı şekilde fil techizatı ve koşum takımlarının ayrılmaz parçası olmaya devam etmişlerdir. Bu kısımda fillerin techizat ve koşum takımları, söz konusu benzerliklerden de istifade edilerek incelenecektir.

⁷⁶⁰⁰ Christon I. Archer ve diğerleri, *Dünya Savaş Tarihi*, s. 172.

⁷⁶⁰¹ P. C. Chakravarti, *The Art of War in Ancient India*, s. 54.

⁷⁶⁰² İbnü’l-Esir Cezrî, *Târih-i Kâmil-i Bozorg-i İslâm ve İrân*, VIII, s. 196; Nuri Ünlü, *İslâm Tarihi*, I, s. 100.

Filbânların fili sürmek için kullandıkları ve devrin kaynaklarında kecek/kecâk/kejek adları ile anılan ucu eğri, keskin demir veya demir kanca fil koşum takımları içersinde yer almaktadır. Kejek daha önce dördüncü bölüm içersinde “FİL KANCASI (KEJEK)” başlığı altında açıklandığından burada üzerinde daha fazla durulmayacaktır.

Filler, fildişlerini dayayarak duvarları ve ağaçları zorlayıp yıkarlar. Vuruşma veya herhangi zor bir işi de bu dişleriyle yaparlar⁷⁶⁰³. Bu nedenle fildişleri ilk çağlardan beri çelikle kaplanmakta ve üzerine hançerler ve kılıç monte edilmektedir. Böylece fildişlerinin sağlamlığı ve mukavemeti arttırılmakta ve düşmana vereceği zarar en üst seviyeye çıkarılmaktadır⁷⁶⁰⁴. Kadimi Hindistan’da fil dişlerinin dikenler/ok uçları (barbs) ile kaplandığı bildirilmektedir⁷⁶⁰⁵. Ayrıca fillerin bir el ve kol gibi kullanabildikleri hortumları zırhla kaplanarak ve üzerine gürz, kılıç ve mızrak gibi öldürücü aletler bağlanarak düşmana vereceği zarar en üst seviyeye çıkarılmaktadır. Bu ilk çağlardan beri cari olan bir gelenektir. Örneğin M.Ö. 326’da Büyük İskender ve Hint Kralı Porus arasındaki Hydaspes Savaşı’nda Hint ordusundaki fillerin hortumları üzerine gürz ve kılıç bağlanmıştı⁷⁶⁰⁶.

Fillerin diş ve hortumlarının çeşitli silahlar ve zırhlar ile donatılması geleneği daha sonraki asırlarda da devam etmiştir. Örneğin Delhi Türk Sultanlığı devrinde Varangal fethi sırasında Hindûlara ait “üç tane çelik dişli savaş fili” (سه زنجير فيل كه بدن دان (فولاد)nden bahsedilmektedir⁷⁶⁰⁷.

İbn Battûta, Delhi Türk Sultanlığı devrinde fildişlerinin idamlık suçlular için demirle kaplandığını⁷⁶⁰⁸, bu kaplamanın üzerine saban demiri gibi demirler döşendiğini, bunların kenarları, art arda sıralı bıçaklardan oluştuğunu⁷⁶⁰⁹, fillerin dişlerine takılı bıçaklarla kurbanları paramparça edip havaya fırlattıklarını aktarmaktadır⁷⁶¹⁰. Benzer

⁷⁶⁰³ Babur, *Baburnâme*, s. 481.

⁷⁶⁰⁴ Fildişlerinin nasıl kaplandığını görmek için Mysore Mhracesi’ne ait filin fotoğrafına bkz. Martin Saller, a.g.e, s. 136.

⁷⁶⁰⁵ P. C. Chakravarti, *The Art of War in Ancient India*, s. 54.

⁷⁶⁰⁶ Ahmed b. Ali İbn Meskûye, *Tecârib ’ül İmam*, I, s. 92.

⁷⁶⁰⁷ *Hazâinü ’l-fütûh*, s.88-89.

⁷⁶⁰⁸ İbn Battûta, II, s. 654-655.

⁷⁶⁰⁹ İbn Battûta, II, s. 705.

⁷⁶¹⁰ İbn Battûta, II, s. 709-710, 715; Sîhrindî, s. 109-111.

bir şekilde Şerefeddîn ‘Alî Yezdî, Delhi ordusundaki fillerin sütun şeklindeki savaş dişlerine zehirli deşne (hançer)lerin sağlamca yerleştirildiğini haber vermektedir⁷⁶¹¹.

İspanyol elçi Clavijo, Timur’un Delhi’den getirdiği fillerin savaş dişlerini nasıl teçhîz ettiğini şöyle anlatmaktadır: “Fillerin dişleri ancak yukarı doğru uzadığından, dişleri kesiliyor ve uçlarına kılıç gibi silâhlar dikiliyor. Filler bunlarla her tarafa saldırıyor, ortalığı kasıp kavuruyorlar.”⁷⁶¹²

Nizâmüddîn Şâmî’nin Timur ile Yıldırım Bayezid arasındaki 1402 Ankara Savaşı hakkında verdiği bilgiler fillerin dişlerini ve söz konusu techizatı düşmana ağır hasar verecek şekilde kullanmayı öğrendiklerini göstermektedir: “Birkaç zincîr asabi fil savaş dişlerini düşmanın sinesine savuruyordu.”⁷⁶¹³

Fil sandukaları, üzerindeki cengâverler için hayati bir önem taşıyordu. Bu tahtirevanlar/sandukalar cengâverlerin düşme korkusu olmadan rahatça savaşmasını sağlamaktaydı. Tahtirevanlar aynı zamanda içerisindeki savaşçılara düşman saldırıları karşısında tam bir koruma sağlamaktaydı.

Gazneliler devrinde fil sandukaları mehd⁷⁶¹⁴ (مهد), sandûk-i pîl (صندوق) ⁷⁶¹⁵, ‘imârî (عماری)⁷⁶¹⁷, pâlân (پالان)⁷⁶¹⁸ gibi değişik adlar ile anılmaktaydı. Fillerin üzerine kuleler (sandukalar) ve altın şeritler takılmaktaydı. Bu kuleler çeşitli mücevherlerle bezenmekteydi⁷⁶¹⁹.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde ise bu sandukalar için hevdec⁷⁶²⁰ (هودج: hayvanın sırtına yerleştirilen gölgelikli büyük sepet)⁷⁶²¹ ve ‘imârî (عماری)⁷⁶²² adları kullanılmaktaydı.

⁷⁶¹¹ Şerefeddîn ‘Alî Yezdî, *Zafernâme*, I, s. 925.

⁷⁶¹² Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur Devrinde Semerkand’a Seyahat*, s. 162; Remzi Gücü, a.g.e., s. 112.

⁷⁶¹³ Nizâmüddîn Şâmî, *Zafernâme-i Târih-i Fütuhât-i Tîmûr Gurgânî*, nşr. Penâhî Semnânî, s. 256.

⁷⁶¹⁴ Mehd (مهد): Özellikle fillerin sırtına bağlanan ve sefer sırasında padişahların ve ileri gelenlerin üzerine oturdukları tahtirevandır. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2343; Beyhakî’de zaman zaman katır (ester) üzerine konan sandıklar için de mehd adı kullanılmaktadır. Bkz. *Târih-i Beyhakî*, II, s. 396.

⁷⁶¹⁵ *Târih-i Beyhakî*, I, s. 60, 211, 214, 280, II, s. 681, 723.

⁷⁶¹⁶ *Ferheng-i Câmî’ Şâhnâme*, s. 993.

⁷⁶¹⁷ *Târih-i Beyhakî*, II, s. 396, 401, 720; III, s. 967.

⁷⁶¹⁸ *Târih-i Elfi*, III, s. 2086.

⁷⁶¹⁹ Söz konusu fil Gazneli Sultan Mesud’un bir saray toplantısında görülmüş olan bir fildir. Bkz. Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü’l Ebsâr)*, s. 172.

⁷⁶²⁰ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 297.

Mesâliku'l-ebâr'daki kayıtlara göre savaşta Muhammed Şâh Tuğluk'un 3.000 fili üzerine altın işlemeli demir koşum takımları örtülmekteydi. Barış zamanında ise üzerlerine sırmalı ipek kumaştan yapılmış örtüler, figürler ile süslü çeşitli türde ipekler örtülürdü. Filler gölgelik ve üzeri plaka kaplı oturma yeri ile donatılırdı; üzerlerine çiviler ile ahşap kuleler sabitlenirdi ve Hintliler savaşmak için oturma yerlerini kurarlardı. Bir filin üzerine büyüklüğüne göre 6 kişiden 10 kişiye kadar binerdi⁷⁶²³.

Mesâliku'l-ebâr'dan aktarılan yukarıdaki kayıta geçen "Filler gölgelik ve üzeri plaka kaplı oturma yeri ile donatılırdı" ifadesi, diğer kaynaklarda yer verilmesine de bu dönemde fil sandukası üzerinde gölgelik kullanıldığını göstermektedir. Muhtemelen bu gölgelik savaşçıları ve filbânı güneşten korumaktaydı.

Mesâliku'l-ebâr'daki kayıtlara göre Muhammed Şâh Tuğluk döneminde fillerin sırtındaki kuleler içerisinde ok çekmek ve neft şişeleri atmak için delikler bulunmaktaydı⁷⁶²⁴.

Timurî kaynaklarından İbn-i Arabşâh ise bu sandukaları burchâ-yi âhenîn (بورجهای آهنین: demir buclar)⁷⁶²⁵ ve siperhâ-yi pûlâdîn burcî (سپرهای پولادین برجی: çelikten kalkanlı bir burc) olarak nitelemektedir⁷⁶²⁶. Şerefeddîn 'Alî Yezdî ise "her birinin tepe misali sırtına dört tarafı çevrili tahtadan tahtirevanlar yapmışlardı"⁷⁶²⁷ diyerek bu sandukaları tarif etmektedir.

Pero Tafur (seyahati 1435-1439) ise "Hindistan'da bu hayvanların üzerine 16 adamın sığabileceği kaleler yerleştirdikleri ve savaşacakları zaman fillerin dışlarını çelikle kapladıkları söylenir" demektedir⁷⁶²⁸.

⁷⁶²¹ Hayvanın sırtına yerleştirilen gölgelikli, büyük sepete hevdec denir, içine oturulur kecâve ve pâliki gibi çift taraflı değildir. Bkz. *Ferheng-i Mutavassut-i Dehhodâ*, II, s. 3186; Hindistan'da kullanılan orijinal hevdeh (hovdeh) fotoğrafları için bkz. Martin Saller, *Elephants A Cultural and Natural History*, s. 1138.

⁷⁶²² Emîr Husrev-i Dihlevî, *Tuhfetu's-sigar*, vr. 27b.

⁷⁶²³ *Mesâliku'l-ebâr fî-memâliku'l-emsâr*, III, s. 51-52; *Arab Accounts of India*, s. 22; *Türkler Hakkında Gördüklerimiz ve Duyduklarımız (Mesâliku'l Ebsâr)*, s. 32.

⁷⁶²⁴ *Mesâliku'l-ebâr fî-memâliku'l-emsâr*, III, s. 73-74; *Arab Accounts of India*, s. 40-41, 107-108; *Türkler Hakkında Gördüklerimiz ve Duyduklarımız (Mesâliku'l Ebsâr)*, s. 45-46.

⁷⁶²⁵ İbn Arabşâh, *Zendegânî-yi şegeft-âver-i Timûr*, s. 100.

⁷⁶²⁶ İbn Arabşâh, *Zendegânî-yi şegeft-âver-i Timûr*, s. 101.

⁷⁶²⁷ Şerefeddîn 'Alî Yezdî, *Zafernâme*, I, s. 925.

⁷⁶²⁸ Pero Tafur, *Pero Tafur Travels and Adventures 1435-1439*, s. 79; Hakan Kılınç, *Ortaçağ Akdenizinde İspanyol Bir Seyyah: Pero Tafur'un Doğu Seyahati (Tercüme ve Değerlendirme)*, s. 119.

Türk-İslâm kaynaklarında fil sırtına yerleştirilen tek bir sandukadan bahsedilmektedir. Ludovico di Varthema (1503-1508) ise Hindû Narsinga Krallığı'na ait Besinegar şehrinde savaş filleri üzerlerindeki sandukaların filin sağında ve solunda olmak üzere iki adet olduğundan bahsetmektedir. Seyyah Ludovico di Varthema, bu sandukalar içerisindeki savaşçı sayısı ve sandukaların filin sırtına nasıl bağlandıkları, filin hortumuna bağlanan kılıcın genişliği ve uzunluğu hakkında diğer kaynaklarda pek tesadüf edilmeyen şu bilgileri sunmaktadır:

“Fil savaşa gittiğinde Napoli Krallığı'nın katırları gibi altından iki demir zincirle sabitlenmiş eyer taşır. Söylenen eyerin her iki tarafı büyük ve çok sağlam tahtadan bir sandık taşır ve her bir sandıkta üç adam gider. Filin boynunda, kutular arasında, yarım karış genişliğinde bir tahta/payanda (plank) yerleştirirler, kutular ve payanda arasına ata biner gibi bir adam oturur, dünyadaki diğer hayvanlardan daha fazla zekâyâ sahip fil ile konuşmak için; böylece bahsi geçen filin üzerinde toplamda 7 kişi vardır ve onlar savaşmaya çelik tunikler, yaylar, mızraklar, kılıç ve kalkanlar ile giderler. Ve onların silahlanmasına benzer biçimde fil zırhlıdır, özellikle başı ve hortumu. Onlar kalın ve bir adam eli kadar geniş iki braccia [yaklaşık 3,5 m.]⁷⁶²⁹ uzunluğunda bir kılıcı filin hortumuna sabitlerler. Ve bu yolla onlar savaşır... Fakat herhangi bir anda geri kaçabilirler/çıldırabilirler, onları dizginlemek imkânsızdır. Bu durum için insanlar havai fişek yapmanın büyük ustasıdırlar. Bu hayvanlar ateşten büyük dehşet duyarlar ve bu vesile ile onlar bazen bu tür kaçmayı dizginleyebilirler.”⁷⁶³⁰

Ludovico di Varthema, görüldüğü üzere ürken filleri durdurmak üzere kullanılan havai fişekleri de techizat arasında saymaktadır. Filleri dizginleyebilmek için söz konusu havai fişeklerden Babürlü hükümdarlarından Ekber devrinde de istifade edildiği görülmektedir.

Ludovico di Varthema eserinde diğer kaynaklardan farklı olarak Hindû ordularında fil sırtında, sağ ve sol tarafta iki ayrı sanduka bulunduğunu bildirmektedir.

⁷⁶²⁹ Henry S. Copper, bracci adlı birimi “fathom” [= 6 feet veya 1,8288 m] olarak açıklar. Bkz. Henry S. Copper, *F.S.A, the Art of Attac*, s. 296.

⁷⁶³⁰ Ludovico di Varthema, s. 126-127.

Ayrıca fil üzerindeki savaşçıların kalkan, zırh tunik, yay, mızrak ve kılıç ile donandıklarını, tam teçhizatlı olarak fil sırtında yer aldıklarını aktarmaktadır.

Fil sandukalarının kapasitesi, taşıyabildiği savaşçı sayısı hakkında bir birinden farklı rivayetler bulunmaktadır. İdrisî ve İbn Fazlullah el-Ömerî’de 6-10 okçu⁷⁶³¹; Marco Polo (seyahati 1271-1295) Bengal ve Mien krallıklarında en az 12 savaşçı⁷⁶³² ve Zanzibar’da ise 20 savaşçı⁷⁶³³; Kumandaka (Orta Çağ’ın başları 400’ler)’ya göre Hindistan’da “10.000 (kişilik) birliğin komutanı 20 maiyeti ile birlikte bir fil üzerinde seyahat etmelidir”⁷⁶³⁴; İbn Battûta Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351) devri kabul törenlerinde 20 kûsur yahut daha az savaşçı⁷⁶³⁵; Clavijo, Timur’un Delhi’den getirdiği filler üzerinde 5-6 ve filin ensesinde bir kişi⁷⁶³⁶; Nicolo Conti (yaklaşık 1420-1421) Macinus şehri krallığında filleri üzerinde mızrak, yay ve Tatar yayı kullanan 8 veya 10 savaşçı⁷⁶³⁷; Pero Tafur (1435-1439) Hindistan’da filler üzerine yerleştirilen kaleler içerisinde 16 savaşçı⁷⁶³⁸; Ludovico di Varthema (1503-1508), Hindû Narsinga Krallığı’nda filbân dâhil olmak üzere 7 savaşçı⁷⁶³⁹; Duarte Barbosa (1501-1516), Müslümân Gücerat Krallığı’nda 4 savaşçı taşıyan ahşap kulelerin fillerin sırtına yerleştirildiğini bildirmektedirler⁷⁶⁴⁰.

Kaynaklarda görüldüğü üzere, fillerin sırtında 3, 4, 6, 7, 8, 10 veya 12 kişi ve son olarak 16 kişi olduğu zikredilmektedir. Bu verilere göre Kumandaka, Marco Polo ve İbn Battûta’nın belirttiği filin sırtına binen 20 savaşçı çok abartılı gibi görünmektedir. Hindistan fil sırtında taşınan savaşçı sayısı hakkında onlara en çok yaklaşan 16 kişi ile Pero Tafur olmuştur. Bu farklı sayıların fillerin büyüklüğü ile bağlantılı olması muhtemeldir. Delhi’de yedi yıl taht kadılığı yapan, bizzat dönemin görgü tanığı İbn Battûta’nın ifadeleri de mutlaka gerçeği yansıtmalıdır. 20 kişilik

⁷⁶³¹ Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, s. 32; Muhammed Zaki, *Arab Accounts of India*, s. 22; Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s. 4, 18; Simon Dgby, a.g.e., s. 52.

⁷⁶³² Markopolo *Seyahatnâmesi*, II, s. 6.

⁷⁶³³ Markopolo *Seyahatnâmesi*, II, s. 184-185.

⁷⁶³⁴ The commander of ten thousand troops should travel with twenty attendants on an elephant. Bkz. *The Sacred Books of the Hindus*, Vol XIII. *The Sukra-nîti*, s. 268.

⁷⁶³⁵ İbn Battûta, II, s. 655.

⁷⁶³⁶ Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur Devrinde Semerkand’a Seyahat*, s. 161; Remzi Gücü, a.g.e., s. 112.

⁷⁶³⁷ Poggio Bracciolini, “the Travels of Nicolo Conti”, *India of the Fifteenth Century*, s. 11.

⁷⁶³⁸ Pero Tafur, *Pero Tafur Travels and Adventures 1435-1439*, s. 79; Hakan Kılınç, *Ortaçağ Akdenizinde İspanyol Bir Seyyah: Pero Tafur’un Doğu Seyahati (Tercüme ve Değerlendirme)*, s. 119.

⁷⁶³⁹ Ludovico di Varthema, s. 126-127.

⁷⁶⁴⁰ Duarte Barbosa, s. 55.

tahtirevanları taşıyan filler muhtemelen kaynaklarda zaman zaman varlıklarından övgüyle bahsedilen özellikle Malva ve Bengal bölgesinde yaşayan devasa büyüklükteki filler veya daha düşük bir ihtimal ile Afrika'dan Zenc ülkesinden getirilen daha büyük filler olmalıdır. Belki de askerlerin savaşta rahat hareket edebilmesi bakımından tahtirevan içindeki asker sayısı savaş esnasında azaltılmakta, bayram ve zafer kutlamaları gibi törenler sırasında ise üzerindeki askerlerin sayıları 20'ye kadar ulaşmaktadır.

Bir Asya fili bir ton ağırlığında bir yükü kaldırabilir ve iki ton ağırlığında bir kütüğü sürükleyebilir. 2. Dünya Savaşı'nda Japonların fillere, hayvan başına dört ton yüklemek suretiyle nakliyat yaptıkları söylenmektedir⁷⁶⁴¹. Fillerin gerektiğinde dört tonluk yükleri taşıyabilmeleri; 20 kişi taşıyabildikleri hakkındaki rivayetleri anlaşılabilir kılmalıdır.

Kumandaka ve İbn Battûta dışında Hindistan'da sırtında 20 civarında kişi taşıyan fillerden bahseden kaynak bulunmamaktadır. Fakat benzer bir şekilde Marco Polo (seyahati 1271-1295) da Zanzibar'da fil sırtında 20 cengâverin savaştığını bildirmektedir⁷⁶⁴². Bu husus Afrika'dan fil ithal edilmesi ihtimalini doğurmaktadır. Bu zor bir işte değildir çünkü Hindistan ile Zanzibar arasındaki mesafe gemi ile 20 gündür. *Mesâlikü'l-efsâr*'daki Hindistan'da “Zencilerin ülkesinden (الزنج) getirilen filler azdır”⁷⁶⁴³ ifadesi bu ihtimali güçlendirmektedir. Hatırlanacak olursa 7,5/8 ton ağırlığında ve üç-dört m. yüksekliğindeki *Loxodonta africana africana* cinsi, Afrika çalı filleri dünyanın en büyük fil cinsi idi⁷⁶⁴⁴. Dolayısı ile bu fillerin 20 kişi taşıyabilmesi ve

⁷⁶⁴¹ www.hayvanansiklopedisi.blogspot.com Asya Fli, Afrika Fili; “How Burmese Elephants Helped Defeat the Japanese in World War II”, <https://news.nationalgeographic.com/news/2014/09/140928-burma-elephant-teak-kipling-japan-world-war-ngbooktalk/>; Ayrıca fillerin çalıştırılması için bkz. Martin Saller, *Elephants A Cultural and Natural History*, s. 306-309.

⁷⁶⁴² *Markopolo Seyahatnâmesi*, II, s. 184-185.

⁷⁶⁴³ *Mesâlikü'l-efsâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 81; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Efsâr)*, s. 52; *Arab Accounts of India*, s. 50.

⁷⁶⁴⁴ Afrika filleri günümüzde tam olarak ehlileştirilememekle birlikte ehlileştirmek için deneysel çalışmalar yapılmaktadır. Lakin Afrika fillerinin M.Ö. dönemlerde ehlileştirildiğine dair örnekler de mevcuttur. M.Ö. 285 yılında II. Ptolemaios savaş fillerini Afrika'da Nubiya'dan getirtmiştir. Bundan sonra savaş filleri klasik dönem boyunca Akdeniz ve Kuzey Afrika'da kullanılmıştır. Bkz. Martin Saller, a.g.e, s. 58-59; İlk örnek Afrika fillerinin eğitilebildiğini göstermektedir. Yalnız bu filler Afrika fillerinin küçük cinsi olan orman filleri “*Loxodonta africana cyclotis*” cinsidir. Antik dünyada Afrika fillerinin bu küçük cinsi bilinip kullanılmaktadır. Asya fillerinden daha büyük bir cins olan Afrika çalı filleri “*Loxodonta africana africana*” ise antik dünyada kullanılmamıştır. Bkz. QUT Digital Repository, Michael B. Charles, “Elephants at Paphia: Reinterpretign Polybius 5.84-5”, Cambridge University Press, *Classical Quarterly* 57: s. 306-311, <http://eprints.qut.edu.au/9144/1/9144a.pdf> (9 Ekim 2016).

fil sandukasının bu kadar kişiyi alacak şekilde imal edilmiş olması akla uygun gelmektedir.

Görüldüğü üzere, fil sandukalarının alabildiği asker sayısı hakkında ana kaynaklarda çok farklı rivayetler bulunmaktadır. Bu durum fillerin değişik ebatlarda, farklı büyüklüklerde olmasından ve farklı bölgelerdeki farklı geleneklerden, asırlar ilerledikçe filin üzerine yerleştirilen savaşçıların arttırılmasından kaynaklanıyor olmalıdır. Hülasa olarak fil sandukalarında savaş sırasında 7-12 civarında kişi bulunuyor olmalıdır. Barış zamanlardaki tören yürüyüşleri esnasında bu sayının 20'ye kadar çıktığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen devletlerin kendi güçlerine göre edinebildikleri fillerin büyüklükleri ve bulunulan bölgenin gelenekleri fil sandukalarının kapasitesini belirlemektedir.

Fillerin sandukaları dışında daha pek çok savaş techizatı bulunmaktadır. İbn Arabşâh, Timur'un Hindistan seferi sırasında Delhi Türk Sultanlığı ordusundaki fillerin koşum takımlarını ve techizatını ayrıntılarıyla açıklamaktadır. İbn Arabşâh, fillerin sırtına “demir burçlar” (برجهای آهنین) bağlandığını, benzer bir ifadeyle “burç şeklinde çelik siperler” (سپرهای پولادین برجی)in her filin sırtında bina edildiğini, her burca düşman kıran savaşçılardan bir grubun yerleştirildiğini, onların [burçların] çinkodan (sağlam, dayanıklı) bergustvânlar üzerine yerleştirildiğini, “korku salıcı kösler” (کوسهای هول)in, “vahşet doğuran çanlar” (درای های وحشت زای)ın [fillerin] boyunlarına asıldığını ve [kös ve çanların] korkunç sesiyle gulyabani ve devleri [filleri] önünden ve arkasından sürdüğünü, hortumlarına aşağısındaki başkaldıranların başlarını secdeye indirmek için “Hint kılıçları” (شمشیرهای هندی) bağlandığını dile getirmektedir⁷⁶⁴⁵.

Pero Tafur (seyahati 1435-1439) Kahire'de⁷⁶⁴⁶ gördüğü yedi fil dolayısı ile şu bilgiyi aktarmaktadır: “Savaşacakları zaman fillerin dişlerini çelikle kapladıkları söylenir.”⁷⁶⁴⁷

⁷⁶⁴⁵ İbn Arabşâh, *Zendeğânî-yi şeğeft-âver-i Timûr*, s. 101.

⁷⁶⁴⁶ Seyahatnamede bu kısımda Babylonia (Irak) denmekle birlikte Kahire kastedilmektedir. Seyahatnamede bu hususu açıklayan şu ifadeler yer almaktadır: “O gün Babil şehrini görmeye gittik. Şehir üç bölüme ayrılmış: Bunlardan ilkinde Büyük Babil, ikincisine Kahire [Cairo] ve üçüncüsüne Mistre [Mistra] derler... Söylediklerine göre bu sütunlar Babil'deki ilk yapılarımış. Şehrin eski yerleşiminin olduğu kısımda, taraçalarda dahi olağanüstü evler ve bahçeler, büyük ağaçlar ve çok sayıda mağara ve Nil'in suyunu depolamak için kullanılan sarnıçlar vardır.” Bkz. Pero

1470-1472 yılları arasında Behmenî Sultanlığı'nda bulunan Rus seyyah Afanayis Nikitin, fillerin gövdeleri ve dişlerinin, bir kantar ağırlığındaki bulat (çelik) zırhlarla kaplandığını bildirmektedir⁷⁶⁴⁸. Bayram törenine katılan 300 filin her birinde biri dişlerine geçirilen birkantar (56,452 kg.) ağırlığındaki büyük kılıç, diğeri ise hortumuna bağlanan ağır demir topuz olmak üzere iki alâmet bulunduğunu haber vermektedir⁷⁶⁴⁹.

Ludovico di Varthema (1503-1508) ise “Onların [savaşçıların] silahlanmasına benzer biçimde fil zırhlıdır, özellikle başı ve hortumu. Onlar kalın ve bir adam eli kadar geniş iki braccia [yaklaşık 3,5 m.]⁷⁶⁵⁰ uzunluğunda bir kılıcı filin hortumuna sabitlerler” demektedir⁷⁶⁵¹.

Fillerin hortumları gibi kulaklarının da özel bir giysi ile koruma altına alındığı görülmektedir. Emîr Husrev-i Dihlevî, filin kulaklarını örten bu giysiyi cenâk (جنّاق)⁷⁶⁵² adı ile anmaktadır. Müellif eserinde bu kelimeyi filin her iki kulağından sarkıtılan giysi anlamında kullanmakta⁷⁶⁵³ ve eserinde şu şekilde kaydetmektedir: İki cenâk ile süslenmiş, zinetlenmiş kulak ardını, suvâri cenâkın arkasında üzensiz ve etkili, hortumu balık figürlü bayrak⁷⁶⁵⁴.

Emîr Husrev-i Dihlevî'nin cenâk adıyla bahsettiği fillerin kulaklarını örten giysiyi Timur ve Babürlü minyatürlerinde rastlanmaktadır.

Fillere zırh giydirilmesi kadimi bir gelenektir. Örneğin İbn Zafer, Sâsânî Hükümdarı Ardeşir'in oğlu Papag'dan bahsederken fillerin hortumuna yaralanmalara karşı korunabilmesi için bir zırh takıldığını aktarmaktadır⁷⁶⁵⁵. Köprü Vakası (634)

Tafur, *Pero Tafur Travels and Advantures 1435-1439*, s. 79-80; Hakan Kılınç, *Ortaçağ Akdenizinde İspanyol Bir Seyyah: Pero Tafur'un Doğu Seyahati (Tercüme ve Değerlendirme)*, s. 119.

⁷⁶⁴⁷ Pero Tafur, *Pero Tafur Travels and Advantures 1435-1439*, s. 79; Hakan Kılınç, *Ortaçağ Akdenizinde İspanyol Bir Seyyah: Pero Tafur'un Doğu Seyahati (Tercüme ve Değerlendirme)*, s. 119.

⁷⁶⁴⁸ Afanasiy Nikitin, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, s. 12.

⁷⁶⁴⁹ Afanasiy Nikitin, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, s. 23.

⁷⁶⁵⁰ Henry S. Copper, bracci adlı birimi fathom [= 6 feet veya 1.8288 m] olarak açıklar. Bkz. Henry S. Copper, *the Art of Attac*, s. 296.

⁷⁶⁵¹ Ludovico di Varthema, s. 126-127.

⁷⁶⁵² Aslında cenâk kelimesi eğerin eteği anlamını taşımaktadır.

⁷⁶⁵³ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 138, 200.

⁷⁶⁵⁴ خراطوش نشانہ ماہی را از دو جنّاق زینت و زیور، سوار در عقب جنّاق بی رکاب کارگر، بنا گوشش Bkz. *Hazâinü'l-fütûh*, s. 138.

⁷⁶⁵⁵ İbn Zafer es- Sıkkılı, *Adil Hükümdar*, s. 307.

sırasında Sâsânî ordusundaki fillerin üzerinde zırhlar bulunmaktaydı⁷⁶⁵⁶. Bu gelenek Türk-İslâm devletleri devrinde de devam ettirilmiştir.

Gazneli Sultan Mahmûd'un Hânîyân Emirleri (Türkistan Emirleri) ile yaptığı ve galip geldiği bir savaşta ön safta ilerleyen ve düşmanın bayrağını ('alâmet) kapan Sistan'dan getirilen beyaz filden ve *bergustvan*ından "100 men" [300 kg.] peykân (ok başı, termen) dışarı çıkarıldığı görülmektedir⁷⁶⁵⁷. Bu durum bergustvân denilen koruyucu elbiselerin fili çok iyi koruduğunu ortaya koymaktadır. Fakat yine de filin vücuduna batan okların mevcut olduğu görülmektedir.

Delhi Türk Sultanlığı devri kaynaklarında "bergustvân" (برگستوان) adı, daha çok at ve fil zırhları için kullanılmakla⁷⁶⁵⁸ birlikte savaşçı zırhları için de aynı tabir zaman zaman kullanılmaktadır. Fahr-i Müdebber, "bergustvân-i câmegî" (برگستوان جامگی: elbise zırhı) ve "bergustvân-i âhenîn" (برگستوان آهنین: demir bergustvân) denilen zırh ve koruyucu elbiseleri peş peşe zikretmektedir⁷⁶⁵⁹.

İsâmî, Muhammed Şâh Tuğluk devrini aktaran bir beytinde fillere bergustvân denilen kumaş zırhlar ve çelik zırhların birlikte kuşatıldığını aktarmaktadır⁷⁶⁶⁰:

Çelik giyinmiş bir fil alayı * Şâh'ın has safı ve yüzünün önünde

Her birinin bedeni bergustvân altında * Bulutların altına gizlenmiş dağ gibidir⁷⁶⁶¹.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Celâleddîn Fîrûz Şâh'ın fili üzerinde çelik zırh bulunduğunu ve onun da üzerinde altından (muhtemelen dış kısmı altın varaklar ile kaplı) kale misali bir imari (tahtirevan) bulunduğunu, bir beytinde şöyle dile getirilmektedir:

Altından imariler parlıyordu * Çelik dağ üzerindeki altından kale gibi

⁷⁶⁵⁶ İbnü'l-Esîr Cezrî, *Târih-i Kâmil-i Bozorg-i İslâm ve İrân*, VIII, s. 196; Nuri Ünlü, *İslâm Tarihi I*, s. 100.

⁷⁶⁵⁷ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 134, 135.

⁷⁶⁵⁸ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 231; İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 505.

⁷⁶⁵⁹ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 242.

⁷⁶⁶⁰ Londra Kulesi'nde (Tower of London) bulunan, 18. yüzyıla ait deri ve lif sicimden dokunmuş, güçlendirilmiş demirden yapılmış 117 kg (260 pounds) ağırlığındaki fil zırhı için bkz. Martin Saller, *Elephants A Cultural and Natural History*, s. 119.

⁷⁶⁶¹ یکی فوجی پیلان پولاد پوش * به پیش صف خاص شه و رخروش

Bkz. İsâmî, *Futuhu's-Selatin*, s. 424. تن هر یکی زیر برگستوان * چو کوهی ته ابر گشته نهان

Şehinşâh göğü tutan çetirin altında * Bulutun gölgesi cihânı tutar⁷⁶⁶².

Emîr Husrev-i Dihlevî, fil sırtına zırh dışında bergustvân denilen koruyucu örtü de örtüldüğünü beyitlerinde dile getirmektedir:

Fillerin safı felaket bulutlarının safı gibi * Her bir bulut, fırtına tavırlı saldırı şimşeği

Kendisi değil filin narası görkemli bir dağ gibi * Üzerindeki bergustvânı dağ üzerinde bulut gibi⁷⁶⁶³.

Fil gibi bergustvân örtündü⁷⁶⁶⁴.

Şerefeddîn ‘Alî Yezdî, Delhi fillerini tasvir ederken benzer bir şekilde hepsinin düzenli silâh (سلاح: zırh) ve keçimleri (ham ipek veya kaba kumaştan yapılmış koruyucu elbiseler) olduğunu bildirmektedir⁷⁶⁶⁵. Böylece savaş fillerinin zırhlı olduğu ve üzerlerinde biri çelikten (silah/zırh) ve diğeri ipek veya kaba kumaştan (bergustvân/keçim) olmak üzere üst üste iki farklı tipte koruyucu örtü bulunduğu ortaya çıkmaktadır.

Gazneli Mahmûd devrinde Hint ordularında fillerin alnına beyinlerini ok isabetinden korumak için “âyine-i Çînî” (آيينه چینی: Çin aynası/çelik plaka) denilen yuvarlak bir çelik plaka asıldığı görülmektedir⁷⁶⁶⁶.

Delhi Türk Sultanlığı hükümdarlarından Şemseddîn İltutmuş (1210-1236) devrinde aynı şekilde fillerin alnına güneş gibi parlayan “âyine-i Çînî” (آيينه چینی: Çin aynası) bağlandığı görülmektedir⁷⁶⁶⁷.

Ayna kelimesi mecâzî olarak savaşçıların göğüs, sırt, iki bacaklarını korumak için yerleştirdikleri demir parçalarına denmektedir⁷⁶⁶⁸. Dolayısı ile fillerin geniş alınlarını darbelerden korumak için alınlarına daire şeklinde, madenî muhtemelen çelik

⁷⁶⁶² عماریهاء زرین تاب میداد * چو زرین قلعه بر کوه پولاد Bkz. *Miftâhu’l-futûh*, s. 11.

⁷⁶⁶³ صف پیلان جو صف ابرازار * هر ابری، برق حمله، باد رفتار Bkz. *Tuğlûknâme*, s. 92.

⁷⁶⁶⁴ نه خود هو پیل جون کوهی با شکوه * برو برگستوان چون ابر بر کوه Bkz. Husrev-i Dihlevî, *Ayine-i İskenderî*, vr. 683b (kenar).

⁷⁶⁶⁵ Şerefeddîn ‘Alî Yezdî, *Zafernâme*, I, s. 925.

⁷⁶⁶⁶ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 247-248.

⁷⁶⁶⁷ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 287.

⁷⁶⁶⁸ *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 72.

bir plaka bağlandığı anlaşılmaktadır. Plakanın çok parlak olması ise muhtemelen düşmanın gözünü kamaştırmak içindir.

Çağlar boyunca fil techizatında aşırı değişimler olmadığı anlaşılmakta ve bu techizatlar (fil sandukası, hortum ve dişlere yerleştirilen aksam, alın, baş, kulak, hortum ve gövde zırhları, kejek) pek çok kaynakta yer almaktadır. Lakin filleri dizginlemeye, yönlendirmeye ve diğer aletleri üzerine bağlamaya ve süslemeye yarayan, fil ve suvârielerin rahatını temin eden koşum takımları devrin ana kaynaklarında pek yer almamakta ve işlevlerinden pek bahsedilmemektedir. Hâlbuki karadaki hayvanların en büyüğü olan filleri dizginlemek ve yönlendirmek çok fazla sayıda ve çeşitte koşum takımları kullanmayı gerekli kılmaktadır.

Kaynaklarda fillerin koşum takımları hakkında şu bilgilere ulaşılmaktadır. Gazneliler⁷⁶⁶⁹ ve Delhi Türk Sultanlığı devrinde “pîl-bend” (پیل بند: fil bağı) denilen fil bağları kullanıldığı⁷⁶⁷⁰ ve Gazneliler devrinde fillerin “zincîr-i gerân” (زنجیر گران: ağır zincîrler) denilen ağır zincîrler ile bağlandığı⁷⁶⁷¹, Delhi Türk Sultanlığı devrinde “zincîr-i pîl” (پیل: زنجیر پیل: fil zincîri)⁷⁶⁷² kullanıldığı dile getirilmektedir. Filbanlar, kendilerini fillere zincîrler ile bağlayarak sabitlerdiler. Dev zincîrler vasıtası ile filleri dizginlemekteydiler. Bundan dolayı zincîr tabiri filleri saymak için birim olarak kullanılmaktaydı. Örneğin Delhi Türk Sultanlığı devrinde Sultan Balaban (1266-1287) tarafından I. Bengal seferinde 60 zincîr fil (شست زنجیر پیل) ele geçirildiği haber verilmektedir⁷⁶⁷³. Bir de fillere ilgili olarak üzerlerine asılan çanlardan/zillerden (زنگها: zenghâ) bahsedilmektedir. Fahr-i Müdebbir zilleri pîl-hâne’nin harcama masrafları içerisinde göstermektedir⁷⁶⁷⁴.

Fil koşum takımlarının ele alındığı bu kısımda fil ve atların bir nevi zineti demek olan gâşiye adlı örtüye de yer verilmesi yerinde olur. Delhi Türk Sultanlığı hükümdarlarından Muhammed Şâh Tuğluk “seferden döndüğü zaman filler güzelce süslenirdi. Fillerin önüne mücevherlerle süslenmiş “gâşiye” tabir edilen perdeler

⁷⁶⁶⁹ *Dîvân-i Mes‘ûd-i Sa‘d-i Selmân*, s. 708, 713.

⁷⁶⁷⁰ *Hazâinü’l-fütûh*, s. 70, 102, 116, 197.

⁷⁶⁷¹ *Dîvân-i Mes‘ûd-i Sa‘d-i Selmân*, s. 709.

⁷⁶⁷² Emîr Husrev-i Dihlevî, *Matlaü’l-envar*, vr. 340b (kenar).

⁷⁶⁷³ *İ‘câz-i Husrevî*, V. Risale, s. 10.

⁷⁶⁷⁴ Fahr-i Müdebbir, *Âîn-i Keşverdârî*, s. 22.

asılırdı⁷⁶⁷⁵. Sultanın fili tarafından taşınan ve başucuna dikilmiş bulunan sayvan (gölgelik) önüne asılan incilerle süslü perde de aynı şekilde gâşîye diye anılmaktaydı⁷⁶⁷⁶. Gâşîyelerin törenler sırasında omuzda taşınan (نهاد غاشیہ بر دوش)⁷⁶⁷⁷ bir türü daha vardı. Söz konusu gâşîyeler atlar için imal edilmiş daha küçük ebatlı örtüler olmalıdır.

Babürlülerden Ekber (1556-1605) dönemini ele alan *Âyîn-i Ekberî* adlı eser ise fillerin koşum takımlarını hemen hemen bütün çeşitleri ve işlevleri ile açıklayarak bu husustaki bilgi açığını büyük ölçüde kapatmaktadır. *Âyîn-i Ekberî*'de açıklanan fil koşum takımları ve işlevleri şunlardır:

“Dherneh (دھرنہ): Demirden büyük bir zincîrdir. Gümüş ve altından da yaparlar. Her biri “üç sir” (225 gr.)⁷⁶⁷⁸ olan altmış uzun halkadan oluşur. Filin gücünün derecesine göre uzunluğu ve kalınlığı değişir. Bir ucunu yere veya bir sütuna bağlarlar. Diğer ucunu sol arka ayağına bağlarlar. Eskiden bu zincîri filin ön ayağına bağlarlar ve filin göğsüne zarar verirdi, Hidiv-i âlem (Ekber) onu (eski yöntemi) kullanımdan kaldırdı.

E'ndû (اندو): Filin her iki ön ayağını bağladıkları zincîrdir. Fili incittiğinden/kızdırdığından Gîfî-yi Hüdavend (Ekber) ona meyletmedi⁷⁶⁷⁹.

Berî (بری): Filin iki arka ayağını bağladıkları zincîrdir⁷⁶⁸⁰.

Belend (بلند): Şehinşâh (Ekber)'in icat ettiği arka ayak prangasıdır/ayak bağıdır. Onunla gidip gelebilir ama koşamaz.

⁷⁶⁷⁵ İbn Battûta, II, s. 660.

⁷⁶⁷⁶ İbn Battûta, II, s. 734.

⁷⁶⁷⁷ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Tuhfetü's-sıgar*, vr. 8a.

⁷⁶⁷⁸ Sir (سیر): Bir ağırlık ölçüsüdür. Hindistan'da 14 tûle = 1 sir ve 40 sir = 1 batmandır. Bkz. Babur, *Baburnâme*, s. 504, 710; Sir (سیر): 75 grama denk ağırlık ölçüsü birimi. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1362. Kuzey Hindistan'da en yaygın olarak kullanılan ağırlık birimi olan man (men) ya da *maund* dur ve 13–14 kg. ağırlığındadır. Ekber, 1 sir'i 30 dam ağırlığına çıkarmıştır. Böylelikle men 25.200 gram, yani 25 kg. olarak ayarlanmıştır. Ancak 13 kg. gelen, eski men en yaygın kullanılan olarak kalmıştır. Bkz. H. Hilal Çağlayan, *Ekber-Şâh Döneminde Hindistan (1542-1605)*, s. 89.

⁷⁶⁷⁹ Fillerin ön ayaklarının bağlanmasına dair fotoğraf için bkz. Martin Saller, *Elephants A Cultural and Natural History*, s. 303, 307.

⁷⁶⁸⁰ Filin arka ayağının nasıl bağlandığına dair fotoğraf için bkz. Martin Saller, a.g.e., s. 302.

Geddh berî (گده بیري): *E'ndû* (اندو)ya benzer ve âsi ve hızlı fillerin arka ayakları için ek bir zincîrdir.

Loh lenger (لوه لنگر): File yaraşır uzun bir zincîrdir. Tek ucunu sağ ön ayağa ve diğer ucunu bir “gez” [70 cm.]lik kalın bir kütüğe bağlarlar. Filbân, onu (kütük) kendi yanında tutar. Fil hızlandığında veya kötü huyluluk yapıp söz dinlememeye başladığında aşağı atar. Zincir bacağına dolanır ve kütük [onu] incitir, mecburen (fil) durur. Gîfî hüdâvend (Ekber) onu kullandı. Bu yararlı icat pek çok yaşamı kurtardı ve kulûbe ve duvar gibi şeyleri (hasardan) korudu.

Çerhî (چرخي): Yarım gez ve iki tassuh⁷⁶⁸¹ (طسوخ) uzunluğunda ortası delik bambudur. Sinir/kirişle kaplanır ve toprak bir perde barutla kaplı kısmı ikiye böler. Her iki ucuna kâğıda sarılı fitil yerleştirilir. Bambu deliğine tutmaya yarayan haçvari bir sopa yerleştirilir. Ateşlendiğinde dönmeye başlar ve korkunç bir ses verir. Birbirleriyle dövüşen ve kurallara uymayan filler olduğunda cesur bir piyâde yanan *çerhî*yi eline alır ve sakinleştirmek istediği fillerin önüne tutar. Eskiden dövüşen savaş fillerini ayırmak için ateş kullanılırdı ama çok etkili değildi ve insanlar için eziyet vericiydi. Ara sıra istenilen sonucu verirdi. [Bu yeni metodu] Gîfî hüdaven (Ekber) icat etti. Cihâna âsâyış verdi.

Endhiyârî (اندهیاری): Karanlık anlamına gelir, Gîti hüdavend (Ekber) ona Ucyâlî (أجیالی: aydınlık) adını verdi. Bir buçuk gezden büyük dört köşeli bir kirbas (pamuklu kumaş)tır. Sırma, kadife ve diğer kumaşlardan da yaparlar. İki ucunu kilâveh (کلاه: çok kalın filin boynuna bağlanan halat/fil tasma/dizgini)’e bağlayıp sinirlilik anında aşağı sarkıtırlar ve [filin etrafını] görmesini engellerler. Fillerin çoğu, çok sinirlendiklerinde bundan (örtüden) kurtulurlar. Hidivi âlem (Ekber) (endhiyârî)nin aşağınsına üç [ağır] çingirak astı ve eksik olan işlevini [filin yüzünü açmasını bu şekilde engelleyerek] tamamladı⁷⁶⁸².

Ekber tarafından ucuna ağır ziller asılarak geliştirilen ucyâlî (أجیالی: aydınlık)nin aslında kadim dönemlere giden bir mazisi vardır. Kadimi Hindistan’da bu

⁷⁶⁸¹ Muhtemelen Hintçe bir ölçüm birimi olmalı.

⁷⁶⁸² Ebu’l-Fazl-i ‘Âllâmî, *Âyîn-i Ekberî*, ed. H. Blochmann, M. A., Asistant Calcuta Madrasah, Printed For the Asiatic Society of Bengal in the Bibliotheca Indica, Calcuta 1872, C. I., s. 133-136.

koşum takımının bir amacının da fillerin savaş anının gelmesini hareketsiz ve sakin bir şekilde beklemelerini sağlamak olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim P. C. Chakravarti'nin Magha'dan aktardığına göre bu dönemde savaş başlayıncaya kadar hareket etmemeleri için fillerin gözlerini bir bez ile örtme geleneği benimsenmişti⁷⁶⁸³.

Kilâveh (كلوه): Her biri birbirine dolanarak hazırlanmış birkaç ipten oluşan toplamda sekiz parmak kalınlığında ve bir buçuk gez uzunluğunda bir halattır. Her iki ucuna halka geçirip filin boynuna bağlarlar. Filban her iki ayağını ona dayamış olarak [sağlamca] oturur. Bazen ipekten ve deriden de olur. Bazısına sivri uçlu küçük demir çiviler asarlar. Bunlar, kötü huylu fillerin başlarını sallayarak [zincîrlerle file bağlı olan] filbânı düşürmesini [filbânın baş aşağı sallanmasını] engeller.

Dult'hî (دلتھی): Çok kalın beş gezlik bir halattır. Kilâveh (كلوه: fil tasmalı) 'in üzerine sağlamlığını arttırmak için bağlarlar.

Kenâr (کنار): Yarım gezlik keskin uçlu bir şiştir. Kilâveh (كلوه: fil tasmalı) 'e asarlar. Kulağın dibini tırmalayıp hayvanı sinirlendirir ve kışkırtır.

Dôr (دور): Kuyruktan boyna kadar (uzanan) çok iri bir urgandır. Gerektiği gibi bağlandığında sadece bir süs değildir ayrıca fil uygunsuz hareketler yaptığında onu durdurmaya yarar. Ayrıca ona pek çok süslü koşum takımı bağlarlar.

Gedîleh (گدله): Filin sırtı üzerine konan büyük yastıktır. Halat (filin boynundaki halatlar) yastığın altında bulunur. Sırtı yaradan korur ve rahatlık verir.

Gudau tî (گدونی): Pirinçten⁷⁶⁸⁴ yapılmış bir zincîrdir. Kuyruğun yakınına asarlar, kuyruğu [dôr adındaki] urganın zarar vermesinden korur ve süsü arttırır.

Piçveh (پیچوه): Filin sağrısı üzerine bağlanan halat bir kemerdir. Bhoî (بهوی: fil sırtındaki asker?) ona yaslanır ve ok atarken destek alır.

Çevrâsî (چوراسی): Sekirlât (سفر لاط)⁷⁶⁸⁵ kumaşına dikilen birkaç çingiraktır. İpe dizip filin önüne ve arkasına bağlarlar. Görkem arttırır ve süsü çoğaltır.

⁷⁶⁸³ P. C. Chakravarti, *The Art of War in Ancient India*, s. 54.

⁷⁶⁸⁴ Pirinç: Bakıra çinko katılarak elde edilen sarı renkte bir alaşımdır. Bkz. *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, III, s. 2307.

Pit keçh (پت کچه): Beline bağladıkları iki zincîrdir. Buna zil bağlayıp karnın altına asarlar. Güzellik ve görkemi arttırır.

Bozorg zenghâ (بزرگ زنگها): Büyük ziller): Filin her iki yanına altı tane ve kilâveh (fil tasması/dizginine)'e üç tane asılan büyük zillerdir. Bunu Gîtî Hüdavend (Ekber) ekledi.

Kutâs (قطاس): Aşağı yukarı elli tanesini savaş dişi, alın, boğaz ve gerdanına asılan [Tibet yak öküzü kuyruğudur]. Siyah, beyaz ve alaca renk olur. Görkem ve süsü arttırır.

Teyyâ (تیا): Her biri bir karış uzunluğunda, dört parmak genişliğinde birbirine halkalarla bağlanmış beş demir tabakadan oluşur. Teyyânın iki tarafında da iki zincîr bulunur, her biri bir gez uzunluğunda, bir tanesi kulağın üzerinden diğeri de altından geçer ve bunların ikisi de kilâveh'e bağlıdır. Bu ikisinin arasında başka bir zincîr daha vardır. O da başın üstünden geçip kilâveh'e bağlanmıştır ve yukarı bölgesinden kıvrılmış dört demir çivi geçirilmiştir ve (çivilerin) üzerinde demir topuzlar bulunmaktadır. [Söz konusu kıvrık demir çiviler, filin boynunu sallayıp, filbânı düşürmesini engellemek için boynun etrafına asılmaktadır]. Kutaslar “burada” (kıvrık çivilerin topuz kısmında) yer alsın. Onların aşağı tarafında üç tane benzer şekilde tasarlanmış zincîrler yer aslın. Bunun yanında topuza bağlanmış dört zincîr daha vardır. Bunların ikisi tıpkı öncekiler gibi bir topuzla sonlanır. Diğer ikisi de fildişine bağlanmıştır. Bu topuza üç farklı zincîr daha bağlanmıştır. Bunlardan ikisi filin hortumunun etrafından bağlanmıştır. Ortadaki de aşağı doğru sarkıtılmış ve üzerinde kutasların topuzu ve hançerler yer almaktadır, sonraki ise alnın üzerinde yer alır. Bütün bunlar biraz süs biraz da diğer hayvanları korkutmak içindir.

Pâk'her (پاکهر): Çelikten yapılan çok büyük zırhtır. Baş ve hortumu için ayrı bir parçası vardır.

Gec-chemp (گج چهنپ): Pâkher (پاکهر: çelik zırh) üzerine örtülen örtüdür. Büyük bir görkem verir. Üç kat âbefte (kaba kumaş)den dikerler. Dışına geniş bağlar dikerler.

⁷⁶⁸⁵ Sekirlât/Seklâtun (سقرلاطاسقلاطون): Bağdad'da dokunan ipekten yapılan sırmalı bir çeşit kumaştır. 2. Lacivert ya da kırmızı renkte nefis bir kumaş. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 1310.

Meg'h dember (میگه دنبر): Gîfî Hüdavend (Ekber)'in icat ettiği tentedir. Görkemi arttırır ve filbân gölgesinde rahatlık bulur.

Renpiyele (رن پیل): Sırma ve diğer malzemelerden yapılan bir alınlıktır. Kenarına seçkin şallar, Tibet öküzü kuyrukları (قطاسها: kutâshâ) asıp aşağı sarkıtırlar.

Getilî (گتیلی): Filin bacağına takılan dört [aslında 5] halkadır. 3'ünü ayağın yukarısına ve ikisini ayağın aşağısına takarlar. Sesi etkileyicidir.

Pâyî rencen (پای رنجن): [sıralanmış ve birbirine benzer] birkaç çingıraktır.

E'nkus (انکس): Gîfî hidiv (Ekber)'in gecbâg'h (گج باگه) adını verdiği bir çengel (چنگک)'dir⁷⁶⁸⁶. Dizgini çekme (fili durdurma) ve fili yönlendirmede kullanılır.

Ged (گد): Temren yerinde iki demir dili (çatalı) olan nîze (kargı)dir. Bhoî (filin sırtındaki asker), fil âsîlik yaptığında kullanır.

Bengrî (بنگری): Filin dişine geçirilen pirinç ve demirden birkaç halka dizisidir. (Dişin) sağlamlık ve süsünü arttırır.

Cegâvet (جگوت): Bir el/karış uzunluğunda büyük bir ged (گد)'dir [Burada bir karış uzunluğunda olan cegâvetin kendisi değil de temreni olmalıdır]. Bhoî (filin sırtındaki asker) onunla fili gayrete getirir ve hızlandırır.

Chende (چنده): Üzerine kutaslar (قطاسها: Tibet öküzü kuyruğu) bağlanan ve filin beline yerleştirilen/sabitlenen çok büyük bir tuğdur. Filin süslerinin (koşum takımları) hepsini anlatmaya ifadeler yetmez.”⁷⁶⁸⁷

Yukarıda izah edilen dherneh (دهرنه) adlı koşumun kullanım amacı Cihângîr Şâh'ın babası Ekber Şâh'ın, Burhân-pûr'un sahilinden geçerken dev bedenli mest fillerden biri- tam bir mestlik ve şiddet halinde olduğundan dolayı ayağına 700 batman

⁷⁶⁸⁶ Kejek: Fil sürmeye yarayan ucu çengel şeklindeki sopadır.

⁷⁶⁸⁷ Ebu'l-Fazl-i 'Âllâmî, *Âyîn-i Ekberî*, ed. H. Blochmann, M. A., Asistant Calcuta Madrasah, Printed For the Asiatic Society of Bengal in the Bibliotheca Indica, Calcuta 1872 (Reprint 1993), C. I., s. 136-138.

[ağırlığında] zincîr vurulmasında görülmektedir⁷⁶⁸⁸. Böylece dherneh koşumunun mest filleri dizginlemek için fillerin ayağına bağlandıkları ortaya çıkmaktadır.

Âyîn-i Ekberî'de fil koşum takımlarından Ekber'in icadı olanların özellikle belirtilmiş olması yeni ve kadimi koşum takımlarını ayırma imkânı vermektedir. Zaten Ekber'in icadı olan koşumların çoğunun da eski koşumlar üzerinde yapılan iyileştirmeler sonucu ortaya çıktığı görülmektedir. Burada tanıtılan fil koşum takımları incelendiğinde büyük bir kısmının karadaki hayvanların en büyüğü olan filleri dizginlemeye ve durdurmaya ve gayrete getirmeye yönelik oldukları görülmektedir. Bir kısmı ise fil, filbân ve askerlerin konforu içindir. Geri kalan koşumlar ise törenler vb. durumlarda filin gösteriş ve ihtişamını arttırmak, düşman karşısında filin azamet ve ürkütücülüğünü arttırmak, fili korumak ve küçük bir kısmı da filin düşmana vereceği zararı arttırmak içindir.

Koşum takımları içerisinde zincîrlerin önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Bu zincîrlerin bir kısmının fili dizginlemek, bir kısmının yönlendirmek bir kısmının da hayvanın yürümesini engellemek, yavaşlatmak ve yere sabitlemek için kullanıldığı görülmektedir. Filbânların da kendilerini zincîrlerle fillere bağladıkları bu sayede yere düşmekten kurtuldukları görülmektedir. Fakat söz konusu zincîrlerin yanı sıra altın ve gümüşten yapılan filin ziynetini, gösterişini arttırmak için kullanılan zincîrler de bulunmaktadır. Nitekim Cihângîr Şâh, kendisine kardeşi Danyal'ın vefatıyla intikal eden, taht-i revânını taşıtmak üzere seçtiği filin ön ve arka ayaklarına, gerdanına süslemek için vezn-i 'Irâkî ile elli batmân altından zecîrler hazırlamalarını ferman ettiğini aktarır⁷⁶⁸⁹.

Son olarak Delhi Türk Sultanlığı (1206-1414) kaynaklarında fil koşum takımları ve diğer techizatıyla ilgili tespit edilen bütün bilgiler şu şekilde sıralanabilir:

1. Fillerin sırtında üst üste bergustvan ve keçim denilen biri tekstilden diğeri çelik olmak üzere iki koruyucu elbise bulunmaktadır.

2. Fillerin sırtına askerlerin korunması ve rahat hareket edebilmesi için kapasitesi 20 kişiye kadar arttırılabilen tahtirevanlar (sandukalar) yerleştirilmektedir.

⁷⁶⁸⁸ Nûrû'd-Dîn Cihangîr Şâh, s. 156.

⁷⁶⁸⁹ Nûrû'd-Dîn Cihangîr Şâh, s. 111.

3. Filin sırtındaki tahtirevanın dört köşesine bayraklar dikilmektedir⁷⁶⁹⁰.
4. Fillerin üzerinde çetr denilen hükümdarlık şemsiyesi taşınmaktadır.
5. Tahtirevanların üstüne gölgelik yerleştirilmektedir.
6. Tahtirevanlar üzerine savaşçıların ok ve neft şişeleri atabilmeleri için delikler açılmaktadır.
7. Filbânlar file zincirlerle bağlıdır ve bu zincirler vasıtasıyla fil sırtından aşağı düşmekten kurtulmaktadır. Bu zincirler sayesinde filleri dizginlemekte, kontrol etmekte ve kösteklemektedirler.
8. Filleri dizginlemek ve bağlamak için pil-bend denilen fil bağları (kalın halatlar) kullanılmaktadır.
9. Filbânlar suvârilerin kamçısı misali kejek denilen ucu eğri bir demir veya teberzin denilen küçük savaş baltasıyla filleri sürmekte ve yönlendirmektedirler.
10. Fildişleri sağlamlığını arttırmak ve üstüne başka silahlar monte edebilmek amacıyla çelikle kaplanmaktadır.
11. Fildişlerindeki çelik kaplama üzerine zehirli hançerler (deşne) de monte edilmektedir.
12. Fillerin hortumlarına kılıçlar yerleştirilmektedir.
13. Fillerin sırtına çalınmak üzere büyük ziller ve kösler yerleştirilmektedir.
14. Filler üzerine çanlar (zenghâ), ziller takılmaktadır.
15. Fillerin alınlarına güneş gibi parlayan “âyine-i Çînî” (آيينه چینی: Çin aynası) denilen yuvarlak çelik plakalar yerleştirilmektedir.
16. Fillerin kulaklarına cenâk denilen koruyucu giydirilmektedir.
17. Fillerin birlikte hareket edebilmesi için savaş sırasında boyunlarındaki dizginler birbirine bağlanmaktadır.
18. Zafer kutlamaları ve törenler sırasında fillerin önüne mücevherlerle süslenmiş “gâşiye” tabir edilen perdeler asılmaktadır. Sultanın fili tarafından taşınan ve başucuna dikilmiş bulunan sayvan (gölgelik) önüne asılan incilerle süslü perde de aynı şekilde gâşiye denmektedir.
19. Fillerin üzerinde muhtemelen sultanın oturması için mücevherlerle süslenmiş ipek bir minder konulmaktadır⁷⁶⁹¹.

⁷⁶⁹⁰ İbn Battûta, II, s. 655.

⁷⁶⁹¹ İbn Battûta, II, s. 657.

20. Kutlamalar sırasında filler boyanmakta, filler üzerine çeşitli nakışlarla söze sığmayacak sanatlar ile desenler yapılmaktadır (آن هر هفتاد و سه پیل را رنگ کرده و بنقشهای گوناگون و صنعتهای از گفتار بیرون منقش گردانیده⁷⁶⁹² idi⁷⁶⁹³).

5.2.8. Fillerin Eğitimi ve Terbiyesi

Filler 4000 yıl (M.Ö. 2400-18000) önce İndus Vadisi'nde evcilleştirilir. Fakat köpekler ya da inekler gibi tam bir denetim altına alınamazlar. Asi doğaları, maliyetli bakımları ve yavaş büyümeleri nedeniyle (yetişkinliğe varmaları 15 yıl sürer) tam anlamıyla evcilleştirilmeleri mümkün olmaz⁷⁶⁹⁴. Bununla birlikte filler dünya üzerindeki en zeki hayvan türlerinden biridir. Beyinleri, beş kg.'ın üzerinde olan ağırlığıyla karada yaşayan diğer hayvanlarından daha büyüktür. Yapı ve karmaşıklık açısından fil beyni insan beyniyle benzerlik gösterir. Fillerin serebral korteksinde insan beyninde olduğu kadar nöron bulunur. Filler aralarında keder, öğrenme, kendi yavrusu olmayan yavru fillere bakma, taklitçilik, oyun, diğerkâmlık, alet kullanımı, şefkat, iş birliği, öz farkındalık, bellek ve muhtemelen dil gibi çok çeşitli davranışlar gösterirler. Bütün bu davranışlar fillerin oldukça zeki olduğunu gösterir ve yunuslar ve primatlar ile aynı düzeyde oldukları düşünülmektedir. Aristoteles bir zamanlar filler için şöyle demiştir: “Akıl ve anlayışta diğer bütün hayvanları geçen hayvan.”⁷⁶⁹⁵

Yukarıda fillerin öz farkındalığı olduğuna değinildi. Aslında Hayvanlar, hayatta kalmak ve çiftleşmek için nerede olduklarını bilmeleri gerektiği için biraz öz farkındalığa sahiptir, fakat bu çoğunlukla içgüdülerle sınırlıdır. Birçok hayvan bir aynanın önüne konduğunda, kendi yansımalarını gördüklerinin farkına varmadan, onu ya görmezden gelir ya da bu yansıyan görüntüye saldırır. Buna karşın filler, büyük maymunlar gibi bazı hayvanlar aynadaki görüntünün kendilerini temsil ettiğini anlayabilmektedir⁷⁶⁹⁶. Bu husus fillerin zekâsını ve üstünlüğünü açıkça göstermektedir.

⁷⁶⁹² Fillerin geleneksel olarak nasıl boyandığına dair fotoğraflar için bkz. Martin Saller, *Elephants A Cultural and Natural History*, s. 122, 136.

⁷⁶⁹³ Afif, s. 123, 175.

⁷⁶⁹⁴ Şule Dede, “Savaşta Hayvanlar”, s. 52.

⁷⁶⁹⁵ Fil beyni ve bilişsel özellikleri ve uzun süreli hafızası için bkz. Martin Saller, *Elephants A Cultural and Natural History*, s. 62.

⁷⁶⁹⁶ Michio Kaku, *Zihnin Geleceği (Bilimin Zihni Anlamaya ve Geliştirmeye Yönelik Arayışları)*, çev. Emre Kumral, Odtü Yayıncılık, Ankara 2016, 4. Baskı, s. 67.

Asya fillerinde öğrenme kabiliyeti öbür hayvanların çoğunluğundan fazladır. Terbiye edilmiş Asya filleri hiç durmadan öğrenmeye devam ederler. Yirmi beş kadar emri yerine getirmeye alışmaları işten değildir. Terbiye edilmiş bir fil, sırtındaki biniciye kılıç gibi bir aracı uzattığı zaman, bunun ucu yerine kabzasını binicisinin eline vermeyi kısa zamanda öğrenir. Fil, ormandan geçerken, binicisine dalların çarpabileceğini daima göz önünde tutar. Yolun üzerindeki küçük dalları hortumuyla çeker, küçük ağaçları devirir ve büyük ağaçların alçaktaki ağır dallarının etrafını dolaşır. Asya filleri bazen de binicilerine küçük şakalar yapar ve bu işi başardıkları zaman sevinçli sesler çıkarırlar. Filin zekâsı hakkında çok şey yazılmıştır. Muhakeme kabiliyetinin köpeğinkinden ve atinkinden üstün olduğuna işaret eden belirtiler çoktur⁷⁶⁹⁷.

Kautilya, *Arthaśāstra*'da fillerin eğitimi hakkında şu tespitte bulunmaktadır: “Kálinga, Anga, Karúsa gibi ülkeler ve Doğu ülkelerinde yetiştirilen filler en iyisidir; Dasarna ve batı ülkelerindekiler orta kaliteye sahipler; Sauráshtra ve Panchajana ülkelerindekilerin kalitesi düşüktür. Bununla birlikte hepsinin kuvvet ve enerjisi, uygun eğitimle geliştirilebilir.”⁷⁶⁹⁸

Kautilya'ya göre fillerin askeri eğitimi ardışık iki aşamadan oluşmaktaydı. Birinci aşamada, filler kolanlara (akşyakarma), tasmalara (graiveya karma) ve bir ortak işte (yuthakarma) eğitilmiş fil sürüsü ile birlikte çalışmaya alıştırılırdı. İkinci aşamada aşağıdaki manevralar/tatbikatlar konusunda eğitim görürlerdi:

- upasthâna (matkap/yarmak, örneğin binicilik [filleri sürerek düşman safını yarma?], bükme/eğilme, çitler üzerinden atlama, kementler vs.)
- samvartana (yatmak/uzanmak, oturma, çukur üzerinden sıçrama ve çizgi/saf halinde durmak? (lines drawn).
- samyana (ileri doğru dümüdüz veya yılan gibi ilerleme)
- vadhavadha (ayakları altına alıp ezmek ve öldürmek)
- hastiyuddha (diğer filler ile savaşmak)
- nagarayana (kale ve şehirlere saldırmak)

⁷⁶⁹⁷ www.hayvanansiklopedisi.com Asya Filleri

⁷⁶⁹⁸ Kautilya's *Arthashastra*, s. 66.

- sâmgrâmika (şavaşla ilgili aynı türde diğer hareketler)⁷⁶⁹⁹.

Fillerin zekâsının üstünlüğü nedeniyle zaman zaman onlar hakkında kaynaklarda inanılmaz hikâyeler bile anlatılabilmektedir. İranlı denizci Büzürg b. Şehriyâr da böyle bir hikâyeyi nakletmektedir: “Biri bana, Hindistan’daki bir şehirde, sahibinin ihtiyaçlarını karşılamak için eğitilen dişi bir fil gördüğünü anlatmıştı. File içinde para, liste ya da herhangi bir şeyin olduğu sepet verilir. Fil bakkala gider. Bakkaal onun geldiğini görünce, her ne yapıyorsa bırakır, başka müşteri ile ilgilenmez. Filden sepeti alır, içindeki notta yazılanların en kaliteli ve ucuzunu sepete koyar. Fil, başka şey isterse, onu da verir. Bazen, bakkaal paraları yanlış sayar. O zaman fil, hortumuyla vurarak uyarır; bakkaal da tekrar sayar. Sonuçta, fil alacağını alıp gider. Fil geri geldiğinde, sahibi kötü hizmet ettiğini düşünürse, fili döver. Fil, bakkala geri gider ve eksik şey tamamlanana veya parasının üstüne alana kadar dükkânın altını üstüne getirir.

Aynı fil, pirinçlerin harmanını yapar. Pirinç getiren olursa, değirmende öğütür. İpe bağlı kova ile kuyudan su çeker. Kısacası, her türlü işi yapar. Sahibi, fili istediği zaman uzak yerlerdeki işlere gönderir. Fil burada hortumuyla ot ve ağaçlardan yaprak yolar ve sepeti dolduran bir çocuğa verir. Böylece kendi yiyeceğini evine götürür. Böyle eğitilmiş bir fil, 10.000 dirhem fiyatındadır.”⁷⁷⁰⁰

Emîr Husrev-i Dihlevî, fillerin çok zeki havyanlar olduklarını *Noh sipihr* adlı eserinde dile getirmektedir⁷⁷⁰¹.

Filler çok zeki hayvanlar olmakla birlikte eğitimlerinde sopa da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Buddhistlerin kutsal kitap serilerinden *Vinayapitaka*’da geçen bir anlatıda filler hep sopalarla, kırbaçlarla terbiye edilirler; fakat büyük Bilge (Buddha) fili sopasız, silahsız terbiye etmektedir⁷⁷⁰². Böylece Buddhizm’in M.Ö. VI. asırda yayılmaya başladığını düşünülürse fillerin eğitiminde çok eski devirlerden beri sopa ve silaha yer verildiği ortaya çıkacaktır.

⁷⁶⁹⁹ *Kautilya’s Arthashastra*, s. 197; P. C. Chakravarti, *The Art of War in Ancient India*, s. 56.

⁷⁷⁰⁰ Büzürg Bin Şehriyâr er-Râmhürmüzî, *Hârikalar Diyarı Hind (Kitâbü ‘Acâ’ibi’l-Hind)*, s. 128-129.

⁷⁷⁰¹ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 142a (kenar).

⁷⁷⁰² Korhan Kaya, *Buddhistlerin Kutsal Kitapları*, s. 45-47.

Fil avlama yöntemlerinden biri, yukarıda aktarılan Buddhist öyküde geçen filin sopa ve silahlarla terbiye edildiği bilgisini doğrulamaktadır. Bu yöntem şöyledir. Ancak bir filin sığabileceği üç tarafı dik bir çukur açıp üzerine sevdiği meyve ve yeşilliklerin serpiştirildiği meyilli bir yolla hayvanın buraya girmesini sağlanırdı. Çukura giren fil oradan geri dönemez ve kımıldayamazdı. Daha sonra parlak kırmızı, mavi ve sarı renkli elbiseler giymiş avcılar gelerek uzun sopalarla hayvanı döverler, ardından beyaz elbiseli biri gelip onları kovalayarak file yiyecek, içecek verir ve yanına oturup onu kendisine ısındırmaya çalışırdı. Bu muamele beyazlı adamın file dokunmasına, hatta sırtına binmesine kadar devam eder, bu aşamadan sonra çukurun önündeki toprak kazılarak hayvan dışarı çıkarılırdı⁷⁷⁰³. Böylece fillerin daha ilk avlandıkları andan itibaren dövülerek terbiye edilmeye başlandığı ortaya çıkmaktadır. Burada tek amaç filin beyazlı adama ısınması olmamalıdır. Diğer bir amaç da file sahibi olan insanoğlunun gücünü en başından itibaren öğretmek olmalıdır.

Bedr-i Çaçi, yeni avlanan bir filin nasıl terbiye edilmekte olduğuna dair beyitlerinde ipuçları sunmaktadır:

Felek siyah filinin toprak dolu yastığıdır * Ki fırlatmıştır etrafına dişlerinin ucunda oynayarak⁷⁷⁰⁴.

Şair bu beyitte yeni yakalanmış fillerin eğitime bir atıfta bulunmaktadır. Beyitte geçen “toprak dolu yastığıdır” (کبود انبان پر خاک) tabiri yeni yakalanmış filin vahşetini def etmek için keçi postunu toprakla doldurup filin önünde hareket ettirmeleriyle ilgilidir. Fil başlangıçta sinirlenir. Ve sonunda hortum ve dişiyle havaya kaldırarak her tarafa fırlatır; keçi fil yastığına döner⁷⁷⁰⁵.

Bedr-i Çâçî, bir başka beytinde daha bu konuyu ele almaktadır:

Eğer felek dokuz fil yastığını ağzına kadar toprakla doldursa * [Senin] filin dişinin ucuyla arşa atar⁷⁷⁰⁶.

⁷⁷⁰³ Tahsin Yazıcı, “Fil”, *DİA*, XIII, s. 67.

⁷⁷⁰⁴ Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 257. * که افکنده ست بر چرخش به بازی از سر دندان

⁷⁷⁰⁵ Bedr-i Çâçî, s. 498.

⁷⁷⁰⁶ Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 311. * پیلست به سر دندان بر عرش بر اندازد

Asya fili aşağı yukarı at gibi terbiye edilirse de bu iş fillerde çok daha ağırdır. Yavru ağıl gibi küçük bir sahaya kapatılır ve bir ayağına geçirilen deri kayışla kontrol altına alınır. Yerli bir çocuk bundan sonra kaldıraçla filin başının üzerine indirilir ve hayvan onu üzerinden fırlatacağı sırada tekrar kaldırılır. Bu manevra, yavru fil yorulup üzerindeki yüke katlanıncaya kadar tekrarlanır. Yerli çocuk bundan sonra filin üzerinde rahat rahat oturabilmektedir. Anne filin bu ilk eğitim esnasında hazır bulunmasına izin verilir. Annesinin varlığı yavruyu sakinleştirecektir. Küçük fil ilk dersini 12 saatten kısa zamanda öğrenir ve kendisine uysallığından ötürü seçme bir meyve armağan edilir. Terbiyeciler aynı dersi ertesi gün açıkta tekrarlar ve yavru filin sırtına bu defa hafif bir yük koyarlar⁷⁷⁰⁷.

Sukra-nîti'de “At ve filleri sürme eylemi, onları eğitmenin yanı sıra bir sanattır”⁷⁷⁰⁸ denmektedir. Fillerin olağanüstü güç ve zekâlarının savaş alanında kontrol edilmesini sağlayan, aldıkları eğitimleridir. Biniciler (filbân), bu devasa hayvanı sesli komutlar vererek, kulaklarının arkasına vurarak, askılarına dokunarak ve hatta tüm vücutlarından yararlanarak bir makine gibi kullanırlar. Fakat fillerin dövüşme içgüdülerinin savaşta nasıl yönlendirileceği büyük bir sorundur. Savaşta binicilerin kontrolü kaybettiği anda alandaki her şey ve herkes tehlike altına girmiş demektir⁷⁷⁰⁹. Bu açıdan fillerin eğitimi ve terbiyesi çok büyük önem taşımaktadır.

Fillerin eğitimine dair pek çok örnekler vermek mümkündür. Filler daha önceden almış oldukları eğitim sonucu sesli komut aldıktan sonra, düşmanın hezime uğramasına yol açacak olan sancağını, çetrini ele geçirmek üzere hareket ettikleri ve bu işte başarıya ulaşmalarının savaşın kaderini değiştirdiği görülmektedir. Mesela Gazneli Sultan Mahmûd'un Hânîyân Emirleri (Türkistan Emirleri) ile yaptığı ve galip geldiği bir savaşta Sistan'dan getirilen ve ön safta ilerleyen beyaz fil düşmanın bayrağını (‘alâmet) kapmıştı. Söz konusu beyaz fil bu vazifeyi o kadar zor şartlar altında gerçekleştirmişti

⁷⁷⁰⁷ Fillerin insanların üzerlerine binebilmeleri için eğitildikleri geleneksel olarak düzenlenmiş mekanın fotoğrafı ve gerekli bilgiler için bkz. Martin Saller, *Elephants A Cultural and Natural History*, s. 300-301; www.hayvanansiklopedisi.blogspot.com Asya Fli, Afrika Fili

⁷⁷⁰⁸ *The Sacred Books of the Hindus, Vol XIII. The Sukra-nîti*, s. 158.

⁷⁷⁰⁹ Şule Dede, “Savaşta Hayvanlar”, s. 52.

ki savaş bittikten sonra *bergustvan*ından 100 men [300 kg.] peykân (ok başı, termen) dışarı çıkarılmıştı⁷⁷¹⁰.

Gur Sultanı Şehabeddin Gur (Mu‘izzeddîn Muhammed b. Sâm)’un Hindistan’da hükümdarlık verdiği Türk gulâmlar arasındaki iktidar savaşını anlatan İbnü’l-Esîr, fillerin eğitimi hakkında şu bilgileri sunmaktadır: Tâceddîn Yıldız’ın sağ ve sol kanatları yenilgiye uğradı ve elindeki filler de ganimet olarak ele geçirildi. Geriye ordunun merkezinde bulunan iki fil kaldı. Tâceddîn Yıldız’ın filbânları o vakit fillerinden birine Kabaçe’nin özel perçemine (sancağına) ve diğerine Kabaçe’nin hükümdarlık çetrine saldırıp ele geçirme emri verdiler. Terbiye edilmiş, eğitim görmüş filler, filbânların dilini biliyorlar ve kendilerine söylenenleri anlıyorlardı. Yıldız, geriye kalan o iki fil ve askerleriyle birlikte saldırıya geçti. O iki fil de çetr ve perçemin ele geçirilmesi için filbânların kendilerine verdikleri emirleri yerine getiriyorlardı. Filler hem çetri hem de perçemi (sancağı) ele geçirdiler. Nasıreddîn Kabâçe ve ordusu yenildi. Tâceddîn Yıldız, Lahor şehrini ele geçirdi⁷⁷¹¹. Böylece fillerin sözlü emirleri anladıkları, bu emirlere göre hareket edecek şekilde yerleştirildikleri ortaya çıkmaktadır.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde filbânlar, filleri savaşta emredilen her şeyi yapacak ve hükümdara tazim gösterip selam verecek şekilde yetiştirirlerdi. İbn Battûta’nın aktardığına göre filler, başlarını eğerek hükümdarı selamlamak üzere eğitilmişlerdi. Bu hayvanlar selam işaretini yapınca hâcipler hep bir ağızdan yüksek sesle “Bismillah” derlerdi⁷⁷¹².

Yaklaşık 1420-21 civarında Güney Hindistan’da Vijayanagar Krallığı’nı ziyaret eden Nicolo Condi, seyahatnâmesinde fillerin zekâsından savaşta nasıl istifade edildiği hakkında şu malumatı vermektedir: “Bu hayvan o kadar zeki ki, savaşta sıklıkla sırtında taşıdıklarını [savaşçıları] incinmekten korumak için düşmanın ciritlerini ayağının tabanı ile karşılar.”⁷⁷¹³

Ludovico di Varthema (1503-1508), Hindû Narsinga Krallığı’na ait Besinegar şehrinde filbânların “ileri git” ya da “geri dön”, “buna vur”, “şuna vur”, “artık vurma”

⁷⁷¹⁰ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 134, 135.

⁷⁷¹¹ İbnü’l-Esîr Cezrî, *Târih-i Kâmil-i Bozorg-i İslâm ve İrân*, XXXII, s. 15-16.

⁷⁷¹² İbn Battûta, II, s. 654-655.

⁷⁷¹³ Poggio Bracciolini, “the Travels of Nicolo Conti”, *India of the Fifteenth Century*, s. 12.

emirler ile filleri yönettiklerini ve fillerin sanki bir insanmış gibi bu emirleri anladıklarını belirtmektedir⁷⁷¹⁴.

Görüldüğü üzere, bu zeki hayvanlar 25-30 kadar sesli komutu rahatlıkla öğrenebilmekte ve bunlar kendilerine söylendiğinde yapmak üzere harekete geçmekteydiler. “TRT Belgesel” kanalında HumanPlanet adlı belgeselde günümüzde Hindistan’da fillere tomruk taşıtan filbânların filleri 100’ü aşkın komut ile yönettiği anlatılmaktadır. Filleri sağa dön, sola dön vb. 100 komut ile yönettikleri dile getirilmektedir⁷⁷¹⁵.

5.3. DELHİ TÜRK SULTANLIĞI ORDUSUNDA DEVELER

Deve, eski Türklerde, Selçuklu ve Osmanlılarda, halk ve devlet ile benzeşmiş bir hayvandır. Büyük kervan yollarının güçlü develerini Türkler yetiştirmektedir. Bunun içindir ki deve ve buğra (damızlık deve)⁷⁷¹⁶, eski Türk edebiyatı ile düşüncesinin derinliklerine girmiştir⁷⁷¹⁷. Karahanlı Devleti’nin ilk Müslümân hükümdarı olan Satuk Buğra Han ve oğlu Buğra Han Harun’un adları Türk kültüründe bu hayvana verilen önemi göstermektedir.

Deve M.Ö. 2500’lerde Orta Asya’da Amuderya ile Hindikuş Dağları arasındaki bölgede ya da Araplar tarafından evcilleştirildiği ileri sürülmektedir. Tek hörgüçlü Arap develerinden (hecin devesi; “Camelus bactrianus dromedarus”) çok önce Türkler, Orta Asya’nın Gobi ve Taklamakan çöllerinde iki hörgüçlü ve bol tüylü Asya develerini (Baktريا devesi, “Camelus bactrianus bactrianus”) tanıyorlardı. Bir Afrika atasözü, “Tanrı önce çölü, ardından da hatasını düzeltmek için deveyi yaratmıştır” der. Sıcak çöller, soğuğa dayanıksız ve dağlık bölgelere hiç yatkın olmayan bir hayvan olan hecin devesinin alanı iken, soğuk çöller ve dağlar iki hörgüçlü Asya devesine aittir ve bunların paylarına düşen alanlar, Anadolu ve İran’ın yukarı ve aşağısında kalmaktadır. Geniş çöllerdeki kum denizlerinde yol alan “çöl gemisi” deve, öküzden daha çok yük taşıyabilir, daha hızlı hareket edebilir ve daha uzun mesafe kat edebilir. Üstelik bütün

⁷⁷¹⁴ Ludovico di Varthema, s. 126-127.

⁷⁷¹⁵ TRT BELGESEL: 10.01.2016 tarihinde 21: 30’da yayınlanan ‘İnsan Gezegeni’ Belgeseli (Human Planet, BBC).

⁷⁷¹⁶ Damızlık devedir. Bkz. Mahmûd el-Kâşgarî, *Dîvân-ü Lugâti’t-Türk*, s. 204; Buğra: İri erkek deve, iki hörgüçlü devedir. Bkz. *Örnekleriyle Türkçe Sözlük* I, s. 392.

⁷⁷¹⁷ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, II, s. 538.

bunları yaparken daha az yiyeceğe ve daha az suya gereksinim duyar. Deve 57 derece sıcaklıkta 17 gün boyunca hiç su içmeden yürüyebilir. Tek hörgüçlü Arap devesi 10 dakikada 95 litre su içebilir. Diğer hayvanlara göre terleme, deri yoluyla buharlaşma ve idrar ile daha az su kaybeder. Kısa yelesi ve bedenine oranla geniş deri yüzeyi sayesinde sıcağa dayanır. Başka hayvanların sindiremediği dikenli bitkileri ve kuru otları yiyebilir. Her türlü engebeli araziye aşabilir ve ırmakların sığ yerlerinden rahatlıkla geçebilir. Bütün bu işleri yaparken nal ve mih gibi sorunları da yoktur. Böylece develer için ayrıca yük arabasının fazladan ağırlığını çekmek gibi bir sorun da yoktur⁷⁷¹⁸.

Develer gerektiğinde gıda olarak kullanılmak ve birtakım karmaşık kimyasal işlemler sonucu suya çevrilmek üzere yağ depolayan hörgüçlere sahiptirler⁷⁷¹⁹. Hörgüçlerinde 30-35 kg. kadar yağ depolayabilirler. Yiyecek bulamadıkları zaman bu yağdan temin ettikleri enerjiyle hareketlerini sağlarlar; ayrıca bu yağ çöl sıcağına karşı koruma görevi de yapar. Develer suya az gereksinim duyarlar. Burun mukozaları insana göre 100 kat daha büyüktür. Soluk alırken havadaki nemin üçte ikisini kazanabilirler. Su kaybını da dokularından kaybederler, kanlarındaki su etkilenmez⁷⁷²⁰. Develer çölde tuzlu su içerek ve tuzlu bitkileri yiyerek hayatta kalabilen tek memeli cinsidir. Böylece çöllerde tuzlu suları içerek rahatlıkla hayatta kalabilirler. Ayrıca geniş ayaklarını yayarak çölde ayakları kuma batmadan hızla koşabilirler⁷⁷²¹. Üstelik çöktükleri yerden, üzerlerine yüklenen yüklerle birlikte ayağa kalkabilirler. Bu da yükleme kolaylığı sağlar. Yaklaşık 30-40 yıl yaşarlar⁷⁷²².

Deve ağır bir yük, birkaç hafta bir şey yiyip içmeden yol kat edebilen yegâne hayvandır. Kum fırtınalarına karşı özel perdelerle donatılmış burunları⁷⁷²³, çift sıra kirpikli gözleri, içi tüylü kulakları vardır. Aşırı sıcağa ve soğuğa dayanma kabiliyetleri vardır. Bu sayede sıcak ve soğuk çöllerde rahatça yol alabilirler⁷⁷²⁴. Dayanıklı ve oldukça hızlı bir yük hayvanı olan deve, yüklü halde günde 50 km.'ye kadar yol alabilir

⁷⁷¹⁸ Zeki Tez, *Biyolojinin Kültürel Tarihi*, Doruk Yayınevi, İstanbul 2008, s. 208-209.

⁷⁷¹⁹ Salim Ögüt, "Deve", *DİA*, IX, s. 224.

⁷⁷²⁰ *Merak Ettikleriniz*, ed. Füsun Dikmen, Tutku Yayınevi, Ankara 2011 (10. Basım), s. 37.

⁷⁷²¹ Nigel Marven ile Çin: TRT HD BELGESEL.

⁷⁷²² Ayşegül Koyuncu Okca, "Geleneksel Deve Güreşleri ve Deve Donanımları", *Deve Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali, Erkan Demir, Kitabevi, s. 44, 45.

⁷⁷²³ Develer burun deliklerini kapatabilmekte böylece kum fırtınalarından fazla etkilenmemektedir. Bkz. Vahşi Afrika "Sahra" Belgeseli, A Haber.

⁷⁷²⁴ Salim Ögüt, "Deve", *DİA*, IX, s. 224.

ve üç-beş beygir yükü (300 kg. dolayında) kadar ağır yük taşıyabilir. Bir deve kervanında deve başına ortalama 400-500 kg. yük hesabıyla 6.000 develik bir kervanda 2.400-3.000 ton yük taşınabileceği hesaplanır ki dört-beş geminin yüküne bedeldir⁷⁷²⁵. Develer söz konusu bütün bu özellikleriyle orduların nakliyat işlerinde ve savaşlarda eşsiz ve vazgeçilemez hayvanlardır.

Deve yüke, soğuk ve sığağa, açlık ve susuzluğa uzun müddet tahammül eder. Fakat hastalandığı, yaralandığı zaman iyileşmesi zordur, bu sebeple özel bir bakıma ihtiyacı vardır. Sefere çıkılmadan ve sırtına yük vurulmadan önce sineklerin rahatsız edip yükünü atmasına sebep olmaması için arkasına ve yaralanmaması için kolanlarının geldiği yerlere “püse” denilen katranla karıştırılmış yağ sürülür⁷⁷²⁶.

Delhi Türk Sultanlığı devri eseri *Sîret-i Fîrûz Şâhî*’de ordunun daima yanında bulundurması gereken malzemeler arasında katran (قطران) ve kîr (قیر)⁷⁷²⁷’in de sayılmasının bir nedeni de develer için kullanılması olmalıdır⁷⁷²⁸.

Marco Polo da seyahatnâmesinde deri hastalığına yakalanan develerin yaraları üzerine katran türü doğal bir sıvı sürüldüğünü şu ifadeler ile anlatmaktadır: “Gürcistan sınırı yakınında çok büyük bir kuyudan, bir taşında 100 gemi dolduracak kadar koyu bir sıvı fişkirir. Bu sıvı yemede kullanılmaz yanar ve bol ısı verir. Bir de develerde görülen bir deri hastalığına kullanılıyor. Bu luzûci sıvıyı hayvanların kaşınan yarası üstüne sürüyorlar, hayvan rahatlıyor. Başka yerlerde bulunmadığı için çok uzak bölgelerden gelip develere bu sıvıyı taşıyorlar.”⁷⁷²⁹

Ali Ekber Dehhodâ, katranı açıklarken kadim zamanlarda yakıt olarak istifade edilirdi ve “uyuz hastalığına yakalanan deve” (شتران گرگین: şotorân-i gergîn)lere sürerdiler demektedir⁷⁷³⁰.

⁷⁷²⁵ Zeki Tez, *Biyolojinin Kültürel Tarihi*, s. 209-210.

⁷⁷²⁶ Deveyi sinekten korumak için dirge “inceltilmiş katran” ve bezir yağı, sacın arka yüzünde veya tenekede karıştırılıp kaynatılır. Devenin boğazının altına, kasık tarafına, bacak aralarına sürülür. Böylece develerin sineklerin ısırtıklarından korunması sağlanır. Bkz. A. Hilal Tuztaş-Horzumlu, “*Sarıkeçili Yörük Yaşamında Deve*”, *Deve Kitabı*, s. 91.

⁷⁷²⁷ Kîr: Yunanca katran. Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 480; Mamul, madeni olmayan, ateş alan ve siyah renk olan, asfalt yapımında kullanılan madde. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1742.

⁷⁷²⁸ *Sîret-i Fîrûz Şâhî*, s. 352.

⁷⁷²⁹ *Markopolo Seyahatnâmesi*, I, s. 21.

⁷⁷³⁰ *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, II, s. 2180.

Develere yiyecek olarak ot ve dikenin yanında “lop” denilen kepekli ve tuzlu bir hamur verilir. Deve genelde uysal ve hassas bir hayvandır; üzüntüsünü ve sevincini belli eder ve müzikten hoşlanır. Lakin kızgın develer çok tehlikelidir. Nitekim *Dede Korkut Kitabı*’nda Kanturalı’nın, Trabzon tekfurunun kızı Selcen Hatun’u alabilmek için dövüşmek zorunda bırakıldığı kızgın boğa ve arslanı kolaylıkla öldürdüğü halde kızgın kara deve karşısında, sonunda onu öldürmekle birlikte zor durumlara düştüğü anlatılmaktadır⁷⁷³¹.

Deve hafızası güçlü bir hayvandır. Göç ettikleri yol boyunca durdukları *konalgaları* (duraklanan yer), hangi *konalgada* su içtiğini, hangi *konalgada* tuz yediğini üzerinden yıllar geçse de hatırlar. Aynı zamanda kendisine iyilik yapan, kötülük yapan insanları da hatırlar. Deve uysal bir hayvan olmasına rağmen kendisini döven veya ters bir harekette bulunan kişiyi asla unutmaz. Hadım edilmemiş erkek bir deve dövüldüğünde döven kişiye kinlenir ve kini en az yedi yıl sürer derler. Kinci deve⁷⁷³² olarak da adlandırılan bu deve kendisine kötülük yaptığını düşündüğü kişiyi yalnız bulana kadar çabalar, bulduğunda ısırır. Eğer çok hırslandıysa o insanın üstüne oturarak öldürür. Bu konuda anlatılan birçok Yörük hikâyesi vardır. Bu nedenle deveye vurmamaya, kötü muamele etmemeye dikkat edilir⁷⁷³³.

Devenin gece görüşü iyidir. Kısarak ve devenin akşam karanlığında iyi yol aldığı söylenir. Gece vakti yolunu çok daha kolay bulur. Deve heybetli bir hayvan olmasına rağmen tanımadığı insanlardan, seslerden, diğer hayvanlardan ürker. Deve ürktüğünde kaçtığı için deveyi ürkütmemeye çalışmak ve hatta deveyi ürkmeye alıştırmamak gerektiği söylenir. Zira develer birbirlerinden etkilenir. Bir deve ürktüğünde diğer develerde ürker. Hatta göçte ürken bir deve kervanını gören başka bir deve kervanı da ürkebilir. Bu nedenle sürülerin arasında bile belli bir mesafenin korunması gerekir⁷⁷³⁴.

⁷⁷³¹ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s. 184-193; Salim Ögüt, “Deve”, *DİA*, IX, s. 226.

⁷⁷³² Devenin öfkelenmesine kinilmek denir. Kirpinmek ise küfür etmesini ifade eder. Karşısındakine kızan deve bacağına açar, kuyruğunu sallayıp çiş ile ıslatarak arkasına vurur ve köpük saçmaya başlar, tam hiddetlendiğinde kızar ve karşısındaki kişiyi ısırmağa çalışır. Bu nedenle deveye vurmamaya, kötü muamele etmemeye dikkat edilir. Bkz. A. Hilal Tuztaş-Horzumlu, “*Sarıkeçili Yörük Yaşamında Deve*”, s. 80.

⁷⁷³³ A. Hilal Tuztaş-Horzumlu, “*Sarıkeçili Yörük Yaşamında Deve*”, s. 80.

⁷⁷³⁴ A. Hilal Tuztaş-Horzumlu, “*Sarıkeçili Yörük Yaşamında Deve*”, s. 81-82.

Develerin sahip oldukları bütün bu meziyetlerine rağmen muharip hayvan olarak kullanıldığında önemli bir kusuru vardı. Partlar devrindeki tecrübeler develerin söz konusu kusurunu ortaya çıkarmaktadır. Hâkânlığın son döneminde, gereçlerle yüklerin taşınmasında hep büyük ölçüde develerden yararlanmış olan Partlar, bir develi kolordu oluşturdular, bu yeni güçten oldukça yararlandılar. Develer pusatlı⁷⁷³⁵ savaşçı ile kendi pusatlarının ağırlığını atlardan daha iyi kaldırabiliyorlardı. Yüksekte duran binicileri daha güvençliydi ve hasımlarına daha etkili vuruşlar indirebiliyorlardı. Ne var ki, bu üstünlüklerine karşılık devenin süngersi ayakları boğa diken, domuzayağı (hasek: Orta Çağ mayını)ndan atın daha sert olan ayaklarına göre daha kolay bereleniyordu. Böylelikle kolordu, önceden domuzayakları saçılmış olan bir topraktan geçirilmesi sağlandığında, savaşma yeteneğini eşit güçte bir atlı kolorduya oranla daha kolay yitiriyordu⁷⁷³⁶.

Çin’de Tang hanedanı (618-907) devrine denk gelen *Beş Nesil Tarihin Dört Yabancı Vekâyinâmesi*’nde yer alan *Yue fu Bölgesine Giden Gao Ju mei Adlı Elçinin Seyahatnâmesi*’nde; “Deve ayağını korumak için ise öküz derisinden pabuç yapıp rahat yürümesini sağlarlar”⁷⁷³⁷ diye bir kayıt bulunmaktadır.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde de çetin arazi şartları nedeniyle develerin ayak yapısı zaman zaman sorunlar doğurmaktaydı. Örneğin Alâeddîn Muhammed Halacî devrinde 709-710/1309-10 yılındaki Ma’ber seferinde delikli, iniş ve çıkışlı yollarda büyük dikenler nedeniyle develerin ayaklarının, atların çivi çakılan toynaklarına döndüğü bildirilmektedir⁷⁷³⁸.

Hindistan’da Hindû ordularında askerî birlikler tarafından develerin yük hayvanı olarak kullanıldığı VII. yy.da yazılan *Harsha Charita*’da görülmektedir⁷⁷³⁹. *Sukraniti*’deki “atlar, filler, boğalar ve develer için eyerlerin hazırlanması bir

⁷⁷³⁵ Silah; zırh vb. savaş aletleri. Bkz. *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, III, s. 2335.

⁷⁷³⁶ Ravlinson, *Altıncı Büyük Doğu Hakanlığı Part İlhanlığı*, çev. Süreyya Ülker, İstanbul 1988, İkinci Baskı, s. 229.

⁷⁷³⁷ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, s. 137-138.

⁷⁷³⁸ *Miftâhu'l-futûh*, s. 142.

⁷⁷³⁹ Bâna, *The Harsha-Charita of Bâna*, Translated by E. B. Cowell, and F. W. Thomas, Royal Asiatic Society, London 1897, s. 46-47, 80; Ali Athar, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, s.7.

sanattır”⁷⁷⁴⁰ kaydı, Hindûların Delhi Türk Sultanlığı devrinde de nakliyat vasıtası olarak develeri kullanmaya devam ettiklerini göstermektedir.

Arap deveyi savaş için eğitir, yetiştirir ve onun üzerinde/sırtında savaşır; silâhlı hücumla karşı onunla bir koruma engeli oluştururdu. Hz. Muhammed (sas) bütün savaşlarında deveyi nakil ve muharebe aracı olarak kullandı. Bedir Savaşı’nda Hz. Peygamber’in 70 kadar devesi, bunun yanında sadece iki atı vardı, Huneyn Savaşı’nda da askerlerinin çoğu develere binmişlerdi. Hz. Ebu Bekir, Medine’ye saldıran irtidat ordularına karşı deve üzerinde hareket etmişti⁷⁷⁴¹.

Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn devrinde atlı suvâri birliklerinin yanında, işlevleri itibarıyla ondan geri düşmeyen diğer ordu hareket birliği de, “rukban” adı verilen deve suvâri birlikleriydi⁷⁷⁴².

Araplar orduları, yanlarında at olduğu halde atı bırakıp, uzun mesafeleri develerin sırtında aşıyorlardı. Yakın mesafeli seferlerde ise deveyi bırakıp, savaş için daha kullanışlı olan ve daha çok manevra kabiliyetine sahip olan atın yardımına başvuruyorlardı. Ordunun ağırlıkları, çadırları, mancınık, debbâbe, koçbaşı gibi muhasara, silâh araç ve gereçleri ve orduya katılan kadınlar, ordu yürüyüş kolunun arkasında develerin üzerinde taşınıyordu⁷⁷⁴³.

Türk-İslâm devletleri ordularında develerin askerî yükleri taşımak, haber ulaştırmak ve suvârilere binit olmak üzere kullanıldığı görülmektedir. Gazneli ordusunda başlıca taşıt develerdi. Bazen askerin bir kısmının olsun vuruşma alanına hem kendileri hem de atlı iseler atları, az yorulmuş olarak gelmesi için erlerin deveye bindirildikleri de olurdu⁷⁷⁴⁴.

Gazneliler devrinde develer, at sıkıntısı çekildiği durumlarda, gulâmların binek hayvanı olarak da tercih edilmişlerdir. Dandanakan Savaşı’nda deveye bindirilen gulâm

⁷⁷⁴⁰ *The Sacred Books of the Hindus, Vol XIII. The Sukra-nîti*, s. 159.

⁷⁷⁴¹ Mustafa Zeki Terzi, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askerî Teşkilât*, s. 214-215.

⁷⁷⁴² Mustafa Zeki Terzi, a.g.e., s. 79.

⁷⁷⁴³ Mustafa Zeki Terzi, a.g.e., s. 215.

⁷⁷⁴⁴ *Târîh-i Beyhakî*, III, s. 951, 953, 955, 963, 964; Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, s. 225.

askerleri bu durumu protesto etmişlerdir. Hatta biraz da bu durumun etkisiyle 370 gulâm saf değiştirmişlerdir⁷⁷⁴⁵.

Gazne Devleti berîd teşkilatında suvârân-i mosre‘ (سواران مُسرِع: atlı ulaklar) yanında cemmâze develi ulaklar olan cemmâzegân-i mosre‘ (جَمَّازِگان مُسرِع) de kullanılmaktaydı. Gazneli Sultan İbrahim büyük bir kıtlık yaşandığında münadilere 200 baş at ve deve vererek bütün şehri mahalle mahalle dolaşarak hayvan yemi satıcıları ve aşçılara (fırıncılara) tahıl verileceğini duyurmalarını istemişti⁷⁷⁴⁶.

Fahr-i Müdebbir’in Sultan İbrahim devri emirlerinden Ebu’l Ferec hakkında anlattığı bir olay sayesinde Gazneliler devrinde altın ve mücevherlerin (عین و جواهر) bisorâk (بیسراک: küçük yaşta ve kuvvetli deve)⁷⁷⁴⁷ diye adlandırılan develer üzerinde taşındıkları göstermektedir⁷⁷⁴⁸.

Gazneliler devrinde Arapça nâke (ناقه)⁷⁷⁴⁹ olarak adlandırılan dişi develer söz konusu cemmâze develerini dizginlemek için kullanılmaktaydı. Mes‘ûd-i Sa‘d-i Selmân’ın sefer öncesinde sevgiliye veda ve sefer kastıyla yola çıkmayı dile getirdikten sonra yer verdiği şu beyit bu duruma işaret etmektedir:

O güzel hasletli (huylu) için çok geç değildi ki kalkmak * Gitti ve dişi deve (nâke), cemmâzeyi yular tuttu⁷⁷⁵⁰.

Hârizmşâhlâr ordusunda da binek hayvanı olarak develer kullanılmıştır⁷⁷⁵¹.

Develer Mısır Memlûk Devleti ordusunda çok kullanılmıştır. Memlûklar devrinde iki tür deve kullanıldığı kaydedilmektedir. Bunlardan biri, Türk ülkelerinden getirilen ve kış seferlerinde kullanılan iki hörgüçlü Horâsân develeriydi. İkinci tür ise *el-irab* denilen tek hörgüçlü Arab develeriydi. Sefer vakti gulâm ve emirlere verilecek develer ayrılarak hizmetlerine veriliyordu. 1399 senesinde Sultan Ferec devrinde, *el-memâlîk es-sultânîyye* ve diğer techizat dışındaki malzeme 7.565 deve tarafından

⁷⁷⁴⁵ *Târîh-i Beyhakî*, III, s. 949, 951-954, 955.

⁷⁷⁴⁶ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 106-107.

⁷⁷⁴⁷ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 203.

⁷⁷⁴⁸ Fahr-i Müdebbir, *Âîn-i Keşverdârî*, s. 50-51.

⁷⁷⁴⁹ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2391.

⁷⁷⁵⁰ Bkz. *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 65.

⁷⁷⁵¹ Meryem Gürbüz, a.g.e., s. 160.

taşınmıştı. Seferler sırasında *hızânet es-silâh*, mancınık gibi silâhlar develerin sırtında taşınmaktaydı. Yine seferlerde çadırlar develer vasıtasıyla taşınmaktaydı⁷⁷⁵².

Gur Sultanı Muhammed b. Sâ'm'ın Hindistan'daki ordusunda katar katar develer bulunduğu bildirilmektedir⁷⁷⁵³. Gur Devleti Hindistan Hükümdarı Sultan Muhammed b. Sâ'm (Mu'izzeddîn Muhammed b. Sâ'm)'ın avladığı üç arslanı develerin sırtında taşıdığı görülmektedir⁷⁷⁵⁴. Böylece sadece askerî seferlerde değil avlar sırasında da develerden istifade edildiği ortaya çıkmaktadır.

Timur Devleti'nde ise Clavijo tarafından bildirildiğine göre Tatarların çok büyük sürüleri vardır ve bu sürüler, develerden, atlardan, koyunlardan müteşekkildi. İnekler çok azdı⁷⁷⁵⁵. Timur tebaasından vergi olarak çok sayıda deve temin etmekteydi. Nitekim sadece Nişabur'da dolaşan ve 20.000 devesi olan göçebe bir kabile [olan Elevariler, göçebe Kürtler] her sene Timur'a vergi olarak 3.000 deve ve 15.000 koyun vermektedir⁷⁷⁵⁶.

Timur'un savaşlarda özellikle muhafızlığını yapan bir Çağatay kabilesi savaşlara bütün kabileleri ile birlikte aileleri, zevceleri, çocukları ve sürüleri ile birlikte katılmaktadır. Bu sırada aile ve çocuklarını atlar üzerinde nakletmektedirler. Fakat bunlardan biraz fakir olanlar ailelerini develer üzerinde nakletmekte ve bundan rahatsız olmaktadırlar, çünkü devenin adımları atların adımlarına benzememektedir⁷⁷⁵⁷.

Hindû racaların nakliyat için deve kullandıkları anlaşılmaktadır. Çünkü *Tâcü'l-me'âsir*'de Delhi Türk Sultanlığı Hükümdarı Sultan Şemseddîn İltutmuş, Calor (جالور) racasının canını ve hisarını bağışlayınca o da süratle yirmi at sürüsüyle (بيست فسيله اسب) birlikte 100 deve yükü malı haraç ve hizmetî olarak sultana teslim etmiştir⁷⁷⁵⁸. Dolayısıyla Delhi Türk Sultanlığı devri savaş techizatı arasına Hindûlardan ganimet ve haraç olarak ele geçirilen develer de yer almaya başlamıştır.

⁷⁷⁵² Altan Çetin, a.g.e., s. 256-257.

⁷⁷⁵³ Fahr-i Müdebbir, *Tarikh-i Fakhru'd-Din Mubarakshah*, s. 20.

⁷⁷⁵⁴ *Âdâbü'l-harb ve's-ş-ğecâ'a*, s. 273.

⁷⁷⁵⁵ Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat*, s. 117.

⁷⁷⁵⁶ Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat*, s. 108.

⁷⁷⁵⁷ Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat*, s. 119-120.

⁷⁷⁵⁸ *Tâcü'l-me'âsir*, s. 285.

Delhi Türk Sultanlığı devri kaynaklarında develer; şotor⁷⁷⁵⁹ (شتر: deve) ve eşter⁷⁷⁶⁰ (eşter-i sorh mûy: kızıl tüylü deve), eşter-i bohtî/pohtî⁷⁷⁶² (eşter-i bohtî: Arap ve İran develerinden doğan kuvvetli, uzun boyunlu, kırmızı tüylü ve çift hörgüçlü develer. Horâsân devesi)⁷⁷⁶³, pohtân⁷⁷⁶⁴ (pohtî'nin çoğul hali), cemmâze⁷⁷⁶⁵ (hecın devesi, süratli giden deve), şotor-i hevdec⁷⁷⁶⁶ (شتر: hevdec/mahfe taşıyan deve) ve mehârî adları ile anılmaktaydı⁷⁷⁶⁷.

Fahr-i Müdebbir, Türkistan'dan dünyaya yayılan ve pahalı fiyatlara satılan acayip, zarif ve garip ürünler arasında bisorâk (بیسراک: küçük yaşta ve kuvvetli deve), pohtî (بوختی: bohtî) ve cengelî (جنگلی: orman) develerini de saymakta ve bunların dünyada eşi olmadığını bildirmektedir⁷⁷⁶⁸. Fahr-i Müdebbir'in bu ifadeleri Gur ve Delhi Türk Sultanlığı hükümdarlarının da Türkistan'dan bu cins develeri satın almakta olduklarını ve ordu hizmetinde kullandıklarını göstermektedir.

Emîr Husrev-i Dihlevî diğer kaynaklarda pek rastlanılmayan güçlü ve uzun boyunlu bir deve cinsi olan pohtî develeri⁷⁷⁶⁹ ile az kılılı yük taşıyıcı bir deve cinsi olan⁷⁷⁷⁰ lûk⁷⁷⁷¹ (لوک) develerine eserinde yer vermektedir. Bir beytinde lûk cinsi develere şu şekilde yer vermektedir:

Her kim ki düşerse yüksekte aşağı * Ve yaşasa da topal olur ve lûk (devesi) de ölür⁷⁷⁷².

⁷⁷⁵⁹ *Devalrânî ve Hızır Han*, vr. 14b, 15a; *Miftâhu'l-futûh*, s. 26; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Bakiye-i nakiye* vr. 570b; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Mecnun u Leylî*, vr. 573b (kenar).

⁷⁷⁶⁰ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Bakiye-i nakiye*, vr. 334a, 334b; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Mecnun u Leylî*, vr. 546b, 548b, 562a (kenar); Emîr Husrev-i Dihlevî, *Nihayetü'l kemal*, s. 145, 167; Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî, *Dîvân-i Hasan*, s. 103.

⁷⁷⁶¹ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Ayine-i İskenderî*, vr. 624b (kenar).

⁷⁷⁶² *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 147; *İ'câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 177.

⁷⁷⁶³ *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 365.

⁷⁷⁶⁴ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 9, 142.

⁷⁷⁶⁵ *Devalrânî ve Hızır Han*, vr. 12b; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Mecnun u Leylî*, vr. 563b, 570b, 571a, 579a (kenar); Bedr-i Çâçî, s. 304.

⁷⁷⁶⁶ *Devalrânî ve Hızır Han*, vr. 14a.

⁷⁷⁶⁷ İbn Battûta, II, s. 745-746.

⁷⁷⁶⁸ Fahr-i Müdebbir, *Tarikh-i Fakhru'd-Din Mubarakshah*, s. 38.

⁷⁷⁶⁹ *İ'câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 177.

⁷⁷⁷⁰ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 2012.

⁷⁷⁷¹ *İ'câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 177; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Nihayetü'l kemal*, s. 38.

⁷⁷⁷² هر آنکسی که فتد از بلندی نزیزابزیر؟ * و گرچه زیست چو شد لنگ و لوک هم مرده است Bkz. *İ'câz-i Husrevî*, IV. Risale, s. 17.

Mesâlikü'l-ebâr'daki kayıtlara göre Delhi Türk Sultanlığı devrinde develer çok azdır. Develer, sadece sultan ve onunla birlikte olan hanlar, emirler, vezirler ve yüksek makam sahipleri içindir⁷⁷⁷³.

Fahr-i Müdebbir'in eşter-hâne (اشتر خانه) adlı ahırlardan bahsetmesi devlere sultanlığın kuruluş dönemlerinden itibaren önem verilekte olduğunu göstermektedir⁷⁷⁷⁴. Bunun nedeni savaş teçhizatının deve sürüleri ile naklediliyor olmasıdır. Bu hususu 655/1257 yılında gerçekleşen bir hırsızlık vakası doğrulamaktadır. Cüzânî'nin naklettiğine göre Uluğ Han'ın dergâhının sadık adamları/azatlıları ve hizmetkârlarının tamamının deve (şotor) sürülerini Hansâ vilayeti bölgesinden Hindûlar çaldılar. Hırsızlar deve sürülerini ve neferlerini (deve çobanları)⁷⁷⁷⁵ birlikte götürmüşlerdi. O deve neferleri (çobanlar)ni, Uluğ Han savaşçıları ve ordu ahalisinin askerî levazım nakletmeye muhtaç oldukları bir askerî sefer vaktinde götürmeleri İslâm ordusu savaşçılarının gönlüne ağır bir yük oldu⁷⁷⁷⁶.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Miftâhu'l-futûh*'da Celâleddîn Fîrûz Şâh döneminde askerler için gerekli içme suyunun 100 deve sırtında taşındığını ve suyun develer üzerinden dağıtıldığını aktarmaktadır⁷⁷⁷⁷:

Ve ondan sonra 100 deve yükü su yolda * Susuzlar için ilerliyordu şâh ile⁷⁷⁷⁸.

Emîr Husrev-i Dihlevî, orduda develerin arpa taşımada kullanıldıklarını, yaklaşık “100 men” (300 kg.) arpa taşıyabildiklerini ve süratli giden cemmaze develerinin kullanıldıklarını bildirmektedir⁷⁷⁷⁹. Emîr Husrev-i Dihlevî, çeşitli eserlerinde cemmâze develerine yer vermekte⁷⁷⁸⁰ ve onlardan “cemmâze-i tîz rov” (جمازه تیز رو: hızlı giden cemmâze) diye bahsetmektedir⁷⁷⁸¹. Muhammed Şâh Tuğluk devrini ele alan Bedr-i Çâçî de bir beytinde cemmâze (cemmâze) develerinden

⁷⁷⁷³ *Mesâlikü'l-ebâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 48; Muhammed Zâkî, *Arab Accounts of India*, s. 17; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, s. 30.

⁷⁷⁷⁴ Fahr-i Müdebbir, *Âin-i Keşverdârî*, s. 19.

⁷⁷⁷⁵ Develerle ilgilenen görevlilerin hepsine birden “ashâb-i nefer” denilmektedir. Bkz. Afîf, s. 366.

⁷⁷⁷⁶ Cüzânî, s. 313-314.

⁷⁷⁷⁷ *Miftâhu'l-futûh*, s. 26.

⁷⁷⁷⁸ وزن پس صد شتر بار آب در ره * ز بهر تشنگان می رفت باشه Bkz. *Miftâhu'l-futûh*, s. 26.

⁷⁷⁷⁹ *Devalrânî ve Hızır Han*, vr. 12b

⁷⁷⁸⁰ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 142; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Husrev u Şîrîn*, vr. 563b, 570b (kenar).

⁷⁷⁸¹ *İ'câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 207.

cemmâze-yi nusret dâr (yardım/zafer sahibi cemmâze [devesi]) diye bahsetmektedir⁷⁷⁸². Süratli giden cemmâze develerinin yardım sahibi diye sıfatlandırılmasından kritik zamanlarda ordunun ihtiyaç duyduğu çeşitli malzemeleri orduya ulaştırdıkları anlaşılmaktadır.

İbn Battûta tarafından aktarıldığı üzere Muhammed Şâh Tuğluk'un huzuruna çıkan konukların sundukları makbul hediyeler ve âmillerin getirdiği hediyeler arasında filler ve atlardan sonra üçüncü sırada servet yüklü develer yer almaktaydı⁷⁷⁸³. Abdullah b. Mahrû da münşeatında iki yerde ayrı zamanlarda sultanların isteği üzerine Delhi'ye eğerli atlar ve develer gönderildiğini zikretmektedir⁷⁷⁸⁴.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde develer suvâri binitleri olarak kullanılmamaktaydı. Devele sadece yüklet olarak kullanılmaktaydılar. Sefer mühimmatı ve araç gereçlerini nakletmek üzere develerden istifade edilmekteydi. Fahr-i Müdebbir'in aktardığına göre develer piyâde ve suvârilerin yiyecek, içecek, kap-kacak ve yaygılarını taşımak için kullanılırlardı. Büyük ordularda beş suvâriye veya 10 piyâdeye bir deve bazen de 10 suvâri veya 20 piyâdeye bir deve düşerdi⁷⁷⁸⁵.

Emîr Husrev-i Dihlevî de aynı şekilde Alâeddîn Muhammed Şâh Halacî devrinde suvârilerin develeri olduğuna değinmektedir:

İster bilerek⁷⁷⁸⁶ uyumuş gece imari içinde * Ki ondan uzak düştü suvârinin devesi⁷⁷⁸⁷.

İbn Battûta'nın mehari cinsi develer hakkında verdiği bilgiler bu dönemde develerin binit hayvanı olarak kullanılmadıklarını daha ziyade yüklet olarak kullanıldıklarını göstermektedir:

“Hükümdar (Muhammed Şâh Tuğluk) bir gün bana, [Mısır Memlûk Devleti Hükümdarı] Melik Nâsır'ın deveye binip binmediğini sordu. Cevap verdim:

⁷⁷⁸² Bedr-i Çâçî, s. 304.

⁷⁷⁸³ İbn Battûta, II, s. 585, 654, 656-657, 722, 732, 745-746.

⁷⁷⁸⁴ *İnşâ-i Mahrû*, s. 111, 204.

⁷⁷⁸⁵ *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, s. 369.

⁷⁷⁸⁶ Burada âgeh (آگه) değildir. Ageh de şiir dilinde âgâh (آگاه: bilen, vâkıf, haberdar) anlamında kullanılmaktadır.

⁷⁷⁸⁷ *Devalrânî ve Hızır Han*, vr. 15b.

“Hac günlerinde “mehârî” denilen develere biner, Mısır’dan Mekke’ye 10 günde gider. Fakat o hayvanlar buradakilere benzemez. Bende o cins develerden bir tane var!” Başşehre döndüğümde Mısırlı Araplardan birini bularak ona “mehârî”⁷⁷⁸⁸ cinsi deveye vurulan *palanın* resmini çizdirdim. Bu taslağı doğramacı ustasına gönderdim. Mahir adamdı, çizimlere uygun şekilde yaptı eşyayı! Üzerine kumaş kaplattım, üzengi de koydurdum! Bunların dışında devenin sırtına gayet hoş bir örtü koydum. İpek bir yular yaptırdım... deve ile tatlıları sultana iletmek üzere Devletşâh’a götürsün diye bir adamı görevlendirdim... Bu Devletşâh armağanları alınca derhal sultanın huzuruna çıkarak:

“Hükümdarım! Acaip bir şey gördüm!” dedi. Sultan merak içinde ne olduğunu sorunca:

“Falanca adam, şöyle palanlı bir deve göndermiş!” cevabını verdi. Hükümdar: “Getirin hele!” diye emredince deve serâçeden içeri sokuldu; sultan dört köşe oldu! Önündeki sürücüme:

“Bin şu deveye!” deyince herif hayvana atlayıp sultanın önünde yürüttü. Hükümdar benim sürücüme 200 dinarla bir hil’at ihsan etti. Adam yanıma gelip durumu anlatınca ben de sevindim. Hükümdar başşehre döndükten sonra durmadım, iki deve daha sundum.

Deve gönderdiğim adam yanıma gelip olanları anlatınca iki palan daha yaptırdım... Hükümdar av dönüşünün ertesi günü halkı kabul ettiği büyük salonda tahtına kurulduğunda develeri yolladım erkenden... Sultanın emriyle hayvanlar onun önünde koşular.”⁷⁷⁸⁹

İbn Battûta’nın anlattığı bu olaylar sonucunda Delhi Sultanlığı’nda “mehârî” cinsi devler kullanılmadığı veya o şekilde palanlanmış develer kullanılmadığı ortaya çıkmaktadır. Ayrıca sultanın, Memlûk hükümdarının deveye binip binmediğini merak etmesinden Delhi hükümdarının muhtemelen deveye binmediği develerin sadece yük hayvanı olarak kullanıldığı hükmü de çıkarılabilir. Hükümdara ve diğerlerine palanlı bir

⁷⁷⁸⁸ Mehârî: Burada bahsedilen mehârî (tekili mehrî), Güney Arabistan’ın hızlı develeri olan mehrâlardır. Bu develer onları ilk yetiştiren Mehre b. Cîdân’a nispet edilerek bu adla anılır. Bkz. İbn Battûta, I, s. 75.

⁷⁷⁸⁹ İbn Battûta, II, s. 745-746.

devenin acaip gelmesi ve İbn Battûta'nın palanı ancak çizimlerini doğramacıya vererek yaptırabilmesi, Hindistan'da suvârî olarak binmek üzere palanlı deve kullanılmadığını göstermektedir. Ayrıca bir sürücüye sırf deveye bindiği için 200 dinar ve hil'at verilmesi Hindistan'da deveye özellikle de palanlı ve üzengili bir deveye binilmediğini, bu hayvanların sadece yük taşımak için kullanıldığını ortaya koymaktadır.

İbni Battû'tanın palanın bilinmediği konusunda aktardıkları belki deve suvâriliğine uygun tarzda palana ait bir bilgidir. Çünkü Emîr Husrev-i Dihlevî'nin Muhammed Şâh Tuğluk'dan çok daha önce tahta çıkan Alâeddîn Muhammed Şâh Halacî ve Gıyâseddîn Şâh Tuğluk devrini anlatan beyitlerinde palan kullanıldığına yer verilmektedir. Belki de Emîr Husrev-i Dihlevî anakronizm (tarih yanlışlığı) yapmaktadır. Daha kuvvetli ihtimal söz konusu palanın binmek için değil yük yüklemek için kullanılan bir palan olmasıdır. Alâeddîn Muhammed Şâh Halacî devrinden bahseden beyit şudur:

Oldu at şâhların izinde suvârî * Hevdec⁷⁷⁹⁰ devesi çeker imari palanı⁷⁷⁹¹.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Gıyâseddîn Şâh Tuğluk devrini anlatan bir başka beyitte palan kullanıldığını şu şekilde dile getirmektedir:

O taraftan hangi palanı devenin üzerine götürse/koysa * Karnının dolu olduğu dışarısından aşikâr idi/olur.

‘Alem[in] yıldızlar üzerine çekilmesini buyurdu* Merâtibin [mehterin/mehter bayraklarının] beşinci yıldızdan çekilmesini [buyurdu]⁷⁷⁹².

Kuyzey Hindistan'a egemen olan Gazneliler devrinde daha önce de anlattığımız üzere palanlı develer kullanılmakta, hatta at bulunamadığı sıkıntılı dönemlerde saray gulâmları palanlı develer üzerinde savaşmaktaydılar. Yine mektup ve haberler hızlı giden cemmaze develeri üzerinde taşınmaktaydı⁷⁷⁹³.

⁷⁷⁹⁰ Kadınların bindiği tahtirevan Bkz. *Ferheng-i Fârsî be Türkî-yi İstanbûlî*, s.1519.

⁷⁷⁹¹ بود اسب از پی شها سواری * شتر هودج کشد پلان عمارى Bkz. *Devalrânî ve Hızır Han*, vr. 14a.

⁷⁷⁹² درون سوش از چه پالان بر شطر برد * نمودار دل از بیرونش پر بود

Bkz. *Tuğluknâme*, s. 111.

⁷⁷⁹³ *Târîh-i Beyhakî*, III, s. 949, 951-954, 955, 967; *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, s. 106-107.

Emîr Husrev-i Dihlevî, İbn Battûta ve İbn Fazlullah el-Ömerî seferlerde ve avlarda *köslerin*, *tablerin*, sırmalı ipek sancakların ve büyük çadırlar/köşklerin develer üzerinde taşındığını haber vermektedirler.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Devalrânî ve Hızır Hân*'da geçen bir beytinde şöyle der:

Devenin dudağı suyu öpmeye yaraşır/Devenin dudağında öpmeye yaraşır nehir yok idi * Lakin sırtı köse layık olur⁷⁷⁹⁴.

Emîr Husrev-i Dihlevî, Sultan Alâeddîn Muhammed devrinde Ma'ber seferi sırasında ordunun yüksek sesli tabllerinin (davul) develer üzerine bağlandığını aktarır⁷⁷⁹⁵. İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk ava çıktığında arkasından sırmalı ipekten sancaklar ve davullar taşıyan develer geldiğini nakleder⁷⁷⁹⁶. Emîr Husrev-i Dihlevî, Alâeddîn Muhammed Şâh Halacî devrinde halk ve raiyetin durumunu anlattığı bölümde orduda yüklerin develerle taşındığına değinmektedir:

Ve eğer mal haşemden (ordu tarafından) verilmemiş kalırsa * Deve [dermansız] kalınca malzemeler yerde kalır⁷⁷⁹⁷.

İbn Fazlullah el-Ömerî'nin *Mesâlikü'l-ebşâr*'daki kayıtlara göre Muhammed Şâh Tuğluk av için dışarı çıktığında ahşaptan dört büyük köşk (قصور: kusûr; köşkler), 800 devenin üzerinde taşınmaktaydı. Her bir büyük köşk, üzerinde altın ve siyah ipekle süslenmiş koşum takımları bulunan 200 deve üzerinde taşınmaktaydı⁷⁷⁹⁸.

Şems-i Sirac Afif, Fîrûz Şâh Tuğluk döneminde sultanlığa ait develer hakkında şu malumatı vermektedir: “Kârhânehâ-yi nefer yani deve haddinden fazla idi. Bu kârhânenin sorumlusu Melik Dilşâd idi. O dönemde ona Dilşâd Şâhne-i Nefer diyorlardı. Kârhâne-i Nefer'de çok deve vardı. O develerin çoğu Şak ve Behlân havalisindeki köylerde otuyorlardı. Ve o karyelerin tamamı sârbân (deveci)ların

⁷⁷⁹⁴ شتر را لب جو بنودانبود در خور بوس * وليكن پشت باشد بابت كوس Bkz. *Devalrânî ve Hızır Han*, vr. 129a.

⁷⁷⁹⁵ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 142.

⁷⁷⁹⁶ İbn Battûta, II, s. 744.

⁷⁷⁹⁷ و كر مال از حشم نا داده ماند * شتر جون ماند رخت افتاده ماند Bkz. *Devalrânî ve Hızır Han*, vr. 14b, 15a.

⁷⁷⁹⁸ *Mesâlikü'l-ebşâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 61; *Arab Accounts of India*, s. 29; Eserin Türkçe çevirisinde ahşap köşkerin iki katlı olduğu yer almamaktadır. Bkz. *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-Ebşâr)*, s. 37.

vechine (maaş) bağlanmışlardı. Develerin bir kısmı şehirde [Delhi] bulunuyordu. Şehriyarın (sultan) suvâriliği esnasında/sefer zamanında bütün develeri şehre [Delhi] getiriyorlardı. Her yıl develerin sayısı artıyordu. Çünkü iktâların muktaları her sene her cins ve sınıftan hizmetler (hediyeler) bırakırlar, develer de getirirlerdi⁷⁷⁹⁹.

Delhi Türk Sultanlı devrinde bizzat devletin teşviki ile ordu için çok sayıda deve yetiştirilip beslendiği anlaşılmaktadır. Hatta bu develerin bazı cinsleri çok değerli kabul edilmektedir. Bu nedenle de Fahr-i Müdebber, elçilerle diğer devletlere gönderilmesi gereken hediyeler arasında atlar ile birlikte güçlü ve uzun boyunlu bir deve cinsi olan pohtî develerini de saymaktadır⁷⁸⁰⁰.

Delhi ordusunu yağmalayan Moğollardan bahseden Berenî, sefer sırasında hazinenin develer tarafından taşındığını göstermektedir: “Neredeyse... hazineyi develerle birlikte götürüyorlardı.”⁷⁸⁰¹

Emîr Husrev-i Dihlevî, Hindû Husrev Han'ı yenen Melik Gazi, Gıyâseddîn Şâh Tuğluk adıyla 720/1320'de tahta oturunca valilerin esirleri, malları, hazineleri, hâsılatları, ganimetleri deve katarlarıyla başkente naklettiklerini bildirmektedir.

Develer ayrıca Moğol askerleri gibi savaş esirlerini teşhir ederek başkente getirmek ve suç işleyen devlet adamlarını teşhir etmek için de kullanılmaktaydı. Mesela Sultan Şemseddîn İltutmuş devrinde halka zulmeden kadı ve onun bu işteki üstadı Cemal Tersâ “uyuz hastalığına yakalanan deve” (شتران گرگین: şotorân-i gergîn)lere bindirildiler ve başkent Delhi pazarında teşhir edildiler ve yalan yere halkı gammazlayanların cezası budur diye nida edildi. Ardından onların bütün Hindistan şehirlerinde bu usul üzere gezdirilerek teşhir edilmeleri emri verildi⁷⁸⁰².

Bedr-i Çâçî, cemmâze⁷⁸⁰³ ve mehâri cinsi develer dışında pohtî/bohtî (پختی) adında bir deve cinsine daha beyitlerinde yer vermektedir. Bohtî, güçlü ve uzun boyunlu bir deve cinsinin adıdır⁷⁸⁰⁴. Fahr-i Müdebber de elçilerin yanında gönderilmesi gereken

⁷⁷⁹⁹ Afîf, s. 340.

⁷⁸⁰⁰ *Âdâbü'l-harb ve's-ş-secâ'a*, s. 147; Roohi Abida Ahmed, Foreign Relations of Delhi Sultanate, s. 174.

⁷⁸⁰¹ Berenî, *Târih-i Fîrûz Şâhî*, s. 534.

⁷⁸⁰² 'Avfî, *Cevâmi' el-hikâyat ve levâmi' el-rivâyât*, Cüz-i dovvom ez kısmı sevvom, s. 579.

⁷⁸⁰³ Bedr-i Çâçî, s. 304.

⁷⁸⁰⁴ Bedr-i Çâçî, s. 524.

hediyeler arasında “bohtî deveşi” (اشرت بوختى: eşter-i bohtî)ni de saymaktadır⁷⁸⁰⁵. Fahr-i Müdebir ayrıca atların boyunlarını pohtî develerinin boyunlarına benzetmektedir⁷⁸⁰⁶.

Develer üzerindeki çeşitli koşum ve süslere de kaynaklarda değinilmektedir. Bedr-i Çâçî, cemmâze (cemmâze) develerinin üzerine celâcel (جلجل) denilen süslerin asıldığını bildirmektedir⁷⁸⁰⁷. Celâcel denilen bu süsler at, deve ve ineklerin boynuna yerleştirilen deri üzerine dikilen küçük çingiraklara denmekteydi⁷⁸⁰⁸. Develer mehâr (مهار) denilen yularlarından çekilmekteydi⁷⁸⁰⁹.

5.4. DELHİ TÜRK SULTANLIĞI ORDUSUNDA MANDA VE SIĞIRLAR

Orta Çağ’da ordu ağırlıkları nakledilirken diğer hayvanların yanı sıra manda ve sığırlar da kullanılmaktaydı. Bazen de atsız kalan suvârîler mecburen manda ve sığırlara binmekteydiler. Hindistan’da ise bu uygulamaya ilave olarak geleneksel olarak manda suvârîleri bulunmaktaydı. Fahri Müdebir, “Hindu Saf Tabiyesi”ni verdiği tabloda ordunun en önünden mukaddemeden geriye doğru sayılırsa üçüncü sırada “Eline Demir Almış Manda ve Sığır Suvârîleri”ni saymaktadır⁷⁸¹⁰.

Hindû ordularında muharip hayvan olarak mandadan istifade edildiğini *Sukraniti*’de geçen “atlar, filler, boğalar ve develer için eyerlerin hazırlanması bir sanattır” ifadesi açıkça ortaya koymaktadır⁷⁸¹¹.

Mısır Memlûk ordusunda arabaların çekilmesi gibi işlerde öküz ve su sığırı gibi büyük baş hayvanlardan istifade edilmekteydi⁷⁸¹².

Harezmşah Celâleddîn Mengüberti, 1221 yılında Hindistan’a sığındığında onun hizmetine bazıları ata (suvâr) ve bazıları sığır ve mandaya (دراز دنبال: derâz-dombâl)⁷⁸¹³ binmiş kuvvetli bir kavmin girdiği görülmektedir⁷⁸¹⁴.

⁷⁸⁰⁵ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 147.

⁷⁸⁰⁶ *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 178.

⁷⁸⁰⁷ Bedr-i Çâçî, s. 304.

⁷⁸⁰⁸ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 746; Bedr-i Çâçî, s. 512.

⁷⁸⁰⁹ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Heşt Beheşt*, vr. 32a.

⁷⁸¹⁰ صف گاو میشان و گاو ان سرون در آهن گرفته Bkz. *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ’a*, s. 327.

⁷⁸¹¹ *The Sacred Books of the Hindus*, Vol XIII. *The Sukra-nîti*, s. 159.

⁷⁸¹² Altan Çetin, a.g.e., s. 259.

Marco Polo, 1290 civarında Hindistan'ın güneyindeki Ma'ber'de bulunan sığırlar (öküz) hakkında şu bilgileri vermektedir: "Halk birtakım şeylere meselâ hayvanlara, çoğu öküzlere tapıyor. Öküze tapmanın da iyi bir şey olduğunu söylüyorlar. Tabii hiç kimse öküz eti yemiyor, öküzü öldürmek bile şiddetle yasak. Yalnız burada Gâvi denen insanlar var, sadece bunlar öküz eti yiyorlar. Yalnız şunu belirteyim ki, Gâviler de öküz yahut inek kesmiyorlar, öldürmüyorlar. Ancak hayvan herhangi bir sebeple ölmüşse o zaman sığır etini yiyorlar."⁷⁸¹⁵

Marco Polo, Maabar (Ma'ber)'ın 1.500 km. ötesindeki Motupalli ülkesinde öküz hakkındaki inançları şöyle tasvir etmektedir: "Motupalli'de öküze çok saygı duyuyorlar. Bakın bunun bir nişanesini anlatayım. Savaşa giderken atlılar, öküz kılından yaptıkları bir demeti hayvanlarının boynuna bağlıyor, yayalar da bir demet öküz kılını kalkanlarının bir yerine takıyorlar. Bunun sebebini şöyle ifade ettiler: 'Öküz çok kutsal bir hayvandır. Onun için savaşta bizleri korur.' Yani sizin anlayacağınız, kalkanlarına ilıştirdikleri öküz kılı, savaşçıyı ölümden kurtarıyormuş. Hatta her türlü kazadan da koruduğuna inanıyorlar ve bunun için de yanlarında bir demet öküz kılı taşıyorlar"⁷⁸¹⁶.

Mesâlikü'l-ebşâr'daki kayıtlara göre Muhammed Şâh Tuğluk'un seleflerinden birinde fethettiği ülkelerden o kadar çok altın toplamış ki, bu ganimet 13.000 öküz ile taşınmıştı⁷⁸¹⁷.

Mesâlikü'l-ebşâr'da bildirildiğine göre Muhammed Şâh Tuğluk'un fethettiği şehirlerden birinde küçük bir göl, gölün ortasında da bir puthâne [tapınak] vardı. Tapındaki put için adaklar getirilir ve getirilen her adak bu göle atılırdı. Sultan şehri fethettiğinde kendisine bundan bahsedildi. Sultan, hemen göle bir kanal açtırarak suyu boşalttı ve içindeki altınları 200 fil ve binlerce öküz ile taşıttı⁷⁸¹⁸.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde erkek mandalar suvâri biniti olarak, avlarda vahşi hayvanları avlamak ve suçluları teşhir etmek üzere kullanılmaktaydı. Muhtemelen

⁷⁸¹³ Derâz-dombâl (دراز دنبال): Sığır (gâv) ve manda (gâvmiş). Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 999.

⁷⁸¹⁴ Cüveynî, *Târih-i Cihangoşây-i Cuveynî*, II, s. 143; Cüveynî, *Târih-i Cihan Güşa*, s. 344.

⁷⁸¹⁵ *Markopolo Seyahatnâmesi*, II, s. 154.

⁷⁸¹⁶ *Markopolo Seyahatnâmesi*, II, s. 160-162.

⁷⁸¹⁷ *Mesâlikü'l-ebşâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 85; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-Ebşâr)*, s. 54; *Arab Accounts of India*, s. 52.

⁷⁸¹⁸ *Mesâlikü'l-ebşâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 87; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-Ebşâr)*, s. 55; *Arab Accounts of India*, s. 54, 98.

odu techizatını nakletmek için de kullanılmaktaydı. Mandalar suyu seven hayvanlar olduklarından nehirleri geçerken ve mühimmatı nehirler üzerinden naklederken ordunun işini oldukça kolaylaştırmış olmalıdırlar.

Şems-i Sirac Afif, Fîrûz Şâh Tuğluk'un "erkek manda" (نر گاومیش: ner gâvmîş) üzerinde "hızlı giden/yerli" (ماهلی: mâhelî) taifesinden gulamlarının haddinden fazla olduğunu bildirmektedir⁷⁸¹⁹. Eğer öyleyse orduda çok sayıda erkek manda, muharip hayvan olarak kullanılmaktadır. *Târîh-i Fîrûz Şâhî*'de yer alan bazı av sahneleri bu hususu doğrulamaktadır. Çünkü av sahnelerinden birisinde mandalar üzerine binen eğitilmiş birliklerin olduğu ve manda suvârilerinin arslan avladıkları anlatılmaktadır:

"Fîrûz Şâh, yerli? (ماهلی) bendelerinden 12.000 nefer ile ava çıkardı. Bazı yerli? (ماهلی) bendeleri ağır silâhlı taburlar, namlı cesurlar gibi mandalara biner ve ellerinde demir ve çelik temrenli zûbîn (زوبین: kısa mızrak) olurdu. Bir ormanda veya toprak (کیلی: kîlî) arazide bir arslan kuşatılırsa "yerli" taifesi bendeleri kısmen veya tamamen mandaları bir yerde toplar ve kendileri onların sırtında beklerdi. Erkek mandalar arslanı gördüklerinde boynuzlarını bitiştirir ve hepsi mızrak olmuş gibi arslanın üzerine gelirlerdi. O, "yerli?" bendeleri yukarıdan jûbîn (ژوبین: kısa mızrak) ile [arslanı] şişerlerdi. Böylelikle arslan ölürdü."⁷⁸²⁰

Erkek mandaların arslan avında kullanılmak üzere de eğitilmiş oldukları topluca arslanlara hücum edip, boynuzlarını arslanlara yönelterek onları sıkıştırmalarından anlaşılmaktadır.

İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk devrinde Hezâr Emrûhâ'da yüksek vergi memuru olan Aziz Hammâr tarafından yönetimi altında bulunan köylerin halkına 30.000 batman ürün dağıtıldığını ve halkın bunları 3.000 öküze yüklediğini ve Hintlilerin yolculukta yük ve eşyalarını sadece öküzlere bindirdiklerini kaydeder⁷⁸²¹. Böylece Hindistan'da yük taşımada öküzlerin çok önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Askerî seferler sırasında nakliyat esnasında öküzlerden de istifade edilmiş olmalıdır.

⁷⁸¹⁹ Afif, s. 271.

⁷⁸²⁰ Afif, s. 327-328.

⁷⁸²¹ İbn Battûta, II, s. 754.

İtalyan seyyah Pordenoneli Odoric (öl. 1331) de eserinde Hindsitan'da Bombay yakınlarındaki Salsetta Adası'nı anlatırken buranın halkı çok güzel bir sığır türüne sahipti. Bu sığırın boynuzu yarım adım uzunluğundadır ve sırtında deveye olduğu gibi bir hörgüç vardır demektir⁷⁸²². Odoric'ten önce Marco Polo da benzer bir şekilde İran'da Rudhbar bölgesinde gördüğü inekleri anlatırken omuzları arasında hafif bir hörgüç olduğunu bildirmekte ve bu hayvanların çok güçlü hayvanlar olup develer gibi yüklerken yere çöktüklerini bildirmektedir⁷⁸²³.

Hint ordularında boğaların binit olarak kullanıldığını *Sukraniti*'de yer alan "Atlar, filler, boğalar ve develer için eyerlerin hazırlanması bir sanattır" ifadesi açıkça göstermektedir⁷⁸²⁴.

Hintliler tarafından öküzlerin binit ve yüklet olarak kullanıldığını XV. yy.da Rus Seyyah Afanisiy Nikitin de doğrulamaktadır. Afanisiy Nikitin tarafından bildirildiğine göre at bulunmayan Hindistan topraklarından daha ziyade öküz ve manda beslenir. Onları binek hayvanı olarak da kullanırlar. Ayrıca yük taşıma ve her türlü işte onlardan yararlanırlar⁷⁸²⁵. Afanisiy Nikitin, Dekken bölgesinde Buthana mabedindeki öküzleri şöyle tarif etmektedir: "Bütün öküzlerin boynuzları bakır ile kaplanmıştır, boyunlarında ise 300 civarında küçük çan bulunur, ayakları da nallanmıştır. Bu öküzlerin adları "Baba"dır. Hindûlar öküze "Baba", ineğe ise "Anne" derler. Onun dışkısı ile ekmek pişirirler, küllerini ise yüzlerine, alınlarına ve tüm vücutlarına sürerler. Bu onların ayinidir."⁷⁸²⁶

Afanisiy Nikitin'in mabede götürülen öküzler için verdiği özellikler törenler dışında kullanılan diğer öküzlerde de bulunan vasıflar olmalıdır. Çünkü Hindistan'da öküzler at yerine binit olarak kullanılmaktadır. Zaten öküzlerin nallanmış olması da binit olarak kullanıldıklarını göstermektedir.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde manda ve sığırlar binit ve yüklet hayvanı olmalarının yanı sıra suç işleyenleri teşhir etmek için de kullanılırlardı. Örneğin Sultan

⁷⁸²² *Cathay and the Wat Thither*, II. s. 117; Songja Lee, a.g.e., s. 28.

⁷⁸²³ *Markopolo Seyahatnâmesi*, I, s.34.

⁷⁸²⁴ *The Sacred Books of the Hindus, Vol XIII. The Sukra-nîti*, s. 159.

⁷⁸²⁵ Afanasiy Nikitin, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, s. 11.

⁷⁸²⁶ Afanasiy Nikitin, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, s. 17.

Gıyâseddîn Balaban (1266-1287), Bengal Valisi Melik Tuğrul isyanına katılanların en meşhurlarını “erkek mandalar” (نر گاو میشان: ner-gâvmîşân)a bindirerek teşhir ettirmiştir⁷⁸²⁷. Benzer şekilde Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351) devrinde vezir, isyancı Aynülmük’ü ele geçirdikten sonra bir öküzün üzerine bindirdi ve yalnız cinsel organları kapatılmış hâlde sultanın huzuruna çıkardı. Adamın tam önünü kapatan çaput parçasını tutan ip yukarıya doğru uzanıyor, boynunda düğümleniyordu⁷⁸²⁸.

5.5. DELHÎ TÜRK SULTANLIĞI ORDUSUNDA KATIR VE EŞEKLER

Katır erkek eşek ve dişi atın çiftleştirilmesinden meydana gelmektedir ve kendisi kısırdır. Katır elde etmek için daima erkek eşeği dişi at ile aşılama gerekir. Vücudu attan küçük eşekten daha büyüktür. Eşekten çok daha güçlüdür. Dağlık yollarda ve inişli yollarda çok daha fazla sebat sahibidir. Farsça katır (قاطر/قاطر), ester⁷⁸²⁹ (استر) ve Arapça bağl (بغل) olarak adlandırılmaktadır⁷⁸³⁰. Emîr Husrev-i Dihlevî bir beytinde katır alayı (فوج استر: fevc-i ester)ndan bahsetmektedir⁷⁸³¹.

Katır pek binit olarak kullanılmaz daha çok yüklet olarak kullanılırdı. Ebû Mansûr Seâlibî bunun nedenini katırların ikide bir değişen tabiatlarına bağlar. Ayrıca hükümdarların bu hayvana binmesinin bazı özel durumlar hariç yakışmayacağını bildirir. Söylediğine göre İranlılar katırın uğursuzluğuna inanır, “bu nasıl ahlaklı bir hayvandır, ikide bir değişiyor” diyerek ona karşı hoşnutsuzluklarını daima belli ederler⁷⁸³².

Türk-İslâm devletlerinde ordu ağırlıklarının naklinde kullanılan yükletlerin sayıları, katır ve eşeklerin bu iş için kullanılma oranları Delhi Türk Sultanlığı devri için de yol gösterici olabilir. Gazneli Sultan Mahmûd’un, Somnat seferinde atlar ve develerin çoğu sakatlandığından 50.000 deve ve katırı orduya bağış olarak dağıttığı bilinmektedir⁷⁸³³. Akkoyunlular devrinde ordu ağırlıkları 30.000 deve, 5.000 katır ve

⁷⁸²⁷ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 107-108; Nizâmuddîn Ahmad, s. 96-97.

⁷⁸²⁸ İbn Battûta, II, s. 714.

⁷⁸²⁹ Fahr-i Müdebber, *Tarikh-i Fakhru'd-Din Mubarakshah*, s. 20; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Bakiye-i nakiye*, vr. 333a, 339a; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Husrev u Şîrin*, vr. 505a (kenar).

⁷⁸³⁰ *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, II, s. 2159.

⁷⁸³¹ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Bakiye-i nakiye*, vr. 339a.

⁷⁸³² Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Hükümdarlık Sanatı (Âdâbu'l-Mulûk)*, s. 212.

⁷⁸³³ Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, s. 238.

2.000 eşek tarafından taşınmaktaydı⁷⁸³⁴. Görüldüğü üzere, ordu ağırlıklarının naklinde develere göre katır ve eşekler çok daha az sayıda kullanılmaktadır.

İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk döneminde âmil (valilik ve bölgenin vergi tahsildarlığını beraber yürüten yüksek memur)lerin başkente getirdikleri hediyeler arasında katırlar da bulunduğunu bildirmektedir⁷⁸³⁵. İbn Battûta, Şihâbeddîn Kâzerûnî'nin sultana hediye edilmek üzere hazırladığı şeyleri sayarken bunlar arasında “bir sürü katır” olduğunu bildirmektedir⁷⁸³⁶. Yine İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk'un Ganj'ın batı yakasında şiddetli bir kıtlığın hüküm sürmesi üzerine at, katır ve fillerin büyük bir bölümünün otlatılması amacıyla verimli arazilere sahip doğu yakasına sürülmesini emrettiğini bildirmektedir⁷⁸³⁷. Şems-i Sirac Afif tarafından aktarıldığına göre Fîrûz Şâh Tuğluk devrinde iktâ sahiplerinin başkente getirdikleri hediyeler arasında diğer hayvanların yanı sıra katırlar da bulunmaktadır⁷⁸³⁸.

Ordu ağırlıklarının taşınmasında katırların yanında eşeklerden de istifade edilebilmekteydi. Eşek Farsça har (خر), dirâzgûş (درازگوش: uzun kulak), Arapça himâr (حمار) ve Türkçe ulâğ (الغ) olarak adlandırılmaktadır. At ailesindendir. Attan, küçük, uzun kulaklı ve kısa yeledir. Yüklet ve binit olarak istifade edilir⁷⁸³⁹.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde ordu mehteri dışında eşekler binit ve yüklet olarak pek kullanılmazdı. Yine de yüklet olarak kullanılan eşek cinsleri bulunmaktaydı. Nitekim Emîr Husrv-i Dihlevî, oğlu (mahdûm) tarafından gönderilen bir eşeği (درازگوش)in bârgîr (بارگیر: yük hayvanı) olarak gönderildiğini bildirmektedir⁷⁸⁴⁰.

Hindistan'da insanlar eşeğe daha çok teşhir edilmek, aşağılanmak için bindirilirdi. İbn Battûta bu durumu çok güzel açıklamaktadır: “Hintliler yolculukta yük ve eşyalarını sadece öküzlere bindirirler. Orada eşeğe binmek çok ayıp! Lâşe diye

⁷⁸³⁴ Abdülkadir Erdoğan, a.g.e., s. 219-220.

⁷⁸³⁵ İbn Battûta, II, s. 656-657; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 214-215.

⁷⁸³⁶ İbn Battûta, II, s. 665-666.

⁷⁸³⁷ İbn Battûta, II, s. 709-710.

⁷⁸³⁸ Afif, s. 268-269.

⁷⁸³⁹ *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I, s. 1099.

⁷⁸⁴⁰ Bkz. *Î'câz-i Husrevî*, I. Risale, s. 177.

adlandırılan Hint eşekleri pek küçük. Bir kimse, dövüldükten sonra halka teşhir edilmek istenirse o zaman eşeğe bindirilir⁷⁸⁴¹.

Mesâliku'l-ebâr'daki kayıtlara göre Hindistan'da çok sayıda katır ve eşek olmasına rağmen, görüşlerine göre onları sürmek büyük bir rezalet ve utançtı. Özellikle fakihler ve ehl-i ilim⁷⁸⁴² katıra binmeyi hoş karşılamazdı. Eşeğe binmek ise başlı başına büyük bir utanç vesilesi kabul edilirdi. O yüzden herkes ata binerdi. Bu ülkede has tabakasından olanlar yüklerini at sırtında, avam tabakasından olanlar ise inek sırtında taşırlardı. Bu hayvanlar (at ve inekler) hızlı ayaklıydılar ve uzun mesafe yürüyebilirlerdi⁷⁸⁴³.

Hindûlar da eşekleri teşhir etme vasıtası olarak kullanmaktaydılar. *Râjatarangginî*'de bu hususta şu örnek yer almaktadır: “Sadula, kralın şefkati nedeniyle öldürülmedi fakat kral ona bir eşeğe yüzü kuyruğuna bakacak şekilde binmesini emretti ve her bir pazar yerinde yere yatırıldı, onun sakalı insan idrarıyla sırlıklam oldu, başı traş edildi, herkes ona tükürdü ve elleri ölü bir adamın bağırsağıyla bağlandı.”⁷⁸⁴⁴

Fîrûz Şâh Tuğluk'un merâtibi (mehteri)nde 84 herûvâr (eşek yükü)⁷⁸⁴⁵ davul, at, eşek ve deve kösleri/nakkareleri ve demâme bulunduğu bilinmektedir⁷⁸⁴⁶. Eşek yükü ifadesi bu hayvanların en azından ordu mehteri sazlarının naklinde kullanıldığı ihtimalini doğurmaktadır. Fakat eşek kösleri ibaresinden Delhi mehterinde eşeklerin de yer aldığı kesin olarak ortaya çıkmaktadır. Sultana ait eşek, katır vb. yük hayvanlarının

⁷⁸⁴¹ İbn Battûta, II, s. 754.

⁷⁸⁴² Sayın Ahsen Batur tarafından “ehl-i ilm” olarak çevrilen kelime Muhamme Zaki tarafından ulak (man of letters) olarak çevrilmiştir.

⁷⁸⁴³ *Mesâliku'l-ebâr fi-memâliku'l-emsâr*, III, s. 48; *Arab Accounts of India*, s. 17, 85; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâliku'l Ebsâr)*, s. 30-31.

⁷⁸⁴⁴ *Râjatarangginî*, by Jogesh Chunder Dutt, III, s. 86.

⁷⁸⁴⁵ Harvâr: Orta Çağ'da İran yönetimine ait kayıtlara göre bir harvâr (eşek yükü) at, sığır, katır ya da eşek yüküne karşılık kullanılıyordu. Katır ve deve yükleri arasında da çok ender bir ayırım yapılıyordu. Adududdevle (942-82), Buveyhî Devleti'nde harvâr'ı 10 fitr (her biri 12 menn) olarak belirlemişti. Böylece o zamanki menn'in 5/6 kg. olduğundan hareket edilirse, bir katır yükünün ağırlığı tam 100 kg. olarak ortaya çıkar. Gazan Han 1300'lerde İlhanlı devletinin ölçü ve ağırlık sistemini tespit ederken katır yükünü (tahıl ölçüsü olarak tagar adını taşır) 100 menn'le belirlemişti, bu 83,3 kg. ediyordu. Bu, esas anlamda bir eşek yüküydü. 1440'da Fars'da bir harvâr = 200 menn-i şer'î, yani daha önce gördüğümüzün tam iki katı ya da 166'67 kg. idi. Bir hayvan yüküne ait olan bu birim, bir at yüküne veya katır yüküne eşitti. 1518'deki Doğu Anadolu'yla ilgili belgelere göre bu gerçekten bir eşek yükünün iki katına denk geliyordu. Uzun Hasan'ın yaşadığı devirde Doğu Anadolu'da normal yük (asıl yük) 8 boğça idi, bu 162,144 kg. ederdi ve bir at veya katır yüküne eşitti. Buna karşılık İran'da XIV. yy.ın ortasından beri harvâr 100 menn olarak belirlenmişti, bu 288 kg. idi. Bu harvâr, 300 kiloluk bir ağırlık olarak (XIX. yy. metrik sistemine benzetme yapılmıştır) İran'da bugüne kadar kalmıştır. Daha küçük bir harvâr'ın (83,3 kg.) Türkistan'da İran'da olduğundan daha uzun süre kalabildiği görülüyor... Kandeher'da XVI. yy.da 1 harvâr 40 mahallî menn veya 10 Hindistan menn'i idi, bu da muhtemelen 251,25 kg. eder. Bkz. Walter Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s. 17-18.

⁷⁸⁴⁶ Afif, s. 145.

Delhi’de bulunan “Pâygâh-i Bârgîrdârân-i Has” denilen ahırlarda bulunmaları muhtemeldir.

5.6. DELHİ TÜRK SULTANLIĞI ORDUSUNDA POSTA GÜVERCİNLERİ VE HARPTE GÜVERCİN KULLANIMI

Posta güvercinlerinin dünya üzerindeki geçmişi çok eskilere dayanmaktadır. Bu konudaki ilk kayıtlar M.Ö. 1200 yıllarına kadar gitmektedir. Bu yıllarda Mısır’da güvercinlerden haberleşme amacı ile yararlanıldığı bilinmektedir. Yani günümüzden yaklaşık 3200 yıl kadar önce bu güvercinlerin ilk ataları yetiştirilmekteydi. Daha sonraki dönemlerde haberleşme amaçlı yetiştiricilik farklı ülkelere de yayılmıştır. M.Ö. 300 yıllarında Çin’de güvercinlerle bütün ülkeyi kapsayan bir haberleşme ağı kurulmuştur. Özellikle savaş sırasındaki haberleşmelerde güvercinler önemli bir rol oynamışlardır. Eski Yunan⁷⁸⁴⁷ ve Roma⁷⁸⁴⁸’da da savaşlar sırasında güvercin kullanımı yaygındır. Bağdat ve [Fâtımî] halifelerinin⁷⁸⁴⁹ de güvercinlere çok değer verdiği bir gerçektir. İslâm öncesi Orta Asya’da bulunan Türk devletleri⁷⁸⁵⁰ ile Türk-İslâm devletleri de güvercinleri hem haberleşme hem de güzellikleri için yetiştirmişlerdir⁷⁸⁵¹.

⁷⁸⁴⁷ Yunanistan’da pehlivanlar olimpiyata gittikleri zaman beraberlerinde güvercin götürürler, galibiyetlerini ailelerine haber vermek için boyunlarına zafer işareti olarak erguvan takıp uçururlarmış. Bkz. Sevilay Özer, “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Posta Güvercinleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 55, 2 (2015), s. 168.

⁷⁸⁴⁸ Romalılar önceleri güvercinleri Yunanlılar gibi kullanmışlarsa da daha sonra güvercinlerden savaşta yararlanmaya başlamışlardır. Öyle ki harb sahasında uçurdıkları güvercinlerin uçuşlarındaki sükûnet ve heyecanlarına bakarak üzerinde uçtukları muntıkada düşmanın mevcut olup olmadığını bile anlamışlardır (Yüzbaşı Asaf 1925a: 25). Bkz. Sevilay Özer, “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Posta Güvercinleri”, s. 168.

⁷⁸⁴⁹ Abbâsilerde posta güvercinleri özel olarak yetiştirilmiştir. İstanbul’dan Basra’ya fiyatı yüksek olan bu güvercinlerden getirilmiş, Rakka ve Musul’dan haberler güvercinler vasıtasıyla bir gün içinde Bağdat, Basra ve Küfe’ye ulaştırılmıştır. Abbâsî Veziri İbn Mukle Karmatîlerle savaşırken güvercinlerle Bağdat’a haber göndermiştir. Hatta Fâtımîler posta güvercinleri için Divân oluşturmuştur. Güvercinler vasıtasıyla İstanbul-Basra, Mısır-Suriye ve Mağrib şehirleriyle haberleşme sağlanmıştır. Bkz. Sevilay Özer, “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Posta Güvercinleri”, s. 168.

⁷⁸⁵⁰ Orta Asya Türk topluluklarından Uygurlara ait en eski yazılı metinlerde güvercin anlamında “kökürçün” ve “köğürçün” gibi kelimelerin kullanıldığını görüyoruz. Birbirinden uzak değişik Türk toplulukları lehçelerinde bile bu kelimelerin ortak bir sözcük olarak varolması güvercin kültürünün o dönemde yaygın olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı zamanda bazı yazılı metinlerden güvercinlerin toplumsal olarak değer verilen ve oldukça kıymetli bir varlık olduğu anlaşılmaktadır. Asya’daki Türk kavimleri o dönemde yarı göçebe bir tarza sahip olmakla birlikte belli bir güvercin kültürü geliştirmişlerdir. O dönemde Çin’de güvercin yetiştiriciliğinin yaygın olduğu bilinmektedir. Özellikle haberleşme sistemini M.Ö. 300’lü yıllarda bütün ülkede güvercinlerle sağlamayı başaran bir ülkede güvercin yetiştiriciliğinin çok eskilere dayandığını tahmin etmek zor değildir. Bugün bile Doğu Türkistan’da konuşulan bazı Türk lehçelerinde Pekin güvercini anlamına gelen “bedzin kepte” teriminin olması ve Pekin güvercinlerinin Türkler tarafından da yetiştirildiğinin bilinmesi, Türklerin Çinliler ile bir güvercin alışverişinde bulunduklarını göstermektedir. Geçmiş dönemlerde Asya’da yetiştirilen güvercin ırklarının neler olduğu konusunda sınırlı bir bilgi bulunmaktadır. Ancak taklacı güvercin ırkının Orta Asya Türkistan kökenli olduğu etimolojik incelemelerden anlaşılmaktadır. Bugün Çin sınırları içinde yer alan Taklamakan Çölü, çölleşmeden önce Türklerin yaşadığı bir bölge idi. Taklamakan adı eski Uygur Türkçesinde taklanın makamı yani onun gerçek yeri, doğum yeri

Hindular, İlk Çağ'dan beri askerî amaçlı güvercin kullanmaktaydılar. Kautilya, düşmanların veya vahşi kabilelerin hareketlerinden kraliyet hane halkının güvercinlerini geçitlerle (mudrá) uçurarak veya ardışık aralıklarla ateş ve dumanan ile bilgi gönderilebileceğini bildirmektedir⁷⁸⁵². Kautilya, başka bir yerde güvercin kullanımı ile bağlantılı olarak dış ilişkiler ile ilgili bilgiler sadece mühürlü bir mektup getiren ev güvercininden alınır demektedir⁷⁸⁵³. Bu ifadelerden askerî amaçlı güvercin burçları da kullanılmakta olduğu çıkarılabilir.

Görüldüğü üzere, güvercinlerle haberleşme yöntemi daha önceki toplumlarca da bilinen ve kullanılan bir yöntemdi. Ancak Corcî Zeydân'ın bildirdiğine göre Müslümânlar bu işi oldukça geliştirmişler ve diğer milletlere göre daha fazla önem vermişlerdir⁷⁸⁵⁴.

Gazneliler ve Harezmşahlar gibi Türk hükümdarları tarafından kayırlan Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Âdâbu'l-Mulûk* adlı eserinde güvercin kullanmanın önemini şöyle dile getirmektedir: “Bilgili ve tecrübeli hükümdarlar bu işe (istihbarat ve casusluk) ehemmiyet vermeye ve casusluk dalında en iyi çalışmaları yapmak üzere sahip oldukları imkânları sonuna kadar kullanmaya devam ediyorlar. Onlar haberci güvercinler vesilesiyle beş günlük bir yolculukla kat edilecek kadar uzak bir yerde dün cereyan etmiş bir olayı bugün hemen duyarlar⁷⁸⁵⁵. Güvercin tutma işi Irak diyarında günümüze kadar devam eden köklü bir uygulamadır. Bu kuşlardan bir tanesi 200 altın ediyordu! Kurnaz hükümdarlar ta uzaklarda, gözlerinin göremedikleri yerlerde meydana gelen

anlamına gelmektedir. Bu kavramdan taklacı güvercin ırkının ilk kez Türk toplulukları tarafından yetiştirildiği sonucu çıkmaktadır. Bölgeye ilişkin bazı eski kaynaklardan, Doğu Türkistan'da “Guma güvercinleri” adı verilen ve evlerin çatılarına koyulan kafeslerden uçurulan güvercinlerin olduğu ve bunların arasında Alacalı güvercin ve Pekin güvercin ırkının bazı çeşitleri bulunduğu bilinmektedir. Günümüzde Şanlıurfa'da damlarda toplanan ve uçurulan evcil güvercin topluluklarına da “köme (guma) güvercinleri” adı verilmesi aradaki bağlantıyı göstermesi açısından ilginçtir. Bkz. Güvercinbirliği (Türkiye Güvercin Yetiştiricileri Birliği), Yavuz İşçen, “Posta Güvercinleri”, http://www.guvercinbirligi.com/Arsiv_Makaleleri/Irklar/posta.htm (8 Şubat 2016).

⁷⁸⁵¹ Yavuz İşçen, “Posta Güvercinleri”, http://www.guvercinbirligi.com/Arsiv_Makaleleri/Irklar/posta.htm (8 Şubat 2016).

⁷⁸⁵² Kautilya's *Arthashastras*, s. 203.

⁷⁸⁵³ Kautilya's *Arthashastras*, s. 563.

⁷⁸⁵⁴ Corcî Zeydan, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, I, s. 303.

⁷⁸⁵⁵ Güvercinler asıl güvercinliklerine saatte ortalama 50 km hızla dönerler. Güvercin vazife esnasında kendisine verilen yön ne olursa olsun doğru bir hat üzerinden güvercinliğe dönüş yapar. Güvercinler gece uçuşlarında da kullanılır. Ancak gece uçuşları çok kolay olmadığından, güvercinlerin iyi bir talimden geçirilmeleri, karanlığa alıştırmaları gerekmektedir. Güvercinin söz konusu hızı ve en kestirme yolu kullanması, gece de uçabilmeleri haberlerin nasıl bu kadar çabuk ulaşabildiğini ortaya koymaktadır. Bkz. Sevilay Özer, “Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Posta Güvercinleri”, s. 171, 173.

hadiseleri bilmek, siyasetle ilgili işlerini bu bilgiler üzerine bina etmek, dost ve düşman evladının yaptıklarından haberdar olmak için güvercin yetiştirmeye özen gösterirler⁷⁸⁵⁶.

Böylece hükümdar, Şair Ebû Temmam'ın dediği gibi olur:

Ufka çepeçevre göz attı kuşbakışıyla
Sanki eviydi onun gözünde şu dünya!

Bir diğer şair de şu tasviriyle aynı şeyi murad ediyor:

Her gizli kapaklıyı bildi enine boyuna,
Yeryüzü bir misket gibi avuçlarında⁷⁸⁵⁷.

Gazneli Devleti muhaberatında güvercin (kebûter) kullanılmakta olduğunu ve ayrıca güvercinlerin haber ulaştırmalarını engellemek için de eğitilmiş şahin ve kerkenezlerin kullanıldığını Gazneli Devleti 'Ârız-i leşkeri İmadeddîn Mansûrb. Sa'îd'i övmek üzere yazılan kasidede yer alan şu beyitler göstermektedir⁷⁸⁵⁸:

Beni daima bir yere bırakman gerekir * Şâhin ve kerkenez pazısından
kesintisiz yol

Çünkü senin vezirin/sinen tarafına bundan sonra * Benim kasıdım güvercinden
başkası olamaz⁷⁸⁵⁹.

Gazneliler devrinde güvercinlerin muhaberat amacıyla eğitildiklerini net bir şekilde gösteren başka beyitler de bulunmaktadır. Örneğin *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*'da "Güvercin Bakıcısının (کبوتر باز: kebûter-bâz)⁷⁸⁶⁰ Sevgilisinin Sıfatı" başlığı altında yer alan aşağıdaki üç beyit bu hususa ışık tutmaktadır:

Senin yakınlığın daima güvercin iledir hep * Bakmıyorsun [güvercin]
hevesinden kendi kuluna

⁷⁸⁵⁶ Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Hükümdarlık Sanatı (Âdâbu'l-Mulûk)*, s. 111.

⁷⁸⁵⁷ Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Hükümdarlık Sanatı (Âdâbu'l-Mulûk)*, s. 111.

⁷⁸⁵⁸ Dikkat: Bu övgü (kaside), basılı Dîvândan düşmüştür, yer almamaktadır. Bkz. *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 194.

⁷⁸⁵⁹ مرا جائی همی باید نهادن * ز بازو چرخ و شاهین راه یکسر
ازیرا سوی صدر تو ازین پس * نباشد قاصد من جز کبوتر Bkz. *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 197.

⁷⁸⁶⁰ Kebûter-bâz (کبوتر باز): Bir miktar güvercin besleyen ve günün bazı vakitlerinde onlar ile meşgul olan ve ilgilenen; güvercin uçuran. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1780, 1818.

Saat ile sana tekrar geliyor * Kendi sinenden sürdüğün (havalandırdığın) her bir güvercin

Bir yola gidip gelmesini * Kendi güvercin [sevgili]inden öğrenmediğinden⁷⁸⁶¹.

Gazneliler devri muhaberatında güvercin kullanıldığını çok net bir şekilde gösteren beyitler ise şunlardır:

Her güvercin gördüğümde * Söylerim dosttan mektup geliyor.

Ey rüzgâr benim çatımın etrafında eserse * Söylerim yardan müjde var⁷⁸⁶².

Selçuklu Sultanı Tuğrul bey döneminde 1055 yılında Abbasilere tanıtılan taklacı güvercinlerin, Abbasiler kanalı ile başta İran, Irak, Suriye ve Ermenistan olmak üzere bölgedeki diğer ülkelere ve Mezopotamya'ya yayıldıkları belirtilmektedir. Bu durum büyük Selçuklu Devleti döneminde de güvercin yetiştiriciliğine önem verildiğini göstermektedir⁷⁸⁶³.

Türkiye Selçukluları ile birlikte, Anadolu'ya "Selçuklu" (*Seljuk Fantail*) ve "Taklambaç" adı ile bilinen güvercin ırklar gelmiştir. Türkiye Selçuklu döneminde Konya'nın başkent olduğu yıllarda Konya'da güvercin yetiştiriciliğinin hayli yaygın olduğu bilinmektedir. Hatta Konya'nın o dönemde bir güvercin başkenti olduğu söylenebilir. Konya'da bulunan Selçuklu sultanlarına ve vezirlerine hediye olarak çeşitli ülkelerden güvercinlerin gönderildiğine ilişkin kayıtlı bilgiler bulunmaktadır. Selçuklu Sultanlarının Selçuklu ırkı güvercinleri koruyabilmek amacı ile saray dışına çıkışına izin vermedikleri bilinmektedir⁷⁸⁶⁴.

Selçukluların güvercine verdikleri değer onların sanatına da yansımıştır. Bugün Konya'da bulunan çini eserler üzerinde Selçuklu güvercinlerine ait figürlere rastlamak mümkündür. Başka bir örnek de Selçuklu döneminden kalma bir yapı olan Denizli

⁷⁸⁶¹ انس تو با کبوتر ست همه * ننگری از هوس بچاکر خویش
هم بساعت بر تو باز آید * هر کبوتر که رانی از بر خویش
Bkz. *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 643.

⁷⁸⁶² در همه گر کبوتری بینم * گویم از دوست نامه آرد
بادا گر گردبام من بوزد * گویم از یار مژده دارد
Bkz. *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, s. 671.

⁷⁸⁶³ Orhan Yılmaz, *Güvercin (Columba Livia) Yetiştiriciliği*, s. 50.

⁷⁸⁶⁴ Orhan Yılmaz, *Güvercin (Columba Livia) Yetiştiriciliği*, s. 50-51.

yakınlarındaki Akhan Kervansarayında görülebilir. 1253 yılı yapımı olan bu kervansarayın köşe sütun başlıklarında güvercin motifleri yer almaktadır⁷⁸⁶⁵.

Güvercinlerle haberleşme usulünü Suriye'ye ve Mısır'a getiren kişi Atabeg Nureddîn Mahmûd Zengî olmuştur. Nureddîn tarafından posta güvercinleriyle ilgili teşkilatın kuruluş amacını İbnü'l-Esîr şöyle açıklar: “Nureddîn bu sene (H. 567/1171-72) Suriye'de el-Hevâdî (hızlı) güvercinleri edindi. Bunlara el-Menâsîb denirdi. Uzak diyarlardan yuvalarına kadar uçarlardı. Ülkenin her tarafında onları kullandı. Sebebi şu idi; Ülke büyüyüp sınırları genişlediği zaman şehirler arasındaki mesafe artınca haberleşme güçleşti. Haçlılara komşu olan bölgelerde kuşatılan kaleler, Nureddîn'e haber ulaştırıncaya kadar iş işten geçiyor, kale elden çıkıyordu. Bu yüzden Nureddîn, haberlerin aynı gün ulaştırılması için posta güvercinlerinin kullanılmasını emretti ve güvercinleri yetiştirecek, onları muhafaza edip barındıracak olanlara ücret tahsis etti. Bu şekilde büyük bir rahatlık hâsıl oldu, Müslümânlar büyük yarar sağladılar⁷⁸⁶⁶.”

Büyük kalelerde güvercinler için Burcu'l-Hemâm denilen yerler bulunur, bunlarla uğraşan görevlilere berrâc denir, uzun mesafeler için güvercinlerin, diğer ulakların dinlenmesi için Merâkizü'l-Hamâm [Güvercin Merkezleri]⁷⁸⁶⁷ adı verilen dinlenme yerlerinden yararlanılırdı. Nureddîn Mahmûd zamanında posta güvercinlerinin merkezi daha çok Dımaşk'tı. Burada yetiştirilen güvercinler, kafesler içinde diğer büyük şehirlere ve önemli kalelere gönderilir, acil durumlarda buralardaki görevliler tarafından mesaj ileştirilerek güvercinler salını verilir, durum Dımaşk'a bildirilirdi⁷⁸⁶⁸. Nureddîn Mahmûd bu amaçla kullandığı güvercinlerin ayak ve gagalarını kendi şifreleri ile işaretlemişti. Kullandığı güvercinler Irak'tan getirilen boyunları renkli ve benekli beyaz güvercinlerdi⁷⁸⁶⁹. Güvercinlerin özellikle kuşatılan kalelerin zamanında haber ulaştırmasında etkin rol oynadıkları, diğer görevleri yanında özellikle bu amaçla kullanıldıkları anlaşılmaktadır.

⁷⁸⁶⁵ Orhan Yılmaz, *Güvercin (Columba Livia) Yetiştiriciliği*, s. 51.

⁷⁸⁶⁶ Halil İbrahim Gök, *Musul Atabeyliği: Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, s. 456.

⁷⁸⁶⁷ Hamâm/Hemâm (حمام): Ar. Güvercin. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 875.

⁷⁸⁶⁸ Halil İbrahim Gök, *Musul Atabeyliği: Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, s. 456-457.

⁷⁸⁶⁹ Yavuz İşçen, “Posta Güvercinleri”, http://www.guvercinbirliigi.com/Arsiv_Makaleleri/Irklar/posta.htm (8 Şubat 2016).

Güvercinlere konan mesaj yazılı kâğıt ufak olup, ğubârî denen bir yazı çeşidi ile yazılırdı. Ağırlığının bir buçuk dirhem: +4,8 gr olduğu kaydedilmektedir⁷⁸⁷⁰. Ğubârî (غبارى) eski harflerle yazılan bir nevi ince yazının adıdır. Bu isim Arapça toz demek olan ğubârdan alınmadır. Yazı toz gibi ince yazıldığı için bu adı almıştır⁷⁸⁷¹.

Cengiz Han'ın seferleri sırasında haberleşme amaçlı posta güvercini kullandığı bilinmektedir⁷⁸⁷².

Eyyubiler devrinde Selahattin Eyyübi (1138-1193) zamanında Haçlı Ordularının Akka Kalesini kuşatması sırasında güvercin postalarından önemli ölçüde istifade edildi. Sultan Kamil (1218-1238) de güvercin postalarına büyük önem verdi sürekli olarak elinde 900 adet Güverci bulundurdu. Kahire Kalesi'ndeki Matar Burcu (Burcu'l Matar)'nu, güvercin postaları için özel olarak tasarladı ve kullandı. Güvercin tüneliklerinin, Matar Burcu'nun güney girişini savunan ikiz kuleler arasındaki platformda bulunduğu bildirilmektedir⁷⁸⁷³.

Mısır'da Memlûklar devrinde aynı şekilde savaşlarda haberleşme maksadıyla posta güvercinleri kullanılmıştır⁷⁸⁷⁴. Mısır'da 1280 yılında 2.000 posta güvercini mevcuttur. Hatta Mısır Sultanı bütün seyahatlerinde haberleşmeyi sağlayabilmek adına güvercinlerle dolu bir kafesi yanında götürmüştür⁷⁸⁷⁵. Memluk Devleti devrinde en hızlı haberleşme yöntemi güvercinler idi. Güvercinler yürüyerek yirmi günden alınan yolu bir günde kat etmekteydiler⁷⁸⁷⁶.

İbn Battûta, Mısır'da İskenderiye şehrinde 727/1237 senesinde meydana gelen çatışmalar sırasında posta güvercinlerinin kullanıldığını haber vermektedir: Müslümânlarla Hristiyan tacirler arasında bir kavga çıkmış. O esnada İskenderiye valisi olan Kerekî, Hristiyanları himaye eder bir tutum içine girerek Müslümânları şehir kapısının dış duvarları arasında toplayıp işkence etmek üzere her yandan kuşatmış. Çevresindeki kapıları da kapatmış. Bu olaya sinirlenen halk derhal kapıyı kırarak

⁷⁸⁷⁰ Halil İbrahim Gök, *Musul Atabeyliği: Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, s. 457.

⁷⁸⁷¹ *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, s. 679.

⁷⁸⁷² Yavuz İşçen, "Posta Güvercinleri", http://www.guvercinbirliğı.com/Arsiv_Makaleleri/Irklar/posta.htm (8 Şubat 2016).

⁷⁸⁷³ Orhan Yılmaz, *Güvercin (Columba Livia) Yetiştiriciliği*, s. 24-25.

⁷⁸⁷⁴ Altan Çetin, a.g.e., s. 189-191.

⁷⁸⁷⁵ Bkz. Sevilay Özer, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Posta Güvercinleri", s. 168.

⁷⁸⁷⁶ *Tefric el-Kurûb fî Tedbîr el-Hurûb*, İngilizce kısım s. 48, 49.

valinin konağına hücum eder. Vali, halkın hücumu karşısında evinin damına sığınarak oradan savaşı. Bu esnada posta güvercinleri vasıtasıyla olanları Melik Nâsır'a bildirir. Bunun üzerine Melik Nâsır önce Cemâlî, ardından Doğan adındaki başka bir emîri yardım etmesi için bölgeye gönderir⁷⁸⁷⁷.

Schiltberger, Memlûklar devrinde güvercinlerin nasıl eğitildiğini⁷⁸⁷⁸ şöyle açıklamaktadır: “Habercilerin yolda alıkonmalarından korkulduğu büyük tehlikeli zamanlarda Sultan, “Haber Güvercinleri” yollar. Çoğunlukla sultan bu güvercinleri Kahire’den Şam’a gönderir, çünkü arada büyük bir çöl vardır. Bu güvercinler, Sultanın arzu ettiği her şehirde şöyle eğitilir: Bunun için bir güvercin çifti alınır yemlerine şeker katılarak çok iyi beslenir fakat bir yere uçmalarına engel olunur. Çiftleşme zamanı gelince erkek güvercin Sultan’a getirilir, dişisi yerinde bırakılır. Erkek güvercinin hangi şehirde olduğu işaretle saptanır ki kesin olarak hangi şehirden geldiği bilinsin⁷⁸⁷⁹. Özel bir kafese konulur, fakat başka hiçbir güvercinin yanına yaklaşmasına izin verilmez ve artık eskisi gibi fazla yiyecek özellikle de şeker verilmez. Bu, geldiği şehri daha çok özlesin diye yapılır. O gönderilmek istenirse, kanatları altına mektup bağlanır. Ve erkek

⁷⁸⁷⁷ İbn Battûta, I, s. 28-29.

⁷⁸⁷⁸ Güvercinlere postacılık nasıl öğretilirdi? Posta güvercinlerinin ömürleri 10-15 yıl kadardır. Mesafe uçmaya alışmaları için ilk önce grup halinde en fazla 5 km uzağa götürülüp toplu olarak bırakılırlar. Geri dönmeyi başaran yavru için yavaş yavaş mesafe artırılmaya başlanır. 30 - 40 km kadar uzaklıktan bırakılan kuşlar geri gelebiliyorlarsa, artık kuşlar belli aralıklarla tek tek bırakılmaya başlanır. İlk bırakılan kuş gözden iyice kaybolduktan sonra ikincisi bırakılmalıdır. Böylelikle kuşların birbirini takip etmeleri önlenir. Yani sınavda kopya çekmenin önüne geçilmiş olunur. Amaç kuşların kendi yeteneklerini geliştirmesini sağlamaktır. Bu arada kuşlar hiçbir zaman tok karna uçurulmazlar. Yuvasına geri döndüğünde yeminin ve suyunun kendisini hazır beklediğinden emin olmalıdır. Bkz. Yeni Asya, Melike Kabay, “Posta Güvercinleri: Hayvanlar Âlemi”, http://www.yeniasya.com.tr/ramazan/posta-guvercinleri_140428 (9 Şubat 2016).

⁷⁸⁷⁹ Posta Güvercinleri ile haberleşme “Tek Taraflı Düzenleme” ve “İki Taraflı Düzenleme” adlarını taşıyan iki yöntemle yapılmaktadır. Tek Taraflı Düzenleme: Bu düzenlemede, iki nokta bulunur. Bunlardan biri sabittir, diğeri ise değişebilir. Sabit nokta haberin gideceği adrestir. Bu adres kuşun yetiştirildiği ve yuvasının ve eşinin bulunduğu yerdir. Değişken nokta ise kuşun uçuş mesafesi içerisinde herhangi bir yer olabilir. Özetle kuş yuvasından alınır ve uçuş mesafesi içerisinde herhangi bir yere götürülüp beslenmeye başlanır. Dikkat edilecek nokta kuşların eş olarak alınmaması gerekliliğidir. Eşlerden sadece biri götürülür. Diğer eş yuvada bırakılır. Kuş götürüldüğü yerde uzun süre bulundurulabilir. Bu süre 1 –2 sene hatta daha fazla bile olabilir. 5 –10 yıl sonra yuvasına geri dönen kuşların olduğu bilinmektedir. Kuş götürüldüğü yerde başka bir güvercinle eşleştirilmez ve tek olarak bakılır. Bu kuş bırakıldığında mutlaka ilk yuvasına ve ayrıldığı eşine geri döner. Böylece kuşu götüren kişi, kuşun ayağına haber bağlayarak serbest bıraktığında kuşun ilk yuvasının bulunduğu yere haber gönderebilir. Eskiden savaşlarda ön cephede hareketli halde bulunan birlikler, sabit olan merkez karargâhları ile bu şekilde haberleşiyorlardı. Günümüzde düzenlenen posta güvercinleri yarışmalarında kullanılan yöntem ve mantık aynıdır. İki Taraflı Düzenleme: Bu düzenlemede de iki nokta vardır ancak noktaların ikisi de sabittir. Örneğin biri Ankara’da diğeri Konya’da bulunan iki posta güvercini yetiştiricisi karşılıklı olarak kuşlarını değiştirir. Değişim sırasında kuşlar eş olarak değil tek olarak verilirler. Değişilen kuş sayısı kadar haber gönderebilmek olanağı bulunmaktadır. Böylece Ankara’daki yetiştirici Konya’dan getirdiği kuşu salıverdiğinde kuşun gideceği adres bellidir. Haber Konya’ya ulaşır. Konya’daki yetiştirici de buna cevap vermek isterse, Ankara’dan getirdiği güvercinlerden birini salıverir. Böylelikle sabit iki nokta arasında karşılıklı haberleşme sağlanabilir. Dikkat edilmesi gereken nokta kuşların götürüldükleri yeni yuvalarında başka kuşlarla eşleştirilmemeleri ve tek olarak bakılmaları gerektiridir. Eskiden savaşlarda birbirinden belli bir uzaklıkta bulunan iki kale arasında haberleşme bu şekilde sağlanıyordu. Bkz. Yavuz İşçen, “Posta Güvercinleri”, http://www.guvercinbirliigi.com/Arsiv_Makaleleri/Irklar/posta.htm (8 Şubat 2016).

güvercin, eğitildiği eve doğru uçar ve orada yakalanıp, mektup alınır ve alıcısına iletilir.”⁷⁸⁸⁰

Mısır Memlûk Devleti devrinde Dîvân-i İnşâ reisi, katibü'l-sır görevlerini ifa eden tarihçi ve şair İbn Abdüzzâhir (1223-1293) tarafından kaleme alınan kayıp kitaplardan biri, dönemin resmî haberleşmelerinde önemli bir yeri olan posta güvercinleriyle ilgili *Temâ'imü'l-Hamâ'im*'dir. Kalkaşandi, Makrizî gibi tarihçiler, posta güvercinleriyle ilgili bahisleri yazarken bu eserden genişçe yararlanmışlardır⁷⁸⁸¹. Posta güvercinleri için hususi bir kitap yazılmış olması, devrin diğer bazı kitaplarında posta güvercinlerine bölümler ayrılmış olması ve yukarıda verilen diğer örnekler, Memlûklar devrinde posta güvercinlerine verilen büyük önemi açıkça göstermektedir.

“Mısır Memlûk Devleti devrinde posta güvercinlerinin koruyucuları için gerekli olan bilgi, büyük ölçüde uygun ve yeterli beslenmeyi, hijyenin sürdürülmesini, üremesini, evcilleştirmeyi ve bedenlerine bağlı mesajların taşınması için eğitilmesini kapsamaktaydı. Bazı bilimsel eserler, bekçilere güvercinleri etkileyen hastalıkları nasıl önleyeceğine dair detaylı talimatlar vermekte, güvercinliğin temizliğine titiz bir vurgu yapmaktaydı. Aromatik maddelerden oluşan reçine, hastalığı önlemek ve yeniden üremeyi desteklemek için kullanılırdı. Bu reçinenin kokusunun, güvercinlerin doğurganlığını arttırmak için etkili olduğu düşünülmekteydi. Bu reçine ayrıca haşaratın yok edilmesi için kullanılırdı. Kedileri uzak tutmak için sadhâb diye bir madde kullandılar. Kediler güvercinler ve yumurtaları için tehlikeliydi. Sadhâb'ın güçlü kokusu kedileri istasyondan uzaklaştırmıyordu. Bu madde güvercinler için başka bir tehlike olan yılanlara karşı da etkiliydi. Öncelikle, koruyucuların görevi, güvercinlere uygun, büyük oranda tane içeren yiyecek elde etmektir. Bu dönemde posta güvercinlerinin bakımı ile ilgili harcamalar ulusal bütçeye dahil edildi. Güvercinlerin bakımı aynı zamanda çiftleşme için hükümler de içeriyordu ve uygun ırkların seçimine büyük önem verildi. Memlûklar tüy dökme sezonundan önce güvercinleri (ayaklarına ve gagalarına

⁷⁸⁸⁰ Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, s. 124-125.

⁷⁸⁸¹ Ahmet Dinç, *Doğu'nun Kayıp Kitapları*, Litera Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 435.

bağlı oldukları istasyonun adı işaretlenmiş olduğu halde) serbest bırakırlardı veya dinlenmelerine izin verirler⁷⁸⁸² ve onları göreve göndermezlerdi.”⁷⁸⁸³

Güvercinler koca gökyüzünde hele hele çöl gibi her şeyin birbirine benzediği ortamlarda yönlerini nasıl bulurlardı, mektupları nasıl gitmesi gereken yere ulaştırırlardı? Bu konuda pek çok teori, bilimsel çalışma ve deneyler bulunmaktadır. Bu sorunun cevabının bir kısmı güvercinlerin sinir sistemi, beyin yapısı ve koku alma sisteminde yatmaktadır. Kafatasları ile beyinleri arasında bulunan ferromanyetik bazı tanecikler, yerin manyetik alanına karşı duyarlıdırlar. Güvercinler bu sistem sayesinde yerin manyetik alanındaki değişimleri hissedebilmektedirler. Bu sistem güvercinlerin çok uzaklardan uçurulduklarında bile yönlerini kolaylıkla bulabilmelerine yardımcı olmaktadır. 1947 yılında geliştirilen bu varsayım uzun yıllar genel kabul görmüştür. Ancak 1972 yılında bu konuda yeni bir varsayım daha ortaya atılmıştır. Bu varsayıma göre güvercinler, koku duyguları sayesinde hedeflerine ulaşabilmektedirler. Bu varsayıma göre her coğrafi bölgenin uçucu maddelerden oluşan kendine özgü bir kokusu vardır. Posta güvercinlerinin bu kokuları tek tek tanıdıkları düşünülmektedir. Özellikle koku alma duyuları geçici olarak köreltilen güvercinlerin tanımadıkları bir bölgeden geri dönemedikleri gözlenmiştir. Ancak bölgeyi önceden tanıyorlarsa geri gelebilmektedirler. Bugün koku varsayımı genel olarak kabul edilen bir görüş durumundadır. Ancak diğer yön bulma yetileri ile birlikte ve duruma göre kullanıldığı düşünülmektedir⁷⁸⁸⁴.

Dönemin diğer devletlerinde güvercin kullanımına gelince Hindû racaların muhaberat güvercini kullandıklarına dair bazı izlere rastlanmaktadır. *Râjataranginî*’de

⁷⁸⁸² Güvercinlerin tüy döküm zamanları agustos ayının başında başlar, yaklaşık 1-2 ay sürer. Bu dönemde kuşların kanat, kuyruk, baş, boyun tüyleri dökülür. Bu kışa hazırlıktır. Kuşların kanat tüyleri eksik olduğundan bu dönemde kuş uçurmak sakıncalıdır. Uçurulurlarsa kuslar kendilerini zorlar ya da kanatları eksik olduğundan yanlış yerlere konabilir hatta kanatları çok eksikse yere düşerler. En geç gelen kanat tüyü en baştaki büyük tüylerdir. Diğer tüyler tam anlamıyla çıkmış olsa bile bu kanatlar kısayken kuşları uçurmak onların zorlanması durumunu ortaya çıkartır. Kanatları zorlanırsa kanatlar patlar ve ur çıkar. Kuşlarda tamir edilemeyecek durumlar ortaya çıkar. Bu dönemde kuşlar iyi beslenmelidir bkz. <http://www.guvercinbirligi.com/tgybforum/viewtopic.php?f=2&t=297>; Genellikle, kuşlar bütün tüylerini senede bir defa, bazıları iki defa değiştirirler. Bazı kuşlar küçük örtü tüylerini senede iki defa, kanat ve kuyruk teleklerini ise bir defa değiştirirler. Tüy değiştirme yavaş olduğundan, genellikle 1-3 ay sürdüğünden kuşlar tamamen çıplak kalmaz ve uçuşa yeteneklerini kaybetmezler. Bkz. Orhan Yılmaz, *Güvercin (Columba Livia) Yetiştiriciliği*, s. 116-117.

⁷⁸⁸³ Housni Alkhateeb Shehada, *Mamluks and Animals Veterinary Medicine in Medieval Islam*, Brill, Laiden-Boston 2013, s. 308-309.

⁷⁸⁸⁴ Yavuz İşçen, “Posta Güvercinleri”, http://www.guvercinbirligi.com/Arsiv_Makaleleri/Irklar/posta.htm (8 Şubat 2016); Orhan Yılmaz, *Güvercin (Columba Livia) Yetiştiriciliği*, s. 15-16.

yer alan aşağıdaki ifadeler racalar tarafından haber güvercinlerinin şâhin gibi avcı kuşlarla yakalanmaya çalışıldığına işaret ediyor olmalıdır:

“[Keşmir Kralı] Jayapira, bir güvercini takip eden şâhin gibi diğer krallarla savaşmayı önemsemeden çeşitli ülkelerde Aramuri’nin peşinden gidiyordu, bazen galip gelerek bazen de düşmanın ordusunu gözden kaçırarak.”⁷⁸⁸⁵

“Merja Yosobha hakkındaki haberler Shamsa Chakka ve diğerlerini kanatları üzerinde şâhin dolaşan bir güvercin gibi alarına geçirdi”⁷⁸⁸⁶.

Rajataranginî mütercimi M. A. Stain de bu dönemde güvercinin yasaklanmış yiyeceklerden olduğunu açıklamaktadır⁷⁸⁸⁷.

Gur Devleti muhaberatında güvercin kullanıldığına ve kebûterhâneler kurulduğuna dair dönemin kaynaklarında çeşitli kayıtlar bulunmaktadır. Mesela *Tâcü’l-me’âsir*’de şu ifade yer almaktadır: “Güvercin gibi yüzünü yerdeki yuvasından felekler evinin burcuna çevirdi ve bir uçuşta yeryüzünün aşağısından gökyüzü kasrının burcu üstüne geldi. Melekler âleminden ki bu mavi kafesin kebuterhânesinin mülazımlarıdır...”⁷⁸⁸⁸

Tâcü’l-me’âsir’de güvercin, güvercinlik ve avcı kuşlarıyla güvercinlerin alt edilmesine dâir bir beyit ise şöyledir:

Bâz (doğan, atmaca, şâhin) güvercinlik içinde olduğunda * Hilelerden ne kalır güvercine⁷⁸⁸⁹.

Gur Devleti devrinde Kalincar kuşatması anlatılırken kalenin nakab ve hafr (yeri kazma)in çokluğundan “güvercin burcu” (برج کبوتر) gibi küçük kapı ve pencere dolduğu aktarılmaktadır⁷⁸⁹⁰.

Yukarıda görüldüğü üzere, güvercin burçlarının posta güvercinlerin rahatlıkla gelip konmasını sağlamak üzere çok gözlü olarak tasarlandıkları görülmektedir. Bu

⁷⁸⁸⁵ *Râjataranginî*, by Jogesh Chunder Dutt, I, s. 93.

⁷⁸⁸⁶ *Râjataranginî*, by Jogesh Chunder Dutt, III, s. 414.

⁷⁸⁸⁷ *Rajatarangini*, by M.A. Stain, I, s. 60; II, s. 531.

⁷⁸⁸⁸ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 27.

⁷⁸⁸⁹ Bkz. *Tâcü’l-me’âsir*, s. 177. چون باز اندر کبوتر خانه باشد * ز حیلتها چه ماند با کبوتر

⁷⁸⁹⁰ *Tâcü’l-me’âsir*, s. 228.

durum aynı anda pek çok güvercinin muhaberât için salıverildiğine işaret etmektedir. Burç olarak tasarlandıklarına göre kale ve surların parçası olarak inşa edilmiş olmalıydılar. Dolayısı ile güvercin burçlarının muhaberatin vazgeçilmez unsurlarından olduğunu söylenebilir. Güvercinlerin burçlarda tutulmasının en önemli nedeni ise yılan ve başka zararlı hayvanlardan onları koruyabilmektir.

Gur hanedanı Kert kolundan Melik Gıyâseddîn'in 718/1318 yılında Herat'tan Horâsân'a bir kâsıd ve Mezar-i Müteberrik-i Cam'a bir güvercin (kebûter) gönderdiği görülmektedir⁷⁸⁹¹.

Delhi Türk Sultanlığı devinde Hindistan'da güvecinlerin posta dışında diğer kuşlarla birlikte yenmek üzere beslendiği veya avlandığına dair *Mesâlik el-epsâr*'da şu ifade yer almaktadır: Yenilmek üzere ucuza satılan hayvanlar arasında “yabani güvercinler” (الحمام) de sayılmaktadır⁷⁸⁹². Güvercin, serçe ve envai çeşit kuş, diğer et çeşitlerine göre çok daha ucuzdur⁷⁸⁹³.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde güvercin ve posta güvercinleri için çeşitli adlar kullanılmıştır. Bu dönemde kullanılan adları ele almadan önce güvercin kelimesinin kökenine bakmak yerinde olacaktır. Gök Türk Yazıtlarında geçmeyen güvercin sözcüğü, Uygur metinlerinde kögürçgün, kögürçken, kögürçün biçimlerinde geçmektedir, Divanı Lügati-Türk'te kökürçkün/[kögürçgün]⁷⁸⁹⁴ olarak geçmekte, kökürçkünleş- “güvercini ödül koyarak yarışa girmek”, biçiminde bir de türevi bulunmaktadır. Anadolu ağızlarındaki, goğercin, güvercin, göğercin, güvercin tanımlarının yanında, Kögörçün (Bashöyük-Kadınhanı-Konya) biçiminin de kullanıldığı görülmektedir. Kökürçkün, kögürçün biçimlerinin kök (gök) sözcüğünün üzerine ek yığılması sonucu ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bazı sözlük ve ansiklopedilerde ise güvercin isminin kökeninin, Moğolca “kügercin” kelimesinden geldiği belirtilmektedir⁷⁸⁹⁵.

⁷⁸⁹¹ *Pîrâste-i Târihnâme-i Herât*, s. 148.

⁷⁸⁹² *Mesâlik el-epsâr fi-memâlik el-emsâr*, III, s. 47; *Arab Accounts of India*, s. 16.

⁷⁸⁹³ *Mesâlik el-epsâr fi-memâlik el-emsâr*, III, s. 81; *Türkler Hakkında Gördüklerimiz ve Duyduklarımız (Mesâlik el-epsâr)*, s. 52; *Arab Accounts of India*, s. 50, 92.

⁷⁸⁹⁴ Mahmûd el-Kâşgarî, *Dîvân-ü Lügati't-Türk*, s. 318.

⁷⁸⁹⁵ Orhan Yılmaz, *Güvercin (Columba Livia) Yetiştiriciliği*, s. 11.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde morğ⁷⁸⁹⁶ (مرغ: kuş), morğ-i haber⁷⁸⁹⁷ (مرغ خبر: haber kuşu), morğ-i nâme⁷⁸⁹⁸ (مرغ نامه: mektup kuşu), kebûter⁷⁸⁹⁹ (کیوتر: güvercin), Mar‘aş⁷⁹⁰⁰ (مرعاش: Maraş -güvercini-), Mar‘aş⁷⁹⁰¹ (مرعش), Mar‘îş-i hemâme⁷⁹⁰² (مرعیش: Maraş güvercini), sebz kebûter⁷⁹⁰³ (سبز کیوتر: yeşil güvercin) adlarıyla anılan posta güvercinleri kullanılmaktaydı. Güvercinler nağme-i morğân (نغمه مرغان) adıyla anılan küçük boyutlardaki mektupları taşımaktaydılar⁷⁹⁰⁴. Güvercinler ve diğer hayvanlarlar (deve, at vs.) mektupları Sâhîb-i haberlere (صاحب خبران) ulaştırmaktaydı⁷⁹⁰⁵.

Berenî, Alâeddîn Muhammed Şâh'ın kebuterhâne (güvercinlik)lerinde küçük yaştaki “gulâm beççegân” (çocuk gulâmlar)ın görev aldıklarını kaydetmektedir⁷⁹⁰⁶. Bu husus sultanın güvercinlere özel bir önem atfettiğini göstermektedir. Devrin şairleri güvercinlerin yetiştirilmesi, eğitimi ve muhabberatta kullanılmaları hakkında aşağıdaki malumatları vermektedirler:

Ben de yeni eğitilmiş kuş (güvercin) gibi* Dilim tutulmuş ve murad dikmişim⁷⁹⁰⁷/Dilim tutulmuş ve maşukumu yitirmiş ve [maşukumdan] habersizim (hofte)⁷⁹⁰⁸.

Güneşim bir gün ortasında başım üzerine geldi ansızın * Benim kuşum yarı yoldan mektup kanadında geri döndü⁷⁹⁰⁹.

Bir güvercin dostun semtine benim mektubumu götürmedi * Ki benim gönül ateşimin kuşu havada bırakmamasından⁷⁹¹⁰.

Eğer kuş üzerinde mektup gelirse * Karga ve çaylağın⁷⁹¹¹ yiyeceği [olan güvercin] bana nasihat⁷⁹¹².

⁷⁸⁹⁶ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurraâtü 'l-Kemal*, vr. 309a; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Vasatü 'l-hayat*, vr. 75a; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 409b.

⁷⁸⁹⁷ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 141 b (kenar); Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurraâtü 'l-Kemal*, vr. 240b; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 817b; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 254.

⁷⁸⁹⁸ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 441a, 465 a.

⁷⁸⁹⁹ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 449b, 470a; Emîr Husrev-i Dihlevî, *Nihayetü 'l kemal*, s. 164.

⁷⁹⁰⁰ *Miftâhu 'l-futûh*, s. 14-15.

⁷⁹⁰¹ Bedr-i Çâçî, s. 203.

⁷⁹⁰² Bedr-i Çâçî, s. 147.

⁷⁹⁰³ Bedr-i Çâçî, s. 203.

⁷⁹⁰⁴ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Matlaü 'l-envar*, vr. 246b (kenar).

⁷⁹⁰⁵ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 141b (kenar).

⁷⁹⁰⁶ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 318-319.

⁷⁹⁰⁷ Güvercin çiftleri eğitildikten sonra eşlerinden ayrılmakta ve bu sayede mektup gönderildiğinde eşi ile ilk defa eğitildiği yuvaya uçmaktadır. Şiirdeki son iki kelime belirsiz “ber dühte” de olabilir “bord ve hote/hofte” de olabilir.

⁷⁹⁰⁸ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurraâtü 'l-Kemal*, vr. 309a.

⁷⁹⁰⁹ Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Vasatü 'l-hayat*, vr. 75a.ğ

⁷⁹¹⁰ Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 470a.

Husrev'in ahının sırrından mektup kuşunun kanat yaktığı yeter * Mektup o benim merhametsizime gittiği demde⁷⁹¹³.

Hacı adam çölde kimin haberi var * Kâbe'de güvercinin ayağına bağladığın o mektuptan⁷⁹¹⁴.

Canını bir gönlünün resmine verdim ve ele ulaştı * Güvercinin ayağına bağladım dert mektubu⁷⁹¹⁵.

Tarlanın üzerinden çok serçe sürdü (kovdu) * Ürküttü kuşu taşla⁷⁹¹⁶ öyle çirkin⁷⁹¹⁷.

Çok sayıda pâyk, oyundaki Maraş güvercini gibi * Ön tarafı kan oldu kanlı ayağındaki jiletten⁷⁹¹⁸.

“Uçma (salınıveme) isteğinin zirvesinden güvercinin ayağında bize ulaştırdıkları notun (ta'lîk) ruhu görünmüş, ayrılık siteminden yazılmış feryâd-mektubu idi (olduğu).”⁷⁹¹⁹

Bizim boyumuz hızlı koşmaktan söğüt yaprağı gibi titremiş ve şiddetli rüzgârdan malik olunan tozlardır (ğubâr ile kuş mektuplarında kullanılan ğubârî yazı kastediliyor) mektubun tesirinden dökülen harfler⁷⁹²⁰.

Senin sefanın etrafında emniyetten Maraş-i hemame (posta güvercini)yi * Senin adalet sülûnün kartalın kafasına koyar⁷⁹²¹.

Ey senin celalinin şöhreti ufuklarda yarışı kazanmış* O yeşil güvercinden ki getirdi mektup Maraş'tan.

Hümayun kasrında sen ki kafesinin avlusundan * Feleğin genişliği onun beyanından düştü bir damla⁷⁹²².

⁷⁹¹¹ زغن (zegen): Kemirgenleri avlayan bir çeşit avcı kuş. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 1199-1200.

⁷⁹¹² طعمه زاغ زغن بند مرا Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 409b.

⁷⁹¹³ بس که مرغ نامه بر راز اه خسرو پر بسوخت * نامه در دم بدان نا مهربان من رفت Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 441a.

⁷⁹¹⁴ بسمه حاجی به بیایان خبر کی دارد * کعبه زان نامه که بر پای کیوتر بستت Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, vr. 450a.

⁷⁹¹⁵ جانش بر نقش بدلی دادم و بر دست رسید * نامه درد که بر پای کیوتر بستم Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Nihayetü'l kemal*, s. 164.

⁷⁹¹⁶ مرغ سنگ از

⁷⁹¹⁷ بسی کنجشک رانده برسر کشت * رمیده مرغ از سنگ چنان زشت Bkz. *Tuğlûknâme*, s. 68.

⁷⁹¹⁸ بسا پایک که در بازی چو مرعاش * جلوی شد بخون از تیغ خونیاش Bkz. *Miftâhu'l-futûh*, s. 14-15.

⁷⁹¹⁹ فریاد نامه که از جور فراق تحریر کرده بود و در پای کیوتر جان تعلیک نموده از اوج هواخواهی پُر آن بما رسانند Bkz. *İ'câz-i Husrevî*, II, Risale, s. 235.

⁷⁹²⁰ ما از تندئ صرصر چون برگ بید لرزیده و غبارهای که از آن تند باد داشته است در حروف گیرائی نامه فرود ریخته Bkz. *İ'câz-i Husrevî*, II, Risale, s. 236.

⁷⁹²¹ به دور عیش تو مرعیش حمامه را از امن * تذرو عدل تو بر هامة عکاب نهی Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 147.

Senin görkeminin ululuğunun burcu üstünde * Gökyüzünün dokuz kanatlı güvercini dışında uçamaz⁷⁹²³.

Emîr Husrev-i Dihlevî ve Bedr-i Çâçî'nin beyit ve ifadelerinde posta güvercini kullanımı hakkında verilen malumatlar şu şekilde sıralanabilir: 1. Emîr Husrev-i Dihlevî, güvercinlerin mektup taşıdıklarını belirtmektedir. 2. güvercinlerin eğitimden geçirildiklerini ve eğitim sonrasında güvercin çiftlerinin birbirlerinden ayrıldıklarını dile getirmektedir. 3. Mektupların kuşların kanadına veya ayaklarına bağlandığını ve kuşun ayağına bağlanan notun, mektubun ta'lîk (تعليق)⁷⁹²⁴ adı ile anıldığı görülmektedir. Mektuplarda gubârî yazı kullanıldığına dair de gönderme vardır. 4. Mektup taşıyan - takla atmakla meşhur- Maraş cinsi güvercinlerin ayaklarına jilet takıldığını bunların dövüşmeleri neticesinde göğüslerinin kan olduğu dile getirilmektedir. Muhtemelen bu bir çeşit hayvan dövüşü olmalıdır. Fakat aynı zamanda bu dövüşlerden edindikleri tecrübeler ve ayaklarındaki jiletler sayesinde haber taşımak için salındıklarında kendilerini yırtıcı kuşlardan koruma yeteneği kazanıyor olabilirler. 5. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr* adlı eserinde önemlerinden dolayı Hindistan'ın papağan, tavus kuşu, şârek gibi çeşitli ilginç kuşları arasında haber güvercinlerine de yer vermektedir⁷⁹²⁵. 6. Bedr-i Çâçî, Muhammed Şâh Tuğluk devrinde Meraş-i hemame (posta güvercini) denilen posta güvercinlerinin kullanılmaya devam edildiğini bildirmektedir. Maraş (مرعش) beyaz, uzağa uçabilen, havada takla atabilen ve mektup taşıyan bir çeşit güvercinin adıdır. Aynı özellikleri taşıyan sebz/yeşil güvercine de denmektedir. Hemâme (حمامه) ve hemâm (حمام) da güvercin anlamına gelmektedir⁷⁹²⁶. *Dîvân-i Bedr-i Çâçî*'nin açıklamalar kısmında yeşil güvercin (سبز کبوتر: sebz kebuter), güçlü, uzun süre uçan ve zeki kuşa nispet edilmektedir. Ayrıca “از” harfinin söz konusu beyitte “cinsiyye” olarak kabul edilebileceği, yani Maraş güvercinlerinin cinsinden bir yeşil güvercinin kastedildiği bildirilmektedir⁷⁹²⁷. Böylece Delhi Türk Sultanlığı devrinde posta güvercini olarak “sebz kebûter” denen Maraş cinsi veya onlara benzeyen yeşil güvercinler kullanıldığı söylenebilir. 7. Muhammed Şâh Tuğluk'un sarayında

⁷⁹²² ای صیت جلال تو سبق برده در آفاق * زان سبز کبوتر که برد نامه ز مرعش

Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 203. در قصر همایون تو کز عرصه سقش * طول فلک از عرض وی افتاد یکی رش

⁷⁹²³ Bkz. Bedr-i Çâçî, s. 309. فراز کنگره کبریای حشمت تو * بجز کبوتر نه بال آسمان نبرد

⁷⁹²⁴ Ta'lîk: 3. Çeşitli konularda yazılan notlara denir. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 627.

⁷⁹²⁵ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, vr. 140a-141b (kenar).

⁷⁹²⁶ Bedr-i Çâçî, s. 445.

⁷⁹²⁷ Bedr-i Çâçî, s. 473.

güvercinlik bulunmaktadır. Buradaki güvercinler ile bizzat çocuk gulâmlar ilgilenmektedir. Zafer haberleri de bu güvercinler sayesinde ulaştırılmaktadır. 8. Hümâyûn Kasrı'nda da güvercin bulundurulmaktadır. Sonuç olarak, Delhi Türk Sultanlığı ordusunda muhaberat için güvercin kullanılmakta olduğu kesinlik kazanmakta aynı zamanda zafer müjdelerinin de güvercinler vasıtasıyla ulaştırıldığı dile getirilmektedir.

5.7. DELHİ TÜRK SULTANLIĞI ORDUSUNDA SÜREK AVLARINDA KULLANILAN HAYVANLAR

Delhi Türk Sultanlığı hükümdarları devrin anlayışına uygun olarak ava, sadece bir spor ve eğlence değil askerî tatbikat nazarıyla bakmaktaydılar. Sultanlar ava çıktığı zaman onlara atlı, piyâde ve okçu sınıflarından kimi zaman 1.000 kişilik kimi zaman 10.000 kişilik kuvvetler eşlik ederdi. Sultanlar hatta askerî seferler sırasında bütün ordunun katıldığı avlar da düzenlemekteydiler. Bundan dolayı av teşkilatı çalışanları ve av hayvanları da askerî seferlere iştirak etmekteydiler.

Delhi Türk Sultanlığı hükümdarları avlar esnasında çok miktarda av hayvanı kullanmaktaydı. Eğitimli parslar, mandalar, tuğrul (طغرل), şâhin (شاهین)⁷⁹²⁸, doğan, atmaca, bahrî⁷⁹²⁹ ve sîmten gibi avcı kuşlar, av köpekleri, tazılar ve hatta av için eğitilmiş filler ve mandalar bu avlarda yer almaktaydılar. Dolayısı ile sarayda söz konusu hayvanları bulmak, yakalamak, eğitmek ve bakımını yapmakla görevli ekipler bulunmaktaydı. Av kuşlarına bakanlara bâzdâr ve leoparlara bakanlara yûzdâr ve av sırasında avcı kuşları eline giydiği deri eldiven üzerinde taşıyanlara da behledâr (eldivenli/eldiven sahibi) adı verilmekteydi.

Şems-i Sirac Afîf, Fîrûz Şâh Tuğluk'un yazıya sığmayacak kadar yûz (یوز: pars), peleng (پلنگ: kaplan), siyâh-gûş (سیاه گوش: vaşak, karakulak) cinslerinden yırtıcı hayvanlara ve seg (سگ: av köpeği); bâz (avcı kuşları) cinsinden ise şâhin (شاهین),

⁷⁹²⁸ Emîr Husrev-i Dihlevî, tuğrul ve şâhin kuşları o kadar makbuldür ki şâh gönlünü onlara vermiştir demektedir. Genellikle eserlerinde tek başına şâhin kuşuna daha fazla yer vermekte ve bu kuşun avlarda kullanıldığını açık şekilde belirtmektedir. Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Matlaü'l-envar*, vr. 387b (kenar); Emîr Husrev-i Dihlevî, *Mecnun u Leylî*, vr. 588b (kenar); Emîr Husrev-i Dihlevî, *Ayine-i İskenderî*, vr. 669a (kenar).

⁷⁹²⁹ Emîr Husrev-i Dihlevî bazen deniz avcı kuşu bahrî ve kara avcı kuşu şahini aynı beyitte bir arada kullanmaktadır. Bkz. Emîr Husrev-i Dihlevî, *Tuhfetu's-sıgar*, vr. 14a.

sîmten (سيمتن), bahrî (بحرى; muhtemelen bir çeşit avcı deniz kuşu)⁷⁹³⁰, termetî (ترمتى) ve benzerlerinden akla idrake sığmayacak kadar çok miktarda hayvana sahip olduğunu aktarmaktadır⁷⁹³¹.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde “av köpeği” anlamında “seg-i âmûz” (سگ آموز; eğitilmiş köpek) tabiri de kullanılmaktadır. Av köpeklerinin boyunlarına “tovk-i şikâr” (توق شكار; av tasması) takılmakta ve av köpekleri sahiplerinin dağı ile dağlanmaktadırlar⁷⁹³².

Emîr Hasan-i Dihlevî tarafından bildirildiğine göre köpeğe nasıl avlanması gerektiği öğretildikten sonra üç kere av yakalar ve avı sahibine ulaştırırsa ona muallim (مُعَلِّم)/[seg-i muallim] denirdi. Yûz (pars) eğitimi için köpeklerden istifade edilmekteydi. Eğer pars tembellik yapar ise parsın korkması ve ders alması için köpek getirirler ve onun karşısında sopa ile döverlerdi⁷⁹³³.

Emîr Husrev-i Dihlevî avlarda eğitilmiş bâz (باز: atamca, doğan, şâhin)⁷⁹³⁴, şâhîn (شاهين)⁷⁹³⁵ ve şâhbâz (شهباز: akdoğan)⁷⁹³⁶, şâhîn-i bahrî (شاهين بحرى: deniz şahini), segân-i hâs (سگان خاص: has köpekler)⁷⁹³⁷, kelb-i muallim (eğitilmiş köpek), yûz (pars), siyâh-gûş (vaşak, karakulak), bâz (avcı kuşlar) ve şâhîn ve benzerleri⁷⁹³⁸ kullanıldığına, avlanan kuşlar arasında ise dürrâc (دُرَّاج: turaç kuşu; bir çeşit keklik)⁷⁹³⁹, dürrâc-i siyâh (دُرَّاج سياه: siyah turaç)⁷⁹⁴⁰, koleng (کلنگان: turna)⁷⁹⁴¹, ördek (بط)⁷⁹⁴², tavus (طاؤس)⁷⁹⁴³, mâkiyân (ماكيان: tavuk, hindi gibi uçamayan evcil kuşlar)⁷⁹⁴⁴, ‘okâb (عقاب: kartal)⁷⁹⁴⁵ gibi

⁷⁹³⁰ Bahrî (بحرى): Karga büyüklüğünde, keskin gagalı, geniş kanatlı hızlı uçan göçmen bir kuştur. Bkz. *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I, s. 302.

⁷⁹³¹ Afif, s. 317.

⁷⁹³² *Külliyât-i Hazret-i Emîr Hasan Seczî Dihlevî*, s. 579.

⁷⁹³³ Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî, *Fevâ'idü'l-fu'âd*, s. 259.

⁷⁹³⁴ *Hazâinü'l-fütûh*, s. 210.

⁷⁹³⁵ *Tuğluknâme*, s. 71, 85, 124.

⁷⁹³⁶ *Tuğluknâme*, s. 123.

⁷⁹³⁷ *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 69.

⁷⁹³⁸ *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 60.

⁷⁹³⁹ *Tuğluknâme*, s. 86.

⁷⁹⁴⁰ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Rubâ'iyât*, vr. 834a (kenar).

⁷⁹⁴¹ *Tuğluknâme*, s. 71; İbn Battûta, II, s. 744.

⁷⁹⁴² *Tuğluknâme*, s. 86.

⁷⁹⁴³ *Tuğluknâme*, s. 86.

⁷⁹⁴⁴ *Tuğluknâme*, s. 86.

⁷⁹⁴⁵ *İ'câz-i Husrevî*, II. Risale, s. 69.

kuşlar bulunduğu beyitlerinde yer vermektedir. Avcı kuşların avın üzerine salınması, hamle ve darbe anlamında gelen setûne (ستونه) kelimesi ile anılmaktadır⁷⁹⁴⁶.

Emîr Husrev-i Dihlevî bir kuşun avlanmasına benzeterek anlattığı bir savaş sahnesinde şâhinlerin başına günümüz şâhinlerindeki gibi gözlerini kapatan başlık giydirildiğini belirtmektedir: “Ordunun şâhinleri onları yakalamak için külah atıyorlardı ve o evcil kuşları yukarıdan biriktiriyorlardı.”⁷⁹⁴⁷ Emîr Husrev-i Dihlevî, peşinden Delhi askerlerini toğril/toğrol (طغرل: bozdoğan)a⁷⁹⁴⁸ benzeterek⁷⁹⁴⁹ avlarda bu kuşun kullanılmakta olduğunu göstermektedir.

Cüzcânî’nin Tâceddîn Sencer Kerbet Han hakkında anlattıkları emîrlerin av partilerine eğitilmiş av hayvanları ile katılmasının gelenek olduğunu, bunun tersinin ise bir istisna olduğunu göstermektedir: “Ok atmada öyle yetenekli idi ki savaşta hiçbir hasmı ve avda hiçbir hayvan onun bilek⁷⁹⁵⁰ darbesinden kurtulamazdı. Hiçbir av mahalline yanında pars, bâz (doğan, atmaca, şâhin) ve av köpeği getirmezdi. [Avlarının] hepsini ok darbesi ile devirirdi. Avlanan her bir mevaşî (dört ayaklı hayvan)de kendi haşeminin (askerî birlik) önünde olurdu.”⁷⁹⁵¹

Abdullah b. Mahrû, münşeatinde yer alan bir şiirde, avlarda kullanılan köpeklerin dağlanmakta olduğunu ve herkesin köpeğinin o kişiye ait bir dağ taşıdığını, avda başkasının köpeğinin kullanılmadığını göstermektedir:

Senin dağını ve dağlı köpek taşıyorum * Kabul etmezler şâhlar avda

Sen de kabul edersin ki senin bağındanım * Senin ay gerdanlığın (tasma) ve dağlı köpeğimin⁷⁹⁵².

Avlarda yırtıcı av hayvanlarının yanı sıra özellikle av için eğitilmiş atlar, filler ve mandalar da kullanılmaktaydı. Atlar özellikle av sırasında sessiz hareket etmek ve

⁷⁹⁴⁶ Hazâinü'l-fütûh, s. 210.

⁷⁹⁴⁷ Bkz. Hazâinü'l-fütûh, s. 70. شاهینان لشکر برای گرفتن ایشان کلاه می انداختند و آن مرغان خانگی از بالاخره میکردند

⁷⁹⁴⁸ Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 414.

⁷⁹⁴⁹ Hazâinü'l-fütûh, s. 71.

⁷⁹⁵⁰ Bilek: Bu temren savaşlar sırasında da kullanılmakla birlikte özellikle avlarda ve kuş avlarında kullanılmaktadır. Bu temren, ağzının geniş ve çatallı yapısı sayesinde dallara tesadüf ettiği onları kesip yoluna devam etmekte ve hedefi vurmaktadır.

⁷⁹⁵¹ Cüzcânî, s. 258.

⁷⁹⁵² داغ تو داریم و سگ داغدار * می نه پذیرند شهن در شکار Bkz. *Înşâ-i Mâhrû*, s. 87. هم تو پذیری که ز باغ تو ایم * قمری طوق و سگ داغ تو ایم

kartal, atmaca ve kaplan ve karakulak gibi yırtıcı av hayvanlarını terkilerinde korkusuzca taşımak üzere eğitilirlerdi. Filler de sırtlarındaki büyük kafeslerde atın tergisine sığmayacak büyüklükteki kaplanları avlanmaları için taşırlardı. Mandalar ise boynuzlarını eğerek topluca kaplanların etrafını sarmak üzere eğitilmişlerdi.

Filler ayrıca arslan, gergedan ve camış gibi tehlikeli hayvanları avlamak için de eğitilmekteydiler. Fil sırtında ava çıkma kökü milattan önceki dönemlere dayanan kadim bir av geleneğidir. M.Ö. 322’lerde Selevkoslar tarafından II. Morya Devleti Hükümdarı Çandargupta’nın yanına sefir olarak gönderilen Yunanlı yazar Megâstenes *Indika* adlı eserinde bu hükümdarın fil sırtında nasıl avlandığını aktarmaktadır⁷⁹⁵³. Hindû hükümdarları bu âdeti milâdî dönemlerde de devam ettirmişlerdir⁷⁹⁵⁴.

İran’da Sâsânîler devrinde II. Husrev Perviz’in (590-628) nasıl avlandığını Tâkbestân’daki (طاقبستان) taş kabartama resimlerden görmek mümkündür. Bu resimler II. Husrev Perviz’in avda filleri kullandığını ve nasıl kullandığını açıkça göstermektedir⁷⁹⁵⁵. Resimlerde fillerin avda yer alması ile ilgili şu görüntüler yer almaktadır: Av alanı sazlık ve bataklık bir alandadır. Bu resimde geyik avıyla meşgul her birinin üzerinde biri önde ve diğeri arka oturmuş olan beş saf fil görülmektedir⁷⁹⁵⁶. Bu resmin alt tarafındaki başka bir sahnede av sona ermiş ve filler avı toplamakla meşguller. Hayvanların cesetlerini hortumlarıyla tutup sırtlarına koyuyorlar⁷⁹⁵⁷. Görüldüğü üzere, filler sadece hayvanları avlamak için değil avlanan hayvanları toplayıp taşımak üzere de kullanılmaktaydılar. Ava götürülmelerinin nedenlerinden biri de çok sayıdaki avın taşınmasını kolaylaştırmak olmalıdır.

Hindûlar ve İranlılar arasında revaçta olan fil sırtında ava çıkma geleneğinin Türk-İslâm sultanları devrinde devam ettirildiği görülmektedir. Kaynaklarda kesin bir

⁷⁹⁵³ “Büyük bir kadınlar topluluğu onun [şâhın] etrafını tuttular. Bu halkanın dışında nîzedârlar (mızrak atıcılar) saf tutmuşlardır. Güzergâh boyu halatlarla ayrılmış ve halatları geçmek kadın ve erkekler için ölüm sebebidir. Erkekler davul ve zille şâhın atlı birliğinin önünden ilerlerler. Şâh etrafı çevrili özel alanda avla meşgul olur ve bir sekiden ok atar. Yanında iki veya üç silahlı kadın durur. Eğer açık alanda avlanırsa, bir fil üzerinden ok atar. Kadınlardan bazıları araba, bazıları ata, hatta bazıları file binerler ve hepsi sanki savaşa gidiyormuşçasına çeşit çeşit silahlar kuşanmışlardır.” Bkz. Dan Nardu, *Hind-i Bâstan (Ancient India)*, tercüme: Mehdî Hakikat Hâh, Mecmua-i Târîh-i Cihân, Tahran 1388, s. 60.

⁷⁹⁵⁴ Somadeva, I, s. 413, 551, 552, 568.

⁷⁹⁵⁵ Artur Kiristin Sen, *Îrân der Zemân-i Sâsânîyân*, Mütercim Reşid Yâsemî, İntişârât-i Donyâ-yı Kitâb, Tahran 1368, Çâp-i Şeşom, s. 610.

⁷⁹⁵⁶ Artur Kiristin Sen, *Îrân der Zemân-i Sâsânîyân*, s. 611.

⁷⁹⁵⁷ Artur Kiristin Sen, *Îrân der Zemân-i Sâsânîyân*, s. 612.

dille belirtilmemekle birlikte bunun en önemli nedeni, arslan ve gergedan gibi çok tehlikeli hayvanlar karşısında sultanın güvenliğini sağlamak olmalıdır. Filler büyüklükleri, yükseklikleri ve güçleri sayesinde söz konusu avlarda sultana en güçlü korumayı sağlayabilmektedirler. Kaynakların aktardığına göre arslanlar fillerden bile korkmamakta onların üzerine atlayabilmektedir. Bu nedenle özellikle arslan ve gergedan avlarında, at terkisine kıyasla en güvenli yer fil sırtı olmaktadır.

Gazneliler devrinde Sultan Mesud'un daha şehzâdelik döneminde fil sırtında arslan avına çıktığı bilinmektedir. *Târih-i Beyhakî*'de Sultan Mesud'un önceleri yaya olarak arslan avına çıkması ve daha sonra fil sırtında arslan avına gitmeyi tercih etmesinin nedenleri şöyle aktarılmaktadır: Emîr Mesud, arslanların olduğu koruya yalnız gitti. Gulâmlardan ve arkadaşlarından kimsenin kendisine yardım etmesine izin vermedi. O öyle vücut kuvvetine ve cesarete sahipti ki, eğer arslana silahla vurduğu halde işe yaramaz ise cesurca mertlik ve mücadeleye arslanı yakalayıp ardından çabucak öldürürdü. Multân yakınlarındaki Keykânân (کیکانان)⁷⁹⁵⁸ sınırında arslan koruluğundaki bir arslan avı esnasında hayatı bu yüzden tehlikeye düştü. Arslan çok büyük, kuvvetli ve hızlıydı. Arslanla mücadelesinde tehlikeye düştü [metinde bu durum tam olarak açıkça söylenmemektedir] ve yardım çağırdı; onu, dîvânda kendisine *cândâr* denilen ve *şemşîrdârlık* vazifesinde bulunan Kamâş adındaki bir *gulâm* kurtardı. Bundan sonra Sultan Mesud, bütün avlarını fil sırtında yaptı.

Ebu'l-Fazl Beyhâkî, Emîr Mesud'un hayatını tehlikeye atlattıktan sonraki bir avını şu şekilde aktarmaktadır: “(Sultanın), Hindistan sınırında fil sırtında avlanırken filin yüzünü âdet olduğu üzere demirle örttüklerine şahit oldum.”⁷⁹⁵⁹ Korkunç bir arslan ormandan dışarı çıktı ve file yöneldi. Emîr [Mesud], ona bir *hişt* (خشت: küçük mızrak) attı ve arslanı göğsünden vurarak ağır bir şekilde yaraladı. Arslan acı ve öfkeyle öyle bir sıçradı ki, filin ensesine ulaştı. Filin canı yandı. Emîr dizinin üstüne yükseldi (بزانو در آمد: be zânû der âmed) ve (arslana) öyle bir kılıç darbesi vurdu ki, her iki ayağını birden budadı. Arslan dizlerinin üzerine düşerek can verdi. Orada hazır bulunan herkes

⁷⁹⁵⁸ Sind Eyaletinin kuzeyinde yer alan vilayet. Bkz. *Târih-i Beyhakî*, I, s. 315.

⁷⁹⁵⁹ Bkz. *Târih-i Beyhakî*, I, s. 176-177. ⁷⁹⁵⁹ دیدم وکتی در حدود هندوستان که از پشت پیل شکار میکردی و روی پیل را از آهن پوشیده بودند چنانکه رسم است

ömürlerinde böyle bir şeye şahit olmadıklarını itiraf ettiler⁷⁹⁶⁰. Gazneli Mesud'un başından geçen söz konusu olayın Hindistan'daki diğer Türk-İslâm devletleri hükümdarlarının özellikle fil sırtında ava çıkmalarında etkili olduğu düşünülebilir.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde, Gazneliler devrinde olduğu gibi fil sırtında arslan, gergedan gibi yırtıcı hayvanların avlanmasına devam edildi. Balık avlarında çok ağır ağların taşınması ve bu ağların deniz/nehirden geri çekilmesinde yine filler kullanılırdı. Aslında Delhi hükümdarları hangi tür ava çıkarsa çıksın genellikle fil sırtında ava çıkarlardı. Hatta sultanlar ava katılan devlet erkânını fil sırtında denetlemektedirler. Sultana avda eşlik eden bazı devlet erkânına da fil tahsis edildiği görülmektedir.

Mesâlikü'l-ebşâr'da bildirildiğine göre Muhammed Şâh Tuğluk, av için 100.000 süvariden daha fazla olmayan küçük bir muhafız birliği ve 200 fil ile çıkardı. Geziye çıktığında ise yanında 30.000 suvârî, yine 200 fil ve 1000 adet dizginli ve eyerleri altın, mücevher ve yakut ile süslü “yedek at” (جنيب: cenîb/cenîbet?)⁷⁹⁶¹ bulunuyordu⁷⁹⁶².

Târîh-i Fîrûz Şâhî'de fil ve manda sırtında yırtıcı hayvanların nasıl avlandığı ile ilgili kayıtlar bulunmaktadır: “Fîrûz Şâh, yerli? (باهلى) bendelerinden 12.000 nefer ile ava çıkardı. Bazı yerli? (باهلى) bendeleri ağır silâhlı taburlar, namlı cesurlar gibi mandalara biner ve ellerinde demir ve çelik temrenli zûbîn (زوبين: kısa mızrak) olurdu. Bir ormanda veya kîlî (كيلي: toprak) arazide bir arslan kuşatılırsa yerli? (باهلى) taifesi bendeleri kısmen veya tamamen mandaları bir yerde toplar ve kendileri onların sırtında beklerdi. Erkek mandalar, arslanı gördüklerinde boynuzlarını bitiştirirlerdi. Hepsi mızrak olmuş gibi arslanın üzerine gelirlerdi. O, yerli? (باهلى) bendeleri yukarıdan kısa mızrak (ژوپين: jupîn) ile [arslanı] şişerlerdi. Böylelikle arslan ölürdü. Ve bazen de Fîrûz Şâh (Tuğluk) büyük ağları arslanın üzerine atmalarını buyururdu. Ağın her dört ucu fillere bağlanıp ezici fillere (پيلمال کنان: pîlmâl konân) tuzağa düşen (arslanın) üzerine gelirler, ağın altındaki o arslanı yakalarlardı. Bazen de Fîrûz Şâh fillerin yırtıcı arslan üzerine yürümelerini emrederdi. Filler arslan üzerine baskı yaptıklarında arslan fillerin

⁷⁹⁶⁰ *Târîh-i Beyhakî*, I, s. 176-177; Güler Nuhoglu, a.g.e., s. 349-350.

⁷⁹⁶¹ Eserin Türkçe tercümesinde 1.000 at, 100 at olarak çevrilmiştir ve atların yedek at olduğu belirtilmemiştir.

⁷⁹⁶² *Mesâlikü'l-ebşâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 61; *Arab Accounts of India*, s. 29, 107; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, s. 37.

üzerine saldırırdı. O esnada şehinşâh cesaretle avının üzerine ok atardı. Bu [arşlan yakalama] işi oraya kadar ulaşırđı ki padişâhın sarayının önüne kılavuz cinsinden birkaç arşlan bağlarlardı. Yarısı sarayın sağ tarafında yarısı sarayın sol tarafında dururdu.”⁷⁹⁶³

Delhi Türk Sultanlığı hükümdarları fil ve arşlan avları dışında gergedan avına da fil sırtında çıkardı. İbn Battûta, Muhammed Şâh Tuğluk devrindeki bir gergedan avı hakkında şu malumatı vermektedir: “Ürkünç hayvan önümüze çıkınca atlılardan biri onun önünü kesmek istedi. Fakat gergedan zavallı ata öyle bir boynuz attı ki hayvan baldırı delinmiş bir halde yere yuvarlandı! Bu darbeyi indirdikten sonra bataklığa kaçtı. Onu yakalayamadık. Aynı yolda ikinci namazından sonra bir kere daha gergedan gördüm. Hint hükümdarı ile beraber iken bir kez daha görmüşüm bu hayvanı. O zaman sazlığa dalmıştık, hükümdar fil üstündeydi; biz de fil üstündeydik. Yaya ve atlı hizmetkârlar da bataklığa girmişti. Hayvanı kovaladılar, başını kesip karargâha götürdüler⁷⁹⁶⁴. Başının kesilip karargâha götürölmesi değerli boynuzunu çıkarmak için olmalıdır. Gergedan avına özellikle hükümdar ve yanındaki devlet erkânının fil sırtında çıktığı görölmemektedir.

Târîh-i Fîrûz Şâhî’de fillerle balık avına çıkıldığına dair şu malumat verilmektedir: “Fîrûz Şâh, aynı şekilde bir kapan, balık veren bir yer olursa o ağır ağıları dişi fillere yükleyip götürmelerini ve ağıları o kapan ve veren (bitek, verimli) yere atmalarını buyururdu. Şâhın fermanına uygun olarak o ağıları atarlardı ve bütün balıkları yakalarlardı.”⁷⁹⁶⁵

Ağılar ağırlığından dolayı filler tarafından taşındığına göre muhtemelen ağıların denizden çektilirilmesi işi de fillere yaptırılmaktaydı. Berenî, Sultan Fîrûz Şâh’ın Hânsâ, Serestî, Kert semtlerinde çıktığı avlar sonucunda, bu diyarlarda ormanda ne arşlanlar ne de gergedan bırakmadığını anlatmaktadır⁷⁹⁶⁶. Muhtemelen burada bahsedilen arşlan ve gergedan avlarına da fil üzerinde çıkılmış olmalıdır.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde av için özel yetiştirilmiş atların kullanıldığı anlaşılmaktadır. Şemsi Sirac Afif, Fîrûz Şâh Tuluk’un av atları hakkında şu bilgiyi

⁷⁹⁶³ Afif, s. 327-328.

⁷⁹⁶⁴ İbn Battûta, II, s. 586; Afif, s. 327-328.

⁷⁹⁶⁵ Afif, s. 328.

⁷⁹⁶⁶ Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, s. 599-600. Afif, s. 328.

vermektedir: “Sultan Fîrûz Şâh’ın çok ve sayısız atı vardı. O bütün atları “Beş Mahal” denilen beş pâygâha bağlardı. Bu beş pâygâhtan bir tanesi şekerhâne (av atları için) idi. 1.200 at şekerinin (av hayvanının/avcı)⁷⁹⁶⁷ altında giderdi”⁷⁹⁶⁸. Av esnasında şekerhâne paygahının atları kullanılırdı⁷⁹⁶⁹.

Şekere (شكره) kelimesi avcı hayvanlar, avlanmış⁷⁹⁷⁰ ve avcı⁷⁹⁷¹ anlamlarına gelmektedir. Bununla birlikte Şemsi Sirac Afif, 1.200 at şekerinin altında giderdi cümlesinde şeker ile avcı hayvanlar anlamını kast etmiş olmalıdır. Zira Fransız Seyyah Jean Chardin İran’da diğer Türk hükümdarları gibi ava düşkün olan Safevilerin avlarından bahsederken bu görüşü destekleyen şu bilgileri sunmaktadır: “Avcılar arslan, bebr (kaplan), peleng (kaplan) gibi büyük ve tehlikeli hayvanları avlamak için bu iş için eğitmiş oldukları yuz-peleng (pars)den istifade ederlerdi. Eğitimli pars insana saldırmazdı. Sürücülük (suvârikâr) işini yapan, gözü dar bir kuşamla bağlanmış olan ve boynuna zincîr vurulmuş bu canavarlardan birini atının tergisine koyar ve avlanmaya kastettiği hayvanı araştırır ve yakınına yaklaştığını anlayınca parsın göz ve zincîrini çözer, hayvanın yüzünü av tarafına döndürüp av tarafına sıçratır. Pars (yûz), saldırmaması gereken hayvanı görür görmez kükrer ve onun tarafına sıçrar ve devirir. Ama kapışmada başarılı olamazsa sahibinin yanına geri döner. O zaman sahibi parsı teselli etmek için okşar ve av ona düzgün bir şekilde gösterilmedi parsın suçu yok der. Canavar bu durumu anlar ve razılık gösterir. 1666 yılında ben kendim böyle bir ava şahit oldum ve izledim. Hükümdar, bu terbiye edilmiş avcı hayvanlardan ve avcı kuşlardan çok fazlasına sahipti. Bunlar öyle büyük endam ve azametli cüsseye sahiptiler ki atın tergisinde tutmak ve götürmek imkânı yoktu. Mecburen onları demir kafeslere yerleştirir, filin sırtına koyarlar ve gözlerini bağlamadan ava götürürlerdi. Bakıcısının eli daima kafesin mandalında idi. Hayvanın gözü avını görür görmez gürler (kükrer) ve

⁷⁹⁶⁷ Burada geçen avcı anlamında kullanılan şeker kelimesi ile kast edilen avcı değil av hayvanı olmalıdır. Yani atın tergisinde giden pars, kartal gibi hayvanlar kastedilmektedir.

⁷⁹⁶⁸ Afif, s. 317-319.

⁷⁹⁶⁹ “... Daha sonra şeker hane paygahının atları yerleştirildiler (bırakıldılar). Hanların iş ehli halkı da *pere* (av halkası)ye salındılar. Ardında filler *pereye* salındılar.” Bkz. Afif, s. 234.

⁷⁹⁷⁰ *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, II, s. 1416.

⁷⁹⁷¹ *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, II, s. 1820.

o anda nighban (bakıcısı, muhafızı) beklemeksizin kafesin kapısını açar, pars (yûz) serbest kalıp av tarafına sıçrar ve ava saldırır...⁷⁹⁷²

Parsların avlar sırasında niçin at veya fil sırtında taşındığını Emîr Hasan-i Dihlevî şöyle açıklamaktadır: Köpek gibi yûz (pars)a da avlanmayı öğretirler fakat parsı avın geçtiği yerde (avlakta) tutarlar, av yakına gelince parsı salarlar. Pars, tam bir koşma özelliği olan avın peşinden uzağa ve uzun süre koşabilen köpeğin aksine sıçrar ve avı kapar, avı kapamaz ise takip etmez, fazla koşmaz⁷⁹⁷³.

5.8. DÜŞMANA ZARAR VERMEK İÇİN HAYVANLAR ÜZERİNE YANICI, PATLAYICI MADDELER KONMASI

Hindistan’da düşmana zarar vermek üzere hayvanlar üzerine yanıcı, patlayıcı maddeler bağlamak İlk Çağ’dan beri bilinen ve kullanılan bir yöntemdi. Kautilya, *Arthashastra*’da bu yöntemden kale kuşatmalarında nasıl istifade edildiğini açıkça anlatmaktadır:

Kale duvarlarında yuvası bulunan akbaba, karga, naptri, bhâsa, papağanlar, máina ve güvercin gibi kuşlar yakalanır ve kuyruklarına yanıcı tozlar bağlanıp (agniyoga), kaleye doğru uçmalarına izin verilir... Kale bekçisi olarak yaşayan casuslar yanıcı tozu maymun, kedi ve köpeklerin kuyruklarına [bağlayıp] evlerin sazdan çatıları üzerine gitmelerin izin verirler. Kurutulmuş bir balığın gövdesinde tutulan/muhafaza edilen bir ateş parçası bir maymun veya bir karga veya herhangi bir kuş tarafından (evlerin sazdan çatılarına) taşınmasına neden olabilir⁷⁹⁷⁴.

Kaz (Hamsa), balıkçıl (krauncha), tavuskuşu (mayûra) ve diğer büyük su kuşları (swimming birds) kuyruklarına bağlanmış yanan bir kamışla geceleyin uçmaları için salınıverildikleri zaman gökyüzünden (ulká) düşen yanan “odun parçası” (fire-brand: meşale olmalı) görünümü arz ederler⁷⁹⁷⁵. Muhtemelen bu yöntem geceyi aydınlatmak için ve işaret fişeği olarak kullanılıyor olmalıdır.

⁷⁹⁷² Jean Chardin, *Sefernâme-i Şardin*, Mütercim: İkbâl Yağmâyî, İntişârât-i Tûs, Tahran 1372, II., s. 755-756.

⁷⁹⁷³ Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî, *Fevâ'idü'l-fu'âd*, s. 259.

⁷⁹⁷⁴ Kautilya's *Arthashastras*, s. 576; Ali Küçükler, *Kautilya'nın Arthashastra'sı*, s. 115.

⁷⁹⁷⁵ Kautilya's *Arthashastras*. 594.

Yukarı verilen örneklerde de görüldüğü üzere bir köpek, kedi veya kuş kuşatılmış kampa yanıcı tozlar veya kundaklayıcı meşale taşıyabilmekteydiler. Bu barbar metodun en ilginç örneği İncil’de bulunmaktadır: “Samson gidip 300 tilki tuttu ve meşaleler aldı ve çakalları kuyruk kuyruğa çevirdi ve iki kuyruğun arasına bir meşale koydu. Ve meşaleleri yakıp Filistîlerin ekinlerine salıverdi ve demetleri ve ekinleri ve zeytinlikleri de yaktı (Hakimler, XV., 4-5).”⁷⁹⁷⁶

Türk-İslâm devletleri tarafından zaman zaman bazı hayvanların kundaklama vasıtası olarak kullanıldıkları görülmektedir. Güvercin vb. kuşların bu amaçla kullanıldıklarına dair bazı bilgiler ve işaretler vardır. Mesela Sede (سده)⁷⁹⁷⁷ kutlamaları sırasında kuşların ayak ve gagalarına yanan kandiller asılarak gecenin aydınlatıldığı ve bir ışık şovu yapıldığı görülmektedir.

Miskaveyh, 323/923 yılında Sede kutlamaları sırasında yapılan ateş oyunları ve eğlenceleri esnasında avlanan karga ve güvercinlerin gagalarına ve ayaklarına yağ doldurulmuş cevizler⁷⁹⁷⁸ asıldığını, muayyen saat gelince her yerde ateşlerin yakıldığını ve aydınlatılan kuşların uçurulduğunu aktarmaktadır⁷⁹⁷⁹.

Beyhakî, Gazneli Sultan Mesud devrinde 426/1035 yılı Sede kutlamalarında âdet olduğu üzere çok sayıda kartal ve güvercin temin edildiğini, “petrole bulanmış güvercinler” (کبوتران نفت اندود)in salıverilip katrana bulanmış⁷⁹⁸⁰ ve ateş verilmiş yırtıcıların [kartallar]⁷⁹⁸¹ koşmaya [uçmaya] başladıklarını anlatmaktadır⁷⁹⁸². Anlaşılan güvercinlerin peşinden kartallar salınarak meydana gelen kovalama neticesinde bir ışık şovu meydana gelmesi sağlanmaktadır.

⁷⁹⁷⁶ Henry S. Copper, F.S.A, *the Art of Attac*, Ulverston: W. Holmes, Ltd., Printers, 1906, s. 296.

⁷⁹⁷⁷ Sede, Behmen ayının onuncu günüdür. İranlılar bugün kutlama yaparlar, gece ateş yakar ve eğlenirler. Behmen’den Nevruz’a kadar 50 gün ve 50 gece vardır. Bu yüzden o günü sede [sad: 100] adlandırmaktadırlar. Bkz. *Târih-i Beyhakî*, II, s. 798.

⁷⁹⁷⁸ Küçük kandil tarzı bir alet kastedilmiş olmalıdır.

⁷⁹⁷⁹ Ahmed b. Ali İbn Miskaveyh, *Tecâribü ’l-Ümem*, Mütercim: Ebu’l-Kâsım İmâmî ve Ali Nakî Monzevî, İntişârât-i Sirûş, Tahran 1369, V, s. 412-413.

⁷⁹⁸⁰ Metinde kara bulanmış yazmakla birlikte açıklamalar kısmında katrana bulanmış anlamına gelmiş olması gerektiği açıklanmıştır. Bkz. *Târih-i Beyhakî*, II, s. 798.

⁷⁹⁸¹ Burada peşlerinden salınan kartallar kastedilmiş olmalıdır.

⁷⁹⁸² *Târih-i Beyhakî*, II, s. 666-667.

Müslümân savaşçılar, kimi zaman düşman üzerine ateşe dayanıklı giysi kuşanmış ve üzerinde ateşlenmiş havai fişekler bulunan binicisiz atlar da salarak düşmanın moralini bozmaya çalışmışlardır⁷⁹⁸³.

el-Ömerî'nin bildirdiğine göre Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351) devrinde Filler üzerindeki kulelerde ok ve nefit şişeleri (قرارير النفط: karârîru'n-neft) atmak için delikler vardı ve bu deliklerden düşman üzerine ok ve nefit şişeleri atılmaktaydı⁷⁹⁸⁴.

Hayvanlar kullanılarak gerçekleştirilen kundaklama teknikleri Moğollar tarafından da kullanılmaktaydı. Örnek vermek gerekirse Timur, Delhi Türk Sultanlığı karşısında savaş fillerinden kurtulmak için develeri kundaklama aracı olarak kullanmıştı.

Schiltberger, Timur tarafından develerin nasıl kundaklama aracı olarak kullanıldığı şöyle anlatmaktadır: Timur'un müşavirlerinden Süleyman Şâh, develer üzerine odun yüklenmesini tavsiye etti. Timur, bunun üzerine belirtildiği şekilde 20.000 deveyi hazırlattı. Bu sırada, düşman kral, önde filler olmak üzere tekrar yaklaşıyordu. Timur üzerine yürüdü, develeri öne sürerek odunları tutuşturttu. Develer korkunç sesler çıkarıyorlardı. Filler bunu duyunca kaçımaya başladılar, kimse onları durduramadı⁷⁹⁸⁵.

Clavijo'nun kayıtlarına göre ise bu olay şu şekilde cereyan etmiştir: Timur, Harp meydanına otla yüklü develer sevk etmiş. Harp başlar başlamaz otları ateşe vermiş. Filler sırtında yangın çıkan develerden ürkererek kaçmışlardır. Timur'un bu tedbiri muvaffak olmuştu⁷⁹⁸⁶.

Timur, ganimet olarak getirdiği fillerin bir miktarını Dışmaşk'ın (Şam) fethinde ön safta kullanmıştır⁷⁹⁸⁷. Timur yine bu fillerden 32 tanesini Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid ile yaptığı 1402 Ankara Savaşı'nda da kullanmıştı. Söz konusu fillerin üzerine nefit atıcılar yerleştirilmiş, filler Delhi Türk Sultanlığı devrinde olduğu gibi düşmanı ateşe vermek için kullanılmıştı.

⁷⁹⁸³ Zeki Tez, a.g.e., s. 115.

⁷⁹⁸⁴ *Mesâlikü'l-emsâr fi-memâlikü'l-emsâr*, III, s. 73-74; *Arab Accounts of India*, s. 40-41, 107-108; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, s. 45-46; Ali Athar, a.g.e., s. 76.

⁷⁹⁸⁵ Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, s. 75-76.

⁷⁹⁸⁶ Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat*, s. 157-158; Remzi Gücü, a.g.e., s. 87.

⁷⁹⁸⁷ Şerefeddin 'Alî Yezdî, *Zafernâme*, I, s. 1073.

Yezdî, Timur ordusu tarafından filler üzerinden düşmana nefit atıldığını nakletmektedir: Bir miktar filin üzerine keçîm atıldılar, silahlar (zırh) ve savaş aletleriyle donattılar ve her birinin üzerine hüküm atan yaycılar (nâvek atıcılar), nefit atıcı ateşbazlar yerleştirdiler. Fillere ordu safının önünde yer verdiler⁷⁹⁸⁸.

Nizamüddin Şamî de filler üzerinden yanıcı maddeler atıldığını aktarmaktadır: “Hortumunun ucu ile kaplanın canına okuyan, dişleri düşmanın göğsünü parlayan birkaç zincîr asabi fili de silahlar (zırh) ve ceybr (tahtirevan)ler ile teçhîz ederek üzerlerine ellerinde ok, nâvek ve nefit-endâzî (nefit silahları) olan tirendâzları (ok atıcı), ateşbâzları yerleştirmişlerdi. Onların korkusundan düşmanın kalbi göğsünde güm güm atıyor ve hasımların canı ağzına geliyordu. Muzaffer ordunun kalp ve kanatları bu şekilde düzenlenmişti⁷⁹⁸⁹.

1420’lerde Almanca olarak yazılan *Feuerwerksbuch von* (1420’lerin Havai Fışek Kitabı)⁷⁹⁹⁰ adlı eserde çok özel türde bir piroteknik saldırı yöntemi konusunda bilgiler verilmektedir. Örneğin güvercin ya da kedinin kendine özgü davranış biçimlerinden yararlanarak bir yeri ateşe verme tekniği söz konusu edilmektedir. Küre şeklindeki yanıcı karışım güvercinin ayaklarına, kedinin ise kuyruğuna bağlanarak, bir bakıma onlardan, canlı kundaklayıcı olarak yararlanılmaktaydı. Kuledeki kuş yuvasına giren bir kuş, böylelikle orayı ateşe vermiş oluyordu. Hayvanlar serbest bırakılmadan önce, sıvı kükürde batırılmış fûnye, ateşe veriliyordu. Güvercinler, güvercinliği bu yolla ateşe verdikten sonra geri dönerek yanmalarından kurtarılabilecek şekilde eğitilmişlerdi⁷⁹⁹¹.

⁷⁹⁸⁸ Şerefeddîn ‘Alî Yezdî, *Zafernâme*, II, s. 1140.

⁷⁹⁸⁹ Nîmzâmüddîn Şâmî, *Zafernâme-i Târih-i Fütuhât-i Tîmûr Gurgânî*, s. 255; Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, s. 305.

⁷⁹⁹⁰ *Feuerwerksbuch von* (1420’lerin Havai Fışek Kitabı): Bu eserin yazarının adı bilinmemektedir. Bu eser hazırlanırken XV. yy.da yazılan diğer yazmalardan da istifade edilmiştir.

⁷⁹⁹¹ Zeki Tez, *Patlayıcı Silah ve Savaş Tekniğinin Kültürel Tarihi*, s. 44, 47.

SONUÇ

Delhi Türk Sultanlığı ordusunun çağdaşı olan diğer Türk-İslâm devletlerine göre çok daha büyük oranda gulâmlara dayandığı görülmektedir. Bunun sonucunda da orduda, çok çeşitli etnik unsurlardan gulâmların varlığı tespit edilmektedir. Bununla birlikte orduda en etkin gücü Türkler teşkil etmekteydi.

Orduda Kıpçak, Halaç, Türk-i Gürcî, Türk-i Rûmî, Türk-i Hıtâî, el-Berî (Türkistanlı) gibi Türk boylarının büyük bir payı vardı. Bunun dışında Delhi ordusunda Hindistan'daki yerleşik Araplar ve Arap ülkelerinden; Mısır, Suriye, Şam, Kâtif ve Hürmüz'den özel olarak getirilen Araplar, Afrika kıtasından Habeşliler (Sudanlı) ve Zengîler (Zanzibarlı), İranî kavimler (Tâcık, Delemî, Sistânî, Deylemî, Lur ve Kürd) ve Afgan unsurlar yer almaktaydı. İlave olarak Gürcü, Rûmî-asl (Bizanslı) ve Rus (Rûsî) vb. gibi pek çok milletten unsurlar da Delhi ordusunda yer almaktaydı.

Alâeddîn Muhammed Şâh 50.000 gulâm, Muhammed Şâh Tuğluk 20.000 Türk gulâm ve Fîrûz Şâh Tuğluk 180.000 gulâm ile dönemin en fazla gulâm sahibi hükümdarları arasında yer almaktaydı. Fakat kuzeyden gulâm temin edilmesi güçleştiği için Fîrûz Şâh Tuğluk devri gulâmları büyük ölçüde Hintlilerden teşkil edilmişti. Sultanların sahip oldukları gulâmlara ilave olarak her dereceden diğer askerî ve mülkî idarecilerin de gulâmları bulunmaktaydı.

Ordusunun büyük bir kısmını eyalet askerleri teşkil etmekteydi. Eyalet askerlerinin önemli bir miktarının da devlet adamlarına ait gulâmlardan müteşekkil olduğu anlaşılmaktadır. Orduyu oluşturan ikinci önemli kısım ise bizzat sultana ait gulâm (memlûk) ordusuydu. Orduda gulâmlar dışında Afgan, Moğol ve bazı Türk kabile kuvvetleri ile bağlı Hindû racalıklardan (krallık) alınan yardımcı birlikler, paralı askerler ve mücahitler (gönüllüler) de bulunmaktaydı.

Moğol İmparatorluğu ve peşinden güçlü Timur Devleti, kuzeyde Delhi Türk Sultanlığı önünde güçlü bir set teşkil edince Türk gulâm temini giderek güçleşti. Gulâm asker açığını kapatabilmek için ordudaki Afgan ve Hindûların sayıları giderek arttırıldı. Ayrıca hemen her dönemde Moğol askerî birlikleri ve kabileleri Delhi hizmetinde faaliyet gösterdiler.

Türk gulâm temininin giderek güçleşmesi, ordudaki sayılarının giderek azalması sonucunda yerlerini az miktarda Moğol kabile kuvvetleri ile daha fazla miktarda Afgan kabile kuvvetleri ve çoğunlukla Hintli gulâmlar ve özgür Halaç Türkleri doldurmaya başladı. Türk suvârilerinin yerini daha çok Arap ve Fars suvârileri almaya başladı. Bu gelişmeler giderek devletin güç kaybetmesine, iç çatışmalara sürüklenmesine ve sonunda da yıkılmasına zemin hazırladı. Gulâm olarak temin edilen Hintlilerin büyük oranda piyâde olması da ordudaki nitelikli suvârî sayısının giderek düşmesine neden oldu.

Gulâmlara askerî eğitim dışında dinî ilimler, bürokrasi ve dîvânlarda yer almalarını sağlayacak hesap, kitap ve yazı ilimleri de öğretilmekteydi. Ayrıca bazı gulamlara ordu ve sarayın her türlü ihtiyaç ve levazımını üreten saray kârhânelerinin faaliyetleri için gerekli meslekler öğretilmekteydi. Gulâmların eğitimiyle emîr ve melikler de meşgul olurlardı. Emirler verdikleri eğitimin kalitesini ve gulâmların hünelerlerini sergilemek üzere her sene onları başkente getirip sultanlara arz ederler ve iltifatlara mazhar olurlardı.

Yaşlanan ordu mensuplarının emekli edilmesi ve görevden uzaklaştırılmaları ile ilgili çeşitli kaide ve uygulamalar bulunmaktaydı. Normal durumda hizmet yaşı geçen gulâmlara cüzî bir miktar maaş bağlanıp, iktâlarının ellerinden alındığı izlenimi uyanmaktadır. Bazen de Fîrûz Şâh Tuğluk devrinde olduğu gibi çok yaşlı ihtiyarların yerlerine varsa oğlunun askerî seferlerde vekil olarak gelmesi, yoksa damadının, damadı yoksa gulâmının gelmesi ve maaşlarının [iktaları/belirlenen maaşları] eskiden olduğu gibi ellerinde bırakılması fermanı da sadır olabiliyordu.

Ordu hizmetinde zaman zaman bağlı racalıklar, Hindû toprak sahipleri, diğer bağlı devlet ve emîrlerin gönderdiği askerler de yer almaktaydı. Bunun dışında orduda ilk dönemden itibaren gazilerin yani gönüllü birliklerin (fırka-i gâziyân) var olduğu, yine kuruluş yıllarından itibaren ücretli asker alma yoluna gidildiği görülmektedir. Gayr-i vechî denilen ve sefer zamanlarında orduya alınan bu ücretli askerler, maaşlarını devlet hazinesinden alırlardı.

Suvârilerin eğitiminde çevgân, halka kapma, kabak oyunu, cirit vb.; piyâde askerlerin eğitiminde ise güreş, boks, tokat atma oyunu vb. oyunlar çok büyük öneme sahipti. Ordunun topluca eğitiminde ve komutanların topografya eğitiminde süreklilik avları vazgeçilemez bir konuma sahipti.

Ordunun sevk ve idaresinden sorumlu ‘Ârız-i memâliklere maaş olarak büyük iktâlar verilmekteydi. ‘Ârız devletin en yüksek memurlarından biriydi. Vazifesi orduyu yönetmektir. Savaş için yapılan toplantılarda en çok ‘Ârızın sözü geçerdi. Askerî harekât hakkında tavsiyelerine önem verilirdi. Her yıl bir kere orduyu denetleyerek, icabında asker toplar, mevcut birlikleri, atları ve silahları gözden geçirirdi. ‘Ârız’ın astlarını tayin etmek veya uzaklaştırmak yetkisi resmen yoksa da bu konuda sultana tavsiyelerde bulunarak etkili olurdu. Ordu ister başkentte ister seferde olsun doğrudan doğruya merkezî hükümetin kontrolü altındaydı ve devletten maaş alırdı. Savaş zamanlarında ‘Ârızın başka bir görevi de ordunun iâşesini sağlamak ve ganimetleri toplamaktır. Askerlerin cezalandırılması, cezanın miktarının belirlenmesi de ‘Ârızın sorumluluğu altındaydı. Ordu maaşlarının Dîvân-i ‘Ârız tarafından ödendiği ve ordunun gıda ihtiyacının Dîvân-i ‘Ârız tarafından sağlandığı anlaşılmaktadır.

Başkomutanlık mevkisi olmadığından ‘Ârız-i memâlikin savaş hareketleriyle hiçbir ilgisi yoktu. Uygulamada her sefer için duruma göre bir ser-i leşker (ordu komutanı) tayin edilir ve çeşitli bölgelerin valilerine hükümdarlık ordusuna katılmaları emredilirdi. Sultan, ya bizzat bütün askerî hareketi yönetir ya da başkentten mektupla talimatlarını yollardı. Fakat düşmanla bütün temas ser-i leşker (ordu komutanı) vasıtasıyla sağlanırdı. Bunun yanı sıra ‘Ârız-i memâlik ve Nâib-i ‘Ârız-i memâlik asıl görevleri dışında nadir olarak ordu kumandanı veya ordunun bir bölümünün kumandanı olarak tayin edilmekteydiler.

‘Ârız-i memâlik’in seferlerdeki asıl görevleri, eyâletlerden gönderilen birlikleri orduya katmak, askerleri, techizatlarını ve hayvanlarını teftiş edip eksik olanları tamamlamak, iâşe ve erzak tedarik etmek, ulaştırmayı düzenlemek, savaş ganimetlerinden paylarına düşen bölümü orduya dağıtmak ve sefer sırasında ganimetlerden sultana ayrılmış olan fil, at ve değerli eşyaları muhafaza etmektir. Bunların yanı sıra sefer sırasında suç işleyen askerlerin cezalandırılmaları da görevleri

arasında idi. Ayrıca sefer sırasında ordu komutanı tarafından borç isteyen melik ve emîrlere borç verilir ve atı bir şekilde zarar gören ve telef olanlara paygâh (devlet ahırları)tan yeni atlar verilir ve bunlar “defter-i Dîvân-i ‘Ârız”a kaydedilirdi. Sefer sırasında söz konusu bu işlem ve muameleler ile ‘Ârız-i memâlik naibi ve diğer yardımcıları ilgilenirdi.

Muhammed Şâh Tuğluk, devleti eski mali gücüne kavuşturmak için büyük arazileri (iktâları) iltizâm usûlü ile dağıttı. Fakat bu işlerde tecrübesiz kimseler, ödemeyi taahhüt ettikleri paraları veremeyince cezalandırılmaktan korkup isyan ettiler. Sultan, bu hatalı uygulamanın sonucu olarak hayatının sonuna kadar isyanlar ile mücadele ettiyse de ülkenin bölünmesini önleyemedi.

Fîrûz Şâh Tuğluk devirde askerî iktâ sistemi yeniden önem kazandı. Ayrıca iktâ sahiplerinin her sene sultana hediye getirmeleri geleneğinde bazı değişiklikler yapıldı. Bu değişiklikler ile çok sayıda gulâm ile at, deve, fil vb. cinsinden savaş hayvanları ve çeşitli savaş araç gereçleri iktâ sahipleri tarafından toplanıp başkente hizmetî (hediye) olarak taşınmaya başlandı.

Fîrûz Şâh Tuğluk devrinde söz konusu faaliyetler soncunda kısa sürede 180.000 gulâm toplandı. Bu kadar çok bendenin maaşını hazineden peşin olarak vermek mümkün değildi. Bu nedenle Sultan Fîrûz Şâh onları da iktâlara yerleştirmeye başladı. Şehirlerdeki bendelerine ise hazineden maaş verdi. Görüldüğü üzere, Fîrûz Şâh Tuğluk iktâ sistemine önem vermiş ve iktâlara yakın adamlarını ve memlûklarını tayin etmişti. Ancak iktâları babadan oğla geçer hâle getirmesi onun haleflerinin zamanında iktâ sahiplerinin bağımsız hareket etmelerine ve devletin zayıflayıp ülkenin parçalanmasına sebep olmuştur.

Berîd teşkilatının da Dîvân-i ‘Ârız ile çok yakın ilişkiler içerisinde olduğu, hatta bu teşkilatın bir uzantısı gibi hareket ettiği görülmektedir. Askerî gayelere yönelik çeşitli hizmetler, askerî muhâberât, askerî istihbârat, orduya sağlanacak lojistik destek berîd teşkilatı tarafından yerine getirmekteydi. Dîvân-i Berîd’in başkanı Berîd-i Memâlik olarak adlandırılmaktaydı. Askerî seferler sırasında “Dîvân-i Berîd”e bağlı olarak çalışan eshâb-i ahhâr, münhî, mosre‘ ve casuslar askerî keşif faaliyetlerinde

bulunmaktaydılar. Berîd teşkilatı vasıtası ile küçük ölçekli yaya ulakların hizmet verdiği dhâve istasyonlarının yanı sıra istihkâm edilmiş tehâneler (ileri karakol ve posta istasyonu) de Hindistan'ın en güneyine kadar ulaştırıldı. Böylece bütün ülke, askerî teşkilatın bir uzantısı olarak Dîvân-i Berîd eliyle sıkı bir iletişim ve savunma ağı içerisine alındı.

Orduda temel rütbelere onluk sisteme göre verilmekteydi. Kullanılan temel rütbelerin farklı dillerden geçmesi, ordunun çok uluslu yapısına işaret etmektedir. Temel rütbelere içerisinde Arapça, Farsça, Hintçe ve Moğolca olanlara rastlanmaktadır. Arapça melik, nakîb; Farsça piyâde, sipehsâlâr; Hintçe pâyk, dhânuq, cûki; Moğolca nôker/novker söz konusu rütbelere örnek olarak verilebilir.

Delhi Türk Sultanlığı ordusundaki bütün sınıfları net olarak tespit etmek zordur. Bununla birlikte ordudaki sınıflar genel olarak fûrsân (suvârî), râvet (Hintli suvârî), bendegân-i mâhelî ber poşt-i ner-gâvmîş suvâr (erkek manda üzerindeki yerli/hızlı gulâmsuvârî), suvâr-i ner-gâvmîş (erkek manda suvârîsi), filbân (fil suvârîsi), piyâde, pâyk (Hintli piyâde), okçu (kemân-keş, tîrzen, tîr-endâz, suvâr-i tîrendâz), dhânuq (Hintli yaya okçu), nîzedâr (mızraklı), harbe-dârân (küçük mızraklı), nâcah-dârân (küçük savaş baltalı), teberzen (büyük savaş baltalı), neft-endâz (neft atıcı), nakkâb (lağımçı), mehter, mellâh (denizci), geri hizmet sınıfı ve diğer askerî birlikler olarak sıralanabilir.

Sultanlığın Hindûlar ve Moğollar karşısındaki en büyük kozu, en güçlü dayanağı suvârîleri olmuştur. Suvârî sayısının Alâeddîn Muhammed Şâh (1296-1316) devrinde 475.000'e ulaştığı görülmektedir. Suvârîlerin büyük çoğunluğu kuzey milletleri ve Kuzey Türklerinden teşkil edilmekteydi. Kuzey ülkelerinden gelen Türk gulâm akışının azalması sonucunda oluşan açık ise Arap, Acem ve Hindû suvârîler ile giderilmeye çalışıldı.

Önem bakımından suvârî sınıfından sonra ikinci sırada filbân sınıfı gelmektedir. Tahtın en önemli dayanak noktalarından biri olan fillerin bakımı ve kullanımı Hindû gulâmlar tarafından üstlenilmekteydi. Filin sırtındaki ve yerdeki timi de genellikle Hintlilerden teşkil edilmekteydi. Fakat devletin güçlü olduğu dönemlerde

fil sandukaları üzerindeki okçuların Türklerden teşkil edildiği kaynaklarda yer almaktadır.

Piyâdeler ordunun en kalabalık sınıfını oluşturmaktaydı. Hatta sultanlığın ordusunda diğer Türk-İslâm devletlerine nazaran çok daha büyük sayıda piyâde kuvvetleri yer almaktaydı.

Sultanlığın ordusundaki en önemli sınıfın okçular olduğu ileri sürülebilir. Bu dönemde tîr-endâz, suvâr-i tirendâz, dhânuk (Hindû yaya okçu), nâvek-endâz, fil sırtından atış yapan nâvek-endâz ve çarh-endâz (arbaletçi) olmak üzere altı farklı okçu sınıfı bulunmaktaydı. Bu durum okçu birliklerine çok büyük önem verildiğini göstermektedir. Okçuların beşli tâbiyede ordu safının hemen hemen her kısmında bulundukları görülmektedir.

Mızraklı piyâde ve suvârî birlikleri de büyük bir öneme sahipti. Uzun mızraklar genellikle Türk suvârî birlikleri, kısa mızrak çeşitleri ise Afgan ve Hindû piyâde birlikleri tarafından kullanılırdı.

Sultanlığın ordusunda kısa ve uzun baltalı birlikler de önemli sınıflardandı. Muharebe dışında yağmur ormanlarında orduya yol açmak ve ordugâhı koruyan *keteger* denilen ağaç kütüklerinden surları yapmak için kütük kesmek bu sınıfın önemli görevleri arasındaydı. Nâçeh-dâr denilen küçük savaş baltası taşıyan nâçeh birlikleri de bulunmaktaydı. Küçük baltalar fırlatılmak için kullanılmaktaydı

Delhi ordusunda meydan savaşlarında aynı kale savunmalarında olduğu gibi nefî atıcı birlikleri yer almaktaydı. Duvar delici ve lağım kazıcılar ise nakâb (lağımıcı), kâvendegân (kazıcılar), heffâr (hafriyatçı, kazıcı), kennâs (lağım boşaltan kimse, lağımıcı, temizlikçi) gibi çeşitli adlar altında anılmaktaydı. Bu sınıf, hem kale kuşatmalarında hem de kale savunmasında aktif olarak yer almaktaydı. Lağım kazma dışında hendeklerin toprakla doldurulması, ordugâhın etrafına hendek kazımı ve fethedilen bölgelerdeki puthânelerin yıkılması ve devasa boyutlardaki putların devrilip parçalanması, puthânelerin içlerinden değerli mücevherlerin ayıklanması büyük ölçüde nakâbların işi idi.

Ordu safının bütün kısımlarında mehter takımı neferleri bulunmaktaydı. Hükümdar dışında şehzâdeler, hanlar, melikler ve emîrlerin de mehter takımı bulunurdu. Ordu bütün hareketlerini, önceden belirlenmiş çeşitli mehter parçalarının ve ritimlerinin icrasına göre yapmaktaydı.

Ordusu hizmetinde 1.000 ve 5.000 gibi çok büyük miktarlarda nehir gemileri kullanılırdı. Lakin deniz askerine mahsus bir rütbe ve unvana rastlanılmamaktadır. Büyük bir ihtimalle sadece deniz kuvvetlerinde hizmet eden denizciler sınıfı bulunmamaktaydı.

Orduda ayrıca mancınıkçılar, “mekâli” (sapan atıcılar), sakalar vb. sınıflar da bulunmaktaydı. Ordu ağırlıklarının savaş mahalline naklinde, en büyük görev mekkârî taifesinindi. Hayvanlara ot toplamak, mutfak gereçlerini taşımak ve karada nehir gemilerini sırtlarında taşımak *kehâr* (kehârîn) taifesinin sorumluluğundaydı. Meş‘aledâr ve ferrâşlar da önemli görevler ifa etmekteydiler. Meş‘aledârlar özellikle gece baskınlarına karşı tetikte beklemekteydiler. Ordu pazarı sayesinde askerler kendilerini başkentte bilirler, vatan özlemi çekmezlerdi.

Harb eğitimi; ordunun eğitimi, askerlerin eğitimi ve savaş hayvanlarının eğitimi olmak üzere üç kısımdan oluşmaktaydı. Ordunun eğitiminde çevgân vb. oyunlar ve süreklilik avları en önemli talim ve eğitim vasıtaları idi. Özellikle suvârî askerlerin eğitiminde çevgân oyunu, halka kapma oyunu ve kabak oyunu çok önemli yere sahipti. Av partileri sayesinde ordu her an savaşa hazır tutuluyordu. Bu sayede savaş için gerekli olan ok atma, binicilik, kılıç kullanma, tuzak kurma vb. talimler yapılıyor, vahşi hayvanlar karşısında askerlerin cesareti biliniyor, direnci arttırılıyor ve atlar savaşa hazır hale getiriliyordu. Geniş bir alanda uzaktan haberleşmenin provası yapılmış oluyordu. Ordu eşgüdümlü olarak aynı anda hareket etmeye ve emre itaat etmeye alıştırılıyordu. Kumandanlar ise savaş sırasında son derece mühim olan topoğrafya bilgisini edinmiş oluyorlardı. Dolayısıyla söz konusu av partileri günümüzün modern orduları tarafından düzenlenen askerî tatbikatlar ve savaş oyunlarının işlevini görmekteydiler.

Ordunun iâşesi genellikle savaş araç-gereçlerinin üretimi, vergiler, ganimetler, satın alma, sultana gelen hediyeler, av ve iktâ yöntemleri ile gerçekleştirilmekteydi. Ayrıca saraya bağlı kârhâneler savaş hayvanlarının, silah ve techizatın üretimini, bakımını ve depolanmasını yaparlardı. Savaş araç gereçlerinin bir kısmı da satın alınarak temin edilmekteydi. Savaş araç gereçlerinin üretilmesi, bakımı ve muhafazası için başkentte, büyük şehirlerde ve kalelerde kârhâneler ve zerredhâneler bulunmaktaydı.

Ordunun sevk ve idaresi faaliyetlerinde ilk sırada askere alma faaliyetleri yer almaktadır. ‘Ârız-i memâlik asker alımlarında savaşçıların techizatlarını kontrolden geçirmekte, askerlerin silahları kullanmadaki yeteneklerini ve atların kıymetlerini tespit etmekteydi. Boy ve bosu uygun olmayan, techizatı yeterli olmayan kimseler askere alınmamaktaydı. Savaşçıların boy, bos, ten rengi, saç rengi, göz rengi vücutlarındaki belirgin özellikler demek olan hilyesi ve maaşlarının miktarı, sahip oldukları savaş atlarının niteliğini gösteren at dağı tek tek defterlere işlenmekteydi.

Sefer öncesinde ve sefer sırasında meşveret meclisi toplanıp nasıl bir hareket tarzı tutulması gerektiği yönünde müzakere edilirdi. Askerî harekâtların muson yağmurlarına göre düzenlenmesi gerekiyordu. Bu hususa dikkat edilmemesi askerî seferin başarısızlıkla sonuçlanmasına neden oluyordu. Sefer sırasında tabii afetler, salgın hastalıklar ile ordu çok yıpranırsa sultan bu durumları dikkate alır ve askerlere borç para verir, techizat yardımında bulunur ve ordu halkını bazı sorumluluklarından muaf tutardı. Hindistan içlerine yapılan seferlerde vassal racalıkların kaynaklarından istifade edilirdi. Sefer sırasında vaazlar yoluyla, yıllık maaşları peşin ödenerek, altın dağıtılarak, ganimetten bol pay verilerek ordu ve halkın morali yüksek tutulmaya çalışılırdı. Savaş öncesinde ordunun moral ve cesaretini arttırmak üzere konuşmalar yapılır ve vaazlar verdirilirdi.

Seferler sırasında keşif kolu çıkarmak en önemli faaliyetlerden biriydi. Mukaddeme ve talâye denilen öncü birlikler, hafif suvârilerden meydana gelirdi. Mukaddeme/telâye kendi önüne, arkasına, sağına ve soluna Farsça yezek denilen otuz kırk kişiden oluşan hafif suvâri birlikleri gönderirdi. *Yezekî*lerin görevi düşmandan dil almaya çalışıp düşmanın yerini tespit etmek ve mevcut durumdan öncü birliği haberdar

etmekti. Keşif kolunun getirdiği haberler sonucunda meşveret meclisi toplanıp hareket tarzı ve savaş planı belirlenirdi.

Sefer sırasında ordugâhın kurulacağı yerin seçilmesi ve ordugâhın kurulması da önemli hususlardandı. Ordugâh kurulduğunda ani baskın ve mancınık atışlarına karşı etrafına ketker vb. isimler verilen tıraşlanmış ağaç kütüklerinden teşkil edilen surlar çekilir ve etrafına hendek kazılırdı. Filler de bu koruyucu sistemin etkin bir parçası olarak siperlerin önlerine yerleştirilirdi. Zor durumda kalan ordular için *ketger* aynı zamanda bir sığınak işlevi görmekteydi. Bazen kuşatılan hisarların etrafına da çepeçevre *ketger* çevrilirdi. Böylece ordugâhın korunması yanında düşmana kaçma fırsatı vermeme, hisara gelecek yardımları önleme amaçları da gözetilirdi.

Savaş sırasında tâbîye denilen beşli harb sisteminden istifade edilirdi. Saldırı için suvâirler ön hatta yerleştirilirlerdi. Savaş alanı da buna göre düzenlenirdi. Filler ön tarafta düşmanın defans hatlarını yarmak için kullanılırdı. Filler aynı zamanda orduyu düşmanın ataklarından korumak için de kullanılırdı. Beşli tabiyenin dışında ana ordudan birkaç korûh uzakta konumlanmış olan ihtiyat kuvvetleri bulunurdu. Bu kuvvetler, son şiddetli saldırı için veya ağır baskı altındaki ordunun belirli bir kanadına yardım için savaşa girerlerdi.

Sultanlığın sağ kanat askerlerinin sancağı siyah ve sol kanat askerlerinin sancağı lâl (kırmızı) idi. Emirlerle davul ve bayraktan oluşan [merasim kıtası] verilmekteydi. Mehter birlikleri tarafından ordunun yürüyüşünü başlatmak için tabl-i azimet, kös-i azîmet, tabl-i rihlet veya kös-i rihlet; menzilde konaklanacağı vakit tabl-i menzil; orduyu savaş kastıyla komutanın çadırı etrafında toplamak için nekkâre-yi ceng; savaşı başlatmak için ve savaş esnasında tabl-i cengî; savaş sırasında kös-i harbî; sefere son verildiğinde toplanma işareti olarak demâme (kös) çalınmaktaydı. Ordunun her türlü hareketi mehter tarafından sazlar ve baryraklar ile verilen sinyallere göre yapılmaktaydı. Kalpte, sağ kanatta, sol kanatta, cenahlarda ve artçı birlikte mehter takımı neferleri bulunmaktaydı.

Orduların idaresinde en önemli hususlardan birisi de strateji tespitidir. Delhi Türk Sultanlığı'nın Hindistan'a daima seferler düzenleyen Moğollar karşısında daha

çok savunma stratejisi izlediği görülmektedir. Moğolları kendi evlerinde karşılamakla birlikte kalelerin arkasına sığınmamışlar onlara baskın ve pusular düzenlemişler, Moğollarla açık alanlarda savaşmışlardır. Moğollara karşı zaman zaman saldırgan tutum izlendiği de görülmektedir.

Racalara karşı ise böl ve feth et stratejisi takip edilmekteydi. Bu stratejiye uygun olarak racalar tamamen ortadan kaldırılmamakta, vassal devletçiklere dönüştürülerek, varlıklarından her türlü istifade edilmekteydi. Sultanlığın demografik gücünün azlığı nedeni ile bu stratejinin daha çok devletin öz varlığını koruma politikası olarak uygulandığı görülmektedir.

İnsan çekme stratejisi ise Hindistan'da devletin mevcudiyetini devam ettirebilmesi için en büyük dayanak noktasını oluşturmaktaydı. Hindistan'a gelen Müslümanlara sağlanan müthiş imkân, mevki ve maaşlar sayesinde en batıda Endülüs'e varıncaya kadar İslâm dünyasının her yerinden ve Kuzeydeki özgür Türk topluluklarından insanlar gelerek devlet hizmetine girmektedirler. Moğol istilasından kaçanların önemli bir kısmı da daha güvenli olması ve burada yabancılara verilen büyük itibardan dolayı Delhi Türk Sultanlığı'na sığınmaktaydılar. Böylece devletin varlığını devam ettirmesi için büyük ihtiyaç duyulan nitelikli insan gücü ve askerî güç temin edilebilmekteydi.

Bu çalışmada Delhi Türk Sultanlığı devrinde kullanılan savaş hileleri, Çin kültüründeki 36 strategem (savaş hilesi) tasnifinden istifade edilerek açıklanmaya çalışıldı. Bu bağlamda savaşlarda kullanılan hilelerin başlıcalarının; “yoktan vara geçme”, “çatlak yaratma”, “kurumuş ağaçta çiçek açtırmak”, “eriği kazanmak için seftaliyi feda et”, “tencerenin altından odunu çekmek”, “kılıcı, gülümsemenin arkasına saklamak”, “dağdaki kaplanı düzlüğe çekme”, “kendine zarar verme”, “haydudu yakalamak istiyorsan elebaşını yakala”, “merdiveni alıp götürmek için bakışları dama çevirmek” veya “onları çatıya çıkar, altından merdiveni çek”, “bir yeşim elde etmek için çakıl [tuğla] fırlatmak”, “altın ağustos böceği kabuğunu atar”, “eriği kazanmak için seftaliyi feda et”, “misafir olarak git, ev sahibi olarak dön”, “imparatoru yanıltmak ve denizi aşmak”, “doğuda gürültü yapmak, batıdan saldırmak”, “zincir strategemi” ve “geri çekilmek en iyisidir” adlarını taşıyan strategemler olduğu tespit edildi. 36 savaş

hilesinden 18'inin Delhi Türk Sultanlığı komutanları tarafından başarı ile kullanılmış olması, bu devletin kumandanlarının savaş hileleri konusunda teori ve pratiğe hâkim olduklarını ortaya koymaktadır.

Delhi Türk Sultanlığı tarafından Moğolların hezimete uğratılmasında psikolojik savaşın etkileri diğer etkenler kadar mühim olmuştur. Özellikle Moğollardan ele geçirilen savaş esirlerine karşı en ağır cezalar tatbik edilirdi. Moğol savaş esirlerinin hep fillerin ayakları altına atılarak öldürülmesi, yüksek burçlardan aşağıya atılması, kellelerinden kaleler ve burçlar inşa edilmesi, karıları ve çocuklarıyla birlikte savaşa katılan Moğolların ailelerinin esir pazarlarında satılması, sonradan Hindistan'a gelmeye cesaret edecek Moğol komutan ve askerlerine psikolojik bir yıldırma harekâtı olarak algılanabilir. Söz konusu psikolojik hareketler sonucundan Moğollar ile yapılan savaşlar sırasında bir “*dû-espeh*” 10 Moğolu, bir suvâr 100 Moğol suvârisini esir etmeye başlamıştı.

Psikolojik savaşta düşmanın dinî değerlerini, geleneklerini ve kültürel özelliklerini değersiz veya gülünç hale getirecek biçimde propaganda yapmak önemli bir taktiktir. Delhi Türk Sultanlığı ordusu puthâneleri tahrip edip putları da başkent Delhi'ye getiriyordu. Ardından putlar çiğnemeleri için camilerin önünde halkın ayakları altına atılıyordu. Bu yöntemler ile hedeflenen muhtemelen düşmanı, kendilerini koruyacaklarına inandıkları putlarından mahrum bırakarak manen yıkmak, ümitlerini kırmak ve putların işe yaramadığı düşüncesini aşılama ve dolayısıyla dinlerinin batıl olduğunu göstermekti.

Orduları güçlü kılan, zaaflardan koruyan ya da tam tersine güçsüz kılan önemli unsurlardan biri de ordu gelenekleridir. Gelenekler içinde belki de en önemli unsur disiplin gelenekleridir. Delhi Türk Sultanlığı devrinde ‘Ârız-i memâlik’ten askerlere bir ana ve babadan daha fazla şefkatli davranması, işledikleri küçük suçlar veya hatalı davranışları için onlara çok ağır cezalar vermekten kaçınması, çoğunlukla affetme yolunu tercih etmesi istenmekteydi. Bununla birlikte kimi zaman askerlerin haksız yere ve çok katı şekilde cezalandırıldıkları da görülmektedir. Disiplin sağlama ve hatta zafere ulaşmada ödüller, cezalar kadar önemlidir. Kuruluş yıllarından itibaren başarılı komutanların ödüllendirmesine önem verilmekteydi.

Savaşlar sırasında İslâmî kurallara dikkat edilirdi. Ordu ve din ilişkileri önemliydi. Dinen cevaz verilen durumlar dışında savaşmamak gerekliydi. Savaşa girmeden önce düşmana İslâma girme veya cizye verme şartları teklif edilirdi. Savaş esnasında nöbetleşe namaz kılınır, askerî davalara ordu kadısı bakar, savaşlara ordu vâizleri de iştirak eder ve şeriata uymayan askerler cezalandırılırdı. Her zaman İslâmî teori ile pratikteki uygulamalar örtüşmese de genel olarak İslâmî kurallara uyulduğu, bu çerçevede hareket edildiği görülmektedir.

Kuruluş döneminde gulâmların maaşları iktâ sistemi ile sağlanmaktaydı. İktâ sistemi zaman zaman bazı yanlış uygulamalara ve suiistimallere yol açtı, iktâdarlar toprakları sahiplenmeye başladılar. Bunun üzerine gulâmlara doğrudan maaş ödenmeye başlandı. Emîr, melik ve han gibi yüksek rütbeli emîrler ise iktâlardan faydalanmaya devam ettiler. Bazı hükümdarlar tarafından ise iktâ ve maaş sistemi birlikte kullanıldı. Sonunda iktâ sistemine geri dönüldü.

Askerî sefere gidecek haşemler seçilirken ekonomik durumlarına da dikkat edilirdi. Elleri yeteri kadar paraları olmalarına özen gösterilirdi. Ayrıca seferler sırasında olağanüstü durumlarda ihtiyaç sahibi ordu ehline hazineden borç verilirdi. Ganimetin beşte dördünün askere ait olması hususuna her zaman dikkat edilmez bu oranın tam tersi uygulanırdı. Fîrûz Şâh Tuğluk'un emri üzerine şerî ganimet uygulamasına geri dönüldü. Bu dönemde İslâm'ın ganimet uygulamasının tersten uygulanmasında askerlere zaten maaş veriliyor olmasının da etkili olduğu ileri sürülmektedir.

Delhi ordusunun en önemli silahı ok ve yay idi. Bu dönemde tahta ve kamış oklar kullanılmaktaydı. Okların yelekleri dört veya üç tüylü olabilmekteydi. Ok yelekleri çeşitli yabani kuşların tüylerinden yapılırdı. Çok büyük sayıda farklı çeşitleri olan ok uçları (temren) kullanılmaktaydı. Hemen hemen her farklı durum ve ortam için farklı fonksiyonları ve faydaları olan ok uçlarından istifade edilmekteydi. Kullanılan temrenlerin genellikle çelikten imal edilmesi etkilerini, tesir güçlerini kat kat arttırmaktaydı.

Devrin en meşhur silahı kesinlikle nâvek aparatı ve nâvek okları idi. Nâvek oku dönemin en etkili, en öldürücü en uzun menzilli silahıydı. Nâvek oku, yay ve nâv/nâvek adı verilen içi boş bir kamış veya ona benzer bir şeyle fırlatılan ucu keskin, küçük bir ok çeşidinin adı idi. İlave olarak bambudan/kamıştan yapılan kelk okları da çok kıymetliydi, çok uzağa gidebilektheydiler. Zehirli oklar da çok etkiliydi. Ateş okları kalelerdeki yerleşkeleri ateşe vermek yanında gemileri batırmak için de kullanılmaktaydı. Bunun yanında tîr-i âvâzî (ses okları) diye adlandırılan çavuş okları da kullanılmaktaydı.

Okçular tarafından Çâçî, Harezmi, Pervaneçî, Ğaznîçî, Lûhurî, Korûrî/Kerûrî, Hendevî ve Kûhî yayları, kemân-hâ-yi Tatârî ve kemân-i ney adı verilen kamış ve boynuzdan yapılan çeşitli yaylar ile kemân-i bolend denilen uzun yaylar kullanılmaktaydı. Yaylarda burkulmuş kiriş kullanılmakta ve zırh sökücü kalın hadeng okları için de böyle kirişlere ihtiyaç duyulmaktaydı. Ayrıca çelik yaylar ve tetik mekanizması ile çalışan kemân-i çarh (arbalet) da devrin en etkili ve korkulan silahlarından birisiydi. Bu silahın suvâri tarafından kullanılan bir çeşidinden de istifade edilmekteydi.

Hint kılıcı diğer bütün kılıçlardan üstün tutulurdu. Hindistan'da en meşhur çelik kılıçlar pelârek olarak adlandırılırdı. Hint kılıcı adı ile kılıcın cinsi değil de daha çok Hint çelik ustalığı ve Hint çeliği ile üretilen kılıçlar kastedilmekteydi. Ayrıca Çinî, Rusî, Hazarî, Rumî (Anadolu/Şam), Frengî, Yemânî, Süleymanî, Şâhî, A'lâyî, Keşmîrî, Misrî ve Kirman kılıçları da kullanılmaktaydı. Kılıçlar içerisinde belki de en meşhuru ve en çok kullanılanı karâcûrî denilen mızrak yerine de kullanılabilen Türkler tarafından geliştirilen eğri ve uzun Türk suvâri kılıcı idi. Hançer (kard) çeşitleri de yaygın olarak kullanılmaktaydı. Ayrıca piyâde askerleri tarafından ketâre denilen kısa Hint kılıçları da kullanılmaktaydı.

Askerler tarafından teber denilen uzun baltalar ile teber-zîn (eyer baltası, suvâri baltası) ve nâçeh denilen kısa baltalarda da kullanılmaktaydı. Bu silahlar muharebe haricinde ormanlarda yol açmak ve ordugâhın etrafına keteger denilen tahta surları çekmek için de kullanılırdı.

Devrin savaşçıları tarafından gürz, gürz-ü girân, gürz-ü gâvsâr, amûd, debbûs, çokmâr, kûpâl, sâre, kethî-yi ahen beste, çubhâ-yi ahen beste, hûdşiken, Bolkâ Tekînî (بلکاتکینی) ve gürz-i heşt pehlû (گزر هشت پهلو: sekiz kenarlı gürz) adlarını taşıyan gürz çeşitleri kullanılmaktaydı.

Mızraklar ordunun en temel silahlardan idi. Hint, Gur, Yemen, Moğol ve Türk gibi çeşitli milletlere ait çok fazla çeşidi olan uzun ve kısa mızraklar kullanılmaktaydı. Söğüt mızrağı daha çok askerî oyunlar sırasında, bambudan yapılan Hindistan mızrağı ise daha çok savaşlarda tercih edilirdi.

Kuruluş devrinden itibaren Türkler arasında siper-dâr (kalkanlı) birlikler bulunmaktaydı. Bu dönemde siper-i ferâh (büyük/geniş kalkan), siper-i şengerfî, siper-i kîlî, siper-i mâh, siper-i sebz, siper-i sîmîn âyine sîmâ, siper-i çûbîn vb. pek çok kalkan çeşidi kullanılmaktaydı.

Diğeri Türk-İslâm devletlerinden farklı olarak Delhi ordusunda kadim bir Hint silahı olan “chakra/cakra”nın yani disk silahının çâk/çek adıyla kullanıldığı görölmektedir.

Cevşen, “dır-i Dâvûdî” (Dâvûdî zırh) ve cevşen-i Hıtâyî, zırhe-i teng halka (dar halkalı zırh), zırh-i Dâvûdî (üzerinde ayetler ve çeşitli tılsımlar bulunan zırh), dır’ (zırh), dır’ âhenî (demir zırh), hoftân-i Hitâyî, zırh, cevşen, bergustvân-i âhenîn, coyûrek, zırheyn (çifte zırh/çifte örgülü zırh) ve hoftân denilen halkalı ve pullu zırhlar ve koruyucu savaş elbiseleri giyilmekteydi. Bu giysilerden zırh ve cevşenler çelikten yapılmaktaydı. Atlar üzerine “kâğıttan/nazik ney (kamış) bergustvân”lar da konulmaktaydı.

“Zırh altı koruyucu elbiseler” de en az zırhlar kadar önemliydi. Bergustvân-i Hıtâyî, hoftân-i lal (kırmızı hoftân), hoftân-i lâle (lale/kırmızı hoftân), hoftân-i Hitâyî, hoftân, boğaltâk ve bergustvân-i câmegî (giysi bergustvânı) adlarındaki zırh altı koruyucu giysiler giyilmekteydi. Dönemin kaynaklarında zırh altı koruyucu elbiseler için hoftân, bergustvân ve boğaltak adları kullanılmaktaydı. Devrin kaynaklarında bu adlar ile bazen çelik zırhlar da kastedilmektedir.

Hûd (tulga), miğfer, rânîn (bacağı örten zırhtan iki tane), sâ'ideyn (iki bileklik), sâkeyn (ayağa sarılan koruma/tozluktan iki tane) ve buna benzer şeyler, borka (peçe; muhtemelen zırhlı) ve mûze (çizme) zırhın tamamlayıcı unsurları olarak kullanılmaktaydı.

Zırh altı koruyucularından bergustvân daha çok at ve fillerin zırh altı koruyucu elbisesi (keçîm) ve bazen de daha kapsayıcı olarak çelik zırh manasında kullanılmaktadır. Atlara tekstilden yapılan bir bergustvân ve onun da üzerine demir bir bergustvân yani demir bir zırh giydirilirdi. Fillerin alnına Çin aynası adını taşıyan bir zırh parçası takılır, fildişleri zırhlar ve çeşitli silahlar ile donatılırdı. Fillerin üstünde bergustvân denilen zırh altı koruyucu elbisesi ve onun üzerinde çelik zırhlar örtülürdü. Filin başı ve hortumu ayrı bir zırh ile kaplanırdı. Fillerin gövdesinin altında aykaları hizasında kalan yerler açıkta kaldığından bu kısımlar piyâde fil timleri tarafından korunmaktaydı.

Hafif istihkâm silahları arasında harita (kum çuvalı), bîl (kürek), koleng/kolend (kazma), tîşe (keser), hasek ve zincîrler kullanılmaktaydı. Ağır silahlara gelince bunlardan yıkıcı silahlar arasında mancınık-i 'arûs (gelin mancınık), mancınık-i dîv (dev mancınık), mancınık-i Gûrîvâr (Gur tarzı mancınık), mancınık-i hofte (sabit mancınık), mancınık-i revân (yürüyen; küçük boylu ve tekerlekli bir mancınık), deh-merde (10 adamlık) ve mancınık-i Mağribî silahları kullanılmaktaydı. Bunların yanında arrâde-yi yek-rûy (tek taraflı arrâde), arrâde-yi gerdân (dönen arrâde), arrâde-yi hofte (uyumuş/sabit arrâde), arrâde-yi revân (yürüyen arrâde), arrâde-i âteşbâzî (ateş fırlatan arrâde) denilen küçük mancınık çeşitleri de kullanılmaktaydı. Ayrıca arbaletin bir nevi dev modeli olan kuşkencîr (dev ok ve mızrak fırlatma aracı) de kullanılmaktaydı. Kalelere korunaklı bir şekilde saldırmak için genellikle sâbât, pâşîb adlı hareketli dev siperler ve tırmanmak için gergeç adı verilen ağır kuşatma silahları da kullanılmaktaydı.

Ağır kuşatma silahları arasında yanıcı-patlayıcı cinsinden silahların yapımında kullanılmak üzere zırnık, kükürt, âhek (kireç), kaynatılmış yağ, tîr-i âteşîn (ateş oku: ucuna nefte batırılmış çaput bağlanarak atılan oklar), kıdr (ateş çömleği), kârûre (Molotof kokteyli gibi yanıcı maddeler dökülen şişe), gorûhe (halat, pamuk ve benzerlerinden yapılan mancınık güllesi, alev topu), nefte, kandil yağı, fitil, meşale, mîs-i

gedâhte (eritilmiş bakır), sorb (kurşun), resâs (kurşun), revâk-i sîmâb (saf civa), mertek-i mordâr (sarı kurşun oksit), zernîh (zırnık), zâk (sülfat), katran, kîr (katran), lehâm-i keşîr (boraks lehim), hebe sihr-i siyâh (siyah kıdr şişesi?), kûze/gûze (bakır topu/kabuğundan ayrılmamış pamuk), zırnık (arsenik), şengerf (zincifre) adlarını taşıyan çeşitli madenler, kimyasal maddeler ve silahlar kullanılmaktaydı.

Ordu tarafından çeşitli zehirli maddeler de kullanılmaktaydı. Zehr-i giyâh (bitkisel zehir) üretilmekte ve kullanılmaktaydı. Silahların temren kısımları zehre bulanmakta bazen de silahların çeliği, en başta zehirli olarak üretilmekteydi. Ordunun techizatı arasında temelde kuyu zehirleme ve düşman askerlerinin üzerine dökmek üzere kullanıldığı bilinen zırnık (arsenik) ve yine zehirli maddeler hazırlamada kullanılan civa ve sülfat da yer almaktaydı. Helâhel (هلاهل) zehri de bu dönemde kullanılan meşhur zehirlerdendi.

Askerî seferler sırasında kullanılan nehir gemilerinin sayısı bazen 5.000'i bulabilmekteydi. Bu gemilerden bazıları çok büyük tonajlı olmakla birlikte muhtemelen çoğu savaştan ziyade asker nakli için kullanılan küçük teknelerdi. Gemiler keştî, bahr, sefîne ve çoğulu sefâin adlarıyla, daha küçük gemiler ise özellikle Arapça zovrek (24-30 kürekli gemi) adı ile anılmaktaydı. Zovrekin şekli aya [hilâl] veya yaya benzemekteydi. Gemi anlamında özellikle açık deniz gemileri için Arapça cehâz kelimesi de kullanılmaktaydı. Kullanılan gemi çeşitleri ve adları ile ilgili dönemin ana kaynaklarında fazla malumat yer almamaktadır. Sadece ahavra, uşârî, manûrt, ukayrî, câker ve cunk tipi gemilerin adları zikredilmektedir. Bir de karadan ilerleyen askerlerin gerektiği yerlerde karşı sahile kolay ve hızlı bir şekilde geçebilmesi için sahilde merzâb denilen uzun ve kocaman gemiler inşa edildiği bildirilmektedir. Son olarak nehirler üzerinde ordunun geçmesi için teknelerden teşkil edilen köprüler kurulması çok eski zamanlara dayanan köklü bir gelenektir.

Fîrûz Şâh Tuğluk devrinde Cumna Nehri'nde ağır tonajlı (21, 15 ve 6 tonluk) yük gemileri kullanılmaktaydı. Bu gemilerden barış zamanında askerin ve bölge halkının çeşitli ihtiyaç maddelerini getirmek amacıyla istifade edilmekteydi. Muhtemelen askerî harekâtlar sırasında da gerekli erzak ve araç gereçlerin taşınması için bu gemilerden istifade edilmiş olmalıdır. Sultanlığın hizmetinde okyanusta faaliyet

gösteren gemiler de olduğu anlaşılmaktadır. Hatta okyanus kıyısındaki bazı adaların savaş yolu ile ele geçirildiği bilinmektedir.

Ordunun haberleşme ve sinyalizasyonunda bayrak, sancak, tuğ ve flamalar çok büyük bir önem taşımaktaydı. Sağ kanat askerlerinin bayrakları siyah ve sol kanat askerlerinin bayrakları lâl (kırmızı) idi. Bu renkler temel sancak renkleri olmakla birlikte adeta bir çiçek bahçesini andıran çeşit çeşit renkte ve tezyin edilmiş sancaklar kullanılmaktaydı.

Askerî seferler sırasında hükümdar dışında şehzâdeler, devlet erkânı, hanlar, melikler ve emîrler de nevbet takımı bulundurma hakkına sahipti. Fakat padişah tarafından izin verilmedikçe kimse bayrak açamaz, davul çaldıramazdı ve buna sadece sefer esnasında izin verilirdi. Mısır, Şam ve Irak'ta ise durum tam aksineydi. Çünkü oralarda kumandanların kapısında da davul çalınırdı.

Çeşitli hizmetlerde kullanılmak üzere değişik ebat, şekil, renk ve görevlerdeki çadırlar seferlere götürmekteydi. Türk-İslâm devletlerindeki kırmızı ve mavi veya mavi nakışlı çadırlar kullanma geleneği devam ettirildi. Sultan ve hassı tarafından kırmızı çadırlar kullanılırken diğer devlet erkânı tarafından mavi veya beyaz üzerine mavi nakışlı çadırlar kullanıldı. Her askerın yanında küçük çadırı vardı. Er çadırları pamuklu karpâs kumaşından yapılmaktaydı.

Devrin sultanları seferlere bârgâh (kabul salonu), hâbgâh (yatak odası) ve dehlîz-i matbah (mutfak dehlîzi) adlarındaki çadırları götürmekteydi. Bu çadırlara belkiistirâhat [helâ] çadırı da ilave edilebilir. Saltanat çadırları en büyük çadırlardı. Ordu ehlince hayme, hayme-i çarh-i semâ (yuvarlak gök haymesi), gonbed, çâdır, hargâh vb. çeşitli ad ve ebatlardaki çadırlar kullanılmaktaydı. Çadırlar ve ordugâhın etrafı çitler ile çevirilmekteydi. Bu gelenek Mısır Memelûk Devleti ve Timur Devleti ordugâhlarında da tatbik edilmekteydi.

Askerî tesislerin en büyüğü kalelerdir. Delhi sultanları Hindistan'ı fethetmeye başlayınca mevcut kaleleri yıkmadılar. Fetih sırasında tahrip olan kaleleri de restore ettiler. Hatta kuzeyde Moğol saldırılarını durdurabilmek için bunlara yenilerini ilave ettiler. Hindûlar, kaleleri savunma amaçlı kullanırken, Delhi sultanları bu kaleleri saldırı

amaçlı askerî üstler olarak kullandılar. Hindûlar karşısında genel olarak bir yayılma aracı olan kaleler Moğollar karşısında savunma vasıtası olarak kullanıldı. Moğol saldırılarına karşı tedbir olarak özellikle kuzeydeki kalelere her türlü ağır ve hafif silah, savaş levâzımı ve çeşitli gıdalar bolca depolandı.

Ordu hizmetindeki başlıca hayvanlar at, katır, deve, sığır ve fil idi. Atlar ordu için çok büyük önem taşımaktaydı. Fakat Hindistan koşullarında iyi at yetişmemektedir. Hint kıtasında askerî ihtiyaçları karşılamaya yetecek kadar at bulunmadığından Müslümân ve Hündu hükümdarlar sürekli at ithal etmekteydiler. Ordudaki at sayısının azalmaması için başlangıçta savaş atları daha çok Horâsân, Mâverâünnehir ve Türkistan'dan ithal edilmekteydi. Ancak Moğolların XIII. yy.ın ilk yarısından itibaren Hindistan haricinde hemen hemen bütün Asya'yı istilâ etmeleri at ticaretine büyük ölçüde darbe vurdu. Bunun üzerine sultanlar özellikle Delhi çevresi ve Hindistan'ın çeşitli yerlerinde kurdukları ahırlarda (pâygâh), ordu için at yetiştirmeye büyük önem verdiler.

Atlardan sonra en önemli savaş hayvanı fillerdirdi. Fil ele geçirmek maksadıyla racalar üzerine seferler düzenlemekteydi. Seylan Adası'ndan fil ithal edilmekteydi. Filler, öbür yük hayvanlarından daha ağır yükleri taşıyabilirdi. Üstelik yükleri yalnız çekmeği değil itmeyi ve kaldırmayı da becerebilen tek hayvandı. Bundan dolayı askerî seferler sırasında taşımacılık ve nakliyatla filler eşsiz hayvanlardı. Filler ağır yükleri karada ve suda rahatça taşıyabilmekteydi. Hindistan'ın sık yağmur ve bambu ormanlarında yol açmak için vazgeçilemez vasıtalar. Surları yıkmak, kale kapılarını kırmak, düşman safını dağıtmak, ordugâh çevresindeki hendekleri korumak ve komutanlara zırhlı eskort sağlamak üzere fillerden istifade edilirdi. Söz konusu önemlerinden dolayı Nasıreddîn Mahmûd Şâh 2.000, Celâleddîn Muhammed Halacî 2.700 ve Muhammed Şâh Tuğluk 3.000 fili devlet bütçesinden büyük paralar çıkmasına rağmen ahırlarında beslemekteydiler.

Savaş techizatı deve sürüleri ile nakledilirdi. Develer piyâde ve suvârilerin yiyecek, içecek, kap-kacak ve yaygılarını taşımak için kullanılırlardı. Büyük ordularda beş suvâriye veya 10 piyâdeye bir deve bazen de 10 suvâri veya 20 piyâdeye bir deve düşerdi. Erkek mandalar suvâri binitisi olarak da kullanılmaktaydı. Sığır cinsi hayvanlar

muhtemelen odu techizatını nakletmek için de kullanılmaktaydı. Yüklet olarak katırlar da kullanılırdı. Eşeklerin daha çok ordu mehterinde kullanıldığı bunun dışında yüklet olarak pek kullanılmadıkları anlaşılmaktadır.

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda, Türk dünyasından temin edilen gulamlar ve hür Türkler sayesinde eski Türk geleneklerinin, savaş tarzı ve silahlarının devam ettirildiği görülmektedir. Bunun yanında, Türk varlığının Hindistan'da kök salmasına zemin hazırlayan, Gazneli ve Gur devletleri askerî teşkilatlarından çok etkilendiği anlaşılmaktadır. Moğol ve Hint aserî teşkilatlarından da çok etkilendildiği müşahade edilmektedir.

Delhi Tür Sultanlığı ordusunun, diğer Türk-İslâm devletleri orduları ile savaş tarzı, gelenekler ve kullanılan silahlar bakımından büyük paralellikler arz ettiği bu çalışmada ortaya konulmaktadır. Söz konusu paralellikler askerî teşkilata dair anlaşılamayan, yeterli malumat bulunmayan çeşitli hususların karşılaştırma yöntemi ile çözüme kavuşturulmasını ve askerî teşkilata dair pek çok sorunun cevabının ortaya çıkarılmasını sağlamaktadır. Bundan dolayı bu çalışmada Türk devletleri askerî teşkilatları hakkında yapılan diğer tezlerden farklı bir metot kullanıldı. Devrin çağdaş ve yakın bütün orduları, teşkilat ve techizat bakımından elden geldiğince karşılaştırarak bir arada ele alındı. Bu sayede Türk devletlerindeki ordu teşkilatı ve techizatı hususundaki çeşitli bilgi eksiklikleri giderilebildi ve aynı zamanda askerî geleneğin devamlılığı ortaya konabildi.

Yukarıda dile getirilen bu hususa dair şu önemli tespitlerin hatırlatılması yerinde olur. Delhi Türk Sultanlığı suvâriyelerinin eğitiminde kabak, halka kapma ve çevgân oyunlarının çok önemli yeri olduğu bilinmekte, fakat nasıl oynandıklarına dair fazla malumata rastlanılmamaktadır. Bu konulardaki bilgi eksikliği Osmanlı ve Memluk devri kaynakları kullanılarak çözüme kavuşturulabilmektedir. Delhi Türk Sultanlığı ordusunda nâvek oku kullanıldığı bilinmekle birlikte bu okun nasıl bir mekanizma ile fırlatıldığı ve menzili Memlûk devri kaynakları sayesinde ortaya çıkarılabilmektedir. Türk ordularında zehir kullanımına dair fazla malumat bulunmamaktadır. Delhi Türk Sultanlığı hakkındaki kayıtlar bu dönemde zehir kullanımı hakkındaki bilgiyi zenginleştirmektedir. Benzer şekilde Türk ordularında hasek kullanımına dair çok az

bilgi mevcutken, Delhi Türk Sultanlığı kaynakları bu silahın kullanımına dair çok daha kesin bilgilere ulaşılmasını sağlamaktadır.

Türk orduları ve askerî teşkilatları hakkında yapılan tezlerde savaş hileleri üzerinde pek durulmamaktadır. Bu husus geçiştirilmektedir. Bu çalışmada Delhi Türk Sultanlığı ordusunun savaş hileleri üzerine sunulan örnekler, Türkler arasında savaş hileleri hususunda çok daha köklü bir geleneğin var olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Devrin diğer Türk-İslâm orduları techizatına dair temin edilen bilgilere nazaran Delhi Türk Sultanlığı ordusu techizatı ve silahları hakkında ulaşılan çok zengin bilgiler, bu husustaki çeşitli bilgi eksikliklerinin ve yanlış yorumlamaların giderilmesine katkı sağlayacaktır.

Delhi Türk Sultanlığı ordusu köklü gelenekleriyle, teşkilatıyla, eğitimiyle, strateji, taktik ve hileleri ile sahip olduğu mükemmel silahları ve techizatıyla, savaş hayvanları ve bu hayvanların mükemmel derecede eğitilmesiyle devrinin en büyük askerî güçlerinden birisi olmuştur. Bütün Asya'yı, Anadolu'yu, Doğu Avrupa'yı ele geçiren Moğollar Asya'da bir tek Delhi Türk Sultanlığı yönetimindeki Hindistan'a girememişlerdir. Delhi Türk Sultanlığı, Türk kültürünün ve İslâm dininin Hindistan'ın en güney ucuna kadar yayılmasına vesile olmuş ve zemin hazırlamış önemli bir Türk devletidir.

Delhi Türk Sultanlığı söz konusu güç ve ihtişamına rağmen kuzey ve güneyde Moğollar, Müslüman Behmenî Sultanlığı ve Hindû Vicayanagara Krallığı gibi yeni güç merkezlerinin ortaya çıkması üzerine kendisini güçlü kılan Türk gulamlar ve iyi atlar temininde büyük sorunlar yaşamaya başladı. Hindistan'da Türk nüfusunun giderek azalması sonucunda iktidar Türklerden Hindûlar ve Afganlar gibi diğer diğer milletlere geçmeye başladı. Sonuç olarak demografik çöküş bu devletin inkırazında çok etkili oldu. Bu durumdan yola çıkarak şu hüküm çıkarılabilir: Askerî güç ne kadar büyük olursa olsun demografik güç yitirilirse bir devletin varlığını devam ettirmesi mümkün değildir.

BİBLİYOGRAFYA

Abdu'l-Huseyin Nevâ'î, *Esnâd ve Mekâtibât-i Târihî Îrân ez Tîmûr tâ Şâh İsmâîl*, Şirket-i İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, Çap-i Sevvom, Tahran 1991, H.Ş. 1370.

Abdû'l-Hakk Muhaddis Dihlevî, *Ahbârü'l-ahyâr fî esrâri'l-ebrâr*, (nşr. 'Alîm Eşref Han), Encümen-i Âsâr-i Mefâhir-i Ferhengî, Tahran H.Ş. 1383/2005.

Abdülhamîd el-Kâtib, *Doğunun Hükümdarı (Ahdü Mervân)*, çev. Güldane Gündüzöz, Soner Gündüzöz, Antik Dünya Klasikleri, İstanbul 2007.

Abd el-Qadir Badâ'ûnî, *Montakhab el-Tavârikh*, C. I, ed. Ahmad 'Ali Sâhib, Introduction and Notes Tofîgh H. Sobhânî, Society for the Appreciation of Cultural Works and Dignitaries (Encümen-i Âsâr-i Ferhengî), Tahran H.Ş. 1380/2001.

Afanasiy Nikitin, *Üç Deniz Ötesine Seyahat (Хождение за Три Моря)*, çev. Serkan Acar, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

Ahmed b. Ali İbn Meskûye, *Tecârib'ül İmam*, I, mütercim Ebu'l-Kâsım İmamî ve Ali Nakî Monzevî, Sirûş/Tûs, Tahran 1369/1376.

Ahmed b. Ali İbn Miskaveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, Mütercim: Ebu'l-Kâsım İmamî ve Ali Nakî Monzevî, İntişârât-i Sirûş, Tahran 1369.

Alaaddin Ata Melik b. Bahaeddîn Muhammed b. Muhammed Cüveynî, *Târih-i Cihangoşây-i Cuveynî*, II, (nşr. Muhammed Kazvinî), Dünya-yi Kitâb, Çap-i Çeharom, Tahran H.Ş. 1385.

Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Târih-i Cihân Güşa*, 3 Cilt birleştirilmiş, çev. Mürsel Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1999.

'Alî b. Hâmid b. Ebî Bekr el-Kûfî, *Fethnâme-yi Sind Ma'rûf be Çaçnâme*, nâşîr çâpî: Esâtîr, nâşîr-i dîcîtalî: Merkez-i Tahkîkât-i Râyâneî Kâimiye Esfehân.

Aristoteles'ten Savaş Adabı ve Ahlâkı (Âdâb-i Harb ve Üslûb-i Ceng), Hazırlayan: Özer Şenödeyici, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2014.

'Aynü'd-dîn 'Aynü'l-mülk 'Abdullah b. Mâhrû, *İnşâ-i Mâhrû (Letters of 'Ain ud-Din 'Ain ul-Mulk Abdullah b. Mahru)*, (nşr. 'Abdur Rashid), Asisted by Muhammed Bashir Husain, Research Society of Pakistan, University of the Panjab, Lahore 1965.

Bâna, *The Harsha-Carita of Bâna*, Translated by E. B. Cowell, and F. W. Thomas, Royal Asiatic Society, London 1897.

Bedr-i Çâçî, *Dîvân-i Bedr-i Çâçî*, (nşr. Ali Muhammed Gîtî Firûz), Kitaphâne, Müze ve Merkez-i Esnâd-i Meclis-i Şûrâ-yı İslâmî, Tahran 1387.

Büzürg b. Şehriyar er-Râmhürmüzî, *Hârikalar Diyarı Hind (Kitâbü 'Acâ'ibi'l-Hind)*, çev. Can Ceylan, Arapça Metin Karşılaştırma: Fatma Akdokur, İnkılâb Basım Yayım, İstanbul 2009.

Cathay and the Wat Thither: Being a collection or Medieval Notices of China, C. II, ed. ve çev. H. Yule, revizyon H. Cordier (Londra, 1913).

Dede Korkut Kitabı I (Giriş-Metin-Tıpkıbasım), Hazırlayan: Muharrem Ergin, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014, 9. Baskı.

Dede Korkut Hikayeleri, Hazırlayan: Orhan Şaik Gökyay, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1980.

Duarte Barbosa, *A Description of the Coasts of East Africa and Malabar in the Beginning of the Sixteenth Century*, Translated Concil of the Hakluyt Society, London October 21, 1865.

Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *Rihletu İbn Battûta (رحلة ابن بطوطة تحفة النظار في غرائب الأمصار وعجائب الأسفار)*, Dâr İhyâ el-'Ulûm (دار إحياء العلوم), Beyrut, 1987.

Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, II, çev. İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2010.

Ebû Amr Minhaceddîn Osman b. Siraceddîn el-Cüzcânî, *Tabakât-i Nâsirî*, (nşr. Captain W. Nassau Lees, LL. D. ve Mawlawis Khadim Hosain ve 'Abd Al-Hai), Printed at the College Press, Calcutta, 1864.

Ebu'l-Fazl-i 'Âllâmî, *Âyîn-i Ekberî*, C. I, II, III, ed. in the Original Persian by H. Blochmann, M. A. Asistant Calcuta Madrasah, Printed For The Asiatic Society of Bengal in The Bibliotheca Indica, Calcuta 1872.

Ebu'l-Fazl-i 'Âllâmî, *Âyîn-i Ekberî*, I, ed. H. Blochmann, M. A., Asistant Calcuta Madrasah, Printed For The Asiatic Society of Bengal in The Bibliotheca Indica, Calcuta 1872.

Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, Muhakkik, Musahhih: Halil Hatîb Rehber, İntişârât-i Mehtâb, Tahran H.Ş. 1384, Çap-i Çeharom.

Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Hükümdarlık Sanatı (Âdâbu'l-Mulûk)*, çev. Sait Aykut, İnsan Yayınları, İstanbul 1997.

Ebü'n-Necîb Şeyzerî, *Nehcü's-Sülûk fî Siyaseti'l-Mülûk*, Arapçadan çev. Nahîfî Mehmed Emin Efendi, hazırlayan: Ensar Köse, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2013.

Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind*, çev. Kivameddin Burslan, Yayına haz. ve Notlandıran Ali İhsan Yitik, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kiranu's-sa'deyn*, Kitaphâne-yi Mecalis-i Şurâ-yi İslâmî, Şomare-yi 2, No: 4824.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Miftâhu'l-futûh*, (nşr. Shaikh Abdur Rashid), Department of History Muslim University, Aligarh 1954.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Mesenevî-yi Tuğlknâme-i Husrev-i Dihlevî*, (nşr. Seyyid Hâşimî Ferîd Âbâdî), Sâhib ve Matb Âverd, Urengâbâd, Dekken 1933.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Hazâinü'l-fütûh (Târîh-i Alâ'î)*, (nşr. Muhammed Vahîd Mîrzâ), For Asiatic Society of Bengal 1953, Second Edition for National Committee for Seven Hundrerth Anniversary of Amir Khusrau, Under Supervision of the National Book Foundation of Pakistan 1976.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Î'câz-i Husrevî*, I, II, III, IV, V, VI, Münşi Nawal Kishore, Hindistan, Lucknow 1876.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Tuhfetu's-sıgar*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Alipaşa (Hkm.), nr. 661, vr. 1b-49b.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Vasatü'l-hayat*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Alipaşa (Hkm.),nr. 661, vr. 50b-129a.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurratü'l-Kemal*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Alipaşa (Hkm.), nr. 661, vr. 129b-310a.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Bakiye-i nakiye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Alipaşa (Hkm.), nr. 661, vr. 310-393a.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Nihayetü'l kemal*, ed. Sayyid Yâsîn 'Ali Nizâmî Dihlawî, Matba'-i Kayseriyye, Delhi 1332.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Matlaü'l-envar*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Alipaşa (Hkm.), nr. 661, 330b-418b.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Ayine-i İskenderî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Alipaşa (Hkm.), nr. 661, vr. 594a-705a.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Heşt Beheşt*, İstanbul Üniv. Nadir Eserler Kütüphanesi, Kayıt No: FY 255.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Noh sipihr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Alipaşa (Hkm.), nr. 96a-207a.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Rubâ'iyât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Alipaşa (Hkm.), nr. 661, vr.793a-842a.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Husrev u Şîrîn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Alipaşa (Hkm.), nr. 661, vr. 418b-526b.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kitâb-i gazeliyât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Alipaşa (Hkm.),393b-836a [841a].

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Mecnun u Leylî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Alipaşa (Hkm.), nr. 661, vr. 527a-594a.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Devalrânî ve Hızır Hân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Murat Buhari Koleksiyonu, nr. 253.

Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî, *Külliyât-i Hazret-i Emîr Hasan Seczî Dihlevî (Dîvân-i Hasan Seczî Dihlevî)*, ed. Mes'ûd Ali Mahvî, Haydarabad Dekken H.Ş. 1352.

Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî, *Dîvân-i Hasan*, Published by The Walters Art Museum (A digital facsimile of Walters Ms. W.650, Collection of poems), Maryland 2011.

Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî, *Mesnevîyât-i Mîr Hasan (Mesnevî-yi Sihru'l-beyân)*, Lucknow 1966.

Emîr Necmeddîn Hasan-i Dihlevî, *Fevâ'idü'l-fu'âd: Melfûzât-i Nizamuddîn Evliya Bedâyûnî*, edited Muhammed Latîf Melik, Lahor 1966.

*Epigrafiya Indica Arabic and Persian Supplement*1972 (In continuation of the Series Epigraphia Indo-Moslemica), ed. Dr. Z. A. Desai Director (Epigraphy), Archaeological Survey of India Government of India New Delhi 1980.

Fahr-i Müdebbir, *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, (nşr. Ahmed Süheylî Hânsârî), Tahran H.Ş. 1346 /1967.

Fahr-i Müdebbir, *Tarikh-i Fakhru'd-Din Mubarakshah [Şecere-yi Ensâb-i Mübârek Şâh]*, being The historical introduction to the Book of Genealogies of Fakhru'd-Din Mubârakshâh Marvar-dûdi completed in A.D. 2006, (ed. from a unique Manuscript By E. Dennis Ross), The Royal Asiatic Society, London 1927.

Fahr-i Müdebbir, “Şecere-yi Ensâb İsimli Eserin Türkçe Tercümesi”, Abdullah Dodangeh (çeviren, hazırlayan), *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 188, İstanbul 2010, s. 195-202.

Fîrûz Şâh Tuğluk, *Futûhât-i Fîrûz Şâhî*, (nşr. Shaikh Abdur Rashid), Department of History Muslim University, Aligarh 1954.

Gazi Zahîreddin Muhammed Babur, *Baburnâme*, Doğu Türkçesinden çev. Reşit Rahmeti Arat, Önsöz ve Tarihi Özet: Y. Hikmet Baydur, Kabalcı Yayın Evi, İstanbul 2006.

Gıyâseddîn 'Alî Yezdî, *Sa'âdetnâme ya Rûznâme-yi Gazavât-i Hindûstan*, İrec Afşar, Miras-i Mektub, Tahran hş. 1379/2000.

Gıyâseddîn ‘Alî Yezdî, *Tarihçi Gıyâseddîn Ali Yezdî’nin Sa’âdetnâme’si* (Metin Tercümesi ve Değerlendirme), Sinan Eren (Hazırlayan), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015.

Gıyâseddîn b. Hemâmeddîn Hondmîr, *Târîh-i Habîb ü’s-siyer*, II, Naşir Hayyâm, Tahran 1380, Çap-i Çeharom.

Hileler Kitabı; Arap Kültüründe Siyasi Stratejiler (Le Livre des Ruses; La Strategie Politique Des Arabes), Rene R. Khawam (Derleyen), çev. Menekşe Tokyay, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul 2011.

Hsian-Tsang, *Hsian-Tsang’ın Seyahatnâmesi* (Metin, Çeviri ve Değerlendirme), İsmail Hakkı Ergüven (Hazırlayan), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2011.

Hsian-Tsang (Hiuen Tsiang), *Si-Yu-Ki: Buddhist Records of the Western World Translated from the Chinese of Hiuen Tsiang*, A.D. 629, II, Samuel Beal (Hazırlayan, Çeviren), Oriental Books Reprint Corporation, London 1884.

Hui Chao (Hye Ch’o), This introduction to Hye Ch’o is an adaptation and expansion of “Hui-ch’o and his Works: A Reassessment,” by Jan Yün-hua, *Indo-Asian Culture*, XII/3, 1964, s. 177-190, with additional details supplied by Han Sung yang and myself. (LP)

Hui Chao, “Seyyah Hui Chao’nun Tianzhu Ülkesine Seyahati ve Türk Tarihi Bakımından Önemi”, Eyüp Sarıtaş (Hazırlayan, kısmi Türkçe tercüme), *İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası*, I/16, s. 105-117. (Eserin diğer adı: *Hindistan’nın Beş Krallığına Yapılan Seyahatin Kayıtları*).

India of the Fifteenth Century (Being a collection of Narratives of Voyages to India, in the Century Preceding the Portuguese Discovery of the Cape of Good Hope; from Latin, Persian, Russian, and Italian Sources, Now first Translated into English), ed., with an Introductions, R. H. Major, ESQ., F.S.A., London: Printed for the Hakulst Society, 1857.

İbn Arabşâh, *Zendegânî-yi Şegeft-âver-i Timur* (Acaib el-Makdûr fî Nevaib Timur), trc. Muhammed-Ali Necâtî, İntişârât-i Bongâh-i Tercüme ve Neşr-i Kitâb, Tahran 1977.

İbn Bibi, *El Evamirü’l-Ala’iye fî’l-Umuri’l-Ala’iye* (Selçuk Name), çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı 100 Temel Eser, Ankara 1996.

İbnü’l-Esîr Cezrî, *Târîh-i Kâmil-i Bozorg-i İslâm ve İrân*, VIII, XXXII, trc. Abbâs Halîlî, Ebu’l-Kâsım Hâlet, Müesses-i Matbuât-i İlmî, Tahran H.Ş. 1371.

İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fî’t-târîh*, XI, çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.

İbn Havkal, *Sûrat el-Arz (10. Asırda İslâm Coğrafyası)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.

İbn Zafer es- Sıkilli (Sicilyalı İbn Zafer), *Adil Hükümdar (Sülvânü'l-mutâ fi 'udvâni'l-etbâ)*, Hzl. Joseph A. Kechichian-R. Hrair Dekmejian, çev. Barış Doğru, Kırmızıkeci Yayınevi, İstanbul 2009.

Jean Chardin, *Chardin Seyahatnâmesi (İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran 1671-1673)*, çev. Ayşe Meral, Editör Stefanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.

Jean Chardin, *Sefernâme-i Şardin*, trc. İkbâl Yağmâyî, İntişârât-i Tûs, Tahran 1372.

Johann de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme 1245-1247*, çev. Ergin Ayan, Derya Kitapevi.

Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, çev. Turgut Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul 1995.

Jonaraja, Shrivara, Prajya Bhatta, Shuka, *[Râjatarangginî]*, *Kings of Kashmîra*, C. III, Translation of the Sanskrita by Jogesh Chunder Dutt, Printed by S. K. Shaw, and Published By The Author, Calcuta 1898.

Kadı Ahmed Tatavî, Âsâf Hân Kazvînî, *Târîh-i Elîfî*, III, VI, VII, (nşr. Tabâtabâi-yi Mecid), İnşîşârât-i İlmi ve Ferhengî, Tahran H.Ş. 1382/2017.

Kadim Çin'in Askeri Klasikleri, I, haz. Ralph D. Sawyer, çev. Utku Umut Bulsun-Pınar Erbayık, Kırmızıkeci Yayınevi, İstanbul 2010.

Kahlana Pandita, *Râjatarangginî*, I, *Kings of Kâshmîr Being a Translation of the Sanskrita Work Râjatarangginî by of Kahlana Pandita by Jogesh Chunder Dutt*, Printed by I. C. Bose & Co., Stanophe Press, 249, Bow-Bazar St.reet, and Published by The Autor, Calcuta 1879, 1887, 1898.

Kahlana Pandita, *Râjatarangginî*, II, *Kings of Kâshmîr Being a Translation of the Sanskrita Work Râjatarangginî by of Kahlana Pandita by Jogesh Chunder Dutt*, Printed by I. C. Bose & Co., Stanophe Press, 249, Bow-Bazar St.reet, and Published by The Autor, Calcuta 1887.

Kamandakiya, *Kamandakiya Nitisara (The Elements of Polity)*, ed. and Published by Manmatha Nath Dutt, M.A., M.R.A.S., Calcutta 1896.

Khawâjah Nizâmuddîn Ahmad, *The Tabaqât-i-Akbarî*, Voume I, ed. B. DE, M.A., I.C.S. (Retired), Published by the Asiatic Society of Bengal, Calcutta 1927.

Kautilya, *Kautilya's Arthashastra*, Translated into English by R. Shamasastri (pdf):https://archive.org/details/Arthashastra_English_Translation/ (23 Şubat 2017).

Kitâb fî 'ilm en-Nuṣṣâb (Memlûk Kıpçakçasıyla 14. yy.'da Yazılmış Bir Okçuluk Kitabı), Mehmet Ölmez(Series Editor), Kurtuluş Öztopçu (Hazırlayan), Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, İstanbul 2002.

Kur'an Mesajı Meal-Tefsir, Muhammed Esed (Hzl.), Cahit Koytak (çev.), Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, İstanbul 2000.

Küçükler, Ali, *Kautilya'nın Arthaśāstra'sı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları (Hindoloji) Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2001.

Ludovico di Varthema, *The Travels of Ludovico di Varthema In Egypt, Syria, Arabia Felix, In Persia, India, and Ethiopia A.D. 1503 To 1508*, Translated From The Original Italian Edition of 1510, With A Preface, By John Winter Jones, Esq F.S.A., anded., With Notes and An Introduction, By Percy Badger, London: Printed For The Hakluyt Society, 1863.

Marco Polo, *Markopolo Seyahatnâmesi*, I ve II, Yayına hazırlayan: Filiz Dokuman, *Tercüman 1001 Temel Eser*.

Mavrikios, *Strategikon (Bizans Kültüründe Strateji Sanatı)*, haz. George T. Dennis, çev. Volkan Atmaca, Kırmızıkeçi Yayınevi, İstanbul 2010.

Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu*, haz. Mustafa Uyar, çev. Ankhbayar Danuu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012.

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, Tashih: Merhum Reşîd Yâsmî, Müessese-yi Çâp ve İntişârât-i Pîrûz, Dey Mâh 1330/1951.

Mevlânâ İsâmî, *Futuhu's-Selatin (The Shahnama of Medieval India of İsâmî)*, (nşr. A. Mahdi Husain), Agra 1938.

Minhâc el-dîn Sirâc Ebû O'mer O'sman Cûzcânî, *Tabakât-i Nâsirî*, II, Musahhih/Muhakkik; A'bd el-Hay Habîb, Dunyâ-yi Kitâb, Tahran 1363.

Muhammed b. Abdulcebbar el-Utbi, *Tercüme-i Târih-i Yemînî*, (Çev. Ebu'l Eşref Nâsih Cerfâdkânî, Nşr. Ca'fer Şiâr), Tahran 1374, Çap-i Sevvom, 1374.

Muhammed b. Ali b. Süleyman el-Ravendî, *Rahat es-Sudur Ayet el Surûr der Târih-i Âl-i Selçuk*, Musahhih-Muhakkik Muhammed İkbâl ve Müctebâ Mînovî, İntişarat-i Emîr Kebîr, Tahran 1364, Çap-i Dovvom.

Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, II, çev. Ahmet Ateş, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1960.

Muhammed b. Cerîr Tâberî, *Târih-i Tâberî*, IV, V, Mütercim-Musahhih-Muhakkik Ebu'l-Kâsım Pâyende, İntişârât-i Esâtîr, Tahran 1375, Çap-i Pencom.

Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî Nişâbü'rî, *Cevâhir Nâme-yi Nizâmî*, Yayına hazırlayan: İrec Efşâr ve Muhammed Rasûl Deryâgeşt, Mîrâs-i Mektûb, Tahran H.Ş. 1383.

Mohammad b. Sadr Taj ‘Abdusi Akhsatan Dehlavi (Tajuddin Dabir), *Besâtînu’l-uns*, Introduction, Editing & Annotations Prof. Nazır Ahmad, By Rehana Khaton, Centre for Persian Research Office of The Cultural Counsellor Embassy of Islamic Republic of Iran New Delhi 2010.

Muhammed b. Muhammed ‘Avfî, *Cevâmi’ el-hikâyât ve levâmi’ el-rivâyât*, (nşr. Emîr Bânou Musaffâ (Kerîmî), Pejûheşgâh-i ‘Ulûm-i İnsânî ve Mutâle‘ât-i Ferhengî, Tahran H.Ş. 1387/2007.

Muhammed b. Muhammed b. Hasan Tûsî (Hâce Nasîreddîn), *Tensûh Nâme-yi İlhanî*, İntişârât-i Bonyâd-i Ferheng-i Îrân, H.Ş. 1348.

Muhammed Kâsım Hindûşâh Esterâbâdî, *Târîh-i Firişte*, I, II, (nşr. Muhammed Rezâ Nasîrî), Encümen-i Âsâr-i Mefâhir-i Ferhengî, Tahran H.Ş. 1387/2009, H.Ş. 1388/2010.

Muineddîn Netanzî, *Müntehabü’t-tevârih-i Muînî*, Musahhih/Muhakkik Pervin İstahrî, İntişârât-i Esâtîr, Tahran 1383.

Münyetü’l-Guzât, (Hzl. Mustafa Uğurlu), Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1987.

Narayana, *Hitopadeşa (Yararlı Eğitim)*, çev. Korhan Kaya, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.

Nizâmü’l-Mülk, *Siyâset-nâme*, Hzl. Mehmet Altay Köymen, T.T.K., Ankara 2013, 2. Baskı.

Niccolo Machiavelli, *Discourses on Livy*, The Federalist Papers Project www.thefederalistpapers.org.

Niccolo Machiavelli, *Titus Livius’un İlk On Kitabı Üzerine Söylevler (Discourses)*, Say Yayınları, çev. Alev Tolga, İstanbul 2017, İkinci Baskı.

Nizâmî Arûzî Semerkandî, *Çehâr Makâle*, çev. Esin Eren Soysal, Demavend Yayınları, İstanbul 2016.

Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, trc. Necati Lugal, TTK, 2. Baskı, Ankara 1987.

Nimzâmüddîn Şâmî, *Zafernâme-i Târîh-i Fütuhât-i Tîmûr Gurgânî*, (nşr. Penâhî Semnânî), Sazmân-i Neşr-i Kitâb İnşîşârât-i Bamdâd, Tahran H.Ş. 1363.

Nürü’d-Dîn Cihângîr Şâh, *Târîh-i Selîm Şâh*, çev. Nevres-i Kadîm, Hzl. Fahri Unan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

Odoric Pordenone, *Odoric Pordenone Seyahatnâmesi (1318-1330)*, Hzl. Songja Lee, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015.

Ömer b. İbrahim el-Avsi el-Ensârî, *Tefrîc el-Kurûb fî Tedbîr el-Hurûb (A Muslim Manual of War)*, edited and translated George T. Scanlon, American University at Cairo Press, Cairo 1961, 2012.

Pero Tafur, *Pero Tafur Travels and Advantures 1435-1439*, Translated and Edited an Introduction: Malcolm Letts, George Routledge & Sons, Ltd., London 1926.

Reşideddîn Fazlullâh Hemedânî, *Cami'üt-Tevârih, Târîh-i Oğuz*, Muhammed Rûşen, Miras-i Mektub, Tahran H.Ş. 1384.

Reşideddîn Fazlullah Hemedânî, *Câmiüttevârih, Târîh-i Âl-i Selçuk*, Musahhih-Muhakkik Muhammed Ruşen, İntişârât-i Mîrâs-i Mektûb, Tahran 1386.

Reşideddîn Fazlullâh Hemedânî, *Câmi' el-Tevârih, Târîh-i Sâmanîyân ve Buveyhiyân ve Gazneviyân*, Musahhih/Muhakkik Muhammed Rûşen, Mîrâs-i Mektûb, Tahran H.Ş. 1386.

Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1975.

Salâhuddîn Halîl b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, III, Editor: Hellmut Ritter, In Kommission bei Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1974.

Sebüktegin, "Sebüktegin'in Pendnâmesi", Erdoğan Merçil (Tanıtma, Farsça metin ve Türkçeye tercümesiyle), *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, VI/1-2, İstanbul 1975, s. 203-233.

Seyf b. Muhammed Herevî, *Pîrâste-i Târîhnâme-i Herât*, (nşr. Muhammed Âsaf Fikret), Bonyâd-i Mevkûfât-i Doktor Mahmûd Efşâr, Tahran H.Ş. 1381.

Seydî Ali Reis, *Mir'at-ül memalik*, Hzl. Necdet Akyıldız, *Tercüman 1001 Temel Eser*.

Sîret-i Fîrûz Şâhî, Khuda Bakhsh Oriental Public Library, Patna.

Somadeva, *Masal İrmaklarının Okyanusu (Kathâsaritsâgara)*, I, II, çev. Korhan Kaya, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011 İstanbul.

Stain, M. A., *Kalhana's Râjataranginî, A Chronicle of the Kings of Kasmîr*, C. I, II, Translated, with an introduction, commentary, and Appedndices, by M. A. Stain, Westminster: Archibald Constable and Company, Ltd., 1900.

Süleyman el-Tâcir, *Doğu'nun Kalbine Seyahat Çin ve Hind Ülkeleri Hatıraları ve İlaveleri*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi.

Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, Füsün Dikmen (Editör), çev. Hasan İlhan, Tutku Yayınevi, Ankara 2010, 8. Basım.

Sun Zi (Sun Tzu), *Savaş Sanatı*, Ali Alkan İnal (Editör), Çince Aslından Çevirenler: Pulat Otkan-Giray Fidan, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

Şehâbeddîn Muhammed Nesevî, *Sîret-i Celâleddîn Menkubernî*, (nşr. Moctebâ Mînovî), İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, Çap-i Sevvom, Tahran H.Ş. 1384.

Şehâbeddîn Muhammed Nesevî, *Sire Celâleddîn/Târîh-i Nesevî*, nşr. Encümen-i Edebî-yi İrân, Tahran H.Ş. 1324.

Şems-i Sirâc Afîf, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, (nşr. Vilâyet Hüseyin), mukaddime ve fihrist: Muhammed Rıza Nasîrî, İntişârât-i Esâtîr, Tahran H.Ş. 1385.

Şerefeddîn ‘Alî Yezdî, *Zafernâme*, (nşr. Seyyid Sa’îd Mîr Muhammed Sâdık ve Abdülhuseyn Nevâyî), Kitabhane, Müze ve Merkez-i Esnâd-i Meclis-i Şûrây-i İslâmî, Tahran H.Ş. 1387.

Şerefüddîn Ali Yezdî, *Zafernâme* (Müellifin Asrında Yazılmış Nüsha Üzerinden), II, Tahsis ve İhtimam: Muhammed Abbâsî, Tahran, Müessese-yi Matbuat-i Emîr Kebîr, 1336 hş (1957).

Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü’l Ebsâr)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

Tâceddîn Hasan Nizâmî, *Tâcü’l-me’âsir*, (ed.&annotated Syed Amir Hasan Abidi), Persian Research Centre Office of the Cultural Counsellor Embassy of the İslâmic Republic of Iran, New Delhi H.Ş. 1387/2008.

Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, III. Baskı, çev. Hrant D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000.

Valmîki, *Râmâyana*, çev. ve özetleyen Korhan Kaya, İmge Yayınevi, Ankara 2002.

Vatsyayana, *Kama Sutra (Hintlilerin Sevişmek Sanatı)*, çev. Levent Kır, Gün Yayıncılık, İstanbul 2000.

Vatsyayana, *The Kama Sutra of Vatsyayana*, Translated from Sanscrit by The Hindoo Kama Shastra Society, Benares-New York, Printed for the Society of the Friends of India 1883-1925.

Yahya b. Ahmed b. Abdullah es-Sîhrindî, *Târîh-i Mübârek Şâhî*, (nşr. Muhammed Hidayet Hüseyin), İntişârât-i Esâtîr, Tahran H.Ş. 1382.

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, çev. Reşit Rahmeti Arat, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2008, İkinci Baskı.

Zaki, Muhammed, *Arab Accounts of India*, Idarah-i Adabiyat-i Delli, Delhi 2009.

Ziyâeddîn Berenî, *Fetevâ-i Cihândârî*, ed. Afsar Saleem Khan, Research Society of Pakistan University of the Punjab Lahore, Lahor 1972, First İmpression.

Ziyâeddîn Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, (nşr. Mevlevî Seyyid Ahmed Han Sâhib), İhtimam-i Captain W. Nassau Lees, LL. D. ve Mevlevî Kebireddîn, Asiatic Society of Bengal New Series, Calcuta 1862.

ARAŞTIRMALAR:

Ağırman, Mustafa, *Hız. Peygamber'in Savaş Stratejisi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü *İslâm Tarihi* ve Sanatları Anabilim Dalı Doktora Tezi, Erzurum 1992.

Ağır, Abdullah Mesut, "Memlûk Sultanlarının Gölgesi Altında Hilâfet Kurumu", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10 (2) (2011), s. 637-651.

Ahmet, M. Aziz, *Siyasî Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu*, Baskıya Hazırlayan: Tansu Say, *Tercüman 1001 Temel Eser*.

Ahmed, Roohi Abida, *Foreign Relations of Delhi Sultanate*, Thesis Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy in History, Centre of Advanced Study Department of History Aligarh Muslim University Aligarh (India) 1991.

Akarca, Aşkıdîl, *Şehir ve Savunması*, T.T.K. Ankara 1998, Üçüncü Baskı.

Aksoy, Hasan, "Fetihnâme", *DİA*, XII, s. 470-472.

Altunsoy, Zeynep, *İlk Türk-İslâm Devletleri'nde Kullanılan İdârî ve Askerî Terim ve Unvânlar*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2006.

el-Alevî, Abdülazîz, "İbn Fazlullahel-Ömerî", *DİA*, XIX, s. 483-484.

Alışık, Gülşen Seyhan, "Dede Korkut Kitabını Anlamaya Katkılar", *Türkoloji Dergisi*, XV/1, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara 2002, s. 145-180.

And, Metin, *16. Yüzyılda İstanbul (Kent-Saray-Günlük Yaşam)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, İkinci Baskı.

Ansari, A.S. Bazmee, "Cûzcânî, Minhâc-i Sirâc", *DİA*, VIII, s. 98-99.

Antep, Gülenay Pema ve Yılmaz, Ali Murat, *Yerkuşağı Gezi Rehberi Hindistan*, Cinius Yayınları, İstanbul 2008.

Archer, Christon I.; Ferris, John R.; Herwig, Holger H. ve Travers, Timothy H. E., *Dünya Savaş Tarihi*, çev. Cem Demirkan, Tüzm zamanlar Yayıncılık, İstanbul 2006.

Atar, Fahreddin, *İslâm Adliye Teşkilâtı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999.

Athar, Ali, *Army Organisation Under the Sultans of Delhi (13th and 14th Century)*, Thesis Submitted For The Degree of Doctor of Philosophy in History, Centre of Advanced Study Department of History Aligarh Muslim University, Aligarh (India) 1987.

Athar, Ali, *Military Technology and Warfare in the Sultanate of Delhi*, İcon Publications Pvt. Ltd., First Edition, New Delhi 2006.

Avcı, Casim, “Nizâmeddin Ahmed Herevî”, *DİA*, XXXIII, s. 178-179.

Atabeyoğlu, Cem, *Türk Okçuluk Tarihi*, (kitaptaki bilgiler 1988 sonuçlarına göre hazırlanmıştır), Başkent Yayınevi.

Avcıoğlu, Ayten, *İbn Battûta'ya Göre Delhi Türk Sultanlığı'nda Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

Aydın, Hilmi, *Sultanların Silahları*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İkinci Baskı, Ankara 2012.

Aydoğmuşoğlu, Cihat, *Tarihte Tebriz*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

Aylar, Selçuk; Zaimoğlu, Işık Karahanoğlu; Gün, Genco; *Filoloji*, Yayın Koordinatörü Zeynep Uzun, Okuyan Us Yayın EğitimDanışmanlık Tıbbi Malzeme ve Reklam Hizmetleri San. ve Tic. Ltd. Şti., İstanbul.

Aykut, A. Sait, “İbn Battûta”, *DİA*, XIX, s. 361-368.

Bahadır, Gürhan, “Dokuzuncu ve Onuncu Yüzyılda Bizans-Abbâsî Sınırı”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi), XXVIII/46 (2009), s. 163-178.

Baloch, N. A. - Rafiqi, A. Q., “The Regions of Sind, Baulchistan, Multan and Kashmir: The Historical, Social and Economic Setting”, *History of Civilizations of Central Asia*, IV, Unesco Publishing, 1998, s. 297-322.

Barthold, Vasilij Vladimiroviç, *İslâm'da İktidarın Serüveni Halife ve Sultan*, çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012, İkinci Baskı.

Başol, Serkan, *Hitit Askerî Teşkilatı ve Sefer Organizasyonu*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eski Çağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2006.

Bauer, Susan Wise *Ortaçağ Dünyası-Roma İmparatoru Büyük Constantinus'un Hristiyanlığı Kabul Etmesinden I. Haçlı Seferi'ne*, çev. Mehmet Morali, Alfa Basım Yayın Dağıtım San. Ve Tic. Ltd. Şti., İstanbul 2014.

Baydar, Zerrin, "Marco Polo Seyahatnâmesi ya da Dünyanın Marco Polo Tarafından Hikaye Edilişi", *Sosyoloji Dergisi*, III/8 (2004), s. 187-190.

Bayur, Y. Hikmet, *Hindistan Tarihi*, I, II, TTK, Ankara 1987.

Begum, Shahnaz, *A Critical Edition of the Divan-i-Nihayatul Kamal of Hazarat Amir Khusrau*, Thesis Submitted for The Degree of Ph. D. In the Dept. Of Arabic&Persian Calcutta University, Calcutta 1985.

Bennett, Matthew, vd., *Dünya Savaş Tarihi Orta Çağ 500-1500*, I, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.

Bilgin, Orhan, "Cuveynî, Ata Melik", *DİA*, VIII, s. 140-141.

Bozkurt, Nebi, "Eman", *DİA*, XI, s. 75-77.

Breazeale, Kennon, "Editorial Introduction to Nicolo de' Conti's Account", *SOAS Bulletin of Burma Research*, II/2, Autumn 2004, s. 100-109.

Britnell, Richard, *Pragmatic Literasy East and West 1200-1330*, The Boydell Press, Suffolk, Great Britain 1997.

Bröckling, Ulrich, *Disiplin*, Veysel Atayman, Ayrıntı Yayınları, 2001.

Chase, Kenneth, *1700'e kadar Ateşli Silahlar Tarihi*, çev. Füsün Tayanç, Tunç Tayanç, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

Chopra, Pran Nath, *Some Aspects of Society & Culture During The Mughal Age 1526-1707*, Shiva Lal Agarwala & Co. Ltd., Educational Publishers, Agra 1955.

Collard, Franck, *Orta Çağda Zehir ve Cinayet*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005.

Copper, Henry S. ve F.S.A, *The Art of Attac*, Ulverston: W. Holmes, Ltd., Printers, 1906.

Cöhçe, Salim, "Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri", *Türkler Ansiklopedisi*, VIII, s. 1198-1212.

Crosby, Alfred W., *Ateş Etmek (Tarihte Fırlatma Teknolojileri)*, çev. Aybek Görey, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003.

Çağlayan, H. Hilal, *Ekber-Şâh Döneminde Hindistan (1542-1605)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.

Çağlayan, Yusuf, *Osmanlı'dan Ortadoğu'ya Sosyolojik Savaş*, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2013.

Çaycı, Ahmet, *Selçuklularda Egemenlik Sembolleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2008.

Çerikan, Fidan Uğurlu; Alanko, Mehmet Rıza, “Dövme”nin Çeşitli Dillerdeki Etimolojisi ve Kısa Tarihçesi”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı XXV/1, 2016, s. 166-193.

Çetin, Altan, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilat*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Çetin, Altan, “Memlûk Askerinin Eğitimi”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VII/Sayı: 2, (Ağustos 2003), s. 219-235.

Çetin, Halil, *Timur'un Anadolu Seferi ve Ankara Savaşı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012.

Çetin, Nihad M., “Amîr Xusraw-i Dihlawî'nin Eserlerinin Yazma Nüshaları”, *Şarkiyat Mecmuası*, V (1964), s. 71-84.

Çil, Halit, “Hz. Ömer Döneminde Ordunun Silahları ve Lojistiği”, *Akademik Bakış Dergisi*, XXXVII, Temmuz-Ağustos 2013, s. 1-21.

Çoruhlu, Tülin, “Kalkan”, *DİA*, XXIV, s. 260-261.

de Saxe, Mareşal Maurice, *Savaş Sanatı Üzerine Hayallerim*, Q-Matris Yayınları, İstanbul 2003.

d'Ohsson, Abraham Constantin, *Moğol Tarihi (Denizler İmparatoru Cengiz)*, çev. Bahadır Apaydın, Nesnel Yayınlar, İstanbul 2008.

Dede, Şule, “Savaşta Hayvanlar”, *Bilim ve Gelecek* (Aylık bilim kültür, politika dergisi), İstanbul Kasım 2013, Sayı 117, s. 50-56.

Demirci, Mustafa, *İslâmın İlk Üç Asrında Toprak Sistemleri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.

Demirkan, Tuğba, *Fetâvâ-yı Tatarhâniyye'nin Fıkıh Tarihindeki Yeri (Aile Hukuku Örneği)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

Devries, Kelly, vd., *Dünya Savaş Tarihi (Haçlı Seferleri 1097-1444)*, V, çev. Emîr Yener, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.

Digby, Simon, *War-Horse and Elephant in The Delhi Sultanate (A Study of Military Supplies)*, Orient Monographs, Oxford 1971.

Dikmen, Füsün (Editör), *Merak Ettikleriniz*, Tutku Yayınevi, Ankara 2011 (10. Basım).

Dikshitar, V. R. Ramachandra, *War in Ancient India* [Thesis approved for the Degree of Doctor of Philosophy in the University of London], Macmillan and Co. Limited, Madras, Bombay, Calcutta, London 1944.

Dinç, Ahmet, *Doğu'nun Kayıp Kitapları*, Litera Yayıncılık, İstanbul 2016.

Dodangeh, Abdullah, “Şecere-yi Ensâb İsimli Eserin Türkçe Tercümesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 188, İstanbul 2010, s. 195-202.

Drekmeier, Charles, *Kingship and Community in Early India*, Stanford University Press, Stanford California/Bobay: Oxford University Press 1922.

Dunn, Rose E., *İbn Battûta'nın Dünyası (The Adventures of İbn Battûta A Muslim Traveler of the 14th Century)*, çev. Yeşim Sezdirmez, Klasik Yayınları, İstanbul 2004.

Durak, Neslihan, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, ASAM (Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi) Yayınları, Ankara 2000.

Durmuş, İlhami, “Türk Kültürü Çevresinde Dağlama Geleneği”, *Milli Folklor*, 2012, Yıl 24, Sayı 95, s. 114-121.

Durmuş, İsmail, Safedî, *DİA*, XXXV, s. 447-450.

Eaton, Richard Maxwell, *The Rise of Islam and the Bengal Frontier, 1204-1760*, Berkeley: University of California Press, 1993.

Ekinci, Abdullah, “İslâm Kültürü ile Türklerdeki Av Geleneğinde İktisadi ve Sosyo-Kültürel Paralellikler ve Farklılıklar”, *Av ve Avcılık Kitabı*, haz. Emine Gürsoy Naskalı, Hilal Oytun Altun, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 515-522.

Eliade, Mircea, *Asya Simyası (Çin ve Hint Simyası) Simya Söylencesi*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002.

Emiroğlu, Kudret ve Yüksel, Ahmet, Fotoğraflar: Uzmay, Ümit, *Yoldaşımız At*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, Genişletilmiş İkinci Baskı.

Eralp, T. Nejat, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silâh Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silâhlar*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993.

Erdoğan, Bayram, *Risâle-i Âdâb-ı Harb (İnceleme-Metin-Dizin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.

Erol, Burak Gani, “Memlûkler Zamanında Kullanılan Gemiler”, *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, III/6, Aralık 2012, s. 175-195.

Erol, Oğuz, *Genel Klimatoloji*, Çantay Yayınları, İstanbul 2008, 7. Baskı.

Emecen, Feridun M. (Editör); *Eskiçağ’dan Modern Çağ’a Ordular*, Hz. Gürkan Ergin ve diğerleri, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 230-231.

Erdoğan, Abdülkadir, *Harezmşahlar İmparatorluğu’nda Askeri Teşkilat*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniv. Türkiyat Araş. Ens. , İstanbul 2004.

Erdoğan, Coşkun, *Selçuklu Devletleri Teşkilatında Gulâm Sistemi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2010.

Farhadi, A.G. Ravan, *Guzîde-i âsâr-i Emîr Husrev Belhî ma’ruf be Dihlevî 725-751/1253-1325*, Cild-i Sevvom ez Mesnevihâ-yi Vaka Negârî ve Âsâr-i Mensur, İntişârât-i Müessese-yi Kitâb-i Beyhakî, Kabul 1975.

Fatima, Shabenoor, *Immigrants and their Settlement in Northern India (Upper Gangetic Basin) 1192-1388 A.D*, Thesis Submitted for the Award of the Degree of Doctor of philosophy in History, Department of History Aligarh Muslim University, Aligarh (India) 2015.

Fehd, Tevfik, “İlm-i Ahkâm-i Nücûm”, *DİA*, XXII, s. 124-126.

“Fil”, *Temel Britanica*, VI, İstanbul: Ana Yayıncılık A.Ş., 1992, s. 289-292.

Fukuyama, Francis, *Siyasi Düzenin Kökenleri (İnsan Öncesi Çağlardan Fransız İhtilali’ne)*, Profil Yayıncılık/Maviyağaç Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2016.

Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981 İstanbul.

Gökalp, Ziya, *Türk Uygarlığı Tarihi*, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1991.

Gümüş, Nebi, “İlk Anadolu Selçuklu-Gürcü Karşılaşması: Pasinler Savaşı ve Sonuçları”, *Dinibilimler Akademik Araştırma Dergisi*, VI (2006), sayı: 3, s. 199-219.

Gündüz, Şinasi, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007, İkinci Baskı.

Güner, Süleyman Sırrı, “Osmanlı Musikisi ve Mehter”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 14, (Yaz 2007).

Günergun, Feza, “Türkiye’de Hayvanat Bahçeleri Tarihine Giriş”, I. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu Bildirileri. Prof. Dr. Ferruh Dinçer’in 70. yaşı anısına, Editör Abdullah Özen. Elazığ 2006, s. 185-216.

Gürbüz, Meryem, “Orta Çağ Türk Ordularında Resm-i Geçit”, *Eskiçağ’dan Modern Çağ’a Ordular*, Editör: Feridun M. Emecen, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 237-242.

Gürbüz, Meryem, *Hârizmşahlar’da Devlet Teşkilatı, Ekonomik ve Kültürel Hayat*, (Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Orta Çağ Bilim Dalı), İstanbul 2005.

Gorelik, Mikhail, Viktoroviç, *Armii Mongolo-Tatar X-XIV Bekov (Vainskaya İstkustva, Snarajeniye, Orujie)*, İzdatelskiy Dom “Teknika-Maladeji”, Moskva 2002 [X-XIV. Yüzyılda Moğol Ordusu Konulu Özel Sayı, s. 5-84].

Gök, Halil İbrahim, *Musul Atabeyliği: Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

Göksu, Erkan, *Türk Kültüründe Silah*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008.

Göksu, Erkan, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, T.T.K. Ankara 2010.

Göksu, Erkan, “Mardî et-Tarsûsî’nin “Tabsıratu Erbâbi’l-Elbâb fî Keyfiyyeti’n-Necât Fi’l-Hurûb” Adlı Eseri ve Ortaçağ İslâm Tarihçiliği Bakımından Önemi”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, 43, Erzurum 2010, s. 291-307.

Göksu, Erkan, “Kutadgu Bilig’e Göre Türk Savaş Sanatı”, *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research*, C. 2/6 Winter 2009, s. 266-281.

Greene, Robert ve Elffers, Joost, *33 Stratejide Savaş*, Altın Kitaplar Yayınevi, çev. Füsun Doruker, İstanbul 2007.

Greene, Robert ve Elffers, Joost, *İktidar Güç Sahibi Olmanın 48 Yasası*, çev. Zeliha İyidoğan Babayiğit, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 2000.

Grotius, Hugo (Gerçek adı: Huigh ya da Hogeianus van Groot), *Savaş ve Barış Hukuku (De Jure Belli ac Pacis)*, çev. Seha L. Meray, Say Yayınları, 2011 İstanbul.

Grousset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, İkinci Basım, İstanbul 1993.

Gücü, Remzi, *Clavijo'nun Kadix'ten Semerkand'a Seyahati ve Timur Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Umumi Türk Tarihi Kürsüsü Mezuniyet Tezi, İstanbul 1966.

Güler, Hatice, "Ortaçağ İslâm Dünyası Coğrafi Eserlerine Genel Bakış: El-Ömerî ve Eseri Mesâlikü'l-Ebsâr Örneği", *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3/2, Kırşehir 2017, s. 90-101.

Günaltay, Şemseddin, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991, s. 151- 163.

Gülbüz, Meryem, *Harezmşahlar'da Devlet Teşkilatı, Ekonomik ve Kültürel Hayat*, İstanbul Ün. Sosyal Bil. Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Orta Çağ Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005.

Haig, T. W., "Bedâ'ünî", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, II, s. 438-439.

Halaçoğlu, Yusuf, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014.

Hinz, Walter, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yayınları (No. 487), Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları (No. 21), İstanbul 1990.

Husain, Mahdi, *Tugluq Dynasty*, Thacker Spink&Co. (1933) Pvt. Ltd. Booksellers and Publishers, Calcutta 1933.

Husain, Mahdi, *The Rise and Fall of Muhammad bin Tughluq*, Luzac&Co., London 1938.

İgnatîyeviç, Mikhail, *Cengiz Han ve Timurlenk Devirlerinde Moğol-Tatar ve Orta Asya Milletlerinin Harb Sanatı ve Fütuhatları*, çev. Bahattin Kuban, Salih Fethi Gökçaylı, E. U. Rs. Yayınları, Ankara 1953.

[İnan], Afet; [Bayur], Yusuf Hikmet, *Hindistan Coğrafi Malûmat* (Türk Tarihinin Ana Hatları eserinin müsveddeleri No. 45), Başvekâlet Müdevvenat Matbaası.

İnan, Afet vd., *Türk Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul 1930.

Jackson, Peter, *The Delhi Sultanate A Political and Military History*, Cambridge University Press, First Paperback edition 2003.

Jahan, Farhat, *Depiction of Women in the Sources of the Delhi Sultanate (1206-1388)*, Thesis Submitted Fort he Award of the Degree of Doctor of Philosophy in History, Centre of Advanced Study Department of History Aligarh Muslim University, Aligarh (India) 2012.

Kafalı, Mustafa, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2005.

Kahraman, Âtuf, *Osmanlı Devleti'nde Spor*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995.

Kâhya, Esin, “İlkçağda Hindistan-Türk Düşüncesi”, *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyum Bildirileri 31 Ekim – 1 Kasım 2002 (Symposium on Turco – Indian Relations)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 257-273.

Kaku, Michio, *Zihnin Geleceği (Bilimin Zihni Anlamaya ve Geliştirmeye Yönelik Arayışları)*, çev. Emre Kumral, Odtü Yayıncılık, Ankara 2016, 4. Baskı.

Karadağ, Osman, *Strateji Üzerine Erken Metinler Öncüler-1: Çinliler ve Hintliler*, Berikan Yayınevi, 2015 Ankara.

Kansoy, Umut, *Timur Döneminde Sikke Basma Faaliyetleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003.

Karabey, Turgut, “Evliya Çelebi Seyâhatnâmesinde Gûyu Çevgân Oyunu”, *Türkish Studies*, C. 7/1 Winter 2012, s. 81-86.

Karadağ, Recep, *Doğal Boyamacılık*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2007.

Kaya, Korhan, *Buddhistlerin Kutsal Kitapları*, İmge Kitapevi, Ankara 1999.

Kaya, Korhan (Derleyen ve çeviren), *Hortlağın 25 Öyküsü*, İmge Yayınevi, Ankara 2000.

Kaya, Korhan, *Okyanusun Kıyısında (Hint Edebiyatı Seçkisi)*, Derleyen ve çev. Korhan Kaya, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara 2003.

Kaya, Korhan, “Kathâsaritsâgara’dan Üç Masal”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi*, XXXIII, Sayı: 1.2. (1990), s. 273-279.

Kaya, Korhan, *Hint Felsefesinin Temelleri*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2016.

Kaya, Korhan, *Hintlilerde Tanrı*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1998.

Keegan, John, *Savaş Sanatı Tarihi*, çev. Füsun Doruker, Bilgin Yayıncılık A.Ş., İstanbul 1995.

Kesik, Muharrem, *At Üstünde Selçuklular Türkiye Selçuklularında Ordu ve Savaş*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.

Khan, A. D., *A History of the Sadarat in Medieval India*, C. I (Pre-Mughal Period), Idarah-i Adabiyat-i Delli, 2009 Delli.

Kılınç, Hakan, *Ortaçağ Akdenizinde İspanyol Bir Seyyah: Pero Tafur'un Doğu Seyahati (Tercüme ve Değerlendirme)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2014.

Koca, Salim, *Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür*, Berikan Yayınevi, Ankara 2005.

Konukçu, Enver, “Hasan Nizâmî”, *DİA*, XVI, s. 333.

Konukçu, Enver, “Bedâûnî, Abdülkadir” *DİA*, V, s. 295-296.

Konukçu, Enver, “Behmenîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, V, İstanbul 1996, s. 353-354.

Konukçu, Enver, “Hindistan'daki Türk Devletleri”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, IX, s. 373-533.

Konukçu, Enver, “Muhammed Kalaç'ın Bihâr ve Bengal Fetihleri”, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Erzurum 1985, Zeki Velidi Toğan Özel Sayısı, Sayı 13, s. 285-292.

Konukçu, Enver, “Delhi Türk Sultanlığı Hizmetindeki Halaç Beyleri”, *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Sayı 7, Ankara 1976, s. 181-193.

Konukçu, Enver, “Hindistan'daki Türk Devletlerinin Kuruluş ve Yıkılışları”, *Kuruluş ve Çöküş Sürecinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri (5-6 Kasım 2007)*, Sakarya Üniversitesi Basımevi, Sakarya Haziran 2008, s. 131-151.

Kortel, S. Haluk, *Delhi Sultanlarından Halacîler (Alâeddin Muhammed-Şâh Halaci Devri)*, İstanbul Üniversitesi Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994.

Kortel, S. Haluk, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat (1206-1414)*, T.T.K., Ankara 2006.

Kortel, S. Haluk, “Delhi Türk Sultanlarının Telingana Seferleri”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, IV/1 (2015), s. 1-26.

Kortel, S. Haluk, “Delhi-Türk Sultanı Alâeddîn Halacî'nin Moğol Siyaseti”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 36, İstanbul 2000, s. 261-281.

Kortel, S. Haluk “Delhi Türk Sultanlığında Saray Hayatından Bazı Kesitler”, *İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 38, İstanbul 2003, s. 27-36.

Kortel, S. Haluk, “Bilimin Koruyucuları Olarak Delhi-Türk Sultanları (1206-1414)”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomik Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 4/11, 2017, s. 161-175.

- Köprülü, Orhan F., “Fîrûz-Şâh Tuğluk”, *DİA*, XIII, s. 141-142.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: III. Cilt Alp Arslan ve Zamanı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, 5. Baskı (Tıpkıbasım).
- Kushenova, Ganizhamal, *Ögedey Kaan Devrinde Türkistan ve Mâverâünnehir (1229-1241)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.
- Kuşat, Ali, “Fatih Sultan Mehmet’in Kişiliği ve Fetihteki Rolü (Psikanalitik Bir Yaklaşım)”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 14, Yıl: 2003/1, s. 131-148.
- Kuşçu, Ayşe Dudu, *Eyyûbi Devleti Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.
- Kuşoğlu, Mehmet Zeki, *Türk Okçuluğu ve Sultan Mahmûd’un Ok Günlüğü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.
- Kurtuluş, Rıza, “Hasan Dihlevî”, *DİA*, XVI, s. 316.
- Kurtuluş, Rıza, “Mes‘ûd-i Sa‘d-i Selmân”, *DİA*, XXIX, s. 352-353.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Müşrif”, *DİA*, XXXII, s. 168.
- Lacoste, Yves, *Coğrafya Her Şeyden Önce Savaş Yapmaya Yarar*, çev. Selim Sezer, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014.
- Litvinsky, B. A., “The Hephthalite Empire”, *History of Civilizations of Central Asia*, III, Unesco Publishing, 1996, s. 138-165.
- Marshall, Tim, *Coğrafya Mahkumları (Dünyanın Kaderini Değiştiren On Harita)*, çev. Mert Doğruer, Epsilon Yayınevi, İstanbul 2018.
- Mason, Stephen F., *Bilimler Tarihi*, çev. Umur Daybelge, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.
- Merçil, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- Merçil, Erdoğan, *Selçuklular’da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011.
- Merçil, Erdoğan, *Kirman Selçukluları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1980.
- Merçil, Erdoğan, *Selçuklular –Makaleler-*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011.
- Merçil, Erdoğan, “Mahmûd-i Gaznevî”, *DİA*, XXVII, s. 362-365.

Metin, Tülay K., “Selçuklular Devrinde Müneccimliğe Dair Bazı Tespitler”, *Journal of History Studies*, 6/3, 2014, s. 239-252.

Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâmın Rönesansı*, Çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul 2010.

Mookerji, Radhakumud; (Introductory Note by Seal, Brajendranath), *Indian Shipping (A History of Sea-Borne Trade and Maritime Activity of The Indians from The Earliest Times)*, Longmans, Green and Co., Calcutta, London and New York 1912.

Moriya, Hiroshi, *Savaş Sanatlarında 36 Gizli Strateji*, İngilizceden çev. Zeynep Heyzen Ateş, Kırmızıkeci Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2009.

Morrow, Paul, “Grinch Historians Steal Christmas”, *In Other Words. Pilipino Express*, C. 4 No. 24 Winnipeg, Manitoba, Canada December 16-31, 2008.

Müftüoğlu, Mehmet Fatih (editör), *Tarihte İlginç Vakıflar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2012.

Munshi, Rustamji Nasarvanji, *The History of the Kutb Minar (Delhi)*, Bombay 1911.

Nardu, Dan, *Hind-i Bâstan (Ancient India)*, tercüme: Mehdî Hakikat Hâh, Mecmua-i Târih-i Cihân, Tahran 1388.

Nicolle, David, *Sassanian Armies: The Iranian Empire Early 3rd to Mid-7th Centuries AD*, Colour plates Angus McBride, Montvert Publications, 1996.

David Nicolle, “The Iconography of a Military Elite: Military Figures on Early Thirteenth-Century Candlestick (Part II)”, *Mamlûk Studies Review*, C. XIX, 2016 Chicago, s. 193-299.

Niyâ, Hüseyin Pîr, *Târih-i İrân-i Bâstân*, II, İntişârât-i Donyâ-yi Kitâb, Tahran 1375.

Nizami, Khaliq Ahmad, *Some Aspects of Religion and Politics in India During the Thirteenth Century*, Published by the Department of History Muslim University Aligarh, Aligarh 1961.

Nizami, Khaliq Ahmad, “Fahredden Mübârek Şâh”, *DİA*, XII, s. 87.

Nizami, K. A., “Firişte”, *DİA*, XIII, s. 133-134.

Nossov, Konstantin S. (text); Delf, Brian (illustrated), *Indian Castles (1206-1526, the Rise and Fall of the Delhi Sultanate)*, Osprey Publishing, First Published Great Britain 2006.

Nassov, Konstantin (text); Dennis, Peter (İllustrated), *War Elephants*, Osprey Publishing, Great Britain 2008.

Needham, Joseph - Yates, Robin D. S., *Science and Civilisation in China*, V, *Chemistry and Chemical Technology*, Part VI, *Military Technology: Missiles and Sieges*, Published by the pres syndicate of the University of Cambridge, Cambridge 1994.

Nuhoğlu, Güler, *Beyhaki Tarihi'ne Göre Gazneliler'de Devlet Teşkilatı ve Kültür*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Edebiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul 1995.

Okca, Ayşegül Koyuncu, "Geleneksel Deve Güreşleri ve Deve Donanımları", *Deve Kitabı*, Editörler: Emine Gürsoy Naskali, Erkan Demir, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014, s. 43-67.

Öğüt, Salim, "Deve", *DİA*, IX, s. 226-227.

Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş: Türklerde Yemek Kültürü*, IV., Kültür Bakanlığı, Ankara 1991.

Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, II, Türk Tarihi Kurumu, Ankara 2010, Dördüncü Baskı (Tıpkıbasım).

Önal, Ahmet, "Büyük Buhran (1593-1623)", *Osmanlı Tarihi (1566-1789)*, ed. Erhan Afyoncu, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2013, s. 28-54.

Öngel, Hasan Basri, *Türk Kültür Tarihinde Spor*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

Özaydın, Abdülkerim, "İBNÜ'l-ESİR, İzzeddin", *DİA*, XXI, s. 26-27.

Özaydın, Abdülkerim, "Nesevî, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, XXXII, s. 577-578.

Özcan, Azmi, "Berenî", *DİA*, V, s. 491.

Özdal, Ahmet Nurullah, *Selçuklu Coğrafyasında Türklerin Savaş Sanatı (XI-XIV. yy.)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.

Özdal, Ahmet, *Türklerin Savaş Sanatı Aldatıcı Taktikler & Farklılaşan Stratejiler*, Doruk Yayıncılık, İstanbul Şubat 2008.

Özdemir, Ahmet, *İslâm Devletler Hukukunda Uluslararası Kamu Düzeninin Savaş Yoluyla Sağlanması*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri (İslâm Hukuku) Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 2008.

Özden, Seray, *Sarıçam'dan (Pinus Sylvestris L.) İmal Edilen Geleneksel Türk Oklarının Endam ve Yüzey Pürüzlülüğünün Ok Hızlarına Olan Etkisi*, Bartın Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Orman Endüstri Mühendisliği Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2011 Bartın.

Özel, Ahmet, *İslâm Devletler Hukukunda Savaş Esirleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2014, İkinci Baskı.

Özel, Ahmed, “Hac: Seyahatnâmeler”, *DİA*, XIV, s. 413-416.

Özer, Sevilay, “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Posta Güvercinleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 55, 2 (2015), s. 167-188.

Özgüdenli, Osman G., *Moğol İranında Gelenek ve Değişim Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.

Özgüdenli, Osman G; Duman, İbrahim, “Ortaçağ İslâm Dünyasında Bir Ok Mancınığı: Kuşkencîr”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, III/1, (2016), s. 93-108.

Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar İslâm Devletleri*, I, İlaveli 3. Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005.

Palabıyık, Hanefi, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı, Araştırma Yayınları*, Ankara 2002.

Polat, M. Sait, “Göçebe Türklerde Avcılık”, *Av ve Avcılık Kitabı*, hazırlayan Emine Gürsoy Naskalı, Hilal Oytun Altun, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 55-63.

Paydaş, Kâzım, “Emîr Timur’un Fetihlerinde Haber Alma Teşkilatının Önemi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yayın Tarihi: 2009, XLVI/28, s. 35-52.

Piyâdeoğlu, Cihan, “Gazneliler ve Büyük Selçuklular’da Filin Kullanılmasına Dair Bazı Tespitler”, *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri 11-13 Kasım 2014*, Cilt 2, s. 67-90.

Qureshi, Ishtiaq Husain, *The Administration of the Sultanate of Delhi*, Pakistan Historical Society, Karachi, Fourth Edition (Revised).

Ravlinson, *Altıncı Büyük Doğu Hakanlığı Part İlhanlığı*, çev. Süreyya Ülker, İstanbul 1988, İkinci Baskı.

Rich, Anthony, *The Illustrated Companion to the Latin Dictionary and Greek Lexicon: forming a glossary of all the words representing visible objects connected with the arts, manufactures, and everyday life of the Greeks and Romans*, Longman, London 1849.

Rizvi, Saiyid Athar Abbas, “Keşmir”, *DİA*, XXV, s. 325-327.

Roux, Jean-Poul, *Moğol İmparatorluğu*, çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.

Roux, Jean-Paul, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.

Roux, Jean-Paul, *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan-Özcan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007, Üçüncü Basım.

Saller, Martin, *Elephants A Cultural and Natural History (Original title: Der Elephant in Natur-und Kulturgeschichte)*, Editör: Karl Gröning, Könnemann/Germany 1999.

Salman, Fikri “Gaznelilerde Giyim Kuşam Özellikleri”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Müdürlüğü Dergisi*, XVI (2006), s. 111-126.

Saraç, Zafer, “E. Ayan (Çev.), Plano Caprini'nin Moğolistan Seyahatnâmesi 1245-1247”, *Kitap Tanıtımı, Eleştiri ve Çeviri Dergisi*, IV (2018), s. 138-143.

Sarıtaş, Eyüp, “Seyyah Hui Chao'nun Tianzhu Ülkesine Seyahati ve Türk Tarihi Bakımından Önemi”, *İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası*, I/16, s. 105-117.

Secânî, Tefkîk H., *Nigâhî be Tari-i Edeb-i Fârsî der Hind*, Şurâ-yi Gostereş-i Zebân ve Edebiyât-i Fârsî, Tahran 1391, Çâp-i Dovvom.

Sen, Artur Kiristin, *Îrân der Zemân-i Sâsânîyân*, Mütercim Reşîd Yâsemî, İntişârât-i Donyâ-yî Kitâb, Tahran 1368, Çap-i Şeşom.

Senger, Harro von, *Savaş Hileleri Strategemler I*, çev. Mekin Özbalt, Anahtar Kitaplar, İkinci Baskı, İstanbul 2000.

Senger, Harro von, *Savaş Hileleri Strategemler II*, çev. Mekin Özbalt, Anahtar Kitaplar, İstanbul 2003.

Senger, Harro von, *Savaş Hileleri Strategemler III*, çev. Efsan Canşen, Anahtar Kitaplar, İstanbul 2005.

Shehada, Housni Alkhateeb, *Mamluks and Animals Veterinary Medicine in Medieval Islam*, Brill, Laiden-Boston 2013.

Siddiqui, İqtidar Husain, *İndo-Persian Historiography up to the Thirteenth Century*, Primus Book, Delhi 2010.

Siddiqui, Mohammad Yasin Mazhar, *A Critical Edition of the I'Jaz-i Khusravi*, PhD thesis, Aligarh Muslim University 1974.

Sidky, Osman; Fikrat, M.A. ve Farhadi, A.G. Ravan, *Guzîde-i âsâr-i Emîr Husrev Belhî ma'ruf be Dihlevî 725-751/1253-1325*, Cild-i Dovvom ez Mesnevihâ-yî Hamse, ez İntişârât-i Müessese-yî Tab-i Kitâb-i Beyhakî, Kabul 1975.

Sinor, Denis (Derleyen), *Erken İç Asya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, Üçüncü Baskı.

Speake, Jennifer (Editor), *Literature of Travel and Exploration, Volume One, A to F*, Fitzroy Deaborn is an imprint of the Taylor&Francis Group, New York, London 2003.

Spuler, Bertold, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350)*, çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, İkinci Baskı.

Stein, Burton, *Hindistan Tarihi*, çev. Müfit Günay, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2015.

Sümer, Faruk, *Türkler’de Atçılık ve Binicilik I*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 1983.

Şafak, Yakup, “Nizâmî-i Arûzî”, *DİA*, XXXIII, s. 182-183.

Şakul, Kahraman (haz.), *Yeni Bir Askeri Tarih Özlemi Savaş, Teknoloji ve Deneyisel Çalışmalar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013.

Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1985, s. 90-95.

Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı (İSAR), İstanbul 1998.

Şeşen, Ramazan, *El-Cahiz ve Türklerin Faziletleri* (Tercümenin gözden geçirilmiş 2. Baskısı ve Arapça tenkidli metin), Yıldız Yayıncılık Reklamcılık Ticaret ve Sanayi A. Ş. , İstanbul 2002.

Şîmel, Âne Mârî [Schimmel, Annemarie], *Der Kalemrovi-ye Hânân-i Moğûl*, Mütercim: Ferâmorz Necid Simye‘î, İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1386.

Şerbetçi, Koray, *İlk Çağ Anadolu Devletlerinde Ordu*, Edirne Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Tarih Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2008.

Taneri, Aydın, *Celâlü’-d-Dîn Harezmsâh ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977.

Taneri, Aydın, *Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Teşkilatı*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1978.

Tarhan, Nevzat, *Asimetrik Savaş (Politik Psikoloji)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

Tarhan, Nevzat, *Psikolojik Savaş*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, XIX. Baskı.

Taşgıl, Ahmet, “Karahıtaylar”, *DİA*, XXIV, s. 415-416.

Teres, Ersin; “Karahanlı Türkçesinde Askerlikle İlgili Bazı Terimler Üzerine (2)”, *Turkishstudies*, I/6, s. 1185-1192.

Terzioğlu, Arslan, *Bîmârîstan, DîA*, VI, s. 163-167.

Terzi, Mustafa Zeki, *Hız. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askerî Teşkilât*, Siyer Yayınları, İstanbul 2017.

Tez, Zeki, *Patlayıcı Silah ve Savaş Tekniğinin Kültürel Tarihi*, Doruk Yayıncılık, İstanbul 2010.

Tez, Zeki, *Biyolojinin Kültürel Tarihi*, Doruk Yayınevi, İstanbul 2008.

Tez, Zeki, *Bilim ve Teknikte Orta Çağ Müslümanları*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2001.

Tez, Zeki, *Patlayıcı Silah ve Savaş Tekniğinin Kültürel Tarihi*, Doruk Yayıncılık, İstanbul 2010.

Tezcan, Mehmet, “Halaç Türkleri ve Halaçlar Üzerine Yeni Çalışmalar”, *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri 11-13 Kasım 2014*, II, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Daire Başkanlığı Kültürel Etkinlikler Müdürlüğü, İstanbul 2015, s. 331-361.

Tezcan, Mehmet “Kuşanlar, Akhunlar ve Eftalitler”, *Tarihte Türk-Hind İlişkileri Sempozyum Bildirileri 31 Ekim – 1 Kasım 2002 (Symposium on Turco – Indian Relations)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 9-56.

Turan, Osman, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi*, Boğaziçi Yayınları, Yedinci Baskı, İstanbul 1994.

Turnbull, Stephen, *Genghis Khan & the Mogol Conquests 1190-1400*, Osprey Publishing, 2003 Great Britain.

Turnbull, Stephen R.; McBride, Angus, *The Mongols*, Osprey Publishing, Great Britain 1980, Reprinted 1996.

Tuztaş-Horzumlu, A. Hilal, “Sarıkeçili Yörük Yaşamında Deve”, *Deve Kitabı*, Editörler Emine Gürsoy Naskali, Erkan Demir, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014, s. 71-106.

Twist, Clint, *Dünya Tarihi (İnsanlar, Tarihler, Olaylar)*, Çev. Furkan Akderin, Alfa Yayınları, İstanbul 2007.

Ucuşsatar, Necati Ulunay, *Türklerde Harp Sanatı Taktik ve Strateji (MÖ. 220-M.S. 1453)*, Derin Yayınları, İstanbul 2007.

Usta, Aydın, *Haçlı Seferlerinde Kuşatma*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015.

Usta, Aydın, “İmameddîn Zengi ve Artuklular”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9/2, Aralık 2007, s. 120-137.

Uyar, Mustafa, *İlhanlı Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2007.

Uyar, Mustafa, Âdâb el-Harb ve el-Şecâ'a'ya Göre “Hisar ve Kuşatma Geleneği”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2006, Sayı 40'dan ayrı basım, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara/2007, s. 215-224.

Uyar, Mustafa, “İlhanlı (İran Moğolları) Ordularının Savaş Öncesinde Yaptığı Stratejik Hazırlıklar ve Savaş Sırasında Yaptıkları Hileler”, *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Prof. Dr. Reşat Genç Özel Sayı – I, Ankara/Temmuz 2009, Cilt 29, s. 437-447.

Ülgen, Pınar, *Doğu-Batı Arasında Teknoloji Transferi (Geç Orta Çağlar)*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Ünala, Zeynep, “Merak Ettikleriniz”, *Bilim ve Teknik*, Sayı 517, Aralık 2010, s. 16-17.

Ünlü, Nuri, *İslâm Tarihi I*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992.

Welch, Anthony; Keshani, Hussein and Bain, Alexandra, “Epigraphs, Scripture, and Architecture in The Early Delhi Sultanate”, *Muqarnas* 19 (2002), s. 12-43.

Wright, H. Nelson, *The Coinage and Metrology of the Sultâns of Delhi* (Incorporating a Catalogue of the Coins in the Author's Cabinet Now in the Delhi Museum), Published for the Government of India, Delhi 1936.

Vural, Timur; Göher Vural, Feyzan, “Büyük Selçuklularda Nevbet Geleneği”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, V/6, December 2012, s. 563-576.

Vural, Timur “Türkiye Selçukluları Dönemi Nevbet Geleneği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Journal of International Social Research)*, XXIII/5, s. 445-454.

Yaman, Ahmet, *İslâm Hukukunun Kavramsal Çerçevesi ve Temel Özellikleri*, Atatürk Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları.

Yazıcı, Tahsin, “Târîh-i Beyhakî”, *DİA*, XL, s. 74-75.

Yazıcı, Tahsin, “Avfî”, *DİA*, IV, s. 115-116.

Yazıcı, Tahsin, “Fil”, *DİA*, XIII, s. 67-68.

Yıldıran, İbrahim ve Gültekin, Timur (Editörler), *Anadolu Uygarlıklarında Spor*, Spor Yayınevi Kitapevi, Ankara 2012.

Yıldız, H.Dursun ve Merçil, Erdoğan, “Gaznelilerde Devlet Teşkilatı” çev. M. Hanefi Palabıyık, *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, I, Ocak-Haziran 2001, s. 193-200.

Yılmaz, Muammer, *Osmanlı’da Töre, Tören ve Alaylar*, Türdav Yayın Grubu (Elit Kültür), İstanbul 2010.

Yılmaz, Orhan, *Güvercin (Columba Livia) Yetiştiriciliği*, Veni Vidi Vici Yayınları, Ankara 2012.

Yuvalı, Abdülkadir, “İbn Arabşâh, Şehâbeddin”, *DİA*, XIX, s. 314-315.

Yü, Ying-Shih “Beşinci Bölüm: Hisiung-nu”, *Erken İç Asya Tarihi*, Denis Sinor (drl.), İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 167-208.

Yücel, Mualla Uydu, *Çin Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Ders Notu (pdf).

Yücel, Talip, *Asya Coğrafyası*, Balkanoğlu Matbaacılık, Ankara 1960.

Zengin, Muhammed Fatih, *Orta Çağ Türk İslâm Devletlerinde Türk Memlûkleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

Yücel, Ünsal, *Türk Okçuluğu*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1998.

Zeydan, Corcî, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, I, çev. Nejdett Gök, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, Üçüncü Baskı.

Zimmer, Heinrich, *Hint Sanatı ve Uygarlığında Mitler ve Simgeler*, çev. Gül Çağalı Güven, Kabalcı, 2004 İstanbul.

ANSİKLOPEDİLER-SÖZLÜKLER:

Akay, Hasan, *İslâmî Terimler Sözlüğü*, İslâm Bilgi Merkezi Yayınları (UKOM LTD. ŞTİ.), İstanbul 1991.

‘Amîd, Hasan, *Ferheng-i Fârsî-yi ‘Amîd*, I-III, Müessese-i İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1379, Çâp-i Şânzdehom (16. Baskı).

Asimov, M. S. – Bosworth, C. E. (Editörler), *History of Civilizations of Central Asia*, III, IV, Unesco Publishing, 1998.

Beheştî, Muhammed, *Ferheng-i Sabâ-yi Fârsî*, İntişârât-i Sabâ, Çâp 1369.

Clint Twist, *Dünya Tarihi (İnsanlar, Tarihler, Olaylar)*, Çev. Furkan Akderin, Alfa Yayınları, İstanbul 2007.

Çağbayır, Yaşar, *Ötüken Türkçe Sözlük*, I-V, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007.

Dağlı, Yücel ve Üçer, Cumhure, *Tarih Çevirme Kılavuzu*, III, T.T.K, Ankara 1997.

Dehhodâ, Ali Ekber, *Lugatname-i Dehhodâ*, Tahran 1347.

Dehhodâ, Ali Ekber, *Lugatnâme-i Dehhodâ*, (Yayınlanmış ciltler) 28 Cilt (A ve B: 46 kitap), Müessese-i İntişârât ve Çâp-i Dâneşgâh-i Tahran, Tahran 1377, Çap-i Dovvom ez dovre-i cedîd.

Dohhodâ, Ali Ekber, *Ferheng-i Mutavassıt-i Dehhodâ*, I-II, Zîr-i Nazar-i Doktor Seyyid Cafer Şehîdî, Müessese-i İntişârât-i Dâneşgâh-i Tahrân, Tahran 1390.

Doğan, Mehmet, *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*, Pınar Yayınları, 2008, Dördüncü Baskı.

Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, (Yayınlanmış ciltler) I-XV, Çağ Yayınları, İstanbul 1992.

Enverî, Hasan, *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, I-II, İntişârât-i Sohan, Tahran 1382.

Enverî, Hasan, *İstilahat-i Devre-i Gaznevî ve Selçukî*, Kitaphâne-i Tehûrî, Çap-i Dovvom (İkinci Baskı), Tahran, Pâîz 1373.

Emîn, Şemîs Şerîk-i, *Ferheng-i Istilâhât-i Dîvânî-i Devrân-i Moğul*, Ferhengistân-i Edeb ve Honer-i İrân, H.Ş. 1357.

Gündüz, Şinasi (Editör), *Yaşayan Dünya Dinleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007, İkinci Baskı.

Güner, İbrahim, *Kıtalar Coğrafyası'na Giriş*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1995.

Kabağağaç, Sinan; Erdal Alover, *Latince Türkçe Sözlük*, Sosyal Yayınları, İstanbul 1995.

Kanar, Mehmet, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, Birim Yayıncılık, İstanbul 1998.

Kardaş, Nevin ve diğerleri, *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, I-IV, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2004.

Kaya, Korhan, *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, İmge Kitabevi, Ankara 1997.

Kâzerûnî, Seyyid Ahmed Hüseyinî, *Ferheng-i Târîh-i Beyhakî*, İntişârât-i Zevvâr, Tahran 1384.

Kidambi, Sithalakshmi; Kaya, Korhan, *Hindî-Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Mahmûd el-Kâşgarî, *Dîvân-ü Lugâti't-Türk*, çev. ve düzenleme Serap Tuba Yurtsever ve Seçkin Erdi, Kabalcı Yayınevi, İstanbul Mart 2007.

Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi, (Yayınlanmış ciltler), I-XIII (15 kitap), 1988.

Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, I-II, Türk Tarihi Kurumu, Ankara 2010, Dördüncü Baskı (Tıpkıbasım).

Mîr Cemâleddîn Huseyin b. Fahreddîn Hasan İncû Şîrâzî, *Ferheng-i Cihângîrî*, I, Rahîm 'Afîfî, Çâphâne-yi Dâneşgâh-i Meşhed, Meşhed H.Ş. 1351/1980, Çâp-ı Dovvom.

Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar*, (Yayınlanmış ciltler) I-V, İlaveli Üçüncü Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.

Sâlihîpûr, Cemşîd, *Ferheng-i Fârsî be Türkî-yi İstanbûlî (Kimiya Genel Sözlüğü Farsça-Türkçe)*, İntişârât-i Cengel, Çâp-i Heştom, Tahran H.Ş. 1385.

Temel Britanica, Ana Yayıncılık A.Ş. (Yayınlanmış ciltleri, dizin ile birlikte) I-XX, İstanbul 1992-1993.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (Yayınlanmış ciltler), I-XLIV, İstanbul 1988-2013.

Türkler Ansiklopedisi, (Yayınlanmış ciltler) I-XXI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Uyar, Kamil Yaşar, *Farsça-Türkçe Askeri Terimler Sözlüğü*, T.C. Genelkurmay Başkanlığı, Ankara 1981.

Zencânî, Mahmûd, *Ferheng-i Câmi' Şâhnâme*, Müessese-i İntişârât-i 'Atâî, Çâp-ı Dovvom, Tahran H.Ş. 1380.

Yule, Henry - Burnell, A.C., *Hobson-Jobson: A Glossary of Anglo-Indian Colloquial Word and Phrases, and of Kindred Terms*; Etymological, Historical, Geographical, and Discursive, John Murray, London 1886.

EKLER VE TV YAYINLARI: BELGESEL, VIDEO, SUNU, FOTOĞRAF, RESİM, MİNYATÜR, ÇİZİM, İLLUSTRASYON, GRAFİK, HARİTA, ŞECERE

Ardalı, Fehmi: ‘Ekber’in 1561’de Jamuna Nehri üzerinden “Hawa’i Fili” ile sandallardan kurulmuş çöken köprüden geçiş macerası’ (Akbar’s Adventures with the Elephant Hawa’i in 1561 across a collapsing bridge of boats over the river Jamuna, in Victoria and Albert Museum London)’ (minyatür), *Military Technology in Medieval India*, in Case of “War Elephants”:https://www.academia.edu/7011863/Military_technology_in_medieval_India_in_case_of_war_elephants_ (17 Ekim 2016).

American Numismatic Society: Bengal’de Basılan Sultan İltutmuş’un Altın Sikkesi Üzerinde Elinde Gürz Tutan Suvâri (Fotoğraf). Kaynak: <http://numismatics.org/collection/2000.2.7> (09.12.2017).

Aylar, Selçuk; Zaimoğlu, Işık Karahanoğlu; Gün, Genco: ‘Fil ve Arslan Mücadelesi’ (Fil sırtında arslan avı; minyatür), *Filoloji*, Yayın Koordinatörü Zeynep Uzun, Okuyan Us Yayın Eğitim Danışmanlık Tıbbi Malzeme ve Reklam Hizmetleri San. Ve Tic. Ltd. Şti., İstanbul.

Baldwins Auction 53 - part 1 – Indian Coins 1.pdf: ‘Muhammed Bahtiyar Halacî’nin Altın Sikkesi Üzerindeki Kavisli Kılıç Tutan Suvâri’ (Fotoğraf), Kaynak:<http://www.baldwin.co.uk/media/cms/auction-archive/auction-53/BALDWINS%20Auction%2053%20-%20part%201%20-%20INDIAN%20COINS%201.pdf>, 1621 numaralı sikke fotoğrafı (17.12.2017).

Bharatchitra: “Weapon Masters-Chakra Sastravidya” ve “Shastarvidiya on Discovery Channels Weapon Masters (Video)”, <http://www.bharatchitra.com/weapon-masters-chakra-sastravidya/> (28 Ocak 2016).

Boit, Bernard A.: ‘Kompozit Yay Terminolojisi’ (Çizim), *The Fruits of Adversity: Technical Refinements of the Turkish Composite Bow During The Crusading Era*, A Thesis Presented in Partial Fulfillment of the Requirements for the degree Master of Arts in the Graduate School of The Ohio State University, Ohio 1991.

CoinIndia; ‘Sultan İltutmuş Devri Sikkesi: Üzerinde Mızrak Tutan Suvâri’ (fotoğraf), “The Coin Galleries: Delhi Sultanate: Ghorids/Slave Dynasty”, <http://coinindia.com/galleries-slave.html> (27 Aralık 2015).

Devries, Kelly; vd.: ‘Mancınık [Arrâde]’ (çizim), *Dünya Savaş Tarihi, Haçlı Seferleri 1097-1444*, çev. Emîr Yener, V, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.

Dwyer, Bede; Moshtagh Khorasani, Manouchehr: ‘Kompozit Yay Terminolojisi Resmi’, “An Analysis of a Persian Archery manuscript written by Kapur Çand”, *Revista de Artes Marciales Asiáticas*, C. 8 (1), Junio 2013, s. 1-12.

Fahr-i Müdebbir: ‘Türk Tipi Tabiye ve Saf Düzeni’ (Şema), ‘Hindu Orduları Saf Düzeni’ (Şema), ‘Hıta Padişahlarının Ordugâh Şekli’ (Şema), ‘Hindu Orduları Ordugâh Düzeni’ (Şema), *Âdâbü’l-harb ve’s-şecâ’a*, (nşr. Ahmed Süheylî Hânsârî), Tahran H.Ş. 1346 /1967.

Forumancientcoins: Bull & Horseman Jitals ‘Muhammed b. Sâm Gurî ve Sultan İltutmuş Adına Basılan Aynı Tipteki Bakır Sikkeler Üzerinde Elinde Mızrak ve Kılıç ve Atının Terkisinde Kalkan Taşıyan Suvâri Figürü’ (Fotoğraf). Kaynak: ‘Bull & Horseman Jitals’; <https://www.forumancientcoins.com/dougsmith/bh.html>; Delhi Sultanate: Ghorids/Slave Dynasty, Coinindia.com/galleries-slave.html (17.12.2017).

Gazi Zahîreddin Muhammed Babur: ‘[Ahavra] tipi bir gemi’ (minyatür), ‘Babürlüler Tuğ Açma Töreni. Han’ın önüne dokuz tuğ dikilmesi’ (minyatür), ‘Babürlüler devrinden bir çitli çadır’ (minyatür), *Baburnâme*, Doğu Türkçesinden çev. Reşit Rahmeti Arat, Önsöz ve Tarihi Özet: Y. Hikmet Baydur, Kabalcı Yayın Evi, İstanbul 2006.

Gorelik, Mihail Viktoroviç: ‘XI. yy ortaları zırhlı ve mızraklı ve bir Moğol suvârîsi’ (renkli illüstrasyon), *Armii Mongolo-Tatar X-XIV Bekov(Vainskaya İstkustva, Snarajeniye, Orujie)*, İzdatelskiy Dom “Teknika-Maladeji”, Moskva 2002 [X-XIV. Yüzyılda Moğol Ordusu Konulu Özel Sayı.

Grayson, Charles E.; French, Mary and O’Brein, Michael J.; Photographs by Glover, Daniel S.: ‘Zehgîr ve Kiriş’e Bağlanan Zehgîr Fotoğrafı (Kore)’, *Traditional Archery From Six Continents: The Charles E. Grayson Collectiona*, University of Missouri Press Columbia and London, 2007.

History, Archaeology, Folklore, and So On: ‘XV. yüzyıl Delhi Türk Sultanlığı Devrinden Bir Yuvarlak Kalkanın İçi ve Dışı (fotoğraf)’, “Turanic Armsand Armour (part II)” <https://historyandsoon.wordpress.com/2015/10/11/166/> (15 Ekim 2016).

History, Archaeology, Folklore, and So On: Türk Zırhları, Miğfer ve Tulga (fotoğraf), “Turanic Arms and Armou (part I)”, <https://historyandsoon.wordpress.com/2015/10/11/turanic-arms-and-armour-part-i/> (15 Ekim 2010).

Kansoy, Umut: “Alâeddîn Muhammed Halacî Devrinde Büyük Bir Orduyu Besleyebilmek İçin Gerekli Şeyler ve Temel İhtiyaç Maddelerine Konan Narhlar” (Berenî ve Firişte ve Esterâbâdî’ye Göre Hazırlanan Tablo).

May, Timothy: ‘Moğol Suvârîleri Tarafından Kullanılan Sahte Ricat Taktiği’, ‘Karakol Taktiği’ (renkli illüstrasyon), Timothy May, “The Mongols at Ware”, *Genghis Khan and the Mongol Empire*, Edited by William Fitzhugh, Morris Rossabi, and William Honeychurch, Washington, DC: Smithsonian Institute, s. 191-198.

Metropolitan Museum of Art: ‘Çelik At alın zırhı resmi: 1026/1617-18 Hindistan, Deccani’ (fotoğraf), “Shaffron and Sultanate: Horse Armor for Indo-Islamic

Royalty”, <http://www.metmuseum.org/blogs/now-at-the-met/2015/horse-armor> (15 Ekim 2016).

Morgan, David: ‘1241’de Moğol İmparatorluğu ve Delhi Türk Sultanlığı’ (harita), “The Mongolian Western Empire”, s. 164, http://www.eastwestcenter.org/sites/default/files/filemanager/ASDP/NEHMongol2014/GK_LAYOUT_152-199_FINAL.pdf (17 Ekim 2016).

Nassov, Konstantin (text); Dennis, Peter (İllustrated): ‘Babürlüler Devri (1526-1858) Fillerin Gövde, Baş ve Alın Zırhları’ (illustasyon), ‘Hindistan’da Canlı Koçbaşı Olarak Fil Kullanımı’ (illustasyon), *War Elephants*, Osprey Publishing, Great Britain 2008.

Nossoy, Konstantin S (text); Delf, Brian (illustated): ‘Delhi Türk Sultanlığı ve Hindu Kaleleri’ (harita), ‘Kale Duvarları ve Surları Üzerindeki Ok Atış Mazgalları ile Kapılar Üzerindeki Fil Engelleyici Mânialar’ (çizim), ‘Tuğlukabad ve Aliabad Kaleleri’ (illustasyon).

National Museum-New Delhi: ‘Geç XVI. yüzyıldan ‘bhala’ mızrağı’ (detay fotoğrafı), “Arms & Armour”, <http://www.nationalmuseumindia.gov.in/prodCollections.asp?pid=60&id=9&lk=dp9> (28 Ocak 2016).

Needham, Joseph - Yates, Robin D. S., ‘Nâvek Yeniden Yapılandırması (Reconstruction)’, *Science and Civilisation in China*, V, *Chemistry and Chemical Technology*, Part VI, *Military Technology: Missiles and Sieges*, Published by the pres syndicate of the University of Cambridge, Cambridge 1994.

Nicolle, David (Text); McBride, Angus (Clour Plates): ‘Düşman Kellelerinden Kuleler Dikme Âdeti’ (renkli illustasyon), *The Age of Temerlane*, Osprey Publishing, Great Britain 2000.

Nicolle, David (Text); McBride, Angus (İllustration), Nâvek/Mecrâ ile Atış, (Kısa okları atmak için yayında mecra bulunan Türkmen Suvârî Yardımcısı), (renkli illustration), *Hattin 1187 (Saladin’s Greatest Victory)*, Osprey Publishing, United Kingdom Repirinted 1998.

Nigel Marven ile Çin: TRT HD BELGESEL.

Özdal, Ahmet: ‘Türk Kılıcı’nın Diğer Kılıçlarla Karşılaştırılması’ (çizim), *Türklerin Savaş Sanatı Aldatıcı Taktikler & Farklılaşan Stratejiler*, Doruk Yayıncılık, İstanbul Şubat 2008.

Özden, Seray: ‘Okun Kısımları (Fotograf: Seray Özden 2011)’, *Sarıçam’dan (Pinus Sylvestris L.) İmal Edilen Geleneksel Türk Oklarının Endam ve Yüzey Pürüzlülüğünün Ok Hızlarına Olan Etkisi*, Bartın Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Orman Endüstri Mühendisliği Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2011 Bartın.

Özök, Mustafa Barış: ‘Babür hükümdarının şemsiyesini taşıyan görevliler’ (minyatür), “Şemsiye Timi ve Çetirdârlar” <http://www.barisozkok.com/semsiye-timi-ve-cetirdarlar/> (15 Ekim 2016).

Öztuna, Yılmaz: ‘Delhi Türk Sultanlığı Hanedanları ve Hükümdarları Listesi’, *Devletler ve Hanedanlar İslâm Devletleri I*, İlaveli 3. Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005.

Page, J. A.; Kuraishi, Muhammad Hamid, ‘Delhi Türk Sultanlığı Devrinde Hindistan Yük Taşımada Kullanılan Nehir Gemileri’ (Minyatürü), *Memoirs of the Archaeological Survey of India, No. 52 (A Memoir on Kotla Firoz Shahi, Delhi with A Translate of Sîret-i Fîrûz Şâhî)*, Delhi: Manager of Publications 1937.

Prezi: ‘Halacî Hanedanı Devri Suvârî Kılıcı’ (illustasyon), Delhi Sultanate Virtual Museum (1206-1526): ‘Khilji Dynasty’; <https://prezi.com/mjt-odj4y0gz/delhi-sultanate-virtual-museum/> (19Ocak 2016).

Prince of Wales Museum: ‘Bombay’da Prince of Wales Museum’da Bulunan Alâeddîn Muhammed Halacî’nin Kılıcı ve Kını’, K.S. Lal, M.A., D.Phil., (Allahabad), Provincial Educational Service, Madhya Pradesh, *History of the Khaljis (1290-1320)*, The Indian Press, Ltd., Allahabad 1950, s. 1; <https://id.pinterest.com/pin/474355773232311786/>(16.12.2017); <https://indiansforguns.com/viewtopic.php?t=20125&start=120> (16.12.2017).

Sîret-i Fîrûz Şâhî: ‘Delhi Türk Sultanlığı Devrinde Hindistan Yük Taşımada Kullanılan Nehir Gemileri’ (Elyazması, Minyatür), *Sîret-i Fîrûz Şâhî*, Khudabakhsh Oriental Public Library, Patna, s. 192, 193; J.A.Page, Muhammad Hamid Kuraishi, *Memoirs of the Archaeological Survey of India, No. 52 (A Memoir on Kotla Firoz Shahi, Delhi with A Translate of Sîret-i Fîrûz Şâhî)*, Delhi: Manager of Publications 1937, Plate VI-a.

TRT Belgesel: 10.01.2016 tarihinde 21:30’da yayınlanan ‘İnsan Gezegeni’ Belgeseli (Human Planet, BBC).

Turnbull, Stephen (Text); Reynolds, Wayne (Illustrated): ‘Deh Merde (On Adamlık) Denilen Tipte Fırlatma İlkesi İle Çalışan Mancınık’ (renkli illustasyon), *Siege Weapons of the Far East 1 (612-1300)*, Osprey Publishin, Great Britain 2001.

Shunya.net: ‘Chittorgarh Fort (Çitor Kalesi Su Haznesi)’ (fotoğraf), <http://www.shunya.net/Pictures/Rajasthan/Chittor/Chittor.htm#> ve <https://www.pinterest.com/pin/104568022574373685/>(22 Şubat 2016).

UC Press E-Books Collection 1982-2004: ‘Sultan İltutmuş devri sikkelerinde uzun saçlı ve gürzlü suvârî figürü’ (sikke fotoğrafı), “*The Rise of Islam and the Bengal Frontier, 1204-1760*”:<http://publishing.cdlib.org/ucpressebooks/view?docId=ft067n99v9&chunk.id=ch02&toc.depth=1&toc.id=ch02&brand=ucpress> (15 Ekim 2016).

Vahşi Afrika “Sahara” Belgeseli, A Haber.

Welch, Stuart Cary: ‘Kejek: fil kancası’ (fotoğraf), ‘Babürlü hançeri’ (fotoğraf), ‘Rao Ram Singh (1686-1707)’in Fil sırtında gergedan avı’ (minyatür), ‘Akber’in Narwar yakınındaki kaplan avı’ (minyatür), ‘Akber’in Narwar yakınındaki kaplan avından bir detay’ (minyatür), *India Art and Culture 1300-1900*, The Metropolitan Museum of Art, New York 1985-1986.

World History at Kmla: ‘Delhi Türk Sultanlığı Gelişimi ve Lûdî Hanedanı’ (harita), “Sultanate of Delhi”, <http://www.zum.de/whkmla/region/india/xdelhisult.html> (17 Ekim 2016).

Xenohistorian.faithweb, ‘XIV. Yüzyılda Hindistan Haritası’, <http://xenohistorian.faithweb.com/india/in02.html> (15 Ekim 2016).

Yıldıran, İbrahim; Gültekin, Timur (Editörler): ‘Ali Şir Nevâî Dîvânı’nda Kabak Oyunu, XV. Yüzyıl Sonları’ (minyatür), *Anadolu Uygarlıklarında Spor*, Spor Yayınevi Kitapevi, Ankara 2012.

Zolotarev, Denis: ‘Demir diken (çesnok), kime karşı kullanılır?’ (Caltrop Kullanımı)’ (grafik tasarım), “History of Caltrop” <https://www.behance.net/gallery/13365829/History-of-Caltrop> (15 Ekim 2016).

İNTERNET KAYNAKLARI

Academia.edu-Share research:Kumar, Jitendra, “Kalhana & History: Historical Issues to His ‘Rajatarangini’”, https://www.academia.edu/11131824/Kalhana_and_History_Historical_Issues_to_His_Rajatarangini; (27 Aralık 2015).

Akyol, Ahmet: “Tuğ, Anlam ve Önemi”, <http://www.ahmetakyol.net/tug-anlam-ve-onemi/>

Alasayvan: “Türk Yazıtları ve Bulunduğu Yerler”, <http://www.alasayvan.net/inanc-ve-kultur/354970-turk-yazitlari-ve-bulundugu-yerler.html> (19 Şubat 2016).

Kılıç, Hüseyin: “Yenisey Yazıtları”, <http://www.calakalem.com/huseyin12.php> (19 Şubat 2016).

Canakkaleyoga, “Elma Sirkesinin Bilinmeyen 22 Faydası”, <http://www.canakkaleyoga.com/elma-sirkesinin-bilinmeyen-22-faydasi> (13 Şubat 2017).

Dünya Bülteni: Esat Çağlar, “Memluklar, Moğolları Psikolojik Savaşla Durdurmuş”, <http://www.dunyabulteni.net/tarih-dosyasi/134706/memluklar-mogollari-psikolojik-savasla-durdurmus> (28.10.2016).

Indusvalley.edu, “Qutb Complex” (Kutb Minar Kompleksi İllustrasyon),
Kaynak:
<http://www.indusvalley.edu.pk/La/2nd%20Year%20HOA%20Summer%20Course%202015/Delhi%20Sultanate%20Art%20&%20ARchitecture.pdf> (4 Kasım 2016).

Güvercinbirliği (Türkiye Güvercin Yetiştiricileri Birliği): İşçen, Yavuz, “Posta Güvercinleri”, http://www.guvercinbirligi.com/Arsiv_Makaleleri/Irklar/posta.htm (8 Şubat 2016).

İsmek El Sanatları Dergisi (Sayı 14): Kemal, Özkurt, “İran’ın Devâsâ Güvercin Evleri; Kebuterhâneler”, <http://ismek.ibb.gov.tr/blog/icerik.aspx?p=1060> (15 Ağustos 2015).

Hergül, Çağlayan: “Türk Sanatında Deve ve Fil Figürleri”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü III. Genç Bilim Adamları Sempozyumu 16-17-18 Mayıs 2011*, (Metin 25 sayfa)
[file:///C:/Users/yyy/Downloads/Turk_Sanatinda_Deve_ve_Fil_Figurleri%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/yyy/Downloads/Turk_Sanatinda_Deve_ve_Fil_Figurleri%20(1).pdf)(15 Ekim 2016).

HistoryNet:Reid, Robert W., “Veaponry: The Caltrop”, Ağustos 1998, <http://www.historynet.com/weaponry-the-caltrop.htm> (31 Ocak 2016).

QUT Digital Repository: Charles, Michael B., “Elephants at Paphia: Reinterpretign Polybius 5.84-5”, Cambridge University Press, *Classical Quarterly* 57: s. 306-311, <http://eprints.qut.edu.au/9144/1/9144a.pdf> (9 Ekim 2016).

Southwest Career and Technical Academy (Swcta.net): “Excerpts from A Description of the Coasts of East Africa and Malabar (1514) Duarte Barbosa”, <http://www.swcta.net/teachers/brant/World%20History/AfricaDoc1.pdf> (30 Ocak 2016).

Tirendâz: Özveri, Murat, “Ahşap Oklarda Âdî Gez Yapılması”,http://www.tirendaz.com/tr/?page_id=1055 (9 Ekim 2016).

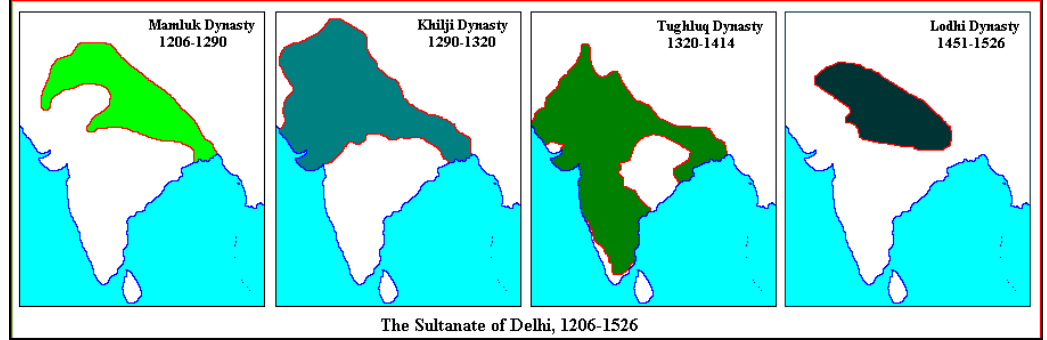
UCL Discovery: Alipour, Rahil ve Rehren, Thilo, “Persian Pūlād Production: Chāhak Tradition”, *Journal of Islamic Archaeology*, 1 (2). 10.1558/jia.v1i2.24174 (Published). Downloaded from UCL Discovery: <http://discovery.ucl.ac.uk/1462402/1/Alipour%20et%20al.%20Persian%20Pul%C4%81d%20Production%20.pdf> (9 Ekim 2016).

Watchtower Online Kütüphane:İpek “İpliklerin Kraliçesi”<http://m.wol.jw.org/tr/wol/d/r22/lp-tk/102006207>(22 Mart 2016).

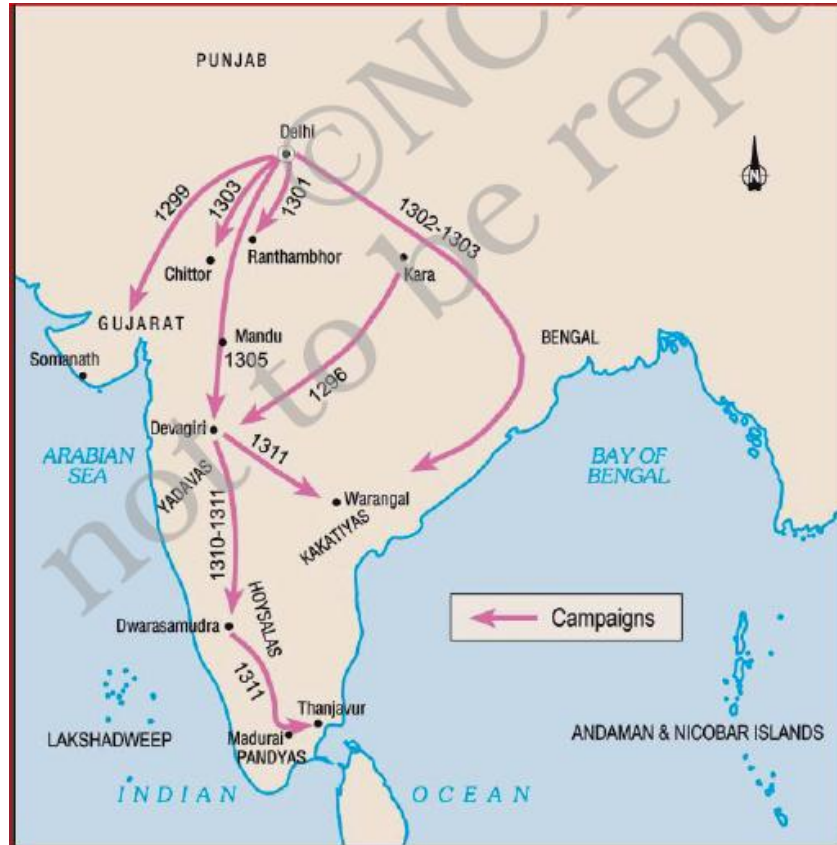
Yeni Asya: Kabay, Melike, “Posta Güvercinleri-HayvanlarÂlemi”, http://www.yeniasya.com.tr/ramazan/posta-guvercinleri_140428 (9 Şubat 2016).

EKLER

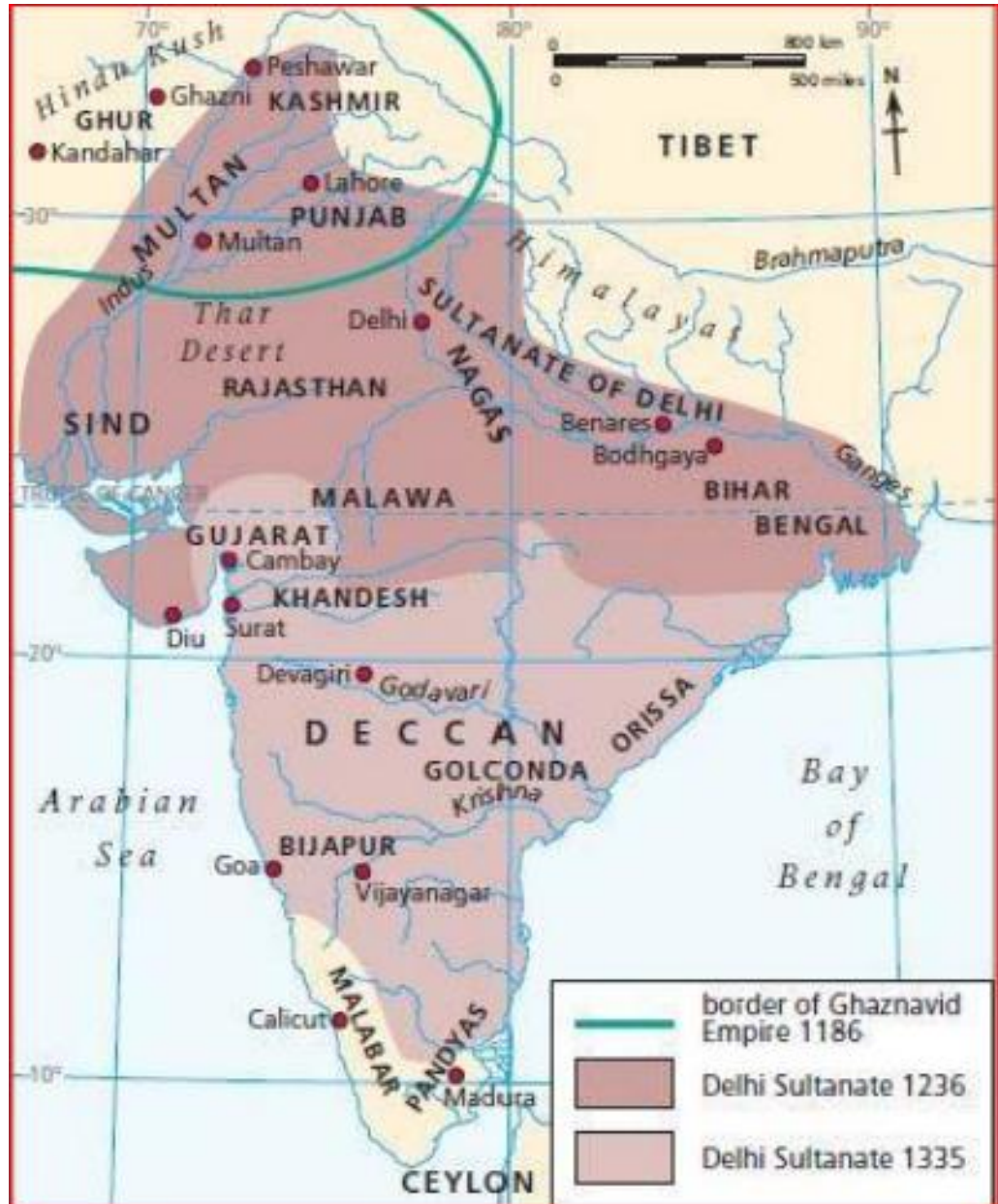
EK I: Delhi Türk Sultanlığı Gelişimi ve Lûdî Hanedanı Haritası (World History Kmla). Kaynak: World History at Kmla: <http://www.zum.de/whkmla/region/india/xdelhisult.html>

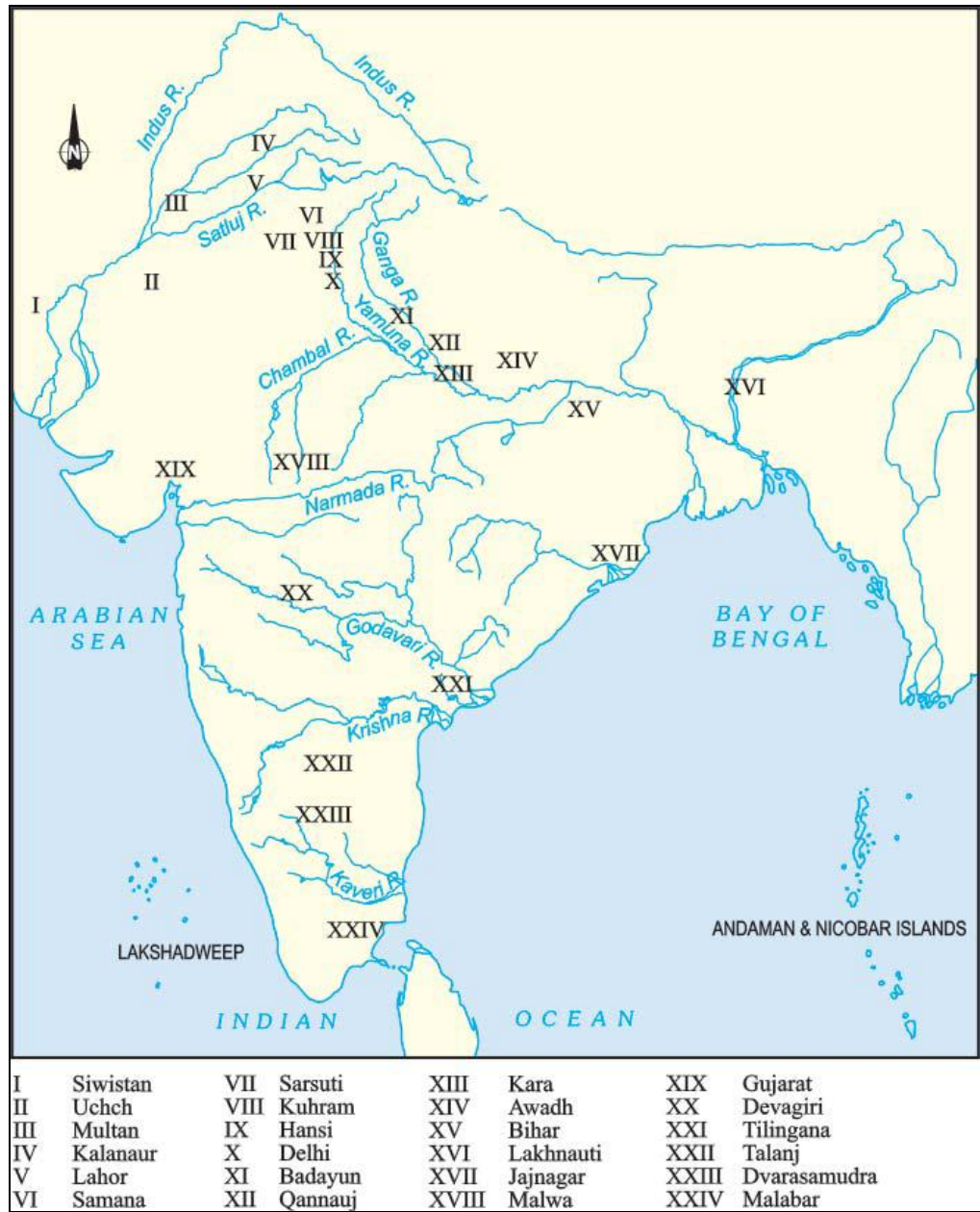
EK II: Alâeddîn Halacî'nin Güney Hindistan'daki Seferleri (Harita), Kaynak: <http://www.studiestoday.com/sites/default/files/NCERT%20Class%207%20History%20The%20Delhi%20Sultans.pdf> , s. 35.

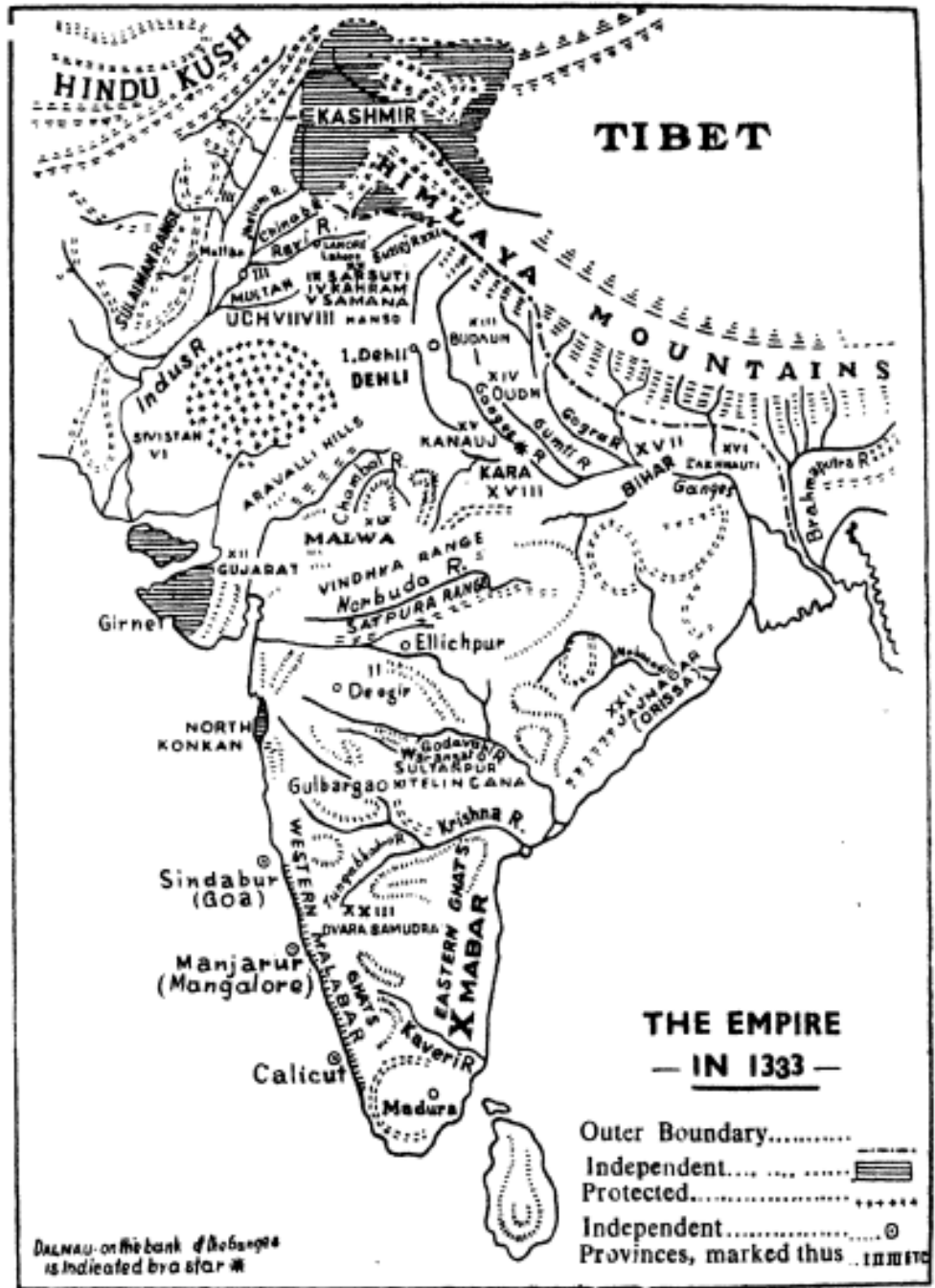
EK III: Gazne İmparatorluğu Sınırı ve 1236 ve 1335 Yıllarında Delhi Türk Sultanlığı Haritası. Kaynak: <https://www.joneshistory.net/ppt/grade9/9.6%20The%20Delhi%20Sultanate.pdf> (4 Kasım 2016).

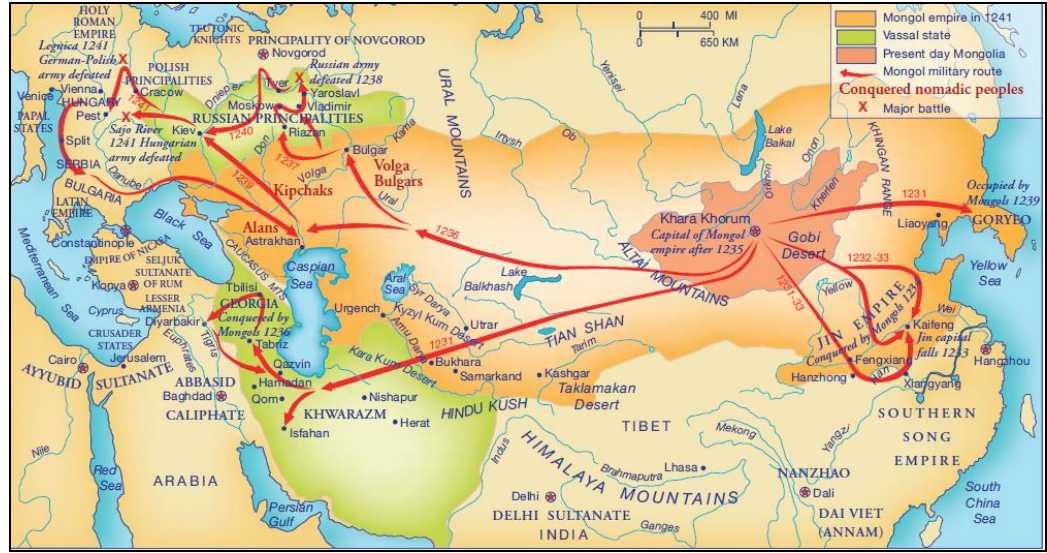
EK IV-a: Muhammed Şâh Tuğluk Devrinde Delhi Türk Sultanlığı vilayetleri listesi haritası. (Mısır'da İbn Fazlullah el-Ömerî'nin *Mesâlikü'l-ıbsâr*'da bildirildiğine göre). Burada Gücerat, Malva, Marhatt (Devagir), Tilang, Kampila, Dawar Samudra, Ma'ber, Bengal, Satgaon, Sunargaon ve Tirhut adlarındaki kuzey vilayetlerinin adları verilmemiştir fakat kastedilmiştir. Muhammed Zaki, *Arab Accounts of India*, s. 11. Eserin Türkçe çevirisinde bu şehirlerin adları atlanmıştır.

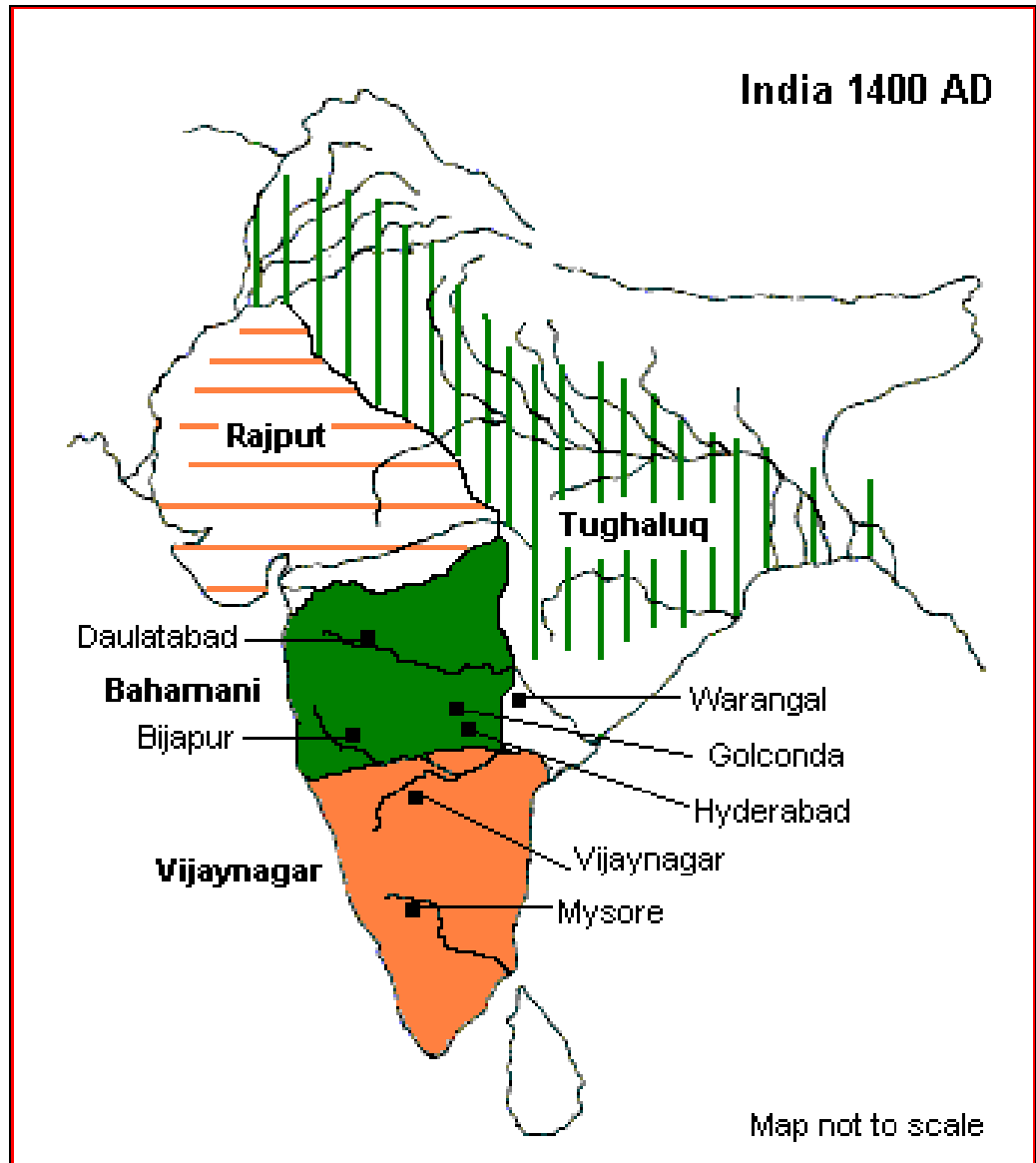
EK IV-b: Muhammed Şâh Tuğluk Devrinde Delhi Türk Sultanlığı vilayetleri listesi haritası. (Mısır'da İbn Fazlullah el-Ömerî'nin *Mesâlikü'l-ıbsâr*'da bildirildiğine göre). Kaynak: Mahdi Husain, *The Rise and Fall of Muhammad bin Tughluq*, Luzac&Co., London 1938, s. 93; Mahdi Husain, *Tughluq Dynasty*, Thacker Spink&Co. (1933) Pvt. Ltd. Booksellers and Publishers, Calcutta 1933, s. 106.

EK V: 1241’de Moğol İmparatorluğu ve Delhi Türk Sultanlığı. Kaynak: David Morgan, “The Mongolian Western Empire”, s. 164, http://www.eastwestcenter.org/sites/default/files/filemanager/ASDP/NEHMongol2014/GK_LAYOUT_152-199_FINAL.pdf

EK VI: “XIV. Yüzyılda Hindistan (Behmeni Sultanlığı (yeşil), Vijayanagar (turuncu), Delhi Türk Sultanlığı (Tuğluk hanedanı) ise (yeşil çizgili alan)ı 1350’de yönetti, fakat 1400’de değil.Kaynak: <http://xenohistorian.faithweb.com/india/in02.html> (15 Ekim 2016).

EK VII: Delhi Türk Sultanlığı Hanedanları ve Hükümdarları Listesi. Kaynak: Yılmaz Öztuna, Devletler ve Hanedanlar İslâm Devletleri I, İlaveli 3. Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005, s. 837-840.

DELHİ TÜRK SULTANLIĞI HÜKÜMDARLARI

Memlûklar'den Hindistan (Delhi) Sultanları:

1. Sultân Kutbü'd-D. Şâh **Aybekü't-Türkiyyi'l-Mu'izzî** (13.3.1206-2.11.1210)
2. Sultân **Ârâm Şâh** (2.11.1210-12.1210)
3. Sultân Şemsü'd-D. Nâsiri Emîri'l-Mü'minîn Mewlâyî Mülûki't-Türk ve'l-'Acem Şâh **Îl-tutmuş** (12.1210-27.4.1236)
4. Sultân Rüknü'd-D. **Fîrûz Şâh I** (27.4.1236-29.11.1236)
5. Sultân **Raziyye Hâtûn** (29.11.1236-22.4.1240)
6. Sultân Mu'izzü'd-D. **Behrâm Şâh** (22.4.1240-19.5.1242)
7. Sultân 'Alâ'üd-D. **Mes'ûd Şâh** (19.5.1242-9.6.1246)
8. Sultân Ebü'l-Muz. Nâsiri'd-D. **Mahmûd Şâh I** (9.6.1246-17.2.1266)
9. Sultân Gıyâsü'd-D. Yemînü Halîfetu'llâh Nâsiri Emîri'l-Mü'minîn **Balabân Şâh** (17.2.1266-12.1287)
10. Sultân Mu'izzü'd-D. **Key-Kubâd Şâh** (12.1287-5.1290)
11. Sultân Şemsü'd-D. II. Keyûmers-Han Şâh (5.1290-13.6.1290)

Halaçlar (1290-1320)

1. Sultân Celâlü'd-D. Fîrûz Şâh II (13.6.1290-19.7.1296)
2. Sultân Rüknü'd-D. İbrâhîm Şâh I Kadir-Han (19.7.1296-11.1296)
3. Sultân 'Alâ'ü'd-D. Muhammed Şâh I "İskender-i Sâni" (11.1296-2.1.1316)
4. Sultân Şihâbü'd-D. 'Ömer Şâh (2.1.1316-1.4.1316)
5. Sultân Kutbü'd-D. Mübârek Şâh I el-Wâsiq-bi'llâh (1.4.1316-14.4.1320)
6. Sultân Nâsirü'd-D. Has. Husrew Şâh (14.4.1320-6.9.1320)

Tuğluklar (1320-1414)

1. Sultân Gıyâsü'd-D. Gaazî Tuğluk Şâh (6.9.1320-2.1325)
2. Sultân Muhammed Şâh II Tuğluk Cûna (2.1325-20.03.1351)
3. Sultân Mahmdûd (II) Şâh Tuğluk (20.3.1351- = birkaç gün)
4. Sultân Fîrûz Şâh III Tuğluk (3.1351-9.1388)
5. Sultân Gıyâsü'd-D. Tuğluk Şâh II (9.1388-19.2.1389)
6. Sultân Ebû-Bekr Şâh Tuğluk (19.2.1389-31.8.1390)
7. Sultân Nâsîrû'd-D. Muhammed Şâh III Tuğluk (31.8.1390-19.1.1394)
8. Sultân 'Alâ'ü'd-D. Hümâyûn İskender Şâh I Tuğluk (15.1.1394-25.1.1394)
9. Sultân Nusret Şâh (1394-17.12.1398)
10. Sultân Nâsîrû'd-D. Mahmûd Şâh II (III) Tuğluk (25.1.1394-1394 + 17.12.1398-23.5.1414)

EK VIII:Ana Hatları İle Delhi Türk Sultanlığı Ordusunda Etnik Unsurlar Listesi, Kaynak: Umut Kansoy tasnifi.

Ana Hatlarıyla Delhi Türk Sultanlığı Ordusu Hizmetindeki Etnik Unsurlar Tablosu

1.Türkler:

Halacî

Türk

Türk-i Rûmî

Türk-i Gürcî

Türk-i Hıtâî (Uygur Türkü ?)

Kıpçak,

Semerkantlı

el-Berî (Türkistan’da el-Berî/İlbarı kabilesinden),

Guz (Oğuz)...

2. Hintliler:

Kabâil-i Hindustân (Hint Kabile Kuvvetleri)

Râtkân

Tekrân

Bâ Saidân

Tefârik

Hindû (هندو)

Hind (Müslümân Hindû)

Gebr (گبر: putperest Hindû)

Kabâil-i Hindustân (Hint Kabile kuvvetleri)

3. Arap:

Mısırlı

Suriyeli

Şamlı

Kâtifli

Hürmüzlü

Hicaz ve Iraklı

4. Afganlar:

Afgan

Gurlu

5. İranlılar (İrâniyân):

Horâsânlı

Tâcık

Sistânî

Deylemî

Kürd

Lur

6. Moğollar:

Moğol (Nev-Muselmân)

Karahitâî

Tatar

Karaunas (Moğol ve Hindu Melez Kavmi)

8. Diğer Milletler:

Rus

Çerkes

Rumlu (Anadolu ve Suriye'den gelenler)

Rumî-asl (Bizanslı)

Habeşli

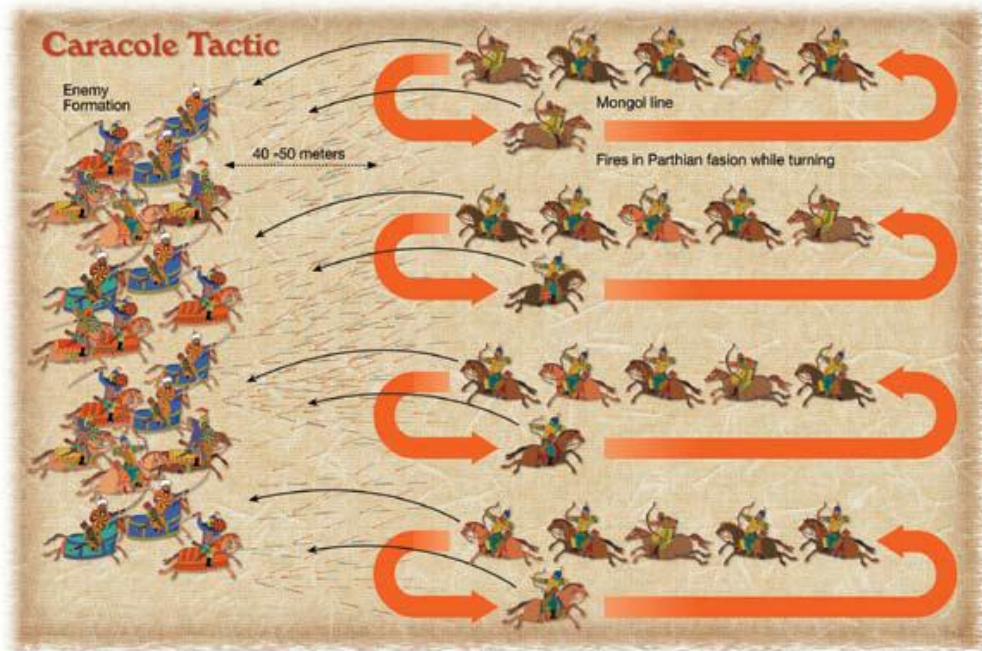
Sudanlı

Zengî (Zanzibarlı)

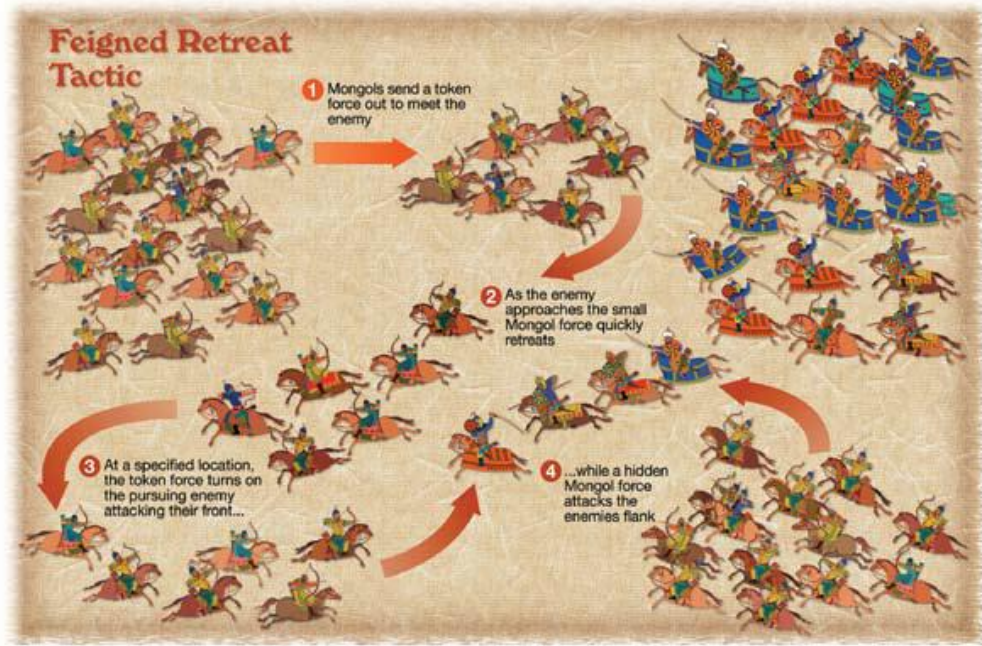
EK IX: Ali Şir Nevâî Dîvânı'nda Kabak Oyunu, XV. yy. Sonları (British Library, Or. 5346, Folio 15a). Kaynak: İbrahim Yıldırım, Timur Gültekin (Editörler), *Anadolu Uygarlıklarında Spor*, Spor Yayınevi Kitapevi, Ankara 2012, s. 166.

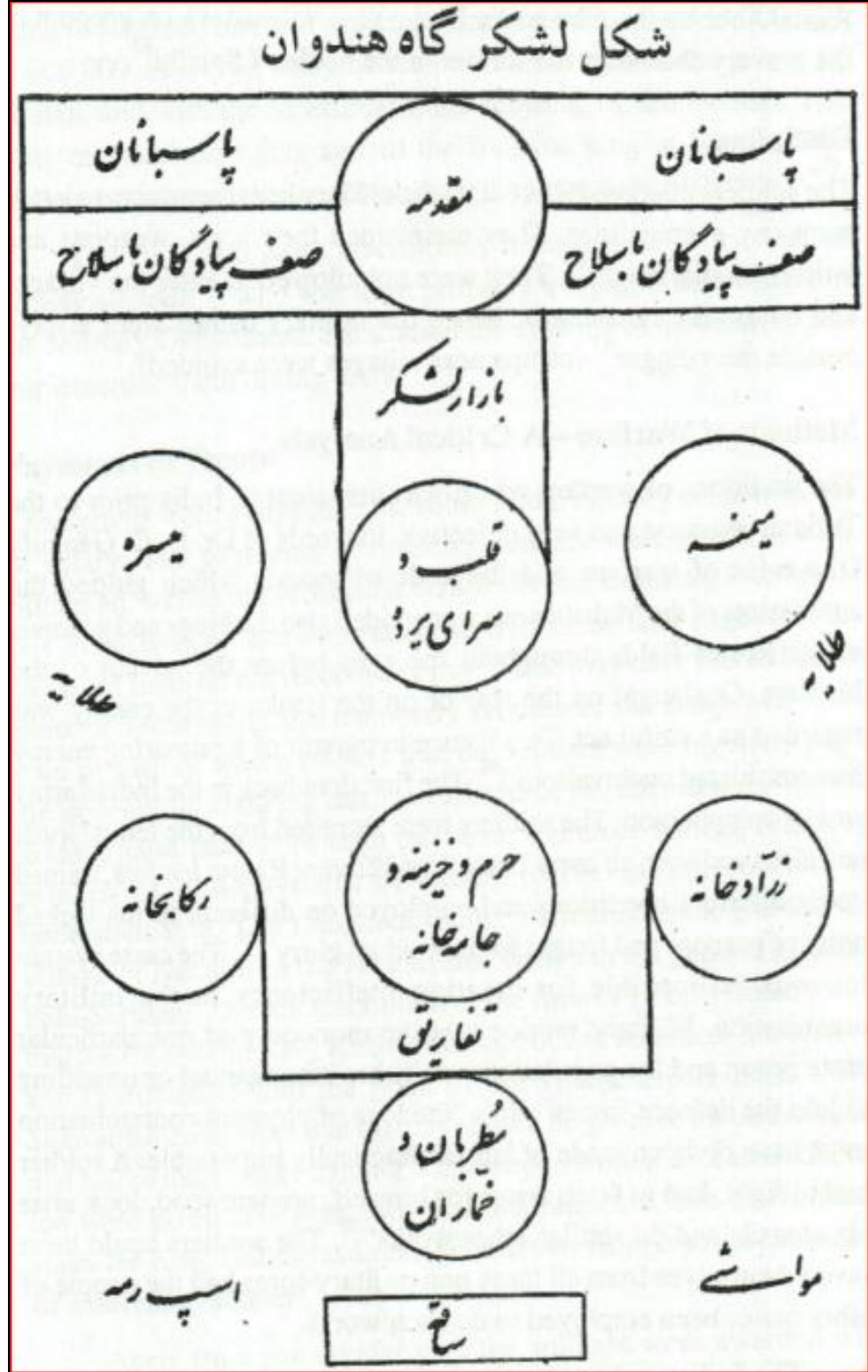
EK X: Moğol Ordusunda ‘Caracole Tactic’: Moğol yarma saldırıları (chisel attack) Avrupa suvârisinin caracole (yarım çark hareketi) olarak bilinen taktiğine benzer. Yalnız Moğol yarma harekâtı suvârinin [tam] dönüşünü kapsar; paralel suvâri sıraları düşmanın pozisyonunu doldurur, oklarını yağdırır, ondan sonra oklarını tekrar doldurmak için birbirlerinin arkasında sürekli dönerler. Bu taktik düşmanı parçalamayı ve içlerine nüfuz etmeyi kolaylaştıran yoğunlaştırılmış ağır bir ateş gücünün küçük bir bölgeye uygulanmasını sağlar. [Hem de düşmanın ok atışları karşısında Moğol ordusu hedef küçültmüş, yaralanma oranını azaltmış olur.]Kaynak: Timothy May, “The Mongols at Ware”, *Genghis Khan and the Mongol Empire*, Edited by William Fitzhugh, Morris Rossabi, and William Honeychurch, Washington, DC: Smithsonian Institute, s. 192.

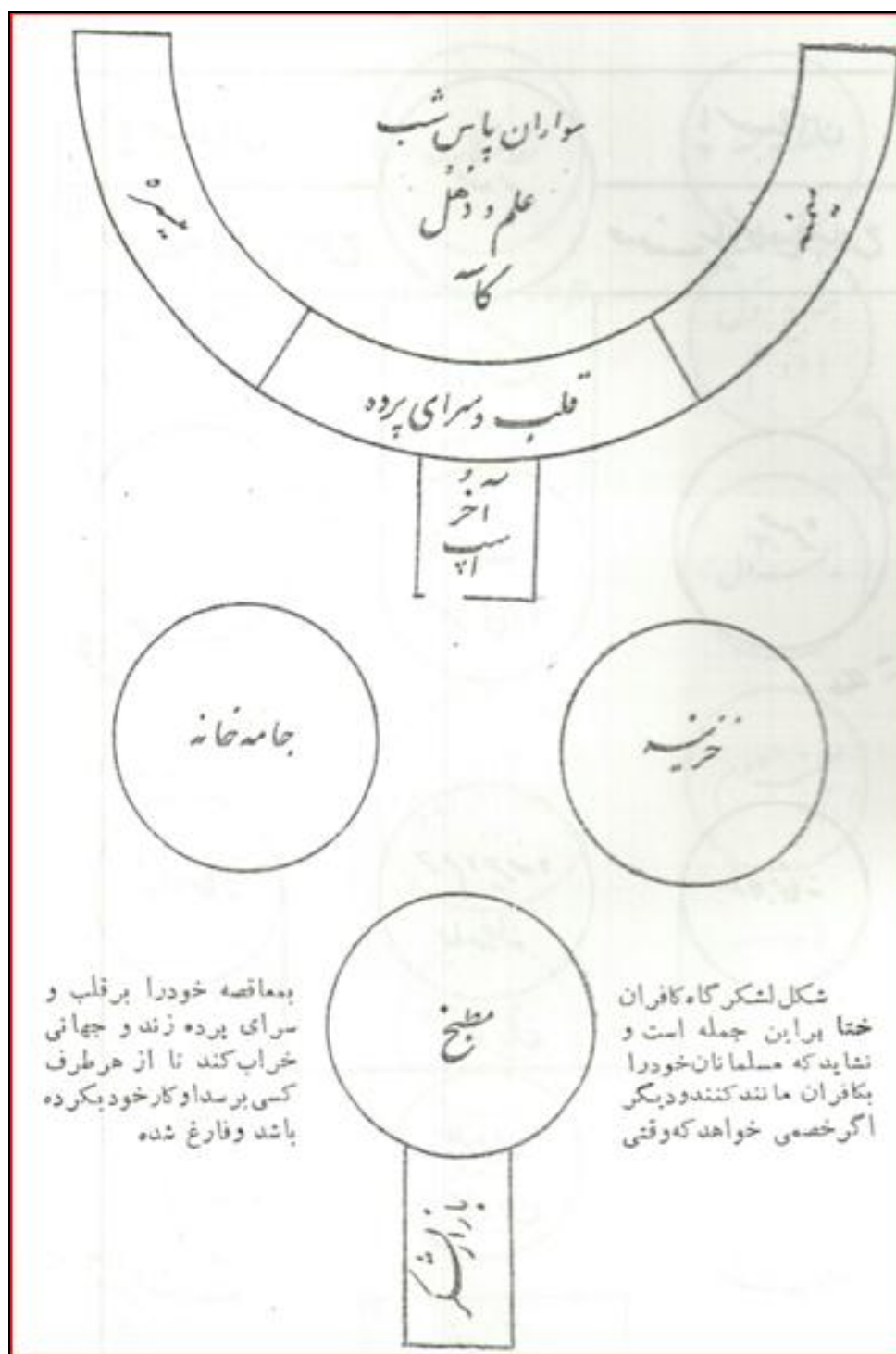
EK XI: Moğol Ordusunda Sahte Ricat: *Sahte ricat*, Moğollar tarafından pek çok durumda kullanılan klasik bir suvâri taktiğidir. *Sahte ricat*, kuşatma veya meydan savaşlarında avantajlı istihkâmlarından ve mevkillerinden düşman kuvvetlerini dışarı çıkmaya cezbederdi. Kaynak: Timothy May, “The Mongols at Ware”, *Genghis Khan and the Mongol Empire*, Edited by William Fitzhugh, Morris Rossabi, and William Honeychurch, Washington, DC: Smithsonian Institute, s. 192.

EK XII: Hindu Orduları Ordugâh Düzeni. Kaynak: Fahr-i Müdebbir, *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, (nşr. Ahmed Süheylî Hânsârî), Tahran H.Ş. 1346 /1967, s. 287.

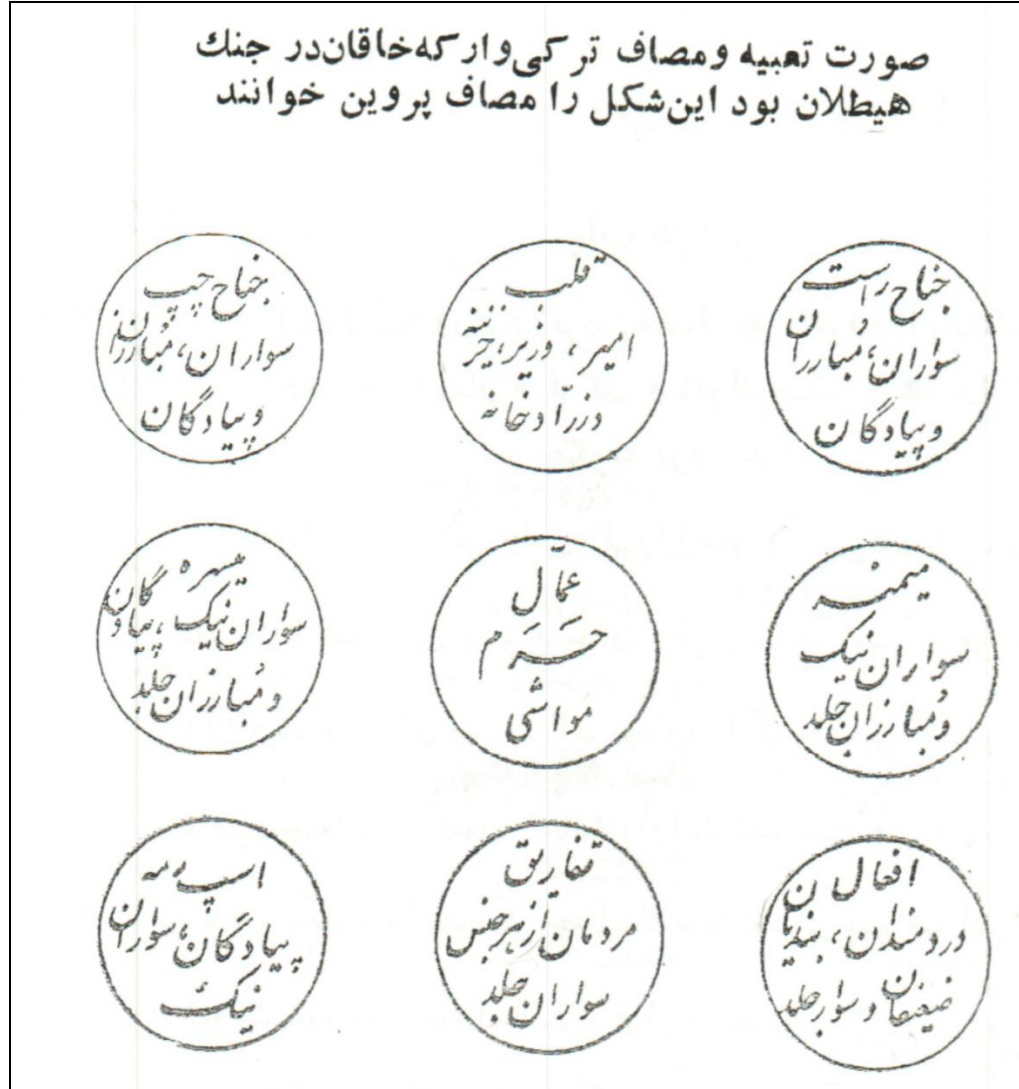
EK XIII: Hita Padişahlarının Ordugâh Şekli. Kaynak: Fahr-i Müdebber, *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a*, (nşr. Ahmed Süheylî Hânsârî), Tahran H.Ş. 1346 /1967, s. 286.

EK XIV: Hindu Orduları Saf Düzeni. Kaynak: Fahr-i Müdebber, *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, (nşr. Ahmed Süheylî Hânsârî), Tahran H.Ş. 1346 /1967, s. 327.

صورت تعبیه مصاف هندوان		
مقدمه راست		مقدمه چپ
صف پیادگان تیرانداز و سپردار صف گاوچران و گاووان سرودن و این رفته صف پیلان برکتوانی و پیادگان شمشیر صف سواران مبارز برکتوانی حربیه و جلد		
میمه	قلب	یسره
خرینه	حرم	سلاح
ضعیفان	اسپره	مواش
پاسبانان عسان	بازار شکر خماران و مطربان	اسیران مکاسبان
طلایه		

EK XV: Türk Tipi Tabiye ve Saf Düzeni. Kaynak: Fahr-i Müdebbir, *Âdâbü'l-harb ve 'ş-şecâ'a*, (nşr. Ahmed Süheylî Hânsârî), Tahran H.Ş. 1346 /1967, s. 322.

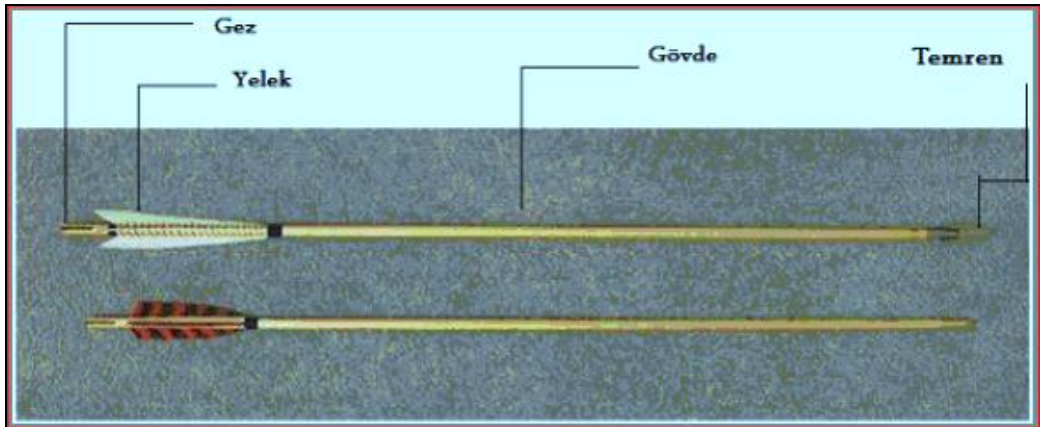
EK XVI: Düşman Kellelerinden Kuleler Dikme Âdeti. Kaynak: David Nicolle (Text), Angus McBride (Clour Plates), *The Age of Temerlane*, Osprey Publishing, Great Britain 2000, s. 30.

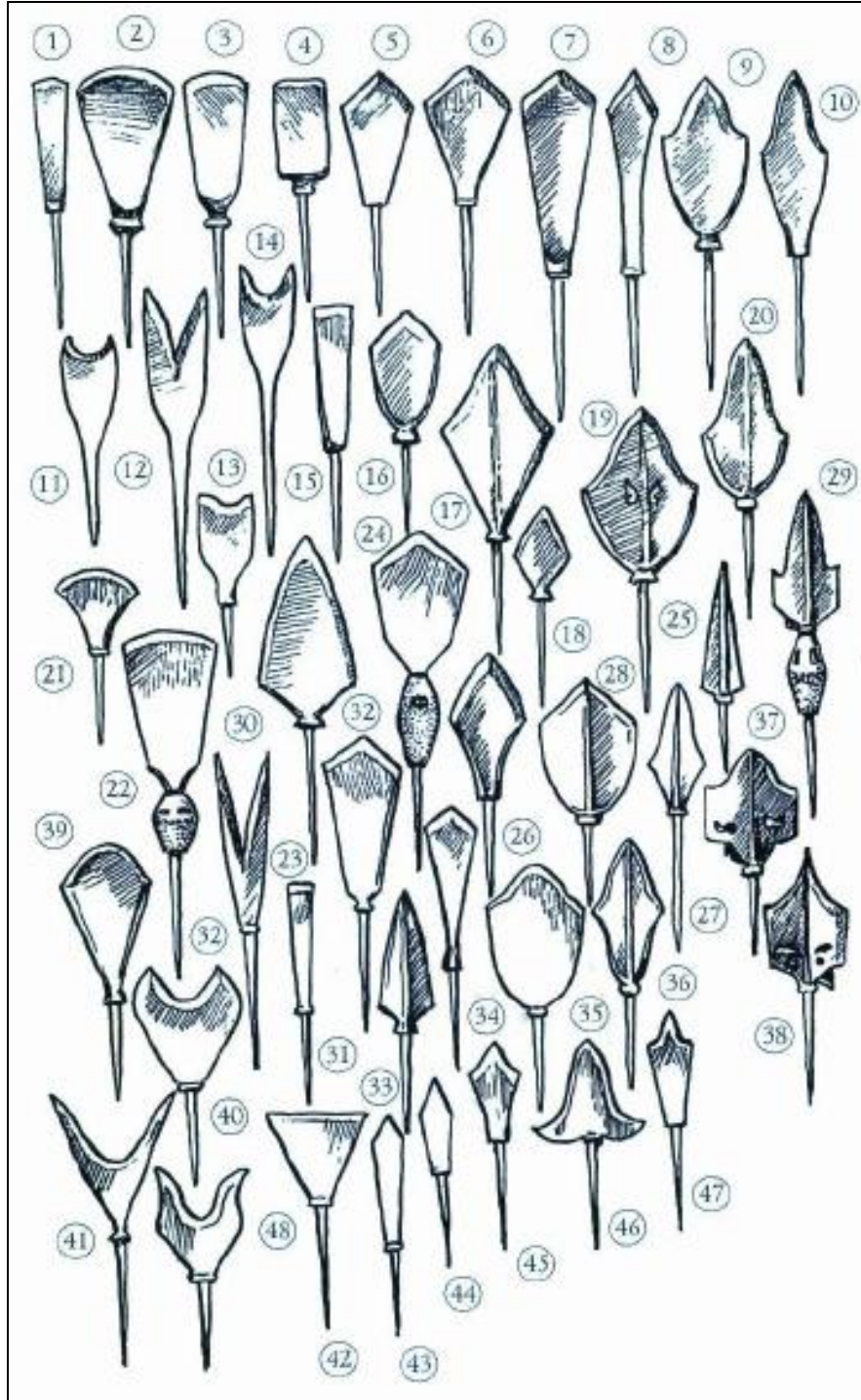
EK XVII: Fil ve arslan mücadelesi. (Fil sırtında arslan avı). Kaynak: Selçuk Ayar, Işık Karahanoğlu Zaimoğlu, Genco Gün, *Filoloji*, Yayın Koordinatörü Zeynep Uzun, Okuyan Us Yayın Eğitim Danışmanlık Tıbbi Malzeme ve Reklam Hizmetleri San. Ve Tic. Ltd. Şti., İstanbul, s. 32.

EK XVIII: Okun Kısımları (Fotograf: Seray Özden 2011). Kaynak: Seray Özden, *Sarıçam'dan (Pinus Sylvestris L.) İmal Edilen Geleneksel Türk Oklarının Endam ve Yüzey Pürüzlülüğünün Ok Hızlarına Olan Etkisi*, Bartın Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Orman Endüstri Mühendisliği Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2011 Bartın, s. 22.

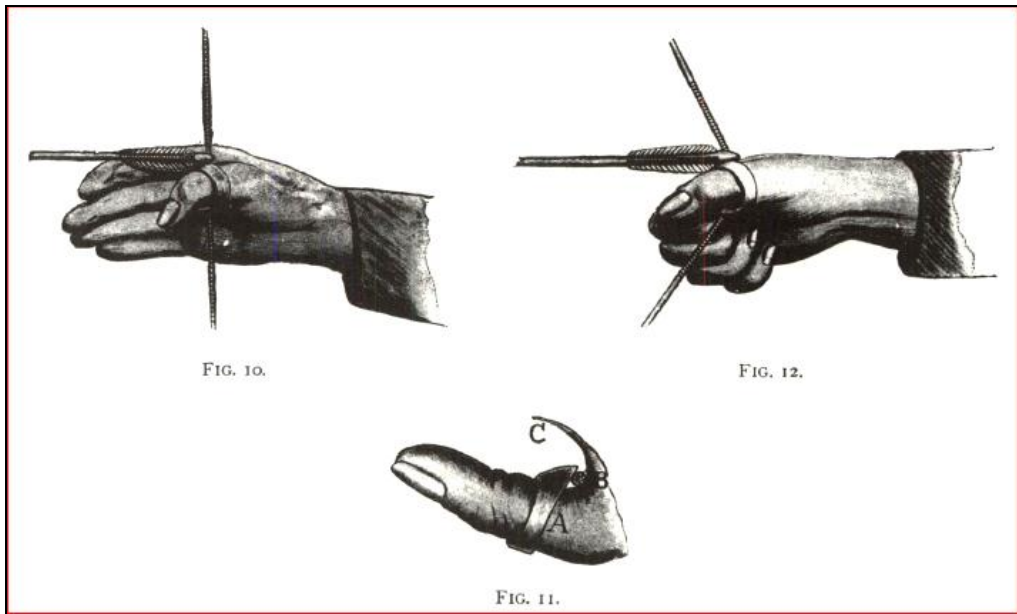
EK XIX: XIII. ve XIV. yy. Moğol Temrenleri. (1.-8. Moğolistan'da Karakum'dan; 19.-24., 37. Moğolistan'dan; 25.-36. Özbekistan'dan; 38.-45. Güney Ukrayna'dan; 46-48 Kuban'dan.) Kaynak: Mikhail Viktoroviç Gorelik, Armii Mongolo-Tatar X-XIV Bekov (Vainskaya İstkustva, Snarajeniye, Orujie), İzdatelskiy Dom "Teknika-Maladeji", Moskva 2002, s. 61.

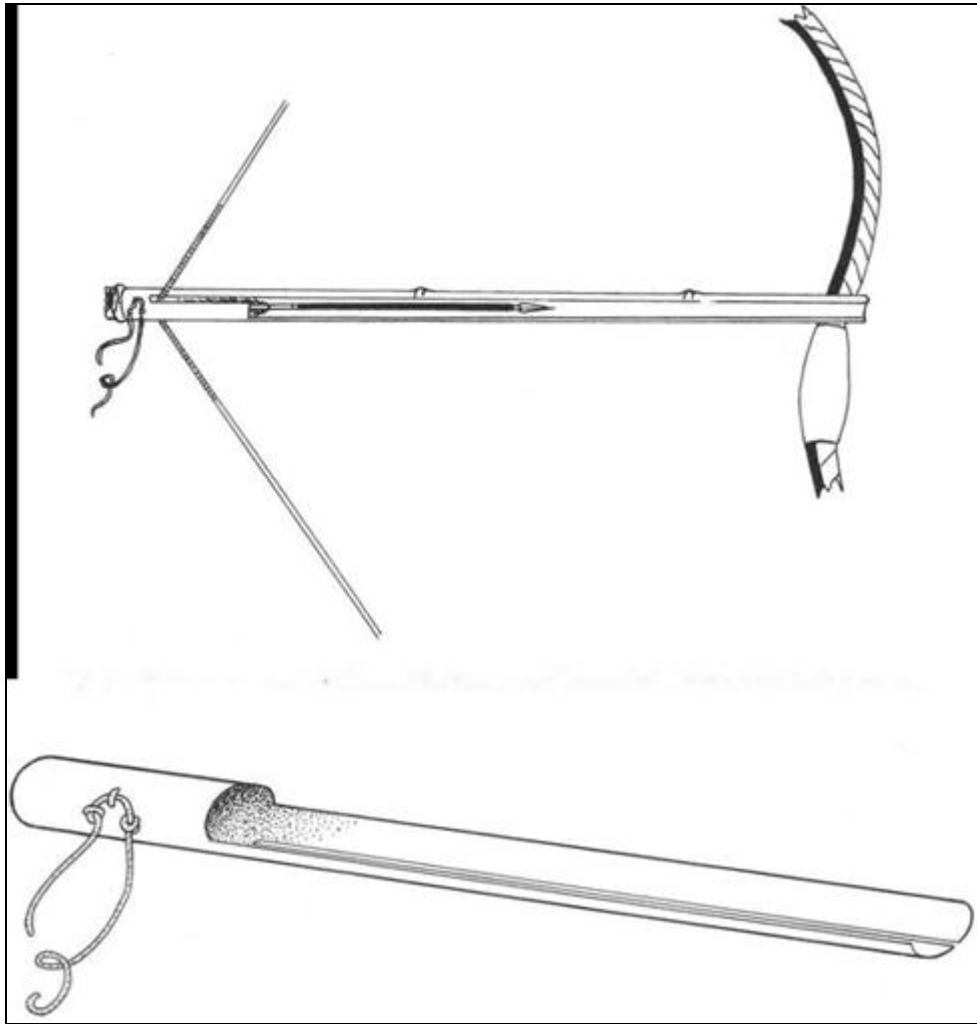
EK XX: Mandal Tutuşu Sayesinde Üç Okun Bir Elde Tutulabilmesi ve Türkiye Selçuklu Devleti Bilek Temrenli Okları (Selçuklu sultanı IV. Rükneddin Kılıç Arslan'a ait 1246 tarihli sikke). Kaynak: Tülay Metin, Selçuklularda Okçuluğa Genel Bir Bakış, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Mart 2014, Yıl 7, Sayı XVII, s. 140.

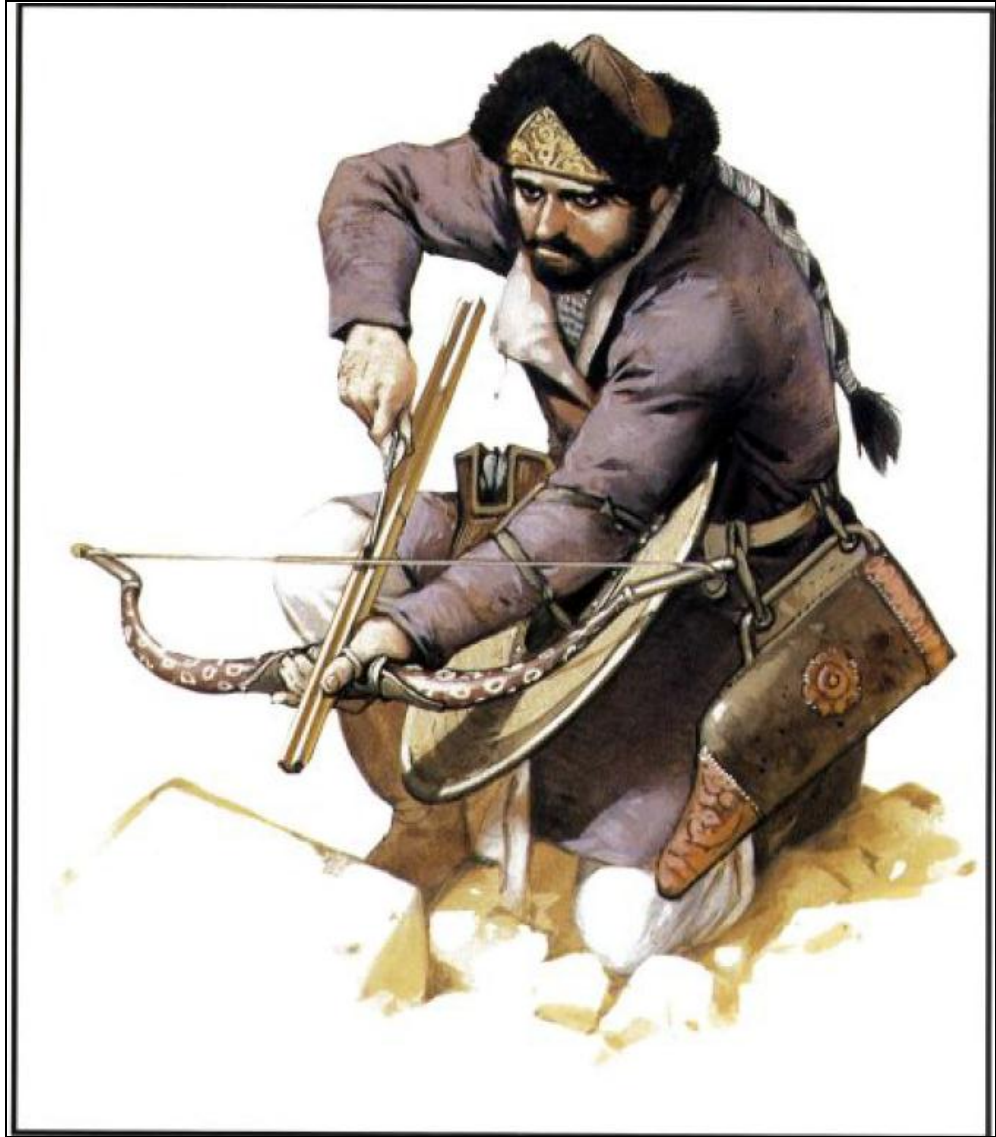
EK XXI-a: Mandal Tutuşu ve Zehgîr Kullanımı. Kaynak: Ralph Payne-Gallwey, *The Book of the Crossbow*, Dover Publications, Inc., New York 1995, Kitabın sonunda ek kısmında s. 15 (İçindekiler kısmında yazmıyor).

EK XXII-a: Nâvek Yeniden Yapılandırması (Reconstruction). Üste, E. McEwen tarafından yapılan Kore (phien chien)inin yani 'ok-tüpü' (thung chien)nün yeniden yapılandırılmasıdır. Altta, kısa oklar için rehberlik eden yarım-bambu kanalın yeniden yapılandırılmasıdır. Kiriş yarığa girer. Kaynak: Joseph Needham - Robin D. S. Yates, *Science and Civilisation in China, V, Chemistry and Chemical Technology, Part VI, Military Technology: Missiles and Sieges*, Published by the pres syndicate of the University of Cambridge, Cambridge 1994, s. 168.

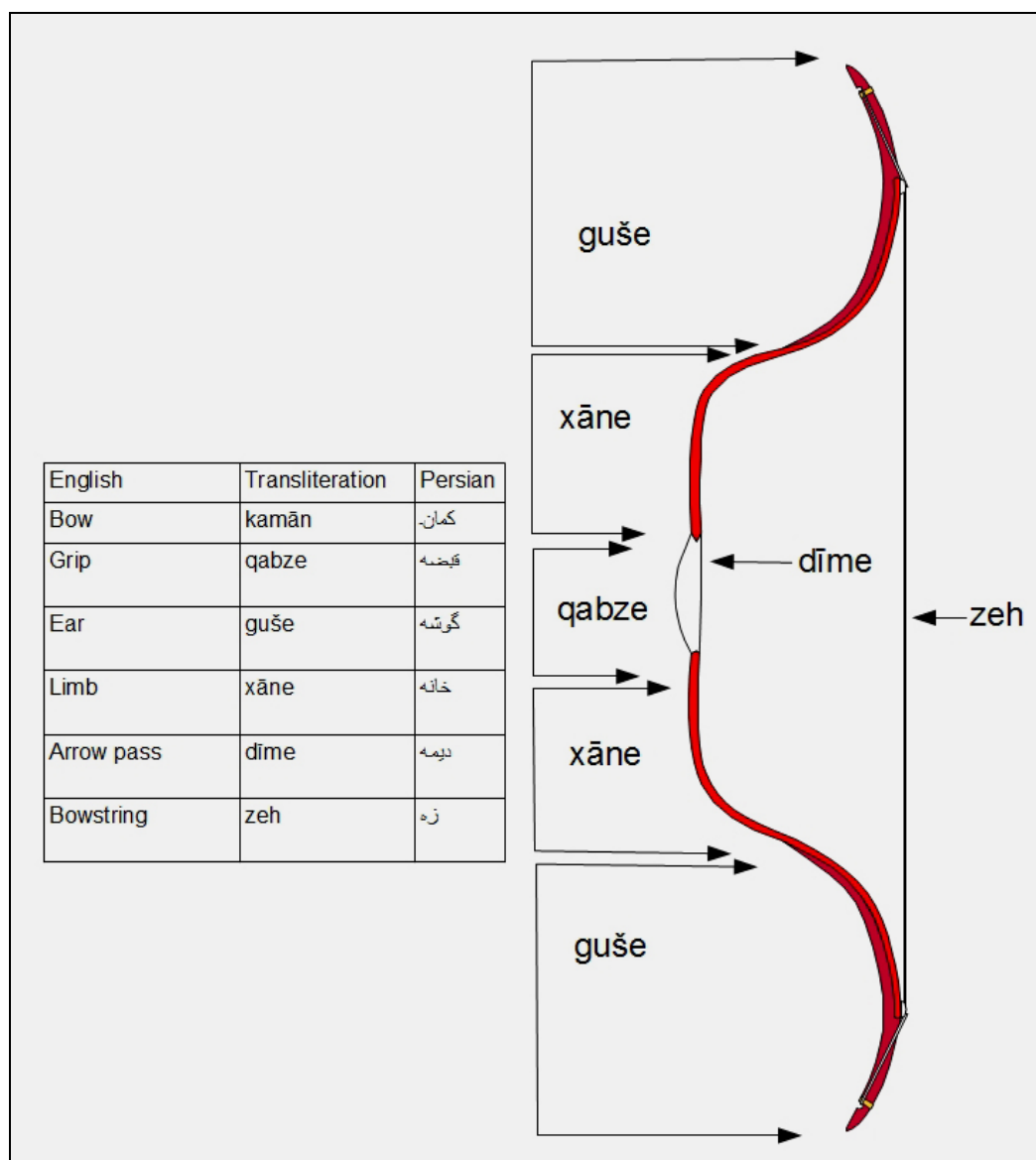
XXII-b: Nâvek/Mecrâ ile Atış, (Kısa okları atmak için yayında mecra bulunan Türkmen Suvâri Yardımcısı, İllustration Angus McBride), David Nicolle, *Hattin 1187 (Saladin's Greatest Victory)*, Osprey Publishing, United Kingdom Reprinted 1998, s. 31.

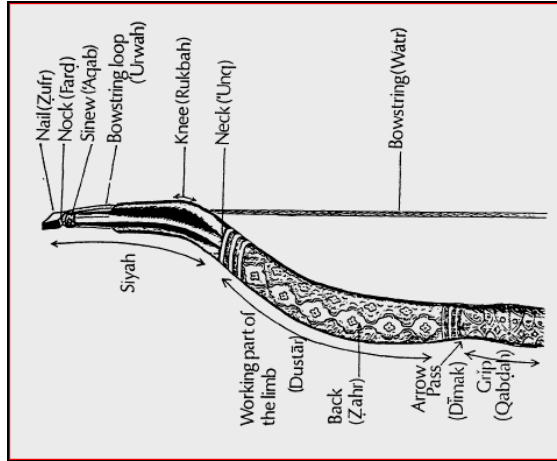
XXIII: **Zehgîr ve Kiriş'e Bağlanan Zehgîr (Kore).** Kaynak: Charles E. Grayson, Mary French, and Michael J. O'Brein, Photographs by Daniel S. Glover, Traditional Archery From Six Continents: The Charles E. Grayson Collectiona, University of Missouri Press Columbia and London, 2007, s. 48.

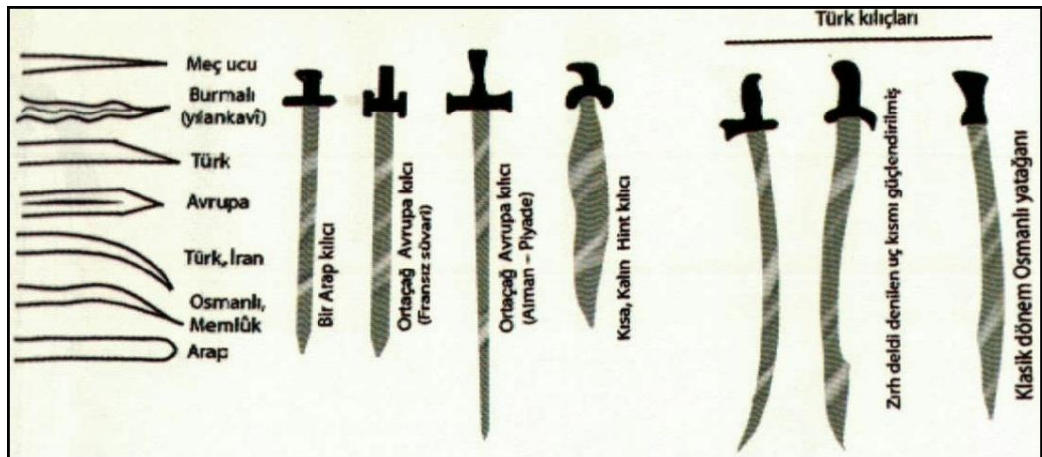
EK XXIV: Kompozit Yay Terminolojisi. Kaynak: Bede Dwyer, Manouchehr Moshtagh Khorasani, An Analysis of a Persian Archery manuscript written by Kapur Čand, *Revista de Artes Marciales Asiáticas*, C. 8 (1), 112~ Enero-Junio 2013, s. 5.

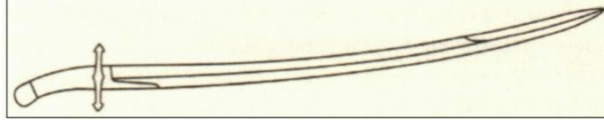
EK XXV: Kompozit Yay Terminolojisi: Hindistan Kompozit yaylarının üst kolu ve Zağ/Siyah. Kaynak: Bernard A. Boit, *The Fruits of Adversity: Technical Refinements of the Turkish Composite Bow During The Crusading Era*, A Thesis Presented in Partial Fulfillment of the Requirements for the degree Master of Arts in the Graduate School of The Ohio State University, Ohio 1991, s. 77.

EK XXVI: Türk Kılıcı'nın Diğer Kılıçlarla Karşılaştırılması. Kaynak: Ahmet Özdal, *Türklerin Savaş Sanatı Aldatıcı Taktikler & Farklılaşan Stratejiler*, Ekler, Şekil 1.

EK XXVII: XI. Yüzyıldan kalma bir Selçuklu kılıç namlusunun rekonstitüsüonu. Kaynak: Kahraman Şakul (haz.), *Yeni Bir Askeri Tarih Özlemi Savaş, Teknoloji ve Deneysel Çalışmalar*, s. 51.

EK XXVIII: Fil Kancası (Kejek). Kaynak: Stuart Cary Welch, *India Art and Culture 1300-1900*, The Metropolitan Museum of Art, New York 1985-1986, s. 46.

EK XXIX: Sultan İltutmuş (1210-1235) adına Bengal’de basılan gümüş *sikke*. Delhi Türk Sultanlığı Suvârilerinin güzr kullandıklarını ve Saçlarının uzun ve tek örgülü olduğunu göstermektedir. Kaynak: Eaton, Richard M., *The Rise of Islam and the Bengal Frontier, 1204-1760*. Berkeley: University of California Press, 1993. <http://publishing.cdlib.org/ucpressebooks/view?docId=ft067n99v9&chunk.id=ch02&toc.depth=1&toc.id=ch02&brand=ucpress>

EK XXX: XI. Yüzyıl ortaları zırlı ve mızraklı ve bir Moğol suvârisi. Resim mızrağın yürüyüş esnasında suvâri tarafından nasıl tutulduğunu göstermektedir. Mızrağın alt tarafındaki kayışı ayağa geçirilmiş ve üst tarafı koltuk altına sıkıştırılmıştır. Kaynak: Mikhail Viktoroviç Gorelik, Armii Mongolo-Tatar X-XIV Bekov, s. 33.

EK XXXI: Hint Bhaleh Mızrağı. Kaynak:

<http://www.nationalmuseumindia.gov.in/prodCollections.asp?pid=60&id=9&lk=dp9>
(28 Ocak 2016).

Mızrak (Bhala)
Geç XVI. yüzyıl.
Materyal: Ahşap, fildişi.
Boyutlar: Uzunluk 38.5. cm.
Acc. No. 59. 183/1
Bu örnek savaş silahından çok bir tören silahıdır.

EK XXXII: Sultan Şemseddîn İltutmuş (1210-1235) adına Lahor'da basılan ceytel (bakır para), Suvâri sol elinde mızrak tutmaktadır. Paranın üzerinde “el-sultan el-a'zam İltutmish el-sultan” yazmaktadır. Bu *sikke* saldırı öncesinde mızrağın nasıl tutulamakta olduğunu da göstermektedir. Mızrağın sap kısmının daha kalın olduğu, ileri doğru giderek incelendiği görülmektedir. Kaynak: The Coin Galleries: Delhi Sultanate: Ghorids/Slave Dynasty: <http://coinindia.com/galleries-slave.html> (18.05.2016).

EK XXXIII: Yanındaki pavisier (geniş pavisier kalkanını taşıyan yardımcı) sayesinde kendini koruyan XV. yy. Fransız arbaletçileri. Kaynak: Matthew Bennett vd., *Dünya Savaş Tarihi Orta Çağ 500-1500*, I, çev. Özgür Kolçak, Timaş Yayınları, İstanbul Şubat 2011, s. 48.

EK XXXIV: XV. Yüzyıl Delhi Türk Sultanlığı Devrinden Bir Yuvarlak Kalkan “TURANIC ARMSAND ARMOUR (part II)”: (copyrigyt: Furusiyya Art Foundation), (Fotoğraf).

Kaynak:

<https://historyandsoon.wordpress.com/2015/10/11/166/>

EK XXXV: Chakram Kuşanmış Sihler (1844). Kaynak:
<https://en.wikipedia.org/wiki/Chakram>

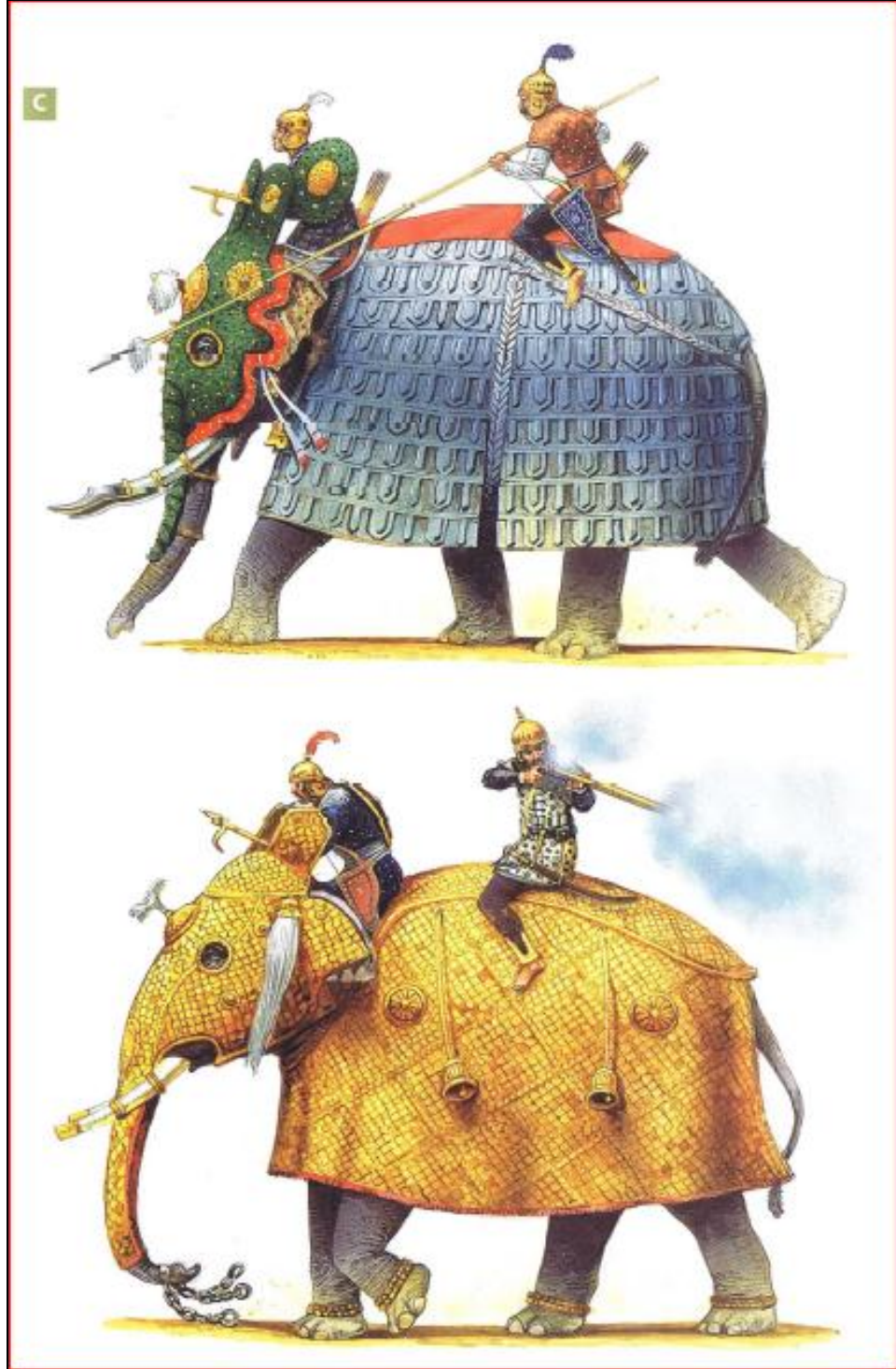
EK XXXVI: Üstte Tulga (Farsça Hûd, İng. shishak helmet) ve İçerisinde Miğfer (Metropolitan Museum of Art). Bütün Turanik Dünyada Yaygındır. Kaynak: <https://historyandsoon.wordpress.com/2015/10/11/turanic-arms-and-armour-part-i/>

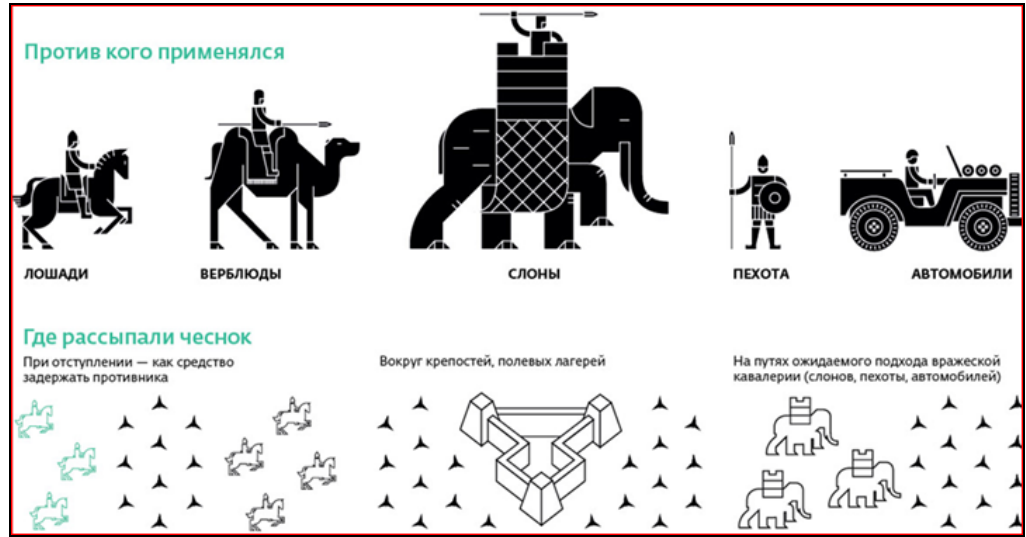
EK XXXVII: Çelik At aln zırhı. 1026/1617-18 Hindistan, Deccani, Golconda (The Metropolitan Museum of Art, New York, Purchase, Arthur Ochs Sulzberger Gift, 2008). Kaynak: <http://www.metmuseum.org/blogs/now-at-the-met/2015/horse-armor>

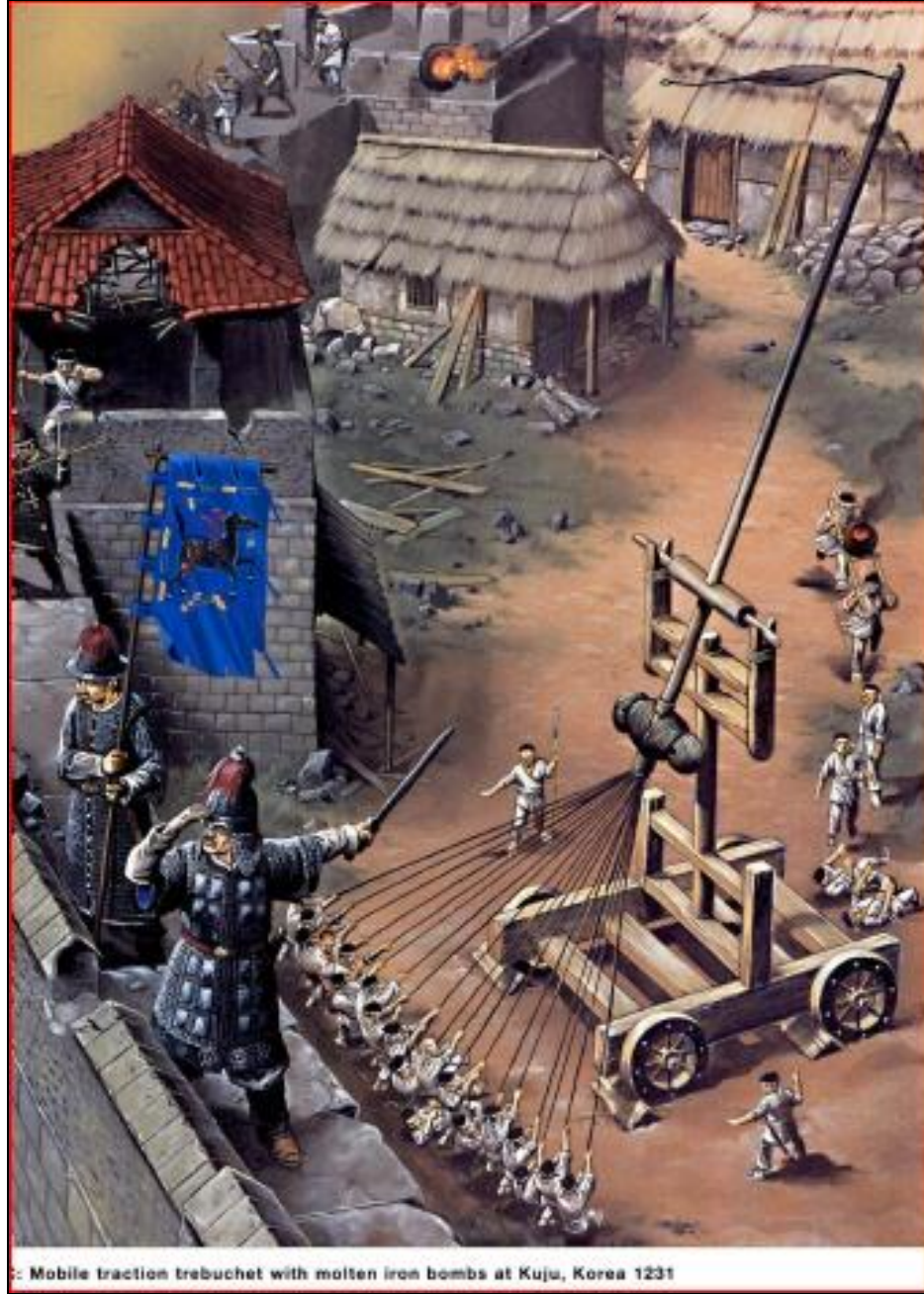
EK XXXVIII: Babürlüler Devri (1526-1858) Fillerin Gövde, Baş ve Alın Zırhları. Fil sandukaları kaldırılmıştır. Kaynak: Konstantin Nassov (text), Peter Dennis (İllustrated), War Elephants, Osprey Publishing, Great Britain 2008, s. 16-17.

EK XXXIX: Demir diken (esnok), kime karşı kullanılır? Atlara, develere, fillere, piyâde askerlere ve [günümüzde] otomobillere karşı kullanılmaktadır. Atların yolu üzerine; kalelerin ve askerî kampların etrafına; fillerin, piyâde askerlerin ve arabaların [kadimi çağlarda atlı savaş arabalarının] yolu üzerine saçılır. (2014’de Ria Novosti’de Denis Zolotarev tarafından hazırlanmıştır.) Kaynak: <http://zolotarevdesign.com/207596/2213180/projects/history-of-caltrop>

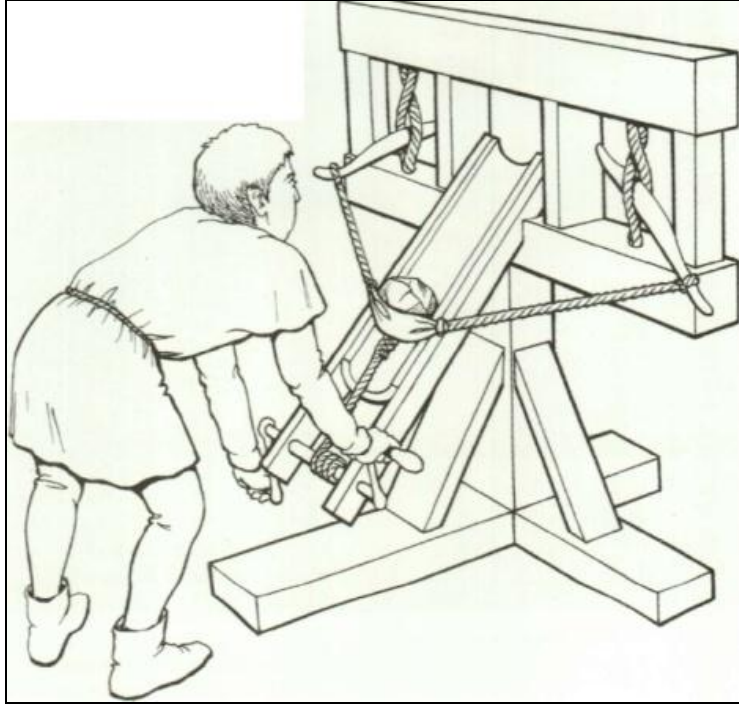

EK XL: Deh Merde (On Adamlık) Denilen Tipte Fırlatma İlkesi İle Çalışan Mancınık. Kaynak: Stephen Turnbull (Text), Wayne Reynolds (Illustrated), Siege Weapons of the Far East 1 (612-1300), Osprey Publishin, Great Britain 2001, s. 27.

Mobile traction trebuchet with molten iron bombs at Kuju, Korea 1231

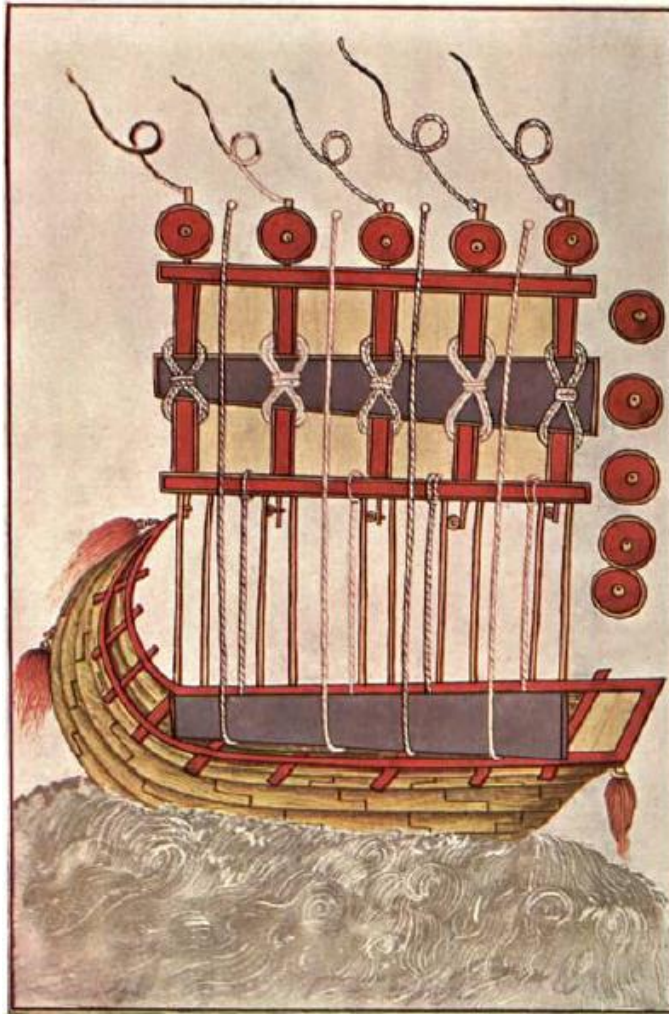
EK XLI: Arrâde. Birinci Haçlı Seferi; buradaki *petraria* itme kuvveti için sıkıca burulmuş halatlar kullanılan kurmalı tipte bir mancınıktır [arrâdedir]. Bu ballista'nın başka bir modeli olarak da sayılabilir. Burada gösterilen örneğin, taş gibi mermileri fırlatmak için ufak bir sapanı vardı. [Resmin alındığı kaynakta bu alet mancınık olarak nitelendirilmekle birlikte küçük olması ve insan başı büyüklüğünde küçük gülle atmasından dolayı arrâde cinsine girer, zaten küçük mancınıklar arrâde olarak adlandırılmaktadır.] Kaynak: Matthew Bennett vd., *Dünya Savaş Tarihi Orta Çağ 500-1500*, C. I, çev. Özgür Kolçak, C. I, 1. bs., Timaş Yayınları, İstanbul Şubat 2011, s. 180; Kelly Devries vd., *Dünya Savaş Tarihi, Haçlı Seferleri 1097-1444*, çev. Emîr Yener, C. V., 1. bs., Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 34.

EK XLII: Ekber'in 1561'de Jamuna Nehri üzerinden "Hawa'i Fili" ile sandallardan kurulmuş çöken köprüden geçiş macerası. Kaynak: Fehmi Ardalı, Military Technology in Medieval India, in Case of "War Elephants", s. 23 (Kaynağın Orjinali: Victoria and Albert Museum London'da bulunmaktadır): https://www.academia.edu/7011863/Military_technology_in_medieval_India_in_case_of_war_elephants_ (17 Ekim 2016).

EK XLIII-a: Delhi Türk Sultanlığı Devrinde Hindistan Yük Taşımada Kullanılan Nehir Gemileri. (Görseldeki gemi cami ve diğer yapılarda kullanılacak dev sütunları taşımaktadır ve minyatürde sütunların gemiye yerleştirilişi gösterilmektedir). Minyatürler incelendiğinde gemilerin ön ucuna iki ve arka ucuna bir adet, mızrak ve tuğların ucuna bağlanan kırmızı renge boyanmış muhtemelen yak öküzü kılıkları görülmektedir. Geminin ön tarafı kalkık ve sivri, arka taraf doğru gemi düzleşmekte ve genişlemektedir. Geminin tahtalarının yekpâre olmadığı, parçaların birleştirildiği görülmektedir. Kaynak: *Sîret-i Fîrûz Şâhî*, Khudabakhsh Oriental Public Library, Patna, s. 192; J.A.Page, Muhammad Hamid Kuraishi, *Memoirs of the Archaeological Survey of India*, No. 52 (A Memoir on Kotla Firoz Shahi, Delhi with A Translate of *Sîret-i Fîrûz Şâhî*), Delhi: Manager of Publications 1937, Plate VI-a.

EK XLIII-b: Delhi Türk Sultanlığı Devrinde Hindistan Yük Taşımada Kullanılan Nehir Gemileri. (Delhi yakınlarındaki Jamuna sahiline sütunlarla gemilerin varışı ile iplerle bağlanarak desteklenen sütunların gemiden arabaya yüklenişi). Geminin ön ucundan arka ucuna doğru sırayla kırmızı ve siyah renkli, iki üçgen perçemi olan toplamda beş bayrağın gemiye bağlandığı görülmektedir. Bir de en öndeki geminin kıvrık burnundan aşağı sarkan siyah yak öküzü kuyruğubayrak olarak sayılır ise gemide altı bayrak vardır. Bundan dolayı gemideki bayrak rengi sıralamasının siyahla başladığı söylenebilir. Kaynak: *Sîret-i Fîrûz Şâhî*, Khudabakhsh Oriental Public Library, Patna, s. 193; J. A. Page, Muhammad Hamid Kuraishi, *Memoirs of the Archaeological Survey of India, No. 52 (A Memoir on Kotla Firoz Shahi, Delhi with A Translate of Sîret-i Fîrûz Şâhî)*, Delhi: Manager of Publications 1937, Plate VI-b.

EK XLIV: ‘*Baburnâme* minyatürlerinde yer alan bir ahavra tipi bir gemi’. Bu gemi İbn Battûta’nın Delhi Türk Sultanlığı emirleri tarafından kullanıldığını söylediği “ahavra” tipi gemileri hatırlatmaktadır. İbn Battûta’nın bildirdiğine göre geminin tam ortasında merdivenle çıkılan ahşap bir oda vardır. Emir’in oturması için hazırlanmış bir divan bulunur bu odada. Onun dostları da hemen karşısına otururlar. Memlûk askerleri sağlı sollu ayakta dikilirler. Yaklaşık kırk kişi kürek çekmektedir. Ahavranın sağında ve solunda dört gemi bulunur. Kaynak: Gazi Zahîreddin Muhammed Babur, *Baburnâme*, Doğu Türkçesinden çev. Reşit Rahmeti Arat, Önsöz ve Tarihi Özet: Y. Hikmet Baydur, Kabalcı Yayın Evi, İstanbul 2006, s. 608-609.

EK XLV: Mustafa Barış Özkök, “Şemsiye Timi ve Çetirdârlar” (Babür hükümdarının şemsiyesini taşıyan görevliler). Kaynak: <http://www.barisozkok.com/semsiye-timi-ve-cetirdarlar/>

EK XLVI: Babürlüler Tuğ Açma Töreni. Han'ın önüne dokuz tuğ dikilmesi.
Kaynak: Gazi Zahîreddin Muhammed Babur, *Baburnâme*, Doğu Türkçesinden çev.
Reşit Rahmeti Arat, Önsöz ve Tarihi Özet: Y. Hikmet Bay[d]ur, Kabalcı Yayın Evi,
İstanbul 2006, s. 271-273.

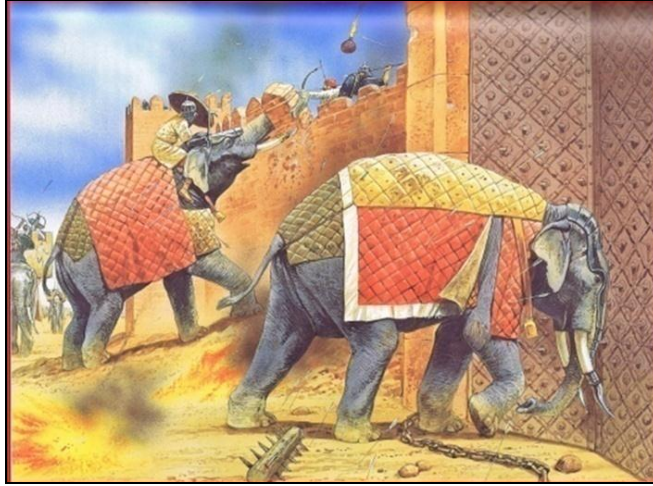
EK XLVII: Babürlüler devrinden bir çitli çadır. İbn Battûta, Delhi Türk Sultanlığı devrinde serâçe denilen etrafında çitle çevrili çadırlardan bahsetmektedir. Dönemin diğer kaynakları da çadırların etrafına çit çekildiğini bildirmektedir. Kaynak: Gazi Zahîreddin Muhammed Babur, *Baburnâme*, Doğu Türkçesinden çev. Reşit Rahmeti Arat, Önsöz ve Tarihi Özet: Y. Hikmet Baydur, Kabalcı Yayın Evi, İstanbul 2006, s. 320-321.

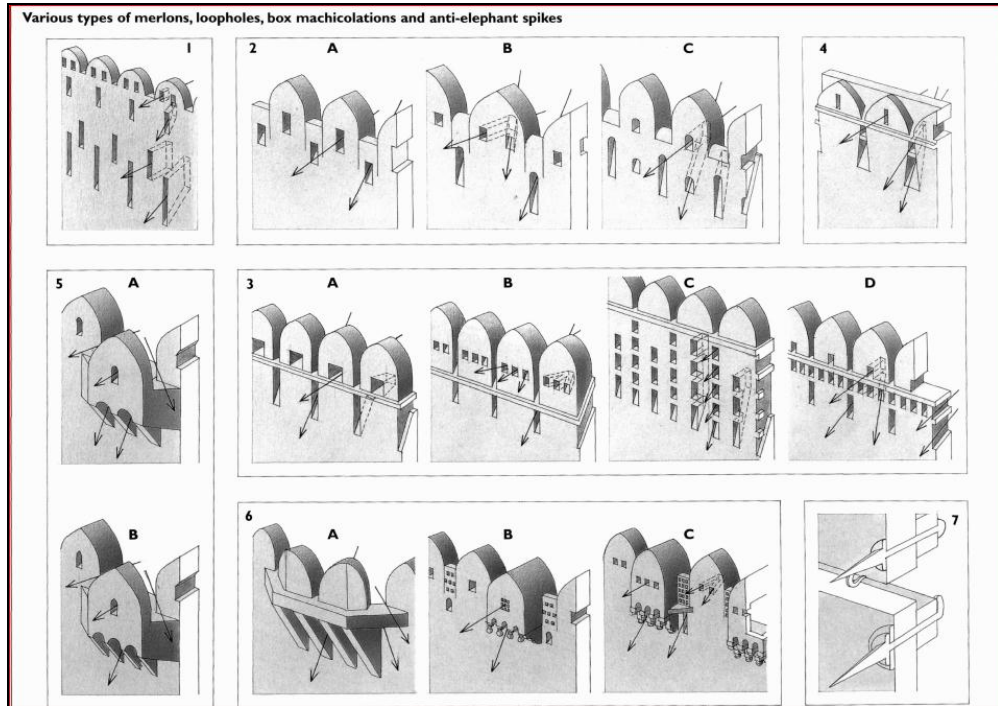
EK XLVIII: Delhi Türk Sultanlığı ve Hindu Kaleleri (Mavi Delhi Türk Sultanlığı 1315 Sınırları, Pembe ise Vassalların, Kesik Çizgiler İse Modern Şehir/Eyalet Sınırlarını Göstermektedir) Kaynak: Konstantin S Nossov. Illustrated by Brian Delf, *Indian Castles 1206-1526 The Rise and Fall of the Delhi Sultanate*, Osprey Publishing, First Published Great Britain 2006, s. 6.

EK XLIX: Hindistan'da Canlı Koçbaşı Olarak Fil Kullanımı. Kaynak: Konstantin Nassov (text), Peter Dennis (İllustrated), War Elephants, Osprey Publishing, Great Britain 2008, s. 12.

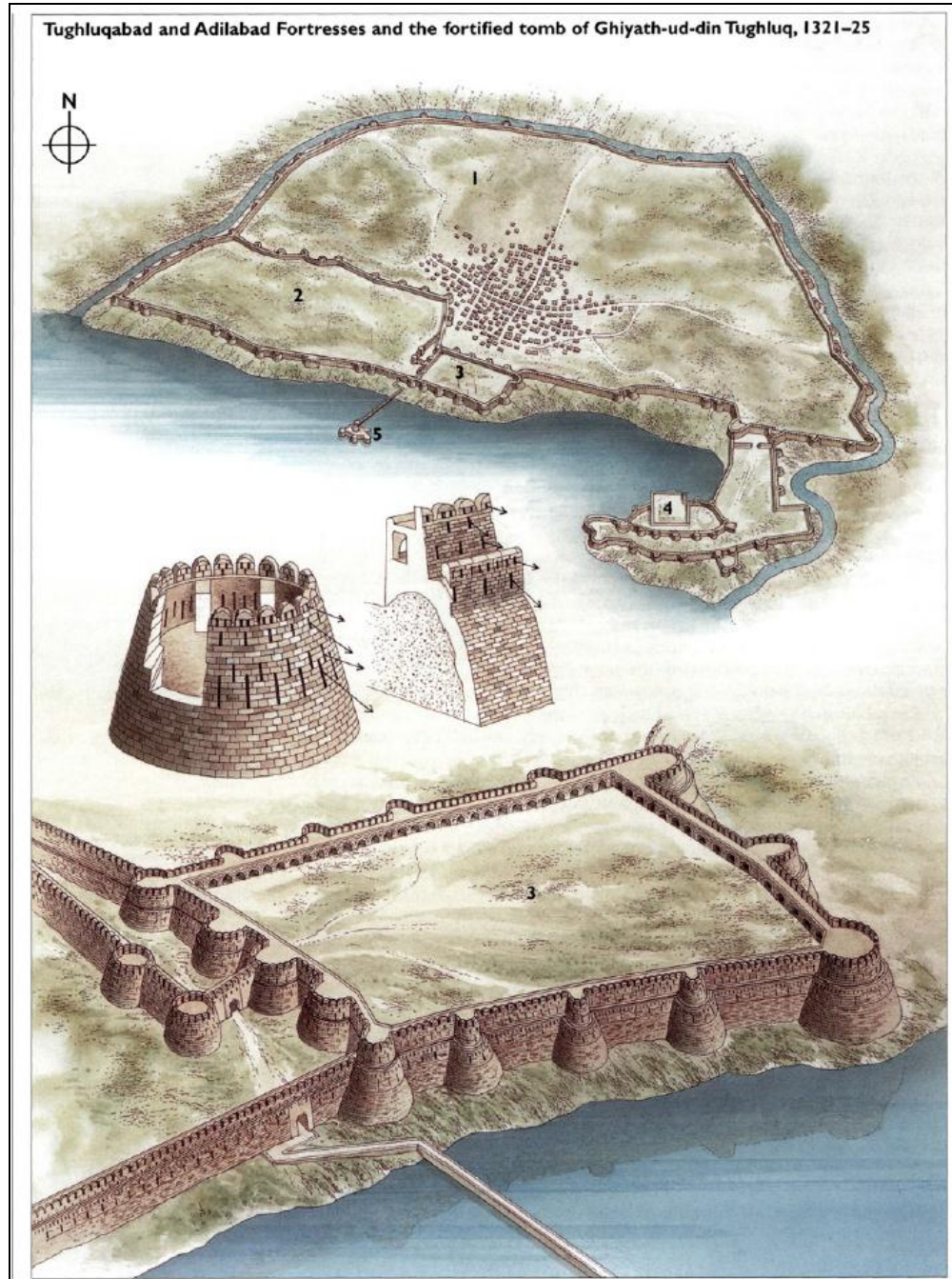
EK L: Kale Duvarları ve Surları Üzerindeki Ok Atış Mazgalları (1., 2., 3., 4., 5., 6.) ile Kapılar Üzerindeki Fil Engelleyici Mânialar (7.) Kaynak: Konstantin S Nossov. Illustrated by Brian Delf, *Indian Castles 1206-1526 The Rise and Fall of the Delhi Sultanate*, Osprey Publishing, First Published Great Britain 2006, s. 26.

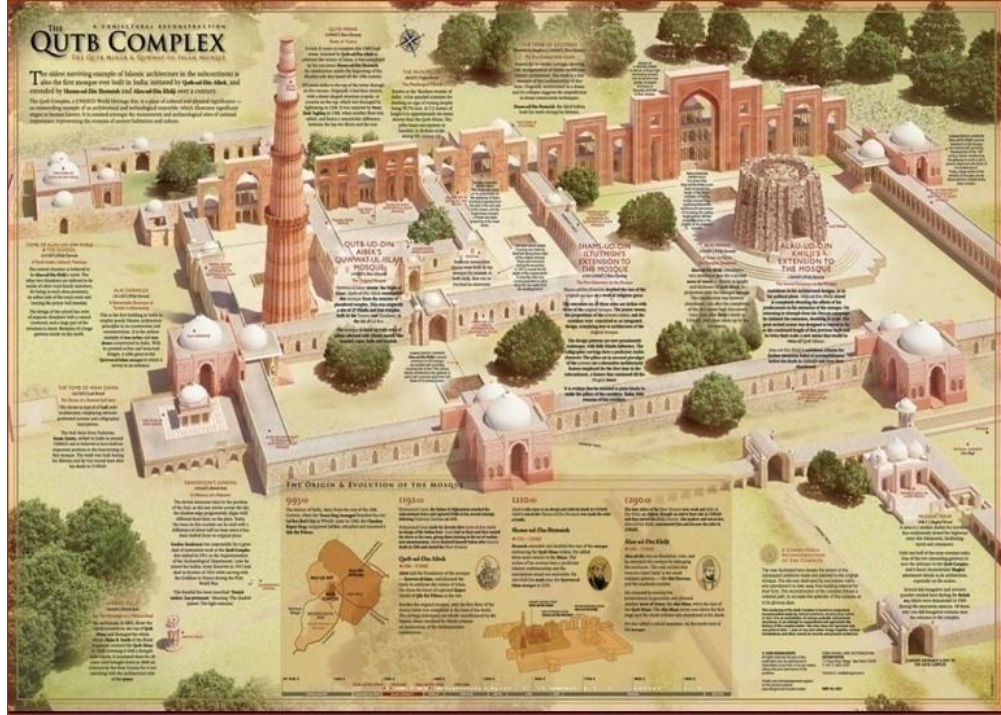
EK LI: Çitor Kalesi (Chittorgarh Fort) Su Haznesi. VII. yy.da 50.000 insanın ihtiyacını karşılayacak şekilde 4 milyon litrelik olarak inşa edildi. Asya ve Hindistan'daki en büyük kaledir ve su hacmi 4 yıllık ihtiyacı karşılamaktadır. Kaynak: <http://www.shunya.net/Pictures/Rajasthan/Chittor/Chittor.htm#> ve <https://www.pinterest.com/pin/104568022574373685/>(22 Şubat 2016).

EK LII: Tuğlukabad ve Aliabad Kaleleri. Kaynak: Konstantin S Nossov.
Illustrated by Brian Delf, *Indian Castles 1206-1526 The Rise and Fall of the Delhi Sultanate*, Osprey Publishing, First Published Great Britain 2006, s. 30.

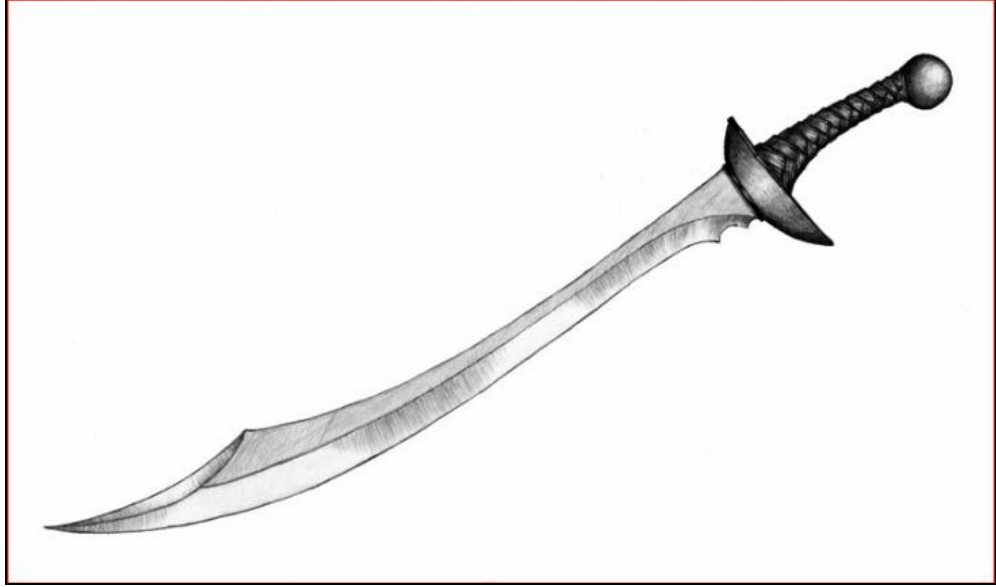
EK LIII: QUTB COMPLEX (Kutb Minar Kompleksi İllustrasyon), Kaynak: <http://www.indusvalley.edu.pk/La/2nd%20Year%20HOA%20Summer%20Course%202015/Delhi%20Sultanate%20Art%20&%20ARchitecture.pdf> (4 Kasım 2016).

EK LIV: Mançu Savaş Okları (Fotograf: Uzun Boyunlu Temrene Örnek). Kaynak: Peter Dekker, “Manchu War Arrows”, <http://www.manchuarchery.org/manchu-war-arrows> (30 Ocak 2015). Ekte fotoğrafı verilen ok temreni, bahsedildiği şekilde tam bir ok boyunda olmamakla birlikte böyle okların nasıl olabileceği konusunda iyi bir örnek teşkil etmektedir.

EK LV: Halacî Hanedanı Devri Suvârî Kılıcı (Çizim). Kaynak: Delhi Sultanate Virtual Museum: Khilji Dynasty; <https://prezi.com/mjt-odj4y0gz/delhi-sultanate-virtual-museum/> (19.01.2016 Salı).

EK LVI: Alâeddîn Muhammed Halacî Devrinde Büyük Bir Orduyu Besleyebilmek İçin Gerekli Şeyler ve Temel İhtiyaç Maddelerine Konan Narhlar. (Tablo: Berenî, Firişte ve Esterâbâdî'ye Göre). EK LVI: Metin içerisinde yer almaktadır.

EK LVII-a: Bombay'da Prince of Wales Museum'da Bulunan Alâeddîn Muhammed Halacî'nin Kılıcı ve Kını (Ortakdaki kılıç ve kını). Kaynak: Ali Athar, *Army Organisation Under the Sultans of Delhi (13th and 14th Century)*, Thesis Submitted For the Degree of Doctor of Philosophy in History, Centre of Advanced Study Department of History Aligarh Muslim University, Aligarh (India) 1987, 60-61; Prince of Wales Museum: K.S. Lal, M.A., D.Phil., (Allahabad), Provincial Educational Service, Madhya Pradesh, *History of the Khaljis (1290-1320)*, The Indian Press, Ltd., Allahabad 1950, s. 1; <https://id.pinterest.com/pin/474355773232311786/> (16.12.2017); <https://indiansforguns.com/viewtopic.php?t=20125&start=120> (16.12.2017).

EK LVII-b: Bombay'da Prince of Wales Museum'da Bulunan Alâeddîn Muhammed Halacî'nin Kılıcı ve Kını (Ortakdaki Fotoğraf).

Ek LVIII: Muhammed Bahtiyar Halacî'nin Altın Sikkesi Üzerindeki Kavisli Kılıç Tutan Suvâri (Fotoğraf), Kaynak: BALDWINS Auction 53 - part 1 - INDIAN COINS 1.pdf : <http://www.baldwin.co.uk/media/cms/auction-archive/auction-53/BALDWINS%20Auction%2053%20-%20part%201%20-%20INDIAN%20COINS%201.pdf> , 1621 numaralı sikke fotoğrafı (17.12.2017).

EK LIX: Bengal'de Basılan Sultan İltutmuş'un Altın Sikkesi Üzerinde Elinde Gürz Tutan Suvâri (Fotoğraf). Kaynak: American Numismatic Society; <http://numismatics.org/collection/2000.2.7> (09.12.2017).

EK LX: Muhammed b. Sâm Gurî ve Sultan İltutmuş Adına Basılan Aynı Tipteki Bakır Sikkeler Üzerinde Elinde Mızrak ve Kılıç ve Atının Terkisinde Kalkan Taşıyan Suvâri Figürü (Fotoğraf). Kaynak: ‘Bull & Horseman Jitals’; <https://www.forumancientcoins.com/dougsmith/bh.html>; The Coin Galleries: Delhi Sultanate: Ghorids/Slave Dynasty, Coinindia.com/galleries-slave.html (17.12.2017).

Muhammed b. Sâm Gurî ve Sultan İltutmuş Adına Basılan Aynı Tipteki Bakır Sikkeler Üzerinde Elinde Mızrak ve Kılıç ve Atının Terkisinde Kalkan Taşıyan Suvâri Figürü (Fotoğraf): Mızrağın sap kısmına doğru kalınlaştığı ve temren kısmına doğru incelendiği gözlenmektedir. Bu sikkenin kalıbının pek çok Hindû ve Gur ve Türk hükümdar tarafından kullanıldığı görülmektedir. Aynı tipte basılan Hindû sikkelerinde mızrak daha ince formda tasvir edilmiştir. Mızrağın ucunda perçem (bayrak) bulunduğu görülmektedir. Ayrıca yuvarlak bir kalkanın atın arka kısmında taşındığı ve kalkan üzerinde üç adet üçken görünümü arz eden yuvarlak kabartı bulunduğu görülmektedir. Muhammed b. Sâm Gurî’ye ait olan soldaki sikke üzerindeki suvârinin tuttuğu kılıcın yılankavi kıvrımlar içerdiği müşahade edilmektedir. Sağ tarafta bulunan Sultan İltutmuş’un sikkesi üzerindeki suvârinin tuttuğu kılıç ise kavisli kılıcı andırmaktadır.

[illegible]

Ek LXII: XIII. Yüzyıl, At Sirtında Arbalet ile Avlanan Bir Memlûk Suvârîsi (Emaye cam şişe, Mamlûk Suriye, Miladî 1250-60: British Museum, inv. 69.1-20.3, Londra, Birleşik Krallık). Kaynak: David Nicolle, “The Iconography of a Military Elite: Military Figures on Early Thirteenth-Century Candlestick (Part II)” *Mamlûk Studies Review*, C. XIX, 2016 Chicago, s. 223; http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?partid=1&assetid=22844001&objectid=239363 (25.02.2018)

EK LXIII: Kheddah Fil Tuzağı ve Ketgereh (Fotoğraf). Kaynak: *Elephants A Cultural and Natural History*, s. 300; <http://images.google.com/hosted/life/1d150c09628cb52c.html> (26.02.2018). Filleri yakalamak için ağaç kütüklerinden bir sur hazırlanması Hindistan’da bir gelenek idi. Ele geçirilen fillerin ilk eğitimi de burada verilirdi. Bu surlar günümüzde “kheda”, “khedda”, “kheddah” ve “keddah” gibi benzer telaffuzlar ile anılmaktadır. Khedda Hint dilinde “vahşi” anlamına gelen, birçok vahşi fil yakalamak için bir tuzak olarak kullanılan bir kelimedir. Ordugâhlar etrafına çekilen ketkerek aynı surun çok daha geniş alanda inşa edilmiş büyük bir modelidir. Delhi Türk Sultanlığı devrinde ordugâhın çevresinde ağaç kütüklerinden teşkil edilen sur ile fil tuzağının aynı şekilde “ketgere/ketgereh (کتگره) olarak adlandırılması bu iki istihkâm faaliyetinin birbirine benzer şekilde yapıldığını göstermektedir. “Keddah”ın incelenesi, Delhi Türk Sultanlığı devrinde “ketgereh”in ordugâha nasıl bir koruma sağlamakta olduğunu zihinde canlandırma imkanı sağlayacaktır.

